

МАЪНАВИЯТ

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ҲУЗУРИДАГИ ДАВЛАТ
ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ

ЎЗБЕКИСТОН ФАЙЛАСУФЛАРИ МИЛЛИЙ ЖАМИЯТИ

МАЪНАВИЯТ

асосий тушунчалар
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Ҳурматли китобхон, эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу луғат одамзод учун бебаҳо бойлик бўлмиш маънавиятнинг маъно-мазмуни, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ энг асосий тушунча ва атамаларнинг қисқа изоҳларидан иборат.

Истиқлол йилларида мамлакатимизда миллий маънавиятимизни тиклаш, юртдошларимизнинг маънавий оламини юксалтириш йўлида амалга оширилаётган кенг қуламли ишларнинг яна бир амалий натижаси булган бу китоб, айтиш жоизки, миллий луғатшунослигимизда ўзига хос янгиликдир. Аини пайтда бу луғат ғоят серқирра ва мураккаб маънавият ҳодисасини она тилимизда ифода этадиган тушунчалар, атама ва ибораларни илмий йўсинда, аниқ тизим асосида акс эттириш йўлидаги дастлабки тажрибадир.

Луғат гуманитар соҳага оид масалалар билан шуғулланадиган олим ва мутахассислар, ўқитувчилар, тадқиқотчи ва талабалар, маънавият мавзусига қизиқадиган кенг китобхонлар учун мўлжалланган.

Китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилга юборишингизни сўраймиз:

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси. Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳқучаси – 45 уй. Тел. 239-89-00; 232-62-92.

Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти, Матбуотчилар қучаси, 32-уй. Тел. 239-88-61; 236-55-79.

МУҚАДДИМА

Ҳаёт ҳақиқати шундан далолат берадики, дунёдаги барча билим ва тажрибалар, суз, тушунча, тасаввур ҳамда хулосалар бевосита ё билвосита инсон фаолияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келади, ривожланади, бойиб, тақомиллашиб боради ёхуд аксинча — эскириб, умрини утаб, заволга юз тутлади. Айни пайтда жаҳонда шундай бир буюк ҳодиса борки, у токи одамзоднинг онгли ҳаёти мавжуд экан, ҳеч қачон завол билмайди. Шунинг учун ҳам уни ута ноёб — феноменал ҳодиса деб атаймиз. Бу — соғлом фикрлайдиган, эзгу орзу-умидлар билан яшайдиган инсон ва жамият томонидан ҳамма замонларда ҳам қадрланиб келган маънавиятдир.

Дарҳақиқат, башарият ўз ақлини таниганидан, руҳ ва вужуднинг фарқини, ҳаёт маъносини, эзгуликнинг моҳиятини англаганидан буён маънавият унга доимий ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Бамисоли буюк мутафаккир шоиримиз Алишер Навоийнинг қаҳрамони Фарҳод афсонавий кузгуга қараб, ўз тақдирини олдиндан кўра олганидек, инсон ҳам маънавият орқали тарихни, бутунги кўни ва келажагини тасаввур қилиш, баҳолаш ва шу тариқа зарур сабоқ ва хулосалар чиқариш имконига эга бўлади.

Маълумки, собиқ Иттифоқ даврида тоталитар тузум манфаатлари ҳамма нарсадан устун қўйилиб, инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатлари, маънавий қадриятлари иккинчи даражали тушунчаларга айланиб қолган эди. Ҳолбуки, бундай юзаки ёндашув билан чуқур тарихий, назарий ва амалий асосларга эга бўлган маънавият ҳодисасини бутун мазмун-моҳияти ва қулами билан англаб, яхлит ва тизимли асосда урганиб бўлмаслигини тушуниш қийин эмас.

Мустақилликка эришганимиздан сунг юртимизда инсон, унинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият деб эълон қилинди. Ўзбекистонда янги ҳаёт, янги жамият барпо этиш масаласи қанчалик долзарб ва муҳим вазифага айланган бўлса, маънавият ҳақидаги қарашларни ҳам бутунлай узгартириш, бу борада замон талаб қилаётган азалий мезонларни, бу ноёб ҳодисанинг асл маъно-мазмунни, ижтимоий аҳамиятини тиклаш ҳам уткир заруратга айланди. Бундай кенг қамровли масалалар Президент Ислоҳ Каримовнинг асарларида назарий ва амалий жиҳатдан ҳар томонлама чуқур асослаб берилди. Шу боис истиқлол йиллари биз учун ҳаётнинг барча соҳаларидаги янгиланиш ва ўзгаришлар билан бирга, том маънодаги маънавий тикланиш ва юксалиш даври бўлди.

Айниқса, маънавият ҳақидаги тасаввур ва тушунчаларимизнинг илмий-назарий асосларини мустаҳкамлаш, бу борадаги қараш ва хулосаларни янгилаш, янада юксак босқичга кутаришда Юртбошимизнинг 2008 йили нашр этилган “Юксак маънавият — енгилмас куч” китоби ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки бу китобда маънавият ҳодисаси аввало тарих ва бутунги кўн, инсон, халқ ва миллат категориялари, миллий ҳамда умумбашарий қадриятлар,

анъаналар, ижтимоий институтлар билан узвий боғлиқ ҳолда чуқур таҳлил қилиниб, унинг тулақонли таърифи, тушунчалар тизими, асосий тамойиллари концептуал асосда ёритиб берилди. Бу асардаги теран фикр-мулоҳазалар, методологик қарашлар, назарий ва амалий хулосалар туфайли биз бугун маънавиятни башарият ҳаётида беқийс урин тутадиган, замоннинг талаб ва мезонларига қараб янги-янги имкониятлари очилиб, енгилмас кучга айланиб борадиган ноёб ҳодиса, яхлит бир тизим сифатида тасаввур қилмоқдамиз.

Табиийки, буларнинг барчаси ана шу бой назарий-методологик манба асосида маънавиятни тарихий, фалсафий, культурологик нуқтаи назардан атрофлича урганиш буйича илмий-тадқиқот ишларини янги босқичга кутаришни тақозо этади. Аввало, бу соҳадаги мавжуд билим ва тушунчалар базасини системалаштириш маънавият соҳасидаги илмий-амалий ишларимиз самарадорлигини оширишнинг асосий шарти ва гарови булиши шубҳасиз. Жумладан, илм-фан тажрибаси ва амалиётидан келиб чиққан ҳолда, бундай муҳим вазифани амалга оширишда зарур суз, атама, ибора ва тушунчаларни туплаб, уларнинг маъносини шарҳлаш, яъни махсус луғат яратиш катта аҳамиятга эга. Чунки илм-фанда бирон-бир соҳани урганиш, унинг узига хос хусусиятларини тушуниш ва англаш биринчи навбатда ҳар қандай тушунчанинг калити бўлган суз ва атамаларни узлаштиришдан бошланади. Бинобарин, сизнинг ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу “Маънавият” асосий тушунчалар луғати ҳам ана шундай талабларни инобатга олган ҳолда тайёрланди.

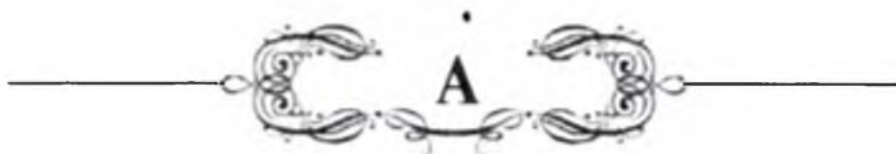
Тақрор айтиш жоизки, маънавият – серқирра, ғоят кенг ва мураккаб ҳодиса. Унга дахлдор суз ва тушунчаларнинг барчасини бир луғат доирасида изоҳлашнинг имкони йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам мазкур луғатни тузиш ва тартиб беришда, тегишли суз, атама ва ибораларни шарҳлашда Президент Ислом Каримов асарларида, хусусан, “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида баён қилинган концептуал фикрлар, таъриф ва хулосалар асос қилиб олиниб, муаллиф томонидан тилга олинган, таҳлил этилган асосий тушунча ва тамойиллар изоҳига алоҳида эътибор қаратилди.

Маълумки, ўзбек луғатшунослик мактаби узининг қадимий анъаналари, бой тажриба мактабига эга. Айниқса, мустақиллик йилларида, она тилимиз том маънода давлат тили мақомига эга булганидан сунг, бу соҳа ривожиди ҳам туб бурилишлар юз берди. Жумладан, 12 жилдлик “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” йирик ҳажмли илмий тадқиқот яратилди. Шу билан бирга, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, “Фалсафа” қомусий луғати, “Ислом” энциклопедияси, “Ўзбекистон юридик энциклопедияси”, “Мустақиллик” изоҳли луғати, “Миллий истиқлол ғояси” изоҳли луғати каби илмий асарлар нашр қилинди. Эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу луғатни тайёрлашда мазкур манбалардан ва бу борадаги ижобий тажрибалардан фойдаланилди.

Қулингиздаги ушбу китоб маънавият соҳасидаги дастлабки луғат сифатида тайёрлангани учун унда келгусида янада такомиллаштириш талаб этиладиган жиҳатлар, баҳсли уринлар, айрим камчиликлар ҳам булиши табиий, албатта. Халқимизнинг маънавий савиясини янада юксалтириш йулида жонкуярлик курсатаётган зиёлиларимиз, ушбу соҳада билим ва тажрибага эга булган олим ва мутахассислар, кенг жамоатчилик луғат туғрисида холис фикр-мулоҳазаларини билдирадилар, деб умид қиламиз.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

а	—	аср
араб.	—	арабча
б-н	—	билан
ва б	—	ва бошқа(лар)
ва ҳ.к.	—	ва ҳоказо(лар)
ва ш.к.	—	ва шу каби(лар)
жам-т	—	жамият
ижт-й	—	ижтисмий
икт-й	—	иқтисодий
илм.тад.	—	илмий тадқиқот
инг.	—	инглиз, инглизча
ин-т	—	институт
лот	—	лотинча
М.О.	—	Марказий Осиё
мад-й	—	маданий
мад-т	—	маданият
мам-т	—	мамлакат
мас.	—	масалан
маън-й	—	маънавий
маър-й	—	маърифий
маъ-ят	—	маънавият
мил.ав.	—	милоддан аввалги
мун-т	—	муносабат
н назар	—	нуқтаи назар
наз-й	—	назарий
наз-я	—	назария
рив-ш	—	ривожланиш
рус.	—	русча
т.	—	тушунча
тар-ёт	—	тараққиёт
тахм.	—	тахминан, тахминий
ТВ	—	телевидение
урф-о.	—	урф-одат
ФА	—	Фянлар академияси
фал.	—	фалсафа
фал-й	—	фалсафий
форс-т.	—	форс-тожикча
франц.	—	француз, фр.-нцузча
хус-н	—	хусусан
хус-ят	—	хусусият
ш.саб.	—	шу сабабли
ш.у.	—	шунинг учун
ш-дек	—	шунингдек
юн.	—	юнонча
ҮО	—	Үрта Осиё
узб.	—	узбек, узбекча
Ўз-н	—	Ўзбекистон
ЎзР	—	Ўзбекистон Республикаси
қад.	—	қадимги
ҳиж.	—	ҳижрий
ҳоз.	—	ҳозирги

АБАД (араб.) — боқий, мангу, охири. ниҳояси йўқ, макон ва замон таъсиридан холи, доимий барқарор, ҳеч қачон йўқ бўлмайдиган деган маъноларни англадиган, азалнинг давомийлигини ифода этадиган т. Айрим таълимотларга қура, азал ва А.да устувор бўлиш фақат худога хос, бошқа ҳамма нарса уткинчи, яъни улар азалу А. уртасида мавжуд бўлади. Она тилимизда А. сузи негизида шаклланган бир қанча т.лар мавжуд. Чунончи, тоабад, обида сузлари шулар жумласидандир. Мас., халқимизнинг улмас салоҳияти б-н яратилган ноёб моддий ва маън-й ёдгорликларга нисбатан айнан обида сузи қўлланади. Мас., “Ота-боболаримизнинг асрлар давомида туплаган ҳаётгий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу каби тарихий ёдгорликлар орасида бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, “Авесто” деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида урин тутади”. (И.Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 й., 31-бет).

АБАДИЙ ҚАДРИЯТЛАР — инсон, миллат, жам-т ҳаёти ва фаолияти учун доимий равишда зарур буладиган қадрият шаклларини ифодаладиган т. Оила, маҳалла, давлат ва жам-т инс-тлари, она тили, дин, авлодлар уртасидаги вори-сийлик, тарих ва тарихий хотира, тинчлик, барқарорлик, озодлик ва фаровонлик каби инсон учун ҳамма вақт зарур буладиган, ҳеч қачон уз қадрини йўқотмайдиган энг юксак т. ва тамойиллар А. қ. сифатида намоён бўлади. Бу қадриятлар алар давомида дунёдаги буюк маърифатпарвар аллома ва мутафаккирларнинг эътибор марказида бўлиб келган. Хус-н, халқимизнинг бебаҳо маън-й мероси бўлмиш

“Авесто” китобидаги “Эзгу фикр, эзгу суз, эзгу амал” тамойили, Имом Бухорий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Алишер Навоий сингари улуг аждодларимизнинг илмий-маънавий меросида ифода этилган адолатли жам-т, комил инсон, тинчлик ва фаровонлик ғоялари бугунги кунга қадар уз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда. Ҳамма замонларда ҳам А.қ.ларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга безавол етказиш учун тинимсиз кураш олиб борадиган фидойи инсонлар б-н бирга, бу йулда тусиқ буладиган, А. қ.ларни сохталаштириб, одамзодни асл инсоний қиёфасидан маҳрум этишга уринадиган вайронкор кучлар ҳам албатта бўлади. Президент Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида ҳоз. мураккаб глобаллашув замонида А.қ.ни сохталаштиришга қаратилган ана шундай таҳдид ва хатарларнинг моҳиятини, ғаразли мақсадларини ҳар томонлама очиб, уларга қарши курашиш йу.ларини курсатиб беради.

АБСУРД (лот. *absurdus* — сохталик, қалбакилик) — муайян нарса, ҳодиса, фикр ёки хулосанинг бемаъни, нотуғри ва ясама эканини ифода қиладиган т. Мантиқда хулоса ва ҳукмларнинг ҳақиқатга мос келмаслигини, санъат ва адабиётда эса, сохта руҳ ҳамда хус-ятларни акс эттиради. Фан ва фал.да муайян ғоялар, қараш ҳамда таълимотларнинг ғайриилмийлиги, ҳаётга мос келмаслиги, одамларни ҳақиқатдан йироқ мақсадлар томон бошлаши б-н боғлиқ ҳолатларни ифодалаш учун қўлланади. Абсурдизм XX а. жаҳон адабиётида ҳаётнинг айрим томонлари бемаъни ва мантиқсиз эканини тасвирлайдиган оқим сифатида шаклланган. Инглиз драматурги С.Беккет, франц. адиби Альбер Камю унинг энг йирик вакилидир.

АВАНГАРДИЗМ (франц. *avantgardiste*) – XX а. мад-тидаги бир қатор йуналишларни ифода этадиган т. сифатида шаклланган. У бадий ижод соҳасидаги мавжуд меъёр ва анъаналарни рад этиб, янгича тасвир ва ифода воситаларини янгилик деб талқин этади. Бадий образ яратишда мумтоз анъаналарни тан олмасдан, асосан шаклга урғу бериш А.нинг асосий хус-ятидир. Модернизм б-н узвий боғлиқ булган А. тамойиллари экспрессионизм, кубизм, футуризм, дадаизм, сюрреализм каби оқимларда айниқса яққол намоён булади.

“АВЕСТО” – мил. ав. VII–VI а.ларда М.О. худудида, Хоразм воҳасида яратилган ва “Авесто”, яъни “Ҳаёт йуриқнома-си” деб номланган китоб; зардуштийлик динини шакллантиришга асос бўлган наз-й манбаларнинг умумий номи ва бу диннинг асосий китоби. М.О. халқларининг қад. даврлардаги моддий ва маън-й ҳаёти, диний қарашлари, олам ва одам туғри-сидаги тасаввур, урф-о. ва қадриятлари ҳақида маълумот беради. Мил. ав. XIII а.дан то милоннинг IV а.игача бўлган даврдаги тарихий воқеаларни акс эттирган. Унда маън-й юксакликка даъват этиш, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустақамлашга оид фикрлар, эзгу гоълар, маъбудлар шаънига айтилган мадҳиялар, дуолар ҳам уз ифодасини топган. Дуализм, руҳ ва моддий ҳаётнинг узаро уйғунлигини тан олишга асосланган зардуштийлик динига кўра, бутун олам ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобе-лик сингари қарама-қарши ҳодисалар уртасидаги азалий ва абадий кураш асосига қурилган. Бу кураш яхшилик худосига Ахура Мазда б-н ёмонлик тангриси Аҳриман орасидаги доимий олишув тимсолида ҳеч қачон тўхтамайди. Тарихчи Масъудийнинг ёзишча, подшо Доро ибн Доро хазинасида “А.”нинг 12 минг олтин тахтага, Балхийнинг “Форснома” китоби ва Абу Райҳон Беруний асарларида келтирилган маълумотларга кўра эса, 12 мингта мол терисига тилла сувида ёзилган 32 та китобдан иборат нухаси булган. Македониялик Александр мил.ав.

334–329 й.ларда М.О.ни забт этган даврда “А.”нинг купгина саҳифалари ёқиб юборилган. Унинг тиббиёт, фалакиёт, фал. ва адабиётга доир булимлари эса юн. тилига таржима қилинган. Сосонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган милодий I а.да зардуштийлик динига булган қизиқиш кучайган ҳамда Парфиядаги аршакийлар ҳукмдори Вологес томонидан “А.”нинг турли манбаларда сақланиб қолган ёзма ва оғзаки намуналари қайта тупланган. Подшо Ардашер (226–242) ва унинг уели Шопур (242–272) ҳукмронлик қилган даврда зардуштийлик яна давлат динига айланган ва “А.” алоҳида китоб ҳолида тикланган. Шоҳ Хусрав Ануширвон (531–579) ҳатто руҳонийлар ҳам тушуниши қийин бўлган “А.”ни, авестойи тилдан замонасининг адабий тили ҳисобланган паҳлавий тилига таржима қилдирган. Шу даврда китобнинг асосий матнига шарҳлар ёзилиб, изоҳлар берилган. Сосонийлар ҳукмдорлари томонидан қайта тикланган бу китоб “Занд А.” деб аталган. “Занд” баён қилиш ва изоҳлаш дегани. “Занд А.” зардуштийлик дини таълимотини тулиқ акс эттиролмади. Чунки, бу тупламга “А.”нинг фақат кишиларнинг ёдида қолган 12 насхи оғзаки қушимчалар асосида киритилган булиб, китобнинг бешдан уч қисми – 18 насхининг матни маълум булмагани учун киритилмай қолган. Иккинчидан, китобни қайта тиклаш жараёнида астрономия, тиббиёт, жуғрофия, этика каби фанларга оид асарлар ҳам унинг матнига қўшиб юборилгани ҳақида тахминлар бор. Айни пайтда “А” асл нухасининг ҳажми катта булгани боис, диндорларнинг ҳар куни фойдаланиши учун айрим қийинчиликлар туғдирган. Бу ҳолатга барҳам бериш учун китоб қисқартирилиб, унинг “Кичик А.” шакли яратилган. Унга асосан танлаб олинган дуо ва мадҳиялар киритилган. VII–VIII а.ларда Ў.О.нинг араблар томонидан истило қилиниши ва исломнинг кенг тарқалиши б-н зардуштийлик ва унинг асосий китоби бўлмиш “А.”ни ўрганиш тақиқланган. Шу сабабли унинг аксарият саҳифалари йўқолиб кетган ва тулиқ матни ҳозирга қадар топилмаган.

“А.” битиклари қад. юнонлар, римликлар, яҳудийлар, сурияликлар ва б. халқлар томонидан чуқур урганилиб, ундаги энг қимматли билимлар, фикр ва ғоялар, амалий тажрибалар узлаштириб олинган. Айниқса, “А.” юн. фал.сига ҳал қилувчи таъсир утказган. “А.” буйича алар давомида дунёнинг кўпгина мам-тларида чуқур илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган ва бу ишлар бугунги кунга қадар давом этмоқда. 1777 йилда немис олими Кленкер “Занд А.”ни немис тилига ўгириб, Рига шаҳрида чоп эттирган бўлса, даниялик тадқиқотчи Р. Раск XIX а.нинг биринчи чорагида “А.”дан немис тилига бир қатор таржималарни амалга ошириб, 1826 йилда Копенгаген шаҳрида нашр қилдиради. Европалик олим Э. Бюрнуфнинг 1833 йилда “А.”нинг “Ясна” қисмига ёзган шарҳлари ушбу китобни “А.”да янгитдан тушуниш ва кашф этишда муҳим қадам булди. XIX а.нинг иккинчи ярмига келиб, Россияда ҳам “А.”га эътибор кучаяди. Рус шарқшуноси К. Коссович 1861 йили биринчилардан булиб, “Занд А.”дан 4 бобини таржима қилади. Яна бир рус тадқиқотчиси К. Залеман эса қад. форс адабиёти ҳақидаги очеркларида (1881 й.) “А.” ҳақида маълумот беради. С. Каменский “А.” яшларидан еттигасини рус тилига таржима қилиб, 1900 йили изоҳли луғати б-н чоп эттиради. “А.”нинг кейинги даврдаги тадқиқотчилари ҳақида фикр юритганда, эронлик Иброҳим Пури Довуднинг номи алоҳида тилга олинади. У 1925–1936 йилларда Ҳиндистондаги форс қавми орасида истиқомат қилиб, “А.”нинг тилини мукамал ўрганди, китоб ҳақидаги барча материалларни жамлаб, тўққиз жилддан иборат “А.” китобини чоп эттирди. Шу тариқа уч минг йиллар олдин йўқотилган “А.” саҳифаларини тиклаб, уни ҳоз. замон форс тилига ўтирди.

Собиқ совет даврида “А.”нинг илк ватани булмиш Ўзбекистонда бу китобни системали равишда урганишнинг имкони бўлмади. Қад. аждодларимизнинг эзгу ғоялари, миллий давлатчилик анъаналари, турмуш тарзи ва менталитетини акс эттирган бу китоб фақат мустақиллик йил-

ларида ўзининг ҳақиқий кадр-қимматини топди. Президент Ислом Каримов раҳбарлигида амалга оширилган маън-й меросимизни тиклаш, ҳар томонлама кенг урганиш ва тарғиб этиш борасидаги кенг кўламли ишлар доирасида “А.” китоби ҳам янгидан халқимизнинг маън-ий мулкига айлантирилди. Китобнинг халқимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихи, умум-башарий цивилизация ривожидagi улкан аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, 2001 йили “А.” яратилганининг 2700 йиллиги юртимизда халқаро миқёсда кенг нишонланди. Шу муносабат б-н китобнинг тулиқ матни ўзб. тилига таржима қилиниб, чоп этилди.

АВЛИЁ (араб. валий – дуст) – валий, валоят сўзларидан олинган. Валоят – адоватнинг тескарисидир. Ислом динида муминлар Аллоҳнинг А.си, Аллоҳ эса уларнинг валийси, яъни дустидеган ақида мавжуд. Кундалик ҳаётда донишманд, узоқни кура оладиган, келажакни башорат қила оладиган, маън-й баркамол кишиларга нисбатан қулланади. Бирон-бир халқнинг маън-й тимсоли даражасига етган инсонлар ҳам шу сўз б-н улуғланади. Мас.: Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида миллий маъятимизнинг буюк намояндalarидан бири – Алишер Навоий сиймоси қуйидагича таърифланади: **“Агар бу улуг зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони дир”.** (И.Каримов “Юксак маънавият – энгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 й., 47-бет).

АВЛОД (араб. - болалар) – тор маънода алоҳида бир шахс, оила ёки сулоланинг давомчиси бўлган фарзандлар ва уларнинг зурриёдлари, кенг маънода эса миллат, халқ, цивилизация ривожининг муайян босқичида ягона ғоя, мақсад ва вазифалар б-н майдонга чиқадиган, тарақ-т жараёнида узвийлик ва давомийликни таъминлаб, ўз даври қиёфасини белгилаб берадиган, ижт-й ҳодиса даражасига кўтариладиган кишилар гуруҳи. А.нинг камолотида аждодлар тажрибаси, урф-о. ва

анъаналари муҳим роль уйнайди. А. тарихий даврлар, муҳим ижт-й-сиёсий воқеалар, ижт-й тоифалар, касб-кор ва фаолият соҳасига мансублигига, ёш хус-ятлари, ижт-й хус-ятларига қараб фарқланади. Мас., истиқлол даврида вояга етган баркамол А., Иккинчи жаҳон урушида қатнашган А., ёш А., кекса А., эркин А., ёзувчилар А.и, космонавтлар А.и ва ҳ.к. А. т.си наботот ва ҳайвонот дунёси, инсон меҳнати, ақл-заковати б-н яратилган нарса ҳамда воситаларга нисбатан ҳам кенг қўлланади. Мас., ғўза навларининг кейинги А.и, сут эмизувчилар А.и, янги А. дарсликлари ва ҳ.к.

АВЛОДЛАРАРО ВОРИСИЙЛИК — аждодлар б-н авлодлар уртасидаги қондошлик алоқалари, мун-т, анъана ва қадриятларнинг давом этишини, наслий, маън-й-ахлоқий яқинликни англатадиган т. Шарқ халқлари ҳаёти жамоавийлик тамойилларига асосланган. Бу мун-тлар ҳар қайси халқ яшаётган заминнинг узига хос хус-ятлари б-н бевосита боғлиқ ҳолда шаклланиб, а.лар давомида аждодлардан авлодларга утиб келмоқда. Бу ҳақда сўз юритганда, қуйидаги фикрларга эътибор қаратиш лозим: **“Урта Осиё худудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари — дарё ва анҳорлар буйида яшаб келади. Атрофи чул ва сахролар билан уралган, табиати, иқлими ғоят мураккаб булган минтақа шароитининг ўзи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади. Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган (И.Каримов. “Юксак маънавият — енгилмас куч”. Т.: “Маънавият”, 2008 й., 9-бет).** А.в.ни маън-й жиҳатдан таъминлашда анъана ва қадриятларнинг давомийлиги муҳим роль уйнайди. Ҳар қайси даврнинг талаби, ундаги ижт-й-иқт-й ва ғоявий-сиёсий омилларнинг таъсири остида анъана ва қадриятлар шакли ривожланиб, узгариб боради. Мас., тил, дин, илм-фан, ёзув

ва матнларда тарих, халқ ва миллат ҳақидаги маълумотлар сақланиб, сайқалланиб, а.лар мобайнида аждодлардан авлодларга ўтади. Бу эса А.в.ни таъминлашга хизмат қилади. Ижт-й мулоқот ҳам А.в.ни таъминлашнинг муҳим омилидир. Айниқса, оиланинг бу борадаги аҳамияти беқиёс. Бугунги кунда А.в.ни таъминлашда замонавий ахборот воситалари, жумладан, радио, ТВ, матбуот, адабиёт ва санъат асарлари маън-й меросни авлодларга етказиш вазифасини бажаради.

АВЛОНИЙ, Абдулла (1878—1934) — XIX а. охири XX а. бошидаги узб. миллий мад-тининг машҳур вакилларида бири, маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби. XX а. бошларида А. жадидчилик ҳаракатига қушилиб, Тошкентдаги жадидларнинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб танилди. У янги усулда, янги мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди. Мактаб-маориф ишларига ёрдам берувчи “Жамияти хайрия” очиб, етим ва боқувчиси йўқ болаларни ўқитди. А. таниқли маърифатпарварлар б-н биргаликда “Нашриёт” (1914), “Мактаб” (1916) ширкатларини тузди. “Хуршид”, “Тужжор”, “Осиё” газеталарининг майдонга келишида бевосита иштирок этди. Уз муҳаррирлиги остида “Шуҳрат” (1907), кейинчалик “Турон” (1917) газеталарини чиқарди. А. асос солган янги усул мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий илм-фанни болаларга ўргатишни ўз олдига асосий вазифа қилиб қўйган, ёшларни мам-тнинг ижт-й-сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилиятига эга бўлишни таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби булди. Адиб жадид мактаблари учун “Биринчи муаллим”, “Иккинчи муаллим” дарсликларини тузди. Ахлоқий-дидактик мазмундаги “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” дарслиги (1913) XX а. бошларидаги узб. жадид маърифатчилигининг ноёб ҳодисаларидан эди. Унда тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи маротаба XX а.нинг талаб ва эҳтиёжлари н. назаридан таҳлил қилинган. А. хулқларни анъанавий яхши ва

ёмонга ажратар экан, мулоҳазаларини Гиппократ, Платон, Аристотель, Саъдий Шерозий, Бедил фикрлари б-н асосланган тарзда замонавийликни асосий мезон қилиб олади. Мутафаккирнинг фикрича, ахлоқ, бу — хулқлар мажмуи. Хулқ эса эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён булиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга булинадилар. Лекин, булар кишида уз-узидан пайдо булмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон ёки яхши қилади. Демак, ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. Тарбия “ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё садоқат, ё фалокат масаласидур”. Тарбия туғилган кундан бошланади ва умрнинг охирига қадар давом этади каби гоёни илгари суради. А. тарбия доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ б-н чегаралаб қуймайди. А. масаланинг фал.ий асосига кучади. Жисм б-н руҳнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: “Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг унги ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопоннинг устуни куюб, астарини ювуб, овора булмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур”. Яна бир уринда эса “бадан элак каби кузлукдур” деган ибора учрайди. А. жисм б-н руҳ, шакл б-н мазмуннинг узвий бирлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, Ақл жисмнинг пири комили, муршиди ягона-сидир. А. фазилатларни шунчаки қайд этмайди, уларнинг конкрет ҳаётгий, амалий аҳамияти устида ҳам тўхтаб ўтади. А.нинг виждон ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам диққатга сазовор. Унингча, виждон — ақл ва тафаккур мезони. Инсон одобини ҳаё ва ифбатсиз тасаввур қилиш қийин. А. ҳаё деганда “ишда, сузда адабни риоя қилмоқ”ни тушунади, уни инсонийликнинг муҳим белгиси деб билади. А.нинг таъкидлашича, Ватан туйғуси энг

инсоний, энг муътабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мумкин эмас. Унинг дарди б-н яшамоқ, унинг бахтидан қувонмоқ, у б-н фахрланмоқ керак. Ватан Онадек муқаддас. Уни қадрлаш, эъозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик булиш, ғам-ҳасратини баҳам куриш фарзанднинг бурчи. А.нинг фикрича, тилга, мад-тга муҳаббат эса ҳар бир кишининг халқига булган муҳаббатдир: “Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини курсатадурғон ойинаси ҳаёти — тил ва адабиётидир”, — деган эди мутафаккир. А. ростлик ва туғри сузликни инсоннинг энг инсоний сифатларидан деб ўқтиради. Адолатни, ҳар бир миллатнинг озод ва бахтли булиш ҳуқуқини дунёнинг асоси деб билади, бировга “жабр қилувчининг ёқаси ҳеч қачон жазо қулидан қутула олмас”лигини айтади. Адибнинг қарашларида Навоийнинг инсон ҳақидаги машҳур “инсон — хилқат тожи” н. назари (концепцияси)нинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича, ақл фақат инсонгагина насиб этган сифатдир, жаҳоннинг зийнати оқил инсонлардир. Инсон ақли эса илм ва тажриба орқали бойиб боради. Дарҳақиқат, илм инсон учун гоёт олий ва муқаддас фазилат эканлиги адиб томонидан атрофлича асослаб берилган. “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”да инсонликни белгиловчи дустлик, садоқат, меҳнатсеварлик, мунислик ва б. фазилатлар ҳам улуғланиб, бу сифатларнинг зидди булган жаҳолат, ялқовлик, ғийбат, ҳасад, хасислик, иккиюзламачилик каби иллатлар одамийликнинг душмани сифатида талқин этилган. Ушбу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси б-н чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскори учун ҳам қулланма бўлиб хизмат қилди, уз даври ижт-й-педагогик фикр тар-ётида алоҳида урин эгаллади. Адибнинг бу асарда юз курсатган маъ-ятга дахлдор қарашлари унинг шеъриятида, драма ва публицистик мақолаларида давом этди. А.нинг ижт-й-сиёсий, ахлоқий, эстетик қарашлари бугунги кунда ҳам уз қийматини йўқотмаган.

АВТАРКИЯ (юн. *autarkeia* — мустақиллик, уз⁴узидан қаноатланиш; *autos* — узим ва *arkeo* — мул-кулчиликда яшамокдаман) — иқт-й, ижт-й, сиёсий ва маън-й маъноларда қўлланадиган, бирон-бир шахс, гуруҳ, миллат, давлат ва жам-тнинг уз ҳолича, бошқалардан ажралган ҳолда яшаши учун қаратилган ҳаракат ёки ҳолатни ифодалайдиган т. Сиёсий соҳада А. фақат давлат доирасида, миллий маҳдудлик муҳотида хужалик ташкил этиш мақсадида мам-тни бошқа мам-тлардан айириб қуйиш сиёсатини англатади. Ҳоз. даврда ҳам А. дунёнинг турли ҳудудларида тенденциялари мавжуд, уларнинг маън-й оқибатлари ҳам кузга ташланиб туради. Глобаллашув даврида А. жам-тда маън-й биқикликнинг кучайишига, унинг ташқи дунёдан ажралиб қолишига олиб келиши мумкин.

АВТОРИТАРИЗМ (лот. *obru*, *нуфуз*, *эътибор*) — маън-й соҳадаги купгина масалаларда якка шахснинг обрўси, фикр ва қарашларининг устувор булишини англатадиган т. Одатда, жам-т уз тарақ-тининг мураккаб, қалтис ва масъулиятли даврларини бошидан кечираётган пайтларда майдонга чиқади. XX а.нинг биринчи ярмида А. асосан салбий ҳолат сифатида намоён булди. Чунки миллионлаб одамларнинг ёстигини қуритган Биринчи жаҳон уруши, 1929 й.да бошланган жаҳон иқт-й инқирози ва шунинг оқибатида халқаро миқёсда зиддият ҳамда қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви каби қатор омиллар бир қанча мам-тларда айрим авторитар шахсларнинг давлатни ҳарбийлаштириш, зуравонлик йўли б-н ҳокимият тепасига келиши ва мустабид тузумларнинг вужудга келишига сабаб булди. Ҳоз. даврда А.дан фарқли тарзда, атоқли давлат арбоблари мураккаб тарихий вазиятларда жам-тни тез узгартириш, долзарб масалаларни зудлик б-н ҳал этишда муҳим ўрин тутуди, деган қарашлар ҳам йуқ эмас. Бу борада Франция ва Германияни Иккинчи жаҳон урушидан кейинги инқироз ҳолатидан олиб чиқишда генерал де Голл ва Конрад Аденауэр сингари сиёсатчилар фаолияти мисол қилиб кўрсатилади.

Албатта, ҳар қандай янги мустақил давлат тарақ-тида шу мам-т раҳбарининг обрўси, мавқеи, нуфузи муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тарихидаги қатор давлат арбобларининг уз юртини ижт-й-сиёсий, иқт-й, мад-й-маън-й тиклашдаги хизматлари бунга ёрқин мисол булиши мумкин. Маън-й соҳада эса А. турғунлик устувор булган бирёқлама тафаккур ҳамда турмуш тарзини шакллантиргани боис салбий ҳолат сифатида баҳоланади. Бунда купроқ муайян авторитет ёки субъектнинг мутлақлаштирилиши назарда тутилади.

АВТОРИТАР ОНГ — янгилик ва ижодийликдан маҳрум булган бир қолипдаги тафаккур тарзи. А.о. ижодий онгга зид булиб, фикр-мулоҳаза юритиш ва уни исботлашда фақат бир тамойилга таянади.

АВТОРИТЕТ (лот. *autoritas* — ҳокимият) — якка шахс ёки бир гуруҳ шахсларни куч ишлатмай, зуравонликсиз уз иродасига мос фикрлаш ёки ишлашга йўналтиришни англатадиган т. Кенг маънода бир шахс ёки ташкилотнинг ҳаётда ёки жам-тдаги норасмий таъсири (мас., тарбия, илм-фан, санъат, мад-т соҳаларида); тор маънода эса, муайян қонун ва қарорларни амалга оширишнинг бир турини билдиради. Куп ҳолларда А. қонун-қоида ёки ижт-й меъёрларнинг купчилик тарафидан тан олинганини англатади. А.нинг мавжудлиги ҳаётда учрайдиган муаммоларни ҳал қилишнинг мураккаблиги б-н боғлиқ. Бу борада А. эгасининг фикр-мулоҳазалари, ноёб истеъдоди ва салоҳиятига булган ишонч муҳим аҳамият касб этади. А. ишлаб чиқаришда, сиёсат ва б. ижт-й жабҳаларда алоҳида индивидлар ҳамда мансабдор шахсларнинг обрў-эътибори, уларнинг раҳбарлигида эришилган ютуқлар б-н белгиланади. А.га эга булган шахс ўзи қарор қабул қилиб, унинг ижросини узи назорат қилади, бу жараённинг қандай ва қайси жабҳада амалга ошиши жам-тнинг тарихий ривожига ҳам боғлиқ булади. Инг. файласуфи Т.Гоббс “Суверен А.” асарида “...жам-тни анархиядан сақлаш, ҳаммани ҳаммага

қарши курашишдан қутқаришнинг ягона чораси А.дир” деган эди. XIX а. анархистлари эса, ҳар қандай индивиднинг эркинлиги ва шахс эгоизмини А. куришиши сифатида эътироф этган. Немис социологи М.Вебер томонидан яратилган “А.нинг формал типологияси” ғоясига кура, А. ҳокимиятга эришишда аниқ бир қоидаларга риоя қилиш ва уларни қўллаш чегарасини белгилайди. Шу б-н бирга, унинг фикрича, А. т.си бирон-бир даҳо инсон шахсияти б-н боғлиқ. Шу маънода, А. фақат авлиёлар, атоқли шахслар, мутафаккирлар ва сиёсий доҳийларга хос фазилатдир. Ҳоз. замон фал.сида А. туғри-сида хилма-хил қарашлар мавжуд бўлиб, уларда асосан инсон, унинг обрў-эътибори, гоҳида эса баъзи шахсларга хос бўлган, бошқаларда учрамайдиган хусиятларини улуғлаш ёки мутлақлаштириш (суперинсон ғояси) каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилади.

АГНОСТИЦИЗМ (юн. *agnostos*: а — инкор, *gnostos* — билиш, билишни инкор этиш) — табиат ва жам-т қонуниятлари моҳиятини билиш имкониятларини рад этиб, билимнинг воқеликка мувофиқ эканини исботлаш мумкин эмас, деб ҳисоблайдиган фал-й таълимот. Антик скептицизм ва урта а.лардаги номинализм негизида пайдо бўлган. XIX—XX а.лар ижт-й тафаккурида, айниқса, марксистик фал.да мазкур таълимот сунъий тарзда соддалаштирилиб, унга тўлиқ билишни инкор этувчи таълимот сифатида баҳо берилган. Ваҳоланки, бу таълимот вакиллари объектив борлиқни билиш мумкинлигини бутунлай рад этмайди, билим ва тафаккурнинг чекланганини таъкидлайди, холос. Ҳақиқатан ҳам, дунёни мукамал билиш мумкин эмас, инсон дунёнинг сиру синоатини қанчалик чуқур урганмасин, унинг тубига етиб боролмайди, бу оламнинг ҳадди-ҳудуди бўлмагани каби, у ҳақдаги билимлар ҳам чексиздир. Қад. юн. фал.сида скептицизм шаклида пайдо бўлган (Протагор, Пиррон каби файласуфларнинг қарашлари асосида) А. кейинчалик инглиз донишманди Давид Юм ва немис файласуфи Имма-

нуэл Кант ва б. ғарб олимлари томонидан ривожлантирилган. Агностикларнинг фикрича, дунёни яхлит ва бир бутун ҳолда билиб бўлмайди. Инсон унинг бир қисминигина билишга қодир, холос. Улар уз фикрини оқибатнинг сабабдан фарқ қилиши б-н асослаб беришга уринади. Улар оқибат сабабдан фарқ қилади, ш.у. нараса-ҳодисаларнинг моҳиятини англаш мумкин эмас, деб ҳисоблайди. Бу оқим намояндалари объектив равишда мавжуд бўлган сабаб ва оқибат уртасидаги боғлиқликни исботлаш мумкин эмаслигига асосланиб, апостериор, яъни тажрибадан олдинги билим воситасида, ш-дек, мантиқ йўли б-н ҳам оқибат ва сабаб уртасидаги боғлиқликни аниқлаш мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Д.Юмнинг фикрига кура, табиат муъжизалар китобини тулиқ очмайди, бизга объектларнинг айрим ташқи сифатларини ўрганиш имконини беради, холос. XIX а.да А. ғояси турли йўналишларда ривожлантирилди. Мас., И.Мюллернинг А.и (физиологик идеализм), Г.Гельмгольцнинг иероглифлар А.и, вульгар материалистлар (Л.Бюхнер, Я.Молешотт)нинг А.и, А.Пуанкареннинг конвенциализми, XX а.да эса П.Юшкевичнинг “праксеологик” А.и бунга яққол мисол бўла олади.

АГРЕССИВ ХУЛҚ — шахснинг маън-й бузуқликка асосланган, бошқаришнинг ички дунёсига очикдан-очик салбий таъсир утказиб, тажовуз қилиб, уни издан чиқаришга қаратилган ғайриинсоний хусият. А. х.нинг шаклланиши, кучайиши ва намоён булиши купинча ижт-й муҳит б-н боғлиқ ҳолда юз беради. Шахснинг узига қаратилган тажовузкорлик «аутоагрессия» (бундай ҳолат шахсдаги патологик узгаришларнинг курсаткичи бўлиб хизмат қилади) деб аталади. Уз жонига қасд қилиш, ўзига тан жароҳати етказиш аутоагрессиянинг куринишларидир. Жаҳолатга ботган, жоҳиллик ва зуравонликни мақсадга эришишнинг асосий ва устувор воситаси деб биладиган шахсларда А. х. кучли бўлади. А. х. нафақат алоҳида шахслар, балки бутун-бутун давлатларга ҳам хос булиши мумкин. Бинобарин агрессор —

агрессияни содир этган куч якка шахс ёки шахслар гуруҳи, сиёсий-мафкуравий марказлар, давлат ёки бир неча давлатлар булиши мумкин. XX а.нинг 30-йилларида фашистлар ҳукмронлик қилган Германия ана шундай тажовузкорлик хусиятлари б-н инсониятга катта талофатлар келтирди. Бугунги кунда эса дунёдаги террористик ва экстремистик марказлар агрессия ҳаракатлари б-н одамзод бошига янги-янги фожиалар келтирмоқда. Фарбдаги айрим мафкуравий марказлар эса жаҳондаги ёш, рив-ш йўлига кирган мам-тларга инфор-мацион усулларда тазйик утказиш орқали узининг агрессив хулқини намоён этмоқда.

АГРЕССИЯ (лот. *aggressio* — ҳужум) — 1) бирон-бир бузғунчи ғоя, вайронкор мафкурага таяниб амалга оширила-диган инфор-мацион-психологик ҳужум, ахборот хуружи, ғоявий террор ёки маън-й-мафкуравий бузғунчилик; 2) сиёсий маънода, бир давлат томонидан узга давлатга уни мустақиллигидан, ҳудудий яхлитлигидан ва тар-ётдан маҳрум қилиш, халқини қарам этиб, бойликларини эгаллаш мақсадида ҳарбий куч ёрдамида амалга оширила-диган босқинчилик. Халқаро ҳуқуқда БМТ Низомини очиқчасига бузган ҳолда, бошқа давлатга нисбатан ҳарбий куч ишлатиш А. дейилади. Жиноят ҳуқуқига кўра, ён-атрофдаги одамларга жисмоний зарар ёки руҳий шикаст етказишга қаратилган ҳаракат А. деб баҳоланади. Бу ҳаракатлар ғаразли мақсадлар — бошқаларнинг бойлигига куз олайтириш, уларни қарам қилиш ниятида содир этилади. А. геноцид, террор, этник ва ғоявий асосдаги қонли можаролар шаклида ҳам намоён булади. Бугунги кунда иқтисод соҳасидаги А.га иқт-й А., маъ-ят соҳасидаги А.га эса маън-й А. дейилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бошқаларга нисбатан биринчи булиб ҳарбий куч ишлатиш, тажовузкорликни амалга ошириш А. деб баҳоланади. Турли шаклдаги ташқи ва ички А.га йўл қўймаслик учун аҳоли, айниқса, ёшларни юксак маън-й тамо-йиллар асосида, ҳушёр ва огоҳ этиб тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади.

АДАБ (араб.) — шахснинг тарбиявий даражаси, ахлоқий қиёфаси, маън-й баркамоллигининг асосий шarti ва мезони, узб. тилидаги одоб ва ахлоқ сузларининг узгарган шакли, маънодоши. Киши А. орқали эл-юрт уртасида обрў-эътибор, иззат-ҳурмат топади. А. халқимиз ҳаётида қадим-қадимдан муҳим роль уйнаб келгани учун мун-тларнинг деярли барча шакл ва курунишларига шу н. назардан ёндашилган. Уларга ном ва баҳо беришда А. асосий мезон булган. Шу асосда А.нинг турли даража ва курунишлари шаклланган: бола А.и, қиз бола А.и, келинлик А.и, куёвлик А.и, шогирдлик А.и, касб-хунар А.и, мезбон ва меҳмон А.и, тижорат А.и, санъаткор А.и, спортчи А.и, юриш-туриш А.и., муомала А.и, сиёсат А.и, баҳс А.и ва ҳ.к. Дунёдаги халқларнинг ахлоқ-одоб меъёрлари, уларнинг дунёқараши, анъана ва қадриятларига қараб, бир-бириникидан тубдан фарқ қилади. Мас., Африкада яшайдиган канибал қабилалари (одам гўштини ейдиган ёввойи қабилалар) орасига тушиб қолган одамлар улар ейдиган овқатни емай қўйса, А.сизлик қилган булади. Натижада унга “илтифот” курсатган жамоа аъзоларининг норозилигига сабаб булади, ҳатто жазога тортилиши ҳам мумкин. Ш.у. ҳам тақдир тақозоси б-н бирон-бир халқ ичида яшаб қоладиган одам унинг урф-о. ва А. меъёрларига бўйсунишга мажбур. Бу — унинг тарбиявий даражасини курсатувчи белгилардан бири.

Мустақиллик йилларида халқимиз мустабид тузум даврида топталган асл қадриятлари қатори ота-боболаримиз минг йиллар давомида амал қилиб келган одоб-ахлоқ меъёрларига қайтиш имконига эга бўлди. Она тилимизда А. б-н боғлиқ ҳикматли сузлар, мақолларнинг жуда куплиги А. миллий маъ-ятимизнинг устунларидан бири эканини тасдиқлайди. Мас., “Адабни адабсиздан ўрган”, “Адабли бола элга манзур” ва ҳ.к. А.нинг зидди А.сизлик, ҳаёсизлик, маън-й жиҳатдан тубанликка юз тутишдир. Инсон А.и икки йўл б-н шакллантирилади: 1) наслдан наслга ўтади; 2) таълим-тарбия, маър-й таъсир, ибрат ва намуна, билим ва кўникма

орқали шаклланади. Мавлоно Жалолоиддин Румий “Ичиндаги ичиндадир” аса-рида “Барча билимлар ва фанларни ўзлаштириш аслида адабни урганишдир” деб таъкидлайди. А. одобнинг эквиваленти сифатида қўлланса-да, айрим уринларда маъно нозикликлари б-н ундан фарқ қилади. Мас., “Адабини беришади”, “Адабингни ейсан” каби иборалардаги А. сузи урнида одоб сузини қўллаб бўлмайди. А. этика, эстетика, психология, жамтшунослик, адабиёт сингари фанларнинг асосий мавзуларидан биридир. Адабиёт атамасининг негизини А. сузи ташкил этиши, бадиий адабиётимизда А. масаласи бош мавзу бўлиб келгани миллий маъ-ят ва тафаккуримиз тарихи, бугунги ва эр-танги ривожини белгилайди.

АДАБИЁТ (араб. одоблар йиғиндиси) — умуминсоний маъ-ятнинг таркибий қисми, адабий фаолият натижаси, жам-т ҳаёти ва унинг такомиллашувида муҳим аҳамият касб этадиган ижод соҳаси. А. икки маънода қўлланади: 1) кенг маънода — барча китоб турлари, газета ва журналларга нисбатан; 2) тор маънода — бадиий А., турли жанрдаги бадиий асарлар мажмуи. Бадиий А. кишилик тар-ётининг маълум бир босқичида юзага келган бўлиб, дастлаб оғзаки ижод намунаси сифатида яратилиб, тилдан тилга ўтиб, бойиб, сайқалланиб борган. Ёзув пайдо бўлиб, одамларда ёзма нутқ, ёзув мад-ти рив-ши б-н ёзма бадиий А. ҳам шакл-лана бошлади. Бадиий А. ҳар қайси халқ маъ-ятини а.лардан а.ларга олиб утади-ган асосий воситалардан биридир. Оғза-ки ва ёзма А. қайси халққа мансублиги-га қараб, уша халқ номи б-н қўшиб юритилади. Мас., узб. А.и, грек А.и, не-мис А.и ва ҳ.к.

АДАБИЙ-МАДАНИЙ МЕРОС — халқимизнинг авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган ниҳоятда қадимий, бой А.-м.м.и бор. У халқимизнинг урф-о.и, расм-русм-лари, байрамлари, қадимий битиклар ва археологик топилмалар, халқ оғзаки ижоди намуналари, ёзма бадиий адабиёт ва фан соҳасида яратилган ноёб асарлар, гасви-рий ва амалий санъат ҳамда мусиқа дур-

доналари, бетакрор меъморий обидалар-дан иборат. Собиқ иттифоқ даврида юр-тимиздаги бой А.-м.м.га бутунлай нотуғ-ри, мафкуравий мун-т ҳукмрон бўлди. Истиқлол туфайли бу борадаги мун-т туб-дан ўзгарди, А.-м.м.ни тиклаш, асраб-авайлаш, тарғиб ва ташвиқ этиш буйича кенг қўламли ишлар ҳоз. кунда ҳам изчил давом эттирилмоқда.

АДАБИЙ ТИЛ — ҳар қайси халқ ва миллат маъ-ятида улкан аҳамият касб эта-диган, унинг руҳий оламини моддий шак-лда юзага чиқариш ва умумбашарий тар-ёт учун хизмат қилдириш, эл-юртни бир-лаштириш, узликни англашда муҳим восита бўладиган буюк ижт-й ҳодиса. А. т. умумхалқ тилининг сайқалланган, лек-сик, фонетик ва грамматик жиҳатдан шу халқ шеваларидаги энг яхши хус-ятлар-ни узида мужассам этиб, сайқалланган, ҳамма учун тушунарли ва маъқул меъёр-га солинган умуммиллий мулоқот восита-сидир. Тарих ва тар-ёт жараёнида А. т. ўзга-риб, такомиллашиб боради. Мас., Али-шер Навоий давридаги ўзб. адабий тили ҳоз. замон узб. адабий тилидан фарқ қилади. Истиқлол даврида А. т.нинг маън-й ҳаётимиздаги урни ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Айниқса, 1989 йилда узб. тилига давлат тили мақомининг берили-ши А. т.имиз ривожидан мутлақо янги са-ҳифа булди. Ҳоз. даврда узб. А.т. миллий маъ-ятимизнинг ҳақиқий кузгусига ай-ланиб бормоқда.

АДАПТАЦИЯ (лот. *adaptatio* — мос-ланмоқ, созланмоқ) — табиат ёки жам-т ҳаётида, инсоннинг маън-й-руҳий оламида кечадиган узига хос жараён бўлиб, бир-он-бир муҳит ёки шароитга, янгиликка мослашувни англатади. Инсон ҳаётидаги А.нинг самарали кечиши куп жиҳатдан унинг руҳий, маън-й ҳолатига боғлиқ. Илм-фанда А.нинг қуйидаги турлари мав-жуд: сенсор А. (лот. *sensus* — ҳис-туйғу, сезги) — организмнинг турли хил субъек-тив узгаришларга мослашуви; ижт-й А. (лот. *adapto* — мослашаман ва *socialis* — ижт-й) — инсоннинг ижт-й муҳит ша-роитларига узлуксиз тарзда фаол мосла-шуви, аини пайтда унинг ушбу жараён

натижаси сифатида камолга етиши. Ижт-й А.нинг муҳим жиҳати одамнинг ижт-й талаб ва тартибларни қабул қилишини англантишдир. Фарбда ижт-й А. муаммоси илм-фаннинг необихевиоризм ва психо-анализ йуналишлари асосида урганилади.

АДИБ (араб.) – 1) одоб илмидан сабоқ берувчи муаллим, ибратга муносиб инсон, устоз; 2) адабиётчи, ёзувчи, адабий илмлар буйича олим. Суз санъаткорлари, адабий-бадиий соҳа ижодкорларига нисбатан кенг маънода ишлатилади. Аҳмад Югнакий “Ҳиббатул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”) асарида А. ва адаб сузларини қуйидагича қўллайди: “Адиб Аҳмад айтгим адаб-панд сузим, // Сузим бунда қолур, борур бу узим”. А. т.си тор маънода асосан насрда ижод қилувчи ёзувчиларга нисбатан қўлланади.

АДЛ – адолат, одиллик, ҳаққонийликни ифодалайдиган т. Бу т.ни қуйидагича ҳам изоҳлаш мумкин: 1) Судда инсоф ва адолат юзасидан ҳукм чиқариш. 2) Туғрини нотуғридан, ростни ёлғондан ажрата билиш, бирон томонга ён босмаслик. 3) Зулмни бартараф этиш, инсоф юзасидан иш кўриш, мазлумни ҳимоя қилиш. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Кимки ҳақиқатни ёлғондан, туғрини нотуғридан ажрата билса, у уз адли б-н Фарбу Шарқни ёритган булади” деган сатрларида мазкур иборанинг маън-й-маър-й моҳияти мужассамлашган. Тилимизда А. б-н боғлиқ бир талай суз бирикмалари ҳосил қилинган. Мас., А. мезони деганда, адолат торозуси, яъни қонун асосида ҳақиқатни тиклаган киши, А. қонуни, А. тариқи деганда, шариат низомлари, Д.у дод посбони деганда, адолат ҳимоячиси, одил подшо, ҳақгўй қози, Адлу инсоф деганда, уртада туриб, ҳақиқатни аниқлаш, туғрилик, туғри қарор қабул қилиш назарда тутилади. (Яна қаранг: Адолат.)

АДОВАТ (араб. душманлик) – узаро ёвлашиш, узоқ вақт давомидаги кек сақлаш, нафрат ва гина-қудурат асосидаги душманлик. А.нинг асосида аксарият ҳолларда бир хил эҳтиёж ва манфаатга эга

булган, иш асосида рақибга айланган одамларнинг туқнашуви ётади. Рақиблардан бирининг эҳтиёжи қондирилиши иккинчисининг манфаатига зид келиши ва душманликка сабаб булиши мумкин. Бунда томонлардан бирининг ичи қоралиги, ғаразли нияти, бадбин ва кўролмаслиги ҳам адоватга сабаб бўлиши мумкин. А. инсоният тарихида Алар давомида кузатилаётган ҳодиса булиб, баъзида даҳшатли уруш ва қирғинларга сабаб булган. Турли давлатлар уртасидаги Алар одатда бирон ҳудудни эгаллаш, табиий бойликларга эгалик қилиш мақсадида амалга оширилган. Кундалик ҳаётда турли шаклларда намоён булади. Улар маълум маънода психологик асосга ҳам эга. Яъни, одамларнинг истеъдод ва қобилияти, моддий, маън-й имкониятлари ҳар хил булиши, шу асосда уларнинг баъзилари ҳаётда кўпроқ, баъзилари эса камроқ муваффақиятга эришиши ҳам уларда бир-бирига нисбатан ҳасад ва адоватнинг уйғонишига сабаб булади. Бунда шахснинг қандай тарбия қургани, ижт-й омил ҳам муҳим роль уйнайди. Агарда инсон бошқаларнинг ютуғига ҳасад эмас, ҳавас б-н қараб яшашга урганган булса, табиийки, жам-тдаги кўпгина Аларнинг олди олинган булади. Айниқса, “Ҳасад эмас, ҳавас енгади”, “Ҳасаднинг умри қисқа”, “Ҳавас бор жойда ҳасадга урин йуқ”, “Бир кун жанжал булган жойда қирқ кун файз-барака булмайди” каби ҳикмат ва мақоллар руҳида тарбия топган халқимиз ҳасад ва А.ни қоралаб, меҳр ҳамда ҳавасга асосланган интилишларни қўллаб-қувватлаб келади. Бу эса жам-тимиздаги меҳр-оқибат муҳитини мустаҳкамлашнинг муҳим омилларидан биридир.

АДОЛАТ (араб. одиллик, туғрилик, ҳамма учун баробар булган ҳақиқатнинг талаб ва тамойилларига амал қилиниши) – инсониятнинг азалий орзуси, эзгу ғояси, маъ-ят, ахлоқ ва ҳуқуқнинг метёрий категорияларидан бири. Жам-т ҳаётидаги ҳодисалар, тартиб-қоидаларнинг асл инсоний идеалларга, ҳақиқат мезонларига қанчалик мос эканини аниқлашда ҳамма

замонларда ҳам асосий маън-й мезон бўлиб хизмат қилади. Жам-тнинг шахсга, шахснинг жам-тга ва бир шахснинг иккинчи шахсга мун-тида намоён бўладиган А. тамойили ана шу мун-тларни баҳолашнинг узгармас мезонидир. А. юксак маън-й қадрият бўлиб, «бахт», «озодлик», «тенглик», «дустлик», «тинчлик» т.лари каби инсоннинг азалий эзгу интилишлари тимсолидир. А. ҳақидаги илк тасаввурлар жуда олис замонларга бориб боғланади. Қад. давр мутафаккирлари уни универсал қонун сифатида талқин этишган. Мас., Зардушт А.ни “арта” т.си ёрдамида ифода этар экан, уни оламдаги икки кутбдан бири деб ҳисоблайди. Юнон файласуфи Афлотун А. муаммосини тизимли тарзда урганиб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг ижт-й-сиёсий концепциясида А. «ҳукмронлик» ва «имтиёз» т.ларига яқин категория сифатида шарҳланган. Файласуфнинг фикрича, ҳар бир табақа ичида тенглик булмоғи, табақалар уртасида тенглик ҳукм сурмоғи А.дандир. Арасту бу ғояларни ривожлантириб, “тенглаштириш” ва “тақсимлаш А.и” т.ларини қўллаган. Форобий А.ни ижт-й иерархия ва тартибнинг мавжуд бўлиши учун пойдевор яратувчи ҳуқуқий категория деб таърифлаган. XVIII а.га келиб А. ижт-й тенглик б-н боғлиқ ҳолда кун тартибига қўйила бошланди. Ҳоз. замон фал-й адабиётларида А. жам-тдаги барча ижт-й мун-тларни ифода этувчи категория сифатида таърифланмоқда. А. жам-тда олти асосий вазифани бажаради. Биринчидан, жам-тдаги ижт-й мун-тларни мақсадга мувофиқ ташкил этади. Иккинчидан, турли ижт-й гуруҳ ва синфлар манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлайди, улар орасидаги мувозанатни сақлаб туради. Учинчидан, жам-тдаги мулкчилик мун-тларини, ишлаб чиқариш фаоллигини оширади. Туртинчидан, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимояловчи восита сифатида хизмат қилади. Бешинчидан, воқеликда кенг илдиз отган, лекин ижт-й тар-ётга тусиқ булаётган мун-тларни бартараф этишга даъват қилади. Олтинчидан, одамларда келажакка ишонч туйғусини уйғотади ва кучайтиради. А. инсон-

лар ўртасидаги узаро мун-тларнинг асосий мезони бўлгани учун доимо ижт-й аҳамият касб этади. У жам-т (социум) ҳаётида муҳим аҳамият касб этадиган социал қадриятдир, ш.саб. “ижт-й А.” т.сидан фойдаланилади. Ижт-й А. жам-тда демократиянинг мавжудлиги, инсоннинг ижт-й ҳимоялангани, барчанинг қонун олдидаги тенглиги, ш-дек, фуқароларнинг иш б-н таъминлангани, тиббий хизмат, уй-жой, таълим, мад-й неъматларга дахлдорлигини англаувчи ижт-й тизимдир. Ижт-й А. реал қадрият бўлиб, бугунги кунда у фуқаролик жам-тининг узвий бир қисми ҳисобланади. Демократия жам-тда кўпчилик учун ўз қобилият ва салоҳиятини рўёбга чиқариш шароитини яратади. Бу эса ижт-й А. тамойиллари учун катта имкониятларни юзга чиқаради. Ш-дек, *инсоннинг ижт-й ҳимоялангани* ҳам фуқаролик жам-тининг барқарор ривожини таъминлайдиган А. омилдир. Барчанинг *қонун олдидаги тенглиги* ҳам фуқаролик жам-ти ҳаётида муҳим омил сифатида амал қилади. Замоनावий фуқаролик жам-тида инсонни инсон қиладиган ижт-й А. асоси — *таълим, тиббий хизмат, уй-жой, меҳнат каби неъматлардан ҳамма учун эркин фойдаланиш имкониятининг мавжудлигидир*. Инсон доимо жам-т ҳаётида муҳим ўринга эга бўлишга интилиб яшайди, бу — унинг асосий эҳтиёжларидан бири. Фуқаронинг *ҳуқуқ ва бурчларининг мослиги* ҳам фуқаролик жам-тидаги Али мун-тларни аниқ изга солувчи омилдир. Бундан нафақат жам-т, балки шахснинг ўзи ҳам катта манфаат кўради. Ана шу мослик туфайлигина инсон бошқалардан ҳурмат ва эътироф кутишга ҳақли. *Жиноятга яраша жазо тизими* булмаган шароитда ҳар қандай жам-т тар-ёт борасида қийинчиликларга дуч келиши табиий. Агар жиноятни жазосиз қолдирмайдиган тизим ижт-й мун-тларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш кучига эга булса, *меҳнат ва унинг баҳоланиши уртасидаги мослик* — иқт-й мун-тларни тартибга солади. Бугунги замоनावий жам-тни ана шундай мослик қондасисиз тасаввур этиш мушкул. Бу мослик бутун иқт-й тизимнинг пойдеворини ташкил этади.

А.нинг узи бирор-бир қадриятни англамайди, лекин қадриятлар уртасидаги нисбатни белгилайди, уларни баҳолаш хус-ятига эга. Шу боис А. ҳодисасида жам-тни тартибга солувчилик хус-яти бор. А. да икки маън-й жиҳат — ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий талаблар мужассамлашган. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги миқдор улчовчи ҳам дейиш мумкин: у талаб б-н тақдирлашни улчаб турадиган тарозидир. А. бор жойда ижт-й зулм, бебошликка йул йуқ. Арасту А. хусусида бундай дейди: “Икки хил адолатлилик бор. Бири — қонунга мувофиқлилик. Қонун буюрганини қилиш адолатли иш ҳисобланади. Қонун одамлардан мард, оқил ва фозил булишни талаб қилади. Ш.у. ҳам одиллик — энг мукамал фазилат саналади. Модомики, Алилик қонунга мувофиқ яшаш экан, қонун эса барчадан адлу инсоф б-н яшашни талаб қилар экан, қонун асосида иш тутадиган одам — энг фозил одамдир. Алилик энг яхши фазилатдир”. 1991 й. 31 августдан буён мустақил тарақ-т йулидан қатъият б-н бораётган жам-тимиз тобора демократлашиб, давлат, жам-т ва шахс мун-тларида А. ва гуманизм ғояларига асосланмоқда. Халқимиз уз ери, мулки, шаъну шарафига, уз юрти, уз қадриятларига узи эга булиб, уз келажагини уз қули б-н барпо этаётгани, бу йулда қулга киритилаётган буюк марралар юртимизда А. тамойиллари барча соҳаларда амалий тасдиғини топаётганининг яққол ифодасидир. Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, «Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интиляпмиз. Адолатга интилиш халқимиз рухий дунёсига хос энг муҳим хусусиятдир. Адолатпарварлик ғояси бутун иқтисодий ва ижтимоӣ муносабатлар тизимига сингиб кетиши, ижтимоӣ кумаклашув механизмида уз аксини топиши лозим».

Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг бир умр «Куч — адолатдадир» деган ҳикматга амал қилиб яшагани халқимизнинг бу борада етарли билим ва тажриба, анъана ҳамда қадриятларга эга эканини курсатади. Ана шундай бой меросга суян-

ган ҳамда юртимизда ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш халқимизнинг асосий мақсадидир. Бу мақсадни амалга оширишда: а) демократиянинг умуминсоний тамойилларига риоя қилинади; б) инсон ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади; в) демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ҳамда қонунлар б-н ҳимоя қилинади; г) барчанинг қонун олдида тенглиги таъминланади. Бугунги кунда А. барчанинг қонун олдида тенглиги ва қонуннинг барчага тенг тегишли эканини англатади. Яъни “Адолат — қонун устуворлигида” деган тамойил асосида юртимизда ижт-й мун-тларни ҳуқуқий негизда ривожлантириш мам-тимизда Ислоҳ Каримов томонидан амалга оширилаётган, адолатли жам-т барпо этишга қаратилган барча узғариш ва ислоҳотларнинг маъно-мазмунини ташкил этади.

АДОЛАТ ТАМОЙИЛИ — адолат, одиллик, холислик асосида масалага қонун устуворлиги н. назаридан холис ёндашиш, ҳақиқатни бош мезон деб билиш, шу йулда беминнат хизмат қилиш. А. т.га амал қилиб, мам-тимизда инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини энг олий қадрият сифатида рўёбга чиқариш борасида кенг қуламли ислоҳотлар амалга оширилмоқда. Табиийки, бу узғаришлар юртимизда ижт-й адолат ва демократия тамойилларини чуқур қарор топтириш б-н узвий ва чамбарчас боғлиқ. А. т. алоҳида инсон хатти-ҳаракатидан тортиб мам-тдаги ижт-й-сиёсий ин-тларгача булган ута кенг миқёсдаги мун-тлар тизимига бир хилда ёндашишни тақозо этадиган ноёб ҳодиса — ижт-й ҳодисадир. У баъзан қарама-қарши ва зиддиятли ҳолатларга сабаб булади, лекин охир-оқибатда ҳақиқатни юзага чиқаради. А. т. реал ижт-й механизмга эга. Аввало, барқарорлик ва ижт-й ҳамжиҳатликни таъминлашнинг энг муҳим омилдир. А. т. жам-тнинг ўзига хос «асаб толаси» булиб, одамларнинг ижт-й кайфиятини яққол ифода этади. Айни пайтда у жам-тдаги эзгу ниятли кучларни ягона мақсад йулида

бирлаштирадиган таъсирчан ва самарали қадриятдир. Бугунги кундаги жам-тимиз узининг ижт-й адолат концепциясига эга булиб, бунда халқимизга азалдан хос булиб келган адолатга ишонч ва эҳтиром туғуси муҳим аҳамият касб этмоқда. Иқтисодиётда А. т.нинг асосий қоидаси — *ҳисса ва улуш мутаносиблиги, манфаатлар уйғунлигини* таъминлаш масаласи булиб, бунда демократик тамойиллар мувозанатга солувчи во-сита ролини бажаради.

А. т.нинг рационал аҳамиятини ошириш учун аниқ меъёрлар, улчовлар талаб этилади. Ҳисса ва улуш бирлиги демократик меъёрларга ҳам мос келадики, бу *иқтисодиётда* — меҳнат ва иш ҳақи; *сиёсатда* — бошқарувдаги иштирок ва бурч; *ҳуқуқда* — эркинлик ва зарурат, ҳуқуқ ва бурч, жиноят ва жазо, *социал* соҳада — инсоннинг жам-т ҳаётидаги ўрни ва нуфузи, ижт-й мақомининг реал меҳнат натижалари, қобилият ва салоҳиятига қанчалик мос эканида намоён булади. Адолатнинг бошқа тамойиллари ҳам демократик мазмунга эга. Улар жам-тнинг барча аъзолари учун умумий ва бир хилда татбиқ қилиниши мумкин. Қуйида а.т.ни умумий тарзда таснифлаб утамыз: 1) талаб ва таклиф қоидаси; 2) тенг имкониятлар қоидаси; 3) эҳтиёж қоидаси; 4) ижт-й кафолат қоидаси; 5) хизмат курсатиш қоидаси; 6) мутаносиблик қоидаси; 7) эквивалентлик қоидаси; 8) рағбатлантириш қоидаси; 9) касбий лаёқатлилик қоидаси; 10) ижт-й фойдалилик қоидаси. Мазкур қоидалар бозор иқтисодиётига асосланган барча демократик жам-тларда кенг қарор топган. Бу қоидалар ҳаётга қанчалик кенг жорий этилса, фуқаролик жам-ти пойдевори шунчалик мустаҳкам булади. Айни пайтда мутахассислар бу қоидаларни тўлдирувчи бошқа принцип-лар ҳақида ҳам фикр юритади. Америкалик социологлар Р.Хьюсман ва Д.Хэтфилд “адолат омили” т.сини асослаб, уни амалга оширишдаги қўл келадиган қоидаларни келтиради. Булар қуйидагилар: 1) инсон узгалар б-н мун-тини узининг жам-т ишига қўшган ҳиссаси ва шунинг эвазига оладиган улушини таққослаш орқали баҳолайди; 2) ҳисса ва улушнинг

узаро мос келмаслиги норозиликка сабаб булади; 3) инсон ўзига тегаётган улуддан қониқмаса, ўзича адолатни тиклашга ҳаракат қилади. Хуллас, ижт-й А.нинг мазкур қоидалари жам-тнинг барча аъзолари учун умумийлиги ва бир хилда татбиқ қилиниши б-н аҳамиятлидир. Ш-дек, бу қоидалар ижт-й уйғунликнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Гарчи адолат нисбий т. булиб, барча учун бир хилда мавжуд булмаса-да, демократик жам-тда уни амалга оширишнинг қатъий қоидалари, меъёрлари таъминланади. Мам-тимизда тар-ёт тадрижий ва босқичма-босқич тарзда амалга оширилаётгани юртдошларимиз манфаатларини узаро уйғунлаштиришга, фуқаролик жам-ти асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бундай шароитда А. т.нинг ўзи жам-т ҳаёти учун муҳим маън-й-ҳуқуқий меъёрга айланади. Президент Ислон Каримовнинг “Одамлар ҳамма нарсани кечирishi мумкин, аммо адолатсизликни кечирмайди” деган фикрлари асосида юртимизда ҳар қайси инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда.

1. АДОЛАТПАРВАРЛИК — одиллик, адолат б-н иш қуриш, қонун асосида, жам-тда шаклланган устувор инсоний мун-тлар доирасида барчага тенг ва холис мун-тда булиш. А. этика, эстетика, ҳуқуқшунослик, адабиёт ва жам-тшунослик фанларининг асосий категориясидир. Мам-тимизда фуқаролик жам-ти барпо этиш йулида амалга оширилаётган ислохотлар ижт-й адолат, демократия, барқарор тар-ёт ва фаровонлик тамойилларини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Президентимиз уз асарларида **тарихимизнинг турли саҳифаларини кўздан кечирганда, халқимиз маънавияти билан боғлиқ шундай маълумотларга дуч келишимиз, улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагирликдан нафратланиш, камтарлик, адолатпарварлик сингари туйғулар миллатимизга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат бериши, она тилимиздаги «бировнинг ҳақи», «қиймат қарз»,**

«пешона тери», «молимардумхур» деган сўзлар бунинг якқол ифода этишини таъкидлаган эди. Замоनावий жам-тда бошқа эзгу мақсадлар каби А. муҳитини таъминлаш учун ҳам кескин инқилобий сакрашлар орқали эмас, балки изчил ислохотлар воситасида эришиш мумкин эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда. Халқимизнинг тарихан шакланган қадриятларига кура, А. жам-т ҳаётида моддий фаровонлик ва маън-й бойлик узаро уйғун булишини талаб этади. Бугунги кунда жам-т ҳаётида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тўлиқ рўёбга чиқарилиши, мулкка эгаллик ҳиссининг, тадбиркорлик ва ишбилармонлик каби фаолият шакллариининг мустақкам қарор топиши, барча фуқароларнинг ўз имконият ва қобилиятларини намоён қилиши учун етарли имкониятлар яратилаётгани, ҳеч шубҳасиз, ана шундай уйғунликни таъминлаш учун муҳим асос булиб хизмат қилади. Албатта, фуқаролик жам-ти ҳаётимизда баъзан учраб турадиган айрим адолатсизлик кўринишлари б-н келиша олмайди. Бундай камчиликларга барҳам беришда давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг узини-узи бошқарув идораларининг А. ва қонун устуворлиги муҳитини жорий этиш борасида яқин ҳамкорликда иш олиб бориши қатта аҳамият касб этади. Президентимиз томонидан илгари сурилган ва изчил амалга оширилаётган «Ислохот — ислохот учун эмас, балки инсон учун, унинг манфаатлари учун» деган принципал қоида А. тамойилини барча соҳадаги фаолиятимизнинг бош мезонига айлантиришни тақозо этади. Шу боис жам-т ҳаётида ижт-й адолат қоидаларини ҳаётга реал жорий қилиш механизмларини ишлаб чиқишга қаратилган илм. тад.ни кучайтириш; аҳолини аниқ йуналтирилган ижтимоий ҳимоялаш қоидаларига изчил риоя этилиши устидан жамоатчилик назоратининг замоनावий услубларини янада кенгроқ жорий этиш; сиёсий партиялар, нодавлат, нотижорат ташкилотлар ва ОАВнинг турли соҳалардаги ислохотларни янада изчил ва қатъият б-н амалга оширишда фаол бўлиши айниқса муҳимдир.

2. АДОЛАТСИЗЛИК — адолатга зид булган ижт-й-маън-й ҳолатни ифода-лайдиган т. Адолат меъёрлари, қонун ва жам-т тамойилларининг бузилиши, маън-й тамойилларга амал қилмаслик А.ни келтириб чиқаради. А. ижт-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва б. шаклларда намоён булади. У гоҳида бутун жам-тга, баъзан шахслар ёки ижт-й субъектларга (синф, гуруҳ, партия, миллат, давлат ва б.) нисбатан булиши мумкин. Тарихда А.нинг хилма-хил кўринишлари учрайди, чунончи, босқинчилик урушлари, колониализм сиёсати, халқларни она юртидан зурлик б-н кучириш, муайян халқ ёки миллатга нисбатан геноцид уюштириш, миллий мад-тидан жудо қилишга интилиш, унинг бошига бухтонлар ёғдириб, ёмонотлиқ қилиш, таҳқирлаш ва ш.к.. А. нисбий т. булиб, унинг бошқа шакллари ҳам учраб туради. А.нинг баъзи шакллари қуйидагилар: 1. *Протекционизм*. (лот. *protectio* — ҳимоялаш) ижт-й ҳаёт учун хавфли булган иллат. Махсус адабиётларда протекционизм юқори мансаб ва мавқега эга булган шахс томонидан узга шахснинг муаммоларини ҳал қилиш учун ноқонуний ҳомийлик курсатиш сифатида талқин этилади. Ш-дек, у ҳокимиятни ғаразли мақсад йулида ноқонуний қўллаш б-н боғлиқ ҳолат тарзида ҳам изоҳланади. 2. *Бюрократизм*. юнон. *byro* — девонхона, *kratos* — куч-қудрат, ҳокимият — ҳокимиятни суиистеъмом қилиш, турачилик, расмиятчилик йули б-н муаммонинг ечимини атайлаб мураккаблаштиришни англатади. У жам-тнинг демократлашувига нисбатан жиддий тўсиқ ҳисобланади. Бюрократия ҳал этилмаган ижт-й муаммоларнинг янада мураккаблашувига, баъзан ҳатто кескинлашувига олиб келади. Кўпинча, у ўзи учун муайян имтиёзларни ноқонуний равишда жорий этишга уринади. Иш жараёнидаги зуравонлик, ишни яхши билмаслик, мансабдорларга кур-кўрона итоат этиш, расмиятчилик, сансалорлик, буйруқбозлик, кузбўямачилик каби иллатлар сохта обрўга интилиш, фиску фасод, такаббурлик, одамларга беписандлик, ёлғон гапириш, шароитга мослашиш орқали пардаланади, натижа-

да протекционизм, маҳаллийчилик, буй-руқбозлик каби салбий ҳолатлар юзага келади. 3. Маҳаллийчилик. Президент Ислон Каримов жам-тимиз ҳаётида учрайдиган А. куринишларидан бири — маҳаллийчилик эканини ўз чиқишларида алоҳида таъкидлаб келади. Маҳаллийчилик бирон-бир ҳудудга мансубликка асосланган салбий ҳолатдир. У жам-т ҳаётининг муҳим соҳаларини ургимчак туридек ураб олиб, соғлом фикр, юксак тар-ёт, умуммиллий бирлик ва ҳамжиҳатлик йулида гов булиши туфайли уга зарарлидир. 4. *Боқимандалик*. Эски тузумнинг оғир асоратларидан бири бўлиб, бозор механизмларининг тараққий топиши б-н тобора заифлашиб боради. Боқимандалик узини узи муносиб баҳолай олмаслик, уз қобилияти ва жам-тдаги урнини нотўғри тушуниш оқибатидир. Жам-тда боқимандаликнинг кучайиши икки хил салбий ҳолатга олиб келади. Биринчи ҳолатда шахс уз хизматларини ортиқча баҳолаб юборади. Натижада у «одамлар менинг олдимда қарздор» қабилдаги сохта тасаввурлар б-н узига купроқ имтиёзлар талаб қила бошлайди. Иккинчи ҳолатда эса шахс уз имкониятларини етарли баҳолай олмайди ва шу тариқа ношуд, ташаббусдан йироқ, иродасиз одамга айланиб, “Берсанг — ейман, урсанг — уламан” деган нақлдаги аянчли ҳолатга тушиб қолади. Боқимандаликнинг илдизлари аввало тарбиядаги нотўғри ёндашув б-н боғлиқ. Иккинчидан, шахснинг ижт-йлашув жараёнида узилиш юз бериши, унинг ижт-й мунтларга тула жалб этилмаслиги оқибатида келиб чиқади. Бундай кимсалар умрбод «давлат ёки бошқалар мени боқиши керак» деган кайфиятда кун кечиради. Боқимандаликка йул қўймаслик учун ҳар бир ога-она уз фарзандини, таълим-тарбия муассасалари (боғча, мактаб, лицей ёки коллеж, ин-т ёки университет) эса ҳар бир ўқувчини, талабани мустақил фикрлайдиган, масъулиятни ўз зиммасига олишга қодир, ҳуқуқ ва бурчини яхши англайдиган, ёшлигидан замонавий касбхунарларни эгаллаган, меҳнаткаш ва фаол, бунёдкор инсон этиб тарбиялаши лозим. Бугунги давр одамлардан доимо

ҳаётга фаол мун-тда булиб яшашни талаб этмоқда. Негаки, соғлом рақобат муҳитига асосланган бозор мун-тлари ўз шароитида, куч-қуввати була туриб, “олма пиш — оғзимга туш” деб кимнингдир ёрдамига куз тикиб яшайдиган кимсаларни ҳаётнинг узи четга суриб ташлайди. Шундай экан, яратилган имкониятлардан фойдаланиб, ҳар бир фуқаронинг узи учун, уз оиласи учун самарали меҳнат қилиши, уз имкониятларига таянган ҳолда изланиб, келажакка интилиб яшаши бугунги ҳаёт мезонидир.

АЁЛ — эркакка қарама-қарши жинсдаги шахс, хотин киши; 2) никоҳ мун-тларида турувчи, фарзанд курувчи; 3) қизалоқ ёки қиз боладан фарқ қилувчи, балоғатга етган катта ёшдаги шахс. А.га куп ҳолларда эркакнинг жуфти, умр йулдоши, она сифатида қаралади. Аларни, жам-тдаги ўрни ва аҳамиятига кўра, алоҳида ижт-й гуруҳ сифатида тавсифлаш ҳам мумкин. Президент Ислон Каримов аёл зотини яратганнинг буюк муъжизаси, деб таърифлайди. Бунда Алар б-н боғлиқ ижт-й масалалар, уларнинг билим олиши, касб эгаллаши, бандлиги, мавқеи, эркаклар б-н ҳуқуқий тенглиги, болалар тарбияси, оилани мустаҳкамлашдаги ўрни каби масалаларга алоҳида аҳамият қаратилади. Бугунги кунда жам-т ривожидида жисмоний куч ишлатиладиган соҳаларнинг қисқариши Алар меҳнатидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириб юборди. Алар анъанавий ишлаб чиқариш соҳаларидан — туқимачилик, озиқ-овқат, тикувчилик б-н бир қаторда, соғлиқни сақлаш, таълим, мад-т, спорт, савдо-соғиқ соҳаларида ишлай бошлади. Аларга хос зукколик ва саранжомлик, тиришқоқлик булмаганида, саноатнинг замонавий тармоқлари — радио электроника, приборсозлик, электротехникани ривожлантириш қийин кечар эди. Аларнинг ижт-й меҳнатда бандлик даражаси уларнинг иккита муҳим вазифаси — оналик мақоми ва муайян касбга эга ходима сифатидаги куч ҳамда қобилиятини баҳолаш б-н белгиланади. Ҳоз. кунда бу икки вазифани

уйғунлаштириш «А.лар масаласи»нинг моҳиятини ташкил этади.

АЁЛЛАР ҲУҚУҚИ — аёл жинсига мансуб шахсларнинг ижт-й, иқт-й, маън-й, сиёсий ва б. ҳуқуқлари мажмуи; аёлларнинг умумий инсон ҳуқуқларига мос ҳамда уларнинг ижт-й ва оиладаги мақомига назарда тутадиган узига хос ҳуқуқ ва эркинликларини англатувчи т. 1945 йилдан бошлаб А.Х. халқаро ҳуқуқ томонидан тартибга солинувчи муҳим объектлардан бирига айланди. БМТ Низоми эркаклар ва аёллар тенглигини умумий шаклда мустаҳкамлади. Бу ҳуқуқлар 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 16-моддасида эркак ва аёлнинг никоҳ масаласидаги тенглиги ҳақидаги қоидада уз аксини топди. ЎзР ушбу декларацияни ратификация қилган ва Конституциямизнинг 18-моддасига биноан мам-тимиз фуқаролари, жинсидан қатъи назар, қонун олдида тенгдир. Мам-тимизда бу борада куплаб ишлар амалга оширилмоқда, аёлларнинг қонуний ҳақ-ҳуқуқларини тулатукис рўёбга чиқариш, уларнинг эркинликларини таъминлаш давлат ва жамтнинг устувор вазифасига айланган.

АЗАМАТ (халқ) — араб тилидан ўзлашган буюклик, катталик маъноларини англатувчи, фахр, ғурур туйғусини ифодаловчи сўз. Ўзб. тилининг изоҳли луғатида А. сўзининг бир неча маъноси келтирилади. Яъни, ҳайбатли, улкан маъносидан ташқари, куч-қувватга эга, қудратли; ғайрат-шижоатли, ботир, мард; жисмонан етук, забардаст қабила. Бундан ташқари, бу сўз бирор шахснинг шундай белги-хус-ятини аниқловчи булиб ҳам келади. Шу б-н бирга, эркак кишининг исми сифатида ҳам туркий тилларда сўзлашувчи халқлар тилида учрайди. Мазкур т нинг белги-хус-ят жиҳати ва бевосита нисбат бериб қўлланилиши сўзлашув нутқи б-н бирга поэтик нутқда ҳам куп қўлланилади. Мас., буюк ўзб. шоири Ғафур Фулом — Ватан ҳақидаги шеърида «Сен минглаб азамат, ботирга доя, // Арслон йигитларинг бари сеники» деб, А.

сўзини бевосита йигит маъносида ишлатади.

Айнан шу т.ни халқ б-н боғлаш, хус-н, ўзб. халқига нисбат бериш кейинги йилларда ОАВда, шоир ва адибларнинг асарларида куп учрамоқда. Айниқса, мам-тимиз Президентининг жуда куп чиқишларида А. ва халқ сўзлари қўшилиб, яхлит иборага айланиб кетдики, бунда А. халқимизнинг азалий буюклиги, ботиру мардлиги ва бутунги кунга келиб, улкан мам-т худудларини яшнатиб, ғайрату шижоат б-н бунёдкорлик ишларини олиб бораётган улуг халқ экани назарда тутилади.

АЙМОҚ — муғул ва туркий халқларда қад. йирик уруғлардан ажралиб чиққан, турли-туман худудларда яшаса-да, узаро қон-қариндошлик асосида боғланган инсонларнинг ижт-й бирлигини англатувчи т. А. атамаси бутунги кунда Бурятия ва Олтой улкаларида кичик маъмурий худудлар — туман маъносида ишлатилади. Бу сўз муғул тилида ҳам булиб, нисбатан каттароқ маъмурий-худудий бирликни билдиради. XV—XVI аларда Фаргона водийси ва Қашқадарё воҳасида яшаган туркий қабилалардан бири А.лар деб аталган. Асрлар утиши б-н улар миллатимиз таркибига сингиб кетган. Фақат кичик бир булаги асримиз бошларигача ўз номини сақлаб келган. 1924 йилги аҳоли руйхати маълумотларига кура, уша вақтда ҳоз. Қашқадарё вилояти худудида яшаган кишилардан 4 мингга яқини узини А. уруғининг вакили деб курсатган. А. атамаси бир қанча қабила ва уруғлар иттифоқи маъносида ҳоз. Афғонистоннинг шимолида яшовчи баъзи кишиларга нисбатан ҳам ишлатилади. Бу ердаги Алар таркибига форс тилида сўзлашувчи аҳоли ҳам киради. 1959 йилги аҳоли руйхатига кура, Афғонистонда 50 минг, Эронда 30 минг А. уруғига мансуб аҳоли яшаган. Таркибида А. сўзи ишгирок этадиган урут-аймоқ атамаси оддий мулоқот жараёнида барча қариндош-уруғлар мажмуасини ифода этади. Аммо расмий нутқ ва чиқишларида бирон раҳбарнинг уз фаолиятида кадрларни қариндошлик, оилавий яқинлик асосида танлаш ва мансабга кутаришдек салбий ҳолатни билдиради.

АКСИОЛОГИЯ (юн. *axio* — қадрият ва *logos* — фан, таълимот) — қадриятшунослик, маън-й ҳодисалардан бири булган қадриятлар соҳасини урганадиган, унинг қонун ва категорияларини тадқиқ қиладиган илм йуналиши, қадриятлар ҳақидаги фан. У XIX а.нинг иккинчи ярмида немис қадриятшуноси Э.Гартман ва француз олими П.Лапи томонидан илмий истеъмолга киритилган. А. аксиологик онг, қадрлаш туйғуси, аксиологик билиш, қадрлаш тамойилига таяниб тупланган қадриятлар туғрисидаги билимлар системасидир. Замонавий А.да объектив, субъектив ва плюралистик оқим ҳамда йуналишлар мавжуд. А. “қадр”, “қадрлаш”, “қадриятлар”, “қадриятлар тизими” каби аксиологик категорияларни, уларнинг турли шаклларини ўрганади. Қадриятлар тизимининг ижт-й тарётга боғлиқлик қонуни, қадриятлар тизимининг узгариши ва такомиллашуви б-н боғлиқ аксиологик қонунлар ҳам А. шуғулладиган масалалар доирасига кирди. Инсоният тарихининг бир босқичидан бошқасига утишда, даврлар алмашиб, янги давлатлар вужудга келганида шаклланадиган янги қадриятлар ва қадрият тизимларининг амалиёти масалалари ҳам А. фани урганадиган мавзулар ҳисобланади. А. собиқ Иттифоқ даврида аниқ фан даражасига етган илмий система сифатида шаклланмаган эди. XX а.нинг 60-йилларигача юртимизда бу соҳада тадқиқотлар олиб борилмади, 90-йилларгача фал-ий қулланма ва дарсликларда ҳам у алоҳида мавзу сифатида уз аксини топмади. Ҳатто университетларнинг ижт-й соҳада мутахассислар тайёрлайдиган бўлимларида ҳам А. буйича махсус курслар ўқитилмас эди. Мавзуга алоқадор тадқиқот, диссертация, рисола ва китобларда ҳам А. иборасига ургу берилмас, бу масала кичик илмий йуналишга тааллуқли, деб қаралар эди. Уша даврдаги қадриятлар мавзусига бевосита тегишли булган асарларда ҳам А.нинг жуда кўп муҳим масалалари, жумладан, аксиологик қонунлар, аксиологик жараёнлар диалектикаси, аксиологик профилактика, аксиологик прогноз, аксиологик эксперти-

за, аксиологик баҳолаш, аксиологик зиддият қонуни каби илмий муаммоларнинг таҳлили йўқ. Мустақиллик иилларида фал-ий билимлар системасига нафақат миллий, айнаи вақтда умуминсоний қадриятлар н. назаридан қараш имконияти пайдо булгани сабабли А.га нисбатан ижобий мун-т қарор топмоқда, қадриятлар мавзуга катта эътибор берилмоқда. Айниқса, мам-тимизда изчил давом эттирилаётган янги демократик жам-т қуриш жараёни қадриятлар мавзуини ғоят долзарб қилиб қуймоқда. Бугунги кунда қадриятларни қайта баҳолаш, азалий миллий қадриятларимизни тиклаш, асраб-авайлаш ва келажак авлодларга безавол етказиш, ислоҳот ва узгаришларнинг халқимиз онгида янгича қадриятга айланиб бораётган жиҳатларини аниқлаш, мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ана шу қадриятларга мос усулларни қуллаш каби масалалар пайдо булди. Уларни ечиш аксиологик мавзуларни кун тартибига муҳим масала қилиб қуя бошлади. Ҳоз. даврга келиб, мам-тимизда қадриятшунослик масалалари кенг урганилмоқда, қатор олий ўқув юртларида “Қадриятлар фал-си” (Аксиология) фани ўқитилмоқда.

АЛИФБЕ (араб алифбосининг дастлабки икки ҳарфи — алиф ва бе дан олинган) — бирор-бир тилнинг ҳарфлар системаси маълум бир тартибда жойлаштирилган ёзув белгилари (мас., араб А.си, лотин А.си) ёки буғин белгилар (мас., ҳинд А.си — деванагари) мажмуи. А. илк бор мил. ав. 2000 йил охирларида қад. угарит ва финикий ёзувининг товуш тизими асосида шаклланган. Фанда бундан илгари Миср иероглифлари саноқ тизими мавжуд булган, деган тахминлар мавжуд. Туркий халқларнинг руний (урхун-энасой) ва уйғур ёзувлари булган. Уларни акс эттирган ҳарфлар жадвали товуш белгилари ҳақидаги бошқа манбалардаги маълумотлар ҳамда ана шу ёзув воситасида битиб қолдирилган қадимий ёдгорликлар асосида тузилган. Ҳоз. ҳарфий ва айрим буғин А.лари финикий А.сидан, оромий (араб, яҳудий), юнон (лотин ва

ҳ.к.) ва б. Алардан келиб чиққан. Араб А.сига — барча араб мам-тлари, ш-дек, Эрон, Афғонистон, Покистон, Хитойнинг Шинжон уйғур автоном тумани худудида яшайдиган халқлар, ш-дек, туркий халқларнинг XIII—XX а. бошларигача булган ёзув тизимида; лотин А.сига — Америка ва Австралия қитъасидаги барча халқлар, Европанинг купчилик халқлари, Осиё ва Африкадаги баъзи халқлар (Индонезия, Туркия ва б.) ёзув тизимида; кирилл А.сига — Европа, Осиёдаги баъзи халқлар ёзув тизимида; ҳинд буғин А.сига — Ҳиндистондаги купгина элатлар ёзув тизимида амал қилинган ва амал қилинади.

АЛКОГОЛИЗМ — ашаддий ичкилик-бозлик, спиртли ичимликларни саломатликка ва меҳнат қобилиятига зарар етказадиган даражада, мунтазам равишда меъёридан ортиқ истеъмол қилиш туфайли юзага келадиган ва инсоннинг маън-й қиёфасини издан чиқарадиган касаллик шаклларида бири. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти томонидан А. шундай тавсифланади: спиртли ичимликларни истеъмол қилишга мажбурлик, бу ҳолат уларни сурункали ёки вақти-вақти б-н истеъмол қилишда ҳамда алкогольга чидамлилиқнинг узгаришида (дастлаб организмнинг қаршилиги ошади, сунг сусаяди) намоён булади. Спиртли ичимликларни ичиш тухтатилганидан сунг инсон организмда соматик, вегетатив, неврологик бузилишлар юзага келади, чуқур ва барқарор руҳий ҳамда соматик-неврологик бузилишлар, ш-дек, турли даражадаги ижт-й номутаносибликлар пайдо булади. А. инсон организмни ишдан чиқаради, унинг маън-й-руҳий дунёсини бузади. А.га дучор булган кишилар уз ижт-й вазифасини тулақонли бажара олмай қолади, одамлар уртасида обрү-эътиборини йўқотиб, купчилик назаридан қолади. А. ҳодиса сифатида социал касалликлар қаторига киради, чунки у жам-т аъзолари онгидаги ижт-й, иқт-й бузилишлар б-н боғлиқ. А.нинг келиб чиқишига ичимлик таркибидаги алкогольнинг сархушлантирувчи, кайф берувчи кучи

таъсир курсатади, яъни алкоголь инсонга гуё яхши кайфият бахш этади, уни дилкаш суҳбатдошга айлантиради, одамшинаванда, сахий, танти қолади. Лекин буларнинг барчаси уткинчи ҳолат. А.нинг айрим шахслар ҳаётида касаллик даражасига етишида оилавий, индивидуал-биологик, индивидуал-руҳий омиллар ва микроижт-й муҳит сабаб булиши мумкин. А.нинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичлари мавжуд. Касалланиш ҳолатини ҳис этиш киши аъзосининг ҳимояланиш имконияти тутаганда бошланади. Биринчи босқичда организмнинг қаршилик курсатиш қобилияти 3—5 марта ошади, ичиш мунтазам булиб қолади, қатор кунлар тухтовсиз ичишга лаёқат пайдо булади. Натижада одамда мунтазам ичиб туриш — алкогольга руҳан боғланиб қолиш (хумор қилиб туриш) ҳисси пайдо булади, гарчи бунга қаршилик қилиш туйғуси тамоман йўқолмаган булса-да, уни рад этиш истаги уқтин-уқтин уйғонса-да, лекин барибир алкоголь ғолиб чиқади. Кишида алкогольга урганиб қолиш оқибатида ичкилик б-н боғлиқ вазиятлар, ҳолатлар — толиқиш, иш қобилиятининг пасайиши, асабийлик, турли касалликларнинг кучайиши пайдо булади. Иккинчи босқич алкоголь амнизияси — бир кеча олдин булган воқеаларни тулиқ эслай олмаслик аломати пайдо булганда бошланади. Ичкиликка ружу қуйиш бамисоли чанқоқлик, очлик ҳолатлари каби куришиш касб этади. Ичиш вақти-вақти б-н ёки мунтазам, амалда ҳар куни («бош кутармай» ичиш) ичиш тусини олади, одамнинг фикру зикри фақат ичишга қаратилади. А.нинг бу босқичида алкоголь таъсирида кучли руҳий нохушлик юз беради. Одамда лоқайдлик, бефарқлик кайфияти авж олади. Учинчи босқичнинг бошланишини алкогольга нисбатан организм қаршилигининг пасайганидан, ичкилик миқдорининг камайганидан билиш мумкин. Унинг бошланишида сурункали ичиш даври қисқаради, буни ичувчилар ижобий ҳол сифатида баҳолайди, аслида, бу спиртли ичимликка нисбатан инсон организмда чидамлилиқнинг пасайгани аломатидир. Бундай ҳолатда купин-

ча анча кучсизроқ ичкиликка утилади, соматик касалликлар (юрак, жигар, асабларнинг алкогольдан зарарланиши) ортади. Руҳий хасталик белгилари аниқ намоён бўлади. Сурункали алкоголь етказган руҳий нохушлик тез-тез хуруж қилади: галлюцинация, хотиранинг йуқолиши, ақлнинг пасайиши ва ҳ.к.лар шулар жумласидандир. Аёллар, болалар ва усмирларда А. гайриодатий ва оғир утади. Қайси жойда А.нинг тарқалиши юқори бўлса, ундаги ижт-й вазият шунчалик нохуш булиши кузатилади. А.нинг олдини олиш — А.нинг барча турларининг тарқалишига тусқинлик қилиш, тую тантаналар, тадбир ва маросимларда алкоголь ичимликларни имкон қадар камайтириш, инсонларни алкогольнинг зарари ҳақида болалигиданоқ огоҳлантириш, уларни соғлом турмуш тарзи таъминлаши ҳақида тарбиялаш б-н боғлиқ. Бу борада спиртли ичимликлар сотиш устидан қатъий назорат ўрнатиш, уларни сотишни лицензиялаш, тарқатишни чеклаш тизимини яратиш муҳим аҳамият касб этади.

АЛЛА — 1) инсонни маън-й юксакликка ундайдиган, болани ухлатиш жараёнида яккахонлик усулида айтиладиган қўшиқ. У узб., уйғур ва тожик халқлари орасида А. номи б-н юритилади. Одатда оддий куйлар б-н, куп ҳолларда куй ва чолғусиз, бешик ёки беланчакни тебратиш маромига мос равишда ижро этилади. Матни, асосан, тўртлик шаклида, ижро услуби эркин, бадиҳагўйлик йулида бўлади. А. онанинг болага бўлган меҳр-муҳаббати, умид ва орзулари, яхши ният ва тилаклари б-н бирга, унинг руҳий кечинмаларини ҳам ифода этади; 2) бешик туйида бешикни олиб кираётган аёллар томонидан айтиладиган қўшиқ. Ижро хус-ятлари байрамона маросим кайфиятига мос; тантанавор доира усули журлигида куйланиши мумкин; 3) Уз-ннинг баъзи худудларида А. номи б-н айтиладиган маросим қўшиқлари. Мас., Бухоро вилоятининг Олот ва Қоракул туманлари ҳамда Хоразмда дафн маросими жараёнида навбат б-н аёллар (ёки махсус ча-

қирилган А.чи-гўянда, халфа) томонидан бадиҳа усулида айтиладиган қўшиқ ва б. Бугунги кунда А. атамаси деганда купроқ юқорида баён этилган биринчи талқин тушунилади. Бунда А.нинг болани ухлатишга қаратилган шакли қўлланади. А.халқимиз маъ-ятининг ноёб ва қадимий ҳодисаси сифатида ғоят қадрлидир.

АЛЛОҲ ТАОЛО (араб. олий даражадаги илоҳ — илоҳий куч, Худо) — ислом динида олий илоҳий куч, худонинг исми. Аллоҳ, Худо, Тангри сузларига одатда юксак сифат қўшилиб, Аллоҳ таоло, Худойи таоло, Тангри таоло шаклида жуфт қилиб айтилади. Таоло — улуғ, олий деган маънони билдиради. Худонинг қайси сифати тилга олинаётганига қараб, бошқа сифатлар ҳам қўшилади: Ҳақ таоло, Аллоҳи карим, Парвардигори олам... Аллоҳ таолонинг Қуръони карим ва Ҳадиси шарифда қайд этилган номлари 99 тадир. Тилимизда энг куп қўлланувчилари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: Ар-Раҳмон — ута меҳрибон; Ар-Раҳим — жуда раҳмли; Ал-Малик — подшоҳ; Ал-Қуддус — нуқсонлардан холи; Ас-Салом — офат ва балолардан саломат; Ал-Муъмин — омон ва омонлик берувчи; Ал-Азиз — иззат ва қудрат соҳиби; Ал-Ҳолиқ — яратувчи, халқ этувчи; Ал-Ғаффор — кечиргувчи; Ар-Раззоқ — ризқ берувчи; Ал-Фаттоҳ — ҳукм этувчи; Ал-Қаҳҳор — голиб; Ал-Алийм — билувчи, доно, илм соҳиби; Ал-Азийм — улуғ, буюк, катта; Ал-Карим — карамли, саховатли, кечиримли; Ал-Ғаний — бой, эҳтиёжсиз; Ал-Ҳақ — ҳақиқатан мавжуд зот; Ал-Ҳай — тирик; Ал-Воҳид — ягона; Ас-Самад — ҳожатбарор; Ал-Қодир — қудратли; Ал-Ҳодий — йул курсатувчи; Ар-Рашид — барча иш ва тадбирлари тўғри чиқувчи; Ал-Ҳофиз — сақлагувчи... Аллоҳнинг мазкур ва б. исмларига абд, яъни кул сузи қўшилиб, киши отлари ясалди: Абдураҳмон — ута меҳрибон Аллоҳнинг кули; Абдураҳим — жуда раҳмли Аллоҳнинг кули; Абдулқуддус — нуқсонлардан холи Аллоҳнинг кули; Абдулкарим — карамли, саховатли, кечиримли Аллоҳнинг кули; Абдулгани — бой, эҳтиёжсиз Ал-

лоҳнинг қули; Абдулалим — билувчи, доно, илм соҳиби булган Аллоҳнинг қули ва ҳ.к. Фарзандларга бундай исмлар қуйилар экан, уларда шундай улуғ фазилатлар бўлсин, деб ният қилинади. Аллоҳнинг сифатлари инсон сифатларидан тубдан фарқ қилади. Дейлик, Аллоҳни курувчи, эшитувчи, билувчи деб таърифлаганимизда, унинг мазкур сифатлари биз таъкидлаганимиздек чегарали эмас. Одам яқинни куради, яқиндаги товушни эшитади, маълум миқдордаги билимга эга бўлади. А.Т. эса узоқ-яқин масофаларнинг барчаси баробар. У биз ҳали айтиб улгурмаган дилимиздаги гапларни ҳам билади ва эшитади. Одатда купгина маълумотлар одамнинг ёдидан кутарилиб кетади. Аллоҳ эса бирорта катта ёки кичик воқеани унутмайди. Унинг учун бир сония ҳам, миллион йил ҳам баробар. Унинг илми узгариб ёки камайиб қолмайди. Аллоҳ таолонинг зоти ва сифатлари тўтрисида чуқур баҳс юритиш шаръан ман этилади. Чунки унинг ҳамма сифатлари ўзига хос хус-ятга эга. Уларни билиб, моҳиятига етишга инсон ақли ожизлик қилади. Ш.у. унинг биру борлигига чин иймон келтириб, ожиз ақлни унинг ҳақиқати тўғрисида кўп уйлаб чарчатишга ҳожат йўқ. Суфи Оллаёр айтганларидек: “Фаришталар, набийлар етмадилар, // Буйсундилар-у, фикр етмадилар”. А.Т. бирор инсонни иймонли булишга ёки кофир булишга мажбур қилмайди, балки унга ақл, идрок, ихтиёр бериб қуйганки, хоҳласа, уз ихтиёри б-н савобли ишлар қилиб иймонли булган ҳолда ҳаёт кечиради ёки гуноҳ ишларга қул уради. А.Т. бирор нарсага ухшатишмайди ва бирор нарса ҳам Аллоҳга ухшатишмайди. Аллоҳ ҳамма жойда ҳозирдир, аммо ўзи бемакондир, яъни коинотнинг бирор жойида маскан тутиб истиқомат қилмайди. Маскан, манзил, макон ва жой махлуқларга, яъни яратилган нарсаларга, жумладан, одамларга хосдир. Тангри таолога вақт, замон ҳам дахлсиздир. Аллоҳ фалон вақтдан бери бор ва фалон вақтгача мавжуд, дейилмайди. У ибтидосиз ва интиҳосиздир. Тугилиш они, яшаш муддати ва улим махлуқлар,

жум-н, одамларга хосдир. Киши кузига куринмагани учун Уни инкор этиш ва Биру борлигига шак келтириш ақлсизлик ва шаккокликдир. Чунки биз дунёда кўп нарсаларни курмаймиз, лекин борлигига шак ҳам келтирмаймиз. Мас., руҳ, ҳаво, электр токи ва ш.к.ни курмасак-да, белги ва аломатларидан борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тангри таолони ҳам кўз б-н куролмасак-да, беҳисоб аломатларидан билиб, унга иймон келтирамиз. Еру осмон, ою қуёш, тун ва кун, қиш ва ёз, наботот, ҳайвонот ва инсоният олами — буларнинг барчасини А.Т. яратганини уларнинг ўзи иботлаб турибди. Фақат уларни идрок этиш учун ибрат кузи ва иймон нури керак.

АЛОГИЗМ (юн. *a* — инкор қушимчаси, *logos* — мантиқ, идрок) — инсонга хос ақл ва мантиқнинг урни ва аҳамиятини инкор этадиган оқим. А. тарафдорлари табиат ва жам-т тар-ёти ҳеч қандай қонуният, тартиб ва заруратга боғлиқ эмас, балки уларнинг негизида тартибсизлик ҳукмрон, деган қарашга таянади. А. интуиция, ишонч, ақидаларни мантиққа қарама-қарши қўяди ва инсоннинг маън-й камолотига бир томонлама ёндашувга асосланади.

АЛП — ўзб. халқ дostonларида гайритабиий куч-қудратга эга, мардлиги, жасорати, бунёдкорлиги б-н ажралиб турувчи, тақдири халқ тақдири б-н уйғун оловқалб(пассионар) авлод дарғасининг сифати ва унвони. Айнан ушбу сифатларга эга эпик қаҳрамонни ифодаловчи т. Манбаларда икки қушин уртасидаги жанг бошланиши олдидан яккама-якка олишувда иштирок этувчи паҳлавонлар ҳам А. деб юритилган. Ўзб. халқ қаҳрамонлик дostonларида А. бош қаҳрамон ҳисобланади. «Алпомиш», «Гуруғли» дostonларида халқнинг қадимий А.лик ҳақидаги тасаввурлар мукаммал бадиий ифодасини топган. Ушбу тизимга кура, қаҳрамон тугилмасданоқ «танланган», яъни ҳомий эранлар назарида туради — назаркарда бўлади. Одатда А. халқнинг қуввати сўниб, омма заифлашган бир даврда, уни кучга энди-

рувчи ўзига хос даъваткор сифатида пайдо булади. Заиф авлод ичидан пассионар авлод ва унинг даргаси — А. етишиб чиқади. Оловқалб авлод омманинг ҳаловатини бузади. Бу жараёнсиз этнос қувватга кирмайди, янги сифат босқичига кутарила олди. “Алик дарди” «танланган» — қахрамон ва «танловчи» — ҳомий эранлар уртасида бевосита мулоқот бошланганлигини ҳам билдиради. “Алик дарди” қахрамоннинг ерда туғилиб, маълум маънода «ёввойилашган» руҳи ва танининг эранлар иқлимга мослашолмай қаршилик қилишида узига хос жиловлаш давридир. Эранлар уз маконида қахрамон жисми - руҳини илоҳий нур ва (суб) шароб б-н тоблаб, эмлаб, дарддан халос этишади. Унга Алик сиру синоатларини ургатишади. Қахрамон ҳомий-эранлар маконида А. сифатида қайта яранади.

Шундан сунг қахрамон чинакам Алик куч-қудратига, жангчилик санъатига, билимларга, муъжизакор хус-ятлар ва белгиларга эга булади. Алпомиш “утда куймас, қилич утмас, милтиқ ўқи ботмас...», Гуруғли тимсолида эса ер юзи, ер ости, кукда ҳам бемалол юра оладиган шахс намоён бўлади. Кунглига барча илмлар, тиллар жо булади, назари тошни ёриб, эранлар берган оқ-қора патлар б-н турли сувратларга кира олади. Эранлар қахрамонга Алик қурол-аслаҳаларини тортиқ этишади, А. сифатида бажарадиган вазифаси, ер юзидаги бурчи ва тақдири, ҳаётининг ибтидо-интиҳосини баён этишади. Эранларнинг қахрамонга ҳамкор қилиб, уз шериклардан бирини тайинлашлари ҳам “Алик тизимининг” таянч ҳалқаларидандир. Қахрамоннинг уз Алигини амалда намоёиш этиши ва халқ (қавми) томонидан А. (соҳибқирон) сифатида тан олиниши тизимнинг асосида туради. Алпомишнинг А. сифатида тан олиниши дoston аввалида «ёй отиш» мусобақаси орқали тасвирланса, унинг янги салтанат тузиши эса дoston воқелигини ташкил этади. А.нинг уз юртида янги салтанатга асос солиши, унинг камолини куриши, умрининг сунгида эран мақомига эришиб, улар маконига кетиши “Алик тизими”нинг якуний ҳалқалари-

дир. Аини мотивлар “Гуруғли” дostonида мукамал тасвирланган. Қахрамонга ҳамкор жанговар от ҳам А. босиб утган синов ва товланиш жараёнидан бирма-бир ўтади. Даврлар утиши, эпоснинг кейинги сайқал топиши жараёнида «Алпомиш» ва “Гуруғли” дostonдаги Алик тизимига тегишли бир қатор тамойиллар янгича бадий талқин этилди. Халқнинг А. ҳақидаги яхлит т.лар негизида идеал қахрамон ҳақидаги тасаввурлар мужассам этилган. Эпос талқинига кура, ер юзида издан чиққан тартибни узанига қайтариш оддий хом суг эмган банданинг қулидан келмайди. Ердаги тартибнинг бузилиши эса уз навбатида коинот ва ер ости дунёси тартибини ҳам издан чиқаради. Шу сабабли коинот вакиллари — ҳомий эранлар бу жараёнга аралашади ва аини вазифани бажарувчи хос вакил танлашади. Ушбу вакил бутун борлиқ (космос, хаос, ер) кучларининг қуввати пайванд бўлган жойдан униб чиқади. Чунки унинг космос, хаос ҳамда ерда товланган руҳи ва тани бутун олам тартибига халал берувчи кучларнинг ҳар бирини уз жойида (кукдагисини кукда, ердагисини ерда, сувдагисини сувда) ўрнига қуйиш имконини беради. Ш.у. ҳам А. оддий одамлар орасида туғилган хос — танланган киши ҳисобланади. Лекин у чинакам А. сифатида камолга етиш жараёнида лозим булган товланиш, синовлар босқичидан утади. Алпомиш ва Гуруғли каби афсонавий қахрамонлар ана шундай хус-ятларга, сифатларга эга шахс, узидан чинакам комиллик қувватини мужассам этган А. тимсоллардир.

АЛПОМИШ — узб. халқининг минг йиллар давомида яратилган қахрамонлик дostonи. У халқимиз орасида жуда кенг тарқалган ва а.лар давомида бахшилар томонидан куйлаб келинган. Президент Ислом Каримов ибораси б-н айтганда: «Алпомиш» дostonи — бутун узб. халқининг маън-й мулкидир». Мустақиллик имкониятларидан бири сифатида миллий ифтихоримиз булган «А.» дostonининг тула равишда халқимизга етказилиши мад-й тар-ётимиздаги улкан воқеадир. Бу

достоннинг катта тўйини кенг нишонлаш туғрисида Республика Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, Президент эътибори қадриятларимиз борасидаги буюк ишларидан биридир. «А» достони қон-қардош туркий халқлар, шу жумладан, унинг катта бир булаги — узлар орасида қадим-қадим замонларда халқ донолиги-ю, бахши-шоирлар зукколиги, катта талант-истеъодлари туфайли яратилган. Достон алар давомида авлод-аждодлар, ёшларнинг маъ-яти, мад-ти, ахлоқ-одоби, улардаги Ватан, миллат туйгуларини ўстириш, ш-дек, дуст-биродарлик, орият, мардлик, баҳодирлик, паҳлавонлик, қатъиятлилики каби фазилатларни шакллантириш ва камолга етказишда муҳим эҳсон, муҳим тарбия воситаси бўлиб келган. «А.», Вазирлар Маҳкамаси Қарорида ҳам алоҳида таъкидлаб утилганидек, ота-боболаримиз ижодий даҳосининг бебаҳо бадиий ёдгорлиги, жаҳон халқлари эпик ижодиёти намуналари ичида алоҳида урин тутувчи, мустақил рив-шимиз даврида миллат бирлиги ва маън-й уйғониш, миллий ғурур ва уз-узини англаш рамзидир. Бу достон яратилганлигининг катта тўйини халқро нуфузли ташкилот — ЮНЕСКО томонидан 1999 йилдаги тадбирлари режасига киритилиб, кенг нишонланган эди. «А.» достони ёш авлодни мардлик, жасурлик, орият, юксак ахлоқ, пок муҳаббат, садоқат, диёнат, имон-этиқод, меҳнатга иштиёқ, юртсеварлик, халқпарварлик, оилага, Ватанга фидойилик руҳида тарбиялайди. Президент Ислам Каримов 1999 йил 6 ноябрь куни «А.» достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сузланган нутқида таъкидлагандек: “**Ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий баҳодирини, севган паҳлавонини бор. Алпомиш номи ҳам бизнинг шууримизга мунис оналаримиз айтган аллалар билан кирган. Аждодлар ёди, фахру ғурури бизнинг хотирамизга Алпомиш тимсолида жо бўлган. «Алпомиш» — узбекнинг узлигини намоён этадиган, мард ва танги халқимизнинг юрак-юрагидан чиққан, ота-боболаримиз авлодлардан авлодларга утказиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз то-**

мирида мавжуд илоҳий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб яшади. Ўз ўғлонларни мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл паҳлавонлар эғиб тарбиялаб келди. «Алпомиш» достони бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз қургонини қуриқлашга, дусту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ургатади”.

АЛТРУИЗМ (лот. *alter* — узга) — маън-й хокисорлик, фидолик ва инсонпарварликни ифодаладиган т. Уни биринчи бўлиб XIX а.да француз файласуфи О. Конт муомалага киритган. Лекин бу маън-й тамойил Шарқда жумардлик номи б-н анча аввал вужудга келган. Урта а.ларда мусулмон Шарқда жумардлик инсонпарварлик ва ватанпарварликни тарғиб этувчи тасаввуф тариқатларидан бири сифатида ўз фал-й асосига эга булган. Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» асарида бу т.га таъриф берилган. А. (ж.) кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт ва фаровонлик тиллаш туйғусидан келиб чиқади, моҳиятан беминнат ҳомийлик, хайрия ёки кумакка асосланади. Ўз манфаатидан ўзга манфаатини устун қўйиб яшаш жумард инсоннинг ҳаёт тарзига айланади. Бу — оддий хайрия ёки ёрдам эмас, балки муҳтожликнинг ҳар қандай кўринишига қарши ўзига хос курашдир. А. (ж.) худбинликнинг зидди сифатида ашаддий прагматизм гоёсига қарши курашда, маън-й муҳитни соғломлаштиришда муҳим аҳамиятга эга. Паҳлавон Маҳмуд миллий тарихимизда А. (ж.) нинг ҳақиқий тимсоли деб эътироф этилган. *Яна қаранг: Жумардлик.*

АМИР ТЕМУР (1336—1405) — Амир Тарағай Баҳодир ўғли, Мовароуннаҳрни муғуллар истибдоди ва таназзулдан олиб чиқиб, ташқи ва ички хавф-хатарларга қарши халқни бирлаштира олган, халқро мун-тларда энг оқил йулларни топа билган буюк давлат арбоби, енгилмас сар-

карда, урта а.лардаги энг катта ва қудратли давлатлардан бирининг бунёдкори, жанг санъати ва қонунларини ишлаб чиққан жаҳонгир лашкарбоши. А.Т. Соҳибқирон, Курагон сифатлари б-н ҳам машҳур. Темурийлар сулоласи унга асосланади. У Кеш вилоятининг Хужаилғор қишлоғида туғилган. А.Т. XIV а.нинг 1370 йилида Мовароуннахрнинг барча вилоятларини бирлаштирган мустақил давлатчиликка асос солди. 1370—1405 йиллар давомида мазкур давлат асосида Осиёнинг 27 мам-тини ўзида бирлаштирган улкан салтанат тузиб, бу давлатнинг ҳар томонлама тар-ёти ва тинчлиги, ш-дек, маън-й мад-тининг юксалиши, гуллаб-яшнаши, утмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. А.Т. тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, меъморчилик ва тарих фанларини улаштирган, турк, араб ва форс халқлари тарихини, диний, дунёвий ва фал-ий билимлардан яхши хабардор бўлган, бутун умр олим фузалолар, хунарманду бунёдкорларга ҳомийлик қилган. Президентимиз алоҳида таъкидлагани каби, Амир Темури давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига урناق ва андоза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърят беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳдларига кўрғазган чексиз меҳмурувати, айниқса, ибратлидир. А.Т. Самарқандни жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айлантирди, атрофидаги қишлоқларга Бағдод, Қоҳира, Дамашқ, Фориш (Париж) каби номларни бериш б-н пойтахтнинг улуғворлик мавқеини оширишга ҳаракат қилди. Амир Темурнинг башарият олдидаги улмас хизматларини маърифатли жаҳон муносиб баҳолаб келмоқда. Соҳибқирон юбилейининг ЮНЕСКО томонидан халқаро миқёсда кенг нишонлангани ана шу эътирофнинг ёрқин далилидир. М.О. Уйғониш даври А.Т. ва унинг авлодлари ҳукмронлиги йилларида мустақкам негизга эга бўлди. А.Т.нинг юртимиз, қолаверса, инсоният равнақи-

га қушган мад-й ва маън-й ҳиссасини ихчам тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин: А.Т. уз давлатини ақл-заковат ва ҳуқуқий асос билан идора этган... Унинг “Давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини қилич билан амалга оширдим”, деган сўзлари бунинг ёрқин далилидир; иккинчидан, А.Т. бундан 600 йил аввал ҳеч қандай давлатнинг қушнилари билан ўзаро алоқа тузмасдан, яъни бугунги тил билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболи булмаслигини теран ва яхши англаган... А.Т. қатор хорижий мам-тлар б-н шу жумладан, Франция, Испания, Генуя, Англия, Хитой б-н дипломатик алоқаларни йўлга қуйди. А.Т. ташқи сиёсатида халқаро иқт-й савдо алоқаларини кенг миқёсда йўлга қуйиш, ундаи барчани, авваламбор, ўзининг халқини баҳраманд этиш бош гоё бўлиб хизмат қилган. XXI асрда сиз билан биз халқаро миқёсда адолатли тарзда яратмоқчи булган интеграция макони ҳақида А.Т. бундан 600 йил бурун бош қотирган ва шу йўлда сиёсат юритган. У барпо этган ягона иқт-й савдо майдо-нида бугунги кун учун ҳам, бугунги замон учун ҳам ибратли бўлган вазият мавжуд эди. А.Т.нинг мана бу сўзлари бунга далилидир: “...Салтанатимнинг у четидан бу четигача бирор болакай бошида бир лаган тилла кутариб ўтадиган булса, бир донасига ҳам зарар етмайдиган тартиб-интизом ўрнатдим”; учинчидан, Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари ундан ҳам беқиёс. А.Т. ва унинг авлодлари саъй-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, бозорлар, кўприклар, йўллар, бекатлар, ҳаммомлар, каниаллар, қалъалар ва бошқа қатор иморату иншоотларнинг сон-саногии йўқ. А.Т.нинг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гури Амир ва Аҳмад Яссавий, Занги ота мақбаралари, Оқсарой ва Шоҳи Зиндадаги меъморий муъжизалар, Боғи Чинор, Боғи Дилқушо, Боғи Беҳишт, Боғи Баланд сингари унлаб гузал сарой-боғлар ва бошқа иншоотлар шулар жумласига киради... Тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг гувоҳлик бери-

шича, А.Т. “Ободончиликка ярайдиган бирон қарич ернинг ҳам зое булишини раво кўрмасди”. Тарих бу кўҳна дунёда ўтган куп жаҳонгирларни билади. Уларнинг аксарияти фақат бўзган. А.Т.нинг улардан фарқи шундаки, у умр буйи бунёдкорлик билан машғул бўлган. Унинг “Қай бир жойдан бир ғишт олсам, урнига ун ғишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, урнига унта кучат эктирдим”, деган сўзлари фикримизнинг далилидир. А.Т. бир ҳақиқатни яхши англаган — жамият эътиқодсиз яшай олмайди. Одамларга дин керак, иймон керак, ишонч керак. У ўз “Тузуқлари”да шундай дейди: “Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим”. А.Т.нинг Қуръони Каримни ёд билгани, диний баҳсларда йирик уламолар билан баробар сўз юритгани унинг маъ-ти, иймону диёнати қанчалар пок ва мукамал эканини билдиради. Маълумки, диний таълимот ва тарбиятнинг жам-т ҳаётидаги урни ва хизмати ниҳоятда катта. А.Т.нинг ислом динига бўлган мун-тидаги энг муҳим қирра, бу — мусулмончилик ақидаларининг жам-т осойишталиги, равнақи, ижт-й адолат, иймон бутунлиги, маъ-й поклик учун хизмат қилдиришга сафарбар этилишидир. Бугун дунёнинг қарийб 50 мамлакатида темуршунос олимлар фаолият кўрсатмоқда. Темур ва теурийлар даври ҳақида куплаб китоблар нашр этилмоқда... Утган олти юз йил мобайнида А.Т.га бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқинни ташкил этади. Буюк жаҳонгир А.Т. Соҳибқирон улими олдидан авлодларига шундай васият қилган: “...Мен шундан таскин топаманким, подшоҳлик давримда кучлиларнинг ожизларга озор беришларига йул қўймадим. Халқлар осойишталиги борасида қарам фуқаролардан хабардор бўлиб турунлар, қатъиятли ва мардонавор булинлар. Улкан давлатни мендай узоқ йиллар давомида бошқариш учун қўлларингдаги шамширни шараф ва номус билан маҳкам тутинлар... Агар, сизлар менинг васиятларимга амал қилсаларингиз ва бошқа ишларингизда адолатга, шафқатга кўра иштутсаларингиз, тинчлик-осудалик Турон за-

минида узоқ вақт сақланади. Агарда узаро низоларга йул қўйсаларингиз, душманлар туполон ва тартибсизликларни бошлайдиларки, уларни жиловлашнинг иложи қолмайди. Сизлар бир жон, бир тан булсаларингиз, ҳеч ким менинг сунгги васиятларимни бажаришларингизга монелик қила олмайди”. Бу доно васиятлар асрлар оша бизнинг давримизга қадар етиб келди. Ундан худди ҳозирги даврнинг нафаси сезилиб тургандай. Улуғ бобокалонимиз бизни адолатга, содиқликка, бирликка чорламоқда. Узаро низо, адоватлардан холи булинлар деб, инсоф, шафқат ва ҳалолликка ундамоқда. Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, А.Т. шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди.

АМОРАЛИЗМ (лот. *a* — йуқ, *moralis* — ахлоқ) — маън-й ҳаёт ва шахслараро мун-тда ахлоқ меъёрларининг бузилиши ҳамда уларни инкор этиш, умумэйтироф этилган хулқ-атвор мезонларига эътиборсизлик ва уларга енгил-елпи мун-тда булиш. Амалиётда А. алоҳида бир шахснинг маън-й етуқ эмаслиги ёки жам-тдаги муайян кишиларни маън-й тубанликка олиб келувчи ижт-й ҳолатлар б-н ҳам боғлиқ булиши мумкин. А.нинг тарихи қадимдан бошланган, унинг индивидуал, гуруҳларга хос ва ижт-й шакллари маълум. Якка шахсга мансуб А. бир кишининг ахлоқий бузилиши, унинг хулқ-атворидаги жиддий камчиликлар мажмуи тарзида намоён булади. Гуруҳларга хос А. эса жам-тнинг бирон-бир қатлами, ижт-й ҳаракат аъзолари орасида кенг тарқалган иллат (бойликка ружу қуйиш, жамоавий бузғунчилик, наркомания, алкоғолизм, фоҳишалик ва фоҳишабозлик ҳамда б.) тарзида кўзга ташланади. Ижт-й А. у ёки бу тарздаги маън-й бузилишнинг бутун жам-тни қамраб олиши ёки уни мажбурлаш тамойилларининг зурлик б-н амалга оширилиши (мас., атеизм, фашизм, экстремизм, терроризм ғояларининг зурлик б-н ёйилиши, одамларни шу йўлларга утишга оммавий мажбурлаш ёки қад. Помпейдаги оммавий маън-й бузилиш ҳолати) тарзида содир булади. А.нинг сиёсий, иқт-й, мад-й, маън-й шакллари ҳам мав-

жуд. XIX а. урталарида Фарба анъанавий мад-тнинг инқироzi даврида А.нинг бош-қача шакли — имморализм гоялари ривожлана бошлаган. Бу гояларнинг мазмуни шуки, уларда маън-йликнинг тула сиёсий мақсадларга буйсундирилиши лозимлиги уктирилади. А.нинг ута шафқатсиз, инсонийликка зид, ёвуз шакли фашизм гояси ва амалиётида уз ифодасини топди. Бунинг энг асосий қуриниши шахсга (фюрер)га сиғинишдир.

Бу сиғинишда ҳар қандай виждоний мезонлар рад этилади. Тарихий жараёнлар шундан далолат берадики, жам-тда инсонга муҳаббат, ҳурмат, виждон, ахлоқийлик мезонлари бузилиши А.га олиб келади. Ш.саб. унга ва унинг турли қуринишларига қарши кураш таълим-тарбияда муҳим аҳамиятга эга. А. кишиларнинг маън-й бузилиш оқибатида шаклланадиган, расман тан олинган ёки амалда мавжуд булган ахлоқ меъёрлари, баҳолар, анъаналар, хулқ-атвор намуналари тизимга мос келмайдиган хатти-ҳаракати, хулқидир. А.ни белгилаш мезонлари мутлақ ёки нисбий булиши мумкин. Айрим шахс ёки гуруҳларнинг умуминсоний маъ-ят меъёрларига мос келмайдиган хатти-ҳаракати ва хулқи том маънода гайриахлоқий деб баҳоланади. «Ёлғон сузлама», «ота-онангни хурлама», «зуравонлик қилма», «биронинг жонига қасд этма», «уғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни соғинма» каби оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан алар мобайнида асраб-авайлаб келинган, вақт синовидан ўтган ва умумэътироф этилган.

Маън-й мезонларнинг нисбийлиги яхшилик ва ёмонликнинг турли жам-тларда турлича тушунилиши б-н боғлиқ. Маълумки, XX а.нинг иккинчи ярми ва XXI а. бошларида купгина Фарб мам-тларида маън-й бузғунчилик (пала-партиш жинсий мун-тлар, гиёҳвандлик, никоҳсиз оила, оммавий беҳаё клиплар, ахлоқсизлик, зулм ва зуравонликни тарғиб этувчи фильмлар ва б.) жам-т ҳаётининг барча жабҳаларида яққол намоён була бошлади. Америкалик япон миллатига мансуб олим Ф.Фукуяма «Буюк узилиш» (2003) асарида Фарб оғир касалликка йулиққан,

унинг илк аломатлари 1960 йилларда пайдо булган, деган хулосага келади. Ф.Фукуяманинг назарида, унинг асосий аломатлари қуйидагиларда намоён булади: 1. Жиноятчиликнинг усиши. «Жиноятчиликнинг урушдан кейинги тулқинининг кутарилиши тахм. 1963 йилларга туғри келади, уша вақтдан бери у янада шиддат б-н тезлашди». 2. Оила инқироzi. «Никоҳ ва болалар туғилиши камайиб кетди; ажралишлар сони купайди; АҚШдаги ҳар учта боладан биттаси никоҳсиз туғилмоқда, бутун Скандинавияда эса туғилаётган болаларнинг ярмидан купини никоҳсиз туғилганлар ташкил этади». 3. Аҳоли сонининг камайиши (депопуляция). Демографик портлаш муаммоси фақат «Учинчи дунё» мам-тларига хосдир, айна пайтда «барча ривожланган мам-тларда умуман қарама-қарши муаммо — улар аҳолисининг қисқариши масаласи кун тартибда турибди», узоқ умр қуриш жам-тнинг нафақахурлардан иборат булиб қолиши ва уларни таъминлаш масаласини келтириб чиқаради. 4. Ижт-й тарқоқлик — шахснинг ҳаётдан ажралиб қолгани, мун-тларнинг кескинлашуви, кишилар уртасида ёлғиз яшашга мойиллик кучайиши. Ф.Фукуяма Фарб жам-ти дуч келган касалликнинг сабаблари ҳақида тухталиб, улар оиланинг инқирозга учрагани б-н боғлиқ, деган хулосага келади. Ш-дек, Д.Вилкерсоннинг «Ҳис этиш» китобида Фарб жам-тида «ахлоқий бузуқликнинг кучайиши», кабель ТВси орқали беҳаё фильмларнинг намоёиш этилиши, гомосексуализм, садизм ва мазохизмнинг тарғиб қилиниши тобора кенг урин олаётгани таъкидланади. Буларнинг барчаси, аввало, ёшларнинг дунёқараши, ахлоқ-одоби, маъ-ятига салбий таъсир этиши шубҳасиз. Фарб оммавий мад-ти, гарбона қараш, гайриахлоқий хатти-ҳаракатларни тарғиб этишда йирик кинокорпорациялар, хус-н, Голливуднинг ҳам «хизматлари» йуқ эмас, албатта. Президентимиз Ислам Каримов «оммавий мад-т» ниқоби остида бизнинг юртимизга ҳам кириб келаётган бундай хавф-хатарлардан доимо огоҳлантириб келади.

“Ҳозирги вақтда ахлоқсизликни маданият деб билиш ва аксинча, асл маънавий қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда ва қупчилик бутун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш нақадар муҳим эканини англаб олмақда”, — дейди Юртбошимиз, — “Бу ҳақда фикр юритганда, бизнинг улуғ аجدодларимиз ўз даврида комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанликларини эслаш уринли, деб биламан. Отабоболаримизнинг онгу тафаккурида асрлар, минг йиллар давомида шаклланиб, сайқал топган ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибo ва иффат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар бу кодекснинг асосий маъно-мазмунини ташкил этади, десак, уйлайманки, хато қилмаган бўламиз” (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, Т.: “Маънавият”, 2008 й., 117–118-б.).

АМРИ МАЪРУФ (араб. яхшиликка буюриш) — кишиларни яхшилик қилишга, эзгу интилиш ва мақсадларга чорлашни англаувчи т. Ҳоз. пайтда кишилар уртасида меҳр-оқибат, узаро ижт-й ҳамкорлик, яқин қуни-қушничилик мун-тларни кучайтириш, ёшлар онгида “оммавий мад-т”, ғарбона ҳаёт тарзи, миллийликдан чекиниш каби салбий ҳолатларнинг олдини олишда А.м. доирасидаги ваъз-насиҳатларнинг фойдаси катта. Шу боис, расмий равишда жомеъ масжидларда жума намози олдиан, ТВнинг махсус «Зиё», «Ҳидоят сари» каби курсатув ва эшиттиришлари, газета ва журналлардаги айрим рунларда А.м. доирасидаги насиҳатлар бериб борилаётгани диққатга сазовор. Турли эзгу мақсадлар б-н ўтказиладиган маъракалар, хайру эҳсон шаклидаги диний маросимларда ислом дини қоида-амалларига риоя этишга, савоб-эзгу ишларни бажаришга даъват этиш, чорлаш

мақсадида қилинадиган маъруза ва ваъзлар А.м. нинг мазмун-моҳиятини ташкил этади.

АНАРХИЗМ (юн. *anarchia* — бебошлик, ҳокимиятсизлик) — ҳар қандай давлат ҳокимиятини инкор этувчи таълимот булиб, XVIII а.нинг охири ва XIX а.да ғоявий оқим сифатида шаклланган. А.нинг асосчиларидан бири инглиз олими Уильям Годвиндир (1756–1836). У “Сиёсий адолат ҳақида илмий иш” асарида жам-тдаги тенгсизлик ва адолатсизликнинг сабаби хусусий мулк эмас, балки давлат ҳокимиятидир, деб ёзади. А. таълимотининг кенг тарқалишида француз файласуфи П.Прудон ва рус олими М.Бакуниннинг таъсири катта булган. М.Бакуниннинг фикрича, давлат кишини киши томонидан эксплуатация қилинишини вужудга келтиради. У, давлатни йуқ қилиш орқали эксплуатацияга сабаб булувчи ҳуқуқий асослар ҳам барҳам топади, деган фикр-ни илгари сурган ҳолда, давлатга қарши курашиш сиёсатини ишлаб чиққан. XX а.да А. ғояларининг ижт-й тар-ётга зид экани аён булди. XIX а. охирида А. таъсирида Францияда анархо-синдикализм инқилобий ҳаракати пайдо булиб, Италия, Испания ва Лотин Америкаси мам-тларига тарқалади. Унинг доктринаси сиёсий партиялар, ҳокимият ва режалаштиришни бутунлай инкор этишга асосланган булиб, ишчилар инқилоби воситасида капитализм тузумини афдариш ғоясига таянади. Бугунги кунда дунёда бу ғоя тарафдорлари куп эмас.

АНАРХИЯ (юн. *anarchia* — бошбош-доқлик) — давлатда ёки жам-тни бошқаришда ягона раҳбарнинг, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидалар, одоб-ахлоқ меъёрларининг йуқлиги, ҳокимиятга даъвогар турли сиёсий кучларнинг узаро кураши кучайиши оқибатида юзага келадиган ҳолат. Бундай ҳолда жам-т аъзолари, халқ ва миллатнинг умумий бирлиги ва яқдиллигини таъминлайдиган маън-й мезонлар ҳам бузилиб кетади, маъ-ят қоидалари ҳамда талаблари қадрсизланади. А., юзаки қараганда, демократиянинг бир куринишига ухшайди, аммо у бу-

тунлай бошқа ҳодисадир. А. шароитида сиёсий лидерлар кўпаяди. А. индивидуализм сифатида XIX а.да Франция ва Испанияда кенг тарқалди. М.Штирнер, П.Прудон, М.Бакунин А. лидерларидир. XX а. бошларида А. тарафдорларини ҳар қандай ҳокимиятга қарши, ҳокимиятсизликни ёқловчилар деб тушунар эдилар. А.нинг фал-й асоси индивидуализм — шахсиятпарастлик, субъективизм — уз қарашларини устун қўйиш, волонтаризм — узбошимчалиқдир. А. тарафдорлари инқилоб, тунтариш йули б-н давлатни эгаллашни ҳам қоралайди. А. гоҳида ҳар қандай мустақкам давлат тузумига қарши ғоя сифатида ҳам намоён бўлади.

АНДИША (форс. ўй, мулоҳаза, фикр, ор-номус, иффат, шарм-ҳаё, уят, ибо, истиҳола, босиқлик) — юксак маъ-ятга хос, тарбия натижасида шаклландиган маън-й-ахлоқий т. бўлиб, кишидаги хулқ-одоб, тарбия ва маъ-ят б-н боғлиқ сифатларни ифода этади. А. инсон табиатида чуқур илдиз отган, тарихи узоқ ўтмишга бориб тақаладиган, илм ва ҳикматга бой халқнинг тафаккур булоғидан сув ичган маън-й ҳодиса. А. алар мобайнида ардоқланиб, аждодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтмоқда. А. иффат, шарм-ҳаё, уят, истиҳола, ор-номус каби одоб-ахлоқ т.лари б-н узвий боғлиқ. Али инсон ҳамиша ақл-идрок ва ҳокисорлик б-н иш юртади, бетгачопарлик қилмайди, уз хатти-ҳаракагининг оқибатини ўйлайди. Али киши ҳеч қачон ўзгаларнинг иззат-нафсига тегмайди, ёши улугларнинг, аёлларнинг ҳурматини жойига қўяди. Қилаётган ҳар бир ишига босиқлик б-н ёндашади, шошма-шошарлик, ўзибуларчиликка йўл қўймайди. Али одамларда уз халқи ва миллати тақдирига нисбатан масъулият ҳисси юқори бўлади. Улар нафақат уз халқни, миллати, балки бошқа халқ, миллат ва элатларга ҳам ҳурмат б-н қарайди. Бағрикенглик Али одамларга хос хус-ятлардан бири. Али одамлар ноҳўя ҳаракатлардан узини тия олади, ўзгаларга ҳам ноҳўя ишларни раво кўрмайди. Ҳадисларда айтилганидек, Али инсон «Одам, энг аввало, узидан уялиши керак» деган

ақидага амал қилади. Ҳазрат Алишер Навоий бежиз А., вафо ва ҳаёни ахлоқий фазилатлар ичида биринчи уринга қўймаганлар. Али одамлар уз қадр-қимматини ҳамиша юқори тутуди ва б.га ҳам шуни раво кўради. Али, ор-номусли, шарм-ҳаёли одамлар элим-юртим деб яшайди, ўзгаларга мурувват қилишни, ёрдамга муҳтож кишиларга кумак бериш ва туғри йул курсатишни узи учун инсоний бурч ва масъулият деб билади. Али кишиларда миллий гурур, миллий ифтихор, орият кучли бўлади. Улар уз миллати, эл-улуси манфаати ва шарафини ҳимоя қилишни катта бахт деб билади. Али одамлар таъмадан ҳазар қилади, ундан нафратланади, бировларга қилган яхшилигини миннат қилмайди, юзига солмайди. Юртимизда А., одоб-ахлоқ, одамийлик каби хислатларнинг қарор топишида Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Усурулмаолий Кайковус, Юсуф Хос Ҳожиб, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Маҳмудхужа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Аваз Ўтар, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Чулпон сингари сиймоларнинг хизматлари беқийс. Мустақиллик йилларида халқимизга хос бошқа фазилатлар каби А. ҳам миллий маъ-ятимизнинг ажралмас қисмига айланиб, ҳақиқий қадр-қиммат касб этиб бормоқда.

АНЖУМАН (араб. йиғин, жам бўлиш) — кенг доирада ўтказиладиган мажлис, йиғилиш, тадбир, кеча, кенгаш; 2) бир даврда яшаб, бир соҳада фаолият кўрсатган атоқли шахслар гуруҳи, жам-ти; 3) бир хил касбдаги ҳунармандларнинг бирор маслаҳатли иш юзасидан вақти-вақти б-н ўтказиладиган мажлиси, шогирдларни ишга ўтказиш маросими, зиёфати. А. ҳаётнинг барча соҳасидаги маън-й, мад-й, сиёсий, моддий-иқт-й масалаларни ва илмий муаммоларни ҳал қилиш жараёни, усули ва воситаси ҳамдир.

АНИМИЗМ (лот. *anima* — руҳ, жон) — тирик мавжудотлар, предмет ва ҳодиса-

ларнинг гуё руҳ ҳамда жонга асосланиши ҳақидаги тасаввурларни англатади. А. барча ибтидоий диний тасаввурларнинг негизини ташкил этади. А. да моддий объектлар руҳий мавжудотлар дунёси б-н тулдирилган бўлади. А. атамаси илк бор немис олими Г. Шталь (1708) томонидан илмий муомалага киритилган. 1871 йилда А. атамаси инглиз олими И. Тэйлор томонидан этнография фанида қўлланади. Г. Шталь А. ни ҳаётнинг бошланиши ҳақидаги таълимот деб тушунган, И. Тэйлор эса уни нафақат жон ва руҳларга ишониш, балки диннинг келиб чиқиши ҳақидаги таълимот, танадан жоннинг ажралиб чиқиши, диннинг асоси деб ҳисоблаган. Р. Марретт, Фрезер, Л. Штернберг каби файласуфлар анимистик дунёқарашни жодугарлик, афсунгарлик ҳамда бутун табиатни жонлантириш (аниматизм) ҳақидаги тасаввурлар деб талқин этган. Ибтидоий одамлар инсон вафот этганидан кейин унинг руҳи чақалоққа ўтади, руҳи ўзи яшаган жойда бўлади, деб билган. Абадий руҳ ҳақидаги тасаввур шу даврда пайдо булган. А. дин ҳақидаги мифологик ривоятлар негизда вужудга келди. XIX а.нинг 70–80-йилларидан А. кенг ўрганила бошланди. Утган а.нинг 90-йилларидан бошлаб айрим католик черкови вакиллари (Шмидт ва б.), Марретт ва Вундт сингари олимларда А. ни чеклаганликда, бир томонлама ҳукм чиқаришда айбювчиларга қарши кураш олиб борди. А. ўз ривожда барча динларга таъсир қилиб, турли мам-тларга тарқалди. А.нинг таъсири М. О. мусулмонлари ҳаётида учраб турадиган айрим маросимларда, жумладан, марҳумлар шаънига турли худойилар, ҳатми Қуръон, ис чиқариш каби удуларда сақланиб қолган.

АНТАГОНИЗМ (юн. *antagonismos* — қарама-қарши, рақиб, душман) — ижт-й тар-ёт, жам-т ҳаётидаги фарқ, тафовут ва зиддиятнинг мутлақлаштириш гоёси. А. атамаси фал-й тафаккур тар-ётида қарама-қарши кучларнинг курашини ифодалаш учун қўлланади. Диний қарашларда А. яхшилик ва ёмонлик, жаҳолат ва маърифат ўртасидаги курашда ўз ифодасини

топади. Ўрта алар мутафаккирлари табиат, жам-т ва инсон турмушининг барча соҳаларида А. мавжудлиги, уни бартараф этиш зарурати ҳақида фикр юритган. Исом мусулмонлар ҳаётидаги А. ни ҳал этишнинг маън-й воситаси сифатида эътироф этилади. Советча талқиндаги марксизм фал.сида турли синфлар ўртасидаги А. ижт-й инқилоблар орқалигина ҳал этилиши мумкин, деб таълим берилган. Собиқ совет даврида инқилоблар ижт-й тузумни узгартирувчи, барча синф ва қатламлар манфаатларини уйғунлаштирувчи, улар ўртасидаги А. ни бартараф этувчи омил сифатида нотўғри талқин этиб келинди. Жам-тда мулкдорлар, йирик сармоядорларнинг мавжудлиги А.нинг манбаи, деб нотўғри ташвиқот ишлари олиб борилди. Бутунги кунда А. масалалари конфликтология фани доирасида тадқиқ этилмоқда. Бу фан А. ҳақидаги фан сифатида жам-т ҳаётининг барча соҳаларида (жум-н, маъ-ят соҳасида) зиддият ва қарама-қаршиликларни аниқлаш ва уларни ҳал қилиш йулларини ўрганади.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юн. *antropos* ва *genesis* — инсон, келиб чиқиш) — инсоннинг келиб чиқиш ва жисмоний ҳамда маън-й рив-ш жараёни. Бу жараён тўғрисида турлича фикрлар, дунёвий ва диний қарашлар мавжуд. Дунёвий қараш тарафдорлари (Дарвин, Гексли ва Гетель) инсон олий даражада тараққий этган, одамсимон маймунлардан келиб чиққан, деган қарашни илгари суради. Замонавий фан А.нинг ижт-й меҳнат наз-ясини тасдиқламоқда. Онгли ва маъ-ятли инсоннинг пайдо бўлиш ва рив-ши жараёни бир қанча босқичларга бўлинади. Биринчи босқич австралопитекларнинг (инсоннинг энг яқин аждодлари) ер юзида яшаши, табиий жисмларни қурооллар сифатида ишлатиши, сунгра бу қуроолларни ясай бошлаши б-н изоҳланади. Бу ҳол икки оёқли антропоидларнинг, маъ-ятли инсоннинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқишига шарт-шароит туғдирган. Иккинчи босқич, А.нинг бошланғич поғонасидаги вакилларида — энг қадимги кишилар — питекантроплар ва синант-

роплардан иборат ибтидоий одамлар шаклланиши б-н боғлиқ. Бу даврдаги энг қадимги одамлар маъ-ятли булиб, мунтазам суръатда хилма-хил шакллардаги қўпол тош қуроллар ясаган, биргалашиб ҳайвонларни овлаган, оловдан фойдаланган. Уларнинг авлодлари булмиш палеантроплар ёки неандерталлар эса анча мураккаб қуролларни ясаб, дастлабки сунъий иншоотларни (шамол тусиқларни) яратган, оловни ҳосил қилиш йулини билган. Юзага келган ижт-й ишлаб чиқариш одамда онг ва нутқнинг пайдо булишига сабаб булган, инсон гавдасини шакллантирган. Инсоннинг қарор топиши юз минг йиллар давом этган (Жануби-Шарқий, Жанубий, Олдинги Осиё ва Африка). Учинчи босқич — ибтидоий пода шаклидаги одам зотининг жам-тга, неандерталларнинг эса ҳоз. шаклдаги инсонга айланишидан иборат. Диний дунёқарашга кўра, инсонни Тангри тўрт унсурдан яратган. Дунёдаги жамики динларда дастлабки одамнинг яратилиши ва унинг исми бир хилда талқин қилинади.

Хуллас, А., нафақат табиий жараён, балки ижт-й, иқт-й ва маън-й ўзгаришлар ҳамда одам зотининг такомиллашув жараёни ҳамдир. Ҳозирга қадар бу жараён маъ-ят ва унинг ривожини назаридан кам ўрганилган ва бу борада тадқиқ этиладиган масалалар кўплигича қолмоқда.

АНТРОПОЛОГИЗМ (юн. *antropos* — инсон, одам; *logos* — таълимот) — инсон табиат ва жам-тнинг энг олий қадриятидир. деган қарашга асосланган ғоя. Унга кўра, одамзод энг етук ва олий мавжудот, бутун борлиқ инсон ва унинг эҳтиёжлари учун яратилган. Жам-тнинг етуклиги инсонга мун-т, унинг учун яратилган шарт-шароитлар б-н белгиланади. Фал. тарихида А. хилма-хил шаклларда намоён булган. Конфуций, Суқрот, Форобий, Беруний ва Навоий сингари мутафаккирлар, XVII—XVIII а. француз маърифатпарварлари, Фейербах ва Ницше каби немис файласуфлари ижодда бу ғоялар узининг яққол ифодасини топган. Ҳоз. замонда А. ҳаёт фал.си, социал дарвинизм, фрейдизм каби оқимлар вакиллари қарашларида

ривожлантирилмоқда. А.ғоясига таянган замонавий антропология фани доирасида олиб борилаётган учта тадқиқот йуналишини ажратиш мумкин: а) табиий антропология; б) ижт-й антропология; в) мад-й антропология. Табиий антропология асосан эволюцион биология, демография ва археологияга таянса, ижт-й ва мад-й антропология одамзод томонидан яратилган мад-т намуналарини тадқиқ этиш б-н шуғулланади.

АНТРОПОМОРФИЗМ (юн. *anthropos* — инсон ва *morpheo* — шакл, қуриниш) — инсонга ухшашлик, тирик булмаган табиатнинг ҳодиса ва предметларига инсоний хус-ятлар бериш, худо ёки худоларни инсоний қиёфада тасаввур этиш. А. жам-т рив-шининг илк босқичларида ҳукмронлик қилган мифологик дунёқарашнинг дастлабки шакли сифатида вужудга келди. Антик даврда юнон файласуфи А.Ксенофан томонидан худолар қуйидагича танқид қилинган: “Ҳабашлар худоларини қора танли ва бурунлари пучуқ дейди; фракцияликлар эса худоларини кук қўз ва малла соч деб тасаввур этади”. Таврот, Инжил ва Қуръонда худонинг қиёфаси ҳақида гап бормайди. А.нинг антропологию. психологик А. каби турлари мавжуд. А. образлари шеърятда, халқ оғзаки ижодида кенг қўлланади, у ибтидоий жамоалар даврида яратилган афсоналарда кўп учрайди. А. инсоннинг борлигини, табиат ва жам-тда вужудга келадиган зиддиятларни енгишга қаратилган. Афсонадаги А. илк фикрлаш ходисаси бўлиб, инсоннинг узини атроф муҳитдан ажратмаслиги, инсоний сифатларни теварақдаги оламда мавжуд нарса ва ҳодисаларига кучириши натижасида вужудга келган.

АНЪАНА — тарихий жиҳатдан узвийлик ва ворисийликни англатадиган маън-й ҳаёт ҳодисаси, маъ-ятга хос ижт-й катгория, аждодларнинг тарихан тўплаган маън-й қадриятларини авлодларга узатиш (бериш) воситаси. А. луғавий маънода мавҳум т. булса-да, аслида А.га айланган расм-русумлар, урф-о-лар, маросимлар, удумлар, кўникма, малака, турмуш тарзи ва б. ҳақида фикр юритилганда, у аниқ

маъно касб этади. Миллатлар, халқлар, элатларнинг тарихий хотирасига ҳурмат б-н қараш, аввало, А.га айланган жараёнларда ўз ифодасини топади. А.лар халқларнинг тарихий рив-ши жараёнида шаклланади. Одамларнинг турмуш тарзи, моддий шароитлари турли А.ларнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Муайян ижт-й тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урф-о., маросим ва б. А. сифатида намоён бўлади. А.ларни: а) ижт-й-тарихий ҳодиса; б) жам-т ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишилар ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жам-т ва одамларни бошқаришнинг маън-й омилларидан бири сифатида ҳам тавсифлаш мумкин. А.лар ёшларни тарбиялаш, уларни кекса авлод тажрибаларига ўргатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз А.лари бўлиб, улар вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзилари йўқолади, янгилари вужудга келади. Ш-дек, бир замоннинг А.лари кейинги даврга мос келмаслиги мумкин. Давр талабига жавоб бермайдиган А.лар унутилади, ўтмишга айланади.

А. инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. А.ни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) А.га айланган хайрли (бунёдкорлик) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари. Бундай А. ижт-й тар-ёт, миллий равнақ ва инсон камолоти учун мислсиз аҳамият касб этади; б) А.га айланиб қолган зарарли (вайронкорлик руҳидаги) маросимлар, ишлар, фаолият йўналишлари эса ҳар доим инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маън-й тубан мавжудот бўлиб қолишига сабаб бўлиб, ижт-й тар-ёт ва инсон камолотига заволят етказилади. Тарихий жараёнлар, ижт-й тар-ётнинг олдинга боришига, инсоннинг баркамол, соғлом равнақ топишига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ келадиган маросимлар, расм-русум, урф-о., турмуш ва тафаккур тарзи, меҳнат малакаси ва б. хайрли А.лар таъсирида ривожланади ва қадриятга айланади. Уларнинг А.га айланишининг уч жиҳати бор: 1) А.нинг муайян халқ, миллат ёки инсоният жамоалари

асосий қисми томонидан эътироф этилиб, қадрланиши; 2) муайян жамоа ва жамоатчилик томонидан изчил рағбатлантирилиб, назорат этиб борилиши; 3) белгиланган муайян вақт ва шароитда ўз-ўзидан такрорланиб туриши шарт. Муайян тарихий шароит ва ижт-й муҳитда инсон ҳақ-ҳуқуқлари ҳамда қадрини улуғлайдиган, руҳини поклайдиган, ижт-й тар-ёт ва шахс баркамоллиги учун хизмат қиладиган, инсонпарварликни қарор топтиришга ёрдам берадиган А.га айланган барча маросимлар, фаолият йўналишлари қадриятларга мун-тни белгилаш мезони бўла олади. А.га айланган ҳар қандай маросим ёки турмуш тарзининг шакли эмас, балки мазмуни, моҳияти муҳимдир. А.га асосланган барча мун-тлар “анъанавийлик” (традиционализм) дейилади. Мас., А.нинг ролини меъёридан орттириб кўрсатиш одатда анъанавийлик т.си б-н ифодаланади. Тушунчалардаги мазмунни, А.вий турмуш ва тафаккур тарзи асосида замон ва макондан ажратган ҳолда, мавҳум идрок этиш ва баъзи А.ларни асосиз мутлақлаштириш купинча ақидапарастликни вужудга келтиради. А.га партиявий, синфий, мафкуравий талаблар асосида ёндашиш, мун-тда бўлиш, ш-дек, бир ҳудуд ёки халққа хос А.ларга бошқа ҳудуд ёки халқ н.назаридан баҳо бериш, шу асосда хулоса чиқариш мутлақо нотўғри. Дунёда қанча халқ, миллат, элат бўлса, ҳар бирининг ўзига хос ва ўзига мос А.лари мавжуд. Уларда миллатнинг қиёфаси акс этади, уларни қадрламаслик миллатга нисбатан ҳурматсизлик ҳисобланади. Ҳар бир халқ ўз А.ларининг соҳиби ва асровчисидир. А.лар умуминсоний ҳамда миллий бўлади. Кўп миллатли давлатларда барча миллатларнинг А.ларига эътибор берилади. Миллий А.лар умуминсоний А.ларнинг бир миллат даражасида намоён бўлишидир. Унда миллатга хос хус-ятлар ўз ифодасини топади. Мас., меҳмондустлик фазилатини оладиган бўлсак, бу фазилат турли миллатларнинг ҳар бирида узгача шаклда намоён бўлади. Юртимизда миллий А.ларимизни асраш ва ривожлантириш масаласига доимий равишда устувор аҳамият берилмоқда. Бу

эса халқимизнинг миллий онгини, сиёсий мад-тини юксалтириш, юртдошларимизда миллий ғурурни устириш б-н чамбарчас боғлиқ.

АПАТИЯ (юн. *apatheia* — бепарволик) — инсондаги эмоционал пассивлик, бепарқлик, ҳиссий лоқайдлик каби кайфиятни ифода этади. Бундай ҳолатда инсон ён-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга эътиборсиз бўлади, ҳеч нарсага қизиқиш билдирмайди, унинг жисмоний, руҳий ва маън-й фаоллиги пасаяди. А. узоқ вақт давом этган руҳий бузилишлар туфайли юзага келади ва кечиш муддатига кўра, узоқ ёки қисқа муддатли бўлади. А. ҳолатини ақлий заифликда ва ҳатто узоқ давом этган муайян касалликнинг асорати сифатида ҳам кузатиш мумкин. А.нинг илк босқичларида қизиқиш, хоҳиш ва интиштишнинг бирмунча сусайиши, иштиёқ ва майлнинг пасайиши кузатилади. Кейинги босқичларда эса теварак-атрофдаги воқеаларга нисбатан бепарқлик пайдо бўлади. Кўп ҳолларда А. ҳолатидаги кишининг мимикаси камаяди, эмоциялари совуқлашади, у ҳеч қандай кунгилочар ишларни қилмайди, ҳаттоки оиласи, фарзандлари, яқинларига ҳам лоқайд бўлиб қолади. А.нинг сунгги босқичларида эса тўлиқ бепарқлик ҳукмрон бўлади, бу ҳолатдаги киши ҳаттоки ўз ташқи кўриниши ва озодалигига ҳам эътибор бермайди.

А. маън-й тушкунлик ва руҳий толиқиш оқибати бўлиши ҳам мумкин.

АРАЗ (аразламоқ) (араб. намоён бўлмоқ, белги бермоқ) — ҳоз. узб. адабий тилда бу ибора бирон-бир шахснинг бошқа бир шахе томонидан айтилган ~~нодақ сўзидан~~ (ёлгон сўзи, қупол ҳазил, камситиши ва ҳ.к.). уринсиз муомаласидан, нолайиқ хатти-ҳаракатидан норозиликни, ранжишини, хафалигини ифодаловчи нисбатан ўткинчи ҳис-туйғу маъносидан ишлатилади. Бундай кайфият баъзан ранжитан кишининг юз ифодасида, баъзи хатти-ҳаракатларида ошқора намоён бўлиши ҳам мумкин. Алаш гина қилмоқ, ўпкаламоқ каби енгил ранжиш ҳолатини ифода этадиган т.ларни ҳам

англатади. Халқимизда «Араз, гина — уч кунгача», деган ибора бежиз айтилмаган.

- **АРБОБ** — 1) ижт-й-сиёсий ва б. фаолияти б-н халққа танилган, эл-юрт урта-сида обру-эътибор қозонган машхур шахслар — жамоат ва давлат А.лари; 2) фан ва санъатда ўз ижодий меҳнати, истеъдод ва маҳорати б-н танилган шахслар — фан ва санъат А.лари; 3) мумтоз тилимизда — бошлиқ, раҳбар, қишлоқ оқсоқоли; 4) XVIII а.нинг уртаси ва XX а. бошларида Бухоро амирлигида қишлоқ миробларининг бошлиғи.

АРГУМЕНТ (лот. *argumentum* — асос, далил) — асос сифатида фикрнинг исботи учун қўлланадиган мантиқий далил. 1) бирор-бир ақида ёки ақидалар тизими, наз-я, қараш ва н. назарнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини исботлаш учун қўлланадиган мантиқий асос; 2) исбот учун зарур бўлган наз-й манба ёки далил. Мантиқда бирон бошқа ҳукмнинг (ёки ҳукмлар тизимининг) ҳақиқатлигини тасдиқлаш учун келтириладиган ҳукм (ёки ҳукмлар тизими); исботнинг асоси ёки далили, баъзан эса бутун исботнинг ўзи А. деб аталади. Математика ва математик логика (мантиқ)да мустақил ўзгарувчи функция бўлиб, муайян функциянинг ёки предикатнинг аҳамияти мазкур ўзгарувчи функциянинг қимматида боғлиқ. А. ҳоз. замон ғносеологияси, мантиқ ҳамда табиий фан соҳаларида кенг қўлланади.

АРИСТОКРАТИЯ (юн. *aristokratia* — яхшилар ҳукмронлиги) — 1) илк давлатнинг вужудга келиши ва рив-ши тизимида энг имтиёзли уруғ бошлиқлари ёки бойлар (дворян ёки ер эгаси булган юқори табақа вакиллари); 2) иқт-й ҳукмрон синф, зодагонларнинг сиёсий ҳокимияти, ҳукмронлиги. А. биринчи марта антик даврнинг машхур мутафаккирлари — Арасту, Афлотун томонидан илк давлат тузумини идора этиш воситаси сифатида ишлаб чиқилган.

АРИСТОТЕЛЬ (*Aristoteles*, мил. ав. 384—322) — қад. Юнонистонда узига хос фал-й таълимот яратган буюк мутафаккир. Фракиянинг Стагира шахрида туғил-

ган. Шарқ халқлари орасида Арасту номи б-н машҳур булган. А. фан тар-ётининг узигача булган барча ютуқларини умумлаштириб, фанларнинг ягона тизимини яратиш б-н инсоният маъ-ятида учмас из қолдирди. Унинг қарашларига кўра, фанлар борлиқни тадқиқ этиш б-н машғул булар экан, уз моҳиятига кўра, наз-й жиҳатдан одамлар дунёқарашини узгартириб боради, бу узгаришлар ҳам фанларнинг ўзида, ҳам инсонларнинг оламга нисбатан мун-тлари, дунёқарашларида, ҳам улар томонидан таъсир кўрсатилган моддий оламдаги узгаришларда уз аксини топади. А. биринчи бўлиб, ахлоқ (этика)ни мустақил фан сифатида илмий-фал-й билимлар тизимига киритган. А.нинг этикаси дунёвий, ҳар бир озод кишини давлат фуқароси руҳида тарбиялаш масалаларига бағишланган. А.нинг фикрича, ахлоқ масаласини кенг ва атрофлича ўрганиш ҳамда унинг тизимини яратишдан аввал бахт-саодат нималигини аниқлаб олиш лозим. Шунга кўра, аллома фаровонлик, эзгулик, ирода эркинлиги масалаларига алоҳида эътибор қаратади. А. ахлоқ масалаларига бағишланган махсус асари — “Никомах этикаси” — да озчиликка тааллуқли булган маън-й идеал таҳлил қилинади. Тарбиядаги ютуқ турмуш тарзига боғлиқ. Энг яхши ҳаёт тарзи ҳақидаги таълимот бевосита давлат тузилиши ва сиёсатининг мақбул шаклига боғлиқдир. А.га кўра, «эзгулик» т. аниқ мақсад ва унга доимий интилиш б-н боғлиқ. Эзгулик туғма сифат бўлмасдан, балки кишининг ижт-йлашув жараёнида шаклланидиган хислатдир. Бошқача айтганда, унга таълим-тарбия ва меҳнат орқали эришилади. А. эзгулик ҳақида умумий мулоҳаза юритибгина қолмасдан, балки уни чуқур таҳлил қилишга ҳаракат қилади, наз-й ёндашувни амалий фаолият б-н боғлашга интилади. Мас., унингча, жасурлик — бу эзгулик бўлиб, сохта қаҳрамонлик ва қўрқоқлик уртасида туради. Чинакам — қаҳрамон шундай кишики, у уз олдидаги тусиқларни енгиб, қўрқмай олға боради. Жасоратли киши эса азоб-уқубатга чидайди, меъёрида ва оқилона ҳаракат қилади. А. ахлоқий фа-

зилатлар ва иллатларни қуйидагича тасниф қилади: 1) фазилатлар: жасурлик, довюраклик, муътадиллик, сахийлик, савлатлилик, ҳимматлилик, мулойимлик, туғрилик, ҳақгўйлик, дилкашлик, меҳрибонлик, одиллик, ҳалоллик, қонунга биноан адолатли бўлишлик; 2) иллатлар: қўрқоқлик, ўзини тия билмаслик, эҳтироссизлик, исрофгарчилик, хасислик, тақабурлик, пасткашлик, мақтанчоқлик, ҳимматсизлик, қўполлик, камситишлик, масхарабозлик, бемаънилик, тошбағирлик, адолатсизлик. А. этикасида ахлоқий фазилатлар орасида биринчи ўринда адолат туради. А. адолатсизлик деганда қонунни бузувчилар, бошқалардан ортиқроқ оладиган ва барчага тенг мун-тда булмайдиган кишиларни тушунади. Қонунга яраша иш қиладиган, барчага баробар қарайдиган кишиларни адолатли деб ҳисоблайди. Унингча, барча кишилар, адолат мутаносиблигига амал қилишга розидир. А.нинг буюк хизмати шундаки, у ижт-й-фал-й тафаккур тарихида илк бор эркинликка интилиш инсонга хос туғма хус-ят экани ва бу ҳол унинг маъ-яти, ўзлигини англаши, юксак мақсадлар ва эзгу амаллар сари хатти-ҳаракатлари б-н узвий боғлиқлигини таъкидлайди. Алломанинг фикрича, инсон ана шу йўлда мутлақ эркин булгани боис уз саъй-ҳаракатларининг оқилоналиги ва оқибатлари учун масъулдир. А. наздида, кишилар эзгулик ва ҳузур-ҳаловат т.ларини уз ҳаёт тарзларига кўра белгилайди. Қўпол ва илмсиз омма эзгулик ва ҳузур-ҳаловатни кайф-сафода куради. А.нинг фикрича, ҳақиқий бахт-саодатни маън-й юксак, оқилона фикрлайдиган кишиларгина англашга қодир булади. Маън-й баркамол инсон ақл б-н фазилат бирлигига амал қиладиган кишидир. Фақат ақлли ва фазилатли кишигина энг юксак ҳурмат-эътиборга лойиқдир. А.нинг илмий ва маън-й мероси жаҳон мад-ят хазинасидан муносиб ўрин эгаллаб, бугунги кунгача илм-фан, тафаккур ривожини, кишиларнинг маън-й-маър-й такомиллашуви-га хизмат қилиб келмоқда.

АРУЗ (араб. — шеър улчови, вазнга солиштириб улчаш) — Яқин ва Урта Шарқ халқлари шеъриятидаги асосий вазн тури бўлиб, чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг маълум тартибда келишига, яъни мисралардаги ҳижолар миқдори ва сифатига асосланган. Бинобарин, А. вазни бармоқ вазни сингари мисрадаги буғинларнинг миқдори ёки гуруҳланиб такрорланиши асосида эмас, балки ҳижоларнинг миқдори ва сифатига, яъни қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг маълум тартибда такрорланишидан ҳосил бўлади. А. вазнида ундош товушлар б-н тугаган ҳижолар чўзиқ, унлилар б-н тугаган ҳижолар («о» дан ташқари) кўпинча қисқа саналади. Баъзан чўзиқ ҳижо қисқа ҳижо, қисқа ҳижо чўзиқ ҳижо тарзида ўқилиши ҳам мумкин. Бу ҳодиса «имола» деб юритилган. А. вазнида мисранинг ритмик булаклари, яъни ҳижоларнинг туроқ типидagi гуруҳлари рукн деб аталади. Рукнлар ҳижоларнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб, саккиз аслга бўлинади ва ҳар бири араб. «фаала» (ҳаракат) сўзидан ясалган махсус ном (қолип) б-н юритилади: 1) фаулун; 2) фоилун; 3) мафойилун; 4) фоилотун; 5) мустафъилун; 6) мафъулоту; 7) мафоилатун; 8) мутафоилун. Бу асллар айрим узгаришларга учраб, турли ритмик булакларни вужудга келтиради ва шу тарзда вазн рукнлари кўпайиб боради. Рукн бир, икки, уч, тўрт ва ундан ортиқ ҳижоли бўлиши мумкин. А. вазнининг «рамал», «ражаз», «мутақориб» каби туркумлари бўлиб, бу туркумлар «бахр» деб аталади («бахр» араб., «денгиз» маъноси-ни ифодалайди. Шеър денгиздан олинadиган дўрга ўхшатилагани учун шундай номланган).

А. вазни Шарқ шеърятининг асосий турларидан бири сифатида араб поэзиясида вужудга келди. кейинчалик форс-тожик ва туркий халқлар мумтоз поэзиясининг ҳам асосий вазн тури сифатида шаклланди.

АРХАИЗМ (юн. *archaios* — қадимги, кўҳна) — эскириб, истеъмолдан чиқиб қолган сўз ёки ибора, қоида. талаб. тамойил ва б.ни англатувчи т. Адабиёт соҳасида лек-

сик (аркон, мирзо ва ҳ.к.), фонетик (эраса, бирлан, эмди ва ҳ.к.), морфологик (билур, турур, булғай, бурунги ва ҳ.к.), ш-дек, фразеологик, семантик Алар мавжуд. А. бадий адабиёт ва санъатда купроқ тарихий каларит ҳамда манзараларини акс эттириш, давр руҳини ифода этишда услубий восита сифатида қўлланади. Маъ-ятда эскилик сарқити, инкор этилган нарса ва ҳодиса сифатида тушунилади.

АСАР (араб. из) — китоб маъносида кенг қўлланидиган сўз (осори атиқа — қадимги, антик Алар, ёдгорликлар). Бу сўз из, нишон, белги (ундан А. ҳам қолмаган); таъсир (у бизни А. қилди) маъноларида ҳам ишлатилади. Муайян мазмунни тугал ифодалаган бадий ижод маҳсулоти адабий А. дейилади. Алар бир неча турга бўлинади: адабий А., рангасвир А.и, муסיқа А.и, сахна А.и ва б. Меъморлик, ҳайкалтарошлик, наққошлик, бадий дизайн ва б. соҳалардаги ижод намуналарига ҳам А. атамаси қўлланиши мумкин.

АСКЕТИЗМ (юн. *aske* — бирор нарса б-н машғул бўлиш) — зоҳидлик, қаноат қилиб яшаш, моддий бойликлардан имкон қадар камроқ фойдаланиш туйғусига асосланган ғоя. Унинг наз-й асослари ва дастлабки қурилишлари Шарқда, қад. Хитойда, Юнонистон (Спарта давлатида) ва б. улкаларда шаклланган. Тибетда ламаизм динига мансуб руҳонийлар, М.О.да таркидунёчилик ва дарвешликни тарғиб қилувчи оқимлар урта аларда узига хос А. мактабларига асос солинган. Тасаввуф тариқатида ҳам бу ғоя тарафдорлари учрайди. Христиан динида бу дунё роҳатларидан воз кечиб, фақат тоат-ибодатга берилганлар аскет деб аталади. Бу ғоя баъзи ҳолларда бойлик ва мол-дунёга берилганларга қарши яшаш ва умргузаронлик қилиш тарзи сифатида ҳам намоён бўлади. Протестантизмда “бу дунёда аскетизм” тамойили мавжуд. Унга кўра, бу дунёдаги сабр-қаноат нариги дунёда албатта роҳат-фароғат б-н мукофотланади. А.да моддий ва маън-й-руҳий асосларни ажратиб алоҳида кўрсатиш мумкин. Моддий А. одатда мулкдан воз кечиш, оилавий мун-тларни инкор этиш

эхуд унинг жам-тдаги ўрни ва ахамиягини чеклаш, эҳтиёжларни табиий ва сунъий турларга ажратган ҳолда, табиий эҳтиёжлар устунлигини таъкидлашда намоён бўлади. Маън-й-руҳий А. эса турли маън-й-мад-й ва интеллектуал эҳтиёжлардан воз кечиш, маън-й қашшоқликни улуглаш, жам-т маън-й-интеллектуал ҳаётида иштирок этишни чеклаш, ҳатто баъзи ҳолларда фуқаролик ҳуқуқи ва сиёсий ҳуқуқларга амал қилишдан буйин товлаш каби кўринишларда намоён булиши мумкин. Айрим фал-й оқимлар вакиллари илгари сурган таълимотларда А. ижт-й эмас, балки индивидуал ҳаёт тарзига хос ҳодиса сифатида талқин этилади. Мас., киниклар барча табиий, ҳиссий эҳтиёжларни чеклаш ва олий маън-й мақсадларга интилиш лозимлигини тарғиб этган. Ана шу оқимнинг ёрқин вакили — тиланчилик б-н кун кечирган ва бочка ичида яшаган Диоген назарида, олий мақсадга эришиш йулида давлат ҳам, оилавий мун-тлар ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам тўсқинлик қилмаслиги керак. Урта а.ларда А. ердаги ҳаётда ута камтарликни, барча табиий эҳтиёжларни чеклашни, ҳаёт бойликлари ва уни санъатда акс эттиришда вазминлик ҳамда юксак маън-й тимсолларга интилишни тарғиб этади. Христианлик дини назариётчиларидан бири Августиннинг фикрича, егулик ва ичкилик, хид ва товушлар, ранг ва шакллардан лаззатланиш ута хавфлидир. Ш-дек, у диний эътиқодга хизмат қилмайдиган. Яратганга нисбатан ишончга таянмаган воқеликни урганишга эҳтирос, борлиқни англаш йулидаги синчковлик ва қизиқувчанлик қўллаб-қувватланиши мумкин эмас, деб ўқтиради. Мазкур т.нинг мазмун-моҳиятини урганган италиялик социолог В.Парето А.ни хоҳиш-истакларнинг патологик шакли, ижт-йликни файритабний тарзда ҳис этишга таянишни таъкидлайди. Унинг фикрича, кишилар барча эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга бўлмагани сабабли уларнинг аксариятидан воз кечишга мажбур бўлади. Хоҳиш-истакларни чеклашга хизмат қиладиган ҳиссиётлар фойдалидир. Аммо уларнинг ҳаддан ташқари ривож, Парето назарида, А.га олиб келади.

АСКИЯ (араб.) — зийрак, закий, ҳозиржавоб маъноларини англатувчи т. У ўзб. халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири бўлиб, унда суз уйини, қочириқларга асосланган ҳолда икки ва ундан ортиқ киши ёки гуруҳ халқ йиғинлари (сайл, туй ва байрамлар)да суз орқали бир-бирини мот қилиш буйича мусобақалашади. Тарафлар уз жавобларини қисқа-лунда, сермаъно, латиф, таъсирли, жозибали ва кулгули чиқаришга ҳаракат қилади. Жавоб қайтаришда қайси тараф мавзу, жанр доирасидан четлашса ёки суз танлашда пала-партишликка йул қўйса, енгилган ҳисобланади. А.нинг мазмунли, серзавқ, кулгули чиқишида тарафлардан ҳозиржавоблик, бадиҳагўйлик, ш-дек, мавзуга алоқадор кенг ва чуқур маъноли сузларни топа билиш, юз, куз, қул, тана ҳаракатларидан, товуш ва имо-ишоралардан уринли фойдалана олиш талаб этилади. А. халқ йиғинлари, оммавий тадбирларда ижро этилгани учун ҳам узига хос маън-й таъсир кўрсатиш шаклларидан бўлиб, одамларга эстетик завқ улашиш б-н бирга муайян ҳодисаларга мун-тни ҳам шаклантиради. А. турларини мукамал эгаллаган, катта давраларда тортиша оладиган кишилар А.чи, А.боз деб аталади. Тарихда бундай кишилар бадиҳагўй номи б-н ҳам юритилган. А.чи халқ тилини, зарофат санъатини пухта эгаллаган, ҳажв усулларидан усталик б-н фойдалана оладиган булиши лозим. А.нинг пайров, қофия, ухшатдим, баҳри байт, сафсата, лоф, афсона, лақаб каби турлари бор. А. ўзб. халқи орасида машҳур бўлиб, унинг тарихи энг қадимги даврлардан бошланган. Алоҳида жанр сифатида, айниқса, Фаргона водийси ва Тошкентда кенг ёйилган. XX а.да бу санъат тури янада оммалашди. Мустақиллик йилларида А. ривожланди ва оммавий байрамлар, тантаналарда А.чиларнинг чиқишларига кенг урин берилмоқда.

АСОС (субстанция) — мантиқий тафаккурнинг муҳим шакли ҳисобланган ҳулоса чиқаришнинг таркибий қисмларидан бири. Нарса ва ҳодисанинг А.и сабабият қонунини орқали намоён бўлади. Табиат

ва жам-т ҳодисаларини урганиш, билиш, тадқиқ этиш кўп жиҳатдан А. ва асослаш жараёнига боғлиқ. А.лар илм. тад.нинг табиий маҳсули бўлиб, у одатда ихтиролар, кашфиётлар туфайли қарор топади. Моддий оламдаги А.лар узгариб туриш характериға эға бўлади. Бу масаланинг бир томони бўлиб, иккинчи томони моддий А.ларнинг мантиқан яқунланган шаклда намоён бўлиши б-н боғлиқ. Умуман илмда, турмушда, ҳар қандай мунозара ва муҳокамада бирор фикрни исботлаш ёки аниқ хулосаға келиш учун фойдаланиладиган фикр А. деб юритилади.

АСОСИЙ ҚОНУН — мазмуни буйича «Конституция» т.сига мос келади. Маълумки, Конституция нормалари бошқа барча қонунларға нисбатан олий юридик кучға эға ягона ҳужжат шаклида амал қилади. А. қ. — конституциявий тузумнинг қадриятлари, инс-тлари ва нормалари расман мустақкамлаб қўйиладиган энг олий ҳуқуқий ҳужжат. У инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ҳамда эркинликлари эълон қилинадиган, кафолатланадиган, ш-дек, ижт-й тузум асослари, бошқарув шакли ва маъмурий-худудий тузилиши, марказий ва маҳаллий ҳокимият органлари тузилишининг асослари, уларнинг ваколатлари, узаро мун-тлари, давлат рамзлари ҳамда пойтахти белгилаб қўйиладиган ёзма ҳуқуқий ҳужжат ҳамдир. Мам-тимизда 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини қабул қилиш тўғрисида»ги қонунға мувофиқ тасдиқланган ва ҳаётға жорий этилган Конституция амал қилмоқда. У давлатимизнинг А. қ.и бўлиб, муқаддима, олтита бўлим, йигирма олтита боб ва 128 та моддан иборат, олий юридик кучға эға, бевосита амал қилади ва Ўзб-ннинг барча ҳудудларида бир хилда қўлланади.

АСОТИР (араб. — афсона) — 1) ибтидоий давр кишилари томонидан коинот, табнат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини ўзларича изоҳлаш мақсадида яратилган оғзаки ҳикоялар; 2) миф, афсона. ривоятларни урганувчи фан соҳаси. А. барча халқларнинг ибтидоий даврдаги асосий дунёқараш

шакли бўлиб, уша давр кишиларининг оламни, узини қуршаб олган ташқи дунёни маън-й жиҳатдан ўзлаштиришға булган лаёқати, узига хос интилишларидан дарак беради. А. табиат кучларига руҳий тус бериш, уларни жонлантириш, аниқ ҳиссий образларға киритиш, тирик мавжудотлар (инсон, ҳайвонлар) образи, шакл-шамойилида тасаввур этиш орқали ҳам ифодаланади. А.да бир хил нарса-ҳодисаларнинг хус-ятлари бошқа хил нарса-ҳодисаларға бемалол ўтказилар экан, бу хаёл парвозига жуда кенг майдон яратиб берадики, унда хаёл сураётган одам, истаган нарсасини тасаввур этиши мумкин. А.нинг тарихий шакллари *фетишизм*, *тотемизм* ва *анимизмдир*. А.нинг асосий шакллари: *этимологик* — табиат ва борлиқнинг алоҳида жисм-ҳодисалари пайдо бўлишига доир; *космогоник* — оламнинг пайдо бўлишига доир; *этногоник* — авлодлар ва уларға дахлдор табиий-биологик жараёнларға доир антропологик — одамларнинг пайдо бўлишига доир; *эсхатологик* — уларнинг келажаги тўғрисидаги қарашларидан иборат. Абстракт тафаккурнинг рив-ши натижасида А. абстракцияси вужудға келадики. Унинг маҳсули — ягона худолар тўғрисидаги тасаввурлар ҳисобланади. М.О. халқларининг қад. аждодлари яратган А.ларда еру осмоннинг ягона ҳукмдори сифатида Ахура Мазда образи шаклланган. А.нинг муҳим қонунларидан бири шундаки, унинг образ ва қаҳрамонлари эпосларда акс эта бошлайди ва эпик умумлашмаға хос янги хус-ятлар касб этади (мас.: Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”си, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си, “Турӯғли”, “Алпомиш” каби халқ достонлари ва б.). А. образларисиз жаҳон адабиёти тарихи ва санъатини тасаввур қилиш қийин. Дантенинг “Илоҳий комедия”си, Гётенинг “Фауст”и, Фарб Уйғониш даврининг тасвирий санъати ва ҳ.к.

АТЕИЗМ (юн. *a* — инкор қўшимчаси, *theos* — худо; худони, динни инкор этиш) — илоҳий кучларға эътиқод қилишни инкор этиш. Бизда у қадимдан “даҳрийлик”, “худосизлик” каби атамалар б-н

юритиб келинган. Жам-тда худо ва илоҳий кучларга ишонч пайдо була бошлаган даврлардаёқ айни пайтда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Шу маънода атеистик қарашлар ҳам, теистик қарашлар каби, тафаккур ривожда ўз ўрнига эга. Аммо баъзи ҳолларда улардан бирининг мутлақлаштирилиши иккинчисининг тарафдорларига қарши курашга, давлат ва жам-тлар ҳаётида моддий ва маън-й йўқотишларга олиб келган. А. илк худосизлик тасаввурлари пайдо булган қадимги даврлардан ҳоз. кунгача бир неча босқични босиб утган. Ҳатто тасаввурлар туфайли кейинчалик дунёвийлик ҳам А. деб қараладиган булиб, А.нинг ўзи эса мутлақлаштирила бошланди. XX а.да большевиклар марксистик А. асосида диндан холи жам-т барпо этишни мақсад қилиб қўйди. Марксистик А. Ўз-нда ҳам қанчадан-қанча фожиаларига сабаб булди. 30-йилларда республикада “Худосизлар” номи б-н ўзб. тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилинган, минглаб китоблар ёқиб, кўмиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар ёпилди, вайрон қилинди, араб тили ҳамда ислом тарихининг билимдонлари, руҳонийлар, ҳатто оддий мусулмон одамлар ҳам қаттиқ таъқиб ва қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида Бутуниттифоқ илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилди (1981). Тоталитар тузум қулагач, “илмий А.” фан сифатида бутунлай йўқ булди. Ҳоз. даврда АҚШ ва Еарбий Европа мам-тлари аҳолисининг 8–10 фоизи атеист ҳисобланади. Ер юзиде майда диний фирқалар кўпайган ва диний экстремизм авж олган бугунги кунда бундай қарашга ўзига хос муайян эътиқод сифатида қараш анъанаси ҳам кўзга ташланмоқда. Кўпгина халқаро ҳужжатларда, мас., Инсон ҳуқуқлари декларациясида: «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир» деб ёзилган. Замонавий демократик жам-тларда, шу жумладан, Ўз-нда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик кон-

ституциявий асосда қафолатланган. Мамтимизда “Дунёвийлик – даҳрийлик эмас” деган тамойилга изчил амал қилинаётгани ҳуқуқий демократик давлат қуриш жараёнида диний ва дунёвий қадриятларни умуммиллий манфаатларимиз асосида уйғун ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

АТО – Худонинг лутфу марҳамати, инояти, мукофот, саховат, бағишлаш, тухфа маъносида қулланадиган т. Ато сўзи б-н ясалган жой номлари кўп. Чунончи, Нурато каби. Нурато – Худонинг марҳамати б-н нур порлаган макон демакдир. А. саховат кўрсатиш улуг инсоний фазилат ҳисобланган. Алишер Навоий А.ни қуйидагича таърифлайди: «Улуққа улүча ато айласа, // Кичикка кичикча сахо айласа».

АТРИБУТ (лот. бағишлайман, хус-ят бераман) – нарса ёки ҳодисанинг туб моҳиятини ифода этадиган, энг муҳим харақтерли хус-яти, белгиси. Мас., яхшилик, эзгулик, адолат, эркинлик, ҳақиқат каби т.лар юксак маъ-ятнинг доимий Аларидир. Фал. фанида А. атамаси дастлаб Арасту таълимотида ишлатилган булиб, азалий ҳақиқатни, ўткинчи ва тасодифий ҳолатлардан фарқ қилиш учун қўлланган.

АТРОФ МУҲИТНИ АСРАШ – она табиат олдидаги маън-й қарздорлик асосида шаклланадиган туйғу; ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёси ҳамда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, табиатни сақлаш, қайта тиклаш, атроф муҳитнинг биологик хилма-хиллигини асрашга қаратилган фаолият. А. м. а. табиий бойликларни сақлаш ва улардан унумли, оқилона фойдаланишни назарда тутиб, табиат ва жам-т ўртасидаги мун-тлар уйғунлигини таъминлаш йўлида олиб бориладиган кенг миқёсдаги ижт-й, иқт-й, маън-й, технологик, ҳуқуқий ва б. тadbирлар тизимини ўз ичига олади. Ўз-нда А. м. а. 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун асосида тартибга солинади.

АФВ ЭТИШ (кечириш) – багрикенглик, мардлик ва олижаноблик, юксак гуманизм ифодаси булган, муҳим тарихий сана ёки умуммиллий воқеалар мун-ти б-н суд ҳукмига кура жазо тайинланган шахс (маҳкум) ёки шахслар гуруҳининг гуноҳидан кечишга қаратилган сиёсий акт. Ўз-нда А.э. ЎЗР Президенти томонидан амалга оширилади. ЎЗР Президентининг 1992 й. 17 июлдаги фармонида биноан қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида афв этишни амалга ошириш тўғрисида»ги низомнинг 1-моддасига кура, А. э. ҳақидаги қарор ЎЗР суд идоралари жазога ҳукм қилган шахсларга нисбатан уларнинг ўзлари томонидан афв сураб берилган илтимосномага биноан қабул қилинади. А.э. акти маҳкумларни асосий ёки қўшимча жазодан бутунлай ёки қисман озод қилиш; жазонинг уталмай қолган қисмини енгилроқ жазо б-н алмаштириш; судланганликни олиб ташлаш куринишларида амалга оширилади. А.э. масаласи курилайётганида содир этилган жиноятнинг ижт-й хавфлилик даражаси, маҳкумнинг шахси, унинг хулқи, меҳнатга мун-ти, жазони уташ жойларидаги ташаббускор ташкилотлар фаолиятидаги иштироки, қилмишига чин кунгилдан пушаймон булиши, етказилган зарарни ўз ихтиёри б-н қоплагани каби ҳолатлар эътиборга олинади. Амалдаги қонунчиликка биноан, афв сураб берилган илтимоснома рад этилган тақдирда, олти ойдан кейин яна шундай ариза б-н мурожаат қилиш мумкин. Маҳкум афв этилса, бу ҳақда Президент фармони чиқарилади ва ижро этиш учун юборилади.

АФОРИЗМ (юн. *aphorismos* – ҳикматли сўз) – қисқа, лекин чуқур маъноли, муаллифи аниқ гап; ҳикматли сўзлар. А.нинг асосий қондаси сифатида шаклан ихчам, образ ва фикрга бой, ҳис-гуйғу, хулоса ва ҳолатни аниқ, мукамал акс эттириш. кучли эмоционал ва интеллектуал таъсир кучига эга булиш А.нинг асосий хус-ятидир. А. мавзу жиҳатдан чекланмаган, барча соҳаларга онд масалаларни акс эттириши мумкин. Энг муҳими, у фикрни халқ тилига яқин, унинг руҳига

мос қилиб ифода этади. Ш.у. ҳам халқнинг руҳи ва фикр-қарашларини ифода этадиган А.лар тез оммаллашиб, умуммиллий шиорга айланиб кетади. Мас., Президент Ислом Каримов томонидан айтилган “Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак”, “Фарзандларимиз биздан кура билимли, ақлли, доно ва албатта бахтли булишлари шарт”, “Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг” каби А.лар бугунги кунда юртимизда умуммиллий шиорга айланиб, ҳар бир юртдошимизнинг қалби ва онгидан чуқур жой олган.

АФРОСИЁБ – Самарқанднинг қадимги шаҳар харобаси. Шаҳарнинг мазкур қадимги номи мил.авв. VIII-VII а.ларда Турон давлатини бошқарган ҳарбий саркарда ва машҳур давлат арбоби А. номидан келиб чиққан. Туркий манбаларда у А. Эр Тунга, форсий манбаларда А. номи б-н тилга олинади. Купчилик мутахассислар А.ни ҳозирга қадар афсонавий тимсол сифатида эътироф этади. Аммо Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Кошғарий, Алишер Навоийнинг асарларида ва яна куплаб бошқа манбаларда у реал тарихий шахс экани қайд қилинади. А. номи тарихий манбаларда қадимги Самарқандга нисбатан XVII а.дан бошлаб қўлланилади. А. ҳоз. Самарқанднинг шимолий чегарасига туташ кенг тепаликлардан иборат булиб, унинг майдони 219 га. Тепаликнинг шимоли Сиёб ариғи б-н чегараланган. Жанубий томондан “эски шаҳар” деб аталган қисми Самарқандга қўшилиб кетган. Шаҳарнинг дастлабки тарихи ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар жуда кам учрайди. Асосий маълумотлар куҳна шаҳарда ўтказилган археологик қазишмалар натижасида қўлга киритилмоқда. Археологик қазишмалар қалин мад-й қатламларнинг қандай булганига аниқлик киритиш б-н бирга, бойлар ва камбағалларнинг уйлари, хунармандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дуконларини, кўча ва майдонларни, шоҳона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мудофаа иншоотларини, шаҳарнинг сув б-н таъминланиш тизими ва ҳ.к.ни аниқлашга ёрдам беради. 1930 йил-

ларга қадар А.да олиб борилган археологик қазिशмалар қадимги Самарқанд тарихига оид жуда кам маълумот берган. II жаҳон урушидан кейин ЎзФА Тарих ва археология ин-ти олимлари, А.И.Тереножкин томонидан А.да жиддий дала тадқиқотлари утказилди. Натижада унинг энг пастки қатламидан мил.ав. VI—V а.ларга тааллуқли буюмлар, уй-жой харобалари топилди. Я.Ф.Фуломов (1967—70) ва В.А.Шишкин (1958—66) раҳбарлигида олиб борилган кенг қуламли археологик қазिशлар натижасида қадимги мад-й қатлам намуналари А.нинг бошқа жойларидан ҳам топилди. 1966 йил 13 июлда А.ни археологик жиҳатдан комплекс урганишни ташкил этиш мақсадида республика ҳукуматининг махсус қарори қабул қилинди. Унга қура, А. “археологик қуриқхона” деб эълон қилиниб, уни урганиш ишига Тошкент ва Самарқанд давлат университетлари ҳамда Маданият вазирлигининг Санъатшунослик ин-ти олимлари сфарбар этилди. Аниқ илмий режа асосида бошланган археологик тадқиқотлар туфайли нафақат шаҳарнинг куп алик ёши, балки унинг ҳар хил даврлардаги тарихий топографияси, шаҳар таркиби, шаҳар ҳаётининг рив-ш босқичлари, боқинлар туфайли юз берган бўҳронлар даври аниқланди. Самарқанд ихшидларининг шоҳона саройи очилди. А.да топилган археологик материаллар Самарқанд мил.авв. VIII—V а.ларда Суғдиёнанинг марказий шаҳри сифатида вужудга келганлигини кўрсатади. Мил.авв. 329 йилда шаҳар Александр Македонский қўшинлари томонидан вайрон этилган, унинг излари ҳозиргача шаҳар мудофаа иншоотларида сақланиб қолган. Мил.авв. III—I а.ларда шаҳар ҳаётида яна юксалиш юз берган. Мил.авв. III а.да шаҳар қўшалок мудофаа девори б-н ураб олинган. У даврларга оид қалин мад-й қатлам А.нинг шимолида, унинг арки жойлашган қисмида яхши сақланган. Археологик материалларнинг гувоҳлиги ҳамда ёзма манбаларда таъкидланишича, уша даврда Самарқанд орқали Буюк ипак йули ўтган, ички ва ташқи савдо, ҳунармандчилик ривож топган. Илк ўрта а.ларда Самар-

қанд Суғдиёнанинг бош шаҳри сифатида нуфузли мавқега эга булиб, шаҳарнинг ижт-й ва иқт-й ҳаётида туб ўзгаришлар юз берган. Бадавлат деҳқон ҳужаликлари кучайиб, худди шу кезларда уларнинг қасрлари жойлашган А.нинг шимолий қисми мудофаа девори б-н ураб олинган. Бу ҳолат Мовароуннаҳр ва унга қўшни вилоятларда ҳам юз берган. Бу даврда Самарқанд ҳукмдорлари “ихшид” деб аталган. 712 йилда араб саркардаси Қутайба ибн Муслим қўшин тортиб келганда, Самарқанднинг мудофаа деворлари мустақкам булиб, атрофи сув тўла хандақ б-н ураб олинган эди. Қутайба Самарқандга Фарғона, Шош ва турклардан ёрдамга келган лашкарларни енгтач, кумаксиз қолган Суғд ҳокими Гурак ноилож у б-н сулҳ тузади, шаҳарнинг ички қисмини (шаҳристон) арабларга бўшатиб беришга мажбур булади. Археологик топилмалар исломга зид булган ҳайкал ва деворий расмларнинг атайлаб қилич б-н чопилганини исботлайди. IX а.нинг иккинчи чорагидан Мовароуннаҳрда ҳокимият сомонийлар қўлига ўтди. Бухоро уларнинг марказига айланди. Шу даврда Самарқанд иқт-й ва мад-й жиҳатдан тез ривожланди. А.да сомонийлар даврида уймакор ганч нақшлар б-н безатилган саройлар, бадавлат деҳқон хонадонлари, масжид ва мадрасалар, ҳаммом ва қувурлар, тош кучалар топилмоқда. Шаҳар аҳолисининг сувга булган эҳтиёжини қондириш мақсадида шаҳар ҳаётининг дастлабки йилларидаёқ Даргом томонидан канал қазиб, сув келтирилган. Ана шу канал излари ҳоз. шаҳар ҳиёбонининг жанубида, Алишер Навоий ҳайкали қад кўтариб турган масканда очиб ўрганилди. Бу канал Регистон майдони орқали Ҳазрати Хизр масжиди томон чўзилиб кетган. Тарихий манбаларга қура, А.га жанубдан кираверишда шаҳарни ураб турган хандақ устига пишиқ гиштардан равоқли сувайриғич қурилиб, унинг тепасидан катта ариқ утказилган. Бу ариқни “Жуйи арзиз” (“Қурғошин ариқ”) деб атаганлар. Ариқ шу ерда учга булинган ва шаҳар оралаб Сиёб ариғига қадар борган. X а.нинг охирида Мовароуннаҳрда ҳокимият қорахонийлар қўлига

ўтганда ҳам Самарқандда савдо, хунар-мандчилик, ободончилик ишлари давом этади. Шаҳарда хунармандчилик ривожланиб, зодагон деҳқон қасрлари энди шаҳар ташқарисида, уларнинг дала ҳовлиларида марказлашади. 1220 йилда Чингизхон қўшинлари “Жуйи арзиз” туғонини бузиб, шаҳарни сувсиз қолдирди. Шаҳар мудофаачилари тенгсиз жангда таслим булдилар. Босқинчилар шаҳарнинг девор ва дарвозаларини вайрон қилиб, сарой, масжид ва мадрасаларга, аҳоли хонадонларига ўт қўйдилар. Аҳолининг катта қисми жангда қирилди, хунармандлар Муғилистонга ҳайдаб кетилди. Шаҳарнинг сўнгги мудофаачилари Жоме масжидида яшириниб, қаршиликни давом эттирдилар. Уларнинг оловда ёнган таналари жанг кийимида сақланиб қолган бўлиб, археологик қазишлар чоғида топилган. Шундан кейин “Қурғошин ариқ” қайта тикланмаган. А.да сувсиз қолган аҳоли Сиёбдан чархпалакда сув чиқариб, кун курган, кейинчалик аҳоли А.ни бутунлай ташлаб кетган. Кимсасиз харобага айланган қадимги Самарқанд авваллари “Ҳисори куҳна”, “Қалъаи Ҳисор” деб аталиб, XVII а.дан бошлаб аҳоли орасида “Қалъаи Афросиёб” ёки “Афросиёб” деб атала бошлаган. А.да қазишма ишлари айниқса Самарқандда Ўз ФА Археология ин-ти ташкил топгандан кейин кенг куламда йулга қўйилди. 1989 йилдан бошлаб А.ни археологик жиҳатдан тадқиқ этиш ишига француз археологлари — Поль Бернар, Франц Гренэ ва б. жалб этилган. Француз археологик миссияси Ўзбекистон археологлари б-н бирга А.ни ўрганишда қатнашмоқда. Ўзб. ва француз олимларининг ҳамкорликда олиб борган тадқиқот натижалари қадимги Самарқанд тарихига оид қатор масалаларга аниқлик киритди, яъни мил.авв. VI—V а.ларга тааллуқли шаҳар мудофаа деворлари остидан гуваладан қурилган янада қадимги девор қолдиқлари очилиб, Самарқанднинг ёши мил.-авв. VIII а.нинг ўрталарига оид эканлигини исботлади; шаҳарнинг арк қисмидан мил.авв. VIII а.га оид мурабба шаклидаги Самарқанд ихшидларининг

маҳобатли саройи қолдиқлари очилди. А.да археологик тадқиқот ишлари давом этмоқда. А.да археологик қазишмалар натижасида маҳобатли рангтасвирнинг ноёб дастлабки намуналари археолог В.Вяткин томонидан топилган (1913). Кейинги қазишмалар даврида (1965—1968) ўзб. археологлари 30 га яқин сарой хоналарини очишга муваффақ булганлар, бу хоналарнинг кўплари деворий расмлар, нақшлар б-н безатилган. Шулардан катта (11x11) ва кичик (7x7) хоналардаги расмларда бир неча эркак ва аёл арк олдида утирган ҳолда тасвирланган. Катта хона деворларига ишланган расмлар деталларга бойлиги, суғд ёзувларининг сақланиб қолганлиги б-н аҳамиятга эга. Хона деворларига ишланган расмларда тўй маросими, Суғд ҳукмдорининг хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиши, бу элчиларнинг йулдаги саргузаштлари, йиртқич ҳайвонлар б-н олишув, ов манзаралари, афсонавий махлуқлар тасвирланган. Сақланиб қолган расмлар таҳлили ўрта а. маҳобатли тасвирий санъатининг гоёвийбадий йўналиши, мусаввирнинг иш усул ва воситалари ҳақида, тафсилотларга бой маиший саҳналар, этник кўринишлар уша давр ҳақида фикр юритиш имконини беради. А. деворий расмлари ягона мазмунга бўйсундирилган: марказда Суғд ҳукмдори Вархумон туради, анъанага кўра, рассом уни бошқаларга нисбатан йирик кўринишда (бутун девор баландлигида, 5—6 м) тасвирлаб, ҳукмдорнинг буюклигини эътироф этади, унга абадийлик, қаҳрамонлик бахш этади. А. деворий расмлари Ў.О.да араблар истило-сига қадар маҳобатли рангтасвир санъати юксак даражада ривожлангани, Самарқанд эса унинг маркази булганидан далолат беради.

АФСОНА — кишиларнинг борлиқ, табиат, жам-т ва ундаги мун-тлар туғрисидаги хаёлий тасаввурларини ифода этадиган т. А. барча халқларнинг ибтидоий даврдаги асосий дунёқараш шакли бўлиб, у уша давр кишисининг оламни, узини қуршаб олган ташқи дунёни маън-й жиҳатдан узлаштиришга булган лаёқати,

узига хос интилишидан дарак беради. А. табиат кучларига руҳий тус бериш, уларни жонлантириш, аниқ ҳиссий образларга киритиш, тирик мавжудотлар (инсон, ҳайвонлар) тимсоли, шакл-шамойили орқали тасаввур этиш б-н ҳам ифодаланади. А.да бир хил нарса-ҳодисаларнинг хус-явлари бошқа хил нарса-ҳодисаларга бемалол ўтказилар экан, бу хаёл парвозига жуда кенг майдон яратиб берадики, унда хаёл сураётган одам, истаган нарчасини тасаввур этиши мумкин. А.нинг асосий шакллари: этимологик — табиат ва борлиқнинг алоҳида жисм-ҳодисаларининг пайдо бўлиши; космогоник — оламнинг пайдо бўлиши; этногоник — авлодлар ва уларга дахлдор табиий-биологик жараёнлар тўғрисидаги антропологик одамзоднинг пайдо бўлиши ва эсхатологик — унинг келажаги тўғрисидаги қарашлардан иборат.

А.нинг муҳим қонуниятларидан бири шундаки, унинг тимсол ва қахрамонлари эпосларда ифодаланади ва эпик умумлашмага хос янги хус-явлар касб этади (мас., Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”си, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си, халқ оғзаки ижоди маҳсули “Гуруғли”, “Алпомиш” дostonлари ва б.). А.вий образларсиз жаҳон адабиёти тарихи ва санъатини тасаввур қилиш қийин (Дантенинг “Илоҳий комедия”си, Гётенинг “Фауст”и, Уйғониш даврининг тасвирий санъати ва ҳ.к.). Дунёқараш сифатида А. илҳом ва ифода шакли сифатида бадиий ижод ва санъатда ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

АФСУС — ўзб. тилида пушаймонлик, қайғу ва изтироб чекиш маъносидан ишлатиладиган атама. Қўндалик ҳаётда бир неча маъноларда қўлланади: 1) бирон-бир ҳодисанинг кутилган самарани бермасдан, ўта салбий оқибатларга сабаб бўлишидан, уни ўзгартиришнинг иложи йўқлигидан ўқиниш; 2) муайян ҳодисанинг ўта салбий оқибат б-н тугаганини тан олиш; 3) бирор шахснинг бошига огир мусибат ва қайғу тушганда унга ҳамдардлик билдириш; 4) шахснинг мақсадлари, эзгу орзу-умидлари, хоҳиш-истаклари рўёбга чиқмаганидан қаттиқ изтироб че-

киш. Баъзида “А.-надомат” тарзида ҳам ишлатиладиган ушбу т. огир дарду изтироб, ғам-қайғу ҳолатини, баъзан эса тушкунлик кайфиятини ифода этади.

АФФЕКТ (лот. *affectus* — руҳий тўлқинланиш, кучли эҳтирос) — нисбатан тез ва қисқа муддатли, кучли эҳтиросли ва эмоционал ҳолат; шахс учун муҳим ҳаётий вазиятларнинг тез узгариши б-н боғлиқ ички турғён ва кескин характерли узгариш тарзида намоён бўлади; муайян кишининг ўз хатти-ҳаракатларини назорат қила олмай қолишини ифодалайдиган т. Ўта кучли А. ҳолатида шахс феъл-атвори, ўзини тутиши, муомала мун-ти, объектив воқеликни акс эттиришнинг характер ва мазмуни узгаради. А. тушкун ва танг вазиятларда юзага келади. А. ҳолатида кишининг онг доираси тораяди, хулқни назорат қилиш қобилияти йўқолади. Тиббиёт амалиётида физиологик ва патологик А. ҳолати кузатилади. Физиологик А.да киши ўз хатти-ҳаракатини идора эта олиши, кейинчалик барча воқеаларни хотирасида сақлаб қолиши мумкин. “Патологик А.” атамасини илк бор немис психиатри Р. Крафт-Ебинг (1840—1903) қўлаган. Патологик А. онг бузилишининг А.ив ҳолатларини ўзида мужассамлаштиради. Патологик А. кўпроқ руҳий касаллик жараёнида, баъзан эса руҳий соғлом одамларда ҳам кузатилади. Патологик А.да барча хатти-ҳаракатлар киши хотирасида сақланмайди, шахснинг хатти-ҳаракатлари онгли равишда назорат қилинмайди. Нохос пайдо буладиган кучли руҳий ҳаяжонланиш — физиологик А. (карахтлик) бўлиб, бундай ҳолатда субъектнинг онги ҳушёрликни тулиқ йўқотмайди. Онгнинг вақтинчалик неопатологик бузилиши, ўта кучли ҳис-туйғу таъсири остида «торайиши» ўта фаол интенсив ҳаракатлар ва эндокрин тизимидаги функционал ўзгаришлар туфайли юз беради. А.субъектнинг қийин ҳолатларда кескин ва мураккаб вазиятдан чиқиш йўлини топа олмаслиги натижасида вужудга келади. А.ли ҳолат индивиднинг бугун руҳий фаолиятида ҳукмрон бўлади, онгу тафаккуридаги барча

ижобий жараёнларнинг йулини тусади, ақлнинг таъсирини камайтиради, хулқнинг «бузилиши» (тажовузкорлик, тутқанок тутиши, узини йуқотиб қуйиш)га олиб келади. Жиноий ҳуқуқ амалиётида агар жиноят айбланувчининг эмоционал ҳаракатлари натижасида юз берган бўлса, жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб қаралади ва жазо белгилаш жараёнига ҳам таъсир кўрсатади. Яъни, жиноят А. ҳолатида содир этилгани инобатга олиниб, қонунда белгиланган тартибда жазо тайин қилинади.

АХБОРОТ (араб. ахбор — хабарлар, маълумотлар) — муайян воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги хабар ёки маълумот, уларни тушунтириш, тушуниш ва идрок этишда қадим замонлардан буён қўлланиб келинаётган, кибернетика ва информатиканинг тар-ёти туфайли кейинги вақтда янги, кенг маъно касб этаётган т. ОАВ орқали эълон қилинадиган кўрсатув ва эшиттиришларнинг номи, журналистика соҳасидаги махсус жанр ҳам шундай аталади. Бирон воқеа ҳақидаги батафсил маълумот, давлатлар уртасидаги музокаралар натижасида тузилган битим ёки шартномалар тўғрисидаги расмий хабар ҳам А. дейилади. Халқаро ҳуқуқда икки ва ундан ортиқ давлат уртасида олиб бориладиган дипломатик музокаралар натижасида тузилган битимлар, шартномалар ёки қабул қилинган бошқа қарорлар ҳақидаги хабар икки ёки ундан ортиқ давлатлар томонидан эълон қилинади. Икки давлат уртасида олиб бориладиган музокаралар ҳақидаги А. одатда қўшма А. деб аталади. Кундалик ҳаётда бирор нарса (жараён, иш, ҳодиса) тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун керак бўладиган маълумот ёки янгиликлар ҳам А.дир. Ўтган а.нинг охири ва ҳоз. а. бошида А. воситаларининг жадал рив-ши ХХI а.нинг “Ахборот а.и” деб аталишига сабаб бўлди. Бугунги кунда замонавий А. технологиялари, А.лашган жам-тнинг интеллектуал салоҳиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда А. асосида таълим-тарбия жараёни олиб борилмоқда, ижт-й ҳаёт самарали бошқа-

рилмоқда. Ҳоз. кунда ҳаётнинг бирор-бир соҳасини А.сиз тасаввур этиб бўлмайди. А.лар банки (АБ), А. технологиялари кишилик фаолиятининг ажралмас қисмига айланмоқда. А.ларни аниқ мақсадда йиғиш, сақлаш, тизимларга ажратиш ва улардан оммавий тарзда фойдаланишда техник, дастурий, алгоритмик ишлар ва уларнинг ташкилий воситалари беқиёс аҳамиятга эга. А.лаштирилган жам-тнинг ҳар бир бугинида АБга мурожаат қилинади ва шу асосда замонавий таълим технологиялари яратилади ва таълим-тарбия жараёнларини оптимал бошқариш имконияти вуҷудга келади. А.ли модуль — таълим мақсадини белгилашга қаратилган, режалаштирилган натижалар б-н чегараланган, фанлараро ва фан ичидаги боғлиқликни ҳисобга олиб тузилган ҳамда яқуний назорат тизимини қамраб оладиган ўқув фани мазмунининг мунтазам ва тугалланган қисмидир. А. ресурслари маълумотлар базалари ва банклари, турли хил архивлар, кутубхоналар, музейлар фонди ва б.ни ўз ичига олади. Ресурс — бирор нарса ёки ҳодисанинг захирасини белгилайди, айна вақтда у А. тизимидаги алоҳида ҳужжатлар ва уларнинг бутун бир мажмуидир. А. ресурс маркази (АРМ) — ихтисослашган муассасада тупланган ҳамда марказлаштирилган босма ва аудиовизуал материаллар мажмуасидир. АРМ компьютер ва алоқа воситалари ёрдамида қўшимча алоқа манбалари ва материалларига кириш имконини беради. АРМнинг асосий дастури таълим берувчи ва олувчилар томонидан ўқув дастурига мувофиқ тупланган аудиовизуал материалларни ўз ичига олади. АРМ дастуридаги индивидуал ва технологик манбалар таълим берувчилар, медиатека мутахассислари ҳамда таълим олувчилар уртасидаги узаро мунтазам алоқани таъминлайди. АРМ таълим муассасасидаги янгиликларни ёйишда ўқув муассасаси б-н жам-т уртасидаги асосий алоқа тармоғи бўлиб ҳисобланади ва шу орқали у таълим олувчиларни зарур А.лар б-н таъминлайди. Таълим муассасасининг АРМи учун китоблар, даврий нашрлар, микрофильмлар, слайдлар, грампластинкалар, компь-

ютерли тизимлар, аудио ва видео ёзувлар асосий манбадир. А. тармоғи (АТ) — алоқа тизимларида компьютерлар ёрдамида А.лашишга хизмат қилувчи қурилмаларнинг бир-бири б-н боғланган ҳолати. А. технологиялари (АТ) — А.ларни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, ифодалаш, тизимлаш, узатиш, истеъмолчи учун фойдаланишга қулай ҳолга келтириш жараёни компьютер ва телекоммуникация воситалари ёрдамида амалга ошириладиган, тартибга солинган ва ташкиллаштирилган тизим ва амалий дастурлар мажмуасидир. АТ ва улардан оқилона фойдаланиш туфайли инсоннинг ишлаб чиқариш фаолияти, кундалик мулоқот соҳаси, онгу тафаккури кенгайиб боради. Замонавий ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситалари асосида А.ларни туплаш, сақлаш ва керакли манбаларга узатишнинг замонавий компьютерлаштирилган усуллари бугун тобора ривожланиб бормоқда. А. технологияси фани (АТФ) — А.ларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва режаллаштирилган мақсадни амалга ошириш учун техник воситалардан фойдаланишни ургатадиган фан. АТФ таълим ва кадрлар тайёрлаш жараёнини А.лаштиришнинг оптимал вариантларини топишда асосий интеллектуал манба булиб ҳисобланади.

А.ни факсимил узатиш (АФУ) одамлар уртасидаги А. алмашинуви булиб, унинг ёрдамида матн, газета, оддий қўлёзма, графика, фотография каби ҳужжатларни бир объектдан иккинчи объектга асл нусхасидек аниқ етказиб бериш жараёнидир.

А. олиш кафолатлари ва эркинлиги ҳар бир шахснинг узи истаган А.ни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканини билдиради. Мустақиллик йилларида юртимизда бу борада мустаҳкам ҳуқуқий пойдевор яратилди. ЎЗР Конституциясининг 30-моддасида барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжат, қарор ва б.хил А.лар б-н танишиб чиқиш имкониятини яратиб бериши лозимлиги белгилаб қўйилган. 1997 йил 24 апрелда қабул қилинган «А. олиш кафолатлари ва эр-

кинлиги туғрисида»ги қонунга қўра, мам-тимиздаги ҳар бир фуқаро ўз манфаатларига дахлдор А.ларни олиш имкониятига эга. Ҳоз. глобаллашув жараёнида А. гоъвий таъсир утказиш воситасига айланиб бормоқда. Айрим мафкура полигонлари узларининг ғаразли мақсадларига эришишда А. хуружларидан фойдаланмоқда.

АХБОРОТ НАЗАРИЯСИ — ахборотларни сақлаш, узатиш, қайта ишлаш ва узгартириш усуллариини ўрганувчи наз-я. У алоқа наз-ясининг муҳандислик муаммолари доирасида юзага келган, сўнг кибернет тизимлар ва бошқариш соҳасига ёйилган. А. н.нинг асосий т.си ахборот ҳисобланади. Ғарб олими Росс Эшли ахборотни бундай таърифлайди: “Мавҳумликни бартараф этади ва мавҳумлик миқдори б-н белгиланади”. А.н.да ахборотнинг қанчалик фойдали экани ва мақсадга йуналтирилганига урғу берадиган прагматик жиҳат кучли. Фойдалилик меъёри мавҳумлик меъёрига боғлиқ. Агар хабар олиш жараёнида истеъмолчи онгидаги муайян масала буйича мавҳумлик ўзгарса, ахборотнинг фойдалилиги хабар олингунгача булган ва ундан кейинги мавҳумлик уртасидаги фарққа тенг бўлади.

АХБОРОТ ОЛИШ КАФОЛАТЛАРИ ВА ЭРКИНЛИГИ — ҳар бир шахснинг узи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатишга ҳақли эканини ифода этади. Мустақиллик даврида юртимизда бу борада катта ишлар амалга оширилди. Аввало, А. о. к. нинг қонуний асослари ишлаб чиқилди ва улар амалиётга жорий этилди.

АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТ — ижт-й-иқт-й рив-ш, энг аввало, ахборотни ишлаб чиқариш, унга “ишлов бериш”, сақлаш ва жам-т аъзоларига етказишга боғлиқ эканини англатадиган т. Жам-тни ахборотлаштириш жараёни ҳоз. кунда глобал хус-ятга эга булиб, илмий-техникавий ва ижт-й-иқт-й рив-шнинг ўзагини ташкил этмоқда. А.ж. концепцияси бугунги илм-фанда муҳим аҳамият касб этмоқда. У индустриал (О.Конт, Ж.Милл

ва б.) ва постиндустриал (Р.Арон, У.Рос-тоу ва б.) жам-т концепцияси урнини эгалламоқда. Жам-тни ахборотлаштириш уз босқичларига эга. Биринчи босқич — жам-тни электронлаштириш. Бу босқич ярим утказгичларни амалга жорий этиш б-н боғлиқ соф техник жараёнларни уз ичига олади. Навбатдаги — жам-тни компьютерлаштириш босқичида энг янги коммуникациялар ёрдамида ахборотлаштиришнинг техник негизи шаклланади. Жам-тни ахборотлаштириш босқичи, уз моҳиятига кура, инсон ва жам-т манфатлари йулида ахборот ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш б-н боғлиқ ижт-й-техник ва ижт-й-мад-й жараёндир. Жам-тни ахборотлаштириш жараёни, бундан ташқари, бир-бири б-н боғлиқ булган уч қисмдан таркиб топади: медиатизация (лот. *mediatus* — воситачи) — ахборот туплаш, сақлаш ва тарқатиш воситаларини такомиллаштириш жараёни; компьютерлаштириш — ахборот қидириш ва унга ишлов бериш воситаларини такомиллаштириш жараёни; интеллектуализация — ахборот яратиш ва уни идрок этиш қобилиятини ривожлантириш, яъни жам-тнинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, жумладан, сунъий интеллектдан фойдаланиш жараёни. Жам-тни ахборотлаштиришни умумий тарзда замонавий ахборот-техника воситалари ёрдамида ижт-й тузилмалар ва жараёнларни такомиллаштиришдан иборат, деб талқин қилиш мумкин. Ахборотлаштириш ижт-й интеллектуализация жараёнлари б-н узвий боғлиқ булади. Бу эса шахс ва у яшаётган ахборот муҳитининг ижодий салоҳиятини ошириш имконини беради. А. ж. олдинги жам-тлардан моддий омиллар эмас, балки маън-й омиллар — билим ва ахборот биринчи уринда туриши б-н тубдан фарқ қилади. Ахборот ва билим олиш, уларни қайта ишлаш, сақлаш ва узатиш жараёнида жам-т аъзоларининг аксарияти банд булади. А. ж. да ахборот ишлаб чиқариш моддий ишлаб чиқаришни сиқиб чиқармайди, балки унинг негизида шаклланиб, бу соҳа ривожига туртки беради.

АХБОРОТЛАШТИРИШ — жам-тнинг маън-й ҳаётида руй бераётган ижт-й-техник ҳодиса булиб, замонавий информация-технологик воситалар ёрдамида ижт-й тузилма ва жараёнларни ривожлантириш, такомиллаштириш ва кескин кучайтиришни англатади. А.ни янги жам-т (ахборот жам-ти)ни барпо этиш йулидаги интеллектуал-гуманистик жараён сифатида тушунган ҳолда, демократиянинг рив-шига ва умуман сиёсий ҳаётга информатиканинг таъсири тўғрисида сўз юритиш мумкин. А. жараёни зиддиятли хус-ятга эга булгани учун уни баҳолашда ҳар хил ёндашувлар мавжуд. Аксарият ҳолларда унинг ижобий ижт-й оқибатлари тўғрисида сўз юритилади. Жам-тни сиёсий ва ҳатто жисмоний соғломлаштириш йулини кўпчилик А.да куради. Аммо бундай қарашларга “компьютер пессимизми” т.си қарши туради. У А.ни одамларга техник турмуш ва фикрлаш тарзини сингдириш, инсонпарварлик тамойилларига қарши боришда айблайди. Шундай қилиб, бугунги дунёда А. жараёнлари сиёсий мунозаралар объектига ҳам айланмоқда. А. ижт-й-техник жараён сифатида жам-тнинг сиёсий ҳаёти, энг аввало, уни демократлаштириш б-н чамбарчас боғлиқ. А.нинг кўлами, суръати ва йуналиши жам-тда содир булаётган ижт-й-сиёсий ва мад-й жараёнларга, жумладан, фан, таълим, умумий мад-тнинг глобаллашув даражасига ҳам узвий боғлиқ.

АХЛОҚ (араб. ҳулқнинг кўплиги; лот. *moralis* — ҳулқ-атвор) — маън-й ҳаёт ҳодисаси. ижт-й онг шаклларида бири. маъ-ят соҳасига оид т. Кишиларнинг тарихан таркиб топган ҳулқ-атвори, юриштуриши, ижт-й ва шахсий ҳаётдаги ўзаро мун-т, ш-дек, жам-тга булган мун-тларини тартибга солиб турадиган барқарор, мўайян меъёр ва қоидалар йиғиндиси. “Ахлоқ, — деб таъкидлайди Президент Ислом Каримов, — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждоқларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар.

Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзини сақлайди, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмайди, садоқатли булади, ватани, халқ учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди”. А. талаблари кишиларнинг феъл-атвори ва фаолиятида ўз ифодасини топади. Бунда баъзи хатти-ҳаракат ва хулқ-атворлар А.ий, баъзилари А.сизлик деб баҳоланади. А. — ижт-й онгнинг энг қадимий шаклларида бири. Давр узгара боргани сари ҳар қандай ҳодиса каби А. ҳам узгаради, ривожланиб, такомиллашиб, маън-й мад-тнинг куринишларидан бирига айланиб боради. А.ни алоҳида фал-й фан — «Этика» ва «Ахлоқшунослик» ўрганади. Унинг А. б-н алоқадор «бурч», «виждон», «ор-номус» каби қатор категориялари мавжуд. А. ҳодиса сифатида ижт-й фаолиятни тартибга солишнинг бошқа шаклларида ўз талабларининг асосланиши ва амалга оширилиши б-н фарқ қилади. А. меъёрлари ҳамма учун баробардир, лекин улар ҳеч кимнинг буйруғи б-н жорий этилмаган бурч, мажбурият тарзида намоён булади. Ижт-й ҳаётнинг турли соҳаларида А.нинг узига хос меъёр ва қоидалари (меҳнат А.и, хизмат курсатиш А.и, касбий, тадбиркорлик, дипломатия этикаси, маиший турмуш, оила А.и) мавжуд ва улар А.нинг нисбатан мустақил соҳаларини ташкил этади. А. ижт-й онг шаклларида бири ҳисобланиб, ҳар бир кишининг жам-т ва оиладаги юриш-туриши, тартиб-қоидаларининг йигиндиси сифатида гавдаланади. Демак, жам-тга, оилага, меҳнатга булган мун-тда А. белгилари намоён булади. Инсон хатти-ҳаракати ва хулқидаги йуналишлар, энг муҳим белгилар мужассамлашиб, шахс фаолиятида, унинг камол топишида А.нинг асоси бўлиб хизмат қилади. Халқимиз ахлоқий тафаккур бобида бой меросга эга. А.қа оид фикрлар “Авесто”да, қад. туркий тош битиклар ва б. ёзма манбаларда ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, халқимиз орасида кенг тарқалган панднома ва одобномаларда, халқ педагогикасида, диний-фал-й ри-

солалар ҳамда алломалар меросида А. масалаларига кенг ўрин берилган.

Жумладан, буюк муҳаддис имом Бухорий “Ахлоқнинг яхши булиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга хиёнат қилмаслик — мана шу турт хислатни Аллоҳ таоло сенга берган бўлсин”, деб ёзади. Аллома Воиз Кошифий эса “Инсоннинг қадр-қиммати, унинг мол-мулки ёки ижт-й келиб чиқиши б-н эмас, балки маън-й қиёфаси, А.ий сифатлари б-н ўлчанади”, деб таъкидлайди. Улуғ маърифатпарвар Абдулла Авлоний А.ни бундай таърифлайди: “Инсонларни яхшиликка чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни А. дейилур. А. илмини ўқиб, билуб амал қилган кишилар узининг ким эканини, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмини, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини билмас, ўз айбини билуб, иқрор қилуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидур”. Абу Наср Форобий “А.” т.сини кенг маънода талқин қилиб, дини, этиқоди, ирқи, тилидан қатъи назар, барча инсонларни ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка чақиради. Дунёда ягона ва бир бутун инсон жамоасини шакллантиришни, унинг ва барча фуқароларнинг манфаатларини кузлаб фаолият курсатишини орзу қилади. Бу ғоя кейинчалик жаҳондаги кўплаб мутафаккирлар, жумладан, немис файласуфи И.Кант томонидан ҳам илгари сурилган. Бу ғоялар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Форобийнинг фикрича, юксак А.ий фазилатларга риоя қилган ҳолда ривожланаётган ҳар қандай давлат ўз фуқароларини, шак-шубҳасиз, бахту саодат йўлига олиб чиқувчи кучдир. Инсон билимли ва намунали А. эгаси булгандагина ижобий хислатлари б-н барчага ўрнак бўла олади.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ ИШЛАРИ — муайян шахсга хос маън-й бузилишга нисбатан қўлланадиган жиноий жазо тури. А. т. и. жазо тайинланган шахсда қонунга итоаткорликни, инсон, жам-т ва меҳнатга, турмуш қоидалари ҳамда анъаналарга ҳурмат ҳиссини шакллантиришдан иборат жараёндир. А. т. и. иш ҳақининг 10 фоиздан 30 фоизгача миқдорини давлат фойдасига ушлаб қолган ҳолда, шахсни меҳнатга мажбуран жалб қилишни назарда тутати. А. т. и. фақат асосий жазо сифатида 6 ойдан 3 йилгача, жиноят содир этиш пайтида 18 ёшга тулмаганларга нисбатан эса — бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади. Қонунда А.т.и.нинг икки тури кўзда тутилган: жазони маҳкумнинг уз иш жойида уташ ва жазо ижросини назорат қилувчи органлар белгилаган бошқа жойда уташдан иборат. Жазо муддати узлуксиз бўлгани учун бу муддат давомида маҳкумга меҳнат таътили берилмайди, ишланган муддат умумий ва узлуксиз иш стажига қўшиб ҳисобланмайди.

АХЛОҚ ТУЗАТИШ МУАССАСАЛАРИ — маъ-яти бузилган, ахлоқ талабларига риоя қилмаган кишиларга, жиноят йўлига кирган, амалдаги қонунларга итоат этмаган кимсаларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо турларини амалга оширадиган муассасалар. Улар жиноий-ижроия муассасалари таркибига киради, озодликни чеклаш, озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ тарзидаги жазо чораларини амалга оширишни таъминлайди. А. т. м.нинг қуйидаги тизими мавжуд: ахлоқ тузатиш колонияларининг тўрт тури — тарбия колонияси, қамоқхона ва даволаш-ахлоқ тузатиш муассасаси. Ҳукм қилинганларни сақлаш тартиби қуйидагича: маҳкумларни — ҳукм қилинганларга алоҳида жой ва ўрин-курпа бериб, умумётоқхоналарга жойлаштириш; саноат ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалигида жамоани меҳнатга жалб этиб, ахлоқ тузатиш; маҳбусларнинг хаваскор ташкилотларида фаолият курсатиши; жамоавий-тарбиявий тадбирларни амалга ошириш; умумтаълим жараёни, касбга ўргатиш ва б. озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганларни ту-

затишга қаратилган. Ахлоқ тузатиш колониясида жазони уташ табақалаштирилган. Уларда балоғатга етган шахслар жинсига қараб (умумий, қаттиқ тартибли ва алоҳида тартибли колонияларда) алоҳида сақланади. Бундан ташқари, битта ахлоқ тузатиш колониясининг ўзида турли тоифадаги жиноятчилар, турли шароитларда — оддий, енгиллаштирилган ва кучли тартибда сақланади. Балоғатга етмаган жиноятчиларнинг ҳар икки жинсга мансублари тарбия колонияларида умумий ва кучайтирилган тартибда жазони ўтайди, улар одатдаги, енгиллаштирилган, имтиёзли ва кучли назорат шароитларида сақланади. Умуман, тартибнинг кучлилиги тарбия колонияларида ахлоқ тузатиш колонияларидан фарқ қилади. Қамоқхонада озодликдан маҳрум этилганлик жазосини ўтайдиганлар сони унча кўп бўлмайди. Булар: 1) ахлоқ тузатиш колониясидаги тартибни қасдан бузганлар, жазо тариқасида қамоқ тартибига ўтказилганлар; 2) жуда оғир жиноят содир этгани учун беш йилдан кўп муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилганлар; 3) такрор оғир жиноятлар содир этган ва бунинг учун ҳукм қилинган шахслар — алоҳида хавфли жиноятчилар.

Қамоқхона энг хавфли жиноятчиларни сақлаш учун мулжаллангани туфайли у ерда маҳкумлар алоҳида-алоҳида хоналарга жойлаштирилган ҳолда кучли тартиб остида сақланади. Қамоқхонада ҳам сақлашнинг икки тури мавжуд: умумий ва қаттиқ назоратли. Барча А. т. м.ларида озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганларга тарбиявий таъсир ўтказишнинг қуйидаги воситаларидан фойдаланилади: тарбиявий (ахлоқий, ҳуқуқий, меҳнат, жисмоний ва б.) ишлар, тартиб (интизом, бажариш ва жазони уташ шартлари), ижт-й фойдали меҳнат, умумий таълим ва касбий тайёргарлик (биринчи, иккинчи гуруҳ ногиронлари, нафақа ёшидаги шахслар учун, уларнинг хоҳишига кўра) олиш, жамоатчилик таъсири (жамоатчилик бирлашмаларининг ахлоқ тузатиш жараёнига кумаклашиши, оталиғи ва ҳ.к.).

АХЛОҚИЙ АҚИДАЛАР — маън-й ҳаёт талаблари, инсоннинг юриш-туриши, хулқ-атвори, муомаласини тартибга солиб турадиган, бошқариб борадиган ахлоқий т.лар тизими. Ахлоқ узининг меъёр ва қоидалари ёрдамида инсон одобини бошқариб боради. Мас., яхшилик ва ёмонлик, бахт, адолат, бурч, виждон. ор-номус, меҳр-оқибат, шаън, уят, меҳнатсеварлик. жамоа руҳи б-н яшаш, ватанпарварлик. инсонпарварлик, узаро ҳурмат, ҳамкорлик, тичликсеварлик. комиллик каби т.лар А.а.нинг таркибий элементидир.

АХЛОҚИЙ ИДЕАЛ — ахлоқ меъёрларига асосланган хулқнинг юксак даражаси, мукамал ҳолати ҳақидаги тасаввур. У маън-й ҳодиса бўлиб, ахлоқий меъёрларнинг инсон орзу қилган ва юксак даражада шакллангани б-н боғлиқ тасаввурлар мажмуидир. А. и. инсоннинг реал ҳаётдаги турли воқеа-ҳодисаларга мунтида акс этган ҳолда, унинг ҳаётда узурнини топишига, ҳаётини позициясини мустақкамлашга асос бўлиб хизмат қилади. У инсонни маън-й жиҳатдан юксалишга чорлайди, ўтмиш ҳаётини танқидий таҳлил этишга, ҳоз. кунда амалга ошираётган хатти-ҳаракатларини ибрат бўлишга муносиб инсонларники б-н солиштириш, келажакда эса уз ҳаётини янада мазмунли ташкил этишга хизмат қилади. А. и. инсоннинг амалдаги хулқига нисбатан анча мукамал турмуш тарзидир. Инсон уз А. и.ини фаол тарғиб қилади. А. и. ахлоқий қадриятлар асосида шаклланади. Бундай ахлоқий қадриятлар эса оила муҳити ёки таълим муассасасида, меҳнат. ўқиш, ўрганиш жараёнида ўзлаштирилади. А. и. шахснинг эътиқоди б-н уйғунлашиб кетади ва реал воқеликдаги ҳодисаларни баҳолаш мезони сифатида намоён бўлади. А. и.нинг ўта мавҳумлашиб кетиши инсон учун қўпгина қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкин. Чунки, идеалнинг реалликдан йироқлашуви ҳамиша зиддиятларга сабаб бўлиб келган. Шахснинг А. и.идаги айрим жиҳатларининг ўта кучайиши атрофдаги одамларга бўлган талабнинг ҳаддан зиёд ошиши, айрим қадриятларга нисбатан мутаассиблик даража-

сидаги мун-ти билан ҳам намоён бўлиши мумкин. Натижада инсон ён-атрофидаги одамлар б-н муроса қилиб яшолмай қолади, ҳаётида низоли вазиятлар қўпроқ юзга кела бошлайди. Шу жиҳатдан А. и. атрофдагиларга бўлган талаб сифатида эмас, балки биринчи навбатда, инсоннинг уз имкониятлари даражасида уз олдига қўйган мақсадига айлангани маъқул. Агар инсон уз А. и.идаги асосий тамойил ва қадриятларга амал қилишда атрофдаги одамларнинг орзу-интилишларини ҳисобга олган ҳолда иш тутса, А. и. унинг учун камолот манбаига айланади.

АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТ — жам-тлаги ахлоқнинг юксаклик даражасини, фуқароларнинг ахлоқий савиясини акс эттирувчи т. У шахснинг жам-тдаги асосий ахлоқ меъёрларини эгаллаши ва узгалар б-н шу асосда мун-тда бўлиши, узини ахлоқий томондан мунтазам такомиллаштириб бориши сингари жиҳатларни уз ичига олади. А. м.нинг энг муҳим омилларидан бири — муомала одоби. Инсонлар бир-бири б-н ҳамкорлик қилмасдан, узаро тажриба алмашмасдан, узаро таъсир курсатмасдан яшаши мумкин эмас. Бинобарин, мулоқот, муомала инсон учун асосий эҳтиёж, зарурат. Муомала одоби узгалар кадр-қимматини, ҳурматини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъёрий талабларни бажаришни тақозо этади. Маъноли ва равон сўзлаш, суҳбатдошни тинглай билиш, нутқ мад-ти муомаланинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Муомала одобида мулоқотнинг асосий воситаси бўлмиш тил катга аҳамиятга эга. Халқимизда “Сиз” ҳам, “сен” ҳам бир оғиздан чиқади” деган доно нақл бор. Шу боис мулоқот пайтида суҳбатдошга ҳурмат ифодаси сифатида ҳар бир сўзни суҳбатдошининг кўнглига, қизиқиши ва кайфиятига қараб, ёшини, касбу кори, ижт-й ҳамда оилавий аҳволини эътиборга олиб, ҳурматини жойига қўйиб гапирини, мулоқот жараёнида ўринсиз ҳаракатларга йул қўймаслик лозим. Муомала одобида кишининг кўз қараши, нигоҳи, сўзсиз (новербал) ҳаракатлари ҳам му-

ҳим роль уйнайди. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қул ҳаракатларида унинг сузга айланмаган ҳиссиёти, талаблари ўз аксини топади. Шу маънода, муомала одобида кишиларнинг насиҳат қилмасдан, одоб ургатмасдан бир-бирига таъсир курсатиши ҳам диққатга сазовордир. Ахлоқий етуклик муомала одобини эгаллашдан бошланади. А. ўзига хос мун-тлар ифодаси — этикетдир. А.м. муайян ҳолат учун фақат бир хилдаги қоидалаштирилган хатти-ҳаракатларни тақозо этади. А.м.нинг қамрови шу қадар кенги, у оддий инсоний мун-тлардан халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларигача ўз ичига олади. Мас., сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик А.м.и, мезбон этикети ва ҳ.к.. А.м.нинг замонавий кўринишлари б-н бирга, миллий-анъанавий шакллари ҳам бор, уларсиз ҳар қайси халқ ҳаётини тасаввур қилиш қийин. Мас., саломлашиш одобини олиб кўрайлик. А.м. қоидасига кура, кучадан утиб кетаётган одам гузарда ёки дарвозасининг олдида турган кишиларга салом бериши, бу аснода ун қул чап кукракда, юракнинг устида туриши, бош эса таъзимга енгил эгилиши лозим. Куришиш мад-тида эса қўлнинг учини бериб саломлашиш кўришаётган одамга нисбатан одобсизлик ва менсимасликни билдиради. А.м.нинг яна бир жиҳати бор: унда одоб б-н гўзалликнинг уйғунлигини кўришимиз мумкин. Яъни, А.м. орқали одобнинг қатъий қонун-қоидалари чиройли хатти-ҳаракатлар воситасида амалга оширилади. Касбий одоб А.м.нинг юксак шаклларида бўлиб, унинг жам-т ҳаётидаги ўрни беқийёсдир. Муаллимлик одоби, санъаткор одоби, журналист одоби, раҳбар одоби сингари касбий одоб турлари бунга мисол бўла олади. Касбий одоб амалий ахлоқ тарзида намоён бўладиган маън-й ҳодисадир.

(Бу ҳақда яна қаранг — адаб).

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ — жам-т маън-й ҳаётидаги муҳим ижт-й ҳодиса бўлиб, одоб-ахлоқ тизимини, ахлоқий фазилатларни замон талаблари асосида ҳар қайси

авлод онгига сингдириш шакли. А. т. адабиёт, психология, этика ва эстетика фанлари урганадиган илмий категориядир. А. т. деганда, усиб келаётган авлодда ҳулқ-одоб меъёрларига мос келадиган, замон талабларига жавоб берадиган инсоний сифатларни шакллантиришга қаратилган илмий ва амалий ҳаракатлар тизими тушунилади. Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси б-н чамбарчас боғлиқ. Ахлоқ туғрисидаги фанларнинг асосий вазифаси ахлоқий баркамол инсон ва жам-тни тарбиялашнинг йул-йўриқларини курсатиб беришдан иборат. А. т. шу йулдаги узлуксиз амалий жараён дир. Инсон А. т. орқали ахлоқий қадриятларни англаб этади, ўзида ахлоқий тажрибалар, куникма ва фазилатларни шакллантиради, ахлоқий меъёрлар ва тамойиллар асосида яшашга ўрганади. А. т. инсоният тарихи мобайнида иккита муҳим масалага жавоб излайди: бири — қандай яшамоқ керак, иккинчиси — нима қилиш керагу нима қилмаслик лозим. А. т. — инсонни комилликка элтувчи йул. Унинг воситалари куп, бири анъанавий тарбия бўлса, иккинчиси замонавий тарбиядир. Одатда, ҳар икки турдаги воситалардан самарали фойдаланилади. Мактабгача А. т. да эртақ ва ривоятлар, панд-насиҳатлар руҳидаги, анъанавий тарбия уйин ва уйинчоқлар воситасидаги замонавий тарбия б-н узаро уйғун ҳолда қўлланади. А. т. нинг энг кучли воситаси — санъат. У аҳолининг барча табақасини — турли ёш ва касбу кордаги инсонларни қамраб олади. А. т. нинг барча замонлар учун долзарб булган йули намунавийлик тамойилидир. А. т. нинг ақлий-маън-й ва жисмоний тарбия б-н қўшиб олиб борилиши ҳам мақсадга мувофиқдир. Шахснинг А.т.си унинг муомала одоби, этикет қоидаларига риоя этиши, касбий одоби ҳамда узгаларга нисбатан мун-тнинг барча турларида кўриниши мумкин. Ахлоқий мун-тлар — кишилар фаолиятини мувофиқлаштириб, уларнинг эзгу, инсоний мун-тларини ифода этади. А. т. тузилмаси — уч омил-асосдан иборат: ахлоқий англаш: (ахлоқий онг), ахлоқий ҳис этиш (ахлоқий ҳиссиёт) ва ахлоқий мун-тлар (ахлоқий хатти-ҳаракатлар). А. т.

жараёнида бу омиллар доимо бирга иштирок этиб, бир-бирини тақозо этиб келади. «А.т.» т.сига эзгулик, бурч, виждон, сахийлик, ҳурмат, ҳалоллик, поклик, ростгуйлик каби категориялар киради. Англаб амалга оширилган ҳар қандай ахлоқий қарор замирида ахлоқий ҳиссиёт этади.

АХЛОҚИЙ ФАЗИЛАТЛАР — инсонни яхшиликка чорлайдиган, ёмонликдан қайтарадиган ахлоқий қарашларнинг доимий одати, амалий фаолиятга айланганини билдирадиган т. У инсоний ахлоқ намуналарини ўзида мужассам этади ва маъ-ятнинг узагини ташкил этади. Маълумки, Шарқ халқларининг мад-ти, фал.си, дунёқарашида инсондаги А. ф.и қадимдан улуғлаб келинган. Шу маънода, Шарқ ижт-й фикри ва адабиётини А.ф.лар қомуси дейиш мумкин. Шарқ мутафаккирлари — Имом Бухорий, Имом Термизий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Рудакий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Ҳофиз Шерозий, Фузулий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби мутафаккирлар А.ф.ларни ўз илмий ва ижодий фаолиятларининг етакчи мавзуси деб билганлар. А.ф. орасида адолатлилик, багрикенглик, босиқлик, вазминлик, вафодорлик, ватанпарварлик, виждонлилик, гузаллик, диёнатлилик, дилбарлик, донолик, жасурлик, жавонмрдлик, зийраклик, зеболик, заковатлилик, зукколик, иболилик, илмсеварлик, интизомлилик, ишчанлик, илтифотлилик, иффатлилик, камтаринлик, камарбасталик, кечиримлилик, латофатлилик, лафзи ҳалоллик, матонатлилик, муруватлилик, меҳр-оқибатлилик, меҳрибонлик, меҳнатсеварлик, муътадиллик, нафосатлилик, одиллик, орасталилик, олижаноблик, олийҳимматлик, очикқўллик, ростгуйлик, раҳм-шафқатлилик, сабр-бардошлилик, саховатпешалик, садоқатлилик, самимийлик, тавозелик, теран фикрлилик, талабчанлик, тежамкорлик, улуғворлик, фозиллик, фидойилик, фаросатлилик, хушмуомалалик, хушфезллик, қаноатлилик, чидам-

лилик, шижоатлилик, ширинсуханлик, уқтамлик, қаноатлилик, ғайратлилик, газабни жиловлаш, ҳаққонийлик, ҳалимлилик, ҳалоллик, ҳаёлилик, ҳожатбарорлик каби хислатлар инсонни улуғлайди, юксалтиради, жам-тдаги мун-тларни ҳам мукаммаллаштиради. Халқимиз ана шундай А. ф.лар асосида ўзининг бетакрор маън-й қиёфасига эга булиб келади. Мустақиллик йилларида бу фазилатлар янгича маъно-мазмун б-н бойиб, юксак маън-й тар-ётнинг энг муҳим омилларидан бирига айланмоқда.

АХЛОҚИЙ ҚАРАШ — ахлоқий меъёрлар таснифи, маън-й-ахлоқий ёндашув ва шу асосда шаклланган тафаккур категорияси. Тор маънода, фал., социология ва мад-тшунослик фанлари соҳасида умуминсоний ахлоқий тамойилларни ифода этадиган т. Кенг маънода, инсониятга оид барча маън-й ҳодисаларга ахлоқий ёндашувни акс эттиради. А.қ.ларда умуминсоний қадриятлар, кадрлаш мезонлари, ижт-й аҳамиятга эга булган маън-й қарашлар, руҳий ҳодисалар акс этади. Оила, қуниқушничилик одоби, корхона ва жамоа этикаси, фуқаролик бурч-вазифалари ҳамда уларни урганувчи мавзу ҳамда масалалар А.қ.га киради. А.қ. жам-т ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й ва диний қарашларга таъсир курсатувчи тизимдир. А.қ. — оила, жамоа ва жам-тдаги интизомнинг муҳим омилдир, унинг воситасида интизом туйғуси шаклланган киши ўз халқи ва Ватанига садоқат б-н хизмат қилади, ҳар бир ишни ўз вақтида сидқидилдан бажаради. Немис ва японларга хос тартиб ва интизомнинг негизда ҳам А.қ.ларнинг мустақамлиги мужассам. Бугунги шиддатли глобаллашув жараёнлари бутун дунёни ўргимчак туридек қамраб, ер шари яхлит ижт-й маконга айланиб бораётган экан, ҳеч бир инсон бу ўзғаришлардан четда қолмайди. Ўз моҳиятига қура, ҳам ноёб, ҳам мураккаб булган бу ҳодиса оддий инсон учун ақл бовар қилмас қулайликлар, кўзни қамаштирар даражадаги имкониятларни юзага чиқариши б-н бирга, талай-

гина муаммолар, ташвиш ва хавотирлар ҳам туғдирмоқда. Уларнинг қаршисида одамзод ожиз қолмоқда. Энг ёмони, инсоннинг дунёқараши, ҳис-туйғулар олами, маъ-яти жиддий хавф остида қолмоқда, баъзан ахлоқ меъёрлари ҳам унутилмоқда. Шундай қалтис вазиятда одамларни бундай хатарлардан огоҳ этиш. эл-юрт, кенг жамоатчилик эътиборини бу масалаларга қаратиш, ёш авлодни маън-й соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш, уларда А. қ.ни шакллантириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Фақат уйғоқ қалб, теран нигоҳ ва эзгу фикрли кишиларгина бундай шароитда ички мувозанатни йўқотмасдан, моддий ва маън-й мезонлар уйғунлиги асосида яшай олади. Бошқача айтганда, жам-тда соғлом муҳитни сақлаб қолиш, уни ҳар томонлама мутаносиб ривожлантириш учун ҳам маъ-ят, унинг амалдаги ифодаси булган ахлоқ меъёрлари сув б-н ҳаводек зарур. Бу ҳаёт ҳақиқатини тарихий ва ҳаётий далиллар, фал-й мушоҳадалар, инсоний кечинмалар орқали ёшларга англатиш талаб этилади. Азалдан халқимиз табиатида жамоавийлик, ҳамжиҳатлик, юксак ахлоқ ва одоб меъёрлари ҳамда анъаналари асосида яшаш ҳисси устувор булиб келади. Бу халқимиз яшаган дарё буйлари ва водийлардаги табиий шароитдан келиб чиқади. Халқимиз алар давомида қадимий цивилизация ва мад-т асосларини яратиш асосида нафақат чексиз моддий неъматлар, балки беқиёс маън-й мўъжизалар, шарқона ахлоқни ҳам бунёд этган. Шу маънода, қуйидаги фикрлар алоҳида теран мазмунга эга: **“Урта Осиё ҳудудида аҳоли азалдан водийларда, катта сув манбалари — дарё ва анҳорлар буйида яшаб келади. Атрофи чул ва сахролар билан уралган, табиати ва иқлимчи гоят мураккаб булган минтақа шароитининг узи ана шу элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош булиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади”**(И.Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч”. Т.: «Маънавият», 2008. 9-бет). Таъкидлаш зарурки, ҳар бир инсоннинг А.қ.и узига хос тизим булиб, улар узаро бирикиб, яхлит

ва ягона оламга айланса, бутун бир халқ, миллат ва жам-тнинг А.қ.и бунёд булади. Бу А.қ. юксалгани сари халқ ва миллатнинг куч-қудрати ҳам ортиб бораверади, енгилмас кучга айланади.

АҚИДА (араб. ишонч) — шак келтирмасдан, муҳокама қилмасдан бажариш, эътиқод қилиш лозим булган қоида ва талаблар. А. қандай шаклда булмасин, муайян ишонч ва эътиқод асосида шаклланади. Кишилар ҳаёти ва турмушининг барқарор ҳодисаси сифатида уларнинг маън-ти, таълим-тарбияси ва хулқ-атвориға таъсир қилади. А.га хос энг муҳим жиҳатлардан бири унинг ижт-й хус-ятга ҳамда индивидуал зоҳирийликка эга эканидир. А. нафақат диний, балки дунёвий асосга, объектив заминга эга булиши ҳам мумкин. Аммо бу унинг объектив ҳақиқат эканини англатмайди. Диний ақидаларнинг асослари муайян динларнинг асосий натижаларида, уларга хос қонун-қоидалар ва талабларда ифодаланган. Мас-н., ислом ақидаларининг асоси Қуръон ва ҳадислардаги меъёр ҳамда курсатмалар негизида ишлаб чиқилиб, тартибга солинган. Исламнинг суннийлик мазҳабида эътироф этиладиган ақидалар еттита: булар Аллоҳнинг ягоналиги, фаришталар, муқаддас китоблар, пайғамбарлар, охират ва тақдирга, инсоннинг қиёмат кунини қайта тирилишига ишонишдан иборат. Ислам VII а.да шаклланган булса-да, илоҳиёт илмидаги ақидавий таълимотларнинг шаклланишида IX а. охири, X а.нинг биринчи ярми алоҳида аҳамият касб этди. Чунки бу даврда калом илми тар-ёттига улкан ҳисса қўшган мотуридия ва ашъария таълимотлари вужудга келган. Имом Мотуридий ва Имом Ашъарий илмий-маън-й меросида бутун мусулмон оламига хос булган умумий қоидалар уз аксини топган. Бу — аҳли сунна вал-жамоатнинг икки мактаби орасидаги ақидавий масалаларга оид фарқ булиб, уларнинг бири *лафзий* (ифодадаги), иккинчиси *маън-й* (мазмуний) тусга эга.

АҚИДАПАРАСТЛИК — кишиларнинг қалби ва онгига мафкуравий таз-

ийқлар асосида сингдирилиб, эътиқод даражасига кутарилган дунёқараш шакллари дан бири. А. иккита шаклда намоён бўлади: ақиданинг дунёвий шакли (эгоизм, шовинизм, коммунизм, большевизм, атеизм, миллатчилик ва б.); ақиданинг диний шакли, (вахҳобийлик, “Ҳизб ут-таҳрир”, “Ҳизбуллоҳ”, “Ал-қоида” ва б.). Ақидаларни замон ва макондан ажратган ҳолда англаб, уларни мутлақ узгармас ҳақиқат деб билладиган, шундай бошқа қарашларни тан олмайдиган гоъвий-мафкуравий оқим вакиллари ақидапарастлар деб юритилади. Ислоннинг суннийлик оқими илоҳиётчилари Куръони Карим ва ҳадиси шарифга асосланиб ишлаб чиққан еттита иймон талабини ақида деб ҳисоблайдилар. Шиалик оқимида бешта ақида имон талаби ҳисобланади. Булар — Аллоҳнинг ягоналигига, пайғамбарларга. имомат (олий ҳокимият имом — пайғамбар авлоди қулида бўлиши)га, адл (илоҳий тақдирнинг адолатлилиги)га, охиратнинг рўй беришига ишончдан иборат. Бироқ барча динларда, жумладан, ислонда иймон талабларидан бошқа қатор т.лар ҳам ақида ҳисобланади. Ҳар бир диний ташкилот (диний конфессия) ва муайян диний жамоа ўзи ҳақиқатнинг охириги нуқтаси сифатида қабул қилган илоҳий т.ларга қатъий равишда ишонч руҳини диндорлар онгига сингдириш учун жуда кўп воситалар, услублардан фойдаланади. Эътиқодларига хилоф булган ўзгача қарашлар ва мун-тлар қарор тоишига иложи борича қаршилиқ кўрсатади. Ана шу жараёнда қавмларда муайян андозага тушган яхлит дунёқараш. дунёни ҳис этиш шаклланади. Инсон феъл-атвори. фаолияти маълум бир изга туширилади. Шундан келиб чиқиб. табиий ва ижт-й ҳодисаларга мун-т белгиланади. А.ни «фундаментализм», «диний экстремизм» т.лари б-н ҳам айнанлаштириш уларга ноилмий ёндашувларга сабаб бўлади. Бу т.ларда умумий ўхшаш жиҳатлардан ташқари жиддий тафовутлар борлигини ҳам назарда тутган маъқул. Диний билимларни тарихий даврдан ва реал ижт-й воқеликдан ажратиб ўзлаштириб олган, бинобарин, динларнинг асл инсонпарвар-

лик моҳиятини тушунмаган ва тушунишни истамаган шахсларни А.лар дейиш тўғри бўлади. Аммо А. соф диний мазмундан кўра, кенгроқ моҳиятга эга эканини эътиборда тутиш зарур. Яъни, А. нафақат динда, балки илм-фанда, жумладан, фалда ҳам ўзини намоён этиб, ижт-й тар-ёт, миллий истиқлол ва инсон камолоти йулига гоъвий тусиқ булиши мумкин. Ҳар қандай соҳада чуқурроқ билимга эга бўлмаган ёки дастлабки билимлари б-н чекланиб, ўз устида ишламай қуйган кишилар одатда А.ни рағбатлантирувчи ижт-й куч сифатида майдонга чиқади. А. ута саёз билимга эга булгани сабабли баҳс-мунозарага тиш-тирноги б-н қарши чиқади. У ижт-й ва миллий маъ-ятни жиловлаб қуйиб, ижт-й тар-ётни турғунликка, ҳатто орқага кетишига сабаб булиши б-н ута хатарлидир.

(Яна қаранг: Эътиқод).

АҚЛ (лот. *rationalis*, юн. *nus, fronesis*; араб. *ал-ақл* — асосланган, мақсадга мувофиқ) — инсон учун уйлаш, фикрлаш, англаш ва хотирлаш, ҳулоса чиқариш имконини берадиган қобилияти, ноёб маън-й ҳодиса. «А.» ва «А.ий фаолият» т.лари қад. юнон фал.сига бориб тақалади. «А.» т.си Афлотун ва Арасту фал.сида кенг ишлатилган. Арасту наз-й ва амалий А.ни нус ва фронесис, суст ва фаол шаклларга ажратади. Арасту талқинига кўра, А. аввалига илк моддий негизга ўхшаб шаклсиз булган ва воқеликни идрок қилиш жараёнида доимий фаол А. шаклланиб, тараққий этиб борган ҳамда воқеликни англашнинг самарали воситасига айланган. Ўрта а.лардаги Яқин ва Ўрта Шарқ фал-ий тафакқуридаги А. тўғрисидаги таълимотлар Афлотун, Арасту ва Плотиннинг фал-ий меросидан таъсирланган ва шаклланган. А. калом, тасаввуф ва перипатетик фал-ий таълимотларда турлича мақомларга эга булган. Калом А.нинг чексиз имкониятларини инкор этмайди, чунки унингча, Аллоҳнинг ўзи олий А. ва донишмандликнинг ягона соҳибидир. Унинг А.и олдида оддий инсоннинг А.и ожиздир. Шундай экан, Аллоҳнинг А.и ва Аллоҳ тўғрисидаги билим бири-

дан тубдан фарқ қилади. Аммо инсон А.нинг мавқеи муҳимдир. А. туйфайли инсон уз ҳис-туйғуларини, олинган хабарларни муайян тартибга келтиради, уларнинг чин ёки ёлғон эканини аниқлайди, Холиқ томонидан яратилганни (халқни) билиб боради. Лекин киши муаммолар моҳиятига чуқур кириб борар экан, унда А.нинг имкониятларига шубҳа пайдо бўла бошлайди. Бу эса, иймон-эътиқод учун хавфлидир. Тасаввуф тариқатлари А.нинг имкониятларини зоҳирий жараёнларни билиш б-н чегаралаб қўяди. Ботинни, Ҳақни англашга фақат қалб, қалбнинг ҳолати даъво қила олади, деб уқтиради тариқат намояндалари. Мас., Ғаззолий Аллоҳ ва илоҳийлик б-н боғлиқ масалаларни тўла-тукис идрок этишга А. ожиз эканини таъкидлайди. Чунки Аллоҳни, ғайб илмларини фақат нақл ва илоҳий туйғу орқали билиш мумкин. Инсон уз А.и б-н ҳамма нарсанинг мазмун-моҳиятига етишга имкони бўлганида ваҳий орқали зарур илоҳий кўрсатмалар келишига ҳожат қолмаган булар эди. Ғаззолий “Ақл узининг ожиз ва нотавонлигини тушуниб етиш учунгина керак холос”, деган хулосага келади. Форобий, ибн Сино, ибн Рушд фал.сида А. т.и муҳим мақомга эга. Уларга кўра, инсон А.и даставвал суст А. кўринишида намоён бўлади. У ашё ва ҳодисаларни билиш жараёнида орттирилган А. соҳибига айланади. Бундай ҳолатда унинг қаршисида ҳеч қандай ғов бўлиши мумкин эмас. Жонли мулоҳаза оддий нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган айрим хосса ва хус-ятлари (акциденция-араз)ни кашф этиш б-н чегараланса, А. эса, аксинча, уларнинг туб моҳиятини англашни мақсад қилиб қўяди. А.нинг қаршисида ўтмиш, ҳоз. давр ва келажак баб-баробардир. А. макон ва замонда чексиздир. Форобийнинг фикрича, эзгу фикр, донишмандларнинг дурдона ғояларига мангулик муҳри босилганидек А. ҳам абадийдир. Алишер Навоий асарларида А. б-н боғлиқ қуйидаги ибораларни учратамиз: А. аҳли — хушёр онг эгалари; А. деҳқони — т., ва мулоҳаза эгаси, тажрибали, онгли киши; А. куйи — А.-идрок йўли; А. мезони — онг, А.нинг

улчови, тарозиси; А. муҳандислари — донишмандлар, олимлар, билимдонлар; А. олдида — онгли тушуниш буйича, А.ан; А. пири — тафаккур устози — фаросатли кишилар; А. саррофи — А. зарғари, А.нинг баҳоловчиси; А. уйн — мия, фикру хаёл; А. хирмони — А. мужассамлиги; А. чири — А.нинг кучи, А.нинг қуввати; А. эшиги — А.нинг йўли, онгли йул; А. ўти — зеҳн уткирлиги, хушёрлик; А. хуши — бунга изоҳ ҳожат эмас; А. ҳисоби — онг доираси, чегараси; А.дан бегона — телба; А.и жавоҳиршунос — етук, комил ва сўзнинг яширин сирларини яхши тушунадиган нозиктаъб кишиларнинг идроклиси; А.и зойил — А.и кетган киши; А.и зулмоний — хира А., ўтмас зеҳн; А.и куйи — энг етук А.; А.и маслаҳатбин — маслаҳат кўрсатувчи, тўғри йул ва тўғри фикрга йулловчи А.; А.и мушарраф — соф, шарафли А.; А.и мустақим — иккиланмайдиган, тўғри А. эгаси, қатъий фикрли одам; а.и мусоҳиб — фаҳм-фаросатли киши; А.и оз — А.дан адашмоқ; А.и салоҳ — тўғри, соғлом фикр; А.и саркаш — итоатсиз, ўжар, қайсар, буйин товловчи А.; А.и ситамкора — жабр-зулм қилувчи, жафо етказувчи; А.у фаҳми хурдаои — нозик А.-фаҳм; А.и худбин — фақат ўзини уйлайдиган шахс; А.и хурдабин — уткир, сезгир, нозик А. ва ҳ.к. Алишер Навоий уз асарларида А. сузини 27 уринда қўллаб, унинг 27 даражаси ва 27 сифатини кўрсатиб берган. Демак, А.нинг узи битта, лекин одамларнинг А.ий даражаси кўпдир. Барча одамлар А.га эга эканликлари б-н бир хилдир, лекин улар а.ий даражасига кўра бир-бирдан фарқ қилади. Ер юзида қанча одам булса, ҳаммаси А. даражаси б-н озгина булса-да, бир-бирдан фарқ қилади. Дунёда некбин А. эгалари ва худбин А. эгалари бор. Некбин А. эгаларидаги А. инсониятга эзгулик келтиради, худбин А. эгаларидаги А. эса фақат ўз эгасига наф келтиради. А. бобидаги мисолларни бошқа мутафаккир ва алломалар асарларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Ўрта а.ларда Шарқ мам-тлари фал.сида «А. ал-фаъол» деган т. қўлланган. У ислом дунёсида ҳозир ҳам муомалада Форобий, ибн Сино, ибн

Рушднинг фал-й таълимотларида А. ал-файлол оламнинг вужудга келишида — дунёвий А. шаклида биринчи сабаб — Аллоҳдан келиб чиқади. Бу дунёвий А. инсондаги индивидуал А.нинг юзага келиши ва ривожига таъсир этиб туради. Ҳар бир инсон А.и уз навбатида дунёвий А. б-н бирлашишга интилади. Инсоннинг шахсий А.и оламни борган сари чуқурроқ билиб, бир неча босқичларни босиб утади. У мутлақ билимлар, яъни оламнинг ибтидоси ва асоси ҳақидаги билимларни ўзлаштиргандан сунг дунёвий А. б-н бирлашади, уни бойитади. Шахсий А.ий билим б-н бойиган дунёвий А. яна инсон А.ининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Шарқнинг илғор мутафаккирлари А. ал-файлол таълимоти асосида А.нинг қудратини, унинг объектив мазмунини, олам тар-ёттидаги аҳамиятини исботлашга ҳаракат қилади. Дунёвий А. б-н инсон шахсий А.ининг мун-ти ҳақидаги таълимот жам-т маън-й мад-тининг узлуксиз бойиб бориши, инсон А.-заковатининг илм-маърифатга қўшган ҳиссаси б-н мангуликка эришиши, ҳар ким тириклигида келгуси авлодларга илм-мад-т соҳасида мерос қолдириши учун интилиши зарурлиги ҳақидаги фикрларни ифода этади. Ҳоз. замон фал-ий тафаккурида рационализм (А.га урғу бериш) ва сенсуализм (жонли мушоҳадапарастлик) каби йуналишлар бир-биридан фарқ қилади. А. б-н жонли мушоҳадани билиш жараёнининг зарур босқичи ва воситалари сифатида талқин этиш ва улардан самарали фойдаланиш муҳимдир. Бугунги кунда инсон А.ини урганиш, у б-н боғлиқ сир-синоатларни тадқиқ этишга ниҳоятда катта аҳамият берилмоқда. Дунё глобаллашиб бораётган, ахборот оқими муттасил кучаяётган ҳоз. даврда фақат А.-идрок, эзгу ғояларга эътиқод ва юксак маъ-ят инсоннинг асл табиатини сақлаб қолиши мумкин экани тобора яққол аён бўлмоқда.

АҚЛИЙ ВА ЖИСМОНИЙ МЕҲНАТ — кишилар уртасида тарихан таркиб топган меҳнатнинг асосий шакллари. Жисмоний меҳнат кўпроқ кишиларнинг

қўл кучи, жисмоний фаолияти б-н боғлиқ. Жисмоний меҳнатдан фарқ қиладиган ақлий фаолият ҳам тарихий характерга эга бўлиб, жам-тнинг маън-й тар-ёттидан бевосита келиб чиқади. Айни пайтда бундай қараш одамзодни иккита катта гуруҳга — моддий ва маън-й бойликларни ишлаб чиқарувчиларга ҳамда жисмоний меҳнат ва ақлий меҳнат кишиларига ажратишга сабаб бўлади, деган нотўғри қарашга келиб қолмаслик лозим. Собиқ СССР даврида устувор бўлган бундай ёндашувларнинг барчаси ҳаётий заминдан ажралган бўлиб, масаланинг асл моҳиятини ифода этади. Аслида тар-ёт натижасида кишиларнинг ишлаб чиқариш фаолиятида ақлий ва жисмоний куч узаро уйғун тарзда намоён бўлади, бири иккинчисини тулдиради ва тақозо қилади. Жам-т равнақ эта боргани сари жисмоний меҳнат ходимларининг билим савияси, малакаси, иш унумдорлиги оша боради, шу б-н бирга, ақлий меҳнат кишиларининг онги ҳам бойиб боради. Чунки зиёлининг ҳам, малакали ишчининг ҳам, фермер ёки деҳқоннинг ҳам туб манфаатлари бир — Ваган равнақи, халқ фаровонлигидир. Уларнинг барчаси бир халқнинг фарзандлари, бир мам-тнинг фуқароларидир. Масаланинг моҳиятига шундай қараган ҳолда фикр юритмоқ зарур. Қолаверса, кишилик жам-ти яралибдики, унда ижт-й меҳнат тақсимоли сақланиб келмоқда. Биров деҳқончиликка ёки чорвачиликка, биров савдога ёки саноатга, биров муаллимликка ёки олимликка ва ш.к. бошқа ҳунарларга табиатан мойил. Ҳар ким ўз лаёқати, қўлидан келадиган юмушни бажариш, ўзи танлаган соҳа б-н шуғулланишга интилади. Ҳоз. кунда юртимизда эркин бозор мун-тлари амалда. Ҳар бир фуқаро қонун имкон берган соҳаларда фаолият кўрсатиб, ҳалол меҳнат қилиб, фаровон яшаши, ақлий ёки жисмоний меҳнат б-н шуғулланиши, тадбиркор бўлиши ёки мулкдорлар сафига қўшилиши мумкин. Бу ҳуқуқлардан, тили, дини ва миллатидан қатъий назар, барча фуқароларнинг фойдаланиши учун зарур шароит ва имкониятлар бор.

АҲАД — бир, битта, воҳид, ягона. Аллоҳнинг сифатларидан бири. Худонинг якка-ягоналиги, ҳеч бир шериги йўқлиги, ёлғиз ва тенгсиз эканини англатувчи т.

АҲИЛЛИК — ягона оила, ягона Ватан туйғуси, умумий мақсад ва манфаатга асосланган, дустлик, қон-қардошлик, иноқлик ва хайрихоҳлик натижасида ҳосил буладиган маън-й яқинлик. А. ҳамма жойда — оилада ҳам, жамоада ҳам, маҳаллада ҳам, қуни-қушничиликда, одамларнинг узаро мун-гларида ҳам ҳаммиша керак. Ш.у. А. т.сини кенг маънода аҳил дустлар, аҳил оила, аҳил қуни-қушнилари, аҳил ҳамкасблар, аҳил маҳалла, аҳил ҳамкор мам-тлар каби маъноларда ишлатиш мумкин. А. байналмилаллик, толерантлик, бағрикенглик, маън-й яқдиллик, муайян вазифани қўчилиқ ёрдамида бажариш, бир-бирини қўллаб-қувватлаш каби олижаноб гоёларга яқин туради. А. халқимизнинг қон-қонига, руҳига, менталитетига сингиб кетган муқаддас туйғу ҳисобланади. Ш.у. у халқимизнинг урф-оларида, анъаналарида, оғзаки ижод намуналари ва қундалиқ турмуш тарзида доимо улуғлаб, эъозлаб келинади. “Аҳил булсанг, оламни оласан”, “Жаҳонда дустликдан қудратли куч йўқ”, “Олтовлон ола булса — оғзидагини олдирад, тўртовлон тугал булса — унмаганни ундирад” каби ҳикматли сўз, афоризм ва мақоллар А. қандай буюк фазилат эканини кўрсатади. А. т.сини бир неча шартли атамаларга булиб урганиш мумкин: кишилар ўртасидаги узаро дустлик ва А., оилавий А., жамоавий А., қуни-қушнилари А.и. қон-қариндошлар А.и, маҳалла А.и. ҳамкасблар А.и, миллий А., халқаро А. қитъалараро А., диний бағрикенглик ва ҳ.к. *Кишилар ўртасидаги А.* — қўпроқ кўча-қўйда, таниш-нотаниш одамлар орасида. тўй-маъракаларда намоён буладиган инсоний фазилат. *Оилавий А.* — эр-хотин, фарзандлар ўртасидаги, оила аъзоларининг узаро муомаласида намоён буладиган, ота-боболарнинг эътиқоди, ваъз-насиҳатлари, тарбияси. анъана ва урф-олари орқали шаклландиган мун-тлар йиғиндиси. Эр-хотин аҳил яшаса,

бир-бирини қанчалик иззат-ҳурмат қилса, ардоқласа, бу албатта, оилада камол топаётган фарзандлар тарбиясига ижобий таъсир қилади. *Жамоавий А.* — битта корхона, ташкилот ёки муассасада ишлайдиган жамоа аъзоларининг узаро мун-гларида намоён буладиган фазилат. Бунда жамоа аъзолари ишда бир-бирига беғараз, холис ёрдам кўрсатади. Жамоада муайян вазифани бажариш ниятида амалга ошириладиган ижобий хатти-ҳаракатларнинг аъзолари томонидан маъқулланиши мазкур жамоанинг аҳиллигидан дарак беради. Агар жамоа аҳил булмаса, белгиланган режани бажара олмайди. Натижада корхона инқирозга учрайди ёки жамоа раҳбари вазифасидан четлатилади. Одам жам-тда яшаб туриб, ундан четда қола олмайди. Жам-тда яшаш энг аввало А.ни талаб қилади. Айниқса, қуни-қушничиликда аҳил яшашнинг хосияти жуда улғу. Қуни-қушни аҳил булса, нур устига нур. Бир қушни мушкул аҳволда қолганида, бошқалари кўмакка келиб, ёрдам қилини узатса — бу халқ учун ҳам, жам-т, давлатимиз, динимиз учун ҳам фойдадир. Халқимизнинг “Ховли олма, қушни ол”, “Ён қушни — жон қушни”, “Қушнинг тинч — сен тинч” каби ҳикматли ибораларида қушнилари орасидаги А., олижаноблик, меҳр-оқибат улғуланади. *Қон-қариндошлар А.*и инсон ҳаёти мобайнида турли синовлардан утади: тўй қилиб, эл олдига дастурхон ёзиши ҳам бир синов; дафн маросими ҳам бир синов; иморат қуриб, уй-жой қилиш ҳам бир синов. Мана шунда қариндош-уруғ, ошна-оғайниларининг ёрдами, маслаҳати, хизмати керак булади. Демак, қариндошлар ўртасидаги А. — инсоннинг бутун ҳаётини, яшаш тарзини, унинг қандай инсон эканини синовдан ўтказишда намоён буладиган энг муҳим ижт-й-маън-й ҳодисадир. Қон-қариндошлари б-н аҳил булмаган одамни яхшилар қаторига қўшиб булмайди. Халқ ш.у. ҳам “Бор товоғим, кел товоғим, бормасанг, келмасанг — урта ерда син, товоғим”, “Боришмасанг-келишмасанг — ёт буларсан, ёт булдингми, бир кун ўзинг мот буларсан”, “Узоқлашган қариндошдан яқинлашган ёт яхши”,

“Косовинг узун булса — қулинг куймас, оғайнинг куй булса — одам тегмас” каби мақолларни бежиз туқимаган. *Маҳалла А.и* — бу ҳам ижт-й-маън-й аҳамияти жиҳатидан кўни-қушни, қон-қариндошлар А.и каби т.лардан кам эмас. Маҳалладаги А. бола тугилиши, фарзанд тарбияси. ёшларнинг камолга етиши, турмуш қуришидан тортиб, то одамни сунгги йулга кузатиш маросимигача — барча катта-кичик маърака, туй-томоша, қўйди-чиқди машмашаларини қамраб оладиган ижт-й мун-тларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Халқимизда “Ватан маҳалладан бошланади”, “Бир болага етти маҳалла — отаона” деган юксак маън-й-тарбиявий аҳамиятга эга булган хикматли иборалар бор. Ш.у. маҳалла аҳиллиги халқимиз турмуш тарзида улут ахлоқий мезонлар асосида муқаддаслашган. Мазкур т.нинг аҳамияти мустақиллик йилларида янада ошди. *Ҳамкасблар уртасидаги А.* — бир касб эгаси булган инсонларнинг бир-бирини қўллаб-қувватлаши, дустона ёрдам бериши, касб сирларини ўртоқлашиши каби мун-тларда намоён буладиган яқинлик ва самимийлик. *Миллий А.* — битта халқ, битта миллатга мансуб фуқароларнинг ягона мақсад йулида бир тану бир жон бўлиб яшаши. *Миллий А.* ҳар қайси халқ ёки давлатнинг тарих синовларидан муваффақиятли ўтиб, узининг буюк салоҳиятини намоён этишида беқиёс аҳамият касб этади. *Халқлараро А.* — халқаро миқёсда намоён буладиган, тинчликпарварлик акциялари чоғидаги А., бирдамлик хатти-ҳаракатлари мажмуи. Ҳоз. глобаллашув шароитида ер юзида тинчликни сақлаб қолишда халқлар уртасидаги А. жуда катта аҳамият касб этмоқда. *Миллатлараро А.* ҳам тинчликни сақлаб қолиш, миллатлар уртасида ҳамкорликни мустаҳкамлашга қаратилган амалий интилишлар ифодасидир. *Динлараро А.* — турли дин ва конфессиялар уртасида инсоният тақдирига хавф солаётган умумий глобал таҳдидлар — терроризм ва экстремизм, экологик ва технологик фалокатлар, оммавий қирғин қуроллари, уруш ва низолар, гиёҳвандлик, СПИД каби офатларга қарши курашиш, инсонларни эзгуликка, инсоф-

диёнатга чақиришдек умумий мақсадлар йулидаги бирдамлиги, тинчликсеварлик фаолияти.

АҲОЛИНИНГ РУҲИ ВА КАЙФИЯТИ — жам-тнинг умумий ирода ва интилишини ифода этадиган т. Аҳолининг руҳи деганда жам-тнинг умумий орзу-интилишлари қандай мақсадлар сари йуналгани, унинг сафарбарлик даражаси тушунилади. Муайян шахслар ва жамоалар вакиллари ўз халқи руҳининг ифодачиси ҳисобланадилар. Мас., Алишер Навоий — узб. халқи руҳининг ифодачиси. Аҳолининг руҳи халқнинг тилида, диний қарашлари, маъ-яти ва мад-ти, анъана ва қадриятларида намоён булади. А. р. к. узоқ давом этадиган ва узига хос тар-ёт натижаси булган ҳодисадир. Унга ижт-й-сиёсий ва иқт-й рив-ш, тарихий рив-ш, миллатлараро мун-тлар, мад-й рив-ш ва ш. к. бир қатор омиллар таъсир курсатади. А. р. к. ислохотлар ва узгиришларни самарали амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади.

АҲУРА МАЗДА — Авесто таълимотида зулм ва қабоҳат эгаллаган дунёга, шу жум-н, умидсизликка учраган кишилар қалбига ёруғлик, эзгулик нуруни таратувчи, кишиларни ўз кучига, келажакка ишончини мустаҳкамлашга ва унга йуналтирувчи қудратли куч сифатида мадҳ қилинади. А. — қудратли, дунёвий ақл маъносини ифода этади. Мил. авв. 2 минг йилликнинг охирилари ва I минг й.лик бошларида Амударё этақларига келиб ўрнашган қабилаларда монотеистик (яккахудолик) дунёқарашга катта эҳтиёж юзага келади. Турли тотем, санам ёки тангриларга сиғинган бу қабилаларнинг эътиқодларини бир гоё атрофида бирлаштириш, ерли халқ уртасидаги зиддиятларни бартараф этиш учун воҳадаги барча кишиларнинг дунёқарашларига мос тушадиган, келажак орзу-умидларининг ифодаси сифатида изчил гоёлар тизимининг яратилишига зарурат туғилади. Бундай тизимни бутун оламнинг қудратли ҳукмдори булмиш якка худо тимсолини яратиш орқали эришиш мумкин эди. Ана шундай тарихий зарурат туғайли якка

худо — А. тўғрисидаги тасаввурлар шаклланди. А.га эътиқод қилишга даъват этиш пайгамбар Зардушт фаолияти орқали амалга оширилди. Зардушт таълимоти кишиларни ягона тангри атрофида уюшишга чорлаш орқали ерда якка қудратли қавийлар-кайлар (подшолар) салтанати атрофида жипслашишга чақирувчи, улуг мақсадлар

сари йуналтирувчи уз даврининг мафкураси бўлиб шаклланди. А.ни Хоразмда — Хурмуз, Эронда Ормозд, юнонларда эса Армузд деб аташ расм булган. А. образи урта Ер денгизи буйларида, Эрон империясига қарам булган шаҳарларда ҳам кенг тарқалган. Бу тимсолнинг таъсирини ҳатто юнон фал.сида ҳам кузатиш мумкин.

БАДГУМОНЛИК (форс *бад* — ёмон; гумон; фараз, фикр, шубҳа; *лик* — от ясовчи қушимча) — шубҳаланиш, ҳадиксираш, ишонмаслик ҳолатини ифодаловчи т. Б. асосан инсон феъли б-н боғлиқ бўлиб, халқимиз тафаккурида одамнинг ёмон феълидан келиб чиқадиган салбий иллат ҳисобланади. Бу ҳолат халқимизнинг “Гумон дустдан ажратар”, “Гумон имондан ажратар”, “Гумондор кунгилдан гумон аримас” каби мақолларида қораланган. Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний Б.ни аҳмоқлик белгиси сифатида қуйидагича таърифлайди: “Ҳамоқат ақл ва маърифатнинг камлигиндан ҳосил буладургон энг ёмон хулқлардан биридур... Аҳмақ кишиларни(нг) бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила кундириб булмас”. Б. фараз, гайирлик, кунгил қоралик, гийбат, чақимчилик кўринишида ҳам намоён булади. Б. кишининг нафсонияти, иффатига тегади, кунглини чилпарчин қилади. Бу борада Бедил шундай дейди: “Ёмон сўзлар илан дилларга заҳмат бермагил, Бедил, На ерда тошни жинси булса, булғай шишага душман”. Ўзгаларнинг Б.гига учраган киши руҳий мувозанатини йўқотади, одамларга булган ишончи сўнади, узини беҳуда ҳақоратланган ҳисоблайди. натижада у жам-тдан ажралиб, одамови бўлиб қолиши, ҳатто атрофдагиларга нисбатан душманлик ҳиссини туя бошлаши мумкин. Ш.у. ҳам беҳуда Б. барча халқларда маъ-ягга зид ёмон иллат сифатида қоралаб келинган.

БАДИЙ АДАБИЁТ — жам-т ва халқ маъ-ятида муҳим урин тутадиган оғзаки ёки ёзма шаклдаги бадий сўз санъати. Б.а. қадим-қадимлардан дастлаб халқ оғзаки ва ёзма ижод намуналари тарзида юзага келган, мусиқа ва драматик санъатга хос хус-ятлар: ҳаракат, сўз ва мусиқа б-н алоқада булган. Б.а.да инсоннинг меҳнат фаолияти, мифологияси, тарихий, диний қарашларини ифодалаган. “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида таъкидлангани каби: “**Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам булса, сўз санъати, бадий адабиётдир. Адабиётнинг инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларнинг инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас**”.

Қушиқнинг аста-секин маросим томошаларидан ва сўзнинг қушиқдан ажралиб чиқиши. шеър ёки насрий асарни оғзаки ижро этишдан ёзма ҳолатга ўтилиши ва унинг кейинги мукаммаллашуви жам-тнинг турли миллий-тарихий шаклдаги давомли тар-ёти б-н чамбарчас боғлиқ. Ёзувнинг пайдо бўлиши адабиётнинг рив-шида муҳим аҳамият касб этган. Натижада оғзаки ҳикоя ва қушиқ шаклидаги адабиёт ўқиш, англаш мумкин булган ёзма адабиётга айланди. Б.а. киши онгидаги ҳар бир нарсани ифодалашга, уни чексиз масофа ва даврларгача етказа олишга, ҳаётни бир пайтнинг узида кўп жиҳатлари б-н қамраб олиш имкониятига эгадир. Ҳаётнинг серқирралити,

ижт-й мун-тларнинг мураккаб ва чигаллигига қараб, Б.а.да уларни тасвирлашнинг эпос, лирика ва драма каби узига хос шакллари булиб, уларнинг ҳар бири турли жанрларни уз ичига олади. Б.а. норматив, оғзаки сўзлашув тилини, шева ва касб-хунарга оид тил бирликларини қамраб олади. Ш.у. Б.а. тили адабий тилга қараганда кенг қамровли булиб, умумхалқ тилининг рив-шига катта ҳисса қўшади. Б.а. нафақат ҳаётнинг ҳаққоний инъикосини яратади, балки кишиларнинг эстетик туйғу ва тафаккурини тарбиялаш, баркамол инсон булиб шаклланишида фаол иштирок этади. Б.а.нинг бош вазифаси эса инсон қалбида эзуликка муҳаббат, ёвузликка нафратни уйғотишга қаратилади. Хуллас, Б.а. инсоннинг маън-й юксалишига фаол таъсир кўрсатувчи омилдир.

БАДИЙ ИЖОД — адабиёт ва санъат феномени, илҳом б-н боғлиқ маън-й ҳодисалардан бири, эстетик ижод шакли. У тарихий мазмунга эга булиб, санъат ва адабиёт турлари йуналишлари б-н боғлиқ. Инсоният тар-ётининг турли даврларида классицизм, романтизм, танқидий реализм, натурализм каби йуналишлар ҳамда шундай Б.и. усуллари шакланган ва ривож топган.

БАДИЙЛИК — адабиёт фанининг асосий категорияси ҳисобланиб, борлиқни, реалиқни акс эттириш, инсоннинг оламга булган эстетик мун-тларини ифодалашнинг узига хос шакли, воқелиқни англаш ва идрок этиш, бадий тимсоллар орқали тасвирлаш усули.

БАДНАФС(ЛИК) — нафсини тия олмаслик, очкузлик; мол-дунё, бойликка ҳаддан ортиқ ҳирс қўйиш каби маън-й иллатларни англатадиган т. Б. барча замон ва халқларда инсонни тўғри йўлдан оздирадиган ярамас иллат сифатида қораланиб келган. Кад. юнон асотирларидаёқ нафсини тия олмаганларнинг ҳалокатли аҳволи ҳақида ҳикоя қилинади. Мас., мол-дунёга тўймайдиган шоҳ Мидас Б. иллатига дучор булади. Очкуз Мидас уз хизмати учун Дионисдан нимагаки қўл урса олтинга айланишини сўрайди ва Б. туфайли абадий очликка маҳкум этилади.

Нафсни тия олган одамгина юксак мартабага эга булиши мумкин. “Нафсини тийган киши султон булур, Нафсини тиймаган киши ултон булур” дейди халқимиз. Б. инсонни энг ёмон йўлларга бошлайди. Ўзб. халқида Б.нинг ҳалокатли оқибатлари ифодаланган мақоллар кўп. Мас., “Нафснинг сўзига кирма, у хиёнатга йўл очади”, “Олғирлик офат келтиради, Баднафелик — ҳалокат”, “Нафснинг ёмони — балонинг кони” ва ҳ.к. Имом Бухорий, Форобий, Беруний ва Навоий асарларида бу борада ибратли фикрлар кўп. Машҳур италиялик шоир Данте Алигъери “Илоҳий комедия” дostonида Б., еб тўймас мечкайларни дузахга жойлайди. Рус шоири А.С.Пушкин эса “Олтин балиқча” эртагида Б. қандай оқибатларга олиб келишини тасвирлайди. Унда нафсини тия олмаган очкуз кампир Б. туфайли охир-оқибат ёрилган тоғораси б-н қолади. Ислом динида ҳам Б., очкузлик қораланган. Мас., сахиҳ ҳадисларда таъкидланганидек, “Ҳеч ким дини Исломни очкузлик бузганчалик буза олмайди” (717), “Кишидаги сифатларнинг энг ёмони ўта очкузлик б-н қаттиқ қўрқоқликдир” (508), “Подага қўйиб юборилган иккита оч бурининг зарари кишининг молга ва обруга булган ҳирси унинг динига келтирган зарарига тенг эмасдир” (703). Шарқ мутафаккирларининг фикрича, Б. амалдорлар жам-тни издан чиқариб, узини ҳам, салтанатни ҳалокатга маҳкум этади. Шайх Саъдий бу хусусда шундай дейди: “Нафс тизгинини нопокликдан қайтарувчилар, ярамас ишлардан сақланувчилар мардлик, баҳодирликда Наримон ва Рустам Золдан юқори турадилар. Чунки нафс б-н курашиш, жанг қилиш — бошқа душманлар б-н жанг қилишдан қийинроқдир. Сен илму адабни қўлга ол, адаб гурзиси б-н душманинг — нафс бошига ур. чунки инсоннинг нафсидан катта душмани йўқдир. Агар сен ақл ва фикр эгади булсанг, ҳадеб нафсинг орзусига йўл бераверма. Агар нафсингнинг ҳамма орзусини бажо этсанг, уни семиртирсанг, у сени бир кун ҳалокат чуқурига ташлайди.

(Қаранг “Нафс”).

БАДФЕЪЛЛИК (бадфеъл) — ёмонлик. жаҳолат ва жоҳиллик, ахлоқ-одоб қоидаларига зид феъл, ахлоқсизликни ифодалайдиган т. Инсоннинг юриш-туриши жам-тда қабул қилинган одоб-ахлоқ меъёрларига риоя этишига қараб инсоний сифатлари ҳақида хулоса чиқарилади. Уз навбатида, Б. инсонларни бирлаштириб турадиган ижт-й мун-ғларнинг бузилишига олиб келади. Б. энг ёмон иллат сифатида кишилиқ жам-тида ҳамиша қоралаб келинган. Буюк мутафаккирлар маън-й қадриятларга зид бўлган Б. иллатидан халос булишга даъват этиб келганлар. Мас., Саъдий Шерозий бу ҳақда шундай деганлар: “Бадфеъл одам шундай бир душман қулига гирифторми, қаерга бормасин, унинг чангалидан халос бўла олмайди, яъни “Бадфеъл одам балодан қочиб, учса осмонга, // Халос бўлмас, уз феъли чангалида гирён”.

БАЙРАМ(ЛАР) — бирор-бир муҳим ҳодиса, воқеа, санани кўпчилик булиб, кутаринки руҳда, хурсандчилик б-н нишонлаш. Б. ҳаётнинг узвий ва муҳим таркибий қисмидир. Б. шахс, оила, жам-т, миллат, давлат, халқаро ҳаётдаги энг муҳим ҳодиса, воқеа, саналарни қайд этади, уларни нишонлашга имконият яратади. У кишиларнинг ҳаёти, фаолиятида эришган ютуқларини ифодалайдиган ҳодисадир. Узб. халқда йирик ишларнинг бошланиши ва якунланиши одатда Б.га айланиб кетади. Янги мавсумнинг бошланиши ва илк уруғ қадаш жараёни ҳам деҳқонлар ҳаётида муҳим воқеа бўлганлиги боис байрамонга кайфиятда ўтади. Б. инсониятнинг босиб ўтган йулини теран англашга, ғалабалардан фахрланишга, эртанги кун учун режалар тузишга, келажакка умид боғлашга ёрдам беради. Шу боисдан ҳам. Б. арафасида кишилар бир-бирларини табриқлашади, яхши истаклар билдиришади. Блар вақтнинг монотонлигини (бир хиллигини) бузиб, унга муайян «шодлик суръати» бахш этади. Шу сабабли, қадимдан Блар вақтнинг узига хос ўлчови ҳисобланган. Ҳозир ҳам Б. кунда, мас., «Янги йил» нишонланаётганда муайян вақт, яна бир йил ўтган

лигини ҳамма сезади, билади. Блар вақтнинг қадрига етишга, уни эъозлашга даъват қилади, ҳар бир халқнинг узига хос қадриятларини акс эттирадиган «кузгу» саналади. Чунончи, кишилар Б. чоғида чиройли кийимлар кийишади, лаззатли таомлар тайёрлашади, уз қобилиятларини намойиш этишади. Уша кунни ҳамма кутаринки кайфиятда булади. Блар эркинлик кунни ҳисобланади. Айниқса, умумхалқ Б.и кунда ҳамма дам олади, ташвишлари, дарду аламларини унутади, узини шод-хурсанд кўрсатишга ҳаракат қилади. Б. кунда кишилар ўртасида бошқа кунларга қараганда муайян даражада яқинлик, ҳамкорлик вужудга келади. Қадимда бу кунда ҳамма бир қозондан овқат еган, бир хил томоша кўрган, битта жойдаги сайилгоҳда сайр қилишган. Б. кунни азал-азалдан тинчлик кунни ҳисобланган. Уша кунни урушлар, низо, можаролар тухтатилган, кишилар ўртасидаги адоват, гина-кудурат унутилган, узаро аразлашганлар ярашган, жам-тда узаро ҳамжиҳатлик юзага келган. Б.да вужудга келадиган кутаринки кайфият кишиларни эртанги кунга умид боғлашга, келажакка ишонч б-н қарашга ундайди. Б. ижт-й-мад-й ҳаёт кузгуси сифатида ҳар бир халқнинг ижт-й-иқт-й ютуқларини ҳам кенг намойиш қилади. Б. жам-т ҳаётининг таркибий қисми сифатида олдиндан белгиланган, муайян кунда нишонланади. Баъзи Б. кунлари дам олиш кунни, деб эълон қилинади. Ш-дек, муайян касб кунлари ҳам айнан дам олиш — якшанба кунларида ўтказилиши белгилаб қўйилган. Айрим меҳнат Блариди дам олиш кунни деб белгиланмаслиги ҳам мумкин (мас., «Ҳашар», «Чигит қадаш», «Биринчи ҳосил карвони» каби тадбирлар). Б. халқнинг энг яхши анъаналари, одатлари, ахлоқий қоидаларини мужассамлаштирган ҳолда ёшлар тарбиясида муҳим ўрин тутатади. Б.нинг маъно-моҳияти уларнинг мазмуни ва гоёсига боғлиқ. Мазмун ва гоё ҳар бир Б.нинг негизини ташкил этади. Тарихий жараёнда Б. гоёси халқнинг ўйи, дарди, орзу-умидларини ифода этиб, ўзгариб, ривожланиб келган. Мустабид тузум шароитида миллий қадрият ва анъаналарга асослан-

ган Б.га социалистик ғояларни сингдиришга ҳаракат қилинган. Зуравонлик б-н сингдирилган ғоялар Б. моҳияти. шаклига путур етказган, айримларининг унутилиши ёки йўқолиб кетишига сабаб булган. Мустақиллик даврида халқнинг табиий эҳтиёжини қондирадиган Б. (Наврўз, Ҳосил Б.и) янгича мазмун, янгича ғоя б-н бойиган ҳолда қайта тикланди. Анъаналар, маросимлар, театрлаштирилган концерт ва томошалар, карнаваллар, намоёишлар, халқ уйинлари Б.нинг асосий таркибий қисми саналади. Ўзб. халқининг анъанавий Б.и ғоят рангбарангдир. Уларни шартли равишда табиат ва меҳнат фаолияти б-н боғлиқ мавсумий Б.; кишининг шахсий ҳаёти ҳамда оиласи б-н боғлиқ маросим ва тантаналар; маъ-ят б-н боғлиқ Б.; сиёсий саналар ёки диний Б.га ажратиш мумкин. ЎзРда МКнинг 131-моддасига биноан улар 1 январь — Янги йил, 8 март — Халқаро хотин-қизлар куни, 21 март — Наврўз, 9 май — Хотира ва қадрлаш куни, 1 сентябрь — Мустақиллик куни, 1 октябрь — Ўқитувчилар ва мураббийлар куни, 8 декабрь — Конституция куни, Руза ҳайити (Ийд ал-фитр) ва Қурбон ҳайити (Ийд Ал-адха) дир. Б. халқ маъ-ятининг таркибий қисми булган, инсон ва жамоаларнинг ҳаётида муҳим саналган, кенг нишонланадиган тантанали кунларни ифодалайди. У маън-й қутаринкилик ва бирдамлик б-н бирга, шахсий, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигининг ифодаси ҳамдир. Ўз-нда нишонланадиган Б.да миллий истиқлол ғоясининг асосий т. ва тамойиллари акс этган. Мустақиллик куни ва Конституция куни ватанпарварлик, юртга садоқат туйғуларини, Ватан ҳимоячилари куни (14 январь) мардлик ва фидойилик фазилатларини тарбиялашга, Ўқитувчи ва мураббийлар куни, Хотира ва қадрлаш куни авлодлар ўртасидаги боғлиқлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-муҳаббат, инсоний эҳтиром ва қадрқимматни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ мам-тимизда Руза ва Қурбон ҳайитлари умуммиллий Б. сифатида кенг нишонлаб келинмоқда. Бу Б. кишиларда

имон-эътиқод, шукроналик фазилатларини камол топтиради, келажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлайди. Наврўз Б.и ҳар йили юртимизда алоҳида тантана б-н нишонланиб, юртдошларимиз қалбига яшариш, яратувчанлик, қутаринкилик руҳини олиб киради. Ўз-нда халқаро Б. — Янги йил, Халқаро хотин-қизлар куни ва Халқаро болаларни ҳимоя қилиш кунининг (1 июнь) нишонланиши халқимизнинг умуминсоний қадриятларга садоқати рамзидир.

БАЙРОҚ — азалдан ҳар бир давлатнинг мустақиллиги ва суверенитетини ифодаладиган, унинг гурур-ифтихорига айланган рамзлардан бири. Унда халқ ва давлатнинг тарихи, қадриятлари, дунёқараши узига хос тарзда мужассам этилган. Ўрта аларда туркий халқларда Б. “туғ” деб юритилган. Ўша даврда Фарбий Европа шаҳарларида табақа, уюшма ва корхоналар ҳам уз Б.ига эга булган. Бугунги кунда “давлат Б.и”, “ҳарбий Б.”, “партия Б.и” каби т.лар куп ишлатилади. Муайян сиёсий кучлар, армия ва қўшин турлари, баъзи гуруҳлар ва ҳаракатлар ҳам уз Б.ига эга булиши м-н.

БАРАКА — муллик, фаровонлик, хайр-эҳсон, Худонинг марҳамати туфайли ноз-неъматнинг купаиши, тукинлик. “Деҳқонлар ҳар ерда қилсалар ҳаракат элга ҳам кут еткарурлар, ҳам баракат” (Навоий). Б.да хушнудлик, файзу футуҳ, зиёдалиқ маънолари ҳам бор. Ш-дек Б. сузи дуо, оқ фотиҳа, яхши тилак, рози-ризалик, осойишталик, қўллаб-қувватлаш маъноларида ҳам қўлланади.

БАРДОШ — маъ-ятли инсоннинг сифатларидан бири, чидам, сабр, қаноат каби сўзлар б-н ифодаланадиган т. У купроқ матонат т.сига яқинроқ. «Инсон ҳар бир ишни сабр ва матонат ила юрутса, мақсудига тинч ва роҳатга боруб етар. Ҳамиша саодатда яшар» (Абдулла Авлоний). Б. инсоннинг уз ҳаракатларини мақсадга йуналтира билиш, қийинчиликларни енгиб утиш, ҳиссиётларни, жаҳлни назорат қила олиш, қийинчилик ва му-

аммолар б-н туқнаш келганда қатъият б-н Б. бера олиш каби ҳислатларни англатади. Б. кескин. мураккаб вазиятда юксак маъ-ят ифодасининг руҳий-хулқий шартли сифати намоён булади. Б.ли булиш инсоннинг шахсий ҳаёти, уз-узини англаши, маън-й юксалиши, ахлоқий сифатларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Б. т.си масъулият, чидамлилиқ, ор-номус, қадр-қиммат, келажак сари интилиш каби фазилатларни ифода этиб, инсоннинг маън-й юксалиб боришига хизмат қилади. Айниқса, бу т. мам-т тар-ётининг бурилиш палласида, янги жам-т қуриш, порлоқ истиқбол сари интилиш жараёнида алоҳида аҳамият касб этади. Шу маънода, Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, **“Руҳан пок, имони бут, иродаси бақувват, виждони уйғоқ инсонларгина ана шундай келажакни, озод ва обод, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этишлари мумкин”**.

БАРКАМОЛЛИК — қамолот, балоғатга эришган бекаму куст, етук муқам-мал, комил, маърифатли кишиларга нисбатан қўлланилган т. У инсоннинг ақлий, маън-й, ахлоқий жиҳатдан етуқлиги, ўзи танлаган касб-хунарнинг устаси булиши, шахе сифатида шаклланиб, Ватан тар-ёти, эл-юрт фаровонлиги учун жон кўйдириши, эзгу ғоя ва ниятлар б-н бунёдкорлик ва яратувчанлик қобилиятига эга булишини ҳам англатади. Баркамол инсон бошқаларга ўрнак булади, уларни ўз ортидан эргаштиради. Бундай инсонлар қанча кўп бўлса, жам-т шунча баркамол булади, илм-фан, мад-т ривож топади. Б. ватанпарварлик, жасорат, ҳиммат, қатъият, ирода мустақамлиги каби фазилатларни ўзида мужассамлаштирган т.дир.

БАРҚАРОРЛИК (ижт-й, маън-й) — жам-тда ҳукм сураётган тинч-тотувлик, бирдамликни асраб-авайлаш ва мустақамлашга асосланган тинч шарт-шароитнинг мавжудлиги; ижт-й қатламлар, гуруҳ ва сиёсий партиялар ўртасидаги ҳамжиҳатлик: давлат, жамоат ташкилотлари, фуқаролар ўртасидаги мустақам ҳамкорлик қарор топганини англатадиган т. Хитой донишманди Конфуций “Фаровонликка эришиш — орзу, ислохотлар — унга етиш

воситаси, Б. бу — мақсадга эришишнинг асосий шарт-шароитидир”, дея бежиз таъкидламаган. Фарб олимлари Р.Дарендров ва А.Козер аслида Б. ҳеч қачон мавжуд булмайди, у беқарорлик арафасидан кейинги ҳолат, жам-тнинг янги беқарорлик олдидан тин олиш даври, деган фикр-ни илгари сурган. Бундан фарқли улароқ, Т.Парсонс “ижт-й тизим Б.ги қондалари”ни ишлаб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, ҳар қандай жам-тнинг Б.ги унинг ижт-й тузилишини ташкил этадиган элементлар фаолиятининг узаро уйғун булиши б-н белгиланади. Ана шу уйғунлик доимий Б. омилидир. Бунда давлатнинг вазифаси жам-тнинг энг кичик бўғинлари, жамоалар, ташкилотлар, идоралар орасидаги мутаносибликни сақлаш ва мустақамлашдан иборат. Тарихдан маълумки, жам-т яхлитлигининг таянчлари булмиш иқтисодиёт, сиёсат, ижт-й мун-тлар ва маън-й соҳаларда Б.нинг издан чиқиши одатдагидан кура кучлироқ ижт-й номутаносибликнинг юзага келишига сабаб булади. Бундай салбий жараёнлар маъ-ят соҳасида ҳам содир булиши мумкин. Уларнинг сабабларини иқт-й ёки сиёсий омиллар таъсири б-н изоҳлаб булмайди. Гиёҳвандлик, ахлоқсизлик, инсон зотига ярашмайдиган бошқа хатти-ҳаракатлар ҳам Б.ка салбий таъсир этувчи омиллардир. Б. масаласи 1989 йилда Бразилиянинг Рио де Жанейро шаҳрида булиб ўтган Умумжаҳон Конференциясида илк бор сиёсий концепция даражасига кўтарилган эди. Б. концепциясида сиёсий жабҳанинг яққол устуворлиги кўзга ташланса-да, глобал муаммолар ечимини излаб топиш инсон маън-й дунёси, ақлий салоҳияти, улкан бунёдкорлик қудратининг тулиқ сафарбар этилиши б-н узвий боғлиқ. Ўз-н мустақилликка эришганидан кейин Б. жам-т тар-ётининг, ислохотларни босқичма-босқич амалга оширишнинг асосий шартли, маън-й юксалиш омилига айланди. Юртбошимиз томонидан асослаб берилган миллий тар-ёт модели мам-тни барқарор ва босқичма-босқич тараққий эттириш тамойилига асосланган. Б. бу борадаги барча ислохотлар ва тадрижий ўзгаришларни амалга оши-

ришнинг асосий шарти, мам-тимиздаги тинч-тоғувликнинг ажралмас ҳамроҳидир. Шу б-н бирга, жам-тимиз Б.ги, халқимиз тинч-тоғувлигини а.аш ва мустақкамлаш, ҳимоялашга тайёр туриш, бу борада хушёр ва огоҳ булиш барчамизнинг маън-й бурчимиздир.

БАТТОЛ(ЛИК) (араб. бекорчи, ишсиз, ёмон) — ёвуз, бераҳм, ваҳший; разил, ярамас; ўзиникини туғри деб туриб оладиган, туғри йул-йўриққа юрмайдиган, ниҳоятда ўжар, қайсар одамга ва хус-ятга нисбатан ишлатиладиган т. лар. Б. жоҳиллик негизида пайдо булади. Зеро, жоҳил, илм-маърифатдан йироқ, маъ-ятсиз киши эзгулик ва ёвузлик, одамийлик ва ваҳшийлик, ҳақни ноҳақдан фарқламайди, фақат ўзим ҳақман, деб ҳисоблайди ва ўзгаларнинг фикрига қулоқ тутмайди. Айни шундай кишилар кишилик жамтида Б.нинг кучайишига сабабчи булади. Кайковус одамларни турт навга булади: “Бири улким, билур ва билгонин ҳам билур. Ул олимдур, унга тобе булмоқ керакдур. Бири улдиким, билмас ва билмагонин билур. ул қобилдур, унга ургатмоқ керак. Бири улдиким, билур ва билгонин билмас, ул уйқудадир, уни бедор қилмоқ керакдур. Бири улдиким, билмас ва билмагонин ҳам билмас, ул жоҳилдур, ундин қочмоқ керак”. Б.ни туртинчи — “билмас ва билмагонин билмас”ларга тааллуқли дейиш мумкин. Зеро, Б.га хос ўтакетган ўжарлик, қайсарлик, туғри йул-йўриққа кўнмаслик каби хус-ятлар жоҳиллик ва уни англамасликдан келиб чиқади. Абдулла Авлоний назарида, бундай кишилар “жаҳли мураккаб” маразига мубтало бўлган. улар бир нарсани билмас, билмаганини ҳам билмасдан биламан, деб даъво қилади. “Бизда мундай кишиларга “ўзбошимча” ва “узибилармон” исмини берурлар”. Халқимиз орасида ўтакетган ўжар кишилар “Б.” деб аталган. Мас., “...Ўжар булганда ҳам бориб турганисан. Бекорга “Б.” деб лақаб қўйишган эмас” (Б.Раҳмонов. Юрак сирлари). Тарихда не-не жиноятлар, ёвузлик ва ваҳший ишлар айни Б. оқибатида

содир этилган. Жумладан, “Мен б-н Отабекни қаматиб, дор остига юборувчи, Отабек тилидан сохта талоқ хати ёзиб, бир-биримиздан жудо этувчи... Б. Ҳомид экан” (Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар). Италиялик шоир Данте Алигъери “Илоҳий комедия” дostonида дузаҳда азоб чекаётган гуноҳкорлар ҳақида ҳикоя қиларкан, зуравон ва б.ни узлари туккан қонлари ичида ботиб ётган ҳолда тасвирлайди.

БАХИЛ(ЛИК) — бирон-бир шахснинг усиши, обру-эътибори ошиши, ютуғи ва истеъдодини ич-ичидан қура олмасликни ифодаловчи т. Б. шахсиятпараст, худбин ва кўнгли қора кишиларга хос хус-ят булиб, одамлар ўртасидаги ижт-й-ахлоқий мун-тларга салбий таъсир қилади, уларни бузади, жам-тдаги инсонпарварлик ва адолатга путур еткази, жаҳолатни кучайтиради. Б. кишилар бошқаларнинг бахтсизлиги, нотинчлиги, муваффақиятсизлигидан мамнун булади. Б. халқ оғзаки ижоди намуналари — ҳикоя, эртак ва дostonларда ҳам энг ярамас одат сифатида тасвирланган. Қуръони карим ва ҳадисларда Б. ҳаром ишлар ва ярамас хулққа етакловчи иллат сифатида қораланган. Б. маъ-яти кемтик, бировга ҳеч нарсани раво кўрмайдиган, қизганчиқ, хасис каби иборалар б-н маънодошдир. Ҳадиси шарифда баён этилишича, “Одамларнинг энг ёмони уз аҳлига Б. ва қизганчиқлик қиладиганидир”. Б. киши уз хулқи б-н Ватаннинг гуллаб-яшнашига, жам-тнинг бойишига, унинг маън-й тарётига туғаноқ булади. Б.нинг асосида инсоннинг узини бошқалар б-н таққослаши ётади. Агар бирор кимса узини муттасил “Мен ўзгалардан қура ақллироқман”, “Мен доимо ҳақман” деб уйласа, у ҳолда узидан ақли, бахтли одамларни кўрганда ҳасади келиб, уларга нисбатан Б.и ошади. Б. ҳасад ҳисси асосида юзага келади ва доимо у б-н ёнма-ён юради. Ҳасад бу амалга ошмаган Б.дир. Б. эса кўнглидаги мавжуд ҳасадни амалга чиқаришдир. Ўзгаларнинг ютуғини кўролмаслик оқибатидаги Б. одамларнинг янги марраларни забт этишига туғаноқ булади, яъни Б. кимса узи ҳам янгиликка интирмайди, бош-

қатарнинг ҳам фаол булишига йул қуймайди. Агар чинакам эркинлик инсоннинг ўз-ўзини бошқариши б-н белгиланса, қўнғилда ҳиссиётлар устун турадиган ва хулқи ҳислари орқали бошқариладиган одам ҳеч қачон озод ва эркин бўла олмайди. Фақат ўзи ва ўз хулқини бошқариш қобилияти орқалигина инсон ҳақиқий эркинлик ва фаровон ҳаётга эришиши мумкин.

БАХТ — маъ-ят категорияси, ахлоқий онг т.си; кишининг ўз турмушидан мамнунлик, мурод-мақсадга етганлик ҳолати. ҳаётининг бекаму кўстлиги ва муайян маъно касб этганидан ҳосил қиладиган қаноати. Б. юксак ижт-й мазмунга, инсонларни муайян мақсадларга (бахтга эришиш) чорлайдиган, ижобий моҳиятга эга булган категориядир. Б.нинг зидди Б.сизлик ҳисобланади. Б. кўпинча “Б.-саодат” тарзида ҳам қўлланади ва барча замонлар ҳамда халқларда бир хил маънода қўлланади. Категория сифатида Б.нинг турлари, намоён булиш шакллари ва хус-ятлари кўп. Мас., Ватан Б.и, шахс Б.и, меҳнат Б.и, ёр Б.и, оила Б.и, қарлик Б.и ва б. Бу ҳар бир инсон, миллат, жам-тнинг нимага интилаётгани, нимани Б. деб тушунишига, нимадан қаноатланишига боғлиқ. Шу маънода Б. кўпроқ маън-й ва субъектив жиҳатлар устувор булган категориядир. Аммо бу унинг объектив асослари йўқ, деган маънони англатмайди. Б. қад. даврда эвдемонизм таълимотининг асосий т.си булган. Унинг вакиллари Б.ни ҳаётнинг асосий мақсади, кишилар интиладиган маъмурликка эришилган ҳолат, шод-хуррам бўлишнинг олий кўриниши сифатида талқин этганлар. Антик файласуф Эпикур Б. т.сини ахлоқнинг негизи деб ҳисоблайди. У этикани ҳаётда яшашнинг мақсади туғрисидаги, азоб-уқубатлардан халос булиш, кишиларга Б. келтирадиган хузур-ҳаловатга эришиш йулларини ургатадиган таълимот, деб қарайди. Мутафаккир инсоннинг жисмоний азобдан ҳамда руҳий ташвишлардан холи булишини, яъни инсонни тамомила қониқтирадиган

ҳолатни Б. деб тушунади. “Б.га интилиш, — деб таъкидлайди Эпикур, — одам учун табиий нарса, унинг ўзи ҳам роҳатланиш, ҳузур-ҳаловат истагидан келиб чиқади”. Эпикур барқарор руҳий ҳузур-ҳаловатни уткинчи жисмоний роҳатланишдан устун қуяди. Буюк аждодларимиз ижодида ҳам б. т.сини ўзига хос тарзда талқин этилган. Мас., Форобий инсоний ҳислатларни тўрт турга (наз-й фазилатлар, тафаккур фазилатлари, касб-ҳунар фазилатлари) бўлиб, инсон улар ёрдамида мавжудот оламини урганиш, касб-ҳунарни, илмларни узлаштириш орқали Б.га эриша олади. Инсоннинг Б.ли булиши унинг соғлиги, иродаси, ҳаётининг мазмунли ўтишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Инсон юксак жисмоний камолотга эришув йулида ҳаракат қилганидек, ақлий комилликка ҳам ҳаракат қилса, шубҳасиз, ўзи интилаётган Б.-саодатга эришади. Б. инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган, унинг фаолияти, турмуши, шароитлари, жам-тдаги ўрнига берилган ахлоқий баҳодир. Б.нинг мазмуни инсоннинг шахсий ҳаёти доираси б-нгина белгиланмайди. Ўз шахсий манфаатини уйлаган, бошқалар б-н иймон, инсоф, адолат асосида мун-тда бўла олмайдиган одамни Б.ли деб булмайди. Б. инсонлар ўртасидаги мун-тлар асосида белгиланади. Кимки жам-тда, инсонлар орасида ўзининг ҳалол меҳнати, ахлоқ-одоби, бошқалар б-н одилона, ҳалол мун-ти асосида обрў-эътибор орттирса, ўша Б.ли одамдир. Б. ҳар бир инсоннинг шахсий ҳаётига бевосита дахлдор булса ҳам, унинг мезонларини жам-т, жамоатчилик белгилайди. Инсон ўзининг қай даражада Б.ли эканини англамоқчи булса, ўзининг молдунёси, оилавий ҳаётигагина эмас, балки бошқаларнинг унга булган мун-тига ҳам таянмоги лозим, чунки Б.ни қандай маънода тушуниш шахснинг ижт-й ўрнига, билими, ёши, дунёқарашига боғлиқ. Б. ҳақидаги кишиларнинг тасаввурлари ижт-й тузум ва ундаги ижт-й мун-тлар мажмуаси б-н узвий боғлиқ. Чинакам Б.ли булиши учун ҳар бир шахс эркин, тенг, уз истеъдоди ва қатъиятини ҳар томонлама намоён қилиш, моддий ва маън-й

эҳтиёжларини қондириш имкониятига эга булмоғи зарур. Ш-дек, Б.га эришиш учун ҳар бир шахс жам-тда, оилада уз урнини топган, бурч ва маъсулиятини англаб етган булиши лозим. Одам уз онги, тафаккури, дунёқараши, хатти-ҳаракати, хулқи, ақл-заковати б-н Б.ли булиш учун интилиши ва курашиши керак. Инсон уз тақдирини халқ, Ватан тақдири б-н уйғунлаштиргандагина Б.ли булиши мумкин. Б.ли булиш орзусида яшаган кишининг қалби пок булиши, уз нафсини тарбиялаши, яхши амалларни бажаришга одат қилиши зарур. Буюк мутафаккир Абу Наср Форобий таъкидлаганидек, “Инсоний вужуддан мақсад — энг олий Б.-саодатга эришувдир; аввало у Б.-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни узига гоё ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди б-н мафтун булиши керак. Кейин бу Б.-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборат эканлигини билиб олиши зарур. Сунгра эса Б.-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга киришмоғи лозим булади”. “Ўзидан бошқаларга раҳбарлик қилиш, уларни Б.-саодатга эришув даражасини кутариш ҳам ҳар кимнинг қулидан келмайди. Кимда-ким бировни Б.-саодатга эриштириш, зарур булган иш-ҳаракатни бажара олишга қудратсиз булса, бундай одам сира ҳам раҳбар була олмайди”. Қадимда бир донишманддан: “Одамни нима Б.ли қилади, бойликми ёки шон-шухратми?” — деб сурадилар. “Бойлик ҳам, шон-шухрат ҳам одамни Б.ли қилта олмайди. Тани-жони соғ киши ҳар қандай бой одамдан Б.лироқдир”, деб жавоб берибди донишманд. Дарҳақиқат, соғлигининг мазаси йуқ одам Б.ли бўлмайди, бетоб одамга ҳеч қандай бойлик ҳам татимайди. Ҳамма нарсаси була туриб, обрус булмаган инсон дунёда энг Б.сиз кишидир. Киши қалбидан жой олиш — энг улуг Б.дир. Б.ни совға қилиб бўлмайди. “Вақтинг кетди — Б.инг кетди”, “Б. кулгу бор уйга кирар”, “Б.ли овчига чўлоқ кийик йулиқар” каби мақоллар бежиз айтилмаган. Б. — бу севган киши б-н бирга бўлиш, ҳаётнинг барча

ташвишу қувончларини баҳам куриш, ҳурмат қилиш, ҳар қандай қийинчиликларда ёрдам бериш, керак булса жонини фидо қилиш каби олижаноб фазилатлар мажмуи ҳамдир. Б. фақат узи учунгина эмас, балки бошқа киши — севгани учун ҳам яшай билиш демакдир. Ҳаётда оиланинг тинч-тотувлиги, фарзандларнинг камоли ҳам катта Б. Шу боис ҳар бир киши учун оила Б.идан улуг Б. булмаса керак. Фаровон турмуш, тинч ва осойишта ҳаёт, угил-қизларнинг роҳатини куриш ҳамма-нинг орзуси. Агар ота-она оиладаги Б. б-н қувонса, фарзандлари ҳам уйдаги ҳар бир нарсага, ҳаётга маъсулият б-н қарашга одатланади. Бу эса келажакда болаларнинг Б.ли булишига асос булади. Оилада эркак кишининг хотини ва фарзандларига доимо меҳр-шафқат курсатиши оиланинг тинч-тотув яшашига, Б.ли булишига олиб келади. Б.ли булишни хоҳлаган одам бепарво, илтифотсиз булмайди, ҳамиша узгаларга яхшилик қилишга интилади. Ҳар бир киши узининг келажакини бирон-бир мақсад шаклида олдиндан тасаввур қила олмаса, унинг бунёдкорлик ҳаракати сусаяди, ундай киши бора-бора уз Б.ини йуқотади.

БАЧКАНА(ЛИК) (форс. болаларча, болаларга хос) — катта ёшдаги кишиларга ярашмаган қилиқлар, болаларча мулоҳаза юритадиган, қисқа уйлайдиган, юзаки ва хом фикрлайдиган кишини англа-тадиган т. Одамнинг маън-й қиёфаси унинг хатти-ҳаракатларида намоён булар экан, киши ёши, мансаби, мавқеига яраша йул тутмаса, унинг иши ва қилиқлари узгаларнинг гашига тегади. Ш.у. Б. қилган кишиларга “ёшингга қараб иш қилгин”, деб дашном берилади. Б. одамни инсонлик мартабасидан маҳрум этади, бундай кишилар эл уртасида ҳурматини йуқотади. Абдулла Қаҳҳор “Туйда аза” хикоясида ёшини унутган кишининг фожиасини очиб берган. Элда ҳурмат ва мухаббатга сазовор булган, ёши анчага борган домла ёш жувонга уйланиш фикрига келади ва буткул узгаради, Б. қилиқлар қила бошлайди. Домла ёшига яраша иш

қилмагани туфайли ҳатто маҳалланинг ҳам файзи кетгандек бўлади. Ҳурмат туйғуси ғазабга айланади. “Бу ғазаб одамларнинг кунглидаги домлага булган ҳурмат ва муҳаббат туйғусини чирита бошлади. Бора-бора домла деганда одамларнинг кунглига ғашлик тушадиган булиб қолди”. Б.ни мутафаккирларимиз одамийликка зид иллат сифатида қоралаб келганлар. Мас., Носир Хусрав назарида “Қирқ ёшда ҳам ақлу одоб булмаса, // Булади ундайни одам демаса!”, Кайковуснинг фикрича, “Ўзига оро берғон қаридин қочғил, нединким зоҳирин беағон қари жоҳил йигитдан ёмонроқдир...”. “Барча халойиқнинг умри қуёш янглиғдур: йигитларнинг қуёши машриқдадур, қариларнинг қуёши мағрибадур ва мағриба булғон қуёш тез ботғусидур. Бу сабабдин қариларга йигитлар феълин қилмоқ номуносибдур”. Алишер Навоий Б. одамни беҳуда оворай саргардонликка мубтало қилишини уқтиради: “Ҳавас булса қариға навжувонлик, // Ҳижолат зоҳир айлар саргардонлик”. Хуллас, халқимизда Б. юксак маъ-ятга мос келмайдиган иллат сифатида қораланиб, унга ҳамма замонларда салбий қусур сифатида мун-тда булиб келинган.

БАҒРИКЕНГЛИК (толерантлик) — узгаларга нисбатан меҳр-мурувватли, ғамхур, сахий, кенгфеъли булган ана шундай маън-й фазилатларга эга кишиларни ифодаловчи т. Б. узгаларнинг дунёқараши, диний эътиқоди, миллий ва этник хус-яглари, анъана-маросимларига ҳурмат-эҳтиромда булиш, муомала-мун-тда камситиш ва таҳқирлашларга йул қуймаслик, инсонийликни ҳамма нарсадан устун ҳисоблаб, жамоада, иш жойларида, маҳалла-қуйда бунга риоя этишни аңглатади. Мазкур т. турли диндаги, турли миллат ва элатларга мансуб кишиларнинг бир мам-т доирасида, ягона давлат таркибида баҳамжиҳат, тинч-осойишта яшашини ифода этади. Б. айрим шахсларга ёки бутун бир халққа хос хус-ят булиши мумкин. Б. — узб. халқининг энг олижаноб фазилатларидан биридир. Б. миллий ва диний тусда намоён бўлади. *Миллий Б.* —

миллатлараро тотувликни аңглатса, *диний Б.* — турли диний конфессияларга мансуб кишиларнинг ҳамжиҳатликда яшашини билдиради. Турли динларга эътиқод қилувчилар б-н ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар уртасидаги ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик ва узаро ҳурмат ҳам Б.ка киради. Б. тор мутаассибликка зид т.дир. Умуминсоний қадриятларни қадрлайдиган, юксак маърифатли инсон ҳеч қачон диний ва миллий айирмачилик йулидан бормайди, балки барчага баробар эҳтиром ва одобда бўлади. Ўз-нда мустақилликнинг илк кунлариданоқ изчил амалга оширилаётган Б. сиёсати миллий тар-ёт, мам-тда қарор топган осойишталикни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Б. дунёдаги турфа мад-тлар, турли халқлар миллий қадриятлари, анъана ва урф-о-ларини ҳурмат қилишни аңглатади. Бундай Б. кенг дунёқараш, самимий мун-т, ҳур фикр, виждон ва эътиқод негизида вужудга келади. Б. фақат маън-й бурчгина эмас, сиёсий ва ҳуқуқий эҳти-ёж ҳамдир. Б. энг аввало, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш асосида шаклланган фаол мун-тдир. Бу таъмоийл асослари Конституциямизнинг алоҳида моддаларида мустаҳкамлаб қуйилган. Президент Ислоҳ Каримов маъ-ятимизнинг таркибий қисми булган ислоҳ динининг инсон ҳаётида тутган ўрни хусусида тўхталиб, бутун дунёда унга нисбатан қизиқиш ва интилишнинг кучайишини динимизнинг ҳаққонийлиги ва поклиги, инсонпарварлиги ва Б.и, одамзодни доимо эзгуликка чорлаши, ҳаёт синовларида узини оқлаган қадрият ва анъаналарни аждоқлардан авлодларга етказишдаги беқиёс ўрни ва аҳамияти б-н изоҳлайди.

БАҒРИТОШЛИК — бераҳмлиқ, шафқатсизликни аңглатувчи т. Кишилар уртасидаги инсоний мун-тлар моҳияти, аввало, инсонга эътибор, узгаларнинг қадрқиммати, иззат-нафсини ҳурмат қилиш, одамзод ва табиат ҳақида қайғуришда намоён бўлади. Шундай экан, Б. инсондаги барча олижаноб фазилатларнинг кушан-

даси булиб, бундай кишиларга одамгарчилик, юксак ҳис-туйғу, узгаларга меҳр-муҳаббат ва шафқат бегонадир. Халқ оғзаки ижоди, бадиий адабиётда Б. салбий хус-ят, инсон маъ-ятидаги кемтиклик, комил инсон қиёфасига мос келмайдиган т. сифатида қораланади.

БЕБУРД(ЛИК) — кишининг салбий психологик хус-яти булиб, мазкур ибора лафзсизлик, субутсизлик, қатъиятсизлик сўзлари б-н маънодош т. Б. ижт-й ҳодиса сифатида нафақат инсонни, балки бутун бошли жам-тни таназулга етакловчи иллат сифатида ифодаланади. Б.нинг аломатлари сўзда турмаслик, ваъдага вафо қилмаслик, қатъиятсизлик ва мунофиқлик кабиларда намоён бўлади. Б. инсон учун оғир дард булиб, бошқаларда салбий таассурот уйғотади. Атрофдагиларнинг ишончини йўқотган субутсиз ва мунофиқ кимсалар ўзлигидан ҳам махрум бўлади. Инсоннинг ички дунёси, ҳаётий тамойиллари, хулқ-атвори, юриш-туришига қараб у мансуб булган миллат ва жам-т ҳақида хулоса чиқарилади. Мас., юксак маън-й-ахлоқий жиҳатдан етук, умуминсоний фазилатларни ўзида мужассам этган, ўз сўзида собит мард ва жасур инсонлар халқ обрӯ-эътиборига сазовор бўлса, жам-т қонун-қоидаларига риоя қилмайдиган ахлоқсиз, худбин, мунофиқ ва Б. кимсалар эл нафратига дучор бўладилар. Кишининг хулқ-атвори унинг дунёқарашига бевосита боғлиқдир. Ота-онасини эъзозлайдиган, қатъиятли, аҳдига вафодор, жасур ва мард инсонлар буюк ишларга қодир бўлади. Улар ҳеч қачон Ватанга хиёнат қилмайди, миллий равнақи ва юрт фаровонлиги йўлида жонини ҳам аямайди, бор истеъдоди ва салоҳиятини мам-т тар-ётига сафарбар этади. Сўзининг устидан чиқмайдиган, атрофдагиларга бефарқ, қатъиятсиз, бебурд ва мунофиқ кимсалар ўзи туғилиб усган Ватанига хиёнат қилишгача бориши мумкин. Мустабид тузум давридаги баъзи Б. амалдорларнинг қатъиятсизлиги ва иродасизлиги, ўз манфаатини халқ манфаатидан, ўз тинчинини юрт тақдиридан афзал билгани сабабли мам-тимиз ҳақида

турли хил нохуш тасаввурлар уйғонишига сабаб булган эди. Юртбошимиз “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида XVII а.дан XX а.нинг бошларигача булган даврда Туркистон замини сиёсий парокандалик, жаҳолат ва қолоқликка юз тутгани ҳақида тухталиб, уша замон **“юрт ҳукмдорлари ва амалдорлари халқнинг тақдири ва келажаги ҳақида қайғуриш урнига, ўз шахсий манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўйиб, жаҳолат ва гафлатга берилиши оқибатида биз бугун яшаётган минтақа умумбашарий тараққиёт жараёнларидан узилиб, ривожланишдан кескин ортда қолиб кетди”**, дея таъкидлаган эди. Шу боис бугунги кунда одамларимиз, жам-тимиз мафқурасида Ватан, юрт ғояси устувор бўлмоғи, айниқса, ёшларимизни юксак билимга эга булган, ўз сўзида собит турадиган, мард, жасур ва қатъиятли инсонлар этиб тарбиялаш — бугунги куннинг муҳим вазифасидир. Бундай авлоднинг вояга етиши давлатимизнинг халқаро майдондаги обрӯ-эътиборини янада юксалтириш, мам-тимизнинг ривожланган давлатлар қаторидан муносиб урин эгаллашининг мустаҳкам гаровидир.

БЕЗОРИЛИК — маъ-ят талаблари ва ахлоқ қоидаларини бузиш. У менсимаслик, ўзга кишиларга ҳақоратомуз муомала ва шилқимлик қилиш, сукуниш, яланғоч ҳолда юриш, жониворларга шафқатсиз мун-тда булиш, усимликларга зарар етказиш ва ҳ.к.ларда ифодаланади. Хулқ-атвор қондаларига ҳурматсизлик, уриш-дўппослаш, ўзганинг мулкига жиддий зарар етказиш ёки уни нобуд қилиш б-н боғлиқ хатти-ҳаракатлар ҳам Б. ҳисобланади. Бир сўз б-н айтганда, Б. маъ-ятга зид, гайриахлоқий ҳодиса сифатида намоён бўлади ва жамоатчилик томонидан қораланади.

БЕМЕҲР(ЛИК) — инсоннинг бошқаларга нисбатан салбий ёки нейтрал тус олган ҳиссий мун-тини ифода этувчи т. Б.ни икки маънода талқин этиш мумкин: биринчидан, у одамларга нисбатан салбий мун-т, тажовуз ва шафқатсизлик-

ни англатса, иккинчидан, бeфapқлик, тошбағирлик шакли сифатида намоён булади. Б. одамда узгаларга нисбатан купинча лоқайдлик, бeфapқлик яққол, намоён булади. Мас., касал одамга куюнмаслик, муҳтож одамга ёрдам қулини чузмаслик ёхуд ҳалокатли ҳодисани индамай кузатиб туриш Б. аломатидир. Б. маълум маънода инсон қалбининг ҳиссий олами, унда узгаларга нисбатан шакланган эмпатия (узгалар ҳолатини ҳис этиш)га боғлиқ. Шу маънода, Б. инсоннинг ёшлик давридан оила муҳитида шаклланадиган мун-ти шаклидир. Бу даврда бола тарбиясига эътиборсизлик, курс ва қупол мун-тда булиш, камситиш, оилада ота-она ва фарзанд мун-тларидаги ҳиссий ғариблик унинг ҳаётида узгаларга нисбатан меҳр ҳиссининг етарли даражада шаклланмаслигига сабаб булади. Яқинларига меҳр-оқибатли булган инсон қалбида маҳалладошлари, касбдошлари ва б. кишиларга нисбатан меҳр ҳисси шаклланиши шубҳасиздир. Шу б-н бир қаторда, инсоннинг мақсадга интилиши йулида ортиқча ҳиссийларни тизгинлай олиш қобилияти, айрим ҳолларда масалага холис ёндашиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Мас., фарзанд тарбиясида болага ҳаддан ташқари меҳр қўйиш унинг талтайиб кетишига, қатъиятсиз, иродаси заиф булиб вояга етишига олиб келиши мумкин.

БЕОДОБЛИК — ахлоқ-одоб қоидаларига зид булган хус-ят, инсоннинг узфаолиятида бошқалар б-н булган мунтида, иймон, инсоф, андиша, шарму ҳаё, инсонпарварлик каби ахлоқий мезонлар чегарасидан чиқишини англатувчи т. У муайян мақсад йулида ва мақсадсиз амалга оширилиши мумкин. Бошқа бир тасниф бўйича Б. англанган ва англанмаган қурнишларда намоён булиши мумкин. Англанган Б.ни одам билиб туриб, ёмон ниятда амалга оширади. Англанмаган Б.га одам ахлоқий мажбуриятни нотўғри тушуниши сабабли йул қўйиши мумкин. Б. меъёри муайян хатти-ҳаракатнинг мазмунига, унинг амалга оширилишидаги шарт-шароитлар, ш-дек, уни шу ишни қилишга мажбур қилган мотив ва ниятларга

боғлиқ. Б. туғма хус-ят эмас, балки тарбиясизлик маҳсулидир. Ш.у. халқимизда «Олим булиш осон, одам булиш қийин» деган нақл бор. Сукут Б., қуполлик ёки ҳасад юзага келтирган ҳар қандай келишмовчиликка қарши энг тўғри жавобдир. Булган-булмаган нарсани такрор-такрор сурайвериш ҳам Б.дир.

БЕПАРВОЛИК (бeфapқлик, эътиборсизлик, лоқайдлик) — кишидаги узгалар ҳаётига, атроф-воқеликка эътиборсизлик, лоқайдликни англатувчи т. Айниқса, давлат ва жам-т ҳаётида жиддий узгаришлар содир булаётган, Ватан тақдири ҳал булаётган паллаларда кишилардан юксак фаоллик, масъулият талаб қилинган шароитдаги бeфapқлик нафақат иллат, балки жиноят ҳамдир. Бугунги кунда ҳам Ўз-н келажигини ғайратшижоатли, иродаси бақувват, иймон-эътиқоди бут, Ватан тақдирига бeфapқ булмаган инсонларсиз тасаввур этиб булмайди. Ш.у. И.А.Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир булаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бeпapво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан қурқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода булади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди. Азалдан маълумки, бeпapво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душмanning кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум булади. Бироқ лоқайд ва бeпapво одамнинг қиёфасини бирданига билиб булмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради. Машҳур файласуфлардан бири ана шу ҳаётий ҳақиқатни чуқур таҳлил этиб, қуйидаги ҳаққоний фикрларни баён қилган: “Душманлардан қурқма — нари борса, улар сени улдириши мумкин. Дустлардан қурқма — нари борса, улар сенга хиёнат қилиши мумкин. Бeфapқ одамлардан қурқ — улар сени улдирмайди ҳам, сотмайди ҳам, фақат уларнинг жим ва бeпapво қараб тури-

ши туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади». Демак, Б. — иродаси заиф, қатъиятсиз одамларга хос булиб, инсонни маъ-ятдан, умуман инсонлик мартабасидан маҳрум этадиган иллатдир.

БЕРУНИЙ, Абу Райҳон (973—1048 йил) — Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний — буюк қомусий олим ва машҳур мутафаккир. Б. илм-фаннинг даярли барча соҳалари б-н шуғулланган алломадир. У Яқин ва Ўрта Шарқнинг бой фан-мад-тини пухта урганиб, қад. юн. мумтоз илми б-н ҳам чуқур танишиб, йирик аллома булиб етишди. У шоир, адабиётшунос олим ҳам эди. Она тили булмиш Хоразм тилидан ташқари яна араб, суғдий, форсий, сурёний, юнон, қадимги яҳудий ҳамда кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилларини урганди. Б. илм-фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод этиб, 162 китоб ва рисоалар қолдирди. Шулардан атиги 28 таси бизгача етиб келган. Ҳоз-и пайтда алломанинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Маъданшунослик», «Масъуд қонуни», «Мунажжимлик санъатидан бошлангич т.лар», Ибн Сино б-н савол-жавоблари нашр этилиб, турли тилларга таржима қилинди. Б.нинг табиий-илмий қарашлари муҳим аҳамиятга эга. У астрономик кузатишлар орқали Ой ва қуёшнинг тугилиши, уларнинг ердаги ҳаётга таъсири, гидрогеология, иқлим, календарь (тақвим), сақлаиш каби ўта мураккаб муаммоларни янги илғор услуб ва тамойиллар кумагида ҳал этишга эътибор қаратди. Аҳоли манзиллари, маъдан ва металллар солиштирма оғирлигини белгилаш, табиий ва сунъий танланиш гоёлари, оламларнинг хилма-хиллиги ҳақидаги башоратлар, тажриба, синов, кузатувга изчил мун-т Б. даҳосининг сержило қирралари булиб, унинг буюк қомусий олим ва машҳур мутафаккир эканлигини курсатиб турибди. Олим кишиларнинг табиатда учрайдиган ҳар қандай ғаройиб ҳодисаларнинг сабабларини уқтириб беришдан қочишлари,

уларни тангри донишмандлиги, кароматига ҳавола қилиш б-нгина чегараланишларидан кулади. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида шундай ёзади: «ҳисоб илмидан хабарсиз киши водий йулини бир текисда туғри ёки озгина нишаб деб уйласа, албатта, у киши айтиб угилган ариқни юқорилаб кетади деб ҳаёл қилади. Бундай кишилар ернинг баланд-пастлигини улчаш, текислаш, анҳор қазиш ва каналлар утқазиш қуроллари ишлатишни яхши билмаганларича уларнинг дилларидан шак-шубҳани кетказиш мумкин эмас». Б.нинг борлиқ туғрисидаги гоёлари унинг табиий-илмий қарашлари б-н узвий боғланган. Мутафаккирнинг жам-т ва инсон туғрисидаги қарашлари ҳам узига хосдир. Инсон Аллоҳнинг яратувчилик фаолияти туфайли пайдо булган. У Аллоҳ буюклиги ва донишмандлигининг нишонасидир. Унга инъом этилган сезги аъзолари, ақл, яъни барча нафсий ва ақлий қувватлар беҳудада берилмаган. Улар орқали инсон Аллоҳнинг амр-фармонини эшитади, ҳис этади, муъжизаларни мушоҳада қилиб, булар орқали унинг ягоналигидан, қудратли, доно ва меҳрибон эканлигидан хабардор булади. Б.нинг таъкидлашича, жуғрофий омил инсон ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Инсон танасининг ранги, ташқи қуриниши, табиий хоссалари ва хус-ятларидаги фарқ унинг келиб чиқишига алоқадор булибгина қолмасдан, балки турар жойлардаги тупроқ, сув, ҳаво, жойнинг фарқига ҳам боғлиқдир. Одамларнинг бир-бирлари б-н бирлашиши, жам-тнинг пайдо булиши моддий эҳтиёж натижасидир. Инсон ортиқча жисмоний куч ва қудратдан маҳрум эканлиги, унда уз-узини муҳофаза қилиш воситаларининг йуқлиги, блар томонидан ташкил этилган хуружларга дуч келиши окибатида уни химоя қиладиган ва эҳтиёжларини қондиришини таъминлай оладиган нарасага доимий зарурият сезади. Айнан шу зарурият уларни бирлашишга даъват этади. Кишиларнинг эҳтиёжлари кўп ва хилма-хилдир. Бунинг учун улар шаҳарлар қуришга эҳтиёж сезадилар, натижада жам-т вужудга келади. Ҳар бир

инсоннинг ҳақиқий баҳоси унинг узи қодир булган ҳунар, ишни виждонан юксак маҳорат б-н бажаришидир. Пул муомаласи меҳнатнинг айирбошлаши ривож б-н боғланган. Б.нинг фикрича, пуллар, жумладан, олтин, кумуш узича ҳеч қандай қадр-қимматга эга эмас. Улар махсулотларни алмаштириш жараёнидагина умумий мезон сифатида аҳамият касб этади, уз вазифасини бажаради. Пулдан ноурин фойдаланиш ёмон оқибатга олиб келадиган бойликлар яратди. Натижада пул зуравонликка, мажбурий меҳнатга олиб келди. Б.да ижт-й утопик қарашлар ҳам ривож топган, дейиш мумкин. Унинг идеалига кура, жам-тни бошқариш уз моҳиятига қараганда, амалдорлардан уз ҳузур-ҳаловатидан маълум муддат маҳрум булишни, зуравонлардан жабр курганларнинг ҳуқуқларини тиклаш, айбдорларни эса жазолашдан иборат булмоғи лозимлигини тақозо қилади. Унинг ҳикоя қилишига қараганда, Мағрибда жам-тни б.риш демократик тарзда олиб борилар экан. Жам-тни идора қилиш «юқори тоифа кишилари ва деҳқонлар» орасида навбатма-навбат амалга оширилар экан. Идора қилиш муддати тугагач, ҳукмдор масъулиятли вазифани соғ-саломат уз зиммасидан соқит қилганлигига атаб фуқароларга зиёфат берар, кишиларга совғалар ҳадя қилар экан. Одил ҳукмдорнинг асосий вазифаси юқори ва қуйи табақа вакиллари уртасида адолат урнатиш, кучли ва ожизлар уртасидаги тенгликни барқарор этишдан иборатдир. Ш.у. у Ҳиндистонда ҳукмрон булган табақачилик (кастачилик) тартибини қоралади. «Тенглик ҳукмронлик қилган жойда қайғу-алам ва очофатлик уз-узидан йуқ булиб кетади», деган юяни илгари сурди. Б.нинг таъкидлашича, жам-т ҳаётида деҳқончилик б-н банд аҳолининг урни алоҳида эътиборлидир. Ш.у. деҳқонлар ҳол-аҳволидан доимо хабардор булиб туриш, уларга ғамхурлик қилиш ҳукмдорнинг бош вазифаси булмоғи шартдир. Б.нинг ахлоқ-одобга оид ғоялари ҳам беҳад даражада қизиқарли ва фойдадан холи эмас. Шахснинг ахлоқи жам-т олдидаги бурчини сидқидиллик б-н бажаришига хизмат қилмоғи ло-

зим. Инсоннинг ташқи қиёфаси табиат инъомидир, уни узгартиришнинг имконияти йуқ. Бироқ, ахлоқий қиёфасини узгартириш инсоннинг уз қулида. Демак, уни ёмон хулқдан яхши фазилатлар томон айлантириш имкониятлари чексиз. Бунинг учун шахс уз хулқ-атвори, ҳистуйғулари устидан ҳукмрон булмоғи, руҳини тарбиялаб бориши, уни ахлоқий жарроҳлик воситасида даволаши, ахлоқ-одоб борасидаги китобларда таъкидланган усуллар б-н камчиликларидан қутулмоғи лозим. Ана шундагина, у ўзининг салбий одатларидан холи булиб, юксак ахлоқий фазилатлар соҳибига айланади.

БЕФАРҚЛИК — жам-тга, ҳаётга, атрофдаги одамлар ва ҳодисаларга нисбатан бирор бир қизиқиш ва аниқ маън-й-ҳиссий мун-тнинг намоён булмаслигини ифодалайдиган т. Б.ни узини қулда тутиб тура оладиган, вазминлик ҳолатидан фарқлаш лозим. Вазмин одам узини идора қила олиш ҳисобига қалбидаги тугёнларни босиб тура олади ва узининг мустаҳкам иродасини намоён қилади. Иродаси бақувват киши б-н бефарқ одам уртасидаги тафовутнинг мазмун-моҳияти, Б.нинг оқибатлари И.А. Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида атрофлича баён этилган: “Бу ҳаётда одам баъзан ўзини йўқотиб қўядиган ғоят мураккаб муаммоларга дуч келади. Кескин вазиятдан чиқишнинг иложи йўқдек туюладиган ҳолатлар бор. Шундай пайтда, ишда ва ҳаётда, жамиятда оғир савдоларга дуч келганда ким узининг йўлини йўқотмаслиги мумкин?” — “Уйлайманки, биринчи навбатда уз кучига ишонган, руҳий дунёси, маънавий олами бақувват булган одамгина бундай вазиятдан ёруғ юз билан чиқа олади. Маънавий бойлик шундай пайтда одамга катта куч ва мадад беради. Шу маънода, инсоннинг маънавияти юкеалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради, десак, янглишмаган буламиз. Ирода — бу аслида мустаҳкам ишонч демакдир. Иродаси бақувват одам узига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам уз зиммасига олишдан қўрқмайди. Шунинг учун ҳам юксак иродали ин-

сонга суяниш мумкин. Бундай кишилар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушгудек булса, лоқайд караб туролмайди. Ҳеч иккиланмасдан, ёнингизда туриб қулидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда энгишга ҳаракат қилади. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво караб, шунчаки кузатувчи булиб яшайдиган одамдан қурқиб керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди. Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум бўлади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб бўлмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш кайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради”. Бундай қусурларнинг хатарли жиҳати ҳам шунда. Шу боис б. купинча атрофдаги кишиларнинг норозилигига сабаб бўлади, бепарқ одам узгаларнинг ғамига, ташвишига шерик булолмагани учун аста-секин жам-тдан ажралиб қолиши мумкин.

БЕҒАМЛИК — бепарволик, лоқайдлик маъносини англатади. Бундай кишилар турмушда юзага келиши мумкин булган муаммоларнинг ечимини излашга интилмайдди, ҳамиша беғам, беташвиш яшашни кузлайди. Аммо юксак ахлоқли ва одобли инсон одамларга ва жам-тга нисбатан бепарво булиши, беғам булиши мумкин эмас. Б. кайфияти охир-оқибат теварак-атрофдагиларга, жам-тга моддий ва маън-й зарар келтириши, мавжуд муаммоларнинг янада кескинлашувига олиб келиши мумкин.

БЕҒАРАЗ(ЛИК) — 1) шахснинг маън-й қиёфасига хос хус-ят, камтарлик, бошқаларнинг ҳаётига аралашмаслик, узгалар мақсадларига ҳалал бермаслик, хус-ятларига, ҳасад, кура олмаслик, бахиллик, бузғунчилик, уғирлик, ғийбатчилик, манфаатпарастлик ва б. ш.к. ил-

латлардан хоилилик сифати; 2) бир инсон томонидан бошқа бир инсонга эзгу, холис ният б-н қилинадиган моддий, маън-й ёки бошқа бирор бир турдаги ёрдам, кумаги эвазига ҳеч қандай қайтимга умидвор булмаслиги, тама қилмаслигини билдирувчи т. Б. халқимиз тарихида азалдан муҳим аҳамият касб этиб келган. Энг кухна бебаҳо ёдгорлигимиз Авестода ифодаланган “Эзгу фикр, эзгу суз, эзгу амал” тамойилида Б. ғояси тажассум топган. Халқимиз орасида кенг тарқалган Ҳотамтой тимсолида ҳам Б. инсон фазилати намоён бўлади. Юртимизда яшаб, ижод этган куплаб алломаларнинг ҳаёт тарзи, Б.нинг ёрқин тимсолидир. Урта а.ларда жуда машҳур булган жавонмардлик тариқатида Б., саховатпешалик гоят муҳим мазмун касб этган. Б. ш-дек, гуруҳ, ташкилот, корхона, жам-т, давлат фаолиятида моддий ёки маън-й ёрдамга муҳтож кишиларга кумак бериш орқали намоён бўлади. Мас., мустақиллик йилларида мам-тимиз томонидан моддий қийинчиликларни бошидан кечираётган ёки табиий офатдан зарар курган қўшни республикаларга моддий ёрдам курсатиш, жаҳондаги турли давлатларга БМТ, ЮНЕСКО, АЙСЕСКО, Қизил ярим ой ва б. халқаро ташкилотлар, ш-дек, бошқа давлатлар томонидан моддий ва маън-й кумак уюштирилиши Б.ка мисол бўла олади. Шу маънода, Б.ни инсонлар ёки жам-тларга хос ижобий сифатларни яхлит ҳолда ифодалайдиган т. сифатида таърифлаш мумкин.

БЕҲБУДИЙ, Маҳмудхужа (1875–1919) — маърифатпарвар, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси. У янги замон узб. мад-тининг асосчиси: янги мактаб ғоясининг назарийгчиси ва амалиётчиси, узб. драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист. Ўз даври ижт-й-сиёсий ҳаётининг йирик намоёндаси сифатида мустақил республика ғоясининг яловбардорларидан саналади. Б. Самарқанд яқинидаги Бахшитела қишлоғида руҳоний оиласида туғилган. Отаси Бехбудхужа Солиҳхужа угли туркистонлик булиб, имом-хатиблик б-н шуғулланган. 1894 й.да ёш Б. ота-

сидан айрилади ва тоғаси қози Муҳаммад Сиддиқ тарбия ва қарамогида вояга етади. Тоғаси Мулла Одилдан араб тили илмини урганади. 18 ёшида қозихонада мирзолик қила бошлайди. Уз тиришқоқлиги туфайли қози, кейинчалик, муфтий даражасигача кутарилади. Ёш Б. дунёқарашининг шаклланишида Россия жадиличилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспиринскийнинг таъсири катта булган. 1893 й.да дастлабки янги усул мактабини очишга муваффақ булди. 1899—1900 й.ларда Б. ҳаж сафарига боради. Унинг ташаббус ва гайрати б-н 1903 й.да Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи, Ражабамин қишлоқларида янги усул мактаблари ташкил топди. Адиб бу мактаблар учун 1904—1909 йилларда “Рисолаи асбоби савод”, “Рисолаи жуғрофияи умроний”, “Рисолаи жуғрофияи Русий”, “Китобат ул-атфол” “Амалиёти ислом”, “Мухтасар тарихи ислом” каби дарслик ва уқув қўлланмалари ёзади. Б. 1903—1904 й.ларда Москва ва Петербургга боради, 1906 й.да Қозон, Уфа, Нижний Новгородда булади. Хус-н, у Нижний Новгородда 1906 й.нинг 23 августида Русия мусулмонларининг турмуш ва мад-ти муаммоларига багишланган қурултойда туркистонликлар гуруҳини бошқаради ва катта нутқ сузлайди. Б. маърифатни устириш учун мактаб-маориф соҳасидагина хизмат қилиб қолмасдан, драматургия ва матбуотни ҳам йўлга қўйди. Унинг “Падаркуш” (1913) асари узб. драмасынинг илк намунасидир. Муаллиф “Миллий фожиа” деб атаган 3 парда, 4 манзарали бу драма ҳажман ихчам, мазмунан ниҳоятда содда эди. Бу асар уқиманган боланинг бузуқ йўлларга кириб, уз отасини улдиргани, нодонлик ва жаҳолат панд бергани ҳақида ҳикоя қилади. “Падаркуш” дастлаб Самарқандда 1914 й.нинг 15 январидида саҳнага қўйилди. Авлонийнинг “Турон” театр труппаси томонидан Тошкентда 1914 й.нинг 27 февралда намоиш қилинади. Бой ролини А.Авлоний ижро этади. Уз маишатида урилиб, дунёни унутган миллатдошларга спектакль кучли таъсир курсатди. Халқнинг дунёқарашини, миллий онгининг юксалтиришида матбуотнинг урни ниҳоятда му-

ҳим эканини билган Б. 1913 й.дан матбуот ишлари шугуллана бошлайди. У “Самарқанд” газетаси ва “Ойна” журналинини нашр этишда бош-қош булади. Шу кезларда “Нашриёти Беҳбудия” номи б-н уз хусусий нашриётини очди. 1914 й.нинг 29 майида Б. иккинчи бор араб мам-тлари буйлаб саёҳат қилади. Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан гоят муҳим булиб, “Ойна” журналининг 1914 й. сонларида чоп этилади. “Ойна” журнали маърифат ва мад-т тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари, тарихига, тил-адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилди. Айниқса, тил масаласи муаллифнинг ҳамиша диққат марказида турган. Б. Миллатнинг тараққийси учун бир неча тил билишни шарт ҳисоблайди. Б.нинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодини жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У уз умри давомида юзлаб мақолалар ездди. Ўзининг миллат ва ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини мақола ва чиқишларида теран ифода этди. Ижт-й-сиёсий мавзудаги бу мақолаларнинг аксарияти узб. халқининг янги йуналишдаги миллий тафаккури шаклланишида, ҳаётга, турмушга янгича қарашлари туғилишида, ҳақ-ҳуқуқларини танишида катта аҳамиятга эга булди. “Туркистон идораси”, “Туркистонда мактаб жариди”, “Бухорода усули жадид”, “Ёшларга мурожаат”, “Эҳтиёжи миллат”, “Икки эмас, тўрт тил керак” каби публицистик мақолалари ана шундай хус-ятларга эга. Б.нинг ижт-й-фал-й қарашларида маърифатпарварлик ғоялари асосий урин тутади. Б. илму маърифат халқ оммаси томонидан узлаштириб олингандагина ижт-й тар-ётда ҳал қилувчи кучга айланади, деб фикр юри-тади. У миллат озодлигини маърифатпарварлик даражаси б-н боғлаб, маърифатни озодликка эришишининг ягона омили, деб ишонган. Миллат озод булиб, узининг мустақил давлатини урнатмагунча, ижт-й адолатни тиклаб булмайди деган хулосага келади. Беҳбудий истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зуравонликни рад этади. Унингча, зура-

вонлик ғайрихлоқий, бинобарин, ғайриинсонийдир. Беҳбудий истиқлол олишни Исмоил Гаспирали сингари муроса йулини танлаб, руслар ёрдамида маърифатга эришиш, маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқларни қулга киритиш, миллий хус-ятларни тиклашда деб билади. Ватан, мустақиллик тақдири ҳал қилинаётган 1917 йилнинг 16–23 апрелида Тошкентда булиб ўтган Туркистон мусулмонларининг улка қурултойида ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Миллатни узаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йулида бирлашишга, иттифоққа чақиради. Б. катта умид боғлаган “Туркистон мухторияти” яксон этилгач, миллатни, миллий тар-ётни инкор этган шурулар йули алдов ва зуравонликка асосланганлиги руйирост ошкор бўлди. Б. 1919 й.нинг баҳорида Шаҳрисабзда қулга олиниб, икки ойдан сунг, Қаршида зиндонга ташланади. Бир неча кундан сунг, ҳозиргача аниқ булмаган маълумотларга кўра Қарши беги Тоғайбекнинг буйруғи б-н зиндон яқинидаги “подшолик чорбоғи” да ўлдирилган. Шурулар ҳукумати амир қули б-н миллатнинг фидойи фарзандини маҳв этганлиги кейинги тадқиқотларда аён бўлмоқда.

БИДЪАТ (араб. янгилик) — анъанавий диний ақидаларга бирор янгилик киритилишини англатувчи т. Қадимда у динларнинг вужудга келиши ва тар-ёти жараёнида қўшилган урф-о. ва маросимлар, турли ўзгартиришлар киритиш. динни ислоҳ этиш ниқоби остида уни бузишга ҳаракат қилиш, диндорларни чалғитиш, туғри йулдан адаштириш тарзида тушунилган. Ҳоз. вақтда эски урф-о., расм-русум сифатида талқин этилади. Маълумки, ислом араб булмаган мам-тларга жорий этилганда, маҳаллий халқларнинг урф-о.лари, дунёқарашига муайян даражада мослаштирилган эди. Чунончи, аждодлар мазорларини зиёрат қилиш, дуои фотиҳа ўқиш савоб иш саналади. Аммо XX а.нинг сунгги чорагида авж олган ақидапараст оқимлар, мас., ваҳҳобийлик бундай амалларни Б. (гуноҳ) деб ҳисоблайди. Улар тасаввуф ва тариқатни,

умуман, улар назарида Қуръон ва Суннатга асосланмаган ҳар бир нарсани Б. деб билади. Бироқ диний уламолар исломга қувват берадиган, унинг маъ-р-й тақомилига хизмат қиладиган янгиликларни маъқуллаганлар. Шу асосда “жоиз янгилик” ва “ножоиз янгилик” т.лари келиб чиққан. Б. т.си диний фундаментализмнинг таянчларидан биридир.

“БИЗ КЕЛАЖАГИМИЗНИ ЎЗ ҚУЛИМИЗ БИЛАН ҚУРАМИЗ” — Президент И.А. Каримов асарларининг 7-жилди (Т., «Ўзбекистон», 1999 й.). Ушбу жилдга мам-тимиз раҳбарининг ЎзР Олий Мажлисининг сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари, халқ депутатлари вилоятлар Кенгашлари сессиялари ҳамда халқаро миқосда утказилган учрашувларда сўзлаган нутқлари урин олган. Китобдан жой олган нутқларда мам-т ички сиёсатининг узига хос тамойиллари, мам-тни ижт-й, иқт-й ривожлантириш стратегияси, турли соҳаларда амалга оширилаётган ислоҳотларни чуқурлаштириш ва жам-тни янгилаш, кишилар онги ва тафаккурини тубдан узгартириш борасидаги фаолиятнинг устувор йуналишлари, моҳияти ва мазкур йуналишларни муайян шароитларда рўёбга чиқаришнинг долзарб масалалари теран таҳлил қилиб берилган. Ш-дек, мам-тда утказилган турли маън-й, маъ-р-й ва мад-й анжуманлар, маросимларда сўзланган нутқлар, мам-т олимлари ва журналистлар б-н булган суҳбатлар, савол-жавоблар ҳам ушбу китобда жамланган. “Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин” деб номланган «Тафаккур» журнали Бош муҳаррирининг саволлари-га жавобларда мафқуранинг мазмун-моҳияти, инсоният тарихи ва жам-т ҳаётида тутган урни, собиқ Иттифоқ давридаги мафқуравий вазият, миллий мафқурамининг узига хос хус-ятлари, таълим-тарбия масаласи ҳамда Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг узига хос хус-ятлари ва аҳамияти ҳақида батафсил фикр юритилади. Тарихчи олимлар ва журналистлар б-н булиб ўтган “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” деб номланган суҳ-

батда мустақилликка эришганимиздан кейин халқимизнинг уз юрти, тили, мад-ти, қадриятлари, тарихини билишга, узлигини англашга қизиқишининг ортиб бориши, ҳар бир инсон қалбида уз авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, узи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, Ватанининг утмишини билишга маън-й эҳтиёжи туғилиши, ҳаққоний тарихни англашда нималарга эътибор бериш лозимлиги ва бунда зиёли-олимларимизнинг урни ва вазифалари хусусида ҳар томонлама чуқур фикр-мулоҳазалар баён этилган. Жумладан, суҳбатда узб. халқининг тарихий утмиши, узлиги, маъ-яти ҳақида сўз кетганда чуқур илмий асосга таянган таҳлил, ҳар қандай масалада аниқ ёндашувга таяниш, бу борада яхлит концепция яратилиши, узликни англаш тарихни билишдан бошланиши таъкидланади. Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи ва Аҳмад Фарғоний ҳайкалининг очилишига бағишланган маросимларда сузланган нутқларда буюк аждодларимиз руҳига, меросига эҳтиром изҳор этилган. Бундай зотлар ёқиб кетган илм машғали янгитдан порлай бошлаши, усиб келаётган ёш авлод таълим-тарбияси, уларнинг замонавий илғор билимларга эга булган ҳолда улуғ бобокалонларимиз меросига муносиб булишларини гаъминлаш давлат сиёсатининг устувор йуналиши экани, таълим-тарбия тизими махсус Миллий дастур асосида тубдан ислоҳ қилинаётгани қайд этилади. Китобдаги ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши 155-сессиясининг якунловчи мажлисида сузланган нутқда (1998 йил 6 ноябрь), ш-дек, Уз-н Президентига ЮНЕСКО медалини топшириш маросимида (1998 йил 6 ноябрда) сузланган нутқда, “Юксак маънавият – жамият тараққиётининг асоси” (Халқ депутатлари Навоий вилоят Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида сузланган нутқ, 1998 йил 11 ноябрь). “Ўзбек кураши – жаҳон майдонида” (Кураш буйича биринчи жаҳон чемпионатининг тантанали очилиш маросимидаги табрик сузи, 1999 йил 1 май), “Хотира чироги учмайди” (Хотира ва қадрлаш қунига бағишланган тантанали маросимдаги суз, 1999 йил 9 май)

каби маърузаларда ҳам миллий-маън-й меросимиз, буюк аждодларимиз томонидан илгари сурилган ҳаётбахш эзгу ғоялар, уларни урганиш ва ҳаётимизга жорий қилиш борасида амалга оширилаётган ва қилиниши лозим булган ишлар ҳақида суз боради.

“БИЗ ТАНЛАГАН ЙУЛ — ДЕМОКРАТИК ТАРАҚҚИЁТ ВА МАЪРИФИЙ ДУНЁ БИЛАН ҲАМКОРЛИК ЙУЛИ”

— Президент И.А. Каримов асарларининг 11-жилди (—Т., “Ўзбекистон”, 2003 й.). Китобда давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлис сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари, маҳаллий кенгашлар сессияларидаги нутқлари, қатор учрашувлардаги маъруза ва табриклари урин олган. Уларда республикамиз ички ва ташқи сиёсатининг устувор тамойиллари, хавфсизлик ва тинчликни сақлаш, демократик давлат ва фуқаролик жам-ти барпо этишда демократик тар-ёт ва маъ-й дунё б-н ҳамкорлик йулида дадил олға ҳаракат қилиш ҳамда туб иқт-й, сиёсий ва маън-й ислоҳотларни амалга ошириш борасидаги долзарб вазифалар атрофлича таҳлил қилинган. Қайд этилган маъруза ва нутқларнинг учта муҳим жиҳатига эътибор қаратиш лозим. Биринчиси, Уз-н-да фуқаролик жам-ти ва демократик давлат қуришнинг ҳуқуқий асосларини янада такомиллаштириш, иккинчиси, ички сиёсатимизнинг устувор жиҳатлари — ижт-й-иқт-й, маън-й-маъ-й ишларни изчиллик б-н давом эттириш, учинчиси, маъ-й дунё б-н ижт-й, иқт-й, хавфсизлик борасида ҳамкорлик қилишдир. “Ўзбекистонда демократик узгаришларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий йуналишлари” номли маърузада мустақилликка қадар ижт-й-сиёсий, маън-й ҳаётимиздаги аҳвол, истиқдолга эришганимиздан кейинги амалий ишлар, уларнинг мазмуни, айниқса, маън-й қадриятларга булган эътибор ҳақида суз боради. Зеро, мустақиллик уз тақдиримизга эгалик қилиш ҳуқуқи, бой маън-й қадриятлар ва миллий анъаналарга таянган ҳолда яшаш, ана шу бебаҳо меросни асраб-авай-

лаб, уни келгуси авлодларга янада бойитган ҳолда етказишдир. Асарда давлат ва жам-т қурилиши жараёнидаги янги-ланишлар, ислоҳотлар ҳамда уларнинг устувор вазифалари тадқиқ этилган. Ш-дек, Конституция қабул қилинганининг 10 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сузланган “Ҳаётимизнинг, тараққиётимизнинг ҳуқуқий асоси” номли маърузада ҳам Асосий қонунимизнинг давлат ва жам-т ҳаётидаги урни, одамлар онгида қонунга булган ҳурмат ҳиссининг ортиб бораётгани, уларда юксак ҳуқуқий тафаккурни шакллантириш, “Қарияларни қадрлаш йили” яқунлари, бу борада амалга оширилган ишлар таҳлили ҳамда “Обод маҳалла йили” да амалга оширилиши лозим булган ишлар ҳақидаги мулоҳазалар уз ифодасини топган. Юксак маън-й-ахлоқий қадриятлар ва миллий анъаналарни ҳаётга жорий этиш масаласининг Асосий қонунимизда мустаҳкамлаб қуйилиши жам-тимизни янгилаш ҳамда жаҳон ҳамжам-ти б-н интеграциялашувга интилаётган мам-тимизнинг янги тафаккурини шакллантиришга хизмат қилмоқда. Китобга киритилган “Ислоҳотлар стратегияси — мам-тимиз иқт-й салоҳиятини юксалтиришдир”, “2003 йилнинг биринчи ярмида мам-тимиз иқтисодиёти ҳамда ижт-й соҳани ривожлантириш яқунлари ва бу соҳаларда энг муҳим устувор йуналишлар буйича амалга оширилаётган чора-тадбирлар ҳақида” каби маърузаларда мам-тимизда амалга оширилаётган ижт-й-иқт-й ислоҳотлар, уларнинг амалий натижаси, кишилар турмуш тарзи ва онгининг ўзгариши, ижт-й секторни кучайтириш, улар юзасидан чиқарилган фармон ва қарорларнинг ижроси ҳамда бу борада ҳал қилиниши лозим булган долзарб масалаларга оид қимматли тавсия ва ҳулосалар берилган.

“БИЗДАН ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН ҚОЛСИН” — Президент И.А.Каримов асарларининг 2-жилди (—Т., “Ўбекистон”, 1996 й.). Ушбу китобда республикада туб ислоҳотларни жадаллаштириш, хусусий мулкни ҳамда тадбиркорлар манфаатларини ҳимоя қилиш, янгилашиш жараёнига

тусиқ булаётган мураккабликларни бар-тараф этиш йуллари, Уз-н ташқи сиёсатининг устувор йуналишлари, маън-й-ахлоқий тарбия, бу уринда зиёлилар олдида турган муҳим вазифалар хусусида қимматли фикр-мулоҳазалар баён этилган. “Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йуналишлари” мавзуида (УзР Олий Кенгаши ХН сессияси, 1993 йил 2 сентябрь) сузланган нутқда таълим ва мад-тни ривожлантириш ҳамда ислоҳ қилиш, ақлий ва маън-й салоҳиятни мустаҳкамлаш, аҳолини ижт-й ҳимоя қилиш каби масалалар стратегик мақсадлар сифатида эътироф этилади. Яъни чуқур иқт-й ислоҳотларни амалга ошириш, бозор иқтисодиётига утиш муваффақияти, аввало, кадрлар салоҳияти, уларнинг касбий тайёргарлиги, ақлий ва мад-й савияси юксаклигини таъминлашга боғлиқ экани уқтирилади. Ушбу жилддан урин олган асарлар миллий ғоянинг наз-й манбалари таҳлил этилган талай нутқ ва маърузаларни узида мужассам этгани б-н ҳам ғоят қимматлидир. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Илму фан мамлакат тараққиётига хизмат қилсин” каби асарлар, ш-дек, Юртбошимизнинг БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясида сузлаган маърузалари, айниқса, аҳамиятлидир. “Биздан озод ва обод Ватан қолсин” асарида истиқлол туфайли мам-тимизда мад-т ва фан равнақига берилаётган эътибор, хус-н, бунёд этилаётган мад-т, санъат, маърифат уюқчалари, куплаб маиший бинолар қад кутараётгани таъкидланиб, халқимизга азалдан хос булган бунёдкорлик — авлоддан авлодга утиб келаётган гузал фазилят экани айтилади. Жумладан, Ватанимиз пойтахтида бунёд этилган муҳташам “Туркистон” саройи ана шулардан бири булиб, бу каби обидалар юрт шаъни ва шуҳрати учун қурашувчи, истиқлолни ҳамма нарсадан муқаддас биладиган соғлом авлодни тарбия этувчи масканга айланиши таъкидланади. Боболар меросидан куч олувчи миллий ғоя эзгу ниятларни амалга оширишда халқни руҳлантирадиган куч-қувват манбаи, бу ғоялар тизимининг бош ғояси — озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт барпо этиш экани уқтирилади. “Илму фан

тараққийётга хизмат қилсин” асарида Юрт-бошимиз Ўз-н ФАнинг 50 йиллиги мун-ти б-н булиб утган учрашувда ана шу миллий ғояни шакллантиришда фан ва илмий муассасалар алоҳида урин тутишини эътироф этади. Улар бу борада турли илм. тад.ни амалга ошириши, миллий ғоянинг асосларини ҳар томонлама урганиши, мафкуравий таҳдидларга қарши изчил кураш чораларини таклиф этиши лозимлиги баён қилинади. “Улуғбек руҳи барҳаёт” (Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишлаб утказилган тантанали маросимда сузланган нутқ (1994 йил 15 октябрь), Конституциямизнинг 1 ва 2 йиллигига бағишланган “Буюк келажагимиз ҳуқуқий кафолати” 1993 йил 7 декабрь, “Асосий Қонунимиз тантанаси” (1994 йил 7 декабрь) нутқлар) каби маърузаларда миллий меросга мун-т, анъаналарга садоқат, унинг ҳуқуқий кафолатларини яратиш масалалари атрофлича муҳокама этилиб, қимматли мулоҳазалар билдирилган. Ушбу жилда киритилган БМТ Бош Ассамблеяси 48-сессиясидаги маърузада ҳам узб. халқининг жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қушган буюк аждодлар авлоди экани, боболар қолдирган меросдан ифтихор туйғуси таъкидланади. Ушбу маъруза Ўз-н ташқи сиёсатида муҳим таклифларни баён этгани б-н ҳам тарихий аҳамият касб этади. Хус-н, унда Афғонистонда давом этаётган сиёсий мижоз дунё олдида жиддий муаммо экани, Ўз-н экстремизм, террорчилик, ҳар қандай куринишдаги диний фанатизм ва ақида-парастликни қатъиян қоралаши, М.О. минтақасида кимёвий ва бактериологик қуролнинг тарқатилиши устидан халқаро назорат ўрнатиш зарурлиги, М.О.да нарқобизнесга қарши БМТнинг минтақавий Комиссиясини тузиш, ш-дек, Орол денгизи фалокати буйича махсус комиссия ташкил этиш буйича таклифлар берилган. Асарда истиқлол даврида одамлар руҳиятини узгартириш борасидаги ҳаракатлар ижобий самара бераётгани, улар аста-секин боқимандалик кайфиятидан халос булаётгани, бу ҳол, айниқса, ёшлар орасида яққол кузатилаётганидан мамнунлик ифода этилади.

БИЗНЕС МАЪНАВИЯТИ — кейинги йилларда маъ-ят соҳасига кириб келган, бизнес б-н шуғулланидиган кишиларнинг бутун умри давомида кучига куч қушишга, ақл, идрок ва заковатини кенгайтириб, мустақамлашга хизмат қиладиган т. Маъ-ят ва маън-й бойликлар давлат, ташкилот, фирма, корхона ва бизнесменнинг бебаҳо хазинаси ҳамда тар-ётманбаидир. Бизнес соҳасида маън-й-ахлоқий меъёрларни унчалик менсимайдиган баъзи тадбиркорлар купроқ муваффақиятга эришаман деб уйлайди. Уларнинг назарида агар ахлоқий тамойилларга риоя қилинмаса, ютуқ ёки фойдани тезроқ қулга киритиш мумкин. Мас., мижозларни ёки шерикларни алдаган бизнесмен ҳалол тадбиркорга қараганда купроқ фойда куриши мумкин. Лекин бу фойда қисқа муддатли, бир ёки икки маротабалик булиб, ҳар доим ҳам шу йул б-н фойда куриб булмайди. Мижозлар ва шериклар бундай бизнесмен томонидан бир-икки марта алдангандан кейин у б-н алоқани узади. Бу эса охир-оқибат унинг банкротликка учрашига сабаб булади. Бундан ташқари, бозор мун-тлари ривожланиб борган сари фирибгар ва алдоқчиларнинг имкониятлари камайиб боради. Чунки ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида истеъмолчиларнинг эҳтиёжлари кучли ҳимоя қилинади, ошкоралик таъминланади. Бу ҳолатлар эса фирибгарлар ва алдоқчилар, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг имкониятини чеклаб қуяди. Иккинчи томондан, бозор мун-тларининг юқори даражада рив-ши учун жам-тдаги ахлоқий мун-тлар муайян даражада ривожланган булиши керак. Маън-й мун-тлар куп қиррали ва мураккаб ҳодиса. Ана шу мураккаб тизимнинг иқт-й мун-тлар б-н бевосита алоқадор бўлган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, адолат, виждонлилик каби жиҳатлари бозор мун-тларининг рив-ш даражасига бевосита таъсир кўрсатади. Бизнес ахлоқи маъ-яти унинг таркибий қисми булиши б-н бир вақтда унинг ҳосиласи ҳамдир. Маъ-ят инсон тафаккури, ақл-заковати, бутун фаолиятини тиз-

гинлаб турувчи ҳодисадир. Инсон ақли қанчалик утқир ва қудратли булмасин, унинг маъ-яти тубан булса, бу ақл ва заковат вайронкор кучга айланади. Вайронкор куч эса шахснинг атрофидагиларга, жам-тга, оиласи ва узига ҳам катта зарар етказади. Соғлом маъ-ят ва унинг таркибидаги умуминсоний қадриятлар инсон ақл-заковати, куч-қудратини бунёдкорлик сари йуналтиради. Юксак маъ-ят ва инсоний ахлоқнинг шу жиҳатлари Б.м. ва хулқида мужассамлашган тақдирдагина у бизнесменнинг узига ҳам, фаолият соҳасининг ривожига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

БИЛИМ — ижт-й-тарихий, амалиётда текширилган ва мантиқан тасдиқланган, воқеликни билиш жараёнида эришилган натижа; шу воқеликни инсон онгида тасаввурлар, т.лар, муҳокама ва наз-ялар орқали ифодаланган инъикоси; кишиларнинг табиат ва жам-т ҳодисалари ҳақида тўплаган маълумотлари; воқеликнинг инсон тафаккурида акс этиши. Воқелик ҳақидаги билган маълумотларимиз Б. даражасига кўтарилиши учун биринчидан, маълумотларнинг воқеликка мутаносиблиги; иккинчидан, етарли даражада ишонарли бўлиши; учинчидан, далиллар б-н асослангани ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ана шу шартларнинг уйғунлиги мавжуд маълумотларни Б. даражасига олиб чиқади. Инсон ижт-й тар-ёт жараёнида билмасликдан билишга, мавҳум Б.лардан мукамал ва аниқ Б.лар ҳосил қилиш томон боради. Кишининг моддий дунё тўғрисидаги Б.и нисбийдир, у узлуксиз ривожланиб, бойиб боради. Б. кундалик тажриба, кузатиш орқали тупланади. Б.ларни тадқиқ этувчи таълимот — эпистемологияда Б.нинг перцептив (ҳиссий), ҳаётгий ва илмий Б. шакллари ажратиб кўрсатилади. Илмий адабиётда Б.ларнинг илмий ва илмдан ташқари шакллари ҳам фарқ қилинади. Илм доирасидан ташқари Б.ларга мад-т, адабиёт, санъат, мифология, дин ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар киради. Одатдаги фан соҳаларида тадқиқ этиладиган Б.лар экзотерик (кузга таш-

ланувчан) Б.лар деб аталса, астрология, ва ш.к. соҳаларга оид Б.лар эзотерик (пинҳоний) Б.лар дейилади. Экзотерик Б.лар илм-фан қоидаларига зид келмайдиган булса, эзотерик Б.лар бундай қоидаларга зид келиши ҳам мумкин.

БИЛИШ — маън-й-руҳий ҳодиса, инсоннинг оламни англаш қобилияти, сараланган, тартибга солинган, муайян усул (метод) ёрдамида олинган, маълум мезонларга (меъёрларга) мувофиқ тартибга солинган, ижт-й аҳамиятга эга булган, одамлар ва бутун жам-т томонидан айнан Б. сифатида тан олинадиган ахборот. Мазкур мезонларга биноан Б.ни унинг амал қилиш даражасига кура икки турга ажратиш мумкин: кундалик ёки одатдаги ва махсус (илмий, диний, фал-й ва б.) Б. Ш-дек, турли соҳаларда намоён бўладиган касбий ва амалий Б. ҳам мавжуд. Бундан ташқари, шахсга доир Б., ақлий Б., ҳиссий Б. каби Б. шаклларини ажратиш мумкин. Фал. доирасида эпистемология ва гносеология, фанлараро даражада — фаншунослик, муайян фанларга доир Б. доирасида — Б. социологияси кабилар мустақил фан соҳаларига айланган. Шу маънода, ҳоз. даврда Б. усул ва услублари тўғрисидаги соҳа — методология ҳам алоҳида мустақил йўналишга айланмоқда. Бугунги кунда мистик Б., “окулт” Б., “парапсихологик” Б. ва ҳ.к.ларга Б.нинг алоҳида турлари сифатида қарала бошланди. Аслини олганда, буларнинг барчаси инсон маън-й оламининг серқирралиги, унда турли-туман жиҳатлар мавжудлигидан далолат беради.

БИОЭТИКА — маъ-ят соҳасидаги илм-фан йўналишларидан бири; ҳоз. замон ахлоқшунослигининг муҳим соҳаси. Б.да инсон ҳаёти энг олий ахлоқий қадрият сифатида талқин этилади, инсонлар ва шахслараро мун-тларнинг маън-й-ахлоқий омили, деб қаралади. Инсоннинг табиат б-н узлуксиз алоқасини ахлоқий тамойиллар асосида таҳлил этиш асосида, табиатни муҳофаза қилиш масъулияти Б.нинг мад-й негизини ташкил этади. Б., ижт-й масалалар б-н бир қаторда, қадриятлар муаммосини ҳам қамраб ола-

ди. Б. нинг мақсадларидан бири — инсон хатти-ҳаракати, онги, руҳияти ва ирсиятини узгартириш мақсадида утказилаётган тадқиқотларни чеклаш мезонларини ишлаб чиқишдан иборат. Б.га тааллуқли муаммоларнинг турли жиҳатлари файласуфлар, ҳуқуқшунослар, социологлар, тиббиёт ходимлари ва ижт-й ахлоқшунослар илмий изланишларида уз ифодасини топмоқда. Б. муаммосининг долзарблашуви илмий-техника тар-ёти, биогенетика, ирсият технологияси ва ген инженериясининг рив-ши б-н боғлиқ булиб, табиий муҳитни муайян мақсадга мос равишда узгартириш имконияти яратилмоқда. Табиий эволюция жараёнлари миллион йиллар мобайнида кечган булса, эндиликда инсон учун бу жараёнларни кескин жадаллаштириш имкони туғилди. Мас., ирсият технологияси ва биотехнология усуллари воситасида ирсиятни узгартириш, тирик мавжудотлар, янги организмлар, биологик роботлар яратиш масалалари илгари сурилмоқда. Бу ҳол инсоннинг яшаб қолиши ва истиқболи б-н боғлиқ талай муаммоларни келтириб чиқармоқда. Шу боис ирсиятга қандай ахлоқий мезонлар, мақсад-муддаолар, қайси қадриятларга таянган ҳолда ёндашиш масаласи тобора долзарб аҳамият касб этмоқда.

БИР ЁҚЛАМА ТАФАККУР — тафаккурнинг чеклангани, унинг воқеликни тўлиқ ва холисона ифода эта олмаслигини англатувчи т. Б.ё.т. моҳиятига кура, инсон, жам-т ва ижт-й воқеликда юз бераётган узгаришлар, воқеа-ҳодисаларни асл ҳолича акс эттирмаслик, уни бузиб талқин этиш ёки аксинча, бурттириб кўрсатиш шаклларида намоён булади. Б.ё.т. инсон маъ-ятининг чекланган маҳсули ҳамдир. Зеро, инсон тафаккурга эга мавжудот сифатида дунёни нафақат англаши, балки уни туғри талқин этиши орқалигина фаолият юритиши мумкин. Шу маънода, Б.ё.т.га эга булган кишининг маън-й қиёфаси, инсонларга, оилага, жам-тга нисбатан мун-ти адоват, ётсираш ёки бефарқлик касб этиши мумкин. Б.ё.т. жам-тнинг маълум тарихий даври

(жам-т тар-ётининг аграр, сансатлашган, индустриал, ахборотлашган даврлари), мавжуд ижт-й тузум (ибтидоий, қулдорлик, феодал, капиталистик, коммунистик), ижт-й замон ва макон хус-ятлари б-н ҳам узвий боғлиқдир. Мас., кишиларнинг собиқ тоталитар тузумдаги тафаккури ва ҳоз. мустақиллик давридаги дунёқараши ёки XIX а.даги дунёни англаши ва бугунги тобора глобаллашиб бораётган ахборот а.идаги фикрлаш тарзи уртасида катта фарқ бор. Б.ё.т. ижт-й воқелик булиши б-н бирга индивидуал хус-ятга ҳам эга, яъни алоҳида олинган инсоннинг қарашлари ва тафаккур тарзида ҳам у ёрқин намоён булади. Бунда инсоннинг ижт-й келиб чиқиши, жам-тнинг муайян табақасига мансублиги, оилавий шароити, фаолияти, турмуш тарзи, маълумот даражаси, мад-й қадриятларга мун-ти, дўстлари, яшаш даражаси ва сифати каби омиллар муҳим аҳамият касб этади. Азалдан Шарқ мутафаккирлари томонидан инсоннинг Б.ё.т.ини таълим-тарбия, камолот сари интилиш. уқиш, изланиш орқали бартараф этиш мумкинлиги таъкидланади. Мас., Абу Наср Форобий (“Фозил одамлар шаҳри”), Абу Али ибн Сино (“Тиб қонунлари”), Фаззолий (“Кимёи саодат”), Алишер Навоий (“Маҳбуб ул-қулуб”) инсон тафаккурини ривожлантиришда нафақат наз-й билим, тажриба ва куникмаларни шакллантириш, балки машқ қилиш орқали хотирани чархлаш, оғзаки ва ёзма нутқни устириш, қироат ва ҳ.к. ҳам беқиёс аҳамият касб этишини уқтирганлар. Мустақиллик даврида баркамол авлодни вояга етказиш мақсадида таълим тизимини ислоҳ қилиш борасида амалга оширилатган узгаришлар эркин фикрга эга булган комил инсонларни тарбиялашда катта аҳамиятга эга. Президентимиз таъкидлаганидек, “Фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга булган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш — таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси булиши лозим”. Бугунги кун тафаккури даъватларига, ҳар қайси халқнинг тилида ва дилида булган кўпдан-кўп савол-

ларга тўлақонли жавоб бериш, замоннинг асосий хусусиятлари, башариятнинг рив-ш тамойилларини узида яққол акс эттириши, энг устувор тенденцияларни ҳар томонлама ёритиши, таҳлил қила билиши зарур. Бу эса эски тузум асорати булмиш Б.ё.т.ни тулиқ бартараф этиш, ижт-й-сиёсий тафаккур ривожини янги босқичга олиб чиқишни талаб этади.

БИРДАМЛИК — кишиларнинг муайян ғояда яқдиллиги, маълум бир фаолиятни амалга ошириш жараёнида ҳосил буладиган маън-й яқинликни англатувчи т. Б. бир гуруҳ кишилар маълумоти, меҳнати, малакаси, касбий маҳорати ва фаолият куникмаларининг узаро мутаносиблигидир. Жам-т учун, умуман кўпчилик учун фойдали булган, яъни унум, рағбат, фаровонлик келтирувчи омилларнинг барчаси ҳам Б. тамойилига мос келавермайди. Бунда кишилар фаолият жараёнида умумий Б.га келишлари шарт ҳисобланади. Ш-дек, ижт-й Б.нинг қадри фақатгина моддий неъматлар б-н улчанмайди, балки маън-й эҳтиёжларнинг қондирилишида ҳам унинг аҳамияти беқиёсдир. Кенг маънода, ижт-й н.назардан қаралганда уз вақтида солиқлар тулаш ёки Ватанни ҳимоя қилиш, касаба уюшмалар фаолияти соҳаларида ҳам тенглик ва ижт-й меъёрларга риоя этиш талаб этилади. Б. айрим ҳолларда ижт-й адолатнинг эквиваленти сифатида қонун-қоидаларга риоя қилиш, муайян ғоя ва режалар бошида узаро келишув ва илиқ мун-тлар замирига қурилади. Б.нинг жам-тшунослик фанида урганиладиган қоидалари бозор иқтисодиётига эга булган барча демократик жам-тларда кенг тарқалган. Б. қоидалари ҳаётга қанчалик мустаҳкам жорий этилса, фуқаролик жам-тининг иқт-й пойдевори шунчалик мустаҳкам булади. Б. ижт-й барқарорликнинг зарурий асоси ҳисобланади. Б. шакл, қоида ва меъёрларининг ҳаётга тобора кенгроқ жорий этилиши инсон манфаатларини уйғунлаштириш, фуқаролик жам-тини шакллантиришга кумаклашади. Зеро, Б. демократик жам-тда мувозанатни таъминловчи муҳим механизм булгани сабабли ҳам фуқаро-

лик жам-тини барпо этиш жараёнлари бу қадриятга тула-туқис таяниши табиийдир. Тадрижий ва барқарор рив-ш йулига кирган жам-тда ижт-й Б.га тулароқ эришилади. Гарчи, Б. нисбий т. булиб, барча учун бир хил булмаса-да, демократик жам-тда уни амалга оширишнинг қатъий қоида ва меъёрлари таъминланади, Б.нинг узи жам-т ҳаётининг муҳим меъёрига айланади. Ўз-нда Б. умумий яқдилликни қарор топтириш ва жам-тнинг янги сиёсий тизимини шакллантиришдан иборат ислохотларни амалга оширишнинг муҳим шarti сифатида урта қатламнинг вужудга келиши, унинг демократик қадриятлар учун муҳим ижт-й асосга айланиши, шу тариқа жам-тнинг бойлар ва камбағалларга кескин ажралиб қолишининг олдини олишга ҳам хизмат қилади. Халқимизнинг тарихан шакланган қадриятларига кура, ижт-й Б. моддий фаровонлик ва маън-й бойлик уйғунлигини талаб этади. Бу эса, уз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини руёбга чиқариш, мулкка эгалик ҳиссини мустаҳкам қарор топтириш, барча фуқароларнинг уз имкониятлари ва қобилиятларини тулиқ намоён қилиши, инсонлар манфаатлари уйғунлигини таъминлаш каби муҳим демократик қадриятларга асосланади. Жам-тимизда Б.ни мустаҳкамлашда давлат, нодавлат ноижорат ташкилотлар, сиёсий партиялар, фуқароларнинг узини-узи бошқариш органларининг демократик тартиб-оғ, қонунчилик муҳитини жорий этишдаги яқин ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (БМТ) — 1945 йилда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун тузилган, миллатларнинг умумманфаатини ифода этадиган, дунё давлатларининг узаро ҳамкорлик алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қиладиган энг нуфузли халқаро ташкилот. БМТнинг мақсади — халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, бунинг учун тинчликни бузувчиларга қарши биргаликда чоралар куриш; халқларнинг тенг ҳуқуқлиги ва уз тақдирини узи белги-

таш тамойили асосида барча миллатлар ортасида дустана мун-тларни шакллантириш ва ривожлантириш; иқт-й, ижт-й, мад-й ва инсоний характердаги халқаро муаммоларни ҳал этишда ҳамкорликни амалга ошириш. БМТ қароргоҳи — Нью-Йоркда, Женевада эса БМТнинг Европа бўлими жойлашган. БМТнинг инсон ҳуқуқлари буйича комиссияси БМТ иқт-й-ижт-й Кенгашининг ёрдамчи органи бўлиб, унинг таркибига 1946 йилнинг 15 февралда тузилган иқт-й-ижт-й Кенгаш сессиясида 3 йил муддатга сайланадиган вакиллар қиради. Комиссия фаолияти БМТ Низоми тамойилларига қатъий амал қилиш асосида инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, бу борадаги саъй-ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш мақсадида давлатлараро ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ва мустақкамлашга йўналтирилган. Унинг фаолиятига БМТ иқт-й-ижт-й Кенгаши ва Бош Ассамблеясига инсон ҳуқуқлари ҳимояси масалалари буйича тавсиялар ва маърузалар тақдим этиш, ш-дек, шу соҳага оид Халқаро конвенциялар лойиҳаларини тайёрлаш қиради.

БИХЕВИОРИЗМ (инг. behaviour — хулқ) — 1) психология фани доирасида ривожланаётган илмий йўналишлардан бири. Унинг тадқиқот предмети кузатиш мумкин булган хатти-ҳаракат, фаолиятни урганишдан иборат; 2) ҳайвонлар хатти-ҳаракатини урганиш асосида уларни инсонни тадқиқ этиш ва фаолиятини бошқариш соҳасида қўллашга таянган ёндашув. Б. га XIX а. охири ва XX а. бошида америкалик олим Э. Торндайк томонидан асос солинган. Фал-й асоси — *прагматизм*. Б. вакиллари амалий психология ва унинг интроспектив (узини узи кузатиш) услубига қарши чиқиб, эмпирикларни субъективизмда айблайди. Бихевиористлар назарида, психология фал.га эмас, балки табиатшунослик фанларига таяниб кузатиш, эксперимент утказиши, субъектив услубдан объектив услубга суяниши лозим. Б. тирик мавжудотлар руҳий дунёсини урганиш бевосита ҳиссий органлар ёрдами б-н акс эттириладиган

нарса ва ҳодисаларга йўналтирилиши керак, деган ғояни илгари суради. Б. наз-ясига кура, психология фанининг предмети психикани эмас, балки инсон ва ҳайвонлар хатти-ҳаракатини урганишга йўналтирилмоғи лозим. Б. вакилларининг фикрича, психологиянинг бош вазифаси фақат ташқи таъсир б-н унга қайтариладиган реакциялар ортидаги боғланишларни аниқлашдан иборатдир. Б.нинг маъятга зид жиҳати шундаки, у онгнинг инсон хулқида тутган урни ва уни илмий жиҳатдан урганиш мумкинлигини инкор этади. Утган а.нинг бошларида Б. тамойил ва усуллари педагогика соҳасида, хус-н, болаларни тарбиялашда кенг қўлланган. Ҳоз. вақтда айрим Ғарб мам-тларда руҳий хаста кишиларни даволашда фойдаланилмоқда.

БОБУР, Заҳириддин Муҳаммад (1483—1530) — узб. халқининг йирик мутафаккири, давлат арбоби, узб. мумтоз адабиётининг кузга қуринган вакили, тарихчи олим, шоир ва таржимондир. У теурийлар авлодидан бўлиб, Ҳиндистонда «Буюк муғуллар империяси» деб ном олган давлатнинг асосчиси ҳисобланади. Б. Андижонда туғилди. Болалик йиллари шу ерда утди. Унинг отаси Умар Шайх теурийлар сулоласига мансуб бўлиб, уша даврда Фарғона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Б. сарой муҳитида тарбияланди, ёшлигиданоқ, илм-фанга меҳр қўйди, айниқса, адабиёт ва тарих б-н қизиқа бошлади. Отаси Умар Шайх вафотидан кейин Б. 12 ёшда тахтга утириб, давлатни бошқариш б-н машғул булди. Б. яшаган давр мураккаб воқеаларга бой бўлиб, тахт учун кураш авжга чиққан эди. У давлатни марказлаштириш ва кучли империя тузиш мақсадида Самарқандга юриш қилади ва бир неча уринишлардан сунг 1496 йилда Самарқандни эгаллайди. Орадан 100 кун утиб шаҳарни ташлаб, Андижонга — унга қарши қутарилган галаённи бостириш учун кетишга мажбур булади. Б. Андижонни қўлга киритиш учун катта куч сарфлаб 2 йилдан кейингина уни эгаллайди. Кейин яна Самарқандга юриш қилади ва иккинчи марта ишғол қилади. Лекин бу вақтда, яъни 1500 йилда

Самарқандга Шайбонийхон катта куч б-н бостириб киради. Натижада Б. аскарлари б-н Самарқандни ташлаб чикиб кетишга мажбур булади. Б. Самарқандни эгаллаш учун яна бир неча бор ҳаракат қилиб, Шайбонийхон б-н жанг қилади, лекин истаган натижага эриша олмайди. Охири 1504 йилда у 300 дан ортиқ навқари б-н Кобулга қараб йул олади. XVI а. бошларида Афғонистон тарқоқ эди. Б. турк ва афғон қабилаларини узига буйсундириб, Кобул, Ғазни шаҳарларини қўлга киритади, 1508 йилда узини шу ернинг ҳоқими деб эълон қилади. Умуман, Б. Афғонистонда 1504 йилдан 1526 йилгача подшоҳлик қилди. Шу давр ичида тарқоқ қабилаларни бирлаштирди, мам-тни иқт-й ва сиёсий жиҳатдан мустақамлади. У доимо кучли, марказлашган давлат тузиш орзусида булди. Б. мам-т ободончилиги, илм-фан ривожига катта эътибор берди, узи ҳам рубоий ва ғазаллар битди. Афғонистоннинг хужалиги ва мад-тига катта эътибор берди, ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йул, кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди. Бухоро олуси, найшакар ва б. хил дарахт кучатларини келтириб эктирди. Б. маҳаллий аҳолининг диний эътиқодларига, урф-о.ларига эркинлик берди, ерли амалдорларни иззат-хурмат қилди. Булар Б.нинг шон-шухратини ошириб юборди. Б. узининг тобора мустақамланиб бораётган давлатини кенгайтириш мақсадида 1526 йилда Деҳли томон юриш қилади. У 1526 йил 21 апрелда Панипат жангида Деҳли султони Иброҳим Лудий бошчилик қилган армияни енгиб, Деҳлини эгаллайди. Б.нинг Ҳиндистондаги кейинги фаолияти, унинг иқтисодиёт, мад-т, илм-фан, маърифатпарварлик соҳасида қилган ишлари Ҳиндистон тарихида катта роль уйнади. Б. бу ерда марказлашган кучли давлат барпо қилди. Унинг даврида Ҳиндистоннинг қўшни мам-тлар, хус-н, Россия ва Ў.О. б-н алоқаси кучайди. У мам-т ободончилигига катта эътибор берди, шаҳарларни ривожлантирди, ирригация иншоотлари қурдирди, боғлар барпо қилди. Б. илм-фанни ривожлантиришга, олим ва шоирларга ҳомийлик қилишга интилди.

У 1530 йилда Аграда вафот қилди. Кейинчалик унинг хоқи Кобулга келтирилиб, дафн этилди. Б. узб. адабиёти, тарих, география, фал. фанларига улкан ҳисса қўшган мутафаккир. Уни бутун жаҳонга танитган асари «Бобурнома»дир. «Бобурнома» жуда қимматли адабий-тарихий асар булиб, у XV а. охири XVI а.нинг 30-йилларигача булган мураккаб тарихий даврни уз ичига олади. Б. ушбу асарда Мовароуннаҳр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистонда руй берган сиёсий воқеаларга батафсил тўхталлади. Унда узаро урушлар, тахт учун курашлар, халқ аҳволининг ёмонлашуви ва б. воқеалар баён қилинади. Асарда, ш-дек, Б. Андижон, Самарқанд, Кобул ва Деҳлидаги уз фаолиятига ҳам тўхталлади. Бундан ташқари, Б. аруз вазни ва қофияга бағишланган «Муфассал» номли асар ёзган, ҳуқуқшуносликка оид унинг «Мубаййин» рисоласи ҳам маълум, мусиқага бағишланган «Мусиқа илми» номли китоб ҳам битган. Ш-дек, Б. Хужа Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форс-тожик тилидан узб. тилига таржима қилган. Б. узининг лирик асарлари б-н машҳур булиб, у газал, рубоий, маснавий ва б. шеърларида уз утмишдошлари Умар Хайём, Ҳофиз, Навоийларнинг энг яхши анъаналарини давом эттиради. У гуманист шоир булиб, инсонни, унинг эркини, бахтини куйлайди, ишқ-муҳаббат, вафодорлик, меҳру шафқат ҳақида сўз юритади. Б. маърифатни халқ орасига ёйишга, илмни жам-т равнақи йулида хизмат қилдиришга интилди.

БОЗОР — 1) ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида вужудга келадиган мун-тлар йигиндиси; ушбу жараён амалга ошадиган жой. Б.да моддий ва маън-й ҳаёт, мад-т ва маъ-ятнинг ўзаро уйғунлиги таъминланади. Б.лар қадимдан кишилар ўртасида турли алоқалар ўрнатиладиган, мад-й тадбирлар ўтказиладиган жой ҳисобланган. Б. мун-тлари кишилардан лафзи ҳалоллик, узаро манфаатдорлик ва ҳамкорликни тақозо этади. Б. объекти Б.га айирбошлаш мун-тларига жалб қилинган

иқт-й фаолият маҳсули, иқт-й захира-лар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлардан ташкил топади. Б. субъектлари Б.нинг, айирбошлаш мун-тларининг қатнашчилари, яъни ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар), истеъмолчилар (харидорлар) ва воситачилар хисобланади. Б. мувозанати Б.даги талаб ҳамда таклифнинг миқдорий ва таркибий жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келишидир. Агар шундай мувофиқлик булмаса, Б. мувозанати издан чиқади. Б.нинг вазифалари қуйидагилардан иборат: а) ишлаб чиқариш б-н истеъмолнинг узаро боғлиқлигини таъминлаш; б) Б. ишлаб чиқаршининг янгиланиб туриши, яъни бу жараённинг узлуксиз давом этишига шарт-шароит яратиш; в) иқтисодиётни тартибга солувчи восита сифатида хизмат қилиш; г) турли мам-тлар, миллатлар ва элатлар, ҳудудлар ҳамда алоҳида кишилар уртасида узаро манфаатли иқт-й ва ижт-й, мад-й алоқаларни урнатиш.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ — товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган иқт-й тизимдир. Б.и эркин товар-пул мун-тларига асосланади, унинг негизида товар ва пулнинг турли шакллардаги хара-кати ётади. Б.и.нинг энг муҳим умумий белгилари қуйидагилардан иборат: мулк-чилик шаклларининг хилма-хиллиги; тадбиркорлик ва танлов эркинлиги, рақобат кураши ва муҳитининг мавжудлиги; юқори фойда ва нафга интилиш иқт-й фазолиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи экани: эркин бозор нархларининг талаб ва таклиф, рақобат асосида вужудга келиши. давлатнинг иқтисодиётга аралашу-внинг чеклангани. Б.и.ни тарихан шакл-ланган икки турга ажратиш мумкин. Би-ринчиси, классик ёки эркин рақобатга асосланган ҳамда фақат объектив бозор қонунлари ҳамда нарх ва рақобат регуля-торларни асосида ўзини-узи тартибловчи, кам таъминланган аҳоли қатламлари, ишсизлар, камбағал ва қашшоқ киши-лар ижт-й ҳимоя қилинмайдиган соф

Б.и.дир. Соф Б.и. узоқ вақт давомида шаклланиб, ғарбдаги ривожланган мам-т-ларда XIX а. охиригача амал қилган. Иккинчиси, ҳоз. замон бозор механизми ва давлат томонидан тартибга солинадиган Б.и. булиб, XIX а.нинг охири ва XX а. урталаригача булган даврда шаклланиб, ҳоз. вақтгача такомиллашиб, ривожланиб келмоқда. Б.и.нинг бу шакли хилма-хил, яъни хусусий, давлат, жамоа ва аралаш мулк шаклларига асосланади, иқтисодиёт-ни тартибга солишда давлат фаол ишти-рок этади, ҳужаликларни юритишда биз-нес режаси ва маркетинг, менежмент ти-зими орқали бошқариш кучаяди, кам таъминланган аҳолини ижт-й ҳимоялаш тизими амал қилади.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА УТИШ — бозор иқтисодиётининг амал қилиши учун зарур булган шарт-шароитларни вужудга келтириш, яратиш давридир. Бо-зор иқтисодиёти умумбашарий тизим булгани учун дунё давлатларининг деяр-ли барчаси шу йўлдан бормоқда. Жаҳон тажрибаси кўрсатишича, бозор иқтисо-диётига инқилобий (революцион) ёки тадрижий (эволюцион) йўл б-н утиш мумкин. Биринчи ҳолда, туб ислохотлар-ни утказиш, аввалги тизимни ва таркиб топган иқт-й мун-тларни бирданига ва батамом синдириш, тугатиш асосида за-монавий бозор иқтисодиётига утишни тақозо этиб, “фалаж даволаш” усули (“шоковая терапия”) деб аталади. Бундай жадал узгаришлар аҳолининг кенг қатлам-лари турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишига, кишиларнинг оғир, тушкун ҳолатга тушиб қолишига, ишсизлик, кам-бағаллик ва қашшоқликнинг кучайишига олиб келади. Тадрижий йўл эски иқт-й мун-тларни босқичма-босқич янги бозор мун-тларига айлантириш орқали замона-вий бозор иқтисодиётига ижт-й ларзалар-сиз, аҳоли турмуш даражасининг кескин пасайиб кетишининг олдини олган ҳолда утишни таъминлайди. Уз-н замонавий, ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиёт-га босқичма-босқич, яъни тадрижий йўл орқали утиш моделини танлади. Бу йўл Б.и.у. борасида тупланган жаҳон тажриба-

сига, мам-тнинг табиий-моддий бойлик-лари, аҳолининг тарихий, миллий мад-й анъаналари, юксак қадриятлари ва маъ-ятига асосланган. Президент И.А. Каримов томонидан асослаб берилган замонавий Б.и.ў. йўли илмий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган ва мустақиллик йилларида узининг ижобий натижалари б-н дунё жамоатчилиги томонидан “узб. модели” деб эътироф этилган туб ислохотларни амалга ошириш йулидир.

БОЗОР ИСЛОХОТЛАРИ — бозор иқтисодиёти ва бозор мун-тларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи. Б.и. уз мазмунига кура иқт-й ислохот булиб, хужалик юритиш тизимида, иқтисодиётни бошқаришда, иқт-й сиёсатни амалга ошириш йуллари ва усулларида йирик қайта қуришлар, узгартиришлар, иқт-й тизимни такомиллаштириш ёки эски тизимлардан янгисига ўтиш мақсадида амалга оширилади. Ислохотлар иқт-й тизимнинг самарадорлиги қониқарсиз булган, иқт-й инқироз ва тангликлар юз берган, кишиларнинг эҳтиёжларини етарли даражада қондирмаган ҳолларда мам-т уз тар-ётида бошқа мам-тлардан орқада қолган шароитларда ўтказилади. Иқт-й ислохотлар ларзаларсиз, аниқ мақсадлар кузланган ҳолда, парламент қабул қилган қонунларга биноан ва давлат раҳбарлигида амалга оширилади. Уз-нда амалга оширилаётган Б.и. ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтишга қаратилган. Унда Президент Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилган бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган: иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш; ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи булиши; қонун устуворлиги ёки барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги; кучли ижт-й сиёсатни амалга ошириш, давлатнинг ижт-й ночор қатлам ва гуруҳларини ҳимоялаш, қўллаб-қувватлаш соҳасида кучли чоратадбирларни амалга ошириш; бозор мун-тларини босқичма-босқич қарор топтириш. Бозор мун-тларига ўтишнинг “узб. модели” жаҳон тажрибаси, республиканинг

узига хос шароитлари ва хус-ятлари, халқимиз анъаналари, урф-о.лари ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёқлама ривожлантиришнинг оқибатларига барҳам беришга асосланган. У бошқа соҳалар, жумладан, маън-й соҳадаги ислохотлар б-н узвий боғлиқ ҳолда амалга оширишмоқда. Юртбошимиз таъкидлаганидек, мам-тимизда иқт-й унглиниш, иқт-й рив-ш жараёнлари маън-й покляниш, маън-й юксалиш ҳаракатлари б-н тамомила уйғун равишда ривожлантирилиши давлатимиз ва жам-тимизнинг доимий диққат марказида булиб келмоқда. Шу саб. Б.и. бошқа соҳадаги ислохотлар каби пировард натижада ягона мақсадга — инсон манфаатларини таъминлаш, халқимиз учун муносиб турмуш шароитини яратиш, одамларнинг даромади ва фаровонлигини изчил ошириб бориш, ҳар бир инсонга узининг интеллектуал, касб ва маън-й салоҳиятини рўёбга чиқариш учун зарур имкониятлар яратиш беришга қаратилган.

БОРЛИҚ — олам ва ҳар қандай турдаги мавжудликни ифодалайдиган фал-й категория. Мифология, дин ва натурфал-да мавжудликнинг манбаи нима, деган муаммони ҳал этишга уринишлар кўп булган. Собиқ иттифоқда устувор булган “Б.” т.си моддийлик б-н айнийлаштирилиб ва мутлақлаштирилиб, “онг” т.сига қарама-қарши қўйилган эди. Янги замон фал.сида Б.нинг турт шакли фарқланади: табиий, ижт-й, маън-й, инсон Б.и. Ҳоз. замон фал.сида Б.нинг муқобили — “йўқлик” т.си ҳам атрофлича урганилмоқда.

БОТИН (араб. яширин) — асосий фал-й т.лардан бири булиб, муайян нарса, воқеа-ҳодиса, жараённинг ички мазмун-моҳияти деганидир. Б. зоҳирнинг зидди, ичкининг муқобилидир. Б. зоҳир каби Аллохнинг исмларидан бири булиб, ушбу маънода у барча сиру асрор ва яширин нарсаларнинг билгувчиси, барчанинг ваҳму тасаввуридан яшириндир, ҳеч бир кўз уни куришга ва ҳеч қандай ваҳму хаёл уни қамраб олишга қодир эмас. Б. аҳли илоҳий сиру асрордан воқиф булган

орифлардир. Б. илми (илмул ботин): ботиншунослик, инсон қалбининг аҳволини билиб олиш — “тахлия”дан иборат. Ушбу илми тариқат, ҳақиқат ва тасаввуф илми деб ҳам атайдилар. Тахлия, яъни бушатмоқ, тасаввуф ва фал. атамаси сифатида ботинни (ички дунёни) ёмон ахлоқ ва ёвуз хислатлардан бушатиб, тангридан бандани узоқлаштирувчи нарсалардан узини тийишни англатади. Б. баъзи ҳолларда ақлнинг амалий кучига ишонч, ақл б-н нарса-ҳодисаларнинг асл мазмунини англаб олишни англатади. Баъзи кишилар назарида ҳар бир зоҳирнинг Б.и бор, оламнинг зоҳирий (юзаки) маъносини эмас, балки Б.ий, яъни ички маъносини англаб олиш лозим. Инсон ташқи томондан қандай қуринишидан қатъи назар, унинг Б.ий ҳиссиёти, қалби, кунгли ниҳоятда нозик ва маън-й жиҳатдан бой булиши, ва аксинча, сиртдан қараганда, кам-кустсиз, салобатли қуринган киши ҳиссиётсиз, қалби кўр бўлиши ҳам мумкин. Б. инсонга бахш этилган неъмат, у буюк кишиларнинг зоҳирий фаолиятида ёрқин ифодасини топган.

БОШҚАРУВ МАДАНИЯТИ — бошқарув ва раҳбарлик соҳасида муайян мақсадга эришиш йулида инсоний салоҳиятни рўёбга чиқаришга қаратилган мад-й-маър-й тадбирлар мажмуи ва уларни амалга ошириш жараёнининг намоён булишини англатувчи т. Б.м. бошқарилаётган ҳар қандай объектга нисбатан ишлатилади. Ш.у. Б.м.ни жам-тни бошқаришда ҳам, ташкилот ва муассасаларни бошқаришда ҳам кузатишимиз мумкин. Ўз моҳиятига қура, Б.м. ташкилот фаолиятида иштирок этувчи барча булимлар фаолиятини узаро мувофиқлаштириш ва ташкилот миқёсида тарбиявий ишларни амалга ошириш функциясини бажаради. Б.м. ходимлар фаолияти, мақсад-муддаолари ва уларнинг қадриятларини ҳисобга олган ҳолда бошқарувни амалга оширишдир. Оқилона тарзда ташкил этилган Б.м. ташкилотдаги мавжуд инсон ресурсларини жадаллаштириш ва шу орқали меҳнат самарадорлигини янада ошириш имкониятини яратади. Шу б-н бирга, Б.м. қисқа

муддатларда кам харажатли ва салмоқли натижаларни қўлга киритиш имконини беради. Б.м.ни такомиллаштириш орқали муайян корхона аъзоларининг ички имкониятлари — билими, тажрибаси, ижодий салоҳияти, ходимларнинг узини намоён этишга интилиши каби омилларни рўёбга чиқариб ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкони туғилади. Шу маънода, Б.м. ташкилот мад-ти, ҳуққ меъёрлари, ходимлар уртасидаги узаро мулоқот такомиллашуви, меҳнатга булган оқилона мун-тнинг шаклланишига хизмат қилади. Жам-т тар-ётининг янги рив-ш погоналарига қутарилиб бориши б-н Б.м. ҳам давр талабига мос равишда мукамаллашиб боради. Ҳоз. даврда ташкилот ёки корхонанинг самарадорлиги купроқ замонавий рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш б-н белгиланади. Бундай шароитда ташкилотнинг Б.м. иложи борича инновацион лойиҳаларни жорий этишга қаратилган булиши лозим. Б.м. ташкилот миқёсида маъмурият ва ходимлар, жам-т миқёсида эса ҳукумат ва фуқаролар уртасидаги узаро мун-тнинг мазмун-моҳиятини ҳам ташкил этади. Шу боис Б.м. ҳам мазмунан, ҳам шаклан узғариб, мукамаллашиб борадиган т.дир. Хус-н, жам-т тар-ётининг ҳоз. босқичида Б.м. купроқ демократик тамойилларни сингдириб бормоқда. Ташкилот миқёсидаги Б.м. раҳбарнинг қуйидагиларга мунтида намоён булади: ходимлар; мавжуд корхонада амал қиладиган фаолият технологиялари; ишлаб чиқаришга сарфланадиган вақт; корхона фаолиятини режалаштириш; ташкилот мақсадига эришиш услублари; ходимларга нисбатан қўлланадиган рағбатлантириш ва жазолаш услублари; корхона миқёсида ходимларнинг лавозими буйича усиш курсаткичлари ва х.к. Б.м.ни мазкур жам-тдаги мад-тнинг бир қуриниши сифатида ҳам таърифлаш мумкин. Шу жиҳатдан, муайян ташкилот ва муассасадаги Б.м. давлат бошқарувида амал қиляётган мад-тнинг асосий жиҳатларини узида акс эттиради. Б.м.нинг асосий тамойилларини ишлаб чиқаришда мазкур жам-т мад-тини белгиловчи асосий омиллар, айниқса, миллий хус-ятларни

ҳисобга олиш лозим. Бундан ташқари, иқт-й, ижт-й ва сиёсий мақсадларни узаро мувофиқлаштириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай зарурат корхона ёки ташкилот рив-шининг асосий шартидир. Б.м. ижт-й нозорат шакли сифатида мавжуд билимларни амалиётга муттасил татбиқ этиб бориш жараёни булиб, узлуксиз рив-ш, мукаммаллашиб бориш хус-ятига эга булиши ҳамда фаннинг сунгги янгилик ва кашфиётларини акс эттириши лозим. Б.м.ни амалга оширувчилар раҳбарлардир. Замонавий раҳбарларни тайёрлашда уларнинг илмий ва мад-й салоҳиятини. Б.м.ни янада юксалтириш энг долзарб масаладир. Ҳоз. даврга келиб жам-т бошқарувида Б.м.нинг уч асосий тури мавжуд: авторитар, демократик ва либерал. Ҳоз-н ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш йулидан борар экан, жам-т бошқарувида демократик бошқарув тамойиллари етакчи уринга чиқмоқда ва Б.м. шунга мос тарзда намоён булмоқда.

БОШҚАРУВ МАЪНАВИЯТИ — маъят тамойилларининг бошқарув соҳасида намоён булиши, раҳбарга хос маън-й фазилатлар, жам-т ва давлат ҳаёти, барча соҳалардаги бошқарувнинг маъ-ят талабларига мос булишини англатувчи т. Маълумки, мустабид тузум давридаги бошқарув жараёнида кишилар онгига бир томонлама маъ-ят ягона мафкура доирасида сингдирилар, у воқеликдан йироқ, мавхум ва алоҳида мавқега эга булган жам-т «элитасига хос» Б.м. шаклида намоён булар эди. Бу даврга хос булган бошқарув тамойилларининг мутлақлаштирилиши оқибатида жам-т манфаати охир-оқибатда шахс манфаатига қарама-қарши қуйила бошлади. Бундай мафкуранинг инсон манфаатларини ифода этмаслиги, унинг миллийлиги ва узига хослигининг инкор этилиши жам-т аъзоларининг тарғиб этилаётган ғоя ва қадриятлардан, эътиқод ва ишончдан бегоналашувига, иккиюзламачиликка олиб келди. Ваҳоланки, ҳар қандай бошқарув фаолияти муайян ҳудудда истиқомат қилаётган халқ ва миллатнинг маън-й фазилатларини ҳисобга олган

ҳолда амалга оширилиши лозим. Б.м. қандай соҳага тегишли булмасин, бу борада фаолият юритаётган инсонларни ёруғ келажак сари етакловчи, уларнинг истиқболини ифодаловчи асосий омилдир. Ш.у. шахс маъ-яти жамоа ҳаёти ва бошқарувида қарор топган қадриятларга мос келмаган ҳолларда ходим ва бошқарув тизими уртасида зиддият юзага келади. Айнан ш.у. ҳам бошқарув буғини муайян жам-тда эъзозланувчи қадриятларнинг акс этиши унинг бошқарув самарадорлигининг муҳим омили сифатида эътироф этилади. Юртбошимиз “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида маъ-ятнинг бошқарув ходимлари фаолиятида тутган урни ҳақида тухталиб, бундай дейди: **“Маъул раҳбарлик лавозимларига номзодларни танлашда ўтказиладиган суҳбат жараёнида уларнинг профессионал малакаси, билими, ташкилотчилиги, ҳаётий тажрибаси билан бир қаторда маънавий савиясига ҳам алоҳида эътибор қаратаман. Ва куп ҳолларда, маънавият ҳақида берилган саволларга ҳар хил, баъзан эса бир-бирига қарама-қарши, қандайдир ноаниқ, саёз жавобларни ҳам эшитишга туғри келади”** (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 18-б.). Шу боис мам-тда давлат ва жам-т бошқарувининг барча буғинларида маън-й қадриятларимиз ва миллий ғоямизга таянган ҳолда раҳбар ходимларнинг янги авлодини шакллантиришга жиддий эътибор қаратилмоқда. (*Қаранг: Маънавиятнинг бошқарувда намоён булиши, Раҳбар маънавияти*)

БРУНО, Жордано (1548–1600) — италиялик буюк файласуф ва табиатшунос. У 1566–75 йилларда монастир ҳузурдаги мактабда таълим олган. Диний унвон ва файласуф илмий даражасига эга булган. Ҳозининг диндорлик фаолиятдан қониқиш ҳосил қилмаган Б. дин ва черковга қарши чиқишлар қилган. Оқибатда католик черкови томонидан таъқиб остига олинган. Ж.Б. 1575 йилда монахликдан воз кечиб, Римга қайтади, сунгра Швеция, Франция, Англия ва Германияда яшайди. Университетларда астрономия ва

фалдан маърузалар уқийди. Урта а. схоластик фал.сига, католик черковига қарши асарлар ёзади. 1582 йилда «Ғояларнинг сояси ҳақида» деб номланган биринчи фал-й асарини яратди. 1584 йилда «Кукун устидаги базм», «Ибтидо ва бирламчи сабаб ҳақида», «Коинот ва олам, чекланмаганлик ҳақида», 1585 йилда «Печаснинг сири, Килен эшагининг иловаси б-н», 1591 йилда «Жуда оз ва уч қиррали улчов ҳақида», «Сон-саноксизлик ва улчовсизлик ҳақида» каби асарлари нашр этилади. Мутафаккир 1592 йилда Италияга қайтади. Уша йили ҳукмрон дин қоидаларига хилоф ишлар қилгани учун Венеция инквизициясининг курсатмасига мувофиқ қамоққа олинади. Етти йилдан ортиқроқ умрини инквизиция қамоқхоналарида утказди. Ундан фал-й, илмий-табиий ғояларидан воз кечишни талаб қиладилар. Б. уз фал-й эътиқодида собит қолади. Бундан ғазабланган католик черкови Б.ни тириклайин гулханга ташлайди. Б. дин одамлар онгига сингдирилган ва алар мобайнида халқ маъ-ятининг асоси булиб келаётган диний анъаналар ва маън-й қарашларга уз асарлари б-н катта таъсир курсатгани сабабли кишилар тафаккурида католиклар урнатган диний, сиёсий, мад-й, ҳуқуқий ва иқт-й тартибларга нисбатан норозилик юзага кела бошлаган эди. Мантиқан олиб қарганда, жам-тда диний маъ-ят ҳамда қонунларнинг дунёвий маъ-ят ва қонунлар б-н алмашиниши орқали юзага келган Европа Ренессанси даври Б. каби олимларнинг асарлари ва уларнинг халқ орасида кенг тарқалиши б-н боғланади. Б.нинг фикрига кўра, фал.нинг асосий вазифаси табиат устида турган Худони ёки нариги дунёнинг сирларини эмас, балки табиатнинг ўзини урганишдан иборат бўлмоғи зарур. Б. фал.сидаги энг асосий ғоя — илоҳийлик ва табиийлик, моддийлик ва идеаллик, тана ва руҳият, ақлийлик ва ҳиссийлик, коинот ва ердаги ҳаётнинг диалектик алоқадорлиги муаммоларини аниқлаб беришдан иборат. Натурфал. ва космология соҳасида Б. бир қатор ғояларни илгари сурдики. улар тулалигича урта а. илоҳиёти ва схоластикаси

тамоийилларига зид эди. Худди шу ғоялар уни бидъатчиликда айблаш учун инквизицияга асосли дастак булди. Б. коинот ва табиат чексиз-чегарасиз, унинг на боши, на охири бор, деган фикрни илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилди. Мутафаккир коинотда мавжуд булган турли сайёралар уртасида узаро алоқадорлик ва таъсир борлигини исботлашга уринди. Б. Ренессанс даври анъаналарини давом эттириб, билиш жараёнида ҳар қандай обруэтиборга сажда қилишга, уни мутлақлаштиришга қарши чиқди. Б. фал-фларнинг турли баҳс-мунозараларига сабаб булган ҳақиқатни аниқлаш жараёни секинлик б-н амалга ошиши туғрисидаги фикрни илгари сурди. Ушбу жараёнда инсоннинг ҳис-туйғулари, идроки, фаҳм-фаросати, фикр-мулоҳазалари иштирок этади. Б.нинг таъкидлашича, билиш жараёнида ҳиссий босқичнинг аҳамияти унча катта эмас. чунки ҳис-туйғу инсонга ақлни қўзғатиш, унга ички туртки бериш учун керак. Ақлни қўзғатиш, ҳиссиёт қандай такомиллашган булишидан қатъи назар, айрим ноаниқликлардан холи эмас. Б. таълимоти янги дунёқараш сари босилган улкан қадам эди.

БУДДИЗМ (*Будда* номидан олинган) — диний-фал-й таълимот, вужудга келиши жиҳатидан илк жаҳон дини. Б. асосчиси — шаҳзода Сиддхартха Гаутама (мил. ав. 567—488 йиллар) вафотидан сунг “ҳақиқат нажоткори” — “Будда” деб атала бошлаган. Ягона таълимот сифатида шаклланган Б. 18та мактабга булиниб кетган. Бир неча бор уни бирлаштиришга уринишлар натижасиз якунланган. Мил. I а.да б. хинаяна (кичик аравача ёки нажот топишнинг тор йули) ва махаяна (катта аравача ёки нажот топишнинг кенг йули) оқимларига булиниб кетган. Ҳиндистоннинг шимоли-шарқида вужудга келган Б. кейинчалик Хитой, Тибет, Жанубий-Шарқий Осиё, Япония, Мўғулистон ва б. давлатларда кенг тарқалган. Кушонийлар даврида Б. М.О.да ҳам давлат дини мақомига эга булган. Ҳоз. даврда Б.га 400 млн.дан зиёд эътиқод қилувчилар ва 1 млн. роҳиблар мавжуд. Б. фал.си ведалар

матнлари асосида яратилган. Сиддхартха уз таълимотнинг асосий қоидаларини Банорасдаги тарғиботида “турт олий ҳақиқат” шаклида баён этган: 1) азоб-уқубат ҳақидаги таълимот; 2) азоб-уқубат сабаблари ҳақидаги таълимот; 3) азоб-уқубатлардан халос булиш ҳақидаги таълимот; 4) азоб-уқубатлардан қутулишнинг нажот йулларини гопиш ҳақидаги таълимот. Бу сунгги таълимотнинг ечими “Нажотнинг олижаноб саккизлик йули” да ўз ифодасини топган: тақводорлик эътиқоди, қатъияти, сузи, иши, турмуш тарзи, тақводорликка интилиш, тақводорликни орзу қилиш, тақводорлик фикру хаёли б-н яшаш. Бу йулга амал қилган одам оқибатда юксак камолотга эришади, яъни у архатга (чин ҳақиқатни англаб етган авлиёга) айланади ва нирванага утади. Б.да нажот бу дунёдан, яъни, сансарадан нирвана (рушнолик)га ўтишдир. Б.да олам уч босқичли деб таърифланади. Унинг биринчиси энг юқори (арупалока) нирвана. Нирвана мутлақ осойишталик ҳукм сурадиган олам. У ерда инсон барча турмуш ташвишларидан халос булади, унинг ҳаётий истаклари ҳам, туйғулари ҳам, эхтирослари ҳам бўлмайди. Нирвана – қайта туғилишлар силсиласининг олис қисми, инсоннинг бошқа қиёфаларга киришининг тўхташи (яъни жоннинг кучиб юриши). Бошқа жаҳон динларидан фарқли улароқ, Б. талқинича, жон абадий эмас. Иккинчи олам (рупалока) – бодисатва, руҳий мавжудотлар б-н тулган жаннат. Унда Амиитабха (5 олий Будданинг бири, жаннатнинг яратувчиси) ҳукмронлик қилади. Бу оламда руҳ гуноҳидан халос бўлган, лекин энг олий оламга қутарилмаган авлиёлар яшайди. Оламнинг шу қисмидан кишиларга туғри йулни кўрсатиш учун Будда таълимоти юборилади, деб ҳисобланади. Учинчи олам (камалока) – бу энг қуйи оламдир. Унда одамлар ва ҳайвонлар яшайди. Оламнинг бу қисмида руҳ қафасда яшайди. У чангалдан қутулиш ва юқори оламга қутарилишга ҳаракат қилади. Руҳ юқори оламга уз-узидан эмас, балки одамларнинг савобли ишлари орқалигина қутарилиши мумкин. Агар одамлар Б.га

эътиқод қилсалар, уларнинг жони бир неча бор қайта туғилишдан сунг жаннатга ва ундан сунг нирванага қутарилади. Ёмон кишиларнинг руҳлари эса, қуйи дунёда азобланиб, қафас ичида юраверади, юқори оламга қутарила олмайди. Агар инсон ҳирсий ҳис-туйғуларга берилиб кетса, ундан қутула олмаса, унинг руҳи бир неча бор қайта туғилишдан сунг дузахга тушади. Б. таълимотига кура, улим инсонни ҳаёт азоб-уқубатларидан халос эта олмайди. Сансаранинг огир азоб-уқубатларидан фақат узоқ қайта туғилишлардан сунг архат ҳолатига эришган кишиларгина халос булиши мумкин. Тирик мавжудот қайта туғилиши натижасида нафақат инсоний, айна пайтда ҳайвон, усимлик, ёмон руҳ, худо қиёфасида ҳам намоён булиши мумкин. Лекин, архат ва нирванага фақат инсонгина қутарила олади. Архат ҳолатига эришиш ва ундан нирванага утишининг ягона йули – бу “Нажотнинг олижаноб саккизлик йули”дан инсоннинг уз кучига таянган ҳолда онгли ҳаракат қилмоғидир. Агар инсоннинг узи ҳаракат қилмаса, ҳеч ким ва ҳеч нарса унинг бу дунё азоб-уқубатларидан халос булиб нирванага утишига ёрдам бера олмайди. Инсон ҳатто худоларга ҳам умид қилмаслиги лозим. Худолар инсонларни халос этолмайди. Зеро, уларнинг узлари ҳам бундай азоб-уқубатлардан холи эмас. Худоларнинг узлари ҳам сансара қонунларига буйсунади. Фақатгина Будда ҳақиқий йулни топгани учун худолардан юқори туради. Бироқ у ҳам одамларни нирванага утказа олмайди. У фақатгина инсонларни ҳақиқатдан хабардор қилади, азоб-уқубатлардан халос булишнинг туғри йулини кўрсатади, бу йулда ҳар бир инсон узи мустақил равишда бормоғи лозим. Мил. ав. III–I а.ларда Будданинг халос булиши ҳақидаги ғоя дхармаларнинг олам ва инсон шахси ҳақидаги таълимотида фал-й жиҳатдан асослаб берилган эди. Уларнинг фикрига кура, инсоннинг халос булиши худо марҳаматига боғлиқ, бунга муқаддас сураларни такрорлаш б-н эришиш мумкин. Бу янги оқим анъанавий мазҳаб хинаянадан фарқли равишда, махаяна, деб ном олган. Ма-

хаяна асосчилари Будда таълимотига жаннат туғрисидаги таълимотни ҳам қушганлар. Бу таълимот оддий диндорлар учун нирванага қараганда анча тушунарли эди. Гаутама ягона Будда эмас. Бундай Буддалар махаянада 1000 нафарни ташкил этади. Уларнинг энг машҳурлари Гаутама Сиддартха, яъни, Будданинг асосчиси; Майтерия — келажак Буддаси, у келгусида дунёни бошқараётган Будданинг вориси; Манжушри-Будда — донолик тимсоли; Арибудда — дунёнинг яратувчиси; Амитабха (Амитаба) — жаннатнинг яратувчиси ва ҳукмдори. Махаянанинг ҳоз. даврдаги энг муҳим қурилиши — ламаизмдир. У XV а. охири — XVI а. бошларида Тибетда вужудга келган (тибетча *лама* — энг улуғ, олий Будда роҳиб) Будданинг барча ақидаларини қабул қилган ламаизмда инсон фақат ламалар ёрдамида нажот топади, гуноҳлардан покланади. V а.да Будданинг алоҳида оқими — важраяна (“*олмос аравача*”) шаклланган. Важраяна фал.сининг характерли жиҳати йога амалиётини ҳисобга олган ҳолда Будданинг барча ғояларини умумлаштиришга интилишдан иборат. Хитойда Б. Дао Цзи таълимотига мослашган, *даосизм* б-н ҳамоҳанг ҳолда ривожланган бўлса, Японияда бундай ҳолат *синтоизм* б-н боғлиқ. Ҳоз. даврда Будданинг кузга қуринган назариётчиси ва файласуфи Сузуки ҳисобланади. Будданинг муқаддас матнлари ва манбалари қуйидагилардир: а) “Лалитавистара” (“Будда ҳаёти”), “Трипитака” (“Уч сават донолик”) ва Винойпитака (ахлоқий меъёрлар); б) Суттапитака (дуолар); в) Абхидхаммапитака (диний-фал-й масалалар баёни), “Дхаммапада” (Будда фикрлари, ғоялари). Б.да дхармаларнинг нореаллиги ёки шунёт (бушлиқ) ҳақидаги таълимот Нагаржуна (2 а.) томонидан асосланган. Нагаржуна рисоалари барча махаяна сураларидан мантиқий исбот қилиниши ва изчиллиги б-н фарқ қилади. Нагаржуна рационализи Будда мантиги ривожда муҳим урин тугган. Унинг тафаккурнинг нореаллиги ва мутлақ интуитив билим туғрисидаги таълимоти кейинроқ пайдо булган мактаблар (мадьямика, вижняванада), айниқса, дзен-Б.

таълимотига асос сифатида хизмат қилган. Дзен-Б. таълимоти VI а.да Хитойда пайдо булиб, айниқса, Японияда кенг тарқалган. Будданинг ва барча вужудларнинг ягона моҳияти ҳақидаги табиий йул б-н барча наз-й усуллардан юқори турадиган дао (йул, тариқат) туғрисидаги тасаввур дзен-Б.нинг асосини ташкил этади. Бошқа мактаблардан фарқли улароқ, дзен-Б. “йилт этиб қурилиш” тамойилини тарғиб қилади. Будданинг муҳим таълимотларидан яна бири Калачара (“Вақт ғилдираги”) ҳисобланади. Унинг моҳияти инсон ва коинотнинг узаро алоқадорлигида намоён булади. Дастлаб диний маросимларни рад этган Б. уз тарихий тар-ёти мобайнида уларни тан олишига туғри келган. Оқибатда сангха (роҳибларнинг меҳнат жамоалари) асосида монастирлар, черковлар, руҳонийлар иерархияси шаклланган. Б. оила, турмуш, байрамларни ҳам қамраб олиб, Б. тарқалган мам-тлар халқлари турмуш тарзига ҳозиргача таъсир курсатиб келмоқда. Б.нинг жаҳон мад-ти тар-ётига таъсири ҳам беқийсдир. Б.га асосланган мад-т уз фал-си, меъморчилиги, тасвирий санъати, адабиёти, тафаккур шакли б-н узига хос руҳият дунёсини вужудга келтирган. 1950 йилда Умумжаҳон Буддистлар биродарлиги ташкил этилган.

БУНЁДКОРЛИК — бунёд этиш, яратувчилик, ижодкорликни англлатувчи т. Жам-т тар-ётининг туб бурилиш даврларида, узгариш ва ислохотларни амалга ошириш жараёнида Б.нинг яратувчанлик, халқни бирлаштириш ва эзгу мақсадлар сари сафарбар этиш имкониятларидан самарали фойдаланиш катта аҳамият касб этади. Бугунги истиқлол даври ва мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида Ватанни севиш, юрт тинчлигини асраш, халқ фаровонлиги йулида курашиш, эзгу амаллар ва савоб ишларни амалга ошириш — мам-тимиздаги Б.нинг маъно-маъмунини белгилайди. Тарих ҳам, бугунги ҳаётимиз ҳам уз гаразли мақсадларига эришиш учун юксак ғояларнинг жозиба кучидан фойдаланишга уринувчи ёвуз

кучлар ҳамма замонларда булишини курсатади. Кабиҳ ниятли кучларнинг асл ниятларини фош этишда бунёдкор ғоялар асосидаги эътиқод ва дунёқарашнинг аҳамияти катта. Б. бунёдкор ғоялар таъсирида вужудга келади. Бунёдкор ғоялар таъсирида инсон эзгуликка етишиш, миллатлар ва давлатлар эса озодлик ва мустақилликка эришиш учун интилади, адолат ва ҳақиқат тантанаси йулида курашади, буюк тарихий ғалабаларни қўлга киритади. “Бунёдкор ғоялар” т.си Ислоҳ Каримов томонидан наз-й жиҳатдан асослаб берилган. Бунёдкор ғоялар жам-т ва одамлар, турли гуруҳ ва қатламлар, миллат ва давлатларни тар-ёт сари етаклайди, халқни эзгу мақсад йулида биргаликда ҳаракат қилишга ундайди. Президентимиз таъкидлаганидек, ўзида гуманизм талабларини акс эттирадиган, инсон камолотига, жам-т ривожига, миллат тар-ётига, халқнинг ирода ва интилишларига хизмат қиладиган, уни жипс-лаштириб, олий мақсадларга сафарбар этадиган ғоялар бунёдкор ғоялардир. Улар инсоннинг ички яратувчанлик моҳияти, ижодкорлик табиатидан келиб чиқади, одамларни қўмиллик ва фозиллик сари ундайди, имон-эътиқодини мустаҳкамлайди, ҳаётга ижобий мазмун бахш этади. Бунёдкор ғоя инсонни улуглайди, унинг руҳига қанот бағишлайди. Соҳибқирон Амур Темурнинг пароканда юртни бирлаштириш, марказлашган давлат барпо этиш, мам-тни обод қилиш борасидаги ибратли фаолиятига ана шундай эзгу ғоялар асос бўлган. Ўз-н халқининг миллий мафкураси бунёдкор ғоялар тизимидан иборат. Бу ғоялар соғлом ва барқамол авлодни вояга етказиш, жам-тда ғоявий бушлиққа йўл қўймаслик, янгича эътиқод ва дунёқараш эгаларини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Эркин ва фаровон ҳаёт — одамларнинг юқори даражадаги моддий ва маън-й неъматларга эркин тарзда, уларининг бор қобилиятлари ҳамда имкониятлари эвазига эришишидир. Мустақиллик миллий қадриятлар, мад-т ва анъаналар, маъ-ятни тиклаб, одамларимиз қалбида миллий гуруҳ ва

ифтихор ҳамда ватанпарварлик туйғуларини камол топтиришга замин яратди. Ш-дек, мустақиллигимизнинг ўзига хос мафкурасига айланган миллий ғоя минг йиллар давомида шаклланиб, сайқалланиб келган миллатимиз маъ-яти сарчашмаларидан, бутун инсоният туплаган тажриба ва қадриятлардан озиқ оладиган Б.ни ўзида ифодалайди. “Бу соҳадаги энг асосий вазифамиз, — деб таъкидлайди Президент Ислоҳ Каримов, — миллий қадриятларимизни тиклаш, ўзлимизни англаш, миллий ғоя ва мафкурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва ҳурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошлаган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтириш. Лекин турли қараш ва фикрга эга бўлган ижтимоий қатламлар, сиёсий куч ва ҳаракатларнинг ўзига хос мақсадларини уйғунлаштирувчи ғоя — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати — барчамиз учун бирдек муқаддас булиши шарт. Том маънода, мана шундай олижаноб туйғулар миллий ғояимизнинг маъно-мазмунига, мана шу юртда яшайдиган ҳар қайси инсоннинг ҳаёт дастурига айланишига эришиш даркор”.

“БУЊЁДКОРЛИК ЙЎЛИДАН” — Президент И.А.Каримов асарларининг 4-жилди (— Т., «Ўзбекистон», 1996 й.). Ушбу жилдда Юртбошимизнинг Олий Мажлисининг учинчи ва тўртинчи сессияларида, ш-дек, вилоятлар халқ депутатлари кенгашлари сессияларида, республика Вазирлар Маҳкамаси йиғилишида сузлаган нутқлари, халқаро миқёсда утказилган учрашувларда сузлаган нутқ ва суҳбатлари жамланган. Унда Ўз-нда миллий давлатчиликнинг маън-й асосларини яратиш, ш-дек, мустақил давлатимизда миллий хавфсизликни таъминлаш, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар б-н ҳамкорликни йўлга қўйиш, мустақил давлат сифатида Ўз-ннинг халқаро обрў-эътиборини белгиловчи муҳим омиллардан бўлган ташқи сиёсат стратегияси баён этилган. “Биз қуриш, яратиш йулидан бораверамиз” номли маърузада (1995 йил,

30 август кўни ЎзР Олий Мажлиси III сессиясида сузланган нутқ) юртимиздаги тинчлик-тотувлик, барқарорликни куз қорачиғидек сақлаш, мулкчилик масаласида кескин ва қатъий узгаришлар яшаш зарурати, ҳақиқий мулк эгалари, янги пайдо булган мулкдорлар синфи шу давлатни, шу ижт-й тузумни тиклаш учун, равнақ топтириш ва қуриқлаш учун узини аямаслигига эътибор қаратилади. Одамларимиз, аввало, фаолларимиз, жамоатчилигимиз тафакқурини узгартириш муҳим масала экани айтилиб, жам-тга янги-ча фикрловчи, боқимандалик кайфиятидан халос булган, узининг кучи, ақлу заковати, мулкига ишониб, ёруғ келажак, муносиб, эркин ҳаёт учун курашишга тайёр булган кишиларни тарбиялаш зарурати қайд этилади. Жам-тимиз ва унинг аъзолари мафқурасида Ватан, юрт ғояси устувор булмоғи кераклиги, миллий гурур, миллий ифтихор ҳар қандай ишмизнинг пойдевори булмоғи лозимлиги таъкидланади. Бу муқаддас ғоялар, миллати ва эътиқодидан қатъи назар, шу юртда, шу заминда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаронинг ҳаётига, онига сингиши, ҳар бир фуқаро учун энг катта таянчга, энг катта ишончга, ҳақиқий иймонга айланиши даркорлиги таъкидланган. **“Истиқлолни ҳимоялаш, уни қадрлаш, улуғлаш ва унга хизмат қилиш миллий онгимизга, ақидамызга айлансагина, бизни танлаган йулимиздан ҳеч қандай куч қайтаролмайди, қаддимизни буколмайди”.** Туртинчи жилднинг бош ғоясига айланган ушбу даъват “Ватан мангу қолади” деб номланган Ўз-н мустақиллигининг 4 йиллиги мун-ти 6-н 1995 йил 31 августда ўтказилган тантаналарда сузланган нутқда янада ривожлантирилади. Жумладан, бутунги кундаги энг буюк вазифа ва муқаддас бурч — Ўз-н тарихидан муносиб саҳифа очиш ва уни авлодлар учун ибрат буладиган олижаноб, савобли ишлар 6-н тулдириш экани қайд этилади. Ватан шон-шўхрати, қудрати ва салоҳиятининг юксалиши учун фидокорона меҳнат орқали ҳисса қўшиш авлодларга мерос сифатида қолдириладиган энг буюк нарсадир, деган ғоя “Халқ ташви-

ши билан яшайлик”, “Истиқлол имкониятларидан оқилона фойдаланайлик”, “Бунёдкорлик фаровон ҳаёт асоси” каби асарларда ҳам уз ифодасини топган. И.А.Каримовнинг 1996 йил 24 апрелда Парижда ЮНЕСКО Ижроия Кенгаши сессиясида сузлаган “Ўтмишсиз келажак, ҳамкорликсиз тараққиёт булмайди” маърузасида уз эрки ва мустақиллигини қулга киритган Ўз-ннинг асосий вазифаси, аввало, жаҳон ҳамжам-тига фаол ва табиий равишда кириб бориш, узининг тинчлик, тенг ҳамкорлик, демократия, инсон ҳуқуқлари, асл умуминсоний қадриятларга содиқлигини курсатиш тан иборат экани таъкидланади. Ушбу жилдга киритилган асарлар, маъруза ва нутқларда жам-т тарётининг муҳим омили булган малакали кадрлар, жумладан, раҳбар кадрлар тайёрлаш масаласига ҳам катта эътибор қаратилган. “Юксак малакали мутахассислар — тараққиёт омили” деб номланган 1995 йил 3 октябрда ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жам-т қурилиши академиясининг очилиш маросимида сузланган нутқда давлат ва жам-тни биров асло четдан келиб қуриб бермаслиги, уни тақдири Ватан тақдирига пайванд булган шу мам-т фарзандлари бунёд этиши кераклигини таъкидланади. Эскича фикрлашдан холи булган ходимлар тайёрлашнинг янги ягона тизими вужудга келтирилгани, шунга мувофиқ ҳолда раҳбар кадрларни танлаш, тарбиялаш, жой-жойига қуйиш сиёсатида янги тамойилларга асосланилгани, яъни етакчиларга синфий, фирқавий эмас, миллий ғоя асосида талаблар қуйилгани қайд этилади. Шу боис ҳам етакчилар миллий қадриятларга асосланган ҳолда иш юритиши ва уларнинг маън-й юксалиши учун барча имкониятларнинг яратилиши устувор вазифа сифатида белгиланади. Нутқда илм ва тафаккур одамлар қалбига нур, онгига зиё, хонадонига файз-барака келтирадиган буюк муъжиза экани таъкидланиб, маъ-яти юксак комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидоийликни ҳаёт

мезонига айлангириш миллий ғоянинг негизини ташкил этиши баён қилинган.

Китобда миллий ғоянинг мад-й-маън-й соҳадаги асосий мақсадларини амалга ошириш воситаси ҳамда омиллари курсатиб берилган. Миллий ғоя халқни бирлаштирувчи, миллатни эзгулик сари етакловчи, баркамол авлодни тарбияловчи, буюк мақсадларни белгиловчи, ядро полигонларидан хавфлироқ булган мафкура полигонларида ғалабани таъминловчи ғоялар тизими экани ҳар томонлама асослаб берилган.

БҮРЧ — маън-й соҳада юксак масъулият, лафзи ҳалоллик, ваъдага вафо қилишни; ҳуқуқий соҳада қонун ҳужжатлари, шартнома, иш буйича юкланган мажбуриятни англатувчи т. Б. — инсон маъятининг таркибий қисми, маъ-ят фалсининг фундаментал категорияларидан бири. Бу т. шахс зиммасига қўйилган талабларга нисбатан масъулияти ва мажбуриятини бажариш маън-й заруратга айланишини ифодалайди. Маън-й қадрият — Б.нинг манбаи инсон булиб, унинг мазмун-моҳияти жам-тга, ижт-й тузилмаларга мун-тида намоён бўлади. Б. категорияси масъулият, ўзликни англаш, виждон, хулқ каби т.лар б-н боғлиқ ҳолда юзага чиқади. Чунки Б. инсоннинг маън-й қиёфасини тавсифловчи т.дир. Б. ижт-й-индивидуал хус-ят ва субъектив жиҳатларга эга. Аввало, у масъулият, мажбурият каби умуминсоний қадриятларга таянади. Ҳар бир киши учун умумий булган оила, ота-она, Ватан, халқ олдидаги умумий Б. б-н бир қаторда, Б.нинг индивидуал даражаси ҳам мавжуд. Б. т.си муайян шахсга хос ваъдага вафо, уз сузида туриш, обрў-эътибор ва шаънини сақлаш каби хислатларда яққол намоён бўлади. Б.нинг ижт-й-сиёсий ва ҳуқуқий асослари Конституция ва қонунларда ўз аксини топади. Унинг иқт-й асосларини турли шартномаларда яққол кўриш мумкин. Б. эркин, англанган ҳолда танлаб олинган тақдирдагина маън-й-ахлоқий категория сифатида амал қилади. Б.нинг негизларидан бири иймон-эътиқод булиб, бундай сифатга эга инсон уни теран ан-

лайди, унга садоқатли бўлади. Инсон маъ-ятида Б.нинг алоҳида аҳамият касб этиши масаласи маъ-ятшуносликнинг долзарб мавзуларидан биридир. Б. виждон, эътиқод, масъулият каби т.лар б-н мустақкам боғлиқ. Умуман, ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-ҳаракати замирида Б.га садоқат ёки хиёнат ётади. Б.нинг инсонлик Б.и, фуқаролик Б.и, оталик Б.и, оналик Б.и, фарзандлик Б.и сингари барча даврлар учун умумий булган т.лари ҳам, журналистлик Б.и, шифокорлик Б.и, олимпик Б.и каби касблар доирасидаги т.лари ҳам мавжуд. Б. т.сининг муҳим жиҳатларидан яна бири унинг маълум вақт мобайнида ва жам-тда узига хос тарзда намоён булиш хус-ятига эга эканидир. Чунончи, бир тузум ё жам-тда ижобий ҳисобланган Б. талаблари бошқаси учун салбий маъно касб этиши мумкин. Ҳарбийлашган ва ута мафкуравийлашган жам-тларда эса Б. омма ҳамда шахс ҳаётида фожиавий тус олиши ҳам мумкин. Усталлик б-н йулга қўйилган тарғибот натижасида бундай жам-т аъзоларининг кўпчилиги оқни қора, қорани оқ деб қабул қилади. Бу умумбашарий ва миллий қадриятларни оёқости қилган шафқатсиз тоталитар тузумлар мафкураси ва амалиётида яққол намоён булди. Тарихда уз Б.ига садоқатли булган кишилар тақдири оғир кечганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мас., Фурқат мустамлакачилар мафкурасига хизмат қилганида ҳаёти роҳат-фароғатда кечиши мумкин эди. Лекин у Ватан ва халқ олдидаги Б.ига содиқ қолиб муҳожирликнинг оғир қисматига дучор булди, Ватанда йироқда вафот этди. Баъзан Б. туфайли кишилар севгисидан, ҳатто ака-укаси, опа-сингилиси ёки фарзандидан кечишга ҳам мажбур бўлади. Конституциямизда белгилаб қўйилган Б.ларни бажариш; қонунларга риоя этиш; бошқа кишиларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилиш; халқимизнинг тарихий, мад-й ва маън-й меросини авайлаб-асраш; табиий муҳитга эҳтиёткорона мун-тда булиш; қонун б-н белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тулаш; Ватанни ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаро-

нинг Б.и экани қайд этилган. Уз Б.ига содиқлик ҳар бир кишининг ахлоқ-одо-би, маън-й қиёфасини ифодаласа, сузи-нинг устидан чиқмайдиган, уз Б.ини ба-жармаган кишилар халқ орасида ҳурмат топмайди. Б. уз-узидан шаклланмайди, у тарбия жараёнида камол топади. Шу маъ-нода, уз Б.ини яхши англайдиган, узига талабчан, иши, билими ва куч-қуввати-га ишонадиган, уз кадр-қимматини сақ-лай оладиган баркамол авлодни тарбия-лаб вояга етказиш бугунги куннинг энг муҳим вазифасидир.

БУХОРИЙ, Муҳаммад ибн Исмоил (810–870) — Қуръондан кейин туради-ган муътабар манба — ҳадисларни туплаш ва уларнинг энг ишончлиларини ажра-тиб бериш орқали шуҳрат қозонган, дунё халқлари орасида энг буюк муҳаддис сифатида эътироф этилган аллома. Асл исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардазбеҳ ал-Жуъафий ал-Бухорий 810 йил 20 июль (ҳижрий ҳисобда 194 йил шаввол ойининг 13-куни)да Бухоро шаҳрида та-валлуд топган. Б. олимлардан фарқли улароқ, Б. туғилган сананинг аниқлигига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил уз дав-рининг илмли одамларидан булиб, угли-нинг туғилган кунини уз қули б-н ёзиб кетган. Б.нинг отаси ёшлик чоғида вафот этган булиб, у асосан онасининг тарбия-сида вояга етади. У ёшлигидан ақл-ид-рокли, ўткир зеҳли ва маърифатга ҳаваси кучли булиб, турли илм-фанларни, ай-ниқса, ҳадис илмини зур қизиқиш б-н эгаллайди. Манбаларда курсатилишича, у ун ёшидан бошлаб уз юртидаги турли ро-вийлардан эшитган ҳадисларни, ш-дек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий ибн ал-Жарроҳ каби олимларнинг ҳадис тупламларини ёдлаган, устози Шайх Дохийий б-н ҳадис ровийлари ҳақидаги қизгин баҳсларда қатнашган. 825 йили ун олти яшар Б. онаси ва акаси Аҳмад б-н Ҳижозга ҳаж ибодатини адо этиш учун йул олади. Муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинани зиёрат қилгач, олти йил Ҳижозда яшаб қолади, сунгра ҳадис илми борасидаги билимини янада ошириш

мақсадида уша пайтдаги илм-фан мар-казлари Дамашқ, Қоҳира, Басра, Куфа, Бағдод каби шаҳарларда яшайди. У жой-лардаги машҳур олимлардан ҳадис ва фикҳ илмидан таълим олиб, йирик олим-лар даврасида илмий баҳслару мунозара-ларда қатнашади, илм толибларига дарс беради. Б. ҳаётининг куп қисми мусофир-чиликда утади. Бу ҳақда унинг узи: «Миср, Шом, Месопотамияга икки мар-та, Басрага турт марта борганман. Ҳижозда олти йил яшаганман. Бағдод ва Куфа ша-ҳарларига неча марта борганим ҳисобини билмайман», деган экан. У сафар чоғида ҳам, бир шаҳарда муқим турганда ҳам илмини ошириш борасида тинимсиз иш-лар, туплаган ҳадисларини оққа кучирар эди. Б.нинг ёзишича, Бағдодда истиқо-мат қилган пайтида купинча ой нурида ижод қилиб, қоронғи кечаларда шам ёру-ғида китоб ёзган. Нишопурлик ал-Ҳоким-нинг ёзишича, Б. устозларининг сони туқсонга атрофида булиб, улар орасида Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ҳарёбий, Убай-дуллоҳ ибн Мусо ал-Абасий, Абу Бакр Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр ал-Ҳамидий, ибн Роҳвайҳ номи б-н машҳур булган Имом Исҳоқ ибн Иброҳим, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал, Али ибн ал-Мадиний каби уша замоннинг энг пешқадам алломала-ри ҳам бор эдилар. Ўз навбатида Б. ҳам купгина шогирдларга устозлик қилган. Исҳоқ ибн Муҳаммад ар-Рамодий, Аб-дуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий, Му-ҳаммад ибн Халаф ибн Кутайб, Ибро-ҳим ал-Ҳарбий, Абу Исо Термизий, Му-ҳаммад ибн Наср Марвазий, Муслим ибн ал-Ҳажжож каби етук олимлар унинг шо-гирдларидир. Термизлик машҳур муҳад-дис Абу Исо Термизий И.Б.га ҳам шо-гирд, ҳам сафдош ҳисобланиб, уларнинг узаро мун-тлари ниҳоятда яқин булган. Узоқ йиллар давомида Шарқнинг турли-туман мам-тларига сафар қилган Б. ум-рининг охирларида беш йил (863–868 йиллар) Нишопурда яшаб, мадрасаларда ҳадис илмидан дарс беради. Уша пайтда Нишопур мусулмон шарқидаги энг йи-рик илмий марказлардан бирига айлан-ганлиги сабабли куп машҳур олимлар шу

шаҳарда тупланган эдилар. Б.нинг Термизий б-н учрашуви ҳам айнан Нишопурда юз бўлиб, диёримиздан чиққан икки машҳур муҳаддис уртасида қизгин илмий баҳслар, ижодий учрашувлар булиб утади. Термизийнинг ёзишича, у уз асарлари учун куп маълумотларни Б. булган учрашувларидан олган. Шу б-н бирга Б. ҳам ат-Термизийнинг билимини юқори баҳолаб: «Менинг сендан курган фойдам сенинг мендан курган фойдангдан ортиқроқ», деб унга нисбатан чуқур ҳурмати билдирган. Араб тарихчиси Шамсуддин аз-Заҳабий (1274–1347) «Тазкиратулхуффоъ» («Ҳофизлар ҳақида тазкира») номли асарида ёзишича, ат-Термизий уз устозининг вафоти туфайли қаттиқ қайғуга ботиб, куп йиелганидан кузлари кур булиб қолган экан. Б. нафақат йирик олим, балки узининг гузал хулқ-атвори, одамохунлиги, муруввати, ҳиммати ва беқиёс саховати б-н ҳам б.лардан тамомила ажралиб турган. У зехни уткирлиги ва қувваи ҳофизасининг кучлилиги б-н ҳам халқ орасида шуҳрат қозонган. Манбаларда Б.нинг 600000 га яқин ҳадисни ёд билгани қайд этилган. Б. хориждан қайтгач, ватани Бухорода куплаб шогирдлар ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш б-н машғул бўлади. Купчилик уни ҳурмат қилган, аммо Бухоро амири Холид ибн Аҳмад аз-Зухлий б-н Б.нинг алоқаси бузилиб қолади. Бунга сабаб амир олимдан саройга келиб «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-Тарих» китобларидан унинг фарзандларига сабоқ беришни талаб қилган. Лекин Б. «Мен илмни хор қилиб, уни ҳокимлар эшиги олдига олиб бормаيمان, кимга илм керак булса, ўзи келсин. Илм бормаиди, илмга келинади», деган жавобни айтган эди. Амирга жавоб ёқмай, фитначи, бухтончи шахсларнинг гапига кириб, Б.га шаҳарни тарк этишни буюради. Шундан кейин имом Б. Самарқандга қараб йул олади ва бирмунча муддат шаҳар яқинидаги Хартанг қишлоғида уз шогирдлари ва қариндош уруғлариникида яшайди, сунгра оғир касалга чалиниб, 870 йил 31 август (ҳижрий 256 йил)да 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади. Б. авлодларга бой қимматли

илмий-маън-й мерос қолдирган булиб, у ёзган асарларнинг сони йигирмадан ортиқдир. Улардан «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Ал-адаб ал-муфрад», «Ат-тарих ас-сағир», «Ат-тарих ал-авсат», «Ат-Тарих ал-қабир», «Китаб ал-илал». «Бирр ул-волидайн», «Асмо ус-саҳоба», «Китаб ал-куна» ва б.ни курсатиш мумкин. Буюк алломанинг муҳим асари шубҳасиз, «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»дир. Бу асар «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи б-н ҳам машҳур булиб, унинг гоят аҳамиятли томони шундаки, Б.гача утган муҳаддислар уз тупламларига эшитган барча ҳадисларни танлаб утирмай қаторасига киритаверганлар. Б. эса турли ровийлардан эшитган ҳадисларни табақаларга булган, уларнинг ишончлиларини ажратиб алоҳида китоб яратган. Аллома ибн Салоҳнинг таъкидлашича, Б.нинг бу асарига киритилган ишончли ҳадисларнинг сони тақрорланадиганлари б-н бирга 7275 та булиб, тақрорланмайдиган ҳадислар эса 4000 дан иборат. Б.нинг ушбу йирик асари дунё юзини курганига тахминан 1200 йил булди, уша даврдан бошлаб токи шу вақтгача у ислом таълимотида Куръондан кейин иккинчи уринда турадиган муҳим манба сифатида юқори баҳоланиб келмоқда. Ушбу асарнинг куплаб нусхалари дунёнинг турли шаҳарларига тарқалган. Ҳатто урта алларда яшган баъзи адиб ва хаттотлар учун бу асар нусхаларини кучириш тирикчилик манбаи ҳам булган. Жумладан, таниқли адиб ва тарихчи ан-Нувайрий (1332 йилда вафот этган) Б.нинг ушбу асаридан саккиз нусха кучириб, ҳар бирини минг дирҳамдан сотгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Асарнинг 1325 йилда кучирилган саккиз жилддан иборат бир нусхаси ҳозир Истанбулда сақланмоқда. «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»га купдан-куп шарҳлар битилган. 1974 йили Ў.О. ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ташаббуси б-н жумҳуриятимизда ислом дунёси вакиллари иштирокида алломанинг 1200 йиллик юбилейи нишонланган эди. Унинг шоҳ асарлари ҳисобланмиш «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» ва «Ал-адаб ал-муфрад» китобларининг Тошкентда қайтадан нашр қилиниши Б. меросини ўрганишда катта

аҳамиятга эга булди. Тошкентдаги диний олий маъҳаднинг Б. номи б-н атай бошлангани ҳам буюк алломага чуқур ҳурмат-эътиборнинг рамзидир. Ўз-н ҳукуматининг қарори б-н 1998 йилнинг кузида Б. таваллудининг 1225 йиллиги (ҳижрий ҳисобда) дунё миқёсида кенг куламда нишонланди. Президент И.А.Каримовнинг бевосита раҳнамолигида Б.нинг Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида жойлашган мақбараси замонавий – шарқона услубда батамом қайта қурилиб, мусулмон оламининг энг табаррук зиёратгоҳларидан бирига айланди.

БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК ШОВИНИЗМИ – бир давлатнинг бошқа давлат ёки давлатлар устидан сиёсий, мафкуравий, иқт-й ва ҳарбий ҳукмронлигини урнатишга қаратилган наз-я ва амалиёт. Хус., XVIII-XIX а.ларда Фарбий Европа ва Россия империясининг ҳукмрон доиралари бошқа давлатларга нисбатан ана шундай сиёсат олиб борганлар. Б.д.ш. Австрия–Венгрия империяси, Туркия султонлиги сиёсатида ҳам кучли булган. Иккинчи жаҳон уруши даврида Германия фашизми ана шундай сиёсат юритиб, немислар “олий” ирққа мансуб миллат сифатида жаҳондаги барча халқлар устидан ҳукмронлик урнатиши керак, деб даъво қилган. Урушдан кейинги даврларда ҳам бир қанча мам-тлар томонидан Б.д.ш. сиёсати хилма-хил қурилишда олиб борилмоқда. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида Б.д.ш. ва агрессив миллатчилик хавфсизлигимизга таҳдид солаётган жиддий муаммолардан бири эканини алоҳида таъкидлаб, шундай деган: “**Ўтган мустақил ривожланиш йилларида давлатимизнинг суверенитети ва барқарорлигига таҳдид сақланиб қолмоқда. Бу таҳдид буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик руҳидаги шиорларда, билдириляётган фикрларда, шарҳларда ва муайян хатти-ҳаракатларда намоён бўлмоқда**”. Б.д.ш. ғайриинсоний хус-ятга эга булиб, бошқа халқларни қарам қилиш, иқт-й. сиёсий, мад-й

ҳаётда уларни камситишнинг узига хос шаклидир. Тарихнинг далолат беришича, иқт-й имкониятлари заифлашган, ижт-й тотувлик мустаҳкам булмаган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдирдан узининг шахсий ва тор гуруҳий манфаатларини устун қуядиган, ҳокимиятга даъвогарлик қилишда узаро келиша олмаётган сиёсий кучларнинг мавжуд муаммоларни ташқи кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши, ш-дек, маън-й-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик кучайиши натижасида айрим мам-тлар Б.д.ш. таъсирига тушиб қолади. Б.д.ш. ҳамisha куч ишлатишга, ҳарбий, иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий тазйиққа, зуравонликка асослангани учун ҳам миллатлар ва давлатлараро мун-тларда ишончсизлик ва душманлик кайфиятларининг чуқур илдиз отишига сабаб бўлади. Унинг салбий оқибатлари фақат шу б-н чекланмайди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “**Тарихий тажрибада қайта-қайта тасдиқланганидек, шовинизм авторитар тузумлар урнатилиши ва мустаҳкамланишини рағбатлантиради, шафқатсиз диктатурага олиб боради. Чунки, буйсундирилган ва қарам халқларининг эмас, балки бир қисми муқаррар равишда бундай сиёсий йулга қарши чиқадиган ўз аҳолисини ҳам бошқача шароитда итоаткорликда сақлаб туриш мумкин бўлмайди**”. Шу тариқа, давлат ички зиддиятлар бўҳронига дучор бўлиб, ҳалокатта юз тутади. Бир суз б-н айтганда, узгаларни қарам қилган халқлар, давлатларнинг узлари ҳам ҳеч қачон озод ва эркин булолмайди. Бироқ, жаҳоннинг айрим ҳудудларида юз бераётган воқеалар бу тажрибадан дунёдаги айрим сиёсий доиралар ва кучлар ҳали ҳам тегишли хулоса чиқариб олмаганидан далолат беради. Бугунги кунда шовинистик кучлар, биринчидан, мам-т аҳолисига ахборот орқали ва мафкуравий йул б-н тазйиқ ўтказиш, иккинчидан, минтақа давлатлари ичида зиддиятларни юзага келтириш, учинчидан, жаҳон афкор оммасида Ўз-н ҳақида воқеликка зид, нотўғри тасавурларни шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Бу

йулда улар хилма-хил усул ва воситалардан фойдаланмоқда. Ш.у. Б.д.ш.ни жаҳолатнинг узига хос куриниши сифатида тавсифлаш мумкин. Унга қарши маъ-р-й йул б-н курашиш мумкин. Бунда халқаро ҳамжам-т, жумладан, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси булган ҳар бир давлат б-н узаро манфаатли алоқалар урнатиш муҳим аҳамият касб этади. Ана шундагина минтақамиз ҳеч қачон цивилизациялар тўқнашмайдиган, балки улар бир-бирига ижобий таъсир этиб, бир-бирини бойитадиган маконга айланади. Ўз-нинг тинчликсевар сиёсати ана шу мақсадга хизмат қилади.

БЮРОКРАТИЯ (франц. бюро – девон, юн. кратос – ҳокимият) – расмиятчиликка асосланган бошқарув ва маъмурият тизими. Б. алоҳида моддий ва маън-й имтиёзларга эга маъмурлар фаолиятида намоён булади. Б.нинг мукобили турачилик, қоғозбозликдир.

БУЛИБ ТАШЛАБ, ҲУКМРОНЛИК

ҚИЛИШ – ғаразли геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланадиган усул ва тамойиллардан бири. Бу тамойилни амалга оширишнинг асосий йули бирон-бир минтақа ёки мам-т ичида ижт-й парокандаликни келтириб чиқаришдир. Бунда, биринчидан муайян шаклда мавжуд булган ижт-й-иқт-й қийинчиликларни бурттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига уйнайдиган муҳолифатчи кучларни юзага келтириш йули б-н сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, “мам-тда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йуқ” қабилидаги тўхматдан иборат мафкуравий тазйиқ утказиш усуллари қўлланади. Ўз-н мисолида бундай ҳолат баъзи хорижий ОАВ-нинг мам-тда амалга оширилаётган ижт-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, маън-й ислохотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиши орқали жаҳон жамоатчилигида ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йулидаги хатти-ҳаракатларида яққол куринади. Муайян минтақага нисбатан олиб қарганда, мазкур тамойил ушбу ҳудудда ҳукмронлик қилишга даъво қилаётган давлат

борлигини “асослаш”, таъбир жоиз булса, шундай давлат тимсолини яратиш йулидаги уринишларда намоён булади. Бундай ғаразли интилишлар ер юзининг турли нуқталарида ҳар хил куринишдаги низоларни, давлатлараро мун-тларда эса тангликни юзага келтиради. Натижада, мам-тларнинг моддий-молиявий, маън-й-интеллектуал салоҳияти жам-т тар-ётига хизмат қилиш урнига ана шу “образ” таъсирининг олдини олишга йўналтирилади. Шу тариқа асосий мақсадга, яъни муайян давлатни яққолаш, уни заифлаштириб, уз “иттифоқчи”сига айлантиришга эришилади. “Б.т.ҳ.қ” тамойилини амалга оширишнинг яна бир йули – халқаро майдонда муайян мам-т ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айни пайтда бу йулда диний омилдан, яъни гуёки эътиқод эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилмоқда. Буларнинг барчаси “мақсад воситани оқлайди” деган ақида ғаразли геостратегик гоёлар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қондасига айланаётганини кўрсатади.

БУШ ВАҚТ – вақт шаклларида бири булиб, кишининг ишдан ташқари вақтининг бир қисми, унинг жисмоний ёки ақлий меҳнат б-н шуғулланмайдиган, баъзида эса жисмонан ва руҳан ҳордиқ олиш учун ажратадиган вақтни англаувчи т. Б.в. шахснинг ҳар томонлама такомиллашуви, дам олиши, уқиши, умуман, узининг билим даражасини, ишлаб чиқариш малакасини ошириш учун, жамоат иши, жисмоний тарбия, спорт машғулотлари ва б. маън-й эҳтиёжларини қондириш учун фойдаланадиган ишдан ташқари вақтидир. Б.в. куч-қувватни тиклашга, жисмоний ва маън-й тар-ётга, ш-дек, шахснинг ўз устида ишлашига, мад-й ҳордиқ чиқаришига, ижт-й-сиёсий фаоллик кўрсатишига, ҳаваскорлик фаолиятига сарф қилинади. Б.в. пассив ҳордиқ – “ҳеч нарса қилмасликни” ҳам уз ичига олади. Б.в.нинг ижт-й қадрият сифатидаги салмоғи унинг ҳажми, тизи-

ми ва мазмуни б-н улчанади. Кейинги даврларда Б.в. ҳажми ушиб бормоқда. Бу усиш меҳнатда техникадан кенг фойдаланиш, маиший эҳтиёжларга (йулга, уй ишларига, болалар тарбиясига ва б.) сарфланадиган вақтнинг қисқариб бориётганлиги б-н белгиланади. Б.в. масаласи соғлом турмуш тарзини қарор топтириш б-н узвий боғлиқ. Мустақиллик йилларида Ўз-нда Б.в.ни самарали утказиш учун кенг имкониятлар яратилган. Жумладан, мам-тимизда кўплаб театрлар, музейлар, кутубхоналар, турли мад-й-маиший тугараклар фаолият юритмоқда. Лекин мавжуд имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳар бир кишининг узига, унинг дунёқарашига боғлиқ. Киши Б.в.га бекорчи вақт деб қарамаслиги, уни фақат маишат, беҳуда кунгилхушлик б-н утказмаслиги лозим. Оилада, авваламбор, Б.в.ни режали ташкил қила билиш керак. Унда мад-й-маиший муассасаларга бориш, китоб мутолаа қилиш, спорт б-н шуғулланишга алоҳида урин ажратиш зарур. Ижодий меҳнат қилиш, малака, илмий-мад-й савияни ошириш, адабиёт ва санъат б-н шуғулланиш Б.в.ни мазмунли утказишнинг асосий омилдир. Айниқса, оилада болаларнинг Б.в.ини туғри ташкил қилишга алоҳида эътибор бериш зарур. Уларнинг Б.в.ини нотуғри ташкил қилиниши турли ижт-й хавф-хатарлар: безорилик, ичкиликбозлик, жиноятчиликнинг усишига олиб келиши мумкин. Болаларни турли тугаракларга, жамоат ишларига жалб қилиш, қизиқарли, мазмунли уйинлар б-н банд этиш, бадиий китоблар ўқишларига аҳамият бериш лозим. Умуман, Б.в.дан самарали фойдаланиш турмушнинг мазмунли булишига хизмат қилади.

БУШЛИҚ (маън-й соҳада) — бир сиёсий тизимдан бошқа бир тизимга утиш жараёнида ёки маън-й-маър-й ишларнинг туғри йўлга қўйилмагани оқибатида юзага келадиган ҳолат. Шахс онгида Б.нинг пайдо булиши унинг жам-тдаги урни ва ижт-йлашувининг маромига етмагани, мустақил тафаккурининг шаклланмагани ва фикр қарамлиги, сиёсий эътиқодининг заифлиги, ҳуқуқий мад-й савия-

сининг пастлигида намоён булади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Қаердадир бушлиқ пайдо бўлди, ҳеч шубҳасиз, уни албатта кимдир тулдиришга ҳаракат қилди. Ҳозирги кунда ким куп — ана шундай маънавий бушлиқни тулдиришга уринадиган, шунинг ҳисобидан ўзининг гаразли мақсадларини амалга оширишни уйлаб юрганлар куп. Минг афсуски, бу кучларнинг асл қиёфаси, мақсад-муддаолари ва имкониятларини тула ва аниқ-равшан тасаввур қилиш осон эмас. Нега деганда, улар кўпинча турли ниқоблар, жозибали шиор ва гоёлар пардаси остида иш кўради. Бундай кучларнинг ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, уларнинг пухта ўйланган, узоқ ва давомли ёвуз мақсадларига хизмат қилмоқда. Бугунги кунда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин. Энг ёмони, бундай хуружларнинг пировард оқибати одамни ўзи туғилиб усган юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлган шахсга айлантиришга қаратилганида намоён бўлмоқда” (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 12-б.).

БУҲТОН (араб. ёлғон, туҳмат) — юксак маъ-ят тамойилларига мос келмайдиган, бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида уйлаб чиқарилган асоссиз даъво ёки туҳматни ифодаладиган т. Б. шахс, гуруҳ, миллат, жам-т, давлат обрў-эътиборини тушириш мақсадида шахс ёки гуруҳ томонидан уюштириладиган ёлғон ёки туҳмат, асоссиз маълумот тарқатишни англатади. Б. орқали кишилар уртасидаги мун-тларга дарз кетади, жанжалли ҳолатларда узаро душманлик вужудга келади. Бироқ, Б. қилиш шахснинг феъл-атворига хос бахиллик, ҳасадгуйлик, кўра олмаслик, очкузлик, худбинлик, манфаатпарастлик каби иллатлар б-н боғлиқ

ҳолда юзага келиши ҳам мумкин. Ижт-й мун-тларда юзага келадиган ҳар қандай низо ва келишмовчиликнинг ўзига хос сабаби бўлгани каби Б.нинг ҳам муайян сабаблари бор. Шу жиҳатдан қараганда, Б.ни бир неча турларга бўлиш мумкин: шахс ёки гуруҳ томонидан амалга оширилаётган ишларни қўра олмаслик, ўзини ўша гуруҳ ёки шахсга қарама-қарши қўйиш оқибатида вужудга келадиган Б. — бундай Б. купинча гийбат, фисқу фасод тарқатиш шаклида намоён бўлади. Шахснинг ўзини ҳимоя қилишга интилиши замирида вужудга келадиган Б. жанжалли ҳолларда қарама-қарши томон далилларини исботлаш қийин бўлиб қолган вазиятларда ўзини оқлаш мақсадида тўқиб чиқарилган ёлғон маълумотларга асосланади. Б.нинг бу кўриниши амалиётда, айниқса, судлов жараёнида кўп кузатилади; маълум бир шахс ёки гуруҳ томонидан амалга оширилган ишларни йўққа чиқариш мақсадида қилинадиган хужумкор Б. Бундай Б. рақиб томоннинг қилган ишларини салбий н.назардан баҳолаш орқали ўзининг муайян манфаатини қондириш мақсадида амалга оширилади. Б., ш-дек, шахс ёки гуруҳни

қилинмаган амалий хатти-ҳаракатлар ёки айтилмаган мулоҳазалар учун айблаш тарзида намоён бўлиши мумкин. Мас., утган а.нинг 30-йилларида шуро ҳукумати томонидан қўшлаб ўзб. зиёлиларининг миллатчилик ва айирмачиликда айбланиши давлатнинг шахсга ёки гуруҳга қарши қаратилган Б.и эди. Гийбат, тўхмат, Б. каби маън-й иллатлар ўз мазмун-моҳиятига қўра бир оз фарқланади. Гийбат шахс ёки гуруҳнинг ортидан салбий сифатлашни аңглатса, тўхмат гумон асосида қилинган ёки қилинмаган иш-ҳаракат, айтилган ё айтилмаган фикр-мулоҳазанинг бировга қаратилишини билдиради. Б. эса умуман қилинмаган иш-ҳаракат ёки мулоҳазада туғридан-туғри, бегумон айблашни билдиради. Саъдий Шерозийнинг “Қўли қисқа ҳасадчи қилур гийбат, қилу қол, // Чунки келса рўбару, тили булур гунгу лол”, яъни “... ҳунарсизлар истеъдодли одамларни ёмон кўради, ... шунга ўхшаш, разил одамлар ҳам яхшилик қилишда бирор киши б-н беллаша олмаганларидан кейин, гийбат, Б. қилишга киришади. Фисқу фасод ва Б.ни ҳалқимиз азалдан маъ-ятга зид, инсон номига номуносиб энг ярамас иллат сифатида қоралаб келади.

ВАЗМИНЛИК — ҳар қандай шароитда ҳам оқибатини уйлаб, ҳис-ҳаяжонга берилмасдан, фикр-мулоҳаза асосида иш юритиш, оғир-босиқлик фазилати. В. ўзини тута билиш, сермулоҳазалилик, шошилиб хулоса чиқармаслик, етти ўлчаб бир кесишни аңглатади. Сабр-тоқат, чидам, мулоҳазакорлик, андишалик, мардлик ва орият вазмин одамга хос хус-ятлардир. Вазмин одамнинг асаблари мустаҳкам бўлади, у жиззакилик қилмайди. Ўзига екмagan бирор ноҳуя сўз, ёмон муомала, хато қилинган иш, хатто ҳақорат ҳам вазмин одамни руҳий мувозанатдан чиқара олмайди. Кўпгина лугатларда “оғир”, “машаққатли”, ва “қийин” сўзлари В. сузининг маънодоши сифатида кел-

тирилади. “Оғир” сўзи инсонга нисбатан айтилганда салбий маънони ҳам аңглатиши мумкин. Мас., “феъли оғир” деган иборада салбий маъно мужассам. Оғир-босиқ одам, дейилганида эса ижобий маъно — В. аңглашилади. Кексаларимиз баъзи бир одамларни: “Фалончи роса оғир карвон-да!” деб таърифлайдилар. Бу иборада ҳам В.ка тааллуқли маънолар мавжуд. Вазмин одам аксарият ҳолларда олижаноб, кечиримли бўлади. Енгилтаклик, шошқалоқлик — В.ка зид ҳолат. Халқимизда “Шошилган ишнинг пушаймони кўп” деган мақол бор. Алишер Навоий: “Ҳар кимсаки, айламас ошиқмоқни хаёл, // Ёфроқни ифак қилур, чечак баргини бол”. деб ёзган. В. икки хил, бири — туғ-

ма, табиат ато қилган В. булса, иккинчиси, таълим-тарбия орқали эришилган В.дир. Туғма В. инсоннинг ёшлигидан, ҳатто гудаклигидан маълум булади. Таълим-тарбия орқали эришилган В. эса кейинроқ намоён булиши мумкин. Юнон файласуфи ва адиби Плутарх “Подшоҳлар ва саркардаларнинг ҳикматли сузлари” номли асарида бундай ёзади: “Файласуф Афинадор қариб қолган пайтида уни (Цезар Августин) уйига келишини илтимос қилган эди, у келди. Хайрлашув чоғида яхши тилаклар б-н Афинадор унга: “Агар Цезар, ғазабландиган бўлсанг, илтимос, ичингда алифбонинг барча йигирма турт ҳарфини айтиб чиқмагунча ҳеч нарса гапирма ҳам, ҳеч нарса дема ҳам”, деб таъкидлади. Шунда Цезар унинг қулларини маҳкам ушлаб: “Сен менга ҳали кераксан!”, деб хитоб қилади ва унинг деярли яна бир йил умр қуришига ёрдам берди. Цезар “Сукутдадир – энг олий мукофот” деган ҳикматни куп тақрорлар эди. Демак, сукут сақлаш, шошма-шошарлик қилмаслик ҳам В.нинг бир қуринишидир. В. барча халқлар, миллатларда ижобий фазилат сифатида қадрланади.

ВАЙРОНКОР ҒОЯЛАР – бунёдкор ғояларга зид булган, ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган ғоялар мажмуини ифода этадиган т. Жам-тни тубанликка етаклаб, одамларни ғаразли ният ва қабих мақсадларга ундайдиган, халқлар ва давлатларни таназзул ва ҳалокатга маҳкум этадиган ғоялар (узининг шахсий ёки ижт-й манфаатларини ўзгалар ҳисобига қондириш, босқинчилик, талончилик ва б.). В.ғ. инсонпарварлик тамойилига зид булган, бир миллатни бошқасидан устун қуядиган, олий ирқ даъвосида бошқа халқларни қиргин қилишга чақирадиган, жам-тни қарама-қарши қутбларга ажратиб, булиб ташлашга сабаб буладиган ғоялар мажмуидир. Ақидапарастлик ва жангари ирқчилик (расизм), буюк давлатчилик шовинизми ва ашаддий миллатчилик, фашизм, большевизм, терроризм каби мафкуралар вайронкор ғоялар жумласига киради.

ВАНДАЛИЗМ – замонавий талқинда маън-й бузғунчилик ва вайронкорликни англатувчи т., тарихий жиҳатдан эса мил. 455 йилда Римни забт этиб, куплаб антик ва насроний мад-т ёдгорликларини вайрон қилган қадимий герман қабиласининг номидан келиб чиққан атама. Бу ибора илмий муомалада мад-й-тарихий ва моддий бойликларни вайрон қилиш тимсоли сифатида қулланади. Ҳоз. вақтда В. т.си жамоат тартибини бузишнинг айрим турлари, хус-н, жамоат, хусусий ва коммунал мулкка шикаст етказиш, таълим-тарбия масканлари, транспорт воситаларидаги асбоб ва жиҳозларни ишдан чиқариш, деворларга ғайриахлоқий ёзувларни ёзиш, бир сўз б-н айтганда, бузғунчиликка қаратилган ҳаракатларни англатади. В.нинг барча шакл ва қуринишлари статистикада тулиқ акс этирилмаётган булса-да, мавжуд маълумотларнинг ўзиёқ бу иллат баъзи мам-тларда гоят кенг тарқалганидан далолат беради. Мас., АҚШда бундай хатти-ҳаракатлар оқибатида ҳар йили 200 мингга яқин, жум-н, 15 минг киши атайлаб ёнғин содир этгани учун ҳибсага олинади. Огайо штатидаги 899 оилада утказилган тадқиқот натижаларига қура, улардан 15,5 фоизи бир йилда камида бир марта, 40 фоздан ортиғи эса икки ва ундан купроқ ҳолатларда В. қуринишларига дуч келган. Мутахассисларнинг маълумотларига қура, бундай хатти-ҳаракатлар жам-га жуда катта молиявий зарар келтиради. А.Хаубернинг ҳисоб-китобларига биноан, Голландияда В.дан келаётган кундалик зарар 4 млн. долларни, А.Гольштейннинг маълумотларига қура, бутун дунёда бу курсаткич 1 млрд. долларни ташкил этади. Мас., 1990 йилда АҚШнинг умумтаълим мактабларида вандаллар етказётган зарарни қоплаш учун 600 млн. доллар сарфланган. Фарб мам-тлари илмий адабиётида В. жиноятлари онгли ва онгсиз равишда содир этилиши таъкидланса-да, амалда уларни бир-биридан ажратиш қийин. Чунки ҳар икки ҳолатда ҳам улар келтириб чиқарадиган оқибатлар бир хил: моддий ва мад-й ёдгорликлар вайрон этилади, атроф-муҳитдаги мувозанат

издан чиқади ва купгина ҳолларда кишиларга жиддий маън-й зарар етказилади. В. хатти-ҳаракатларининг мазмун-моҳияти, иқт-й-ижт-й, психологик ва б. омилларига доир яхлит илмий асосланган концепция ҳозиргача яратилмаган бўлса-да, унга ундовчи сабаблар қаторига қўйидагиларни киритиш мумкин: 1) моддий манфаатдорлик (мас., рангли металлларга эга асбоб-ускуналарни ишдан чиқариш, ибодатхона ва зиёратгоҳлардан қимматбаҳо буюмлар — тилла ёки кумуш идишлар, иконалар ва ҳ.к.ларни уғирлаш); 2) бошқа мақсадларда амалга оширилган В. (мас., нархларнинг пасайишига йўл қўймаслик учун маҳсулотнинг бутун партиясини ишдан чиқариш); 3) мафкуравий В. (бунда вандалнинг маълум ижт-й-сиёсий мақсадларни кузлаган бузғунчи ғояси ва унга асосланган хатти-ҳаракатлари муайян ҳокимият шакли, сиёсий ин-т, ижт-й ва миллий гуруҳга қарши қаратилади); 4) қасос, уч олиш мақсадида амалга оширилган В. (мас., бошқа кишиларнинг ютуқларига ҳасад ва нафрат б-н боқиш, уларга етказилган азоб-уқубат ва зарардан ҳузурланиш); 5) узлигини чек-чегарасиз намоён этиш, ута шухратпарастлик б-н боғлиқ В. Мас., қад. Юнонистонда Артемида ибодатхонасига ут қўйган Герострат, уз давлати пойтахти Римни ёқиб юборган император Нерон ёки ҳоз. даврда дунёдаги қатор музейларда сақланзётган бебаҳо санъат асарларига катта зарар етказзётган кимсалар В. ғоясининг таъсирига тушган шахслар тимсолидир. Ғарб мутахассисларининг таъкидлашича, мазкур ҳодисанинг уша ҳудуд ва минтақаларда тобора кенг қўламда намоён бўлиб бораётгани, аввало, маъ-ят ва азалий қадриятларнинг инқирозга юз тутзётганидан далолат беради. Бу ҳодисанинг илмий асосланган концепциясининг яратилиши В.га қарши курашишнинг замонавий усул ҳамда технологияларини ишлаб чиқиш имконини беради.

ВАРВАРЛИК — маъ-ят талабларига зид ҳолат бўлиб, 1) ижт-й тар-ёт туғри-сидаги баъзи наз-яларда жам-тнинг рив-ш

босқичларидан бири; 2) қад. юнонлар томонидан уларга тили нотаниш бўлган қабилаларга берилган ном; 3) замонавий н.назардан қараганда — нодон, жоҳил ва шафқатсиз одамлар фаолияти каби маъноларни англатувчи т. ЮНЕСКО қарорига биноан инсониятнинг ноёб тарихий обидалари қаторига киритилган Афғонистоннинг Бомиён вилоятидаги қад. Будда хайкалининг толибонлар томонидан замбараклар б-н уққа тутиб, вайрон этилиши В.нинг энг ачинарли куринишидир.

Илм-фанда бу атама биринчи бор америкалик антрополог Л. Морган томонидан қўлланган. Унинг фикрича В., тарихий маънода, жам-т ривожидagi ибтидоий жамоа тузумининг ёввойиликдан кейинги ва цивилизациядан олдинги иккинчи даврини ифодалайди. Мазкур т. ҳақида шотландиялик файласуф А. Фергюссон 1767 йили чоп этилган “Фуқаролик жамти тарихи бўйича эссе” китобида фикр юритиб, жам-т тар-ётининг цивилизацияли босқичи ёввойилик ва В. босқичлари негизда вужудга келганини уқтиради. Тажовузкор сиёсат олиб борган давлат ёки уруш тарафдорларига нисбатан ҳам В. атамаси ишлатилади. Мас., Иккинчи жаҳон уруши даврида фашистлар томонидан минглаб шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон этилгани, миллионлаб кишиларнинг қириб ташлангани В.нинг шафқатсиз ифодасидир. Бугунги кунда баъзи Ғарб мам-тларида ёшлар томонидан содир этилаётган бузғунчи хатти-ҳаракатлар, турли шаҳарларда уйлар, транспорт воситаларининг ёқиб юборилаётгани, тобора кучайиб бораётган одам савдоси кабилар ҳам бунга мисол булиши мумкин.

ВАТАН (араб. туғилиб усган жой, она юрт) — кишиларнинг яшаб турган, уларнинг авлод-аждодлари туғилиб усган жой, ҳудуд, ижт-й муҳит, мам-тни англатувчи т. В. т.си кенг ва тор маънода қўлланади. Кенг маънода — бутун бир халқ, уларнинг аждодлари азалдан истиқомат қилиб келган макон. Тор маънода — киши туғилиб усган уй, маҳалла, қишлоқ. Инсоннинг уйли-жойли, бошпанали булиши, унинг оиласи, бола-чақаси ҳам

баъзан В. сузи орқали ифода этилади. Ш-дек, В. сузи мумтоз шеърятимизда образ сифатида қулланиб, кунгил маъносини ифода этади. В. т.си а.лар давомида ижт-й-иқт-й тар-ёт мун-ти б-н узғариб, кенгайиб, ривожланиб келган. Қадимда муайян қабила яшаган жой унинг В.и саналган. Жондош ва тилдош қабилаларнинг узвий иттифоқидан элат пайдо булган, элат яшаган ҳудуд эл, деб аталган. Мас., узб. халқ достонларида Чамбил эли ибораси куп тилга олинади.

Муайян ҳудуд доирасида марказий бошқарувнинг пайдо булиши б-н В. сузи халқ ва давлат т.ларини ҳам англата бошлаган. Халқнинг тили, мад-ти, иқт-й турмуши, маъ-яти равнақ топиши натижасида кишилар уртасида муштараклик шаклланади.

ЎЗР миллати, тили ва динидан қатъи назар, шу заминда яшаётган барча инсонларнинг В.идир. Бу уринда давлат ва В. айна бир маънони ифодалайди, яъни ЎЗР деганда В.ни тушунамиз, В. деганда Ўз-ни тасаввур этамиз. Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, «**Ватан» тушунчаси биз учун саждагоҳдай муқаддас, саждагоҳдай пок ва улуғ булмоғи керак**» (Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. —Т.: «Ўзбекистон», 1996 й., 35-бет).

Собиқ мустабид тузум даврида ҳукмрон мафкура биз учун асл В. т.сини сохталаштириб, қалбимиз ва онгимизга мавҳум В. т.сини сингдирмоқчи булди. Ўзб. учун умрида бориб қурмаган, минглаб километр узоқликдаги гиёҳ унмайдиган, ойлар давомида қуёш юз курсатмайдиган жойлар ҳам гўёки Ўз-н б-н бир қаторда В. эди. Ҳолбуки, В. — тарихан шаклланган, аниқ т. Мустақиллик халқимиз онгида ҳақиқий В. ҳисси, она-юрт т.сини мустаҳкамламоқда. В.ни севиш. уни улуғлаш, сарҳадларини дахлсиз сақлаш, шаъну шарафини юксаттириш йулида фидокорона хизмат қилиш, ёш авлодни В.га муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш бугунги кунда том маънода шон-шараф ишига айланмоқда.

БАТАН МАНФААТИ — юксак маън-й тамойиллардан бири; Ватаннинг озодлиги ва мустақиллиги, унинг ҳудудида яшаётган халқнинг тинчлиги ва осойишталиги, бугунги ва келажак ҳаётини, ҳуқуқ ва манфаатларини, барча миллий бойликларни асраб-авайлаш, бойитиш ва ҳимоя қилиш б-н боғлиқ барча мақсад-вазифаларни ифода этадиган т. В.м. миллий манфаатларнинг айна ифодасидир. Дунёдаги ҳар қайси мустақил давлатнинг манфаати унинг ҳудудида яшаётган халқ учун В.м.дир. Ватан ва унинг фарзанди булган инсонларнинг шахсий манфаатлари узаро уйғунлашиб кетади. Чунки Ватан булмаган тақдирда инсоннинг шахсий манфаатларини таъминлаш — она тилида мулоқот қилиш, миллий қадриятлари б-н фахрланиш, оила қуриш, фарзандлар устириш, аждодлар аъъанасини муносиб давом эттириш имконсиз булиб қолади. Ватанга муҳаббат унинг манфаати йулида қайғуриш, аждодлар меросига садоқат, миллий маъ-ятдан баҳрамандлик, башариятга ҳурмат, келажак олдида масъулик туйғуларини тарбиялайди. Ҳақиқий ватанпарвар инсонлар уз манфаатларини Ватаннинг тақдиридан, миллати, халқининг миллий қадриятларидан, орзу-истакларидан айри ҳолда тасаввур қила олмайди. Инсон узлигини қандай англаса, Ватанини ҳам шундай англайди. Ўзлигини англамаган одам Ватанни ҳам англамайди, В.м. йулида бирор эзгу иш қилишни хаёлига ҳам келтирмайди. У нафақат Ватанни, ҳаттоки миллати, ота-онаси, оиласи, фарзандлари, ёру биродарлари олдидаги бурчини ҳам ҳис этмайди. Инсон ҳақиқий бахтга эришиши учун фақат моддий бойликнинг узи етарли эмас. Ҳам моддий, ҳам маън-й бойликни узида мужассамлаштирган одамгина чинакам бахтга мушарраф булиши мумкин. Ўз манфаатини В.м.дан юқори қуядиган кимсалар бахт-саодатни фақат моддий бойликка эга булишда деб билишади. Афсуски, бугунги кунда «Қаерда яшаш яхши булса, уша ер мен учун Ватан» деб юрганлар ҳам топилади. Бундай кимсаларга «Ватан», «В.м.» деган т.лар бегона. Мам-ти-

мизда уз мустақил фикрига эга булган, ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, уз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, шахсий манфаати б-н В.м.ни уйғун кура оладиган шахс маъ-ятини қарор топтириш масаласига катта эътибор берилмоқда. Бу борада Президентимизнинг қуйидаги фикри биз учун асосий мезондир: **«Шу азиз Ватан барчамизники, унинг қудратини ошириш, ёруғ истиқболини таъминлаш ҳар бир инсоннинг калбида доимо акс-садо бериб туриши керак».**

ВАТАН РАВНАҚИ — миллий истиқлол мафкурасининг Ислом Каримов томонидан асослаб берилган ғояларидан бири. Бу ғоя — ҳар бир кишининг манфаатларини юрт манфаатлари б-н уйғунлаштирадиган, уни халқ бахт-саодати йулида хизмат қилишга даъват этадиган бунёдкор ғоядир. У миллий истиқлолнинг олий мақсадларидан бири булмиш барчамиз учун муқаддас саналган Ватанимизнинг равнақини таъминлаш, унинг жаҳон майдонида муносиб урин эгаллашига эришишини назарда тутлади. **“Ватан равнақи аввало унинг фарзандларига, уларнинг маънавий ва жисмоний камолотига бевосита боғлиқ. Бу ўз навбатида ҳар бир юртдошимизни зиммасидаги юксак фуқаролик масъулиятини ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади”** (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 73-б.). В.р. гоясини амалга ошириш бевосита жам-тнинг ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й-мад-й рив-шига боғлиқ. Бунда биринчидан, ҳоз. ижт-й барқарорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, жам-тни бошқаришда оммавий ташкилотларнинг (хус-н, маҳалланинг) мавқеини ошириш, аҳолини ижт-й ҳимоя қилиш тамойиллари ниҳоятда муҳим. Иккинчидан, ҳаётда демократик тамойилларнинг устуворлиги, муқобил партиялар, жам-тнинг барча жабҳаларини эркинлаштириш, давлатнинг ислохотчилик функцияси, аҳоли сиёсий онги ва мад-тини оширишда катта аҳамиятга эга. Учинчидан, бозор мун-тларига хос мулкчиликнинг шаклланиши, иқтисодиётнинг

таркибий тизимидаги узгаришлар, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш, иқтисодиётни эркинлаштириш, ташқи иқт-й алоқаларни кучайтириш бунда муҳим омил булиб хизмат қилади. Туртинчидан, тарихий меросимизнинг тикланиши, аҳоли интеллектуал салоҳиятини ошириш, фан ва илмий муассасалар, санъат ва адабиётни ривожлантириш, комил инсонни тарбиялаш буйича миллий таълим дастурининг изчил амалга оширилиши, халқаро мад-й алоқаларни кучайтириш ҳам В.р.га хизмат қилади. Бешинчидан, мам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигига эришиш, ҳуқуқий-демократик жам-т қуриш соҳасидаги тажрибалар, давлатимизнинг халқаро ҳуқуқ нормаларига амал қилиши — В.р.ни таъминлайдиган шарт-шароитлардир.

“ВАТАН РАВНАҚИ УЧУН ҲАР БИРИМИЗ МАСЪУЛМИЗ” — Президент Ислом Каримов асарларининг 9-жилди (—Т., “Ўзбекистон”, 2001 й.). Китобда Ислом Каримовнинг ЎзР Олий Мажлиси сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишларидаги нутқлари, қатор учрашувлар, хорижий мухбирларга берган интервьюлари ҳамда табриклари ўз аксини топган. Уларда мустақилликни янада мустаҳкамлаш, мам-тимиз ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, чинакам мустақил демократик давлат барпо этишнинг тамойиллари ҳамда туб иқт-й, сиёсий ва маън-й ислохотларни амалга ошириш борасидаги долзарб вазифалар белгилаб берилган. Айниқса, мазкур жилда иқтисодиётни эркинлаштириш, тадбиркорликка кенг йул очиб бериш, мам-т ижт-й-иқт-й рив-ши ва иқт-й ислохотларнинг устувор вазифалари ҳар томонлама чуқур таҳлил этилган.

Аждодларимизнинг муқаддас номларини тиклаш, уларнинг хоки пойи ётган табаррук тупроқни обод қилиш, улар қолдирган маън-й меросни асраб-авайлаш борасидаги фикрлар Бурҳониддин Марғинович таваллудининг 910 йиллиги ва Имом Мотуридий таваллудининг 1130

йиллигига бағишланган тантанали маросимда сузланган нутқларда атрофлича уз ифодасини топган. Ш-дек, мазкур жилдан 2000 йил 7 декабрда Уз-н Конституциясининг 8 йиллигига бағишланган таътанали маросимда сузланган нутқ, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласига ёзилган сузбоши, «Баркамол авлод» спорт мусобақаси қатнашчиларига, матбуот ва ОАВ ходимлари, «Умид» жамғармаси грантлари соҳибларига, магистратура, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг биринчи битирувчиларига йулланган табриклар ҳам урин олган. Китобда Ислом Каримовнинг Россия Федерациясига қилинган давлат ташрифи чоғида, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарларининг саммитида сузлаган (2001 йил июнь) маърузалари уз аксини топган.

“ВАТАН САЖДАГОҲ КАБИ МУҚАДДАСДИР” — Президент Ислом Каримов асарларининг 3-жилди (–Т., «Ўзбекистон», 1996 й.). Бу жилдан мам-тимизда бозор мун-тларини тобора такомиллаштириш, иқт-й ва ижт-й ислохотларни янада жадаллаштириш масалаларига бағишланган асарлар, ЎзР Олий Мажлиси сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишларида ҳамда халқаро миқёсдаги анжуманларда баён қилинган, туб ислохотларни амалга ошириш, минтақавий ва жаҳон муаммоларига булган мун-т ҳамда ўтиш даврида куп миллатли диёримизда миллий ва миллатлараро мун-тларни чуқурлаштириш борасидаги наз-й хулосалар урин олган. 1995 йил 23 февралда булиб утган ЎзР Олий Мажлисининг биринчи мажлисидаги “Ўзбекистоннинг сиёсий, ижт-й ва иқт-й истиқболининг асосий тамойиллари” маърузаси ҳам китобдан урин олган. Маърузада мам-тни ижт-й, иқт-й ривожлантиришнинг йул-йуриқлари ҳамда янги давлатчиликни шакллантиришда амалга оширилиши лозим булган долзарб вазифалар белгилаб берилган. Ш-дек, жам-тни демократлаштириш орқали янги оғ, тафаккур ва турмуш тарзини шакллантиришнинг узига хос тамойиллари ҳам ушбу маърузада уз

ифодасини топган. 1995 йил 12 мартда Дания пойтахти Копенгагенда булиб утган халқаро конференцияда сузланган “Минтақавий муаммолардан – жаҳоншумул муаммоларга” деб номланган маъруза, ш-дек, «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида» китоби ҳам урин олган. Бундан ташқари, жилда жам-т ҳаётининг турли соҳаларига оид маъруза, нутқ ва чиқишлар ҳам уз аксини топган булиб, уларда мам-тимизнинг бугунги ва эртанги тар-ёти учун ута долзарб булган фикр-мулоҳазалар, амалий хулосалар келтирилган.

ВАТАНПАРВАРЛИК — Ватанининг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йулида фидойилик курсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг муқаддас ва олижаноб фаолиятни англатадиган т. В. ниҳоятда серқирра т. булиб, тарихий, ижт-й, сиёсий, иқт-й тар-ёт жараёнида доимо такомиллашиб, янги маъно-мазмун б-н бойиб, ривожланиб боради. Ватан манфаати, кадр-қиммати, тақдири, истиқболи, она юртга муҳаббат туйғуси қанча чуқур англанса, В. туйғуси шунча юксак булади. Тарихий, ижт-й-сиёсий, маън-й тар-ётнинг турли босқичларида В.нинг янги-янги кирралари намоеён булиб боради. Ҳақиқий В. Ватанга, она заминга, уз халқига муҳаббат б-н яшаш, унинг истиқболи, манфаати йулида тинимсиз меҳнат қилиш ҳамда курашиш зарурати туғилганда жонини фидо қилишни назарда тутати. Ҳар жабҳада Ватанимиз эришаётган муваффақиятлардан қувониш, оғир кунларида унинг учун қайғуриш, уз юрти б-н гурурланиш, унинг ҳар бир қарич ери, ҳар бир гишти ва гиёҳига, қадимий ва замонавий обидалари, илм-фан ва санъатдаги ютуқларини, моддий ва маън-й бойликларини куз қорачигидек асраб-авайлаш — буларнинг барчаси В. дир. Ҳоз. пайтда ёшларимизда В. туйғусини камол топтириш, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга

эга. Инсон уз юртини қандай булса шундайлигича севиши, унинг ривожи учун бор имкониятларини ишга солиши лозим. В. кишиларда асосан уч босқичда намоён булади: 1) билиш — Ватан т.сига хос қадриятларни эгаллаш; 2) эътиқод — мазкур қадриятлар туғрисида олган билимларини эътиқодга айлантириш; 3) ҳаракат — бу эътиқодни амалий ишлар орқали намоён этиш. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “**Барчамизга маълумки, инсон узлигини анлагани, насл-насабини чуқурроқ билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, улғая боради. Бу илдиз қанча теран бўлса, туғилиб усган юртга муҳаббат ҳам шу қадар юксак булади. Албатта, жаҳон — кенг, дунёда мамлакат кўп, лекин бу оламда бетакрор она юртимиз, Ўзбекистонимиз яккаю ягона. Бу гузал юрт, бу муқаддас замин фақат бизга аталган... Тарих ҳақиқати шунки кўрсатадики, томирида миллий гурур, Ватан ишқи жўш урган одамгина буюк ишларга қодир булади. Биз шундай маънавий муҳит яратишимиз керакки, юртимизнинг ҳар бир бурчагида, барча шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфасида Ватандан фахрланиш ҳисси кўзимизни, қалбимизни яшнатиб турсин. Бу ҳақда гапирар эканмиз, айни вақтда муҳим бир масалага алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Юртимизда яшаётган ҳар қайси инсон узини энг аввало Ўзбекистон фуқароси деб, шундан кейингина муайян бир ҳудуд вакили, айтилик, хоразмлик, самарқандлик ёки Фарғона водийси фарзанди деб ҳис қилиши лозим. Табиийки, бу ҳолат ҳар биримиз мансуб бўлган «муъжаз Ватан»нинг, туғилиб усган шаҳар ёки қишлоқнинг қадри ва аҳамиятини асло камайтирмайди. Бироқ шунинг эсда тутиш керакки, ҳаддан ташқари бўрттириб юборилган маҳаллий ватанпарварлик миллатнинг, халқнинг жипс-лашувига халақит беради. Биз Ватан туйғусини мана шундай яхлит ҳолда, яъни дунёда ягона ўзбек миллати бор, хоразмлик, фарғоналик, сурхондарёлик уртасида ҳеч қандай миллий фарқ йўқ, уларнинг барчаси ўзбек халқининг фарзанди деб англашимиз, ёш авлодимизни айнан шу руҳ-**

да тарбиялашимиз зарур. (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 90—91-б.)

ВАТАНФУРУШЛИК — Ватанга хоинлик қилиш, Ватанни сотишни англаувчи т. Бундай ҳаракатлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин: мам-т манфаатларига хиёнат қилиш, уз шахсий манфаатларини кузлаб иқт-й, сиёсий ва б. жосуслик фаолияти б-н шуғулланиш, душман томонига утиб уз халқи, мам-тига қарши кураш олиб бориш, қупорувчилик ишлари б-н машғул булиш ва ҳ.к. В.нинг моҳияти ватансизлик, Ватанидан бегоналашиш каби ҳодисалар б-н солиштирилганда янада ёрқин намоён булади. В. уз юртининг тинч ва осойишта ҳаётига, унинг озодлиги ҳамда ободлигига пуғур етказиш, шаъни ва обрусини нафақат мам-тда, балки жаҳон миқёсида поймол қилиш б-н баробардир. В. давлат ва жам-тнинг барқарор тар-ётига таҳдид сифатида ҳам пинҳона, ҳам ошқора тарзда намоён булиши мумкин. В.нинг купгина сабаблари булиб, улардан асосийси бойликка, пулга ружу қуйиб, Ватан манфаатларига хиёнат қилишдир. В. ҳар қандай ҳолатда ҳам оғир жиноят ҳисобланади. ЎзРнинг мудофаа салоҳияти, давлат хавфсизлиги ёки ҳудудий дахлсизлиги, суверенитетига зарар етказиш, душман томонга утиш, жосуслик қилиш, давлат ва ҳарбий сирларни ошқор этиш, мам-тимизга қарши душманлик фаолиятини олиб бориш — буларнинг барчаси В.нинг қуранишларидир. ЎзР ЖКда бундай жиноятлар давлатга хоинлик сифатида таърифланади.

ВАФО(ДОРЛИК) — юксак маън-й фазилатлардан бири ҳисобланиб, садоқат, уз аҳду паймонида, сузда, ваъдада қатъий туришни англададиган т. Буюк мутафаккир Юсуф Хос Ҳожибнинг “Турайин, борайин, юрайин, оламини кезайин, оламда В.ли одам булса, мен уни қидирайин” деган сузларида В.нинг инсон учун нақадар буюк қадрият экани ўз аксини топган. В.дор одам тилини ёлғон, гийбат ва бўхтон сузлардан сақлайди. Инсоннинг В.и дилида ва тилида бирдек намоён булади. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ши-

рин” достонида В., дуслик ва садоқат туйғулари юксак даражада улуғланади. Бу фазилатлар, айниқса, Шопур образида яққол ифода этилган. Соҳибқирон Амир Темур В.ни гоят қадрлаган. Бу ҳақда ул зотнинг ўзи “Темур тузуклари” асарида бундай ёзади: “Мен ҳар кимгаки ваъда берсам, унга В. қилдим, ҳар бир ваъдага хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил булишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим”. В.ли киши олижаноб булиб, кишиларни эзгуликка чорлайди, инсонпарварлик йулига даъват этади, бунинг натижасида бахту саодатга эришади. В.ли инсонлар ҳар қандай вазиятда ҳам бир-бирига содиқ қолади, бир-бири учун жон фидо этишга ҳам тайёр булади. В. дунё адабиётининг азалий ва абадий мавзуларидан бири. Яна бир улуғ мутафаккир бобомиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур бир рубойида В.ни шундай таърифлайди: “Ҳар кимки, В. қилса — В. топқусидир. Ҳар кимки, жафо қилса — жафо топқусидир. Яхши киши қурмагай ёмонлик ҳаргиз, Ҳар кимки, ёмон булса — жазо топқусидир”. Ш-дек, халқ мақолларида ҳам В. улуғланади. Чунончи, “Ваъдага — В., В.сизга — жафо”, “Ваъда — В.си б-н гузал” каби мақоллар шулар жумласидандир.

ВАФОСИЗ(ЛИК) — вафоси йуқ, аҳд, келишувга амал қилмасликни англатадиган хус-т. В. инсонни дину эътиқодидан, ёру биродарларидан ва охир-оқибат узлигидан айирувчи ёмон хислатдир. “Ишқи борнинг имони бор”, деб бежиз айтмайди доно халқимиз. Инсон учун энг азиз нарса — оила. Айниқса узб. халқи учун “оила” муқаддас т.дир. Оиланинг таянчини эса вафо ташкил этади. Зеро, муҳаббат уйнинг пойдевори булса, вафо унинг устунидир. В. оилани барбод этади, ҳаёсизлик, риёсизлик, беандишаликни келтириб чиқаради. В. шахват, нафс маҳсули. Уларнинг зидди инсоннинг зийнатли либоси булган иффат ва ҳаёдир. Абдулла Авлоний бу борада шундай дейди: “Зотингга зийнат улан иффатни дилда сақлагин, // Шахвату нафсининг сани

булғусидур ақлингга қул. // Ҳар кишининг дунёда йиртилса иффат пардаси, // Нафси шайтондек ани бир кун солур буйнига гул”. В. одамни дусларидан ҳам маҳрум этади. “Бевафо дустан таёқ яхши, Бебахра гулдан — япроқ” дейди халқимиз. Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари назарида, В. аёлларни иффат ва ҳаёдан маҳрум этса, эрларни оила, дусларидан ажратади, хиёнат йулига бошлайди. Мас., Афлотуннинг фикрича, “Хотинларнинг вафоси адаб ва номусини сақлашдадир. Эрларнинг вафоси бутун инсоният адабларига шомилдур”. Дарҳақиқат, эр йигит нафақат оиланинг таянчи, балки юрт химоячиси ҳамдир. Ёзувчи Ойбек “Қутлуғ қон” романи қаҳрамонларидан бирининг ибораси б-н айтганда: “Эр йигит ер сотмайди, ер сотган эр булмайди”. Ушбу ҳикмат замирида теран маънода ифодаланган. (Яна қаранг: *Вафо(дорлик)*)

ВАҚТ — оламнинг асосий атрибутларидан бири булиб, маконнинг замонда кечишининг асосий мезони, бу жараённинг даврийлиги ва давомийлиги, чексизлигини ифода этадиган т. Замон маконда чексиз булгани каби, макон ҳам замонда чексиздир. В. ана шу чексизликни аниқлаштириш. уни кун ва тун, эра, а. йил, ой, соат, дақиқа ва сонияларга булиб тасаввур этишга хизмат қилади. В. фақат бир томонга, илгарига қараб боради. Унинг қайси нуқтада булгани ва қайси нуқтада якун топиши — номаълум. У объектив жараён булиб, уни тухтатиб ҳам, орқага қайтариб ҳам, тезлаштириб ҳам булмайди. В.нинг маъ-ят ҳодисаси учун ҳам узлуксиз ва давомий экани ҳақида Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида бундай дейилган: “... маънавий юксалишга эришиш — бу бир йиллик ёки беш-ун йиллик иш эмас. Халқ, миллат ўз миллий маънавиятини йиллар, асрлар давомида юксалтириб, бойитиб боради. Чунки маънавият қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас, аксинча, доимий ҳаракатдаги узлуксиз жараён булиб, тараққиёт давом этар экан, унинг шиддатли юриши туфайли маънавий ҳаёт олдига қуйиладиган талаблар ҳам мутта-

сил пайдо булаверади”. В. инсон умрининг мазмунини ҳам ифода этади. В.нинг объектив хус-ятлари инсон маъ-ятининг шаклланишига, унинг ҳаёт ҳақиқатини англашига кучли таъсир кўрсатади. “В. — одил ҳакам”, “Хаммасини В. кўрсатади”, “В.нинг ўзи тарбиялаб қўяди”, “В.дан узиб бўлмайди” каби ҳикматли сузлар ҳам В. мезонини инсон ҳаётида қанчалик катта урин тутишини кўрсатади. В. инсон учун энг буюк қадриятдир. Жаҳон тарихидаги буюк шоир ва ёзувчилар, алломалар В. инсонга куч-гайрат, эзгу ишларга сарфлаш, мазмунли умр кечириш учун берилган беқийёс имконият эканини таъкидлаб, унинг ҳар бир дақиқасини қадрлашга даъват этганлар.

ВЕДАЛАР ВА УПАНИШАДЛАР — диний мазмундаги адабиётлар. Баъзи тахминларга кура, деярли туккиз а. (мил.ав. 1500—600 й.) давомида Ҳиндистон ярим оролида яшаб келган қад. халқ ва элатлар томонидан яратилган. Аммо ана шу даврдан кейин ҳам В. ва У.га монанд руҳдаги асарлар яратилгани маълум. В. асосан диний мазмунда бўлса-да, уларда қад. халқларнинг маън-й ҳаёти, ижт-й-иқт-й ривож, турмуш тарзи тўғрисида муҳим маълумотлар мавжуд. Анъанавий В. манбаларини шартли равишда бир қанча гуруҳларга бўлиш мумкин. У дастлаб қад. Ригведа, яъни мадҳиялар туплами шаклида бўлиб, 10 минг шеърдан иборат, 1028 мадҳияни ўзида жамлаган. Бу мадҳияларда диний тасаввурлар, жумладан, политеистик — куп худоликка оид қарашлар ўз ифодасини топган. Уларда куйланган Индра — момақалди роқ ва орийларни душманлардан ҳимоя қилувчи худо, Сурья — қуёш худоси, Дьяус — фалаклар худоси сифатида гавдаланади. В.нинг Ригведадан кейин шаклланган манбалари Самоведа, Ахчарведа ва Ячкурведадир. В. оламнинг келиб чиқиши, биринчи жавҳар — субстанция, унинг асосида турли жараёнлар, худолар ва бутун оламнинг вужудга келиши ҳақида содда тасаввурларни ифода этади. Бундай жараёнлар мавҳум ижодий куч-қудрат — Праджапати таъсирида рўёбга чиқади. Бундай та-

саввурлар, уларнинг мазмун-моҳияти қандай бўлишидан қатъи назар, кишиларнинг кундалик ҳаётий кузатишлари, тажрибаси ва уларга таянган умумлашмалар натижасидир. У. Веда адабиётининг сунгги босқичини ташкил қилади. Баъзи ҳинд анъаналарига қараганда, улар сони 108 та. Лекин ҳоз. вақтда уларнинг сони 300 га яқин, деган маълумотлар ҳам мавжуд. У. мил.ав. VII—VI а.ларда шаклланди. Уларда Брихадаранъяка, Чхандогья, Айтарея, Кена, Кауштаки каби фал-й йуналишларнинг таъсири сезилиб туради. У.да оламнинг бутун бир манзараси тасвирланмаган бўлса-да, қурбонлик, илк асос, руҳий моҳият, ҳаётнинг узғариб туриши (самсара), одамларнинг яхши ва ёмон аъмолларига қараб бериладиган насиба (карма), анимистик қарашлар, руҳнинг кучиб юриши (таносуҳ), ахлоқий меъёр ва мезонлар, инсон тақдири каби қатор масалалар буйича қарашлар илгари сурилган. У.нинг муаллифлари аксарият ҳолларда жам-тнинг қўйи табақаларига мансуб кишилар бўлган. Уларнинг ҳинд жамтида юқори мақомни эгаллаб турган брахманларнинг мавқеини сусайтиришга қаратилган ҳаракатлари жасорат ифодаси эди. У. Ҳиндистондаги маън-й-руҳий ва фал-й жараёнларга катта таъсир кўрсатган. Айниқса, самсара ва карма ҳақидаги таълимот кўпгина гоёвий йуналишларнинг асосий мавзусига айланган.

ВЕСТЕРНИЗАЦИЯ (инг. *вестерн* — Фарб) — европацентризм гоёсининг замонавий қурилиши бўлиб, инсоният эришган барча ютуқларни фарблаштириш, Фарб дунёсининг узига хос тафаккури ва турмуш тарзи натижаси деб кўрсатишга уриниш, Фарб мам-тларини илғор ва етакчи куч, идеал ҳодиса сифатида тарғиб этишга қаратилган наз-я ва амалиёт. В. т.си XIX а.нинг 50-йилларидан эътиборан, ошқора айтила бошлади. Бугунги кунда В. т.си “космополитизм” (“жаҳон фуқаролиги”), «глобаллашув», «оммавий мад-т» категориялари б-н бир қаторда ишлатилмоқда. Фарбда В. сиёсатини қўллаб-қувватловчилар ҳам, унга мутлақо қарши бўлган гуруҳлар ҳам мавжуд.

ХІХ а.га келиб жаҳонда мустамлакачилик ҳаракатларининг кенгайиб бориши Осиё, Африка, Австралия ва Америкадаги куллаб янги-янги халқларнинг буйсундирилишига олиб келди. Забт этилган ҳудудларда «Европа – мад-тлар учоғи» деган ақидага асосланган европацентризм ғояси, ирқчилик ва миллатчилик авж олди. Жаҳондаги барча халқлар Фарбнинг дини, маъ-яти, маърифати, урф-олари ва турмуш тарзидан урناق олиши лозим, деган ақида мустамлакачиларнинг асосий ғоясига айланди. Европацентризм ғоялари турли ҳудудларда зўравонлик йўли б-н татбиқ этилди. Бу ғоя асосида европалаштириш (ғарблаштириш) жараёни авж олди. Ғарбча дунёқараш ва турмуш тарзи кенг тарғиб этила бошлади. ХІХ а.нинг иккинчи ярмида дунё харитаси иқт-й ва ҳарбий жиҳатдан устун мам-тлар ва уларга қарам булган, аҳолиси қашшоқ, мустамлака улкаларга булиниши таъсирида Ғарб халқларининг бошқа халқларга нисбатан устунлиги ғояси илгари сурилди. Бу каби интилишлар ХХ а. ва айниқса. ХХІ а.нинг бошларига келиб янада авж олиб, Ғарбдаги сиёсий куч ва марказлар Шарқ жам-тларига “эркинлик ва демократияни олга силжитиш”, “адолат ва тартиб урнатиш”, “цивилизацияга ошно этиш” ва “очиқ жамият барпо этиш” ниқоби остида амалга оширилаётган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадлари, аввало, муайян мам-тларни ўзига тобе этиш, уларнинг ер усти ва ер ости бойликларини эгаллаб олиш, миллий қадриятлари, тарихи ва маъ-ятидан жудо этишга қаратилган.

ВИЖДОН – инсонга хос юксак маън-й фазилат, кишининг уз хатти-ҳаракати, қилмиши, юриш-туриши учун одамлар, жамоатчилик олдидаги масъулият ҳиссини англаувчи т. В.ли инсон ҳар бир қилган иши, одамлар б-н булган мулоқоти, фаолияти ва фикрларини сарҳисоб қилади. Ноҳақликка, адолатсизликка мурасасизлик б-н қаршилиқ кўрсатади. В.нинг шаклланишида ижт-й муҳит, оила ва жам-тдаги таълим-тарбия, атрофдаги кишиларнинг мад-ти, ахлоқ-одоби,

дунёқарашини муҳим аҳамият касб этади. Бу юксак маън-й-ахлоқий фазилат шахсни эзгу мақсад ва амалларга ундаб, уз фаолиятига холисона, туғри баҳо беришига хизмат қилади. Тажрибада аслида В.сиз кимсанинг вояга етиб, ўқимишли, катта одам булиб етишганидан кейин В.ли булиб қолганини учратиш қийин. В. инсоннинг билим даражаси, моддий аҳволи, ижт-й мавқеи б-н белгиланмайди, у юксак маън-йлик, комиллик ва тарбия маҳсулидир. В. маъ-ятдаги таъсир доираси ғоят кенг т.лардан бири. Агар уят ҳисси инсоннинг ташқи муҳит, жам-тга боғлиқлигини ифодаласа, В. унинг ботиний оламини, қалб тутғени, ички руҳий изтиробини намоён этади. Баъзан жам-т талаблари б-н В. уртасида ихтилофлар пайдо булиши мумкин. Бундай ҳолларда жам-т талабларининг уткинчилик хус-яти, маълум маънода эскиргани яққол намоён булади. Зеро, В. кўзга кўринмас, лекин таъсири ва аҳамияти жиҳатидан улкан маън-й-ахлоқий ҳодисадир. Баъзи ҳолларда, В. т.си урнида иймон ибораси қўлланади. Имон аслида диний т. булса-да, ҳаётда В. т.сининг синоними тарзида қўлланади. Мас., «иймонли одам» деганда, унинг нафақат диний эътиқоди, балки, аввало, В.ли, ҳалол, ростгуй инсон экани назарда тутилади. Шу маънода, В. ва иймонни бир-бири б-н узвий боғлиқ булган эгизак т.лар дейиш мумкин. Диний эътиқодга мун-т «В. эркинлиги» деб юритилиши ҳам бу икки т.нинг узаро муштараклигидан далолат беради. Баъзи адабиётларда В. т.сининг «субъектив» ҳодиса сифатида талқин этилиши ҳамда адолат, бурч, номус сингари т.ларнинг унга нисбатан устунлигини асослашга уринишларни учратиш мумкин. Ваҳоланки, В.сиз одамнинг адолатпарвар, садоқатли, ор-номусли инсон булиши амри маҳол. В. энг аввало, узгаларга нисбатан бурч ва масъулиятни теран ҳис этишни тақозо этади. Президентимиз таъкидлаганидек, «**Виждони уйғоқ одам ён-атрофида булаётган воқеаларга, ёрдам ва кумакка муҳтож инсонларнинг муаммоларига, адолатнинг топталишига бефарқ қарай ол-**

майди. Айниқса, эл-юрт манфаатига зарар етказадиган ёвуз хатти-ҳаракатларга ҳеч қачон четдан жим қараб туролмайди, уз юрти ва халқига нисбатан хиёнат ва сотқинликни асло қабул қилолмайди. Бундай ҳолатларни кўрганда виждони кийналади, доимо ёниб-куйиб яшайди, қандай қилиб бўлмасин, уларни бартараф этишга интилади, керак бўлса, бу йўлда ҳатто жонини ҳам фидо қилади («Юксак маънавият – енгилмас куч», 27–28-б.).

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ – фуқароларнинг истаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи. В.э. ҳуқуқи БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан 1981 йил 25 ноябрда қабул қилинган 36-55-сонли Резолюциясида белгиланган инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Ўз-н Конституциясининг 31-моддасида: “Ҳамма учун В.э. қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний карашларни мажбуран сингдиришга йул қуйилмайди”, деб қайд этилган. В.э. демократиянинг ажралмас таркибий қисмидир; у фуқароларнинг динга мун-тларидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлиги, барча диний конфессияларнинг қонун олдида тенглиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмасликка нисбатан ҳеч қандай мажбурият йуқлиги, диний идора ишларига давлатнинг аралашмаслиги, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш мумкин эмаслигини ифода этади. В.э. диндорларнинг диний ҳис-туйғуларини ҳақоратламаган ҳолда диний мутаассиблик, жаҳолатпарастлик, даъват ва низога, экстремизмга, қонуний давлатга қарши диний партия, жамоа, уюшма, ҳаракат ва жамғармалар тузилишига қарши ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бориш эркинлигини ҳам қафолатлайди. Мазкур қонуннинг 1- ва 4-моддалари фуқаролар ўзларининг динга булган мун-тини эркин белгилаш, маросим ва удумларни бажариш ҳамда қонун олдида барчанинг динга булган мун-тларидан қатъи назар тенглигига қафолат беради. Ўз-нда дин ва диний ташкилотлар дав-

латдан ажратилган, ш-дек, куч ишлатишни тарғибот қилиш, миллатлар ва диний ташкилотлар орасига низо солиш учун диндан фойдаланиш ва конституциявий тузум асосларига қаратилган ҳаракатлар ман этилади. Расмий (қонуний) мақомга эга диний ташкилотларнинг динни тарғиб этишда ОАВ ва матбуотдан фойдаланиш эркинлиги ҳам қонун доирасида қафолатланади. Мас., Ўз-н мусулмонлари диний идораси уз газета ва журналларига, нашриёт ва кутубхонасига эга бўлиб, уларни тарқатишда алоқа муассасаларидан бемалол фойдаланмоқда. Хоз. даврда мам-тимизда 16 та диний конфессия – уюшма мавжуд бўлиб, буларнинг энг йириклари ислом, православ ва яҳудийликдир. Улар ихтиёрида масжидлар, мадрасалар, синагогалар, черковлар, журнал ва газеталар бор. Бугун Ўз-н мусулмонларидан минглаб фуқаролар ҳаж зиёратига, умра сафарига бемалол бориб келмоқдалар. Барча фуқаролар учун В.э. талаблари ва тамойилларини амалга ошириш имкони тула таъминланиб, у жам-тимиз маън-й ҳаётининг таркибий қисмига айланган. В.э. ва диний ташкилотлар масаласи ижт-й ҳаётда муҳим ва мураккаб масала бўлиб, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби ижт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий т.лар туради. И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Сузда эмас, амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқод эркинлигини таъминлашимиз керак. Биз одамларнинг маънавий тарбиясини уйлаб, тинчлик ва хайрли ишларни кўзлаб ҳаракат қилаётган ҳар бир кишини қўллаб-қувватлаймиз, улар билан ҳамкорлик қиламиз” («Юксак маънавият – енгилмас куч», 79-б.). БМТ Низомидан тортиб, барча халқаро ҳужжат ва шартномаларда, ҳамма мам-тларнинг Конституцияси ва қонунларида В.э. масаласи уз ифодасини топган. Ўз-н давлатининг дин соҳасидаги сиёсати ана шу декларациянинг асосий тамойилларига мос тушади. Дунёвий давлатимизнинг дин соҳасидаги сиёсати турли дунёқараш, эътиқодда булган кишилар ўртасидаги,

давлат б-н дин, диний ташкилотлар б-н давлат уртасидаги мун-тларнинг амалда ҳуқуқий таъминланишини назарда тутди. Давлат қонунларида диний эътиқод ҳар кимнинг хусусий иши деб белгиланган. Айни вақтда “Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар. Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайдиган” (61-модда). Асосий қонунимиз Ўз-н фуқаросини миллати, ирқи, жинси ва динидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли деб билади, ш-дек уз эътиқодини эркин намоеън этиш, ибодат қилиш, урф-о. ва миллий анъаналарини давом эттириш ва уларни ҳурмат қилишни кафолатлайди. Конституцияда белгиланган ушбу қоидалар 1998 йилда УзР Олий Мажлисининг 11-сессиясида қабул қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар туғрисида»ги (янги таҳрир) Қонунда янада кенг-роқ ифодасини топди. Ушбу қонуний ҳужжатларда белгиланган қоидалар дунёвий демократик давлатнинг динга мун-тини акс эттиради. Зеро, Ўз-нда мустақиллик қулга киритилгандан кейин бар-по этилган миллий давлат бу — дунёвий характердаги давлатдир.

ВИТАЛИЗМ (лот. *vitalis* — ҳаётий) — тирик табиатнинг нотирик, жонсиз табиатдан сифат жиҳатидан фарқланиши, ҳаётий жараёнларни ноорганик олам кучлари ва қонунлари б-н алмаштириб булмаслиги, ҳаётий жараёнларнинг тирик мавжудотларга хос булган узига хос номоддий асос: «ҳаётий куч», «руҳ», «энтелехия» ва ҳ.к. белгиланиши туғрисидаги таълимот. Бундай қарашлар антик даврдаёқ Пифагор, Афлотун, Арасту асарларида илгари сурилган. Фал.да В.га идеалистик ҳамда табиий-илмий ёндашувлар мавжуд. В. ҳаётий фаолиятни табиий-илмий талқин қилиш механизмига қарши булиб, тирик мавжудотларнинг тизим сифатида мақсадга мувофиқ булмаслиги ва механикага хос булмаган тар-ёт ва ҳулқ-атвор жиҳатларига эга эканини эъги-роф этади. В. учун тирик мавжудотлар узига хослигини мутлақлаштириш, улар-

даги биологик ва кимёвий қонуниятларни инкор этиш, ҳаётий ҳодисаларни табиий-илмий асосда талқин этишга им-кон берадиган биологик наз-яларга салбий мун-тда булиш хосдир. Чунончи, В.нинг йирик вакилларида бири булган Дриш Ч. Дарвиннинг эволюцион наз-яси ҳамда Г. Менделнинг ирсият концепция-сига кескин қарши чиққан.

ВОЛЮНТАРИЗМ (лот. *voluntas* — ирода) — фал. ва психологиядаги ироданинг устуворлиги гоёсига таянадиган таълимот. В. атамаси 1883 йилда немис файласуфи Ф.Теннис томонидан илмий муомалага киритилган. В.нинг етук вакили А.Шопенгауэр воқеа-ҳодисалар (тасаввурлар) асосида ётган “нарса узига”ни бирламчи, ҳеч нимага боғлиқ булмаган “оламий ирода”дир, деб даъво қилади. Унинг фикрича, барча тирик мавжудотларнинг ҳаракатлантирувчи кучи — стихияли инстинктив характерга эга булган “яшашга интилиш иродаси” б-н белгиланади. Онгли ирода кур-курона, инстинктив индивидуал ирода маҳсулидир. В.га хос қарашлар урта а.ларда Августин, Дунс Скотт таълимотларида ҳам яққол ифодаланган. XVIII а. охирилари — XIX а. бошларида Фарб ижт-й-фал-й тафаккури, айниқса, немис фал.си доирасида ирода устунлиги таълимоти яратилди. Мас., Фихтенинг фикрича, ирода дунёнинг мутлақ ижодий инъи-косидир. Гартман назарида эса, ирода барча нарсада мавжуд, у ҳар ерда ва ҳамма нарсага таъсир қилади. Унинг таъкидлашича, т. ва атамаларда ироданинг бирлиги намоеън булади. Фал.да ирода борлиқнинг олий тамойили деб талқин этиладиган В. атамаси тарихий жараённинг объектив қонуниятлари б-н ҳисоблашмаслик, ақл ва тафаккурга таяниб иш тутишни инкор этиш, ўз шахсий ёки гуруҳий мақсад ва манфатларини ҳамма нарсадан устун қуйиш ҳолларини ифодалаш учун ҳам қулланади.

ВОРИСЛИК (араб. ворис — меросхур, мерос қилиб олувчи) — табиат, жам-т ва инсон ҳаёти ҳамда тафаккурининг доимий узгариши, рив-шининг узвий боғлиқлигини ифода этувчи фал-й т. Кучма маънода В. атамаси аждодлар ва авлодлар

уртасидаги узвий боғлиқлик, ота-боболар қолдирган меросга эгаллик қилиш, уни асраб-авайлаб, бойитиб, келгуси авлодларга етказиб бериш жараёнининг узлуксизлигини англатиб, утмиш, бугунги кун ва келажакдаги воқеа-ҳодисалар уртасидаги зарурий боғлиқликни ифода этувчи умумфал-й т.дир. В. утмиш меросига таянган ҳолда жам-ят тар-ётини юксак босқичга кутариш ва бу жараёнининг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади. Айнан ана шу боғлиқлик жам-ятнинг иқт-й, ижт-й ва маън-й-маър-й тар-ёти, унинг мазмунан такомиллашувини таъминлайди. В. жараёнини теран англаш, фан, мад-т. маъ-ятнинг тар-ёт қонуниятларини таҳлил қилиш, утмишга туғри ва холисона мун-тда булиш имконини яратади. Дарҳақиқат, инсон билими ва маъ-ятининг юксалиши жам-т тар-ётининг илк даврларидан ҳоз. кунгача узлуксиз давом этмоқда. Ана шу жараён мобайнида инсон мукамаллашиб, коинотни забт этди, ахборотлашган жам-тда уз имкониятларини намоён этиб, унинг мисли қурилмаган моддий ва маън-й тар-ётини таъминлади. Бу В.нинг ижобий характерини ифодалайди. Шу боис,

жам-т ҳаётининг турли соҳаларини ислоҳ этиш жараёнида В.ни таъминлаш, сақлаш ва унга амал қилиш беқиёс аҳамият касб этади. В. гоят кенг қамровли т. булиб, у биринчидан, бир тарихий давр доирасидаги авлодлараро мун-тларга (горизонтал В.) асосланса, иккинчидан, турли тарихий даврларда яратилган моддий бойликлар, маън-й қадриятлар боғлиқлиги ва узлуксизлигини ифодалайди. Мустақиллик йилларида жам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган ислоҳотларнинг дастлабки босқичлариданоқ миллий қадриятларимиз, урф-о. ва анъаналаримиз, аждодларимиз тафаккури ва даҳоси б-н яратилган бебаҳо илмий, мад-й-маър-й меросни тиклаш, асраб-авайлаш ва бойитиш, авлодлар ва аждодлараро В.ни таъминлаш масаласига алоҳида аҳамият қаратиб келинмоқда. Бу саъй-ҳаракатлар жам-т маъ-ятининг юксалиши б-н биргаликда замонавий талабларга жавоб берадиган баркамол ёшларни тарбиялаб вояга етказиш, келажак авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш, ворисийлик ришталарининг янада мустаҳкамланишини кузда тутади.

ГАНДИ. Маҳатма (2.10.1869—30.1.1948) — асл исми Маҳатма Карамчанд Ганди, Ҳиндистонда миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири, сиёсатчи атоқли мутафаккир. У “Маҳатма” (“Буюк қалб”) тахаллуси б-н машҳур. Г. номи б-н боғлиқ гандизм таълимоти Ҳиндистон Миллий Конгресси (ҲМК) расмий мафкураси сифатида тан олинган ва у ҳозирга қадар ҳинд халқи тафаккурига ижобий таъсир курсатиб келаятган маън-й омил ҳисобланади. Ҳиндистон мустақиллигининг ашаддий рақибларидан бири У.Черчилл Г.га “исёнкор фақир” номини берган эди. Гарчи У.Черчилл мазкур лақаб б-н Г.ни халқаро доирада ерга

уришни қузлаган бўлса-да, аслида Г.нинг “фақир”лиги, камтарлиги, сабр-матонати бутун ҳинд халқи маъ-ятига таъсир курсатган Мустамлакачиларга қарши курашнинг узи асослаган мад-й шаклда бошлаган ва бу йул бутун дунёда Г.нинг обрӯэтиборини юксак даражага кутарган. Г. ташкил этган ҳаракат дунёга зулму истибодга қарши куч ишлатмасдан, маън-й омилларга суянган ҳолда курашиш ва ғалаба қилиш мумкинлигини амалда исботлаб берган эди. Г. чилик Ҳиндистон тарихидаги бутун бир давр мазмунини ташкил этади. Г. “Сатияграха” (“Қатъийлик ҳақиқатда”, яъни “куч ишлатмасдан курашиш”) гоёсини илгари сурган. Са-

тияграха таълимотида ахлоқий идеализм ва сиёсий прагматизм бир-бири б-н узаро боғланиб кетган. Зурликка қарши сабр-тоқат, чидамни тан олмаса-да, унга қарши барча воситаларни ишга солиш Г.нинг ахлоқий принциплариға мос келмагън. Г. Ҳиндистонни вайронагарчиликлардан, таназзулдан, халқнинг қирилиб кетиши ва кучга асосланган инқилобий ҳаракатлар натижасида юз бериши мумкин булган куплаб фалокатлардан сақлаб қолган эди. Г. ҲМК етакчиларидан фарқли равишда уз таълимотини халқ орасида тарғиб этган, кишиларда юксак маън-й тафаккурни шакллантиришга интилган эди. Унинг тарғиботи оддий, содда, барча бирдай тушунадиган ва биладиган, амал қилиш қийин булмаган т. ва ҳаракатлардан иборат эди. У қаршилиқ курсатишнинг икки шаклини талаб қилган — ҳамкорлик қилмаслик (давлат хизматидан, биринчи навбатда, армия, полицияда хизмат қилишдан бош тортиш, мустамлакачиларнинг “вакиллик органлари”га сайлов ва давлат мактабларини бойкот қилиш, расмий суд муассасаларини хусусий ҳакамлик б-н алмаштириш, давлат мукофотларидан намоийшкорона бош тортиш, чет эл маҳсулотлари ҳамда тижорат фаолиятини бойкот қилиш ва б.) ва фуқаровий буйсунмаслик, яъни мавжуд қонунларга амал қилишдан бош тортиш. Булар аслида ҳеч бир — на хорижлик золим, на маҳаллий мазлум ҳаётига хавф солмас, айни вақтда истибдодга қарши норозиликни тула ифодалай олар эди. Ҳиндистон икки давлатга булиб юборилгач (1947 йил), Г. умрининг охиригача диний багрикенглик (толерантлик) учун кураш олиб борди. Чунки Ҳиндистондаги *кўп динлилик, аҳолининг турли динларга эътиқод қилиши маън-й бирлашув орқати эришилган ғалабаларга катта хавф туғдирарди. Динлар б-н боғлиқ маън-й тафаккурдаги ранг-баранглик, сиёсий-маън-й бирликнинг бузилишининг олдини олиш бу даврда Г. таълимотининг бош йуналишига айланган эди. Г. 1948 йил 30 январида ҳинд шовинистик-террористик ташкилоти “Раштрия сваям севак сингх” аъзоси Н.Годзе томонидан улдирилган.*

*Ҳиндистон тарихида буюқ роль уйнаган Г. ни бекорга “миллат отаси” деб аташмаган. Унинг сатияграҳаси этник, диний каста, тил, минтақавий ва бир халқ орасидаги турлича маън-й қарашлар б-н боғлиқ ҳар хил тусиқларни бузиб ташлаган эди. Ҳиндистон бирлиги, истиқлол масаласи Г.нинг ҳаёти мазмунини ташкил этган. Ер юзида “сарвадойя”, яъни (“умумий фаровонлик жам-ти”) куриш сатияграха ғоясининг моҳиятини ташкил этган. Унда демократик ва гуманистик тамойиллар уз ифодасини топган. Г.нинг “сарвадойя”си мустақиллик учун кураш ғоялари б-н боғланган. Айниқса, халқаро мун-тларда куч ишлатмаслик, бир-бирининг ички ишларига аралашмаслик, барча муаммоларни музокаралар орқали ҳал этиш, қисқаси тинч-тотув яшаш тамойилларини англатади. Г. фал.си муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида ҳар қандай урушларни *инкор этади. Г. номи бутунги кунда Ҳиндистонда ва бутун дунёда тинчлик, ижт-й ҳамкорлик, динлараро багрикенгликни англатади. Тамаддун келажаги ҳақида фикр билдираётиб, машхур ингл. тарихчи-социологи А.Тойнби: “Дунёда бир кун келиб урушлар, қиргинлар ҳам барҳам топади, ер юзи халқлари орасидаги кескинликлар бир кун келиб уларни уз ихтиёрлари б-н фақат бир йулни танлашларига мажбур қилади. Бу йул Ганди йули — тинчлик йулидир”,* деган эди.*

ГАЛИЛЕЙ, Галилео (1564—1641) — Италиянинг буюқ мутафаккир, фал., математика, физика, астрономия ва санъатшунослик каби фан соҳаларида етук асарлар яратган қомусий олим. Г.нинг дунёқараши куйидаги тамойиллар б-н белгиланади: 1) *инсон томонидан уни ураб турган дунёни қандай булса, шундайлигича билиш мумкинлиги;* 2) *ташқи дунёни инсон сезги аъзоларига таъсир утказувчи билим манбаи экани;* 3) *инсоннинг билиш жараёни илоҳий асос ва узига хос номоддий жавҳар орқали бошқарилиши туғрисидаги фикрларнинг ғайримиллийлиги;* 4) *ҳақиқий билимга фақат ҳис-туйғулар орқали ҳосил қилинган об-раз — тимсоллар воситасида эришиб*

булмаслиги бу жараён ақлнинг буюк кучи ва мантиқий фаолияти б-н белгиланиши. Бу тамойиллар уша давр диний ақидаларига тамоман зид булгани, инсоннинг ақлий бунёдкорлик фаолияти улуглангани учун аллома қаттиқ тазйиққа учраган. Президент И.А.Каримов ибораси б-н айтганда, “...қанчадан-қанча таъна ва маломатларга гирифтор этилган” эди.

ГАРМОНИЯ (юн. *harmoniya* — алоқа, уйғунлик) — маълум тизим элементлари, таркибий қисмлари рив-шининг муайян даврида узаро мувофиқ, мутаносиб, узвий боғлиқлик ва алоқадорлик ҳолатини англатувчи т. Г.нинг намоён булиш шакллари куп. Мас., фал.да мазмун ва шакл, бутун ва булак, система ва элементлар уртасидаги мутаносибликка нисбатан ишлатилади; муסיқа санъатида купчилик ижро этадиган қушиқлар (хор) ёки куйлардаги уйғунликни билдиради; оилада эр ва хотин уртасидаги бир-бирига мослик, баҳамжиҳатлик ва тотувликни англатади; маъ-ятда узаро ҳурмат ва бағрикенглик асосига қуриладиган барқарорлик ва инсоний мун-тлардаги узаро уйғунликни ифодалайди.

ГЕГЕМОНИЗМ (юн. гегемония — етакчилик, бошқариш) — турли соҳаларда, жумладан, маън-й соҳада ҳам устунлик ва уз ҳукмига буйсундиришни англатувчи т. Г. моҳиятан дунё барқарорлигини таъминлаш ёки уни мустаҳкамлашга қаратилган сиёсатга зид ҳодиса булиб, ижт-й тар-ёт, жам-т барқарорлиги ва хавфсизлигини издан чиқаради. Баъзи давлатларнинг барча соҳаларда устунлик қилиш ва дунёни уз ҳукмига буйсундиришга интилиши инсоният тарихининг турли босқичларида салбий оқибатларни келтириб чиқарган. Г. бирон-бир қудратли кучнинг манфаатларини устувор даражада, бир томонлама таъминлаш мақсадини кўзлагани сабабли у бошқа томоннинг манфаатларига зид булиб, ижт-й, сиёсий ва маън-й рив-шга путур етказди. Бундай адолатсизлик етарли имкониятга эга булмаган давлатлар ва миллатларнинг халқаро жараёнларда гулақонли иштирок эта олмаслигига сабаб була-

ди. Натижада, табиий равишда бундай мам-тлар халқларида гегемонликка интилган давлатлар ва халқларга нисбатан нафрат, норозилик кайфияти пайдо булади, дунё ҳамжам-тининг барқарор ривожидан давлатлараро мун-тларга салбий таъсир этади.

ГЕДОНИЗМ (қад. юн. *hedone* — завқланиш, роҳатланиш) — инсоннинг бутун ҳаёт мазмуни роҳатланишдан иборат, деган ғояни ифода этадиган т. Г.га биноан роҳатланишга интилиш инсоннинг табиий эҳтиёжи, ҳаётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучидир. Г. таълимотининг асосчиси Сукротнинг замондоши Аристиппдир (э.ав. 435—355 й.й.). Аристипп инсон руҳининг икки ҳолатини — роҳатланиш ва оғриқни фарқлайди. Биринчисига юмшоқлик ва майинлик хос булса, иккинчиси қупол ва руҳиятнинг кучли силкинишларидан иборатдир. Аристипп фикрича, инсон оғриқдан қочиши ва иложи борича роҳатланишга интилиши оқибатида бахтга эришиши мумкин, жисмоний эҳтиёжларни қондириш эса инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Бу таълимотга биноан, ҳузур-ҳаловат, роҳатланиш бахш этмайдиган ҳаракатга эътибор қаратиш ва куч сарфлаш арзимаиди. Дарҳақиқат, инсон ҳаётини роҳатланиш ва танага завқ бериш сифатида талқин этиш маълум асосга эга. Роҳатланиш бир қанча омиллар орқали ҳис этилиши ва моҳияти жиҳатдан турлича булиши мумкин: а) шахснинг уз устида ишлаш натижасида бирон-бир нуқсонни бартараф этиши; б) бировнинг тазйиқи ва таъсиридан қутулиш; в) бирон-бир эзгу ишни амалга ошириш орқали инсоннинг юксаклигини намоён қилиш; г) уз-узини ифода этиш. Роҳатланиш инсоннинг жисмоний ёки руҳий зуриқиш ҳолатининг муътадиллашуви, зарур ҳаётий функцияларининг тикланишида ифодаланади. Г. роҳатланишнинг айнан ана шу талқини негизида кейинчалик юзага келади. Г.нинг моҳияти йиллар давомида узгайиб ва ривожланиб борган. Натижада Г. ҳақидаги барча маълумотлар психологик ва ахлоқий-этик Г.га

ажратилган. Г.нинг психологик талқинида инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч бу — завқланиш ва роҳатланишга интилиш, дея эътироф этилади. Ахлоқий-этик Г. эса, инсон узининг ёки узга кишиларнинг роҳатланиши учун яшаши керак, деган гоёни тарғиб этувчи турли хил фал-й ёндашувларни узида мужассамлаштирган. Мас., Г.ни роҳатланиш сифатида тарғиб этувчи ёндашувлардан бирининг асосчиси Эпикур инсоннинг ётсирашдан ва жирканишдан халос булиши бу — хоҳиш-истакларни қондириш дея талқин этади. Бу ёндашувда инсон эҳтиёжларининг қондирилиши эмас, балки азоб ва бахтсизликдан халос булиш мақсади ифода этилган. Инсон ҳаётини гедонистик ёндашув асосида талқин қилиш фал. тарихида марказий масалалардан бири булиб келган ва куплаб файласуф-мутафаккирлар ижодида узига хос тарзда ифода этилган. Франц. файласуфи И.Бентамнинг ёзишича, «Табиат инсонни икки асосий борлик: азоб ва роҳат гирдобига туширган. Улар бугун биз нима қилишимиз ва эртага нима б-н шуғулланишимизни белгилаб беради. Ҳатто ҳақиқат ва ёлғон, сабаб ва оқибат мезонлари ҳам ана шу икки асосий негизга таянади». Г. таълимотида инсоннинг майл ва эҳтиёжлари жам-тда урнатилган ижт-й меъёрларга қарама-қарши қуилади, инсон эркинлигини чекловчи ва унинг узига хос хус-ятларини намойиш этишга тусқинлик қилувчи ҳар қандай ижт-й шарт ва меъёрлар инкор этилади. Г. таълимотининг ижобий жиҳати шундаки, у урта а.лар фал.сида диний догматизмга, ахлоқни соф диний талқин этилишига қарши чиққан эди. Ҳоз. даврда ҳам инсоннинг ҳаёт мазмуни шахсий эҳтиёжларни қондиришдангина иборат, деган гоёни ёқлаб чиқадиганлар оз эмас. Улар фақат шахсий эҳтиёжларни қондириш ҳаётининг мазмуни деб билди ва бу йулда мавжуд ижт-й қонун-қоидаларга беписандлик б-н қараш, ҳатто уларни инкор этишгача боради. Замонавий гедонистларнинг «Ишлагинг келмаса — ишлама, энг яхши нарсага эга булмоқчимисан, уни қулга кирит» шио-

ри уларнинг ҳаёт мазмунига айланган. Бундай қарашларнинг маън-й қадриятларга зид жиҳати шундаки, гедонистлар ҳар қандай йул б-н роҳатланишга эришади, бу йулда бошқалар манфаатини суиистеъмол қилади, жам-т талабларини назар-писанд қилмайди, умрини айшишрат б-н утказишга интилади. Айниқса, катта шаҳарларнинг пайдо булиши ва уларга хос булган турмуш тарзи гедонистик қарашларнинг кенг тарқалишига имкон яратади. Айрим олимлар Г.нинг моҳиятини инсоннинг жинсий майллари б-н боғлиқ ҳолда талқин этишга интилади. Уларнинг назарида, жинсий роҳатланиш асосида юзага келадиган ҳиссиётлар жинсий майлни янада кучлироқ қондиришга ундайди ва шу тариқа асосий эътибор фақат роҳатланишга, лаззатланишга қаратилади.

ГЕЛИОЦЕНТРИЗМ, *гелиоцентрик* тизим (юн. *helios* — Қуёш ва лот. *centrum* — марказ) — оламнинг марказида Қуёш туриши туғрисидаги таълимот. Бу гоё поляк олими Н. Коперникнинг “Осмон сфераларининг айланиши туғрисида” номли асарида (1543) илгари сурилган эди. Коперник наз-яси дастлаб геоцентризм элементларидан холи булмаган. Мас., сайёраларнинг бир хил доиравий ҳаракати, коинотнинг ягона маркази (Қуёш) мавжудлиги туғрисидаги Коперник тасаввурлари шундан далолат беради. Кейинчалик Ж. Бруно, И. Кеплер, Г. Галилей ва б. томонидан бу камчиликлар бартараф этилган. Исаак Ньютон асарларида бутун олам тортишиш қонуни ва механика қонунларининг изоҳлаб берилиши туфайли сайёралар ҳаракатининг хус-ятлари тушунтирилиб берилгач, Г. таълимоти ҳар томонлама асослаб берилди, ш-дек, Ернинг ҳаракатига доир ишончли маълумотлар, унинг муайян орбита буилаб ҳаракатланиши туғрисидаги далиллар қулга киритилди. Г. ва геоцентризм (Ер — коинот маркази, Қуёш ва б. сайёралар унинг атрофида айланади, деб ҳисобловчи таълимот) уртасидаги баҳс бир неча а. мобайнида фанда дунёқараш ва мафкуравий муаммо булиб келди. Хус-н, като-

ринчи ярмида Италияда Муссолини бошчилигидаги фашистлар Н. Макиавеллининг “ҳокимиятни сақлаб қолишни истовчи одам золимликка таяниши керак”, деган фикрини қурол қилиб олиб, миллионлаб одамларнинг ёстиғини қуритган уруш ғоясини байроқ қилиб олган эдилар. Мутафаккирлар кўпроқ З.нинг киши табиати, маън-й даражаси б-н боғлиқ сабабларига эътибор қаратишган. Хус-н, бу борада Алишер Навоий шундай дейди: “Улки, зарар шевасин тавр этар, Элга демаким, узига жавр этар”. Абдулла Авлоний З.ни ёмон хулқлар қаторида тилга олиб, шундай сабоқ беради: “Адолат оби ҳаёту, ситам эрур зулумот, Бу зулмат ичра кирганларга йўқ ҳаёт ва нажот”. Ёки “Ҳазон замони келса, гулистон йўқ улғондек, На ерда ҳукм сураб З., маҳв булур баракот”. Фарб файласуфи Фрэнсис Бэкон шундай дейди: “Фақат нафрат ва қурқувгина зуравонлик қилишга мажбур этади... Зуравонликка йўғрилган чоралар замирида ёвузлик ётади”. Рожер Бэкон З.нинг асосини жоҳилликда кўради ва “Токи жоҳиллик мавжуд экан, инсон ёвузликка қарши бирон чора топа олмайди”, дея фикр юртади. З. унга қул урган одамни узлигидан маҳрум этади. Зеро, “З. — уз-узига душманлик, тухтовсиз равишда узликдан қочишга ундовчи безовталиқ ибтидоси”-дир (Якоб Беме).

ЗУРЛИК — инсоннинг юксак маъ-ят тамойилларига зид фаолият шакли; давлат ва жам-тни итоатда сақлаб туриш ёки куч б-н узгартириш ҳаракатини изоҳлайдиган ходиса. Ижт-й фанлар тарихида куплаб З. наз-ялари яратилган. Уларда одамлар орасида ва ҳаётда учраб туради-

ган оддий З. қуринишидан тортиб, босқинчилик, террор, уруш ва инқилоблар б-н боғлиқ т. ва тамойилларни қамраб олган қарашлар учрайди. З.нинг келиб чиқиши ва асл табиати ҳақидаги илмий-наз-й фикр-мулоҳазалар қадимдан турлича ва улар хилма-хил тарзда талқин этиб келинган. Баъзи бир илоҳиётчилар З.ни илоҳий куч-қудрат рамзи сифатида таърифлаб, бундай куч одамларнинг иродасини маълум чегаралардан чиқиб кетмаслиги учун хизмат қилади, деб уқтирганлар. XIX а.га келиб, бу борадаги турли наз-яларни яратиш авж олди. Чунки уша даврда ижт-й мун-тларнинг муайян зиддиятли ҳолатини бартарарф этиш ёки уни узгартириш учун кураш мақсадида З. ишлатиш нисбатан кучайиб кетган эди. З. наз-ясига кура, ижт-й тенгсизлик, айримларнинг бошқаларга З. қилиши натижасида пайдо булган. Чунончи, жам-т-шунос Дюринг турли синфларнинг пайдо булиши жам-тнинг бир қисмини бошқа қисмига З. қилиши б-н боғлиқ, деган фикрни олға сурган булса, австралиялик социолог Л. Гумпилович З.ни голибларнинг мағлублар устидан урнатилган ҳукмронлиги деб ҳисоблайди. Баъзи фарб тарихчилари эса кучлироқ қабила бошқа қабилаларни асоратга солишини З.нинг пайдо булиши учун ҳал қилувчи сабаб деб тушунтирганлар. Тарихда З. наз-ясини мустамлакачи ва милитаристик давлатлар узларининг босқинчилик ва зуравонлик сиёсатларини амалга ошириш мақсадида татбиқ этган. Бугун эса, диний-экстремистик ва террорчи кучлар уз қабиҳ мақсадларини оқлаб кўрсатиш учун турлича З. наз-яларидан фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар.

ИБН СИНО. Абу Али (980–1037) — тиббиёт соҳасида жаҳон халқлари эфирефига сазовор булган. астрономия, математика, мантиқ. фал., шеърият ва б. қатор фан соҳаларида етук асарлар ярат-

ган қомусий олим. И.С. Бухоро шаҳри яқинидаги Афшона қишлоғида таваллуд топган. 999 йилда Бухоро қорахонийлар томонидан босиб олинган, И.С. уз ватанини тарк этишга мажбур булади. У Хо-

разм пойтахти Урганчдан бошпана топади. Бу ерда машхур олимлар, жумладан Беруний, Ибн Ироқ ва б. б-н ёнма-ён ижод қилиб, уз билимини янада ошириш имкониятига эга булади. Қорахонийлар ва ғазнавийлар уртасидаги урушлар уша даврда Бухородаги илмий-ижодий муҳитни издан чиқарган. нотинчлик аҳолининг кундалик ҳаётига айланиб қолганлиги туфайли И.С. уз юртига қайта олмайди ва қолган умрини бегона юртларда утказади. И.С. 1037 йилда Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Ундан фаннинг турли соҳаларига оид 280 дан зиёд асарлар мерос булиб қолган. Улардан 50 таси тиббиётга, 40 тадан зиёди табиат ва ижт-й фанларга, 3 та рисола мусиқага, 185 таси фал., мантиқ, психология, ахлоқ ва ижт-й-сиёсий муаммоларга тааллуқлидир. Олимнинг асарлари орасида «Шифо китоби», «Инсоф китоби», «Нажот китоби», «Тиб қонуни», «Билимлар китоби» ва б. ғоят даражада эътиборлидир. И.С. таълимотига қура, барча мавжудотнинг асоси ва ибтидоси «вужуди вожиб»дир, яъни Тангридир. Вужуди вожиб — биринчи моҳият, жавҳар. Унинг мавжудлиги сабабини б. нарсалардан ахтариш уринсиздир, чунки биринчи сабаб унинг натижаси, оқибати булган хилма-хил жараёнларнинг моҳиятига боғлиқ була олмайди. Вужуди вожибнинг мавжудлиги унинг узига боғлиқ. У — мустақил моҳият. Бу — моҳият ягона. Аллоҳ зотида камчилик ва нуқсонларнинг учраши имкониятдан ташқарида. Доимий фаоллик биринчи сабабнинг муҳим хус-ятини ташкил қилади. Биринчи сабаб баъзан фаол, баъзан эса фаолликдан холи булмоғи мумкин эмас. Унинг яратишдан толиқиши, фаолиятни амалга оширишни исташи ёки истамаслиги моҳиятига зиддир. Истамаслик, маъқул кўрмаслик яратувчининг қодир, раҳмдил каби сифатларига пўтур етказади. Вужуди вожибнинг оқибати вужуди мумкин-дир. Вужуди вожиб ва вужуди мумкин бир-биридан вақт н. назаридан фарқланмайди. Улар ўртасидаги фарқ аслида нафислик даражаси б-н белгиланади. Бундан ташқари, барча нарса, жараёнлар ифодаси булган вужуди мумкиннинг ву-

жуди вожиб томонидан яратилиши ихтиёрий эмас, балки зарурий, мантиққа зид келмайдиган жараён-дир. Воқеликни маън-й узлаштириш инсонга хослигини И.С. алоҳида таъкидлайди. Инсоннинг аксарият ҳолларда узидан кучли булган ҳайвонлардан афзаллиги нимадан иборат? И.С.нинг фикрича, Аллоҳ инсонга шундай куч-қувват ато этганки, шу туфайли у эзгулик («хайр»)ни ёмонлик («шарр»)дан, интеллектуал етуклик, камолот («рашад»)ни ёлғон-яшиқ, адашиш («гумроҳи»)дан фарқ қилади. Инсон ақлли мавжудот эканлигидан табиатда муҳим урин эгаллайди, б. мавжудотлардан ажралиб туради. Ақл нуридан баҳрамандлиги сабабли табиатнинг қур-қуруна тасодифий кучлари таъсиридан бирмунча озод шахсга айланади ҳамда узининг амалий ва наз-й фаолиятини «донишмандлик тарозиси» — ақл мезони талабларига мослаштиради. И.С. Арасту ва Форобий анъаналарига таянган ҳолда воқеликни билиш жараёнини инъикос таълимоти б-н боғлайди. Кишиларнинг сезги аъзоларига таъсир эта олмайдиган ҳар қандай нарса, ҳодиса билиш чегарасидан ташқаридадир. Айтиш мумкинки, И.С. билиш жараёнида инъикос ролини чуқур англаган ҳолда нарсаларни танлаб акс эттирилишига аҳамият беради. И.С. меросида илм ва ахлоқ бирлиги муаммоси алоҳида аҳамият касб этади. Ахлоқий равнақ инсонга хосдир, чунки у ақлнинг улкан кучи, тафаккурнинг фаоллигига асосланиб, ҳақиқат б-н ёлғон-яшиқ уртасидаги чегарани белгилаб олибгина қолмасдан, балки дустнинг душмандан фарқини ҳам билиб олади. Агар нарсалар, жараёнларнинг моҳиятини билишда интеллектуал етуклик, олимлик салоҳияти муҳим булса, ахлоқий камолотга эришиш учун бу фазилатларнинг узи етарли эмас. Илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги инсонни донишманд ва олижаноб шахсга айлантиради. Мутафаккирнинг таъкидлашича, инсон ахлоқли ёки ахлоқсиз булиб туғилмайди. Кишилар тайёр сифатлар, қуникмалар, фазилат ва иллатлар б-н дунёга келмайди. Улар аслида ҳаётда шахсий ва узгалар тажрибаси, ажодлар анъаналари, таълим-тар-

бия натижасида шаклланади ва муайян ижт-й мавқега эришади. Таълим-тарбия, б. кишилар таъсири остида инсон ижобий ахлоқий фазилатларни узида шакллантиради ёки ёмон сифатлар, хус-ятлар сохибига айланади. Бунда одатнинг қуввати қонун кучига эгадир. Ҳар бир инсон томонидан узида ижобий маън-й-ахлоқий фазилатларни камол топтириш қанчалик қийин бўлса, салбий сифатлардан қутулиш ундан ҳам мураккаброқдир.

ИДЕАЛ (франц. *ideal*; лот. *idealus* — қиёфа, мукамаллик) — инсон, халк ва миллат тасавурида барча эзгуликлар тимсолига айланган. улар доимо интилиб яшайдиган муқаддас орзу-аъмол. Кенг маънода, муайян нарса ёки ҳодисанинг энг яхши, ғоят қадрли ва мукамал ҳолатини англатади. Мас., “И. инсон”, “И. жамият” ва ҳ.к., тор маънода, шахс (инсон) қобилиятларини ифода этадиган мезон. Ҳаётда айрим гуруҳ ва инсонлар учун муайян адабий қаҳрамонлар, кино, санъат ёки спорт юлдузлари, бирон буюк шахс, аниқ киши (ота, она, устоз) ҳам И. булиши мумкин. И. алоҳида шахс ёки ижт-й гуруҳнинг мукамалликка доир сифати, хус-яти, хатти-ҳаракати ва фаолиятини ифода этади. И. ахлоқий (шахсга хос ахлоқий сифатлар), ижт-й-сиёсий (ижт-й тузум, жам-т), эстетик (гузал инсон) ва ҳ.к. шаклларда намоён бўлади. Ҳоз. вақтда жаҳон миқёсида ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жам-ти ижт-й-сиёсий соҳадаги И. булиб қолмоқда. Эстетик И. инсоннинг гузалликка интилишини ифода этадиган тасавурлар асосида шаклланади ва табиий гузаллик, инсонга хос хулқ-атвор, одоб меъёрлари ва намуналарини акс эттиради. И. инсон ёки ижт-й гуруҳ хатти-ҳаракатини белгилаб берадиган намуна ва меъёрдир. И. қиёслашга асосланган маън-й т. И. муаммоси фал-й фанлар тарихида муҳим ўрин тутди. Ахлоқ, таълим-тарбия, маън-й баркамоллик, нафосатшунослик, адабиёт, санъат ва ш.к. соҳалар б-н шуғулланган олим ва мутахассисларнинг қўчилиги бу масалани четлаб ўтмаган. И.га интилиш шахснинг уз замонасидаги одатий шарт-шароитлардан қониқмасли-

ги. уни тезроқ узгартириш учун қилинган хатти-ҳаракати сифатида талқин этилади. И. шахс муайян тарихий прототиплар асосида шаклланиб, замонлар угиши б-н афсонавий сифатлар касб этиши, яъни идеаллаштирилиши мумкин. Мас., одил подшо Нуширавон — одиллик, саховатли, жумард инсон Ҳотам Той эса саховатпешалик тимсолига айланган. Инсон И. сари интилади, унинг асосий мезон ва талабларидан келиб чиққан ҳолда узи ва узгаларнинг хатти-ҳаракатларига, жам-тдаги ҳукмрон қараш ва мезонларга баҳо беради. И. инсон ҳаётидаги энг олий маън-й-ахлоқий талаб булиб, унга эришиш йулидаги саъй-ҳаракатлар шахсни камолотга етказди. Албатта, тулиқ баркамол булиш — имкондан ташқари ҳолат. Лекин И.га эришиш йулидаги интилишнинг узи ҳеч нарсага қизиқмай, интилмай яшашдан кўра аълороқдир. Яъни, шунинг узи нисбий комилликдир. Муайян тузум талаблари ёки ҳаёт тақозоси б-н ижт-й-ахлоқий И.лар узгариши ҳам мумкин. Лекин башарият учун ҳеч қачон узгармайдиган И.лар ҳам мавжуд. Булар — адолатли жам-т, тенглик ва дўстлик, дунё миқёсида тинчлик-тотувликнинг ҳукмрон булиши, барча халқларнинг узаро ҳамкорлик, аҳиллик ва ҳамжиҳатликда яшаш ва ҳ.к. Бундай И.лар инсоният учун алар давомида ёруғ маёқ вазифасини ўтаб, унинг ҳаётига маъномазмун бағишлаб келмоқда. Ислоҳ Қаримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида эзгу идеалларнинг барҳаётлиги ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни алоҳида таъкидлагани бежиз эмас: «**Авесто**»нинг **туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни, эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор гоёси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир (32-бет.)** (Яна қаранг: *Маънавий идеал, Ахлоқий идеал, Ижт-й идеал*).

ИДЕАЛИЗМ (юн. *idea* — ғоя, фикр) — инсоният тафаккур тарихидаги энг қад. узига хос фал-й йуналишлардан бири. У онг ва руҳни борлиқнинг ягона асоси деб эътироф этади. И. олам онг. “мутлақ ғоя”, “дунёвий рух” ифодаси. гүёки куланкаси, деб ҳисоблайди. И.га кура, моддий олам эмас. бизнинг онгимиз реал тарзда мавжуддир. Моддий борлиқ, нарса-ҳодисалар дунёси, табиат эса онг, сезги, ҳис-туйғу. тасаввур ва т.лар ҳосиласидир. И., уз моҳиятига кура, икки — субъектив ва объектив И.га булинади. Субъектив И. борлиқнинг асоси сифатида алоҳида индивидуум. субъектнинг онги ва сезгисини тан олади. Унинг асосчиси инглиз файласуфи ва епископи Ж. Берклидир. Олимнинг фикрича. нарса-ҳодисаларнинг барча сифат ва хоссалари инсон сезгиларининг намоён булиши, холос. Яъни, моддий жисмлар бизнинг онгимиздан ташқарида объектив тарзда мавжуд эмас. одамларнинг сезги, ҳис-туйғуларигина реал мавжуддир. Бундай қараш пировард натижада солипсизм деб аталадиган ҳолат — воқеликни акс эттирадиган субъектдан узга барча реал нарса-ҳодисалар, инсон ва инсоният рад этиладиган даражага олиб келади.

Объектив И. эса борлиқнинг асоси сифатида индивидуал онг, сезгини эмас, аксинча, мутлақлаштирилган, илоҳийлаштирилган онгни, “универсал ирода”, “мутлақ ғоя” каби категорияларни қабул қилади. Объектив И. тарафдорларининг фикрича, ҳар қандай инсонда мутлақ ғоя мустақил равишда мавжуд бўлади.

И. қад. замонларда вужудга келган. Афлотун қад. юнон объектив И.ининг ёркин намояндасидир. Унинг фал-й карашларида доимо узгаришда булган моддий дунёга узгармас, абадий, ҳар қандай ҳаракатдан холи булган “ҳақиқий борлиқ”, руҳий моҳиятлар олами, ғоялар салтанати қарши қўйилади. Афлотун ғоялар оламини барча нарсаларнинг ибтидоси, моддий оламини эса, унинг маҳсули деб билади. Унингча, реал жисмлар ғоялар оламининг аксидир. Мас., дарахт, от, сув у дунёдаги мавжуд дарахт, от, сув туғрисидаги ғояларнинг нишонаси, ҳосиласи, холос. Афло-

тун қад. юнон фал-й тафаккурида шакланган сенсуалистик таълимотларни рад этади. Унингча, сезгилар ҳақиқий билим манбаи була олмайди, чунки улар нарса-ҳодисалар оламидан бегоналашмаган. Ҳақиқий билим манбаи инсоннинг улмас руҳий хотиратаридир. Улар ғоялар оламини идрок этиш оқибатида юзага келади. Афлотун фал.сида диалектика баҳс-мунозара жараёнида ишлатиладиган т.ларни қиёслаш ва таҳлил қилиш санъати сифатида талқин этилади.

И. фал-й тафаккур тарихида материализм б-н мунтазам баҳсга киришиб, турли дунёқарашлар ривожига асос булиб келди. И. фал-й тафаккур тарихида платонизм, пифагоризм, реализм, каббизм, спиритуализм, томизм ва неотомизм, кантчилик, тасаввуф, эмпириомонизм, экзистенциализм, иррационализм каби таълимотларда уз ифодасини топди.

Дунёнинг каттагина худудида марксизм фал.си ҳукмрон булган XX а.да идеалистик таълимотлар ва уларнинг вакиллари эришган илмий ютуқлар куп ҳолларда камситилиб, сохталаштирилди, И. реакцион оқим сифатида баҳоланди ва уни тулақонли урганиш, тарғиб этиш тақиқланди. Бунинг акси улароқ, материализм илм-фаннинг чароғон йули, нурли ғоялар салтанати сифатида талқин қилинар эди. Амалда эса бунинг аксини кураимиз. Юнон файласуфи Афлотун баҳс-мунозара мад-тида далиллаш — аргументация соҳасида инсон даҳоси қул урмаган янги жабҳаларни кашф этди; немис файласуфи Гегель инсон тафаккурининг нечоғли мураккаб моҳиятга эга эканини, диалектик тарзда фикр юриши муҳимлигини таҳлил қилиб берди; веналик психиатр З.Фрейд “либидо” таълимоти (жинсий мойиллик таълимоти) асосида онгдаги онгости қатламида содир буладиган жараёнларни теран таҳлил этишга муваффақ булди.

ИДРОК (араб. ақл воситасида билиш, қабул қилиш) — ақл асосидаги мураккаб билиш жараёни, руҳий-интеллектуал қобилият. Тафаккур — фикрлаш, таҳлил этиш орқали билиш булса, И. нарса-ҳодисаларнинг хосса ва хус-ятларини

умумлаштириш орқали билишдир. И. этиш жараёни киска ёки узоқ муддатли бўлиши мумкин. Апперцепция ҳодисаси туфайли одамлар ўз И.ининг мазмуни б-н бир-биридан муайян даражада фарқ қилади. Яъни. улар айнан бир нарсани, ўз билим савияси, маслағи, позицияси, дунёқараши, ижт-й келиб чиқпшига қараб, турлича И. қилади ёки акс эттиради. Мас., “илдиз” т.сини биологлар ўсимликларнинг моддий асоси. математиклар илдиз остидаги сонлар, шифокорлар эса тишнинг илдизи, социологлар қариндош-уруғчилик, умумий ижт-й омиллар тарзида И. этади ва қўллади. Апперцепция барқарор ва беқарор апперцепцияга ажратилади. Барқарор апперцепция шахснинг дунёқараши, қатъий маслағи, идеали, позицияси, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, мад-й даражаси, хулқ-атвори, маъ-яти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ ута мураккаб ҳодисадир. Беқарор апперцепция эса шахснинг И. қилиш жараёнидаги эмоционал ҳолати, яъни унинг кайфияти, гайрат-шижоати, ҳис-туйғуларида ўз ифодасини топади. И. вақт (замон), ҳаракат, фазо (макон) ёрдамида атроф муҳит, биосфера ва ижт-й турмушнинг моҳиятига дахлдор ахборотларни қабул қилиб туради. Нарса ва ҳодисаларнинг яшаш шакли, узлуксиз ҳаракатда булиши, муайян объектив вақт бирлигида ҳукм суриши инсон онгида бевосита акс этади. И. этиш жараёнида унинг феноменлари (юн. *phainomenen* — ноёб, гайриодатий ҳолат) ҳодисаларни акс эттиришда иштирок этади, мас.: 1) галлюцинация (лот. *hallucinatio* — алаҳлаш, босинқираш. сароб, яъни йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши, эшитилиши, сезилиши); 2) иллюзия (лот. *illysio* — хато, адашиш, янглишиш); 3) аттракция (франц. *attraction* — ўзига тортиш, маҳлиё этиш. жалб қилиш); 4) яққол кўришиш (рус. ясновидение — олдиндан яққол кўриш, гойибдан аниқ хабар олиш) кабилар шулар жумласидандир. И.нинг предметлиги, яхлитлиги, аниқ таркибий тузилмага эга экани (структуравийлиги), константлиги (ўзгармаслиги), анг-

ланганлиги, танловчанлиги унинг энг муҳим хус-ятларидир. И. муайян турларга, босқичларга (перцепция, апперцепция, антиципация — олдиндан пайқаш; рефлексия — тушуниш, англаш; субсенсор, субцептив, сенсомотор ва ҳ.к.), қонуниятларга, механизмларга эга булган билиш жараёнидир.

ИЕРАРХИЯ (юн. *hieros* — муқаддас ва *arche* — ҳокимият) — коинотнинг тузилишидан то давлат, жам-г, табиат, турли тизим ва ташкилотларнинг куйидан юқорига, юқоридан куйига, оддийдан мураккабга, мураккабдан оддий тузилмаларга қараб йўналган поғоналари, босқич ва даражалари, ўсиш, юксалиш тартиблари. Абу Наср Форобий моддий мавжудотларнинг илоҳий руҳга яқинлик ва узоқлик даражалари ҳақида бундай дейди: “Бу (оламдаги) мавжудотнинг тартиб ва даражалари аввало куйидан — энг номукаммалликдан бошланади. Сунг мукаммал бўлгунча ва янада мукаммал ҳолатга етгунга қадар боради. Уларнинг энг қадри пасти (барча табиий нарсалар оламига мансуб) илк моддадир. Унсурлар (сув, тупроқ, ҳаво, олов) бу илк моддадан ҳам қадрлироқ саналади”. Табиатда мукаммаллик даражасига кўра, энг куйидаги маъданлар набобат, ҳайвонот, қушлар олами томон камол топиб боради. Табиатда “Тил ва т. (онг) соҳиби булган жонзотдан ортиқ мукаммал бирорта зот йўқ” (Форобий. “Мадинатул-фозила”). Шарқ фал.сига кўра, ақли мавжудотлар орасида жисмга нисбатан руҳ, ақлга нисбатан қалб азизроқ ҳисобланади. Руҳлар ҳам, комиллик даражасига кўра, бир неча поғоналарни ташкил этади. Энг мукаммал руҳ — олий руҳ — Тангри таолодир. Пантеистик таълимотга кўра, олий руҳ аввал биринчи осмонда, сунг иккинчи. учинчи... ва ниҳоят, туққизинчи осмонда тажаллий этади (шуъла беради). Бу осмонлардан энг юксаги Тангрига яқин биринчи осмондир. Ибн Синонинг энг мураккаб фал-й асарларидан бўлмиш “Ҳай ибн Яқзон” (“Уйғоқ угли Тирик”) қиссасида инсон ахлоқий, маър-й, маън-й камолотининг босқичлари мажозий сув-

рат ва тимсолларда тасвирланади. Асарда кимсасиз оролда қаровсиз қолган чақалоқни кийик эмизиб устиради. Боланинг ақли кира бошлагач, у атрофдаги табиатни, иқлим шароитини, наботот ва ҳайвонот оламини ўргана бошлайди. У ақлий билимлардан аста-секин руҳий ва метафизик билимларга, кейин эса ладуний, илоҳий илмларни ўрганишга ўтади. Ибн Туфайл ҳам “Ҳай ибн Яқзон” асари гояларидан илҳомланиб, худди шу номда йирик фал-и асар ёзади. Унда кимсасиз оролда ёлғиз қолган Инсон Худо берган ақл-фаросати ёрдамида оддий билимлардан аста-секин мураккаб, илоҳий илмларни ўрганиш сари бориши ва пировардида азиз-авлиё бўлиб етишиши тасвирланади. Барча замонларда руҳий покланиш ва юксалишни, ҳаққа яқинлашишни истаган одам узлат ва ёлғизликда яшашга интилиши бежиз эмас. Табиат соҳасида И. оддий наботот ва кам ҳужайрали жонзотлар олаמידан Инсонга қараб тараққий этишни билдиради. Давлат ва жам-т тузилишида И. иқтисод, хужалик, саноат, мад-т соҳасида, ҳарбий ва ҳуқуқий ташкилотларда тартиб-интизомга амал қилишни билдиради. Давлат ва жам-т бошқарувида қишлоқ фуқаролар йиғинлари туман ҳокимларига, туман ҳокимлари вилоят ҳокимларига, улар ўз навбатида мам-тимиз ҳукуматида, ҳукуватимиз эса парламентимиз ва Президентимизга ҳисобот беради. И. ҳарбий ва диний ташкилотларда катта нуфузга эга. Демократия тамойиллари кучайган сари И. тизимидаги барча бошлиқлар, турли даражадаги кенгаш аъзолари б-н келишган ҳолда иш юритади, бундай жамоавий бошқарув усулининг ижобий жиҳати шундаки, унда кўп хатоларга йўл қўйилмайди, турли табақа ва тоифаларнинг манфаатлари ҳисобга олинади.

ИЖОД (араб. яратиш, кашф этиш, вужудга келтириш) — бадиий, илмий, амалий асар ёки моддий бойликни яратиш, вужудга келтириш. И., моҳиятан, яратувчилик фаолияти булиб, инсон маъятининг амалдаги қуринишини ифода этади. И. инсон фаолиятининг шундай

ўзига хос турики, бунда ҳис-туйғу, билим ва тафаккур уйғунлиги асосида моддий ёки маън-й бойлик яратилади. Бу жараёнда инсон илм-фан ва ижод оламида шу пайтга қадар маълум бўлмаган қонунларни кашф этиши, янги усул ёки қоида, андоза ёки модель ихтиро қилиши, оригинал илмий, бадиий асар яратиши мумкин. И. бадиий тафаккур б-н боғлиқ бўлса — бадиий И., илмий тафаккурга оид бўлса — илмий И., техник фаолият б-н боғлиқ бўлса — техник И. деб аталади. Яратувчанлик фаолиятининг самараси, яъни инсоннинг бадиий, илмий, техник тафаккури маҳсули бўлган илмий ва бадиий асарлар, ишланмалар, рационализаторлик ишлари ҳам И. дейилади. И. мураккаб руҳий жараён бўлиб, унда шахс руҳиятининг барча қатламлари иштирок этади. И. — меҳнатнинг юксак шакли бўлиб, инсонлар эҳтиёжини қондирадиган ва ижт-й фойда келтирадиган меҳнатдир. И. эркинлиги — инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ажралмас бир қисмидир. У олим ёки И. корнинг хоҳлаган мавзу ва шаклда ижодий асар яратишини, уни ОАВ, ш-дек, театр, кино санъати асарлари қуринишида оммага етказиш имкониятини назарда тутаяди. Муайян халқ ёки миллат томонидан яратилиб, алар давомида авлоддан-авлодга ўтиб, сайқалланиб борадиган шеърӣй ва насрий асарлар, мақол ҳамда маталлар, ҳикматли сўзу иборалар, хаттотлик, рақс, мусиқа, култолчилик, меъморчилик, наққошлик, зардушлик санъати намуналари халқ И.и деган умумий ном б-н юрғитилади.

ИЖОДИЙ ТАФАККУР — эркин фикрлаш ва ижодкорлик тамойили устувор бўлган тафаккур шакли. “Тафаккур” араб. «*фикр*» сўзидан ясалган булиб, уйлаш, фикр-мулоҳаза юритиш деган маъноларни билдиради. И.т. эса воқеа-ҳодисаларни қиёслаш, таққослаш, таҳлил этиш асосида фикрни ривожлантириш, унинг янги-янги қирраларини очиш, шу тариқа билим ва тасаввур дунёсини бойитиб боришни англатади. И.т. — инсонга хос энг муҳим ҳус-ятлардан бири. Бу

хус-ятдан маҳрум булган инсон бамисоли ҳамма ишни кур-курона бажарадиган қулга айланиб қолади. Ш.у. Президент Ислом Каримов “**Энг даҳшатли қуллик — бу фикр қарамлиги, тафаккур қуллиги**” деб таъкидлаган. И.т. соҳиби уз мустақил фикрига эга булади. У ҳаётга, одамларга эркин мун-тда булиб, ҳар қандай воқеа-ходиса юзасидан уз фикрини эркин ифода қила олади. И.т. — жам-тни маън-й янгилаш, одамларнинг онгу тафаккурини юксалтириш, эзгу ғоялар тантанасини таъминлашнинг муҳим шартидир. Ш.у. ҳоз. вақтда мам-тимизда ҳуқуқий демократик жам-т куриш жараёнида И.т. ривожига алоҳида эътибор берилмоқда. Мутафаккир сузининг узаги ҳам фикрдир. Лекин фикр юритиш қобилиятига эга булган одамларнинг ҳаммасини ҳам мутафаккир деб булмайди. Юксак, теран ва қудратли тафаккур соҳиби булиб, миллий ва умум-башарий қадриятлар ривожига беқиёс ҳисса қушган буюк ижодкорлар, аллома ва азиз-авлиёлар мутафаккир деб аташга муносибдир.

ИЖТИМОЙ ИДЕАЛ — жам-т, миллат ва халқ, Ватан ёки айрим ижт-й гуруҳлар ҳаётини энг юксак мезонлар асосида ўзгартириш ҳақидаги орзу-умидлар ва шундай даражага етиш йулларини курсатиб берадиган фикр ва таълимотларни акс эттирадиган т. Давлат ва жамоат арбоблари, мутафаккирлар, файласуфлар, илм-фан ёки санъат аҳли И.и.ни ифода этадиган куч булиши мумкин. И.и. қайси ижт-й гуруҳ ёки тоифа манфаатларини кўзлаши, ҳаётгийлиги ва инсониятга нақадар фойдали эканига қараб, ижобий, тараққийпарвар, миллий ёки умумбашарий аҳамиятга молик булиши мумкин. «Авесто»да эзгу фикр, эзгу суз ва эзгу амал устувор булган жам-т, қад. юнон фал.сида халқнинг доно вакиллари, донишмандлар бошқарадиган маърифатли давлат, ахлоқий баркамоллик, юнон санъатига эса — жисмоний гузаллик ва ҳарбий қудрат, қулларни итоатда сақлаш, Шарқ фал.си ва диний-ижт-й таълимотларда адолат, комиллик, тасаввуф таълимотида барча иллатлардан пок-

ланиб, фақр ва фано мақомига эришиш И.и. ҳисобланади. Инсоният тарихида умумбашарий И.и.дан ташқари ҳар бир мутафаккир ёки санъаткорнинг узаги хос қарашлари булиши ҳам мумкин. Мас., Шарқ ва Фарба Уйғониш даврларида ижод қилган мутафаккирлар Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Ибн Рушд, Ибн Туфайл, Рафаэл, Леонардо да Винчи, Сервантес, Лопе де Вега, Микеланжело ва б.нинг илмий ва бадиий асарларидан урин олган инсоният бахт-саодати ҳақидаги И.и.лар бутун инсоният учун ҳоз. кунга қадар долзарб булиб келмоқда.

Алишер Навоийнинг адолатли жам-т ва комил инсон тўғрисидаги қарашлари ҳам И.и.дир. Бугунги Ўз-нда дунёдаги энг ривожланган давлатлардаги каби тар-ёт ва ҳаёт даражасига эришиш, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамти барпо этиш И.и. булиб, халқимиз бу эзгу мақсад сари изчиллик ва қатъият б-н илгарилаб бормоқда.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР — жам-т ҳаётида моддий ва маън-й фаолиятлар натижасида турли субъектлар уртасида қарор топадиган узаро мун-т ва ҳаракат мезонлари. И.м. моддий ва маън-й мун-тларга булинади. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш жам-тнинг яшаши ва рив-шининг асосини ташкил этади. Ш.саб. И.м.дан энг муҳими ишлаб чиқариш ва иқт-й мун-тлардир. Ишлаб чиқариш мун-тлари бошқа ҳамма И.м. — сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва ҳ.к. мун-тларнинг характерини белгилайди. Барча И.м.нинг ишлаб чиқариш мун-тларига боғлиқ эканини тушуниш жам-т тарихий тар-ётининг қонуниятларини илмий равишда изоҳлашга имкон берди.

ИЖТИМОЙ МУҲИТ — инсоннинг ижт-й мавжудот сифатидаги асосий билим, тажриба ва кўникмаларини, хус-ятларини шакллантирадиган моддий ва маън-й шарт-шароитлар мажмуаси. И.м., кенг маънода, ижт-й-иқт-й тизимни, ишлаб чиқариш мун-тлари, ижт-й ин-тлар мажмуи, ижт-й онг шакллари ва жам-т

мад-тини қамраб олади (макромуҳит). Тор маънода, инсон бевосита яшайдиган, меҳнат қиладиган оила ва жамоа, ўқув даргоҳи, мад-т масканларини ўз ичига олади (микромуҳит). И.м. шахс маъ-ятининг шаклланиши ва рив-шига ҳал қилувчи таъсир курсатади. Халқимизнинг “Қуш уясида кўрганини қилади”, “Қарисан-қартасан — ўз наслингга тортасан” каби мақолларида ана шундай таъсирнинг моҳияти ўз ифодасини топган.

ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ҲОЯЛАР — ҳар бир халқ, бутун башариятнинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини ифода этадиган, эркин ҳаёт ва адолатли тузум, давлат ва жам-т қурилиши, миллат ва элатлар келажаги ҳақидаги умуминсоний ҳоялар. Озодлик ва мустақиллик, адолат, ҳақиқат, дўстлик, тенглик ва ҳамкорлик, тинчликсеварлик ва инсонпарварлик ҳоялари шулар жумласидандир. Алар мобайнида бундай буюк, ўлмас ҳоялар халқларга куч-қувват ва илҳом бағишлаб, уларни ўз бахту саодати, фаровонлиги учун курашга сафарбар этиб келган.

ИЖТИМОЙ ТАРБИЯ — тарбиянинг муҳим бир шакли, бутун жам-т, халқ, миллат ва табақага курсатилган мақсадга мувофиқ маън-й таъсирни ифода этадиган т. И.т. шахс онгу тафаккури, маън-й-маър-й оламини жам-тнинг мақсад ва вазифаларига уйғун ҳамда ҳамоҳанг равишда шакллантириш ва ривожлантириш жараёни, кишиларни ижт-й-икт-й ва мад-й ҳаётда фаол иштирок этиришга даъват этадиган барча эзгу таъсир ҳамда омиллар жамъи. И.т. — тарбиявий таъсирнинг аниқ мақсад асосида амалга ошириладиган. оила тарбияси. маҳалла тарбияси, мактаб тарбияси. ўрта махсус ва олий таълим тарбияси, меҳнат жамоаси тарбияси, жамоатчилик тарбияси каби тарбия ин-тларини қамраб оладиган мураккаб маън-й-маър-й жараёндир. И.т. тизими самарадорлигини ошириш ушбу жараён ташкилотчилари ва тарғиботчиларининг унинг мақсад ва вазифалари, устувор йўналишлари, омил ва воситалари, усул-услублари ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши, замон талаблари асо-

сида иш олиб боришига боғлиқ. Мам-тимизда янги жам-т асослари барпо этилаётган ҳоз шароитда И.т.нинг асосий мақсади фуқароларни инсонпарвар демократик жам-т, ҳуқуқий давлат қуриш ишига сафарбар этиш, ягона умуммиллий ғоя атрофида бирлаштиришдан иборат. Унинг асосий вазифаси эса жисмоний бақувват, маън-й етук. руҳан тегик, мустақил фикрлаш, ишлаш ва яшаш қобилиятига эга бўлган, замонамизнинг илм-фан, техника-технология ютуқларини, илғор касб-ҳунарларни эгаллаган баркамол инсонни шакллантиришдан иборат. Ҳар бир даврнинг ўзига хос И.т. усуллари ва воситалари бўлади. Қадим замонларда И.т. ёш авлоднинг кекса авлод тажрибаларини ўзлаштириб олишидан иборат бўлган. И.т. асосан меҳнат фаолияти (овчилик, чорвачилик, деҳқончилик каби) жараёнида, турли урф-о. ва маросимларни ўтказиш вақтида амалга оширилган. У асосан жисмоний бақувват бўлишга қаратилган. И.т. жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик, тарихий тарбия, маън-й-маър-й, эстетик тарбия сингари турларга бўлинади. Жисмоний, ҳарбий, ватанпарварлик тарбиялари моҳиятида муштараклик ҳам, ўзига хослик ҳам борки, улар шахснинг ижт-й-лашувини таъминлайди. Жисмоний тарбияда инсоннинг гавда ва вужуди чиниқтирилади, ҳарбий тарбияда инсонга ҳарбий билим ва малака берилади, ватанпарварлик тарбиясида инсоннинг руҳи тарбияланиб, унда она Ватан тақдири учун масъуллик фазилатлари ривожлантирилади. И.т.лашда ота-она меҳри. Ватан муҳаббати, устоз-шогирдлик анъаналари, миллий қадриятлар. ш-дек, маҳалла ва жамоат назорати ҳам катта таъсир кучига эга бўлиб, ёшлар камолотида муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув даври тарбиянинг бошқа шакллари қатори И.т. тизимини ҳам такомиллаштиришни талаб этмоқда. Шундан келиб чиққан ҳолда юртимизда самарали И.т. тизими шакллантирилди. Бунда, айниқса, Президентимизнинг оила ва маҳалла ин-тини қўллаб-қувватлаш, хотин-қизлар, ёшлар ташкилотлари фаолиятини яхшилаш, маҳалла оқсоқолларининг диний-маър-й ишлар бўйича мас-

лаҳатчилари ин-тини жорий этиш, турли ижт-й жамғармалар, давлат ва нодавлат ташкилотларни тузиш, ОАВни ривожлантириш борасидаги фармон ва қарорлари муҳим аҳамиятга эга булди. *(Яна қаранг: Тарбия).*

ИЖТИМОЙИ ФАОЛЛИК — ижт-й субъектлар (жам-т, табақа, гуруҳ ва шахслар)нинг ижт-й-сиёсий жараёнлардаги иштирокининг, меҳнат ҳамда мад-й-маър-й фаолиятининг кучайиши, қонунда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва бурчларини тулиқ амалга оширишга интилиши. И.ф. шахснинг жам-тда ўз ўрнини топиши ва ҳуқ-атворини онгли равишда бошқаришининг асосий шарти ҳисобланади. И.ф.нинг уч тури мавжуд: ижт-й-сиёсий жараёнлар ва мад-т, меҳнат ҳамда турмуш соҳасидаги. Меҳнат фаоллиги меҳнат мунтлари соҳасида намоён бўлади ва субъектнинг касбий-ижт-й вазифани бажариши б-н боғлиқ ҳолда юзага чиқади. У И.ф.нинг асосий, белгиловчи тури сифатида эътироф этилади. Унинг шакллари қуйидагича: тежамкорлик, саранжомлик учун ҳаракат, илмий-техникавий ижодда иштирок этиш, рационализаторлик, ихтирочилик ва б. ҳаракатлар. Ижт-й-сиёсий жараёнлар ва мад-т ҳамда турмуш соҳасидаги фаоллик шахснинг ижт-й-сиёсий, мад-й-маър-й жараёнлардаги, шахсий ҳаётдаги фаолиятида намоён бўлади.

ИЖТИМОЙИ ҚАТЛАМ — умумий хус-ятлари, интилиш ва манфаатлари ҳамда ижт-й қарашларига кўра алоҳида гуруҳни ташкил этадиган кишилар жамоеси. Собиқ шурулар даврида синфлар уртасидаги фарқлар қатори И.қ.лар орасидаги тафовутларни ҳам йўқотиш гоёси илгари сурилган эди. Лекин бу фарқлар табиий рив-ш натижаси булгани учун сақланиб қолаверган. Мустақиллик шароитида янги И.қ.лар пайдо бўлмоқда. Мас., урта синф — тадбиркор ва ишбилармон одамлар қатлами бозор мун-тлари шароитида жам-т тар-ётида ҳал қилувчи куч сифатида майдонга чиқмоқда.

ИЖТИМОЙИ ҚОНУНИЯТ — жам-т ҳаётида объектив мавжуд бўлиб, изчил такрорланиб турадиган воқеа-ҳодисалар

ёки тарихий жараён босқичлари уртасидаги тар-ётни акс эттирадиган барқарор алоқадорлик. И.қ. XVIII а.да француз тарихчилари Тьерри, Менье, Гизо асарларида асослаб берилди. И.қ. категориясининг шаклланишида Гегель қарашлари ҳам катта аҳамиятга эга булди. Маркс ва Энгельс ижт-й тар-ётнинг барча босқичларида қайтарилиб турадиган жараёнларни ҳисобга олиб, ижт-й-иқт-й формация наз-ясини яратди. Бу наз-я капитализм ҳалокатини исботлашга қаратилган эди. Унда, И.қ.га ишчилар синфи манфаатлари н.назаридан ёндашилган эди. Ҳоз. вақтда бу қонуниятлар замон ва тар-ёт талабларига жавоб беролмай қолди.

ИЖТИМОЙИ ҲАМКОРЛИК — турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ҳамда гуруҳларнинг умумий мақсад йулида биргаликда, бир ёқадан бош чиқариб фаолият олиб бориши, уларнинг узаро ҳамжиҳатлигини ифода этадиган атама. И.ҳ. жам-тда тинчлик ва барқарорлик, юксак тар-ётни таъминлашнинг муҳим омилдир. И.ҳ. бўлмаган жам-тда бошбошдоқлик, турли миллат ва элат вакиллари уртасида ишончсизлик ортиб, қарама-қаршилик ва зиддиятлар кучайиши, бу эса охир-оқибатда оғир инқирозга олиб келиши мумкин. И.ҳ. гоёсини амалга ошириш йулида гов буладиган энг хатарли тусиқлар ақидапарастлик, терроризм, экстремизм, айирмачилик, маҳаллийчилик, тажовузкор миллатчилик ва шовинизмдир. Бундай зарарли гоёлар таъсирига тушиб қолган жам-т табиий равишда ҳалокатга юз тутди. Бунга узоқ ва яқин тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Мафкуравий курашлар кучайиб бораётган бугунги кунда фуқароларимиз уртасида И.ҳ.ни кучайтириш долзарб аҳамият касб этади. И.ҳ. масаласи биз учун янги т. бўлмай, ўзининг тарихий илдизларига эга. Маълумки, Ўз-н диёрида қадимдан турли цивилизация вакиллари, мад-й қатламлар, хилма-хил эътиқод ва дунеқарашлар ёнма-ён яшаб, И.ҳ. асосида ривожланиб келган. Юртбошимиз таъкидлаганидек: **“Бу замин Шарқ ва Ғарбнинг, Шимол ва Жанубнинг, қадим**

Ўтмиш ва буюк келажакнинг туташган жойи, Марказий Осиёнинг юраги, инсоният тафаккури, фан ва маданиятнинг энг кўҳна учоқларидан биридир". Бу тупроқда жаҳонни ҳайратга солган цивилизациянинг илдизлари вужудга келган, инсоният тарихининг энг қад. даврларига мансуб диний ва фал-й анъаналар шаклланган. Қад. юнон файласуфи Гераклит бу юртни «фал-й тафаккур бешиги», деб бежиз таърифламаган. Шуни таъкидлаш жоизки, бизнинг цивилизациямиз ўзига хос толерант тафаккурга таянган. Она заминимизда узоқ вақт оташпарастлик, буддавийлик, яҳудийлик, христианлик, ислом динлари биргаликда фаолият кўрсатиб, ривожланиб келгани, табиийки, И.х. мевасидир. Бугунги кунда мамтимизда турли миллат ва дин вакиллари манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш асосида И.х.ка эришиш тар-ётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. ЎзР Конституциясининг 8-моддасида «Ўз-н халқини миллатидан қатъи назар, ЎзРнинг фуқаролари ташкил этади» деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўз-н халқи» т.си мамтимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик, ҳамжиҳатлик асосида жам-тда И.х.нинг таъминланиши учун ҳуқуқий-маън-й пойдевор булиб хизмат қилади. Миллий гоёмизнинг асосий тамойилларидан бири ҳам И.х.дир. Бугунги кунда ана шу тамойил асосида юртимизда турли миллат, гуруҳ ва қатламлар ўртасидаги ҳамкорликни янада кучайтириш миллий тар-ётимизда тобора устувор аҳамият касб этиб бормоқда.

ИЖТИМОЙ ҲАРАКАТ — биргаликда, уюшган ҳолда жам-т миқёсида амалга ошириладиган ҳаракат шаклини ифода этадиган т. И.х. ижт-й борлиқнинг атрибутив ва универсал характеристикасидир. И.х. жам-тдаги моддий ва маън-й жараёнларни қамраб олади. Тарихий тар-ётни материализм н.назаридан таҳлил этувчи файласуфлар моддий жараёнларни ифода этадиган И.х.нинг устуворли-

гини қайд этса, уларнинг муҳолифлари булмиш идеалистлар маън-й жараёнларни ифода қиладиган И.х.нинг ҳал қилувчи ролини исботлашга уринади. Бироқ моддий ва маън-й жараённи абстракциядагина бир-бирдан ажратиш мумкин. Реал воқеликда улар ҳамиша, ҳар қандай ҳолатда ўзаро алоқадорликда бўлади. Жам-тнинг борлиқ шакли сифатида мавжуд булишининг асосий шарты ҳам шундан иборат. Бинобарин, И.х. ҳақида гапирганда, нафақат моддий элементлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳамда идеал реал ўзгаришларни, балки улар орасидаги турли мун-тларни ҳам назарда тутмоқ зарур.

ИЖТИМОЙЛАШУВ — бирон бир воқеа-ҳодиса, шахс ёки ҳаракатнинг ижт-й моҳият касб этиб, кўпчилиққа дахлдор булиб, ижт-й мун-тлар мужассамига айланиб боришини англатадиган т. И. жараёни ва унинг ўзига хос хус-ятлари фал., социология, ижт-й психология, педагогика, тарих ва этнография фанлари томонидан урганилади. И.нинг фал-й талқинига ижт-й психология асосчиси Г.Тард пойдевор яратган. Ш-дек, И. муаммолари З.Фрейднинг классик психоанализида, интеракционизмда, марксизм вакиллари Л.Виготский ва А.Леонтьев ижодида, Т.Парсонснинг таркибий-функционал таҳлилида тадқиқ этилган. Ҳоз. кунда И. жараёнининг ўзига хос хус-ятлари Чикаго ва Айовадаги символик интеракционизм мактаблари ва "психодрама" йўналиши намояндалари томонидан урганилмоқда.

И. кишилиқ мад-ти, хус-н, миллий мад-т анъаналарини ўзлаштириб бориш жараёни сифатида ҳам талқин этилиши мумкин. Мад-й муҳитга мослашиш жараёни сифатида И. инсоннинг бугун умри бўйи давом этади, бироқ бу жараён боланинг 2 ёшдан 6 ёшгача булган даврида бошланади. Мазкур даврда бола мад-й қадриятларни урганиш жараёнидан узиб қўйилса, И. жараёни тўхтаб қолади. Инсоннинг мад-й анъаналарни ўзлаштириш жараёни унинг индивидуаллигининг шаклланиши б-н ҳамоҳангдир. Шу боис, И. жараёнининг интиҳосида шахс тарихий типининг индивидуал вариантлари

лик черкови Г.ни христиан дини ақидаларини инкор этишда айблади ва оқибатда Коперникнинг асари икки а.дан купроқ давр мобайнида (1616–1822) таъқиб этилди. Г. ҳоз. замон астрономия фани ривожига улкан туртки берган, кишиларнинг дунёқараши ва тасаввурларида туб бурилиш ясаган эди.

ГЕНДЕР (инг. *gender* — уруф) — инсон жинсининг ижт-й-мад-й ва маън-й жиҳатини ифода этувчи т. Г. ибораси ижт-й фанларда жинс мавзусини урганишда янгича ёндашув шаклланган паллада, яъни 1950 йиллардан бошлаб киритилган. Бу давргача “жинс” т.си одамнинг анатомо-физиологик хус-ятини англатган ҳолда инсониятни эркак ва аёл жинсларига ажратишнигина назарда тутарди. Жинс (яъни биологик хус-ятлар) эркак ва аёллар уртасидаги фарқнинг асоси ва бирламчи сабаби, деб талқин этиларди. Лекин одамлар уртасида биологик фарқлардан ташқари, уларнинг ижт-й вазифалари, хулқи, руҳияти ва ҳиссиётида ҳам муайян тафовут мавжуд эди. Г. деганда турли жам-тларда яшовчи эркак ва аёллар хулқини белгиловчи ижт-й ва мад-й вазифалар меъёрлари мажмуаси тушунилади. Тадқиқотларда турли жинс вакиллари хулқ-атворидаги фарқ (мас., шахснинг психологик сифатлари, хулқ шакллари, фаолият турлари, эркак ва аёллар шуғулланидиган касблар) биологик асосдан кура купроқ ижт-й-мад-й меъёрлар б-н белгиланиши аниқланган. Г. эркак ва аёлларга хос ижт-й модел сифатида жам-тда шаклланади ва у орқали эркак ва аёлнинг жам-т ва унинг турли ин-тларидаги мавқеи белгиланади (оилада, сиёсий тузилмаларда, иқтисодиётда, мад-т. таълим соҳасида ва ҳ.к.). Эркак ва аёл ҳақидаги умумий тасаввурлар негизда вужудга келган Г. тизими турли жам-тларда узига хос тарзда намоён булади. Г.нинг асосий моҳияти унинг икки қутблилиги ва ички зиддиятга эгалигидир, яъни Г. ёндашуви асосида жам-тда мавжуд булган жинс мавзусига оид зиддиятли ҳолатлар урганилади. Г. жам-тдаги ижт-й табақалашув шакли булиб, бунда ирқ, миллат, синфлар,

гуруҳлар сингари жинс вакиллари уртасида ҳам маълум иерархик мун-тлар урна-тилади. Туғилганиданоқ инсон Г. тизими таъсирида булади. Анъанавий урф-о.лар таъсири кучли булган жам-тларда туғилиш б-н боғлиқ булган турли удумларга риоя этиш, мас., чақалоққа танланаётган кийимнинг рангидан бошлаб уйинчоқларгача эътибор қаратиш — инсонни ёшлик чоғиданоқ Г. тизимига киритади, оилада фарзандларга булган мун-тда ҳам Г. фарқлар кузга ташланади. Г. тадқиқотлари дастлаб аёллар муаммоларини урганиш доирасида амалга оширилгани боис ҳозирга қадар айрим одамлар «Г.» сузини «феминизм» ибораси б-н айнан бир хил маънода талқин этади. Бироқ, «феминизм» соҳасидаги тадқиқотлар аёлларнинг жам-тдаги мавқеи, уларнинг ҳақ-хуқуқларини таъминлаш каби мавзулар доирасида амалга оширилган булса, Г. тадқиқотлари, аввало, эркак ва аёл мавқеининг узаро нисбати, уларнинг хатти-ҳаракатини белгиловчи хулқ меъёрлари ҳамда уларга асосланган роллар, ана шу ролларнинг шахс шаклланишига таъсир этишини урганишга йуналтирилган. Г. мавзусидаги асосий т.лар доирасига қуйидагилар киради: Г. идентификацияси (муайян жинсга мансуб шахсга хос хулқ шакллари); Г. мафкураси (жам-тда Г. фарқларни асослаб берадиган ғоялар); Г. дифференциацияси (табiiй деб топилган жинсий тафовутларнинг ижт-й мазмун касб этиши), Г. роллари (ижт-й талабларни бажариш). Асрлар давомида шаклланган ва инсоннинг фаолият йуналишини белгилаб берадиган ижт-й меъёрлар турли жинс вакиллари уртасидаги узаро мун-тни изга солган ҳолда жам-т аъзолари турмушини енгиллаштиради, Г. муаммоларини тезликда ҳал этиш имкониятини яратади, энг асосийси, ҳар бир жинсга хос вазифаларни англаш жараёни миллий, мад-й қадриятларнинг узлаштирилишига хизмат қилади.

ГЕНЕТИКА (юн. *genesis* — келиб чиқишга оид) — организм ирсияти, узгарувчанлиги қонуниятлари ҳамда уларни

бошқариш усуллари туғрисидаги таълимот. Г. фан сифатида генлар кашф этилганидан кейин (Мендель, 1866) шакллана бошланган. Ирсиятнинг хромосома наз-ясининг яратилиши (Морган, 1910) ва бу наз-янинг генларнинг хромосомаларда жойлашганлигини курсатиб берганлиги биологияда Г.нинг қарор топиши йулида янги қадам булди. Ташқи муҳит омиллари таъсири остида узгарувчанлик генларнинг туб хоссасидир. 1944 йилда оқсил эмас, балки нуклеин кислоталар генетик информациянинг муҳим манбаи экани асослаб берилди. ДНК молекулаларининг физикавий, кимёвий ва генетик моҳиягининг Уотсон ва Крик томонидан очиб берилиши (1953) туфайли ҳоз. замон молекуляр Г.си ва молекуляр биологияга асос солинди. 1926 йилда янги йуналиш — популяциялар Г.си вужудга келди. Г. наз-яси ва амалиётининг рив-ш истиқболлари ҳужайралардан ажратилган генларнинг кимёвий синтези борасида олиб бориладиган тадқиқотлар натижаларига боглиқ. XX а. сунгги чорагида инсон Г.си соҳасида кенг қуламли изланишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, ген муҳандислиги соҳасида олиб борилаётган изланишларда инсон ирсиятини узгартириш ҳамда клонлаштиришнинг маън-й-ахлокий масалаларига эътибор кучайиб бормоқда.

ГЕНОФОНД — генлар захираси; турли ген (ирқ)ларнинг тарқалиши, уларнинг нисбий миқдор ва таркибий сифати; муайян организмларнинг тарқалганлиги. Ирсий белгиларни ўрганиш ва аниқлаш инсон генетикаси, жониворлар ҳамда ўсимликлар генетикаси учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳоз. вақтда Г.ни сақлаш муаммоси дунёнинг кўпгина мам-тлари учун долзарб масалага айланган. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI а. бусагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида таъкидлаганидек, табиатга қўпол ва такаббурларча мун-тда бўлишга йўл қўйиб булмаслиги, бундай мун-тни табиат асло кечирмаслиги, айниқса, инсон — табиатнинг ҳужайини, деган сохта социалистик мафкуравий даъво қўлаб одамлар,

бир қанча халқлар ва миллатларнинг ҳаёти учун фожиага айланди, уларни қирилиб кетиши, Г.нинг йўқ бўлиб кетиши ёқасига келтириб қўйди. Шу н.назардан миллат • Г.ини сақлаш, ҳар жиҳатдан баркамол, соғлом авлодни тарбиялаб вояга етказиш, одамларнинг табиат, атроф-муҳитга мунтини узгартириш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш ва тарғиб этиш муҳим аҳамият касб этади.

ГЕНОЦИД (юн *genos* — насл-насаб ва лот. *caedere* — улдириш, йўқ қилиш) — одам зоти ва инсониятга қарши энг оғир жиноятлардан бирини англатувчи т. Аҳолининг айрим гуруҳларини ирқи, миллати, этник ёки диний белгиларига қараб йўқ қилиш, уларни қасддан буткул ёки қисман қириб ташлашни кузда тутадиган шарт-шароитларни вужудга келтириш, ш-дек, болалар туғилишини чеклашга қаратилган чоралар. Г. атамаси 1943 йилда асли келиб чиқиши яҳудий булган польшалик юрист Рафаэль Лемкин томонидан киритилган булиб, 1948 йилда халқаро ҳуқуқ мақомини олган. 1948 йилдан эътиборан Г. БМТ томонидан халқаро жиноят сифатида тан олинган. Г.ни содир этиш ва унга жазо қўллаш буйича Конвенцияда у инсон ҳаётига қарши қаратилган оғир жиноят сифатида баҳоланган. ЎзР ЖКда ҳам тинчлик, инсон хавфсизлигига қарши қаратилган жиноят сифатида қайд этилган. Г. XVIII-XIX аларда айрим Европа давлатларининг мустамлакачилик сиёсатида яққол намоён булди. Мас., европаликлар Тасмания ороли аҳолисини қиргин қилганлар, охирги тасманиялик 1843 йилда отиб улдирилган. Г. апартеидга хос булган айрим хус-ятларни уз ичига олади. “Г. жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазолар туғрисида”ги Халқаро Конвенциясига биноан (1948) Г.ни содир этишда айбдор деб топилган шахслар жинойи жавобгарликка тортилади. XX а.да усмонийлар томонидан арманларни улдириш ва қувғин қилиш; II жаҳон уруши даврида нацистлар Германияси томонидан яҳудийларни қириб ташлаш; хорватиялик Павелич режими томонидан сербларни

оммавий қирғин қилиш; 1975–1979 йилларда Камбоджада Пол Пот ва Иенг Сари жаллодлари томонидан 3 млн.дан ортиқ камбоджаликларни улдириб ташлаш; 1994 йилда Руандада хуту қабила-лари томонидан 800 мингга яқин тутси қабилаларининг қиргинбарот қилиниши Г. жиноятига мисол була олади. Собиқ мустабид тузум даврида ҳам Г. турли халқлар ва миллатларга қарши амалга оширилган, куплаб оммавий қатағон, қурбонларга олиб келган. Ш.у. Г. қандай шаклда намоён булишидан қатъи назар, дунё жамоатчилиги томонидан инсониятга қарши энг даҳшатли жиноят сифатида қораланади.

ГЕОСИЁСАТ (юн. *geo* — ер. *politika* — худуд ёки давлатни бошқариш санъати) — сиёсий атама булиб, давлатнинг ташқи ва ички сиёсатининг йуналиши, унинг мақсад ва вазифаларига, хус-н, географик жойлашуви, мавжуд захиралар орқали бошқа худудларга муайян даражада таъсир утказиши кабилар б-н боғлиқ т. Бир қарашда, Г. маъ-ят б-н боғлиқ эмас-дек туюлади. Аслида эса муайян мам-т Г.ни юқорида тилга олинган омиллардан ташқари ижт-й, мад-й ва маън-й жиҳатларсиз тасаввур қилиб булмайди. Глобаллашув даври Г.ининг барча имкониятлари инсон равнақи ва хавфсизлигига сафарбар этилиши зарур. Бу, уз навбатига, кишиларнинг маън-й покланиши, давлатлараро ва инсонлараро мун-тларнинг янги гича мазмун касб этишига хизмат қилади. Г. атамасини илмий муомалага швециялик сиёсатшунос олим Р. Челлен олиб кирган. Бу атама I жаҳон уруши арафасида кенг қулланила бошлади. Уша даврда яшаган немис олими Ф. Ратцель (1844–1904) давлат сиёсати ва мам-тнинг географик ҳолати уртасидаги узаро боғлиқлик ва алоқадорликка хизмат қиладиган янги геосиёсий концепциянинг наз-й асосларини ишлаб чиқади. Пухта уйланган мафкуравий асосга таянган ушбу концепцияда «алоҳида маконни ҳис этиш» ғояси илгари сурилиб, уз чегараларини узгартиришни (кенгайтиришни) мақсад қилган давлатлар саъй-ҳаракатини оқлаш

борасидаги интилиш кузга ташланади. К.Хаусхофер (1869–1946) Г. т.сини бундай талқин этиш анъанасини давом эттириб, моҳиятан тажовузкорлик табиати га эга булган «немис миллати ҳаётий макони» ғоясини илгари суриб, унинг экспансионистик, империалистик концепциясини ишлаб чиқди. Учинчи рейхнинг узига хос мафкуравий қуролига айланган Г. наз-ясининг ана шу куриниши немис мумтоз геосиёсий мактаблари доирасида амалга оширилган тадқиқотлар натижаларини инкор этиб келди. Америкалик адмирал А.Т. Мэхэн (1840–1914) денгизбуйи ва қуруқликда жойлашган давлатлар уртасида абадий зиддият мавжудлиги ғоясига таяниб, океан ва денгиз коммуникациялари ҳамда портлари устидан назорат урнатилиши муайян мам-тнинг узок вақт давомида дунёда геосиёсий устунлигини таъминлаши мумкинлиги таъкидланади. XX а.нинг 80-йилларида жаҳоннинг «биполяр» геосиёсий тузилишининг инқирозга юз тутиши ҳамда тар-ётнинг «куп векторлик» тенденциясининг яққол намоён булиши тамоман янги гича геосиёсий ёндашувларнинг пайдо булиши ва шаклланишига сабаб бўлди. Мас., П. Галлуанинг «Г. қудрат манбалари» (1990) асарида давлатнинг имкониятлари, куч-қудрати, унинг худуди, аҳолиси, географик ҳолати, чегаралари ва захираларига (шу жумладан, энг янги оммавий қиргин қуролларига эга экани) боғлиқлиги эътироф этилади. XX а. охирига келиб дунё сиёсий харитаси узгариши б-н бу соҳада ҳам муайян узгаришлар руй берди. Аммо дунё бу б-н хавфсизроқ булиб қолгани йуқ. Маълумки, дунёдаги йирик давлатлар, хус-н, жуда катта моддий, молиявий имкониятларга эга булган турли марказ ва сиёсий доираларнинг пухта уйланган геосиёсий режалари замирида ривожланган мам-тлар қаторидан урин олишга интилаётган янги мустақил давлатларни узига тобе қилиш, буйсундириш, бойликларини эгаллаб олиш, маъ-ятидан жудо этиш мақсадида намоён булади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «...дунёдаги зуравон ва тажовузкор кучлар қайси бир халқ ёки мамлакатни узига

тобе қилиб, буйсундирмоқчи, унинг бойликларини эгалламоқчи булса, авваламбор, уни қуролсизлантиришга, яъни энг буюк бойлиги булмиш қадриятлари, тарихи ва маънавиягида жудо қилишга уринади” (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 11-б.). Уз-ннинг ер усти ва ер ости бойликлари. Ғарб ва Шарқни узаро боғлаб турган макон сифатидаги имкониятлари, аҳолиси, ишлаб чиқариш ва илмий салоҳияти ҳамда б. жиҳатлари улкан имкониятларга эга, келажаги буюк мам-т эканини тан олган ривожланган мам-тлар узининг геосиёсий стратегиясида ана шу омилларни эътиборга олиб, Уз-н б-н барча соҳаларда узаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли алоқаларни янада ривожлантириш заруратини англаб етмоқда. Бу ҳол Уз-ннинг жаҳон геосиёсий саҳнасида узига хос урин эгаллаб бораётганидан далолат беради.

ГЕОЦЕНТРИЗМ (юн *geo* — Ер ва лат. *centrum* — марказ) — ер кўррасини коинот маркази деб ҳисоблайдиган таълимот. Птоломейнинг геоцентрик наз-ясига кура, Ер бутун чексиз коинотнинг маркази ҳисобланади. Бундан фарқли улароқ, Уйғониш даврининг йирик олими, илмий астрономия асосчиси Николай Коперник (1473—1543) яратган гелиоцентрик таълимотига кура, коинотнинг маркази — Куюш экани, Ер ва Куюш уз уқи атрофида айланиши илмий жиҳатдан асослаб берилган.

ГЕРОНТОЛОГИЯ — биология ва тиббиётнинг тирик мавжудотлар, шу жумладан. инсоннинг қаришита оид қонуниятларни урганувчи соҳаси. Г.нинг вазифаси қаришнинг илк аломатларини аниқлаш, организм ҳаёт фаолияти жараёнида уларнинг бир-бири б-н алоқадорлигини белгилаш. тирик мавжудотнинг атроф-муҳитга мослашувининг омили б-н боғлиқ жиҳатларини тадқиқ этишдан иборат. Г. қарилтик жараёнининг моҳияти, узига хос хус-ятини урганиш унинг ирсий, биологик, ижт-й, маън-й ва ахлоқий жиҳатларини ҳар томонлама таҳлил қилиш имконини яратади. Геронтологик

тадқиқотлар кекса ва қари ешдаги кишиларга хос булган касалликларнинг сабабларини аниқлаш, олдини олишнинг самарали чораларини ишлаб чиқишга йуналтирилган. Г.нинг инсонни урганувчи йуналиши — ижт-й Г. соҳасида кекса ёшдагилар учун тинч, осойишта шароит яратиш, ҳаётини мазмунли қилиш уларнинг ҳаётий тажрибасидан ёш авлодни тарбиялаш жараёнида фойдаланиш, кексаларни жам-т ишларига кенг жалб этиш масалалари урганилади.

ГИЁҲВАНДЛИК (наркомания) — инсон маъ-ятига зид булган, унинг ижт-й-руҳий ҳолатини буткул издан чиқарадиган гоят хатарли иллат, бедаво хасталик. Унга чалинган кишилар борган сари ҳолдан тояди, ҳиссиётлари куполлашади, маън-й қиёфасидан маҳрум булади, феъл-атворида ахлоқ-одоб меъёрларига бепи-сандлик, хатти-ҳаракатларида тажовузкорлик намоён булади. Одатда гиёҳвандлар а. вабоси — ОИТС хасталигига йулиқиб, ҳаётдан эрта куз юмади. И.А.Каримов “Ўзбекистон XXI аср бусоғасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида гиёҳванд модда тайёрловчи дунёдаги етакчи давлат — Афғонистондан бу заҳри қотил тобора купроқ миқдорда кириб келаётгани ҳақида тухталиб, унинг бир қисми минтақамизга сингиб кетаётгани жиноятчиликнинг усишига, ёшларнинг бузилишига, ҳатто миллат генофондининг айнишига олиб келиши мумкинлигини уқтиради. Ш.у. ёшларни бу бало-қазодан асраб-авайлаш, уларни санъат, адабиёт, спортга ошно қилиб, баркамол инсонлар этиб тарбиялаш куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир.

ГИЛОЗОИЗМ (юн. *hyle* — жисм ва *zoe* — ҳаёт) — борликдаги барча нарсаларни жонли деб ҳисоблайдиган таълимот. Биринчи марта 1678 йилда Кедворт томонидан натурфал-й концепцияларда, хус-н, қад. юнон фал.сида, жонли ва жонсиз материя уртасидаги тафовутни инкор этиш мақсадида қулланилган. Бу таълимотга кура, оламдаги барча нарсалар, органик ёки ноорганик булишидан қатъи

назар, жонлидир. Фал. тарихида Г.га асосланган ёндашув Фалес, Анаксимандр, Анаксимен таълимотларида ҳам учрайди. Г. таълимотига кура, борлиқ бу — ҳаёт, иуқлик эса — улим демак. Бу т. кейинчалик Уйғониш даври файласуфлари Б. Телезио ва Ж. Бруно асарларида ривожлантирилган. Голландиялик аллома Б. Спиноза тафаккур материянинг атрибути сифатида табиатдаги барча нарсаларга таллуқли экани, франц. файласуфлари Дидро, Робинэ жон ҳар қандай материяга хослигини таъкидлаган.

ГИМНАСТИКА — жисмонан ва маънан баркамол инсонларни тарбиялаш воситаси, туғри қоматни шакллантириш, соғлиқни мустаҳкамлаш, иродавий фазилатларни тарбиялаш, ҳаракатларни моҳирона, энгил ижро этишга ургатиш жараёни. Г. таълим-тарбиявий ва соғломлаштириш жараёнларининг ажралмас қисмидир. Жисмоний машқларни бажариш — инсон, айниқса, ёшлар саломатлигини мустаҳкамлаш масалаларини ҳал қилиш шартларидан биридир. Зеро, кам ҳаракатлилиқ организмнинг купгина функцияларига салбий таъсир этиб, қатор касалликларнинг пайдо булиш ва ривш омили ҳисобланади. Шундай қилиб, Г. кенг маънода, инсонларнинг саломатлигини мустаҳкамлаш, меҳнат фаоллигини ошириш, умрини узайтириш, меҳнат, турмуш. дам олиш шароитларини яхшилаш, бир суз б-н айтганда, соғлом турмуш тарзини қарор топтиришга йуналтирилган тарбия усулидир. Бу эса аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш, жисмонан соғлом, маънан баркамол ёш авлодни тарбиялаш, фуқароларни жисмоний тарбия ва спорт б-н фаол шуғулланишга кенг жалб этишга хизмат қилади

ГЛОБАЛЛАШУВ (лот. *globus* — шар. Ер сайёраси) — XX а.нинг иккинчи ярми — XXI а. бошида жаҳон тар-ётида шаклланган янги умумсайёравий тартиботлар, давлатлар ва кишилар уртасида узаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозоридаги интеграциялашув, атроф-муҳитга

техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий мад-т намуналарининг кенг тарқалиши, ахборот-мафкуравий ва диний-экстремистик хуружлар хавфининг ортиб боришини ифода этувчи т. “Г.” атамаси дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили “Гарвард бизнесревью” журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди (у йирик трансмиллий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини Г. деб атаган). 1985 йилда эса таниқли америкалик олим Р.Робертсон “*Globalization*” иборасини илмий муомалага киритиб, бу т.ни “одамлар онгида сайёрамизнинг тораийиши ҳамда дунёнинг яхлит тарзда англаниши”ни акс эттириб, “дунёнинг бирлашуви ва кишилар уртасидаги узаро алоқаларнинг кучайишини” ифода этадиган жараён сифатида талқин этади. Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу борада ягона умумий қараш шаклланмаган, яхлит концепция яратилмаган булса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида, чунончи, ижт-й фанларда ушбу жараённинг ўзига хос хус-ятлари, намоён булиш шакллари ҳар томонлама урганилмоқда. Жумладан, иқтисодиёт фанида диққат-эътибор асосан молиявий Г., глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалаларга қаратилган. Тарихий асарларда эса Г. жараёни инсониятнинг куп алик тар-ёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшунослиқда трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мам-тлари уртасидаги узаро боғлиқликнинг кучайиши, БМТ ва б. халқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланиши тадқиқ этилмоқда. Социология соҳаси мутахассислари мад-тнинг универсаллашуви таъсирида турли мам-т ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ҳамда бирхиллашувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Баъзи файласуфлар XXI а.да дунёда ягона ахлоқ, умумий маъ-ят, глобал мад-т қарор топи-

шини башорат қилмоқдалар. Бошқалари эса, Кантнинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳукумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг уйғунлашувини асослашга интилоқда. Кейинги йилларда илмий адабиётларда турли фан ютуқларини уйғунлаштириш асосида ҳамда инсониятнинг бирлашуви, ижт-й воқеликнинг универсаллашуви ва кишилар дунёқарашининг кенгайиши тенденцияларига таяниб, Г. жараёнининг умумий наз-ясини яратиш борасида интилишлар (мас., А.Валлерстайннинг тизимли ёндашуви ва ҳ.к.) кузга ташланмоқда. Шу б-н биргалликда, Г. жараёнининг турли давлатлар ва халқларнинг иқт-й, ижт-й, сиёсий, мад-й ва маън-й тар-ётига салбий таъсирини илмий тадқиқ этишга эътибор кучайиб бормоқда. Президентимизнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” аса-рида Г. мазмун-моҳияти қуйидагича тавсифланади: “Глобаллашув феномени ҳақида гапирганда, бу атама бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунча сифатида жуда кенг маънони англантишини таъкидлаш лозим. Умумий нуқтаи назардан қараганда, бу жараён мутлақо янгича маъно-мазмундаги хужалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишини ва шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда. ...Ҳар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари, глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда куриш, ҳис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар уртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қўлайликлар вужудга келиши, қўлаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича

сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида узаро ёрдам курсатиш имкониятларининг ортиши — табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда” («Юксак маънавият — енгилмас куч», 111-112 б.). Мазкур хулосага таянган ҳолда Г. жараёнининг қуйидаги умумий жиҳатларига эътибор қаратиш мумкин: а) Г. — инсоният тамаддуни ривожининг ички эҳтиёжларини ифода этадиган объектив, табиий-тарихий жараён; б) Г. — ижт-й алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашуви оқибатида сайёра миқёсида иқтисодиёт, техника ва технология, ахборот-коммуникация, сиёсат, ҳуқуқ, бошқарув ва б. соҳалардаги интеграциялашув жараёнларининг кучайиши оқибатида вужудга келган, узига хос тузилма ва ин-тларга таянган ҳолда фаолият юритадиган мураккаб тизим; в) Г. жараёнининг тобора кенг куламда намоён булиши жам-т ҳаёти, кишилар турмуш тарзи ва менталитетига (янги эҳтиёжларнинг, коммуникация шарт-шароитлари ва шакллари, қадриятларнинг пайдо булиши, оммавий мад-т намуналарини сингдириш орқали) жиддий таъсир курсатади; г) Г.нинг замонавий тамаддун ривожининг юқори босқичи сифатида мад-т б-н узига хос мун-тлар тизими шаклланиб бормоқда (бир томондан, мад-й фаолиятнинг янги шакл ва усуллари, унинг ботиний моҳиятида туб узгаришлар руй берса, иккинчи томондан, мад-тнинг Г. жараёнига таъсири кучаяди). Ҳоз. даврда Уз-нда, бир томондан, Г. жараёнининг афзалликларидан (жумладан, иқтисодиётнинг барча соҳаларини замонавий техника ва технологиялар асосида жиҳозлаш, инвестицияларни кенг жалб этиш, жаҳон бозорига интеграциялашув ва ҳ.к.) оқилона фойдаланиш, иккинчи томондан, унинг салбий таъсирини (дунёнинг етакчи давлатлари ва трансмиллий корпорацияларнинг табиий захираларга эгаллик қилишга интилиши, демократияни силжитиш стратегиясининг амалга оширилиши, оммавий мад-т намуналарининг кенг тарқалиши, терроризм ва экстремизмнинг глобал тус олиши ва ҳ.к.) барта-раф этиш борасида пишиқ-пухта уйлан-

ган изчил сиёсат олиб борилмоқда. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «**Ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир утказишнинг ниҳоятда утқир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам, албатта, кузатиши муқаррар**» («Юксак маънавият — енгилмас куч», 113-б.). Шу боис Г. жараёнининг ижобий жиҳатларини эътиборга олган ҳолда унинг ғоявий-мафкуравий таъсиридан огоҳ булиш, айнқса, ёшларимизни бундай хуружлардан асраб-авайлаш гоёси муҳим аҳамият касб этади.

ГНОСТИЦИЗМ (юн *gnosis* — билиш) — фикрлаш қобилятига эга булган инсонгина борлиқдаги нарса-ҳодисалар ва жараёнларнинг моҳиятини билиши мумкинлигини эътироф этувчи фал-й таълимот. Г. табиат, жам-т ҳақидаги билимлар, т.лар, гоёлар борлиқнинг инъикоси эканини, уз навбатида, улар борлиққа фаол таъсир курсатиши мумкинлигини таъкидлайди. Ушбу таълимот ижт-й борлиқ, инсон ва улар уртасидаги мун-тларни узгаришига қаратилган бу таъсир инсоннинг наз-й ва амалий фаолияти жараёнида намоён булишини эътироф этади.

ГУМАНИЗМ (лот. *humanus* — инсоний) — инсонни улуғловчи фал-й таълимот, инсонпарварлик тамойилларининг устуворлиги барча тузумлар, давлатлар, жам-тлар учун асосий фаолият мезони булиши лозимлигини ифодалайдиган т. Аксарият Фарб мутахассислари Г.нинг “антропоцентризм” (инсон борлиқ моҳиятининг асосига қуйилиши) гоёсига таянишини эътироф этади. Урта а.лардаги Г. ривожини қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин: 1) илк Г. — XIV а.нинг 30–90-йиллари; 2) Г.нинг юксалиш даври — XIV а.нинг биринчи ярми; 3) бевоқсита гуманистик талқиндаги неоплатонизмнинг таркиб топиши — XV а.нинг иккинчи ярмидан XVI а. бошларигача; 4) Г. ғоялари мазмунидан чекинишлар ва Г. ҳаракатининг суниш даври — XVI а.нинг иккинчи ярми. Илк гуманистлар

инсоннинг ҳаётий эҳтиёжларига эътибор қаратиб, уни борлиқ марказига қуйган. Бу даврда инсон ҳақидаги илмларга, айнқса, шеърият ва ахлоқ илмига қизиқиш кучайган. Қад. юнон ва Рим алломалари яратган мерос жиддий урганилган. Бу давр мутафаккирлари ердаги моддий ҳаёт фақат инсон учун яратилган, уни эзгулик ва адолатнинг табиий қонунларига мувофиқ равишда тартибга солиш ҳам инсоннинг узига боғлиқдир, деган гоёни илгари сурган. XV а. иккинчи ярмидан бошлаб гуманистлар неоплатонизм гоёларини янгича талқин этишга киришган. Неоплатончилар инсоннинг тангрига булган мун-тини талқин этишда ибтидоий тасаввурлардан воз кечиб, борлиқни яхлит тизим сифатида тушуниб, табиат ва илоҳий моҳиятнинг узаро ички боғлиқлигига эътибор қаратган. Улар урта а.ларга хос таркидунёчилик кайфиятидан юз угириб, ёруғ дунё гузаллигини илоҳийлаштирган. Жам-т ижт-й-сиёсий ҳаётида юз берган узгаришлар таъсирида инсон шахси борлиқ асосига қуйилиб, уни улуғлашга йуналтирилган қарашлар мажмуи сифатида талқин этила бошланди. Шу маънода, Г. т.си турли тарихий даврлар ва ҳудудларда тарқалган таълимотлар ва дунёқараш тизимларига татбиқан ҳам қулланади. Узб. тилига кенг маънодаги Г. т.си “инсонпарварлик” деб угирилган. Кейинчалик фанга “Антик давр Г.и”, “Шарқ Г.и” “Христиан Г.и”, “Ислом Г.и” каби т.лар кириб келган. Г. бугунги кунда маъ-ят талаблари ва тамойилларини амалга ошириш усули ва воситаси сифатида хизмат қилиб келмоқда.

ГУМАНИЗМ ҒОЯЛАРИ — мазмун-моҳиятига кура, башариятга хос булган, инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини теран маъно-мазмун б-н бойитадиган юксак маън-й-ахлоқий фазилатларни узиди мужассам этадиган қарашлар ва таълимотларни англатувчи т. Г.г.га кура, ҳар бир инсоннинг асосий фазилати табиий эҳтиёжларини қондириш б-н эмас, балки меҳнат қилиш, ақл-идрок ва тафаккурга эга булиш, фикрлай олиш, мад-т

ва маъ-ят соҳиби булиш б-н белгиланади. Ҳоз. бозор иқтисодиети ҳамда глобаллашув жараёни жам-т ҳаётининг барча соҳаларига кириб бораётган шароитда инсон кадр-қиммати масаласи долзарб мавзуга айланиб бормоқда. Маълумки, жам-тдаги иқт-й, ижт-й-сиёсий мун-тлардаги туб узгаришлар инсон тафаккури ва фаолиятига таъсир курсатиб, уни янада фаолроқ ҳаракат қилишга ундайди, бу эса, уз навбатида, жам-т тар-ёти механизмларининг такомиллашувига олиб келади. Ана шу жараёнда инсонпарвар гоёлардан самарали фойдаланиш гоёят муҳим аҳамият касб этади. Бундай ёндашувнинг шаклланиши узоқ тарихий тажрибалар б-н узвий боғлиқ булиб, унинг мазмун-моҳияти Г.ғ.нинг муайян бир даврда жам-т тар-ётига курсатадиган таъсирида намоён булади. Азалдан Г.ғ. табиий-илмий, фал-й, ахлоқий, эстетик, ижт-й-сиёсий қарашлар б-н мутаносиб равишда ривожлантирилди. Мас., Ғарбда Г.ғ. шаклланишида қад. Шарқ фал-й тафаккури ва ҳурфикрлилик анъаналари, юнон ва рим мад-ти, материя ва руҳнинг абадийлиги, ақлнинг фаоллиги, ирода эркинлиги, детерминизм, аверроизм гоёларининг аҳамияти беқийс булган. XIII—XVII а.лар давомида Италияда гуманистик гоёлар ривожиди Леонардо да Винчи, Жордано Бруно, Галилей, Макиавелли. Францияда XV—XVI а.ларда яшаб ижод этган Монтень, Раме, Шаррон, Леферд Этаплъ, Доле, Германияда VI—XVII а.ларда Мюнцер, Рейхлин, Гуттен, С.Франк, Кеплер, Англияда XVI—XVII а.ларда Томас Мор, Ф.Бэкон, Голландияда Роттердамлик Эразм, Польшада Н.Коперник ва унинг издошлари, Швейцарияда Парацелс, Чехияда Н.Компенский каби мутафаккирларнинг гуманистик гоёлари муҳим аҳамият касб этган. Шарқ фал-й тафаккурида Г.ғ. улғ аждодларимизнинг қарашларида уз аксини топган. Жумладан, Имом Бухорийнинг “Ал-Адаб ал-муфрад” (“Одоб дурдоналари”), Имом Термизийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” (“Ишончли туплам”) асарларида Г.ғ.нинг мазмун-моҳияти илм эгаллаш. ота-она ва фарзандларнинг бир-бирини ҳурмат

қилиши, таълим-тарбия, хулқ-одоб қоидалари, ҳалоллик, поклик, саҳийлик, адолат, инсоф ва б. инсоний қадриятларда ифодаланади. И.А.Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг “Сунани Термизий” асарлари ун икки а.дан буён миллионлаб инсонлар қалбини иймон нури б-н мунаввар этиб, ҳақ ва диёнат йулига чорлаб келаётгани ҳақида гухталиб, бу улғ зотларнинг “...асрлар давомида олиму фузалоларга дастур булиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи гоёлари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир”. дея таъкидлайди. Форобийнинг таъкидлашича, инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа ҳақиқатан фазилатли, етук, хосиятли жамоадир. Инсоннинг келажаги, унинг бахт-саодати ҳақида ғамхўрлик қилиш, қайғу-аламига шерик булиш ҳисси узгаларда. биринчи навбатда, давлат арбобида шаклланган булмоғи лозим. Мутафаккир инсон камолоти муаммосини илм б-н боғлайди. Унинг фикрича, вокелик сир-асроридан бохабар булмасдан, Аллоҳ инъом этган ақл неъматидан мавжуд имконият даражасида фойдаланмасдан туриб, етук инсон мартабасига эришиб булмайди, чунки инсон дунё тар-ётининг энг мукамал ва етук якунидир. Ибн Синонинг инсон тугрисидаги қарашларида илм ва ахлоқий фазилат муштараклиги, инсоннинг донишманд ва олижаноб шахс даражасига кутарилиши мумкинлиги таъкидланади. Ахлоқий равнақ имконияти шубҳасиздир, чунки «гузалликка ва ахлоқий камолотга интилиш инсонга хос хус-ятдир». Мутафаккирнинг таъкидлашича, кишилар тайёр сифатлар, кўникмалар, фазилат ва иллатлар б-н дунёга келмайди. Улар аслида ҳаётда шахсий ва узгалар тажрибаси, аждодлар анъаналари, таълим-тарбия натижасида шаклланади ва муайян ижт-й мавкега эришади. Махмуд Қошғарий эса инсонларга яхшилик қилиш, узаро ҳурмат, меҳр-шафқатли булиш, ночорларга саховат курса-

тиш каби фазилатлар ҳақида сўз юритади. «Халққа яхшилик қил, — дейди мутафаккир, — уни сув остига ташласанг-да, уни сув устида курасан». Юсуф Хос Ҳожибнинг инсонпарварлик руҳи б-н сўғорилган илгор ғоялари кейинги даврларда тафаккур рив-шида муҳим урин тутади. Аҳмад Югнакийнинг ижодий меросида ҳам инсон ва унинг фазилатларига алоҳида эътибор қаратилади. Аллома сахийлик, яхшилик, меҳр-шафқат, дустлик, камтарлик, тавозеъ каби инсоний хислатларни юксак баҳолайди. «Яхши яроқли ошингни кишига едир, яроқли нарса (кийимлик) топсанг, яланғочларнинг йиртилган кийимини бутла», — дейди мутафаккир. Халқимиз маън-й дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир курсатган улуг зот — ҳазрат Алишер Навоийнинг Г.г. ривожига қушган хиссаси ҳам беқиёсдир. И.А.Каримов ифтихор б-н таъкидлаганидек: «**Агар бу улуг зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирлар мутафаккири, шоир десак, шоирлар султони дир. Инсон қалбининг қувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилади**». Улуг бобомизнинг бебаҳо маън-й мероси, унинг оқиллик, одиллик, сахийлик, иффатлилик, шижоатлилик, поклик каби туйғуларнинг инсон ҳаётида тутган урни, ҳаром-хариш, риёкорлик, ҳазар қилиш ҳақидаги ғоялари халқимизни, жамики инсониятнинг маън-й юксалиши, жамтимизда юксак фазилатларни қарор топтиришда хизмат қилиб келмоқда. Кейинги даврларда яшаб ижод этган мутафаккир ва адиблар ижодида ҳам инсонпарварлик ғоялари уз давридаги ижт-й-сиёсий узғаришлар б-н узвий боғлиқ тарзда ифодаланган. Мас., Юсуф Қорабоғий ижт-й ҳаёт муаммолари, ахлоқ-одоб масалаларига эътибор қаратиб, жам-тдаги адолатсизлик, зўравонлик, узбошимчалик, шафқатсизлик, инсонга нисбатан беҳурматлик ва манманликни қоралайди, ақл-заковат раъйига қулоқ тутиш, бахт-саодат, жисмоний ва руҳий-маън-й камолот сари

интилишни инсон ҳаётининг мазмуни, деб билади. Бобур, Машраб, Нодира, Анбар Отин асарларида ҳам Г.г. б-н уйғунлашган қарашлар илгари сурилган; тенглик, адолат, инсоф, одамгарчилик каби фазилатлар тараннум этилган. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ижт-й-фал-й тафаккур тарихида илгари сурилган инсонпарварлик ғоялари орқали инсон ва жам-тнинг ҳар бир даврга хос мақсад-муддаолари, орзу-умидлари ва дунёқараши уз ифодасини топган. Мустақиллик йилларида мам-тимизда амалга оширилаётган кенг куламли ислохотларнинг асосий мақсади — инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатларини таъминлаш, инсонпарварлик ғояларини кенг тарғиб этишга қаратилган.

ГУЗАЛЛИК — эстетика категорияси булиб, нарса-ҳодисаларнинг нафислиги ва нафосатини ижт-й-маън-й жиҳатдан баҳоловчи мезон, ижт-й ҳаётда бирон бир нарса ёки кишига хос хус-ятларнинг шаклан ва мазмунан уйғунлигини англатадиган, турли шаклларда намоён бўладиган ва инсонла ёкимли туйғу, завқ, кучли ҳайрат ҳиссини ҳосил қиладиган т. Манбаларда Г.ка берилган тавсифлар бу борада яхлит ёндашув, умумэтироф этилган таъриф йўқлигидан далолат беради. Мас., «Хуварноси Ахура Мазда куп гузалдир, гузалдир жуда» (Зардушт), «Г. — бу ғоялардан иборат ғоянинг ғояси» (Афлотун), «Г. — бу турли мусиқалар, яхши хулқ-атворга туғри келадиган, одамлар эришишга ҳавас қиладиган нарсалардир» (Абу Наср Форобий), «Ҳар қандай Г., Г.ни англай олган муҳаббат белгисидир» (Абу Ҳомид Фаззолий), «Г.ка муҳаббат қуйишнинг асосида ҳам ақл, ҳам ҳиссиёт ётади» (Ибн Сино), «Г. барча тилларда васф этилади ۋ ҳар қандай ақлга хуш келади» (Умар Ҳайём), «Г. — манфатсиз мафтунликнинг, муҳаббатнинг объекти» (И.Кант), «Г. — ҳодисага айланган эркинлик» (Ф. Шиллер), «Бизга тааллуқли булмаган ҳамма нарса гузал!» (А. Шопенгауэр) шулар жумласидандир. Одатда Г. Хушнудлик, завқ бахш этувчи ҳодиса сифатида ҳам талқин этилади. Бу

Г.ка нисбатан содда, жун ва юзаки қарашдир. Аслида Г. ёқимлилик туйғуси б-н узвий боғлиқ бўлган кишиларда эстетик дид, ижт-й-ахлоқий фазилатларнинг шаклланиши ҳамда маън-й эҳтиёжларнинг барқарорлашувига хизмат қилади. Г.нинг яратилиши хусусида икки хил қараш мавжуд. Биринчиси — инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули натижасида яратиладиган Г. булиб, бунда ақл, тафаккур, билим, илҳом ва ҳиссиёт устувордир (санъат ва бадиий ижод намуналари, илмий асарлар ва кашфиётлар, моддий неъматлар, маън-й қадриятлар ва ҳ.к.). Иккинчиси — инсон салоҳиятидан ташқарида юзага келадиган. унинг тафаккури ва билимининг маҳсули булмаган Г. булиб, унда макон ва замон узаро уйғун ҳолда намоён бўлади (пурвиқор тоғлар, чексиз уммонлар, осмон жисмлари ва ҳ.к.). Инсоний Г. унинг учинчи шаклидир. Бунда нафақат ташқи кўриниш, қиёфа, балки инсоннинг “ички дунёси”, маън-й-ахлоқий фазилатлари ҳам муҳим ўрин тутади. Инсон табиий Г.ни дастлаб кўриш, сўнг эшитиш, таъм, ҳид билиш ва тана сезгиси орқали ҳис этади. Бироқ, мазкур бешта сезги ҳам Г.нинг моҳиятини тулиқ англаш учун етарли эмас. Г. уйғунлик, мақсадга мувофиқлик, мутаносиблик, меъёр, тартиблилик, ҳамоҳанглик, мослик, яхлитлик, бирлик, тенглик каби т. — унсурларнинг мавжудлигини ҳам талаб этади. Бу т.лар нарса-ҳодисаларнинг Г.и ва чиройининг турли жиҳатларини ифода этади. Мас., йилнинг ҳар бир фаслида узига хос Г. намоён бўлади. Бироқ, фасл хус-ятлари унинг мафтункорлигидаги унсурлар б-н мос, мутаносиб ва ҳамоҳанг бўлмоғини талаб этади (дарахтларнинг уйғониши ва кўктам безаниши — баҳорий Г., қаҳратон совуқ ва борлиқнинг оппоқ қорга бурканиши — қиш чиройи тимсолидир ва ҳ.к.). Мазкур жиҳатлар Г.даги мафтункорлик, фойдалилик, муъжизавийлик каби сифатларни такомиллаштиради. Бу сифатлар қулайлик, манфаатдорлик, завқтаниш, лаззатланиш сингари Г. хус-ятларини белгилайди. Ана шу сифатлар ва хус-ятлар уйғун бўлган нарса-ҳодисалар узида Г.ни намоён эта-

ди ва у инсонларга хуш ёқади. Ш.у. ҳам эстетика — нафосат фал.си фанида Г. энг юксак қадрият сифатида эътироф этилади. Шу маънода, Г. ҳам инсон тафаккури ва меҳнатининг маҳсули, ҳам табиий тарзда вужудга келадиган ҳодиса, ҳам билишнинг маҳсули бўлган фал-й-эстетик т.дир. Г. муаммоси фал., адабиётшунослик, санъатшунослик каби соҳаларда урганилади. Г.нинг наз-й ва амалий таҳлили, маън-й ва ахлоқий моҳияти, ижт-й ва сиёсий аҳамиятини очиб беришга қаратилган тадқиқотларни қўйидагича туркумлаш мумкин: 1) Г. т.сининг тамойил, қонуният ва қадрият сифатида эстетик тафаккур тарихида тугган ўрнини ёритиш; 2) Г.ни санъат, адабиёт, мад-т ҳамда бадиий ижод жараёнларига таъсири масалаларини таҳлил этиш; 3) табиат, жам-т ва инсон мун-тларида Г.нинг намоён бўлиш хус-ятларига доир тадқиқотлар; 4) Г.нинг моддий неъматлар яратиш ҳамда техникавий тар-ёт жараёнлари б-н боғлиқ бўлган муаммолар; 5) комил инсонни тарбиялашда Г.нинг амалий аҳамияти б-н боғлиқ бўлган изланишлар; 6) Г.нинг миллий ва умуминсоний қадриятлар, маън-й жараёнлар б-н боғлиқ аксиологик-фал-й жиҳатларини урганиш. Мустақиллик қўлга киритилгач, Г. категориясини миллий-маън-й қадриятлар ва янгича қарашлар негизида илмий тадқиқ этиш, унинг ижт-й ҳаётга таъсирини холисона баҳолашга эҳтиёж туғилди. Зотан, инсоннинг жам-т, табиат б-н узаро мун-тининг ривожланиб бориши пировардида унинг Г.ка бўлган ёндашуви ва қарашларининг янгиланишига сабаб бўлади. Г. эстетиканинг бошқа категориялари орасида кенг қамровли хус-ятга эга эканлиги б-н ажралиб турадиган нисбий т. Ҳоз. даврда Г.нинг ижт-й ҳаёт, саноат, телекоммуникация, санъат, ишлаб чиқариш жараёнларига бевосита ёки билвосита таъсирини кузатиш мумкин. Г. бозор мун-тларида қиймат касб этувчи механизм, ишлаб чиқаришда шакл ва мазмун, техникавий тар-ётда сифат ва қулайлик воситаси, маиший турмушда эса фаровонлик манбаи сифатида такомиллашмоқда. Бутунги кунга келиб, Г. т.си

эстетика фани доирасидан чиқиб, турли соҳаларда кенг қўлланаётганини кузатиш мумкин. У нафақат кўзни қувонтирувчи тимсол, балки ижт-й тар-ётнинг муҳим омили сифатида мутаносиблик, уйғунлик, мослик, мақсадга мувофиқлик, меъёр мавжуд булган жойда яққол намоён булади. Ҳозирда дунёнинг тараққий этган мам-тларида кўплаб эстетик марказлар ташкил этилган. Бу марказлар эстетика, хус-н, Г.нинг амалий аҳамиятига доир ишларни амалга ошириш, муайян

гадбирлар ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Мазкур марказлар мода, косметология, шейпинг, маникюр, педикюр, макияж эстетикаси б-нгина чекланиб қолмасдан, балки Г.нинг маън-й-тарбиявий аҳамиятини юксалтиришга ҳам эътибор қаратмоғи лозим. Зеро, Г. нарса-ҳодисаларнинг намоён бўлишигина эмас, балки инсоннинг уша нарса-ҳодисаларга булган мун-ти ҳамдир. Уни тадқиқ этиш — инсон ва унинг фаровонлигига оид нарса-ҳодисаларни урганиш, Г.нинг янги кирраларини кашф этиш демакдир.

ДАВЛАТ — бутун мам-т миқёсидаги ҳокимиятнинг махсус бошқарув аппарати таянадиган, барча учун қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга булган сиёсий ташкилотни ифодаловчи т. Д. жам-тнинг ҳокимият кучига, ш-дек, ижт-й неъматлар ҳамда воситаларни тақсимлаш имкониятларига эга булган қисми ҳисобланади. Ҳар бир. Д. бетакрор ижт-й ҳодисадир. У тарихий ва маън-й тар-ётнинг ҳосиласи, муайян бир халқнинг ўзига хос мад-й ривожининг натижасидир. Д. жам-т ривожининг муайян босқичида юзага келган. Ибтидоий жам-тда оқсоқоллар, уруғ ва қабила бошлиқлари ҳамда диний ҳокимият соҳибларига тегишли булган ижт-й ҳокимият аста-секин давлат ҳокимиятига айланган. Д. кенг маъноли т. дир. Д. — жам-т сиёсий тизимининг одамлар, гуруҳлар, синфлар, ташкилотларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини, узаро мун-тини ташкил этувчи, йўналтирувчи ва назорат қилувчи асосий ин-т. Д. — ҳокимиятнинг бош ин-ти. Ҳокимият Д. орқали уз сиёсатини амалга оширади. Д.нинг асосий белгилари қуйидагилардан иборат: 1) Д. ҳокимиятининг (мажбурлаш, бошқариш аппарати) мавжудлиги; 2) аҳолининг ҳудудий жиҳатдан уюшганлиги;

3) суверенитет; 4) ҳуқуқ ижодкорлиги (қонун чиқаришга қодирлик); 5) аҳолининг кам таъминланган қисмига ёрдам бериш учун сарфланадиган солиқларни йиғиш; 6) ҳудудни қуриқлаш, жиноятчиликка қарши кураш, умумий фаровонлик мақсадларини амалга ошириш. Д. қуйидаги асосий вазифаларни адо этади: хужалик юмушлари, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мулк дахлсизлигини муҳофаза этиш, назорат қилиш, мам-т хавфсизлигини таъминлаш, ташқи алоқалар, мад-й-тарбиявий ишлар, ислоҳотларни амалга ошириш ва б. Д. бошқарув шаклига кура, монархия ва республикага бўлинади. Монархия мутлақ ва чекланган (парламентар) шаклларда булади. Республикалар президентлик республикаси ва парламентар республикаларга бўлинади. Д. тузилиш шаклига кура, унитар, федератив, конфедератив Д.лардан иборат. Д. сиёсий режим шаклига кура, демократик, антидемократик, фашистик, тоталитар Д.ларга бўлинади. Д. идораларига вакиллик, ижроия, суд, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва конституциявий назорат идоралари ҳамда б. киради.

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ — ҳар қандай давлатнинг утмиши, давлатчилик анъа-

налари, сиёсий тузуми, иқт-й салоҳиятини ифода этадиган рамзлардан бири. Д.б. махсус қонун б-н ёки Конституция асосида расмийлаштирилади. Д.б. – мустақил давлат ва унда яшовчи фуқаролар дахл-сизлигининг аниқ ифодасидир. Д.б. айна шу давлатдаги миллий, ҳарбий ва партиявий бирлик ҳамда уюшмаларнинг ҳам рамзий белгисидир. Д.б. одатда бир рангли ёки купрангли матодан иборат булиб, унинг бир томони дастага маҳкамланади. Матога баъзан турли эмблема ва белгилар туширилади (мас., Швейцария байроғида оқ рангли хоч, Шри-Ланка байроғида – қилич ушлаган шер, Канада байроғида – заранг дарахтининг япроги тасвирланган). Давлатнинг рамзий белгиларидан бири сифатида Д.б.нинг шаклланиш тарихи узоқ даврларга бориб тақалади. Давлат бошқариш амалиётида давлат раҳбари (подшоҳ, қирол, император, амир, хон ва б.) атрофидагилардан расмий қабул қилинган ва фақат давлат раҳбари кийиши мумкин булган либос б-н ажралиб турган. Шу қоидадан давом эттириб, давлат раҳбари яшайдиган ёки ишлайдиган иморат ва бинога, дала шароитида – чодирга, ҳарбий юриш вақтида – бош қумондон ҳаракат воситасига махсус узун таёқ ёки найзага мустаҳкамлаб қўйилган, купинча турли суратлар (шер, бургут ва ш.к.) б-н безатилган мато давлат рамзи ва белгиси сифатида урнатилган. Д.б. давлат мустақиллигининг рамзи сифатида давлат раҳбари ишлайдиган жойда, олий қонун чиқарувчи орган, ҳукумат, давлат ташкилотлари, элчихона ва консуллик биноларида, халқаро қатновдаги ҳаво ва денгиз кемаларида ҳамда қонунда белгиланган бошқа вазиятларда кутарилади. Ўз-н Д.б. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган. Д.б.ни ҳақорат қилган шахс ЖКга биноан жазога тортилади.

ДАВЛАТ – БОШ ИСЛОҲОТЧИ – Президент И.А.Каримов томонидан асослаб берилган миллий тар-ёт модели тамойилларидан бири. Ўз-нда янги жам-т қуриш, эски тузумдан бозор мун-тларига ўтиш усули. Ушбу тамойилга қура, бо-

зор мун-тларига ўтиш даврида давлат бош ислоҳотчи сифатида фаолият юритиб, иқтисодиёт ва ижт-й турмушнинг барча соҳаларини ўзгартириш дастурлари ва режаларини тузади, уларнинг изчиллик б-н амалга оширилишига раҳбарлик қилади. Собиқ иттифоқ парчаланиши натижасида юзага келган мустақил давлатларнинг купчилиги демократиянинг ниҳоятда кенг талқин қилинишига йўл қўйиб, давлатнинг ташкилотчилик ролига етарли эътибор бермагани оқибатида уларда янги даврга ўтиш жараёнида тартибсизлик юз берди. Мустақил Ўз-нда ислоҳотларни амалга оширишда давлатнинг етакчилигини таъминлаш ўтиш даврида энг оқилона йўл экани исботланди. Ҳоз. ўтиш даврида халқ ҳужалигининг, айниқса, унинг етакчи тармоқларининг фаолиятини қўллаб-қувватлаш, нарх-навони тартибга солиб туриш, солиқ солиш ва қарз беришда маълум табақаларга имтиёзлар яратиш, ш-дек, бевосита ёрдам курсатиш йули б-н муҳим тармоқларга мадад бериш давлатнинг бу борадаги асосий вазифаларидир. Ўтиш даврида ислоҳотлар жараёнида давлатнинг фаол иштироки, унинг ташаббускори булиши, ислоҳотларнинг асосий йуналишларини, бозорга ўтишнинг асосий йуналишлари ва стратегиясини ишлаб чиқиш вазифасини ўзиммасига олиши, энг муҳими, уларни бевосита амалга оширишга бошчилик қилиши Д.б.и. тамойилининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Унга қура, давлат ислоҳот жараёнининг марказида булиши шарт. Чунки фақат давлатгина умумий миллий манфаатларни мужассам ифодалаш ва ҳимоя қилишга, аҳолининг барча кучларини умумий мақсадлар йулида жипслаштиришга қодирдир. Давлат ўз фаолиятининг ҳуқуқий асосларини, ўзига хос шарт-шароитни вужудга келтиради ва тасдиқлайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат иқт-й эркинликларнинг кафолатчиси булади. Шу туфайли давлат иқтисодиётга ўзининг тартибга солиш таъсирини мақбул равишда утказа олади. Бундай шароитда ислоҳотларнинг йуналишларини ишлаб чиқиш, уларни амалга оширишнинг стратегик йулини белги-

лаш ва уни ҳаётга изчил татбиқ этиш юзасидан тактик қарорлар қабул қилиш давлат зиммасига юклатилади. Ижт-й муаммоларни ҳал этишда, аҳолини ижт-й ҳимоялашнинг самарали ва аниқ-равшан тизимини вужудга келтиришда давлат катта урин тутади. Тадбиркорлик ва ишбилармонлик тузилмаларининг шаклланиши ҳамда рив-шига кумаклашиш ҳам давлатнинг бурчидир. Уз-ннинг ун саккиз йиллик мустақил тар-ёт йули Д.б.и. булиши нақадар туғри эканлигини яққол тасдиқтайди.

ДАВЛАТ ГЕРБИ — давлат рамзи; давлатнинг миллий, сиёсий, иқт-й, ижт-й хус-ятлари ва давлат тузуми, жуғрофий ва б. белгиларини шартли равишда ифодалайдиган тамға-белги. Герб давлат муҳрида, расмий бланкаларда, фуқаролик паспортларида, муҳим ҳужжат, пул ва давлат заёмларида акс эттирилади. Гербнинг барча хус-ятлари махсус қонун ёки Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилади. Д.г.нинг пайдо булиш тарихи мил. ав. уч мингинчи йилларга бориб тақалади. Мас., Шумер давлатининг гербида шер бошли бургут, қад. Рим давлатиникида бургут расми тасвирланган. Д.г. давлатнинг узига булган ишончини, уз мустақиллигини ҳимоя этишга тайёр эканини, бунёдкорлик мақсадларини, давлат ва жам-т ҳаётининг турли жиҳатларини шартли расм, белги тарзида ифодалайди. Ана шу сабабдан турли Д.г.ларида қилич ва қалкон, шер ёки бургут, юлдуз, пахта, бугдой бошоқлари, қуёш, дарахт, тоғ ва ҳ.к.лар тасвирини куриш мумкин. Д.г. ҳукуматнинг юқори бошқарув органлари, Олий суд, ҳарбий трибунал, прокуратура, дипломатик, савдо ваколатхоналари ва консуллик бинолари, сессия ва йиғинлар утказиладиган заллар, суд биноси заллари ва чегара устунларида акс эттирилади. Ўз-н Д.г. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1992 йил 2 июлда қабул қилинган. Д.г.ни ҳақорат қилган шахс ЖКга биноан жазога тортилади.

ДАВЛАТ ГИМНИ (юн. мадҳия қушиғи) — ҳар бир давлатнинг мақсад-муддаолари шеърый матн ва мусиқа

журлигида тантанали маросимларда ижро этиладиган, узининг қонуний мақомига эга булган давлат рамзларидан бири. Д.г. шакли ва маъно-мазмунда муайян давлатда истиқомат қилаётган миллат ва элатлар, ижт-й гуруҳ ва табақалар мақсадлари ҳамда қарашлари акс этади. Д.г. гоъвий йўналиши ва акс эттириш воситалари б-н бошқа мусиқий асарлардан фарқ қилади. Гимн давлат ҳаётининг барча соҳаларида беқийёс аҳамият касб этиб, сиёсий ташвиқотнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Гимнлар тантанали байрамлар, сиёсий чиқишлар, расмий давлат қабуллари, ҳарбий парадлар, муҳим меъморий ёдгорликлар — ҳайкалларнинг очилиши, муҳим аҳамиятга молик митинглар, тарихий саналарга бағишланган йиғинлар, йирик байналмилал ва миллий қадриятларга бағишловлар, турли давлатлар бошлиқларини кутиб олиш ва кузатиш, ҳарбий қасамёд қабул қилиш, халқаро олимпиада мусобақалари, кинофестиваллар утказиш чоғида ижро этилади. Д.г.нинг расмий тус олиб, аста-секин халқаро алоқаларнинг таркибий қисми, давлат мустақиллиги ва халқ озодлиги рамзи сифатида эътироф этилиши Буюк француз инқилоби (1789—1793) даврида яратилган ҳамда Франциянинг Д.г.га айланган «Марсельеза» қушиғи б-н боғлиқ. Ҳоз. вақтда жаҳоннинг деярли барча мам-глари уз Д.г.га эга булиб, у давлат мустақиллиги ва суверенитети тимсоли ҳисобланади. Ўз-н Д.г. ЎзР Олий Кенгаши сессиясида 1992 йил 10 декабрда қабул қилинган. Унинг мусиқасини Мутал Бурҳонов, сузини Абдулла Орипов ёзган.

ДАВЛАТ МУСТАҚИЛЛИГИ РАМЗЛАРИ — давлат тимсоллари, яъни унинг суверенитети, миллий узига хослиги, иқт-й курсаткичлари, ижт-й-сиёсий тузуми, миллий мафқурасини ифода этувчи белгилар, энг муҳим ҳужжатлар, ғоялар ва т.лар. Давлат рамзлари мустақил давлат тимсоллари сифатида давлат байроғи, давлат герби, давлат гимни, мам-т Конституцияси, миллий валютаси, муҳим қарор ва анъаналарида уз ифодасини топади. Д.м.р. давлат мустақил-

лигини шартли равишда белгиловчи ташқи белги, рамз ёки тимсоллардир. Улар мазкур давлатнинг тузуми, иқт-й асослари, халқ табиати — менталитети ва б. муҳим белгиларини англатади. Давлат рамзлари куп алик тарихга эга бўлиб, миллий давлат қурилиши ва мад-й рив-ш тарихи б-н боғлиқ. Мас., Амир Темур яратган марказлашган давлат узининг герби — уч халқа шаклидаги тамғаси б-н танилган. Соҳибқирон юришларида лашкар олдида унинг туғи — байроғи олиб юрилган. Юртимиз мустақилликка эришгач, халқимизнинг азалий орзу-истаклари, эзгу интилишлари Ўз-ннинг янги давлат рамзларида узининг ёрқин ифодасини топди. И.А.Каримов «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура» асарида: «**Давлатимиз рамзлари — байроқ, тамга, мадҳия Ўзбекистон халқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради, мана шу рамзларни эъозлаш узининг кадр-қимматига, уз мамлакатига ва шахсан ўзига булган ишончни мустаҳкамлаш демакдир**», дея таърифлайди. Республикамизда давлат рамзлари қонун томонидан муҳофаза қилинади. ЎзР Олий Кенгаши томонидан 1994 йил 22 сентябрда тасдиқланган ва 1995 йилнинг апрелидан кучга кирган ЎзР ЖКга «Давлат рамзларига ҳурматсизлик қилиш» деб номланган 215-модда киритилган. Унга кура, ЎзР ёки Қорақалпоғистон Республикасининг давлат байроғи, давлат герби ёхуд давлат мадҳиясига ҳурматсизлик қилган шахс жиноий жазога тортилиши қайд этилган.

ДАВЛАТ ТИЛИ — ҳар қандай давлатнинг тарихий тар-ёти негизда вужудга келган, узликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг инъикоси, авлодлар уртасидаги руҳий-маън-й боғлиқлик воситаси, мам-тда истиқомат қилаётган турли миллат ва элатлар яқдиллигини ифода этадиган, давлат доирасида ва давлатлар-аро мун-тларда узаро мулоқот воситаси ҳисобланган, қонуний мақомга эга булган ҳамда қонун б-н ҳимояланган расмий тил. Д.т. одатда уч йул б-н белгиланади: 1) Тарихий анъана асосида муайян давлат

худудида истиқомат килувчи барча халқлар мавжуд тиллардан бирини умум тил деб тан олади. У, купинча, шу давлатдаги энг купсонли миллатнинг тили булади. 2) Ҳукумат, президент, парламент ёки раҳбар органлар томонидан халқаро ёки жаҳон тилларидан бири давлатнинг расмий тили деб эълон қилинади. Давлат органлари, ҳукумат идоралари ва расмий ташкилотларда ёзишмалар фақат шу тилда қабул қилинади ёки жунатилади, ш-дек, барча музокара, муҳокама, мажлис, сессия, конференция, конгресс ва ш.к. йиғинлар ана шу расмий тилда утказилади. 3) Давлатнинг қонун чиқарувчи органи ёки мам-т президенти томонидан жам-т ҳаётининг барча соҳаларида қулланилиши шарт деб эълон қилинган тил. Англия, Канада, Япония, Хитой, АҚШ, Швеция, Норвегия давлатларида ҳеч қайси тил давлат тили деб эълон қилинмаган булса-да, лекин уларда азалдан мам-т аҳолисининг куп қисмини ташкил қилган халқнинг тили давлат тили, расмий тил сифатида тан олинган. Гвинея, Гана, Конго каби собиқ мустамлака давлатларда расмий тил сифатида собиқ мустамлакачилар тили, мас., инглиз ёки француз тили қабул қилинган. Ҳар қандай мам-тда булгани каби Ўз-нда ҳам узб. тилига давлат мақоми берилиши жараёни осон кечмаган. И.А.Каримов таъкидлаганидек, мустақиллик арафасида узб. тилига Д.т. мақомини бериш масаласида қизгин, баъзида кескин ва муросасиз баҳс ва тортишувлар булиб утган эди. Ушанда айрим сиёсий кучлар узининг тор сиёсий манфаатларини кузлаб илгари сурган бир-бирига бутунлай зид, қарама-қарши фикрлар ғоят хатарли тус олган эди. Президентимизнинг қатъияти ва оқилона саъй-ҳаракатлари туфайли 1989 йил 19 октябрда қарийб бир алик қарамликдан сунг мам-тда узб. тили Д.т. деб эълон қилинди. Шу тариқа, халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири булмиш она тилимиз узининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга булди. 1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Конституциямизда Д.т.нинг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустаҳкамлаб қуйилди. Шу

тариқа узб. тили мустақил давлатимизнинг байроғи. герби. мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йули б-н ҳимоя қилинадиган муқаддас тим-соллардан бирига айланди.

ДАВР — замон, воқеалар, ижт-й, иқт-й. сиёсий, маън-й, мафкуравий жараёнларни ифодаладиган вақт оралиғини англатадиган т. У маъ-ят тарихида — жам-тнинг маън-й тар-ёти босқичларининг турли Дларини (мас., мустамлакачилик, мутелик, мустақиллик, хурфикрчилик ва ҳ.к.) билдиради. Д. бир томондан, вақт б-н боғлиқ ижт-й-тарихий замонни англатса, иккинчи томондан, инсоният ва шахс фаолияти б-н боғлиқ ижт-й жараёни ифодалайди. Тарихда шундай Длар булганки, уларнинг инсоният маън-й-маър-й, мад-й тар-ётида туган ўрни ва аҳамияти беқиёс булган. Мас., мил. ав. X—III а.лар “Авесто Д.и”, VI—I а.лар “Эллинизм Д.и” деб аталса, X—XII а.лар Шарқда “Уйғониш Д.и”, XIV—XVI а.лар Европада “Ренессанс Д.и”, XV—XVI а.лар М.О.да “Темурийлар Д.и” номи б-н аталиб, инсониятнинг иқт-й, ижт-й-сиёсий, мад-й ва маън-й-маър-й тар-ётида улкан аҳамият касб этган. Мас., М.О.да IX—XII а.ларда улкан мад-й кутарилиш булган, илм-фан, фал., адабиёт ривожланган, инсониятни эзгу мақсадларга етаклаган инсонпарварлик гоялари илгари сурилган, ақлий ва ижодий тафаккур мислсиз даражада тараққий этган. Бу Д. дунё илмида “Шарқ Ренессанси” ёки “Шарқ Уйғониши” деб юритилади. “Ренессанс” атамаси дастлаб Италияда, кейинчалик бутун Европадаги мад-й-маън-й юксалиш Д.ига (XIV—XVI а.лар) нисбатан қўлланган. Бу Д.да қўплаб илмий кашфиётлар, бебаҳо санъат асарлари, мад-й ёдгорликлар яратилган. Муҳаммад Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад ал-Фаргоний, Умар Ҳайём, Мирзо Улугбеклар жаҳоншумул кашфиётлар қилган. Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Ибн Рушд, Муҳаммад Ҳаззолий, Азизиддин Насафийларнинг асарлари тафаккур хазинасини бойитган. Шеърятда Абулқо-

сим Фирдавсий, Жалолоддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Низомий Ганжавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби даҳолар улмас асарлар яратганлар. Миниатюра санъати соҳасида мактаблар пайдо булиб, унинг ёрқин намояндаси — Камолоддин Беҳзод янги ижодий йўналишга асос солган. Ёхуд “Темурийлар Д.и” т.си урта а.ларда Соҳибқирон Амир Темури асос солган давлатни идора этган сулолага нисбатан қўлланади. Темурийлар худуди Шимолда Или дарёси ва Орол денгизидан Жанубда Форс қўлтиғигача, Шарқда Хитой ва Ҳиндистондан Фарбда Қора денгизга қадар улкан майдонни қамраб олган. Амир Темури ва темурийлар мам-т мустақиллиги, эл-юрт осойишталиги ва уни обод этишга катта аҳамият берган. Бу Д.да Чингизхон ҳужуми ва муғулларнинг бетухтов босқинлари натижасида вайрон этилган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Банокат (Шоҳрухия) каби қад. шаҳарлар қайта тикланиб, обод этилган. Темурийлар Д.ида илм-фан, адабиёт, санъат тараққий этган. Самарқанд мадрасаларида Шамсуддин Ҳавофий, Қозизода Румий, Гиёсуддин Жамшид, Али Кушчилар фаолият юритган. “Д.” т.си бошқа фан соҳаларида ҳам қўлланади. Мас., геологияда — геологик чуқинмалар, қатламлар тизими шакланган вақт оралиғи (мас., Бўр Д.и, Музлик Д.и); математикада — чексиз Д., унли касрда такрорланадиган рақамлар гуруҳи; физикада — миқдор узгариши тулиқ циклини тугатиб, узининг асл ҳолатига қайтадиган вақт оралиғи; мусиқада — тугалланган ёки қисман тугалланган мусиқа қаторини ифодалаб, мусиқа асарининг бир қисмини ташкил этади.

ДАДАИЗМ — модернизм йўналишларидан бири. Унга 1916—1921 йиллари Т.Тцар асос солган. Бу оқимда “*dada*” атамаси муҳим ўрин тутди. “Дада” ҳаддан ташқари плюралистик характерга эга булгани сабабли аниқ маънога эга эмас. Тцарнинг фикрича, “дада” ҳеч нарсани англатмайди. Д.нинг йирик вакилларида бири булган Г.Гросснинг таъкидлашича,

дадаистлар соф нигилистлар булиб, ҳамма нарсани инкор қилади, улар учун ҳеч нарса муқаддас эмас. Уларнинг тимсоли Йўқлик, Бушлиқ, Туйнук ва ҳ.к. Д. ғоялари негизда онгнинг эркинликка интилиши б-н унинг эрксизлиги уртасидаги зиддият яққол намоён бўлади. Д. вакиллариининг фикрича, онгнинг эрксизлиги рационал мантиқ ва тилнинг тафаккур устидан ҳукмронлиги оқибатида руй беради. Шу туфайли Д. ақлсиз, мантиқсиз, тилсиз эркин фикрлаш ғоясини илғари сурди. Тцарнинг фикрича, “индивиднинг асл мохияти ақлсиз ҳолатдан кейин қарор топади”. Д. тарафдорлари ҳар қандай позитив сиёсий дастурни инкор этади. Дадаистлар назарида, бадиий ижоддагина тил ва мантикнинг танҳо ҳукмронлигини бартараф этиш, индивидуал онгсизликдан озод булиш мумкин, деб ҳисобланади.

ДАОЦИЗМ — қад. Хитойда вужудга келган, мутафаккир *Лао Цзи* асос солган диний-фал-й таълимот. Лао Цзи “Дао”, “Ци” таълимотини ишлаб чиққан. Кейинчалик бу таълимот Д. деб аталган. “Дао” бу — табиий қонун. Жам-тнинг барча аъзолари табиий қонунга (“дао”) қатъий буйсуниши керак. “Дао” қонунини бузган одам табиат қаҳрига дучор бўлади. “Ци” бу — жисмларнинг илдизи, яъни борлиқни ифода этади. У бешта унсур — ер, сув, олов, ёғоч ва металлдан ташкил топган. Дунёдаги барча жисмлар бешта унсурнинг турлича бирикишидан юзага келган. Лао Цзи таълимоти кейинчалик қад. Хитойдаги Мао Цзи ва Ван Чунлар ижодига таъсир курсатган.

ДАРАЖА — турли нарса, воқеа-ҳодисалар ва жараёнлардаги узгаришларнинг тақомиллик босқичи. рив-ш курсаткичи. Моддий оламнинг тузилишига кура, тақомиллик даражалари сифатида жонсиз ва жонли табиатни, моддий ва маън-й ҳодисалар уйғунлиги, жам-г ва инсон тақомилининг тар-ёт даражасини курсатиш мумкин. Оламнинг тузилишига кура, у микро Д., макро Д. ва мега Д.ларга ажратилади.

ДАҲО(ЛИК) — фавқулодда зеҳн ва заковат, юксак тафаккур, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган истеъдод

соҳибларига нисбатан қулланадиган т. Д. истеъдоднинг шундай олий чуққиси-ки. у туфайли инсон ҳар қандай шароитда узининг хатти-ҳаракатини аниқ ва самарали бошқара олади, энг зарур пайтда энг оқилона фикрни айта билади, энг керакли режани амалга ошира олади. Бу ишларни у ҳеч бир зуриқишсиз, шошилмасдан, босиқлик, илҳом б-н, ички қувонч ва завқ-шавқ б-н бажаради. Инсондаги бундай фавқулодда истеъдод одатда муайян давр талабига мос равишда намоён бўлади. Ш. саб. инсоният тарихида улкан аҳамиятга эга даврлар Дларга эҳтиёж сезади ва уларни етиштиради. Мас, Уйғониш даврида иқт-й зарурат, ижт-й ва маън-й эҳтиёж туфайли Ф.Петрарка, Леонардо да Винчи, Микеланжело ва б. куплаб Дларнинг дунёга келишига сабаб булган. Ёхуд халқимиз маън-й дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир курсатган Д., халқимиз онги ва тафаккури, бадиий мад-ти тарихида бутун даврни ташкил этган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намоёндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган улмас суз санъаткори — ҳазрат Алишер Навоийнинг бунёдкорлик фаолияти, аждодларга қолдирган бебаҳо мероси бутун инсоният манфаатларига хизмат қилиб, адабиятга дахлдордир.

ДАҲРИЙЛИК (араб. замон, даврга эътиқод қилиш) — илоҳий кучларга эътиқод қилишни инкор этиш замон кишиларини пайдо қилади ва чинакам эътиқодни улдиради деган эътиқодда булишни англатувчи т. Қадимдан Д. т.си “худосизлик”, кейинчалик “атеизм” каби атаmalar б-н юритилиб келинган. Жам-гда Худо, илоҳий кучларга ишонч пайдо була бошлаган даврлардаёқ, улар б-н баробар холда бундай ҳақиқатларга ишончсизлик ҳам шаклланган. Аммо Д.нинг мутлақлаштирилиши давлат ва жам-тлар ҳаётида маън-й йўқотиш ва қабоҳатга олиб келган. Д. қадимда илк худосизлик тасаввурлари пайдо булган даврдан ҳоз. кунгача бир неча босқични босиб ўтган. Тарихий тар-ёт жараёнида дунёвийлик Д. деб қараладиган,

Д. эса мутлақлаштириладиган даврлар ҳам булган. Мас., XX а.да большевиклар марксистик Д. асосида диндан холи жам-т барпо этишни мақсад қилиб қуйган эди. Ўтган а. 20-30 йилларида амалга оширилган бу сиёсат барча республикалар, шу жумладан, Ўз-нда жиддий салбий оқибатларга, улкан маън-й йўқотишларга олиб келди. Хус-н, республикада “Худосизлар” номи б-н узб. тилида журнал нашр этилди. Араб алифбоси бекор қилингач, минглаб ноёб китоб ва қўлёзмалар ёқиб ёки қумиб ташланди, юзлаб масжид ва мадрасалар ёпилди, араб тили ва ислом тарихининг билимдонлари қувғин остига олинди. Тошкент шаҳрида бутуниттифоқ Илмий атеизм ин-тининг республикалараро филиали очилди (1981). Мустабид тузум қўлагач, “илмий атеизм” умуман фан сифатида йўқ булди. Айрим манбаларга қўра, ҳоз. даврда АҚШ ва Фарбий Европа мам-тлари аҳолисининг 8—10 фоизи Д. ҳисобланади. Ер юзида майда диний фирқалар ва диний экстремизм авж олаётган бугунги кунда бундай қарашни ўзига муайян эътиқод сифатида қараш анъанаси ҳам қўзга ташланмоқда. Купгина халқаро ҳужжатларда, мас., Инсон ҳуқуқлари декларациясида: «Ҳар бир инсон фикр, виждон, дин ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эгадир» деб ёзилган. Замонавий демократик жам-тларда, шу жумладан, Ўз-нда ҳам фуқаролар учун ҳақиқий виждон эркинлиги ҳуқуқи, яъни ҳар қандай динни эркин танлаб олиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик конституциявий асосда кафолатланган. Бизнинг мамтимизда бу борада “Дунёвийлик — даҳрийлик эмас” деган тамойилга амал қилинмоқда. *Яна қаранг: АТЕИЗМ.*

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ (фран *des* — салбий ва *information* — ахборот) муайян гуруҳ ва доираларнинг ғаразли мақсадларига эришиш йулида сохта маълумотлардан фойдаланиш асосида ижт-й фикрни чалғитиш мақсадида матбуот, радио ва ТВда қўлланадиган усул, восита. Мас., Иккинчи жаҳон уруши даврида у ташвиқотда кенг қўлланган. Д. турлари: а) сохта ахборот, овоза ва шов-шувлар тар-

қатиш; б) конфиденциал маълумотлар “оқиб кетиши”ни ташкил қилиш; в) муайян фактларни бурттириб ёритиш, зиддиятли хабарларни тарқатиш. Д.нинг тарихи, аввало, ОАВнинг пайдо булиши ва шаклланиши б-н узвий боғлиқ, унинг мазмун-моҳияти асосан сиёсий, ғаразли мақсадларни қўзлаган интилишларда намоён бўлади. И.А.Каримов глобаллашув жараёни мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда утқир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий қўчлар ва марказларнинг манфаатига хизмат қилаётганини таъкидлаб, **“бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюлган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, қўзга қўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши”** мумкинлиги ҳақида огоҳлантиради. Биз бундай хатарларга доимо сергак, огоҳ ва хушёр булиб яшашимиз, уларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маън-й тарбия б-н жавоб беришимиз зарур. Ана шундагина аҳолимиз, айниқса, ёшларимиз воқеликка очиқ қўз б-н қараб, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд булган, тобора кучайиб бораётган маън-й таҳдид ва хатарларни, тарқатилаётган турли маълумот ва ахборотларни туғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва сабоқ чиқара олади.

ДЕИЗМ (лот. *deus* — худо) — маърифатчилик даврида вужудга келган диний-фал-й таълимот. Асосчиси — лорд Чербер. Унга қўра, Худо оламни яратиб, унда иштирок этмайди ва воқеа-ҳодисаларнинг қонуний жараёнига аралашмайди. Д. инсон ва худо ўртасидаги доимий алоқа мавжудлиги ҳақидаги тасаввурга асосланган теизм, худони табиат б-н айнанлаштирувчи пантеизм ва худонинг мавжудлигини инкор қилувчи атеизмга (даҳрийлик) қарама-қарши туради. Д. табиатни ёки ақлни чеклаш гоёсини илгари сўради. Деистлар таълимотида қўра, дин ҳамма

одамлар учун умумийдир. Бу ғоя лорд Чербернинг “Ҳақиқат ҳақида трактат” асарида уз ифодасини топган. Д. таълимотини турли фал-й йуналишлар вакиллари ёқлаб чиққан. XVII а.нинг биринчи ярми Д.нинг энг гуллаб-яшнаган даври ҳисобланади. Хус-н, христианликни фақат ахлоқий таълимот сифатида эътироф этган инглиз олимлари Ж.Толанд, А.Коллиз, М.Тиндал, А.Шефтсбери, Г.Болингброк; америкалик олимлар Т.Жефферсон, Б.Франклин, И.Алленлар деист бўлган. Францияда Д. ғояларини Вольтер, Руссо каби файласуфлар ёқлаб чиққан. Германияда Д. фал-й рационализм негизда ривож топади (Лейбниц, Лессинг). Д. ғоялари Кантнинг “Дин фақат ақл доирасида” асарида илгари сурилган. Ҳоз. замон фал-сида Д. жиддий аҳамиятга эга эмас.

ДЕМАГОГИЯ — кенг жамоатчилик ва халқ оммасига эътиросли, жозибадор, бироқ ёлғон ва сохта сиёсий ваъдалар бериш, хушомадгуилик қилиш ҳамда фактларни бузиб талқин этиш орқали кишиларнинг онги ва қалбига таъсир қилиб, уз томонига оғдириш йули, ғоявий ва сиёсий сафсата тизими.

ДЕМОГРАФИЯ (юн. *demos* — халқ ва *grafos* — ёзаман) — ҳар йили турли сабабларга кура, вафот этган аҳоли ўрнини дунёга келган янги авлод ҳисобига тулдириб борилиши қонуниятларини ижт-й-тарихий шароитларга боғлиқ ҳолда урганадиган фан. Д.нинг пайдо булиши асосан XVII а.нинг иккинчи ярмидан англиялик олим Ж.Граунт (1620—1674) тадқиқотлари б-н боғлиқдир. Д. термини 1855 йилда француз олими А. Гийар томонидан илмий муомалага киритилган. 1882 йил Халқаро гигиена ва Д. конгрессининг Женевада булиб утган сессиясида Д. фан сифатида расман тан олингандан кейин XIX а. охири — XX а.ларга келиб жадал ривожланаётган фанлардан бирига айланди. Уз-нда бу атама асосан 1960 йиллардан қулланила бошланган. Д.нинг мақсади муайян ҳудуд. мам-т, дунё аҳолиси ва турли миллатларнинг авлодлар алмашуви, улиш ва туғилиш жараёни ва омилларини урганиш асосида мавжуд муаммолар ечимини ишлаб чиқиш ва де-

мографик истиқболни курсатиб беришдан иборат. Д.нинг вазифалари: демографик жараёнларни (туғилиш, улиш, никоҳ ва ажралиш, оиланинг демографик хусиятлари, аҳолининг ёш буйича жинсий ва оилавий таркиби) урганиш; демографик башорат (маълум ҳудуд аҳолисининг сони, ёши, жинсий таркиби ва демографик вазиятини эътиборга олган ҳолда истиқболини илмий жиҳатдан асослаб бериш)ларни ишлаб чиқиш; демографик сиёсатни, аҳолининг миқдорий ўсишини бошқариш. амалга ошириш ва такомиллаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш. Демографик жараёнлар ҳолати ижт-й-иқт-й, биологик ва жуғрофик омиллар б-н узвий боғлиқ. Д. социология, иқтисод, тарих, ҳуқуқ, этнология, социал гигиена, аҳоли географияси, тиббиёт, геронтология, генетика, статистика каби фан соҳалари б-н узаро боғлиқ ҳолда ривожланмоқда. Д.да нуфус тарихи, наз-яси ва амалиётини урганишга алоҳида аҳамият қаратилади. Палео даври маълумотларига асосланган ҳолда қадим замонлардан аҳолининг ўсиш динамикаси ҳақидаги билимлар туплаб келинади. Д. доирасида амалга ошириладиган тадқиқотлар аҳоли ва демографик жараёнларга доир дастлабки маълумотларни туплаш, аҳолишуносликнинг математик наз-ясини ишлаб чиқиш ва демографик таҳлилдан иборат. Ҳоз. даврда Д. нуфус наз-яси асосида ривожланаётган қатор демографик фанларнинг кенг тармоғи тизимини қамраб олади. Бу ҳолат унинг объекти ва предмети, демографик жараёнлар ва ҳодисалар йуналишини белгиловчи омиллар, шарт-шароитларнинг турли-туманлиги б-н боғлиқ. Ҳоз. даврда жаҳоннинг купгина минтақаларида демографик вазиятнинг кескинлашуви, нуфус масаласи глобал тус олаётгани Д.нинг жадал ривожига туртки бермоқда. Мас., ривожланаётган мам-тлардаги аҳолининг кескин ошиб бориши б-н боғлиқ “демографик портлаш”, иқт-й ривожланган мам-тларда эса, аксинча, демографик таназзул, урбанизация ва халқаро миграция муаммоларининг тобора кескин тус олиб бораётгани демографик тадқиқотлар аҳамиятининг ортиб бораётганидан дарак бермоқда.

ДЕМОКРАТИК ИНСТИТУТЛАР — жам-т ҳаётида демократик тамойилларни қарор топтиришга хизмат қиладиган ташкилот ва тузилмалар мажмуи. Тарихий жиҳатдан уларни шартли равишда демократик мазмунга эга булган анъанавий ижт-й-сиёсий ин-тлар (давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари, ОАВ) ҳамда фақат демократик жам-т шароитида фаолият юритадиган махсус ин-тларга. мас.. инсон ҳуқуқларига амал қилинишини таъминловчи турли нодавлат тузилмаларга ажратиш мумкин. Демократик жам-тда давлат ҳокимияти узининг асосий тармоқлари — қонун чиқарувчи, ижроия ва суд органларига ажратилган ҳолда амал қилади. Олий қонун чиқарувчи орган умумдавлат миқосида қонунлар чиқариш ҳуқуқига эга. Қонун чиқарувчи ҳокимият доирасида ҳокимиятнинг барча тармоқлари мустақил равишда фаолият кўрсатади. Улар бир-бирини қисман тўлдириб ва тенглаштириб туради. Ижроия ҳокимияти қонун чиқарувчи ва суд идоралари томонидан назорат қилинади. Айни вақтда ижроия ҳокимияти қонунларнинг амал қилинишини таъминлайди. Суд зиммасига эса қонунларнинг Конституцияга мос келишини назорат қилиш, жам-т аъзолари ва ташкилотлар томонидан унга риоя этилишини таъминлаш юкланади. Бу жараёнда кенг ваколатлар доирасига эга булган уз-узини бошқаришнинг маҳаллий идоралари ҳам муҳим урин тутади. Жам-тнинг энг фаол ва уюшган қисмини, унинг ижт-й катлам ва гуруҳлар манфаатларини ҳимоя қилувчи сиёсий партиялар демократик жам-тнинг муҳим ин-ти ҳисобланади. Сайловлар сиёсий партиялар рақобатини, уларнинг ҳукумат тизимига таъсири ва урнини аниқлаб берувчи бош майдон ҳисобланади. Сиёсий партиялар демократия шароитида жам-тдаги хилма-хил карашларнинг намоён бўлишига хизмат қилади. Кўп партияли тизим шароитида Д.и.нинг муҳим қисми булган сиёсий оппозициянинг мавжудлиги таъминланади. Ижт-й ҳаракат ва ташкилотлар (ижодий уюшмалар, ёшлар ташкилотлари, хайрия жамғармалари каби) демократик жам-тнинг тар-

кибий қисми ҳисобланади. Бу ташкилот ва бирлашмалар турли ижт-й гуруҳларнинг хилма-хил манфаатларини ифода этади, уларнинг ижт-й-сиёсий фаоллигини таъминлайди. Улар узларининг реал мавқеидан келиб чиққан ҳолда давлат ва жамоат ишларида, ижт-й-сиёсий муаммоларни ечишда иштирок этади. Ахборотларни йиғиш, қайта ишлаш ва тарқатиш б-н шуғулланаётган ОАВ ва ташкилотлар борган сари жам-тнинг энг фаол, мустақил демократик ин-тига айланиб бормоқда. ОАВнинг давлат ва жам-т ҳаётидаги муҳим урнини ҳисобга олган ҳолда улар “тўртинчи ҳокимият” деб аталиши ҳам бежиз эмас. Инсон ҳуқуқлари ва эркинлигига амал қилиниши устидан назоратни таъминлайдиган давлат ва нодавлат ташкилотлари (Омбудсман ин-ти, қонунни ҳимоя қилувчи идоралар) муҳим Д.и. ҳисобланади. Жам-тнинг ижт-й ва маън-й рив-ши, сиёсий, иқт-й, ижт-й муаммоларнинг ҳал этилиши Д.и.нинг қай даражада ривожлангани ва фаолиятининг самарадорлигига боглиқ.

ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАР — ҳуқуқий демократик жам-т асосини белгилайдиган демократик қонун-қоидалар мажмуи. Бугунги кунда уларсиз демократияни тасаввур қилиб булмайди. Барча фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги ва халқнинг ҳокимият манбаи булиб хизмат қилиши Д.т. асосини, узагини ташкилот этади. Ҳокимиятни монополлаштиришга йул қўймайдиган тизимни ташкилот этадиган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларига булиниши демократиянинг яна бир муҳим тамойилидир. Карорларнинг кўпчилик овоз б-н қабул қилиниши, озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунуши ҳам Д.т.дан ҳисобланади. Фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини (шахсий, сиёсий, иқт-й, ижт-й, мад-й) амалга ошириш — демократиянинг яна бир муҳим тамойили булиб, у фақат ҳуқуқий давлатдагина тулиқ намоён булади. Ш-дек. фуқароларнинг ижт-й ва сиёсий фаоллиги ҳамда

юксак сиёсий мад-ятини таъминлаш ҳам Д.т. руҳига мос келади. Д.т. сиёсий жараёнларнинг ривожланган шакл ва усулларида қонун доирасида, ҳар хил тазйиқ ва зуровонликларга йул қуймаган ҳолда фойдаланиш. маҳаллий уз-узини бошқарув идораларининг жам-тни демократик ривожлантириш манфаатлари йулидаги ваколатларини кучайтиришни назарда тутати. Д.т.нинг тулиқ руйхати катта. Бундай даражага етиш демократик тар-ёт йулини танлаган давлатларнинг идеали ҳисобланади. Мустақиллик йилларида демократиянинг асосий тамойилларини изчиллик б-н ҳаётга татбиқ этиб келаётган Уз-н ҳам ривожланган давлатлар қаторидан муносиб урин эгаллашга интилиб, бу борада салмоқли ютуқларни қулга киритмоқда.

ДЕМОКРАТИЯ (юн *demos* — халқ ва *kratos* — ҳокимият) — 1) фуқаролар эркинлиги ва тенглиги тамойили асосида Конституция ва қонунларда мустақамланган халқ ҳокимиятининг шакли; 2) амалда урнатилган ва юзага чиқарилган эркин, адолатли жам-т ва давлатни англатувчи сиёсий т. Тарихий тар-ёт жараёнида “Д.” т.си шаклан ва мазмунан бойиб, такомиллашиб келган. Бу жараён бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Зеро, Д. энг ривожланган давлатларда ҳам юқори такомил нуқтасига, идеал даражасига етгани йуқ. Чунки Д. босқичма-босқич ривожланадиган жараён булиб, ҳар бир миллат ва жам-т, ҳар бир даврда уни тушуниш, талқин этиш ва амалиётда қуллашда узига хос хус-ятлар намоён булади. Бу узига хослик халқнинг босиб ўтган тарихий йули, миллий менталитети, анъаналари, амалдаги ижт-й мун-тларнинг характери каби омиллар б-н белгиланади. Президент Ислам Каримов алоҳида таъкидлаганидек, “**Ҳаммани бир қолипга солиб булмайди. Худди шунингдек, давлатларни ҳам бир қолипга солиш ва бозор муносабатларига ўтиш, демократияни барпо этиш нуқтаи назаридан уларга бир хил ёндашувларни қуллаш ярамайди**”. Д. характерини белгиловчи умумий мезонлар ҳам бор. Бу Д. тамойилларига риоя қилиниши, демократик қонунларнинг мав-

жудлиги ва улар асосидаги демократик ин-тлар фаолияти б-н боғлиқдир. Д., мохиятан, инсоннинг ҳар томонлама камол топиши учун берилган имконият, шахс б-н жам-т манфаатлари уртасидаги уйғунликни таъминловчи омилдир. Айни пайтда Д. қабул қилинган қонунлар, амалдаги тартиб-қоидалар ёрдамида шахс ҳаёти ва фаолиятини тартибга солувчи механизм ҳамдир. Бутунги кунда куплаб мам-тларда Д. жам-тнинг яшаш тарзига айланиб қолган. Одатда, вакиллик Д.си ва бевосита Д. бир-биридан фарқланади. Вакиллик Д.сида фуқаролар қонунчилик, ижроия ва б. функцияларни бажарувчи органларни сайлайди, аммо бу функцияларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайди. Бевосита Д. шаклида эса фуқаролар турли масалаларни туғридан-туғри узлари ҳал қилиш ҳуқуқига эга булади. Сайловлар бевосита Д.ни яққол намоён этувчи муҳим сиёсий тадбир саналади. Д. асосида қизиқиш, интилиш ва манфаатларни мувофиқлаштириш, муро-сага келтириш ва келишиш сиёсати ётади. Шу маънода, Д. жам-тдаги кучларни бирлаштиришга, уни мам-т тар-ёти учун сафарбар қилишга хизмат қилади. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “**Ҳар қандай мунозарали масалаларни тинч йул билан ҳал этиш, музокаралар йули билан фикр алмашиш ва энг туғри, ҳамма учун бирдай манфаатли булган хулосаларга келиш ва ҳар қандай зуровонликларга, тазйиқ ва куч ишлатишга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш — демакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритишдир**”. Д. инсоният бугунги кунгача қуллаб келган, ижт-й муаммоларни ҳал этишнинг энг оқилона йули сифатида эътироф этилган. Тарихий жиҳатдан Д.нинг бошланиш нуқтаси ҳам, тугаш нуқтаси ҳам йуқ. Кишилик жам-ти пайдо булганиданок, Д. куртаклари пайдо булган, ҳатто, энг тараққий этган мам-тларда ҳам у узининг идеал даражасига етгани йуқ. Д.ни буғиш, унга раҳна солиш мумкин, лекин бутунлай йуқ қилиб булмайди. Ҳар қандай даврнинг, ҳар қандай жам-тнинг ва ҳар қандай халқнинг узига хос Д.си булади. Яъни, де-

мократик тамойилларни белгилашда жам-тнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари асосида шаклланган, халқнинг, миллатнинг ижт-й онги ва психологияси хал қилувчи аҳамият касб этади. Демак, Д. инсониятнинг мад-ти, маъ-яти, ижт-й онги, менталитети, идроки, билим доираси, ишбилармонлик қобилияти, унинг жам-тда эркин яшаш ва меҳнат қилиш қуниқмаси б-н биргаликда шаклланиб, ривожланиб борадиган табиий-тарихий жараёндир. Д.нинг муҳим хус-яти шундаки, унда халқ ҳокимияти. яъни озчиликнинг қўчилиққа бўйсунуш тамойили расман эълон қилинади ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқчилиги эътироф этилади. Бу шартлар жам-т ҳамда унинг аъзолари ҳаётининг асосий қонуни — муайян давлатнинг Конституциясида акс эттирилади. Д.нинг асосий тамойиллари — тенг ҳуқуқчилик, эркин ва демократик сайловлар, ҳурфикрчилик, сиёсий плюрализм, қўппартиявийлик, ҳокимиятнинг сайлаб қўйилиши ва халқ олдида ҳисобдорлиги, озчиликнинг қўчилиққа бўйсунуши, озчилик фикрининг инобатга олиниши. Д. инсоннинг худди шундай ҳар томонлама баркамол рив-ши учун берилган имкандир. Шу б-н биргаликда, Д. шароитида ҳар бир шахснинг шаклланишига ўзига хос «чегара» ҳам қўйилади, яъни Конституцияга оид қоидалар ва қонунлар орқали шахсларнинг ижт-й ҳаёти ва хатти-ҳаракатлари тартибга солинади. Бундан ташқари, Д. жам-тнинг ахлоқий-психологик иқлимини вужудга келтирадиган шарт-шароитларни ҳам яратади. Мустақиллик Ўз-нда демократик давлат ва фуқаролик жам-тини қуриш имкони яратди. Мам-тимиз Президент Ислам Каримов раҳнамолигида ана шу йўлдан муваффақият б-н илгарилаб бормоқда. Бугунги кунда жам-т ҳаётининг барча соҳаларини демократлаштириш, мам-тни модернизациялаш ва либераллаштириш б-н боғлиқ туб ўзгаришлар ва ислоҳотлар изчиллик б-н амалга оширилмоқда. Ана шу жараённинг фаол иштирокчиси бўлиш барчамизнинг инсоний бурчимиздир.

ДЕМОКРАТИЯ ЭКСПОРТИ — 1) жаҳондаги айрим қудратли давлатлар ёки булмасе давлатлар гуруҳи томонидан суверен давлатларнинг ўз тар-ёт моделини ўзи танлаш ҳуқуқига, қолаверса, демократиянинг маъно-мазмунини, пировард мақсадларига зид равишда унинг “ҳаммабоп услуби”ни куч ишлатиш йўли б-н бошқа жам-тларга тегиштириш амалиётини англатади; 2) ёш мустақил давлатларда демократия танқислигини руқат қилиб, бу мам-тлардаги демократлаштириш жараёнларини сунъий равишда жадаллаштиришга уринаётган айрим кучлар ва сиёсий доираларнинг хатти-ҳаракатларини ифода этувчи т. Д.э.нинг туб моҳияти Юртбошимиз томонидан қўйидагича курсатиб берилган: **“Маълум бир мамлакатда, айтилик, “демократия тақчиллиги” мавжуд, ушбу мамлакат халқига ана шу тақчилликдан халос бўлишга ёрдам бериш керак, деб ҳисобланади. Бунинг учун катта маблағлар ажратилиб, тегишли кучлар йўналтирилади. Ва бундан қўзланган мақсад — тўнтариш уюштириш ва ана шундай “тақчиллик”ни вужудга келтирган раҳбариятни йўқотишдан иборат. Мана шундай ҳолатларда “бахмал ўзгариш”лар технологиялари ишга тушади: аввалги ҳокимият нисбатан тинч йўл билан, қўрбонларсиз кетгиши, унинг ўрнини бошқа, мазкур технологиялар манфаатларига жавоб берадиган кучлар эгаллаши қўзда тутилади”**. Аслида, демократия бошқа мам-т ҳудудига, унинг миллий манфаатлари ва хус-ятларини инобатга олмасдан туриб, экспорт қилиниши мумкин бўлган оддий бир товар эмас. Агар демократияга ҳам экспорт предмети сифатида ёндашилса, у бир тарафнинг бошқа тараф устидан устунлиққа эришиш воситасига айланади. Ҳолбуки, ҳеч бир халқаро ташкилот ё ҳеч бир давлатга ўзга мам-тда зўравонлик б-н демократия урнатиш вақолати ҳеч ким томонидан берилган эмас. Демократияни зўрлик б-н бошқа жойга экспорт қилиш демократия тамойилларига ҳеч қачон мос келмайди. Кейинги йилларда яқиндагина мустақилликка эришган мам-тларда демократлаштириш жараёнларини жадаллаштириш зарурли-

ги ҳақида айюҳаннос солаётганларнинг бундай интилишлари ортида қандай геосиёсий, стратегик ва иқт-й мақсад-муддаолар тургани сир эмас. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Айниқса, бугунги кунда халқаро майдонда турли сиёсий кучлар узининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ниқоби остида амалга ошираётган, узоқни кўзлаган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этади”**. Бугунги кунда мустақил давлатлар суверенитетини писанд қилмай, уларнинг ички ишларига аралашаётган «демократия режиссёрлари» аслида дунёга ҳукмронлик қилишга, ўзга мам-тлардаги ер усти ва ер ости бойликларини эгаллаб олиш, муайян минтақалардаги тинч-осуда ҳаётни издан чиқариш, ҳокимият тепасига айнан уша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган кучларнинг келишига ёрдам беришга интилаётгани яққол намён булади. Бир сўз б-н айтганда, Д.э.янги куринишдаги мустамлакачилик, гегемонизм ва буюк давлатчилик шовинизмига хизмат қиладиган ҳаракатдир. Шу боис Д.э.нинг ғаразли таъсиридан мамтимизни асраш, маън-й қадриятларимиз, давлатчилик анъаналаримиз, демакки, миллий тар-ётимизни издан чиқарувчи бундай таҳдидларга қарши огоҳ ва ҳушёр булиш, уларга қарши қатъий ва изчил кураш олиб бориш бугунги кузнинг долзарб вазифаларидандир.

ДЕМОКРАТИЯНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖИХАТЛАРИ — халқнинг ҳокимиятни бошқаришда иштирок этиши учун зарур булган ҳуқуқий, гоъвий, маън-й, маър-й, ташкилий ва амалий шарт-шароитлар ва хус-ятларни англатувчи т. Д.м.м.ж. қўйидагиларни ўз ичига олади: юксак сиёсий тафаккур ва сиёсий мад-т ҳар қандай эҳтирослардан холи, ақл-идрокка таянган фуқаролик позициясига эга булиши. сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиш. амалдаги қонунларга қатъий риоя қилиш ва жам-т ривожини ҳамда барқарорлигини таъминлашда масъ-

улиятни англаш ва б. Шу маънода, демократия — юксак маъ-ят, фуқароларнинг ички мад-ти ва интеллектуал имконияти; фуқароларнинг барча учун бирдай зарур булган қонунларга тулиқ риоя этиши, инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини ҳимоя қиладиган, барчани қонунларга буйсуниб яшашга ундайдиган умуминсоний, ҳуқуқий ва маън-й қадрият ҳисобланади. Демократияни маъятсиз ва маърифатсиз англаб булмайди. У инсон ақл-заковатининг маҳсули ва айни пайтда унинг эркин ҳолда фаровон ҳаёт кечиришининг зарурий шартидир. Демократияни ҳаётга жорий қилишда мам-т халқининг миллий эҳтиёжлари, турмуш тарзи, ахлоқий мезонлари эътиборга олиниши гоъят муҳим аҳамият касб этади. Зеро, барча давлатлар ва халқлар учун демократиянинг бир хил қолипи булиши мумкин эмас. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган узига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Бунини асло назардан қочириб булмайди, яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инкилобий ўзгаришлар ясашга уринишлар гоъят ноҳуш, ҳатто фожияли натижаларга олиб келади”**. Шу б-н биргаликда, **“...биз давлатимиз келажигини ўз қобилигимизга урилиб қолган ҳолда эмас, балки умумбашарий ва демократик қадриятларни чуқур ўзлаштирган ҳолда тасаввур этамиз. Биз истиқболимизни тараққий тоиган мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиб, давлат ва жамият бопқарувини эркинлаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, фикрлар ранг-баранглигини ўз ҳаётимизга янада кенгроқ жорий қилишда кўрамиз. Биз бутун маърифатли дунё, халқаро ҳамжамият билан тинч-тотув, эркин ва фаровон ҳаёт кечириш, ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш тарафдоримиз”** (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 114-б.). Жам-тда демократик қадриятларнинг амал қилиши унда маън-й-маър-й тар-ётнинг курсаткичи ҳамдир. Уларнинг уйғунлиги жам-тнинг барқарор тараққий этишига хизмат қилади. Тоталитар тузум-

дан эркин фуқаролик жам-тига утилаётган бир шароитда ҳар бир фуқаро демократиянинг моҳияти ва тамойилларини англаб етиши, эркин яшаш ва эркин фикрлаш қуникмасини ҳосил қилиши ҳамда маън-й-руҳий жиҳатдан демократик яшаш шартларига узини тайёрлаб бориши, фикрсизлик, қарамлик, танбаллик ва боқимандалик иллатидан халос булиши зарур. Демократия аста-секин, босқичма-босқич шаклланиб, ривожланиб борадиган узлуксиз жараён булгани сабабли, у ҳар бир инсоннинг маън-й-маър-й салоҳиятининг муттасил юксалиб боришини тақозо этади.

ДЕПУТАТ (лот. *deputatus* — жунатилган, юборилган) — ваколатли ҳокимият органларига сайланган шахс. Ўз-нда Длар — сиёсий партиялар, ҳокимият органлари, сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари томонидан вакил қилинган ва улар номидан иш юритиш ҳуқуқига эга булган шахслардир. Дликка номзод курсатиш ва сайлаш тартиби турли мам-тларда турлича булиб, махсус қонунлар б-н белгилаб қуйилади. Мам-тимизда уларнинг мақоми, ваколатлари, Длик фаолиятининг кафолатлари «Ўзбекистон Республикасида депутатларнинг мақоми туғрисида»ги қонунда белгилаб берилган.

ДЕПУТАТ ЭТИКАСИ — қонун чиқарувчи ҳокимият ва б. вакиллик органларида фаолият юритувчи халқнинг ваколатли мухтор вакили, яъни депутатнинг қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосидаги фаолияти ҳамда унинг маън-й-ахлоқий қиёфасини ифода этадиган т. Депутатлик мақоми ЎЗР Конституциясининг 88-моддаси б-н белгиланган депутатлик иммунитетни қоидаларига асосланади. Ушбу қоидага биноан, депутатнинг шаъни ва қадр-қиммати, шахси қонун йули б-н муҳофаза қилинади. У жинойий жавобгарликка тортилмайди. Д.э. талабларига мувофиқ, у депутатлик даврида тадбиркорлик фаолияти б-н шугулланиши мумкин эмас. Депутат жам-тда урнатилган ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя қилиши лозим. У уз

мақоми ва лавозимини суиистеъмом қилиши, бошқа фуқаролар, жам-т ва давлат манфаатларига зарар етказадиган хатти-ҳаракатларга йул қуймаслиги, маъ-ят талаблари ва ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя этиши зарур.

ДИАЛЕКТИКА (юн. *dialektike* — суҳбат, баҳс-мунозара қилиш) — табиат, жам-т ва тафаккур рив-шининг энг умумий қонуниятлари туғрисидаги таълимот, фал-й ёндашув ва илмий билиш усуллари-дан бири. Қадимда Д. суҳбат, баҳс-мунозара воситасида ҳақиқатни очиш йули ва усули сифатида талқин қилинган. Кейинчалик фал-й тафаккур ривожланиб бориши б-н Д.нинг мазмуни ҳам бойиб борган. Д. борлиқдаги барча нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар мазмун-моҳиятини, уларнинг узаро алоқаси, сабаб-оқибат боғланиши, ҳаракати, узгариши, таъсирлашуви ва рив-ши б-н боғлайдиган таълимот сифатида эътироф этилади. Д. таълимотига қура, оламдаги барча нарса ва ҳодисалар, ш-дек, улар ҳақидаги т. ва билимлар доимо узгаришда, рив-шда булади. Табиий ҳодисаларни, ижт-й ҳаёт ва тафаккур жараёнларини диалектик н. назардан таҳлил қилиш уларнинг объектив алоқадорлигини, зарурий боғланишларини, узгариш ва рив-ш қонуниятларини очиб бериш, истиқболни аниқлаш, тар-ётга эришишнинг самарали йуллари ва воситаларини ишга солиш имконини яратади.

ДИЁНАТ (араб. диндорлик, туғрилик, инсоф) — маън-й хус-ят, гуноҳ қилмаслик, савоб ишларни амалга ошириш, имон-этиқодли, софдил ва мард булиш, қонун-қоидаларга қаттиқ риоя этиш, тақводорлик, виждонлилик, инсофлилик каби фазилатларни узида мужассамлаштирган т. Д.ли одам ҳаромдан ҳазар қилади, бировнинг зарарига иш қилмайди, ҳамиятли, номусли, ориятли, туғрисуз, ҳақғуй булади. Ватанпарварлик, халқпарварлик, фидоийлик каби фазилатлар ҳам “Д.” т.сининг асосий жиҳатларини ифода этади.

ДИЛ (жон, қалб, юрак, кунгил) — маъ-ятнинг ғоят муҳим руҳий-маън-й омили, унсури булмиш ушбу т.лар ин-

сон маъ-ятининг туб моҳиятини ифода-лаш учун хизмат қилади. «Калб шундай бир аъзоки, — дейди Форобий, — у баданнинг бошқа ҳеч қандай аъзолари б-н идора қилинмайди. Ундан кейин мия келади. У ҳам асосий аъзо саналади. Лекин унинг ҳукмронлиги иккинчи даражалидир. У барча аъзоларни қалб амрига кура бошқаради, идора қилади. У фақат қалбгагина хизмат қилади». Демак, кишининг асл моҳиятини ифода этувчи Д. унинг барча бошқа қувватларининг манбаи экани аён бўлади. Ш.у. ҳам тасаввуф фал.сида комилликка эришмоқ йули қалб йули, дея талқин этилгани бежиз эмас. Зеро, Д.ни поклаш — маън-й-руҳий жиҳатдан соғлом булиш йули, деб тушунилан. Д.ни поклаш иккинчи даражадаги қувват — қалбга буйсундириш орқали амалга оширилади. Бу б-н нафс ёки қувватлар уйғунлигига эришилади. Ўзб. тилидаги «қалб» т.си юн. «анима» ва «псюхе» т.ларига мос келади. Д. фаолиятини урганиш эса, шунга мувофиқ равишда «психология» деб аталган. Арастунинг «Қалб хақида» номли махсус асари бор. Форобий, Ибн Сино қарашлари Арасту ғояларига ҳамоҳангдир. Хинд фал.сида «қалб» т.си «живо» т.сига мос келиб, инсон қалби унинг танасига тутқун деб уқтирилади. Жон ёки қалбнинг танадан қутулиш, озод булиш йули нирвана ҳисобланади. Абу Ҳамид Ғаззолий «Кимёи саодат» асарида «Худони танимоқ подшоҳ Д.нинг сифатидур. Подшоҳ Д.ни ва анинг сифатларини танимоқ Оллоҳни танимоқ калитидур. Д. гавҳари азиздур, фаришталар гавҳари жинсидандур ва Д.нинг мадани асли Даргоҳи Аҳадиятдурким, ул даргоҳдан келгандур, яъни ул даргоҳга қайтгувчидир. Д. бу олам манзилгоҳида ғарибдурким, мусофирлик учун келибдур», — дея таъкидлайди. Мавлоно Румий «Кунгилга таъриф бермоқ — бандасига ғоятда мушкул, аммо унинг моҳиятини англаган кишига саодат эшиклари очилади. Шубҳасиз, Ҳақиқатни англашнинг узи — Саодатдир», дея таърифлаган. Алломанинг наздида, Д. қанчалик соф бўлса, унинг илму ҳикмати, жамолининг нури шунчалик тиниқ намоён бўлади. Дарҳақиқат, ин-

сон ҳалигача кам урганилган хилқат, унинг Д.и, руҳияти — сир-синоатга тула мураккаб дунё. Д. ва жон руҳ б-н ҳамнафас булгани учун халқимизда «Жон — азиз, Д. — мукаррам», деган ҳикмат урф булгани бежиз эмас.

ДИЛОЗОРЛИК — кунгилга озор етказиш, дилтанглик келтирувчи хатти-ҳаракат, салбий хус-ятни англаувчи т. Д. куполлик, жahlдорлик оқибатида кишини ранжитувчи сўз ёки хатти-ҳаракат орқали жисмонан ва маънан озор берувчи ахлоқсизлик қуринишидир. Д. — бадхулқлик, муайян ахлоқ меъёрларидан четланиш туфайли кишига нохушлик етказиш. Д.нинг одат тусига айланиши инсонни аста-секин ахлоқан тубанлашувига олиб келади. Д.ни узига касб қилиб олганларнинг кунгли зулм етказиш, узгаларга салбий муомалалада булиш орқали ҳузур-ҳаловат топади. Д. сабабли кишиларнинг бири-биридан кунгли қолади, гина, араз, низо, ҳасад, ғаразгуйлик каби салбий ҳолатлар пайдо бўлади. Оила, жамоат жойлари, умуман, жам-тдаги хатарли муаммолар синчиклаб урганилса, купинча уларнинг келиб чиқиши оқибатини ўйламасдан, ҳуда-беҳудага узгаларни ранжитиш, уларга озор беришга бориб тақалади. Диловарлик, ҳалимлик, хушмуомалалик, инсонпарварлик каби ижобий хус-ятлар Д.нинг зиддидир. Чиройли сўз эса яхши муомала, меҳр-оқибат калитидир. Д. сабабли киши ҳеч нарса ютмайди, аксинча ютқазади, яъни яқин кишилари, қуниқушни, маҳалладошлари ва ҳамкасабаларини ўзидан узоқлаштириб, уларнинг бегоналашувига олиб келади. Д. туфайли корхонадан файз, хушмуомалалик, оиладан эса барака кутарилади. Д.нинг муолажаси яхши тарбия, бағрикенглик, вазминлик, кечирувчанлик, меҳр-оқибат ва б. фазилатларни ихтиёр этишидир. Кишида шундай аъзо борки, у туфайли бутун вужуд пок, соф ёки бузук бўлади. Уша аъзо инсоннинг қалбидир. Тил эса дилнинг ойнасидир. Инсоннинг барча фазилатларини биргина Д. барбод қилади. Д. қуринишлари турли шаклда намоён бўлади: кишиларни сўз орқали ранжитиш,

жисмонан озор бериш, ҳуқуқларини камситиш, узгаларни паст куриш, илтифотсизлик, моддий нарсаларга зарар етказиш ва ҳ.к. Д. куринишларига Низомулмулкнинг “Сиярул мулк” (“Сиёсатнома”) асарида яхши мисол келтирилган. Халифа Маъмун даврида иккита амири харрос (зиндон бошлиги) мавжуд булиб, уларнинг иши жиноят қилган кишиларни жазолаш эди. Маъмун уз надими (ходими) орқали уларнинг ишини текшириб шунга амин буладики, улардан бири улимга маҳкум булганларга ҳам хушмуомалалик ва адолат б-н мун-тда булиб, айбини тан олаётган инсоннинг айбини енгиллаштириш, уларга гуноҳ юкламаслик, ҳатто қатлга маҳкумларга нариги дунёни ҳам чиройли курсатиб, маҳбусни хурсандчиликда уз ихтиёри б-н жон таслим қилишига ёрдамлашади, иккинчиси эса баджаҳд, дилозор, хайбатли, кишиларнинг йуқ айбини ҳам буйнига қўйиб, мажбуран тан олдириб, зиндонбанд қилиб юборадиган кимса булади. Унинг дастидан зиндон беайб кишиларга тўлиб кетади. Маъмун уларнинг яхшисини тақдирлаб, мукофотлаб, ёмонини вазифасидан озод этиб ҳайдайди. Низомулмулк ана шу мисол орқали яхши, хушмуомала инсон б-н дилозор кимсанинг фарқини курсатган. Д. баъзан инсон узи хоҳламаган вазиятда ҳам содир булади. Бундай ҳолларда Д. келтирган киши пушаймонлик ва виждон азобини ҳис этади. Агар Д.ни ихтиёр қилган киши уз қилмишидан пушаймон бўлса, бу инсон феълини туғри йулга солиш мумкин. Аксинча, Д. феъл-атворига сингиб кетган инсонни ахлоқий меъёрларга солиш, тарбиялаш амримаҳол. Д. кишиларни бир-биридан йироқлаштирибгина қолмай, унинг иш-фаолиятига ҳам салбий таъсир курсатади. Шу маънода, Д.ка ҳар қандай вазиятда йул қўймаслик оқил, фозил, тарбия қўрган кишиларнинг бурчидир.

ДИМОҒДОРЛИК — узини бошқардан юқори қўйиб, узгаларни менсимаслик, калондимоғликни англатувчи т. Бундай кишилар узини ақлли, доно, би-

лимдон, баобру деб билади, узига ортиқча баҳо беради. Улар нафақат узига, балки бошқа кишиларга ҳам наф келтирмайди, аксинча, узгаларнинг гашига тегади. Д. узб. халқи маъ-ятидаги шарқона ахлоқ-одоб меъёрларига зиддир.

ДИН (араб. ишонч, ишонмоқ) — 1) ижт-й-маън-й ҳаёт ҳодисаси, илоҳий кучларга ишонч-эътиқод асосида шаклланган ғоя ва қарашлар тизими; 2) борлиқни яратувчи ва бошқарувчи олий мавжудот, яъни Худога нисбатан мун-т, тасаввур, урф-о. ва маросимлар мажмуи. Ибодат объектига кура — жониворлар, руҳлар, жин-алвасти, бутлар, турли илоҳлар ва Аллоҳга сугинувчи Д.ий таълимотлар бир-биридан фарқланади. Генезиси ва тарқалишига кура, Д.нинг энг қад., миллий ва жаҳон Д.лари каби шакллари мавжуд. Ҳар бир Д. узига хос сифиниш объекти ва расм-русум, ибодат, урф-о. ва ақидаларга эга. Д. ва Д.ий таълимотлар илоҳиётчилар (уламолар), атеистлар (Д.ни инкор этувчилар) ва Д.шунослар томонидан урганилган. Фанда Д.нинг пайдо булиши туғрисида ягона фикр йуқ. Ислом Д.и таълимотига кура, Д. — Аллоҳ томонидан уз пайғамбарлари орқали башарият оламига жорий этилиши зарур булган илоҳий қонунлардир. Табиат ва инсонни яратган, айна вақтда инсонга туғри, ҳақиқий ҳаёт йулини курсатадиган ва ургатадиган илоҳий қудратга ишончни ифода этадиган таълимот. Фалда Д. — ижт-й-тарихий ҳодиса, кишилик жам-ти тар-ётининг муайян босқичида пайдо булган ижт-й онг шаклларида бири сифатида талқин этилади. Д.нинг мохияти турлича изоҳланса-да, унинг асосида ишонч, эътиқод туйғуси ётади. Инсоният тарихида Д. турли шаклларда намоён булган. Д.нинг дастлабки куринишлари *фетишизм, тотемизм, анимизм, сеҳргарлик* ва б.дир. Ш-дек, уруғ-қабилла Д.лари, миллий Д.лар (иудаизм, ҳиндуизм, синтоизм, даосизм, конфуцийчилик), жаҳон Д.лари (буддизм, христианлик, ислом) вужудга келган. Ер куррасида энг куп тарқалган, жаҳон халқларининг асосий қисми эътиқод килувчи

жаҳон Д.ларига буддавийлик, христианлик ва ислом киради. Д. инсон ҳаётида муҳим аҳамиятга эга булган мураккаб ижт-й, маън-й, руҳий вазифаларни бажаради. Хус-н, у кишиларнинг ахлоқий ва маън-й қадриятлар, тарихий ва мад-й меросдан баҳраманд булишига хизмат қилади. Айни пайтда ҳар бир Д. турли урфо., маросим ва байрамлар орқали уз қавми турмушини тартибга солиш, назорат қилиш, кишиларнинг маън-й-ахлоқий тарбиясини йулга қўйишга ҳаракат қилади. Уз-н мустақилликка эришгач, Д.нинг мад-й-маън-й юксалишнинг қудратли омили сифатидаги ўрни ва аҳамияти ортиб бормоқда. И.А.Каримов Д. «...қўп асрлардан буюн халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлаш омили» бўлиб келётгани, кишилар қалбига инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни уйлаб яшаш, яхшилик, раҳм-шафқат сингари фазилатларнинг илдиз отишига ундаётганини таъкидлайди.

ДИН ФАЛСАФАСИ — диннинг мазмун-моҳияти, ижт-й ҳаётдаги ўрнини тушунтиришга йўналтирилган фал-й билим соҳасидир. Дин ҳамиша фал-й таҳлил объекти бўлиб келган. Дин ҳақидаги фал-й қарашлар дастлаб муайян таълимотларда акс эттирилган булса, XVIII–XIX а.ларга келиб, дин фал.си алоҳида фан сифатида шаклланди. Бунда Б.Спиноза, Ф.Шеллинг, Г.Гегель, Л.Фейербах каби файласуфлар ҳамда Ф.Шлейермахер, Т.Тиль, С.Кьеркегор каби теологларнинг хизмати катта булган. Ҳоз. давр фал-й таълимотларида ҳам Д.ф. узига хос тарзда талқин ва таҳлил этилмоқда. Бундай ёндашувларда замонавий Шарқ фал-й таълимотлари, Фарб мактаблари (натурализм, материализм, экзистенциализм, прагматизм, позитивизм, аналитик фал. каби) таъсири катта. Ҳоз. вақтда Д.ф. уз муаммолари, тадқиқот предмети ва объектига эга булган, нисбатан мустақил фал-й билим соҳасига айланди.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК — турли диний эътиқоддаги кишиларнинг олижа-

ноб гоё ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши, кишилик жам-ти равнақи йўлида хизмат қилишини англатадиган т. Ҳоз. вақтда бу эзгу гоё нафақат диндорлар, балки жам-тнинг барча аъзолари уртасидаги ҳамкорлик ва баҳамжиҳатликни назарда тутати. Д.б. тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш, озод ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир. Қадимдан диёримизда буддавийлик, зардуштийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, мад-т марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда масжид, черков, синагогалар фаолият курсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб булган халқлар, қавмлар уз диний амалларини эмин-эркин адо этган. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари уртасида диний асосда можаролар булган эмас. Бу — юртимиз халқларининг Д.б. борасида катта тажрибага эга булганидан даллат беради. Ҳоз. вақтда мам-тимизда 16 конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият юритмоқда. Уларга уз диний маросимларини утказиш ва мам-т ҳаётида фаол иштирок этиш учун зарур барча шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўз-н Конституциясида, “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунда мустаҳкамлаб қўйилган. Маълумки, дунёдаги динлар асл моҳиятига қура эзгулик гоёсига асосланади, кишиларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан одилона, оқилона мун-тда булиш, ҳамиша яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатдир. Шундай экан, ҳақиқий диний қарашлар ортида Д.б. ётади. ЮНЕСКО Д.б муаммосига алоҳида эътибор бериб, 1995 йилни БМТнинг бағрикенглик йили деб эълон қилди. Ўша йили 16 ноябрда 185 давлат иштирокида Парижда Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси қабул қилинди. Мустақиллик йилларида мам-тимизда ҳам бу соҳада улкан ишлар амалга оширилди. Бугунги кунда республикаимизда икки мингдан зиёд ди-

ний ташкилот, шу жумладан, Ўз-н Му- сулмонлари идораси, Қорақалпоғистон Му- сулмонлари қозияти, Тошкент Исло- м ин-ти, 10 та мадраса ва 2003 та масжид, Рус православ черкови. Тошкент ва Ў.О. Епархияси, Православ семинарияси. Рим- католик черкови, Евангел христиан бап- тистлар черковлари иттифоқи. тулиқ Ин- жил христианлар маркази. Христиан се- минарияси, Ўз-н Библия жам-ти, 162 та христиан черкови, 8 та яҳудий ва 8 та баҳрий жамоаси. 1 та Кришнани англаш жам-ти, 1 та буддист ибодатхонаси давлат руйхатидан утган.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ — экстре- мизмнинг диний соҳада намоён бўлиш шакли. Д.э. муаммоларни ҳал этишда ўта кескин чора-тадбирларни, фикр-қараш- ларни ёқловчи наз-я ва амалиётни англа- тади. У намоён бўлиш куламига кўра, ҳудудий, минтақавий, халқаро шакллар- га бўлинади. Бундай қарашлар жуда қадим- ий илдишларга эга бўлиб, ҳеч қачон че- гара билмаган, дин, миллат, ҳудудни тан олмаган, барча динлар доирасида ривож- ланган. Д.э. руҳидаги қарашларни буд- дизм, христианлик, ислом, католиклар, протестантлар, православлар орасида бир- дай учратиш мумкин. Диний экстремист- лар қаерда фаолият кўрсатмасин, асосий мақсади диний давлатни барпо қилиш бўлиб, бунга узаро низолар, ихтилофлар, қуролли тўқнашувлар орқали яъни, қон тўкиш ва зўрлик б-н эришишни кузлай- ди. Бу эса, давлат мустақиллигига ҳам, жам-т тар-ётига ҳам катта ғов бўлади. Эк- стремистик гуруҳларнинг ягона мақсади ҳокимиятни қўлга олиш бўлиб, бу йўлда улар энг жирканч усулларни қўллашдан ҳам тап тортмайди. Бугунги кунга келиб нафақат ислом дунёси, балки бутун жа- ҳонда Д.э.нинг асл қиёфаси яққол на- моён бўлиб бормоқда. Дунёда инсон ҳуқуқлари ва демократик тамойиллар ус- тувор бўлиб бораётган, қонун ҳамда хал- қаро ҳуқуқ қоидалари мам-тлар, халқ- лар, давлатлар ўртасидаги мун-тларнинг асосий тамойилига айланаётган ҳоз. давр- да Д.э.га қарши биргаликда курашиш, уни илдизи б-н қўпориб ташлаш, бу бо-

рада доимо огоҳ ва хушёр бўлиб яшаш бугунги кундаги энг долзарб вазифадир.

ДИНИЙ ҚАРАШ — илоҳий ва дунё- вий т. ва тасаввурлар муштараклигини ифода этувчи маъ-й қараш. Президент И.А.Каримов «Аллоҳ қалбимизда, юра- гимизда» тамойили асосида мам-тимиз- даги турли диний эътиқод ва маслакда- ги фуқаролар учун Ватан ягоналиги ғоясини илгари суради. Зеро, инсон ва маъ-ят, одам ва олам, макон ва замон ўртасидаги мун-тларни уйғунлаштириш замирида жам-тни бирлаштириш, бар- қарорлаштириш имкониятлари мужас- самдир. Шу тариқа турли эътиқодлар, хилма-хил қарашлар ва мун-тларни уй- гунлаштириш концепциясини асослашга йўл очилади. Бунда жам-тни барқарорлаш- тириш масаласи инсоннинг маън-й-руҳий етуклиги ва комиллиги б-н боғлиқ ҳолда тушунилади. Диний-маъ-й қарашлар жам-т тар-ётининг муҳим омили даражасига кутарилади.

ДИНИЙ ҒОЯЛАР — диний даъват- лар, ақидалар, илоҳий қадрият ва мақ- садлар ифодаланган қарашлар мажмуи. Улар турли динларнинг амал қилиш йўли- ни, мавжудлигини таъминлаб берувчи омил бўлиб хизмат қилади. Виждон эр- кинлиги, инсонларнинг ирқи, миллати, дини, насл-насаби, жинсидан қатъи на- зар, узаро тенглиги таъминланган, ум- минсоний ғоялар қўплаб давлатлар ҳаётига сингиб бораётган ҳоз. даврда Д.ғ. узининг туб моҳиятини сақлаган ҳолда, одамзод ҳаёти, бахту саодати, тарбияси, маъри- фатида бир сўз б-н айтганда, руҳий пок- ланиш. яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашда ғоят муҳим ўрин тутди. Диний бағрикенглик ғоясига таянган давлатлар- да хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган турли миллат вакиллари ҳамжиҳат бўлиб, бир заминда яшаб, меҳнат қилиб кел- моқда. Бу эса кишиларнинг бир замин, бир Ватан учун, олижаноб ғоя ва ният- лар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англади. Куръони каримда келтирилган “Эй инсонлар, дарҳақиқат. Биз сизларни бир эркак ва бир аёлдан яратдик ҳамда бир-бирларингиз б-н та-

нишишингиз (дуст-биродар булишингиз) учун сизларни турли-туман халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик”, деган калима Д.ғ.даги тотувлик, узаро ҳамжиҳатликнинг ёрқин намунасидир. Ҳоз. замонда бу гоё эзгулик йулида нафақат диндорлар, балки бутун жам-т аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутати, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

ДИНЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР — дин асосида юзага келган турли таълимотларга эътиқод қилувчи айрим кишилар, кичик ёки катта гуруҳлар ўртасидаги хилма-хил алоқалар. Бу ижт-й мун-тларнинг алоҳида тури булиб, унда динларнинг узига хос жиҳатлари: таълимоти, эътиқоди, ташкилотлари ва б. намоён булади. Турли динларга хос хус-ятлар, чунончи, ҳудудийлик (синтоизм) — асосан Япония ҳудудида тарқалган, индуизм — Ҳиндистонда, ислом, буддавийлик, христианлик барча қитъаларда; шаклланиш даври (иудаизм 3000 йилдан кўпроқ, христианлик 2000 йилга яқин, ислом ун беш а.дан буён мавжуд) б-н боғлиқ жиҳатлар ҳам Д.м.га таъсир кўрсатган. Шахслараро диний мун-тлар кундалик ҳаётини фаолиятда намоён булади. Гуруҳий диний мун-тлар турли конфессия вакиллари ўртасидаги музокаралар, диний низолар ва ихтилофларда юзага келади; тинчлик вақтида ҳам муайян мам-т ҳудудида истиқомат қилаётган халқлар орасида турли эътиқоддаги кишиларнинг, диний раҳбарларнинг тинч-тотув яшаш, ҳар қандай масалани мўроса асосида ҳал қилиш борасида узаро мулоқот юритиши мумкин. Диний фаолиятнинг турли қурилишлари узига хос Д.м.ни юзага келтиради. Мас., уз диний таълимотини ҳимоя қилиш ва б.ини танқид қилиш, бошқа эътиқоддагиларни узига оғдириш учун даъват қилиш жараёнида ҳам Д.м. намоён булади.

ДИННИНГ ИЖТИМОЙ ВАЗИФАСИ — диннинг жам-т ижт-й ин-ти сифатидаги таъсири. урни, фаолият доирасини ифодаловчи т. Дин жам-т, айрим гуруҳ ва шахслар ҳаётида ранг-баранг вазифаларни бажаради. Инсонга Худони ва

унинг пайгамбарларини танитиш; оламнинг диний манзарасини яратиш; табиат, жам-т ва инсоннинг моҳиятини тушунтириш; ягона эътиқодга эга диний гуруҳлар хатти-ҳаракатларини тартибга солиш; диний биродарликни мустаҳкамлаш ва қўллаб-қувватлаш; турли диний эътиқодга амал қилувчиларнинг бир-биридан фарқларини қийёслаш; диний аҳкомлар, қоидалар, меъёрлар ва қадриятлар асосида онгни бошқариш (бу вазифалар нафақат эътиқод, ибодат соҳасида, балки инсон ҳаётининг бошқа соҳалари — оила, никоҳ, турмуш ва ҳ.к.га ҳам тааллуқлидир); турли диний таъсир этиш воситалари (фатволар, хабарномалар, рағбатлантириш ва жазо тадбирлари) ёрдамида диндошлар онгига фоний дунё ва боқий дунёдаги ҳаётнинг моҳиятини сингдириш; диндор шахс ёки гуруҳларни узгарувчан ташқи муҳитга мослаштириш; диний-ахлоқий ва эстетик қадриятларни, меъёрларни шакллантириш, диний гуруҳнинг баҳамжиҳатлигини таъминлаш; диндорларни диний қадриятлар, меъёрлар, кўрсатмалар, ахлоқий намуналар ва муайян динга хос булган хислат ва хус-ятларга ургатиш, уларнинг узлаштирилишига эришиш; ёш авлодни аждодлар диний тажрибасидан баҳраманд этиш шулар жумласидандир. Диний ташкилотлар фақат диний вазифаларнигина бажариш б-н чекланиб қолмайди, балки дин азалдан маъ-ятимизнинг таркибий қисми сифатида кишиларни, шу жумладан, ёшларни маън-й-ахлоқий жиҳатдан баркамол, фақат эзгуликка интилиб яшайдиган етук инсон қилиб вояга етказишда беқийёс аҳамиятга эгадир.

ДИСКРИМИНАЦИЯ (лот. *diskriminatio* — фарқлаш) — 1) маън-й ёки сиёсий камситишни англатадиган т.; 2) бирон-бир шахс, миллат ёки давлат ҳуқуқларининг бошқа давлат, миллат ёки шахс ҳуқуқларига нисбатан чекланиши. Демократик давлатлар қонунларида ҳамда халқаро ҳуқуқда Д.нинг барча шакллари, жумладан, фуқаролар ҳуқуқларини миллати, ирқи, жинси, дини сабабли амалда ёки юридик жиҳатдан камситиш-

га йул қуйиш тақиқланади. Ўз-н Конституцияси ва давлатимиз қонунларида барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги кафолатланган ва мам-тимизда Д.нинг ҳеч қандай қуринишига йул қуйилмайди. Тарихда дунёнинг турли минтақаларида мавжуд бўлган Д. ҳолларига қўллаб-қўллаб келтириш мумкин. Мас., АҚШда қўлчилик Американинг олтинчи Президенти Авраам Линкольн томонидан беқор қилинганлигига қарамай, қора танли фуқароларни ирқига қўра камситиш ҳоллари ХХ а.нинг 60-йилларидагина барҳам топган. Д. уз моҳиятига қўра, инсон қадр-қимматининг камситилиши, ҳаётий режаларининг барбод қилиниши туфайли унинг маъ-яти емирилади, муносиб ҳаёт кечириши хавф остида қолади. Ш.у. ҳам 1948 йилда БМТ томонидан қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясида инсон ҳуқуқларини унинг миллати, дини, жинси ва ирқига қўра камситиш тақиқланган. Бу ҳужжат инсоният учун улкан ғалаба бўлди, зеро, у тарихнинг қўллаб-қўллаб даврларида юз берган Д.нинг турли шакллари тўлатукис бартараф этиш, инсон зоти бу жирканч ижт-й иллат туфайли чеккан заҳматларига чек қўйиш эҳтиёжларидан келиб чиққан эди. Ўз-н ҳам жаҳон ҳам-жам-тининг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида ушбу ҳужжатни қабул қилган. Ўз-нда ирқи, жинси, миллати, ёши ва ижт-й келиб чиқишидан қатъи назар, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги қонун б-н қатъий белгилаб қўйилгани мам-тимизда бунёд этилаётган демократик давлат ва фуқаролик жам-тининг инсонпарварлик тамойилларига тўлиқ мос келишини кўрсатади.

ДОГМАТИЗМ. ақидапарастлик (юн. *dogma* — фикр, таълимот) — бирор бир фикр, таълимотга, муайян оқим тарафдорларига, ақидаларга қўра-қўра ишониш, эскирган, қотиб қолган бир томонлама наз-я ва қонун-қоидаларга, ақидаларга асосланган тафаккур тарзини ифода этади. Муайян ақидани қўра-қўра қабул қилиш ва унга ишониш Д. тарафдорларининг асосий тамойилидир. Улар амали-

ёт, илм-фан ютуқлари натижасида ҳақиқат тобора ойдинлашиб, муайянлашиб боришини ҳис қилмайди. Уларнинг назарида, т.лар, наз-ялар, гипотезалар, қонунлар узгармасдир. Агар биз билишнинг бирор бир томонини мутлақлаштириб, унга ортиқча баҳо берсак, Д. томон йул тутган бўламиз. Д.ни ёқловчилар уз фал-й қарашлари б-н билишнинг объективлигини, ҳақиқат билишнинг асоси эканини ҳамда объектив олам туғрисида билимнинг ривожланиб, кенгайиб боришини инкор этади. Бу б-н нисбий ҳақиқатнинг родини камситиб, мутлақ ҳақиқатни билишнинг бирдан-бир босқичи деб ҳисоблайди. Д.нинг хилма-хил шакллари мавжуд: сиёсий, илмий, диний ва ҳ.к. Улар ижт-й ҳаётда илм-фан, иқт-й, сиёсий ва маън-й соҳаларда узига хос тарзда намоён бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам муайян ғояни мутлақлаштириб, тар-ётга тўсиқ бўлиб қолаверади. Мас., айрим диний ақидапарастларнинг инсоният тар-ётининг муайян даврида пайдо бўлиб, емирилиб кетган мусулмон халифалигини тиклашга уринишлари Д.нинг энг ашаддий қуринишларидан биридир. Бундай бузғунчи ғояларнинг мазмун-моҳияти ва мақсад-муддаолари ҳақида тухталиб, Президент И.А.Каримов бундай деган эди: «**Бундай сохта, замирида ҳеч қандай асос бўлмаган сафсаталар ҳақида гапирганда, аввало бугун биз ХХI аерда яшаётганимизни эсдан чиқармаслигимиз керак... Ахир, ҳаммамизга маълум: тарих гилдирагини орқага қайтариб бўлмайди-ку! Шу нуқтаи назардан қараганда, барча мусулмон давлатларини ягона халифаликка бирлаштириш мақсади ҳам ҳеч қандай ақлга сигмайдиган афсона, десак, асло муболага бўлмайди**».

ДОКТРИНА (лот. *doctrina* — таълимот) — муайян тизимга келтирилган (одатда фал-й, сиёсий ёки мафкуравий характердаги) таълимот, таркибий қисмлари бир-бири б-н чамбарчас боғланган концепция, тамойиллар йиғиндиси. Таълимот, концепция ва наз-я т.ларидан фарқли ўлароқ, Д. одатда схоластик ва догматик

характерга эга булган қарашлар тизимини ифодалашда қўлланилади. Мас., муайян давлатнинг сиёсий мақсад-муддаоларини, режа ҳамда интилишларини ифодалайдиган наз-й-амалий ёндашув, қарашлар йиғиндиси сиёсий Д. деб юритилади.

ДУАЛИЗМ (лот. *duo* — икки ёқлама) — моддий ва маън-й асосларни тенг ҳуқуқли деб ҳисоблайдиган таълимот. Фал. тарихида Д.нинг энг йирик вакиллари-дан бири француз файласуфи Р.Декарт эди. У икки асос: моддийлик ва маън-йликнинг ёнма-ён равишда мавжуд бўлишини таъкидлайди. Унинг фикрича, чексиз ва абадий булган табиат инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади ва ривожланади. Немис файласуфи И.Кант ҳам дуалист бўлиб, унинг фикрича, идеал нарса б-н (инсон онги б-н) бир қаторда ҳодисаларнинг объектив асоси булган “нарса узида” ҳам мавжуддир, лекин “нарса узида”ни билиб бўлмайди. Ҳоз. даврда Д. психофизик параллелизм наз-яси учун манба сифатида хизмат қилмоқда. Ш-дек, Д. гностицизмнинг (билиш наз-яси) асосий йўналиши бўлиб, бу оқим тарафдорлари моддий ва руҳий дунё ўртасида мустаҳкам чегара мавжуд, деб таъкидлайди. Хуллас, Д. қадимий гоё ва қарашлар мажмуи бўлиб, моддий ва маън-й асослардан бирининг мутлақлаштирилишига қарши таълимот ҳисобланади.

ДУНЁ (араб.) — 1) инсонни қуршаб турган моддий ва маън-й борлиқ; 2) космик фазодаги материянинг барча қуринишлари; 3) коинот, юлдузлар олами; 4) Ер, Ер юзи, Ер шари, Ер шаридаги аҳоли; 5) кишилиқ жам-ти (жамоа), ижт-й муҳит, инсон фаолият қўрсатадиган макон, тузум; 6) ҳаётнинг, нарса ва ҳодисаларнинг айрим соҳалари, борлиқнинг бирор белгиси б-н бирлашган бўлаги; 7) бутун олам, бутун жаҳон, Д.даги барча одамлар, халқлар; 8) кишининг ички, руҳий ҳаёти ва у б-н боғлиқ ҳодисалар мажмуи; 9) Д.вий. ҳақиқий ҳаёт.

ДУНЁВИЙ ҒОЯ — 1) диний қарашлардан фарқ қиладиган муайян ғояларни ифодаташ учун қўлланадиган т.;

2) жам-т ва инсонни эзгу мақсадлар сари етаклайдиган соғлом фикрлар мажмуи. Бу ғояларни мазмун-моҳиятига қўра, умум-инсоний, илмий, фал-й каби бир неча турларга бўлиш мумкин. Д.ғ.лар маълум бир миллат, давлат, халқ ва жам-т эҳтиёжлари, мақсад-муддаолари, манфаатларини амалга ошириш тамойилини ҳам узида мужассамлаштиради, дунё мам-тларининг рив-ш йулини белгилаб олишга доир долзарб ғояларни ташкил этади. Уз-нда бу ғоялар асосан миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойиллари ва б. ҳаётий ҳақиқатлар сифатида намоён булмоқда. Д.ғ.лар адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик руҳини, тар-ёт йулидаги олижаноб мақсад-муддаоларни ифода этиб, Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги учун хизмат қилмоқда. Улар ҳурфикрли, мутелик ва журъатсизликдан холи булган, билими ва кучига ишониб яшайдиган, узининг мустақил қарашларига эга булган кишилар жам-тининг ғояларидир. Ш.у. ҳоз. вақтда демократик, умуминсоний мазмундаги ғоялар, ирқи, миллати ва жинсидан қатъи назар, инсонлар, қўплаб мам-тлар ҳаётига чуқур кириб бориб, уларнинг асосий ғояларига айланиб бормоқда. Демократия асосида шакллантирилган ижт-й бағрикенглик ва адолат ҳам унинг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бу ғоялар дунёвий давлатдаги турли миллат ва дин вакиллариининг эркин фаолияти, ҳамжиҳатлиги ва ҳақ-ҳуқуқларини кафолатлайди. Ҳоз. кунда Д.ғ.лар эзгулик йулида бутун жам-т аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутуди, тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шартини ҳисобланади.

ДУНЁВИЙЛИК — инсоннинг маън-й мезонларни дунёга нисбатан ўлчаб яшашини англатадиган т. Ҳадиси шарифдаги “Сизларнинг яхшиларингиз дунёни деб охиратни, охиратни деб дунёни унутмаганларингиз” деган ҳикматнинг мазмун-моҳиятини англаб, ҳаётга татбиқ этиши, дунё ва охират ишини уйғунлаштириши, дунё охират экинзори, охират учун амалиёт манбаи эканини тушуниш тамойили мўътадил йўлдир.

ДУНЁВИЙЛИК – ДАҲРИЙЛИК ЭМАС — Президент Ислом Каримов томонидан илгари сурилган ибора бўлиб, у фоний ва боқий дунёнинг маън-й-руҳий жиҳатдан уйғунлигини ифода этади. Улуғ аждодларимиз азалдан дунё ва охиратнинг узаро муштарик ҳолда тасаввур этганлар. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадисларида таъкидланганидек, “Охиратни уйлаб дунёни, дунёни уйлаб охиратни эсдан чиқарманглар”, зеро дунё охират зироатгоҳидир, дунёни обод қилган кишининг охирати ҳам обод бўлади. Шу н. назардан қараганда, ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг “Даст ба кору дил ба Ёр” (Қўлинг ишдаю, қалбинг эса Аллоҳ б-н бўлсин) шиорида ҳам айнан шу мазмун. яъни дунё ва охират ишларини барабар. бирга олиб бориш маъноси мужассам. Даҳрийлик — бу Худонинг борлигига шак келтириш, ишонмасликдир, дунёвийлик эса Аллоҳга имон келтирган ҳолда. уни қалбда сақлаб, Яратган инъом этган ақл-заковат, билим ва тажрибани ишга солиш, эл-юртни обод қилишга ҳисса қўшиш, халқнинг ҳурматини қозонишдир. Зеро, “Халқ рози булса, Холиқ рози бўлади”, дейди улуғ мутафаккиримиз Алишер Навоий. Шу каби халқимизнинг “Бекордан Худо безор”, “Сендан ҳаракат — Худодан баракат” деган ажойиб иборалари бор. Шу маънода узлатга чекиниш, назру ниёз ҳисобига кун қўриш, тиланчилик б-н шуғулланиш Худого ёқмайдиган одат. Бу художўйлик эмас, балки текинхўрликдир, Нақшбанд ҳазратлари ибораси б-н айтганда, “бировларга юк бўлишдир”. Ҳолбуки, ҳақиқий диндор, эътиқодли киши одамлар ҳожатини чиқариши, ҳожатмандларнинг юкини енгил қилиши, саховатли бўлиши лозим.

ДУНЁНИНГ ИЛМИЙ МАНЗАРАСИ — дунёнинг ташкил топиши, узғариши ва рив-ши масалаларини ўз ичига оладиган илмий, наз-й, фал-й қарашлар, билимлар тизими. У турли фанларнинг ютуқлари асосида шаклланиб, дунёнинг яхлит тимсоли ҳақида тасаввур берадиган илмий билимлар мажмуидир. Дунёнинг фал-й, мифологик, диний ва мум-

тоз, илмий манзараси т.лари ҳам мавжуд. Дунёнинг диний манзараси оламнинг Худо томонидан яратилгани, илоҳий кучлар таъсирида рив-ши ҳамда боқий дунё мавжудлигини эътироф этади. Айрим файласуфлар Д.и.м.ни ҳақиқий билимлар тизими. объект ҳақидаги мукамал концепция сифатида идрок этади. Гносеологик н.назардан Д.и.м. объектив реалликнинг фан томонидан узлаштирилган умумий тимсолидир. Методологик н.назардан Д.и.м. илмий тафаккур рив-шининг муайян босқичида қўлланадиган т.лар тизими, концептуал аппарат сифатида тушунилади. Д.и.м. системалаштирилган билимнинг олий даражаларидан биридир. У барқарор фундаментал тамойиллар ва тасаввурлар йиғиндисини ифода этиб, фан тар-ёти даражасига мос ягона билим тизимини яратади, айни пайтда илмий билим ривожининг якуни ва янги билимлар учун наз-й асос бўлиб хизмат қилади. Д.и.м. моддий оламни ифодаловчи илмий билимлар тизими сифатида намоён бўлади. У икки тамойилга — ягоналик ва тар-ёт тамойилига асосланади. Ягоналик тамойилининг узига хос хус-ятлари: 1) Д.и.м. билишнинг наз-й даражасида акс этиб, табиатнинг яхлитлигини ифода этишида намоён бўлади; 2) Д.и.м. яхлит манзараси ва наз-й билимларнинг асосини инсон тажрибаси ва оламнинг объектив бир бутунлиги ташкил қилади; 3) инсон томонидан объектив оламнинг бир бутун, яхлит моделининг яратилиши, унинг фикрлаш фаолияти ва психикаси табиати б-н боғлиқ. Тар-ёт тамойили бўйича, Д.и.м.ни мукамал урганиш бир бутунлик ва тар-ёт тамойилларининг узвий боғлиқлиги маҳсулидир. Д.и.м. узига хос билимлар тизими сифатида фаннинг турли соҳаларидаги хусусий, илмий ёндашув ва қарашлар ёрдамида шаклланади ҳамда ривожланади.

ДУНЁНИНГ МАФКУРАВИЙ МАНЗАРАСИ — жаҳонда рўй бераётган гоявий жараёнлар, мавжуд мафкура шакллари. уларнинг моҳияти, мақсадлари ва узаро мун-тлари б-н боғлиқ ҳолат, хус-ят ва фаолиятини яхлит тарзда акс эттирувчи

т. Бугунги дунё муайян яхлитликни ташкил этса-да, ундаги минтақа ва давлатлар, миллат ва халқлар тарихий шартшароит, жуғрофий жойлашуви, геостратегик ҳолатига қура турли мавқега эга. Ҳоз. давр — дунёда гоёвий қарама-қаршиликлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кучлироқ булиб бораётган давр. Шундай экан, уларнинг узига хос манфаатларини ифодалайдиган мафкуравий таъсир усуллари булиши шубҳасиз. Жаҳон сиёсий харитасида қўлаб давлатлар мавжуд булиб, уларда турли сиёсий кучлар, партиялар, дин ва диний оқимлар, мазҳаблар, гуруҳ ва қатламлар фаолият кўрсатмоқда. Улар узаро фарқланадиган, баъзан бир-бирига зид булган манфаатларга эга. Айнан мана шу манфаатлар узга халқлар, турли минтақалар, давлатларнинг аҳолиси ёки ижт-й гуруҳлар онгига, турмуш тарзига таъсир утказиш, уларни буйсундириш учун йуналтирилган мақсадларни шакллантиради. Бундан қўзланган асосий муддао эса муайян жойдаги кишиларга иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ва диний қарашларни сингдириш орқати уз манфаатларини таъминлашга интилишдир. Бундай таъсир утказишнинг тинч йули қўзланган мақсадга олиб келмаганда бошқа мам-тларнинг ички ишларига аралаштириш, мавжуд вазиятни атайлаб кескинлаштириш, куч ишлатиш йули б-н булса ҳам, ижт-й беқарорликни юзага келтиришга ҳаракат қилинади. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзарасига назар ташланса, аксарият илғор давлатларда умуминсоний қадриятлар ва демократик тамойилларга асосланган мафкуралар амал қилмоқда. Уларда тинчлик ва тар-ёт, инсон ва жам-т камолотига хизмат қиладиган умуминсоний гоёлар устувордир. Шу б-н бирга, инсон онгида янгича дунёқараш ва тафаккур тарзи шаклланаётган ҳоз. даврда муайян кучларнинг мафкура майдонида ҳукмронлик қилишга, уз таъсир доирасини кенгайтиришга қаратилган интилиши кучайиб бормоқда. Тажовузкор миллатчилик ва шовинизм, неофашизм ва терроризм, ирқчилик ва экстремизм мафкуралари шулар жумласидандир. Хус-н,

турли шаклларда намоён булаётган террорчилик кучли моддий асосга эга булиб, мафкуравий хавфи ортиб бормоқда. Бундан ташқари, эътиқод умумийлигига асосланиш (мас., панисломизм), этник бирликка урғу бериш (мас., панславизм, панэронизм, пантуркизм) ва ягона ижт-й-иқт-й ва сиёсий маконда яшаш натижасида юзага келган боғлиқлик асосида (мас., пансоветизм) яққа мафкуралар ҳукмронлигини таъминлаш ва шу йул б-н жаҳон майдонларини мафкуравий жиҳатдан булиб олишга уринишлар ҳам қўзга ташланмоқда. Лекин булар бугунги дунёдаги мафкуравий жараёнларни тула-туқис акс эттира олмайди. Чунки глобаллашув шароитида бу жараёнлар янгича тус ва шаклларда намоён булиб, гоёвий-мафкуравий таъсир утказишнинг ниҳоятда уткир қуролига айланиб бормоқда. Бундай таҳдидларнинг хатарли жиҳати шундаки, И.А.Каримов таъбири б-н айтганда, **“... агар ҳарбий, иқтисодий, сиёсий тазйиқ булса, буни сезиш, куриш, олдини олиш мумкин, аммо мафкуравий тазйиқни, унинг таъсири ва оқибатларини тезда илғаб олиш ниҳоятда қийин”**. Ш.у. Д.м.м.да юз бераётган узгаришлар моҳиятини теран англаш, таҳлил этиш ва зарур хулосалар чиқариш муҳим аҳамият касб этади.

ДУНЁҚАРАШ — 1) инсон маъ-ятининг муҳим таркибий қисми, олам ва одам ҳақида бир бутун қарашлар, гоёлар тизимини англатадиган т.; 2) фал-й категория. Д. инсоннинг моҳияти, оламга мунти, дунёдаги урни, ҳаёт йули, узлигини англашга хизмат қиладиган қарашлар тизимидир. Маън-й тарбиянинг бош мақсади соғлом ақл, эркин тафаккур ва унинг ривожига мос келадиган Д.ни яратишдир. Барча табиий фанлар дунёнинг илмий манзарасини акс эттирса, ижт-й фанлар воқеликнинг ижт-й-тарихий, гоёвий-мафкуравий манзарасини яратади. Д. “дунёни тушунтириш”, “дунёни ҳис қилиш”, “оламни идрок этиш” каби т.лар б-н маънодошдир. У мафкура б-н узвий алоқадор. Чунки мафкура узлигимизни,

муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини. жам-тимиз олдидаги олий мақсад ва вазифаларни ифода этади, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларини бирлаштириб, буюк мақсадлар сари чорлайди, ёш авлодни ватанпарварлик, юртга садоқат руҳида тарбиялайди, уларнинг соғлом Д. ва мустақил иродага эга бўлишига хизмат қилади. Шу маънода, “мафкура”, “маъ-ят” ва “Д.” т.лари бир-бири б-н узвий боғлиқ булган, бир-бирини тулдирадиган т.лардир. Зеро, мустақил фикр, соғлом Д., мустаҳкам мафкуравий иммунитетга эга, маън-й жиҳатдан баркамол инсонгина мам-тимизда эркин. ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш жараёнининг фаол иштирокчисига айланиши, юртимиз тар-ётига тускинлик қилаётган ҳар қандай тазйиқ ва таҳдидларга бардош бериши мумкин.

ДУНЁҚАРАШНИНГ ЎЗГАРИШИ — мустақиллик йилларида жам-тимиз маън-й ҳаётида рўй бераётган узгаришни ифода этувчи. кишиларни ягона мафкура таъсиридан. унга асосланган қарашлар ва тамойиллардан халос бўлиши, воқеа ва ҳодисаларга мун-гда фикрлар, ғоялар хилма-хиллиги асосида янгича ёндашувнинг қарор топишини англаувчи т. Д.у. ижт-й-маън-й ҳаётдаги узгаришлардан айри ҳолда шаклланмайди. Жам-тнинг бир бо-сқичдан иккинчисига утиши нафақат иқт-й, сиёсий, балки ижт-й-маън-й узгаришларни ҳам тақозо этади. Мас., мустақиллик йилларида тарихан қисқа вақт ичида мустабид тузум давридаги мафкуравий-буйруқбозлик тизимига барҳам берилди, миллий давлатчилик асослари яратилди, ҳокимиятнинг замонавий тизими ташкил этилди, ижт-й ва фуқаролик ин-тларининг фаолияти йўлга қўйилди, эркин бозор мун-тлари шакллантирилди, энг муҳими, аҳолининг онгу тафаккурида туб узгаришлар рўй берди, уларнинг фикрлаш тарзи ва дунёқараши узгарди. Истиқлол даврида кишилар дунёқараши ва тафаккурида юз берган узгаришлар қуйидагиларда намоён булади: Ўз-ннинг истиқболи ва истиқлоли ҳақида

қайғуриш; узи, уз халқи, Ватанининг қадр-қиммати, ор-номусини англаб, уни ҳимоя қилиш; юксак ғоялар, янги-янги кашфиётлар, эзгу ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак булса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш ва ҳ.к. И.А.Каримов таъбири б-н айтганда, бу — уз нонини ҳалол меҳнат б-н топадиган, холис ва эзгу ишлари б-н эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бутунги кун лаззатлари, балки, охират ҳақида, унинг ободлиги ҳақида уйлаб яшайдиган инсонларга хос қарашлардир. Бошқача айтганда. онгли яшайдиган, мантиқий фикрлашга қодир булган, уз қарашларининг маъно-мазмунини ҳар томонлама асослаб бера оладиган, билим ва дунёқарашини бойитиб борадиган одамгина жам-тимиз олдида турган эзгу мақсадларнинг амалга оширилиши, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этилишига муносиб ҳисса қўша олади.

ДУЗАХ (форс. жаҳаннам) — жаҳонда тарқалган диний таълимотларга кўра, диний талабларни бажармаган, эътиқоди суст, гуноҳкор бандалар охиратда жазоланадиган жойни англаувчи т.; жаннатнинг зидди, унга қарама-қарши мазмунни ифодаладиган атама. Қад. динларнинг Д. ҳақидаги тасаввурлари уша давр одамларининг ҳаётда ёмонлик, ёвузлик қилишдан қайтариб, кўпроқ яхшиликка интилишга чорлаган. Миллий динлар, айниқса, жаҳон динлари: буддавийлик, христианлик ва исломнинг пайдо бўлиши ва кенг тарқалиши б-н уларнинг таълимотларида “Д.” ва “жаннат” т.лари кенг ва батафсил уз ифодасини топган. Бу диний таълимотларга эътиқод қилувчилар тасаввурида “Д.” т.си чуқур мазмунга эга бўлиб, диндорларни гуноҳ ишлардан қайтариш, яхши савобли ишларни кўпроқ бажаришга чорлайди.

ДУСТЛИК — кишилар уртасида юксак маъ-ят тамойиллари асосида шаклланадиган, узаро аҳиллик ва яқинликни англаувчи т. Д. — умумий манфаатлар, узаро ишонч ва чуқур хиссий мун-тларга

асосланган туйғу. Д. қадрият сифатида ижт-й ҳаётда ва шахслараро мун-тларда намоён булади. Д. мун-тлари норасмий, «ёзилмаган» қондаларга асосланади. Бундай мун-тлар ҳар бир инсондан самимийлик, очиқлик, узаро ишонч, ҳаққонийлик, хайрихоҳлик фазилатларини намоён этишни талаб қилади. Агар узаро мун-тлар бундай фазилатларга асосланмаса, Д. ҳақида эмас, балки юзаки мун-тлар ҳақида суз боради. Д. да беғаразлик, доимо ёрдамга тайёрлик ва ҳамкорлик асосий мун-т шакллари сифатида намоён булади. Д. шахс учун қийин ва мураккаб вазиятларда бошқа инсон манфаатларини уйлаш, узига талаб қилишдан кура бошқаларга беришга мойил булишдир. Д. уз моҳиятига кура, инсоннинг ижт-й мавқеини кутаради. Турли ёш ва жинсга мансуб кишилар уртасидаги Д. ҳисси узига хос тарзда намоён булади. Хус-н, усмирлик, йигитлик даврида угил болаларда Д. ҳисси ва Д. ка булган эҳтиёж кучаяди, аста-секин, ёш ўтиши ва инсоннинг ижт-й фаолиятга чуқур кириб бориши, оила қуриши ва шахсий ҳаётида бошқа аҳамиятли инсонларнинг пайдо булиши оқибатида ундаги Д. ҳисси ҳам мазмунан, ҳам шаклан узгариб боради. Инсонда Д. ҳиссининг шаклланиши ва намоён булиши асосида атрофдагилар б-н мулоқотда булиш ва ҳамкорлик қилишга мойиллик ётади. Шахснинг бундай хислатлари эса ёшлик давридан, оилавий муҳит таъсирида шаклланади. Шаклланаётган инсон Д. орқали уз жинс гуруҳига хос булган ижт-й меъёрларни, янги мун-т турларини ўзлаштиради. Шу б-н бирга, Д. инсонга маълум жиҳатдан ўзининг ички, шахсий борлигини намоён қилиш имконини беради. Чунки уз ички дунёсини очиш орқалигина инсон уз-узини англаши ва бунинг оқибатида шахсий комилликка эришиши мумкин. Бошқа томондан эса, Д. мун-тларини ўрнатиш ва узаро дўстона мун-тлар орқали инсон узиде мавжуд булмаган айрим томонларини уз дўстларида кўради. унинг шахсида учрамайдиган айрим хислатларни бошқаларда кузата бошлайди. Шу жиҳатдан қараганда, Д. шахс шаклланишида катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бошқалар йул қуйган

хатоларни кура олиш ёки дўстларига хос булган ижобий хислатларга тақлид қилиш орқали инсон янада рив-шга асос топа олади. Д. халқимиз, миллатимиз дунёқараши, эътиқодида мустаҳкам ўрин эгаллаган ижт-й ҳодисадир. Шарқ мутафаккирлари Д.ни, одамлар уртасидаги яқинликни, “бир ёқадан бош чиқариб, аҳил яшаш”ни доимо тарғиб этиб келганлар. Навоий “Фарҳод ва Ширин” достонида турли миллат вакиллари уртасидаги биродарлик ва Д.ни, узб. халқининг азалдан халқпарвар ва дўстпарвар булиб келганини юксак маҳорат б-н тасвирлаган. Бу достонда Д. инсонийликнинг асосий белгиларидан бири сифатида талқин этилади. Д., садоқат, севги ва вафо жой ва миллат танламаслиги Фарҳод, Шопур ва Ширин тимсолида акс эттирилади. Фарҳод ва Шопур уртасидаги абадий Д. уларнинг фикрий ва маън-й муштараклиги, эл-юрт, Ватанига муҳаббати ва садоқати, тенгсиз жасорати ва мардлигига асосланади. Ҳақиқий Д.ни донишмандлар икки вужуддаги битта қалб, дейишган. Уртадаги эътиқод ва маслак бирлиги одамни одамга яқинлаштиради. Халқимизда “Дўстсиз киши – қўлсиз киши” нақли кенг тарқалган. Бу ҳикматга амал қилган киши доимо дўст орттириш ва уларга садоқатли булишга ҳаракат қилади, дўстлари, тенгдош биродарлари б-н одоб юзасидан муомалада булади, Д. ришталарининг узилишига йўл қўймайди. Д. инсоннинг нафақат шахсий ҳаёти, балки ижт-й мавқеини мустаҳкамлашда ҳам асосий омиллардан биридир. Инсонлар уртасидаги Д. ҳатто узаро адоватда булган халқларни ҳам яқинлаштиргани тарихдан маълум. Шу жиҳатдан Д. нафақат алоҳида шахслар, балки халқлар, миллатлар, давлатлар уртасидаги самимий, беғараз мун-тларнинг ўрнатилиши ва рив-шида беқийёс аҳамият касб этади ва дунёда тинчлик ҳамда узаро ҳамкорлик алоқаларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

ДУСТЛИК ВА ҲАМКОРЛИК РУҲИ — ижт-й мун-тларнинг инсонлараро, давлатлараро ва тамаддунлараро алоқаларда намоён буладиган, уларнинг узвий-

лиги ва барқарорлигини таъминлайдиган маън-й омил. Дунёдаги қўплаб халқларнинг миллати, диний эътиқоди, дунёқараши, турмуш тарзидаги тафовутларга қарамай, ижт-й тар-ётга эришгани Д.х.р. б-н белгиланади. Шу боис бугунги таҳликали ва қарама-қаршиликларга тула дунёда ижт-й мун-тларнинг барча жабҳаларида айнан шу азалий омилнинг қарор топишига жиддий эътибор қаратиш зарур. Илмий н.назаридан дўстлик, инсон қалбидан чуқур жой олган туйғу сифатида шахслараро мун-тларнинг барча жабҳаларини қамраб олиши қийин бўлса, ҳамкорлик омили ўз хус-ятига кўра, ижт-й мун-тларнинг барча жабҳаларида ифодатланади. Шу маънода, бу икки

омил бир-бирини тўлдириши, бойитиши, бир-бирининг ўрнини босиши мумкин. Мас., мун-тларнинг барча турларида (шахслараро, гуруҳлараро, давлатлараро ва б.) дўстлик руҳининг устуворлигига эришиш қийин бўлгани сабабли, кўпинча ўзаро манфаатдорлик маҳсули — ҳамкорлик омили ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Д.х.р.нинг ўзаро уйғунлашувига эришиш учун ижт-й мун-тлар тизимини такомиллаштириш б-н бирга, уларнинг маън-й кадриятлар тизими б-н муштараклигини таъминлаш лозим. Турли даражадаги ижт-й жараёнлар ва мун-тлар маън-й кадриятлар негизига таянган тақдирдагина Д.х.р.нинг жонланиши, ривож ва такомиллашувига имконият туғилади.

ЕНГИЛТАКЛИК — 1) инсонга хос салбий хус-ят, хислат, хатти-ҳаракат; 2) оқибатини ўйламай иш қилиш; 3) одоб доирасидан чиқиш, одоб-ахлоққа зид қилиқни англатади. Е. ҳар қандай жинс ва ёшдаги кишиларга хос хус-ят бўлиши мумкин. Одатда, бирор киши ноҳўя иш қилиб қўйганда “Е. қилма”, дея танбеҳ берилади. Киши Е.дан тийилсагина бошқа яхши хислатларни ўзида намён этади. Бунинг учун эса у яхши тарбия олган бўлиши лозим. Е. ва енгил ўйлаш оқибатида не-не орзу-умидлар б-н қурилган оилалар бузилиб кетади, бўлғуси касб-корини танлашда Е. б-н ёндашган одамлар умр бўйи азият чекади. Е. оқибатида ака-ука, қариндош-уруғ, дўстлар ва яқинлар ўртасига совуқчилик тушиши, баъзи одамлар бир умрга ёмон отлик, шарманда, бебурд бўлиб қолиши мумкин. Е.ка қарама-қарши бўлган суз шарм-ҳаёдир. Шарм — ноҳўя хатти-ҳаракатлардан узини тия олиш, уялиш ҳисси. Ҳадислардан бирида айтилишича, одам, энг аввало, узидан уялиши керак. Чунки ноҳўя қилми-

ши учун узидан уялган одамгина бошқаларга ҳам ноҳўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Қад. аждодларимиз азалдан Е. хислатини қоралаб, ҳар ишда огир-вазмин, мушоҳадали бўлиш, ўйлаб иш тутиш лозимлигини таъкидлаб келган. Айниқса, сиёсий соҳада Е., калта ўйлаш жиддий оқибатларни келтириб чиқариши, қўплаб инсонларни азоб-уқубатга дучор этиши мумкинлиги тарихда кўп бор исботланган.

ЕТИМ(ЛИК) — ота-онасиз қолган болалар ҳолатини ифода этадиган иж-й т. Е., яъни ўз оиласидан, яқинларидан вақтинча ёки бутунлай маҳрум бўлган ёхуд муайян сабабларга кўра, ота-онасидан ажралган давлатнинг алоҳида ҳимоясида бўлади. Шарқда азалдан Е.-есирларга ғамхўрлик қилиш, уларнинг бошини силаш, меҳр-оқибат кўрсатиш юксак кадрият сифатида эъзозлаб келинади. Мустақиллик йилларида яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, бағрикенглик ва саховат каби муқаддас т.лар қарор топиб бораётган давлатимизнинг, қўплаб

ватандошларимизнинг хайрли, савобли ишларида. хус-н, Е. болаларни моддий ва маън-й жиҳатдан қуллаб-қувватлаш, хатна туйларини утказиш, уқиш ва оила қуришига кумаклашиш, жам-тда уз ўрни-

ни топишга ёрдам бериш каби амалларда намоён булмоқда. Бу ҳол жам-тимизнинг инсонпарварлашуви, мам-тда инсон ҳақ-ҳуқуқ ва манфаатлари олий кадрият эканидан далолатдир.

Ё

ЁВУЗЛИК – маъ-ят тамойиллари ва талабларининг бузилишидан ҳосил буладиган, адолат ва инсонпарварлик тамойиллари ва талабларига қарши жиноятни, фаолият ва хус-ятни англатувчи т. Ўзининг оқибатига қура, ижт-й ёмонлик, мотивига қура, ижт-й бузилишни ифодалайдиган жараён ва хатти-ҳаракатдир. Мас., Американинг истило этилиши натижасида туб аҳоли булган ҳиндуларнинг қириб юборилиши, кейинроқ африкалик минглаб кишиларнинг қуллик азобиға солиниши, Иккинчи жаҳон уруши даврида миллионлаб бегуноҳ кишиларнинг қириб юборилиши, собиқ иттифоқ давридаги қатағон қилиш сиёсати Ё.нинг яққол мисолидир. Ё. эзгуликнинг зидди, ахлоқий бузилиш ва маън-й жаҳолат шаклларида биридир. Ё.нинг мазмуни хилма-хил тарзда намоён булиши мумкин: тинч аҳолини қирғин қилиш. бегуноҳ одамларни қириб юбориш, одам савдоси, террорчилик, қотиллик, уғрилик, алдамчилик, иккиюзтамачилик, сотқинлик, мунофиқлик ва б. Уни, одатда, иккига ажратадилар – махсус тайёрланган, яъни ўйлаб қилинган ёки ўйланмаган. Ё. эзгуликни инкор этибгина қолмайди, балки ундан бутунлай фарқ қилади. Улар уртасидаги мун-т яхшилик ва ёмонликнинг қураши каби абадий қураш сифатида намоён булади. “Ё.” т.сининг яна бир узига хос томони шундаки, унинг ёрдамида инсоннинг тубанлиги, ғайрияхлоқий фаолияти аниқ қуринади. Чунончи, Чингизхон. Гитлер ёки Сталини ёвуз инсонлар дейилиши бежиз эмас. Илм-фанда ҳозирга қадар “Ё.” т.си мезоний т.лар қаторига киритилмаган, у фа-

қат ёмонликка маънодош т. тарзида таҳлил этиб келинган. Ё.нинг купгина жиҳатлари ёмонликдан, ёмонликнинг баъзи элементлари Ё.дан жой олишини, “сингиб кетиши”ни инкор этиш қийин. Аммо Ё. ва ёмонлик айнан бир нарса, бир хил т.лар эмас. Улар уртасида муайян фарқ мавжуд: Ё. ижт-й хус-ятга эга, ёмонлик эса, асосан, шахснинг одобига, хулқиға боғлиқ булган салбий ҳодиса. Мас., ёлғончилик ёмонликдир, жаҳолат эса – Ё., чунки ёлғончилик уткинчи хус-ятга эга. Демак, ёмонликни Ё. б-н айнийлаштириш хато. “Ё.” т.сини англаш кишиларни эзгуликни қадрлашга даъват этади, уларни маън-й баркамолликка ундайди.

ЁЛҒИЗЛИК – инсоннинг узатдалигини, бошқалардан ажралиб қолганини, жамоадан четлашганини (узини узи четлатганини) ифодаловчи ҳолат, кечинма, шахсий ҳиссиёт. Бундай вақтда шахс ижт-й алоқа ва мун-тлардан бутунлай ёки қисман четлашади, унинг ички дунёсида бошқалардан узоқлашиш юз беради. “Ё.” т.си куп маъноли булиб, ижт-й-фал-й, руҳий, социологик ифодаларга эга. Психология н.назаридан Ё. турли руҳий ҳолатлар (депрессия, иложсиз қолишлик, издан чиққан хулқ-атвор, тулақонли эмаслик) туфайли юз беради. Фал-й маънода Ё. ижт-й сабаблар б-н ифодаланади: беғоналашиш, ижт-й адолатсизлик оқибати инсон дунёқараши ва жам-т ҳаётининг зиддиятлиги натижаси сифатида намоён булади. Ёлғиз киши муайян «вазият қурбони», ижт-й ажралганлик натижаси,

шахсий эгоизм ва узини бошқалардан устун қуйиш сифатида таърифланиши ҳам мумкин. Ё. муаммосининг социологик талқини ҳам ҳар хил. Ёлғиз киши бирор ижт-й гуруҳ (оила, бошлангич жамоа, у ёки бу гуруҳ)да узаро алоқаларнинг сусайгани. мун-тлар мазмуни узгаргани ва ҳ.к. натижаси сифатида талқин этилиши мумкин. Умуман, социологик тадқиқотларнинг курсатишича, Ё. муаммосида алоҳида шахс ва ижт-й гуруҳлар алоқасининг бирон-бир шаклдаги тавсифи уз аксини топади. Инсоннинг истеъдоди, қобилияти ва имконияти ҳисобга олинмаган ёки эътироф этилмаган ҳолларда баъзи кишилар атайлаб ёлғиз бўлишни хоҳлайди ва унга бирон бир тарзда эришишлари ҳам мумкин.

ЁЛҒОН — жам-тда, кишилар ўртасидаги узаро мун-тларда намоён бўладиган салбий иллат. Ё. сўз азалдан барча халқлар томонида тўхмат, бўхтон, чақимчилик, манманлик, қўрслик, қўрқоқлик, бепарволик сингари ўта жирканч иллатлар сифатда қораланиб келинган. Ё. сўз, Ё. хабар жам-тда ҳам, маҳаллада ҳам, оилада ҳам жиддий оқибатларга олиб келиши, кишилар орасига нифоқ солиши, оилаларнинг бузилишига, мам-тда парокандаликнинг юзага келишига сабаб бўлиши мумкин. Айниқса, ахборот-коммуникация воситалари, техника ва технологиялар тараққий этган ҳоз. даврда Ё. хабарнинг қанчалик машъум, бузгунчи роль уйнаши, халқро мун-тларда алғов-далғовларни келтириб чиқариши мумкинлигини курсатмоқда. Дарҳақиқат, Ё. сўз, Ё.чилик, Ё. хабар узининг маъно-мазмуни, моҳияти б-н кишилар ўртасидаги, жам-тдаги ҳамжиҳатликка раҳна солиб, меҳнат жамоалари, оила ва маҳаллада тинчлик-аҳилиликни бузишга йўналтирилган бўлади. Шу маънода, Ё. сўз, Ё.чилик — адолат, ҳақиқат, тинчлик-осойишталик, жам-тдаги бунёдкорлик ва яратувчанлик, ташаббускорлик ва тар-ётга тусқинлик қиладиган маъ-ятга зид иллатдир.

ЁМОН ХУЛҚ — маън-ят рив-шига тусқинлик қиладиган, кишиларнинг ахлоқий идеалларига, улар эъзозлайдиган

қадриятларга зид келадиган, одамлар орасидаги мун-тларда салбий ҳодиса тарзида намоён бўладиган, инсонийлик талабларига мос келмайдиган хус-ятлар ва хатти-ҳаракатларни узида мужассамлаштирган т.лар йиғиндиси. Одатда, Ё.х. кишига одат бўлиб қолган, тақрорланиб турадиган салбий ҳаракатлар, яъни одат, қилиқларда намоён бўлади. Ё.х.ли одам деганда узининг феъл-атвори, қилган ишлари б-н атрофдагиларга зарар етказувчи ахлоқанопок кишиларни тушунамиз. А.Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарида яхши ва ёмон хулқларни тавсифлаб берган. Асарда ғазаб, шаҳват, жаҳолат, сафоҳат (ахлоқсиз ишларга вақт ва маблағ сарфлаш), ҳамоқат (қайсарлик, ужарлик), атолат (дангасалик, лоқайдлик, ялқовлик), ҳасосат (таъмагирлик, мол-мулкка ружу қуйиш), раҳоват (боқимандалик, ғайратсизлик), аноният (худбинлик, мутакаббирлик, манманлик), адоват, намимат (чақимчилик, фисқу фасод), ғийбат, ҳақорат, жибонат (қўрқоқлик, юраксизлик), ҳасад, нифоқ (иккиюзламачилик), кизб (каззоблик, ёлғончилик), таъма, зулм кабилар Ё.х. белгилари сифатида қайд этилади ва таърифланади.

ЁМОНЛИК — яхшиликнинг зидди бўлиб, шахс, инсон камолига, маъ-ят ривожига ва жам-т тар-ётига тусқинлик қиладиган иллат; ёлғончилик, пасткашлик, мунофиқлик, беҳаёлик, раҳмсизлик, номардлик, хиёнат кабилар орқали намоён бўладиган т. Ё. инсондаги ихтиёр эркинлигидан нотўғри ва нопок мақсадда фойдаланишнинг оқибатидир. Адабиётларда Ё. инсондаги шайтоний ва ҳайвоний хислатларнинг ифодаси тарзида талқин этилади. Ё. орқали инсон фаолияти баҳоланади. Ё.ни англаш орқали яхшиликнинг қадри билинади. Ё. манфаат ва уни қондириш, уз мақсадига етишиш йўлидаги ноҳуя хатти-ҳаракатнинг ифодаси ҳамдир. Ё. зарарли иллат бўлиб, жам-т тар-ёти учун тусқинлик қилади. Инсон узи ҳамда оиласи учун раво курмайдиган Ё.ни бошқаларга ҳам раво курмаслиги лозим. Ё. бор жойда хиёнат, ғазаб, кибр, ҳасад, қасд, мунофиқлик каби иллатлар

ёнма-ён юради. Ўзгаларга Ё. истовчилар тубан, кибр-ҳавога берилган, узини бошқалардан устун қуйиш туйғуси б-н юрадиган мунофиқ кишилардир. Ё. яхшилик б-н қарама-қарши булган, у б-н ёнма-ён юрадиган салбий хислатдир. Бундай хислат ахлоқи, феъл-атвори бузуқ, энг тубан шахсга хос булиб, у бошқаларнинг иқболини уйламайди, лекин уз манфаати йулида ҳеч қандай ҳаракат ва тубанликдан тоймайди. Бадхулқ, узгаларга Ё. истовчи киши биргина кунгилсизлик натижасида барча яхшиликларни унутади. Яхшиликка Ё. қайтарадиган кишини чаёнга ухшатишади. Ҳасад ва иғво бор жойда Ё. булади, уни узгаларга раво қурувчи инсоннинг узи ҳам обрӯ-эътибор топмайди. Ё. истовчи киши жамоани бузади, одамлар уртасига нифоқ солади, таълим-тарбияни издан чиқаради. Ё.нинг ҳар қандай қуриниши келажак авлодни юксак маъ-ят руҳида тарбиялашга тусиқ бўлади.

ЁШЛАР — жам-тдаги ижт-й-демографик гуруҳ, инсон умрининг муайян даврида яшаётган, етукликнинг қарор топиши, катталар оламига кириш ва унга мослашиш каби узига хос хус-ятлар б-н тавсифланадиган т. Ёшлик чегараси беқарор ва аниқ ажратилиши қийин, лекин соҳа мутахассислари кўпинча уни 15–30

йил б-н улчайдилар. Ё. баъзи умумий хус-ятлар б-н тавсифланади: улар, одатда замонавий ва билимли; янги касблар ва янгича турмуш тарзига интилувчан; ижт-й жиҳатдан ҳаракатчан қатлам. Ё.да қадриятларни қайта баҳолаш, катталарга нисбатан узгачароқ, яъни уларда эҳтиёжлар ва идеаллар, ахлоқий меъёрлар фаол узлашади. Мазкур ижт-й гуруҳга шу тоифа ичидаги мулоқотга мулжал қилиш хосдир. Ё. узига хос қадриятларга кура, мулоқот, меҳнат, истеъмол, ҳордиқ чиқариш каби мун-тлар тизими б-н фарқланади, бу улар мад-тининг рив-шига олиб келади. Жинси, ёши, маълумот даражаси, касбий бандлик соҳаси, мад-й-сиёсий манфаатлари ва б.га боғлиқ ҳолда Ё. турлари фарқланади. Таълим турини танлаш ва уни эгаллаш, меҳнат жараёнига кириш, оилани шакллантириш, касбий жиҳатдан усиш ва хизмат буйича илгарилаш кабилар Ё.нинг асосий муаммолари булиб ҳисобланади. Кейинги йилларда бозор иқтисодиётига утиш жараёнида уларнинг касб танлаш, меҳнатига ҳақ тулаш, иш б-н таъминлаш буйича қатор долзарб вазифалар юзага чиқди. Ўз-нда бу борада жисмонан соғлом, маънан баркамол Ё.ни тарбиялашга катта аҳамият берилмоқда.

ЖАВОБГАРЛИК — инсоннинг муайян фаолият ва хатти-ҳаракати учун, уларнинг оқибатига қараб жамоа, жам-т ёки қонунга кўра давлат олдидаги масъуллигини ифодаладиган т. У мазмун-моҳиятига кўра маън-й, ахлоқий ва ҳуқуқий турларга бўлинади. Маън-й-ахлоқий маънода Ж. инсоннинг эл-юрт, жам-т, давлат ва б. қаршисидаги масъулияти, маън-й қарзи сифатида намоён булади. Ваъдага вафо қилиш, миллий ва умуминсоний қадриятларга садоқат, оила, маҳалла, жамоа олдидаги ижт-й бурч туйғуси Ж. хиссининг

асосида ётади. Қонун буйича Ж. интизомий, маъмурий, моддий ва жиноий турларга булинади. Жиноятни содир этган шахс уз қилмиши учун қонунда белгиланган Ж.ка тортилади. Жиноят учун Ж.ка тортиш ваколати судга берилган ва бундай Ж. жиноий жазони қўллаш б-н амалга оширилади.

ЖАВОНМАРДЛИК (форс жавонмард — мард йигит) — X–XIII а.ларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг тарқалган ижт-й ҳаракат. Ж. борини йуқлар б-н

баҳам куриш. йўғига шукр қилиб, фақат уз ҳунари эвазига кўн куриш. узини дустлар хизматига бағишлаш. бошқаларга беминнат ёрдам курсатиш. ҳожатбарорликни ҳаётнинг мазмуни деб билиш. дуст-биродарлар номуси. шарафини ҳимоя қилиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, пок яшашни ағлатадиган т. Унинг уч нишонаси бор: вафода ҳилоф қилмаслик, манфаат талаб қилмаслик. биров сурашидан олдин ҳозир қилиш. Бундан одамлар тарихда бизнинг халқимиз орасида кўп булган. Уларни “фатийлар”, “ахийлар”, “айёрлар” деб ҳам номлаганлар. Жавонмардлар бир-бирлари б-н алоқа боғлаб, биргаликда муайян эзгу мақсадларни амалга оширганлар. Уларнинг уз устозлари ва низомлари булган. Улар ҳақида махсус китоблар ёзилиб. покиза хулқлари намуна қилиб кўрсатилган. Жавонмардлар тасаввуфни узлари учун ахлоқ кодекси сифатида қабул қилганлар ва куплари тариқат пешволарига айланганлар. Нажмиддин Кубро, Паҳлавон Маҳмуд, Баҳовуддин Нақшбанд Ж. удумларини давом эттирган зотлардир. Халқимизга хос бағрикенглик, меҳмондустлик, саховатпешалик, ҳимматлилиқ Ж. анъаналарида уз ифодасини топган.

ЖАДИДЧИЛИК (араб. янги) — XIX а. охири XX а.нинг биринчи чорагида М.О., Қрим, Кавказ, Волга бўйи ҳудудларида шакланган, янги замонавий мактаб, матбаа ва тар-ётнинг илгор усул ва йўллариини ёқлаб чиққан ижт-й-маъ-й ҳаракат. Ж.ни шаклантиришда куплаб миллат зиёлилари фаол қатнашган. Жам-тни ўртаасрчилик иллатлари. мад-й қоқоқлик ва мустамлака зулмидан. хурофотдан озод қилиш, халқни замонавий тар-ёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлатчилик асосларини бунёд этиш Ж. ҳаракатининг асосий мақсади эди. Туркистондаги Ж. ҳаракатига Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпон, Паҳлавон Ниёз Ҳожи, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар” ташкилоти раҳбарлари бошчилик қилишган. Бу ҳаракат узининг мазмун-моҳиятига қура,

XIX а. бошларида мавжуд булган диний ислохотчиликдан фарқ қилади. Отаҳий, Нодира, Аҳмад Дониш, Турди, Махмур, Фурқат. Муқимий каби ижодкорлар мансуб булган авлоднинг қарашлари асосан маърифатпарварлик тамойилига таянар эди. Жадидлар эса нафақат маърифат, батки жам-т ҳаётининг барча соҳаларини ислох қилиш. мавжуд тартибларни ўзгартириш йўлидан бордилар. Ж. ҳаракати ривожини уч босқичга ажратиш мумкин: 1) XIX а.нинг 80-й. охирида мам-тимизда Ж. ҳаракати пайдо булди. Тошкентда — Мунавварқори ва Авлоний; Самарқандда — А.Мунзим, С.Азизий, Мулла қилич; Бухорода — Журабой Махсум; Қўқонда — Ҳамза; Наманганда — Суфизода ва Ибра-рат каби олиму фузалолар мактаб очиш, ноширлик, саводхонликни ошириш борасида муҳим ишларни амалга оширдилар. Бу жараён I жаҳон урушигача давом этди. Бутун мам-т бўйлаб куплаб жадид мактаблари фаолият олиб борди. Ш-дек, матбаачилик, ноширлик, илм-фан, адабиёт, мад-т, маорифни миллий асосга кўчиришга интилиш кучайди. 2) I жаҳон уруши Россия империясидаги аҳволни янада мураккаблаштириб юборди, унинг ҳудудида сиёсий ҳаракатлар кучайиб кетди. Бу даврда Ж. ута ижт-й-сиёсий аҳамият касб этиб, унинг ғоялари асосида сиёсий партиялар тузилди. 3) 1917 йил октябрида Россиядаги давлат тунтаришидан кейин Қўқонда Туркистон Мухторияти тузилди ва орадан бир йил ўтмасдан, большевиклар томонидан зуравонлик б-н йўқ қилинди. Мухторият раҳбарлари, уни эълон қилишда иштирок этган ёки унга хайрихоҳ булганлар ҳам бадарга ва қувғин қилинди. қатагонга учради. XIX а. охири — XX а. бошларида ижт-й-тарихий воқелик ва жадид тараққийпарварларининг сиёсий ва мад-й-маъ-й маслақлари тақозоси б-н жадид адабиёти шакланди. Бинобарин, уша даврдаги иқт-й ҳаётда, маориф, матбуот ва турмуш тарзида қарор топаётган ислохотчилик кайфияти адабиёт ва санъатни ҳам четлаб ўтмади, анъанавий йўсиндаги адабиёт урнига янги, замонавий адабиёт, янги адабий тур ва жанрлар, ҳатто янги ада-

бий тил шакллана бошлади, публицистика, адабий танқид пайдо булди, бармоқ вазнидаги ижт-й, маъ-й шеърят, роман, ҳикоя, драматургия майдонга келди. Ж. адабиётининг Бехбудий, Сиддиқий-Ажзий, Абдулла Кодирий, Ҳожи Муъин, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Сидқий Хондайлиқий, Фитрат, Садриддин Айний, Тавалло, Нозимахоним, Мирмулла ва Мирмуҳсин Шермуҳамедовлар, Суфизода, Иброҳим Даврон, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла-Миллий, Хуршид, Чулпон каби унлаб намояндлари етишиб чиқди. Ҳатто анъанавий адабий шаклларда ижод этган Завқий, Нодим, Ибрат, Саидаҳмад Васлий, Каримбек Камий, Хислат, Мискин, Аваз Ўтар, Баёнийлар ижодида ҳам давр воқелиги, замонавий гоёлар аруз вазнида уз ифодасини топди. Булар ҳам, тараққийпарвар ёшлар қатори, маърифатпарварлик қарашларини шеърга солиб ёки мақола шаклида матбуот саҳифаларида фаол қатнашдилар. Шу уринда алоҳида таъкидлаш зарурки, жадид адабиёти ушбу ҳаракат гоёларини акс эттирувчи бадиий ҳодиса булибгина қолмади. Балки шу ҳаракат замирида туғилди, унинг мақсад ва вазифалари тақозосига қура майдонга келди, уша давр маън-й ҳаётига таъсир курсатди. Жадид мактаблари — халққа ҳамма нарсадан бурун маърифат тарқатиш, замонавий илм-фанни сингдириш зарурлиги ҳақидаги фикр жадидларнинг маърифатчилик фаолиятидаги энг асосий мақсад эди. Ж.нинг пойдевори, тамал тоши — усули жадид мактаби эди. Зеро, «янги» маънони берувчи «жадид» истилоҳининг кириб келишининг узи айнан янги усулдаги мактаблар б-н боғлиқ. 1895—1910 йиллар орасида Туркистоннинг Тошкент, Самарқанд. Қўқон каби барча йирик шаҳарларида, кишлоқларида Бухоро амирлиги ва Хива хонлиқларида унлаб “усули савия” мактаблари очилди. 1903 йиллардан Ж. матбуоти учун махсус дарсликлар тузила бошланди. лекин бу ишлар гоёт қийин кечди. Бироқ мустабид ҳукумат ва маҳаллий мутаассибларнинг қаршилигига қарамай, жадидларнинг саъй-ҳаракат-

лари б-н «усули жадид» мактабларининг тармоғи кенгайиб борди. Чинақам маърифат учоғига айланган, мад-й таназулдан сақланиш ва жам-т маъ-ятини мустаҳкамлашда катта аҳамият касб этган янги усул мактабларининг сони 1917 йил бошларига келиб 92 тани ташкил этди. Жадидлар маслагининг амалга ошишида мактаблардан кейинги асосий уринни матбуот эгаллайди. «Бурунги узб. вақтли матбуотининг тарихи» мақоласида Абдулла Авлоний 1905—1917 йиллар давомида узб. тилида 23 та газета ва 8 та журнал чоп этилгани ҳақида маълумот беради. «Тараққий» (1906 йил, муҳаррири Исмоил Обидий), «Хуршид» (1906 йил, муҳаррири Мунавварқори), «Шухрат» (1907 йил, муҳаррири А.Авлоний), «Осиё» (1908 йил, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров), «Самарқанд» (1913 йил, муҳаррири М.Бехбудий), «Садойи Туркистон» (1914 йил, муҳаррири Убайдуллахужа Асатуллахужа уғли), «Садойи Фарғона» (1914 йил, муҳаррири Обиджон Маҳмудов) каби қатор газеталар ҳамда «Ойина» (1913—1915 йиллар, муҳаррири М.Бехбудий), «Ал-ислоҳ» (1915—1918 йиллар) каби журналлар шулар жумласидандир. Афсуски, сал утмай бу ҳаракат бўғиб қўйилди. Собик иттифоқ даврида Ж. гоёвий-мафкуравий жиҳатдан оқланмади, Ж. адабиёти тақиқланди. Гарчи 60-йиллардан кейин бу ҳаракат намояндларининг айримлари адабий доираларда тилга олина бошлаган булса-да, уларга нисбатан умумий тақиқлар узгармай қолаверди. Фақат мустақилликдан кейингина бу борада туб узгаришлар учун имконият яратилди. Биринчидан, Ж. ижт-й-сиёсий ҳаракат сифатида эътироф этилди, унинг хизматлари тан олинди. Иккинчидан, жадид адабиёти миллий мад-тнинг таркибий қисми сифатида баҳоланиб, унлаб китоблар, турли асарлар нашр этила бошланди. Учинчидан, мустақиллик туфайли а.лар давомида орзу қилинган, жадидлар ҳам интилиб келган истиқлол гоёлари амалга ошди, юртимизда озод ва фаровон ҳаёт, эркин фуқаролик жам-тини бунёд этиш имкони пайдо булди.

ЖАЗО — инсоннинг муайян хатти-ҳаракати ва қилмишига нисбатан қўлланадиган чора ёки тадбирни ифода этадиган т. У нафакат ҳуқуқий соҳада, балки маън-й жабҳада ҳам ўзига хос тарзда намоён булади. Халқимиз орасида “Оқлар”, “Онаси оқ қилган”. “Қарғиш теккан” деган бир қарашда жун, аммо маън-й жиҳатдан сермазмун иборалар учрайди. Улар бежиз айтилмаган ва бу т.нинг хилма-хил жиҳатлари борлигини англатади. Бирон-бир ноҳўя хатти-ҳаракат оқиба-тида обрў-эътиборини йўқотиш, шармисор бўлиб қолиш. Ўз номига доғ тушириш, назардан қолиш деб баҳоланадиган ҳолатлар ҳам бу борада муайян маъно-мазмунга эга. Қонунга қўра, Ж. жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми б-н қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чораси. Ж. маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиний фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда маҳкум, ш-дек, б. шахслар янги жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади. Жарима, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат буйича чеклаш, қамоқ, интизомий қисмга жунатиш, озодлиқдан маҳрум қилиш асосий Ж. сифатида қўлланади.

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ (1198—1231) — буюк хоразмшоҳлар давлатининг сунги вакили, хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг тунғич фарзанди, мустақиллик учун фидокорона кураши, ажойиб саркардалиқ фаолияти, шахсий жасорати. Ватанга муҳаббати б-н тарихдан муносиб урин олган давлат арбоби. Унинг муғуллар истилосига қарши кураши уша давр тарихчилари — Ибн ал-Асирнинг “Ал-комил фи-т-тарих” (1230 йили ёзилган), Шиҳобуддин Муҳаммад ан-Насавийнинг “Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни” ва “Нафсатул масдур” (1234 йили ёзилган), Алоуддин Атомалик Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонгушой” (1260 йили ёзилган), Рашидиддин Фаз-

луллоҳнинг “Жомеъ-ут таворих” (1302—1311) асарларида ёритилган. Шиҳобуддин Муҳаммад ан-Насавий “Сийрат ас-султон Жалолиддин Мангбурни” номли асарида Ж.М.ни қуйидагича тасвирлайди: “У бугдойранг, урта буйли, туркий қиёфали ва туркийда гапирадиган одам эди. Шу б-н бирга форсийда ҳам сузлаша оларди. Унинг мардлиги, жасурлигига келсак, юқорида ҳикоя қилганим жанглардаги фаолиятини эслаб утиш кифоя қилади. У шерлар орасида энг зур шер эди, қурқмас чавандоз, лашкарлар орасида энг ботир эди. У ювош, мулойим одам эди, жаҳлдор эмасди. У ниҳоятда жиддий эди, қулмасди, фақат жилмайиб қуярди, кам гапирарди. У ҳақгуйликни, адолатни улугларди, аммо у яшаган даврдаги ғалаёнлар, алғов-далговлар феъл-атворини узгартирди. У қул остидаги одамларнинг оғир ҳаётини енгилаштиришни хоҳларди, аммо у яшаган давр қонунлари уни зулм қилишга мажбур этарди”. Ж.М. Алоуддин Муҳаммад ва унинг туркман канизаги Ойчечакдан (1198 йили) туғилган. У 1215 йилда Ғазна, Бомиён, Ғур, Буст, Такинобод, Заминдовар, Шимолий Ҳиндистон ерларига ҳоким ва тахт вориси этиб тайинланган. Момоси Туркон хотун ва қипчоқ амирларининг норозилиги сабабли укаси Қутбиддин Ўзлокшоҳ фойдасига ворисликдан маҳрум этилди. Алоуддин Муҳаммад фарзандларини 1220 йили туплаб, ўлими олдидан Ж.М.ни Хоразм ҳукмдори деб эълон қилди. Урганч мудофааси учун етиб келган Ж.М. бу ерда Туркон хотуннинг акаси Хумор тегиннинг султон деб эълон қилинганлигини ва унга суиқасд уюштирилаётганини сезиб, уч юзта суворийси б-н Урганчни тарк этиб, Хуросон томонга қараб йўлга чиқади. Нишопур яқинида узидан икки баробар кўпроқ булган душман қўшинини енгиб, шаҳарга киради. Бу ерда қўшин туплаб Кандаҳорни қамал қилиб турган муғуллар устига юриш қилиб, уларни тор-мор этади. 1221 йилда Ғазнага етиб келган Ж.М.га олдин қўшилган қайнотаси. Хирот волийси Аминалмулкдан ташқари халаж қабиласи бошлиғи Сайфиддин Ифрок.

Балх волийси Аъзам малик, афғонлар сардори Музаффар малик, қорлуқлар бошлиғи Ҳасан қорлуқ уз аскарлари б-н қушилдилар. Ж.М. Валиён қалъасини қамал қилаётган купсонли мўғуллар устидан биринчи катта галабани қўлга киритди. Бу хабарни эшитган Чингизхон Шиқи Хутуҳу бошлиқ 45000 қўшинини Ж.М.га қарши жунатади. Фазна яқинидаги Парвон даштида булган бу жангда Ж.М. галабани қўлга киритган. Лекин улжа устидаги жанжал сабаб Аминалмулкдан бошқа саркардалар Ж.М.ни тарк этишади. Бу вазиятдан хабар топган Чингизхоннинг шахсан узи Ж.М.га қарши отланади. 1221 йил 25 ноябрда Синд дарёси бўйидаги машъум жангда жасорат ва шижоат б-н курашган Ж.М. маглуб бўлса ҳам душмани — Чингизхон эътиборига сазовор бўлди. 1224 йилгача шимолий Ҳиндистон ҳудудида давлатни мустақкамлаш учун олиб борган курашлари мўғулларнинг Ҳиндистонга йўлини беркитиб турди. Лекин маҳаллий ҳокимларнинг уринсиз қаршиликлари Ж.М.нинг Ироққа юз тутишига сабаб бўлди. Бу ерда Кирмон, Исфаҳон ҳокимлари ва укаси Фиёсиддин Пиршоҳ амирлари Ж.М. ҳокимиятини тан олдилар. 1225—1230-йилларда Ж.М. Озарбайжон, Грузия, Ироқ ҳудудларидаги маҳаллий ҳокимларни бўйсундириб, бу ҳудудга бостириб кирган мўғул қўшинларини бир неча бор (1227—1228—30) тор-мор этди. Куния султони Алоуддин Кайқубод мухолиф кучларни Ж.М.га қарши бирлаштирди. Бу ҳолат Ж.М.нинг иккита душман орасида қолишига олиб келди. Аҳиллик ва бирликнинг йўқлиги, алдов ва хонлиқлар чет эл босқинчиларига қарши озодтик байрогини юксакка кутарган Ж.М.нинг тинкасини қуритди ва 1231 йилда у Курдистон тоғларида фожиали равишда ҳалок бўлди. 1999 йил ноябрида юртимизда Ж.М. таваллудининг 800 йиллиги кенг нишонланди ва Хоразмда халқимизнинг бу қаҳрамон фарзандига улғувор ҳайкал ўрнатилди.

ЖАМИЯТ (араб. умумий) — табиатнинг бир қисми, борлиқнинг алоҳида шаклини ифодалайдиган фал-й т.: одам-

лар уюшмасининг махсус шакли, кишилар ўртасида амал қиладиган куплаб мун-тлар мажмуаси, узида моддийлик ва маън-йликни, объективлик ва субъективликни, табиийлик ва ижт-йликни муҷассамлаштирадиган т. Ж. гоят мураккаб ижт-й тизим бўлиб, у одамлар ўртасида амал қиладиган ахлоқий, диний, сиёсий, иқт-й, ҳуқуқий, мафкуравий ва ҳ.к. мун-тларнинг, тарихан таркиб топган оила, жамоа, миллат, дин, давлат, ахлоқ ва ҳ.к.ларнинг мажмуидир. Ж.нинг моддий ва маън-й ҳаётини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳам, улардан бирини муҳим, бошқасини номуҳим деб ҳисоблаш ҳам бирдай хато, унинг маън-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий соҳалари бир-бири б-н узаро боғлиқдир. Уларни бошқариш ва такомиллаштиришда давлат ташкилотлари ва кишиларнинг уз-узини бошқариш органлари муҳим роль ўйнайди. Инсониятнинг улғу мутафаккирлари доимий узғариш ва рив-шда булган Ж.нинг туб моҳиятини билишга, инсоннинг Ж.даги ўрни ва ролини белгилашга, тар-ёт мантиғини англашга ҳаракат қилганлар. Қад даврда Ж. моҳияти мифологик, диний таълимотлар орқали изоҳланган. Ж. моҳиятини илмий-фал-й билиш, унинг яхлит илмий манзарасини яратиш инсоният маън-й тар-ётининг буюк ютуғи бўлди. Илмий билимлар ва фал-й тафаккурнинг рив-ши б-н Ж. моҳиятини илмий асосда ўрганиш имконияти вужудга келган. Ватанимиздан етишиб чиққан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий сингари улғу мутафаккирлар Ж.нинг пайдо бўлиши, моҳияти ва истиқболлари тўғрисида илгор илмий қарашларни илгари сурганлар. Бу борада Форобийнинг фозил Ж.ни барпо этиш тўғрисидаги ғоялари, Ибн Синонинг Ж.нинг пайдо бўлиши кишиларнинг бирдамликка булган табиий эҳтиёжидан келиб чиққанини, меҳнатнинг ижт-й тақсимланиши Ж. тар-ётининг асоси экани ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамият касб этади. Беруний биринчи бўлиб цивилизацияларнинг пайдо бўлишида табиий-географик омилнинг ҳал қилувчи роль

уйнаганини асослашга ҳаракат қилиб, Ж. ҳаётида оила, тил ва мад-тнинг аҳамиятини курсатган. Осиёлик мутафаккирларнинг таълимотлари кейинчалик европаллик олимлар томонидан ижодий ривожлантирилди. XIX а. урталарига келиб Ж.ни илмий асосда тадқиқ этиш, етилган ижт-й муаммоларни оқилона ҳал этишда фан ютуқларидан фойдаланиш, Ж. истиқболни олдиндан қуриш ҳаётий заруратга айланди. Фарбий Европанинг Гегель, Г.Спенсер, Э.Дюркгейм, М.Вебер, В.Парето сингари назариётчилари Ж.ни табиий-тарихий жараён, мураккаб ижт-й система сифатида тадқиқ этдилар. Ҳар бир узгарган тарихий даврда Ж. моҳиятини янгича идрок этиш, унга янгича ёндашиш зарурат пайдо булади. Турли тарихий даврда яратилган Ж. тўғрисидаги таълимотларда давр руҳи, Ж.нинг маън-й салоҳияти уз аксини топади. Ҳар бир тарихий даврда Ж.нинг маън-й-интеллектуал салоҳияти, сиёсий ва ҳуқуқий мад-тига мувофиқ равишда сиёсий бошқариш усули шаклланади ва амал қилади. Демократик Ж. бозор мун-глари воситасида бошқарилади, давлат иқт-й мун-тларни такомиллаштиришга ёрдам беради, бунда ижт-й рақобат, манфаатдорлик иқт-й рив-шнинг муҳим қонунияти сифатида амал қилади. Демократик давлат Ж. маън-й ҳаётини такомиллаштириш, Ж.нинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш, илм-фанни тараққий эттириш ҳақида кўпроқ гамхурлик қилади. Давлат Ж. маъ-ятининг ҳомийси сифатида таълим-тарбия соҳасида туб ислоҳотларни амалга оширади. Ж. таркибини турли синфлар, социал қатламлар ва гуруҳлар ҳам ташкил этади. Бу таркибнинг хилма-хиллиги меҳнатнинг ижт-й тақсимланиши, мулкчилик турли шакллариининг мавжудлиги б-н боғлиқ. Мустақиллик даврида Ўз-нда амалга оширилган ислоҳотлар ва демократик Ж. қуриш тажрибаси Ж. тар-ётини ҳуқуқий давлатсиз тасаввур этиб бўлмаслигидан далолат беради. Бу борада ижт-й фаровонлик ва тотувлик комил инсон шахсини шакллантиришга, фуқаролик Ж.и асосларини яратишга, ҳуқуқий билим ва мад-тни ривожлантиришга боғ-

лиқ жараён эканини курсатди. Бугунги кунда иқт-й ислоҳотларни амалга ошириш, ҳаётни эркинлаштириш, фуқаролик Ж.ини барпо этиш, демократик ин-тларни янада ривожлантириш мам-тимиз тар-ётининг устувор йуналишидир.

“ЖАМИЯТИМИЗ МАФКУРАСИ ХАЛҚНИ — ХАЛҚ, МИЛЛАТИИ — МИЛЛАТ ҚИЛИШГА ХИЗМАТ ЭТ-СИН” — Президент И.А.Каримовнинг «Тафаккур» журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 1998 й.). Асарда жам-тимизнинг маън-й тар-ёти, тарихимиз ва келажагимиз б-н боғлиқ долзарб масалалар. бугунги кунда замон уртага қуяётган янги-янги муаммолар ҳақида давлатимиз раҳбарининг фикр-мулоҳазалари уз аксини топган. Унда мафкура ҳар қандай жам-т ҳаётида зарур экани, мафкура бўлмаса одам, жам-т, давлат уз йулини йўқотиши муқаррарлиги таъкидланади. Қаердаки мафкуравий бушлиқ вужудга келса, уша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш қийин эмас. Президент жавобларидаги асосий мақсад — «Ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин»-лигига қаратилган. Шу боис, миллий ғоя, миллий мафкура нималарни узида мужас-самлантириши ва қандай талабларга жавоб бериши керак? — деган саволларга шундай жавоб берилади: **“Миллий мафкура, авваламбор, ўзлигимизни, муқаддас анъаналаримизни англаш туйғуларини, халқимизнинг кўп асрлар давомида шаклланган эзгу орзуларини, жамиятимиз олдига бугун қўйилган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши шарт. Иккинчидан, жамиятимизда бугун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, ҳар қандай тоифалар ва гуруҳларнинг интилишлари ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ атрофида бирлаштирилган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсиз-**

лигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоя — мафкура бўлиши керак. Учунчидан, миллий мафкурамиз ҳар қандай миллатчилик ва шунга ухшаган унсурлардан, бошқа элат ва халқларни менсимаслик, уларни камситиш кайфияти ва қарашларидан мутлақо холи бўлиб, қушни давлат ва халқлар, умуман, жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда ўзимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор. Тўртинчидан, миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртта садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилишдек олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур. Бешинчидан, у Ватанимизнинг шонли ўтмиши ва буюк келажagini узвий боғлаб туришга, ўзимизни улуг аجدодларимиз боқий меросининг муносиб ворислари деб ҳис қилиш, шу билан бирга, жаҳон ва замоннинг умумбашарий ютуқларига эришмоққа йўл очиб берадиган ва шу мақсадларга мутасил даъват қиладиган ғоя бўлиши керак. Шунингдек, мен Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир” деган фикрини қўл мушоҳада қилман, — дейди Президент муҳбир саволига жавобан. Асарда таъкидланганидек, буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари а.имиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб булган булса, ҳоз. кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам қўра муҳим ва долзарбдир. Чунки таълим-тарбия — онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб онгни ўзгартириб булмайди. Онгни, тафаккурни ўзгартирмасдан туриб эса биз кузлаган олий мақсад — озод ва обод жам-тни барпо этиб булмайди.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур асарда миллий истиқдол ғояси ва у асосида шаклланган умуммафкуравий т. ҳамда тамойилларнинг мазмун-моҳияти очиб берилган. Мафкуранинг инсон, жам-т ва давлатлар тарихидаги ўрни ҳамда улар тар-ётига таъсири жаҳон ва Ўз-нга оид

мисол ҳамда далиллар асосида таҳлил қилинган. Мазкур асар бу борадаги қўлланма ва дарсликлар учун наз-й-методологик манбадир. Асардаги наз-й хулосалар ва амалий курсатмалар ҳоз. даврда мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотлар, маън-й соҳадаги ўзгаришлар, таълим-тарбия йўналишидаги фаолиятнинг мазмун-моҳиятини белгилайди.

“ЖАМИЯТИМИЗНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ, ИСЛОХОТЛАРНИ ЧУҚУРЛАШТИРИШ, МАЪНАВИЯТИМИЗНИ ЮКСАЛТИРИШ ВА ХАЛҚИМИЗНИНГ ҲАЁТ ДАРАЖАСИНИ ОШИРИШ — БАРЧА ИШЛАРИМИЗНИНГ МЕЗОНИ ВА МАҚСАДИДИР” — Президент И.А.Каримов асарларининг 15-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2007 й.). Жилддан урин олган маъруза ва нутқларда мам-тимизнинг мустақил тар-ёт йиллари давомида жам-т ҳаётининг турли соҳаларида эришган ютуқлари, ечилиши лозим булган муаммо ва вазифаларни яна бир бор эътироф этиш, тегишли хулосалар чиқариш, айниқса, жам-т маън-й ҳаётига булган эътиборни янада жонлантириш, ички сиёсатимизда қўзатилаётган айрим муаммолар борасида сўз юритилган. Миллий ифтихоримиз саналган Карши, Самарқанд каби шаҳарларимизнинг қўп алик туйлари, бу маконда яшаб ўтган аجدодларимизнинг табаррук номлари ва улар яратган меъморий обидалар, иншоотларни жаҳон аҳлига намойиш қилиш, кишиларимиз қалбида булар б-н яна бир бор фахр-ифтихор туйғусини юзага чиқаришга қаратилган фикрлар билдирилган. Айниқса, И.А.Каримовнинг Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида аждодларимиз яратган илм-фан зиёси жаҳон илм-фани равнакига муносиб ҳисса бўлиб қўшилгани, жаҳоннинг минглаб ақл соҳиблари мана шу зиёдан баҳра олиб юзага чиққанлиги эътироф этилади. Мам-тимиз нафақат илм-фан, мад-тнинг, балки муқаддас дини исломнинг ҳам муҳим бешиги эканлиги “Ўзбекистоннинг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси” мавзудидаги хал-

қаро илмий-амалий конференция иштирокчиларига йуллаган табриги ва конференция иштирокчилари б-н Оқсаройда булиб утган учрашувда яна бир бор таъкидланади. Ўз-нда ҳуқуқий давлат ва демократик жам-т барпо этиш, бунда демократик қадриятларни қарор топтириш, инсон манфаатларини таъминлаш, ижт-й ҳимоя тизимини янада такомиллаштириш, эркин иктисодиёт талабларини тулик жорий этиш каби масалаларга бағишланган концептуал мулоҳазалар китобнинг муҳим җиҳатини ташкил қилади. Ушбу жилддан урин олган “Инсон манфаатларини таъминлаш, ижт-й ҳимоя тизимини такомиллаштириш — устувор вазифамиздир” номли маърузада бугунги фаровон ҳаёт қуриш йули ва унинг қонунчилик негизлари борасида иккита мезонни келтириб утади: Биринчиси — юксак даражада тараққий топган демократик давлатларнинг узини ҳар томонлама оқлаган тажрибасини танқидий таҳлилдан ўтказиб, узимизга қабул қилиш ва жорий этиш, шу асосида ҳаётимизни қуриш. Иккинчиси — қадимий ва бой тарихимиз, ота-боболаримиз азалдан асраб-авайлаб келган ва биз ҳам бугун амал қилаётган муқаддас дину диёнатимиз, урф-о., удум ва анъаналаримизга риоя этган ҳолда, ҳар қандай ҳолат ва бошимизга тушган синовда ҳам узлигимизни йўқотмасдан, биз кимнинг, қандай буюк зотларнинг авлоди эканимизни унутмасдан яшаш, фарзандларимизни ҳам шу аснода тарбиялаш ва ҳаётга йўлланма бериш. Ушбу жилддан урин олган асарларда мам-тимизда мустақиллик даврида амалга оширилаётган ислоҳот ва узгаришлар, 2006 йилги ижт-й-иқт-й рив-ш натижалари, жам-тимиз тар-ётининг ҳоз. даврдаги устувор йуналишлари туғрисида атрофлича фикр юритилган. Бу борадаги долзарб вазифалар белгилаб берилган, уларни амалга ошириш йуллари ва имкониятлари курсатилган.

ЖАМИЯТНИ АХБОРОТЛАШТИРИШ — жам-т ҳаётининг барча соҳаларида ахборот ресурсларини фаол шакллантириш ва улардан кенг миқёсда фойда-

ланиш жараёнини ифодалайдиган т. Ж.а. жараёнида ишлаб чиқаришнинг одатдаги технологик усули ва турмуш тарзи ахборот воситалари ва усулларидан фойдаланишга асосланадиган янги (постиндустриал) шакл-шамойил ва мазмун-моҳият касб этади. Ахборотлашган жам-т концепциясига қўра, Ж.а. цивилизация рив-шининг янги тарихий босқичи булиб, унда ахборот ва билим ишлаб чиқаришнинг энг асосий маҳсулларидан бири ҳисобланади. Ахборотлашган жам-тнинг узига хос хус-ятлари: а) жам-т ҳаётида ахборот ва билимлар ролининг ортиши; б) ялпи ички маҳсулотда ахборот коммуникациялари, маҳсуллари ва хизматлари улушининг кўпайиши; в) глобал ахборот майдонининг яратилиши. Бу эса, уз навбатида, одамларнинг самарали информацион узаро алоқа қилишини, жаҳон ахборот ресурсларидан баҳраманд булишини ҳамда уларнинг ахборот маҳсуллари ва хизматларига булган эҳтиёжлари қондирилишини тақозо қилади.

ЖАМОА(ВИЙЛИК) — одамларнинг узаро яқинлиги ва ҳамкорлиги асосида шаклланган, дунё халқларида, жумладан, узб.ларда азалдан ижт-й бирликни англатувчи т. Ж. — одамларнинг узаро ҳамкорлик ва ёрдамга асосланган ҳаёт кечириш ва турмуш тарзи булиб, индивидуализм, шахсий худбинлик, эгоцентризмнинг зидди ҳисобланади. Зеро, оила, меҳнат Ж.лари моддий ва маън-й ишлаб чиқариш жараёнларида кишилар узаро бирлашгандагина кузланган мақсад-муддаоларга эриша олиши мумкинлиги Ж. руҳи шаклланишининг бош омилини ташкил этади. Ж. ижт-й бирлик, маҳалла, элат ва халқларнинг тар-ётини, турмуш тарзининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган энг муҳим омиллардан бири булиб, тарихий шарт-шароитлар асосида шаклланган ва юксак маън-й қадрият сифатида қарор топган. Одамларнинг Ж. булиб яшаш тамойилларига “Авесто”да, қад. манбаларда, Суқрот, Афлотун, Арасту, М.О мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий каби алломалар ме-

росида алоҳида аҳамият берилган. Абу Наср Форобий ўз асарларида Ж. бўлиб яшашга табиий мойиллик инсон турмуш тарзининг мазмунини ташкил этишини уқтиради. Форобий бу ҳақда қуйидаги фикр-мулоҳазаларни баён қилган: “Ҳар бир инсон ўз табиати б-н шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун куп нарсаларга муҳтож булади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга киритолмайди, уларга эга бўлиш учун одамлар Ж.сига эҳтиёж туғилади... Ш.саб. яшаш учун зарур булган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва узаро ёрдамлашувчи куп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай Ж. аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришуви учун зарур булган нарсаларни етказиб беради. Ш.у. инсон шахслари купайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига урнашдилар, натижада инсон Ж.си вужудга келди”. Ж. одамлар мақсад-манфаатларининг умумийлиги, узаро ҳамкорлик қилишлари зарурлиги, меҳнат ва маиший ҳаётини фаолиятлари йўналганлиги заминидан узаро биргаликда ҳаракат қилишларини тақозо этишидан вужудга келади. Одамларнинг фаолият турларига мутаносиб тарзда меҳнат, таълим-тарбия, маиший ҳаёт, бадиий ижод, ҳарбий, жисмоний тарбия, спорт, оила каби доираларда Ж.лар вужудга келиши ва самарали амал қилиши мумкин. Ж.лар муътадил ёки муваққат уюшмалар тарзида фаолият кўрсатиб, мулжал қилинган мақсад-манфаатлар ва қўтилган маън-й-ахлоқий қадриятлар яратиб орқали самара келтиради, инсон фаровонлиги, иқт-й ва сиёсий барқарорлиги, истиқбол бахт-саодати йўлида омилкор хизмат қилади. Ж. тамойили турли тарихий даврларда ва тузумларда ўзига хос тарзда татқин ва тарғиб этилган. Мас., шўролар даврида шахс манфаати купчилик манфаатига қарама-қарши қўйилган. Аксарият Фарб мам-тларида индивидуализм ва шахсий манфаат устувор аҳамият касб этмоқда. Ж. тамойили алар мобайнида Шарқ халқларининг шакллани-

ши ва рив-шида асосий омиллардан бири сифатида хизмат қилиб келган. “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида Ж. тамойилининг халқимиз тарихи ва маъят ривожидан аҳамияти очиб берилган. Асарда таъкидлангани каби, Шарқ оламида, жумладан, Ў.О. шароитида Ж. бўлиб яшаш туйғуси гоё муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Эзгу одатимизга айланган Ж. туйғуси замирида жуда теран тарихий, миллий, диний илдизларга эга, бу туйғу инсоннинг инсон б-н, қўшнининг қўшни б-н, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила б-н, энг муҳими, шахснинг жам-т б-н уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат курсатиш, сидқидилдан, беғараз ёрдам беришни англатади. Минтақамизда яшайдиган халқларга хос Ж.нинг тарихий-ижт-й заминига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Атрофи чул ва саҳролар б-н уралган, табиат, иқлими гоёт мураккаб булган минтақа шароитига мослашиш зарурати азалдан водийларда, катта сув манбалари — дарё ва анҳорлар бўйида яшаб келган элат ва миллатларнинг минг йиллар давомида бир-бирига мослашиб, яқин елкадош бўлиб, бир-бирининг оғирини енгил қилиб яшашини тақозо этиб келади. Чиндан ҳам, бу заминда истиқомат қиладиган одамларнинг тарқоқ бўлиб яшашга имкони йўқ, табиатнинг ўзи, ҳаётнинг ўзи уларни шу руҳда тарбиялаган. Бир сўз б-н айтганда, Ж. яъни жамулжам бўлиб яшаш туйғуси халқимиз учун ўзига хос ҳаёт фал.сига, яна ҳам аниқроғи, ҳаёт қондасига айланиб кетган. Ушбу туйғу бутунги миллий менталитетимизнинг асосини ташкил этади ва бизни бошқалардан ажратиб турадиган хусят сифатида намоён булади.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ — омманинг, аҳоли купчилилик қатламининг воқеа-ҳодисаларга, ижт-й жараёнларга нисбатан мун-тини ифодаловчи фикрлари, гоё, қараш ва тасаввурлари мажмуи-

ни ифода этадиган т. Ж.ф. ижт-й ҳаёт таъсирида стихияли шаклланиб бориши ёки сиёсий ташкилотлар ва мафкуравий муассасаларнинг омма онгига таъсир кўрсатиши натижасида мақсадга мувофиқ ўзгариб бориши мумкин. У ижт-й онгнинг ўзига хос умумлашган ифодаси сифатида, алоҳида фикрларнинг ўзаро алмашинуви, бойиши ва уйғунлашиб бориши натижасида юзага келади. Ж.ф. ақлий, ҳиссий ва иродавий жиҳатларни узвий бирликда ифодалайди ва турли тарзда намоён бўлади. Биринчидан, воқеаларга маън-й мун-т сифатида. Бунда воқеаларни баҳоловчи фикрлар кенг жамоатчилик томонидан бирор-бир тарзда эътироф этилади. Иккинчидан, ғоявий-амалий мун-т сифатида. Унда ҳиссий ва иродавий истаклар, интилиш ва ниятлар оммалашади, жамоатчиликни амалий фаолиятга ундайди. Учунчидан, амалий мун-т сифатида. Бунда кишилар воқеа ва жараёнларга бўлган мун-тларини ўз ҳаракатлари б-н намоён этадилар. Ж.ф.нинг кўпчиликка таяниши унинг таъсир кучини белгилаб беради. Муайян ҳақиқатни турлича изоҳлаш ва талқин этишга асосланувчи плюрализмнинг мавжудлиги жам-тда Ж.ф. ранг-баранглигидан далолат беради. Бунда баъзи кишилар орасида кенг тарқалган ва муайян аҳамиятга эга бўлган фикрлар бошқалар учун эътиборга эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Ҳоз. даврда жам-т аъзоларининг барча қатламларини бирлаштирувчи Ж.ф.ни шакллантириш ва муттасил сақлаб қолиш муҳим аҳамият касб этади. Кенг халқ оммасининг ижобий мун-тини мақсадга мувофиқ равишда шакллантириш, доимий ўрганиш ва ҳисобга олиш тар-ётни таъминлаш ва оқилона қадам қўйишда кучли омил бўлиб хизмат қилади.

ЖАННАТ — диний таълимотларга кўра, дўзах т.сининг зидди, диний эътиқод ва талабларни тўлиқ адо этадиган, эзгулик ишларини қиладиган, меҳр-мурувват кўрсатадиган, бир сўз б-н айтганда, тақводорларнинг вафотидан кейин бахтли ва фаровон яшайдиган маконини англатадиган т. Ибтидоий дин шакллари-

да, уруг-қабил динларида Ж. ҳақида чуқур мазмунга эга бўлган тасаввурлар шаклланмаган эди. Ж. ҳақидаги тасаввурлар миллий ва жаҳон динлари пайдо бўлиши б-н ўзига хос шаклда изоҳланди. Агар ибтидоий даврдаги одамлар нариги дунё ердаги ҳаётнинг яхшироқ шакли деб тасаввур этган бўлсалар, жаҳон динлари таълимотида Ж. ва дўзахнинг ҳар бирига алоҳида таъриф ва тафсиллар берилган. Диний ақидаларга кўра, диний талаб ва эътиқодларни тўлиқ адо этган, маросим ва урф-о.ларни бекаму кўст бажо келтирган, ёмонликка, хиёнатга қўл урмайдиган, Худони қалби ва юрагида сақлайдиган кишиларгина Ж.га тушиши мумкин. Ж. ҳақидаги тасаввурлар алар давомида кишиларни яхшиликка, ёмон ишлардан ўзини сақлашга чорлаб келмоқда.

ЖАРАЁН — воқеа ва ҳодисалар ривожига узлуксизликни, табиат, жам-т ва инсоният ҳаётидаги муттасил ва доимий ҳаракатни ифодаловчи т. Ж. ижт-й, иқт-й, сиёсий, мад-й, маън-й, илмий ва б. соҳаларда намоён бўлиши мумкин. Миқёсига кўра умумбашарий, минтақавий ва миллий аҳамиятга молик Ж.лар бир-биридан фарқланади. Ижт-й Ж.лар, одатда, уларни белгиловчи омиллар ва манбаларга нисбатан сабаб ва оқибат сифатида намоён бўлади. Демак, ҳар қандай Ж., шу жумладан, ижт-й Ж.лар зоҳирий ва ботиний асосларга эга бўлиб, улар айни чоғда сабаб ва оқибат, зарурият ва тасодифият т.ларида ўз ифодасини топадиган мун-тларни англатади. Ижт-й тар-ётнинг таркибий қисми бўлган Ж.лар жам-т кайфиятига таъсири н.назаридан салбий ва ижобий тарзда намоён бўлиши мумкин. Ж. инсон омилнинг кучи ва қудратига боғлиқ. Уларни бошқариш, мақсад сари йўналтириш муҳим аҳамиятга эгадир.

ЖАРГОН (фр. *jargon* — сафсата) — бирор ижт-й гуруҳнинг ўзига хос мулоқотида учрайдиган сўзлар ва атамаларни ифодалайдиган т. Ж. муайян ижт-й муҳитда юзага келади, турли шева ҳамда лаҳжалардан фарқ қилади. Кўп ҳолларда, Ж. инсон маъ-ятидаги салбий қусурлардан бири сифатида намоён бўлади. Уни

кучли ривожланган ва аниқ терминларга эга бирор касб тили б-н аралаштирмаслик лозим. Ж. барқарор булмади, у ҳам тил, ҳам услубий жиҳатдан турли-туман ва тезда узгарувчан хус-ятга эга. Ёшлар орасида «кетдим» урнида «сирпандим», «пул» урнида «соққа»; санъаткорлар орасида «хизмат учун ҳақ олмаслик» урнида «том сувоқ», «пул» урнида «якан» ва ш.к. Ж.лар учрайди. Ж. баъзида бадий ижодда асар қаҳрамони хус-яти, табиатини очиб бериш учун хизмат қилади, Ж.лар турли тилларда сузлашувчи халқлар вакилларининг бир-бирлари б-н алоқа қилишида ёки турли халқ вакиллари йиғиладиган жойлар (мас., чегара, портлар)да ҳам пайдо булади. Ж.лар қайси ижт-й гуруҳ орасида юзага келган булса, деярли фақат шу гуруҳ вакиллари учун тушунарли булади, шу тоифадагиларнинг вазият, шароит тақозосига кура блардан яширин тугиладиган мақсадларига хизмат қилади.

ЖАСОРАТ — инсоннинг юксак камолотга эришганини кўрсатувчи маън-й-ахлоқий ҳодиса; инсоннинг жам-т ва унинг аъзолари манфаатларини ҳимоя қилиш. муайян вазифани ало этишга фидойилиги, бутун куч ва имкониятларини тўла сафарбар этишини англатадиган маъ-ят категорияси. Президент Исом Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида жасоратнинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятлари далил ва мисоллар асосида очиб берилган. Асарда таъкидланганидек: “Менинг назаримда, авваламбор Яратганимизнинг узи ҳар бир мавжудотга жасорат кўрсатиш имконини беради ва онг-тафаккур соҳиби булган инсонлар бундан ибрат олиб яшайди... Ҳаётнинг маъноси тинимсиз кураш, кийинчиликларни енгиб ўтиш, доимий жасорат, азму шижоат билан яшашдан иборат... Табиат ва тарих қонунларини, унинг тараққиёт жараёнларини чуқур тушунадиган одамгина уз ҳаётини маънавий жасорат асосига қуришга қодир булади. Ҳар куни, ҳар соатда фидойий бўлиш, ўзини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу

фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш — ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”. Асардан олинган ушбу хулоса ва мулоҳазалар Ж. т.сининг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятларини таҳлил қилиш учун асос булади. Кундалик турмушда турли хавфли вазиятлар ва таҳдидларда эл-юрт манфаатлари учун ихтиёрий равишда уз ҳаётини хавф остига қуйиб булса-да, ҳалокат олдини олиш ҳам Ж. т.сининг мазмунини ифодалайди. Ж. нафақат уруш ва фавқулоддаги ҳолатларда, бирон-бир кутилмаган ҳодиса туфайли ижт-й ҳаёт ёки инсон ҳаётига булган таҳдидни бартараф этишда, балки кундалик турмушда ҳам намоён булади. Ж. моддий ёки маън-й манфаатдорлик эвазига амалга оширилмайди, балки у инсоннинг ҳаётини, мақсад ва орзу-умидларини халқ ва жам-т учун бағишлаб, амалга оширган ҳокисор фаолиятининг натижаси ҳамдир. Ш.у. Ж. фақат айрим шахслар ва алоҳида кишиларнинг салоҳияти эмас, балки ҳар бир инсон учун ҳам имкони булган маън-й фазилатдир. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида Ж.нинг ушбу жиҳати Юртбошимиз томонидан қўтидагича асослаб берилган: “Шу маънода, шахсан мен заҳматкаш ва бунёдкор халқимизнинг ҳаётини, айниқса қиш қаҳратони ва ёз жазирасида ҳам, баҳор ва кузнинг ёгин-сочинли кунларида ҳам ердан ризқ ундириш мақсадида кунни кунга, тунни тунга улаб меҳнат қиладиган деҳқонларимиз ҳаётини том маънода жасорат намунаси, деб биламан” (164–165-бетлар.). Ж.нинг мазмуни кўп ҳолатларда оммавий ҳаракатларнинг бошланишида, умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилишда биринчи қадам, биринчи қарорларда ва уларни амалга оширишда ҳам уз ифодасини топиши мумкин. Шу маънода, 1991 йил 31 август санасида миллий истиқлолнинг эълон қилиниши ва мам-тимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш йулида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ана шундай Ж. намунасидир. Ватан ва миллат манфаатларини рўёбга чиқаришда улкан воқеа булган бу азму-қарор юксак Ж. намунаси сифатида жам-тимиз аъзо-

лари учун маън-й қадриятга айлангани бежиз эмас.

ЖАҲОЛАТ, жаҳл, жоҳил (араб. билмаслик, нодонлик) — 1) илмсиз, қолоқ, мад-тсиз; 2) жаҳлга эрк берувчи, узини идора қилолмайдиган шахсга хос хус-ятларни ифодаловчи салбий ахлоқий сифат. Жоҳил одам — муайян масалани, муаммони ҳал этишда фақат жисмоний кучига таянадиган, жаҳлига эрк берадиган, узини идора қилолмайдиган, маън-й тубан шахс. Ж. фозилликнинг зиддидир. Бундай одамлар уткинчи, юзаки нарсалар, мол-дунё, жисмоний лаззатлар, ҳирсу шаҳват, обру, амал, шон-шуҳратни ҳақиқий бахт, фаровонлик деб ўйлайди ва буларнинг ҳар бири унинг назарида ҳаётдан мақсад, бахт-саодат бўлиб қурилади. Улар обрўпараст бўлиб, узаро бир-бирларини мақташ, кўкка кутаришни яхши қўрадилар, уларни бошқалар сузда ҳам, ишда ҳам улуғлашларини истайдилар. Жоҳил одам мансабпараст бўлиб, барча одамлар унга бўйсунушини, ўзи ҳеч кимга бўйсунмасликни хоҳлайди, унинг фикри-зикри галабалар нашидасини суришга қаратилгандир. Ж.га қарши маърифат б-н курашиш лозимлиги Президент Ислоҳ Каримов томонидан асослаб берилган: “Ҳозирги вақтда кўз унгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур узгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолагга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда. Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун, аввало, киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимизни она Ватанга муҳаббат, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига садоқат руҳида тарбиялаш учун, таъбир жоиз бўлса, аввало, уларнинг қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни кучайтиришимиз зарур. Токи ёшларимиз миллий ўзлигини, шу билан бирга, дунёни чуқур англайди-

ган, замон билан баробар қадам ташлайдиган инсонлар бўлиб етишсин. Ана шунда жоҳил ақидапарастларнинг «даъвати» ҳам, ахлоқ-одоб тушунчаларини рад этадиган, биз учун мутлақо бегона ғоялар ҳам уларга ўз таъсирини ўтказа олмайди” (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 119—120-б.). Ж. — бу ҳиссиётни жиловлай билмаслик оқибатида келиб чиқадиган хатти-ҳаракат, бошқаларга нисбатан бешафқат ва ваҳшиёна мун-тда намоён бўлади. Жаҳл эса инсоннинг ҳис-туйғуга берилиши натижасида юзага келадиган салбий хус-ят сифатида узгаларга нисбатан чуросаи-мадора қилишга тусиқ бўлади. Жаҳлга берилиш бошқалар б-н келиша олмаслик, зиддиятнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Инсон ҳаётида ақл ва жаҳл ёнма-ён туради. Ақл инсоннинг дусту бўлса, жаҳл эса унинг ашаддий душманидир. Жаҳл инсон табиатининг энгиллигидан далолат беради. Енгил табиатлилик, иродасизлик инсонда жаҳл учун замин яратади, жаҳл ғолиб келса уни фалокатга элтади. Жаҳл шундай зарарли иллатки, у жоҳилнигина эмас, ҳатто унинг атрофидаги кишиларнинг ҳам умрини эгўвлайди. Жаҳлнинг энг ёмон томони шундаки, у нозик табиатли, пок инсонга ҳам, бадхулқ инсонга ҳам бир хил тарзда йуналтирилиши мумкин. Жаҳлнинг тилдаги ифодаси инсондаги барча эзгу фазилатларни йўққа чиқаради, уни тия билиш эса, жамоатчилик олдида эзгу фазилатларни сақлаб қолиш демакдир. Жаҳл хатога йул очиб беради, у яқин кишилар уртасига нифоқ солади, парокандаликка сабаб бўлади.

ЖАҲОН МАДАНИЯТИ — бутун дунё халқлари мад-ти, инсониятнинг тарихий тар-ёт давомида яратган ва яратаётган моддий ва маън-й бойликлари мажмуини ифода этадиган т. “Мад-т” атамаси жаҳон илмий адабиётларида ранг-баранг маъноларда ифодаланади. Арабда “мад-й”, “шаҳарлик” маъносини англатади, қад. Римда “ҳаётни маън-й жиҳатдан янада яхшилаш ва тозалашга қаратилган ғамхурлик” деган мазмунни ифодалаган. Фар-

бий Европада мад-т т.си XVIII а.нинг охиридан бошлаб ҳоз. мазмунини касб этган, жаҳон илмий адабиётларида унга ниҳоятда хилма-хил таърифлар берилган. Турли талқинларга қарамай, мад-т т.си қадимдан то бугунги кунгача уз моҳиятини йўқотмаган умуминсоний ҳодисадир. Ж.м. моддий ва маън-й соҳалар — тасвирий ва амалий санъат, театр, кино, мусиқа, рақс, қушиқчилик, меъморчилик, адабиёт, илм-фан, ахлоқ, дин, сиёсат, мафкура, фал. ва ҳ.к.дан иборат. Ж.м. фанда ибтидоий, анъанавий, урта а. ва техноген каби даврларга булиб урганилади. 1. Ибтидоий давр (тош а.и)да тош қуроллар, содда рўзғор буюмлари яратилди, оддий тураржойлар қурилди, олов кашф этилди, овдан олдинги ва кейинги машқлар жараёнида маросим, театр санъати, мусиқа, рақс, қушиқчилик, тасвирий санъат, мифология пайдо бўлди. Дин шакллари (тотемизм, анимизм, фетишизм, шаманизм ва ҳ.к.) ҳамда олам ҳақидаги дастлабки тасаввурлар шаклланди. Нутқ, ёзув пайдо бўлди. 2. Анъанавий мад-т қад. Шарқ (М.О., Хитой, Ҳиндистон, Миср, Олд Осиё, Эрон), антик давр (Эгей, Юнон ва Рим) мад-тларини уз ичига олади. Қад. Шарқ мад-ти кашфиётчи ва асосчи сифатида тарихда қолди. Ёзув ишлаб чиқилди, давлатчилик пойдевори қурилди. Ибтидоий давр маҳсули — мифологик тафаккур кенгайди. Қад. Шарқ мад-тида анъаналарга таяниш устун туради. М.О.да 3—2 мингинчи йилларда йирик шаҳарлар юзага кела бошлайди. Мил. ав. 1 мингинчи йилларда Зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби “Авесто” пайдо бўлади. М.О.нинг илк давлатлари Бақтрия, Сўғд ва Хоразм ҳисобланиб, тадқиқотлар бу давлатларда мураккаб ижт-й тузилма ва мад-тнинг юқори ривожланганидан дарак беради. Мил. ав. VI а.нинг II ярмида Аҳмонийлар подшолиги таркибига киргач, 200 йил мобайнида унинг таъсирида бўлди. Шаҳарсозлик, туризм равнақ топди. Маҳобатли меъморчилик, ҳайкалтарошлик, куллочилик ривожланди. Мил. ав. IV аларда Шарқ эллинистик мад-ти шаклланди. Бўртма тасвирлар б-н безатилган танга

забт этиш йўлга қўйилди. Театр санъати ва мусиқа ривожланди. Юнон-Бақтрия даврида савдо-сотиқ ишлари, шаҳар қурилиши, тасвирий ва амалий санъат гуллаб-яшнади. Меъморчилик, тасвирий ва амалий санъатда маҳаллий услублар ва юнон санъати намуналари уйғунлашиб кетиши кузатилади. Парфия давлати даврида бу анъаналар янада ривож топади. Юнон-Бақтрия даврида Далварзин тепа, Ёрқурғон, Афросиёб, Тахтисангин, Саксанохур ва Ойхонум каби шаҳарлар қурилди. Мил. IV а.и бошларида Кушонлар даврида Буддизм дини кенг тарқалди. Бир қатор шаҳарлар қурилди. Буддизм дини б-н боғлиқ бўлган меъморчилик юзага келди. Металл буюмлар ясаш ва уларнинг юзасини бўртма тасвирлар б-н безаш санъати ривожланди. Қад. Ҳиндистон мад-ти мил.ав. 3-2 мингинчи йиллардан мил. VII а.игача бўлган даврни уз ичига олади. Бу даврда математика, тиббиёт, фал. равнақ топди. Нолдан фойдаланиб унлик саноқ тизими яратилди, “сон”, “туб сон”, “синус” каби атамалар пайдо бўлди. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик ривожланди. Тош ибодатхоналар қурилди. Ёғоч меъморчилик равнақ топди. йирик шаҳарлар пайдо бўлди. Ҳунармандчилик гуллаб-яшнади. Мил.ав. I минг йилликнинг II ярмида дастлабки давлатлар пайдо бўлди. Браҳманизм — жамоани табақалаштириш юзага келди. Буддизм — биринчи жаҳон дини пайдо бўлди. “Веда” яратилди. Драматургия ривожланди, “Маҳобҳорат”, “Рамаяна” достонлари дунёга келди. Қад. Хитой мад-ти мил.ав. 4—3-мингинчи йиллардан мил. III а.игача бўлган даврни уз ичига олади. Бу давр мад-ти бизга кўпроқ кулолчилик буюмлари орқали етиб келган. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик ривожланган. Мил.ав. 2-мингинчи йилларда Хуанхэ дарёси воҳасида биринчи давлат пайдо бўлади. Бу давлатни Шан династияси бошқаради. Мил.ав. IV—III аларда Буюк Хитой девори қурилган. Конфуцийлик, даоцизм ва б. фал-й таълимотлар юзага келган. Шаҳарлар ва серҳашам мақбаралар қурилган. Қоғоз, чинни, ипак, порох, компос, сейсмограф ихтиро қилинган. Янги

тақвим жорий қилинган. Хитой астрономлари Куёшда доғлар мавжудлигини кузатганлар. Тиббиётда игна уколи, нуқтали даволаш кашф этилган. Хитой математикалари биринчи булиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Қад. Мисрда математика ва геометрия, астрономия, тиббиёт, кимё равнақ топган. Нодир санъат намуналари — Эҳромлар юксак дид ва ақл-заковат б-н яратилган. Беқиёс ибодатхоналар қурилган. Тасвирий санъат, ҳайкалтарошлик гуллаб-яшнаган. Қад. Миср ёзуви куплаб ёзувлар учун асос бўлди. Дин ва унга эътиқод юксалган. Мисрликлар худоларга, тирик худо — Фиръавнга сизинишган, жонивор, усимлик, тупроқ, сув, Нилни муқаддаслаштиришган. Олд Осиё мад-ти мил.ав. 5–4 мингинчи йиллардан мил. VI а.игача булган даврни уз ичига олади. Бу даврда Шумер, Аккад, Оссурия, Бобил, Урарту каби давлатлар мавжуд булиб, улар Ж.м. ривожига катта ҳисса қўшганлар. Қад. Олд Осиёда маҳобатли меъморчилик ривожланган. Ҳашаматли сарой ва ибодатхоналар қурилган. Деворий сурат ва буртма тасвирлар яратилган. Мил. ав. XXIV–XXII а.ларда Аккад подшолиги даврида Олд Осиё ерлари ягона давлатга бирлаштирилди. Айти шу даврда Шумер достони “Гильгамеш афсонаси” шаклланди. Тасвирий санъатда реализм устунлик қилди. Аккад даври ҳайкал ва рельефлари ҳаётийлиги б-н характерланади. Қад. Эрон (Аҳмонийлар) мад-ти мил. ав. VI а.дан бошланиб, мил.ав. V а.да гуллаб-яшнайдди. Санъат, мад-т равнақ топади. Нафис деворий суратларга эга ҳашаматли саройлар, мустаҳкам мақбаралар қурилди. Математика ва астрономия ривожланган. 60 булакли вақт ва бурчак улчови, ой фазаларини булиш тизими яратилди. Антик давр мад-ти мил. ав. 3 мингинчи йиллардан мил. V а.игача булган даврни уз ичига олади. У Эгей ёки Крит-микен мад-ти б-н бошланади. Эгей мад-тининг энг гуллаган даври мил. ав. 2-мингинчи йилларга тўғри келади. Маҳобатли меъморчилик, тасвирий ва амалий-декоратив санъат намуналари яратилди. Сарой қурилишида ёғоч устунлардан кенг фойдаланилган.

Тоштарошлик, заргарлик санъати ва кулолчилик ривожланган. Тошдан вазалар, буртма тасвирлар ишланган. Кулолчилик буюмлари махсус буёқлар б-н сирланган. Қад. Юнон мад-ти мил. ав. XI а.дан то мил. ав. I а.гача давом этади. Қад. Юнон мад-ти мифология ва диний маросимлар б-н боғлиқ ҳолда ривожланди. Фал. шаклланиб, Сукрот, Геродот, Демокрит каби буюк тарихчи ва файласуфлар етишиб чиқди. Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея” достонлари юзага келди. Меъморчилик, маҳобатли ҳайкалтарошлик юксалди. Ҳунармандчилик, кулолчилик равнақ топди. Илмий фикрлар, тиббиёт, астрономия, география, математика, тарих, адабиёт, театр ривожланди, юнон ёзуви пайдо бўлди. Мил. ав. V–IV а.ларда Юнон классикасига асос солинди. Эллинизм даври мад-ти узининг серҳашамлиги, даб-дабалилиги, Шарқ ва Ғарб синтези, санъат мактабларининг бир-биридан фарқ қилиши, йуналишларнинг ранг-баранглиги б-н характерланади. Қад. Италия мад-ти мил. ав. 3–2 мингинчи йиллардан мил. V а.игача булган даврни уз ичига олади. Қад. Рим мад-тида меъморчилик етакчи урин эгаллайди. Купчиликка мулжалланган биноларнинг қурилиши, бетоннинг ихтиро қилиниши, арк, кубба, эгри равоқнинг кенг қўлланиши Ж.м.да янгилик бўлди. Дастгоҳ санъати, портрет жанри равнақ топди. Савдо-сотиқ ривожланди. Серҳашам бинолар, мустаҳкам мудофаа деворлари, куприклар, осма сув қувурлари, фонтан ва ҳовузлар қурилди. Қад. Римнинг энг катта биноларидан бири Колизей амфитеатридир. 3. Урта а.лар мад-ти турли мам-тларда турлича бошланган ва давом этган. У Европанинг айрим мам-тларида IV а.да Константин подшолиги даврида бошланиб XIV а.гача, айримларида эса VII–VIII а.ларда бошланиб XVII а.нинг охиригача давом этган. Шарқ мам-тларида урта а.чилик бирмунча эрта бошланган ва XIX–XX а.ларгача давом этган. У.О.да шаҳарлар атрофи мудофаа девори б-н урилиб, ичкараси бетартиб қурилган уйлар ва тор кучалардан иборат булган. Уйлар хом гишт ва пахсадан қурилган. Кушқлар, қўрғон-қасрлар қурилиши

йулга қуйилган. Ҳунармандчилик, санъат, илм-фан ривожланди. Математика, астрономия, фал., тиббиёт, адабиёт тарққий этди. Абу Али ибн Сино, ал-Беруний, ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Фарғоний, Яссавий, Имом ал-Бухорий, Рудакий, Фирдавсий каби алломалар етишиб чиқди. Амир Темур даврида Ў.О.нинг мустақил бир бутун давлат қилиб бирлаштирилиши мам-тнинг мад-й тар-ётига ижобий таъсир курсатди. Илм-фан, санъат ва адабиёт, ҳунармандчилик ва меъморчилик ривожланди. Бу даврда кўплаб йирик ва ҳашаматли иншоотлар қурилди, шаҳар ва қишлоқлар ободонлаштирилди. Амалий-декоратив санъат, рангли безак узининг чуққисига чиқди. Амир Темур ва Темурийлар даврида Бибиҳоним жомеъ масжиди, Темурийлар мақбараси, Улуғбек мадрасаси, Оқсарой, Аҳмад Яссавий, Занги ота, Шайхонтоҳур, Шоҳизинда меъморлик мажмуалари, Улуғбек расадхонаси қурилди. Ангор канали қазилди. Кулолчилик энг сертармоқ соҳа ҳисобланган, нақш, ҳаттотлик йулга қуйилган, миниатюра санъати юксалган, шисасозлик ривожланган. Савдо-сотик янада кенгайтирилган. Темурийлар даврида Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид, Али Кушчи, Лутфий, Алишер Навоий, Камолиддин Беҳзод, Хондамир, Мирхонд, Мирзо Бобур каби буюк тарихий шахслар яшаб, ижод қилдилар. Ҳиндистонда илк урта аларда катта тошларни йуниб ва ғорларга ибодатхоналар қурганлар. Ибодатхона деворлари бұртма тасвирлар б-н ишланган. Меъморчиликда ҳайкалтарошлик муҳим роль уйнайди. Бобур ва унинг авлодлари ҳукмронлик қилган даврларда Ҳиндистон мад-ти гуллаб-яшнайди. Ислом дини давлат динига айланади. Янги шаҳарлар (Агра) вужудга келади. Шоҳ Жаҳон даврида Аграда оқ мрамрдан нодир дурдона – Тожмаҳал (1632–1650), Деҳлида Жомеъ масжиди қурилади. Миниатюра санъати ривожланди. Уйғониш даври – Ренессанс мад-ти инсоният тар-ётидаги муҳим босқич саналади. Дунёвий санъат ва мад-т мисли қурилмаган даражада равнақ топди. Бу даврда гуманистик гоаялар илгари

сурилгани боис “гуманизм а.и” деб аталди. Реалликка, гузалликка интилиш кучайди. Рангшунослик, ёруғ-соя наз-яси, анатомияда катта ютуқларга эришилди. Куп қаватли уйлар, янгиша шаклдаги иншоотлар қурилди. Урта а.лар кейинги жаҳон халқлари миллий мад-тининг ривожда муҳим босқич булди. Бу даврда Европада дастлаб Варварлар мад-ти вужудга келди. Бинолар ёғочдан қурилиб, уймакорлик б-н безатилган. Орнаментал-декоратив санъат кенг ёйилган. VIII–IX аларда Короллинглар мад-ти вужудга келиб, марказий куббали черковлар қурилиши йулга қуйилган. Бронзадан ҳайкаллар ишланган. X–XII аларда Роман а.и мад-ти вужудга келган. Меъморчилик кенг ривожланган. Бинолар бирмунча паст, деворлари қалин ва мустаҳкам, куриниши жиддий, улуғвор қилиб қурилган. Улар тошдан яратилиб, ҳайкалтарошлик санъати б-н безатилган. Бино томи гумбаз тарзида ёпилган. Қасрлар қурилиши урф булган. Тасвирий санъатда воқелик реал шаклларда, аниқ нисбат ва фазовий кенгликда берилмайди, балки асосий эътибор асар гоаясини томошабинга етказиш ва ритм гузаллиги қонунига қаратилади. Ўрта а.лар мад-тининг яратувчиси халқ булиб, характер жиҳатидан оммавий мад-т ҳисобланади. Мад-т кенг омма ичига синга бошлади. Кўплаб маҳаллий мактаблар пайдо булди. Халқ санъати, амалий-декоратив санъат, санъатда синтез масалалари равнақ топди. Меъморчилик композицияларининг табиат б-н уйғунликда ишланиши, ёғоч ва тош уймакорлиги, ранг ёрқинлиги, металлдан шакл ва буюмлар қуйиш, икона санъати шулар жумласидандир. Ўрта Шарқ мам-тларида урта а.чилик мад-ти ривожланди, мачитлар қурилди, кейинчалик маҳаллий меъморчилик анъаналари б-н бойиди. Амалий-декоратив ва миниатюра санъати ривожланди. Минорасимон, гумбазсимон қилиб ишланган мақбаралар қад ростлади. 4. Техноген (замонавий) мад-т даврида илм-фан, техника тар-ёти юксалди, географик кашфиётлар, янги қитъалар, денгиз йулларининг кашф этилиши жаҳон халқларининг ўзаро яқинлашиши ва мад-тнинг

жадал рив-шига олиб келди. Фанда би-лиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш йулга қуйилди. Мад-тда янги йуналиш-лар, санъатда янги тур ва жанрлар юзага келди. Ички ва ташқи савдо кенгайди, шаҳарлар купайди. Рационализм, маърифатпарварлик пайдо булди. XX а. урталари-дан бошлаб фан-техниканинг кучли тар-ёти туфайли ОАВ жадал ривожланди. Ҳоз. даврда ахборот технологиялари, универсал коммуникациялар ва интер-нет кабилар Ж.м.нинг таркибий қисми-га айланди.

ЖИНОЯТ – маъ-ят тамойилларига зид булган, ҳуқуқий талаблар, қонун-қоидалар, ахлоқий меъёрларга менсимас-дан мун-тда булиш оқибатида, узгалар ҳақ-ҳуқуқларини бузиш натижасида со-дир этилган ҳодиса. Маън-й категория сифатида Ж. т.си кишиларнинг нопок мақсадларни амалга ошириш йулидаги жиноий хатти-ҳаракатларини акс этти-ради. Башарият тар-ёти давомида жам-т ривожи ва равнақи учун хизмат қилувчи эзгу муддаоларни мақсад қилиб олган-ларга зид равишда, баъзан Ж.лар ҳам со-дир этилади. Бу ҳодисалар инсонлар маъ-яти ва жам-т тар-ётига хизмат қилмай-ди, балки уни таназзулга етаклайди. Шу боис инсоният тарихининг барча бос-қичларида Ж. ҳодисаси қораланиб келади ва унга қарши кураш олиб борилади. Ж.ни келтириб чиқарувчи сабаблар ва мотив-ларни аниқлаш унга қарши курашда ни-ҳоятда муҳим. Зеро, ҳар қандай Ж., ав-вало, ижт-й ҳодиса сифатида тасодифан руй бермайди. Ҳаттоки, баъзан тасоди-фан руй берган, Ж. дея талқин этилади-ган ҳодисалар ҳам, аслида муайян ижт-й илдизларга боғлиқ булади. Ш.у. Ж.нинг сабабларини аниқламасдан, унга қарши кураш қўзланган самарани бермайди. Агар Ж.га қарши кураш олиб борилмаса, бир Ж.нинг иккинчисини келтириб чиқариш хавфи ортиб боради. Бу эса, жам-т ҳаётида Ж.чилик деб аталмиш ҳодисанинг ил-диз отишига олиб келади, бундай ҳолда жам-тнинг маън-й ҳаётига катта путур етади. Ж.чилик туфайли давлат ва жам-тга катта моддий ва маън-й зарар етиши, ки-шиларнинг тинч-осойишта турмуши из-

дан чиқиши, ҳаётда барқарорлик урнига беқарорлик ва тартибсизликлар руй бе-риши мумкин. Бинобарин, Ж. амалдаги ахлоқий, маън-й, ҳуқуқий тамойилларга ёт ҳодисадир. Ҳуқуқшуносликда Ж. қонунда кузда тугилган булиб, жам-т учун хавfli ҳолат (ҳаракат ёки ҳаракат-сизлик куринишидаги), ижт-й тузум, мам-т сиёсий ва иқт-й тизими, фуқаро-лар мулки, ҳуқуқи ва эркинлиги, ҳуқуқ-тартиботга таҳдид солиш деб таърифла-нади. Ж. издан чиққан хулқ-атвор, ҳуқуқбузарликнинг энг хавfli тури. Бош-қа ҳуқуқбузарликлардан (фуқаровий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва б.дан) жам-тга хавfliлиги (Ватанга хоинлик ёки қотиллик фақат жиноий-ҳуқуқий мақом-да булиши мумкин) ёки унинг даражаси (маъмурий ва жиноий жазоланадиган бе-зорилик, браконъерлик ва ҳ.к.) б-н аж-ралиб туради. Ҳар қандай Ж.нинг муҳим белгиси (унинг моддий белгиси деб ҳам аталади) унинг хавfliлиги ҳисоблана-ди, яъни жам-т, давлат ва айрим фуқаро-лар манфаатлари учун зарарлигида куринади. Ж. тавсифи (сифат жиҳати) ва жам-тга хавfliлик даражаси (миқдорий тавсифи) буйича бир-биридан фарқла-нади. Ҳар қандай Ж. белгиси ғайриҳуқу-қийлик, яъни олдиндан ман этилганлик тамойилининг қонунда кузда тугилган-лигидир. У ёки бу ҳаракатни Ж. деб тан олиш учун яна битта белги — айбдорлик талаб этилади, яъни шахснинг уз хатти-ҳаракати ва унинг эҳтимоли булган оқибатларига мун-тини ҳисобга олиш керак булади. Ж., одатда, айбдор шахс учун суд ҳукми буйича жазоланиш маж-буриятини юклайди. Бироқ Ж. ва жазо-нинг уйғунлиги мутлақ ҳолат эмас, яъни барча мам-тлардаги мавжуд қонунчиликда жиноий жавобгарликдан ёхуд жазони аниқ уташдан озод қилиш мумкинлиги кузда тугилган (ҳукм ижросини кечик-тириш, шартли ҳукм қилиш ва б.). Ш.у. хатти-ҳаракатларнинг жазога лойиқлиги барча Ж.лар учун мажбурий жиҳат сифа-тида эмас, балки жиноий-ҳуқуқий таъ-қиб хавфи ва жазонинг белгиланиши си-фатида баҳоланади. Бу, уз навбатида, алоҳида оғир, катта ижт-й хавф туғдир-

майдиган, кам аҳамиятли, уртача оғир Ж.ларни таснифлаш, уларга хос ҳуқуқий оқибатлар руйхатини белгилаш ва жазо тайинлашда муҳим амалий аҳамиятга эга.

ЖИНСИЙ БУЗУҚЛИКЛАР — инсоннинг жинсий ҳиссиётлари ва хатти-ҳаракатлари б-н боғлиқ маън-й бузилишнинг намоён бўлиш шакллари. Одатда, ҳар қандай жинсий хулқ меъёрининг бузилиши Ж.б. сифатида тушунилади. Афсуски, дунёнинг баъзи мам-тларида Ж.б.нинг айрим шакллари ҳаёт тарзининг таркибий қисмига айланиб бормоқда, ҳаётда уларнинг содир булишига одатий ҳол сифатида қараш таомилга кирмоқда. Баъзи ҳолларда бу масаланинг фақат соғлиқ ва тиббиёт б-н боғлиқ жиҳатида эътибор қаратилади. Замонавий тиббиёт н.назаридан, тиббий аралашувга муҳтож ва даволаниши зарур Ж.б. дейилганида, инсоннинг жам-т аъзоси эканига, унинг меҳнат фаолиятига, одатий ижт-й фаоллиги ҳамда атрофдагиларга бўлган мун-тига ҳалақит берадиган ҳолат тушунилади. Одатда, икки хил жинсий оғишлар фарқланади: тиббий жинсий аралашувни зарур деб толувчи парафилиялар ва саломатлик чегарасидан чиқмайдиган ҳолатлар кўринишлари. Жинсий оғишларни касаллик сифатида талқин этишда қуйидаги тамойиллар асос қилиб олинади ва уларни даволаш лозим деб топилади: а) камида олти ой давомида Ж.б. б-н боғлиқ кечинмаларнинг шахс руҳиятида такрорланиб туриши; б) жинсий хулқ ёки жинсий фантазиялар беморга азоб келтирса, унинг ижт-й нуфузига путур етказса (ишдан бушатиш, ижт-й нобоп хулқи учун жазо олиш ва ш.к.); в) бузуқликнинг бирламчи сабаби алкоғол ёки гиёҳди модданинг истеъмол қилиниши бўлса; г) ўз хулқини назорат қила олмаслик натижасида Ж.б.га оид ҳаракатлар содир этилса. Агар санаб утилган белгилар учрамаса, у ҳолда «парафилия» ташхиси қўйилмайди. Ижт-й меъёрдан оғувчи жинсий хулқ шакли субъектнинг ижт-й нуфузига таъсир этмаса, тиббий аралашув шарт эмас, деб топилади. Бу масаланинг чуқур ижт-й, маън-й жиҳати ва

оқибатлари ҳам бор. Чунки Ж.б. фақат жинсий майл натижаси, беозор табиий ҳодиса эмас, балки инсон маъ-ятига, ахлоқийлик талабларига тўғри келмайдиган ижт-й бузилишдир. Қолаверса, бу ҳодиса фақат олисдаги мам-тларга хос, деган тасаввурлар б-н хотиржамликка берилиш ярамайди. Уларнинг таъсирига қарши курашиш, аҳоли, айниқса, ёшлар қалби ва онгига юксак маъ-ят тамойилларини сингдиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Бу эса маън-й тарбия соҳасида барчамизнинг масъул эканимизни, мазкур соҳадаги вазифаларни бажаришда фаол булишимиз зарурлигини англатади.

ЖИНСИЙ ТАРБИЯ — инсонда жинс, жинсий ҳаёт масаласига нисбатан маънан баркамоллик хислатларини, соғлом мун-тларни шакллантиришга йўналтирилган ижт-й-маън-й, тиббий ва тарбиявий таъсир мажмуасидир. Ж.т.нинг вазифаси — улғаяётган авлодни ҳар томонлама маън-й етук инсон қилиб тарбиялашга, уз жинсига оид хулқни тулатукис узлаштиришга ва кейинчалик инсоний вазифаларни тулақонли ижро эта олиш малакасини шакллантиришга, булажак никоҳ ва оилавий ҳаётнинг физиологик ва маън-й асосларини шакллантиришга қумаклашишдир. Ж.т. болаларнинг жинсий балоғатга етишидан анча аввал бошланади ва уни жинсий ҳаёт масаласига оид тарғиботдан фарқлаш лозим. Жинсий ҳаёт масаласи буйича тарғибот ишлари болаларнинг усмирлиги давридан, тахм. 8-синфдан бошланади ва бунда усмирлар б-н жинсий ҳаёт, жинс физиологияси, санитария-гигиенаси каби масалалар муҳокама қилинади. Ж.т. таълим-тарбия жараёнининг асосий тамойилларига суянади. Ушбу жараён, авваламбор, таълим-тарбия муассасаси олиб бораётган тарбиявий ишлар доирасида ва боланинг жинси, ёши ва унинг тайёргарлиги асосида олиб борилиши лозим. Ж.т. самардорлигини белгиловчи асосий шартлардан бири — ота-она, педагог-тарбиячилар ва тиббиёт ходимларини яқдиллик б-н олиб борадиган фаолиятидир. Жинсий

ҳаётга оид масалаларни муҳокама этиш қанчалик мураккаб, нозик булмасин, тиббиёт ходимлари, педагоглар, ота-оналар уларни муҳокама қилишдан узларини олиб қочмасликлари ва ёшлар қизиққан ҳар бир саволга туғри ва оқилона жавоб бера олишлари лозим. Ж.т.ни шартли равишда бир нечта босқичларга булиш мумкин. Болаларда оддий гигиеник куникмаларни ва саломатликка оид хулқ қуринишларини шакллантириш лозим. Баданни чиниқтириш, туғри овқатланиш организм саломатлигини таъминлаган ҳолда боланинг жинсий жиҳатдан соғлом улғайишини таъминлайди. Оилада узаро ҳурмат ва муҳаббатга асосланган маън-й муҳитни яратиш ниҳоятда муҳимдир. Кичик ёшдаги болаларнинг Ж.т.сида уларнинг физиологик ва психологик хус-ятларини ҳисобга олиш лозим. Ж.т.ни туғри йўналтириш ҳамда ўғил ва қиз бола уртасида уринли мун-тларни шакллантириш учун болада уятчанлик, узини тийиш, доимо ёрдамга тайёрлик каби маън-й фазилатларни шакллантириш лозим. Жинсий улғайиш давридаги Ж.т. уга мураккаб булиб, бунда болага нисбатан эътиборли мун-тда бўлган ҳолда унинг организмидаги узгаришларни, болага хос булган шахсий сифатларни назарда тутиш лозим. Шу жиҳатдан, болада узга жинс вакиллариға нисбатан мун-т мад-тини шакллантириш катталар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Катталар фақатгина гигиеник маслаҳатлар б-н чекланиб қолмасдан, балки бола организмида булиб утаётган узгаришлар ҳақида ёшларга қупрок маълумот бериб боришлари лозим. Ўсмирлик ёшидаги Ж.т.нинг асосий негизларидан бири ўғил ёки қизда «ҳақиқий эркак» ва «ҳақиқий аёл» ҳақидаги аниқ тасаввурларни шакллантиришдир. Ўсмир бу т.ларнинг нафақат моҳиятини билиши, балки уларни уз ҳаёт тамойилига айлантириши жуда муҳимдир. Ўсмир Ж.т.сига болани ураб турган муҳит, китоблар, кино, ТВ ва интернет ҳам таъсир этади. Ушбу омилларни танлашда ҳам ота-оналар турлича йул тутадилар. Айрим ота-оналар болага ташқи омиллар таъсирини тақиқлаш йулидан борса, бошқалари эса

болада оқил танлов малакасини шакллантиришга интилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бола узини қизиқтирган маълумотга эга бўлади, бу табиий жараёни тухта-тиб булмайди. Лекин, энг асосийси — ота-она ва фарзанд уртасидаги ишонч муҳитини сақлаб қолиш ва зарур булган пайтда фарзанд ота-онасига мурожаат эта оладими ёки йўқми, деган мураккаб савол жавобсиз қолиб кетмаслигидадир. Ўсмирлик ёшида бола қалбида узоқ вақтгача салбий из қолдирувчи кунгилсизликларнинг юзага келишига йул қўймаслик лозим. Бундай кунгилсизликлар инсоннинг нафақат ёшлиги, балки улғайган давридаги ҳаётида, бўлажак оилавий мун-тларида ҳам акс этган ҳолда унинг тақдирига бир умр уз таъсирини ўтказди. Оиладаги ўғил болалар сингил ва опаларига булган мун-т орқали умуман аёлларга нисбатан мун-т меъёрларини ўзлаштирадилар. Отанинг қиз фарзандларга ва онага булган мун-ти ўғил бола учун намуна булиб ҳисобланади. Худди ш-дек, онанинг отага ҳурматли мун-ти қизларнинг келажақда уз турмуш уртоғига булган мун-ти намунасидир. Айни пайтда, шундай мун-т орқали ўғил фарзанд ҳам оиладаги уз ўрни ва ролини англаб боради ҳамда шунга мос равишда улғаяди. Айнан шу омил ота-онанинг оилавий ҳаётдаги ва бола Ж.т.сидаги масъулиятлари қанчалик юксаклигини белгилайди.

ЖОН — инсон ва жонзотлар б-н боғлиқ маън-й-руҳий хус-ятни ифодалайдиган т., қад. қарашларга кўра, инсон ва ҳайвон вужудида (баъзи ўсимлик ҳам) яшовчи, улим ҳолатида танани тарқ қилувчи алоҳида куч. Ж.нинг кучиши ҳақидаги таълимотлар ҳам бор. Космоснинг умумий Ж.лиги ҳақидаги қарашлар (гилозоизм, панпсихизм) дунёвий Ж. ҳақидаги ғояларнинг асосидир (Платон, неоплатонизм). Аристотель Ж.ни тирик тананинг фаол ибтидоси сифатида талқин қилади. Динларда инсон Ж.и Худо томонидан яратилган такрорланмас, абадий маън-й ибтидо ҳисобланса, пантеистик аверроизмда эса Ж. якка маън-й суб-

станция сифатидаги индивидуалликдир (монопсихизм). Декарт дуалистик метафизикасида Ж. ва тана иккита мустақил субстанция сифатида фарқланади ва уларнинг узаро таъсири масаласини психофизик муаммо сифатида муҳокама қилинади. Исломот таълимотига кўра, фаришталарда Ж., руҳ бор-у, лекин тана, яъни жисм йўқ. Шу боис улар кўзга кўринмайди. Ҳайвонларда тана, Ж. бор-у, бироқ руҳ йўқ. Улимидан кейин, яъни танасидан Ж. чиқиб кетгач, ҳайвонлардан ҳеч нарса қолмайди, йўқликка учрайди. Одамда эса тана ҳам, Ж. ҳам, руҳ ҳам мавжуд. Кўпчиликлари Ж. б-н руҳни бир нарса деб тушуниб келади. Ш-дек, Ж. б-н руҳ сўзлари луғавий жиҳатдан бир-бирига яқиндир. Руҳ араб., Ж. форсча сўз булсада, деярли ун тўрт адан буён тилимизда кенг қўлланиб, узлашиб, кўп янги-янги маъноларни англатиб, эндиликда уз сузимизга айланиб кетган. Аммо улар айнан бир т.ни билдирмайди. Абу Ҳомид Ғаззолий айтишича, одамда жисмоний Ж. ва қалбий Ж. булади, одам вафот этгач, ундаги жисмоний Ж. тугайди, Ж.сиз жасад тупроққа айланиб кетади. Лекин одам шу б-н батамом тугаб, йўқликка учрамайди. Одам жисмонан вафот этади, холос. Ундаги қалбий Ж. жасадни тарк этса-да, мангу яшаб қолаверади. Қалбий Ж. бу, юқорида тилга олганимиз, руҳдир.

ЖОСУСЛИК — давлат ва жам-т хавфсизлигига қарши жиноят; давлат сири ҳисобланадиган маълумотларни бошқа давлат ёки сиёсий доираларга етказиш, шу мақсадда бундай маълумотларни қўлга киритиш ёки тўплаш б-н боғлиқ фаолиятни ифода этадиган т. Ж. ута оғир жиноят ҳисобланиб, кўп мам-тларда бундай хатти-ҳаракат учун жазо белгиланган. Бу қилмишни ЎзР фуқароси содир этса, республика суверенитети, ҳуқуқий дахлсизлиги, хавфсизлиги, мудофаа салоҳияти ёки иқтисодийётига зарар етказган ҳолда қасддан содир этилган қилмиш ҳисобланиб, у давлатга хоинлик қилиш деб баҳоланади. Бу ҳилдаги жиноят учун қонунчилигимизда тегишли жазо белгиланган. Чет эл разведкаси б-н ҳамкорлик қилишга жалб этилган шахс, башарти, унга юклатилган топшириқни бажариш юзасидан ҳеч қандай ҳаракат содир этмасдан, бу ҳақда уз ихтиёри б-н ҳокимият органларига хабар берса, узининг жиноий фаолиятини ихтиёрий равишда тўхтатиб ва қилмиши ҳақида ҳокимият органларига маълум қилса, у жиноий жавобгарликдан озод қилинади. Агар у жиноят очилишига фаол ёрдам берса ва башарти, давлат учун келиб чиқиши мумкин булган оғир оқибатларнинг олди олинган булса, жазодан ҳам озод этилади (ЖК. 160-модда).

ЗАКОТ (араб. поклик, покланиш; садақа) — 1) мол-мулк ва даромаддан бериладиган хайр-эҳсон; 2) исломининг бешта асосий талабларидан бири. Шариятга мувофиқ, муайян бойликка эга булган катта ёшдаги мусулмон киши 3. беради. 3. берувчининг маблағи ўзи ва қарамогидагиларининг зарурий эҳтиёжларидан ортиқча бўлиши лозим. Бу маблағга кишининг жамғармаси, дўконда сотиладиган нарсалари, сотаман деб олиб қўлган

нарсалари, бировга берган қарзи киради. У йилда бир марта берилиши шарт булган хайр-эҳсон (садақа) қаторига киради ва айни вақтда ибодат ҳисобланади. 3. миқдори маблағларнинг 1/40 улуши (2,5%)га тенг, уни 3. беролмайдиган мусулмонлар олишга ҳақли. 3. аввал қариндошлар орасидаги муҳтожларга, бундай қариндошлар булмаса, камбағал, қарздор, мусофирларга берилади. Деҳқонлар ва чорвалдорлардан олинадиган 3. миқдори бир оз

бошқачароқ белгиланган. З.нинг асл ҳикмати фақир ва муҳтожларнинг ҳожатини чиқармоқдир.

ЗАМАХШАРИЙ, Маҳмуд (1075—1143) — тулиқ номи Абул-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замахшарий булиб, тилшунослик, луғатшунослик, жуғрофия. ҳадис, фикҳ, тафсир, мантиқ, аруз фал. ахлоқ ва адабиёт соҳасида баракали ижод қилган. З.нинг “Навобиг ул-калим” (“Нозик иборалар”), “Атвоқ уз-заҳаб” (“Олтин шодалар”), “Ал-фоиқ фи ғариб ил-ҳадис” (“Ғариб ҳадислар ҳақида ажойиб асар”), “Мақомоти аз-Замахшарий” (“Аз-Замахшарий мақомлари”), “Ал-Кашшоф” («Қуръони Каримга ёзилган тафсир») каби рисолалари бутун мусулмон оламида кенг тарқалган. Ўз-н мустақилликка эришгандан сунг алломанинг ижодий меросини урганишга кенг йул очилди. Ҳоз. вақтда З. асарларидаги айрим афоризмлар М.Оқилов, “Навобиг ул-калим” (“Нозик иборалар”) рисоласи эса У.Уватов томонидан араб.дан узб. тилига таржима қилиниб, чоп этилган. З.нинг инсон маъ-яти ва ахлоқий қарашларининг асосини муътазила мазҳаби ғоялари ташкил қилади. Алломанинг фикрича. «Ҳар қандай мушкул иш ақл эгалари туфайли ислоҳ қилинур, чунончи еру кук фақат уз теграси кутблари атрофида айланур». Инсоннинг уз хатти-ҳаракатида ақл амрига қараб иш тутиши, ақл-идрок ва тафаккурнинг ўрни, айниқса, илмни эгаллаш, таълим-тарбияга оид фикрларида яққол кўзга ташланади. «Ёки илмий бул, ёки илмга таяниб иш тутадиган бул, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бул, бироқ тўртинчиси булма, чунки касодга учраб ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан)», дейди олим. З. илмнинг жам-тдаги ўрни, баркамол ва комил инсонларни тарбиялашдаги аҳамиятини очиб берган. З. рисолаларида нодонлик, жоҳиллик ва саводсизликни қаттиқ танқид қилади, уларни инсоннинг энг тубан иллатлари деб ҳисоблайди. «Илмли бўлиш бир баланд тоққа чиқиш каби кўп машаққатлидир, лекин ундан тушиш осондир, жоҳиллигу нодонлик булоғи

чуқур чашма мисоли булса-да, бироқ у кўп қийинчилигу азобларга гирифтор қилади». Донишманд инсоннинг ҳалол меҳнат қилиб, шунинг эвазига кун қуриши лозимлигини уқтиради. Унинг замондоши — машҳур шоир Рашидуддин ал-Ватвот «Ҳатто узига зарар булса-да, у доимо адолат юзасидан иш тутар эди», деб айтган эди. З. тилшунос сифатида, нутқ мад-ти ва узаро муомала қоидасига катта эътибор беради. Унинг одамларга қўйган биринчи талаби кўп сузламасликдир, зероки, маҳмадонатарчилик узгаларга ёқмайди. З. туғрилик ва покликни улуғлайди, уларни инсоннинг энг яхши фазилатлари сирасига киритади. У Муҳаммад алайҳиссаломни дунёдаги энг туғри ва пок инсон деб, кишиларни Аллоҳга ва унга иймон келтиришга ундайди. Ҳалоллик ва поклик инсон хулқини бе-защини айтиб, улар инсонни камолат сари етаклаши, «ҳалол, покиза киши доимо хотиржам ва тинчликда булиши, бировга хиёнатга ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтор»лигини таъкидлайди. З. саёҳатларда кўп булиб, узга мам-тларни кезган, яхшию ёмонни қуриб, дусту душманни ажрата билган. Ш.у. мутафаккир ҳақиқий содиқ дустни юксак қадрлаган. «Огоҳ булингизки, — деб таъкидлайди у, — карим ва ҳурматли, вафодор одамни йўқотиш эр кишига вафотдан ҳам оғирроқдир». Унинг «Навобиг ул-калим» рисоласида илм-ҳунар эгаллаш, гузал фазилатли хулқ-одобли, баркамол инсонни тарбиялаш тугрисида фикрлар кўп. У инсондаги салбий иллатларни қоралади. Олимнинг фикрича, одамнинг ботинию зоҳири, дилию тили бир булиши керак, шундагина у сахий ва салим бўлади. «Одамлар ичидаги энг ярамаси хасисидир, уларнинг ичидаги энг ялқови—пасткашидир», «Такаббурлик ҳеч бир кимсанинг қадр-қиммати ва улуғворлигини зиёда қилмайди, у бор-йўғи довул ичидаги шамолдан б. нарса эмас»,—дейди мутафаккир. Айниқса, З. нопок, гердайдан. билимсиз, такаббур одамларни танқид остига олади. «Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб. кейин қиларман, деган уйлардан воз кеч.

пайтон йулдан урадиган шошмашошар-тик б-н эмас, тафаккур ва идрок б-н иштут», — деб уларни савоб ва солиҳ ишларни қилишга ундайди.

ЗАМОНАВИЙЛИК — муайян замон узгаришлари ва давр даъватини, тар-ёт талабларининг мазмун-моҳиятини чуқур ҳис этиб яшаш; ҳаётда ҳар томонлама уткир ва долзарб аҳамият касб этаётган масалалар, даврнинг ўзи кун тартибига кескин қилиб қўяётган янги вазифаларни бажариш борасидаги ҳозиржавобликни англатадиган т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти Президент Ислом Каримовнинг асарлари, айниқса “Энг асосий мезон — ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш” (Т., Ўзбекистон, 2009.) номли рисоласида ҳар томонлама далил ва мисоллар б-н очиб берилган. Ушбу асарда таъкидлангани каби, “Бугун биз янги ҳаёт, ҳуқуқий демократик давлат барпо этаётган эканмиз, замоннинг ўзи жамиятимизда ҳануз сақланиб келаётган, умрини утаб булган баъзи қарашларни тубдан ўзгартиришга, давр билан ҳамнафас бўлиб, янгича фикрлашга даъват этаётганини, ўйлайманки, барчамиз яхши англаймиз” (22-бет). Ушбу т. бугунги авлоднинг ўзи бошидан кечирётган аниқ тарихий вақт кесими б-н ҳамнафас, ҳамфикр эканини, ўзини ўтмиш, бугунги кун ва қолаверса, келажак олдида масъуллигини англаши, замонавий ҳодисаларни аниқ тасаввур қила олиш қобилиятини ифодалайди. Замоннинг барча талабларини чуқур ҳис этиш, яъни тарихни яхши билиш ва ҳис этиш, бугунги кун ҳус-ятларини теран англаш ва фаол булиш, келажакни яхши тасаввур этиш ва аниқ мақсадга эга булиш — буларнинг барчаси шахс маъ-ятининг муҳим кўрсаткичларидир. Демак, айнан шундай салоҳиятга эга булган кишиларгина замонавий тафаккурга эга булиши ва ўз келажакига чуқур ишонч б-н қарай олиши мумкин.

ЗАРАР (араб. ёмон таъсир ёки зиён, шикаст, заҳмат) — бир шахсга ёки давлатга, жам-тга, жамоага ва б.га иккинчи шахс томонидан етказиладиган зиённи англатувчи т. З. икки хил тарзда еткази-

лиши мумкин: моддий ва маън-й. Моддий З. — мол-мулкка етказилган зиён булса, маън-й З. эса — шахснинг ҳаёти ва соғлиғига, обрусига путур етказишдир. Шахсга етказилган маън-й З. унинг жам-тдаги мавқеи, жамоатчилик уртасидаги обруйи, ҳурмат-эътиборига салбий таъсир этади. Кек сақлайдиган, фақат уч олиш нияти б-н яшайдиган дили қора, ҳамиша қалбида бошқаларга З. етказишни ўйлайдиган кишилар охир-оқибат бундай ҳодисаларнинг сабабчисидир. Бошқаларга З. етказадиган кишилар қалби пок, оқ кунгил инсоннинг қўйнига кириб олиб, уларга З. етказишга ҳаракат қилади. Эл назарига тушган бообру одамга ҳасад қилиб, унга З. етказишга интиладиган киши нодонни эслатади. Бунда улар узларига иғвогарликни қурол қилиб олишади. Иғвогарлар ҳамма ерда ва ҳар қандай вазиятда узгаларга зиён етказишга ҳаракат қилишади. Яхшилиқни ёмонликдан ажрата олмайдиган кишиларнинг фойдасидан қура З.и купроқ. Билимли, тарбияли киши бошқаларга З. етказмайди. Чунки улар яхшилиқ ва ёмонликни фарқлай билишади. Ҳар қандай З.ли ишни қура била туриб, унинг олдини олиш урнига, уни қўллаб-қувватлаб турадиганлар жам-т учун энг З.ли кишилардир. Оқил киши нодон б-н вақтини бекорга ўтказмайди, чунки нодоннинг иши ҳам, сузи ҳам З.ли эканини яхши билади.

ЗАРАРЛИ ОДАТЛАР — шахс ёки бутун бир миллат, жам-тга тегишли маън-й, мад-й, моддий ўзаро мун-тлар, дунёқараш ва ҳ.к. н.назаридан ғайриинсоний ёки ғайриодатий деб билинадиган хус-ятларни ифодаловчи т. З.о. инсоннинг маъ-ят талабларини яхши англамагани, маън-й тамойилларга риоя қилмагани, нотўғри тарбиялангани оқибатида келиб чиқади. Инсон билим олар экан, урганган билимларининг бир қисми бутун ҳаёти давомида унинг доимий амалий кўникмаларига айлана боради. Шунга қура, З.о. инсон ҳаётининг хоҳлаган вақтида шаклланишини кузатиш мумкин. Бироқ инсон умри болалик ва усмирлик, ёшлиқ, ўрта ёшлиқ ва кексалиқдан иборат тўрт қисмга булиниб (Форобий,

Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий), унинг биринчи икки қисмида куникмаларнинг ҳосил булиши кўпроқ жисмоний, камроқ ақлий характерга эга бўлади. Учинчи ва тўртинчи қисмида эса кўпроқ ақлий, камроқ жисмоний моҳият касб этади. Шунга қарамай, инсон онгининг фаоллашуви 3.о.нинг йўқолиши ёки аксинча, мукаммаллашувини келтириб чиқаради. Шу жиҳатга қура. инсон умрининг дастлабки икки қисмида унинг тарбиясига катта аҳамият қаратилади. Муайян шахсга тегишли 3.о. индивидуал ёки ижт-й тарзда намоён булиши мумкин. Бунда шахснинг 3.о.и унинг ижт-й ҳаётда тутган ўрни б-н боғлиқ бўлади. Мас., шахснинг ижт-й ҳаётдаги ўрни паст даражада бўлса, лоқайдлик, дангасалик, уғирлик каби 3.о. индивидуал хус-ятга эга бўлади, аксинча, юқори даражада бўлса, 3.о.нинг ижт-й характер касб этишига олиб келиши мумкин. Ана шу жиҳатларига қура, 3.о. миллий, ижт-й. мингақавий ёки умуминсоний қурилишга эга бўлади. 3.о.нинг шаклланишига турли омиллар сабаб бўлади, бироқ унинг ижт-й даражада илдиштишида инсоннинг иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, маън-й-руҳий мавқеи муҳим ўрин тутди. Ш-дек, 3.о. жинс, ирк, табиат, анъаналарга мун-тларда ҳам намоён булиши мумкин. Мас., “Авесто”-да сув, тупроқ, ҳавони ифлослантириш, ҳайвонларни қириш, усимликларни йўқ қилиш зарарлиги қайд этилган. 3.о. баъзан жам-т тар-ётига, инсоний мун-тларга салбий таъсир кўрсатадиган хатти-ҳаракатлар, кўникмалар мажмуи тарзида ҳам намоён бўлади. Мас., маҳаллийчилик, уруғ-аймоқчилик, ҳурматсизлик, лоқайдлик, бепарволик, гиёҳвандлик, мансабпарастлик, манманлик, чекиш, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, қонунларга риоя этмаслик кабилар айнан 3.о.лар ҳисобланади. Ҳасад ва бахиллик, қуролмаслик туфайли олис ва яқин тарихимизда не-не буюк зотлар азоб-уқубатларни бошдан кечиргани, соғлиғи, ҳатто ҳаётидан жудо булганини аччиқ мисолларда қуриш мумкин. Одамзод ва жам-т ҳаётида огир асоратлар қолдирадиган ҳасад туйғуси, авваламбор, бошқаларни қурол-

маслик, инсоннинг ютуғидан қувониш ўрнига қандайдир қуйиниш, ичи қоралик каби 3.о.лар инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат сифатида характерланади. Бундай 3.о.ларга қарши қурашиш учун ҳар бир фуқаро тафаккурида юксак маън-й фазилатларни шакллантириш лозим. Бугунги мураккаб ва шиддат б-н ривожланиб бораётган даврда 3.о.ларни атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг аҳолига таъсирини урганиш миллий манфаатларимиз ва қадриятларимизга, ҳаёт тарзимизга зид бўлган томонларини очиб бериш, фуқароларимиз қалбида миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш алоҳида аҳамият касб этади. Фақат ана шундай асосда ёшларни уз фикрига эга, турли маън-й хуружларга қарши собит тура олишга қодир, мустаҳкам иродали ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мумкин.

ЗАРАРЛИ ТАЪСИРЛАР — жам-т, миллат, давлат тар-ётини. инсонлар фаолияти. онги ва тафаккурини издан чиқаришга қаратилган уринишлар, хатти-ҳаракатлар мажмуини ифодалайдиган т. 3.т.нинг замонавий услублари: маън-й таҳдид, ахборот майдонларини эгаллаб олиш, мафкуравий хуруж, бузғунчилик ҳаракатларини қўллаш орқали келажакка ишончсизлик уйғотишга, давлат сиёсатини обрусизлантиришга, одамларнинг ўзини Ватан, миллат ҳимоясидан четга тортишга ҳаракат қилиш ва ш.к. 3.т. ўтказишни мақсад қилиб олган ёвуз кучлар бирор хусусий мисолни умумлаштириш, ёлгонни ҳақиқатга ухшатиб тасвирлаш, кичик хатолардан катта муаммолар мавжудлигини кўрсатиш, ёлгонни такрорлайвериш. шахсий манфаатларни биринчи уринга қўйиш, ҳокимиятни халққа ёмон кўрсатиш, миллат душманларига раҳмдиллик, ҳамфикрлик туйғуларини уйғотиш, ростни ёлгонга айланттиришга ҳаракат қилади. Муайян давлат, жам-т ёки ҳудуд н.назаридан, аввало, икки хил. яъни ички ва ташқи 3.т.ни ажратиш мумкин. Уларнинг объектив ва субъектив.

тар ихий(анъанавий) ва замонавий, ижт-й, иқт-й, сиёсий, маън-й, мафкуравий шакллари ҳам бор. Ҳоз. даврда минтақавий, глобал, техноген З.ғ. мавжудлиги, уларнинг оқибати туғрисида хилма-хил фикр ва қарашлар баён қилинмоқда. З.ғ.нинг маън-й соҳадаги оқибати ва уларнинг олдини олиш, уларга нисбатан иммунитет ҳосил қилиш масалаларига Президентимизнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асариди алоҳида аҳамият қаратилган. Зеро, ҳар қандай жам-т бундай маккор кучларнинг таъсирини енгиши учун ўзида огоҳлик, мафкуравий хавфсизлик, ватанпарварлик, умуммиллий бирлик каби ижт-й сифатларга эга бўлиши лозимлиги тарихий заруратдир.

ЗАРАРЛИ ҒОЯЛАР — ҳар қандай инсон халқ, жам-т, давлатнинг туб манфаатларига зид булган, уларни тар-ётдан қайтариб, ўз измига солиш мақсадида четдан тазйиқ йули б-н киритиладиган бегона ғоялар йигиндиси. З.ғ. жам-т таназулига сабаб бўлади, гайриинсоний мақсадларга хизмат қилади. З.ғ., моҳиятан, ёвуз кучлар фаолияти ҳамда ҳукмронлигини ифодалайди. Бундай ғояларга ирқчилик, фашизм, терроризм, мустамлакачилик мисол бўлади. Бундай ғоялар инсоният тарихида ўта салбий роль уйнаган, лекин ҳоз. кунда ҳам мавжуд. З.ғ. инсон табиатига зид бўлиб, уни салбий томонга ўзгартиради, унда носоғлом турмуш тарзини шакллантиради, унинг дунёқаршида қарамлик, тобелик, мутелик муҳитини шакллантиради. Миллий тафаккур тарзини ўз негизларидан бегонаташтиради, ёт урф-о. ва анъаналарни тарғиб қилади, уларнинг кириб келишига муҳит яратади, мам-тни, халқни ўз миллий қадриятларидан, охир-оқибат ўз тар-т йўлидан четлаштиради, жам-тда миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенгликка раҳна солиб, парокандаликка олиб келади. Шу маънода, З.ғ.га нисбатан маън-й иммунитетни шакллантириш ва мустаҳкамлаш — маъ-яти бой, эркин фикрловчи, фаол ёш авлод тарбиясининг муҳим йўналишидир. Бутунги

кунда инсон маъ-ятига, халқимизнинг турмуш тарзига, руҳиятига нисбатан қилинаётган ғоявий хуружларнинг усуллари тобора фаоллашиб бораётганини айтиб ўтиш жоиз. З.ғ.ни турли кинофильмлар, ТВ курсатувлари ва радиоэшиттиришлари шаклида, газета-журналлар, интернет тармоғи ва б. йўналишларда узлуксиз равишда тикиштириб, миллий қадриятларни барбод этишга, одамларни сохта ғояларнинг таъсири остига олишга мунтазам ҳаркат қилинаётгани сабабли маън-й тарбия ишларини тизимли равишда, мунтазам олиб бориш зарур.

ЗАРДУШТИЙЛИК (оташпарастлик, зороастризм) — мил.ав. VIII-VII а. қуйи Амударё ҳудуди ва Маргиёнада вужудга келган яккахудоликни тарғиб этадиган дин. З. Зардушт томонидан ислоҳ қилиниб, такомиллаштирилди. З. таълимоти мил. ав. VII а.да Арийшайона давлатининг инқирозга юз тутган даврида вужудга келди. Бу даврда турли худоларга сажда қилувчи қабилалар уртасидаги зиддиятлар парчаланиб кетаётган жам-т (давлат-)нинг ички қарама-қаршилигини янада кучайтиришга олиб келган. Мам-т инқирозининг олдини олиш учун қабилалар уртасидаги зиддиятларга барҳам бериб, умумий манфаатлар муштараклигини тарғиб қилувчи муайян мақсадга қаратилган изчил ғоялар яратиш зарурати пайдо булган. Бундай таълимот, биринчидан, жам-тнинг ижт-й барқарорлигини сақлаб қолиш учун хизмат қилиши, иккинчидан, уруғ ва қабила динларидан устун турувчи ҳамда улар манфаатларига мос келадиган эътиқод шаклини яратиши, учинчидан, ҳар қандай қонли уруш ва хунрезликларга қарши халқларни осойишталикка чақириши, тўртинчидан, давлат чегараларидан ташқари кучманчи чорвадор қабилалар ҳужумига қарши мам-т ичкарасидаги кучларни жипслаштирувчи ғоялар тизимини шакллантириши ва бундай ғоялар тизими ўз даврининг сиёсий мафкурасидан бошқа нарса бўлиши лозим эди. Қабилалар уртасида муштарак манфаатларни шакллантириш учун қабилаларнинг умумий эътиқодини вужудга

келтириш зарур эди. Кабилалар орасидаги зиддиятларнинг туб сабабчиси куп худолик эканини тушуниб етган Зардушт одамлар бутун оламнинг қудратли ҳукмдори, жаҳоний ақл (соҳиби) Ахура Маздагагина итоат этиши лозим, деган қарорга келган. Зардушт одамларни Ахура Маздага сажда қилишга чақириб, инсоният маъ-яти тарихида янги босқични бошлаб берди. Биринчидан, у куп худоликка (политеизм) қарама-қарши якка худоликка (монотеизм), яъни диний эътиқоднинг юқори босқичига қадам қуйган эди. Иккинчидан, илгари одамлар худоларга уларнинг қаҳри, дахшатли вайрон қилувчи қудрати олдида ожиз булиб, қурқув даҳшати остида сиғинишган булса, эндиликда эса 3. одамларни қалби меҳршафқат б-н тулган, яхшилик томон ундовчи, уларнинг улимидан кейин мангу фаровон ҳаёт б-н таъминлай оладиган тангри – Ахура Маздага ибодат қилишга чақирди. 3. диний эътиқодда дуализмни (икки худолик) эмас, якка худоликни (монотеизм) тарғиб қилган. 3. таълимотида кура, дунё – ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва улим, ёлғончилик ва ростгуйлик, ваҳшийлик ва эзгулик, жоҳиллик ва шафқатлилиқ, аҳмоқлик ва ақллилик, пастлик ва баландлик, олов ва сув, иссиқлик ва совуқлик каби қарши кучлар уртасида кечадиган аёвсиз кураш майдони сифатида тасаввур қилинади. Оламдаги барча яхшилик, эзгулик, ёруғлик кучларини Ахура Мазда яратади ва бошқаради. Ёмонлик, тубанлик, ёлғончилик ва ҳ.к. кучларнинг ижодкори ва унинг бошқарувчиси қилиб эса Анҳра Манйу тушунилади. Ахура Мазда узининг олти ёрдамчиси б-н барча ёруғ оламни бошқаради. Бу “мангу яшашга молик муқаддас руҳлар” Ахура Мазда раҳнамолигида мавжудликнинг турли соҳаларини узида мужассам этади. Ҳаёт деб аталувчи барча нарсалар: инсонлар, чорва, олов, ер, осмон, сув ва наботот (усимликлар) дунёсига ҳомийлик қиладилар. Муқаддас руҳлар (“Авесто” битикларида Амеша Спента дейилади) жами олтига булиб, улар Муқаддас руҳ Спента Манйу ёрда-

мида вужудга келтирилади: 1) Воху Ману – эзгу фикр; 2) Аша Вахишта – энг олий ҳақиқат; 3) Спента – муқаддас эътиқод, диёнатга содиқлик (иймон); 4) Хишатра-Варйа – ҳукмронлик хоҳиши; 5) Ҳарватат – яхлитлик; 6) Амеретат – мангулик; Ахура Мазда б-н жами еттита. “Еттита ҳамфикрлар, Еттита ҳамризолар, Еттита ҳамкор ҳукмдор. Фикр ва суз эгалари, Ҳаммасининг ташвиши бир. Ҳаммаси ҳам бир уруғдан, Ахура Мазда исмли Яратгувчи сарбондан” (Авесто. 19-яшт. Гимн Хварно. Душанбе, 1990, 129-бет. Тоҳир Карим таржимаси). 3. таълимотида Анҳра Манйу – барча ёмонлик, зулмат кучларининг тимсоли сифатида тасвирланади, бу кучлар жин, шайтон, иблис, алвасти, жодугар, дев, аждаҳо, илон ва ҳ.к.ни яратадилар ва улар ёрдамида одамлар қалбига қурқув, дахшат уруғларини сочиб, узларига тобе қилишга уринадилар. Бушйаста – одамларда ялқовлик, дангасаликни кучайтирувчи, одамлар эрта б-н турмоқчи булганида узининг узун қуллари б-н бошини ёстикқа босиб, яна уйқуга элтувчи иблис қиёфасидаги дев. Гандарва – дарёлар, қуллар, денгиз сувларини бошқарувчи, сув туфонлари ва тошқинлари, кема ҳалокатларини, Амударёда дағишларни келтириб чиқарувчи қудратли, гавдали, қурқинчли қуринишдаги, қипқизил кузи б-н одамлар қалбига дахшат солувчи иблис қиёфали дев. Мозон девлари узоқ шимол томонда, мангу қаҳратон совуқ ҳукмрон булган, олис Урал тоғлари орқасида макон тутган, одамлар ҳаётига аралашиб турадиган, уларнинг тақдирларига таъсир курсатувчи девлар ва ҳ.к. Одамлар бу икки қудрат уртасидаги чегарада ҳаёт кечирадилар. Ахура Мазда уз ёрдамчилари, маъбуд ва маъбудалари, ҳур фаришталари б-н етти қават осмонни узларига маскан тутадилар. Анҳра Манйу эса уз салафлари б-н етти қават ер тагини узларига маскан тутадилар. Бу икки ҳукмдор салтанатларининг чегаралари ер юзасидан, одамлар қалбидан утказилади. Одамларга бу икки қудратдан бирини танлаш имконияти яратилади. Агар киши, купроқ бугунги кун ташвиши б-н қорин ғамидан нарисини уйлай ол-

мидиган, шахсий ғаразли манфаат йулида ёлғончиликдан ҳазар қилмаса, улганидан кейин нариги дунёга ишонмаса, бундайлар, албатта, Аҳриман таъсирига учраган одамлар ҳисобланган. Аксинча, бу дунё одамларга синов учун берилганига, ҳақиқий ҳаёт ўлгандан кейин, чинвот(қил куприк)дан кейин бошланишига ишонса, нариги дунёнинг абадий фароғат умр кечирадиган жаннатига интилса, бу дунёда Ахура Мазданинг йўлидан бориши, унга амал қилиши, фақат эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалларга риоя қилиб яшаши зарур бўлади. Ахура Мазда одамларга туғри йўлни кўрсатиш учун одамлар орасидан энг сарасини — Зардуштни узига элчи қилиб танлайди. Зардуштга эзгу фикр ва эзгу сўз тайёр ҳолда дунёвий қудратли ақл — Ахура Маздадан юборилади. Бу юборилган эзгу фикр ва эзгу сўзга сидқидилдан ёндашиб, уларга амал қилиш одамларга вазифа қилиб юклатилади. Анҳра Манйу эса Мазда йулидан одамларни қайтариш учун инсонлар ичидан бирини танлаб, энг буюк қобилият ато этади. Бу танлаган одами Друзванд («Авесто»да Друждир, у ёлғончиликда, бебурдликда, муболаға, ваҳимали гапларни қиёмига етказиб одамлар қалбига даҳшат уругини сочишда устаси фаранг бўлиб, 3. таълимотига қарши ташвиқот ишларини олиб боради. Зардушт ўз таълимотида («Авесто»нинг готлар қисмида) чорвачиликка асосланган турмуш тарзига нисбатан ўтроқ деҳқончилик турмуш тарзини қарама-қарши қўйиб, кўчманчи чорвачиликка асосланган ҳаёт тарзига барча ёвузликларнинг манбаси деб қарайди. Ўз жамтининг фуқароларини чул халқлари яшаш тарзида кўпроқ Аҳриман иродаси қонунлаштирилганидан огоҳ бўлишга чақиради. 3.да оловга сиғиниш алоҳида аҳамият касб этади. Олов улар учун муқаддас ҳисобланиб, барча ёруғлик, тозалик, эзгуликнинг манбаси сифатида қаралган. Улар Ахура Мазданинг қалби куёши нуридан чиқарилган (олинган) оловнигина муқаддас ҳисоблаганлар. Олов манбаларини иккита: биринчиси — Куёш, иккинчиси — Ер ости (жаҳаннам), деб тушунганлар. Куёш нуридан олинган олов

га яратувчилик, гуноҳлардан тозаловчи, меҳр ёлқини манбаси сифатида, ер қаъридан чиққан оловга эса вулқон, қора булутдан чиққан момақалдироқ, йилдирим (яшин) курунишидаги одамлар, ҳайвонлар ва наботот оламига қирғин келтирувчи сифатида қараганлар. Ш.у. ҳам йилнинг узини ҳам Ормузд даври (яъни Навруздан то Меҳржон байрамигача) ва Аҳриман даврига Меҳржон байрамидан (21 сентябрдан) Навруз айёми (21 март)гача вақтларга бўлиб, тасаввур қилганлар. 3. таълимотида кишилик жам-ти жами 12 минг йил умр куриши келтирилган. Бу даврлар: Ахура Мазда (олтин) даври қаюмарс (Говмард, Гоптшоҳ)дан бошланади. Йима Вивахванд ҳукмронлигининг охириги йилларигача давом этган. Ормузд даврида ижт-й адолат тула тикланган замонлар бўлиб, бу даврда одамлар туғилади, лекин улим булмайди, деб ҳисобланади. Мазкур давр Йима Вивахванд (Жамшид) кибр-ҳавога берилиб, узини Тангри урнига қўйиб, одамлар унга сажда қилишини ва сигир гуштини ейишини буюрганидан кейин Аҳриман таъсирига мубтало булгунча давом этади. Ахура Мазда Жамшидни абадий умр кўриш ҳуқуқидан маҳрум қилади. Аҳриман даври тула адолатсизликлар авж олган давр бўлиб, у ҳам Ахура Мазда даврига тенг уч минг йил давом этади. 3. замонидан бошлаб Ахура Мазда ва Аҳриман ўртасида ҳаёт-мамот кураши даври бошланиб, у ҳам уч минг йил давом этади. Зардушт улиmidан сўнг уч минг йил утганидан кейин фаровонлик (Ахура Мазда) даври бошланиб, бу давр яна уч минг йил давом этиши башорат қилинади ва ҳ.к. 3.да ер, сув, ҳаво, олов мавжудликнинг тўртта асоси сифатида улуғланади. Бу таълимот юнон содда материалистлари (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Гераклит)нинг фал-й таълимотларига чуқур таъсир қилганини кўриш мумкин. Ш-дек, Ахура Мазда (дунёвий ақл) руҳ образида Сукрот ва Афлотун фал.сига, Арасту фал.сидаги борлиқнинг тўрт асоси (ер, сув, ҳаво, олов) туғрисидаги таълимотнинг шаклланишига ҳам 3. ғояларининг катта таъсирини сезиш мумкин. Монийлик, мит-

раизм, маздакийлик таълимотлари З.нинг гоявий меросхурлари ҳисобланади. Аршакийлар ва Сосонийлар подшоликлари даврида З. яна давлат дини даражасига кутарилди. Араблар Эрон ва У.О.ни босиб олганларидан сунг энг фидойи зардуштийлар иккинчи марта (биринчисиди Искандар Зулқарнайндан қочиб) Ҳиндистонда паноҳ топдилар. Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳри атрофида ва Гужарат штатида ҳозир ҳам 250—300 минг кишидан иборат Зардуштийлар қавми истиқомат қилади. Эроннинг жанубий тоғлари орасидаги дараларда ҳам кўп минг кишилик Зардуштийлар қавми бор. З. таълимоти ўздан кейинги янада ривожланган миллий-минтақавий, жаҳон динлари булган яҳудийлик, буддавийлик, христианлик ва ислом эътиқодининг шаклланишида катта аҳамият касб этди. Хус-н, ҳалол, ҳаром, гуноҳ, савоб, жаннат, дузах, хур, фаришта, иблис, шайтон, дев, етти қават осмон, етти қават ер, етти иқлим, дунёвий ақл, дунёвий руҳ, қиёмат, охир замон, қил кўприк (чинвот), охирги ҳукм ва б. бир қатор т. ва образлар дастлаб З. китоби “Авесто”да ишлаб чиқилган эди.

ЗЕХН (араб. идрок, фаҳм, хотира) — шахснинг нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларни тушуниш қобилияти. З. шахслараро мун-тларда ўзгаларнинг ҳолати ва мунтини тез ва тўғри пайқаб олиш хус-яти ҳам бўлиб, бошқа шахс томонидан амалга ошириладиган хатти-ҳаракат шаклини олдиндан кўра олиш малакасини англатади. З. алоҳида шахснинг имкониятлари ва қобилиятларининг яхлит тизимидир. Бундай тизим сифатида З. инсоннинг кузатувчанлигини, ўзгалар фикри ва ҳиссиётларини мос тарзда акс эттиришни ҳамда шу ҳолатга мувофиқ жавоб бера олиш малакасини назарда тутди. З. тафаккур фаоллигида, нутқ равонлигида, турли одамлар ҳақида тўпланган бой тажрибада намоён бўлади. Шу маънода, тез тушуна оладиган, ақлли, доно кишилар З.и ўткир инсонлар ҳисобланади.

ЗИЁЛИ — маън-й баркамол инсон, илми, уқимишли, маърифатли шахс маъноларини англатувчи т. Кундалик ҳаётда З.га нисбатан “интеллигент” ибораси ҳам қўлланади. Бунда кўпроқ уша шахснинг билим доираси, тафаккури, қолаверса, мад-й даражаси назарда тугилади. Зеро, «интеллигент» атамаси «интеллект», яъни ақл б-н боғлиқ ва демакки, аслида ўзб.ларнинг «оқил», «ақл эгаси» деган сузлари б-н маънодош. Халқимиз тарихида З., маърифатли кишилар кўп булганини яхши биламиз. Улар уртасида ўқитувчи ва мураббийлар, устозларнинг ўрни, аҳамияти катта. Юртбошимиз алоҳида таъкидлагани каби: **“Биз юртимизда янги авлод, янги тафаккур соҳибларини тарбиялашдек масъулиятли вазифани адо этишда биринчи галда ана шу машаққатли касб эгаларига суянамиз ва таянамиз, эртага ўрнимизга келадиган ёшларнинг маънавий дунёсини шакллантиришда уларнинг хизмати нақадар беқиёс эканини ўзимиз яхши тасаввур қиламиз. Бу ёруғ оламда ҳар бир одам ўзининг меҳрибон ота-онасига, устоз ва муаллимларга нисбатан ҳамиша миннатдорлик туйғуси билан яшайди. Инсон ўз умри давомида қандай ютуқ ва натижаларга эришмасин, қаерда, қандай лавозимда ишламасин, мактаб даргоҳида олган таълим-тарбияси унинг етук шахс ва малакали мутахассис бўлиб шаклланишида улкан аҳамиятга эга экани шубҳасиз”** (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 130-б.).

Чинакам З. фақат ақл ва билим эмас, қалб ва маъ-ят эгаси ҳам булмоғи зарур. Умуман олганда, З. деганда, инсонга, айниқса, ёшларга ҳар томонлама ижобий таъсир кўрсатувчи шахслар тушунилиб, улар турли соҳаларга мансуб булишлари мумкин. Кўпинча, ҳаётда таълим-тарбия, илм-фан, соғлиқни сақлаш, давлат хизмати тизимларида фаолият кўрсатаётган фуқаролар ҳам З. сифатида тушунилади. III-дек, З. шахсга нисбатан тарихда узига хос талаблар мавжуд булган. У оқил, доно ва маърифатли булсагина, бутун вужуди, хатти-ҳаракати, ижодий фаолияти б-н зиё ва эзгулик тарата олсагина, З. деб аталади. З. инсонлар, ўқитувчи ва мураббий-

лар. маъ-й ва маън-й масалалар буйича масъул ходимлар, илм-фан мутахассисларининг уз вақтида бераётган амалий ёрдамлари, тўғри ва уринли маслаҳатлари туфайли мам-тимизда тинчлик ва осойишталик. узаро меҳр-оқибат туйғулари кучайиб бормоқда. Айниқса, ёшларнинг мустақил ҳаётга кириб бориши ва жамдан узига муносиб урин топишида З.лар фаолиятининг аҳамияти катта булмоқда.

ЗИЁЛИ МАСЪУЛИЯТИ — инсоннинг юксак маън-й талабларга мос хусияти, миллий ва умуминсоний қадриятлар, фазилатлар, билимларни мужассамлаштирган маърифатли одамнинг уз соҳаси, оиласи, жамоаси, халқи, Ватани, миллати олдидаги бурчини англаши, уз ҳаёти ва фаолиятини шу бурчни адо этишга оғишмай сафарбар этишини англатувчи т. З.м. инсонда эзгу мақсадларга сафарбарлик ҳиссини пайдо қилади. Барча замонларда З.м.ни сезиш жам-тнинг рив-ши, илм-фан тар-ётига катта таъсир кўрсатгани шубҳасиз. Бугунги кунда ҳам аҳоли, айниқса, ёш авлод қалби ва онгида Юрт тинчлиги, Ватан равнақи, Халқ фаровонлиги гоёларига садоқат уйғотишда З.м.ни ошириш б-н боғлиқ масала ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. “Юксак маънавият — енгилмас куч” аса-рида таъкидлангани каби, “...униб-ўсиб келаётган ёшларни ҳаёт синовларига бардошли этиб тайёрлаш бизнинг ота-она, устоз-мураббий, раҳбар-рахнамо сифатидаги, шу муқаддас юрт фуқароси сифатидаги муқаддас бурчимиздир. Бу борадаги энг долзарб вазифамиз — юқорида зикр этилган барча жараёнларнинг илмий-назарий асосларини, уларнинг янги қирраларини мукамал очиб бериш, ўқувчиларимиз, талабаларимизга, кенг жамоатчиликка содда, лўнда қилиб тушунтириб бориш ва уларни бугунги замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол бунёдкорларига айлантиришдан иборат” (124-бет.). Бугунги кунда янги-ча қадриятлар ва демократик тамойиллар моҳиятига, уз турмуш ва тафаккур тарзимизга мос, мам-тимизда барпо этила-

ётган эркин фуқаролик жам-ти талабларига жавоб берадиган мун-тларнинг асосий мезонларидан бирига айланиши даркор. Айниқса, бугунги мураккаб жараёнларни, турли бегона гоё ва бузғунчи мафкуралар таҳдидини ҳар жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини урганиш, миллий манфаатларимиз, ҳаёт тарзимизга зид булган хуружларнинг моҳиятини очиб бериш, фуқароларимиз қалбида миллий тафаккур ва соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш б-н боғлиқ вазифалар бугунги З.м.ни белгилловчи асосий омиллардир. Бу эса фуқароларимизни уз мустақил фикрига эга, турли маън-й хуружларга қарши собит тура олишга қодир булган, иродали, фидойи ва ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

ЗИНО (араб. бузуқлик, фаҳш, бевафолик) — эркак ва аёлнинг никоҳсиз жинсий алоқада булишини англатадиган т. булиб, катта гуноҳ ҳисобланади. З. жам-т ва одамлар маъ-ятини бузадиган салбий ҳодиса сифатида қаралади. У халқимиз маън-ятига ёт иллат булиб, маън-й меросимиз, анъана ва урф-о.ларимизда қаттиқ қораланади.

ЗОЛИМ — зулм қилувчи киши, жаҳолат йўлида зўрлик ва зулмни одат қилиб олган шахсга нисбатан қўлланадиган атама. Инсоният тарихида З.лар доимо қораланган, адабиёт ва санъатда уларнинг тимсоли сифатида кўплаб образлар яратилган. З.лик нафақат узгаларга, балки З.нинг узига нисбатан ҳам мун-тни англатади. “Билмаганни сураб урганган олим, орланиб сурамаган узига З.” деган мақол бежиз айтилмаган. “Авесто” китобидаги зулмат ва зулм ҳудоси Аҳриман, номини абадий қолдириш илинжида Рим шахрини ёқиб юборган император Нерон ана шундай З. кишилар тимсолидир. Инсоният тарихида рўй берган кўплаб қиргинбарот урушлар, босқинчиликлар, турли халқлар ва мам-тларни истибдодга, азоб-уқубатга солган истилолар З.лик оқибатидир. Бугунги кунда тер-

порчилик, одам савдоси, маън-й-мафкуравий таҳдид ва хуружларга сабаб бўлаётганларни ҳам З.лар дейиш мумкин.

ЗУККО (араб. ақлли, зехни уткир; идрокли, донишманд) — донолик, ақллиликни ифодалайдиган инсоний фазилат соҳибини англатувчи т. Аниқ фикрли, теран тафаккурли, зийрак, “етти улчаб, бир кесадиған”, чуқур уйлаб иш курадиган кишини З. одам дейишади. Злик инсонга хос маън-й фазилатлардан бири булиб, ибратга лойиқдир. Чунки З. кишилар ҳар бир ишнинг остида яширинган маъноларни, унинг оқибатларини чуқур ҳис этадилар. Зликнинг озиғи — илму маърифат. Аммо уз билимларини ҳаётда туғри қўллай билган фаросат эгасигина З. инсон даражасига кўтарила олади. “Донога илм — илм, нодонга эсиз илм”, дейди халқимиз. Ш.у. ҳам **Фаробий** “Фозил одамлар шаҳри” асариди инсон эга булиши лозим бўлган фазилатлар ичида Зликка алоҳида эътибор қаратган. Ватан ва миллат келажаги ҳақида кайғурган А.Авлоний ҳам келажак З. кишилар қўлида эканини қайта-қайта таъкидлаган: “Хушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадурган замонларни тушуниб, пул ва молларини уринсиз ерларга, тўй ва маъракаларга хаддан ортуқча исроф қилмаслар, узларининг роҳати, бола-чақаларининг саодати учун керак буладурган ер ва боғларини сотмаслар, замонага мувофиқ киши қилмак туғрисида ақчаларини асло қизғонмаслар”. З. киши ҳар бир гапини урни, вақти, жойини топиб гапиради, сузларини беҳуда сарфламайди, ёмон суз б-н узгаларнинг дилини оғритмайди: “Ҳар кишининг фикр, идрокин сузи билдирғуси, Пистаи бемағз, ағар лаб очса, расво булғуси” (А. Авлоний). Халқ доимо З. одамларни кадрлаган, уларни ибрат қилиб курсатган, Зликни доноликнинг бош белгиси деб билган. Бунга узб. халқининг куплаб мақоллари, ҳикматлари мисол була олади, жумладан: “Доно ҳикмат келтирар, нодон — кулфат”, “Йигитнинг зехли булгани — адашмай йулидан юргани” ва ҳ.к. Халқ фаровонлиги ва жам-т барқарорлиги фуқаро ва раҳбарларнинг ақлу фаросати, З.лигига куп жиҳатдан

боғлиқ. Зеро, зехли, З. одам кенг фикрлайди, ҳар бир ишнинг охирини уйлаб ҳаракат қилади ва уз зиммасига юклатилган вазифаларни уз вақтида, ақл б-н адо этади.

ЗУЛМ (араб. эзиш, қийнаш) — зolimларнинг мазлумларга зуравонлик б-н қилган ёки қиладиган жабри, шафқатсиз эзиш, истибдодни ёки узгаларнинг жони, моли, обрусини, насли, маъ-яни кабиларга зиён етказишни ифодаловчи т. З. инсон табиати ва маън-й бузуқлигининг оқибатидир. Ш.у. инсонни комилликка ундовчи барча динларда ҳам З. қаттиқ қораланади. Жумладан, саҳиҳ ҳадислардан бирида Аллоҳ таоло номидан шундай дейилади: “Эй, бандаларим! Мен З. қилмоқни узимга ҳаром қилганман ва шу З. қилмоқни сизларга ҳам ҳаром қилганман. Бинобарин, сизлар бир-бирларингизга З. қилмангизлар”. Бу борада халқимиз “Кимки булар дилозор, ундан элу юрт безор” ёки «Бир кунгил иморати — Минг Макка зиёрати», дея сабоқ беради. «Инжил»да ҳам З. дузахий иллат сифатида қораланган ва нафақат амалда, балки оғизда айтилган ҳақоратли сузни ҳам З. сифатида талқин этилган: “Қадимгиларга: “Одам улдирма; ким одам улдирса, жавобгарликка тортилади”, — деб айтилганини эшитгансизлар. Лекин мен сизларга айтаман: кимки биродарига беҳуда ғазабланса, жавобгарликка тортилади. Кимки биродарига аҳмоқ деса, олий маҳқамада жавоб беради. Кимки биродарига телба деса, жаҳаннам оловида жавоб беради”. Айрим эътиқодларда инсонгагина эмас, ҳар қандай жонзотга, ҳатто қурт-қумурсқаларга ҳам озор етказиш З. ҳисобланган. Хус-н, даосизм, ламаизмга эътиқод қилувчи кишилар беҳосдан йулдаги бирон қумурсқани босиб кетмаслик учун қадам босаётган ерини супуриб юрганлар. Тарихдан маълумки, адолат ва эзгуликка суянган ҳукмдорлар уз салтанатларини мустаҳкамлаган ва аксинча, З.ни қурол қилиб олганлар эса юртни инқирозга олиб келган. Бундайлар тарихда ёмон ном қолдиради. Хус-н, киргинбарот II жаҳон урушини бошлаган Гитлер, қатағонлар сиёсатини юргизган Сталин З.кор инсонлар тимсолидир. XX а.нинг би-

юзага келади. Ушбу жараён давомида шахс томонидан ижт-й ролларнинг узлаштирилиши “лаззатланиш — азобланиш” (Фрейд таъбири) тамойили ёрдамида мувофиқлаштириб борилади.

И. жараёни мураккаб механизмга эга. Бу механизмнинг руҳий ва ижт-й-мад-й жиҳатлари мавжуд. И. механизмнинг руҳий жиҳати индивид томонидан маълум ижт-й ролларнинг қабул қилиниши (ёки қабул қилинмаслиги)да намоён булади. Унинг ижт-й-мад-й жиҳати эса инсоннинг тил, санъат, дин, ва ш.к. орқали мад-й қадриятларни узлаштириш жараёнини қамраб олади. И. жараёни ўз босқичларига эга. Бу босқичларни аниқлашда турли ёндашувлар асос қилиб олинади. Мас., Ж.Миднинг онтогенетик ёндашуви индивидуал И. босқичларини белгилаб беради. Унинг фикрига қура, бу босқичлар қуйидагилардан иборат: 1) психогенетик босқичда индивид ўз эҳтиёжларини қондириш йўллари урганади; 2) символик босқичда индивиднинг символлари (образлар, идеаллар ва б.) шаклланади; 3) ақлий-концептуал босқичда индивид символлари тизими унинг фаолиятини бошқарувчи механизмга айланади. Онтогенетик ёндашувдан фарқли улароқ, филогенетик ёндашувда (М.Петров) И.нинг тарихий эволюциясига эътибор қаратилади. У қуйидаги босқичларга булинади: 1) номинация босқичида исмларнинг ахамияти катта бўлади; ҳар бир исм ўз мазмунига эга ва маълум фаолият тури б-н боғлиқ булади; 2) касбий-қабилавий босқичда маълум мазмунга эга бўлган номлар алоҳида индивидларга эмас, балки бирор фаолият тури б-н машғул бўлган оила, уруғ ва қабилаларга берилган бошлайди (мас., қад. Юнонистонда табиблик қилувчилар уларини асклепидлар, темирчилик қилувчилар эса гефестидлар деб атаганлар); 3) универсал-мантикий босқичда ижт-й фаолиятнинг ҳар хил турлари шаклланиб, узлаштирила бошлайди, махсус таълим ин-тлари вужудга келади. И. жараёнини тадқиқ этишда ҳам онтогенетик, ҳам филогенетик ёндашувларни инobatга олиш зарур. И.нинг ижт-й функциялари қуйидаги-

лардан иборат: 1) ижт-й-тарихий жараён субъектини шакллантиради; 2) мад-т ва цивилизация тар-ётида ворисийликни таъминлайди; 3) индивидни ижт-й муҳитга мослаштириш орқали жам-тнинг туқнашувларсиз тараққий этишига замин яратади. Бугунги кунда И. муаммоларини урганишда фал-й, социологик, ижт-й-психологик ва тарихий-этнографик таҳлил натижасида яратилган услуб ва ёндашувлардан комплекс фойдаланиш тенденцияси юзага келмоқда.

ИЗЗАТ-НАФС (араб. иззати нафс — нафсини улуғловчи, ҳурмат қилувчи) — кишининг ўз қадр-қиммати ва сифатларини қадрлаш ҳисси, мавқеи, обрў-эътиборини сақлаш туйғуси, бошқаларнинг беҳурматлик, менсимаслик каби салбий сифатларидан ҳимояланиш хус-ятини аниқлатувчи т. Бу хислат ёшу қарига хос бўлиб, кишининг маън-й камолоти ва руҳий-иродавий ҳолати ҳамда нафсониятини қадрлаш даражасидан келиб чиқади. Ш-дек, иззат кишининг жам-тдаги даражасини белгиловчи омил сифатида ижт-й мазмун касб этади. Арасту бундай деган экан: “Иззат тиласанг — ифбатли бул, улуғлик тиласанг — мулойим бул, зафар тиласанг — адолат йулини тут, қадр тиласанг — ростгўй бул, нажот тиласанг — сабр қил, илм урганмоқчи булсанг — жидду жаҳд қил”. Арасту таълимоти буйича ифбатлилики кишида иззатлилики даражасини таъминлаш учун муҳимдир. Ифбатли киши ахлоқан мукамал жиҳатларни ўзида мужассамлантириб, шахсий манфаатни жам-т манфаатларидан устун қўймайди. Шу боис у эл орасида иззат топиб, эҳтиромда булади. “Айтишларича, иззат ва улуғликнинг сабаблари бештадир, яъни мазкур бешта сифат кимда булса, у одам улуғлик ва иззат отига минади. Улар қуйидагилардир: тўғри сузлик, сирини яшира билиш, ваъдага вафо, насиҳатни қабул қилиш ва омонатга хиёнат қилмаслик”. Демак, тўғри сузлик ҳам иззатли кишининг белгисидир. Навоий таъбири б-н айтганда: “Инсонни суз жудо айлади ҳайвондин, Билгилки, гўхари шарифроқ йуқ ондин”.

Демак, шундай экан, сузнинг улуглигини идрок этиб, тугри сузлик тамойилларига риоя этиш иззатлиликнинг, демакки, инсонийликнинг муҳим белгисидир. Сирини яшира билмаслик, яъни ҳамма жойда узлигини намойиш қилавериш ҳам инсон иззатининг пасайишига олиб келади. Ваъдага вафо қилиш ҳам жам-тда шахс иззатининг ошишига хизмат қиладиган омил сифатида эътиборлидир. Миллий менталитетимизда ваъдага вафо қилиш муҳим ҳисобланиб, ваъдабоз кимсалар, яъни ваъдага вафо қилмайдиганлар қаттиқ қораланиб, жам-тда эътиборсиз кимсалар сифатида қаралади. Насиҳатни эшитиб, унга амал қилиш — яхши ахлоқ белгиси. Омонатга хиёнат қилмаслик, уни бус-бутун холида эгасига етказиш ҳам инсонийлик аломатидирки, шахснинг иззатлилик даражаси ана шу омиллар б-н белгиланади.

ИККИЮЗЛАМАЧИ(ЛИК) — маън-й иллат сифатида унга бошқа, бунга бошқача гапни сўзлайдиган, икки одамга икки хил муомала қиладиган кишига хос мунофиқлик ва риёкорликни ифода этадиган т. И. бир одамга бир хилда, бошқасига бошқа хилда ёлгон сузлаб, уларни бир-бирига душман қилади, орада низо чиқаради. У қасддан ёмонлик қилмаган ҳолатларда ҳам, муомаласи, тутган йулининг узи бузғунчиликка олиб келади. И., одатда, самимийдек сузлайди, самимийдек иш юритади, лекин шу тариқа содда одамларни алдаб, тугри йулдан адаштиради. И. дўстни дўстдан, қариндошни қариндошдан, биродарни биродардан ажратади, уларни бир-бирига бегона қилади. И. риёкор, маккор, мунофиқ, безбет булганидан унда уят ҳисси булмайди. Имом Бухорий “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”да И. борасида ушбу ҳадисни келтиради: “Абу Ҳурайра ривоят қиладилар: “Расулulloх (с.а.в.): “Қиёмат куни Оллоҳ таолонинг даргоҳида бир одамга бу юзи бирлан, иккинчи одамга эрса бошқа юзи бирлан юзланувчи энг ёмон одамларни — И.ларни учратасан, дедилар” (“Ҳадис”, Т., 1996, 2-жилд, 112–113-бетлар). Ҳадисда

“ёмон одамлар” эмас, “энг ёмон одамлар” И.лардир, дейилмоқда. Демак, И.ларнинг инсонларга, жам-тга келтирадиган зарари бошқа ёмон одамлар келтирадиган зарарлардан кўра кўпроқдир. Ширин сузлар сузлаб, баъзида узини жуда бечораҳол курсатиб, бир ой, икки ойдан кейин қайтараман, деб катта маблағни қарзга олиб, кейин ундан тонадиган одамлар ҳам борки, улар айни И.лардир. Бу йулга кирган одамнинг ундан чиқиб кетиши борган сари қийинлашади. И. йўқ нарсани бордек, борни эса йўқдек қилиб курсатишга уста. У бир маккор ишни амалга ошириб, бошқасига киришади. Айниқса, икки-учта И. бирор нарсада шериклик б-н иш қилса, бир-бирини алдаш борасида мусобақа ўйнаб, охир-оқибатда ҳаммаси чоғга тушади, бир-бирининг оёғидан тортиб, жарга қулайди. И.нинг бадиий адабиёт ва саҳна санъатидаги кўринишлари Шекспирнинг “Отелло” фожиасидаги Яго ролида жуда маҳорат б-н тасвирланган. “Бухтоннинг эги йўқ, макрнинг — чеки йўқ” деган мақол бор. Мақолдаги “эг” сўзи яхшилиқ, эзгуликни англатади. Яъни, бухтоннинг ҳеч яхши жойи йўқ, бухтон энг жирканч нарсадир, макрнинг эса чеки-чегараси йўқдир. И. ҳам макр, ҳам бухтондан иборат бир феълдир. Яна бир мақолда “Не хилда яшасанг, шу хилда ўйлайсан” дейилади. Маккорнинг туриш-турмуши макр экан, унинг хаёли ҳам макр б-н банддир. И.нинг қилмишлари барибир фош булади, шунда ҳамма ҳалол одамлар ундан нари булишга интилади. Шеър: Маккорнинг доимо риёдир иши, Фақат ёлгон сузлар мунофиқ киши. Бундай одамлардан булмасанг узок, Бир куни келади унинг ташвиши.

ИЛЛЮЗИЯ (лот. *illysio* — хато, адашиш, янглишиш) — тана аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни нотугри (ноадекват) идрок қилишдан иборат билиш жараёни. Баъзан психологияда нотугри идрок қилишга олиб келадиган қузғатувчилар конфигурациясининг (лот. *configuratio* — ташқи тузилишда ўхшашлик, узаро ўхшаш,

ёндош жойлашув) ўзи ҳам И. деб аталади. "Адекват" т.си лот. "*adaequatus*", яъни теппа-тенг, мутлақо мос, айнан тўғри демакдир. Ҳоз. даврда кузатишнинг энг самаралиси тасвирларнинг икки улчовда ифодаланишидир. Иларнинг бир туркуми оптик геометрик И.лар бўлиб, улар асосий тасвир б-н уни қуршаб турган фазовий жойлашувда фарқ қилувчи бошқа шакллар ўртасида улчов (мезон) мун-тининг бузилишида намоён бўлади. Тасвирлар ёруғ фонда қора фонга нисбатан қорароқ туюлади, яъни улар контраст (франц. *contraste* — кескин қарама-қаршилик) ҳолат маҳсулига айланади. Бошқача айтганда, улар ёруғлик б-н фон ўртасидаги мун-т ифодасидир. "Фон" т.си франц. "*fond*" сўзидан олинган бўлиб, асос, негиз, таг маъносини билдиради. Аксарият И.лар кўринадиган ҳаракатлар б-н боғлиқ, чунончи: 1) қоронғуликда ҳаракатсиз ёруғлик манбаида нурларнинг тартибсиз тарқалиши (ёйилиши); 2) фазовий жиҳатдан яқин жойлашган икки ҳаракатсиз стимулнинг тез суръатлар б-н намоён этиб туриши ҳаракат таассуроти ни вужудга келтиради (стробоскопик ҳаракат); 3) ҳаракатсиз объектни уни қуршаб турган фонга қарама-қарши йуналишга қўйиш ҳаракат тўғриси пайдо қилади (индукцион ҳаракат). И.га мисол тариқасида темир йўл ўртасида туриб уни кузатсак, ҳар иккала чизиқ бора-бора бир-бири б-н қўшилиб ёки кесишиб кетгандек туюлади, ваҳоланки, улар ҳеч қачон бир-бири б-н кесишмайдиган параллел чизиқлардир. Қуёшнинг ерга нисбатан мун-ти ҳам худди шундай нотўғри идрок қилинади. Сароб ҳодисаси И.нинг яна бир кўринишидир. Идрок ҳодисаси кўрув, эшитув, ҳаракат идроки каби ҳодисаларга хосдир. Мас., осмондаги самолётнинг. узоқдаги автомобилнинг ҳаракатлари инсон томонидан нотўғри идрок қилиниши туфайли жойидан қўзгалмаётгандек туюлади. Аллақандай товуш ва шарпаларнинг эшитилиши эшитиш И.си дейилади. Психологияда кўриш б-н боғлиқ И.нинг олти тури мавжуд экани таърифлаб берилган. И. шахснинг таъсирларга берилувчанлиги, эътиқоди ва мавқеи-

га, ўзини ўзи баҳолаш тизими ҳамда руҳий хасталикка учрашига, юзага келган вазиятга боғлиқ. Ижт-й жойлашув. ассоциация, эҳтиёж, тажриба, эмоциоген омил, трансформация, толиқиш, ахборот кабилар И. манбаидир.

ИЛТИФОТ (араб. ўгириш, буриш, лутф кўрсатиш) — кишига қилинган марҳамат, ҳиммат, диққат-эътибор, яхши мун-тга асосланган инсоний фазилатни ифода этадиган т. И. гўзал инсоний фазилатлардан бири бўлиб, лўғатларда кўрсатиб утилганидек, кенг ва чуқур маъноларга эга. И. кишилик жам-тини безаб, зийнатлаб турувчи, инсонлар ўртасида меҳр ва шафқат туйғуларини пайдо қилувчи, ривожлантирувчи лутфдир. И. юксак мад-т белгиси бўлиб, Или одам ҳеч қачон бировга нисбатан беътибор бўлмайди, ҳаммага бир хилда чиройли муомала қилади. И. одамлар ўртасидаги мун-т ва муомаланинг ҳиммат, саховат, марҳамат асосида амалга оширилишидир, хушмуомалаликдир. Мас., автобусда кекса одам урта яшар, қулида боласи ёки оғир юки бўлган аёлга раҳмдиллик б-н жой берса, бу унинг И.идир. Халқимизда қадимдан хонадонга меҳмон келса, уй эгаси — мезбон уни очиқ чеҳра б-н кутиб олиб кўришганидан кейин ўтирган ва яна ўрнидан туриб бир-бирига қуллуқ қилган. Бу гўзал И. эди. Агар дўсту ёр ва ош-налар, қариндош-уруғлар бир-бирига Или ва эътиборли бўлса, уларни боғлаб турган ришталар янада кучаяди. "Навой асарлари лўғати"да лутф сўзига қуйидагича изоҳ берилган: "Мулойимлик, раҳмдиллик, яхши муомала, марҳамат; лутфи олий — олий марҳамат, лутф айламак — яхшилик қилмоқ, марҳамат этмоқ". Алишер Навоийнинг "Ҳайратул-аброр" асарида лутф бобида шундай мисол келтирилган: "Шоҳ боқиб кўрди чу ношод ани, Лутф этибон ойлади озод ани". Қадимда лутфнинг қуйидаги турлари бўлган: лутфи табъ — зеҳн ёрқинлиги; лутфи мақол — сўз мулойимлиги; лутфи амийм — зўр марҳамат; лутфи муфрид — юксак марҳамат. Ушбу изоҳлардан маълум бўладики, И.нинг энг юқориси "лутфи олий" —

дир. Олий лутф деганда ўта раҳмдиллик ва марҳамат б-н қилинган яхшиликни тушунмоқ керак. Бундан ташқари, “И.” сўзида хайрихоҳлик маъноси ҳам бор. Хайрихоҳ инсон бировнинг дарду ташвишига бефарқ қараб турмайди. унга ёрдам беришга ошиқади. Шу б-н бирга, хайрихоҳ инсон бировнинг шодлиги, қувончидан қувонади. Мулойим сўзлик, чеҳраси очиқлик, самимий табассумлик кишилар орасида низою жанжал эмас, дўстлик ва меҳр ришталари мавжуд бўлади. Мумтоз адабиётимизда И. сўзининг муқобилларидан яна бири карамдир. Алишер Навоий таъбирича, “Карам бир жабрланганнинг қаттиқчилик юкини кўтармоқ ва уни ўша қийинчиликдан қутқармоқдир. Карам бировнинг машаққат тикани оғирлигини кўтармоқ ва у тикан ичидан гулдек очилмоқ ва ўша қилинган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, кишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир”. Демак, И. сўзи ўз фазилатлари б-н ўзгаларга ибрат бўладиган инсонга нисбатан қўлланиб, бундай шахсни баркамол инсон, маъ-яти юксак одам дейиш мумкин.

ИМИЖ (инг. имиж – қиёфа, тасвир) – одамлар онгида муайян шахс, ташкилот ёки бошқа ижт-й объектга нисбатан юзага келадиган, идрок этилаётган объект ҳақидаги ахборотни ўзида мужасамлаштирган ва ижт-й хулқ-атворга даъват этадиган муайян синтетик образ. И. турлари: *корпоратив И.* (компания, фирма, корхона, муассаса, сиёсий партия, жамоат ташкилоти ва ҳ.к. И.и) ва *индивидуал И.* (сиёсатчи, бизнесмен, артист, раҳбар, ижт-й ҳаракат етакчиси каби алоҳида шахсларнинг И.и)ни фарқлаш мақсадга мувофиқдир. Иккала ҳолда ҳам, яъни ташкилотга нисбатан ҳам, индивид (шахс)га нисбатан ҳам *ташқи ва ички И. бўлади.* Ташкилотнинг ташқи И.и – бу уни қуршаган муҳитда, мазкур ташкилотнинг мижозлари, истеъмолчилари, рақиблари, ҳокимият органлари, ОАВ, жамоатчилик онгида у ҳақда шаклландиган образ, тасаввур. Индивиднинг ташқи

И.и вербал, визуал, ахлоқий, эстетик ифода усуллари ва хулқ-атворнинг ҳар хил шаклларида таркиб топади, у б-н бевосита ёки билвосита алоқага киришадиган одамлар эса бу И. субъекти ҳисобланади. И. масаласида функционал ёндашув тарафдори бўлган инглиз олими Ф.Жевкинз И.нинг қуйидаги турларини таклиф қилади: 1. *Кузгусимон И.* – бизнинг ўзимиз ҳақимиздаги тасаввуримизга хос бўлган И. 2. *Жорий И.* – четдан ташланган назарга хос бўлган И. 3. *Мақбул И.* – шахс нимага интилаётганини акс эттирадиган И. 4. *Корпоратив И.* – ташкилотнинг айрим бўлинмалари ёки унинг иш натижалари эмас, балки умуман ташкилот И.и 5. *Қўп сонли И.* – ягона корпорация ўрнида бир қанча мустақил тузилмалар мавжуд бўлган ҳолда юзага келадиган И. И. масаласида контекстли ёндашув ҳам бор. У И.нинг мувофиқлаштирилган ҳолда яхлит хус-ят касб этиши, рўёбга чиқариш шарт-шароитларини ҳисобга олиниши, айрим жиҳатлари эса бир-бирига зид бўлмаслиги лозимлигини англатади. Инглиз олимаси Э.Сэмпсон шахсий И. тўғрисида сўз юритар экан, ташқи ва ички омиллар уйғунлигига қараб, И.ни уч турга – ўз-ўзининг И.и, идрок этиладиган И. ва талаб қилинадиган И.га ажратади. *Ўз-ўзининг И.и* ўтмиш тажрибасидан келиб чиқади ва ўзига нисбатан ҳурмат, ишончнинг ҳоз. ҳолатини акс эттиради. *Идрок этиладиган И.* – бошқа одамларнинг бизга бўлган мун-тидир. *Талаб қилинадиган И.* айрим касблар (роллар) муайян И. хус-ятларини талаб қилишини англатади. Айрим ҳолларда бунга кийим тури қўмақлашади. Ҳарбий уст-бош, судья мантияси, подшо тожи – буларнинг барчаси шахснинг муайян ролларни бажарувчи эканига ишора қиладиган И. белгиларидир. Баъзи тадқиқотчилар харизматик И.ни мустақил тур сифатида таклиф қилади. «Харизма», «харизмали раҳбар» т.сини илмий муомалага социология асосчиларидан бири М.Вебер киритган. И. турларига *ёпиқ И.*ни ҳам киритиш мумкин. У собиқ Иттифоқ даврида аксарият давлат раҳбарларига хос эди. Ҳар бир одам

бу И.га ўзи ишонган жиҳатни «юклаши» мумкин эди. Одатда, одамлар муайян шахс ҳақида қанча кам ахборотга эга булса, бу шахс уларнинг кўз ўнгида шунча салмоқ касб этади. Инсонга хос фаолият жабҳаларига, И. шаклланидиган турли ижт-й доирага қараб. *сиёсатдаги И. (ва сиёсатчилар И.и), бизнес И.и, ташкилот И.и, мам-т И.и* каби И. кўринишлари мавжуд булиши мумкин. Бу И.лар мазмун жиҳатидан, шаклланиш механизмлари намоён булиш шакллари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Шундай қилиб, И.ни шакллантириш оқилона ижт-й бошқарув тизимига киритилиши мумкин ва лозим, чунки бу масалада фойдаланилмаган имкониятлар кўп. Ўзини, ўз фирма ва ташкилотларини контрагентларга, жамоатчиликка таништиришда И.нинг аҳамияти қанчалик муҳим эканини ҳоз. пайтда ҳамма ходим ва раҳбарлар ҳам тўла англаб етгани йўқ, уларнинг аксарияти эскича ишлашда давом этмоқда, шу боис рақобатга асосланган курашда мағлубиятга учрамоқда. Мухтасар айтганда, «И.» т.си энг муҳим гносеологик муаммо булиб, бошқа барча наз-й-амалий ва технологик муаммолар кўпроқ шу муаммонинг ечимига боғлиқ.

ИМИЖЕОЛОГИЯ (инг. имиж — қиёфа, тасвир, логия — таълимот, фан) — 1) одамларни ёқимли ва жозибали бўлишга, инсонларга нур ва ёруғлик етказишга ундаш; 2) у инсоннинг муносиб шахс бўлишга қаратилган эҳтиёжини ташқи жиҳатдан намоён этишга ёрдам беради; 3) ҳар бир фуқаронинг олижаноб қиёфаси ҳақидаги орзу ва унга эга бўлиш — демократик ва инсоний жам-т қуришнинг зарур шарт; 4) таъсир этиш технологияси. Инглиз адиби Блез Паскаль инсонларга таъсир утказишнинг ишонтириш ва ёқиш усули мавжуд булиб, иккинчиси энг самарали деб таъкидлар ва бу усулни яхши узлаштирамаганидан афсусланар эди; 5) таълим тизимида ўқитиладиган фан. И. ўзида психология, менежмент, нотиклик, ахлоқ, ишчан этикет каби бир қатор соҳалардаги билимларни синтез қилган

ҳолда мужассам этади. И. фани инсон, ходим, раҳбар, ташкилот, жамоа, фирма, шаҳар, миллат, давлат каби индивид ва тузилмаларнинг мазмун-моҳияти асосида вужудга келган ташқи қурилиши, қиёфаси, уларнинг шуҳрат ва обрўга эришиши борасидаги тарихий тажрибалари, илмий асослари, шакллари урганари. Имижмейкерлик фаолияти ёрдамида уларнинг шуҳратини, нуфузини ошириш имкониятларини очиб беради. У, энг аввало, шахс, раҳбар, ижодкор ва ишбилармон одамнинг қиёфаси, нуфузи, обрўи, фикри, сўзи, ҳаракатлари ва иш фаолиятлари ёрдамида обрў орттириш, ҳурматга сазовор бўлиш, шуҳрат қозониш, инсоннинг энг яхши томонларини очиш ва тарғиб қилиш, ўз даражасига яраша мавқега эга бўлиш каби масалаларни тадқиқ этади. И. инсон, ходим, раҳбардаги ёмон иллатларни йўқотиш, сохта обрў орттираётганларни фош қилиш, инсондаги энг ажойиб ижобий хислатларни умумлаштирган ҳолда гузал ва баркамол, жозибали, куркам, истарали, ёқимтой одам булишни ургатади. И. шахс ёки ижт-й тизим ҳақидаги визуал таассуротдир. И. миллий мад-тнинг фундаментал аъналарига асосланади. Ўз имижи сари интилиш, жозибадор, хушмуомала бўлиш инсон ва жам-т учун ёқимлидир. Ўзимизга ва бошқаларга ёқмаслик туфайли атрофимизда кўпгина муаммоларга дуч келишимиз мумкин. Фарбда имиж прагматик характерга эга булиб, имижмейкер хизматидан сиёсий арбоблар ҳам, таниқли санъаткорлар, бошқа касб эгалари ҳам фойдаланади. И. педагог ва тарбиячилар учун асосий манба ҳисобланади. И.нинг ўзига хос хус-ят ва технологияси шундан иборатки, бунда этика, психология ва б. фанлар узвий уйғунликда ўқитилади. И. ҳоз. замон кишисини тарбиялашнинг муҳим таркибий қисми; турли соҳа мутахассислари касбий маҳоратининг муҳим элементи; касбий фаолиятнинг пиар буйича мутахассис, стилист, имижмейкер каби турларини фарқлаш учун наз-й-услубий асосдир. И.нинг шахсий жозибадорлик технологиясининг энг муҳим вазифаси

турли ёшдаги одамларга имиж ҳақида билимлар бериш, уларга бу билимларни узлаштиришда ҳамда шахслараро ва ишга доир мун-тларни йулга қуйишда бу билимлардан моҳирона фойдаланишда кумаклашишдан иборат. Биз уз ижобий имижимизни яратишда қанча куп муваффақиятга эришсак, хулқ-атворимиз кулами шунча бой булади ва одамларнинг таассуротларини шунча самаралироқ бошқарамиз. Одамлар бир-бирига ёқишга ҳаракат қиладиган мулоқот жабҳаларида жанжал-туполонлар чиқмайди. бинобарин. уларнинг соғлиғи бузилмайди. Ш.саб. одамларнинг ташқи таровати. мафтункорлиги соғлом турмуш тарзининг муҳим омили, дейиш мумкин. Инсоннинг ҳаётдаги муваффақиятлари ҳам унинг ташқи таровати. жозибадорлиги. бошқа одамларга ёқиш маҳорати б-н узвий боғлиқ. Бунга эришишда И. улкан роль ўйнайди. Ҳамонки шундай экан. И.нинг қуйидаги шиорига сузсиз риоя этиш мақсадга мувофиқдир: «Токи тирик экансан. одамларга ёқиш учун мавжуд барча имкониятлардан фойдалан». Буюк мутафаккир Суқрот: «Инсоннинг баркамол ҳаёти — олий санъат», деганида тула ҳақ эди. «Баркамол ҳаёт» т.си шахснинг муносиб имижини ҳам муҳим элемент сифатида узичига олади. Владимир Даль И.нинг лугавий маъносини образ ва чехра тарзида изоҳлайди. Унинг фикрича, образ — мустаҳкам. турғун ҳолат, чехра эса — бу шахснинг узгарувчан ташқи кўринишини ифода этади. Сочни замонавий турмаклаш. қимматбаҳо либослар кийиш, мад-тли инсон киёфасида булиш — бу ҳақи имиж дегани эмас. Маълумки, тадбиркор, одамлар б-н купроқ муомалада буладиган касб эгалари учун бошқаларда яхши таассурот қолдириш муҳим аҳамиятга эга. Одам физиологик жихатдан кўримсиз булса-да, маън-й фазилатлари куп булса, узгаларнинг эътиборини тортади. Ишбилармон киши хушмуомала, кўнгли очик булиши, суҳбатдоши б-н сузлашганда узининг фикрларини эркин ифода эта олиши лозим. Унинг учун асосий сифатлардан яна бири — эмпатиядир. Бу инсоннинг ички дунёсини ҳис этиш, уни

тушуниш, олдиндан буладиган музокара-лар ечимини ҳис этиш ёки уз ҳамсуҳбатининг кайфиятини билиб, мавзуни узгартириш қобилиятидир.

ИММУНИТЕТ (лот. *immunillare* — бирон нарсадан халос булиш, қутулиш) — организмнинг доимий равишда уз ички барқарорлигини сақлаши, турли хус-ятларга эга ташқи таъсирлардан, хус-н, инфекциялар кириб келишидан ҳимояланишга қодир булган реакциялар мажмуаси. Инсон бутун ҳаёти давомида ташқи таъсирга жавобан акс садолар сифатида орттирган билим ва малакалари асосида узида И. тизимини шакллантиради. Охирги пайтларда мам-тимизда инсон маъ-ятига нисбатан ҳам И. атамасини ишлатилмоқда. Бунда инсон онгу тафаккури, унинг билим савияси б-н боғлиқ ҳолда, И. тизимининг асосий қисмлари сифатида қуйидагилар ажратиб курсатилмоқда: 1) воқеликни тўғри ва тулиқ акс эттирадиган, инсон маъ-ятининг бойиши ва жам-т тарётига хизмат қиладиган билимлар; 2) шундай билимлар замирида шаклланадиган ва мафкуравий тажовузлар қаршисида мустаҳкам қалқон булиб хизмат қиладиган қадриятлар тизими; 3) ижт-й-иқт-й, сиёсий ва мад-й-маър-й соҳалардаги аниқ мулжал ва мақсадлар. Мафкуравий И. тизими маън-й баркамол, иродаси бақувват, иймони бутун шахсни гарбиялашда, ҳар қандай реакцион ва бузгунчи ғоявий тажовузларга, маън-й таҳдидларга муносиб зарба бера оладиган ёшларни камол топтиришда қул келади.

ИМОН (араб. ишонч) — 1) худога булган ишонч-эътиқод; кўнглида ишониш ва тилда иқрор қилиш; 2) умуман, ишонч; 3) муайян фикр, олий ғоянинг ҳақиқатлигига комил ишониш, шу ишонч-ни эътиқодга айлантириш. Ш.у. ҳам И. сузи эътиқод сузи б-н ёнма-ён келиб, иймон-эътиқод тарзида ишлатилади. И. инсон онги ва руҳиятига сингган, ундан мустаҳкам урин олган дунёқараш сифатида қудратли ҳаракатлантирувчи куч, инсон иродасини мустаҳкамлаш воситасидир. И. туфайли одам руҳи эзгулик сари интилади, ижт-й-сиёсий ҳаётнинг инсо-

нийлашувида муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, ҳар қандай ғоя ва дунёқараш инсоннинг И.-эътиқодига айлангандагина ҳаракатлантирувчи моддий ҳамда руҳий куч сифатида намоён бўлади. Умуминсоний ахлоқий қадриятлар — сўз б-н иш (амал), тил ва дил бирлиги, инсоф, диёнат, ҳалоллик-поклик, виждонлилик, садоқат, муҳаббат. ватанпарварлик, ш-дек, оила, жам-г, халқ ва бутун инсоният олдидоғи бурчни англаш каби фазилатлар Иллилик шартлари ҳисобланади. «Ишонч» б-н «И.» т.лари одатий (кундалик) онгда купинча бир маънода қўлланади. Наз-й онгда улар ўртасидаги яқинликдан ташқари тафовут ҳам борлиги эътиборга олинади. Ишонч одамлар ва уларнинг уюшмалари ўртасидаги ахлоқий-руҳий ҳолат сифатида узаро мун-тлар инсоний тус олишига хизмат қилади. Ишонч муҳити қарор топган жойда куп муаммолар осонроқ, беозорроқ ҳал бўлади, одамларнинг куп вақти ва қуввати беҳуда сарфланмайди. Ишончсизлик ва шубҳа барқарор муҳитда инсон шахс сифатида шаклланиши қийинлашади. И. ишончга нисбатан чуқур фал-й мазмунга эга. У дунёқараш ва эътиқод б-н узвий боғлиқ бўлгани сабабли алоҳида нодир руҳий ҳолат сифатида намоён бўлади. Хоз. даврда бутун жаҳонда диний дунёқараш б-н бирга илмий-фал-й дунёқараш ҳам мавжуд. Айрим одамларда диний онг устувор бўлиб, уларда И. диний ақидалар ҳақлигига ишонч асосида шаклланади, баъзи кишиларда эса илмий ҳақиқатларга ишонч устувор бўлгани сабабли, уларда И. дунёвий билим, фал-й дунёқараш негизда юзага келади. Куръони каримда И.ли инсонларнинг белгилари қуйидагича тавсифланади: улар мўмин, ҳалим, итоаткор, сўзи б-н амали бир, поклик ва ҳалолликка интилувчи, ўз ваъдалари, шартномаларига риоя этувчи, ибодатига амал қилувчи ва ш.у. жаннат ворислари бўлган кишилардир. Илмий ва илмий-оммабоп адабиётларда «И.» т.си б-н «эътиқод» т.сини айнан бир нарса деб талқин қилиш ҳолатлари учрайди, ҳатто эътиқодни И.дан устун қўядиган қарашлар ҳам бор. Аслида эътиқод одамнинг онги,

аҳволи, руҳияти б-н боғланиб кетадиган, оламдаги нарса-ҳодиса ва жараёнларга алоҳида мун-тни қарор топтирадиган маън-й-руҳий ҳолатдир. Муайян ғоя ва дунёқарашга ҳис-ҳаяжон асосида ёндашув маъносида эътиқод И.га яқин туради, ш.у. ҳам баъзан эътиқодни «И.» т.сининг маънодоши ёки уни тулдирадиган т. сифатида қўллайдилар. Собиқ совет фал.сида «И.» т.си тадқиқ этилмас эди. Ҳозирча бизнинг замонавий фал.да ҳам у алоҳида тадқиқот объекти бўлгани йўқ, уни урганиш, таҳлил этиш ниҳоятда муҳим. Умуман айтганда, уч нарсанинг бутунлигидан И. ҳосил бўлади: эътиқод, иқдор ва амал. Эътиқод — чин дилдан ишониш; иқдор — сўзда буни тан олиш; амал — ишончни яхши ишлар б-н исботлаш. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ — андин одамийлик келмак имкони йўқ». Яъни И.сиз кимса одам эмас.

Тилимизда И. сузи кенг қўлланиб, ўта муҳим т.ларни билдиради. Халқимизда «И.сиз» суздан ортиқ ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида ишонч-эътиқоди йўқ, худодан, диндан қайтган маъноларидан ташқари виждонсиз, ярамас, разил, диёнатсиз деган мазмун ҳам ифодаланади. Инсон эътиқодсиз, фикрлашсиз яшолмайди. Шахснинг эътиқоди масаласи муҳим муаммолардан бўлиб, унинг шаклланиши, Иллилик даражаси куп жиҳатдан ижт-й омилларга ҳам бевосита боғлиқ. Бугунги кунда бу масалага эътиборнинг ортиб бораётганининг боиси шундаки, инсон, айниқса, ёшлар учун гоят зарур бўлган мафкуравий иммунитетнинг шаклланишида ундаги И.-эътиқод муҳим аҳамият касб этади. Агар биз ёшларимизда болаликдан бошлаб соғлом эътиқод ва юксак дунёқараш асосларини шакллантира олсак, улар маъ-яти бой, мустақил фикрли ва олижаноб шахслар бўлиб камолга етади. Бу борада барчамиз учун Президентимизнинг қуйидаги фикрлари дастуруламал бўлиши лозим: **“Мен имони бақувват одам деганда, аввало, виждонли, ҳалол билан ҳаромнинг фар-**

қига борадиган, бировнинг ҳақидан ҳазар қиладиган, бировга ноҳақ озор бермайдиган инсонларни кўз олдига келтираман”.

ИМПЕРАТИВ АХЛОҚ (лот. *imperativus* — фармон) — ахлоқшунослик тарихида муайян из қолдирган немис файласуфи И. Кант қарашларида ахлоқий қонунни тавсифлаган асосий т. Кант гносеологияда булгани каби ўз фал.сида ҳам инсон фаолияти ва хатти-ҳаракатларини асослайдиган умумий ва зарурий қонуниятларни топишга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, И.а. мутлақ, умумий, барча учун аҳамиятли бўлиши шарт, яъни қонун шаклига эга булиши керак. Фақат И.а.нинг тамойил ва қоидаларига мос келадиган хулқ-атвор ахлоқийдир. Кант талқинидаги И.а.нинг мазмуни Конфуций ва Гоббснинг “Ўзингга раво кўрмаган нарсаларни бировга ҳам раво кўрма”. Локкнинг “Ўзингга раво кўрган нарсани бошқаларга ҳам раво кўр!” деган ҳикматларига ўхшаб кетади. Аслида бундай фикр ва хулосалар бошқа халқлар, даврлар ва мутафаккирлар таълимотларида, жумладан, ислом динининг асосий манбаларидан булмиш ҳадисларда ҳам мавжуд.

ИМПЕРИЯ (лот. *imperium* — ҳокимият, ҳукмронлик) — 1) монархияга асосланган давлат бўлиб, унинг тепасида император туради; 2) мустамлака ва қарам мам-тлар халқлари устидан ўз ҳукмронлигини куч б-н урнатган ва бу ҳукмронликни қаттиқ зулм ва эксплуатация тизими ёрдамида ушлаб турган мустамлакачи давлат. Айрим йирик монархия давлатлари ўрта аларда И. деб аталган. Россияда Пётр Биринчи даврдан (1721) большевиклар диктатураси ўрнатилгунига қадар (1917), Францияда Наполеон Биринчи ва Наполеон Иккинчи даврида, Германияда 1871 йилдан то 1818 йилдаги давлат тўнтаришига қадар И. ҳукмронлик қилган. Ш-дек, мустамлакалари булган йирик давлатлар, мас., Буюк Британия доминион ва мустамлакалари б-н бирга Британия И.сини ташкил этган.

ИМПЕРИЯЧА ТАФАККУР — чор империяси даврида Россиянинг мустамлакасига айлантилган ўлкалардаги ма-

ҳаллий халқларга нисбатан расмий маъмурият ва ҳукмрон доиралар томонидан амалга оширилган, манманлик ва калондимоғликка, қарам миллатларни иккинчи даражали элатлар деб қарашга асосланган мун-т бўлиб, бу мун-т шўро йилларида ва ундан кейин ҳам давом эттирилди. Президент Ислом Каримов Россиянинг “Независимая газета”си муҳбирига берган “Бизни империя даврида иккинчи даражали инсонлар ҳисоблар эдилар” номли интервьюсида И.т.нинг маъно-мазмунини таҳлил этиб берган. Мазкур тафаккур шакли жам-т онгига сингиб, маълум даражада, худди табиийдек бир нарсага айланишига Россиянинг мустамлака қарам халқлар устидан ҳукмронлиги, уларга нисбатан баъзида шафқатсиз, баъзида эса маккорона олиб борган сиёсати сабаб булди. Собиқ СССР даврида Россия империяси ҳудудидаги юздан ортиқ миллат ва элатлар ўрнига янги тарихий бирлик — “совет халқи”ни шакллантириш буйича сохта наз-я давлат сиёсати даражасига кўгарилди. Бундай сиёсат натижасида миллатлар ва элатларнинг миллий манфаатларига улкан зарар етказилди. 1935—1985 йиллар мобайнида собиқ Иттифоқ мактабларида миллий тилларда ўқитиш даражаси 105 тадан 39 тага тушиб қолди, миллий тилларнинг мавқеи қардош республикалар миқёсида пасайиб борди. Иттифоқ республикалари амалда кўп миллатли улкан давлатнинг оддий маъмурий ҳудудларига айланиб қолди.

ИНДИВИДУАЛИЗМ (лот. *individuum* — бўлинмас) — инсоннинг шахсий ҳаёти жамоага боғлиқ булмаган, фақат унинг ўзига тегишли алоҳида бир ҳодиса деб қарайдиган, жам-т манфаатларидан инсон ҳуқуқларини мутлақ устун қўядиган фал-й-ахлоқий таълимот. И.нинг наз-й талқини негизида ҳар қайси шахснинг ягона беқиёс эканини, унинг ҳуқуқларини мутлақлаштириш ётади. Аксарият ҳолларда инсон табиатининг ўзида И. мавжуд деб ҳисобланади. И.нинг моҳиятини асослашга қаратилган қарашлар шахсни жамоага қарши қўйиш, шахсий манфа-

атларни жам-т манфаатларидан устун кўриш б-н боғлиқ ҳолда қад. замонлардан бошлаб шаклланган. Айрим файласуфлар антик даврлардаёқ шахсий ва жам-т манфаатлари уртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фал-й оқим ва мактаблар вакиллари томонидан узига хос тарзда талқин этилган. Мас., Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жам-т манфаатларига тулиқ бўйсундирилиши зарурлигини асослашга интилган. Киниклар эса, аксинча, ижт-й ҳаёт қадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс эркинлиги ва манфаатлари устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотга юнон файласуфи Антисфен асос солган бўлса-да, фал-й адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — ғайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши б-н шуҳрат қозонган Диоген бу масалада кўпроқ тилга олинади. У бой-бадавлат оилага мансуб бўлишига қарамай, тиланчилик б-н кун кечирган ва бочка ичида яшаган. Унинг қарашлари ўта бирёкламчилиги б-н ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон эркинлиги чексиз бўлиши, давлат ҳам, оила-никоҳ мун-глари ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам унга тўсқинлик қилмаслиги керак. Бундай ёндашув жам-тнинг маън-й-ахлоқий асосларини емириб, турли бузғунчиликларга сабаб бўлади. (Бугунги кунда айрим Ғарб мам-тларида индивидуал ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш баҳонасида қип-яланғоч булиб намоёишга чиқадиган ёшлар, бир жинсдаги одамларнинг никоҳдан ўтишини қонунлаштиришни талаб этаётган баъзи гуруҳлар киниклар таълимоти, уларнинг гоёлари ҳамон бошқача шаклларда яшаб келаётганидан далолат беради.) Ушбу мактаб вакилларида Антисфен, Синоплик Диоген, Кратетнинг фикрича, инсоният тарихи давомида шаклланган барча ижт-й мун-тлар, мад-й кўникмаларга, жумладан, ахлоқ ва одоб меъёрларига ҳам барҳам бериш зарур экан. Гуёки, улар инсоннинг асл моҳиятини ташкил этадиган табиий майл ва интилишларнинг эркин намоён бўлиши-

га тўсқинлик қилар эмиш. Индивид маънан фақат узига, ўз вужудидаги табиий эҳтиёжларга таяниши мумкин эмиш. Хатто инсон учун энг муқаддас булган туйғу — ватанпарварликка зид равишда узларини “дунё фуқаролари” — космополитлар деб эълон қилган киниклар ҳар қандай жам-тда инсон уз билганича, уз қонунлари асосида яшаши керак, деган гоёни илгари суриб, ҳар қандай ахлоқий чегараларни инкор этган. Уйғониш даврида И. илмий концепция сифатида шаклланди. Гоббс, Гельвеций, Гольбах каби Европа маърифатпарварлари эса, И.ни инсон фаоллиги, айниқса, тадбиркорлик фаолиятининг универсал мезони сифатида эътироф этади. Уларнинг фикрича, хатто инсон томонидан уз яқинларига яхшилик қилиш замирида ҳам уз манфаатларини тўғри англаш ёки “оқилона худбинлик” (Гольбах) туйғуси ётади. Кант инсон табиатига хос булган худбинликни “утақетган бадбахтлик” сифатида баҳолаб, бу тоифадаги одамларни фақат уз фойдаси ва манфаатини кузлаб яшайдиган “ахлоқий эгоист” деб атайди. Шопенгауэр ҳар бир инсоннинг узига хос яшаши учун йўналтирилган ирода-интилишни И.нинг асоси деб ҳисоблаган. Ш-дек. Штирнер, Ницше, Сартр, Бергсон ва Ясперс сингари Ғарб файласуфларининг қарашларида ҳам И. масалалари ёрқин ифодасини топган. Кишилар дунёқарашини бошқариш, уларнинг қалби ва онгига айрим мафкура полигонларининг манфаатларига жавоб берадиган стандартларни сунъий равишда зўрлаб сингдириш йўлидаги уринишлар тобора авж олаётган ва кенг миқёс касб этаётган ҳоз. глобаллашув даврида Ғарб мам-тларида И. нигилизм, скептицизм, цинизм, волюнтаризм, анархизм, эгоизм, авторитаризм каби кескин кўринишларда намоён бўлмоқда. Юртбошимиз бу ҳақда фикр юритиб, қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: “Ғарбча индивидуализм Шарқ кишисига ёт. Жамоа тартибида яшаш бизга мос. Маҳаллаларга алоҳида эътибор қаратилаётганининг боиси ҳам шунда. Чунки маҳаллада кимнинг қандайлиги, ўз кунини ҳалол ёки қинғир йўллар билан кўраётгани

қундай аёндыр. Мен Ғарб фалсафасида ҳам барча муаммолар ечилган, демоқчи эмасман. Биз кўп масалаларда Ғарб файласуфларининг фикрлари билан, айниқса, индивидуализм, эгоизм қарашларини илоҳийлаштириш билан келишмаслигимиз мумкин. Лекин уларни ҳисобга олишимиз, кераклисини эътироф, кераксизини инкор этишимиз зарур.” (И.А. Каримов. “Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир”).

ИНКВИЗИЦИЯ (лот. *inquisitio* — текширув, қидирув) — католик черкови томонидан эркин фикрли шахсларга, папа ҳокимиятининг ғоявий душманларига қарши курашиш мақсадида XIII а.да тузилган махсус суд-муассасаси. У дастлаб бевосита Рим папаси тасарруфида бўлган, 1231 йилдан эътиборан доминиканлар орденига топширилган. И. христианликнинг софлигини сақлаш ғоясини мутлақлаштирган, шу сабабли ақидапарастликка йўл қўйган. И. инсониятнинг ғоявий эркинлигига қарши қатор жиноятларни содир этган, шу маънода у маън-й тубанлик, жаҳолат ва зўравонлик ифодаси сифатида эътироф этилган. Кўплаб олим, ёзувчи ва зиёлилар мавжуд сиёсий тизим ва черков доктринасининг ғоявий мухолифлари сифатида И. қурбони бўлган. Мас., 1600 йилда Ж. Бруно, 1619 йилда Л. Ванини ўтда қуйдирилган. Инквизиторлар сўроқ пайтида оғир жазо ва қийноқларни қўллаган. Бу даврда жосуслик, айбқоччилик, ифвогарлик, сотқинлик ниҳоятда авж олган. Жазога тортилганларнинг мол-мулки черковнинг хусусий мулкига айлантирилгани учун И. черковга катта даромад келтириб турган.

И. Ғарбий Европанинг жуда кўп мам-тларига, кейинчалик Америкага ёйилган. 1480 йили Испанияда алоҳида И. суд маҳкамаси таъсис этилган. Олий инквизитор Торквемада 18 йиллик хизмати даврида 10 минг 220 кишини оловда ёндиргани ҳақида тарихий маълумотлар бор. Унинг жиноятдан 114 минг оила зарар кўрган. И. ғоявий-сиёсий тизим сифатида XIX а. бошларигача фаолият кўрсатган. И.

судлари фаолияти 1835 йилда папанинг буйруғи б-н тўхтатилган. И.нинг айрим диний ва сиёсий функциялари муқаддас конгрегация зиммасига ўтказилган. У Ватиканда 1965 йилгача Муқаддас диний канцелярия конгрегацияси номидан иш юритиб, черков фаолиятдан норози ғоявий мухолифларни католик черковидан чиқариб юборган. 1965 йилда у Диний таълимот конгрегацияси номи б-н қайта ташкил қилинган.

ИНСОН (араб. унутмоқ) — оламдаги бошқа биологик мавжудотлардан ажралиб турадиган муҳим хус-ятларга, яъни ақл, маъ-ят, мад-т, ахлоқ, тафаккур, тил ва б. жиҳатларга эга булган ижт-й вужуд, одам зотини англаувчи т. Президент Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида И.га қуйидагича таръриф беради: “**Инсон ўз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганининг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала. Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, ўйлайманки, ўринли бўлади. Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади” (67-бет).**

И. наслига хос барча генетик хус-ятлар, ахлоқий нормалар, унинг фаолиятини бошқарувчи хислатлар аждодлардан авлодларга узатилади. Бошқа тирик мавжудотлардан И.нинг туб фарқини кўрсатадиган хус-ятлардан яна бири унинг ўз амалий фаолиятини тартибга сола билишидир. Бу ҳолат И.нинг инсонийлигини белгиловчи энг муҳим хус-ят, мад-т белгисидир. Ш-дек, И.нинг уз турмуши учун зарур бўлган моддий ва маън-й бойликларни ишлаб чиқариш ма-

лакасига эга экани ҳам унинг устувор хус-ятларидан бири ҳисобланади. И. ҳаётида меҳнат асосий ўрин тутади. Меҳнат туфайли И. ўзи яшаётган табиий муҳитни ўзгартиради, моддий ва маън-й бойликлар яратади, ўзини такомиллаштиради. И. организмнинг соф физиологик функциялари, қўл ва оёқларнинг, бош ва юзнинг, тоғайлар, пайлар, суяк ва мускулларнинг рив-ши ҳам бевосита жисмоний меҳнат ва ақлий фаолият б-н боғлиқ. Бундан ташқари, меҳнат И.нинг маън-й, мад-й ривожини учун ҳам асосий шарт-шароит бўлиб хизмат қилади. Меҳнат туфайли И. табиатга таъсир этади, меҳнат қуроллари ясаб, уларни узлуксиз такомиллаштириб боради. Оилавий мун-тлар ва маън-й-ахлоқий нормалар И. учун энг муҳим хус-ятлардан биридир. Оила ва маъ-ят одамнинг ижт-й-тарихий мавжудот бўлиб шаклланигандан далолат берарди. Бугунги кунда файласуфлар И.ни ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлган учта омил — тана, руҳият ва маъ-ятнинг мажмуи сифатида таърифлашмоқда. И.нинг биологик ҳолати деганда унинг танасида содир бўладиган морфобиологик, генетик, миясида рўй берадиган электро-кимёвий ўзгаришлар, унинг ёши, ирқи ва жинсини ифода этадиган жиҳатлар тушунилади. И.нинг руҳий ҳолати мисолида унинг ҳис-туйғулари, кайфияти, кечинмалари, иродаси, темпераменти тушунилади. И.нинг маъ-яти жам-тдаги шарт-шароит ва омиллар натижасида шакллланган фазилатлар, хислатлар, қобилиятлар, билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси бўлиб, И.нинг мураккаб, бир бутун биосоциал жонзот эканидан далолат беради. Антик давр фал-й таълимотларида, мас. “Авесто”да И. коинотдаги олий ақл, яъни Яратган б-н уйғун ҳолда яшаши асосланади. Демокрит таълимотида эса И. “кичик олам”, микрокосм, софист Протагор фикрича, “барча нарсаларнинг мезони” сифатида талқин этилади. Афлотун ва Арасту назарида, И. мазмун-моҳияти бири-бирдан тубдан фарқ қиладиган икки асос: руҳ ва жисм бирлигида намоён бўлади. Шарқ Уйғониш даврига мансуб Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон

Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий каби мутафаккирларнинг қарашларида И.нинг мазмун-моҳиятига янгича қараш ва ёндашувлар пайдо бўлади. Бу даврда илгари сурилган инсонпарварлик концепцияларида И.нинг ўзига хос маън-й олами, камолоти ва ижодий имкониятлари чексиз эканига алоҳида урғу берилади. Бундай ҳолат Фарб Уйғониш даври мутафаккирлари ижоди учун ҳам хосдир. Мас., Пико Делла Мирандола «Инсон фазилатлари ҳақидаги нутқлар» асарида И.ни мустақил рив-ш, ўз воқелигини эркин шакллантиришга қодир бўлган яккаю ягона мавжудот сифатида таърифлайди. Р.Декарт тафаккур — И. мавжудлигидан далолат берадиган ягона омил эканини қайд этади. И. Кант назарида, “И. ўзи нима?” деган савол ҳал қилувчи бош масалага айланиши керак. Бу ўринда файласуфнинг И. масаласига ёндашуви Суқротнинг “Табиат нима?” эмас, “И. нима?” деган саволга жавоб излаш кераклиги ҳақидаги фикрларига ҳамоҳангдек кўринади. Маълум даражада бундай ёндашув XVII—XVIII а. немис фал.сидаги эмпиризм ва романтизм йўналишлари вакиллари (Гёте, Гердер, Шиллер, Фихте) томонидан қайта тикланади ва ривожлантирилади. Гёте ва Гердер И. масаласига пантеизм анъанаси руҳида ёндашиб, уни табиатнинг ажралмас қисми, руҳий хус-ятлари, инстинкт ва ҳаётий кучлари мавжудот сифатида тасаввур этади. И.нинг тарихийлиги масаласи мантиқий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган Гегель фал.сида И. фаолиятига «дунёвий онг» объективлашувининг олий босқичи сифатида қаралади. И. масаласига рационалистик концепцияларга қарши бўлган XVIII—XIX а. иррационалистик оқимларида асосий эътибор И.нинг тафаккурдан ташқаридаги хус-ятлари: ҳиссиётлари (Гаман, Якоби), иродаси (Шопенгауэр), интуитив ҳис этиш қобилияти (Баадер), ҳаётий куч, майл ва интилишлари (ҳаёт фал.сининг натуралистик биологик йўналиши), мавжудлик омилига (Кьеркегор) қаратилади. Мас., Ницше И.нинг биологик мавжудот сифатида ҳайвонот олами б-н бирлигини таъкидлаб, унинг мазмун-

моҳияти онг ва тафаккур б-н эмас, ҳаётий куч ва майлларининг ўйини б-н белгиланишини уқтиради. XX а.да И. масаласи персонализм, айниқса, экзистенциализм йуналиши вакилларининг (Хайдеггер, Кьеркегор, Сартр, Мерло Понти) тадқиқот мавзуга айланади. Экзистенциализм фал.сида И. эркинлиги юксак қадрият сифатида баҳоланган бўлса-да, маън-й негизга асосланмагани сабабли, Ғарб жам-тида ахлоқсизлик, маишатпарастлик, ғайритабиий шафқатсизлик майлларининг кучайишига тўсқинлик қила олмади. Афсуски, Ғарбдаги замонавий фал-й тадқиқотларда ҳам И. масаласига асосан техник-технологик н.назардан ёндашилаётгани, И.нинг мад-й даражаси, маън-й-ахлоқий тақомилига хизмат қиладиган омиллар таҳлилига етарлича эътибор қаратилмаётгани инсонпарварлик ғояларига зид оқим ва қарашлар, ахлоқсизлик майлларининг намоён бўлишига олиб келмоқда. Бугунги кунда Ўз-нда «И.» т.сининг мазмун-моҳиятини англаш учун бу масалага юксак маъ-ят н.назаридан ёндашиш зарурлиги Президент Ислом Каримов асарларида, айниқса, “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилинган. Мам-тимизда И. энг олий қадрият экани давлатимиз Конституцияси ва қонунларида ўз аксини топган. Шу боис юртимизда барча ислоҳот ва ўзгаришлар И. учун, унинг манфаатлари учун амалга оширилмоқда.

ИНСОН ҒҶЗАЛЛИГИ – инсоннинг ташқи ва ички дунёси, жисмоний ҳамда маън-й хус-ятларининг уйғунлиги асосида намоён бўладиган умумий ғўзал қиёфаси. И.ғ., одатда, унинг муомаласи, хулқи, ахлоқ-одоби, исмининг жисмига мослиги, касбу кори, меҳнаткашлиги, ҳам жисмоний, ҳам маън-й баркамоллиги б-н белгиланади. Инсон пайдо бўлганидан буён унинг моҳияти, камолоти, ғўзаллиги хусусидаги баҳслар давом этиб келади. Бу борадаги фикрларнинг хилма-хил эканига муайян сабаблар бор. Маълумки, инсон ўзида жисмоний ва маън-й хус-ятларни уйғунлаштирган мавжудот.

Қачонки, ана шу хус-ятлар уйғунлашиб, Ислом Каримов таъкидлаб айтгани каби бамисоли парвоздаги қуш қўш қанотидек, баравар ҳаракат қилса, шундагина инсон ғўзал ва баркамол бўлади. Одатда, инсоннинг ички (ботиний) ғўзаллиги б-н ташқи (зоҳирий) ғўзаллигига мун-т билдирилганда, аксарият ҳолларда ички ғўзаллик ташқи ғўзалликка нисбатан устувор аҳамият касб этиши эътироф этилади. Абдурауф Фитрат ташқи ғўзаллик б-н ички ғўзалликнинг уйғун бўлиши зарурий шарт эканини таъкидлайди ва “зоҳирий жамол” “ботиний (ички) жамол” б-н, “яъни яхши хулқ б-н боғлиқ бўлмаса бир тийинга қиммат. Кимки ўз ихтиёри тизгинини ҳайвоний шаҳват қўлига бермаган экан, доимо ички жамолини ташқи ғўзаллиги б-н, яъни ҳусни ахлоқини қора кўзлар ва камон қошлар б-н зийнатлайди”, деган эди. Бу борада буюк донишманд Умар Ҳайёмнинг «Наврўзнама» асарида баён этилган мана бу фикрлар диққатга сазовордир: «Ғўзаллик барча тилларда васф этилади ва ҳар қандай ақлга хуш келади. Дунёда яхши нарсалар кўп, уларни кўриб баҳраманд бўлиш одамларни шод этади ва табиатларини покиза қилади, аммо ҳеч нарса ғўзал юз ўрнини боса олмайди, чунки ғўзал юз шундай қувонч бахш этадики, бошқа ҳеч қандай қувонч унга тенг келолмайди. Айтадиларки, ғўзал юз дунёдаги саодат сабабчисидир. Агар ғўзал юз яна яхши хулқ б-н уйғунлашса, бахт-саодатнинг энг юқори даражаси шу бўлади. Бордию, одам ҳам ташқи кўринишдан, ҳам маън-й табиати б-н яхши бўлса, Худо ва одамлар учун севимлидир. Ғўзал юз тўрт фазилатга эгадир. Улардан бири шуки, ғўзал юз уни кўрган одамнинг шу кунини хайрли этади, иккинчиси, ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади, учинчиси, у одамни очиқ кўнгилли ва олижаноб этади, тўртинчиси, бойликни кўпайтиради ва юқори мансаб ато қилади». Алломанинг мазкур фикри шахс камолоти учун И.ғ. муҳим омил эканини исботлайди. Маълумки, инсон нарсаларнинг зоҳирий ғўзаллигини ботиний ғўзалликка нисбатан биринчи бўлиб пайқай-

ди. У аввало, кўриниб турган гузалликни ҳис қилади, сўнгра унинг моҳиятига му- рожаат этади. Шу маънода, ташқи гузал- ликни муайян объект ёки субъект ҳақида дастлабки тасаввур-маълумотни пайдо қиладиган бирламчи асос, дейиш мум- кин. Бироқ, чиройли ҳусн инсоннинг бар- камол бўлиши учун кифоя қилмайди. Унинг такомиллашувига кўмак беради- ган муайян асослар мавжуд. Булар сира- сига ораста кийиниш, ўзгаларга латиф сўзлар б-н муомала қилиш, покиза, озо- да юриш каби шартлар ҳам киради. Улар нафақат шахснинг ўзига, айти пайтда бошқаларга ҳам кўтаринки кайфият ба- гишлайди. И.г. учун фақат чиройли қиёфага эга бўлишнинг ўзи кифоя қил- майди. Чиройли табассум, ярашган ки- йим, хатти-ҳаракатлар И.г. учун зарурий шарт бўлиб, улар шахсни бошқаларга нисбатан чиройли кўрсатади, у ҳақда ёқимли таассурот уйғотади. Албатта, ташқи кўркемлик И.г.нинг мукамаллашувида ўзига хос аҳамиятга эга. Бироқ, хунук- ликнинг шундай кўринишлари мавжуд- ки, улар инсон ҳақидаги тасаввурларга салбий таъсир кўрсатади. Уларнинг юзага келишига кўпроқ шахснинг ўзи сабабчи бўлади: бачканалик, калтабинлик, кўрс- лик, ҳуснни суиистеъмол қилиш, ман- манлик, риёкорлик сингари иллатлар инсоннинг ташқи гузаллигига раҳна со- лувчи хунуклик унсурлари саналади. Яхши сўз, ширин калом, чиройли муомала гузалликнинг маън-й омиллари ҳисобла- нади. Аксинча, тили ёмон одам халқ кўнглини жараҳатлайди, ўз бошига ҳам офат етказди. Сўзда ҳар қандай яхши- ликнинг имкони бор, ш.у. ҳам айтади- ларки: «нафаснинг жони бор». Ўзи хунук, гапи бемаъни, овози ёқимсиз одамдан ях- шиликни умид қилиш бефойдадир. Бу хусусда Абдулла Авлоний дейдилар: “Зе- роки. инсоннинг иззати, дунёнинг лаз- зати яхши сўзларни эшитуб ва кўруб ҳисса олмак, ёмон ва зарарликларини ўқуб, билуб, узини тиймак, қўлдан кел- ганча халқ ва миллат фойдасига тиртиш- мак ва бу фано дунёдан яхшилик отини олиб кетмакдадур». Шу маънода, И.г.нинг маън-й-ахлоқий моҳиятига икки хил

н.назардан ёндашиш мумкин. Биринчи- си — мавжудлиги муайян ички ва ташқи таъсирларга, воситаларга боғлиқ бўлма- ган гузаллик. Бунда кўпроқ инсоннинг ташқи қиёфасига дахлдор хус-ятлар на- зарда тутилади. Иккинчиси — муайян ижобий фаолият, хатти-ҳаракатлар, амаллар, ботиний туйғулар орқали пай- до бўладиган гузаллик. И.г.ни эзгуликдан ажратиб қўйиш, айниқса, инсоний мун-т- ларда бу масалага эътиборсиз бўлиш, унинг моҳиятини бир томонлама талқин қилишга сабаб бўлади ва ҳаётда ижобий натижа бермайди.

ИНСОН МАНФААТЛАРИ — ижт-й манфаат шаклларида бири, жам-тдаги ўзгаришлар ва тар-ётнинг асосий мақса- дини инсонга йўналтириш, инсон ҳақ- ҳуқуқлари устуворлигини таъминлашни англатадиган т. Президентимиз таъкид- лаганидек: **“Биз учун фуқаролик жамия- ти — ижтимоий макон. Бу маконда қонун устувор бўлиб, у инсоннинг ўз-ўзини ка- мол топтиришига монелик қилмайди, ак- синча, ёрдам беради. Шахе манфаатла- ри, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўла да- ражада рўёбга чиқишига кўмаклашади”**. И м. инсон эҳтиёжлари, манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворли- ги, унинг энг катта бойлик сифатида жам-тдаги алоҳида ўрни ва аҳамиятини таъминлаш, жам-т, давлат ва инсон ўрта- сидаги ўзаро мун-тларни оқилона йўлга қўйиш тамойилларига таянади. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида ҳақли равишда қайд этилганидек, **“Биз амалга ошириляётган ислоҳотларимизда ана шундай натижаларга эришиш учун барча ўзгариш ва янгиланишларнинг мар- казига инсон ва унинг манфаатларини қўйдик. Шунинг учун ҳам бугунги кунда ана шу жараёнларнинг моҳиятида исло- ҳот — ислоҳот учун эмас, аввало инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак, деган мақсад мужассам эканини ва унинг амалий ифодасини бар- ча соҳаларда кўриш, кузатиш қийин эмас”**(105–106-бетлар.). **“...Шу боиедан ҳам, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атро-**

фида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айни замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди” (77-бет). Маълумки, Президентимиз И.А. Каримов томонидан 1997 йил юртимизда И.м. йили деб эълон қилинди. И.м. йилида инсон омилига янада улкан аҳамият берилди. Кейинги йилларга ном бериш ва мам-тимиз учун устувор йўналишни белгилаб олишда ҳам, аввало, И.м. устувор масала сифатида эътиборга олинмоқда.

ИНСОН МАЪНАВИЯТИ – инсонга хос бўлган ички руҳий ҳолат ва унинг ижт-йлашган шакллари; миллат, давлат ва жам-т маъ-ятининг таркибий қисми; инсоннинг руҳий ва ақлий оламини ифода этадиган атама сифатида шахснинг ахлоқий, мад-й, фал-й, ҳуқуқий, илмий, бадий, диний тасаввурларини ўз ичига олади. И.м. жам-тда мавжуд бўлган кўп қиррали мун-тлар, ижт-й-иқт-й, сиёсий шарт-шароитлар асосида, турли ин-тлар таъсирида шаклланади. У жам-т аъзоларининг ўзаро мун-тлари, уларнинг ҳаётий тажрибалари давомида сайқалланиб, ривожланаётган кадриятлар тизими сифатида кундалик ҳаётда муҳим ўрин тутди. Инсон ўз маъ-ятини у узини шахс сифатида англаганидан бошлаб, ҳаётининг охиригача шакллантириб, ривожлантириб боради. Инсоннинг ташқи кўринишини қадди-қомати, гавдаси, хатти-ҳаракати ва кийиниши ташкил этса, унинг ички олами фикр юритиши, орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғулари, эътиқоди, дунёқараши ва мақсад-муддаоларидан иборат. Маълумки, инсон кўп минг йиллик тар-ёт жараёнида узини ураб турган табиатни, турли воқеа-ҳодисалар, реал ҳаётий жараёнларни кузатиб, уларнинг вужудга келиш сабаблари ва рив-ш қонуниятлари туғрисида мушоҳада қилиши натижасида турфа тасаввур ва т.ларга эга бўлган. И.м. унинг маърифати ва мад-тлийлик даражаси б-н боғлиқ. Чунки у маъ-ятга муттасил ўқиш, ўқиш, ўрганиш, идрок

этиш, тажриба орттириш орқалигина эришиши мумкин. И.м. қанчалик мукаммаллашиб борса, у шунча баркамол бўлиб, жам-т равнақиға кўпроқ ҳисса қўшади. Маъ-ятли инсон нима мақсадда яшаётганини аниқ тасаввур этиб, умрини мазмунли ўтказиш йўлини ахтаради, жам-т аъзолари б-н муомала қилиш мад-тини эгаллаб боради. Маъ-ятли инсон ҳар бир масала ва муаммога ақл-идрок, инсоф ва адолат н.назаридан ёндашади, «виждон», «инсоф», «имон», «ор-номус», «туғрилиқ» ва «ёлғон», «ҳалол» ва «ҳаром» т.лари моҳиятини тушунишга интилади. Шу тариқа у яхшиликка бошловчи амалларни бажариб, ёмон хатти-ҳаракатлардан узини тияди. Она-Ватани, миллати ва халқини севиш, демакки, ватанпарварлик, миллатпарварлик ва халқпарварлик хислатлари И.м.нинг асосий ижт-й омилларидир. Маъ-ятли инсонлар кўпайган жам-тда ақл, соғлом фикр, яхши хулқ, инсоф ва адолат тантана қилиб, турли салбий иллатлар барҳам топади. Натижада жам-т аъзоларининг келажакка ишончи ортиб, улар ўз фаолиятларини Ватан ва халқ равнақи йўлида сафарбар этади. И.м.ни у мансуб бўлган миллатнинг а.лар давомида шаклланган илдизлари, ижт-й-мад-й тар-ёти, миллатнинг тарихий-сиёсий тажрибаларидан олинадиган руҳий куч-қувват, ҳар қайси даврнинг илғор янгилик ва анъаналари бойитиб боради. Юртбошимиз таъбири б-н айтганда: “Маънавият, инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди”. Ш.саб. мустақил Ўз-нда И.м.ни юксалтириш масаласига катта аҳамият берилмоқда. Истиқлол боис ўзб. халқининг кўп алик бой тарихий, илмий, мад-й ва диний мероси тикланиб, улардан И.м.ни юксалтириш йўлида фойдаланилмоқда. И.м.ни юксалтириш, бойитиш, жам-т аъзолари орасида юксак маъ-ят тамойилларини тарғиб қилиш мақсадида Республика “Маъ-ят ва маърифат” кенгаши ташкил этилиб, таълим тизимида “Маъ-ят асослари” фани ўқув дастурига киритилди. Ҳокимликлар, ташкилот ва муассасаларда маъ-ят ишлари бўйича масъул лавозимлар жорий этил-

ган. Бу ҳаракатларнинг барчаси И.м.ни юксалтиришга қаратилган.

“ИНСОН, УНИНГ ХУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ – ОЛИЙ ҚАДРИЯТ”

– Президент И.А.Каримов асарларининг 14-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2006 й.). Ушбу жилдга Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Сенати ва маҳаллий кенгашлар йигилишлари, халқаро учрашувлар ва тантанали маросимлардаги маъруза ва чиқишлари ҳамда табриклари киритилган. Ш-дек, бу китобда мам-тимиз раҳбарининг хорижий давлатларга расмий ташрифлари мун-ти б-н ОАВ учун берган интервьюлари ҳам ўз аксини топган. Тупламда “Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – олий қадрият” шиорининг ҳаётийлигини таъминлашга қаратилган амалий фикр ва қарашлар илгари сурилган. Китобда иқт-й, маън-й ҳаётимиздаги муҳим ўзгаришларнинг таҳлили, бу борада ҳаётнинг ўзи олдимизга қўяётган муҳим масалалар қатори миллий хавфсизлигимизни янада мустақкамлаш, шу йуналишдаги сиёсатимизнинг устувор йуналиш ва мақсадларини амалга оширишда қушни мам-тлар ва тинчликни қўллаб-қувватловчи ҳар бир давлат б-н ҳамкорликни йулга қўйиш б-н боғлиқ долзарб мулоҳазалар билдирилган. Айна пайтда, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти ва унга аъзо мам-тлар б-н алоқаларимизни янада мустақкамлаш бўйича концептуал хулосалар ҳам баён қилинган. Шу маънода, турли хавф-хатарларга қарши асосий ҳимоя воситаси сифатида юртимизда яшаётган ҳар бир инсон, аввало, униб-ўсиб келаётган янги авлоднинг ҳар томонлама баркамол, иродаси бақувват, иймони бутун бўлиб вояга етиши учун кенг жамоатчилик ва аҳоли ўртасида маън-й-маър-й фаолиятни юксак даражага кўтаришнинг аҳамияти беқиёс экани китобда алоҳида таъкидланади.

ИНСОН ШАЪНИ – шахснинг қонун асосида ҳимоя қилинадиган, ҳар қандай шароитда ҳам дахлсиз ҳисобланадиган, асл инсоний моҳият ифодаси бўлган орномуси, қадр-қиммати ва ғурури. шаъну

шарафи бутун маън-й борлигини мужассам этадиган т. И.ш. ўзликни, муқаддас маън-й асосларга, ота-она, ака-ука, опасингил, севикли ёр, оила, ижт-й гуруҳ, синф, жам-т, Ватан, халқ, миллат ва ҳ.к.га дахлдорликни англаб етиш, ана шу боғлиқлик ришталарини ҳар қандай вазиятда пок сақлаш, уларни мустақкамлашга қаратилган юксак ҳис-туйғу, юксак фазилатдир. Ор, орият деганда, ўзи ва ота-боболари, инсон номига, шаънига муносиб деб билган ишларни қилиш, шундай асосда яшаш, шунга тескари бўлган ишдан ҳижолат тортиш, уялиш, номус қилиш тушунилади. Номус деганда кишининг ҳар қандай шароитда, ҳатто азиз жони эвазига ўз обрўсини сақлаши, орият, диёнат, уят-андиша, шарм-ҳаёни ҳар нарсадан юқори қўйиб яшаш тушунилади. Ориятли одам деб, ўз И.ш.-ни қадрлайдиган инсонларга айтилади. Инсоннинг қадр-қимматини ерга уриш, шанини топташ жиноятдир. Чунки инсон шанини сақлаш, яъни ҳақиқий инсон бўлиб қолишга интилиш – бу бутун инсоният улуғлайдиган фазилатдир. Бинобарин шундай фазилат эгасини камситиш, ҳақорат қилиш – бутун инсониятга қарши жиноят содир этиш б-н баробар. Ш.у. инсон б-н муомала-мун-тда – у ким бўлишдан қатъи назар унинг шанини ҳурмат қилиш умумбашарий қадриятларнинг асосини ташкил этади. Диёнатли, ориятли бўлиш халқимизга хос миллий ахлоқнинг муҳим тамойилларидан бўлиб, И.ш.-ни сақлашда бу фазилатлар асосий ўрин тутади. Диёнат виждон ва имоннинг асосий шартларидан бири бўлиб, ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ каби эзгу тамойилларга амал қилиб, И.ш. ва бурчига садоқат б-н яшашни англатади. Диёнатли киши ориятли бўлади. Орият, ор-номуслилик миллий гуруҳ, миллий ифтихор туйғуси б-н узвий боғлиқ бўлиб, маън-й етукликнинг муҳим белгисидир. Халқимиз азалдан орномус кучлилиги б-н ажралиб келади. Энг оғир ва мураккаб дамларда ҳам ўзлигини сақлаш, ёвларга қарши курашда ота-боболаримизга ор-номус куч-қувват манбаи бўлиб хизмат қилган. Ор-номуссиз кишилар қадр-қимматни билмайди, улар

хиёнатга мойил буладилар. Борди-ю улар элга бош бўлса, иттифоқ ўрнини нифоқ, адолат ўрнини зулм, дустилик ўрнини адолат, мурувват ўрнини хасислик, саховат ўрнини бахиллик, муҳаббат ўрнини нафрат, тавозе ўрнини кибр, ҳавас ўрнини ҳасад, шафқат ўрнини бераҳмлиқ, мулойимлик ўрнини қўполлик, ҳурмат ўрнини тухмат, қаноат ўрнини таъна эгаллайди. Натижада, жам-т маън-й таназзулга юз ўтириб, И.ш. топгалади. Миллий тарбия жараёнида тўлақонли шахс бўлиб вояга етган индивидлар инсонлик шани учун курашга қодир бўлади. Шахс ўзи мансуб бўлган жамоа, миллати ва халқ манфаатларини ҳамма нарсадан, ҳатто ўз жонидан ҳам азиз ва муқаддас деб билади. Ўз қадрини билган одамларгина ўзгаларни қадрлай олади, чунки бундай шахсларда қадриятли онг шаклланган бўлади. Қадриятли онг соҳибларида ўз халқи, миллати шанини ҳар қандай вазиятда ҳам пок сақлаш, унга доғ туширмаслик фазилатлари устувор бўлади. Тарихга мурожаат қилайлик. Буюк Соҳибқирон бобомиз Амир Темур бугун Европани зир титратган Йилдирим Боязидни нима учун жангу жадалда енгиб, тиз чўқтирди. Чунки у Соҳибқироннинг шаънига тегадиган гапларни айтган эди. Шунинг учун Амир Темур, гарчи уни буюк ҳукмдор ва саркарда сифатида ҳурмат қилса-да, ўз шану шарафи учун у билан жанг қилишга мажбур бўлади. Ёки Президентимиз Ислом Каримов ўтган а.нинг 80-йиллари охирларида Марказдан туриб, халқимизнинг шанига қарши ёғдирилган тухмат ва бўҳтонларга қарши мардона бош кўтариб, “ўзбек иши” деб ном олган бу сиёсий кампаниянинг асл мақсадларини фош этган эди. Жам-тда миллат тақдири учун ана шундай масъуллик, фидойилик ҳисси булмаса, миллат шаънини улуғлаб булмайди. Маълумки, мустамлака йилларида Ўзб. тилининг ижт-й нуфузи анча тушиб кетди, натижада баъзи миллатдошларимизда ўз она тилига бепарволик майллари кучайди. Бу эса уларнинг миллий гурур ва миллий ифтихор туйғуларининг сусайишига сабаб бўлди. Президент Ислом Каримов жасорати туфайли

тилимиз, шунинг баробарида миллий кадр-қимматимиз ҳам тикланди. Халқимиз қадим-қадим замонлардан буён тарихан камтар, камсухан, табиатан мард, меҳнатсевар, оилапарвар, болажон, саховатпеша, меҳмондўст, бағрикенг, қалби пок бўлиб, унинг бу фазилатлари миллатимиз шаънини улуғлашда, ҳал қилувчи аҳамият касб этиб келган. XIX а.да халқимизнинг феъл-атворини ўрганган венгер тадқиқотчиси Герман Вамбери бундай фазилатларни юксак баҳолайди. У бундай ёзади: «Бу халқнинг ижобий, маън-й жиҳатлари энг аввало уларнинг очиқ кўнгил, мард, жиддий, ҳақиқий туркий ҳимматга эга эканида яққол кўзга ташланиб турибди...» Вамбери ўзб.лар бир сўзни ўйлаб, мулоҳаза қилиб айтгунича кўшни халқ вакиллари қанчадан-қанча гапни жавраб ташлашини айтади. «Ўзб. ўйлаброқ сўз қотади, тўғри гапирадиган, тўғри ҳаракат қиладиган, кўзга тик қарайдиган эркакни мукамаллик намунаси деб билади». деб таъкидлайди у. Далада ўзи б-н ўзи бўлиб, индамайгина ибтидоий омочни тортиб юрган оддий, ҳалол деҳқонни кўрган одам уни ўз юртининг халоскори деб тасаввур қилиши қийин эканига эътибор қаратар экан, Вамбери ёзади: «Айнан шу одам бизнинг вақтгача М.О.нинг хўжайини бўлиб келди. Чунки шу оддий омоч тортиб юрган ўзб. керак булган пайтда отга ирғиб мина олади ва кўлига қурол олиб, узини жанг майдонида кўрсатади». Бу фикрлар миллатимиз вакилларида И.ш. алар давомида юксак бўлиб келганининг холис эътирофидир. Ўзб. аёллари ҳақида гап кетганда, Вамбери улар уят, номус, ҳаё ва ибо, ифбат, назокат, ширинзабонлик, оилага садоқат, болаларга чексиз муҳаббат, кийинишда, юриш-туришда анъанавий меъёрларига қаттиқ риоя қилиш каби сифатлари б-н ажралиб туришига эътибор қаратади. Бу ҳам ҳеч шубҳасиз миллатдошларимизда И.ш. юксаклигидан далолат беради. Бугунги кунда ўзликни англаган ҳолда, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги асосида яшаш, замонавий билим ҳамда касб-ҳунарларни эгаллаш, меҳнатда, ҳаётнинг турли со-

ҳаларида уз истеъдод ва қобилиятларини намоён этиб, халқи ва юртига сидқидилдан хизмат этиш И.ш.ни юксалтиради. Дейлик, Уз-нда тайёрланаётган маҳсулотлар жаҳон бозорида юксак баҳоланишидан ғурур ва ифтихор туядиган кишилар ёмон, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришдан ор-номус қилади. Шу тариқа миллатимиз ҳамда мам-тимиз шанини улуглаган бўлади. Ёки спортчиларимизнинг халқаро мусобақаларда эришаётган муваффақиятларидан фахрланиш ҳислари И.ш.ни юксалтиришга хизмат қиладиган омиллардандир. Миллатлараро ва динлараро мун-тларни инсонпарварлик руҳида қарор топгириш, бугунги глобаллашув жараёнларида уз миллий қиёфамиз, динимиз ва маъ-ятимизни сақлаб қолишга интилиш миллатимиз шани учун курашнинг бир шакли сифатида намоён бўлмоқдаки, буни ҳар бир юртдошимиз англаб, тушуниб олиши зарур. Истиқлол йиллари мам-тимизда И.ш., унинг қадр-қиммати энг олий қадриятлардан бирига айланди.

ИНСОН ҚАДРИ — одам зотининг

1. Аллоҳнинг энг буюк муъжизаси сифатида улуғланиши, ҳар томонлама муносиб қадр-қиммат топишини англатадиган т. Инсон учун қадриятлар мезонини англашда дастлаб оила муҳити, ота-она, қариндош-уруғ, уқитувчилар муҳим урин тутади. Айнан ана шу омиллар негизда инсон камол топиб боради. Инсоннинг бутун умри узида шахсий қадриятларни такомиллаштириш, уз қадрини камолга етказиш, жам-т, замонда содир бўлаётган узгаришлар қадрини англашга интилишдан иборатдир. Узи ва б.нинг қадрини англаб етиш учун инсоннинг маън-й дунёси эзгуликка хизмат қилиши, юксак ижт-й сифатларга эга бўлиши, унинг узи эса ҳаётнинг моҳияти ва мақсадини тўғри англайдиган даражада тарбияланган бўлмоғи лозим. Бу маънода, Сукротнинг «Уз-узингни англаб ет!» — деган даъвати ғоят катта аҳамият касб этади. Уз қадрини англашнинг объектив, субъектив, ижт-й ва шахсий жиҳатлари мавжуд бўлиб, доимий равишда ўзаро алоқадорликда яшайди, ин-

сон табиатининг турли жиҳатларини акс эттиради. Ҳар қайси шахсининг қадри у яшаётган замон, ундаги жараёнлар, ижт-й-тарихий шарт-шароитлар кузгусида намоён бўлади. Муҳит ва даврнинг талаблари шахсининг қадрини шакллантириб, юксалтириб боради. Унинг узи ижт-й мун-тлар субъекти сифатида, уз қадрининг шахсий талаблари, эҳтиёж ва мақсадлари б-н нақадар боғлиқ эканини тобора кўпроқ англаб боради. Инсон ва унинг қадри муаммоси — фал.нинг азалий мавзуларидан бири. Одам наслининг дунёга келиши, бошқа жонзотлардан фарқи, табиат ва жам-тдаги ўрни, инсоний фазилатлари, шахсий хус-яти тўғрисидаги масалалар ҳамма давр файласуфларининг диққат марказида бўлиб келган. Маълумки, одамнинг жисмоний тузилиши, табиий-биологик хус-ятларини ўрганиш илм-фан оламида ҳамон давом этмоқда. Ижт-й фанларда эса шахс камолоти, унинг ижт-й, маън-й қиёфаси б-н боғлиқ масалалари тадқиқ қилинмоқда. Хуллас, одамзод учун узига ухшаган бошқа кишилар, уларнинг хус-ятлари, жам-тдаги ўрни, қадри, ўтмиши ва келажаги б-н боғлиқ муаммолар қадимдан энг асосий тадқиқот ва кузатиш объекти бўлиб келган. Инсоннинг узини қадрият сифатида талқин қилиш б-н унинг қадри ва шахсий даражадаги қадриятлар тизими тўғрисидаги масалалар бир-биридан фарқ қилади. Бу борада уч йўналишда фикр юритиш мумкин. Биринчидан, ҳар бир инсонни қадрият сифатида қараш мумкин. Бунда инсоннинг узи, унинг табиий-тарихий жараёндаги мавжудлиги, тирик жонзотлар орасида ягона ижт-й вужуд экани эътиборга олинади. Бу йўналишдаги таҳлил аниқ инсонга қаратилган бўлиб, уни махсус тадқиқот мавзуи объектига айлантиради. Иккинчидан, инсоннинг қадри, яъни уни ижт-й жараёнлардаги ўрнини, атроф муҳит ва б. кишилар учун аҳамияти. жам-тдаги мавқеи каби масалаларни тадқиқ қилиш ҳам мумкин. Бундай таҳлил инсоннинг ижт-й-тарихий аҳамиятини ўрганишга асосланади. Учинчидан, шахсининг маън-й олами, қиёфаси, қизиқиш дунёси, талаб ва эҳти-

ёжлари, фаолияти б-н боғлиқ қадриятлар тизимини ҳам таҳлил қилиш мумкин. Бунда асосий эътибор қадриятларнинг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш шакллари ва хус-ятларига қаратилади. Ҳоз. даврда ҳар қайси одамнинг қадри — аввало, унинг табиатга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга, бу жараёнлардаги ўрни ва фаолиятига, турли ирқ, миллат, ижт-й қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсад ва қадриятларга интиладиган кишиларга, узига, оила, турмуш, жамоа ва жам-тдаги мавқеига нисбатан мун-тида яққол кўринади. Ш-дек, меҳнат, ишлаб чиқариш ва иқтисодиёт борасидаги жараёнлардаги иштироки, жам-тдаги ижт-й эҳтиёжларни қондириш ва моддий бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссаси ҳам инсон қадрини белгилайди. Қолаверса, сиёсий ўзгаришлар, жам-тни демократлаштиришда қатнашиши, бу жараёнда қандай мақсадларни кўзлаётгани ҳамда қадриятлар тизими тез ўзгариб бораётган бугунги кунда қандай позицияни эгаллаши, ўзини қандай тутиши б-н боғлиқ фаолияти ҳам бу борада муайян аҳамият касб этади. Бундан ташқари, қадр-қиммат инсоннинг маън-й баркамоллиги, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланётгани; узининг шахсий, миллий, диний, ирқий, синфий ва б. соҳалардаги манфаат ҳамда мақсадлари, талаб-эҳтиёжлари, интилиш ва фаолиятини умуминсоний талабларга мослаштира олгани б-н боғлиқ сифатларда ифодаланади. Бу борада унинг турли бузғунчи ғоялар, вайронкор мафкура ва б. бидъатларнинг моҳиятини тўғри англаб олгани, уларга нисбатан мун-ти ҳам муҳимдир. Ана шу жиҳатларнинг барчасини ҳисобга олган ҳолда, инсон қадрини баҳолаш ва шу асосда шахсларнинг типларини аниқлаш мумкин.

ИНСОН ҚАЛБИ ВА ОНГИ УЧУН КУРАШ — ҳоз. замонда турли усул ва шаклларда кўрсатилаётган ғоявий-мафкуравий таъсирнинг асосий объекти ва мақсадини ифода этадиган ибора. Ғоя ва онг мун-ти ҳақида гап кетар экан, қуйидаги

ҳолатларга эътибор бериш зарур. Биринчидан, муайян ғоя инсон томонидан қабул қилинмаслиги мумкин. Иккинчидан, муайян ғоя шахс онгида фақат ахборот сифатида сақланиб қолиши, яъни кераксиз буюм каби инсон онгининг бир четида “чанг босиб” ётавериши мумкин. Биринчи ҳолатда ғоя инсон онгида ҳеч қандай из қолдирмайди. Иккинчи ҳолатда эса у шахс учун ҳеч қандай ижт-й аҳамиятга эга бўлмайди. Бундан чиқадиган хулоса шуки, ғоя фақат инсон қалбини эгаллаган, унинг маън-й-руҳий ҳолатининг узвий қисмига айланган тақдирдагина амалдаги кучга айланади. Ш.у. ҳам бугунги кунда мафкуравий курашнинг бош мақсади инсон қалбини забт этиш орқали унинг онгини эгаллаш бўлиб қолмоқда. Юртбошимиз таъкидлагани каби, бугунги кунда инсоният қулида мавжуд булган қурол-яроғлар ер куррасини бир неча бор яқсон қилишга етади. Буни ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин ҳоз. замондаги энг катта хавф — инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндиликда ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар куп нарсани ҳал қилади. Шу маънода аҳоли, айниқса, ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат-эҳтиром тўйғусини болалик пайтидан бошлаб шакллантиришимиз зарур. Шуни унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин. Ҳаммамиз яхши биламизки, ҳар қайси давлатнинг чегараларини дахлсиз сақлашда ҳарбий куч-қудрат, қуролли кучлар сув билан ҳаводек зарур. Аммо халқимиз, авваламбор, ёш авлодимиз маънавий оламининг дахлсизлигини асраш учун биз нималарга таяниб-суяниб иш олиб боришимиз керак, деган савол бугун

барчамизни ўйлантириши табиий. Мен, ҳаётда кўп бора ўз тасдиғини топган ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, бу масалада шундай деган бўлардим: тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур ўйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин. Барчамизга аён бўлиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақлидрок ва тафаккур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият қудратли кучга айланади. “Юксак маънавият — энгилмас куч” асаридан олинган бу фикрлар инсон қалби ва онги учун кураш кучайиб бораётган ҳоз. даврда барчамиз учун дастуриламал бўлмоғи лозим.

ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ — одамларнинг инсонлик шану шарафига муносиб тарзда яшаши ва фаолият олиб бориши учун лозим бўладиган ҳақ-ҳуқуқлар мажмуини ифода этадиган т. Бу ҳуқуқлар табиий ҳуқуқлар ва давлат томонидан қонуний асосда кафолатланган ҳуқуқларга булинади. Табиий ҳуқуққа яшаш ҳуқуқини мисол қилиб келтириш мумкин. Давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқларга сайлов ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи, нафақа олиш ҳуқуқи каби инсоний ҳуқуқлар киради. И.ҳ. ҳар бир давлатнинг Конституцияси ҳамда амалдаги қонунларида белгиланиб, улар шахсий, ижт-й-иқт-й ва сиёсий ҳуқуқларга булинади. Шахсий ҳуқуқларга: яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи, тураржой дахлсизлиги ҳуқуқи, эркин кучиш ҳуқуқи, суз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи, виждон эркинлиги ҳуқуқи, сиёсий ҳуқуқларга: давлат бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқи, митинглар, йиғинлар ва намойишлар ўтказиш, уларда қатнашиш ҳуқуқи, касаба уюшмаси, сиё-

сий партиялар, оммавий ҳаракатларга бирлашиш ҳуқуқи: ижт-й-иқт-й ҳуқуқларга мулкдор бўлиш ҳуқуқи, меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи, ижт-й таъминот хизматлари, тиббий хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқи, билим олиш ҳуқуқи киради. И.ҳ. инсоннинг давлат б-н мунтидаги ҳуқуқий мақомини, иқт-й, ижт-й, сиёсий ва мад-й соҳалардаги имкониятлари ҳамда орзу-интилишларини тавсиф этадиган т. сифатида ҳам намоён бўлади. И.ҳ.ни эркин ва самарали тарзда амалга ошириш фуқаролик жам-ти ва ҳуқуқий давлатнинг асосий вазифаларидан биридир. И.ҳ.ни мутлақ ва нисбий ҳуқуқларга бўлиш мумкин. Яшаш ҳуқуқи, қийноқларга, зўравонликка, инсон шанини ерга урадиган бошқа муомала ёки жазо турларига дучор этилмаслик ҳуқуқи, шахсий ҳаётнинг дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ва оилавий сирларни сақлаш ҳуқуқи, ўз шаъни ҳамда обрў-эътиборини ҳимоя этиш ҳуқуқи, виждон эркинлиги ва динга эътиқод қилиш ҳуқуқи, ш-дек, суд томонидан ҳимоя қилиниш ва одил судлов ҳуқуқи ҳамда шулар б-н боғлиқ энг муҳим процессуал ҳуқуқлар мутлақ И.ҳ. сирасига киради. Қолган барча И.ҳ. нисбий бўлиб, фавқулодда ёки ҳарбий ҳолат тартиби жорий қилинган вазиятда чеклаб ёки тўхтатиб қўйилиши мумкин. Демократик давлатда мутлақ И.ҳ.ни ҳар қандай вазиятда ҳам чеклаш ёки вақтинча тўхтатишга (бекор қилишга) йўл қўйилмайди. ЎзР Конституциясида инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинлик ва бурчлари, жумладан, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий ҳуқуқлари, иқт-й ҳамда ижт-й ҳуқуқлари, ш-дек, И.ҳ. ва эркинликларининг кафолатлари белгилаб берилган (18–52-моддалар). ЎзРда барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижт-й келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижт-й мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар (18-модда). Жумладан, яшаш ҳуқуқи — ҳар бир инсоннинг узвий ва ажралмас ҳуқуқи. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш — энг оғир жиноят ҳисобланади (24-модда). Ҳар ким эркинлик ва

шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши; қийноққа солиниши, зуравонликка, шафқатеиз ёки инсон қадр-қимматини камситадиган бошқа таъйиқларга дучор этилиши мумкин эмас (25–26-моддалар). Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралашувлардан ҳимояланиш ва тураржойи дахлеизлиги ҳуқуқига; фикрлаш, суз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга (27–29-моддалар). Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йул қўйилмайди (31-модда). Мустақиллик йилларида Ўзнда И.ҳ. ва эркинликларининг устуворлигидан келиб чиқадиган, халқаро миқёсда қабул қилинган янги юридик тамойил ва талабларга асосланган кенг ҳуқуқий муҳит вужудга келтирилди, мустабид тузумнинг таъйиқ ва зуравонлигидан ҳуқуқий меъёрлар сари кескин бурилиш ясалди. Мам-тимиз қонунларини И.ҳ. соҳасидаги халқаро меъёр ва андозаларга мувофиқлаштириш, мазкур соҳада миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш, И.ҳ.ни ҳимоя қиладиган муассасаларнинг яхлит тизимини барпо этиш, И.ҳ.га оид халқаро шартномалар ва ҳужжатларга қўшилишда давом этиб, бу ҳужжатлар буйича мажбуриятларни бажаришнинг, барча давлат органлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар шу ҳужжатлар талабларига сўзсиз риоя қилишининг механизми яратилди. Ўз-н жам-тида И.ҳ. инсон эркинликлари, бурч ва мажбуриятлари б-н боғлиқ қарашларни акс эттирадиган т. сифатида миллий гоянинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Инсоният ўз тар-ёти жараёнида И.ҳ.га оид бўлган махсус қонунчилик тизимини яратган. Бу тизим ўз тар-ётида учта катта босқични босиб ўтган. Биринчи босқич 1789 йилги Франция инқилоби туфайли “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси” қабул қилинган даврдан бошланиб, Биринчи жаҳон урушигача бўлган (1914) муддатни ўз ичига олади. Бу даврда шахс эр-

кинлиги ва фуқаролар тенглиги, инсон шахсининг дахлсизлиги, хусусий мулкка эгалик, сайлаш ва сайланиш каби шахсий ҳамда сиёсий ҳуқуқлар б-н боғлиқ масалалар тартибга солинди. Иккинчи босқичда (1914–1950) инсоннинг меҳнат қилиш, дам олиш, ижт-й ёрдам олиш б-н боғлиқ ижт-й-иқт-й ҳуқуқларига оид қонунчилик асослари мустаҳкамланди. Учинчи босқич XX а.нинг иккинчи ярмидан бугунги кунгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда тинч яшаш, атроф-муҳит тозалигига эришиш, ахборот олиш ҳуқуқи б-н боғлиқ масалалар фаол муҳокама қилиниб, уларни ҳал этиш йўллари қидирилмоқда. Бу даврда И.ҳ. соҳасида халқаро қонунчилик тизими — умумэътироф этилган стандартлар шаклланди. БМТ томонидан 70 га яқин, Европа Кенгаши Бош ассамблеяси томонидан 160 дан зиёд, ЮНЕСКО томонидан 70 дан ортиқ, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти томонидан 30 дан кўпроқ И.ҳ.га тааллуқли халқаро конвенциялар, декларациялар, пактлар қабул қилинди. Ҳоз. пайтда И.ҳ. буйича 400 га яқин халқаро ҳужжат мавжуд. И.ҳ. Умумжаҳон декларацияси БМТ Низомида эълон қилинган бўлиб, мазкур ҳужжат дунёдаги барча халқлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларни тўла амалга ошириш, кишилар турмушини яхшилаш, ижт-й тар-ётни ривожлантиришга кўмаклашиш каби шиорларга асосланади. БМТ Бош ассамблеясида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган ушбу декларацияга биноан ҳар бир инсон, миллати, жинси, ирқи, табақаси, динидан қатъи назар, декларацияда эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликлардан ҳеч қандай чекланишсиз фойдаланиши керак. Декларация кириш қием ва 30 та моддадан иборат. БМТнинг И.ҳ. декларациясига кўра, ҳар бир шахс касб танлаш эркинлиги, меҳнат қилиш ва унга яраша ҳақ олиш, меҳнат шароитларини яхшилашни талаб этиш, ишсизликка қарши курашиш, ногиронлик ва қарилик пенсиялари олиш, дам олиш ва вақтинча нафақа олиш ва б. ҳуқуқларга эга. Декларацияга биноан,

меҳнаткашлар касаба уюшмалари ташкил этишлари ва улардан ўз манфаатларини ҳимоя қилишда фойдаланишлари мумкин. Ш-дек, БМТ доирасида қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактга қўшилган давлатларнинг пакт низомини бажаришини назорат қилиш учун шу пактга доир факультатив протоколга мувофиқ, 1976 йил сентябрда И.х. бўйича Қўмита ташкил этилган бўлиб, у 18 аъзодан иборат. Улар мазкур пактга қўшилган давлатларнинг фуқаролари орасидан танлаб олинган бўлиб, эксперт сифатида фаолият кўрсатади. Қўмитанинг барча қарорлари тавсия хус-ятига эга бўлиб, бирон-бир давлат зиммасига расмий мажбурият юкламайди. Ҳар йили қўмита БМТ Бош ассамблеясига ўз фаолияти ҳақида маъруза тақдим этади. И.х. бўйича ЎЗР миллий маркази И.х. ва эркинликларини муҳофаза қиладиган халқаро ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш ташкилотлари б-н ҳамкорликни кенгайтириш, давлат муассасалари ходимлари ва барча аҳолининг И.х. бўйича мад-тини ошириш бўйича фаолият олиб боради. Бу ташкилот ЎЗР Президентининг 1996 йил 31 октябрдаги Фармонида мувофиқ ташкил этилган бўлиб, унинг асосий вазифалари: миллий ҳаракат режаси, ш-дек, Конституция, қонунлар ва И.х. соҳасида умум-этироф этилган халқаро ҳуқуқ меъёрлари қоидаларини амалга ошириш стратегиясини ишлаб чиқиш; И.х. соҳасида ЎЗРнинг халқаро ва миллий ташкилотлар б-н ҳамкорлигини ривожлантириш; И.х.га риоя этилиши ва бу ҳуқуқларнинг муҳофаза қилиниши юзасидан миллий маърузалар тайёрлаш; давлат ҳокимияти ва бешқарув органларига, жамоат бирлашмаларига маслаҳатлар бериш фаолиятини амалга ошириш; тарғибот, укув-услубий адабиётларни нашр этиш борасидаги фаолиятни мувофиқлаштириш, давлат органларининг И.х.га риоя этиш ва бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини такомиллаштириш юзасидан уларга тавсиялар тайёрлаш; И.х.ларини рағбатлантириш ва муҳофаза қилишнинг турли жиҳатлари юзасидан

тадқиқотларни ташкил этиш ва ўтказиш каби муҳим фаолиятни амалга оширишдан иборат.

ИНСОНИЙЛИК — инсонлик, одамгарчилик чегарасида қилинадиган ишлар, одамга ярашадиган. унга зеб бўладиган. шахсини улуғлайдиган фазилатни. ҳаётга, одамзод тақдирига гуманистик мун-тни аниқлаётган т. И. гоёлари узоқ тарихга эга бўлиб, унинг ёрқин ифодаси булган ижод намуналари, реал далил ва мисоллар халқ оғзаки ижодиётида, бадиий адабиётда, диний ва фал-й таълимотларда, турли халқларнинг тарихи, мад-й меросида алар давомида яшаб келмоқда. Шарқнинг буюк мутафаккирларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий каби мумтоз сиймоларнинг асарларида инсон эркинлиги, унинг қадр-қиммати, И. гоёлари б-н бирга бир бутун ҳолда илгари сурилади. Хус-н, Алишер Навоий ижодида дунёдаги энг катта бойлик — ҳазрат инсондир, деган гоё бадиий суз орқали асослаб берилган. Ул зотнинг фикрича, бутун мавжудот, борлиқ инсон учун, унинг бахтсаодати учун хизмат қилиши лозим. “Одамий эрсанг демагил одами, Оники йўқ халқ ғамидин ғами”. Алишер Навоийнинг биргина шу байтида унинг ижодида И. нақадар етакчи уринга чиққани яққол куришиб турибди. Миллий тафаккуримизнинг бошқа намояндалари ижодида ҳам бу анъана давом эттирилиб, юксак И. маън-й тар-ётнинг муҳим омили сифатида тараqqунум этилган. Шарқ фал.си ва ижт-й тафаккурида И. гоёлари азалдан кенг тарқалган бўлиб, унинг куп минг йиллик тарихи б-н чамбарчас боғлиқ. Европада эса И. яхлит дунёқараш тизими сифатида биринчи бор Фарб Уйғониш даврида, яъни XV—XVII а.ларда шаклланган. Ўрта а.ларда худо ва дин номидан камситиб, ҳақоратлаб, минглаб инсонларни инквизиция гулханига ташлаган шафқатсиз диндорлар ва уларни қўллаб-қувватлаган черков ҳокимиятига қарши, Европада И. гоёлари ўзига хос кураш дастури

сифатида намоён була бошлади. У ижт-й фикрни кенг қамраб олиб, адабиёт, фал., санъат ва б. соҳалар ривожига янгича мазмун ва руҳ касб этди. XIV–XVII а.ларда И. ғоялари дастлаб Италияда, кейинчалик эса Европанинг бошқа мам-тларида тарқала бошлади. Шундан кейинги а.лар давомида И. ғоялари катта тарихий йўлни босиб ўтди. Жаҳон илмий, сиёсий ва ижт-й фал.сида И., инсонпарварлик «гуманизм» номи б-н ривожланди. Бу атама илм-фанда биринчи марта XIX а. бошларида ишлатила бошлади ва XX а.нинг урталаригача жам-тдаги адолатсизлик ва тенгсизлик кўринишларини танқид қилиш учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилди. Инсониятнинг XV а.дан то XX а.нинг урталаригача бўлган тарихи аста-секин И. ғояларини узлаштиришга сабаб бўлди ва уларни инкор этиш инсониятни қандай катта фожиаларга ундаши мумкин эканини кўрсатди. Шу асосда Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда дунё тар-ётида туб ўзгаришлар юз бера бошлади ва ҳақиқий И. томон жиддий қадамлар қўйилди. Буни БМТ, ЮНЕСКО каби нуфузли халқаро тузилмалар ташкил этилгани, бошқа соҳалар қатори гуманитар масалалар ҳам сиёсий муҳокама мавзуйга айланганида кўриш мумкин. И. ўзб. миллий менталитетининг таркибий қисмидир. У халқимиз ҳаётида доим мавжуд булган ва унинг мутафаккир фарзандлари ижодида ўз ифодасини топган. Яъни, И. ғоялари юртимиз ва халқимиз онгига ташқаридан киритилган эмас, балки халқимиз тафаккури, ижодкорлик даҳоси меваси сифатида яшаб, юксалиб келмоқда. Бу жараён мустақиллик йилларида янада кенг давом эттирилмоқда. Мустақил Ўз-н барча соҳаларда биринчи галда И. ва инсонпарварликнинг юксак мезони ва талаблари асосида сиёсат олиб бормоқда. Мам-тимиз Конституцияси ва қонунлари, юртимиздаги туб ислохотлар, аввало, инсонни улуглаш, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгани, халқимиз маъ-ятига, миллий қадрият ва анъаналаримиз ривожига берилаётган эътибор, бу борадаги кенг қўламли ишлар И.нинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

ИНСОНПАРВАРЛИК — инсоннинг юксак ижт-й мақомини белгилаб, бу борадаги диний ва дунёвий, ғоявий-мафкуравий, миллий ва умумбашарий қарашлар, мезонлар, туйғу ва т.лар, қадриятлар ва анъаналар системаси, фаолият даражасини асослаб берадиган таълимотлар, умуман инсонийликка асосланган фаолият ва хатти-ҳаракатни англатадиган т. Фарбда И. тамойилини дастлаб Европа Уйғониш даври мутафаккирлари илгари сурган, деган қараш мавжуд. Аслида, И. даставвал Шарқда пайдо булган. Бундан 3–4 минг йиллар аввал амал қилган қад. сомир мих хатларида инсонийлик, И. деган маъноларни билдирадиган «намлулу» сўзининг учраши, “Авесто”даги “Эзгу фикр, эзгу суз ва эзгу амал” ғояси бу фикрни тасдиқлайди. Жаҳон динларининг барчасида И. ғоялари устувордир. Айниқса, муқаддас ислом динининг асоси ва моҳияти И.дан иборат. Чунончи, ҳадиси шарифда «Одамларга раҳмли бўлмаган кишига Аллоҳнинг ҳам раҳми келмайди», деган сузлар орқали И.га даъват этилади. Собиқ Иттифоқ даврида И. синфийлик н.назаридан талқин этилиб, унинг асл маъноси сохталаштирилди. Мустабид тузум мафкурачиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатларини халқ қабул қилмади. Истиқлол даврида мам-тимизда И.ни жам-т ҳаётининг асосий тамойилларидан бирига айлантириш йўлида улкан ишлар амалга оширилмоқда.

ИНСОНПАРВАРЛИК ЁРДАМИ — инсоннинг инсон олдидаги муқаддас бурчидан келиб чиққан ҳолда бегараз кумак ва ёрдам кўрсатишини англатувчи т. И.ё. ҳоз. кунда асосан гуманитар ҳалокат юз берган ёки юз бериш хавфи ёқасида турган, тар-ётдан орқада қолиб, қашшоқликка юз тутган ҳудудларнинг аҳолиси, ҳарбий тўқнашувлардан азият чеккан қочоқлар, ногирон ва бемор инсонлар ўртасида бепул тарқатиладиган энг зарур кундалик тирикчилик воситалари ҳисобланади. Қуролли можаролар шароитида И.ё. тинч аҳолига озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, дори-дармонлар етказиб беришни назарда тутуди, ўк-дори

ёки жиддий тан жароҳати етказиши ёхуд одам ўлдириш учун ишлатилиши мумкин бўлган қурилмалар, автотранспорт воситалари ва материаллар олиб боришни кўзда тутмайди. И.ё. тезкорлик б-н амалга оширилиши ва турли офатлардан жабрланганларнинг мушқулини осонлаштириш учун қўлланиши б-н бошқа хорижий ёрдамлардан ажралиб туради. Баъзан И.ё. ниқоби остида маҳаллий аҳолини зимдан ўз томонига оғдиришга уринишлар бўлиши ҳам мумкин. Узоқ сақлаш учун мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, ичимлик суви, иссиқ кийим-кечак ва шахсий фойдаланиш учун керак бўладиган кундалик буюмлар, чодирлар, ёнилғи И.ё.нинг турлари ҳисобланади.

ИНСОФ (араб. адолат, одиллик, бегаразлик) — адолат ва виждон б-н иш тутиш туйғуси, ҳаётда, ишда бошқаларга мун-тда ҳалоллик ва тўғрилиқни англадиган т. Иллиқ, очикқўнғиллик, самимийлик халқимизнинг энг қад. маън-й фазилатларидан ҳисобланади. “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида Иллиқ ҳаётнинг асл мазмунини англашга ёрдам беради, бошқалар б-н ўзини бир қаторда тутиш, улар тўғрисида ғамхўрлик қилиш комил инсоннинг энг муҳим хус-ятларидан бири экани алоҳида уқтирилгани бежиз эмас. Иллиқ — мисоли бир завқ. Уни татиб кўриш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Яъни бу завқнинг нашъасини суриш фидокорликни талаб этади. И. “виждон” т.си б-н боғлиқ, маълум маънода ҳалолликка ўхшаб кетадиган ахлоқий фазилатдир. Лекин ҳалоллик ўз ҳақи ва ҳаққини, яъни моддий ва маън-й ҳуқуқини ўзгаларнинг ҳақи ва ҳаққига хиёнат қилмаган ҳолда ажратиб яшашни англади. Иллиқ эса ижобийликда ҳалоллик каби юксак фазилатдир: унда киши ўз ҳалол ҳақидан ўзганинг ҳисобига кечади; «ўзга»нинг шароити ўзиникидан ниҳоятда оғир ва ёмон эканини ҳисобга олиб, ўз қонуний ҳақи ва ҳаққини ёки уларнинг бир қисмини ихтиёрий равишда ўзгага беради, мурувват кўрсатади. Иллиқ одам олди-бердида ҳам доимо ҳалол, тўғри сўз, тартиб-интизом-

ли, том маънода тўғри ва виждонли бўлади. Имон, диёнат ва И. туйғулари ўзаро узвий боғлиқ. Имонли, диёнатли одамда И. кучли бўлади. Аксинча, имонсиз, диёнатсиз кишида И.дан асар ҳам бўлмайди. Иллиқ киши эзгулик, яхшилик ва савоб ишга ташна бўлиб яшайди. Бировга яхшилик қилиш, мурувват ва саховат кўрсатиш, ўз ҳаракатидан маън-й баҳра олиш Иллиқ одамнинг ҳаёт мезони. Шу тариқа мурувват кўрган кишининг қўнғили тоғдек кўтарилади, боши осмонга етади. Инсонлар ўртасида меҳр-оқибат ортади. Иллиқ киши олижанобдир. Бундай одамларда мудом яхшилик қилиб яшаш, дўстларидан айб қидирмаслик, бошқаларни тўғри йўлга бошлаш, улар учун синов ва машаққатни ўз елкасига олиш, фақат ўз манфаатини кўзламаслик, очик юзли, ширин сўзли бўлиш, муҳтожларнинг ҳолатини чиқариш, мулоийм бўлиш каби олижаноб фазилатларни кўриш мумкин. Айни пайда И. кўрсатган одамнинг иши ҳам юришади, эл-юрт орасида обрў-эътибори ортади. Ш. у. ҳам халқимиз “Инсоф сари барака”, яъни бараканинг боши инсофдир. дейди. И. маън-й т. сифатида «адолат» т.сига яқин. Агар адолат моҳиятан давлатнинг фуқарога, жам-тнинг шахсга, каттанинг кичикка, раҳбарнинг ходимга, инсоннинг инсонга нисбатан ҳалол ва холис, ҳаққоний мун-ти тарзида намоён бўлса, И. адолат мезонининг амалда сақланиши сифатида кўзга ташланади. У фуқаролар, жам-т аъзолари ўртасида инсонийлик, одамгарчилик мун-тларининг миллий қадрият даражасига кўтарилган ахлоқий меъеридир. И. жам-тда меҳр-оқибат, ўзаро ҳурмат ва аҳиллик муҳитининг мустаҳкамланиши, инсонпарварлик руҳининг кучайиши ва миллий қиёфамизни сақлаб қолишга хизмат қилади.

ИНСОФСИЗ(ЛИК) — маъ-ят тамойилларига зид фаолият, хус-ят ва ҳатти-ҳаракатни, диёнатсизликни ифода этадиган т. Инсофсиз, виждонсиз, диёнатсиз кимсадир. Ундан ҳар қандай ёмонликни кутиш мумкин. Кишиларнинг инсофли ёки И. бўлиши аввало, унинг қандай

оилада катта бўлгани. қай даражада таълим-тарбия олганига боғлиқ. Одатда етарлича таълим-тарбия кўрмаган, ҳаётда эзгу мақсади йўқ ёки сароб орзу-умидлар б-н яшайдиган, маърифатсиз, жоҳил одамлар ўртасида И. куп учрайди. Улар фақат тор шахсий манфаатни уйлаб яшайди. И. нафс балосига учиб, ҳаддан ошишдир. У ғайрияхлоқий сифат бўлиб, инсофсиз кишилар худбин кимсалардир. Улар ҳар қандай йўл б-н булсин жам-тда маълум бир мавқе, куч-қудратга эга бўлишга интилади. Агар улар жам-тдаги мавқе ва мансабидан ажралиб қоладиган бўлса, эътиборсиз, жирканч, ярамас ва ҳамма нарсадан норози кимсага айланади. Ҳаётдан нолиб яшайди. И. «ҳиммат», «олижаноблик» ва «инсоф» т.ларининг зидди ҳисобланиб, бундай феъл ўз эгасини уятли, пушаймонли ҳолатларга солади. И.ни бартараф қилишнинг йўли — дунёнинг ўткинчи эканини ҳис этиш, ҳар бир қилинган амалнинг ҳисоб-китоби борлигини билиш, ҳимматли кишилар даврасига яқинлашиш, оптимистик дунёқараш соҳиби бўлиш, имон, инсоф йулини тутишдан иборат.

ИНСТИНКТ (лот. *instinctus* — қўзғатиш; илҳом) — тилак, майл, тирик организмнинг ташқи ва ички муҳит таъсирларига нисбатан онгсиз равишда, аммо туғма, мақсадли ҳаракатлари йиғиндиси; рефлекслар. И. мавзуси зоопсихологияда чуқур ўрганилади ва унинг қуйидаги турлари қайд этилади: 1) озуқа топиш ва озикланиш; 2) ҳимояланиш; 3) пода (гала) бўлиб яшаш; 4) насл қолдириш; 5) ўз наслига ғамхўрлик. Дунёдаги ҳар бир жонзот И. асосида яшайди. И.ив хулқда рефлекслар бирин-кетин амалга ошади. Ч.Дарвин «Турларнинг келиб чиқиши» асарида И. мавзусига катта боб бағишлайди. Унга кўра И. «турларнинг танланиш хус-яти асосида вужудга келган, яшаш учун кураш натижасида давом этаётган хатти-ҳаракатлар йиғиндиси дир. И. табиий шароитнинг ўзгаришига қараб ўзгариб ва мослашиб бораверади». Ч.Дарвиннинг фикри бўйича, И.лар маълум бир тур учун хулқ-атворнинг сте-

реотип ҳаракатларидир (мас., ариларда уя қуриш). Бундан ташқари, И. ҳайвонни фаолиятга ундовчи импульс, майл вазифасини бажаради. З.Фрейднинг қарашлари ҳам Дарвин концепциясига ўхшайди. Фрейд инсонларни маълум бир мақсадни кўзлаб яшашга улардаги ички майл ва интилишлар мажбур қилади, деган фикрни ёқлаган. Лекин у И.лар фақат эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади, деган қарашга қарши чиққан.

ИНТЕЛЛЕКТ (лот. *intellectus* — ақл, идрок, зеҳн) — кенг маънода: кишининг воқеа-ҳодиса моҳиятини тўлалигича билишига асосланган ва у орқали намоён бўладиган фаолияти; тор маънода: инсоннинг тафаккур, фикр юритиш салоҳияти. И.кишиларнинг ақл, идрок, заковат, маън-й жиҳатдан етуқлик даражасини ҳам билдиради; тасаввур, идрок, синчковлик орқали жамланган материални билиш усуллари (таққослаш, абстракция, т., ҳукм ва.ҳ.к.) орқали асосли билимга эга бўлиш ёки мавжуд билимни танқидий таҳлил этиб чиқиш қобилиятни ҳам англатади. Тафаккур тарихида И. тўғрисидаги фикр-мулоҳазалар турлича бўлган. Ўрта а.ларда И. иродага бўйсунадими ёки ирода И.гами деган масала бўйича қизгин мунозаралар авжига чиққан. Ўша даврларда И. билишнинг энг юксак — илоҳий усули сифатида инсон тафаккурига қарши қўйилган. Биринчи н. назар тарафдорлари Дунс Скот ва Уильям Оккам бўлса, иккинчи қараш тарафдорларидан бири Фома Аквинский эди. Ҳоз. замон фал.сида И. ҳам, ирода ҳам мавжуд ҳолатга асосланган ҳолда намоён бўлади ёки И. маъ-ятга тааллуқли бўлгани учун руҳий ҳолат маҳсули сифатида иродадан устун туради, деган тасаввурлар мавжуд. Интеллектуал ресурс инсонларда билим, ҳаётий тажриба ва идрок ҳамда зеҳн асосида аввало ўз ақлий-омилкорлик салоҳиятини, турмуш тарзини турли йўналиш ва шаклларда янада бойитиш, унинг янги қирраларини очиш, мукаммаллаштириш имкониятидир. Инсон бош мия қобигида ўн тўрт миллиарддан ошиқ нейронлар мавжуд. Уларнинг вазифаси ин-

сон фаолиятини ҳар томонлама, тула бошқаришдан иборат. Кишининг қилаётган ҳар бир ҳаракати нейронлар фаолияти маҳсулидир. Бу жаҳон тиббиётида чуқур урганилган ва тула тан олинган ҳақиқатдир. Ш. у. ҳам, айтиш мумкинки, инсоннинг интеллектуал ўзлигини намоён қилишида унинг имкониятлари — ресурсларнинг ўрни беқиёс. Лекин инсон ана шу интеллектуал имкониятлар, яъни ресурсларнинг бор-йўғи 4—4.5 фоиздан фойдаланади. Шундан 4 фоизини 8—11 ёшгача бўлган даврда олади ва қолган ярим фоизини бутун умри давомида қабул қилади. Табиатан иқтидорли кишилар эса ўша қолган ярим фоиз маълумотни 11 ёшдан кейинги умрига тўғри тақсимлай олиш имкониятига эга бўлади. Инсон бош миясининг физиологик таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, унинг миясидаги интеллектуал куч атом ядросидаги беқиёс кучга тенг бўлар экан. Гап уни қандай ривожлантириш ва қай даражада ишлата билишда. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бешикдаги ҳар бир гудакда даҳо бўлиш имкони мавжуд. Ҳамма гап ушбу “даҳо”ни талаб даражасида тарбиялай олишда. Бугунги кундаги илм-фан ҳулосасига кўра, инсоният тарихида атиги 400 га яқин киши даҳолик мақомига сазовор бўлган, холос. Бу эса даҳо инсонларни тарбиялаш қанчалик қийин иш эканини кўрсатади. Гап шундаки, даҳоларни тарбиялаб вояга етказишда нафақат бир оила ёки бир халқнинг, балки бутун инсониятнинг маън-й ютуқ ва тажрибаларидан фойдаланиш керак бўлади. И. асосидаги билишни биринчи ўрнига қўядиган ва уни ҳиссий билишдан ҳамда амалиётдан ажратиб ўрганадиган фал-й таълимот сифатида интеллектуализм антик фал.нинг бир гуруҳ вакиллари (элеатлар, платончилар) интеллектуализм ҳиссий билишнинг ҳақиқатлигини инкор этиб, фақат интеллектуал билишни бирдан-бир ишончли манба деб ҳисоблаган. Янги давр фал.сида интеллектуализм сенсуализмнинг бирёқламатигига қарши чиқади (Декарт, картизианлик, қисман спинозизм). Ҳоз. замон фал.сида эса, интеллектуализм агностизм ва мантиқий

позитивизм таъсирида ривожлантирилмоқда. Умуман олганда, интеллектуализм таълимотининг аҳамияти шундаки, ҳиссий ва интеллектуал билишнинг узаро муштараклиги эътироф этилади.

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ (лот. *intellegere* — билимли булиш) — ижт-й тизимда муайян ўринга эга бўлган, асосан ақлий меҳнат фаолияти б-н шугулланадиган зиёлиларнинг ижт-й табақаси. Ақлий, ижодий меҳнат соҳасини асосий касб тарзида танлаган одамлар гуруҳи қадимдан ижт-й меҳнат тақсмоти натижасида алоҳида ижт-й табақа сифатида шакллана бошлаган ва бу жараён ўрта а.лардан янги даврга ўтиш даврида асосан тугалланган. И.га мансуб одамлар аввал эркин билим олиш орқали ақлий меҳнат фаолиятини бошлаган. Кейинчалик улар ўқув юртларида билим олиш б-н бирга, меҳнат соҳасини муайян тизимга туширишга ҳам эришган. И. вакиллари барча ижт-й гуруҳлардан келиб чиққан булиши мумкин. Лекин И. ижт-й табақасининг узини узи тақрорий вужудга келтириш (қайта ишлаб чиқариш) жараёни ҳоз. даврда узига хос ҳолат сифатида амал қилмоқда. “Компьютер а.и”, “янги технологиялар а.и”, “ахборот а.и” деган номлар б-н аталаётган бу замонда И.нинг ўрни ва аҳамияти янада ортиб бормоқда. Айниқса, ривожланган мам-тларда ижт-й тизим тобора И.лашиб (зиёлилашиб), унинг миқдор ва сифат даражалари ошиб бораётгани ҳоз. давр жаҳон цивилизациясига хос умумий қонуният сифатида эътироф этилмоқда.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ, байналмилалчилик (лот. *inter* — аро, *natio* — халқ) — турли миллат, ирқдаги кишиларнинг халқаро бирдамлигини ифода этадиган т. И. тарихий тар-ётнинг маълум босқичида, миллатларнинг келиб чиқиши ва миллатлараро мун-тлар натижасида муомалага киритилган т.дир. И.нинг туб моҳиятини инсонпарварлик, толерантлик ғоялари, халқаро ҳамдўстлик, бирдамлик, ҳамжиҳатлик каби умуминсоний тамойиллар ташкил қилади. И.ни буржуа давлатларининг келиб чиқиши б-н боғлиқ ҳолда изоҳлаш масалага нотўғри ёнда-

шиш демакдир. Тарих сабоқларига кура, халқаро ҳамдўстлик ва ҳамкорлик тамойиллари жаҳон халқларининг турмуш тарзида ҳамиша мавжуд булган. И. ғояси Афлотун, Арасту, Форобий, Ибн Сино, Низомий, Навоий ва б. алломаларнинг асарларида атрофлича баён этилган. «И.» т.сини синфий, сиёсий ва мафкуравий жиҳатдан таърифлаш унинг умуминсоний моҳиятини сохталаштиришга сабаб бўлади. И. ғоялари ва тамойилларининг узлуксиз ривожланиб бориши умуминсоний демократик қадриятлар таъсирининг кучайиши, жаҳонда халқаро толерантликнинг барқарорлиги б-н боғлиқдир. Бугунги кунда юртимизда 130дан зиёд миллат ва элат вакилларининг узаро аҳил, тинч-тотув яшаб келаётгани, Ватан ва мам-тининг гуллаб-яшнаши учун бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қилаётгани И.нинг амалдаги ҳақиқий ифодасидир.

ИНТЕРНЕТ (лот. *inter* — аро ва *net* (*work*) — тармоқ) — 1) катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини узаро боғлайдиган бугун жаҳон компьютер тизими, бутун дунё буйлаб фаолият кўрсатадиган халқаро ахборот алмашувининг глобал компьютер тармоғи; 2) турли-туман масалалар ва соҳалар буйича маълумотларни қамраб оладиган, узоқ масофалардан туриб алоқани амалга ошириш, электрон тижорат, масофавий таълим, аудио, видео, теле, тасвир айирбошлаш ва умуман, кундан-кун янгилик ва маълумотларни жамлайдиган электрон ахборот воситаси ва дастурини аңлатувчи т. И.да географик жой. замон ва макондан қатъи назар, айрим компьютер ва майда тармоқлараро узаро ҳамкорлик унинг глобал информация инфратузилмасини ташкил этади. Кенг кўламдаги янгиликларни турли йўналишларда тарқатиш ва телеконференцияларни ташкил этиш каби муаммолар ечимига амалий ёрдам кўрсатади. Қайдномалар тизими б-н бошқариладиган барча ҳосила тармоқлари ҳамкорликда истеъмолчиларга информацияни сақлаш, эълон қилиш, жўнатиш, қабул қилиш, излаш ва маълум булган барча вариантлар (матн, товуш, видео-

тасвир, фотосурат, графика, мусиқа тарзида ва б. қуринишлар)да информация алмашинуви учун имкон яратади. Ўз-нда глобал И. тармоғига уланиш масалаларини ҳал этишга 1997 йилдан бошлаб киришилган эди. Бу тармоққа уланган истеъмолчи ишхонадаги (уйидаги) компьютер орқали хоҳлаган давлатдаги И. тармоғига уланиши мумкин ва улардан ахборотларни матн, сурат, графика, жадвал ёки видеотасвир қуринишида олиши мумкин. Ахборот ресурсларига оид кўп масалаларни мам-гимиздаги йирик кутубхоналар шу соҳадаги интернет тармоқларига суянган ҳолда ҳал қилади. «И.» т.си XX а.нинг 60-йилларидан шакллана бошлаган. 1969 йилда ARPANET (Илғор тадқиқот лойиҳалари) агентлиги туپламлар коммутиация қилинадиган экспериментал тармоқ яратиш мақсадида тадқиқот бошлайди. Тармоқ яратилиб, у ғоят оддий ҳамда қисқа ном — ARPANET, яъни агентлик тармоғи номини олади. Тармоқ алоқа тизимида маълумотлар оқимини мустақил узатиш технологияларини ўрганиш учун барпо этилган эди. Тадқиқот лойиҳаси муваффақиятли амалга ошгани боис уни яратишда қатнашган кўпгина ташкилотлар бу тармоқдан ўз кундалик мақсадларида фойдалана бошлайди ва 1975 йилда мазкур эксперимент ишчи тармоққа жорий қилинади. Бунда тармоқ учун жавобгарлик DCA (АҚШ Мудофаа алоқаси агентлиги) зиммасига юкланади. Айни вақтда мутахассислар TCP/IP (Transmission Control Protocol / Internet Protocol — Узатиш жараёнини бошқариш протоколлари) Интернет-протокол асосларини ишлаб чиқишга киришади. Айнан ана шу вақтнинг ўзида “Internet” атамаси (Interconnected Networks — бирлаштирилган тармоқлар сўзларининг қисқартмаси) қўллана бошлайди. Ҳолбуки, бу вақтда ARPANET иккита алоҳида тармоққа: MILNET (Ғарбий тармоқ) — Маълумот узатиш мудофаа тармоғининг номахфий қисми (DDN) ва янги (ҳажми кичрайтирилган) ARPANETга бўлинган эди. Ўша вақтда бир йўла ҳар иккала тармоқ, назарда тутилиши керак булган ҳолларда эса, Internet атамаси қўлланган. Ўтган

а.нинг 90-йилларда «Жаҳон ургимчак тўри» — Worldwide Web гиперматн саҳифалари тизими вужудга келади. CERN (Швейцария) компанияси ходими Тим Бернерс-Ли ҳужжатларни гиперматнли чегаралаш тили — HTML тилини ишлаб чиқади. 1993 йилда NCSA (National Center for Supercomputing Application) ходимлари Марк Андрессен ва Эрик Бина илк браузер — «Mosaic X»ни ишлаб чиқишади. Кейинчалик Mosaic Communications И. саҳифалари браузерининг биринчи версияси — Netscape Navigator 1.0 версияси ни тақдим этади. Шуни айтиб ўтиш жозик, 90-йилларда Майкрософт компанияси бутун дастурий таъминот бозорини бошқаради, Netscape Navigator дастури эса ўзининг onlayn имкониятлари орқали Windows 6-н рақобатлашиши мумкин эди. Шунда Билл Гейтс уларнинг рақобатчи эканини англаб, ходимларига бу компанияни дарҳол “уйин”дан чиқариш тўғрисида буйруқ беради. Шу тариқа браузерлар қарама-қаршилиги бошланади. 1995 йил 7 декабрда Майкрософт Internet Explorer (IE) браузерини ишлаб чиқади. 1997 йил сентябрь ойида браузерлар қарама-қаршилиги Майкрософт компаниясининг ғалабаси 6-н тугайди. Ўша вақтда Луис Монье Alta Vista қидирув тизимини ишлаб чиқади. Шу вақтнинг ўзида эса Сиэтлдаги булажак «Интернет-дўконлар қироли» — Amazon иш бошлайди. 90-йиллар охирларига келиб, Compaq компанияси Alta Vista қидирув тизимини 3 миллион доллар эвазига сотиб олади. Ўшанда дастлабки И. аукционлар, порталлар, ш-дек, И. тармоғида биринчи марта MP3 форматигаги мусиқий файллар пайдо бўлади. Орадан бир йил ўтгач, 1998 йилнинг март ойида Netscape компанияси жаҳон навигаторининг бошланғич кодларини очади ва бутун дунёдаги компьютер ихтосмандлари бирлашиб, Mozilla Organization деб номланган ҳамжам-т — кичик лойиҳага асос солади. Кейинчалик у Mozilla Foundation деб қайта номланади. Ҳоз. кунда И. браузерлар жуда кўпайиб кетган. Улар орасида энг оммалашганлари, албатта — Internet explorer, Flock, Netscape, Mozilla Firefox, Avant browser

ва б.дир. Маълумки, 90-йилларнинг урталарида И. тармоғига тижорат н. назаридан қаралмас эди. Аммо 1995 йилнинг охирларида Yahoo компанияси биринчи бўлиб И. да реклама тарғиботини бошлайди ва И. орқали даромад кўриш мумкинлигини тушуниб етади. Тез орада Yahooнинг рақиблари ҳам пайдо бўлади. Уларнинг орасида энг хавфлиси талабалар томонидан яратилган Excite эди. Аммо Yahooга қараганда Excite такомиллаштирилган тизимдан фойдаланар эди. Ўша кезларда кўпроқ даромад топиш мақсадида Yahoo ва Excitedа рекламалар, фойдали маслаҳатлар, почта сервислари ва чатлар тобора кўпайиб, бу қидирув тизимлари кўнгилочар порталларга айлана борди. Yahoo ва Excite ўртасидаги рақобат шафқатсиз эди, аммо қидирув тизимлари ўзларининг дастлабки йўналишлари булган маълумот қидиришни унутиб қўйди. Зарур маълумотни топиш лозим булганда Yahoo ва Excite кераксиз нарсаларни чиқариб беради. Баъзан керакли маълумотларни излаб топиш учун бир кунлаб вақт кетарди. Шу боис кескин тарзда фарқланувчи янгилик зарур эди ва бунинг жавоби Стенфорд университетига топилади. Сергей Брин ва Ларри Пейжлар 1998 йилнинг биринчи ярмида янги, истиқболли технологияни ривожлантириб, бу янги қидирув тизимига Google деб ном беришди. Ўша пайтда Стенфорд университетининг ётоқхонасидаги Пейжнинг хонаси маълумотларни қайта ишлаш марказини, Брин хонаси эса ишчан офис вазифасини бажарар эди. Оғайнилар ўз гоёларини сотмоқчи бўлишганида муваффақиятсизликка учрайди. Шунда улар бизнес-режа тайёрлаб, ўз компанияларини ташкил этиш учун маблағ излашга тушади. Натижада дастлабки инвестициялар ҳажми 1 миллион АҚШ долларини ташкил этади. Бу пуллар қариндош ва дўстлардан, ш-дек, инвесторлардан туланади. Жумладан, Sun Microsystems компанияси ташкилотчиларидан бири Энди Бехтольсхайм гоё муаллифларига 100 минг АҚШ долларига чек беради. Google қидирув тизими кунига 10 мингта сўровга жавоб беради ва PC Magazine журнали томонидан 1998

йилнинг энг яхши 100 та И. сайти қаторига киритилади. Бугунги кунда Google энг машҳур ва муваффақиятли қидирув тизимларидан бири ҳисобланади, унинг асосчилари Брин ва Пейжнинг даромади эса бир неча миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Бугун компьютер технологиялари ҳаётимизда мустақкам ўринга эга, компьютер саводхонлиги кўрсаткичи эса кўп ҳолларда инсоннинг савиясини белгилаб берадиган омилга айланиб бормоқда. Эндиликда компьютерда ишлашни билмайдиган ходимни яхши мутахассис дейиш қийин. Агар ўтган а.нинг 90-йиллари ўрталарида ёшларнинг энг сеvimли машгулотлари мусиқа тинглаш ва телекурсувлар кўриш бўлган бўлса, ҳоз. кунда эса компьютер ва И. аввалги қизиқишларни ёш авлод ҳаётидан сиқиб чиқарди. Замонамиз ёшларининг 70 фоизи ўз қизиқиш ва сеvimли машгулотлари ҳақида сўз юритганда спорт, дўстлар б-н суҳбатлашиш, маън-й ва мад-й ҳордиқ чиқариш б-н бир қаторда компьютер технологиялари, И.га бўлган қизиқишини биринчи ўринда тилга олади. Nielsen/Net Ratings компанияси ўтказган сўнгги илмий текширув натижаларига кўра, бутун дунё тармоғига уланаётган ёш болаларнинг сони кун эмас, соат сайин ошмоқда: биргина 2007 йили Европада ёш авлод вакилларининг учдан бир қисми onlayn тизимидан фойдалангани кузатилган. 2008 йили дунё ахборот тармоғида 10 миллион ёш “сайр” қилган бўлса, ҳозирда уларнинг сони аллақачон 13 миллиондан ошиб кетди. Бу кўрсаткич кундан-кунга кўпаймоқда. Бундай onlayn ҳаётда яшайдиган ёшларнинг катта қисми — 4,5 миллиони Буюк Британияга тўғри келади. Улар ҳар куни электрон манзилларини текширади, турли хил сайтлардан маълумот излайди ва чат (глобал тармоқдаги суҳбатхона)лар орқали мулоқотда бўлишади. Германияда ҳозирча 3 миллион, Францияда эса 1,5 миллион ёш вақтини асосан onlayn тизимида ўтказишади. Бир йилдан сўнг бу кўрсаткич икки баробарга ошиши кутилмоқда. Ёш авлоднинг компьютер саводхонлиги юқори, бугун ҳатто олти яшар болалар ҳам блу-

тус (bluetooth) ва спам нималигини катталарга нисбатан яхши билади. Дунёнинг ривожланган мам-тларидан бири Канадада ун етти ёшгача бўлган 6 минг бола ўртасида ўтказилган тадқиқот натижасига кўра, И.дан фақат ахборот олиш мақсадида фойдаланилмас экан. Сўровда иштирок этганларнинг 99 фоизи И.дан фойдаланишини, уларнинг ҳар ўнтасидан саккиз нафари уйда уланиш имкониятига эга эканини билдирган. Канада ёшларининг ярмидан кўпи И. ва компьютер технологияларини ота-оналаридан яхшироқ билишини айтган. Уларнинг 80 фоизи мустақил равишда И.га уланишини, ота-оналари компьютерга ҳимоя воситаси бўлган филтрлаш дастурини ўрнатиб қўймагани ва фарзандлари қандай сайтларга киришини назорат қилмаслигини тан олишди. Умуман олганда, аксарият ота-оналар, аниқроғи, уларнинг 65 фоизи фарзандлари И.дан фақат уй вазифасини тайёрлаш учун фойдаланади, деган фикрда, ёшлар эса илм олишни энг охириги ўринга кўяр экан. Улар асосан И. орқали мусиқа тинглайди, электрон манзилни текширади, хуллас, вақтичоғлик қилади. Ёшларнинг учдан икки қисми И.га янги дўстлар орттириш ва ким б-ндир суҳбатлашиш мақсадида уланади, уларнинг 15 фоизи бу мун-тларни кейинчалик реал ҳаётда давом эттирар экан. Мулоқотнинг бу каби шакллари яхши, албатта. Бироқ масаланинг иккинчи томони ҳам борки, унга чуқурроқ назар ташлаш лозим. Алоҳида эътибор талаб этадиган жиҳат — И. орқали таъқиб деб номланади. Бугунги кунда вертуал тақиб ниҳоятда оммалашиб бормоқда. Ўтказилган тадқиқотлар натижаларидан маълум бўлдики, ҳозирда мактаб ёшидаги болалар И.дан тобора эрта фойдаланишга киришмоқда. Мас., бошлангич синф ўқувчилари бемалол мактаб ён-атрофидаги кафе ёки клубга кириб, И.дан фойдаланиши мумкин. Шу боис улар уйда ҳам И.га уланиш имкони бўлишини хоҳлаши табиий. Лекин, мутахассисларнинг фикрича, ёши ўнга етмаган бола одатда мустақил равишда И.дан фойдаланиш учун зарур бўлган танқидий фикрлаш ва шу асосда маълумот-

ларни фарқлаш, уларни ажрата билиш, бошқача айтганда, «фильтрлай» олиш қобилиятига эга эмас. Шу сабабли И.дан ёлғиз қолганда ҳам фойдаланиш эҳтимоли булган болани қаттиқ назорат остига олиш керак, унга узи ҳақидаги шахсий маълумотларни И. орқали танишган одамларга айтмасликни ургатиш зарур. Сўнги пайтларда И. орқали таъқиб этиш ёки илмий тилда айтадиган бўлсак, *грифинг* ҳолатлари кўп кузатилмоқда. Бу каби тармоқ безорилигининг энг биринчи қурбонлари айнан ёшлар қатлами, хус-н, усмирлар ҳисобланади. Бир қарашда беозор туюлган чат хоналар ёки махсус мулоқот дастурлари орқали кечадиган суҳбатлар тафаккури энди шаклланаётган болаларни баъзан жинойтгача етаклаб бораётгани ҳаётӣ ҳақиқат. Грифинг б-н шугулланадиганлар ёки *грифёрлар* замонавий ёшларнинг қизиқишларидан жуда яхши хабардор бўлиб, onlaun конференция, форум хоналарида исталган мавзуда суҳбат юритиши, узларини уларнинг муаммоларини тушунадиган одамлар сифатида кўрсатиши мумкин, бунинг устига, веб тармоқда анонимликни сақлаш хус-яти қисқа фурсат ичида ишончга кириб олишга имкон яратади. Грифинг б-н курашишнинг энг оддий усули — компьютерга махсус тақиқлов дастурлари (энг машҳурлари Киберпатруль ёки Кидсконтрол)ни ўрнатиш. Шунда зарарли манбалардан келадиган барча хабарлар автоматик тарзда филтёрланади ёки дастурга отаналар томонидан киритилган чеклов туфайли боланинг ўзи қизиқиб ноҳўя ахборотни олмоқчи бўлганда, автоматик тақиқ ишга тушади. Айни пайтда мазкур дастурлар ҳам тулиқ хавфсизликни кафолатлай олмайди, чунки баъзида улар фойдалаи ахборотни чеклаб қўйиши ёки кераксизини ўтказиб юбориши мумкин. Ҳоз. кунда кўплаб мам-тларда И.дан фойдаланиш кўникмалари факультатив дарс сифатида мактаб дастурига киритила бошлади. Буни ҳам грифингга қарши курашишнинг ўзига хос усули сифатида кўрсатиш мумкин. Негаки, факультатив дарслар орқали болалар И.дан олинадиган маълумотларнинг қанчалик ҳаққоний ва

туғри эканини текширишга ургатилади. Бундай дарслар, айниқса, усмирлар учун зарур. И.да грифингдан ташқари усмир ёшлар учун яна бир қанча хавфлар ҳам бор. Яъни болалар ва И. муаммоси тобора чуқурлашиб бораётган бир пайтда, экстремистик характердаги секта ва уюшмалар сайтларининг фойдаланишга очиклиги, виртуал фирибгарликка кенг йул қўйилганини ҳам эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Болаларнинг қизиқувчан табиати уларни юқорида тилга олинган турдаги сайтларга етаклаши, бу веб-саҳифаларда уларнинг руҳий ёки жисмоний соғлигига хавф солувчи маълумотларни кўришига олиб келиши табиий. Электрон почта манзиллари орқали олинган хабарлар кучли руҳий таъсир ўтказиб, болаларни И. доирасида ва ундан ташқарида ҳам жинойтга ундаши ҳеч гап эмас. Банк ёки кредит картоқкасидаги ҳисоб рақамларни билган болакайлар onlaun савдоларда қатнашиш имкони б-н бирга кичик ўйинчоқдан тортиб то энг сўнги русумдаги машина сотиб олиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади. Бу эса уларни виртуал фирибгарларнинг нишонига айлантиради. Шу сабаб глобал тармоқдан фойдаланувчилар кўп булган Белорусда бу каби муаммолар қатор янги касбларнинг вужудга келишига ҳам туртки булган. Янги турдаги мазкур мутахассисларнинг вазифаси оилада И.дан фойдаланиш мад-тини жорий этадиган ҳамда болаларга исихологик, маън-й ҳамда жисмоний зарар етказмайдиган очик ва хавфсиз ахборот маконини яратишдан иборат. Ш-дек, кўплаб жамоат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлар ва хусусий компаниялар ўз фаолиятини И.нинг болаларга таъсири ва ундан бўладиган зарарнинг олдини олиш усулларини ўрганишга қаратган. Жум-н, И. мазмунини баҳолаш ассоциацияси (ICRA) мустақил халқаро ташкилот бўлиб, асосий вазифаси ота-оналарни уларнинг фарзандларини тармоқда кутаётган кўнгилсизлик ва хавфли мун-тлар ҳақида огоҳлантириш, кибермаконда болаларни нотўғри ахборотлардан химоялаш ва суз эркинлигини таъминлашдан иборат. Ота-оналарга мавжуд муаммолар юза-

сидан маслаҳат. кумак берадиган кибер-фаришталар (Cyberangels) — И-тда болалар ҳуқуқини ҳимоя қилишга йўналтирилган Европадаги илк ташкилотга 1995 йили асос солинди ва айни пайтда унга АҚШ ва Канада каби давлатлар ҳам аъзо-дир. Муаммолар чуқурлашгани сайин бу каби ташкилотлар ҳам кенг куламда тадқиқотлар ўтказиш ва мавжуд хавф-хатарларга қарши кураш чораларини ишлаб чиқишни кучайтирмоқда. Хус-н, Болаларни асрайлик (Save the Children) халқаро ҳуқуқий ташкилоти ўтказган сўровнома-лар натижасида маълум бўлдики, АҚШ-даги 15–17 яшар ўсмирларнинг 85 фоизи, Канада ёшларининг 93 фоизи мунтазам равишда И.дан фойдаланади. Коммуникация воситалари тадқиқоти асо-циацияси (Association for the Research of Communication Media) олган натижа-ларга кўра эса, ўсмирлар катта ёшларни 2004 йилдаёқ И.дан фойдаланиш бўй-ча ортда қолдирган. Испаниянинг Бола-ларни ҳимоя қилиш агентлиги (Child Protection Agency) тадқиқотлари натижа-лари шуни кўрсатдики, И.дан доимий равишда фойдаланувчи болаларнинг 44 %и виртуал мулоқот пайтида ҳеч бўлмаган-да бир марта, 11 %и эса бир неча бор таъбиб остига олинган. Эътиборли то-мони шундаки, сўровларда иштирок этган ёшларнинг 14,5 %и И. орқали нотаниш одамлар б-н учрашув белгиланган, 10 %и бундай учрашувларга ёлғиз борган, 7 %и бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтмаган. Дунё миқёсида эса 38 % болалар зў-равонлик руҳидаги сайтларни, 26 % бола миллатчилиқ характеридаги веб-саҳи-фаларни мунтазам кузатиб бориши маълум бўлди. 2008 йилнинг охириги ойларида дунёнинг энг машҳур компанияларидан бири бўлмиш «Майкрософт» (Microsoft) 28 давлатда ўзининг чат хоналарини ёпи-шини эълон қилди. Бу ҳаракат болалар муаммолари б-н шуғулланувчи ҳуқуқ-тартибот ҳамда хайрия ташкилотлари то-монидан тулиқ қўллаб-қувватланди, чун-ки эркин ва назоратсиз форум хоналар спам, вирус ва ахлоқсиз ахборотни тар-қатиш манбаига айланиб қолган эди. Шу тариқа MSNнинг текин чатлари Европа,

Яқин Шарқ, Африка, Осиё ва Лотин Америкасининг куплаб мам-тларида ўз фаолиятини тухтатди. Уларнинг урнига Microsoft Messenger тезкор хабар алма-шиниш тизими жорий қилиндики, эн-диликда бу хизматдан фойдаланиш учун шахсий маълумотларни киритиш асоси-да рўйхатдан ўтиш талаб этилади. Чунки ўтган йили Буюк Британияда шов-шув-га сабаб бўлган зуравонлар устидан ўт-казилган суд жараёнларининг камида 26 тасида қурбонга айланган болалар тақиб-чилар б-н виртуал мулоқот орқали та-нишгани аниқланди. Замоनावий техно-логияларнинг тез суръатларда ўсишига қара-май, баъзан одамлар улардан қандай оқилона фойдаланиш кераклигини тулиқ англаб етмайди. Компьютер ва И.гача бўлган даврда ўсиб-ўлғайган аксарият ота-оналар ва муаллимлар агар бола И.дан фойдалана бошласа, албатта, фойдасидан зарари кўпроқ, деб ўйлайди. Болани компьютер ёки И.дан чалғитиш ҳара-кати замирида аслида бошқа бир муаммо, яъни катталарнинг бу масалада нисбатан саводсиз экани аниқланди. Бироқ агар улар ўзлари аввал технологиялар савод-сизлиги масаласига жиддийроқ ёндашиб, уни бартараф этишса, мақсадга мувофиқ бўларди. Негаки, саводсизлик масаласи-дан қочиш орқали болани технологиялар-дан ажратиб қўйиш тўғри эмас. Бунинг устига яна бир жиҳат эътиборга лойик: болаларда кибернетик дустга нисбатан мун-т айнан катталарнинг тутган йўли-дан келиб чиққан ҳолда шаклланади. Шубҳасиз, И. билим ва керакли ах-боротни олиш учун улкан имкониятлар яра-тади. бироқ тармоққа жойлаштирилди-ган катта ҳажмдаги ахборотнинг барча-сини ҳам ишончли ва фойдали деб бўлмайди. Фойдаланувчилар маълумотлар-нинг тўғрилигини аниқ ажрата билиши учун танқидий фикрлаш қобилиятига эга бўлиши талаб этиларди. Бунинг учун бо-даларга И.да хоҳлаган одам ўз саҳифаси-ни очиши, унга ҳар қандай маълумотни жойлаштириши, бу борада унга ҳеч ким тўсқинлик қила олмаслигини вақтида тушунтириш зарур. Болаларни кенг до-ирадаги манбалардан фойдаланишга

йўналтириш жараёнида фактларни фикрлардан фарқлашга, тўғрилиги тасдиқланмаган ахборотдан ҳимояланишга уларни ўргатиш айниқса муҳим аҳамиятга эга.

ИНТИЗОМ — қатъий тартиб ва қоидалар асосида изчил ҳаракатни англатадиган т. И.лилик — И.ни маҳкам тутувчи, унга амал қилувчи, буйсунувчи, тартибли шахсга хос хус-ят. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “И.” сўзига бундай изоҳ берилган: “Тартиб, тартибли тузилиш, изчиллик. Жам-тнинг ёки маълум жамоа аъзоларининг амал қилиши, буйсуниши лозим бўлган қатъий тартиб, қоида (Мас., ҳарбий И., меҳнат И.и.) “Интизомли лашкар енгилмас» деган мақолда ҳарбий И.нинг қанчалик муҳимлиги қисқа ва оддий баён этилган. И. бўлмаса яхши қуролланган, кўп сонли қўшин ҳам И.ли, озроқ сонли лашкардан енгилиши мумкин, тарихда бунга мисоллар кўп. Луғатда И.га берилган таърифлардан бири “изчиллик”дир. Унга кўра, И. изчил, узлуксиз, мунтазам бўлмоғи керак, шундагина у яхши самара беради. Қатъий И.га ёшлиқдан ўргатилса, бола катта бўлганида ҳам И.ли бўлади. И. инсон фаолиятининг барча турларида албатта бўлмоғи зарур. И. бўлмаган оила, жамоа ва корхона, муассасада иш унумдорлиги ҳамда сифати паст бўлади. И. бўлмаган жойда парокандалик вужудга келади, усиз ҳеч қандай тadbирни амалга ошириб бўлмайди. И. турлича бўлиши мумкин. Катта корхоналарда ички И. қоидалари ишлаб чиқилиб, жамоа томонидан тасдиқланганидан кейин унга риоя қилиш ҳамма учун мажбурийдир. Айниқса, технологик жараёнда И.ли бўлиш гоят зарур. Мас., автомобиллар ишлаб чиқарадиган саноат корхонасида технологик И.га риоя қилинмаса, автомобиль сифатини таъминлаб бўлмайди, корхона тула қувват б-н ишлашга ожизлик қилиб қолади. Инсон ҳуқуқларининг таъминланишига тўсқинлик қилмайдиган, инсоннинг инсонлик шарафига зид талаблар қўймайдиган И. қоидалари бажарилганида ишчи

ёлловчига ҳам, ишга ёлланувчига ҳам қулай шароит вужудга келади. И.ли одам вақтдан туғри фойдаланади, ўз вақтини туғри тақсимлайди ва мақсадига эришади. И.ли одам сабр-қаноатли бўлади, у нафақат ўзининг, балки бошқаларнинг ҳам вақтини тежайди. И.ли одам аҳдига вафо қилади. И.нинг ўзи ҳам қайсидир маънода одамни тарбиялайди. Мас., аксарият ҳолларда И.ли ўқувчи ёки талаба дарсларни яхши ўзлаштиради, чунки у ўзини назорат қилишни, диққат-эътиборини жамлашни билади. Ҳоз. илмий-техникавий тар-ёт И. масаласига ниҳоятда катта эътибор қаратишни тақозо этади. И. бўлмаса, транспортдан фойдаланиш қандай ҳалокатларни келтириб чиқарган бўлар эди. И. тилимиздаги тартиб, қоида каби сўзлар б-н муайян ҳолатларда маънодош бўлиб келади. Мумтоз адабиёти-мизда низом сўзи ҳам И. маъносида қўлланини кузатиш мумкин. Мас.: “Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тартиб ва низом ила юритмишлар. Хус-н, ислом дини мукаммал равишда тартиб ва низомга риоя қилишдир”. Абдулла Авланий айтганидек, Давлатнинг кони манбаи, тартиб-интизом, // Сарватни пойдори эрур иқтисоди том.// Муҳтожлик юзини кўрар деб гумон қилманг, // Тартиб бирла юрса, кишининг иши мудом.

ИНТУИТИВИЗМ (лот. *intuitio* — диққат б-н кузатмоқ) — моддий ва маън-й борлиқни, тажриба ва тафаккурга таянмаган ҳолда, фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин, деб даъво қилувчи фал-й оқим. И. онгни ижт-й амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида бир хус-ят, деб ҳисоблайди. И. асосчилари Афлотун, Демокрит, XIX а.дан бошлаб Гегель, Фейербах, З.Фрейд, Ф.Шеллинг, Э.Гартман, XX а.да эса А.Бергсон, Э.Гуссерль ва б.дир. И. тарафдорлари уни мутлақ қимматга, ўзгармас моҳиятга эга, деб талқин этади. Уларнинг назарида, умумий ахлоқий т.лар ўз-ўзидан, исботсиз қабул қилинадиган, интуиция орқали англанадиган ҳолатдир. XX а.да И. ирра-

ционализмнинг бир тури сифатида юзага келди. И. асосан икки шаклда намоён бўлган: 1) интеллектуалликка қарши шаклда, яъни интуиция ва интеллектни қарама-қарши қўйиш; 2) интуиция ва интеллектни бирлаштириш (Н.О.Лосский, С.Л.Франк, Е.Н.Трубецкой, француз неотомистлари Э.Жильсон, Маритен, маълум даражада Э.Гуссерль ва феноменология мактаби вакиллари: М.Шиллер, Н.Гартман ва б.). А.Бергсон таълимотига кўра, интуиция ва мантиқий тафаккур бир-бирига зид, чунки интуиция субъект б-н объектнинг қўшилиши натижасида уларнинг ўртасидаги зиддиятнинг ечилиши, бартараф этилишидан келиб чиқади. Экзистенциализм (Марсель) тарафдорларининг фикрига кўра, интуиция ҳиссиёт дунёсини тарқ этиб, маън-й соҳанинг (диний, мистик) “тажриба”сига асосланади. И. ғоялари дастлаб XVII-XVIII а.ларда неоплатончиларнинг (Р.Прайс, Р.Кэдуорт, С.Кларк) Кембридж мактаби томонидан системалаштирилди. Сунгра ушбу таълимот Европа ва АҚШда кенг тарқалади. И. бир гуруҳ ахлоқшунослар томонидан ривожлантирилган. Уларнинг фикрича, энг умумий ахлоқий т.лар (мас., яхшилик ва ёмонлик) “нодир” характерга эга бўлиб, уларга ҳеч қандай б. сифатни нисбат бериб бўлмайди, ҳаттоки улар тўғрисида шубҳаланиш ҳам мумкин эмас, чунки улар “ўз-ўзидан маълум” т.лар деб ҳисобланади. Ушбу таълимотга кўра, ахлоқий т.лар мутлақ характерга эга бўлиб, фан ва ижт-й ҳаёт томонидан исбот қилиниши талаб этилмайди.

ИНТУИЦИЯ (лот. *intuitus* – синчиклаб қарайман) – ҳақиқатни мантиқий далиллар ёрдамисиз, бевосита англаб олиш, савқи табиий йўли б-н билиш қобилиятини англатадиган т. Фал. тарихида «И.» т.си турлича ифодаланган. Қад. фал-ий қарашларда И. билишнинг алоҳида шакли деб ҳисобланган. Мас., Афлотун таълимотига кўра, билишнинг объекти – ғоялар дунёсидир, моддий дунё, нарсалар тўғрисидаги тасаввурларимиз эса ҳиссий билиш орқали ҳосил бўлади. Ҳиссий билиш, Афлотуннинг

фикрича, ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий нарсаларни сезади, улар тўғрисидаги тасаввурга эга бўлади. Ҳақиқатни билиш, унингча, фақат соф тафаккур орқали амалга ошади. Қад. Шарқ фал.сида И. пайгамбарларга, авлиё зотларга хос бўлган махсус билиш усули сифатида талқин этилган. Декарт таълимотида билишнинг бирдан-бир тўғри йўли рационализмга асосланган дедуктив усулдир. У дин ва схоластик фал. ўрнига киши ақлини, илмий билимни юқори қўяди. Декартнинг фикрича, исботнинг дедуктив шакли аксиомаларга асосланади, аксиомалар эса, ҳеч қандай исботсиз соф интуитив тарзда англанади. Спиноза И.ни билишнинг “учинчи хили”, нарсаларнинг моҳиятини қамраб олувчи энг ишончли билиш деб ҳисоблаган. XX а. фал.сининг айрим вакиллари (Бергсон, Фрейд) И.ни бутун ижодий фаолиятни белгиловчи яширин, қоронғу, онгсиз, бошланғич ижод, деб қарайди. Бу б-н улар И.ни интеллектга қарама-қарши қўйиб, нарсалар моҳиятига кириб бориш асло мумкин эмас, деган ғояни илгари суради. Ҳоз. замон фал.сининг айрим вакиллари И. ни бевосита билим, воситаланган билим б-н диалектик тарзда боғланган жонли мушоҳада сифатида талқин этади ва И.ни ақлдан устун турадиган, мистик билиш қобилияти, деган қарашни рад қилади. И. ҳақиқатни пайқашнинг оддий йўллари-дан принципал оғиш эмас, у мазкур оддий йўлларнинг юз беришининг мантиқий шакли ва амалиёти б-н боғлиқ қонуний шаклидир. Ҳақиқатни гўёки “тўсатдан” пайқаш замирида тупланган тажриба, илгари ҳосил қилинган билим ётади. И.нинг психологик механизми кам ўрганилган, лекин мавжуд тажрибавий маълумотлар унинг замирида индивиднинг атрофидаги муҳит б-н информация, сигналли ўзаро таъсир жараёнида бевосита англанган натижа б-н бир қаторда ёрдамчи (англанмаган) натижани акс эттириш қобилияти бор, деб ҳисоблашга имкон беради. Бироқ, муайян шароитда амалиёт натижасининг мазкур (илгари англанмаган) қисмини индивид томони-

дан англаш имконияти туғилади ва бундай интуитив билиш натижалари вақти келиб амалиётда текшириб кўрилади ҳамда мантикий равишда исбот қилинади.

ИНЪИКОС — нарса ва ҳодисаларнинг узаро таъсирлашуви асосида ҳосил буладиган ҳодиса, ҳолат, жараён ва узғаришни ифода этадиган т. Бу категория фал.да муҳим уринга эга бўлиб, онг, тафаккур ва билиш жараёнини тушунтиришга хизмат қилади. И. борлиқнинг барча ҳодисаларига хос умумий хус-ятдир. Зеро, уларнинг барчаси таъсирлашувда ва узғаришда. Нарса ва ҳодисаларнинг узаро таъсири ва уларнинг бир-бирида акс этиши ҳар хил экани И.нинг турли даражаларини фарқлаш имконини беради. Авваламбор, тирик жонзот б-н жонсиз табиат ҳодисаларидаги И.ни фарқлаш мумкин. Жонсиз нарсаларда б. ҳодисалар таъсирида қолган излар, таъсирга мос узғаришлар И.дир. Жонсиз табиатдаги И. уз навбатида турли курунишларда намоён булади. Мисол сифатида механик таъсир излари (қушга қўйилган қадам изи), физик узғаришлар (жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ёки совуқдан торайиши), кимёвий реакциялар (занглаш, ёниш, емирилиш каби)ни курсатиш мумкин. Булар И. таъсирининг оддий акс этишидир. Тирик табиатдаги И. оддий акс этишдан кескин фарқ қилади. Энг содда организм ва усимликлардаги оддий таъсирланишдан тортиб, асаб тизимига эга бўлган организмлардаги сезиш ва идрок этишгача бўлган руҳий И. тирик табиатдаги акс таъсир курсатиш, узини ҳимоя қилиш ва мослашув каби ҳолатларда намоён булади. Тирик табиатдаги олий — ижт-й ҳаёт И.дир. Бундай И. юқори даражада ташкиллашган тизимлар фаоллиги б-н ажралиб туради ҳамда уни биологик модда алмашинувидан тортиб, онгли, ижодий, узғартирувчан фаолиятгача кўриш мумкин. Руҳий И. организмларда асаб тизими ҳамда бош миянинг эволюцияси б-н бирга келиб чиққан ва ривожланган. Руҳий И., яъни сезиш ва идрок этиш ёрдамида организм фаолиятини тартибга солиш таъминланади. Руҳий И. (тасаввур, билим)

мазмунни қўйидагилар б-н белгиланади: акс этишнинг нисбийлиги, яъни ниманинг ва қандай И. этилишига мос даражада фарқланиши; акс этилаётган нарса ёки хус-ятларнинг миқдори жиҳати; И. объектининг тузилиши; И. этилаётган ҳодиса б-н унинг акси ўртасидаги мувофиқлик, ўхшашлик тури; ҳиссий образнинг предметлиги, фикрлар предмет маъносининг акс этиши; И.нинг қадрлилиги; акснинг ҳодисага айнанлиги. Руҳий И.нинг шакли муайян нарсага хос мазмунининг мавжудлиги, ифодаланиши ҳамда узғариш усули б-н боғлиқ. Руҳий И.объектив ва субъектив жиҳатларга эга. И. мазмунининг моддий белгилари (электр токи, электромагнит тўлқинлари ва ш.к.), хоссалари (узлуксиз сигналлар тебраниши каби), ахборот узатиш услуби (табиий ёки сунъий тиллар ёрдамида) унинг объектив жиҳатларидир. Фоявий образлар эса И.нинг субъектив жиҳатидир. Инсон билими ана шу образлар, тасаввур, т. ва фикрлардан иборат. Бироқ, инсон билимини психик И.дан сифат жиҳатидан фарқлантирадиган томони ҳам бор. Бу — унинг ижт-йлиги. Айнан ижт-ймад-й муҳитдаги индивиднинг руҳий инъикоси — ҳис қилиш ва идрок этиши — рационал оқлай билишга, тафаккур қилиш ва англашга айланишини таъминлайди. Ақл И.нинг энг олий шакли булиб, унда бевосита ва билвосита, илгари ва айнан шу муддатда акс этган билим намоён булади.

ИНҚИЛОБ (араб. ағдарилмоқ, тунтарилмоқ) — табиат, жам-т ёки тафаккур ривожидан руй берадиган туб сифат узғариши, бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш жараёни. И. ижт-й, сиёсий, геологик, илмий-техникавий, мад-й соҳалар моҳиятини англаувчи таянч сифат узғаришларини белгилайдиган атама тарзида қўлланади. И. миқдор узғаришларининг фал-ий категорияси булиб, табиат ва жам-т тар-ётининг босқичма-босқичлиги, тадрижий (эволюцион) рившидаги ҳолатидан кескин сифат узғаришларига ўтиш жараёнларини англатади. И.

б-н тадрижийлик уртасидаги узаро нисбатлар масаласи ижт-й тафаккурнинг энг долзарб ва мураккаб муаммоси бўлиб, жуда узоқ муддат давомида шиддатли содир бўлаётган баҳс-мунозаралар мавзусини ташкил этади. И. ий тар-ёт урнига тадрижий рив-шни қўллаб-қувватлаш ҳоз. кунда инсоният тар-ётида амал қилаётган умуминсоний манфаат ва қадриятлар устуворлиги қонуниятни моҳиятидан келиб чиқаётган зарурат бўлиб, улар дунёдан узаро қарама-қарши туриш (барбод қилиш)дан кўра ҳар томонлама ҳамкорлик (яратувчанлик)ка асосланган тар-ётнинг нақадар самарали эканини ифода этади. Президент Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган тар-ётнинг ўзб. модели айнан тадрижий тар-ёт тамойилларига асослангани учун бутун дунёда тан олинди ва бугунги кунда мам-тимизни ҳуқуқий демократик давлат қуриш йулидан изчил ривожлантиришда беқиёс натижалар бермоқда.

ИНҚИРОЗ (араб. орқага кетиш, пайсайиш, тугаш, охир бўлиш, битиш) — маълум бир воқеликнинг табиат ва жам-т тар-ётининг объектив қонуниятларига зид келиб қолиши, муайян жараёнларнинг вақт ўтиши б-н янгича талабларга жавоб бера олмаслиги туфайли юз берадиган танглик ҳолатини англатадиган т. У жам-т ҳаёти, турмуш тарзининг барча соҳаларини қамраб олиши мумкин. И.ни келтириб чиқарувчи сабаблар турлича бўлади. Айтайлик. маълум бир тузумлар, ижт-й-иқт-й мун-тлар аввалбошданок тар-ётнинг объектив қонуниятларини инкор қилган ҳолда амал қилгани туфайди адиллар таназул ҳолати юз беради. Шу б-н бирга, ўз вақтида илғор саналган тузум ва мун-тлар вақти келиб тар-ётга ғов бўлиб қолиши, янгича талабларга жавоб бера олмаслиги мумкин. Бу ҳол ҳам табиий тарзда И. ҳолатларини келтириб чиқаради. Иқт-й И. жам-т объектив қонуниятларига зид бўлган иқт-й фаолият туфайли юз берадиган бўлса, маън-й ва руҳий И.га инсон камолотининг маън-й ва руҳий жиҳатларига номутаносиб булган жараёнлар, воқеа ва ҳодисалар сабаб бўла-

ди. Жам-тдаги И. ҳолатларининг олди олинмаса, у б. соҳаларга ҳам уз таъсири-ни ўтказиши мумкин.

ИРОДА — одамнинг ички ва ташқи интилишлари, имконият ва салоҳиятини мақсад йулида сафарбар этиш, қатъият б-н ҳаракат қилиш, синов ва машаққатларни енгиб ўтишга, ҳар қандай шароитда ҳам руҳий мувозанатни сақлашга асос бўладиган маън-й фазилат. Одам И. туфайли турли ҳавойи, кераксиз ҳою-ҳаваслардан воз кечади, ўз ҳаёт йулини белгилаб олади. И. инсон маън-й фаолиятининг юксак босқичи бўлиб, унинг ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам ўз шанига муносиб ҳолда ақл-идрок, ақл-заковат б-н иш тутишга ундайди. И. орқали инсон ўз хоҳиш-истаклари, хатти-ҳаракатларини қатъий назорат қилиб туради, турли маън-й ва моддий қийинчиликларга бардош беради. Президент Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмаз куч” асарида И. ҳақида тўхталиб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Бу ҳаётда одам баъзан ўзини йўқотиб қўядиган ғоят мураккаб муаммоларга дуч келади. Кескин вазиятдан чиқишнинг иложи йўқдек туюладиган ҳолатлар бор. Шундай пайтда, ишда ва ҳаётда, жамиятда оғир савдоларга дуч келганда ким ўзининг йулини йўқотмаслиги мумкин? Ўйлайманки, биринчи навбатда ўз кучига ишонган, руҳий дунёси, маън-й олами бақувват бўлган одамгина бундай вазиятдан ёруғ юз билан чиқа олади. Маънавий бойлик шундай пайтда одамга катта куч ва мадад беради. Шу маънода, инсоннинг маънавияти юксалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради, десак, янглишмаган бўламиз. Ирода — бу аслида мустаҳкам ишонч демакдир. Иродаси бақувват одам ўзига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам ўз зиммасига олишдан қўрқмайди. Шунинг учун ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай кишилар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушгудек бўлса, лоқайд қараб туролмайди. Ҳеч иккиланмасдан, ёнингизда туриб, қўлидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда енгишга ҳаракат қила-

ди. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган одамдан қўрқиб кетмак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди” (“Юксак маънавият — энгилмас куч”. 123-б.). Дарҳақиқат бу мураккаб ва қалтис замонда йўлимизда огир синов ва тўсиқлар дуч келганда, улар қаршисида чорасиз қолганда, мислсиз машаққатлар ҳолдан тойдирганда биз куч-қудратни қаердан оламиз? Энг аввало Аллоҳ таолонинг бизга қўрсатаётган марҳаматидан оламиз. Мана шундай вазиятларда бизга метин ирода, сабот-матонат бахш этадиган буюк ва чексиз яна бир манба бор. Бу манба — улуғ аждодларимизнинг қонимизда жўш ураётган азму шижоатидир. Бу манба — Имом Бухорийдек мумтоз боболаримиз даҳосининг ҳаётбахш қудратидир. Бу манба — уларнинг бизга ҳаминша мададкор бўладиган ўлмас руҳи покларидир, деб уқтиради Юртбошимиз. Психологик н.назардан инсоннинг турли қийин ва мураккаб вазиятларда мардлик қўрсатиши ҳам бевосита унинг И.сига боғлиқ. Ш.у. ҳам И.ни тадқиқ этишда психология фанида автогенетик (В.Вундт, Н.Ах, И.Линдворский) ва гетерогенетик наз-я алоҳида ўрин тутади. Баъзи хорижий олимларнинг (И.Ф.Гербарт, К.Эренфельс, Э.Мёйман) тадқиқотларида И.нинг тафаккур ва ҳиссиёт б-н чамбарчас боғлиқ экани алоҳида қайд этилади. Ғарб илм-фанида немис файласуфи Артур Шопенгауэр И. фал.сининг асосчиси сифатида эътироф қилинади. Ваҳоланки, И. масаласи Шарқда, хус-н, Ў.О.даги мавжуд тарихий манбалар ва буюк алломалар меросида юксак даражада таъриф ва тасниф этилган. Жумладан, «Авесто»да И. тангрининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида талқин қилинган. Ш-дек, исломда илоҳий адолат инсоннинг И. эркинлигини тақозо этиши уқтирилиб, Аллоҳнинг одиллиги унинг фақат «энг яхши» (ал-аслаҳ) нарсаларни қилиш, дунёнинг тартибини ҳеч қачон бузилмас-

лик ҳамда барча учун баробар эканида намоён бўлиши таъкидланади. Деярли бир ярим а. мобайнида адолатсизлик, ўзгалар хоҳиш-И.сининг зўрлаб қабул қилдирилиши б-н боғлиқ хўрлик ва зулм азобларни бошдан кечирган халқимиз мустақилликка эришиб, ўз хоҳиш-И.си б-н яшаш, қонунлар қабул қилиш, ўз парламенти, ҳукумати ва президентини сайлаш бахтига муяссар бўлди. Босиқлик, камтаринлик, камсуқумлик, меҳнаткашлик, бағрикенглик каби халқимизга хос бўлган кўплаб эзгу фазилатлар кўпроқ И. кучи натижасида юзага келади. Элюртимиз бирон бир қарор қабул қилишдан олдин атрофлича ўйлаб, кўпчилик б-н маслаҳатлашиб, халқимиз таъбири б-н айтганда “етти ўлчаб, бир кесиб”, кейин аниқ хулосага келади. Бу эса ҳаётда энгил-елпи гапларга учмасдан, аниқ мақсадларни кўзлаб, қатъият б-н яшашга асос бўлади. Инсон И.сининг юксак маън-й кўриниши мардлик ҳисобланади. Мард киши бошқаларни алдамайди. Унда орият ва ғурур кучли бўлади. Чунончи, маърифатпарвар аждодимиз Абдурауф Фитрат “Оила” рисоласида И. масаласига алоҳида тўхталиб, ота-оналарни фарзандини И.ли қилиб тарбиялашга даъват этади. У И. тарбиясининг тўрт банддан иборат босқичини тақлиф этади. Болани И.ли қилиб тарбиялашда ота-онанинг назорати ва чеклови эмас, балки болага бериладиган муайян эркинлик муҳим эканини таъкидлайди. Маъ-ят, унинг узвий қисми бўлган И. инсон қалбида камол топиши учун киши қалбан ва виждонан, ақл ва қўл б-н меҳнат қилиши керак. Чунки меҳнат — энг буюк тарбиячи. У И.ни мустақкамлайди. Халқимизнинг хотираси Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари фарзандлари И.си бақувват бўлгани учун ўз фаолият соҳаларида мислсиз ютуқларга эришганлар. И.ли одамда мақсад ва фаолият изчиллиги кузатилади. Олдинга қўйилган мақсадга эришишга бўлган ишонч И.нинг

муҳим кучи, бош мезонидир. Қатъий ишонч мақсад йўлидаги қийинчиликларни енгиш учун маън-й асос яратади. Ҳар бир жам-т тар-ёти, унинг илғор ғояларини амалга ошиши мазкур жам-т аъзоларининг И.сига боғлиқ. Ш. у. ҳам халқ ва миллат И.сини шакллантиришга, И. тарбиясига аждодларимиз азалдан катта эътибор қаратган. И.ли бўлиш эътиқодли бўлиш б-н чамбарчас боғлиқ. Чунки ҳаётда маълум бир қараш ва таълимотлар. эътиқодларнинг ғоявий асосини яратиб беради. Эътиқоднинг заиф ёки мустаҳкамлиги, умуминсоний ва миллий манфаатларга мос келиши ёки келмаслиги ҳам И.нинг мустаҳкам бўлиб шаклланишида муҳим аҳамият касб этади. Тарихдан маълумки, даҳо зотлар, умуман ўзини шахс сифатида намоён эта олган барча инсонлар кучли И. эгаси бўлган. Улар ўзида хатти-ҳаракатини онгли равишда тартибга солиш ва кўзланган мақсади йўлидаги ҳар қандай тўсиқларни бартараф этиш лаёқатини шакллантирган. Негаки, бу ҳаётда мен шуни хоҳлайман, деган б-н иш битмайди. И.ли одам шу ишни бажаришим шарт, деб ўз олдига қатъий вазифа қўяди ва уни амалга ошириш учун дадиллик б-н киришади. Ҳоз. кунда одамларимиз, авваламбор, ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, И.сини бақувват қилиб тарбиялаш устувор вазифа ҳисобланади. Бунинг учун эса уларда ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш каби фазилатларини қарор топтириш лозим. Улар кучли И. эгаси бўлиши лозим. Шундагина уларни ҳеч қандай зарарли оқимлар, вайронкор кучлар йўлдан ура олмайди. Шу маънода, И. баркамол авлод ва комил инсоннинг шаклланишида муҳим ўрин тутади.

ИРОДА БАҚУВВАТЛИГИ – инсон иродасига хос маън-й хус-ятлардан бири: 1) муайян мақсадни юзага чиқариш учун кишида бўлган матонат ва қатъият; 2) инсоннинг маълум мақсад йўлидаги ўз хатти-ҳаракатини, ихтиёр ва хоҳишини онгли равишда йўналтириб туриши, шу

йўлдаги қатъияти, мавжуд тўсиқларни енга олишга қодир бўлган руҳий-маън-й салоҳиятини ифода этадиган т. Инсон ички дунёси ва И.б. унинг маъ-ятлиликдан дарак беради. Мас., халқимиз ўз бошидан кечирган мустаамлака даврини кўз олдимизга келтирайлик. Қарийб 150 йил давом этган, тарихимизнинг том маънодаги қора кунлари бўлмиш уша замонда бир пайтлар ўзининг қудратли давлатчилиги, буюк фарзандлари, юксак илму мад-ти, обод шаҳар ва қишлоқлари б-н дунёни ҳайратда қолдирган юртимиз ва халқимиз қандай оғир қийинчиликларга дучор бўлганини яхши биламиз. Бироқ ана шундай даҳшатли даврларда ҳам, зулм ва истибодга қарамасдан, халқимиздаги И.б. боис ўзлигини йўқотмади. Тили ва имон-эътиқодини сақлаб қолди. Ноҳақлик ва зуравонлик ҳукмрон бўлган шундай замонларда ҳам юртимиздан миллат ва халқ қайғуси б-н яшаган ватанпарвар инсонлар етишиб чиқди. Шу тариқа, эл-юртимизнинг а.лар синовидан янада кучайиб, тобланиб борган мустаҳкам иродаси нафақат қадимий маъ-ятимиз, балки миллий ўзлигимизни сақлаб қолишга замин бўлди. Япон ва корейс халқлари а.лар давомида шаклланиб, катта бунёдкор кучга айланган ўзига хос миллий маъ-яти орқали ривожлангани бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Шу боис, «япон мўъжизаси» ёки «корейс мўъжизаси» ҳақида гап кетганда, мутахассислар биринчи галда «япон характери», «корейс табиати» деган ибораларни тилга олади. Табиийки, улар бу ўринда, аввало мазкур халқларга мансуб маън-й фазилатларни назарда тутади. Ўрни, бу халқларнинг ички дунёси, иродаси маъ-ят негизидан янада тобланган, камолга етган. Глобаллашув жараёнининг ўзига хос хус-ятларидан бири шундан иборатки, ҳоз. шароитда у мафкуравий таъсир кўрсатишнинг ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам яхши англайди. Мана шундай вазиятда инсон ўз мустақил фикрига, законлар синовидан ўтган миллий қадриятларга, соғлом негизда

шаклланган дунёқараш ва мустақкам иродага эга бўлмаса, турли маън-й таҳдидларга, уларнинг хилма-хил кўринишдаги таъсирига бардош бериши амримаҳол. Инсон ўз ҳаёти давомида турли муаммоларга, ҳатто кескин вазиятларга дуч келади. Бунда, биринчи навбатда, ўз кучига ишонган, руҳий дунёси, маън-й олами бақувват бўлган инсонгина қийин ҳолатдан чиқиб кета олади. Маън-й бойлик ана шундай пайтда кишига куч ва мадад беради. Шу маънода, инсоннинг маъ-яти юксалиши б-н унинг иродаси ҳам мустақкамланиб, товланиб боради дейиш мумкин. И.б. боис инсон ўзига ишонади, ҳар қандай мураккаб вазифани зиммасига олишдан қўрқмайди. Ш.у. ҳам юксак иродали инсонга суюниш мумкин. Бундай инсонлар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушса, лоқайд қараб туролмайди. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки кузатувчи бўлиб яшайдиган кишилардан қўрқиш керак. Чунки уларда на имон, на ирода бўлади. Улар ҳатто ўз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегонадек қарайди. Машҳур файласуфлардан бири бу ҳақда шундай дейди: «Душманлардан қўрқма, нари борса, сени ўлдириши мумкин. Дустлардан қўрқма, улар нари борса, хиёнат қилиши мумкин. Бефарқ одамлардан қўрқ, улар сени ўлдирмайди, сотмайди ҳам. Лекин уларнинг лоқайдлиги туфайли ер юзида хиёнат ва қотилликлар содир бўлаверади». Президент Ислоҳ Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобидан олинган бу фикрларидан келиб чиқадиган хулоса ҳаётда муҳим аҳамиятга эга бўлган ана шундай ҳақиқатларни ўсиб келаётган ёш авлод онгига сингдириш, уларни ҳаёт синовларига бардошли, иродали қилиб тарбиялаш ҳар биримизнинг шу муқаддас юрт фуқароси сифатидаги бурчимиздир.

ИРОДА ЭРКИНЛИГИ — ҳар бир шахснинг индивидуал эрки, иродавий майли, хоҳиш-истаги ва улар орқали

намоён бўладиган эркин фаолиятини ифода этадиган т. Бу т. фал-й категория сифатида умумий маънода инсоннинг ўз хатти-ҳаракатларини ўз дунёқарашига кўра, мустақил белгилаб олиши, ўз қарорига асосан иш юритишини билдиради. Инсон бирор ишга азму қарор этар экан, яхшилик ва ёмонлик, ахлоқийлик ва ахлоқсизлик ўртасидан ўзига йўл танлайди. Бу танлов кишининг ўзига боғлиқ бўлгани учун инсон ахлоқий масъулиятга эгадир, шунга кўра унинг фаолияти қораланади ёки олқишланади. Этика тарихида И.э. муаммоси кўпинча идеалистик талқин этилган. Антик давр мутафаккирларидан бири, Эпикур яхшилик ва ёмонлик фақат инсон ақлидагина мавжуд, ш. у. бизни танлаш эркинлигидан маҳрум қила оладиган куч йўқ, деган хулосага келган. И.э. муаммосига тарихда турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, мутафаккирлар бу муаммони нотўғри ҳал этишдаги кескин қарашлар волонтаризм ёки фатализмга олиб келиши мумкин деб ҳисоблаганлар. Инсоннинг ўзи танлаб олган мақсад асосида амалга оширадиган фаолияти охир-оқибатда табиат ва жам-тининг рив-ш қонуниятларини, яъни объектив заруратни ифодалайди. Ушбу заруратга кўра, инсонга фақат ташқи ҳодиса деб қарамаслик лозим, чунки фақат инсон фаолияти табиат ва жам-т қонуниятларига асосланади. Ўз навбатида инсон ҳам атроф муҳитга таъсир ўтказиш, уни ўзгартиришга ва шу тариқа эркин бўлиш ва танлаш имкониятига эришади. И.э. давлат ва жам-т қурилишида, сиёсий жараёнларда баркамол авлод тарбиясида, айниқса, фуқароларнинг бурч ва масъулиятини чуқур ҳис қилишида муҳим аҳамият касб этади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, маърифатли, маъ-ятли кишилар ўз фаолиятида эркин бўлиб, олдига қўйган мақсадга эриша олади. И.э.га эга бўлган шахс ҳар қандай вазиятда эҳтиросларини жиловлайди, собитқадамлик ва қатъият курсатиб ақл ва идрокка, қонунга, виждон амрига таянган ҳолда иш кўради. И.э. ҳамиша шахс маъ-яти ва тафаккур тарзининг узвий қисми сифатида намоён бўлади. Шарқда

диний илм, хус-н, калом фал.си ривожланган даврда И.э. мутафаккирлар — Имом Могуридий ҳамда Имом Ашъарий томонидан қайта таснифлаб урганган ва кўпчилиги томонидан маъқулланган. Бу зотлар И.э. борасида турли бузғунчи ғоя ва қарашларга қаттиқ зарба бериб, дин ва унинг ақидавий масалаларини туғри ҳал этиш йўлларини асослаганлар. Бугунги глобаллашув ва модернизация даврида давлатлараро, қитъалараро ахборот қўламининг мисли кўрилмаган даражада кенгайиши инсоният олдида ҳаёт ва мамот, яшаш учун кураш ва танлов масаласини қўймоқда. Интеллектуал а. ҳисобланган XXI а. мавжуд муаммоларни бартараф этишда барча халқлар. миллат ва шахсларнинг И.э. кучига таянган ҳолда башариятнинг умумий тақдири учун масъулиятни чуқур ҳис қилиб яшашни тақозо этмоқда. Жум-н. бизнинг мам-тимизда ҳам кузланган эзгу мақсадларга эришишда И. э. тамойили беқиёс аҳамият касб этади. Юртимиз фуқароларининг И.э. даҳлсиз булиб, қонун муҳофазаси остидадир.

ИРОДАСИЗ(ЛИК) — кишининг узини ўзи идора қила билмаслиги, ўз хулқи ва фаолиятини тартибга сола олмаслиги ва узини ўзи бошқариш, зарур пайтда узини тутишга, жасорат, мардлик, матонат кўрсатишга қурби етмаслиги б-н боғлиқ ҳолатларини ифода этадиган т. Иродасиз инсон озгина муваффақиятсизлик ёки тўсиқдан кўрқиб мақсадидан воз кечади, олдинга юриш ўрнига орқага тисарилади. Вазиятга қараб ўзгараверади. Узига, узининг куч-имкониятларига ишонмайди. Ш. у. ҳам вазият мураккаблашиши б-н узига ҳам, б.ларга ҳам хиёнат қилади. Лекин ҳам вазият ижобий томонга ўзгара бошлаши б-н уят ва ҳамиятни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, яна майдонга чиқмоқчи, узини фидойи қилиб курсатмоқчи бўлади. Ш. у. ҳам бундай одамлар жуда хавфлидир. Чунки уларнинг дўст ёки душманлигини тезда билиб бўлмайди. Улар ҳар қандай қабихликлар — сотқинлик, фирибгарлик, тухмат ва бўҳтондан ҳам қайтмайди. Халқимиз бун-

дай одамларни “Оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юради”, деб таърифлайди. Дарҳақиқат И. одам ҳеч қачон масъулиятни зиммасига олмайди, ташаббус кўрсатмайди, берсанг ейман, урсанг ўламан, деган ақида асосида яшайди. Иродасиз инсоннинг хатти-ҳаракати, хулқи унинг узидан кўра б.ларга кўпроқ зарар келтиради. И. кишида тушкунлик кайфияти устун бўлади. У дунёга ва ҳаётга умидсизлик б-н қарайди, барчанинг фақат салбий, ёмон тарафини кўради. Ўзидаги камчилик ва муваффақиятсизликларнинг сабабчиси ўзгалар деб билади. Замонавий психология фанида И. ҳодисаси кенг урганган. Жумладан, унинг бир тармоғи бўлган патопсихологияда ироданинг ҳар хил даражадаги сусайиш ҳолатлари кузатилади. Мас., абулия — иродага хос ҳар қандай ҳаракатнинг тухташи ва барча хоҳиш-истакларнинг йўқолиши б-н боғлиқ ҳолда кечадиган касаллик ҳисобланади. Бунда инсон фақат стереотипга айланган бир хилдаги ҳаракатларни амалга оширади. Пировард натижада, у энг оддий физиологик эҳтиёжларни амалга оширишга қаратилган ишларни ҳам бажара олмай қолади. Гипербулия — иродавий хатти-ҳаракатларнинг камроқ даражада сусайиши бўлиб, унда фаолиятнинг гўё кучайиб кетгандек бўлиб туюлиши кўзга ташланади. Гипербулия ҳаддан ташқари кайфичоғлиқ ҳолати бўлиб, маниакал ҳолатга тушган беморлардагина кузатилади. Буюк аждоғларимиз мустақил ирода соҳиблари бўлгани учун И.ни қаттиқ қоралаганлар. Хус-н, улуг мутафаккир ва давлат арбоби Захириддин Муҳаммад Бобур бундай деб ёзади: «Кўнгли тилаган муродига етса киши, Ё барча муродларни тарк этса киши. Бу икки иш насиб улмаса оламда, бошин олиб бир сориға кетса киши». И.га чек қўйиш учун инсонларни ёшлигидан тарбиялаш талаб қилинади. И.га чек қўйишда оиладаги, атрофдаги, жам-тдаги муҳит ва инсонларга бўлган мун-т муҳим урин тутати, чунки атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган мун-тларини кўрган бола шунга қараб шаклланиб боради. Улар аввал катталарга тақлид қилади, сунг секин-аста

қилаётган ишларининг моҳиятини англайди. Ёшлар иродасини тўғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маъ-яни, билими, тарбия кўргани муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, спорт, ҳарбий машқлар б-н шуғулланиш, ибратли бадиий китоблар ўқиш, кино ва санъат асарларини томоша қилиш, ҳалол меҳнат иродани тоблайти, инсонни маънан чиниқтиради.

ИРРАЦИОНАЛИЗМ (лот. *irrationalis* — онгсиз, ақлга асосланмаган) — XIX а.нинг биринчи ярмида Европадаги тар-ёт фаннинг турли соҳаларида эришилган ютуқ ва кашфиётлар натижаси бўлиб, бу жараён ўз навбатида фал-й тафаккурдаги ноанъанавий ёндашувларнинг шаклланишига ҳам катта таъсир кўрсатган. Шундай ёндашувлар асосида фал-й муаммолар доираси кенгайиб, турли оқим ва йўналишлар пайдо бўлишига олиб келган. III-дек, бу даврда ижт-й-сиёсий ҳаётда кечган мураккаб жараёнлар таъсирида маърифатпарварлик ғоялари ва қарашлар инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, ҳаётнинг мазмуни, кўрқув, масъулият, яшашдан мақсад, демократия, плюрализм каби масалаларга ўрнини бушатиб бера бошлайди. Файласуфларнинг баъзилари бундай ўзгаришларни таҳлил қилар экан, анъанавий фал-й ёндашувлардан четга чиқиш кераклигини ва асосий эътиборни инсоннинг иррационал моҳиятига қаратиш лозимлигини исботлаш ва асослашга ҳаркат қилган. Чунки анъанавий фал-й ёндашувларда ақл инсон моҳиятини белгилаб берувчи асос сифатида эътироф этилган бўлса, ноанъанавий ёндашувларда ақл эмас, балки инсоннинг мавжудлиги, иродаси, руҳияти, онгсизлиги унинг моҳиятини билишда муҳим аҳамият касб этади. Бундай қарашларни ўз ичига олган фал-й йўналиш эса И. номи б-н ривожлантирилди. И. йўналиши ўз навбатида волюнтаризм (А. Шопенгауэр) ва экзистенциализм диалектикасида (С. Кьеркегор) ўз ифодасини топди. XX а.даги И.нинг ривожини эса фал.даги янги йўналишларнинг шаклланишига олиб келди. Улар жумласига фал-й антропология (М

Шеллер, К. Юнг), феноменология (Э. Гуссерль), руҳий таҳлил (З. Фрейд, К. Юнг), структурализм ва постструктурализм (К. Леви Стросс, Ф. Лаунсбери, Ж. Мердок, М. Фуко, Л. Альтюссер, Ж. Деррида, У. Эко), экзистенциализм (М. Хайдеггер, А. Камю, Ж. Сартр, К. Ясперс, Г. Марсель, Н. Бердяев) каби оқимларни киритиш мумкин. И. ғоялари XX а.нинг бошларидан мафкуравий қарашларга ҳам таъсир кўрсатиб, либерализм таълимотида ҳам маълум даражада намоён бўлган. Лекин И.нинг мафкуравий асослари бир томонлама ёндашув ва қарашлардан иборат бўлган ортодоксал ғоялар мажмуи сифатида неорационализм вакиллари томонидан кескин танқид қилинган. Чунки И. жам-г тар-ётга оид дастурларнинг фан, техника, технология б-н боғлиқ жиҳатларини танқид қилиши истиқболдаги стратегик мафкуравий ислохотларни белгилаб олишда турли муаммоларни юзага келтириши мумкин. Фан, техника, технологиянинг ўрнини тўғри баҳоламаслик, инсонларнинг жам-гдан бегоналашуви, келажак тўғрисида қайғурмаслик, ақлнинг одамзод ҳаётидаги ўрнини камситиш, ҳиссиётга берилиш ва б. шулар сирасидандир. И. билишнинг ноақлий (ёки ақлдан қуйи ёки юқори) босқичлари ҳам мавжудлигини тан олади ва шу босқичлар мазмунининг таҳлиliga алоҳида эътибор беради. И. инсон руҳий фаолиятининг рационаллик доирасидан ташқарига чиқувчи хилма-хил жиҳатларини биринчи ўринга сурадиган турли хилдаги фал-й тизим ва йўналишларни бирлаштиради. Мас., иродани (волюнтаризм), интуицияни (интуизм), онгсизликни (психоанализ) ва ҳ.к. Барча динларнинг мистик йўналишлари И. (норационал) табиатга эга: ислом динида бу тасаввуф бўлса, Ҳиндистонда шакланган динларда йога, Хитойда эса дзен-буддизмдир. Диний ақида ва унинг расмий жиҳатлари (шакллари) эса рационал табиатга эга. Шу маънода, И. ўз табиатига қура жуда қадимийдир. Фақат XVII—XVIII а.ларга келиб унинг рационалистик жиҳатлари етакчи ўринга чиқиб, XIX а. охирига қадар

хукмронлик қилиб келди. Ҳоз. давр фани рационалликка асосланган. Билишнинг рационалликдан (интеллектуалликдан) бошқа юқори шакллари мавжудлиги ҳақидаги фикр-мулоҳазалар энг қад. манбалардан бири булган ҳинд фал-й меросида батафсил баён этилган. Унда энг олий ҳақиқатга ривож топган ақл ёрдамида ҳам эришиб булмаслиги, унга эришиш учун олий реалликка сингиб, у б-н уйғунлашиб кетиш кераклиги каби ғоялар олга сурилган. Бундай сингиб кетиш натижасида инсон онги ёришади, дейилади. Тасаввуфда буни “ишроқ”, яъни Ҳаққа (Аллоҳ висолига) етишиш дейилади. XX а.нинг йирик мистик ҳинд фай.и А.Г.хош ақл инсон табиатини тубдан ўзгартира олмайди, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ақл турли тизим ва таълимотларни яратишдан нарига ўта олмайди, чунки, бу тизимларда ифода этилган ғояларнинг ўзи тўлиқ эмас, нисбий ҳақиқатдир. Ҳаёт эса ҳеч қандай формула ва тизим доирасига сиғмайди, у инсон интеллектининг иродасига бўйсунмайдиган мураккаб ва чексиз яширин имкониятларга тўлиқ. А.Г.хош онг эволюциясининг ақлдан юқори ва ақлдан қуйи кўп поғоналари мавжудлигини ва ҳоз. давр Европа иррационалистик фал-й оқимлари, хус-н, психоанализ онгнинг ақлдан б. шаклларини ўрганиш учун эндигина илк қадамлар қўяётганини таъкидлайди. Унинг фикрига кўра, инсон билиши мумкин булган ҳақиқатнинг “қора ярим сферик қисми” ҳам бор. Психоанализ “онгсизлик соҳаси” деб ўрнаётган, одамнинг жинсий қувватларини ифода этадиган, бу соҳадан бошқа ақлдан юқори (супраментал) онг соҳаси мавжудлиги ҳамда унинг ўзи ҳам турли даражаларга бўлиниши ғоясини илгари суради.

ИРФОН (араб. билиш, англаш) — билиш, билиб олиш, таниш, қайтадан таниш, тушуниш ва билим маъноларида қўлланади. Бу сўзнинг муодили юнонча бўлиб, сирли ва ғайбли деган маъноларни англатади. И. сўзи умумий маънода,

юзаки илмга қарши ўлароқ, бир нарса-ни аниқ ва ҳар томонлама билиб олишни ифода этади. Мас., “фалон киши ориф шоирдир” деганда, таърифланаётган одам юзаки билимларга қаноат қилмай, тасаввуф, адабиёт, шеър ва бошқа фанларга оид кўплаб масалаларни пухта ўргангани англашилади. И. илоҳий илмлардан бири сифатида Ҳақнинг зоти, унинг исмлари ва сифатларини ишроқ (кўнгил ёруғлиги) орқали билиб олишга қаратилган илм ҳисобланади. Бошқача айтганда, аҳлуллоҳ (худони қидирувчилар) Ҳақни таниб олиш учун танланган йўл И. деб аталади. Табарий И.ни қуйидагича таърифлайди: И. инсон ўз нафсини поклаш, риёзат чекиш, сиғиниш, зикр қилиш, хилватда ўтириш ва жазавога берилиш орқали сайру сулук боқичларидан ўтиб, Худо ва табиат оргидаги кучлар б-н алоқа ўрнатиш ва шу йўсинда унинг қалби илҳом ва ишроқ манбаига айлангандан кейин қатъий ва шубҳасиз ҳақиқатга эришишидан иборатдир. Айрим олимларнинг фикрига кўра, тасаввуф И.нинг бир бўлаги, унинг кўринишларидан бири, яъни тасаввуфдан илова бўлиб, бошқача йўл-йўриқ ва мазҳабларни ҳам қамраб олади. Унга биноан бир киши сўфий бўлиб ориф булмаслиги ҳам мумкин ёки бир киши юзаки суръатда тасаввуф тариқатида туриб, И.дан ҳеч қандай баҳра олмаслиги мумкин. Баъзан эса ориф сўзи дарвеш ва сўфийга нисбатан юксакроқ маънода ҳам ишлатилган. Баъзилар И.ни тасаввуфнинг илмий ва зеҳний томони, тасаввуфни эса, И.нинг амалий томони деб талқин этган. Сўфий ақидасининг асоси “бир” бўлиши керак: “бир” дейиш, “бир”ни қидириш ва кузатиш асосида, ягона ва мутлақ зотдан бошқа бирон нарса борасида ўйла-маслиги зарур. Тасаввуф ва И. қоидаларига биноан, сўфий, ҳақиқий ориф ва ҳақиқий инсон ўрнида туриши лозим. Инсонларни севиш, уларнинг хизматида бўлиш, айни ҳолда худонинг борлиги ва бирлигини унутмаслик, сўфийларнинг асосий ақидасидир.

ИРҚ (араб. илдиз) — кишиларнинг ташқи қиёфаси, гавдаси, насли, келиб чиқишидаги ухшашликларга қараб ажратилган гуруҳлар. Ер юзида яшаётган барча одамлар келиб чиқиши, тадрижий ривши, анатомик тузилиши ва физиологик имкониятлари жиҳатидан ягона биологик тур — ақлли одамга мансубдир. Лекин улар Ер юзида жойлашган минтақалари, иқлим шароитлари, жуғрофий омиллар, озиқ-овқат истеъмоли хус-ятларига кўра илм-фанда учта йирик И.га — негроид, европоид ва монголоидга ажратилади. Бу гуруҳлар тана, кўзларнинг ранги, тузилиши, калла суяклари шакли ва булакларининг узун-қисқалигига қараб ажратилади. Учта йирик И.нинг номлари улар тана рангларига қараб, негроидларни — қора танлилар, европоидларни — оқ танлилар, монголоидларни эса сариқ танлилар деб аташ одат бўлиб қолган. Лекин мана шу табиий фарқларни ва ж қилиб, танасининг ранги бошқача бўлган кишиларни камситиш, жисмоний ва руҳий заифликда айблаш, ҳақоратлаш ирқчилик сифатида қораланади. Аслида И.лар ўртасидаги фарқ ҳар қайси халқнинг Аллоҳ томонидан яратилган бетакрор муъжиза эканининг далилларидан бири бўлиб, уларнинг юксак тар-ёт даражасига кутарилиш имкониятлари, инсоний қадрлари ва ҳақ-ҳуқуқлари бир хил эканини кўрсатади.

ИРҚЧИЛИК — одамлар ўртасидаги ижт-й тенгсизлик, босқинчилик, зўравонлик ва урушларни кишиларнинг турли ирқларга мансублиги б-н оқлашни тарғиб этадиган ғайриинсоний таълимот. Ирқчилар инсонларнинг ижт-й моҳиятини уларнинг биологик — ирқий белгилари б-н боғлаб, уларни олий ва қуйи, бекамун кўст ва норасо ирқларга ажратади. Унга кўра, олий ирқлар хўжайинлик қилиши, қолганлар эса уларга хизмат қилиши. бўйсунуши шарт. И. таълимоти б. халқларга нисбатан босқинчилик, талончилик, мустамлакачилик сиёсатини асослашга ҳаракат қилади. Фашистлар Германияси айнан мана шундай мафкурага таяниб “олий герман ирқи” ҳукмронлигини ўрнатиш мақсадида Иккинчи

жаҳон урушини бошлагани бунга яққол мисолдир. Ҳоз. ҳам реакцион мафкурага асосланган кайфиятдаги гуруҳлар, уларнинг назарий-теоретиклари И. гоёларини тарғиб этиб, гуё “қолоқ” халқларнинг мустақил рив-шга руҳий тайёр эмаслиги ҳақидаги пуч даъволар б-н чиқмоқда. Бундай қарашлар халқларнинг озодлигини бўғиш, уларнинг устидан ҳукмронлик ўрнатишга бўлган ингилиш натижасида юзага келган. Собиқ Иттифоқ парчаланиб кетганидан сўнг империяча фикрлайдиган баъзи назарий-теоретиклар қарашларида ҳам И. кайфиятлари пайдо бўлганини кузатиш мумкин. Бундай қарашларнинг қанчалик асоссиз эканини ҳаёт кўрсатмоқда. Тарихий тар-ёт давомида турли ирқ вакилларининг аралашуви, ирқий белгиларнинг ўзгариши каби ҳолатлар ҳам юз бермоқда. Бу ерда барча ирқ вакилларининг мад-й тар-ётга бирдек қобилиятли бўлиб, бирор-бир миллат ёки элатни ирқий жиҳатдан камситиш ҳар томонлама ўринсиз эканини исботламоқда.

И. инсониятга қарши жиноятдир. ЎЗР Конституциясида барча ирқлар ва миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги белгилаб қўйилган. Бу қоида жаҳон ҳамжам-тининг халқаро ҳуқуқ меъёрларига жавоб беради.

ИСБОТ — далил, асос, бирон-бир даъвонинг чинлиги ёки ёлғонлигини асослаб бериш. И. таянадиган ҳукмлар И.нинг далиллари (асослари) деб аталади. Далиллар чин деб қабул қилинади, аммо уларнинг И.и тезисга таянмаслиги лозим, йўқса, И.да мужмаллик деб аталадиган хато келиб чиқади. Тезиснинг чинлигини аниқлаб берадиган И. оддийгина И. деб аталади. Тезиснинг ёлғонлигини аниқлаб берадиган И. эса раддия деб аталади. И. бир қатор ҳулосалардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳулосаларнинг асослари далиллар ёки улардан келиб чиқадиган қоидалар ёки қўшимча фаразлар ёрдамида амалга ошириладиган И.дир. Бу — сўнгги И. қуйидагича тузилади: фаразлар ёрдамида, айрим қоидалар И. этилади, сўнг, бу қоидаларнинг И.и махсус қоидалар ёрдамида ўзгартирилиб (фаразларсиз), дастлабки И.шак-

лига солинади. И. да хатолар булиши мумкин, бу хатолар тезисни сохталаштиришдан, асоссиз, ёхуд хато далилларни қабул қилишдан, И.нинг нотўғри усулидан келиб чиқади. Хатоси булган И. асоссиз ҳисобланади. Бироқ, И.нинг асоссизлиги ҳали тезис ёлғонлигининг И.и дегани эмас. Тезиснинг чинлигини ишончли далиллар б-н эмас, балки талқин ва эҳтимоллар б-н аниқлаб берадиган И.лар ҳам булиши мумкин. И. фаннинг тар-ёт даражасига ҳам боғлиқ. Маълумки, XIX а.нинг охирларигача атом борлиқнинг энг кичик булинмас заррачаси экани И. қилиб келинган эди. Лекин илм-фаннинг кейинги тар-ёти бундай хулосани рад этди. Борлиқ каби атом ҳам чексиз майда заррачалардан иборат экани, атом ичидаги ҳар қандай майда заррача ҳам янада чексиз майда заррачаларга бўлиниши мумкинлиги И. қилинди. Ш.у. ҳам И. қилишда ўрганилаётган масаланинг моҳиятига янада чуқурроқ кириб бориш талаб этилади.

ИСЛОМ (араб. буйсуниш, итоат этиш, ўзини Аллоҳ иродасига топшириш) — дунёда энг кенг тарқалган динлардан бири. И. динига жаҳонда қарийб 1,5 миллиард киши эътиқод қилади. Муқаддас И. манбалари Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда айтилишича, инсонларни тўғри йўлга солиш учун Аллоҳ томонидан юборилган охирги илоҳий диндир. Қуръони каримга кўра, араблар ва яҳудийларнинг умумий бобокалони Иброҳим алайҳиссалом Аллоҳга биринчи булиб имон келтирган. Демак, И. батамом янги эътиқод эмас, балки Муҳаммад алайҳиссалом даврида қайта тикланган диндир. И. динининг келиб чиқиш, қайта тикланиш тарихи (генезиси)ни ўрганишда унинг ижт-й, иқт-й, диний ва мад-й ҳаётда муҳим роль ўйнаганини ҳисобга олиш керак. И. дини қайта тикланган VI а. охири ва VII а. бошида Арабистонни бирлаштириб, шу асосда халқаро савдони барқарор қиладиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир ҳарбий кучга эга бўлган ягона марказлашган давлат тузиш тарихий заруратга айланган эди. Айни пайтда, Арабистон ярим оролидаги қаби-

лаларнинг этник ва мад-й жиҳатдан бирлашуви, ягона араб тили, оғзаки ва ёзма адабиёти, умумий тафаккури шаклланиб, диний қарашларида ўзгариш жараёнлари кечаётган эди. Бошқача айтганда, Арабистонда ўзига хос уйғониш даври бошланди. И. умматининг пайғамбари Муҳаммад алайҳиссаломга 610 й., яъни 40 ёшида ваҳий келгани илоҳий манбаларда қайд этилган. Аммо бир неча нуфузли кишилар ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг яқин қариндошларини ҳисобга олмаганда, Макканинг кўпчилиги аҳолиси, айниқса, қурайш қабиласи зодагонлари дастлабки пайтларда исломий тарғиботларга очиқдан-очиқ қарши чиқади. Муҳаммад алайҳиссалом ўзга ерларда тарафдорлар излашга мажбур бўлади. Аввалига бир гуруҳ мусулмонлар Ҳабашистонга кучади, сўнг Макка зодагонлари б-н маълум даврдан буён рақобатлашиб келаётган Ясрибдаги Авс ва Ҳазраж қабилаларининг вакиллари 622 й. мусулмон жамоасини ўзига қабул қилиш, Муҳаммад алайҳиссаломни пайғамбар сифатида тан олишга рози бўлади. Мадина ва Макка ўртасида бошланган кураш 8 йил давом этади. 630 йили мусулмонлар Маккани эгаллайди. Макка аҳолиси ёппасига И. динини қабул қилади ва Муҳаммад (с.а.в.)ни Аллоҳнинг элчиси (расули) деб эътироф этади. Ана шундан бошлаб Макка И. динининг марказига, қадимги Каъба ибодатхонаси эса мусулмонларнинг муқаддас зиёратгоҳига айланади. Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан сўнг Абу Бакр, Умар ибн Хаттоб, Усмон ибн Аффон, Али ибн Абу Толиб пайғамбарнинг уринбосари (халифа) сифатида ҳукмронлик қиладилар ва И. динини ёядилар. И.нинг асосий ақидаси — “Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ ва Муҳаммад унинг расули”. И. дини 5 асос ёки устун (аркон ад-дин ал-исломий)га эга: 1) иймон келтириш; 2) намоз ўқиш; 3) рўза тутиш; 4) закот бериш; 5) имконият топилса ҳаж қилиш. Шулардан биринчиси имон ва қолганлари ибодат деб эътироф этилган. Имон 7 ақидани — Аллоҳга, унинг фаришталарига, муқаддас китобларига, пайғамбарларига, охират кунига, тақдир (яхшилиқ ва ёмонлик Аллоҳнинг ирода-

си б-н бўлиши)га ва ўлгандан кейин тирилишига ишонишни ўз ичига олади. И да узига хос диний маросимлар мавжуд. Бундан ташқари, кўпгина ҳолларда маҳаллий халқларда И. гача бўлган урф-о.лар ҳам И. маросимларига уйғунлашиб кетган. Илк И. да динийлик ва дунёвийлик бир-биридан айри бўлмагани боис ғоявий баҳслар диний-сиёсий тус олади. Дастлаб суннийлик ва шиалик йўналишлари вужудга келади. Икки тараф (“сунна” ва “шиа”) ўртасидаги кураш асносида “хорижийлар” деб аталган учинчи йўналиш ҳам пайдо бўлади. Аммо И. тарихи узра “сунна” асосий йўналиш бўлиб келган. Ҳоз. кунда ҳам суннийлар мусулмонларнинг мутлақ кўпчилигини (90 фоизидан ортигини) ташкил этади. И. тарихини илмий-фал-й англаш учун Арабистон ярим оролидаги VII а. бошларигача ҳукм сурган ижт-й-сиёсий, иқт-й ва маън-й ҳаёт тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлган маъқул. Арабистонда уч минг йил муқаддам бой ва мад-й давлатлар бўлган. Минай ва Сабай подшоликларида мил.ав. 800-йилларда Минай ва Сабай ёзувлари бўлгани ҳам ўша давр мад-й ҳаёти ривожланганидан далолатдир. Арабистон ярим оролининг шимоли-ғарбий қирғоғида, Фаластин чегарасида мил.ав. VI—V а.ларда Сурияни ҳам ўз ичига олган Набитай подшолиги бўлган. Мил. III а.ида эса Кимёр давлаги шакллангани маълум. Жан. Арабистонда яшаган Лахм, Фассан, Кинда қабилалари шимолга кўчиб, янги цивилизацияга асос солади ва улар тез ривожлана бошлади. Лахмидларнинг Эрон зардуштийлари б-н иттифоқи уларнинг насронийлик (христианликнинг бир йўналиши)ни қабул қилишларига монелик қилмайди. Фассонийлар эса Византия таъсирида монофизит христианлиги (христианликнинг яна бир йўналиши)ни қабул қиладилар. Марказий Арабистонда Кинда қабиласи ўз подшолигини ўрнатиб, бирлашишга ҳаракат қилади. 25 уруғдан иборат ва анча тарқоқ, муросасиз яшаётган қурайш қабилаларининг бир қисми Маккада бирлашиб, республикага ўхшаш давлат ташкил этишида Қусай алоҳида роль ўйнади. У V а. бошларида Макка шаҳри-

нинг маркази Доруннадвада Қурайш қабилалари оқсоқолларининг маслаҳат кенгашини ташкил этади. Ҳар гал уруш эълон қилинганда бу ерга қурайш қабиласининг байроғи тикилар эди. Мавсумий қарвонлар Доруннадвадан йўлга тушар, қайтишда эса келтирилган молларини Қусайнинг ҳовлисига жойлаштиришар эди. Ўғил болалар балоғатга етгач, шу ерда хатна қилинар, қизлар улғайганда эса шу ерда махсус вакил унинг қўйлагини йиртиб қайтарар, шундан сўнг у бегона кўздан ўзини асрамоғи лозим эди. Қусай Маккада маълум тартиб-интизомга асосланган сигиниш маросимларини тиклайди, ҳукуматнинг доимий қароргоҳи этиб Доруннадвани белгилади. Қурайшлар бойлигининг манбаи — Каъбага ибодатга келувчилар эди. Қусай уларни овқатлантириш, ҳарбий байроқни сақлаш, экспедицияга қўмондонлик қилиш вази-фаларини бажарди. Ҳижратгача арабларда, айниқса, бадавийларда қонли қасос олиш одати кенг ёйилган эди. Қад. сомиylардан қолган бу одат араб қабилалари бирлигининг асоси бўлган оилалар муқаддаслиги, шону шавкатини сақлаш анъанаси ҳисобланган. Шу тариқа И. гача бадавий (кўчманчи) арабларда уруғ руҳи ёки оила дини етакчи бўлган. Бадавийлар араб халқ оғзаки ва ёзма адабиётининг асосчилари эди. III у. жанубий арабларнинг лаҳжа (диалект)лари йўқ бўлиб кетди, аммо шимол арабларининг лаҳжалари сақланиб, у Қуръон тили сифатида ҳамон яшаб келмоқда. VII а. бошигача кўчманчилар яшайдиган саҳроларда кўпхудолик сақланган бўлса, ўтроқ аҳоли яшайдиган жойлар ҳар томонлама ташқи таъсирга учраган эди. Макка шаҳрида бўладиган катта бозорларга савдо-сотик учун нафақат кўпхудоликка ишонувчилар, шу б-н бирга христиан ва яҳудий динларидаги яккахудога сиғинувчилар ҳам келишар эди. Бозор пайтларида 4 ой бадалида босқинчилик ва душманлик вақтинча тўхтатиларди. Бу ерга бадавийлар ҳам келишар, бозорларда қизгин шеърый тортишувлар, мусоҳабалар бўлиб, бунда одоб-ахлоқ, яшашдан мақсад-муддао, иймон-эътиқод масалаларига кенг ўрин

бериларди. Макка ва Тоиф бозорларидаги баҳс-мунозаралар Байтуллоҳга сифтинишнинг аҳамияти б-н боғланиб кетарди. Баҳслашувчилар орасида албатта ҳанифлар (ҳақиқат изловчи тақводорлар) ҳам бўларди. Исломи дини шаклланишга қадар улар араблар орасида яққоҳудога сифтинишнинг (вахдоният) афзаллигини тарғиб қилишарди. Ўша пайтда араблар орасида кенг тарқалган ичкиликбозлик, қиморбозлик ва б. шу каби қусурлар ҳам ҳанифлар танқидига учраб эди. Ҳанифлик гоёси араб қабилаларини ягона динга бирлаштириш истагидан иборат бўлсада, аммо Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с.а.в.)нинг диний ислоҳотига қадар улар муваффақият қозона олмади. Муҳаммад (с.а.в.)га Мусайлима таълимотининг таъсири кучли бўлганига исломшунослар эътиборни қаратади. Ҳанифлар гоёлари маълум даражада Куръони каримда ҳам ўз ифодасини топган. Савдогарчилик Макка қурайшийларининг асосий касби эди. Айни чоғда христиан ва яҳудий жамоалари ҳам савдо-сотиқ б-н жиддий шуғулланар эди. Христиан жамоаларига нисбатан яҳудий жамоалари анча уюшқоқ, бирлашган эди. Яҳудийлар Макка четида яшар, Ясрибда кўп маблағлари бўларди. Савдо-сотиқ, пул ва бойлик талвасаси арабларнинг ноаниқ хаёлий диний ишончига путур етказа олмади. Ҳошимнинг ўғли Абдулмуталлибдан Абдуллоҳ дунёга келади. И.нинг пайдо бўлиши, араблар орасида ваҳдониятга асосланган диннинг қарор топиши, араб қабилаларининг яққоҳудо — Аллоҳ гоёси атрофида бирлашиши Абдуллоҳнинг ўғли Муҳаммад (с.а.в.) номи б-н чамбарчас боғлиқ. Юқоридаги фикрлардан маълум бўладики, VI а.нинг охири ва VII а.нинг бошларида, айниқса, Ҳижоз араблари яққоҳудоликка ўтишга маълум маънода руҳан тайёр эди. Бироқ, бир қадриятнинг қадриятлиги, ҳали одамлар онига тўлиқ сингмаган гоёнинг қадриятга айланиб, уларнинг қалбида ўрин олиши учун ҳаётини шундай эзгу ишга бағишлайдиган жасоратли ва ташкилотчи бир шахс керак эди. Муҳаммад алайҳиссалом (670–632) ана шундай шахс сифатида нафа-

қат араблар дунёсида, балки бутун муслмон оламида янги цивилизацияга асос солдики, миннатдор башарият бу олижаноб, фидойи инсоннинг номини ҳар доим зўр ҳурмат ва эҳтиром б-н тилга олади. Ул зотнинг жасорати, инсониятни олий бир гоё атрофида бирлаштириб, чинакам маън-й гўзал, ахлоқий пок ҳаёт кечирिशга қилган даъвати, мушрикларнинг таъқибларидан қўрқмай, буюк диний ислоҳотни амалга ошира олгани авлодлар учун улкан жасорат мактаби бўлиб қолади. Ота-онасидан жуда эрта жудо бўлган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ аввал бобоси Абдулмуталлиб, сўнг амакиси Абу Толибнинг қарамоғида тарбия кўради. 12 ёшида амакиси б-н Сурияга қилган сафари беиз қолмайди. 21 ёшга етганда бадавлат аёл Ҳадичанинг савдо қарвонини бошқариб Дамашқ ва Ҳалаб шаҳарларида бўлади. Ҳалол-поқдомон, халқ орасида Ал-амин (ишончли) лақабини олган Муҳаммад (с.а.в.) Ҳадичанинг эътиборини жалб этади. Шу б-н бирга 25 ёшли йигит Муҳаммад Ҳадичага нисбатан улуғ бир муҳаббат ҳисларини сезади ва 595 й.да қариндошларининг розилиги асосида 40 ёшли Ҳадичага киборога уйланади. Ундан Қосим, Абдуллоҳ исмли ўғиллар, Зайнаб, Фуқайя, Умм-Кулсум ва Фотима исмли фарзандлар кўради. Кунлардан бирида Муҳаммад алайҳиссаломнинг қулоғига қандайдир овоз келади. Бундан қўрқиб кетади ва хотини Ҳадичани бу сирдан воқиф этади. Форга борганида овоз яна такрорланади. Ривоятларда айтилишича, Малоика Жаброил алайҳиссалом Аллоҳдан ваҳий келтиради. Бу эса Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг ваҳданиятни тарғиб қилиш фаолиятининг бошланиши эди. 40 ёшидан бошлаб у Аллоҳдан келган ваҳийларни ўз қабиладошларига етказади. Биринчи бўлиб Биби Ҳадича, кейин амакиваччасининг ўғли Али, Зайд ибн Хориса И.га киради. Абу Бакр, Зубайр, Талха, Саъд ибн Абу Ваққос, Абдурахмон ибн Авф, Усмон ибн Аффон каби Макка зодагонларининг И.га ўтиб, Аллоҳга иймон келтириши катта аҳамиятга молик бўлади. Бироқ, Маккадаги бошқа қабиладошлари исломий тарғиботларга тиш-

тирноғи б-н қарши чиқади. Муҳаммад (с.а.в.) даставвал мадиналикларни бирлаштириш чораларини излайди ва топади. Мадинадаги иккита асосий қабила — Авс ва Ҳазраж доимо узаро олишиб келар эди. Бундай зиддиятнинг давом этиши асло мумкин эмас эди. Муҳаммад (с.а.в.)нинг худди диний руҳи каби тиниқ бўлган сиёсий онги натижасида мусулмон жамоасининг низоми юзага келди. Унга кўра, ансор (мадиналиклар) ва муҳожир (маккаликлар) ягона бир жамоа (уммат) бўлиб, унга ўз эътиқодида қолган ҳолда яҳудий ва мушриклар ҳам кирар эди. Муҳаммад (с.а.в.) ислом умматининг ҳам диний, ҳам дунёвий раҳбари бўлади. Натижада қарама-қаршилиқ барҳам топиб, барча зиддиятли масалаларни ҳал этиш Аллоҳ ва унинг расули (элчиси) Муҳаммад (с.а.в.) ихтиёрига ўтди. Этник зиддиятларни ҳал этиш йўли топилгач, Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг ваҳийлари орқали янги диннинг расм-русумларини шакллантира бошлади. Аввало, Каъбага ҳаж қилиш, таҳорат олиш, намоз ўқиш, рўза тутиш расм-русумлари ишлаб чиқилади. Биринчи масжид қурилиб, унда мусулмонлар намозни Қуддуси шарифга қараб ўқий бошлайди. Орадан бир ярим йил ўтгач, мусулмонлар қибласи илоҳий ваҳий орқали Маккага ўзгартирилади. Ваҳдониятга ўтиш араб қабилалари ўртасидаги низоларни бартараф этиш ва уларнинг Аллоҳ ва унинг қудратли ғояси атрофида бирлашиши, жам-тда маъ-ятни қарор топтириш, қудратли ислом давлатини барпо этиш мумкинлигини Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг тарафдорлари равшан тасаввур этсаларда, аммо араб жамоатчилигини бунга ишонтириш учун кенг ташвиқот-тарғибот ишларини йўлга қўйиш б-н бирга, айни чоғда моддий ва ҳарбий қудрат ҳам керак эди. Мадиналиклар ҳам мусулмончиликни аста-секин қабул этади. Маккаликлар учун куч ишлатмасдан бунга эришиш амримаҳол эди. 624 йилда Бадрда, 625 йилда Уҳуд тоғи этагида бўлган жанглар маккаликларни бўйсундириш у ёқда турсин, аксинча, уларнинг ғазабларини ошириб юборади. 626 йилда маккаликлар

мадиналикларга қарши катта куч б-н ҳарбий юриш бошлаб, Мадинани қамал қилади. Бироқ, маккаликлар ўз ниятларига эриша олмай, орқага қайтади. Шундан сўнг диний таълимотнинг обрўйи ошиб, бадавийлар ҳам исломга кира бошлайди. Макка мушриклари эса Муҳаммад (с.а.в.) бошлиқ мусулмонлар б-н тенглик асосида музокара олиб боришга мажбур бўладилар. Худайбия битимига кўра, маккаликлар мадиналикларнинг Каъба зиёратига келишларига тўсқинлик қилмасликка рози бўлади. Мадиналиклар эса Макка савдо қарвонларига ҳужум қилмайдиган бўлади. Тез орада Ҳижоздаги арабларнинг асосий қисми И.ни қабул қилиб, Аллоҳ ва унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га имон келтирадилар. 632 йил Муҳаммад (с.а.в.) оила аъзолари б-н бирга Каъбага биринчи марта ҳаж зиёратига келади ва бу ҳол Макканинг мусулмон оламининг диний маркази сифатидаги мавқеини узил-кесил мустаҳкамлайди. Муҳаммад (с.а.в.)нинг бу зиёрати ўзига хос хайрлашув маросимига ўхшайди. Тарихий манбаларда бу зиёрат “Ҳажжул вадоъ”, яъни видолашув ҳажи деб номланади. Ҳаждан қайтгач, орадан уч ой ўтиб Муҳаммад (с.а.в.) 632 йил 8 июнда вафот этади. Расуллуллоҳ (с.а.в.) қазо қилгач, Макка ва Мадина уламолари ижмоъ (келишув) йўли б-н мам-т бошлиғи — ҳалифа (Расуллуллоҳнинг ўринбосари)ни белгилаш тамойилига амал қилиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг энг яқин сафдоши, дўсти ва қайнотаси Абу Бакр (р.а.)га ҳокимиятни топширадилар. Ундан сўнг ҳазрати Умар (р.а.), ҳазрати Усмон (р.а.) ва ниҳоят пайғамбарнинг қариндоши, кўёви Али (р.а.) дастлабки И. давлатини бошқарадилар. Тўрт чориёрнинг фақат биттаси — Абу Бакр (р.а.) ўз ажали б-н ўлди, қолганлари ўлдирилади. Муҳаммад (с.а.в.) даврида бошланган халқларни мусулмончиликка киритиш жараёни ҳалифалар даврида, кейинчалик уммавийлар, аббосийлар ҳукмронлиги замонида бошқа халқларга ҳам И.ни ёйиш шиорлари остида давом этади. Фарбдаги айрим илмий адабиётларда “И. экспансияси” деб нотўғри номланган И.лаштириш жараёнига

туғри, ҳаққоний, илмий-фал-ий асосда холис баҳо бериш муҳим. Ҳақиқат шуки, ислом ғоялари у тарқалган мам-тлар халқларининг тарихий тажрибаси, турмуш тарзи, дунёни ҳис этишлари, қад. қадрият ва анъаналарига мос келгани туфайли тез қабул қилиниб, уларнинг олий қадриятига айланган. Мас., М. О. халқлари а.лар давомида асосан зардуштийлик динига сиғиниб келишган. Ибодатлари, расм-русум ва маросимларида И.га яқин жиҳатлар бор булган. Ш.у. бу ерда араб ҳукмронлигидан кейин ҳам И. равнақ топаверди. Бу шуни кўрсатадики, зўравонлик б-н бирон дин ёки олий ғояни маслакка айлантириш амримаҳол. Испанияни араблар босиб олгач, маҳаллий аҳолини ҳам ислом динига кириштириш учун уринишлар бўлади. Аммо испан халқининг тарихий тажрибаси ва анъаналари кўп жиҳатдан бошқача булгани учун улар И.дан йироқлигича қолишди. Президент Ислом Каримов асарларида, жумладан, “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...”, “Оллоҳ — қалбимизда, юрагимизда”, “Юксак маънавият — енгилмас куч” каби китобларида И. дини — миллий маъ-ятимизнинг ажралмас қисмига айланиб кетгани, унинг бугунги замонавий тар-ётдаги ўрни ва аҳамияти атрофлича кўрсатиб берилган.

ИСЛОҲОТ (араб. тўғрилаш, ўзгартириш) — 1) мавжуд ижт-й тузум асосларига путур етказмасдан ижт-й ҳаётнинг бирон-бир соҳасини ёки барча жабҳаларини замон талаблари асосида ўзгартириш, қайта қуриш; 2) илғор янгиликни жорий этиш. И. ижт-й мун-тларни такомиллаштириш, етилган ижт-й-сиёсий. иқт-й муаммоларни ҳал этиш воситасидир.

ИСРОФГАРЧИЛИК (араб. сарф қилиш) — ўринсиз ёки ортиқча сарф-харажат қилиш, нобудгарчиликка йўл қўйишни ифода этадиган т. И. моддий ва маън-й кўринишда бўлиши мумкин. Моддий И., яъни беҳудага пул сарфлаш, бефойда ишга вақт сарфлаш ёки маън-й И. — илмнинг қадрини билмайдиган кишига ўргатиш — соғлом фикр юритувчи одамнинг иши эмас. Исроф қилувчи одам ҳар

қанча бой бўлмасин, охир-оқибат қашшоққа айланади. И. ҳақида сўз кетганда, ҳамиша унинг зидди булган тежамкорлик борасида сўз юритилади. Ҳар қандай мам-тда миллий бойлигини беҳуда сарф бўлишига йўл қўймаслик жуда муҳим ҳаётий масаладир. Халқ оғзаки ижодида бу хусусда шундай ҳикमतлар бор: “Озни бежа, кўпни тежа”, “Йиғсанг — етасан, совурсанг — кетасан”, “Тежоглиқ иш — бежоглиқ иш”, “Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар”. Машҳур Шарқ алломаси Муҳаммад Зеҳний “Ўйлаб ҳозирланган оз нарса исроф бўладиган кўп нарсадан афзал” деган. Ҳазрат Алишер Навоий эса “Исроф сахо эмас ва илтифотни маъно аҳли саховат демас”, яъни, исроф қилиш — сахийликдан эмас, ақли, доно одамлар ноўрин сарф-харажатни саховат демас, деганлар. Яна бир маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлоний эса иқтисод, тежамкорлик борасида сўз юритиб, унинг акси сифатида исрофни таърифлайди. “Иқтисод деб, пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмакни айтилур. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисоднинг зидди исрофдур. Аллоҳ таоло исроф қилувчиларни суймас”.

ИСТЕЪДОД (араб. ҳозирламоқ, тайёрламоқ) — қобилиятнинг юқори даражада ривожланганини ифода этадиган маън-й фазилат. И., одатда, барча қобилиятларнинг эмас, бир ёки бир неча қобилиятнинг юқори даражада ривожланганини англатади. И.нинг борлиги ёки йўқлиги тўғрисида инсон фаолиятининг натижаларига қараб хулоса чиқарилади. И.ли кишиларнинг фаолияти ўзининг мутлақо янгича ёндашуви, оригиналлиги ва самарадорлиги б-н ажралиб туради. И. доимо ижод б-н ошно бўлади ва муайян ижт-й эҳтиёжларни ўзида акс эттиради. И.ли одамлар нафақат адабиёт, санъат, балки илм-фан ва б. соҳаларда ҳам ижодий қобилиятини намоиш этади. Мас., косиб, деҳқон, темирчи ёки кўнчи И.ли шахс бўлса, ўз касбига ижодий

ёндашади ва юқори самарага эришади. И. меҳнат ва тиришқоқлик б-н эгизак ҳодиса. Тугма қобилиятли шахс янгиликларни эгаллашга киришмаса, кўп меҳнат қилмаса, ўз И. куртакларини рўёбга чиқара олмайди. И. ўзига хос кўринишда намоён бўлади. Чунончи, И.: илмий, бадий, техник ижодкорликда, спорт ва касб-кор маҳоратида яққол кўринади. Ш-дек, И. инсон амалий фаолиятининг барча соҳаларида ўзига хос тарзда акс этади. И. ҳар бир соҳа мутахассисиди ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожлантирилмаган ҳолатда ҳам акс этиши мумкин. Ш.у. ҳам инсон ўз ҳаётий фаолияти давомида билим ва тажрибасини янада ривожлантириши лозим. И.ли шахсни тарбиялашнинг иқт-й, сиёсий, маън-й омиллари бўлиб, жам-тда бундай кишилар учун шарт-шароит яратилиши муҳим аҳамиятга эга. Президент И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида бу ҳақда қуйидагилар алоҳида таъкидланган: **“Агар биз мамлакатимизнинг қайси шаҳар ёки қишлоғида бўлмасин, йилт этган истеъдод учқунини кўрганда, ҳаммамиз уни ўз вақтида пайқаб, ардоқлаб, парвона бўлиб, унга йўл очиб берсак, барча саъй-ҳаракат ва интилишларимизни ана шундай олижаноб мақсадга қаратсак, муҳтасар айтганда, ҳасад қилиб эмас, ҳавас қилиб яшашни ҳаётимиз қондасига айлантурсак, ҳеч шубҳасиз, биз миллий тараққиёт бобида янада юксак марраларни эгаллашга эриша оламиз. Бугунги кунда ўз ҳаётини ана шундай масъулиятли соҳага бағишлаган кўплаб истеъдод соҳиблари юртимизда янги ҳаёт, янги жамиятнинг маънавий асосларини мустаҳкамлаш, комил инсонни тарбиялаш йўлида муносиб ҳисса қўшиб келмоқда. Айниқса, ҳоз. вақтда дунёда кучайиб бораётган турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, «оммавий маданият»нинг зарарли таъсиридан фарзандларимизнинг онгу тафаккурини ҳимоя қилишда илму фан ва маданият жамоатчилиги, ижод аҳлининг ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда. Бу аҳволни тубдан ўзгартириш учун юксак бадий маҳорат билан бир қаторда, миллий тафаккур салоҳиятига эга бўлган**

истеъдодли ёшларни тарбиялаш ва уларни кўллаб-қувватлаш масаласига алоҳида эътибор қаратишимиз лозим”(121–122-бетлар).

ИСТИБДОД — босиб олинган халқ ёки юртни турли йўл ва воситалар б-н тутқунликда сақлаб қолишга қаратилган хатти-ҳаракат ҳамда фаолиятлар тизимини англатадиган т. И. бирон-бир давлат, узининг иқт-й, сиёсий, мад-й, геостратегик манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, б. халқ ёки давлатни босиб олишга интилган, босиб олгач, унинг мад-ти, тили, урф-о.ларини йўқ қилишга, барча соҳаларда ўз ҳаётий стандартларини, қарашларини зўрлик б-н жорий этишга ҳаракат қилган тақдирда юзага келади. И. мафкураси босқинчи кучларнинг тафаккур тарзи ва амалиётининг тўғри эканини ҳар томонлама асослашга, тушунтиришга, адолатли деб баҳолашга, кенг халқ оммаси онгига сингдиришга қаратилган бўлади. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, И. ирқчилик, фашизм, шовинизм каби кўринишларда намоён булганини кўрамиз. Улар айрим жиҳатларига кўра, бир-биридан фарқ қилса-да, моҳиятан бир хил — босқинчилик, зулм ва зуравонликдан иборат. Афсуски, инсонийликка хилоф булган, башариятнинг келажигига, унинг ҳамжиҳат яшашига хавф соладиган бундай мафкура шакллари дунёнинг турли бурчакларида ҳозир ҳам мудҳиш қиёфасини намоён қилмоқда.

“ИСТИҚЛОЛ ВА МАЪНАВИЯТ” — Президент Ислом Каримовнинг 1991–1994 йилларда эълон қилинган маъруза ва нутқлари жамланган китоб (Т., «Ўзбекистон», 1994 й.). Бу тўпلامда маъ-ятнинг миллат, халқ ва инсоният ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Маъ-ят — ўзига хос тар-ёт йўлидан бораётган мам-тимизда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири экани илмий-наз-й жиҳатдан асослаб берилган. Маърифат ва маъ-ятнинг рив-ш негизлари, қудрати ва аҳамияти, маън-й камолот йўллари асосли фикрлар б-н кўрсатилган. Ш-дек, бу соҳада амалга оширилиши лозим булган вазифалар

ва тадбирлар ҳам белгилаб берилган. Китобда таъкидлангани каби, мам-т ижт-й-икт-й ҳаётини яхшилаш борасида олиб борилаётган ислоҳотлар б-н биргаликда халқимизда, айниқса, ёшларда миллий ғурур туйғусини, Ватанга муҳаббат ҳиссини камол топтириш ва уларда мафқуравий иммунитетни қарор топтириш ҳоз. кунда муҳим аҳамиятга эга. Муаллиф юртимизда амалга оширилаётган туб ислоҳотларни чуқур таҳлил қилар экан, жам-т ҳаётини янгилашда демократия бош стратегик мақсад экани, иқт-й мун-тларни демократлаштириш ва бозор ислоҳотларининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришнинг амалий жиҳатлари, маън-й юксакликни таъминлашнинг устувор йўналишлари, миллий хавфсизликни таъминлашнинг янги, кенг қамровли концепциясини ишлаб чиқиш ва давлатимизни келажакда барқарор тараққий эттиришга қаратилган аниқ наз-й го-я ва амалий таклифларни илгари сурди. Бу жараёнда жам-тнинг бошқа соҳалари қатори маъ-ят масаласи ҳам алоҳида эътиборга молик эканини таъкидлаб, «**Маънавият жуда нозик тарбиявий соҳа. Буни ўзи бўларчиликка ташлаб қўйиб бўлмайди**», деб уқтиради. Маълумки, маъ-ят жам-тдаги ижт-й-икт-й жараёнларни тўғри йўналтирувчи, уларни янада ривожлантирувчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Агар иқт-й ислоҳотлар маъ-ят б-н ўзаро уйғун ҳолда ривожлантирилмаса, қутилган натижани бермайди. Ш.у. ҳам китобда «**Биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз**», деб таъкидланади.

ИТОАТ(КОРЛИК) (араб. бўйсунуш) — итоатгўй сўзининг белги оти. Итоатгўй (И.) — бировга бўйсунувчи, итоат қилувчи, итоатли. Итоатгўй киши бир тарафдан иродаси суст, ҳар қандай шароитда ҳам сўзсиз бўйсунувчи, тобе одамни билдирадиган маъноли сўз одам сифатида изоҳланса, бошқа тарафдан ўз имкониятлари ўта чекланган бўлганидан бошқалар раҳбарлигидагина бирор ишни қилиш-

га қодир, тўғри, софдил шахсни ҳам назарда тутати. Бу маъноларни нисбат беришда инсоннинг туғма табиати ва феъли, ёшликда олган тарбияси ҳисобга олинади. Бундай одамларда шижоат, журъат туйғулари суст бўлади, улар хато қилиб қўйишдан қўрқади, масъулиятли ишларни бажариш ҳам улар учун қийин кечади. Улар ижрочиликни яхши кўради, шу боис, улар учун буйруқни бажариш буйруқ беришдан кўра афзал ва осонроқ. Ҳар қандай жам-тда И.нинг қонуний меъёрлари мавжуд. Ҳар қандай муассаса, ташкилот, корхона, жам-т ва жамоаларда умумий қонунчилик ёки ички низом асосида белгиланган И. мезонлари бор. Қонун, низом, тузуқларда ёзилган ёки одат бўйича шаклланган бўлиб, бундай мезонларга риоя қилиниши шарт. Лекин бошлиқ қонунга хилоф тарзда талаб қўядиган бўлса, унга И. қилиш нотўғри бўлади. Баъзида бундай И. жинойи ишларга ҳам олиб келиши мумкин. Мас., бошлиқ корхона мулки бўлган бирон-бир ашё ёки дастгоҳни ёки пул сифатидаги маблағни ноқонуний тарзда ўзлаштиришни буюрса ва ишчи-ходим бу буйруқни И. б-н бажарса, улар билиб-билмай жиноятга шерик бўлиб қолади. Қонун бўйича И. қилиш умумий И.ни таъминлашда муҳим бўлиб, ишни тўғри бошқариш ва белгиланган мақсадга эришишда зурур омилдир. Мас., муҳандислар гуруҳи бирон-бир иншоот лойиҳасини тайёрлаш б-н машғул бўлса, турли мутахассислар бош лойиҳачи раҳбарлигида иш олиб боради. Агар гуруҳ аъзолари раҳбарнинг кўрсатмасига И. қилмаса, лойиҳа амалга ошмай қолиши мумкин. Ёки оиладаги мун-тларда И. ва И.сизлик фарзандлар тарбиясига ижобий ёки салбий таъсир этиши мумкин. Сирасини айтганда, И. ўта мураккаб ва нозик масала бўлиб, уларни шарҳлаш, изоҳлаш ҳамда моҳиятини кўрсатиб беришда ҳар бир ҳодиса ва жараённинг хус-ятидан келиб чиқиш лозим.

ИТОАТСИЗЛИК (бўйсунмаслик) — ижт-й-маън-й ҳодиса, муайян шахс, ш-дек, гуруҳ, миллат, халқ, жам-т, давлат

каби ижт-й бирликларга нисбатан бир хилда қўлланадиган, мақсад ёки манфаатларга боғлиқлиги жиҳатидан турлича мазмун-моҳиятга эга бўлган хатти-ҳаракат, хус-ят ва айни вақтда, дунёқарашни ифода этадиган т. И. итоаткорликнинг зидди бўлиб, ундан тубдан фарқ қилади. Баъзи ҳолларда эса И. ниҳоятда тор маънода ишлатилади. Мас., бирор бир динни билмаган ёки уни била туриб амалларини бажармаган шахсларнинг хатти-ҳаракатларига нисбатан қўлланади. И.нинг моҳияти, бир томондан, унинг юзага келишига сабаб бўлган воқеа-ҳодиса, нарса ёки жараёнларнинг И. кўрсатаётган томоннинг маън-й қарашларига зидлиги б-н аниқланса, иккинчи тарафдан, И. кўрсатаётган томоннинг салбий дунёқарашига уни туғри йўлга ундаётган томоннинг таъсир кўрсатишга уриниши б-н аниқланади. Лекин мантиқан ҳар икки ҳолат ҳам И.ни ифода этади. Қуллик, қарамлик, мутелик, босқинчилик каби инсоннинг қадри, ҳақ-ҳуқуқларини поймол этадиган хатти-ҳаракатларга қарши йуналирилган И. ижобий мазмун касб этади. Купчилик томонидан эътироф этилган қонун-қоидалар, тартиб-интизом, қадрият ва анъаналарга буйсунмаслик эса И.нинг салбий кўриниши ҳисобланади. Одатда ҳар бир кишида уз эътиқоди, шахсий қарашларига зид келадиган қарор ёки ёндашувга буйсунмаслик, қўшилмаслик, қаршилиқ кўрсатиш, қандай бўлмасин уз манфаатини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бўлади. Шу ҳуқуқни англаш туйғуси ва шу асосда ўзини қадрлаш, уз қарашларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи ҳам бўлади. Бу, уз навбатида, инсоннинг танлаш ҳуқуқи б-н боғлиқ. Борди-ю ҳимоя қилинаётган манфаатлар бутун бир гуруҳ, миллат, жам-т ёки давлатга тегишли бўлса, бу ҳол ижт-й ёки жамоавий И.ни келтириб чиқариши мумкин. Бундан ташқари, И. жам-т ҳаётига оид айрим соҳалар ривожига б-н уйғун ҳолда, ш-дек, алоҳида кўриниш ёки йуналишда вужудга келиши ҳам мумкин. Мас., сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, мад-й, маън-й, миллий, ирқий, ҳудудий ва ҳ.к. И., ш-дек, жа-

моавий ёки ижт-йлик характериға кўра ички ва ташқи И.ка ҳам бўлинади. Жаҳон тажрибасида бирон-бир мам-тга кўрсатилган ташқи тазйиққа ёки маълум бир мам-т ичида уз давлат ҳукумати ёки бошқа давлат, нодавлат ташкилотлари қарорлари, қонунлари, фаолияти, тартиб ва талабларига нисбатан юзага келган И. жараёнларини кўплаб кузатиш мумкин. Ташқи таъсир б-н боғлиқ И., айниқса, ҳарбий ва иқт-й келишмовчиликлар борасида яққол намоён бўлади.

ИФЛОСЛИК — 1) ифлос сўзининг белги оти; 2) нопок ва И. хус-ятига эга бўлган иш, хатти-ҳаракат. Ифлос сўзи нопок нарсалар б-н бўлганган, бўлганч маъносида қўлланади. Бу сўзнинг кўчма маъноси: ёмон ишга юрадиган, нопок, разил, қабих, ярамас, одобдан ташқари. И. ҳар қандай қадриятга зид бўлгани учун унинг жам-тдаги барча кўринишлари илдизи б-н йўқ қилиш талаб этилади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да (Т., 2007 й.) бу сўзнинг қашшоқлик, нотавонлик, ҳеч нарсаси қолмаган, омадсизлик каби маънолари ҳам кўрсатиб утилган. Одатда, ифлос нарсадан, пасткаш одамдан ҳамма жирканади. Ифлос нарсани ювса тоза бўлади, лекин ифлос, пасткаш одамни тозалаш мушкул. Пасткаш одамнинг қилар иши, тутган йули ҳам жирканчдир. Бир мақолда “Ножуя ишдан ёш бола ҳам уялади”, дейилади. Чунки разил ва қабих ишнинг ёмонлиги ёш болага ҳам аён. И. қандай кўринишда бўлмасин, барибир ёмон оқибатларга олиб келади. Тозаликнинг акси бўлган нопоклик, кирлик, ахлат тўпланиши турли касалликларга дучор қилиши мумкинлиги ҳаммага маълум. Халқимизда “Ёмоннинг яраси битмас”, “Ёмоннинг бир қилиги ортиқ” деган мақоллар борки, улар ёмонлик, И. аслида бедаво дард эканини билдиради. Пасткашликнинг турли-туман кўринишлари эса И.дир. Бировнинг моли ва жонига хиёнат қилиш, хасислик, сотқинлик, омонатга хиёнат — буларнинг барчаси пасткашлиқдандир. Пасткаш, ифлос одамлар меҳр ва шафқатдан йироқ, улар на дўст, на ота-она, на қариндош-уруғ,

на кўни-қўшнининг қадрига етади. Улар учун одамийлик бегона. Улар шахсий манфаат йўлида ҳатто жиноий ишларга ҳам қўл уради. И. соғлом одамнинг асабини бузади, уни мувозанатдан чиқаради. Пасткашлик — нокаслиқдир. Паҳлавон Маҳмуднинг бир рубойида нокас қўйидагича таърифланади: “Ўт ичра тушиб, юз йил гар қоврилсанг, // Айлансангу кулга ҳар тараф соврилсанг. // Нокас ила бир дам утиришдан афзал, //Нокас сузи баттардир улимдан билсанг”. Зимдан қилинган ифлос ишни пайқаш, англаш қийин. Бундай пасткашлик кўпроқ разил, қабиҳ одамларга хос бўлади. Аниқ қўришиб турган ифлос ишлар, асосан, бу ҳаддан ортиқ кўп ичиш, мутгасил маст-аласт юриш, гиёҳвандлик, ахлоқсизлик б-н боғлиқдир. Ўз эркини бундай балоларга бериб қўйган одам узини бошқара олмайди, ким қандай қабиҳлик, нопоклик ва жиноятга бошласа, ушанга бораверади. Бундай одамлар нафақат ифлос, пасткаш, балки ҳайвоний ҳиссиётларга берилган махлуқдир. Ўзини пок тутаман деган инсонлар бундай одамлардан нари юриши, уларнинг таъсирига тушиб қолишдан сақланиши лозим. Бундай одамларни даволаш, албатта мураккаб иш, лекин бунга ҳаракат қилиш, уриниб қуриш савобдир.

ИФТИХОР (араб. фахрланиш, қувониш) — улуг бир нарсага дахлдорликдан фахрланиш, қувониш, гурурланиш туйғулари б-н боғлиқ т. Миллий И. ўз миллати, унинг тарихи, миллий қадрият ва анъаналари б-н фахрланиб яшаш туйғусидир. У туйғулар тарихий бирлик, қонқардошлик, тил, мад-т, маъ-ят, иқт-й ҳаёт, тақдир ва келажакнинг муштараклиги миллат вакилларининг қалбидан чуқур ўрин олади. Миллий бирдамлик туйғуси миллий онгнинг негизидир. Мустақил тар-ёт йўлидаги ютуқларимиз кўпайгани сари юртдошларимизда Ватанимиз б-н фахрланиш ҳисси — миллий И. туйғуси ҳам кучайиб бораверади. Бинобарин, миллий И. туйғусининг юксалиши учун барча фуқароларимиз бирдек масъулдир.

ИФФАТ(ЛИЛИК) (араб. соф, покиза, беғубор) — халқимизга хос азалий фазилат бўлиб, маън-й поклик, ор-номус ва ҳаё қаби маъноларни англатади. Иффат ва И. кўпроқ аёлларга хос фазилат бўлиб, бокиралик, шарму ҳаё тимсолидир. Иффат соҳибаси бировнинг кўзига тик қарашга ҳеч қачон ботинмайди. Иффат, И. тўғма фазилат бўлиб, таълим-тарбия, соғлом муҳит таъсирида кучайиши мумкин. Иффатли аёлнинг юзидан имон, инсоф, диёнат, оққўнғиллик, номус, ҳаё ва беғуборлик нури ёғилиб туради. Иффат сузининг лугавий маъноларидан бири тийилишдир. Яъни, иффатли инсон узини барча нопок, одоб доирасидан ташқарида бўлган хатти-ҳаракатлардан тийишга қодир бўлади. Бундай одамнинг муомаласи ўта андишали бўлиб, у ҳамма вақт беҳуда баҳсларга киришавермайди. Бундай одамлар бошқаларга чиройли ва гузал мун-тда бўлади, бировнинг нафсониятига тегишдан узини сақлайди, ҳаммага бир хилда ҳурмат ва эҳтиром кўрсатади. Бундай ҳусни хулқ соҳибаси бўлган аёлларнинг малоҳати ва латофати, ибоси ва ҳаёси уларга ўзгача гузаллик бахш этади, чиройига чирой қўшади. Алишер Навоий асарлари лугатида иффат сузига бундай изоҳ ёзилган: поклик, покизалик, номус, ёмонликдан сақланиш. Иффатли одамга ёмонлик яқинлашмайди, ҳаё, иффат мисоли бир қалқон бўлиб ёмонликдан асрайди. Дил Ақлдан сўрабди: “Нимадир иффат?” // Ақл жавоб берибди: “Илоҳий неъмат”. // Дил дебди Ақлга: “Яна не дерсан, айт”, // Ақл дебди: “Пок сурату пок сипрат!”. Абдулла Авлоний иффат ҳақида шуларни ёзади: “Иффатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат қилур. Кеча ва кундуз фикри, зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайрихоҳликдан иборат бўлур. Сузида, феълида содиқ бўлуб, виждонга терс, инсониятга келишмаган муомаладан ҳазар қилур”. Иффатли, номусли одам б-н мулоқот қилиш кишига ҳузур бағишлайди. Сўхбатдошни мулойим сўзлашишга ундайди. Агар иффатли, ҳаёли инсон оқил бўлса, яна олиму ориф бўлса, унинг ички мад-ти ҳам шунга қараб ошаверади. Бундай

одамнинг жам-тда тутган ўрни юксак ва қадрли бўлади.

ИШОНЧ — бирор-бир шахсга унинг сўзи, иши ва хатти-ҳаракатларига хайрихоҳлик ва симпатия б-н қараш, у б-н ҳамкорлик қилиш, яқин мун-ат ўрнатишга асос бўладиган маън-й омил. И. ўзаро тўғрилиқ, адолатлилик, инсофу диёнат, ҳалоллик, самимийлик ва имонига асосланади. Кишилар ўртасидаги мун-тлар аниқ маъно-мазмун касб этиб бориши б-н И. мустаҳкамланади ёки аксинча бузилади. Инсонга асоссиз равишда ишонмаслик маън-й савиянинг етарли эмаслиги б-н боғлиқ. И. — нимагадир, қандайдир ғоя ёки мафқурани тўлиқ билиш, унга меҳр-муҳаббат қўйишга қаратилганидан қатъи назар, маън-й интилиш, эътиқод асоси; 2) маън-й, мад-й, ахлоқий. ижт-й, сиёсий ва б. тамойиллар, меъёрлар, анъаналар, қадриятларни онгли равишда ўзлаштириш йўли б-н тарбияланишнинг асосий усуллари, шахсда эътиқодни шакллантириш омили. И. баъзида инсон ҳаракатини олдиндан белгилаб, сабабга айланади. И.нинг шаклланиши турмуш тарзи, ташқи муҳитнинг инсонга таъсири, ижт-йлашув жараёнининг қанчалик самарали эканига, ҳар қайси одамнинг ижт-й ва амалий фаолиятига боғлиқ. И. ижт-й ҳаётнинг барча соҳаларидаги фаолиятнинг, инсон ҳаётининг асосий шarti ва мезони ҳисобланади. У бўлмаса яшашнинг маъноси бўлмайди.

ИҚТИДОР (араб. қодир бўлмоқ, қила олмоқ) — шахснинг ижодий хус-яти ва ақлий фаолиятини англадиган т. И. шахс фаолиятида турли кўринишларда намоён бўлади. Чунончи, илмий, бадиий, техник ижодкорликда, спорт ва касб маҳоратида яққол кўринади. Ш-дек, И. инсон амалий фаолиятидаги барча соҳаларда ўзига хос тарзда акс этади. И. ҳар бир соҳа мутахассисида ўзига хос тарзда ривожланган ёки ривожланмаган бўлиши ҳам мумкин. Ш.у. инсон фаолияти давомида билим ва тажрибасини муттасил ошириб бориши лозим. И. ахлоқий меъёрлар б-н уйғунлашгани сари мукаммаллашиб бораверади. Бундай И. соҳиби жам-т

учун, айниқса, зарур бўлади. Чунки И.ли киши ўзига бино қўйиб, калондимоғ ва ўзбошимча бўлса охир-оқибатда И.ини ҳам увол қилади. И. кўпроқ ақл б-н боғлиқ ҳодиса ҳисобланади. Қобилият эса айрим кишилар тоифаси фаолиятида акс этади. И. ва қобилият бир-биридан фарқ қилувчи жиҳатларга эга бўлса-да, лекин улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Шу маънода, И. ва қобилиятнинг уйғун бўлиши маън-й баркамолликнинг асосий шартларидан биридир. И. ва қобилиятни шакллантиришда биофизиологик омиллар (жисмоний соғломлик, мия фаолиятидаги бир маромдаги ўзгаришлар, ҳатто экологик муҳит ва б.), табиий жараёнлар, ижт-й муҳит (зиёлилар, ҳаётий тажрибага эга бўлган инсонлар, мутахассислар, оила ва б. ш.к. ижт-й мун-тлар), интуитив фаолият ва маън-й-руҳий поклик ўзига хос ўрин тутди. И., биринчи навбатда, гнесеологик вазифани бажаради. Яъни, инсон И. орқали ўзи яшаётган дунёни билишга, воқеликни яхлит ҳолда идрок қилишга, уни ижобий ўзгартиришга интилади. Бугунги кунда юртимизда ёзувчилар, шоирлар, илм-фан, мад-т ва санъат аҳли, барча ижодкорларни, И.ли ёшларни қўллаб-қувватлаш масаласига катта аҳамият берилмоқда Президентимиз бу ҳақда “**Биз жамятимизда инсоннинг ўз қобилиятини, табиат ато этган иқтидори ва истеъдодини тўла намоён этиши учун адабиёт, санъат ва умуман эркин ижодий фаолият ривожини учун зарур шароитларни яратимиз лозим**», деб алоҳида таъкидлагани бежиз эмас. Бу эса аҳоли, айниқса ёшлар ўртасида И.ли йигит-қизларни топиш, тарбиялаш ва камолга етказишда муҳим аҳамият касб этади.

ИҚТИСОДИЁТ — 1) кишилар меҳнати воситасида инсон учун зарурий бўлган моддий неъматлар, ҳаёт шароитлари ва воситаларини яратиш орқали тирикчиликни таъминлаш, ш-дек, ҳаётий эҳтиёжларни қондиришда фойдаланиладиган воситалар, объектлар, жараёнлар мажмуи. И. умумий тарзда ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот, истеъмол

соҳасидаги мун-тларни қамраб олади; 2) муайян мам-тнинг миллий халқ ҳужалиги ёки унинг маълум тармоғи (транспорт И.и, қишлоқ ҳужалиги И.и ва б.); 3) ҳужаликнинг муайян тармоғини, ш-дек минтақа ҳужалигини, ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг усул ва шакллари, уни бошқаришни ўрғанадиган фанлар йўналишлари (саноат И.и, савдо И.и ва б.). Шунини алоҳида таъкидлаш зарурки, И. моҳиятан инсонларнинг моддий ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ булса-да, жам-т маън-й ҳаётини И.дан ажратиб бўлмайди.

ИҚТИСОДНИНГ МАЪНАВИЙ ҚИРРАЛАРИ — иқт-й мун-тлар жараёнида шахслар ўртасидаги ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, ҳалоллик, поклик, бағрикенглик, ишончлилик каби фазилатларнинг амал қилишини англатадиган т. Маълумки, иқтисодиётнинг ўзига хос объектив қонун-қоидалари, сир-асрорлари борки, улар б-н ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Уларни менсимаслик нафақат иқт-й салоҳиятнинг етишмаслиги, балки маън-й қашшоқлик белгиси ҳисобланади. Иқт-й мун-тларда маъ-ят масалалари, хус-н, инсонийлик талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устунлик қилса, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иқт-й рив-ш булишига қарамай, жам-тда ахлоқий мун-тлар таназзулга учрайди, ўзаро ишончсизлик кучаяди. Бу охир-оқибатда ижт-й-иқт-й таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар, эркин бозор иқтисодиёти ша-роитида маън-й-маъ-й ва ахлоқий қадриятларнинг қиммати тушиб кетади, мад-т ва маъ-ят иккинчи даражали нарсага айланиб қолади, маън-й қашшоқлик авж олади, деб даъво қилишади. Эркин бозор иқтисодиёти б-н маъ-ятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиздир. Аслида, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдиради, чунки фақат маън-й соғлом, кучли жам-тгина ислохотларни амалга ошириши мумкин. Мустақиллик йиллари мам-тимизда иқтисодиёт ва маъ-ятнинг ўзаро диалектик боғлиқлиги ҳамда бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда, иқт-й

ва маън-й ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият берилмоқда. **“Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, — деб таъкидлайди Ислом Қаримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида, — биз иқтисодий ўнглиниш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз”.** Истиқлол йилларида иқт-й ва маън-й жараёнларнинг ўзаро мутаносиб уйғун тарзда ривожланиб келаятигани мам-тимизда сиёсий-ижт-й барқарорлик ва тар-ётнинг мустаҳкам гарови булиб хизмат қилмоқда. Демак, маъ-ят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳоз. кунда юртимизда иқт-й ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтаётган эканмиз, бу фан, мад-т ва маъ-ят тар-ётига ижобий таъсир кўрсатади. **“Таълим тўғрисида”**ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва уларни амалга ошириш борасидаги ишлар бунга яққол мисол бўла олади. Иқтисод, маъ-ят ва маърифатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз тўғри тушуниб етганлар. Шунга таянган ҳолда улар маъ-яти юксак комил инсон ҳақида бутун бир маън-й талаблар мажмуасини, бошқача айтганда, шарқона ахлоқ Кодексини ишлаб чиққанлар. Маъ-яти юксак киши бировнинг ҳақиға, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, Ватани, элу юрти, халқи учун жонини фидо этишга тайёр туради. Бунинг акси ўлароқ, маъ-яти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахўр, ўғри, қаллоб бўлиб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди. Ўз-н келгусида юксак даражада ривожланган иқтисодиёти б-нгина эмас, балки билимдон, маъ-яти етук фарзандлари б-н ҳам жаҳонни ҳайратга солиши мам-тимиздаги ислохотларнинг асосий мақсадидир. Бунга эса иқтисод ва маъ-ят, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак рив-шига аҳамият берилгандагина тўла

эришиш мумкин. Цивилизациялашган бозор мун-глари фақат юксак маъ-ят ва маърифат, ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизида бунёд этилиши мумкин. Бу борада ҳаммамиз масъул эканимизни чуқур англашимиз лозим. Негаки, маъ-ятли ва маърифатли, иймонли кишиларгина

ҳалол меҳнати б-н бойлик яратади, изланувчи, инсофли, меҳнатсевар, тадбиркор, эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарварга айланади. Шундай фуқароларга эга булган мам-т ва жам-т иқт-й тар-ёт погоналаридан юқорига узлуксиз кутарилиб бораверади.

КАЙФИЯТ — инсон руҳий дунёсининг ижобий ёки салбий эмоциялар, ҳистуйгулар кўринишида юзага чиқадиган. нисбатан узоқ давом этадиган турғун психик ҳолатни ифода этадиган т. К. қуйидаги узига хос хус-ятларга эга: Биринчиси — заиф интенсив К. бўлиб, у мамнун К.да ҳам, гамгин К. ҳам аниқ кўринишга эга бўлмайди. Бундай ҳолатда К. интенсив асаб хуружларига сабаб бўлмайди. Иккинчиси — узоқ муддатли бўлиб, унда К. секин ривожланади ва узоқ вақт давомида ҳис қилинади. Учинчиси — ноаниқ К. бўлиб, маълум К.ни ҳис қилган киши одатда шу К. сабабларини англамайди. Туртинчиси ўзига хос дифуз характер бўлиб, унда К. одамнинг фикрлари, хатти-ҳаракат ва мун-гларига таъсир кўрсатади. К. ситуатив эмоция ва аффектлардан ҳам фарқ қилади. У маълум ҳодисаларнинг бевосита натижаси улароқ юзага чиқадиган эмоционал реакция бўлмасдан, балки инсоннинг ўз олдига қўйган режалари, қизиқиш ва кутган ишларининг аҳамиятига булган эмоционал реакциядир. К. ўз навбатида содир бўлаётган воқеаларга таъсир кўрсатади. Бунда у одамдаги фикрларнинг йўналишини ўзгартириб юбориши мумкин. К. келтириб чиқарувчи сабабларнинг англишини даражасига боглиқ ҳолда муайян ноаниқ эмоционал фон кўринишида (кутаринки К., тушкун К. ва ҳ.) ёки аниқ фарқланган ҳолат (зерикиш, қайғу, соғиниш, қўрқув ёки аксинча — мамнунлик, қувонч, ҳайрат ва ҳ.к.) кўринишида юзага чиқади.

Ўз К.ини назорат қилиш, уни онгли равишда ўзгартира билиш ўзини ўзи тарбиялашнинг муҳим шартларидан биридир. К.нинг сабабсиз ўзгариб туриши патологик ҳолат ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳолат ута асабийлик, беқарорлик, ута таъсирчанлик ва ҳ. кўринишларда намоён бўлади. К.га таъсир этувчи омиллар ОАВ, газета ва журналлардаги янгилик-хабарлар, турли фикрлар, маън-й-маър-й билимлардир. Маън-й-маър-й материаллар, улардаги узига хослик икки хил мазмунга эга. У, биринчидан, К.га таъсир этиб, узига хос таскинлик бўлса, иккинчи томондан, К.нинг ўзи, унинг кутаринкилиги янги-янги ишларга ундайди.

КАЛОМ (араб. нутқ, жумла, гап, сўз) — исломда муайян мантиқий далилларга таяниб, диний таълимотни асослашга ҳаракат қиладиган назарий илоҳиёт. К. турли диний-сиёсий гуруҳлар (хорижийлар, қадарийлар, жабрийлар ва ҳ.к.) пайдо бўлиши б-н боглиқ баҳслар жараёнида вужудга келган ва тараққий этган. “Ҳақ” ислом йўли тизими Х а.га келиб ишлаб чиқилади ва бунини Имом Ашъарий (873—935) ва Имом Мотуридий (870—944) амалга оширадилар. Шундан сўнг К. ана шу буюк зот асос солган икки мактабни англатадиган атамага айланади. Ашъария К.и асосан шофеъийлар орасида тарқалган бўлса, мотуридия К.ини ҳанафия мазҳаби кенг қўллаб-қувватлади, хус-н, Мовароуннаҳр мусулмонларининг асосий ақидасига айланади.

КАМОЛОТ (араб. камол, комил, мукамал — туқислик, бекаму кустлик, юксак натижа етуклик) — инсонлар ўртасида жисмоний ва ва руҳий етукликнинг юксак даражасини ифода этиш б-н бирга ҳаётдаги ҳар қандай мукамал ҳодиса, иш ва ҳаракатга нисбатан ҳам қўлланадиган т. Шунга кура, К.ни инсоннинг бир ёки бир неча соҳаларда ёхуд мун-тларда яққол кузга ташланадиган, бошқаларникидан ижобий жиҳатлари б-н кескин фарқ қиладиган, узгалар томонидан юксак эътироф этиладиган маън-й ёки жисмоний етуклик даражаси деб таърифлаш мумкин. Тарихда турли соҳаларда инсоннинг К.га етгани ёки К.га етишини белгилаб берадиган турли мезонлар бўлган. К. шунчаки комилликка эришиш, камол топиш эмас, балки узоқ давом этадиган таълим-тарбия, умр давомида олинадиган билим ва тажриба, шаклланадиган ақл-идрок, ахлоқий фазилатларнинг бир-бирини тулдириб борадиган бир неча босқичдан иборат тизимидир. Комил инсонни вояга етказишда маън-й тарбия ҳал қилувчи Урин тутуди. Замонавий комил инсон концепциясига асосан, баркамол шахс юксак маъ-ят соҳибидир. К. йули зиддиятларга, синов ва машаққатларга, ютуқларга, қувончу изтиробларга тула йулдир. Инсон ҳеч қачон узининг К. даражасига узи баҳо беролмайди. Чунки комиллик шахснинг узидан кура узгаларга яхшироқ кўринади. Комил инсон узининг комиллигини ҳеч қачон пайқай олмайди. Чунки комиллик ахлоқий етуклик мезони сифатида ҳар бир шахснинг узгалар б-н бўлган мун-тида кузга ташланади. Комил инсон бошқалар б-н мун-т жараёнида шаклланади. Инсон К.ида жисмоний гўзаллик, мукамаллик муҳим аҳамият касб этади. Жисмонан бақувват, соғлом булиш нафақат шахсий, балки ижт-й қадриятдир. К.нинг яна бир муҳим шарт Ватанга, миллатга, эл-юртга садоқат б-н хизмат қилишдир. Ватанни севмаган, миллати тарихи ва тақдирига лоқайд қарайдиган инсоннинг комиллиги ҳақида сўз булиши мумкин эмас. К. инсоний фазилатларнинг уйғунлигини ифода этади.

Кишининг ички ва ташқи дунёси, соғлом фикри, оқилона сўзи б-н амалий фаолияти, тили б-н дили бир бўлиши К.нинг асосий мезонларидир. К. инсоннинг онгли, ижодий фаол мавжудот сифатидаги туб эҳтиёж ва лаёқатларидан бири, уз салоҳиятини намоён этиш шакли ҳамдир. К. жараёни инсоннинг жам-т ва мад-т б-н алоқасининг моҳиятини акс эттиради, маън-й рив-шни таъминлайдиган омил ҳисобланади. “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида таъкидлангани каби, **“Ватан равнақи, аввало, унинг фарзандларига, уларнинг маънавий ва жисмоний камолотига бевосита боғлиқ. Бу, ўз навбатида, ҳар бир юртдошимизни зиммасидаги юксак фуқаролик масъулиятини ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади. Ва ҳар қайси фуқаро ўз мамлакатининг халқаро ҳамжамият сафидан муносиб ўрин олиши, бугунги кунда тараққий топган тинч ва бадавлат яшаётган давлатлар қаторига кўтарилишидан манфаатдор бўлиши шубҳасиз”**. Маън-й-маър-й ишлар, таълим-тарбия, тарғибот ва ташвиқот К.ни шакллантиришга катта таъсир курсатади. Таълим муассасалари, тарбия масканлари, маъ-ят ва мад-т ходимлари ҳам комил инсон тарбиясида муҳим аҳамиятга эгадир.

КАМТАРЛИК — инсоннинг маън-й қиёфасига хос хислат, мақтанишни истамайдиган, ютуқларидан мағрурланиб кетмайдиган кишининг хус-яти, шахснинг узига ва атрофдагиларга самимий мун-тини ифода этадиган ахлоқий сифат. У манманликнинг зидди булиб, кишининг алоҳида юксак сифатларга, модий ёки маън-й бойликка эга эканини кўз-кўз қилмаслигида намоён булади. Бу хислат сўзда ҳам, амалда ҳам кузга ташланиб туради. К. шахснинг маън-й оламида сабр-тоқат б-н ёнма-ён туради. Сабр-тоқатсиз одам камтар була олмайди. Камтар одам узгалардан камчилик ахтармайди, балки узининг хатоларига танқидий ёндашади. Камтар инсон шухрат топиш учун эмас, одамлар, оила, жам-т, халқ ва Ва-

тан олдидаги инсоний бурчини бажариш учун ҳаракат қилади. Эл-юрт учун, халқ учун беминнат хизмат қиладиган инсонларни халқ қадрлайди. «Камтарга — камол, манманга — завол» деган мақол бежиз айтилмаган. Халқимиз ва жаҳон тарихида К.нинг буюк тимсолига айланган шахслар кўп бўлган. Имом Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Алишер Навоий, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Аҳмад Ясавий, Али Қушчи, Бобораҳим Машраб сингари азиз-авлиё ва алломаларимиз шулар жумласидандир. Ҳазрат Алишер Навоий зикр этганларидек: “Одам бўлган зеби зоҳирдин демас, // Кимки андин фахр этар, одам эмас”. К. зоҳирий ва ботиний бўлиб, уларни фарқлаш зарур. К.ка бир неча маън-й-ахлоқий сифатлар асос бўлади. Маъ-ятсиз, кибрга берилган одамлар камтар бўла олмайди. Маъ-яти бойи-ган сари одам камтарлашиб бораверади. Ш.у. халқимизда “Бошоқ тўлган сари ерга эгилади”, деб нақл қилинади. К. таълим-тарбия, бадиий адабиёт ва санъат таъсирида шаклланиши ҳам мумкин. Камтар одам андишали ҳам бўлади. Бироқ бу ҳолат К. б-н андишалилик айнан бир нарса, деган фикрни туғдирмаслиги керак.

КАСБ ОДОБИ — жам-т томонидан қабул қилинган ахлоқ қоидаларини кишиларнинг ихтисосликларига нисбатан татбиқ қиладиган касбий бурч, шан, орномус, қадр-қиммат каби хатти-ҳаракатларнинг мажмуи, умумий ахлоқнинг кишилар касб-коридаги ўзига хос кўриниши. Одоб (араб. адаб сўзининг кўплиги) — жам-тда эътироф этилган хулқ нормаси. Шахс маън-й ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалайди ва ўзгалар б-н мун-т (оила, меҳнат жамоаси, турли маросимлар)да намоён бўлади. Одоб негизида ахлоқнинг баъзи тамойил ва меъёрлари, ш-дек. мақсадга мувофиқлик ва гузаллик (эстетика) талаблари мужассам бўлади. Одоб кишининг жамоат орасида ўзини қандай тутиши, одамлар б-н қай йўсинда муомала қилиши, ўз турмуши, буш вақтини қандай ташкил этиши, унинг ташқи қиёфаси қандай бўлиши лозим-

лигига тегишли қоидалар (мас., шарм-ҳаё, камтарлик, хушмуомалалик каби фазилатларни ўз ичига олади. Одоб таълим-тарбия, амалий тажриба жараёнида шаклланади. (ЎЗМЭ. Т., 2003, 6-жилд, 461-бет). Баъзи луғатларда “К.о.” атамаси “кишилар ўртасидаги касбий фаолият б-н боғлиқ мун-тларга маъ-й тус берадиган хулқ-атвор кодексиدير” дея таърифланган. К.о. т.си барча учун бирдек тааллуқли бўлмаган, балки муайян касб-кор эгаларигагина тегишли ижт-й хулқ-атвор қоидалари, меъёрларидир. 1. Педагогнинг касбий одоби. Педагог, аввало, нима учун бу касбни танлаганини теран англамоғи, инсонларни қандай тарбиялаш кераклигини тушуниб етмоғи керак. Бу эса педагогик фаолият ва этикетнинг асосий омилдир. Боланинг ички дунёсига кира билиш, ишонган дўсти бўлиш, уни эзгуликка йўналтириш, жам-тга фойдали инсон этиб вояга етказиш, унда масъулият ҳиссини шакллантириш — педагогиканинг бош тамойилидир. К.о. қонун-қоидалари меҳнат фаолияти жараёнида шаклланади, такомиллашиб боради. Касбий омилкорлик, ўз ишини яхши билиш, қайси касб бўлишидан қатъи назар, ахлоқий меъёрларнинг бошланишидир. К.о. меъёрлари айнан воқелик, амалиёт б-н узвий боғлиқлиги боис соҳада, шу жумладан, педагогикада юзага келадиган мураккаб масалалар ечимини топишда ёрдам беради. Илғор педагогларнинг ижодий фаолияти бунга мисолдир. Ўқув-тарбия жараёнидаги асосий тамойиллардан бири — болани ўз кучига ишонадиган, эркин ва мустақил фикрлайдиган инсон этиб тарбиялашдир. 2. Журналист одоби. Журналист одоби ахлоқий-психологик ўзига хослиги жиҳатидан юксак масъулиятни ва маън-й жавобгарликни талаб этади. Чунки, журналист фаолияти ахборот олиш, уни ўрганиш ва етказиб бериш б-н машғул бўлгани боис, у етказилаётган ахборотнинг ҳаққонийлиги, тўғрилиги ва ҳолислиги учун жавобгардир. Бу эса унинг маън-й қиёфаси, ахлоқий сифатлари б-н узвий боғлиқ. Журналист одоби ундан нафақат ижодий изланиш, ўз устида тинимсиз ишлашни, балки жавобгарликни

теран ҳис қилиш, иродаси мустаҳкам булишини талаб қилади. Шу маънода, журналист одоби узини назорат қилиш мезонидир. 3. Шифокор одоби. Шифокор одоби қонун-қоидаларида риоя қилиш зарур бўлган қатор муҳим қоидалар ифодаланган. Энг асосий қоидалардан бири — беморга зиён етказмаслик. Яна бир қоида — беморнинг касаллигига оид тафсилотларнинг сир сақланишини таъминлашдир. Шифокор қасамёди ҳар қандай вазиятда, ҳатто ҳаётини ҳавф остига қўйиб бўлса ҳам, беморга ёрдам беришга ундайди. 4. Раҳбар одоби. Раҳбар ўз хулқ-атвори б-н атрофидагиларга ўрнак булиши шарт. Турли даражадаги раҳбарлар одоби хушмуомала бўлишни, ўзгаларнинг фикр-мулоҳазаларига бефарқ бўлмаслик, сабр-тоқат ва адолат тамойилларига риоя этиш, айниқса, уз ходимларига нисбатан эътиборли бўлишни талаб этади.

КАСБ МАЛАКАСИ (араб. касб — бирор нарсани ўрганиш, эгаллаш, фойда, ҳунар, машғулот). Касб — махсус тайёргарлик ва иш тажрибаси натижасида маълум бир соҳада касбий фаолиятни амалга ошириш учун наз-й билимлар мажмуасини, амалий кўникма ва малакаларни эгаллаган, шу борада жисмоний имконият, ақлий қобилият ва юридик ҳуқуқларни таъминлайдиган инсоний меҳнат фаолиятининг тури. Касб — кишининг меҳнат фаолияти. доимий машғулот, иш турини малакали бажаришга имкон берадиган билим, маҳорат ва тажрибани талаб этади. Касблар ичида меҳнат фаолиятининг энг тор соҳаси б-н ажралиб турадиган ихтисосликлар бор. Масалан, шифокорлик касбига тааллуқли бўлган жарроҳ, офтальмолог, невролог, дерматолог ва б. ихтисосликлар. Касб, одатда, шахснинг асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. К.м. эса касбни, ишни яхши ўзлаштириш натижасида орттирилган тажриба, кўникма ва маҳоратни англатади. К. м. бирон-бир касб-ҳунарни эгаллашда тажриба орттириш ҳамда тарбия, таълим, сиёсий ва касбий тайёргарлик масалаларини ҳал этишга ҳар томонлама ёндашиш-

ни тақозо қилади. Шахс касбий шаклланишининг икки томони мавжуд: а) шахснинг ўз индивидуал хус-ятларга боғлиқ бўлган ички томони; б) жам-тнинг ижт-й-иқт-й ва тарихий шароитлари ҳамда мақсадлари б-н аниқланадиган ташқи томонлари. Булажак мутахассисни касбий меҳнат фаолиятига тайёрлаш, унинг меҳнат бозорида рақобат қила олиш қобилиятини шакллантириш мақсадида ижт-й етук шахсни вояга етказиш ва тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади. Бу вазифа инсоннинг талаб ва эҳтиёжи, қобилияти, руҳий-жисмоний имкониятлари ҳамда ижт-й ва этник омиллар таъсирини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёни ҳамда ўқув ишлаб чиқариш фаолияти доирасида дастурлаштирилади ва амалга оширилади. К. м. т.си касбий маҳорат б-н боғлиқ бўлиб, бунда бирор-бир ўқув юртини битирувчининг юқори даражада касбий кўникма ва малакаларни эгаллагани тушунилади. У шахснинг меҳнат бозорида эгаллаётган касби бўйича рақобатдошлиги қай даражада эканида намоён бўлади. Касбий маҳорат ишчи кучларининг юқори даражадаги мослашувчанлиги, янгиликларни тез ўзлаштириши, янги ишлаб чиқариш шароитига қисқа муддатда ўта олиши ва фаолият соҳасини мустақил танлаши каби сифатлар б-н белгиланади. Касбий маҳорат ва лаёқат шахснинг шундай сифатларидирки, улар булажак мутахассиснинг ҳаётий ҳамда меҳнат муваффақиятларини белгилаб беради. Мустақил ЎзРда таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида касбий педагогика фанининг асосий вазифаси — жаҳон талаблари даражасида янгилашиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослаша оладиган, иқтисодийетимизни, маъ-ятимизни юксак даражага кўтарадиган мутахассисларни тайёрлашдан иборат. Шу сабабли бугунги кунда барча фан соҳалари, жумладан, касб таълими бўйича янги ўқув дарсликлари, қўлланма ва тавсияларни яратиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

КАСБИЙ МАДАНИЯТ — инсоннинг олган билим ва тажрибасига асосланган

малакали ҳаракатлар ёки меҳнат фаолиятининг маҳсулидан бунёд булган нарса-лар, узгаларда завқ уйғота оладиган ижт-й ҳодиса. Шахсининг К.м.и билим, малака, куникма, қобилият, ахлоқий ва эстетик рив-ш, дунёқараш, одамлар б-н узаро мулоқотининг усул ва шакллари, истеъ-додининг рив-ш даражаси каби фаоли-ятда амалга ошириладиган инсоний куч ва салоҳиятни уз ичига олади. К.м. инсон-нинг меҳнат фаолиятида намоён булади.

КИЙИНИШ МАДАНИЯТИ — ин-соннинг ташқи қиёфаси, ш-дек, маън-й дунёси, эстетик диди, ахлоқий сифатла-ри ва ақлий салоҳиятини ифода этадиган т. Кўҳна битикларда кийим билим, дид, фаросат, уят каби инсоний фазилатлар б-н боғлиқ ҳолда талқин этилган. Кийим — инсон мад-й даражасининг асосий бел-гиларидан бири. К.м. инсоннинг гузаллик, нафосат, назокат, одоб борасидаги қараш-ларини акс эттиради. Ш.у. баъзи халқ-ларда “Кийимга қараб кутиб оладилар”, деган нақл бор. Кишининг кийинишига қараб, унинг нафақат маън-й-мад-й да-ражаси, балки моддий аҳволи, касби, мавкеи, ҳатто эътиқодини ҳам аниқлаш мумкин. Утмишда купгина мам-тларда турли тонфа ва табақа вакилларининг ўзига хос кийиниш усули белгилаб қуйилган. Ҳаёт суръати тезлашган, узаро мулоқотга жуда оз вақт сарфланаётган ҳоз. замонда киши узини, уз ақлий салоҳия-тини тўлиқ намоён этишга имконияти чеклангани туфайли баъзан фақат К.м. орқали жамоатчиликда яхши таассурот қолдириш имкониятига эга булиши мум-кин. Ш.у. К.м. бугунги кунда алоҳида илмга айланган. Амалий кийимшунослик-да имижни яратиш б-н боғлиқ муаммо-лар урганилади. Кийимга нафақат қулай, фойдали жиҳатлари, балки узгалар б-н мулоқотда шахсининг узлигини намоён этиш н.назаридан ҳам ёндашилади. Имиж буйича мутахассислар атрофдагиларда яхши таассурот уйғотишнинг асосий во-ситаси қаторида К.м.ни тилга олишлари бежиз эмас. Киши учун энг яхши визит карточкаси — унинг ташқи қиёфаси, яъни кийимидир. Кийим-бошнинг ҳар бир ун-

сури атрофдагиларда ижобий ёки салбий таассурот уйғотиши мумкин. Мад-тли, маъ-ятли инсон мулоқот чоғида кийиниш одобига ҳам риоя этади. Кишининг қиёфаси, кийим-боши у ҳақда фақат ях-ши таассурот қолдириши керак. Кийим одамнинг кайфияти ва руҳий ҳолатига таъсир этиб, унинг хатти-ҳаракати, феъл-атворини ҳам узгартиришга қодир. К.м.га эътиборсизлик, нотўғри танланган, таш-қи куринишга мос келмаган уст-бош ки-шини ноқулай аҳволга солиш б-н бирга, ўзига нисбатан ишончсизликни ҳам кел-тириб чиқариши мумкин. К.м.га риоя эт-ган киши узлигини англаган одамдир. К.м. “мода” т.си б-н боғлиқ. Ҳар бир давр-нинг уз модаси булади. Киши модага би-ноан кийинар экан, замон ва маконга, яъни уз даври ва жам-тда эътироф этил-ган урф-о. ҳамда қоидаларга мослигини намоёйиш этади. Мода талабларига қараб кийинишни асло унинг кетидан қувиш, модапарастликка берилиш сифатида ту-шунмаслик керак. Акс ҳолда киши ёши, гавдаси, характери ёки иқлим, йил фас-ли ва борган жойига (театр, туй, аза, мажлис, хизмат жойи ва ҳ.к.) мос булма-ган уст-боши б-н кулгили аҳволга ту-шиши мумкин. К.м. кишининг дидини билдиради. Дид кишининг ўзига яраша-диган ҳамда ўзи ва узгаларга ёқадиган кийим танлашда яққол қуринади. Чунки инсон мода учун яшамайди, аксинча, мода инсон учун яратилади. Кишининг диди кийим-бош услубини танлаш қоида-ларини қай даражада билишига боғлиқ. Биринчи қоида кимлар б-н мулоқот қилиши ва ўзи ҳақида қандай таассурот уйғотмоқчи экани б-н боғлиқ. К.м. ҳам санъат, маълумки, ҳар қандай одам узини, узлигини намоёйиш этишга, одам-лар қалбига йўл топишга ҳаракат қилади. Мас., расмий учрашув ёки музокара пай-тида умумэътироф этилган қоидаларга риоя этиш лозим. Тантанабоп кийимни ишчан мулоқот пайтида кийиш киши-нинг мад-ти ҳақида салбий фикр уйғо-тиши мумкин. Худди шундай, “куча ки-йими”да театрга бориш ҳам нотўғри. Иккинчи қоида: кийимнинг мақсадга мувофиқлиги. Киши кузланган мақсадга

яраша кийинган булиши лозим. Учунчи қоида: танланган кийим-бош одамнинг ҳақиқий қиёфасига, маън-й дунёсига мос булиши керак. Бунинг учун инсон узига туғри, холисона баҳо бера олиши керак. Франц. ёзувчиси Оноре де Бальзак бу борада қуйидагиларни ёзган: “Зиқна бой булиб ҳам, исрофгар камбагал булиб куриниш ҳам бир хилда ёмон... Ута шуҳратпараст буласизми ёки ута камтар, сиз бирлик қонунини бузасиз, бунинг оқибатида эса, сизнинг имкониятларингиз б-н ташқи қиёфангиз уртасидаги мувозанат бузилади”. Хуллас, К.м. инсоннинг маън-й дунёси ва ҳақиқий қадр-қиммати унинг модага мос ва қимматбаҳо кийинишида эмас, аввало, ораста, тоза, тартибли, узига ярашадиган кийинишида намоён булади.

КИТОБ — 1) билим, маъ-ят ва маърифат манбаи; 2) инсонни улуғлайдиган, унда маъ-ят ва маърифат асосларини шакллантирадиган, уни комил қилиб тарбиялайдиган куч, у дунё ва бу дунёни танитиш манбаи. Биз узлигимизни, дунёни, олам ва одам мун-тини К. орқали билиб оламиз. Босмаҳоналар вужудга келгунга қадар қадимий Турон заминиди К.лар котиблар томонидан кучирилган. Юксак маҳоратли халқ мусаввирлари уларни муъжаз рангтасвир асарлари миниатюралар б-н безатишган. Уларнинг авлоддан-авлодга утиб келаётган санъати бекиёс эди. Аммо йиллаб кучирилиши сабабли бундай К.лар нархи баланд булиб, уларни асосан тор доирадаги сармоядор кишилар сотиб олишар эди. Урта а.ларда, К. босиш техникаси ҳали ихтиро этилмаган вақтда ҳар қандай асар қулда кучирилиб, К. қилинган. Бу ҳунар эгалари тарихда хаттот ёки К.атчи номи б-н машҳур булган. Бу касб энг шарафли ва муқаддас ҳисобланган. Котибнинг саводли экани унинг қадрини юқори даражага кутарган. Хаттот К.ни кучириш жараёнида унинг мазмунини узлаштира борган. Натижада котиб уз замонасининг уқимишли, илм-маърифат эгалари қаторидан жой олган. Араб ёзувида китобат қилинган қулёзмалар туфайли биз ота-боболаримиз яратиб

қолдирган мад-й меросдан баҳраманд булмоқдамиз. Шу бебаҳо манбалар туфайли М.О. халқлари жаҳон мад-ти тар-ётига муносиб ҳисса қушган. Маълумки, Бухоро, Хива, Фарғона, Самарқанд ва Тошкент хаттотлик мактаблари қадимда машҳур булган. Фақат XIX а. охири ва XX а. бошларида Бухорода 75, Самарқандда 22, Хивада 47, Тошкентда 25, Фарғонада 38 машҳур ва таниқли хаттот булиб, улар халқимиз яратган асл илмий ва маър-й дурдоналарни бизга китоб ҳолида қолдиришган. Туркистонда нашр ишлари У.О. чор Россияси томонидан босиб олинганидан сунг бошланган. Бу давргача улкада босмаҳона ҳам, литография (тошбосма) ҳам булмаган. Адабиётга булган эҳтиёж эса Туркистонга ташқаридан кириб қолган айрим шарқий тошбосма қулёзмалар б-н қондирилган. холос. Россияда араб, форс ва туркий тиллардаги К.ларни босиш XVIII а.нинг 20-йилларидан бошланди. Мусулмон (араб) ёзувидаги биринчи рус босмаҳонаси 1723 йили Астраҳанда пайдо булади, сунгра Петербург, Москва, Қозон, Қрим, Кавказ минтақаларида ишга туширилади. Шарқда К. нашри Европадагига қараганда, узига хос хус-ятга эга булиб, асосан тошбосма усулида чоп этилар эди. Босмаҳона усули б-н нашр қилиш эса ҳарф териш, турли шрифтларни, босма машина ва б. техник воситалар сингари ривожланган полиграфик база яратишни талаб қилар эди. Шу б-н бирга, нашр ишлари буйича мутахассис ходимларни тайёрлаш муаммоси юзага келар. ҳарфларнинг мураккаблиги анчагина қийинчиликларни келтириб чиқарар эди. Ўлкани чор Россияси босиб олганидан кейин босқинчи ҳукуматнинг эҳтиёжидан келиб чиқиб, К. нашри учун зарур моддий-техник база яратилди. Нашр ишларининг бир қадар йулга қуйилиши К.нинг аҳоли орасига чуқур кириб бориши учун йул очди, юртимизда матбуот иши рив-шига туртки булди, фан ва мад-тдаги илғор ғояларнинг тарқалишига ёрдам берди. Ўлканинг босқинчи маъмурияти нашр, матбуот ишларидан шовинистик мафкура таъсирини кучайтириш, империяни мустаҳкамлаш аҳолининг тур-

ли қатламларига ҳокимият учун мақбул булган йул б-н ғоявий “ишлов бериш” каби мақсадларда фойдаланишга интилади. Ватанпарварлик кайфиятидаги миллий адабиёт ва санъат арбоблари, маърифатчилар, озодлик учун курашчилар ҳокимиятнинг бу мақсадларига қаршилик курсатишди. Туркистоннинг табиати, иқтисоди, ишлаб чиқариш кучлари, маҳаллий аҳоли турмуш тарзини тадқиқ этган рус олимларининг К.лари юртимиздаги дастлабки босма нашрлар ҳисобланади. 1868 йили “Заметки о горной стране у вершин Чу и Нарына и о путях следования через нее в Китайский Туркестан” номли К.ча нашр этилади. XIX а.нинг 70-йилларидан бошлаб узб. тилида ҳам К.лар чоп қилина бошлайди. Шоҳимардон Иброҳимовнинг 1872 йили нашр этилган “Календарь” номли К.и улардан дастлабкиси эди. У 500 нусхада, 17x13.5 см улчамда, муқовасиз чиқарилади. Нашр ишларининг авж олиши босмаҳона ва литография тармоқларининг кенгайишига олиб келади. Хус-н. 1872 йили Туркистон генерал-губернаторлиги девонхонасида босмаҳона очилади. У ҳарбий халқ бошқармаси босмаҳонаси деб номланади. 1877 йили Тошкентда С.И.Лахтиннинг биринчи хусусий босмаҳонаси вужудга келади. Сунгра О.А.Порцев, И.И.Гейер, П.Д.Немжинов, М.В.Канцельсон, Э.П.Эдельман, Вилиер, Ш.Граевскийнинг босмаҳоналари очилади. Аста-секин улканнинг бошқа шаҳарларида ҳам босмаҳоналар пайдо бўлади. 1880 йили Янги Марғилон, 1905 йили Андижон шаҳарларида ҳам босмаҳоналар иш бошлайди. Асосан узб. ва тожик тилларида чиқарилган К.лар тошбосма усулида чоп этилади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи — Феруз (1844—1910) хонлик қилган даврда Хива давлатининг бир оз марказлашуви натижасида бу ерда илм-фан, мад-т ва адабиёт ривожланади. Феруз ташаббуси б-н Хива шаҳрида тошбосма ташкил этилади. Унда Ферузнинг фармони б-н Алишер Навоийнинг “Чор девон”, “Хамса” сингари асарлари илк бор чоп этилади. Бундан ташқари, Мунис, Оғаҳий, Комил, Баёний, Мирзо, Аваз Ўтар, Девоний, Ниёзий, Чокар син-

гари шоирларнинг асарлари куплаб нусхада босилиб чиқди. Хоразм шоирларининг асарларидан ташкил топган баёз, тазкира ва б. халқлар адабиётидан қилинган таржима асарлар ҳам шу матбаада нашр қилинади. Муҳаммад Раҳимхон Иккинчи ташаббуси б-н сарой кутубхонасида сақланаётган нодир қулёзма асарларни К. шаклида нашр қилиш мақсадида Эрондан тошбосма (литография) анжомлари Хивага келтирилиши катта аҳамиятга эга бўлади. Эронлик махсус матбаачи — мутахассис Иброҳим Султон тошбосма усқуналарини хон саройига урнатгач, унга шогирдлик қилган Отажон Абдалов бу касбни мохирлик б-н эгаллади. Кейинчалик у ҳамюртлари орасида Отажон босма номи б-н машҳур бўлиб кетади. Бу зеҳни уткир, ғайратли матбаачи рус, араб ва форс тилларининг билимдони эди. “1876 йилда Отажон Муҳаммад Раҳимхон Иккинчига ноширлик меҳнатининг илк меваси — “Нисобус-сибён” К.ини тақдим этишга мушарраф бўлади. Абдуносир Фарроҳий қаламига мансуб бу асар К. шаклида Хива литографиясида Отажон Абдалов томонидан илк бор нашр қилинган. “Нисобус-сибён” Хивадагина эмас, балки Ў.О. миқеида биринчи босма К. ҳисобланади”. Шундан сўнг, 1876 йили Абдуносир Фарроҳийнинг “Бола тақдири” К.и нашр этилади. 1880 йили Хоразмда Алишер Навоийнинг “Хамса”, Муниснинг “Девони Мунис”, “Девони рожа” асарлари чоп қилинади. 1883 йили Тошкентда Суфи Оллоёрнинг “К.и сабот ул-ожизин” асари босиб чиқарилади. 1904—1905 йиллари О.Порцев томонидан Алишер Навоийнинг “Хамса” асари нашр этилади. Табиийки, узб. халқининг она тилида дастлабки К.лар чиқарилиши миллий зиёлиларнинг қизиқишини уйғотади. XX а. бошларида улардан купчилиги К. чиқаришда иштирок этибгина қолмай, уз тошбосмаларини ҳам очишади. Фулом Ҳасан Орифжонов обрўли миллий ноширлардан бири эди. XX а. бошларида у саҳҳоф — муқовачи бўлиб ишлайди. Шу даврда Орифжонов рус ноширлари б-н алоқа боғлади ва тошбосма техникаси б-н танишади. Бироқ хусусий литография очиш

учун чор ҳукумати цензурасидан рухсат олиш керак булар, маҳаллий аҳоли вакили учун эса бу айниқса мушкул муаммо эди. Аммо Орифжонов рухсат олишга эришади ва Москвадан Тошкентга тўртта литографик дастгоҳ олиб келади. Орифжоновнинг “Ғуломия” литографияси 1902 йили очилди. Шу б-н бирга Ҳусайн Манаев, Ҳожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний ва б. ҳам хусусий литография эгалари булишади. Умуман, октябрь тунтаришигача Туркистонда нашр корхоналарининг кенг тармоги ишлар эди. Турли пайтларда бу ерда 50 та босмаҳона, 13 та лито-типография ва 8 та литография фаолият юритган. Босмаҳоналарда асосан рус тилидаги К.лар чиқарилар ва улар бадиий адабиёт, илм. тад., маълумотномалар, йўлномалар, ўқув қўлланмаларидан иборат эди. Нашрларнинг купчилиги турган гапки, улкада босқинчи ҳукуматнинг мавқеини янада мустақкамлашга қаратилган эди. Рус тилида нашр этилаётган адабиётларга нисбатан маҳаллий миллий тиллардаги К.лар денгиз олдида қатрадек эди. Миллий адабиётнинг моддий нашр базаси анчагина қашшоқ булиб, асосан типо-литография ва литографиядан иборат эди. Шунга қарамай, узб. тилидаги К.лар салмоги ортиб борди. Литография усули б-н узб. мумтоз адабиёти асарлари қаторида эски қулёзма матнлардан олинган назм ва диний асарлар, уша давр шоирларининг шеърлари, халқ оғзаки ижоди намуналари, таржима асарлари ва турли хилдаги ўқув қўлланмалари ҳам нашр этилди. Мас., Марғилоннинг эски шаҳар қисмида жойлашган Ҳожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний босмаҳонасида 1889–1890 йилларда Фаридиддин Атторнинг “Мантукутайр”, “Таъбирномаи Хорун ар-рашид”, “Фикҳ Кайдони” асарлари нашр этилди. Ғ.Орифжонов литографиясида 1908–1913 йиллари Алишер Навоийнинг К.лари 10 мартадан ортиқ чоп қилинди. Наманган уезди Турақурғон қишлоғида Исҳоқхон Ибрат томонидан 1909 йилда очилган “Матбааи Исҳоқия” литографияси “Ибрат лирикаси шеърлар тўплами” (1909) ва “Ёзув тарихи тўплами” (1911) каби

асарларни нашр қилди. Туркистонда уша пайтда 80 дан ортиқ ноширлар мавжуд булган. Юқорида номлари келтирилган ноширлар қаторида Мирзааҳмад бинни Мирза Каримнинг номи ҳам машҳур эди. У 50 номда 30 дан ортиқ К. чоп этади. Ношир ва К.фуруш Сиддиқ Хужандийнинг номи ҳам таниқли эди. Куриб турганимиздек, миллий К.ларнинг М.О.да кенг тарқалишида тошбосманинг урни беқийёс булди. Аммо К. нашри давр талабига жавоб беролмас эди. Статистик маълумотларга қараганда, 1913 йили К. нашри бор-йўги 56 нусхани, ш-дек, узб. тилида 33 нусхани ташкил этган, холос. Уларнинг умумий тиражи 100 минг нусхани, узб. тилидагиси атиги 8 минг нусхани ташкил этган. Туркистон шароитида маҳаллий миллат вакилларининг умумий аҳолининг 98 фоизини ташкил этганини ҳисобга оладиган булсак, бу жуда кам эди. Шундай қилиб, чор ҳукумати, бошқа соҳалардаги каби, нашр ишлари буйича ҳам улкани маън-й тобе қилиш сиёсатини амалга оширишга интилди. Аммо босқинчи ҳукуматнинг мафкуравий ва маъмурий тадбирларига қарамай, кенг халқ оммаси, миллий зиёлилар а.ий анъаналарни асраб қолишга, қўхна маън-й меросни бойитишга интилишди. Нашр ишларида миллий тар-ёт учун шафқатсиз кураш кетди. Бу эса уз навбатида Туркистондаги миллий озодлик курашининг кучайишига туртки берди. Хуллас, К.лар Туркистон халқларининг мад-й ҳаётида сезиларли роль уйнади. Аммо К. нашр этиш йил сайин ошиб боргани б-н тезкор замон талабларига жавоб беролмас эди. Долзарб сиёсий вазибаларни ҳал этиш ва муҳим замонавий масалаларни муҳокама қилиш учун эса кундалик адабиёт газета ва журналлар чиқариш зарурати тугилди. Шу тариқа Туркистонда вақтли матбуот вужудга келди. Ўтган а.нинг иккинчи ярмига қадар бутун Ў.О.да биронта ҳам миллий матбаа корхонаси булмаган булса, ҳоз. кунда бу минтақада 120дан зиёд босмаҳона фаолият кўрсатмоқда. К., унинг аҳамияти бугунги кунда ҳам асло пасайгани йўқ. Интернет, уяли телефон, мобил техника

каби алоқа воситалари купайганига қарамасдан К. узига хос жозибаси, кучини сақлаб қолмоқда. Миллий узликни англаш, ёшларимизда юксак маъ-ятни шакллантириш, уларни эзгу фазилатлар соҳиб этиб тарбиялашда К.нинг урни ва аҳамияти беқиёсдир.

КОМИЛ ИНСОН — миллий ғоянинг асосий тамойилларидан бири. К.и. ғояси ва уни амалга оширишга булган интилиш инсоният цивилизациясининг маъно-мазмунини ташкил қилади. К.и. ҳақидаги таълимот инсоннинг маън-й, ахлоқий, интеллектуал ва жисмоний н.назаридан етуклик даражасига кутарилишини кузда тутади. Юртимизда К.и.ни вояга етказиш масаласига азалдан қатта эътибор б-н қаралган. Шунинг натижаси улароқ тарихимизда узининг маън-й фазилатлари, жисмоний имкониятлари б-н жаҳон аҳлини ҳайратга солган буюк баркамол инсонлар куплаб етишиб чиққан. Улар қолдирган бой илмий, ижт-й-фал-й, маън-й мерос халқимизнинг бебаҳо мулкига айланган. Мас., Абу Али ибн Сино буюк қомусий олим сифатида тиббиёт, математика, астрономия, физика, кимё, биология, доришunosлик, руҳшunosлик (психология), физиология, филология, фал., ахлоқ, эстетика ва жисмоний тарбия каби куплаб фанларнинг етук билимдони булган. Унинг асарлари нафақат Ў.О.да, балки бутун Шарқ ҳамда Ғарб мам-тларида ҳам ҳурмат б-н тилга олинган ва мутолаа қилинган. Куплаб тарихий асарларда қайд этилишича, Ибн Сино 20—25 ёшидаёқ қомусий олим сифатида шуҳрат қозонган. Шу жиҳатдан ёндашиб, бу улуг аждодларимиз том маънода К.и. булган дейиш мумкин. Яна бир буюк аждодимиз Алишер Навоий бир қитъасида “Камол эт касбким” дея даъват қилганида К.и. учун зарур булган куп хус-ятларни эгаллашни назарда тутган. Аллома боболаримиз қайд этганларидек, инсон узини хирс, таъма, нафс, гафлат, нодонлик, ёвузлик каби иллатлардан покламаса, у ҳеч қачон К.и. була олмайди. Алишер Навоий К.и.ни аҳли маъни кишилар деб билган. Аҳли маъни — фикрли

одамлар, деган маънони англади. Фикр-сиз халойикнинг онгида маъни чуқурлиги булмайди. Фикрлаш ҳақиқатни англашга интилишни ифодалайди. Ҳамма ҳам чуқур ва мантиқли фикрлаш, мустақил мушоҳада юритиш қобилиятига эга эмас, ш.у. барча ҳам К.и. була олмайди. К.и.да, аввало ахлоқий онг ривожланади, одам ва олам тақдирига виждон б-н қараш қобилияти шаклланади. К.и.лар гуруҳига оқил ва доно, камтар ва олижаноб, ҳақиқатпарвар ва фидойи зотларни киритиш мумкин. Бундай фазилатларга эга булган кишилар юксак даражада мушоҳада юритиш қобилиятига эга булади. Уларда ақл оддий суз ва т.лардан эмас, балки диёнат, адолат, имон, ишқ, дард каби фазилатлар мужассамидан ташкил топади. Алишер Навоий К.и. ғоясига уз асарларида қайта-қайта мурожаат қилган. Унинг “Ҳайратул-аброр” достонида етук шахснинг маъ-ятидаги эзгулик, саховат, софлик, ҳаё, мурувват, андиша, адаб, камтарлик, садоқат, қаноат, ростгуйлик, инсоф, адолат, бағрикенглик сингари фазилатлар таърифланиб, руҳий камолот йуллари таҳлил этилган. Тарихга назар ташлайдиган булсак, ҳар қандай жам-тда комилликнинг энг асосий белгиси инсоннинг эзгуликка, ижт-й бахт-саодатга. инсонпарварлик ғояларига мун-тида ҳамда уларга асосланган амалий фаолиятда намоён булади, яъни жам-тнинг умумий ривожига, инсоният цивилизациясига ижобий таъсир кўрсатадиган комиллик мезони шахснинг баркамоллиги орқали жам-тни фаровон қилишдан иборат булган. Инсондаги комиллик, энг аввало унинг фикр, тафаккур ва амалий фаолият эркинлигини англашидадир. Шу маънода, буюк юнон файласуфи Сукротнинг “Ўз-узингни англа”, деган даъвати ҳам инсоннинг насл-насабини, ҳаёт мазмунини, кишининг келажак авлодлар олдидаги масъулият ва мажбуриятини англашга қаратилган чақириқдир. К.и.-нинг моҳияти, аввало, жам-тни баркамол қилиш йулидаги саъй-ҳаракатларда намоён булади. К.и. ва жам-т мун-тларида узаро боғлиқ булган икки жараённи

қуриш мумкин. Биринчиси, К.и.нинг жам-т тар-ётига ижобий таъсир қилиши. К.и. ғоясининг мавжудлиги ва у б-н боғлиқ амалиёт жам-т рив-ш даражасини белгилайдиган мезон сифатида намоён булади. Чунки, биз ҳар қандай жам-тни унда яшаётган кишиларнинг хатти-харакатига қараб баҳолаймиз. Иккинчиси, жам-тнинг характери, унинг К.и.ни тарбиялаш борасидаги имкониятларида, унга булган мун-тида намоён булади. Яъни, эркинлик, мустақиллик К.и. ғоясини амалга ошириш учун тегишли шарт-шароит яратади. Ш.у. ҳам Ўз-нда К.и.ни тарбиялаш учун ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й, ташкилий вазифалар давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йуналиши этиб белгиланган. Президентимиз Ислам Каримов К.и.ни тарбиялашга юрт тинчлиги, Ватан тар-ёти ва халқ фаровонлигининг энг муҳим омилларидан бири сифатида алоҳида эътибор қаратмоқда. Юртбошимиз “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида К.и.тарбиясига кенг тухталар экан, қуйидагиларни таъкидлайди: “Ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввало, шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш — таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим, деб қабул қилишимиз керак. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди — бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси. Ҳозирги вақтда ахлоқсизликни маданят деб билиш ва аксинча, асл маънавий қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш билан боғлиқ ҳолатлар бугунги тараққиётга, инсон ҳаёти, оила муқаддаслиги ва ёшлар тарбиясига катта хавф солмоқда ва кўпчилик бугун жаҳонда бамисоли бало-қазодек тарқалиб бораётган бундай хуружларга қарши курашиш нақадар муҳим эканини англаб олмақда. Бу ҳақда фикр юритганда, бизнинг улуғ аждодларимиз уз даврида ко-

мил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий мезонлар мажмуини, замонавий тилда айтганда, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанларини эслаш уринли, деб биламан. Ота-боболаримизнинг онгу тафаккурида асрлар, минг йиллар давомида шаклланиб, сайқал топган ор-номус, уят ва андиша, шарму ҳаё, ибo ва иффат каби юксак ахлоқий туйғу ва тушунчалар бу кодекснинг асосий маъно-мазмунини ташкил этади, десак, уйлайманки, хато қилмаган буламиз. Лекин, мухтасар қилиб айтганда, Оллоҳнинг узи бизга буюрган комил инсон бўлиш, ҳалоллик ва адолат билан ҳаёт кечириш каби олижаноб фазилатларнинг маъно-мазмунини нафақат чуқур англаш, балки ана шундай хусусиятларга эга бўлиш, уларга амал қилиб яшаш — одамзотнинг маънавий бойлигини белгилаб берадиган асосий мезон, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. Уйлайманки, бундай хулосани инсоният уз онгли ҳаёти давомида доимо орзу қилиб, интилиб келган юксак маънавий идеалнинг фалсафий ифодаси, мантиқий натижаси сифатида қабул қилиш уринлидир” (61–62-бетлар).

КОМПЕТЕНТЛИК — маълум ҳолат хусусида туғри мулоҳаза юритишга имкон берадиган билимга эга бўлиш, далил-исботли фикр, кишининг муайян соҳада савиясини ифода этадиган атама. К. шахс хус-ятлари ва ҳолатининг мураккаб мажмуи бўлиб, маълум соҳадаги билим, куникма ва тажрибани мужассамлаштиради. К. инсонга муайян масалаларда фикр билдириш, маълум қарорларни ишлаб чиқишда иштирок этиш ёки узи қарор қабул қилиш имконини беради. Ҳоз. замон фанида касбий К., илмий, бошқарув, педагогик, дидактик, методик, ижт-й-психологик К.ка оид т.лар кенг қулланади. Бошқарувга оид К. ана шу соҳага тааллуқли билим ва куникмаларнинг, раҳбарлик фаолиятида амалий тажрибанинг мавжудлиги б-н белгиланади.

КОМПЬЮТЕР МАДАНИЯТИ — одамнинг уз фаолиятида ахборот технологиялари мажмуидан тегишли тарзда

фойдалана олиши демакдир. *Компьютер* (инг. *to compute, computer* — ҳисоблаш, ҳисоблагич) — ҳисобларни бажариш, шу жумладан электрон шаклдаги ахборотни олдиндан белгиланган алгоритм буйича қабул қилиш, қайта ишлаш, сақлаш ва ишлов бериш учун мулжалланган техник қурилма. Дастлаб инглиз тилида бу суз механик қурилмани жалб қилиб ёки унинг кумагисиз арифметик ҳисобларни бажарадиган инсонни англаган. Кейинчалик унинг маъноси ҳисоблаш машиналарига кучирилди. Бугунги кундаги замонавий компьютерлар математика б-н бевосита боғлиқ бўлмаган қўлаб масалаларни ҳам бажаради. XX а.нинг 90-йилларидан бошлаб, компьютер атамаси электрон ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) атамасини амалда сиқиб чиқарди. Ахборотлашган жам-тда одамлар ноаниқлик шароитида, инқирозли вазиятларда муҳим қарорлар қабул қилишига тўғри келади. Бу масалада аждодлар тажрибаси камлик қилади. Одамлар вазиятни мустақил таҳлил қилиш, қабул қилинаётган қарорларнинг оқибатини олдиндан куриш қобилиятига эга булиши талаб этилади. Юксак ижт-й ва ишлаб чиқариш мад-тисиз компьютер технологияларининг рив-ши мумкин эмас, компьютерлардан кундалик фаолиятда самарали ва оқилона фойдаланиш эса компьютер соҳасида муайян билим ва куникмаларга эга булишни тақозо этади.

КОНВЕНЦИОНАЛИЗМ (лот. *conventio* — битим, шартнома, келишув) — XIX а. охири ва XX а. бошларида шаклланган фал-й-илмий йуналишлардан бири. Илмий соҳада фаолият олиб бораётган олимларнинг узаро келишуви ва ҳамкорлигини ташкил этишга асосланган концептуал ёндашувларни ишлаб чиққани б-н бошқа фал-й оқимлардан ажралиб туради. Бу йуналишнинг асосчиси А. Пуанкаре ҳисобланса-да, унинг асосий тамойилларини файласуф олимлар Р.Карнап ва К.Айдукевич ишлаб чиққан. К.нинг айрим ғоялари неопозитивизм, операционализм, прагматизм каби оқимларда уз аксини топган. К.нинг асосий мақсади —

илмий наз-я ва т.лар объектив дунёнинг акси эмас, балки олимлар уртасидаги узаро келишув маҳсули, деган фикрни асослашга қаратилган эди. К. ғояларининг фаол тарғиботчиси Э. Леруа «Фан ва фал.», «Позитив фан ва фал-й туплам», «Янги позитивизм», «Ақида ва танқид» каби асарларида бу йуналишнинг наз-й асослари ва категорияларини аниқлаштиришга ҳаракат қилган. Уз навбатида Пуанкаре ҳам «Фан ва гипотезалар», «Фанлар баҳоси» асарларида К.нинг асосий т. ва тамойилларини илмий жиҳатдан таҳлил қилишга уринган. Олимнинг фикрича, нарсаларнинг табиатини билиб бўлмайди. Умуман олганда, К. илмий-фал-й йуналиш илмий тамойиллар тизими сифатида XX а.нинг иккинчи ярмида Фарб фал.си, ш-дек, мантиқ ва фан методологиясидан кенг урин олди. Жумладан, илмий-фал-й методология йуналишида тадқиқот олиб борган К.Поппер, И.Лакотос, П.Фейерабэнд каби олимларнинг асарларида конвенционалистик қарашлар уз ифодасини топган. К. маъно-мазмунига кура, чуқур ва ҳикматга бой фан фал.си сифатида ҳам эътироф этилади. К.да илмий билиш динамикаси чуқур таҳлил қилиниб, илмий фаолиятда тар-ётга нисбатан аниқ мулжал, мақсадлар булиши лозимлиги алоҳида таъкидланади. Мас., К. йуналишининг вакили Динглер шундай хулосага келган.

КОНСЕРВАТИЗМ (лот. *conservatism* — химоя қилмоқ) — луғавий маънода: а) тар-ётга, янгиликка, илғор ғояларга душманлик; б) эскиликни, эски тартиб-қоида ва тамойилларни сақлаб қолиш, тиклашга интилиш; в) мавжуд тартибот муассасалари ва ижт-й-маън-й қадриятларни химоя қилувчи ижт-й-сиёсий таълимот ва сиёсий қарашлар тизимини англатади. Шу маънода, К. радикализмнинг зидди ҳисобланади. Консерватив ғоялар Местр ва Бональд каби мутафаккирларнинг илмий ишларида уз ифодасини топган. Одатда, анъана ва янгиликлар ҳақида гап кетганда, консерватор албатта анъаналар тарафдори бўлади. Тадқиқотчилар орасида «консерваторлик» т.си буйича

умумий қараш йуқ. Анъанавий қарашларга мувофиқ, буюк француз инқилоби даврида жам-тда буладиган нотинчликдан азият чеккан кишилар қатлами консерватор сифатида баҳоланган. Берк ва Мэл томонидан ривожлантирилган К. ғоялари ҳоз. кунгача уз таъсирини йуқотмаган. XX а.да К. ғояси Германияда Мюллер Вандер Бург томонидан ривожлантирилди. У собиқ совет жам-тини сақлаб қолиш учун уринган коммунистларни ҳам консерваторлар қаторига қушади. Бу К.нинг асосий мазмунига бирмунча туғри келмайди. Негаки, коммунистлар консерватив эмас, балки купроқ реакционерлардир. Консерваторлар жам-тда узгариш қилишга қарши эмас. Лекин уларни бу узгаришлар қай усул б-н амалга оширилиши ташвишлантиради. Э.Берк бу ҳақда бундай дейди: “Узгаришга тайёр булмаган жам-т узини сақлаб қолишга қодир эмас”. К. ғоялари ривожни ҳеч қачон бир текис ва силлиқ кечмаган. Бу ҳақда Э.Берк “Франция инқилоби ҳақида уйлар” асарида бундай деб ёзади: 1) дин фуқаролик жам-тининг асоси ҳисобланади ва сиёсий-ижт-й фаолиятдан юқори туради; 2) жам-т — тарихий рив-ш маҳсули. Агар жам-т узгаришга муҳтож булса, бу узгаришлар аста-секинлик б-н амалга оширилиши керак; 3) ижт-й ҳаётда одамларнинг ҳистуйғулари катта аҳамиятга эга; 4) жам-т шахсдан юқори туриши керак. Ш.у. шахснинг ҳуқуқлари унинг бурчлари б-н боғлиқ; 5) ҳар қандай жам-т, энг аввало, ҳар хил қатламлар, гуруҳ ва шахслар иерархиясидан иборат; 6) жам-т ва давлатнинг мавжуд бошқарув усуллари янги, амалда ишлатилмаган усуллардан афзалдир. К. негизда вужудга келган неоконсерватизм ғоялари XX а.нинг 70-йилларида пайдо булади. Аммо неоконсерватизмнинг шу кунгача аниқ таърифи йуқ. Немис файласуфи В.Баринднинг фикрича, “Неоконсерватизм турли, баъзан бири-бирини инкор қилувчи ғоялар мажмуасидир”. НеоК. уч йуналишдан иборат. Биринчи йуналиш — либертаризм булиб, унинг асосини шахснинг ҳар қандай мажбурлашдан озодлиги ғояси ташкил қилади. Иккинчи йуналиш — этноцентризм асо-

сида мад-т ва этнос урин олган. Учинчи йуналиш ортодоксал йуналиш ҳисобланади. Унга мувофиқ, ҳар қандай келажак авлод узининг консерватив ғояларини узи белгилайди. Немис олими Колтенбрунер “Мушкул К.” асарида янги консерватизмнинг моҳияти: ворисийлик; барқарорлик; тартибот; давлатнинг обру-эътибори, нуфузи; озодлик; тушкунлик каби т.лар б-н белгиланишини таъкидлайди. Ворисийлик — анъана ва маън-й меросни сақлашга хизмат қиладиган моддий-маън-й шарт-шароитлар яратиш заруратини билдиради. Анъаналарни сақлаш неоконсерватор учун восита эмас, балки мақсаддир. Чунки анъаналар жам-т мавжудлигининг муҳим шартидир. Барқарорлик инқилобий узгаришлар шароитида миллий қадрият ва анъаналарни сақлашга қаратилган. Тартибот — барқарорлик ва ворисийлик кафолатидир. Чунки, давлатни бошқариш ин-тларининг заифлашуви тартибсизлик ва зуравонликка олиб келади. Давлатнинг обру-эътибори ва нуфузи — жам-тни бошқариш ва тартиб урнатишни таъминлайди. Фақат давлат ҳар хил гуруҳларнинг бузғунчилик ғояларига қарши турадиган куч ҳисобланади. Давлат ҳокимиятини кучайтириш ташқи ва ички ижт-й-иқт-й масалалар б-н боғлиқ. Неоконсерваторларнинг фикрича, одам эркин туғилмайди. У фақат уз имконияти чегарасини билиб олганидан сунг эрксизликдан озод булади. Ўз эркини англаш объектив ижт-й мун-тларга аралашииш имконини туедиради. Неоконсерваторлар назарида, оқилона эркинлик маълум даражада обру-эътибор ва тартибни талаб қилади. Тушкунлик асосида эса дунёда адолатли жам-т қуриш мумкинлигига ишончсизлик ётади. Жам-тда мутлақ уйғунлик ва адолат булиши мумкин эмас. Ш-дек, ёмонликни бутунлай бартараф этиш ҳам мумкин эмас. Ш.у. икки ёмонликдан зарари камроқ булганини танлашга туғри келади.

КОНСТИТУЦИЯ (лот. *constitutio* — урнатиш, тузилиш) — давлатга, жам-тга ва инсонга оид энг асосий ҳуқуқий мун-тларни комплекс тартибга соладиган шу борада бошқа қонунлар учун

ҳуқуқий пойдевор вазифасини утайдиган, олий юридик кучга эга булган, қатъий тизимлаштирилган мам-т мустақиллигининг кафолати булган асосий қонун. К. қабул қилиш давлат қурилишининг асосий хус-ятларини аниқ белгилаш имконини яратади, ҳуқуқий ислоҳотларни соддалаштиради. К. ҳуқуқий тартибга солишнинг энг асосий ва мақбул юридик шаклидир. Мустақил Ўзб-ннинг К.и 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган. У 128 моддадан иборат. (*Яна қаранг: Асосий қонун, Ўзбекистон Конституцияси*)

КОНСТИТУЦИЯВИЙ БУРЧ — ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш ҳамда уларнинг ривожини таъминлаш учун адо этилиши, бажарилиши мажбурий булган вазифа ва мажбуриятлар. Барча ривожланган давлатлар конституциясида фуқароларнинг бурчларига алоҳида урин ажратилган. Мустақил Ўзбекистон Конституциясида фуқаролар ва давлатнинг бурчларини белгилашда миллий тарихий хус-ятлар, ривожланган мам-тлар тажрибаси инобатга олинган. К.б. Ўз-н давлати ва фуқароларининг Конституцияда белгилаб қуйилган, бажарилиши шарт булган мажбуриятларидир. Фуқароларнинг К.б.лари қуйидагилардир: барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қуйилган бурчларини бажариши шарт; ЎзРнинг ҳар бир фуқароси Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир; фуқаролар Ўз-н халқининг тарихий, маън-й ва мад-й меросини асраб-авайлашга мажбурдир; мад-т ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир; фуқаролар атроф-табiiй муҳитга эҳтиёткорона мун-тда булишга мажбурдир; фуқаролар қонун б-н белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тулашга мажбурдир; ЎзРни ҳимоя қилиш — мам-т ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир; фуқаролар қонунда белгиланган тартибда, ҳарбий ва муқобил хизматни уташга мажбурдир. ЎзР Конституциясида давлатнинг бурчлари ҳам аниқ-равшан белгиланган. Улар қуйидагилардан

иборат: давлатнинг халқ иродасини ифода этиши, унинг манфаатларига хизмат қилиши, республика ҳудудида истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакиллари-нинг тили, урф-о. ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлаши ва б. К.блардан ташқари. Конституцияда акс этмаган, лекин амалдаги қонун ва меъёрий ҳужжатларда уз ифодасини топган бурчлар ҳам бор (мас., ота-онага ҳурмат, фарзандларга ғамхурлик, меҳнат ва ишлаб чиқариш интизомига риоя қилиш ва ҳ.к.).

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ (лот. *constituo* — урнатиш) — жам-т ҳаётини қабул қилинган қоида ва қонунларга қатъий риоя этган ҳолда ташкил этиш ва бошқариш жараёнини ифода этувчи тамойил. К. гоёси фақат жам-тнинг қонуний-ҳуқуқий асосларига таяниб қолмасдан, балки ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й, ахлоқий тамойилларнинг уйғунлигини ҳам ифода этади. Бошқача айтганда, давлат тузуми, унинг таркибий тузилиши, жам-тдаги умумий қонун-қоида ва талабларнинг иқт-й рив-ш жараёнлари, инсонларнинг маън-й камолоти, юксак ахлоқийлиги б-н уйғунлашган ҳолда мам-тнинг Асосий қонунини — Конституциясида акс этиши К. гоёсининг моҳиятини акс эттиради. Бунда жам-т аъзоларининг К.ни, демократик узгартиришларни амалга оширишнинг тарихий заруратини англабгина қолмай, балки уни чинакам эркинлик, мустақиллик ва фаровонлик асоси, деб билишига эришиш муҳим аҳамиятга эга. Бу гоёни амалга ошириш ва унинг самарадорлиги жам-т аъзоларининг ҳуқуқий мад-т даражасига боғлиқ. Чунки, қабул қилинган қонунлар сони эмас, балки уларнинг ҳеч бир истисносиз ижро этилиши муҳимдир. Ш.у. ҳам, бир томондан, К. ҳуқуқий мад-тнинг намоён булиши, иккинчи томондан, ҳуқуқий мад-т ривожини сифатида намоён булади. Хақиқий К. қонунлар устуворлиги, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари даражаси, ижт-й-сиёсий кафолатлар характери, уларнинг умуминсоний тамойилларга мослиги б-н белгиланади. Чинакам демократияга интилатган жам-т уз халқи манфаатларини,

уларнинг ор-номуси, кадр-қиммати ва эркинликларини К. ғояларига асосан муҳофаза қилишга қодир булган тақдирдагина кучли, қудратли булган давлатчиликнинг ҳуқуқий асосларини урнатади. Мустақиллик йилларида Уз-нда К. ғоясига асосланган давлат тузумининг демократик тамойиллари шаклланди. 1992 йил 8 декабрда УзР Конституцияси қабул қилинди. Бозор мун-тларига утиш, эркин демократик жам-т қуришнинг ҳоз. босқичида ҳаёт талабларига жавоб берадиган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш механизмлари вужудга келди.

КОНФОРМИЗМ (лот. *conformis* — ухшашлик, мос келишлик, мослашувчанлик) — шахснинг хулқ-атвори ва фикр-мулоҳазасини бошқа одамларнинг талабларига, хулқига мувофиқ булиши учун уларга мослаштиришга қаратилган мойиллик, унинг мавжуд ҳолатга, ҳукмрон қараш ва фикр-мулоҳазаларга мослашувчанлиги, уларга нисбатан сует мун-тни англатади. Умумий қарорларни қабул қилишда шахснинг фаол иштирок этишини тақозо этадиган, жамоавий қадриятларни сингдириб олиш ва шў туфайли уз хатти-ҳаракатлари ҳамда манфаатларини жамоа манфаатлари б-н уйғунлаштиришни талаб қиладиган жамоавийликдан фарқли улароқ. К. деганда, уз н. назарига эга булмаслик, зур таъсир кучига эга андозаларга (мас., купчиликнинг фикр-мулоҳазаси, тан олинган эътиборли кишининг н. назари, тарихий анъана ва ҳ.к.) кўр-қуруна эргашиш, теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга танкидий мун-тда булмаслик тушунилади. Ахлоқий-сиёсий К.ни психологик мослашувчанлик б-н аралаштириб юбормаслик керак. Чунки, муайян меъёрлар, урф-о. ва қадриятларни узлаштириш шахс ижт-йлашувининг зарурий жиҳати ҳамда ҳар қандай ижт-й тизим самарали фаолиятининг кафолатларидан биридир. Кундалик ҳаётда К. “мослашувчанлик” маъносида қўлланади. Бунда К.нинг мезони атроф-муҳит талабларига шахснинг мослашувчанлиги б-н айнан бир хил экани тушунилади. Нати-

жада, шахс гуруҳ тазиқи остида узаро мун-тларини амалга оширувчи, ташқи кучларга ҳамиша тобе инсон сифатида тасаввур қилинади. Шахслараро мун-тларда унинг мустақил фикрлаши, қарор қабул қилиши, онгли хатти-ҳаракати, дунёқараши, маслағи инобатга олинмайди. Шў боис ҳоз. замон олимлари ташқи таъйиққа нисбатан шахс томонидан уч хил мун-т билдирилиши мумкинлигини таъкидлашмоқда. Улар қаторига шахснинг таъсирланувчанлиги, яъни ҳеч қандай можаросиз (низоларсиз) гуруҳ фикрини қабул қилиш; ичдан норози булган ҳолда онгли равишда ташқи қуринишдаги якдиллик аломати, ифодаси; жамоавий узини узи аниқлаш (шахснинг жамоа б-н бирдамлиги, унинг қадриятлари, меъёрлари, маслақлари ва идеалларининг шахс томонидан онгли равишда қабул қилиниши) ҳамда фаол ҳимоя қилишни киритиш мумкин.

КОРРУПЦИЯ — уюшган жиноий гуруҳнинг шахсий бойлик орттириш, давлат мулкини тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмига, мам-т иқт-й ресурсларига эга булиш мақсадида уруғ-аймоқчилик манфаатларини давлат манфаатларидан устун қуядиган давлат хизмати амалдорлар жиноят содир этилишини англатадиган т. К. лотинча суз булиб айниш. порага сотилиш маъносини англатади ва мансабдор шахснинг шахсий бойиш мақсадида уз мансаби буйича берилган ҳуқуқларни бевосита суиистеъмол қилишидан иборат жиноят ҳисобланади. Мансабдор шахсларни сотиб олиш, уларнинг порага сотилиши ҳам К. дейилади. К. масаласи б-н БМТ ҳам алоҳида шуғулланиб, махсус қарорлар қабул қилган ҳамда бу т.га қуйидагича таърифлар берилган: 1) мансабдор шахслар томонидан давлат мулкини уғирлаш, талон-тарож қилиш ва узлаштириш; 2) ноқонуний фойда олиш учун уз хизмат лавозимини суиистеъмол қилиш; 3) ижт-й бурч ва шахсий тамагирлик, манфаатлар уртасидаги зиддият. К. жам-т тар-ётига хавф солувчи таҳдид ҳисобланади ва мам-тда ижт-й ларза, иқт-й тангликнинг вужудга келишига сабаб булиб,

аҳолининг маън-й кайфиятига салбий таъсир курсатади. Шу боисдан Узб-н мустақилликка эришган дастлабки кунлардан оқ К.га қарши курашга фаол киришиб, тегишли чора-тадбирлар курмоқда. Президентимиз Фармонига биноан. ички ишлар ва прокуратура органлари тизимида К.га қарши кураш булимлари тузилди. К.га қарши курашнинг энг муҳим йулларидан бири давлат бошқаруви органлари раҳбар ходимлари маъ-ятини ошириш, уларни ватанпарварлик, масъулиятлилик руҳида тарбиялаш буйича маъ-р-й ишларни кучайтириш ҳисобланади. Ш-дек, К.га қарши курашда жаҳон ҳамжам-ти б-н биргаликда ҳаракат қилиш лозим булади. Шу боисдан ҳам 2008 йил июль ойида ЎЗР БМТнинг К.га қарши кураш конвенциясига қушилди.

КОПЕРНИК, Николай (1473—1543) — буюк поляк мутафаккири ва астрономи. 1491—1495 йилларда Краков университетиде таҳсил олди. Университетде астрономия ва математика мактаблари шаклланган эди. Н.К. ушбу мактаблар таъсирида уз илмий интилиш ва қизиқишлари доирасини аниқлаб олади. Н.К. 1495—1504 йилларда Италиянинг Болонья, Падуан, Феррара университетларида астрономия ва фал., тиббиёт ва ҳуқуқ фанларини пухта эгаллайди, қад. юнон тилини урганади. 1504 йилда Н.К. Польшага қайтди. “Самовий сфераларнинг айланиши” номли асарида оламнинг гелиоцентриқ тизимини асослади. Унинг таъкидлашича, Ер оламнинг узгармас маркази эмас, негаки, у уз ўқи атрофида айланиб туради. Иккинчидан, Ер оламнинг марказида турган Куёш атрофида айланиб тургани боис кун ва тун алмашинади. Ш-дек, осмондаги биз куриб турган юлдузларнинг ҳолати узгармасдек туюлади (аслида биз уларни нуқталардан кузатаётган буламиз, холос). Ер Куёш атрофида айланиб тургани учун Куёш б. юлдузларга нисбатан уз урнини узгартиргандек (яъни ҳаракатлангандек), сайёралар эса ҳалқасимон ҳаракатланаётгандек куринади. Биз сайёралар ҳаракатини оламнинг марказида турган Куёшдан эмас, унинг атрофида айланиб турган Ердан

кузатаётганимиз учун ҳам бу ҳаракат ҳалқасимон шаклда юз бераётгандек туюлади. Ер атрофида эса фақат унинг йулдоши Ой айланади, деб ҳулоса қилади мутафаккир. Н.К. уз мулоҳазаларини фал-й таълимот деб атади. Афтидан, бунга мутафаккирнинг қад. юнон пифагорчилари ғоялари б-н танишгани сабаб булса керак. Антик дунё фал-фларининг илғор ғоялари ҳам Н.К. эътиборидан четда қолмади. Н.К. асослаб берган гелиоцентризм таълимоти урта а. дунёқарашида кенг илдиз отган геоцентризмга барҳам берди. Н.К. таълимотининг немис астрономи Иоганн Кеплер ва итальян фал-и Жордано Бруно томонидан ривожлантирилиши унинг христиан дунёқарашига нақадар зид эканини намоён этди. Натижада 1616 йилда мутафаккирнинг шоҳ асари тақиқланган китоблар қаторига киритилди ва икки а.дан купроқ вақт (1822 йилга қадар) эътибордан четда қолиб келди. Шунга қарамай, Н.К. ғоялари олам ҳақидаги янги қарашларнинг шаклланишида наз-й методологик асос вазифасини утади.

КОСМОПОЛИТИЗМ (юнон. *kosmopolites* — дунё фуқароси) — дунё фуқаролигини даъво қилиш. ш-дек, миллий ва давлат суверенитетини рад этиш, турли миллий анъана, мад-т ҳамда ватанпарварлик туйғусидан воз кечиш ғоясини илгари сурадиган қараш. К.нинг негизлари антик давр фал.сида вужудга келган. Қад. юнон фаласуфи Лазртийнинг таъкидлашича, “космополит” сузи илк бор киниклар таълимоти вакили синоптик Диоген томонидан қулланган. Бошқа бир юнон мутаффакири Плутархнинг фикрига қура, ушбу т.ни китионалик Зенон киритган. Эпиктет назарида эса К. атамасининг муаллифи Суқрот булган. Унинг айтишича, «Агарда фаласуфларнинг одам ва Худонинг уртасида яқинлик бор, деган фикрлари туғри булса, унда инсоннинг ватани қаер деган саволга Суқротнинг мен афиналик ҳам, карфагенлик ҳам эмасман, мен — космополитман, деган сўзлари б-н жавоб бериш лозим» булган. Бундай маълумотлар Цицерон асарларида ҳам учрайди. Айрим тад-

қиқотчиларнинг фикрига кура, К. ғоялари софистлар таълимотининг тарафдорлари асарларида ҳам ифодаланган. Антик полисни инқирозига сабаб булган Пелопонесс урушлари македониялик Искандар империясининг пайдо булиши, кейинчалик эса Рим ҳукмронлигининг кучайиши турли мазмундаги космополитик қарашларни келтириб чиқарган. Македониялик Искандар, Марк Аврелий бу ғояларни янги ҳудудларни қулга кириштириш ҳаракатларида қурган булса, стоиклар — Зенон ва Китиона космополитизм идеалини кишиларнинг ҳаётини умумжаҳон қонунлари орқали амалга ошириш имконини берадиган ягона ижт-й шаклни излашда деб билган. Хус-н, киринаикларнинг космополитик ғояси уларнинг «қарерда яшаш яхши булса, уша жой Ватан» деган иборасида уз аксини топган. Ўрта а.ларда католик черкови кескин космополитик тенденциялар тарафдори булган. Уйғониш даврида дунё фуқаролиги ғоялари феодал тарқоқликка қарши йуналтирилган эди. Бу ғоялар Данте Алигъери, Томазо Кампанелла, Петрарка, Пико дела Миранделло, Роттердамлик Эразм, Вивес, Рабле, Монтен каби мутафаккирларнинг асарларида уз аксини топган. Германияда бундай ғояларни Лессинг, Гёте, Шиллер, немис мумтоз фал.си вакиллари Кант ва Фихте илгари сурган. Уларнинг К.и ватанпарварлик туйғулари б-н муштарак булиб, миллий бирликка эришиш мақсадида юзага чиққан. Кейинчалик К. кескин характерга эга булиб, капиталнинг даромад орқасидан қувиш манфаатларини акс эттира бошлайди. Жон Кеннеди «Тинчлик корпуси»ни ташкил этиб, дунёнинг турли жойларига ушбу ташкилотнинг ёш ходимларини юбора бошлайди, уларнинг мақсади — ҳаммага инглиз тилини ургатиш эди. Аслида, ҳар қандай миллат, катта-кичиклигидан қатъи назар, инсониятнинг бойлигидир ва шу боис уларнинг тили, мад-й ва б. хус-ятларининг йуқ булиб кетиши Ер юзидаги миллий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади. Бу ҳақиқатни асло инкор этиб булмайди. Лекин шунга қарамай, АҚШ

Сербияни айнан ушбу мам-т аҳли эътиқод қиладиган православ диний мазҳабида муқаддас ҳайит айёми ҳисобланган кунда бомбардимон қилгани унинг миллий-маън-й анъаналарини назар-писанд қилмаганидан далолат беради. Жаҳон миқёсида юз бераётган ҳоз. жараёнлар миллий давлатларнинг бир-бирига яқинлашуви, иқт-й, сиёсий, ижт-й, мафкуравий ҳамда мад-й жиҳатдан интеграциялашувини тақозо этмоқда. Ушбу тенденциялар, маълум даражада, К. куринишида булиб, глобаллашув жараёнлари таъсирида янада яққол тус олмоқда. Бугунги кунда кишилик жам-тининг глобал яқинлашувини, аввало, техник тар-ёт, транспорт воситалари, алоқа ва коммуникация тармоқлари, микроэлектрониканинг рив-ши б-н боғлиқ. Посткоммунистик маконда мустақил давлатларнинг вужудга келиши, уларнинг бозор иқтисодиётига утиши ва жаҳон хужалик алоқалари тизимига фаол киришиши глобаллашувнинг яна бир кучли омилига айланди. Ҳоз. даврда глобаллашув жараёнининг кенгайишига аҳолининг ижт-й-иқт-й фаоллиги, аynиқса, ишчи кучининг миграцияси сезиларли таъсир қилмоқда. Дунёнинг бирорта ҳам давлати миграция жараёнларидан четда қолаётгани йуқ. Бунинг ҳам узига хос сабаблари бор. Аввало, донор давлатлар, яъни мигрантларни етказиб берадиган мам-тларда аҳолининг тез усиши, меҳнатга лаёқатли булган аҳоли орасида ишсизлик даражасининг юқорилиги, маошнинг пастлиги, етарли даражада ҳаёт кечириш учун зарур булган юқори иш ҳақи туланадиган иш топиш ва уз касбий маҳоратини ошириш имкониятининг чеклангани шулар жумласидандир. Реципиент, яъни қабул қилувчи давлатлар учун эса, қушимча арзон иш кучига, юқори малакали мутахассисларга эҳтиёж, ҳаёт шароитлари ва маошнинг юқори даражаси хос булиб, бу эса меҳнат миграцияси учун қулай шароит яратмоқда. Аҳолининг силжиши, уз навбатида, объектив ҳодиса булиб, маълум маънода халқаро алоқалар ва иқт-й ҳамкорликка кумаклашадиган жараёнларнинг рив-шига, халқаро транспорт ва коммуникация во-

ситаларининг такомиллашувига, ш-дек, аҳолининг халқаро молиявий тузилмалардан кенг фойдаланишига, ахборот тарқатиш суръатига ижобий таъсир этади. Шу б-н бирга, ҳоз. пайтда аҳоли миграцияси б-н боғлиқ салбий жиҳатлар ҳам намоён булмоқда. Бу эса ноқонуний миграция тулқинларининг давлат томонидан доимий равишда назорат қилинишини талаб этмоқда. Муҳожирлар орасида уюшган жиноятчилик, низолар ва б. қонунбузарликларнинг вужудга келиши ҳамда усиши купгина давлатларнинг барқарорлигига салбий таъсир этаётганини мутахассислар таъкидламоқда. 2005 йил ноябрь ойида Франция, Бельгия ва Германия шаҳарларида булиб ўтган тартибсизликлар бунга мисол була олади. Президентимиз Ислоҳ Каримов Россиянинг “Независимая газета” сига берган интервьюсида глобаллашув жараёнининг гоёвий-мафкуравий таъсири, нодавлат ноҳукумат ташкилотларнинг бу жараёндаги урни ҳақида тухталиб, қуйидаги ташвишли ҳолатга эътибор қаратган эди: “Сир эмас, бизда фаолият курсатаётган халқаро ташкилотлар ҳар доим олижаноб мақсадларни кузлайвермайди. Айттайлик, “XXI аср лидерлари” каби мавзуларда утказиладиган семинарларда улар иқтидорли ёшларни “танлашда ҳокимиятга ёрдам” беради, бироқ бунда улар энг аввало, уз манфатларини кузлашади. Сунгра чет элга мунтазам сафарлар уюштирилади, уларда турли симпозиум ва семинарлар давомида бу одамларнинг онгига гоё усталик б-н таъсир утказилади. Шу тариқа узларини “дунё фуқаролари” деб атайдиган кишилар тоифаси тайёрланади...” (Каримов И.А. Биз танлаган йул — демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йули. 11-жилд, Т.: “Ўзбекистон”. 2003, 34-б.)

КРИТИЦИЗМ (лот. *kritike* — фикр, мулоҳаза юритиш маҳорати ёки санъати) — инсоннинг билиш жараёнидаги фаолияти гўри еки нотўғри ташкил этилганини эътироф этадиган таълимот ҳисобланади. Ш-дек, бу йуналиш инсоннинг билиш фаолиятини узини узи танқид

қилиш орқали такомиллаштириш лозимлигини ҳам курсатиб утадиган мезонларни ишлаб чиққани б-н ҳам алоҳида ажралиб туради. К.нинг илк фундаментал асослари ва методологияси немис файласуфи И. Кантнинг “Соф ақл танқиди” асарида баён этилган. И.Кант уз даврида инсоннинг билиш қобилиятини илмий-фал-й н.назардан таҳлил қилар экан, унинг билими қамрай оладиган чегараларни танқидий тадқиқ этиш лозимлигини эътироф этади. Кант фаолиятида билиш жараёнини тадқиқ этиш б-н боғлиқ икки давр мавжуд. Яъни, Кант дастлабки пайтда инсон ақли ёрдамида билиш мумкин булмаган нарсаларга ҳам эришиш мумкинлигига ишонган ва уз фикрини қатъий асослашга ҳаракат қилган. У уз асарларида билиш борасида барча қийинчиликларни аниқ тасаввур қилиб, тушкунликка тушмасдан, мақсадга етиш мумкин эканини бир неча бор таъкидлаган. Лекин Кант фаолиятининг танқидий даври деб аталадиган иккинчи даврида унинг қалбида ишонч урнини ишончсизлик эгаллайди. Натижада, унинг билиш наз-ясида агностицизм — бизни ураб олган дунёни тула-тукис билиш мумкинлигини инкор этадиган танқидий фикр-мулоҳазалар ҳукмронлик қила бошлайди. К.нинг кейинги ривожчи К.Поппер, Ж.Уоткинс, И.Лакатос, Ж.Агасси, Х.Альберт ва П.Фейерабенд, У.Бартли қарашларида давом эттирилган. Ш-дек, К. гоёларини асос қилиб олган оқимлар танқидий рационализм, франкфурт мактаби, танқидий реализм каби йуналишларга оид турли концептуал ёндашувларни ишлаб чиққан. Лекин бу таълимотлар кейинчалик кескин танқидга учраган. Жумладан, Кант қарашларида купгина т.лар метафизик маънода акс эттирилган булса, Франкфурт мактаби вакиллари таълимоти буржуа жам-тини марксистик гоёлар асосида танқид қилишга асосланган эди. Ш-дек, танқидий рационализм илмий билиш жараёни ва фал-й тафаккурнинг рационал маъзини танқид қилишга асослангани б-н алоҳида ажралиб турган. 1930 йилдан бошлаб К. неопозитивизмни танқид қилиш ва фан тарихининг тадрижий

рив-ш босқичларини урганиш асосида янги босқичга олиб чиқилган. Бунда М. Полани, Т. Кун, С. Тулмин каби файласуфларнинг концепциялари муҳим урин тутади. К.нинг асосий тамойиллари фал. ва фан тар-ётига фақат ижобий таъсир курсатиб қолмасдан, купгина янги илмий гоаялар, гипотезалар, парадигмаларнинг шаклланишига салбий таъсир курсатган. Натижада бундай ёндашувларнинг амалиётда акс эттирилишига чек қўйилган ёки кечроқ уз тасдиғини топишига олиб келган. Мас., ҳоз. вақтда янги парадигма сифатида эътироф этилаётган синергетика йуналиши доирасида олиб борилаётган илмий баҳс-мунозараларда бу таълимот, яъни синергетикага “сохта фан” ёки “сохта гоая” деган ёндашувлар ҳам илғари сурилмоқда. Бу эса К.нинг доғмалашиб бораётгани натижасидир. К.ни жам-тдаги мафкуравий узғаришларга булган мун-тларда ҳам куриш мумкин. Жум-н, мустамлакачилик сиёсатидан қутулган ёш мустақил давлатларда янгича мун-тнинг шаклланиши мураккаб кечиши туфайли жам-тнинг баъзи қатламлари орасида эски тузумни қумсайдиганлар амалга оширилаётган ислохотларни асоссиз танқид қилишга уринади. Бундай ҳолат, уз навбатида, маън-й ислохотларни олиб боришда турли мураккабликларни келтириб чиқариши мумкин. Ш.у. ҳам тафаккурдаги бундай қолипларга қарши курашда миллий гоаянинг улкан бунёдкорлик салоҳияти ва имкониятларига таяниш гоаят муҳим аҳамият касб этади.

КСЕНОФОБИЯ (юн. *кенох* — бегона, четдан келган, қурқув) — иррационал қурқув ва бегоналарга нафрат маъносини англатадиган т. К.нинг объекти алоҳида гуруҳ, яъни бошқа дин, ирқ, қабила ёки миллат вакиллари, чет элликлар ҳамда барча “бегоналар”дир. Замонавий социология ва социал психологияда таъкидлаб утилган ҳолатлар янада аниқроқ атамалар б-н ифодаланади, мас., гуруҳлараро низо, этноцентризм, этник стереотиплар ва социал сабрсизлик ва.ш.к. Бошқа социал-психологик курунишлар

каби К.нинг узаги ҳам умумий ҳамда индивидуал онгга бориб тақалади. Одамлар доимо ҳаётий ҳодисаларни урф-олар ва умуман, ижт-й воқеликни уз гуруҳларининг кадр-қимматиға кура улчашға мойил булишади. Бундай тавсифда эталон, намуна иборалари етакчи уринга чиқади ва баҳоланаётган ҳодисалар “бизларники” ва “бегоналарники” деган икки катта туркумға ажратилади. Бундай баҳоланиш оқибатида асосан, узимизники “уларники”ға (бегоналарникиға) қараганда яхшироқ, деган хулосаға борилади. Ибтидоий жамоа даврида бегоналарға шубҳа, нафрат кузи б-н қараш уз қабила-сининг бирлигини шакллантириш, уни куллаб-қувватлашда зарур шароит булиб хизмат қилган. Ҳаётимиз ва мад-тимиз глобаллашиб, миллатлараро мун-тлар ривожланиб бораётганиға қарамай К. ҳоз. замонда салбий куч сифатида сақланиб қолмоқда. Бундай салбий ҳолатлар куп сонли конфессионал, ирқий ва этномад-й муаммоларда, турли куч ишлатиш ҳаракатларида намоён булади. К., бир томондан трайболизм, яъни узининг узакларини ҳар қандай йул б-н сақлаб қолиш хус-яти булса, иккинчи томондан эса специфик идеология ёрдамида кучлилар синфи томонидан, “бегона”лар, яъни, социал жиҳатдан кучсизларни эзиш вази-фасини бажаради. К. расизм ёки антисемитизм, фашизм ва миллий экстримизмнинг бир курунишидир. К. хавфли социал-психологик куруниш булиб, у жабрланувчиларға ҳам, К.ни намоён этувчиларға ҳам жиддий зарар етказади ва жам-даги мутадил инсоний мун-тларни бузади. К.ни баргараф этишда ОАВларининг роли беқиёсдир. К.ни енгиш учун, ёшлик чоғиданоқ болани толерантлик руҳида тарбиялаш талаб этилади. Толлерантлик эса, уз навбатида, узига нисбатан танқидий ва б.ға нисбатан сабрли булишни англатади.

КУТУБХОНА — 1) китоб, журнал ва газеталарни туплаш, сақлаш ва улардан фойдаланишни таъминловчи мад-й-маър-й ва илмий-ёрдамчи муассаса; 2) маълум бир

гурӯҳга оид китобхонларга мулжалланган китоблар туркумининг номи. Ижт-й тар-ётни белгиловчи омиллар орасида китоблар муҳим урин эгаллаб, китоб мутолааси жам-т аъзоларининг маън-й юксалишига, тафаккур доирасининг кенгайишига ёрдам берувчи асосий восита ҳисобланади. Машҳур файласуф Дени Дидро “Ким китоб уқишдан тухтаса, билинги, у фикрлашдан ҳам тухтаган булади”, деб ёзгани бежиз эмас. Чунки инсониятнинг алар давомида туплаган билим ва тажрибаси, тафаккур олами, маъ-яти, аввало, китобларда акс этади. Ш.у. китоблар азадан муқаддас ҳисобланиб, улар асраб-авайлаб келинади. Мам-тимизда К.лар қад. даврлардан бошлаб фаолият курсатган, жам-т тар-ётига таъсир курсатадиган алоҳида мавқега эга булган омил сифатида қадрланиб келган. К.ларнинг жам-тдаги урни, мақсад ва вазифалари, унинг ижт-й тузилма сифатидаги аҳамияти беқиёсдир. Мустақиллик йилларида маън-й-маър-й муассаса ҳисобланган К.ларнинг мавқеини ошириш, моддий-техник таъминотини мустаҳкамлаш, К.лар фондини мунтазам равишда янги адабиётлар б-н тулдириш, электрон асарлар базаларини яратиш, К.ларга кенг китобхонлар оммасини жалб этиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилди. Чунки К.лар ижт-й онгни шакллантиришга, айниқса, миллий ғояни ёшлар онгига сингдиришга хизмат қиладиган асосий мад-й маър-й масканлардан бири ҳисобланади. Ш-дек, жаҳон ҳамжам-тидан муносиб урин эгаллашда, замонавий илм-фан ютуқларини узлаштиришда, илгор ахборот технологияларидан самарали фойдаланишда, ёш авлод маъ-ятини юксалтиришда ҳам К.ларнинг роли катта. Бугунги кунда Ўз-нда 17 мингдан зиёд турли тизим ва куламадаги К.лар аҳолига зиё ва маърифат тарқатиш йулида хизмат курсатиб келмоқда.

“КУЧЛИ ДАВЛАТДАН – КУЧЛИ ЖАМИЯТ САРИ” – Ўз-нда эркин фуқаролик жам-ти барпо этишнинг Ислоҳ Каримов томонидан асослаб берилган концепцияси. У давлатчилик борасидаги тар-ёт йулимизни ҳам акс эттиради. Ўз-н

уз мустақил давлатчилигини қулга киритганидан сунг жаҳон цивилизациясининг тарихий тажрибаларига асосланган ва мам-тимизнинг узига хос хус-ятларини ҳисобга олган ҳолда, демократик давлат ва эркин фуқаролик жам-ти барпо этишни стратегик вазифа сифатида белгилаб олди. Бу вазифани амалга оширишда кучли давлатдан кучли жам-т сари бориш концепцияси амалий ҳаракат дастури булиб хизмат қилмоқда. Одамларнинг сиёсий онги ва мад-ти, фаоллиги юксалиб борган сари давлат вазифаларининг нодавлат тузилмалар, фуқароларнинг узини узи бошқариш органларига босқичма-босқич утиши, маҳаллаларнинг нуфузи ва мавқеининг ортиши, уларга кўпроқ ҳуқуқлар берилиши кучли жам-т асосларини мустаҳкамлашда муҳим аҳамият касб этади. Сиёсий ҳаётни эркинлаштириш жараёнида жам-тнинг бошқариш борасидаги вазифа (функция)лар икки йуналишда қайта тақсимлаб борилади. Биринчиси – давлат марказий идораларининг айрим ҳуқуқ ва вазифалари маҳаллий ҳокимиятларга утказилади. Маҳаллий ҳокимият идоралари ҳуқуқ ва вазифаларининг бир қисми фуқароларнинг узини узи бошқариш органлари зиммасига утказилади. Иккинчиси – жамоат ташкилотларининг ҳуқуқ ва масъулияти оширилиб, давлат ваколатларининг бир қисми улар зиммасига утказилади. Мам-тимизда бошқарув, жамоатчилик б-н алоқадор вазифаларни уз зиммасига оладиган бир қатор нодавлат-нотижорат ташкилотлар, турли фондлар вужудга келди ҳамда улар жам-т ҳаётида муҳим урин тутмоқда. Айниқса, маҳаллий узини узи бошқаришнинг миллий модели булган маҳалланинг фуқаролик жам-ти асосларини шакллантиришдаги аҳамияти беқиёсдир. Мам-тимизда жамоат ташкилотларининг купайиши, уларнинг кундалик ҳаётимиздаги аҳамияти ортиб бораётгани фуқаролик жам-ти асослари тобора мустаҳкамланаётганидан далолат беради.

КЎНГИЛЧАНЛИК – инсон табиатидаги мулойимлик, юмшоқ феъллик, раҳм

ва шафқатлилик сифатларини ифода эта- диган атама. Кунгли юмшоқ одам жаҳл- га, зурлик ва зуравонликка берилмайди. Кунгилчан инсон раҳмдил, хушмуомала, багрикенг, марҳаматли булади. Улар “ҳалим кишилар” деб аталади. К. ахлоқий фазилатларнинг энг муҳимларидан сана- лади. Ҳилм ҳақида мумтоз асарларда таъ- рифу сифатлар куп учрайди. Хадисларда “Ҳилм хулқларнинг саййидидур”. “Ҳар бир иш мулойимлик б-н қилинса, рӯёб- га чиқиши аниқ ва равшандир”, дейила- ди. Ҳазрат Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб” асарида ҳилм, яъни кунгли юм- шоқлик ҳақида махсус тухталади. “Ҳилм зикрида” деб номланган бобда “Ҳилм инсон вужудининг фавоқиҳлиғ боғидир; одамийлик оламининг жавоҳирлиғ тоғи. Ҳилмни ҳаводис дарёсида кишилик ке- масининг лангари деса булур ва инсония- т мезони тошиға нисбат қилса булур” (яъни, кунгли юмшоқлик инсон вужу- дининг мевали боғи, одамгарчиликнинг асл жавоҳирларга бой тоғи. Кунгли юм- шоқликни ҳодисалар дунёсида кишилик кемасини бошқарувчи лангар чупи дейиш мумкин ва инсонийликни улчовчи, бел- гилувчи тошга қиёсласа булади), дейи- лади мазкур асарда. Бундай таърифларни ахлоқ-одоб мавзусида яратилган барча мумтоз асарларда учратиш мумкин. Мас., Абдулла Авлоний К.ни инсоннинг энг муҳим фазилати сифатида таъкидлайди: “Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур. Нафснинг роҳати, қалб- нинг матонати, фикрнинг саломати, виж- доннинг ҳаловати ҳалим табиат булмоқ ила ҳосил булур. Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат сохиби булса ҳам узидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат киши- ларнинг қалби ҳалим, таъби карим улур”. Айни пайтда К., мулойимлик меъёрида булмоғи лозим. У ёмонлик, адолатсизлик- ка нисбатан эътиборсизлик ёки лоқайд- ликка сабаб булмаслиги керак. Акс ҳолда бундай К., анқовлик, журъатсизликка йуйилиб, ножоиз ишларнинг кучайиши- га, жам-тда маън-й муҳитнинг бузили- шиға олиб келиши мумкин.

КУППАРТИЯВИЙЛИК — 1) жам-тда бир неча сиёсий партияларнинг мавжуд- лиги; 2) жам-тнинг эркинлиги демок- ратлашув ва сиёсий хилма-хиллик дара- жасининг муҳим курсаткичи. Мазкур та- мойил жам-тда турли партияларнинг эркин фаолияти учун ижт-й-ҳуқуқий шароит яратишни кузда тутади. Бундай шароитда партиялар уз дастур ва сиёсат- ларини Конституция асосида амалга оши- риш имкониятига эга булади. К. демокра- тик жам-т ҳаёт тарзининг ажралмас тар- кибий қисми ҳисобланади. Муайян мам-тдаги сиёсий эркинлик ва инсон ҳуқуқларининг таъминланганлик даража- си ҳам ана шу тамойилга нисбатан аниқ- ланади. Ўз-н мустақилликка эришгани- дан кейин К. тамойилини амалга оши- риш учун юртимизда кенг имкониятлар яратилди. Ўзбекистон Конституциясида, “Сиёсий партиялар туғрисида”ги қонун- да К.нинг ҳуқуқий асослари уз аксини топган. Мам-тимизда мавжуд булган Ўзбе- кистон халқ демократик партияси, Адо- лат социал-демократик партияси, Ўзбе- кистон либерал-демократик партияси ва Миллий тикланиш партияси ана шу асосда фаолият юритади.

КУРГАЗМА — моддий ва маън-й со- ҳадаги фаолият ютуқларини намойиш этиш воситаси. К. орқали инсон уз меҳ- нати самарасини кенг оммага курсатиш, намойиш қилиш, таништириш ва тарғиб этишга ҳаракат қилади. К.лар асосида катта меҳнат, тажриба ва изланиш ётади. Унга анча олдиндан тайёргарлик курилади. Энг сара ишлар (буюм, санъат асарлари ва ҳ.) тайёрланади. К. утказиш вақти олдиндан белгиланиб, экспонатлар тартиб ва дид б-н жойлаштириб чиқилади. К.лар мақ- садига қура қуйидаги турларга булинади: 1) санъат К.лари: уларда тасвирий ва ама- лий санъат намуналари намойиш қили- нади. Улар асосан муаллифларнинг халққа ижодий ҳисоботи тарзида утказилади. Санъат К.лари муаллиф ҳамда томоша- бинларга катта маън-й озиқ бериб, эс- тетик завқ бағишлайди. 2) савдо К.ла- ри: узига хос реклама вазифасини бажара- ди ва тижорат мақсадида уюштирилади.

Савдо К.ларида исталган буюм ва ашёлар (транспорт, саноат, қишлоқ хужалиги, қурилиш моллари ва ҳ.к. намоиш қилиниши мумкин. 3) маъ-й-тарғибий (информацион) К.лар: бу турдаги К.ларда илм-фан ва ишлаб чиқаришдаги ютуқлар намоиш қилинади. Улар халқни фан-техника соҳасидаги энг сунгги янгиликлар б-н таништиради. Бундан ташқари, К.лар: даврий-мунтазам (ҳар йили, икки, уч йилда бир марта ва ҳ.к.) ва номунтазам (юбилейлар, конгресслар ва ҳ.к.); универсал (фан, техника ва мад-т соҳаларидаги ютуқлар ва маҳсулотлар намоиши) ва ихтисослашган (бир ёки бир неча ёндаш тармоқларни қамраб олувчи); миллий, минтақавий, халқаро ва ҳ.к.ларга булинади. К. маълум бир мақсадга қаратилган, хус-н, оламни воқеа-ҳодисаларни чуқур ва ҳар томонлама идрок этишга, англашга қаратилган булиши лозим.

КУРОЛМАСЛИК — узгаларнинг муваффақияти, яхши яшашидан куйиниш, уларга ҳасад ва ғараз б-н қарашни ифода этадиган т. Халқимизда бундай инсонлар ҳақида “Бор булсанг — курулмайди, йуқ булсанг — беролмайди”, “Курганнинг кузи туқ, курулмаснинг ороми йуқ” каби мақоллар бор. К. сузининг жонли тилда ҳамда бадиий асарларда куп қулланадиган маънодоши ҳасаддир. Ҳасад ва ҳасадгуйлик диний дидактик асарларда энг ёмон хулқлардан бири сифатида таърифланади. Ҳадисларда “Ҳасад қилувчилар, сўз юритувчилар, ғайбдан хабар бергувчилар мендан эмас, мен ҳам улардан эмасман”, “Мумин ҳавас қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур”, дейилади. Ҳасад, курулмаслик — мунофиқ одамларга хос булиб, инсон табиатида чуқур илдиз отадиган бадбин ҳодиса. Шуни назарда тутиб Ҳусайн Воиз Кошифий “Ҳасад балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки ҳасад бағоят жирканч хислатдир”, дейди. Қад. юнон файласуфи Арасту “Дунёда ҳаммадан кура ҳасадгуйнинг юки огирдир, чунки у бечора атрофидаги барча одамларнинг қайғусини уз устига юктаб юради”, деб айтади. Алишер Навоий ҳасадни касаллик, ҳасадгуйни эса дарди бедаво бемор деб

билади: “Ҳасуд бемор, балки муҳлик марзаға гирифтор”.

Ҳасадгуй одам ҳамкасбларининг муваффақияти ортгани сари, уларга ҳавасланиб изланиш, интилиш урнига курулмаганидан ёмонлик қилишни, зарар етказишни уйлайди. Нима қилиб булса ҳам уларнинг номини булғашга, ғийбат, бухтон, фитна-фасод б-н бадном этишга ҳаркат қилади. Абдулла Авлоний “Ҳасад ахлоқи замималарнинг (ярамас хулқларнинг) энг зарарлигидур” деб, унга куйидагича таъриф беради: “Ҳасад деб бир одамга жаноби Ҳақ тарафидан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилуру. Ғийбат, бухтон, суизан (ҳақорат) каби ёмон хулқлар ҳасаддан туғилур”. Демак, ҳасад, курулмаслик инсон маъ-ятини тубанлаштирувчи, уни жам-тдан ажратувчи, руҳий ва жисмоний хасталикка бошловчи иллатдир.

КУЧИРМАЧИЛИК (плагиат) — а) маън-й соҳадаги бузилишнинг бир куриниши; б) бировнинг асари, кашфиёти ва б.ини кучириб, узиники қилиб олиш. Бундай уғрилиқ муаллиф ижозатисиз илмий, адабий, мусиқий ёки бадиий асарни, китоб, диссертация, рисола ва б.ни уз номидан тула ёки қисман бостириб чиқаришдан, кашфиёт ёки ихтирочилик натижаларини узиники қилиб олишдан иборат. К. бирон-бир кишидан касб урганиш, унга тақлид қилиш, турли ҳунармандчилик, рассомлик, деҳқончилик, чорвачилик ва б.нинг сир-асрорини билиб олиш ҳамда уз фаолиятида қулладан фарқ қилади. У устозлар тажрибасидан фойдаланиш, бирон-бир халқ, давлат ёки жам-тда самара берган тар-ёт йули ёки тамойилларини узида қуллаш ва ҳаётга татбиқ қилишдан ҳам фарқланади. Шу маънода, К. шахс маъ-ятининг бузилиши, унинг қинғир йулларга киришини англатади. Адабиётда бу ҳодиса “адабий уғрилиқ” деб ном олган. К. ҳолати аниқланганида кучирмачини судга бериш, етказилган маън-й зарарни қоплашга мажбур қилиш қонунчиликда уз ифодасини топган. Жумладан, «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тугрисида» ги Қонунда

«хуқуқ эгаси б-н шартнома тузмаган ҳолда асардан фойдаланилган тақдирда қоидабузар хуқуқ эгасига етказилган зарарнинг урнини, шу жумладан, бой берилган фой-

дани қоплаши шарт» экани курсатилган (46-модда). К. илм-фанда ҳам олимлик одоби ва шаънига туғри келмайдиган фаолият тарзида ниҳоятда қораланади.

Л

ЛАГАНБАРДОР — уз манфаати учун бирор-бир шахс, асосан, мансабдор олдидан узини жуда тубан тутиб, унга хушомад қиладиган пасткаш одам; хушомадгуй. Л.лик шундай кишига хос хислат, хатти-харакат, хушомадгуйлик. Л.лик инсон шахсиятини улдирадиган, узлигидан маҳрум этадиган иллат. Л. уз манфаати йулида ҳар қандай тубанликка тайёр булади. У мансабдорларга яхши куриниш ва ундан узи истаган неъматларни қулга киритиш учун ҳар қандай жирканч ишдан кайтмайди. Л. учун муқаддас нарсанинг узи йуқ. Дустлик, муҳаббат, вафо, садоқат туйғулари унга бегона.

Л. ҳамма нарсани пул б-н улчайди, атрофидаги одамларга уз манфаатига хизмат қилиши н.назаридан ёндашади. Мансабдорнинг соясига салом бериб, садоқатини турли йуллар б-н намоёиш этишга уринади, аммо фойдаси тегмай қолган одамдан шу заҳоти юз угиради.

ЛАЁҚАТ — инсоннинг анатомик-физиологик хус-яти булиб, қобилиятлар ривожининг асосидир. Л. қобилиятнинг наслий мустаҳкамланган омили, қобилият рив-шининг табиий замини. Муайян шароит мавжуд булганда Л. қобилиятнинг шаклланиши ва рив-шини таъминлайди. Асаб анализаторларининг айрим тугма хус-ятлари Л.ни ташкил этади. Асаб тизимининг типологик хус-ятлари ҳам Л. сифатида намоён булиши мумкин. Муваққат нерв боғланишларининг таркиб топиш тезлиги, мустаҳкамлиги, диққатни туплаш кучи, асаб тизимининг чидамлилиги, ақлий иш қобилияти ҳам Л.га боғлиқ. Ш-дек, биринчи ва иккинчи сигналлар тизимининг мун-ти ҳамда тар-т

даражаси ҳам Л. сифатида қаралиши мумкин. Сигналлар тизими уртасидаги мун-т хус-ятларига қараб, рус олими И.Павлов олий нерв фаолиятининг учта махсус инсоний типини ажратиб курсатган. Булар: 1) бадий тип — биринчи сигнал тизимининг нисбатан устунлиги; 2) фикрловчи тип — иккинчи сигнал тизимининг нисбатан устун булиши; 3) аралаш тип — иккала сигналлар тизимининг мувозанати. Бадий тип кишилари учун бевосита таассуротларнинг ёрқинлиги, идрок ва хотиранинг образлилиги, хаёлнинг бойлиги ва жонлилиги, эмоционаллик характерлилигидир. Фикрловчи типга мансуб кишилар анализ ва системалаштиришга, умумлашган, мавҳум тафаккурга мойил булади. Муайян Л. мавжуд булганда болада мусиқий, адабий, бадий-тасвирий, математик қобилият жуда эрта шаклланиши ва тез рив-ши мумкин. Мас., машҳур композитор Моцартда мусиқа қобилияти жуда эрта намоён булган. Бундай маълумотлар баъзида қобилиятнинг туғмалиги ҳақида нотуғри хулоса чиқаришга ҳам сабаб булади. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Л. қобилиятнинг рив-шига кафолат булолмайди, у қобилиятнинг шаклланиши учун шароитлардан биридир. Инсонда қанчалик кучли Л. булмасин, агарда у муайян фаолият б-н қатъий ва мунтазам шуғулланмаса, ундан таниқли мусиқачи, рассом ёки шоир чиқмайди. Қобилиятга нисбатан Л. поливалентлилиги б-н ажралиб туради, яъни айнан бир хил Л. асосида турли хил қобилиятлар шаклланиши ва рив-ши мумкин. Л. куп қирралидир, ш.у. ҳар бир қобилиятга муайян Л.и мос келади, деб айтиш

мумкин эмас. Демак, айни бир Л. асосида турли қобилиятлар юзага келиши мумкин. Мас., бадиий тип асосида актёрлик, ёзувчилик, рассомлик, мусиқачилик қобилиятлари таркиб топиши мумкин булса, фикрловчи тип заминида эса математика, фал., лингвистикага булган қобилият шаклланади. Агар бола ёшлигида узини курсатмаса, яъни муайян ютуқларга эришмаса, бунини Л. сизлик деб қараш керак эмас. Л. инсон рив-шининг турли даврларида ҳам намоён булиши мумкин. Демак, Л. шахснинг махсус қобилиятлари таркиб топиши ва рив-ши учун асос буладиган анатомик-физиологик имкониятдир. Л. инсоннинг, шахснинг маъ-ят ва маърифатга, табиатдаги бетакрорликни хис этишга мойиллик ҳамдир. Л. қанча кучли булса, инсондаги бурч ва масъулият туйғуси ҳам шунчалик қатъий булади. Шу асосда унда юксак маъ-ят ҳамда маърифат шаклланади.

ЛАТИФА (араб. гузал, ёқимли: куплиги *латойиф* — латифлар, гузал суз ва ҳикоялар) — халқнинг нозик фаҳм б-н айтилган кулгили кичик ҳикояси. Л. баъзан нодира, зарифа ва ажиба деб ҳам юрилган. Л. — халқ оғзаки ижодининг энг оммабоп жанрларидан бири. Халқ Л. ларининг қаҳрамони Афанди (Насриддин Афанди) булиб, у уз донолиги, ҳозиржавоблиги, тадбиркорлиги, сузамоллиги б-н салбий характердаги кишиларни мот қилади. Л. купинча Афанди деб ҳам юрилади. Афанди турли миллатларда, мас., тожикларда Мушфикий, туркманларда, қирғиз ва қозоқларда Алдаркуса деб номланади. Замонавий Л. лар юмористик характерда булиб, уларда бюрократлар, амалпарастлар, боқибегам кишилар енгил кулгу б-н танқид қилинади, эскича акидалар фош этилади.

ЛАТОФАТ (араб. — жозибаторлик, ёқимлилик, мулоимлик) — маън-й фазилат булиб, унинг сохиби ҳар қандай давра ё жамоанинг кўрки, одоби, кийиниш мад-ти, озодалиги, мулоим табиати, ҳар бир суҳбатдошига илтифот б-н мурожаат этиши каби қатор хислатларини узида мужассам этади. Л. кизлар исми сифатида

ҳам кенг тарқалган булиб, аввасан аёлларга нисбатан қўлланади. Л. ли аёл бу, аввало, гузал, ёқимли ва жозибатор булади. Унинг узига жалб этувчанлиги, узгаларнинг эътиборли назари, аввало, қиёфасидан, хатти-ҳаракати, узини тутишидан сезилади. Ана шу ташқи жозибаторликка нутқи, лафзининг чиройлилиги, мулоимлиги ва маънодорлиги ҳам қўшилса, ижобий таассурот янада кучаяди. Айни чоғда қиёфаси ёқимли, нозик кўринган айрим шахслар, хус-н, аёлларнинг ички қиёфаси ғариб, лафзи ва фикри тутуруқсиз, бетайин булиши ҳам мумкин. Бундай одамларни одатда халқимиз “усти ялтироқ, ичи қалтироқ”, “узини куру, сузини кур” каби ҳикматли иборалар б-н баҳосини беради. Л. сузи латиф сузи б-н узакдош ва айни пайтда маънодош ҳамдир. Китобий тилда, бадиий адабиётда ёқимлилик, майинлик, илтифот ва жозибаторликни латиф шаклида ишлатиш купроқ учрайди. Айниқса ута нозик, жуда ёқимли давра ё ходисаларни латиф давра, латиф кеча, латиф суҳбат ё латиф манзара дея қўллаш инсоннинг уша давра ё ҳодисадан бениҳоя қатъик таъсирланганини англатади. Тарихий ва бадиий адабиётларда шаҳар ва манзилларга, хус-н, Қўқон шаҳрига шундай сифат бериб, Қўқонди латиф деб аталган. Бу Қўқон шаҳрининг азалдан хушманзара, нозик ҳунарларга бой, диди, таъби баланд кишилар манзили булганини англатувчи шаҳар эканига ишорадир. Дарҳақиқат, Қўқонда унлаб ҳунармандлик соҳаларининг тараққий этгани, халқнинг санъатсеварлиги, куплаб олим уфузало, шоиру адибларнинг етишгани ва узоқ даврлар уз адабий муҳити, санъати, гузаллиги б-н Ў.О. ҳудудида шуҳрат топгани учун у шундай сифатга сазовор булган. Демак, “латофат”, “латифлик” т.лари, аввало инсонга, давра-жамоага, шаҳар-манзилга нисбатан ижобий таассурот, яхши мун-т ифодаси сифатида қўлланса, иккинчидан аёл гузаллиги, унинг ташқи ва ички чиройи жозибаторлиги белгиси ҳисобланади.

ЛАҚМАЛИК — ҳар нарсага дарров ишониш, осон алданиш, калтафаҳмлиқ,

гуллик. Л. — нодон одамга хос қусур, хатти-ҳаракат, у узида ёмон феъл-атворни жамламаса-да, лекин салбий маънога эга. Чунки, Л. туфайли феъл эгасига ишониб топширилган иш барбод булади. Л. дуслар орасида ишончсизликни, рақиб томонга галаба келтиргани учун ҳам салбий хусят касб этади. Мутафаккирлардан бири «инсонга хос камчиликлар ичида кечиримлилиги соддаликдир», деган эди. Соддалик иллат эмас. Аммо соддалик б-н Л ни фарқлаш лозим. Л ни донишмандлар ахлоқлик б-н тенглаштиришган. Абулқосим Фирдавсий бу борада шундай дейди: “Ақл қалб посбонидир. Ақл яна уч қуриқчи: тил, куз, қулоқнинг устидан ҳам посбонлик қилгувчидир. Зеро, эзгулик ва ёвузлик айнан ана шу уч аъзо орқали қалбга кириб боради”. Л.нинг зарари жуда катта. У нафақат шахс маъ-яти, балки жам-т учун ҳам зарарли иллат. Л.нинг зидди зийраклик, огоҳлик, оқилликдир. Л.ни ҳушёрлик, узини меъёрда тутиш бартраф қила олади. Лақма одам булар-булмас гапларни уйламасдан гапираверади, узини тутишни билмайди. натижада хатоларга йул қуяди. Ш.у. одамлар бундай кимсалардан узини олиб қочади. Машҳур рус масалнависи И.Крилов “Тулки б-н қарға” масалида Л.ни танқид қилади. Унда лақма қарға тулкининг мақтовларига ишониб, пишлоқдан маҳрум булиб қолади. Абдулла Авлоний бу борада дейди: “Ақл эгаси ҳийлага алданмагай, // Ҳийлагарнинг ҳийласи бошин егай. // Дуст ила душман сүзининг фарқи бор, // Фаҳм этар ҳар кимки, улса ҳушёр”.

ЛИБЕРАЛИЗМ (лот. *liberal* — озод, эркин) — ижт-й-сиёсий таълимот ва ижт-й ҳаракат булиб, шахс ва жам-т эркинлиги етарли даражада булишини кузда тутадиган ғоя. Л. Испания Конституциясини (1812) тузиш даврида пайдо булган. Европада Л. инглиз сиёсий иқтисодчилари наз-ялари б-н боғлиқ ҳолда давлатнинг иқт-й масалаларга ноқонуний аралашмаслигини эътироф этади. Либераллар шахснинг ташаббусини, савдо эркинлиги ва ҳақиқий рақобатни ривожлантиришга ҳаракат қилади. Дастлабки либерал ғоялар

Сукрот даврида пайдо булиб, адолатли давлат тузишга қаратилган. Кейинчалик Л. Рим қумондонлари томонидан ривожлантирилган. Диний дунёқараш ва буржуа инқилоблари (XVII–XVIII алар) феодал мун-тларнинг емирилиши ва Л.нинг рив-шига олиб келган. Лекин Л. давлат ва инсон озодлигига зарар етказиши мумкинлиги ҳам назарда тутилган. Л.нинг асосий принципи мутлақ озодлик эмас, балки шахснинг максимал эркинлиги, фикрлаши, фикрни баён қилиш ва ҳар қандай динни эътироф этиш эркинлигидир. Европа Л.и намояндалари Локк ва Руссоларнинг фикрича, Л. асосан давлат ва шахс эркинлигини ҳимоя қилган. Бу фикрларни Кюи, Кант, Жефферсон, Франклин, Монтескье, Кондори сингари файласуфлар қўллаб-қувватлаган. Табиий ҳуқуқ ғоялари Америка мустақиллик декларациясида (1776), француз шахс ва фуқаролиги декларациясида (1784) ва инсон ҳуқуқлари декларациясида баён қилинган. Эркинлик ғояси асосан одамларнинг мулкка булган мун-ти б-н боғлиқ булиб, унинг ижт-й урни ва оладиган неъмат миқдорини курсатади. Мазкур муаммолар Адам Смит томонидан такомиллаштирилиб, “Халқлар бойлиги” асарида баён қилинган. Унинг фикрича, шахснинг табиий эркинлиги, бозор эркинлиги ва рақобат жам-т ҳаётини барқарорлаштиради. Индивидуаллик тартибсизликка, тартибга ва узишга олиб келади. Давид Рикардо ҳам Л.ни таърифлаб, иқт-й эркинлик максимал фойданинг манбаи, деб ҳисоблаган. Ж.Бате Сейнинг “Сиёсий иқтисод трактати” (1803) асарида бозор қонуниятлари ифода этилган. Бу қонунга асосан иқтисодиётда тақчиллик ва мулчилик булиши мумкин эмас. Давлат ва иқтисодиётни бошқариб, талаб ва таклифни тенглаштириб туради. Л.нинг янги йуналиши — утилитар фал.ни Бентам, Милл ва б. файласуфлар ривожлантирган. Агар мумтоз Л. давлатнинг иқтисодиётга аралашшига мутлақо қарши булса, утилитар фал. баъзан давлат иқтисодиётга таъсир этиши мумкинлигини курсатади. Лекин давлат иқт-й эркинлигини тақиқ этмасдан, фақат ёрдамлашиши

мумкин. Сиёсий Л. шахсларнинг давлат ҳаётида иштирок этиш ҳуқуқини тан олиб, сайловларда қатнашишини шарт деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, сиёсий Л. фуқароларга виждон эркинлиги, суз ва матбуот эркинлигини, яшаш жойини танлаш ҳуқуқини қафолатлайди. Неоклассик Л. XIX а.да пайдо булиб, унинг мазмун-моҳияти Л.Вайлераснинг (1834—1910) соф капиталистик иқтисодиёт концепциясида баён этилган. Вайлерас ижт-й ва сиёсий муаммолардан юқори булиб, фақат ишлаб чиқариш ва ресурсларни тақсимлаш муаммоларини куриб чиқади. Вайлераснинг наз-й концепцияси Иккинчи жаҳон уруши орасидаги иқт-й инқироз сабабларини тушунтириб бера олмайди. Буни йирик инглиз иқтисодчиси, сиёсий нотиқ Ж.М. Кейнс (1883—1946) таърифлаб беради. Кейнс фикрига кура, иқтисодиёт капитализм даврида узиш ва пасайиш хоссасига эга булиб, буни бартараф этиш учун давлат иқтисодиёт ривожини мувофиқлаштириб туриши керак. Давлат эса, Кейнс наз-ясига асосан, молия соҳасида, солиқлар тизимида, давлат қарзи ва уларни сарфлаш борасида фаол иштирок этиши шарт. Кейнс издошлари (Фридманн, Хайек) нолиберал иқт-й концепцияларни яратиб, давлатнинг иқтисодиётни бошқариш борасидаги родини тан олди. Уларнинг фикрича, капитализм уз имкониятларини тулиқ йуқотмаган ва давлат сунгги ун йилликларда иқтисодиётнинг нормал рив-шини таъминлаган. Неолибералчиларнинг фикрича, ҳақиқий капитализм хали йуқ. у Л. тулиқ шаклланган даврда пайдо булади. Шундай қилиб, давлатнинг иқтисодиётга аралашуви иқт-й қонунларга асосланган булиши керак. Л. давлат масаласига авторитар марксистик қарашларга қарши булиб, жам-т ва иқтисодиётда давлатнинг родини белгилаб беради. Л. таълимнинг мазмун-моҳияти, асосий ғоя ва тамойиллари унинг ғоявий муҳолифлари булган концепциялар — консерватизм ва социализм б-н қиёслаганда, аниқса яққол намоён булади. Маълумки, инсоният тар-ёти ва ижт-й-фал-й фикр тарихида Л. таълимоти асосан икки ғоявий

оқим — консерватизм ва социализм б-н кескин курашда тобланди, ҳам ижт-й фал., ҳам сиёсий таълимот, ҳам мафкуравий тизим сифатида афзаллигини намоён этди. У шахс, индивид ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳамда манфаатларининг устуворлиги ғоясига таяниб, инқилобий ларзаларсиз, қонун ва ижт-й шартнома замирида жам-т ҳаётининг барча соҳаларини ислоҳ этиш концепциясини илгари суради. Консерватизм оқими намояндалари Л.ни ута радикалликда, яъни кескин чораларни қуллашда айбласа, социалистлар, аксинча, унинг муътадиллигини, инқилобий услубларни инкор этишини қоралаб келади. Консерватизм таълимнинг асосчиси Э.Берк “Француз инқилоби ҳақида уйлар” асарида (1790) мавжуд тузум ва қадриятларни ҳимоя қилиб, давлат, жам-т, озодлик, ҳуқуқ, шахс эркинлиги масалаларига доир қарашларини баён этади. Эътиборли жиҳати шундаки, унинг ёндашувида консерватив қарашларнинг либерал ғоялар б-н қоришиб кетганини кузатиш мумкин. Жумладан, давлатнинг мазмун-моҳияти ҳақида тухталиб, унинг энг мақбул шакли — инглиз либерал анъаналарининг мумтоз табиий ҳуқуқ наз-яси б-н уйғунлашган. авторитар бошқарув тизими томонидан инсон ҳуқуқлари таъминлаган тузум, дея таъкидлайди. Шу боис Берк қандайдир мавҳум ижт-й тузум лойиҳалари ҳақида эмас, бутун диққат-эътиборни мавжуд давлат ва жам-т шакллариининг таҳлилига қаратади. Аслида консерватизм эркинлик ғоясига қарши булмаса-да, мазкур таълимот доирасида у узгача маъно-мазмун касб этади. Агар Л. таълимоти инсон ҳақ-ҳуқуқлари, шахс эркинлиги ғоясини ёқлаб келган булса, Берк “умумий эркинлик” т.си инсон табиатига зид экани ва турли халқлар тарихий тар-ёти мобайнида шаклланган муайян эркинликларгина чинакам аҳамият ва қиммат касб этишини таъкидлайди. Л. фал.сида индивидуал эркинликлар ижт-й мун-тлар асосини ташкил этувчи муқаддас қадрият сифатида талқин этилса, консерваторлар назарида, шахс манфаатлари ижт-й мун-тлар тизимига буйсун-

дирилиши даркор. Зеро, ҳар бир инсон муайян ижт-й қадрият ва манфаатлар тизими доирасида яшайди. Бунда унинг нафақат ижт-й мун-глари тизимида тутган урни, балки шахсиятининг моҳияти ҳам намоён булади. Шу маънода, шахс эркинлиги устуворлигининг ёқлаб чиқилиши ёки мутлақлаштирилиши, охиrhoқибат инсоннинг ижт-й алоқалар тизимидан узилиб қолишига сабаб булади. Консерватив таълимот вакиллари назарида, бу ҳол шахснинг яқкалалуви, унинг табиий ҳуқуқ ва эркинликларининг чекланишига олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, XX а.нинг сунги ун йилликларида аксарият ривожланган мам-тларда инсон табиати ва фаолиятида жузъий узгаришлар содир булаётгани, хус-н, худпарастлик аломатлари, ёлғиз яшашга интилаётган одамларнинг тобора купайиб бораётгани инобатга олинса, консерватив оқим вакилларининг бу борадаги қарашлари ҳақиқатга яқин эканини тан олиш лозим. Таъкидлаш жоизки, Л. таълимотининг айрим таниқли намояндалари, мас., Алексис де Токвиль консерватизм замиридаги соғлом фикрларни инкор этмаган, аксинча, ривожлантиришга интилган. Унинг қадриятлар ва манфаатлар, ижт-й тар-ётда адолат тамойили ва аристократиянинг урнига доир қарашлари консерватив ёндашувлардан кескин фарқ қилмайди. Табиийки, консерватизм таълимотининг замонавий талқинларида ҳам либерал ғоя ва қарашлар таъсирини куриш мумкин. Қарийб икки юз йил мобайнида ижт-й-иқт-й тенглик ғоясини инкор этиб келган мазкур оқим вакиллари Л. замирида шаклланган умумий сайлов ҳуқуқи, фуқароларнинг ижт-й муҳофазаси, шахс ҳуқуқ ва эркинликлари тамойилларини бугун тан олишга мажбур. Чунончи, XX а.нинг иккинчи ярмида консерватизм таълимоти замирида пайдо булган “янги унглар” оқими ҳам эркин бозор иқтисодиёти, ижт-й ва сиёсий эркинликларни ёқлаб чиқмоқда. Ҳатто ута консерватив қарашлари туфайли “Темир хоним” дея эътироф этилган Буюк Британиянинг собиқ Бош вазири Маргарет Тэтчер Кейнс сиёсий иқтисодиёти, “ке-

лишув” анъаналари ҳамда корпоратив ёндашувлардан воз кечиb, давлатни идора этиш, иқтисодиётни ривожлантиришда монетаризм тамойиллари, либерал ғоя ва қарашларга таяниб фаолият юритгани маълум. Умуман олганда, Л. ва консерватизм таълимотлари ғоявий-мафкуравий, иқт-й ҳамда сиёсий қарашлар н.назаридан фаркланса-да, аммо алар мобайнида бири-бирдан озикланиб, бири-бирини бойитиб келган. Л.нинг яна бир асосий муҳолифи — социализм (бу ижт-й-сиёсий таълимот негизида социал-демократик, коммунистик, национал-социалистик йуналишдаги унлаб сул оқимлар вужудга келган) уртасидаги фундаментал фарқ давлат ва жам-т ҳамда инсон фаолиятининг барча соҳаларига доир масалаларнинг бир-бирига мутлақо қарама-қарши ёндашувлар асосида талқин этилиши ва ҳал этилишида намоён булади. Биринчидан, Л. таълимотининг бир неча а.лик тадрижий тар-ётти натижаси улароқ, дунёнинг купгина мам-тларида инсон ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаат ва эҳтиёжларини таъминлаган давлат, шахс маън-й камолоти, унинг ботиний ва зоҳирий имкониятларини руёбга чиқарадиган ривожланган фуқаролик жам-ти вужудга келган булса, социалистик ғоя ва қарашлар асосига қурилган тоталитар тузумларда (социалистик тизим мам-тлари, нацистлар Германияси, Муссолини Италияси, Франко Испанияси ва ҳ.к.) давлат олий қадрият, инсон эса унга сузсиз хизмат қиладиган қул, оддий мурват сифатида қараб келинган. Албатта, бундай ғайриинсоний ғояларга таянган тузумларда инсон ҳақ-ҳуқуқи ва манфаатлари, ҳатто ҳаётининг ҳам бир чақалик қиммати булмаган. Миллионлаб одамларнинг ҳуни дарё булиб оққан, аҳолининг айрим тоифа ва табақалари қириб юборилган, бир қанча миллатлар ватанидан қувгин этилиб, қатағон қилинган XX а.нинг фожиали тарихи шундан далолатдир. Бинобарин, тоталитар тузум ва диктаторлар ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун қурол кучигагина таянмаган, улар ижт-й ҳаётининг барча соҳаларини назорат қилишга, инсон руҳиятига, умуман оммавий онта

хос муайян хус-ятлардан фойдаланишга интилан. Иккинчидан, Л. таълимоти асосчилари инсон ҳақ-ҳуқуқи ва эркинликлари олий қадрият эканини асослаб берган булса, унинг ҳаётини қатъий назорат қилишга уриниш қанчалик даҳшатли оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлигини социалистик гоя ва мафкура асосига қурилган давлатлар мисолида куриш мумкин. Учунчидан, Л. хусусий мулк, хусусий манфаатнинг дахлсизлигини ёқлаб чиқади ва мукамал қонунлар воситасида унинг ҳуқуқий жиҳатдан мустақам химоя этилишини таъминлайди. Л. наз-ясига кура, мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи — эркин бозор иқтисодиётининг пойдеворигина булиб қолмасдан, шахс ва жам-т фаровонлигининг асоси ҳамдир. Социалистик маъмурий-буйруқбозлик тизимида эса мулк тулиқ давлат томонидан тасарруф этилади. хусусий мулкчилик эса таг-томири б-н суғуриб ташланади. Иқтисодиётни бошқаришда марказлашган режа-тақсимот тамойиллари ҳукмронлик қилади. Туртинчидан, Л. таълимоти замирида жам-т иқт-й, ижт-й, сиёсий ва маън-й ҳаётини такомиллашувига хизмат қиладиган турли-туман илмий наз-я ва концепцияларнинг пайдо булишига имкон яратилса, социалистик гояларга асосланган тузумларда яккаю ягона “ҳаққоний” (аслида ута мавҳум, утопик ва афсонавий қарашлар мажмуасидан иборат булган) таълимотга таянилади. Бешинчидан, Л. давлатни идора этиш демократик тамойиллари, хус-н, ҳокимият турли буғинлари ваколатларининг булиниши, ш-дек, фуқаролик жамтини бошқариш мукамал ин-тларининг шаклланиши ва рив-шига кенг имкониет яратса, “социалистик демократия” — давлат, партия ёки номенклатуранинг яккаҳукмронлиги. шахсга сиғиниш, миллатлараро ва гуруҳлараро зиддиятларнинг кучайиши, ахлоқ ҳамда маън-й қадриятлар таназзулининг тимсоли булиб қолди. Олтинчидан, Л. қарийб уч алик ривожимобайнида инсониятни тар-ётнинг юксак чўққисига етакловчи, узгарувчан, такомиллашиб борадиган таълимот эканини намён этди. Социализм наз-яси эса

гоявий-мафкуравий ва ижт-й-сиёсий таълимот сифатида давр талабларига дош бера олмай, инқирозга юз тутди. Бир суз б-н айтганда, Л. ва социализм уртасидаги тарихий муҳораба эркинлик таълимоти фойдасига ҳал булди. Шу боис социалистик мафкура, тоталитар тузум исканжасидан қутулиб, ижт-й-иқт-й тар-ёт саринтилаётган барча давлатларда, шу жумладан, Уз-нда, либерализм фал.си ва сиёсий таълимотига таяниб, жам-т ҳаётининг жамики соҳаларини эркинлаштириш, фуқаролик жам-ти ин-тларини шакллантириш, демократик қадриятларни амалиётга татбиқ этиш сиёсати изчил амалга оширилмоқда.

ЛИРИКА (юн. *lyra* — қадимги юнонларда рубобга ухшаш мусиқа асбоби булиб, улар шу асбобни чалиб қушиқшеър айтганлар; ана шу қушиқ ва шеърлар Л. дейилган) — бадий адабиётнинг эпос, Л., драма деб номланган уч асосий туридан бири. Л. бирор-бир ҳаётий воқеаҳодиса таъсирида туғилган руҳий кечинма, фикр ва туйғулар орқали турмушни акс эттиради. Л.да инсоннинг ички дунёси шу инсоннинг узи ҳам, ундаги кайфиятни туғдирган ҳаёт шароитларини ҳам тасаввур қилишга имкон беради. Лирик асар, одатда, кичик ҳажмли булади. Лекин, шунга қарамай, у ҳам турмушни бадий, образли акс эттиришнинг барча хус-ят ва белгиларига эга булади. Л. асарда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади, бу ҳолат лирик асарда бадий умумлаштиришни вужудга келтиради; шоир Л.да муайян шахнинг бевосита ҳаётий кечинмасини беради, бу б-н асарда характер ва кечинмани индивидуаллаштиради; шоир Л.да ёлғиз уз фикри, ҳис-туйғусинигина эмас, балки типик кечинмаларни ифодалайди, бу эса уз навбатида бадий фантазияни талаб этади (бусиз лирик асар шоирнинг фақат шахсий кундалик дафтарига айланар, санъат була олмас эди). Демак, бадий фантазия Л. учун ҳам хос хус-ятдир; шоир воқеликни илғор ижт-й идеаллар нури б-н ёритадиган кечинмалар,

фикр ва туйғуларни тараннум этади, на-тижада Л. асар катта тарбиявий аҳамиятга эга булади. Бинобарин, Л.нинг композицион тузилишида уч таркибий қисм мавжуд: биринчи қисмда асосий фикр ифодаланади, иккинчи қисмда ёрдамчи, янги мотивлар б-н мавзу очилади, учинчи қисмда фикр ва туйғулар доираси тугалланади, яқунланади. Бунни хотима қисм дейдилар. Хотимада фикрлар, туйғулар мужассам тус олади. Мас., Ҳамид Олимжоннинг “Урик гуллаганда” шеърдаги бош фикр, асосий мотив қуйидаги гузал мисраларда ёрқин ифодаланган: Мана сенга олам-олам гул, // Этагингга сиққанича ол. // Бунда толе ҳар нарсадан мул, // То улгунча шу улкада қол. Шеърый шакл Л.нинг характерли хус-яти булиб, у кишининг ҳис-туйғуга тула ҳаяжонли нутқини таъсирли ифодалашда қул келади. Шеърый шакл Л.да оҳангдорлик ва мусиқийликни вужудга келтиради. Бинобарин, Л. асар, гуё уқиш учун эмас, балки фақат куйлаш учун яратилгандай туюлади. Л.нинг энг қадимги турларидан бири — халқ қушиғи, ашула ва лапарлардир. Шарқ мумтоз Л.си, жумладан, узб. мумтоз Л.си ғазал, қасида, мурабба, мухаммас, мусаддас, рубоий, қитъа каби жанрлардан иборат булган. Хозир Л.ни шеърнинг асосий мазмунига қараб, сиёсий ёки фуқаролик Л.си. фал-й Л., интим (шахсий) Л., табиат ё пейзаж Л.си каби жанрларга ажратадилар. Лекин, уларнинг ҳаммасида ҳам инсон ҳаёти, муҳаббати ва нафрати, севинч ва изтироби уз лирик ифодасини топади. Чунки ҳар қандай бадиий асарнинг марказида инсон ва унинг ҳаётий қураши, жам-т ва табиат ҳодисаларига маън-й. маър-й мун-ти асосий объект булиб туради. Инсоннинг хилма-хил ҳаёт ҳодисаларига ва табиатга мун-тидан ранг-баранг Л. лавҳалар, ҳаёт поэзиясининг қаламга олинган турли-туман лирик қурулиши намоён булади. Чунончи, инсоннинг ижт-й ҳодисаларга мун-ти фуқаролик Л.сида, табиатга қараши пейзаж Л.сида акс этади ва ҳ.к.

ЛОТИН АЛИФБОСИ — инсон, шахс дунёқараши, билим ва куникмалари, тажрибаларини ёзма баён қилиш усули

сифатида қад. Римнинг Лаций вилояти-нинг (“лотин” сузи ҳам шундан), хус-н, унинг марказий шахрининг ёзуви, ҳарфий ёзув; ғарбий юнон ёзуви асосида пайдо булган. Мил. ав. IX–VIII а.ларда ҳоз. Италия ҳудудига кириб келган алифболи юнон ёзуви аста-секин ривожланиб, фақат мил. ав. III–IV а.лардагина мустақил Л.а. юзага келган. Ушбу ёзувдаги энг қад. ёдгорликларда (мил. ав. VI–IV а.лар) ёзув йуналиши ҳам унгдан чапга, ҳам чапдан унгга йуналган булган, мил. ав. IV а.дан кейингина чапдан унгга қараб ёзиш барқарорлашган. Бу даврдаги ёзувда тиниш белгилари булмаган, ҳарфлар бош (катта) ва кичик ҳарфларга ажратилмаган. Л.а.да дастлаб 20 та ҳарф булган, мил. ав. I а.дан бошлаб юнон тилидан кирган сузларни ёзиш учун V, Z ҳарфлари қуллана бошлаган. Бу алифбо урта а.ларда куплаб шакл узгаришларига учраган ҳолда рив-шда давом этади. XI а.да W ҳарфи. XVI а.да X ва V ҳарфлари алифбога киритилади. Кейинги рив-ш даврида, китоб босиш ишлари йулга қуйилганидан кейин тиниш белгилари, диакритик белгилар пайдо булди, бош ва кичик ҳарфлар фарқлана бошланди. Ҳоз. Л.а. икки хил типографик шаклга эга: асл лотин ҳарфлари (иккинчи номи — «антиквар») ва гот ёзуви («фрактур» деб ҳам аталади). Уларнинг биринчиси, яъни лотин ҳарфлари энг қад. алифбога яқин булиб, ҳоз. амалиётда, асосан, ана шу ҳарфлардан фойдаланилади. Рим империяси қулагач, хус-н, VIII а.дан эътиборан Л.а. Ғарбий Европадаги куплаб халқларнинг ёзув тизимлари учун асос булди. Ҳоз. даврда дунё тилларининг 30–35 фоизи Л.а.дан фойдаланади. Ўзбекистонда ҳам 1929–40 йилларда шу алифбо асосидаги узб. ёзуви амалда булган. Мустақилликка эришганимиздан сунг она тилимизга яна Л.а. жорий этилди. Ҳоз. ёзувимизда лотин ва крилл алифболари баробар ишлатилмоқда. Бу эса миллий тилимиз ривожини учун катта қулайликлар яратиш б-н бирга, юртимизда турли миллат ва элат вакилларининг ёзма мад-тини ривожлантиришда ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Миллий ёзув тизимлари Л.а.га асосланган

халқларнинг алифболаридаги ҳарфлар таркиби, албатта, қад. Л.а.дан фарқ қилади. Л.а.нинг тегишли фонетик тизимларга мослашуви диакритик белгиларни кириштиш орқали амалга оширилади.

ЛОҚАЙДЛИК — инсон, жам-т, миллат ишига бепарво ва совуққонлик б-н ёндашиш, мун-тда булишни ифодаловчи маън-й иллат. Муайян кишининг гоҳида уз ҳаёти, узгалар фаолияти, атрофда руй бераётган воқеа-ҳодисаларга бепарқлиги ва лоқайдлигини англатувчи т. Ҳаётгий позициянинг аниқ эмаслиги, долзарб вазифалардан узини олиб қочиш, эл-юрт, жам-т ва миллат ташвишларидан четда туриш Л. белгиларидир. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлайди: “Темур тузуклари”даги “Тажрибамда қурилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир», деган сузлар бугунги кунда ҳам маънавий жиҳатдан нақадар долзарб аҳамиятга эга экани барчамизга аён...

Барчамизга аён булиши керакки, қаердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар узибуларчиликка ташлаб қўйилса, уша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча — қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур ҳукмрон булса, уша ерда маънавият қудратли кучга айланади. Шу маънода, инсоннинг маънавияти юксалиши билан унинг иродаси ҳам кучайиб боради, десак, янглишмаган буламиз. Ирода бу аслида мустаҳкам ишонч демакдир. Иродаси бақувват одам узига ишонади ва ҳар қандай мураккаб вазифани ҳам уз зиммасига олишдан қурқмайди. Шунинг учун ҳам юксак иродали инсонга суяниш мумкин. Бундай кишилар бошингизга бирор-бир ташвиш ёки муаммо тушгудек булса, лоқайд қараб туrolмайди. Ҳеч иккиланмасдан, ёнингизда туриб, қулидан келганча ёрдам беришга, қийинчиликларни сиз билан биргаликда енгишга ҳаракат қилади. Лекин бировнинг ҳаётига, ён-атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга бетараф ва бепарво қараб, шунчаки куза-

тувчи булиб яшайдиган одамдан қурқиш керак. Улардан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди. Чунки уларда на иймон, на ирода булади. Улар ҳагто уз халқи ва Ватани тақдирига ҳам бамисоли бегона одамдек қарайди.

Азалдан маълумки, бепарво одам душмандан ҳам хавфлироқдир. Чунки душманнинг кимлиги, асл қиёфаси сиз учун олдиндан маълум булади. Бироқ лоқайд ва бепарво одамнинг қиёфасини бирданига билиб булмайди. Шунинг учун у ичингизда юриб, сизга қарши тиш қайрайдиган душманлар учун имконият яратиб беради. Л.ка қарши кураш, замон даъватларига ҳозиржавоб ва давр б-н ҳамнафас, маънан баркамол кишиларни тарбиялаш бу соҳадаги долзарб вазифадир.

ЛУТТИБОЗЛИК — 1) Қуръонда зикр этилган пайғамбар Лут (а.с.) қавмининг қилиқларига тегишли одатлар, бола уйнатувчи, баччабоз; 2) ҳоз. маънода бачканалик, шум, айёрлик, маҳмаданалик; 3) кучма маънода — фирибгар, ҳийлагар. алдоқчи, найрангбоз маъноларини англатадиган т. Л. аслида “лутий-бозлик” сузидан узлашган. Л. бадий адабиётда салбий маънода қулланади. Л. адабиёт, психология, этика ва эстетика фанларининг предметиدير. Мазкур категориянинг зидди ростгуйлик, соддалик, одоблилик, ахлоқий комиллик ва ҳ.к. Л.ни узига касб қилиб олган одамлар ишончсиз, зарур вақтда ёрдамга келмайдиган, ижт-й ҳаётда қалб амри б-н яшамасдан, аксинча нафс майлларига қулоқ тутадиган кишилар тоифасидир. Л. қиладиган кишилар жам-тда мустақил фикри йук, маҳмадана, хатти-ҳаракати бачкана қилиқлардан иборат кимсалардир. Қаерда қалб ва ақл муштарақлиги, иймон-ишонч йуқолиб борса, уша ерда Л. бошланади. Л. иллатини йуқотиш фақат инсоннинг узига боғлиқ. Л.нинг давоси тартиб-интизом, таълим-тарбиядир. Абдурахмон Жомий таъкидлагани каби, “Кум-кук бу найрангбоз осмон остида, // Булсанг ҳар кимсани синаш қасдида, // Фарқ булма сузларинг хусн, жамолига. // Нечукдир, назар сол ишин ҳолига...”

 М

МАДАНИЙ АНТРОПОЛОГИЯ — кенг маънода, инсон мад-тининг шаклланиш қонуниятларини унинг антропологияси б-н қиёсий равишда урганувчи фанни, тор маънода эса, турли гуманитар фанлар ютуқлари ва маълумотларига таянган ҳолда инсоният мад-й рив-шининг умумий муаммоларини урганиш б-н шуғулланадиган илм. тад.ни англатади. М.а.нинг асосий объекти инсондир. У инсоннинг абстракт моҳиятини, уни қуршаб турган мад-й муҳит орқали ёритишга ҳаракат қилади. Бу тадқиқот йўналиши XIX а.да В.Дильтейнинг тимсоллар наз-яси таъсирида вужудга келган. 20-а.да Э.Гуссерль томонидан ривожлантирилган ушбу таълимотга мувофиқ, ҳар бир мад-т узига хос хус-ятга эга булиб, бу узига хослик унинг барча таркибий қисмлари ва элементларида акс этади. М.а. шаклланиши ва рив-шига М.Вебер социологияси, Э.Кассирернинг рамзлар ҳақидаги таълимоти, К.Лоренц ва б.нинг жониворлар ва инсон хулқ-атворини урганишга бағишланган тадқиқотлари ҳам туртки берган. М.а. асосий жиҳатларига кура, АҚШда кенг тарқалган бихевиоризмга ухшашдир. У шахснинг хулқ-атвори уни қуршаб турган мад-й муҳит таъсирида шаклланади, деган хулосага таянади. Бироқ бихевиоризм вакиллари ҳар бир мад-тни тавсифловчи хус-ятларни аниқлашга эътибор қаратган булса, М.а. мад-тга хос булган хус-ятлар масаласини кун тартибига қўйди ва асосий диққат-эътибор хулқ-атворни урганиш масаласига қаратилди.

Ҳар бир мад-тни унинг ташувчилари томонидан стихияли, бетартиб қарорлар маҳсули сифатида талқин этадиган мад-й релятивизм М.а.нинг асосий хус-яти булиб қолмоқда. М.а. тарафдорларининг фикрига кура, одамлар муайян хулқ-атвор, тафаккур усулини танлар экан, бу б-н бошқа барча хулқ-атвор, маън-й англаш усуллари рад этади. Ш.у. улар мад-т ва

маъ-ятни, бир томондан ютуқ сифатида эътироф этса, бошқа томондан, уларни аллақандай “мавҳум бушлиқ” тарзида талқин қилади.

МАДАНИЙ БОЙЛИКЛАР — аждодлардан авлодларга ворисийлик асосида етиб келган, инсониятнинг бугуни ва келажаги учун катта аҳамиятга эга булган моддий ва маън-й бойликлар, бутун инсоният мулкини ташкил этувчи буюк мад-й ва табиий ёдгорликларни ифода этувчи т. М.б. халқнинг, миллатнинг алар мобайнида ёзма манбалар ва халқ оғзаки ижодида ифодаланган, объективлашган ва субъективлашган нарса ва буюмларда акс эттирилган моддий, маън-й фаолият маҳсулидир. Унда билим, тажриба, дунёқараш, маъ-ят ва маърифат уйғун тарзда муҳрланган. ЮНЕСКО ташкилоти 1972 йилда жаҳон мад-й ва табиий ёдгорликларини сақлаш туғрисидаги конвенцияни қабул қилган (1975 йилдан кучга кирган). Жаҳон М.б.и руйхатига жами 721 та мад-й ва табиий ёдгорликлар киритилган. Улар орасида Уз-ндаги Хива (Ичан қалъа), Бухоро, Шаҳрисабз ва Самарқанднинг тарихий марказлари ҳам бор.

МАДАНИЙ ИСЛОҲОТ — мад-й янгиланиш, жам-тнинг бир сифат ҳолатидан юксакроқ янги сифат ҳолатига ўтиш жараёнида иқт-й, ижт-й, сиёсий жабҳалар б-н бир қаторда мад-т ва маъ-ят соҳасида ҳам туб узгаришлар ва ислохотларни амалга ошириш жараёнини ифода этувчи т. Бунда жам-т ҳаётининг барча жабҳаларида амалга ошириладиган туб ислохотлар мад-й ҳаёт ва маъ-ят б-н уйғун ҳолда олиб борилиши объектив тарёт қонунияти сифатида намоён булади. Чунки, жам-т иқт-й-ижт-й асосларини ислох этиш объектив равишда мад-т соҳасини ҳам тубдан узгартириш ва қайта қуришни тақозо этади. Тарихий тар-ёт

жараёни, цивилизация ривожининг муайян босқичида маърифатпарварлик ҳаракатини (Франция, Англия, АҚШ, Голландия, Белгия, Германия ва б.), М.и., илм-фан, санъат ва адабиётни ривожлантириш орқали миллий озодликка, мустақилликка эришиш йулидаги саъй-ҳаракатлар (гандизм, жадидчилик) М.и. амалиётини жорий этиш босқичлари сифатида баҳолаш мумкин.

Собиқ мустабид тузум даврида “маданий инқилоб” деб аталган, аслида маданият соҳасида зўравонлик ва босқинчиликдан иборат булган бузғунчи жараёнлар оқибатида азалий урф-о., анъана ва қадриятларимиз, миллий ғуруримиз топталди, халқимизнинг минглаб асл фарзандлари: давлат арбоблари, олиму уламолар, зиёлилари қатағон қилинди, бебаҳо илмий, мад-й-маър-й меросимиз, неча минг йиллик тарихимиз ва мад-тимизга асосланган маън-й ҳаётимизга таъқиб ва таъйиқлар кучайди.

Мустақиллик туфайли мам-тимиз ҳаётининг барча соҳалари қатори мад-т, маъ-ят соҳасида ҳам амалга оширилган кенг куламли ислохотлар миллий узлигимизни англаш, куҳна урф-о. ва анъаналаримизни тиклаш, улуг аждодларимиз қолдирган бой меросни урганиш ва кенг тарғиб қилиш, уларнинг қадамжоларини обод этиш, илм-фан, санъат ва адабиётни ҳар томонлама ривожлантириш борасида беқиёс имкониятларни юзага чиқармоқда.

МАДАНИЙ МЕРОС — авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, маън-й-ахлоқий, илмий, диний ва маданий қарашлар, халқ мад-ти ва ижодида ифодаланган моддий ҳамда маън-й бойликларни англатувчи т. Ҳар бир давр М.м. ривожига узига хос ҳисса қушади. Мас., Қад.юнон мад-ти доирасида фан, адабиёт ва санъати соҳасида яратилган нодир асарлар ва ёдгорликлар ҳозиргача инсониятни ҳайратга солиб келмоқда. Ёхуд Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: “Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхо-

наларимиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қулёмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минерология, кимё, астраномия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қиммабаҳо асарлар, улмас осори атиқалар бу куҳна улкада, бугун биз яшаб турган тупроқда қадимдан буюк маданият мавжуд булганидан гувоҳлик беради”. Мам-тимиз худудида мавжуд булган турт минг йилдан зиёд моддий-маън-й обида умумжаҳон меросининг намнаси сифатида ЮНЕСКО руйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Мустақиллик йилларида ана шу бебаҳо М.м.ни тиклаш, уни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш йулида улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилиб, изчиллик б-н давом эттирилмоқда. Самарқанд, Бухоро, Қуқон, Тошкент, Қарши, Термиз, Хива, Марғилон, Шаҳрисабз каби куҳна шаҳарларимиздаги тарихий ёдгорликлар, масжиду-мадрасалар, мақбаралар, қадамжолар ҳам М.м.нинг ажралмас қисмидир. Мам-тимиз мустақилликка эришгач, мустабид тузум даврида тақиқлаб қуйилган урф-о., маросим ва анъаналар, ислоний қадриятлар, миллий байрамлар қайта тикланди, узб. тили давлат тили мақомига эга булди, жаҳон ва миллий мад-тимиз ривожига улкан ҳисса қушган буюк сиймоларнинг номлари тикланиб, асарлари ҳар томонлама урганилмоқда, қадамжолари обод этилмоқда. Бундай эзгу саъй-ҳаракатлар бой М.м.имизни куз қорачигидек асраб-авайлаш, бойитиш, келгуси авлодларга безавол етказиб беришда беқиёс аҳамият касб этмоқда.

МАДАНИЯТ (араб. шаҳарга оид, фаровон маскан, тар-ёт учоги) — табиат ва узаро мун-тларда акс этадиган инсон фаолиятининг узига хос шаклини ифодалайдиган т. М. алоҳида индивиднинг ҳаётий фаолияти (шахсий М.), ижт-й гуруҳ ёки жам-тнинг фаолият усулини акс эттиради. Дастлаб М. т.си инсоннинг табиатга мақсадга мувофиқ тарзда таъсири (ерга ишлов бериш, табиий бойлик-

лардан фойдаланиш ва ҳ.к.) ҳамда инсоннинг узини тарбиялаши ва билим олиш маъносида қулланган булса, кейинчалик турли халқлар М.нинг узаро яқинлашуви, мун-тларининг ифодаси улароқ жаҳон М.и, тамаддулар М.и т.лари пайдо булди. М. атамаси кенг маънода қулланиб, жам-тнинг ишлаб чиқариш, ижт-й-маън-й ҳаётида қулга киритилган ютуқларни, муайян халқ ёки ижт-й гуруҳнинг маълум даврда эришган натижалари, уқимишлилик, таълим-тарбия курганлик, зиёлилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг инсон эҳтиёжларига мос келадиган шароитлари мажмуини ифодалайди. Инсон фаолиятининг икки асосий тури — моддий ва маън-й яратувчанликка кура, М. моддий ва маън-й М.ларга булинади. Моддий М. моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда уларнинг ҳар бирида эришилган натижалар — меҳнат қуроллари, тураржой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва ш.к.ни уз ичига олади. Маън-й М.га ақлий ва маън-й яратувчанлик соҳалари — билим, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фал., дин, нафосат, фан, санъат, адабиёт, фольклор, асо-тирлар ва ш.к. киради. Уйғониш ва маърифатпарварлик даврларида М. етуклиги деганда инсон ва жам-т ҳаётида инсон-парварлик, маърифатпарварлик ғоялари устувор урин тутиши лозимлиги тушунилган. Жам-тдан ташқарида М. мавжуд эмас. Ижт-й мун-тлардаги ҳар қандай узгариш М.га таъсир этади ва унда бу мун-тлар қандай натижаларга олиб келиши узига хос тарзда намоён булади. Шу боис М. нафақаг утмиш ёки бугунги кун, балки келажакка нисбатан мун-тнинг ифодаси ҳамдир. М. инсон фаолиятининг ҳам маҳсули, ҳам сифат курсаткичи. Инсоният узи ҳам пировард натижада М. маҳсулидир. Мад-й муҳит қандай булса, инсон ҳам шундай шаклланади. М.нинг ижодқори, энг аввало, халқ. Халқ М.ида ажодлар яратган моддий ва маън-й бойликлар жамланган. Уларни узлаштирмай, билмай туриб, М.ли киши булиш мумкин эмас. М. ривожда ноёб истеъдод со-

ҳиблари: фан, адабиёт, санъат аҳли ҳам катта урин тутади. Улар туфайли М.да янги ёндашув, ижод турлари, бадий-эстетик қарашлар юзага келади. Бугунги кунда жаҳон миқёсида кенг тарқалган айрим касб турлари М.нинг алоҳида шакли сифатида эътироф этилади. Мас., китобат М.и, кул-лчилик М.и, бинокорлик, машинасозлик, темирчилик, ипакчилик М.лари ва ҳ.к. Бундан ташқари, фанда М.нинг барча халқлар ҳаётида алоҳида урин тутадиган турлари ҳам қайд этилади. Мас., қишлоқ хужалиги М.и, технологик М., минтақавий М. ва ҳ.к. Бу ҳол М. турларини алоҳида-алоҳида ҳамда қиёсий урганиш ёндашувининг шаклланиши, фаннинг алоҳида тармоғи сифатида ажралиб чиқишига олиб келди. Ҳоз. вақтда М. ва мад-й ҳодисалар “Маданият-шунослик”, (“Культурология”) фанининг асосий объекти сифатида олий уқув юртлари доирасида кенг миқёсда урганилади. М.нинг мам-тимизнинг ижт-й-маън-й тарақ-тида тутган урни беқиёсдир. И.А. Каримов таъкидланганидек, **Ҳеч қачон, ҳеч қаерда фақат битта миллатга мансуб маданият булмайди. Ҳар қандай цивилизация купдан-куп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. ...Маданият бизнинг умумий тафаккуримизнинг, миллий қадриятларимизнинг асосидир. ... Биз ҳаммавақт кенг аҳоли қатламларининг ҳам мумтоз, ҳам замонавий миллий маданиятнинг энг яхши намуналаридан баҳра олишига имкон бериб келган маданият сарчашмаларига авайлаб муносабатда булишни урганиб олишимиз лозим. Ўзбекистонда мусиқа, тасвирий, монументал ва амалий санъат соҳаларида катта муваффақиятларга эришилганлиги тасодифий эмас. Бу санъат турлари чет элда кенг эътироф этилган. Миллий ва жаҳон маданиятнинг энг яхши намуналарини кенг тарғиб қилиш ва ом-малаштириш ёш авлодни, ҳозирги ёшларимизни маънавий тарбиялашнинг асоси булмоғи керак.**

МАДАНИЯТ ВА МАЪНАВИЯТ УЧОҚЛАРИ — мад-й масканлар, театр, кино, музей, кутубхона, санъат саройи. мад-т ва истироҳат боғлари, маъ-ят ва

маърифат маркази, болалар ва усмирлар ижод марказлари, ОАВ, нашриётлар, таълим масканлари мажмуини англатадиган т. Кейинги пайтда улар сафига халқаро ва миллий-мад-й марказлар, халқ амалий санъати б-н шуғулланадиган кичик корхоналар, фирмалар ва хусусий устаноналар, оила, маҳалланинг қушилиши халқ оммасининг ижт-й-мад-й ҳаётда фаол иштирокини таъминлайди. И.А.Каримов таъкидлаганидек, “...истиқлолгача маданият ва маънавият учоқларини, санъат масканларини қуриш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмас, бунга худдики даромад бермайдиган бефойда бир иш, иккинчи даражали масала, деб қаралар эди. Бирон бир маданият биноси қурилишини амалга ошириш учун эса бир қанча давлат идораларидан утишга, агар унга сарфланадиган маблағ маълум бир миқдордан ошадиган бўлса, Москвадаги қанча-қанча кабинетларда овора бўлишга тўғри келарди. Театр, санъат уйлари каби масканлар халққа маънавий озиқ бериши, маданий савиясини ошириши, унинг юрагига малҳам бўлиши — бу масалалар уларни қизиқтирмасди. Чунки халқнинг маданияти, онгу тафаккури қанчалик паст бўлса, уни буйсундириш, бамисоли буйнига қалта арқон боғлаб етаклаш шунча осон бўлишини эски мафкура доҳийлари яхши биларди”. Мустақиллик йилларида юртимизда мад-т ва санъат иншоотларини барпо этиш б-н бир қаторда ажодларимиз қолдириб кетган улкан мад-й мерос ва тарихий ёдгорликлар қайтадан тикланмоқда, таъмирланмоқда, Шу мақсадда қўллаб қўлланлар, фармон ва қарорлар/қабул қилиниб, уз ижросини топмоқда. Ушбу ҳужжатлар миллатимиз мад-ти, санъати, қолаверса, миллий маъ-ятимиз тар-ёттида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Истиқлол йилларида биргина Тошкент шаҳрида «Туркистон» саройи, Алишер Навоий номидаги Миллий боғ, Темурийлар тарихи Давлат музейи, Миллий академик театр биноси ва ғоят гузал, маҳобатли қошона — Уз-н Давлат консерваториясининг янги биноси. Катагон қўрбонлари хотираси музейи ва б. қўллаб иншоотлар барпо этилди. Ҳоз. кўнда мам-тимиз-

да аҳоли уртасида тарғибот ва ташвиқот ишлари б-н бевосита шуғулланадиган УзР Мад-т ва спорт ишлари вазирлиги тизимида 5748 та кутубхона, 2143 та клуб муассасаси, 87 та музей, жумладан, 18 та тарихий, 25 та улкашунослик, 10 та бадий, 16 та мемориал ва 18 та бошқа йуналишдаги музей ва 60 дан ортиқ мад-т ва истироҳат боғи ҳамда 37 та профессионал театр жамоаси фаолият курсатиб келмоқда.

МАДАНИЯТ ФАЛСАФАСИ — мад-тининг моҳияти, рив-ш қонуниятлари, тар-ёт босқичлари ва истиқболларини яхлит, бир бутун ҳодиса сифатида урганувчи фал-й фан. М. ф. фан сифатида ажралиб чиққани учун ҳам улар уртасида узвий боғлиқлик бор. Хус-н, фал-й қонун ва категорияларни билиш мад-т ва унинг рив-ш муаммоларини наз-й-методологик жиҳатдан тўғри ечиш учун замин яратади. Айни пайтда М.ф. мад-тининг хилма-хил қурилишларини таҳлил қилиш асосида фал-ий қонунлар, ва т.ларнинг мазмунан бойиши, фал.нинг ижт-й амалиёт б-н алоқасининг кенгайиши ва чуқурлашуви, у илгари сураётган хулоса ва қоидаларнинг бойиши ва такомиллашувига хизмат қилади. М.ф. ижт-й тар-ётнинг субъектив, яъни кишилар фаолияти б-н боғлиқ жиҳатларига алоҳида эътибор беради. М.ф.нинг предмети доираси мад-т масалалари б-н чекланган. Шу боис мад-т т.си кенг талқин қилинган тақдирда ҳам бутун жам-тни қамраб ололмайди. М.ф. бошқа фанлар маълумотларидан фойдаланиш б-н бирга узининг эмпирик материалларини йиғади ва таҳлил қилади. М.ф. ижт-й-гуманитар фанлар б-н узаро таъсирда бўлиб, уларнинг категорияларидан фаол фойдаланади. Мас., фал. фанидан “фаолият”, “тар-ёт”, “ворислик”, “бошқарув” каби т.ларни узлаштириб “мад-й фаолият”, “мад-й тар-ёт”, “мад-й ворислик”, “мад-тни бошқарув” каби категорияларни ишлаб чиқади. М.ф. наз-й таҳлил объекти сифатида жуда қадимий илдизга эга. Шарқда Будда, Конфуций, Зардушт, Ғарбда антик фал. намояндалари қарашлари бунга мисол бўла олади.

Аммо узоқ вақт мад-тшуносликка оид тадқиқотлар фал., тарих, антропология каби фанларнинг таркибий қисми сифатида ривожланиб келди. XIX–XX а.лар оралигини М.ф.нинг фан сифатида шаклланишида муҳим босқич дейиш мумкин, чунки бу даврда М.ф.га муҳим ижт-й ҳодиса сифатида жиддий эътибор қаратилди. Жум-н, И.Кант учун М.ф. тар-ёти аввало ахлоқ тар-ёти булса, Гегель учун фал. тар-ёти асосий ҳисобланади. Умун олганда, немис мумтоз фал.си доирасида М.ф. жам-т ва индивиднинг маън-й ва сиёсий рив-шининг умумий шакли сифатида талқин этилади ва мад-тнинг турли шакллари инсон мад-й эволюциясининг тарихий босқичлари сифатида таҳлил этилади. Бугунги кунда мад-тнинг моҳиятини таҳлил қилишга йуналтирилган бир қатор ёндашувларни ажратиш мумкин. Натуралистик ёндашувда мад-т инсон табиати рив-шининг табиий маҳсули, инсон табиати эволюциясининг якуний босқичи деб ҳисобланса, мумтоз ёндашувда мад-т инсон ва жам-т маън-й ҳаёти б-н айнанлаштирилади, у табиатдан ташқаридаги, гайритабиий ҳодиса сифатида талқин қилинади. Аксиологик ёндашувда мад-т т.си фақат қадриятларга нисбатан қулланиши мумкинлиги таъкидланса, фаолиятли ёндашув доирасида мад-т инсон ҳаётининг фаолиятининг узига хос усули, фаолият, унинг манба ва натижаларининг диалектик бирлиги сифатида эътироф этилади. Бундан ташқари, М.ф. семиотик, структуравий, постмодерн, антропологик ёндашувлар н. назаридан урганилиши мумкин. Шундай қилиб, М.ф. нинг талқин этилиши борасида турли-туман ёндашувлар мавжуд булса-да, бу т. ва ҳодисанинг яхлит умум-эътироф этилган концепциясини ишлаб чиқишга эҳтиёж сақланиб қолмоқда.

МАДАНИЯТСИЗЛИК — инсониятнинг моддий ва маън-й бойликлари, кашфиёт, янгилик, ижод намуналари, маиший ва маън-й соҳаларда эришилган ютуқлар, қадриятлар, мад-т ва маъ-ятдан бебахралик ёки мад-й бойликларга

беписандлик, тарбиясизликни ифода этадиган т. М. ни таълим-тарбия, маън-й-мад-й, маъ-й тадбирлар воситасида бар-тараф этиш, кишиларнинг мад-й савиясини ошириш, юксалтириш мумкин. Юртимизда мад-т янгиликларини оммалаштириш ва кенг тарғиб этиш мақсадида театр, клуб, музей, кутубхона, марказ ва саройлар, турли хил мад-т учоқлари, тарбия ва таълим муассасаларини барпо этиш ва фаолият самарадорлигини ошириш борасида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар ана шу мақсадни кузлайди.

МАДҲИЯ (араб. мақтов, таъриф) — бирор шахс, воқеа ёки нарсанинг мақтовига бағишланган бадиий асар. М. муайян халқ, миллат, давлат ва жам-тнинг орзу-интилишлари, маъ-яти, тарихи, бугуни ва истиқболини узига хос тарзда ифода этадиган т. Баъзан асарнинг бир қисми ҳам М.дан иборат булиши мумкин. Араб, форс ва узб. мумтоз адабиёти анъаналарига кура, ҳар бир йирик эпик асарнинг бош қисмида (асосан, шеърий) М.лар урин олган. Одатда бу М.лар аввало Худога, пайғамбар ва ҳукмдор ва б.га бағишланган. III-дек, шоирлар орасида узларидан аввал яшаб ижод этган буюк шахсларга М.лар бағишлаш ҳам урф булган (мас., Навоий “Хамса” сидаги дostonлар муқаддимасида Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий мадҳи). М. характеридаги асар турли жанрларда (маснавий, ғазал, мухаммас ва б.) ёзилиши мумкин. Муайян давлатга бағишланган шеърий-муסיқий асар ҳам М. ҳисобланади. *(Яна қаранг: Давлат гимни)*

МАЖБУРИЯТ — инсон зиммасига юкланган вазифа, масъулият, ижт-й ҳаёт иштирокчиларининг узаро мун-тларини ифодалайдиган жиҳатларидан бири. **Шахс.** жам-т, давлат ва индивидларнинг узаро алоқаларини тавсифлайди. Ана шу мун-тларни белгиловчи меъёр талаблари доирасида субъект томонидан уз хулқ-атвори ва унинг оқибатлари, ҳаракат қилиш М.ининг ижт-й аҳамиятини англаш, идрок этишини билдиради. М.нинг ижт-й меъёрлар мазмунига боғлиқ холда маън-й-ахлоқий (ахлоқ меъёрлари), сиёсий (сиёсий меъёрлар), юридик (ҳуқуқий

меъёрлар) ва б. турларини келтириш мумкин. Маън-й-ахлоқий М. бурч т.си б-н узвий боғлиқ булиб, ҳар бир инсон томонидан жам-т, уз оиласи, яқинларига нисбатан маън-й бурчини теран хис этиш, ахлоқ талабларига қатъий риоя этган ҳолда фаолият юритиш, юрт, Ватан тақдири учун масъулиятни чуқур англаган ҳолда ҳаракат қилишни англатади. Юртбошимиз инсоннинг қалби ва тафаккурига бевосита таъсир утказадиган соҳаларда фаолият юритаётган кишилар ҳақида тухталиб, "... уқитувчи ва мураббийлар, ёзувчи ва журналистлар, кино ва театр аҳли, мусиқачилар ва рассомлар, умуман зиёлиларимиз халқимиз учун янгича воқелик булмиш бозор иқтисодиётига утиш даврида жам-т олдидаги маън-й бурчини чуқур ҳис этган ҳолда, уз истеъдоди ва маҳоратини аямасдан астойдил меҳант қилмоқда" деб таъкидлайди. Барча юртдошларимизга тааллуқли булган ушбу мулоҳазаларда М. т.сининг мазмун-моҳияти, унинг ижт-й аҳамияти мужассамдир.

МАЖБУРЛАШ — муайян фаолият ёки хатти-ҳаракатни мажбурий тарзда, зурлаб амалга оширишни ифодаловчи т. М. сузи шахснинг ихтиёридан ташқарида, унинг хоҳиш-иродаси, интилишларига мос келмайдиган тарзда бирор ишни, юмушни, хатти-ҳаракатни бажаришга йуналтиришни англатади. М. сузи ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қулланиши мумкин. Ижобий маънода у шахсдаги салбий хислатларни М. йули б-н бар-тараф этишни англатса, (мас., чекишни ташлашга М.), салбий маънода инсоннинг узи ва жам-т учун номуносиб ишларни бажаришга ундаш маъносида ишлатилади (мас., уғирлик қилишга М.).

МАЗОХИЗМ — австриялик романист Леопольд фон Захер Мазох исмидан олинган булиб, кенг маънода, шахснинг узига нисбатан деструктив, оғриқли ёки ҳақоратли хатти-ҳаракатларга мойиллигини билдиради. М. — маъ-ятсизлик шакллари-дан биридир. М.нинг турли қуринишлари мавжуд булиб, жинсий М. ахлоқсиз ҳаракатдан лаззатланишни билдиради. Ахлоқий М. эса характер қуринишида

булади. Психик М. т.си эса шахснинг узига нисбатан ҳар қандай қуринишдаги адоват ва деструктив импульсни назарда ту-тади ҳамда М.нинг энг куп тарқалган қуриниши ҳисобланади. Оммавий М. катта гуруҳ ёки популяцияларга хос оммавий тарзда уз-узига зиён етказиш шаклидир. З.Фрейд М.ни садизм (улим инстинкти) дан келиб чиққан айбдорлик ҳисси таъсиридаги уз «Мен»ига қарши қаратилган иккиламчи ҳолат деб таърифлайди. Жинсий М. шериги қаршисида узини қулдек итоаткор ва унинг ҳукмронлиги қаршисида узини ҳимоясиз сезишдан қониқишдир. М. купинча усмирлик даврида шахснинг қаршилик курсатишга қурби етмаган вақтдаги сексуал ёки жисмоний зуравонликнинг оқибати сифатида талқин қилинади. Маън-й жиҳатдан инсон тафаккурига ута ёмон таъсир курсатувчи салбий феъл-атвор сифатида қайд этилади.

МАИШИЙ ТУРМУШ — инсоннинг уз жисмоний қуввати ва меҳнатга қобилиятини тиклаши учун зарур булган дам олиш, ҳордиқ чиқариш ва ҳаётдан завқ олиши б-н боғлиқ ҳаёт тарзини англатувчи т. М.т. даражаси инсон учун қулай шароитни таъминлашга хизмат қиладиган ижт-й инфратузилма ривожи. Кишиларнинг моддий ва маън-й турмушини яхшилаш куп жиҳатдан маиший-коммунал, жисмоний тарбия ва спорт, мад-т, савдо, жамоат транспорти, алоқа муассасаларининг фаолиятига боғлиқ булиб, улар кишиларнинг мад-й савияси ва маън-й қиёфасининг юксалишига таъсир курсади. Мас., жойларда таълим уй-жой, коммунал, тиббий хизматларининг сифати, электр энергияси, ичимлик суви, табиий газ б-н таъминланиш ҳолати, маиший хизмат, мад-т муассасаларининг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш имкониятлари, жисмоний тарбия ва спорт б-н шуғулланиш шароитлари (болалар спорт майдончалари, спорт клублари ва б.), тураржойларнинг ободлиги — буларнинг барчаси М.т. такомиллашувига хизмат қиладиган омиллардир. Мустақиллик йилларида бу борада амалга ошириляётган ҳамда изчил

давом эттирилаётган улкан бунёдкорлик ишлари халқимизнинг М.т. шароитини тубдан яхшилаш, мад-т ва маъ-ятини юксалтиришга қаратилган.

МАИШАТБӨЗЛИК — юксак маъ-ят тамойилларига зид т. булиб, маишат, айш-ишратга берилишни ифодаловчи иллат. М. атамаси барча замонларда салбий маънода қўллаб келинган. М. фақат ўз манфаатини кузлаган, бировларнинг ҳисобига айш-ишрат қилишга интилаётган кишилар учун хос хус-ят ҳисобланади. М. покиза оиланинг, фарзандлар тарбиясининг қушандаси ҳисобланади. Чунки М.га ружу қўйган одам оиласи, фарзандлари, ота-онасини унутади, М.ни деб у ҳамма нарсадан кечишга тайёр булади. Бу эса жам-т учун хавфлидир. Бундан ташқари, айрим ривожланган мам-тлар ижт-й ҳаётига тобора чуқурроқ сингиб бораётган истеъмолчилик фал.си, улкан “лаззатланиш, айш-ишрат” индустриясининг яратилгани шарқона маъ-ятга тамоман зид булган ғайриахлоқий хатти-ҳаракатларнинг қонунийлаштирилиши ва энг хатарлиси, бу каби маън-й иллатларни бошқа мам-тларга тиқиштиришга уринишлар М. авж олишига хизмат қилади, айниқса, ёшларимизнинг ахлоқ-одоби, маъ-ятини издан чиқариши мумкин булган ғоят жиддий таҳдиддир. Ш.у. бундай хавф-хатарларга қарши изчил кураш олиб бориш, уларнинг моҳияти, мақсадлари ва оқибатларини ёшларимизга тушунтириш М.нинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

“МАМЛАКАТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИШ ВА ИҚТИСОДИЁТИМИЗНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ ЙЎЛИДА” — Президент И.А.Каримов асарларининг 16-жилди (Т.. “Ўзбекистон”, 2008 й.). Ушбу жилддан давлатимиз раҳбарининг 2007-2008 йилларда Ўзбекистон Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, Халқ депутатлари вилоятлар кенгашлари йиғилишлари, турли халқаро анжуманлар, тантанали маросимларда сузлаган нутқлари ва маърузалари ҳамда табриқлари урин олган. “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йули” маърузасида мам-тимизнинг мус-

тақиллик йилларида ижт-й, иқт-й, маън-й ва ҳаётнинг бошқа соҳаларида қўлга киритилган ютуқлар, келажакда ҳал қилиниши кўзда тутилган масалалар ҳақида атрофлича суз юритилади. Мазкур маърузада мустақилликнинг 16 йили шартли равишда 2 та босқичга ажратилади: 1991—2000 йиллар утиш даври ва миллий давлатчилик асосларини шакллантириш б-н боғлиқ биринчи галдаги ислохот ва узгаришларни уз ичига олади. 2001—2007 йиллар фаол демократик янгиланишлар ва мам-тни модернизация қилиш давридир. Маърузада собиқ иттифоқ даврида амалга оширилган палапартиш сиёсат, пахта яккаҳоқимлиги ва барча соҳада вужудга келган қолоқлик ва инқирозларнинг сабаб ва оқибатлари, ана шундай вазиятда мам-т иқтисодиётини кутариш, ижт-й соҳаларни ислоҳ қилиш, одамлар онгини узгартириш ҳамда б. соҳаларда амалга оширилган туб ислохотлар, қўлга киритилган ютуқ ва келгуси вазифалар баён қилинган. Мазкур жилдга киритилган “Ватанимиз ва халқимизга садоқат билан хизмат қилиш — олий саодатдир” деб номланган маърузада мустақиллик йилларида мам-тимизда жам-т ҳаётининг турли соҳалардаги қўлга киритилган натижалар, эришилган марралар аниқ рақамлар, дилиллар орқали баён этилади. Маърузада келгусида амалга оширилиши лозим булган вазифалар, ислохотларни жадаллик б-н давом эттириш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, фермерлик ва хусусий мулкчиликни ривожлантириш, давлат ва жам-т қурилишидаги ислохотларни чуқурлаштириш, жам-тдаги ҳар бир соҳани эркинлаштириш, инсон манфаатларини ҳар нарсадан устун қўйиш, суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, ташки сиёсат, кадрлар сиёсати, юксак маъ-ятни енгилмас куч ва ҳаётий ҳақиқатга айланттириш ва б. муҳим масалалар ҳақида фикр юритилган. “Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш — барча ислохот ва узгаришларимизнинг бош мақсадидир” деб номланган маърузада мамлакатимизнинг 2007 йил ижт-й-иқт-й рив-ш якунлари баҳоланиб, иқтисодиётда руй берган таркибий узгариш-

лар, киритилган инвестициялар, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш, давлат мулкни хусусийлаштириш, даромадларни ошириш, банк-молия соҳасидаги ислоҳотлар, аҳоли бандлиги ва саломатлиги, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини модернизациялаш, солиқ юкни энгиллаштириш каби соҳаларда қулга киритилган ютуқлар батафсил баён этилган. Ш-дек, маърузада 2008 йилдаги устувор вазифалар, “Ёшлар йили” давлат дастурининг бажарилиши, таълим тизимини янада такомиллаштириш борасидаги вазифалар, Хоразм, Фарғона, Сурхондарё, Самарқанд вилоятлари кенгашларининг сессияларида сузланган нутқларда ушбу вилоятлардаги мавжуд аҳвол, йул қуйилган хато ва камчиликлар таҳлил этилиб, уларни ҳал қилиш йул-йуриқлари белгилаб берилган.

МАНИПУЛЯЦИЯ (лот. *manipulus* — қул ҳаракати) — 1) қул машқис, қул ҳаракати, шу жум-н, қул маҳоратига таянган фокус намойиш қилиш; 2) махинация, алдов, товламачилик, қаллоблик орқали ғаразли мақсадга эришиш; 3) одамда маълум мотивация ҳолатларнинг (ҳиссиётлар, аттитюдлар, стереотиплар) фаоллашувига олиб келадиган коммуникацион таъсир. Бу таъсир одамни ҳар қандай хатти-ҳаракатга ундаши мумкин. Айрим мутахассисларнинг таъкидлашича, М. — психологик таъсир турларидан бири ҳисобланиб, кишини маълум хатти-ҳаракатларни амалга оширишга билвосита ундаш орқали бир томонлама ютуққа эришиш мақсадида фойдаланилади. М.нинг хатарли жиҳати шундаки, у ички парокандалик, шахс яхлитлигининг бузилиши. унинг ташқи таъсирга берилиб кетишига сабаб булади. Америкалик психолог Р.Чалдини М.нинг бир неча турларини ажратиб курсатади: мас., ёрдам сўраш; сотувчининг, рекламанинг харидорга таъсири; сиёсий тарғибот; болаларни тарбиялаш ва ҳ.к. Унинг фикрича турли хил фондлар учун маблағ йиғувчилар; кучада савдо қилувчилар: ишбилармонлар; бизнесменлар; савдо агентлари; реклама ходимлари ҳам М.дан кенг фойдаланади.

М.нинг таъсири ва оқибатлари айниқса, сохта диний ташкилотлар, ақидапараст гуруҳлар фаолиятида яққол кузга ташланади. Бунда аввало одамларнинг онгига таъсир этиб, уларнинг хатти-ҳаракати (индивидуал жисмоний ҳаётни бошқариш, тобелик ва буйсунувчанликни шакллантириш), олаётган маълумотлар ҳақиқий ҳолатни яшириш ёки бузиб курсатиш, танқидий маълумотларни тақиқлаш, тафаккурни (ташкилот гоёсини мажбуран сингдириш, воқеликдаги ҳодиса-воқеаларни ана шу гоё н.назаридан “яхши” ва “ёмон”га ажратиш, ҳиссиётларини (шахс ҳиссиётларини заифлаштириш, айбдорлик туйғусини сингдириш, гуноҳ, камчилик ва хатоларни расман тан олишга ундаш, қурқув ҳисидан фойдаланиш) назорат этиш орқали ҳар қандай вазифа ёки топшириқни бажарадиган, муайян гоё ва мафкурага тобе этилган, узлигидан маҳрум булган кимсалар шакллантирилади.

МАНМАНЛИК — ижт-й мун-тларда узини узгалардан юқори қуйиш, уларга паст назар б-н қараш, бошқаларнинг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олмайдиган, фақат узини ҳақ деб, узгаларни тан олмайдиган кишиларга хос салбий хус-ятни ифодаляйдиган атама. Бундай маън-й тубан, дунёкараши тор ва мад-т-сиз одамлар таълим-тарбиядаги хато ва камчиликлар маҳсулидир. Ўзига ҳаддан ташқари бино қуйган, узларини ижт-й ҳаётда ҳамма нарсанинг эгаси, таянчи деб ҳисобляйдиган бундай кишилар вақтида узини узи тарбия қилиб олмаса, охир-оқибатда ахлоқий таназзулга юз тутади. М.нинг иккинчи ижт-й илдиизи — моддий аҳволи ёмон одамнинг бирданига катта мол-мулкка эга булиши ва узини ахлоқий жиҳатдан идора этолмай қолишида намоён булади. Шу маънода ҳалқимиз орасида “Қурмаганнинг кургани курсин”, деган ибора бежиз пайдо булмаган. Чунки, ҳар бир инсоннинг ижт-й-иқт-й, маън-й-демографик, сиёсий-мад-й жиҳатдан жам-тда тутган мавқеи булиб, унинг маън-й қонун-қоидалари белгилаб берилган. Жум-н, қандай сиёсий-иқт-й мавқе-

га эга булмасин, фарзандлар нафақат оналарига, балки маҳалладошларига, ҳамкасбларига ва х.к.га ҳурмат ва эътиборда булишлари шарт. М.нинг олдини олишда оила, таълим масканлари, маҳаллалар, меҳнат жамоаларида маън-й тарбияни такомиллаштириш, ҳар бир инсонда камтарлик туйғусини камол топтириш, теварак-атрофдаги кишиларнинг фикр ва қарашларига сабр-тоқатлилик, феъл-атворидаги камчиликларга танқидий ёндашиш куникмасини шакллантириш ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МАНСАБПАРАСТЛИК — мансабни яхши куриш, мансабга интилишни ифода этувчи т. М. деганда ҳокимият тармоғининг бирор жабҳасида, давлат органларида, маҳаллий узини узи бошқариш органларида, давлат муниципал муассасаларида, ҳарбий тузилмаларда ташкилий, таксимот, маъмурий, хужалик функцияларини доимий ёки вақтинча бажарётган мансабдор шахснинг уз шахсий манфаати йулида давлат ёки жам-тнинг қонун б-н куриқланадиган манфаатларига зиён етказиб ёки унга чап бериб, мансаб пиллапоясидан кутарилишга ҳаракат қилиши тушунилади. Мансабга интиладиган, мансабни яхши курадиган, давлат ва жам-т олдидаги масъулиятини ҳис этмайдиган, уни мақсадга эришиш воситаси деб ҳисоблайдиган кишилар мам-т, юрт ва миллат тақдири ҳақида қайғурмайди, пировардида оёғи ердан узилади. Президент Ислон Каримов раҳбар шахс фаолиятининг ижт-й-маън-й аҳамияти ҳақида тухталиб, “Энг ёмон нарса — бу одамнинг оёғи ердан узилишидир. Агарда ким қаерда туғилгани, кимнинг фарзанди эканини, қайси замин, қайси тупроқнинг сувини ичиб, тузини тотганини эсидан чиқарса, билингки, у узини бутунлай йуқотган булади. Бундай одамнинг келажаги булмайди”, — деб таъкидлайди. М. айниқса, собиқ мустабид тузум даврида авж олган эди. Мустақиллик йилларида мам-тимизда юксак маъ-ятли кадрларни тайёрлаш масаласига берилаётган эътибор ва замонавий раҳбар кадрлар тайёрлашнинг мутлақо янги механизми

яратилгани ва амалиётга изчил татбиқ этилаётгани туфайли бундай иллатлар аста-секин барҳам топмоқда.

МАНТИҚИЙ ФИКРЛАШ — инсон томонидан куриб, эшитиб, билиб, ҳис қилиб ва англаниб турган борлик, воқелик ёки таассуротларнинг бошқалар учун ҳам тушунарли тарзда тафаккур этилишини англагувчи т. Мантиқий фикр юртиш қобилияти барча соғлом инсонларга хосдир. Инсоннинг билиш фаолияти учун М.ф. универсал характерга эга. Тафаккур куп қиррали, мураккаб. шу б-н бирга, бир бутунни ташкил этадиган ақлий жараёндир. Мантиқ деганда инсонларнинг кундалик фаолиятида, мун-тларида, тартибли, аниқ, асосли, яъни мантиқий уйлай олиши тушунилади. Барча инсонларнинг фикрлаш қонуниятлари бир хил булганидан турли тиллардаги сузларнинг маъносини тушуна оламиз. М.ф. инсоннинг илмий ва амалий фаолияти соҳасида муҳим аҳамият касб этади. М.ф.нинг олам ва ундаги воқеа-ҳодисалар, инсон ва табиат уртасидаги мун-тларнинг мохиятини теран англаш ва шу асосда ҳаётни туғри ташкил этиш борасидаги урни беқиедир. Мантиқийлик — тафаккурнинг, ёзма ва оғзаки нутқда фикрлаш қонунларига амал қилиш жараёнидир. Бу жараёнда айният, зиддият, инкорни инкор қонунлари узаро уйғун ҳолда намоён булади. Айният қонуни ҳар бир нарса-ҳодисанинг айнан узига тенглигини, фикрда, сузлашув ва матнларда такрор сузларни туғри қуллашни билдиради. Зиддият қонуни бир вақтнинг узиде ҳар бир воқеа-ҳодисани зидди булмаслигини тақозо этади. Инкорни инкор қонуни эса муайян шароитда воқеа-ҳодисалар айнан уша ҳолатда булиши ёки булмаслигини билдиради. Инсоннинг нутқи, илмий-педагогик, раҳбарлик фаолияти М. ф. б-н уйғун булиши зарур. Шундагина фаолиятнинг барча соҳаларида мантиқий кетма-кетлик, изчиллик ва муайян самарага эришиш мумкин. Мантиқсизлик — М.ф.нинг аксидир. М.ф. маън-й-маър-й соҳада ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу борадаги фаолиятни мантиқ қонуниятлари

асосида ташкил этиш маън-й-маър-й тадбирларнинг изчиллиги, таъсирчанлиги ва самарадорлигини таъминлашга хизмат қилади.

МАНФААТ (араб. фойда кўрмоқ) — 1) наф, фойда, самара, натижа; 2) индивид ёки ижт-й гуруҳ фаолиятини, ҳуқуқини белгилайдиган асосий омил; 3) зарурат, эҳтиёж. Индивид ёки ижт-й гуруҳ М.и, аввало, уларнинг ижт-й ҳаётдаги, ишлаб чиқаришдаги урни ва мавқеи б-н белгиланади. М. жуда мураккаб, кенг қамровли т. булиб, турли давр ва вазиятларда унинг ўзига хос кўринишлари намоён бўлади. М. субъектига кўра, шахс, гуруҳ ва жам-т М.лари, эҳтиёж шаклига бинонан моддий ва маън-й М.ларга бўлинади. Маън-й М.лар эса ўз навбатида, мад-й, руҳий, ахлоқий ва б. турларга бўлинади. М.лар муайян эҳтиёжларни қондириш б-н боғлиқ ҳолда вужудга келади. Субъект ўз М.ларини қанчалик чуқур англаса, уларни рўёбга чиқариш учун шунчалик қулай имконият тугилади. М.ларни чуқур англаб етмаслик шахс ёки гуруҳнинг ўз М.ларига зид фаолият юритишига сабаб бўлиши мумкин. М.ларни англаш даражаси эса шахс ва ижт-й гуруҳнинг маън-й тар-ёт даражасига боғлиқ. М. б-н яқин ва турдош ҳодиса эҳтиёждир. Эҳтиёжсиз М. бўлиши мумкин эмас. Улар ўртасида умумий жиҳатлар б-н бир қаторда, тафовутлар ҳам мавжуд. Эҳтиёжлар бевосита объектга йуналтирилган бўлса, М.лар шу эҳтиёжларни қондириш воситалари, жам-тда амал қилаётган тақсимот тамойилларини ҳам ўз ичига олади. Эҳтиёж ва М. ўртасида зиддият ҳам вужудга келиши мумкин. Мас., гиёҳванд кишининг эҳтиёжини наркотик модда қондиради, аммо бу ҳол унинг М.ларига зиддир. Индивид ва ижт-й гуруҳ фаолиятининг негизида М. ётгани учун ана шу фаолиятни урганувчи ахлоқшунослик, ижт-й фал., сиёсатшунослик, иқт-й наз-я каби фанлар М. категориясига мурожаат қилади. М.нинг умумий жиҳатлари, шаклланиш, рив-ш ва қондирилиш қонуниятлари ижт-й фал. фанида ўрганилади. Фал. тарихида М. моҳиятини талкин қилишда тур-

лича ёндашувлар булган. XX а.нинг иккинчи ярмида М.нинг онтологик жиҳатларини тушунтиришда икки хил н. назар пайдо булди. Улардан бири М.ни объектив ҳодиса, иккинчиси эса субъектив ҳодиса сифатида талқин этади. Биринчи ёндашув вакиллари иккинчисини субъективизмда айбласа, иккинчиси биринчисини вулгарлик ва метафизикада айблайди. Узоқ давом этган бу тортишув айтарли самара бермайди. 90-йилларнинг бошларида М. ҳам объектив, ҳам субъектив воқелик б-н боғлиқ булган ҳодиса, деб талқин этила бошланди. Шу маънода индивид ва гуруҳлар фаолияти негизида уларнинг М.лари ётади, деган фал-й қонидани бундай фаолият асосида оддий М. эмас, англаган М.лар ётади, М.нинг фаолиятга таъсири унинг англаниш даражасига боғлиқ, деб тулдириш мақсадга мувофиқ. Шу б-н бирга, субъектлар баъзи ҳолларда ўз М.ларига зид ҳаракат қилишлари ҳам мумкин. Мас., оч юрган она зурга топган овқатини ўзи емай боласига бериши унинг М.ларига зид бўлса-да, аммо олий инсоний М.ларга мувофиқдир.

МАНҚУРТ(ЛИК) — ўзлигини англашдан маҳрум булган жам-тнинг хусяти; кундалик турмушда ўз тарихини билмайдиган, онги паст, инсонийликдан йироқ одамларга нисбатан қулланадиган т. Мустақил фикрлашдан маҳрум, итоаткор, жисмоний эҳтиёжнинг қулига айланган одамлар М. деб аталади. Маълумки, маъ-ят шахс, жам-т ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Ш.у. ҳам муайян миллатни ўзлигидан маҳрум этиб, қарам қилмоқчи булган фотиҳлар аввало, уни тилидан, тарихидан, маън-й қадриятларидан маҳрум этишга уринган. Босқинчилар миллатга ёт булган аъёналарни тиқиштириш орқали унинг турмуш тарзини, миллий ўзлигини узгартириб юборишни мақсад қилиб қуйган. Ҳоз. даврнинг долзарб муаммоларидан бири — ўзлигини яхши англайдиган, маън-й баркамол авлодни, М.дан холи булган замонавий инсонларни тарбиялашдир.

МАРГИНАЛ ВАЗИЯТ (лот. — чегаравий ҳолат) — индивиднинг жам-т. ижт-й гуруҳ ва табақалардан, уларнинг манфаатлари ва мақсад-муддаоларидан йироқлашуви, бегоналашувини ифодалайдиган ҳолат. М.в. ижт-й, этник, касбий ва ҳ.к. курунишда намоён булиши мумкин. Купинча М.в. муҳожирлик шароитида юзага келади. М.в.га эътиборсизлик, бир томондан, ижт-й низоларга сабаб бўлса, иккинчи томондан индивидни ижт-й фаолашувидан ва М.в.дан чиқиб кетишга ундаши ҳам мумкин.

МАРГИНАЛ ШАХС (лот. *marginalis* — аросатдаги шахс) — муайян ижт-й гуруҳлар уртасидаги оралик вазиятни эгаллаган индивид ёки бирор табақа, қатламга мансуб бўлмаган индивидни ифодаловчи атама. М.ш. атамаси америкалик социолог Р.Парк томонидан XX а.нинг 20 йилларининг иккинчи ярмида мулатларга нисбатан илк бор қўлланган. Унинг фикрича, жам-тда эгаллаб турган мавқеига кура ўзига хос хус-ятларга, яъни безовталиқ, тажовузкорлик, шуҳратпарастлик, қизиққонлик, тортинчоқлик ва эгоистик жиҳатларга эга бўлган кишилар М.ш.дир. Маргиналлик ҳолати индивид ёки гуруҳнинг руҳияти, мақоми, жам-тда тутган урнига муайян таъсир утказиб, уларнинг ижт-й-сиёсий хулқ-атворида яққол намоён бўлади. М.ш. ва маргиналлик купроқ қолоқ мам-тлар ижт-й ҳаётига хос ҳодиса бўлиб, айрим ҳолларда жам-т тар-ётига, унинг иқт-й ва сиёсий барқарорлигига хавф туғдиради. Мас., Бангладеш, Бирма, Шри-Ланка сингари Осиё ва бир қатор Африка давлатларида маргинал қатламлар таъсир кучига эга бўлиб, давлат тунтаришлари, миллий-этник туқнашув-можаролар, уюшган жиноятчиликнинг авж олиши, яъни ижт-й барқарорликнинг издан чиқишига сабаб бўлади. Шундай қилиб, М.ш. деганда мам-т аҳолиси маълум бир қисмининг “аросатда қолган”, уз ижт-й гуруҳидан бегоналашган, бошқа ижт-й гуруҳга қўшилиб, унинг таркибида уз ижт-й мақомига эга бўлмаган, ҳуқуқий ҳолати ноаниқ ёки ҳақ-ҳуқуқлари аниқ белги-ланмаган гуруҳ ёки шахе тушунилади.

МАРДЛИК — 1) инсоннинг маън-й хислати, номардликнинг зидди, ор-номус, виждон ва садоқатни, шахснинг олижаноблигини ифодалайдиган; 2) мард кишиларга хос иш, хатти-ҳаракатни англатувчи т. М. сузи халқимиз уртасида кент истеъмол этиладиган ва миллатимиз учун хос бўлган фазилатни ифода этадиган суз ҳисобланади. Мард — эр киши, у бир сузли ва ҳар қандай ишни бегараз бажарувчи ор-номусли одам. М. сузи жасорат, қурқмаслик, ботирлик каби сузлар б-н маънодошдир. М. сузи халқимиз онгида инсоф т.си б-н ҳам уйғунлашиб кетган. Негаки, мард кишидагина инсоф бўлади. Инсоф — бу адолат ва виждон амри б-н иш тутиш туйғуси, кишиларга мун-тда ҳалоллик, тугрилик, тенглик, софдиллик ва ҳақиқатгуйликдир. М. фазилатига эга бўлган кишигина бу т. замиридаги маъно-мазмунни теран англаб этади, уни қадрлайди. М. нима эканини англаган инсон ожизларни ҳимоя қилади, камбағалларга ёрдам беради, забунларнинг кунглини кутаради. Азалдан аждодларимиз М.ни юксак қадрлаб, эъзозлаб келганлар. «Ваъдага вафо — марднинг иши», «Мардни меҳнат енголмас», «Марднинг иши — меҳнат» каби мақолларда М.нинг мазмун-моҳияти мужассамлашган. Негаки, жанрларда фақат ботир, фидокор инсонгина М. курсата олган, уз ватанини босқинчилардан ҳимоя қила олган. Мустақиллик йилларида юртдошларимиздаги М. туйғуси айниқса муҳим аҳамият касб этади. Чунки ёш мустақил давлатимиз суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини таъминлаш, конституциявий тузумни ишончли ҳимоя қилиш, халқаро террорчилик, экстремизм, диний фундаментализм каби хавф-хатарларга қарши муросасиз кураш олиб бориш, И.А.Каримов таъбири б-н айтганда, “...ҳар куни ҳар соатда фидоий бўлиш, узини томчи ва томчи, заррама зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий кундалиқ фаолият мезонига айлантириш” зарурати юрт, Ватан тақдири учун қайғурадиган ҳар бир инсондан доимий жасорат, азму шижоат ҳамда М. б-н яшашни талаб этади.

МАРОСИМ — расм-русум, анъанага айланган намоиш; шахс, гуруҳ ва жам-т ҳаётидаги муҳим ҳодисаларни нишонлаш шакли. Дастлаб М. диний тизимлар доирасида вужудга келиб, унда индивиднинг ижт-й тизим б-н алоқалари ифодаланган. Ҳоз. даврда М. асосан, маиший турмуш, сиёсий ва ижт-й тизимлар ҳаётида намоён булади. М. таркиби одатда тимсолий ҳаракатларнинг қатъий белгиланган циклик тартибидан иборат бўлиб, рақслар, қушиқлар, расмлар, предметлар, матнлардан ташкил топади. М.нинг қуйидаги асосий турлари фарқланади: диний М. фуқаролик М.лари, этник М., сиёсий М., дипломатик М. ва ҳ.к. М. турлари купинча бир-бири б-н қушилиб, аралашиб кетади. Улар орасида диний М.лар қадимий бўлиб, М.нинг бошқа турлари аста-секин улардан ажралиб чиққан. М.ни утказиш индивид ва гуруҳ ҳаётидаги муҳим воқеаларни нишонлашдан ташқари, унинг миқёси, унга сарф қилинган харажатлар ҳажми М. субъектининг ижт-й мавқеи, бойлиги, даромади туғрисида ҳам гувоҳлик беради. Натижанда одамлар қадим замонлардан бошлаб М.ни фақат эътиқод ёки зарурат туфайли эмас, уз мавқеи, бойликларини куз-куз қилиш, сохта обру орттириш мақсадида ҳам бажара бошлаган. Бу ҳол айниқса урта а.ларда авж олган. Мас., “Бобурнома”да Султон Маҳмуд Мирзонинг қизи Оқбегимнинг никоҳ туйи маросимида олтиндан писталар ва кумушдан бодомлар ясалиб, меҳмонларга тортиқ қилингани баён қилинади. М.ларни утказишда ҳаддан ортиқ дабдабозлик, расмиятчилик ва ш.к.ларнинг қадр-қимматини туширади.

МАРҒИНОНИЙ, Бурҳониддин (1123 йил туғилган) — Шарқ Уйғониш даври муқаддас ашомаларидан бири, жаҳон маданияти ва илм-фанига қушган ҳиссаси бутун дунёда эътироф этилган буюк сиймо — Абду-Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдул Жалил эл-Фарғоний ар-Ришдоний Марғиноний. Уни “Бурҳон уд-дин ва-л-милла” деган ном б-н ҳам аташган. “Милла” олимни улуғлаб, уни мусулмон дунёсидаги халқлар ҳамда ислом динининг далили, исботи деб мадҳ этишдан келиб

чиққан. М.нинг туғилган Ватани бутунги Ўзб-ннинг Фарғона водийсидаги Риштон қишлоғи бўлиб, Марғилоннинг Пирсиддиқ маҳалласида ҳам 13 йил яшаган ва шу ерда узининг машҳур «Ҳидоя» китобининг биринчи қисмини ёзиб тугатган. Умрининг сунгги йилларини Самарқандда утказиб, ушбу китобни 1178 (ҳижрий 573) йилда ёзиб битирган. Шомий «Радул мухтор»да ёзишича, Б.М. 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилган Самарқанд шаҳрининг Муҳаммадийлар қабристони (“Турбатул-Муҳаммадийин”) ёнида дафн этилган. М. ёшлик чоғларидаёқ Қуръони каримни ёд олиб, ҳадисларни чуқур урганади ва 1149 (ҳижрий 544) йилда муқаддас ҳаж сафарига боради. Илмга қизиқиш М.ни узоқ сафарларга бориб, уша даврнинг асосий фанлари буйича етук алломалардан таълим олишга ундаган эди. Ана шу интилиш уни ислом оламининг ҳанафий мазҳаби буйича буюк фақиҳи ва ҳуқуқшунос алломаси даржасига кутарган эди. Президент Ислом Каримов таъбири б-н ифода этганда, М. яшаган замон — Шарқ Уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш X—XII асрларда Мовароуннаҳр заминида илму фан гуркираб ривожланган, жам-т тараққиёти учун ислом ҳуқуқини туғри англаш ва амал қилиш муҳим ижт-й заруратга айланган эди. Бурҳониддин Марғиноний эса уз асарларида уша замонларда мумин-мусулмонлар дуч келадиган долзарб ҳаётий масалалар, жумладан, оилавий ва ижтимоий муносабатлар, мулкчилик, савдо-сотик, жиноят ва жазо, инсоннинг бурч ва масъулиятларига тааллуқли куп-куп мураккаб муаммоларни исломий ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳал этиб берган эди. Фиқҳ илми буйича, у ёзган асарлар, айниқса, «Ҳидоя» китоби, уша даврда мавжуд ҳамда катта амалий аҳамиятга молик булган куплаб ҳуқуқий муаммоларни ечиб беришга қаратилган ва бу йуналишдаги узига хос қулайликлари б-н барчанинг эътирофига сазовор булган эди. Котиб Чалабий, Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, «Ҳидоя»нинг айрим шарҳловчилари, ш-дек «Ислом Қомуси» муаллифлари томонидан берил-

ган маълумотларга кура, М. фикҳ масалаларига оид яна ундан зиёд мукамал асарлар яратган. Унинг бизга қадар куйидаги асарлари етиб келганлиги манбаларда қайд этилади: «Нашрул мазҳаб» (Мазҳабнинг тарқалиши); «Китоб ал-маносакул-ҳаж» (Ҳаж маросимлари ҳақида китоб); «Китобун-фил-фароиз» (Мерос ҳуқуқи буйича китоб); «Китоб-аттажний-су вал-мазийд» (Илмни зиёда қилувчи китоб); «Мухторотун навозил» (Мажмуъун-навозил) — (Нозил булган нарсалар мажмуаси); «Китоб ул-машойих» (Шайхлар ҳақидаги китоб); «Мазийдун фи фуруъил-ханафия» (Ҳанафий мазҳабига қушимчалар); «Шарҳ ал-Жомий-ал-Кабир Муҳаммад аш-Шайбоний» (аш-Шайбонийнинг «Жомийул-кабийр» асарига шарҳ); «Бидоят ул-мубтадиъ» (Бошловчилар учун дастлабки таълим); «Кифоятул-мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал таълим»). «Бидоят ул-мубтадиъ» асари учун ёзилган 8 жилдлик шарҳ; «Ҳидоя» («Кифоятул - мунтаҳий» асари учун ёзилган 4-жилдлик шарҳ). Лекин урта а. фақиҳларининг купгина асарлари каби, Б.М.нинг ҳам асарларининг ҳаммаси бизгача тулиқ етиб келмаган. Ўз.Р.ФА Шарқшунослик ин-ти Қулёзмалар хазинасида алломанинг бир қатор асарлари қулёзма нусхалари бор: «Бидоятул-мубтадиъ» — тартиб рақами 3895, «Мажмаъ мухторот ан-навозил» 4624, «Ҳидоя фи ал-фикҳ» 11497 (4 нусха), «ал-Кифоя фий шарҳ Ҳидоя» 3618, «Ҳидоя фи ал-фуруъ» 11046 (33 нусха). Шарқда «Ҳидоя» номи остида асарлар яратиш анъанаси мавжуд булган. «Ал-ҳидоя» араб. сўз булиб, «туғри йулдан олиб бориш», «ишончли қулланма» маъносидадир. М. назарда тутган ҳуқуқий масалаларни ёритиш учун фикҳнинг асосий манбалари, ундан кейин Имоми Аъзам Абу Ҳанифа, имом Молик, имом Шофеъий, имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, Шайбонийнинг «Зоҳирур-ривоя» деб аталган китоблари («Мабсут», «Зиёдат», «Жомийус-сағийр», «Жомийул-кабийр», «Сияр ус-сағийр», «Сияр ул-кабийр»), Абу Юсуфнинг «Китоб ул-хирож», «Адаб ул-козий», Абу Ҳанифа ва ибн Лайло орасидаги их-

тилофлар, Авзоъий, Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар буйича билдирган фикрларга ёзилган рад китоблари, имом Зуфар, Шайхул-ислом ибн Таймия ибнул-Жавзий асарлари, ш-дек улардан кейин ислом ҳуқуқининг асосий соҳаларида, турли мазҳаблар буйича жуда куп асарлар ёзган йирик фикҳ илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноксиз китоблар ва тупламларни варақлаб чиқиб, уларда билдирилган фикру мулоҳазаларни бир-бири б-н солиштириб, энг туғри, маъқул ҳамда ҳаётга мос келадиган ҳулосаларни чиқариш талаб этилар эди. «Ҳидоя» турт жилддан иборат булиб, унинг ҳар бир жилди турли муаммоларнинг ҳуқуқий ечимига бағишланган.

“Куп асрлик тарихимиз шундан далолат бсрадики, — дея таъкидлайди Президент Ислоҳ Каримов, энг мураккаб даврларда ҳам халқимизнинг мушкул синовлардан ўтиши, ҳаётнинг турли туфон ва буронларига мардона бардош бериб, қадди-қоматини тик тутиб яшашига катта мадад бахш этадиган куч — юксак маънавият ва адолатга интилиш туйғуси булган. Бурҳониддин Марғинович асарларининг моҳияти булмиш адолат туйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий мезонлари асосида яшаш, ўзганинг мол-мулкига қўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-оқибат каби халқимизга хос булган эзгу тушунчалар бугунги кунда ҳам маънавий ҳаётимиз асосларини ташкил этади”. М.нинг “Ҳидоя” асари эса ана шу туйғуларнинг туғри парвози учун йул очиб, ўз даврига оид ҳуқуқий масалаларни ихчам, тушунарли, содда ва энг муҳими ҳар қандай табақадаги одамнинг англаши осон булган услубда ҳамда жуда кенг миқосда тадқиқ этиши б-н ажралиб турган. Ҳуқуқий масалалардаги айрим муаммолар буйича ечимлар булмаган ёки уларни ечишнинг мураккаб услублари амал қилган ва бу мураккаблик нафақат оддий аҳоли балки илмдан яхши хабардор одамлар учун ҳам қийинчилик туғдирган бир замонда М.нинг “Ҳидоя” асари барчанинг айни муддаоси сифатида майдонга келган ва жуда тез тарқалган

эди. Шу жиҳатдан ҳам унинг нафақат М.О. балки бутун мусулмон олами маъ-ятининг рив-шига таъсири катта булган.

МАСЪУЛИЯТ — маън-й, ижт-й ва маъмурий-ҳуқуқий соҳаларда кенг қўлланиладиган т.; маъ-ят н.назаридан ёндашилганида бурч; ижт-й маънода жам-т ва б. олдидаги маън-й қарздорлик; маъмурий жиҳатдан, ижт-й тартибга солишнинг турли меъёрларини амалга оширишни назарда тутувчи жамоатчилик назоратининг намоён булиши; ҳуқуқий ёндашувда эса асосан юридик жавобгарликни англатадиган серқирра ва кенг маъноли категория. М. муаммосига фанда азалдан эркинлик ва зарурат категорияларининг узаро нисбати, шахс хулқ-атвори ва фаолиятининг маън-й-ахлоқий жиҳати н.назаридан ёндашиб келинади. Шу маънода М. т.си фал-й, ахлоқий, психологик, юридик, ижт-й-иқт-й соҳаларга хос куплаб масалаларнинг мураккаб мажмуини қамраб олади. Бу ҳол инсон ва ижт-й борлиқ моҳиятининг мураккаблиги ва рангбаранглиги б-н белгиланади. Ҳар қандай одам узи учун муҳим бирон бир мақсадга эришиш йулида ҳаракат қилиш усулини танлашда уз табиатига кура эркин эканига қарамай, унинг шахсий ҳаёти бутун жам-т ҳаёти, бошқалар олдидаги М.и б-н узвий боғлиқдир. Жам-т эса уз-уздини асраш ва рив-ш учун муайян ички тартибни шакллантириб, уз аъзоларининг номақбул қилмишларини амалда чеклашга мажбур. Шундай қилиб, одамларнинг хулқ-атвор меъёрлари б-н М.и узвий алоқадандир. Бу ҳолат жам-тнинг барча аъзолари бир-бири ва жам-т олдида маълум маъбуриятларни онгли ёки онгсиз равишда қабул қилиши, ш-дек, зарур ҳолларда уларни рўёбга чиқаришга тайёрлигида намоён бўлади. Тарихдан маълумки, ҳокимиятнинг барча бугинлари барқарор ва М.ли бўлмаса, жам-т изчил рив-ши ва тараққий этиши мумкин эмас. Бу масала ҳоз. дунда янада муҳим аҳамият касб этмоқда. М.га ахлоқ ва ҳуқуқ категорияси сифатида таъриф берилганида у шахснинг жам-тга нисбатан уз маън-й бурчи ва ҳуқуқий меъёрларни бажариши б-н тав-

сифланувчи алоҳида ижт-й ва ахлоқий-ҳуқуқий мун-тни акс эттиради. Шу н.назардан М. бошқарув қарорларини қабул қилишда давлат ҳамда жам-т манфаатларининг англаниш даражасидир. Баъзи бир асарларда М. шахс хулқ-атвори устидан ижт-й назоратни амалга ошириш шакли, пировард натижанинг кузланган мақсадга, бошқарув субъектининг сиёсий, юридик, ижт-й ва б. мун-тларининг объект б-н мувофиқлиги мезонлари, бажарилган иш учун ташкилот, давлат ва жам-т олдида жавоб бериш қобилияти, раҳбарнинг касбий, шахсий ва ишбилармонлик фазилатлари омили, унинг фаолият услуби, бошқарувни рағбатлантириш ва унинг самарадорлиги омили сифатида таърифланади. Технологик тусга эга талқинда бошқарув жабҳасидаги М. — бу ҳокимият органи, унинг раҳбари ва ходимлари қонуний қабул қилинган хизмат фаолияти, хулқ-атвор меъёрлари, қоидалари ва тартиб-таомилларини тан олиши, уларга риоя қилиши, уз ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижаси учун жавоб беришини ифодаловчи т.дир. М.нинг асосий функцияларини ёритишда унинг рив-ш жараёни инсоннинг ҳам ички дунёси, ҳам ташқи муҳит б-н боғлиқ эканига эътиборни қаратиш лозим. Инсоннинг ички рив-ши жам-тга ва унинг мулжалларига мун-тини белгилайди. Ташқи муҳит эса мавжуд одатлар, анъаналар, ахлоқ қоидалари ва давлат мажбурлови ёрдамида унинг хулқ-атворини тартибга солади. Бундай талқинда ижт-й М. судланиш, маъмурий ёки жиноий жазони қўллаш таҳдиди остида уз хулқ-атворини мавжуд ижт-й меъёрлар, ижт-й мақсадлар ва қонунларга мувофиқлантириш зарурлигини ихтиёрий (баъзан мажбурий) қабул қилиш тарзида амал қилади. Бу, аввало, инсон жам-т ва унинг қонунларидан ташқарида мавжуд була олмаслиги б-н белгиланади. Шахс умумэътироф этилган нормаларни қабул қилмаган ёки бузган тақдирда М. мазкур жам-тнинг яхлитлигини сақлаш мақсадини кузловчи тартибга солиш омили сифатида хизмат қилади. М.нинг мазкур тартибга солиш функцияси нафақат шахсга, балки ҳар қандай —

расмий ва ғорасмий ижт-й тузилмаларга нисбатан ҳам амал қилади. Бундай ташкилотларга нисбатан М. даражаси давлат ва маҳаллий бошқарувнинг амалдаги нормалари, қонун ва қоидаларига риоя этилиши б-н белгиланади. Зотан, жамоатчилик хоз. ташкилотлардан нафақат юксак моддий натижаларни намойиш этишни, балки жам-тнинг ижт-й мақсадлари н. назаридан ҳам катта ютуқларга эришишни талаб қилади. М.нинг яна бир муҳим функцияси — ғносеологик ёки билиш-тадқиқ этишдан иборат. У ишончли билимни ҳамда янги технологиялар, фан ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг жам-т учун ижт-й муҳим натижаларини таъминлайди. Ижт-й М.нинг бу функцияси роли келгусида, айниқса, дунё миқёсида давом этаётган жам-тнинг ижт-йлашув жараёнлари мун-ти б-н изчил ортиб боради. М.нинг асосан умумдавлат аҳамиятига молик қарорлар қабул қилиш фаолиятига дахлдор ихтиёрий-бошқарув функцияси ғносеологик функция б-н узвий боғлиқ. Бу функция ноаниқ ёки фавқулодда вазиятда, ш-дек, вақт танқис булган шароитда қарор қабул қилиш лозим булган ҳолларда алоҳида аҳамият касб этади. М. мураккаб ва куп даражали ҳодиса булиб, у шахс хулқ-атвори устидан ижт-й назорат ва уз-узини назорат қилиш шакли сифатида таърифланиши ҳам мумкин. Шу жиҳатдан М. чораси пировард натижанинг қўзланган мақсад б-н узаро нисбати, ш-дек, бошқарув субъектининг объект олдидаги мажбурияти б-н боғлиқ. Айни вақтда, М. — бу ҳар бир кишининг касбий, шахсий ва ишчанлик фазилатлари, унинг фаолият услуби хус-яти, меҳнатининг рағбатлантирувчи ва самарадорлик омилидир. М. шахс мақомининг муҳим курсаткичи булиб, у, уз навбатда, инсоннинг давлат ва жам-тдаги ўрни ва ролини тавсифлайди, унинг давлат ва жам-т б-н узаро мун-тларини белгилайди. Бунда шахс фаолиятининг самарадорлиги ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва М.нинг аниқ ва тўлиқ белгиланганига куп жиҳатдан боғлиқдир. Айни вақтда, бу фаолият натижалари учун М. шахснинг мажбурият-

лари, ҳуқуқлари, унинг ҳаракатлари самарадорлигига баҳо бериш мезонларининг белгиланишига сезиларли даражада таъсир курсатади. Буларнинг барчаси М. инсоннинг бурч ва ҳуқуқлари б-н бевосита боғлиқлигидан далолат беради. Улар бир-бирини тақозо этади ва жамулжам ҳолда ҳар бир инсоннинг жам-тдаги ўрни ва мақомини белгилаб беради. Жам-тнинг турли ин-тлари, уларнинг ижт-й тартиб ва жам-тнинг яшовчанлигини қонун кучи б-н таъминлашга бурчли булган хизматчилари зиммасига юклатилган М. алоҳида ижт-й аҳамият касб этади. Чунки айнан бошқарув ходимлари жам-тга қараб мўлжал олувчи шахслар сифатида шаклланади. Бунда жам-т ва давлат таъсирида хизматчиларнинг муайян ижт-й интизоми ва жавобгарлиги (сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий масъулият) шаклланади. Бошқариш тизимида М. муаммоси давлат ва фуқаролик жам-тининг ички жараёнлари б-н узвий боғлиқ. Миллий давлатчиликни мустаҳкамлаш, ислохотларни изчил давом эттириш, жам-тда барқарорликни таъминлаш лозим булган ҳоз. шароитда турли жабҳалардаги жараёнларда М.ни оширишнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Бу жараёнда М., аввало, самарали давлат ва маҳаллий бошқарув ҳамда кадрлар б-н ишлаш сиёсатини олиб боришнинг муҳим омили сифатида намоён булади.

МАТБУОТ — турли давлат ва нодавлат ташкилотлар, идоралар, ҳаракатлар, бирлашма ва марказлар, ш-дек, ихтисослашган ва уз лицензиясига эга булган хусусий ва юридик шахслар томонидан чоп этиш воситасида обуна ва эркин савдога чиқариш орқали аҳоли уртасида тарқатиладиган, турли-туман мавзуларни қамраб оладиган ОАВ. Газеталар, журналлар, ахборотномалар, бюллетенлар, ахборот агентликлари, ТВ (кабелли, эфир-кабелли ТВ) ва радиоэшиштиришлар, ҳужжатли кино, электрон ахборот тизими, ш-дек, доимий номга эга булган, давлат тасарруфидаги, мустақил ва б. оммавий даврий нашрлар шулар жумласидандир. ОАВ қонун ҳужжатларида белгиланган

таргибда иловалар нашр этиши мумкин. М. кенг маънода, барча босма маҳсулотлар мажмуини, тор маънода, даврий нашрлар, асосан, газета ва журналларни ифодалайди. М. ижт-й онгнинг уткир ва таъсирчан воситаси сифатида кишилик жам-тига доимий ва фаол таъсир курсатади, жамоатчилик фикри ва маъ-ятини шакллантиради, омма онгига муайян қарашларни сингдиришнинг қудратли ғоявий омили ҳисобланади. М. жам-т ҳаётини турли (ижт-й-сиёсий, иқт-й-и. ч., илмий-техникавий ва б.) йуналишларда ёритади. М. XV а.нинг урталарида Европада таркиб топган. Қарийб 5 а. мобайнида (ОАВнинг бошқа турлари — радиоэшиттириш ва ТВ пайдо булгунига қадар) кишилар б-н оммавий мулоқотнинг, билим ва ғоялар тарқатишнинг асосий воситаси саналган. Дастлабки босма нашрлар китоб, рисола ва варақалардан иборат булган, XVII а.нинг бошларида газлар, кейинроқ эса журлар ташкил топган; XIX а.нинг урталарида М. агентликлари вужудга кела бошлаган. XX а.да оммавий ахборотнинг радиоэшиттириш ва ТВ сингари турларининг пайдо булиши ва тараққий этишига қарамай, М. ҳамон жам-тдаги уз урни ва мавқеини кенгайтириб, ижт-й-сиёсий ҳаёт ва фаолиятнинг барча соҳаларига доимий ва самарали таъсир курсатиб келмоқда. Тарихий рив-ш жараёнида М.нинг хусусий шахслар, ижт-й гуруҳлар (сиёсий оқимлар, партиялар, қасаба уюшмалари, мад-й-маъмурий ташкилотлар ва б.), ҳиссадорлик жам-тлари, ҳукумат муассасалари ва б. томонидан таъсис этилган ва уларнинг мақсадларига хизмат қилган қатор турлари вужудга келди. М. қарор топган дастлабки пайтларда Европада черков диний мафқурани тарғиб қилишда босма китоблардан, варақалардан кенг фойдаланди. Жам-т маън-й ҳаётига черков таъсирининг тобора чекланиши заманида дунёвий М. таркиб топди ва кенг ривожлана бошлади. Илғор ижт-й тузум, демократик тартиблар урнатиш учун курашда тараққийпарвар М.нинг хизмати катта бўлди. Ўз-нда М. XIX а.нинг 2-ярмида таркиб топди. Тошкентда 1870 йилда улкадаги мустам-

лакачи ҳукмронлар ташкил этган “Туркестанские ведомости” ва “Туркистон вилоятининг газети” М.О.даги М.нинг илк намуналари ҳисобланади. Туркистонда дастлабки тараққийпарвар миллий газлар 1905—07 йиллардан фаолият курсата бошлади (“Тараққий”, “Хуршид”, “Шуҳрат” ва б.). Уларнинг йулини XX а.нинг 2-ун йиллигида чоп этилган “Садои Туркистон”, “Садои Фарғона”, “Нажот” газлари, “Ойина” жур. давом эттирди. Миллий нашрлар Туркистонни саводли, маърифатли, тар-ётга эришган, обод, мустақил диёрга айлантириш ғояларини тарғиб қилдилар, 1917 йилдан сунг, собиқ иттифоқ таркибидаги барча иттифоқдош республикаларда булганидек, Ўз-нда ҳам янги сиёсий йуналишдаги партия-совет М.ининг куп тармоқли тизими қарор топди. Умумдемократик қоидаларга зид равишда М.нинг шаклланиши ва рив-ш жараёни яккапартиявийлик — коммунистик партиянинг мутлақ яккаҳокимлиги шароитида кечди. Газ., журлар, китоблар қиёфаси, йуналиши шу ҳукмрон партия раҳбарияти курсатмалари асосида белгиланди. Истиқлол туфайли Ўз-н М.и тар-ёттида ҳам сифат жиҳатидан бутунлай янги — демократик рив-ш босқичи бошланди. Эндликда ташкилотлар, партиялар, уюшмалар, айрим жамоалар, фуқаролар ҳам М. нашрларини таъсис этиш ҳуқуқига эга булди. Мустақиллик йилларида мам-тда М. эркинлигини таъминлаш борасида кенг имкониятлар яратилди. ОАВнинг самарали фаолият курсатиши учун шарт-шароит яратиш, уларни нашр этиш ва тарқатиш б-н боғлиқ молиявий ва техник масалаларни ечишда, ижодкорларнинг демократик жараёнда фаол иштирок этиши учун амалий ёрдам курсатиш мақсадида УзР ОАВни демократлаштириш ва қуллаб-қувватлаш ижт-й-сиёсий жамғармаси ташкил қилинди (1996 йил 30 август). Бу жамгарма ОАВ вакилларининг мустақил, уз-узини бошқарувчи, ҳукуматга қарашли булмаган ташкилоти ҳисобланади. ЎзРнинг “Ноширлик фаолияти туғрисида” (1996 йил 30 август), “ОАВ туғрисида” (1997 йил 26 декабрь), “Журналистлик фаолиятини ҳимоя

қилиш туғрисида” (1997 йил 24 апрель), “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги туғрисида”ги (1997 йил 24 апрель) қонунларнинг қабул қилиниши Ўз-н М.и тар-ётида муҳим роль уйнади. Ўз-н М.и ишига умумий раҳбарлик қилиб келган ЎзР Давлат Матбуот қумитаси ЎзР Президентининг “Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш туғрисида”ги Фармони (2002 йил 3 июль) биноан ЎзР Матбуот ва ахборот агентлиги этиб қайта ташкил этилди. Шунга мувофиқ, Қорақалпоғистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлиги, вилоят ҳокимликлари ҳузурда М. ва ахборот ҳудудий бошқармалари тузилди. Мазкур ислоҳот мам-т ижт-й ҳаётини демократлаштириш ва эркинлаштириш шароитида республика аҳолисининг ахборотга булган талаб-эҳтиёжларини янада тулиқроқ қондириш. ОАВ, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг куламда ривожлантиришга кумаклашиш, ахборот хизматларининг замонавий бозорини шакллантириш йулида олдинга ташланган катта қадам булди. Ўз-н М. маҳсулотлари (босма нашрлар) даврий ва даврий булмаган нашрларга булинади. Даврий нашрларга газ., жур., журнал типидаги нашрлар (буллетенлар, илмий ахборотномалар ва б.); даврий булмаган нашрларга китоб, рисола, босма график маҳсулотлар ва ш.к. киради. Булар ҳам, уз навбатида, бир қанча турларга — умумсиёсий ва ихтисослашган; муассислигига кура — ҳукумат идоралари, халқ ҳаракатлари, партиялар, уюшмалар, жамғармалар, тижорат, диний ташкилотлар ва б.нинг газеталари; ҳудудий йуналишга қараб — марказий (мам-т миқёсида), вилоят, шаҳар, туман, қуйи М. органларига булинади. Бозор иқтисодиёти шароитида реклама-тижорат, хусусий газ.лар юзага келди. Жур.лар моҳиятига кура — ижт-й-сиёсий ва ижт-й-иқт-й, адабий-бадий, табиий-илмий, ва ҳ.к.; йуналишига қараб — болалар, ёшлар, хотин-қизлар ва б. нашрларга булинади. Муассислигига кура — ҳукумат идоралари, нодавлат ташкилотлар, хусусий жур.лар ҳам чиқмоқда. Китоб маҳсулотлари мақсадига кура — ом-

мавий-сиёсий, бадий, илмий, илмий-оммавий адабиётлар, дарслик, маълумотномалар ва ш.к.га булинади. Мам-тда бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, кенг оммага зарур булган, харидоргир китоблар нашр этадиган нашриётлар тизими вужудга келди. «Тараққий» газетасининг 1-сони чиққан 27 июнь (1906) санаси Ўз-нда М. ва ОАВ ходимлари қуни сифатида нишонланиб келинади (1993 йилдан). Ўз-н М.ига доир масалалар асосан «Ўзбекистон Матбуоти» журналида ёритилади.

МАТБУОТ ЭРКИНЛИГИ — суз, шахс, виждон эркинлиги сингари сиёсий ҳуқуқлардан бири булиб, матбуотнинг эркин фаолият курсатишини, кишиларнинг матбуотда уз фикр-мулоҳазаларини тусиқларсиз ифода эта олишини ифодалайди. М.э. матбуотнинг моҳиятини, унинг жам-т ҳаётидаги урнини белгилайди. Сиёсий жиҳатдан М.э. демократия қуринишларидан бири сифатида қаралади. «Эркинлик» сузи ҳар қандай тусиқ, монелик ва ш. к.дан холи булиш, мустақиллик, озодлик маъносини англайди. Шу б-н бирга, эркинлик — анланган заруратдир: инсон уз олдида турган тарихий, иқт-й, сиёсий заруратни англаб етгандагина том маънода эркин булади, эркин фикрлай олади. М.э. ҳам ана шундай хус-ятга эга, яъни жам-т тар-ётига, унинг қонуниятларига жавоб берадиган матбуотгина эркин матбуотдир. Жам-т тар-ётининг бош масалаларини теран англаб етган ҳолда фаолият юритадиган журналистгина эркиндир. М.э. уч асосга: ижт-й-сиёсий, иқт-й, маън-й негизларга таянади. М.э.нинг ижт-й-сиёсий асоси матбуотнинг қандай ижт-й борлиқ ва тузумда фаолият курсатиши, ижт-й онгининг қандай қуриниши экани, қандай мафкура ва ғояларга хизмат қилишида намоён булади. М.э.нинг иқт-й асоси эса матбуот нашрлари ва ОАВнинг ким томонидан, қандай маблағ эвазига чиқарилиши б-н боғлиқ. М.э.нинг маън-й асоси эса уни чиқараётган шахс, гуруҳ, унда хизмат қилаётган журналистларнинг руҳияти, дунёқараши, эътиқоди б-н боғ-

лик, Юксак маъ-ятли, эътиқодли, инсоният, жам-т олдидаги маъсулиятини чуқур англаб олган, умуминсоний ва миллий қадриятларга хизмат қилувчи, эзгуликка интилувчи журналист доимо эркин булади. Аксинча, қолоқ, қотиб қолган т.лар, ақидалар асосида ва б. мақсадлар йулида хизмат қилувчи журналист ҳеч қачон руҳан эркин була олмайди. М.э. муаммоси матбуот пайдо булганидан буён мавжуд булиб, турли жам-тда турлича ҳал этиб келинган. Матбуот вужудга келган илк даврлардаёқ унинг эркинлигини таъминлашга эҳтиёж пайдо булган. Тараққийпарвар кучлар уз фикр ва қарашларини эркин баён этиш учун М. э.ни талаб қила бошлайди. 17–18-а.ларда Франция, Англия каби мам-тларда юз берган инқилобий воқеалар давридаги М.э. учун кураш бунга яққол мисол була олади. Англияда яшаб ижод этган Жозеф Аддисон, Ричард Стил, Францияда Камиль Демулен, Жан Поль Марат ва б. тараққийпарвар журналистлар уз асарларида халқ оммасининг фикр ва туйғуларини ифода этиб, М.э. учун курашган. XX а. бошида Туркистонда вужудга келган жадид матбуоти намояндалари ҳам мустамлакачи чор ҳукуматининг М.э. борасидаги қаттиқ зулмига қарши чиққан эди. Бу даврда матбуотда ишлаб, публицистика соҳасида ижод қилган Бехбудий, Мунавварқори, Авлоний каби маърифатпарварлар чор Россиясининг сиёсатига қарши чиқиб, эркин миллий матбуотни шакллантириш ва ривожлантириш гоёсини илгари суриб, уни амалиётга жорий этишга ҳаракат қилганлар. Уз-нда мустабид тузум даврида М.э. «таъмин этилган» булса-да, амалда бутун Иттифоқда булгани каби, юртимизда ҳам журналистлар фаолияти партиявий назоратнинг қаттиқ исканжасига олинган ва унинг мафкурасига хизмат қилишга мажбур эди. Мустақилликни қўлга киритиб, демократик ва ҳуқуқий давлат, адолатли фуқаролик жам-тини барпо этиш йулидан бораётган мам-тда М.э. сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, ижт-й асослари кафолатланган. ЎЗР Конституциясининг 67-моддасида «ОАВ эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди.

Цензурага йул қуйилмайди», дея қайд этилган. М.э.нинг ижт-й-сиёсий ва ҳуқуқий асослари мам-т Парламенти томонидан қабул қилинган қонунларда уз ифодасини топган.

МАТОНАТ — белгиланган мақсадга эришиш йулида учрайдиган қийинчилик ва тусиқларни енгиб утишда сабр-тоқат, сабот ва бардош б-н қилинган хатти-ҳаракат ва шахс хулқ-атвориға хос булган кучли иродани ифода этувчи хислат. М.ли инсон ҳар қандай мураккаб вазиятда чексиз сабот ва чидам, қатъият б-н муваффақиятсизликдан чучимасдан, таъна-маломатлар, бошқаларнинг қаршилигига қарамай, кузлаган эзгу мақсадига эришиш учун узида руҳий ва жисмоний кучни тулиқ сафарбар эта олади. Жаҳон ва Ватанимиз тарихида қалбида ана шундай жасорат. улкан М. ҳисси ниҳоятда кучли булган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йулида узини аямай, эл-юрт учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини куриш мумкин. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида қалби уз халқи ва Ватанига меҳр-муҳаббат б-н тулиб тошган, дунёдан эзгулик ва гузаллик излаб яшаган ана шундай М.ли инсон — Зулфияхоним ҳақида тухталиб, айрилиқ ва ҳижрон азобини бошидан кечирган, аммо “ғам-андух ва ҳасратларни матонат б-н енгиб, тоғдек бардоши б-н вафо ва садоқат рамзига айланган Зулфия опа сингари аёллар ҳар қандай юксак ҳурмат ва эҳтиромга муносибдир” дея таъкидлайди. Минглаб ана шундай инсонлар ҳамма замонларда ҳам барчамиз, бутун инсоният учун фидойилик, жасорат ва М. тимсоли булиб келган.

МАТРИАРХАТ (лот. *mater* — она ва юн. *arche* — ҳокимият) — оила-уруғчилик мун-тлари ривожининг иккинчи босқичида аёл ҳукмрон мавқега эга булиб, мулк ва мансаблар она уруғи тамойили асосида мерос булиб утган даврни ифодаловчи атама. Никоҳдан сунг эр-хотин жамоасига утиб яшаган ва унга тобе ҳисобланган. М. даврида аёл жамоавий ишлаб

чиқариш. фарзанд тарбияси, хужалик ва оилани юритиш ва х.к. ҳамда жамоанинг ижт-й ҳаёти (унинг ишларини бошқариш, жамоа аъзолари узаро мун-глларини тартибга солиш, диний маросимларни утказиш ва ш. к.) устувор мавқега эга булган. Жануби-Шарқий Осиёдаги минангқаба ва микронезларнинг айрим гуруҳларида ҳозир ҳам М. таъсири сақланиб қолган. М.нинг зидди патриархат, яъни ота уругининг ҳукмронлигидир.

МАФКУРА (араб. фикрлар мажмуи) — муайян ижт-й гуруҳ, қатлам, миллат, жам-т, давлат манфаатлари, орзу-истак ва мақсад-муддаолари ифодаланган ғоявий-наз-й қарашлар ҳамда уларни амалга ошириш тизими. Унда манфаатлар ифодаланаётган куч ва қатламларнинг утмиши, бугунги куни ва истиқболи уз ифодасини топади. Инсоният тарихида турли-туман М.лар булган. Турли халқлар ва ижт-й кучларнинг ғоявий раҳна-молари, мутафаккир ва арбоблари, узларининг манфаат ва мақсадларидан келиб чиқиб, мафкуравий таълимот ва дастурлар ишлаб чиққанлар. М. муайян диний, фал-ий таълимот асосида яратилади, маълум илмий қараш ва ахлоқий тамойилларга таянади. М.лар уз моҳияти ва таъсир кучига кура, жам-тни бирлаштириши ёки уни бир-бирига қарама-қарши тарафларга булиб юбориши, давлатнинг жаҳондаги обру ва мавқеини ошириши ёки тушириши, халқларни юксакликка кутариши ёки таназулга дучор этиши мумкин. Юксак мақсадлар, бунёдкор ғояларга асосланган М. ижт-й-иқт-й тар-тта туртки булади, маъ-ятни юксалтиради, инсонларни улуғвор ишларга сафарбар этади. Озодлик, эркинлик, мустақиллик, тинчлик, ҳамкорлик ғоялари асосида шакланган, эзгу мақсадларга хизмат қиладиган М. бунёдкорлик хус-ятига эга булади. Вайронкор ғоялар асосида шакланган М.лар эса жам-т тар-ётига ғов булади. миллат ва халқларни асоратга солади. Бундай М. уз мазмун-моҳиятига кура, ҳукмрон. мустабид, тажовузкор, босқинчилик. экстремистик, ақидапарастлик шаклларида намоён булади. Собиқ иттифок даврида М.га умуминсоний қараш

шакланмаган, бунга йул қуйилмаган эди. Унга туғри ва холисона баҳо бериш имкони мустақиллик туфайли очилди. Президент И.А.Каримовнинг асарлари, жумладан, “Тафаккур” журнали бош муҳаррири ва “Фидокор” газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида М.га чуқур илмий таъриф берилган. Мустақиллик йилларида Юртбошимиз томонидан халқимизнинг миллий қадриятлари, дунёқараши ва тафаккури ҳамда умуминсоний ютуқларига таянган ҳолда ишлаб чиқилган миллий М. таълимоти мам-тимизда истиқомат қиляётган барча халқ ва элатларни жипслаштирувчи ҳамда Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йулида хизмат қилиб келмоқда.

МАФКУРА ЭВОЛЮЦИЯСИ — муайян мақсад ва манфаатларни ифода этувчи ғоявий-наз-й қарашлар тизимининг вужудга келиши, рив-ши ва интиҳога етиши жараёнини ифодаловчи т. Ҳар қандай мафкура жам-тда янги пайдо булган ижт-й-сиёсий кучларнинг талаб-эҳтиёжлари ва мақсад-муддаоларини ифода этувчи янги ғоявий тизим сифатида вужудга келади. М.э. даврида миллат ёки ҳаракатнинг етакчи кучлари, сиёсий арбоблари, мафкурачилари ижт-й онгда орзу-интилиш ва руҳиятда ҳис-туйғуларни бир тизимга соладиган таълимот ва дастурлар яратадилар. Ғоявий тарбия воситалари ва фаоллари орқали бу ғоялар онга ва руҳиятга сингдирилади. Бу ғоялар кўпчилик онгини эгаллагач, уларни ҳаракатга келтириб, мақсад сари етаклайдиган кучга айланади. Мафкура, вақти келиб, уз соҳиблари тарих майдонидан тушсалар ҳам, мафкуравий мерос сифатида янги даврда ҳам уз таъсирини сақлаб қолиши мумкин. Бу нафақат эзгуликка хизмат қиладиган, балки уз моҳиятига кура ғайриинсоний булган мафкура шакллари ҳам тегишлидир.

МАФКУРА ЯККАҲОКИМЛИГИ — муайян давлат, жам-т ёки бир гуруҳ давлатларда ягона мафкуранинг тула ҳукмронлигини унга хос тамойилларнинг узгармас ақидалар тарзида жам-т ҳаётида қатъий ва мутлақ тартибда урнатилиши-

ни ифодалайдиган т. М. я.нинг моҳияти шундаки, бунда бирон-бир мафкуравий тизим ягона илмий, энг адолатли, жам-тдаги барча қатламлар манфаатларини ифода этувчи мафкура деб эълон қилинади. М.я. шундаки, узининг моҳияти ёки бирон-бир жиҳати б-н ундан фарқ қилувчи ғоялар, қарашлар, мафкуралар ёт.ва душман мафкуралари сифатида қаралади. Оқибатда миллионлаб кишиларда мутелик, лоқайдлик, боқимандалик, маҳдудлик, узга ғояларга ҳадиксираб қараш руҳияти шаклланади, жам-тнинг маън-й ривожига, илм-фан равнақига жиддий зарар етказилади. Тарихий тажриба шундан далолат берадики, “яккаҳокимликка интилган, мутлақ ҳақиқатни даъво қиладиган мафкуранинг истиқболи йуқ. Чунки у яккаҳукмронлик урнатиш баробарида, узини бойитиб борадиган манба — фикрлар ранг-баранглиги ва қарашлар хилма-хиллигидан узилиб қолади. Собиқ иттифоқ даврида етмиш йилдан зиёд яккаҳукмронлик қилган коммунистик мафкуранинг таназули бунинг яққол исботидир”. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 19-бет). Тарихда М.я.нинг энг куп тарқалган шакли ақидапарастликдир. Бундай мафкуралар Осиё ва Европа давлатлари тарихида муайян даврларда ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Фарбдаги ақидапарастлик мафкураси (инквизиция) ҳурфикрлилик ривожига, жам-т тар-ётига тусқинлик қилиб келди. Юзлаб алломалар, ақл-заковат соҳиблари унинг қурбонига айланди. Бундай салбий анъана коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ҳам давом эттирилди, куплаб моддий ва маън-й йуқотишларга сабаб булди. Фарбда юзага келган фан ва техниканинг янги ютуқлари кур-қурона инкор этилди. генетика ва кибернетика, политология, конфликтология, аксиология каби фанлар “реакцион” ва “сохта” деб эълон қилинди. Психология, социология, культурология, семиотика, бионика, информатика наз-яси. эргономика каби фан соҳалари етарли даражада ривожлана олмади. Аксарият миллий кадриятлар, урф-о., анъаналар эскилик сарқити деб эълон

қилинди. Натижада куплаб мад-т дурдоналари исиз йуқолиб кетди. XX а.нинг 30-йилларида Италия ва Германияда фашизм ҳам ана шундай ҳукмрон мафкура даражасини эгаллаган эди. Унинг оқибатида дунёдаги миллионлаб инсонларнинг бошига чексиз кулфатлар ёғилди. Мамтимиз мустақилликка эришгач, миллий ғоямизнинг асосий т. ва тамойиллари, унинг мазмунини ифода этадиган йуналишларни уз ичига олган ҳар томонлама асосланган таълимот яратилди. Миллий ғоямиз мам-тимизда бирон-бир мафкуранинг мутлақлашуви, яккаҳоким ақидага айланишига йул қуймайди. У фикрлар ранг-баранглигига асосланади, ижт-й ҳаёт, сиёсий ташкилот, мафкураларнинг хилма-хиллигига таянган ҳолда, жам-т ривожига, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлаш йулида хизмат қилиб келмоқда.

МАФКУРАВИЙ БЕҚАРОРЛИК — кишилик жам-тига хос муайян хус-ятлардан бири; мафкуравий соҳадаги тамойилларнинг қарор топмагани, доимий булмагани, муқим булмагани каби маъноларни англатади. Бу гоҳида ижт-й ҳаётда мафкураларнинг алмашиб туриши жараёнини изоҳлаш учун ҳам қулланилади. М.б. асосан, муайян бир ҳудудда давлат тизими бир ижт-й-иқт-й тузумдан бошқасига утиш даврида юзага келади. Шу н. назардан олганда, М.б.ни — муайян тарихий шароитда юзага келадиган ғоявий узгарувчан ҳолат, деб ҳам таърифлаш мумкин. Жам-тнинг янгилиниш босқичларида одатда эски тузум, эски турмуш тарзи б-н биргаликда уша тузум мафкураси ҳам юз тубан булади, бундай ҳол маълум даражада М.б.ни юзага келтиради. Мафкуравий бушлиқ ва М.б. ҳамоҳангдир, чунки бундай пайтда вазиятдан фойдаланиш илинжида турли ғаразли мақсадларни кузлаган мафкуралар ҳам бош кутаради. Агарда ана шундай ҳолатда эҳтиётсизликка йул қуйилса, жам-т ҳалокат ёқасига келиб қолиши мумкин. Том маънодаги М.б. ана шунда пайдо булади. Юзага чиққан турли бегона, ёт мафкуралар б-н янгидан шаклланаётган миллий маф-

кура уртасида мурасасиз кураш боради. Бу кураш томонларнинг узаро вақтинчалик муваффақиятлари тарзида кечиши мумкин. Бундай беқарорлик ижт-й ҳаётга катта салбий таъсир курсатади.

МАФКУРАВИЙ БУШЛИҚ — жам-т. давлат ва меҳнат жамоаларида вужудга келган вазият, ижт-й муҳит, тарбиявий-мафкуравий ишларнинг заифлашиб қолиши. Бундай шароитда фуқаролар оғти ва фаолиятида турли миш-чишлар, сафсаталар устуворлик қила бошлайди. Кишилар хатти-ҳаракати ва руҳиятини бушанглик, лоқайдлик, бефарқлик эгаллаб олади. Қаерда шундай ҳолат юз берса, ушарда М.б. ҳукмрон булади. Президент И.А.Каримов огоҳлантирганидек. "...шундай ҳолат юз берган тақдирда буш қолган мафкура майдонидан бизга бегона, орзу-интилишларимизга мутлақо ёт ғоялар урин эгаллашга уриниши шубҳасиз" (И.А. Каримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000, 7-бет). Бугун ҳеч кимга сир эмас, фуқаролар ҳулқ-атворида, хатти-ҳаракатида "...руй бераётган айрим салбий ҳолатлар, ноҳуя хатти-ҳаракатлар, ёвуз ишлар аввало мафкуравий бушлиқ туфайли содир булмоқда" (И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000, 8-бет). Ш.у. ёшларимизнинг маън-й оламида бушлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва оғтида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини болалик чоғиданоқ шакллантириб бориш ғоят муҳим аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ВАЗИЯТ — муайян минтақа ёхуд мам-г ҳаётида мафкураларнинг урни ва мавқеи, улар уртасидаги мун-тлар б-н боғлиқ жараён ва шарт-шароитлар мажмуи. XX а.нинг 90-йилларида келиб, жаҳонда социализм лагери барҳам топди. Дунё сиёсий харитасида узларининг мустақил тар-ёт йулини белгилаб олган унлаб суверен давлатлар пайдо булди. Айни пайтда социалистик ғоялар ҳукмрон булиб келган ҳудудни мафкура-

равий жиҳатдан булиб олиш б-н боғлиқ вазият юзага келди. Бу вазият буюк давлатчилик шовинизми, диний экстремизм, тажовузкор миллатчилик каби мафкуравий таҳдидларда намоён булмоқда. Бундай вазиятда фақатгина кучли, халқ иродасини узид аке эттирган ғояларгина мам-тни, жам-тни ёт ғоялар таъсиридан, мафкуравий тазйиқлардан муҳофаза қила олади. М.в. уз характери, ҳаракатлантирувчи кучлари ва юзага келиш сабабларига кура қулай ёки ижобий, ноқулай ёки салбий тусга эга булади. Агар мам-тда миллийлик руҳи б-н сўғорилган, халқнинг эзгу-мақсадларини узид аке эттирадиган, жам-тнинг турли қатламларини бир мақсад томон йуналтирадиган ғоялар ҳукмронлик қилса, у ҳолда бундай мам-тда қулай ёки ижобий М.в. вужудга келган ҳисобланади. Турли хил мафкуралар мавжуд булса-да, улар жам-тни ягона умуммиллий мақсадга йуналтирмаса, халқ бегона ғоя ва мафкуралар тазйиқидан холи булмаса, бу мафкуралар кишиларнинг орзу-истакларини юзаки аке эттирса, у ҳолда мам-тда ноқулай, салбий, таъбир жоиз булса, хатарли М.в. вужудга келади. Бундай ҳолларда мам-т парокандаликка учраб, жам-т уз тар-ёт йулини йуқотиши ва боши берк қучага кириб қолиши мумкин. Ёш мустақил давлатлар учун М.в. масаласи жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бундай давлатларнинг келажаги, тар-ёт йули ана шундай М.в.нинг қандайлигига куп жиҳатдан боғлиқ. Ш-дек, М.в. жам-тда янги мафкуранинг шаклланиши, рив-ши ва халқ оғтига сингдирилиши борасида амалга оширилаётган ишларни, муайян ҳудуд ёки минтақадаги хилма-хил мафкураларнинг ҳукмронлик учун булган узаро курашларини ҳам англитишини унутмаслик зарур. Айни пайтда М.в. янги, шаклланаётган мафкура б-н уз "вазифа"сини бажариб булган ёки адо эта олмаган мафкура ёхуд унинг қолдиқлари уртасида мурасасиз кураш боришини ҳам ифодалайди.

МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ — ғоявий таъсир утказиш имкониятларининг кенгайиши оқибатида Ер юзининг барча минтақа-

ларида мафкуравий кураш умумбашарий миқёс касб этганини ифодаловчи т. Инсоният тарихининг ҳоз. босқичи ижт-й, сиёсий, иқт-й, маън-й, мад-й ҳаётнинг барча соҳаларида халқаро мун-тларнинг интеграциялашуви ва жадаллашуви б-н характерланади. Хус-н, алоқа воситаларининг рив-ши, уларнинг компьютерлаштирилиши, электрон почта, интернет, космик телерадио алоқа тизимларининг техник-технологик воситалари кучайиб кетиши, ахборот алмашув сабабли ғоявий таъсир утказиш имкониятлари ҳам тобора кенгаймоқда. М.ж.г.да бир-биридан тубдан фарқ қиладиган икки йуналиш, тенденция намоён булмоқда. Биринчидан, инсоният цивилизацияси тарихида эришган ҳар қандай моддий ва маън-й қадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари тарихий макон доирасидан чиқиб байналмилаллашиб, универсаллашиб бормоқда. Бошқача айтганда, миллийлик ва умуминсонийлик тамойилларининг интеграциялашув жараёни кечмоқда. Иккинчидан миллатлар ва давлатларнинг ижт-й, иқт-й, сиёсий, маън-й-мад-й рив-шидаги беқарорлик, улар манфаатларидаги узига хосликни мутлақлаштириш инсониятга, шу жумладан, уз миллатининг келажагига хавф туғдирадиган салбий ҳодисаларнинг мафкуралашган ҳолда глобаллашувига олиб келмоқда. Бу халқаро терроризм, экстремизм, фундаментализм ва наркобизнес ҳодисаларида намоён булмоқда. Бирон бир ҳудуд ёки мам-тда пайдо булётган ғоялар тез фурсатда бутун жаҳонга ёйилмоқда. Натижада одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган. олис — яқин манбалардан тарқаладиган, турли мафкуравий марказларнинг босимини доимий равишда сезиб яшамоқда. Бу марказларнинг энг муҳим хус-ятларидан бири — турли мам-тларни мафкуравий забт этиш ғоят катта иқт-й манфаатлар б-н чирмашиб кетганидир. И.А.Каримов масаланинг ана шу жиҳатига эътибор қаратиб, глобаллашув ҳоз. шароитда мафкуравий таъсир утказишнинг ниҳоятда уткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий

куч ва марказларнинг манфаатларига хизмат қиладигани, бир қарашда арзимас булиб туюлган кичкина хабар ҳам улкан зиён етказиши мумкинлигини уқтиради. М.ж.г. савияси паст аудио ва видеокассеталар, ахлоқсизлик, тубанлик ва ёвузликни тарғиб қиладиган “санъат асарлари”нинг ҳам кенг тарқалишига сабаб булмоқда. Ғоявий-мафкуравий тазйиқ ва тажовузларнинг олдини олиш учун ҳар бир миллат, давлат узининг ғоявий-мафкуравий дахлсизлигини таъминлайдиган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиши зарур. Ана шундай тадбирлар изчил амалга оширилганда М.ж.г. ғоявий қарашлардаги муайян фарқлардан қатъи назар, умуминсоний қадриятлар, тинчлик ғояларига содиқликнинг камол топишига шароит яратади, умуминсоний цивилизация тар-ётининг муҳим омилига айланади.

МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ —

шахс, ижт-й гуруҳ, миллат, жам-тни турли зарарли ғоявий таъсирлардан ҳимоя қилишга хизмат қиладиган ғоявий-наз-й қарашлар ва қадриятлар тизими. Иммуни-тет (лот. *immunitas* — озод булиш, қутулиш) тиббий т. булиб, организмнинг доимий ички муайянлигини сақлаши, узини турли таъсирлардан, ташқи инфекциялар кириб келишидан ҳимоя қилишга қодир булган реакциялар мажмуи тушунилади. Содда қилиб айтганда, иммунитет — киши организмнинг турли касалликлардан ҳимоя қила олиш қобилиятидир. Инсонда М.и.ни шакллантириб бориш зарур. Иккинчидан, у ҳар бир авлод учун узига хос хус-ятга эга. Учинчидан, иммунитет тизими шаклландигина жам-тда мафкуравий дахлсизликни таъминлаш мумкин. М.и. тизимининг асосий ва биринчи элсменти бу — билим. Аммо, билимларнинг тури кўп. Буюк давлатчилик шовинизми ёки агрессив миллатчилик мафкураси тарафдорлари ҳам муайян “билим”ларга таянади, албатта. Шундай экан, М.и. тизимидаги билимлар объектив булиши, воқеликни туғри ва тулиқ акс эттириши, инсон маъ-ятини бойитиши ва жам-т тар-тига хиз-

мат қилиши лозим. Улар уз моҳият эътиборига кўра, Ватан ва миллат манфаатлари б-н узвий боғлиқ бўлмоғи керак. М.и. тизимининг иккинчи асосий элементи ана шундай илғор билимлар замирида шаклланадиган баҳолар, қадриятлар тизимидир. Зеро, билимлар қанчалик объектив ва чуқур бўлса, унинг замирида юзага келган қадриятлар ҳам шунчалик мустақкам бўлади. Бир сўз б-н айтганда, қадриятлар тизими М.и.нинг имкониятларини белгилаб беради ва зарарли ғоялар йулида мустақкам қалқон бўлиб хизмат қилади. Аммо билимлар ва қадриятлар тизими мавжудлигининг узи М.и.нинг моҳиятини тулиқ ифода эта олмайди. Зеро, бу икки элемент М.и.нинг учинчи муҳим элементи, яъни ижт-й-икт-й, сиёсий ва мад-й-маър-й соҳалардаги мақсадлар тизими б-н боғлиқ. Ана шундай аниқ мақсадлар тизими бўлмас экан, инсон, миллат ёки жам-т гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона мафкуравий тазйиқларга дучор бўлаверади.

МАФКУРАВИЙ МАРКАЗЛАР — муайян ғояни илғари сурувчи, тарғибот ва ташвиқотнинг турли усул, воситалари орқали одамлар онги, руҳиятига таъсир этувчи кишилар уюшмаси, ташкилот ёки муассасалардир. Узининг характери, мақсадига қараб маълум партия, гуруҳ, кишилар уюшмаси ёки давлат М.м. ядросини ташкил этиши мумкин. М.м. уз ҳаракат дастури, мафкурани тарғиб қилиш воситалари, усулларига эга бўлиб, унда муайян ғояга ишонтириш, уюштириш, сафарбар этиш, маън-й-руҳий рағбатлантириш, гоёвий тарбиялаш, мафкуравий иммунитетни сақлаш кабилар муҳим урин тутади. М.м. уз фаолиятларини яширин ва ошкора йул б-н амалга оширадилар. Жаҳон тажрибасидан маълумки, айрим М.м., мас., фашизм уз мақсадларини ошкора эълон қилиб, уларни зуравонлик йули б-н сингдирган. Мафкурани яширин йул б-н тарғиб қилишда вайрон қилувчи гоё узининг сохта жозибаси, алдов ва макри б-н омма онгини захарлаб, жам-тда ҳукмрон мавқени эгаллаб олишига алоҳида эътибор берилган. Бутунги кунда уларга

қарши соғлом мафкурани тарғиб қилишда таълим-тарбия даргоҳлари, илмий, мад-й-маър-й муассасалар, маҳалла, оила, турли жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари фаолияти муҳим урин тутади. Бу соҳада фан ва илмий муассасаларнинг аҳамияти катта бўлиб, улар аҳолининг ижт-й-руҳий хус-ятларини ҳисобга олган ҳолда, мафкуравий тарбиянинг самарали йулларини тадқиқ этиш, турли мафкуравий таҳдидлар хавфининг олдини олишнинг илмий наз-й асосларини ишлаб чиқиш б-н шуғулланади. Ш-дек, жамоатчилик фикри, аҳоли турли қатламларининг руҳияти, интилишлари, қизиқишлари, қарашларини турли социологик тадқиқотлар, анкета — суров усуллари орқали урганиш ва таҳлил қилиб бориш ҳам турли зарарли ғояларни тарқатадиган М.м.га қарши курашдаги муҳим воситалардан биридир.

МАФКУРАВИЙ МАҚСАД — ижт-й қатлам, сиёсий гуруҳ, миллат, жам-т манфаатлари, орзу-интилишлари ва хоҳиш иродасини ифода этувчи т. Мазмун-моҳиятига кўра, эзгу ниятларни узид ақс эттирадиган, халқ томонидан эътироф этиладиган, қўллаб-қувватладиган ижобий ва ғаразли ниятларни ифодаладиган салбий, шаклига кўра ички ҳамда ташқи ёки геосиёсий М.м.ларни фарқлаш лозим. Ўзбекистон халқи миллий мафкурасининг асосий мақсади озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Халқ оммасини миллий гоё атрофида бирлаштириш, кишиларни маън-й-руҳий жиҳатдан улғувор ишларга тайёрлаш ва сафарбар этишдан иборат. Пировард натижага эришишнинг йуллари, воситалари ва усуллари ҳам ушбу мақсаддан келиб чиқади. Ташқи ёки геосиёсий М.м.лар уз мазмун-моҳиятига кўра, давлатнинг халқаро майдондаги мавқеини мустақкамлашга йуналтирилган бўлиб, бундай мақсадлар узро манфаатли ҳамкорликка асосланган булса — ижобий, бошқа халқлар ва давлатларга мафкуравий тазйиқ утказишга қаратилган булса — салбий характер касб этади.

МАФКУРАВИЙ МУАММОЛАР — гоёвий беқарорликка чек қўйиш, маф-

куравий бўшлиқни тулдириш, мафкуравий таҳдиднинг олдини олиш, мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш б-н боғлиқ масалалар мажмуи. Бундай муаммолар жам-т ҳаётининг бир тарихий босқичидан иккинчисига утиш даврида жиддий аҳамият касб этади. Дунёда ранг-баранг дунёқарашлар, турли миллий, диний, сиёсий оқимларнинг узига хос ғоялари мавжуд. Уларнинг баъзилари узаро уйғун ҳолда бир-бирларини тақозо этса, айримлари бир-бирига мутлақо зиддир. Ғоялар, мафкуралар кураши натижасида дунёнинг айрим минтақаларида оммавий қирғинлар, фожиалар юз бераётган бўлса, бошқа ҳудудларда баъзи давлатларнинг юксак даражада ривожланаётганини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай давлат ёки мам-тнинг тақдири куп жиҳатдан М.м.нинг қандай ҳал қилинишига ҳам боғлиқ. М.м.лар ичида мафкуравий хавф, таҳдидни бартараф этиш муҳим наз-й ва амалий аҳамиятга эга. Ҳоз. кунда жиддий мафкуравий хавф сифатида диний экстремизм, миллатчилик, шовинизм, маън-й қашшоқлик, ахлоқсизликни тарғиб қилишга асосланган ғоявий қарашлар тизими ва амалиётини кўрсатиш мумкин. Бу хавф ва таҳдидларни бартараф этиш масаласи ҳам мафкуравий муаммолар доирасига киради. Жумладан, Ўзбекистон ҳам бугун муайян М.м.ни ҳал қилиш йулида самарали ишларни олиб бормоқда. Бу, аввало, мустабид мафкура асоратларини бартараф этиш, миллий тар-ётга хизмат қиладиган, халқнинг дунёқарашига мос булган соғлом мафкурани шакллантириш б-н боғлиқдир. Зеро, И.А.Каримов уқтиргани каби, «**Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат уз йулини йукотиши муқаррар. Иккинчидан, каердаки мафкуравий бўшлиқ бўлса, уша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам таяин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш кийин эмас.**».

МАФКУРАВИЙ ПЛЮРАЛИЗМ (лот. *pluralis* — хилма-хиллик, ранг-баранглик) — ижт-й-сиёсий ҳаётда турли қат-

лам, партия, гуруҳлар манфаатларини ифода этувчи ғоявий ранг-барангликни, қарашлар ва фикрлар хилма-хиллигини англатадиган т. Мам-тда илғор ғоялар, мафкуралар қанча куп бўлса, яъни М.п. ҳукмрон бўлса, тар-ётнинг самарали йулини танлаб олиш учун имконият шунчалик кенг бўлади. Фикрий кураш мафкураларнинг маъно ва мазмун жиҳатидан бойишига, бир-бирини тулдиришига хизмат қилади. М.п. ижт-й гар-тга хизмат қиладиган янгидан-янги ғояларнинг пайдо булишига, турли халқлар, элатлар, миллатлар ва сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини умумий тарзда рўёбга чиқишига шароит яратади. У муқаррар суратда куппартиявийлик тизимини тақозо этади. Сиёсий партиялар эса узлари мансуб булган қатламлар, сиёсий гуруҳларнинг манфаатлари, ингилишлари, орзу-умидларини умумлаштирган ҳолда уз ҳаракат дастурлари орқали намоён қилади.

МАФКУРАВИЙ ПОЛИГОН — одамлар ва халқларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг узига хос синов майдони. Одатда, “полигон” деганда қурол-аслаҳа ва техникани синов, қушинларни ҳарбий тайёргарликдан утказиш ёки ҳарбий соҳада тадқиқотлар олиб бориш учун мулжалланган махсус майдон тушунилади. Тарих узга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуролларининг узлуксиз такомиллашиб борганини кўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан Ер юзининг ҳар қандай нуқтасига беҳато етиб борадиган қитъаларо баллистик ракеталаргача булган узоқ такомил йулини босиб утди. Бу қуроллар босиб олиниши керак булган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йуқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса, узга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини жисман маҳв этиш шарт эмас. Зеро, турли мафкуравий таъсирлар оқибатида онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари “маъқул” йуналишга узгартирилган ерлик аҳоли кумагида ҳар қандай бойлик, табиий ресурсларга эгалик қилиш мумкин. Бу эса шу жой аҳолисининг онги ва қалби ёт ва

бегона гоёлар синаб куриладиган майдонга айланганини билдиради. Президент И.А.Каримов таъкидлагани каби, ҳоз. давр гоёвий қарама-қаршиликлар мураккаб тус олган, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бораётган даврдир. Хус-н, мам-тимиз ичида узларининг зарарли гоёларини тарқатишга ҳаракат қилган, ёшларни чалғитиш, онгини заҳарлаш, улар ёрдамида мам-тни уз тар-т йулидан четлатиб юборишни кузда тутган “ваҳҳобийлар”. “ҳизб-ут тахрир”чиларнинг ҳаракатларини айнан шундай баҳолаш мумкин. Бутунги кунда М.п.ларда муайян гуруҳлар ва давлатлар узларининг ғаразли манфаатларини ифода этаётган турли тажовузкор гоёларни синовдан утказмоқдалар. Уларнинг ортида кишиларни, энг аввало, маън-й-мафкуравий жихатдан тобе қилиш, пировард натижада эса буткул қарам қилиб олиш мақсади ётади. Бу катта-катта ҳудудларни, айниқса бой табиий ресурсларга эга булган минтақаларни эгаллаб олишнинг энг қулай ва камхарж усулидир.

МАФКУРАВИЙ ПРОФИЛАКТИКА — ижт-й ин-тлар томонидан амалга оширилладиган турли шакллардаги гоёвий-тарбиявий, маън-й-мафкуравий ишлар мажмуи бўлиб, у бутун гоёвий тарбия тизимини қамраб олади. М.п. гоёвий бушлиқни бартараф этиш, мафкуравий парокандаликни олдини олиш ёки бирор-бир ҳудуд, қатлам, гуруҳни ёт ва зарарли гоёлар таъсиридан халос қилиш мақсадида амалга оширилади. Бунда гоёвий таъсирнинг хилма-хил усул ва йулларидан фойдаланилади, турли воситалар қўлланилади. М.п. тезкор ва қисқа суръатларда ёки аста-секин, босқичма-босқич амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолатда зудлик б-н чора-тадбирлар қўллаш лозим булса, иккинчисида, доимий ва собит қадамлик б-н иш олиб бориш кўпроқ натижа беради. Мафкуравий иммунитет тизимини шакллантиришда маън-й таълим-тарбия тизимига таянган М.п.нинг урни катта. Зеро, у моҳиятан, ёт гоёларнинг кириб келишининг олдини олиш ва уларни йуқотишга қаратилган чора-тадбирларга

таянади. Таълим-тарбия ва тарғибот-ташвиқот тизими М.п.ни амалга оширишга ёрдам беради. Соғлом мафкурани халқ қалби ва онгига сингдиришга хизмат қиладиган ижт-й тузилмалар, оила, мактаб, маҳалла, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳам унда уз урнига эга. Ш-дек, Ватан, халқ манфаатларини, дустлик ва биродарликни, узаро ҳурмат ва бағрикенгликни тарғиб-ташвиқ этувчи эртактару дostonлар, қушиқлару рақслар, турли қуриниш ва мазмундаги маън-й-маър-й тадбирлар М.п.ни амалга ошириш шакллари дир. Президент И.А.Каримов тобора кучайиб бораётган турли хавф-хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарурлигини уқтириб, **“Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур уйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз олиб бориладиган маънавий тарбия”** ҳал этувчи аҳамият касб этишини таъкидлайди.

МАФКУРАВИЙ СИЁСАТ — муайян гоёвий қарашлар тизимини одамлар онгига сингдириш, зарарли маън-й-мафкуравий таъсирлар, турли қуринишдаги таъйиқларнинг олдини олишга қаратилган услуб ва воситалар ҳамда уларни ишлаб чиқиш, тартибга солиш ва бошқариш б-н боғлиқ фаолият мажмуи. М.с.ни мафкуравий вазифаларни амалга ошириш учун булган ҳаракат тарзида ҳам тушуниш мумкин. Бу вазифалар муайян мам-т ёки халқнинг дунё ҳамжам-тида тутган урни, нуфузи, халқаро иқт-й, сиёсий, дипломатик алоқалардаги мавқеи, тар-ёт даражаси каби бир қатор курсаткичлардан келиб чиқади. Мас., ҳоз. даврда миллий мафкурамиз мустақилликни мустаҳкамлаш, мам-тни ҳар томонлама ривожлантириш, эркин ва ёруғ ҳаёт сари олға юришга йуналтириши зарур. Одатда ички ҳамда ташқи М.с. бир-биридан фарқланади. Ички М.с. мам-т, халқнинг уз олдига қуйган стратегик мақсадларидан келиб чиқиб, тар-ётнинг янги бир босқичга қутарилиши учун фуқароларни сафарбар қилиш вазифасини утайди. Ташқи М.с., уз халқи ва мам-тининг халқаро майдонда-

ги нуфузини мустаҳкамлаш, мустақил тар-тнинг халқаро мун-тлар б-н боғлиқ жиҳатларини таъминлаш ҳамда бегона мафқураларнинг таъсиридан ҳимоя қилишга қаратилган булади. М.с.нинг самарадорлиги унинг қандай воситалар, усуллар ва шаклларда юритилишига боғлиқ. Бу уринда ижт-й тар-ётдаги турли гуруҳлар, синфлар ва қатламлар манфаатларининг ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эгадир. Мафқуравий таъсир утказиш йуллари омма учун қанчалик яқин, тушунарли ва табиий булса, ижт-й-гуманитар фанлар ютуқларига таянган ҳолда ташкил этилса, М.с. шунчалик самарали булади.

МАФКУРАВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян миллат, жам-т, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йуналтирилган. фуқаро ва жам-т хавфсизлигига таҳдид солувчи гоёвий-наз-й қарашлар ва унга асосланган амалиёт мажмуи. М.т. ёвуз кучлар ва ҳар хил марказлар томонидан бирон бир мам-тта нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган гоёвий бузғунчиликнинг бир шаклидир. Улар уз жирканч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий ҳиссиётлари, ҳаётда мавжуд булган ижт-й-иқт-й қийинчиликлардан, ш-дек, замонавий техника, телекоммуникация воситаларидан усталик б-н фойдаланишга ҳаракат қилади. Бугунги кунда М.т. деганда, аҳолининг маълум бир қатламлари, айниқса, ёшларнинг қарашларини узларига маъқул булган йуналишда узгартириш, бузғунчи гоёлар, диний экстремизм, ахлоқсизлик гоёларини сингдириш каби ғаразли мақсадлар тушунилади. Миллий гоё узининг мазмун-моҳияти б-н ана шу каби мафқуравий тажовузларга қарши тура оладиган кишиларни тарбиялашга хизмат қилади. Бу борада барча фуқароларнинг огоҳлиги, фаоллиги, эзгу гоёларга хизмат қилишга тайёрлиги катта аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТАМОЙИЛЛАР — ҳар қандай мафқуранинг тарбиявий

қудрати, унинг таъсирчанлиги миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклигига асосланиши б-н белгиланади. Миллий мафқура эса жам-т аъзоларининг миллат манфаатлари, орзу-умидлари, истак-хоҳишларини узида мужассамлаштиради. Миллий мафқура, Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, қуйидаги тамойилларга асосланади. Биринчидан, мам-тимизнинг бугунги ҳаёти, утмиши, келажаги, бутун тақдири учун қайғурадиган, Ватан қисматини уз қисмати деб биладиган кенг жамоатчиликнинг илғор дунёқараши ва тафаккурига асосланади. Иккинчидан, миллий тарихимиз ва умум-башарий тар-ёт ривожига унутилмас ҳисса қушган олиму фозилларнинг илмий меросига асосланади. Учунчидан, жам-т мафқураси шу жам-тнинг фуқароси булмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, фуқароларнинг беҳавотир, тинч-омон, фаровон яшашини таъминлаш учун куч-гайрат манбаи булмоғи лозим. (И.А.Каримов. Адолатли жамият сари. Тошкент, 1998, 11—13-бетлар). Миллий мафқураимиз юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлигини таъминлаш, жисмонан бақувват, руҳан-тетик, маън-й етук, замонасининг фан ва техника ютуқларини мукаммал узлаштирган илғор касб-кор маҳоратига эга булган баркамол инсон шахсини шакллантириш, ижт-й ҳамкорлик ва миллатлараро тотувликка эришиш, диний бағрикенглик каби тамойилларга асосланади (И.А.Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000, 19-бет).

МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯ — инсон, ижт-й гуруҳ, миллат, жам-т дунёқарашини шакллантиришга, уларни муайян мақсадларни ифода этадиган гоёвий билимлар б-н қуроллантиришга йуналтирилган жараён. Жам-тдаги ҳар бир ижт-й куч ёки аҳоли қатламлари уз манфаат ва мақсад-интилишларини ифода этувчи гоёлар тизимини яратгач, бошқа гуруҳларни ҳам шу гоёлар таъсирига тортишга, уз тарафдорлари сафини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Гоёлар адолатли ва ҳаққоний

булиб, кўпчилиكنинг талаб-эҳтиёжларига мос келса, бу соҳадаги тарбия воситалари таъсирчан, тарбиячилар эса фаол ва фидойи булса, кузланган мақсадга эришилади. Жам-т, халқ ҳали уз манфаатларини англаб етмаган, уз мафкурасини шакллантириб, мақсадлари сари сафарбар булмаган ҳолларда бегона ва зарарли ғоялар таъсирига тушиш эҳтимоли ортиб боради. Бу эса М.т.ни йулга қуйиш, соғлом мафкура тамойилларини аҳоли қатби ва онгига муттасил сингдиришни долзарб вазифага айлантиради. Ўз-н шароитида М.т нинг асосий вазифаси — халқимизнинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йулидаги асрий орзу-истаклари, мақсадларини, миллий мафкурамизнинг моҳиятини кенг жамоатчиликка тушунтириш, айнақса, ёшлар онгига сингдиришдан иборатдир. М.т. жам-тда, авваламбор, оила, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, лицей, коллежлар, олий ўқув юрглари, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотларининг биргаликдаги фаолиятини тақозо қилади. Узлуксиз таълим тизими М.т.ни олиб борувчи асосий бўғиндир, зеро мафкуравий мақсадларни кишилар, айнақса, ёшлар онгига сингдириш вазифаси, асосан, ана шу тизим орқали амалга оширилади.

МАФКУРАВИЙ ТАСАВВУР — мафкуравий таъсирнинг инсон онгидаги инъикоси. Бундай инъикос турли шаклларда уз ифодасини топади ва инсон хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади. Ушбу мафкуравий образлар инсоннинг кундалик амалий фаолиятида уз ифодасини топади. М.т. ижт-й онгнинг муҳим элементи бўлиб, мафкуравий фаолиятнинг маъноси ва мазмунини ижт-й воқеаликнинг ҳаёлий образи б-н боғлайди. Айна пайтда мафкуравий фаолият, ҳаёлий образлар б-н яқиндан иш кўриш, узаро алоқадорлик механизмини яратиш имконини беради. М.т. ижт-й муҳитнинг таъсири остида одамлар курсатган турли-туман фаолият туфайли ҳосил булади. Бундай ҳолат жам-тда ҳаммиша маълум бир мақсад томон йуналтирилган мафкуравий тизим мавжуд эканлигидан далолат беради. Ўз

навбатида, худди шу ҳолат М.т. жам-тда мавжуд булган мафкуравий тизим: мафкуравий ин-тлар, мафкуравий муассасалар маҳсули эканлигини инкор этмайди. М.т. ҳосил булишида жам-тда мавжуд булган турли синфлар, табақалар, гуруҳларнинг ижт-й тажрибаси ҳам қатта аҳамиятга эга. Айна пайтда М.т. бошқа мафкуравий муассасаларнинг зарарли тарғибот ва ташвиқотларидан ҳимоя қилувчи “буфер” вазифасини ҳам бажаради.

МАФКУРАВИЙ ТАЪСИР — мафкуравий жараённинг энг муҳим структуравий компонентларидан биридир. М.т. икки асосий — туғри, бевосита ва узаро алоқадорликка асосланган билвосита шакллар ёрдамида амалга оширилади. М.т. самарадорлиги унинг объекти ва субъектига боғлиқ булади. Чунончи, М.т. самарадорлиги М.т. утказилиши лозим булган кишиларнинг (объект) маълумот даражаси, мад-й савиясига боғлиқ булса, уз навбатида М.т. утказиётган идоралар, тарбиявий муассасалар, тарғибот ва ташвиқотчилар (субъект) амалга ошираётган мафкуравий тадбирлар мазмуни ва шаклига, мафкура ходимларининг профессионал маҳоратига, уларнинг инсоний фазилатлари, хислатларига боғлиқ булади. М.т. утказилиши лозим булган кишиларнинг маълумот даражаси, мад-й, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий савияси қанча баланд булса, мафкуравий таъсир самарадорлиги шунча юқори булади. Ўз навбатида, М.т. самарадорлиги унинг объекти б-н унинг субъекти орасидаги узаро алоқадорлик механизмининг мустақкамлигига боғлиқ. Бундай узаро алоқадорлик механизмининг мазмунида бир-бирига ургатиш, бир-биридан урганиш, бир-бирига устоз, бир-бирига шогирд тамойили ётмоғи даркор. Бундай ҳолатда ҳар бир киши М.т. доирасига тушади ва уша таъсир асосида фаолият курсата бошлайди.

МАФКУРАВИЙ ТАҲДИД — ижт-й-сиёсий ҳаракат, оқим ёки сиёсий куч уз манфаатини ифодаловчи мафкурасини қўрқитув, зўрлик йули б-н бошқаларга тикиштириш. М.т. жам-т, давлат ёки халқ, миллат ёки элат тақдирига хавф солиб

турган, фожиали оқибатларга олиб келиши мумкин булган мафкуравий хавфхатарлар мажмуаси. И.А.Каримов таъкидлаганидек, дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида маън-й йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жам-т ҳаёти онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин. Уз-н ҳам бундай таҳдидлардан четда қолаётгани йўқ. Мам-тда инсонпарвар, демократик жам-т қурилатган ҳоз. шароитда, фуқаролар онги ва фаолиятига сиёсий экстремизм, диний фундаментализм, этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва жиноятчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик, экологик муаммолар “оммавий мад-т” тазовузи ва ҳ.к. М.т. шаклида намоён булаётир. Айниқса, урта а. халифалигини қайта ўрнатиш ғояси ҳамда халқаро террорчилик ва диний экстремизм марказлари орқали моддий-ғоявий таъминланаётган ақидапарастлар мафкураси бугун минтақамиздаги тинчлик ва барқарорлик учун катта хавф булиб турибди.

МАФКУРАВИЙ ТИЗИМ — мафкуравий ишларни бошқариш, жам-тнинг турли ижт-й ин-тлари: оила, мактабгача тарбия муассасалари, умумий таълим мактаблари, урта махсус ва олий ўқув юртлиари, меҳнат жамоалари, маҳалла кенгашлари, жамоат ташкилотлари, мад-й-маър-й уюшмалар тарбиявий имкониятларини мувофиқлаштириш, тартибга солиш, уларни ягона мақсад томон йуналтириш омиллари (иш вақти ва ишдан кейинги бўш вақт) ва воситалари (фан, адабиёт, санъат, матбуот, радио, ТВ, кино, музей ва х.к.), услублари (тушунтириш, ишонтириш, мажбур қилиш) ва усуллари (ахлоқиди, жамоавий, оммавий) яхлит бир бутун уюшмаси. Ш-дек, М.т. мафкуравий таъсир йуналишлари (ақлий, маън-й-ахлоқий, ҳуқуқий) ва унинг асосий соҳаларини (меҳнат, жисмоний, эстетик, экологик, жинсий ва ҳ.к.) ҳам узига қамраб олади. М.т. бир бутун яхлит уюшма булиб, доимо узгариб туради. Ушбу

тизим самарадорлиги мафкуравий таъсир жараёнининг узлуксизлигига, табақалашганлигига, комплекс ёндашувга боғлиқ. Ушбу тизим доирасидаги мафкуравий ишлар таъсирчанлиги, ҳозиржавоблигини оширишда аҳоли турли табақаларининг узига хос миллий-психологик, минтақавий, касб-кор, ёш, жинс б-н боғлиқ хус-ятларини инобатга олиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

МАФКУРАВИЙ ТОЛЕРАНТЛИК (БАҒРИКЕНГЛИК) — хилма-хил қараш, интилиш, ёндашувга эга булган ва турли мафкуравий позицияда турувчи кучларнинг жам-т ва миллат манфаатлари йулида ҳамкорлик қилишини, эзгу мақсадларни кузлаб, ҳамжиҳат фаолият юритишини ифодаловчи т. 1995 йил 16 ноябрда Парижда ЮНЕСКОнинг йигирма саккизинчи сессиясида қабул қилинган “Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси” Ер юзидаги барча мам-тларда мафкуравий бағрикенгликни шакллантиришнинг умумназ-й асосидир. М.т. ғояси жам-тда а.лар давомида шаклланиб келган бунёдкор ғоялар, эзгу ниятлар ва мақсадларнинг рўёбга чиқиши учун замин тайёрлаб беради. Ҳоз. даврда М.т. ғояси жам-тдаги барча қатлам, ижт-й гуруҳ ва миллатларнинг эзгулик йулидаги ҳамкорлигини назарда тутуди ва мам-тда тинчлик, барқарорликни мустаҳкамлашнинг муҳим шартини ҳисобланади. Президент Ислам Каримов таъбири б-н айтганда, “Ота-бобларимиз неча асрлар мобайнида шу бепаён минтақада қандай ҳамжиҳат булиб, қандай қадриятлар асосида яшаб келган булса, бугун ҳам, тарих ва ҳаёт гардиши, табиатнинг узи бизни — бутун Ў.О. халқларини айнан ана шундай дустлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечирришга даъват этмоқда”. Ўзбекистон халқи дунёвий давлат, эркин фуқаролик жам-ти қурмоқда. Барпо этилаётган жам-тимизнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилган ва купчилик томонидан қуллаб-қувватланаётган бугунги кунда, эзгу мақсадларга йуналтирилган мафкура фаолияти учун бир хил шароит ҳамда имкониятлар яратиб берилмоқда.

МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИК — шахс, миллат, жам-т, давлатнинг хилма-хил шаклларда намоён буладиган мафкуравий тажовузлар турли мафкуравий марказларнинг бузғунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражасини тавсифловчи т. М.х.ни таъминлаш деганда, жам-т маън-й ҳаётида бушлиқ пайдо булишининг олдини олиш, узининг пировард мақсадларига мос ва унга хизмат қиладиган гоёлар тизимини шакллантириш, уни муттасил мустақамлаб бориш, фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришдек жараёнлар назарда тутилади. М.х.ка ташқи ва ички омиллар уз таъсирини утказиб туради. Бугунги кунда, турли хил мафкура марказлари ва полигонларининг Ўз-нда янги жам-т куришга тўсқинлик қилиш учун фарзли ниятларига эришишда мам-тимиз фуқароларидан “қурол” сифатида фойдаланишга интилишларида М.х. учун реал ташқи таҳдидлар мавжудлигини кураимиз. Ш-дек, қушни давлатлардаги терроризм, диний экстремизм ва мавжуд сиёсий беқарорлик ҳам мам-тимиз мафкуравий хавфсизлигига уз таъсирини утказди. ЎзРда миллий хавфсизликни таъминловчи ички омил — жам-тнинг сиёсий-ижт-й, ахлоқий ва маън-й салоҳиятидир. Бундан ташқари, М.х. халқимизнинг а.ий анъаналари, тили, дини, маънавияти ва миллий рив-шига хизмат қилувчи умуминсоний қадриятларга асосланади. Ш-дек, давлат идоралари, жамоат ташкилотлари ва уюшмалари, мад-й-маър-й муассасалар томонидан амалга оширилаётган тарбиявий ишлар, маън-й-маър-й тадбирлар тизими М.х.ни таъминлашнинг зарурий шартидир. Мам-тимиз М.х.ги илмий асосланган ижт-й сиёсатга, ҳуқуқий мад-ятга, жам-тнинг маън-й етуклиги ва демократиялашувига узвий равишда амалга ошириладиган гоёвий тарбияга таянади. Жам-т, давлат ва шахс М.х.ни таъминлаш — давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

МАФКУРАВИЙ ҚУРОЛЛАР — фуқаролар онгига сингдириш омиллари (иш вақти, буш вақт) ва воситалари (фан,

адабиёт, санъат матбуот, радио, ТВ, кино, музей, тарғибот ва ташвиқот муассасалари ва ҳ.к.), услублари (тушунтириш, ишонтириш, мажбур қилиш) ва усуллари (алоҳида, жамоавий, оммавий) мажмуаси. М.қ. геосиёсий мақсадлар, геосиёсатнинг ҳам таъсирчан воситаси эканлигини унутмаслик даркор. Дунёнинг мафкуравий манзараси тубдан узгарган, жаҳонда гоёвий-мафкуравий зиддиятлар кескинлашиб бораётган, мафкуравий полигонлар ядро полигонларидан кучлироқ булиб бораётган бир пайтда “...жаҳон ҳам-жам-ти халқаро мун-тлар соҳасида демократик, узаро ҳурмат ва ҳамкорлик тамойилларини қарор топтириш учун курашмоқда. Бундай шароитда зуравонлик қилиш, ҳарбий куч ишлатиш ва ҳатто иқт-й исканжага олиш қатъий қораланиши аниқ. Лекин уз фарзли мақсадларига етишни кузлаётган турли кучлар геосиёсатнинг энг таъсирчан воситаси сифатида М.қ.дан кенг фойдаланмоқда, одамлар онгига таъсир утказишнинг тубан ва маккор усулларини қулламоқда” (Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., 2000, 24-бет). Ш.у. ҳам мафкуравий жараёнларнинг ҳар бир ташкилотчиси, ҳар бир тарғиботчиси М.қ. ёрдамида амалга оширилаётган ижт-й тарбия механизмнинг моҳияти, мазмуни ва шаклларини аниқ-тиниқ тасаввур қилиши лозим.

МАФКУРАНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ — миллатлар ва давлатлар, турли ижт-й-сиёсий кучларнинг уз гоёвий тизимларини яратиш ва тарғиб қилишдан кузлаган мақсад-муддаолари ҳамда уз мафкуралари орқали ҳал қилиши лозим булган вазибалари мажмуи. Ҳар қандай мафкура: а) муайян гоёни одамларнинг онгига ва руҳиятига сингдириш; б) аҳолининг турли гуруҳларини бирлаштириш; в) кузланган мақсад ва ниятларга эришиш учун одамларни сафарбар этиш; г) уларни маън-й-руҳий рағбатлантириш; д) аҳолини, айниқса, ҳаётга кириб келаётган ёш авлодни гоёвий тарбиялаш ва мафкуравий иммунитетни шакллантириш; е) бошқа мафкуравий ва гоёвий таъсирлардан ҳимоя қилишдек бир қатор вазибаларни

бажаради. Юксак ғояларга асосланган, манфаатлар ва фикрлар хилма-хиллигини эътироф этадиган мафкуравий тизимлар уз соҳибларини тар-ётга элтади. Тор миллий ё синфий талаб-эҳтиёжларни бошқа халқлар ёки гуруҳлар ҳисобига қондиришини ният қилган мафкуралар охи-роқибат барбод булади, уз тарафдорларини таназзул ва ҳалокатга дучор этади.

МАШВАРАТ (араб. кенгаш, курсатма, йул-йуриқ) — кенгашиш, маслаҳатлашиш асосида амалга ошириладиган иш жараёнини англагувчи т. М. б-н қилинган иш демократиянинг асосини ташкил этади, уни олий қадрият даражасига кутаради. Унга булган мун-т ҳар бир фуқаронинг ички мад-ти, маън-й-ахлоқий қиёфаси, демакки, бутун миллатнинг умуммад-й савиясидан далолат беради. М. асосида жам-т аъзоларининг сиёсий ва ижт-й фаоллиги намоён булади. Ҳоз. пайтда М. сузининг урнига кўпроқ кенгаш, маслаҳат сузлари қўлланади. М. сузи қадимда, айниқса, буюк саркарда Амир Темур замонида кенг истеъмолда булган. Ш.у. ҳам буюк бобомизнинг асарларида мазкур ибора кўп бор қўлланганини куриш мумкин. Айниқса, Соҳибқирон ҳарбий масалаларни доимий равишда М. б-н, атрофдагиларга маълум қилиб, уларнинг маслаҳати б-н ҳал этганини, давлат ишларининг туқсон туққиз фоизини М. б-н, фақатгина бир фоизини қилич б-н ҳал қилганини таъкидлайди. Халқимизнинг “Кенгашли (машваратли) туй тарқамас” деган доно нақлида М. т.сининг мазмун-моҳияти, унинг миллатимиз суз бойлиги, маъ-яти б-н узвий боғлиқлиги ифодаланган. Дарҳақиқат, М. б-н амалга оширилган ишнинг пойдевори мустаҳкам булади. катта ҳаётий тажрибага эга булган ёши улғу донишманд кишилар маслаҳати б-н амалга оширилган ҳар қандай юмуш муваффақият келтириши шубҳасиздир. Шу боис таълим-тарбия жараёнида ёшларимиз онгига ана шу ноёб ибораларни сингдириш, ижт-й, маън-й ва ахлоқий аҳамиятини тушунтириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЙ БОЙЛИКЛАР — кишилик жам-ти тар-ёти жараёнида қўллаб авлодлар тафаккури ва ақл-заковати б-н яратилган маън-й мерос, М.б., кўҳна тарихий ёдгорликларни ифода этувчи т. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида М.б. т.сига қуйидагича таъриф беради: “**Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қад. тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда қутубхоналаримиз хазиналарида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астраномия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир**”. (30–31-б.) Мас., қарийб уч минг йиллик тарихга эга бебаҳо маън-й обида, “Авесто”, халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси булган “Алпомиш” достони, энг азиз ва муътабар байрам — Навруз айёми, маъ-ятмизнинг ажралмас қисми муқаддас динимиз, буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий, жадид боболаримизнинг улкан маън-й-маър-й, илмий, ижт-й-фал-й мероси, давлатчилик тажрибаси бугунги кунда ҳам мам-тимизнинг ҳар томонлама тар-ёти, ёруғ истиқболлига хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЙ БУЗҒУНЧИЛИК — умуминсоний ва миллий ахлоқ, қадрият, мад-т, дин ва тарбия асосларига зид булган, инсон шахсининг тубанлашуви, ижт-й, маън-й-ахлоқий меъёрларга риоя этмаслик, инкор этиш ёхуд уларнинг илдизларини емиришга қаратилган ёвуз хатти-ҳаракатларни англагувчи т. М.б. муайян кучлар, марказлар, шахслар томонидан уз манфаатларини ғоявий-мафкуравий жиҳатдан таъминлаш, фарзли мақсадларни қўллаб, мам-ти ва узга давлат халқи, айниқса, ёшларини чалғитиш, уларнинг онгига ғайриинсоний ва ғай-

риахлоқий ғоя ва қарашларни сингдиришга хизмат қиладиган усул ва технологиялардир. Маълумки, XX а.нинг иккинчи ярми ва XXI а. бошларида купгина Фарб мам-тларида М.б. (палапартниш жинсий мун-тлар, гиёҳвандлик, никоҳсиз оила, оммавий беҳаё клиплар, ахлоқсизлик, куч ва зуравонликни тарғиб этувчи фильмлар ва б.) жам-т ҳаётининг барча жабҳаларида аққол намоён булди. Бу жараённинг чуқурлашуви, даҳшатли тус олаётгани Фарб олимлари, махсус марказ ҳамда ОАВ томонидан амалга оширилган куплаб тадқиқот натижаларида акс эттирилган. Мас., бир гуруҳ америкалик олимлар амалга оширган тадқиқот натижасига кура, тартибсиз жинсий ҳаёт кечириётган ўсмирларнинг 30 фоизи бахтсизлиги, умидсизлиги, ҳаётдан қониқмаслигини тан олган. Уларнинг маълум қисми жинсий хасталикка учраган, бошқалари эса чуқур руҳий тушкунлик ҳолатига тушиб қолган. Ш-дек, гадқиқотда америкалик ўсмирлар уртасида жинсий-ахлоқий бузғунчилик, автомашиналарни олиб қочиш, угирлик, зуравонлик, вандализм каби ҳолатлар купайиб бораётгани аниқланган. Америкалик социолог Ф.Фукуяма Фарб жам-ти дуч келаётган жиддий муаммоларнинг сабаблари ҳақида тухталиб, улар, аввало, оила ин-тининг инқирозга учрагани б-н боғлиқ, деган ҳулосага келади. Фукуяма назарида, «оила — ижт-й капиталнинг муҳим манбаи», яъни айнан оилада фуқаролик ахлоқининг асослари яратилади, унинг ўрнини ҳеч қандай қонунчилик актлари б-н тулдириб булмайди». Д.Вилкерсон эса Фарб жам-тида ахлоқий бузуқлик авж олиб бораётганига сабаб кабель телевиденияси орқали намойиш этилаётган беҳаё саҳналар, гомосексуализм, садизм ва мазохизм каби ғайриинсоний иллатлар кенг тарғиб этилаётганида деб таъкидлайди. Энг хатарлиси шундаки, Фарб мам-тлари ўз дунёқараши, андозалари ва ҳаёт тарзини турли-туман воситалар, хус-н, ғоявий-мафкуравий таъсир этиш узга миллат ва халқлар турмушига тиқиштиришга уринмоқда. Президент И.А. Каримов масаланинг ана шу жиҳатига эъгибор қаратиб,

“...жамиятда пайдо булган ғоявий бушлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт булган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “оммавий маданият” ёпирилиб келиши мумкинлигини унутмаслик керак”, дея огоҳлантиради. Шу боис ғоявий-мафкуравий таҳдидларга нисбатан сергак, огоҳ ва хушёр булиб яшаш мам-тимиз манфаатлари, миллий анъана ва қадриятларимизга ёт ғоя ва қарашларнинг мақсад-муддаоларини теран англаш, айниқса, ёшларимизни бу каби хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш, маън-й тарбия тизимини янада такомиллаштириш М.б.ка қарши курашда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЙ БУРЧ — инсонга хос булган юксак маън-й фазилат, унинг ахлоқий майл-истакларининг ҳис-туйғуларда акс этишини ифодаловчи т. М.б. шахсни баъзан хузур-ҳаловатдан, турмуш лаззатларидан маҳрум этиши мумкин булиб, у таълим-тарбия жараёнида инсон тафаккурига сингдирилади ёки оилавий, миллий анъаналар тарзида қабул қилинади. Инсоннинг М.б.и унинг маъ-яти, руҳияти, тафаккурига ижобий таъсир курсатган, тарбиясида муҳим роль уйнаган нарса, ҳодиса ва шахсларга нисбатан маън-й қарздорлик туйғусидир. Бурч кишининг жам-т, давлат ва одамларга нисбатан мунти, улар олдидаги мажбуриятини ифодалайди. М.б. атамаси виждон, эътиқод, масъулият каби т.лар б-н узвий боғлиқдир. Мас., И.А.Каримов «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таниқли ўзб. олими академик Яҳё Фуломовнинг маън-й жасорати ҳақида тухталиб, «...адолатни ҳамма нарсадан устун деб биладиган, тарих ва келажак олдидаги масъулиятни ҳис этадиган, ҳақиқий ватанпарвар одамгина шундай мардликка қодир булади», деб таъкидлайди. Умуман, М.б. инсон ҳаёти ва фаолиятининг барча соҳаларида, ҳар бир хатти-ҳаракатида намоён булади. Улуғ мутафаккир Ибн Сино «Бурч туғрисида рисола»сида бурчни Тангри олдидаги қарздорлик туйғусини бажариш, илоҳий масъулият деб талқин этади. М.б. нафақат масъулиятни, балки ҳар қандай

ишга виждонан ендашишни, эътиқодда собитликни тақозо этади. Бунинг учун инсон, аввало, уз бурчини чуқур ҳис этиши, ҳар бир хатти-ҳаракатида ана шу мезонга таяниши лозим. М.б. туйғуси халқимизнинг бир неча минг йиллик тарихи, буюк аждодларимиз, ота-боболаримизнинг амалий тажрибаси негизида шаклланиб сайқал топиб келган. Шу боис бу туйғуни ҳар бир ватандошимиз онги ва қалбига сингдириш орқалигина мам-тимиз ҳаётида юз бераётган туб узгаришларга дахлдорлик ҳиссини шакллантириш, Ватанимизнинг тараққий этиши ва гуллаб-яшнашига эришиш мумкин.

МАЪНАВИЙ ВОРИСЛИК — миллий-маън-й қадриятлар, урф-о., анъана, ғоялар, тажриба, билимларнинг авлоддан авлодга мерос бўлиб утиши, маъятнинг узлуксиз жараён сифатидаги узгарувчанлиги ва авлодлар ўртасида маън-й ришталарнинг узвий боғлиқлигини ифода этадиган т. Бу жараён инсониятнинг тар-ётти давомида тупланган маън-й бойликларни яхлит ҳолда авлодларга узатиш, кишиларнинг дунёқараши, мад-й савияси, билими ва маън-тининг бойишига хизмат қилади. Турли соҳаларда ворислик механизми узига хос тарзда кечади: санъатдаги мезонлар фандагидан, табиий фанлардаги ҳолат гуманитар фанлардагидан фарқланади. Ворислик (мерос) маҳаллий ёки умумдунёвий шаклларда намоён бўлиши мумкин. Ворисликнинг маҳаллий шаклида мад-тнинг касбий, миллий, этник ва б. жиҳатлари ифодаланса, жамики инсониятнинг маън-й мулкига айланган маън-й бойликларда М.в.нинг ўқиминсоний шакли намоён бўлади. Мас., қад. Миср эҳромлари, юнон обидалари, Темур ва темурийлар ёдгорликлари каби моддий ва маън-й мерос намуналари бутун башариятнинг маън-й бойлиги ҳисобланиб, авлоддан авлодга утиб келмоқда. Аждодларимиз кейинги авлодларга мерос қолдириш учун халқ оғзаки ижоди, санъатнинг барча усулларидан кенг фойдаланганлар. Техника ва технологияларнинг тараққий этиши б-н М.в.нинг янги самарали усуллари: кино тасвири, магнит

лента езуви, расмда муҳрлаш, компьютер хотирасига жойлаш ва ҳ.к. вужудга келди. Ижт-й тар-ётнинг турли босқичларида маън-й меросни ворисийлик анъаналари асосида авлоддан авлодга узатиш имкониятлари ижт-й-иқт-й, сиёсий, ғоявий омиллар б-н белгиланган. Мас., собиқ шурулар ҳукмронлиги даврида турли халқлар, хус-н, халқимиз ҳам ҳақиқий тарихи, миллий ва маън-й меросини урганиш, унинг бебаҳо хазинасидан баҳраманд бўлиш, бу маън-й бойликни авлоддан авлодга безавол утказиш, ворисийлик анъаналари асосида авлоддан авлодга узатиш ҳуқуқ ва имкониятидан маҳрум этилган эди. Бироқ ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам аждодларимиз узлигини, маън-й меросини йўқотмаган, уларни асраб-авайлаб, келгуси авлодларга бекаму қуст етказиб беришга ҳаракат қилган, авлодлараро ришталарнинг сақланиб қолишига эришган. Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ миллий қадриятларимиз, тарихимиз, маъ-яти-миз, улуғ аждодларимиз даҳоси б-н яратилган бебаҳо моддий ва маън-й бойликларни бойитиш ва кенг тарғиб этиш масаласига доимий аҳамият қаратиб келинмоқда. Президент И.А.Каримов таъбири б-н айтганда, «...шу юртда яшаётган ҳар кайси инсон ўзлигини англаши, қадимий тарихимиз ва бой мад-тимиз, улуғ аждодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши зарур». Бу, уз навбатида, ворисийлик анъаналарининг узлуксизлиги ва бардавомлигини таъминлайди.

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ — мазмун-моҳияти, фал-й ифодаси И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида инсоният тарихидаги ёрқин мисоллар орқали очиб берилган т. Мазкур т. ер юзидаги барча улмас обидаларни, инсоният ҳаётини тубдан узгартириб юборган жамики улуғ кашфиёт ва ихтироларни, мумтоз санъат ва адабиёт дурдоналари ҳамда мардлик ва қаҳрамонлик намуналарини курсатган инсонларнинг мислсиз ақл-заковати ва юксак маън-й салоҳиятини ифодалайди. Унда инсоннинг

уз ҳаётини маъ-ятини устириш ва юк-салтиришга бағишлаши, кишиларни турғи йулга бошлаш мақсадида ҳар қандай фаолият б-н маън-й жиҳатдан алоҳида намуна курсатиши каби хислатлар уз ифодасини топади. Китобда таъкидланишича. “Буюк цивилизация ва маданият бешинги булган, кўҳна ва ҳайратомуз тарихни узида мужассам этган Ватанимиздаги бебаҳо ёдгорликлар, осори атиқалар хақида сўз юритар эканмиз, шу заминда яшаётган барча инсонлар уларни аввало халқимиз даҳосининг ёрқин намунаси, таъбир жоиз булса, унинг юксак маънавиятига қуниланган муаззам ҳайкаллар, деб қабул қилади. Шунинг учун ҳам бу ёруғ оламда энг буюк жасорат нима, деган саволга, ҳеч иккиланмасдан, энг буюк жасорат — бу маънавий жасорат, деб жавоб берсак, уйтайманки янглишмаган буламиз.

Жаҳон тарихига назар ташлайдиган булсак, қалбида, юрагида ана шундай жасорат ҳисси ниҳоятда кучли булган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йулида ўзини аямай, эл-юрт учун, Ватан учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин. Айнан ана шундай одамларнинг маънавий фазилатлари туфайли эзгу ҳис-туйғулар, муқаддас ва улуг тушунчалар дунёда ҳануз барқарор бўлиб келмоқда. Бундай беназир зотларнинг барча халқлар ва миллатлар орасида кўплаб топиллиши — маънавий жасорат туйғуси бутун башариятга хос хусусият эканидан далолат беради”.

Мас., неча алардан буён юксак тафаккур ва ақл-заковат тимсоли булиб келаётган юнон файласуфлари Сократ ва Платон, улуг боболаримиз Абу Райҳон Беруний ва Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Нажмидин Кубро, Амир Темур, Улугбек, Навоий “...урта асрларда астрономия соҳасидаги илмий кашфиётлари учун таъйиқ ва таъқибларга учраган Николай Коперник ҳамда кейинчалик унинг изидан бориб, жоҳил ва ақидапараст руҳонийлар томонидан утга ташланган Жордано Бруно, қанчадан-қанча таъна ва маломатларга гирифтор этилган Галилео Галилей каби алломаларнинг жасоратида ҳам ҳақиқатга садоқат, эътиқод учун

курашнинг ёрқин намунаси яққол намоён булганини кўрамиз.

...Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, халқимиз тарихнинг ҳар қандай туфон ва суронларига карамасдан, миллий ўзлиги ва азалий қадриятларини сақлаб қолиб, бугунги дориломон замонларга безавол етиб келишида унинг қон-қони, суяк-суягида булган маънавий жасорат туйғуси, ҳеч шубҳасиз, ҳал қилувчи таъсир ўтказиб келмоқда.

...Мухтасар қилиб айтганда, олис ва яқин тарихимиз шуни кўрсатадики, халқимиз доимо маънавий жасорат ҳисси билан яшаган ва бу улуг туйғу унинг ҳаётида йиллар, асрлар утгани сайин тобора кучайиб, юксалиб бормоқда. Чунки халқ маънавияти шундай бир буюк уммонки, ҳар қайси авлод ундан куч-қудрат, ғайрат ва илҳом олиб, узининг нақадар улкан ишларга қодир эканини намоён этади.

Шу маънода, 1991 йил 31 август санида қулга киритилган миллий мустақиллик — XX асрда халқимиз томонидан амалга оширилган буюк маънавий жасорат намунасиدير”. Чунки мустақиллик халқимизга кимдир томонидан инъом қилинмаган, унга осонгина эришилмаган. Балки у Президент Ислам Каримов раҳбарлигида оғир курашлар натижасида, юксак маън-й жасорат туфайли қулга киритилган. Мустақиллик барча ислоҳот ва узгаришлар, халқимиз ҳаётида руй бераётган буюк бурилиш ва улкан натижаларни бошлаб берган тар-ётимизнинг тамал тошидир. Уни асраш, мустаҳкамлаш барчамизнинг муқаддас бурчимиздир.

МАЪНАВИЙ ЗАИФЛИК — маън-й ҳаёт ҳодисаси, жам-т, давлат ёки халқнинг маън-й масалаларда уюшмагани, маъ-ятга етарли эътибор бермагани, тарбия соҳасида узибуларчиликка йул қуйгани натижасида содир буладиган ижт-й-ғоявий ожизлик ҳолати. М.з. халқ оммасининг туб манфаатлари ва кунглидаги орзу-интилишларини ифода этадиган, уни тар-ёт сари, улкан мақсадлар йулида жипслаштирадиган миллий ғоянинг, илмий асосда ташкил этилган, пухта уйланган

ва мунтазам олиб бориладиган маън-й тарбия тизимининг яратилмагани ёки ижт-й ҳаётда амалий ифода топмагани натижа-сида ҳосил булади. Моддий ва маън-й заифлик узаро алоқадор т.лар булиб, бири иккинчисини тақозо этади. М.з. кўп ҳолларда маън-й беқарорлик ва парокандаликка олиб келиб, ҳатто жам-т ёки давлатнинг инқирозига сабаб булади. М.з. миллатнинг бирдамлиги, давлатнинг қудратига путур етказади, унинг тар-ётини орқага суриб юборади. Мас., Чингизхон босқини, чор Россияси истилоси, большевиклар босқини даврларида айрим ҳукмдорларнинг халқни бирлаштириб, курашга сафарбар этолмагани ўлкамизнинг қарамлик чангалига тушиб қолишига сабаб бўлди. Бундай қарамлик нисбатан маън-й жиҳатдан эзилган ўлкамиз халқини янада заифлаштиришга хизмат қилди. Айниқса, ўлкамизнинг уч хонликка булиниб, яхлит давлатчилик анъаналарининг парчаланиши натижасида халқимиз моддий парокандаликка юз тутдики, ушбу салбий омил жам-тнинг маън-й заифлигини вужудга келтиришда туртки бўлди. Туғри, чор Россияси истилоси шароитида жам-т маъ-ятидаги заифликларни маърифат ва зиё тарқатиш орқали бартираф этишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйган жадид-маърифатпарварларимиз мактаб ва мадрасалар очишга интилдилар. Лекин, бир неча алик булинишлар, сиёсий-ҳарбий истилолар натижасида умум-жам-т миқёсида ҳукм сураётган М.з.ни бирданига таг-томири б-н кўпориб ташлашга мавжуд маън-й муҳит ҳам имкон бермасди. Собиқ мустабид тузум шароитида ҳам миллий маъ-ят ва қадриятлар четга суриб қўйилиб, коммунистик мафкура ривожига хизмат қилувчи умумий маъ-ят концепцияси ишлаб чиқилиб, ижт-й ҳаётда тарғиб этила бошланди. Ушбу жиҳат кишиларда эътиқодсизлик, миллий қадриятлардан воз кечиш, миллий тил, урф-о. ва маросимларни менсимаслик каби иллатларни авж олдириб, М.з.нинг узига хос қуринишлари сифатида намоён бўлди. Собиқ тоталитар тузум шароитида жам-тда маън-й заиф ҳалқаларни кенгайтириш мақсадида миллий

тиллар имкониятлари чекланди, улар «коммунистик андозаларга номувофиқ тил» сифатида камситилди. Ушбу салбий жиҳатлар миллий маъ-ят ва тафаккурни заифлаштириш учун сунъий равишда қилинаётган ҳаракатлар эди. Демократия шабадалари насими эса бошлаган 80-йиллар охирида узб. тилига ҳам давлат тили (1989 йил 21 октябрь) мақоми берилдики, бундан мақсад миллий тилимизнинг софлигини сақлаган ҳолда халқимизнинг маъ-ятини кутариш эди. Шу боис, мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб, мам-тимизда халқ маъ-ятини юксалтириш борасида қатор ишлар қилинаётгани, бир томондан, собиқ тоталитар тузум шароитида жам-т тафаккурида шаклланган М.з. жиҳатларини миллий менталитетга хос бўлган маън-й-ахлоқий жиҳатлар б-н тулдириш булса, иккинчи томондан, онги ва дунёқараши эндигина шаклланаётган ёшларда М.з.ка йул бермасдан ҳар томонлама баркамол авлодни шакллантириш масаласига давлат сиёсати даражасида эътибор берилаётганлиги қувонарлидир. Ўз-н халқининг ҳаётбахш ва адолатли ғояларга таянган юксак маъ-яти тушунтириш ва ишонтириш, таълим-тарбия ва маърифат йули б-н, фикрлар ранг-баранглигини сақлаб қолган ҳолда М.з.ка барҳам берадиган қудратли куч сифатида намоён булади.

МАЪНАВИЙ ЗАРАР — инсоннинг ор-номуси, қадр-қиммати ва фаолияти, обрў-эътибори, жам-тдаги урф-о., қадриятлар, турмуш тарзи, умуман эзгу дунёқарашга зид бўлган фаолият, хатти-ҳаракат ва мун-тни ифодаловчи т. М.з инсон онгида шаклланган сифат жиҳатидан ижобий характердаги ақлий-руҳий мун-тларга тескари таъсир курсатилганда юзага келадиган натижани ифодалайди. Ўз моҳиятига кўра, бу натижа — М.з. инсон дунёқарашини узгартириб, маъ-ятсизликка алоқадор хус-ятларнинг намоён булишига, руҳий оламига салбий таъсир курсатишга ёки маъ-ят асосларига бефарқ булиб қолишига олиб келиши мумкин. М.з. шахс томонидан шахсга ёки жам-тга,

жам-т томонидан шахсга ёки жам-тга етказилиши мумкин булган ходисадир. М.з.нинг шахс томонидан жам-тга етказилиши маълум бир шахс томонидан тарғиб қилинган, аслида маҳаллий мад-т унсурларига қарши турувчи ва охиروقибатда уларнинг йуқотиб юборилишига олиб келувчи мафкуравий ғояларнинг бошқалар томонидан ҳақиқат. тўғри йул деб қабул қилиниши ёки шунга мажбур қилинишига асосланади. Бундай М.з.нинг шахс томонидан жам-тга етказилиши айнақса оғир ва урнини қоплаб булмас йуқотишларни келтириб чиқаради. Президентимиз таъкидлагани каби. «Бугунги кунда олдимизда турган энг муҳим вазифаларни қўз ўнгимиздан ўтказар эканмиз, аҳолининг кундалик эҳтиёжларига бево-сита дахлдор долзарб масалаларни ҳал қилиш билан бир қаторда биз эски тузум даврида инсон ҳаётининг негизи ва мураккаб томонлари, миллий қадриятлар, тарихий анъаналар, умуминсоний маънавий бойликлар билан ҳисоблашмаслик жамиятимизга қанчадан-қанча зарар келтирганини унутмаслигимиз керак (“Юксак маънавият – энгилмас куч”, 78-б.). Муайян жам-тнинг бошқасига курсатадиган М.з.и таъсирнинг энг фалокатли кўринишларидан булиб, бунинг натижасида бир жам-тда мавжуд узига хос маън-й қадриятлар бутунлай барҳам топиши ва унинг ўрнига узга жам-т маън-й қадриятлари ҳукмрон мавқега кутарилиши мумкин. Мас., Европа халқларининг Америка қитъасига кириб бориши нафақат маҳаллий америкалик ҳинду халқларининг, балки уларнинг моддий мад-ти б-н бирга маън-й мад-тининг ҳам йуқолиб кетишига олиб келди. Яшаш учун кураш ҳиндуларни уз мад-тларидан воз кечишга мажбур қилди ва азалий маън-яти-ни тубдан узгартириб юборди. Жам-тнинг жам-тга, инсоннинг жам-тга ёки жам-тнинг инсонга М.з.и икки хил йул б-н етказилиши мумкин: жам-т ёки инсон маън-ятига зид М.з. инсон ёки жам-т томонидан ихтиёрий қабул қилиниши ва у натижа бергандагина зарарли эканлиги англаниши мумкин; жам-т ёки инсонга М.з. тазийқ, тажовуз, умуман, куч ишлатиш

воситасида етказилиши мумкин ва унинг М.з. эканлиги бошидаёқ маълум булади. Ш-дек, етказилган маълум бир М.з.ларга қарши курашиш ва уларни бартараф этиш мумкин, лекин баъзи М.з.ларни бартараф қилиш имкониятлари булмайди. Шу каби бутун инсониятнинг тар-ёти натижасида ёки инсон эркинликларини кенг татбиқ этиш ҳаракати воситасида амалга оширилаётган ишларнинг натижалари б-н бирга юзага чиқарадиган М.з.лар тузатиб булмас зарарлар сирасига кириб, тузатишга уриниш тар-ётни ортга суриш б-н тенг булиши мумкин, бундай вазиятда воз кечилаётган маън-й қадриятларни тиклашга ҳеч қандай имконият қолмайди. Айна вақтда моддий ва М.з.лар уртасида ажралмас боғлиқлик мавжудки, ш.у. қаерда моддий зарар мавжуд булса, уша ерда М.з. ҳам мавжуд булади. Мас., чоризм ва шуро истибдоди даврида юртимиздан жуда куп моддий ва маън-й бойликлар ташиб кетилди, куп қисми йуқ қилинди, яна куплари эса йуқотишга маҳқум қилинди. Халқимизга хос куплаб маън-й қадриятлар оёқости қилинди, таъқиб остига олинди, миллатимизни тарихий тафаккуридан бегоналаштиришга ҳаракат қилинди ва ҳ.к. Бугунги кунда М.з. буйича жавобгарлик фуқаролик Кодексига киритилган янгиликлардан ҳисобланади. Бундан асосий мақсад – мас., УзР Конституциясига мувофиқ (VII боб), фуқароларга берилган шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширилиши ва ҳимоя қилинишини таъминлашдан иборат. Бу қоидага биноан, М.з. учун жавобгарлик айбли булиш тамойилига асосланади. Зарар етказишда айбланувчи шахс бундай зарарни етказишда узининг айби йуқлигини исботлаши керак, агар исботлай олмаса, айбдор деб ҳисобланади ва маън-й зарарни қоплашга мажбур булади.

МАЪНАВИЙ ИДЕАЛ — шахс ва жам-т маъ-ятини шакллантирувчи, йуналтирувчи ва ҳаракатлантирувчи, уни савоб ишлар, бунёдкорликка сафарбар қилувчи эзгу ғоя, орзу-мақсад ва ижобий намуналар мажмуини ифодаловчи т. “Идеал”

т.си франц. “*ideal*”, лот. “*idealus*” сузларидан келиб чиқиб, “қиёфа”, “мезон”, “мукаммаллик” маъноларини англатади. М.и. атама сифатида орзу-ингилишларнинг олий мақсадини ифодалайди. У ижт-й аҳамиятга эга булган муҳим ахлоқий категория ҳисобланади. Бугунги жам-тимиз ривожини М.и.ни шакллантириш ва уни жам-т маън-й муҳитининг асосий негизи сифатида қабул қилишни тақозо этмоқда. Чунки халқнинг ҳаёти унинг маъ-яти б-н узвий боғлиқ булиб, жам-т ахлоқининг илдизи миллат тарихи б-н узвий алоқадор ҳодиса. Инсон ёшлиқдан азалий анъаналар, урф-о.лар оғушида камолга етади. Бу борада оила, маҳалла ва таълим-тарбия даргоҳларидаги маън-й муҳитдаги уйғунлик ва барқарорлик муҳим урин тутади. Ҳеч шубҳа йўқки, М.и. орзуси ажодларимиздан бизга утиб келаятган, қон-қонимизга сингиб кетган муқаддас туйғудир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш тарзига, тафаккурига назар солсак, улар ақлий етуқлик, руҳий поклик, жисмоний баққуватлик ва албатта, ахлоқий камолотга жуда катта эътибор қаратиб, бундай шахсларни идеаллар тимсолида курганлар. Олимларнинг тадқиқотларига қараганда, инсоният уз ахлоқий тар-ёти давомида учта идеалга интилиб келган. Булар эркинлик, тенглик ва қардошлиқдир. Ҳақиқатан ҳам, инсоннинг маън-й тар-ётида эркинлик, тенглик ва қардошлик принциплари муҳим урин тутади, улар идеалнинг категориал т.лари була олади. Чунки, фикрда, ахлоқда ва фаолиятда эркин булган инсонгина узлигини англаб етади. Узлигини англаган инсон барча кишиларнинг узаро тенглигини ҳис эта олади. Бу тенглик принципнинг қарор топишидир. Одамларнинг бир-бирларини узаро тенг деб билишлари уларни ягона мақсад сари бирлаштириб, фаол ҳаракатга ундайди, бу қардошлик тамойилнинг намоён булишидир. Бошқача айтганда, узлигини англаган киши бошқалар ҳам унга тенг, қардош эканини идрок этади ва узгалар ҳаётига дахл қилиш узига ҳам катта зарар келтиришини тушунади. Демак, М.и. эзгулик гоёсидан озикланади. Бу гоё эса

инсоннинг узлигини англаб етишига туртки берувчи асос сифатида М.и.нинг негизини ташкил этади. Узликни англаш б-н эса инсоннинг моҳияти кашф қилинади. Ҳоз. кунда М.и.нинг категориялари аниқ-тиниқ белгилаб олинган эмас. Аксарият мутахассисларнинг фикрича, М.и.нинг ахлоқий категориялари қаторига эзгулик, эътиқодлилиқ, эркинлик т.ларини киритиш мумкин. Уларнинг зидди ёвузлик, эътиқодсизлик ва мутелекдир. М.и. жам-тда соғлом ахлоқий муҳитни вужудга келтириш ва кишилар дунёқарашини бойитиш, тафаккурини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. Мустақилликнинг илк кунлариданоқ Президент Ислон Каримов янги жам-тни барпо этишда идеал мақсадларнинг жам-т тар-ёти, унинг маън-й тақомилидаги аҳамияти ҳақида тўхталиб, ана шундай М.и.ни шакллантиришда миллий-тарихий турмуш тарзимиз, халқимиз урф-о.лари ва кишиларнинг фикрлаш тарзини ҳисобга олиш зарурлигини таъкидлаган эди. Ҳақиқатан ҳам ана шу уч омида М.и.нинг муҳим илдизлари ифодаланган. Истиқлол йилларида юртимизда М.и. маън-й ва ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларимизга, миллий узлигимизга қайтиш, улуғ ажодларимиз яратган меросни асраб-авайлаш, уни замонавий илм-фан, мад-т ютуқлари асосида бойитган ҳолда келгуси авлодларга етказиб бериш аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий мад-тини ошириш, озод ва обод Ватан ҳамда фаровон ҳаёт барпо этиш каби эзгу мақсадларимизни руёбга чиқаришга хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЙ ИЛЛАТЛАР — жам-тда урнатилган ижт-й, маън-й, ахлоқий, ҳуқуқий, мад-й меъёр ва қоидаларга зид булган хатти-ҳаракатларни ифодаловчи т. М.и. маън-й соғломликнинг акси булиб, маъ-ятсизлик, яъни инсон ижт-йлашувининг заифлашиши, таълим-тарбия жараёнида йул қуйилган камчиликлар оқибатида вужудга келадиган маън-й бузилиш ҳодисасидир. М.и. сирасига ёлғончилик, адолатсизлик, ҳурматсизлик, лоқайдлик, бепарқлик, дангасалик, бюрок-

ратизм, тухмат, бухтон, ҳасад, хоинлик, ўғирлик, иккиюзламачилик. қатъиятсизлик, виждонсизлик, ҳаёсизлик, уятсизлик, орсизлик, номуссизлик ва ҳ.к. иллатларни киритиш мумкин. М.и. жам-т маъ-яти каби тарихий тар-ёт давомида шаклланади, янги-янги қуринишларда намоён булади. XXI а.да Фарб мам-тларида гиёҳвандлик, бир жинсли никоҳ, бесоқолбозлик, лесбиянлик (яъни аёлнинг аёл б-н турмуш қуриши) ва ҳ.к. М.и. яққол кузга ташланмоқда. М.и. иқт-й. сиёсий. ҳуқуқий, мад-й, маън-й ва рухий омиллар, шарт-шароит таъсирида ву-т.п.з. келади. Мас., иқт-й сабаблар туфайли ўғирлик, ёлғончилик, харомхўрлик, порахўрлик, тажовузкорлик, ҳақоратгўйлик, лаганбардорлик, қонунларни менсимаслик, уларни уз манфаатига буйсундиришга уриниш, узгалар ҳуқуқларини поймол қилиш, фахшга берилиш, зуравонлик, манманлик, талончилик каби М.и. пайдо булди. Давлат ва жам-т бошқарувидаги бошбошдоқлик ҳам аҳоли турли тоифалари, шу жум-н, раҳбар ходимлар фаолияти, қиёфаси ва феъл-атворида айрим М.и.нинг юзага чиқишига сабаб булиши мумкин. Президент И.А.Каримов истиқлолнинг илк даврида чоп этилган “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура” номли китобидан урин олган асарлар ва нутқларида раҳбар кадрлар фаолиятида кузга ташланаётган ва собиқ иттифокдан мерос булиб қолган қуйидаги М.и.га эътибор қаратган эди: ижт-й-сиёсий заифлик, бепарволик, масъулиятсизлик, лавозимни суиистеъмоқ қилиш, гуруҳбозлик, ҳасад ва тирноқ остидан кир қидириш, қатъиятсизлик, халқ, давлат мулки ва имкониятларидан хусусий манфаатлар йулида фойдаланиш, ташаббус курсатмаслик, ваъдабозлик ва мутелик, турачилик, ошна-оғайнигарчилик, уруг-аймоқчилик ва б. Юртбошимиз “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида халқимиз ва давлатимиз тар-ётига туғаноқ булаётган М.и.лар ҳақида тухталиб, «**Биринчи навбатда худбинлик ва лоқайдлик, коррупция ва манфаатпарастлик, бошқаларни менсимаслик каби иллатлардан жам-тимизни бутунлай халос**

этиш тўғрисида ўйлашимиз керак» дея бу ута муҳим вазифа кенг жамоатчилигимиз, айниқса, зиёлиларимизнинг доимий диққат марказида туриши лозимлигини таъкидлайди. Фарб жам-тида яққол намоён булаётган инсоннинг иқт-й манфаатлари ва истеъмолчилик майлларининг устуворлиги маън-й қадриятларнинг сақланиши ва келгуси авлодларга мерос тарзида узатилишига тусқинлик қилиб, уларнинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатида маъ-ятга зид иллатларнинг авж олишига олиб келмоқда. Бу уз навбатида моддий жиҳатдан тараққий этган айрим давлатларни маън-й жиҳатдан таназзулга етакламоқда. Тарихдан маълумки, буюк империялар нафақат иқт-й ёки сиёсий, балки аввало маън-й-ахлоқий емирилиш оқибатида тануззулга учраган ва парчаланиб кетган. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида маън-й емирилиш, маън-й бузғунчилик жараёнлари гоёт хатарли тус олиб, турли давлатлар ва халқлар маъ-ятига салбий таъсир этмоқда, азалий урф-о. ва анъаналарнинг қадрсизланиши ва омавий мад-тнинг ёпирилиб кириш хавфини туғдирмоқда. Ш.у. бундай хавф-хатар ва маън-й таҳдидларнинг асл мақсад-муддаолари, оқибатларини теран англаш, бу борада хушёр ва огоҳ булиш, замон б-н ҳамнафас яшаш, айниқса, ёшларимиз қалби ва онгига юксак маън-й қадриятларни сингдириш, уларни баркамол инсонлар этиб вояга етказиш давр талабидир.

МАЪНАВИЙ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ — жам-т ва инсон фаолиятининг асосий йуналишларидан бири. маън-й бойликлар яратиш, бойликларни узлаштириш ва истеъмоқ қилиш, маън-й қадриятларни ривожлантириш жараёнини англаувчи т. М.и.ч.нинг муҳим белгиларидан бири — унинг борлиқни англаш, идрок этиш, билиш ва айни пайтда янги маън-й қадриятларни яратишга қаратилгандир. Бу жараёнда, бир томондан, инсон онги ривожланиб, бойиб боради, иккинчи томондан эса, кишиларнинг маън-й эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи гоёлар, билимлар, наз-ялар, бадий асар-

лар ва б. маън-й қадриятлар яратилади. М.и.ч. қулами, ҳаётда тутган урни жиҳатидан моддий ишлаб чиқаришдан қолишмайди. Собиқ иттифоқ даврида М.и.ч.ни асосан моддий ишлаб чиқаришнинг ҳосиласи, инъикоси, деб қараб келинган, унинг аҳамияти эътиборга олинмаган. Ҳолбуки, моддий ишлаб чиқаришни маън-й билимлар, малака ва куникмаларсиз амалга ошириш мумкин эмас. Ш.у. моддий ва М.и.ч. жараёнларини бир-биридан ажратиш, бир-бирига қарши қўйиш мутлақо нотўғри, ғайриилмий ёндашувдир. Аслида улар бир-бири б-н узвий боғлиқ бўлиб, айна бир жараённинг икки томонини ифода этади. И.А.Каримов «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида бу масалага бирёқлама қараш, хус-н «одамнинг руҳий дунёсини менсимаслик, уни иккиламчи уринга қўйиш охир-оқибатда жамият ҳаётида инқирозга олиб келиши муқаррар экани» ҳақида огоҳлантиради. Аммо улар ўртасидаги узвий боғлиқлик улар ҳар бири ўзига хос хус-ятларга эга эканини инкор қилмайди. М.и.ч., аввало, инсоннинг руҳияти, ижодий тафаккури илмий, бадиий, ахлоқий ва б. қадриятларга асосланади. Халқ оғзаки ижоди намуналари деб юритиладиган бадиий ва мусиқий асарлар халқимиз орасидан етишиб чиққан улкан истеъдод соҳиблари томонидан яратилган бўлиб, М.и.ч.нинг ёрқин тимсолидир. Мас., «Алпомиш» достони эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатларини ифода этиб, барчамизни ҳаққуликка, Ватанимиз, юртимиз, оиламиз, дусту ёримиз, ор-номусимиз, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовузлардан ҳимоя қилишга ўргатади. Жам-т ривожланиб, меҳнат тақсирчоти кучайган сари М.и.ч. соҳасида ҳам ихтисослашув жараёни кучайиб, санъат, фал. ахлоқ, фан, дин, ҳуқуқ каби онг шакллари пайдо бўлади, айна пайтда уларнинг ҳар бири турли жанр, оқим, йўналишларга булина бошлайди. М.и.ч. маҳсулининг яна бир хус-яти шундаки, моддий ишлаб чиқариш натижалала-

ри истеъмол жараёнида уз қийматини йўқотса, М.и.ч. маҳсули истеъмол жараёнида уз қийматини йўқотмайди, аксинча, ундан қанча куп одам баҳраманд бўлса, унинг қиймати шу даражада ортиб бораверади. М.и.ч. жараёнида ворисилик тамойили яққол намоён бўлади. Чунки янги билим ва ғоялар, бадиий асарлар аجدодлар қолдирган маън-й мерос ва унинг бевосита давоми сифатида майдонга келади. М.и.ч.да ижодий ёндашув устуворлиги муҳим аҳамият касб этади. Моддий ишлаб чиқаришда ҳам ижод элементи мавжуд, аммо бу жараён эски андозалар, технологиялар, ёндашувлар асосида ҳам амалга оширилиши мумкин. М.и.ч.ни эса ижодсиз тасаввур қилиб булмайди.

МАЪНАВИЙ ЙУҚОТИШЛАР — халқнинг, миллатнинг уз эрки ва ҳуқуқини қулдан чиқариши, тили, дини, эътиқоди, урф-о.лари, миллий гуруридан маҳрум бўлиш, миллий ўзлигини англашга тусқинлик қилаётган жараёнлар ва хатти-ҳаракатлар мажмуи. М.й. туфайли инсон ўзлигидан айрилади, ким ва қандай шахс, кимларнинг авлоди эканини унутади, гурурини йўқотади. Пировард натижада М.й. сабабли миллат уз мустақил тар-ёт йулидан адашади, жам-т узининг барқарор рив-ш тамойилларини йўқотиб, таназзулга юз тутади. М.й. шундай салбий ҳодисаки, у туфайли тарихий хотира заифлашади, миллий тил ва урф-о.лар камситилади, миллий тафаккур уз аҳамиятини йўқотади. Натижада муайян давлат, миллат ҳаёти ижт-й тар-ётдан четда қолиб кетади. М.й. моддий йўқотишдан фарқ қилади, уни аниқ рақамларда улчаб булмайди. Аммо унинг оқибатлари аянчли бўлиши муқаррардир. Бугун дунёнинг айрим мам-тларида айнан моддий тамойиллар устуворлиги (моддий фетишизм истеъмолчилик майлларининг кучайиши), маъ-ятга эътиборсизлик куплаб М.й.га сабаб булмоқда. Тарихда М.й. босқинчилик ва урушлар оқибатида куп бор содир булгани маълум. Аксарият ҳолларда босқинчилар муайян халқни тобе этиш, унинг бойликларини эгаллаш учун аввало, маън-ятидан маҳрум этишга интилган.

Маън-й оламидан ажралган, қадрият ва урф-оларидан жудо булган миллат аста-секин узлигини, тарихий-этник бирлигини йўқотган. Бу ҳол унинг парчаланиб кетиши, уз миллий давлатчилик анъаналари, ҳатто тили, турмуш тарзи ва тафаккур услубидан ажралиб қолишига сабаб булган. Турли ички ва ташқи хуружлар, миллатнинг булинишига олиб келадиган низолар ҳам М.й.га олиб келади. Бундай ҳолларда муайян халқни бирлаштириб турадиган маъ-ят тизимида бузилиш руй беради. у аста-секин емирилиб, миллатни жипслаштирувчи бекиёс куч ва омил сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Миллатнинг уз мустақиллигидан жудо булиши, миллий давлатини бой бериши М.й.нинг энг аянчли оқибатларига олиб келадиган шаклидир. Шу маънода Президентимизнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидлангани каби, **“...фақат мустақилликкина ҳақиқий маънавий тараққиёт учун йўл очади, бу соҳадаги барча қадриятларни безавол сақлаш, асраб қолиш ва келажак авлодларга етказиш имконини беради”.**

МАЪНАВИЙ МАДАНИЯТ — инсоннинг маън-й хус-ят ва ҳислатлари, жам-тнинг мад-й даражасини акс эттирувчи т. Жам-т ва уз-узини тарбиялаш жараёни, шахснинг хатти-ҳаракатлари ва қиёфасида маъ-ят тамойиллари қанчалик чуқур сингиб кетганлигини намоён этувчи атама. М.м. «моддий мад-т» т.сидан фарқ қилади, аммо у б-н боғлиқ ва узаро алоқада намоён булади. Агар маъ-ят т.си барча маън-й нарсалар ва хус-ятларни — инсониятнинг ижодий, илмий, фал-й, ҳуқуқий, бадний, диний, ахлоқий ва ш.к. тасаввурлари, т.лари мажмуини англатса, М.м. эса ана шу т., билим ва тажрибаларнинг кундалик ҳаётда қулланишини англатади. Турли омиллар: ҳаётий тажриба, тарбия, ахлоқий маърифат, санъат, адабиёт ва ҳ.к.нинг таъсири натижасида шахс муайян даражада уз онги, хулқ-атворида жам-тдаги М.м.ни мужассамлаштиради. Бинобарин, шахс хатти-ҳаракатларида намоён буладиган М.м.ни ута му-

раккаб тузилган дастурга ухшатиш мумкин. яъни инсон турли вазиятларда узини маън-й жиҳатдан қандай тутиши кераклиги борасида кумаклашувчи тажрибаларни сингдиради. Ш-дек. М.м. инсон онгининг бетиним ижод қилиб турувчи жиҳатлари — ечим мураккаб булган қийин вазиятларда муайян бир қарор қабул қилишга ёрдам берадиган маън-й тафаккур, ҳис-туйғу каби омилларга ҳам суянади. М.м. кишининг ҳаракатлари, воқеликни баҳолай олиш салоҳияти, ахлоқий билим ва тажрибалари, улардан фойдалана билиш қобилияти, яхши-ёмон, ижобий-салбий вазиятларни фарқлаш ва ҳ.к. омиллар б-н ҳам боғлиқ. Ҳар қандай шароитда маън-й-ахлоқий меъёрларга содиқ қолиш узгалар ташвишига шерик булиш, ахлоққа доир тажрибаларни амалда қўлай олиш, шахслараро мулоқотда ижобий фазилатларни намоён эта олиш ҳам М.м. даражасини курсатиши мумкин. Зеро, ҳар қандай мураккаб вазиятда инсон номига гард юқтирмайдиган хатти-ҳаракатлар қилган шахснинг ахлоқан етук, маъ-яти бой инсон дея оламиз. Масаланинг бошқа томони — моддий ва М.м.нинг узаро алоқаси, бир-бирини тақозо қилиши б-н боғлиқдир. Инсоннинг тулақонли ҳаёти учун ниҳоятда зарур булган мактаблар, кутубхоналар, театр ва б. мад-т учоқлари тармоғини кенгайтириш, уларнинг моддий шарт-шароитини яхшилаш ҳамда фаолиятини такомиллаштириш ҳам бу борада ижобий натижалар беради. Афсуски, собиқ иттифоқ даврида мад-тга нотўғри мун-тда булинди, унга сарфланаётган маблағлар доим бошқа соҳалардан кам булди, натижада халқимиз бу масалада орқада қолиб кетди. Истиқлол давридаги ислоҳотлар ва барча режаларда мад-т, маърифат, тарбия ва спортни ривожлантириш, бу соҳаларда хизмат қилаётган кадрлар, яъни ўқитувчилар ва шифокорлар, мад-ий-маън-ий муассасалар ва б. соҳаларда меҳнат қилаётган куплаб мутахассисларни чинакам зиёлилар сифатида тарбиялаш, бир сўз б-н айтганда, маън-й бойликларни яратадиган кишиларга ғамхурлик қилиш, уларнинг самарали фаолияти учун барча зарур моддий-маън-й

шароитларни яратиб бериш энг устувор йуналишлардан бирига айланди. Ўсиб келаётган авлодга, унинг мад-ий-маън-й тарбиясига катта жавобгарлик ҳисси б-н ёндашиш масаласига эътибор кучайиб бормоқда.

МАЪНАВИЙ МЕРОС — маън-й тар-ёт маҳсули, инсон ақл-заковати б-н яратилган, келажак авлодни эзгу тар-ёт сари етаклаш ҳус-ятига эга булган, кишиларнинг онги ва дунёқарашининг усиши, оламни билиш ва узлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатларига куч-қувват берадиган аждодлардан авлодларга утиб келаётган азалий қадриятлар мажмуини ифодалайдиган т. М.м. аждодлар тажрибаси, қолдирган маън-й бойликларининг келгуси авлодларнинг амалий фаолияти, тафаккур тарзида қандай аҳамият касб этишига кура, якка шахс. алоҳида гуруҳ ёки муайян миллат вакилларига тегишли булиши мумкин. Улар маълум миллий тилда яратилгани, миллий мад-й-маън-й анъаналар, қарашларни акс эттиришига кура миллатга, маълум бир ҳудудда истиқомат қилувчи турли миллатларни қамраб олиши ҳус-ятига кура жам-тга, маълум бир давлат ҳокимияти амал қилиб турган даврда яратилганига кура давлатга, инсоният тарихида тутган юксак урнига кура цивилизацияга хос булиши ҳам мумкин. Президентимизнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, “**Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, узига хос урф-одат ва анъаналари, хаётний қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бўлиб хизмат қилади**”. Ш-дек, М.м. бир вақтнинг ўзида миллат, давлат, минтақа ва бутун имкониятга тегишли булиши ҳам мумкин. Мас., Имом Бухорий ва Имом Термизийнинг диний-маър-й мероси. Абу Али ибн Синонинг тиббиётга оид ёки Мирзо Улдузбекнинг астрономияга доир кашфиётлари. нафақат миллатимиз ва минтақамизда истиқомат қилаётган халқлар, балки б-н хон цивилиза-

цияси, мад-тидан урин олган бебаҳо М.м. ҳисобланади. М.м. моддий меросдан фарқли равишда оламда ва инсоннинг ички дунёсида руй берган, бераётган ёки бериши мумкин булган интеллектуал ва психологик ҳолатлар, хатти-ҳаракатлар, амалий фаолият ва унинг натижаларини англашга кенг имкониятлар яратиши б-н қадрлидир. Шу б-н биргаликда, М.м.ни моддий меросга қарама-қарши қўйиб булмайди. Чунки бизгача етиб келган моддий мерос инсоннинг онгига таъсири н. назаридан айни вақтда М.м.га айланиши ҳам мумкин. Мас., бизга қадар етиб келган узоқ утмишда яратилган тарихий обидалар моддий меросга мансуб булса-да, улардаги муҳандислик, безак ишлари, курилиш тарихи ва унга оид ашёларининг тайёрланиши, бунёдкорлари ва б. жиҳатларига кура М.м.га айланади. Худди ш-дек, моддий неъматлар ишлаб чиқариш технологиялари ва ускуналари моддий меросга мансуб булса-да, бу борадаги анъаналарнинг аждодлардан авлодларга утиши М.м. тарзида амалга ошади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, инсониятнинг ёзма манбаларда акс этмаган куплаб табиий кўникмалари М.м. тарзида аждодлардан авлодларга утиб келади. Ёзувнинг пайдо булиши М.м.ни сақлаш ва бойитиш йулидаги инсоният эришган энг катта ютуқ ҳисобланади. Ёзув туфайли ҳоз. илм-фанда инсон тар-ёти, жумладан, М.м.ининг беш минг йилдан ортиқ тарихи, ер ва коинот жисмларининг бир неча миллион йиллик даври ҳақидаги маълумотлар жамланган. Кишилар онги, ички дунёси, тафаккур тарзи, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларни бойитиш, ривожлантириш, янги ғоявий йуналишларга бошқариш М.м.нинг асл моҳиятини ифодалайди. Ш-дек, бугунги кунда М.м.нинг одамлар ҳаёт тарзига чуқур таъсир этадиган қадрият сифатида аҳамияти тобора яққол намоён булмоқда. И.А.Кари-мовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «**Шарқ оламида, жумладан, Урта Осиё шароитида жамоа бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни**

бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Шу маънода, халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган булсак, бошқаларга ҳеч ухшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат узро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён буладиган бир қатор узига хос хусусиятларни кўрамыз. Мисол учун. тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, қадр-қиммат деган. бир-бирини чуқур мазмун билан бойнатадиган ва тулдирадиган хусусиятларни олайлик. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг. маънавий мероснинг амалий ифодасидир. Масалан, эзгу ода-тимизга айланиб кетган меҳр-оқибат тушунчасини оладиган булсак, унинг жуда теран тарихий, миллий, диний илдизлари борлигини кўриш мумкин. Бу аввало, инсоннинг инсон билан, қўшнининг қўшни билан, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила билан, энг муҳими, шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, бегараз ёрдам беришни англатади ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди». Демак, бундай қадриятлар алардан-аларга М.м. сифатида утиб келаётгани рад этиб бўлмас ҳақиқатдир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, жам-т тафаккуридаги ғоявий, мафкуравий, маъ-й, мад-й, диний ва ахлоқий қадриятлар, дунёқараш, урф-о., анъаналар ва мун-тлар келажак авлоднинг М.м.ини белгилайди. Ма-д-й қадриятлар ва М.м. минг йиллар мобайнида халқимиз учун қудратли маъ-ят манбаи сифатида хизмат қилиб келган. Узоқ вақт давом этган кучли мафкуравий тазйиққа қарамай, Ўз-н халқи авлоддан авлодга утиб келган уз тарихий ва мад-й қадриятларини ҳамда узига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аждодларимиз томонидан

куп алар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маън-й ва мад-й меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кутарилган ниҳоятда муҳим вазифага айланди. Ўз-ни янгилаш ва ривожлантиришнинг уз йули М.м. н.назаридан тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимиз М.м.ини қайта тиклаш, мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг уз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварлик. Ҳозир Ўз-н деб аталувчи ҳудуд. яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири булганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Милодгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача қурку файзини, маҳобатини йўқотмаган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик мад-ти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак булганидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қад. тошёзувлар, битиқлардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фал., тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ун минглаб асарлар бизнинг беқийс маън-й бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бу қадр катта меросга эга булган халқ дунёда кам топилади. Халқимизнинг ҳақиқий М.м.и булмиш иймон, инсоф, меҳр-оқибат, андиша, ор-номус, каттага ҳурмат, кичикка иззат, меҳмондустлик, юртга ва халққа садоқат каби фазилатларини асраб-авайлаб, келажак авлоднинг қон-қонига сингириш, жам-т кундалик ҳаётида доимо устуворлик касб этиши тугрисида суз кетар экан, авваламбор, диндорлар, дин пешволари б-н яқиндан ҳамкорликда, ҳамжиҳатликда иш олиб бориш зарурияти ҳисобга олиниши керак булади. Ин-

соннинг руҳий покланиши, ахлоқий тарбияси. эл-юрти тинчлигини уйлаши, осойишта фаолият юритиши ва миллатлар тотувтигини сақлаши б-н боғлиқ қадриятларни ифодаловчи М.м.ни узлаштиришда дин билимдонларининг урни яққол куриниб туради. Бундан ташқари, диёримиз халқи қадим замонлардан узларига маълум бўлган инсоният б-н ҳамфикр бўлиб келдилар, яқиндан алоқа боғлаб яшадилар. Бунга кўндан-кўп мисоллар бор. Осиёнинг қаъридан Яқин Шарққа, Европа ва Африкага олиб борадиган Буюк Ипак йўли, бутун мад-й оламга таниқли олимлар ва мутафаккирлар, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари давлатлар ва шаҳарлар яратувчилари булмиш улуғ аждодларимизнинг ижодиёти узининг улугворлиги ва гузаллиги б-н ҳозиргача ҳаммани лол қолдирган М.м.ни етказиб берди. Президент Ислон Каримов аждодларимизнинг руҳи поклари ва урф-олари, бизнинг энг яхши анъаналаримиз, М.м.нинг қайта тикланиши ислохотларнинг муваффақиятга эришиши, мам-тимиз тар-ётининг муҳим омиллари эканини алоҳида таъкидлаган. Маълумки, алар мобайнида халқимизнинг юксак маъ-ят, адолатпарварлик, маърифатсеварлик каби эзгу фазилятлари Шарқ фал.си ва ислом дини таълимоти б-н узвий равишда ривожланди. Ўз навбатида, бу фал-й-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бугун яратилаётган М.м.имиз ана шу фал.га уйғун ҳолда, Хожа Аҳмад Яссавий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур Мирзо сингари мутафаккир аждодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим. Ўз-н халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан М.м. б-н фахрланади. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизинг ноёб тарихий ёдгорликлари. Буюк Шарқ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино. Муҳаммад

Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур асарлари бутун башариятнинг бебаҳо мулки бўлиб қолди. Халқнинг тарихий руҳи уйғонмоқда, маъ-ятнинг кўзи очилмоқда, шу туфайли одамлар қалбида миллий гурур, она заминга меҳр-муҳаббат туйғулари камол топмоқда. Халқимизнинг Беруний, Ибн Сино, Хоразмий, Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур, Паҳлавон Маҳмуд, Султон Вайс, Носириддин Рабғузий, Сулаймон Боқирғоний, Баҳоуддин Валад ва унинг буюк фарзанди Жалолоддин Румий, Абулқосим Али Хоразмий, Исмоил Журжоний, Сирожиддин Саккокий, Мунис, Огаҳий, Баёний, Сафо Муғанний, Чокар, Шерозий, Ҳожихон, Болабахши, Абдулла Қодирий, Чулпон, Фитрат, Бехбудий, Усмон Носир сингари унлаб ва юзлаб буюк фарзандлари М.м.ининг — абадиятининг халққа қайтарилиши мустақил Ўз-ннинг энг ёрқин ютуқлари қаторидан жой олди. Шунга кўра айтиш мумкинки, бирон-бир жам-т маън-й имкониятлари, одамлар онгида маън-й ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустахкамламай туриб, уз истиқболини тасаввур эта олмайди. Урф-олар, анъаналар, халқ оғзаки ижоди, фан, адабиёт, санъат ва б. ҳам М.м. таркибида муҳим аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида М.м.нинг ушбу соҳалардаги таркибий қисмларига нисбатан ҳам мун-т тубдан ўзгарди. Уларнинг ҳар томонлама тар-ёти учун кенг имкониятлар яратиш устувор вазифалардан бирига айланди. *(Яна қаранг: Маданий мерос, Миллий мерос)*

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАР — кенг оммани маън-й ва маър-й жиҳатдан тарбиялаш, уларнинг умумий маън-й савиясини юксалтириш, ижодий қобилиятларини ривожлантириш, буш вақтларини самарали утказишга кўмак берувчи тадбирлар тизимини ифодаловчи т. М.м.и. мазмуни, мақсад-муддаолари ҳар бир замон ва маконнинг ижт-й, сиёсий, иқт-й, мад-й-маър-й, гоёвий, мафкура-

вий хус-ятларига чамбарчас боглиқ ҳолда шаклланади. М.м.и. т.си кенг маънода укув муассасалари таълим-тарбия масканлари, клублар, ахборот-ресурс марказлари, мад-т ва истироҳат боғлар фаолиятини қамраб олади. Бунда музей, кинотеатр, театр ва б. мад-й-маър-й муассасалар, ш-дек, ОАВ (газета, журналлар, Интернет, радио, ТВ) муҳим урин тугади. А.лар утиши б-н М.м.и. муассасаларининг кенг тармоғининг ташкил этилиши, уларнинг ўсиши ва такомиллашуви б-н унга раҳбарлик қилиш жараёни ҳам мукамаллашиб борган. Инсон дунёқарашини шакллантириш, маън-й-ахлоқий тарбия, гоёлар тарғиботи, иқт-й билимларнинг илмий-техникавий тарғибот-ташвиқоти, эстетик ва жисмоний тарбия, бадиий ҳаваскорлик, мад-й дам олишни ташкил этиш, ёш истеъдодларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш М.м.ининг турли йўналишларидир. Эзгулик ва меҳр-оқибат, улғворлик ва гузаллик, виждонийлик ва меҳр-шафқат, бошқаларга ҳурмат ҳамда табиат б-н уйғунликни сақлаш каби маън-й хислатлар ҳар бир кишига аста-секин, тадрижий равишда М.м.и. орқали сингдириб борилади. М.м.и. жараёнида укув ва клуб муассасаларида анъанавий шакллар (сухбат, мулоқот, маъруза, спектакль, концертлар, шеърхонлик) б-н бирга мавзули кечалар, китобхонлар конференциялари ва б. тадбирлар уюштирилади. М.м.и. буйича мутахассислар университетлар, педагогика ва мад-т ин-глари, мад-т ва санъат коллежларида тайёрланади. Собиқ Иттифоқ даврида маън-й-маър-й ишлар тоталитар-мафкуравий фаолиятнинг мустақил соҳаси сифатида шаклланган булсада, маъ-ят-маърифат масалаларига нотугри мун-т юритилган, унга сарфланган маблағ доимо бошқа соҳалардан кам бўлган. Инсоннинг тўлақонли ҳаёти учун зарур бўлган мактаблар, кутубхоналар, театр ва б. маъ-ят ўчоқларини купайтириш, улар шароитини яхшилаш масаласига жиддий эътибор берилмаган. Истиқлол даврида миллий гоёни шакллантириш, анъаналарни қадрлаш, урф-о.лар, миллий кадриятларни тиклаш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Маъ-ят ва

маърифат соҳаларида фаолият юритаётган ўқитувчилар ва шифокорлар, олимлар ва зиёлилар, мад-й оқартув муассасалари ва б. соҳалардаги мутахассисларнинг ижодий фаолияти учун кенг имкониятлар яратилди. Шу б-н бирга, Президент И.А.Каримов таъкидланганидек, **“Маънавий-маърифий соҳада истиқболни фақат бу соҳа одамлари яратмайди, балки бу ишни тизим бажаради. Тизим яратилса, иқтидорли ижрочилар энг муҳим жойларга қўйилса — иш юришиб кетаверади. ...Бу тизим марказида маънавият, ахлоқ-одоб, маърифат каби ўлмас кадриятлар турмоғи керак”**. Истиқлол йилларида замон, ҳаёт талабига биноан маън-й-маър-й ишларни янги, давр талаби ва манфаатларига мос такомиллашган тизими шакллантирилди. Бунда таълим тизими, музейлар, мад-т уйлари ва саройлари, ахборот ресурс марказлари, мад-т ва истироҳат боғлари оммавий муассасалар сифатида миллионлаб аҳолига маън-й-маър-й хизмат курсатмоқдалар. Республика «Маънавият ва маърифат маркази» (1994) ташкил этилди ва унинг вилоятлар, туманлар ва шаҳарлардаги булимлари ишга туширилди. Марказга Республика Маъ-ят ва маърифат кенгаши раҳбарлик қила бошлади. ЎЗР Президентининг 2006 йил 25 августдаги «Миллий гоё тарғиботи ва маънавий-маър-й ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги қарорига биноан Республика Маънавият ва маърифат кенгаши фаолияти ҳамда таркибий тузилиши қайта қуриб чиқилди. Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг илмий-амалий йўналишда фаолият олиб борадиган давлат бюджети ҳисобидан молиялаштириладиган **“Миллий гоё ва мафкура илмий-амалий маркази”** ташкил этилди. Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг амалий тарғибот йўналишида фаолият олиб борадиган Республика Маънавият тарғибот маркази шакллантирилди. Барча вилоятларда ҳокимларнинг маън-й-маър-й ишлар буйича ёрдамчилари фаолияти йулга қуйилди. Республикамиздаги маҳалла оқсоқоллари ва фуқаролар йиғинлари раисларининг маън-й-маър-й

ишлар буйича маслаҳатчилари тизими шакллантирилди. М.м.и.ни ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш борасида бир қатор ижобий чора-тадбирлар амалга оширилди. Республиканинг барча вилоятлари, йирик шаҳар ва туманларида фаолият юритаётган маън-й-маър-й муассасалар иштирокида катта халқ сайиллари, ҳосил байрамлари, «Мустақиллик», «Навруз», «Меҳржон» байрамлари, «Шарқ тароналари» халқаро фестивали, хонандалар, раққосалар, энг яхши касб усталарининг курик танловлари, «Ўз-н Ватаним маним», «Энг улуғ, энг азиз», «Келажак овози» ва б. курик-танловлари ўтказилмоқда. Юртимизда маън-й-маър-й муҳитни янада яхшилаш, минг йиллар мобайнида унинг бағрида сайқалланиб келаётган ибратли анъана ва қадриятларни тарғиб-ташвиқ этиш борасида куплаб тадбирлар ташкил этилмоқда. Шу мавзуда илмий-оммабоп, публицистик асарлар, хужжатли фильмлар ва телекурсагувлар яратилиб, турли кўргазмалар ташкил қилинмоқда. Бу соҳадаги М.м.и.нинг йуналиши ҳар бир киши онги ва қалбига миллий ғояни сингдириш, баркамол авлодни вояга етказиш, эзгулик, бағрикенглик, инсонпарварлик, меҳр-оқибат, иймон-эътиқодни тарбиялашга, маъ-ятнинг миллий-этник асослари ва замонавийликни уйғунлаштиришга қаратилган.

МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ТАДБИРЛАР САМАРАДОРЛИГИ — жойларда амалга оширилаётган М.м.т. ва тарбиявий ишлардан кутилган натижага эришилганини ифодалайдиган т. Шу соҳа ходимларининг фаолияти ва тарбиявий сатоҳиятидан унумли фойдаланиш даражасининг курсаткичи. Бу мақсадга эришиш учун маън-й-маър-й тадбирларни таълим жараёни б-н уйғунлаштириш ва улардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Таълим-тарбия жараёнида М.м.т.с.га таъсир утказувчи омилларнинг ҳаракат қилиш механизмлари ва хус-ятларини аниқлаш. улардан унумли фойдаланиш. маън-й-маър-й тадбирлар орқали ёшларни миллий ва умумбашарий қадриятларга садоқат руҳида тарбиялаш ғоят

муҳим аҳамият касб этади. М.м.т.с. юқори булиши учун уларни тайёрлаш ва утказиш жараёнида ёшларда тарбия ва узини узи тарбиялаш ҳиссини шакллантириш ва ривожлантириш ташкилотчининг диққат марказида булиши лозим. Таълим тизимидаги маъруза, амалий машгулотни маън-й-маър-й тадбирлар б-н уйғунлаштириш, бир томондан, таълим самарадорлигини оширса, иккинчи томондан, таълим ва тарбиянинг узвийлигини таъминлашга хизмат қилади. Маън-й-маър-й тадбирларни тайёрлаш ҳамда утказишга ёшларни кенг жалб қилиш уларда туйғудошлик ҳиссини уйғотади ва бу ҳолат утказилган тадбирнинг тарбиявий самарадорлигини янада оширади. Маън-й-маър-й тадбирлардан маън-й-ахлоқий тарбияда самарали фойдаланишнинг муҳим шарти шуки, бунда ҳар бир кишининг хус-ятлари, муайян воқеа-ҳодисага нисбатан фикри қай даражада шаклланганини ҳисобга олиш лозим. Таълим муассасаларида маън-й-маър-й тадбирларни режалаштириш, ташкил қилиш, тайёрлаш ва утказишга талаба-ёшларни кенг жалб қилиш, айниқса, мавзу танлаш, режа тузиш, сценарий тайёрлаш, тадбир ўтказиладиган хоналарни жиҳозлаш каби юмушларни талабаларнинг узларига топшириш лозим. М.м.т.с.нинг ошиши ўқув юртиларида ўтказиладиган маън-й-маър-й тадбирларнинг режа ва сценарийлари профессор-ўқитувчилар ёки ўқув юрти ходимлари томонидан тузилган тақдирда уларни талабалар муҳокамасидан ўтказиш ва муҳокама жараёнида билдирилган фикрларнинг инобатга олинишга ҳам боғлиқ. М.м.т.с.ни ошириш мақсадида ўқув юртиларининг маън-й-маър-й муассасалар б-н ҳамкорлигини мустаҳкамлашнинг аҳамияти катта. Бундай ҳамкорлик, бир томондан, мад-й-маър-й муассасаларни аудитория, томошабин б-н таъминлашга, иккинчи томондан, маън-й-маър-й тадбирларнинг таъсирчанлиги ва самарадорлигини оширишга кумаклашади. Қолаверса, М.м.т.с. тадбирларнинг мазмунан миллий маън-й-ахлоқий қадриятларимиз, миллий ғоя ва мад-тимиз, маън-й-меро-

симиз б-н уйгун ҳолда ҳамда замонавий шакллар ва интерактив услублар асосида ташкил этилишига боғлиқ.

МАЪНАВИЙ ПОКЛИК — инсон маъ-ятининг гузаллиги, бойлиги, теранлиги, покизалигини тақозо этувчи, эзгу маън-й фазилатлар мажмуини ифодалайдиган т. М.п. инсон дунёга келганидан то сунгги нафасигача маън-й жиҳатдан қандай яшаб утиши кераклиги б-н боғлиқ булган билимлар, тажрибалар. тасаввурлардан таркиб топади. Халқимиз минг йиллар мобайнида юксак маъ-ят ва эзгу ахлоқ шарт-шароитлари негзида тарбияланиб келгани боис, бизнинг бу борадаги т., тасаввур, билим ва тажрибаларимиз покиза турмуш тарзини белгилаб келган. Зеро, М.п. энг аввало, эзгулик ва маън-й покликдан таълим беради. Кундалик турмуш тарзидаги оддий тозалikka риоя этиш (ҳовли-жой, яшайдиган, овқатланадиган, утириб-турадиган хоналаримиз озодалиги), ҳар қандай юмушнинг мукамал адо қилинишигача утадиган вақт мобайнида бизга поклик-покизалик, озодалик, саранжом-саришталик т.си асос булади. Шундай экан, бизнинг ташқи озодалигимиз уз-уздан ички (маън-й) озодаликни, покликни тақозо этади. Бинобарин, халқимизнинг покниятли булиши, ниятни эзгуликдан бошлаб то якунигача, (мукамал адо қилгунича) покизаликка риоя қилиб келганлиги замирида ҳам тоза, пок ҳаёт нафаси мавжудлиги, ҳар қандай ишда адолат, ҳақиқат, ҳалоллик, ишонч-эътиқод каби т.ларга таяниши, бошқалардан ҳам шуни талаб қилиши бежиз эмас. Минг афсуски, сунгги юз-юз эллик йиллар мобайнида юртимиз мустамлака ҳолатига тушиб қолгани, ҳаёт тарзимизда социализм, коммунизм, даҳрийлик каби бузғунчи ғоялар урин олгани сабабли, маъ-ягимиздаги минг йиллик тарбиявий омилларга ҳам дарз кетди. Хус-н, покизалик, ҳалоллик, ишонч-эътиқод туйғулари уз ўрнини ўғрилиқ, ҳаром-ҳариш ишлар, фаҳш ва разолат, узаро ишончсизлик, таъмагирлик, порахурлик каби ғайриинсоний иллатларга бушатиб бера бошлади. Мам-

тимиз мустақилликка эришганидан сунгги на халқимиз, миллатимиз ўзлигини англаш, аждодларимиз амал қилиб келган маън-й пок, озода ва гузал турмуш шароитларини қайта тиклаш имкониятига эга булди. Мам-тимизда маън-й қадриятларимизни қайта тиклаш, халқни — халқ, миллатни — миллат қиладиган инсоний фазилатларга қайтиш, ота-боболаримиздан мерос булиб келаётган асл урф-о.лар, фазилатлар, эзгу ғояларга таяниб яшашимиз лозимлиги ҳаётимизнинг асосий тамойилига айланди. Эндиликда ёшлар тарбияси, таълим соҳаси, турмуш тарзимизда эзгулик ва покликка эътибор кучайди. Президент И.А.Каримовнинг “Фарзандларимиз биздан қура доно, ақлли, билимдон ва албатта бахтли булишлари шарт!” деган даъватида ана шундай эзгу ғоялар мужассамлашган. Дарҳақиқат, мустақил Ўз-н жаҳон ҳамжам-тидан уз ўрнини эгаллаган ҳоз. даврда М.п. б-н боғлиқ азалий қадриятларимиз, миллатимиз гурури ва шаънини тиклаш, халқаро мун-тларда мам-т обрўини янада баланд кутариш муҳим аҳамиятга эга. Бунда халқимиз менталитетига хос бўлган эзгу қадрият — М.п. сингари ноёб фазилатларга, — бағрикенглик, тенглик, тинч-тотувлик, биродарлик, ҳалоллик, тўғрилиқ, покизалик, адолатпарварлик ва ишонч-эътиқод каби асл миллий хислатларга суяниб иш тутиш турмуш тарзимизнинг бош мезонига айланиб бормоқда.

МАЪНАВИЙ ТАҲДИД — муайян миллат, жам-т, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, шахс ва жам-т хавфсизлиги, маън-й, руҳий дунёсига таҳдид солувчи ғоявий-наз-й қарашлар ва шунга асосланган амалиёт мажмуини ифодалайдиган т. Унинг мазмун-моҳияти, зарарли оқибатлари ва М.т.га қарши курашиши зарурлиги Президент Ислоҳ Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида ҳар томонлама ва ишончли далиллар асосида курсатиб берилган. Ушбу асарда таъкид-

ланганидек, тили, дини, эътиқодидан қатъи назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кузда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружлар М.т. ҳисобланади. М.т. вайронкор кучларнинг уз моддий, сиёсий манфаатларини кузлаган ҳолда ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мам-тга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган маън-й бузғунчиликнинг муайян шаклидир. Улар уз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг маън-й-руҳий ҳиссиётлари, миллий туйғулари, ҳар қандай жам-тда мавжуд ижт-й-иқт-й, маън-й муаммолардан, ш-дек, замонавий технология, телекоммуникация, ОАВ, Интернетдан усталик, фирромлик, ноҳолислик б-н фойдаланишга ҳаракат қилади. Ҳоз. даврда М.т. деганда, аҳолининг айрим қатламлари, айниқса, ёшлар онги ва қалбига таъсир қилиб, уларнинг қарашларини ўзларига маъқул йўналишда ўзгартириш, диний экстремизм, вайронкорлик, бузғунчилик, ахлоқсизлик ғояларини зимдан тарғиб-ташвиқ этиб сингдириш каби гаразли мақсадлар англанади. Маъ-ятга қарши қаратилган ҳар қандай тажовуз, таҳдид ўз-ўзидан мам-т хавфсизлиги, унинг миллий манфаатлари, жисмонан ва маънан соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охиروқибатда жам-тни инқирозга олиб келиши мумкин. Маън-й тажовузкорлар кўпинча турли ниқоблар, жозибали шиор ва ғоялар ниқоби орғида иш кўради. Бундай кучлар ихтиёрида жуда катта моддий, маънавий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, улар пухта ўйланган ҳамда давлатчи мақсадларига хизмат қилмоқда. Ҳоз. даврда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маън-й йўқотишлар юз бермоқда, миллатларнинг а.ий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқмоқда, ахлоқ-одоб, оила ва жам-т ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолмоқда. Энг ёмони. бундай маън-й

хуружларнинг пировард мақсади одамни ўзи тугилиб ўсган юрти ва халқидан топишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсага лоқайд бўлган шахсга айлангиришга қаратилган. Худбинлик ва лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарасдлик, бошқаларни менсимаслик, ҳасад, сотқинлик сингари иллатлар ҳам М.т.лар таркибига киради. Президентимиз огоҳлантиргани каби, ҳоз. даврда турли эски ва янги ғоялар кураши ҳар қачонгидан ҳам кўрашидатли тус олмоқда. Ранг-баранг, баъзан бир-бирига мутлақо зид дунёқарашлар сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар уртасидаги фикр талашувлари гоҳо баҳс-мунозара доирасидан чиқиб, қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда, одамлар бошига беҳисоб қайғу-кулфатлар солмоқда. Бу туртишувлардан кузланган асосий мақсад – инсон, авваламбор, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мам-т ёки минтақадаги бирор мам-т ёки халқнинг онгига, унинг сезги туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маън-й жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборатдир. Уч минг йилликдан зиёд ўзб. давлагчилиги тарихи шундан далолат берадики, ҳар қандай зуравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниятларига эришиш учун, аввало, миллий манфаатларимизга тажовуз қилиб, мад-т ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йул б-н бизни маън-й жиҳатдан заифлаштиришга, кучқудрагимизни йўқошишга ҳаракат қилганлар. Бугунги ҳаёт олдимизга қуяётган аччиқ ҳақиқат шундан иборатки, агар кимда-ким бизнинг мустақил тар-ёт йўлимизни, орзу-мақсадларимизга эришиш йўлини, янги ҳуқуқий демократик давлат ва жам-т барно этиш йўлини тусмоқчи бўлса, аввало, ҳали суяги қотмаган, мустақил дунёқараши шаклланиб улгурмаган ёшларнинг онги ва қалбининг мўртлигидан фойдаланиб, уларнинг маъ-ятини бузиб, ўзб. халқининг азалий табиати ва муқаддас одатларига мутлақо зид бўлган вайронкор ғоялар жозибаси б-н чалғитиб, узининг гаразли ва жир-

канч ниятларини амалга ошириш йулида қурол қилиб олишга уринади. Бугун дунёда глобаллашув жараёни ҳаддан зиёд кучайган ҳоз. даврда бундай марказлар ва кучлар уз гаразли мақсадларини амалга ошириш учун ҳар қандай усулларни ишга солмоқда. Улар бу борада катта куч ва маблағ сарфлаб, одамларнинг миллий, диний ҳиссиётларидан, бизнинг моддий ҳаётимизда мавжуд булган уткинчи иқт-й-ижт-й қийинчиликлардан фойдаланишга уринмоқда. Бугун тобора такомиллашиб, ҳаётга чуқур кириб бораётган телекоммуникация ва Интернет каби замонавий воситалардан ҳам узларининг разил ниятлари йулида маккорлик б-н фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. Шу сабабдан ҳам тарбиявий-ахлоқий масалалар, маън-й ҳаётда, керак булса, миллий манфаатларимизга мос келадиган сиёсатни изчил олиб боришда уз йулимизни йуқотмаслигимиз учун ҳеч қандай маън-й бушлиққа йул қуймаслигимиз даркор. Чунки, бугунги кунда дунёда бораётган курашлар орасида энг катта, энг таъсирчан кураш, аввало, маъ-ят, мафкура майдонларида юз бермоқда. М.т. ва хатарларга қарши уз вақтида қатъият ва изчиллик б-н кураш олиб борилмаса, турли зарарли оқимлар Ўз-нга ҳам шиддат б-н ёпирилиб кириши, ёшларни уз гирдобига тортиб кетиши, оқибатда улар ота-она, эл-юрт олдидаги бурчи ва масъулиятини уйламайдиган, фақат бир кунлик ҳаёт б-н яшайдиган эгоист-худбинларга айланиб қолиши мумкин. Бизга маън-й-мафкуравий таҳдид солиши мумкин булган айрим ташкилотлар урта а.ларда мавжуд булган мусулмон халифалигини тиклаш йулида фаолият курсатмоқда. Албатта, бундан ун тўрт а. бурунги воқеликни бугун амалда қайта тиклаб булмаслиги аён. Лекин уларнинг нияти — ягона маън-й-мафкуравий макон барпо этиб, ислом динини сиёсийлаштириш ва шу асосда ҳукмронлик қилиш, ҳокимиятни қулга киритишдан иборат. Ҳоз. даврда халифалик каби, “эркин демократия” ва турли “очиқ жам-т моделлари”ни экспорт қилиш, жам-т ва давлат қурилишининг

«универсал лойиҳа»ларини ташқаридан импорт қилиш ёки тикштириш йулидаги уринишлар ҳам М.т. сифатида баҳоланмоғи лозим. Аслида, инсоният тарихида барчага бирдек маъқул буладиган бошқарув модели ҳеч қачон булмаган. М.т.нинг “оммавий мад-т” ниқоби остида ахлоқий бузуқлик ва зуравонлик, индивидуализм, эгоцентризм гоъларини тарқатиш ва шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маън-й негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган шакллари ҳам мавжуд. Ҳоз. вақтда ахлоқсизликни мад-т деб билиш ва аксинча, асл маън-й қадриятларни менсимасдан, эскилик сарқити деб қараш б-н боғлиқ ҳолатлар тар-ёт ва ёшлар тарбиясига таъжовуз қилмоқда. М.т. шаклларининг аксарияти информацион хуруж ва уйдирмаларни тарқатиш орқали юз бермоқда. Бугунги кунда тобора кучайиб бораётган бундай хатарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр булиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чуқур уйланган, пухта илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маън-й тарбия б-н жавоб бериш мумкин. Ҳоз. даврда ҳар биримиз М.т.ларга нисбатан лоқайдлик, бепарволик ва беғамлик иллатидан халос булишимиз, ҳар бир фуқаро юртимизда, жаҳонда содир бўлаётган ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жараёнлар менга, менинг тақдиримга бевосита дахлдор деб ҳисобламоғи даркор. **“Шу боис ҳозирги ўта мураккаб бир замонда халқаро майдонда содир бўлаётган жараёнларнинг туб моҳиятига етиб бориш, улар ҳақида ҳолис ва мустақил фикрга эга бўлиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаси, десак, ҳеч қандай хато булмайди”** (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 116–117-б.).

МАЪНАВИЙ ТАРБИЯ — юксак маъятни тарбиялаш воситаси, муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жам-т, миллатда жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий, маън-й етуклик каби сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таълим-

тарбия жараёнини ифодаловчи т. Инсоннинг жам-тда яшаши учун зарур булган маън-й хус-ятларни тарбиялаш унинг энг асосий қадрият сифатидаги моҳиятини таъминлайдиган қад. ва абадий қадриятдир. Юртбошимиз таъкидлаганидек, М.т. масаласида ҳушёрлик ва сезгирлик, қатъият ва масъулият йуқотилса, бу ута муҳим иш ўз ҳолига, узибуларчиликка ташлаб қуйилса, муқаддас қадриятларга йўғрилган ва улардан озиқланган минглаб йиллик миллий-этниқ асосларга эга миллат маъ-яти ва тарихий хотирасидан айрилиб, охир-оқибатда умумбашарий тар-ёт йулидан четга чиқиб қолиши мумкин. Ўз-ннинг тар-ёт дастури, узоқ ва давомли мақсадларни белгилашда халқнинг моддий ва маън-й оламини юксалтириш, ёш авлодни ажодлар қолдирган улмас меросни чуқур урганиш, англаш, қадрлаш б-н бирга, умумбашарий қадриятлар, замонавий илм-фан чуққиларини эгаллаш руҳида тарбиялаш масаласи устувор вазифа қилиб олинган. Чунки, эртага катталар урнини босадиган ёшлар айнан шундай озиқланган заминда вояга етган тақдирдагина комил инсонлар бўлиб, ҳақиқий таянч ва суянчга, енгилмас маън-й кучга айланиб, жаҳон майдонларида ҳар қандай беллашув ва синовларга тайёр тура оладилар. Инсон ва жам-тнинг мавжудлигини таъминлайдиган қадриятлар М.т. туфайли ажодлардан аста-секин тадрижий равишда авлодларга ўтади. М.т. атамаси кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижт-й, мад-й, маъ-й ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча маън-й таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда М.т. фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижт-й тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, ТВ, ОАВ ва б. фаолиятини ҳам ўз ичига олади. Ш-дек, кенг маънодаги М.т. т.си таркибига бу соҳада таълим ва маълумот олиш ҳам киради. Тор маънода, М.т. муайян шахснинг маън-й ривож, дунёқараш, эстетик дидини қиёфаси,

эстетик дидини устиришга йуналтирилган педагогик фаолиятни англатади. Бундай М.т. оила ва тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари доирасида амалга оширилади. Ҳар қандай М.т. таълим б-н чамбарчас боглиқ ҳолдагина мавжуд булади. Чунки, таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг билими купайибгина қолмай, балки маън-й-ахлоқий сифатларининг қарор топиши ҳам тезлашади. Шу боис ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик булмиш илму маърифат, таълим- тарбияни инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шарти ҳамда гарови деб билганлар. Президентимиз таъкидлагани каби, “Таълим-тарбия — онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам белгилайдиган, яъни, халқ маънавиятини шакллантирадиган ва бойитадиган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятни ривожлантириб бўлмайди. Шу боис бу соҳада юзак, расмий ёндашувларга, пухта уйланмаган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши Асосий қонунимизда белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, бу кенг жамоатчилик, бутун халқимизнинг иштироки ва қўллаб-қувватлашини талаб қиладиган умуммиллий масаладир... Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир» деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб булган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шуичалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади. Истиқлол йилларида мам-гимизда М.т.ни амалга оширадиган ўқув муассасалари ва умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш энг муҳим ва жиддий масалага айланди. Шу мақсадда юртимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастури амалга оширилмоқда, унинг узвий ва мантиқий давоми булмиш

2004–2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий давлат дастури қабул қилинди. Унга мувофиқ, юртимизда мавжуд бўлган ўн мингга яқин умумтаълим мактабининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, таълим жараёнининг мазмунини тубдан такомиллаштириш, ўқитувчиларнинг меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш бўйича катта ишлар қилинмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, охириги йилларда таълим-тарбия соҳасида амалга оширган, кўлами ва моҳиятига кўра улкан ишларимиз биз кўзлаган эзгу ниятларимизга эришиш. ҳеч кимдан кам бўлмайдиган ҳаёт барпо этиш, ёшларимиз, бутун халқимизнинг маънавий юксалиши йўлида мустаҳкам замин яратди, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 60–64 б.). Юқоридаги фикрлардан кўришиб турибдики, М.т. ҳар қандай жам-т ва мам-т ҳаётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Чунки унинг ўсиши ва тар-ёти учун моддий ва маън-й бойликлар ишлаб чиқариш тухтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод ушбу бойликларни яратишда ўз аждодларидан юқори даражага кутарилмоғи даркор. Жам-т тар-ётининг турли даврларида М.т. турлича изоҳлаб келинган. Собиқ Иттифоқ даврида ҳукмрон мафкура М.т.га синфий ва партиявий ҳодиса сифатида ёндашишни талаб этган. бу жараёнда миллий ҳус-ятлар деярли ҳисобга олинмаган эди. Ўз-н истиқлолга эришгач. М.т.га боғлиқ жараёнларга янги ҳамда соғлом тафаккурга таянган ҳолда ёндашув қарор топа бошлади. Уни изоҳлашда ғайриилмий синфий-партиявий ёндашувдан воз кечилди. М.т.нинг миллий ва умуминсоний асосларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маън-й ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаш масаласи бугунги Ўз-н учун умуммиллий, умумдавлат миқосидаги вазифа бўлиб. бу эзгу мақсад йулида амалга оширилаётган ишларни изчиллик ва қатъийлик б-н давом эттириш мазкур соҳадаги асосий мезонга айланди. Бу борада жам-тни доимий ҳаракатга келтириб турадиган куч — миллий ғоя, миллий манфаатга хизмат қилади-

ган қадриятларни, илғор демократик қоида ва т.ларни аниқ-равшан тасаввур этиш. уларни ўрганиш, борини асраб-авайлаш. бойитиш, ривожлантириш, халқни, аввало, усиб келаётган ёш авлодни ана шу билим ва кўникмалар б-н тарбиялаш — М.т. соҳасидаги энг устувор вазифа ҳисобланади. Масаланинг бу тарзда қўйилишининг асосий сабаби шундаки, бугунги ёшлар нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио, ТВ. матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқдалар. Жаҳон ахборот майдони кенгайиб бораётган шароитда, болалар, ёшлар онгини фақат ураб-чирмаб, уни ўқима, буни курма деб бир томонлама тарбия бериш, улар атрофини ахборот даврида темир девор б-н ўраб олиш, замон талабига, жам-т мақсад-муддаоларига ҳам тўғри келмайди. Интернетдан олинаётган хабарлар ёшлар маън-й тарбияси, онгига фақат салбий таъсир курсатиши мумкин, деган фикрларга нисбатан «Юксак маънавият — энгилмас куч» асарида таъкидлаган қўйидаги хулосага таяниш лозим: “...содда қилиб айтганда, Интернет бу катта бир дўкон. Дўконга борганда, одам хоҳлаган молини сотиб олади. Масалан, биз бозорга ўзимиз истагани, манфаатимизга хизмат қилувчи буюмни сотиб олгани борамиз. Интернетни ҳам кишилар эҳтиёжи ва манфаати учун хизмат қилувчи ахборот бозори деб англаш керак”. Демак, ёшларни маън-й жиҳатдан шундай тарбиялаш лозимки, улар Интернет — ахборот бозорига кирганда фақат ўзи, эл-юрти учун зарур. фойдали, маън-й асосларга даҳл қилмайдиган нарсани олсин. Ёшларга Интернетдан, ахборотдан фойдаланиш. ахборот истеъмоли мад-тини ўргатишда дунёнинг қайси бурчагидан қандай маълумот келмасин, қандай маън-й тажовуз таҳдид солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам маън-й-руҳий жиҳатдан огоҳ ва хушёр. турли ахборий хуружлардан узларини йўқотиб қўймайдиган баркамол шахсларни шакллантириш бу соҳадаги М.т.нинг асосий мезони бўлмоғи лозим. Шу боисдан ҳам усиб келаётган авлоднинг М.т.сига жавобгарлик ҳисси б-н

ендашиш масаласи доимо оила, маҳалла, мактаб ва таълим муассасалари, умуман, барчанинг диққат-марказида турмоғи лозим. Ёшларни ҳам жисмоний, ҳам маън-й жиҳатдан тўғри тарбиялашда замонавий медицина, педагогика, психология фанлари тавсияларини ҳар бир оилада жорий қилиш айниқса зарур. Ҳар бир оила, ота-она, энг аввало, бола тимсолида шахсни кўриши, унинг учун шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаши борасида узининг масъул эканлигини доимо ҳис этиб туриши ниҳоятда муҳим. Истиқлол йилларида камдан-кам мам-тда мавжуд булган ноёб идора — маҳалла ҳам миллий-маън-й қадриятларни асраб-авайлашда, эл-юрт тинчлиги ва осойишталигини мустаҳкамлашда, ёшларнинг М.т.си ва уларни комил инсон этиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга булмоқда. Дунёнинг пасту баландини кўрган маҳалла оқсоқоллари, кайвони онахонлар узларининг ҳаёт тажрибаси б-н ёшларга М.т. ва сабоқ бериб, халқ анъаналари давомийлигини асраб-авайлаб келаётгани ибратлидир. Бунда маҳаллага хос ҳаёт тарзи ва турмуш мадди. қуни-қушни ва маҳалла-куй уртасидаги мун-гларнинг таъсири катта. Хуллас, М.т.нинг қирралари жуда кўп. М.т.да миллий ғоя, миллий гурурни юксалтиришга хизмат қиладиган тимсоллар, рамзларнинг ҳар бири — катта бир дарслик, кучли тарбия воситаси ҳисобланади. Бундан ташқари, буюк аждодлар таваллуд саналарини нишонлаш ҳам маън-й ва тарихий аҳамиятга эга. Бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлар янги қадриятлар зосида тарбияланади, улар қалбига тарбияни англаш ва қадрлаш, ўтмишга ҳурмат б-н ёндашиш, уларни асраб-авайлаш, шу халққа мансублиги б-н гуруҳлаштириш туйғуларини сингдирилади. Умуман олганда, маън-й жиҳатдан яхши тарбия олган шахс ўз ақли, ўз тафаккури, ўз меҳнати, ўз масъулияти б-н онгли равишда, оқил ва ҳур фикрли инсон булиб яшайди. Бундай одамлар уюшган жам-тни, улар барпо этган маън-й-руҳий муҳитни, сохта ақидатар, вайронкор ғоялар ва

маън-й тажовузлар б-н бузиш қийин. Уларни узлари ақл-идрок ва қалб амри б-н танлаб олган ҳаётий мақсадларидан чалғитиб ҳам булмаиди. Ҳоз. даврда М.т. йўналишида мам-т олдида турган муҳим вазифаларни бажариш, эл-юртга фидойи ва садоқатли, ҳақиқий ватанпарвар, чуқур билимли ва маънан баркамол шахсларни тарбиялаш бу борада хизмат қиладиган зиёли ва хизматчилар, ўқитувчилар ва мутахассислар, умуман, барча маъ-ят ва маърифат соҳаси ходимларининг муқаддас бурчига айланди.

МАЪНАВИЙ ТАРҒИБОТ-ТАШВИҚОТ — 1) муайян гуруҳ, миллат, жам-т, ирқ, этник гуруҳ, ҳудуд халқларига маън-й т. ва тамойилларни сингдиришга қаратилган тизимли ва мақсадли маър-й фаолиятни ифодалайдиган жараён; 2) юртимиздаги турли миллат, ижт-й тоифа, касбу корга мансуб булган кишиларни маън-й тажовузлардан огоҳликка чорлаш, мавжуд хавф ва таҳдидларнинг моҳиятини англаб етиш, улар ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш, энг муҳими, миллий ғоя асосида халқни бирлаштириш, жипслаштириш, ёш авлод онги ва қалбида эзгу ғояларга садоқат туйғуларини тарбиялашга қаратилган усул ва амалий ҳаракатлар мажмуини англайдиган т. Одамлар қалби ва онгида ана шундай инсоний туйғулар қарор топиши, жам-тда олижаноб фазилатлар устувор булишида М.т.т. муҳим аҳамиятга эга. М.т.т. аслида таълим-тарбиянинг муҳим кўринишидир. “Тарғибот” атамасининг узагини “рағбат” сузи ташкил этгани боис, у инсонни бирор ҳаракатга рағбатлантиришни назарда тутди. “Ташвиқот” т.сининг узаги эса “шавқ” сузидан олинган булиб, у кишида бирор нарсага шавқ, ишонч туйғуларини уйғотишга йўналтирилган. Демак, тарғибот-ташвиқотдан кузланган асосий мақсад — нафақат билим орттириш, балки кишини бирор-бир хатти-ҳаракатга ундашдан иборат. Кишилар онгини эски тузум асоратларидан халос этиш, улар қалбига янги тафаккур, янги ғояларни сингдириш узоқ давом этадиган жараён дидир. М.т.т.нинг икки

анъанавий йули мавжуд. Биринчиси — инсоний фазилатларни улуғлаш, юксак маъ-ятли кишилар ҳаёти ва фаолиятини таърифлаш, уларни ибрат, намуна қилиб курсатиш орқали кечади. Иккинчи йул эса иллатларни қоралаш, улардан халос булишга даъват, тарғиб-ташвиқ орқали амалга ошади. Бу восита биринчисига нисбатан самаралироқ. Ш. саб. ҳам эришилган ютуқларни холисона эътироф этиб, йул қўйилган камчиликлар танқидий н.назардан баҳоланиши лозим. Жам-тни маън-й янгилашдан кўзланган бош мақсад — юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ эркинлиги ва фаровонлигига эришиш, комил инсонни тарбиялаш, ижт-й ҳамкорлик ва миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби қатор муҳим масалалардан иборат. Ушбу бунёдкор ғоялар онги ва қалбига сингдирилган жисмоний ва маън-й соғлом авлодни вояга етказиш эса бир йиллик ёки ун йиллик иш эмас, бунга ҳатто бир авлод умри ҳам камлик қилади. Бунга англаб етмаслик, қандайдир хомхаёллар б-н енгил-елпи тарғибот-ташвиқот юритиш кўзда тутилган катта мақсадларни обрусизлантириб қўяди. Баркамол фарзанд соғлом оилавий муҳитда вояга етади. Бунга эришиш учун — биринчи навбатда, маън-й тарғибот-ташвиқот ишларини ота-оналар онги, уларнинг фарзандларига бўлган мун-гини узгартиришга йўналтирмоқ лозим. М.т.т.да улуғ аждодларимизнинг ҳаёт йули, қолдирган меросини бир ёқламаликка берилмай, тўғри ва ҳаққоний акс эттирмоғимиз даркор. Лекин, бунда фақат ўтмишдаги сиймолар б-н чекланиб қолмай, бугунги кун қаҳрамонлари, илғор замондошларимиздан ўрнак олиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Токи, улар ёшлар учун том маънода ибрат намунаси бўлсин. Чунки, тарғибот-ташвиқотда фақат ўтмишдан мисол келтириш б-н чекланиб қолинса, бу — кечаги кун б-н яшаш бўлади. Маън-й тарғибот-ташвиқот борасида эски даврдан қолган қуруқ, сийқаси чиққан ваъз-хонликдан воз кечиб, юрт бугун бошидан кечираётган мураккаб ва машаққатли ҳаёт ҳақиқатига таяниб, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг энг замо-

навий, таъсирчан усул-услугларидан фойдаланган ҳолда иш олиб боришни ҳаётнинг узи талаб қилмоқда. Ш.саб. ҳам маъ-ят тарғиботчилари, ижт-й соҳа олимлари, мутахассислар, илғор фикрли зиёлилар миллий ғоянинг асосий мақсадларини халққа содда, ҳаққоний, тушунарли тарзда ифода-далаб беришлари муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун нима, қандай тарғиб қилишни аниқ ва пухта тасаввур этмоқ маън-й озиқ нимадан иборат булишини, уни одамлар онгига қай тариқа етказиш усулларини ишлаб чиқмоқ даркор. Маън-й озиқнинг мезони ҳақиқат ва фақат ҳақиқат бўлиши зарур. Яъни, халққа бор ҳақиқатни очиқ айтиб, шунга кўндириш, ишончини қозониш ва шу асосда уни янги марраларга интилишга рағбатлантирилади. Ҳар қандай тарбияда, ҳатто юксак ривожланган демократик тарбия тизимида ҳам озми-кўпми бажарилиши шарт булган белгилар мавжуд. Мас., бола гудаклигидан бирор эзгу фазилатга ургатилмаса, керак бўлса, мажбур қилинмаса, юз-қўлини ювмаслик, катталар гапини булиш сингари қусурлар унга одат булиб қолади. Халқимизга азалдан хос булиб келган андиша, ота-онага ҳурмат, илм-маърифатга интилиш каби олижаноб фазилатлар ҳам уз-узидан шаклланиб қолмайди. М.т.т. ишларида ҳар бир ихтисос, ҳар бир йўналиш бўйича мутахассислардан фойдаланиш керак. Шундагина ҳар бир курсатув, эшиттириш, маъруза, маън-й-маър-й тадбирлар мазмун-моҳияти б-н одамлар қалбига ва онгига етиб боради. Маъ-ят тарғиботи ўткинчи, мавсумий ҳолга айланиб қолмаслиги ҳам лозим. Бугунги мураккаб маън-й жараёнларни илмий-амалий жиҳатдан атрофлича таҳлил қилиш ва баҳолаш, уларнинг устувор йўналишларини, кимга ва нимага қарши қаратилганлигини аниқлаш, аҳоли турли қатламларига таъсирини урганиш, маън-й тажовузлар моҳиятини очиб бериш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Фақат ана шундай асосда аҳоли, айниқса, ёшларни уз фикрига эга, маън-й тажовузларга қарши собит тура олишга қодир, иродали, фидойи, ватанпарвар инсонлар этиб тарбиялашга эришиш мум-

кин. Маън-й-маър-й тарғибот ишларининг таъсирчанлигини таъминлайдиган замонавий информацион ва компьютер технологияларини кенг жорий этиш, жам-т маън-й иммунитетини кучайтиришга қаратилган самарали усул-услугларни ишлаб чиқиш, давлат ва жамоат ташкилотлари ҳамда тарғиботчи-ташвиқотчилар учун тегишли тавсия ва қўлланмаларни тайёрлаш бу борадаги муҳим вазифалар таркибига киради. М.т.т.да кенг қамровлилик, узлуксизлик, босқичма-босқичлик, меъёрийлик, шахсий ибрат сингари ташкилий тамойилларга амал қилинган тақдирдагина қўзланган самарага эришиш мумкин.

МАЪНАВИЙ ТАЪСИР — муайян киши ёки миллатнинг бошқасига, бир ёки бир неча ҳодисаларнинг бошқаларига таъсирининг турли қурилишларини ифода этувчи т. М.т. кенг қуламли мураккаб т. бўлиб, у уз ичига маъ-ятнинг куплаб турлари (ахлоқ, ҳуқуқ, нафосат ва б.) орасидаги узаро таъсир масалаларини қамраб олади. М.т. т.сини икки хил талқин этиш мумкин: 1) ҳар қандай инсон, унинг камолоти М.т. маҳсулидир; 2) инсон, халқнинг узи ҳам бошқалар учун М.т. манбаидир. Чунки ҳар бир киши узидан олдин утган замондошлардан таъсирланади. Бу таъсир гоҳ муайян меросни қабул қилиш орқали амалга ошса, гоҳ ундан чекиниш ёки инкор этиш орқали юз беради. Ш.у. ҳам М.т. оддий, доимо ҳам тезда намоён бўладиган, аниқ қурилиб турувчи ҳодиса эмас, балки жуда мураккаб жараён бўлиб, турли одамлар, халқлар, маън-й муҳитлар орасида ҳам, бирор миллат ҳамда қардош халқлар доирасида ҳам узаро таъсир тарзида амал қилади. Бироқ М.т.нинг юқоридаги қурилишлари асосида индивидуал таъсир ётади. Мас., шундай одамлар, алломалар, ижодкорлар бўладики, улар бошқалар учун М.т. манбаига айланган. Бунда бирон-бир инсон ёки давр б-н кейингиси уртасида индивидуал таъсир юз беради. М.т.нинг маълум бир халқ доирасидаги қурилишига бирор-бир аллома ёки мутафаккир изи-

дан борган шу халқнинг кейинги авлоди ҳаёти ва ижодини курсатса бўлади. Мас., Алишер Навоийнинг улмас анъаналари таъсири ундан кейин яшаган Отаҳий, Мунис, Муқимий, Фурқат, Завқий каби шоирлар ижодида намоён бўлди. Кейинроқ Чулпон, Авлоний, Х.Олимжон. Ф.Ғулум, Ойбек, М.Шайхзода каби ижодкорлар ҳам бу барҳаёт анъаналарни давом эттирганлар ва ривожлантирганлар. М.т.нинг яна бир бошқа қурилиши шундан иборатки, унда бирон-бир олим, ёзувчи ёки ижодкор мавжуд анъанани бус-бутун қабул қилиб олади, уни янги шароитда ривожлантиради, уз даври талабларига мослайди. Мас., Алишер Навоий узидан олдин утган Низомий Ганжавий, Хисрав Деҳлавий анъаналарини давом эттириб, узининг бебаҳо «Хамса»сини яратган, ҳамсачиликнинг М.т.ини қайта тиклаган ва узидан кейингиларга мерос сифатида қолдирган.

МАЪНАВИЙ ТУБАНЛИК — шахснинг тарбиясидаги нуқсон ва иллатларни, маън-й жиҳатдан тарбияланмаганини намоён этувчи салбий хус-ятлар мажмуи. М.т. т.си — инсонларнинг ахлоқий фазилатига қарама-қарши, тескари булган хус-ятларни ифодалайди, умуминсоний хулқ-атвор меъёрларидан огиш натижасида келиб чиқадиган нохуш жиҳатларни билдиради. Ўз манфаати, жони ва танининг роҳатини кузлаб, “узим булай”-чилик кайфияти б-н ошкора ва махфий равишда йул қуйиладиган гайриинсоний хатти-ҳаракат, қилиқ, бадкирдорлик — ҳаром-ҳариш ишлар, фаҳш, нафсхурлик, бахиллик, қитмирлик, таъмагирлик ва порахурлик, манманлик ва шуҳратпарастлик, хиёнат ва олчоқлик — М.т. иллатларининг турли хил қурилишларидир. Энг ёмони, бутун инсоният нафрат б-н қарайдиган Ватанга хиёнат қилишдек бадбин иш ҳам маън-й жиҳатдан тубан шахсларга хосдир. Ўз қадрини билмаган шахс учун, Ватани, халқи, она юрти ва ҳаётнинг қадри булмайди. Бундай нусхалар ҳар қандай разиллик, ҳаром-ҳариш ишдан қайтмайди. И.А.Каримов М.т. инсонларга хос хусусиятлардан бири — сотқин-

лик ҳақида тўхталиб. «Мен ҳар қандай ёвузликни соткинликдек қураман... Эзгулик ва ҳақиқатга садоқатли бўлмаган, уларга ишонмаган одам қўрқинчлидир. Табиатида соткинлик хусусияти бўлган одам раҳбарлик курсисига утириб қолса борми, у ерда осойишталик йўқолади деяверинг. Икки одамнинг, иккита мамлакатнинг уртасидаги урушни ҳам айнан мана шундай одамлар бошлаб беради. Шу боис бундай одамлардан огоҳ бўлишимиз уларга ёнимизда урин бўлмаслиги лозим, дея унинг мазмун-моҳияти ва қанчалик жиддий ҳавф-хатар эканига эътибор қаратади. Азалдан муқаддас китобларимизда ҳам, халқимиз орасида ҳам бундай инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат ва иллат қаттиқ қоралаб келинади.

МАЪНАВИЙ ФАЗИЛАТЛАР — инсоннинг маън-й қиёфаси, ижт-й ҳаёт, онг ва мун-тлар б-н боғлиқ бўлган, жам-т тар-ёти ва турмуши таъсирида шаклланган маън-й хус-ят ва хислатларининг умуминсоний ҳамда миллий феъл-атвор қуринишларини ифодаловчи т. Шахснинг М.ф.и унинг иймон-эътиқоди асосида ҳалол-поклик, меҳр-шафқат, адолат ва ҳақиқатгуйлик, ватанпарварлик, катталарга ҳурмат ва кичикларга иззатда булиш, камтарлик ва ш. к.да намоён бўлади. Шу маънода, М.ф. эркак ва аёл, ота-она ва фарзандларга мос узига хослик жиҳатларига ёки касбий хус-ятларга эга булиши ҳам мумкин. Шарқ халқларида М.ф.ни тарбиялашнинг муҳим мезони “Ўзингга нима тиласанг, узгаларга шуни тилагин” деган ҳикматда мужассамлашган. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий ва Имом Термизий ҳикматларида юксак М.ф. тавсифлаб берилган. Абу Наср Форобий жам-т ҳаётида раҳбарларнинг энг муҳим вч икки М.ф.и, аҳолининг ҳар бир габақасига хос М.ф.ни таҳлил этилган этган бўлса. Юсуф Хос Ҳожиб ва Маҳмуд Қошғарий фуқаронинг одобини, Кайковус эса фарзандларда М.ф.ни шакллантириш иуллари батафсил баён этган. Муқаддас китобларимизда ҳам М.ф.нинг комил инсонни вояга етказиш ҳамда уларнинг жам-т тар-ётида тутган урни

таъкидланади. Маън-й қадриятлар ижт-й-тарихий, мад-й тар-ёт натижасида шаклланади, такомиллашиб бойиб боради. Шу тариқа миллий мад-т ривожланади. Бу жараёнда маъ-ят аҳли: алломалар, адиб ва зиёлиларнинг миллий онг, миллий руҳ, миллий узига хосликни таъминлаш ва ривожлантиришда тутган урни беқиёсдир. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий, Ат-Термизий, Фиждувоний, Нақшбанд, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби зотларнинг бизга қолдирган бебаҳо маън-й-маър-й, илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб урин олиб, инсониятни эзгулик сари етаклаб, ҳар томонлама баркамол инсонларни тарбиялаб вояга етказишга хизмат қилиб келмоқда. Бинобарин, юксак М.ф.ни узидан мужассамлаштирган бу улуғ зотларнинг узи ҳам биз учун абадул-абад маън-й етуклик тимсоли бўлиб қолади. Юртбошимиз таъкидлаганидек, “Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик қўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга буламиз”. (Юксак маънавият — энгилмас куч, 48-бет) Халқимиз маън-й тар-ёти жараёнида шаклланиб, сайқал топиб келаётган шарм-ҳаё, орномус, андиша, виждон, инсоф каби хислатлар М.ф.нинг энг ноёб қуринишлари сирасига киради. Мас., шарм — бу ноҳужа хатти-ҳаракатлардан узини тия олиш, уялиш ҳиссидир. Жам-тда қабул қилинган маън-й мезонларга мос бўлмаган қилмиши учун узидан уялган одам узгаларга ҳам ана шундай ноҳужа хатти-ҳаракатни раво қурмайди. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам узгалардан ҳаёли булишни талаб қила олмайди. М.ф. т.лар доирасида ор-номус ҳам муҳим урин тутади. Ор-номус бу узига номуносиб ёки эп қурилмаган ишдан, нарсадан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият бу — ор-номус т.лардан ташқари иззат-нафс, қадр-қиммат туйғула-

рини ҳам ифодалайди. Чунки, ориятли одам ўзи, оиласи, маҳалласи ҳамда Ватанининг манфаатлари ва қадр-қимматини юксак тутати. Номус эса иффат, бокиралик маъноларини мужассам этган ҳолда инсоннинг жам-тда ўз мавқеини сақлашни, кўпчилик манфаатларини ҳурмат қилиш ва ардоқлаш, ноурин хатти-ҳаракатлардан хижолат тортиш туйғуларини, оила, жамоа ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъноларини ҳам англатади. Андиша ҳам М.ф.дан бири сифатида ижт-й ҳаётда муҳим урин эгаллаб, ўзб. миллати вакилларига хос хус-ят сифатида оқибатни уйлаб иш тутиш, мулоҳаза юритиш ҳиссидир. Андишали киши фаросат б-н иш тутиб, М.ф. соҳиби эканини намён этади. М.ф.дан яна бири – виждон кишининг кундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атворида мужассамлашган оила, маҳалла, жамоа, жам-т, миллат ва Ватан олдида маън-й масъулиятни ҳис этиш туйғусидир. Инсоф эса адолат ва виждон амри б-н фаолият юритиш туйғуси бўлиб, ўзаро мун-тларда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва тўғрисўзликни ифода этади. Инсоф категорияси Шарқ фал.сида инсоннинг жам-тнинг маън-й-ахлоқий меъёрлари н.назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва уни баҳолай олиши сифатида талқин қилинади. Шу б-н биргаликда инсоф виждонли кишининг ёки маълум жамоанинг жам-тга ёки бошқа шахсларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маън-й жавобгарлигини ҳам англатади. М.ф. инсоннинг шахс сифатидаги фаолиятида ҳам, унинг Ватан ва халқ олдидаги масъулиятини ҳис этишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, жам-т маън-й тар-ётининг ўзига хос мезони сифатида хизмат қилади.

МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИК – инсон, халқ ва жам-т аъзоларини маън-й ҳуружлар, гоёвий таҳдидлардан ҳимояланиш тизимини ифодаловчи т. М.х. миллий хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида умуммиллий манфаатларнинг ҳимоя қилинишга йўналтирилган фаолиятдир. М.х. деганда, миллий манфаатларни таъминлаш эҳтиёжи бонс вужудга ке-

ладиган ва жам-т аъзолари маън-й, гоёвий-руҳий ҳаётининг барқарорлиги ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган фаолият ва узлуксиз жараён тушунилади. М.х. маън-й қадриятлар ривожини таъминлаш, уларни ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилишга йўналтирилиб, маъ-ят-даги руҳий, психологик, ахлоқий жиҳатларнинг уйғунлигини таъминлайди. Маълумки, инсон маъ-ятига қарши қилинган таҳдид қуролли ҳуружларга нисбатан кўпроқ таъсир кучига эга бўлиб бормоқда. Шу боис, бундай таҳдидларнинг олдини олиш учун миллий тар-ётнинг барқарорлигини таъминлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ҳар қандай мам-тда жам-т аъзолари манфаатларини ҳимоя қилишда М.х. масалалари устувор аҳамият касб этади. Ижт-й-тарихий тажрибадан маълумки, муайян мам-тни забт этмоқчи бўлган истилочилар, аввало халқнинг руҳияти, маъ-яти ва қадриятларига болта уришга ҳаракат қилади. Миллий маъ-яти ва қадрияти пароканда этилган миллат ва элатлар ўзлигини йўқотади, ҳукмрон мафкура таъсирига тушиб, унинг манфаатларига хизмат қилишга мажбур бўлади. «**Узоқ тарихимиздан маълумки, — деб ёзади И.А.Каримов, — ҳар қандай зуравон босқинчилар ва юртимизда ҳукмронлик қилмоқчи бўлган кучлар ёвуз ниётларига эришиш учун аввало, миллий маданият ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, куч-қудратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар**». Бутунги кунга келиб бир давлатни бошқа давлат томонидан қурол ёрдамида босиб олиш хавфи камайиб, глобал ахборотлашув таъсирида маън-й омиллар воситасида бошқа халқлар онги, қалби ва руҳиятига таъсир ўтказиш имкониятлари беқийс даражада ошди. Эндиликда ахборот тарқатиш имкониятлари, турли халқлар маъ-ятига кучли таъсир ўтказиш, М.х.и заиф мам-тларни қарам қилиш хавфининг кўлами кенгаймоқда. Ш.у. жам-тдаги сиёсий, иқт-й, ижт-й хавфсизлик тизимининг маъ-ят б-н узвий боғлиқлиги таъминлангандагина миллий хавфсизликнинг яхлит тизимини шакллантириш мумкин. М.х. бар-

қарорлигини таъминлашда эса маън-й омил етакчи урин тутади. М.х.ка ички ва ташқи таҳдидлар таъсир этиши мумкин. Ички таҳдидга маъ-ятимизни заифлаштиришга интилган собиқ тотатитар тузум асоратлари, хус-н айрим шахслар онгидаги эскича фикрлаш андозаларини, зарарли ва ёт таъсирларга берилган баъзи кишиларнинг ғаразли ташвиқотлари. Утиш даври қийинчиликларидан фойдаланиб қолишга интилаётган нияти бузуқ кимсаларнинг ёшларни йулдан уришга ҳаракат қилаётганларини киритиш мумкин. Миллий, диний қадриятларимиз, анъана ва менталитетимизга ҳамда мам-тадаги миллий бирлик, фуқаровий тотувликка раҳна солаётган, аҳоли онги ва қалбига салбий таъсир этувчи наркотик моддаларнинг кириб келиши “демократияни олға силжитиш” ниқоби остидаги саъй-ҳаракатлар ташқи таҳдидлар сифатида кўзга ташланмоқда. Президентимиз “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлаганидек, “**Ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда**”. Мам-тимизга турли воситалар орқали мафкуравий таҳдидлар кучаяётган ҳоз. мураккаб даврда М.х.ни таъминлаш мақсадида аҳоли кенг қатламлари ва ёшлар онгида юрт тинчлиги. Ватан равнақи, халқ фаровонлиги ғояларига садоқат туйғусини шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу эса, уз навбатида, аҳоли М.х.ини таъминлаш, ёшларда турли таҳдидларга қарши маън-й иммунитетни шакллантириш имконини беради.

МАЪНАВИЙ ЭҲТИЁЖЛАР – давлат, жам-т ва шахснинг барқарор турмушида моддий эҳтиёжлардан бошқа маън-й талаблар, манфаатлар ва эҳтиёжларини қондиришга бўлган интилишини ифодаловчи т. М.э. ижт-й, сиёсий, фал-й, ил-

мий, ахлоқий диний, ҳуқуқий ва б. йуналишларда аниқ намоён булади. Шу боисдан. М.э. ижт-й онг шакллариغا таянадиган фаол ҳаракат асосида таъминланади. М.э.нинг қондирилмаслиги жам-т барқарор ҳаётида турли бузғунчи ғояларнинг пайдо бўлишига олиб келиши айрим ҳолларда давлат ва жам-т ҳаётига жиддий хавф туғдириши мумкин. Бундай вазиятда М.э. тарзида намоён булган талаблар ва манфаатларни босқичма-босқич қондирилиши б-н ижт-й муаммоларни бартараф этиш мумкин. Халқимиз турмуш тарзида М.э. қадр ва қадрлаш мезонлари орқали намоён булади. Жам-т ва инсоннинг ижт-й алоқаларида қадр-қиммати, ор-номусига нисбатан қилинган нотўғри мун-т ёки ҳаракат маъ-ят мезонларига зиддир. Шу маънода, “Қорнимга эмас, қадримга йиглайман”, деган халқ мақоли унинг маън-й эҳтиёжларини ифодалайди. М.э.нинг моддий эҳтиёжлар б-н узаро уйғунлиги ҳар бир даврнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган тарихий зарурат ҳисобланади. Бу борада “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби, “... турмушда ҳамма нарсанинг ўрнини ҳаётний зарурат белгилайди. Ҳаётний зарурат бўлмаса, маънавий эҳтиёж бўлмаса, бошланган ишлардан бирон-бир самарали натижалар кутиш амримаҳол”. Истиқлол йилларида ана шу зарурат ва эҳтиёждан келиб чиқиб, халқимизнинг азалий орзуларини рўёбга чиқариш, мустақил давлатчилик асосларини бунёд этиш учун кенг имкониятлар яратилди. мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланган ҳолда, халқимизнинг бой тарихий мероси, анъаналари, ижт-й қадриятлари, давлат қурилиши борасида ривожланган мам-тлар эришган тажрибага таяниб, миллий давлатчилигимиз пойдевори қўйилди. Бугунги кунда мам-тимиз аҳолининг барча моддий ва М.э.ини таъминлашга қаратилган туб ўзгаришлар, инсон манфаатига хизмат қиладиган ислоҳотлар, бозор иқтисодиётига асосланган адолатли жам-т, кучли демократик ҳуқуқий давлат қуриш йулидан босқичма-босқич илгарилаб бормоқда.

“МАЪНАВИЙ ЮКСАЛИШ ЙУЛИДА” — Президент И.А.Каримовнинг истиқлол даврида маън-й камолотга эришиш йуллари, халқнинг бу борадаги орзу-умидлари ва ниятлари, ушбу йуналишдаги долзарб вазифалар, жум-н, маър-й, таълим-тарбиянинг куч-қудрати ва аҳамиятига оид маърузалари, нутқлари, асарларидан иборат туплам. (Т., «Ўзбекистон», 1998 й.). Асарда мустақил жам-тгина юксак маъ-ятга эришиши мумкинлиги, халқнинг маън-й, сиёсий, иқт-й билим савияси ушбу йуналишларнинг барчаси б-н чамбарчас боғлиқлиги қайд этилган. Ш-дек, асарда маъ-ят ва тарихий қадриятларни тиклаш масалаларига доимий диққат-эътибор натижасида мам-тда уз тарихи, маъ-яти, руҳий-мад-й қадриятларни англашга янгича ёндашиш жараёни бошлангани яққол курсатиб берилган. Ана шу жараёнларнинг қай даражада кечаётгани ҳам китобнинг асосий мазмунини белгилайди. Унда таъкидланганидек, маъ-ят мустақилликнинг энг муҳим шартларидан биридир. Маъ-ят булмаса мустақиллик ҳам, тар-ёт ҳам, бахт-саодат ҳам, иймон-эътиқод ҳам, элда диёнату адолат ҳам, хуллас, одамларда Ватан ва эрк туйғуси ҳам булмайди. Дарахт уз илдизлари б-н заминдан сув, озуқа олиб вояга етганидек, инсон ҳам авлод-аждодларидан қолган бебаҳо меросдан руҳий озиқ, куч-қувват олади, уларга таянади. Ҳар бир миллат ва элат аждодларининг билимларидан, тажриба ва тарихий сабоқларидан, одоб-ахлоқ, таълим-тарбияга оид уғитлари ва йул-йуриқларидан фойдаланади, буларсиз яшай олмайди. Маъ-ят жам-тнинг юксалиши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир курсатади. Маъ-ят бойиб борса, жам-т равнақ топади ва аксинча, маъ-ят қашшоқлаша. жам-т бора-бора таназулга юз тутди. Мустақиллик йилларида юртимизда маъ-ят масалаларига мун-т тубдан узгариб, унинг юксалиши ва бойиб боришига доимий эътибор берилаётганининг боиси ҳам шунда.

МАЪНАВИЙ ЯНГИЛАНИШ — маъ-ятнинг узгариши. рив-ши ва бойиб бори-

ши жараёнини ифодаловчи т. Кишилар ҳаётида, умуман жам-тда юз бераётган воқеа-ҳодисалар шахс онги ва маъ-ятида муайян узгаришларни келтириб чиқаради. Иккинчи томондан, маъ-ят воқеликдаги узгаришларнинг келиб чиқиши ва содир булишига катта таъсир курсатади. Янгиланиш маъ-ятнинг туб моҳияти б-н боғлиқ ҳодиса. Агар маъ-ят янгиланиб, бойиб турмаса, жуда тез орада эскириб, тар-ётга ёрдам бериш у ёқда турсин, унга халақит берадиган, тусиқ буладиган ҳодисага айланиб қолар эди. Жам-т тар-ётидаги бурилиш, туб ислоҳотлар даврида маъ-ятда ҳам жиддий узгаришлар юз беради ва айни пайтда маъ-ятнинг жам-тда юз бераётган жараёнларга таъсири кучаяди. Бундай паллаларда М.я. суръатлари ҳам тезлашади. Мас., Ўз-н мустақилликни қулга киритгандан кейин унутилиб кет-таёзган миллий маън-й қадриятларни тиклаш, уларни ёшлар, аҳоли онгига синдиришга катта эътибор берил-бошланди. М.я.га катта эътибор берилиши халқнинг онги, турмуш тарзи, жам-тдаги воқеа-ҳодисаларга мун-тининг узгаришига кучли таъсир утказди. Маъ-ятни янгилаш соҳасида олиб борилган ва борилаётган ҳар томонлама чуқур уйланган сиёсат мам-тда ижт-й-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг муҳим омилларидан бири булди. Инсоният тарихидан маълумки, М.я. силлиқ утадиган жараён эмас. Эски тузум сарқитлари маъ-ятда муайян давргача сақланиб қолади ва кишиларнинг хулқ-атворига, турмушига уз таъсирини утказди. Бундай ҳолат фанда маъ-ят амбивалентлиги, деб аталади. Бу т. маъ-ят таркибида бир пайтнинг узида бир-бирига мос келмайдиган, узаро зид т. ва тасаввурларнинг маълум бир вақт мобайнида ёнма-ён мавжуд булиб туришини англатади. Маъ-ятдаги бундай зиддият оғриқли кечади. Мам-т осойишта тар-ёт даврини бошдан кечираётган пайтда маън-й амбивалентлик деярли булмайди ёки жуда паст даражада булади. Тар-ётдаги бурилиш паллаларида эса амбивалентлик купроқ намоён булади. Бу ҳолатни одамлар маъ-яти ва хулқ-атворига янгилликларга ҳозиржавобликни тарбиялаш

асосида бартараф қилиш мумкин. Президентимиз таъкидлагани каби, “Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилган кенг қўлланми ислохотларимизнинг самарадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганлиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир. Шу боисдан ҳам, ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, ён-атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустақил ёндаша оладиган, айна замонда шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган, ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси истиқлол йилларида биз учун ҳал қилувчи масалага айланди. Таъкидлаш жоизки, бу жараён юртимизда ўта мураккаб шароитда — мустабид шўро тузуми барбод бўлган ва янгича ижтимоий муносабатлар қарор топаётган кескин бир вазиятда юз берди (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 76—77-б.). Ҳоз. кунда М.я., аввало, қадриятларнинг янгиланиши шаклида намоён бўлади. Бу борада миллий ўзликни англаш, авлодлар меросини тиклаш, асраб-авайлаш, янги замон қадриятларини кўпчиликти онгига етказиш ва сингдириш учун ҳаракат қилиш муҳим аҳамиятга эга. Шу б-н бирга, мазкур йўналишда жаҳон халқлари ютуқларидан фойдаланиш, мам-т ҳаётини эркинлаштириш ва модернизациялаш, маъ-ятни юксалтириш ўшбу жараённинг таркибий қисмидир. М.я. суръатлари турмушдаги ижобий ўзгаришлар. жам-тдаги инсонлараро муносабатларнинг такомиллашуви ва маъ-ят соҳасида олиб борилаётган тарғибот ишларининг самараси б-н белгиланади. Бу жараёнда ОАВ, таълим-тарбия тизими, театр, кино, бадиий адабиёт, санъат, фан, ахлоқшунослик ва б. алоҳида урин тутади. Улар айна пайтда маъ-ятнинг таркибий қисмлари ҳам ҳисобланади. Жам-т ва халқ маъ-ятида янги ижобий қадриятлар, янги тузум ва янги турмуш гоёлари қанчалик тез қарор

топса, улар қанчалик самарали ва таъсирчан усуллар б-н тарғиб этилса, М.я. шунчалик самарали амалга ошади. М.я. суръатлари кўп жиҳатдан давлат ва жамоат ташкилотлари, шу соҳа ходимларининг иродаси ва амалий ҳаракатларига ҳам боғлиқ бўлиб, бу соҳадаги ўзгаришлар Ўз-нда жам-т тар-ётининг устувор йўналишига айланган.

МАЪНАВИЙ УЗЛИКНИ АНГЛАШ —

Президент Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таърифлаб берилган. ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жам-тини шакллантиришга бел боғлаган халқимиз, айниқса, ёшларда юксак маъ-ятни шакллантириш жараёнининг таркибий қисми, тарихий хотирани тиклаш, утмиш авлодларга муносиб бўлиш, улар қолдирган маън-й меросни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш омили. М.у.а. жам-т ижт-й-сиёсий ҳаётини демократлаштириш ва янгилаш, янги тафаккурни шакллантиришнинг асосий воситаларидан биридир. Маълумки, шахсда кўпга ижт-й-инсоний фазилатлар б-н бирга М.у.а. хус-яти ҳам мужассамдир. Бу гоёта кўп қиррали, мураккаб, айна пайтда, зиддиятли ҳаёт ижт-й ҳодиса бўлгани учун унга комплекс ёндашиш талаб этилади. Аввало, М.у.а. кенг маънодаги миллий ўзликни англашнинг таркибий қисмидир. Ш.у. маън-й ўзликни англаш миллий тар-ётнинг нафақат белгиси, ҳудди ш-дек, мақсади ҳамдир. Демак, М.у.а. ижт-й феномен сифатида миллий тар-ёт мақсади б-н уйғунликда талқин этилиши зарур. М.у.а. субъект (шахс, миллат, халқ)нинг экзистенционал борлиқда ўзининг тарихий-мад-й, ижт-й-ахлоқий диний-руҳий, бадиий-эстетик қадриятларига, борлиқни билишда гносеологик тажрибаларига эга эканини идрок этишидир. М.у.а.да «халқ руҳи», «халқ қалби» деган т.лар муҳим урин тутади. Ш.у. ҳам маъ-ят муаммоларини тадқиқ этган мутахассислар «руҳ», «қалб» категорияларига мурожаат қиладилар. М.у.а., аввало, кишининг ўз руҳи ва қалбини идрок этиши бўлиб, ижт-й даражада у халқнинг ўзига хос руҳий-маън-й бирлигини

ифода этади. Миллий ўзликни англашга тааллуқли ҳодиса сифатида эса М.ў.а. маълум бир миллат вакилларининг қалбига, руҳига яқин умумий бойликлар, қадриятлар, тасаввурлар, анъаналар, руҳий-маън-й ҳолатлар асосида кишиларни халқ, миллат сифатида бирлаштиради, уларга хос умумий белгилар бахш этади. Шу ўринда Президент Ислоҳ Каримов томонидан илгари сурилган «Шу азиз Ватан барчамизники» ғояси нафақат мам-тимизда яшовчи ҳар бир кишини, балки бутун миллат, элатларни биргаликда озод ва обод Ватан барпо этиш йўлида ҳамкорлик ва ҳамжихатликка ундайди. Одамлар ҳар доим маълум бир ғоялар атрофида бирлашиб, йирик ижт-й кучга, ҳаракатга айланган. Инсон узини маън-й-ижт-й куч эканлигини маълум бир қарашлар, ғоялар атрофида бирлашиб намоён қилиши мумкинлигини қадимдаёқ англаб етган. М.ў.а. қанчалик кенг, серқирра, инсон ва жам-т ҳаётининг барча соҳалари б-н боғлиқ бўлмасин, у миллий ғояга асосланади. Демак, миллий ғоя М.ў.а.нинг узагидир. М.ў.а. халққа, миллатга оид белгилар орқали ҳам ўз хус-ятини намоён қилади. Дунёда узининг маълум бир белгиларига эга бўлмаган халқ, миллат йуқ. Айнан шу белгилар кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, улардаги мушп-аракликни ёрқин намоён этади. М.ў.а.ни ахлоқ, одоб, инсонпарварлик, эзгулик, меҳр-мурувват каби инсоний фазилатларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода М.ў.а. т.си маъ-ят б-н узвий боғлиқдир. Маъ-ятнинг бош хус-яти ва вазифаси шахсда ахлоқийликни, инсонпарварликни шакллантиришдир. М.ў.а. шахснинг маън-й дунёси ва шаклланиши каби мураккаб, гоҳо индиантли кечадиган, ҳар доим ҳам бир мезон, меъёрлар б-н улчанавермайдиган ҳодисадир. Унинг намоён булиши ва шаклланиши ҳар доим ҳам шахснинг, ҳатто муҳитнинг ҳам ихтиёрида бўлавермайди. Уларга қўлга кўринмас ижт-й мун-глр, умумий-ахлоқий нормалар, тарихан шаклланган анъаналар, урф-о.лар, халқаро вазият, ахборотлар оқими каби омиллар ҳам таъсир этади. М.ў.а. маъ-ятнинг шаклланиш жараёни каби шахснинг бу-

тун умри давомида кечиши мумкин. Аммо бу маъ-ятда ҳам, М.ў.а.да ҳам, шахснинг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканини англатувчи муқим, хус-ят, белгилар йуқ эканини англамайди. Халқни халқ, миллатни миллат қилиб турган белгилар унинг а.лар давомида шаклланган муқим, барқарор тарихий-мад-й қадриятлари (тили, турмуш тарзи, анъаналари ва б.) б-н муштарақликда намоён булади. М.ў.а.нинг ўзгариши ана шу барқарор миллий-мад-й асоснинг нисбий ўзгариши ифодасидир. Миллий-мад-й асослар маъ-ятда, миллий ўзликни англашда муқим сақланиб қолади, акс ҳолда шахс ҳам, миллат ҳам узлигини, ўз хус-ятларини йуқотади. Халқ, миллатнинг шаклланиши б-н бирга М.ў.а. ҳам шаклланиб боради. Миллатсиз М.ў.а. йуқ, М.ў.а.сиз эса миллатнинг булиши даргумондир. Улар ўртасидаги диалектик боғлиқликни очиб бериш махсус социал-психологик ёки этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни тақозо қилади. Бу ўринда биз шуни айтишимиз мумкинки, халқнинг, миллатнинг барқарор ижт-й этник бирлик сифатида тарих саҳнасида жой олиши уларнинг М.ў.а.ига ва тарихий-мад-й жараёнларда уни намоён этишига боғлиқдир. М.ў.а. узоқ тарихий рив-ш жараёнида, куп авлодларнинг маън-й, илмий, ижодий изланишлари маҳсули сифатида пайдо булади. Миллат шаклланган сайин, у аниқ қуринишга, маълум бир тамо-йиллар, меъёрлар, моделлар, қадриятлар тарзига утиб, миллий мад-тнинг узак қисмига айланади. Мас., узб. халқи М.ў.а.ни «Авесто»дан бошлаб, буюк аждодларимиз меросидаги умуминсоний қадриятлардан излаши бежиз эмас. Чунки ушбу бебаҳо меросда халқимизнинг орзу-умидлари, ахлоқ, одоб, эзгулик, адолат, порлоқ ҳаёт ҳақидаги ғоялари мужассамлашган. Айнан ушбу қадриятлар бутун узб. халқининг тарихий-мад-й мероси, маън-й мад-тининг узаги сифатида урганилмоқда. М.ў.а. негизда маън-й камолотга етишга интилиш ётади. Маън-й камолотни назарда тутган киши тинмай ўз устида ишлайди, мукаммалликка интилади, маълум бир идеалга етишни мақсад қилиб қуяди.

МАЪНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР — “Юксак маънавият — энгилмас куч” асарида ҳар томонлама ва чуқур таърифлаб берилган, инсон маъ-яти ва ахлоқий кнефасига дахлдор булиб, жам-т аъзоларини тарбиялашга, уларнинг маън-й баркамоллигини таъминлашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимини ифодаловчи т. М.қ. деганда, инсон тарбияси ва камолотида муҳим аҳамиятга эга, жам-т ва шахс маъ-ятини юксалтирувчи, тафаккур ривожидида беқийёс аҳамият касб этадиган қадрият шакллари тушунилади. (Мас., урф-олар, анъаналар, Ватанни севиш, уз халқи ва миллатини ҳурмат қилиш, ота-онасини эъозлаш, тинчлик ва тотувликни сақлаш ва ҳ.к.). М.қ. муайян шароитларда шаклланади ва шу маънода миллий муҳит уларни яратиш ҳамда саралашнинг асосий манбаидир. М.қ.ни **англаш** кишининг уз миллати, юрти, элига тегишли қадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилади, узига ишот^и ва ҳурматни мустаҳкамлайди, Ватан истиқболига катта умид б-н қарашга ундайди. Муайян миллат М.қ.ни қанчалик асраб-авайласа, унинг тар-ётида маън-й ва моддий омиллар уйғунлиги шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади. Фанда М.қ.нинг қатор функциялари ўрганилади. Улар аввало, - жам-т аъзоларини ўзини ўзи тарбиялашга, аждодлардан мерос қолган қадриятлар ва идеалларга муносиб бўлишга ундайди. Бу жараёнда икки хил ҳолат кузатилади. Биринчисида М.қ. жам-т аъзолари томонидан онгли тарзда яратилади, яъни одамлар ўзларида мавжуд бўлган маън-й меъёрлар ва мезонлар ҳақидаги т.лар асосида уларга мос келадиган қадрият ва идеалларни яратади. Бундай саъй-ҳаракатлар жам-т аъзоларининг маън-й фаоллигини оширади, излаш, изланиш ва яратувчанликка чорлайди. Иккинчи ҳолатда эса, жам-т аъзолари томонидан ўзлаштирилган билим, турли урф-олар ёки бошқа мад-й-маър-й тадбирлар жараёнида олган таассуротлари ҳам маън-й қадриятларнинг такомиллашувига хизмат қилади. М.қ.нинг шаклланишида ҳар икки ҳолатнинг ҳам таъсири кузатилади. М.қ. ижт-й онг шакллари

мос келадиган мад-й, маър-й, ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий ва ҳ.к. турларга булинади. Улар инсоннинг ақли, камолоти, дунёни билиш мақсади, билимларининг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзида ҳам намоён бўлади. М.қ.нинг инсон тарбияси ва жам-тдаги урнига доир асосий функцияси ҳам ана шулар б-н боғлиқ. М.қ.нинг яна бир муҳим жиҳати шуки, уларнинг баъзилари инсоният тарихи давомида аста-секин шаклланади ва такомиллашиб боради. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши жам-т аъзоларининг тафаккур даражасининг юксалиши ҳамда инсоният тар-ёти қанчалик илгарилаб кетганининг курсаткичи ҳамдир. Дейлик узоқ ўтмишда баъзи қадриятлар, газета, радио, ТВ тўғрисида умуман тасаввур бўлган эмас. Бундай янги М.қ.лар алар давомида шаклланиб, такомиллашиб, бойиб борган. М.қ. ва қадрият мезонлари миллат маъ-яти ва унга мансуб кишиларнинг хулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтириш функциясини ҳам бажаради. Бундай узига хос маън-й бошқаришнинг самарадорлигига эришиш ниҳоятда муҳим. Зеро, М.қ.и булмаган миллат йўқ, миллат М.қ.нинг соҳиби, яратувчиси ва асраб-авайлаб сақлаб турувчидир. Агар ҳар бир миллат ўз М.қ.ини асрамаса, бу қадриятларнинг сақланиб қолиши қийин. Миллатнинг таназзули М.қ.нинг таназзулидир. М.қ. миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, бугуни, келажаги, урф-о. ва анъаналари, уни ташкил этган авлодлар тафаккури, ижт-й қатламлар, миллий онг. тил ҳамда миллий мад-т б-н узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ўз-нинг мустақилликка эришиши туфайли М.қ.га эътибор кучайди. Зеро, М.қ. мам-тимиз мустақиллиги, халқимизнинг иродасини мустаҳкам қиладиган, унга куч багишлайдиган асосий омиллардан биридир. Халқимизнинг алардан-аларга мерос қолиб келадиган М.қ.и узоқ тарихий жараёнда шаклланиб, ривожланиб келган. Уларни уч минг йилдан ортиқ даврни мужассамлаштирган халқимиз цивилизацияси яратган. Бизнинг М.қ.имиз ана шу цивилизацияга узвий

боглиқ булиб, улар миллатимиз шакланган макон ва она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга ҳурмат, муомалада мулозамат, ҳаё, андиша каби кўплаб т.ларда ифодаланади. М.қ.имизда жаҳоннинг бошқа халқларига ухшамайдиган урф-о.лар, расм-русумлар, маросимлар ва анъаналар куплаб учрайди. Собиқ тизим шароитида М.қ. масаласи куп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетган эди. Мустақиллик туфайли ҳақиқий М.қ.имизни, уларнинг жам-т ижт-й, маън-й-маър-й ҳаётидаги урни ва аҳмиятини англаш, улуғ аждодларимизнинг маън-й. илмий меросини узлаштириш, фарзандларимизни М.қ. асосида гарбиялаб вояга етказиш, ана шу бебаҳо бойликни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга бекаму куст узатиш имконияти яратилди. Бу эса М.қ. боқийлиги ва бардавомлигини таъминлашга хизмат қилади.

МАЪНАВИЙ ҚАРАМЛИК — инсон ва жам-т онгу тафаккурининг буйсундирилиши, қарам этилиши, маън-й тамоийиларнинг заифлашуви, мустақил рив-ш имкониятларининг чеклангани, тар-ётдан ортда қолиш, узгаларнинг гоаявий-мафкуравий таййиқи оқибатида содир буладиган салбий ҳолат ва жараённи ифодаловчи т. М.қ. т.сини инсон, шахс, фуқаро, оила, миллат, халқ ва мам-тга нисбатан қўллаш мумкин. Ундан кузланган асосий мақсад устунликка эришиш, узгалардан уз манфаатлари йулида фойдаланишдир. Ана шундай хатарли жараённинг юзага келиши оқибатида шахс узлигидан, фуқаро мустақил фикр юритиш, уз тақдирини ўзи ҳал қилиши, ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиш имкониятидан маҳрум булиши натижасида, оила, миллат, халқ ва мам-т барбод булиши мумкин. М.қ.нинг энг •нозик• жиҳати шундаки, у дунёқараш ва руҳият б-н боғлиқ жараёндир. Ўзга давлатларга маън-й қарамлик ҳолатига тушиб қолган миллат сиёсий мустақилликни қўлга киритганидан кейин ҳам узоқ вақт давомиди бу қарамлик асоратларидан қутулиши мураккаб кечади. Бу вазифани амалга ошириш эса жуда ма-

шаққатли булиб, вақт ва катта фидоийликни талаб этади. Зеро, қарамлик — бу узгалар хоҳиш-иродасига буйсуниш, уларнинг курсатмалари б-н ҳаёт кечериш демакдир. Шу маънода, М.қ. узгаларга маънан буйсуниш, итоат қилиш, фикран ва қалбан мутеликка мубтало булишдир. Шахсининг маън-й қарамлиги ботиний салоҳият ва иймон-эътиқоднинг заифлиги, ироданинг мажруҳлигида намоён булади. Миллатнинг М.қ.и эса унинг узлигини намоён этиш туйғусидан маҳрум булишига, охир-оқибатда узга миллатларга тобе булишига олиб келади. М.қ. миллагни ҳалоқатга маҳкум этадиган даҳшатли омил ҳисобланади. Мустабит тузум даврида халқимизнинг кадр-қиммати, шаъни ва номуси поймол этилгани, қўҳна тарихимиз ва муқаддас қадриятларимиз топталгани, тақдиримиз жар ёқасида турганини асло унутиш мумкин эмас. Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“Қарийб 150 йил давом этган, тарихимизнинг том маънода қора кунлари бўлмиш ўша замонда бир пайтлар ўзининг қудратли давлатчилиги, буюк фарзандлари, юксак илму маданияти, обод шаҳар ва қишлоқлари билан дунёни ҳайратда қолдирган эл-юртимиз қандай оғир машаққатларга дучор бўлганлигини яхши биламиз”**. Босқинчилар узга мам-тлар халқларини узига синдириб юбориш учун уз мафкураси ва гоаяларини мажбуран жорий этиш, мад-тига шикаст етказиш, миллий тили, урф-о.лари ва қадриятларини оёқости қилишни уз сиёсатининг асосий мақсади деб билган. Мад-т ва маъ-ят, азалий қадриятларга зарба бериш халқларни жиловда ушлаб туришнинг энг самарали воситаси эканини истилочи ва босқинчилар яхши билган. Мад-т, маъ-ят ва маърифати емирилган халқлар имон-эътиқодидан маҳрум булиб, оломонлашув, сиёсий манқуртлик, бепарволик, лоқайдлик каби иллатлар авж ола бошлайди ва охир-оқибатда миллий ғурур, ифтихор, миллий қадриятлар аста-секин заифлашади. Ана шу омиллар туфайли муайян мам-т ва унинг халқини мустамлакачилик кишанларида ушлаб туриш, итоаткор қўлга

айлантириш осон кечади. Мас., Чингизхон улкамизга бостириб келганида уз саркардаларига “Шахарларга нодон, ирода-сиз, аҳмоқ кишиларни бошлиқ этиб тайинланглар, уларни қўллаб-қувватланглар ва кукларга кутариб мақтанглар, маҳаллий халқларнинг ақлли, билимли, обру-эйтиборли кишиларини йўқ қилинглар” деб фармон берган экан. Тарих шундай гувоҳлик берадики, ҳамма давр, ҳамма ерларда истисночилар босиб олинган мам-тлар худудларида ана шундай сиёсат юритган. Мас., юртимизни тобе этишга уринган босқинчилар. хус-н, чор босқинчилари сиёсати ҳам халқимизни бир неча минг йиллик тарихи, мад-ти, урф-о.лариндан маҳрум қилиш, руҳан, маънан майиб-мажруҳ қилиш кузланган эди. Бу чуқур уйлаб, узокни кузлаб ва режалаштириб қўйилган машъум сиёсат эди. Бу сиёсатнинг замирида чор ҳукуматининг манфаатини ҳар томонлама ҳимоя қилиш, мустамлака халқларни, жум-н, узб. халқини миллий узлигини англашдан буткул маҳрум қилиб, утмишини унутган, ватанпарварлик туйғусидан жудо булган, истиқболини куролмайдиган авомга айлантириш муддаоси турган. Президентимиз таъкидлаганидек, “Инсон учун тарихидан жудо булиш — ҳаётдан жудо булиш демакдир. Уз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқат кишилик тарихида куп бора уз исботини топган.” Тарих, маъ-ят ва маърифат халқнинг уз утмишини билиши ва истиқболини тушуниб етишига ёрдам беради, Ватанни севиш ва у б-н фахрланишга даъват этади, душманларга, босқинчи ва мустамлакачиларга қарши муросасиз кураш олиб боришга, эрк ва адолат учун жасорат кўрсатишга ундайди. Тарихидан маҳрум халқ миллий жиҳатдан узини англаб ололмайди, тақдирга тан бериб яшашни узига эп куради. Мустамлакачилар бунини яхши англаганлар. Зеро, тарих — халқ маъ-ятининг асосидир. Халқимиз утмишда сиёсий, иқт-й жиҳатдан узгаларга қарам бўлди, аммо, қанчалик зуравонлик қилинмасин, маън-й қарам булмади. Худди мана шу омил миллатимизнинг мустикаллик-

ни қўлга киритишида муҳим аҳамиятга эга булди. Узининг чуқур маън-й заминларига эга булган миллат руҳан, қалбан сергак булиши ва албатта, М.қ.дан узини ҳимоя қилишга қодир экани тарихий тажрибада яна бир бор исботланди.

МАЪНАВИЙ ҲАЁТ — шахс, миллат ва жам-тнинг маън-й мун-тлар, жараёнлар, алоқа ва мулоқотлари мажмуи, ижт-й ҳаётнинг муҳим қуринишини ифодаловчи т. Унинг мазмун-моҳияти Президент Ислоҳ Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида чуқур ва ҳар томонлама очиб берилган. М.ҳ.га булган жиддий эътибор ва уни урганиш фақат мам-тимиз уз мустикаллигини қўлга киритгандан кейингина бошланди. Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг тафаккури, турмуш тарзи, маън-й қарашлари уз-узидан, буш жойда шаклланиб қолмайди. Уларнинг вужудга келиши ва рив-шида аниқ тарихий табиий ва ижт-й омиллар асос булиб, М.ҳ. мезонлари, ахлоқ-одоб қоидалари инсонларга куч-қувват бағишлайди. Аниқроғи, М.ҳ. орқали инсон ва миллат қилинаётган ишларнинг мазмун-моҳиятини аниқ тушуниб етади, уз меҳнатини фаровонлик ҳамда тар-ёт омилига айлантиришга ҳаракат қилади. Мад-й тар-ётга хос булган умумий қонуниятлардан бири — инсоннинг тухтовсиз равишда маън-й жиҳатдан юксалиб бориши б-н белгиланади. М.ҳ. жам-тда амал қилувчи ижт-й меъёрларга асосланади. Лекин бу меъёрлар уз-узидан вужудга келиб ривожланмайди, балки шу жам-т фуқаролари, фаол шахслар иштирокида амалга ошади. Демак, маън-й ҳаётнинг шаклланиб бориши ва яшовчанлиги, авваламбор, шу жам-т фуқаролари зиммасига юклатадиган асосий масъулиятдир. Шахснинг маън-й юксалиши ва жам-тнинг маън-й бойлигини сақлаш бир хил қийматга эга ҳолатлардир. Инсон жам-т олдидаги бурчини тулақонли равишда ижро этиб борар экан, шу б-н бирга ижт-й меъёрларга риоя қилиш мавжуд анъаналарнинг яшовчанлигини таъминлайди, уз фаолиятига ижодий ёнда-

шуви орқали эса қадриятларнинг замон талабига биноан янада муқаммаллашишига кумак беради. Маън-й юксалиш инсон ҳаёт мазмунининг янада бойишига, унинг шахс сифатида янада комилликка эришишига асос булади. Шахснинг маън-й дунёси унинг қадриятлари тизими, эътиқоди ва дунёқарашининг мазкур жам-тда амал қилувчи қадриятлар ва анъаналарга қанчалик мос келиши б-н белгиланади. Қадриятларнинг бундай узаро мутаносиблиги М.ҳ.нинг янада муқаммаллашиб бориши учун асос булиб хизмат қилади. Шахс М.ҳ.ининг етакчи уринга чиқиши, авваламбор, жам-т ва давлат бошқаруви-ни инсонлар манфаатига кўпроқ қаратиш-да, жам-т ижт-й ҳаётининг янги-ча маз-мун касб этишида уз аксини топади.

МАЪНАВИЙЛИК ВА МОДДИЙ-ЛИКНИНГ УЙҒУНЛИГИ

— инсон ва жам-т ҳаёти ва фаолиятида моддий ҳамда маън-й асосларнинг бир-бирига нисбатан мослиги, узаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини ифодалайди. Унинг мазмун-моҳияти «Юксак маънавият — энгилмас куч» асарида чуқур ва атрофлича очиб берилган. Унда таъкидланганидек, «маънавиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги моҳияти ва аҳамияти ҳақида фикр юритганда, бу борада асрлар давомида қизғин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган бир масалага алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Яъни, одамнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятида моддий ва маънавий асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутуши, уларнинг қайси бири устуворлик касб этиши ҳақида турли-туман, баъзан эса зиддият-ли фикр ва қарашлар мавжуд бўлганини ва бундай тортишувлар ҳозиргача давом этаётганини кузатиш қийин эмас. Ижтимоий тараққиётнинг турли даврларида бундай баҳслар соф назарий масала доирасидан чиқиб, маълум бир тузум ёки давлатнинг расмий мафкураси мақомини ҳам олган. Бунинг тасдиғини узоққа бормасдан яқин тарихимизда — шўро замонида материалистик карашни устун қўйиш натижасида материя бирламчи, онг эса иккиламчи, деган тамойилнинг ҳукмрон дунё-

қараш даражасига кўтарилгани, бунинг оқибатида инсоннинг маънавий қадриятлари, айниқса, унинг миллий ва диний туйғуларига бепосанд қараб келингани мисолида ҳам кўриш мумкин. Ушбу масалага чуқурроқ ва атрофлича назар ташлайдиган бўлсак, аввало шуни айтиш керакки, бу кўҳна дунё, биз яшаётган ҳаёт ягона, яхлит бир воқелиқдир. Шундай экан, моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламига қарама-қарши қўйиш, уларнинг бирини устун деб билган ҳолда, тирикликнинг асосий мақсади сифатида қабул қилиш қандайдир бирёқлама караш ифодаси, деб айтсак, хато бўлмайди. Қолаверса, бу масалага бундай кескин ёндашув, хусусан, одамнинг руҳий дунёсини менсимаслик, уни иккиламчи уринга қўйиш охир-оқибатда жамият ҳаётида инқирозга олиб келиши муқаррар эканини тарих кўп мартаба исботлаган. Бир сўз билан айтганда, инсон уз тимсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, Яратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси, унга ато этилган фазилат ва хислатларни охиригача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала. Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсласак, уринли булади. Қачонки ана шу икки муҳим омил узаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсиш-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир булади. Мамлакатимизда истиқлолнинг дастлабки йилларидан бошлаб халқимизнинг асрлар давомида интилиб келган орзу-мақсадлари ва замон талабларини, дунёвий тараққиёт мезонларини ҳисобга олган ҳолда, жамиятимиз ҳаётида ана шу икки омилнинг уйғун тарзда ривожланишига алоҳида эътибор қаратилди. Мустақиллик нафақат иқтисодий, балки беқиёс маънавий имкониятлар манбаи эканини англаб, мамлакатимизнинг ички ва ташқи сиёсатини, иқтисодий-ижтимоий янгилашиш жараёнларини

айнан шу асосда ташкил этишга устувор аҳамият берилди. Истиқлол йилларидаги тажрибадан қуриниб турибдики, моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, узаро боғланиб, бир-бирини тўлдиради. Зеро, юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва узвий боғлиқлик асосида ривожлантирган тақдирдагнна ижобий натижаларга эриша олади. Буларнинг барчаси маънавий қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиздан озикланган иқтисодий тараққиёт йўлимиз жамиятимиз ҳаётига қандай ижобий таъсир кўрсатаётганининг ёрқин ифодасидир. Энг муҳими, юртимизда моддий ва маънавий жараёнларнинг узаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда”.

МАЪНАВИЯТ (араб. маъно, маънолар мажмуаси) — моддий ҳаёт б-н доимо ёнма-ён юрадиган, инсон, халқ ва жам-т ҳаётининг ажралмас қисми булган ижт-й ҳодиса; замонавий ижт-й тафаккур ривожиди биринчи бор Президент Ислом Каримов томонидан илмий-фал-й таърифланиб, наз-й жиҳатдан асослаб берилган т. Юртбошимиз берган таърифта кура, М. инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бақувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган беқиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир. Ҳоз. илм-фанда М. “Маънавиятшунослик”, “Маънавият асослари”, “Маънавият тарихи ва наз-яси”, “Ахлоқшунослик”, “Нафосатшунослик” каби фанларнинг асосий катгорияси ҳисобланади.

“М.” т.сининг илмий, фал-й, адабий тафаккурда ёки оддий халқ тилида қўлланиб келаётган кўплаб таърифларини келтириш мумкин. Улар мазмун-моҳияти жиҳатидан бир-биридан фарқ қиладди. Айни ҳол бу т.нинг узига хос рив-ш эволюциясини акс эттиради ва унинг кенг маънога эга эканидан далолат бера-

ди. Шу б-н бирга, узиди жуда чуқур ва кенг қамровли маъно-мазмунни мужассам этган бу т.га ҳар қайси маърифатли инсон узининг ҳаётини қарашлари, шахсий эътиқоди, онгу тафаккури ва дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда турлича таъриф бериши мумкин. Чунки “... ер юзиди қанча инсон, қанча тақдир булса, ҳар бирининг ўз маънавий олами бор” (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 29-бет). Ш.у. ҳам бу масала буйича илмий адабиётларда, кундалик матбуотда бир-биридан фарқ қиладиган фикр-мулоҳазаларни учратганда, уларни ҳар қайси муаллифнинг узига хос дунёқараши, мушоҳада тарзи ифодаси сифатида қабул қилиш уринлидир. М. т.сининг мазмуни бугунги кунда фақат «маъни», «маъно» деган сўзлар доирасида чегараланиб қолмайди. Нега деганда, инсонни инсон қиладиган, унинг онги ва руҳияти б-н чамбарчас боғланган бу т. ҳар қайси одам, жам-т, миллат ва халқ ҳаётида ҳеч нарса б-н ўлчаб булмайдиган даражада алоҳида аҳамият касб этади.

Собиқ иттифоқ даврида маънавият масаласи эътибордан четда қолган эди. Ўша даврда уни яхлит ҳодиса сифатида талқин эта олмаслик бу тўғрида умумий тасаввур ҳосил қилиш имконини бермас эди. Мустақилликка эришганимиздан сўнг М.га эътибор кучайди, маън-й қадриятларимизни тиклаш ва асраб-авайлаш устувор вазифага айланди. Бу борада кенг қуламли ҳам амалий, ҳам наз-й ишлар амалга оширилди. Мам-тимизда М. соҳасида собиқ иттифоқ давридаги ута мафқуралашган фанлар ўрнига халқаро андозалар, умуминсоний қадриятлар ва миллий манфаатларимизга мос янги тизим шаклланди. «Фалсафа», «Маданиятшунослик», «Мантӣқ», «Ахлоқшунослик», «Нафосатшунослик» б-н бирга «Одобнома», «Ватан туйғуси», «Маънавият асослари», «Миллий истиқлол ғояси» каби фанлар бу тизимнинг таркибий қисмига айланди.

Айниқса, Президент Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида М. ҳодисасини урганишнинг илмий-методологик асослари атрофлича кўрсатиб берилгани бу борадаги вазифа-

ларни ҳар томонлама ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Айнан ана шу асар туфайли М.нинг асл мазмун-моҳиятини тегран англаш, унинг узига хос хус-ятларини янгича концептуал ёндашувлар асосида урганиш имкони пайдо булди. Мазкур асарда таъкидлангани каби, бизнинг мамлакатимизда “М.” т.си жам-т ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маър-й, мад-й, диний ва ахлоқий қарашларни узида тула мужассам этади. Ш.у. ҳам бу мавзуда фикр юритганда, мазкур қарашларнинг барчасини умумлаштириб, кенг маънодаги “М.” т.си орқали ифода этиш мумкин”.

Ғарб мам-тлари, жумладан собиқ иттифоқ ўрнида шаклланган баъзи давлатларда М. алоҳида ҳодиса сифатида қаралмайди. У купроқ дин ёки ахлоққа алоқадор т. тарзида тушунилади. Гоҳида бу атамалар бир-бири б-н тенглаштирилади, баъзи ҳолларда эса уларнинг иккаласи ҳам М.нинг ўрнини боса олади, деган қарашлари илғари сурилади. Бундан ташқари, М. ахлоқ ёки диннинг таркибига киради, бинобарин, уни ана шу икки қадриятда мавжуд булган хус-ятлар мажмуи сифатида тушуниш мумкин, деган фикрлар ҳам учрайди. Айнан ана шундай ёндашувлар бу мам-тларда М. шуносликни алоҳида фанга айланмаганининг энг асосий сабабларидан биридир.

Бизда эса бу борада бутунлай бошқача ҳолат кузатилмоқда, яъни тилимизда фақат М.га доир дунёвий сузлар, т. ва атамалар ниҳоятда куп. Халқимизга хос маън-й қадриятлар таркибига кирадиган куплаб т. ва атамаларни туғридан-туғри узга тилларга таржима қилиш қийин ва мушкул бир муаммо. Бу миллатимиз маън-й ҳаётининг нақадар бойлигини, халқимизнинг бошқаларга асло ўхшамайдиган бир қатор узига хос миллий-этник хус-ятлари мавжудлигини, тилимизда эса шу соҳага доир ўхшаши йуқ сузлар борлигини англатади. Шунини айтиш лозимки, бу т.лар кичдир шунчаки уйлаб топган ширин калом, қулоққа ҳуш ёқадиган сузлар эмас. Бундай т.лар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маън-й ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган,

онгу шууримиздан чуқур жой олган буюқ қадриятларнинг амалий ифодасидир”.

«М.» т.сига турли н. назарлардан ёндашиш мумкин. Лекин шу нарса аниқки, у М. соҳасининг қонун ва талаблари, т. ва тамойиллари, унинг узига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шакллариининг мазмун-моҳиятини ифодалайдиган кенг маъноли т. сифатида доимо уз аҳамиятини сақлаб қолаверади. «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, “... биз маъ-ят ҳақида фикр юритар эканмиз, бу масалани атрофлича ва чуқур таҳлил этишимиз, унинг фақат узимизга маъқул, ижобий томонлари б-н чекланиб қолмасдан, ана шундай мураккаб жиҳатларини ҳам назардан четда қолдирмаслигимиз лозим”. Бу борада маъ-ятнинг куйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор бериш зарур:

— жам-тдаги ижт-й мун-тлар ва инсонлар уртасидаги узаро алоқаларни тартибга солувчи талаб ва қоидалар мажмуи;

— маън-й қадриятлар, урф-о. ва анъаналар, идеаллар, эзгу ғоя ва мақсадлар тизими;

— ахлоқ, мад-т, маърифат, дин ва таълим-тарбия тизимидан иборат яхлит маън-й ҳодисалар мажмуи;

— маън-й жараёнлар, инсоннинг узини ва узи яшайётган дунёни такомиллаштирувчи ижодий фаолияти ва унинг натижалари;

— инсон камолоти, унинг маън-й қиёфасининг такомиллашув даражаси, шахсий — ахлоқий хус-ятлар ва маър-й фазилатлар мажмуи;

— жам-тнинг барча соҳалари б-н узаро алоқадор маън-й талаблар ва тамойиллар ҳамда инсон ҳаёти ва фаолиятини белгиловчи мезонлар тизими.

М. инсоний хус-ят ва фазилатлар мажмуи тарзида яна куйидаги асосий жиҳатларнинг узаро алоқасига асосланади. Аввало М. — тақдирнинг эҳсони эмас, у алар давомида узлуксиз тар-ёт натижасида камол топган, халқимизнинг онгу тафаккурида озодлик, мустақиллик, она Ватан, меҳр-оқибат, ор-номус каби эзгу т.лар асосида шаклланган. М. инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар угити б-н бирга сингади. Табиатга яқинлик, жона-

жон улканинг бениҳоя гузаллигидан баҳраманд булиш м.га озиқ беради, уни кучайтиради. Айни пайтда, М. одамзоднинг ота-онадан табиий тарзда, тулатукис ва туғридан-туғри утмайдиган, балки унинг етук шахс сифатида шаклланиши ва таълим-тарбия жараёнида юзага келадиган ижт-й фазилатлари мажмуи сифатида амал қилади. Бу фазилатлар инсоннинг моддий ва маън-й фаолиятида ҳам, бошқалар б-н мулоқотида ҳам, жам-т ва узгаларга мун-тида ҳам намоён булади. Яна бир жиҳати — М. инсоннинг яшаш ва фаолият усули, моддий ва мад-й эҳтиёжлари, унинг тафаккури, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, ижодининг бугун рангбаранглигини қамраб оладиган узига хос ижт-й ҳодиса сифатида амал қилади.

М.га тааллуқли нарса ва ҳодисалар барқарор табиатга ва чуқур тарихий илдишларга эга, кундалик воқеа ва ҳодисалар эса узгарувчандир. Шу сабабли маъят бу ҳодисаларга нисбатан муайян асос сифатида намоён булиб, уларнинг мазмун-моҳиятини, йуналиш ва хус-ятларини белгилайди. У кенг маънода турли ижт-й узгаришларни боғловчи бугун, инсон ва жам-т ҳаётидаги янгилашнишларнинг мақбул ёки мақсадга мувофиқ эмаслигини аниқлайдиган умумий мезон вазифасини ҳам бажаради. Бу эса муайян давр ва жам-тдаги ҳолатни, воқеа-ҳодисалар моҳиятини тула-тукис аниқлаш учун М. соҳасидаги узгаришларни диққат б-н урганиш зарурлигини аниқлатади.

“М.” т.сини таснифлашда умумий мезон буладиган асосларга қараб, унга хос сифатлар мажмуини янада кенгайтириш мумкин. Бу борадаги ёндашувлар орасида илмий-наз-й, фал-й, аксиологик, этнологик, психологик, культурологик, теологик, эстетик, плюралистик қарашлар алоҳида ўрин эгаллайди.

“МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ” — истиқлол йилларида Ўз-ннинг таълим тизимида жорий этилган ўқув фани. У Ўз-н Президентининг 1994 йил 23 апрелдаги “Маънавият ва маърифат жамоатчилик марказини тузиш туғрисида”ги, 1996 йил 9 сентябрдаги “Маънавият ва маърифат

жамоатчилик маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш туғрисида”ги, 1999 йил 3 сентябрдаги “Республика маънавияти ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш туғрисида”ги фармонлари ва 1998 йил 24 июндаги ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг “Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари туғрисида”ги қарорига мувофиқ Ўз-ннинг барча олий ўқув юртлирида ўқитила бошлади. “М.а.”ни ўқитишдан қўзланган асосий мақсад юксак маъ-ятга эга булган ёш авлодни тарбиялашдан иборат. Бу ўз навбатида мам-тимизда кадрлар тайёрлаш борасида қўйилаётган асосий вазифалардан биридир. Ана шу вазифаларни бажариш жараёнида М.а.га булган талаб ортиб бормоқда. Бу эса ушбу соҳага эътиборни янада кучайтирди. Мам-тимизда 2002 йилдан бевосита шу соҳа б-н шуғулланадиган мутахассислар тайёрлаш бошланди. 15дан ортиқ олий ўқув юртида “Миллий ғоя, маънавият ва ҳуқуқ” асослари йуналиши буйича мутахассислар етиштириб берадиган булимлар очилди. Мактабларнинг 7—8—9-синфларида “Миллий ғоя ва маънавият асослари” фани жорий этилди. “М.а.” фани доирасида маъ-ятнинг мазмун-моҳияти, категория ва т.лари, уларнинг ўзаро мун-тлари ва хус-ятлари, маъ-ятнинг таркибий қисмлари, уларнинг рив-ш хус-ятлари, маъ-ят ва иқтисоднинг ўзаро боғлиқлиги, маъ-ятда миллийлик ва умуминсонийликнинг намоён булиши каби масалалар урганилади. Шу б-н бирга, У.О. фал-й тафаккурида маъ-ят ва маърифат масалалари, Ислом Каримов асарларида маън-й баркамол инсонни тарбиялаш ғоялари, ватанпарварлик, инсонпарварлик ва ўз миллатига садоқат мезонлари, имон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, эътиқод, поклик, ҳалоллик ва вафодорлик каби фазилатлар, миллий ўзликни аниқлаш, уни мустақамлаш ва миллатлараро тотувликни таъминлаш кабилар ҳам “М.а.”нинг асосий мавзулари ҳисобланади. “М.а.” фани доирасида маън-й саводхонлик, қонунга

итоаткорлик, давлат тизимига ҳурмат, фуқаролик бурчига садоқат каби мавзулар, шахс маъ-ятини ривожлантириш омиллари ва воситаларига ҳам алоҳида аҳамият қаратилади. Бугунги кунда “М.а.”ни ургатишда Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асари алоҳида аҳамият касб этади. Бу асарда мазкур уқув фанига доир барча мавзуларнинг мазмун-моҳияти ва наз-й асослари куплаб далиллар ва мисолларга таяниб чуқур ва ҳар томонлама курсатиб берилган. Асардаги хулоса ва мулоҳазалар, гоё ва қарашларни маън-й йуналишдаги адабиётлар, жумладан, “М.а.” буйича дарслик ва қуланмаларга сингдириш, таълим-тарбия жараёнида қуллаш бу соҳадаги барча ходимлар ва мутахассислар учун устувор вазифага айланди.

МАЪНАВИЯТ ВА ДИН – маъ-ят мезонларидан бири булган, инсоннинг имон ва тафакқурини камол топтириш, мустаҳкам эътиқод ва дунёқарашини шакллантиришига хизмат қиладиган диний қадриятлар кишиларнинг юксак маън-й идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонлари б-н узвий боғлиқ тарзда ривожланади. Дин маъ-ят такомилида, миллий мад-т ва турмуш тарзи, урф-о. ва қадриятлар, анъаналарнинг безавол сақланиши ҳамда алар мобайнида халқ қалбига чуқур ўрнашишида маън-й омил булиб келган. Инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни уйлаб яшаш, яхшилик, қаноат, саховат, меҳр-шафқат каби фазилатлар куплаб бошқа омиллар қатори диний қадриятлар таъсирида ҳам ривожланади. Шу боис ҳам И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» китобида дин маъ-ят мезонларининг бири сифатида олиб қаралган. Асарда таъкидлангани каби, “Барчамизга яхши маълумки, дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини узида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаёт-

ган гоё ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Айниқса, куп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Нега деганда, инсонийлик, меҳр-оқибат, ҳалоллик, охиратни уйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб булган фазилатлар айнан ана шу заминда илдииз отади ва ривожланади”. Ислом динининг илмий асосларини урганиш, унинг маър-й-маън-й ғояларини ривожлантириш, муътадил эътиқод негизларини ишлаб чиқишда Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Мансур Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби улуг аждодларимизнинг хизмати сингган. Уларнинг мероси бебаҳо маън-й бойлигимиздир. Муқаддас динимизни пок сақлаш, унга қарши қаратилган ҳар хил хуружларга зарба бериш, диндан нопок, гаразли мақсадларда фойдаланишга уринаётган мутаассиб шахсларга қарши курашиш ҳам бизнинг маън-й бурчимиздир. Бу борада “Юксак маънавият – енгилмас куч” асаридаги қуйидаги хулоса барчамизнинг фаолиятимиз учун асосий мезондир: “Бугунги кунда ислом динига нисбатан бутун дунёда қизиқиш ва интилиш кучайиб, унинг хайрихоҳ ва тарафдорлари кўпайиб бораётгани ҳеч кимга сир эмас. Бунинг асосий сабаби муқаддас динимизнинг ҳаққонийлиги ва поклиги, инсонпарварлиги ва бағрикенглиги, одамзодни доимо эзгуликка чорлаши, ҳаёт синовларида ўзини оқлаган қадрият ва анъаналарни аждодлардан авлодларга етказишдаги беқиёс ўрни ва аҳамияти билан боғлиқ. Ва халқимизнинг маънавиятини шакллантиришга, ҳар қайси инсоннинг Оллоҳ марҳамат қилган бу ҳаётда тўғри йўл таплаши, умрнинг мазмунини англаши, авваламбор, руҳий покланиш, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашда унинг таъсирини бошқа ҳеч қандай куч билан қиёслаб булмайди, деб ўйлайман. Шу нуқтаи назардан қараганда, муқад-

дас ислом динимизни пок сақлаш, уни турли хил ғаразли хуруж ва ҳамлалардан, туҳмат ва буҳтонлардан ҳимоя қилиш, унинг асл моҳиятини униб-усиб келаётган ёш авлодимизга туғри тушунтириш, ислом маданиятининг эзгу ғояларини кенг тарғиб этиш вазифаси ҳамон долзарб булиб қолмоқда”.

МАЪНАВИЯТ ВА ИҚТИСОД — жам-тнинг иқт-й тар-ёти б-н боғлиқ мун-тларда маъ-ят масалалари, хус-н, инсонпарварлик талаблари ва меъёрлари ҳисобга олиниши лозимлиги тарихий ҳақиқатдир. Бу маъ-ятнинг ишлаб чиқариш, иқт-й рив-ш б-н узвий боғлиқлигини кўрсатади. Акс ҳолда, жам-тда инсоний ахлоқий мун-тлар таназзулга учрайди, инсонлар уртасида бегоналашиш кучаяди. Бу эса охир-оқибатда ижт-й-иқт-й таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар эркин бозор иқтисодиёти шароитида маън-й-маър-й ва ахлоқий қадриятлар қадрсизланади, мад-т ва маъ-ят иккинчи даражали нарсага айланади, маън-й қашшоқлик авж олади, деб даъво қилади. Эркин бозор иқтисодиёти б-н маъ-ятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо уринсиз, аксинча, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тулдиради, чунки фақат маън-й соғлом, кучли жам-тгина иқт-й ислоҳотларга тайёр булиши мумкин. Мустақиллик йилларида мам-тимизда иқтисодиёт ва маъ-ятнинг узаро диалектик боғлиқлиги ва бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда иқт-й ва маън-й ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият бериб келинмоқда. **“Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, — деб таъкидлайди Президент И.А.Каримов, — биз иқтисодий унгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз.”** Истиқлол даврида иқт-й ва маън-й жараёнларнинг узаро мутаносиб уйғун тарзда рив-шига эришилаётгани мам-тимизда

сиёсий-ижт-й барқарорлик ва тар-ётнинг мустаҳкам гарови булиб хизмат қилмоқда. Демак, маъ-ят ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, узаро таъсирланиб, ривожланиб боради. Ҳозирда иқт-й ислоҳотларнинг янги, юқори босқичга утиш жараёнида юртимизда ишлаб чиқариш тармоқлари жадал ривожланиб, иқт-й юксалишига хизмат қилади. Бу эса фан, мад-т ва маъ-ят тар-ётига ижобий таъсир қилади. Иқтисод, маъ-ят ва маърифатнинг узаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз теран тушуниб етган. Шунга таянган ҳолда улар маъ-яти юксак, комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини ишлаб чиққанлар. Ундаги асосий узак, жиҳат киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан муросасизлик, бозор мун-тларида инсоф ва диёнат, харидорга мун-тда самимийлик, юмшоқ муомала каби хус-ятлар булиши зарурлиги асос қилиб олинган. Маъ-яти юксак киши бировнинг ҳақиға, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, эл-юртига, оиласига садоқатли булади, Ватани, халқи учун ҳатто жонини ҳам аямайди. Бунинг акси улуроқ, маъ-яти қашшоқ кишилар нопок, фирибгар, порахур, уғри, қаллоб, Ватан ва миллат манфаатларига бефарқ қарайди. Келажакда Ўз-н юксак даражада ривожланган иқтисодиёти б-нгина эмас, балки билимдон, маъ-яти етук фарзандлари б-н ҳам жаҳонни ҳайратга солиши учун ҳаракат қилинаётган экан, бунга эса иқтисод ва маъ-ят, маърифатни бирга, узаро мутаносиб, муштарак рив-шига аҳамият берилганидагина эришиш мумкин. Маъ-ятли ва маър-тли, иймонли кишиларгина узининг ҳалол-пок меҳнати б-н бойлик яратадиган, изланувчан, инсофли, меҳнатсевар, тадбиркор, эл-юрт дардига малҳам буладиган ҳақиқий ватанпарвар булади. Шундай фуқароларга эга булган мам-т, жам-т иқт-й тар-ёт поғоналарида узлуксиз юқорига кутарилиб боради. Юртимиз мақсад қилиб олган цивилизациялашган бозор мун-тлари фақат юксак маъ-ят ва маърифат, юксак ахлоқийлик

ва ватанпарварлик негизларида бунёд этилиши мумкин. Буни ҳаммамиз теран англаб олишимиз лозим.

МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ УЙҒУНЛИГИ

— 1) маъ-ятнинг маъ-й жараёнлар б-н узвий алоқадорлигини, инсон маъ-ятининг у томонидан узлаштирилладиган билимлар, амалий тажриба ва куникмалар ҳосил қилиниши, шахснинг илмий-ижодий камолоти б-н боғлиқлигини ифодаловчи т.; 2) муйаян шахс, ижт-й гуруҳ, жам-т ва давлат ҳаётига ҳос фаолиятда, урф-о. ва анъаналарида, таълим-тарбия тизимида маън-й омилларнинг билим ва тафаккур ривожига б-н муштараклигини ифодаловчи т. М.м.у. узб. халқининг кўп минг йиллик тарихи даврида доимо унинг энг кучли узига ҳос хус-яти бўлиб келган. Чунки, қадим-қадимдан Уз-н цивилизациясининг асоси, пойдеворини маъ-ят, маърифат ва ахлоқ қадриятлари ташкил этган ва бу т.ларни бири-биридан ажралган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. М.м.у. жам-т, халқ камолотининг бош омилларидан бири ҳисобланади. Маърифат ҳам уз навбатида мад-т, маъ-ят т.лари б-н чамбарчас боғлиқ, улар уйғун равишда қўлланади. Чунки, маърифат — маъ-ятга олиб келадиган йўл, уни шакллантирувчи воситадир. М.м.у. тарихи жам-т тарихининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Шу боис Президент И.А. Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: “Илм-маърифатга қизиқиши суст миллатнинг келажаги ҳам бўлмайди”. М.м.у. маън-й қарамликни баргараф этувчи куч, у инсонга ақлий, руҳий қувват бахш этадиган омил сифатида намоён бўлади. У кишиларни жаҳолат чангалидан қўтқаради, бузуқ, ёмон, гуноҳ ишлардан қайтаради. эзгу хулқ ва одоб эгаси бўлишга кўмаклашади. Фақатгина чинакам М.м.у.га эришган одам инсон қадри, миллат қадриятлари, бир суз б-н айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озод жам-тда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжам-тида узига муносиб, обрўли урин эгаллаши учун фидойилик б-н курашиши мумкин. Шу сабабга кура,

маърифатли кишилардан ташкил топган жам-т равнақ топади, келажаги порлоқ бўлади. Мас., соҳибқирон Амир Темур замонида халқимиз маъ-ят-маърифат борасида жаҳонда донг таратгани бежиз эмас. Маъ-ят сермазмун т. бўлиб, маориф уни ёйиш, кишилар онги ва қалбига сингдириш воситасидир. Маъ-ятни ҳаётга сингдириш фақат маориф орқалигина эмас, маърифат учоқлари, турли ижодий уюшмалар, ташкилот, муассасалар, ОАВ ва б. тизимлар орқали амалга оширилади. Бу эса М.м.у.ни таъминлайди, халқ маъ-яти ва маърифатининг юксалишига имкон беради. М.м.у. йулида ҳар ким ўз иқтидори, истеъдоди, қобилияти, интилишига яраша маълум бир даражага эришади. Аммо, маън-й камолот жам-тда фақат тор доирада қолиб кетса, маън-й-маъ-й даража умумижт-й ижобий, илғор ҳаракатларга чорловчи ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги, мувозанати бузилади. Шу сабабга кура маърифат тарқатиш йули б-н сиёсат ва иқтисод соҳаларида умумижт-й ўзгаришлар содир бўлишига эришиш маъ-ят аҳлининг масъулияти, маъ-ят, маърифатни тарғиб-ташвиқ этиш ҳар бир зиёлининг виждон ишидир. Чунки чинакам маърифатли инсонларгина ўз юртини тараққий топтиришга, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлашга, дунёда узига муносиб урин эгаллашга қодир бўлади. Бу эса устоз ва мураббийлар, ота-оналар, бутун жам-т зиммасига катта масъулият юклайди. Ёшларга таълим-тарбия берадиган, уларни маъ-ят-маърифатга чорлайдиган устозлар хурматини жойига қўйиш, уларга муносиб шароит яратиб бериш — энг долзарб вазифалардан бирига айланди. Шу б-н бирга, бу соҳада муаммолар ҳам йўқ эмас. Шуро замони асоратлари, ўша давр тарбияси ҳамон мияси, онгу шуурида сақланиб келаётган айрим амалдорлар фаолияти ижт-й, сиёсий, иқт-й соҳалардаги ислохотларга тусиқ бўлмоқда. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек: “**Маърифатдан йироқ амалдор ҳеч қачон халқ дилидаги-ни англашга қодир бўлолмайди. Қолаверса, у бунга интилмайди ҳам. Маърифат-сиз раҳбар хамиша уз теварагига маъри-**

фатсиз раҳбарларни йиғиш б-н машғул бўлади. Чунки, унинг ягона мақсади уз амалини мустақкамлашдан иборат бўлиб қолади. Шу сабабдан ҳам у ғайратли, фидойи, маърифатли кишиларни ҳокимиятга яқинлаштирмасликка тиришади, уларни бадном қилади, уларнинг ютуғидан азобланади”. Буюк маърифатпарвар Абдулла Авлоний: “... Маърифатли халқ шижоатли булур. Шижоат қалбнинг матонатидан, руҳнинг саломатлигидан иборатдир. Маорифдан, фунундан ва мад-тдан маҳрум булган халқ жаҳолат панжаларининг орасида хамир каби эзилгандек, аъфоли замирида ҳам уз нафсининг ёқасини бушата олмас... Зероки, жаҳолат ва қурқинч, фақир ва муҳтожликдан зиёда даҳшатли бир мусибатдир”, деган эди. Афсуски, собиқ Иттифоқ замонида халқимиз ана шундай гирдобга тушиб қолган эди. Мустамлака тузуми қолдирган оғир асоратларни бартараф этишнинг асосий шартларидан бири жам-тда М.м.у.га эришишдир. Чунки, М.м.у. — қуллик тафаккурининг кушандаси, у маън-й қарамлик, қурқув ва ҳадикни бартараф қилади, инсонга беқиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият ато этади. “Иқтисодий ислоҳотларни ҳал этиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин. Аммо маън-й ислоҳотлар, қуллик ва мутелик исканжасидан озод булиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб вoрис булиш — бу дунёда бундан ортиқроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йуқ”. Юртбошимиз томонидан истиқдолнинг дастлабки йилларидаёқ илгари сурилган бу фикр халқимизни маън-й уйғоқликка чорлаш йулидаги даъват сифатида янграган эди. Юртимизда амалга оширилаётган ислоҳотлар натижасида жам-тимиз озод ва эркин истиқбол сари юз тутди, маъ-ят ва маърифатни ривожлантириш давлат сиёсатининг энг устувор йуналишига айланди. Чунки, инсоннинг, халқнинг, жам-тнинг ва давлатнинг куч-қудрати фуқароларнинг маън-й-маън-й даражаси б-н баҳоланади. Президентимиз узб. халқининг уч минг йиллик шонли, маън-й-маън-й тарихи, маъ-ятнинг миллий-эт-

ник асослари, миллий қадриятлар, халқнинг салоҳиятига таянган ҳолда “**Мен ХХI аср маънавият асри, маърифат асри, илм-фан, маданият ва ахборот асри булишига қатъиян аминман**”, дея ишонч билдирган эди. Бу ишончни оқлаш, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш ҳар бир Ўз-н фуқаросининг зиммасидаги юксак масъулият ҳисобланади.

МАЪНАВИЯТ ВА СИЁСАТ — жам-т ҳаётининг икки таркибий қисми булган маъ-ят ва сиёсатнинг узаро мун-глари, боғлиқлиги, узвий алоқадорлиги, бири-бирига нисбатан аҳамиятини ифодаловчи т. Сиёсатнинг маъ-ят б-н боғлиқлиги шунда намоён буладики, юксак маъ-ят асосига қурилган сиёсат жам-т рив-ши ва унда барқарорлик таъминланишига олиб келади. Бирон-бир мам-тда фақат муайян гуруҳ ва кучлар ҳукмронлигини таъминлашга, халқ оммаси манфаатларига зид ва шу асосда тор доирадаги манфаатларни ҳимоя қилувчи тузумни сақлаб қолишга қаратилган сиёсат — адолатсиз, маъ-ятдан холи булган бошқарув усули ва воситасидир. Бу сиёсатнинг жам-т ва мам-т миқёсидаги ҳукмронлиги инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига, моддий ва маън-й бойликларнинг талон-тарож қилинишига, зуравонлик, жоҳиллик, текинхурлик, уз мансабидан гаразли ниятда фойдаланиш, порахўрлик каби маън-й қашшоқлашув шакллари вужудга келишига сабаб бўлади. Юксак маън-й қадриятлар асосига қурилган сиёсат эса, энг аввало, инсон зотини улуғлаш, унинг моддий ва маън-й манфаатларини ҳимоя қилиш, мам-тда тинчлик, барқарорликни таъминлашга қаратилгандир. Илм, маърифат, маъ-т. техника, технологияни ривожлантириш, фуқароларнинг замонавий билим эгаллашларига кенг йул очиш ва улар ҳақида ғамхўрлик қилишга қаратилган сиёсат юксак маън-й қадриятларга асосланган бошқарув ҳисобланади. Бундай сиёсатнинг маъ-ят б-н боғлиқ жиҳати шундаки, у мавжуд муаммоларни ҳал қилишда ҳар қандай ғайриқонуний туполон ва бебошликнинг олдини олишга, энг

мураккаб мунозарали муаммоларни ҳам музокаралар, томонларнинг консенсуси орқали ҳал қилишга ёрдам беради. Сиёсатдаги маън-й қашшоқлик жоҳиллик, адолатсизлик ва зуравонликда уз ифодасини топади, юксак маъ-ят эса тар-ёт ва барқарорликка эришишга узининг ижобий таъсирини утказди. Ҳар қандай сиёсатнинг мазмун-моҳиятида жам-т, халқ ва инсоннинг мад-й, маън-й фаолияти, интилиши акс этсагина, у халқ томонидан қўллаб-қувватланади. Чунки унда умумхалқ эҳтиёж ва манфаатлари мужассамлашган булади. Давлатимизнинг бу борада амалга ошираётган оқилона сиёсати шундан далолат беради. Демак, қайси мам-тда маъ-ятни юксак даражага кўтариш, у ҳақида ғамхўрлик қилиш давлат сиёсати даражасига кутарилган бўлса, уша мам-тда тинчлик, барқарорлик вужудга келади, илм-фан, маърифат ва мад-т ривожланади. Бу уз навбатида, мам-т олдида турган турли энг мураккаб муаммоларни маън-й маър-й йўллар б-н ҳал этиш имконини яратади. Мустақиллик йилларида мам-тимизда инсонга энг олий қадрият сифатида қараб, ички ва ташқи сиёсатда унинг тинч ва фаровон яшаш ҳуқуқини таъминлашга катта аҳамият бериб келинмоқда. Сиёсатнинг маън-й ҳаётга реал таъсири маърифатни, илм-фан, адабиёт ва санъатни ривожлантириш борасидаги амалий ишларда намоён булади. Уз навбатида, фуқароларнинг юксак маъ-ятга ва маърифатга эга бўлиши мам-тнинг ҳар томонлама рив-шига ижобий таъсир кўрсатади. Тарихнинг бу ҳақиқати, яъни маъ-ят ва сиёсатнинг уйғунлиги, узаро алоқаси ва боғлиқлиги инсон, миллат, жам-т ва давлат ривожиди энг муҳим омиллардан бири экани жам-тимиз тар-ётининг бугунги босқичида уз ифодасини топмоқда.

МАЪНАВИЯТ КАТЕГОРИЯЛАРИ — инсон камолоти ва жам-т тар-ётининг асосини ташкил этадиган маън-й мезонлар ва тамонилларни. шу соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнларни акс эттирадиган энг муҳим ва умумий т.лар тизими. Бу т.лар маъ-ятнинг маз-

мун-моҳиятини, унинг бошқа соҳалардан фарқини, узига хос хус-ятлари ва намоён бўлиш шаклларини яққол ифодалайди. Улар шу соҳадаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим, алоҳида жиҳатларини эмас, балки умуман инсоннинг маън-й ва руҳий оламига, ғоя, ахлоқ, маърифат, мад-т, дин ва б.га хос умумий белгилар, алоқалар ва мун-тларни ҳам акс эттиради. М.к. маън-ий ҳаётни чуқур ва мукамал ифодалаши, унинг барча соҳаларида амал қилиши б-н бу борадаги оддий т.лардан фарқ қилади. Шу туфайли ушбу соҳага алоқадор ҳар бир аниқ т.нинг хус-яти ва белгиларини англашда М.к.га асос ва мезон сифатида мурожаат этилади. Категорияларнинг мазмун-моҳиятини туғри тушуниш ва уларни таснифлаш, ҳар бир фан, қолаверса, инсоният ҳаёти ва ижт-й тафаккур ривожини учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, категорияларни тарихда биринчи булиб, Аристотель таърифлаб берган ва бу ижт-й фикр тар-ётинида муҳим роль ўйнаган. Уша даврдан бошлаб фал. уз қонунлари, тамойиллари, категория ва т.ларига эга бўлган фанга айланган. Бу масалага қўллаб-қўллаган мутафаккирлар ва атоқли файласуфлар ҳам катта аҳамият берганлар. Мас-н, Абдулла Авлоний “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” китобида инсонга хос хислат ва фазилатларни “Яхши хулқлар” ва “Ёмон хулқлар”га ажратган, уларни миллий педогогика н. назаридан тавсифлаган.

Аммо маъ-ятшунослик ҳозиргача алоҳида фанга айланмагани учун унга хос қонун ва категориялар, т. ва тамойиллар умумий тизимга келтирилмаган эди. Ҳоз. замон илм-фанида бу масала Президент Ислам Каримов томонидан «Юксак маънавият — энгилмас куч» асари ёзилиши натижасида ҳал қилинди. Ушбу асар туфайли М.к.нинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хус-ятлари ва шаклларини муайян тизим сифатида тавсифлаш учун наз-й методологик асослар яратилди. Мазкур китобдаги фикр-мулоҳазаларни умумлаштириб айтганда, М.к.нинг ҳар бири узоқ тарихий жараёнлар натижасида шаклланган ва инсоният ҳаёти ҳамда жам-т тар-

ёти учун муҳим аҳамият касб этган кенг маъноли т.лардир. Маъ-ят, гоя, мафкура, мад-т, маърифат, дин, ахлоқ, нафосат бу соҳадаги асосий категориялар тизимини ташкил қилади. Ш-дек, инсонга хос руҳият, унинг қалби ва онги, маън-й қиёфаси, ҳис-туйғулари ва кечинмалари мажмуи ҳам ана шу тизим доирасига кирди. Ушбу категориялар инсоният тарихи ва жам-т тар-ёти жараёнида бирданига ва бир йула шаклланиб қолмаган. Шубҳасиз, инсоният узоқ давом этган тарихий жараёнда маън-й ҳодиса ва нарсаларга хос хус-ятлар ва белгиларни чуқурроқ англаб, улардаги жузъий ва умумий томонларини муттасил ўрганиб борган. Ана шу асосда эзгулик, яхшилик, адолат, дустлик, бағрикенглик, меҳр-оқибат, садоқат, вафо, эътиқод, иймон каби кўплаб т.лар шаклланган. Улар инсон камолоти, жам-тнинг маън-й ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб бораверган. Шу маънода М.к. инсоннинг ҳаёт ҳодисалари ва улар б-н боғлиқ воқеликнинг моҳиятини, умрнинг мазмуни ва маъносини, узининг жам-тдаги ўрни ва қадр-қимматини муттасил англаб бориши натижасида шаклланган т.лардир.

Тарихий рив-ш жараёнида (объектив тарзда), жам-т ва кишиларнинг талаб-эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) М.к. шаклларида гоҳ бири, гоҳ бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасига чиқади: юртда душманлар ҳукмронлик қилганида — озодлиқ, мустақиллик, диктатура даврида — эркинлик, Ватан мустақиллигига хавф туғилганида — ватанпарварлик, миллий ўзлиқни англаш ва миллий уйғониш даврида — тарихий ва мад-й меросни ўрганишга интилиш, уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тариқа ижт-й жараёнлар ривожида М.к. маълум бир шакlining долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштиргандай, уларнинг айримлари юксак маъ-ятга яқинлашгандай, бошқалари эса ундан узоқлашгандай бўлиб туюлади.

М.к.нинг намоён булиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда

фойдалилик хус-ятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор: инсон вужудининг тириклиги, унинг умри ва ҳаёти, сихат-саломатлиги, соғлом насл ва авлодлар ворислиги, ижт-й фаолияти ва мун-тлари, меҳнати, билими, муомаласи ва б. Булар инсон ва жам-т бор экан узининг ижт-й аҳамиятини сақлаб қолаверади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган улим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва б. ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир. Тар-ётга интилиш бор экан — таназзул ва б. иллатлар инсониятни доимо таъқиб қилади. Юқоридаги ижобий категорияларнинг аҳамияти ҳам уларга тескари бўлган жиҳатларга нисбатан солиштириб аниқланади. М.к.нинг энг олий шакллари идеал-категориялар сифатида қаралади. Жам-т тарихининг ҳамма даврларида одамлар эзгу идеалларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайди. Кундалик ҳаётда ва илмий адабиётларда энг олий идеал-категорияларга нисбатан бир қатор ибора ва т.лар кенг қўлланади: маън-й ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси — яхшилик; нафосат белгиси — гузаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалийётга мослиги — ҳақиқат, инсон ҳуқуқларининг олий ифодалари — эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг гуғрилиги — адолат, одамлар уртасидаги ижобий мун-тлар — дустлик; энг хокисор ва беғараз туйғулар асосидаги қалбларнинг боғланганлиги — муҳаббат, орзу-умидларга эришганлик — бахт-саодат, уз юртини севмоқ ва ардоқлаш — ватанпарварлик ва ҳ.к. Ушбу идеал-категориялар ва уларга нисбатан тескари маънони англатадиган ёмонлик, жаҳолат, ёлгон, эрксизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат ва б. ҳаётда муайян тарзда намоён бўлади.

М.к. тизимини тавсифлашда ахлоқ, мад-т, гоя, мафкура, маърифат ва дин б-н боғлиқ бошқа кўплаб хусусий т.ларни ҳам назардан қочирмаслик лўзим. Улар М.к. тизимининг таркибий қисми бўлиб, М.к. ушбу т.лар учун умумий мезон ва зифасини бажаради. М.к. бир томондан, инсон тафаккури муҳсули, иккинчи то-

мондан, маън-й воқеа ва ҳодисаларнинг инсон миясида акс этиш натижаси, учинчидан эса инсон онгини воқеликка яқинлашиши ва дунёни билиш воситасидир. М.к. маън-й ҳаёти ҳодисаларини англашда наз-й ва методологик аҳамият касб этади. Бунда М.к.лар биринчидан, инсоннинг жам-тдаги ҳодисалар моҳияти ва мазмунини, уларга хос қонуниятларни англаш жараёнида эришган билимларининг натижаси, иккинчидан, ҳаётни яна ҳам чуқурроқ билиш ва унинг сирлари ҳамда қонуниятларини очишда қулланиладиган муҳим илмий воситалар ҳисобланади. Уларни бир-биридан ажратиб ёки мутлақлаштириб юбориш нотўғри. Чунки, маъ-ятнинг узи бир бутун, яхлит ва куп қиррали ижт-й ҳодиса булганидек, М.к. ҳам узаро алоқадорликда намоён булади. Илм-фаннинг вазифаси уларни бир-биридан фарқлай олиш ҳамда умумий алоқадорлик ва бир бутунликда тадқиқ этиб, маън-ятнинг хус-ят ва белгиларини очиш, амалиётда унинг имкониятларидан ижодий фойдаланишга кумаклашишдан иборатдир. Илмий-наз-й ва методологик н. назардан олганда, М.к. объектив мазмунга эга булиб, маън-ий ҳодисалар ва жараёнлар туфайли руёбга чиқади. намоён булади, ҳаётнинг узига хос хус-ятлари, томонлари, белгиларини ифодаловчи воқелик сифатида инсон тафаккурида акс этади. Уларнинг ҳар бири маъ-ят йуналишидаги барча фанлар учун илмий-методологик аҳамиятга эга булган умумий категориялар ҳисобланади.

Хуллас, М.к. моддий оламдан, унинг т.ларидан тубдан фарқ қилади. Куп ҳолларда уларнинг баҳоси ва қийматини аниқ рақамларда ифодалаш қийин, уларга хос хус-ят ва қадрили жиҳатларни муайян фанлар ва курсаткичлар б-н улчаб булмайди. Бу борада ушбу т.ларнинг қадри, инсон ва жам-тга таъсири муҳим аҳамият касб этади. Астини олганда М.к.нинг аниқ формуласи, конкрет тимсолини топиш қийин, уларнинг мазмун-моҳияти, қадри ва аҳамиятини кўпроқ қиёслаш ва таққослаш орқали билиб олиш мумкин. Шу маънода М.к. инсон ҳаётининг ажралмас қисми, жам-тда аматга ошаётган узғариш-

лар ва жараёнларнинг ҳақиқий мезони, башарият доимо интилиб яшайдиган мақсад ва идеаллар мажмуи, ҳамма замонлар учун уларнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган энг муҳим умуминсоний қадриятларнинг ифодаси булиб қолавереди.

МАЪНАВИЯТ ТАРҒИБОТЧИСИ –

маъ-ят соҳасидаги янгиликлар ва ахборотларни тарқатувчи, кишиларни эзгуликка даъват этувчи, маън-й ҳаётнинг барча соҳаларидаги илгор жараён ва воқеаларни мунтазам равишда таҳлил этиб, бу борадаги долзарб муаммолар ечимини топиш буйича хабар, маълумот, таклифларни оммага тарқатувчи шахсни ифодалайдиган т.. М.т. кенг маънода, ижт-й фаолиятнинг алоҳида тури, яъни маъ-ят б-н шуғулланади ва ижт-й-сиёсий, гоъвий, ахлоқий қадриятларни тарғиб қилади. Тор маънода эса у фаолияти маъ-ят, мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга қаратилган шахсни англатади. М.т. илмийлик, конкретлик, объективлик, ижт-й ҳаёт б-н чамбарчас боғлиқлик тамойилларга асосланиши, илмий, наз-й, аматий-ташкилий жиҳатдан етук киши булиши лозим. У шахс, жам-т ва давлат эҳтиёжларидан келиб чиқиб, улар манфаатларини ифода этиб, адолатли жам-т қуриш ҳақидаги бунёдкор гоъларни омма орасида ёйиш, кишиларга маън-й, гоъвий-сиёсий таъсир курсатиш субъектидир. М.т. узи англаган, урганган, юрагидан утказган, тугрилигига ишонган маълумотларнинг серқирралиги, янгилиги б-н аҳолини маън-й, сиёсий, иқт-й, ижт-й жараёнларда фаолликка чорлайди. Учунчи минг йиллик ибтидосида дунё миқёсидаги глобаллашув жараёни тезлашгани, маън-й-мафкуравий курашнинг авж олиши, тажовуз ва таҳдидларнинг янги шакллари пайдо булиши тарғиботни узига хос маън-й-сиёсий таъсир қуролига айлантормоқда. Ҳоз. даврда мустақил Ўз-нда ҳуқуқий демократик давлат, адолатли фуқаролик жам-ти барпо этишдек улугвор ва мураккаб вазифаларни ҳал этиш, энг аввало, таълим-тарбия, маъ-ят-маърифат, тарғибот-ташвиқот масаласига

бориб тақалади. Истиқлол йилларида ушбу ута муҳим масалага кенг жамоатчилик диққат-этибори жалб қилинмоқда. Матбуот, ТВ, радио, халқ таълими, олий ва касб-ҳунар таълим тизимлари орқали одамларда маърифатпарварлик гоъларини тарбиялаш, мактаб-маориф тармоқларига ҳомийлик, саховатпешалик каби эзгу хус-ятлар кучайтирилмоқда. Ш.у. ҳам маън-й-маър-й ишларни амалга ошириш чоғида барча бир ёқадан бош чиқариб, купроқ эришилган ютуқларни фақатгина мақташ, уларга махлиё бўлиш ва шу маррада, шу босқичда депсиниб туриш эмас, балки юрт тар-ётига ғов булаётган, унга зарар етказётган муаммоларни очиб ташлаш ва уларни бартараф этишга М.т.нинг бутун куч-ғайрати, билими, иқтидори, истеъдоди, қобилятини жалб этиш даркор. М.т.ларини тарбиячи-устоз деб ҳисоблаш мумкин. Тарбиячи-устоз бўлиш учун бошқаларнинг ақл-идрокини устириш, маъ-ят зиёсидан баҳраманд қилиш, ҳақиқий ватанпарвар, ҳақиқий фуқаро этиб тайёрлаш учун, энг аввало, тарғиботчининг узи ана шу юксак талабларга жавоб бериши, ана шундай буюк фазилатларга эга бўлиши керак. Шарқ маъ-яти тарғибот-ташвиқотида азалдан илм-фанга, соғлом фикр, мантиққа таяниб келинган. Халқни рушноликка чиқаришнинг асосий йули — уни саводли қилиш, ортиқча сарф-харажатлар талаб қиладиган маросимларга қарши курашда деган қарашлар устувор бўлган. Ҳоз. даврда ҳам ҳар бир маърифатли, виждонли инсон ақидапарастлик балосига қарши курашиши, халқнинг кузини очиб, уларга бор ҳақиқатни тушунтириб бериши, одамлар руҳини, онгу тафаккурини, умуман, маъ-ятини ҳимоя қилиши зарур. Элга маън-й т.ларни тарғиб қиладиган, аҳолига тарбия берадиган, тинчлик-осойишталикни сақлаш, маърифатни тарқатиш каби савобли ва хайрли ишларни амалга оширишга даъват этадиган муътабар жой — мактаблар ва уларда ишлайдиганлар ҳам маъ-ят тарғиботчиларидир. Юксак маъ-ят ёшлар онги ва қалбига сингиши, давлат ва жам-т мақсад-муъддаларини жамоатчилик қўллаб-қувватлашига эришмоқ

учун тарғибот-ташвиқот узлуксиз булмоғи лозим. Шу маънода, М.т. янгиликларни англашга қодир, ҳақиқат ва халқ манфаати йулида курашларга ҳамиша тайёр, мард, фидойи бўлиши лозим. Бундай хус-ятлар эса, тарихдан, аждодлар тажрибасидан маълумки, жамоа, жумладан, маҳалла шароитида шаклланади. Маҳалла — узб. жам-тида алоҳида маън-й тарбиявий аҳамиятга молик булган узига хос демократия мактабидир. Бу ноёб тажриба — аҳолининг маҳалла бўлиб яшаш тарзи жаҳоннинг бошқа мам-тларида кам учрайди. Ш.у. ҳам инсонни жам-т б-н бирга яшашга ургатадиган, унинг маъ-ятини тарбиялайдиган бирламчи макон — бу маҳалладир. Миллий урф-о.лар, маросимлар тарғиботи чоғида ҳам, бутун инсоният манфаатлари н.назарини, шахс эркинлиги, Ватан ва миллат манфаатларини, миллий қадриятлар мажмуини яхлит уйғунлигини ёдда тутмоқ лозим. Маъ-ят ҳар бир инсон, жумладан, тарғиботчининг ҳар бир хатти-ҳаракатида уз ифодасини топади. Унинг яшаш тарзи, қилган ишлари, яратган асарлари, меҳнатининг натижалари, атроф воқеликка мун-ти — барча-барчаси маъ-ятнинг кузгусидир. Олимнинг кашфиёти, мусаввирнинг картинаси, ёзувчининг романи, шоирнинг шеъри, уқитувчининг, воизнинг маърузаси, бастакорнинг мусиқаси маън-й дунё даракчиларидир, узига хос маън-й тарғиботдир. Эзгулик даракчиси, яхшилик тарғиботчиси, энг аввало, ёвузликнинг моҳияти, унинг оқибатларини аудиторияга аниқ-равшан, содда ҳолда изоҳлаб, ундан қайтмоқликка даъват этмоғи даркор. Узб. давлатчилиги илк даври маъ-яти, мафкурасини узида ифода этган “Авесто” замонидан бошлаб эл-юрт гамини еган минглаб аждодларимиз, гарчи махсус маош олмасалар-да, миллат, жам-т тар-ётини кузлаган ҳолда ёвузликка қарши курашиб келгани бежиз эмас. Бугунги кунда ҳам жаҳолатга қарши маърифат қуролини ишга солиш М.т. зиммасига катта масъулият юклайди. Оилада ва мактабда таълим-тарбияни тегишли даражада ташкил этишга, маън-й тарбия, тарғиботнинг самарали бўлишини таъминлашга, ота-она,

белгиланган уқитувчилар, амалда, бутун жам-т масъул. Маъ-ят ва маърифатни тарғиб-ташвиқ этиш эса ҳар бир узини зиёли деб билган, жам-т аъзоси деб ҳисоблаган шахсларнинг виждон иши ҳисобланади. Маъ-ят тарғиботида куп китоб уқийдиган, маълумотли зиёлларга мулжалланган бироз мураккаброқ ахборотлар б-н тадбиркорлар кайфиятига таъсир этиб булмади. Ш-дек, ватанпарварлик туйғуларини сингдиришда талабаларга ҳам, фермерларга ҳам бир хил мун-тда булиш, бир хил усуллардан фойдаланиш кутилган самарани бермайди. Чунки, турли ижт-й гуруҳ вакилларининг дунёқараши, манфаатлари, ва қадриятлари бири-биридан фарқ қилади. М.т. томонидан ҳар бир гуруҳ, табақа, тоифа хус-ятларини ҳисобга олиш кўпроқ самара бериши мумкин. М.т.ларининг узлари ҳам эл-юрт орасида обрӯ-эътибор қозонган, юксак савияли, купни курган, жонкуяр, оташин, энг муҳими, одамларнинг юрагига ҳаққоний сўзи, ёрқин фикри б-н йул топадиган ҳалол инсонлар, яъни бунга маън-й ҳуқуқи бор киши булиши лозим. Демак, М.т. “Авесто”даги “эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал” тамойилига мос шахс булмоғи зарур. Маъ-ят тарғиботида ҳиссиётларга кучли таъсир қилиш, жозибалик, ноанъанавий усулларни қўллаш, ошкоралик, миллий қадриятлар доирасидан чиқмаслик, оммабон ва тушунарли ифодалаш кўпроқ самара беради. Бугунги ғоят мураккаб, таҳликали дунёда ёшлар маъ-ятини янада юксалтириш, уларни миллий анъана ва қадриятларга ет булган бузғунчи ғоялар, зарарли оқимлар таъсиридан асраш вазифаси М.т. бу соҳада фаолият юритадиган турли ташкилот ва муассаса зиммасига улкан масъулият юклайди. Бу вазифани амалга ошириш мақсадида ташкилотлар, ижодий уюшмалар, таълим-тарбия муассасалари ва б. к. мамоат бирлашмаларининг узаро уйғун ҳолда фаолият юритишига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Жум-н, Республика Маънавият ва маърифат кенгаши, Маънавият тарғибот маркази, Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази, Ўз-н хотин-кизлари қўмитаси,

республика “Маҳалла” хайрия жамгармаси, “Тасвирий ойина” ижодий уюшмаси, Ўз-н ёшларининг “Камолот” ижт-й ҳаракати марказий кенгаши ҳамкорлигида ташкил этилган “Энг фаол маънавият тарғиботчиси” республика кўрик-танлови ҳам шу мақсадга йуналтирилган. Бу каби тадбирлар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳрида М.т.лари орасидан энг моҳир ва тажрибали М.т.ларини аниқлаш, бу ишни мам-т миқёсида янги сифат босқичига қутаришга хизмат қилади.

МАЪНАВИЯТ ҚОНУНЛАРИ —

маън-й соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнлар уртасидаги доимий ва такрорланиб турувчи узвий алоқадорликни, инсоннинг жам-тдаги урни ва аҳамиятини, ҳаётнинг маъно-мазмунини белгилаб берувчи йул-йуриқлар, қонун ва қоидалар мажмуини англатувчи т. Президент Ислоҳ Каримов томонидан “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида ҳар томонлама асослаб берилган мазкур қонунлар хилма-хил тарзда, турли шаклларда намоён булса-да, жам-тдаги талаблар, яшашнинг қонун-қоидалари, инсон умрининг мазмуни ва ҳаёт мезони сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади. Бу борада маън-й ва моддий ҳаёт уйғунлиги, маъ-ятнинг инсон ва жам-т б-н узвий алоқадорлиги, маън-й ҳаётнинг ижт-й тар-ётга боғлиқлиги қонунлари муҳим аҳамиятга эга.

Маън-й ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонунининг мазмун-моҳияти ва намоён булиш хус-ятларига “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида алоҳида эътибор берилган. Китобда моддий ва маън-й оламнинг уйғунлиги бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсланиб, жам-тдаги ҳар қандай тараққиёт, усиш ва узгаришларнинг заминиде ана шу икки омилнинг узвий алоқадорлиги ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги мисол ва далиллар асосида кўрсатиб берилган. Маълумки, инсон ва жам-т ҳаётида моддий ва маън-й асослар бир-бирига нисбатан қандай урин тутиши, уларнинг

қайси бири устиворлиги туғрисида хил-ма-хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. Ҳозиргача баъзилар руҳий оламини, маъ-ятни бирламчи деб билсалар, бошқалар эса моддийликни асосий уринга қуядилар ва шу асосда материализм ва идеализм каби оқимлар ҳам шаклланган. Аслида моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламига қарама-қарши қуйиш, уларнинг бирини устун деб билиш, бошқасини эътиборга олмаслик масалага бир ёқлама қарашнинг яққол ифодасидир. Бундай бир ёқлама ёндашув ҳаёт талаби-га жавоб бермайди, албатта. Маън-й ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонуни эса бундан фарқ қилади, у биз яшаётган ҳаётни ягона ва яхлит воқелик сифатида тушу-ниш имконини яратади.

Маъ-ятнинг инсон ва жам-т б-н узвий алоқадорлиги қонуни ҳам юқорида қайд қилинган асарда асослаб берилган. Ушбу қонун муайян миллат, жам-т ва давлат ҳар бир тар-ёт босқичида шу даврга хос иқт-й, ижт-й, сиёсий рив-ш тамоийилларига эга булгани сингари, узига мос келадиган маън-й, маър-й ва ахлоқий тартиблар ҳамда тамойиллар тизимига эга булишининг тарихий зарурат эканини ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам, инсон ва жам-т ҳаётини маъ-ятсиз тасаввур этиб булмагани каби, маъ-ятни ҳам инсон ва жам-тдан ажратиб булмайди. Жам-тдаги ўзгаришлар муқаррар равишда маъ-ятга, маъ-ятдаги ўзгаришлар эса жам-тга ўз таъсирини ўтказиши шубҳасиз. Инсоният тарихи ва тар-ётига мазкур қонун н. назаридан қараш ҳар бир даврнинг тузилишига муайян маън-й қадриятлар тизими мос келишини ва бу тизим ижт-й воқеа-ҳодисалар б-н боғлиқ тарзда намоён булишини кўрсатади. Ҳоявий, ахлоқий, мад-й, маър-й ва б. соҳаларга алоқадор т. ва тамойиллар ҳам ушбу тизимда узига хос уринни эгаллайди, улар орасидаги фарқ, тафовут ва мун-тлар эса тизимдаги умумий ўзгаришларга боғлиқ булади.

Маън-й ҳаётнинг ижт-й тар-ётга боғлиқлиги қонуни ҳодисанинг утмишдан келажакка томон рив-ш жараёнидаги тарихийлик ва замонавийлик, инкор, ворис-

лик ва янгилашнининг узлуксизлиги ва давомийлиги б-н боғлиқ тамойилларининг мазмун-моҳиятини ифодалайди. Мазкур қонуният Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” аса-рида қуйидагича асослаб берилган: “...маънавият қотиб қолган ақидалар йи-гиндиси эмас, аксинча, доимий ҳаракат-даги узлуксиз жараён булиб, тар-ёт да-вом этар экан, унинг шиддатли юриши туфайли маън-й ҳаёт олдига қуйилади-ган талаблар ҳам муттасил пайдо була-веради”. Ушбу қонуниятга кура, тар-ёт жараёнида бир рив-ш босқичидан бош-қасига утилганида иқт-й, сиёсий ва мад-й соҳаларда ўзгариш булгани сингари, маъ-ят соҳасида ҳам янгилашни руй беради. Бунда барча маън-й мезонлар бутунлай йуқо-либ кетмайди, балки янги даврнинг ижт-й тузилишига ва замон талабларига мос келадиган, эскидан фарқ қиладиган янги маъ-ят тизими шаклланиши заруратга айланади. Бундай ҳолатларнинг узлуксиз такрорланиши эса маъ-ятнинг ижт-й воқелик ва тар-ёт б-н боғлиқлигини ифо-далайдиган қуйидаги муҳим хулосага келиш имконини беради: муайян ижт-й воқеликка (яъни, инсоният тар-ётининг бирон бир даврига, жам-тнинг рив-ш босқичига ёки давлат шаклига) муайян маън-й т. ва тамойиллар тизими мос келганидек, ўзгарган ижт-й воқеликка ҳам ўзгача маъ-ят тизими мос келади. Ижт-й воқелик ёки маън-й ҳаётдаги ўзгариш-лар бир-биридан қисман илгарилаб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин, аммо бу мазкур қонуннинг бутунлай бу-зилиши, дегани эмас. Ана шу қоида маън-й ҳаётнинг ижт-й тар-ёт б-н боғ-лиқлик қонунининг асосий мазмун-мо-ҳиятини ифодалайди.

Ш-дек, маън-й ҳаётнинг гоё, маф-кура, ахлоқ, мад-т, маърифат ва б. б-н боғлиқ хусусий соҳаларга доир бир қатор қонун ва тамойиллари ҳам бор. Улар юқорида курсатилган қонунлар б-н бир-га маъ-ятга хос қонун-қоидалар тизими-ни ташкил қилади ҳамда шу соҳадаги нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнлар орқали намоён булади. Мазкур тизимни ҳоз. замондаги ўзгаришлар б-н боғлаб

урганиш нафақат наз-й, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу айниқса ҳоз. даврда жаҳонда ва Уз-нда руй бераётган узгаришларнинг маъ-ят соҳасидаги хус-ятларини билиб олиш. қўлга киритилган илмий далилларни тажрибада қўллаш, мазкур йўналишдаги вазифаларни аниқлаш, зарур чора-тадбирларни белгилаш имконини беради.

МАЪНАВИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРАДИГАН МЕЗОНЛАР — инсон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқарashi, тафаккур тарзини муайян йўналишга соладиган, узгартирадиган, жам-т, миллатга хос маън-й, мад-й ва моддий асослар, анъаналар, қадриятлар, мерос, турмуш тарзи, ғоялар ва қарашларни умумлаштирувчи т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти Президентимиз И.А.Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида чуқур ва ҳар томонлама асослаб берилган. Мазкур асарга таянган ҳолда М.ш.м.ни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: биринчи гуруҳ миллат, халқ, давлатчилик, мад-т, меъморий ёдгорликлар ва б. ш.к.ни қамраб олувчи тарихни, минг йиллар давомида ривожланиб келаётган қишлоқ ва сув хужалиги б-н боғлиқ аграр мад-й анъаналарни, географик шарт-шароитга алоқадор тарихий мун-тни ва б.ни ифодаловчи моддий мерос; иккинчи гуруҳ халқимизга хос бир неча минг йиллик диний эътиқод, таълим-тарбия, ш-дек, барча илм-фан соҳалари ва улар ривожига муҳим урин тутган мутафаккирлар ва уларнинг асарлари, халқ ижодини қамраб олувчи мад-й мерос; учинчи гуруҳ халқимизга хос анъаналар, урф-о.лар, маросимлар, байрамлар, турмуш тарзи б-н боғлиқ бошқа мад-й омиллар; туртинчи гуруҳ халқ қадриятлари, тафаккур тарзи, мафқураси. халққа хос маън-й хус-ятлар, ғоялар, руҳият ва узаро ижт-й мун-тлар. бешинчи гуруҳ ҳоз. жам-тимизда бевосита амалий фаолият юритаётган, инсон тарбиясида катта таъсирга эга, умуман, маън-й дунёқараш шаклланишида бош роль уйнайдиган таълим-тарбия мас-

канлари, ОАВ, кутубхона, театр, санъат саройлари ва ш.к. бошқа маън-й таълим воситаларини уз ичига олади. Маъ-ятни юксалтириш масаласи ҳар бир давр ва жам-тга хос бўлиб, бунда давлат ва жам-т олдида маъ-ятни шакллантирадиган ва унга таъсир утказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай урин тутишини яхши англаб олиш мақсади ҳам ётади. Ҳар қайси халқ ёки миллатни унинг тарихи, узига хос урф-о. ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маън-й мерос, мад-й бойликлар, куҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллар сифатида хизмат қилади. Мас., шу заминдан етишиб чиққан буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар, умумбашарий цивилизация ва мад-тнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини б-н боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуг алломаларнинг хизматлари катта. Бу куҳна тупроқда милодгача бўлган даврда ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, ҳали-ҳануз узининг кўрку тароватини сақлаб келаётган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан улкамизда деҳқончилик ва ҳунармандчилик мад-ти, меъморлик ва шаҳарсозлик санъати юксак даражада ривожланганидан далолат беради ва мам-тимиз ҳудудида мавжуд бўлган турт мингдан зиёд моддий-маън-й обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўяхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бундай улмас осори атиқалар бу куҳна улкада, бугун биз яшаб турган тупроқда қадимдан буюк мад-т мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради ва табиийки, инсоннинг маън-й дунёсини шакллантиришда қандай кучли таъсирга эга бўлганига эътиборимизни жалб қилади. Миллий маъ-ятимизда халқ оғзаки ижоди муҳим урин тутиб, у миллатимизнинг узлигини намоён этадиган, уни авлодлардан авлодларга утказиб, тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқариб, узлигини

доимо сақлаб келаётган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатларини узида ифода этади. Шу уринда М.ш.м.дан бири булган муқаддас динимизнинг аҳамияти беқиёсдир. Дин азалдан инсон маъ-ятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тугрисидаги орзу-армонларини узида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт — бу янгича фикр ва дунёқарашга туртки беради, маъ-ят мезонлари шаклланишига узига хос таъсир утказди. Шу н.назардан қараганда, заминимизда яшаб ўтган буюк алломаларимиз, мутафаккир боболаримизнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, бемисл илмий-ижодий кашфиётлари бутун ҳам жаҳон аҳлини ҳайратга солаётганини ғурур б-н таъкидлаш лозим. Жам-т эса уз заминининг мутафаккирлари, дини ва кашфиётлари, маърифат, илму фан, мад-т каби соҳаларидан буларнинг барчасини узида уйғунлаштирган халқимизнинг маън-й олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришда, уни намуна қилиб курсатишда фойдаланади. Бундай ноёб ва бебаҳо бойликни ҳар томонлама чуқур урганиш, унинг маъно-мазмунини авлодларга етказиш масаласи барча, биринчи галда, зиёлилар, бутун жамоатчилик учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Ҳар қайси миллатнинг узига хос маъ-ятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг урни ва таъсири беқиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий т. ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маън-й мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас т.ларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир. Ш.у. ҳам айнан оила муҳитида пайдо буладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини

чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос булган одамийлик фазилатлари ва оилавий мун-тларнинг негизини, оиланинг маън-й оламини ташкил этади. М.ш.м. ҳақида суз кетганда, маҳалланинг урни ва таъсири хусусида тўхталиш зарур. Маълумки, узб. маҳаллалари азалдан чинакам миллий қадриятлар маскани булиб келади. Узаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, туй-томоша, ҳашар ва маъракаларни купчилик б-н бамаслаҳат утказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга булиш каби халқимизга хос урф-о. ва анъаналар, авваламбор, маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос узини узи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақл ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қилинади. Ҳар қайси хонадон, бутун эл-юртдаги маън-й иқлим ва вазиятни англамоқчи булган киши, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини аввало маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол куриш имконига эга булади. М.ш.м.дан яна бири илму маърифат, таълим-тарбия булиб, уларга инсон камолоти ва миллат равнақининг энг асосий шarti ва гарови сифатида қаралган. Келажак пойдевори билим даргоҳларида яратилади, бошқача айтганда, халқнинг эртанги кунни қандай булиши фарзандларнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввало, шахсни куриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга булган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш иши таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси булиб қолади. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб булмайди. Ш.у. ҳам мус-

тақиллик йилларида бутун мам-т миқёсида таълим ва тарбия, илм-фан, касб-хунар ургатиш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга ниҳоятда катта эътибор қаратилди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди. Уни амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустақамлашга эътиборни кучайтириш кун тартибидаги энг муҳим ва жиддий масалага айланган эди. Ҳоз. кунда истиқлол даврида барпо этилган, барча шарт-шароитларга эга бўлган академик лицей ва касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртларида таҳсил олаётган, замонавий касб-хунар ва илм-маърифат сирларини урганаётган, ҳозирда икки-уч тилда бемалол гаплаша оладиган минг-минглаб ўқувчилар, катта ҳаётга кириб келаётган, ўз истеъдоди ва салоҳиятини ёрқин намоен этаётган ёш кадрлар мисолида маъ-ятнинг юксалишини кузатиш мумкин ва табиийки, бундай шароитда М.ш.м. ҳам даврга мувофиқлашиб боради. “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида М.ш.м.нинг юқорида зикр этилган мезонларидан ташқари, маъ-ятнинг тарихийлиги ва замонавийлиги, моддий ва мад-й мерос, миллий маън-й обидалар, мам-тимиздан етишиб чиққан донишмандлару мутафаккирлар, халқ қаҳрамонлари, илмий-ижодий кашфиётлар, давлат ва жам-т арбоблари, маън-й тарбиянинг тарихий ва замонавий учоқлари, уларнинг маъ-ятга таъсири б-н боғлиқ теран фикр-мутоҳазалари илгари сурилади. (*Қаранг: “Юксак маънавият – энгилмас куч”, 31–55-бетлар*).

МАЪНАВИЯТНИНГ АНЪАНАВИЙЛИГИ ВА ТАДРИЖИЙЛИГИ – ажодларнинг а.лар мобайнида туплаган маън-й қадриятларини ворисийлик асосида авлодларга узатиш, маън-й меросда тарихий мезонлар ва ижт-й ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда мунтазам бойиб еки янгилашиб борадиган жараёнларнинг намоен бўлишини ифодаловчи т. Президент И.А.Каримов ҳақли равишда таъкидлаганидек: **“Маънавият – узлуксиз ҳаракатдаги жараёнлир. Фикр,**

тафаккур, ҳис-туйғу тиним билмаганидек, уларнинг маҳсули Улароқ маънавият ҳам доим ўзгариш ва янгилашишда бўлади”. М.а.т. маън-й тафаккурнинг босқичма-босқич, даражама-даража ўсиши, анъанавийлик, яъни ворисийлик касб этиши сифатида вужудга келади. Халқнинг тарихий хотираси, маъ-ятига ҳурмат б-н қараш, аввало, маъ-ятга айланган анъана ва маросимларда ўз ифодасини топади. Одамлар турмуш тарзи, моддий ва маън-й ҳаёти рив-ш жараёнида муайян ижт-й тартиб-қоидалар, ахлоқ меъёрлари, урфо., маросим ва б. анъана сифатида ўзини намоен этади. М.а.т.ни: а) ижт-й-тарихий ҳодиса; б) жам-т ҳаётидаги жараёнларнинг таркибий қисми; в) кишиларнинг моддий, маън-й ҳаёти ва фаолиятини белгилаш мезони; г) жам-т ва одамларни бошқаришнинг омилларидан бири сифатида тавсифлаш мумкин. Шу маънода М.а.т. ёшларни тарбиялаш, уларга кекса авлод ҳаётий тажрибаларини ургатиш воситаси ҳамдир. Ҳар бир даврнинг ўз маъ-ят тизими бўлиб, у вақт ўтиши б-н ўзгариб, мазмунан бойиб боради, баъзи шакллари трансформацияга учрайди, айримлари йўқолади, янгилари шаклланади. Бу жараёнлар бирданига эмас, аста-секин, тадрижий равишда юз беради. Ш-дек, бир замоннинг маъ-яти иккинчисига мос келмаслиги ҳам мумкин. Улуғ аждодларимизнинг зардуштийлик ёки буддавийлик негизида шаклланган маъ-ятидан ислом негизида шаклланган маъ-яти муайян даражада фарқ қилади. Халқимизнинг бугунги кундаги маъ-яти эса шуро тузуми давридаги маъ-ятдан ажралиб туради. Истиқлол туфайли маън-й меросни чуқурроқ ва кенгроқ урганиш, маън-й қадриятларга янги мазмун бағишлаб, қайта тиклашдан кузланган мақсад ўтмишга сифиниш эмас, балки маъ-ятнинг миллий-этник асосларига суяниб, ундан фойдаланиб олға силжиш, тар-ётнинг янги босқичига чиқишдир. Бугун халқимиз мад-й меросига умуминсоний ва миллий қадриятларни ўзлаштириш, маъ-ятни юксалтиришга фойдаси тегувчи маън-й бойлик сифатида, халқнинг а.ий маън-й тажрибаси, анъаналарини билиш, тадри-

жий давом эттириш, ривожлантириш н.назаридан ёндашилмоқда. М.а.т.га илмий ёндашувнинг мезонлари – утмиш қадриятларига ҳурмат. инсонпарварлик, ватанпарварлик, халқчиллик. тараққийпарварликдан иборат булиб. улар умуминсоний характерга эга. Одатда, давр талабига жавоб бера олмай қолган удум, расм-русум ва анъаналар унутилиб. утмишга айланади. М.а.т инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади. Бу борада маън-й ҳодисаларни асосан икки турга бўлиш мумкин: а) анъанага айланган хайрли (бунёдкор) маросимлар. ишлар, фаолият йуналишлари. Бундай маън-ят шакллари ижт-й тар-ёт. миллий равнақ ва инсон камолоти учун муҳим аҳамиятга моликдир; б) утмишдан мерос қолган зарарли маросимлар, ишлар, фаолият йуналишлари. Булар ҳар донм инсон онги ва руҳини қашшоқлаштириб, унинг маън-й такомиллашувига, ижт-й тар-ёт ва инсон камолотига тусқинлик қилади. Тарихий жараёнлар, ижт-й тар-ётнинг олға боришига, соғлом авлод равнақига хизмат қиладиган ҳамда муайян халқ оммасининг туб манфаатларига мувофиқ келадиган маросимлар, урф-о., турмуш ва тафаккур тарзи хайрли, эзгу анъанавийлик воситасида ривожланади ва қадриятга айланади. Шу тариқа маън-й тар-ёт тадрижийлик қонунига мувофиқ содир бўлади. Ҳеч бир давр маън-й мероси бутунча, тақлид тарзида бошқа даврга кўчмайди. Уни ҳар бир авлод ўз ҳаёти тажрибаси б-н бойитади ёки янгилайди. Аммо, халқ руҳи, маъ-яти, турмуш тарзида шундай маън-й асослар борки, уларни турли ижт-й тўнтаришлар ҳам йўқ қилолмайди. Мас., узб. халқида оилага садоқат, кексаларни иззат-ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, андишалилик, бағрикенглик фазилатлари шулар жумласидандир. Қадимдан юртимизда зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, яҳудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, маъ-ят марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда ибодатхона, масжид, черков, синагогалар ҳамжиҳатликда фаолият курсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар уз диний амал-

ларини эмин-эркин адо этганлар, турли байрамларни биргаликда нишонлаганлар. Ўз-н тарихининг энг мураккаб, зиддиятли, оғир даврларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари орасида диний асосда можаролар булмаган. Бу – халқимизнинг бағрикенглик борасида қатта тажрибага эга булганидан далолат беради. Бу улкан маън-й анъана тадрижий равишда ривожланиб. истиқлол даврида ҳам тар-ёт ва барқарорликка хизмат қилмоқда. Демак. маън-й меросда минг йиллар қаърига бориб тақаладиган миллий-этник асос. тарихий-маън-й узак ва ижт-й ҳаёт талабларига мувофиқ тадрижий равишда доим бойиб ёки янгиланиб борадиган уст-ки қатламлар мавжуд. Худди ш-дек, мад-й меросда уз даври учун фойдали, қолган давр талабларига тўғри келмайдиган жиҳатлар ҳам мавжуд булиши мумкин. Аслида тарихийлик б-н замонавийлик, эскилик б-н янгилик, инкор б-н ворислик ўртасидаги очиқ ёки яширин жараёнлар ижт-й тар-ётнинг асосини ташкил этади. Зиддиятни инкор этиш, тар-ётни ҳам инкор этишдир. Бу зиддиятни батамом бартараф этиш мумкин эмас, аммо уни тадрижий равишда маън-й тар-ётга йуналтириш мумкин. Собиқ Иттифоқ даврида маън-й меросга нисбатан бир томонлама ёндашилди, унга синфий ва партиявий н.назардан баҳо бериб, маън-й мероснинг минглаб дурдоналари ҳақида сузлаш, ёзиш, тарғиб-ташвиқ қилиш тақиқланди, юзлаб маъ-ят дарғалари миллатчилик, миллий биқиқликда, диндорликда айбланиб, қатағон қилинди. И.А. Каримов фикрича, **“Бу тузум ўз халқининг тарихини, унинг руҳи ва одатларини, ўз авлод-аждодини билмайдиган манкуртларга таянар эди”**. Эндиликда халқимиз маъ-ятининг асл илдизлари, миллий-этник асосларига ва умуминсоний қадриятларга таянган ҳолда тадрижий тар-ёт жараёни давом этмоқда. М.а.т. узини шахс, ижт-й гуруҳ, элат, миллатнинг кундалик ҳаёти, яъни турмуш тарзида ҳам ифода этади. Турмуш тарзининг моҳияти, мазмуни ва намоён булиш шакллари кишиларнинг моддий ва маън-й ҳаёти, меҳнати, соғлиги, хулқ-атвори б-н белгилана-

ди. Муайян элат ва миллатнинг моддий ва маън-й ҳаёти уларнинг яшаш жойлари б-н боғлиқ ҳолда шаклланади ва даврлар мобайнида янгиланиб, тадрижий равишда узгариб боради. Халқимиз қадим-қадимдан уз ҳаёти ва фаолиятида катталарга ҳурмат, камтарлик, меҳнатсеварлик, меҳмондустлик, бағрикенглик, софдиллик сингари фазилатлар тарбиясига алоҳида эътибор бериб келган. Бундай фазилатлар миллий урф-о. ва анъаналарда, кундалик ҳаёт тарзи, миллатлараро, динлараро мун-тларда, умуман олганда маъ-ятда акс этади. Халқимиз ҳаётида одоб-ахлоқ меъёрлари асосидаги расм-рлар, одатлар ва анъаналарнинг ўрни ва роли беқиёсдир. Ўзб. халқи азалдан жамоа булиб яшаб, маҳалла, қушничилик удумига қатъий риоя қилиб келмоқда. Оилада туғилган ҳар бир чақалоққа эзгу ният б-н исм қўйилган, саводини чиқариш, маъ-ятини устириш учун устоз-муаллим қўлига топширилган. Фарзандларини юксак маъ-ятли, ҳунарли ва уй-жойли қилиш ота-оналар фаолиятининг энг муҳим вазифасига айланган. Одамлар, хус-н, ёшлар юриш-туриши, улар амал қиладиган тамойиллар ҳамиша жамоа диққат-эътибори, назарида булган. Азалдан келаётган мана шу тамойиллар М.а.т.нинг асосий мезонлари сифатида бутунги кунда ҳам жам-тимизнинг маън-й юксалиши, юртимизда истиқомат қиладиган барча миллат ва элат вакиллари баҳамжихат яшаши ва меҳнат қилиши, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қилиб келмоқда.

МАЪНАВИЯТНИНГ ИНДИВИДУАЛ ШАКЛЛАРИ – ҳар бир инсоннинг кадри, ҳақ-ҳуқуқлари, эркинлиги, бурчи, масъулияти, ижт-й, иқт-й ва сиёсий жараёнлардаги ўрнини, унинг жам-т, атроф-муҳит ва б. кишиларга таъсири, ҳаётдаги мавқеи, ахлоқий қиёфаси, қизиқишлари, галаб ва эҳтиёжлари б-н боғлиқ маъ-ят шакллари (алоҳида, якка) даражада намоён булиш хусусиятларини ифода тайдиган т. Муайян кишининг М.и.ш қатор қўринишларда ва хилма-хил тарзда намоён бўлади. Бу аввало, унинг табиатга, ташқи оламда руй бера-

ётган жараёнларга нисбатан мун-ти, ушбу жараёнлардаги ўрни ва фаолиятида, турли ирқ, миллат, ижт-й қатламларга мансуб булган, ранг-баранг мақсадлар ва маъ-ятга интиладиган кишиларга мун-тида яққол намоён бўлади. М.и.ш. ҳар бир шахснинг узига, оила, турмуш, жамоа ва жам-тдаги ўрнига нисбатан мун-тида, жам-тда моддий ва маън-й бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган ҳиссасида ҳам кўзга ташланади. Шу б-н бирга шахснинг сиёсий узгаришлар, жам-тни демократиялаштиришда қатнашиши, қандай эзгу мақсадларни кузлаётганлиги б-н боғлиқ фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳоз. даврдаги юксак технологиялар, ишлаб чиқариш ва бошқариш воситаларининг замонавий талабларга ҳозиржавоблиги, бу борадаги шахс малакаси, қобилияти ва куникмаларини такомиллаштиришга интилиши ҳам М.и.ш.нинг асосий курсаткичларидир. Инсонга хос табиий баркамоллик, жисмонан соғломлик, иқт-й талаб ва эҳтиёжларни ахлоқий камолоти ва амалий фаолияти б-н уйғунлаштира олиши, нафосати, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани ҳам М.и.ш.нинг даражасини белгилайди. М.и.ш. тизимида қўйидагиларни ажратиш курсатиш мумкин: а) ҳар бир инсоннинг табиий-тарихий қадриятлари; б) ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гузаллиги; в) меҳнати ва иқт-й мад-ти; г) индивидуал камолоти ва ижт-й мавқеи; д) қобилияти ва истеъдоди; е) дини, эътиқоди, ҳис-туйғулари. Инсон маъ-ятининг табиий-тарихий жиҳати унинг биологик жонзот, тирик вужуд сифатидаги яшаши, сиҳат-саломатлиги, ҳаёт кечириш даврлари, болалик, усмирлик, етуклик, қарилик онлари б-н боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бундай табиийлик ҳар бир тирик вужуд каби одам зотининг ҳар қандай авлоди, қавми, миллат ва элатига тегишлидир. Инсоннинг ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гузаллиги б-н боғлиқ маъ-ят шакллари узаро уйғунликда намоён бўлади, улар умуминсонийликнинг шахс қиёфаси б-н боғлиқ индивидуал даражасини ифода-

лайди. Ахлоқий қиёфа, нафосат ва гузаллик б-н боғлиқ шахсий маъ-ятнинг ҳар бир шакли, кишиларнинг жам-тдаги бирор типини ажратиб кўрсатиш учун асос бўлиши мумкин. Бу шакллар эса ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар қўйидагиларда қуринади: шахс умри ва ҳаётининг маъноси, яъни яшашдан мақсад, хотира, мерос, ворислик, орзу-умид, бахт-саодат ва б.; шахснинг атроф-муҳит, ватан, давр, оила ва турмуши, севиғи-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, турмуш гузаллиги ва б. б-н боғлиқ маъ-ят шакллари: шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, ахборот олиш, мулкка эгаллик қилиш, яшаш, дахлсизлиги б-н боғлиқ маъ-ят; шахсий масъулият, яъни ижт-й заруриятни англаши, унга амал қилиши, тартиб-интизомчи, ор-номуси, бурчи, виждони, қадр-қиммати ва б.; шахснинг нафосати, маън-й гузаллиги, эстетик туйғуси, диди, мад-ти, узига, узгаларга, табиат ва ташқи муҳитга нисбатан мун-тига алоқадор маъ-ят шакллари. Маъ-ятнинг шахсий даражада намоеён бўлиши нисбий хус-ятга эга бўлсада, аммо у алоҳида кишилар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, жам-тдаги мавқеи ва ўрнини белгилашда катта аҳамият касб этади.

МАЪНАВИЯТНИНГ МИЛЛИЙ АСОСЛАРИ — муайян миллат, элатнинг узига хос хус-ятлари, анъана ва урф-о-ларни, қадриятлари, дунёқараши, тафаккур тарзини шакллантирадиган маън-й асосларини ифодатовчи т. М.м.а. миллатнинг тарихи, тар-ёти ва бугунги рив-ш даражасининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Ўз-н халқи уз маъ-ятининг миллий-этник асосларини, тарихий ва мад-й қадриятлари ва узига хос ижобий анъаналарини минг йиллар мобайнида асраб-авайлаб, бойитиб келмоқда. Куп минг йиллик тарихимиз шундан далолат берадики, энг мураккаб даврларда ҳам халқимизнинг мураккаб синовлардан ўтиши, ҳаётнинг турли туфон ва буронларига мардона дош бериб, қадди-қоматини тик тутиб яшашига катта мадад бахш этадиган куч — юксак маъ-ят ва адолатга

интилиш туйғуси булган. Халқимиз ҳаёт йулини, меросини урганар эканмиз, ана шу икки ҳақиқат бу жараённинг бош мезони бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз. Адолат туйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий мезонлари асосида яшаш, узгнинг мол-мулкига куз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-оқибат каби халқимизга хос булган эзгу т.лар бугунги кунда ҳам маън-й ҳаёт асосларини ташкил этади. Турли этнос вакилларига ҳурмат, улар б-н баҳамжиҳат яшаш, динлараро бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқлар илгор тажрибалари ва мад-тини ўрганиш каби хус-ятлар ҳам халқимизда азалдан мужассам. Шу б-н бирга, миллий характерга хос булган мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, иб-иффат каби фазилатлар, халқимизни куп жиҳатдан ажратиб турадиган меҳмондустлик, бағрикенглик, оққунгиллик хус-ятлари ўзб.она М.м.а.ни ташкил этади. Қадимдан Ўз-н худудида а.лар давомида турли мад-т ва цивилизациялар ёнма-ён яшаб келган, бу эса тинчликсеварлик, саховат, меҳр-оқибатлилиқ фазилатлари б-н ажралиб турадиган узига хос менталитетнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Бу нафақат ноёб узига хослик, балки аҳамияти ва моҳияти жиҳатидан бебаҳо булган ғоят катта бойликдир. Бир томондан, халқнинг узига хослиги ва бетакрорлигини сақлаш учун, бошқа тарафдан, тарихан шаклланган қадимий миллий мад-тлар, санъат ва халқ ижодиёти, минг йиллар мобайнида таркиб топган миллий анъана ва урф-о.ларнинг узаро яқинлашуви ҳамда бир-бирини бойитишида Ўз-нда яшаётган турли миллат, элат вакиллари ўртасида узаро ҳамжиҳатлик ва ҳурмат муҳитини қарор топтириш учун очилаётган имкониятлар юксак аҳамиятга эга. Инсонлар ўртасидаги ана шу узаро ҳурмат муҳити, улар қайси тилда сузлашишидан қатъи назар, Ўз-н деб аталган ягона Ватанда ҳукм сураётган тинчлик, барқарорлик ва осойишталикнинг энг муҳим асоси ва гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Ўз-н тарихининг турли саҳифалари кўздан кечирилганда, ўзб. халқи маъ-яти

б-н боғлиқ шундай маълумотларга дуч келиш мумкинки, улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагрикликдан нафратланиш, камтарлик сингари туйғулар этносга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат беради. “Бировнинг ҳақи”, “Қиёмат қарз”, “Пешона тери”, деган т.лар бунинг яққол ифодасидир. Мас., “Бобурнома”да темурий ҳукмдор Умаршайх Мирзонинг нақадар адолатли ва ҳалол инсон бўлганлигини кўрсатувчи бир маълумот келтирилган. Бир йили Хитойдан Фарғонага келаётган минг кишилик карвон Ўш тоғларида қор кўчкиси остида қолиб ҳалок бўлган. Умаршайх Мирзо дарҳол одамларини юбориб, карвоннинг юқларини назорат остига олдирган. Эгалари ҳалок бўлган шу молларни икки йилдан зиёд эҳтиётлаб сақлатган. Хуросон ва Самарқандга махсус одам юбориб, карвон эгаларининг меросхўрларини дарақлатиб топтирган ва уларни ўз мам-тига чақиртириб, молларини тўлалигича қўлларига топширган. Ҳоз. даврда ҳам ҳаётимизда шундай эзгу т.лар барқарор ва устувор. Бундай мисоллар М.м.а. мустаҳкам эканидан далолат беради. Ҳар қандай этнос маъ-ятини унинг тарихи, ўзига хос урф-о. ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Бу борада маън-й мерос, мад-й бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омил ва манба сифатида хизмат қилади. Шундай манбалардан бири — халқимизнинг милоддан олдинги даврдаги ҳаёти, дунёқарashi, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-о. ва маън-й қадриятлари, гоёлари, диний қарашлари ҳақида маълумот берувчи “Авесто” ҳисобланади. Президент Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек: **“Ушбу нодир китоб айни замонда бу қадим ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда буюк давлат, буюк маданият, буюк маънавият бўлганидан гувохлик берувчи бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, минг йиллар, асрлар давомида авлод-аждодларимиз учун маънавий-руҳий таянч, чексиз куч-қувват манбаи бўлиб келган”**. “Авесто” буйича олам нур ва зулмат, ҳаёт ва улим. тана ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик

сингари ҳодисаларнинг азалий ва абадий курашидан иборат. Бу таълимотда эзгулик учун қадам қўйган одам уч асосий тамойил, яъни ниятнинг эзгулиги, сўз ва шартларнинг бутунлиги, амалларнинг инсонийлигига таянсагина мақсадга етиши таъкидланган. Булар инсон ва жам-т ҳаётида ўта муҳим қадриятлар ҳисобланган. М.м.а. инсонни ерга ва унинг бойликларига бўлган мун-тини ҳам ўз ичига олади. Одамларни дарёларнинг мусаффолиги ва тупроқ унумдорлиги ҳақида ғамхўрлик қилишга даъват этган зардуштийлик айнан бизнинг заминимизда вужудга келгани тасодифий эмас. Бошқа таълимотлар — буддавийлик ва монийлик ҳам табиатни асраб-авайлаш идеал жам-тга олиб борадиган энг муҳим йўллардан бири эканини тарғиб қилган. М.м.а. шаклланишига ижт-й-иқт-й, географик-ҳудудий, иқлимий омиллар ҳам таъсир кўрсатган. Мам-тимизнинг асосан текислик ва чўллардан иборат кескин континентал иқлимли географик ҳудудда жойлашгани, қаҳратон қишнинг жазирама иссиқ ёз б-н алмашилиши, баҳор б-н кузининг шиддат б-н келиши ва кетиши ўзб. халқи феъл-атворида аниқлик ва ҳалимлик, қайноқ меҳр, меҳмондустлик ва андишага ухшайди. М.м.а.нинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири жам-т ҳаётининг, одамлар турмуш тарзининг кўпроқ анъана, урф-о.лар орқали бошқарилишидир. Қадимдан, Шарқда, жумладан халқимиз турмуш тарзида кўпгина анъаналар қонунлар даражасига кўтарилган. Барча маросимларда маҳалла аҳли иштирок этган. Минг йиллар мобайнида маҳаллалар чинакам миллий қадриятлар маскани, маъ-ят мактаби вазифасини адо этиб келмоқда. Ўзаро аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик б-н бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга булиш сингари анъаналар маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Шу б-н бирга, ҳаётда шундай одат ва эскидан қолган баъзи удумлар борки, уларни маъ-ятнинг миллий-этниқ асослари, халқимизга хос

азалий қадриятлар қаторига киритиб булмайди. М.м.а.ни сохталаштиришга олиб келаётган, урф-о.лар ниқоби остида тўй-ҳашам ва маърака-маросимларни катта дабдаба, базми жамшидларга айланттириш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бунинг негизида баъзи бир кимсаларга хос булган шуҳратпарастлик, дабдабозлик, узини куз-куз қилиш, нопок йуллар б-н топган пули ва бойлигини сиғдира олмаслик каби иллатлар ва эски асоратлар намоён булади. Халқимиз учун жамоа, маҳалла-куй б-н бирга ҳамоҳанг булиб яшаш, улар қаторидан чиқмаслик деган т. ниҳоятда қадри. Сохта урф-о.лар одамлар елкасига машаққатли бир юк, аниқроғи, оғир мажбурият булиб тушади. Шу боисдан ҳам ҳоз. даврда улардан воз кечиш зарурати туғилмоқда. Бундан ташқари ҳоз. мураккаб дунёда Уз-нни ўз таъсир доирасига тортишга уринувчи кучлар амалда бизни қадимий илдиэларимиздан узиб ташлашга йуналтирилган маън-й тажовузларни кучайтирмоқдалар. Бундай кучлар бизнинг маҳаллий шароитимиз, анъана ва қадриятларимиз, минг йиллик тарихимизни, маъ-ятимизнинг миллий-этник асосларини билмасдан туриб, ўз фикрини утказишга ҳаракат қиладилар. Бундай интилишлар негизида, албатта кимларнингдир манфаати туради. Жаҳон тарихи шундан далолат берадики, ўз миллий анъаналари, қадриятлари, томирлари ва асосларидан узилмаган, ўз қадр-қиммати ва ғурурини сақлай оладиган давлат ва миллат ўз мурод-мақсадига етади. Шу сабабдан ҳам истиқлол йилларида маън-й тикланишнинг ижобий. бунёдкорлик моҳиятини кучайтиришга қаратилган режа ва дастурлар ишлаб чиқилди. Ушбу дастурлар қайта тикланаётган маън-й меросга ҳолис ёндашишга, энг муҳим, умуминсоний қадриятларни бойитадиган ҳамда жам-тни янгилаш талабларига жавоб берадиган, маън-й жиҳатдан ижобий аҳамиятга эга урф-о., маросим, анъаналарни танлаб олиш заруратига асосланган.

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ — халқимизнинг маън-й тар-ёти, миллий тафаккур пойдевори,

халқимиз маъ-ятининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнини ифодаловчи т. Мазкур мавзунинг мазмун-моҳияти Президент Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият — энгилмас куч» асарида қуйидагича асослаб берилган: **“Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, узига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётний қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб булмайди”**. Халқимиз маъ-ятининг тарихий илдиэлари заминимизда яратилган қад. тош битиклар, ривоятлар, афсоналар, ҳикоятлар ва достонларга, яъни халқ оғзаки ижодиға бориб тақалади. Спитамен. Алпомиш. Ғуруғли, Тумарис ва Широқ туғрисидаги ривоят ва достонларда ватанпарварлик, мардлик, дустлик, садоқат, вафо, халқ ва юрт озодлиги учун фидоийлик руҳи бадий тасвирланган. М.т.и. мавзуси диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қад. шаклларида ҳам уз аксини топган, ҳар бир дин узига хос маъ-ят тизимини яратган. Ана шу динларнинг асосий китобларида муайян маън-й тизимлар уз ифодасини топган. М.т.и. тақомиллашиб боргани сари. улардаги маън-й т.лар тизими ҳам янги қирраларини намоён қилиб бораверган **“Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётний тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу каби тарихий ёдгорликлар орасида бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, «Авесто» деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида урин тугади”** (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 31-б). Аждодларимизнинг қад. китоби «Авесто»да халқимизнинг уша даврдаги маъ-яти, мад-ти, урф-о.лари ва қадриятлари ёритиб берилган. «Авесто» зардуштийликнинг асосий китоби булгани сабабли унда бу диннинг маън-й т.лар тизими ҳам уз ифодасини топган. Асарда эзгулик, яхшилик, маън-й баркамоллик, хурфиқрлик, инсонпарварлик каби ҳислатлар Аҳурамазда қиёфаси орқали курсатилган **«Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойилни оладиган булсак, унда ҳозирги замон учун ҳам бе-**

ҳад ибратли булган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни эзгу ният, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талқин этиш бизнинг бугунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустаҳкам ҳаётий асосга эга экани айниқса эътиборлидир (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 32-б.). «Авесто»да юртимиз заминида яшаган халқларнинг исломгача булган даврдаги табиий-илмий қарашлари, айниқса, ахлоқи ва маъ-ятининг рив-ши тарихига оид ғоят муҳим манбалар бор.

«Маълумки, бу дунёда ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий қаҳрамонлари, ўзи севиб ардоқлайдиган атоқли инсонлари бўлади. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд маънавий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб, ўз уғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл инсонлар этиб тарбиялаб келган. Шу маънода, халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» дostonи миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик қушиғидир. Агарки халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир дoston бўлса, «Алпомиш» ана шу дostonнинг шоҳ байти, десак, тўғри бўлади. Бу мумтоз асарда тарих тўфонларидан, ҳаёт-мамот синовларидан омон чиқиб, ўзлигини доимо сақлаган эл-юртимизнинг бағрикенглик, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топган. Шу боис «Алпомиш» дostonи бизга ватанпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз қўрғонини қўриқлашга, дусту ёримизни, ор-номусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади. Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг енгилмас баҳодир — Алпомиш тимсолида биз Ватанимизни ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга қодир, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр булган азамат уғлонларимиз — бугунги алпомишларнинг маънавий киёфасини кўрамыз

(“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 33-34-б.). Кўҳна тарихимизни шу маънода кўз унгимиздан ўтказиб, таҳлил қилладиган булсак, муҳим ва ибратли бир фикрни такроран айтишга тўғри келади. Яъни, ота-боболаримиз руҳий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 35-б.).

М.О.да маъ-ят тўғрисидаги қарашлар ривожда VIII—XII а.лар катта аҳамиятга эга. Бу даврда ижт-й-спёсий ҳаётда муайян тинчлик ҳукм сураётган, ислом дини купгина шарқ халқларининг умумий динига айланган эди. Куръонда таърифлаб берилган маъ-ят тизими халқларимиз тарихи ва мад-тига ниҳоятда катта таъсир курсатган. Айниқса, кўп асрлар мобайнида халқимиз қалбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол сақлашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жонз. Нега деганда, инсонийлик, меҳроқибат, ҳалоллик, охиратни ўйлаб яшаш, яхшилик, меҳр-шафқат сингари халқимизга мансуб булган фазилатлар айнан ана шу заминда илдиз отади ва ривожланади (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 36-б.). Юртимизда яшаб ўтган ҳар бир мутафаккир, аллома ижодида ислом дини таъсири яққол сезилиб туради. Шу б-н бирга, исломнинг юртимизда тарқалиши давридаги истило оқибатида миллий маъ-ятимизнинг куп қадриятлари мусулмон маъ-ятига урин бушатгани тўғрисида Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида ёзиб қолдирган.

Халқимиз маъ-яти ислом тарқалган халқлар мад-тининг ривожига ҳам катта таъсир курсатган. Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби мутафаккирлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Марғиноний, Замаҳшарий, Насафий, Нажмиддин Кубро, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Навоий, Бобур, Бедил каби зотларнинг бой меросининг жаҳон

цивилизациясига таъсири катта бўлган. Замоноавий ислом илоҳиётчиларининг Имом Бухорий асарларини Қуръондан кейинги муқаддас китоблар сифатида тан олаётгани. Имом Термизий ва Нақшбанд қабрлари муқаддас қадамжоларга айлангани бежиз эмас. **Ватандошимиз — Абу Исо Мухаммад ибн Исо Термизийнинг маънавий мероси, жумладан, «Сунани Термизий» асари ҳам мусулмои оламида ана шундай юксак қадрланади. Алломанинг асрлар давомида олиму фузалоларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир** (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 39-б.).

Милоднинг VIII—IX а.ларига келиб ички урушлар нисбатан барҳам топган, ижт-й ҳаётда нисбатан барқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу даврда мад-й рив-ш, илм-фан ҳамда адабиётнинг тар-ёти учун имконият пайдо булди. **Манбаларнинг гувохлик беришича, Имом Бухорий вафот этган йили, яъни милодий 870 йили тарихимиздаги яна бир мумтоз сиймо — Имом Мотуридий таваллуд топган экан. Имом Мотуридий бобомизнинг ўрта асрлардаги ғоят хатарли ва таҳликали бир вазиятда ўз ҳаётини хавф остига қўйиб, авлодларга ибрат бўладиган маънавий жасорат намунасини кўрсатиб, ислом оламида «Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи» деган юксак шарафга сазовор бўлгани бу нодир шахснинг улкан ақл-заковати ва матонатидан далолат беради** (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 39-б.). Уша даврнинг буюк мутафаккирларидан бири Мухаммад Мусо ал-Хоразмий (783—850) халифа Маъмун ташкил қилган «Байтул ҳикма»да катта мавқега эга бўлган. У илгари сурган ғояларда маъ-ятнинг умуминсоний жиҳатлари ифодаланган. Хоразмий олимнинг маъ-ятини таърифлар экан. қуйидагича ёзади: «Утмиш даврларда утган олимлар фаннинг турли тармоқларида асарлар ёзиш б-н узларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар. Улардан бири узидан аввалгилардан қолган

ишларни амалга оширишда бошқалардан узиб кетади, уни узидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси узидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди, бу б-н қийинчиликларни осонлаштиради... узидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва узи қилган ишидан мағрурланмайди». Бу сузлар бутун шарқ олимлари учун умумий талаб, камолот мезони, ҳоз. интеллектуал мулк эгалари маън-й қиёфасининг асосий хус-яти сифатида намоён бўлади. Шарқ мад-ти тарихида муҳим урин тутган аллома Абу Наср Форобий (873—959) ҳам маъ-ятга катта эътибор берган. Форобийнинг маъ-ятга оид қарашлари «Мадинаatul фозила» таълимотида уз ифодасини топган. Аллома фозил жам-т турри-сидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижт-й мун-тлар қарор топган даврда вужудга келадиган маън-й-ахлоқий хус-ятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган. Форобий бундай жам-тда диний маъ-ят ҳам муайян аҳамиятга эга булишини, аммо унда калом (теология) ва фикҳ (хуқуқшунослик) вакиллари кишиларнинг маън-й-ахлоқий камолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижт-й мун-тларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган уша даврда, нафақат Аллоҳ ғоясини, балки инсон, жам-т ва илм-фан маъ-ятини фал-й билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида талқин этган дастлабки Шарқ файласуфларидандир. Маъ-ят мавзусини Абу Райҳон Беруний (973—1048) ҳам четлаб ўтмаган. Унинг фикрича, маъ-ятнинг вужудга келиши ижт-й мун-тлар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, қизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари б-н узвий боғланган. Мас., кишилар уртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, ҳимоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан узини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний ҳунар, савдо-сотик, мам-тлараро мад-й-илмий алоқаларни кучайтириш.

ижт-й ҳаётда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори эди. Шу б-н бирга, у босқинчиларнинг юртимиз мад-й ёдгорликларини йўқотиш соҳасидаги сиёсатини қоралайди, мад-й тар-ётда ворисликнинг аҳамиятини таъкидлайди. **Бутун дунёга маълум ва машҳур булган буюк аллома ва азиз-авлиёларимиз орасида Абдулҳолиқ Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанднинг муборак сиймоси алоҳида ажралиб туради. Ота-боболаримиз улугъ авлиё Баҳоуддин Нақшбандга чин дилдан ихлос қўйиб, уни «Баҳоуддини Балогардон» деб таърифлаб келишида теран маъно бор. Унинг «Дилинг Оллоҳда, қулинг меҳнатда бўлсин» деган ҳаётбахш ҳикмати динимизнинг олижаноб маъномоҳиятини ёрқин ифодалаб, худдики шу бугун айтилгандек жаранглайди. Маъ-ят масаласи Абу Али ибн Синонинг (980–1037) ҳам диққат марказида турган. Алломанинг маъ-ятга оид қарашлари «Донишнома», «Соломон ва Ибсол» каби асарларида уз ифодасини топган. Унинг назарида, уз ибтидосини Аллоҳдан олган борлиқ ва табиат инсонни ураб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан узига даво топади. Ибн Сино инсон, уни уз-узини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини юксак баҳолайди. Ибн Синонинг фикрича, одамнинг қадри бошқалар б-н ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилатларга эга бўлишга интилиши, донолиги, бошқаларга яхшилик қила олиши б-н белгиланади. Агарки мана шу муқаддас заминимизда таваллуд топиб, вояга етган, ўз ҳаёти ва фаолияти билан нафақат тарихда, айни вақтда башариятнинг бутунги тараққиёт саҳифаларида ҳам учмас из қолдирган буюк мутафаккир ва алломаларимиз, азиз-авлиёларимизни таърифлашда давом этадиган бўлсак, ўйлайманки, бу борада узок гапириш мумкин.**

Бизнинг ўз олдимизга қўйган мақсадимиз эса, бундай улугъ зотларнинг ҳаёт йўли ва қолдирган меросини тўлиқ тасвирлаш эмас, балки уларнинг энг буюк намояндалари тимсолида маърифат, илму фан, маданият, дин каби соҳаларнинг

барчасини узида уйғунлаштирган халқимизнинг маънавий олами нақадар бой ва ранг-баранг эканини исботлаб беришдан иборатдир («Юксак маънавият – енгилмас куч», 43-б.). М.т.и.нинг юртимизга тегишли фал-й-тарихий таҳлили Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Синолар мероси б-нгина чегараланиб қолмайди. Унинг ал-Бухорий, ат-Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбандий каби забардаст намояндалари булган тасаввуф таълимотига ҳам туғридан-туғри алоқаси бор. Шу б-н бирга, жаҳон мад-тига бебаҳо ҳисса қўшган Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий каби зотларнинг бу борадаги қарашлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг бутун жаҳонга машҳур булган «Саодатнома», «Ғулистон» ва «Бустон», «Баҳористон», «Хамса» каби бебаҳо асарлари жаҳон мад-ти хазинасидан муносиб урин эгаллаган. Дунёда уларга қиёслайдиган, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг умумий тизимлари изоҳланган китоблар бармоқ б-н санарли. Ушбу анъана юртимиз мад-ти тарихида асло тухтаб қолгани йўқ ва бу борада А. Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» (XIX а. охири), А. Авлониининг «Туркий Ғулистон ёхуд ахлоқ» (XIX а. бошлари) асарларини эслаш кифоя. Алломалардан бири Аҳмад Яссавий (1105–1166) диний, маън-й-ахлоқий маъ-ятнинг уша замонга мос келадиган тизимининг намоён булиши ва амал қилиш шартларини ислом дини н.назаридан таърифлаб берган. «Девони ҳикмат» мажмуасида Яссавий маъ-ятнинг асосий шакллари – имон, ҳалоллик, поклик, ҳаё, бардош ва сабрқаноат, чидам, беозорлик, ҳокисорлик каби хислатларга таъриф берган. Собиқ шуро даврида Яссавий қарашлари танқид қилинар эди. Аслида, Яссавий тариқати Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган, мад-й меросимизга жуда катта таъсир курсатган. Маън-й меросимизда нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1388 йилда вафот этган), Хужа Аҳрор (1409–1492) ва Ҳусайн Воиз Кошифий каби илоҳиёт илми алломалари илгари сурган ғоя ҳамда қарашларнинг ҳам уз урни бор. Нақшбандия тариқати

Мусулмон Шарқда кенг ёйилган, **Жошир Навоий** ва б. мутафаккирларнинг **турмуш-эъзозига** сазовор булган. Ҳазрат **Навоий «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимотининг таъсири сезилиб туради. Аммо нақшбандлик тариқати узининг купгина наҳватлари б-н бошқа оқимлардан фарқ қилади. Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан воз кечиш ёки таркидунё қилиш эмас, балки «қул ишда, кунгил Аллоҳда» булмоги, поклик, ҳаё, камтаринлик комил инсонга хос асосий фазилатлар экани уқтирилади. Урта а.лар маъ-ятида Амир Темур ва темурийлар даврининг, умумбашарий маъ-ятнинг илмий таҳлилида Улуғбек ва у раҳбарлик қилган олимлар мероси катта урин тутати. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг маъ-яти, хулқи, ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган «Темур тузуклари»да ижт-й-сиёсий масалалар б-н бирга маъ-ят масаласига ҳам катта аҳамият берилган. Ушбу асар Шарқ ва Фарбда машҳур булган, куп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшин, уламолар, аркони давлат ва б.га мун-ти учун асосий мезон буладиган маъ-ят тамойиллари уша замон н.назаридан баён қилинган. Амир Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мам-тни озод қилишдаги хизмати катта. Унинг моҳир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги уғит ва насиҳатлари кейинги даврнинг сиёсий арбоблари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. «Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли ҳикматлари халқимизда қадимдан мавжуд булган «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» деган мақолга ҳамоҳанг бўлиб, инсонни доимо ақл-идроқ, адолат ва юксак маънавият асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир («Юксак маънавият — энгилмас куч», 45-б.). Умумбашарий маъ-ят таҳлилида Мирзо Улуғбек (1394—1449)нинг фикрлари ҳам ўзига хос урин тутати. У ўз атрофига Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар б-н бирга**

умумбашарий маъ-ят, коинот сирлари, унда руй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини урганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. **Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти халқимиз маъ-ятининг асосларидан бири бўлиб, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини кўрсатади. «Зижи жадиди Курагоний» деб номланган Улуғбекнинг астрономик жадвали ўрта асрларда лотин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалгани фикримизнинг яққол исботидир («Юксак маънавият — энгилмас куч», 46-б.). Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий маъ-ятни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний маън-й тамойилларнинг хус-ятларини ҳам изоҳлаб берганлар. **Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига гоёат кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан яна бири — бу Алишер Навоий бобомиздир. Бизнинг мўътабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз («Юксак маънавият — энгилмас куч», 47-б.). Алишер Навоийнинг одил жам-т тўғрисидаги қарашларида умумижт-й маъ-ят тизими, комил инсон таълимотида эса энг етук инсон қиёфасига хос шахсий маъ-ят тизими таърифланиб, улар узаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Мутафаккирнинг бу борадаги гоёлари бутунги мустақиллик шароитида жам-т маъ-ятини юксалтириш, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамият касб этмоқда. Аммо Алишер Навоий вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас, мам-тда ҳукмронлик қилган темурийлар давлати таназзулга учраб, парчаланиб кетди. Аввал Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сунгра Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулолалар, уруғлар уртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди. Яхлит цивилизациямизнинг ҳамжиҳатлигини таъминлайдиган умумий маъ-ят****

тизими дарз кетди. XIX а.нинг урталарига келиб, амирлик ва хонликларга булинганлигига қарамасдан, мустақил яшаган Туркистон Чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустамакаси булиб қолди. Бу даврга келиб Аҳмад Дониш (1827–1900), Сатторхон (1843–1906), Фурқат (1858–1909), Муқимий (1859–1903) каби адиблар маърифатпарварлик гоёларини кенг тарғиб қилдилар. Мас., А.Донишнинг «Уғилларга насиҳат» асарига маън-й мад-т, ахлоқ талаблари ва зиёлиликнинг инсон камолоти учун аҳамияти баён қилинган. Хуллас, **“тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тухтамаганини, халқимиз даҳосининг улмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён булиб келганини куришимиз мумкин”** («Юксак маънавият – енгилмас куч», 49-б.). Хус-н, XIX а.нинг охирлари ва XX а. бошларида юртимизда «жадидлар» оқими вужудга келди. Ҳаётда руй бераётган турли узғаришларни урганиш, умуммиллий маъ-яти-мизни жаҳон тар-ёти талаблари н.назаридан таҳлил қилиш борасида М.Бехбудий, Суфизода, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чулпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг хизматлари беқийёсдир. Чунончи, А.Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида узига хос маъ-ят тизими таърифлаб берилган. Асарда фатонат, назофат, ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, илм, сабр, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни севмоқ, ҳаққоният, назари ибрат, иффат, ҳаё, идрок, зако, лафз, иқтисод, виқор, итоат, садоқат, адолат, муҳаббат, авф каби «яхши хулқлар», газаб, жаҳолат, разолат, адоват, ҳасосат, ғийбат, ҳақорат, ҳасад, зулм сингари «Ёмон хулқлар» тарафидан таҳлил этилган. Афсуски, қатагон йилларида халқимиз маъ-яти хазинасидан муносиб урин олган бу каби асарлар тақиқланди. Буюк маърифатпарвар боболаримизнинг бон меросини урганиш, уларни тарғиб-ташвиқ этиш чеклаб қуйилди. Фақат республикамиз мустақил булганидан кейингина ана шундай асарларни чоп

этиш, халқимизни маърифатпарвар аждодларимизнинг эзгу гоёларидан баҳраманд этиш имкони туғилди.

МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙЛИГИ ВА ЗАМОНАВИЙЛИГИ

– 1) маъ-ятнинг шаклланиши, тарихий тар-ёт жараёнида тадрижий тарзда такомиллашуви, инсоният ҳаёти ва ижт-й мун-тларида қарор топиб бориши ва намоён булиши; 2) маъ-ятнинг ҳар бир давр ва шароитда ижт-й турмуш талаб-эҳтиёжларини узида ифода этган гоёвий куч сифатида янгила-ниб, ижт-й тар-ётнинг кундалик талабларига мослашган ҳолда намоён булишини ифодаловчи т. Кишилиқ жам-ти тарихида маъ-ятнинг замонавийлашуви “modern” дейилади. Жам-т ижт-й тар-ётида юз берувчи узлуксиз узғаришлар М.т.з.нинг асосий манбаи ва гаровидир. Шу маънода, маъ-ят инсоннинг узлигини англаши б-н бошланган ва доимо содир буладиган маъ-й комиллик сари интилишидир. Бу ҳол ҳар бир тарихий даврда халқ ва миллатнинг узига хос маъ-ятининг шаклланишига олиб келади. Маъ-ятнинг тадрижий тар-ётини мутахассислар томонидан даврлаштиришнинг қуйидаги умумий тамойили қабул қилинган: 1. Қад. маън-й тар-ёт. 2. Урта а.лар даври маъ-яти. 3. Янги давр маъ-яти. 4. Бугунги истиқлол давридаги маън-й жараёнлар ва узғаришлар бу соҳадаги замонавийликни ифодалайди. Маъ-ятнинг такомил босқичлари шартли булсада, улар орасида узаро алоқадорлик ва ворисийлик мавжудки, ҳар бир даврда маъ-ят кишилиқ жам-ти тар-ётини таъминлашга хизмат қилган ва авлоддан авлодга энг илғор гоё ва одат, маросимларни мерос қолдирган “Авесто” ва зардуштийлик даври қад. одамлар маъ-ятида анимизм, фетишизм, тотемизм, магия каби қабилавий динларга хос жиҳатларни узида му-жассам этади. Уша замон қадриятлари халқ оғзаки ижоди, афсона ва ривоятларда, деҳқончилик ва чорвачилиқ анъаналарида, урф-о. ва расм-русумларида уз аксини топган маъ-ят шакллари тарзида намоён булади. Бу давр маъ-яти кейинроқ миллий ва жаҳон динлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожи учун асос

буларни. Бу эса кейинроқ янги давр жаҳон маънавиятининг юксак тар-ётини таъминлади. Шу тариқа М.т.з. жараёнлари вужудга келдики, ушбу жиҳат бугунги миллий маънавиятимизнинг шаклланишида ҳамда унинг такомил босқичида аждодларимиз меросининг ўрни беқиёс эканлигини курсатади. М.т.з. б-н боғлиқ қонуният шундан иборатки, ижт-й-тарихий тар-ёт натижасида маъ-ятнинг шакллари муайян халқ томонидан яратилиб, тарихнинг ҳар бир босқичида аждодлар қулга киритган муваффақиятларнинг ижобий қирралари б-н бойитилиб, авлоддан авлодга узатилувчи қадриятлар тизимини ташкил қилади. Мас., урта а.ларда Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий сингари буюк даҳолар томонидан яратилган маъ-ят намуналари, ш-дек, Имом Бухорий, Имом Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломаларнинг исломий қадриятлар магзи б-н йўғрилган маън-й мерослари минтақа халқлари тафаккурининг шаклланиши ва рив-шида тар-ётимиз пойдеворига муҳим манба бўлди. Халқимиз куп минг йиллик тарихий тар-ёт жараёнида бугун биз яшаётган заминда аста-секин тақдирнинг залворли синовларига дош бериб, ўз маън-й борлигини намоён эта олган. Унинг шаклланиш жараёни инсониятнинг энг қадимий даврига бориб тақалади. Бу борадаги М.т.з. шундаки, унинг узига хос тарихий илдизлари булиб, Амударё ва Сирдарё оралиғида маън-й-мад-й омилларнинг устуворлиги халқимизнинг ушбу ҳудудда маън-й мад-тини ривожлантиришга, шу б-н бир қаторда, тарихнинг муайян босқичида қудратли давлатчиликни шакллантириб, минтақада ижт-й сиёсий ин-тларни қарор топтиришга олиб келди. Миллий маъ-ятдаги тақдорланмас хус-ятлар ҳам халқимизнинг ушбу заминда қадимий илдизларга эга эканлигидан далолатдир. Дарҳақиқат, тарихий тажриба асосида мушоҳада этадиган булсак, ушбу заминда миллатимизнинг илдизлари чуқур ва бақувват булмаса эди, тарихнинг сиёсий саҳнасида йирик давлатлар тузиб, аҳолини маън-й юксалиш

сари йуналтира олмас эди. Машҳур немис файласуфи Гегель ибораси б-н айтганда, «Ҳар бир давлат қурилиши маълум халқ миллий-маън-й меҳнатининг маҳсули, унинг ўзлигини намоён этиш ва маън-й онглилик даражаси ривожининг пиллапоясидир». Миллий давлатчилик б-н боғлиқ ана шу тамойил маъ-ятнинг тадрижий характерга эга эканлигини белгиловчи омиллардан биридир. Мас., Соҳибқирон Амир Темур томонидан асос солинган буюк империя – бир томондан, миллий давлатчиликнинг реал ҳаётдаги ифодаси бўлса, иккинчи томондан, у юксак маъ-ят ривожини таъминлади. Бундай бунёдкорлик тамойили маъ-ятнинг тарихийлигини таъминлаб, авлодлардан авлодларга утиб келаётганлиги қувонарлидир. Маълумки, эзгу гоёларга, маън-й меросга, анъаналар ва замонавий талабларга асосланмаган ҳар қандай давлат тизими узоққа боролмайди. Шу б-н бирга, у муайян вақт талаб этадиган, аста-секинлик б-н шаклланиб борадиган мураккаб тарихий жараёндир. Йиллар мобайнида тарихчилар халқимизнинг миллий давлатчилик б-н боғлиқ анъаналарини турлича баҳолашди. Собиқ тизим мафкурачилари ушбу тарихни деярли инкор этар эдилар. Ҳақиқий илмга алоқаси булмаган, гаразли сиёсий мақсадга буйсундирилган бундай н.назар бутун бир минтақа тар-ётига асос булган, унга замин яратган, шарт-шароит туғдириб берган давлатчилик тажрибаларини, миллий маънавиятимизнинг тарихий илдизларини атайлаб тан олмас эди. Аслида эса қадимдан Шарқ миллий давлатчилигида ахлоқ, маъ-ят, комиллик ва адолат асосий мезон қилиб олинган. Инсонпарварлик, эзгуликни ҳимоя қилиш, мад-тни ривожлантириш ҳаммавақт, ҳар қандай шароитда ҳам муҳим соҳа сифатида қаралган. Ш.у. ҳам айнан ана шу заминда инсоният тарихида бурилиш ясаган ва катта аҳамиятга эга бўлган улкан маъ-ят яратилиб, авлоддан авлодга узатилиб, бойитиб ва такомиллаштириб келинган. Ўзб. давлатчилиги ва қонунчилиги тарихи жуда бой ва қадимий булиб, у мил. ав. 3—4 мингинчи йиллардаёқ шаклланган. Табиийки, давлатчи-

лик қарор топган жойда унинг узига хос эhtiёжларидан келиб чиққан қонунчилиги, тартиб ва тамойиллари ҳам вужудга келади. Бу жараён ижт-й тар-ётнинг турли даврларида халқ дунёқараши, маън-й-руҳий эhtiёжи б-н бирга мавжуд ахлоқий қоидалар, демакки, маън-й тамойиллар б-н уйғунлашиб кетган. Мас., Имом Бурҳониддин Марғинонийнинг 53 китобдан иборат «Ҳидоя» асари маъ-яти-мизнинг тарихий асослари орасида алоҳида урин тутади. Мазкур асардан урин олган фикр илми — ҳуқуқшуносликка доир қатор курсатмалар, қонунлар, ҳулосалар ва фикрлар бу фикрни яққол исботлайди. Кейинроқ бутун Шарқ давлатчилиги айни шу қонуниятларга таяниб, бошқарув усуллари жорий қилганлиги ҳам халқимиз маъ-ятининг тарихийлигини кўрсатувчи омилдир. Соҳибқирон Амир Темури ҳам ана шундай анъанавийлик асосида уз давлатида ниҳоятда аниқ ва ҳаётий қонунчиликни жорий этиб, маън-й масалаларга асосий эhtiбор қаратгани бежиз эмас. Амир Темурининг марказлашган давлат ва миллат қудратини юксалтириш учун маъ-ят ва адолатга асосланган салтанатга асос солиши, Мирзо Улугбекнинг фан ва мад-т равнақи, Алишер Навоийнинг адабиёт ва санъат, илм ва ҳунар аҳлига раҳнамолиги, Заҳририддин Муҳаммад Бобур ва б. теурийзодаларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, инсонпарвар жам-тни вужудга келтириш йулидаги тажрибалари бугунги кунда фахр хиссини уйғотади. Буюк аждодларимиз яшаган бу кўҳна заминда қадим-қадимдан буён ҳур фикр қадрланганлиги, фан мад-т, адабиёт ва санъатнинг нақадар равнақ топганида М.т.з.ни яққол кўриш мумкин. Фикр эркинлиги туфайли буюк аждодларимиз жаҳоншумул асарлар яратганлар. Улар қолдирган мерос, жам-т аъзолари маъ-ятини юксалтириш б-н боғлиқ интилиш ва ҳаракатлар тарихий тар-ёт жараёнида авлоддан авлодга ўтиб келган. Булар албатта, маъ-ятнинг тарихий характерга эга эканлигини кўрсатади. Ана шу тарихий асосларни назарда тутиб Президент Ислам Каримов: **“Бутун бизнинг**

олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йулимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қуришга татиқ этмоғимиз керак”, — деган гоёни илгари сурган эди. Табиийки, ушбу гоё бугунги тар-ётимизнинг бош мазмунини белгилайдики, бунда маън-й омилларнинг устуворлиги ҳамда унинг тарихийлиги ва замонавийлиги тамойиллари етакчи урин эгаллайди. ХХ а.нинг сунгги ун йилликларида жаҳон ҳамжам-ти рив-шининг янги босқичига қадам қўйди. Техник тар-ётнинг янада юксалиши бошқа соҳалар қатори маън-й соҳага ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Ахборот олиш ва узатиш воситаларининг замонавийлашиб бориши маъ-ят соҳасида ҳам бугун ХХ а. анъаналари б-н яшаб бўлмаслигига шароит ҳозирламоқда. Ўтган а. бошларида шахс дунёқарашига ҳар бир халққа хос умумий маън-й қадриятлардан ташқари китоблар, газета ва журналлар катта таъсир кўрсатган бўлса, а. урталарига келиб маъ-ятга таъсир кўрсатишда ТВ ва радио муҳим роль уйнай бошлади. А. сунггида эса компьютер, Интернет ва б. электрон ахборот узатиш воситалари бу таъсирни янги босқичга олиб чиқди. Инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, инсон эркини таъминлаш гоёлари замирида кенг тарқалган демократлаштириш жараёнлари қатор маън-й унсурларнинг уз тарихий шаклларини узгартиришига, замонга мувофиқлашишига ва интеграциялашувига сабаб бўлмоқда. Бутун дунё аҳлини қамраб олган глобал иқт-й жараёнлар ҳам тарихий маън-й мун-тларнинг унга мувофиқ ҳолда янгилашиб боришига асос бўлмоқда. Маъ-ятга таъсир этувчи ушбу омилларнинг кучайиб бориши, инсон тар-ёти б-н бирга унинг тарихий асосларига таҳдид ва тажовузларни ҳам вужудга келтирмоқдаки, бу таҳдид ва тажовузлар охир-оқибатда алоҳида миллий бирликларга хос мад-т, маъ-ят, ҳар бир миллатнинг узига хос маън-й кўринишига барҳам бериш йули-

дан ривожланмоқда. Президентимиз И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида маъ-ятнинг тарихи, бугунги кунни, келажакка алоҳида эътибор қаратиши бежиз эмас. Чунки тарихий маъ-ятни сақлаб қолган ҳолда уни замонавийлаштиришни қандай ташкил этиш, маъ-ятимизга таҳдид солаётган бугунги хавф-хатарларга қандай қарши курашиш, маън-й таълим-тарбияни замонавий н.назардан қандай йўлга қуйиш, бу маън-й меросни қандай қилиб келажак авлодга етказиб бериш бугунги маъ-ят соҳасидаги долзарб масалалар булиб, улар нафақат бизнинг, балки бутун дунё ҳамжам-тига дахлдор муҳим муаммо экани таъкидланади. Ш-дек, асарда тарихий маъ-ятимизнинг баъзи мумтоз анъаналари таҳлил қилинар экан, маъ-ятни замонавийлаштиришга ёндашишнинг энг мақбул йўллари кўрсатилади. Дарҳақиқат, миллатга ҳос маъ-ят унинг а.лар давомида орттирган тажрибаларининг маҳсули экан, ундан воз кечиш узлигини йўқотиш б-н баробардир ва аксинча, уни замонга мувофиқ тарзда ривожлантириш тарихий эволюцион тар-ёт тамойилларига мос келади. Шундагина маъ-ят ҳар бир даврда ўзининг тарихийлиги ва навқиронлигини сақлай олади. Янги а.га ўтиш арафасида дунё халқлари маъ-ятидаги куплаб тарихий анъаналар, урф-о.лар, умуман, мад-й унсурлар ўрнини техник тар-ёт б-н боғлиқ равишда вужудга келган замонавий анъаналар эгаллади. Ҳатто, баъзи ривожланган мам-тларда тарихий асослардан узилиб қолган бундай анъаналарни экспорт қилиш даражасига бориб етилди ва бу маън-й жараёнларнинг глобаллашуви б-н боғлиқ салбий кўринишлардаги ходисаларни вужудга келтирмоқда.

МАЪНАВИЯТШУНОСЛИК – Президент Ислом Каримов томонидан асослаб берилган фан соҳаси, Ўзбекистон таълим тизимида ХХ а.нинг 90-йилларида шаклланган янги йўналишлардан бири. М.нинг маҳсус билим соҳасига айланиши мам-тимиз ҳаётида амалга оширилатган туб ислохотлар, кишиларнинг онги ва тафаккурида руй бераётган узгариш-

лар, дунёқарашнинг янгиланиши б-н боғлиқ жараённинг таркибий қисмидир. «Одобнома», «Ватан туйғуси», «Миллий истиқлол гоёси», «Маданиятшунослик», «Этика» ва «Эстетика» каби йўналишлар учун умумий асос булган бу фан қамраб оладиган билимларнинг шаклланиш жараёни инсониятнинг узи каби қадимий эканлиги шубҳасиз.

Маъ-ятни ташкил этувчи ахлоқ, нафосат, руҳият, гоё, мафкура, мад-т ва маър-т каби соҳалар б-н боғлиқ масалалар таҳлили қадим замонлардан бошланган. Лекин, купчилик шу пайтга қадар ана шу жузъий соҳаларнинг узи ҳам маъ-ятни тула-туқис акс эттиради, унинг нима эканини улар тимсолида билиб олиш мумкин, бинобарин бу кенг миқёсда т.ни маҳсус фан доирасида тадқиқ этиш шарт эмас, деган бир ёқлама қараш б-н кифояланиб юрар эди. М.нинг алоҳида ва маҳсус ўқув фанлари тизимида айланиши мумкин эмаслиги туғрисидаги тасаввур ва т. ҳам ана шундай қарашларнинг натижаси эди. Бу эса собиқ иттифоқ даврида юқорида санаб утилган йўналишларнинг бир-бири б-н узвий алоқадорлигига етарли эътибор берилмаслиги, уларнинг ҳар бири буйича алоҳида фанлар ўқитилишига сабаб булди.

Маъ-ятни яхлит ҳодиса сифатида талқин эта олмаслик, у туғрисида умумий тасаввур ҳосил қилиш, умумий дунёқараш ва тафаккурни шакллантириш имконини бермас эди. Бугунги кунга келиб аҳвол тубдан узгарди, истиқлол йилларида бу соҳа жадал ривожланди, алоҳида илмий-маър-й йўналишга айланди. Мазкур йўналишнинг мустақил илм. тад. соҳаси ва ўқув фани сифатида уз ўрнини топаётгани унинг тадқиқот объекти, мавзулари ва т.ларининг умумий тизими тобора яққолроқ аниқлашаётганидан далолат беради. Айни ҳолда М.нинг «Маъ-ят» т.сидан бошқа “Ахлоқ”, “Маданият”, “Қадрият”, “Маърифат”, “Гоё”, “Мафкура” каби асосий универсал категорияларини мазкур йўналиш н. назаридан илмий тавсифлаш йўлидаги изланишлар давом этаётганини қайд этиш мумкин.

Президентимизнинг «Юксак маънавият — энгилмас куч» асарида ушбу масалани ечишнинг илмий-методологик асослари кўрсатиб берилгани бу борадаги вазифаларни ҳал қилиш учун асос булди. Зеро, М.нинг баҳс мавзулари ва асосий категориялари тизимини аниқлаш учун “Маъ-ят” т.сининг мазмуни ҳақида яхлит илмий-наз-й тасаввурга эга булиш лозим эдики, бунга ана шу асар яратилганидан кейингина эришилди.

Ҳоз. даврда кўпчилик аксарият фанларнинг номлари четдан кириб келишига ўрганиб қолган. Аммо “М.” б-н боғлиқ бутунги амалиёт бундан кескин фарқ қилади. Бизнинг мам-тимизда бу соҳада мустақил фаннинг шаклланиши учун барча наз-й ва методологик асослар яратилган. Юртбошимизнинг асарлари, айниқса “Юксак маънавият — энгилмас куч” китоби бу борадаги асосий манба ҳисобланади.

Мам-тимизда ушбу йўналишдаги фанларни таълим тизимига жорий этиш буйича муайян тажриба тупланди. Юқорида таъкидлангани каби, утган а.нинг 90-йилларидан бошлаб “Одобнома”, “Ватан туйғуси”, “Маънавият асослари” каби фанлар таълим тизимига жорий этилди, “Миллий истиқлол ғояси” фани яратилди. Бу соҳада бакалаврлар ва магистрлар тайёрланмоқда, қатор олий ўқув юртларида кафедралар ташкил қилинган. Бугунги кунда ушбу фанлар буйича ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмалар нашр қилинмоқда. Мазкур соҳа илм. тад.нинг махсус йўналишга айланмоқда.

М. фанлари тизимининг таркибий қисмлари сифатида ғояшунослик (идеология), қадриятшунослик (аксиология), ахлоқшунослик (этика), нафосатшунослик (эстетика), мад-й ва ижт-й руҳшунослик, диншунослик ва мад-тшунослик (культурология) кабиларни кўрсатиш мумкин. Аммо бундан М. ана шу соҳаларни ўрганувчи ҳилма-хил фанлар йиғиндисидан иборат деган хулосага келиш масалани оддий ва жўн тушунишдир.

Аввалю. М. — бу маъ-ят тарихи, наз-яси, амалиёти. фал.си ва социологиясининг умумий мажмутидир. Унинг негизини ташкил этувчи соҳа ва йўналишлардан қатъи

назар, бу ерда гап М.нинг интегратив, яъни умумлаштирувчи фан сифатидаги мураккаб тизими ҳақида бормоқда. Шу б-н бирга, жам-тдаги ахлоқ талаблари, урф-о.лар ва анъаналар, уларнинг амалиёти, одамларнинг ҳаёт кечириши ва турмуш тарзини белгилайдиган маън-й тамойиллар ва мезонлар ҳам М.нинг асосий мавзулари қаторига кирилади. М.га доир билимларнинг инсонни англаш б-н боғлиқ ана шу жиҳати айниқса муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у таълим ва маориф тизимида бу фанга нисбатан талаб ва эҳтиёжни белгилайди.

Мам-тимиз таълим муассасаларида ўқитиладиган М. буйича ўқув фанлари қўлаб муҳим вазифаларни бажаради. Улар жам-т ва инсоният ҳаётида юз бераётган ўзгаришларни маъ-ят н. назаридан баҳолаш, шу соҳадаги қонун-қоидалар, т. ва тамойилларнинг мазмун-моҳиятини чуқур ўрганиш имконини яратади.

Мазкур фанларнинг муҳим хус-ятларидан бири ҳоз. замондаги ижт-й жараёнлар, даврнинг ўзи кун тартибига қўётган янги вазифалар ва маън-й муаммоларнинг мазмун-моҳиятини англаб етиш, бу соҳадаги билимларни ҳосил қилишга қаратилган. Ушбу фаннинг муҳим муаммоларини, маъ-ятнинг узига хос хус-ятлари ва рив-ш босқичларини, намоеън бўлиш шаклларини чуқур билиб олиш бу соҳада илмий дунёқарашнинг вужудга келишига, ёшларнинг бутунги амалиёт учун зарур булган қобилиятларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради. М.га доир турли ёндашувларни ранг-баранг ҳодисалар ва ижт-й жараёнларни билишнинг самарали воситаларидан бири сифатида ўзлаштириш жам-тни демократлаштириш ва янгилашга хизмат қиладиган маъ-й тадбирлар ва маън-й тарбия б-н боғлиқ устувор вазифаларни амалга оширишга кўмаклашади.

Хуллас, «М.» т.сига турли н. назарлардан ёндашиш мумкин. Лекин шу нарса аниқки, у доимо инсон ва жам-тга дахлдор булган умумижт-й ҳодиса — маъ-ят соҳасининг қонун ва талаблари, т. ва тамойиллари, унинг узига хос хус-ятлари ва намоеън бўлиш шакллариининг мазмун-моҳиятини ифодалайдиган фан ва илмий

йўналиш сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади.

МАЪРИФАТ (араб. — билиш, билим, маълумот, таниш, танишиш) — табиат, жам-т ва инсон моҳияти ҳақидаги билимлар, маълумотлар, таълим-тарбия ва маориф тизими мажмуини ифодаловчи т. Тор маънода М. билимли, маълумотли, маъ-ятли инсонга нисбатан қўлланади. Кенг маънода, кишиларнинг билими, мад-тини оширишга қаратилган маориф ва таълим-тарбияга ҳам М. деб қаралади. Бу суз илму-ирфон маъносида ҳам ишлатилади. М. т.си билим ва мад-тни ёйиш ҳамда юксалтиришнинг ҳамма турлари ва соҳаларини қамраб олади. “Авесто”да М. эзгуликнинг намоён булиши, эзгу фикр ва эзгу сузнинг амалга ошиши тарзида талқин қилинган. Қад. Юнон-рим фал.-сида М. сузи тафаккур ва соф билим дея ифодаланган. Аристотель билимни инсоннинг энг лаззатли ва эзгу фаолияти деб таърифлаган. Платоннинг: “Мукамал билимнинг, яъни мен эгаллаган билимнинг бирдан бир тури мен узим билмаган нарсаларни билишимдир”, деган қарашлари замирида ўрганишнинг, билимларнинг чексизлигини англатувчи ҳақиқат ётади. Буюк аждодларимиз Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломалар узларининг беқиёс М.лари б-н умуминсоний мад-тларнинг рив-шига улкан ҳисса қўшганлар. Ҳаким Термизий “Китоб байан-ал-илм” номли рисоласида М.ни нур, ёруғликка қиёслаган. Беруний, Ибн Сино, Амир Темур, Улуғбек, Навоий ва Бобур боболаримиз М.ни илм, амал, одоб т.лари узаро боглиқ хислатлар деб ҳисоблаганлар. Уларнинг н.назарларига кура кишининг одоби, хулқи унинг М.и, билимдонлиги б-н чамбарчас боглиқ булиб, инсон қанчалик М.ли булса, унинг хулқи шунчалик яхши ва мукамал ҳисобланган. Мас., Роғиб Исфаконийнинг фикрича, илм, амал, адаб юксак унвонга, олижаноб насабга ва бойликка тенгдир. Бу учта унсурга Шарқда ҳам, Фарбда ҳам

катта эътибор қаратилганини ҳисобга олсак, М.нинг салоҳияти, унинг моҳиятини янада чуқурроқ ҳис қилиш мумкин. Фарбда М. деганда ижт-й тафаккурнинг XVII—XVIII а.ларга келиб капитал устувор булган мун-тлар даври б-н боглиқ мад-й-мафкуравий ва фал-й ҳаракатлар тушунилган. Бунда саноатлашув йулига кираётган ҳар қандай давлатнинг мад-й рив-шида М. қонуний босқич саналади. М.нинг муайян мам-тда намоён булиши, унинг миллий хус-ятларидан қатъи назар, бир қанча умумий хус-ятлар б-н ажралиб туради. Бу хус-ятлар сирасига жам-тнинг кенг қатламларини мад-т ва билимга ошно этиш зарурияти б-н боглиқ булган демократизмни; инсон ақлининг чексиз имкониятларига булган ишончни англатадиган рационализмни; тарихий оптимизмни; фан ва жам-т тарётига, тарихий рив-шнинг ягона мақсадларига булган ишончни киритиш мумкин. Ана шу маънодаги М. илк бор Францияда вужудга келган. XVIII а.нинг бошларида вужудга келган М. 1789 йилги Француз инқилоби бошланиб, абсолютизм кучли инқирозга учраган шароитда ривожланди. Франциядаги М. даврининг етакчи намоёндалари орасида Вольтер, Монтескье, Ж.Мелье бор. XVIII а.нинг 40-йилларидан Ламетри, Дидро, Кондильяк, Руссо, Тюрго, Гельвеций ва Гольбах каби мутафаккирлар М.ни ривожлантирдилар. Франц. М.чи файласуфларининг илғор қарашлари умуман М.чилик тафаккурининг мазмунини куп жиҳатдан белгилади ва фал.нинг кейинги рив-шига сезиларли даражада таъсир курсатди. Нисбатан кечроқ — XVIII а. урталаридан бошлаб М. йулига Германия кирди. Бу даврда Германияда Виланд, Лессинг, Гердер, Клопшток, Гёте, Шиллер каби атоқли мутафаккирлар яшаб ижод қилди. Улар Кант, Фихте, Шеллинг ва Гегелнинг фал-й қарашларига кучли таъсир курсатди ва моҳият эътибори б-н уларга замин ҳозирлади. М. т.си б-н боглиқ М.чилик Фарбда XVIII а.да яхлит оқим сифатида шакланган булса, М. атамаси машҳур немис файласуфи Иммануэл Кантнинг “Маърифат нима?” номли мақоласидан

(1784) сўнг илм-фанда узил-кесил қарор топган. Фарб тарихий ва фал-й фанида М. деганда инсон ақл-идрокининг куч ва билимлари тантанасига чексиз ишонч англашилган. Янги даврда Туркистонда маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши Гулханий, Аҳмад Дониш, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Анбар отин, Муқимий, Фуркат каби ижодкорлар номӣ б-н боғлиқ. Миллий уйғониш даври булиб тарихга кирган XX а. бошларида жади́дчилик ҳаракати кенг қулоч ёйди. Бу ҳаракатнинг илгор вакиллари саналган Бехбудий, Авлоний, Тавалло, Сидқий Хондайлиқий, Суфизода, Фиграт. Ҳамза, Абдулла Қодирий Чулпон сингари ёзувчи ва шоирлар халқнинг ижт-й онгини М. асосида тарбиялаш учун фидойилик кўрсатдилар. Жади́дларнинг олиб борган барча ишлари — матбуотнинг йўлга қўйилиши, “усули жади́д” мактаби наз-яси ва амалиёти, театрчилик — ҳамма-ҳаммаси М.чиликка хизмат қилди. Мам-тимиз истиқдолга эришгандан сўнг ҳақиқий М.ни тиклаш ва тараққий эттириш учун кенг имкониятлар яратилди. Бугунги кунда халқимиз М.ини янада ошириш, юксак маъ-ят тамойиллари асосида М.ли ёш авлодни тарбиялаш бу соҳадаги энг устувор вазифага айланди. Илм-фан, маориф, таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштириш, уларнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга қаратилган қонунлар, қарорлар ва фармонлар ижросини таъминлаш мам-тимизни мазкур йўналишда жаҳоннинг илгор мам-тлари сафига қўшилишига хизмат қилмоқда.

МАЪРИФАТЛИ ИНСОН — ўқимишли киши, зиёли, илмли, ориф, фозил, олим, муаллим, устоз, мураббий, ахлоқан комил инсон. М.и. кўпроқ маориф соҳасида қўлланади. Бироқ, М.и. сўзи узғида ориф сўзи ҳам борлиги учун бу биркмани нафақат таълимда, балки барча соҳалардаги илмларни эгаллаган ва барча ахлоқ меъёрларини ўзлаштирган одоб-ахлоқни кишиларга нисбатан қўлласа бўлади. М.и.нинг зидди жоҳил, саводсиз, беадаб инсондир. М.и. компет инсон б-н тенглаштирилади. Маъ-ят таянчи —

М.и.лардир. Жам-тни М.и.ларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Жам-т элитасини, афкор оммасини М.и.лар белгилайди.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК — жам-т ҳаёти, унинг маън-й-маъ-й соҳаларида намоён бўладиган жаҳолатга, ижт-й-сиёсий жоҳилликка зид булган ижт-й-фал-ий ва оммавий — демократик ҳаракатларни ифодаловчи т. Унинг мақсади муайян жам-т ҳаётини ғоявий жоҳиллик ва мафқуравий зуравонликдан, жаҳолатпарастликдан озод этиб, эркин тафаккур, илгор маъ-й фаолият орқали тар-ётнинг барча зарур моддий ва маън-й ютуқларига эришишидир. Фарбда XVIII а.га келиб М. ҳаракатининг Францияда бошланиши жам-тнинг туб ўзгаришлар учун етилганидан далолат берар эди. Фарбда “М.” атамаси биринчи бор XVIII а.да инг. шоири Ж.Милтоннинг “Йўқотилган жаннат” достонида қўлланган булса ҳам, у мутлақ қироллик тартиботлари мутлақлашган Франция заминида амалиётга киритилди. Ш.у. ҳам М. ҳаракатининг тарихий чегаралари “Давлат бу — мен” дейишгача бориб етган Людовик XIV давридан бошлаб, франц. буржуа инқилобигача (1789) булган тарихий даврни қамраб олади. Демак, “М.” атамаси худди шу даврга нисбатан қўлланади. М. гоёсининг фал-й асоси ҳис-туйғу (сенсуализм) ва иккиасллик (дуализм) қарашларидан иборат булиб, биринчиси М. ҳаракатининг бошланиш даврида, иккинчиси кейинги йиллардаги рив-ш жа-раёнларида кўпроқ аҳамият касб этган. М. ҳаракатига Де Сент-Эвремонт, А. Буленвиле, Бейл, Мелье каби таниқли алломалар асос солган булиб, кейинчалик Вольтер, Монтескье, Кондильяк, Ламетри, Гольбах, Дидро, Гелвещий, Руссо, Бюффон каби забардаст тафаккур эгалари томонидан ривожлантирилган. Улар М. тамойилларини бутун Европа буйлаб кенг тарқалишига ва оммалашувига муваффақ булди. М. ғоялари “маърифат а.и”дан кейин ҳам кенг тарқалиб, ижт-й-сиёсий, миллий-озодлик ҳаракатларининг муҳим омили булиб хизмат қилди. XIX а. охири ва XX а. бошларида М.О. халқларининг

миллий ҳаракатларини ғоявий-маър-й тайёрлаб берган ва уларни руҳлантириб турган маърифатпарварлар орасида Завқий, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар ўғли, Аҳмад Дониш, М. Бехбудий, Мунавварқори, А. Фитрат, А. Чўлпон, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Тавалло каби сиймоларни эътироф этиш лозим. Ўз-нда миллат озодлиги ва юрт фаровонлиги йулида мардона курашган, бу йулда куп қурбонлар берган жадидлар ҳаракати М.нинг ёрқин ифодаси эди. Ш-дек, М. инсониятнинг бир жам-тдан иккинчи жам-тга, бир тарихий даврдан бошқа тарихий даврга ўтиши муҳим аҳамият касб этади. Замонанинг энг етуқ, энгли, оқ-қорани таниган, фидойи, элим деб, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маъ-ятли сиймолари М. б-н шуғулланади. Маърифатпарварлар одатда давр учун, жам-тнинг бугуни ва келажаги учун муҳим булган ғояларни кўтариб чиқади ва шу ғояни амалга ошириш учун изчил кураш олиб боради. Ҳар бир даврнинг уз маърифатпарварлари булади. Мас., Аҳмад Дониш 1869 йилда, яъни юрти вассалга айлан-тирилган даврда «Биз — узблар қачон-гача фафлат уйқусида ётамыз, қачон қоқоқликдан қутуламыз», дея фикр юритган. Бу қоқоқликдан қутулиш йулини у маърифатда кўради, халқни маърифатли бўлишга чорлайди. Кейинроқ бошқа маърифатпарварлар ҳам шу ғояни уз асарларида илгари сурганлар. XIX а.нинг охири ва XX а.нинг бошида вужудга келган жадидчилик ҳаракати вакиллари бу борада ибратли ишларни амалга оширганлар. Улар 1906 йилдан бошлаб, Туркистонда «Тараққий», «Хуршид», «Тужжор», «Самарқанд», «Ойина», «Бухоройи Шариф», «Умид» каби газета ва журналлар чиқарганлар, босмахона ва нашриётлар, кутубхоналар, театрлар, янгича мактаблар очганлар, хайрия жам-тларини тузганлар, ўтмиш мад-тимизни, тарихимизни тарғиб қилиш б-н бирга оламшумул янгилликларни ҳам оммага етказишга ҳаракат қилиб, дунёвий билимларни ҳам чуқур эгаллашга даъват этганлар. Маърифатчилар халқни миллий уйғонишга даъват этиб, «Нажот — илму ирфонда» деб бил-

ганлар, халқни маъ-ят йулига бошлашга ҳаракат қилганлар. Аммо чор истилочилари ва собиқ иттифоқ даври бунга имкон бермади. Мам-тимизда М.нинг кенг қулоч ёйиши учун фақат истиқлол йилларида кенг имконият яратилди. Мустақилликка эришиш мун-ти б-н Ўз-нда М.нинг янги даври бошланди. Халқимиз тарихидаги М.ка йуналган ҳаракатлар истиқлол даврида Президентимиз ташаббуси б-н бу борадаги сиёсатнинг бош ғоясига айланди. Энг аввало, тарихий-мад-й меросимиз, унинг асосини ташкил этган юрт ва миллат равнақи, ифтихори учун хизмат қилган, мустабид тузум даврида номи қораланган анъаналаримиз, моддий, мад-й ва маън-й ёдгорликларимиз, юртимиздан етишиб чиққан ва нафақат Ўз-н, балки бутун дунёга доврўф таратган илм-фан, давлат ва дин намо-яндалари, уларнинг Ватанимизга курсатган хизматларини халқ онгига сингдиришга эътибор берилди. Шу кабиларни тарғиб қилиш воситасида ватанпарварлик, халқпарварлик, истиқлолга садоқат, қийинчиликларга сабр-тоқатлилик, тар-ётта интилиш, замон талабларига мувофиқлик, турли-туман таҳдидларга бардошлилик туйғуларини жонлантириш, халқни мустабид тузумнинг қуллик тафаккуридан халос қилишга катта аҳамият қаратилди. XX а. бошларидаги М.ка йуналтирилган индивидуал ҳаракатлар а. сўнгида Президентимиз ташаббуси б-н давлат ва ҳукумат фаолиятининг бош ғоясига айланди. Мустақиллик даври М.ининг иккинчи босқичи XX а.нинг 90-йиллари ўрталарида маърифат воситалари ва учоқларини ҳар томонлама замонавийлаштиришга қаратилган қонунлар ва дастурларнинг ишлаб чиқилиши ва амалга татбиқ этилиши б-н бошланди. Мазкур қонунлар ва дастурлар асосида жам-тнинг мад-й курунишида катта ўзгаришлар амалга оширилди. Биргина таълим тизимини ислох қилиш ва барча соҳаларда билимли, илғор замонавий мутахассисларни тайёрлаш борасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. М.ни юксалтиришнинг учинчи, энг оғир ва давомли босқичи янги а. бошларига туғри келади. Бу давр-

да давлат ва ҳукумат томонидан мустақил мам-тга мос тарзда шаклланиб булган маъ-й дунёқараш. унинг ҳуқуқий асослари ва амалий воситаларини давомли равишда модернизациялашга кенг эътибор қаратилди. Буни бугунги кунда таълим тизимини илғор технологиялар б-н бойитиш, замонавий иншоотлар б-н таъминлаш, илм-фан манбаларини доимий янгилашни бориши, ижодий, илмий салоҳиятни намоеън қилишга кенг имкониятлар яратилиши, тадбиркорлик ва ташаббускорликнинг ривожлантирилишига ҳар томонлама шароитларнинг кенгайтирилиши кабиларда яққол кўриш мумкин. М.ни истиқлол даври, миллий ғоя унинг асосий т. ва тамойиллари орқали шакллантириш борасида маън-й-мад-й ҳаётнинг барча соҳаларида а-ларга татиғулик ишлар амалга оширилди. Илм-фан, мад-т ва санъат соҳасида илм. тад. ишлари б-н бир қаторда истиқлол даври, унинг кенг имкониятларини, моҳиятини акс эттирадиган, давр ва миллат қаҳрамони, унинг хус-ятларини кўрсатувчи асарлар яратилди. Ўзб. тилига давлат тили мақоми берилиши зиёлиларга — илм-фан, адабиёт ва санъат намояндаларига эркин ижод қилиш, халқ руҳини чуқур ҳис этиш орқали юксак савияда асарлар ёзиш имконини берди. Мустақиллик даври М.ининг муҳим хус-яти шундаки, унда бунёдкорлик, эзгу ишлар, Ватан равнақи юрт тинчлиги, диний бағрикенглик т.лари нафақат наз-й, айни пайтда, амалий жиҳатдан яхлит тарзда ўз ифодасини топмоқда. М. турли поғона ва даражаларда, тамойиллар асосида юксалиб бормоқда.

МАҚСАД — инсон амалий фаолиятининг аввалдан уйлаб тайёрланган режаси ва натижаси. М. инсонлар маъ-ятида энг муҳим урин тутувчи ақлий-тафаккурний ҳодиса бўлиб, уни келажакнинг лойиҳаси. деб таърифлаш мумкин. Эҳтиёж, манфаат. мотив индивид ёки ижт-й гуруҳ хулқ-атвори. фаолиятининг муҳим таркибий қисмлари булса. М. фаолият йўналишини белгиловчи омилдир. М.нинг шаклланишига субъектнинг эҳтиёж ва

манфаатлари кучли таъсир курсатади. М.нинг реал ва нореал, қисқа муддатли ва узоқ муддатга мулжалланган, асосий ва иккинчи даражали ва б. турлари бор. Реал М.лар субъектнинг имкониятлари, атроф-муҳитнинг ҳолати, мад-ти ва маъ-яти ва объектив қонуниятларини ҳисобга олса, нореал М.лар фақатгина субъектнинг орзу-истакларини ифодалайди, атрофдаги вазиятни ҳисобга олмайди. М.сизлик — бу мулжалсиз, шунчаки бемар хатти-ҳаракатдир. М.сиз яшаш — маъносиз, моҳиятсиз мавжудликдир. М.сизлик инсонни орзу ҳавасини, қаерга кетаётганини истиқболда нималар кутаётганига бефарқликдир. М.сиз одам б-н мулжалланган манзилга бориб булмаганидек, ундай кишининг хатти-ҳаракатлари “буйсунувчан, тобеликдан”, лоқайдликдан ёки маъносиз «саркашлик»дан иборат булади. М.сиз, ғоясиз, ҳар қандай одам турли-туман ғоявий-мафкуравий тажовузларга чалинувчан булади. Бундай кишилар маън-й қиёфасининг чеклангани б-н ажралиб туради. Жам-т ҳаётида жуда куп жиноятлар ҳаётда аниқ М.га эга булмаслик оқибатида содир этилади. М.сизлик куп ҳолларда усмирлик ва балоғат ёшидаги ёшлар орасида кузга ташланади.

МАҚОЛ — қисқа, чуқур маъноли, нутқда кенг қулланадиган, барқарор шаклга эга халқ оғзаки ижоди жанрларидан бири. М.лар халқнинг, миллатнинг интеллектуал, мад-й, маъ-й, маън-й савиясини қисқа ва лунда фикрларда ифода этиш даражасидир. М.лар халқнинг куп алик ҳаётий тажрибалари асосида юзага келади. М.лар хилма-хил мавзуларда булиб, турмушнинг турли масалаларини қамраб олади. М. нутқ жараёнида муайян вазиятда фикрни лунда, таъсирчан, образли тарзда ифодалашда жуда ҳам қул келади. Купинча угит, насиҳат мазмунида булади. М. уз табиатига кура, нутқда кучма ёки уз маъносида қулланади, яъни айрим М.лар фақат кучма (“Қуш уясида курганини қилади”), баъзан уз маъносида (“Дехқон булсанг, шудгор қил”) ишлатилади.

МАҲАЛЛА (араб. жой, урин, макон) — 1) шаҳарнинг маълум бир ҳудудини уз ичига олган ва аҳолиси бир жамоага бирлашган, узини-узи бошқаришга асосланган ижт-й-ҳудудий булаг; 2) айни бир ҳудудда яшовчилар, М. аъзолари; 3) М. кенгаши ва у урнашган бино, М. тузари. М. тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, жез даврининг ёдгорлиги булган Сополлитепада 8 та оила яшаган. Кейинчалик, уларнинг сафига патриархал тизим асосида 100 дан ортиқ оилалар келиб қушилган. Катта оилалар жамоасини оқсоқоллар бошқарган, улар эса уз навбатида, оқсоқоллар кенгашига бирлашган. Демак, М. қадимда маҳаллий ҳокимиятнинг узига хос шакли, қуриниши тарзида фаолият курсатган. М.ларда тарихан шаклланган миллий ва маън-й қадриятларни ҳар томонлама урганиш, эъозлаш ва изчил тарғиб қилиш имкониятлари кенгдир. Шу боис, Уз-нда мустақилликнинг илк даврларидан бошлабоқ, М. интига катта аҳамият берилди. Президентизмга томонидан 1992 йил 12 сентябрда республика “Маҳалла” жамғармасини ташкил этиш туғрисида” Фармон ва 1993 йил сентябрь ойида “Фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари туғрисида” қонун қабул қилинди. М. уз аҳлининг маън-й, руҳий дунёси, мафкуравий онги ва тафаккури, инсонларнинг узаро алоқалари, оилавий мун-тларини шакллантирувчи, қуни-қушничилик, қуда-андачилик каби муаммо ва масалаларни ҳал этувчи нодавлат ташкилотдир. У жам-т ҳаётида тинчлик ва осойишталикни, ҳамжихатлик ва ҳамкорликни сақлашда меҳр-оқибатлилик, шафқат ва мурувват каби усуллар б-н ҳар қандай мавжуд муаммоларнинг ечимини топа оладиган ижт-й ҳодисадир. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, **Узаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, туй-томоша, хашар ва маъракаларни купчилик билан бамаслаҳат утказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга булиш** каби халқи-

мизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос узини-узи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. Биз «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз. Мустақиллик йилларида маҳалла ҳаёти билан боғлиқ куплаб қадриятлар, удум ва анъаналаримиз қайта тикланиб, замон талаблари асосида бойиб бормоқда. Шу билан бирга, маҳалланинг ҳуқуқ ва ваколатлари кенгайтирилмоқда, улар бутун узини-узи бошқариш идораси, ҳақиқий демократия дарсонаси сифатида кенг кўламли фаолият олиб бормоқда. Давлатчилигимиз тарихида биринчи марта «маҳалла» тушунчаси Конституциямизга киритилиб, унинг жамият бошқарувидаги ўрни ва мақоми қатъий белгилаб қўйилди. Маҳалла бошқарувига бундай катта эътибор бутун мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг халқчиллигидан далолат беради. Айни пайтда у юртимизда амалга оширилаётган «Кучли давлатдан — кучли жамият сари» деган тамойилнинг амалий ифодаси булиб, маънавий ҳаётимизни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодимизнинг онгу тафаккурини замонвий асосда шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда. (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 58–60-б.). М., аввало, соғлом ижт-й муҳитдир. Бу ерда кучли таъсирга эга булган жамоатчилик фикри М. аҳлининг хулқатвори, узаро мун-тларини адолат ва маън-й мезонлар асосида тартибга солиб туради. М.да кенг жамоатчилик уртасида маън-й ишларни самарали йулга қуйиш учун катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, миллий қадриятлар, меҳр-оқибат, эл-юрт шаъни учун кураш каби фазилатлар камол топишида М.нинг ўрни беқийёс. М. доирасида амалга ошириладиган таълим ва саводхонлик куреларини ташкил этиш, анъанавий байрам ва тадбирлар пайтида муҳтож оилаларга ёрдам курсатиш, иқтидорли ёшларни рағбатлантириш, аёллар нуфузини ошириш, турли адолатсиз-

ликларнинг олдини олиш, ОАВ имкони-ятларидан фойдаланиш, бошқа муассасалар б-н узаро алоқани яхшилаш, ҳамкорликда тадбирлар уюштириш, турли авлод вакиллари уртасидаги мун-тларни такомиллаштириш орқали тарғибот узига хос тарзда амалга оширилади. Яъни бунда ҳам таъсир воситалари сифатида ижт-й реклама, турли курслар ташкил этиш, оилаларга психологик хизматни йулга қуйиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, оталар насиҳатлари асосида ёшларни тарбиялаш ишида кенг фойдаланиш, ОАВ орқали берилаётган маълумотларнинг психолингвистик тахлилини амалга ошириш, ижт-й фикрнинг М.лар буйича мониторингини олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Шунда М. фуқаролар, биринчи навбатда, ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялашнинг чинакам таъсирчан учо-гига айланади.

МАҲАЛЛИЙЧИЛИК — маҳаллий манфаатларни кўзлаб иш тутиш; миллий ва умумдавлат манфаатларини ҳисобга олмай, уларга зарар келтирувчи, тор маҳаллий манфаатлар доирасида фаолият юритиш. М. аслида қад. ва урта а.даги мил-лий тарқоқлик даврига хос булса-да, муайян шаклларда ҳоз. замон жам-тлари-да, айниқса, миллий манфаатларининг устунлигини тўлиқ англаб етмаган, бир-ликка эришмаган халқларда кўпроқ сақ-ланиб қолган. Собиқ иттифокдаги ҳук-рон мафкура М. илдиз отиши учун қўлай шароит яратди. Мустабид тузум парчала-ниб, асоратга тушган халқлар эндиликда ўз миллий давлатларини тузиб, янги жам-т қуришга киришдилар. Мулк узининг ҳаққий эгасини топишда, давлат ман-фаатларини ҳимоя қилиш устувор ва дол-зарб бўлиб қолди. Ана шундай шароитда М. узининг бутун салбий хус-ятлари б-н яққол намоён бўлади. М. этник-минтақа-вий фикр кўришнинг кўриниши бўлиб, миллий ўзлиқни англашдан минтақавий ўзлиқни англаш устунлик қилган шаро-итларда илдиз отади. М. тамойилининг кучайиши минтақаларнинг узини ўзи че-гаралаб қуйишга, таркиб топган ҳужа-лик алоқаларининг кучсизланиши ва

парчаланishiга, бинобарин, минтақанинг иқт-й жиҳатдан таназзулига олиб кели-ши мумкин. М. давлатнинг яхлитлигига реал хавф туғдиради. Мустақил Ўз-нда ҳуқуқий, демократик жам-т асослари мустақамланиб, турли соҳа, тармоқдаги субъектларнинг эркинлиги ошиб борган сари М. ҳам барҳам топиб боради. Тари-хий тар-ёт янги жам-тни қуриш учун, аввало, одамлар тафаккурини ўзгарти-риш, мустақил фикрлайдиган авлодни тарбиялаш зарурлигини яққол кўрсатди. Президентимиз таъкидлаганидек, “**Авва-ламбор, сохта обрў топишга уриниш, уруғ-чилик, гуруҳчилик, маҳаллийчилик, ошна-оғайнигарчилик, нафс балосидан халос бўлиб, барча куч-қувватимизни, саъй-ҳаракатимизни, худо ато этган ақл-зако-ватимизни юртимизда тинчлик, осойиш-талиқ, барқарорликни сақлашга жалб қилайлик**”. Айни вақтда келажаги буюк давлат қуришга тусиқ бўлаётган М. илла-тидан халос булиш ва ягона мақсад атро-фида, яъни адолатли, демократик жам-т барпо этиш йулида бирлашиш долзарб вазифа ҳисобланади. Маълумки, халқи-мизда оила ва қариндошлик мун-тлари маън-й қадриятларнинг муҳим манбаи саналади. Катталарни хурмат қилиш, узаро ёрдамлашиш, келажак авлод ҳақида ғам-хурлик қилиш ҳамиша унинг асосий қои-далари бўлиб келган. Афсуски, бу қадрият-ларга ҳам совет даврида жиддий путур етди. Мазкур тузум хусусий тадбиркор-ликни тақиқлаб, «яқинларини қўллаш»-га қарши кураш баҳонасида оилалардаги ва қариндош-уруғ ичидаги касбий куник-маларнинг мерос бўлиб утишини йўққа чиқарди. Натижада бу куникмалар ва ах-лоқий меъёрлар тусиққа учради. Уруғ-аймоқчилик ва ошна-оғайнигарчилик-нинг ижт-й бузуқ шакллари юзага кела бошлади. Шу б-н бирга, қариндошлар-нинг узаро ёрдами баъзи ҳолларда жам-т тар-ёгини секинлаштирадиган таниш-би-лишчилик, М.ка айланиб кетди. Истиқ-лол йилларида бу каби салбий иллатлар-нинг янги жам-т қуришнинг демократик мезонларига зид экани англаб етилди. Бу-гунги кунда халқимизнинг мақсад-муд-

даоларига туғри келмайдиган салбий қусурлардан халос булиш чоралари кўрилмоқда. Айниқса, бу борада соғлом демократик жараёнлар муҳим урин тутмоқда. Демак, ёш авлодни турли маън-й тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳақида гапирганда, нафақат халқимизни улуғлайдиган юксак фазилатлар, ш-дек, унинг рив-шига салбий таъсир курсатаётган, эски замонлардан қолиб келаётган номаъқул одатларни бартараф этиш зарурлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Бу борада, биринчи навбатда, қариндош-уруғчилик, М. ва манфаатпарастлик каби иллатлардан жам-тимизни тозалаш ута муҳим масала булиб, у кенг жамоатчилигимиз, айниқса, зиёлилар, олим ва адиблар, санъат ва мад-т аҳли, уз фаолиятини маъ-ят соҳасига бағишлаган барча инсонларнинг диққат марказида туриши ва масъулиятига айланиши зарур.

МЕДИТАЦИЯ (лот. *meditatio* — фикрлаш)— ақлий фаолиятни муайян бир нарсада тулиқ жамлаш ҳолати. Бу жараён мураккаб деб ҳам аталади. Ақл инсоннинг барча ҳис-туйғулари фаолиятини бошқариб турувчи субстанция ҳисобланади. Агар инсоннинг ақли муайян нарса (объект) ҳақидаги уйлар б-н машгул булса, ақл бошқараётган ҳис-туйғулар ҳам, узларининг бошқа ҳаракатларини тарк этиб, шу жараён б-н банд бўлади. Мураккаб жараёнида инсон узининг ҳиссиётлари орқали тасаввур қилиш мумкин булган объект (қиёфа) бўлиши шарт. Мураккабга тасаввуфда, сўфийлар таълимотида муршид ва мурид киришади. М. б-н асосан йоғлар шуғулланади. Мураккаб қилиш объектлари, яъни йоғ олдига қўйган мақсадларига мувофиқ жараён ҳар хил бўлади: дхян-йога, карма-йога бхакти-йога ва ҳ.к.

МЕНТАЛИТЕТ (лот. *mens* — ақл, идрок) — жам-т, миллат, жамоа ёки алоҳида шахсининг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маън-й салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян, ижт-й шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қувватини ифода этувчи т. Жам-т, миллат ёки

шахсининг М.и уларнинг узига хос миллий анъаналари, расм-русумлари, урф-олари, диний эътиқод ва қарашларини ҳам қамраб олади. Жам-тнинг, миллатнинг, маълум бир жам-тнинг ёки шахсининг М.ини урганиш унга жиддий ёндашишни талаб қилади. Бунинг учун жуда кўп омиллар: ушбу миллат яшаб турган шарт-шароит, тарихий давр, унинг ўтмиши, миллатнинг руҳияти ва б. бир қатор жиҳатлар инобатга олиниши, бошқа миллатлар б-н қиёсий таҳлил этилиши лозим. Ўзб. миллати М.тининг шаклланиш жараёни деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. А.лар давомида узб. халқи муҳим савдо-сотик, илм-фан, меъморчилик, ҳунармандчилик марказлари, халқлар ва мам-тларни бир-бири б-н боғлаб турган йўллар чорраҳасида яшагани сабабли, унинг М.и тараққий этиб борган. Оламни идрок этишининг ижт-й-мад-й ва этник жиҳатлари М.ни шакллантиради ва унда сайқал топади. Дунёнинг турли чеккасида истиқомат қилувчи кишилар учун турлича М. хосдир. Уни фикрлаш, ҳис этиш ва ишонишнинг чуқур манбаи сифатида тушуниш мумкин. М. тилда, анъаналарда, одатларда, онгнинг уз-узини бошқаришида намоён бўлади ва шу маънода у ижт-й онгнинг индивидуал онгдан юқори даражаси ҳисобланиб, кўпинча муайян индивид томонидан идрок этилмайди ва таҳлил қилинмайди, лекин унинг иродасидан холи тарзда хулқ-атворида ва ибораларида уз аксини топади. М. даражасида ўтмиш мад-ти уз сирларини гуё «ошкор этади». Тил М.и оламни тил орқали тасаввур этиш усули. Оддий кишилар ва олий зотлар М.и шурулар тизими давридаги ва ундан олдинги М. авторитар, қишлоқ ҳужалик ходими ва бюрократ М.и ҳақида гапириш мумкин. Ҳар бир миллатнинг М.и турфа хил ва узига хосдир. Бу ҳол уз этник мансублигини идрок этишга ёрдам беради, ижт-й ҳамда ахлоқий тажриба миллий шакллариининг авлоддан авлодга ўтишида восита вази-фасини утайди. М. маълум даражада муайян мам-т, сиёсий ҳаёт, этник ва мад-й анъаналар, ижт-й алоқаларга боғлиқдир. М. нисбатан муқим, барқарор ҳодиса

булса-да, оммавий онгда иқтисодиёт ва рухиятдаги мулоқот, силжишлар ва ҳокимият шаклига боғлиқ ҳолда М.да узгаришлар юз бериши мумкин. М. илдизлари қанчалик чуқур экани айниқса фольклор мад-тида намоён бўлади. М. ижт-й тарихнинг ажралмас жиҳати сифатида кишиларнинг т. ва тасаввурлари орқали ифодаланади. Бу т. ва тасаввурлар эса тил, ижт-й мун-т, дин, мад-т орқали кишилар онгига синдирилади.

МЕРОС — ижт-й, иқт-й, маън-й ва ҳуқуқий жиҳатдан хилма-хил мазмунга эга булган сермаъно т. 1. Ижт-й маънода, аждодлардан авлодларга ворисийлик асосида ўтиб келаётган, инсоният томонидан утмишда яратилган барча моддий ва маън-й бойликларни ифодалайди. Улар оғзаки ва ёзма шаклларда ҳамда утмишда яратилган ва бугунги кунда ҳам уз мавқеини, қадрини сақлаб қолган ҳамда сақланиб келаётган осори-атиқалар, барча моддий ва маън-й ҳаётда эришилган ютуқлар; билим ва қуникмалар, тажрибаларни билдиради. М. мансублилигига кура алоҳида шахс, оила, гуруҳ, жамоа, худуд, миллат, давлат, умуминсоний даражаларга бўлиниши мумкин. М. мад-й, тарихий, моддий ва маън-й турларга ҳам ажратилади. Бу турлар ҳам уз навбатида алоҳида қисмларга эга булиб, мас., мад-й мерос объектив ва индивидуал, анъанавий ва замонавий қурунишларда намоён бўлади. 2. Ҳуқуқий маънода, фуқаронинг вафот этиши ёки унинг вафоти суд-ҳуқуқ органлари томонидан қайд қилиниши б-н унинг ворисларига бериладиган мол-мулкни англагаети.

МЕХАНИЦИЗМ — объектив воқеликдаги барча нарсалар, ходисалар ва жараенларнинг узгариши ва рив-шини механика қонунлари б-н изоҳловчи дунёқараш. XVIII а.ларда мумтоз механика шаклланиши, рив-ши ҳамда механика қонунларининг мутлақлаштирилиши таъсирида оламнинг механик манзараси вужудга келади. М. таълимотиға кура, табиатдаги барча нарсалар, атомлардан тортиб сайёраларгача узгармас унсурлардан

таркиб топган механик тизимдан иборат ва бу унсурларнинг ҳаракати механика қонунлари б-н белгиланади.

МЕЪЁР — объектнинг сифат ва миқдорий жиҳатдан узаро боғлиқлигини англатадиган, мазмун ва шакл, имконият ва воқелик уртасидаги зарурий уйғунлик таъминланишини ифодалайдиган фал-й т. М. т.си дастлаб Қад. Ҳиндистон, Хитой ва Юнонистондаги фал-ий қарашларда уз ифодасини топган. М.О. мутафаккирлари (Ибн Сино, Беруний ва ш.к) асарларида ҳам М. т.си таҳлил этилган. Улар уз асарларида табиий ва маън-й-руҳий М.га оид фикр-мулоҳазаларни билдирганлар. М. фал-ий категория сифатида Гегель фал-сида атрофлича таҳлил этилган. Ҳар қандай объектнинг сифати муайян миқдор (моддий тизимларнинг хус-ятлари, унсурлари, сони ва ҳ.к.) б-н узвий боғлиқлиги б-н белгиланади. Уларнинг таълабларига риоя қилиш кундалик турмушимизда ҳамда билиш жараёнида қузланган мақсадга эришишимизга имкон беради. Мас., “Таъриф тенг ҳажмли булиши керак”, деган қоидага риоя этиш т.га бериладиган таърифнинг мантиқан тугри булишини таъминлайдиган шартлардан биридир. Агар бу қоида талаби бузилса, таъриф ҳаддан ташқари кенг (мас., “Фан — билимлар тизими”) ёки ҳаддан ташқари тор (мас., “Фан — гоиларда ифода этилган билимлар тизими”) булиб қолади. Гапда ифодаланган М.лар ҳукмни (мулоҳазани) ифода қилиши ҳам, қилмаслиги ҳам мумкин. Мас., “Урушни тарғиб қилиш қатъиян ман қилинади”, деган гап М.ий фикр, ҳукмни (мулоҳазани) ифода этмайди. “Саидов Узбекистон Республикаси фуқароси сифатида меҳнат қилиш ҳуқуқиға эга”, деган фикр эса М. (М.ий қоида) ҳақидаги ҳукм (мулоҳаза) ҳисобланади; буида М. “Узбекистон Республикаси фуқаролари меҳнат қилиш ҳуқуқиға эга”, деган фикрдан иборат”; ш.у. ҳам у мантиқий қийматға эга, яъни чин фикрни ифода этади. Демак, М. ҳақидаги ҳукмлар (М.ий ҳукмлар) бошқа ҳукмлар сингари мантиқий қийматға эга, яъни тугри ёки хато фикрни ифода этади. М.лар ил-

мий билишда қоидаларни, услубларни, ҳуқуқий соҳада — ҳуқуқий М.ий ҳужжатларни (мас., қонунлар, кодекслар, буйруқлар ва ш. к.ни), ахлоқ-одоб М.ларини ва б. соҳалардаги норматив фикрларни ифодалайди. Уларнинг билишдаги ва амалиётдаги аҳамияти ана шу б-н белгиланади. М. доирасида миқдор узгаришларининг чегараси мавжуд. Ушбу чегарадан (миқдор узгаришлари, унсурларининг катта-кичиклиги, дискретлиги, даврийлиги, боғланиш тартиби, тузилиши, ҳаракати ва ҳ.к) ҳатлаб утилганда, объект бошқа шаклда намоён булиши мумкин. М. объектнинг сифат узгаришлари, уз навбатида, миқдорий узгаришларга олиб келади. М. мусиқада ритм, гармония, архитектурада ансамбль ва ҳ.к. асосини ташкил этади. Жам-тда М. категорияси муҳим илмий-наз-й ва амалий аҳамиятга эга.

МЕҲМОН — узга хонадон, маҳалла, юртга самимий ришталарни боғлаш, эзгуният ва ишларни амалга ошириш мақсадида ташриф буюрувчи киши ёки кишиларни ифодаловчи т. М. келишини халқимиз эзгулик, яхшилик рамзи деб ҳисоблайди. Маълумки, ҳар қандай жам-тда яшаётган кишилар бир-бирлари б-н моддий ва маън-й мун-тларга киришади. Маън-й алоқаларнинг бир қиррасини меҳмон-мезбонлик мун-тлари ташкил этади. Одамларнинг бир-бири б-н борди-келди қилиши, мулоқотда булиши, бир-бирига меҳр-оқибат, мурувват курсатиши, М.лик ва мезбонлик алоқаларини боғлашлари инсоний фазилат ҳисобланади. Меҳмондустлик узб. халқининг минг йиллар мобайнида таркиб топиб, тажрибасидан утиб барчага манзур булган прогрессив ва демократик характердаги анъанасидир. М. кутиш юксак одоб, ахлоқ, нафосат, умуман олганда, маъ-ят мактаби ҳисобланади. Меҳмондустлик орқали дустлик, уртоқлик, одамгарчилик, инсонпарварлик туйғулари шакллантирилади.

МЕҲМОНДОРЧИЛИК ОДОБИ (қоидалари) — инсонларнинг юксак инсоний ва самимий фазилатлари асосида қурилган меҳмонга бориш ва меҳмон кутиш борасидаги узаро мулоқоти ва мун-т-

ларида амал қилинадиган одоб-ахлоқ талаблари, муайян тартиб-қоида ва удумларни ифодалайдиган т. М.о.халқ турмуш тарзининг гоятда нозик, юксак мад-ти ва маън-й қадрияти ҳисобланади. М.о.ни билиш, унга амал қилиш маъ-ятлилик белгисидир. Халқимизга хос меҳмондорчиликда қайси уйга меҳмон келса, дарҳол дастурхон ёзилиб, нон ушатилади. М.о. борасида ҳар бир минтақанинг узига хос хус-ятлари ҳам мавжуд. Фарғона водийси ва Самарқандда меҳмонга даставвал иссиқ кук чой берилади. Тошкентда эса хушбуй фамилчой дамлаш одат тусига кирган. Келган меҳмонга дарҳол қатиқ таклиф этиш ёки нонуштасига албатта қатиқ бериш Наманганда яхши одат тусини олган. Сурхондарёликларга меҳмонга борилса, хушбуй кук чой б-н бирга арча утинида пиширилган тандир қабоб келтирилиб, меҳмон ҳурмати жойига қуйилади. Хоразмликлар меҳмонни махсус тайёрланган палов б-н сийлайдилар. Қорақалпоқларнинг балиқ қабоби б-н кулчатойини еган меҳмон у ёқдан яхши таассуротлар б-н қайтади. Фарғона ва Андижонда меҳмон келган хонадонга қушнилари ҳурмат юзасидан дастурхон чиқарадилар... Меҳмоннинг муҳими ва номуҳими, каттаси ёки кичиги булмайди. Меҳмонга сарпо кийдириш одатининг икки маъноси бор. Бири — узининг яқин кишисига, қариндошига сарпо кийдирганда узоклашмаслик, бегоналашмаслик, ҳамжиҳатлик истаги билдирилади. Иккинчиси — бегонага сарпо кийдириш у б-н дўстлашганлик, қариндошга айланганлик ёки қадрдон булиб қолганликнинг рамзий ифодаси ҳисобланади. Ш.саб. хориждан келиб, эл-юрт меҳмони булган кишиларга ҳам миллий уст-бош кийдириш анъанага айланиб кетган. Меҳмондорчилик қоидаларидан бири шуки, меҳмон келган уйда бақариб гаплашиш, шовқин солиш, унинг ҳузурда ади-бади айтишиш, уришиб қолиш у ёқда турсин, ҳатто кесатиб гапириб ҳам булмайди. Меҳмонга озор бермасликка интилиш эса одамларни қовуштириб, меҳр-оқибатли қилади, дустлик ва биродарликни келтириб чиқаради, оилада бир-бирига меҳр-муҳаб-

бат, ҳамжиҳатлик, хотиржамликни янада кучайтиради. М.о. аввало, одамларни меҳмонга таклиф этишдан бошланади. Таклиф этиладиган кишининг вақти бор-йўқлиги билиб олинганидан кейингина уни меҳмонга чақириш мумкин. Меҳмонлар келадиган пайтда дарвоза очиқ туриши керак. Уларни эшик олдида самимият ва очиққунгиллик б-н кутиб олиш лозим. Совға олиб келганларга ҳам, самимий саломи б-н келганларга ҳам баб-баравар миннатдорлик билдирилади. Сунг меҳмоннинг ечинишига ёрдамлашиш ва қул ювганда сочиқ тутиш зарур. Меҳмон келиши олдидан болаларни ювинтириб, яхши кийинтириб қўйиш жуда муҳим. Бу нарса болаларда ҳам меҳмондорчилик аҳамиятини англаш ҳиссини уйғотади. Меҳмон хузурида болалар шўхлик қилса, уларга танбеҳ бермаслик керак, чунки бу ҳолат меҳмоннинг иззат-нафсига тегиши мумкин. Меҳмондорчиликни уюштиришда ҳисобга олинадиган жиҳатлар кўп. Қишлоқдан шаҳарга келган меҳмон шаҳар айлангиси, дўконларга киргиси, театрга боргиси келади. Шаҳардан қишлоққа борган меҳмон эса табиатдан баҳра олишни хоҳлайди. Мезбон ана шу ҳолатларни ҳисобга олиши ва диққатга сазовор жойларни азиз меҳмонга таништириши лозим бўлади. М.о.га кўра, дастурхонни чиройли безатиш ва меҳмонни рисоладагидай кутиб олиш ҳам бир санъатдир. Меҳмон учун тузаладиган дастурхон оила аъзолари учун ясатиладиган дастурхондан фарқ қилади. Тўйларда дастурхон бошқача безалади, байрам дастурхони ўзгача бўлади. Дастурхон тузашда икки қоида бор: бири — моддий шароитларни, иккинчиси эса маън-й шароитларни таъминлашдир. Дастурхонга қўйиладиган таомлар хилма-хиллиги, миқдори ва сифати, овқатланиш асбобларининг етарли миқдорда мавжудлиги, дастурхон тузаладиган жой покиза, қишда иссиқ, ёзда салқин бўлиши — буларнинг ҳаммаси моддий шароитларга киради. Маън-й шароитга меҳмонларни эъзозлаб кутиб олиш, дўстлик ва самимийлик курсатиб, уларга сидқидилдан хизмат қилиш киради. М.о.

қоидаларидан яна бири шундаки, бу санъатга оилада ўғил ва қизлар ёшлигиданоқ ургатиб борилади, токи улар вояга етганларида турли таомларни тайёрлай билсин, уйига келадиган кишиларни кунгилдагидек кутиб оладиган меҳмондўст бўлиб етишсин. Қоидага кўра, мезбон учун барча меҳмон бирдек қадрли, бироқ у кексаларга, жамоат орасида обрў қозонган, меҳнати ва билими, истеъдоди ва санъати б-н машҳур кишиларга, умуман, эл-юртга хизмат кўрсатган инсонларга алоҳида эътибор бериши зарур. Уларга яхши илтифот, ширин тақаллуф кўрсатиш орқали барча меҳмонлар ҳурмат қилинган бўлади. Бундай инсонлар ўз юриш-туриши, билими, инсонпарварлиги, юксак маъ-яти б-н мезбон ва барча меҳмонларга ибрат бўлади. Бу эса меҳмондорчиликнинг оддий бордикелди воситасига эмас, балки ўзига хос одоб-ахлоқ, маъ-ят-маърифат мактабига айланишига сабаб бўлади.

МЕҲМОНДУСТЛИК — маън-й фазилат сифатида меҳмоннавозлик, меҳмон кутишни одатга айланттиришни ифодаладиган т. М. барча миллатларга ва элатларга хос. Бироқ, бу хус-ят турли миллатларда турли даражада намоён бўлади. М. хус-ятининг муайян халқда рив-ши уша халқнинг ўтмиши, тарихи б-н боғлиқ. Савдо б-н кўпроқ шуғулланган халқларда бу хус-ят юқориқ даражада ривожланган. Мас., Буюк Ипак йулида жойлашган халқларда, жум-н, ўзб.ларда бу хус-ят азалдан юксак даражада ривожланиб, сайқал топиб келмоқда. Бунинг сабабларидан бири шундаки, меҳмонхоналар ривожланмаган қад. даврда савдогарлар йул-йўлакай турли хонадонларда, хусусий уйларда тўхташига тўғри келган. Меҳмондўст бўлмаган қишлоқлар, овулларни савдогарлар четлаб ўтган. Оқибатда савдогарларга М. кўрсатмаган қишлоқ ва овуллар тар-ётдан ортда қолган. М.нинг рив-шига адабиёт ва санъатнинг таъсири ҳам беқийс. М. онгида, менталитетида жамоавийлик тамойили устун булган миллатлар учун кўпроқ хос. Индивидуализм устувор булган мам-тларда М. иккинчи,

учинчи даражали аҳамият касб этади. Чунки индивидуализм жамоавийликнинг ва айни пайтда М.нинг зидди булиб, шахснинг ички, индивидуал сифатларини олдинги ўринга, унинг ташқи муҳит б-н боғлиқ сифатларини кейинги ўринга қўядиган таълимот ва қарашдир. М.нинг туб моҳияти инсонни улуглаш, унга ҳурмат курсатиш б-н боғлиқ. Ш.у. ҳам Шарқ фал.си ва адабиётида М. ва меҳмоннавозликка алоҳида эътибор қаратилган. “Уйлариға меҳмон қўнмайдиган кишилар ёмон одамлардирлар”, дейилади хадислардан бирида. М.ка алоҳида ҳурмат б-н қаралиши меҳмон қўтиш одоби, расм-русумларига катта эътибор берилишида ҳам намоён бўлади. Бунда меҳмонни қўтиб олишдан қўзатгунга қадар, мезбон узини қандай тутиши кераклиги ва қоидалари батафсил ишлаб чиқилган. М.да меҳмонни очиқ юз б-н қўтиб олиш ва қўзатиш жуда муҳим экани кўп мақоллар, ҳикматлар ва бадий асарларда алоҳида таъкидланади.

МЕҲНАТ ИНТИЗОМИ — шахснинг меҳнат жараёнида амал қилиши шарт қилиб белгиланган, давлат қонунлари, ташкилот меъёрий ҳужжатлари ва қонунларда акс этмаган, лекин шахс маън-й, ахлоқий мун-тларидан келиб чиқадиган тартиб-қоидалар, меҳнат ваколати, бурч ва эркинликларни қамраб олувчи т. М.и.ни йулга қўйишда ҳар бир жам-тдаги қадриятлар, урф-о.лар, маъ-ят, мад-т, меҳнатга мун-т, мафкура каби омиллар эътиборга олинади. Ўз-н мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ М.и. мам-гимизда фуқаролик жам-ти ва ҳуқуқий давлат қўриш борасидаги стратегик мақсадларнинг таркибий қисмларидан бирига айланди. Ш.у. бевосита демократик тарётнинг барча тамойилларига риоя қилган ҳолда М.и. масаласида давлат томонидан қабул қилинадиган қарорларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш ва бажаришда жамоатчилик фикридан самарали фойдаланишга эътибор берилмоқда. Бу борада жам-тнинг барча тизимида, аввало ҳокимият муассасаларида самарали иш олиб

борувчи меҳнат жамоаларининг роли ғоят муҳимдир. М.и. б-н боғлиқ ташаббускорлик, ташкилотчилик ишлари раҳбар ходимларнинг эътиборида туриши М.и.нинг таъминланишида муҳим урин тутати. Бу эса раҳбар бошқараётган жамоанинг маън-й иқлимига боғлиқ булиб, одамлардаги меҳнатга бўлган мун-т ва саъй-ҳаракатларнинг фаоллашувига катта ёрдам беради. М.и.ни мустаҳкамлашда ҳар бир ходимнинг маън-й жиҳатдан юксаклиги, ишга ҳалол мун-тда булиши, ишлаб чиқаришни рив-ши ва соғлом муҳитни вужудга келтиришида муҳим роль уйнайди. Президент Ислом Каримовнинг қатор маъруза ва чиқишларида интизом ва мустаҳкам жамоат тартиби булмаса, демократик тамойилларни амалга ошириб булмайди, деб таъкидланади. Ички тартиб қоидаларининг талаби шундан иборатки, ташкилот учун узининг бор имконияти ва билими б-н виждонан ишловчи ходимларни тақдирлаш ва интизомини бузувчиларни жазолаш вазифаси ҳам юклатилади. Меҳнат қонунчилигида турли касбда фаолият юритувчи жамоаларнинг ходимлари меҳнат бурчларини намунали бажаргани, меҳнат унумдорлигини оширгани, узоқ вақт ва бенуқсон ишлагани, хизматда ташаббускорлиги учун уларни моддий ва маън-й тақдирлаб бориш назарда тутилади. Мас., ижт-й соҳада меҳнат жамоа маъмурияти касаба уюшмаси меҳнат фаоллари б-н келишилган ҳолда раҳматнома эълон қилиш, бир йула мукофотлар ва қимматбаҳо совғалар бериш, ходимларни Фаҳрий ёрлик б-н мукофотлаш, меҳнат дафтариға ва ҳурмат тахтасига ёзиш ҳуқуқиға эға. Социал-мад-й ва уй-жой маиший хизмат курсатиш соҳасидаги имтиёзлар, мас., уй-жой шароитини яхшилаш, соғломлаштириш оромгоҳларига йўлланмалар бериш ва ҳ.к.лар ҳам ходимларни рағбатлантиришнинг энг самарали усулларидандир. Бу тадбирлардан туғри фойдаланиш муассаса раҳбарлари ва мутахассисларига бевосита боғлиқ. Қолаверса, М.и.нинг бундай рағбатлантириб борилиши шахснинг маъ-ятини шакллантириш ва М.и.нинг табиий эҳтиёжга айланишиға хизмат қила-

ди. Бироқ, ижт-й муассасалар раҳбарлари фаолиятида фақат яхши ходимларни тақдирлашга эътиборни қаратиб келмоқда. Меҳнат интизомини бузувчи кишиларни принципиал ва қатъий жазолаш, уларга нисбатан ижт-й таъсир ва интизомий жазо чораларини қўллаш ҳам муҳимдир. М.и.-нинг ҳуқуқий асосларини бузувчиларга нисбатан маъмурият ички меҳнат тартиб қоидаларига ва амалдаги меҳнат қонунчилигига мувофиқ интизомий жазо чораларини қўллаши, ш-дек, ижт-й таъсир чораларини қўриши мумкин. Бундай жазоларга танбеҳ, ҳайфсан, қатъий ҳайфсан, уч ойгача кам иш ҳақи туланадиган ишга утказиш қўйиш ёки шу муддат давомида қўйи вазифага тушириш, М.и.ни мунтазам бузиб келгани ёки узрсиз сабаблар б-н ишга келмагани учун ишдан бушатиш чораларини қўриши мумкин. Шу б-н бирга, маъмурият интизом жазосини қўллаш урнига М.и.ни бузганлик туғрисидаги масалани жамоатчилик муҳокамасига қўйиши ёки жамоат ташкилотларининг муҳокамасига беришга ҳам ҳақлидир. Интизомий ёки ижт-й жазо чораларининг қўлланишидан қатъи назар, интизомни жиддий равишда бузган ходимлар қўшимча имтиёзлардан, мукофот пулидан ёки соғломлаштириш оромгоҳлари учун йўлланмалардан тулиқ ёки қисман маҳрум этилиши мумкин. Интизомий жазо чоралари туғри қўлланилган ва сунистеъмол қилинмаган ҳамда меҳнат қонунларига ва белгиланган қоидаларга риоя қилинган жойда бу чораларнинг самарадорлиги, одатда, юқори бўлади. Фақат шундай ҳоллардагина интизомий жазо чораларининг нафақат жазоловчи таъсири, балки тарбиявий роли ҳам таъминланади. М.и. б-н боғлиқ жазо чораларини асосан раҳбар қўллар экан, у бунга ҳаддан ортиқ берилиб кетмаслиги керак. Зеро, бундай ёндашув ижт-й-маън-й муҳитнинг бузилишига, жамоада раҳбарнинг обрў-эътиборининг пасайишига олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, жазо чоралари пухта ўйлаб қўрилмаётган булар-булмасга қўлланаверса, жазонинг таъсирчанлиги, меҳнатга оқилона мун-т бўлишига путур етади. Куп ҳолларда айрим ходимлар

интизомий жазо чораларига маънан мослашади ёки куникиб қолади ва ҳатто М.и.ни ашаддий бузувчилар ҳам жазо чораларини узларининг ноҳуя ҳаракатларининг натижаси деб эмас, балки раҳбар феъл-атвори б-н боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Ш.у. баъзан интизомий жазога тортиш урнига М.и.ни бузганлик туғрисидаги масалани жамоат ташкилотлари, бутун жамоа ёки уртоқлик суди муҳокамасига утказиш мақсадга мувофиқдир. Хуллас, ҳар бир жамоада фаолият курсатётган раҳбарнинг шахсий, узига хос индивидуал сифатлари, маън-й фазилатлари янги замон шароитида шаклланиётган экан, узгараётган ижт-й маън-й муҳит М.и.ни янги ҳақиқат талаблар асосида таъминлаш, умуман бошқарув тизимини ҳам янги технологиялар талабига биноан ислоҳ қилиш, янги ҳақиқат дунёқарашга эга булган раҳбар кадрларни тарбиялашни тақозо этмоқда.

МЕҲНАТ ЭСТЕТИКАСИ — эстетик категория сифатида инсоннинг ижт-й ва индивидуал ишлаб чиқариш жараёнида гузалликка нисбатан мун-тини ифодалайди. Инсон меҳнатининг эстетик хус-ятлари илк бор Сукрот суҳбатларида, Аристотелнинг “Поэтика”си, Витрувининг “Меъморчилик ҳақида ун китоб” асарларида тадқиқ этилган. Европанинг индустриал тар-ёт даврига хос М. э. муаммолари И. Кант томонидан фал-ий таҳлил этилган. Шу б-н бирга, мумтоз эстетикада ишлаб чиқариш эстетикаси амалиёт б-н узвий боғлиқ алоҳида йўналиш сифатида қарор топган. М. э. жам-т моддий неъматларини ишлаб чиқариш шароитлари ва унинг натижаларини эстетик узлаштириш жараёнини англатади. Илмий-техника тар-ёти ишлаб чиқариш жараёнларини эстетик таъминлаш заруратини вужудга келтирди. Натижада М. э.да янги тармоқ — дизайн (безак санъати) ажралиб чиқди. М.э. моддий-бадий мад-тнинг конкрет шакли, меҳнатни нафосат қонунлари асосида ташкил этишдир. М.э. ишлаб чиқариш жараёнларида ходимларнинг иш муҳитини эстетик безаш, меҳнат маҳсулотларини бадий жиҳозлаш, гузаллик

тамойиллари асосида меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган фаолиятни уз ичига олади. М.э. санъат наз-яси б-н диалектик боғлиқ ҳолда ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида гузаллик қонуниятларини қарор топишига, эстетик дид ва туйғуни шакллантиришга хизмат қилади. М.э. жам-т маъ-ятининг ажралмас қисми сифатида инсонни ҳар томонлама баркамол бўлиб вояга етишида зарур тарбиявий восита ҳамдир.

МЕҲНАТСЕВАРЛИК — маън-й фазилат сифатида шахснинг ишчанлиги, меҳнатни, ишни хуш кўриши ва умуман, инсоннинг меҳнатга мун-тини ифодаловчи т. Унинг натижалари эришилган ютуқ, қулга киритилган ҳосил ёки маҳсулотнинг миқдори ва сифати б-н улчанади. М.нинг зидди ялқовлик, дангасалик, танбаллик, боқиманадаликдир. Ҳар қандай жам-тда ёшларни М. руҳида тарбиялашга ҳаракат қилинади. Чунки меҳнат қилмайдиган одам бошқалар ҳисобига кун кечиради, у оила, жамоа ва жам-т тар-ётига халақит беради. М. меҳнатнинг ҳар қандай турига нисбатан намоён булмаслиги ҳам мумкин. Мас., айрим кишилар ақлий меҳнатни ёқтирмаслиги, жисмоний меҳнат б-н эса жон-дили б-н шуғулланиши, бошқалар эса жисмоний меҳнатни ёқтирмаслиги мумкин. М.нинг шаклланиши фақат шахснинг ички сифатларига эмас, жам-тда мавжуд ижт-й мун-тлар, меҳнат ва маҳсулот тақсимоги тамойилларига ҳам боғлиқ. Мас., шахс уз ерида унумли ва чин кўнгилдан меҳнат қилиши, бошқаларнинг ерида эса мажбуран, номигагина меҳнат қилиши мумкин. Меҳнат натижаларидан баҳраманд булиш имконияти М.нинг кенгроқ ва чуқурроқ ёйилишига хизмат қилади. Меҳнат натижаларидан баҳраманд булиш имконияти пасайиб кетса, М. миқёси ва даражаси ҳам камаяди. М.нинг қай даражада ёйилиши, унинг ижт-й қадриятга айланиши куп жиҳатдан меҳнатнинг хус-ятларига боғлиқ. Мустахлама мам-тларда меҳнат купинча мажбурий булган. Унинг меваларидан асосан мустабид давлат купроқ баҳраманд булган. Бундай муҳитда М.нинг кенг ёйилиши

мантиққа зид булади. Бундай шароитда меҳнат ихтиёрий ва яхши кайфият б-н бажарилган фаолият тури эмас, мажбуран бажарилган кўнгилсиз фаолиятга айланади. М.нинг жам-тда ёйилиш миқёси ижт-й тар-ётга бевосита таъсир утказадди, боқиманадаликнинг авж олиши эса мам-тни инқирозга олиб келади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида деҳқончиликни тавсифлар экан, меҳнатнинг ижт-й ҳаётдаги ролини шундай таърифлайди: «Оламнинг ободлиги деҳқонлардан, меҳнат аҳли шодонлиги улардан. Деҳқон ҳар қандай экин экишга қилса ҳаракат — элга ҳам озиқ-овқат етказур, ҳам барокат». М. шахс ва жам-т маъ-яти таркибидаги муҳим сифатлардан бири ҳисобланади. Маъ-ятнинг шаклланиши ва ривож ҳам куп жиҳатдан М.нинг мавжудлигига боғлиқ. М. булмаганда маъ-ят ҳам булмас эди. М.нинг бир қатор хус-ятлари фақат эркин, ижт-й меҳнат жараёнида шаклланади ва намоён булади. Улар жумласига шижоат, гайрат кабиларни киритиш мумкин. М. шунчаки ишда эмас, шижоат ва гайрат б-н қилинаётган меҳнат жараёнида яққолроқ намоён булади. Бундай меҳнат жам-т аъзоларида М.ни шакллантириш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

МЕҲР — холис ва таъмасиз яхши кўриш, севги-муҳаббатнинг теранлашган шаклини ифодаловчи т. М. кишилик жамтининг маън-й тар-ётда шаклланган ахлоқий фазилат бўлиб, индивидуаллик хус-ятига эгадир. М. кишилар шахсий, оилавий ҳамда этник бирлигини, мақсад ва манфаатларни амалга оширишда эзгулик йўлидаги ижт-й мун-тидир. Баъзи олимлар М. қад. даврда табиат кучларига қарши туриш, инсоннинг ижт-й ҳамкорлиги зарурияти натижасида вужудга келган ижобий ҳис-туйғудир, дейдилар. Бироқ М. туйғусини даврийлаштириш унчалик ҳам туғри эмас, чунки, у инсон яратилганидан буён унинг табиатига хос хислатдир. Абу Наср Форобий М. деганда фозил одамларга хосликни тушунса, Абу Райҳон Беруний назарида инсоннинг олий

фазилати узгалар ҳақида ғамхурлик, айниқса, камбағалларга меҳр-мурувват курсатишида намоён булади. Ўрта а. Европасида эса одамларнинг ижт-й ҳаётда узаро бир-бирига ёрдам бериш, узгаларнинг моддий ва маън-й аҳволига эътибор б-н қарашнинг ижт-й меъёри сифатида қарор топган. Жам-т тар-ётида М. шахснинг узгалар б-н биргаликда турмуш кечиришидаги ижт-й ҳамкорлик, етим-есир, бева-бечораларга беғараз моддий ва маън-й ёрдам курсатишга қобиллик, аниқроғи, саҳийлик мад-ти сифатида шаклланган. Уз-нда жам-тни янада демократлаштиришда М. комил инсоннинг фазилати, миллий ғоянинг тарихий-фал-й, ахлоқий-ғоявий манбаидир. Жам-тни модернизациялаш жараёнида М. миллатни озод ва обод Ватан, фаровон ҳаёт қуришда узаро бирлашувида узгалар ороми учун уз оромидан кечишдир. М. инсоннинг давлат ва жам-т мун-тларида турли миллат ва динга мансуб кишилар б-н бунёдкорлик ишида узгаларга фойда келтириш қобилиятидир. М. инсонга хос барқарор туйғу булиб, шахснинг келажак авлодлар бахт-саодати йулидаги беғараз фаол ҳатти-ҳаракати ҳисобланади. М. уз моҳиятига қура, ахлоқий т. булиб, муҳаббатга нисбатан жамоавий бирликни таъминлашдаги узаро алоқаларнинг мураккаб қисмини англатади. Чунки, М. шахснинг узгаларга беғараз ёрдамини, узгалар ғам-ташвишига ҳамдардлигини англатади. М. ижт-й бирдамлик ифодаси сифатида кишилик жам-ти учун жуда зарурдир. Азалдан одамлар икки тоифа “қон-қариндош” ва “беғона”га булиниб яшаб келади. Бунда М. баъзан маън-й мезон булади. М. ижт-й яқинликнинг муҳим ахлоқий жиҳатидир. Жам-т тар-ётида қон-қариндошлик бир оила, маҳалла, қишлоқ, туман, вилоят ва миллат доирасида намоён булади. М.О. халқлари турмуш тарзида деҳқончилик табиат б-н бевосита боғлиқ булиб, жамоавий меҳнатни тақозо этган. Бу ҳол одамлар орасида узаро ички қалб бирлиги туйғусини ўстирган. Шу боисдан М. оқибат икки жиҳатни. яъни шахснинг уз қавми аъзоларига моддий ёрдам курсатиш б-н бирга, уларнинг маън-й ғам-

ташвишларига ҳамдардлик қилишга тайёр туриш фазилатини мужассам этган. Диний таълимотларда М. ғояси асосий тамойиллардан бири ҳисобланади. М. турли мад-т ва динларга эга булган миллатни бир-бирига яқинлаштиради, миллий манфаатларни ҳимоя қилишда янада мустақамланади. Унинг ижт-й илдизи оила булиб, М. ота-она ва фарзандларнинг маън-й алоқаларида мужассамлашади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, фарзандлар феъл-атвори, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган мезон ва қарашлар — яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, ор-номус ва андиша каби муқаддас т.ларнинг пойдевори оила шароитида қарор топади.

МЕҲРИБОНЛИК — кишиларнинг узаро мун-тларида меҳр-оқибат курсатиш, бир-бирига қайишиш, ёрдамлашиш, хушфеъллик, ёрдамга муҳтож булган одамларга қумак курсатиш б-н боғлиқ эзгу ҳатти-ҳаракатларни қамраб оладиган фазилат. Маъно-мазмунига қура, М. — шафқат, эзгулик, олижаноблик, саховат, инсонийлик каби ҳис-туйғуларга яқин туради. М. — халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган эзгу фазилатлардан бири. Чунки узб. халқи азалдан меҳрибон, болажон, ҳеч кимдан ёрдамини, кумак-далдасини аямайдиган халқ сифатида танилган. Халқимиз орасида меҳр-оқибатлилик, бир-бирига далда булиш, огир дамларда муҳтож кишиларга ёрдам қулини чузиш, ҳатто етти ёт бегонадан ҳам меҳр-шафқатни дариг тутмаслик каби ҳислатлар ниҳоятда улуғланиб, менталитетимизда бош фазилатлардан ҳисобланади. Мустақиллик даврига келиб, М. фазилатининг узб. халқи тимсолида обрўи янада ошди, қадрқиммати теранлашди, янги-янги жиҳатлари кашф этила бошлади. Чунончи, байрам кунларида кутчилик булиб қариялар, бева-бечоралар, етим-есирлар, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, кам таъминланган оилалар фарзандларининг туйларини утказиб бериш, мактаб-интернатларда етим болаларнинг хатна маросимларини утказиш, ёлғиз қолган ва

кумакка муҳтож кишиларга байрам мунти б-н совға-салом улашиш каби олижаноб хатги-ҳаракатлар халқимизнинг оқ-кунгил, саховатпеша, мард, инсоний туйғуларга бой халқ эканидан дарак беради. Мустақиллик йилларида қариялар уйи қайта номланиб, “Меҳрибонлик уйи” деб аталаётгани ҳам, бу ерда яшайдиган суққабош, ёлғиз кишиларга меҳр-шафқат кўрсатилаётгани ҳам, бу муассасаларнинг иш фаолиятида халқимиз кўнглидаги М., ширинсузлик, хушфёъллик каби фазилатлар тобора чуқур урин эгаллаётгани ҳам диққатга сазовордир. Чунки, ўзб.лар минг йиллар мобайнида ислом дини анъаналари руҳида тарбия топиб келаётган халқ. Ўзб. халқи узининг узоқ йиллик тарихида бахтли-саодатли, шодхуррам чоғларни ҳам, ташвишли-таҳликали йилларни ҳам, мустамлака даврининг азоб-уқубатлари-ю, табиий офатлар келтирган кулфатларни ҳам кўп кўрди. Ш.у. халқимиз меҳр-оқибат, М. нима эканини жуда яхши билади, бу каби олий инсоний туйғуларни эъзозлаб-ардоқлайди, қўлидан келган ёрдамни бошқалардан асло аямайди. Ўзб. халқининг бу каби олий фазилатлари бошқа мамлаҳларда турли табиий офатлар рўи берганида, биринчилар қаторида кўрсатган бегараз ва инсонпарварлик ёрдами, М. саъй-ҳаракатлари ўзб. халқининг миллий хус-ятига айланиб кетгани — халқимизнинг халқаро обрў-эътибори ошишида ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

МИЛЛАТ — тил, маъ-ят, миллий узликнинг англаш руҳияти, урф-о.лар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи иқт-й алоқалар б-н боғланган мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маън-й бойликларни яратувчи кишиларнинг этник бирлиги. М. маълум ҳудудда барқарор яшаб, тарихий тар-ёт давомида ривожланиб, кишиларнинг маън-й-руҳий салоҳият ягоналиги асосида шаклланади. У фақатгина “капиталистик жам-тнинг муқаррар маҳсули” эмас, балки инсониятнинг дунёга келиши ва тар-ётнинг маҳсулидир. М.нинг шаклланиши ва рив-шида

моддий омиллар муҳим аҳамиятга эга бўлади, аммо улар М. абадийлигини таъминлашнинг охириги имконияти эмас. Улар М. тар-ёти учун зарурий шарт ҳисобланади. М.нинг абадийлиги, унинг барқарорлигини таъминлашнинг асосий омили унинг ички маън-й-руҳий салоҳиятидир. М.ларнинг ички-руҳий салоҳияти, яратувчилик қобилияти, матонати, тинимсиз меҳнати, тadbиркорлиги ва узига хослигини ривожлантириш асосида ҳоз. замон цивилизацияси юзага келган. Мутахассисларнинг фикрича, Ер юзида уч минга яқин миллат бўлиб, инсониятнинг урта ҳисоб б-н 96 фоизини бирлаштиради. Қолган 4 фоиз элат ва қабилалардир. Ҳар бир М. аҳолиси бир неча ун мингдан бир неча юз миллионгача боради. М.лар беш йирик гуруҳга булинади: 1. (Буюк М.лар) хитойликлар, аҳоли сони 1 млрд. икки юз эллик млн.дан ортиқ, ҳиндлар, америкаликлар, руслар, японлар — ҳар бири юз млн.дан уч юз млн.гача аҳолига эга. 2. Катта миллатлар — 50 млн.дан 100 млн.гача — инглизлар, французлар, испанлар, олмонлар, турклар ва б. 3. Йирик миллатлар — 10 млн.дан 50 млн.гача — ўзб.лар, португаллар, поляклар, эфиоплар ва б. 4. Урта миллатлар — бир млн.дан ун млн.гача. 5. Кичик М. бир неча ун мингдан бир млн.гача. Жаҳондаги 27 М. ер юзи аҳолисининг қарийб 75 фоизини ташкил қилади. Аввало, “М.” т.сига масъулият б-н ёндашиш зарур. Уринли-уринсиз ишлатиб, уқувчи ёки тингловчини чалғитиб қўйиши ҳам мумкин. Мас., “Миллат” атамасини диний маънода ишлатиб, мусулмон М.и, ислом М.и дегувчилар ҳам булган ва ҳозир ҳам бор. Бугун Ер юзидаги бир ярим миллиардга яқин ислом динига эътиқод қилувчилар бир М. вакилларидан иборат эмас, улар орасида араблар, туркий ва форсий халқлар б-н бирга Фарбда инглиз, фаранг, олмонлардан тортиб, Шарқда япон, индонезиялик, малайзияликларгача, африкалик негрлар ҳам бор. Ислом дунё динларидан бири, унга эътиқод қилувчилар ирқий жиҳатдан ҳам турличадир. Мусулмонларни ягона ислом М.и деб эмас, балки Биру Бор Аллоҳ таолонинг

бандалари, ҳазрат Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматлари, деб тушунмоқ жоиз. Мусулмончилик — умматлар бирлиги. Айни пайтда нуфуси 200 миллиондан ошиб кетган барча туркий халқларни ягона турк М.и деб ҳисоблаш ҳам гайриилмийдир. Буларнинг барини уқ томири бир қардош ва тилдош халқлар дейиш ҳақиқатга яқинроқдир. Ягона уқилдиздан тарқалган халқларнинг бир-бирларидан йироқлашиш жараёнлари қанчалик узоқ давом этган булса, уларнинг бирлашиш жараёни ҳам шунча давом этиши мумкин. Бу жараёни сунъий йул б-н тезлаштириб булмайди. Лекин кишилик жамтининг ҳоз. тар-ёт босқичида масофалар «қисқарди», сайёрамиз ««кичрайиб» қолди, урта аларда 6 ой юриладиган манзилга ҳозир 6 соатда етиш мумкин. Барча соҳаларда узлуксиз борди-келди қилиш имкониятлари беқиёс даражада кенгайди. Туркий халқларнинг мад-т, санъат, адабиёт, илм-фан, савдо-сотиқ ва б. соҳалардаги узаро алоқаларининг кучайиши улар ўртасида қардошлик алоқаларининг мустаҳкамланишига хизмат қилади. М. масаласига янада ойдинлик киритиш мақсадида турли қитъа ва мам-тларда яшовчи М.лар ва халқларга оид мисолларга мурожаат этиш мумкин. Мас., корейс халқининг икки мустақил давлати — Корея Халқ Демократик Республикаси ва Корея Республикаси мавжуд. Ваҳоланки, иккала давлатда ҳам корейс М.и яшайди. Австрияда олмон миллати яшаса ҳам, ўзларини австрияликлар деб ҳисоблашади. Швейцарияда асосан уч М. вакиллари — олмон, фаранг ва итальянлар яшайди. шу сабабли бу давлат конфедерация деб аталади. Яқин-яқингача икки Олмония — ГДР ва ГФР мавжуд булиб, сиёсий тузумига кўра икки хил давлат эди. Шуро сиёсатчилари шарқий олмонларни социалистик М., ғарбий олмонларни капиталистик М. деб тушунтирар эди. Ҳолбуки, иккала давлатда ҳам ягона бир М. — олмон М.и яшарди. Кейинги воқеалар ривож — икки олмон давлатининг бирлашуви ўша синфийликка асосланган сохта наз-янинг пучлигини исботлаб берди. Демак, М. т.си. синфий т. эмас. Чун-

ки, бой ҳам, уртаҳол ҳам, йуқсил ҳам бир М.га мансуб булиш ҳуқуқига эга. Шу маънода собиқ мустабит тузум мафкурачилари ҳар бир М.да икки М., ҳар бир мад-тда икки хил мад-т бор, деган наз-ялари фақат уйдирмадан иборат экани шубҳасиздир. М. кишиларнинг тарихий яхлитлиги, умумиқт-й турмуш, тил, ҳудуд бирлиги, мад-т, онг, руҳият уйғунлиги ва муштараклиги демакдир. Ўз давлатисиз уз қиёфасига эга М. йуқ. М.нинг метиндек жипслиги давлатнинг қудратига боғлиқ. Ва аксинча, миллатнинг жипслиги давлатнинг куч-қудрати даражасини белгилайди. Давлатни тузишда, демакки, М.ни шакллантиришда тарихий шахснинг — йулбошчининг ўрни ва роли беқиёсдир. Қачонки халқ метиндек бирлашиб ва жипслашган булса, ушанда узининг буюк давлатини барпо этган. Тарихда бунга мисоллар куп. Мас., Амир Темур XIV а.да тарих саҳнасига чиқиб, ана шундай бирлаштирувчилик вазифасини адо этиб, буюк Темурийлар давлатини тузди. Аждодларимиз, уша давр ибораси б-н айтганда, туркий қавм тарқоқликка барҳам бериб, яхлит М. булиб шаклланди. М.нинг жипслик даражаси узгайиб туради. Турли омиллар таъсирида у гоҳ мустаҳкамланади, гоҳ заифлашади. Темурийлардан кейин миллатимиз жипслиги анча заифлашди, ягона Туркистон парчаланиб кетди. Шимолий, Шарқий ва Жанубий Туркистон ҳудудлари узгалар томонидан истило қилинди. Марказий Туркистон ҳудудида бир-бири б-н иттифоқ учта давлат пайдо булди. Натижада улар таназзул ёқасига келиб қолиб, охиरोқибатда чоризм истилосига дучор булди. Демак, миллат тақдирида давлат, давлат қисматида М. ҳал қилувчи омил ҳисобланади. М. фақат бир халқ вакилларидагана иборат тарзда шаклланмайди. Ҳоз. ўзб. М.ининг таркиб топишида барча туркий қабила ва уруғлар, олис утмишдан Туронзаминда яшаб келаётган аждодларимиз, ш-дек, қадим Суғд эли, Хоразм эли ва б. ҳам иштирок этганлар. Бу ҳол тилимиз, дилимиз, қиёфамиз, урф-о.ларимиз, турмуш тарзимиз, мад-тимиз, санъатимиз, адабиётимиз ва меъморчилиги-

мизда, ҳатто, меҳнат қуроғларимизда муҳасамлашган. Маълумки, узб. халқи келиб чиқиш жиҳатидан туркийдир. Илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳоқон Онасой буйларида давлат қургани ҳақида битилган булса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизнинг тамал тошини қуйганлар. Ягона миллий адабий тилимиз XII а.даёқ шаклланиб булган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»лари яққол исбот була олади. «Ҳикмат» тили XVI а. фарзанди Бобур тилига ҳам, XX а. адиблари Абдулла Қодирий ва Чулпон тилига ҳам ухшашидир. Ягона миллий тилимизни Хоразмда Кутб Хоразмий, Сулаймон Боқиргоний, Рабғузий, Мовароуннаҳрда Саккокий, Ҳиндистонда Ҳофиз Хоразмий, Рум элида Жололиддин Румий, Насимий, Озарбайжонда Ҳоқоний қуллаган ва бойитган. Алишер Навоий ягона адабий тилимизнинг шухратини шу қадар баланд кутардики, бу тил қуёши ёғдуларидан Чиндан Румоғача, Ҳиндистондан Сибир, Олтой ва Итил буйларигача нафақат туркий, балки, барча элу элатлар баҳраманд булди, М.имиз доврўғи оламга ёйилди.

МИЛЛАТЛАРАРО МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИ — шахснинг бошқа халқларга уларнинг вакиллари б-н билвосита ёки бевосита мулоқот тарзида намоён буладиган одоб-ахлоқ мажмуи. М.м.м. инсоннинг умумий мад-тининг таркибий қисмидир. М.м.м. миллатлараро мун-т жараёнида намоён булади. Бу жараёнда уз миллатининг вакили сифатида у муайян ижт-й вазифани бажаради. Натижада шахс ижт-йлашув жараёнида уз халқи узоқ тарихий рив-ш жараёнида туплаган маън-й қадриятлар, одоб-ахлоқ, муомала мад-ти, мезонларини узлаштиради. Икки миллат икки мад-т, икки тилга мансуб кишилар уртасидаги мулоқотда ана шу фарқлар намоён булади. Бу — объектив ҳолат. Агарда суҳбатдошлар бир-бирига яқин, фаол борди-келди қилиб келаётган халқлар вакилларида иборат (мас., узб. тожик, қозоқ, қирғиз, туркман ва ҳ.к.) булса, фарқ асосан тилда намоён булади. Бир-

бирдан жуғрофий жиҳатдан узоқ масофада яшаётган миллатлар вакиллари уртасидаги мулоқотда бир-бирини англаш мураккаброқ кечади. Улар нафақат бир-бирининг тилига тушунмайди, балки имо-ишораларнинг узига хослиги туфайли бир-бирининг хатти-ҳаракатларини ҳам туғри талқин эта олмайди. Бу эса баъзан ноурин қудуратларга, тушунмовчиликларга олиб келиши мумкин. Мас., Лотин америкаликлар ва Европа халқлари вакиллари мулоқот пайтида суҳбатдошининг кузларига тик қараб туради, Осиёда эса суҳбатдошнинг кузига тик қараб туриш беадаблик ҳисобланади. Шу боис турли миллатларга хос мансуб кишиларнинг бир-бирининг урф-о., анъана ва қадриятларини билиши, уларга нисбатан юксак ҳурмат-эҳтиром М.м.м.нинг ривожини ва такомиллашувида ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

МИЛЛАТЛАРАРО ТОТУВЛИК — миллатлараро ахиллик, халқаро дустлик; миллий истиқлол мафқурасининг асосий ғояларидан бири; муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакиллариининг баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи т. Ер юзидаги 1600дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200га яқини уз давлатчилигига эга, халос. Бундай шароитда бутун дунёда М.т.ни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, ингилишларини мунтазам урганиб бориш, сиёсий-ижт-й ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси М.т.ни таъминлашга бирёқлама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқариши мумкинлигини курсатади. Хус-н, давлатга уз номини берган миллат б-н уша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари уртасидаги мун-тлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жам-т ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мам-тимиз учун ҳам жуда муҳим. Уз-н ҳудудида қадимдан куплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар уртасида алар давомида миллий низолар булмагани халқимизнинг азалдан бағрикенглигини курсатади. Миллатлараро мун-тлар-

да уйғунлик вужудга келган мам-тларда кўп миллатлилик жам-тнинг сиёсий-иқт-й рив-шига самарали таъсир этади. М.т. ғояси умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тар-ётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ҳамда барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Бугунги кунда Ер юзида 6 млрд.дан зиёд аҳоли мавжуд. Ўз-н ҳудудда эса 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари яшамоқда. Ҳар бир миллат Яратганнинг муъжизаси бўлиб, ўз тили, дини, маслаги, қадриятлари, анъаналарига эга. Шу боис мазкур маън-й омилларнинг амал қилиши М.т.нинг муҳим шартларидан саналади. Давлатлар бу борада кўп миллатли (полиэтник) ва бир миллатли (моноэтник) таркибга эга бўлиб, ҳар бири ўзига хослиги б-н бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир мам-тда турли миллат вакиллари мавжудлиги азал-азалдан унга ўзига хос табиий ранг-баранглик бахш этиб келган. Ҳар бир миллатнинг умумий манфаатлари б-н бирга ўзига хос қадриятлари ҳам бор. Умумий қадрият ва хусусий манфаатлар бир-бирига зид келиб қолиши ёки уйғун бўлиши мумкин. Бунда муайян мам-тдаги миллий сиёсат муҳим аҳамият касб этади. Ўз-н каби полиэтник мам-тда турли миллатлар манфаатларини уйғунлаштириш, улар орасида тотувликни таъминлаш тар-ётнинг ҳал қилувчи омилларидан бири ҳисобланади. Зеро, миллатнинг истиқболи бошқа халқлар ва мам-тларнинг тар-ёти, бутун жаҳондаги вазият ва имкониятлар б-н ҳам боғлиқдир. Бутун дунёда, биринчи навбатда, қўшни мам-тларда ёнма-ён яшаётган этнослар ўртасида тинчлик, осойишталик, барқарорлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, тенг ҳуқуқли мун-т бўлмаса, улардан ҳеч бири ўзининг порлоқ истиқболини таъминлай олмайди. Шу б-н бирга, бир мам-т доирасида миллий манфаатларни тенг қондириш, улар ривожини таъминлаш жуда мураккаб масала эканини ҳам англамоғимиз даркор. М.т. ғояси ана шу масалани тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. Бу ғоя — бир жам-тда яшаб, ягона мақсад йулида меҳнат қилаётган турли мил-

лат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги узаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маън-й асосидир. Бу ғоя — ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тула рўёбга чиқариш учун шароит яратади ва уни Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади. Мам-тимизда ушбу ғояни амалга оширишга катта эътибор берилмоқда. Президент И.А.Каримов Ўз-ннинг бу борадаги ўзига хос сиёсатини баён этиб, таъкидлаганидек: «**Республика аҳолиси ўртасида кўпчиликни ташкил қиладиган ўзбек миллатининг муқаддас бурчи она тилини, ўз миллий маданияти ва тарихини тиклашдангина иборат эмас, балки биргаликда ҳаёт кечирувчи кам сонли халқларнинг тақдири учун, уларнинг ўзига хос маданий-маънавий хусусиятларини сақлаб қолиш учун, камол топиши ва ўзлигини намоён этиши учун уларга тенг шароит ва имкониятлар яратиб бериш борасида масъул бўлишдан ҳам иборатдир**». Бундай муҳит миллатлараро мун-тларда турли муаммолар туғилишига асло йўл қўймайди ва Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби умуммиллий ғояларни ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Неча минг йиллик тарихимиз шундан гувоҳлик бермоқдаки, олижаноблик ва инсонпарварлик, миллатлараро тотувликка интилиш халқимизнинг энг юксак фазилатларидан ҳисобланади. Бу борадаги анъаналар авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. ЎЗР Конституциясининг 8-моддасида «Ўз-н халқини миллатидан қатъи назар, ЎЗРнинг фуқаролари ташкил этади», деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўзбекистон халқи» т.си мам-тимизда яшаб, ягона мақсад йулида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги узаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатлик учун маън-й асос бўлиб хизмат қилади. Юртимизда бугунги кунда 130 дан ортиқ миллий-мад-й марказлар ишлаб турибди. Уларнинг турли йуналишлардаги фаолияти, биринчидан, ўз вакиллари миллий тарих, урф-о. ва анъаналардан хабардор қилишга, иккинчидан,

халқнинг уз-узини англашига таъсир этиб, М.т.нинг мустақамланишига хизмат қилмоқда.

МИЛЛАТНИНГ ҚАДР-ҚИММАТИ — муайян ҳудудда истиқомат қиладиган этноижт-й бирликнинг тарихи, қадриятлари, анъаналари, мад-ти, маъ-яти, яшаш тарзи, расм-русумлари, урф-о.лари, диний эътиқодларини уз ичига олувчи т. Миллат ёки мам-т аҳолисининг ижт-й аҳволини акс эттирар экан, у миллий тар-ёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил ҳисобланади. М.қ.қ. инсоннинг уз миллатига бўлган мун-тини ҳам англатади. Ш-дек, М.қ.қ.ни қандай тушуниш, унга қандай мун-тда булиш ҳар бир инсоннинг маъ-яти даражасига боғлиқ. М.қ.қ. миллий эҳтиёжларни қондиришда, бутун дунёдаги миллатлар тар-ёти йўлидаги бевосита алоқаларни мустақамлашга ҳам ёрдам беради. М.қ.қ.ни урганиш, унга мун-т ниҳоятда эҳтиёткорлик ҳамда жиддий ёндашувни талаб қилади. М.қ.қ., яъни миллат тарихи, урф-о.и, анъаналари, маъ-яти ва мад-тининг бузиб кўрсатилиши жиддий хатоларга олиб келиши, мудҳиш ихтилофларнинг келиб чиқишига сабаб булиши мумкин. Мустақиллик миллий қадр-қимматни ошириб, маъ-ят юксалишига, аждодлар хотираси олдидаги масъулиятни чуқур ҳис этишга хизмат қилади. М.қ.қ. миллат тарихининг азалий ҳамроҳи, утмишдан ҳозирга қадар уз аҳамиятини сақлаб келаётган жам-т ҳаётининг асоси ҳисобланади.

МИЛЛАТПАРВАРЛИК — инсоннинг ҳаёти ва фаолияти давомида уз миллатининг ўзига хос жиҳатларига ҳурмат ва садоқат руҳида қарashi, миллий менталитет, урф-о., тафаккур тарзини чуқур ҳис этган ҳолда, миллатнинг ҳар томонлама тараққий топишига хизмат қилиши ва у б-н боғлиқ дунёқарашнинг намоён булишини ифодаловчи т. М., маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш, кенг маънода, Ватанни севиш дегани. Ватансиз миллатнинг булиши, унинг расмана эркин ва бахтли яшashi мумкин эмас. Бироқ М.ни миллатчи-

лик б-н қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик уз миллатини ажратиб олиб, унга “буюк”лик мақомини беришга интилиш булса, М. бошқаларни камситмаган ҳолда, уз миллати равнақи учун курашиш, бу йўлда, лозим булса, уз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. Чунки уз миллатини чин дилдан севамаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди. Асл М. миллий узлигини англаб етган инсондир, у уз миллати б-н фахрланади, у б-н бутун жаҳонда фахрланишни истайди. М. тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг илмий-наз-й асоси сифатида майдонга чиқади. М. инсоният тар-ётида миллатларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри тушуниш, Ер юзининг ҳар бир бурчагида мавжуд миллатларни тили, турмуш тарзи, ирқи, ташқи қиёфаси, урф-о.лари, дини, мад-тининг ўзига хос томонларидан қатъи назар, ҳурмат қилиш, уларнинг озодлиги, тенглиги, гуллаб-яшнаши учун шарт-шароитлар яратиш бериш тарафдори булишдир. М. ҳар бир кишидан миллатлар ва миллий мун-тлар соҳасида чуқур билимли булишни, улар инсоният тарихида, унинг моддий ва маън-й мад-тининг шаклланишида, ҳоз. замон цивилизациясининг рив-шида жиддий мавқега эга эканлигини билишни тақозо этади. М. барча миллатларга баробар ҳурмат б-н қараш демакдир. Ўз миллатини бошқалардан афзал кўриб, унга имтиёзлар беришни талаб қилиш ёки аксинча, ўзиникини улуғлаб, ўзганинг тили ва мад-тига бефарқ қараш М. қоидаларига зиддир. Шу б-н бирга, М. барча миллатларни, уларнинг фарқ ва тафовутларини ҳисобга олмай туриб тенглаштиришни инкор этади. Ҳар бир миллатга булган мун-т уларнинг истиқомат қилиб турган муайян шароитлари, тарихи ва шу асосда бошқа миллатлар б-н узаро мун-тларига боғлиқ. Миллатлар ҳам инсонлардек хилма-хил ва турли-туман булганлиги боис, ҳар бир миллатга нисбатан мун-тларда ниҳоятда эҳтиёткорлик, муомала мад-ти ва эътибор талаб қилинади. Ҳар бир инсоннинг М.и, авваламбор, унинг уз миллатига, тилига, мад-тига, анъаналари, урф-о.ла-

ри ва расм-русумларига булган мун-тида намоён булади. Лекин, М. бу доирада чекланиб қолмайди. Бошқа миллатларни ўз миллати б-н тенг куради. Мустақил Ўз-нинг юксалиши ҳар бир инсоннинг М.лик тамойилига содиқ бўлишига ҳам боғлиқ. Чунки, давлатимизнинг келажиги, биринчи навбатда, халқимизнинг уюшқоқлиги, ғурури, тadbиркорлиги ҳамда ҳудудимизда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг миллати, дини, тили ва эътиқодидан қатъи назар, умум-миллий ғоя атрофида жипелашувига боғлиқдир. Ўз-нда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари ана шундай йулдан бормоқдалар. Шу маънода, мустақиллик йилларида миллатлараро ҳамкорликнинг мустаҳкамланиб бориши мам-тимизда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жам-ти қуриш б-н бир қаторда М.лик туйғусини янада такомиллашувига хизмат қилади.

МИЛЛАТЧИЛИК — миллат айириш, бир миллатни ҳар томонлама улуглаб, бошқаларининг ҳуқуқ, эҳтиёж ва манфаатларини назар-писанд қилмаслик. уларни ерга уришни англаувчи т. М. миллий маҳдудлик ва мумтозликни тарғиб ва ташвиқ қилишга асосланган, уз миллатига чуқур ишонч ва узга миллатларга ишончсизлик руҳи б-н йўғрилган наз-я ва амалиёт. «М.» т.сига юқоридаги каби тус бериш кенг тарқалган булса-да, унинг камров доирасини турлича талқин қилиш ҳоллари мавжудлигини таъкидлаш зарур. Мас., собиқ иттифоқ даврида М. т.си атайин сохталаштирилган ва миллийликнинг ҳар қандай қурилиши М. сифатида баҳоланган эди. Ҳоз. даврда айрим тадқиқотларда “миллатпарастлик”, “миллатпарварлик” ва “М.” т.ларини мазмунан фарқлаш туғрисида фикрлар билдирилмоқда. Хус-н, М. миллатларнинг тенглигини инкор этиш, уз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш, унга имтиёзлар яратишга интилиш, уз миллатига сажда қилиш, унга ҳолис баҳо бермаслик, камчилик ва нуқсонларини сезмаслик, миллатпарварлик эса миллатларнинг тенгли-

гини тан олиш, барча ирқ ва миллатларга нисбатан тенг мун-тда булиш, уз миллатига, унинг тили, мад-тига бефарқ булмаслик тарзида талқин қилинади. М. хилма-хил мазмун ва шаклда намоён булиши мумкин. Хус-н, катта ёки кичик миллатларнинг М.ини бошқа миллатларни ассимиляция қилишга қаратилган ёки миллий маҳдудликка йуналтирилган М.дан фарқлаш лозим. Ш-дек, миллий келишмовчиликлар ва низолар келиб чиқишига сабаб булувчи тажовузкор М. б-н бир қаторда ундан ҳам хавфлироқ булган яширин, нозиклашган М. ҳам мавжуд. Орий қавмига мансуб булмаган халқларни жисмонан йуқ қилиб ташлаш мақсадини кузлаган национал-социализмда (фашизм) узининг энг мудҳиш қиёфасини намоён этган ҳолда М. ирқчилик б-н қушилиб кетганини кураимиз. М.нинг турли ижт-й қатламларга тортилиши мумкин булган энг содда қурилиши маиший М.дир. Ўзига хос этноижт-й бирлик булган миллат ва улар ўртасидаги мун-тлар мавжуд булар экан, маиший М. муайян даражада сақланиб қолаверади. Қандай шаклда булмасин, М. ортида моҳият эътибори жиҳатдан узга халқлар ва мад-тларни камситиш, уларга менсимаслик б-н мун-тда булиш туйғулари ётади. Бундай қарашлар, аксарият ҳолларда, миллатнинг тарихий рив-ши давомида руй берган (баъзан руй бермаган) адолатсизликларда ҳам муайян халқларни айбдор қилишга уринишлар б-н омихта ҳолда юзага чиқади. Умуман олганда, М. бир томондан, бошқа миллатлар б-н турли соҳалардаги узаро фойдали мун-тлардан маҳрум қилиб, миллатнинг маън-й қашшоқлашувига сабаб булса, иккинчи томондан, жиддий келишмовчиликларга замин яратади. М. туйғулари бутун миллатни қамраб олган ва давлат тузилмалари томонидан қўллаб-қувватланган ҳолларда эса у миллатлараро мун-тларнинг таранг ҳолатда сақланишига, узаро ишончсизлик туйғуларининг илдиз отишига, мавжуд муаммоларни ҳал этишнинг чузилиб кетишига ва доимий беқарорлик ҳолатининг сақланиб қолишига сабаб булади. М. — шахс ёки этнос онгининг узига хос

ҳолати ва ижт-й-руҳий жиҳатдан йўналтирилган оқим. Ана шу омиллар заминидан М. наз-яси, мафкураси ва амалиёти вужудга келади. Ш.у. ҳар бир муайян ҳолатда М. тўғрисида суз юритилар экан, гап маиший турмушдаги М. ёки М. мафкураси тўғрисида борётганини фарқлаш лозим. Маиший турмушдаги М. миллат пайдо бўлганидан буюн Шарқда ҳам. Фарбда ҳам мавжуд. М. мафкурасининг моҳиятини уз миллатининг бошқа миллатлардан устунлигини эътироф этиш ва тарғиб қилиш ташкил этади. Ш.у. босқинчилар М.и б-н мазлумлар М.ини фарқлаш лозим. Мустамлакачилар ва босқинчилар М.и бошқа халқларни асоратга солиш учун хизмат қилса, мазлум халқлар М.и уларни озодликка олиб чиқиш учун йўналтирилади. М. экспансионизм, изоляционизм, шовинизм, нацизм кўринишларида намоён булиши мумкин. М. бир мам-т доирасида турли қарама-қаршилиқни келтириб чиқаради, халқаро миқёсда эса, турли мам-тлар халқлари ўртасига нифоқ солади. Халқаро қонунчиликка қура, М. инсон ҳуқуқларини чеклаш ва сиёсий жиноят сифатида баҳоланади.

МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАР — миллат ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган т.лар, белгилар, хус-ятлар, қадриятлар, фаолият турлари, одатлар ва ҳислатларнинг авлоддан авлодга ўтиши ҳамда мерос бўлиб қолишини ифодаловчи т. М.а. умуминсоний анъаналарнинг бир миллат даражасида намоён булишидир. Улар орқали ҳар бир миллатнинг муайян даврдаги ўзига хос хус-ят, ҳаёт тарзи, мад-ти, фани, адабиёти ва б. соҳалардаги эришилган натижалар ва ютуқлари бошқа даврда яшаётган авлодларга етказилади. М.а. ранг-барангдир. Уларда ҳар бир миллатга хос хус-ятлар намоён бўлади. Мас., бутун дунё халқларига хос меҳмондўстлик анъанаси ўзб.ларда русларникидан, грузинларники инглизларникидан фарқ қилади. М.а. миллатни бирлаштириш авлодлараро ворисликни таъминлаш воситасидир. Муайян М.а.ни бажаришда кишилар ижт-й келиб чиқишидан қатъи назар, бир хилда ҳаракат қилади. М.а.да

миллатнинг бетакрорлиги, миллат ҳаётининг узига хослиги, ворисликнинг муҳим миллий жиҳатлари намоён бўлади. Ҳар бир халқ уз М.а.ининг соҳиби, уларнинг сақловчисидир. Миллатнинг ҳар бир авлоди М.а.ни утмишдан келажакка етказиб берувчи инсонлар руҳида тарбияланиши керак. Миллатнинг таназзули М.а.нинг ҳам таназзулидир. Собиқ иттифоқдаги мафкуравий тазйиқлар миллатлар ва М.а.га ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. М.а.нинг айримлари «утмиш қолдиқлари» сифатида баҳоланар, уларнинг барҳам топиши тўғрисидаги гайримиллий ва гайрииллий ақидалар тарғиб қилинар эди. Ўз-н мустақилликка эришгандан сунг М.а.га эътибор кучайди. Улар мустақилликни мустақамлашнинг муҳим воситаси, кишиларни маън-й камолотга етказишнинг омили сифатида катта аҳамият касб этмоқда. М.а.нинг жам-тдаги аҳамияти ва миллат истикболига таъсири, айниқса, мустақиллик шароитида билинади. Мустақилликнинг вазифаларидан бири — тегишли давлатга ном берган миллатни юксалтириш, дунёга танитиш, миллатнинг кучини, салоҳиятини, қобилиятини, шижоатини ва унинг мустақилликка молик эканини намоён қилишдир. Бундай олижаноб фаолият эса М.а.ни тиклаш, такомиллаштириш ва бойитишсиз мумкин эмас. Чунки, бу — айни миллатнинг авлоддан авлодга ўтиб борадиган ва жамоатчилик фикри б-н муҳофаза қилинадиган ижт-й ахлоқ, ижт-й мун-тларнинг меъёри ҳамда қоидаларидир. Шу маънода, М.а. миллатнинг тарихини, ақлзаковатини, дидини, ижт-й воқеалар ва ҳодисаларга бўлган мун-гини, турмуш тарзини ҳам ифода этади. М.а. барча миллатларда мавжуд, аммо, улар ҳар бир миллатда узига хос ва бетакрордир. Ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишда М.а.ни инobatга олиш бу соҳадаги муваффақият гаровидир. Мас., Япония, Германия ва б. бир қанча мам-тлар шу омилдан самарали фойдаланиб, юксак натижаларни қўлга киритмоқдалар. Шундай экан, М.а. масаласида жаҳоннинг илғор тажрибасини ўрганиш ўта муҳимдир.

Бутунги кунда а.лар мобайнида шаклланган, авлоддан авлодга бебаҳо мерос сифатида утиб келаётган М.а. б-н бирга Мустақиллик, Навруз, Уқитувчилар ва мураббийлар, Хотира ва қадрлаш куни каби байрам ва маросимларимиздан жам-т ҳаётига замонавий маъно-мазмун бахш этиш йулида оқилона фойдаланиш зарур. М.а.имизни урганиш, тарғиб этиш б-н бир қаторда, туй-маъракаларни, уларнинг таркибий қисми булган одат ва удумларни ихчамлаштириш, бу борада исрофгарчилик ва дабдабазликка йул қўймасликка алоҳида эътибор қаратиш даркор. Кишилар қалбига ишонч руҳини бахш этишга хизмат қиладиган М.а. аждодларимизнинг бебаҳо мероси ва умумбашарий қадриятларга таяниши, ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашга ундаши, мам-тимизнинг дунё ҳамжам-тига интеграциялашувини таъминлашга ёрдам берадиган маън-й омилга айланишига ҳаракат қилиш лозим. Ана шундагина М.а. сабртоқат, меҳр-оқибат, андиша, урф-о.ларга ҳурмат, яхшиларга эргашиш, ёмондан қочиш каби халқимиз фазилатларининг янада сайқал топишига хизмат қилади. Шу тариқа, а.лар мобайнида шаклланган, авлоддан авлодга утиб келаётган М.а.имиз мам-тимизда амалга ошириладиган ислохотларнинг муҳим омилига айланди ва миллий гоя б-н уйғунлашиб, бунёдкорлик ва яратувчанлик ишларига хизмат қилмоқда.

МИЛЛИЙ БИҚИҚЛИК, миллий маҳдудлик — уз миллатини ўзга миллатлардан узоқлаштириш, унинг ўзига хослигини ҳимоя этишни тор тушуниб, миллий худбинликни жорий қилиш, уз миллатининг ўзга миллатлар б-н эркин алоқада бўлишига путур етказиш. М.б. ҳоз. замондаги иқт-й, сиёсий ва мад-й-маън-й алоқаларнинг моҳиятини тушунмаслик ва уни юзаки талқин этиш маҳсулидир. Ҳоз. замон тар-ёти шундайки, миллатлар, минтақалар, қитъалар, мам-тлар ва халқлар узаро мун-тларга киришиб, ҳар томонлама яқинлашмасдан ривожлана олмайди. Ана шундай яқинлашиш ва б. мам-тлар ҳамда халқларнинг энг яхши ютуқлари-

ни ушлаштириш ҳар бир миллат гуллаб-яшнашининг зарурий шартидир. Барча ривожланган давлатлар ва миллатлар шу йулдан бормоқдалар. Аммо бундай ушлаштириб олиш ижодий равишда амалга оширилмоғи ва ушлаштираётган миллатнинг ўзига хослиги, унинг тили, мад-ти ва анъаналарига путур етказмаслиги керак. Ш-дек, М.б. миллатларнинг узаро тенглигини, миллий мад-тларнинг бир-бирини тулдириб келишини инкор этиб, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун куриб, бошқа миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқларини, мад-ти ва маъ-ятини ушлаштириш ҳисобига узининг миллатига улкан имтиёзлар яратишга интилиш, унинг манфаатларини бошқа миллатлар манфаатларидан афзал куриш, ўз миллатига сажда қилиб, унга ҳамду санолар уқиш, кўкларга кўтариб, унга холисона баҳо беролмаслик, мавжуд камчиликлар ва нуқсонларини сезмаслик ва кўрмасликдир. М.б. ҳам миллатпарастлик сингари миллатнинг ўсиши, гуллаб-яшнаши учун энг кўп қийинчиликлар тугдирувчи, унинг ривожига тусиқ булувчи омиллардан биридир. М.б. руҳи б-н суғорилган киши гўёки ўзича ўз миллатига жон-жаҳди б-н хизмат қиладигандек куринади, лекин у миллат таназули учун хизмат қиладиганлигини узи ҳам гоҳида сезмайди. Чунки, у узининг қарама-қарши фикрлари ҳамда ножоиз хатти-ҳаракатлари б-н ўз миллатини бошқа миллатлардан, жаҳон ҳамжам-тидан узоқлаштиради, миллатнинг ривожини сустлаштиради. Ҳоз. замон фани, техника ва технологияси шундай суръатлар б-н ривожланмоқдаки, бундай шароитда ўз миллати учун самарали хизмат қилмоқ учун М.б. қобигидан чиқиб, барча миллатлар б-н яқиндан мун-тда бўлиш, улардаги фан-техника, ижт-й ҳаётни ташкил қилишнинг самарали янгиликларини қабул қилиб олиш зарур. Ўз миллати учун жон куйдирувчи киши миллатининг ютуқ ва тарихий хизматларидан фахрланади, аммо ҳар қадамда унга танқидий кўз б-н боқиб, доғларни тозалашга, нуқсонларни бартараф қилишга интилади. бу жараёнда фаол қатнашиб,

шгу орқати ўз миллатининг рив-шини тезлаштиради. М.б.ка интилиш утган аларда жаҳоннинг мустамлакалар ва метрополнялар. қолоқ ўлкалар ва илғор давлатлар. озод халқлар ва мустабидлик исканжасидаги халқларга бўлиниб кетиши шароитида ғоя ва амалиёт сифатида ривожланиб. умумижт-й тар-ётнинг регрессив ҳолатини таъминлади. М.б. иллатига дучор булганлар демократик, маърифатпарвар ҳамда инсонпарвар кучлардан фарқли улароқ, ўз миллатининг манфаатларини бошқа миллатлар ҳаққуққларидан юқори қўйиб ҳал этишга интилувчилардир. Истибод даврида ҳукрон булган мафкура М.б. ҳамда миллатчиликка қарши кураш ниқоби остида ге-гемонликка даъво қилувчи миллат вакилларининг айримларида М.б. хус-ятларини ривожлангирди, ушбу жиҳат ижт-й-мад-й ҳаётимизга ёт булган маън-й-мад-й таъсирлар хуружини кучайгирди. Ушбу жиҳатларни миллий тил ва мад-тимизнинг камситилганини, урф-о. ва анъаналар эскилик сарқити сифатида четга суриб қўйилгани, динга афъюн сифатида қаралиб, жам-т аъзолари қалбидан юлиб ташлаш учун қилинган ҳаракатларда намоён булди. М.б.ка интилиш жам-тда ўз миллати ҳамда унинг имкониятларини юқори қўйиш утиш даври қарама-қаршиликлари шароитида кузга ташланади. Умуммиллий тар-ётдаги ушбу масъулиятли паллада узаро тинчлик, тотувлик, миллий ва диний бағрикенгликни таргиб этиш кузланган мақсадга етиш йўлидаги энг самарали усулдир. Мустақил Ўз-ннинг гуллаб-яшнашини истайдиган ҳар бир фуқаро мам-тимизнинг барча ривожланган давлатлар б-н мун-тларининг ҳар томонлама кенгайиши ва чуқурлашиши юрти-мизда миллатлараро ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлашга хизмат қилмоғи лозим. Миллатларнинг узаро ҳамжиҳат фаолияти кенгайиб бораётгани, миллатпарварлик ғоялари ўз ўрнини топаётгани жам-тимизда ижт-й ҳамкорлик янада кучайиб бораётганини англатади.

МИЛЛИЙ БОЙЛИК — мавжуд ёки муайян давр мобайнида мам-тда туплан-

ган ёхуд яратилган моддий, мад-й-маън-й мерос, неъматлар ва табиий бойликларнинг мажмуасини ифодаловчи т. М.б. булардан ташқари тупланган билимлар, касбий малака ва тажрибани қамраб олади. М.б. бу айрим миллат ёки элат бойлиги эмас, балки муайян мам-тнинг умумий бойлигидир. У ўзининг шаклига кура меҳнат орқали яратилган бойлик ва табиат инъом этган бойликдан иборат. Меҳнат орқали яратилган бойлик деганда ишлаб чиқариш жараёнида узлуксиз жамғарилиб келинган хомашё, ёқилғи, мавжуд машина-ускуна, бино-иншоотлар, аҳолига узоқ муддат хизмат қиладиган буюмлар назарда тутилади. М.б. моддий кўринишга эга булса-да, у моддий ва номоддий соҳада фойдаланилади. Моддий соҳадаги бойлик капитал шаклига эга булиб, маҳсулот ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Ишлаб чиқариш бинолари, иншоотлари, машина ва механизмлар, транспорт воситалари, йуллар, каналлар, сув омборлари шулар жумласидандир. Номоддий ёки маън-й соҳадаги бойликка ижт-й хизмат кўрсатиш соҳаларидаги таълим, мад-т, санъат, соғлиқни сақлаш, қадриятлар, урф-о.лар ва б. шу кабилар киради. М.б.нинг алоҳида тури бу — интеллектуал бойлик булиб, улар адабиёт ва санъат асарлари, мад-й анъаналар воситасида тупланган билимлардан иборат. Бойлик аввал яратилади, сунгра ишлатилади ва ниҳоят ишлаб чиқариш ҳисобидан тулдирилиб борилади. Маълумки, яратилган маҳсулотнинг бир қисми жорий истеъмол натижасида йўқ булиб кетса, бошқа қисми жамғарилади. Жамғарилган маҳсулотлар, биринчидан, ишлатилган бойликнинг ўрнини тулдирса, иккинчидан, унинг миқдоран ўсиб боришини таъминлайди. Демак, М.б.нинг айланиб туриши унинг сарфланиши, тикланиши ва ўсишдан иборат. М.б. ҳаракати эса йиллар, ҳатто а.лар оша давом этади. Табиий бойликларнинг бир қисми (Мас., тупроқ ҳосилдорлиги, сув, урмон бойлиги ва ҳ.к.) инсон иштирокида тикланиб туради, бошқа қисми эса (Мас., нефть, газ, кумир, руда захираси ва ҳ.к.) тикланмайди, улар ишлатилиб булгач, йўқ булиб

кетади ёки бошқача бойлик шаклига кирати (Мас., руда тугагач, у темир-терсақ шаклига кирати ва қайтадан ишлатилади).

МИЛЛИЙ ДАВЛАТЧИЛИК — муайян миллатнинг ижт-й-иқт-й, сиёсий, маън-й қадриятларига, манфаатларига асосланган, жам-т ижт-й-тарихий тар-ёти натижасида шаклланган давлатнинг шакли. Бирор ҳудудда мутлақ кўпчиликни ташкил қилган миллий этник гуруҳлар ижт-й ҳаётни ташкил қилиш учун бирлашиб, узларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи давлатни вужудга келтиради. Миллий давлат уни ташкил қилган миллатнинг дунёқарашига, анъаналарига, руҳиятига мос келади. Давлатчилик тарихан таркиб топган ҳодиса бўлиб, халқнинг ижт-й ҳаёти, тақдири б-н узвий боғлиқ ҳолда шаклланади ва ривожланади. Тарихий тажриба шуни кўрсатадики, давлатчилигидан маҳрум бўлган миллат ривожиди миллий емирилиш, парокандалик жараёнлари авж олади. У узининг миллий давлатини тиклашга эришсагина ижт-й ва миллий тар-ётнинг истиқболини аниқ белгилаш имконига эга бўлади. Миллат уз қадриятларини сақлаб қолишни хоҳлар экан, М.д. учун курашади. Чор Россиясининг босқинчилик сиёсати натижасида М.О. халқлари миллий давлатларидан маҳрум бўлдилар. Уларнинг миллий манфаатларига зид бўлган босқинчи давлат минтақа халқларининг М.д. анъаналарини оёқости қилгани. шуро даврида эса миллатларни аралаштириб йуқ қилиб юбориш сиёсати юритилгани оқибатида маҳаллий халқлар узларининг миллий қадриятларидан узоқлашди, бегоналашди. Ўзбекистон халқи мустақиллик шарофати б-н М.д.ни шакллантириш ва ривожлантириш имкониятини қўлга киритди. Бу миллатимиз тақдирида ҳал қилувчи тарихий ҳодиса бўлди. Минг йиллар давомида шаклланган, халқимиз менталитетига мос бўлган М.д. анъаналарига асосланиб, мустақил миллий давлат пойдевори барпо этилди. Истиқлол йилларида мам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган туб ислоҳотлар жараёнида давлатимиз бош ислоҳотчи си-

фатида олдимизда турган буюқ мақсадларга эришиш йулида етакчилик қилиб келмоқда. Бу бир томондан М.д. анъаналаримизнинг такомиллашувига, иккинчи томондан, юртимизда озод ва обод Ватан ҳамда фаровон ҳаёт барпо этишга хизмат қилиши шубҳасиздир.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ — миллат ва давлатнинг мустақил рив-шини таъминлашга қаратилган гоёвий-наз-й қарашлар тизими. Миллий гоё Ўзбекистонда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг туб манфаатларини, халқимизнинг а.лар мобайнида интилиб келган орзу идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини узида мужассам этади. Халқимиз а.лар мобайнида эзгуният қилиб келган мустақилликни сақлаш ва мустаҳкамлаш Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир. Бунинг учун барча бир ёқадан бош чиқариб, муқаддас она-Ватаннинг ҳаётгий манфаатларини юракдан ҳис этган ҳолда уларни руёбга чиқариш учун фаол ҳаракат қилиши, курашиши зарур. Бу жараён халқимизнинг манфаатларини, уларни узида мужассам этадиган миллий гоёни англаш б-н боғлиқ ҳолда кечади. Ватан манфаати ҳар бир фуқаро манфаатлари б-н узвий боғланган. Чунки, Ватаннинг ободлиги халқнинг фаровонлигига боғлиқ. Фуқароси бадавлат мам-тгина моддий ва маън-й тукис бўлади. Шундай экан, миллий гоёнинг муҳим тамойилларидан бири инсон қадр-қимматини ҳар томонлама юксалтириш, халқ фаровонлигини оширишдан иборат. Бунга эришиш учун халқимиз, юртимиз фуқароларининг ҳамжиҳатлиги ва бирдамлигини мустаҳкамлаш талаб этилади. Бу вазифа эса М.и.м.нинг моҳиятини ташкил этади. М.и.м. ҳар бир кишининг жам-т ҳаётидаги фаолияти, юрти, миллати, узи ва оиласи олдидаги бурчи ва масъулиятини қай даражада ҳис этаётгани ва бажараётганини белгилайдиган маън-й мезон ҳамдир. М.и.м. қуйидаги умумбашарий қадриятларни эътироф этади ва улардан озиқланади: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-

хуқуқлари ва хурфикрлик; турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар б-н баҳа-и-жиҳат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; узга халқларнинг илғор тажрибаси ва мад-тини урганиш. М.и.м.нинг наз-й асослари Президент И.А.Каримовнинг асарларида атрофлича ёритиб берилган. М.и.м. Ўз-ннинг мустақилликка эришиши ҳақидаги сиёсий, илмий, наз-й, фал-й, тарихий, қарашлар мажмуи, халқни келажакка ишонч, эътиқод руҳида тарбияловчи гоёвий қурол, барча тоифа кишиларини шу мақсад йулида бирлаштирувчи гоёт қудратли маън-й омил ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, Ўз-ннинг мустақилликка эришишини тарихий муқаррар жараёнлигини курсатиш; янги Конституцияда қонунан мақсад қилиб қўйилган адолатли демократик, фуқаролик жам-ти ҳақида илмий-наз-й қоидаларни ишлаб чиқиш зарур. Шуролар замонида мафкура фақат синфий булади, у миллий булиши мумкин эмас, деб ҳисобланар эди. Миллий мафкура хусусида ҳатто сўз ҳам юритилмас эди. Бунинг натижасида узб. миллатининг миллий онги, дунёқараши, миллий ғурури, ифтихори анчагина сустлаштириб юборилган эди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўз-н ҳукумати томонидан М.и.м.нинг наз-й жиҳатдан ишлаб чиқилиши, уни халқ орасида кенг тарғибу ташвиқ қилиш, ҳар бир фуқаро онгига мустақиллик мафкурасининг мазмун-моҳиятини сингдириш, истиқлол йулига мос ва хос узб. миллий мафкурасини илмий асосда яратиш каби ута муҳим ва шарафли масалалар пайдо булди. Миллий М.и.м. юртимизда яшовчи ҳар бир фуқаро халқимизнинг юксак маъ-яти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланади. Адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик гоёлари ҳамда халқимизнинг ишонч-эътиқодини акс эттиради. Юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Жам-т аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўз-ннинг буюк келажagini яратишга сафарбар этади. Миллати ва динидан

қатъи назар, фуқароларимизнинг қалбида она Ватанга муҳаббат, мустақиллик гоёларига садоқат ва узаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги тамойилларига риоя қилган ҳолда маъ-й йул б-н сингдирилади. Миллий М.и.м.нинг асосий тамойиллари қуйидагиларда намоён булади: мам-тнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлар дахлсизлигини таъминлашга ёрдам бериш; қонуннинг устуворлиги, демократия ва уз-узини бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллаётганига асосланганлик; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиш. [М.и.м.нинг асосий сифатлари — унинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳамда намоён булиш хус-ятларида уз аксини топади. Ўзаро узвий алоқадорликда намоён буладиган бу талаблар қуйидагилардан иборат: тарихий хотирани уйғотиш, утмишдан сабоқ чиқариш ва ўзликни англаш мезони булиш; халқимизни туб мақсадлари ифодаси ва жам-т аъзоларини бирлаштирувчи гоёвий байроқ вазифасини уташ; инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган т. ва туйғулар, гузал ва ҳаётий гоёлар тизимини ўзида мужассам этиш; ҳар бир фуқаронинг эзгу ниятларини рўёбга чиқаришига имкон берадиган энг мақбул йулни кўрсата олиш; миллат, халқ ва жам-ни бирлаштирувчи куч, юксак ишонч-эътиқодни манбаи булиш; Ўз-нда яшовчи барча халқ, миллат, элат, ижт-й қатлам ва дин вакилларига бирдай таалиқли булиш; мам-тимиз аҳолиси онги ва қалбида “Ўзбекистон — ягона Ватан” деган туйғуни юксак даражада шакллантиришга хизмат қилиш; турли миллат, қатлам, дин вакиллари, сиёсий партия ва ижт-й гуруҳлар мафкурасидан устун турадиган социал феномен — ижт-й ҳодиса мазмунига эга булиш; бирон-бир дунёқарашни мутлақлаштирмаслик ёки бирон-бир куч, партия ёки гуруҳ қулида сиёсий қуролга айланмаслик; ҳар қандай илғор гоёни ўзига сингдириш ва ҳар қандай ёвуз гоёга

қарши жавоб бера олиш; субъективизм, волюнтаризм каби иллатлардан холи ва жамоатчиликнинг холис фикрига таянувчи объектив мафкура булиш; сўз б-н ишни. наз-я б-н ҳаётни бирлаштира олиш; давр ўзгаришларига қараб, ўзи ифодалайдиган ғоя, манфаат, мақсад-муддаоларни амалга оширишнинг янги-янги воситаларини тавсия эта олиш, яъни янгича вазиятга тез мослашадиган ҳозир-жавоб ва ижодий булиш. М.и.м. ана шу қайд этилган сифатларга эга бўлган тақдирдагина жам-т ҳаётида етакчи маън-й-маър-й омилга айланиши ва кутилаётган муҳим вазифаларни бажара олиши мумкин. М.и.м.нинг асосий тамойиллари — унинг амал қилиши жараёнида узига хос тарзда намоён бўлади. Бунда унинг мафкура сифатидаги умумий ва хусусий тамойилларини кўрсатиш мумкин. М.и.м.нинг умуман мафкура т.сига хос хус-ятлари, мақсад ва вазифалари, амал қилиш тамойиллари бўлиши табиий. Бу борада унга ижт-й воқеликнинг инъикоси экани, жам-т тар-ётининг муайян босқичига мос келиш, ҳаёт ҳодисаларини акс эттириш, амалга ошириладиган тарғибот ва ташвиқот тизими сифатида намоён бўлиш каби умумий тамойиллар хосдир. Шу б-н бирга, М.и.м. Ўз-нда озод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт яратишга қаратилган умуммиллий ҳодиса сифатида қуйидаги бир қатор узига хос амал қилиш тамойилларига ҳам эга: мам-тнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилиш; давлатимизнинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлари дахлсизлигини таъминлашда ёрдам бериш; қонун устуворлигини таъминлаш; демократия ва ўзини ўзи бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллашига асосланиш; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос келиш; иқт-й плюрализм ва хилма-хил мулкчиликнинг эркин шаклланишини таъминлаш; давлатнинг бош ислоҳотчи экани ва мам-тда ижт-й барқарорликнинг таъминланганига таяниш; виждон эркинлиги ва фикрлар ранг-баранглиги муҳитини шакллантириш; ўтиш даврида аҳолининг ижт-й ҳимояланганлиги, жам-т

ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислоҳотларнинг тадрижийлиги жараёнларига хизмат қилиши. Мазкур тамойилларнинг барчаси бир-бири б-н чамбарчас алоқада ва боғлиқликда намоён бўлади. Бу, ўз навбатида, уларнинг республика-мизда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг умумий манфаатларини, халқимизнинг алар мобайнида интилиб келган орзу-идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини узида мужассам этиши б-н белгиланади. М.и.м.нинг асосий хус-ятлари — Президент Ислом Каримов томонидан кўрсатиб берилган бўлиб, “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида қисқа ва мухтасар тарзда баён қилинган. Уларнинг энг асосий жиҳати — бу хус-ятларнинг умуминсоний мазмун-моҳиятида тула-туқис уз аксини топгани б-н белгиланади. Шу маънода М.и.м.: ЎзР Конституцияси, миллий ва умуминсоний қадриятлар, демократия тамойилларига асосланади. Бинобарин, у қонунийликка, умумэтироф этилган талабларга, умумбашарий тамойилларга ва миллий манфаатларга мос келади; халқимизнинг алар давомида шакланган юксак маъ-яти, анъана ва удумлари. улуг бобокалонларимизнинг улмас меросидан озиқланади. Бу миллий мафкурамизнинг чуқур тарихий ва бой маън-й асосга эга эканидан далолат беради; адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари ҳамда халқимизнинг ишонч ва эътиқодини акс эттиради. Биламизки, бу улуг ғоялар истиқлол сари интилган ҳар бир халқнинг эзгу мақсади, ишонч ва эътиқоди бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади; Юрт тинчлиги, Ватан равнақи ва Халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу тамойил унинг жам-т аъзоларини аниқ мақсад сари сафарбар қилувчи, уларни бу йўлда уюштирувчи маън-й омил сифатида моҳиятга эга эканини ифодалайди; жам-т аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўз-ннинг буюк келажигини яратишга сафарбар этади. Бу олижаноб мақсадларга эришиш фуқароларнинг ҳамжиҳатлигига, ўзимизнинг бурчимизни қай даражада англашимиз, эртанги кунга булган ишончимизга

куп жиҳатдан боғлиқдир: миллати ва динидан қатъи назар, мам-тимизнинг ҳар бир фуқароси қалбида она-Ватанга муҳаббат, мустақиллик гоёларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтиради. Бу қоида ҳар бир фуқаро онгига Ватаннинг муқаддаслигини сингдиришга хизмат қилади; жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, виждон эркинлиги каби демократик тамойилларга риоя қилган ҳолда маъ-й йул б-н сингдирилади. М.и.м. яхлит тизим бўлганидан унинг барча хус-ятлари ўзаро алоқадорликда ва узвий боғлиқликда намоён бўлади. М.и.м.нинг асосий гоёлари — халқимизнинг мустақил тар-ёт йулидаги бош гоёсидан келиб чиқадиган ва узининг маъно-моҳияти. фал.си. жозибаси б-н уни тулдириб, фуқароларимизнинг қалби ва онгига янада чуқурроқ сингдиришга хизмат қиладиган бунёдкор гоёлардир. Ушбу гоёларнинг мазмун-моҳияти ва асосий хус-ятлари Президент Ислом Каримов асарларида уз ифодасини топган. Булар қуйидагилардир: Ватан равнақи; юрт тинчлиги; халқ фаровонлиги; комил инсон; ижт-й ҳамкорлик; миллатлараро ҳамжиҳатлик; диний бағрикенглик. М.и.м.нинг асосий гоёлари маърифатли дунёда эътироф этилган умумий қонун-қоидалар ва халқаро андозалар, умуминсоний тамойиллар ва қадриятларнинг устуворлиги, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оғишмай амал қилиш, демократия ва гуманизм каби тамойилларнинг талабларига тўла-тукис мос келади. М.и.м.нинг бош ва асосий гоёлари — турли сиёсий партия ва ижт-й гуруҳлар мафқурасидан устун турадиган социал феномен, ижт-й ҳодисадир. Бу мафқурада бирон-бир гоё мутлақлаштирилмайди ёки мавжуд ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида сиёсий қуролга айлантирилмайди. М.и.м.нинг бош гоёси уз мазмун-моҳиятига қура, Ўз-ннинг ижт-й-сиёсий тар-тига хизмат қилади, барча сиёсий партиялар, гуруҳ ва қатламларнинг — бутун халқнинг умумий манфаатларини ифодалайди. Ўзбекистон халқининг миллий тар-ёт йулидаги бош гоёси — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу гоё халқ-

нинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди. ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган юксак гуманистик қадриятларни узида мужассам этади. М.и.м.нинг бош гоёсида озодлик т.си устувор ва етакчи ўринда. Ватан мустақиллиги барча орзу-интилишлар, ама тий фаолият ва ёруғ келажак асоси эканлигидан далолат беради. Ватан равнақига хизмат қилмайдиган гоё ҳеч қачон миллий гоё бўлолмайди. Жам-тда тадбиркорлик, эркин иқт-й фаолият кенг ривожланаётгани, давлат иқт-й қудрати ортаётгани, халқ маъ-яти бойиб, илм-зиё салоҳияти юксалаётгани Ватан равнақининг асоси булади. Ватан равнақи, аввало унинг фарзандлари камолига боғлиқ. Бу эса ҳар бир шахсни узининг маън-й камолоти учун юксак масъулиятни ҳис этишга, уз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари б-н уйғунлаштириб яшашга даъват этади: юрт тинчлиги — бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир, у барқарор тар-ёт гарови. Тинчликка қарши кучлар ўзларининг ғаразли мақсадлари, нафс балоси йўлида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қиргинлар домига тортиб келган. М.и.м.нинг бош ва асосий гоёсининг асосий мақсади — ҳар томонлама комил инсонни тарбиялашдир. Комил инсон эса чуқур билимли, озод, эркин фикр қилувчи маълумотга эга киши; ижт-й ҳамкорлик хилма-хил фикр ва қарашларга эга бўлган, турли миллат, ирқ ва динга мансуб шахс ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжиҳатлигини таъминлайди. Натижада жам-тда тинчлик ва тотувликнинг, барқарор тар-тнинг мустаҳкам кафолати вужудга келади. Жам-тни сунъий равишда бўлиб, турли қарама-қаршиликларни келтириб чиқарадиган таълимотлардан фарқли улароқ, ижт-й ҳамкорлик гоёси бу табиий ранг-барангликни миллий тар-ёт манфаатларига буйсундиради; миллатлараро тотувлик гоёси — умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тар-ётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ва барқарорликнинг кафолати бўлиб хизмат

қилади. Бу гоё бир жам-тда яшаб ягона мақсад йулида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маън-й асосидир; динлараро бағрикенглик (толерантлик) гоёси — хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб гоё ва ниятлар йулида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшашини англатади. Қадим-қадимдан дин аксарият маън-й қадриятларни ўзида мужассам этиб келади. Дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик гоёларига асосланади, яхшилик, тинчлик, дўстлик каби фазилатларга таянади. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, ўзаро бир-бирини англаш, бағрикенгликка даъват этади. Ҳоз. замонда бу гоё эзгулик йулида нафақат диндорлар, балки бутун жам-т аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди. М.и.м.нинг бош гоёси — Президент Ислон Каримовнинг асарларида асослаб берилган бўлиб, мам-тимиз тар-ётининг асосий мақсад-муддаоларини ифодалайди. Улар “Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида куйидагича таърифланган: “Ўзбекистон халқининг миллий тар-ёт йулидаги бош гоёси — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишидир. Бу гоё халқимизнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди. Ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган Мустақиллик, Озодлик, Ватан ободлиги, шахснинг эркинлиги ва фаровон ҳаёт т.лари, юксак қадриятларни ўзида мужассам этади. Миллий истиқлол мафқураси бош гоёсида озодлик сўзининг устувор ва етакчи уринда туриши мустақиллик барча орзу-интилишларимиз, амалий фаолиятимиз ва ёруғ келажакимизнинг асоси эканидан далелат беради.

Миллий истиқлол мафқураси бош гоёси узвий равишда унинг маъно-моҳиятини тўлдирадиган, халқимиз, жам-тимиз ҳаётида ҳақиқий байроқ бўлишига хизмат қиладиган, жам-тимизнинг бутунги тақдири ва келажакига боғлиқ бўлган туб манфаатларимизни акс эттирадиган бир қанча гоёларни тақозо қилади”. М.и.м. -

нинг ижт-й-иқт-й асослари — мам-тимизда руй бераётган туб узғаришлар, ҳаётнинг барча соҳаларидаги ислохотлар б-н узвий боғлиқдир. М.и.м. ижт-й-иқт-й асослари “Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар” рисоласида қисқа ва мухтасар тарзда баён этилган: бу мафқура оила ва фуқарони муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган фаровон ҳаётга эришишга чорлайди; ҳар бир инсонни, у қайси шаклдаги мулкчилик асосида меҳнат фаолияти б-н шуғулланмасин, уз манфаатини халқ ва Ватан манфаатлари б-н уйғун ҳолда куришга даъват этади; “мулкдор одамлар жам-т ичиде, халқ орасида фақат бойлиги б-н эмас, балки юксак маън-й фазилатлари б-н ҳам ажралиб туриши зарурлиги, шахсий ва оилавий фаровонликка эришиш имконияти ҳар кимнинг уз қулида”, деган ҳаёт ҳақиқатини замонавий дунёқараш сифатида шакллантиради; “ҳар бир фуқаронинг фаровонлиги — бутун жам-тнинг фаровонлиги” гоёсини илгари суради.

Булардан ташқари, мулкнинг хилма-хиллиги, иқт-й ҳаётни эркинлаштириш, бу соҳадаги плюрализмни ва соғлом рақобатни янада юксак даражада ривожлантириш ҳам М.и.м. ижт-й иқт-й асослари қаторига қиради. Шу б-н бирга, миллий истиқлол мафқураси бу соҳаларда ана шу тамойилларнинг қадрланиши ва мустаҳкамланиши, ҳамда фуқароларимиз ҳаётининг таркибий қисмига айланиши учун хизмат қилади. М.и.м.нинг мақсад ва вазифалари — ҳар қандай мафқура муайян мақсадларга хизмат қилади, бу йўлда хилма-хил вазифаларни бажаради. Бу мақсад ва вазифалар пировард натижага эришишнинг йўллари, восита ва усуларини белгилайди. Маълумки, мафқуранинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагиларда намоён булади: одамларни муайян гоёга ишонтириш; шу гоё атрофида уюштириш; гоёни амалга ошириш учун сафарбар этиш; кишиларни маън-й-руҳий жиҳатдан рағбатлантириш; гоёвий тарбиялаш; гоёвий иммунитетни шакллантириш; ҳаракат дастури бўлиш. Ана шу умумий жиҳатлардан ташқари, М.и.м.нинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқадиган узига

хос мақсад ва вазифалари ҳам бор. Президент Ислом Каримов таъкидлаганидек, **“Халқни буюк келажак ва улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшаётган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашга чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишга эришиш. юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш — миллий истиқлол мафқурасининг бош мақсади”**. Ушбу мақсад бир-бири б-н ўзаро боғлиқликда намоён бўладиган бир қатор вазифаларни амалга оширишни такозо қилади. Бу вазифаларнинг энг асосийларидан бири мустақил ва эркин тафаккурни шакллантиришдир. **“Чунки, тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйиқлардан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлмайди”**. М.и.м.нинг яна бир вазифаси жам-тда соғлом маън-й муҳит яратишдан иборат. Бу эса, уз навбатида, ҳурфикрли, мутелик ва журъатсизликдан холи инсонни тарбиялаш вазифаси б-н боғлиқ. Фақат ҳурфикрли, ўз билими ва кучига ишониб яшайдиган инсонгина мутелик ва журъатсизликдан холи бўлади. Ана шундай инсонгина озод ва обод Ватанни барпо этади, эркин ва фаровон ҳаётни ярата олади. М.и.м.нинг умумбашарий тамойиллари — унинг умуминсоний мазмунидан келиб чиқади. Президент Ислом Каримов асарлари асосида тайёрланган **“Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар”** рисола-сида мафқураимиз таянадиган қуйидаги умумбашарий тамойил ва қоидалар курсатилган: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлилик; турли миллат вакиллариغا ҳурмат ва улар б-н баҳамжиҳат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илғор тажрибалари ва мад-тини ўрганиш ва ҳ.к. Ушбу қадриятлар асосида шаклланган истиқлол мафқураси, ўз моҳиятига кўра, халқаро талабларга, умуминсоний қад-

риятларнинг устуворлиги тамойилларига мос келади, уларни миллий даражада намоён булиши учун имкон яратади. Шу б-н бирга, у мам-тимизда яшаётган барча миллат ва элат, дин ва қатлам вакиллари умумий мақсад-муддаоларини ифодалайди. халқимиз ўтмиши ва келажagini бир-бири б-н боғлайди, унинг а.ий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қилади. Бу эса мазкур мафқуранинг жаҳондаги демократик жараёнлар, тинчлик ва барқарорлик. инсон ҳуқуқлари ва виждон эркинлиги каби умумбашарий қадриятлар мазмунига мослигини кўрсатади.

“МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФКУРАСИ — ХАЛҚ ЭЪТИҚОДИ ВА БУЮК КЕЛАЖАККА ИШОНЧДИР” — Президент И.А.Каримовнинг «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 2000 й.). Китобда миллий ғоянинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари б-н боғлиқ масалалар баён этилган. Унда таъкидланганидек, бугунги дунё инсонлар ва халқларнинг онги ҳамда қалбини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг синов майдонига айланиб қолди. Дарҳақиқат, ҳоз. даврда ғоявий қарама-қаршилиқлар мураккаб тус олиб, мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бормоқда. Хус-н, ёшларни чалғитиш, йулдан уриш, онгини заҳарлаш каби зарарли ғояларни тарқатишга ҳаракат қилиб, уларнинг таъсирчан қалби ва шуурини эгаллаш орқали мам-тни уз тар-ёт йулидан четлатиб юборишни кузда тутаётган кучларнинг ёвуз фаолиятини айнан шундай баҳолаш мумкин. Асарда бугунги кунда мафкура полигонларида муайян давлатлар ва гуруҳлар ўзларининг ғаразли манфаатларини ифода этувчи турли тажовузкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар, дея таъкидланади. Бу борада уларнинг ниятлари битта, энг аввало, кишиларни маън-й-мафкуравий жиҳатдан тобе қилиш, пировард натижада эса буткул қарам қилиб олиб, улар устидан ҳукмронлик қилиш мақсади ётади. Бу усул катта-катта ҳудудларни, айниқса, бой табиий ресурсларга эга

булган минтақаларни эгаллаб олишда энг қулай ва камҳарж ҳисобланади. Бундай хавф-хатарлардан миллатни, айниқса, ёшларимизни асраш учун уларни ушбу ғояларнинг асл мақсадларини тўғри англайдиган ва уларга муносиб жавоб берадиган қилиб тарбиялаш учун бой тарихий мерос ва анъаналаримиз асосида, илмий асосланган ғоявий билимлар б-н озиклантириб, қуроллантириб туриш лозим.

Китобда илгари сурилган фикрлардан яна бири шуки, миллий ғояни халқимиз, айниқса, ёшларимиз онги ва қалбига сингдириш оилада, боғчада, мактабда, коллежда, олий ўқув юртида, меҳнат жамоаларида, маҳаллада изчил тарзда бир-бирини тулдириб, босқичма-босқич юксалиб боришини таъминлаб борадиган тизим асосида ишлаш керак. Ш-дек, китобда жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси б-н сингиши, шу боис, бой ва гўзал она тилимиз б-н ўзвий боғлиқ ҳолда ўлмас миллий қадриятларимиз ҳам мафкуравий тарбиямизнинг муҳим бир қисми булиши лозимлиги алоҳида таъкидланади. Маълумки, ота-боболаримиз тилида уринли ишлатилиб келинган сўзлар, иборалар фарзандларини меҳр-оқибатли, элпарвар, ватанпарвар этиб тарбиялашда муҳим омил булган. Ҳозирда эса айрим хонадонларда халқимиз учун меҳр-оқибатни ифодаловчи “лаббай”, “рахмат”, “ташаккур”, “марҳамат”, “марҳабо”, “биродар”, “меҳрибон”, “устоз”, “тасаддуқ”, “қуллуқ” каби сўзлар умуман муомаладан тушиб қолмоқда. Ўзбеккона лутф-карам, инсоннинг инсонга алоҳида эътиборини ифодаладиган ибораларни ўрнида ишлатиш орқати бир-биримизга, ёшларимизнинг катта ва улўғларимизга ҳурматини изҳор этишга ўрганиб боришни йўлга қўйиш даври келди. Президентимиз таъкидлагани каби, она тилимизнинг ҳаётимизда асл ўрнини эгаллашига ташқи мафкуравий таъсирлар б-н бирга ўзимизнинг эътиборсизлигимиз, тилимиз софлиги учун қўйинмаслигимиз ҳам сабаб бўлаётганлигини тан олишимиз лозим. Она тилимизни пухта эгаллаш учун тарих ва адабиёти-

мизни кўпроқ ўқишни одат қилишимиз шарт. Айрим ёшларимиз ва катталаримиз ҳам бир-икки хорижий тилни эгаллаб, ўз она тилига эътиборни сусайтириб қўйиши миллатга, халқига ҳурматсизликдан бошқа нарса эмас, деб қараш лозим. Буюк боболаримиз Фаргоний, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино 5-8 тилни билса-да, ўз она тилини унутмаганлар. Биз она тилимизни мумтоз, бой адабий меросимиз ҳисобига яна тиклашимиз ва дунё халқларини бир-бири б-н боғловчи илм-фан, мад-т, ахлоқдаги мун-тларини акс эттирувчи умумжаҳон тилларининг сайқал топган иборалари ҳисобига бойитишимиз зарур. Президентимизнинг мазкур асарини урганиш орқали Ўз-н мустақиллигининг шарт-шароитлари, тарихий аҳамияти, миллий ғоянинг жамт ва шахснинг маън-й юксалиш манбаи эканини, унинг илмий-наз-й, амалий аҳамиятига молик масалаларни мукаммал билиб олиш мумкин. Бу эса миллий ғоя тўғрисидаги билимларни иқт-й, сиёсий, маън-й асослар б-н янада мустаҳкамлашга ёрдам беради.

МИЛЛИЙ ИФТИХОР — миллатга хос моддий ёки маън-й ютуқ, муваффақият б-н фахрланиш туйғусини ифодаладиган т. У инсон маън-й камолотининг қирраларидан бирини намоён этади. М.и. ўз халқининг алар давомида яратиб келган барча моддий ва маън-й бойликлари, тарихий мероси, урф-о-лари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маъ-яти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат ва эъзоз б-н мун-тда булиш, авайлаб-асрашни ифодаловчи т.дир. Миллатининг истиқболи учун қайғурмайдиган, ўз халқининг тарихини, миллий қадриятларини, тилини, манфаатларини билмаган, қадрламаган, миллий мансублигини унутган кишиларда миллий гуруҳ ҳам, миллат б-н фахрланиш ҳам, миллатпарварлик ҳам булмайди. Бундай инсонларни маън-й жиҳатдан камол топган баркамол инсонлар дея олмаймиз. М.и. ни тиклаш ва устириш маън-й ҳаётимиздаги устувор вазифалардан биридир. Инсон табиатига узини муайян ижт-й гуруҳ,

қатлам, тоифа, миллат, давлат, минтақа, давр ёки сулола б-н боғлаш хосдир. Шу боис шахс ўз қавми, миллати ва давлатининг эришган ютуқларидан қувониш. уни янада бойитиш ва келажак авлодларга қолдиришга интилиши табиий маън-й ҳодисадир. Халқлар, миллатлар тарихий тар-ётининг туб бурилиш даврларида жам-тнинг янгиланиши туфайли М.и.ни тиклаш ва ўстириш миллий давлатчилик қурилиши б-н бевосита боғлиқ бўлиб қолади. Миллий маън-й-мад-и қадриятларни атрофлича ва батафсил ёшлар онги, қалбига етказиш, уларни ажодлар яратган маън-й бойликлар б-н озиқлантириш М.и.ни тиклаш ва ўстириш омилдир. Бу миллат тарихини ўрганиш, англаш, қадрлаш орқати амалга оширилади. Ўзб. халқи ҳаётида М.и. ўз миллатининг буюк шахслари ҳаёти ва тақдирини урганиш б-н янада юксатади. Президент Ислам Каримов “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида таъкидлагани каби: “Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир”. М.и.нинг яна бир вазифаси халқни, миллатни бирлаштиради, юксак мақсадлар сари олға бошлайди. Бу ҳақда Президентимиз мисол келтиради: “Мана, Германия, Японияни олинг. Бундан 50–60 йил олдин улар бугун эришган тараққиётни фарз қилиши ҳам қийин эди. Нима ҳисобидан улар жаҳон майдонига чиқди, бугун дунё ҳурмат қиладиган етакчи давлатлар қаторидан ўрин олди? Бу давлатларда, авваламбор, халқ бирлашди. Миллий гурур, миллий ифтихор, эртанги кунга мустақкам ишонч пайдо бўлди. Ўз олдига қўйган марраларга эришиш учун зарур дастурлар ишлаб чиқилди, одамлар, бугун миллат бир тану бир жон бўлиб, майли, беш йил, ўн йил бўлсаям, йигирма йил бўлсаям қаттиқ ишлаймиз, лекин шу

даражага етгимиз, деган ягона мақсад билан яшади (И.А.Каримов. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамызга боғлиқ. 12-жилд. 258-бет.). Эзгу мақсадларимизга эришиш, жаҳон миқёсида ўзимизга муносиб ўрин эгаллаш, Ватанимизнинг истиқдолини ҳимоялаш, авваламбор, ўзимизга, ўзимизнинг имконият ва салоҳиятимизга, азму шижоатимизга боғлиқ эканини шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон чуқур тушуниб олишини тақозо қиладди. Шу борада сиёсий, ҳарбий, иқт-й омиллар қаторида М.и. туйғуси ҳам ута муҳим мезон ҳисобланади. М.и. шундай буюк қудратки, тарихда бу кучга таяниб-суяниб, куплаб халқлар энг мураккаб синовлардан, давр суронларидан омон чиққан ва б.нинг ҳавасини уйғотадиган эркин ва фаровон ҳаёт қуришга эришган. “Шу маънода, — дейди Президент, — соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг «Биз киммиз, қандай буюк зотларнинг авлодимиз, қандай буюк куч-қудрат соҳибимиз» деган даъваткор сўзлари барчамизни ўз қадр-қимматимизни англашга, дунёда яккаю ягона бўлиши Ватанимизни, бетакрор Ўзбекистонимизни севиш ва унга садоқат билан яшашга чорлайди. Биз миллий гурур ва ифтихор деганда, бу туйғуни нафақат бугунги муаммо ва қийинчиликларни енгишда, эзгу мақсадларга етиш йўлида суянч сифатида англаймиз, айна пайтда халқаро майдонда эл-юртимизнинг номи, обрў-эътиборини юксалтиришга, унинг шаънига доғ у ёқда турсин, ҳатто соя туширмасликка хизмат қиладиган ҳаётбахш бир куч сифатида тушунамиз. Ва биз бу вазифани бугунги кунда энг муҳим, энг зарур бурчимиз, деб билишимиз даркор”. Одамларимиз онги ва жам-тимиз мафқурасида юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги ғоялари етакчи ўрин тутишига ҳаракат қилинаётгани бежиз эмас. Миллий гурур, М.и. барча ишларимизнинг пойдевори булмоғи керак. Бу муқаддас ғоялар, миллати ва эътиқодидан қатъи назар, шу юртда, шу заминда яшаётган ҳар бир инсон, ҳар бир фуқаронинг ҳаётига, онгига сингмоғи, ҳар

биримиз учун энг катта таянч ва ишончга, ҳақиқий маслакка айланиши лозим.

МИЛЛИЙ-МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР — Ўз-нда яшовчи муайян бир миллат вакилларининг миллий-мад-й эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи жамоат ташкилотлари. Мам-тимизда истиқомат қилаётган турли миллат вакиллари республика ижт-й, маън-й-маър-й ҳаётида фаол иштирок этишини таъминлаш М.м.м. фаолиятининг муҳим йуналишларидан биридир. Конституциямизда «ЎзР уз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-олари ва анъаналарини ҳурмат қилишини таъминлайди, уларнинг рив-ши учун шароит яратади», деб таъкидланган. Бу борада ҳаётимизда кўплаб тadbирлар амалга оширилмоқда. Хус-н, 1992 йилдаёқ миллий-мад-й марказлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларга кумаклашиш мақсадида ЎзР «Байналминал маданият маркази» ташкил этилгани бунга мисол булади. Ушанда 12та миллий-мад-й марказ фаолиятини бирлаштирган бу жамоат ташкилоти бутун 130дан ортиқ марказлар ишини мувофиқлаштириб турибди. Мам-тимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатларнинг уз она тилида ўқиши учун кенг имкониятлар яратилгани, мактаблар ва олий укув юртлари бунга амал қилаётгани. кўплаб тилларда газета ва журналлар чоп этилиб, телекурсатув ва радиоэшиттиришлар олиб борилаётгани ҳам бу борадаги самарали фаолиятнинг яққол далилидир. М.м.м. турли жам-т, халқ, миллатлар уртасида ҳар томонлама ҳамкорлик маъ-ятини шакллантириш, халқларнинг ўзаро ишонч ва ҳурматини ошириш мақсадларига хизмат қилади. Шу жиҳатдан улар томонидан олиб бориладиган ишлар кўпроқ мад-й ва маън-й йуналишда бўлиб, бу жаҳон халқлари, турли мад-тлар интеграциясида муҳим омилардан бири бўлиб ҳисобланади.

МИЛЛИЙ МАНФААТЛАР — миллат, халқ ҳаётини белгилайдиган. унинг фаолиятини маълум мақсадларга йуналтирадиган ижт-й, иқт-й, сиёсий ва мад-й мун-тлар, миллий эҳтиёжлар, миллий онг

ва тафаккур, анъана ва қадриятларини асраш б-н боғлиқ интилишлар тизимини ифодалайдиган т. М.м. эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва қадриятлар б-н бирга, уларни яратиш, таъминлашни белгиловчи ижт-й тизимга, мун-тлар ва тамайилларга асосланади. Улар муайян миллат ва халққа мансуб алоҳида кишилар ёки бирор бир давлат фуқароси булган одамларнинг шахсий манфаатлари б-н узвий боғлиқ булиб, ушбу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода у умуммиллий манфаатлар мажмуидир. М.м.нинг қатор шакллари бор. Моддий ва маън-й манфаатлар ҳар қандай М.м. тизимида асосий урин эгаллайди. Бундан ташқари, жам-тнинг тузилиши ва унинг ҳаётидаги устувор йуналишлар б-н боғлиқ иқт-й, ижт-й, сиёсий, миллий, синфий, партиявий ва б. манфаат шакллари ҳам мавжуд. Ички ва ташқи сиёсат, жам-тдаги туб ўзгаришлар, ислохотлар самарасини таъминлаш, мам-т ҳаётини демократлаштириш, модернизация қилиш жараёнида ҳам М.м. узига хос тарзда намоён булади. Бугунги кунда инсон манфаатларини таъминлаш М.м.ни қарор топтиришнинг асосий йуналишларидан биринга айланди. Манфаатлар халқлар ўртасидаги ҳар қандай фаолият ва мун-тлар, кураш, рақобат ёки ҳамкорликнинг асосидир. Унинг таъсирчанлик кудрати ҳам шунда. Миллат ёки мам-т аҳолисининг ижт-й аҳволини инъикос этар экан, у миллий тар-ёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. М.м.нинг намоён булишида унинг умуминсоний манфаатлар б-н уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижт-й механизмда умумбашарий қадриятлар муҳим уринни эгаллайди. У миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик б-н бутун дунёдаги инсон тар-ёти йулидаги мақсадлар орасидаги бевосита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беради. Моддий дунё одамларда уз эҳтиёжларини қондириш қобилиятига кура мавжуд моддий манфаатлар бирлигини ва улар меҳнат фаолиятини ҳамжиҳатликда амалга ошириш учун жамоаларга бирлашувини таъминловчи асосий ташқи омил ҳисоб-

ланади. Инсон уз манфаатларини рўёбга чиқариш жараёнида нафақат моддий неъматлар, балки маън-й бойликлар, ташкилий-бошқарув тузилмалари, жам-тда мавжуд турли мун-тларни, яъни бутун ижт-й ҳаётни ҳам яратади. Ҳамонки бу ҳаёт инсон фаолиятининг махсули экан, унга инсон борлигининг моддий инфо-даси сифатида қараш мумкин. Шундай қилиб, моддий омил катта аҳамиятга эга, у ижт-й ва шахсий манфаатларнинг бир-лашуви учун замин яратади. Маълумки, инсон нафақат уз эҳтиёжлари, балки манфаатларини ҳам яхши англайди. У ёки жам-т ва давлатнинг ташқи сиёсати кўп сонли омиллар, шу жумладан, мам-тнинг ижт-й-иқт-й ва ижт-й-сиёсий рив-ш даражаси, унинг жүтүрфий ўрни, миллий-тарихий анъаналари, уз суверенитети ва ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадлари ва эҳтиёжлари б-н белгиланади. Уларнинг барчаси ташқи сиёсат соҳасида М.м.ни таъминлаш б-н боғлиқ фаолиятда мужас-самлашади. Шу нарса диққатга сазоворки, ҳоз. замон халқаро-сиёсий тафаккурининг етакчи йуналишларидан бири — сиёсий реализм вакиллари М.м.га ҳар қандай давлат ташқи сиёсатининг бош омили сифатида қарайдилар. Уларнинг фикрича, М.м. халқаро сиёсат соҳасида туғри йўлни топишга ёрдам беради. М.м.га асосланган ташқи сиёсат қандайдир универсал маън-й тамойиллардан руҳланган ташқи сиёсатдан кўп жиҳатдан устун туради, деб таъкидлайди. М.м. муаммосига қизиқиш Иккинчи жаҳон урушидан кейин айниқса ошди. Унинг атрофида авж олган мунозараларни Г.Моргентау «янги буюк баҳслар» деб номлади. Бу концепцияни у 1948 йилда нашр этилган «Миллий манфаат ҳимоясига» деб номланган китобида таърифлаб берди. М.м. концепциясини ривожлантиришга Америка томонидан Ж.Кеннан, У.Липпман, К.Уолтц, Э.Фернисс, Ж.Розенау каби олимлар катта ҳисса қўшдилар. М.м. муаммоси франц. тадқиқотчилари Р.Арон, П.Ренвун, Ж.Б.Дюрозел, Ф.Брайар, Р.Дебре ва б. томонидан ўзига хос тарзда талқин қилинди. М.м. — бир қарашда мавҳум т., чунки унинг мезонлари муайян жам-т ва

давлатда ҳукм сурувчи дунёнинг манзараси ва қадриятлар тизими б-н белгиланади. М.м.нинг моҳияти уни амалга ошириш жараёнида аниқланади. Бу эса ирода ва фаолият омиллари, ш-дек, давлат томонидан қўйилган мақсадларни рўёбга чиқариш воситаларининг мавжудлигини назарда тутати. Кўпинча, давлат манфаатлари миллий ва ижт-й манфаатлар (фуқаролик жам-ти манфаатлари)га қарама-қарши қўйилади. Баъзан уларнинг узаро алоқаси тан олиниб, уларни «миллий манфаат — давлат манфаати», «давлат манфаати — жам-т манфаати» дихотомияси доирасида белгилаш мақсадга мувофиқ, деб топилади. Бироқ, масаланинг бундай қўйилишини унчалик туғри деб бўлмайди. Бунда халқаро мун-тларнинг ҳақиқий омили сифатидаги миллий давлат ёки миллат-давлат туғрисида суз юритиш мумкин. Бу ҳолда М.м. ва давлат манфаатлари синонимлар сифатида эмас, балки узаро боғланган ва бир-бирини тулдирувчи т.лар сифатида намоён булади. Зотан, М.м. суверен ҳудудий давлат ва фуқаролик жам-тининг бирлиги сифатидаги миллат манфаатидир. Давлат манфаати ва фуқаролик жам-ти манфаатларига келсак, улар миллий манфаат т.си б-н нафақат мазмунан боғланган, балки унинг таркибини кўп жиҳатдан белгилайди. Халқаро майдонда миллат номидан давлат иш куради. Ш.у. ҳам халқаро сиёсат лексиконида миллий манфаат туғрисида суз юритганда, одатда, давлат манфаати назарда тугилади ва аксинча, давлат манфаати деганда М.м. тушунилади. Суверенитет, ҳудудий яхлитлик, ички ишларга аралашмаслик принципи ва ҳ.к.га дахлдор ҳақиқий, объектив миллий ёки давлат манфаатлари давлатларнинг ташқи сиёсий фаолияти ҳамда халқаро мун-тларни амалга оширишнинг бош омили ҳисобланади. М.м.нинг шаклланиши аста-секин ва узоқ давом этадиган тарихий жараён бўлиб, у жамулжам ҳолда мазкур халқ ёки мам-тнинг миллий-тарихий тажрибаси мазмуни ва хус-ятини белгиловчи иқт-й, ижт-й, миллий-психологик ва б. омилларнинг мураккаб алоқалари воситасида

амалга оширилади. Бундай сифатда М.м. ижт-й-тарихий ҳодиса ҳисобланади ва уларнинг ифодачилари онгидан мустақил мавжуд бўлиши мумкин эмас. Улар муайян миллатнинг узига хос хус-ятлари б-н узвий боғлиқдир. М.м.нинг замирида муҳим меъёрлар ва ғоялар ётади. Бу сохта тушунилган ва таърифланган миллий манфаатларда айниқса ёрқин намоён бўлади. М.м. ва давлат манфаатларини таърифлаш ҳамда уларни амалга оширишга қаратилган ташқи сиёсий стратегияни шакллантиришда давлат арбобларининг қадриятлар ва мулжаллар тизими, уларнинг принциплари ва эътиқодлари — узини қуршаган дунёга мун-ти ва жаҳон ҳамжамтини ташкил этувчи бошқа давлатлар орасида уз мам-тининг ўрнини қандай тушуниши муҳим роль уйнайди. Сиёсатнинг глобаллашуви шароитида кўпгина саволлар туғилади. Универсаллашув жараёнлари фаоллашаётган ва халқаро ташкилотларнинг роли кучайиб бораётган шароитда М.м. уз аҳамиятини сақлаб қоладими? Минтақавий ва гуруҳий манфаатлар биринчи ўринга чиққанида М.м. қандай кўриниш касб этади? Айрим мутахассислар ҳоз. дунёда М.м. муаммосининг муҳимлигига шубҳа билдираётганини ҳисобга олсак, бу ва б. саволлар туғилиши табиий бир ҳолдир. Ҳар қандай давлатнинг ташқи сиёсати халқаро мун-тлар тизимида иштирок этувчи бошқа томонларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда тузилган тақдирдагина оқилона бўлади. Бу ҳар қандай давлатнинг М.м.ини белгилаш бошқа давлатларнинг, баъзи бир масалаларда эса — бутун жаҳон ҳамжамтининг манфаатларини ҳисобга олишни назарда тутадиган ҳоз. дунёда алоҳида аҳамият касб этади. Табиийки, ташқи дунёга татбиқ этилган М.м. уз аҳамиятига ва халқаро майдондаги нуфузига кўра фарқ қилади. Бу белгига кўра, ҳаётий муҳим ёки бош манфаатлар ва иккинчи даражати, доимий ва ўзгарувчан, узоқ муддатли ва конъюнктуравий манфаатлар фарқланади. Бош ва доимий М.м. муҳим геосиёсий мезонлар: мазкур давлатнинг давлатлараро мун-тлар тизимидаги ўрни ва роли, унинг обриси ва ҳарбий қудра-

ти, уз суверенитетини ҳимоя қилиш ва ўз иттифоқчиларининг хавфсизлигини кафолатлаш қобилияти ва ҳ.к.лар б-н белгиланади. Ҳар бир давлат ўзи қўзлаётган мақсадларнинг муҳимлигини ўзича баҳолайди. Давлатнинг уз мақсадларини рўёбга чиқариш қобилияти жуда кўп омиллар, чунончи: унинг геосиёсий ўрни, тарихи, мад-ти, сиёсий тизими, раҳбарияти, бошқа давлатлар б-н узаро мун-тлари ва ҳ.к.га боғлиқ бўлади. Давлат уз манфаатларини уз ихтиёрида мавжуд барча воситалар: сиёсий, мафкуравий, иқт-й, дипломатик, ҳарбий воситалар б-н таъминлайди. Ҳарбий куч ишлатиш б-н таҳдид қилиш ёки бу кучни амалда ишлатиш энг сўнгги чора ҳисобланади. Иккинчи даражали ва ўзгарувчи манфаатлар юқорида зикр этилган энг муҳим ва доимий манфаатлардан келиб чиқади. Улар ташқи сиёсий омилларга қараб ўзгариб, давлатнинг бош ва доимий манфаатларини амалга оширишда муайян омил бўлиши мумкин. Бироқ, кўпинча, давлатнинг хавфсизлиги ва ўз-узини сақлаши б-н боғлиқ энг муҳим М.м.ни ёлғиз, бошқа давлатлар б-н иттифоқ тузмасдан амалга ошириш қийин. Бу мақсадга нафақат амалий ҳаракатларни биргаликда амалга оширишнинг оқилона стратегияси ишлаб чиқилиши, балки уни амалга ошириш учун қудратли моддий-маън-й асос яратилиши натижасида эришилади. Давлат ташқи сиёсатининг муваффақияти М.м.нинг қай даражада аниқлиги, бу манфаатларни амалга ошириш йўллари ва воситалари қай даражада аниқ тушунилиши б-н белгиланади. М.м. халқаро майдондаги устувор мақсадлари орасида мам-т хавфсизлиги ёки миллий хавфсизликни таъминлаш биринчи ўринда туради. Миллий хавфсизлик муаммоси халқаро-сиёсий адабиётларда М.м. муаммоси каби кўп баҳс ва мунозараларга сабаб бўлади, аммо ҳар қандай ҳолда ҳам ўз устуворлигини сақлаб қолаверади.

МИЛЛИЙ МАСАЛА — миллий зулм ва зуравонликнинг тугатилиши, миллатлар ўртасида тенг ҳуқуқли мун-тларнинг

урнатилиши, уларнинг эркин. ҳар томонлама рив-ши учун шароитнинг яратилиши б-н боғлиқ муаммолар йиғиндиси. М.м. миллатларнинг шаклланиши б-н пайдо булган ҳамда турли давр ва шароитлар таъсирида узгариб борган. Ҳар қандай миллат қанчалик кичик бўлмасин, у инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай этник бирликнинг ўзига хос хус-ятларининг йўқ бўлиб кетиши ер юзидаги мад-й ва генетик фондга салбий таъсир этади. Шу боис ҳар бир этник бирликни сақлаб қолиш унга мансуб кишиларнинг ва ҳар бир алоҳида давлатнинг энг муҳим вазифасидир. Айни маҳалда бир миллат ўз эҳтиёж ва манфаатларини бошқа миллат ва халқлар вакилларининг худди шундай интилишларини камситиш ҳисобига рўёбга чиқармаслиги лозим. М.м. миллатлараро тизимда ҳам, давлат ичидаги миллий мун-тларда ҳам намоён бўлиши мумкин. Ҳар иккала кўринишда ҳам ижт-й тар-ёт жараёнида вужудга келадиган иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, мад-й, мафкуравий ва б. соҳалардаги барча мураккаб масалаларни ҳал қилиш кўзда тутилади. Миллий давлатнинг қарор топиши М.м.нинг ҳал қилиниши б-н бир қаторда ички (полиэтик давлатларда) ва ташқи мун-тларда янги вазифаларни келтириб чиқарган. Ўрта а.ларда ва янги даврда М.м. миллатларни миллий зулмдан қутқариш масаласи б-н боғлиқ бўлган бўлса, кейинроқ миллий мустақилликка эришиш муаммосига айланди. Маълумки, XX а. бошларида бутун дунё Буюк Британия, АҚШ, Франция, Италия, Испания, Германия, Португалия, Россия ва б. йирик колониал давлатлар ўртасида бўлиб олинган эди. Мустамлакачилик тизимининг емирилиши б-н М.м.нинг мазмуни муайян даражада ўзгарди, миллатлар ўртасида тенг ҳуқуқли мун-тлар ўрнатиш учун сиёсий асос яратилди. М.м.нинг мазмун-моҳиятини тулиқ тушуниш миллатнинг моҳиятини тушунишни тақозо қилади. Миллат маълум руҳий бирликка эга, уз-узини англаган гуруҳнинг тарихан шаклланган ижт-й-иқт-й ва маън-й бирлиги бўлиб, дунёни ўзига хос қабул қилиш асосида миллий қадриятлар яратган, уларни ўзига

хос шаклда ифодаланган. Бу миллий қадриятлар ижт-й ҳаётнинг серкирралигини, сермазмунлигини акс эттириб, инсониятнинг бойлиги сифатида ривожланиб бориши керак. Бу жараёнга тусиқ бўлувчи барча нарса М.м.ни вужудга келтиради. М.м. ҳал қилиш борасидаги уринишларнинг бир қанча йуллари инсоният тажрибасида синаб қурилган. Мас., XVI–XIX а.ларда колониализмга қарши миллий-озодлик ҳаракати авж олган даврда миллийлик тамойили масалани ҳал қилишнинг асоси деб ҳисобланган. Бу ёндашув ҳар қандай шароитда ҳар бир миллат ўз мустақил давлатига эга бўлиши б-н М.м. ҳал бўлади деган қарашга таянган. Миллийлик тамойили тарқоқлик ва миллий зулмга қарши курашда ижобий роль ўйнади. Кейинчалик М.м. халқаро масалага айланди. Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи М.м.ни ҳал қилишнинг умумэтироф этилган тамойили дея эътироф этилди. Бу бошқа миллатлар б-н мун-т шаклининг танланишини (ягона давлат таркибига ихтиёрий қўшилиш, автономия, федерация ва суверен давлат ташкил қилиш), ш-дек сиёсий тузум, бошқариш шакллари б-н боғлиқ барча масалаларни мустақил тарзда ҳал қилишни англатади. Ўз-н 1991 й. мустақилликка эришди. Унга тоталитар тузумдан М.м.да ҳам оғир мерос қолди. Кўп миллатли Ўз-ннинг ички ҳаётида ҳам маъ-ят ва б. муаммолар б-н боғлиқ ҳал қилиниши зарур М.м. йиғилиб қолган эди. Ўз-н давлати бу масалани жаҳон тан олган демократия тамойилларининг устуворлигига таянган ҳолда ҳал этмоқда ва бу тамойилларга оғишмай амал қилиб келмоқда. Юртимизда тинчлик ва хотиржамлик, миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатлик ҳукм сураётгани шундан далолатдир.

МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТ (лот. *mens* — ақл, тафаккур, фикрлаш тарзи) — миллий онг ва фаолият характерини ифодаловчи т. М.м. миллатнинг анъаналари, мад-ти, ижт-й тузилмаси ва турмуш тарзи асосида шаклланади ва ўз навбатида миллий анъаналар, мад-т ҳамда турмуш тарзига акс таъсир кўрсатади. М.м.ни таш-

кил этувчи компонентлар онгсиз равишда шаклланади ҳамда аждодлардан авлодларга утиб боради. Унинг икки томони мавжуд: М.м.нинг консерватив томони аждодлардан авлодларга узгаришсиз утиб боради ва миллий анъаналарнинг мустаҳкамлигини таъминлайди; М.м.нинг узгарувчан томони эса миллий тар-тинг асосини ташкил этади. М.м. ижт-й ин-тлар ва ижт-й-иқт-й муҳитга қараганда нисбатан секинроқ узгаради. Шу боис айрим ҳолларда ижт-й-сиёсий янгиланиш жараёнига тусиқ сифатида намоён булиши ҳам мумкин. М.м.нинг узгартирилиши миллат ривожини учун замин яратади, бу борадаги янгилликларни миллий онг ва тафаккурга киритади.

МИЛЛИЙ МЕРОС — тарихий тар-ётнинг утмишга айланган босқичида муайян миллатнинг аждодлари ақл-заковати, қобилияти ва меҳнати б-н яратилган барча моддий ва маън-й бойликлар мажмуини ифодаловчи т. Ҳар бир миллатнинг М.м.и уша миллат томонидан яратилган моддий, маън-й ва б. барча турдаги меросни қамраб олади. Уларнинг айримлари умумжаҳон характерига эга булса, баъзилари шу миллат эътиборидаги мерос саналади. М.м. миллатнинг тафаккури, даҳоси, дунёқараши, яратувчанлик салоҳиятининг маҳсулидир. Уларсиз яратилган ҳар қандай турдаги мавжудлик М.м. даражасига кутарила олмайди ва тарихий давр давомида йуқ булиб кетади. М.м. миллат тар-ётининг турли тарихий босқичларида вужудга келиб, миллатнинг бевосита ўзи б-н боғлиқ булган бойлик ҳисобланади. Ш.у. ҳам у миллатнинг уз келажagini яратишда таянч ва тажриба манбаи булиб хизмат қилади. Президент Н.А. Каримов таъкидлаганидек: **“Биз ... аждодларимиздан қолган қадриятлар ва урф-одатларга. насл-насабимиз ва қонимизга сингиб кетган буюк ҳаётбахш кучга эгамиз. Бу борадаги устунлигимиз бутун маърифий дунёда эътироф этилган. Ана шу қутлуг меросга муносиб булиб яшаш, бу беқиёс бойликни янада бойитиб-ривожлантириб, миллий ўзлигимиз ва умуминсоний қадриятлар асосида келажакимиз**

биносини барпо этиш муқаддас бурчимиздир”. М.м. қуйидагиларда уз ифодасини топади: 1) миллий урф-о., анъана, маросим, қадриятлар; 2) дунёқараш; 3) турли расм-русумлар; 4) дунё аҳамиятига эга булган кашфиётлар; 5) миллатдан етишиб чиққан алломалар ва улар яратган асарлар; 6) давлатчилик; 7) миллий-мад-й бойликлар, тарихий ёдгорликлар ва ҳ.к.. Уларнинг ҳар бири миллат вакиллари саъй-ҳаракатлари б-н алар давомида шакллантирилади ва кейинги авлодга мерос сифатида қолдирилади. Миллий урф-о., анъана ва қадриятлар миллат ҳаётининг муайян даврида унинг кундалик турмушида юзага келади. Улар авлоддан авлодга утиб, кундалик ҳаётда такрорланиб, миллат вакиллариининг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори ва куникмаларида уз ифодасини топади. Миллий анъаналар миллатнинг кўп алик ҳаётида юз берадиган турли табиий ва ижт-й жараёнлар, этносларнинг ижт-й-маън-й эҳтиёжлари асосида вужудга келиб, уларнинг ақлий-ижодий фаолияти негизида атроф-муҳит, табиат, меҳнат жараёнига боғлиқ ҳолда авлоддан авлодга утиб тараққий этган ва алараро аждодлар тафаккури, орзу-уйлари, тажрибалари, ютуқлари ва б. қадриятларини мужассамлаштирган бебаҳо ижт-й-мад-й меросга айланган. Миллий урф-о. ва анъаналарнинг узоқ муддат давомида нисбатан сақланувчанлиги ва айни пайтда, кундалик турмуш ҳаётида такрорланувчанлиги М.м.нинг таркибий қисми булишини таъминлайди. Уларнинг нисбатан узоқ вақт амал қилиши, кундалик турмуш ва ҳаётда кўп иштирок қилиши миллат бирлигини мустаҳкамлашга ижобий таъсир кўрсатади. Улар орқали миллат вакиллари узаро маън-й яқинлашиб боради ҳамда бошқа миллатларга хос булмаган, фақат узларига хос булган, уз замонига мос келадиган янги-янги урф-о. ва анъаналарни шакллантириб боради. Миллий қадриятлар миллат эҳтиёжи, манфаатлари, мақсадларига хизмат қиладиган моддий ва маън-й неъматлар мажмуасини ташкил қилади ва М.м.нинг таркибий қисми ҳисобланади. М.м.да мил-

латга хос булган расм-русумлар ҳам муҳим урин эгаллаб, улар миллат тарбиясининг маълум тизимида аниқ урф-о., анъана ва қадриятларни шакллантиришга қаратилган муайян, рамзий, масъулиятли ҳаракат ҳисобланади. Расм-русумлар — миллат феъл-атворининг аниқ мақсадни кузловчи нормаларни шакллантиришнинг энг муҳим воситасидир. Уларнинг характерли хус-яти шундаки, у аниқ мақсадни амалга ошириш томон қилинадиган ҳаракат булиб, урф-о., анъана ва қадриятлар каби шаклланган эмас, балки шакллантиришга қаратилган амалий ҳаракатлар мажмуасини ташкил қилади. М.м.нинг дунё аҳамиятига эга муҳим қисми, фан, мад-т, фал., техника, технология ва б. соҳаларда амалга оширилган кашфиётлар, ғоялар, асарлар, юксак интеллектуал маън-й салоҳият соҳиблари булган Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улугбек каби аждодларимиз томонидан яратилган. Бу кашфиётлар, энг аввало, узб. миллатининг М.м.идир. Дунёга машҳур Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз каби шаҳарлар, уларда мужассам булган тарихий обидалар, ёдгорликлар, миллий ҳунармандчилик, шаҳарсозлик, кийим-кечак намуналари ва ҳ к л а р шулар жумласидандир. Шунга қура, М.м. миллат тарихи салоҳияти, куч-қудрати ва айниқса, келажакнинг узга миллатлар ва жаҳон халқлари кузгусида акс эттирувчи асосий воситалардан бири булиб хизмат қилади.

МИЛЛИЙ МУНОСАБАТЛАР — миллатлараро мун-тларни англатувчи т. Маълумки, бугун жаҳонда мавжуд 200дан зиёд мам-тда икки мингга яқин миллат, элат ва қабила яшайди. Улар 5 ярим мингдан ортиқ тилда сузлашади. Бу тилларнинг 2000 тасидан купроғи уз ёзувига эга эмас. Миллий жараёнларнинг энг характерли томони шундаки, инсоният ақлзаковати юксалгани сайин миллатлар узаро ассимиляциялашиш томон эмас, балки узларининг “мен”ини намойиш қилиш, тасдиқлаш сари жадал суръатлар б-н ҳаракат қилмоқда. Ҳали жаҳонда мав-

жуд бирорта миллат ёки элат ихтиёрий равишда бошқа миллатлар билан қушилиб кетган эмас, аксинча айрим миллатлар қашшоқтиқнинг оғир кулфатларини бошидан кечиришга мажбур булсалар-да, озодлик, эркинлик каби қадриятлардан воз кечмаганлар. Улар озод, мустақил яшаб, уз урф-о., анъана ва қадриятларини муқаддас билиб, фидойилик курсатиб келганлар. М.м. деганда турли миллат ва элатларнинг иқт-й-сиёсий ва мад-й-маъ-й соҳаларда содир буладиган узаро алоқалар мажмуини тушунмоқ керак. Бундай алоқалар куп миллатлар яшайдиган айрим бир мам-т ички ҳаётида ёхуд турли мам-тларда яшайдиган миллатлар уртасида амалга ошади. Бутунги кунда жаҳонда аҳолисининг таркиби фақат биргина миллатдан таркиб топган мам-тни ёки давлатни топиш қийин. Худди ш.у. ҳам мам-тлар, давлатлар уртасида амалга ошириладиган турли соҳалардаги алоқаларда уларда яшаётган миллатларнинг дўстона мун-тлари ҳар қандай давлат тар-ётининг муҳим омили ҳисобланади. Ана шу омил қанчалик мустаҳкам булса, давлатлар уртасида олиб бориладиган турли соҳалардаги алоқалар ҳам шу даражада мустаҳкам булади ва ҳар икки томон қутаётган натижаларни беради. Куп миллатли давлатларда М.м.ни уйғунлаштириш шу мам-тда барқарорлик ва тар-ётнинг кафолати, унинг истиқболни таъминловчи асосий омилдир. Чунки ҳар қандай давлатда миллий низолар ва зиддиятлар уша давлатда барқарорликнинг барбод булишига ва охиروقибатда унинг емирилшига олиб келади. Ш.у. ҳам ҳар қандай мам-тда М.м.ни уйғунлаштириб бориш давлат сиёсатининг энг устувор йуналишларидан бири сифатида қаралади. Собиқ шурулар тузумининг фожиаси шунда эдики, у уз манфаатларини миллий манфаатлар ҳисобига амалга ошириб келди. Яъни, миллий омилнинг кучи-қудратини назар-писанд қилмади. ва синфий манфаатларни қондириш орқали уз ҳукмронлигини абадийлаштирмоқчи булди. Улар зуравонлик б-н турли миллатларни “яқинлаштириш” орқали “ягона совет халқи”ни вужудга келтириш ва кейинги босқичда бутун ер юзида “юк-

сак” миллатларни шакллантириш ҳамда уларнинг ҳукмронлигини таъминлашни мақсад қилган эди. Уларнинг сохта ғоя ва пуч мафкурага асосланган бундай хатти-ҳаракатлари собиқ шуру давлатини емирдди ва бутун бир тузумнинг барбод булишини тезлаштирди. Ўз-н мустақилликни қулга киритгач, миллий мун-тларни, юртимизда истиқомат қилаётган барча миллат ва элат вакилларининг узаро тотувлиги ва ҳамжиҳатлигини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йуналишларидан бири булиб келмоқда.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — ижт-й мафкура шаклларида бири, муайян миллатнинг этнососиал бирлик сифатида мавжудлиги ва рив-ши, эркин ва озод тарғотини асослаш, таъминлашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими. М.м.ни фақат бир миллат ёки халқнинг мафкураси деб тушуниш туғри эмас. У муайян давлат ёки жам-тнинг умумий мафкураси ҳам булиши мумкин. «Миллий» т.си нафақат муайян этник бирлик, балки “давлат” маъносини ҳам ифодалаш учун хизмат қилади. Мас., “миллий даромад”, “миллий қуроли кучлар” бирикмаларида у “давлат” сўзининг маънодоши сифатида қулланилади. Миллат ҳудудий, иқт-й, сиёсий ва этник алоқалар (мад-т, тил, ўз-узини англаш) умумийлиги замирида юзага келадиган этнососиал бирликдир. Ш.у. ҳам М.м.нинг таърифида ана шу ҳус-ят ўз ифодасини топган. М.м.нинг мазмун-моҳияти, ҳус-ят ва асосий тамойиллари Президент И.А.Каримов асарларида ҳар томонлама таҳлил этиб берилган. Айниқса, Юртбошимизнинг мафкуравий таҳдидлар моҳияти ва оқибатлари юзасидан билдирган мулоҳазалари ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки, зурвон тузумни ёки янги бир қурунишдаги собиқ Иттифоқни тиклаш, тарихимизни сохталаштириш, турли ғайриилмий талқинлар ердамида алоҳида ўзб. миллати йўқ деган қарашни сингдиришга ҳаракат қилаётган мафкуралар айнан бизнинг миллат сифатида мавжудлигимиз, рив-шимиз, жаҳон халқлари уртасида узимизнинг муносиб ўрнига эга булишимизга қарши қаратилгандир. “Лекин, биз ўзи-

мизни ҳаминша мустақил миллат — ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор”, — деб ёзади И.А.Каримов. (И.А. Каримов. Ўз келажакимизни уз қулимиз билан қурмоқдамиз. Т., Ўзбекистон, 1999, 15-бет). Президентимиз томонидан яратилган миллий истиқлол ғояси таълимоти мам-тимиз М.м.сининг асосини ташкил қилади.

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ТИКЛАНИШ — Президент И.А.Каримов томонидан яратилган муайян миллат ҳаётида тарихий тар-ётнинг маълум босқичига келиб мустақилликни қулга киритиш асосида маъ-ят соҳасида бой берилган имкониятлардан қайта фойдаланиш, маън-й мерос, урф-о.лар, анъаналар, қадриятларнинг тикланиши, миллий ўзликни англаш, ўтмишда яратилган барча моддий ва маън-й бойликларни миллат рившига йуналтирилган умуммиллий ҳаракат, фаолият ва жараёнларни наз-й ва амалий жиҳатдан асослаб берадиган концепцияни англаш т. Юртбошимиз “Ўзбекистоннинг уз истиқлол ва тараққиёт йули” асарида мустақил Ўз-нни ривожлантиришнинг маън-й-ахлоқий негизларини белгилаб берар экан, «Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг уз йули тўртта асосий негизга асосланади» — деб курсатади: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маън-й меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг уз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварлик. Асарда ана шу негизларнинг моҳияти ҳам очиқ берилган. Жумладан, Ислам Каримов шундай ёзади: «**Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи — халқимизнинг умуминсоний қадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тинчлик, аҳил-қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтириш учун зарур**

шарт-шароитлар яратишдир». Куришиб турибдики, юқорида зикр этилган асарда маъ-ятимизни ривожлантириш вазифалари белгилаб берилган. Муаллиф халқимизнинг маън-й илдишлари чуқур эканлигини алоҳида таъкидлайди, уларни қайта тиклаш ва янги мазмун б-н бойитиш зарурлигини стратегик вазифа сифатида белгилайди. Бу масалага алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаётганимизга асосий сабаб шуки, давлатимиз раҳбарининг кейинги асарларида ҳам М.м.т. ғояси ижодий ривожлантирилган ва унинг миллатимиз маън-й тар-ётига хизмат қиладиган асосий йуналишлари белгилаб берилган. М.м.т. миллатнинг қарамлик ҳолатига тушиб қолиши оқибатида ўзининг мавжуд миллий маън-й салоҳиятидан фойдалана олмаслиги ва ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида улардан фойдаланишга қаратилган фаолият б-н боғлиқ эҳтиёж сифатида юзага келадиган жараён ҳисобланади. Худди ана шу жараён узб. миллати ҳаётида юз берди. Мустақилликни қўлга киритишимиз шарофати б-н мустабид тузум даврида тонталиб келинган миллий урф-о., анъана, қадриятларимиз яна қайта тикланиб, бугунги М.м.т.га хизмат қилмоқда. «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «Айни пайтда юртимизда миллий тикланиш жараёни қарийб бир ярим аср давом этган ижтимоий-сиёсий қарамликдан кейин дастлабки пайтларда мутлақо табиий равишда ўзига хос «инкорни инкор» қонунияти асосида кечганини айтиш лозим. Лекин биз собиқ тузумнинг мафқуравий қарашларини умуман инкор этишнинг ўзи ҳеч қандай бунёдкорлик дастурига эга бўлмаган сиёсий ва маданий экстремизм хавфини тўғрида эҳтимолини яхши англари эдик. Шу билан бирга, тарихий қадриятлар, урфодат ва анъаналар, турмуш тарзига орқаддини ўйламасдан, ёпнасига бетартиб қайтиш бошқа бир кескинлик, дейлик, бугунги давр ҳаётини қабул қилмаслик, жамиятни янгилаш заруратини инкор этиш каби номақбул ҳолатларга олиб келиши мумкинлигини ҳам унутмаслик зарур эди. Барча-

мизга маълумки, миллат ва халқнинг руҳи, дунёқараши ва турмуш тарзини нфода этадиган миллий маънавиятга муносабат, уни замон талаблари асосида ривожлантириш, одамларнинг дунёқараши ва тафаккурини ўзгартириш масаласи ҳар томонлама чуқур ва пухта ўйлаб иш юритишни талаб қилади. (81-б.) Президентимиз маъ-ятнинг миллий тар-ётдаги урни ва аҳамияти, уни узлаштириш зарурлиги ҳақида тухталиб, таъкидлаганидек: «Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади». Бу концептуал ғоя бугунги кунда миллий маъ-ятни ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор тамойилларидан бири сифатида хизмат қилиб келмоқда. Мам-тимизда М.м.т. ва ривожлантириш давлат сиёсатида устувор вазифа экани қўйидаги концептуал ғояда ҳам яққол ифодаланган: «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмаса керак. Маънавият — инсоннинг, халқнинг, жамият, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди...». Бу ғоянинг наз-й ва амалий аҳамияти шундаки биринчидан, бу б-н муаллиф собиқ шўролар даврида маъ-ятни ривожлантиришга учинчи даражали омил сифатида қаралишининг ижт-й-сиёсий, иқт-й ва б. сабабларини курсатиб берган. Иккинчидан, маъ-ятни ривожлантирмасдан, шахснинг маън-й руҳиятини ўзгартирмасдан туриб, жам-тда қўзланган мақсадни амалга ошириш мумкин эмаслиги илмий жиҳатдан асослаб берилган. М.м.т. ғояси маъ-ят шахс баркамоллигининг энг муҳим мезони ва шунинг б-н бирга, уни камолотга элтувчи, ўз-ўзини англаувчи ва ўз имкониятларини юзага чиқарувчи улкан омилдир.

М.м.т. концепциясида ватанпарварлик шахс маъ-ятининг ажралмас қисми экани асосланган. Ҳақиқатан ҳам, ўз Ватанини севмаган, унинг тар-ёти учун жон кўйдирмайдиган, бепарво ва лоқайд инсон маън-й жиҳатдан баркамол бўлиши мумкин эмас. Шу уринда «миллий тараққиёт» ва «миллий тикланиш» т.ларининг

мазмун-моҳияти ва узига хос жиҳатларига эътибор қаратиш лозим. Аслида улар бир-бирини инкор қилувчи т.лар эмас. Аксинча, мероси, тарихий хотираси ва замини мустаҳкам миллатлар учун бу т.ларнинг узаро уйғунлиги миллат камолотини таъминлайди. Миллий тар-ёт — эволюцион характерга эга жараёндир. У миллатнинг шаклланиши, такомиллашуви ва юксалиши каби узлуксиз жараён сифатида намоён булади. Миллий тикланиш эса, миллат тар-ёти тарихининг муайян босқичида маълум объектив ва субъектив сабаблар туфайли бой берилган салоҳиятни қайтадан миллат тар-ётига йуналтириш б-н боғлиқ булган жараёндир. Бу борадаги вазифалар Юртбошимизнинг «Ўзбекистоннинг сиёсий-ижт-й ва иқт-й истиқболининг асосий тамойиллари», «Амир Темур — фахримиз, гуруримиз», «Ўзбекистон XXI аср бусағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори», «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», «Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин», «Ўз келажакимизни уз қулимиз билан қурмоқдамиз», «Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда», «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда», «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз», «Миллий мафкура — келажак пойдевори», «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман», “Юксак маънавият — енгилмас куч” каби асарларида уз ифодасини топган. Ушбу асарларда илгари сурилган миллий давлатчиликни тиклаш ва мустақилликни мустаҳкамлаш, маън-й мерос ва қадриятларни чуқур узлаштириш, миллатимизнинг уз-узини англашига эришиш, миллий ғрф-олтар ва анъаналарни тиклаш ва такомиллаштириш, миллий гурур ва ифтихор туйғуларини изчиллик б-н мустаҳкамлаш гоялари М.м.т.да муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик шароитида миллий гоя ва миллий мафкурани шакллантириш ҳамда уни халқимиз дунёқарашига айланишига эришиш, миллий гояни аҳоли онги ва қалбига сингдириш, таъ-

лим тизимини ислоҳ қилиш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш асосида баркамол авлодни тарбиялаш бу жараённинг таркибий қисмидир. Шу б-н бирга, миллий-маън-й салоҳиятимизнинг жаҳон цивилизациясидаги урнини тиклаш ва бутунги кунда маъ-ят, маърифат, фан, техника, технология ютуқларини чуқур узлаштириш асосида ҳоз. замон умумжаҳон маъ-яти тизими ривожига ҳисса қушиш, аҳоли, айниқса, ёшлар онгида мафкуравий иммунитетни кучайтириш, инсониятнинг алар давонида яратган ва умумжаҳон мулкига айланган бой меросидан ижодий фойдаланиш ҳам бутунги М.м.т.нинг асосий йуналишларидан биридир. Аждодларимиздан қолган мерос М.м.т. ва мам-т истиқболи учун фидойилик ва илҳом манбаи ҳисобланади. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, «**Бизнинг қадимий ва гўзал диёримиз нафақат Шарқ, балки жаҳон цивилизацияси бешикларидан бири булганини халқаро жамоатчилик тан олмоқда ва эътироф этмоқда. Бу табаррук заминдан не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққани, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан юқори босқичга кутарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуг алломаларнинг хизматлари беқиёс экани бизга улкан гурур ва ифтихор бағишлайди**” Мам-тимиз бутунги кунда мустабид тузум асоратларидан халос булиб, демократик жам-т қуриш сари дадил қадам ташламоқда. Табиийки, бир босқичдан иккинчисига утиш, айниқса, зуравонлик асосида қурилган жам-тдан маърифатли, инсон манфаатлари, шахс эркинлиги ва камолотига хизмат қилувчи демократик жам-тга утиш осон кечмайди. Балки маълум вақтни, унда яшаётган барча инсонларнинг фидойилик б-н меҳнат қилишини талаб этади. Худди мана шу жараёнда юзага келган муаммоларни ҳал қилиш учун юксак маън-й эътиқод ва сабр-тоқат б-н одамларни уюштириш, улар дунёқарашига янги жам-

тафаккурини шакллантириш. эртанги кунимиз давомчилари булган ёш авлодни вояга етказиш. унинг жисмонан ва маънан бақувват, юксак маъ-ят, билим ва замонавий тафаккур эгаси булишига эришиш муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибасидан маълумки, қайси мам-т ёшлари замонавий фан, техника ва технология ютуқларини қанчалик мукамал эгалласа, мам-т тар-ётига қушадиган ҳисса си шунчалик самарали булади, маъ-ят юксалади ва мам-тнинг М.м.т.и ҳоз. замон жаҳон цивилизацияси тизимига уйғунлашуви тезлашади. Мам-тимизда ушбу жараённинг самарадорлигини таъминлаш учун ҳар биримизнинг фаол ва фидойи булишимиз бугунги тез суръатлар б-н ўзгараётган таҳликали дунёда узигимизни англаш, кимлигимизни. қандай буюк аждодларнинг меросига, неча минг йиллик тарих, бетакрор мад-т ва қадриятларга эга эканимизни ҳис этиб яшаш, бу бойликларни асраб-авайлаб, демократик қадриятлар, бутун жаҳон тар-ёти ютуқлари б-н озиқлантириб, янги ўсиб келаётган авлодга етказишга хизмат қилади.

МИЛЛИЙ-МАЪНАВИЙ ҚИЁФА — жам-тдаги турли этнос, халқ, миллатга хос умумий миллий хус-ятлар (негизлар) асосида тарихан шаклланган, уларнинг турмуш тарзи, тили, урф-о. ва анъаналари. қадриятларига хос ва мос булган умумий миллий-маън-й хус-ятлар, фазилатлар мажмуасидир. М.м.қ. ҳар бир жам-тга хос булган муҳим тарихий, фал-й, ижт-й-сийсий хус-ят саналади. М.м.қ. тарихан таркиб топган миллий анъана, урф-о., расм-русум, таомилларни узида мўжассам этади. М.м.қ. айнан бир халққа тегишлилиги боис ҳам унинг турмуш тарзи, тарихи, фал.си, ижт-й ҳаётини ифодалаш б-н биргаликда жам-тнинг узига хос интеллектуал салоҳиятини белгилайди. Ўзининг М.м.қ.сини йўқотмаган, асл ҳолича сақлаган халқ ўзлигини, уз миллийлигини қадрлаган ҳисобланади. М.м.қ. халқларни бир-биридан ажратиб турувчи узига хос муҳим хус-ят ҳамдир. Дунёда қанча халқ булса, уларнинг ҳар бири узига хос. бетакрор М.м.қ.га эга. Ўзб. халқи-

нинг М.м.қ.си бағрикенглик, тантилик, меҳмондустлик, болажонлилик, кечиримлилик, соддалик, меҳнаткашлик, андишалилик, қаноатлилик, одоблилик, сарҳоватпешалик, ориятлилик, некбинлик, эътиқодлилик, оқибатлилик сингари фазилатларда мужассамлашган. Мазкур фазилатлар авлоддан авлодга мерос сифатида утиб, халқимизнинг М.м.қ.сининг мазмун-моҳиятини ифодалайди.

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ — муайян миллатнинг табиий, тарихий ва ижт-й рив-ш жараёнида яратган моддий ва маън-й бойликлари, у яшаётган ҳудуд, мад-й мерос, миллий мад-т, тил, миллий онг, миллат тарихи, ўтмиши, турмуши ва яшаш тарзи, ҳаётининг тартиб-қоидалари ҳамда бу б-н боғлиқ миллий хус-ятлар мажмуини ифодалайдиган т. У умуминсоний қадриятлар тизимида миллатга хос энг умумий жиҳатларни акс эттиради. Бу масаланинг мазмун-моҳияти “Юксак маънавият — енгилмас қуч” асариде батафсил таҳлил этилган. Ушбу китобга таянган ҳолда, М.м. тизимининг қуйидаги таркибий қисмларини ажратиб кўрсатиш мумкин: 1. Миллатнинг генофонди, табиий бетакрорлиги, узига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижт-й ранг-баранглиги. 2. Миллат тарихи, ўтмиши, келажаги ва маън-й мероси. 3. Миллий ҳудуд, жам-т ва ундаги жараёнлар, моддий ва мад-й яшаш шароитлари, иқт-й асос ва ижт-й устқурма б-н боғлиқ жиҳатлар. 4. Урф-о., анъана, маросимлар, турмуш тарзи ва б.даги миллийлик, улар б-н боғлиқ узига хос хус-ятлар. 5. Миллий тил, миллий мад-т ва маъ-ят, миллий онг ва миллий руҳ, миллий туйғулар ва гоёлар. Бу қадриятлар муайян миллат кишилари учун умумий булиб ҳисобланади. М.м. муайян миллатга мансуб қадриятларни умуминсоний қадриятлар б-н боғловчи халқлардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний қадриятларни англашда уз фаолиятини ушбу қадриятлар мезонига мослаштиришда М.м. б-н боғлиқ жиҳатларни назарда тутати. Миллат — ҳар қандай

М.м.нинг эгаси, М.м. тизими таянадиган ижт-й асосдир. Миллатнинг таназзули — М.м.нинг таназзулидир! Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган халқлар булгани маълум, «буюк цивилизациялар» деб юритиладиган бу этнослар кейинчалик турли халқлар, миллатлар, элатлар б-н қоришиб, узларининг умумий-тарихий бирлигини йуқотган ёки тарихий таназзул жараёнлари, уруш ва низолар оқибагида қирилиб кетган. Амазонка буйлари ва Мексика ўрмонларида ҳозиргача вайроналари сақланиб қолган майя халқи туғрисида шундай хулоса қилиш мумкин. Қад. даврнинг энг буюк мад-тларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг ёзуви унутилган, 100 га яқин шаҳарлари вайронага айланган ва шу тариқа буюк тамаддун бешикларидан бирининг чироғи сўнган. Ҳар бир миллат уз қадриятларининг яратувчисигина эмас, балки уни асраб-авайловчи ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллий қадриятларнинг сақланиши учун ҳар бир миллатнинг узи масъулдир. Ҳатто бирор империя ёки давлатга қарам булган миллатнинг М.м.ни сақлаш туйғуси йуқолиб кетмайди. Миллатни М.м.нинг объекти ва субъекти сифатида тушуниш, у б-н боғлиқ М.м. тизимини илмий таҳлил қилишга ижт-й қадрият сифатида қараш имконини беради. Бу эса М.м.нинг намоён бўлиши, унинг тарихий рив-ш жараёнида ўтмишдан келажакка томон ҳаракатини таҳлил қилишга имкон яратади. М.м. кишиларнинг табиий, тарихий ва ижт-й бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади, кишининг онгига ҳаёт тарзига ўзига хос тарзда таъсир қилади. М.м. кишиларнинг ўзаро муносабатларида ижт-й фаолиятида кўзга ташланади ҳамда ана шу муносабат, фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар учун маън-й асос бўлади. М.м. ва уларнинг алоқадорлиги ифодаси булган қадриятлар тизими, миллатнинг узи б-н бирга тарих силсиласи, замона зайли, ижт-й ва сиёсий жараёнлар таъсирида шаклланади ва ривожланади. Бу қадриятлар кўпроқ мил-

латнинг этник хус-ятлари ва этник макони б-н боғлиқ. Халқларнинг ижт-й тарёти эса уларнинг миллий-этник қадриятлари равнақи б-н узвий алоқадорликда давом этади. М.м., ўз табиатига кўра, тор доирада сақланиб қолмайди, балки турмуш жараёнида муттасил янгиланиб, бошқа халқлар қадриятлари ютуқлари б-н бойиб боради. Умуминсонийлик туйғуси фақат уз халқи қадриятини ардоқлаш, тарғиб-ташвиқ этиш б-н чекланмайди, балки у ҳар бир халқ, элат, уруғ қадриятларини қандай ҳолатда булса, шундайлигича қабул қилиб, уларни ҳурмат қилишни тақозо этади. Ҳар бир миллатнинг узи қадрлайдиган мад-ти, тили, анъаналари, урф-о.лари, маросимлари ва одоб меъёрлари бор. Дунёда аҳолиси сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо мад-й ва маън-й соҳада бир-биридан кам ёки ортиқ миллат йуқ. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, мад-й ва маън-й қадриятлари, миллий қаҳрамонлари бор. Бир миллатнинг ўзга миллат фаолиятини баҳоловчи ҳакам бўлишга ҳаққи йуқ. Бирор-бир таълимот давлат шакли ёки яшаш усулини қабул қила олмагани учун муайян миллатни айблаб бўлмайди. Шу маънода, умуминсонийлик туйғуси фақат бир миллат қадриятларини бутун оламга ёйиш йули б-н эмас, балки барча миллат ва элатлар қадриятларини асраб-авайлаш, ҳурмат қилиш ва оламдаги миллий ранг-барангликнинг табиий ранг-баранглик б-н узвий алоқада эканлигини англаш йули орқали бойиб боради. М.м. миллатнинг табиий-тарихий ривожини, ижт-й турмушини, яшаш тарзини, ўтмишини, келажакни, мад-ти, маъ-яти, урф-о.лари, анъаналари, тили, у вужудга келган ҳудуд ва б. б-н узвий боғланган. Улар хилма-хил шаклларда, бир-бири б-н узвий алоқада намоён бўлади, ўзига хос миллий қадриятлар тизимини ташкил қилади. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи қадриятлар — қонқардошлик, мад-й-маън-й яқинлик, ўтмиш ва маън-й мерос, она юрт туйғуси ва б. нисбатан барқарор бўлиб ҳисобланади. Миллатнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги, ранг-баранглиги ва ижт-й жараён-

да узгариб бориши б-н боғлиқ энг асосий қадрияти унинг генофондидир. Генофонд — фақат ирсият орқали утадиган табиий узига хослик эмас, балки тарихий белгилар, хус-ятлар, ранг-баранглик ва узгарувчанликни ҳам узиди ифодалайди. Ш.у. бирор халқ, миллат, элатни йуқотиш учун қилинган тажовузнинг «геноцид» деб аталиши бежиз эмас. Миллатнинг генофонди унинг энг асосий тарихий, М.м.идан биридир. Бу т. муайян табиий-тарихий ёки биологик бирликнинг маълум бир ҳудудда узоқ яшаши натижасида шаклланган ва авлодлардан авлодларга утадиган табиий, биологик хус-ятлари ҳамда жиҳатларининг йиғиндисини ифодалайди. «Генофонд» т.си айниқса, қон-қариндош миллатлардан таркиб топган халқларнинг тарихий бирлик сифатида ижт-й тар-ётнинг нисбатан узоқ даврида мавжуд булиши мумкинлигини акс эттиради. Миллат тарихий узгаришлар, уруш ва қирғинлар натижасида аста-секин узгариши, камайиб кетиши мумкин. Аммо унинг генофонди узгариши миллатнинг ниҳоятда тез узгаришига, авлодларидан мерос қолган табиий-тарихий хислатларининг тез йуқолиб кетишига олиб келади. Собиқ Иттифоқ даврида миллатларнинг генофондини сақлаш муаммолари туғрисидаги масала б-н боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмади. Бу даврда «социалистик эксперимент»лар жараёнида одамлар бошига тушган турли хил қатгонлар, урушлар, бутун-бутун миллатларнинг уз тарихий ватанидан кучирилиб юборилиши, сохта шиорлар б-н «юз мингчилар», «саксон мингчилар» ва б. ҳаракатлар натижасида аҳоли катта қисмининг кучиб юриши, экологик тангликлар ва б. мам-тдаги халқлар, миллат ва элатларнинг генофондига салбий таъсир қилмай қолмади. Уз-нда ҳоз. даврга келиб бу масалага алоҳида жиддий эътибор берилётгани, соғлом авлодни тарбиялаш, миллат генофондини соғломлаштириш умумдават миқёсидаги вазифага айлангани бежиз эмас. Чунки миллатнинг генофонди унинг бетакрорлигини англатади, бу бетакрорлик эса ушбу миллат тарихий рив-шнинг муайян даврлари б-н боғлан-

ганлигини кўрсатади. Бу бетакрорликни умуминсонийлик жиҳатидан баҳолаш — уз миллати қадриятларини холисона тарғиб қилиш, узга миллатнинг қадриятларига путур етказмасликка асосланади. **Миллий макон ва маъ-ят.** М.м. кишиларнинг яшаш жойлари, турмуш шароитлари б-н боғлиқликда шаклланади. Ана шундай маън-й қадриятларнинг энг асосийси туғилган Ватан ва она юртини севиш туйғусидир. Ватанни севиш туйғуси — инсон тугилиб вояга етган, у мансуб булган тарихий бирликнинг ўтмиши б-н боғланган ижт-й, иқт-й, мад-й муҳитга ва ҳудудга нисбатан булган муҳаббатдир. Бу бутун инсониятга хос умумий туйғудир. Ватан туйғусида кишиларнинг узи мансуб булган тарихий бирлик шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудудга нисбатан маън-й қарздорлиги, бурч ва масъулияти б-н боғлиқ ижт-й туйғулари намоён булади. **Миллий тил ва маъ-ят.** М.м. энг асосий белгиларидан бири — миллат учун умумий муомала воситаси булган миллий тилдир. Мутахассислар жаҳонда 5000 га яқин тил борлигини қайд этади, уларни 15 та катта оилага булиб ўрганади, тилларнинг такомиллашуви б-н бирга, улар тарқалган ҳудуднинг майдони ҳам узгариб боришни таъкидлайди. Мас., VII а.гача Арабистон ярим оролининг бир қисмида тарқалган араб тили, ундан кейинги бир неча а. мобайнида Африка ва Осиёнинг бошқа ҳудудларига ҳам тарқалади. Худди шундай туркий тиллар ҳам Кичик Осиёдан Шарқий Сибиргача булган кенг ҳудудда тарқалган. Шу б-н бирга, қадимда Осиёда кенг тарқалган хеттлар тили эса бутунлай йуқолиб кетган. Туркий халқларнинг тили биз учун умуммиллий қадриятдир. Истиқлол йилларида Юртбошимиз таъкидлаганидек, “халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири булмиш она тилимиз узининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга булди, ... давлат тилининг ҳаётимиздаги урни ва таъсирини кучайтириш, уни том маънода миллий қадриятга айлантириш йулида илгари тасаввур ҳам қилиб булмайдиган улкан ишлар амалга оширилди”. **Миллий маъ-ят ва**

қадриятлар. Миллатларнинг маън-й мероси, анъаналари, урф-о.лари, миллий адабиёти, санъати ва б. б-н умуминсоний қадриятларнинг миллий даражадаги намоён булиш шакллари боғланган. Уларнинг асосида ҳар бир миллат, халқ ёки элатнинг тарихий рив-ш жараёнида авлодлардан авлодларга утиб келаётган мад-й хус-ятлари ва жиҳатлари ётади. Миллат фақат муайян ҳудудда яшайдиган ва бир хил тилда сузлашадиган кишилардангина иборат эмас, балки умумий мад-й-маън-й жиҳат ва хус-ятлар асосида мавжуд булиб турган тарихий-ижт-й бирлик ҳамдир. Мад-т инсоният тарихининг илк даврларидан буён унинг ажралмас ҳамроҳи, инсоннинг узи каби қадимийдир. Ҳар бир халқнинг мад-ти узига хос ва бетакрор булиб, у ривожланиб, такомиллашиб боради. Бу айниқса қон-қардош халқлар б-н боғлиқ мад-й қадриятлар ривожиди катта аҳамият касб этади. Мад-й-маън-й соҳа б-н боғлиқ М.м.ларнинг амал қилишида учта жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) кишиларнинг ижт-й онги б-н боғлиқлик; б) кишиларнинг мун-ти ва фаолияти орқали амалга ошиш; в) моддий ва маън-й соҳада бирор натижа, ютуқ, бойлик ва б. тарзида намоён булиш. М.м. макон ва замонда мад-й соҳадаги бирор кашфиёт, ютуқ, натижа ски маън-й бойлик тарзида намоён булиши мумкин. Халқнинг даҳоси, маън-й-ақлий етуқлиги, билимлари, илм-фанда эришган ютуқлари ана шу натижаларда намоён бўлади (Мас., Миср эҳромлари, Буюк Хитой девори. Рим ва Афина, Самарқанд ва Бухородаги ёдгорликлар, аллома ва мутафаккирларнинг кашфиётлари ва ш.к.). Ҳар қандай миллат каби халқимиз ҳам узига хос. бетакрор М.м.ни яратади. М.м.нинг эгаси сифатида халқимиз уз қадриятларини асраб-авайлаб, ривожлантириб ва такомиллаштириб келмоқда. Бу борада республикамизда амалга оширилётган улкан бунёдкорлик фаолияти Президент Н.А. Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида қўллаб далил ва мисоллар орқали яққол кўрсатиб берилган.

МИЛЛИЙ ОНГ — ҳар бир миллат ёки элатнинг узоқ тарихий тар-ёти, турмуш тарзи, маън-й-диний эътиқоди, мад-й ривож жараёнида шаклланган дунёқараши, тафаккури, эътиқод ва ишонч туйғуларини ифодаловчи т. Миллат кишиларнинг барқарор тарихий бирлиги булиб, умумий турмуш, тил, мад-т, онг ва руҳиятнинг бирлиги, узига хослиги негизда қарор топган. М.о. ижт-й ишлаб чиқариш фаолияти, бошқа миллатлар б-н мулоқоти жараёнида пайдо бўлади. У тил б-н узвий боғлиқ. Тилда ифода этилган буюм, ходиса ва рақамлар М.о.да уз ифодасини топади ва субъектив образлар тарихида билимга айланади. Ш.у. миллат шаклланиш жараёнининг дастлабки босқичлариданоқ, аждодлар яратган мерос, ғоя ва т.ларни тил орқали узлаштириб, онгига сингдириб боради. М.о. алоҳида миллий муҳитда содир бўлади. Унинг шаклланишига тупланган билимлар, сиёсий ва ҳуқуқий ғоялар, санъат ва мад-т ютуқлари, ахлоқ, дин ва ижт-й руҳият, умуман, жам-т онги таъсир кўрсатади. М.о. тарихий тажрибани, аждодлар қолдирган билимлар ва тафаккур-мантиқ усуллари узига сингдириб олгач, воқеликни узлаштиради. вазифаларни ўртага қўяди, келажак лойиҳаларини тузади, миллатнинг бутун амалий фаолиятини белгилайди. М.о. ижт-й фаолият жараёнида шакллантирилади, М.о. ҳам уз навбатида унга бевосита таъсир уткази, уни белгилайди ва тартибга солиди. Миллат, ўз орзу-мақсадларини рўёбга чиқариш жараёнида табиатни, жам-тни ва узини узгартиради. Собиқ тузум даврида М.о. гайримиллий сиёсат туфайли чекланган эди. Миллатларнинг онгини, руҳини мустақамлаш ва равнақ топтириш ғоясини ишлаб чиққан шахслар миллатчи сифатида қораланган. Мустақиллик даврида М.о. аждодларимиз қолдирган маън-й-мад-й меросга ва қадриятларимизга таяниб, миллий ғурур ва ифтихорни барчанинг қалбига сингдириш омилига айланди. М.о. миллий маъ-ятнинг таркибий қисми сифатида муайян ахлоқий, ҳуқуқий, илмий, мафкуравий қадриятларга асосланган эътиқоддир. М.о. мазмун-

моҳияти миллатнинг уз-узини англаш даражаси б-н белгиланади. Бошқа миллатларнинг тарихи, мад-ти, миллий ҳус-ятлари ва манфаатларига ҳолисона баҳо бера олиши учун миллат, авваламбор, уз-узини англамоғи, тарихи, келажги, манфаатларини чуқур тушуниб етмоғи лозим. Чунки узлигини анлаган, М.о.и камол топаётган миллатгина бошқа миллат манфаатларига тугри мун-тда бўлиб, уларга ҳолисона баҳо бера олади. М.о. миллий бирлик ва бирдамлик туйғуси шаклланишининг асосидир. М.о.нинг бу ҳус-яти мустақиллик шароитида ёшларни тарбиялашда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Миллий бирлик, бирдамлик — М.о.нинг белгиси сифатида миллатпарварликни англатади. М.о.нинг ана шу ҳус-яти туфайли инсонда масъулият туйғуси шаклланади. У узининг маълум миллат вакили эканини ҳис этган ҳолда, унинг манфаатларини онгли равишда ҳимоя қилади ва шу йулда фидойилик намуналарини курсатади. Миллатпарварлик ва масъулият туйғуси кучли булган инсонгина миллатнинг равнақи ва истиқболи йулидаги эзгу мақсадларига эришади. Ана шундай ҳус-ятларга эга инсонларга эҳтиёж кучайган ҳоз. даврда М.о. аҳоли, айниқса, ёшларда миллатпарварлик ва масъулият туйғусини янада камол топтиришга имкон берадиган асосий омиллардан бирига айланмоқда.

МИЛЛИЙ РУҲ — миллатнинг ички руҳий ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, маън-й дунёси, уй-фикрлари, мақсад ва маслағи ҳамда кайфиятини ифодаловчи т. Ер юзидаги ҳар бир миллат узига хос иродаси, ҳис-туйғу, дид, хулқ, феъл-атвордан иборат маън-й оламига эга. М.р. узоқ тарихий давр мобайнида шаклланидиган жараён бўлиб, у миллат тарётида ҳаётбахш манба бўлиб хизмат қилади. Миллат тар-ётида маън-й ва моддий омиллар қанчалик зарур ва шарт булса, М.р. шунчалик ҳам муҳим аҳамиятга эга. М.р.нинг узига хос ҳус-ятларини билиш айни вақтда жам-тда мавжуд булган қатор муаммоларни ҳал қилишга, миллат ижт-й-сиёсий ҳаёти жараёнларини узига хосли-

гини аниқлаш ва уларга тугри мун-тда булишга имкон яратади. М.р. тарихан, объектив ва субъектив омиллар таъсирида секин-аста шаклланади. Объектив омиллар жумласига миллат яшаётган ҳудуднинг майдони ва ҳаёт кечирришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер ости ва ер усти бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва усимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг куплиги, қуёшли кунларнинг миқдори ва ҳ.к.ни киритиш мумкин. Субъектив омиллар эса аҳолининг саводхонлик даражаси, одамларнинг бир-бири б-н узаро манфаатли мун-тлар урната олиши, мам-т ичида барча миллатлар, динлар, ижт-й гуруҳлар ва б. табақалар вакиллариининг ҳамжиҳатлиги, иноклиги, ҳамкорлиги ва б.ни қамраб олади. Объектив омиллар мавжуд булса-да, лекин халқ тарқоқ, уюшмаган булса, мам-т ва давлат қолоқ ва қашшоқ бўлиб қолаверади. Ҳоз. замон ривожланган давлатлар ва миллатларнинг тар-ётга эришгани объектив ва субъектив омилларнинг уйғунлашгани ҳамда ишчанлик, ташаббускорлик, тadbиркорлик, топқирлик б-н ишга солингани, ҳаёт суръати ва М.р. юқори даражада булгани б-н изоҳланади. Айни вақтда, жам-т тараққий этган сари субъектив омилларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий илм-фан, техника ютуқларига таянган ҳолда Ер куррасининг табиий жиҳатдан ноқулай ҳудудларида ҳам муъжизакор ишларни амалга оширмоқда. Мас., шимолий қутбга яқин жойлашган Исландияда ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувларидан фойдаланиш натижасида субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки уз ер ости бойликларига эга булмаган Япония энг илғор саноат, техника, технология ва амалий фанни юзага келтирди, жаҳонда энг рақобатдош маҳсулот ишлаб чиқармоқда. Бу натижалар бошқа омиллар қаторида тар-ётга йўналтирилган миллий дунекарашнинг асоси булган М.р.нинг кучлилигидан далолат беради. XVII—XIX а.лар давомидаги миллий бошбошдоқлик, 1865—1917 йиллардаги мустамлакачилик сиёсати ва, айниқса, 1917—1990 йиллардаги

истибод тузуми ўзб. халқи М.р.ининг ушини суствлаштирди, улканинг куп жиҳатдан орқада қолиб кетишига сабабчи булди, кишиларимизда ўз миллати ва М.о.га нисбатан бефарқлик ҳис-туйғуларига эга шахсларни шакллантирди. Мустақиллик даврида амалга оширилаётган кенг куламли ислохот ва узгаришлар туфайли халқимизга хос М.р. инсон ва жам-т тар-ётида ҳал қилувчи кучга айланди. Мам-тимиз ҳаётини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқишга М.р.ни янги поғонага кутариш мустақилликнинг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир.

МИЛЛИЙ УРФ-ОДАТЛАР — миллатнинг турмуш тарзига сингиб кетган, унинг шаклланиши ва ривожига хизмат қиладиган ижт-й-маданий ҳаётда ўз аксини топган. доим такрорланиб турадиган хатти-ҳаракат, купчилик томонидан қабул қилинган хулқ-атвор қоидалари ва куникмалар кўринишидир. М.у.-олар бизнинг халқимизда ўзига хос ўзб.она тарихий хус-ятларга эга бўлиб, анъанавий ва замонавий кўринишларда намоён бўлади. М.у.-о. алоҳида олинган шахс ва миллат доирасида шаклланиб боради. Мас., ўзб.ларда кичикларнинг катталарга салом бериши, эрта туриб уй-ҳовлини супуриб-сидириб, меҳмонларга алоҳида иззат-икром кўрсатиш, байрам арафасида бетоб ва қийналганлар, ёрдамга муҳтожлар, қариялар ҳолидан хабар олиш шулар жумласидандир. Мустабид тузум даврида куплаб урф-о.ларимиз эскилик сарқити деб поймол қилинди, бу эса ёшлар таълим-тарбиясига миллий ўзликни асраб-авайлашга ва шу орқали ўзб. миллатининг маън-й ривожига салбий таъсир кўрсатди. М.у.-о. миллат ва элатнинг тарихи, анъаналари, халқ оғзаки ижоди, санъат ва адабиёти, турмуш тарзи ва б. омиллар таъсирида шаклланиб, такомиллашиб боради. М.у.-о. миллатнинг, элат ва этник гуруҳларнинг ўзига хос қиёфасини белгиловчи хус-ят. Мас., миллатимизга хос булган қўдачилик урф-о.лари муҳим аҳамият касб этади. Мас., шўролар даврида “Бешик тўйи” эскилик сарқити, деб таҳқирланган эди. Ваҳоланки, бешик, у

б-н боғлиқ урф-о.лар миллий мад-тимизнинг таркибий қисми бўлиб келган. М.у.-о. ва анъаналар ҳар бир миллатда ўзига хос тизимни ташкил этади, халқ томонидан турмуш тарзининг зарурий шарти деб қабул қилинади. М.у.о.га бефарқлик кишини, миллатни ўзлигидан узоқлаштиради. М.у.о.ларда ватанга, миллатга булган ҳурмат-эътибор ва садоқат тажасум топади. Мам-тимизда истиқлол туфайли 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари урф-о. ва анъаналарини асраб-авайлаш, такомиллаштириш учун барча имкониятлар яратилган. Бу ҳол миллатлараро мун-тларнинг ривожини, узаро дўстлик ва тотувлик ришталарининг мустаҳкамланишига хизмат қилади.

МИЛЛИЙ ЎЗЛИК — шахс фаолиятида муҳим урин тутиб, шахс ва жам-тнинг маън-й камолотида, фуқаролик жам-тининг моддий-маън-й асосларини мустаҳкамлашда улкан аҳамиятга эга. Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов жам-тдаги руҳий-маън-й жараёнларга баҳо бериб: “Ўзбекистон аҳолисининг кўпмиллатлилигини ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зур куч бўлиб хизмат қилмоқда”, — деган эди. Дарҳақиқат, жам-тдаги маън-й тикланиш миллий ўзликнинг сифатий жиҳатлари б-н чамбарчас боғлиқ. Зеро, ўзликни англаш туфайли инсон ўтмишини хотирлайди, бугуни б-н таққослайди, хулоса чиқаради ва шу асосда келажакка нигоҳ ташлайди. Яъни ўзликни англаш инсонни шахе даражасига кутариб, маън-й камолот сари етаклайдиган руҳий кучдир. Ана шу жиҳатлар бевосита жам-тнинг маън-й ривожига ўзига хос аҳамиятга эга бўлади. “Шахс миллий ўзлигини англаши” т.сининг таркибий қисмлари қуйидагилардир: миллатга (этносга) мансубликни, унинг инсоният тарётидаги тарихий ўрнини англаш; миллий гоё ва қадриятларга садоқат; миллатнинг эҳтиёжлари ва манфаатларини англаш, унинг рив-ш йўлларини билиш; миллий тар-ётга хизмат қилиб, жам-тда фуқаро-

вий бирликни таъминлашга ҳисса қушиш. М. уз.ни — муайян этносга хослик, уз аждодларининг ижобий фаолиятидан фахрланиш, утмишга, миллий қадрият ва урф-о.ларга ҳурмат-эҳтиром, ўз миллати ва юртдошларининг ютуқларидан руҳланиш, ўз фаолиятини миллат ва инсоният тамаддуни ривожига қаратиш, ушбу жиҳатларни ҳар томонлама тарғиб этишдир. Демак, М. уз.ни англаш ижт-й-тарихий шаклланиш жараёнига ижобий мун-тда булиш, уз этник гуруҳининг узга этник гуруҳлар б-н умумий жиҳатлари ва узига хос этноспецифик хус-ятларини чуқур идрок этиш б-н бир қаторда, уз этник гуруҳининг узга этнослар доирасидаги ўрни, мавқеи, манфаат ва ғоялари ҳамда миллий-тарихий қадриятларига ижобий мун-тда булиш; ҳар бир этнос миллий менталитетининг шаклланиши ва рившида тарихий-мад-й омиллар таъсирини идрок этиш, узликни англаб, узга этник гуруҳ вакиллари тарихи, мад-ти, урф-о. ва анъаналарига ҳурмат б-н қараш; ўз миллий-ҳудудий бирлигида истиқомат қилувчи миллатдошлари тақдири, уларнинг ўтмиши ва келажагига, юртнинг равнақига масъулиятни чуқур ҳис этиш б-н бир қаторда, бошқа мам-тларда яшовчи миллатдошларининг ҳам тақдирига бефарқ булмаслик каби жиҳатларда ўз ифодасини топади. Миллий ўзликни англаш халқнинг рив-ш йуналишини унинг халқаро миқёсда узаро ҳамкорлик ва бирдамлиги ҳамда умумий фуқаролик менталитетининг шаклланишида Ўзбекистон жам-тини янги сифатий босқичдаги ҳамжиҳатликка йуналтиради. Ушбу мақсадни туб миллат манфаати б-н бир қаторда жам-тдаги барча гуруҳлар манфаатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда изчиллик б-н амалга ошириб бориш миллий тар-ётни таъминловчи асосий омилдир.

МИЛЛИЙ ҚАҲРАМОН — муайян миллатга, халққа мансуб булган шахснинг уша миллат манфаатлари учун фидойилик намуналарини кўрсатиши маъносини англатади. Агар “қаҳрамон”, “қаҳра-

монлик” т.лари мардлик, довюраклик б-н бирор юмушни бажариб, ҳамма одамлар ҳам қила олмайдиган ишни уддасидан чиқа олиш, бошқаларга нисбатан алоҳида иқтидор ва имкониятларни намоён эта билиш булса, М.Қ. сузи миллат манфаати учун амалга оширилган улкан иш маъносини ифодалайди. Демак, «М.қ.» т.си бир миллатга мансуб булган ҳолда ана шу миллатнинг ободлиги, ҳурлиги, равнақи, шон-шуҳрати, фаровонлиги ва истиқболли йулида алоҳида ва фавқулодда катта хизматлар курсатган, ҳатто уз халқи учун жонини фидо қила олган шахсларга нисбатан қўлланадиган ибора. Тарихий жиҳатдан олиб қаралса, купгина халқларнинг ўтмишида уз юрти учун фидойилик намуналарини курсатган куплаб сиймолар учрайди. Хус-н, мам-тни, халқни ташқи таъовулардан сақлаган довюрак лашкарбоши, жасур жангчилар, буюк илмий кашфиётлари ёки беқийс бадиий санъат, адабиёт намуналарини яратиб, узи мансуб булган халқ ё мам-т шуҳратини оламга ёйган, унинг сиёсий, иқт-й ва маън-й-мад-й салоҳиятининг мустаҳкамланишига ва ривожига жуда муҳим ҳисса қўшган улуғ саркардалар, алломалар, адибу санъаткорлар бор. Улар ҳам ўз юрти, халқи ва инсоният тар-ётига алоҳида хизмат курсатган фидойилар, қаҳрамонлардир. Бироқ буларнинг аксарияти тарихга халқ қаҳрамонлари, буюк олимлар, улуғ ёзувчи, шоир, санъаткорлар сифатида кирган сиймолардир.

М.қ.лик эса халқлар, миллатлар тарихида камдан-кам учрайдиган фавқулодда ноёб маън-й ҳодиса булиб, бунда таърифланадиган нисбатлар ниҳоятда катта масъулият ва ҳар томонлама идрок этилган мун-тни тақозо этади.

Халқлар, уруғ ва элатлар ҳали этник бирлик даражасига қутарилмаган паллада, уларнинг ҳарбий, иқт-й ва маън-й-мад-й имкониятлари етарли даражада шакланмаган ёки ривож топмаган бир пайтда халқни бирлаштириб, маълум ғоя ва олий мақсадлар йулида жипслаштириб, ҳар томонлама салоҳият, қудрат касб этишга сафарбар эта оладиган етакчи шахс — М.қ.дир. Мас., улкан ҳудудларни бирлаштириб,

буюк давлат қурган ва унинг моддий ва мад-й қудратини беқийс даражада кучайтирган Александр Македонский, Франция бирлиги ва равнаки, шону шавкати учун буюк хизмат қилган Наполеон Бонапарт, Шарль де Голь, русларда Россия мисолида худди шундай ишларни амалга оширган Петр биринчи ёки рус миллий адабий тили ва бадий тафаккури ривожига улкан ҳисса қўшган А.С. Пушкинни ўз халқининг М.қ. и деб англаш анъанага айланган. Хиндистон озодлиги ва бирлиги учун умрини фидо этган Махатма Ганди ҳинд халқи уртасида М.қ. ҳисобланади. Ўзб. миллати тарихида уч буюк шахс миллий қаҳрамон сифатида халқимизнинг яқдил эътирофига сазовор булган. Булар ягона ва буюк давлат барпо этган улуғ аждодимиз Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари, миллий адабий тилимиз ва юксак миллий бадий тафаккур асосчиси ҳазрат Алишер Навоий ҳамда мустамакла асоратида қарийб 130 йил яшаб келган ўзб. халқининг миллий мустақиллигини эълон қилиб, уни йиллар оша ижт-й-сиёсий, моддий ва маън-й тар-ёт сари олға бошлаётган улкан давлат арбоби Ислоҳ Каримовдир. Айнан И.Каримов Амир Темурдан сунг объектив ва субъектив сабабларга кура парчаланиб кетган миллий давлатчилик асосларини тиклади ва тарихан янги, мустақкам сиёсий, ҳуқуқий, моддий ва маън-й негизга қурилган Ўзбекистон Республикасини барпо этди. Айни чоғда Юртбошимиз давлатимиз мустақиллигига тажовуз қилган қора кучларни бартараф этишда, рўй бериши мумкин булган турли хатарларнинг олдини олишда, мам-т ва миллат бирлигини сақлаб қолишда қатъий ирода ва собитлик кўрсатмоқда. Халқнинг миллат сифатида ўзлигини англаши, миллий-маън-й қадриятларини тиклаши, умумжаҳон ҳамжам-тида ўз ўрнини топиши ва “ўзбек модели” деган ҳам миллий, ҳам умуминсоний ижт-й-иқт-й тар-ёт моделини ишлаб чиқиб, изчил амалга оширишда Президентимизнинг шахси ва улкан бунёдкорлик фаолияти ҳал қилувчи аҳамият касб этмоқда.

МИЛЛИЙ ҒОЯ — 1) миллатнинг ўтмиши, бугуни ва истиқболини ўзида мужассамлаштирган, унинг туб манфаатлари ва мақсадларини ифодалаб, тар-ётга хизмат қиладиган ижт-й ғоя шакли. 2) Мустақиллик йилларида шаклланган, ўзига хос фал-й асоси, илмий-наз-й ва тарихий илдизларга эга яхлит таълимот. Президент И.А.Каримов томонидан яратилган ушбу таълимот мам-т тар-ётининг объектив зарурати, миллий рив-шнинг қонуний ҳосиласи сифатида озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этаётган халқимизнинг мақсад-муддаолари ва орзу-интилишларини ифодалайди. Мустақилликнинг илк кунлариданоқ Юртбошимиз томонидан М.ғ.нинг асосий т. ва тамойиллари, мезон ва хус-ятлари белгилаб олинди. Хус-н, «М.ғ.» т.сига Президентимиз қўйидагича таъриф беради: **“Миллий ғоя деганда, аждодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозлаб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу орзу-интилиш ва умид-мақсадларини ўзимизга тасаввур қиладиган бўлсак, уйлайманки, бундай кенг маъноли тушунчанинг мазмун-моҳиятини ифода қилган бўламыз”**. Инсоният тар-ёти бирон-бир жам-тнинг эзгу ғоялари ва мафкураси ривожлана олмаслигини тасдиқлаб келмоқда. М.ғ. ҳар бир жам-т ижт-й-сиёсий тар-ётини таъминловчи миллий омил сифатида намоён булади. Аждодларимиз жам-тнинг барча босқичларида жам-т аъзолари тафаккурига эзгуликка ва бунёдкорликка чорловчи ғояларни сингдириб келганлар. Мас., зардуштийлик динининг «Авесто» китобидаги ғоявий концепция — «Эзгу фикр, эзгу суз ва эзгу амал» тамойили бунинг ёрқин далилидир. М.ғ. ўз моҳиятига кўра, халқ, миллат тақдирига дахлдор. қисқа ёки узоқ муддатда ҳал этилиши керак булган вазифалар ва мўлжалларни ҳам акс эттиради. Ўз даврида (1941—1945 йилларда) фашистлар босиб олган Францияда “қаршилик курсатиш” ғоясининг М.ғ. даражасига кутарилгани

ва бу мам-т озод этилиши б-н уз аҳамиятини йўқотгани фикримизга далил бўлади. Муайян ғоянинг М.ғ. сифатида майдонга чиқиши миллатнинг мавжуд ҳолати б-н бевосита боғлиқдир. Чунки, ана шу негизга таянган ҳолдагина у миллатнинг қисқа ёки узоқ вақтда эришиши лозим бўлган мақсад-муддаолари ва мулжалларини туғри ифодалай олиши мумкин. Ҳар бир халқ ўз тарихининг бурилиш нуқталарида, аввало мафкура масаласини, унинг узагини ташкил этадиган, узига хос бирлаштирувчи ядро вазифасини утайдиган ижт-й ғояни шакллантириш муаммосини ҳал қилади. Мам-гимиз учун М.ғ. ҳақидаги масаланинг бугунги амалий аҳамияти шундаки, биз янги жам-т қуриш даврини бошдан кечирмоқдамиз. Айнан шундай пайтда аҳолининг турли қатламлари манфаатларини ҳимоя қилувчи хилма-хил қарашлар шаклланиши мумкин. Бундай шароитда миллат ва жам-тнинг пароканда бўлиб кетишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Акс ҳолда сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й ислохотлар уз аҳамиятини йўқотади, мустақиллик йулида ғовлар пайдо бўлади. Баъзи собиқ иттифоқ давлатларида жам-тнинг бир-бирига қарама-қарши турувчи кучларга бўлиниб кетгани ёки айрим қўшни мам-тларда маҳаллийчилик заминида жам-тни бўлиб юборишга уринишлар бўлаётгани ҳам ана шунинг оқибатидир. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек: «Олдимизга қўйган олижаноб мақсад-муддаоларимизга етиш, эски мафкураравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғоялар хуружидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда». Мам-тимизда эркин, ҳуқуқий-демократик, фуқаролик жам-ти асосларини мустаҳкамлаш, М.ғ.ни жам-тимиз аъзолари онгига сингдиришда мад-й-маър-й муассасаларнинг урни беқийёсдир. Ушбу ташкилотлар орқали М.ғ.да устувор йуналишлар сифатида белгилаб бе-

рилган қадриятлар тарғиботига эътибор қаратиш, ушбу жиҳат халқимизнинг миллий ўзлигини англаб, мустақилликни мустаҳкамлаш ишига камарбаста бўлишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, ғоя, яъни мақсад қўп ҳолларда амалиётдан илгари юради. Аввал муайян ғоя жам-т аъзоларининг умумий мақсади сифатида илгари сурилиб, сўнг ушбу мақсадни бажариш учун амалий фаолият бошланади. Шу жиҳатдан ҳам М.ғ. ўзлигимизни англаб ижт-й тар-ёт ва барқарорликни таъминлашимиз йулида муҳим омил бўлиб хизмат қиладики, ушбу ишларни амалга оширишда маъ-ят соҳаси ходимларининг фаолияти муҳим урин тутади. «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланган қўйидаги фикр мазкур йуналишдаги фаолият учун асосий мезондир: «Эндиликда олдимизда турган энг муҳим вазифа — ана шу юксак тушунчалар билан бирга миллий ғоямизнинг узвий таркибий қисмларини ташкил қиладиган комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тамойилларнинг маъно-моҳиятини бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган маънавий-маърифий, таълим-тарбия ишларининг марказига қўйиш, уларни янги босқичга кўтариш, ёш авлодимизни ҳар томонлама мустақил фикрлайдиган етук дунёқараш эгалари қилиб тарбиялашдан иборат».

МИЛЛИЙ ҒУРУР — 1) шахс, ижт-й гуруҳнинг муайян миллатга мансублигидан фахрланиш ҳисси. Бу туйғу узини-ўзи англаш шаклларида бири бўлиб, аждодлар қолдирган моддий, маън-й мерос, уз халқининг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси, кадр-қиммати, обру-эътиборидан фахрланиш ҳиссини ифодалайди. У шахс ва ижт-й гуруҳ хулқ-атворини муайян тарзда йуналтиради, тартибга солади. М.ғ. қўйидаги шаклларда намоён бўлади: миллатнинг ютуқлари, обру-эътибори б-н фахрланиш, унинг муаммоларига бефарқ қараб турмаслик; уз элига, миллатига жонқуяр бўлиш; уз миллатининг моддий, маън-й меросини ас-

раб-авайлаш; халқ одатлари, анъаналари, қадриятларини ҳурмат қилиш, уларни бойитиш ва такомиллаштириш; уз миллатига меҳр-муҳаббатини амалий фаолиятга намоён этиш. М.ғ. маъ-ят таркибида муҳим урин тутади. М.ғ. миллатнинг утмишда фан, адабиёт, санъат ривожига қўшган ҳиссаси, буюк алломалари, атоқли саркардалари фаолияти б-н боғлиқ булади. М.ғ. и булмаган кимса бошқа миллатларга бош эгувчи космополитга, ман-қуртга айланади. М.ғ.нинг предмети ва мазмуни, яъни қандай шахслар, қандай воқеа-ҳодисалар б-н фахрланаётгани шу миллатнинг мазкур даврдаги маън-й киёфасини кўрсатади. Халқлар тарихида шундай даврлар булиши мумкинки, унда миллатчилик, шовинистик, ҳатто фашизм гоёлари устуворлик қила бошлайди. Бундай даврларда М.ғ. предмети салбий ҳодисалар: мақтанчоқлик, бошқа миллатларни пастга уриш, уз миллатининг бошқа миллатларга нисбатан устунлигини тарғиб этиш каби иллатларда намоён булади. Бундай ҳоллар миллат узига-узи танқидий кўз б-н қарай олмай қолган вазиятларда юз беради. М.ғ. адабиёт ва санъатда уз ифодасини топади. Алишер Навоийнинг куйидаги ҳикмати М.ғ.нинг гузал ифодасидир: “Менга қилса минг жафо, бир марта фарёд айлабон, // Элга қилса бир жафо, минг марта фарёд айларам”.

Соғлом М.ғ. узга миллатга мансуб кишиларга ҳам ҳурмат-эҳтиром курсатишни тақозо этади. Бундай туйғуга эга маън-й етук киши миллийликни миллатчиликдан, ҳақиқий М.ғ.ни миллатпарастликдан фарқлай олади, бошқа миллат вакилларининг иззат-нафси ва ғурурини камситмайди. Мустабид тузум даврида М.ғ.ни ифодалаш миллатчилик б-н тенглаштирилар. муайян миллатга мансублик б-н эмас. балки иттифоқ фуқаролиги б-н фахрланиш талаб этилар, купгина миллатларнинг М.ғ.и топталар ва камситилар эди. Мустақиллик кишилар М.ғ.ини ошириб, уни халқ, Ватан, аждодлар хотираси олдидаги масъулиятни ҳис қилишдек мазмун б-н бойитмоқда. Бундай шароитда миллий мустақиллигимиздан фахрланиш, мам-тимизда озод ва обод

Ватан, фаровон ва эркин ҳаёт қуриш йулида фаол меҳнат қилиш, жаҳон ҳамжам-ти ютуқлари, замонавий технологиялардан фойдаланиш М.ғ.ни оширадиган омиллардир. Бу эса, уз навбатида, юртдошларимизнинг кучи, салоҳияти, бунёдкорлик фаолиятини куп жиҳатдан белгилайди, уларда соғлом М.ғ. туйғусини шакллантириш учун тинмай изланишга сафарбар этади.

МИЛЛИЙ ҲИС-ТУЙҒУ — муайян мамлакат фуқароларининг ижт-й воқеликда содир булаётган воқеа-ҳодисаларни ҳис этиш, унга булган мун-т б-н боғлиқ руҳий-психологик кечинмалар қуришиш ва шакллари мажмуини ифода этувчи т. У миллий руҳият, мад-й-маън-й мерос, урф-о. ва анъаналар, тарихий тажриба б-н боғлиқ ҳолда миллат менталитетида яққол намоён булади. Турли халқлар ва миллатларда бундай ҳис-туйғуларнинг намоён булиш шакллари узига хосдир. Бу талай объектив ва субъектив омиллар б-н белгиланади. Жам-тдаги турли қатламларда ҳам узига хос тарзда намоён булади. Мас., ёшлар М. ҳ.-т.да рационаллик б-н бирга ҳиссий узгарувчанлик, максимализм, онгсиз-руҳий ҳаракатларга мойиллик сезилса, ҳар қандай масалага холислик, вазминлик ва мушоҳада б-н оқилона ёндашиш ҳисси ёши улуғларга ҳос сифатлардир. Мавжуд шарт-шароит, ҳар бир кишига хос темперамент хус-ятлари, миллий-мад-й мерос, қадриятларга булган мун-т ҳам М.ҳ.т.га таъсир курсатади. Ортиқча эҳтиросларга берилмаслик, босиқлик, ақлга таяниб иш қуриш М.ҳ.т.ни ифодаловчи муҳим жиҳатларидир. М.ҳ.т.га мавжуд шарт-шароит б-н ҳисоблашмасдан ҳаддан ташқари эрк бериш воқеа-ҳодисаларнинг ноҳолис баҳоланишига сабаб булиши мумкин. Умуман олганда, М.ҳ.т. муайян миллатнинг узоқ давр мобайнида шаклланадиган ва узгариб борадиган узига хос хус-яти булиб, уни эътиборга олиш воқеа-ҳодисаларни баҳолашда, уларга мун-т билдиришда узига хосликни яққол намоён этади.

МИЛЛИЙЛИК — муайян халққа, миллатга хос булган, уни бошқалардан фарқини кўрсатувчи хус-ятлар мажмуи. М. миллатнинг тарихи, қадриятлари, анъаналари, мад-ти, яшаш тарзида яққол намоён булади. М.ни билиш ва англаш учун миллатлар ўртасидаги фарқ ва тафовутларни ўрганиш б-н биргалликда, уларни яқинлаштирувчи жиҳатларга жиддий эътибор бериш зарур. Чунки бошқа миллатларнинг ютуқ ва ижобий тажрибасини ўрганиш, уларни узлаштириш М.ни бойитади ва ривожлантиради. Инсоният тарихида XX а. М.нинг ўсиши, миллий давлатчилик тамойили устуворлик касб этгани б-н характерланади. Бу а-да мустамлакачилик тизими барбод булди, унлаб янги мустақил давлатлар шаклланди. Ана шу а. сўнгида Ўз-н ҳам мустақилликни қўлга киритиб, уз миллий давлатчилик анъаналарини, урф-о-ларини тиклади. Мам-тимизда маън-й тар-ёт умуминсонийликнинг устуворлиги ва миллий қадриятларга садоқат тамойилларининг уйғунлигига асосланади. Бунда Президент И.А. Каримов томонидан асослаб берилган миллий рив-шнинг узимизга хос ва мос йўли — тар-ётнинг узб. моделини амалга ошириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Халқнинг маън-й руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўз-нда давлат ва жам-тнинг энг муҳим вазифасидир. Жам-тимизнинг маън-й қиёфасини белгилаб берадиган барча меҳнат соҳалари қонун ҳимоясида булиши керак. Халқнинг маън-й-руҳий тикланиши иқт-й ислохотларнинг ижт-й негизидир. Биз фарзандларимизнинг баркамол руҳий дунёси учун, уларнинг маън-й-ахлоқий жиҳатдан етук, жисмонан соғлом булиши учун доимо қайғуришимиз, қурашмоғимиз даркор. Ана шу жараенда халқимизнинг М. қиёфаси, руҳияти, дунёқараши, қадриятлари, бир суз б-н айтганда, М.лиги яққол намоён булади.

МИСТИЦИЗМ (юн. *mystika* — сирли маросимлар, сирли) — одамларнинг ғайритабiiий кучлар ва ҳодисалар б-н руҳий алоқада бўлиш, турли хил воситалар орқали борликнинг яширин сир-асроридан

воқиф булиш ғоясини ифода этувчи т. У оламни осонликча билиб олиш, табиий ҳодисалар ва руҳий жараёнларнинг инсон томонидан бошқарилиши мушкул экани ҳақидаги ёндашувга асосланади. Натижада моддий ва руҳий ҳодисалар яширин моҳиятнинг рамзи, тимсоли деб талқин этилади. Хатто муайян тарихий шаронтларда яратилган ҳарфларга, табиатда учрайдиган зоҳирий ухшашликка, мас., салибнинг баъзи ашёларда учрашишга, бутларнинг “йиғлаши” кабиларга ғайритабiiий тус бериш, уларни илоҳийлаштириш шулар жумтасидандир. М. О. илк ўрта асрлар даврининг мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино фолбинлик, азайимхонлик, сеҳргарлик, астрология, алхимияни фирибгарликнинг ёрқин намунаси деб баҳолаганлар, уларни қўллаб-қувватлаганларни танқид қилиб, табиат сир-асрорини тажриба ва кузатувнинг қудратли воситаси орқалигина очиб бериш мумкинлини таъкидлаганлар. Астрономия, математика, мусиқа ривожига уз даврида самарали таъсир этган қад. юнон файласуфи Пифагор (мил.ав. тахм. 580—500 йиллар) ва пифагорчилар таълимоти ҳам М.дан холи эмас эди. Унда барча нарсалар сонларга қиёсланиб, уларнинг хосса ва хус-ятларидан гармоник нисбатлар келтириб чиқарилади, сонлар унсурлари нарса-ашёлар асоси, деб ўқтирилади. Сонлар мистификацияси, уларга ғайритабiiий мақом ато этиш Пифагор фал.сига хос хус-ятдир. Илм-фан юксак тараққий этган бутунги кунда ҳам М.нинг айрим кўринишларига (мас., руҳлар б-н “суҳбат”, айрим буюм ва нарсалар ғайритабiiий кучга эга эканини тарғиб этиш ва ш.к.) дуч келиш мумкин.

МИФ (юн. *mifhos* — афсона, ривоят, асотир) — ибтидоий давр кишилари онги ва т.сида инсон, табиат, жам-т ва коинотнинг пайдо булиши б-н боғлиқ воқеалар, ш-дек, табиат ва жам-т ҳодисаларининг акс этиши. Ибтидоий инсонлар табиат ва жам-тда содир буладиган воқеа ва ҳодисаларнинг асл сабабларини туғри англаб етмаган ва уларга қандайдир ташки

қудрат ифодаси деб қараган. Мас., яшин ва момақалдироқ, ёнғин, туфон, довул, зилзилалар, қуёш ва ойнинг тутилиши, думли юлдузнинг учиши ва ш. к. ибтидоий одамлар тасаввурида ғайритабиий таассурот қолдирган. Ибтидоий кишиларнинг табиат кучлари олдидаги бундай ожизлиги, уларнинг сир-асрорларини билмасликлари оқибатида Ой, қуёш ва юлдузларга, айрим ҳолларда олов, сув, қушлар ва хайвонларга, тоғ-тош ва х.к.га жонли, муқаддас нарсалар деб қараш, уларга сиғиниш, топиниш ҳоллари урфга айланган. Бундай ҳодисаларни ибтидоий кишилар, одатда икки тоифага, яъни дўст ва душман кучларга, яхши-ёмонга, оқ ва қорага булиб тасаввур этганлар. Ана шундай тасаввурлар маҳсули булган М.да табиат ва жам-т ҳодисалари, ш-дек, ғайритабиий ҳодисалар афсонавий қаҳрамонлар, девлар, аждаҳо, қушлар, баҳайбат хайвонлар, жин, пари ва ҳ.к.нинг тимсолида умумлаштирилиб тасвирланган. Бундан ташқари, уларда ибтидоий инсоннинг ўзига хос ожиз томонлари б-н бирга, улкан жасорати ва қаҳрамонлиги, айниқса, яхшилик ва эзуликнинг ёмонлик ва ёвузлик устидан, ёруғликнинг зулмат устидан ғалабасига булган чуқур ишонч туйғуси, олижаноб мақсад ва интилишлари уз ифодасини топган. Ўзининг гоявий-бадиий мукамаллиги ва чуқур инсонпарварлик йуналишлари б-н муҳим ва қимматли мад-й-маър-й қадриятлар қаторидан мустаҳкам урин эгаллаган М. намуналари мавжуд. Улар қадимги шумер-аккадларнинг “Гилгамиш” ҳақидаги эпоси. Гомернинг “Илиада” ва “Одиссея”. ҳиндларнинг “Маҳобҳорат”, “Рамаяна” “Панча-тантра” (“Калила ва Димна”). тибет-муғулларнинг “Гэсэр”, М.О. халқларининг “Гуруғли”, “Алпомиш”, “Манас”. “Қирқ қиз” ҳамда Гершасп Элибек. Каюмарс, Жамшид, Эрхубби, Тумарис. Широқ. Сиёвуш. Рустам ва б. ҳақидаги афсоналари. қалмиқларнинг “Жангар”. қадимги исландларнинг “Эдда”, грузинларнинг “Амираниани” ва б. куплаб фольклор асарлардир. Мифология — М.ларни урганувчи фан сифатида ижт-й

онг шаклларида бири ва кишиларнинг табиий ва ижт-й ҳодисаларнинг моҳиятини англашда илк босқич ҳисобланади. Ибтидоий жамоа даврида дунё асосан мифологик образлар орқали тасаввур қилинган. Бу жараён дунёнинг ибтидоси ва интиҳоси туғрисидаги тасаввурларни қамраб олишни мақсад қилиб қуймайди. Бундай тасаввурларнинг туб асосида кишиларнинг теварак атрофдаги нарса ва ҳодисалар туғрисидаги билимларининг ута саёзлиги ва табиий муҳитдан ажратган ҳолда тасаввур этмагани ётади. Мифологик тасаввурлар дунёни мифологик образлар орқали англаш жараёни сифатида объект б-н субъект уртасида, ижт-йлик б-н табиийлик уртасидаги мун-тларнинг ута содда ифодаси булиб, уз навбатида тотемизм, фетимизм, анимизм, шомонизм, афсунгарлик ва б. қатор шаклларда намоён булади. М.лар ва маросимлар ибтидоий мад-тнинг ажралмас таркибий қисмлари ҳисобланиб, улар уз навбатида наз-й қарашлар б-н амалий тажрибаларнинг яхлитлигини узида мужассамлаштиради. М.лар дунёни ғайритабиий образлар орқали тасаввур этадиган диний дунёқарашнинг ҳам дастлабки куриниши булиб, у кишиларда абстракт тафаккурнинг, фантазиянинг шаклланаётганидан дарак беради. Дунёни М. образлари орқали англаш жараёнида иккита ёндашувни учратиш мумкин. Мас, XVIII а. франц. маърифатпарварлари Б.Фонтенел, Вольтер, Дидро, Монтескье ва б. М.ни кишиларнинг ваҳшийлик, ёввойилик даври б-н боғлиқ ҳолда тушунтиришга интилган. Улар М.ларнинг инсоният маъ-яти ривожига муҳим ролини инкор этишга уринган. М.ларга халқларнинг маън-й тар-ёти учун асос сифатида баҳо берувчи романтизм руҳидаги қарашлар Гердер томонидан асос солинган илмий концепцияда уз ифодасини топган. М.нинг мазмун-моҳиятини тулиқ очиб бера олмаган. XX а. бадиий адабиётида мифологик образлардан унумли фойдаланиш орқали халқларнинг муайян даврдаги ҳолати, ички дунёси, маън-й такомил босқичларини тўлароқ баён қилишга интилиш кучайди. Ўзбек халқи ҳам узининг қадимий мифологик образлари орқали

дунёни англаш жараёнидаги узига хослик миллий тафаккуримизнинг шаклланишида муҳим асос бўлиб хизмат қилаётганини инкор этиб бўлмайди. Энг қадимги мифологик образлар Пархат, Ардахива, Франхрасйон (Афросиёб) образлари б-н боғлиқ асотирлар бутунги кунда ҳам миллий ўзлигимизни англашда муҳим аҳамият касб этаётгани шубҳасиздир (*Яна қаранг: Асотир; Афсона.*).

МОНОТЕИЗМ (юн. *monas* — якка, *theos* — худо) — якка худодлик. Дастлаб руҳлар, фетишлар, тотемлар ва ҳукларга эътиқод ва сиғиниш қўринишида намоён бўлган бу динлар кишилик жамти тарихида миллатлар шаклланаётган даврда илоҳларга сиғиниш қўринишини ола бошлаган. Дастлаб табиат ва жам-тда содир буладиган ҳодисаларнинг ҳар бири уз илоҳлари томонидан бошқарилишига ишонч-эътиқод вужудга келган (мас., қад. юнонларда, ҳиндларда ва ҳ.к.). Кейинчалик барча худоларга хос булган хус-ятлар яккахудога нисбат берила бошлаган ва натижада ягона худо ёки илоҳга эътиқод шаклланган. Кишилик жамти ривожининг энг қадимги даврида политеистик, яъни кўпхудоликка эътиқод пайдо булган эди. Инсоният, жам-т ривожлангани сайин кишиларнинг диний тасаввурлари ҳам узгариб, яккахудолик таълимотига асосланган монотеистик динлар вужудга келган. Милoddан олдинги VII а.да шаклланган буддизм, VI—V а.ларда М.О.да шаклланган зардуштийлик, эрамизнинг I а.ида шаклланган христианлик ҳамда VII а.да пайдо булган ислом дини яккахудолик динларига мисол булади. Бу диний таълимотларда олам ва одам ибтидоси, борлиқдаги барча нарсаларнинг, яъни, табиат, жам-т, инсон, уларнинг мавжудлиги ва узгариши, инсон онги ва тақдири бизни ураб турган моддий оламдан ташқарида булган ягона қудратли куч — Худога боғлаб талқин этилади.

МОТАМСАРО ОНА ҲАЙКАЛИ — иккинчи жаҳон урушида ҳалок булган узбекистонлик жангчилар хотирасига бағишлаб Тошкент шаҳрида 1999 йилда бунёд

этилган, “Хотира ва қадрлаш” майдонида урнатилган ҳайкал. Унда фарзанд(лар)и урушдан қайтмаган мотамсаро она қиёфаси акс эттирилган. Онанинг юзларини ажин босган, қадди букилган, гамга тула нигоҳлари ерга қадалган. У икки қўлини унг тиззаси устига қўйганча чуқур уйга ботган. Онанинг бошини қўйи солганча, уйчан утириши ҳақиқимиз менталитетидан келиб чиқиб ишланган. Узб. аёлига хос сабр-тоқат, эртанги кунга ишонч, ҳар қандай гам-ғуссада ҳам узини йўқотмаслик, кучли ирода она сиймосида моҳирлик б-н акс эттирилган. Ваҳоланки, она учун фарзанд доғидан ҳам ортиқ аламли азоб йўқ. Айниқса, фарзандининг хоки бегона жойларда қолиб кетган ёки тақдири номаълум булса, М.о.ҳ. огир жудодликка чидай олмай дод-фарёд қилаётган онанинг эмас, балки ана шу гамни ичига ютган, ички изтиробларини юзага чиқармай, чуқур қайғуда утирган ҳақиқий узб. онасининг тимсолидир. М.о.ҳ.нинг либослари ҳам моҳирона ишланган. Она енглари кенг ва узун шарқона куйлақда, бошига катта румол ташлаб қўйилган ҳолда акс эттирилган. Либослар онага узига хос улугворлик бахш этиб турибди. Шу б-н бирга, мазкур либосда она образи муқаддас, беғуборлик ва фариштасифатлик касб этган. Юртбошимиз ташаббуси б-н бунёд этилган М.о.ҳ. фарзанди Иккинчи жаҳон урушида ҳалок булган ёки бедарак йўқолган минглаб ўз-нлик оналарнинг тимсолидир. «Хотира ва қадрлаш» майдонида айвонлар ҳам қурилган бўлиб, мазкур айвонлар тоқчаларида Иккинчи жаҳон урушида ҳалок булган барча ўз-нлик жангчиларнинг исм-шарифи б-н битилган ва рақланадиган бронза китоблар урнатилган. Бутунги кунда янги турмуш қураётган ёшларнинг М.о.ҳ. пойига гулдасталар қўйиши анъанага айланган. Хотира ва қадрлаш кўни, турли байрам ва маросимларда ҳам ушбу майдонда турли тадбирлар уюштирилади. Хотира ва қадрлаш майдони ҳамшиша одамлар б-н гавжум.

МОТУРИДИЙ, Абу Мансур (870–944) — Самарқанднинг Мотурид қишлоғида туғилган, урта а.ларда кенг тарқат-

ган калом илмининг мусулмон оламидаги машхур назариётчиларидан бири, йирик фақиҳ (мусулмон қонуншуноси) ва муфассир (Қуръони Карим тафсирчиси), ислом оламида кенг танилган илоҳиётчи мутафаккир. Тарихий асарларда алломанинг исми тулиқ тарзда лақаби ва нисбаси б-н биргаликда Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Муҳаммад Абу Мансур Мотуридий тарзида қайд этилади. М. Абу Ҳанифанинг содиқ издоши сифатида унинг қарашларини ривожлантирган. Абу Ҳанифа амал мазҳабини, М. эса эътиқод мазҳабини ишлаб чиққан. М. фақатгина мутакаллим (калом, яъни Қуръони Карим маъноларини талқин қилувчи) бўлиб қолмади, балки йирик фақиҳ ва муфассир сифатида ҳам танилди. М.нинг тафсир (Қуръон шарҳи) ва таъвил (Қуръондаги яширин маъноларни ёритиш)га оид (Мас., «Таъвилоту Аби Мансур Мотуридий фит-тафсир» ёки «Таъвилот-ал Қуръон»), «Мо аҳаз аш-шароиъа» («Шариат асослари манбаси»), «Китаб ал-жадал» («Диалектика ҳақида китоб») каби асарлари машхур. Булардан ташқари, «Китаб ал-усул» («Диний таълимот усули китоби») асари борлиги ҳам маълум.

М. «Таъвилот ал-Қуръон» асарида Абу Ҳанифанинг қарашларига суяниб, уша вақтларда ислом оламида кенг тарқалган турли бузгунчи ғоялар, таълимотлар ва ҳаракатларнинг моҳиятини илмий асосда рад қилиш б-н бутун мусулмон дунёси эътирофига сазовор бўлди. М. замонасининг машхур алломаларидан таълим олган. Тарихчилар улардан қуйидаги тўрт нафар алломани алоҳида ажратиб кўрсатганлар: Абу Наср ал-Иёзий ас-Самарқандий, Абу Бакр Аҳмад Жузжоний, Муҳаммад ибн Муқотил ар-Розий, Нусайр ибн Яҳё ал-Балхийий. М.нинг барча устозлари фикҳда Абу Ҳанифага таяндилар. бу охир-оқибатда ҳанафий мазҳабига оид турли фикҳий мактаблар вужудга келишига сабаб бўлди. М.нинг шогирдлари йирик олимлар, ўз даврининг етук шайхлари ҳамда мотуридийа Самарқанд калом илми мактабининг вакиллари бўлишган ва ислом оламининг илмий, мад-й, маън-й тар-ёти учун хизмат қил-

ган эди. Исҳоқ ибн Муҳаммад Исмоил ибн Иброҳим ибн Зайд, Абу Қосим қози, Ҳаким ас-Самарқандий, Абдуллоҳ ибн Саҳл аз-Зоҳид Амр ибн Осим ал-Марвазийлар М.дан фикҳ урганганлар. Исҳоқ ибн Муҳаммад узоқ вақт Самарқанд қозилигидан бош тортган, «ал-Ҳаким» унвонини олган; Абдул Карим ибн Мусо ибн Ийсо Абу Муҳаммад ал-Фақиҳ ал-Паздавий, ан-Насафий; Абу Абдураҳмон ибн Абуллайс ал-Бухорий, Абулқосим Исҳоқ ибн Муҳаммад ал-Маъруф М.дан калом ва фикҳ илмларидан сабоқ олишган. М.нинг тенгдошлари ҳам аллома илмий салоҳияти ва меросини урганишда муҳим урин тутади. Али ибн Саъид, Абул Ҳасан ар-Рустуфаний, Муҳаммад ибн Аслам ибн Муслима ибн Абдуллоҳ ибн Муғийра Амр ибн ал-Аздийларнинг М. ҳақидаги хотира ва мулоҳазалари сақланиб қолган.

2000 йилда буюк мутафаккирнинг 1130 йиллик юбилеи кенг нишонланди. Мазкур юбилейда Президент И.А.Каримов нутқ сузлаб, аллома юртдошимизнинг инсоният маъ-ятига қушган ҳиссаси тўғрисида жумладан, қуйидагича мулоҳазаларни баён қилган эди: «Аллома бугунги кунда ҳам ўз аҳамияти ва таъсирини йўқотмаган ҳаётбахш куч, яъни ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат йўлини танлади ва умрининг охирига қадар шу йўлда собит қолди. У жоҳил кучларнинг таҳдид ва тажовузларидан кўрқмай, ҳидоят йўлини йўқотган фирқаларга қарши кескин раддиялар битди. Ҳазрат Мотуридийнинг асарларидаги илмий асос ва мантиқ қудрати шу қадар кучли эдики, уни ҳатто алломанинг муҳолифлари ҳам охир-оқибатда тан олишга мажбур бўлдилар. Шунинг учун ҳам Мотуридий бобомиз ислом оламида «Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи» деган юксак шарафга сазовор бўлди. Мана шу маънода, бу мўътабар зот ўзининг теран илми, пок эътиқоди, сабот ва матонати билан ислом динининг софлиги учун курашар экан, келажак авлодлар манфаатини, ...ҳимоя қилган, деб ишонч билан айтишга ҳақлимиз. Буюк бобомизнинг бутун ислом олами, ўз халқи, ўз Ватани олдидаги яна бир

улкан хизматн шундан иборатки, улуг ва- тандошмиз эътикод илми — муқаддас ди- нимизни қандай тушуниш ва унга қандай амал қилиш таълимотини янада ривожлан- тирди. Ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини халқнинг миллий урф-одатлари, асрий анъаналари билан уйғунлаштирди. Ҳаз- рати Мотуридийнинг унингчи асрдаёқ диний гоёларни гаразли мақсадлар йўлида курол- га айлантириш, мутаассиблик ва жоҳил- лик ботқоғига ботиб қолиш қанчалик ха- тарли эканини асослаб бергани биз учун, айниқса муҳимдир. Аллома бобомиз: “Дин йўлидаги барча адашувларнинг бош саба- би — риёкор кимсаларга кўр-кўрона эрга- шишдадир”, деган эди. Бу сўзларнинг на- қадар ҳаққоний эканини, ҳануз ўз аҳами- ятини йўқотмаганини бугун дунёда рўй бераётган юзлаб воқеалар мисолида яққол кўриб турибмиз”.

МУАЛЛИМ (араб. таълим берувчи) — турли йўналиш ва даражадаги таълим ти- зимида ўқувчига амалий таълим-тарбия бериш ишларини амалга оширадиган му- тахассис. Ш-дек, М.ларга нисбатан “дом- ла”, “устоз”, “ўқитувчи” ёки “педагог” атамалари ҳам қўлланилади. М.лик энг қадимий касблардан бири ҳисобланади. Бунинг боиси шундаки, инсон фақат таълим-тарбия туфайли ижт-й меъёр ва одоб-ахлоқ қоидаларини ушлаштиради, маън-й-маър-й жиҳатдан ривожланади ва такомиллашади. Тамаддуннинг Оссурия, Бобил, Миср, Туркистон, Ҳиндистон, Хитой сингари қадимий учоқларида то- пилган тарихий-мад-й обидалар гувоҳлик беришича, бу улкаларда М.лик бошқа со- ҳаларга қараганда катта имтиёзларга эга касб ҳисобланган. Қад. Юнонистонда фа- қат озод кишиларгина М.лик қилишга ҳақли бўлган. Мас., Рим империясидаги ўқув даргоҳларида М.лар император но- мидан тайинланадиган давлат амалдор- лари саналган. Ўрта а.ларга келиб, Фарб мам-тларида М.лик б-н асосан черков хо- димлари шўғулланган, шаҳарларда дунё- вий мактаблар ташкил топгач, ҳунар- мандчилик цехлари ва савдогарлар гил- диялари томонидан таклиф этилган

ёлланма М.лар пайдо бўлган. Техника та- раққий этиб, илм-фан кўлами кенгайи- ши б-н М.лик энг оммавий касблардан бирига айланди. Чунки таълим олмаган одам техника воситаларидан фойдалана олмас эди. Шу боис кўплаб мактаблар- ни ташкил этиш ва М.ларни тайёрлаш эҳтиёжи пайдо бўлди. Айни пайтда XVIII- XIX а.ларда бой-бадавлат оилаларда му- раббий, гувернер сингари ўй М.ларидан фойдаланиш урф бўлди. Шарқ мам-тла- ри, жум-н, Туркистон улкасида ҳам М.лик энг қадрли ва обрўли касб ҳисоб- ланиб, бу соҳа эгалари “устоз” дея эъзоз- ланган. Улкага ислом дини кириб кели- ши б-н ҳар бир маҳаллада масжид ва де- ярли ҳар бир масжид қошида мактаб ташкил этилган. XIX а.нинг охиридан, яъни улкада маърифатчилик ҳаракати пайдо бўлиши б-н М.ликнинг савияси- га эътибор кучайди. Туркистонда анъа- навий М.лар б-н бирга, Европа мам-тла- ридан ўзлаштирилган усулларда дарс бе- радиган янги М.лар ҳам фаолият курсата бошлади. Бу ҳол, айниқса, жадидчилик ҳаракати авж олган кезларда анча кенг ёйилди. М.лар савиясининг ошганлиги миллат руҳиятида уйғониш юзага кели- шига, тар-тнинг бир қадар тезлашувига олиб келди. Ўз-н мустақилликка эришгач, мам-тда М.лар тайёрлаш масаласига ало- ҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўз-нда М. университетлар, педогогика ўқув юрт- ларида тайёрланади. Мам-тда ўқитувчи- лар малакасини ошириш тизими жорий этилган, ҳар бир М.га ўқитувчилар ма- лакасини ошириш ин-тларида бепул пе- дагогик ва методик ёрдам олиш имко- нияти яратилган. Мам-тда ҳар йили 1 октябрь “Ўқитувчилар ва мураббийлар” куни умумхалқ байрами сифатида ни- шонланиши, “Ўзбекистон Республика- си халқ ўқитувчиси”, “Ўзбекистон, Рес- публикасида хизмат курсатган ёшлар мураббийси” сингари фахрий унвонлари- нинг жорий этилиши М.-устозларга нисба- тан юксак-эҳтиромдан далолат беради.

МУАЛЛИФ(ЛИК) (араб. тузувчи, ёзувчи) — 1) муайян бадиий, илмий ёки публицистик асар, лойиҳа, ихтиро соҳи-

би ва б. ижодкорлар; 2) ижодий фаолият б-н шуғулланувчи шахснинг уз фаолияти маҳсулига нисбатан М.лигини ҳамма томонидан тан олиншини талаб қилиш ҳуқуқи; 3) фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий ҳимоя қилиш буйича ҳуқуқий меъёрлар мажмуи. Мам-гимизда М.лик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида қатор қонунлар қабул қилинган; М. УзР қонунчилиги буйича, асар ёки кашфиёт кимнинг ижодий меҳнати б-н яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар М.и, деб эътироф этилади. Асардан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, асар фойдаланилган деб ҳисобланади. Асарнинг мазмунини ташкил этувчи қоидаларни (кашфиётларни, бошқа техникавий, иқт-й, ташкилий ва ш.к. ечимларини) амалий қулланиш асардан М.лик ҳуқуқи маъносида фойдаланганликни англатмайди. М. ёки ҳуқуққа эга бўлган бошқа шахс шартномага, шу жумладан, очиқ савдода тузилган шартномага биноан асардан фойдаланиш борасидаги барча ҳуқуқларни узга шахсга бериши (фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга утказиши) мумкин. Асардан фойдаланиш ҳуқуқи бир шахсдан бошқа шахсга универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади. Ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга асардан муайян доирада фойдаланиш учун рухсатнома бериши мумкин. Ундай рухсатнома асардан уни дастлабки шаклида фойдаланиш учун ҳам, қайта ишланган шаклида, хус-н таржима, нусха кучириш, аранжировка тарзида ва ш.к. усулларда фойдаланиш учун ҳам талаб қилинади. Асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун ҳуқуқ эгасининг махсус рухсатномаси талаб қилинади. М.лик ҳуқуқи ижодий фаолият натижасига нисбатан, унинг мақсади, кадр-қиммати, ифодаланиш усулидан қатъи назар, татбиқ этилади. Асар оғзаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда ифодаланган бўлиши лозим. М.лик ҳуқуқи эълон қилинган (ошкор қилинган, чоп этил-

ган) асарларга нисбатан ҳам, эълон қилинмаган асарларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. М.лик ҳуқуқи гоёлар, концепциялар, тамойиллар, тизимлар, таклиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан татбиқ этилмайди.

МУАММО —мавжуд билимда уз ечимини топмаган ва ҳал этиш усули номаълум бўлган масала. Ш. у. ҳам М.ни қўйиш ва ҳал қилиш мавжуд билимлар доирасидан четга чиқишни, ечимининг янги усули ва услубларини қидиришни тақозо этади. Қандай М.ларни илгари суриш, уни муҳокама қилиш характерини амалий фаолият ва билишга бўлган эҳтиёжлар белгилаб беради. М.ни муваффақиятли ҳал қилишнинг зарур шартларидан бири уни тўғри қўйиш ва аниқ баён қилишдан иборат. Машҳур немис олими В.Гейзенберг айтганидек, тўғри қўйилган савол М.ни ечишнинг ярмидан купроғини ташкил этади. М.ни тўғри қўйиш учун М.ли вазиятни аниқ тасаввур қилишнинг узи етарли эмас. Бунинг учун М.ни ҳал қилишнинг турли хил усул ва воситаларини ҳам олдиндан кура билиш керак. М.ларни қўйишда кишиларнинг ҳаётий тажрибаси, билимлари ва иқтидори муҳим аҳамиятга эга бўлади. Ш.у. ҳам одатда куп ҳолларда янги М.лар илмий билиш муайян соҳасининг йирик мутахассислари, бой тажрибага эга ва чуқур билимли олимлар томонидан илгари сурилади ҳамда купгина ҳолларда узоқ йиллар давомида тадқиқ қилинади. М.ни танлаш маълум бир даражада тадқиқотнинг умумий йуналиши ва хус-ятларини белгилаб беради. Албатта М.нинг илгари сурилиши аввало амалий фаолиятимиз эҳтиёжларига боғлиқ. Чунки фақат амалий фаолиятда кишиларнинг эҳтиёжлари ва мақсадлари б-н уларни ҳал қилиш воситалари уртасидаги зиддият яққол намоён бўлади, илмий изланиш предмети аниқланади. Шу асосда билиш олдига аниқ вазифалар қўйилади. Илмий М. одатда, маълум бир наз-я доирасида вужудга келади. Наз-я кейинчалик илгари сурилиши мумкин бўлган М.ни уму-

М.ни ҳақда белгилаш ва уни туғри тан-
 лашга ёрдам беради. Ш-дек, ҳар бир М.
 маълум бир наз-я ёрдамида ҳал қилина-
 ди. Баъзи ҳолларда, М. мавжуд наз-яни
 белгилайди. М.ни ечишга мослаштиришни
 талаб қилади. М.ни ечиш учун дастлабки
 таъбирларлик ишлари амалга оширилади.
 Улар қуйидагилардан иборат: а) мавжуд
 наз-ялар доирасида тушунтириб булмай-
 диган факт ва ҳодисаларни аниқлаш; б)
 М.ни ҳал қилиш гоё ва методологияси-
 ни ташкил қилиш ва уларга баҳо бериш;
 в) М.ни ҳал қилиш шакли, мақсади ва
 олинган натижани текшириш йулларини
 белгилаш; г) М.нинг негизи б-н уни ечиш
 учун илгари сурилган гоёлар уртасидаги
 аҳқонинг хус-яларини кўрсатиш. Бу даст-
 лабки ишлар амалга оширилиб булган-
 дан кейин М.ни ечишга бевосита кири-
 шилади. М.нинг ечилиши нисбий харак-
 терга эга. Бошқача айтганда, урганилаётган
 ҳодисанинг барча томонларини қамраб
 олиб булмаслиги боис М.нинг мутлақ
 тўлиқ ечимини топиш қийин. Ш.у. ҳам
 илмий изланиш давомида янги М.лар
 ажудга келиши ва у мавжуд М.ни бош-
 қача талқин қилишни тақозо этиши мум-
 кин. Мас., И.Ньютон бутун олам торти-
 шиш қонунини кашф қилиб, фақат узаро
 тортишувчи жисмлар уртасидаги миқдор-
 лий алоқаларни аниқлаганини уқтирган
 эди. А.Эйнштейннинг нисбийлик наз-яси
 жисмларнинг узаро тортишиши муаммо-
 сивни бошқача талқин қилади ва бу му-
 аммо ҳақидаги тасаввурларимизни маъ-
 лум бир даражада кенгайтиради. Жисм-
 ларнинг узаро тортишишининг табиати,
 амалга ошиш механизми ҳозиргача тула
 ечиб берилмаган. Баъзи ҳолларда М.лар-
 нинг ечимини узоқ вақтгача топиб булмай-
 ди. Мас., саратон хасталигининг сабабини
 урганиш б-н боғлиқ М. ҳозиргача уз ечи-
 мини топмаган. Бу ҳол бу каби М.лар ечиб
 булмаслигини эмас, балки уларни мав-
 жуд услуб ва воситалар ёрдамида ҳал этиб
 булмаслигини англатади ва шу тариқа М.
 ечимининг янги воситаларини излашга
 индади. Демак, М. ҳал қилинмагунча ил-
 мий изланишлар давом этади.

МУЗЕЙ — тарихий моддий ва маън-й
 ёдгорликларни туплаш, сақлаш, урганиш
 ва тарғиб қилиш ишларини амалга оши-
 рувчи илм.-тад., мад-й-маър-й муассаса.
 Унинг асосий вазифаси инсонларни
 маън-й, эстетик, мад-й, илмий, сиёсий,
 иқт-й ва ҳ.к. эҳтиёжларини қондиришдан
 иборат. М.лар соҳалар буйича адабиёт, та-
 рих, мад-т, санъатшунослик, табиатшу-
 нослик, қишлоқ хужалиги, техникага оид
 ва б.га булинади. Ижт-й вазифасига кура
 эса маън-й-мад-й, илм.-тад. ва уқув М.ла-
 рига булинади. М.лар уз экспонатлари
 (санъат дурдоналари, моддий ва маън-й
 ёдгорликлар) орқали инсонларни маън-й-
 мад-й эҳтиёжини қондиради, уларга эс-
 тетик завқ бағишлайди, тарихий ҳақиқат-
 ни ошкор этади, дунёқараш ва дидни усти-
 ради. М.да илмий-тадқиқот ишлари ҳам
 олиб борилади: қад. моддий ва маън-й
 ёдгорликларни, айниқса, қўлёзмаларни,
 тупламларни бутлаш ва урганиш; илмий
 ҳужжатларни тайёрлаш, М. ашёларини сақ-
 лаш ва таъмирлаш тартибини яратиш, ада-
 биётлар нашр этиш шулар жумласидан-
 дир. М.лар кишиларни тарихдан бохабар
 этиб, узига хос сабоқ беради. Ўқув мас-
 канлари ва б. муассасаларда ташкил этил-
 ган М.лар уларнинг тарихи ва фаолияти-
 ни узидан акс эттиради. Замонавий М.лар
 тадқиқот, таълим-тарбия ва маън-й-маър-й
 тарғибот ишларини узаро уйғун ҳолда
 амалга оширадиган мад-т учоғидир.

МУНОФИҚ(ЛИК) (араб. иккиюзла-
 мачи; мутомбир, уртага низо солувчи) —
 юксак маън-й фазилатларга зид, тили
 бошқа, дили бошқа. сузи ва иши бир-
 бирига туғри келмайдиган шахсга хос сал-
 бий хислатни ифодаловчи т. Халқимизда
 ана шундай иккиюзламачи шахс, оила,
 жамоа, миллат, халқ олдида узини дўст
 кўрсатиб, орқасидан ёмонлик қиладиган
 ёки ёмонлик тилайдиган кишилар М. деб
 аталади. М.нинг хавфли жиҳати шунда-
 ки, бундай иллатга чалинган кишилар
 дўст ниқобига кириб, барча сир-асрор-
 лардан хабар топади ва вақти келганда
 бундан уз фойдаси ва ғаразли ниятда фой-
 даланаяди. Улар душмандан ҳам ёмонроқ-
 дир. Чунки, киши уз душманини яхши

билади ва у б-н алоқада эҳтиёткорлик б-н иш тутади, масофада туриб муомала қилади, унга уз сирлари ва режалаштираётган ишларини ошкор қилмайди. М.ни эса узига дўст деб билгани боис, унга уз сирасорларини ишониб айтади ва кутилмаганда унинг хиёнатига дуч келади. Бундай ҳолларда қурилган моддий зарар эмас, балки маън-й зарар кишини купроқ изтиробга солади. М. ислом таълимотида қораланиб, динни юзаки қабул қилиб, ўзи эса аввалги қабилавий эътиқодига сизгинишни давом эттирган одамларга нисбатан қўлланган. Шу маънода, дилида иймонни йўқ, аммо бирор мақсади йўлида мусулмонлар орасида ўзини иймонли, диндор кўрсатиб юрадиган киши М. ҳисобланади. Ҳадисларда таъкидланганидек, «Мунофиқнинг намоз ўқиб, рўза тутгани, «мусулмонман» деб даъво қилгани б-н уч иллати булади: ёлгон гапиради, ваъдасига вафо қилмайди, омонатга хиёнат қилади». Тарихдан маълумки, М.лар, иккиюзламачиларнинг қилмишлари охир-оқибат фош булади ва халқ улардан юз угиради. М.лик маън-й-ахлоқий категория, муайян инсон фаолиятида қатъий ахлоқий тамойилларнинг шаклланимагани, унинг маън-й-руҳий жиҳатдан беқарорлиги, феъл-атворида ижобий ахлоқий меъёрлар камол топмагани ва амалий фаолиятида узига хос номутаносиблик мавжудлигидан далолат беради. М.ликни келтириб чиқарадиган асосий сабаблардан бири таълим-тарбиядаги нуқсонлар, ёшлар тарбиясига бўлган эътиборсизликдир. Халқимиз М.га нисбатан “Дили бошқа-ю, тили бошқа” деган нақлни бежиз қўлламайди. Тарихнинг гувоҳлик беришича, мустақилликни қўлга киритиб, эндигина оёққа тура бошлаган мам-тларга нисбатан баъзи давлатлар ёрдам қўлини чўзса, бошқалари эса ўзини гўё дўст қилиб кўрсатса-да, турли ёлгон ва бўҳтонлар тарқатиб, унинг тикланишига қаршилиқ қилиш, оёғидан чалиш пайига тушади. Кейинги пайтларда бизнинг мам-тимиз аҳолисига нисбатан ҳам ана шундай “дўст”лар пайдо бўлиб қолди. Ўзб. халқининг манфаатлари тўғрисида

“бош қотираётган” ва “гамхўрлик қилаётган” турли радиостанция ва телеканаллар, газета ва журналлар, интернетдаги баъзи сайтлар ўзларини қўй оғзидан чўп олмагандай қилиб кўрсатишга, ҳаётда гўё ўзб. халқи манфаатларини ҳимоя қилишдан бошқа ҳеч қандай мақсади йўқдай қилиб кўрсатишга уринмоқда. Аслида эса улар турли найранглар б-н одамлар ишончига кириб олгандан кейин асосий мақсадга, яъни конституцион тузумга қарши фаолият олиб бормоқчи, халқ б-н ҳокимият орасига нифоқ солмоқчи булади. Бундай қабиҳ ҳаракатлар остида халқимиз орасига ҳар қандай йул б-н булса ҳам раҳна солишга интилиш ётади. Демак, ёлгончилик, М.лик нафақат инсонлар, балки мам-тлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик мун-тларига ҳам нифоқ солувчи салбий иллат сифатида намоён булади.

МУЛОҲАЗА — кишининг нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатлар ҳақидаги фикри ёки ҳукми. Фикр ёки ҳукм — ақлий фаолият тури, одам мияси ва онгининг маҳсули. Бироқ, М., онгининг ён-атрофга, борлиққа мун-ти натижасида вужудга келади. Ш. у. М.нинг тўғри ёки нотўғрилиги унинг мавжудликни, борлиқни қандай акс эттириши орқали аниқланади. М. интуиция б-н ҳам боғлиқ. Интуицияда инсон нарса, воқеа-ҳодиса ва ҳолатларнинг қандай кечишини олдиндан билиши, фаҳмлаши мумкин. Бироқ, унинг тагида ижт-й амалиёт, катта ҳаётий тажриба ётади. Ш. у. интуиция ҳам, худди онг каби, кишининг узоқ йиллик изланишлари ва амалий тажрибаси маҳсули сифатида, М.ни юзага келтиради. Мантиқшуносликда М. қўйидагича тасниф қилинади: 1) тасдиқловчи ёки инкор этувчи М. 2) якка, жузъий ва умумий М.; 3) шартли, фарқловчи ва қатъий М.; 4) эҳтимолий, мавжудий ва зарурий М. Агар фикр ҳолатнинг, нарсанинг маълум бир сифатларини тан олишга қаратилган бўлса, у тасдиқловчи М., агар фикр бу сифатларни рад этишга йўналтирилган бўлса, инкор қилувчи М. дейилади. Нарса, воқеа ва ҳолатлар ўзларининг якка, жузъий ва умумий хус-ятларига эга. Якка

хус-ят айнан шу нарсага тааллуқли, айнан шу ҳолатда намоён булади. Агар бу хус-ят бошқа нарсаларга воқеа-ҳодиса ва ҳолатларга ҳам тааллуқли бўлса, у гуруҳга, тоифага, туркумга хос бўлган жузъий хус-ятларни юзага келтиради. Агар бу хус-ят бир гуруҳ, тоифа, туркум доирасидан чиқиб, бошқа гуруҳ, тоифа ва туркумларга ҳам тааллуқли бўлса, у ҳар хил доираларга оид умумий хус-ятга айланади. Бу хус-ятлар ўз кўринишларига мос М.ни уйғотади. Шартли М. фикрни бирор нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатлар б-н шартли тарзда боғланиб келишидан ҳосил булади. Мас., “у истаган ин-тга кириши мумкин эди, деган М. воқеа-ҳодисаларни булакларга ажратиш натижасида ҳосил булади, у зур билими ёки яхши хотираси туфайли аъло баҳо олган қабилдаги қатъий М. нарса, воқеа-ҳодиса ва ҳолатлар хақида чиқариладиган якуний фикр, ҳукм ҳисобланади. Эҳтимолий М. нарса, воқеа, ҳодиса ва ҳолатларнинг ёки улардаги маълум бир хус-ятларнинг булиш ёки бўлмаслик эҳтимолидан келиб чиқиб билдириладиган фикр бўлса, мавжудий М. эса ана шу нарса ва ҳолатларнинг ёки улардаги маълум бир хус-ятларнинг борлиги тан олинган фикрдир. Зарурий М. улардаги маълум бир хус-ятларнинг ҳар қандай ҳолатда сақланишини эътироф этадиган фикр ҳисобланади. М., субъектив н. назардан, шахсий, гуруҳий, кўриниши жиҳатидан субъектив ва объектив, мавзулари буйича илмий, бадий, диний, фал-й ва б. турларга булинади. М. фал.нинг билиш наз-яси ва матншунослик соҳаларида кенг тадқиқ этилади.

МУОМАЛА — кишилар б-н мун-т. сўзлашув ва ш-дек, иш, хизмат ва б. барча соҳалар б-н боғлиқ алоқаларни ифода этувчи т. Энг гузал М. лутф-карамдир. Навоий бобомиз бундай М.ни “муомалапардоз” деб атаган. Халқимизда одамлар б-н туғри. оқилона М. қила билиш мад-т, олижаноблик аломати, деб ҳисобланади. М. мад-тида халқимизга хос кўплаб гузал фазилятлар намоён булади.

МУОМАЛА ОДОБИ — инсонлараро мулоқотда намоён буладиган одоб-ахлоқ

белгиси булиб, сўзлашув мад-тини тартибга солидиган ҳамда шахс хулқи гузаллигини акс эттирадиган маън-й-ахлоқий хус-ятни ифодаловчи т. М.о.да хушфёглик, хушмуомалалик, ҳаё-иболилик, беозорлик, ширинсўзлик, очиққўнгилик сингари ахлоқий меъёрлар муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, узида юксак мад-тни мужассам этган кишилар муомаласида ҳаё, андиша ва иболилик яққол кузга ташланади. Маърифатли. комил инсонлар ҳаёли ва вафодор кишилардир. Вафосизнинг жабри қанча бўлса, ҳаёсизнинг шаллақилиги, бетгачопарлиги, беандишалиги ҳам шунча озор келтиради. Бундан ташқари, мулойимлик ҳам М.о.нинг муҳим сифатларидан саналади. Муомаланинг асосий манбаини сўз ташкил этади. М.о.га кўра, яхши-ёмон сўз инсоннинг руҳиятига бевосита таъсир кўрсатади: яхши сўз б-н муомала қилинса — яхшилик топилади. ёмон сўз б-н муомала қилинса — ёмонлик. Мад-йликнинг энг муҳим унсурларидан бири М.о.дир. У моҳиятан, узаро ҳамкорликнинг шаклларида бири. Инсон зоти бир-бири б-н ҳамкорлик қилмасдан, узаро тажриба алмашмасдан, бир-бирига таъсир кўрсатмасдан яшаши қўйин. Муомала — одам учун эҳтиёж, заруратдир. М.о. бошқа кишилар кадр-қиммати, иззатини жойига қўйишни, анъанавий ахлоқий-меъерий талабларни бажаришни тақозо этади. Унинг энг ёрқин, сермазмун ва ифодали тарзда намоён бўлиши сўз, нутқ воситасида рўй беради. Сўзлаш ва тинглай билиш, суҳбатлашиш мад-ти М.о.нинг муҳим жиҳатларини ташкил этади. Шу боис М.о. энг аввало, ширинсуханлик, камсуқумлик, босиқлик, хушфёглик сингари ахлоқий меъёрларда намоён булади. Ахлоқий комилликка эришиш М.о.ни эгаллашдан бошланади. М.о.нинг яна бир “кузгуси”, бу — инсоний қараш, нигоҳ, сўзсиз ҳаракатлар. Маълумки, одамнинг қарашида, юз ифодасида, қўл ҳаракатларида унинг тил орқали ифодаланмаган, сўзга айланмаган ҳиссиёти ўз аксини топади. Чунончи, суҳбатдошининг гапини охиригача эшитмай, қўл силтаб кетиш — муомаладаги мад-тсизликни англатади. Баъзан

қараб қуйишининг узи суздан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади. Умуман олганда, М.о. кишиларнинг бир-бирига таъсири, тарбия ва ўз-уздини тарбия этиш воситаси сифатида шахслараро мун-тларда муҳим аҳамият касб этади. Ш.саб. ёшларимизда М.о.ни шакллантириш ҳоз. кунда жам-тимиз олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бунда ота-она, маҳалла-қуй, таълим-тарбия соҳаси ходимларининг таъсири катта.

МУРОЖААТ — мулоқот бошланиши б-н боғлиқ нутқий одоб унсури. Суҳбатдошга номини, фамилиясини, отасининг исмини, лавозимини ёки касбий белгисини тилга олиб, юзланишда намоён бўлади. М. 1) самимийликнинг одатдаги ифодаси ва суҳбатдошга билдирилган ҳурмат; 2) муайян хабар кимга аталганини, мазкур муурожаат кимга йуналтирилганини курсатиш; 3) муайян кишига ошқора эътибор, муурожаат этувчининг шахсга иш юзасидан ёки бошқа мақсадда субъект сифатида қизиққани; 4) суҳбатдошда ижобий ҳиссиёт ва ундан қаноатланиш туйғусини уйғотиш; 5) узаро ҳурмат ҳиссини ифодалайди. Шунга кура, М. нутқ одоби, самимийлик бурчига амал қилишгина эмас, балки мулоқотни бошқаришнинг психологик йўсини ҳамдир. Исми, отасининг исмини айтиб қилинган М. (Д.Карнеги таъкидлашича, ўз исмини эшитиш инсон қулоғи учун энг ёқимли мусиқани тинглаш б-н баробардир) ишга алоқадор ишончли муҳитни вужудга келтиради.

МУРОСА (араб. бир-биридан розилик, узаро келишиш) — сулҳ, масалани қулай, тинч йул б-н ҳал этиш, шахснинг низоли ва зиддиятли вазиятда келишувга бора олиш қобилиятини ифодаловчи т. М., одатда, инсоннинг беш хил ҳаракат услубидан бири ҳисобланади. Низоли вазиятда у ана шу услублардан бирини танлашга мойиллик билдиради. Бу ҳаракат услублари қуйидагилар: 1) *рақобат* — масала айнан бир томон айтганидай ҳал булиши керак; 2) *ён бериш* — бир томон иккинчи томон таъкидлаётган ечимни қабул қилади; 3) *компромисс ёки муроса* — масала иккала томонни ҳам қисман қониқтира-

диган ечим орқали ҳал этилади, лекин асосий манфаатлар қондирилмайди; 4) масалани муҳокама қилишдан *қочиш*, яъни турли баҳона б-н масалани ҳал этувчи узил-кесил ечим қабул қилмайди; 5) *ҳамкорлик* — иккала томонни қониқтирувчи ечим изланади ва бу изланиш давомида бир томон иккинчи томоннинг манфаати ҳақида қайғуради, иккинчи томон ҳам жамоа ва ташкилот манфаатини назарда тутган ҳолда ўз муаммоси ечимини излайди. Рақобатда биринчи навбатда шахснинг ўз хоҳишини қониқтириш, ўз манфаатини қўзлаб иш тутиш, бир томонлама ютуққа интилиш асосий мақсад этиб олинади. М.да эса иккала томон ҳам бирор нарсдан воз кечиб, узаро келишув битимини тузадилар ва иккала томон учун маъқул бўлмаса ҳам бир тўхташга келадилар. Ҳаётда, одатда, низоли вазиятдаги горизонтал низолар асоратсиз кечади. Чунки горизонтал низоларда бирор бир хус-ятига қараб, узаро тенг бўлган инсонлар, мас., бир корхонадаги ходимлар, бир оила фарзандлари, ёши тенг кишилар, бир синф ўқувчилари уртасидаги низолар куринади. Бу тоифа низоларни ҳал этишда М.га келиш осонроқ кечади. Лекин вертикал низоларда М.га келиш анча мушкул, чунки бу низоларда икки киши орасидаги ижт-й мавқе даражаси турлича бўлади. Мас., корхонада раҳбар ва ходим, оилада ота-она ва фарзанд, мактабда ўқитувчи ва ўқувчи мун-тларида бир томондаги мавқе ва тажрибанинг, ёш курсаткичининг юқорилиги туфайли М.га келишдан кура, бир томоннинг бошқасига ён бериши, низодан қочиш каби ҳаракат услублари самаралироқ амалга ошади. Ш-дек низоларнинг моҳияти ва ҳал қилиш йулига кура, конструктив низоларда инсонлар орасидаги мун-тларнинг туғри ва рационал ҳал этилишида М.га келиш кузатилади. Чунки бу низоларнинг оқибатида муаммо ижобий ҳал бўлади. Лекин деструктив низоларда узаро мун-тларнинг таранглашуви. катта жанжалларга айланиши М.га келиш имконини йўққа чиқаради. Низоларнинг юзага келишининг дастлабки босқичида М.га келиш вазия-

ти купинча амалга ошса, низонинг низоли хатти-ҳаракатлар босқичида М.га келиш қийин булади. Куп миллатли мам-тда миллатлараро М. муҳитини яратиш катта ижт-й-сиёсий аҳамиятга эга. Айниқса, Ўз-н каби 130 дан ортиқ миллат ва элатга мансуб турли дунёқараш ва турмуш тарзига эга булган аҳоли яшайдиган, 15 дан ортиқ диний конфессиялар фаолият курсатаётган мам-тда ижт-й М. муҳитини яратиш фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Мазкур муаммо мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ давлат сиёсати даражасига кутарилгани бежиз эмас. Президент И.А.Каримов мам-тда юрт тинчлигини таъминлаш ва барқарор муҳитни яратишда миллатлараро мун-тларни мувофиқлаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, унинг наз-й асосларини ишлаб чиқди ва амалиётга фаоллик б-н жорий этди. Юртимизда инсон ҳуқуқ ва манфаатлари олий қадрият сифатида белгиланиб, бу борада улкан ишлар амалга оширилмоқда. Жум-н, Уз-н «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси», «Бола ҳуқуқлари туғрисидаги конвенция», «Хотин-қизларга нисбатан камситишларнинг барча шакллари тугатиш туғрисидаги конвенция», «Халқларнинг тинчликка доир ҳуқуқлари туғрисидаги конвенция», «Дин ва эътиқод асосидаги мурасасизлик ва камситишларнинг барча шакллари тугатиш туғрисидаги декларация», «Ирқий камситишларнинг барча шакллари тугатиш туғрисидаги халқаро конвенция» ва б. халқаро ҳужжатларга қўшилди. Бу эса жам-тдаги тинчлик ва барқарорликни мустақамлаш, ижт-й М. тамойилларини амалга оширишда муҳим омил булиб хизмат қилмоқда. М. мад-ти одамларнинг турмуш тарзи, дунёқараш, онги. фикрлаш тарзи б-н боғлиқ булган мураккаб ҳодисадир. Утиш даврида ижт-й-сиёсий ҳодисалар моҳиятини туғри ва теран англаш, ундаги узгаришлар жараёнини холисона баҳолаш, мантиқий ёндашувларни амалга ошириб бориш М. мад-тини шакллантиришда муҳим урин тутади. Тарихдан маълумки, жам-т аъзолари умумий мақсад йулидаги ғояларни бевосита уз тақдири

б-н боғлиқ ҳолда англаса, ҳар бир фуқаро уз тақдирини мам-т тақдири б-н боғлиқ ҳолда тушунса аҳолиси уртасида яхлит М. мад-ти вужудга келади. Ана шундай маън-й-руҳий яқдиллик ва М. тамойиллари жам-тда умумий ижт-й-сиёсий барқарорликни таъминлашнинг асоси булиб хизмат қилади.

МУРУВВАТ — инсонпарварлик, бирор кишига қилинган холисона инсоний ёрдам, яхшилик, саховат, лутф. М. саховат б-н уйғун сифат инсоний фазилат булиб, халқимизга хос маън-й хус-ят, миллий қадриятдир. М.ли – М. курсатувчи, яхшилик қилувчи, саховатпеша. киши. М. саховатли, меҳр-муҳаббатли, оқибатли инсонларнинг нафақат уз ташвиши б-н, балки узгалар ташвиши б-н ҳам яшашда, уларнинг кимгадир моддий ва маън-й кумаклашиши, хайру эҳсон қилиш, кунглини кутариш сингари инсоний хатти-ҳаракатларида намоён булади. Бундай инсонлар кам таъминланган, боқувчисини йўқотган муҳтожларга, ногиронларга, етимларга моддий ёрдам бериш б-н бирга, бу каби эзгу амалларни бажаришни уз инсоний бурчи, деб билади. Меҳр-мурувват, саховат курсатувчи инсонлар ҳамиша эл уртасида ҳурмат-эътиборга сазовор булиб, халқимизнинг дуосини олиб келган. Алишер Навоий бир шеърда М. ҳақида қуйидагича ёзади: “Мурувват — барча бермакдур, емак йўқ, // Футувват — барча қилмакдур, демак йўқ”. Шоир наздида М. одамгарчилик юзасидан қилинган яхшилик, саховат, ҳимматдир. узида бор нарсаларни муҳтожларга бериш. емай едириш. киймай кийдириш М. саналади. Футувват эса барчага яхшилик курсатиш, аммо эвазига ҳеч нарса талаб, таъма қилмасликдир. Шарқ донишмандлари ҳикматларида ифодаланишича, турт нарса кишининг М.идан саналади: тилининг ростгуйлиги, биродарларининг хато-камчиликларини кечириши, аҳли замонининг таниқли кишиларига саховат қилиши, таниш ва қушниларга озор беришдан тийилиши (*Ҳасан Басрий*); Кимнинг ҳимматию М.и қанчалик куп булса, шунга яраша одамлар унинг қайғусига

шерик бўлади, ҳамдардлик билдиради (*Абулқосим Замахшарий*). Юртимизда истиқлолнинг илк йилларидан халқимизнинг азалий анъана ва қадриятларига асосланадиган, кўпчилик манфаатлари инобатга олинадиган эзгу тадбир — ҳар йилни муайян ном б-н аташ анъанага айланган. Чунончи, 2004 йилнинг “Меҳр-мурувват йили” деб эълон қилиниши юртимизда бундай умуминсоний қадриятлар ҳамisha устувор бўлиб қолишини яна бир бор тасдиқлайди. Меҳр ва мурувват бирикмаси таркибидаги “М.” сўзи сахийлик, одамгарчилик ва саховат маъноларини билдиради. Аслида, бу маънолар узаро жуда яқин ва муштарак. Мас., инсонда сахийлик бўлмаса, одамгарчилик, саховат ҳам булмайди. Фақат мард инсонгина ожиз ва муҳтожларга ёрдам бериши, пешона тери б-н топган бойлигини бошқалар б-н баҳам кўриши мумкин. Бинобарин, М. — инсондаги энг яхши фазилатлар ифодаси, жўмардлик белгиси. Таъкидлаш лозимки, М. турли шаклларда намоён бўлади. Мас., ғариб ва ожиз кимсанинг кўнглини кўтариш ҳам М. белгиси. Етим-есирлар, кекса ва ногиронларнинг бошини силаш, топган бойлигидан бир қисмини ногиронларга улашиш — бу ҳам М. Демак, М. моддий ёрдамдангина иборат эмас. Аслида мардлик ва олижанобликнинг ҳар қандай кўриниши — М. дир. Билмасдан нотўғри иш қилган одамни кечириш, ёшларнинг хато-камчилигини билиб-билмасликка олиш, аммо мавридни келганда, буни но-зик ишоралар б-н тушунтириб қўйиш — бу ҳам М. нинг бир кўринишидир.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК — кучли давлатлар томонидан зўрлик б-н эгалланган мам-т ёки ҳудудни сиёсий ва иқт-й мустақилликдан маҳрум этиб, узига бўйсундириш, қарам қилиш ғояси асосидаги узга халқ ёки мам-тларни босиб олиш, талаш сиёсати. Тарихдан М. империяларнинг шаклланиши ва узга давлатларни босиб олиши б-н боғлиқ экани маълум. 20-а. бошига келиб, деярли бутун дунё йирик мустамлакачи давлатлар (Буюк Британия, Франция, Германия, Италия, Испания, Нидерландия, Пор-

тугалия, АҚШ, Япония, Россия) томонидан босиб олинган эди. Мустамлака мам-тлар б-н бир қаторда, иқт-й ва сиёсий жиҳатдан заиф ва қарам булган ярим мустамлакалар ҳам мавжуд эди. Ҳукмрон кучлар ва уларнинг монополистик бирлашмалари мустамлака ва қарам мам-тлардан хомашё манбаи, даромад олиш бозори, сармоя қўйиш соҳаси, ш-дек, ҳарбий ҳаракатлар ҳамда янги жойларни эгаллаб олиш учун таянч майдони сифатида фойдаланиб келди. Мустамлака ва қарам улкаларнинг халқларини эксплуатация қилиш ва эзиш ҳисобига мустамлакачилар катта даромадга эга булди. Қарам улкалар эса аграр хомашё етиштириладиган бир томонлама ишлаб чиқаришга асосланган қолоқ иктисодиёт б-н қолаверди. Мустамлакачи давлатларнинг дунёни қайтадан бўлиб олишга булган интилиши 1914—1918 йиллардаги Биринчи жаҳон урушига олиб келди. Уруш оғриқларидан азият чекаётган халқларнинг миллий-озодлик ҳаракатлари кучайиб борди. Иккинчи жаҳон уруши (1939—1945)дан сўнг эса, жаҳон мустамлакачилик тизимининг тез емирилиши ва қулаши бошланди. Мас., “Африка йили” деб ном олган 1961 йилда Африканинг 21 та давлати мустақилликка эришди. Ўтган даврда мустамлакачиларнинг қаттиқ қаршилигига қарамай, кўплаб мустамлака ва қарам давлатлар озодликни қўлга киритиб, ўзларининг сиёсий ҳамда иқт-й мустақиллигини мустаҳкамлаб бормоқда. М. барҳам топган ҳоз. шароитда, реакцион мустамлакачи кучлар ҳали ҳам турли усуллар ва шаклларда ўзларининг иқт-й ва сиёсий мавқеларини сақлаб қолишга интилмоқда. Ўзб. халқи ҳам ўз бошидан М.нинг аянчли даврини ўтказди. Аввал Россия империяси, сўнг собиқ совет империясининг М. сиёсати мам-тимиз тар-ёти учун тўсиқ бўлиб келди. Ўз-н давлат мустақиллигига эришган булса-да, қўлга киритилган истиқлолни ҳар томонлама мустаҳкамлаш бутунги кўннинг асосий вазифаси бўлиб қолмоқда. Зеро, ўз таъсир доирасини сақлаб қолмоқчи ёки қарам қилишни орзу қилаётган мустамлакачи кайфиятдаги сиёсий кучлар ватанимиз бойликларига,

халқимиз озодлигига куз олайтиришни қўймаптилар. Уз манфаатларига эришиш йулида ҳар қандай усул ва найранглардан фойдаланувчи, М. ғоялари б-н қуролланган кучларнинг асл қиёфасини очиб ташлаш, уларга қарши мафқуравий имунитетни шакллантиришда миллий ғоянинг имкониятларидан тўла фойдаланиш давр талабидир.

МУСТАҚИЛ ФИКР — бошқаларнинг фикридан мустақил ва узга таъсирлардан холи хулоса, ҳукм ва мулоҳазалар, инсоннинг дунёқараши ва ақлий салоҳиятини ифодалайдиган т. М.ф. инсонда дастлаб оилада шакллана бошлайди. Шахснинг улғая бориши натижасида у ижт-й ин-тлар томонидан мавжуд барқарор восита ва усуллар орқали тўлиқ шакллантирилади. М.ф. миллий онг, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур, миллий маъ-ят т.лари таъсирида шаклланади. Ҳар бир жам-т уз аъзолари онгида М.ф.ни шакллантиришдан манфаатдор бўлади. М.ф.ли кишилар узи яшаётган жам-т б-н фаол ижт-й-сиёсий мун-тга кириша олади, ўзининг жам-т олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларини теран англаб, уни амалга оширишга лаёқатли бўлади. М.ф. индивидлар, ғуруҳлар ва жам-тнинг барча аъзоларига хос хус-ят саналади. Жам-тда бундай шахсларнинг қўлайиши унинг тар-ётига хизмат қилади. М.ф.га эга одам уз дунёқараши, ақлий салоҳияти орқали жам-тнинг асосий мақсадини чуқур англаб, уз фаолиятини шу асосда йуналтиради. Бундай шахс теварак-атрофидаги ҳар қандай воқеа-ҳодисаларга нисбатан онгли мун-тда бўлади. У ҳар бир ҳаракатини мулоҳаза б-н амалга оширишга ўрганади. М.ф.га эга шахсни турли мақсадларда уз измига бўйсундириш мумкин бўлмайди. Чунки, у узининг қатъий ҳаётий позицияси ва мушоҳадасига эга. Фикр қарамлиги унинг учун ёт нарса. М.ф.ли баркамол шахсни тарбиялаш, энг аввало, оиладан бошланади. Бу ҳар бир ота ва онанинг шахсий ибрати, таълим-тарбия жараёнида мустақил фикрлашга ўргатиб бориши жуда муҳим. Бу ҳар бир ота-онадан юксак маъ-ят ва мад-т, кенг дунёқарашга эга булиш-

ни тақозо этади. Кейинчалик бу жараён уқув юртда уқитувчи-мураббийлар фаолияти орқали такомиллашиб боради. Инсонда соғлом фикрни ва ақлий мувофиқликни шакллантириш ва ривожлантиришнинг энг самарали йули теран ақл-идроқка эрк беришдир. М.ф. ёшларда мафқуравий имунитетни шакллантиришнинг муҳим омили ҳисобланади. Чунки М.ф.га эга булган шахснинг иродаси кучли, эътиқоди собит бўлади, у ҳар қандай алдов ва иғволарга кунмайди, пуч ва ҳавойи фикрларга берилмайди. М.ф.ли шахсда юксак маъ-ят ва маърифат уйғунлашган бўлади. М.ф. шаклланишида билим ва куникмалар муҳим аҳамият касб этади. Бугунги Ўз-н таълим тизимининг устувор йўналишларидан бири ҳам М.ф.ли шахсларни тарбиялашдир.

МУСТАҚИЛЛИК (араб. тобе эмаслик, ихтиёри узидалик, қарам эмаслик) — инсоннинг эркин ва озод равишда, уз ихтиёри б-н бошқаларга бўйсунмасдан иш юрита олиши, миллат, давлат ва жам-т ҳаёти, уларнинг тар-ётини, устувор мақсад ва вазифаларини мустақил тарзда амалга оширишилини англададиган т. М. барча жабҳалардаги ҳар қандай камситиш, тобеликни инкор этади, узаро ҳурмат, бир-бирини қадрлаш, миллий ва умумбашарий қадриятларга таяниб иш қуриш, кенг дунёқараш ва эркин тафаккур асосида яшаш, фикрлаш, уз ҳаётини эмин-эркин узи ташкил этиш имконияти ва амалиётини билдиради. М. ҳар бир халқнинг, миллатнинг, ҳар бир фуқаронинг уз истеъдоди ва имкониятларини эркин тарзда намоён этиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга йул очади. М. шахс, оила, ғуруҳ, жамоа, миллат, ҳудуд, давлат, умуминсониятга мансуб даражаларга бўлинади. XVIII—XX а.лар инсоният тарихида мустамлакачилар асоратига тушиб қолган халқларнинг мустақил давлатлар тузиш учун курашлари даври булди. Шимолий Америка аҳолисининг мустақиллик учун кураши 1776 йилнинг июлида “Мустақиллик декларацияси”ни қабул қилиш б-н якунланди. XVIII а.нинг 90-

йилларидан бошлаб XIX а.нинг биринчи чорагигача булган даврда Лотин Америкаси халқлари испан, португал, француз мустамлакачиларига қарши курашиб, бирин-кетин узларининг мустақил давлатларини барпо этди. 1830 йилда Юнонистон усмонли турклар империясидан ажралиб, уз М.лигига эришди. XVIII–XIX а.ларда дунёнинг қарийб ярмини уз мустамлакаларига айлантирган Буюк Британия истибдодига қарши олиб борилган курашлар натижасида 1876 йилда Канада, 1901 йилда Австралия, 1910 йилда Жанубий Африка, 1921 йилда Ирландия, 1947 йилда Ҳиндистон ва Покистон халқлари уз М.ини қўлга киритди. Жаҳон тарихида 1917 йилда пайдо бўлиб, зурвонлик тизимини юзага келтирган собиқ иттифок 1991 йилгача сақланиб келди. Шу йили халқимизнинг азалий орзуси ушалди: 1991 йилда Ўз-н уз мустақиллигини қўлга киритди ва миллий давлатчилигини тиклади. М. халқимизнинг иродаси, узб. миллати ҳақ-ҳуқуқи, унинг цивилизацияга қўшган ва қўшаётган бетакрор хиссасини жаҳон ҳамжам-ти томонидан эътироф этилиши ҳамдир. У бизни жаҳоннинг эркин мам-тлари қаторидан муносиб ўрин эгаллашга, бозор иқтисодиётига асосланган, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жам-ти барпо этишга, халқимизнинг моддий, мад-й ва маън-й салоҳиятини мустаҳкамлашга, юртимиз шон-шухратини дунёга ёйишга имкониятлар яратувчи энг асосий омил бўлиб хизмат қилади. М. мам-т сиёсий тизимида салмоқли ва жиддий узгаришларга олиб келди. Халқимиз тарихида биринчи бор ҳақиқий мустақил давлатга хос юксак демократик талабларига монанд Асосий қонун — Конституция ва шу асосда кўплаб қонунлар қабул қилинди ва амалиётга татбиқ этилди. Кўппартиявийлик асосида Уз-н парламенти шакллантирилди, давлат ва жам-т ҳаётининг муҳим ҳуқуқий пойдевори яратилди. М. ижт-й, иқт-й, сиёсий, мад-й соҳаларда туб ислохотларни амалга ошириш имконини яратди. Иқт-й, сиёсий, мад-й ва маън-й соҳаларнинг эркинлаштирилиши туфайли мам-тимизда бозор мун-тлари бос-

қичма-босқич амалга оширила бошлади. М. туфайли мулкка эгаллик ва унинг ҳуқуқий асослари шакллантирилди ва чуқур ислоҳ қилинди. М. халқимизни мам-тимиз ҳудудидаги табиий ресурс ва бойликларининг ҳақиқий эгасига айлантирди. Халқимизнинг азалий ҳаёт тарзидан чуқур ўрин олган урф-о.лари, анъаналари, байрамлари М. туфайли қайта жонланди. Ўзб. тилига давлат тили мақоми берилди. Маън-й меросимизнинг дурдоналари она тилимизда нашр этила бошланди. Халқимизнинг тарихи қайта тикланиб, улуғ аجدодларимиз қолдирган бой ва бебаҳо мерос нафақат халқимиз, балки ўзга халқлар томонидан ҳам кенг урганила бошланди, узлигимизни англаш ва жаҳон афкор оммасига танитиш йулида улкан қадамлар қўйилди. М. йилларида юртимизда миллий ва диний қадриятларни тиклаш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиб келинди. 1 сентябрь юртимиз, халқимизнинг М. куни байрами деб эълон қилинмоқда. Ш-дек “Навруз”, “Рамазон ҳайити”, “Ийд ҳайити” каби миллий ва диний байрамларимиз анъанавий тарзда нишонланиб келинмоқда. М. туфайли Ўз-нни дунё таниди ва уз навбатида мам-тимиз дунё мам-тлари томонидан мустақил давлат сифатида тан олинди. Ҳар бир миллат ва элат, этник гуруҳлар, уларнинг урф-о. ва анъаналари ҳурмат қилиниши сабабли юртимизда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар тенг ҳуқуқлик асосда умргузаронлик қилмоқда. М. шарофати б-н Юртбошимиз раҳбарлигида Ўз-ннинг истиқлол ва тар-ёт йули танланди, бозор мун-тларига босқичма-босқич утилмоқда; истиқлол маъ-ятини шакллантириш ва соғлом авлодни вояга етказиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. М. даврида Ўз-н БМТга (1992 йил 2 март), Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти каби ўнлаб халқаро ташкилотларга аъзо бўлди, деярли барча нуфузли минтақавий уюшмаларга қабул қилинди, дунёдаги кўплаб давлатлар (130.дан ортиқ) б-н дипломатик алоқалар урнатилди, узаро ҳамкорлик мун-тлари йўлга қўйилди. М. даврида мам-тда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, дунё ва минтақа

давлатлари уртасида тинчликпарвар ташқи сиёсат юритилмоқда. М. йиллари улкан қурилишлар ва бунёдкорлик ишлари учун кенг ва катта имкониятлар даври булди. М. даврида шаҳар ва қишлоқларимизнинг қиёфаси, аҳолининг онги ва тафаккури, турмуш тарзи тубдан узгармоқда.

МУСТАҚИЛЛИК БАЙРАМИ — мустақиллик кунини нишонлаш. М. ҳар бир халқнинг азалий ва муқаддас орзуси. Ш.у. М. куни барча озод, эркин, тенглар ичида тенг булиб, жаҳон ҳамжам-тида уз қонуний урнига эга булган халқлар томонидан энг улуг миллий байрам сифатида нишонланади. ЎзР 1991 йил 31 августда уз давлат мустақиллигини қўлга киритди. 1 сентябрь Мустақиллик куни — М.б. деб эълон қилинди. Бугун у Ўз-тонда энг муқаддас, энг улуг миллий байрам. М.б. ЎзРнинг 1992 й. 3 июлда қабул қилинган “Байрам кунлари ҳақида”ги қонунига ва ЎзР Олий Мажлисининг 1995 йил 21 декабрда қабул қилган ЎзР Меҳнат кодексининг 131-моддасига мувофиқ мам-тимиз ҳудудида нишонланадиган байрам (дам олиш) кунлари қаторидан урин олди. М.б. бутун халқимиз томонидан катта хурсандчилик ва кутаринки руҳ б-н кенг нишонланади. Айни шу куни эришилган ютуқлар сарҳисоб қилинади, келажак сари дадил одимлар белгиланади, давлатимизнинг олий мукофотлари топширилади.

МУСТАҚИЛЛИК ВА ЭЗГУЛИК МОНУМЕНТИ — халқимизнинг узоқ йиллар кутган орзу-армонлари ва эзгу мақсадларини ифодаладиган рамз, истиклолнинг дастлабки йилларида Мустақиллик майдонида бунёд этилган Мустақиллик тимсоли. Унда ЎзР харитасининг тасвири акс эттирилган. 2005 йилнинг декабрь ойида Мустақиллик монументи мажмуасига туташ ҳолда қўлида фарзандини ушлаб ўтирган бахтиёр она ҳайкали — Эзгулик монументи урнатилди. Юртбошимиз ташаббуси б-н дунёга келган бу икки меъморий-бадий мажмуага М.э.м. деб ном берилди. М.э.м. халқимизга хос булган эзгу фазилатлар — тинчликсеварлик, бағрикентлик, болажонлилик, меҳр-

оқибат, самимийлик ва одамийлик хусиятларини намоён қилади. Мустақиллик майдонига қираверишда М.э.м. б-н яхлит ансамблни ташкил этувчи Эзгулик аркаси бунёд этилди. М.э.м. ҳамда Эзгулик аркаси оқ рангдаги узун ва кенг йулак б-н туташган булиб, бу рамзий маънода оқ поёндозни билдиради. Эзгулик аркасининг узунлиги 150 м., асосий пештоқларининг баландлиги 12 м., ён томондаги устунларининг баландлиги 10 м. булиб, жами 16 та оқ мрамрдан ишланган устунлардан иборат. Мазкур баланд ва бақувват устунлар мустақиллигимизнинг мустаҳкам пойдеворидан дарак беради. Марказий устунда Ер шари тасвири урнатилган, ер шари устида эса кукка интилаётган турналар ишланган. Ер шари узра парвоз қилаётган турналар тинчлик ва эзгулик, бахт-саодат рамзини ифода этади. Бугунги кунда давлат миқёсидаги байрам ва тантаналарда, умумхалқ сайларида ва янги ҳаётга қадам қуйиш олдидан (келин-куёвлар) монумент пойига гул қуйиш анъанага айланган.

МУТАФАККИР (араб. фикрловчи) — илм эгаси, бир ёки бир нечта фан соҳасини эгаллаган, янги йуналишлар, кашфиётлар яратган олим, фавқулодда зеҳн ва заковат, энг юқори ва ҳар тарафлама ривожланган, чуқур фикрлайдиган истеъдод соҳибини англатувчи атама. Унинг иш қобилияти ва фаолияти бениҳоя юқори даражада булади, улмас ва улкан мерос қолдиради. М. куп соҳаларда янги даврни бошлаб беради, улар яратган маън-й бойликлар тарихда бурилиш нуқтаси булиб хизмат қилади. М.ларнинг бутун фаолияти ва яратган асарларидан дунёдаги барча халқлар манфаат куради. Уларнинг номлари боқийдир, токи инсоният бор экан, улар халқлар хотирасида яшайверади. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фаргоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Марғиноний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва б. шулар жумласидандир.

МУТЛАҚ (АБСОЛЮТ) РУҲ ВА МУТЛАҚ ҒОЯ — инсоннинг рухий олами ва маъ-ятини мутлақлаштириш асосида Гегель томонидан таърифланган асосий т.лар. Гегельнинг фикрича, маън-й жараёнларни тула қамраб олган бу т.лар ўз тарақ-ти давомида объектив руҳ, субъектив руҳ, мутлақ билим каби босқичлардан ўтиб, такомилга етади. М.р.м.г. ҳоз. даврда Ғарбда янги гегелчилар (неогегелизм) қарашларида муҳим т.лар сифатида эътироф этилади.

МУТТАҲАМ(ЛИК) (араб. айбланувчи; шубҳага олинган, айбланган) — ўзаро мун-тлар ва олди-берди масалаларида нопок; фирибгар, қаллоб, муттаҳам одамни англатадиган т. М.сузи айрим кишилар характериға урнашиб қолган салбий сифатни англатади ва ушбу ибора азалдан қўллаб келинади. Бу суз б-н ифодаланган шахслар халқнинг назаридан қолган, барчанинг иззат-нафсига теккан киши ҳисобланади. Ш.у. ҳам бу сузга нисбатан халқда салбий мун-т шаклланган, инсоф ва иффат сузлари унга антоним ҳисобланади. Негаки, бу сузлар бокиралик маъноларидан ташқари кишининг уз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш, хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда номусли одам маън-й қадриятини баланд тутати. «Қонун тақиқлай олмаган нарсаларни гоҳо номус тақиқлай олади», деган нақл ҳам бор халқимизда. М.лик хус-ятиға эга булган киши эса на қонунни назар-писанд қилади ва на номусни билади, унинг учун фақат шахсий манфаат устун туради. Ўзига ортиқча бино қўймоқ, гердаймоқ, кеккаймоқ, димоғдорлик, такаббурликни англатиб ва М.ликка яқин т. ҳисобланади. “Манманлик заволга, камтарлик камолга етаклайди”, деган нақл шунга ишора булса керак. Барча жам-тларда жум-н халқимизда ҳам инсофли, диёнатли ҳалол инсонлар улуғлаб келинган, М.лар эса қораланган. М. сузи фақат миллатимиз орасида эмас, балки барча халқларда қадимдан қўллаб келинганини қад. юнон файласуфи Арастуниг қуйидаги сузлари тасдиқлайди: «Муттаҳамнинг виждо-

нини қузгатмоқ учун унга тарсаки тушириш керак». Арастуниг фикридан М. булган кишиға шафқат қилмаслик керак, уни фақат мажбурий йул б-нгина тарбиялаш мумкин, деган маъно уқилади.

МУҚАДДАСЛИК (араб. қуддус — илоҳий пок, тоза, азиз, муборақ, табаррук) — кишилар тасаввурида илоҳият б-н боғлиқ булган, мумтоз, шарафли, олижаноб, айб ва нуқсонлардан холиликни ифодалайдиган т. М., асосан, шаҳар, илоҳий китоблар, маълум авлиё-ю анбиё, пиру валийларға бағишлаб тикланган мақбаралар, умуман олганда, халқ маъ-ятида катта из қолдирган ва улуғ обрў-эътиборға сазовор булган жой ва шахс номларига нисбатан қўлланади. Ш-дек мазкур т. алоҳида халқларға хос айрим қадриятлар, анъанавий, маън-й тамойиллар, тафаккур тарзи, урф-о.лар, касб-кор кабиларға нисбатан ҳам қўлланиб, уларнинг маън-й жиҳатдан инсон учун катта аҳамиятға эгаллигини таъкидлашға хизмат қилади. Мас., муқаддас Ватан, муқаддас она (аёл), муқаддас иш, муқаддас орзу ва б. худди ана шу маънода ишлатилади.

МУҲАББАТ — одамлар уртасидаги ишқ, севги, суйиш, ёқтириш, яхши қўриш, меҳр қўйиш кабилар б-н боғлиқ маън-й неъматни ифодаловчи т. М. маъят, фал., этика, эстетика каби фанларнинг муҳим категориясидир. Инсондаги энг олий фазилатлар М. б-н боғлиқдир. Инсонға М., Ватанға М., онаға М., ёрга М., фарзандға М., касбға М., санъатға М. — буларнинг бари М.нинг қўринишларидир. М. ва маъ-ят узвий алоқадор, чунки, маъятнинг таркибига кирувчи қадриятлар, ахлоқ, санъат, дин ва б. М.ға таянади. Айтайлик, ахлоқ яхшилиқ пойдевориға қурилади, яхшилиқ одамларға, халққа М. туйфайли вужудға келади, санъат атрофдаги воқеликка, табиатға, жам-тға М. туйфайли шаклланади. Дин эса илоҳға М.ни тақозо этади. “М.” т.си кенг ва тор маъноларда ишлатилади. Тор маънода бу суз халққа М., Ватанға М., ёрга М., касбға М. кабиларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида ифодалайди. Кенг маънода у ана шу мун-тларнинг барчасида мавжуд булган хус-ятлар-

ни узида жамлайди. Инсон узини М. орқали намоён қилади. М. булмаса, инсон ҳақиқий актёр ёки шоир, ўқитувчи ёки ишчи, наққош ёки ёзувчи була олмайди, касбига меҳр қўймаган киши том маънодаги мутахассис бўлиши қийин. М. одамларни узаро ҳамкорликка, дўстликка чорлайди. М.нинг зидди эса нафрат бўлиб, у одамлар орасига нифоқ солади, жанжаллар, душманлик ва урушларни келтириб чиқаради. Жам-тда М. устувор бўлганда барқарорлик, осойишталик, тинчлик ҳукм суради. Нафрат кучайганда, аксинча одамлар уртасида ихтилоф пайдо бўлади, халқлар уртасида қуролли низо ва урушларга сабаб бўлади. XX а.да юз берган икки жаҳон уруши, унлаб, фуқаролик урушлари, минтақавий низолар шундан далолат беради. Бу хунрезликлар фақат уз манфаатларини уйлайдиган, бошқаларга М. б-н эмас, нафрат б-н қарайдиган кимсалар, ёвуз кучлар ҳокимият тепасига келиб қолгани натижасидир. Иккинчи жаҳон урушига Гитлер ва унинг ваҳший тудаси томонидан Германияда ҳокимиятнинг қўлга олиниши сабаб бўлди. Улар тарғиб этган ғоя — фашизм фақат уз ирқини севиб, бошқа барча инсониятга нафрат б-н қарашдан иборат эди. М. ўрнини нафрат эгаллай бошлаганда ва бу туйғу М.дан устун бўлганида инсон узининг инсонийлигини йўқотади, унда ғайриинсоний, ҳайвонларга хос тажовузкорлик кучаяди. Адабиёт, мусиқа, санъат, дин ёки фал. каби тафаккур шакллари М. туфайли ва инсонларда М. туйғусини уйғотиш ва қарор топтиришга хизмат қилади. Маъ-ятнинг негизини Ватанга, халққа, инсониятга, табиатга мун-тлар ташкил этар экан, бу мун-тларни шакллантиришда адабиёт ва санъатнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Чунки, адабиёт ва санъатнинг асосий мақсади М.ни бадий бўёқларда ифодалашдир. Адабиёт ва санъат инсонлар уртасидаги М. туфайли ва шу М.ни қуйлаш учун дунёга келган. М. адабиёт ва санъатнинг абадий мавзуси бўлиб қолди. Адабиёт ва санъатнинг М.ни ифодалашдаги узига хослик томони шундаки, уларда муайян инсоннинг, шахснинг М.и ифодаланади. Лекин М.нинг шундай қирралари ҳам бор-

ки, уни алоҳида бир шахснинг туйғуси орқали ифодалаб бўлмайди. Ҳар бир тарихий даврда М. узига хос хус-ятларга ҳам эга бўлган. Бу хус-ятларни бир ёки бир неча образлар орқали ифодалаш анча қийин. Бундай хус-ятларни англаш учун тарих, мад-тушунослик, фал., ахлоқшунослик каби фанларнинг ёрдами керак бўлади. М. фақат инсонга хос хус-ятдир. Ҳайвонлар уртасида ҳам М.га ўхшаган туйғу бор. Мас., оққушлар ва б. бир қатор парранда ва даррандалар уз жуфтлари б-н умрбод оила куради. Лекин, бу туйғуни М. деб бўлмайди. Бу муайян шароитда яшаётган турнинг атроф-муҳит тақозоси б-н вужудга келган инстинктдир. Ҳайвонларда онг йўқ. Уларда хатти-ҳаракат рефлекслар ва инстинктлар орқали бошқарилади. М. энг юксак инсоний туйғудир. М. ватанпарварлик, халқпарварлик, инсонпарварлик, мардлик, жасорат сингари қўллаб ижобий ва шу маънода, у маъ-ятнинг энг асосий устунларидан бири, инсонни эзгу мақсадларга етаклайдиган қудратли куч сифатида хизмат қилади.

МУЪТАДИЛЛИК (араб. қадди-қомати келишганлик, расолик; мутаносиблик; урт ичалик, уртамиёналик) — уртача, ҳаммага маъқул вазият, ҳолатни англатади. М. ибораси ижт-й маънода қўлланганда инсоф, диёнат т.сига мос келади. Хус-н у Шарқ фал.сида шундай талқин этилади. Бу маънода М. — кишининг муайян жам-тнинг ахлоқ меъёри н.назаридан уз хулқ-одобини назорат қилиши ва холисона баҳолашидир. М. — виждонли одамнинг, жамоанинг жам-тга ёки бошқа кишиларга нисбатан уз хулқ-атвори учун маън-й жавобгарлик ҳисси ҳамдир. Агар киши бирор ишни туғри бажарса, унда ички қониқиш пайдо бўлади, виждони пок бўлади, атайин ногўри бажарса, М.дан чиққан бўлади. М. кишини бирор ишни қилишга ундаса ёки қилишдан тортса, бунда у қалб амри тарзида бўлади. Юқоридаги хислатларга эга бўлган киши албатта муътадил ҳаёт кечиради ва М.ка эга бўлади. М. атамаси табъий-ижт-й воқеа-ҳодисалар, мас., об-ҳавога нисбатан ҳам М. атамаси қўлланади. Об-ҳавоси М. минтақа деганда иссиғи ҳам, совуғи ҳам кишини қийнамайдиган, унинг танасига хуш ёқадиган жой, худуд тушунилади.

НАВОИЙ, Алишер (1441.09.02. – 1501.03.01. Ҳирот) – улуғ узб. шоири, мутафаккири, давлат арбоби. Асл исми Алишер Ғиёсиддин уғли, замондошлари Низомиддин, Мир, Мир Алишер каби номлар б-н атаганлар. Н.нинг ота томондан бобоси Амир Темурнинг Умар Шайх исмли уғли б-н кукалдош (эмикдош) булиб, кейинчалик Умар Шайх ва Шоҳрухнинг хизматида булган. Отаси Ғиёсиддин Баҳодир эса Абулқосим Бобурнинг яқинларидан; мам-тни идора этишида иштирок этган. Онаси Салимабиби – Кобул амирзодаларидан Шайх Абусаид Чангнинг қизи. Н.нинг болалиги Шоҳрух ҳукмронлигининг сунгги йилларига тугри келган. У теурийзодалар, хус-н, булажак подшоҳ Ҳусайн Бойқаро б-н бирга тарбияланган. 4 ёшидан мактабда савод чиқариб, туркий ва форсий тилдаги шеърларни уқиб, ёд ола бошлаган. Узб. тили б-н бир қаторда форсий тилни ҳам мукаммал эгаллаган. Тоғалари Мирсаид – Қобулий, Муҳаммад Али – Ғарибий етуқ шоир булиб, Н.лар уйида тез-тез мушоира қилишар, адабиёт ва санъат ҳақида суҳбатлашар эдилар. Н. 10–12 ёшларидан шеър ёза бошлаган, 15 ёшида шоир сифатида кенг танилган. Шеърларини Навоий тахаллуси б-н туркий ва Фоний тахаллуси б-н форсий тилларида ёзган. Н. Бойқаро саройида муҳрдор (1469–1472), бош вазир (1472–1476) лавозимларида хизмат қилди, Астрободга ҳокимлик қилди (1487–1488). Н. бу лавозимларда экан, аввало, бутун кучини мам-тда тинчлик ва осойишталик урнатишга қаратди. Вақф ишларини тартибга солишга киришди. Шаҳарларда савдо-сотиқни, ҳунармандчиликни ривожлантиришга катта аҳамият беради. Н. саъй-ҳаракати б-н қишлоқларда деҳқончилик мад-яти усди. Шаҳарлар, хус-н, Ҳирот янада обод бўлди. Н. ўз давридаги ноҳақликка, адолатсизликка қарши курашди, амалдорлар-

нинг уз вазифаларини суиистеъмол қилишларини ва таъмагирликларини фош этди, ожиз, мухтож кишиларни уз ҳимоясига олди. Н. мад-т ва санъатнинг чинакам ҳомийси сифатида танилади. Унинг фаолиятида жам-тдаги барча ижт-й қатламларга, барча қавмларга бир хил мун-тда булиш, ҳеч қайси бирини камситмаслик, ҳамманинг манфаатига баробар хизмат қиладиган жамоат биноларини қуришга алоҳида эътибор берди. Хондамирнинг қайд қилишича, 80-йиллар давомида Н. уз маблаглари ҳисобидан Ҳиротда ва мам-тнинг б. шаҳарларида бир неча мадраса, 40 та работ, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 куприк, 20 га яқин ҳовуз қурдирган ёки таъмирлатган. Улар орасида Ҳиротдаги «Ихлосия», «Низомия» мадрасалари, «Халосия» хонақоҳи, «Шифоия» шифохонаси, Қуръон тиловатхонаси булган «Дорулхуффо» биноси, “Жомеъ масжиди”, Марвдаги «Хусравия» мадрасаси, Машҳаддаги «Дорулхуффо» хайрия биноси ва б. ноёб меъморлик ёдгорликлари бор. Бобур қайд этганидек, Навоийдан булак ҳеч ким бу қадар хайрли бинолар яратишга мушарраф бўлмаган эди. Н.нинг узб. тилидаги дастлабки йирик асарларидан «Ҳилолия» қасидаси Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган булса, форсий тилдаги биринчи йирик асари «Тухфат ул-афкор» (1476) қасидаси Жомийга бағишланган эди. 1472–1476 йилларда Н. узининг узб. тилида ёзган шеърларидан иборат илк девони – «Бадоеъ ул-бидоя» («Бадийлик ибтидоси»)ни тузди. Мазкур девонда 777 ғазал, 85 рубоий, 52 муаммо, 46 қитъа, 53 фард, 10 туюқ, 10 луғз, 3 мустазод, 5 мухаммас, 3 таржеъбанд, 2 мусаддас мавжуд. «Бадоеъ ул-бидоя»дан кейин узб.ча шеърлари асосида 1476–1483 йилларда «Наводир ун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар») девонини тузди. 1481–1482 йилларда Н. «Чиҳл ҳадис» («Қирк ҳадис ёки «Арба-

ин») асарини ёзади. Бунда Муҳаммад (с.а.в.)нинг қирқ ҳадиси туртликлар шаклида шеърӣ тарзда ифодалаб берилган. Н. 1485 йил муаммо ёзиш қоидалари ҳақида махсус «Муфрадот» асарини яратди. Н. узб. тилида «Хамса» — беш дoston яратиш мақсадини 1483—1485 йилларда амалга оширди. Асар узб. адабиёти шухратини оламга ёйиб, жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бирига айланди. 1485 йил узининг машҳур «Назм ул-жавоҳир» асарини ёзди. Н. доим Ҳусайн Бойқарони адолатли ва маърифатли ҳукмдор киефасида қуриш орзуси б-н яшади. Мас., Астрободдан Ҳусайн Бойқарога, шахзодаларга ва б. амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб урнатиш ва айрим ислоҳотлар утказишга ундар эди. Астрободда Навоий б-н Ҳусайн Бойқаро мун-тларига путур етказувчи гаплар юзага келгач, ҳукмдор Н.нинг Ҳиротга қайтишига руҳсат беради. Ҳусайн Бойқаро Навоийга бир нечта юксак лавозимларни таклиф қилади. Н. рози бўлмагач, унга «Муқарраби ҳазрати султоний» («Султон хазратларининг энг яқин кишиси») деган расмий унвон берилади. 1488 йил Саййид Ҳасан Ардашер, 1492 йил Жомий, 1493 йил олим ва шоир Паҳлавон Муҳаммад ҳаётдан куз юмдилар. Навоий узи учун қадрдон булган бу инсонлар хотирасини абадийлаштириш, уларга уз ҳурматини изҳор этиш учун «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат»), «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» номли рисоаларини ёзди. Астрободда ёза бошлаган «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам подшоҳлари тарихи») асарини тугаллади (1489). 1490 йил «Мажолис ун-нафоис» («Нафислар мажмуаси») тазкирасини тузишга киришиб, 1492 йилда тугаллади. Шу вақтнинг узида Н. узб. тилида шеърӣят наз-яси, аниқроғи, аруз вазни қоидалари ҳақида «Мезон ул-авзон» («Вазнлар улчови») илмий қулланмасини яратди. 1494 йилда туркий тилдаги мактубларини туплаб «Муншаот» («Мактублар») мажмуасини тузди. 1495 йил Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарини

«Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») номи б-н таржима қилиб, уни қайта ишлаб, туркий машойихлар ҳақидаги янги маълумотлар б-н бойитди. Шу боис «Насойим ул-муҳаббат»ни мустақил асар сифатида қараш мумкин. Н. 1492 йиллардан бошлаб туркий тилда ёзилган ҳамма шеърларидан янги, йиғма девон тузишга киришди ва бу иш 1498 йилда ниҳоясига етди. Девоннинг умумий номи «Хазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси») бўлиб, 4 қисмдан иборат булганлиги учун «Чор девон» деб ҳам аталган. Тахм. шу йилларда шоир «Девони Фоний» («Фоний девони»)ни тузди. Н.нинг шеърӣ даҳоси 15-а. охирларига келиб яна жуш урди. У 2 йил мобайнида 2 та йирик асар — «Лисон ут-тайр» («Қушлар тили») достони (1498) ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») номли илмий асарини (1499) яратди. Н.нинг сунгги буюк асарларидан яна бири 1500 йилда насрий панднома йусинида ёзилган «Маҳбубул-қулуб» («Қалблар севгани») асаридир. Н. адабий ва илмий меросини 4 фаслга булиш мумкин: 1. Девонлари. 2. Достонлари. 3. Форсий тилдаги шеърӣ мероси. 4. Илмий-филологик, насрий ва тарихий асарлари. Н.нинг узб. тилида яратган шеърӣ мероси, асосан, 1492—1498 йилларда тартиб қилинган «Хазойин ул-маоний» девонига жамланган. Асар 4 қисмдан иборат. Девоннинг биринчи қисмига «Ғаройиб ус-сигар» («Болалик гаройиботлари»), иккинчи қисмига «Наводир уш-шабоб» («Йигитлик нодирликлари»), учинчи қисмига «Бадоеъ ул-васат» («Урта ёш бадиалари») ва ниҳоят, туртинчи қисмига «Фавойид ул-кибор» («Кексалик фойдалари») деган номлар берилди. «Хазойин ул-маоний» мингларча шеър ва унларча шеър турларини уз ичига олган мажмуа бўлиб, Шарқ адабиёти тарихида ноёб ҳодисадир. Н. «Хазойин ул-маоний»га қадар «Илк девон» (1465), «Бадоеъ ул-бидоя» (1472—1476 йиллар орасида) ва «Наводир ун-ниҳоя» (1476—1483 йилларда) девонлар тузилган. «Хазойин ул-маоний» ана шу 3 девон ва кейин ёзилган шеърлар асосида юзага келган. «Хазойин ул-маоний»даги 4 де-

воннинг ҳар бирида 650 тадан 2600 ғазал, умуман, 4 девонда 210 қитъа, 133 рубоий, 86 фард, 52 муаммо, 13 туюқ, 10 мухаммас, 10 чистон, 5 мусаддас, 4 таржеъбанд, 4 мустаод, 1 мусамман, 1 таркиббанд, 1 қасида, 1 маснавий, 1 соқийнома мавжуд булиб, Шарқ шеърятининг 16 тури намоёндр. Н. ишқий образлар талқинида рамзийликка кўп ўрин беради. «Ёр» — бу дунё гузаллигигина эмас, унингча, бу — бугун борлиқни яратган ва ҳамма нарсани ҳаракатга келтириб турган Аллоҳ ҳамдир. Шоир ўзининг тасаввуфий шеърларида ёрнинг қоши, кузи, зулфи, сочи (ва ш.к.) деганда Аллоҳнинг куч-қудрати, меҳри, олий даражадаги гузалликларини кўзда тутди. Улуғ шоир ижодининг шоҳ асари «Хамса» (1483—1485) 5 дostonдан иборат. Булар «Ҳайрат ул-аброр» («Яхшилар ҳайрати»), «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъайи сайёр» («Етти сайёра»), «Садди Искандарий» («Искандар девори») дostonларидир. Форс адабиётдаги хамсачиликка жавоб сифатида ўзб. тилида биринчи маротаба яратилган Н. «Хамса»си бу тилнинг чексиз имкониятларини амалда исбот этди. 52 минг мисрадан иборат бу бешлик 15-а. ислом тафаккурининг борлиқ ва табиат, инсон ва жам-г, ахлоқ ва камолот ҳақидаги ўзига хос қомуси эди. Шоир воқеаларни қадим Шарқ тарихининг Хусрав, Баҳром, Искандар каби номлари афсоналар б-н чулганган шахслар, Лайли ва Мажнун каби ошиқлар ҳаётидан олди. Уларга янги мазмун берди, туркона руҳ киритди. Даврнинг дардли масалаларини, авлодларнинг орзу ва армонларини кутариб чиқди. «Хамса» замондошларига ниҳоятда зўр таъсир кўрсатди. Абдурахмон Жомий уни ҳаяжон б-н олқишлади. Султон Ҳусайн эса шоирни ўзининг оқ отига миндириб, жиловдорлик қилди. Н.нинг сўнгги дostonи «Лисон ут-тайр»дир. Бу асарини шоир «Фоний» таҳаллуси б-н ёзган. Мазкур асар болалигида севиб ўқигани — Фариддин Атторнинг «Манғиқ ут-тайр» («Қушлар тили») дostonига жавоб тарзида, шоирнинг ўз таъбири б-н айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеър

муъжизаси эди. Дostonдаги бош ғоя, бош муаммо тасаввуфдаги имон, эътиқод ва маъ-ят масалаларидир. Н.нинг нияти оддий инсонларга инсонийликнинг илоҳий моҳиятини тушунтириб бериш, уларни оғир синовлардан ўтказиб, комил инсон даражасида кўриш. Шоир асарда қушлар тимсолида тасаввуф йулига кирган ва Аллоҳни кўришга, унга етишишга астойдил киришган солиҳ инсонларни тасвирлайди. Асардаги тимсоллар орқали Н. ўзининг тасаввуф таълимоти б-н боғлиқ ғояларини, Аллоҳнинг ҳамма нарсанинг ташқарисида эмас, балки ичида, ўзида эканини кўрсатиш ва исботлашга ҳаракат қилади. Инсоннинг улўворлигини мажозий услуб б-н таъсирли қилиб, реал ижт-й, ахлоқий ҳодисалар б-н боғлаб тасвирлаган. Тасаввуфнинг ваҳдат ул-вужуд наз-яси ҳам шу тарзда ўзининг бадиий инъикосини топган. Н. илм. тад.и ва изланишларининг катта қисми, табиийки, тил ва адабиёт масалалари б-н боғланган. «Мажолисун-нафоис» тазкирасида ўзб. ва форсий тилларда ижод қилган 359 шоирнинг ҳаёти ва ёзган асарлари ҳақида ноёб маълумотлар берилган. «Муншаот» асари катта адабий ва тарихий аҳамиятга эга. Унда Н.нинг туркий тилда ўз замондошлари — подшоҳлар ва шаҳзодалар, илм ва адабиёт аҳиллари б-н олиб борган ёзишмалари жамланган булиб, асар мактуб жанрининг мукамал намунасидир. Н.нинг энг муҳим асарларидан бири «Вақфия» булиб, бир қарашда, шоир ва буюк давлат арбобининг ўзи қурган иморатларига вақфи, яъни расмий ҳужжатидек кўринса ҳам, аслида унда Султон Ҳусайн Бойқаро даври давлат тизими, Н.нинг бу давлатни бошқаришдаги ўрни, унинг таржимаи ҳоли, ижт-й-сийсий ва ахлоқий қарашлари катта билимдонлик ва аниқлик б-н ёритилган. Асарда муаллифнинг айрим фикрлари шеърӣ шаклда учрасада, бу асар навоийшуносликда Н. насрининг ажойиб намунаси ҳисобланади. Н.нинг адабиёт наз-ясига оид «Муфрадот» («Рисолаи муаммо») асари форсий тилда ёзилган, муаммо ёзиш ва ечиш қоидаларини илмий изоҳлашга бағишланган. Н.нинг «Мезон ул-авзон» («Вазнлар

улчови») ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси») асарлари умум-туркий аҳамиятга эга ва б. туркий халқларнинг шеърятти ва тилларини ўрганишга ҳам хизмат қилиб келмоқда. «Мезон ул-авзон» аруз вазни буйича ўзб. тилидаги биринчи илмий асар бўлиб, унда арузнинг асосий рукнлари ва б. унсурлари, 19 баҳрининг тузилиши, рубоий вазнлари таърифланган, туркий шеърый мисоллар орқали асослаб, изоҳлаб берилган. Ш-дек, аруз вазнига тушмайдиган шеърый вазнлар — туюқ, чинга, мустазод, арузворий, буди-будой каби туркий шеърый вазнларга ҳам изоҳ ва талқинлар берилган. «Муҳокамат ул-луғатайн»да туркий (ўзб.) тилининг ижт-й-сиёсий ва мад-й ҳаётдаги ўрни, унинг грамматик мукамаллиги, сузларга бойлиги форсий тил қоидаларига қиёсланган ҳолда чуқур ва аниқ мисоллар орқали таҳлил этилган. Унинг б. тиллардан қолишмаслиги, ҳатто устун жиҳатларга эга эканлиги исботлаб берилган. «Маҳбуб ул-қулуб» насрий асарида муаллиф узи яшаган даврдаги ҳар бир табақа вакилларининг яхши ишлари ҳақида ҳам, айб ва нуқсонлари ҳақида ҳам мулоҳаза юритиб, одамийликни тарғиб қилади, инсонларни яхшиликка чорлайди. Асарда Н.нинг инсон ахлоқига ва тарбиясига доир қарашларини, энг ноёб панд ва насихатларини халқ мақоллари ва ҳикматли сузлари, ш-дек, байт, қитъа, маснавий, рубоий каби шеърый шакллар б-н беаган. «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» Н. Султон Ҳусайн Бойқаро даври ижт-й-сиёсий тарихига бағишлаб ёзмоқчи булган асарининг бошланғич булақларидир. Улуғ шоир «Тилинг бирла кунглингни бир тут» дер экан. узи ҳамиша бунга риоя қилди. Тил ва дил, суз ва амал бирлиги Н. даҳосининг мумтоз хислатларидандир. Ўлмас асарлари б-н «суз мулкининг султони» сифатида шухрат топган шоир уз бунёдкорлик ишлари, эзгу амаллари б-н ҳам авлодлар учун маън-ятнинг буюк сиймоси, инсонийлик намунаси булиб қолди. Н. вафот этганидан кейин ўтган давр мобайнида унинг асарлари форсий, туркий ва б. халқлар орасида кенг ёйилди. Ке-

йинроқ Европа халқларида Н. даҳоси ва ижодига қизиқиш, уни урганиш кучайди. Асарлари немис, француз ва голланд ва б. унлаб хорижий тилларга таржима қилинди. Ўзб. адабиётшунослик фанининг навоийшунослик соҳаси юзага келди. Бу соҳада олимлар ва адиблардан Фитрат, Ойбек, О.Шарафиддинов, С. Айний, В.Зоҳидов, Иззат Султон, А.Қаюмов, П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймонов, Н.Маллаев, С.Фаниева, А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, А.Рустамов, Ё.Исҳоқов, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, С.Олимов ва б. салмоқли ишлар қилдилар. Мустақиллик бизга барча қадриятларимиз қатори Н. меросини ўрганишнинг кенг уфқларини очди. Эндиликда унинг ижодини аслича, туб моҳиятини тушуниб ўрганиш имконияти юзага келди. 1991 йилда Н. таваллудининг 550 йиллиги тантанали нишонланди. Н. номли Давлат мукофоти таъсис этилди. Президент Ислон Қаримовнинг ташаббуси ва раҳбарлигида Тошкентда Н. номидаги Ўз-н Миллий боғи барпо этилди ва бу боғ уртасида шоирнинг салобатли ҳайкали қад кўтарди. Алломанинг 20 жилдли мукамал асарлар тўплами нашр этилди. Мам-тимизда Н. хотираси юксак даражада эъзозланади. Бир вилоят, шаҳар, олий ўқув юрти (Самарқанд давлат университети), Тошкентдаги Давлат кутубхонаси, ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. Адабиёт музейи, Тошкентдаги Катта академик опера ва балет театри, Санъат саройи, Тошкентдаги метро бекати, унлаб кўчалар ва жой номлари унинг номи б-н аталган. Н. ҳаёти ва ижодига бағишлаб адиблар, ҳайкалтарошлар, рассомлар ва бастакорлар, кино ижодкорлари кўплаб асарлар яратишган. Ҳар йили Н. туғилган кун — 9 февраль мам-т миқёсида кенг нишонланади, турли адабий-бадий кечалар, соҳа ижодкорлари б-н учрашувлар, курсатув ва эшиттиришлар ташкил қилинади. Илмий-анъанавий анжуман утказилиб, Н. меросини ўрганиш буйича қилинган йиллик ишларга яқун ясалади.

НАВРЎЗ (форс. янги кун) — Ў.О. ва Шарқ мам-глари халқларининг қадимий анъанавий байрами. «Юксак маънавият —

енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби: “Миллий маънавиятимиз азалдан қандай омил ва мезонлар негизида шаклланиб келаётгани халқимиз учун энг азиз ва энг миллий байрам — шарқона янги йил булмиш Навруз айёми мисолида, айниқса, ёрқин намоён булади. Барчамиз доимо орзиқиб кутадиган ва катта хурсандчилик, шодиёна билан ўтказадиган Навруз байрами биз учун ҳаёт абадийлиги, табиатнинг устувор қудрати ва чексиз саховатининг, кўп минг йиллик миллий қиёфамиз, олижаноб урф-одатларимизнинг бетақрор ифодаси бўлиб келмоқда. Мухтасар қилиб айтганда, янгиланиш ва эзгулик тимсоли бўлган Навруз фалсафаси халқимизга мансуб одабийлик, меҳроқибат, мурувват ва ҳиммат каби юксак хусусиятлардан озиқланиб келгани, аждодларимиз асрлар давомида қандай буюк умуминсоний гоёлардан бахраманд бўлиб, маънавий камол топганининг яна бир тасдиғидир, десак, ҳеч қандай хато бўлмайди. Кўхна тарихимизни шу маънода қўзунгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, муҳим ва ибратли бир фикрни тақроран айтишга тўғри келади. Яъни, ота-боболаримиз руҳий оламининг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган”. Н. байрамнинг сарчашмалари қад. аждодларимизнинг коинот, Қуёш, Ерга булган эътиқодлари асосида вужудга келган. Бундан 4–5 минг йил илгари аждодларимиз Қуёшни энг буюк куч. ҳаёт чашмаси, ёруғлик ва иссиқлик манбаи деб билишган, унга атаб махсус маросимлар ўтказишган. Шу йўсинда митраизм — қуёшпарастлик, унинг заминиде эса оташпарастлик шаклланган. Зардуштийлар оловни қуёшнинг ердаги зарраси — фарзанди деб билиб, қиш ва эрта баҳордаги маросимларда катта гулханлар ёқиб, қиш совуғини “хайдашган” ва кукламни “чақиришган”. Айтиш мумкинки, бундай маросимлар қад. халқларда булган, кейинчалик улар дунёнинг барча ҳудудларига ёйилиб, турли анъаналар б-н бойитилган. Маросимлар катта байрамга айланиб, “йил

боши” вазифасини ҳам ўтаган. Н. коинот ва табиат қонунлари, қуёшнинг ҳамал буржиге кириши, кеча ва кундузнинг тенглашиши, кундузнинг узая бориши, табиатнинг жонланиши, баҳорнинг келиши б-н боғлиқ. Ў.О., жумладан, Ўз-н ҳудудиде Н. алар давомида мазмунан чуқурлашиб, шаклан бойиб борган. Н. байрамида оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган, баъзи экинларни экиш бошланган. Дастлаб, Н. байрамини ўтказиш утроқ деҳқонларда расм булган, кейинчалик улар орқали ярим утроқ ва кучманчи туркий халқларнинг ҳам урф-о.ига айланган. Алар ўтиши б-н турли халқларда Н. байрамини ўтказиш маросимлари уларнинг турмуш тарзига, мафкура сига мослашган. Тарихий манбаларга кура, Н.ни байрам қилиш Аҳмонийлар давридан бошланган ва Ў.О., Эрон, Афғонистон халқларида энг катта байрамлардан бири ҳисобланган. Н. байрамга тайёргарлик ишлари анча олдиндан бошланган, уй-жой, куча ва ариқлар тозаланган, кучатлар экилган, беморлар, кексалар ва бева-бечоралар ҳолидан хабар олинган. Н. халқ ҳаётидаги энг муҳим кун ҳисобланган. чунончи: 1) Н. шундай руҳий кайфиятни вужудга келтирадики, унда (йилнинг бошқа кунларига нисбатан) ҳамма хурсанд, шод ва бахтиёр булади; 2) қадимдан байрамлар (маълум вақтда тақрорланиб тургани учун) ўзига хос вақт ўлчови ҳисобланган. Шу жумладан, Н. ҳам вақт ўлчови сифатида хизмат қилган, яъни йил бошини нишонлаш вақти келганда, одамлар яна бир йил ўтганини ҳис қилишган. Демак, Н. вақтни чуқур ҳис қилиш, эъозлаш, қадрига этиш учун шароит яратган; 3) Н. ҳаётнинг энг яхши томонларини акс эттирадиган кўзгу бўлиб келган. Ушбу кун кишилар энг яхши одатларни намойиш қилиб, чиройли либос ва кийимлар кийишган, лаззатли таомлар тайёрлашган, уз қобилиятларини намойиш этишган, кўтаринки кайфиятда булишган. Нақл қилишларича, Н. кунни ёмонлар — яхши, хасислар — сахий, хунуқлар — гузал, гузаллар янада гузал бўлиб кетар экан; 4) Н. жисмоний ва

ақлий меҳнатдан озодлик ҳамда турли мажбуриятлардан эркинлик кунни ҳисобланиб, одамлар кундалик иш, вазифа, бурч, ташвишлардан озод булган. Байрам кунлари барча қийинчиликлар, дарду аламлар унутилган, кишилар шоду хурсандликда булишган. Бу кунни одобсизлик, уғирлик, зуравонлик, фисқу фасод каби ярамас одатлар унутилган; 5) Н. кунда тенглик ҳукм сурган. Ҳамма бир қозондан овқат еб, бир хил томоша курган, биргаликда сайилгоҳларга чиқиб, сайр қилишган; 6) Н. кунни — тинчлик кунни ҳисобланган, урушлар тухтатилган. Халқ одатларига кўра, бу кунни хафачиликлар унутилиб, узаро аразлашганлар ярашган, танишлар душлашган, ҳамжихатлик, дуслик руҳи барқарор булган; 7) Н. кунда вужудга келган руҳий кутаринкилик кишиларни эртанги кунга умид боғлашга, келажакка ишонч б-н қарашга, ҳаётни янада гузал қилишга ундаган. Тарихий тар-ёт жараёнида босқинчилар халқнинг энг сеvimли Н. байрами орқали ўз ғояларини сингдиришга кўп ҳаракат қилишган. Ўлкага ислом дини киритилганидан кейин Н. байрами ман қилинсада, аммо халқ сеvimли байрамини нишонлашда давом этган. У.О. ва Эрон халқлари араб халифалиги ҳукмронлигидан қутулган даврдан (IX—X а.лар) бошлаб, Н. байрамини утказиш яна расмий тус олган. Айниқса, собиқ иттифоқ даврида Н.нинг аҳволи аянчли булди. Халқнинг миллий анъаналари шурулар мақсадига хизмат қилмагани учун, унга қарши расмий ва норасмий кураш олиб борилди. Бироқ Н.ни нишонлаш тухтамади. Анъаналар учун кураш миллат равнақи учун, миллат равнақи учун кураш эса мустақилликка эришиш учун курашга айланди. 1989 йил 28 февралда Президент И.А.Каримовнинг Фармони б-н Ўз-нда Н.ни умумхалқ байрами сифатида нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1990 йилдан эса 21 март «Н.» миллий халқ байрами кунни деб эълон қилинди. Мустақиллик шароитида қайта тикланиб, истиқлол ғоялари б-н суғорилиб, мазмунан ва шаклан бойиган Н. б-н бирга янгиланиш, руҳий покланиш, табиий ва

мад-й бойликларни сақлашга чорлаш, атроф муҳитни (маҳалла, қишлоқ, шаҳар кучалари, маъмурий бинолар, боғлар) тартибга солиш, ободонлаштириш, аҳоли уртасида меҳр-мурувват, дуслик, аҳиллик, биродарликни мустаҳкамлаш, миллатлараро ҳамжихатлик, тотувликни ривожлантириш омиллари ҳам кучайди. Н. халқнинг узун покланиш, руҳланиш, янгиланиш ва маън-й камол топиш байрами булиб қолмоқда. Қад. Н. узининг асл моҳиятини сақлаб, янги ғоялар б-н бойиб, аҳиллик, тотувлик, халқлар бирдамлиги ва дуслиги байрамига ҳам айланган.

НАЗМ (араб. назм(ун) — дурни ипта териш, тартибга солиш; юн. *poiesis* — ижодиёт) — кенг маънода: суз санъати, шеърийят, насрий асарлардан фарқли ўлароқ, шеърий шаклдаги асарлар (мас., поэма, газал, рубоий, қушиқ ва б.). Гарчи Н. лирик шаклда табиатни ифодаласа-да, Н.нинг объекти инсон, унинг ижт-й ҳаёти ва курашидир. “Бутун олам, — деган эди В.Г.Белинский, — барча ранглар, буёқлар ва садолар, бутун табиат ва ҳаёт формалари Н. ҳодисалари була олади”. Н. кучма маънода бирор ҳаётий ҳодисанинг нашъаси, мафтун этишини ифодалайди. Ўзб. мумтоз адабиётида Н. етакчи булган, наср нисбатан кам ривожланган эди. Н. шакли насрдан устун қўйилган. Чунки, Н. иррационал ҳодиса (илҳом орқали ёзиладиган) булиб, жуда кам инсонларда учрайдиган нодир воқеликдир, насрни эса меҳнат, изланиш орқали ёзиш мумкин.

НАФРАТ — маън-й-руҳий хус-ят булиб, эҳтиёж, хоҳиш, қадриятларга нисбатан салбий мун-тни ифода этувчи туйғу. Н.нинг шаклланишига воқеаларнинг ноқулай кечиши туфайли юзага келган норозилик ёки салбий кечинмалар асос бўлади. Тарбия амалиётида Н.нинг шаклланишини назорат қилиш учун маъқул булмаган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳияти ва сабабларини очиш зарур. Н. шахсга, фаолиятга, вазиятга қаратилган ҳамда шахсий, гуруҳий, миллий ва б. турларга булинади. Н.нинг шахсга қаратилган тури инсоннинг барча ҳаракатлари,

фазилатларини инкор этишда, уни доимий равишда танқид қилиш. шахсий хислатларидаги ижобий жиҳатларини кура билмасликда намоён булади. Н.нинг фаолиятга қаратилган турида шахснинг муайян фаолият туридан завқланмаслиги, бирор фаолият б-н банд булишни истасмаслиги, умуман, ушбу фаолиятни тан олмаслиги кузатилади. Ҳатто муайян фаолиятни амалга ошириш б-н боғлиқ ютуқлар ҳам, Н. мавжуд бўлса, кузга ташланмайди ва уларни тан олмаслик хоҳиши устун булади. Вазиятга қаратилган Н. инсон шаъни, ҳаётига таҳдид солувчи ҳолатларга нисбатан салбий мун-тда намоён булади. Н. шахснинг эҳтиёжлари, қадриятларига мос келмаган тақдирда унинг феъл-атворида акс этади. Муайян гуруҳдаги узгарувчан жараён ва қонуниятларга мос келмаган хоҳиш-истак таъсирида гуруҳий Н. юзага чиқади. Н.нинг шахсга боғлиқ турида темпераментнинг таъсири кузатилади. Холерик тоифадаги шахсда у кескин, шиддатли, узини бошқара билмаслик, жанжалкашлик тарзида очиқ-ошқора намоён булади. Флегматик тоифадаги шахснинг Н.ида ички мулоҳаза кучли булгани учун ташқи аломатлари яққол ифодаланмайди, унда ақлий мулоҳазага таянган Н. кузатилади. Агар холерик ва сангвиник тоифадаги шахсларнинг бирор вазият, шароитда Н.ини ошқора билдириши одатий ҳол бўлса, флегматик ва меланхолик тоифадаги шахсларда Н. ичидан пухта уйланган, режалаштирилган ҳаракатларнинг маҳсули сифатида намоён булади. Ш.у. Н.нинг шахс темпераменти тоифасига мос таъсирини билиш керак. Н. инсон шаъни, мақсади, бахти учун курашда ҳам яққол ифодаланади. Агар инсоннинг муҳим ҳаётий қадриятларига тажовуз, ҳужум амалга оширилса, унинг Н.и ошқор бўлиши мумкин. Бундай Н. орқали у ўз шаъни, бахтини онгли равишда ҳимоя қилишга интилади. Ҳар бир инсон Н.нинг руҳий таъсирини билиши керак. Мунтазам равишда Н.ланиш киши асаб тизимининг заифлашувига, унинг серзарда бўлишига, меҳнат самарадорлигининг пасайиши-

га, узи б-н узи овора булиб қолишига олиб келади. Ш.у. руҳий машқлар орқали Н.ни уйламаслик, уни йуқотишнинг хилма-хил усулларини билиш ҳар бир одам учун муҳим ҳисобланади.

НАФС (араб. қалб, кунгил; инсон; мақсад, интилиш; гурур, мағрурлик) — 1) ейиш-ичиш ва мол-дунёга булган эҳтирос; 2) шахвоний ҳирс. Н. инсоннинг моддий узлиги. “мен”идир. Тилимизда унинг муқобили мавжуд эмас. Н. изидан эргашадиган инсон унинг қулига айланади. Инсон Н.ни вақтида жиловлай олмаса, моддий ва маън-й хатоларга йул қўяди, охир-оқибат аянчли аҳволга тушиб қолади. Н.ни тийишнинг асосий омили маън-й тарбиядир. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «...маънавият ҳақида фикр юритар эканмиз, бу масалани атрофлича ва чуқур таҳлил этишимиз, унинг фақат ўзимизга маъқул, ижобий томонлари билан чекланиб қолмасдан, ана шундай мураккаб жиҳатларини ҳам назардан четда қолдирмаслигимиз лозим, лўнда қилиб айтганда, бу уринда гап бир-бирига қарама-қарши булган икки хил қараш ҳақида бормоқда. Биринчиси — ўз нонини ҳалол меҳнат билан топадиган, ҳолис ва эзгу ишлар билан эл-юртга наф етказадиган, тириклик мазмунини теран англаб, нафақат бугунги ҳаёт лаззатлари, балки охират ҳақида, унинг обод бўлиши ҳақида ўйлаб яшайдиган инсонларга хос ҳаётий қарашлар. Иккинчиси — бунга мутлақо қарама-қарши булган ёндашув, яъни ҳаётнинг маъно-мазмуни ҳақида бошқотирмасдан, бундай саволлар билан узини қийнамасдан, фақат нафс қайғуси ва ўткинчи ҳою ҳавасга, ҳузур-ҳаловатга берилиб, енгил-елпи умр кечирадиган, узининг ота-она ва фарзанд, эл-юрт олдидаги бурчига умуман бефарқ бўлиб яшайдиган одамларнинг фикр-қарашлари. Мана шундай икки хил дунёқараш асосида пайдо буладиган огир саволлар одамзот онгли яшай бошлаган замонлардан буён уни ўйлантириб, қийнаб келади». (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 23-б.). Дарҳақиқат, Н. инсоннинг узи ёки узига яқин инсонларнинг манфаатини деб кўпчилик ман-

фаатини эътиборга олмаслиги, бу йулда уз Н.и ортидан кетиши ёки бошқа бир манфаатдор томон б-н тил бириктириши, кўпчилик зарари ҳисобига моддий бойлик ёхуд мавқе орттирадиган қарор қабул қилиши каби ҳолларда намоён бўлади. Шарқ мутафаккирларининг эътирофича, шахсий манфаат б-н жам-т манфаати уйғунлигига эриша олмаган инсон халқ ва давлат хизматида узоқ вақт қола олмайди. Фуқаролар назари, жамоат фикри уни бу шарафли, айни пайтда, гоёт масъулиятли фаолиятга нолойиқ эканини ошкор этмай қўймайди. Ш.у. масъул шахслар, етакчилар, энг аввало, Н. тарбияси мактабини ўтаган бўлиши керак. Алишер Навоий бу ҳақда шундай ёзган: “Чун менга лутф этти шаҳ девонда муҳр. Бу эди элдин қуйи муҳр урмоғим. // Ким ғурури нафси саркаш маънига, Барчадин бўлғай қуйи ўлтурмоғим. // Чун шикасти нафс ҳосил ўлмади, // Мундин ўлди муҳрни синдурмоғим.” Шоир назарида инсон Н.ини жиловлай олмас экан, таъма уни ёлғон ва очкузликка ундайверади. Ш.у. ҳар бир инсон, энг авваламбор, таъмадан узоқ бўлиши керак. Шоҳ девонида муҳр уришни топширган инсон давраларнинг турини эмас, пойгагини кўзлаб, Н.ини ўша пойгақда туришга ўргатиши керак. Агар Н.идан голиб бўлолмас экан, “муҳрни синдурмоғи” афзалдир. Н. инсоннинг моҳиятига ярашмайдиган қилиқдир. Зеро, таъма учун тубанлашиш, узини сувга-ўтга уриш ярамайди. Доно халқимиз Н. қулига айланган, уз манфаатига бошқалар ҳисобидан эришишни маъқул кўрадиган, фақат узини ўйлайдиган кимсадан Худонинг ўзи асрасин, дейди. Бағрикенг, ҳалол, виждонли, меҳр-оқибатли, эл-юртнинг гаму ташвиши б-н яшайдиган кишиларни бошига кўтаради.

НАЦИЗМ — I Жаҳон урушидан кейин Германияда ташкил топган национал-социалистик ишчи партияси б-н боғлиқ бўлган доктрина ва сиёсий ҳаракат, кейинчалик Адольф Гитлер ва унинг тарафдорлари томонидан тарғиб қилинган таълимот. Шарқий Европа мам-тларида

марксизм б-н боғлиқ таълимотнинг кенг ёйилиши ва шу асосда коммунистик партияларнинг ташкил топиши, хус-н, Россия империяси ва унинг мустамлакалари, атрофидаги мам-тларда коммунистик ҳаракатнинг ғалаба қозониши, оқибатда давлат бошқаруви тизими, жам-т қатламларига мун-тнинг кескин ўзгариши ва бу воқеалар таъсири Фарбий Европа мам-тларида ҳам сезила бошлаши жам-тлар, халқлар, улар тепасида турган сиёсий тизимлар ўртасидаги келишмовчиликларни борган сари кескинлаштирди. Айни вақтда I Жаҳон уруши оқибатида юзага келган иқт-й инқироз Фарбий Европа халқларининг қуйи табақаларига оғир таъсир кўрсатиши бу мам-тларда “коммунистик хавф”нинг янада авж олишига сабаб бўлди. Ишчи-деҳқонлар томонидан билдирила бошланган очиқ норозиликлар давлат ҳукуматларини ларзага келтириб, ташкил этилган намоийшлар инқилобий тус ола бошлади. I Жаҳон урушидан оғир йўқотишлар б-н чиққан Германия бундай ҳаракатларнинг марказига айланиб қолган эди. Мана шундай ҳолат ва жараёнлардан унумли фойдалана олган Гитлер ҳамда унинг партияси ўнглар ва суллар, Шарқ б-н Фарб ўртасида ўзига хос учинчи позицияни эгаллашга ҳаракат қилди. Партия етакчилари томонидан олиб борилган айёрона ҳаракат натижасида ўнглар ва суллар, антикоммунистлар ва социалистлар томонидан илгари сурилган ғоялар национал-социалистлар партияси ғоялари сифатида кенг тарғиб қилиниши тез орада бу партиянинг ҳам буржуазия, ҳам ҳарбий табақа, ҳам ишчи-деҳқон синфининг бир қисмини ўзига олдириб олишига имкон берди. Партия ғоялари ва ҳаракатларининг ушбу табақалар томонидан қўллаб-қувватланиши тез орада унинг мам-т бошқарув тизимини қўлга олишига имконият яратди. Н. етакчилари томонидан коммунистик ғоялар немис халқининг бўлиниб кетиши ва охир-оқибатда миллатни барбод қилиши мумкинлиги, бу хавфларга қарши немис миллати жипслиги ва қудратини намоён этиши лозимлиги ғоялари Н.нинг асосий ғоялари сифатида тар-

гиб қилинди. Гитлер ҳукумати вужудга келган қулай имкониятдан фойдаланиб, кенг тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борган ва бунда немис миллатини энг улуғ, танланган, орий миллат экани, барча миллатлар ундан паст туриши ва унга хизмат қилиши лозимлиги ғоясини илгари сурган эди. Бу ғоя Н.нинг асосини ташкил этиб, нацистлар уни илмий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилган эди. Мас., Арастуниг юнонлар олий халқ ва барча қолган халқлар варварлардир. улар юнонларга буйсуниб яшашлари керак, Ницшениг ҳаётда энг кучлиларгина яшашга ҳақли ва улар узга халқлар устидан ҳукмрон бўлиши лозимлиги ёхуд Г.Карл Юнгнинг христианликнинг обр-эътиборини кучайтириш ва ундаги бўшлиқни ғоявий маън-й ва мафкуравий жиҳатдан тулдириш зарурлиги ҳақидаги қарашларига таяниб, А.Гитлер кенг миқёсда тарғибот-ташвиқот ишларини йулга қуйиб, ута кескин ва тажовузкорона Н.ни ишлаб чиқди ва амалиётга жорий эта бошлайди. Н.нинг агрессив сиёсати XX а. ургаларида юз берган ва жаҳон халқларига огир талафотлар етказган II Жаҳон урушини келтириб чиқарди. Н. ғояларининг амалда намоён бўлиши ушбу уруш оқибатларида кенг даражада кўзга ташланади ва шунга кура, Н. жаҳон халқлари томонидан инсон эркинлигини бугиш, уни хурлаш, унга нисбатан ёвузларча мун-гда булиш, халқларни менсимаслик, инсон ор-номусини топташ, миллатлараро ихтилофларни келтириб чиқарувчи, тажовузкор характерга эга таълимот сифатида эътироф этилади. Шу жиҳатдан, Н. ғайриинсоний таълимот ҳисобланади. Нацистларнинг узларини миллат учун курашувчилар, миллат фидойилари деб кўрсатишлари улар томонидан илгари суриладиган ғоялар, амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар узга халқларни камситиш ёки айблаш ҳисобидан амалга оширилиши б-н кузга ташланиб туради. Ш-дек, узга барча халқларга, уларнинг қадриятларига нафрат б-н қарашни бутун миллат маъ-ятига синдириш, миллат тафакқурига айлантиришга уриниш Н.нинг ғайриинсоний моҳия-

тини яққол намоён этади. Н.нинг давлат даражасидаги тизимларда асосий ақидага айланиши инсоният учун ута хавфли экани тарихда уз исботини топганига қарамай, баъзи сиёсий доираларда ҳоз. вақтда ҳам нацистик қарашларнинг пайдо бўлиши ва авж олишини кузатиш мумкин. XXI а.да Н. ва фашизм жабр-ситамларини тортган бир қанча мам-тларда, шу жумладан, Германиянинг узида ҳам, неофашизм ёшлар уртасида яна қайта бош кутара бошлади. Европаниг қатор мам-тлари ва собиқ совет ҳудудининг Россия, Украина ва Болтиқбуйи давлатларида содир бўлаётган воқеалар бунга мисол була олади. Фашизм ва Н.нинг инсоният бошига солган кулфатлари Нюрнберг суд жараёнида ҳар томонлама уз баҳосини олган эди. Жаҳонда уларнинг қайта бош кутармаслиги учун барча давлатлар биргаликда ҳаракат қилишга келишиб олди. Аммо тарихдан сабоқ ва хулоса чиқара олмаган кучлар улардан уз манфаатлари йулида фойдаланишга уринмоқда. Дунё халқлари II Жаҳон уруши иштирокчилари ва фахрийлари б-н биргаликда ҳар йили 9 май куни фашистлар қулида ҳалок булган, концлагерлар азоб-уқубатларини тортган кишилар руҳини ёдлаб ва хотирлаб, ёшларни Н. ва фашизм балосидан огоҳлантиради.

НАҚШБАНД, Баҳоуддин (1318—1389) — ислом тасаввуф илми ва амалиётида юксак мавқега эришган буюк мутафаккир. Асл исми Муҳаммад ибн Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд Бухорий булиб, халқ орасида Баҳоуддин, Хожа Баҳоуддин, Баҳоуддин Балогардон ёки Шоҳ Нақшбанд номлари ҳам кенг тарқалган машхур авлиё, нақшбандия тариқатининг асосчиси. У туғилган қишлоқ Қасри Ҳиндувон (кейинчалик Н. шарафига Қасри Орифон) деб аталган. Унинг оиласи ва фарзандлари туғрисида маълумотлар йуқ. Отаси тўқувчи ҳамда уйма нақш солувчи (нақшбанд) булган. Нақшбанд лақаби унинг отамерос касбидан олинган. Н.нинг биринчи пири (устози) Хожа Муҳаммад Самосий булиб, тасаввуф тариқатини урганишида Самосийнинг шогирди Амир

Сайид Кулолнинг ҳам урни катта булган. Манбаларда Н. яссавия тариқатининг машхур вакили Қусам Шайхдан ҳам таълим олгани қайд этилади. Лекин Н. туғри-сида яратилган куплаб манбаларда унинг асосий устози машхур тасаввуф алломаси Абдухолиқ Фиждувоний булганлиги айтиб утилган. Икки марта ҳаж қилган. Иккинчи бор ҳажга отланганда шоғирдлари Муҳаммад Порсо ва Алоуддин Атор б-н бирга Хуросон, Эрон, Ироқ йуналишида сафарга чиқиб, Балх, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бағдод, Дамашқ каби унлаб шаҳарларда булади ва утмишдаги машхур сүфий алломалар қадамжоларини зиёрат қилади, унлаб тариқатлар шайхлари ва уламолари б-н учрашиб суҳбатлар уюштиради. Мазкур сафар унинг ҳаётида 10 йиллик саёҳат сифатида тилга олинади. Сунг Бухорога қайтган Н. умри охиригача шу ерда яшаб қолади. Н. ҳаёти давомида умуман бойликка интилмаб яшаган, оддий ҳаёт кечирган, фақат уз меҳнати — кимхобга нақш солиш б-н кун кўрган эди. Уз таълимотини яратишда Юсуф Ҳамадоний ва Абдухолиқ Фиждувоний наз-яларига асосланган. Таълимотининг асосида “Дил ба ёр-у, даст ба кор” (Кунгил Худода, қул ишда) деган шиор ётади. Н. тасаввуфдаги илгарилари амалда булган қаттиқ талабларни бир қадар юмшатди, муътадиллаштирди, кундалик турмушга мослади. Унингча, Аллоҳга интилиш кунгил б-н амалга ошиши керак. Қул эса иш б-н банд булаверсин. Н.нинг таркидунёчилик қилмай ҳам Аллоҳга етишиш мумкинлиги ҳақидаги ғояси мусулмон оламида тасаввуфнинг кенг аҳоли қатламлари ичига кириб боришини таъминлади. Н. вафотидан кейин нақшбандия тариқати кенг ёйилди. XV а.да Хожа Аҳрор Убайдуллоҳ Валий бу тариқатнинг энг йирик раҳнамоси сифатида майдонга чиқди. Жомий, Навоий, Бобур, Машраб каби шоирлар ҳам нақшбандия тариқатида эдилар. Улар ижодида нақшбандия ғоялари кенг ва атрофлича тарғиб этилди. Н., унинг таълимоти ҳусусида, нақшбандий шайхлар ҳақида талай асарлар яратилган. Биргина, УзРФАШИ

қулёзмалар хазинасининг ўзида 195 китоб мавжуд. Жумладан, Н.нинг суюкли халифаси Хожа Муҳаммад Порсо ёзиб қолдирган бир неча асар орқали валийликнинг таърифи, Н.нинг тариқатдаги илк даври, унинг суҳбат ва ҳикматли сузлари б-н танишиш, ислом ақидаси, ибодат, шариат ва тариқат аҳкомларидан баҳраманд булиш мумкин. Нақшбандия тариқати “Хожагон” тасаввуфий-фал-й таълимоти номи б-н ҳам машхур булиб, бу ном Абдухолиқ Фиждувоний (1220 йилда вафот этган) таълимоти б-н чамбарчас боғлиқдир. Нақшбандия тариқати чуқур бунёдкорлик руҳи б-н суғорилган, бу таълимот “Дил ба ёр-у, даст ба кор” шиорини узига қоида қилиб олган. Унда нафақат иймон-этиқод, илоҳий қоидалар, балки дунёвий ғоялар, инсонпарварлик, ахлоқ-одоб қоидалари мужассамлашган. Мустақиллик йилларида Н. шахсияти ва унинг бой маън-й меросини урганишга алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Ўз-нда 1993 йилда аллома таваллудининг 675 йиллиги кенг нишонланди, шу мун-т б-н Бухоро Давлат университети ҳузурида “Нақшбандия” илмий маркази иш бошлади. Бу ерда тасаввуфий-ирфоний меросни тадқиқ этиш йулга қуйилди. Бухоро давлат музей-қўриқхонасида ҳам “Нақшбандия” маркази тузилди. Маъ-яти-мизни юксалтиришда нақшбандийликда илгари сурилган ҳалоллик, меҳнатсеварлик, тўғрилиқ, софдиллик, ўзгаларга ёрдам бериш, саҳийлик, иймон-эътиқодли булиш, меҳр-шафқат каби хулқ-одоб қоидалари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга.

НОДАВЛАТ ВА ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ — давлатга қарашли булмаган, аммо маълум қонунлар ёки меъёрий ҳужжатларга буйсунган ҳолда фаолият кўрсатадиган тузилмалар. Улар қуйидаги гуруҳларга булинади: 1. Аҳолининг айрим ёки муайян йирик тоифаларининг ижт-й манфаатларини кўзлаб ишлашга ихтисослашган, ҳукуматга қарашли булмаган умуммиллий ташкилотлар. Бундай ташкилотлар жумласига «Маҳалла», «Нуроний» жамғармалари, Хотин-қизлар

қумитаси. Ногиронлар уюшмаси, «Камолот» ёшлар ижт-й ҳаракати киради. 2. Ихтисослашган миллий ва халқаро жамғармалар. Уларга «Экосан», «Соғлом авлод учун», «Амир Темур», «Матбуотни демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш», «Оролни қўтқариш» жамғармалари, «М.О. мам-глари мад-т ва фан арбоблари анжумани» каби ташкилотлар киради. 3. Ҳукуматга қарашли булмаган ҳуқуқни ҳимоя қилувчи ташкилотлар. Шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қўмитаси, Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқни урганиш маркази, Ҳуқуқий ёрдам курсатиш жам-ти кабилар ушбу гуруҳни ташкил этади. 4. Ижодкор зиёлиларнинг миллий жамоат ташкилотлари. мас., ёзувчилар, рассомлар, бастакорлар, архитекторлар, кинематографчилар, ш-дек, судьялар ва адвокатларнинг жамоат ташкилотлари. 5. Миллий мад-т марказлари. Улар Ўз-нда яшовчи миллий жамоалар вакилларининг мад-ти, маъ-яти, урф-о-ларини сақлаб қолиш мақсадида тузилган ташкилотлар ҳисобланади. 6. Умуммиллий жам-тлар ва жамғармалар. Болалар, Меҳрибонлик уйлари тарбияланувчиларини ижт-й ҳимоя қилиш, Талабалар жамғармалари шулар жумласидандир. 7. Ижт-й аҳамият касб этадиган ва ижодий қизиқишлар б-н боғлиқ, асосан, экология масалалари буйича маҳаллий бирлашмалар. Уларга сайёҳлик ва бадий ҳаваскорлик клублари, ногирон болалар ота-оналарининг бирлашмалари киради. 8. Жамоат муассасалари. Бу гуруҳга «Ижт-й фикр» жамоатчилиги маркази, Журналистларни тайёрлаш халқаро жамоатчилиги маркази каби ташкилотлар, ш-дек, Самарқанддаги мушкул вазиятларда аёллар ва ўсмирларга руҳий ёрдам курсатиш б-н шуғулланувчи «Сабр» ишонч маркази каби ҳукуматга қарашли булмаган маҳаллий ижт-й муассасалар киради. Қисман ҳукуматга қарашли ҳолда (давлатнинг ташкилий ва моддий-молиявий қўллаб-қувватлаши ёрдамида) тузилган қатор жамғарма, марказ ва жам-тларнинг ҳукуматга қарашли булмаган ташкилотларга айланишини тенденция сифатида эътироф этиш мумкин. Бу Ўз-нда Н.ж.т. ҳаракатининг шаклланишига хос хус-ятдир.

НОМУС — бурч ва кадр-қиммат т.лари б-н боғлиқ булган ҳиссиёт, шахснинг уз кадр-қимматини англаб етиши, шу кадр-қимматнинг жам-т томонидан тан олиниши ёки олинмаслигига бўладиган мун-ти б-н белгиладиган туйғу. Бироқ, бу улар бир хил маънога эга, дегани эмас. Чунки, Н. уз кадр-қимматини билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг жам-тда эгаллашган узига хос мавқеи ва унга доғ туширмай сақлаш-сақламаслиги б-н боғлиқ. Мавқе эса, шахснинг ижт-й ҳаётдаги урни, касби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража б-н муайянлашади. Мас., мардикор б-н машҳур бинокор-устаннинг, вазир б-н котибанинг, бобо б-н набиранинг Н.ни тушуниши бир хил эмас. Шу маънода, кадр-қимматни Н. т.сининг дастлабки босқичи, ибтидо си деб айтиш мумкин. Гоҳида Н.ни “ор” т.си б-н чалкаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Лекин, аслида, Н.га нисбатан ор анча тор қамровли, нисбатан залворсиз т. Чунончи, ориятли одам деганда, уз сузининг устидан чиқадиган, садақа тарзида қилинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам — уз шаънига айтилган гапларга парво қилмай, ишини бажариб кетаверадиган, айрилган-айрилмаган жойларга суқилиб кираверадиган сурбет киши. Н.нинг эса “тоши оғир” — у ижт-йлик хус-ятига эга, кенг қамровли. Н. йўлида инсон ҳатто уз ҳаётидан кечиши мумкин, одамлар уз Н.и, оила Н.и, миллат Н.и деб курашади. Бу ҳақда қўллаб бадий асарлар, панд-ўғитлар яратилган. Меҳнат, спорт сингари соҳаларда жамоа Н.и ҳам алоҳида аҳамиятга эга, бунда Н. “обру” т.си б-н боғланиб кетади. Буларнинг ҳаммаси ўзини ҳурмат қилиш, узига нисбатан атрофдагиларнинг ҳурматизатини йўқотмаслик учун уз-ўзини назорат қилиш ҳиссидан келиб чиқади. Н.сизлик инсонни пасткаш, тубан, алдамчи кимсага айлантириб қўяди, ундай одамдан қариндош-уруғлар ҳам, жамоа ҳам нафратланади. Ш.саб, ўзини англаб етган ҳар бир шахс ҳеч қачон Н.сизликка йўл қўймайди. Н. ифбат, бокиралик маъноларидан ташқари кишининг уз мавқеини сақлаш, улуғлаш ва ардоқлаш,

хижолат тортиш туйғуларини, оила ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъносини ҳам ифодалайди. Одатда, Н.ли одам маън-й қадриятни моддий бойликка алишишни узига эп курмайди. “Қонун тақикдай олмаган нарсаларни гоҳо Н. тақикдай олади”, деган нақлга амал қилади. Аксарият ҳолларда “ор-Н.” атамаси ҳам Н. маъносида қулланади. Н. кенг ва теран маъноли ахлоқий ижт-й т. булиб, индивиднинг тугрилиқ, адолат, ҳаққонийлик, олижаноблик, қадр-қиммат каби хислатларига бериладиган баҳо б-н боғлиқ. Ҳоз. маънодаги Н. т.си бу борада илгари шаклланган қарашлардан тубдан фарқ қилади. Мас., қад. Римда Н. т.си фуқаро тенг ҳуқуқлилиги гоёси б-н аралашиб кетган. Инсон фуқаролик ҳуқуқларидан фойдалангани учунгина Н. унга дахлдор (тегишли) булар эди. Рим фуқароси булмаганлар Н.дан фойдалана олмаган. Н. борасидаги бу ёндашув немисларда буткул қарама-қарши урф булган субъектив ёндашув моҳиятан ҳоз. қарашларига яқин келади. Н. инсоннинг давлатда тутган мавқеидан қатъи назар, ҳар бир шахсга хос ахлоқий қадрият эканини, аммо унинг жам-тда муайян синфга мансублигига кура, турли даражада булишини эътироф этади. Мас., рицар учун уят саналган бир ҳолат шахарлик учун ҳар доим ҳам уят ҳисобланавермаган. Н. қадрияти ҳамма халқларда бор. Ўзб. халқида бу т. “ор”, “орият”, “ҳаё”, “ибо”, “иффат”, “уят”, “поклик”, “поқдомонлик” каби сўзлар б-н маънодош булиб, юксак инсоний қадриятлардан бири саналади. Шу боис “беномус”, “уятсиз”, “беҳаё”, “нопок” деган сўзлар жуда оғир ҳақорат ҳисобланади. “Етти номус — бир ўлим”, “Йигитнинг хуни — юз танга, ор-номуси — минг танга” каби кескин, аммо инсоннинг энг мардона фазилатларини улғуловчи нақллар бежиз айтилмаган.

НОПИСАНДЛИК (форс. маъқулласмаслик, маъқул кўрмаслик) — кишининг атрофдагиларга нисбатан менсимаслик, назар қилмаслик иллоти. Н. узини бошқалардан устун қўйиш, худбинлик, атрофдагиларни менсимаслик сабабларидан

келиб чиқади. Н. оқибатида киши ўз устида ишламай қуяди, малака ва тажрибасини оширмайди, манманликка берилиб кетади. Алишер Навоий Н.ни “Маҳбубул қулуб” асарида “Такаббур шайтон иши ва бийиклик нодон иши. Мутакаббир тенгри дустлари олида матъун ва тенгри қошида мардуд ва малъун”, дея таърифлайди. Н. халқимиз орасида салбий хус-ят сифатида қоралаб келинади.

НОТИҚЛИК (араб. — “гапирувчи”, “нутқ қилувчи”) — риториканинг асосий категорияси ҳисобланиб. нутқ сузловчининг уз фикрини лунда, чиройли, аниқ ва жарангли ифодалаш санъати. Узоқ даврлардан буён кишиларнинг узаро мунтида, бир-бирини тушунишида, фикр алмашишида нутқ, нутқий мун-тлар ҳаммаша муҳим аҳамият касб этиб келган. Н.нинг нодир намуналарини яратишда ёзувчи, шоир, санъаткор ва б. мад-й-маър-й соҳа вакилларининг хизматлари катта. Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Шайхзода каби алломаларнинг айрим нутқлари теран мазмуни, ижт-й салмоғи, эмоционал кутаринкилиги б-н маъ-ятимиз тарихида чуқур из қолдирган. Н. нафақат чиройли сузларни қуллай олиш, балки фикр орқали мақсадни англашиш, татсирили суз топиш ва унинг ижт-й аҳамиятига эътибор беришни ҳам уз ичига олади. Зеро, сузланган нутқнинг нечоғли аҳамиятга эга экани нотиқнинг савияси, иқтидори, салоҳияти б-н белгиланади. Айрим нутқлар бадий тафаккур ривожига таъсир курсатибгина қолмай, балки ижт-й тар-ётнинг муҳим омилига айланиши ҳам мумкин. Бу баъзан қисқагина бир нутқ, минбардан айтилган сўз юракдан отилиб чиқса, бошқа одамлар қалбида ҳам унутилмас из қолдириши мумкинлигини исботлайди. Н.нинг муқобили бу маъвиза, ваъзхонлик, сухандонлик, сўзга чечанлик ва ҳ.к.дир. Нутқнинг моҳияти унинг мад-йлиги, оммавийлиги ва ижт-й қиммати б-н белгиланади. «Мад-й нутқ», «нутқ мад-ти», «Н.» каби риторик т.лар нутқ этикасидан келиб чиқади. Нутқнинг характери ана шуларнинг мо-

хиятини билиш б-н изоҳланади. Н.нинг лингвистик бирлик сифатида уз хус-ятлари мавжуд булиб, уларни инсонларнинг узаро фикр алмашишдаги нутқий жараён шакллари дейиш мумкин. Мазкур шакллар туғри нутқ, нутқ мад-ти ва Н.дан иборат.

НУТҚ — инсон томонидан ижт-й-тарихий тажрибани узлаштириш, авлодларга узатиш ёки алоқа урнатиш, уз шахсий ҳаракатларини режалаштириш ва амалга ошириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёни. Н. ахборот, хабар, маълумот ва янги билим бериш, ақлий топшириқларни ечиш фаолиятдан иборат. Агар тил алоқа воситаси булса, Н. айнан шу алоқа жараёнларининг амалга оширилишидир. Н. рив-ши даврлари қуйидагича: 1) 2 ойдан 11 ойгача; 2) 11 ойдан 19 ойгача; 3) 19 ойдан 3 ёшгача. Н. вербал ва новербал туркумдан иборат. Новербал Н. турли имо-ишора, мимика, пантомимика, эхологик, сигнификация, дактилогик (бармоқ Н.и) қуринишларга эга. Вербал Н. оғзаки, ёзма, монологик, диалогик, полилогик, ташқи, ички, экспрессив, импрессив, лаконик (йигиқ), эпик (ёйиқ), аффектив турларга булинади. Тилнинг (орфографик, фонетик, морфологик, синтаксистик, орфоэпик, лингвистик, флексив ва б.) қонуниятларига асосланган ҳолда мазмун-моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотга айлантирувчи Н. тури ёзма Н. дейилади. Пауза, мантиқий урғу, темп, тембр, частота, ритмика ва б. ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни узида мужассамлаштирган, тилнинг барча қоидалари, қонунлари шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланувчи Н. тури оғзаки Н. деб аталади. Оғзаки Н. жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги каби хус-ятлари б-н ажралиб туради. Миллат мад-ти, маъ-яти. фан ва техникаси ютуқлари, санъати ва адабий меросини авлодларга етказиб беришда, миллатлараро

алоқа урнатишда ёзма Н.нинг аҳамияти беқиёсдир.

НУТҚ МАДАНИЯТИ — нутқнинг адабий тил меъёр-мезонларига асосланган, мантиқ илми талабларига бўйсунган ҳолда намоён булиши. Нутқ тафаккур ва фикрлашда узаро мулоқот ёрдамида фикр алмашиш воситасининг ҳар бир кишига хос шакли, қуринишидир. Н.м.нинг асосий хус-яти уни илмий, сермазмун, аниқ-равшан, равон, туғри, таъсирли, бадиий, мантиқий, жарангдор, жозибали баён этишдан иборат. Бунинг учун нутқ, аввало, адабий тил қонун-қоидаларига тулиқ жавоб бериши лозим. Н.м. якка шахслар, чунончи, маърузачи, педагог, суҳандон, давлат ва жамоат арбоби, журналист, муҳбир ва ш.к.нинг нутқлари орқали намоён буладиган ижт-й ҳодисадир. Инсоннинг интеллектуал савияси, миллатнинг менталитети, маън-й бойлиги ортиб боргани сайин Н.м. ҳам юксалиб боради. Н.м. нутқ сузлаш, маъруза қилиш, узаро мулоқот, савол-жавоб, давра суҳбатларида узб. адабий тили бойлигидан самарали фойдаланиш; ғоявий, мафкуравий, маън-й, тарбиявий жиҳатларни сингдириш; халқ оғзаки ижоди, ҳикматли сўзлар, мақоллар, катталар уғитларидан уз урнида, меъёрида фойдаланиш; нутқнинг қисқа, аниқ-равшан, теран мазмунли, кенг қамровли булишига эътибор бериш; нутқ, маъруза, суҳбат охирида қисқа хулосалар чиқариш; зарурат туғилганда тингловчилар, суҳбатдошлар б-н одоб доирасида, вазминлик асосида баҳслашиш, мунозара юритиш каби хус-ятларни узида мужассам этмоғи лозим. Н.м. нотиқнинг олдига ҳам муайян талаблар қўяди: нотиқ нутқ сузлашга уз ёши, иши, лавозими, мавқеи кабиларни ҳисобга олган ҳолда, камтарона кийиниб чиқиши; нутқни бошлашдан олдин тингловчилар б-н самимий саломлашиши; нутқ мавзуига оид саволларга лўнда, аниқ-равшан, қисқа жавоб бериши, билмаганларига узр сўраши; нутқ мавзуига доир булмаган саволларга жавоб бермас-

лиги; тингловчилар нафсониятига тегмаслиги, турли ноурин хатти-ҳаракатларга йул қўймаслиги лозим. Юксак Н.м. кишининг умумий мад-ти, фикрлаш мад-ти, тилга нисбатан онгли меҳр-муҳаббатини намоеён қилади. Н.м. наз-ясининг асосий т.си тил меъёридир. Н.м.нинг асосий вазифаси ижт-й тил амалиётига фаол таъсир курсатиш мақсадида объектив тил меъёрларини уларнинг барқарорлашган шаклларида, зиддиятларида, тамойиллари ва б.да ўрганишидир. Замонавий Н.м. наз-й ва амалий фан булиб, у тил амалиётига таъсир этиш мақсадида адабий тил тарихи, грамматика, услубшунослик ва тилшунослик булимларининг ютуқлари ҳамда хулосаларини умумлаштиради. Н.м. наз-ясида адабий тил миллий тилнинг олий шакли сифатида эътироф этилади ва узининг энг яхши намуналари б-н халқнинг мад-т соҳасидаги ютуқлари ва анъаналарини мустаҳкамлайди ҳамда бойитади. Н.м. ижт-й ҳодиса булиб, у жам-т, фан-техника, мад-й ва адабий ҳаёт ривожини б-н узвий боғлиқ ҳолда тараққий этади. Жам-т аъзоларининг мад-й савияси ортган сари нутқи ҳам жилоланиб, сайқаллашиб, Н.м. қоидалари ва меъёрларига мувофиқ ҳолда такомиллашиб боради. Н.м.нинг шаклланиши ва рив-шида адабиёт, санъат, радио, ТВ ва даврий матбуотнинг алоҳида урни бор. Айниқса, адабий тилни меъёрлаштириш ва Н.м. наз-ясини ривожлантиришда лексикография, хус-н, изоҳли, имло, талаффуз, уқув ва б. махсус лугатлар муҳим аҳамиятга эга. XV а.даёқ узб. адабий тилининг Н.м. ва унинг узига хос меъёрлари булган. Алишер Навоий ҳаётини ва ижодий фаолиятини б-н уз даври Н.м.га, нутқ одобига улкан ҳисса қўшган булса, кейинчалик Бобур, Гулханий, Нодира, Огаҳий, Фурқат, Муқимий каби шоирларнинг асарлари тилида ҳам уша давр Н.м. уз ифодасини топган. «Яхши суз — жон озиги», «Бугдой нонинг булмаса ҳам бугдой сузинг булсин», «Ўйнаб гапирсанг ҳам уйлаб гапир», «Олдига келганни емак — ҳайвон-

нинг иши, оғзига келганни демак — нондоннинг иши» каби мақол ва ҳикматли сузларнинг пайдо булиши ҳам узб. халқда Н.м. га азалдан эътибор кучли булганидан дарак беради.

НУТҚ ОДОБИ — нутқий мулоқот қоидалари, тамойиллари ва шакллари-нинг йиғиндиси, муомала мад-ти синоними. ижт-й фаолият соҳалари б-н боғлиқ мад-й меъёрлар мажмуи. Н.о. қатор талабларга жавоб бериши керак. Ижобий натижага йўналганлик, низо ва баҳсли ҳолатларни ечишга интилиш, келишиш, битимга эришишга ҳаракат қилиш Н.о.-нинг ижобий услубидир. Н.о.га риоя қилмаслик салбий жиҳат булиб, бундай мулоқот низога, тарафкашликка, шахслараро зиддиятга олиб келиши мумкин. Ишга алоқадор мулоқотда объектив мезонлар асосида масалани баҳолаш, вазиятни холис экспертиза қилиш, хулосани аниқ ифодалаш, тенглик, мурасасозлик тамойилларидан келиб чиқиш, уз шахсий фикрига қарши томоннинг ҳуқуқини тан олиш муҳим аҳамият касб этади. Ш-дек, бу жараён холислик, суҳбатдошига ҳурмат б-н мун-тда булиш, мурожаат қилишда, мулоҳаза юритиш ва фикрни ифодалашда мулоқотнинг умуммад-й меъёрларидан фойдаланишни тақозо этади. Н.о.да суҳбат. музокара, мулоқотнинг муайян технологияси (йўриғи) мавжуд. У танишиш, мурожаат қилиш, саломлашиш, хайрлашишнинг муайян шакли б-н боғлиқ. Н.о.-нинг мад-й меъёрлари миннатдорчилик, тилак билдириш, кечирим сураш, илтимос қилиш, таклиф қилиш, маслаҳат беришнинг тартибланган булишини назарда туттади. Ишга алоқадор суҳбатнинг мазмуни, аниқ амалий масалаларни муҳокама қилишдан ташқари, юпатиш, ҳамдардлик билдириш, ш-дек, мулозамат, қўллаб-қувватлаш, қўшилмаслик усулларини ҳам одоб доирасида ифода этиш ва баён қилиш муҳим урин туттади. Ёш авлодда Н.о.ни тарбиялаш бугунги кундаги маън-й-маър-й, таълим-тарбия соҳасидаги долзарб вазифалардан биридир.

ОБРУ — маън-й т., инсоннинг маън-й сифатлари, меҳнат фаолияти, насл-насаби, билими ёки касбий маҳоратига узгалар томонидан берилган юксак баҳо. Бошқача айтганда, О. инсоннинг руҳий-психологик, интеллектуал ва амалий хатти-ҳаракатларининг кўпчилик томонидан эътироф этилиши. О. маъ-ятга бевоҳита тааллуқли бўлишига қарамай, унинг пасайиши ёки ошиши кўп омиллар б-н белгиланади. Эзгу мақсадларни кўзлаб амалга оширилган ишлар инсон О.сининг ўсишига, бузғунчи, ёвуз мақсадлар эса унинг О.си пасайишига замин ҳозирлайди. Катта-кичиклигига кўра, О. ўзига хос даражаларга бўлинади ва унинг шаклланиши шахснинг ўз олдига қўйган мақсадларига бориб тақалади. Шахс мақсадлари ва амалга оширадиган ишлари гуруҳ б-н боғлиқ бўлса, олинадиган О. ҳам шу гуруҳ даражасида, жам-тга тегишли бўлса жам-т, давлатга тегишли бўлса давлат, тамаддунга тегишли бўлса тамаддун даражасида бўлиши мумкин. Ш-дек, О. алоҳида ёки бир неча соҳаларга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Мас., тиббиётда ортирилган О., асосан, шу ва шунга яқин соҳа вакиллари ўртасида намоён бўлади. Мас., Нобель мукофотини олганлар орасида кўплаб соҳа вакиллари бор. Лекин уларни ҳамма ҳам билмайди, улар маълум соҳа мутахассислари ўртасидагина юксак О.га эга. Бироқ, айрим машҳур шахслар муайян соҳада жаҳон илм-фани ва мад-тига қўшган улкан ҳиссаси туфайли бутун инсониятнинг О.-эътиборига сазовор бўлади, уларни барча яхши билди ва ҳурмат қилади. Мас., Мирзо Улукбекнинг астрономия соҳасидаги кашфиётлари, Алишер Навоийнинг адабиёт, хус-н, шеърятдаги ижоди уларнинг жаҳон миқёсида улкан О. қозонишига сабаб бўлди. Бундан ташқари, О. гуруҳ, жам-т, давлат, минтақа, шаҳар даражасида ҳам намоён бўлиши мумкин. Мас., тарихда

Бухоро “Қувватул дин вал ислом”, Самарқанд “Сайқали руйи замин”, Шаҳрисабз “Қуббатул илм вал адаб” дея эъзозланган бўлса, Хоразм меъморчилик ва санъат, Тошкент қуролсозлик, Фарғона деҳқончилик мад-ти б-н О. қозонган. Ў.О. эса мад-тлар туташган минтақа сифатида маълум ва машҳур бўлган. О. “ном қозонди”, “оти чиқди”, “довруғ таратди”, “ҳурмат-эътибор топди”, “шон-шарафга эришди”, “тиллarda дoston бўлди” каби атамалар орқали ҳам ифодаланади. О. — инсон хизмати тан олинганини ифодаловчи узига хос мезон. Ҳоз. Ғарбда, одатда, зоҳирий О. кўрсаткичлари сифатида шахснинг моддий фаровонлиги, тураржойи, автомобиль маркази, матбуотда тилга олиниши, оилавий шифокори ва руҳшуносининг мавжудлиги, касбий муваффақияти ва б.га эгаллиги эътиборга олинади. Шарқда эса бундан фарқли улароқ, шахснинг эл-юрт олдидаги хизмати, маън-й ютуқлари ёки халқ орасида топган эътибори, одамларга кўрсатадиган тарбиявий таъсири кабилар О.нинг асоси бўлиб хизмат қилади.

ОБЪЕКТИВИЗМ — ташқи оламдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларни фал-й таҳлил қилиш, билиш жараёнида субъект хоҳиши ва иродасига боғлиқ бўлмаган тарзда баён этиш. О. ташқи олам нарса ва ҳодисалари қандай бўлса, шундай баён қилишни англатади. Фанда холисликни ёқлаб чиқувчи қарашлар билиш жараёнининг мураккаблигидан келиб чиқадиган, ҳар қандай чекланиш ёки бир ёқламаликни инкор этишга қаратилган. Айниқса, ижт-й воқеликни билишнинг ўзига хослиги бу масалани фал-й муаммо даражасига кўтарди. Ижт-й воқеликни билишда субъектнинг ижт-й-иқт-й манфаатлар б-н боғланиб қолиши билишнинг объективлигига путур етказди. Марксча дунёқарашда О. даражасини синфий ман-

фаатларга мослик даражаси б-н айний-лаштириб, бу масалага ҳам синфий ёндашиш талаб этилган эди. Ижт-й воқеликни билишда объективлик масаласини неопозитивизм намояндалари, хус-н, Б.Рассел умуминсоний манфаатларга мос келиш даражаси б-н улчаб, уни мезон қилиб олди. Бундай қарашлар XX а.нинг урталарида ижт-й воқеликка янгича ёндашиш кераклигини ижт-й заруратга айлантирди ва “янгича фал-й тафаккур” ҳамда “янгича сиёсий тафаккур” услубининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Табиий ва ижт-й воқеликни билиш жараёнида субъектнинг билим, қобилият ва имкониятлари, хоҳиш-иродаси ҳамда у ҳимоя қилинаётган муайян ижт-й қатлам ва ғуруҳлар манфаатлари бевосита намоён бўлади. Уларсиз билиш жараёни амалга ошмайди. Объективлик даражаси тадқиқотчи субъектнинг воқеликни акс эттириш жараёнида кимлар номидан қатнашиши ҳамда у ҳимоя қилаётган манфаатлар доирасининг қуламига қараб белгиланади.

ОГОҲЛИК — инсон ва миллат манфаатларининг асраб-авайланиши, жам-тдаги ижт-й-сиёсий қоидаларга риоя қилиниши, мам-тдаги тинчлик ва барқарорликни таъминлашда ҳушёрликни англадиган т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти, ижт-й, сиёсий аҳамияти ва ҳоз. даврда намоён бўлиш хус-ятлари Президент И.А.Каримов асарларида ҳар томонлама асослаб берилган. Жам-тда мавжуд ижт-й-сиёсий барқарорликнинг таъминланиши ва асралиши бевосита инсон онги, тафаккури б-н чамбарчас боғлиқ. Ҳар бир шахс халқ, жам-т, уз жамоаси, оиласи олдидаги бурч ва масъулияти ҳамда моддий-маън-й неъматларга эгалик ҳуқуқи мавжудлигини англаб, идрок этиши унда О. туйғусини шакллантиради. О. жам-т ҳар бир аъзосидан унинг тинч ва осойишта ҳаётдан ҳар томонлама манфаатдорлик туйғуси шаклланишида намоён бўлади. Ушбу манфаатдорликни англаган инсон жам-тда содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга бефарқ қараб тура олмайди, лоқайдлик қандай оқибатларга олиб келишини тушунади. О. лоқайдликнинг аксидир. Маз-

кур т.лар мазмун-моҳиятига кура, муҳим аҳамият касб этади. О. тинчлик ва осойишталик, барқарорликни таъминлашнинг шарти сифатида намоён булса, лоқайдлик эса жам-т таназзулига замин яратади. Кенг қамровли сиёсий-ижт-й ислохотларни бошдан кечираётган, сиёсий барқарорликни таъминлаш йулида фаолият юритаётган мам-тларда О.га амал қилиш ғоят муҳим аҳамият касб этади. Чунки лоқайдлик туфайли бой берилган О. давлат, жам-т ва миллат учун қимматга тушиши мумкин. О. туйғуси миллий ўзликни чуқур англаш ва уни эъозлашга интилишдир. Маълумки, ҳар бир халқ, миллат узига хос руҳий ва маън-й феъл-атворга эга. Ш.у. ҳам турли минтақаларда яшаётган халқларнинг яшаш тарзи, қадрият ва урф-о.лари узаро фарқланган. Жумладан, уз.лар, умуман, Шарқ халқларида О. ҳам «ор-номус», «шарм-ҳаё» т.лари каби ҳаётнинг барча жабҳаларида муҳим аҳамият касб этиб келган. Жам-тдаги мавжуд қонунларга буйсуниб яшашни турмуш тарзига айлантирган, уз хатти-ҳаракатини маълум қонун-қоидаларга таянган ҳолда амалга оширадиган, юксак ақл-идрок, одоб-ахлоқ ҳамда О.ни ҳаётнинг ҳар бир дақиқасида намоён қиладиган халқ равнақ топади, жам-т маъ-яти юксалади, фуқароларнинг эркин ва фаровон ҳаёти таъминланади. Шу маънода, ҳоз. таҳликали дунёда “Ўз уйингни узинг асра”, “Огоҳ бўлинг, одамлар!” деган даъватлар кишиларни теварак атрофга очиқ куз б-н қарашга, ҳамиша огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашга чорлайди. Бугунги кунда О. бебаҳо қадриятларимиз, мустақиллигимиз, тинчлигимиз, ижт-й барқарорлик, тадрижий тар-ёт, жам-тда миллатлар ва фуқаролар хавфсизлиги учун хизмат қилмоқда.

ОДАМГАРЧИЛИК — юксак маън-й фазилатлардан бири бўлиб, беғараз ёрдам курсатиш, беминнат хизмат қилиш, инсоний бурчни адо этиш б-н боғлиқ хус-ятни ифодаладиган т. Ш-дек, О. узаро мун-тларда меҳр-оқибат, шафқат, инсонпарварлик тамойилларининг намоён бўлишини англадиган ахлоқий сифат

ҳамдир. О. қадимий маън-й қадриятлардан бири, у азалдан узаро меҳр-шафқат, беғараз ёрдам, хайрия ишлари, саховат каби туйғуларда ёрқин намоён бўлиб келган. Бироқ О. жам-т ва давлат манфаатларига зид, ноқонуний хатти-ҳаракатларга олиб келмаслиги керак. О. шахслар хатти-ҳаракатида, турмуш тарзида, кундалик воқеа-ҳодисалар асносида куринадиган фазилатлар — хайрихоҳлик, ҳурмат-эҳтиром, ҳамдардлик, ишонч билдириш, олижаноблик ва саховат кўрсатиш, ҳиммат, ўзгалар учун ҳаловатдан кеча олиш каби хус-ятларнинг мужассам ҳолатда намоён бўлишидан ташкил топади. Кишиларда О. хус-яти аста-секин, босқич-ма-босқич шаклланади. Одамийликни, О.ни ҳар қандай шахс, ҳар бир одам уз хатти-ҳаракати, қилаётган иши, бажарётган вазифаси орқали ҳар куни, ҳар дақиқа намоён этиши мумкин. Бундай ибратомуз хатти-ҳаракатлар, ижт-й мун-тлар О. деб аталмиш улуғ туйғуга уланади ва Ватан, эл-юрт, халқ манфаати, башариятнинг эзгулиги йулида қилинаётган олижаноб ҳамда беминнат хизматлар қаторидан жой олади. Ш.у. ҳазрат Алишер Навоий бобомиз: “Одамий эрсанг, демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами”, деб О. туйғусининг қадр-қимматини юксак эҳтирос б-н куйлаган. О. фазилати жаҳолат, бағритошлик, шафқатсизлик, лоқайдлик каби иллатларга зид т. сифатида талқин қилинади. Инсонийлик қиёфасини йўқотган, ноҳўя юриштуриши, ахлоқсизлиги туфайли назардан қолган кимсалар ш.у. «одамгарчиликдан чиқди» деб баҳоланади, уятга қолади.

ОДАТ — маън-й ҳаёт ҳодисаси, инсонга хос хус-ят, кишилар фаолияти ва хулқ-атворини ижт-й тартибга солишнинг тарихан қарор топган шакли. Кўпинча жам-тдаги ижт-й ҳаётда ўхшаш вазиятларнинг такрорланиши О.лар шакли, хулқ-атвор стереотипларининг (бир қолипдаги меъёрлар) юзага чиқишига олиб келади. Булар О. тарзида кейинги авлодга мерос бўлиб ўтади. Жам-тнинг саноатлашувига қадар О. индивиднинг ижт-йлашув воситаси бўлган. О. техно-

логик, ижт-й ва мад-й тажрибанинг авлоддан авлодга утишида муҳим аҳамият касб этади. О. ижт-й назорат, гуруҳий жипсликнинг муайян шаклини мустаҳкамлайди, диний, этник ва умумий барқарорликни таъминлайди. Технологик ва ишлаб чиқариш малакалари (тегишли йуриқномада қайд этилмаганлари), ижт-й-сиёсий фаолият шакллари, оиланикоҳ, турмуш тарзи, одамларнинг узаро мун-тлари, диний удум, маросимлар ҳам О. ҳисобланади. Жам-т рив-ши жараёнида янгича О.лар шаклланиб, айрим эски О.ларни четга суриши ёки уларга зид тарзда мавжуд бўлиши мумкин. Ҳоз. шароитда О.нинг таъсир доираси торайган, чунки ижт-й мун-тларни тартибга солиш омиллари сифатида ижт-й ин-тлар (давлат, ҳуқуқ, фан, ОАВ, таълим ва ҳ.к.) асосий урин эгалламоқда. О. эса ахлоқ, турмуш, фуқаровий удумлар, этник мад-т соҳасида муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Психологияда О. индивид учун урганиш бўлиб қолган ва муайян вазиятда бажариш эҳтиёжига айланган хатти-ҳаракатдир. О. стихияли тарзда шаклланиши, муайян тарбия маҳсули, феъл-атворнинг барқарор хус-ятига айланиши мумкин. О.нинг физиологик асоси динамик стереотип, яъни бош мия катта ярим шари пустлоғидаги асаб тизимидир. О. фаолиятнинг турли соҳаларида (меҳнат, уқув, спорт ва б.) вужудга келиб, инсон хатти-ҳаракатининг барча томонларини (ахлоқ, билиш жараёни, мад-й-маиший турмуш ва б.)ни қамраб олади. О. фойдали (мас., эрталабки бадан тарбия) ва зарарли (мас., чекиш) бўлиши мумкин. Фойдали О.лар шахс ижобий хислатларининг шаклланишига хизмат қилади. Мас., меҳнат қилиш О.и меҳнатсеварликни ривожлантиради. Аксинча, зарарли О.лар салбий хус-ятларни, мас., вақтни беҳуда ўтказиш О.и дангасаликни, ишни охирига етказмаслик О.и иродасизликни келтириб чиқаради. О. тусини олган хатти-ҳаракатлар кишига мустаҳкам сингиб, табиатининг фазилати ёки иллатига айланади. Ёшлиқдан ижобий О.ларни таркиб топтириб, салбий О.ларга қарши курашиш таълим-тарбиянинг муҳим вазифасидир.

ОДДИЙЛИК (араб. одатдагидек, одатга айланганлик; кундалик, меъерийлик; соддалик) — 1) одатийлик, ҳар куни руй берадиган, урганиш булиб қолганлик; 2) осонлик, унча мураккаб булмаганлик; жунлик; 3) куп қаторидан, бошқалардан алоҳида ажралиб турмаслик; 4) камтарлик, камсуқумлик белгиси. Халқимиз О.ни ҳамиша қадрлаб келган. У жам-тнинг барча табақа вакилларига хос хус-ят. Кишининг О.ига қараб, унга баҳо берилган. Баъзан О.ни тупорилик б-н аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. Тупорилик ҳам О. каби баъзан ижобий хус-ят касб этади, лекин у айрим ҳолларда гүллик деб ҳам тушунилади. О. кишининг энг яхши хус-яти сифатида улуғланади. Баъзан О. “ҳамият” т.си б-н муштарак ибора сифатида талқин этилади. Оддий одамда ҳамият бутун булиши табиий. Ҳамият — узининг ва узига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга булган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғуси. Бундай интилиш ва туйғуга эга булган киши ҳамиятли, оддий одам дейилади. Улар нопокликка бефарқ қараб туролмайдилар. Аждодларимиз ҳам О.ни юксак хус-ят сифатида улуғлашганлар. Улар бошқалардан ажралиб турмаслик мақсадида оддий турмуш тарзини танлашган. Айниқса, суфийлар ва суфий шоирлар О.ни маъқул кўришган. Ш.у. халқимиз орасида “Буюклик — О.дадир” деган ҳикматли суз пайдо булгани бежиз эмас. О. камтарлик ибораси б-н ҳам узаро муштарак. Камтар одам узининг оддий юриш-туриши, муомаласи, кийиниши, узини тутиши б-н бирга, бошқаларни ҳам О.га чорлайди.

ОДОБ (араб. “адаб” сузининг куплиги) — жам-тда эътироф этилган хулқ меъери. У шахс маън-й ҳаётининг ташқи жиҳатини ифодалаб, узаро мун-тда, оила, меҳнат жамоасида намоён бўлади. О. асосини ахлоқий тамойиллар, меъёрлар, тарбияланганлик даражаси ва эстетик идеал талаблари ташкил этади. О. кишининг жамоада узини тутиши, одамлар б-н муомала қилиши, турмуш тарзи, буш вақтини ташкил этиши, ички ва ташқи ола-

ми қандай булиши лозимлигига оид қоидаларни (мас., ор-номус, шарм-ҳаё, ифбат, камтарлик, хушмуомалалик,) уз ичига олади. Инсоннинг диний эътиқоди унинг О.ли булиб камол топишида муҳим урин тутади. О., биринчи навбатда, оила муҳитида, қолаверса, таълим-тарбия, ижт-й-фойдали меҳнат, амалий тажриба жараёнида шаклланади. О. — инсонни маън-й камолотга етказувчи жараён, у болаликдан шаклланади. Ёши улгайган сайин инсоннинг О. даражаси кенгайиб боради. У киши фаолиятини, маън-й етуқлиги, маъ-ятини белгилайдиган мезон. О. “тарбияли” маъносини ҳам англатади. У таълим-тарбия маҳсули, ақл суянчиги, барча фазилатлар ибтидоси ҳисобланади. Доно халқимизда “Адаб борда сотилмас”, “О. ақлли киши учун улуғлик ва фазилатдир”, “О.и йўқнинг ақли йўқ”, “О.сиз ақл, ақлсиз О. йўқ”, “О.нинг миллати йўқ”, “О.лига имон ҳамроҳ” каби нақлларнинг кенг тарқалиши бежиз эмас. Шундай экан, ақл ва О. бир-бирига боғлиқ, муштарак т.лардир. Инсонда ҳар иккови мавжуд бўлсагина, у камол топади. “Ҳикматнома”да “Адаб икки хилдир: ҳикмат адаби ва хизмат адаби. Ҳикмат адаби поклик ва туғри йулга етаклайди, хизмат адаби эса бадавлатлик ва обрўга етказди”, дейилади. Эндиликда ота-боболаримизнинг О.-ахлоқ ҳақидаги уғитлари, нақл ва ривоятлари ёшлар қалбига маън-й қадриятларни сингдиришга хизмат қилмоқда. Айниқса, О.лилики ва ахлоқийлик, эзгулик, инсонийлик каби маън-й қадриятлар шахс камолотида дастуруламал вазифасини ўтайди. Ота-онанинг яхши О.и фарзандларга ижобий таъсир қилади. Уларда ватанпарварлик, фидокорлик, садоқат, мардлик, жасурлик, чидамлилики, вазминлик, қадр-қиммат, ташаббускорлик каби хислатларни шакллантиради. О.ли булиш эл уртасида О. сақлаш, насиҳатларга амал қилиш, инсоф, имонли булишнинг асосий омилдир. О. илм эгаллаш, бадиий, ахлоқий, шеърӣ асарларни мутолаа қилиш асосида шаклланади. О.ли киши яхши амалларни одат қилади, қуни-қушни, дуст-биродарлар, ота-оналар ҳурматини жойига қўяди,

соф виждонли булади. Демак, тилини О. б-н қуроллантирган. қулини туғриликка одатлантирган кишигина камолотга етиши мумкин.

ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН, ЭРКИН ВА ФАРОВОН ҲАЁТ БАРПО ЭТИШ — миллий истиқлол мафкурасининг бош ғояси. Инсоннинг ижт-й-сиёсий моҳияти фақат озодлик ва эркинлик шароитидагина тула-туқис намоён булади. Ш.у. ҳам Ўз-н халқининг миллий тар-ёт йулидаги асосий мақсади — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш булиб, бу ғоя миллатимизнинг азалий орзу-умидларини, интилишларини, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини ифодалайди. Тарихга назар ташласак, сиёсий жиҳатдан озод ва эркин булган даврларда юртимизнинг ижт-й, иқт-й, мад-й ҳаёти гуллаб-яшнаганини, мустамлакачилик шароитида эса у чуқур инқирозга юз тута бошлаганини кураимиз. Мустақиллик миллий қадриятлар, мад-т ва анъаналарни, маъ-ятни тиклаб, одамларимиз қалбида миллий ғурур ва ифтихорни, озод ва обод Ватан туйғуларини камол топтиришга замин яратди. Миллий истиқлол мафкурасининг бош ғоясида “мустақиллик”, “озодлик”, “эркинлик” т.ларининг устувор ва етакчи уринда туриши, Ватан озодлиги барча орзу-интилиш, истиқлолни мустақкамлашга доир амалий фаолият кулами ва йуналишлари учун асос эканидан далолат беради. Зеро. биз учун мустақиллик — уз эркинлигимизни англашгина эмас, балки ҳаётимизни уз иродамиз б-н миллий манфаатларимизни кўзлаган ҳолда ташкил этиш, уз келажагимизни уз қулимиз б-н қуриш ҳуқуқидир. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт ғояси: биринчидан, ота-боболаримиздан мерос булиб қолган. киндик қонимиз туқилган муқаддас заминнинг дахлсизлигини, хавфсизлигини таъминлаш; иккинчидан, маън-й-руҳий жиҳатдан миллий ўзлигимизни англаш ва унинг ифодаси булган қадриятларни сақлаш, бойитиш ва авлодларга мерос қолдириш; учинчидан, эрксевар халқимизнинг асрий орзу-умиди булган мустақилликни мус-

тақкамлашга барчани сафарбар этиш: туртинчидан, ҳар бир кишининг фаровонлиги давлат, миллат фаровонлигининг пойдевори эканини англаган ҳолда ташаббускорлик, тadbиркорлик б-н фидокорона меҳнат қилишга асосланади; бешинчидан, бу ғоя келажакка қаратилган булиб, халқни жипслаштириш вазифасини бажаради; олтинчидан, ушбу ғояда мам-тимизда яшаётган барча миллат вақилларининг пировард мақсадлари ифодаланган булиб, у кишиларни келажакка чорловчи улғувор ва жозибали шиор тарзида намоён булади. Бу ғояни халқимиз онги ва қалбига чуқур сингдириш мустақилликни мустақкамлаш, буюк келажак қуриш, Ўз-ннинг илғор давлатлар қаторидан муносиб урин олишининг муҳим омилдир. Биз она деганда Ватанни, Ватан деганда онани тушунаимиз. Аёлни, онани улғулаш эса Ватанни, юртни улғулашдир. Ҳақиқатан ҳам Ватан ягонадир, Ватан биттадир. Унинг буюк келажаги ва фаровонлиги учун, халқимизнинг тотувлиги, миллатлараро жипслиги ва ҳамжиҳатлиги учун курашиш ҳар биримиз учун ҳам қарз, ҳам фарзидир. Ҳоз. энг муҳим вазифамиз — жам-тимиз аъзоларини, авваламбор, вояга етиб келётган ёш авлодни камол топтириш, уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, уз Ватанига меҳр-содоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялашдан ташқари, халқимиз эркин ва фаровон турмуш кечириши учун барча шарт-шароитларни яратиш, соғлом турмуш тарзини шакллантиришдан иборат.

“ОЗОД ВА ОБОД ВАТАН, ЭРКИН ВА ФАРОВОН ҲАЁТ — ПИРОВАРД МАҚСАДИМИЗ” — Президент И.А. Каримов асарларининг 8-жилди. (Т., «Ўзбекистон», 2000 й.). Китобда И.А.Каримовнинг Олий Мажлис сессиялари, Вазирлар Маҳкамаси йиғилишлари ҳамда халқ депутатлари вилоятлар Кенгашларининг сессияларида қилган маърузалари урин олган. Ушбу маърузаларда Ватанимизнинг озод ва обод булишини таъминлаш ва фаровон ҳаёт қуришга дадил ин-

тилаётган халқимиз ҳаётида руй бераётган улкан ўзгаришлар, ислохотларни амалга оширишни янада чуқурлаштириш, иқтисодий эркинлаштириш масалалари ҳамда адолатли ва маърифатли демократик жам-т барпо этиш борасидаги фалониятнинг устувор йуналишлари, моҳияти ва мазкур йуналишларни рўёбга чиқаришнинг долзарб масалалари теран таҳлил қилиб берилган. Ш-дек, китобда халқаро миқёсда утказилган сиёсий анжуманлар, яъни Афғонистон муаммоларига доир «6+2» гуруҳининг Тошкент учрашуви (1999 йил 19 июль) ҳамда Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг Истамбул саммитида (1999 йил 18 ноябрь) сўзланган нутқлар ҳам урин олган. Ушбу нутқларда минтақада тинчлик ва барқарорликни таъминлаш масаласи ҳамда сунгги пайтларда Яқин Шарқ мам-тларида кучайиб бораётган халқаро терроризм ва диний экстремизмнинг олдини олиш ва уларга қарши курашда Ўз-ннинг мун-ти ўз ифодасини топган.

Маълумки, жам-тнинг маън-й қиёфаси миллатнинг аждодларига мун-ти, уларнинг маън-й меросига хурмат-этибори ва миллий қадриятларни қай даражада эъзозлаши б-н белгиланади. Ўз-нда бу борада амалга ошириладиган саъй-ҳаракатлар ушбу китобга киритилган мам-тнинг турли ҳудудларида утказилган тантанали маросимлар, анжуманлар ва барча вилоятлар аҳолиси, сайловчилар вакиллари ҳамда миллий истиқлол мафкураси концепциясининг асосий тамойилларига бағишлаб илмий ва ижодий жамоатчилик вакиллари б-н учрашувларда сўзланган нутқларда ҳамда журналистлар б-н суҳбатларда ўз ифодасини топган. Мас., «Алпомиш» достонининг 1000 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқда (1999 йил 6 ноябрь) давлатимиз раҳбари «Алпомиш» достони ўзб. халқининг маън-й мулки экани, достон тўйининг нега бу заминда ўтаётгани ҳақида тўхталар экан, Сурхон воҳаси, аввало, «Алпомиш» достони туғилган қутлуғ маскан булганига, Алпомиш мана шу бепоян яшловларда, баланд тоғ дараларида гум-

буллатиб от чопгани, шу юртнинг зилол қўлларидан сув ичгани, шу мағрур элга муносиб паҳлавон булиб етишгани учун ҳам Барчиной душманларга қарата ғурур б-н: «Менинг ёрим билсанг Бойсун султони», деб айтганига эътибор қаратади. Дарҳақиқат, Сурхон жаҳон цивилизациясининг қадимий бешиклари — мил. ав. Кушон ва Бақтрия давлатларига замин булгани б-н оламга машҳур. Воҳадаги Далварзинтепа, Холчаён, Тиллатепа, Зарутсой, Тешиктош, Фаёзтепа сингари кўҳна маконлар, у ерларда топилган археологик ашёлар кўп минг йиллик тарихимизнинг ноёб ёдгорликларидир. Бу тупроқ азалдан илму ҳунар, ҳикмат ва санъат руҳи б-н йўғрилган. Имом ат-Термизий, авлиё Ҳаким ота каби улўф зотларнинг улмас руҳи, ҳаётбахш ўғитлари баркамол авлодларни вояга етказди.

Ушбу жилдга кирган нутқ ва маърузалар орасида И.А.Каримовнинг Оқсарой қароргоҳида бир гуруҳ зиёлилар, олим ва мутахассислар б-н булган йиғилишдаги маърузаси алоҳида урин тутади. Бу маърузанинг аҳамияти шундаки, унда миллий ғоянинг наз-й асослари белгилаб берилган. Ўз давлатчилигига эга булишини кузлаган ҳар бир халқ мақсад-муддаоларига олиб борадиган ғоя ва мафкурани белгилаб олишга ҳаракат қилиши, зеро, бусиз бирор жам-т, давлат тар-ётга эриша олмаслиги қайд этилган. Бу уринда И.А.Каримов олимлар, илмий ва ижодий жамоатчилик эътиборини миллий ғоя масаласига қаратади. Тарбиявий-ахлоқий масалаларда, маън-й ҳаётда, миллий манфаатларга мос келадиган сиёсатни изчил олиб боришда ўз йўлимизни йўқотмаслик учун ҳеч қандай бушлиққа йўл қўймаслигимиз даркорлиги, **ғояга қарши — ғоя, фикрга қарши — фикр, жаҳолатга қарши — фақат маърифат билан баҳсга киришиш мумкин**, деган машҳур ибора ҳам ана шу учрашув чоғида янграган эди. И.А.Каримов миллий ғоянинг мақсадларини ҳам шу учрашувда баён этган. Миллий ғоя халқимизнинг азалий анъаналари, удумлари, тили, дини, руҳияти, миллий қадриятлари, дунёқараши ва тафаккурига асосланиши, шу б-н бирга,

замонавий, умумбашарий, умуминсоний ютуқлардан озиқланган, уларни узида қамраб олган ҳолда, юрт тинчлиги, халқ манфаати, унинг фаровонлиги йулида хизмат қилмоғи даркорлиги таъкидланган. И.А. Каримов озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш борасидаги интилишларимизда биз учун руҳий-маън-й куч-қувват манбаи, илмий асос — миллий гоё, миллий мафкура эканини асослаб, мустақил тар-ёт йулидаги аниқ марраларни белгилаб берди. Келгусида миллий истиқлол мафкураси концепцияси устида ишлаш ва уни тайёрлаш жараёнидаги амалий масалаларга алоҳида эътибор бериш зарурлиги, миллий гоё, миллий мафкура борасидаги пухта уйламай босилган қадам мутлақо тескари натижа бериши мумкинлиги таъкидланади.

ОЗОДЛИК — инсониятнинг азалдан эркин, хур ва мустақил яшаш орзу-умидлари, армон ва изтиробларини узида мужассам этадиган т. Дарҳақиқат, инсон табиатнинг гултожи сифатида ҳамшиша О. ва ҳурриятга интилиб яшайди. У доимо узини эркин ҳис қилишга, таҳлиқасиз турмуш кечиришга эҳтиёж сезади. Ш.у. ҳам инсоният тарихининг турли даврларида жаҳоннинг барча минтақаларида О. учун курашнинг шаклан турлича, моҳиятан ухшаш булган ҳурриятга интилиш ҳодисалари мавжуд булган. Мустақиллик тенглик сари қуйилган биринчи қадамдир. Чунки, тенглик булмаган жойда кимдир кимгадир тобе булади. Мутелик бор жойда ҳукмронлик, узгалар ҳисобига яшаш каби иллатлар пайдо булади. Натижада биз сунгги бир ярим а. мобайнида бошимиздан ўтказган мустамлакачилик дунёга келади. Жам-т ҳаётида шундай ҳодисалар юз бериши мумкинки, улар аста-секинлик б-н кундалик турмуш мавжларидан қудратли тулқинларга, майин шабадалардан буронлару шиддатли довулларга айланади. Бир юз ўттиз йиллик мустамлакачилик даврида узлигини йўқотиб, ўтмишини унута бошлаган халқимиз руҳиятида бора-бора кучли пуртана руй берди. Маъ-ятнинг беқиёс муъжизаси шундаки, у макон этган ҳар қандай юрак

фақат эзгуликка интилиб яшайди. Мустақилликнинг маън-й қадрияти, тарихий қиймати айнан шу мезон б-н улчанса, унинг қадри янада ошади. Унинг халқимиз ҳаётида тутган урни яна ҳам қимматлироқ булади. Зотан, истиқлол даврида одамлар т.си, тафаккури тубдан узгарди. “Юрт”, “Ватан”, “Миллат”, “Мустақиллик” т.лари тобора улкан мазмун касб этди. XX а. интиҳосида дунёнинг қарийб учдан бир қисмида мисли қурилмаган ҳодисалар содир булди. Социализм деб аталган тоталитар тузум, коммунистик мафкура таназзулга учради. Жаҳонга, Ер юзига ҳокими мутлақликни даъво этган собиқ иттифоқ жам-т сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам қулади. Унинг таркибига кирган иттифоқдош республикалар том маънодаги О. мақомига эришди. О. гоёсининг қудрати шундаки, у одамларнинг ўзаро мун-тлари, мам-тлар ва давлатлараро мун-тларни меъёр-мезонга солади. турли камситишлар ёки ортиқча таъзим-тавозега чек қўяди. О. ўзаро ҳурмат, бир-бирини тан олиш, бир-бирини қадрлаш асосида мам-т фуқароларининг ўзаро мун-тида ҳам, жаҳон давлатлари уртасидаги алоқаларда ҳам ана шу умуминсоний қадриятларга таяниш, умумий мезонлар асосида яшаш демакдир. О. — жам-тдан ажралмаган ҳолда дунё муаммолари ва ўз тақдири б-н боғлиқ булган истикбол ҳақида ўйлаш. О. — эркин дунёқараш, эркин тафаккурга суюниб яшаш салоҳияти. Озод яшашга, мустақил фикрлашга, ўз тақдирини белгилашга, ўз ҳаётини ўзи изга солишга қодир одам зиддиятларни осонлик б-н енгади, бу дунёнинг шиддатли муаммолар бўҳрони қаршисида довдираб қолмайди. Ана шу оддий ҳаётий ҳақиқатни давлат мустақиллигига ҳам қийёслаш мумкин. О. мустамлакачиликнинг ҳар қандай шаклини, у тақозо этадиган тўсиқ ва зуравонликларни инкор этади. Айни пайтда О. жаҳон тар-ётининг илғор тажрибалари асосида ўз равнақининг ўзига хос тамойилларини ишлаб чиқиш б-н бирга, ягона замин, ягона макон тақдирини белгилашда ўзаро ҳамкорликнинг янги, сифат жиҳатидан юқори булган, умуминсоний

манфаатларга мос келадиган андозаси асосида яшаш демакдир. О. ғояси — мазлумларни ўз эрки учун курашга чорлайдиган, қуллик ва қарамликнинг ҳар қандай қуринишини инкор этадиган умуминсоний ғоя. Бу ғоя инсоният тарихининг азалий йўлдоши, ўтмишдан ҳозирга қадар ўз аҳамиятини сақлаб келадиган эзгу қадриятни ифодалайди. Унинг мазмун-моҳиятини бир неча йўналишда талқин ва таҳлил қилиш мумкин. У ижт-й маънода — жам-т ҳаётининг қандайлиги ва қай тарзда ташкил этилганини, сиёсий маънода — мустақил ва эмин-эркин яшашни, иқт-й маънода — мулк ва моддий бойликларга барчанинг тенг эга бўлиш имкониятини, маън-й маънода — инсон ва жам-тнинг турли тазйиқлардан холислиги, фикр, эътиқод ва сўз эркинлигини англатади. О. ғояси инсоният тарихида учмас ном қолдирган купгина алломалар, мутафаккирлар ҳаёти ва ижодининг мазмунини ташкил этади. Алишер Навоийнинг куйидаги рубойиси бу ғоянинг асл моҳиятини ақс эттиради: «Фурбатда ғариб шодумон булмас эмиш, Эл анга шафиқу меҳрибон булмас эмиш. // Олтин қафас ичра гар қизил гул битса, Булбулға тикандек ошиён булмас эмиш». О. ғоясини умуминсоний, миллий ва шахсий н.назарлардан ҳам талқин қилиш мумкин. Умуминсоний жиҳатдан, бу ғоя бутун ер юзида тар-ёт ва эркинлик учун курашаётган кишиларнинг музаффар байроғи, демократик жам-т ва давлатлар ҳаётининг ўстувор тамойилларидан бирини ифодалайди. Миллий жиҳатдан, у ҳар бир миллат ва халқнинг ўз мустақил тар-ёт йули, ўз тақдирини ўзи белгилай олиши, миллий давлатчилигига эга булишини англатади. Шахсий даражада О. — инсон ҳақ-ҳуқуқларининг руёбга чиқиши, унинг ижт-й-маън-й жиҳатдан эркинлигини билдиради. Бу ғоя миллий истиқлол мафкурасининг асосий т.лари-дан бири «Озод ва обод Ватан» иборасида ўз ифодасини топган.

ОИЛА — эр-хотинлик иттифоқига, қариндошлик алоқаларига, умумий хужалик юритадиган эр ва хотин, ота-она ва

болалар, ака-ука ва опа-сингиллар, бобобувилар ва б. қариндошлар уртасидаги мун-тларга асосланадиган кичик ижт-й гуруҳ, жам-тнинг асоси, давлат қудратининг манбаи. О.нинг ҳаёти моддий (биологик, ҳужалик) ва маън-й (ахлоқий, ҳуқуқий, психологик) жараёнлар б-н характерланади. О.нинг маън-й олами серқирра ҳодиса булиб, наинки О.нинг жам-тдаги сиёсий-ижт-й мавқеини, балки тарихий тар-ётга хос хус-ятлари, ш-дек, иқт-й имкониятлари, демографик ва этнографик, этнопедагогик ва этнопсихологик анъаналарни ҳам қамраб олади. О.нинг инсон маън-й камолотида тугган урни ҳам беқиёсдир. Шу маънода, И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Халқимиз тарихига назар ташлайдиган булсак, энг қимматли анъаналар: ҳалоллик, ростгўйлик, ор-номус, шарму ҳаё, меҳру оқибат, меҳнатсеварлик каби барча инсоний фазилатлар, энг аввало, оилада шаклланади”**. О. — тарихий категория. Унинг шакл ва функциялари мавжуд ижт-й мун-тлар характери, ш-дек, жам-тнинг мад-й тар-ёти даражасига боғлиқ. Айни вақтда, О. жам-т ҳаётига ҳам кучли таъсир этиб, қатор функцияларни (бола туғиш, уй-рўзғорда меҳнат қилиш, хужалик юритиш, ўз аъзоларининг жисмоний эҳтиёжларини қондириш, ёш авлодни тарбиялаш, маън-й ва ахлоқий-эстетик камолотига таъсир курсатиш) бажаради. Тадқиқотчилар энг қад. даврда тартибсиз жинсий мун-тлар ҳукм сурган, О. ҳали шакланмаган, бу алоқалар урнини гуруҳий никоҳ эгаллаган, куп жуфтли О. пайдо булган, деб хисоблайди. Моногамиянинг (бир никоҳли оила) қарор топиши б-н аёллар эркаклар томонидан назоратга олиниб, патриархал давр бошланган. Аёл аста-секин ўз эри — хужайинининг мулкига, қулига айланган. Бойлик орттириш ва уни қонуний ворисларга бериш О.нинг асосий мақсади булиб қолган. М.О.да кенг тарқалган қадимий зардуштийликда О. ва никоҳ масаласига муҳим аҳамият берилган. О. ва никоҳ Яратувчининг талабига мос келгани боис уни бузиш тақиқланган. Агар О.да эр ёки хотин ахлоқсизлик, яъни бузуқчилик содир этса, ундай кишилар

жазоланган. Шу орқали О. мустаҳкам-лиги учун курашилган. Шарқда О. қадимдан муқаддас ватан ҳисобланган. Унинг мустаҳкамлиги дарз кетишига йўл қўйилмаган. Мас., “Авесто”да наслнинг поклиги, тозалигига ҳам алоҳида эътибор берилган, қариндош-уруғ, ака-уканинг қуда-анда бўлиши қораланган. ЎзР мустақилликка эришгач, О.га булган эътибор янада ошди. О. жам-т, давлатнинг энг муҳим ҳужайраси, зарраси, бўғини. О. уч жиҳатни: никоҳни, О.вий мулк ва анжомлар ҳамда улар ҳақидаги ғамхуриликни ҳамда болалар тарбиясини ўз ичига олади. Қонунга биноан, никоҳ тузиш шартларида энг муҳими — никоҳга кирувчиларнинг узаро розилиги ва уларнинг никоҳ ёшига етганлиги ҳисобланади. О. поклик ва софлик, икки томонлама муҳаббат, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. О. мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом булсагина, жам-тда барқарорлик вужудга келади. Унинг мустаҳкамлиги О.даги тинчлик-хотиржамлик, бир-бирига булган самимий мун-т, О. аъзоларининг ахлоқий тарбиясига боғлиқ. Маълумки, хулқ-одоб инсон маън-й қиёфасини ифода этади. О. хулқ-одоб қадриятларини шакллантиришдаги асосий мезон бўлиб, бу жараёнда О., мактаб, маҳалла ва жамоатчилик ташкилотлари фаолиятларининг уйғунликда иш олиб боришлари мақсадга мувофиқдир. О. инсоният узлуксизлиги ҳамда қадриятлар, урф-о. ва анъаналарни, қолаверса, бутун бир халқ мад-й, маън-й меросини авлоддан авлодга ўтишини таъминловчи омилдир. Айнан О.да инсонларга хос маън-й, ахлоқий қадриятлар: узаро ҳурмат, иззат, ишонч, мулозамат, муҳаббат, ҳамкорлик, ҳамдардлик туйғулари яққол намоён булади. О.даги энг асосий мезон — икки томоннинг бир-бирини тушуниб, қўллаб-қувватлаши, оғир ва қувончли дамларда бир-бирига ҳамдард-ҳамнафас бўлишини таъминловчи ҳаракат уйғунлигидир. О.нинг муқаддас бурчи ва вазифаси нафақат фарзандни дунёга келтириш, балки уларни юксак маъ-ятли ва маърифатли қилиб тарбиялаш, жам-тда ўз ўрнини мустақил

топишига шарт-шароит яратиб беришдан иборатдир. Фарзанд тарбиясида О.даги маън-й муҳитнинг туғри йўлга қўйилиши, ота-онанинг ибрати ва масъулияти ҳар қачонгидан муҳимдир. О. мун-тлари, асосан, ота-она ва фарзандлар уртасида кечгани боис ота О.нинг сарбони ҳисобланади. Турли муаммоларни ҳал қилишда отанинг фикри ҳамда маслаҳати муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, фарзанд тарбиясида матонатли, фидойи, сабр-тоқатли, баъзан қаттиққўл, тежамкор отанинг ҳам, меҳридарё, бағрикенг юмшоққунгил онанинг ҳам ўз ўрни бор. О.даги соғлом муҳит, ота-она тарбияси орқали нафақат жам-тнинг бутунги куни, балки унинг истиқболи, авлодлар ворисийлиги ҳам белгиланади. Президентимиз таъкидлаганидек, **“Оила соғлом экан — жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан — мамлакат барқарордир”**

ОИЛА АХЛОҚИ — оила мад-ти ва маъ-ятини ифода этувчи ибора. О.а. миллий ахлоқий қадриятларнинг муҳим жиҳатларидан бири. Халқимиз жуда қадим замонларданоқ оилани муқаддас ҳисоблаб келган. Оилавий мун-тларга асос булган одоб-ахлоқ меъёрлари диний меъёрлардан аввал шакланган. О.а. ҳозир мавжуд булган ахлоқ меъёрларининг энг қадимийси ва энг муҳими. О.а. фақат эр ва хотин уртасидаги мун-тни ифодалаб қолмай, балки фарзандларнинг етук инсон сифатида шаклланишининг дастлабки ва асосий мезонидир. Бинобарин, маън-й бой, ахлоқан пок ва жисмонан соғлом фарзандларни тарбиялаб вояга етказиш дастлаб оилада амалга оширилади. Инсонга бир умр ҳамроҳ буладиган инсоний фазилатлар — эзгулик, яхшилик, яратувчанлик, фидойилик, садоқат, мардлик оиладан бошланади. Ўзб.она оила ўз анъана ва тарихига биноан фарзандларини миллий фаросат ва нафосат сарчашмаларидан баҳраманд қилиб тарбиялаб келади. Мас., Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги асосий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, муомала мад-тидаги назокат, меҳр-оқибатлилик, меҳмондустлик, иймонлилик,

эътиқодлилиқ, меҳнатсеварлиқ каби инсоний фазилатлар ўзб. она миллий оилада шаклланади. Оила ёшларни ахлоқ-одобли, ростгўй, меҳнатсевар, ҳалол бўлиб вояга етиши учун замин тайёрлайди. Оила тарбияси фарзанднинг келажақда ким бўлиб етишишида муҳим урин тутади. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, “**Маълумки, ўзбек халқи азалдан ўзининг болажонлиги, оилапарварлиги билан ажралиб туради. Албатта, фарзандга меҳр қўйиш, уларнинг қорнини туқ, устини бут қилиш ўз йули билан, лекин болаларимизни ёшлиқ чоғидан бошлаб миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида вояга етказиш биз учун доимо долзарб аҳамият касб этиб келган. Бу масалага эътибор бермаслиқ нафақат айрим ота-оналар, балки бутун жамият учун жуда қимматга тушишини ҳам кўпгина ҳаётий мисолларда кўриш мумкин.**

Ўз-ўзидан равшанки, юқорида зикр этилганидек, бола тарбиясида соғлом насл масаласи ҳам муҳим роль уйнашини инкор этиб бўлмайди. Ақли расо ҳар қайси инсон яхши англайдик, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзод ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди... Бугунги кунда бизнинг қилаётган барча ишларимиз фарзандларимизнинг бахту саодати, уларнинг ёруғ келажаги учун амалга оширилмоқда. Лекин бахту саодат фақат бойлиқ, молу мулк билан белгиланмайди. Одобли, билимдон ва ақлли, меҳнатсевар, иймон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг энг катта бойлиғидир” (55–56-бетлар.). Демак, бола оилада жам-тнинг, миллатнинг қиёфасини кўради, шу муҳитда унинг табиати, дунёқараши ва миллий ахлоқий қиёфаси шаклланади ҳамда камол топади. Бола учун оиладаги соғлом ижт-й-руҳий муҳит умуминсоний ва миллий ахлоқий қадриятлар манбаидир. Мустақиллик йилларида оилада ахлоқий фазилатларни камол топтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 1998 йилнинг “Оила йили”

деб эълон қилиниши ҳамда ҳоз. даврда ёш оилаларга ғамхўрлик қилиш туғрисидаги ҳукуматимизнинг қарор ва тadbирлари шундан далолат беради. О.а. ҳар бир оила аъзосининг маън-й қиёфаси орқали бир-бирини тушунишидир. О.а. оиланинг шону шарафи, гурури, бурч ва вазифаларини кўрсатиб берувчи мезондир. Оилада покиза насл-насаб туйғуси ва у б-н фахрланиш — пировард оқибатида ватанпарварлик, халқпарварлик ифтихорини юзага келтиради. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, “...“насл” ва “насиба” деган сўзлар уртасида қандайдир илоҳий боғлиқлик бордек туюлади. Албатта, ҳар бир бандага ризқ-насибани Оллоҳ таоло беради. Лекин бу ҳаётда насибаси бутун ва тула бўлиши учун инсоннинг ўзи ҳам чин дилдан интилиши, зурриётини соғлом муҳитда тарбиялаши катта аҳамиятга эга эканини унутмаслиқ зарур.” Шарқона қадриятлар, ахлоққа асосланган ўзб. оилаларида ўз шахсий фаровонлигидан кўра оила шаънининг баланд тугилиши, қариндош-уруғ ва яқин одамларга, қуни-қўшниларга ғамхўрлик қилишни биринчи уринга қўйиши — олий даражадаги қадрият бўлиб, оилани ташқи муҳит б-н боғлашга ва мустақамлигини таъминлашга хизмат қилади. О.а. ва маъ-яти қанчалик бой ва теран бўлса, жам-т ҳам шу қадар бой бўлади, оила маъ-ятида жам-т маън-й олами тажаллий топади. Муайян халқнинг миллат сифатидаги ўзига хослиги ҳам унинг маъ-ятида жилоланиб туради. О.а. — миллийликнинг барча аломатларини ифодаловчи кўзгу, турмушнинг миллий асоси. О.а.нинг юксак маън-й жиҳатдан шаклланиши мам-тимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон жам-т қуриш гаровидир.

ОИЛАВИЙ АНЪАНАЛАР — оилада бола-чақа, хонадон, уруғ, авлодлар, эрхотин, уларнинг наслдан наслга ўтувчи, ҳаётда қарор топган (топаётган) удум, урф-о. ва б. амаллар мажмуасини ифодаловчи т. Инсониятнинг қадимий мад-й-маън-й қадриятларини урганишда О.а. алоҳида аҳамият касб этади. Оиладаги тур-

муш тарзи, урф-о. ва маросимлар маҳалла б-н боғланган бўлиб, улар ҳар бир оила аъзосининг жамоа б-н мун-тларида, жамоанинг ижт-й вазибалари, ахлоқий қонун-қоидаларида намоён бўлиб келган. Оилавий маросим ва тадбирлар муайян этник бирлик ҳамда қариндошлар гуруҳидан ташкил топган, маҳалла аъзолари ўртасида узаро ҳамкорлик ришталарини мустақкамлаш, шахсий ва жамоа манфаатига молик муаммоларни ҳал қилишда алоҳида ўрин тутди. Бундай анъаналар жамоа орқали баркамол шахсларни вояга етказиш, уларнинг онгига миллий ва умуминсоний қадриятларни сингдириш, эзгу ишларга даъват этишда қудратли восита вазибаларини бажариб, жамоанинг ижт-й барқарорлигини таъминлайди. Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида таъкидлаганидек, «**Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, туй-тамоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқариш тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. Биз «Маҳалла — ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётини ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз**”. Этнографик кузатишларга қараганда, Ўзбекистоннинг деярли барча минтақаларида оилавий маросимларни бошқаришда жамоавий мун-тлар — оила, қариндошчилик, никоҳ, жамоага уюшиб меҳнат қилиш қабиларни тартибга солишда эркалар, айниқса, оқсоқоллар алоҳида ўрин тутган. Ана шундай бошқарув шаклларида бири турли қуринишдаги оила-жамоавий йиғинлар — маслаҳат кенгаши ҳисобланган. Бу улкамизнинг айрим туманларида “Қорақозон” деб аталган. Қорақозон оилавий маслаҳатдан каттароқ йиғин бўлиб, унда маълум уруғ-жамоага мансуб қариндошлар ҳам

қатнашиш ҳуқуқига эга булганлар. Оила, уруғ бошлиқлари, оқсоқоллар оила, маҳалла, қишлоқ миқёсидаги йиғинларда ҳал қилувчи имкониятга эга булган. Маҳалладаги туй-маъракалар, байрам тадбирлари, сайллар, дафн ва таъзия маросимларига эркалар орасидан сайлаб қўйилган оқсоқоллар бошчилик қилган. Оиланинг бошқарилиши аввало ёши улуг кишилар, бобо ёки ота-оналар томонидан амалга оширилган. Улар оилада вазибаларни тақсимлаш, молиявий масалалар, тартиб ва ахлоқий муҳитни йўлга қуйиш қабилар б-н шуғулланганлар. Оилада белгиланган тартиб-қоидалар, урф-о.ларга барча оила аъзолари бўйсунган. Оиласига эътибор бермаган ва бундай талабни бурч сифатида қабул қилмаган шахс — эркак маҳалла йиғинларида муҳокама қилиниб, тартибга чақирилган. Оила бошқаруви ва ижт-й-маиший турмушда, хус-н, оилавий маросим ва маъракаларни ташкил қилишда аёлларнинг ҳам узига хос ўрни булган. Улар нафақат фарзанд тарбияси ёки уй-рузғор юмушлари, балки маросим ва тадбирларда бошқош бўлиб оила ва жамоанинг шаъни, нуфузини кўтаришга хизмат қилганлар. О.а.дан бири булган никоҳ маросимлари — насл қолдирилиши учун тузилган иттифоқ ҳисобланиб, у Шариат ҳукми бўйича соф, тоза бўлиши талаб этилган. Ўзб. оиласида азалдан фарзанд тарбиясига, фарзандларнинг саводли, имон-этиқодли бўлишига, илм ва ҳунар ўрганишига алоҳида эътибор қаратилган. “Авесто”да келтирилган маълумотларга қараганда, қадимги аждодларимиз болаларни бенуқсон туғилишига ва чақалоқлигиданоқ нафақат жисмоний тарбиясига, балки унинг ақдан етук бўлишига, ҳикмат ўрганишига, ахлоқий фазилатларни эгаллашларига ҳам алоҳида ғамхўрлик қилишган. Аждодларимизнинг уша даврдаёқ ўз авлодини етук, жам-тга, Ватанга фидокор, меҳнатсевар инсон қилиб тарбиялаш чоратадбирларини амалга оширилганлигининг усулларини ўрганиш бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Азалий туркий удумга кура, ота-онага қараганда, бобо ва момолар бола тарбиясида муҳим

урин тутган. Бундай О.а. буюк шахслар ва алломалар ҳаётида янада ёрқинроқ кузга ташланади. Жум-н, Темурий шаҳзодаларнинг тарбияси асосан уларнинг момолари зиммасида бўлган. Сароймулкхоним Шохруҳ Мирзо, суокли набиралари Муҳаммадсултон Мирзо, Ҳалилсултон Мирзо ва Улугбек Мирзолар тарбияси б-н шуғулланган. Оила жам-тнинг алоҳида, шу б-н бирга, узвий қисмидир. Ш.у. ҳам ундаги узғаришлар айнан жам-тдаги узғаришларнинг акси булиб ҳисобланади. Оила манфаатлари эзгулик сари интилаётган мам-т, халқ, миллат манфаатларидан таркиб топади. “Мухтасар айтганда, ҳаммамизга аён булиши табиийки, оила соғлом экан — жамият мустақкам, жамият мустақкам экан — мамлакат барқарордир”. (Каримов И.А. Юксак маънавият — енгилмас куч.) Аждодларимиздан бизга мерос қилиб қолдирилган муқаддас анъаналаримиз, гўзал урф-о.ларимиз юртимиздаги ҳар бир оила учун дастуриламал сифатида эъзозланиши, янгилиниши ва келгуси авлодларга бекаму куст етказилиши мавжуд қадриятларимиз жилосини Ватанга, аждодларимизга бўлган ҳурмат-эътиборини янада ошириши шубҳасиздир.

ОИЛАВИЙ МУҲИТ — оилавий мун-тлар, тарбиявий жараёнлар кечадиган ижт-й-маън-й, ахлоқий муҳитни ифодаловчи т. Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маъ-яти, дунёқараши, тасаввур ва эътиқодини шакллантириш ҳамда юксалтиришда оиланинг ўрни ва таъсири беқийсдир. Инсон қалби ва онгидаги энг соф, покиза туйғулар, илк ҳаётий т. ва тасаввурлар, энг аввало, оила бағрида шаклланади. Оила — ҳақиқий маъ-ят ўчоғи, мафкуравий тарбия омили ва муҳити. Президент И.А. Каримов таъкидлаганидек, “... айнан оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабатларнинг негизини, оиланинг маънавий оламини ташкил этади.

Кўп йиллик илмий кузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз

умри давомида оладиган барча информациянинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврида олар экан.

Боланинг онги асосан 5—7 ёшда шаклланишини инobatга оладиган бўлсак, айнан ана шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавиятнинг илк куртаклари намоён була бошлайди. “Халқимизнинг куш уясида кўрганини қилади”, деган доно мақоли, уйлайманки, мана шу азалий ҳақиқатни яққол акс эттиради.

Одамзод бир умр зарур бўладиган табиий кўникма ва хусусиятлар, масалан, ҳар қайси боланинг ўзига хос ва ўзига мос қобилияти, атрофдаги одамлар билан муомаласи, тенгдошлари орасида ўзини қандай хис қилиши, етакчилик хислатларига эга булиши ёки бўлмаслиги, керак бўлса дунёқараши — буларнинг барчаси аввало унинг туғма табиати, шу билан бирга, оилада оладиган тарбиясига узвий боғлиқ эканини ҳаёт тажрибаси кўп мисолларда тасдиқлаб беради” (Юксак маънавият — енгилмас куч, 52—53-бетлар). Айнан мана шу даврда бола яхши б-н ёмон ўртасидаги фарқни англай бошлайди, оиладаги, ён-атрофдаги воқеа-ҳодисалар хусусидаги таассуротлар унинг онгига сингиб боради. О.м.нинг соғломлиги — ота-она ва б. яқинлари ўртасидаги мун-тларнинг мақсадга мувофиқлиги болада соғлом фикр, ижобий фазилат ва интеллектуал сифатларнинг намоён булишига замин яратади. Халқимизга хос устувор фазилатлар асосан О.м.да, ота-она, яқин қариндошларнинг бевосита аралашувида шаклланиб боради. Бу ҳол катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш, меҳнатга тўғри мун-тда булиш, урф-о. ва қадриятларни муқаддас билиш қабиларда ўз аксини топади. Бундай сифатларни ўзлаштириб борган ҳар бир ўғил-қизда оилапарварлик, юртпарварлик каби олижаноб фазилатлар камол топади. О.м.нинг носоғломлиги, оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро тил топиша олмаслик каби ҳолатлар бола маън-й оламининг шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Унинг феъл-атворида ёлгончилик, хиёнаткорлик, бевафолик каби салбий иллатлар намоён бўлади. Бун-

дай ҳолат жам-тда уз урнини топа олмаган, эътиқодсиз, диёнатсиз, мақсад-маслаксиз инсонларнинг пайдо булишига олиб келади. «**Оилавий тарбия масаласида хатога йул қўймаслик учун аввало ҳар қайси хонадондаги маънавий иқлимни узаро ҳурмат, ахлоқ-одоб, инсоний муносабатлар асосига қуриш аинни муддао булур эди**» (Юксак маънавият — енгилмас куч, 55-бет). О.м. шахс ғоявий барқарорлигини шакллантирувчи омилдир. Соғлом О.м. нафақат эр-хотиннинг характерли хус-яти, балки шу оилага бевосита таъсир кўрсатувчи қариялар, катта авлодлар томонидан сақланиб келган анъаналар асосида ҳам шаклланади. Ҳар бир оила жам-т талаблари асосида яшайди ва замон талабига мос фарзандни тарбиялашда фаол иштирок этади. Эр-хотин томонидан узидан олдин утган авлод вакиллари эслаш, болалик даври утган оилага хос анъаналарни янги ҳаётга олиб кириш О.м.да ва вояга етаётган фарзанд хулқида ўз аксини топади. Ана шундай муҳитда шаклланган шахс индивидуал тажриба б-н бирга ижт-й муҳит талабларини ҳам узлаштириб боради. Бундай мақбул тизимни шакллантиришда ота-онадан билим, уқув, ақлий салоҳият ва зукколик талаб қилинади. О.м.да уччала таркибий қисмни уйғунлаштириш ва узаро мувофиқлаштириш катта маҳоратни талаб қилади. О.м.даги яна бир жиҳат фарзандлар сони ва улар орасидаги мун-т мазмунидир. Ўзб. оилалари аксарият ҳолларда кўп фарзандли булиб, бундай шароит бола улғайиши, унинг дунёқараши шаклланишида ўз изини қолдиради. Тарбия жараёнида қадриятларнинг шаклланиши, эътиқод ривожини учун мақбул шароит яратиш ҳамма оилаларда турлича булиши мумкин. Бу жараёнга таъсир этувчи асосий омиллар оиладаги болалар сони, улар ёши ўртасидаги фарқ, уғил ёки қиз фарзандлар нисбати ва б. кўрсаткичлардир. Бола руҳиятида ғоявий барқарорликни шакллантиришда шахснинг ўзига хослиги, унинг ички интилиши ва фаоллиги муҳим ўрин тутаяди. Ҳар бир инсон ўз тар-ёт йўлига, ҳаёт йўналишига эга. Бола улғайиб, турли жамоаларга аъзо булар экан,

нафақат расмий қоидалар, балки очиқ-ойдин эътироф этилмайдиган хулқ меъёрларини ҳам узлаштириб боради. Салбий хулқ меъёрларини узлаштириш О.м.даги нохушликлар ҳамда организмдаги физиологик жараёнлар таъсирида амалга ошади. Тенгқурлари гуруҳига қушилиш, турли жамоаларга аъзолик муқаррар жараён булиб, хулқдан оғдирувчи ҳар қандай таъсирга берилиш ёки берилмаслик О.м.даги тарбияга боғлиқ.

ОИЛАВИЙ НИЗО — оила ҳаётида намоеън буладиган психологик ва ижт-й кескин вазият. Турли оилавий гуруҳлар (биринчи навбатда эр-хотин, ота-она ва болалар, эр-хотин ва уларнинг ота-оналари, баъзи ҳолларда қариндошлар) ўртасида юзага келади. Оила турли ёш ва жинсдаги кишилардан таркиб топгани сабабли улар ўртасида низо чиқиши эҳтимоли мавжуд булади. Бундай низо ва зиддиятлар узаро мун-тларда бир-бирини тушунмаслик ёки тушунишга ҳаракат қилмаслик туфайли юзага чиқиши мумкин. Болалар ва ота-оналар ўртасидаги низо фарзандларнинг катталар таъсиридан қутулишга интилиши ёки узини ёлғиз ҳис этиши ва б. сабаблар таъсирида пайдо булади. О.н. кескинлашувига йул қўймаслик, уларнинг бир-бирини тушуниш, муросаю мадора воситасида оқилона ҳал этишга интилиш оила мустақамлиги ва барқарорлигини таъминлашнинг асосий шартидир. Шаҳарларда ута кескин О.н.ни маҳаллалар қошида тузилган яраштирув комиссиялари, ҳуқуқшунос ва руҳшунослар маслаҳатига таянган ҳолда ҳал этиш урф бўлмоқда.

ОИЛАВИЙ ТАРБИЯ — бола рив-ши учун энг қулай шарт-шароитларни яратишга йуналтирилган, уни ижт-й ҳаётга тайёрлашга, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантиришга қаратилган оила фаолияти. О.т. боланинг туғилган куниданоқ бошланади, унинг тулиқ мустақил шахс сифатида вояга етгунга қадар узгалар назоратида давом этади. О.т.да муваффақиятга эришиш кўп жиҳатдан оила ҳам ота, ҳам онанинг булиши, уларнинг тарбия бобида узаро бирдамлиги ва

тенглиги, баҳамжиҳатлик б-н ҳаракат қилишига боғлиқ. О.т. хис-туйғулар асосига қурилади, чунки тарбиячилар боланинг энг яқин кишиларидир. О.т.нинг асосий йуналишларидан бири — болани хушхулқ булишга ургатиш. О.т.ни мажбурлаш асосига қуриб бўлмайди, муҳими. бола ундан сўралаётганини уз хоҳиши б-н бажариши лозим. Ҳақиқий тарбиячи болани «тизгинламайди», балки эркин қуяди; камситмайди, аксинча, рағбатлантиради; уни «ясамайди», балки шакллантиради; амр этмайди, балки ургатади; талаб қилмайди, балки сурайди. О.т. жараёнида болани шахс сифатида шакллантириш асосан икки йул б-н амалга оширилади: оила турмуш тарзининг таъсири остида ва ота-оналарнинг махсус тарбиявий таъсир утказиши натижасида. О.т.да ота-оналарнинг обрўи катта аҳамиятга эга. Бунга эришиш учун улар, аввало, ўзлари тарбияланган булиши, комиллик сари интилиши, ўзгаларга меҳрибонлик кўрсатишлари талаб этилади. Болаларда тақлид қилишга рағбатни уйғотувчи катта ёшдаги оила аъзоларининг намунаси О.т.даги энг таъсирчан омиллардан биридир. О.т.дан кўзланган мақсад — боланинг одам ва олам ҳақидаги билимларини кенгайтириш, ш-дек, унда ўзига хос феъл-атворни шакллантириш, иродасини чиниқтириш, қобилятини юзага чиқариш ва ривожлантириш, маън-й комилликка эриштиришдан иборат. О.т.нинг тугал мақсади комил инсонни вояга етказишдан иборат. Бу эса жисмоний, ахлоқий-маън-й, меҳнат ва эстетик тарбиянинг ўзаро уйғун тарзда амалга оширилишини тақозо этади.

ОККУЛЬТИЗМ (лот. *occultus* — сирли, яширин, ботиний) — махсус руҳий машқлар, алоҳида маросимлар натижасида айрим инсонларгина била оладиган коинотдаги сирли кучлар мавжудлигини эътироф этадиган таълимот. О. *шилозоизм* ва *пантеизмга* яқин туради. О.нинг мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқиши сўнгги антик даврдаги эллинлар дини — синкретизм б-н боғлиқ. I—IV а.ларда Александрияда О.нинг афсонавий асос-

чиси Регмас Трисмегиста номи б-н боғлиқ адабиётлар туплами вужудга келади. Шу даврда герметик фанлар ҳисобланмиш алхимия, астрология пайдо булади. О.да инсоннинг иродавий хатги-ҳаракатларига оламга тўғридан-тўғри таъсир эта олиши мумкин бўлган ўзига хос табиат кучлари сифатида қаралади. Христианликнинг ҳукмрон динга айланиши б-н О. таъқиб остига олинган ва яширин фаолиятга ўтган. Европадаги Уйғониш даврида О. дунёнинг урта а.лар манзарасининг емирилишига, схоластиканинг заифлашуви ва табиатшуносликнинг ривожига таъсир кўрсатди. XVII а.ларда табиий фанларнинг ривожига эса О.га бўлган ишонччи маълум маънода йўққа чиқарди. Дунёвий О. жам-тлари шакллана бошлади. Мас., Т. Компанелланинг “Қуёш шахри”, Ф. Бэконнинг “Янги Атлантида” каби асарларида социал утопия О. анъаналари б-н боғлиқ. XIX а. охирларидан турли даврлар ва халқлар оккультив ва диний-фал-й таълимотларни бирлаштириш асосида янги “универсал” динни яратишга уришилар бўлган. Ҳоз. ҳам О. замонавий мунажжимлар, фолбинлар ва ҳ.к. фаолиятида намоён булади.

ОЛАМ — инсонни ўраб турган дунё ҳақидаги кенг қамровли т., маълум маънода воқеликнинг ифодаси. Мас., “элементар заррачалар олами” т.си одамга маълум бўлган ва ҳали маълум бўлмаган барча элементар заррачаларни қамраб олади. Агар биз яшаётган бутун коинотни элементар заррачалардан ташкил топган деб ҳисобласак, бу т. бутун коинотни ҳам акс эттириши мумкин. Мас., усимликлар О.ига фақатгина усимликлар киради, бошқа тирик мавжудотлар: ҳайвонлар ва одамлар бу О.дан четда қолади. Шу н.назардан О. т.си нисбийдир. Баъзида О. деганда барча нарсалар, жисмлар, воқеа-ҳодисаларни қамраб олувчи умумий тизим тушунилади. Бу маънода О. космологик О. т.сига мос келади. Айримлар уни чексиз ва чегарасиз, бошқалар эса коинот маъносидаги О.ни чекланган объект сифатида талқин этади. “Чексизлик” ва “чегарасизлик” т.лари нисбий маънога

эга, бир тизимда чексиз ҳисобланган объект бошқа тизимда чекланган бўлиши мумкин ва аксинча. О.нинг намоён бўлиш шакллари хилма-хил. Фақат моддий жисмларни ўзига қамраб олган *О. моддий О.* дейилади. Айримлар уни жисмоний, яъни *физик О.* деб атайди. Одамнинг маън-й, руҳий дунёсини қамраб олувчи дунё маън-й *О.* деб юритилади. О.нинг мавжудлиги шубҳасиз бўлган ва барча эътироф этадиган қисми *реал О.* дир. Келажакда мавжуд бўлиши эҳтимоли бўлган *О. виртуал О.* (лот. *virtualis* — эҳтимолдаги), аниқ маълумотга эга бўлган *О. конкрет О.*, хаёлдаги, тасаввурдаги, идеалдаги *О. абстракт О.* дейилади. Одамнинг кундалик ҳаётидаги ҳаммага маълум, тан олинган ҳаёти реал *О.га* мансуб бўлса, унинг хаёлий режалари виртуал *О.га*, унинг ўзи ва атрофидагилар конкрет *О.га*, келажакка йўналган орзу-умидлари эса абстракт *О.га* мансубдир. Одам ўз режаларини реал *О.га* асосланиб тузса, потенциал *О.ининг* конкрет реалликка айланиш эҳтимоллиги ошади. Одам *О.да* бошқалардан ажралиб, якка бўлиб эмас, балки ижт-й ҳаёт кечиради ва жамоа бўлиб яшайди. Одамлар жамоаси жам-т-ни, уларнинг ўзаро мун-ти, фаолияти, ўй-хаёллари, идеаллари, мақсад ва маслаклари б-н биргаликда *ижт-й О.ни* ташкил этади. Одамнинг жам-тдаги бошқа одамлар б-н биргаликда ижт-й фаолият олиб бориши уларнинг ҳар бирига хос бўлган такрорланмас *индивидуал О.* ларига боғлиқ. Индивидуал *О.*, айна пайтда, ташқи *О.ни* ҳам, ижт-й *О.ни* ҳам ўзида акс эттиради, ифодалайди.

ОЛИФТА(ЛИК), олифтагарчилик — амалиётда ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўлланадиган ибора. Ижобий маънода *О.* замонавий модага мос равишда кийинган озода, ораста кишига, салбий маънода эса яхши кийинган. лекин узини тута олмайдиган, қилиги хунук шахсга нисбатан қўлланади. Салбий маънодаги *О.* ижобий хус-ятларнинг акси ҳисобланади. *О.га* “ор” ва “орият” т.лари антоним сифатида қўлланади. Ор ўзига муносиб ёки эп қурилмаган ишдан, нарса-

дан хижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият ор-номусдан ташқари, иззат-нафс, қадр туйғусидир. Одатда, ориятли одамлар ўзи ва оиласининг қадрини юксак тутаяди, ўзгаларни ҳам қадрлайди. Салбий маънодаги *О.* эса юқоридаги хус-ятлардан бутунлай мосуво бўлган шахслар ҳисобланади. *О.* миллат доирасида чекланиб қолган хус-ят эмас.

“ОЛЛОҲ ҚАЛБИМИЗДА, ЮРАГИМИЗДА” — Президент И.А.Каримовнинг “Туркистон-пресс» ахборот агентлиги мухбирининг саволларига жавоблари (Т., «Ўзбекистон», 1999 й.). Ушбу асарда 1999 йил 16 февраль куни Тошкентда содир этилган портлашларнинг жаҳон ОАВда турлича шарҳланиб, ҳар хил фикр ва фаразларнинг пайдо бўлгани таҳлил қилинган. Юртбошимиз муқаддас динимиз мазмун-моҳияти ҳақида тўхталар экан, нафақат бизнинг матбуотимиз, балки хорижий матбуотнинг турли ноаниқ, мужмал ахборотларига ўз мун-тини билдиради: **«Бу эътиқод юртимиздаги миллионлаб ватандошларим қатори менинг ҳам дунёқарашимга асос бўлиб, бутун борлигим, маънавий оламим мазмунини ташкил этади».** И.А.Каримов диний қадриятлар, исломий т.ларнинг ҳаётимизга сингиб кетгани, уни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай ташвиқот б-н чиқариб бўлмастлигини таъкидлаб, **Оллоҳ бизнинг қалбимизда, юрагимизда,** деган ғояни илгари суради. Тошкентдаги мудҳиш воқеаларнинг ташкилотчилари ислом ниқоби остида иш олиб бораётган экстремист террорчилар экани маълум бўлди. Ўз-н матбуотида ушбу воқеалар таҳлил этилган қатор мақолалар эълон қилинди, оддий деҳқонлар, ҳунармандлар, тижорат аҳли, зиёлилар чиқишларида муқаддас ислом динини ниқоб қилган бузғунчи тўдаларнинг ёвуз ниятлари қораланди. Шу б-н бирга, бу воқеалар дунё ОАВ эътиборини тортди. Турлича фикрлар билдирилди, тахминлар қилинди. “Ўз-н ҳукуматининг динга бўлган сиёсати ўзгаради”, “Диндорлар таъқиб остига олинади”, “Диний ташкилотлар сиқувга учрайди” қабилидаги гаплар тарқала бошлади. Бу ўринда И.А.Каримов муқаддас ислом дини хал-

қимизнинг руҳияти, юрагига сингиб кетгани, у миллий узлигимиз, фитратимиз, хислатимизнинг белгисига айлангани, бунинг моҳиятини тулиқ англамасдан, тушуниб етмасдан сузлайдиганлар адашишини уқтиради. Дарҳақиқат, кишилар қалбидан чуқур жой олган диний туйғуларни салкам бир а.лик атеистик тарғибот сиқиб чиқара олмади. Одамларимиз ўз аждодлари руҳи, миллий анъаналари, тарихий хотирасига қандай эҳтиром б-н қараган бўлса, дину диёнатимизга ҳам шундай мун-тда бўлиб келди. Истиқлолнинг дастлабки йилидан бошлаб, ислом дини ва исломий қадриятлар қайтадан тикланди. Мазкур интервьюда ислом динининг инсонпарварлик ғоялари ёш авлод юрагидан жой олиши, дунёвий билимлар б-н бир қаторда, диний ҳикматлар асосида тарбия топиши тўғрисидаги самимий ва асосли фикрлар ҳам ўз ифодасини топган. И.А.Каримов таъкидлаганидек, «**Биз ўз муқаддас динимиз ва эътиқодимиздан ҳеч қачон воз кечмаймиз. Шу билан бирга, муқаддас динимиз шаънига доғ туширмоқчи бўлган кимсалар билан ҳеч қачон муроса қилолмаймиз**». Истиқлол йилларида улуғ шоиру аллома мутафаккирларимизнинг мероси халқимизга қайтарилди. Имом Бухорий, Имом Исо Термизий, Маҳмуд Замаҳшарий, Имом Абу Мансур Мотурудий, Шайх Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Азизиддин Насафий, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳроп Валий, Маҳдуми Аъзам каби улуғ олимлар, тариқат пешволари, азизу авлиёларнинг номлари тикланди, асарлари урганилди, таржима қилинди. Шу орқали ислом фал.си, жумладан, тасаввуф таълимоти талқин этилиб, катта маън-й хазина кашф этилди. Қуръони карим, Имом Бухорий ва Имом Термизийларнинг ҳадис китоблари, Имом Ғаззолий асарлари таржима қилинди. Самарқанд, Бухоро ҳадисшунослик ва фикҳ мактаблари, М.О.да шаклландган тариқатлар ҳақида қатор тадқиқотлар дунёга келди. Буларнинг барчаси халқимизнинг билими, маърифатини ошириш б-н бирга, жонажон Ватанимизнинг улуғвор, шарафли ўтмиши, дунёга

маърифат, илм нуруни таратган аждодларимиз хизматини чуқурроқ англашга ёрдам бермоқда.

ОММАВИЙ ЖАМИЯТ — ҳоз. замон жам-тининг узига хос қатор томонларини ифодаловчи т. Жам-т барча соҳаларининг кенг оммавийлашув жараёни тубдан янги меҳнат қуроли — машиналарнинг пайдо бўлишидан бошланган эди. Оммавийлашув иқтисодиёт соҳасида бошланиб, аста-секин жам-тнинг бошқа соҳаларини ҳам қамраб олди. О.ж. наз-яси илдизлари ўрта алардаги анъанавий ижт-й мун-тларга зид равишда шаклландган янги мун-тларга қарши консерватив ғоялар б-н боғлиқ (Э.Берк, Ж. Де Местр, А.Бональд). Янги тартибларнинг муқаррарлигини англаган француз мутафаккири А.Токвиль (1805—1859) янги жам-тни ундаги эркинлик ва тенглик мун-тлари н.назаридан тавсифлайди. У “Демократия — Америкада” асарида: “Менинг диққатимни жалб қилган янгилликлар ичида ҳеч қайсиси шароитларнинг умумий тенглиги каби ҳайратлангирган эмас”, деб ёзади. У демократияни гоҳ жам-т барча томонларини тенглаштиришга интилиш, гоҳ “халқ”, гоҳ бевосита бошқариш шакли сифатида талқин қилди, тенгликни амалга ошириш учун марказлаштириш ва бюрократлаштириш ижт-й ҳаётнинг барча соҳалари устидан буржуа назоратини ўрнатишга олиб келишини курсатди. II Жаҳон урушидан сўнг О.ж. концепцияларининг асосий йўналиши авторитар тенденцияларни танқид қилишга қаратилди. О.ж.-ни янгича талқин қилиш ҳоз. замон жамтидаги муҳим жараёнларни тўғри тушуниш имконини беради. Оммавийлашув жараёни жам-тнинг барча соҳаларида катта имкониятлар очиб бериши б-н бир қаторда маъ-ят соҳасида муайян муаммоларни келтириб чиқаргани туфайли О.ж. концепциялари ҳам кўпдир. Жам-т ҳаётининг турли соҳаларида кечаётган оммавийлашув жараёнлари мазмун-моҳияти, миқёси ва намоён бўлиш шаклига кўра, бир-биридан фарқ қилади. Номоддий ишлаб чиқаришнинг турли қўриниш-

ларида маълум даражада оммавий фаолиятнинг технологик, ташкилий ва б. таркибий қисмини яратади. Мас., ҳоз. замон фани минглаб одамларни бирлаштирган йирик ташкилотларни қамраб олади. Бу ҳақиқатан ҳам ахборот (билимни)ни оммавий, индустриал шаклда ишлаб чиқаришдир. Истеъмол, инсоний мун-тлар, маиший соҳаларда эса оммавийлашув кишилар фаолиятини қатъий расмий ташкил этишни талаб қилмайди. Лекин бунда ҳам ўзига хос кўринишда оммавий фаолият мавжуддир: иштирок этадиган индивидларнинг кўплиги, улар фаолиятининг ухшашлиги, фаолиятни танлаш имконияти н.назаридан эркинлиги ва б. Оммавийлашув жараёнининг ҳар жиҳатдан чуқурлашиб бориши жам-т тарётида қонуний, зарурий ҳодиса бўлиб, келгуси жам-т ва инсон қиёфасини белгилашда турли имкониятлар яратади.

ОММАВИЙ МАДАНИЯТ — мад-тнинг мураккаб, ҳаммавақт бир хил талқин қилинмайдиган ўзига хос шакли. О.м.ни Фарб мад-ти б-н боғлиқ ҳодиса деб тушуниш, ш-дек, уни ғоясизлик, сифатсизлик ва дидсизлик намунаси сифатида баҳолаш кенг тарқалган. Айни пайтда, фольклор, халқ мад-ти ҳам О.м. кўринишлари сифатида талқин қилинади. О.м. чуқур ижт-й ва мад-й илдизларга эга. О.м. пайдо бўлишининг ижт-й-иқт-й илдизлари йирик саноат ишлаб чиқаришининг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Йирик саноат ривожини ёлланма ишчиларга заруратни туғдирган бўлса, феодал жам-тнинг анъанавий ижт-й тузилмасининг емирилиши одатий меҳнатдан айрилган кишилар оммасини вужудга келтириб, ана шу эҳтиёжни қондиришга хизмат қилди. О.м.нинг шаклланиши ана шу жараённинг инъикоси эди. Зеро, у янги ижт-й қатламларнинг (ёлланма ишчилар ва хизматчиларнинг) ўзларигагина хос бўлган мад-т кўринишини яратишга бўлган интилишнинг натижаси ўлароқ шаклланди. О.м.нинг юзага келиши ва рив-ши айни пайтда ижт-й кадриятларни содда, барча учун тушунарли бўлган тилга кўчириш. оммавий саводхонликнинг ўсиши, нашр маъ-

сулотларининг пайдо бўлиши ҳамдир. Узоқ вақт давомида дунёқараш ва хулқ меъёрлари устоздан шогирдларга якка тартибда ўтиб келган. Тарихий тар-ёт, ижт-й тажриба ва дастурлар узатиш механизмининг универсаллашуви уларни янада кенгроқ доирага олиб чиқди. Бунга ҳам О.м. шаклланишининг муҳим кўри-ниши сифатида қараш лозим. Бу жараённинг бугунги кундаги ўзига хос натижасини боғчалар, мактаблар, олий ўқув юртларида таълим-тарбия жараёнининг универсаллаштирилган — ягона андоза ва дастурлар асосида ташкил этилганида кўришимиз мумкин. Бундай универсаллаштириш ҳозирда глобал миқёс касб этмоқда. XX а.да радио, кино, ТВ, видео, компьютерлар тизимининг пайдо бўлиши натижасида О.м. ривожининг янги босқичга қадам қўйилди. Бу босқич кўпчилик учун мақбул бўлган қарашлар ва кадриятларни шакллантириш имкониятлари кескин даражада ўсгани б-н характерланади. Таъсир этишнинг нозик ва қудратли қуролига айланган реклама, мода каби воситалар ёрдамида оммавий истеъмол мад-тини, интеллектуал фаолият жисмоний меҳнатни ҳар соҳадан сиқиб чиқариш кучайган бир пайтда жисмоний соғлом бўлишга хизмат қиладиган ҳар хил спорт турларини фаол тарғиб қилиш йўли б-н жисмоний баркамол шахсни шакллантиришга уриниш ҳам ана шу жараённинг натижасидир. О.м. халқ мад-тидан фарқли ўлароқ, нафақат миллий, балки миллатлараро, байналмилал хус-ят касб этиши, айни пайтда, умуман, миллийликдан узоқ бўлиши ҳам мумкин. Кўпгина ҳолларда О.м.нинг муайян намунасининг миллий мансублигини фақат унинг тили ёки ижрочисига қараб ажратиш мумкин. Элитар мад-т кўпчиликка мўлжалланмагани, тушунарсиз бўлгани б-н ажралиб турар экан, бу унинг ташувчиларини жам-тда алоҳида мавқега эга бўлишларига хизмат қилган. О.м. эса кенг халқ ўртасида машҳур бўлган ўзининг аниқ муаллифлари б-н ажралиб туради. Халқ мад-ти ҳамма вақт муайян макон б-н боғланган. О.м.да эса бундай локаллик кўзатишмайди. У аввал бошданоқ кенг аудиторияга мўлжаллан-

ган бўлади. Унда инсонга хос булган ҳиссиётлар — муҳаббат, қурқув, муваффақиятга эришишга булган интилиш, ғаройиботга ишонч ва ш.к.га асосланиш устуворлик қилади. Шу йул б-н О.м. реал ҳаётга қайсидир жиҳатлари б-н ўхшаш, аммо айна пайтда ундан бирмунча узоқ булган ҳаёт манзарасини яратади, қарашлар ва қадриятлар тизимини/хулқ моделини шакллантиришга хизмат қилади. О.м. узининг мана шу хус-ятлари б-н инсоннинг идеалга булган табиий эҳтиёжини қондиришга интилади. О.м олим ва мутахассислар томонидан турлича талқин этилмоқда. Уларни умумлаштирган ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин: 1. О.м. — халқ мад-ти, урф-олари, маросимлари, санъати ва ш.к.ни ифодаловчи т. 2. О.м. ОАВ ривож б-н боғлиқ ҳодиса. 3. Оммавий ишлаб чиқариш, “қунгилочар индустрия” томонидан яратилган, омма истеъмолига мўлжалланган мад-тнинг сийқалаштирилган намуналари кўринишидаги салбий ҳодиса. Бугунги кунда О.м. мад-й-мафкуравий тазйиқнинг энг хавфли қуролларидан бирига айланган. Истеъмолчилик қайфияти ўзагини ташкил этган О.м. асл кишилик мад-тига зид, уни пой-мол этадиган, моҳиятини бузадиган ва охир-оқибат инсонни жон сақлашдан ўзга мақсади булмаган жонзот, ҳайвон даражасига туширадиган, халқни эса оломонга айлантирадиган ҳодисадир. Бугунги кунда ОАВ, ТВ мад-тни оммалаштиришнинг асосий воситаси ва манбаи бўлиб хизмат қилмоқда. Бу, аввало, одамларнинг қайгу ва хурсандчилигини ифодалаган; уларни қизиқтирган ҳар қандай муаммони то-варга, бир қолипга солинган қунгилхуш-ликка айлантирилишида намоён бўлади. Глобализация жараёнлари ва унинг йуналишларидан бири булган О.м. экспансияси таъсирида қадриятлар тизимида содир бўладиган туб ўзгаришлар “ижт-й мавжудот” ҳисобланган инсонда муайян ўзгаришларни келтириб чиқаради, инсон ва жам-т маън-й-ахлоқий таянчларидан маҳрум этилади, жам-т инқирозга учрайди. Шу маънода, И.А.Каримов таъкидлаганидек, “...коммунистик мафкура ва ахлоқ

нормаларидан воз кечилганидан сўнг жамиятда пайдо булган ғоявий-бушлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт булган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “Оммавий маданият” ёпирилиб кириб келиши мумкинлиги барчамизга аён бўлиши керак... Айниқса, ҳозирги вақтда дунёда кучайиб бораётган турли маънавий таҳдидларнинг олдини олиш, «оммавий маданият»нинг зарарли таъсиридан фарзандларимизнинг онгу тафаккурини ҳимоя қилишда илму фан ва маданият жамоатчилиги, ижод аҳлининг ўрни ва роли тобора ортиб бормоқда. Нега деганда, бизнинг миллий руҳимиз ва табиатимизга ёт ва бегона булган ана шундай «маданият» намуналарини фақат танқид ва инкор қилиш ёки уларни тақиқлаш билан бирон натижага эришиб бўлмайди. Бундай хатарлардан ҳаётимизни асраш, маънавий бушлиққа йўл қўймаслик учун, авваламбор, эзгу инсоний ғоялар ва юксак маҳорат билан яратилган асарлар орқали халқимизнинг маданий савиясини юксалтириш, бошқача айтганда, бугун жаҳон майдонида юз бераётган кескин ақл-заковат ва истеъдод мусобақасида беллашувга қодир бўлишимиз шарт”. Давлатимиз раҳбарининг ушбу фикр-мулоҳазаларида О.м.нинг мазмун-моҳияти, оқибатлари ҳамда унга қарши курашишнинг изчил восита ва омиллари аниқ баён этилган.

ОНА — 1) фарзандни дунёга келтирган шахсга нисбатан қўлланадиган т.; 2) фарзандни дунёга келтирмаган бўлса-да, уни тарбиялаган ёки тарбиялашда муҳим ҳисса қўшган аёлга нисбатан қўлланадиган т.; 3) ўзб. халқи мад-тида кекса аёлга ҳурмат-эҳтиром рамзи сифатида қўлланадиган атама; 4) инсон маъ-ятининг илк шаклланиш даврларида катта таъсир кўрсатувчи ва авлод дунёқарашининг маълум йуналиш олишида муҳим ўрин тутувчи оила аъзоси. Фарзанд туғилгач, у парваришга муҳтож бўлади, биринчи навбатда, О.нинг меҳр-муруввати б-н тарбияланади, вояга етгач меҳнат қилади, ўзи ҳам фарзандли бўлиб, уларни улғайтириш жараёнида кексаёди. Бу ҳодиса ин-

соният тарихида узлуксиз жараён булиб, О.ларга фарзандини тарбиялаш, билим бериш ҳамда уларга уз моддий ва маън-й бойликларини етказиш имкониятини берган. О.лар оила, қўшнилар давраси, маҳалла ва ижт-й ҳаётнинг барча шаклларида авлодга бебаҳо тажриба етказишади. Улар ёш авлодга уз ҳаётлари мисолида ибрат кўрсатади. О.ларга ҳурмат ва уларга ғамхўрлик ҳамма ерда ва ҳаммавақт инсоният тар-ётининг энг муҳим омилларидан бири булиб келган. У инсониятнинг яшаб қолиши ва тар-ёти учун шартшароит яратган, узини сақлаб қолишга интилиш ва жам-тни сақлаш ўртасидаги асосий узаро боғлиқлик ҳамда уйғунликни акс эттирган. О.лар учун уз оиласи, фарзандлари ва яқинларига. жам-тга кераклиги, улар учун суюкли эканини ҳис этиб яшаш энг юксак бахт ҳисобланади. О.лар фарзандлари оила ва халқ олдидаги бурч ва масъулиятини англаб, уларнинг ҳаётий режаларига камарбаста булиб яшаш ва бунинг ортидан эътибор топишини орзу қилиб яшайди. О.ларнинг беминнат хизматига бир умр содиқ булиш, уларнинг дуоларини олиш, насиҳатларига қулоқ тутиш ҳам фарз, ҳам қарз ҳисобланади. Шарқда О.ларни қадрлаш миллий менталитет даражасига кўтарилган, жумладан, уларни ҳурмат қилиш, эъзозлаш узб.она миллий қадрият булиб, бу ахлоқий фазилат ҳар бир болага ёшлигидан оила даврасида синдириб борилади. Уз навбатида, кучани курган, ҳаёт мураккабликларини енгган, қийинчиликда чиниққан, ақли расо О.лар утмишдан мерос булиб келаётган ва кундалик ҳаёт учун зарур булган барча таомил, урф-оларни ёшларга ургатади. Шу тарзда, бир томондан, О. ва фарзанд узаро мун-тларининг узвийлиги таъминланса, иккинчи томондан, фарзандларда юксак ахлоқий ва маън-й фазилатлар шаклланиб боришга эришилади. Фарзанд Одан намуна олиб, ҳаётда узидан бирор из, яхши ном қолдиришга интилади. Уларда О. туфайли ҳаётга муҳаббат, ҳаётга ташналик, бунёдкорлик ҳисси шаклланади. О.лар фарзандига сирдош, суянчик, устоз, ҳам-

дard булиши маъ-ятимиздаги асосий воқелиқдир. Уларнинг ҳаёт тажрибаси, меҳр-муҳаббати, ақл-заковати ёшлардаги куч-ғайратни, жушқинликни, ташаббускорликни туғри йулга солишга, ғоявий бушлиққа йул кўймасликка даъват этади. О. умр буйи ахлоқ-одоб, тарбия, насиҳат б-н камол топиб, энди бошқаларга, авваламбор, фарзандларига маслаҳат бера оладиган, уларга ибрат була оладиган ҳаёт донишманди, мураббий, устоз ҳисобланади. О.лар ҳаёт тарзи кўпинча фарзандларнинг “мустақиллик”, “озодлик”, “эркинлик” т.ларини чин қалбдан ҳис этишига олиб келади. О.лар ҳаётнинг пасту баландини, оғир-енгилини, кам-кўстини бошдан кечириб, оқни қорадан, яхшини ёмондан, гуноҳни савобдан, дўстни душмандан, адолатни разолатдан, шукроналикни курнамакликдан ажрата олади. Узб.ларда О.лар фарзандларини оилали, уй-жойли ва албатта, баркамол, бахтли қилиш ташвиши б-н яшайди. Бу улар ҳаётининг мазмунига айланган. Халқимизда азал-азалдан катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, уларнинг сузларини икки қилмаслик каби фазилатлар мавжуд. Чунки, ёшлар Оларнинг угитидан, доно насиҳатларидан, ибратли ҳаётидан ҳулоса чиқаради. Ҳар бир узб. оиласида фарзанд ота-О.нинг ҳолидан хабар олиш, уларга зарур шароит яратиб беришни уз бурчи деб ҳисоблайди. Ҳадисларда О.га яхшилиқ қилишнинг қайта-қайта таъкидланиши бежиз эмас. Чунки, О. том маънода фарзандни комиллик даражасига етказиши. Шу боис, О.ларни иззат-ҳурмат қилиш, улар учун зарур шароит яратиб бериш фарзандларнинг инсоний бурчидир. Шу боис ЎзР Конституциясида ҳам миллий менталитетимиздан келиб чиққан ҳолда “Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар уз ота-Олари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар” (66-модда), деб қайд этилган. Уз навбатида, катта ҳаётий тажрибага эга, турмуш синовларида чиниққан О. ўтмиш мероси, урф-о.лар ва анъаналарни фарзандлар қалбига жо этиб, бир томондан, авлодлараро мун-тларнинг узвийлигини таъминласа, иккинчи томондан, ёш авлодни баркамол инсонлар қилиб тарбиялашга ҳаракат қилади.

ОНАЛИК БАХТИ — аёлнинг фарзанд куриш, уни тарбиялаш ва камолга етказиш б-н боғлиқ қувонч ҳисси, табиий туйғу; ҳар бир нозик хилқат вакилининг бир умрлик орзуси. О.б. узига яраша масъулият ҳамдир. Чунки инсоният тарихининг ҳамма босқичларида оналар табиий тарбиячи вазифасини бажариб келган. Илк тарбия, ахлоқ меъёрлари, миллий менталитетимизга хос анъана ва қадриятлар она орқали фарзандларга синдириб борилади. Онадаги камтарлик, андиша, ҳаё-ибо, тартиб-интизом, сабр-қаноат каби ахлоқий фазилатлар наслдан-наслга утади. Бу Шарқ хотин-қизларига хос юксак ахлоқий фазилатларда яққол намоён булади. Серфарзанд миллат аёли узининг кўпсонли болаларини оиласидаги катта ёшли кишилар кумагида тарбиялайди. Тажрибадан маълумки, оталар тарбия жараёнида бевосита иштирок этмайди. Лекин аёлларимизнинг оқиллиги ва уддабуронлиги сабабли оталар кўпинча тарбия жараёнининг марказида булади. Чунончи, хонадонларимизда боланинг ҳар бир хатти-ҳаракати мумкин ёки мумкин эмаслиги б-н эмас, балки шу иш отасига ёқиш ёки ёқмаслиги б-н улчанади. Ш.у. ҳам ёмон иш қилган болани оналар деярли жазоламайди. Улар бундай чоғда: “Отанг ишдан келсин, айтиб бераман”, деган пўписа б-н болаларга таъсир утказишади. “Отанг билиб қолмасин”, “Отанг билиб қолса, уялиб қоласан”, “Ундай қилма, даданг хафа булади” каби огоҳлантирувчи танбеҳлар аёлларимизнинг тарбия жараёнида кунда такрор ишлатадиган ибораларидир. Она соғлом ва бақувват фарзандлар дунёга келтириши б-н бирга, уларни ота кумагида одоб-ахлоқли, юксак маъ-ят соҳиби этиб тарбиялашга ҳам масъулдир. Демак О.б.га муяссар булган аёлнинг масъулияти ҳам Ватани, ҳам оиласи олдида бениҳоя каттадир. Ана шу вазифани бекаму куст бажариши учун у ҳам жисмонан, ҳам маънан баркамол булиши керак. Зеро, она қандай хислат ва фазилатларга эга булса, фарзанд ҳам шундай руҳда тарбия топади. Шу маънода, ҳар қандай давлат ва жам-тнинг бутунги қуни ҳам, келажаги ҳам айнан онага булган

мун-т б-н улчанади. Исломи дини ҳар бир аёл зиммасига турмуш уртоғи, ота-онаси, жам-тга нисбатан бурчлар юклаган. Аллоҳ имонда, солиҳлик ва тақвода олий даражадаги аёлларни инсониятга уртак қилиб қўйди. Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) завжаи муттоҳаралари Ойша (р.а.) ҳамда қизлари Фотима (р.а.), Исо (а.с.) оналари Биби Марям шулар жумласидандир. Исломи аёлни беҳурмат қилиш, обрўйини тукиш, уни фисқ учун йўлдан уриш каби салбий ҳолатларни ҳамиша қоралаб келади. О.б.га муяссар булган хотин-қизлар янада кўпроқ ўқиб-урганишлари, бутун меҳри, қалб қўрини фарзанд тарбиясига қаратишлари даркор.

ОНГ — ақл-тафаккурни ифода этадиган асосий фал-й категориялардан бири. О. кўп қиррали ва мураккаб булгани туфайли фал., психология, психиатрия, физиология, кибернетика, информатика сингари турли фанларнинг урганиш объекти ҳисобланади. О. диний талқинда илоҳий ҳодиса, Худо яратган муъжиза тарзида талқин қилинади. Кўпгина динларда инсон О.и буюк илоҳий ақлнинг митти акси, унинг намоён булиши шакли тарзида таърифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимиз ташувчиси дир. Жон улиши б-н О. ҳам улади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қадимий булса-да, улар ҳамон узининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, О. одам ва унинг яратилиши масаласи б-н бевосита боғлиқ. Кимда-ким олам ва одам яратилганини тан олар экан. О. ҳам Яратганнинг қудрати эканини тан олиши табиий. О. моддийликнинг мияда инсон танаси фаолияти б-н боғлиқ ҳолда талқин қилинади. XVIII а.га келиб, О.ни бевосита инсон мияси фаолияти б-н боғлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам шаклланди. Айни пайтда, материалистик йўналишдаги бундай ёндашувлар доирасида О.нинг моҳиятини бузиб талқин қилиш ҳоллари ҳам учраган. Фал. тарихида “Вульгар материализм” деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол була олади. Уларнинг фикрича,

худди жигар сафро ишлаб чиқарганидек, мия ҳам О.ни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида О. идеал эмас, балки моддий ҳодиса, деган хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, сафрони куриш мумкин, аммо О.ни куриб ҳам, ушлаб ҳам, улчаб ҳам бўлмайди. О. тарихи инсоннинг инсон сифатида шакллана бошлаши тарихи б-н боғлиқ. Узоқ вақт давомида инсон О.и планетар, яъни Ер шари даражасидаги ҳодиса сифатида қараб келинди. Ҳоз. замон фани мазкур масалага кенгроқ ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки, фан далиллари инсон пайдо булишини фақат Ерда кечган жараёнлар б-н чеклаб қўйиш тўғри эмаслиги, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканини тобора чуқурроқ исботламоқда. Инсон биологик ва ижт-й ҳаракатнинг ташувчиси экан, унинг шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, юқори шакллари қўйи шаклларга боғлиқлигини, таянишини, улардан пайдо булишини унутмаслик лозим. Бошқача айтганда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд. О. тарихи қўёш тизими ва унда миллионлаб йиллар давомида содир бўлган узгаришлардан айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Шу жиҳатдан олганда, О.нинг шаклланишини космик ҳодиса сифатида талқин этиш мумкин. О. инъикоснинг олий шакли бўлиб, инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаса, иккита объект ва улар ўртасида ўзаро таъсир мавжуд бўлиши лозим. Бунда функционал фаолият кўрсатувчи мия соҳиби ижт-й мун-тларга тортилган бўлиши шарт. О. руҳияти инъикосининг узига хос, юксак шаклидир. Аммо, бу ҳол руҳият ва О. т.ларини айнанлаштириш учун асос бўла олмайди. Негаки, руҳият ҳайвонларга ҳам хосдир. Гап инсон руҳияти ҳақида кетганда ҳам, у О. т.сига нисбатан кенг қамровли экани эътиборга олинishi лозим. З.Фрейднинг фикрича, руҳият О.сизлик, О.ости ҳодисалари ва О.нинг узидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида О. б-н бир қаторда О.сизлик ва О.ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Психологлар фикрича, инсон

рив-ш жараёнида куплаб функциялар О. назорати остидан чиқиб, автоматик характер касб этиши кузатилади. Айтайлик, биринчи марта машинага утирганимизда ёки суратга олаётганимизда деярли барча ҳаракатларимиз О.нинг қаттиқ назоратида бўлади. Вақт утиши б-н эса купгина ҳаракатларни О.сиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз. Бундай ҳолат инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари, йўналишларига О.нинг фаол тарзда аралашини, ҳолатни яна қайта уз назоратига олиши мумкинлигини инкор этмайди. Хатти-ҳаракатларнинг О.сизлик соҳасига қўчиши, бир томондан, О. “юки”нинг энгиллашишига хизмат қилса, бошқа томондан, О.нинг асосий куч-қувватини, “диққати”ни инсон ҳаёти учун муҳим бўлган ҳаракат, жараёнларга қаратилишига имконият яратади. О.сизлик доирасига О. назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур, инстинкт ва интуиция каби ҳодисалар ҳам киради. Ана шу хус-ятларни инобатга олинса, О.сизлик О. мавжудлиги ва рив-шининг табиий шarti, дейиш мумкин. О.ости ҳодисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим буғинидир. З.Фрейд фикрича, улар О.сизлик б-н О. ўртасидаги чегаравий соҳадир. “Гап тагида гап бор, коса тагида — ним коса” нақлида О.остига хос бўлган хус-ятлар ифодаланган, дейиш мумкин. Негаки, ҳар қандай фаолиятимизда айни вақтда биз учун аҳамияти бўлмаган ҳолатлар содир бўлади. Аммо, бу улар кузатишдан, назоратдан четда қолади, дегани эмас. Биз учун аҳамиятли характер касб этганда, улар О.остидан О. доирасига қўчиши мумкин. Мас., бирор жойга бораётганда асосан мақсад томон ҳаракат қилинади, аммо йўлда учраган бошқа нарса ва ҳодисалар ҳам кузатилади, эса қолади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, О.ости инсон О.ли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси сифатида намоён бўлади. О., онтологик маънода, юқори даражада уюшган (ривожланган) материянинг хоссаси, субъектив борлиқ сифатида, гносеологик маънода — идеал шакл сифатида тушунилади. Агар объектив реаллик моддий тизимларнинг турли иерархик, яъни

оддий, майда булақлардан тортиб, то биосфера ва метagalактика даражалардаги воқелик саналса, унда субъектив реаллик идеал тизимларнинг турли иерархик даражалари, яъни сезги, идрок, тасаввур, т., ҳукм, хулоса, гипотеза, концепция, наз-я, фан, санъат, фал., дин, мифология кабилардан иборат реалликдир. О. таркиби қуйидаги унсурлардан ташкил топади: сезги, идрок, тасаввур, фикр, ҳис-ҳаяжон, ирода. Улар бир бутунликни ташкил этиб, бундан ташқарида, бирга мавжуд бўлмайди. О. узаро алоқада бўлган турли унсурлардан (элемент) ташкил топган мураккаб маън-й ахборотга эга. О. инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, унда акс эттирилдиган объект ҳақидаги муайян билимлар ҳиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим О. тузилишининг асосий унсуридир. Ш.у. ҳам билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши О. рив-шини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади. О. тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Уларда инъикос объектига мун-т гавдаланади. Билимларимизнинг чуқурлиги ва қулами, ҳиссийларимизнинг намоён бўлиши ёки булмалиги интилишимиз — иродамизга боғлиқ. Ирода кучи оламни англаш жараёнида юзага келадиган ҳар қандай тусиқларни енгиб утишга, қузлаган мақсад йулида тинмай ҳаракат қилишга йул оқади. Ирода табиат инъомо эмас, уни тарбиялаш, камол топтириш шахс ҳаётида, унинг жам-тдаги ўз ўрнини топишида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, иродасизлик энг улуг ният ва мақсадларни барбод қилибгина қолмай, инсоннинг тўғри йулдан тойишига ва жиддий салбий оқибатларнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. О. туфайли билиш ва ҳодисаларни баҳолаш мун-тлари амалга оширилади ва бундан О.нинг асосий билиш ва ҳис-ҳаяжон уйғотувчилик вазифалари келиб чиқади. О. мазмунини, аввало, инсон тажрибаси давомида ҳамиша тасдиқланиб ва ривожланиб борувчи билимлар тизими ташкил этади. Лекин О. б-н билим бир нарса эмас.

Агар билим инсон тажрибаси тасдиғидан ўтган воқелик инъикоси булса, О., албатта, воқеликнинг сўзсиз исботланган, ҳақиқий инъикоси булмайди. Чунки О. таркибида тахмин, адашиш, алданиш ҳоллари ҳам учрайди. О. таркибида ҳиссиёт ҳам алоҳида ўрин тутди. Билиш жараёнида ҳақиқатни билиш ҳиссиёт б-н боғлиқ, ш.у. ҳам фанда фақат ақлий тафаккур б-н қаноатланиб булмайди. О.нинг ҳиссий компонентларини қуйидаги даражаларда тасаввур этиш мумкин: а) турли таъсирларга акс таъсир б-н боғлиқ оддий ҳиссиётлар — очлик, чанқаш ва ҳ.к; б) инстинктив-аффектив ҳолатлар — олдиндан сезиш, кайфият, руҳий зўриқиш, галлюцинация ва ҳ.к; в) ҳиссиёт — севги, ёқтириш, ёқтирмаслик, нафрат. Инсонда ҳайвонлар б-н умумий бўлган ҳиссиётдан ташқари, ижт-й сабабият б-н боғлиқ ҳиссиёт ҳам мавжуд. Агар О.нинг воқеликни билиш фаолиятдан мақсад — объектни тўғри англаш булса, ҳиссиёт орқали инсоннинг объектга, ўз фаолияти ва узга инсонларга мун-ти турли ҳиссий шаклларда намоён бўлади. Инсоннинг нафақат нарса ва ҳодисалар, уларнинг хус-ятларини англаб етиши, балки уларнинг қимматини ҳам баҳолаши О.нинг аксиологик жиҳатни ўз ичига олганидан далолатдир. О.нинг субъектив дунёсида объектив реаллик нафақат қайта ишланади, балки унда инсоннинг фаол амалий фаолиятига тайёргарлик: режалаштириш, танлаш, мақсадга интилиш каби ҳаракатлар ҳам бўлади. Бундан ташқари, О. субъектнинг ўз фикри, ҳиссиёти, фаолиятини назорат қилиб, маън-й дунёсида ва уни ўраб турган объектив реалликда нималар юз бераётгани ҳақида ўзига ҳисобот беришни тақозо этади. Шундай қилиб, инсон О. нафақат воқелик объектларига, балки жам-т қадриятларига, ўз-ўзига мун-тни ҳам, ўз-ўзини англашни ҳам ўз ичига олади. О. инсонда алоқалар, мун-тлар, объектив дунё қонуниятлари тўғрисида умумий билимлар шаклланишига асос бўлади. О. инсонга мақсад ва режалар тузиш, унинг табиат ва ижт-й муҳитдаги фаолиятини бошқариш, ундаги борлиққа нисбатан эмоцио-

нал (ҳиссий), рационал (ақлий) ва амалий мун-тларни бошқариш ва назорат қилишда ёрдам беради. О. сўзи тилимизда ақл сўзига нисбатан камроқ ишлатилади, лекин ўз ўрнида ва ўз маъносида қулланади. Одамнинг фикрлаш қобилияти назарда тутилганда, О. ва ақл атамалари маъноси бир-бирига мос келади: О. ҳам, ақл ҳам одам миясининг маҳсулидир. Одам англайди, яъни, ақл юритади, фикрлайди. Одамнинг ижт-й ҳаётни тушуниши, сезиши, унга мун-ти унинг О.ида юз беради. Сиёсий О., ижт-й О. иборалари ана шундан келиб чиққан. Воқеликнинг киши миясида унинг бутун руҳий фаолиятини ўз ичига олган ва маълум мақсадга йўналтирилган ҳолда акс этиши О.нинг зуҳуридир. О., ш-дек, кишининг руҳий, сиёсий, фал-й н.назари, диний, бадиий қарашларининг ҳам мажмуи ҳисобланади. Ижт-й онг деганда ана шулар назарда тutilади. О.ли киши деганда О.га эга, ақл-идрокли одам тушунилса, О.ли ҳаёт иборасида эса бир мақсадга йўналтирилган турмуш ифодаланади. Воқеликни, ижт-й ҳаётни, узининг мавқеи ҳамда тарихий ва фуқаролик бурчини тушунадиган, О.и юксак одамга нисбатан О.ли ибораси жуда туғри келади. Муайян т.га эга, билимли, мад-тли кишига нисбатан ҳам О.ли ибораси ишлатилади. О.ли равишда фикр юритиш — бу О., ақл-идрок б-н иш тутишдир. Одам атайин, кўра-била туриб ҳам, яъни О.ли равишда бирор ёмон ишга қўл уриши мумкин. Бу унинг қилмиши дейилади. Одамнинг заковат даражаси — фаҳми, идроки, зеҳни, донолиги, етуклиги унинг ақлига боғлиқ. Ақли расо деганда, мияси бутун киши тушунилади. Ақли қисқа ёки калта деганда, фаҳм-фаросати йўқ одам назарда тutilади. Бу сўз эс-хуш маъносини ҳам билдиради, мулоҳаза, маслаҳат маъноларини ҳам ифодалаш мумкин. Мас., ақл б-н иш тутди, десак, мулоҳаза б-н, ўйлаб иш қилингани маълум бўлади. Хуллас, О. воқеликни, яъни борлиқдаги барча нарса ва ҳодисаларни акс эттиришининг юксак, фақат одамга хос шакли. О. тил б-н боғлиқ. Тилда у узининг моддий ифодаларидан бирини топади. О. тилда

моддийлашгач, унинг фаолияти самараси авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтади.

ОНГСИЗЛИК — онгнинг ирсият н.назаридан талқини; онглилик хус-ятининг зидди. Маълумки, инсон онгининг юксак шакллари узоқ ижт-й-тарихий тарётнинг кейинги даврида вужудга келган. Шу боис онгнинг пайдо булиши туғрисида мулоҳаза юритганда ижт-й борлиқ, ижт-й тар-ёт, уларга нисбатан мун-т асосий услубий мезон вазифасини бажариб келган ва ҳозир ҳам шундай. Психологик талқинга кўра, О.: 1) воқеликдаги ҳодисалар б-н шартланган руҳий жараёнлар, актлар ва ҳолатлар мажмуаси; 2) ташқи ва ички таъсирларга нисбатан субъектнинг узига ҳеч қандай ҳисобот бермаслиги; 3) психик акс эттиришининг шакли, яъни воқеликнинг образи, тасвири, тимсоли ва унга нисбатан субъектнинг мунти, мушоҳаданинг махсус предмети сифатида вужудга келмаслиги; 4) қисмларга ажралмайдиган яхлит тузилишга эга экани ва ҳ.к. О.нинг онглиликдан фарқи шуки, у акс эттирадиган воқелик субъектнинг кечинмалари, унинг борлиққа мунти б-н уйғунлашиб кетади. Ш.у. О.да субъект томонидан амалга оширилувчи хатти-ҳаракатлар натижасини ихтиёрий равишда назорат қилиш ва баҳолаш имконияти мавжуд эмас. О. воқелик субъект томонидан ухшашлик, айният сингари мантиқий шаклларга асосланиб акс эттирилади. Бу ҳолда бевосита эмоционал ҳис қилиш, эмоционал юқиш ва идентификациялашга дахлдорлик туйғуси орқали турлича ҳодисалар узининг тузилиши, моҳияти жиҳатидан узига хосликдан қатъи назар, бир тизимга бирлаштирилади, психологик объектлар ўртасидаги муайян хус-ятлар ўртасидаги тафовутлар, мантиқий қарама-қаршилиқлар яққол намоён бўлади. О.да ўтмиш б-н келажак кўпинча бир даврда ҳукм сураётгандек, гўёки улар бирон-бир психик актга бевосита бирлашган тарзда акс эттирилади. О. борлиқни инсон томонидан билишнинг илк шаклларида, ибтидоий тафаккурда, интуицияда, аффектив ҳолатларда, саросимага тушишда, гипноз ҳолати-

да, туш куришда, одатий ҳаракатларда, ш-дек, интилишлар, ҳиссиёт, хулқ-атворда уз ифодасини топади. Бунинг сабаблари ва оқибатлари шахс томонидан англандмайди. З.Фрейд О. деб, ижт-й меъёрлар талаби б-н низоли ҳолат, қарама-қаршилик туфайли онгга кира олмаган, амалга ошмай қолган майллар қисилиш механизми ёрдами б-н бегоналашиб, индивид янглиш айтган сузида, туш куришида ва б-да акс этишини тушунади. Фрейднинг психоанализида ва унинг издошлари қарашларида О.нинг юзага келиши тор, чекланган маънода тушунилади ва унинг узгарувчан хоссаларининг шаклланиши бир ёқлама таҳлил этилади.

ОПТИМИЗМ (лот. *optimus* — энг яхши) — кечаётган воқеа-ҳодисалар жараёнига нисбатан билдирилган икки хил қарама-қарши фикрлар ёки мун-тларни яхшиликка йуиш. О. кечаётган воқеа ёки ҳодисанинг порлоқ истиқболига, эзгуликнинг қабоҳат, яхшиликнинг ёмонлик, адолатнинг адолатсизлик, ёруғликнинг қоронғулик, ҳурликнинг зулм устидан албатта ғалаба қилишига кучли ишонишдир. Фал. тарихида оптимистик қарашларни билим соҳиблари турлича ифодалаб, тарғиб қилиб келганлар. Бунга урта а. Шарқ ва Европа Уйғониш даври инсонпарварлик ғоялари вакиллари, XVIII а. франц. маърифатпарварлари илгари сурган таълимотлар, XIX а. охири — XX а. бошларида яшаб ижод этган Фурқат, Аҳмад Дониш, Муқимий, Аваз Ўтар каби маърифатпарвар ватандошларимиз фаолиятини мисол тариқасида келтириш мумкин. Уларнинг қарашлари оптимистик руҳ б-н йўғрилган булиб, истиқболли келажакка фақат инсон ақлининг эзгу ишларга қодир ишончи орқалигина эришиш мумкин, деган ғоя ифодаланган. Шу н.назардан келиб чиқиб, улар халқ омасини ҳаётни севишга, инсон ақл-идрокини қадрлашга, илм-маърифатни эгаллашга чорлаган. Тарихий тар-ёт жараёнида оптимистик қарашлар ва уларнинг йуналишлари давр тақозоси ҳамда талабига қура турлича куринишларга эга булган. Жумладан, диний О., хаёлий О.,

абстракт О., жам-т тар-ётининг эҳтиёжига қура сиёсий О., бугунги кунда Ўз-нга хос булган мустақиллик О.и шулар жумласидан булиб, уларни умумлаштирган ҳолда ижт-й О. деб ифодалаш мумкин. Ижт-й О. кишиларнинг мавжуд тарихий жараённинг айна вазиятида зарурий рив-ш қонуниятлари талабларига мос келадиган, жам-тнинг ижт-й онгини ифодаловчи хоҳиш-иродага эга булган аксарият аъзоларнинг маърифатрпарвар, инсонпарвар қарашларини намоён этувчи қисмининг ёрқин келажакка умид-ишончини, умумий мақсадлари, қарашларини рўёбга чиқариш йулида ижобий-яратувчилик ҳаракатига чорловчи, етакловчи ҳис-туйғулардир. Ҳар қандай тарихий жараённинг асосий белгиларидан бири, ш-дек, унинг минтақавий ва миллий рив-шида жуда катта аҳамиятга эга булган О. ижт-й онг мулки сифатида, ҳар бир шахсга ўзининг шу жам-тга, шу миллий муҳитга, мавжуд ижт-й сиёсат ва иқтисодиётга мансублигини англаб етишга бевосита таъсир этади. Ш.у. у фақат табиий-биологик асосга эга булган инстинкт сифатида эмас, балки ижт-й воқелик сифатида шаклланади ва фаолият курсатади. Шу боис, оммавий кундалик онг илгари сурилган янги реалистик, оптимистик ғоя ва мафкуравий ҳиссиётлар б-н бойиб боради. *Хаёлий О.* — амалга ошиши мумкин булмаган бесамар орзу, уй-хаёл, интилишдир (мас., алхимиклар фаолияти, ширакайф кукнори хаёллари). *Диний О.* эса бу дунёнинг бевафолиги туғрисида пессимистик фикрлаш б-н бирга, фақат нариги дунё боқий эканига кишиларни ишонтиради ва у дунё роҳати, жаннати умиди б-н фоний дунёда ҳаёт кечиришга ундайди. *Реал О.* муайян ижт-й тар-ётнинг кишилар фаровонлиги йулида олдига қўйган мақсад-муродининг амалий ижобати. Мас., Ўз-ннинг мустақил тар-ёт йулида олиб борилаётган ижт-й ислоҳотларнинг бугунги кундаги ижобий натижалари бунинг ёрқин ифодасидир. Бугунги кунда Ўз-н халқларининг ҳаётбахш кайфиятининг асосида мустақиллик О.и ётади ва бу туйғу инсон ҳаёти фаровонлиги учун

зарур булган барча жабҳаларда юз бераётган ислоҳотларнинг ижобий натижаларида, улар амалиётининг кулами ва фуқароларнинг миллий ўзлигини эркин намоён этиш имкониятларининг мавжудлигида куринмоқда, ифода этилмоқда.

ОРИЯТ — инсон маън-й қиёфасига хос иззат-нафс, қадр туйғуларини ифодаловчи т. О. инсоний хус-ят бўлиб, Оли инсон ўзи ва оиласи, миллати ва Ватанининг иззат-нафсини, қадрини юксак тутади. У ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам қадрлай билади. О. инсоннинг хатти-ҳаракати, ўзини тутиши ва муомаласида ифодаланади. Инсон О.и оиласи ва бутун миллатнинг О.ини ифода этади. Ўзгалар қадрқиммати, шаънини уз қадр-қиммати, шаъни даражасида кўрадиган О.ли инсон юқори обрўга эга бўлади. У ҳамиша адолат учун курашади, бунда унинг энг асосий кўмакчиси пок виждонидир. О. шахсни — шахе, миллатни — миллат, давлатни — давлат сифатида сақлаб қолишга хизмат қилади. О. инсонни нотўғри, ноҳўя хатти-ҳаракатлардан асрайди. Чунки бунга унинг виждони, О.и йўл қўймайди. О.ли инсон муваффақиятсизликка учраса ҳам, ҳеч қачон тушкунликка тушмайди, мақсадига эришиш учун барча қийинчиликларни енгиб ўтишга интилади. Чунки унда О., виждон устун туради.

ОРФЕИЗМ — қад. Юнонистоннинг мистик шоири Орфейга тегишли деб ҳисобланадиган ақидалар, тамойилларни ифода этувчи т. Орфей қалб, руҳнинг илоҳийлигини, тананинг нопоклигини таъкидлаган. О.да улим озод бўлиш сифатида талқин этилади. Унда келажакдаги ҳаёт масаласи марказий ўрин эгаллайди. Бу мистик таълимот куплаб адабий асарларда, хус-н, орфеик лирикада из қолдирган. Унинг таъсирини *пифагоризмда* ҳам кўриш мумкин. Антик даврнинг сўнгги давригача унинг ахлоқий таъсири сақланиб қолди, ҳатто Афлотунда биз О.га хос булган ҳаётдаги бегоналашувни, келажак ҳаётни орзу қилишни куришимиз мумкин. Суқрот ҳам ҳоз. ҳаёт бу улим,

улим эса ҳаётнинг бошланиши бўлиши мумкин, деган тарзда фикр юритгани О.нинг таъсиридан дарак беради.

ОСТОНА — уйга, ҳовлига кириш жойи, дарвозанинг тагига ўрнатилган ёғоч; муайян чегара, белгиланган масканин англлатувчи т. Халқимизда уй О.си, ҳовли О.си, эшик О.си, дарвоза О.си, қўшнининг О.си каби иборалар ишлатилади. Баъзан О. сузи ўрнида яшаш мажмуаси назарда тугилади. Совчиликка борган киши “О.нгизга бош уриб келдик”, “О.нгизни йўқлаб келдик”, “О.нгизга қўллик учун келдик”, “О.нгизни супуриш учун келдик” каби ибораларни қўллайди. Буларнинг барчаси О. уй, хонадон маъносига қўлланган. О. — одамнинг шакл-шамойили, буй-басти, куриниши, жуссаси, юриш-туриши, овози, таровати, хуллас, ички ва ташқи дунёси, у таваллуд топган, униб-ўсган ва камолотга етган жойга монанд бўлади. Маълумки, етти иқлим кишилари етти хилдир. Олис шимолий улкаларнинг аҳолиси сайёрамизнинг белбоғи бўлмиш ер экватори минтақаларида яшовчилардан фарқланади. Демак, одам ўз Ватанининг бир зарраси. Ҳар бир халқнинг О.си узига хос ва ҳар бир халқ ўз О.сини узича қадрлайди. Бу б-н мазкур сўзнинг миллийлик хус-яти намоён бўлса, ҳар бир халқнинг О.си бўлиши унинг умуммиллий хус-ятини кўрсатади. Шаҳар, қишлоқ ёки мам-т миқёсида О. ана шу ижт-й бирликларнинг пойи, бусафаси, кириш жойини англатади.

ОТА — 1) оила бошлиғи, алоҳида бир оилага мансуб фарзандларни дунёга келтирган шахслардан бири; 2) узб. халқи мад-тида ўзаро мун-тларда бегона бўлсада, ўздан бир неча ун ёш катта эркак шахсга ҳурмат-эҳтиром рамзи сифатида ёшлар томонидан қўлланадиган атама; 3) инсон маъ-ятининг илк шаклланиш давларида катта таъсир кўрсатувчи ва авлод дунёкарашининг маълум йуналиш олишида муҳим ўрин тутувчи алоҳида оила аъзоси; 4) тарихда куплаб инсонларга маън-й таъсир ўтказиб, ҳурматини қозонган шахслар, улуг инсонлар, азиз-авлиёлар, маън-й пирларга нисбатан қўллан-

ган атама. (Мас., ҳоз. Занги Ота, Уғлон-жон Ота, Шайхонтоҳур Ота, Чўпон Ота, Ҳаким Ота кабилар шулар жумласидандир.) О. ўзб. оиласида асосий ҳолларда бошқарувчи, ҳимоячи, уз оиласи ва фарзандлари учун барча нарсага тайёр шахс ҳисобланади. Одатда, маън-й жиҳатдан етук О.лар бутун куч-қувватини фарзандларини комил инсон қилиб тарбиялашга, оила турмуши, ижт-й, иқт-й-маиший ҳолатини фаровонлаштиришга сарфлайди. Миллий маъ-ятимизда фарзанд О.сига қандай мун-тда бўлса, узига ҳам фарзандларидан шундай мун-т қайтади, деган ақида мавжуд. Ҳадисларда “Кимки О.-онасини рози қилса, Аллоҳ унинг умрини зиёда қилади”, дея одамларни бир-бирига яхшилик қилишга буюрилади. Ибратли маън-й-ахлоқий меросдан уз ижодида унумли фойдаланган Алишер Навоий “Ҳайрат-ул-аброр”, “Садди Искандарий” ва б. қатор асарлари ҳамда мактубларида О. б-н ўғил мун-тини фал-й таҳлил қилади. Улуғ мутафаккир Султон Бадиуззамон номига йўллаган мактубида: “Аллоҳнинг ризоси — О.нинг ризосига, Тангри таоло газаби — О. газабига вобастадир, О. фарзанд учун парвардигордир. Чунки Аллоҳ йўқликдан борликқа фарзандини келтирар экан, сабабчиси қилиб О.ни танлади”, деб ёзади. О.нинг ёши улғайиб, кексайган сари билим, ақл доираси, ҳаётий дунёқараши кенгайиб боради, ҳаёт тажрибаси ортади. Маълумки, Шарқ халқлари ҳаёти оилавий турмуш тарзига асосланган. Фарзанд б-н О. ўртасидаги мун-тлар турли вазиятда турлича кечади. Оиладаги узаро мун-тларнинг барча учун мақбул бўлиши О.ларнинг вазмин, мулоҳазали, одилона қарорига боғлиқ. Буюк маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудий “Падаркуш” драмасида уз қадриятини, ўзлигини унутган фарзанд, ҳатто О.сининг қотилига айланиши ҳам мумкинлигини таъкидлаган. Ислом динига биноан, фарзанд дунёга келгач, О. қуйидаги бурч ва вазифаларни бажариши лозим: 1) фарзандини ҳалол ризқ б-н боқиши; 2) болага чиройли ва

маъноли исм қўйиши; 3) имкони бўлса, ақиқа қилиши (зиёфат бериш); 4) ўғил бола бўлса, суннат қилиши; 5) ҳамма фарзандларини бир хилда кўриши; 6) фарзандларини яхши кишилар б-н дуст бўлишига эътибор бериши; 7) болани одобли қилиб тарбиялаши; 8) яхши ва ёмонни ажратишга ургатиши; 9) касб-ҳунар ва билим эгаллашга ургатиши; 10) уйланиш ёки турмушга чиқиш ёшига етганида, фарзандларини оилали қилиши.

Халқимизда азал-азалдан катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш, уларнинг маслаҳатларига амал қилиш каби фазилатлар мавжуд. Ёшлар О.лар угити, доно насиҳатлари, ибратли ҳаётидан хулоса чиқаради. Зеро, «Қарияли уй мактабдир», деб бежиз айтилмаган. Халқда “Қария қариндошлар мойтуғидир”, дейилади. Мойтуғ «туғ» сўзидан олинган бўлиб, «байроқ урнатиладиган жой», яъни қариндош-уруғлар тўпланадиган маскан, деган маънони англатади. Дарҳақиқат, ҳар бир ўзб. оиласида фарзандлар купинча О.-оналар яшайдиган уйда тўпланади, уларнинг дуоларини олишга интилади. Мам-тимизда эл-улус орасидаги оқил, зукко, хушмуомала ҳамда тадбиркор, барчанинг эътибори ва ишончини қозонган О. купинча ўз маҳалласи тадбирларини бошқаради. Оқсоқол О. маҳалла ҳаётининг барча жабҳаларига фаол аралашади. Хус-н, маҳалла ёшларининг оилавий ва узаро мун-тлари, дўконлар, ошхона, чойхона ва бозорларда савдо қоидаларига риоя этилиши, атрофмуҳитнинг тоза-озодалиги, ободлиги, фуқароларга мад-й хизмат кўрсатиш устидан жамоатчилик назоратини ташкил этишда О.лар, кексаларнинг ўрни катта. Ўзб. маҳаллаларида оқсоқол О. учун “бегона” хонадон ёки “нотаниш” одам бўлмайди. Ш.у. ҳам у исталган хонадонга бемалол эшик қоқиб кираверади, маҳалладошлар б-н сирдош, ҳамфикр бўла олади. Оқсоқоллар жамоатчилик орасида О.-бола, қайнона-келин мун-тларини, бирор хонадондаги носоғлом муҳитни, хуллас, оиланинг оддий икир-чикирларигача ўрганиб, ўз мун-тини билдиради, мавжуд келиш-

мовчиликларни бартараф этишга уринади. Қадимдан маҳалла оқсоқолининг ҳақ-хуқуқлари шу тарзда шаклланиб келган. Оилада О.нинг ўрни ва роли қай даражада бўлса, маҳалла О.си — оқсоқолнинг ҳам мазкур маскандаги нуфузи, мартабаси шундай юқори туради.

ОЧИҚҚЎЛЛИК — инсон маън-й қие-фасига хос хус-ят, сахийлик, қўли очиқлик, ҳотамтойлик маъноларини англатадиган т. О. ҳар кимга ҳам насиб қилаверади диган хус-ят эмас. Бундай хус-ят айрим одамлардагина учрайди, ш-дек, у бойларга ҳам, камбағал одамларга ҳам хос бўлиши мумкин. О. хус-ятига эга бой-бадавлат кишилар кам таъминланган, кўп болали, иқт-й жиҳатдан қийналиб қолган оилаларга савоб учун доимий равишда ёрдам курсатиб келади. Баъзан уртаҳол кишиларда ҳам О. хус-яти бўлади. Бу уларга аждодларидан утган бўлиши мумкин. Куринадики, О. сўзи маъ-ятга бевосита тегишли, неғаки, маън-й етук кишигина О. бўлиши мумкин. Ўзб. халқига О. хус-яти азалдан хос, унинг бу хус-яти, айниқса, II Жаҳон уруши давридаги оғир дамларда синалган ва б. халқлар томонидан тан олинган. Ш.у. О. халқимиз маъ-ятдан чуқур урин олган, миллий менталитетимизга хос хус-ят сифатида қадрланади. Ўзб. халқининг О. хус-яти ёзувчи Раҳмат Файзийнинг “Ҳазрати инсон” романи ва шу роман асосида ишланган “Сен етим эмассан” фильмида ёрқин ифода этилган.

ОҚКЎНГИЛ(ЛИК) — юмшоқ кўнгиллилик, раҳмдиллик, кўнгилчанлик мазмунини англатадиган т. О. кишилардаги энг яхши ижобий хислатларни ифодалайди. О. “раҳмдиллик” сўзи б-н маънодош. Раҳмдил инсон узгалар ташвишини ўз ташвиши, хурсандчилигини ўз хурсандчилигидек қабул қилади. Ҳар бир инсонга қўлидан келганича ёрдам беради, ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмайди. Ш-дек, О. “кўнгилчанлик” иборасининг синоними ҳисобланади. Кўнгилчанлик кишига

баъзан яхшилик келтирса, баъзан салбий оқибатларга ҳам олиб келиши мумкин. Яхши инсонга қилинган кўнгилчанлик одамга обрў келтиради. Ёмон одамга кўнгилчанлик қилинса, баъзан яхшилик эвазига ёмонлик қайтиши ҳам мумкин. О. — ўзб. халқига хос ижобий фазилат.

ОҚПАДАР — жуда катта гуноҳи, но-жуя хатти-ҳаракати учун ота-она томонидан оқ қилинган. лаънатланган, ота-онадан юз утирган фарзандга нисбатан қўлландиган т. О. салбий маъно касб этиб, маълум гуноҳлари туфайли оиладан ажратиб юборилган шахсни англатади. Олик — фарзанд учун фожиа. Ота-онанинг қарғишига учраган О. фарзанд Ватанига ҳам вафо қилмайди. Баъзан фарзандга О. тамғаси тушишига оилавий тарбия ҳам сабаб бўлади. Оилада эрнинг хотин, хотиннинг эр олдидаги, улар икковининг фарзандлари, фарзандларнинг ота-оналари олдидаги масъулияти ва бурчининг туғри бажарилмаслиги ана шундай салбий ҳолатларга олиб келади. Оилавий, маън-й мун-тларда эр-хотин, ота-она ва фарзанд ўртасидаги меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, меҳр-оқибат каби инсоний туйғуларнинг ўрни ва аҳамияти беқийёс. Оила аъзолари бир-бирлари б-н умумий турмуш, узаро иқт-й, мулкый, ҳуқуқий, ахлоқий, руҳий алоқалар б-н боғланади. Оиланинг биринчи вазифаси ўз насл-насабини давом эттириш, жисмонан ва маънан баркамол фарзандларни тарбиялаш, оилавий муҳитни қарор топдириш, ҳалол меҳнат қилиб, жам-тга фойда келтиришдан иборат. Мазкур тизимнинг бирор мурватига путур етганда, ота-она ва фарзандлар ўртасидаги ижт-й мун-т бузилади ва фарзанднинг О. бўлишига асос пайдо бўлади. Халқимизда О.лар қадимдан қоралаб келинган. Негаки, ўзб. халқига хос муҳим фазилатлардан бири — ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш. Ушбу т. маъ-ятга бевосита алоқадор бўлиб, у ёшларни ота-она, катталар ва Ватанга нисбатан ҳурмат-эҳтиромда бўлиб, бундай тамгадан холи бўлишга ундайди.

П

ПАДАРКУШ — уз отасини улдирган қотилга нисбатан қўлланадиган т. П. “онгсиз”, “калтабин”, “манқурт” сузларига синоним ҳисобланади. Негаки, П. уз қилмишини онгсизлик, калтабинлик, манқуртлик асосида бажаради. Тарихдан буюк аллома Мирзо Улуғбекнинг ўғли Абдулатифнинг отасига нисбатан П.лик қилгани маълум. Бундай жирканч ишга қўл урган кимсалар абадул-абад тавқи лаънатга дучор булган. Жам-т тар-ётининг маълум бир даврида унда кучли ижт-й-сийсий узгаришлар булиши табиий. Бундай шароитда муайян гоёга кучли эҳтиёж сезилади. Хус-н, XX а. бошларида узб. халқининг маърифатга булган интилиши кучайиб, бу ҳол айниқса, маърифатпарвар-жадидларнинг саъй-ҳаракатларида яққол намоён булди. Маърифати юксак одамнинг маъ-яти ҳам юксак булади, деган гап уша пайтларда узини оқлади. Маърифатсиз одам маън-й жиҳатдан қашшоқ булиб, ҳатто уз отасини улдириш даражасигача боришини маърифатпарвар адиб Маҳмудхужа Беҳбудий “Падаркуш” драмасида ҳаққоний тасвирлаб берди.

ПАЙҒАМБАР (форс. хабар берувчи, мужда келтирувчи; араб. набий, расул) — Аллоҳнинг хоҳиш-иродасини, динини бандаларига етказувчи, Аллоҳнинг узи танлаган вакили. П. Аллоҳ б-н бандалари ўртасидаги элчи. П.ларнинг биринчиси Одам (а.с.) булса, охиргиси Муҳаммад (с.а.в.)дир. П. б-н бир қаторда кўпинча “расул” атамасидан ҳам фойдаланилади. Аммо “расул” сўзи ўзига хос маънога эга. Расул (араб. элчи) — ислом анъанасига кўра, Аллоҳ томонидан танлаб олиниб, вакил қилинган, тарғибот, даъват қилиш вазифаси топширилган, илоҳий китоб нозил қилинган тўрт П.га (Мусо а.с., Довуд а.с., Исо а.с., Муҳаммад с.а.в.)га нисбатан қўлланадиган т. Набий китоб нозил қилинмаган П., шу боис ҳамма

набий П.дирлар, аммо набийларни расул деб булмайдди. Ақидага кўра, 124 минг П. яшаб утган. Қуръони каримда 25 нафар П.нинг исми зикр этилган.

ПАНТЕИЗМ (юн. *pan* — ҳамма, *theos* — Худо) — Худо б-н оламни айнийлаштирувчи фал-й таълимот. “П.” атамасини биринчи булиб инглиз файласуфи Ж.Толанд (1705), сунгра нидерланд илоҳиётчиси Й.Фай (1709) қўллаган. П. турли тарихий даврларда моҳиятан бир-биридан фарқ қиладиган фал-й тизимлар ва хилма-хил қарашларни узида акс эттириб келди. П.ни Шарқ ва Ғарб П.ига булиш анъанаси мавжуд. Абу Наср Форобийнинг борлиқ ва унинг вужудга келиши ҳақидаги таълимоти пантеистик характерга эга. Унинг қарашларида моддий ибтидо узини тангри орқали намоён қилади. Тангрида моддий ибтидо гуёки очиқ-ойдин ифода этилмаган муайян шаклда мавжуд булади. Кейинчалик у ноаниқлик шаклидан узини озод қилади, куч-қувватига яраша намоён булиб боради. Мутафаккир бу жараёни жужанинг тухумдан чиқишига қиёслайди. Унинг таъкидлашича, “яратилиш жараёни нарса мавжудлигини сақлашдан иборатдир”. Машҳур араб файласуфи Ибн Рушд (1126–1198) Абу Наср Форобийнинг пантеистик қарашларини ривожлантириб, Яратганни шаҳар ҳокимига қиёслайди. У “Раддиянинг раддияси” асарида “Коинотни бошқариш шаҳарни бошқаришга ўхшайди. Унда ҳар қандай бошқарув марказдан туриб амалга оширилади. Лекин ҳамма нарса ҳам бевосита ҳукмдор томонидан бажарилавермайди”, деб ёзади. Э.Ренаннинг таъкидлашича, Форобий талқинидаги худо “ғилдиракнинг марказига ўхшаб, унинг сиртқи қисмларини ўз ҳолича айланишига монелик қилмайди”. Ибн Сино Форобийнинг анъаналарини давом эттириб, “вужуди вожиб” ва “вужуди

мумкин”нинг узаро мун-тида неоплатоник эманация (нурланиш) таълимотига алоҳида эътибор беради. Мутафаккир нурланиш таълимотига мурожаат қилар экан, уни Яқин Шарқ анъаналарига хос диний-натуралистик тасаввурлар б-н биргаликда урганишга ҳаракат қилади. Бунда коинот, фалакнинг табиат ва инсон ҳаётини таъминлашдаги роли алломанинг диққат марказида туради. Аллома назарида, ёруғлик манбаи моҳиятан барча мавжуд ва билиниши зарур ашёларнинг бевосита идрок этилиши мумкин бўлмаган ботиний, яширин, сирли сабабини ташкил этади. Бундай қарашлар тизими пантеистик кайфиятларнинг янада кучайишига олиб келди. Пантеистик анъаналар Фарбада Иоанн Скот Эриугена (тахм. 810—877), Давид Динанский, лотин авероизми вакили Сигер Брабантский (тахм. 1240—1281), кейинроқ эса Мейстер Экхарт ва б. томонидан ривожлантирилди. Эриугена схоластик христиан фал.сида биринчилардан бўлиб Худо ва оламнинг узаро мун-ти муаммосига мурожаат қилди. Унинг таъкидлашича, воқеликни билишга жазм қилган инсон ақли рупарасида турган энг муҳим муаммо борлиқ масаласидир. Борлиқ юнонлар томонидан “фидис” (табиат) деб номланган бўлса, лот. “натура” деб аталган. Борлиқ натура экан, демак, Худо ҳам у б-н айнандир. Оламдаги барча ўзгаришлар жараёнида у нарсаларнинг “ибтидоси, оралиғи ва интиҳоси” вазифасини адо этади. Эриугена “Худо ҳамма нарсалардадир... у барча нарсалар моҳияти сифатида барҳаётдир”, деган хулосага келади. Мейстер Экхартнинг (1260—1327) фикрича, Худо узга нарсаларга нисбатан узига хос универсал ижодий фаоллик сифатида намоён булади. Унинг таълимотида Худо ва борлиқ, Яратувчи ва табиат айнанлаштирилади, оламнинг яратилиши аниқ муддатдан ноаниқ абадийликка кучирилади. Худо барча нарсалар б-н бирга бўлсада, лекин бирон-бир нарса унинг ўзида мавжуд эканини англаб булмайди. Бундай хус-ят инсон зотига берилган, холос. “Менинг руҳимда шундай куч борки, у Худони идрок эта олади. Худодан бошқа

ҳеч қандай нарса менга бунчалик даражада яқин эмас. Худо менинг узимга яқинлигимдан кура яқинроқдир”, дейди Экхарт. Худо б-н инсон руҳи уртасидаги теран ва ички алоқа ҳар қандай инсоннинг Худо б-н боғланишига имкон яратиб беради. Бунинг учун эса образ-тимсол ва т.ларга таяниб, иш курадиган оддий билишнинг ўзи етарли эмас. Лекин уни мутлақ илоҳийлик сифатида ўқиб, бунга мистик интуиция кумагида эришилади. П.нинг хилма-хил куринишлари фал-й тафаккур ривожига уз таъсирини курсатиб келмоқда. Айниқса, ҳоз. вақтда унинг персонализм фал.-сидаги мавқеи сезиларлидир.

ПАТЕРНАЛИЗМ (лот. *paternus* — отага тааллуқли) — 1) дастлаб Италияда пайдо бўлган, каттанинг кичикка, қариндошнинг қариндошга, устознинг шогирдга, яқинларга нисбатан ғамхурлиги асосида фаолият юритишни ифодалаган атама; 2) ижт-й мун-тларга киришаётган томонлар уртасидаги мавжуд ишлаб чиқариш мун-тларини уйғунлаштириш ва барқарорлаштиришга маън-й омил таъсирини ифодалайдиган т. Илк италянча П. т.си асосида иш берувчи б-н иш бажарувчилар уртасидаги узаро мун-тларда иш берувчилар меҳнат тақсимооти, меҳнат муҳофазаси ва меҳнатга ҳақ тулашда маҳаллий иш бажарувчиларга нисбатан ўз ҳамюртларига имтиёз бераётгани туфайли иш бажарувчилар ҳам меҳнатга эл-юрт манфаатларини кузлаб мун-тда бўлишлари лозим, деган қараш ётади. Демак, иш берувчиларнинг уз ҳамюртларига хилма-хил моддий ва маън-й рағбатлантириш воситаларини қўллаётгани учун иш бажарувчилар ҳам муросага келиб, ижт-й тенгсизлик ва ижт-й адолатсизликка қарши бош кутармасликлари ватан равақини таъминлайди. П. ғоясига кура, жам-тда ўрнатилган ва ҳукм сураётган меҳнат тақсимооти доирасида иш бажарувчилар куп, улар арзон ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш б-н жаҳон бозорига тез кириб бориб, ватан шон-шарафини оширишга қаратилган “патерналистик” мун-тлар талабларига жавоб берадиган тартиб-қоидаларга бўйсунушлари лозим.

П. гоёси кейинчалик Италия доирасидан чиқиб, бошқа ривожланган мам-тлар ижт-й ҳаётига ҳам татбиқ этилди. Ҳоз. цивилизациялашган бозор иқтисодиёти мун-тлари шароитида П. гоёси ривожланаётган мам-тларнинг ижт-й ишлаб чиқариш мун-тларида ҳам намоён бўлмоқда.

ПАРОКАНДАЛИК — тарқоқлик, тартибсизликни ифодаловчи т. П. ибораси тартиб, интизом сўзларининг антоними ҳисобланади. П. қад. саркарда аждоларимиз томонидан ҳам қораланган. Чунки лашкарлар сафидаги П. бутун давлатнинг йўқ бўлишига, кўплаб одамларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлган. Душман қўшинига П. солиш йўли б-н ғалабага эришилган. П. яроқли бўла туриб ишсиз юриш, зинокорлик, ота-онага оқ бўлиш, фолчилар сўзига ишониб, сеҳр-жоду б-н шуғулланиш, ирим қилиш, савдо-сотикда гирромлик қилиш, бировнинг ҳақиғага, омонатиға хиёнат қилиш, қасамхўрлик, судхўрлик, ўғирлик, қароқчилик, майхўрлик, бировни масҳара қилиш, гийбат, тухмат, бўхтон, бадгумонлик, жосуслик, чақимчилик, ёлгончилик, обруни тўкиш, қотиллик, порахўрлик, бевафолик каби кўпгина салбий хус-ятларнинг пайдо бўлишига олиб келади. П. кенг ёки тор миқёсда рўй бериши мумкин. Кенг миқёсда П. дейилганда, жам-т, давлат миқёсидаги П. тушунилади. Бунда бутун бир халқ, давлат азият чекиши мумкин. Тор миқёсда П. эса бир оила, жамоа ёки муайян гуруҳ доирасида рўй беради. Лекин оила жам-тнинг таркибий қисми ҳисоблангани учун бундай П. дан жам-т ҳам албатта азият чекади. Кўринадики, ҳар қандай тор доирадаги П. ҳам кенг миқёсда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

ПАЦИФИЗМ (лот. *pacificum* — яраштирамоқ, битиштирмамоқ) — ҳар қандай урушларга, уларнинг характери ва мақсадларидан қатъи назар, жумладан, адолатли, озодлик урушларига ҳам қарши курашувчи кишилар ҳаракати. Улар кишиларни қурбон қилишга олиб келадиган ҳар қандай қуролли ҳаракатларни, уларнинг моҳияти, келиб чиқиш сабаблари, мақсадлари инсон ахлоқиға зид деб қарайди ва қоралайди.

ПЕДАГОГИКА (юн. *país* — бола, *agogos* — раҳбар) — тарбия ҳақидаги таълимот, фан; тарбиялаш санъати. П. тарбия ва таълим соҳасиға тегишли билимлар йиғиндисиدير. У тарбиянинг моҳияти, мақсади, вазифалари ва қонуниятларини, унинг жам-т ҳаёти ва шахс тар-ётидаги ролини, таълим жараёнини урганеди. У тарбия наз-яси, дидактикани уз ичига олади. П. фал., психология, одам анатомияси ва физиологияси сингари соҳалар б-н боғланган. Бугунги кунда П. кўплаб тармоқларға бўлинган илм-фан соҳасиға айланган. Болалар П.си, профессионал таълим П.си, оилавий тарбия П.си, олий ўқув юртлари П.си, ҳарбий П., мад-й-оқартув ишлар П.си, дефектология, П. тарихи ва б. шулар жумласидандир.

ПЛАТОН (мил.ав. 427—347, Афина) — юнонистонлик буюк файл. Аттика қироли сулоласи вакили Кодра оиласида туғилган. Онаси Периктиона ҳам уз даврининг таниқли одамлари— машҳур қонуншунос Солон ва ҳукмдор Критийлар сулоласидан. Маълумотларға кура, Критий П.нинг Сукротдан таълим олишиға сабабчи бўлган. Устози Сукротнинг фожиали ўлимидан (399) сўнг П. Афинани тарк этади. Авваламбор, у Мисрнинг Гелиопол шаҳрида математика, жам-тшунослик, иқт-ёт ва б. фанларда эришилган ютуқлар б-н яқиндан танишади, сўнгра Жанубий Италияға ва Сицилия оролиға боради ва илмий фаолиятини давом эттиради. Унинг фал-ий қарашлари “Тимей”, “Қатта Гиппий”, “Федон”. “Базм”, “Филеб”, “Федр”, мантиқий таълимоти — “Софист”. “Театет”, “Менон”, сиёсий қарашлари эса — “Сиёсат”, “Қонунлар”, “Критий”, “Давлат” ва б. асарларида баён этилган. П. фал.сида “Ҳоёлар дунёси ва соялар дунёси” асосий урин эгаллайди. Унинг таълимотиға кура, “Ҳоёлар дунёси” бирламчи, “соялар дунёси” эса, иккиламчидир. Унингча, гоё ҳақиқий борлиқни ифодалайди, соялар — яъни оламда мавжуд нарса, ҳодисалар — ўзгарувчан бўлгани боис ҳақиқий бўла олмайди. Чунки ҳақиқий тар-ёт Ҳоёлар дунёсига хос. Ҳақиқий ўзгариш ва тар-ётни ҳамма ҳам

билмайди, чунки уларни билиш учун инсон катта ақл, соф тафаккур эгаси булиши керак, узгарувчан соялар дунёсини билиш учун эса инсонга ҳиссиёт ва идрок етарлидир. “Ғоялар дунёси” замон ва маконга боғлиқ булмай, мангу, абадий ва ўзгармасдир, ш.у. ҳам у ҳақиқий дунёдир. П. таълимотида ижт-й фал., жам-т ва давлат масалалари муҳим аҳамиятга эга. Унинг сиёсий, педагогик ва ахлоқий қарашлари ҳам “ғоя” таълимоти б-н узвий боғлиқ. Унингча, давлат аристократия қулида булиши ва халқни итоат этишга мажбур қилиши лозим. П. узининг “идеал давлат” наз-ясида жам-тни уч табақага: давлат арбоблари — файл.лар; соқчилар (ҳарбийлар); деҳқонлар ва ҳунармандларга булади. Бундай давлатда донолик, жасорат, меъёр ва адолат каби турт тамойил устувордир. Давлатни бошқарувчи шахслар, авваламбор, ана шундай сифатларга эга булишлари керак. Унинг ахлоқий қарашлари ҳам ушбу принципларни атрофлича исботлашга қаратилган. П.нинг ахлоқий қарашларига кура, маън-йликнинг манбаи инсон ва жам-тдан ташқарида туради. Маън-й сифатлар (эзгуликлар) индивидга азалдан берилган, эзгулик туғмадир. Олий фазилат оқиллик — жоннинг оқил қисмининг намоён булишидир. Бу донишманд файласуфларга хос фазилатдир. Мардлик (кахрамонлик ёки руҳнинг кучи) соқчи-ҳарбийлар учун туғма бўлиб, давлатни ҳимоя қилишга қаратилган. П. таълимотича, оқиллик ва мардлик ижобий, фаол фазилатлар. Жоннинг ҳирсий қисмининг муътадиллик б-н боғлиқлиги ҳунармандларга, деҳқонларга, яъни халққа хос булиб, улар давлатдаги икки юқори табақага буйсунишлари лозим. Фазилатлар пиллапоясининг қуйи қисмида қуллар туради. Улар умуман ахлоқдан ташқарида турадилар ва бирон-бир фазилатга эга эмас, чунки уларда жоннинг мавжудлиги мавҳумдир, дейди файласуф. П.нинг фикрича, одиллик шахсий фазилат булмасдан, балки давлат фазилатидир. Идеал давлат мажбурий идорадир. Барча ижт-й ҳаёт олий тамойилга, яъни давлат ердаги ҳаётнинг олий шакли сифатида тарбиявий аҳами-

ятга эга бўлиб, кишиларни янги фазилатларга, фазовий ҳаётга тайёрлайди. У уз вазифасини адо этгач, Худонинг ердаги маконига айланади. Файласуф узининг сунгги асари «Қонунлар»да давлат туғрисида фикр юритиб, маън-й тарбияга катта эътибор қаратади ва қонунчиликни ахлоқий жиҳатдан мустаҳкамлаш туғрисида гапиради. Файласуф бу асарида маън-й сифатларни (фазилатларни) туғма деб таъкидлайди. Тарбия фақат азалдан инсонга берилган фазилатларни шакллантиради, юзага чиқаради, холос. Бордию, тарбия нотуғри берилса, у ҳолда инсондаги азалий фазилатлар узгариши ёки йўқ бўлиши мумкин. Унингча, ахлоқнинг асосини, маън-йликнинг намунасини илоҳият ташкил этади. П. фикрича, маън-й тарбиянинг асосий масаласи бу қонунларга ихтиёрий равишда буйсунишга эришишдир. Унинг таълимоти узининг аҳамиятини йўқотмаган ва бугунги кунда ҳам ижт-й-маън-й, илмий-маър-й ҳаётнинг турли соҳаларида инсоният тафаккурининг мумтоз намуналари сифатида амал килиб келмоқда.

ПЛЮРАЛИЗМ (лот. *pluralis* — куплик, кўп хиллик, куп сонлик) — монизмга бутунлай зид булган фал-й таълимот. П. атамаси биринчи бўлиб немис файласуфи Х.Вольф томонидан 1712 йили илмий муомалага киритилган. П. ижт-й-сиёсий ҳаётда турли ижт-й гуруҳлар ва улар манфаатларини ҳимоя этувчи сиёсий партиялар, касаба уюшмалар, диний ва б. ташкилотлар эркинлигини, узаро рақобатни ифодалайди; хоз. замон реформизмининг асосий ғояларидан бири. П. бутун борлиқ асосига ёлғиз материяни (материалистик монизм) ёки фақат руҳ, ғояни қуядиган (идеалистик монизм) фикрга қарши т.дир. П. намояндалари XVIII-XIX а.ларнинг бошқа анъанавий фал-й таълимотларидан фарқли равишда уз таълимотларига кенгроқ дунёқараш тусини берадилар. Онтологик П. ижт-й ҳаётда хилма-хил — иқт-й, жуғрофий, сиёсий, маън-й ва б. омиллар бир хил аҳамиятга эга экани туғрисидаги ғояни илгари суради. Шу боис, П. мантиқ ва

билиш наз-яси (гносеология) соҳасига ҳам утди. Бу эса бир-бирига зид булган барча тадқиқот услубларининг тенг эканини эътироф этишга, яъни релятивизм ва конвенционализмга олиб келди. Ахлоқий-ҳуқуқий соҳада П. барча ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларга тенг қимматга эга экани эътироф этилди, айримларининг устунроқ кўйилиши эркин танлаш оқиба-ти деб ҳисобланди. Ижт-й-сиёсий соҳада П. кўппартиялик, барча сиёсий-ижт-й гуруҳлар манфаат ва қарашларининг узига хослигини билдиради. Сиёсий П. ҳоз. замон демократик жам-тининг муҳим хус-ятларидан бири саналади. Сиёсий П.нинг асосий белгилари: а) ижт-й қадриятлар-нинг ҳар хиллиги; б) рақобатчилик ва муҳолифатга йўл бериш орқали ҳаёт ранг-баранглигини таъминлаш; в) жам-т тар-кибий қисмларининг ўзаро тенглиги ва мустақиллиги; г) диктатура ва зуравон-ликдан воз кечиш, қарама-қаршилик ва можароларни қонун йўли б-н, тинч ҳал қилиш кабиларда намоён булади. П. та-мойиллари ижт-й ҳаётнинг барча соҳала-рида намоён бўлиши мумкин, шу боис “иқт-й П.”, “ижт-й П.”, “сиёсий П.” т.лари мавжуд. Сиёсий П. сиз иқт-й ва ижт-й ҳаётда П. бўлмаслиги табиий. Ўз навбатида, сиёсий П. маън-й П. сиз — эски қолип ва ўлчовлардан воз кечиш-сиз ривожланмайди. Сиёсий П.нинг му-ҳим кўриниши кўппартиявийликдир. П. ҳоз. замон цивилизациясининг муҳим ютуқларидан биридир.

ПОЗИТИВИЗМ — Фарб мам-тлари-да кенг тарқалган фал-й тафаккурнинг бир кўриниши бўлиб, унинг диққат мар-казида фал. ва фаннинг ўзаро мун-ти му-аммоси туради. XIX а.нинг 30-40 йил-ларида марксизм фал.си узини ягона ил-мий дунёқараш деб даъво қилиб чиққанидан бир оз олдинроқ Францияда О.Конт эски фал-й анъаналардан узил-кесил воз кечиш ва янги илмий фал. яра-тиш зарурлигини таъкидлаб, П. фал.сига асос солди. О.Контнинг фикрича, фал.-нинг фан б-н ўзаро “даъвогарлик” тари-хи шундан далолат берадики, “метафи-зик”, яъни фал-й муаммоларни илмий-

лик руҳига мослаштиришга булган барча уринишлар беҳуда. Ҳар қандай фан унга уз ҳукмини утказишга жазм қиладиган фал.га муҳтож эмас. У ҳар қандай таянч-ни фақат узида топиши мумкин. Анъа-навий фал. муаммоларини илмий н.на-зардан, яъни тажриба ва ақлий муҳокама кумагида ҳал қилиб булмайди. Метафи-зика сарқитларини фандан сиқиб чиқа-риш зарур. Бундай сарқитлардан бири — фаннинг ҳодисаларни сабаб-оқибат та-мойили асосида таҳлил қилиши ва улар-нинг моҳиятига кириб боришга даъвоси-дир. Фаннинг вазифаси ҳодисаларнинг “нима учун” эканини уқтириш эмас, бал-ки уларнинг “қандай экан”ини ёритиб беришдан иборат. П. рив-ши жараёнида фандан дунёқарашга бевосита тааллуқли муаммолар бирин-кетин олиб ташлана-ди. Буни XIX а. П.ининг йирик вакил-лари Ж.С. Милл ва Г. Спенсер қарашла-рида яққол кўрамиз. П. вакилларининг таъкидлашича, билиш, тажриба, субъект-объект мун-ти, нарса, субстанция, воқе-ликнинг унсурлари, физиологик ва пси-хологик жараёнларнинг ўзаро алоқадорли-ги масалалари соф метафизик муаммолар бўлиб, улардан воз кечиш мақсадга муво-фиқ. П. негизида мантиқий П., неоП. ва постП. оқимлари вужудга келган.

ПОКЛИК — маън-й-эстетик катего-рия сифатида энг муҳим маън-й-ахлоқий талаблардан бири бўлиб, самимийлик, садоқат, ишонч ва табиийликни уз ичига олган. Инсон қалбининг П.и унинг садо-қати, ишончи, табиийлиги, самимийли-гида билинади. Пок — а) ифлосликдан ҳоли; тоза (пок жой, пок кийим); б) (кучма) ҳалол, тўғри (пок инсон). Нопок — а) тоза, озода эмас, ифлос (нопок кий-им); б) ҳеч нарсадан ҳазар қилмайдиган, қабиҳ, ярамас (нопок одам); в) ёмон, жирканч (нопок иш). П. инсон маъ-яти-ни шакллантиришда муҳим урин тутади. Чунки П. мазмунида оқиллик ва эъти-қодлилик, шарм-ҳаё ва ор-номус, зий-раклик ва фаросатлилиқ, ўз ёрига му-ҳаббатли бўлиш, ҳалоллик, меҳрибонлик каби ижобий хислатлар мужассамлашган. П. — улўғлик. П. турмушда, меҳнатда ва

кишилар б-н узаро муносабатда намоён булиб, у зехн ва идрок тиниқлигидир. Маън-й П. ахлоқ зиёсидир. Унда руҳ шаффофлиги, сезги туйғулари юксак. Маън-й П. инсонни айб ва камчиликлардан тозалайди, руҳан ҳаётга рағбатлантиради. Инсоннинг пок, озода булиши, озодалиқни сақлаши ва унга ҳамиша амал қилиши соғлом турмушнинг асосий омилдир. Пок одам уст-боши, юз-қуллари, уй-жойларини тоза тутати, фарзандларини ҳам шунга ургатади. Киши ҳаётида ахлоқий П. биринчи даражали вазифадир. Ахлоқий П. таъма ва молпарастиликка муглақозид. Ишларнинг поки — чиройли ва ҳалол бажарилганида, эътиқодларнинг поки — қатъийликда, таомларнинг поки — ҳалолликда. Демак, пок нарса фақат П.ни келтиради. Пок инсон ширин гапирди, фақат эзгу ишларни бажаради. Алишер Навоий маърифатга эришган ҳар бир киши ахлоқ жиҳатдан пок, кунгли оқ, лафзи ҳалол булиши шартдир, деб таъкидлаган. У Фарҳодни шундай таърифлайди: “Демакки, кунгли поку ҳам сузи пок, Тили поку, узи пок”. Инсон уз феълени яхшилаши, хулқини поклаши, қалбини мусавфо қила олиши унинг узига, интилишига боғлиқ. Агар бунга амал қилмас, ёмон ишларга урганиб, разолат ботқоғига ботиши мумкин. П. виждонлик қуринишларидан булиб, унинг зидди ёлғончилик, угрилик, хоинлик ва мунофиқликдир. П. — инсоннинг маън-й гузаллигини белгилайдиган мезон. Инсоннинг П.и, аввало, виждони П.и б-н белгиланади. Пок виждонли инсон инсоф ва фаҳм-фаросат каби маън-й фазилатларга эга булади. Инсоннинг бошқалар ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилиши, аҳдига вафодор бўлиши, садоқатли, шарм-ҳаёли ва ор-номусли булиши, уятли ишларга дуч келганда ҳижолат тортиши, жам-тда қабул қилинган турмуш тарзи мад-тига риоя қилиши, ҳар бир иш учун масъулиятни ҳис қилиши ... булар унинг пок ва бегубор инсон эканини кўрсатади. Пок инсон ҳар доим яхшиликка, яхшилик қилишга интилади, бошқалар б-н самимий, илтифотли муомалада булади. П. ҳар бир давр, ҳар бир замоннинг талаби

булган. Покланиш — тозаланиш, руҳий ҳаловат топиш демакдир. П. категорияси жисмоний ва маън-й (руҳий), ички (ботиний) ва ташқи (зоҳирий) каби узак т.ларга негиз булиб келади.

ПОРАХЎР(ЛИК) — ... шахсий манфаат, ғаразли мақсад йўлида ҳар қанча товламачилик қилишга ҳозир у нозир маън-й қашшоқ кимсага хос иллат. П. учун бошқалар, халқ ва жам-т манфаатлари ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. П. учун, энг аввало, ахлоқий нопоклик, хушомадгуйлик, таъмагирлик, товламачилик характерлидир. П.да виждон, инсоф туйғулари булмайди, у узгалар ҳақи — пора олиш учун виждонини сотади. Таъмагирлик, фирибгарлик, алдамчилик б-н олинган пора ҳаромдир. Қуръони каримда бошқаларнинг ҳақини ейиш, пора олиш — ҳаром амал ва гуноҳ экани уқтирилиб, бундай гуноҳ ишларни қилмаслик буюрилган: “Мол-дунёларингизни ораларингизда ноҳақ — ҳаром йўллар б-н емангиз! (Яъни, бир-бирингизнинг ҳақингизни еманг!). Ва (гуноҳ қилаётганингизни) билиб туриб, одамларнинг молларидан бир қисмини ҳаром йўл б-н ейиш учун (молларингизни пора қилиб) ҳокимларга узатманг!”. П.нинг моддий танг аҳволда яшаётган кишиларга нисбатан таъмагирлиги қабиҳликдир. П. пора олиш, уз ғаразли мақсадини амалга ошириш учун турли йўллар кидиради, у мавжуд қонунларни, тартиб-қоидаларни бузади, ҳақиқатни поймол қилади, эгрини туғри дейди, қалбаки ҳужжатлардан фойдаланади ва ҳ.к. П. — ижт-й ҳодиса булиб, энг ёвуз иллатлардан саналади. Ш-дек, у — жиноят, ҳуқуқбузарликнинг бир қуриниши. П.нинг ижт-й зарари жам-т рившига, мам-т мустақиллигини мустаҳкамлаш ишига тажовуз сифатида баҳоланиши лозим. П.нинг энг хавфли қуриниши ... давлат муассасаларида ишлаётган, вазифаси инсонлар тақдири б-н боғлиқ, юқори мансабда утирган раҳбар шахс томонидан содир этилганидир. П. раҳбар хизмат лавозимини шахсий бойлик ортириш манбаига айлантиради, у нима яхши-ю нима ёмонлигини яхши била ту-

риб, онгли равишда пора олади. Хакиқий инсонпарвар, адолатпарвар, иймонли, ҳалол раҳбар ҳеч қачон П. б-н шуғулланмайди. Пора — бир кимсанинг бошқа кимсадан унинг ёки узининг муайян ишини битириб бериши эвазига, халқ ва давлат манфаатларига зарар келтирган ва мансабини суистеъмом қилган ҳолда пул ёки бошқа мол-мулк тарзида оладиган улуши. Пора талаб қилиш товламачилик ҳисобланади. П.га назоратсизлик, интизомсизлик, буйруқбозлик, ута расмиятчилик, одамлардаги лоқайдлик каби тартибсизликлар йул очиб беради. Бундай одамлар ва иллатларнинг кучайишига меҳнат жамоалари, ташкилот ва муассасаларда ҳуқуқий тартиб-интизомнинг сусайиб кетгани, айрим шахсларнинг шахсий бойлик орттириш йулида уз нафсини тия олмаслиги, кишилардаги ижт-й фаллик, шахсий жасоратнинг етишмаслиги сабаб бўлади. Бу зарарли иллатга қарши курашилмаса, П. текин бойлик ҳисобига гаштини сураверади. П. б-н маълумотли ҳам, маълумотсиз ҳам, хуллас, турли лавозим ва мансабда ишлаётган кимсалар шуғулланади. П. қинғир ишларини пинҳона тарзда амалга оширишга ҳаракат қилади. Жам-тда П. иллатини тутатиш, ундан халос булишнинг мақбул йулларидан бири — ижт-й ҳаётда ошкораликни ошириш, меҳнат жамоаларида назоратни кучайтириш, бу борадаги қонун устуворлигига қатъий риоя қилиш талабини оширишдир. П.нинг авж олиши жам-тни маън-й инқирозга олиб келувчи сабаблардан биридир.

ПОСТИНДУСТРИАЛ ЖАМИЯТ — ижт-й фал. ва социология фанлари доирасида тарихий жараёнга цивилизация ёндашувни ҳамда цивилизация тар-ётининг ҳоз. босқичини ифодалаш учун қўлландиган т. П.ж. атамаси биринчи бўлиб америкалик социолог, футуролог Даниел Белл (1919 й. туғилган) томонидан илмий муомалага киритилган. Белл дастлаб бу т. орқали таълимоти номини (“П.ж.нинг вужудга келиши. Ижт-й башоратчиликдаги авантюра”, 1973), кейинчалик эса цивилизация реал ривож-

даги конкрет босқични ифодалаган. Унинг фикрича, тарих цивилизация ташкилотларнинг бири урнини бошқаси изчил равишда эгаллайдиган уч босқичли жараён (анъанавий жам-т, индустриал жам-т ва П.ж.) сифатида намоён бўлади. П.ж.га хос хус-ятлар қуйидагилардан иборат: иқтисодиётнинг товар ишлаб чиқаришдан хизмат курсатиш соҳасини ривожлантиришга қараб йуналтирилиши ҳамда саноатда илм-фанга асосланган соҳаларнинг устуворлиги; назорат қилинадиган технологик тар-ёт истиқболларини режалаштирувчи метатехнологияларни яратиш имкониятини берадиган янгича технологик соҳанинг ташкил этилишида; жам-тнинг ижт-й структурасидаги мун-тларнинг тубдан ўзгаришида, индустриализм давридаги синфий булиниш урнига касб-хунарга қараб булинишнинг устунлиги, мулкчилик мун-тлари аҳамиятининг ўзгариши оқибатида аввал асосий бўлган меҳнат ва капитал уртасидаги зиддият урнини ишни билмаслик ва касбий маҳорат уртасидаги зиддият (конфликт) эгаллайди; жам-тнинг муассаса ва ташкилотлари таркибида туб сифатий ўзгаришларнинг юз беришида, илмнинг янги технологик жараёнларнинг асоси, ш-дек, ижт-й ихтилофларнинг бош сабаби сифатида намоён булиши; ижт-й ташкилотлар доирасида семантик ва аксиологик урғунинг ўзгариши — анъанавий жам-тда “армия ва черков”, индустриал жам-тда — “фирма ва корпорация” устунлик қилган бўлса, П.ж.га келиб, бу жам-тнинг асосий ҳодисаси бўлган илмни вужудга келтирувчи муассаса — университетлар устунлик қилади: мад-т соҳасининг қайта ташкил этилишида унинг ташқи шаклий томонини компьютерлаштириш ташкил этса, ички мазмунини, биринчи навбатда, интеллектуализм ҳамда шу аснода ҳар бир киши томонидан ўзини илм индустрияси сифатида ташкил этиши белгилайди. Д.Белл томонидан яратилган П.ж.нинг асосий концепцияси кейинчалик бошқа социолог ва футурологлар томонидан икки йуналишда ривожлантирилди: П.ж. концепциясининг европача моделини ишлаб чиқишга асосланган радикал йуналиш (Ж. Фурастье,

Турен); П.ж.нинг америкача моделини яратишга йуналтирилган либерал йуналиш (Гэлбрейт, К.Э.Боулдинг, Г.Кан, О.Тоффлер). Радикал йуналиши юқори ғоявийлиги ва ижт-й-мад-й муаммоларга махсус қизиқиши б-н характерланса, либерал йуналиш асосий эътиборни амалий тадқиқотларга ҳамда ҳокимият, уруш, бошқарув муассасалари, оила, оммавий коммуникация каби П.ж. доирасида ривожланадиган ижт-й-сиёсий структуравий ташкилий характердаги ҳодисаларнинг сценар моделларини яратишга қаратади.

ПОСТПОЗИТИВИЗМ — XX а.нинг 50—70-йилларида неопозитивизм ғояларини танқид қилиш жараёнида юзага келган Ғарб фал.сининг қатор концепцияларини ифодаловчи истилоҳ. Ушбу концепциялар моҳиятан мантиқий эмпиризм б-н ҳамоҳанг. П.нинг асосий йуналишларига К.Поппернинг танқидий рационализи, У.Куайн ва М.Уайтларнинг прагматик таҳлили, Д.Армстронг ва Ж.Ж.Смартларнинг илмий материализми, П.Фейерабенд ва Р.Рорти концепциялари, ҳоз. замон фал-й реализмининг турли куринишлари киради. Айни пайтда. П. атамаси аниқ таърифга эга эмас. Баъзи файласуфлар уни таҳлилий фал. б-н боғласа, бошқалари унга тор доирада таъриф беради. Неопозитивизм ривожлангани сайин унинг фал.ни губдан узгартиришга қаратилган саъй-ҳаракатлари ижобий натижа бермаслиги маълум булади. Шунга асосланиб, П. намояндалари метафизика б-н фан т.лари орасига қатъий чегара қуйиб булмайди, деган хулосага келади. П.нинг таъкидлашича, позитивизмнинг асосий камчилиги шундан иборатки, у эмпиризм тамойилининг аҳамиятига, ҳиссийликнинг ролига ортиқча баҳо беради. Билишнинг дастлабки нуктаси бевосита қабул қилинган элементлар ёки кузатиш б-н эмас. балки наз-я б-н боғлиқ, чунки наз-ядан илгари ва ундан ташқарида билишнинг булиши мумкин эмас. Ушбу тамойиллар К.Поппернинг танқидий рационализида уз ифодасини топди. П. тарафдорлари мантиқий позитивизмнинг қатъий талаблари-

дан (мас., эмпирик верификация наз-яси-дан, фал.ни фаннинг мантиқий методологик таҳлилига айлантириш ғоясидан) воз кечиб, физикализм ғоялари, илмий реализм концепцияси, редукционистик методология ва ягона фан наз-ясини ривожлантиришга интилади. Бунинг учун неопозитивизмнинг таҳлил қилиш усули ва муаммоларга лингвистик ёндашувидан фойдаланилади. Бу борада Куайн ижоди алоҳида аҳамият касб этади. У онтологияни фанларнинг узига хос проекцияси сифатида таърифлайди. Илмий материализм эса руҳийлик ва жисмонийликнинг айнан мослиги ҳақидаги тезисни ёқлайди. Онтологияни фан б-н, реалликни эса тил б-н тенглаштириш тенденцияси бутун П. га хос хус-ятдир.

ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМ (неоструктурализм) — структурализм негизида вужудга келган ва уни қайта кўриб чиқишга қаратилган фал-й таълимот. Лингвистик структурализм асосчиси Ф.Соссюр ва структурализмнинг йирик вакили Клод Леви-Строслар фикрича, анъанавий фал-й усул ва лингвистик қоидалар ва б. ижт-й наз-ялар б-н дунёни изоҳлаб булмайди. Уларни тубдан қайта кўриб чиқиш керак. П. структурализм намояндалари Ж.Деррида, Фуко ва Лакон таълимотларига суяниб, илгариги лингвистик наз-яни “қайта конструкция қилиш асосида феноменология соҳасини, Соссюрнинг лингвистик қарашлари, структурализм ва Лаканнинг руҳий таҳлилинини танқидий таҳлил қилган. Соссюр лингвистик белгиларни термин ва товушда ифодалашнинг бир-биридан фарқини курсатган булса, П. вакиллари бу терминларнинг бир бутунлиги, бир хиллиги мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблайди. Бу т.лар турли маънога эга булгани учун уларга мукамал таъриф бериш мумкин эмас, деб таъкидлайди. Умуман олганда, П. структурани бутунлай рад этмайди, балки унга янгича мун-тда булишни талаб этади.

ПРАГМАТИЗМ (юн. *pragma* — иш, амал, ҳаракат) — XIX а.да АҚШда вужудга келган фал-й оқим. П.нинг асосий ғоялари Ч Пирс томонидан ишлаб чиқил-

ди. Бу таълимот XX а.да Фарб мам-тларида кенг ёйилиб, ижт-й-маън-й ҳаётга кучли таъсир курсатди. П. асосида И.Кантнинг “Софокл танқиди” асарида илгари сурилган “прагматик ишонч” ғояси ётади. Ч.Пирс П.ни “ҳақиқат қадрини манфаатдорлик б-н белгиловчи таълимот” деб таърифлайди. П.нинг асосий ғоялари Ч.Пирснинг “Ишончни мустаҳкамлаш” (1877) ва “Ғояларимизни қандай қилиб равшанлантириш мумкин” (1878) мақолаларида баён этилган. XIX а. охиригача “прагматик тамойил” файласуфлар ва жамоатчиликнинг эътиборини узига жалб эта олмади, чунки Пирс таълимотнинг гносеологик масалаларини ёритиб, унинг амалий-услубий жиҳатларини таҳлил этмаган эди. Бу вазифани У.Жеймс амалга оширди ва П.ни америкаликларнинг миллий фал.си даражасига қутарди. У. Жеймс ибораси б-н айтганда, П. АҚШнинг жаҳон миқёсида иқт-й, сиёсий ва мад-й соҳаларда устунликка эришиши учун наз-й асос яратган эди. П. ҳақиқатни наз-й (гносеологик) масала сифатида тан олмайди. Унингча, ҳақиқат ва амалиёт яхлит ҳолда намоён булсагина, бирор маънога эга булади. Дъюи таъкидлаганидек, ҳақиқат ва амалиёт бирлиги индивид манфаатида акс этади. “Манфаат” т.си эса, уз навбатида, индивиднинг субъектив қизиқишларини қондирувчи нарсани аңлатади. П. социологияси “буюк шахслар”га сизиниш (Джеймс), буржуа демократиясини мақтаб, илоҳийлаштириш (Дъюи), ирқчилик, миллатчилик, ҳатто фашистик ижт-й мунтларни ҳимоя қилиш(Шиллер)гача ўзгариб борди. П.нинг динга нисбатан мунтида ҳам манфаат “тажрибаси” асосий урин эгаллайди. Мас., Дъюининг “инструментализм”ида анъанавий диний т.лар рад этилади, улар “натуралистик” т.ларга қарама-қарши қўйилади, натижада инсон назоратидан ташқаридаги кучлар таъсирида пайдо буладиган тобелик тажрибаси уни “художўйлик”ка олиб келади. Демак, “назоратдан ташқаридаги кучлар” — бу Худонинг инсонга курсатадиган доимий таъсирининг узгинаси. Этикада П. мелиоризмга (ҳаётдаги устувор қоидалар, қонунларнинг такомиллашиб боришига

ишониш) таянади. II Жаҳон урушидан сунг Фарб мам-тларида П. таълимотининг таъсири сусая бошлади.

ПРАГМАТИЗМ ЭСТЕТИКАСИ —

Фарб эстетикасида XX а.нинг биринчи ярмида юзага келган ва прагматизм фал.-сига асосланган йуналиш. Прагматизм асосчиси Ч.Пирс (1839—1914) т.лар мазмунини унинг амалиётдаги қулланиши б-н айнийлаштириб курсатишга уринган. Ч.Пирс ғоялари эстетик белгиларни тасвирий санъатга киритишга, санъатни қадриятлар тизими сифатида тушунишга, семиотик эстетиканинг кейинги рившига таъсир курсатган. Прагматизм фал.-сининг йирик намояндаси У.Джеймс (1842—1919) томонидан илгари сурилган “онг оқими” туғрисидаги таълимот модернизм санъатида кенг қулланилди. У П.э.нинг асосий тамойилини шундай ифодалайди: инсоннинг ҳар қандай фаолиятининг мақсади “ижобий тажриба”га, яъни ёруғ ва кучли ҳаётий кечинмаларга эришишдан иборат. Шундай экан, ижобий тажриба ахлоқий, диний ва эстетик қадриятларни қамраб олиши керак. П.э.нинг кейинги босқичида Ж.Дъюи (1859—1952) ва унинг издошлари қадриятлар туғрисидаги таълимотга аниқ ифодаланган эстетик асосни татбиқ этишга ҳаракат қилишди. Улар эстетикани диний, илмий, ахлоқий қадриятларни мужассамлаштирган энг олий қадрият, гузалликни эса ички боғлиқлик ва бир бутунликка эришган тажрибанинг сифат куриниши тарзида талқин этади. Эстетик тажрибада табиийлик ва ижт-йлик ўртасидаги алоқани аниқлашга интилган прагматизм тарафдорлари санъатнинг ижт-й вазибаларини мад-й-интегротив воқеа, ижт-й ахборот воситаси сифатида талқин қилади. Европа позитивизмидан фарқли улароқ, П.э.да субъектнинг фаоллигига алоҳида эътибор берилади. Жумладан, уларнинг фикрича, эстетик билиш жараёнида субъект (томошабин, уқувчи, тингловчи) ҳар сафар муаллиф ёки ижрочи томонидан ҳавола этилаётган асарни уз тажрибаси б-н солиштириш, бирлаштириш йули б-н уни аңлайди ва

узлашпиради. Шу маънода, у субъект мад-й савиясининг юксалиши ва маън-й камолотига хизмат қилади.

ПСИХОАНАЛИЗ — руҳий хасталикни даволаш усули ва психологик таълимот. У XX а. бошларида таниқли немис олими Зигмунд Фрейд (1856—1939) томонидан ишлаб чиқилган. П. асосини инсон хулқининг негизини лаззат олишга интилиш (либидо), айниқса, илк болаликда пайдо булган жинсий майл ташкил этади, одам хулқини онглилик эмас, балки онгсизлик бошқаради, деган ғоя ташкил этади. З.Фрейд даставвал онглилик, ёлғончилик ва онгсизликдан иборат психиканинг уч босқичини тадқиқ этди. Олдинги икки босқичдан фарқ қилувчи психик даражани (лот. *instantia* — бевосита яқинлик) *цензура* деб атади. Одатда, цензура иккита функцияни бажаради: 1) инсон томонидан узининг шахсий ҳис-туйғулари, мулоҳазалари ва хоҳишларини муҳокама қилади, уларни онгсизлик ҳолатидан сиқиб чиқаради; 2) онгга ёриб киришга интилувчи фаол онгсизликка қаршилик курсатади. З.Фрейд шахс тузилишининг янги наз-ясини таклиф этди. Бу наз-я уч хил психик инстанциянинг ҳукм суриши туғрисидаги фаразни асослашга қаратилди: “У” — лаззатланиш, роҳатланиш тамойилига боғлиқ булган инстинктив майлларни қамраб олади; “Мен” (*Ego*) — ташқи олам б-н билвосита алоқага киритувчи психологик инстанция; “Мендан юқори” (*super-Ego*) уз ичига ижт-й тақиқлар, қонун тусига кирган мажбурий тартиб-қоида ва идеалларни қамраб олади. Унинг фикрича, “Мен” (Эго) реаллик тамойилига асосланган ҳолда инсон психикасида ҳаракатланувчи қарама-қарши кучларни мувофиқлаштириш функциясини бажаради. Фрейднинг курсатишича, инсон фаоллиги қад. авлод-аждодларидан наслий йул орқали утган инстинктив майллар таъсири б-н белгиланади. Инстинктив майллар, даставвал, жинсий инстинкт ва узини ҳимоя қилишга интилиш инстинкти тарзида юзага келади. Лекин жам-т шахсни куп жиҳатдан чеклаб қуяди, унинг инс-

тинкт ва майлларини “цензура”дан утказди. Натижада шахс аксарият инстинкт ва майлларини жиловлашга, тақиқлашга мажбур булади. Инстинктив майллар унинг шахсиятига зид булган руҳий ҳолат сифатида онгли ҳаётдан сиқиб чиқарилса-да, йуқолиб кетмайди, балки онгсизлик соҳасига утказиб юборилади. П. таълимотининг вазифаларидан бири — онгсизлик соҳасидаги “комплекс”ларни аниқлаш ва уларни англашга ёрдамлашишдан иборат. П. намояндалари шахсдаги ички зиддиятларни очиб бериш ва тушунтириш учун “Эдип комплекси” т.сини яратди. Унга кура, уғил боланинг уз онасига нисбатан жинсий майли ва отасининг улимини исташи (“Эдип комплекси”), яқин қариндоши б-н жинсий алоқа қилишга майллиги жазоланишдан қурқиш ҳисси б-н туқнашади. П. вакиллари шахсининг бундан кейинги тар-ётини онгсизлик ҳолатига сиқиб чиқарилган инстинктив майлларнинг турлича комплекслар б-н туқнашуви ташкил этади; инстинктив майллар уз қуввати ва фаоллигини сақлаган ҳолда инсоният мад-ти ва инсон фаолияти маҳсулининг ҳар хил шаклларига утиб (“сублимациялашиб”), онгсизлик ҳолатида шахсининг хулқ-атворини бошқаришда давом этади, деган хулосага келади. П. да онгсизлик б-н онглилик уртасидаги қарама-қарши мун-тини мутлақлаштириш ҳолатлари учрайди, бунинг натижасида уларнинг узаро бир-бирини тулдириш имконияти рад этилади.

ПСИХОЛОГИЗМ — XX а. охирларида Фарб социологиясида вужудга келган оқим. Эмпириокритицизм тарафдорларининг таъкидлашича, психологиянинг, ш-дек, бошқа барча фанларнинг ҳам объекти маълум усуллар орқали библин олинган сезгилар ва сезгилар мажмуаларидан иборат. П.нинг таниқли вакиллари: Г.Тард, Ч.Кули, Ж.Мид, У.МакДугаллар неофрейдизм, структуравий функционал мактаб каби оқим вакиллари ижт-й мун-тлар ва ижт-й тузилма моҳиятини психик фактлар асосида тушунтиришга ҳаракат қилади. П.нинг дастлабки ибтидоий шаклларида ирсий

омилларнинг роли ҳаддан ташқари бурттирилади, ижт-й хулқ-атворнинг гуё инсон психикасига азалдан хос булган жинсий мойиллик, ваҳшийлик, эффективлик, улимга мойиллик ва ҳ.к. б-н боғлиқлиги таъкидланади. П. вакиллари шахс хус-ятлари ёки миллий характерини урушлар, ирқий ва синфий конфликтлар сингари ижт-й ҳодисалар б-н боғлашга интилади. Кейинчалик улар ирсий ғоялардан воз кечиб, жам-т, ижт-й тизим ва ташкилот сингари ижт-й ҳодисаларнинг реал мавжудлигини инкор этиш йулидан боради. П. тарафдорлари кишиларнинг бевосита узаро таъсирини таҳлил қилиш доирасидан ташқарига чиқмайди, купроқ “бевосита кузатиладиган хулқ-атвор” т.си б-н чекланади. П. таҳлил услублари кичик ижт-й гуруҳ ва жамоаларни урганишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳоз. замон Фарб социологиясида П.нинг бирёклама тамойилларини бартараф этишга уринишлар кўзга ташланмоқда. Т. Парсонснинг тузилмавий функционал таҳлил наз-яси бунга мисол бўлиши мумкин. П. Дюркгеймнинг “социологизм”и, М. Вебернинг “институционализм”и таъсирида жиддий узгаришларга учраб, ҳоз. вақтга келиб П. социологиядаги методологик принцип сифатида намоён булмоқда. Бинобарин, мазкур ёндашув шахс маъ-яти, ахлоқий хатги-ҳаракатларига ички руҳий омиллар таъсирини урганишда қўлланиши мумкин.

ПСИХОЛОГИЯ (юн. *psyche* — жон, *logos* — таълимот) — “жон”, “руҳ” ҳақидаги фан, таълимот. Бироқ ҳоз. даврда “жон” т.си урнига “психика”, “руҳият” ибораси қўлланмоқда. Ушбу маънода “жон” ва “психика” т.лари айнан бир хил мазмунни билдиради. П. фанининг кейинги даврдаги тар-ёти улар уртасида талай тафовутларни келтириб чиқарди. Психика тўғрисида дастлабки тасаввурга эга бўлиш учун, даставвал, психик ҳодисалар моҳияти б-н танишиш керак. Одатда, психик ҳодисалар деганда, ички, субъектив тажриба далилларининг (воқеликнинг) намоён бўлиши тушунилади. Психика ҳаётнинг сезги, идрок, хаёл, тафаккур каби ҳар бири алоҳида олинган

яққол шаклларида иборат. Ички субъектив тажрибанинг узи, инсондаги қувонч ёки зеркиш туйғулари нималарнидир унинг эсига тушириши, бирон бир хоҳиш ёки интилиш кечинмалари, хотиржамлик ёки ҳаяжонланиш ҳисларининг барчаси шахснинг ички дунёси таркибий қисмлари, яъни буларнинг ҳаммаси субъектив психик ҳодисалар ҳисобланади. Субъектив ҳодисаларнинг асосий хус-яти уларнинг бевосита субъектга тааллуқли эканлигидир. Агар инсон идрок қилса, сезса, фикрласа, эсласа, хоҳиш билдирса, албатта, ана шу ҳодисаларни бир даврнинг ўзида тушуниб (кузатиб) ҳам туради. Инсон интилса, иккиланса, қарорга келса, биз уларнинг барчасини содир бўлаётганлигини англаб тураемиз. Ш.у. психик ҳодисалар бизнинг руҳиятимизда содир бўлишидан ташқари, улар бевосита куз унгимизда намоён бўлиб туради. Образли қилиб айтганда, одамнинг ички дунёсида турли ҳодисалар вужудга келади, кечади, одатда, шахс бундай ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи кучи ҳамда уларнинг томошабини ҳисобланади. Психиканинг турли шаклларда куриниши, жумладан, психик жараёнлар, англашилмаган ҳолатлар, хулқ-атвор, психосоматик ҳодисалар, инсон ақл-заковатининг муъжизакорлиги моддий ва маън-й мад-т маҳсулини яратади. Ҳар қандай воқеликда, ҳодисаларда, маҳсулларда психика намоён бўлади, уз хус-ятларини ажратади, фақат улар орқалигина психикани урганиш мумкин. Психологик воқелик — субъектнинг ички кечинмаларининг таркибий қисмлари б-н бир қаторда, уларни объектив шакллари (хулқ-атвор, фаолият маҳсули, ижт-й-мад-й ҳодисалар) орқали психиканинг хус-ятлари, ҳолатлари, қонуниятларини урганиш тушунилади. Яъни, инсон онгидан ташқари унга боғлиқ булмаган ҳолда ҳукм сурувчи объектив борлиқ (атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар, муҳит, шароит) ва б.нинг психикада акс этиши психологик воқелик деб аталади. Бугунги кунда нафақат П., балки унинг алоҳида соҳалари буйича ҳам бой илмий материаллар туплан-

ган. Жаҳон П. фани тажрибасида қатор соҳалар, жумладан, меҳнат П.си (муҳандис П.си, авиация П.си, космик П.си), педагогик П., тиббиёт П.си, саломатлик П.си, махсус П., юридик П., ҳарбий П.си,

савдо П.си, спорт П.си, умр даврлари П.си, қиёсий П., социал П., психофизиология, экспериментал ва амалий П. кабилар П.нинг мустақил тадқиқот предметиға айланган.

РАДИКАЛИЗМ (лот. *radix* — илдиз) — сиёсий тузум ва ижт-й ин-тларни тубдан узгартиришга қаратилган ғоя ва ҳаракатларни ифодаловчи сиёсий, диний оқим. Р. умумэътироф этилган анъаналарга бутунлай зид мун-тда булиб, кескин ҳаракатларни ёқлаб чиқади. Тарихда бу атама муътадил ислохотлар тарафдорларига нисбатан ҳам қўлланган. Мас., Буюк Британияда (1832) “Ислохотлар тугрисидаги Билл”нинг муҳолифларига нисбатан Р. атамаси қўлланган. Кейинроқ эса утилитаризм асосчиларидан И.Бентам ва унинг издошлари “фал-й радикаллар” деб аталди. Ҳозир қатор сул сиёсий партияларга нисбатан ҳам Р. т.си қўлланади. Урта а.лар сунгги ва Янги давр бошида Р. демократия шиорлари б-н чиқди. Унинг тарафдорлари (Локк, Руссо ва б.) нотабий ижт-й мун-тлар ва шароитларни радикал тарзда оқилона тартиблар б-н алмаштириш ғоясини илгари сурди. Анархистлар эса жам-тдаги ҳуқуқни ҳимоя қилувчи идораларнинг ортиқчалиги, инсон эркини тубдан кенгайтириш лозимлигини ёқлаб чиқди. Уларнинг гоъвий раҳнамоси У.Годвин инсон ақл-заковат ва эркинлик рамзидир, ш.у. унинг эркини чеклаш керак эмас, деган ғояни илгари сурди. Ҳоз. давр Р.га хос булган хус-ятлардан бири ижт-й ҳаётнинг ҳам наз-й, ҳам амалий муаммоларини ҳал қилишда зурлик усулидан фойдаланишга мойилликдир. Тинч йул б-н ҳал қилиш мумкин булган оддий муаммоларни ечишда улар куч, зуравонликдан фойдаланишга интилади. Тарихнинг бурилиш нуқталарида, танглик юз берган ҳолатларда Р. авж олади. Ҳоз. Р. экстремизмнинг наз-й манбаи

булиб, ижт-й муаммоларни ҳал қилишда зурлик усуллари ва воситаларидан фойдаланмоқда. Ҳоз. пайтда радикал кайфиятлар ва қарашлар ақлий меҳнат б-н шуғулланувчилар орасида, люмпенлашув кучайган мам-тларда купроқ кузатилмоқда. XX а.да юз берган илмий-техник тар-ёт туфайли ақлий меҳнат вакиллари миқдорининг кескин ошиши ҳар доим ҳам уларнинг моддий турмуш даражасининг кутарилиши ва ижт-й мавқеининг ортиши б-н бирга кечмайди. Айниқса, ижт-й инқироз ва танглик даврларида зиёлиларнинг люмпенлашуви кучаяди. Бу эса улар орасида радикал кайфиятнинг авж олишига сабаб булади. Тарихий тар-ёт шундан тувохлик берадики, радикаллар ҳокимият тепасига келган тақдирда ҳам уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этмайди. Етмиш йилдан ортиқроқ ҳукмронликдан кейин большевиклар тарих саҳнасидан улоқтириб ташланди. Собиқ шуролар тузуми урнида ташкил топган мустақил давлатлар ҳудудида рив-шнинг дастлабки босқичида радикал оқимлар пайдо бўла бошлади. Бу оқимлар баъзи мам-тларда фуқаролар урушини келтириб чиқарди. Унинг купчилигида сиёсий Р. диний ниқоб остида намоён булди. Улар ислом давлати қуриш, халифаликни қайта тиклаш шиорлари б-н чиқиб, жам-тнинг сиёсий, ижт-й-иқт-й ва маън-й-маър-й ривожини тўхтатишга, бу жараённи ортга — урта а.ларга қайтаришга интилаётгани ута хатарлидир. Диний ақидапарастлик ҳам Р.нинг бир қуруниши ҳисобланади. Диний Р.нинг мазмун-моҳияти Р.нинг бошқа қурунишлари каби узига мос келмайдиган бошқа ҳар қандай оқим ва

қарашларга нисбатан мурасасизликда, жам-т тар-ётига зид, ғайриинсоний гоё ва қарашларни илгари суришда намоён бўлади.

РАМАЗОН (араб. рамиз(д)а — қийинчиликни енгиш) — 1) ҳиж. йил ҳисобининг туққизинчи ойи, Аллоҳ Муҳаммадга (с.а.в.) Қуръонни ваҳий қилиб, Жаброил (а.с.) орқали нозил этган; 2) Р. ойида болалар шу номда шеърлар туқиб, эшикма-эшик, уйма-уй юриб айтадилар; 3) Р. ойида туғилган эркаклар исми. Ш.у. бу ой муқаддас ой ҳисобланади, бир ой давомида руза тутиш буюрилган. Р. ойида мусулмон халқлари маънавиятига кура, халқ, миллат, шахслар орасидаги ҳар қандай низо, келишмовчиликлар, уруш-жанжаллар тухтатилган. Кишилар орасида аввалдан мавжуд қарама-қаршиликлар Р. ойида ярашув б-н барҳам топиши савобли иш экани исломда кенг талқин этилади. Бундан ташқари, Р. ойида тутиладиган руза инсонга ҳам жисмоний, ҳам маън-й фойдалилиги масаласига динда қатъи аҳамият қаратилади. Руза (форс. кундузги иш, савм. бирор нарсадан узини тийиш) — ислом динида фарз бўлган учинчи рукн бўлиб, ҳар йили Р. ойида бир ой давомида эрта саҳардан шомгача ҳеч қандай овқат емаслик, ичмаслик, чумилмаслик, чекмаслик, жинсий алоқа қилмаслик талаб этилади. Ш-дек, руза тутмаслик беморларга, ҳомиладор ва эмицикли фарзанди бор аёлларга, сафарда юрганларга кейин қазосини адо этиш эвазига рухсат берилган. Руза давомида инсон жисмоний иллатлардан тозаланиш б-н бирга, маън-й жиҳатдан покланишга эришиши, ахлоқсиз мун-тлардан тийилиши лозимлиги илоҳий талаблар сифатида талқин қилинади. Ш.к. жиҳатларига кура, руза маъ-ятга уз ҳиссасини қўшувчи диний урф-о-лардан ҳисобланади. Рузанинг фарз, вожиб, нафл, макруҳ турлари мавжуд. Ўз-нда Р. ойининг сунгги куни — Р. ҳайити байрам сифатида нишонланади.

РАЦИОНАЛИЗМ (лот. *rationalis*, *ratio* — ақл) — ақл инсоннинг билиши ва ҳулқининг асоси, деб қарайдиган фал-й йўналиш. Р. атамаси XIX а. урталарида фал.га кириб келди. Р. анъаналари қад. юнон файласуфларига бориб тақалади. Мас., Парменид билимни ақл воситасида олинган “ҳақиқий” билимга ва сезгилар орқали олинган билимларга ажратди; ақлни ҳақиқатнинг мезони сифатида талқин этди. Янги давр табиатшунослигининг тар-ёти натижасида Р. гносеологик қарашлар таркибига кирди. XVII—XVIII а. мумтоз Р. урта а. схоластикаси ва диний догматизмга зид равишда (Декарт, Спиноза, Лейбниц) бутун оламнинг сабабий боғланганлиги ғоясини илгари суради. XVII—XVIII а.да Р. инсон фаолияти ва билишда ақлнинг бирламчилиги ғоясини илгари суриб, жам-тнинг мафқурасига айланди. Ақлни улуглаш, мадҳ этиш тенденцияси XVIII а. француз материалистларига (Ламетри, Гельвеций, Дидро, Гольбах) ҳам хос эди. Р. сенсуализмга қарама-қарши ҳолда ҳақиқий илмий билимни ҳақиқатнинг асоси ва мезони сифатида намоён бўладиган ақл орқали ҳосил қилиш мумкин, деб ҳисоблайди. Р. илмий билишнинг ягона асосини ақлда деб билади ва бунда ҳиссиётлардан холи (Лейбниц) фикрлаш қобилияти ёки тугма ғоялар (Декарт) мавжудлигини таъкидлайди. Дунёни билишда ҳиссий идрок ролининг инкор этилиши объектив реалликни билишда фикрлар тарқоқлигига олиб келди. Мас., XVIII а.да яшаб ижод этган кўплаб рационалистлар оламнинг моҳияти ёки ибтидосини билиш мумкин эмаслигини (Кантнинг “нарсани ўзида”сини) тан олган. Билиш жараёни (Гегелдаги каби) ақлнинг уз-узини билишга қаратилиши, объектив оламнинг рив-ши эса соф мантиқий, рационалистик жараён сифатида талқин этилади. XIX—XX а. Фарб фал.сида ақлнинг чексиз кучига булган ишонч сусайиб (позитивизм, неопозитивизм ва б.), инсоннинг ҳеч нарса б-н чекланмаган ақлий фаолияти ва ақлнинг куч-қудрати каби идеалларни ҳимоя қилувчи мумтоз Р. кескин танқид қилинди. Бу танқид иррациона-

лизм (фрейдизм, интуитивизм, прагматизм ва экзистенциализм) томонидан ҳамда “чекланган” Р. руҳида олиб борилди. Кейинги вақтларда объектив оламни билишда ақлий ва ҳиссий билишни яхлит диалектик жараён сифатида тан олиш, бу жараённи таҳлил қилишда Р. ва сенсуализм уртасидаги зиддиятларни ҳал этишга уринишлар кузга ташланмоқда.

РАҲБАР(ЛИК) (форс. Йулбошчи-лик) – уз фаолияти соҳасида юксак курсаткичларга (натижаларга) эришган (В.Парето); харизматик (М.Вебер); бошқалардан интеллектуал ва ахлокий жиҳатдан устун булган (Дюверже); сиёсий мун-тларда энг фаол, ҳокимият учун интилаётган (Миллс); жам-тнинг ташкил-лашган озчилиги (Г.Моска); биологик ва ирсий келиб чиқиши сабабли жам-тда юқори даражага эришган (Ницше); жам-тда юксак даражани эгаллагани боис ижт-й тар-ётга таъсир этувчи (Дюпре); жам-тда юқори мақом ва обр-эътиборга эга булган кишилар. Мутахассисларнинг фикрича, раҳбарлик ташкилот расман мавжуд жойда қарор топади, лидерлик эса психологик мун-тлар асосида вужудга келади. Р. лидерликдан қонуний улчовларга эгаллиги, расмий ташкилот б-н юзага келиши, ҳуқуқ асосида функцияга киришуви б-н фарқ қилади. Р. ижт-й назорат ва ҳокимият воситачиси булса, лидер гуруҳга бирлашган субъектлар меъёр ва мақсадларининг фавқулодда юзага чиқиши б-н боғлиқ психологик мун-тлар ҳосиласидир. Р.нинг фаолияти ҳуқуқий меъёрлар б-н таъминланади, лидернинг фаолияти эса ҳамкорликдаги алоқалар ва мун-тларнинг маън-й-руҳий меъёрлари б-н кафолатланади. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг муайян мақсад йулида бирлашуви ёки бирлаштирилиши гуруҳни ташкил этади. Гуруҳ мавжуд жойда эса Р. фаолият курсатади. Жам-т ичида энг кичик гуруҳ сифатида оилани олсак, унинг таркибида, албатта, раҳнамо ва эргашувчилар мавжуд. Оила Р.и унинг тар-ёт йуналиши, мақсад ва режаларини белгиловчи ҳамда мувофиқлаштирувчи асосий

шахсдир. Ш-дек, оилани бошқариш, тартибга солиш, таъминлаш чораларини куриш каби турли-туман муаммолар унинг зиммасида булади. Булар Р.нинг қандай шахс экани, оила муаммоларини қай даражада англай олиши, дунёқараши, тафаккури, қобилияти, тадбиркорлиги каби қатор хус-ятларига боғлиқки, Р. шахсиятини таҳлил қилиш, уни танлаш ва баҳолашни алоҳида тадқиқ этиш Р.шуносликнинг муҳим тадқиқот объекти сифатида майдонга чиқади. Ш-дек, таълим-тарбия берувчи, йул-йуриқ курсатувчи, устоз ёки илмий фаолиятда мураббий, дин-илоҳиёт б-н боғлиқ фаолиятда мурид шахсларга нисбатан ҳам Р. атамасидан фойдаланилади. Р. ҳар қандай гуруҳ ёки ташкилотда умумий ва чекланган мақсад, вазифалар олдидаги масъулиятдир. Р. деганда, Р. томонидан амалга оширилган ва оширилаётган ҳамда амалга оширилиши кузда тутилган фаолият, хатти-ҳаракатлар назарда тутилади. Шунга кура, Р. бошқарувнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бошқарувнинг инсониятга маълум учта асосий тури мавжуд: инсон ақл-заковати ёрдамида а.лар давомида тартиблаштирилиб, мад-й анъаналарга сингдирилган, яъни, табиийлаштирилган, ёзилмаган қонун-қоидалар ёрдамидаги бошқарув; бевоҳита тайинланган масъул шахслар ёрдамидаги бошқарув; қонунлар, қулланмалар, қоидалар каби ёзма, ҳужжатлар ёрдамидаги бошқарув. Ҳоз. вақтда Р.ка фақат касбий фаолият сифатида қараш анъанаси кучайган ва у мансабдор ҳамда мансабдорликни урганиш соҳаси сифатида ихтисослашган. Сунги йилларда мазкур соҳа мутахассислари узоқ тортишувлардан сунг ушбу т.ларни “мансабдор шахс ва бошқарув функциясини бажарувчи шахс” тарзида талқин қилмоқда. Раҳбарият – бошқарув тизими асосида фаолият курсатувчи, энг кичик, кўп тармоқли ташкилот ва уюшмалардан тартиб, давлат ва жам-т доирасида йирик тузилмаларгача барча идораларга хос Р.лардан иборат яхлит гуруҳни ифодалайди. Унда Р. ва раҳбариятдан фарқли равишда бир-бирига бўйсунувчи ёки параллел иш олиб борувчи тармоқлар ва

уларни бирлаштирувчи тузилмалар фаолияти асосий масала булиб, қўпчилик шахслардан ташкил топган бундай тизимда бир кишининг эмас, балки бутун бир тузилманинг хус-ятлари ҳамда фаолияти бош масала ҳисобланади. Раҳбарият гуруҳлашган идоранинг ташкилий тузилиши б-н бирга, мақсадга кура тармоқлашни хус-ятлари, ишлаш жараёни, принциплари ва қонуниятлари соҳалар бўйича алоқадорлиги ҳамда мувофиқлиги, шарт-шароитлари ҳамда ш.к. бошқа масалаларни қамраб олади. Раҳбарият масалаларини тадқиқ этиш бугунги кунда, асосан, давлат бошқаруви, персонал бошқаруви, давлат хизмати ва унинг тармоги булган хизмат ҳуқуқи фанлари доирасида амалга оширилади. Лекин раҳбарият қандай ва қанча тармоққа булинмасин, ягона тизим булганлиги туфайли унинг маълум қонуниятлар, методлар ҳамда принципларга асосланган мақсад ва вазифалари ҳам мавжуд. Уларни ўрганиш, таҳлил этиш, баҳолаш, тадқиқ этишнинг узи яхлит йуналишидир. Шуларга кура, раҳбариятнинг моҳиятини ҳар томонлама ўрганиш Р.шунослик доирасида амалга ошириладиган иш ҳисобланади. Р.шунослик Р., раҳбарият, Р.лик б-н боғлиқ масалаларни тадқиқ этувчи фаннинг узига хос йуналишидир. Унинг диққат марказида: 1) бевосита ёки билвосита Р.шуносликка доир тарихий, замонавий ёзма манбалар, уларнинг ижодкорлари, Р.шунослик б-н боғлиқ тарихий ва замонавий воқеа-ҳодисалар, амалий жараёнлар, Р.шунослик объектларининг узига хос хус-ятларини ўрганиш; 2) фан ва амалий жараёндаги масалаларни бир бутунликда олиб, уларнинг рив-ш шарт-шароитлари, асослари, йуналишлари, татбиқ этиш объекти, вазифалари ва б.ни илмий текшириш, мувофиқлаштириш ва қиёсий таҳлил қилиш; 3) соҳага оид қонуниятларни кашф қилиш ва тараққий эттириш, шу мақсадда муайян давр ҳамда келажак учун муҳим хулосалар тақдим этишни тизимлаштириш каби масалалар туради. Р.шунослик фанининг бош вазифаси уз объектларига доир барча масалаларни илмий, амалий ва наз-й жи-

ҳатдан теран ўрганиш воситасида: жам-т тар-ёти учун хизмат қиладиган муҳим хулосалар тақдим этиш; эришилган натижаларнинг аҳамияти, татбиқ этиш даври, ўрни ва мақсадларини аниқлаган ҳолда қўллаш учун тавсиялар, дастурлар, тизимлар, функционал механизмларни тақдим этиш, жам-тга хизмат кўрсатиш самарадорлигини асослаш; амалий жараёнларда бошқарувни замонавий билимлар б-н қуроллантириб бориш; Р. ходимлар учун вужудга келиши мумкин булган янги шарт-шароит ҳамда вазиятда зарур хус-ятлар, тартиблар, қоидалар ва б. талабларни башорат қилиш, энг илғор сифатлар, самарали фаолият шакллари, ташкилий механизмлар ҳамда услубларни ишлаб чиқиш ва жорий этишдан иборат. Р.шунослик фанининг ижт-й аҳамияти шундан иборатки, унинг объектлари жам-т ва унинг фаолияти, халқ турмуш тарзи ва тар-ёт ўртасида боғловчи бўгин ҳисобланади. Р. ҳар қандай ижт-й гуруҳда тар-ётга интилишнинг сиёсий жиҳатдан стратегик, тактик йуналишларини, ҳуқуқий жиҳатдан фаолият имкониятлари ва чегараларини, иқт-й жиҳатдан шарт-шароитлари, моддий асослари ва маҳсулотларини, маън-й жиҳатдан эса тарбиявий, маър-й ва мад-й даражасини шакллантиришда етакчи урин тутади. Бу эса Р.дан юксак ақл-заковат, кенг дунёқараш, Р.шунослик фани доирасида эришилган барча ютуқлардан, замонавий маълумотлардан хабардор булишни талаб этади. Акс ҳолда гуруҳ, ташкилот, жам-т, давлат фаолиятида жуда чалқаш, ечимини топиш қийин, салбий вазиятларни келтириб чиқарувчи мураккабликлар авж олиб кетиши мумкин. Чунки бошқарувда Р.нинг ҳуқуқий меъёрларга таянган, теран социологик ва психологик таҳлиллар асосида ишлаб чиқилган, яқин ва узоқ даврларга мулжалланган аниқ стратегик йуналишга эга булмаслиги жам-тнинг тартибсиз бошқарилиши оқибатида ечимини топмаган муаммоларнинг кескин қўпайишига ва жам-тдаги турли тоифаларнинг норозилигига олиб келади. Шу маънода, Р. Р.шуносликнинг алоҳида фан сифатида ўрганилиши ташкилот, жам-тнинг тар-ёт

сари тез ва илғор ғоялар асосида илгариллашига катта таъсир курсатади ҳамда юқорида зикр этилган муаммоларни англаш ва ўз вақтида ҳал этишга, демакки, Р. фаолиятининг изчиллиги, сифат ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

РАҲБАР МАДАНИЯТИ — раҳбар ходимлар, етакчилар, йулбошчиларга хос маън-й қиёфа, ахлоқ-одоб, муомала ва бошқарув мад-тини ифодаловчи суз бирикмаси. Мад-т, аввало, маън-й бойлик ҳосиласи. Сиёсий мад-ти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ манфаати н.назаридан иш тутади. умумманфаатни ўз шахсий эҳтиёж ва манфаатларидан устун қўяди. Раҳбар ва раҳбарликка даъвогар шахс алоҳида хулқ-атворга, маъ-ят ва мад-тга эга булиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши лозим. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иқт-й ва касбий билимларни узлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар жаҳон тажрибалари асосида шаклланган илғор бошқарув малакаларини ҳам узлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга зиммасидаги вазифаларга юксак масъулият б-н ёндашиш, ўзига нисбатан талабчанлик орқали эришади. Мас., у ҳар куни газета-журналлар ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон янгиликларидан хабардор бўлиш орқали ҳам маълум даражада билим олиши мумкин. Сиёсат, иқтисод ва маъ-ятга дахлдор китоблар, мумтоз адабиёт, тарихий жараёнларни чуқур мушоҳада қилиш ҳам унинг дунёқарашини кенгайтиради. Агар ақл-заковати, тафаккури, маън-й камолоти, мад-ти б-н раҳбар мустақил фикрлашдан, мушоҳада қилишдан, кундалик воқеа-ҳодисаларни теран таҳлил этиб боришдан узоқлашса, раҳбарлик талаб этган маъ-ятдан узоқлашиб боради. Раҳбар узининг маън-й фаолиятини фикрлаш орқали шакллантириб боради. Мушоҳада эса мушоҳададан қувват олади. Америкалик машҳур олим ва ихтирочи Томас Эдисон «Тар-ётнинг буюк вазифаси одамни фикрлашга ургатишдир», деган эди. Вужуд ялқовлиги фикрлаш ялқовлигидан бошланади, фикрлаш тухтаган жойда раҳбарнинг маъ-яғи

ҳам, мад-ти ҳам заифлашиб боради. Раҳбар маъ-ят ва мад-тнинг куч-қудратидан эзгу мақсадлар йулида самарали фойдаланиши, бошқарув тизимидаги ижт-й мун-тларни инсонпарварлик ғоялари асосида ривожлантириб бориши даркор. Раҳбарнинг танқиди одамларга катта ва асосий таъсир курсатувчи воситадир. Ш.у. ҳам уни керакли вазиятда ниҳоятда эҳтиёткорлик б-н ишлатиш керак. Зеро, раҳбарлик услуби бошқариш мад-тининг маълум элементларига эга булишни тақозо этади. Бошқариш мад-тининг куришилари тегишли меъёрлар б-н белгиладиган мад-т қоидаларини уз ичига олади. Раҳбарлар б-н оддий одамлар уртасидаги мун-тлар мад-тлилиқ қоидаларига асосланмоғи керак. Бу қоидалар ижт-й бурчни юксак даражада англаш, кишилар уртасида инсонпарварлик мун-тлари, ўзаро ҳурмат, ҳамжиҳатлик ва биродарлик кабилардан иборат. Раҳбарлик мад-тини такомиллаштириш унинг барча элементларига эътиборни кучайтириш демакдир. Буларнинг барчаси раҳбар мад-й савиясининг усиб боришига ва сиёсий мад-тининг такомиллашувига катта ёрдам беради. Чунки чекланган тафаккур, чала билим, паст мад-т б-н дунёда руй бераётган мураккаб жараёнларни теран англаш, масъулиятли вазифа ва мансабни эгаллаб бўлмайди. Бинобарин, демократик асосда шаклланиб бораётган жам-тимиз талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидир.

РАҲБАР МАСЪУЛИЯТИ — раҳбар мад-тининг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини ифода этади. У алоҳида шахс, ходим масъулиятидан фарқ қилиб, қўламини кенглиги б-н ажралиб туради. Шу боис, Р.м. ҳамиша муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, жамоа, жам-т, Ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир. Умуман, масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифасига нисбатан жавобгарлик туйғусидир. Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, узгаларга нисбатан талаб-

чан булади. Раҳбар фаолиятидаги барча салбий ҳодисалар масъулият ҳиссининг сустигидан келиб чиқади. Масъулиятсизликнинг энг салбий қуриниши сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик — сиёсий калтабинлик, сафсатабозлик, найрангбозлик, қаллоблик каби салбий иллатларнинг пайдо бўлишига сабаб булади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги кишидан юксак онг ва тафаккур, ҳушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жам-т тар-ёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда кечади. Бугунги кунда раҳбар кадрлар олдига қўйилаётган. қолаверса, ҳаёт тақозо этаётган асосий вазифалар қўйидагилардан иборат: 1. Раҳбар кунгли очиқ, қалби ва кунгли тоза, ақл-заковат соҳиби, маън-й шакланган бўлиши керак. 2. Раҳбар узини тарбия қилган, ишонч билдириб, юксак мартабага муносиб курган эл-юртига ҳалол хизмат қилиши, зиммасидаги масъулиятни ҳис этиб яшамоғи лозим. 3. Раҳбар ақлли, тажрибали, уз ишининг билимдони булган мутахассисларга таянмоғи, уларнинг фикрига қулоқ солмоғи, шунга асосланиб ҳулоса чиқармоғи керак. Унинг қўйи поғонадаги раҳбар кадрларни тўғри танлаш ва тарбиялаши жуда муҳим. 4. Раҳбарнинг барча ишлари халқ ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмоғи шарт. Кимларгадир яхши қуриниш, мақтаниш учун қилинган иш раҳбарнинг келгусидаги фаолиятида салбий из қолдириши мумкин. 5. Раҳбарда халқи ва Ватанига фидойилик, ташаббускорлик, қатъият ва талабчанлик бўлмоғи шарт. Талабчанликни зўравонликка, қатъиятни манманликка айлантириш ўта калтабинликдир. Манманлик, зўравонлик, узгалар фикрига қулоқ солмаслик раҳбар кадрларни яхши мутахассислар, меҳнатқаш, содда ва самимий одамлардан узоқлаштириб қўяди. Раҳбарнинг қўлостидаги ходим ва мутахассисларни кўпчилик олдида шахсига тегиб, ҳақоратлаши унинг ожизлиги, уз вазифасига нолайиқлиги аломатидир. 6. Раҳбар ҳеч қачон майда гаплар, фиску фасод, маишатбозликка берилмаслиги ке-

рак. 7. Катта раҳбарларнинг кичик раҳбарларни маҳаллийчилик, ошна-оғайничилик, шахсий садоқатига қараб танлаши ўта калтабинлик. Айниқса, янги раҳбар узидан олдин фаолият кўрсатган раҳбар даврида ишлаган яхши мутахассисларни ишдан бушатиши, узига рақиб билиши ачинарли ҳол бўлиб, бу умумдавлат манфаатига жиддий зарар етказади. 8. Раҳбар мақтовдан боши айланиб, «дохий»лик касалига чалиниб қолмаслиги керак. Бундай раҳбарлар атрофида фақат уз манфаатини уйловчи «маслаҳатгўйлар», амалпараст, лаганбардор, порахўр, оддий одамларга зуғум ўтказувчи кимсалар тупланиб қолади. Бунинг оқибатида эса халқ ва давлат манфаатларига жиддий зиён етади. 9. Раҳбар нафс балосига қарши турмоғи, узидан кичик раҳбарларни ҳам бу балодан асрамоғи керак. 10. Раҳбар адолатсизликка асло йўл қўймаслиги лозим. 11. Раҳбар ўз шахсий ҳаёти, турмуш кечиретида ҳам бошқаларга урناق бўлмоғи керак. 12. Раҳбарнинг барча ишлари очиқ ва ошқора бўлиши лозим. Вақти-вақти б-н халқ олдида ҳисобот бериб туриши уларга обрў келтиради. 13. Раҳбар ўз ғояси, фикри, ҳаракат дастурига эга бўлиши б-н бирга, барчани юрт тар-ёти, халқ тинч-тотувлиги, фаровонлиги йулида ягона ғоя атрофида жиқлаштириши шарт. Раҳбарлик ақл-фаросат, куч-гайрат, изланиш ва топқирликни, уз устида тинмай ишлашни, тадбиркорликни талаб қилади. “Раҳбар” т.сининг қўйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир: 1) раҳбар ижт-й шахе сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳаракатлантирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик б-н иш юритувчи шахе; 2) раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало, мустақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тадбиркорлик, ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди; 3) раҳбар ўз соҳасига янги ғоя, янги ташаббус, янги технологияларни жорий этувчи тадбиркор шахе ҳисобланади; 4) раҳбар меҳнати. айна вақтда, тадбиркорликка асосланган машаққатли фаолиятдир.

Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас, зарар келтириши, бунда жамоа фойда урнига зарар ҳам куриши мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр туриши, зарур бўлганда, фаолиятини қайта бошлаши, ўзида бунга куч-ғайрат топа билиши лозим. Ушбу жиҳатлар раҳбарлик фаолиятининг маълум жиҳатларини намоён этади. Масаланинг иккинчи томони раҳбарлик фаолияти б-н шуғулланувчи кишининг шахси б-н боглиқ юксак инсоний фазилатлардан иборат. Раҳбар ҳалол-нок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шафқатли булиши керак. Раҳбарликка эгри йул, эгри қўл, эгри мақсад б-н эришиб булмайди. Феъл-атвориди эгрилик бор киши раҳбарлик лавозимиди узоқ фаолият юритолмайди. Раҳбар мустақил булиши. ижт-й фаолиятнинг қонуний тақиқланмаган ҳамма соҳаси б-н шуғуллана олиши лозим. Шу б-н бирга, у ўзи бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга булиши зарур. Раҳбар фаол булмаса. жам-тда ижт-й фаоллик шаклланмайди. Каттами, кичикми. қандай мансабда булишидан катъи назар, ҳар бир раҳбар олдида «ўз ишимга талаб даражасида ёндашишим учун нималарни билишим, қандай фазилатларга эга булишим керак?» деган савол ҳамиша кўндаланг туради. Бошқарувда тажриба, кўникма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг роли катта. Аммо, энг аввало, бошқарув — санъат, аниқроқ айтганда, ижоддир. Раҳбарликка ҳам, санъаткор учун зарур булганидек, иқтидор ва истеъдод лозим. Кўринадикки, ҳар кимдан санъаткор чиқмаганидек, истаган одамдан ҳам яхши раҳбар чиқавермайди. Раҳбар ўз қобилияти, истеъдодини ишга солиб изланади, шу мақсадда ҳаётни, одамларни чуқур ўрганади. Натижада тўплаган билимлари, тажрибаларини бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзининг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усулларини шакллантиришда мутлақо эркин шахсдир, аммо унинг раҳбарлик усули ижобий натижа бериши керак. Раҳбарлик фаолиятининг самарадорлиги раҳбар шахснинг тафаккури, ақл-идрокига

ҳам бевосита боғлиқ. Тафаккур раҳбарга кенг ва чуқур фикрлай олиш, яхшини ёмондан, фойдани зарардан, муҳимни номуҳимдан беҳато ажрата олиш имконини беради. Бу — ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган юксак фазилат. Агар раҳбарда мазкур хислатлар шаклланган булса, бундай раҳбар бошқарувнинг сир-асрорларини мукамал эгаллаб олади, ўз жамоаси ўртасида обрў ва ишонч қозонади. Демак, ҳар қандай раҳбар кенг ва чуқур фикрлай олиши б-н бирга, чаққон ва уздабурон, ҳаракатчан ва шижоатли булиши ҳам керак. Ш.у. раҳбарлик фаолиятини тафаккур ва ҳаракат бирлиги дейиш мумкин. Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда масъулият жамоа аъзоларида ҳам жавобгарлик ҳиссининг шаклланишига сабаб булади. Малакали раҳбар кадрлар тизимини муваффақиятли шакллантириш учун ижт-й психология, раҳбар психологияси, бошқарув психологияси каби фанларни яхши ўзлаштириши керак. Раҳбарлик лавозимини эгаллайдиган ҳар бир раҳбар маън-й баркамол булмоғи, ўз юрти ва миллати б-н ғурурланмоғи. юксак ахлоқийлик, маън-й етуқлик б-н уйғунлашмоғи даркор. Ана шундай раҳбар жам-т, Ватан олдидаги масъулиятини, бурчини теран ҳис қилади, ижт-й ҳаётда инсон манфаатларининг устуворлигини ҳаётий эҳтиёж сифатида қабул қилади.

РАҲБАР МАЪНАВИЯТИ — раҳбарнинг шаклланган (ички) руҳий қуввати. Унинг маън-й-психологик мад-ти ажодлар ибратига асосланиб, қадрият даражасида кадрланадиган, шахс маън-й оламини тартибга соладиган, кўникма даражасига етган ҳиссий билимлар мажмуидир. Раҳбар ўз раҳбарлик салоҳиятини такомиллаштириши учун маън-й оламини бойитувчи билимларни эгаллаши, ташаббускорлик қобилиятини ошириши зарур. Раҳбарнинг маън-й мулкига айланган билим унга хоҳиш-истакларини чегаралай билиш, ўзини ташқи таъйиқ ва таъсирлардан ҳимоя қилишга восита булади. Яъни, маън-й жиҳатдан баркамол раҳ-

бар булиш ҳар қандай ижт-й-психологик муҳитда узини тута билиб, узи раҳбарлик қилаётган жамоада ҳамда кенг жамоатчилик орасида соғлом муҳит яратиш ва инсонларга самимий мун-тда булишдан қониқиб яшайди. Маъ-яти юксак раҳбар жам-тдаги ёмонлик, адолатсизлик, қонунбузарлик, Ватан манфаатларига зид ҳаракатларга қарши курашда ирода, шижоат ва фаоллик кўрсата олади. Раҳбарларни маън-й-психологик мад-ти даражаси н.назаридан бир неча тоифага булиши мумкин: 1. Маън-й савияси нисбатан паст шаклланган раҳбарлар. Бундай раҳбарлар оддий ахлоқий-руҳий фазилатлардан маҳрум, жам-т маън-й меъёрларини тушуниб етмайдиган ва уларни менсимайдиган шахслардир. 2. Маън-й мад-ти, ахлоқий даражаси паст булиши б-н бирга, жамоат фикри, оила, халқ анъаналари ва б. қадриятлар б-н боғлиқ психологик муҳитни бузувчи раҳбарлар. 3. Ахлоқий меъёрларни ҳаётий зарурат сифатида ички ишонч ва туйғу б-н ўзлаштирмай, уларни кўр-қурона қабул қилувчи раҳбарлар. Бундай раҳбарлар наз-й жиҳатдан юқори билимга эга бўлади, амалда эса бу билимларни қўллай олмайди ёки уларда ташкилотчилик қобилияти етишмайди. 4. Руҳан заиф, маън-й мад-яти анча юқори бўлса-да, адолатсизликни ўтқир ҳиссиёт б-н қабул қиладиган раҳбарлар. Уларда ахлоқий билимлар етарли, аммо уларни намоён қилиш учун ташаббускорлик, мустақиллик ва шижоат етишмайди. 5. Маън-й мад-т ва сиёсий-психологик билимларни етарли даражада эгаллаган, ташаббускор, шижоатли раҳбарлар. Улар чуқур билим, теран тафаккур ва ўтқир мушоҳада, маън-й ҳиссиётларга бой бўлади. Психологик билимларни атрофлича ўзлаштирган раҳбар ўзида юқори даражадаги мад-т, хулқ, ахлоқ меъёрларини мужассамлаштиради. Бу эса раҳбар ўзида индивидуал ва интеллектуал савияни ҳар томонлама такомиллаштириб боришини тақозо қилади. Раҳбарларнинг шахсий эътиқоди ва маън-й қиёфасини тубдан ўзгартиришга мустақил тар-ёт йулида тўпланган тажриба, дунё жамоатчилиги ўзб. модели дея эътироф этган ўзимизга

хос ва мос тар-ёт йули, келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилаётган барча тарихий узгаришлар ва янгиликлар катта ёрдам берди. Ўзининг раҳбарлик фаолиятини, олдига қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, келажак учун қайғурадиган раҳбар ҳеч бир даврда миллий ғоя ва маън-й мафкурасиз камол топиши мумкин эмас. Маън-й қиёфаси, маън-й мафкураси бўлмаган ҳар қандай раҳбар ўз йулидан адашади. Қайси жам-т маън-й баркамол раҳбарга кўпроқ эга бўлса, ана шу жам-тдаги тарихий тар-ёт, тикланиш кескин сиёсий «ларзалар»сиз, ижт-й «огриқлар»сиз ва иқт-й «упирилишлар»сиз кечади. Маън-й н.назардан юксак, онги тийрак раҳбар учун кадрлар б-н катта йўлга чиқиш, халқ, миллат олдида турган барча муаммоларни ижобий ҳал этиш осон кечади. Раҳбар маъ-ятининг шаклланиши ва ривож, одатда, уч таркибий бўғинда намоён бўлади. Мафкура кўринишидаги биринчи бўғин — маълумот, ахборот тўплаш, асосан сўз, мулоҳаза, ибрат, ғоя ва наз-ялар даражасида ифодаланади. Раҳбар маън-й мерос, қадриятлар б-н танишади, уларни ўзлаштиради, янгиликни дунёқарашига сингдиради. Бу ишонч бўғинидир. Иккинчи бўғин — инсонга ёшлигидан сингдирилган мад-й-маън-й қарашлар, ахлоқий қадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғулар. Бу бўғинда у оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалласи, миллати б-н бирлигини ҳис этади. Натижада, унинг онги ва қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси шаклланади. Бу бўғин — имон бўғини. Шу боисдан ҳам аждодларимиз «Ватанни севмоқ иймондандир» ғоясини илғари сурганлар. Учунчи бўғин билим, ижодий изланиш, фаҳм-фаросат б-н ифодаланади. У тафаккуримизда маърифат, дунёвий маъят тимсолида намоён бўлади. Буюк алломаларимиз ана шу дунёвий маъ-ятни илоҳий маъ-ят б-н узвийликда камолга етказганлар. Агар биринчи бўғин янгиликларни қабул қилиш, иккинчиси қадриятларга, аждодлар руҳига таяниш бўлса, учунчи бўғин янгиликларнинг ижодий раванқидир. У аждодлар меросига ҳақиқий ворис

булиб, уларнинг қадриятга айланган қисмини ижодий ривожлантиришни назарда тутди. И.А.Каримовнинг **миллий қадриятларни тиклаш, боболар қолдирган маънавиятни улуғлаш, ундан ибрат олиш, узликни англаш лозимлиги** ҳақидаги фикрлари муҳимдир. Зеро, маъ-яти қашшоқ, узининг мустақил дунёқараши. фикрига эга булмаган одамга ҳар қандай вайронкор ғоя уз таъсирини утказа олади. Чунки, Президентимиз таъкидлаганидек, **«Ўзбекистонимизнинг эртанги куни маънавий-маданий баркамол, руҳан тетик, мустақил фикрлаш ва ишлаш қобилиятига эга бўлган, замонасининг илмий-техника тараққиёти талабларига мос касбхунар маҳоратини ўзида мужассам этган, гурури баланд, иймони бутун, иродаси бақувват, чинакам ватанпарвар, инсофли ва ориятли инсонлар қўлида...»**.

РАҲБАР МАҲОРАТИ — раҳбарнинг бошқарув санъати сирларини билиши, ходимларни танлашдан тортиб, улар б-н боғлиқ зиддиятли вазиятларда оқилона ечим топа олиши, узи масъул жабҳада юксак меҳнат самарадорлигига эришиш учун жамоанинг бунёдкорлик кучларини сафарбар эта олиши, ташкилотчилик қобилиятининг намоён булишини англаувчи т. Р. м.нинг муҳим жиҳати унинг муомала мад-тида акс этади. Самимият, адолат, муомала, ишбилармонлик, асосий муаммо б-н иккинчи даражали вазифаларни уз вақтида фарқлай билиш, ташаббускорлик, оптимизм Р.м.ни ташкил этувчи омиллардир. Раҳбарнинг узоқни кура билиши, пировард мақсад ва вазифаларни теран англаши, ҳаёт ва ишлаб чиқариш жараёнида вужудга келадиган мураккаб вазиятларда узини йўқотмасдан ноанъанавий, қутилмаган ечимлар уйлаб топиши. жамоадаги ҳар бир ходим, ишчи кўнглига йўл топа билиши Р.м.нинг намоён булиши ҳисобланади. Яъни, жамоада ҳақиқий раҳбар руҳий кутаринки кайфият б-н иш олиб бормоғи ва яшамоғи лозим. Раҳбар ҳамиша жамоа аъзоларининг қувонч ва ташвишлари б-н яшаши керак, чунки ҳаётининг кўпгина унутил-

мас лаҳзалари жамоа муҳитида шаклланади, тарбияланади. Шу тарзда раҳбарнинг энг яхши ташкилотчилик, тадбиркорлик фазилатлари шаклланиб, мукамаллашиб боради. Бошқариш, энг аввало, кишилар б-н ишлашдир. Раҳбар нотиқлик маҳоратига эга булиши, тушунарли, ифодали ва таъсирчан, ишонарли ва даъваткор руҳда гапиришга урганиши керак. Раҳбарнинг тинглаш маҳорати бугунги кунда долзарб вазифага айланган. Немис файласуфи А. Шопенгауэр «Одамларнинг узингиз туғрингизда яхши фикрга эга булишларини хоҳласангиз, уларни тингланг» деган эди. Чунки тинглаш қобилияти гапирувчини илҳомлантиради, руҳлантиради. Шу тариқа янги фикрлар, гояларнинг шаклланишига шароит туғилади. Раҳбар қалби тоза, шижоатли, ишбилармон, уз мустақил фикрига эга, руҳан тетик, давр талабини онгли ҳис этадиган. раҳбарлик фаолиятида дуч келган ҳар бир салбий ёки ижобий хатти-ҳаракатларга ўзида шаклланган салоҳият кучи б-н жавоб бера олиш қобилиятига эга булиши керак.

РАҲМАТ (араб. шафқат, марҳамат, меҳрибонлик; ачиниш) — 1) ташаккур ва миннатдорлик, шукроналикни ифодаловчи т.; 2) марҳамат, лутф, эҳсон; 3) эркаклар исми: Р. (Раҳматулла). Р. кўп маъноли суз. Яхши бажарилган эзгу ишлар учун кишилар Р. орқали уз миннатдорчилигини билдиради. Р. олган киши катта савобга эга булади. Бу суз б-н бажарилган меҳнатга баҳо берилади. Кимдир кимгадир яхшилик, савоб иш қилган чоғида уз хурсандчилигини ифодалаш учун Р. айтилади. Баъзан бу суз кесатиқ маъносини ҳам англатиши мумкин. Р. инсоний мун-тлар орқали рўёбга чиқадиган суз булиб, яхши муомалани ҳам англатади. Энг гузал муомала лутф-карамдир. Алишер Навоий буни муомала-пардоз, деб атаган. Халқимиз инсоний муомала қила билишни мад-т, олижаноблик аломати, деб тушунади. Ота-оналар учун фарзандлари ҳақида мақтов, эл-юртдан “Отанга Р.!” деган олқиш эшитиш энг катта саодат-

дир. Эзгу ишлар қилиш Р.га лойиқдир. Киши яхши иш қилса фақат узига эмас, балки ота-онасига ҳам Р. келтиради, одамлар Р. эшитиш учун фақат эзгу ишлар қилишга интилади. Р. сўзи б-н кўрсатилган марҳамат, иноят ҳам ифодаланади. Мас. ёмғир, қор Яратганнинг Р.и дейилади.

РАҲМДИЛЛИК — узгаларга нисбатан меҳр-шафқат, меҳрибонлик, инсопарварлик туйғусини ифодаловчи т. Р.нинг туб моҳияти инсонни ҳурмат қилиш, қадр-қимматини билиш ҳамда уларга меҳрибонлик кўрсатишдан иборатдир. Р. узгаларга меҳр-шафқат кўрсатиш, амалий кўмак бериш каби инсоний фазилатларда намоён бўлади. Инсондаги Р. ва меҳрибонлик унинг маън-й гузаллигидан, нозик табиат эгаси эканидан далолат беради. Ш-дек, Р. ижобий фазилатлар б-н бойитиб борилади. Раҳмдил киши эзгу ишлар қилишга мойил, қалби дарё инсондир. Улар узгаларга нисбатан меҳр-шафқатли бўлади. Раҳмдил инсон яхшиликдан куч олиб, эл манфаатини кузлайди, узгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўяди. Инсонда ачиниш ҳиссининг мавжудлиги унинг Р.идан далолат беради. Раҳмдил инсоннинг нияти холис, ёрдами бегараз бўлади, узгаларга маън-й озуқа беради. Олийҳиммат, раҳмдил, сазий инсон тулиб-тошиб оқаётган дарёга ухшайди, у узигада илм-маърифатдан, эзгу ишлардан ҳаммани баҳраманд қилгиси келади. Ҳадиси шарифда келтирилишича, “Аллоҳ таоло ўз раҳматини юз булак қилди. Тўқсон тўққиз булагини Узида олиб қолди ва қолган бир булагини ер юзига туширди. (Мана шу бир булак раҳм бутун мавжудотларга тақсимланди). Ургочи отнинг уз боласини босиб олмаслик учун оёгини тортиши ҳам мана шундандир”.

РЕАЛИЗМ (лот. *realis* — воқеий нарсалар) — санъат ва адабиётдаги асосий ижодий услублардан бири. Санъат ва адабиётнинг икки асосий ижодий услуби бор: Р. ва романтизм. В.Г. Белинский “Рус повестлари ва Гоголь повестлари ҳақида” мақоласида романтизм ва Р. ижодий ус-

лубларини кўзда тутиб, поэзияни “идеал ва реалистик поэзия”га ажратган эди. Р.нинг бош принципи турмушни рост-гуйлик б-н тасвирлаш, ҳаёт ҳақиқатини туғри ёритишдир. Типиклик реалистик санъат ва адабиётнинг негизидир. Типик характерларни типик шароитда тасвирлаш ҳаёт ҳақиқати ва унинг қонуниятини тулароқ ҳамда ёрқинроқ ёритишга, мужассамлаштиришга хизмат қилади. Образлар типиклаштирилмаса, мукамал реалистик асар даражасига кутарила олмайди. Реалист санъаткор ҳаётнинг энг муҳим ва характерли воқеа-ҳодисаларини тасвир объекти қилиб олади, ҳаёт воқеликларини саралаб туплайди, уларни бадиий умумлаштиради ва индивидуаллаштирилган типик образларда мужассамлаштиради. Р. элементлари, воқеликни реалистик тасвирлаш тенденциялари, купинча, романтизм б-н ёнма-ён ёки аралаш ҳолда намоён бўлади. Шарт-шароит, мавзу ва ёзувчи кўзлаган ижт-й-эстетик мақсаднинг моҳиятига қараб, алоҳида олинган бадиий асарларда романтика ёки романтик тамойиллар етакчи бўлади. Шу б-н бирга, таъкидлаш лозимки, реалистик асарда романтизм элементларининг, романтик асарда Р. элементларининг булиши ҳам табиий ҳолдир. Р. ижодий услуби конкрет, тарихийдир. У бир нуқтада туриб қолмади, унинг моҳияти ва ижт-й-эстетик вазифаси усиб, узгариб борди. Бинобарин, адабиётшуносликда баъзан Р.ни тасниф этиб, “антик Р.”, “илк Р.” каби иборалар ҳам қўлланилади. Ўзб. мумтоз адабиётидаги Р. тенденцияларининг рив-шида мумтоз йўналиш (айниқса, Навоий ижоди), демократик тенденциядаги адабиёт (Турди. Махмур, Гулханий ва б. ижоди) муҳим роль уйнайди. Муқимий. Фурқат. Завқий ва Аваз Ўтар каби демократ. маърифатпарвар шоирлар ижоди б-н ўзб. адабиётидаги Р. ўз тар-ётининг янги босқичига кутарилди.

РЕДУКЦИОНАЛИЗМ (лот. *reductio* — орқага силжиш, олдинги ҳолатга қайтиш, тўхтаб қолиш) — фал.ги методологик тамойил. Унга қура, материянинг юқори шакллари қуйи шакллариға хос булган

қонуниятлар асосида тўлиқ тушунтириб берилиши ёки қўйи шаклларга келтирилиши мумкин. Мас., физик ва кимёвий қонунлар ёрдамида биологик ҳодисалар, биологик қонунлар ёрдамида эса ижт-й ҳодисаларни тушуниш мумкин. Р. психологияда бихевиоризм кўринишида, физикада физикани “математикалаштириш”, лингвистикада товуш редукцияси ва б. кўринишларда намоён булади. Р. ижт-й психология, биология ва б. фанларда ҳам учрайди. Р.нинг социологик концепцияларининг хатарли жиҳати шундаки, улар инсон турмуш тарзидан ижодий фаолиятнинг барча шаклларини чиқариб ташлашга олиб келади ва унинг ижодий фаолияти ҳамда имкониятларини рўёбга чиқарилишига тўсқинлик қилади. Психологик Р. ёндашуви психологиянинг мустақил фан сифатидаги мавқеини пасайтиради, унинг қонуниятлари ва категорияларини инкор этади. Шу б-н бирга, Р. редукционалистик ёндашув илмий билимларнинг бирлиги масаласига ойдинлик киритмаган бўлса-да, у илмда янги белгили воситаларни яратишга, сунъий расмий тилларни лойихалаштиришга қизиқиш уйғотиб, компьютер мантиғи, кибернетика ва б. соҳаларнинг пайдо булиши ҳамда рив-шига замин яратди. Мас., муҳандислик йуналишида билимларнинг рив-ши ва компьютерлаштиришнинг кенг ёйилиши натижасида Р. асосида янги фан соҳаси — синергетика вужудга келди.

РЕНЕССАНС (франц. *renaissance* — уйғониш) — инсоният маън-й тар-ёттидаги уйғониш даври. XIII а.дан эътиборан Европада Р. даври бошланди. Табиийки, ушбу ижт-й-тарихий жараён Европанинг турли мам-тларида турлича кечди. Р. даври Европада уч асосий босқични: илк босқич (XIV а.), етуклик босқичи (XV а.) ва охирлаб қолган сўнгги босқич (XVI а.)ни босиб ўтди. Р. ўзининг илк босқичида бутун Европани эмас, балки унинг энг ривожланган мам-тларини қамраб олди. Р. даврининг илк босқичи излари қад. Италияга бориб тақалади. Р. ғоялари қад. Италияда XII а.даёқ вужудга келган эди. Худди ш.у. ҳам Р. ўзининг илк

босқичида соф “итальянча воқеа” эди. Уз тар-ёттининг етук босқичида у бутун Европага хос хус-ят касб этди. Бу пайтда Европанинг қатор ривожланган мам-тларида ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг тез рив-ши бошланди. Кишиларнинг шаҳар томон интилишлари ошиб кетди. Жам-т ҳаётида шаҳарларнинг ўрни ва аҳамияти узлуксиз кучайди. Янги иқт-й мун-тлар қарор топа бошлади. Кишиларнинг турмуш тарзида муҳим ижобий ўзгаришлар содир була бошлади. Р. даври узига хос янги мад-тни яратди. Ушбу мад-т нафақат динга, балки илм ва фаннинг илғор ютуқларига таяна бошлади. Илк Р. даврида фаннинг буюк қудратли қадриятлари улуғланди ва янада бойиди. Оқибатда Р. даврида Европанинг ривожланган мам-тларида инқилобий ўзгаришлар рўй берди. Чунончи, бу даврга келиб биринчи китоб нашр этилди, Колумб томонидан Америка кашф этилди, Васко да Гама Африкани айланиб ўтиб, Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очди, Магеллан ўзининг узоқ давом этган саёҳатига асосланиб, Ер қуррасининг шарсимон эканлигини исботлади, география ва геодезия фан сифатида эътироф этилди. Математикада символик белгилар қабул қилинди, илмий анатомия ва физиология асосларини фан сифатида ўрганиш бошланди, кимё ва астрономияда катта ютуқларга эришилди, Р. даврига келиб христиан дини ўзининг мафкуравий ҳукмронлик мавқеини йўқота бошлади, ижт-й турмушнинг барча соҳаларида дин ва черковнинг зўравонлик таъсири барҳам топди. Бундай кескин бурилиш фақат фан, фал. санъат ва адабиётдагина эмас, балки христиан динининг ўз қобигида ҳам рўй берди. Ўрни Европанинг бир қатор мам-тларида секуляризация жараёни бошланди. Секуляризация (дин, черков таъсиридан холи бўлиш) жараёни кишилар дунёқарашида диннинг таъсирини камайтириб юборди. Ш-дек, бу жараён ижт-й турмушнинг бошқа соҳаларига ҳам уз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Оқибатда кишиларнинг фикрлаш мад-тида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Табиийки, фикрлаш мад-тидаги бундай кескин ўзгариш ўрта а. те-

ократизмига қарши кураш заминиди вужудга келди ва ривожлана бошлади. Эндиликда кишиларнинг фикрлаш мад-тида гуманистик қарашлар устуворлик қила бошлади. Табиий ижт-й мухитда содир булаётган ўзгаришларга инсоннинг интелектуал ақлий имкониятлари н.назаридан қараш қарор топа бошлади. Кишиларнинг фикрлаш мад-тида гуманистик тамойилларнинг устуворлиги уларнинг антик мад-й меросга бўлган қизиқишларини кучайтирди. Қад. юнон файласуфлари Афлотун ва Арасту фал.си қайта таҳлил қилина бошланди. Неоплатонизм, стоиклар фал.си Эпикур ва Цицерон қарашларига қизиқиш кучайди. Р., энг аввало, антик замоннинг мад-й ва фал-й мероси ҳақида эркин фикр юритиш, ҳар қандай қоидаларни ўзгармас, мутлақ ҳақиқат деб қарашдан воз кечиш, инсон бисотида мавжуд бўлган қобилият ва исътедодни эркин намоиш қилиш учун вужудга келган имконият эди. Худди ш.у. барча ижод аҳли “эпиқ мактаблар” намояндалари эмас, балки мустақил тадқиқотчи сифатида ҳаракат қила бошлади. Ҳар бир тадқиқотчининг ўзига хос баён қилиш, илмий-фал-й асарларни ўзига хос талқин қилиш, воқеликни реал тасвирлаш услублари вужудга келди. Р. мад-тининг асосий тарғиботчилари ва ташвиқотчилари шаҳар аҳолисининг юқори табақалари — йирик ишбилармонлар, мешчанлар, юқори маълумотга эга бўлган зиёлилар эди. Р. даври мад-ги инсонпарварлик ғоялари б-н йўғрилган ва фал.си инсонни энг олий қадрият эканини ҳар томонлама исботлашга уринди. Худди шу даврга келиб, ижт-й мун-тларни баҳолашнинг янги инсонийлик мезони вужудга келди. Инсонийлик аждодлар яратган мад-й-маън-й меросни ўзлаштириш қобилияти б-н белгиланди, оламни теоцентриқ тушунишдан антропоцентриқ тушунишга ўтилди. Бундай инқилобий ўзгариш, шубҳасиз, ута мураккаб жараён бўлиб, турли зиддиятларга тула эди. Р. даври инсоният босиб ўтган тарихий тар-ёт йўлининг энг муҳим даврларидан биридир. Бу давр жаҳон цивилизацияси тар-ётига улкан ҳисса қўшди. Р. даврида гуманистик ғояларни

улуғлаган Данте Алигъери (1265—1321), падуялик Марсилиий (1278—1348), Франческо Петрарка (1304—1374), Джованни Бокаччо (1313—1375), Марсилио Фичино (1422—1495), Пико Делло Мирандола (1463—1495) каби буюк зотларнинг катта бир сулоласи етишиб чиқди. Илм-фанга эътибор кучайди, амалиёт б-н фан орасидаги чегара ҳам ўзгара бошлади. Муҳандис ва рассом нафақат урта а. замонасидагидек “санъаткор”, “техник”, балки чинакам ижодкор, яратувчи даражасига кутарилди. Кеплер, Галилей, Ковальери сингари ижодкорлар Худо томонидан содир этилган табиий ҳодисаларни ички тузилишидаги ўзаро алоқадорлик қонуниятларини билишга интилдилар. Инсон туғрисидаги қарашлар Р. даврида янада юксакликка кутарила бошлади. Эндиликда инсоннинг қадр-қиммати ҳар томонлама оша бошлади. Урта а.ларда мавжуд бўлган инсон — Худо орасидаги иттифокқа ва у ҳақдаги қарашларга дарз кетди. Инсон Худодан ажралиб, мустақил фикрлаш имкониятига эга булди. Энди у фалакиётдан эмас, балки ўзидан, ўзининг теранлашиб бораётган ақл-фаросатидан, гузаллашиб бораётган танасининг имкониятларидан нажот излай бошлади. Худди шу боис Р. даври антропоцентризмада гузалликни улуғлаш тамойили устувор мавқега кутарилди. Тасвирларда инсон гузаллигини, айниқса, унинг қиёфасидаги латофатни тасвирлаш уша давр санъатининг бош мавзусига айланди. Бундай ҳолатни Р. даврнинг машҳур мусаввирлари — Боттичелли, Леонардо да Винчи, Рафаэл асарларида куриш мумкин.

РИВОЖЛАНИШ — тар-ёт, такомиллашув, оламдаги илгариланма ҳаракатни, объектлардаги сифатий ўзгаришларни, борликдаги янги шаклларнинг вужудга келишини ифодаловчи фал-й категория. Р., энг аввало, ўзгариш б-н боғлиқ, бироқ ҳар қандай ўзгаришни ҳам Р. деб булмайди. Фақат эскидан кейин янги сифатнинг юзага келиши б-н боғлиқ ўзгаришгина Р. бўлиши мумкин. Р. оламнинг умумий тавсифи эмас, балки оламдаги моддий ва маън-й системаларнинг хус-яти-

дир. Конкрет системалардан ташқарида Р. йуқ ва булиши ҳам мумкин эмас. Шу боис олам ҳақида гап борганида ундаги конкрет системаларнинг чексиз тар-ёти назарда тутилади. Антик фалда Р. гојлари учрамайди. Чунки Р.нинг муҳим томони шундаки, у замон б-н боғлиқ. Зеро, ҳар қандай Р. маълум вақт давомида содир булади. Антик фал. эса замонни циклли жараён сифатида тасаввур этарди. Ушбу тасаввурга мувофиқ, барча ҳодисалар так-рорланиб туради, борлиқ узининг маълум бир ҳолатига қайтаверади. Албатта, бундай тасаввур Р. гојларига урин қол-дирмасди. Христиан динининг вужудга келиши вақтнинг келажакка қараб йунал-ганлиги ҳақидаги тасаввурларни вужудга келтирди. Фаннинг тараққий этиши эса ушбу тасаввурларни табиат ва жам-тдаги узгаришларнинг йуналганлиги ва қайт-маслиги ҳақидаги мулоҳазалар б-н бой-итди. Бунинг натижасида Р.га доир қатор концепциялар юзага келди. Г.Спенсер Р.ни бутун табиатнинг тадрижий эволю-цияси б-н боғлади. Унинг фикрича, Р. бир хилликдан куп хилликка, оддийлик-дан мураккабга қараб борувчи жараён-дир. XIX а.нинг иккинчи ярмидан Р.нинг натуралистик концепцияси шакллана бошлади. Ч.Дарвин Р.ни универсал ме-тодологик принцип сифатида эмас, жузь-ий илмий т. сифатида талқин этди. Р.нинг антропологик концепциясига кура, Р.ни “инсон – табиат” ва “инсон – инсон” мун-гларида изламоқ лозим. Р.нинг яна бир концепцияси — иждодий эволюцио-низмда (эмержентизм) Р. янги сифатнинг вужудга келиши тарзида тасаввур этила-ди. Бу концепция тарафдорларидан бири булган Л.Морган узининг 1922 йилда чоп этилган “Эмержент эволюция” номли асарига янги сифат системанинг ички иждодий қудрати шарофати б-н вужудга келишини асослаб берди. XX а.да эса Р.нинг янги концепциялари ривожлан-ди. Улардан бири — мувозанат наз-ясида Р. қуйидаги принциплар асосида содир булиши баён этилади: 1) Р. “мувозанат – бузилиш – мувозанат” тарзида содир булади; 2) мувозанатнинг энг асосий хус-яти унда зиддиятларнинг йуқлигидир; 3)

мувозанат ташқи таъсир остида бузила-ди; 4) мувозанат ташқи таъсирга мосла-шиш орқали тикланади; 5) мувозанат мутлақ. бузилиш эса нисбийдир. Бу кон-цепция, асосан, Л.Ф.Уорд ва Ле Дантек-лар томонидан ривожлантирилди. Конф-ликт наз-ясида Р.нинг асосий манбаи ки-шилар, авлодлар, ижт-й гуруҳлар ва миллатлар уртасида содир буладиган кон-фликт б-н боғланади. Ушбу конфликт-нинг бартараф этилиши Р.га олиб кела-ди, деб ҳисобланади. Р.нинг энг муҳим концепцияси диалектикадир. Унга кура, Р.сифатий узгариш б-н боғлиқ булиб, унинг уч асосий хус-яти мавжуд: 1) Р. орқага қайтмайди; 2) Р. фақат келажак-ка йуналгандир; 3) Р. зарурийлик б-н боғлиқ. Ушбу уч хус-ят мавжуд булгани-дагина узгариш Р. даражасига қутарила-ди. Биринчи хус-ят булмаса, узгариш ҳар қандай фаолият курсатиш жараёни б-н, иккинчи хус-ят булмаса, ворисийлик ва алоқадорликка эга булмаган жараён б-н, учинчи хус-ят булмаса — тасодифий жа-раён б-н чекланиб қолади. Р. система-ларда мавжуд булган қарама-қаршилик-лар бирлиги ва кураши жараёнида, миқ-дор узгаришларнинг сифат узгаришига айланиши. янги сифат томонидан эски сифатнинг инкор этилиши орқали юз бе-ради. Ушбу жараённинг биринчи хус-яти диалектик зиддият қонунида, иккинчи хус-яти миқдорнинг сифатга утиши қону-нида, учинчи хус-яти диалектик инкор қонунида уз ифодасини топади. Р. даво-мида янги сифатнинг вужудга келиши аста-секинлик б-н тадрижий равишда ёки бирдан, қисқа муддатда юз бериши мум-кин. Р.нинг биринчи типи эволюцион Р., иккинчи типи революцион Р. дейилади. Р.нинг ҳар қандай типига ижобий, про-грессив сифатлар жамланиб боради. Бироқ айрим ҳолларда янги вужудга келган си-фат регрессив характерда булиши ҳам мум-кин, шунга қарамасдан Р.да умумий про-грессив йуналиш сақланиб қолади.

РИЁЗАТ (араб. қийналиш, азоб че-киш) — 1) тасаввуфда тариқат шартла-ридан бири, дарвеш, мурид, суфийнинг нафс истагидан воз кечиб, бу йулда қийна-

лиши, азоб-уқубатларга чидаши, суфийнинг бутун вужудини Р. супургиси б-н супуриб, кунгил эгаси утирадиган пок манзилга айлантиришдаги машаққатларини англатувчи т.; 2) Математика, алгебра ва астрономия каби фанларнинг урта ада номланиши. Р. инсоннинг маън-й юксалиш мақсади йулида дуч келадиган ҳар қандай қийинчиликларни бардош б-н енгиб утишига қаратилган ҳаракатини англаган. Р. жисмоний ва маън-й, моддий ва ижт-й қийинчиликларга чидашни ҳам қамраб олган. Р. тариқатда инсон босиб утиши керак булган бир қанча мақом-даражаларда муҳим роль уйнаган. Унда энг муҳими инсон маъ-яти синовдан утказилган. Маън-й жиҳатдан кучсиз булганлар Р. талабларига бардош бера олмаган ва уз-узидан маън-й юксаклик даражасига кутарилишдан маҳрум булганлар. Р. ҳар қандай турдаги бойликдан воз кечишни тарғиб қилса-да, бу таркидунёчилик ҳисобланмаган. Бу маънони Баҳоддин Нақшбанд «Дил ба ёру даст ба кор» деган шиорида ифодалайдики, бу инсон Ҳаққа, маън-й юксакликка эришиши учун туғри, пок яшаб, ҳалол меҳнат қилиши, айни вақтда Худони, унинг бу ишларни куриб турганини мудом ёдида тутиши лозимлигини англаган. Шу жиҳатдан олганда, Р. маън-й моҳиятига кура, дунёдан воз кечишни эмас, балки унга интилиши оқибатида юзага келиши мумкин булган салбий хус-ят ва ҳаракатлардан тийилишга ундаган дейиш мумкин.

РОМАНТИЗМ — бадиий адабиёт ва санъатдаги ижодий ёндашув ва услублардан бири. Р., реализм, танқидий реализмнинг ҳар бири адабий тар-ёт жараёнининг маълум босқичида тарихий зарурат сифатида юзага келган, бири иккинчисининг туғилишига замин ҳозирлаган. Ш.у. бу ижодий услубларнинг бир-биридан фарқли белгиларини, ҳар бирига хос хус-ятларни билиб олиш муайян тарихий даврда яратилган асарларнинг қандай йуналишда яратилганини аниқлашга ёрдам беради. Ёзувчи уз даври учун характерли ҳодиса ва ҳаётий воқеликларни ажратиб олиб, уларни уз асарида умумлаштириб

тасвирлар экан, уларга нисбатан уз мунтини билдиради, эстетик жиҳатдан баҳолайди. Ёзувчининг худди ана шу мун-ти ва баҳосида унинг тасвирлаш принципи, ижодий ёндашуви уз ифодасини топади. Р. ҳаётнинг узидан кура купроқ турмуш ҳақидаги орзу-умидларни тасвирлаш тамойилига асосланади. Ш.у. Р. услуби асосида яратилган асарларда воқеликка нисбатан ижодкорнинг эркин ёндашуви яққол намоён булади, яъни тасвирда ҳаётий фактга қараганда бадиий туқима устунлик қилади, фантазия, рамзийлик ва бадиий муболағага кенг урин берилди, юксак тимсолларни тасвирлаш устувор аҳамият касб этади. Романтик асарларда ёзувчи орзу қилган нарсаларни бурттириб тасвирлайди, узи яшаб турган ҳаётдан норозилигини ифода этади. Ш.у. бундай асарларда ёзувчи яшаган давр, ижт-й мун-тлар ифодаланиши б-н бирга, асар қаҳрамони ҳукмрон гуруҳларга қарши қуйилади. Романтик ёзувчилар яратган образлар ҳаёт ҳақиқатидан йирик, ундан бугунлай ажралиб қолмаган булса-да, бу тимсоллар бевосита ҳаётий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатга айланган образи булмай, балки улар орзу қилган ҳаётнинг инъикосидан иборат. Р. услуби асосида яратилган асарлардаги образлар романтик образлар дейилади. Мас., Алишер Навоий асарларидаги Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун ва б. тимсоллар Р.га йўғрилган булиб, буюк мутафаккир шоир улар орқали узининг илғор қарашлари, жумладан, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва нафрат, яхши ва ёмон амаллар ҳақидаги ғояларини ғоят таъсирчан романтик тасвирлар воситасида ифода этган ҳамда инсонларни юксак маън-й амаллар сари етаклаган.

РОСТГУЙ(ЛИК) — туғрисузлик ёки инсоннинг ҳақиқатга интилиши б-н боғлиқ хатти-ҳаракатини ифодаловчи маън-й фазилатни англатувчи т. Ҳақиқат доимо синфийлик, партиявийлик, мафкуравийлик, тарихийлик ва даврийликдан юқори туради. Р. ҳақиқатни ифода этиш шаклларида биридир. Р. — инсоннинг сузи, онги, руҳига сингдирган, ижт-й-ҳаётий,

даврий-гажрибавий хус-ят эмас, балки унинг моҳиятини ифодаловчи фазилат. Мас., тили чиққан ёш гудакка нима десангиз ишонади, узи нимаики деса — рост гапиради. Гудакнинг соддалиги, ишонувчанлиги, тўғриси айтишидан биз — катталар куламитиз, лекин ҳақиқат устидан, Р. устидан кулаётганимизни уйлаб ҳам кўрмаймиз. Гудак улғайиб, «ақли кириб» боргани сари атроф муҳитда ёлгон мавжудлигини, баъзи бир ўринда рост гапирса ё кулги булиши, ё жазо олиши мумкинлигини англаб етади ва аста-секин ёлгонга ургана бошлайди, дастлабки маиший ёлгон ижт-й босқичга кўтарилади. Лекин бу ижт-й ҳаёт ёлгонга тула, деган тасаввур бермайди. Рост ёки ёлгонни ишлатиш тарбия олишига ҳам боғлиқ. Энди у тарбияси, идеали ва характериға кура, хусусий ёки гуруҳий манфаатдорликни таъминловчи ёлгон атрофдаги воқеликнинг ҳамроҳига айланади. Инсонни бу йўлдан фақат юксак маъ-ят, биринчи галда, ахлоқий тарбия кўтаради. Эзгулик, номус, қадр-қиммат, инсонпарварлик, ҳалоллик, инсоф нима эканини тушуниб етган кишигина Р. бўла олади. Р. инсондан сабр-тоқат, матонат ва жасоратни талаб қилади. Р. инсон қурқувдан фориғ бўлади, ҳар қандай ҳолатда ҳам виждонига қарши бормайди, кимларнингдир кўзига қараб иш тутмайди, яқинлари ёки ҳамкасабаларини хафа қилишдан, уз моддий манфаатдорлигига зарар етказишдан чўчимайди. Р. инсон азият чекиши, таъна-дашномларга қолиши мумкин. Лекин буларнинг ҳаммаси бир одамга ёки муайян гуруҳга воқеликни асл ҳолида етказганидан, уларни нотўғри йўлга солиб юборганидан қалбда пайдо бўлган маън-й қониқиш ҳисси, хотиржамлик ва ором туфайли ювилиб кетади, ички қувонч унга баланд руҳ бағишлайди. “Тўғри сўзли киши барчанинг эътиборини қозонади. Яхши ишидан янада улғуроқ мартабаларга тавсия этилади. Қадр-қиммати ортади, ҳар ерда сўзи мақбул бўлади. Ёлгончи эса бу фазилатларнинг барчасидан маҳрум бўлиб, унинг орқасидан одамлар нафрат б-н қарашади. Ёлгончи ёлгон сузи б-н узгаларнинг об-

русини тукмоқчи, ҳуқуқидан маҳрум қилмоқчи бўлади. Ваҳоланки, унинг ёлгон сузлари узи учун зиён бўлиб чиқади” (Халиддин ал-Ҳасаний). Донишмандлар ёлгончиликни энг катта ёвузлик, ёлгончиларни энг разил кишилар сирасига киритишган. Чунки ёлгончи киши ёлгон нарсаларни нақл қилиб, одамлар орасига нифоқ солади. Узгалар ҳақида булмағур гапларни тарқатади. Булган ёки бўлаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида нотўғри ахборот бериб, одамларни адаштиради. Кимнингдир ёлғони туфайли одамлар ишончга лойиқ нарсаларга ишониш, ишончсизликка сазовор нарсаларга ишонмаслик имконидан маҳрум бўлади ва нотўғри қарорлар қабул қилади. Умуман, Р. инсондаги виждон, адолатпарварлик каби хислатлар б-н боғлиқ. Дин-диёнатда ҳам, инсонийлик мартабасида ҳам Р. юксак шарфланади. “Оқил чиндан узга демас, аммо барча чинни ҳам демак оқил иши эмас” дея ибрат беради ҳазрат Навоий. Зотан, турмушда эзгуликка хизмат қиладиган ёлгон ишлатиладики, бу айб, гуноҳ саналмайди. Хаста кишини кўргани борилганда, тузуксиз, деб кўнгил олинади. Табиатан хунук ёки ногирон кишиларнинг нуқсонини ҳақидаги рост сузлар зарурат чоғида ҳам улар ҳузурда айтилмайди. Саъдий Шерозийнинг “Гулистон” асарида шундай ибратли ҳикоят бор: “Бир султон бир асирни улдирмоққа буюрди. Шундай нақл бор: “Ҳар ким жонидан қўл ювса, кўнглида борини тилига келтирар”. У бечора тирикликдан умидини узиб, султонни сўқди. Султон: “У улимли киши нима деяпти?” — деб сўради. Вазирлар ичида бир оқили бор эди. У айтдики: “Султонимизнинг умри узоқ бўлсин! Бу бечора “Вал-козиминал-гайза вал-офина анинноси валлоҳу йўҳибб-улмуҳсинина” (Маъноси: “Жаннат ғазабни ютқувчиларникидир ва одамлар гуноҳин кечирувчиларникидир”) демоқда”. Султон бунини эшитиб, асирнинг гуноҳидан кечириб, озод қилди. Аммо оқил вазирнинг душмани — бошқа бир вазир: “Султон хизмагида ёлгон сузламоқ бизнинг мартабамизга лойиқ иш эмас. У гуноҳкор султонни ярамас сузлар б-н сўқди” деб, сир-

ни очади. Султон у вазирдан ранжиб: “Унинг ёлгон сузи сенинг тугри сўзингдан яхшироқдир. Негаки, унинг сузининг биноси маслаҳатга, сеники эса гийбат устига қурилган”, деди. “Одамлар б-н муомала қилаётганда эҳтиёт бўлмоқ, рост б-н ёлгон сўзни фарқлай билмоқ керак. Ёлгонга суянган хушомад сузни куп айтадиганлар куп булганидек, рост сузни чин дилдан эшитадиганлар ҳам камдир. Бу борада ибрат кузини очиб, фаросат б-н иш тутмоқ лозим.” (Абулбарокот Қодирий.)

РУҲ — объектив дунёнинг фаол инъикосини англатувчи т. Борлиқни акс этириш фақат инсонга эмас, жониворлар, ўсимликлар, ҳатто ноорганик дунёга ҳам хос. Модда тар-ётининг турли босқичларида инъикос ҳам турлича бўлади. Мас., сув ёки қузгуда атроф борлиқнинг акс этиши физик инъикос бўлиб, унда фаоллик йўқ. Ўсимликлар рив-шида атроф муҳитнинг акс этиши (ёруғлик, ҳарорат ва ҳ.к.) биологик инъикос бўлиб, унда қуйи даражадаги фаоллик намоён бўлади. Ҳайвон ва жониворларнинг рив-шида, хулқ-атворида атрофдаги воқеа-ҳодисаларнинг акс этиши физиологик ва маълум даражада руҳий инъикос бўлиб (инстинктлар, рефлекслар), улардаги фаоллик ўсимлик дунёсидаги инъикосга нисбатан жуда юқори даражада. Лекин, том маънодаги фаол инъикос инсонга хос бўлиб, бу инъикос Р. деб аталади. Р.нинг фаоллиги шунда кўринадики, у воқеликни қандай булса, шундайлигича эмас, балки тартибга солган ҳолда акс эттиради. Ҳоз. воқеалар, ўтмишда бўлган ва келажакда бўладиган воқеалар инсон Р.ида муайян тартиб ҳамда кетма-кетликда ифодаланади. Ҳолбуки, ўтмишда булган ва келажакда юз берадиган воқеа-ҳодисалар ҳоз. кунда мавжуд эмас. бироқ у Р.да акс этади. Инсон Р.ининг Ҳайвонлар Р.идан асосий фарқи шундаки, инсон уз хатти-ҳаракатларини англайди ва режалаштиради. Инсон ва Ҳайвонлар Р.ида воқеликнинг акс этиши улар томонидан уз хулқ-атворини назорат қилиш имконини беради. Воқелик Ҳайвонлар Р.ида туғри акс этмаса, улар улимга маҳкум бўлади.

Ҳайвонлар уз хулқ-атворларини индивидуал тажриба ёрдамида назорат қилишади. Инсон эса уз хатти-ҳаракатларининг туғри ёки нотуғрилигини фақат уз тажрибаларига эмас, ижт-й амалиётга қиёслаб ҳам назорат қила олади. Р. ҳақидаги дастлабки тасаввурлар ибтидоий тузумда вужудга келган. Улар уйқу, туш, улим сингари ҳодисаларни ўзларича талқин қилган. Бу тасаввурларга кўра, Р. танада мустақил ҳодиса бўлиб, одам ухлаганда ҳамда вафот этганда, у танадан чиқиб кетади, уйғонганда эса танага яна қайтиб киради. Антик даврда Р. ҳақида содда илмий тасаввур вужудга келган. Луқмони ҳаким (Алкмеон) талқинича, Р. инсоннинг бош миясида жойлашган. Лекин бу даврдаги тасаввурларга кўра, Р. модданинг бир кўринишидир. Мас., Гераклит ва Демокрит Р.ни олов. Анаксимен ҳаво, Эмпедокл эса турт унсурнинг қоришмаси сифатида талқин қилган. Урта а.ларга келиб, Р. туғрисидаги таълимот анча ривожланди. Абу Али ибн Сино таълимотига кўра, Р.ни танадан ажратиб бўлмайди. Мана шу қоидадан келиб чиқиб, у танадаги касалликни даволаш учун руҳиятдан фойдаланиш услубларини ишлаб чиқди. Янги даврга келиб, Декарт томонидан рефлекслар наз-яси яратилди. Бу Р. туғрисидаги таълимотлар тарихида олға томон яна бир сезиларли силжиш эди. Иккинчи сигнал системаси туғрисидаги наз-янинг яратилиши Р. ҳақидаги тасаввурларнинг илмий асосга қучиши учун катта туртки берди. Р.га энг яқин булган т.лардан бири “онг” т.сидир. Онг ва Р. ўзаро боғлиқ т.лар бўлиб, бир-бирини тулдириб туради. Р.га алоқадор булган тафаккур, хотира, тасаввур сингари ҳодисалар айни пайтда онгга ҳам тегишлидир. Р. ҳақидаги фан — психологиянинг “рефлекс”, “инстинкт” сингари категориялари онгости деб аталиши ҳам Р. б-н онгнинг қанчалик боғлиқ эканини курсатади.

РУҲИЙ ОЛАМ — шахс ички дунёсига алоқадор ҳодисалар ва жараёнлар. Улар ўзаро боғлиқ, хилма-хил ва мураккаб бўлиб, таркибига ташқи оламини билиш ва мад-т, санъат ҳамда бошқа фао-

лият воситалари орқали узини намоён этиш каби руҳий ва маън-й эҳтиёжлари. қизиқишлари; табиат, жам-т, инсон ва узи ҳақидаги тасаввурлари ҳамда билимлари; ҳис-туйғулари; қобилияти, мақсадлари, қизиқишлари, дунёқараши, эътиқоди ва қадриятлари киради. Инсоннинг Р.о.даги асосий таркибий қисмларидан бири шахсда шаклланидиган мақсадлар ва идеаллардир. Улар шахсни келажакни башорат қилиш, эртанги кунини тасаввур қилиш, узоқ ва яқинга мулжалланган режаларни амалга оширишга тайёрлигини таъминлайди. Мақсад ва режасиз инсон — уз келажакга ишонмайдиган, маъ-ятсиз пессимистдир. Бу мақсадлар доимо узининг анланганлиги ва шахс реал имкониятларига боғлиқлиги б-н характерланади. Уларнинг шаклланиши ва онгда урнашишида маълум маънода идеаллар ҳам роль уйнайди. Идеаллар — шахснинг ҳоз. реал имкониятлари чегарасидан ташқаридаги орзу-умидлари, улар онгда бор, лекин ҳар доим ҳам амалга ошмайди. Чунки уларнинг пайдо булишига сабаб бевосита ташқи муҳит булиб, уша идеаллар объекти б-н шахс имкониятлари уртасида тафовут булиши мумкин. Бу орзуга яқин келажакда эришиб бўлмаса-да, айнан ана шундай идеаллар одамга мақсадлар қўйиб, унга эришиш йулидаги қийинчиликларни енгиш учун иродани сафарбар қилишга ёрдам беради. Инсон Р.о.нинг белгиловчи жиҳатлари сифатида унинг қизиқишлари ва дунёқарашини алоҳида ажратиш мумкин. Қизиқишлар ҳам анланган мотивлардан булиб, улар шахснинг атрофида руй бераётган барча ҳодисалар, оламлар, уларнинг узаро мун-глари, янгиликлар борасида фактлар туплаш, уларни урганишга имкон берувчи омилдир. Қизиқишлар мазмунан кенг ёки тор, мақсад жиҳатидан профессионал, бевосита ёки билвосита бўлиши, вақт жиҳатдан барқарор, доимий ёки вақтинчалик бўлиши мумкин. Қизиқишларнинг энг муҳим томони шундаки, улар шахс дунёқараши ва эътиқодини шакллантиришга асос бўлади. Чунки эътиқод шахснинг шундай онгли йуналишики, унга уз қарашлари, принциплари ва дунёқарашига мос тарзда

яшашга имкон беради. Халқ доимо эътиқодли инсонларни хурмат қилади. Эътиқоднинг предмети турлича булиши мумкин: Ватан, дин, фан, касб, ахлоқий меъёрлар, оила, тузаллик ва ш.к.га эътиқод. Эътиқод ва қизиқишлар ҳар биримиз Р.о.имизнинг муҳим жиҳати булган дунёқарашни шакллантиради. Дунёқараш — одамнинг теварак-атрофдаги оламга ва унда узининг тутган урнига қарашларидан келиб чиққан тизим, унинг фал-й, сиёсий, илмий, диний, аклий ва эстетик қарашлари йиғиндиси. Дунёқараш — тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва ғоялар мажмуи булиб, у шахсни маълум бир қолипда, уз шахсий қиёфасига эга тарзда жам-тда муносиб урин эгаллашга чорлайди. Мустақиллик даврида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга садоқатни, миллий қадриятлар, анъаналарни эъзозлашни, уз яқинларига меҳрибон ва танлаган йулига — касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутати. Янгича фикрлаш ва янгича тафаккур айнан мустақиллик мафкураси руҳида тарбия топиб, сайқал топган миллий онг, дунёқараш ва эътиқоддир. Р.о. шахс ва жам-т уртасидаги узвий боғланишни ҳосил қилади. Инсон ҳаётга қадам ташлар экан, унинг шахс сифатидаги камолоти, Р.о.и шаклланиши ва рив-ши айнан жам-тда содир булади.

РУШНОЛИК (форс. ёритиш, ёруғлик, равшанлик) — бахтли, фаровон ҳаёт, ёруғликни ифодаловчи т. Халқимиз қадимдан бахтли, фаровон турмуш кечирини орзу қилиб келган, лекин ҳақиқий Р.га Мустақиллик давридагина эришди. Р., ш-дек, “эзгулик”, “равшанлик” сузларига синоним тарзда қўлланади. Ш.у. ҳам илмий ва бадий адабиётларда ҳамда кундалик муомалада “Р.га чиқди”, “Р. курди” суз бирикмалари куп учрайди. Р. “ҳалоллик” ва “ҳаром” т.лари б-н узвий боғлиқ. Ҳалоллик б-нгина Р.га эришиш мумкин. Шариатда ижозат этилган ҳамма нарсалар, ейиладиган озиқ-овқатлар ва қилинадиган ишлар ҳалол, ижо-

зат этилмаган нарсалар ва ишлар эса ҳаромдир. Аллоҳ таоло ҳаром этилган ишларни қилувчиларга бу дунёда ёки қиёматда, албатта, жазо беради. Ҳеч ким қилмиши учун жазодан қочиб қутула олмайди. Инсон ҳамиша Р. га интилади. Кенг маънода Р. сузи мустақиллик сузи

б-н ҳам уйғунлашиб кетади. Демак, Р. сузи ҳам “мустақиллик” т.сидек кишилар интиладиган маррадир. Тор маънода Р. одамлар бир-биридан кутадиган яхшиликдир. Хус-н, Р. узаро яқин қавм-қариндош, ҳамкасблар б-н корхонадаги мун-тлар доирасида юзага келади.

САБР (араб. аччиқ, чидам, бардош) — инсон маъ-ятининг таркибий қисми бўлиб, ошиқмасдан кутиш ёки узини тия олиш, тоқат, чидам-бардош, ирода ва қаноат қилиш маъносини англатади. С. кишиларнинг турли-туман зиддиятли воқеа-ҳодисаларга бардош қила олишини ҳам ифодалайди. С. — юксак маъ-ят т.си, ақл ва мад-т белгиси, бошқаларнинг фикри ва эътиқодига ҳурмат ифодаси ҳисобланади. Мураккаб ижт-й, иқт-й, маън-й муаммоларга нисбатан бағрикенглик б-н мун-т билдириш ва хатти-ҳаракатдаги ҳолислик шахсининг С.и, маъ-яти юксаклигидан далолат беради. У узоқ йиллар мобайнида оила, жамоа, ижт-й шароит. мавжуд анъаналар таъсирида шаклланади. С. исталган даражадаги раҳбар учун фавқулодда муҳим аҳамият касб этади. Зеро, инсоннинг турли вазиятдаги ҳам ижобий, ҳам салбий жиҳатларни фарқлаш уқуви, адолатли баҳо бериш лаёқати жамоада соғлом ижт-й-руҳий муҳитни таъминлайди. С. фақат айрим шахсга хос хус-ят сифатида эмас, балки айрим кишилар, ғоялар, вазиятларга мун-тда намоён бўладиган жамоага хос хус-ят сифатида ҳам қаралади. “С. таги — сариқ олтин”, “С.лига ош, С.сизга тош”, “С. қилсанг, ғурдан ҳалво битар”, “С. дори каби аччиқ, оқибати шириндир” каби соф узб.она мақоллар замирида не-не улуг донишмандларнинг. неча-неча аларнинг хулосалари мужассамлашган. Ота-боболаримиз бундай ҳикматларга ишониб, уларга амал қилиб яшаган. Яъни, С. чи-

дамли бўлиш, оғир ҳолатлар юз берганда, инсон уларга бардош қилиб, узини йўқотмаслиги, ноҳуя сузлардан, уринсиз ҳаракатлардан узини тийишидир. Зеро, бу дунё имтиҳонлар олаmidир. Инсон ҳаётда турли ҳолатларга дуч келади. Баъзи ҳодисалар кишини шодлангирса, бошқалари ғамга солади. С.сизлик ҳаётда хунук оқибатларга олиб келиши мумкин. Ишнинг баракаси ҳам С. б-н боғлиқ. Купинча тилимизда таҳлил этилаётган т. “С.-қаноат” тарзида биргаликда ишлатилади. Бу бежиз эмас. Чунки С. учун қаноат, қаноат учун С. керак. Бироқ С. б-н қаноатни бир нарсга деб тушунмаслик лозим. Қаноат асосан, борлик-йўқликка куниш, оз нарсга б-н тирикчилик утказишни англатса, С. бошга тушган кулфат, ғам-ғусса, азоб-уқубатга чидашни, ҳар қандай ҳодисанинг натижасини кута олишни билдиради.

САВОБ (араб. яхшилик, эзгулик, ажр) — инсон ва жам-т манфаатига йуналтирилган эзгу ҳаракат; хайрихоҳлик, сахийлик, бошқа кишиларни тушуниш, унинг тақдирига ачиниш, оғирини енгил қилиш, яхшилик келтириш, узгаларга беғараз кумаклашиш, уларнинг бахтини уйлаш ва унга эришишда кумаклашишни англатадиган т. Бинобарин, С. сузи барча яхши ва эзгу ишларга нисбатан ишлатилади. Юртбошимиз таъкидлаганидек: **“Са-воб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак”**. С. ҳам ахлоқий, ҳам диний т. Халқимиз маъ-яти-

да ахлоқ ва диний эътиқод масалаларининг кўпчилиги алар оша намоён булиб келмоқда. Исломда С.га кагга эътибор қаратилади. Диний эътиқодга кура, С. Яратганга ёқадиган барча эзгу ва яхши ниятли ишлардир. Инсоннинг яхшилики ва ёмонликдан иборат хатти-ҳаракати, фаолияти исломда С. ёки гуноҳ деб аталади. Диний курсатмаларни бажариш, инсон манфаати йулида фаолият кўрсатиш С. ҳисобланиб, диний тасаввурга кура, инсоннинг иш китоби (номаи аъмоли) фаришта воситаси б-н ёзиб борилади. Охирида инсонларнинг С. ва гуноҳлари тарзида тортилиб, натижалар Аллоҳнинг ҳукмига ҳавола этилади. Ҳадиси шарифда таъкидланишича, инсоннинг барча С. ишлари жаннатга киргандан кейин эришиладиган даражалар учун керак бўлади. С. иш қилганда хурсанд, гуноҳ иш қилганда хафа булган инсон ҳақиқий мўмин саналади.

САВОДСИЗЛИК — муайян билим, саводга эга эмаслик, саводи йўқликни ифодаловчи т. “Саводлилиқ” сузи унга антоним сифатида қулланади. “Омилиқ”, “билимсизлик”, “уқимаганлик” каби сузлар С. сузига маънодошдир. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқ қилиб, онгга, уз-узини англаш қобилиятига эгадир. Шу туфайли илмга интилиш, уз ҳаётининг мақсад ва мазмунини билишга тиришиш, гузаллик яратишга, ҳар томонлама баркамол булишга уриниш барча давр ва миллат кишиларига хос булган умуминсоний, боқий фазилатлардир. Бу умуман инсон моҳиятига хос нарса бўлиб, у бу ёруғ оламда нима учун яшаётганини англашга, келажагига замин ҳозирлашга интилади. Ҳар бир соғлом фикрли одам, инсониятнинг умрбоқийлигини идрок этади ва узидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдириб кетишни истайди. Шундан келиб чиқиб, умрининг мақсади ва мазмунини белгилайди. Худди шу нарса унинг эътиқодини ифодалайди, саводлилиқ даражасини белгилайди. Агар инсонда ёшлиқдан китобга, билимга меҳр шакланмаган, билими саёз, т.лари тор булса, у дунёвийликни да-

рийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди. Демак, уни ҳар томонлама С. сузи б-н англатиладиган маънода ифодалаш мумкин. Чўлпон “Кеча ва кундуз” романида С.ни оми эшакка қийёслайди: “У нима, бир оми эшак-да... — дедим мен. Тараққий қилган эмас... газет уқимайди.” Бу ерда эшак сузига боғланиб келган “оми” ибораси уринли ишлатилган. У кучма маънода “ута саводсиз”, “дунёдан хабарсиз” каби маъноларни англатади.

САДОҚАТ (араб. дустлик, бирдамлик; самимийлик) — инсонга хос энг эзгу маън-й-ахлоқий хислатни ифодаловчи т. С. “самимийлик”, “вафодорлик”, “содиқлик”, “дустлик” сузларига маънодош ҳисобланади. Мас., машҳур француз сайёҳи Кусто бутун умрини уммон ва денгизлар ҳаёти ва ундаги сир-синаотлар, сув остидаги наботот ва ҳайвонот дунёсини кашф этишга багишлади. Унинг уз ишига булган С.ини бутун дунёдаги соғлом фикрловчи ҳар бир инсон юксак қадрлайди. Навоийнинг “Ҳайратул-аброр” достонида икки вафодор ёрнинг бир-бирига С.и улўғланади: Ҳиндистонда олиб борилган қаттиқ жангда Амир Темур душманларнинг барчаси динсиз булгани учун уларни қиличдан утказишни буюради. Шу пайт икки севишган ногоҳ қотилларга дуч келади. Шоҳнинг жазосидан омон қолиш учун аскарлардан бири севишганларнинг бирини чопмоқчи булиб отидан тушади. Уни ўлдириш учун аскар ёнидан тигини чиқарган ҳам эдики, иккинчиси ўз шеригини тиг остида куриб, уни ҳимоя қилиш учун қотилга бошини туттади. “Агар сенинг мақсадинг бош олиш булса, уни куй, унинг ўрнига бу бошни ола қол!” — дейди у. Аскар унинг бошини олмоқчи булган ҳам эдики, униси ҳам худди шу сузни айтади. У қайси бирини ўлдиришга ошиқса, иккинчиси тоқатсизлик б-н дер эди: “Тез бул, олдин мени ўлдира қол, то мен ўлгунча лоақал у тирик турсин!” Шу тариқа улар бир-бирига нисбатан чексиз С.и туфайли жонини беришга ҳам тайёр туради. Бир-бири учун жонидан кечишга тайёр икки ёрни курган шоҳ ҳам халқнинг гуноҳидан утади. Улар чина-

кам С. туйғуларини намоиш қилиб, элни ҳам, узларини ҳам халос қилади. Маълумки, мустақиллик йилларида шаклланаётган янгича дунёқараш ёшларда Ватанга С.ни, миллий қадрият ва анъаналарга муҳаббатни, уз яқинларига меҳрибонлик, танлаган касби, маслаги ва эътиқодига содиқликни назарда тутди.

САЛОМ, саломлашиш (араб. тинчлик, саломатлик; куриниш) — кишиларнинг узаро учрашган пайтларида урф-о.га қура бир-бирига нисбатан илиқ мун-тини англатадиган т. С.нинг келинчакни тўйдан кейинги кун эрта б-н олиб чиқиб, кўёвнинг ота-оналарига, қариндош-уруғларига таъзим қилдириш маросими ва умуман келинчаклар таъзими. яъни келинсалом ва саҳнада уйин-томоша майдонларида актёрларнинг томошабинларга таъзими каби шакллари ҳам бор. Нутқий одобда суҳбатдошлар бир-бири б-н таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар, нутқий мурожаатнинг ҳар қандай тури С.дан бошланади. “Ассалому алайкум” араб. сўз булиб, “Сизга саломатлик, омонлик тилайман”, деган маънони билдиради. С.га жавобан “Ваалайкум ассалом”, яъни “Сизга ҳам соғлик, омонлик тилайман”, деб алик олинади. С. бериш тартиби қуйидагича: ёши кичик — ёши каттага; отлиқ — пиёдага; пиёда — ўтирган кишига; ташқаридан кирган киши — хона ичидагиларга; озчилик — кўпчиликка С. беради. Шеригини ким биринчи булиб пайқаган булса, унинг С. бериши С.нинг «олтин қоидаси» ҳисобланади. Тарбия кўрганлик ва ахлоқий одоб С.даги олдинма-кетинликка бошқанинг қадрини пасайтириш ё кўтариш сифатида қарамайди. Лекин халқ орасида юзага келган тартибга қура, таниш, ёши катта ёки мақоми юқори бўлган шахсни учратганда биринчи булиб кичик ёшдагиси каттага С. бериши мақсадга мувофиқдир. Сўз шаклидаги «Ассалому алайкум», «яхшимисиз» бир оз таъзим ёки унг қўлни чап кўкрак устига қўйиш б-н тўлдирилиши мумкин. Бунда ёши ёки мақоми буйича кичик бўлган киши биринчи булиб қўл узатишга ҳаракат қилмаслиги керак. Бундай ҳолат-

да қўл узатиш каттанинг ихтиёрида. Хонага кирганда С. берувчи бир киши б-н қўл бериб сурашдимми, қолганлар б-н ҳам шундай қилиши зарур (чунки жамоа орасидан биттани ажратиб қўйиш нотўғри). Агар хонада ёки гуруҳда нотаниш одам булса, албатта, С. қисқа танишув б-н кифояланиши жоиз. Қўл бериб куришганда, албатта, қўл узатганининг қўзига қараб С. бериш керак. Бундай вақтда чап қўлни узатиш одобдан эмас, агар унг қўл банд булса, албатта, уни бушатиш лозим. Келувчи хонага кирганда у ердагиларга биринчи булиб С. беради. Бу қоида унинг ёши ёки лавозимидан қатъи назар, барчага бирдек тааллуқли. Агар киши бирон-бир муҳим иш б-н банд булса, келувчининг умумий С.ига бош қимирлатиб қўйиш б-н кифояланиши мумкин. Бу унинг келувчини пайқагани ва С.ини қабул қилганига ишора булади. С.га нисбатан эътиборсизлик қилиш одоб доирасига кирмайди, С. берувчига нисбатан ҳурматсизлик, унинг қадрини пастга уриш, нутқ одоби талабини бажармаслик иш б-н боғлиқ муомаладаги ёмон кўрсаткич ҳисобланади. Қўл бериб сурашиш одоб доирасидаги, жам-т аъзолари орасидаги С. шаклидир. С.нинг яна ўпишиб қўришиш шакли ҳам мавжуд булиб, бу айниқса эркалар ва ўғил болалар уртасидаги кўпчилик томонидан маъқуллашмайдиган С. шаклидир. Ислоом одобида С.нинг энг мақбул ҳамда одоб доирасидаги шакли С. берувчининг унг қўлини чап кўксига қўйиб, бошини бир оз эгган ҳолда «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва барокотуху» дейиш ҳисобланади. Бу С.нинг сўздаги тулиқ ифодаси. Бундан қисқароғи «Ассалому алайкум» ҳисобланади. «С.» ёки «Саломалай-кум» ёхуд «Сомалайкум» тарзида С. одобсизлик ёки фаросатсизлик ҳисобланади. Қуръони қаримнинг «Ан-Нисо» сураси 86-оятда С. одоби ҳақида шундай дейилади: «Сизга С. берилса, сиз ундан яхшироқ ёки ушундай алик олинг». С.нинг инсон ва жам-т ҳаётидаги аҳамияти жуда катта. Икки инсон учрашганда мулоқот бир-бирига яхшилик тилашдан бошланса, бу уларнинг ҳар иккисининг кайфиятига ижобий таъсир кўрсатади.

Яхши кайфият эса иш унумининг ошишига, яхшиланишига олиб келади, кишининг ижодий қобилиятининг усишига туртки булади. С. кишиларни бир-бирига яқинлаштиради. Мас., катта корхонанинг ҳамма ишчи ва ходимлари ҳам бир-бирини танимаса-да, аммо корхона ичида С.-алиқ қилиб юришади. Йиллар мобайнида бирор марта мулоқотда булмаган булсалар ҳам, узларини бир-бирлари б-н қадрдонлардек хис қилади ва бирор тасодиф туфайли куча-куйда учрашиб қолишса, эски танишлардек суҳбатлашади. С.нинг яна бир жиҳати — хафалашиб қолганларни яраштириш, аразларни аритишдир. Бир-бири б-н уришиб, хафалашиб қолган инсонлар С. орқали тезда ярашиб кетиши ҳеч кимга сир эмас.

САЛОҲИЯТ — истеъдоднинг бир тури булиб, инсоннинг муайян тарзда уз илҳомини қабул қилишга тайёрлангандан сунг юз берадиган сифат. Юксак ақл, истеъдод эгалари С.ли кишилар дейилади. С. сузи киши ёки миллатнинг ички имкониятлари, тула намоён булмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади. Мас., миллий С. — миллат, халқ, мам-т, жам-т куч-қуввати, унинг мавжуд ички, ботиний, вақти-соати келганда намоён буладиган иқт-й, илмий, мад-й, маън-й ва б. имкониятларидир. Миллий С. объектив ва субъектив омилларга боғлиқ булади. Объектив омиллар: миллат яшаётган ҳудуднинг кулами ва ҳаёт кечиришга қулайлиги, табиий шарт-шароитлар, ер усти ва ер ости бойликларининг мавжудлиги, аҳолининг сони, ҳайвонот ва усимлик оламининг хилма-хиллиги, сув манбаларининг сероблиги, қуёшли кунларнинг кўплиги ва ҳ.к. Субъектив омиллар: аҳолининг саводхонлик даражаси, халқнинг қушни давлатлар б-н манфаатли мун-тлар урната олиши, мам-т ичидаги барча миллатлар, динлар, ижт-й синфлар ва б. табақа вакилларининг ҳамжиҳатлиги. Объектив омиллар мавжуд булса-да, лекин халқ тарқоқ, уюшмаган булса, мам-т, давлат қолоқлигича қола-

веради. Аксинча, субъектив омиллар табиий шароит ноқулай булса, натижа бермайди. Ҳоз. замон ривожланган давлатлари ва миллатлари ш.у. юксак натижаларга эришганларки, уларда объектив ва субъектив омиллар уйғунлашган ҳамда ишчанлик, ташаббускорлик, тадбиркорлик, топқирлик б-н ишга солинган, ҳаёт суръати доим юқори. Айни вақтда, жам-т тараққий этган сари субъектив омилларнинг аҳамияти орғиб бормоқда. Ривожланган давлатлар замонавий техника ютуқлари ва фан ихтироларига суянган ҳолда Ер кўррасининг табиий жиҳатдан ноқулай қисмларида ҳам муъжизакор ишларни амалга оширмоқдалар. Мас., Шимолий кўтбда жойлашган Исландияда ер остидан чиқадиган қайноқ гейзер сувлардан фойдаланиш натижасида субтропик мевалар етиштирилмоқда. Ёки уз ер ости бойликларига эга булмаган Япония энг илгор саноат, техника-технология ва амалий фанни юзага келтириб, жаҳонда энг рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқармоқда. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Мустақилликка эришгач, Ўз-нда табиий, иқт-й, ижт-й-сиёсий, маън-й-мад-й ҳамда интеллектуал С.га таянган ҳолда жам-т ва давлат ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ислоҳ қилиш, юртимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасида улкан ютуқлар қўлга киритилмоқда.

САМИМИЙЛИК — бошқаларнинг гапини тинглаш, ҳамфикр була олиш, хабардор булиш деган маънони англатувчи т. С. — туғрилигига ишонган, бу ҳақда узига ва б. иқроор була оладиган нарсаларни қиладиган одамнинг маън-й ижобий сифати. *Самимий* — самимият б-н иш тутувчи, муомала қилувчи шахс, сидқидиллик б-н чин қалбдан билдирилган мун-т. *Самимият* кишиларга қалбан хайрихоҳлик билдириш, покдиллик, сидқидилликдир. С. инсондаги энг яхши ҳислат, олий инсоний фазилатлардан бири булиб, ахлоқнинг муҳим меъёрларидан ҳисобланади. С. олдиндан тайёргарликсиз, очиқ кунгиллик б-н беғараз, чин қалбдан қилинган табиий муомаладир.

Суз б-н ишнинг бирлиги С.нинг мукам-мал куриниши ҳисобланади. Йул қуйилган нуқсон учун эмас, уни тузатиш ва қайта такрорламаслик учун койиш, камчиликни ҳолисона кўрсатиш, туғри йулга солиш С.нинг муҳим жиҳатидир. С. туғрилик, поклик, оққунгиллик, бағрикенглик, билимлилик, яхшилик сингари инсоний фазилатлар асосида шаклланади ва ривожланади. С. инсонларнинг узаро мун-ти ва мулоқотида, туғри сузи ва шунинг амалдаги ишотида намоён булади. Самимий муомаланинг тескариси такаллуф — сунъий муомаладир. Бу ҳазрат Навоийнинг қуидаги мисраларида ифодасини топган: “Такаллуф эрур анга фарсудалик, // Анинг таркидур жонга осудалик”. (Маъноси: Такаллуф — сунъий муомала танга нотинчлик, чарчок келтиради. Уни тарк этиш эса осудалик, осойишталик бағишлайди). Самимий мун-т соф мун-т маъносини англатади. С.ка тескари т. — носамимийлик салбий хислат ҳисобланади. Кишининг бетамизлиги, ноҳақлиги, лаганбардорлиги, узини катта олиши, кимларнидир писанда қилиш, қуполлиги, менсимаслиги, кеккайиши, худбинлиги, бойлик хирси ва мансабпараслигида С. куринмайди. Бир кишининг носамимийлиги давра тотувлигини бузади, инсонларнинг кунгли хира булишига, дили озор чекишига олиб келади. Бу, аввало, уша кишининг узига самимий була олмаслиги оқибатидир. Носамимийликка жам-тдаги турли ташкилот, корхона, муассасаларда, меҳнат жамоалари, туй-маросимлар, катта-ю кичик йиғилишларда ҳам дуч келиш мумкин. Бу нотуғри тарбиянинг натижасидир, унинг куриниши суз б-н ишнинг бир булмаслиги б-н белгиланади. Кишининг сузи б-н ишининг бир ердан чиқмаслиги шубҳа ва ишончсизликка, жамоада носоғлом муҳит пайдо булишига сабаб булади.

САНЪАТ — ижт-й онг ва инсон фаолиятининг узига хос шакли. С. инсон меҳнати, ақл-идроки, шуури б-н яратилган ижод маҳсулидир. С. асарида шахснинг узига хос истеъдоди намоён булади. С. инсоният маън-й мад-тининг тарки-

бий қисми, дунёни маън-й англашнинг махсус туридир. “С.” т.си кенг маънода, бадий қадриятлар, уларни яратиш (бадий ижод қилиш) ва истеъмол (бадий идрок этиш) жараёнларини қамраб олади. С. ҳоз. даврга қадар инсоният тар-ёти б-н боғлиқ ҳолда ривожланиб келган. “С.” сузи жонли тилимизда нечоғли кенг маънода қулланмасин, табиийки, бизни унинг лугавий эмас, балки истилоҳий маъноси қизиқтиради. Истилоҳий маънода “С.” деганда инсоннинг гузаллик қонуниятлари асосида борлиқни бадий узлаштириш (ва узгартириш)га қаратилган яратувчилик фаолияти ҳамда унинг натижаси улароқ вужудга келган жами нарсалар тушунилади. Яъни, гузаллик қонунлари асосида маҳорат ва дид б-н яратилган нарсаларнинг ҳаммаси С.га алоқадордир. С. нинг қуйидаги икки тури фарқланади: амалий ва бадий (нафис). Амалий С. турларига кулолчилик, наққошлик, каштачилик, зардузлик, либос яратиш каби соҳалар кирса, бадий С. турларига рассомлик, мусиқа, ҳайкалгарошлик, кино, театр, бадий адабиёт кабилар мансуб. Ш-дек, ифодали ва тасвирий С. турлари фарқланади. Баъзи С. турлари тасвирласа, бошқалари ифодалайди. Айтайлик, мусиқа — ифода С.и, композитор оҳанглар орқали кечинмаларни ифодалайди ва шу оҳанглар руҳиятимизда муайян бир кайфият ҳосил қилади. Рассомлик б-н ҳайкалгарошлик тасвирий С. турлари булиб, унда бирор манзара, ҳолат мусаввир қалбини жунбишга келтириб, қалбида муайян кечинмаларни кўзгатади ва мусаввир уша манзарани ранг-тасвирга муҳрлайди. Шу тариқа С. асарлари руҳиятимизга озиқ беради. С.нинг турли куринишлари воқеликни, ундаги ҳодиса, нарса ва ҳолатларни узига хос усуллар ёрдамида акс эттиради. Мас., мусиқада товушлар, уларнинг узаро боғланиши, уйғунлиги орқали; бадий адабиётда суз, образлар орқали; тасвирий С.да буюқлар ёрдамида муайян ҳиссий образ гавдалантирилади; театрда пьеса қаҳрамонларининг сиймоси актёрлар орқали намоён булади. Мавжуд С. турлари орасида бадий адабиёт етакчи урин ту-

тади. Чунки бадиий адабиёт универсал билиш ва ифода воситаси бўлиши суз б-н иш кўрал: С. ижт-й ҳаётнинг мустақил бир соҳаси бўлиб, жам-тнинг барча томонларига таъсир утказди, ижт-й онгнинг ҳамма шакллари б-н алоқага киришади. С. воқеликни бадиий воситалар орқали янада тулақонли, жозибали англашга ёрдам беради. С. учун инсон бош мавзу бўлиб хизмат қилади. С.да инсон ҳаммавақт ҳам бевосита ифодаланмайди. С. нарсалардан, табиат ҳодисаларидан инсон учун аҳамиятли бўлган маънони излайди, инсон қалбини поклайди, унинг ҳар томонлама камол топишида муҳим восита бўлиб хизмат қилади. С. қадимий тарихга эга бўлиб, у жам-т тар-ётининг илк босқичларида меҳнат жараёни, ш-дек, кишилар ижт-й фаолиятининг рив-ши б-н боғлиқ ҳолда вужудга кела бошлаган. Ибтидоий С.нинг дастлабки илдизлари сўнгги полеолит даврига, тахм. мил. ав. 40–20 минг йилликка бориб тақалади. С.га доир маълумотлар дастлаб Юнонистонда қадимдан урганила бошлангани маълум. Арасту, Афлотун каби уша даврнинг йирик файласуфлари Юнонистонда С. тарихи б-н ҳам шуғуллангани тўғрисида маълумотлар сақланган. Қад. Римда юнон С.ига катта эътибор б-н қаралган. Мил. дастлабки а.ларда Ў.О. мам-тларида меъморчилик ва С.га оид рисоалар яратилган. Урта а.ларда Европада С. илоҳиётнинг (теология) бир қисми бўлиб қолди. Урта а. С.шунослари С.ни нариги дунёнинг бу дунёдаги моддий образи деб баҳолаган. Уйғониш даври С. ривожда муҳим давр бўлиб тарихга кирди. XIV–XVI а.ларда инсонпарварлик ва реализм ғоялари б-н бир қаторда С.ни черков таъсиридан ажратишга интилиш кучайди ва уни илмий тавсифлаш йўлида муҳим қадам қўйилди. Бу даврда С., унинг наз-яси ва тарихи бўйича қимматли асарлар вужудга келди. Леонардо да Винчининг расомликнинг илмий асослари ва имкониятлари, тасвирий С.да инсон маън-й ҳаётининг акс эттирилиши каби муҳим аҳамиятга эга бўлган фикрлари, XVI а.да Германияда А.Дюрернинг пропорциялар ҳақидаги илмий фикрлари, Венецияда

П.Аретинонинг борлиқни тўғри акс эттириш бўйича расомлар олдига қўйган талаблари С.га муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. XVII а.дан бошлаб Германияда Г.Е.Лессинг реализм назариётчиси сифатида “тасвирий С.” атамасини фанга киритди. XIX а.да С.нинг илмий-тарихий асослари мустаҳкамланди, С. фан сифатида шаклланиб такомилга етди, уз услубиётига эга бўлди. Францияда Стендаль, Г.Курбе, Германияда И.Гёте ва Г.Гейненинг асарлари С.шунослик фанида катта роль ўйнади. Айнан шу даврда археологик тадқиқотлар кўлами кенгайди, бадиий музейлар очилди. Айниқса, Буюк француз инқилоби ғоялари, И.Кант, А.Шопенгауэр, Г.Ф.Гегель эстетик қарашлари, Россияда эса В.В.Стасов, И.Н.Крамской, И.Е.Репин ва б.нинг С.нинг ҳаётий бўлиши ва ижод эркинлиги хусусидаги қимматли фикрлари, В.Г.Белинский, А.И.Герцен ғоялари С.нинг реалистик йўналиши ривожда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ш-дек, бу даврда С. дин б-н ҳам мустаҳкам алоқада ривожланди. Жаҳон С.и дурдоналари – буюк архитектура иншоотлари, Вергилий, Данте, Милтон, Леонардо да Винчи, Рафаэл, Микеланжело тасвирлари, И.С.Бах, И.Гайдн, В.А.Моцарт мусиқалари, Шарқда эса Ф.Аттор, Ж.Румий, А.Жомий, А.Навоий асарлари диний манбалардан илҳом олиб яралган эди. С. одамларнинг эстетик талабларини қондириш б-н бирга, уз тар-ётининг турли даврларида жам-т аъзоларини маълум руҳда тарбиялаш, уларни ақлий ва ҳиссий жиҳатдан ривожлантириш воситаси сифатида хизмат қилиб келган, уларнинг турли мақсад, ҳис-туйғу, манфаат, идеалларини ифода этган. С. ижт-й онгнинг бошқа шаклларидагидан узининг предмети, мазмуни, воқеликни ифода этиш усули ва услуби, ижт-й ҳаётда тўтган ўрни ҳамда вазифалари жиҳатидан фарқ қилади. С. инсоннинг моддий ва маън-й фаолиятидаги билими, тажрибаси, маҳорати ва қобилиятларини намоён этувчи бадиий ижодиёт маҳсулидир. Эстетик тафаккур тарихида С. нарса ва ҳодисаларни қандай бўлса шундайлигича акс эттириш ва ҳаётни гузаллик қонунлари

асосида бадий ифодалаш ғоялари сари юксалиб борди. Табиат, жам-т ва инсоннинг ижт-й, маън-й, миллий дунёси С. предмети ҳисобланади. Воқелик қайси шаклда бадий ифода этилмасин, ижодкор унга маълум ижт-й-эстетик идеал н.назардан мун-т билдиради ва уз эстетик баҳосини беради. С. инсон учун эстетик завқ-шавқ манбаи; инсон ҳаётига гузаллик бахш этади; одамларда воқеликка нисбатан ҳиссий мун-тни шакллантиради; ҳаётни кузатиш, урганиш ва билиш воситаси; ҳаётни инсон орзу қилган томонга ўзгартиришда ёрдам беради; тарбия воситаси сифатида хизмат қилади; ҳаётдаги гузалликдан илҳомланишга, хунуқликдан нафратланишга чорлайди; одамлар орасидаги маън-й кўприк, мулоқот воситаси; одамларнинг бадий-эстетик дидини тарбиялайди, уларда маълум дунёқарашни шакллантиради ва ҳ.к. С. жам-т маън-й ҳаётининг бошқа ҳодисалари (фан, мафкура, ахлоқ) б-н маълум даражада боғлиқдир. С.нинг мақсади дунёни бадий узлаштириш, одамга лаззат бахш эта оладиган, уни маън-й бойита оладиган асарлар яратиш йули б-н кишиларнинг эстетик эҳтиёжларини қондиришдан иборат. С. асарларининг диққат марказида инсонлар, уларнинг ижт-й алоқаси ва узаро мун-тлари, муайян тарихий шароитлардаги ҳаёти, фаолияти туради. Ш.у. ҳам С. асарлари берадиган маън-й билим муайян мам-т, миллат ёки маълум бир тарихий давр ва шахслар ҳақидаги илмий асарлардан олинган маълумотлардан фарқ қилади. С.нинг тарбиявий кучи унда ифода этилган кечинма ва образларнинг ҳар бир укувчи, томошабиннинг қалбига кириб бориши, уларда эстетик завқ уйғотишидадир. С. барча ижт-й онг шакллари сингари уз тар-ёт қонуниятларига эга. Бу қонуниятлар С.нинг уз ички хус-ятларидан келиб чиқса-да, ижт-й тар-ёт б-н боғлиқ булган халқ, миллат, элат, мам-т ва жаҳон цивилизацияси даражаси бу қонуниятларда уз ифодасини топади. С. қонуниятларини эстетика, С.шунослик фани урганади. С.ни тушуниш, унинг кишилар ҳаётидаги ролини аниқлаш масаласи бутун мад-

т тарихи давомида кескин баҳс, тортишувларга сабаб булиб келган. Мас., баъзи С.кор ва С.шунослар уни “табиатнинг тақлиди” ёки “воқеликнинг акс эттирилиши” деб ҳисобласа, бошқалари “С.корнинг соф шахсий ижодий маҳсули”, “уз-узини изҳор этиш” сифатида талқин этади. Бу С. предметининг мураккаблиги, унинг хус-ятлари ва шакллари, мужасамлаштириш усулларининг хилма-хиллиги ҳамда турли даврларда С. назарий-чиларининг синфий ва ғоявий фикрлари уртасидаги тафовутлар б-н изоҳланади. С.да гузаллик категорияси муҳим аҳамият касб этади. Эстетика фани – гузаллик С.нинг зарур шарти эканлигини, гузалликсиз С.нинг йўқлиги ва булиши мумкин ҳам эмаслигини уқтиради. С.да мазмун ва шаклни бир-биридан ажратиб булмайд. С.нинг узига хос хус-яти унинг воқеликни илғор ғоявий н.назардан туриб бадий образлар орқали акс эттиришдир. Миллий истиқдол мафкурасини ёшлар онгига сингдириш жараёнида С. алоҳида урин тутади. Чунки С. юксак ижт-й ғояларни тарғиб этувчи, инсон маън-й дунёқарашини кенгайтирувчи, уни шахс сифатида тарбияловчи воситалардан биридир. С. инсониятнинг эзгулик томон ҳаракати учун зарур булган узаро мулоқотлар воситаси сифатида турли қитъалар ва давлатларни узаро боғлайди. Зотан, инсон С.дан эстетик завқ, битмас-туганмас ижодий куч-қудрат олади ва шу маънода С. маън-й юксалишнинг энг таъсирчан қуролига айланади.

САНЪАТШУНОСЛИК — санъатни урганадиган ижт-й фанлар мажмуи булиб, санъатнинг алоҳида турлари, уларнинг вужудга келиши ва тар-ёт қонуниятлари, узига хошлиги ва воқеликка мун-тини урганади. С. рақс, мусиқа, қўшиқ, театр, кино, тасвирий ва амалий санъат каби-ларни уз ичига олади. Пластик санъатлар доирасида С.нинг санъат наз-яси, санъат тарихи ва бадий танқид каби турлари мавжуд. Улар узаро узвий алоқада булиб, ҳар бири узининг маҳсул вазифасига эга. Санъат наз-яси нафис санъатга нисбатан

гоявий мазмун, бадиий шакл, услуб, ифода воситалари, санъатнинг тур ва жанрларига хос махсус хус-ятлари ва б. масалаларни уларнинг узаро алоқасида урганади; ш-дек, умумий қонуниятларни, санъат тар-ётининг объектив мантиқи, унинг жам-т б-н мун-ти, жамоа ва шахсга нисбатан таъсирини кўриб чиқади. Санъат тарихи эса санъатнинг умумий тар-ёти («умумсанъат тарихи»)ни бирор мам-т ёки алоҳида даврда урганади ва тадқиқ қилади, санъатнинг бирор тур ёки жанри, оқими, йўналиши ривож, айрим расомларнинг ижодий услубини таҳлил қилади. Бадиий ганқид замонавий бадиий ҳаётни таҳлил қилади. унинг йўналиши, тур ва жанрлари, айрим санъат усталарининг ижоди ва уларнинг алоҳида бадиий асарларини текширади ва баҳолайди; санъат ҳодисаларини ҳаёт ва ижт-й давр идеали б-н қиёслайди. С.нинг илмий фаолияти кенг ва хилма-хил: урганилаётган соҳа бўйича аниқ далилларни туплаш, уларни атрофлича урганиш ва умумлаштириш; санъат ёдгорликларини экспедициялар ёрдамида очиш, таъмирлаш турлари; ёдгорликларни аниқлаш, руйхатга олиш ва тартибга солиш; расом ва унинг асарлари ҳақида маълумот туплаш. илмий музейлар каталогини тузиш, биографик ва б. маълумотномалар яратиш кабилар қиради. С.нинг ижт-й аҳамияти унинг хулоса ва яқунларининг илмий аҳамияти б-н бирга санъатни оммалаштириш ва ташвиқ қилиш ҳамда уни тушунтириши б-н белгиланади.

САХИЙЛИК — ҳеч кимдан нарсасини, яхшилигини аямаслик; ҳотамлик хислатини англатувчи т. Унинг маъно-мазмунни “Очқузда булса ҳам — йўқ, сахийда йўқ булса ҳам — тўқ”, “Сахий б-н бахил бир қудуқдан сув ичмас”, “Сахий топса, барча ер. бахил топса, босиб ер” каби узб. халқ мақолларида уз ифодасини топган. С. қулидан келганча инсонларга яхшилик, мурувват кўрсатиш хус-ятини узида мужассам этадиган фазилатдир. Навоий “Ҳайратул-аброр” достонида С.ни улуғлайди: “Эй хушёр одам, сен шундай одамни сахий деб билки, бахт-давлат унинг

бошини юқори кўтариб, аҳволи яхши булса ҳам, ёмон булса ҳам бировдан молу амал таъма қилмаса”. Сахий одам қандай мулоҳаза юритмасин, қулида бор нарса б-н қули қисқа одамни хурсанд қилади. Денгизнинг олдида турса ҳам, ундан бир томчи сув сўрамайди; бировнинг ярасини курса, малҳамни аямайди. Муҳтож одам бир нарса сўраса, қулидан келганча унга хайр беради. У сўрамаса ҳам, унинг аҳволини тушуниб, эҳтиёжи ва камбағаллигини эътиборга олади. Эҳсон ва саховат кўрсатиш вақтида бахил булмай, танги булиш лозим. Чунки бахиллик инсонга хос тубан иллат, лекин С. эса энг нафис жавоҳирдир. Кимки С. қилишга қодир экан, пул улашишга муносиб экан, ном чиқариш учун гавҳарни ҳовучлаб сочиш, мақтаниш учун этаклаб пул бериш ақлли иш, деб ҳисоблашдан йироқдир. Бундай саховатдан бахиллик яхшироқдир. Қуръонда “Енглар, ичинглар! Лекин исроф қилманглар.” дейилади. Демак, эҳсон беришда ҳам исрофгарчиликка йўл қўймасдан, меъёрни эътиборга олган ҳолда одамнинг эҳсонга қанчалик муҳтож эканлигини ҳисобга олиш лозим. Хайру эҳсон йулида сарф-харажат қилиш ҳақиқий ҳадядир. Бериш учун олиш ишидан йироқ булиш, бераман деб олмай қуя қолиш яхшироқдир. С. қилиб, ночорларга ёрдам қулини узатган одам, яхшилик йўлида қадр топади. С. кишининг кўрки, унинг зийнатидир.

САХОВАТ (араб. қули очиқлик, олий ҳимматлилик, сахийлик) — 1) баланд-ҳимматлилик, сахийлик; ҳиммат қилиш; ёрдам қулини узатиш; ҳиммат б-н эҳсону инъомлар улашиш; 2) кучма маънода табиий бойлик; мул ҳосил; тукинлик, мўлкүллик. С. сўзи қули очиқлик, мурувватлиликни англади. С.лилик инсонга хос булган хус-ятларнинг энг олижанобидир. Чунки ҳамма инсонлар ҳам С.ли булиш шарафига муяссар була олмайди. Ҳазрат Навоий таъкидлашича, “Қандай инъом булмасин уни очиқ юз б-н бериш, аччиқ бодани ширин суз б-н тутиш керак. С. кўрсатган киши муомалада ҳам хато қилмаса, у бир йўла иккита инъом

берган булади. Кишилар қулидан суз б-н наф етказиш келмаса, лоақал кунглидаги андишаси яхши булиши керак. Кунгли одамларнинг хурсандлигидан шод булиши лозим. Лекин биров сенга яхшилик қилмоқчи булса, суз б-н сенга жон багишламоқчи булса-ю, аммо гап б-н бун ифодалай олмаса, яхшиликни тилга олганининг узи киши таъбига осойиш багишлайди. Худо сени шундай нодир қилиб, дунёдаги одамларга наф келтирувчи қилиб яратди. Кимки унинг шу амрига мансуб булса, барча кишилар кунглига ҳам ёққан булади. Бу сифатдан яхши сифатни таниш қийин. Лекин бундан ҳам яхши бир иш бор. Бу – бировга бир нарса бериб, ундан олишни одат қилмаслик; наф келтиришу, лекин бировдан наф қидирмаслик; бериш ишини доим хотирда сақлаб, бериб, бир нарса олишни уйламасликдир. Бундай одамни инсонларнинг инсони деб, ҳақиқий одамларнинг энг яхшиси деб бил. Уни одамгарчиликни тўла эгаллаган, юз кишининг одамгарчилиги қулидан келадиган деб тушун!” Куринадики, С.лилик сидқидилдан қилинган яхшилик булиб, у беминнатликнинг нишонасидир. Шарқда ҳимматли ва С.ли кишиларнинг пешвоси сифатида Хотамтой маълум ва машхурдир. Ҳар бир шахснинг воқеликни идрок этиши, уни қабул қилиши, маълум билимлар тизимига эга булиши ижт-й тар-ёт б-н изоҳланса-да, унинг узига хос томонлари мавжуд. Бун кишиларнинг билими, хулқи, одоби, С.и ва б. хус-ят ҳамда фазилатларининг турфа хиллигида намоён булади. Ўз навбатида, индивидуал онг ижт-й ҳаётни таҳлил қилишда, тарихда шахснинг роли ва ўрнини аниқлашда, таълим-тарбия масалаларини турғи ҳал қилишда катта аҳамиятга моликдир. С. очиқ ва самимий кунгил мевасидир. Аксинча, бахиллик, хасислик, тор кунгиллик, кўрولмасликнинг оқибатидан бошқа нарса эмас.

САҲИХ (араб. соғлом, туғри. хатосиз, дуруст) — энг ишончли деб ҳисобланган ҳадис сифати, ривоят қилувчилар силсиласи то охириги муҳаддисга қадар узилиб

қолмаган, санаднинг бирор табақасидаги ровийнинг маън-й нуқсони булмаган, санаднинг бирор табақасида ровий ёлғизланиб қолмаган ва барча санаддаги ровийларнинг ишончилиги элга машхур булган кишиларнинг ривояти. С. ҳадислар жамланган китобларнинг олтитаси машхур. Мана шулар ичида Имом Бухорийнинг “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” асари энг мукаммал ва ишончли ҳисобланади.

СЕВГИ — маън-й жиҳатдан ижобий мун-тнинг юксак даражадаги кўриниши булиб, бир инсоннинг бошқа бировга кунгил кўйиши, кучли ҳиссиётини англадиган т. С.да бир шахс бошқа инсоннинг ҳаётида узлигини бутунлай намоён қилиш ва бу орқали унда узига нисбатан худди шундай ҳисларни уйғотиш ниятида булади. Бу ҳислар ҳам узиники сингари турғун, кучли булишини хоҳлайди. С. ҳисси ўта интим мазмунга эга. У баъзида зарурий ёки тасодифан вужудга келадиган ва узгарувчан ҳиссиётларда ўзини намоён этади: мулойимлик, ҳайрат, рашк ва ҳ.к. С. эҳтиросли ҳиссиёт сифатида узининг намоён булишига кура шахснинг шахсий сифати ва хус-ятларига ҳам боғлиқ. Худди ш-дек, С.ни юзага келтирувчи илк ҳиссиётлар ҳам турлича булади. Бу оддийгина ижобий мун-тдан (симпатия) бошлаб, то кучли эҳтирос сифатида намоён булувчи турли-туман ҳиссиётларда ўз аксини топади. С. ўз табиатига кўра, табиий майл ва юксак инсоний ҳисларда ўзини намоён этади. Мутахассислар С.нинг асл моҳиятини гоҳида физиологик майл сифатида, гоҳида маън-й юксак туйғу сифатида таърифлайди. Шу мун-т б-н, С. таърифида шахс жинсий майлларининг ижт-й шаклланган сифатга эгаллиги етакчи уринга чиқади. Бу эса С. туйғусини илмий жиҳатдан тадқиқ этувчи ижт-й фанлар олдига янги талабларни қўядики, ушбу ҳиссиётни турли хус-ятлардан келиб чиқиб урганишда муҳим аҳамият касб этади. Шахснинг шаклланишида С.нинг аҳамияти беқийсдир. Инсон уз С.си йулида дуч келган фрустрация (иккиланиш) ҳолатлари унинг ёдида бир умрга қолади, узоқ вақтгача

уни тулқинлантиради, турли жараёнларнинг юзага келишига сабаб булиши ҳам мумкин. С. инсон ҳиссиётларининг энг кучли ва сирлиси, сержило ва сеҳрлиси сифатида “муҳаббат” т.сига яқин туради. Инсоният бор эканки, С.-муҳаббат одамни сирли туйғулар оламига етаклаган, уни энгиб булмас говлардан утишга ва чуққиларни забт этишга ундаган, уни рағбатлантирган, унга бахтиёр онларни ҳадя этган. Ҳатто улим тушагида ётган кишига ҳам умид бағишлаб ҳаёт нашъасини суришга, унинг атроф-муҳитни ҳамда узлигини идрок этишга туртки булган. С. туфайли инсон руҳиятида ҳатто узига ҳам номаълум булган қудрат кашф этилган. Кухна ва ҳамиша навқирон ҳисобланган бу туйғу азиз ва муқаддасдир. Шуниси таассуфлики, шу кунга қадар “муҳаббат” т.сига ягона илмий таъриф-тавсиф берилмаган, бевосита унга бағишланган илмий асарлар ниҳоятда танқис. Кишилар онгида булгани сингари бадий асарларда ҳам муҳаббат ҳақидаги турлича, кўпинча бир-бирига зид фикр ва таърифларни учратиш мумкин. Баъзи муаллифлар муҳаббат ҳисларини соф руҳият ҳодисаси сифатида баён этиб, ундаги табиий-физиологик жиҳатни инкор этади. Физиологик компонент ҳайвонларга хос булган органик эҳтиёжларни қондиришдан иборат инстинктнинг ифодаланиши сифатида идрок этилади. Ш.саб. ҳам одам ҳайвоний хиредан, жинсий интилишлардан озод булиши керак, деб ҳисоблашади ва муҳаббат ҳисларига бир ёқлама ёндашишади. Мумтоз асарларда, жумладан, қад. ҳинд трактатида муҳаббатга бирмунча тулиқ таъриф берилади: “Ақл майли ҳурматни тугдирса, қалб майли дустликни, тана майли хоҳишни тугдиради. Ақл, қалб ва тана бир булиб, С.-муҳаббатни яратади”. Вольтер “С.-муҳаббат — бу ҳам қалб, ҳам ақл ва танага бир вақтнинг ўзида ҳужум қиладиган энг кучли, завқли ҳис-туйғулардан биридир”, деб таъриф беради. Бу таърифларни узаро таққослаш ва таҳлил қилиш С.-муҳаббатда зарурий руҳий жиҳат б-н бирга физиологик хус-ят ҳам мавжудлигини курсатади. С. — инсон маън-й ва жисмоний интилиши эҳти-

ёжлари узаро узвий бирикиб кетган юксак ахлоқий эстетик туйғудир. У инсон ҳаётида энг катта ва қувончли воқеа булиб, кишига олам-олам қувонч бағишлайди, унинг меҳнат ва ижт-й фаолиятига ижобий таъсир қилади. С. инсонга бахт ато қилади, бахт эса инсонда мавжуд булган ҳиссиётларнинг бутун бойлигини уйғотади; сахийлик, садоқат, фидойилик, жасорат пайдо булади. Ҳақиқий С.да худбинлик булмайди. Кимнидир севган ва унинг С.сига сазовор булган инсон бой маън-й ҳаёт б-н яшайди, у узига нуқсон ва камчиликлардан халос булишга интилади, уз-узига талабчан булади, унда олижаноб, яхши хус-ятлар намоён булади, ижодий куч-қуввати ортади. С. инсонни юксак даражадаги маън-й камолотга ундайди, уз хатти-ҳаракатлари ва хулқ-атвори учун масъулиятини оширади. Инсон бор экан, у ҳар доим С.-муҳаббатни улуғлайди, энг муътабар туйғу сифатида юксакларга кўтаради.

СЕНСУАЛИЗМ (лот. *sensus* — ҳис, сезги) — оламни англаш ва идрок этишда ҳиссий билишнинг аҳамиятини мутлақлаштирадиган таълимот. Инсоннинг сезгилар (қуриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билиш, бадан сезгиси) воситасида билиши нарса ва ҳодисаларга хос булган ташқи хус-ят, белгиларни фарқлаш, табиий муҳитга мослашиш ва ҳимояланиш учун ёрдам беради. Ҳиссий билиш маълум даражада бошқа мавжудотларга ҳам хос хус-ят. Лекин, инсоннинг ҳиссий билишини улардаги ҳиссий билиш б-н тенглаштириб булмайди. Инсоннинг ҳиссий билиши деганда биз ундаги сезгиларни, идрокни, тасаввурни тушунамиз. Инсон билишининг қуйи даражаси булган ҳиссий билишнинг бу шакллари нарса ва ҳодисалар, уларнинг маъно-мазмуни ҳақида тулиқ маълумот бермайди. С.нинг айрим элементлари қад. дунё фал.сида, хус-н, чарвако, моизм, софистика, эпикуреизм, стоицизм, Протагор таълимотларидаёқ яққол ифода этилган. Бу таълимотларда ҳиссий билим негизида олинган маълумотлар нафақат ташқи

объектлар, балки субъект ҳолати ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Кейинчалик софистлар. Суқрот, Афлотун ва Арасту таълимотларида С. т.си рационал (ақл орқали) билишнинг зидди тарзида талқин этилади. Уйғониш ва Янги давр фал.сида С. ибораси эмпиризм б-н узвий боғлиқ ҳолда, баъзан бутунлай айнанлаштирилган тарзда таҳлил қилинади. Бундай ёндашув Ф. Бэкон, Т. Гоббс, П. Гассенди, П. Гольбах, Д. Дидро қарашларида яққол ифодаланган. Мас., Гоббс «Даставвал инсон ҳиссиётида тулиқ ёки қисман акс этмаган бирорта ҳам т. унинг онгида мавжуд эмас», Гельвеций эса «инсон ҳиссиётлари орқали идрок этиб булмайдиган нарсани унинг онги б-н англаб булмади» дея ана шу ёндашувнинг мазмун-моҳиятини ифода этган. Кант, Гегель ва айниқса, трансцендентализм фал.сида С. буткул инкор этмаган ҳолда, асосий ургу рационал билишга қаратилади. Аммо позитивизмда (айниқса, физикализм, мантиқий позитивизм ва эмпиризмда) ва неореализмда (мас., «ҳиссий маълумотлар», «бевосита реализм» концепцияларида) С.нинг қатор ғоялари, шу жумладан, маън-й-ахлоқий ҳамда ижт-й-педагогик жиҳатлари ривожлантирилади. Постмодернизм фал.сида С. анъанавий метафизикага хос ҳодиса сифатида кескин танқид қилинади. Аммо уларнинг қарашларида ҳам сенсуалистик ёндашув таъсирини кўриш мумкин. Мас., бу ҳол постмодернистлар томонидан ўз қарашлар тизимини «постмодернистик ҳиссийлик»ка асосланганини тан олишида қуринади. Демак, С. билиш ҳақидаги чекланган таълимотдир.

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (франц. *sentimental* — сезувчан сузидан) — урта а.ларда Ғарбда зодагонларнинг бузуқ ахлоқига қарши норозилик кайфияти ифодаланган оқим. Мазкур оқим намояндalarининг қарашларида хунармандлар, савдогарлар ва деҳқонлар ҳаёти зодагонлар хулқ-атвориға қарама-қарши қилиб қуйилди ҳамда оддий кишиларга нисбатан ачиниш ҳислари ифодаланди. С. адабий оқим сифатида классицизмга ва маз-

кур йуналишдаги асарларга хос мавҳум қоидаларга қарши кураш олиб борган. С. учун шахснинг руҳиятини тасвирлаш асосий мезондир. С. устувор булган асарлар инсон ҳиссиёти юксак даражада бурттириб тасвирланиши б-н ажралиб туради.

СИЁСАТ (юн. *politik* — давлатни бошқариш санъати) — давлат ва жам-тни идора этиш воситаси. С. ўз табиати, мақсади ва амалга ошириш услублари, манфаатларни ифода этиш даражаси б-н фарқланади. “Миллий С.”, “демократик С.”, “тоталитар С.”, “ҳолис С.” ёки “ноҳолис С.” каби қатор қуринишларда намоён булади. Улар халқлар тар-ётига ҳар хил таъсир курсатади. Ш-дек, С.нинг ижобий ёки салбий роль уйнаши мумкинлигини собиқ мустабид тузум тажрибасидан ва айрим давлатлар ҳаётидан билиб олиш мумкин. С. турли ижт-й гуруҳлар, кучлар манфаатини узаро уйғунлаштириш б-н боғлиқ ҳолда кечади. Акс ҳолда, сиёсий ҳаётда бошбошдоқлик, парокандалик, сиёсий таназзул ҳолати юзага келиши ҳам мумкин.

СИЁСАТШУНОСЛИК — сиёсий ҳокимият ва унинг амал қилиш қонуниятлари, категориялари, т.лари, сиёсий ҳаёт оқими, бошқарувчилар б-н бошқариладиганлар уртасидаги сиёсий мун-тлар, бетухтов содир буладиган сиёсий жараёнлар моҳияти, мазмуни, асосий йуналишлари, жам-тни сиёсий бошқариш маҳорати, ички ва ташқи сиёсат юритишнинг наз-й-амалий асослари ҳақидаги фан ва билим соҳаси. Сиёсат б-н шуғулланиш жараёнлари давлат ҳокимияти механизмнинг шаклланиши б-н бошланган булиб, ибтидоий даврлардан бошлаб амал қила бошлаган. Кейинчалик Шарқ давлатчилиги (Миср, Бобил, Шумер, Аккад, Мидия, Форслар давлати, Ассирия, Урарту). Юнон полислари. Рим республикаси, Бақтрия, Хунлар давлати, Парфия, Кушон давлатларида амал қилган ҳокимиятлар сиёсатини урганиш, улар ечимини топишга интилиш, сиёсий билимларнинг наз-й-методологик асосларини яратиш зарурияти вужудга келди. Жам-тни сиёсий бошқариш маҳорати ҳамда санъати тўғрисидаги дастлабки сиё-

сии гоёлар ва таълимотлар, қонун-қоидалар мажмуи яратилиб, амалиётга киритила бошланди. “Авесто”да ифода этилган жам-т сиёсий ҳаётининг тартиб-қоидалари, Хамураппи қонунлари, Ману қонунлари, Ликург, Драконт, Солон қонунлари, Конфуций, Суқрот, Афлотун, Арасту сиёсий таълимотлари, Юстиниан кодекслари, Темур тузуклари, сиёсий ар-бобларнинг қарашлари ва Ер куррасининг турли ҳудудларида вужудга келган сиёсий фикр-мулоҳазалар, гоёлар, таълимотлар мажмуи ҳозирда шаклланиб, кенг қуламда амал қилаётган С. соҳасига манба булиб хизмат қилди. С. даставвал сиёсий фал. бағрида, кейин эса сиёсий социология таркибида, қисман, сиёсий тарих, сиёсий таълимотлар тарихи, юриспруденция таркибий қисмлари сифатида тадқиқ ҳамда таҳлил этилиб, урганлиди ва ўқитилди. Лекин ер юзида ижт-й ишлаб чиқаришнинг умумлашуви, ижт-й-сиёсий мун-тларнинг уйғунлашуви натижасида ривожланган мам-тлар шароитида С.ни алоҳида билим соҳаси сифатида ажратиб ўрганиш ва ўқитишга эҳти-ёж сезилди. Ш.у. ҳам XIX а.нинг охирларидан АКШда, кейинчалик Франция, Италия, Германия, Белгия, Голландия каби мам-тларда бу фан ва билим соҳасига алоҳида эътибор берилиб, унинг илмий мактаблари ва илм. тад. марказлари вужудга кела бошлади. БМТ қошида 1949 йилда Сиёсий фанлар халқаро уюшмаси таъсис этилди. Мазкур уюшманинг дастур ва низомини имзолаган ҳар бир БМТ аъзоси бўлган давлат ўзида С. фанини ўқув юртларида ёшларга ўқитиш, журнал ва ўқув қўлланмалар нашр қилиш, илм. тад. марказларини ташкил этиш мажбуриятини олган эди. Ҳоз. кунда БМТга аъзо бўлган барча ривожланган мам-тлар ўқув юртларида С. энг нуфузли ва обрўли ижт-й фанлардан бири сифатида кенг ўқитилади ва тарғиб этилади. С. буйича журналлар, рисоалар, монографиялар нашр қилинади, илм. тад. марказлари ишлаб турибди. С.нинг категориялари, т.лари. қонуниятлари мазмуни, моҳияти, сиёсий таълим тизими, илм. тад. услублари кенг. ранг-баранг кўри-

ниш ва шаклларда турли мам-тларнинг олимлари томонидан тадқиқ этилмоқда. С. фани Ўз-нда мустақилликка эришилгандан сунг олий таълим тизимига киритилди. Шу туфайли, мам-тимизнинг барча олий ўқув юртларида С. фани кенг ўқитилиб, янгидан нашр этилаётган ўқув қўлланмалар ва дарсликлар воситасида ёш авлод сиёсий билимларини ошириш, сиёсий онг даражаси ва сифатини замон талаблари даражасига кутаришга алоҳида эътибор бериляпти.

СИЁСИЙ ВА МАДАНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ — сиёсий ҳамда маън-й жиҳатдан мутлақо салбий ҳодиса булиб, асосий мақсади сиёсат ҳамда маъ-ят бағрида мавжуд беқиёс кенг имкониятлардан уз вайронкор гоё ва режаларини амалга ошириш учун интилишда намоён булади. Ижт-й ҳаётнинг барча жабҳаларига экстремизмнинг уз тарафдорлари орқали кириб бориш эҳтимоли кучли. Бу, бир томондан, дунё аҳлининг ҳанузгача экстремизм ҳақида аниқ т.га эга эмаслиги, иккинчи томондан, ақл-заковатга зид йўл б-н ҳокимиятга интилувчи унсулар мавжудлигига бориб тақалади. Ҳоз. мураккаб даврда экстремизмнинг инсон барҳаётлиги таянчлари булмиш сиёсат ва маъ-ятга кириб бориши салбий оқибатларни келтириб чиқариши, ҳаттоки, афғор омма куз унгида сиёсат ва маъ-ятга путур етказиши мумкин. У сиёсатда ақидапарастлик, сиёсий радикализм, ирқчилик, шовинизм, милитаризм, глобал ҳукмронликка даъво қилиш ва айниқса, “демократия экспорти” ва б. кўринишларда намоён булса, маъ-ятда унинг моҳиятига ёт ақидапарастлик, “оммавий мад-т”, ватангадолик каби турли маън-й бузуқликларда намоён булиши мумкин. Дунёнинг бугунги ҳолатига сиёсат ва маъ-ят номидан иш юритувчиларнинг таъсири ҳақида сўз юритилар экан, бир пайтлар сиёсий экстремизмнинг тарихий кўринишларидан булган нацизм, фашизм ва тоталитар коммунизмнинг инсониятни қай ҳолатга туширганлигини эслаш кифоя. Бугунги кунда эса С.м.э. маън-й юксалишнинг ул-

кан марраларидан ҳисобланган жохон динларидан (буддизм, христианлик ва ислом) экстремистларнинг маккорона фойдаланишга интилишида ҳам яққол кузга ташланмоқда. Сиёсий ва маън-й жабҳада содир булаётган экстремистик хуружлардан ҳар бир давлат ва дунё ҳамжам-ти жиддий талофат кўрмоқда. С.м.э. бугунги қалтис вазиятда инсонлар, гуруҳлар, элатлар, давлатлар ва ниҳоят мад-тлар уртасига кескин душманлик уруғини сочиб, ҳеч қандай мулоқот, мурасага урин қолдирмайди, уларни ўзаро қирғинбаротга ундайди. Бугунги кунда унинг олдини олиш, унга қарши курашиш вазифаси долзарблашиб бормоқда.

СИМВОЛ (юн. *symbolon* — рамз, шартли белги, тамға ёки нишон) — уз табиатига кура, моддий ёки маън-й ҳодиса бўлиб, муайян гоё ёки т.ни образли — тимсол тарзида ифода этади. С. оддий ёзма ёки товушли тил белгиларидан фарқли улароқ, оламнинг муайян ҳодисаси эмас, балки билвосита — ҳиссий ёки маънавий образ воситасида инсон учун бирор мавҳум т. шаклида акс эттиради. Сларнинг номи у ифода этувчи т. ёки мазмунга нисбатан барқарор бўлиб, фақат муайян гоё ёки маънони англагиш учунгина фойдаланилади. Слар, гоҳида, бутун бир сўз, гапни ҳам ифода этиши мумкин. Бу Сларнинг такомиллашган куриниши — иероглифларда ифодаланган. Мас., Хитой иероглифлари шулар жумласига киради. Инсоният тарихида пиктография ёки расмли хат ҳам муҳим урин туттади. Сларнинг нарса-ҳодисаларни қулай ва тежамли ифодалаш хус-яти қад. Рим ва Юнонистонда илк бор илмий тадқиқ этилган бўлиб, бунда стоицизм оқимининг намояндалари — Луций Анней Сенека, Зенон, Хриссипп ва айниқса, Аристотелнинг ҳиссаси беқиёс булган. Шарқ илм-фанида Насириддин Тусий, Абу Али Ибн Сино ва б. С. ва белгиларнинг гносеологик имкониятлари хусусида қимматли фикрлар билдиришган. С., белги масаласи, XIX а.нинг иккинчи ярмига келиб, яна кун тартибига қўйила бошланди. Бу жараён, айниқса, математик ёки С.ик логика фанининг шаклла-

ниши б-н бирмунча тезлашди. Математика Сларининг имкониятлари илмий тафаккур, фан ва техникани тараққий эттириш, инсон билиши чегараларини кенгайтириш вазифаларини ҳал қилиш учун бениҳоя қул келади. Прагматизмнинг асосчиларидан бири — Чарльз Сандерс Пирс ва бихевиоризм фал.сининг намояндалари Чарльз Моррис, Ричердс ва Огденларнинг Слар ва белгиларнинг умумий наз-яси — семиотикага асос солганликлари фан тарихида муҳим урин туттади. Сларнинг чексиз имкониятларидан компьютерлаштириш, роботлаштириш, автоматик бошқарув тизимларини вужудга келтириш, оммавий ахборот тизимлари фаолиятини такомиллаштиришда кенг фойдаланилади.

СИМВОЛИЗМ (юн. *symbolisme* — белги, рамз, тимсол ёки уларнинг жаммуи) — XIX а. охири — XX а. бошларида вужудга келган адабий-фал-й оқим. С. дастлаб Францияда, ижт-й ҳаракатлардаги тушкунлик оқибатида вужудга келди (П.Верман, А.Рембо, П.Фор ва б.) ва кейинчалик Европанинг б. мам-тларига ёйилди (К.Бельмонт, Д.Мережковский, З.Гиппус, Ф.Сологуб, А.Белый, қисман А.Блок, В. Брюсов, М.Врубель ва б. ижодида кузга ташланади). Символистар бирор т.ни, ҳодисани ифодаловчи ёки эслатувчи шартли белгини бадиий ижод асоси ҳисоблаб, у мавжуд оламни билиш, тушунишнинг асосий воситаси сифатида хизмат қилади, деб ҳисоблайди. С. оқими объектив ҳақиқатни билиш мумкин эмас, деб ҳисобловчи А.Шопенгауэр, Э.Мах ва неокантчилар фал.сига асосланади. С. индивидуализмни, мистицизмни ташвиқ қилади, ҳаёт куринишларини “нариги дунё”нинг символлари сифатида талқин этади, бу олам “ҳақиқий дунё”нинг ёлғон акси, деб ҳисоблайди. Купчилик символист адибларнинг асарлари киноя ва имо-ишораларга тулиб-тошган, символист шоирлар шаклбозликка берилиб, чуқур мазмунга эга булмаган, тушуниш қийин булган асарлар, шартли ва умумлаштирилган образларни, шеърятнинг махсус тилини яратишга уринган. С. т.сини да-

слаб француз шоири Жон Мереас (1856–1910) қуллаган ва наз-й жиҳатдан асослаб берган. С. доктринасига кура, ҳар бир нарсада гоё яширинган, уни санъат, аввало, мусиқа, мусиқали шеъриятгина туншунтира олади. Шеърият билимнинг энг олий шакли булиб, динга яқин, унинг ижодкори эса илоҳий қудратга эга, оламда ҳамма нарсанинг мазмуни символ орқали англанади, шоир бунда таржимонлик вазифасини утайди. С. тасвирий санъатда модерн услуби б-н узвий боғлиқ булиб, символист рассом, ҳайкалтарошлар асарларида билиб булмайдиган, ақл бовар қилмайдиган дунёнинг ғайритабиийлигини ифодалайди. XX а.да турли-туман бадий оқимларда (эмпрессионизм, сюрреализм, футуризм ва б.) С.нинг таъсири булди. Символист театр арбоблари шакл-бозликка берилиб, мавҳум, схематик образлар орқали инсонни тақдир ва улим олдида ожиз қилиб курсатишга ҳаракат қилади. Умуман, символистлар санъатни ҳаётдан узоқлаштиришга, ҳаётини ҳақиқатдан куз юмишга интилади, бадий асарларни реал борлиққа қарама-қарши қуяди.

СИНТОИЗМ (япон. *синто* — худолар йули) — Японияда кенг тарқалган миллий дин. XVIII а.да С.ни буддизмдан фарқлаш учун “Синто” атамаси қулланилган. У буддизмдан куплаб маросим ва тасаввурларни мерос қилиб олган. С. 1868 йилда расман давлат дини деб эълон қилинади ва у 1945 йилгача шундай мақомга эга бўлади. С. асосини жуда куп руҳларга сиғиниш ташкил этади. С.га кура, илоҳиёт б-н одамлар уртасидаги мун-тлар Ама-тэрасунинг (Куёш маъбудаси) авлоди ва унинг Ердаги вакили — император (Микадо) орқали амалга ошади. Микадо барча японларнинг яратувчиси — отаси хисобланади ва у илоҳийлаштирилади. Япония II жаҳон урушида маглубиятга учраганидан сунг Микадонинг илоҳийлиги инкор қилина бошлади. XIX–XX а.да бир қанча синтоицизмга зид секталар пайдо бўлиб, улар буддизмни рад этади. С. бир неча қатламлардан иборат: Куёш маъбудаси Ама-тэрасудан тарқалган император оиласи аъзолари ўз саройида

амал қиладиган сулолавий императорларни илоҳийлаштирувчи С., турли маҳаллий ва умумяпон худоларига топинувчи ибодатхона С.и, маъбуда Ама-тэрасуга топинувчи уй-рузғор С.и, давлат тизимида кирмаган табиат объектлари тимсолида гавдаланувчи маҳаллий худолар ва руҳларга топинувчи халқ С.и ва б. Синтоистларнинг муқаддас китоби булмаган, аммо диний афсоналар учраб туради. VIII а.да оғзаки диний афсоналар асосида “Кодзика” (“Қад. ишлар тугрисида ёзувлар”) номли диний китоб пайдо булди. С. дини 1964 йилда давлатдан ажратилди. Ибодатхона С.и ташкилий жиҳатдан айрим ибодатхоналар ва уларнинг уюшмаларига булиниб кетди.

СКЕПТИЦИЗМ (юн. *skeptikos* — қайта куриб чиқиш, шубҳаланиш) — IV а.да Юнонистонда юзага келган, Пиррон асос солган фал-й оқим. У ўз таълимотини Сукрот сингари оғзаки баён қилган: бирон-бир асар ёзиб қолдирмаган. У ҳақда шогирди Томмоннинг асарларида маълумот берилган. Скептиклар антик диалектикадек қудратли қуролга эга эдилар. Улар ўз ўтмишдошлари булмиш Гераклит, элейликлар, софистлар, Сукрот, Афлотун, Арастулар диалектикасини ўзларича талқин этганлар. Скептиклар фикрича, ҳақиқат субъективдир. Ш.у. улар ҳақиқатни эҳтимол деб атайдилар. Фал-й йуналишларнинг ҳар бири ўз йули б-н эзгуликка эришишга олиб боради. Гарчанд С. таълимоти куп жиҳатдан билиш жараёнининг мураккаб муаммоларини аниқлашга ҳаракат қилган булса-да, лекин объектив билишга нисбатан умидсизлик б-н қараш ва рад этиши агностицизмга олиб борди.

СОЛИПСИЗМ (лот. *solus* — якка, ягона, *ipse* — узим, узи) — субъектив-идеалистик наз-я. Унга кура, фақат инсон ва унинг онги мавжуддир; объектив олам, шу жумладан, одамлар ҳам фақат инсоннинг (субъектнинг) онгидагина мавжуд. Умуман олганда, ҳар қандай субъектив — идеалистик таълимот муқаррар равишда С.га келади. Беркли, Фихте, Брюне, айниқса, Шупне, Р.Шупнерт-

Золдерн каби файласуфлар бу наз-яга анча яқинлашган эди. С. инсон фаолияти ва илм-фанни ҳар қандай маъно-мазмундан маҳрум этади. Ш.саб. субъектив-идеалист файласуфлар уга С.дан қочишга уриниб, бунинг учун улар ғайрисубъектив, илоҳий онгнинг мавжудлигини асосий қоида қилиб олмоқдалар. С. ҳиссий билишни мутлақлаштиришнинг гносеологик асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

СОТҚИНЛИК — инсон учун умумий булган тамойилларга, миллий манфаатларга садоқатни бузиб, душман томонга утиш. унга сирни ошкор этиш. С. хиёнатнинг бир қуринишидир. С. азалдан маън-й жиноят ҳисобланган. Кучма маънода “сотмоқ” т.си пул эвазига бермоқ, пулга айирбошламоқ маъносини ҳам англатади. Бундан ташқари, сотмоқ — Ватани, давлати сирларини, халқи бойлигини душманга ошкор қилиш, бериш эвазига ўз жонини, ҳаётини сақлаб қолишни ҳам ифодалайди. Сотқин уз виждони, Ватани. оиласини даромад эвазига пуллаган, душман томонга утган, сотилган хоин, хиёнаткор. С. да ор-номус, имон ва виждон туйғулари булмайди. Унинг салбий ҳус-ятлари “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида қаттиқ танқид қилинган ва жам-т ҳамда инсонга хос маън-йлик тамойилларига зид т. сифатида курсатилган. Китобда таъкидланганидек, “Эзгулик ва ҳақиқатга садоқати булмаган, уларга ишонмаган одам қурқинчлидир. Табиатида сотқинлик хусусияти булган одам раҳбарлик курсисига утириб қолса борми, у ерда осойишталик йуқолди, деяверинг. Иккита одамнинг, иккита мамлакатнинг ўртасидаги урушни ҳам айнан шундай одамлар бошлаб беради. Шу боис бундай одамлардан огоҳ бўлишимиз, уларга ёнимизда урин бўлмаслиги лозим. Агар тева-рак-атрофимиздаги бирорта кишида шундай аломатлар сезилаётган булса, уларни дарҳол тарбиямизга олиб, туғри йўлга бошлашимиз керак.

Шу муносабат билан тарихда куп марта уз тасдигини топган, мен ҳам уз тажрибамда синаган ҳаётний бир ҳақиқатни яна

бир бор такрорлашни зарур деб ҳисоблайман: **агар биз аҳил булсак, эл-юрт манфаати йулида бир тану бир жон булиб яшасак, узимиздан сотқин чиқмаса, ўзбек халқини ҳеч ким ҳеч қачон енга олмайди**» (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 122-б.). Сотқин уз фарзандининг кела-жагини ҳам кура олмайди, у сотқинлиги б-н оиласи шаънини оёқости қилиб, эл-юрт уртасида шарманда булади. Ҳар бир инсон эл бошига кулфат тушганда, душманга нисбатан мун-тлар жараёнида синалади. Бундай ҳолларда турли салбий қусурлар, иллатларга эга, жоҳил, ёвуз, нопок, фирибгар, қурқоқ, маън-й қашшоқ ва тубан шахслар томонидан С., Ватанига, халқига хиёнат содир этиш ҳолатлари ҳаётда учрайди. Бундай шахслар халқнинг ғазаби ва нафратига дучор булади. Сотқин уз Ватани душманлари б-н тил бириктиради, давлат хазинасини душманга талатади, халқини душман уқига тутиб беради, эл бошига фалокат устига фалокат келтиради. Диёнатли, халол яшайдиган, маън-й баркамол одам ҳеч қачон С. йулини тутмайди. *(Яна қаранг: Хиёнат).*

СОХТА ҒОЯ — ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган, давлат, жам-т, миллат манфаатларига зид булган, тар-ётга таҳдид соладиган ғоялар мажмуини ифодалайди. У жам-тни тубанликка етаклаб, одамларини гаразли ният ва қабих мақсадларга ундайди, халқлар ва давлатларни таназзулга, ҳалокатга маҳкум этади. Бундай ғоялар турлича булса-да, аслида уларнинг мақсад ва интилишлари битта — ҳокимиятни қулга киритиш, тинч-осойишта халқ орасида нифоқ ва ихтилофлар чиқариш. Энг ачинарли томони — бундай ёвузликни амалга оширишни мақсад қилиб олган кучлар ҳали онги шаклланиб улгурмаган, тажрибасиз ёшларни уз тузоғига илинтириб, С.ғларига ишонтирган ҳолда, улардан узларининг гаразли мақсадлари йулида фойдаланишидир. Ш-дек, С.ғлар инсонпарварлик тамойилига зид булган, бир миллатни бошқасидан устун қўядиган, олий ирқ даъвосида бошқа халқларни қиргин қилишга

чакирадиган, жам-тни тарафкашларга ажратиб, булиб ташлашга хизмат қиладиган ғоялар мажмуидан ҳам иборатдир. Бундай ғояга мисол сифатида “Булиб ташлаб, ҳукмронлик қил” деган ғаразли ғояни келтириш мумкин. Бу ғоя, асосан, геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланади. Уни амалга оширишнинг асосий йўли бирон бир минтақа ёки мам-т ичида ижт-й парокандаликни келтириб чиқариш б-н белгиланади. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган ижт-й-иқт-й қийинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига уйнайдиган мухолифатчи кучларни юзага келтириш йўли б-н сиёсий беқарорликни келтириб чиқариш, учинчидан. “мам-тда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўқ”, қабилидаги туҳматдан иборат мафкуравий тазйиқ ўтказиш усуллари қўлланади. Ўз-н мисолида оладиган бўлсак, бундай ҳолат баъзи хорижий ОАВнинг мам-тимизда амалга оширилаётган ижт-й, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ислохотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиш орқали жаҳон жамоатчилигида ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади. С.ғ.ни амалга оширишнинг бу йўли – халқаро майдонда муайян мам-т ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айти пайтда бу йўлда диний, миллий ва б. омиллардан, яъни гуёки инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан, фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилаётир. Буларнинг барчаси “Мақсад воситани оқлайди” деган ақида ғаразли ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қоидасига айланаётганидан далолат беради. Бу эса С.ғ.ларга нисбатан доимо ҳушёр ва огоҳ бўлиш лозимлигини англатади.

СОХТАЛИК – қалбакилик, юзакилик, ясамалик, сохта иш, хатти-ҳаракат ва қаллоблик каби маън-й иллатларни ифодаловчи т. Халқимизда “Одамнинг оласи ичида, нарсанинг оласи сиртида” деган ҳикматли сўз бор. Ҳазрат Навоий

С.ни шундай таърифлайди: “Меванинг маъзи бўлгандан кейин унинг пусти ҳам бўлади; одамнинг душмани ҳам бўлади, дўсти ҳам. Жаҳон яхши ва ёмондан холи эмас, лекин ёмон юзада бўлади, яхши яширин. Кимки тўғрилиқ йўлини билмоқчи бўлса, билсинки, бу икки хил бўлади. Бири шуки, кишининг сўзи тўғри бўлса, унинг сўзи б-н бирга ўзи ҳам тўғри бўлиши керак. Яна бири шуки, ёлғон гапни баъзилар таассуф б-н, уялганидан “Тўғри!” дейди. Олдингиси ҳеч шубҳасиз, яхши, лекин иккинчиси ҳам ёмон эмас. Киши ёлғонни гапирса ҳам кам гапирса! Ёлғон эгриликдан, тўғрилиқ ҳақиқатдан иборатдир. Шам ўз тўғрилиги б-н хурсанд, бошдан-оёқ куйса ҳам, у нурга айланади. Яшин эгриликни одат қилган бўлиб, ҳамма ёқни ёритса-да, ернинг остига киради”. Юқоридаги фикрлардан кўринадики, “ширин ёлғондан аччиқ ҳақиқат афзалдир”. “Дилинг Оллоҳда, қўлинг ишда бўлса”, яъни инсоннинг суврати ва сийрати муштарак бўлган одам С., юзакилик, ясамалилик каби разил иллатлардан мутлақо йироқ бўлади. Муайян шахснинг шахсий ёки ижт-й хулқатворида учрайдиган ҳар қандай С., ҳар қандай мунофиқлик жамоа томонидан қаттиқ қораланади.

СОҒЛОМ АВЛОД – жисмонан соғ, маънан баркамол, зарарли таъсирлардан, салбий хислат, иллат ва ш.к.дан холи, тоза, пок, соғлом фикрли авлод. С.а. – соғлом насли, жисмоний бақувват, руҳи тетик, фикри тиниқ, иймон-эътиқодли, маъ-ятли, мард ва жасур, ватанпарвар шахс. Соғлом боланинг туғилиши, энг аввало, ота-онанинг соғлигига боғлиқ. Соғлом оила бўлмаса, баркамол авлод ҳам, истиқболи порлоқ миллат ҳам бўлмайди. Мам-тимизда бу масалага ниҳоятда катта эътибор бериб келинмоқда. 1993 йил 4 мартда Ўз-н Президенти Ислоҳ Каримовнинг махсус Фармонида асосан Ўз-нда биринчи олий давлат нишони – «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди. 1993 йил 3 июнда “Соғлом авлод учун” Халқаро хайрия жамғармаси ташкил этилди. Жамғарманинг асосий вазифаларидан

бири, мам-тимизда ёш авлодни соғломлаштириш миллий дастурининг она саломатлигини муҳофаза қилиш қисмини амалга ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш ишида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва чуқурлаштиришдан иборат. Президентимиз томонидан 1998 йил — “Оила йили”, 1999 йил — “Аёллар йили”, 2000 йил — “Соғлом авлод йили”, 2001 йил — “Оналар ва болалар йили”, деб эълон қилинди. 1998 йил 30 апрелда эса Олий Мажлис «Оила кодекси»ни қабул қилди. ЎЗР Хотин-қизлар қўмитаси ҳузурда Республика «Оила» илмий-амалий маркази тузилди. 2000 йил 15 февралда Вазирлар Маҳкамасининг «Соғлом авлод давлат дастури тўғрисида» Қарори қабул қилинди. 2001 йил «Оналар ва болалар йили» деб эълон қилиниши мун-ти б-н ва ЎЗР Президентининг 2000 йил 19 декабрдаги 1306-сонли фармойишига мувофиқ, 2001 йил 5 февралда Вазирлар Маҳкамаси «Она ва бола» давлат дастури тўғрисида Қарор қабул қилди. Асосий мақсад — соғлом, баркамол авлодни тарбиялаш, ҳар томонлама комил инсонни вояга етказишдан иборат. Ҳоз. кунда ҳам мам-тимизда С.а.ни вояга етказишга катта эътибор берилмоқда. 2008 йилнинг “Ёшлар йили” деб номланиши ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Бу борада қабул қилинган давлат дастури нафақат бугун, балки келажакда ҳам С.а.ни тарбиялаш борасидаги устувор йўналишлар ва долзарб вазифаларни амалга оширишга хизмат қилади.

СОҒЛОМ МАҒКУРА — умуминсонийликнинг устуворлиги тамойилига таянадиган, ижт-й тар-ётни таъминловчи эзгу ва бунёдкор ғоялар тизимига асосланган мағкура шакли. Жам-т тар-ётига салбий таъсир кўрсатадиган, одатда унинг таназзули, ҳалокатига сабаб буладиган фашизм, коммунизм, диний экстремизм каби носоғлом мағкура шаклларида фарқли улароқ, С.м. инсоният тар-ётини тезлаштиради. Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги, Ватан равнақига имкон яратади. Президент И.А. Каримов таъкид-

лаганидек, С.м. жам-тимизда бугун мавжуд булган хилма-хил фикрлар ва ғоялар, эркин қарашлардан, тоифа ва гуруҳларнинг интилиш ва умидларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, уларнинг барчасини ягона миллий байроқ атрофида бирлаштирадиган, халқимиз ва давлатимизнинг дахлсизлигини асрайдиган, эл-юртимизни энг буюк мақсадлар сари чорлайдиган ягона ғоядир. С.м. жам-тдаги мулкӣй плюрализм, фикрлар ранг-баранглиги, кўппартиявийлик шароитига мос келади. У давлат доктринаси эмас, балки муайян жам-тнинг ҳаёти ва тар-ётини таъминлайдиган умумий тамойилларни ифодалайди. Бундай шароитда давлат ана шу тамойилларга барча фуқароларнинг амал қилишини ҳуқуқий кафолатлайди. С.м.га эътиёж бугунги кунда тарихий заруратга айланди. Зеро, бундай мағкурасиз жам-т самарали тараққий эта олмайди. Маълумки, кишилар онгига ўрнашиб қолган эскича мағкуравий қарашлар қолипидан чиқиш мураккаб руҳий жараёндир. Ўтиш даврига хос булган қийинчиликлардан бири ҳам одамлар тафаккури, руҳиятида туб ўзгаришларга эришишдир. Зеро, эски мустабид тузум даврида кишилар онгига фақатгина бир мағкура “абодий”, “ўзгармас”, “мутлақ” деб сингдирилган эди. Бугунги кунга келиб ана шундай мағкуравий яккаҳоқимликка барҳам берадиган, умумхалқ манфаатларига мос келадиган, аҳолининг барча табақалари, қатламларининг талаб-эътиёжлари, мақсад ва интилишлари, орзу-истакларини қондирадиган С.м. пайдо бўлди. Миллий истиқлол гоёси ана шу заруратнинг натижаси сифатида вужудга келди. Шунга кўра, эндиги вазифа мустақил Ўз-н ёшларини С.м., миллий тарбия асосида вояга етказиш ҳисобланади. Бунда фарзандларимизнинг гоёвий-сиёсий, меҳнат ва эстетик тарбиясига истиқлол ғоялари н.назаридан ёндашиш талаб этилади. Ёш авлод вакиллари мустақиллик, миллатпарварлик, байналмилаллик ғояларига асосланган С.м. б-н кўроллансагина, улар Ватан ва халқ, инсон, она юрт қадрига етадиган фуқаролар бўлиб улғаяди. Мустақил

Ўз-н ёшларининг С.м. асосида ватанпарвар, халққа қайишадиган, фидойи, отабоболар ишига, истиқлол ғояларига садоқатли қилиб тарбиялашда миллий-адабий қаҳрамонларимиз. Ватан озодлиги, юрт ободлиги, фаровон ҳаёт йулида жон фидо этган ботирларимиз сиймолари. уларнинг жасорати ибрат, намуна ролини ўйнамоғи мақсадга мувофиқдир. Ботир Широқ, ватанпарвар Тумарис, мард ва ёвкур Жалолиддин Мангуберди, фидойи Нажмиддин Кубро, мустақил ва марказлашган давлат қуриш йулида ақл-идроқини, қудратини сарфлаган Соҳибқирон Амир Темур каби жасур боболаримизнинг ҳаёти ва фаолиятини чуқур урганмоғимиз даркор.

СОҲИБҚИРОН (араб саодатли, зафарли, голиб) — илми нужум (астрология) ва афсоналарда қуёш тизимидаги катта сайёралардан иккитаси — Зухро ва Муштарий сайёраларининг маълум бир даражада уйғун келиши вақтида (қирон буржи) туғилган буюк давлат арбобларига нисбатан қулланадиган т. Одатда, С.нинг бахтли, улуғ мартабали булиши олдиндан башорат қилинган. С. сузининг асл маъноси “қудратли подшоҳ” демакдир. Ривоятларга қараганда, Амир Темур икки шарофатли юлдуз — Зухро ва Муштарий сайёралари бир-бирига яқинлашган пайтда туғилган экан. Астрономия фани мазкур сайёраларнинг ҳар 800 йилда тўқнаш келишини исботлаган.

СУБЪЕКТИВИЗМ — оламдаги барча нарса-ҳодисаларнинг мавжудлиги ва узғариб боришини фақат инсоннинг руҳиятига боғлаб тушунтирувчи таълимот. С. инсоннинг наз-й ва амалий фаолиятини мутлақлаштириб, табиат ва жам-тдаги нарсалар, ҳодисалар ва жараёнларнинг узига хос хусиятлари ва рив-ш қонуниятлари объектив тарзда мавжуд эканини тан олмайди.

СУВЕРЕНИТЕТ (франц. *souverainite* — олий ҳокимият) — давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тула мустақиллиги. Давлат суверенитети ҳақидаги ғоя XVI а.да франц. олими Жан Боден томонидан илгари сурилган. У суверен булмаган дав-

латни давлат деб ҳисобламаган. Ж.Боден бунда давлатнинг олий ҳокимиятини назарда тутган. С. халқнинг тула ҳукмронлиги ёки халқ бошқаруви тула-тукис таъминланган ҳолатдир. Давлат С.и мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб бориш, уз худудининг дахлсизлигини таъминлаш; қонунларни қабул қилиш; уруш ва тинчлик масаласини ҳал қилиш; суд ҳокимиятини амалга ошириш; мансабдор шахсларни тайинлаш; мустақил валютага эга булиш кабиларни тақозо қилади. Халқаро ҳуқуқнинг ривожига жараёнида давлат С.и ҳақидаги ғоя муттасил такомиллашиб, мазмунан бойиб борди. Кўплаб халқаро ташкилотлар, айниқса, БМТ ҳужжатлари, давлатлар конституцияларида бу ғоя уз ифодасини топган. Республикамикимизнинг мустақиллиги давлат С.ининг асосидир. ЎзР Конституцияси 1-моддасида “Ўз-н — суверен демократик республика” эканлиги белгилаб қўйилган. Халқ С.и ғояси XVI а.да яшаган европалик олим Мирсий Падуанский томонидан илгари сурилган. Кейинчалик бу ғояни ҳуқуқшунос олим Иоганн Алтузи (1557–1638) “Сиёсат”, француз мутафаккири Жан Жак Руссо “Ижт-й шартнома ёки сиёсий ҳуқуқ тамойиллари” асарларида ривожлантирган. Бу ғоя XVIII а.даги Буюк француз инқилобидан сунг, “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари Декларацияси” (1889 йил) қабул қилиниши б-н янада катта аҳамият касб этди. Бу таъсир натижасида қабул қилинган Франция Республикаси Конституциясининг 3-моддасида “Миллий С. халқники бўлиб, халқ уни уз вакиллари ва референдум орқали амалга оширади”, дея эътироф этилган. Бу тамойил жаҳондаги аксарият мам-тлар Конституцияларида ҳам уз ифодасини топган. Хус-н, ЎзР Конституцияси 7-моддасида “Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. ЎзРда давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва ЎзР Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади”, дейилган. Халқ С.и ғояси тамойиллари қуйидагилардир: а) ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи халқдир; б) барча

қонунлар халқ томонидан қабул қилиниши лозим; в) ҳукумат халқ томонидан сайланиши ва халқ назорати остида уз фаолиятини амалга ошириши зарур. Шарқда С.нинг мазмун-моҳияти мустақиллик т.си орқали ифодаланади. Истиқлол даврида республикамиз уз суверен ҳуқуқларига тула-тукис эга булган мустақил мам-тга айланди.

СУДХУРЛИК (араб. рибо) — фойда куришга ружу қуиш. берилган қарз эвазига устама фоиз олишга асосланган маън-й иллатни ифодаловчи т. “Суд” — фойда, “С.” — пул қарз бериб, фойда куриш маъносини англатади. Бу маън-й иллат аслида қатъиян тақиқланган булиб, тижоратда бунинг авж олгани ва куп одамлар қарзларини тулай олмай, хонавайрон булгани учун ислом динида ҳаром. деб эълон қилинган. Аммо ҳозирда банклар тизимида муайян фойда олиш кузда тutilган. Кредиторларга қарз берганда уларнинг имкониятига қараб олинадиган фойда мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

СУННИЙЛИК (араб. аҳли сунна вал-жамоат) — ислом динидаги туғри йулда юрвчи оқимни ифодаловчи атама. Муҳаммад (С.А.В.) мусулмонларнинг келажакда бир неча фирқаларга булиниб кетишидан ташвишланиб, улардан биттасини — “фирқаи ножиа” (нажотга эришувчи фирқа) деб атаган. Имом Абу Исо ат-Термизий Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос (Р.А.)дан ривоят қилган ҳадисда Пайгамбар (С.А.В.) шундай дейди: “Аниқки, Бани Исроил қавмига келган ҳодисанинг айни ўзи менинг умматимга ҳам келади. Бани Исроил қавми етмиш икки фирқага булиниб кетган эди, менинг умматим яқин келажакда етмиш уч фирқага булиниб кетади. Барчаси залолатга боради, илло биттаси нажотга. Саҳобалар: “Жаннатга борадиган битта фирқа қайси?”, — деб сўрадилар. Расулulloҳ (С.А.В.): “Мен ва саҳобаларим тутган йулдагиси”, — деб жавоб берди. Юқорида келтирилган ҳадисларнинг мазмуни шундан далолат қиладики, пайгамбар (С.А.В.) баён этган ва нажотига башорат берган ягона фирқа — бу “аҳли сунна вал-жамоа” яъни

С. фирқаси. Бу фирқа аҳли ислом динининг ихлосли, эътиқодли буйсунувчилари булиб, узларини Иброҳим (А.С.) қавмидан деб ҳисоблайдилар, Пайгамбар (С.А.В.)нинг шариатига итоат қиладилар. Абдулқоҳир ибн Тоҳир ал-Бағдодий ат-Тамимийнинг “Ал-фарқ байнал-фирақ” китобида “аҳли сунна вал-жамоа” фирқасидан ҳисобланувчи турли тоифа илм аҳллари ҳақида тулиқ маълумот берилган. “Аҳли сунна вал-жамоа” мазҳаби буйича шаръий далиллар туртта: Куръон, суннат, ижмоъ ва қиёс. Уз-н мусулмонлари ҳам С. эътиқодига амал қиладилар ва фуқаролик бурчларини бажарадилар.

СУҚРОТ (мил.ав. 469—Афина—399) — қад. юнон мумтоз фал.сининг асосчиси, афиналик биринчи файласуф. С. ҳайкалтарош ҳам булган. Афинанинг ижт-й ҳаётида фаол иштирок этган. У уз даврида ҳукмронлик қилиб келатган Афина демократик тузумига қарши чиқиб, янги худо ҳақидаги уз фикрини баён қилгани учун Афина руҳонийлари уни даҳрийликда ҳамда ёшларни ахлоқан бузишда айблаб, уни судга тортилишини талаб қилиб чиққанлар. С.га қуйилган айб сиёсий булсада, лекин уни динга қарши чиққанликда айблашган. Айтишларича, С.нинг шоғирдлари уни зиндондан озод қилиш ва қочириб юбориш чорасини топганлар. Аммо С. “Афина қонунларини танқид қилсамда, уларни етук эмас деб билсамда, аммо бу қонунларни афиналиклар қабул қилган экан, уларга буйсунмасликка ҳаққим йўқ. Ёшим бир жойга борганида уларни бузиб, авлодларнинг тавқи-лаънатига қолмай”, — деган фикр б-н зиндондан қочиб кетмаган. С. уз устидан чиқарилган ҳукмга эътироз билдирмасдан, улимни ихтиёрий равишда танлаб, қадаҳга қушилган захардан ҳалок булади. Файласуф Ксенофонтнинг ёзишича, С. Афина демократиясининг “буюк ютуғи” дея таърифланган — раҳбарларни қуръа ташлаш йули б-н сайлаш тамойилини кескин қоралаб, давлат мансабдорларини ловия (оқ ва қора ловияларни қопдан олиб ташлаш йули б-н муайян лавозимга сайлов утказиш) воситасида сайлашнинг бемаънилиги ҳа-

қида сўзлаб, шогирдлари кунглида мавжуд қонун-қоидаларга нисбатан нафрат уйғотган. Унинг бу қарашлари давлатга эмас, балки тартиботга қарши булган. С. уз таълимотини оғзаки равишда кучақўйда, майдонларда, хиёбонларда уз шогирдлари ва издошлари б-н суҳбатларда баён қилган, лекин биронта ҳам асар ёзмаган. Унинг фал-й, ахлоқий таълимотини шогирдлари Ксенофонт, Аристофан ва Платонларнинг асарлари орқали билиб олишимиз мумкин. Ксенофонт “Сукрот ҳақида эсдаликлар” асарида уз устози ҳақида илиқ сузлар айтиб, уни олижаноб устоз, ахлоқ-одоб борасида ҳаққоний фикр юритган, инсоний фазилатларни қадрлашга даъват этган киши сифатида тасвирлайди. Ешларнинг ахлоқини бузганлиги туғрисидаги фикрлар сохта ва бухтон эканлигини таъкидлайди. Платон уз устозини чуқур мулоҳазали, инсонни улугловчи донишманд сифатида гавдалантириб, уз фал-й қарашларини “Сукрот” номидаги асарларида баён этган. С. узига қадар ўтган ва уз давридаги файлларнинг табиат борлиқнинг асоси, унинг қонуниятларини ўрганиш керак, деган фикрларига қарши чиқиб, инсон муаммосига, унинг ижт-й ҳаётдаги ўрни, маън-й фазилатлари, ахлоқ-одобга, илмнинг моҳияти масалаларига эътибор қаратиш лозимлигини уқтиради. С. таълимотича, ахлоқ масалалари фал.нинг марказида турмоғи лозим. Жам-т равнақи, тинч ва осойишталикка, фаровон ҳаёт эса ахлоқ-одоб юксак бўлишига боғлиқ. С. инсон билимининг чексизлиги, ҳақиқатнинг нисбийлиги, оламнинг бепоёнлигини теран англаган. Унинг “Куч—билимда”, “Қанча куп билсам, шунча куп билмаслигимни билдим”, “Ўз-узингни англа” каби фикрлари жаҳон халқларининг ҳикматли сўзлари хазинасидан жой олган. С. қарашлари инсониятнинг маън-й тарётига сезиларли таъсир курсатди. С. Перикл хонадони тугарагида (табиатшунос Архелай. файл. Анаксагор, софизм таъминоти асосчиси Протагор, апориялар муаллифи, парадоксал фикрловчи Зенон, меъмор Фидий ва б. файллар иштирок этадиган тугарак) “Жам-т жаҳолатдан ха-

лос булиб, маън-й-маър-й такомиллик сари бориши, инсон эркинлик неъматидан оқилона фойдалана олиши мумкинми?” деган саволни ўртага ташлаган ва умрининг охиригача жавоб излаган. Бу саволга эса ҳозирга қадар жавоб изланади.

СХОЛАСТИКА (юн. мактаб) — Европада христианлик эътиқодини ёйиш, унинг мазмунини тушунтириш ва ақидаларини асослашни мақсад қилган диний-фал-й оқим. Схоластик фикрлаш баъзан кишиларни маълум ақидалар асосида яшашга ундайдиган, ҳатто бузғунчи ғояларга ишонтириш ва вайронкор хатти-ҳаракатларга даъват этадиган тарғибот шакли сифатида ҳам намоён булиб келган. IX а.да яшаб ижод қилган Иоан Скотт Эриугена схоластик фал.нинг мустақил ғоявий-наз-й тизими ва уз муаммолари доирасига эга булган илм соҳаси сифатида шаклланишига асос солган. Иқтисодиёти мустақамланиб, ижт-й-сиёсий ҳуқуқи кенгайиб бораётган шаҳарларда ҳуқуқ, тиббиёт, меъморчилик, риёзиёт, механика, бошқарувчиликка оид илмларга, шу соҳалар буйича мутахассисларга талаб ва эҳтиёж ортган. Фал.да эса ҳурфикрчиликка интилиш кучайган. С. фал.си IX а.дан бери муҳокама қилиб келинаётган мавзулар (“Инжил”да келтирилган сўзлар маъносини тушуниш ва тушунтириш, эътиқод ва илм ўртасидаги мун-т, инсон билимининг табиати ва б.) яна баҳс доирасига тортилган. Айниқса, эътиқоднинг илмга, яратилганнинг Яратувчига, яккаликнинг умумийликка мунти муаммосига доир баҳс икки узаро қарма-қарши фал-й йуналиш — реализм ва номинализмни келтириб чиқарган. Реализм ва номинализм куп а.лар давомида Ғарб тафаккури тарихида гоҳ мустақил, гоҳ бошқа таълимотлар доирасида ривожланган С. фал.си йуналишларидир. Бу йуналишлар ўрта а.лар маъ-яти ва фан тар-ётига жуда катта таъсир курсатган.

СЦИЕНТИЗМ (лот. *scientia* — билим, фан) — илмий билим инсоннинг энг олий қадрияти, деган тасаввур берувчи йуналиш. С. учун илм-фанни мутлақлаштириш, уни ҳаётнинг бошқа

шаклларига қарама-қарши қилиб қуйиш ва унга барча муаммоларни ҳал қилиш воситаси сифатида ёндашишдир. С. икки хил кўринишга эга: 1) аксиологик кўринишда илм-фан мад-тнинг энг юксак қадрияти деб тушунилади, инсон ўз фаолиятида мад-тнинг фақат шу шаклига таяниши лозим, деган ғоя илгари сурилади. Бу ёндашувга кўра, ижт-й ва мад-й тар-ёт илм-фан рив-ши маҳсулидир; 2) методологик С. бўлиб, аниқ ва табиий фанларни мутлақлаштириб, уларнинг услубларини универсал, деб ҳисоблайди ва улар бошқа соҳалар, жумладан, гуманитар фанлар учун ҳам асос сифатида хизмат қилиши лозим, деган фикрни илгари суради. Ҳоз. даврда илм-фаннинг жадал рив-ши, ишлаб чиқаришга янги технологиялар, компьютер техникаларининг кириб келиши сциентистик дунёқарашнинг кучайишига сабаб бўлди.

СЎЗ ЭРКИНЛИГИ — шахснинг ўз фикрини билдириш, айтиш эркинлиги. ЎЗР Конституциясида С.э. ва виждон эркинлиги мустақкам кафолатланган. С.э. ахборот маконининг очиқлиги йулидан бориб, айнан мана шу йул демократиянинг рив-ши, давлатнинг иқт-й салоҳи-

ятининг мустақкамланиши, мавжуд ижт-й иллатларнинг бартараф этилишига олиб боради, деган қарашлар ҳам бор. Жам-гда турли фикр ва мун-тларни ифода этишга талаб катта. ОАВ эса аҳолининг кайфиятини акс эттиради. Бутунги дунёда С.э.-нинг иккинчи томони ҳам мавжуд. У нафақат ишонтириш, балки йулдан уриши, нафақат маърифат улашиб, балки адаштириши ҳам мумкин. Аммо буларнинг барчаси том маънодаги С.э.ни ифода этмайди. Зеро, сўз ва фактларни манипуляция қилиш бошқаларнинг эркин бўла олмаслигига сабаб бўлади. Баъзи мам-тларда истисно ҳолатлар ҳам мавжуд ва бунда матбуот манфаатлари унданда муҳимроқ, мас., иғводан ҳимояланиш, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш, инсонларнинг хусусий ҳаётини репортёрларнинг аралашуvidан холи қилиш манфаатларига бўйсунуши лозим бўлади. ОАВга нисбатан уларнинг қанча ҳуқуқлари бўлса, яна шунча мажбуриятлари ҳам мавжуд. Бу эса матбуот, радио ва ТВнинг С.э. б-н боғлиқ имкониятлари кенглигидан далолат беради. ЎЗРнинг ОАВ туғрисидаги қонунларида бу борадаги барча тамойиллар ўз ифодасини топган.

ТАБИАТ — ғоят хилма-хил шакллари, таркибий қисмлари б-н инсониятни қуршаб турган органик ва аорганик олам, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Инсоният унинг бир қисми булгани боис, унинг моҳияти бир томондан, табиий (биологик), иккинчи томондан, ижт-йидир. Т. т.си кўпроқ кенг ва қисман тор маъноларда ишлатилади. Кенг маънода Т. бутун объектив борлиқ, реал воқелик, турли-туман кўринишлардаги олам. Тор маънода Т. фан, асосан, табиий фанлар, табиатшунослик ўрганадиган объектдир. Т. даражалари 2 хил: бирламчи Т., иккиламчи Т.дир. Буларнинг биринчиси, ин-

сониятдан холи, мустасно тарзда, соф табиий ҳолда мавжуд булган Т.дир; иккинчиси, инсоният иштирокида ҳосил этилган табиий неъматлар — тупроқ, сув ҳавзалари ва каналлар, дарахтзорлар, экинзору мевазорлар, аҳоли масканлари — шаҳар, қишлоқ ва б. Т. т.си инсоният жам-тининг ҳаёт фаолияти юз берадиган табиий шароитлар мажмуи сифатида ҳам ишлатилади, ўрганилади. Чунки бу маънодаги Т. т.си шунчаки (оддий) фан объекти (предмети) сифатида эмас, инсон ва жам-тнинг тарихан ижт-й мун-тлар тизимида тутган ўрни ва бажарадиган функцияси б-н тавсифланади. Демак, Т. т.си биринчи таби-

ий шароитларни эмас, балки ижт-й-фойдали меҳнат жараёнида бунёд этиладиган моддий неъматларни ҳам ифодалайди. Бу жиҳатдан у шартли равишда иккиламчи ёки аксарият ҳолларда иккинчи Т. деб аталади. Бинобарин, инсоннинг ҳаёт фаолияти Т.га нисбатан урнатиладиган фаолиятининг реал пойдевори (негизи)ни ташкил қилади. Шу боисдан жам-т тарёти жараёнида Т.га булган мун-тнинг узгариб бориши инсоният ҳаёт фаолиятининг хус-яти. миқеси (кулами) ва йуналишларини белгилайди. Булар оқилона йулдан борса, Т. б-н инсоният ораси бузилмайди ва аксинча. Инсоният фаолияти турларининг такомиллашуви Т.га булган фал-й, яъни наз-й, маън-й, мад-й мун-тни белгилайди. Инсониятнинг Т.га нисбатан мун-ти доим узгариб, ривожланиб, гоҳ яхшиланиб, гоҳ ёмонлашиб келмоқда. Мас., ибтидоий жамоа тузумида одамлар Т.ни танги деб ҳисоблашган. Бу ҳол анимизм деб ном олган динда уз ифодасини топган. У даврда инсон б-н Т. бир-бирига қарама-қарши қуйилмаган, ибтидоий динларда Т. руҳий ибтидонинг оддий гавдаланиши, ундаги ҳамма нарса уткинчи деб исботланган. Европада XV—XVI а.лардаги Уйғониш (Ренессанс) даврида Т. табиийлик, уйғунлик ва мукамалликнинг намоён бўлиши сифатида талқин этилган. Бу мавқе кейинчалик табиий ҳуқуқ наз-ясида уз ифодасини топган. Аслини олганда, Т.даги уйғунлик ва мукамаллик мутлақ эмас, нисбийдир. Т.нинг уз қонунлари бор. Булар узининг таъсири, умумийлик даражаси, хус-ятлари жиҳатидан бир-биридан фарқланади. Мас., яшаш учун кураш қонуни ҳайвонлардан бир-бирининг кушандаси сифатида юз беради; Т.даги қонунлар уч категорияга булинади. Қонунларнинг биринчи тури хусусий тор доирадаги қонунлардир; буларга доимий атмосферада босим б-н газ ҳажмининг узаро алоқадорлиги. элементларнинг эркин, муайян турдаги тирик организмлар популяциясининг миқдори ва б. киради. Популяциянинг иккинчи тури умумий қонунлардир. Буларга механиканинг ҳаммага маълум 3 қонуни: электромагни-

тизм, табиий танланиш қонунлари киради. Бу қонунларнинг учинчи тури энг умумий қонунлар булиб, булар қаторига энергиянинг сақланиш қонуни, бутун оламнинг тортилиш қонуни, информацияни уртача ва узгартириш қонуни ва б. киради. Т.дан самарали фойдаланиш учун юқоридаги қонунларни яхши билиш ва уларга амал қилиш тақозо этилади.

ТАБИЙ БОРЛИҚ — инсонни ураб турган бутун оламнинг намоён бўлиши, хилма-хил шакл ва қуринишдаги борлиқни англатувчи фал-й т. Т.б. тузилиши миқёсий ва ташкилий тузилиш даражаларига ажратилади. Т.б. объектлар миқёси б-н фарқ қилувчи 3 та миқёсий тузилиш даражаларига булинади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунё. Т.б.нинг тузилмавий шаклини унинг сифат жиҳатдан рив-ши н.назаридан олиб қаралса, моддий олам бу ҳолда ҳам 3та даражага ажратилади: анорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижт-й дунё (жам-т). Улар бир-биридан хилма-хиллиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги б-н фарқ қилади. Умуман олганда, Т.б.ни даражаларга ажратиш нисбий булиб, гносеологик аҳамият касб этади.

ТАБУ (полинезча *tapu* — тақиқлаш) — диний эътиқод, ирим, қурқиш ва ш.к. таъсирида маълум сўз, хатти-ҳаракатлардан тийилиш, уларни чекланган, ман этилган суз, нарса, ҳаракат деб қарашни англатувчи т. Бу суз аслида Полинезияда пайдо бўлиб, дастлаб машҳур инглиз денгиз сайёҳи Ж.Кук (1828—1879) томонидан Европага маълум қилинган. Полинезия халқлари диний эътиқодига кўра, ҳар бир инсон туғилиши б-н қудратли ғайритабиий ёвуз куч — “мана”га эга булади. У табақага мансубликка кўра, ҳар хил даражада намоён булади, деб ҳисобланади. Мас., қулларда “мана” йўқ, аксинча, буюк сардорлар қудратли “мана” эгаси деб қаралади. “Мана” т.си “Т.” сўзи б-н бевосита боғлиқ. Нимаики “мана” эгаси бўлса, уша нарса хавфли, яъни унга тегиш ман қилинган — Т. қуйилган. Полинезия халқларида жуда кенг тарқалган

Т. тизимини ким бузса, риоя қилмаса, қабила бошлиқлари. зодагонлар томонидан қаттиқ жазоланган. Ш-дек, уша давр тасаввурларига кура, Т.ни бузган одамнинг ғайритабиий кучлар, руҳлар, худолар касаллик ёки улим б-н жазолайди, деб тушунилган. Ороликларда худо ва руҳга, коҳин ва қабила бошлиқларига алоқадор булган ҳамма нарса Т.лаштирилган. Т. одамларнинг дунёқараши ва айниқса, маъ-ятини бошқаришда катта роль ўйнаган. Айни вақтда Т. тизими жам-тда табақаланишни ифодалаган. Т. объектлари — буюмлар, сузлар, ҳайвонлар ва б. булиши мумкин. Аксарият Т.лар моддий буюмлар ва маън-й т.ларга тааллуқли булади. Т. инсоният жам-ти шаклланаётган даврда индивид хатти-ҳаракати. дунёқарашини жамоа манфаатларига буйсундириш эҳтиёжи б-н боғлиқ равишда келиб чиққан булиши мумкин. Т. уруғчилик жам-тида инсон ҳаётининг муҳим томонларини, аввало, экзогамия никоҳи меъёрларига риоя қилиниши (мас., уруғ ичида жинсий алоқаларнинг тарқалиши)ни тартибга солган. Жам-т маън-й жиҳатдан тараққий этгани сари Т.нинг баъзи қисмлари одатий ҳуқуқий меъёрга айланган, қўпчилиги эса диний ва дунёвий маъ-ятга тақиб сифатида киритилиб, уни бузиш гуноҳ ҳисобланган. Т.нинг бутунги кунда ҳам барча халқларда учрайдиган ўзига хос турлари мавжуд. Унинг, мас., оилавий, наслий, миллий, ҳудудий, минтақавий ва б. турларини санаш мумкин. Этиборлиси шундаки, бутунги Т. на давлат қонунларида, на диний қонунларда акс этган, одамлар уз ихтиёрларига кура амал қиладиган маън-й дунёқарашга айланган.

ТАВҲИД (араб. яккаҳудолик) — яккаҳудолик ҳақидаги таълимот. Аллоҳнинг бирлигига ишониш, Уни ягона деб билиш, Аллоҳнинг зотида ҳам, сифатларида ҳам, ишларида ҳам, феълида ҳам, исмларида ҳам, ҳукмларида ҳам шериги йўқ, деб эътиқод қилиш. Т. уч қисмдан иборат: сифатлар Т.и, роббилик Т.и, илоҳийлик Т.и. Олимлар назарида Т. эътиқодга тааллуқли булса, суфийлар учун у мақсад, мушоҳада, маърифат ҳисоблана-

ди. Биринчиси — билиш ва тасдиқ этишга асосланса, иккинчиси — идрокдан завқ олишга суянади. Диний адабиётда Т. — Т.и имоний, Т.и илмий, Т.и ҳолий, Т.и илоҳий каби турларга ажратилади. Ислом динида Т. алоҳида илм сифатида кенг урганилган. Ўрта а.ларда ушбу масалага бағишланган қўплаб диний-фал-й асарлар яратилган булиб, уларнинг мазмуни асосан инсон эътиқодини мустаҳкамлаш, дунёқарашида мавжуд шубҳа-гумонларни бартараф этиш, одамларнинг маън-й жиҳатдан қудратли булишига қаратилган.

ТАЖРИБА — 1) синов, эксперимент; 2) малака, маҳорат, бирор хислатни, иш-ҳаракатни синаб куриш ёки олинган натижа, хулосани ифодаловчи т. Муайян мақсадда амалга ошириладиган ёки оширилган, билиш, аниқлаш ва синаш қабиларга асосланган иш, фаолият. Т. куриш ёки орттириш деганда, амалий ишда, ҳаётда билим, малака, укув орттириш, урганиш, билиш тушунилади. Ш-дек, Т. объектив дунёни, воқеликни амалий жиҳатдан ҳиссий эмпирик билиш жараёни; объектив дунё ва ижт-й амалиёт қонунларининг киши онгидаги инъикоси ҳисобланади. Т. бир йўналишда дастлабки тарздаги иш, ҳаракат ва унинг маҳсули сифатида ҳам қадрланади. Т. инсон манфаати ва мақсадини белгилашда муҳим роль ўйнайдиган маън-й омиллардан ҳисобланади. Инсон Т.дан, аввало, маън-й т. ҳосил қилади ва шундай т.лар воситасида унинг дунёқараши шаклланади. Ўз навбатида, дунёқараш инсон маъ-ятининг сифатини белгилаб беради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, тафаккур тарзи, иш-фаолият, хатти-ҳаракат, воқеа-ҳодиса ва б. нарсаларга асосланса-да, инсон маъ-ятини шакллантириш асосларидан бири булиб қолади.

ТАЖРИБАСИЗЛИК — тажрибага эга эмаслик, тажриба қурмаганлик, ғўрлик, хомликни англатувчи т. Кишини доимий равишда тарбиялаш орқали Т. қусуридан халос этиш, салоҳиятини кучайтириш мумкин. Салоҳият эса инсон ўзини муайян тарзда унга келадиган илҳомни қабул қилишга тайёрлангандан сўнг пайдо буладиган сифатдир. Салоҳият сўзи Т. сўзи-

нинг антоними бўлиб, киши ёки жам-тнинг ички имкониятлари, ҳали тула намоён бўлмаган куч-қуввати маъносида ҳам ишлатилади. Мазкур сўз асосан ёшликда қилинган хато, адашиш, туғри йул топа олмаслик маъноларини англатади. Халқимизда “Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар” мақоли бежиз келтирилмайди. Одатда, ҳар бир киши, яъни ёшлар бирор касб ёки ҳунар эгаси бўлиши учун албатта тажрибали инсонларнинг маслаҳатларига, йул-йўриқларига муҳтож бўлади. Навоий “Ҳайратул-аброр” дostonида худонинг умр кунларини белгилаб қўйгани, унинг ҳар бир фурсати бир ишга мўлжалланганини қуйидагича тасвирлайди: “Ўн ёшгача одам оёғи бойлоқ, гафлатда бўлади; йигирмагача умр билимсизлик, мастлик б-н ўтади. Ўттиз б-н қирқнинг ораси хурсандчилик давридир. Элликка кирганда киши тараққий топмаса, олтмишга етганда унинг иши таназзулдан иборат. Етмишгача киши оёқ устида тура билиши керак. Саксонда унинг ултириши фарздир. Туқсонга киргандан кейин йиқилиши, юзга тулгандан сунг жонни тарк этиши керак. Кишининг мақсади табиий яшаш бўлса, истак билдириб, ҳаммаёққа бориши, кўриши лозим”. Демак, инсон ўзига берилган ҳар бир фурсатдан унумли ва ўринли фойдаланиши лозим. Яъни инсонда ёшлигидан бирор бир касб эгаси бўлиш ёки илм олиш истаги шаклланиб боради. Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги “Ҳунарни асрабон неткумдир ахир, олиб туфроққами кетгумдир охир” мисраларидан аён бўладики, инсон эгаллаган ҳунари, билими ва тажрибасини ўзидан кейинги авлодга ўргатиб кетиши ҳам қарз, ҳам фарздир.

ТАКАББУРЛИК (араб. *кибр* — бошқаларни менсимаслик, ўзини катта олиш) — 1) кибрли бўлиш; 2) кибрли одамларга хос хатти-ҳаракат. Т. салбий ахлоқий сифат бўлиб, бошқаларга кибр-ҳаво б-н мун-тда бўлиш, уларни менсимаслик, ўз шахси б-н мағрурланишни англатувчи т. Т. манманликнинг бир кўриниши бўлиб, кишининг ўз имкониятларига ортиқча

ишониши асосида бошқаларга нисбатан беҳурматликни ифодаловчи салбий ахлоқий сифат. Т. кибр, манманлик, мағрурлик, мақтанчоқлик, кеккайиш, калтабинлик, жамоадан ўзини юқори қўйиш, бошқалардан устунлигини намоён этиш каби иллатлар йиғиндисидан иборат. Ахлоқ ҳақидаги таълимотлар тарихида кибр-ҳавони кукларга кутариб мақтайдиган қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Мас., А. Бергсон таълимотида барча одамлар икки гуруҳга: оломон ва элитага бўлинади. Бу таълимотга кўра, оломон юксак ахлоқий сифатларга эга эмас. Қаҳрамонлик, олижаноблик каби сифатлар фақат сараланган элитага хос. Тарих муайян давр ва ҳолатларда катта-катта гуруҳлар, кенг халқ оммаси қаҳрамонликлар кўрсатганидан гувоҳлик беради. Шарқ донишмандлари, мутафаккирлари асарларида ҳаётда камтар, ҳокисор одамлар иззат-эҳтиромга сазовор бўлиб келгани, кибр, манманлик, дилозорлик ботқоғига ботганлар эса хору зорликка, фалокатга, ўзгалар нафратига, эл орасида беқадру беътибор бўлишга, беҳаловат ҳаёт кечиришга, ҳалокатга дучор бўлгани ҳақида ёзиб қолдиришган. Мас.: Агар бахт-саодат истасанг, гурур, манманликдан йироқ бўл, ҳикматли сўзларни сокинлик б-н тингла, такаббурлик, адоват, гиначиликдан ҳазар қил. Қайғу-аламлар устингга ҳужум этсалар, бу ҳужумларга ўз адабсизлигинг сабабчидир (*Жалолиддин Румий*); тўрт нарса — яъни, бадфёъллик, бадқовоқлик, Т. ва дилозорлик кишига хору зорлик келтиради (*Жаббар Содик*); Ўлим қанчадан-қанча такаббур одамларнинг бошларини чуқурга, яъни қабрга улоқтирган; Т.ни қанчалик хурсандлигу шодликка томон айлантиришга уринсанг ҳам, асли лой бўлганидан кейин кулол сингари, яъни тупроққа (лой ишларига) қайтиши муқаррар (*Абулқосим аз-Замахшарий*); Т. калтабинлар ва инсонийлик тариқидан чиққанларнинг хислатидир; такаббурга салом берма, саломга жавоб қайтариш унга оғирлик қилади, жавоб бермагани эса сенга оғир туюлади (*Ҳусайн Воиз Кошифий*); инсоннинг қалбига кирган кибр қанча бўлса, ақли ҳам шунча камчиликка эга

бўлади. Кибр ва гурудан узоқ бўл. Кибр кишини эл орасида хор, беқадру безътибор қилади. (*Муҳаммад ибн Хусайн*); яхшилиқ уйининг калити — камтарликдир, ёмонлик уйининг калити — Т.дир (*Юсуф ар-Розий*). Т.лик инсоннинг тарбиясизлиги, маън-й қашшоқлиги, мад-тсизлигининг белгисидир. Куръони каримнинг “Луқмон” сураси 18-оятда одамларга кибр-ҳаво қилмаслик лозимлиги уқтирилади: “Одамлардан (мутакаббирлик б-н) юзингни ўгирмагин ва ерда кибру-ҳаво б-н юрмагин. Чунки Оллоҳ барча кибр-ҳаволи, мақтанчоқ кимсаларни суймас.” Т. фақат алоҳида шахсларга эмас, катта ижт-й гуруҳлар, этнос ва миллатга хос бўлиши ҳам мумкин. Мас., мустамлака сиёсати юритган давлатларнинг фуқаролари мазлум халқларни менсимай, уларни пастга уриш мун-тида бўлган, уларни одам ўрнида ҳам кўрмаган. Америка ерлик аҳолисининг кўпчилиги мустабид давлатлар томонидан қириб ташланган. Инсоннинг Т.лиги, бошқа иллатлар қаторида, унинг маън-й қашшоқ ва мад-тсизлигини билдирувчи белгидир. Бундан ташқари, Т. юксак маъ-ятга мутлақо зид бўлиб, инсонни юксакликка эмас, тубанликка етаклайди. Маъ-ят ва мад-т эса, аксинча, инсонни эзгуликка чорлайдиган, уни барқарорлик ва тинчликни асрашга ундайдиган муҳим омилдир.

ТАКАЛЛУФ — маън-й қадрият, инсонга хос ахлоқий мад-тнинг кўриниши, бошқаларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром, мулозамат шакли. Т. асосида бир шахснинг иккинчи шахсга нисбатан мақтовли муомаласи ва ёқимли мун-ти ётади. Инсонларнинг бир-бирига Т. қилиши ўзига хос маън-йлик белгисидир. Т. шаклан миллий, мазмунан ахлоқий бўлгандагина инсон учун ёқимли ҳисобланади. Гарчанд, Т.да баъзан самимийлик устувор бўлмаса-да, бироқ унда ёвузлик, ғараз, хоинлик каби иллатлар бўлмайди. Зеро, ўрнида билдирилган ва топиб айтилган Т. кишига доимо ҳузур бағишлайди. Т.да меъёрнинг бузилиши бачканаликка олиб

келади. Т. мун-тнинг энг маъқул жиҳатларини топишга шароит яратиб, ўзаро мун-тга киришиш, яъни суҳбатдошларнинг ўзаро муомаласига тегишли муҳитни вужудга келтиради. Т. кишининг бир томондан, муайян масофани сақлашини аниқлаш, иккинчи томондан, қизиқиши ва самимийлигини кўрсатади. Т. ҳақида маън-й меросимизда кўплаб фикр-мулоҳазалар мавжуд бўлиб, асосан, одоб-ахлоқ қоидалари сифатида баён қилинган. Мас., Кайковуснинг ёзишича, “Халойиқнинг орасида бир кишининг қулоғига сўз айтиш яхши эмасдур. Агар бу сўз гарчанд яхши сўз бўлса ҳам, ташқарисиндан уни ёмон сўз деб гумон қиладилар ва кўп одамлар бир-бирларидан даргумон бўладилар”. Т. ва яхши муомала қоидаларига оид қўлланмалар ўрта а.ларда пайдо бўлган. “Испан каби такаллуфли”, деган ибора ўша даврлардан қолган. Чунки араблар томонидан Андалусиянинг забт этилиши оқибатида кириб келган ислом мад-ти испанлар ҳаёти ва турмуш тарзига ижобий таъсир этгани боис, улар бу борада бошқа Ғарб халқларидан илгарилаб кетган. Мас., хулқ-атвор ҳақидаги дастлабки трактат 1204 йилда испан руҳонийси Педро Альфонсо томонидан нашр қилингани ҳам шундан далолат беради. Ушбу асар асосида этикет бўйича талай китоблар ёзилиб, уларда хорижий меҳмонларни кутиб олиш, ш-дек, дастурхон атрофида ўзини тутиш қоидалари, суҳбатлашиш одоби, меҳмон кутиш сир-синоатлари баён қилинган. Замонавий этикетга оид китобларда Т.нинг қатор элемент ва қоидалари кўрсатиб берилган. Чунончи, иш юзасидан суҳбатдошига Т. қилиш учун инсон руҳий жиҳатдан хотиржам бўлсагина яхши таассурот қолдиради. Т. қилишда масофа сақлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Суҳбат жараёнида ҳар бир одам ўз шахсий ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳолда муайян ҳолатга мос масофани танлайди. Мас., ҳиссиётга берилувчан кишилар ҳамфикрга ўхшайди ва уларнинг ўзаро Т.и кўпинча ижобий самара беради. Камтар, вазмин кишилар эса, одатда, суҳбатдошини ўзидан «узоқлаштиради», унга Т. қила олмайди. Қошлар-

нинг ҳаракати. кузларнинг қисилиши, табассум, табиий оҳанг ва эркин ҳолат масофанинг қисқараётганидан дарак беради. Масофани узоқлаштириш учун суҳбатдошнинг исми-шарифи айтиб мурожаат қилинади. Т. қилиш мулойимлик ва хушмуомалаликни талаб этади. Ш-дек, суҳбатдошнинг ёши, жинси, хизмат ёки ижт-й мавқеини назарга олиш, уз «мен»ига урғу бермаслик, уз-узини баҳолашда камтарлик зарур. Т.нинг яна бир қоидаси — уни туғри қабул қилиш, суҳбатдошини тинглай олишдир. Мулоқот чоғида унинг гапини булиш, бошқа ишлар б-н шуғулланиш, мас., қозоғларни заруратсиз қидириш, бандлигини курсатиш, соатга қарайвериш, учинчи киши б-н суҳбатлашиш, хужжатларни имзолаш, телефонда суҳбатлашиш ножоиздир. Мулоқот жараёнида самимийлик, табиийлик, овознинг паст-баландлиги, нутқ суръати, оҳанги, талаффузнинг аниқлиги ҳам суҳбатдошга руҳий таъсир этувчи омиллар булиб, Т. қилаётган кимсага нисбатан унинг ҳурматини ошириши ёки аксинча, салбий ҳиссиётларини кучайтириши мумкин. Баланд овоз ҳам, ҳаддан ташқари паст овоз ҳам кишининг гашига тегади, чарчатади ҳамда унга салбий таъсир этади. Кишининг бир меъёрдаги нутқ оҳанги, шошмасдан, талаффуз б-н сузлаши эшитган гапларини ўйлаб мушоҳада юритаётганидан далолат беради. Т.га Т. б-н жавоб бериш лозим.

ТАЛОНЧИЛИК — бирон бир кишига тегишли мол-мулк, миллат ёки давлат ҳудудини талон-тарож қилишни ифодаловчи, салбий маънога эга булган т. Маъят тамойилларидан маҳрум булган кишигина Т.ни ўзига касб қилиб олиши мумкин. Алишер Навоий “Ҳайратул-аброр” достонида: “Қилган хатоларинг ҳисоблаб чиқилганидан кейин ҳар биттасига юз азоб тортасан. Агар бировдан тортиб олганинг синиқ игна булса ҳам, у ерда олмос ханжар булиб багрингга қадалади”. деб Т., уғрилиқ б-н инсонларга жабр-зулм курсатувчи кимсаларни яхшиликка, инсоф ва диёнатга чорлайди. Т. “уғрилиқ” сузи б-н маънодош ҳисобланади. Талончи, яъни ўғрида ҳеч қандай меҳнат қилмасдан

биронинг шахсий мулкига куз олайтириш, “тайёрга айёр” қабилида, мулкка бир зумда, дарров эгалик қилиш иштиёқи юқори булади. Ш.у. ҳам бундай ҳус-ятга эга булган инсонлардан мумкин қадар узоқроқ юришади. Чунки улар уғрилиқ қилиб, кишилар “юрагига ваҳима солиб” туришади. Т. кишидан пухта, пишиқ булишни талаб қилади. Ш.у. ҳам халқимизда “Ўзингга пухта бул, қушнингни уғри тутма” деган нақл бежиз айтилмаган. Инсон пишиқ-пухта, доимо огоҳ ва ҳушёр булиши лозим. Шу тариқа Т. ва уғрилиқка барҳам бериш мумкин.

ТАЛҚИН — жаҳон адабиётшунослигида мавжуд матнни тушуниш ва тушунтириш жараёнини ифодаловчи т. Рус тилида “*толкование*”, лот. “*интерпретация*” сузлари мазмунига мос келади. Файласуфлар Т.ни герменевтиканинг энг муҳим фал-й т.ларидан бири ҳисоблайдилар. Герменевтика Фарба дастлаб қад. юнон шоирларининг асарларини, кейинчалик “Инжил”ни Т. қилиш таълимоти сифатида майдонга келган. Шарқдаги мавжуд “Илми тафсир”, “Илми шарҳ”га шарқона герменевтиканинг, матнни муайян тизим асосида Т. қилиш намунаси сифатида қараш мумкин. Т. сузини ҳар соҳа олимлари узларига мос равишда қўллайди. Муסיқашунос ижро этилаётган куйни, актёр драматик образларни, театршунос саҳнани, таржимон фикрларни, математик олим формулаларни Т. этади. Шу маънода, мазкур истилоҳнинг истеъмол доираси қатъий чегаралаб қўйилган эмас.

ТАМОЙИЛ — бирор бир таълимот, дунёқарашнинг асосий, бирламчи қоидаси, устувор ғоялари, амалий фаолиятнинг асосий йуналиши. Ш-дек, инсоннинг борлиққа мун-ти, унинг хатти-ҳаракати ва фаолияти меъёрларини белгиловчи ички омил ҳам Т. ҳисобланади.

ТАНАЗЗУЛ — тамаддун ва умумижт-й тар-ётнинг зидди, табиий-ижт-й узғаришларнинг беқарорлашуви, инсон ва жамтнинг заифлашиб, муаммолар ичида қолганини англатувчи т. Одатда, Т.нинг табиий-цивилизациявий, ижт-й, иқт-й,

сиёсий, ижодий, психологик турлари ажратиб урганилади. Бундан маълум буладики. Т.нинг турли томонлари, бошқичлари, унинг муайян хус-ятлари турли фан вакиллари томонидан урганилиб, уларнинг ҳар бири узининг соҳасига оид алоҳида наз-яларини ишлаб чиқади ва мукамаллаштириб боради. Ўз навбатида, бу фанларнинг ҳар бири Т.нинг у ёки бу сифатий узгаришларини характерлайди. Т. айниқса, кейинги пайтларда жам-тда юз бераётган узгаришлар таҳликали тенденциялар, ҳалокатлар хавфи булган жараёнларни ҳам уз ичига олаётгани равшан булмоқда. Бу жараёнларни туғри тушуниб олиш ва уларга туғри ёндашиб, оқилона ҳулосалар чиқариш ҳар бир инсондан янгича фикрлашни талаб этади. Мас., одамзоднинг табиат боиликларидан талон-тарожлик б-н фойдаланиб келиши оқибатида бугунги кунга келиб глобал экологик инқироз хавфи пайдо булди. Ш.у. табиат ва жам-тда юз бераётган ҳоз. жараёнларнинг таҳлили рив-ш категориясини тубдан қайта кўриб чиқишни тақозо қилмоқда. Бунга сабаб Т. вақтида турли хил узгаришларнинг зиддиятли характерлари намоён булаётганлигидир. Т. мустақиллик даврида нашр этилган илмий, илмий-оммабоп мақолаларда пайдо булиб, анъанавий муомаладаги “кризис” ва уни бир-бири б-н қиёслаш асносида улар узаро мутлақ айнан эмаслиги, мазмунан фарқланиши кузга ташланади. Мас., “маън-й Т.” т.си айнан маъ-ят оламида руй берадиган емирилиш жараёнини ифода этади. Сиёсий Т.да жам-т сиёсий асослари, иқт-й Т.да унинг ишлаб чиқариш кучлари ва мун-тларида кескин вазиёт, ута хатарли жараёнлар вужудга келганини англатади. Яккаҳоқимлик, тоталитаризм, терроризм, экстремизм, сепаратизм кабиларни ҳам Т. б-н боғлиқ ҳолда таҳлил этиш мумкин. Т. юн. “инқироз”, “янгилашиш” маъносини англатишини эъгиборга олиб, тар-ётнинг муайян даврида ижт-й мун-тларнинг эскиргани, замон талабидан ортда қолгани, энг муҳими, унинг замирида янгиланиш бошланаётгани сифатида талқин этиш, бошқача айтганда, Т.ни жам-т ҳаётининг

турли соҳаларида вужудга келган инқирознинг энг кескин палласи, янгиланишга эҳтиёж туғилган ҳолат сифатида ҳам тушуниш мумкин. Шу маънода, бутун дунёда руй бераётган молиявий-иқт-й инқироз бугунги кундаги Т.нинг намоён булиш шаклларида биридир, дейиш мумкин.

ТАНАТОЛОГИЯ (юн. тана — улим ва логия — таълимот) — улим ҳақидаги таълимот, унинг сабабини урганувчи, ушбу жараённинг содир булишини (танатогенез), организм туқималаридаги улиш ва у б-н боғлиқ узгаришларни урганувчи фанлардан бири. У: 1) организмнинг қайта жонланиши (реанимация); қон иуқотиш, асфиксия (инсон қони ва туқималарида кислород етишмаслиги сабабли бугилиш) — тасодифий сабаблардан улишда қайта тикланиш, шок ва ҳ.к.да ҳаётга қобил организм функцияларининг суна бориши; 2) касалнинг улим олди азобларини енгиллаштириш (эвтаназия) ҳодисаларини урганади. Т. атама сифатида рус олими И.И. Мечников томонидан муомалага киритилган. Ҳоз. даврда муттасил ривожланиб, мазмунан кенгайиб бораётган илмий йуналишидир.

ТАНБАЛЛИК — ишёқмаслик, дангасалик каби маън-й иллатларни ифодаловчи т. Т. инсонлардаги салбий хус-ят ҳисобланади. Танбал киши ёлчителиб меҳнат қилмаса-да, яхши яшашни хоҳлайди, бировларнинг меҳнати эвазига кун кечирибдан асло уялмайди. Т. т.си маълум маънода сурбетликка ухшаб кетади. Т. турли ёшдаги ҳар бир инсонга нисбатан қулланиши мумкин. Чунки айрим инсонлар борки, бутун ҳаёти давомида “тирик товон”, яъни улик-тиригини ҳам бошқа кишининг зиммасига юклаб қуяди. Ҳолбуки, бу инсон “турт мучаси соғ”, жисмонан бақувват, ҳатто “ақлли” ҳам. Айёрлик, меҳнат қилмай кун куриш каби салбий хус-ятларга эга булади. Т. “меҳнатсеварлик”, “ишчанлик” каби сузлар б-н қарама-қарши маънода келади. Меҳнатсевар кишилар ҳалоллик, пешона тери эвазига кун куради. Танбаллар эса бунинг акси ҳисобланади. танбаллар борабора одамлар нафратига учрайди.

ТАНИШИШ — аввал бир-бирини танимаган кишилар ўртасидаги мулоқотда ўзаро ўзини танитиш, суҳбатдоши ҳақида маълумотга эга бўлишни англатувчи т. Мулоқот ва нутқ одоби таркибий қисми сифатида Т. бир неча мақсадларга қаратилади: 1) суҳбатдошга ўз исми, фамилияси, отасининг исми ҳақида маълумот бериш (ёки ундан маълумот олиш). Мулоқотнинг турли ҳоллари ўзаро танишувга муайян чекловлар қўяди. Хизматга оид, маъмурий Т. тўлиқ таништиришни талаб этади, маиший алоқа эса, зарур бўлган маълумот б-н чекланиши мумкин; 2) суҳбатдошни уни қизиқтираётган масалалар буйича хабардор қилиш. Т. вазиятида эксплицит (ошқора) ва имплицит (яширин) жиҳатлар мавжуд. Ошқоралик аниқ тарзда қўйилган саволларга жавобдан иборат бўлади. Яширин ҳолатдаги Т. нафақат аввалдан келишилган маълумотни ўзаро алмашиш, балки инсоннинг қиёфаси, табиати, обрўси ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилиш жараёни ҳамдир. Ш.у. Т. жараёнида мулоқотнинг барча унсурлари — кийиниш тарзи, фаҳм-фаросат, вазият ва ҳолатга мувофиқлик, хулқий тажриба, сўзлашув одоби, ўзини тута билишлик муҳим аҳамият касб этади. Т. саломлашишдан бошланади. Саломлашишнинг расмий ёки норасмий тарзи Т. жараёнининг қай йўсинда боришини белгилайди. Биринчи ҳолда бир суҳбатдошнинг бошқасига шахсий қизиқиши йўқлиги маълум бўлади. Бунда бир-бирлари ҳақида ортиқча маълумот алмаштинмайди. Иккинчи ҳолдаги Т. да норасмий маълумотлар б-н кенг алмашиш мумкин. Т. вақтида эркак кишига аёл таништирилади. Аёл ўз исмини айтади ва замонавий одатга кўра, қўл узатиши мумкин. Биринчи бўлиб келувчи (агар у керакти жойга мурожаат этаётганига аниқ ишонса) ўзини таништиради. Т. жараёнида муайян мун-тни ойдинлаштирмайдиган ортиқча саволларни бериш, шилқимлик ва б. ҳолатлар мулоқот ҳамда Т. одобининг бузилиши тарзида қабул қилиниши мумкин.

ТАНОСУХ — маън-й оламга хос ҳодиса сифатида татқин этиладиган ва қадимда руҳнинг бир жисм (улик)дан бошқа жисм (ўсимлик, ҳайвон, инсон)га ўтиши ҳақида-

ги таълимот. Бу ақида брахманизм, буддизм, монизм, орфизм, пифагоризм, платонизм ва б. таълимотларда мавжуд бўлган. Т. ҳақидаги қарашларга кўра, инсоннинг руҳи ўлимидан кейин қилган амалларига яраша бошқа бир яхшироқ (агар у тўғри ҳаёт кечирган бўлса) ёхуд аксинча, ёмонроқ бир жисмга ўтади. Т. ё айирувчи, ё бирлаштирувчи бўлади. Бирлаштирувчи Т. маъданлар оламидан бошланиб, ўсимлик ва ҳайвонот орқали комил инсон руҳигача тадрижий руҳий ривш босқичларини босиб ўтади. Айирувчи Т. ўз навбатида, насх (инсон руҳининг бир танадан бошқа танага ўтувчи), масх (руҳнинг танасидан ҳайвон жисмига кўчиши), расх (инсонларга кўчиши)га булинади. Ислом таълимотида Т. наз-яси рад этилса-да, аммо буддизм ва зардуштийлик динлари таъсирида бўлган мусулмон мам-глари аҳолиси қарашларида, имомия, нусайрия каби шиа оқимларида унинг айрим унсурлари кўзга ташланади.

ТАНҚИД — бирор нарсага баҳо бериш мақсадида уни таҳлил қилиш, муҳокама этиш, у ҳақида салбий фикр билдириш, камчиликларини атрофлича асослаш ва ҳал этиш мақсадида билдириладиган фикр-мулоҳазалар мажмуи. Т. асосли бўлса, уни эътиборга олиш мавжуд камчиликларнинг олдини олишга, тар-ётга ижобий таъсир этишга олиб келади. Т.га шу боис тар-ёт омили сифатида қаралади. Манфаатлар уйғунлиги асосида амалга оширилган танқидий мулоҳазалар кескинлик ва адоватни келтириб чиқармайди. Т. айрим ҳолларда арзимас камчиликларни бурттириб кўрсатиш, эркин фикр билдириш имконини суиистеъмол қилиш эвазига мавжуд муҳитда кескинликни юзага келтириши ҳам мумкин. Т. айрим шахс, гуруҳ, жамоага, аниқроғи, улар фаолиятининг натижаларига қаратилган бўлиши мумкин. Бунда шахсий манфаатлар б-н миллий манфаатлар уйғунлиги таъминланганлиги Т.ий фикрларни умумманфаат н.назаридан тўлақонли таҳлил қилишга имкон яратади.

ТАРБИЯ — авлодлараро ижт-й-тарихий ва ҳаётий тажрибани узатишга хизмат қиладиган, оила, таълим муассасала-

ри, ижт-й, сиёсий ва б. ташкилотлар, ОАВ ва б. таъсири остида жисмонан соғлом, маънан баркамол инсонни шакллантириш ва такомиллаштириш жараёнини англаувчи т. Т. инсонга индивидуал ва ижт-й, онгли ва онгсиз таъсирларнинг йиғиндисини мужассамлаштиради, якка кишига, маълум бир жамоага, халқ ёки миллатга қаратилган бўлиб, давлат ва жам-т қурилиши ҳамда рив-шида муҳим аҳамиятга эга. Турли жамоат ташкилотлари, фан, техника, адабиёт, санъат, ОАВ, радио ва ТВ, тарғибот-ташвиқот ишлари ҳам ижт-й Т.га кучли таъсир кўрсатади. Ёш авлодни тиббий кўриқдан ўтказиш, жисмоний чиниқтириш ҳам Т.га киради. Маълумки, Т.нинг асосий турлари иккита: оилавий ва ижт-й. Оила Т.си оилада ота-оналар, бобо ва бувилар, умуман катта ёшли қариндошлар томонидан болаларни тарбиялашдир. Азалий ўзб. удумига бинонан ота-оналар б-н бирга бобо-бувиларнинг Т.вий таъсири кучли. Чунки ҳаётликларида бобо ва бувилар оиланинг маън-й раҳбарлари булишган. Амир Темур, теурийлар хонадонидан урнатилган тартибга қура, шахзодалар Т.си б-н уларнинг оналари эмас, бувилари шугулланишган. Шахзодалар кўкракдан ажратилиб, эсини таниб, ўз-ўзини эплэй бошлагач, бувилари измига ўтказилган. Мас., Мирзо Улугбекнинг онаси Гавҳаршодбегим бўлса-да, унинг оилавий Т.си б-н Сароймулкхоним шугулланган. Амир Темурнинг ўзи ҳам фарзандлари ва неваралари Т.сига жиддий аҳамият бериб, доимо назорат қилиб турган. Оилавий тартиб, яъни оила аъзоларининг бир-бирларига мун-ти, ота-она ва б. катта ёшли қариндошларининг хулқ-атвори, мад-й ва сиёсий савияси, муомала мад-ти, оила даромади, яшаш шароити ва ш.к. омиллар оила Т.сининг асосидир. Оила қанчалик тартибли, яхши хулқ-атворли, аъзоларининг ўзаро мун-тлари самимий бўлса, оилавий Т. ҳам шунчалик самарали бўлади. Т. тизимида асосий ўринлардан бирини умумий таълим мактаблари эгаллайди, чунки, эндигина оила таъсирида бўлган ёш ниҳол, умумий таълим мактабларининг режалаштирилган Т.вий таъсир доираси-

га киради. Ўша кундан эътиборан, мурғак қалб фаолиятини жам-т, миллат манфаати томон буриш учун дастлабки қадам ташланади. Умумий таълим мактабларида амалга оширилаётган Т.вий ишлар жамтнинг бошқа ижт-й ин-тлари, оила, мактабгача Т. муассасалари, урта махсус ва олий ўқув юртлари, меҳнат жамоалари, турли жамоат ташкилотлари, мад-й-маър-й муассасалар, уюшмалар амалга ошираётган бир бутун, Т.вий таъсир доирасида бўлиб, бу борадаги мақсадли фаолиятнинг таркибий қисмидир. Баркамол шахс Т.си, уни туғри амалга ошириш, ижт-й, маън-й ва мад-й ҳаётга тайёрлашдан иборат. Т. мураккаб жараён бўлиши б-н бирга, ҳар бир мам-т ва миллат учун гоят долзарб масала ҳисобланади. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида Т. масаласига алоҳида аҳамият қаратилган. Унда маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг “Т. биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат масаласидир” деган фикри бежиз келтирилмаган. Т. асосан икки негизга — ахлоқ ва оқилликка таянмоғи лозим: биринчиси — яхши фазилатларни устирса, иккинчиси — ўзгалар иллатидан ҳимоя қилади (А. Шамфар). Т. аждодларимиз туплаган яхши фазилат ва хислатлар, қадриятлар, ш-дек, улар туплаган тарихий ижт-й тажриба, барча билим ва илмларни билиш манбаидир. Т. Т. берувчининг профессионал маҳоратини ифодалайди. Шу боисдан, Т. маҳорат, баъзан санъат сифатида талқин қилинади. У инсонни мустақил шахс бўлиб камол топишида ҳал қилувчи омил, жам-т амалга оширган Т.вий ишларнинг натижаси, деб ҳам ҳисобланади. Т. муайян мақсадга қаратилган, аниқ дастур, режа асосида амалга ошириладиган онгли амалий фаолиятдир. Бундай Т.вий таъсир инсон фаолиятини маълум бир ижт-й гуруҳ, табақа, шахс ёки миллат манфаати томон йуналтиради. Инсон шахси ҳаммавақт ҳам фақат онгли, режали Т.вий таъсирнинг маҳсули эмас. Инсон шахсининг камолотида ҳеч қандай дастурсиз, режасиз, стихияли тарзда амалга ошириладиган таъсирнинг (дўсту биродарлар, ҳамкасблар,

қариндош-уруғлар суҳбати, бозор ёки чойхонадаги гурунги ёхуд аждодларимиздан мерос бўлиб қолган меъморий ёдгорликлар, табиат манзараларининг таъсири ва б.) ҳам аҳамияти беқиёсдир. Т.нинг оммавий, гуруҳий ва шахсий шакллари мавжуд. Истиқлол туфайли мам-тимизда таълим ва Т.га булган мун-т узгарди. Мустабид тузумга хос синфий, партиявий қарашларга барҳам берилиб, баркамол авлод, ҳар томонлама камол топган комил инсонни, шахсни тарбиялашга эътибор кучайтирилди. Шу жиҳатдан, “Таълим туғри-сида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда ёш авлодни эзгу ғояларга садоқат руҳида Т.лаш, аждодларимиз меросига таяниш, оила муқаддаслигини сақлаш, фарзандларимизни юртпарвар ва элпарвар, юксак эътиқодли, одоб-ахлоқли ва баркамол этиб Т.лаш барчамизнинг зиммамиздаги асосий, масъулиятли вазифадир.

ТАРИХ — табиат ва жам-гдаги ҳар қандай ўзгариш ва рив-ш жараёнини ифодаловчи атама; инсоният ва унинг ҳаёти, авлодлар алмашуви, цивилизациялар, жам-т ва давлатлар шаклланиши, ўтмиши ва тар-ёти б-н боғлиқ жараёнларни урганувчи фан. Президент И.А.Каримов Т.нинг маъ-ятда тутган урнига юксак баҳо берган: “**Маънавиятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак... Ким бўлишидан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Инсон учун Тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир... Бу ғоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади. Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас”.**

Т. фани — инсониятнинг бутун ўтмиши давомида жам-т ҳаётида содир булган воқеа, ҳодиса ва жараёнларни яхлит тарзда урганади. Бу фан ижт-й-гуманитар фанлар (фал., сиёсатшунослик, социология,

иқтисод, психология, санъатшунослик ва б.) тизимининг таркибий қисмига кирди. Турли ижт-й ва гуманитар фанлар инсон ва жам-т ҳаётининг алоҳида жиҳатларини урганса, Т.нинг тадқиқот мавзуи — аҳоли, жам-т, мам-т, давлат ҳаётининг ўтмиши ва ҳоз. даври хусусидаги далил ва маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш, тупланган билимларни маълум бир тизимга солиш ва наз-й жиҳатдан умумлаштиришдир. Т. фани мозийда содир булган воқеа, ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги узаро боғлиқлик, уларнинг илди-зи, Т.ни ҳаракатлантирувчи сабаблар, унинг мантиги ва маъносини кўриш имконини беради. Қачон, қаерда, қандай сабабга қўра қандай воқеа-ҳодиса юз берган, оқибати нима б-н яқунланган, унинг бизга, ҳоз. замонга қандай дахли, аҳамияти бор, деган саволларга жавоб топиш орқали биз Т.дан сабоқ оламиз, уни англаймиз. Инсон, жам-т ва давлатни таназзулга олиб келадиган йўллардан эса воз кечамиз. Ижт-й ва гуманитар фанлар ҳам, табиий билим соҳалари ҳам Т. тадқиқотлари натижасига таянади. Ҳоз. замон Т. фани алоҳида бўлим ва соҳалардан ташкил топган билимлар мажмуасидир. Ихтисослашиш даражасига қараб, уларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳни жам-тнинг (жаҳон Т.и) бутун ва алоҳида томонларини урганувчи бўлим ва соҳалар ташкил этади. Жаҳон Т.и, ибтидоий жам-т Т.и, қад. дунё Т.и, ўрта а.лар Т.и, янги ва энг янги Т. шулар жумласидандир. Худудий-географик тамойилга қўра, тарихан бир-бири б-н боғлиқ йирик минтақалар (Европа ва дунёнинг бошқа қисмлари, Қад. Шарқ, М.О.нинг баъзи минтақалари), алоҳида мам-тлар ва халқлар Т.ига ажратилади. Мажмуавий муаммоларни тадқиқ этиш ҳар бир гуруҳ мам-тлар ва халқлар Т.ини (Уйғониш даври, Реформация Т.и ва б.) урганиш заруриятидан келиб чиқади. Жаҳон Т.ига глобал ёндашув б-н бир қаторда микро Т. (шаҳар ва қишлоқлар, алоҳида шахслар, кундалик маиший турмуш) ҳам урганилади. Т.нинг алоҳида томонларини урганиш Т. фанининг алоҳида соҳаларини ажратишни тақозо этади (мас., ҳарбий,

сиёсий, иқт-й, ижт-й, дин, фан, мад-т, санъат, интеллектуал, дипломатия Т.и ва б.). Иккинчи гуруҳни ёрдамчи ва махсус Т. фанлари ташкил этади. Уларни алоҳида фанларга ажратилиши ва рив-ши Т. фанининг хусусий тадқиқот усулларини ишлаб чиқиш заруратидан келиб чиқади. Бунда антропология, археология, этнология мустақил уринга эга. Ёрдамчи Т. фанларига — манбашунослик, археография, палеография, геральдика, хронология, метрология ва нумизматика кирди. Махсус гуруҳ — бошқа фанлар эҳтиёжидан келиб чиқади (мас., табиий фанлар Т.и, техника Т.и, давлат ва ҳуқуқ Т.и). Т. фанининг Т.ини эса Т.шунослик урганади. Т. фани а.лар мобайнида қўлёзма асарларда ифодаланган ҳаёт, воқеа-ҳодисалар, Т.ий шахслар ҳақида ҳикоя қилишдек оддий баёнчиликдан, муайян цивилизация ҳаётининг шаклланиш босқичлари ва умумий қонуниятларини аниқлаш, умумлаштириш, таҳлил қилиш ва наз-й ҳулосалар чиқариш каби мураккаб илмий йўлни босиб ўтган. Энг қадимий Т.имиз хусусида мад-й ёдгорликлар ва археологик топилмалар маълумот беради. Асарлар давомида сиёсий, иқт-й, маън-й-маър-й ҳаёт Т.и ҳақида маълумотлар, Сарой йилномалари, Т.чилар, хонлар, подшоҳлар томонидан битилган қўлёзма манбалар шаклида жамлана борган. Ўрта а.лар Т.шунослигида Амир Темур ва теурийлар Т.и айниқса муфассал ёритилган. Нодир қўлёзма манбаларда Ў.О. мам-тларининг географик ҳолати, йирик шаҳарлари ва аҳолиси, уларнинг турмуш тарзи ва машғулоти, карвон йўллари, урушлар, ғалаёнлар, ижт-й-иқт-й, сиёсий, маън-й-маър-й ҳаётига доир турли маълумотлар баён этилган. Ў.О. Россия мустамлакасига айлантирилгач, истибод тузуми тартиботлари Т. соҳасидаги илм. тад. қўлами ва мавзусига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Ўша давр Т.чиларининг Ў.О., жумладан, Ўз-н Т.ига оид асарларининг аксарияти ўзининг бир ёқламалиги, метрология манфаатларига хизмат қилишга мўлжаллангани б-н ажралиб туради. XX а. бошларида миллий даврий матбуот саҳифаларида Т. муаммоларига оид мақо-

лалар эълон қилина бошлаган. Жадидчилик ҳаракати намояндалари мам-т ривожига, миллат тар-ёти, ўзликни англашда Т. фанига алоҳида эътибор қаратганлар. Хусн. Маҳмудхужа Бехбудий комил инсон тарбияси маъ-ят-маърифат тар-ёти, жамтани бошқаришда Т. фанининг урни бекиёслигини таъкидлаб, асарларида фақатгина Ватан Т.ини эмас, Европа ва жаҳон мам-тлари Т.ини билиш зарурлиги ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирган. Унинг «Мозий истиқболнинг тарозисидир», деган гоёси Т. тажрибасида ўзининг ҳақлигини тула исботлади. Октябрь тунтариши амалга оширилгач, совет тузумининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, унга хос булган илм. тад.ни ташкил этишнинг шакл ва усуллари, мақсад ва вазибалари, методологиясини ишлаб чиқиш масаласи илгари сурилди. Коммунистик мафкура томонидан асосий эътибор партия Т.и йўналишига қаратилди, Т.ий изланиш мактаблари йўқ қилиб ташланди. Т. фанини жадаллик б-н сиёсийлаштириш ва гоёлаштириш жараёни юз берди, услубиётда «синфийлик», «партиявийлик» тамойили юзага келиб, «Т.ни синфнинг ўзи яратади» деган қоида қарор топди. Тоталитар тузум зиддиятларига қарамай, ута мураккаб шароитда олиё таълим тизимида Т. таълимининг вужудга келиши б-н мутахассис Т.чи кадрлар тайёрлана бошлади. Т. фанининг ташкилий асослари мустаҳкамланди. Ў.О. Давлат университети, Самарқанддаги Олий педагогика ин-тида қўлёзма китоблар, вақфнома ва васиқалар йиғилиб, илмий таҳлил қилинди. 1943 йилда Т. ин-тининг ташкил этилиши Т. фани ривожига муайян босқич булди, тадқиқотларни маълум илмий йўналишлар ва режа асосида амалга ошириш йўлга қўйилди. Кейинчалик Т. ва археология ин-ти Т.ий тадқиқотлар буйича илмий марказга айланди. Аммо Т. фани ниҳоятда сиёсийлаштирилиб, илмий-Т.ий тафаккур ҳукмрон идеология қаттиқ назорати остида булгани туфайли жуда кўп масалаларнинг асл моҳиятини кўрсатиб, ёритиб бериш имкони булмади. Ўз-н мустақилликка эришгач, Т. фани собиқ мафкура-

дан озод булди. Жам-т ҳаётида амалга ошаётган муҳим ижт-й жараёнлар Т. фани олдига ўзб. халқининг ҳаққоний Т.ини яратиб, унинг тар-ёт ва жаҳон ҳамжам-тидаги ўрни ва ролини аниқлаш, Т.ий билимларни оммалаштириш ва тарғиб қилиш орқали миллатнинг маън-й-ахлоқий қадриятлари, мад-ти, қад. анъаналарини тиклаш имконини яратди. ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Фанлар Академияси Тарих ин-ти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги 1998 йил 27 июль қарори бу борада муҳим аҳамиятга эга булди. «Ўзб. халқи ва унинг давлатчилиги тарихи» концепцияси ишлаб чиқилди. Мам-тда Т. фани соҳасида илм. тад. ушбу концепция доирасида амалга оширилмоқда. Бу борада Ислом Қаримовнинг Т.чи олимлар ва журналистлар б-н учрашувида баён этилган «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асарида илгари сурилган бунёдкор гоялар муҳим роль ўйнади. Унда Президент томонидан: **«... тарихчилар миллатга унинг ҳаққоний тарихини кўрсатиб, исботлаб беришлари керак. Зотан, тарих — халқ маънавиятининг асосидир; ... биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур»**лиги таъкидланиб, Т.чилар олдига аниқ вазифалар қўйилди. Илгариги даврда ўрганиш тақиқланган, нотўғри талқин этилган мавзулар, жараёнлар Т.ийлик тамойили, илмий холислик асосида — миллий мустақиллик асосида қайтадан ўрганилди. Махсус «Ўз-н Т.и» журнали чоп этила бошланди (1998). «Ўзб. халқи ва унинг давлатчилиги Т.и» республика мунтазам илмий семинари ташкил этилди. ЎзР Т.чилар жам-ти тузилди (1999). ЎзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жам-т қурилиши академияси қошида «Ўз-ннинг янги Т.хи маркази» ташкил этилди (1996). Илк маротаба «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»га биноан Т. фанининг таълим тизимидаги ўрни ва аҳамияти янада ортди. Мустақиллик йилларида Т.чиларнинг халқаро илмий ҳамкорлигининг кенг имкониятлари вужудга келди. Ўз-н Т. фанининг долзарб муаммолари

бўйича халқаро илмий анжуманлар утказилган марказга айланиб бормоқда.

ТАРИХИЙ АНЪАНАЛАР — тарихий тар-ёт жараёнида вужудга келадиган, ажодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтадиган, кишилар мад-й ҳаётига таъсир ўтказадиган маън-й ҳодисаларни англатувчи т. Т.а. ўзига хос ижт-й қоида сифатида кишилар онгига (халқ ёки маълум гуруҳ шуурига) сингиб кетган тартиб ва қоидalar мажмуи ҳисобланади. Т.а. ҳаётнинг турли жиҳатларини ўзида акс эттириб, кўпроқ урф-о. ва маросимларда намоён бўлади. Бундай анъаналар миллат ва элат ижт-й ҳаётида тарихий ворислик асосида ҳар бир даврда сайқалланиб, кейинги авлодларга узатиб келинади. Т.а.нинг ворисийлиги миллат ва халқнинг муайян даврдаги ўзига хос хус-яти, ҳаёт тарзи, мад-ти, фани, адабиёти ва б. соҳаларда эришилган натижа ва ютуқларини кейинги авлодларга бекаму кўст етиб боришини таъминлайди. Т.а. турли-туман бўлиб, уларда ҳар бир даврда хос хус-ятлар мужассам бўлади. Т.а. қайси даврда яратилишидан қатъи назар, мад-й ҳамда маън-й-ахлоқий хус-ятларни ўзида мужассам этади. Т.а. миллат ёки халқни бирлаштириш, авлодларни узаро боғлаш, жам-тда умумий бирлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш воситасидир. Т.а.да ахлоқий ва мад-й қирраларнинг бетақдорлиги, муайян халқ, миллат ёки элат ҳаётининг ўзига хослиги, ворисийликнинг муҳим жиҳатлари намоён бўлади. Ҳар бир халқ ўз Т.а.ининг соҳиби, уларнинг сақловчиси, ривожлантирувчиси ҳамда келажак авлодларга узатувчисидир. Муайян даврда бу борадаги узилишлар миллий маъ-ятда қўплаб йўқотишларга сабаб бўлади. Собиқ мустабид тузум шароитидаги мафкуравий тазйиқлар миллий қадриятлар б-н бир қаторда Т.а.ни сақлашга ҳам салбий таъсир кўрсатган эди. Мас., Наврўз байрамини нишонлаш қораланиб, уни халқнинг онгидан сиқиб чиқаришга ҳаракат қилинди. Шу тариқа, Т.а.нинг аксарияти «утмиш қолдиқлари» сифатида баҳоланиб, янгича мад-т ва янгича анъаналар шароитида уларнинг барҳам то-

пиши тўғрисидаги сохта ақидалар тарғиб қилинар эди. Ўз-н мустақилликка эришганидан сўнг Т.а.ни тиклашга эътибор кучайди. Улар мустақилликни мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси, кишиларни маън-й камолотга етказиш омили сифатида катта аҳамият касб этмоқда. Т.а.нинг жам-тдаги аҳамияти, миллат ва ҳар бир инсонга таъсири, айниқса, ҳоз. даврда яққол намоён бўлмоқда. Истиқлол Т.а.ни янада тўлароқ ва кенгроқ урганиб. ижобий жиҳатларини ҳаётга татбиқ этиш, уларни асраб-авайлаш ва келажакка омон-эсон етказиш учун кенг имкониятлар яратди.

ТАРИХИЙ ВОҚЕЛИК (юн. *historia* — ўтмиш воқеалар ҳақида ҳикоя, булган ҳодисалар; лот. *realis* — ҳақиқий мавжуд, реаллик) — тарихда содир булган бирор ҳодиса ёки воқеаларни акс эттирувчи жараёни англатувчи т. Т.в. — аслида ўзгармас т., яъни ўтмишни, инсоният босиб ўтган тарихий йўлни, бу жараёндаги воқеа-ҳодисаларни ҳеч қачон ўзгартириб бўлмайди. Чунки, тарих аллақачонлар рўй берган ва у орқага қайтмайди, яъни ҳеч қачон қайтадан содир бўлмайди. Т.в. маън-й н.назардан инсонларнинг булиб ўтган воқеа-ҳодисалардан тўғри хулоса чиқариши масаласида катта аҳамият касб этади. Асосийси уни қай тарзда урганиш, ўзлаштириш ва талқин қилишдадир. Бу борада холислик, ҳаққонийлик, илмийлик асосий мезон ҳисобланади.

ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАР — халқлар ҳаётидаги муҳим тарихий воқеалар, жам-т ва давлат тар-ёти ҳамда тарихий шахслар, ш-дек, фан, техника, мад-т ва халқларнинг маиший турмуши тар-ёти б-н боғлиқ бинолар, иншоотлар, тарихий жойлар ва буюмлар. Умумий хус-ятларига кўра, Т.ё. археологик, меъморий ва маҳобатли санъат ёдгорликларига бўлинади, ш-дек, тарихий бадий қимматга эга булган ёзма ёдгорликлар ҳам унга тааллуқдир. Т.ё.нинг турлари ниҳоятда хилма-хил. Уларнинг қадимгилари археология ёдгорликлари жумласига мансуб бўлиб, булар — қуҳна шаҳарлар харобалари, қургонлар, манзилгоҳлар, мудофаа

иншоотларининг қолдиқлари, анҳорлар, йўллар, тош ҳайкалчалар, тош битик ва суратлар, буюмлар, аҳоли масканларининг тарихий мад-й қатламлари ва б. Т.ё.-лар мам-т, халқ тарихий-мад-й меросининг бир бўлаги ҳисобланади. Унинг таркибига музейларда намоёиш этиладиган тарихий ва мад-й ёдгорликлар ҳамда қўзғалмас ёдгорликлар ҳам киради. Ш-дек, маълум сана, воқеа ва шахсларни абадийлаштириш мақсадида яратилган санъат асарлари: ҳайкал, мақбара, қабртоши, эҳром, зафар тоқи ва ҳ.к. лар ҳам Т.ё. сирасига киради. Мад-й ва Т.ё.ни сақлаш вазифаси умумдавлат аҳамиятига эга бўлиб, у маън-й тарбиянинг асосий қисмини ташкил қилади. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси — инсоният мад-й меросини сақлаш ва муҳофаза қилиш йулидаги халқаро, давлат ва жамоатчилик тадбирлари тизимидан иборат. Т.ё., меъморий обидалар, адабиёт, тасвирий ва амалий санъат асарлари, археологик топилмалар, миллий ва халқаро аҳамиятга эга булган мажмуалар ва б. давлат томонидан муҳофаза этилади. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси, асосан, Уйғониш давридан бошланган. Буюк француз инқилоби даврида шахсий коллекциялар национализация қилинган ҳамда 1793 йили Лувр музейини ташкил этиш тўғрисида декрет қабул қилинган. XIX-XX а. бошларида кўпгина Европа давлатларида Т.ё. давлат муҳофазасига олинган. II жаҳон урушидан сўнг ЮНЕСКО ташаббуси б-н 1954 йилги Гаага конференциясида Халқаро конвенция ва “Қуролли конфликтлар рўй берганда мад-т бойликларини ҳимоя қилиш тўғрисида” баённома имзоланган. Мад-й ва Т.ё. муҳофазаси б-н Халқаро музейлар кенгаши (1946), Мад-т бойликларини муҳофаза этиш ва реставрация қилиш халқаро тадқиқот маркази (1959), Ёдгорликлар ва диққатга сазовор жойларни муҳофаза этиш буйича халқаро кенгаш (1965) шуғулланади. Ўз-н ҳудудларида Т.ё.ни сақлаш ишига урта аларда ҳам эътибор берилган. Хус-н, Амир Темур, Шоҳрух, Абдуллахон сингари ҳукмдорлар янги тарихий иншоотлар барпо этиш б-н бирга, илгари барпо этилган тарихий обидалари-

ни таъмирлаш ишларига ҳам аҳамият беришган. Ш-дек, ноёб Т.ё. ҳамда нодир қулёзма асарлар саройга тулланиб, махсус муҳофаза этилган. Аммо тез-тез руй бериб турган боскинчилик ва узаро урушлар туфайли Т.ё.нинг аксарияти талон-тарожга учраган ҳамда мамлакатдан ташқарига олиб чиқиб кетилган. Айниқса чор Россияси томонидан Ў.О.нинг босиб олиниши чоғида ва мустахлак йилларида куплаб Т.ё. метрополияга ташиб кетилган. Шундан кейин Ўзбекистонда Т.ё.ни давлат йули б-н муҳофаза этиш, асосан, XX а.нинг 20-йилларидан бошланган. 1920 йили Маориф халқ комиссарлиги қошида музейлар, санъат асарлари ва қадимги ёдгорикларни муҳофаза қилиш Туркистон қўмитаси — Турккомстарис тузилган, кейинчалик Ў.О.да миллий ҳудудий чегараланишдан сунг бу ташкилот “Средазкомстарис” деб қайта номланган. Лекин шунга қарамасдан Совет ҳокимияти йилларида Ў-ндаги Т.ё., хус-н, тарихий обидалар муҳофазаси қониқарли булган деб булмайдди. Аҳолини уз тарихидан узиб қўйиш ва эътиқодидан маҳрум қилиш мақсадида олиб борилган махсус сиёсат оқибатида Т.ё.ларнинг асосий қисми XX а.да вайрона ҳолига келиб қолди ва маълум қисми бутунлай йўқотилди. Пахтачиликни ривожлантириш шиори остида куплаб археологик аҳамиятга эга тепалар, мад-й қатламлар шудгор остида қолиб кетди. Т.ё.ни асраб-авайлаш, уларни кейинги авлодларга мерос қолдириш ишига том маънода Ўзбекистон уз мустақиллигини қулга киритгандан кейин киришилди. Ҳозир тарихий Т.ё.ни муҳофаза қилиш иши б-н ЎЗР Мад-т ишлари вазирлиги ҳузуридаги мад-й мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий-ишлаб чиқариш Бош бошқармаси шуғулланмоқда. Республика ҳудудида ва чет мам-тларда сақланаётган ноёб қулёзмалар, мад-й, Т.ё., ҳунармандчилик, халқ оғзаки ижоди намуналари, санъат ва бадний асарлар, театр-мусиқа, қадимги давлатчилик тарихига оид ҳужжатлар, қадимги чолғу асбобларини йиғиш, сақлаш ва б. б-н шуғулланиш мақ-

садида “Олтин мерос” халқаро хайрия жамғармаси тузилган (1999 йил 12 октябрь).

ТАРИХИЙ МАНБАЛАР — утмишдаги воқеа-ҳодисаларни урганиш учун асос буладиган манбалар мажмуи. Т.м. асосан икки турга: моддий ва маън-й манбаларга бўлинади. Моддий манбаларга қадим-қадим замонларда одамлар истиқомат қилган манзилгоҳлар, уларнинг мазорлари, кўҳна шаҳарлар, мудофаа иншоотлари, қасрлар ва уларнинг қолдиқлари, уша жойлардан топилган меҳнат қуроллари, уй-рузгор буюмлари, зеб-зийнат ашёлари, олтин, кумуш ва мис танга-чақалар, қад. суғориш иншоотларининг қолдиқлари, ш-дек, ибтидоий одамлар ва ҳайвонларнинг қоя тошларга уйиб ишланган суратлари, тош ва б. қаттиқ предметлардаги битик ва ёзувлар киради. Маън-й манбалар туркумига эса узоқ утмишдан қолган қулёзма асарлар ҳамда одамларнинг турмуши ва урф-о.ларини узида акс эттирувчи турли-туман ашёлар. ш-дек, одамлар онгида сақланиб қолган урф-о., маросим ва анъаналар киради. Табиат ва жам-т утмиши б-н боглиқ ҳар бир нарса Т.м. ҳисобланади. Бу манбаларсиз, уларни топиб, тадқиқ этиб, атрофлича таҳлил қилмай туриб, тарихий жараёнларни туғри ва холисона англаб булмайдди.

ТАРИХИЙ ХОТИРА — Президент Ислом Каримов томонидан асослаб берилган, аждодлар яратган моддий ва маън-й бойликларни кишилар онги ва кундалик амалий фаолиятида қайта намоён булиши, эсланиши, қадрланишини ифодаловчи т. Инсон узининг Т.х.сига эга булмасдан туриб, ҳаётида содир булаётган ижт-й узгаришларнинг моҳиятини тушуниб етолмайди, уз келажagini тасаввур қила олмайди. Шу сабабдан ҳам “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. Т.х. юксак маъ-ят тамойилларининг шаклланиши ва рив-ши учун асосий манба ва зифасини бажаради. Худди ш.у. ҳам, ҳамма замонларда халқнинг, миллатнинг Т.х.сини мустаҳкамлаш юртнинг буюк алломалари, давлат арбоблари диққат-эътиборида булган. Инсоният авлодларининг

узро алоқадорлиги натижасида вужудга келган қадриятлар, яъни аждодлар ва авлодларнинг маън-й мероси умуминсоний мад-й мерос хазинасига қушилади ва аста-секин Т.х.га айланиб боради. Бошқача айтганда, Т.х. инсониятнинг барча аждодларининг фикрлари, ғоя ва эътиқодлари, орзу-истакларини узида мужассамлаштиради. Ш.у. ҳам, инсоннинг маън-й етуклиги унинг Т.х.си б-н белгиланади, яъни тарих инсон учун буюк хотира вазифасини бажаради. Президент И.А.Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йуқ» асари бу борада асосий илмий-наз-й манба бўлиб хизмат қилади. Мазкур асарда ўзлигини билишга интиланган, келажакка умид б-н қараган одам, албатта, ўз тарихини ва ўзининг кимларнинг насли ва авлодлари эканини билишга қизиқиши тўғрисида шундай дейилган эди: **“Тарихий илдизини излаган одам, албатта, бир кун мана шундай саволларга дуч келади ва, аминманки, тўғри хулосалар чиқаради. Тарихий хотираси бор инсон — иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир. Ким бўлишдан қатъи назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди”**. Т.х.нинг муҳим вазифаси кишиларда ўзликни англаш туйғусини тарбиялаш натижасида миллий ғурур ва ифтихорни вужудга келтиришдир. Миллий ғурур ва ифтихор Т.х. асосида шаклланади экан, у аждодлардан қолган моддий ва маън-й мероснинг бошқалар олдидан нечоғлик улкан аҳамият касб этишини англашдан келиб чиқади ва кишида фахр туйғусини пайдо қилади, аждодларидан, уларнинг инсоният тарихидаги хизматидан ғурурланади. Ҳақиқатан ҳам, тарихни билиш ва ундан ибрат олиб яшаш кишини ҳаёт қийинчиликлари ва турмуш машаққатларига чидамли қилади, унинг келажакка булган ишончини мустаҳкамлайди, матонатини оширади ҳамда орзу-умидлар рўйи сари муҳим маън-й далда бўлиб хизмат қилади. Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади ва ўзли-

гини чуқур англаган миллатдагина Т.х. устувор бўлади. Бизнинг юртимиз дунёдаги энг қад. тамаддунолар қарор топган ҳудудлардан бири ҳисобланади, халқимиз ҳам қад. Миср, Месопотамия мад-ти каби қадимий мад-т учоқларидан бирига эга. Бухоро, Самарқанд, Хива, Термиз, Шаҳрисабз, Қўқон. Марғилон каби бир қатор шаҳарларга хос узоқ ўтмиш ва тарихий осори-атиқалар буни исботлаб турибди. Буларнинг ҳаммаси халқимиз нечоғли қадимий Т.х.га эга эканидан дарак беради. Халқимизнинг бебаҳо ёдгорлиги булмиш “Авесто”нинг 2700 йиллиги республикамиз миқёсида кенг нишонланди. Унда битилган “эзгу фикр”, “эзгу суз” ва “эзгу амал” ғоялари ёшларимизни Ватанга садоқат, халқига меҳр-оқибатли қилиб тарбиялашда маън-й асос бўлиб хизмат қилмоқда. Шубҳасиз, юртимизда яшаётган ҳар бир инсон узини шу миллат фарзанди деб ҳисоблар экан, аждодларим кимлар булган, халқимнинг ибтидоси қаерда, унинг тикланиши, миллат бўлиб шаклланиш жараёни қандай кечган, деган саволларни ўзига бериши табиий. Нега жаҳонга Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Имом Бухорий, Нақшбанд, Амир Темур, Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби буюк сиймоларни берган бу миллатнинг ҳаёти доим ҳам бир маромда кечмади? Бу халқ нега XVII а.дан бошлаб эришган юксалиш даражасидан тушиб кетди? Нега сунгги уч а. мобайнида бошимиз қолюқликдан чиқмай қолди? Нима учун яна Амир Темур, Улуғбек, Навоий каби зотларни бу даврлар курмади. Аждодларимизнинг қаттиқ қаршиликка қарамай, чор Россиясининг улкамизни нисбатан осон забт этишида ана шу қолюқликнинг ҳам урни булмаганми-кан? Бу қолюқлигимизнинг сабаблари баъзиларнинг Ватан, халқ манфаатидан кўра шахсий манфаатларини, ўз оилаларининг тинчлигини, хузур-ҳаловатларини ўйлашлари сабаб булмадимми? каби саволлар ҳам табиий. Буларнинг оқибатида эса халқимиздан мерос бўлиб қолган барча маън-й меросимизни унутмазлик ва унга эътиборсиз булдикки, оқибатда эр-

кимиздан, еру сувимиздан, барча бойликларимиздан ва бора-бора эса ўзлигимиздан маҳрум бўлдик. Мана шу каби саволлар қаршисида инсон хотирага, Т.х.га мурожаат қилади ва ундан керакли хулосаларни чиқариб олади. Юртбошимиз хотирлашни таърифлар экан, уни қуйидагича тавсифлайди: “Биз хотирлаш деганда жуда катта маънони тушунамиз. Аввало, хотирасиз келажак йўқ. Ўзингиз ўйланг, инсоннинг хотираси бўлмаса, у ўз келажagini қандай тасаввур қилади? Агар хотира бўлмаса, ота-боболаримиз тўплаган керакли билим ва тажрибаларни билмасдан, ҳар куни, ҳар қадамда янги-янги муаммо ва ғов-тўсиқларга дучор бўлар эдик. Жумладан, даҳшатли урушларга бошқа қайтмаслик, умуман, бундай қиргин-баротларни одамзод тарихидан ўчириб ташлаш учун нима қилиш керак, деган мақсадни ўз олдимизга асосий масала қилиб қўядиган бўлсак, уни ҳал этишда бизга аввало хотира ёрдам беради”. Ш.саб. ҳам Мустақилликнинг илк кунлариданоқ маъ-ят соҳасига алоҳида эътибор қаратилди ва кишиларимизни ҳақиқий тарихимиздан бохабар қилиш куннинг долзарб масаласига айлантирилди. Тарихни яхши билмасдан туриб, юксак маъ-ятга эришиш мумкинми? Албатта, мумкин эмас! Ўз маъ-ятини тиклаши, туғилиб усган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кутариб юриши учун инсонга, албатта, Т.х. керак. Демак Т.х. бу — аввало, ўз халқи ва юрти тарихини чуқур билиш, уни тинимсиз ўрганиш натижаси, ўздан илгари ўтган аждодларини хотирлаш, уларнинг савобли ишларини унутмаслик, бой меросини асраб-авайлаш туйғуси, ўтмишдан сабоқ чиқариш, тарихда рўй берган воқеа-ҳодисаларни ҳолисона баҳолаш, уларнинг оқибатини тўғри тушунтиришга асосланган маън-й т.дир. Т.х. келажак олдидаги қарздорлик, кейинги авлодлар қаршисида ўз бурчини бажариш масъулиятини шакллантирадиган тарбия омили бўлиб, ҳар бир киши учун яшаш мезони, яъни ўз фаолияти ва ижт-й жараёнлар натижаларини ўтмиш б-н қиёслаш, маън-й дунёси. ҳис-туйғулари, мақсад ва интилишларини ҳолисона ба-

ҳолаш учун асос бўладиган ҳаёт тамоиллари мажмуидир. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўтмиши бор. Истиқлол йилларида халқимизнинг Т.х.сини тиклаш мақсадида улуғ аждодларимизнинг туйларини ўтказиш, қўҳна ва навқирон шаҳарларимизни обод қилиш, юртимизни дунёга танитиш учун турли йўналишда улкан бунёдкорлик тадбирлари амалга оширилмоқда. Бу каби тадбирлардан кўзланган мақсадлар, аждодларимизнинг қанчалар буюк шахслар бўлгани, жаҳон илм-фани тар-ётига беқиёс ҳисса қўшгани, минтақамиз жаҳон цивилизациясининг йирик қадимий ўчоқларидан бири эканини олам аҳлига билдиришдан иборат. Ш-дек, бу боболаримизнинг ғайратшижоати, юксак ақл-заковати, тадбиркорлик ва элпарварликлари б-н халқимизга, айниқса, ўсиб келаётган ёш авлодга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолади. Шўролар даврида Амир Темурнинг буюк саркардалигини тан олган ҳолда, уни, ёвузликда айблашган эди. Узоқ йиллар мобайнида мустамлака исканжасида кун кечирган халқимиз ўз ватандошини қадрлаш, унинг тарихий мавқеини муносиб ўринга қўйиш имконидан маҳрум бўлиб келди. Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ б-н учирилди, унутишга маҳқум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий гурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзб. халқи ўз аждодларини, ўз баҳодирларини, асл фарзандларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади. Бугунги кунда бу улуғ аждодимизнинг улкан хизматлари эътироф этилмоқда. 1994 йилда Мирзо Улуғбекнинг 600 йиллиги, 2000 йилда ислом оламининг фикҳилми даҳолари ҳисобланган аждодларимиз Абу Мансур Мотуридийнинг 1130 йиллиги ва Бурҳониддин Марғинонийнинг 910 йиллиги кенг нишонланди. 1999 йилда халқимизнинг мард ва жасур ўғлони, миллатнинг жасорат тимсоли Жалолиддин Мангубердиннинг 800 йиллиги нишонланиб, Ургенч шаҳрида унга монументал ҳайкал ўрнатилди. 2000 йилда қадимий Бухоро ва Хива шаҳарларининг

2700 йилликлари нишонланди. ЮНЕСКО томонидан юртимизда туғилиб ўсган, ўз ижоди б-н жаҳон илм-фани, мад-ти ва санъати равнақиға улкан ҳисса қўшган унлаб даҳоларимиз эътироф этилган, 4000 дан ортиқ тарихий обидаларимиз руйхатга олинган. Жаҳон аҳлининг мам-тимизга, қадимий Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Хива, Шаҳрисабз, Қўқон каби шаҳарларига бўлган қизиқишлари бежиз эмас. Улуғ аждодларимизнинг илмий ютуқлари ва кашфиётларини тан олиш б-н бирга халқимизнинг бунёдкорлик намуналари бўлган обидалари б-н бирга мустақиллик йилларида барпо этилган замонавий бинолар қаторида Имом Бухорий мажмуаси, Баҳоуддин Нақшбанд ёдгорлиги, Ҳазрати Имом мажмуаси яратилди. Хуллас, истиқлол йилларида халқимизнинг Т.х.сини тиклаш ва такомиллаштириш борасида кўплаб ишлар амалга оширилди. Бу борада ҳоз. даврда юртимиз келажagini ўйлаб заҳмат чеккан, Ватанимиз озодлиги йўлида курашган, миллатимиз равнақи учун умрини бағишлаган, ўзидан обод шаҳару воҳалар, бетакрор гўзал ёдгорликлар қолдирган аждодларимиз меҳнатини юзага чиқариш, уларни қадрлаш, руҳи покларини шод қилиш, эзгу ишларини давом эттириш биз учун, бугунги авлоднинг зиммасидаги энг катта вазифасидир. Зеро, Т.х. ҳар биримизга куч-қудрат бағишлайди, ҳаётнинг оғир синовларини муносиб енгиб ўтишга, тара-ётга эришишга ёрдам беради.

“ТАРИХИЙ ХОТИРАСИЗ КЕЛАЖАК ЙЎҚ” — Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг республика тарихчи олимлари ва журналистларига қарата сўзлаган нутқи (1998 йил 26 июнь) ўз ифодасини топган китоб (Т., «Шарқ», 1998 й.). Унда мустақилликка эришганимиздан кейин халқимизнинг ўз юрти, тили, мад-ти, қадриятлари, тарихини билишга, ўзлигини англашга қизиқиши ортиб бораётгани таъкидланади. Одамзоднинг ўз авлод-аждоди кимлигини, насл-насаби, ўзи туғилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билиш истагининг доимий маън-й эҳтиёж экани, бу

эҳтиёжни тарих қондириши кенг ёритилади. Мам-тимизда коммунистик мафкура ҳукмронлиги йилларида бутун маъ-ягимиз, миллий қадриятларимиз, мад-й меросимиз топталгани, давлатчилигимиз тарихи атайин бузиб кўрсатилганлиги таъкидланиб, етмиш йилдан ортиқ даврда халқимиз бошидан қандай маън-й, мад-й таъйиқ, хурликлар кечгани, тил, адабиёт, тарих, дин, халқимиз генофонди, демография б-н боғлиқ аянчли кечмишларга эътибор қаратилади ва кўпинча улар бузиб шарҳлангани, талқин этилгани баён қилинади. Ушбу нуқсонлар ва қарашларга қарши тарихчиларимиз томонидан мустақилликнинг утган йиллари давомида аниқ бир фикрга келинмагани, алар давомида юртимизда кечган давлатчилик тарёти, унинг ижт-й-сиёсий, иқт-й, мад-й ҳаёти атрофлича таҳлил этилган биронта илм. тад. ҳали яратилмагани таъкидлаб утилади. Ш-дек, «Ўзб. давлатчилиги қайси а.да пайдо бўлди? У қандай босқичларни босиб ўтди?» деган саволларга жавоб топиш ва тарихимизни бугунги кун н.назаридан урганиш, яратиш орқали тарихий хотирани тиклаш лозимлиги тарихчиларимиз олдиға муҳим вазифа қилиб қўйилади. Ушбу нутқда ҳаққоний тарихимизни барпо этиш ишини нимадан бошлаш лозимлиги туғрисида мулоҳазалар билдирилган. Кўп минг йиллик бой ўтмишимизни тадқиқ этишнинг яхлит концепцияси, яъни дастурини, илмий изланишларнинг услубини, қўйилётган вазифани амалга оширадиган илмий муассасалар, улардаги салоҳият, кадрлар масаласини аниқлаб олиш лозимлиги, бу келажакда ҳам узлуксиз давом этадиган катта ишнинг бошланиши бўлиши, босқичлари белгиланган аниқ дастур асосида ҳар томонлама тадқиқотлар олиб бориш йўлга қўйилиши туғрисида билдирилган таклифлар янги а.да катта амалий ишларнинг юзага келишига замин ҳозирлади. Асарда ўзб. халқининг тарихий илдиэларини аниқлайдиган, миллий ғурурини юксалтирадиган янги йўналишларни яратиш мақсадига эришиш имкониятлари, бу борадаги самарали йўллардан фойдаланиш зарурлиги кўрса-

тилган. Бир суз б-н айтганда, давлатимиз, миллатимизнинг ҳаққоний илмий тарихини яратиш кенг жамоатчилигимиз учун ғоят муҳим ва долзарб масалага айланиши лозимлиги асарнинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

ТАРИХИЙЛИК — утмишда содир булган ҳар қандай воқеа, ҳодиса, жараённи конкрет тарихий вазиятда, муайян шарт-шароит, аввалги ва булажак воқеалар б-н узвий алоқада тадқиқ этиш, ўрганиш, англаш ва ундан туғри хулоса чиқаришни талаб этадиган илмий тамойилни ифодаловчи атама. Т. утмишда ва бугунги кунда содир булаётган воқеа, ҳодиса, жараёнларнинг одамлар онгида қандай акс этиши, тарихий адабиётлар орқали ижт-й-тарихий рив-ш жараёнини кузатиш, жам-т ривожининг турли босқичларида тарихий билимларнинг ўсиб бориши жараёнини кузатиш имконини беради. Т. маълум босқич ёки даврда ижт-й-сиёсий, мафкуравий муҳитнинг ҳаётга таъсири, у ёки бу йўналишдаги рив-ш ва таназзулга юз тутиш сабабларини аниқлайди. Т. тадқиқотларнинг қатор таҳлилий усулларида уз аксини топади. Қиёсий тарихий усул турли тарихий даврларда тарихий маълумотлар қандай пайдо булиши, ҳаракатланиши, узгариши ва рив-ш масалаларини урганишда қўл келади. Бу усул жам-т тар-ётида тарихий фикрларнинг пайдо булиши ва рив-ш жараёнини аниқлашда қўлланади. Аниқ таҳлилий усул воқеа-ҳодисалар тафсилотининг келиб чиқиш сабаблари, рив-ш жараёнини наз-й ва фактик материалларнинг узаро алоқасида таҳлил қилади, уларнинг фанда қандай ёритилганлигини урганади. Мантиқий таҳлилий усуллар тарихий жараёнлар, муаммоларнинг узига хос ҳус-ятлари, тузилиши, бошқа тарихий ҳодисалар б-н боғлиқлигини урганишда қўлланади. Бошқача ифодалганда, бу усул маълум босқич ёки даврда тарих фанининг ривожини жам-т тар-ётининг асосий йўналиши б-н боғлиқликда ифодалайди. Хронологик усул воқеа, ҳодиса, жараёнлар ҳақида турли босқич

ёки даврда тупланган тарихий факт ва далилларни узаро боғлиқликда урганишда қўлланади. Бу эса турли замонда илмий фикрларнинг ҳаракати, муаммога ёндашувда концепциялар, қарашлар, ғояларнинг узгариб боришини хронологик тартибда такрорий ёки хилма-хил жиҳатларини очиб беради. Даврийлаштириш усулида маълум бир тарихий-даврий чегарада тарих фанининг сифат, услуб ва хус-ятларининг узгаришига ижт-й-иқт-й мун-тларнинг таъсири, ҳар бир янги босқичда вужудга келган илмий ғояларни ҳаракатлантирувчи омил ва йўналишлари аниқланади. Ретроспектив таҳлил ҳар бир илмий адабиёт уз даврига тааллуқли бўлиб, унинг кучли ва кучсиз жиҳатларини узига акс эттиришини ҳисобга олади. Бу усулдан фойдаланган тарихчининг вазифаси узидан аввалги босқичларда яратилган илмий асарларни замонавий билимлар н.назаридан ўрганиш, уларнинг ижобий ва салбий жиҳатларини таҳлил қилишдан иборат. Собиқ иттифоқ даврида тарих фани ҳам буюк давлатчилик, миллатчилик, партиявийлик, синфийлик ғоялари ва тамойилларининг қўрбонига айланганди. Т. ва холислик тамойилига бир ёқлама салбий асосда ёндашилди. Мустақиллик даврида моддий ва маън-й меросни замон, Т., холислик талаблари асосида кенг ва атрофлича ўрганиш, тадқиқ этиш, хулосалардан, сабоқлардан халқни баҳраманд қилиш масаласига Ўз-н раҳбарияти томонидан алоҳида аҳамият берилмоқда. Ўз-н Президентининг қўйидаги фикри Т.ни янада теранроқ англашга хизмат қилади: «**Ўтмишга, ўтган давр тарихига, бўлиб ўтган воқеаларга ва ўша давр арбобларига нисбатан муносабат билдирганда бор ҳақиқатни очиқ акс эттириш керак. Бу нарса ўша одамларни бадном қилиш, улардан ўч олиш ёки бошқа мақсадлар учун эмас, аксинча, шу йўл билан, аввало, ёшлар тарбиясига ижобий таъсир ўтказиш, ҳаётимиз тарихида ҳақиқатни қарор топтиришга хизмат қилади.**» Тарихда из қолдирган шахслар хизматлари туғрисида улар ҳоз. давр талабларига жавоб берадиган янгиликларни бермаганлигига

қараб эмас, балки улар узларидан аввал утганларга нисбатан қандай янгиликлар яратганлигига қараб хулоса чиқариш Т. тамойилига хос хус-ятдир. Т.ни вақтдан ажратиб булмайди. У вақт, муддат ва замонда юз берган ва маълум бир маконда вужудга келган воқеа, ҳодиса, жараёнлар бирлигини, ана шу замон ва маконда шаклланган анъаналар, турлича қарашлар, маън-й-руҳий ҳодисалар, ижт-й мун-тлар замирида ётган маълум мақсад ва интилишларни узида мужассам этади. Ноҳислик, синфийлик, партиявийлик тамойиллари асосида ёритилган, сохталаштирилган «тарих» кишиларни чалғитади, йулдан уради. Т., илмийлик, холислик тамойилига асосланган тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ургатади, иродасини мустаҳкамлайди. Хушер, иродаси мустаҳкам, комил инсонларгина озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш жараёнининг фидойиларига айланади.

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ — тарихда юз берган бирор ҳодиса ёки воқеаларнинг қачон, қандай объектив ва субъектив шарт-шароитлар асосида юз берганлигини илмий манбалар асосида аниқ акс эттирган билимларни англатувчи атама. Т.ҳ нинг бузилиши тарих саҳифаларида “оқ доғлар” ва “қора доғлар”нинг пайдо булишига олиб келади. Бу эса тарихнинг нотугри ёзилишига сабаб булиб, утмишдаги тарихий воқеа ва ҳодисаларни билишда нотугри ёки бир томонлама қарашларнинг қарор топишига сабаб булади.

ТАРИХНИ АНГЛАШ ВА ҚАДРЛАШ — юксак маъ-ят туйғусини шакллантиришга қаратилган, тарих сабоқларини, эл-юрт келажаги йулида умр кечирган инсонлар, буюк алломалар фаолиятини англаш, хотирлаш, уларга юксак эҳтиром кўрсатиш, шу тарихни яратган халқ шаънини ҳимоя қилиш орқали бутунги кун ва келажакни қадрлашни ифодаловчи т. Президент И.А.Каримов асарларида асослаб берилган бу т.да ифодаланган гоё мустақиллик даври ва ҳоз. авлод учун ўзига хос маън-й қадриятга

айланмоқда. Одамзод узининг кечаги кунини хотирлай олсагина, тарихдан зарур хулоса ва сабоқ чиқариб, уни англаб ва қадрлаб, онгли ҳаёт кечириши мумкин. Ш.у. ҳам хотира, англаш ва қадрлаш доимо ёнма-ён турадиган, узаро узвий боғлиқ т.лардир. Юртбошимиз шу маънода «**узликни англаш тарихни билишдан бошланади. Исботталаб булмаган ушбу ҳақиқат давлат сиёсатига айланиши зарур**»лигини таъкидлаш орқали ҳоз. пайтда, туб ислохотларни тадрижий равишда давом эттириш шароитида ҳар бир инсонни узлигини англашга даъват этмоқда. Айни чоғда узликни англаш инсоннинг уз утмиши ва аждодлари тарихини билиш ва қадрлашидан бошланишини уқтирмоқда. Дарҳақиқат, узини англаётган, узини тушунаётган ҳар бир одам қандай оилада дунёга келгани, уз аждодлари кимлар булгани, ота-боболари нималар б-н шуғуллангани ва қандай умр кечирганини билиб олишга интилади. Уларнинг фазилатлари, қадриятга айланиб кетган моддий ва маън-й мерослари б-н фахрланиб яшайди. Ўз наслу насабини билиш, келиб чиқишини урганиш ҳар бир кишининг бу ҳаётда омонат ёки тасодифий эмаслигини англашга имкон беради. Инсон тарихни қанчалик кенг ва чуқур англаса, инсоният оламига шунчалик кўпроқ қизиқади, уни тушуниш ва мазмун-моҳиятини англашга, инсон ва ҳаёт, инсоният ва мавжудот ўртасидаги мунтларни урганишга, хуллас, инсоният тарихи б-н қизиқишга ҳаракат қилади. Аксинча, у уз тарихини қанчалик унутса, узлигини шунчалик унутади. Бундай ҳодиса башарият тарихида — турли макон ва замонда, турли ҳолатларда юз берган. У одамзодни ҳаётни тушуниш, қонуниятларини билиб олиш, оламни англаш ва ўзини олий мавжудот сифатидаги қадриятини идрок этиш орқали бутун инсоният тарихини англашга даъват этади. Бундай ноёб маън-й-руҳий эҳтиёж комиллик ва етуқликка интилиш туйғусини уйғотади. Ана шу ички туйғу инсоннинг уз утмиши, аждодлари, улардан қадрият сифатида қолган моддий ва маън-й меросга қизиқиш б-н қарашни тақозо эта-

ди. Бундай маън-й-руҳий эҳтиёж унинг тарихий хотираси теранлашишига, тарихий фал.сининг шаклланишига, шу фал. ва тафаккур орқали ўзининг ҳаётдаги ўрнини аниқ белгилаб олишига имконият яратади, истиқболини кура олишга рағбатлантиради. Тарихни билмаган, англамаган, уни қадрламаган, тарихдан сабоқ олмаган одам нафақат олис ва яқин аждодлари қандай яшагани, ўзи мансуб бўлган миллат қандай шаклланигани, балки ўз келажигини ҳам тасаввур қила олмайди. Биз ўз тарихимизда ҳеч қачон ҳеч кимга ҳасад, ёвуз ният б-н қарамаганмиз ва б.дан ҳам шуни талаб қилишга ҳақлимиз. Лекин, бу борада ҳам бизга қарши қаратилган маън-й таҳдидлар давом этмоқда. Мафкура соҳасида юрт равнақиға салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган маън-й тажовуз — бу ўзб. миллати тарихини сохталаштириш, турли хил ғайриилмий талқинлар, сиёсий шиорлар б-н бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлмоқда. Бундай шароитда барчамиз халқимиз ва юртимизни, мустақилликни асрамоғимиз лозим, бунинг учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш лозим. Қадрлаш дегани — бу а.лар давомида она юртимизни, халқимиз озодлиги ва истиқлолини, эркин ва фаровон ҳаётини мардлик ва шижоат б-н ҳимоя қилган фидойи ватандошларни ёдга олмоқ, уларга муносиб ҳурмат ва эҳтиром кўрсатмоқдир. Ш.саб. ҳам маъ-ятнинг ажралмас таркибий қисми бўлган тарих фани истиқлол йилларида ўзининг ҳақиқий вазифасини адо этишга — халқнинг ўзлигини англаштишга хизмат қилишга киришди. Тарихий хотирасиз келажак йўқлиги, тарих миллат учун руҳий озиқ эканлиги, ҳаққоний тарихни тиклаш, унинг ривожини учун барча зарур шарт-шароит, имкониятлар яратилди. Қун тартибига ҳаққоний тарихни бирламчи манбалар асосида яратиш, уни ҳолисона талқин этиш, баҳс-мунозаралар асосида тарихий ҳақиқатни тиклаш вазифаси қўйилди. Тарих ва ғоз. замон воқеликлариға мурожаат қилиш бизнинг ижт-й тафаккуримиздан ҳаётни идрок

этишнинг мавҳум ва ақидапарастлик қолипларини енгиб ўтишни. мустақил фикр юритиш ва содир бўлаётган жараёнларни ҳолисона баҳолай олиш қобилиятини талаб этади. Қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш — тарих ва ўтмишдан воз кечиш дегани эмас. Кечаги ҳаётдан, тарихдан ҳеч қачон воз кечиш бўлмайди. Тарих қандай бўлмасин, биз учун ҳаётдан сабоқ ва ҳулосалар чиқариш учун хизмат қилади. Эл-юрт тақдирига дахлдор тарихий адолатни тиклаш, халқ ва миллат ўтмишидаги ёпиқ саҳифаларни тула очиб бериш, шу тарихдан сабоқ чиқариб, бугун ва келажакка онгли қарашни шакллантириш эл-юрт учун ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланади. Юртнинг, тарихнинг муқаддаслиги нима б-н белгиланади? Бутун умрини имон ва эътиқод, адолат ва диёнат йўлида фидо этган зотларнинг муътабар ҳоклари макон топган замингина муқаддасдир. Агар шундай аждодлар бўлмаса, улар даҳосининг нафаси сезилиб турмаса, ҳар қандай замин оддий тупроқ бўлиб қолаверади. Ш.саб. ҳам тарихий ёдгорликларни тиклаш — бу фақат тегишли маблағ ва куч-имконият топишдангина иборат эмас, балки, биринчи галда, илмий ёндашувни, нозик дид ва маҳоратни, чуқур билим, тажриба ва юксак салоҳиятни, маън-й покликни талаб қиладиган мураккаб соҳадир. Ислом Каримов таъбири б-н айтганда: «Дунё ўткинчи. Дуппини бир бор айлантиргунча орадан шитоб билан йиллар ўтиб кетади. Тарихини, ўзлигини англаб етган, қалбига кулоқ солган ҳар бир инсон ўзига, мен бу фоний дунёда нима иш қилдим, яна қандай ишлар қилишга вақтим ва қурбим етади, деган саволни бериши керак. Ана шу савол инсон қалбини тозартиради, уни савобли, эзгу ишларға чорлайди. Хуллас, маънавиятда инсоннинг иймон-эътиқоди, ахлоқи, тарих, ҳаёт маъносини қандай тушуниши, ички дунёси намоён бўлади. Ватан, тарих, халқ олдидаги бурчини англаш ҳам юксак маънавият белгисидир. Маънавий баркамол инсон — ўзининг савобли ишлари билан кечирган ҳаётдан рози кетади. Тарихий қадриятларға, уларни элга қайтариш, танитишға ҳаракатлардан кўзда тутилган мақсад шуки, ҳар

бир инсон ўз умрини табаррук зотлар кечирган ҳаёт билан таққослар экан, кўнглидан мен ана шу салафларимизга муносиб ворисманми, деган савол ўтсин. Улар шу қадар буюк мерос қолдирибди, мендан нима қолади, деган туйғу билан ўз фаолиятини баҳоласин». Айнан юқоридаги сабабларга кўра, тарихни билиш ва қадрлаш миллий ўзликни англаш ҳамда маъ-ят юксалиши б-н ўзвий боғлиқ масала ҳисобланади.

ТАРҒИБОТ (араб. қизиқтириш, тарқатиш) — 1) кенг маънода. ижт-й фаолиятнинг алоҳида тури булиб. аҳолининг ижт-й-сиёсий фаоллигини ошириш мақсадида илмий, бадиий, ижт-й-сиёсий, миллий ғоя ва қадриятларни тарғиб этишдир. Т. жараёнида фан, санъат, сиёсий ва мафкура ютуқлари кенг оммалаштирилади, бойитилади ва янада ривожлантирилади; 2) тор маънода, мафкура ва сиёсатни тарғиб этишга қаратилган фаолият. Т. илмийлик, конкретлилик, объективлик, ижт-й ҳаёт б-н чамбарчас боғлиқлик тамойилларига асосланиши, ташкилий жиҳатдан уюшган булиши лозим. Т. давлат ва жам-т манфаатларини ифода этиб, адолатли жам-т қуриш ҳақидаги ғоялар ва мафкураларни омма орасида ёйиш, кишиларга ғоявий-сиёсий таъсир кўрсатиш воситасидир. Т.нинг энг муҳим вазифаси халқаро ва мам-т ичида юз берётган ҳаётнинг барча соҳаларидаги илғор тенденция ва воқеаларни мунтазам равишда таҳлил этиш, жам-т тар-ётидаги долзарб муаммолар ечимини топиш, тар-ёт кафолатларини белгиловчи тамойилларни аҳоли қалби ва онгига сингдиришдан иборат. Т. маълумотларнинг серқирралиги, янгилиги б-н аҳолини ислохотларни амалга оширишга чорлайди. Ҳоз. даврда мафкуравий курашнинг авж олиши Т.ни ғоявий-сиёсий таъсир куролига айлантirmoқда. Т. жам-т ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олса-да, аслида аҳолининг айрим табақалари учунгина мўлжалланган булиши ҳам мумкин. Мам-т миқёсида инсонпарварлик, ватанпарварлик, ахлоқий поклик, илмий дунёқараш, диний бағрикенглик каби фа-

зилатларни шакллантиришда Т. муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон тажрибаси Т. фақат ижобий (позитив) т. экан деган хулосага келиш тўғри эмаслигидан далолат беради. Чунки Т. жараёнида аҳолини чалғитувчи маълумотлар берилиши, далиллар келтирилиши, ахборотлар тарқатилиши ҳам мумкин. Бу кенг жамоатчиликни саросимага солиб қўяди. Ш.у. ҳам Т.ни позитив (конструктив) ва негатив жиҳатлари алоҳида қайд этилади. Позитив Т. шахс дунёқарашини, жам-т барқарорлигини, давлат тинчлигини ва охир-оқибат ҳар бир мам-тнинг маън-й, сиёсий, иқт-й, мад-й юксалишига ижобий таъсир кўрсатади. Т. жараёнида турли ғояларни фарқлаш, яхшиларини ўзлаштириш ва зарарлисини рад этиш учун инсон онги, тафаккури ва маъ-яти ривожланган, унинг узи эса мустақкам иродали булиши зарур. Негатив Т. эса инсонларни чалғитувчи турли маълумот, далилларни тарқатишга қаратилган фаолият ҳисобланади. Негатив Т.да абстракт, тушунарсиз фикрлаш; бирон-бир маълумот, ахборот, далилни фақат ўз фойдасига бўлган қисмини етказиш; реал фактларни хомаки, воқеликка зид хулосалар б-н яқунлаш; ўз вақтида жавоб бермасдан долзарб муаммони “совутиш” ва ҳ.к. акс этади. Ҳоз. замонда бутун дунёда Т.нинг қуйидаги турлари қайд этилади: аҳоли орасида эзгу ғояларни ёйишга хизмат қиладиган Т., ижт-й онгни турли зарарли фикрлардан тозаловчи Т., жамоатчилик фикрини чалғитувчи Т., турли бузғунчи ғояларни тарғиб қилувчи Т. ва ҳ.к. Одатда, Т.чилар бир воқеани, битта далилни шундай талқин қила оладикки, ундан кенг омма ижобий ёки салбий хулоса чиқариши мумкин. Шундай экан, Т.чиларнинг холислик, ҳақиқат тамойиллари асосида иш олиб боришлари жам-т барқарорлигини таъминлаш ва маън-й юксалишда ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. Бугун мам-тимизда эзгу ғояларга хизмат қилувчи Т.нинг ана шу жиҳатига алоҳида эътибор қаратилаётгани бежиз эмас.

ТАСАВВУР — оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиб, миёда сақланган ҳосилалари асо-

сида қайта тикланган образи, ш-дек, излаш, изланиш, тадқиқот. ҳаёл суриш кабилар натижасида пайдо буладиган ҳистуйғулар мажмуини ифодаловчи т. Бир нарса ёки ҳодисани уйлаб, уни зехнда гавдалантириш, ҳаёлга келтириш ҳам Т. булади. Т. ҳиссий билишнинг олий босқичи булиб, ундаги образлар умумлашган тарзда намоён булади. Т. сезги ва идрок б-н узвий боғлиқ, лекин улардан фарқ қилади. Сезги ва идрок айнан ҳоз. ҳолатга тегишли бўлса, Т. айни вақтда ҳозирга ҳолатга ҳам, ўтмишга ҳам тааллуқлидир. Бу, айниқса, бадиий ижод табиати ва ижодкорлар фаолиятига хосдир. Зеро, олис-олис замонларни Т. қилмай туриб, ўтмиш ҳақида асар ёзиб бўлмас эди. Т.нинг узига хос хус-ятларидан яна бири шуки, у барқарор эмас, онгда узоқ вақт сақланмай, бошқа янги Т.лар б-н алмашиниб, ўзгариб туради. Унинг шу хус-ятини фаҳмлаган одамзод уни сақлаб қолиш мақсадида ёзувни ва қоғозни ихтиро этган. Ёзилган, қоғозга туширилган Т.нинг излари сақланиб қолади ва маън-й мулкка айланади.

ТАСАВВУФ (араб. *сувф* – суфийлик) — исломда инсоннинг руҳий дунёси туғри-сидаги, уни руҳий-ахлоқий жиҳатдан комиллик сари етакловчи таълимот; диний эътиқод, суфийлик оқими. “Мистицизм”, “мистика” сузлари қад. юнон тилидаги *mystikos* – «яширин», «сирли» сузидан олинган булиб, илоҳият б-н бевосита мулоқот қилиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот. Бу таълимот инсоннинг Худо б-н ақл ва ҳиссиётдан юқори булган сирли алоқаси булиб, унинг натижасида инсон онгида Худони билиш ҳосил булади. Қад. Шарқ ва юнон динларида ҳам инсонни ғайритабиий кучлар б-н боғлайдиган урф-о.лар (*мистериялар*) – мистицизм элементлари бор эди. Яккахудолик динларининг барчасида мистицизмга хос унсурлар мавжуд. Ҳаётнинг барча соҳалари диний эътиқод б-н боғлиқ булган урта аларда Т.нинг роли катта бўлди. Т., “суфий” ёки “мутасаввуф” сузларининг келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Суфийлик муаллифлари купинча унинг келиб чиқишини «*сувф*» («соф

булмоқ») узагидан ёки «*аҳл ас-суффа*» (Пайғамбарнинг Мадинадаги уйи яқинидаги суффага йиғилувчи зоҳид кишилари)га тегишли деб таъкидлайдилар. Фарбий Европа тадқиқотчилари то XX а.га қадар унинг келиб чиқишини юн. “*sophia*” (*ҳикмат*) сузидан келиб чиққан деган фикрга мойил булишган. Урта а. мусулмон олимлари бу сузнинг «суф» (жун чопон) сузидан келиб чиққанини таъкидлаганлар. Суфийларнинг уша даврдаги асосий белгилари уларнинг дагал жундан кийим кийишлари эди. Бу борада Ибн Халдуннинг фикри ҳақиқатга яқин деб эътироф этилади. Қадимдан таркидунё қилган зоҳидлар жундан туқилган кийим ёки пустин кийиб юришни одат қилганлар. Бу б-н улар башанг кийиниб юрувчи аҳли дунёлардан фарқли ҳаёт тарзини узларида намоён этганлар. Т. ва суфий сузлари IX а.нинг бошларида яшаган Абу Ҳошим Суфийдан бошлаб жорий этилган. Ундан олдинги даврларда бу атама урнида «зуҳд» (зоҳидлик, таркидунёчилик), «тақводорлик», «парҳезкорлик» каби иборалар ишлатилган. Мисрлик лим Иброҳим Басюний «Исломда Т.нинг пайдо булиши» номли китобида ҳиж. III-IV а.ларда яшаб ўтган олимларнинг Т. ҳақидаги 40га таърифини келтиради. Шу тариқа, Т. ислом шариати талабларини ихлос б-н бажарган ҳолда зуҳд, тақво, камтарлик каби олижаноб фазилатларни узида мужассам этиб, нафсни поклаш йули б-н комил инсон даражасига эришишга ҳаракат қилишдан иборат. Ислом ҳуқуқшунослигида, шаръий кўрсатмаларни амалга татбиқ этишда 4 та йуналиш булганидек, Т.да ҳам бир неча тариқатлар шаклланган. Машҳурлари — тайфурия, жунайдия, ҳакимия, қодирия, яссавийя, маломатийя, кубровийя, мавлавия, нақшбандия тариқатларидир. Истиқлол йилларида мам-тимизда ўтмиш меросимизни ўрганиш, унга доир асарларни таржима қилиш, атоқли машойихларнинг мақбараларини қайта куриш ва таъмирлашга катта аҳамият берилмоқда. Жумладан, Ҳаким Термизий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Фиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Шайх Зайниддин, Занги ота, Шайх Хо-

ванди Тоҳурларнинг ҳаёти ва ижодларини чуқур урганиш, уларнинг бебаҳо меросидан халқимизни баҳраманд этиш борасида қўллаб-қўллагичлик ишлари амалга оширилди.

ТАФАККУР (араб. фикрлаш, ақлий билиш) — инсон маъ-ятининг таркибий қисми, билишнинг оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хус-ятларини аниқлайдиган, улар уртасидаги ички, зарурий алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс эттирадиган ақлий босқичи. Т. ибораси араб. «*фикр*» сўзидан келиб чиққан бўлиб, уйлаш, муҳокама, мушоҳада ва фикр юритиш маъноларини билдиради. Т. қўйидаги асосий хус-ятларга эга: 1) унда воқелик умумлашган ҳолда акс этади. Хиссий билишдан фарқли улароқ, Т. бизга нарса ва ҳодисанинг номуҳим, иккинчи даражали (бу, одатда, билиш олдида турган вазифа б-н белгиланади) белгиларидан фикран четлашган, мавҳумлашган ҳолда, эътиборимизни унинг умумий, муҳим, такрорланиб турувчи хус-ят ва мун-тларига қаратишимизга имкон беради; 2) Т. борлиқни билвосита акс эттиради. Унда янги билимлар тажрибага ҳар сафар бевосита мушоҳададан, мавжуд билимларга таянган ҳолда ҳосил қилинади. Фикрлаш бунда нарса ва ҳодисалар уртасидаги алоқдорликка асосланади; 3) Т. инсоннинг ижодий фаолиятидан иборат, бунда нарса ва ҳодисаларнинг энг мураккаб хус-ятларини урганиш, ҳодисаларни олдиндан куриш, башоратлар қилиш имконияти вужудга келади; 4) Т. тил б-н узвий алоқада мавжуд бўлади, яъни фикр маън-й ҳодисадир. У фақат тил орқали, моддий ҳодиса (товуш тулқинларида, график чизиқлар) тарзида реаллашади. Бошқа кишилар бевосита қабул қила оладиган, ҳис этадиган шаклга киради ва одамларнинг узаро фикр алмашиш воситасига айланади. Бошқача айтганда, тил фикрнинг бевосита воқе бўлиш шаклидир. Психологларнинг таъбирича, фикрлаш, яъни Т. мияда содир бўладиган жараён бўлиб, сезги органлари ожизлик қилган уринларда

одам ва оламнинг хус-яти Т. орқали урганилади. Т. ақлий фаолият, онгли хатти-ҳаракатлар мажмуи бўлиб, теварак атроф, ижт-й муҳит ҳамда борлиқни билиш асоси, инсон фаолиятини оқилона, самарали ташкил қилишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Киши фикрлаш жараёнида узи қурган, идрок қилган, сезган, тасаввур этган нарса ва ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлиги ҳамда борлиққа мун-тинни англайди. Т. одам ва олам сирларини урганишда ҳосил булган қараш, т. ва фаразлар мажмуи, у орқали инсон ҳулоса ҳамда мулоҳазаларнинг қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини билиб олади. Бу жараёнда у мулоҳаза юритиб, мазкур жараён ва ҳодисалар уртасидаги мун-тларни, узига хос хус-ятларни, уларни бири-бири б-н боғлаб ёки ажратиб турган жиҳатлари ҳамда фаолиятини урганади. Т. жараёни фақат инсоннинг мияси б-н эмас, балки қалби ва руҳияти б-н ҳам узвий боғлиқликда кечади. Фикрловчининг ички дунёси қанчалик бой бўлса, унинг фикрлаш савияси ҳам, хатти-ҳаракати ҳам шунга яраша бўлади. Инсон фикрининг теранлиги, тиниқлиги, мантиқийлиги, эркинлиги, мустақиллиги, бадийлиги, ижодийлиги Т.нинг сифатлари ҳисобланади. Инсон дунёни Т.нинг айнан шу шакллари орқали англайди, уни узига хос тарзда тасвирлайди, ҳулосалар чиқаради. Руҳияти уйғоқ, қалби беҳаловат одам бирор нарсага меҳр қўяди, узида яратиш, ижод қилиш, кашфиёт очишга эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж эса уни ҳаракатга ундайди, маън-й камолот сари етаклайди. Инсон борки, у фикр юритиш қобилиятига эга. Мутафаккир иборасининг узаги ҳам фикрдир. Лекин ҳар бир фикр юрита оладиган кишига нисбатан мутафаккир иборасини қўллаб бўлмайди. Юксак, теран ва атрофлича фикр юрита оладиган, ижт-й фаолиятидан эл-юртига катта наф тегадиган тарихий шахслар, атоқли сиймоларнигина мутафаккир дейиш мумкин. Ал-Хоразмий, ал-Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби буюк олимлар, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Юғнакий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яс-

савий, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий сингари улуғ адиб ва шоирлар, имом Бухорий, имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд каби уламолар айни пайтда мутафаккирлар ҳисобланади. Соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Ҳусайн Бойқаро ва Заҳририддин Муҳаммад Бобур каби темурийлар мутафаккир зотлар эди. Амир Темур, Ҳусайн Бойқаро ва Бобур фаолиятида давлат Т.и устунлик қилган бўлса, Улуғбек фаолиятида илмий Т. етакчи эди. XX а.нинг биринчи чорагида ўзб. жам-тида етакчи гоё жадидчилик эди. Мунавварқори Абдурашидхон уғли, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирийлар ҳам халқимизнинг мутафаккир фарзандлари эдилар. Инсон Т.и турларига хос хус-ятларни текшириш ва таҳлил қилиш натижасида мустақил фикрлаш инсон олдида турган муаммолари, мақсад ва вазифалари белгиланган ҳолда ўз билими, дунёқараши ва ҳаётий тажрибаларига таяниб, турли йўл ва усул, воситалари ёрдамида ўзининг интеллектуал имкониятлари даражасида мустақил равишда ҳал қилишдан иборат бўлган ақлий фаолиятдир. Киши Т.и мустақиллиги белгиларидан бири — ташаббускорлик бўлиб, у инсоннинг ўз олдига аниқ мақсад, яққол вазифалар қўйиш, уларни амалга ошириш йўлидаги муаммолар ечимини топиш. ниҳоясига етказиш учун зарур булган усул ва воситаларни ўзи белгилашида намоён бўлади. Бу фаолиятнинг аниқлиги, вазифаларни бажариш жараёнида янги усул ва воситаларни тез топиш, саралаш ҳамда қўллаш натижанинг салмоғида кўринади. Т. мустақиллигининг танқидийлиги эса мустақил фикрловчини воқеа-ҳодисаларга мун-ти, унинг хус-яглари, муҳим-номуҳим жиҳатларини ажрата билишида сезилади. Мустақил Т.га эга бўлмаган кишилар тайёр қарашлар асирга айланади ва уларда Т.нинг ўсиши ўзининг табиий даражасидан орқада қолади. Т. қарамлиги, қўллиги жам-т ривожига, миллат тар-ётига тусиқ бўлади. Зеро, И.А.Каримов таъкидлаганидек, «**Тафаккур ўзгармаса турмуш ҳам ўзгармайди**». Ш.у. ҳам

фикрнинг мустақиллиги унинг сермаҳсуллиги, самарадорлигини таъминлайди. Қай бир инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, гоёлар, тавсиялар яратилган, наз-й ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг Т.и сермаҳсул, самарали саналади. Демак, муайян вақт оралигида мустақил равишда бажарилган иш қўлами ва сифати (Т.ининг кенглиги, чуқурлиги, танқидийлиги асосида) Т. мустақиллигининг улчови бўлиб хизмат қилади. Зеро, Т. мустақиллигига эришиш, яъни мустақил фикр соҳибларини тарбиялаш ва шакллантириш бугунги ўзб. тар-ётининг муҳим маън-й омилларидан бири ҳисобланади.

ТАФАККУР ТАРЗИ — маън-й ҳаёт ҳодисаси, нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим хус-ятлари, улар ўртасидаги ички, зарурий алоқалар, қонуний боғланишларни акс эттирадиган билиш шаклини англатувчи атама. Инсон нимани амалга оширмасин, қандай мақсадни илгари сурмасин, албатта уни тафаккур чигиригидан ўтказиши керак. Зеро, А. Навоий айтганидек: „Ҳар не ишни қилмиш одамзод тафаккур бирла қилмиш одамзод“. Т.т.нинг ўзгариши ҳар бир жам-тнинг иқт-й, сиёсий, мад-й, маън-й ҳаётидан, ундаги ўзгаришлардан келиб чиқади. Мустақил тузум шароитида жам-т, миллат, шахснинг Т.т. уша даврда ҳукм сурган маъмурий-буйруқбозлик, яккаҳоқимлик ҳукмронлигидан келиб чиққан эди. Истиқлол туфайли демократик тар-ёт йўли ва машҳур беш тамойилнинг танлаб олиниши кишилар онги, тафаккурида ўзгаришларни амалга ошириш имкониятини берди. Плюрализм ҳар бир нарса ва ҳодиса, жараёнларга турфа қарашлар н.назаридан ёндашиш, Т.т.нинг шарқона қадриятлар асосида ўзгаришига олиб келди. Мам-тимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришларнинг мазмун-моҳиятига миллий гоё ва ўзб.она қадриятлар, урф-о.ларимиз асосида ёндашилиши туфайли, инсон ўзлиги, миллий ғурури, Ватанини янада чуқурроқ англай бошлади. Муста-

қил ва демократик Т.т. миллатни, мам-тни халққа, жаҳонга танитиб, тенглар ичра тенг бўлиши орқали миллий узлгимизни қайта тиклаш, шунинг баробарида уни ҳар қандай хуруж ва «оммавий мад-т» куринишидан асраб-авайлашга хизмат қилмоқда. Эркинлик ва демократия, сўз ва иш бирлиги жаҳонда кечаётган глобаллашув ва модернизациялаш жараёни б-н уйғунликда Т.т.да ўз ифодасини топмоқда. Айниқса, давлат ва жам-т қурилишида янгича Т.т. намоён бўлмоқда. Т.т. фал., мантиқ ва психология фанларида ҳозиргача тулиқ урганлмаган т.лар қаторига қиради. Т.т. одатда воқеликни идрок этиш ва унга нисбатан ўз мун-тини ифода этишга тула рационал (ақлга, мантиққа асосланган) ва иррационал (ақл ва мантиқ доирасидан чиқадиган, уларга зид ёки ботиний ишончга, ғайришуурий, мистик омилларга таянадиган) бўлади.

ТАШАББУС — бирор ишни бошлаш, даъват этиш б-н боғлиқ хатти-ҳаракат, ғайратни англатувчи т. Инсон маълум бир мақсадларга интилиш б-н ҳаёт кечирар экан, турли шароитларда иш олиб боради. Ана шундай шароитларда қўзланган мақсадни англаб етиш ва унга эришишнинг илғор йўлларини топишга интилиш Т.ни келтириб чиқаради. Маън-й н. назардан Т. инсон дунёқарашининг тетиклиги, соғломлигини, қийинчиликларни енгиб ўтишга қодирлигини ифодалаб, ҳаётга кутаринки руҳ ва ижобий қайфиятда мун-тда бўлишни англатади. Т. ҳар бир инсонга, гуруҳга, миллат ва халққа тегишли бўлиши, расмий, норасмий, объектив ва субъектив, яширин ва очиқ, функционал ва нофункционал, наз-й ва амалий, ижобий ёки салбий каби қуринишларда рўй бериши мумкин. Т.нинг инсон маъ-ятига таъсири одамларни хайрли ва эзгу ишларга сафарбар қилиш, уюштириш хус-ятида яққол кузга ташланади.

ТАШАББУСКОРЛИК — фаолият жараёнида бирор ишни бошлаш, даъват этиш, ижодий ёндашишда намоён бўладиган шахс хус-ятини англатувчи т. Т. белгиланган мақсад ёки иш, ҳаракатни

амалга оширишда узига хос услубдан фойдаланиш ва уни шу мақсад ёки ишга алоқадор барча кишилар томонидан қўллаб-қувватланишига эришишни ҳам ифодалайди. Т. касбга, соҳага, индивидуал ёки ижт-й масала кабиларга қаратилган бўлиши, моддий, маън-й, ҳуқуқий, сиёсий, иқт-й, мад-й ва ҳ.к. мақсадларни ифодалаши мумкин. Ёшлар маъ-ятида Т.ни шакллантириш замон талабидир. Бу соҳадаги адабиётларни ўрганиш шуни кўрсатадики, мас., бола шахсининг Т.и, ижодий имкониятлари юқори бўлиши бири-бири б-н узвий алоқадор бўлган бир қатор омилларга боғлиқ. Бола ирсияти, асаб тизими, темпераменти ва билиш жараёнлари хус-ятлари б-н бирга, унинг шахси шаклланаётган ижт-й психологик муҳит хус-ятлари, атрофдаги кишиларнинг (оила, синфдошлар, педагоглар ва б.) интеллектуал даражаси, таълим-тарбия жараёни ижодий қобилиятларнинг рившига қай даражада мувофиқлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Мутахассислар фикрича, оилада болага меҳрли мун-т, уларда ижодий иқтидор ва тафаккурни ривожлантириш ижодий, мустақил фикрлаш қобилияти ва Т.нинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади. Таълим-тарбия жараёнининг ёшларда Т.ни ривожлантиришга мос бўлиши барча таълим муассасаларида (боғча, мактаб, лицей, коллеж, университет) таълим берувчи ва таълим олувчилар мун-тларини демократлаштириш, ўқитувчининг мавқеига нисбатан қарашни, таълим шакли, мазмуни ва технологияларига янгича, яъни инновацион ёндашувни жорий қилишни тақозо этади. Бундай янгича ёндашув, энг аввало, ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги маън-й мун-тни тубдан ўзгартиришни талаб этади. Кўп ҳолларда, мактаблардаги жараёнларда ўқитувчи ҳукмрон бўлиб, улар ўзларини асосан билим, маълумот узатувчи ва ёшларнинг ҳулқ-атвори буйича ўз фикрлари, маслаҳатлари, кўрсатмаларини билдирувчи сифатида тутадилар. Бундай ҳолат таълим олувчиларда ижодий, эркин фикрлаш қобилиятини, Т.ни ривожлантиришга эмас, балки тайёр билимлар захирасини пассив узлаштириш, мажбурий итоаткорликни

шакллантиришга мосдир. Таълим шакллари ва анъанавий таълим технологиялари асосан уқитувчи фаоллигига таянади. Бугунги кунда жорий қилинаётган таълимга янгича ёндашув, инновацион таълим технологиялари купроқ таълим олувчилар фаоллигига асосланади, уларда мустақил урганиш эҳтиёжи ва куникмаларини шакллантиради.

ТАШКИЛИЙ МАДАНИЯТ – муайян ташкилот, жамоа, ишчи гуруҳ орасида иш фаолиятини туғри ва самарали ташкил этиш мад-тини ифодаловчи т. Бу борада “ишлаб чиқариш мад-ти”, “тадбиркорлик мад-ти”, “ташкilotнинг ички мад-ти” сингари атамалардан фойдаланилмоқда. Т.м. т.си XX а.нинг 2-ярмидан бошлаб қўллана бошланди. Лекин бу мазкур мад-тнинг XX а. урталарида пайдо бўлганини англамайди. Моддий ва маън-й ишлаб чиқариш вужудга келибдики, Т.м. элементлари мавжуд бўлган. “Т.м.” т.си жуда мураккаб ва кўн қиррали т.дир. У жуда куп узаро узвий боғланган, бир-бирини тулдирадиган ва ташкilotнинг фаолият юритиши учун асос бўладиган ҳодисаларни қамраб олади. Т.м. мазкур ташкilot аъзолари томонидан эътироф этиладиган қарашлар, ғоялар ва кадриятларнинг йиғиндисидан иборат. Ҳоз. кунда Т.м. негизини кадриятлар ташкил этади, деган қараш кенг тарқалган. Кадриятлар ташкilot аъзоларининг хулқ-атвори, мотивация даражаси, фаоллигини белгилайдиган ҳодисадир. Баъзан Т.м. деганда, ташқи белгилар – махсус иш кийими, ташкilot тимсоли кабиларга эътибор қаратилади. Аслида эса бу белгилар Т.м.нинг фақатгина ташқи жиҳатларини ифодалайди, холос. Т.м. т.си дастлаб XIX а.нинг охирларидан қўлланилган. Немис генерал-фельдмаршали Хелмут фон Мольтке армияни муайян тамойил асосида ташкил этиш зарурлигини асослаш учун Т.м. атамасини қўллади. Кейинчалик бу атама саноатчилар томонидан ҳам қўллана бошланди. Турли ташкilotларнинг вакиллари узига хос кийимлари, белгилари, тимсолларига эга бўлган ҳоллар куп учрайди. Мас., ҳоз. кунгача Оксфорд ва

Кембриж университетларининг талабалари муайян рангдаги галстук тақишади, Гарту университетининг талабалари эса узига хос бош кийим кийиб юришади. Т.м. асосий белгиларига қараб турлича тасниф қилинади. Ҳоз. кунда Ф. Харрис ва Р. Моран таснифлари купчилик томонидан эътироф этилмоқда. Бу олимлар Т.м.ни унта асосий сифатига қараб таснифлашади: 1. Ташкilotдаги уз урни ва ролини англаш (баъзи мад-тларда вазминлик, узини тутга билиш, узининг ички кайфияти ва муаммоларини сиртга чиқармаслик рағбатлантирилса, бошқаларида очиқлик, ҳис-туйғуларни очиқ намоён қилиш сингари ҳолатлар маъқулланади). 2. Коммуникация тизими ва мулоқот тили (оғзаки, ёзма, новербал коммуникациялар, «телефон ҳуқуқи»дан фойдаланиш турли ташкilotларда турлича намоён бўлади; турли соҳалар, турли ҳудуддаги ташкilotларнинг касбий жаргонлари, имо-ишорати, аббревиатуралари узига хос қуриниш ва хус-ятларга эга бўлади). 3. Ташқи қуриниш, кийим-кечак ва узини ишда қандай ҳис қилиши (униформалар, иш услублари, косметика ва тақинчоқлардан фойдаланишнинг турли-туманлиги турлича микромад-тлар мавжудлигидан далолат беради). 4. Овқатланиш, дам олиш б-н боғлиқ бўлган расм-русум ва анъаналар (ташкilot ходимларининг овқатланиши қандай ташкил этилгани, ташкilot ходимлар овқатланишига маблағ ажратиши ёки ажратмаслиги, турли ташкилий мавқега эга бўлган ходимларнинг биргаликда ёки алоҳида овқатланиши ва ҳ.к.). 5. Вақтга мун-т, уни англаш ва ундан фойдаланиш (вақтдан унумли фойдаланиш ёки уни бекор утказиш, ташкilot фаолиятидаги вақт курсаткичларига бўйсунуш ёки уни мунтазам равишда бузиш). 6. Ходимлар уртасидаги узаро мун-тлар (шахслараро мун-тларга ёш, жинс, миллат, мавқе, маълумот даражаси, тажриба, билимлар ҳажми ва б.нинг таъсир қилиши; шахслараро мун-тларнинг расмийлашиш даражаси, низоларни ҳал қилишнинг қабул қилинган шакллари). 7. Кадриятлар ва меъёрлар (кадриятлар яхши ва ёмон нарсалар туғрисидаги тасаввур-

лар йиғиндиси бўлса, меъёрлар муайян шароитда узини қандай тутишга доир қоидалар йиғиндиси). 8. Дунёқараш (эътиқод мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, адолат. муваффақият. уз кучи ва раҳбариятга ишонч. узаро ёрдамга мун-т, ёмонликнинг жазоланиши ва яхшиликнинг қарор топишига ишониш ва ҳ.к.). 9. Ходимнинг рив-ши ва узини намоён этишига шароит яратилиши (топшириқни чуқур англамасдан бажариш ёки унга онгли мун-тда булиш, ақл ёки кучга таяниш, ташкилотда ахборотнинг эркин ёки чекланган ҳолда айланиб юриши, ижодий вазият ёки қатъий тартиб ўрнатилгани ва б.). 10. Меҳнат этикаси ва мотивация (ишга қадрият ёки мажбурият сифатида қараш, уз меҳнати натижаларига бефарқлик ёки масъулиятлилиқ, меҳнат фаолиятининг сифат хус-ятлари, ходимнинг умумий натижадаги улушига қараб тақдирланишида адолатлилиқ ёки адолатсизлик; ташкилотда ходимнинг касбий усиниши режалаштиришнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги). Т.м.нинг муҳим элементларидан бири ишга янги қабул қилинган ходимларга мун-тда намоён бўлади. Аввало, янги ходимларни Т.м. элементлари б-н таништириш, шу мад-тга мослаштириш, бошқа ходимлар б-н узаро мун-тда қандай қоида ва меъёрларга амал қилинишини ўргатиш лозим. Янги ходимларнинг Т.м.га мослашиш даври уларнинг шу корхонадаги фаолиятида энг мураккаб давр ҳисобланади. Шу б-н бирга, янги келган ходим узи б-н бирга аввал ишлаган корхоналаридаги Т.м. элементларини ҳам олиб келади. Ана шундай элементлар ва б. таъсирлар натижасида Т.м. узгариб, ривожланиб боради.

ТАШҚИ КЎРИНИШ — инсоннинг ким ва қандай эканлиги ҳақида дастлабки маълумот берувчи, унинг турмуш тарзи ва ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган ташқи ҳолати. Аксарият ҳолларда инсоннинг ташқи гузаллигига нисбатан юзаки мун-т билдирилади; ташқи гузаллик шахснинг чинакам ўзлигини намоён қилишига тўсқинлик қилувчи, ўткинчи

ҳодиса сифатида қаралади. Ҳоз. давр бундай фикрларни қисман рад этади. Чунки, инсоннинг ташқи гузаллиги нафақат узига, балки бошқаларнинг фаолиятига ҳам ижобий таъсир курсатади. Зеро, Т.к.: 1. Одамнинг утаётган кунини сермазмун ва хайрли қилади, кайфиятини кўтаради. 2. Инсоннинг ҳаётдан баҳраманд бўлиш онларини ширин қилади ва унга завқ бағишлайди. 3. Одамни очиқ кунгилли, сертакаллуф ва олижаноб этади. 4. Инсоннинг хурматини оширади ва унинг келажакини белгилайди. Инсон узининг Т.к.ига кўпроқ эътибор қаратади. Бу, одатда, чиройли кийиниш, узига оро бериш орқали намоён бўлади. Инсоннинг бундай интилишлари унинг уз хоҳиш-истаги ва ихтиёри б-н амалга оширилаётгани боис объектив ёки субъектив таъсирлар бу фаолиятга кескин қаршилик қила олмайди. Мода ҳам аслида инсоннинг уз Т.к.ини такомиллаштириш зарурати натижасида юзага келади, дейиш мумкин. Инсоннинг муомала одоби унинг Т.к.и учун устувор булмаса-да, лекин уни бир қадар юксалтиришда муҳим аҳамиятга эга. Бироқ, ҳар қандай ҳолатда ҳам Т.к.да меъёр асосий ўринни эгалламоғи лозим. Ташқи гузалликни такомиллаштириш ботиний гузалликни поймол этиш ҳисобига амалга оширилмаслиги керак. Акс ҳолда, Т.к.ни такомиллаштиришга нисбатан бундай ёндашув инсон гузаллигининг мукамаллашувига салбий таъсир курсатади. Ҳоз. пайтда Т.к.ни такомиллаштиришнинг биологик ва тиббий воситалари мавжуд. Ш-дек, дунёнинг тараққий этган мам-тларида кўплаб эстетик марказлар ташкил этилган бўлиб, бу марказлар Т.к. борасида амалий аҳамиятга доир тадбирлар ишлаб чиқиб, Т.к.нинг анъанавий усулларини замон талаблари б-н уйғунлаштиришга ҳаракат қилмоқда.

ТАЪМАГИР(ЛИК) — манфаатпарастликнинг кўриниши бўлиб, бутун хатти-ҳаракатини шахсий манфаат олишга қаратган шахснинг хулқ-атворини таърифлайдиган салбий маън-й сифат. Ушбу т.лар хирс, очкўзлик маъноларини ҳам

билдиради. Ўзб. тилида бу сўзнинг маъноси бировдан бирор нарса ундириб қолиш, ўзиники қилиб олишни, шу мақсад илинжида амалга оширилган хатти-ҳаракатларни ифодалайди. Т. қилиш — бировдан бирор нарса ундиришга умидланиш, шунга интилиш, куз тутишни англатса, ижт-й мун-тларда бу сўз маъноси янада кенгайиб, моддий манфаат кўриш, очкўзлик, мол-дунё орттириш йулидаги ғаразли ниятлар б-н боғлиқ хатти-ҳаракатларни ҳам билдиради. Шу тариқа, Т. эндиликда киши хулқ-атворидаги энг жирканч ва нафратга лойиқ ҳолатларни ифода қилувчи, бировдан бирор нима ундиришга ружу қўйган, шахсий бойлик орттиришга муккасидан кетган бешафқат, золим кишиларнинг кирдикорларини англатувчи сўзга айланди. Бировнинг молидан Т. қилиш энг ёмон иллатдир. Алишер Навоий “Маҳбуб-улқулуб” асарида Т. ҳақида шундай ёзади: “Тамаъ мазаллатга далил ва ғаний томеъ хору залил... тамаъ аҳли лаим, Хорлиғлар боши тамаъ билгил, доимо азза ман қанаъ билгил.” Ўғни, Т. тубанликка далил, бойиган Т. одам хор ва пасткаш, хасис кимса, хорликлар Т.дан бошланади, қаноат қилган азиздир. Т. замон ўзгариши, давр тараққий этиши б-н янги-янги кўринишларда узини намоён этиб келаётганини кўриш мумкин. Бировнинг ҳалол тер тўкиб, меҳнат б-н топган мол-давлатидан улуш олишга интилиш — одамнинг жам-тдаги обрў-эътиборини туширадиган, худбинлигини ошкор қиладиган ҳолат эканлигини мам-тимиз Президенти ўз чиқишларида, нутқларида кўп маротаба такрорлаганлар. Бинобарин, Т. шахсни фаровонликка туғаноқ бўладиган пасткаш, тубан, қаноатсиз кимсалар қаторига киритиш мумкин. Ҳатто, ҳуқуқ фанида жинойт мотивларидан бири сифатида тилга олинадиган бу иллатни намоён этган шахслар ЎзР ЖКнинг 56-моддаси «к» бандида ғаразли ва б. тубан ниятларда жинойт содир этиши, бу эса жазони аниқлаштирувчи ҳолат экани белгилаб қўйилган. Дарҳақиқат, бировнинг молидан Т. қилиш кундалик ҳаётда шахс намоён қиладиган энг ёмон иллатлардан ҳисоб-

ланади. Чунки бу хил иллатга гирифтор бўлган шахслар жам-т тар-ётига ғов бўлибгина қолмай, давлат ишига, ўз лавозимига иснод келтириши шубҳасиздир.

ТАҚВО — ислом маъ-ятининг таркибий қисми, Аллоҳдан қўрқиб, ёмон нарсалардан сақланишни англатувчи т. Шундай фазилат эгалари Т.дор ҳисобланадилар. Ҳадисда айтилишича: «Аллоҳдан қўрқиблик — ҳамма ҳикматнинг боши». Аллоҳдан қўрқувчи, унга итоат этувчи банда оилада ҳам, жам-тда ҳам ҳалол яшайди, ҳаромга қўл урмайди, охиратда жавоб беришини уйлаб, бировнинг ҳақига хиёнат қилмайди, деб қаралади.

ТАҚДИР, қисмат (араб. олдиндан белгиланган ҳаёт йули) — инсон ҳаёти ва фаолиятини ҳамда оламдаги барча ҳодисаларни якка-ягона яратувчи амрига боғловчи диний тасаввур. У исломнинг суннийлик ва шиалик мазҳабларида расман эътироф этилган. Т. ислом ва христианликда яратувчи худонинг ўзига хос қудрати сифатида намоён бўлади. Исломдаги Т. (“тақдири азал”) каломда кенг талқин этилган. Калом таълимотининг асосчиси ал-Ашъърий “Т.и азал”ни инсон ирода эркинлиги б-н келиштиришга ҳаракат қилган. Фал.да Т. т.си асосида фатализм оқими шаклланган.

ТАҚЛИД — бошқаларнинг хулқига эргашиш ёки уларнинг хатти-ҳаракатлари, хислатлари, нутқ хус-ятларини маълум даражада ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда такрорлашдан иборат хулқ шаклини англатувчи т. Т.нинг физиологик асоси “Т. рефлeksi” бўлиб, унинг ёрдамида болалиқдан бошлаб мураккаб индивидуал ва ижт-й хулқ таркиб топади ҳамда ҳосил қилинади.

ТАҲДИД — инсон, жам-т ва давлат ҳаёти ҳамда фаолиятига нисбатан муайян давр мобайнида аниқ мақсадга йўналтирилган маҳаллий, ҳудудий, минтақавий ва умумсайёравий салбий омилларнинг тажовузи туфайли аниқ макон ва замонда вужудга келадиган хавф-хатар шакли, муайян беқарор сиёсий-ижт-й ва

тарихий вазиятни ифодаловчи т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти, намоён булиш шакллари ва хус-ятлари Президент Ислам Каримовнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида кўрсатиб берилган. Т.лар турли-туман: ички, ташқи, макон н.назаридан эса узоқ ва яқин булиши мумкин. Сунгги йиллардаги воқеалар шундан гувоҳлик берадики, уларни иқт-й, ижт-й, сиёсий, экологик, демографик, маън-й, мафкуравий, ҳарбий, табиий-иқлимий Т.ларга ажратиб, таҳлил этиш мумкин. Ер юзининг турли минтақаларида содир бўлаётган, бутун инсониятга хавф солиб турган турли нохуш ҳодисаларни таҳлил қилган сари, уларнинг барчасида инсон омили бош сабабчи экани ойдинлашади. XXI а. бошидаги тарихий тажриба шундан далолат берадики, муайян давлат ва миллат хавфсизлиги, барқарорлиги, тар-ёти ҳамда истиқболи куп жиҳатдан мазкур миллатга хавф солаётган хавф-хатар ва Т.ларни англаб этиш салоҳияти ва қобилияти даражасига боғлиқдир. Т.га нисбатан бефарқлик, лоқайдлик оқибатида таназзулга учраган давлатлар ҳам булган. Аксинча, боқийликка дахлдор миллатлар ҳам борки, улар муваффақиятининг асосий омили булғуси Т.ни олдиндан сезиб, унга ўз вақтида жавоб қайтаргани б-н белгиланади. Т.ли ижт-й-сиёсий вазиятни вужудга келтирадиган турли хавф-хатарлар ҳамда уларни бартараф этиш муаммоси буюк аждодларимизнинг сиёсат илмига доир фикр ва ҳулосаларида ўз аксини топган. Т.ни юзага келтирадиган манбаларни илдиз отмасдан бартараф қилиш, унга нисбатан донмо огоҳ, хушёр булиш, гофилликка йўл қўймаслик ҳақидаги фикрлар аллома аждодларимизнинг сиёсий тафаккурдан кенг урин олган муҳим жиҳатлардир. Бу борада мутафаккир Абу Наср Форобийнинг «Давлатни ақл-идрок б-н бошқариш — халқ бошига тушган хавф-хатарни камайтириш ва бартараф этишдан иборатдир», деган ҳикматли фикрларини алоҳида таъкидлаб утиш жоиз (Форобий А.Н. Фозил одамлар шаҳри. Т.,

1993.). Буюк аждодларимиз наздида, юртга буладиган ички ва ташқи хавф-хатарларга нисбатан огоҳ булиш муҳим тамоийил даражасига кутарилган ҳамда уларнинг олдини олишнинг асосий шартларидан бири булган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида таъкидланганидек, «Беклик муқаддаслик ва покликни талаб этади. Хушёрлик, сергаклик у қуйган талаблар қаторининг бошида туради. Бек соғ, хушёр, сергак булиши лозим. Улар гофил булса, бало ёндашади. Қайси бек хушёр булса, элини мустаҳкамлайди, ёв буйини янчиб, унинг устига балолар ёғдиради. Ёв буйини янчиб ташлашни истаган киши тунда ҳам, кундузи ҳам қулогини соғ-хушёр тутиши лозим. Хушёрлик туфайлигина ёвни енгиш мумкин, гофиллик беклик боғини бузади» (Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Т., Фан, 1971.). Жалолиддин Давоний эса, юрт хавфсизлигини асрашни давлат сиёсатининг бош йуналишига айлангириш гоясини илгари суради. Улуғ утмишдошларимиз мам-тга буладиган турли хавф-хатарларнинг ижт-й ҳодиса эканлигидан келиб чиқиб, салтанат бошлиқларини давлатнинг хавф-хатарга доимо жавоб беришга тайёрлигини уни идора этишдаги мукамаллик белгиси деб ҳисоблаб, Т.га нисбатан, давлат бошқаруви тизимида ялпи бохабарлик ҳолатини қарор топгириш масаласига катта эътибор берган (Ў.О. мутафаккирлари, алломалари. Т., Фан, 2001.). Жумладан, Амир Темур ўз салтанатини идора этишда барча воқеа-ҳодисалар, ижт-й-сиёсий жараёнлардан етарли даражада бохабар булиб туриш масаласига алоҳида эътибор қаратган. Реал хавф-хатарларни олдиндан қура билиш, унинг хавфлилик даражасини аниқлаш мақсадида Соҳибқирон мунтазам, узлуксиз ишлайдиган, ўз даври даражасидаги ахборот тизимини шакллантиришни бош вазифа қилиб қуйган. «Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ булиб турдим. Ҳар бир мам-т аҳволи, сипоҳу раиятнинг кайфиятини, туриш-турмушини, қилмиш-қидирмишларини, булар урталаридаги алоқаларини ёзиб менга билдириб туриш учун диёнатли, туғри

қадамли кишилардан воқеанавислар белгиладим», дейилади «Темур тузуклари»-да (Темур тузуклари. Т., 1996.). Амир Темур мам-т ичкарисиди ҳам, ташқарисиди ҳам юз бераётган катгаю кичик воқеа-ҳодисалар ҳақида хабар беришларини талаб қилган ва буни давлат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим чораси деб ҳисоблаган ҳамда салтанат барқарорлигига қаратилган чора-тадбирларни кўришда маблағни аямасликка даъват қилган. Буюк аждодларимиз жам-тга нисбатан давр уртага қўйган талаблар моҳиятини англаб етишга интилиб келган. Бунда Т.ли вазиятнинг келиб чиқишига сабаб буладиган ички омиллар таҳлили, чиқарилган ҳулосалар уларнинг фаолиятида алоҳида ўрин эгаллайди. Жумладан, давлат сиёсатидаги соғлом фикрлилик, унинг давр муддаоси б-н ҳамнафас булишига доир масалага ҳам эътибор берилган. Бунда салтанат раҳбари томонидан уз зиммасига юкланган бурч ва масъулиятни чуқур англаш, раият тинчлиги, омонлигини сақлаш учун мураккаб жараёнлар тизгинини қўлдан бермасликка интилиш, давлат раҳбарининг бутун фикру зикри жам-тда тинчлик ва осойишталикни сақлашга хизмат қиладиган воситаларни излаб топишга қаратилмоғи керак, деган ҳулосага келинган. Маълумки, жаҳонда вужудга келган мураккаб вазият туфайли ҳоз. даврнинг маън-й-мафкуравий Т.лари тузилиши янада кенгайиб кетди. Замоनावий мафкуравий Т. омили сиёсий, иқт-й, ижт-й, мад-й ва маън-й соҳаларни, яъни кишилик жам-ти ҳамда ҳаётининг барча соҳаларини қамраб олган. Айни пайтда маън-й-мафкуравий Т. орқали кузланган мақсадларга эришишда маъ-ят омилидан асосий механизм сифатида фойдаланилмоқда. Мазкур ҳолат маън-й таҳдидларга қарши кураш самарадорлигини ошириш учун кўплаб наз-й муаммоларни ҳал қилишни ҳам ниҳоятда долзарб вазифа қилиб қўймоқда. Бу масалага «Юксак маънавият – енгилмас куч» асариди алоҳида эътибор қаратилган. Маън-й Т. уз моҳиятидан келиб чиқиб, энг аввало, инсон онги, тафаккури ва хулқ-атвориға хавф-хатар солмоқда. Инсон онги ва қал-

бини вайронкор ва бузғунчи ғоялар б-н издан чиқаришга ҳаракат қилиш унинг энг асосий мазмун-моҳиятини белгилайди. Мафкуравий Т. эса муайян жам-т аъзоларини ягона мақсад ва муддаолардан чалғитиб, миллий менталитетга мос келмайдиган бегона ғоя, фикр, мақсад ва қарашларни четдан туриб экспорт қилиш жараёнида ўзини янада аниқроқ намоён қилади. Мафкуравий Т.нинг ўта хавфли жиҳати шундан иборатки, у биринчи навбатда, жам-тнинг маън-й соҳасини барбод қилишга йўналтирилган. Чунки айнан маън-й соҳа ҳар қандай жам-тнинг мавжудлиги, яшовчанлигини таъминлайдиган асосий узак ҳисобланади. Бугун маън-й-мафкуравий Т.ларнинг турли хил усул ва воситалари ишлаб чиқилмоқда. Киши ҳаёлига келмайдиган оддий гутурт қутисидан тортиб, устимиздаги кийимлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, кинофильмларнинг ҳар бирида муайян тарзда катта ёки кичик булса-да, маън-й-мафкуравий Т. мавжуд. Бунинг хатарли томони шундаки, маън-й-мафкуравий Т. тарғиботчилари ўз мақсадлари йулида жуда катта миқдорда маблағ сарфлашмоқда. Мас., бугун АҚШда таълим соҳасига нисбатан рекламага 1,5 марта кўп маблағ сарфланмоқда. Маълумки, ҳар қандай миллатнинг, жам-тнинг инқирозга юз тутишига, биринчи навбатда, маъ-ят омилнинг сусайиши сабаб булади. Зеро, И.А.Каримов томонидан тақдор ва тақдор таъкидланганидек, бирон-бир жам-т маън-й имкониятларини, одамлар онгида маън-й ва ахлоқий қадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди. Демак, бугунги кундаги маън-й Т. табиий равишда жам-т учун «маън-й хавфсизлик» муаммосини келтириб чиқаради. Жумладан, бизнинг жам-тимиз учун ҳам ушбу масала ўта долзарб аҳамият касб этмоқда. Ҳоз. вақтда турли тоифадаги душманларимизнинг маъ-ятимизга нисбатан ҳуружи қўидаги кўринишларда юз бермоқда: экстремистик руҳдаги диний ғояларни тиқиштиришга интилиш; миллий тар-ёт моделига аҳоли ўртасида ишончсизлик уйғотиш; демократия қад-

риятлари ва демократик тар-ёт имкониятларига нисбатан шубҳа б-н қараш ҳолатини вужудга келтириш; одамлар онгини эзгу ғоялардан чалгитиш; Фарбга хос бўлган дунёқараш ва хулқ-атвор нормаларини тиқиштиришга ҳаракат қилиш; жамоапарварлик, ижт-й ҳамкорлик руҳини инкор этиб, индивидуализм ғояларини сунъий равишда тиқиштириш; хаёлий фаровон турмуш тарзини ваъда қилиш; жам-тни фикрсизликка ундаш; жам-т аъзолари, айниқса, ёшлар тафаккурида миллий қадриятларга содиқлик туйғуларини заифлаштириш, халқимиз урф-олари, миллий менталитетига бегона одатларни киритишга интилиш. Фаразли мақсадларни кўзловчи сиёсий кучлар мафкуравий хуружларни амалга оширишда энг замонавий ахборот тармоқлари, санъат, адабиёт, реклама, ОАВдан иборат яхлит бир тизимдан фойдаланмоқда. Шу боис жам-тимизда маън-й хавфсизликни таъминлаш масаласига кенг қамровли, сифат жиҳатидан бутунлай янги асосларда ёндашиш давримизнинг энг асосий муддаосини ташкил этади. Чунки уз маън-й хавфсизлигини таъминлай олган жам-тнинггина умри боқий бўлади. Хавфсизликни таъминлаш ҳар биримизнинг бурчимиздир. Маън-й хавфсизликни таъминлашда қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ: миллий маън-й қадриятларни асраб-авайлаш; ёшларни миллий руҳда тарбиялаш; хорижий санъат намуналарини мунтазам эксперт қилиб бориш; маън-й дахлсизлик масаласини қонунлаштириб қуйиш; инсон иродасини чиниқтириб бориш; тарғибот ишларини замонавийлаштириб бориш. Зеро, “маън-й хавфсизлик” т.си жам-т аъзоларининг миллий, инсоний ва шахсий туйғуларини, қарашларини, турмуш-тарзини, қадриятларини ҳамда урф-оларини дахлсиз сақлашни англатади. Бугунги давр воқелиги ҳар бир масалада янгича тамойиллар асосида ҳам ёндашишни тақозо этмоқда. Муайян т., ғоя ёки тамойилларни англаб олиш ишнинг бир қисми, холос. Шу маънода, маън-й Тларга қарши курашда амалий ишларга эътибор бериш асосий масаладир. Бунинг учун жам-т аъзоларида

маън-й иммунитетни ҳосил қилиш керак. Президент И.А. Каримов “Ўзбекистон XXI аср бусафасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида уз тақдиримизни узимиз белгилашимиз, истиқлол берган эрк ва озодликни бугунги мураккаб ва баъзан шафқатсиз дунёда булаётган турли хавф-хатарлардан сақлаш ҳар биримизга бевосита боғлиқ, деган теран маъноли фикрни олға суради. Агар бу фикрни таҳлил қиладиган бўлсак, биринчидан, биз яшаб турган дунё мустақиллигимиз ва тар-ётимиз учун турли хил таҳликаларга тулиб-тошганлигини англаб етиш қийин эмас. Иккинчидан, куп жиҳатдан бизнинг хоҳиш-иродамизга буйсунмайдиган ижт-й, умумжаҳон рив-ш жараёнлари мам-тимиз фуқаролари олдида ғоят масъулиятли талаблар қўяётгани боис, турли Тларнинг олдини олиш ва барқарорликка эришиш йўлидаги чоратадбирларни амалга ошириш ҳар биримизнинг маън-й оламимизга боғлиқ экани туғрисида аниқроқ тасаввурга эга бўламиз. Демак, халқаро ахборотлашув мам-тлар уртасидаги алоқаларни тезлаштириш б-н бир қаторда, афсуски, миллий, минтақавий ва глобал хавфсизликка нисбатан янги Тларни вужудга келтирмоқда. Мазкур Тлар олимларнинг Халқаро Федерацияси томонидан XXI а.даги инсониятга нисбатан бўлган энг етакчи хавф-хатар омили деб эътироф қилиниши ҳам бежиз эмас. Хулоса шундан иборатки, халқаро хавфсизлик ҳам, алоҳида олинган мам-тларнинг тинчлиги ҳам Тбардош жам-т яратишга куп жиҳатдан боғлиқ. Жам-тнинг ахборот хавфсизлиги, уз навбатида, туғридан-туғри турли Тларнинг олдини олиш, уларга қарши иммунитет ҳосил қилишни англатади. Мустақилликни мустаҳкамлаш, тинчлик ва барқарорликни асрашга алоҳида эътибор бериш ҳар биримиз учун долзарб масала эканини англаб олиш лозим.

ТЕКИНХУРЛИК — меҳнат қилмай еб-ичиш, кун куриш, танбаллик, бировларнинг ҳисобига ҳаёт кечиришни англатувчи маън-й иллат. Т. “ишёқмаслик”,

“дангасалик” сузларига маънодош, салбий маънога эга булган т. ҳисобланади. Инсон ҳеч қандай меҳнат қилмасдан, бировларнинг ҳисобига яшаб, кун кўрса, бу унинг худбинлиги аломатидир. Халқимизда тўрт мучаси соғ одам кимнингдир ёрдамига муҳтож булса, кимнингдир сояси остида ундан умидвор бўлиб яшаса, “уят” иш, яъни Т. деб ҳисобланади. Чунки соғлом инсон ўзи меҳнат қилиши ва ўз ризқини ўзи териб ейиши зарур. Т. ва қорин гамида тобе ҳамда муте бўлиб яшаш хору зорликка олиб келади.

ТЕНГЛИК – кишиларнинг жам-тда туган ўрни ва ҳаёт шароитларидан қатъи назар, маън-й-ахлоқий талаблар ҳаммага бир хил бўлишига асосланадиган маън-й-ахлоқий тамойилни ифодаловчи т., маъятнинг ижт-й-ҳуқуқий соҳадаги асосий тамойилларидан бири, жам-тдаги барча кишилар, қатлам, партия ва ш.к.нинг қонун олдидаги умумий масъулияти ва имкониятларининг бараварлигини англатадиган т. Т. таъминланган жам-тда унинг барча аъзолари яшаш, таълим олиш, меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, мулкдор бўлиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, қариганда ёки меҳнат лаёқатини йўқотганда ижт-й таъминот олиш, фикрлаш, суз ва эътиқод эркинлиги, сайлаш ва сайланиш каби ҳуқуқларга эга булади. Т.нинг мантиқий маъноси айният б-н мос келади. Формал мантиқдаги айният қонунига кура, агар фикрлар бир хил ҳажмга эга булса тенг фикрлардир, агар билдирилган фикрлар мазмун жиҳатидан ўзгармай қолса ҳам, тенг фикрлардир. Т. деганда, мам-тимиз халқларининг барча соҳалардаги амалий Т.и ҳам тушунилади. Т. йўқ жойда самимий дўстлик ҳам бўлмайди. Ҳаётда одамларнинг чин дўст бўлишлари учун, аввало, улар ўзларини бир-бирларига тенг ва муносиб кўришлари керак. Мустақкам дўстлик эса ҳам моддий, ҳам маън-й соҳалардаги Т. ва ўзаро мутаносиблик пойдеворига курилади. Мустақилликни мустақкамлаш йулида миллий мун-тлардаги амалий Т. масаласи ҳам катта аҳамиятга эга. Кичик миллатларга паст назар б-н қараш, улар-

га ишонмаслик ва уларни катта миллатларга муте қилиб қўйиш каби адолатсизликлар тенгсизлик куринишларидир. Т. инсонларнинг бир жам-тда яшашлари жараёнида ўзаро бир-бирига тенг меҳр-муҳаббатли, раҳм-шафқатли, кадр-қимматини жойига қўйиш, ҳурмат-илтифот кўрсатиш, ор-номусини ҳимоя қилиш, нафсониятини поймол қилмаслик ва ш.к. барчага баравар тарзда инсоний, самимий муомала-мун-тлари б-н изоҳланади. Т.нинг тулақонли, барқарор бўлиши инсонлар, миллатлар уртасида тула тенгҳуқуқликка эришишда ҳам ифодаланади. Т. булмаган жам-тда адолатсизлик ҳукм суради. Ҳар бир миллат а.лар давомида яратган миллий мад-тлари, қадриятлари орқали мам-тимизнинг маън-й бирлигини озиқлантиради. Чунки, миллий илдиэга эга булган маъ-ятгина бошқа миллатларни бойитадиган мад-й озиқ беради. Ҳар бир халқда ўз миллий маъ-яти ва қадриятларини яхши биладиган, уларни адабиёт, санъат, фан, матбуот воситасида бошқа халқларга етказиб бера оладиган фозил одамлар бор. Ўз халқининг ноёб қадриятлари, маън-й меросини эъозлаб, бошқа халқларга ҳам етказиб бера оладиган бундай фозил кишилар миллатларнинг ўзаро яқинлашувига, улар уртасидаги маън-й Т.нинг мустақкамланиши ва давомийлигини таъминлашга хизмат қилади. Президент Ислон Қаримов таъкидлаганидек, миллат, элат бор экан, унинг шаъни ва шавкатини ҳимоя қилиш, шу жараёнда жаҳон ҳамжам-тида ҳар бир миллат ўз муносиб ўрнига эга бўлиши учун курашувчи фидойи инсонлар майдонга чиқади. Бундай инсонларнинг саъй-ҳаракати, жасорати туфайли миллат ўз мустақиллигига эга бўлиб, тенглар ичида тенг яшаш имкониятини қўлга киритади. Т. булмаган жойда инсоннинг ноҳақ қулфат чекиши, бадном бўлиши, соғлигини йўқотиши, оила аъзоларининг беҳисоб машаққатларга дучор бўлиши, адолатга ишончининг сўниши, руҳий тушкунликка, келажакдан умидсизланиш каби изтиробли ҳолатларнинг юзага келиши шубҳасиздир. Оилада ота-она фарзандларининг барчасига моддий ва

маън-й жиҳатдан тенг муомала-мун-тда булмаслиги охир-оқибат фарзандлар уртасида аҳиллик, оилада эса тинчлик, осойишталикнинг бузилишига олиб келади. Ота-она фарзандларининг тарбияси жараёнида уларнинг ҳаммасига баравар-тенг тарзда маън-й-руҳий озуқа, яъни меҳр-муҳаббат, гамхурлик, ҳамдардлик курсатишлари, уларни тушунишга ҳаракат қилишлари ҳам тўғри тарбиялаш мезонларига киради. Жамоада раҳбарнинг ходимларга нисбатан Т. мун-ти уларнинг моддий ва маън-й тенг ҳуқуқлиликларини таъминлаши, барчага тенг иш шароитлари яратиши, ошна-оғайнигарчилик б-н ўзига яқин одамларга алоҳида эътибор қаратмасдан, балки барчага баравар инсоний муомала қилиши, касб ахлоқи, жам-тда қабул қилинган қонунлар ва адолат устуворлигига риоя этишида намоён бўлади. Куръони каримда шундай баён қилинган: «Ким бирон ёмонлик қилса, унга (охиратда ўша ёмонлиги) баробарида жазо берилиши аниқдир. Ва эркакми, аёлми ким мўмин булгани ҳолида бирон яхшилик қилса, ана ушалар жаннатга дохил булурлар (ва) у жойда уларга беҳисоб ризқ берилур». Яхши амаллар қилган инсонга кўрсатиладиган марҳаматлар, моддий ва маън-й рағбатлар, ҳадялар, албатта, ёмон амаллар қилган инсонга раво кўрилмаслиги — бу Т.нинг бузилиши ҳисобланмайди. Зеро, ёмон амаллар қилгучи киши б-н яхшиликлар қилгучи кишига бир хилда марҳамат кўрсатилмаслиги адолатдандир.

“ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ” — Амир Темурга нисбат бериладиган, халқимизга хос кўплаб маън-й тамойиллар акс этган тарихий-сиёсий рисола. Ушбу рисола XIV—XV а.лар тарихига оид қимматли манба бўлиб, унда Амир Темурнинг Мовароуннахрни мўғуллардан халос қилиши, ҳокимиятни қўлга киритиши, мустақил ва марказлашган давлат тузиши ҳамда Соҳибқирон олиб борган ижт-й-сиёсий ва мад-й фаолият ҳақида суз юритилади. Мазкур асарга Юртбошимизнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида

катта баҳо берилган, унинг бугунги кун учун аҳамияти алоҳида таъкидланган. “Т.т.” она тилимизда ёзилган, кейинчалик бошқа тилларга, хус-н, форс тилига утирилган, яна бошқа кўп тилларга, хус-н, француз, инглиз, урду ва рус тилларига таржима қилинган. Унинг нусхалари жаҳоннинг кўпгина кутубхоналарида сақланади. “Т.т.”нинг тулиқ таржимасини машҳур олим А.Соғуний ва шарқшунос олим Ҳ.Кароматов амалга оширганлар. Уни мустақиллик даврида чоп этиш имкони яратилди. “Т.т.” икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда Амир Темурнинг Мовароуннахрда салтанатни қўлга киритиш учун олиб борган курашлари ва бу борада ўз яқинлари б-н ўтказган кенгашлари, амирлар б-н олиб борган музокаралари акс этган. “Т.т.”да буюк Соҳибқироннинг кучли марказлашган давлат тузиш ва миллий давлатчиликни тиклаш борасидаги фаолияти ҳақида муфассал суз юритилади. “Т.т.”да ёзилишича, Амир Темур салтанатни бошқаришда 12 та қоидага асосланган. Давлатни бошқаришда у ислом дини ва шариатга, адолат, инсоф ва ҳақиқатга таянади, турли табақа ва тоифага мансуб кишиларни тенг кўриб, қилган хизматига қараб, уларнинг ҳурматини жойига қўяди. Энг аввало, олим-муфозало, саййидлар, шайхлар ва фозилларга таянади, уларни ўзининг энг яқин маслаҳатгўйи, деб билади. Булардан ташқари, “Т.т.”да маъ-ят, ахлоқ ва ҳуқуққа оид қимматли фикрлар баён қилинган. Унда дўстлик, вафодорлик, инсоф, адолат, иймон ва эътиқод, илм-маърифат, касб-хунар ва б. инсоний фазилатларга риоя қилиш тўғрисида фикр юритилади. Рисолада, айниқса, фуқароларнинг шариатга ва қонун-қоидаларга сузсиз бўйсунуши лозимлиги масаласига катта эътибор берилади. Амир Темур ҳукмронлиги даврида ҳар бир вилоятда қозилар қонунларнинг тула амал қилиниши, тинчлик ва осойишталик ҳукм суришини қаттиқ назорат қилиб турганлар, тартиббузарларни жазолаганлар. “Т.т.”да юқоридагилардан ташқари, сипоҳийлар ва аскарларни сақлаш, уларга озиқ-овқат, маош тулаш қоидаси, вазирлар ва улар-

нинг вазибалари, амирлар, сипоҳлар ва б.ни тақдирлаш тартиблари, уларнинг бир-бирига муомаласи, бошқа ижт-й-сиёсий ва ҳарбий масалалар буйича муфассал маълумот берилади. Асардаги ушбу фикрлар ҳоз. даврда ҳам уз аҳамиятини йўқотмаган, улардан давлат ва жам-т қурилишини тақомиллаштиришда фойдаланилмоқда.

ТЕОЛОГИЯ (лот. *theo* — худо, *logos* — таълимот) — Худо тўғрисидаги фан, таълимот. Худо, унинг сифатлари, белги ва хус-ятлари тўғрисидаги диний таълимотларни асослаш ва ҳимоя қилиш тизими. Т.га муайян дин томонидан белгиланган ақидаларнинг ҳақиқатлигини исботлаш б-н бирга, диндорларнинг ҳаёт тарзи ва меъёрлари мажмуи ҳам киради. Ўрта а.ларда Т. мафкура сифатида давлат ва жам-тни бошқариш ишларида иштирок этган, ш.саб. давлат бошқарувининг теократия шакли ҳам вужудга келган. Т. урта а. мад-тининг барча турларини, илм-фан, фал. ҳамда ахлоқни узида мужассамлаштирган ягона тизим шаклида намоён бўлади. Т.ни теософия фани ҳам ўрганади. Унга кўра, барча тирик мавжудотларнинг ҳаёти уларнинг танасини бошқариб турувчи илоҳий жон, руҳнинг фаолияти б-н боғлиқ. Инсон ўзининг юксак заковати ёрдамида аслида ўзининг илоҳий жон эканини, шу жон б-н табиати бир булган Худонинг табиатини англаб етиш имкониятига эга булган. Худо — ўзининг қуввати б-н бутун борлиқда мавжуд булган энг кичик тирик заррачанинг ҳам, энг катта тирик мавжудотнинг ҳам ичида алоҳида мавжуд бўла оладиган, айни пайтда бутун борлиқни назорат қилиб бошқариб турадиган, чексиз қудратга эга булган Олий Руҳдир. Жон эса Худо қувватининг ажралмас бўлаги ҳисобланган руҳдир. Алоҳида руҳнинг мавжуд эмаслигига қараб, борлиқ тирик ёки ўлик, жонли ёки жонсиз мавжудотларга бўлинади. Т. илмига асосан, Худо — ягона мутлақ манба; унинг табиати уч турли кўринишда намоён бўлади: бутун борлиқ Худонинг ички ва ташқи қувватидан таркиб топган; бутун оламни ана шу икки қувватдан таркиб топган икки оламга бўлиш

мумкин: руҳий ва моддий. Худонинг ички қуввати олий, руҳий қувват, ташқи қуввати эса қуйи, моддий қуввати ҳисобланади. Руҳий қувват моддий қувватдан устун ва уни бошқариб туради. Руҳ уз хоҳиши б-н руҳий оламда ёки моддий оламда яшаши мумкин. Руҳларнинг моддий оламни бошқариш фаолияти аралаш қувват, яъни руҳнинг моддий ҳаётидир. Руҳнинг моддий оламдаги, бир танадан иккинчи танага ўтиб, рив-ш фаолияти руҳнинг эволюцияси, деб аталади. Инсон тирик мавжудотлар ичида ривожланган онгга эга, ш.саб. руҳ ва модданинг бир-биридан фарқини англаб етишга қодир мавжудот. Инсонни бошқа тирик мавжудотлардан ажратиб турувчи ягона хислати ўзининг руҳ эканини англаб етиши ва ҳаётда ана шу илми асосида яшай олиш қобилиятига эгалигидан иборат. Инсоният тарихида фақат инсонлар жам-тидагина мавжуд булган турли диний-фалъий таълимотлар замон, макон ва шароитга мос равишда асосан ана шу ягона таълимот, руҳ ва тананинг бир-биридан фарқ қилишини ўрганади. Худди ш.у. ҳам жаҳоннинг бир қатор мам-глари ўқув юрларида дунёвий илмлар б-н бирга илоҳиёт ҳам ўқитилади. Ш-дек, жаҳоннинг баъзи мам-гларида, жумладан, Миср Араб Республикасида Ал-Азҳар, Тунисда Зайтуна, Ҳиндистонда Алигарх, Покистонда Панжоб, Туркияда Анқара диний университетлари фаолият курсатиб, Т. асосларини кенг тарғиб қилмоқда. Мустақилликдан сунг Ўз-нда миллий маъ-ятимизнинг таркибий қисми булган ислом маъ-ятининг тикланиши натижасида Тошкентда Ислом Университети очилди. Бу илм даргоҳида ислом дини б-н бир қаторда барча дунёвий илмлар, хорижий тиллар, компьютер асослари ўргатилади.

ТЕРМИЗИЙ, Абу Исо Муҳаммад — мусулмон оламида машҳур олти муҳаддисдан бири. Машҳур олим ва тарихчи Абу Саад Абдулкарим ас-Самъоний «Ал-Ансоб» номли асарида ёзишича, Т. Буғ (ҳоз. Шеробод тумани хижрий 279 йил) қишлоғида вафот этганлиги учун унинг номига кейинчалик ал-Буғий тахаллуси

ҳам қушилган. Алломанинг ёшлик йиллари Термиз шаҳрида ўтган, дастлабки маълумотни ҳам шу ерда олган. Болалигидан ўта зийраклиги, хотирасининг кучлилиги ва ноёб қобилияти б-н тенгқурларидан ажралиб турган Т. диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини эгаллаган. Бу борадаги ўз билимларини янада ошириш мақсадида кўпгина Шарқ мам-тларида бўлиб, турли алломалар билимидан баҳраманд бўлган. Ш мун-т б-н у узоқ йиллар Ироқ, Исфохон, Хуросон, Макка ва Мадина шаҳарларида яшаган. Кўп йиллар давом этган сафарлари чоғида Т. илм ал-қироат, илм ал-баён, фикҳ, тарих, айниқса, ҳадис илми бўйича ўз даврининг йирик олимлари — машҳур муҳаддислардан таълим олади. Унинг устозларидан Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Қутайба ибн Саид, Исҳоқ ибн Мусо, Маҳмуд ибн Ҳайлон ва б. машҳур муҳаддисларни кўрсатиш мумкин. Т. қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган. «Ал-Жомеъ», «Аш-Шамои́л ан-набавия», «Алилал фил-ҳадис», «Рисола фи-хилоф вал-жадал», «Ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд», «Китоб ул-асмо вал-куна» каби асарлар шулар жумласига киради. Т.нинг асарлари ичида энг машҳури, шубҳасиз, «Ал-жомеъ» бўлиб, олтига ишончли ҳадислар тўпламларидан биридир. Ушбу асар илмий адабиёт ва манбаларда «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ», «Жомеъ ат-Термизий», «Сунан ат-Термизий» номи б-н ҳам аталиб, Пайғамбар алайҳиссалом ҳаёти ва фаолиятига доир муҳим манбалардан ҳисобланади. Т.нинг машҳур асарларидан яна бири «Аш-шамои́л ан-набавия» бўлиб, баъзи манбаларда «Аш-шамои́л ан-набий саллоллоҳу алайҳи вассаллам» номи б-н ҳам келтирилади. Номидан ҳам кўриниб турибдики, бу асар Пайғамбар алайҳиссаломнинг шахсий ҳаётлари, у кишининг сурат ва сийратлари, ажойиб фазилатлари, одатлариға оид 408 ҳадиси шарифни қамраб олган манбадир. Шуни таъкидлаш керакки, Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазилатлари, одатлари ҳақидаги ҳадисларни туплаш б-н жуда кўп муҳаддислар шуғулланганлар ва бу хилдаги

ҳадислар турли-туман китоблардан урин олган. Лекин Т. асарининг афзаллиги шундаки, у ҳадисларни мунтазам равишда туплаб, муайян тартибга солган ва яхлит бир китоб ҳолига келтирган. Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига доир муҳим манба сифатида «Аш-шамои́л ан-набавийя» азалдан исломшунос олимлар, тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига тортиб келади. Араб тилида битилган ушбу асарга бир қанча шарҳлар ҳам ёзилган. «Аш-шамои́л ан-набавийя»нинг XVI а.га оид бир қулёзмаси Тошкентда, Ўз-н Муслмонлари идораси кутубхонасида сақланмоқда. 1980 йилда Тошкентда муслмонлар диний идораси буюртмаси б-н «Аш-шамои́л ан-набавийя»нинг ушбу қулёзмаси офсет тариқасида нашр этилиб, унга Зиёуддинхон ибн Эшон Бобохон томонидан қисқача сўзбоши ёзилган. «Аш-шамои́л ан-набавийя» сўнгги йилларда ҳам Тошкентда бир неча бор нашр этилди. Бундан ташқари, алломанинг 1200 йиллик юбилеи (1990 йил) мун-ти б-н газета-журналларда асар ва унинг муаллифи ҳақида кўплаб мақолалар, ш-дек, мустақиллик йилларида алломанинг «Сунан ат-Термизий» асарининг биринчи жилди ўзб. тилида нашр этилди.

ТЕРРОРИЗМ (лот. *terror* — қўрқув, даҳшат) — юксак маън-й тамойилларга зид равишда ёвуз мақсадлар йулида куч ишлатиб, одамларни гаровга олиш, улдириш, ижт-й объектларни портлатиш, халқни қўрқув ва ваҳимага солишга асосланган зуравонлик усулини англлатувчи т. Қўрқитиш ва даҳшатга солиш орқали ўз ҳукмини ўтказишга уриниш Т.га хосдир. У сиёсий, иқт-й, диний, ғоявий, ирқий, миллий, гуруҳий ва индивидуал шаклларда намоён бўлиши мумкин. Таъқиб, зуравонлик, қупорувчилик ва қотиллик Т.нинг ҳар қандай кўриниши учун умумий хус-ят бўлиб, буларнинг барчаси инсонпарварлик ғоялари, демократия, адолат тамойилларига зиддир. Ш.у. Т. қандай ниқоб остида амалга оширилмасин, моҳиятан, инсониятга, тар-ётга, эзуликка қарши жиноятдир. Т.га ҳоз. кунда аниқ,

ҳамма учун тушунарли ва мукамал таъриф бериш осон эмас. Чунки у ута мураккаб феномендир. Бундан ташқари, террорчи кучларга булган турлича мун-т унга аниқ таъриф беришни ҳам қийинлаштирмақда. Террор усулларидан консерватив, инқилобий, диний, миллатчи руҳдаги кучлар ҳам фойдаланиши мумкин, лекин уларнинг асосий моҳияти ва мақсад-муддаолари сиёсий тусга эгадир. Т.нинг умумий жиҳатлари ва асосий кўринишларини ўрганишда, авваламбор, унинг таърифини, нисбий бўлса ҳам, аниқлаштириб олиш керак. Т. муайян гуруҳнинг руҳсат этилмаган ҳолатда онгли равишда куч ишлатишидир. Бунда террорчилар аниқ мақсадни кўзлайди ва ўзини тула ҳақ деб билади. Бундан шу нарса аниқ буладики, террорчилардаги мавжуд куч мақсадни амалга оширишда ижт-й-сиёсий муҳит б-н бевосита алоқадорликда булади. Ш.у. бирон-бир сабабга асосланган ёвуз мақсад Т.га олиб боради. Т. кўп ҳолатларда кенг миқёсдаги ҳарбий кучлар б-н алоқадор булади ва бундай мисоллар тарихда бир неча бор кузатилган. Бундан ташқари, у баъзи давлатларнинг ўзи томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Бунда икки хил шаклда куч ишлатилади: жазо бериш органлари ёки ҳарбий кучлар томонидан. Бунда террор сиёсий мақсадларни амалга ошириш ёки аниқ бир режимни жорий қилиш учун амалга оширилади. «Т.» т.си ҳамиша террористик ҳаракатнинг тез суръатда амалга оширилишини билдиради. Бундай ҳодиса сиёсий, этник, диний ва б. кўринишларда намоён булади. Ғоявий Т. сиёсий етакчилар томонидан яратилади. Бунга расмий тор доирадаги истисно қилинган ички сабаблар кўрсатилади. Этник Т. субъекти ғоявий булмасдан, жам-тнинг миллий ва этник жиҳатлари б-н узвий боғлиқдир. Диний Т. муайян бир диний секта ёки гуруҳ таълимотининг жам-тда мутлақлаштирилиши оқибатида пайдо булади. Бунда ушбу ғоя тарафдорлари бошқалар фикри ва ғояларини кескин танқид остига олиб, рад этади ва ғоявий-мафкуравий парокандаликни келтириб чиқаради. Диний Т.нинг хатарли жиҳати

у қўлайдиган амалий чораларда қуринди. Чунки диний Т. тарафдорлари аксарият ҳолларда қулида қурол ва баъзан ҳарбий гуруҳларга таяниб ҳаракат қилади. Бугунги кунда ядровий, биологик, бактериологик қуролларнинг террорчилар қулига тушиб қолиши эҳтимоли энг катта хавфдир. Ҳоз. таҳликали замонда кишилар бошига мислсиз қулфат солаётган ва уларнинг ҳаёти, фарзандлари, мол-мулкига таҳдид қилаётган жиноий Т. кундан-кунга кучайиб бормоқда ва жаҳон ҳамжам-тида жиддий хавотир уйғотмоқда. Иқт-й манфаатларни кўзлайдиган ва моддий бойликларни узлаштиришни мақсад қилиб олган бу Т. коррупция каби катта жиноий тизим б-н узвий боғланиб кетган. Унда рақиблари ёки уларнинг яқинларини ўлдириш, угирлаб кетиш, зуравонлик, тажовуз б-н кўрқитиб, уз ҳукмини ўтказишга уриниш, мол-мулкни узлаштириб олиш йўлларида фойдаланилади. Бунинг яна бир томони — баъзан бу террор сиёсий, этник, баъзан эса диний характер касб этмоқда. Мана шундай вазиятда террорчиларнинг мақсади ҳокимиятни эгаллашга ҳам қаратилиб, пирамидасимон характерга эга бўлиб бормоқда. Индивидуал Т.нинг субъекти, бошқа Т. ҳаракатларидан фарқли ўлароқ, жамоа эмас, ягона шахсдир. Индивидуал террор ҳам ута хавфли куч ҳисобланади, негаки у жам-тнинг бошқа аъзоларига таъсир қилиши ва бунинг оқибатида террорнинг оммавий турларини келтириб чиқариши мумкин. У ўз ғояларини сингдириш орқали бошқаларни ҳам жам-тга қарши қўйиши мумкин. Кейинги йилларда ҳатто оммавий ахборот соҳасида ҳам Т. элементларидан фойдаланилмоқда. Муайян мафкуравий полигонлар тарқатаётган ахборотлардаги ёвуз ва зарарли ғоялар оқими, телеэкранлар орқали узлуксиз намоёиш этилаётган жангари фильмлар, болаларга мўлжалланган, бузғунчи ғоялар асосида яратилган ўйинлар, компьютер тармоқлари дастурларини ишдан чиқарадиган вируслар тарқатиш шулар жумласидандир. Ўзининг ёвуз ниятларига эришиш учун ҳокимиятни қўлга киритишни кўзлайдиган кучларнинг зуравонлиги

ва қўпоровчилиги сиёсий террорга мисол булади. Сиёсий Т. нафақат жиноятчи гуруҳлар, ҳатто баъзи тажовузкор руҳдаги расмий реакцион сиёсий доиралар ва кучлар томонидан уюштирилиши ва қўлланиши ҳам мумкин. Чоризм империясининг колониал ва шовинистик сиёсати, совет империясининг ғоявий қатағонлари халқимизга қарши узига хос террор эди. Бугунги кунда ҳам мустақил рив-ш йўлидан бораётган мам-тимизга нисбатан ғараз ният б-н қаровчи ёвуз кучлар Т. йўли б-н тар-ёт йўлимиздан чалгитишга, бизни яна қарамлик ва асоратга солишга уринмоқда. Улар ватанфуруш хоинлардан ҳам, Т.ни касб қилиб олган, буюртма буйича қўпоровчилик ва босқинчилик б-н шуғулланадиган ёлланма халқаро террорчи, жиноятчи гуруҳлардан ҳам фойдаланмоқда. Бугун жаҳон ҳамжам-ти бу балоқазоларнинг ечимини топиш устида бош қотирмоқда. Президент Ислам Каримов бу борада шундай деган эди: **“Мен маданият ва маърифат дунёни жаҳолат ва ваҳшийликдан, диний ва миллий экстремизмдан, этник қарама-қаршилик, минтақавий можаро ва урушлардан сақлай олишига ишонаман”**. Т.га қарши кураш ҳоз. даврда муҳим вазифа, тинчлик ва барқарорликни сақлаш омилига айланди.

ТЕХНОКРАТИЯ (юн. техника ҳукронлиги, ҳокимияти) — 1) техник ходимлар ва мутахассисларнинг сиёсий ҳокимияти зарурлигини тан олувчи социологик концепция; 2) XX а.нинг 30-йилларида АКШдаги ижт-й ҳаракатнинг номланиши. Т. наз-яси дастлаб Веблен томонидан қўлланган. У “Технологик детерминизмга” эътиборни қаратган ҳолда, техник мутахассисларни ишлаб чиқариш ва ижт-й тар-ётга содиқ хизмат қилувчилар, деб билган. Бунинг учун улар бирлашиб, мам-т саноат ишлаб чиқаришида муҳим бошқарув лавозимларини эгаллаши кераклигини эътироф этган. А.Берл, А.Фриш кабилар Т. концепциясининг янада рив-шига ҳисса қўшганлар. Айниқса, Ж.Голбрайтнинг “Янги индустриал жам-т”, “Иқт-й наз-ялар ва жам-тнинг

мақсади” каби китобларида Т. ғояси атрофлича асослаб берилган. Кейинги йилларда бу т. техник тамойилларни устувор билувчи сиёсий доираларга нисбатан ҳам ишлатилмоқда.

ТИЛ — инсонлар орасидаги алоқа воситаси, жам-т аъзоларининг фикрни ифодалаши ва узаро фикр алмашиши учун хизмат қиладиган восита. Т.нинг табиий-илмий, диний-дунёвий талқинлари бор. Диний талқинга кура, Т. илоҳий куч томонидан яратилган ва ҳоз. ҳолича инсонга берилган. Дунёвий талқинига кура, Т. ҳоз. курилиши даражасига етгунча жуда узоқ эволюцион жараёнларни, яъни инсоннинг узининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнлари б-н тенг даврни босиб ўтган. Илм-фан инсон Т.ининг тарихий тар-ёт босқичларини урганиши натижасида шундай хулосага келдики, Т. алоқа воситаси, нутқ сифатида, шубҳасиз, фақат инсон миясининг маҳсулидир. Айрим бошқа жониворлар, мас., шимпанзе, тутиқуш, чуғурчиқлар ҳам инсонга хос товушлар чиқариб «гаплашади», ҳатто, айрим ҳолларда жумла ва ибораларни такрорлайди. Бироқ, улар инсон каби гаплашишга қодир эмас. Оғзаки нутққа урганиш — инсониятнинг эволюцион тарётида ҳал қилувчи қадам булди. Нутқ қобилияти унга инсон цивилизацияси асосларини қуриш имкониятини яратди. Дастлабки инсон жамоалари оғзаки нутқни биргаликда ҳаракат қилиш, мудофаа, умуман фаолиятнинг ҳамма турларида ҳамжиҳатлик кўрсатиш, ҳамкорлик қилиш, буйруқларни ифодалаш мақсадига қаратганлар ва бундан узоқ вақт самарали фойдаланганлар. У пайтлардаги инсон Т.ининг сўз бойликлари кўп миқдорда булмаса-да, давр утиши б-н, айниқса, кишилар, жамоалар бир-бирининг Т.ини бойитиш имкониятлари туфайли у тобора бойиб, такомиллашиб борди. Чинакам оммавий нутқ юзага келтирувчи ҳар бир кишининг нутқий тажрибаси жуда қисқа ва уткинчи булган, яъни вафот этиши б-н унинг тажрибаси ҳам улган. Бир кишининг нутқи инсониятнинг умумий муштарак нутқий тажрибаси сифатида авлоддан-авлодга утиб, аввал

оғзаки, кейинчалик ёзма кўринишини касб этгунча жуда узоқ замонлар ўтган. Бироқ, Т. оғзаки ва ёзма нутқ сифатида тула шакллангач, у инсоннинг ҳам жисман, ҳам ижт-й жиҳатдан жуда тез тараққий этишини таъминлади. Т. туфайли инсониятнинг ижт-й ҳаёти, унинг наслининг миқдорий жиҳатдан ўсиши ҳам ақл бовар қилмас даражада илгарилаб кетди. Бир вақтлар тропик ўрмонларда оддий тирикчилик учун жон бериб, жон олиб юрган одамзод нутқ шарофати б-н заминнинг яккаю ягона эгасига айланди. Миқдорий жиҳатдан ҳам ўсди. Ибтидоий одамларнинг дастлабки муомала воситалари ва сўзларидан тортиб, Т.нинг бугунги даражасига етгунча инсоният 3 млн. йилдан камроқ масофани босиб ўтди. Шаклланиш, тараққий этиш ва такомиллашиш жараёнларида Т.лар, дастлаб, кўпроқ муштарақлик ва умумлаштирувчилик вазифасини бажарган, яъни бугунги кунда турли Т.ларда гаплашаётган миллат ва элатлар, авваллари бир-бирини тушунадиган бир Т.да гаплашган, вақт ўтиши б-н, турли-туман объектив сабаблар туфайли, улар бир-бирларидан узоқлашиб, Т.лари ўзаро фарқланадиган шаклга келган. Т.ларнинг бундай ажралиш жараёни (дифференциация) натижасида кўпчилик учун муштарақ алоқа воситаси бўлган бир Т.дан кейинчалик бир неча Т. юзага келган. Ҳоз. Т.шуносликда туркий Т.лар деб юритилаётган Т.лар бир-биридан нафақат узоқлашиш, ажралиш хус-ятига, балки бир-бирига яқинлашиш, бир-бирини бойитиш хус-ятига ҳам эгадир. Турли Т.ларнинг бир-бирига таъсири ва ўзаро яқинлашуви натижасида янги Т.лар вужудга келиши ҳам мумкин. Шу б-н бирга, бирон-бир халқнинг фикр алмашиш воситаси бўлишдан тўхтаган ва унда гаплашувчиларнинг йўқ бўлиб кетиши ёки бошқа тарихий, ижт-й, мад-й сабабларга кўра, муомаладан чиққан Т.лар ҳам мавжуд. Бундай Т.ларни ўлик Т.лар дейилади. Мас., шумер, лотин, қад. юнон, санскрит шулар жумласидандир. Т.нинг келиб чиқиши ва эволюция босқичлари ҳақида қад. мисрликлар ва хоразмликлар, юнонлар ва ҳиндлар, хитойликлар

ва форслар турли хил илмий фаразларни илгари сурганлар. Улардан айримлари, Т.товуш Т.и сифатида юзага келган деса, бошқалари Т. дастлаб имо-ишора Т.и кўринишида бўлган дейди. Т. одамлар орасида алоқа воситаси сифатида эҳтиёж туфайли табиий суратда вужудга келган (Афлотун), ўзаро алоқа қилиш учун Т.ни одамларнинг ўзлари яратганлар (Демокрит), Т. илоҳиёт тортиғи (“Инжил”, “Куръон”) каби қарашлар ҳам бўлган. Т., шубҳасиз, жам-тда ижт-й меҳнат, ижт-й ишлаб чиқариш жараёнида юзага келган муайян жамоа, одамлар гуруҳи ёки алоҳида шахс фаолиятини мувофиқлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилиши керак. Физиологик асосига кўра, Т. икки сигнал тизими вазифасида намоён бўлишини И.П.Павлов кашф этди ва уни инсон психикасига ўзига хос қўшимча деб атади. Т. ва тафаккур ўзаро ажралмас, чамбарчас боғлиқ ҳодисалардир. Лекин уларнинг иккови бир нарса эмас. Т. тафаккурнинг ифода шакли ва яшаш тарзи сифатида инсон онгининг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутади. Онг Т. қобиғидан ташқарида қарор топиши мумкин эмас. Т. белгилари, ўз табиатига кўра, шартли бўлса-да, у реал воқеликни билиш жараёни шартларидан ҳисобланади. Шу жиҳатдан Т. муомала воситаси бўлишдан ташқари, билиш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Шу б-н бирга, у тўпланган билимларни, тажрибаларни қайд қилиш, сақлаш ва авлоддан авлодга ўтказиш воситаси ҳам саналади. Абстракт тафаккур Т. туфайлигина воқе бўлади. Т.нинг мавжудлиги тафаккурнинг умумлаштирувчи фаолиятининг энг зарурий шартидир, Т.сиз бу ҳол мавжуд бўлмас эди. Чунки сўз умумлаштирувчи хус-ятга эга. Т. ўзига хос қонуниятларга эга ва бу қонуниятлар тафаккур қонунларидан фарқ қилади. Бу эса, ўз навбатида, Т.нинг нисбатан мустақил ҳодиса эканини кўрсатади. Т. б-н сўз, мулоҳаза б-н гап айнан бир нарса эмас. Т. ўзининг ички ташкилий томонларига, ўзига хос тизими, тузилмасига эга. Бу тизимдан ташқарида унинг табиати ва белгиларининг моҳиятини тўғри тушуниб бўлмайди. Табиий

Тдан ташқари сунъий Тлар ҳам булади. Сунъий Тнинг грамматик қурилиши ва лугат таркиби одатда, сунъий равишда ишлаб чиқилади. Буни биринчи булиб 1629 йилда Р. Декарт ишлаб чиққан. Ҳоз. кунда кенг тарқалган халқаро сунъий Т. Л.Л. Заменгор тузган эсперанто Т. идир. Бу сунъий Т. да 5 млн. дан ортиқ одам гаплашади, юзга яқин журналлар нашр этилади. Сунъий Т. деганда, бу тизимга кирадиган ва машина таржимасида ишлатиладиган воситачининг ахборот Т. и ва б. ҳам тушунилади. Кейинги йилларда сунъий, формаллашган Тларнинг қонуниятлари, уларнинг мантиқий синтаксиси ва семантикасини урганишга қизиқиш кучайди. Шу мун-т б-н Т. фақат Т. шуносликнинг тадқиқот объектигина булиб қолмай, балки мантиқ ва семантиканинг ҳам тадқиқот майдонига айланиши кузатилади. Ер юзида қанча миллат, халқ, элат, қабила бўлса, шунча Т. бор. Т. сиз халқ йуқ. Халқсиз эса Т. ҳам булмайди. Булар эгизак т. лар булиб, биридан бирини айириб булмайди, улар айириб қуйилса, иккиси ҳам ўзлигини йўқотади. Халқ бошқа бир халққа қўшилиб кетса-да, унинг Т. и ўлик Т. га айланади. Кези келганда шуни айтиб ўтиш лозимки, биргина “Т.” сузи мисолида ҳам Т. имизнинг нақадар бой ва сержило эканини яққол кўриш мумкин. Т. ривожининг ҳоз. ҳолати уз соҳиби бўлган миллат ёки элатнинг тадрижий раўнақи, босиб ўтган тарихий йули, жам-тнинг қайси бир тарёт босқичида экани, иқтисоди, мад-ти, фани ва маъ-яти каби омилларга боғлиқ. Биз учун эса уз она Т. имиз бўлмиш ўзб. Т. и азизу муътабар экани шубҳасиз. Бу эса барчамизнинг Т. имиз софлиги, уни асраб-авайлаш ва такомиллаштириш учун масъул эканимизни аңлатади.

ТИНЧ-ТОТУВ ЯШАШ — инсонлар, миллатлар, давлатлар ва б. орасидаги муроса ва узаро ҳамкорликка асосланган турмуш тарзи. У турли ижт-й тузумга мансуб мам-тлар уртасидаги хилма-хил мун-тларда урушдан воз кечишни, низоли масалаларни уруш воситаси б-н эмас, балки музокаралар йули б-н, уларнинг

ички ишларига аралашмасдан, бир-бирларининг узаро қонуний манфаатларини ҳисобга олиб иш тутишни тақозо қилади. Бу т. халқларнинг уз тақдирларини узлари мустақил ҳал этишлари, давлатлар суверенитети ва ҳудудий дахлсизлиги ҳамда уларнинг чегаралари мустаҳкамлигини қатъиян ҳурмат қилишни, тенг ҳуқуқлик ва узаро манфаатдорлик асосига қурилган ҳамкорликни аңлатади. Т. т. я. умумэъгироф этилган халқаро ҳуқуқ ва шартномалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни ҳалол бажаришни тақозо этади. Булар эса, уз навбатида, алоҳида халқлар маъ-ятида Т. т. я. эҳтиёжи, руҳиятининг қандай даражада аҳамият касб этиши б-н белгиланади. Т. т. я. жаҳондаги барча одамлар, давлатлар ва халқлар манфаатларига жавоб беради, улар уртасидаги ҳамкорликнинг рив-ши учун, фан ва техника янгиликлари, мад-й ва маън-й қадриятлар б-н уртоқлашиш учун шароит яратади. Бундай яшаш тарзи халқларни ташқи хавф-хатардан қуриқлаб, миллий ва ижт-й тар-ёт йулидан мустақил рив-шини таъминлайди, жуда куп имкониятлар ва кишилар меҳнатидан бунёдкорлик мақсадларини кузлаб, глобал муаммоларни ҳал қилиш учун шароит яратиб беради. Т. т. я. йули давлатлар уртасидаги мун-тларда энг мақбул йул эканини ҳаёт тобора теран исбот қилиб бормоқда.

ТИНЧЛИК ВА БАРҚАРОРЛИК —

урушларга йул қўймаслик, давлатлараро низо ва можароларни сиёсий воситалар б-н ҳал этиш, мам-т ичидаги келишмовчиликларни тинч йул б-н бартараф қилиш, инсон ҳуқуқи ва қонун устуворлигини таъминлаш тамойилларини ифодаловчи т. лар. Инсоният тарихида барча миллат ва элатлар ирқи, мад-й бойликлари, урф-о. ларига чексиз ҳурмат б-н қараб келинган. Бугунги замонда маън-й бойликларни сақлаб қолиш учун, аввало, қонли можароларга барҳам бериш, Т. Б., тотувликни қарор топтириш, мад-й мерос. осори-атиқалар, урф-о. ларни асраб-авайлаш, дунё халқларининг илм-фан ютуқларидан бирдек баҳраманд булишига эришиш зарур. Т. Б. да: 1) озодлик, адо-

лат ва демократия тамойилларига асосланган дустона ва иттифоқ мад-ти; 2) зувонликни қайтарувчи ва низолар пайдо булган заҳоти уни бартарав этишга чорлайдиган, муаммоларни мулоқот ва музокаралар йули б-н ҳал этувчи мад-т; 3) уз жам-тининг ички ривожиди унинг барча ҳуқуқлари, ҳар бир кишининг уз имкониятларини амалга оширишда тўлиқ иштирокини таъминловчи мад-тга эришиш гоёси асос қилиб олиниши керак. Т.Б. — бебаҳо неъмат, улуғ саодатдир. Башарият уз тар-ётининг барча босқичларида, аввало, тинч-тотувликка интилиб келган, у — барқарор тар-ёт гаровидир. Ўзб. халқи Т.Б.ни юксак қадрлайди, уни ўз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари рўёбга чиқишининг кафолати деб биллади. Ш.у. доимо Яратгандан Т.Б. ҳамда омонлик тилайди. Лекин, афсуски, ҳаётда бу эзгу тилакларнинг ижобат булишига доимо қаршилик қиладиган кучлар ҳам бор. Улар узларининг ғаразли мақсадлари, нафс балоси йулида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қирғинлар домига тортиб келади. Инсоният тарихига назар ташланса, кейинги беш минг йил мобайнида одамзод ўн беш мингдан зиёд катта-кичик урушларни бошидан кечирганини куриш мумкин. Бу — уруш ва Т. хавфсизликни таъминлаш масаласи ҳанузгача инсоният олдидаги энг оламшумул муаммо булиб қолаётганидан далолатдир. Ҳолбуки, башарият фақат Т. ва осойишталик барқарор булган тақдирдагина ўз олий мақсадларига эришади, моддий ва маън-й юксакликка кутарилади. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг набираси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган 40 йил мобайнида мам-тда Т.Б. устувор булгани сабабли илм-фан, мад-т юксак тараққий этган, бунёдкорлик ишлари ривожланган, кўҳна заминимиз гуллаб-яшнаган. Аксинча, уруш ва низолар инсонни одамийлик қиёфасидан айиради, жам-тни буткул таназзул ботқоғига ботиради. Ўттиз йилдан буён узаро ҳарбий можаролар туфайли цивилизациядан батамом узилиб, дунёнинг энг қолоқ мам-тларидан бирига айланиб қолган Афғонистон — бунинг

яққол далилидир. Бу мам-т ҳудудининг хавф-хатар учоғига айланиб қолгани юртимиздаги Т.Б.га, тар-ёт йулидаги эзгу мақсадларимизни амалга оширишга ҳалақит бермоқда. Бу — дунёда ялпи Т.Б.ка эришиш учун, аввало, ҳар бир мам-т ва ҳар бир минтақада Т.Б.ни таъминлаш зарур, деган қарашнинг бугунги кунда гоётда долзарб аҳамият касб этиб бораётганидан далолат беради. Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ биз юрт тинчлигини энг асосий бойлик сифатида асраб келмоқдамиз. Бугунги ва кейинги насллар ҳам куп меҳнат ва машаққатлар эвазига қулга киритилган мана шу бебаҳо неъматни асраб-авайлаши зарур. Шундагина улар халқимизнинг асл орзу-интилишларига, истиқлол йулида жон фидо этган аجدодларимиз руҳига муносиб ворис була олади. Т.Б. Ватан озодлиги ва мустақиллиги б-н чамбарчас боғлиқ. Бировга қарам булган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик ва Т.ни асраш, мам-тимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маъ-ят, сиёсий мад-т. миллатнинг гоёвий ва мафқуравий етуклиги Т.Б.ни сақлашнинг мўҳим омилдир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас булган бу гоё жам-тдаги турлича фикр ва қарашга эга булган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга ҳамда шу орқали миллий ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Фақат Т.-хотиржамлик, Б., узаро аҳиллик бизга муносиб ҳаёт бахшида этади, ўзимизни, фарзандларимизни барча мусибатлардан асрайди. Т., хотиржамлик ва тотувлик — булар ҳаётбахш чашмалар булиб, ҳоз. кунда ҳаёт кечираётганларнинг фарзандлари ва авлодларида эртанги кунга, порлоқ келажакка умид ва ишонч уйғотади. Б. эса энг катта бойлигимиз ва муваффақиятли рив-шимиз кафолатидир.

ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК — инсонларнинг тинч-хотиржам, яратувчанлик, бунёдкорлик, ижод қилиш, яратган ижод маҳсулларининг узоқ йиллар мобайнида халқи, эл-юрти, Ватани ва умуман, инсониятга хизмат қилишига ишонч-эйти-

қод, ҳаётнинг қадрига етиш, тирикликни улуғлаш руҳидаги фаолияти ва ҳатти-ҳаракатлари б-н боғлиқ тарбиявий йуналиш, хус-ят. Т. хус-яти узб. халқининг турмуш тарзи, қушиқлари, алла ва эр-таклари, дostonларида ҳам ифодаланади. Чунки халқимиз тинч-тотув яшашни, бунёдкорлик, яратувчанликни афзал қурадиган тинчликпарвар, меҳнаткаш, болажон халқ. Халқимизнинг эзгу ниятли, очиқ кунгилли. ҳаммага яхшиликни раво қуриб яшайдиган халқ эканини қўпчилик чет эллик сайёҳлар, олимлар ҳам таъкидлаган. Мас., машҳур венгер олими Герман Вамбери (1832–1913) уз асарларида туркийларнинг меҳмондуст, тинчликсевар, сабр-қаноатли, оғир-босиқ халқ эканини таъкидлайди. Т. хус-яти киши хулқ-атворида, характерида тарбия орқали, қўп йиллик ҳаётий тажриба воситасида таркиб топадиган хус-ят. Одатда, бу каби хус-ят, хислат ёки фазилатлар кишиларнинг онг-тафакқурида шакллана бориб, бутун бир халқнинг характери, маъ-яти, миллий хус-ятини белгилайдиган омилга айланади. Узб. халқи ҳам дўстлик, аҳиллик, ҳамжиҳатлик, бунёдкорликни ардоқлаб, шу каби ноёб хислатлари б-н умуминсоният тар-ётига ҳисса қўшиб келаётган халқ. Т. халқимиз менталитети, орзу-ниятлари, хулқ-атворидаги бош фазилатлардан ҳисобланади. Бу хус-ят халқимизга хос булган маҳалла бўлиб яшаш. бева-бечораларга ёрдам бериш, уларга қайишиш, ҳашар ва хайр-эҳсон уюштириш, яхши қўшничлик, саховатпешалик каби қатор олижаноб анъана ва урф-о-ларда, тарбия йўсинларида ҳам куринади. Халқимиз муросаи мадора, қўшни ҳақи, халқ мулки. яхшилик нима-ю. ёмонлик нима эканлигини жуда яхши билади. Унга хос “Бир кун уруш-жанжал булган ердан қирқ кун барака қочади”, “Ён қўшни – жон қўшни”, “Қўшнинг тинч – сен тинч”, “Тирикликнинг боши бирликда” каби сермаъно мақоллар тинчлик, аҳиллик, ҳамжиҳатликнинг асл мазмун-моҳиятини ақс эттириб, тарбиявий аҳамиятини таъкидлайди. Мам-тимизнинг ҳоз. ташқи сиёсати ҳам айнан халқимизнинг Т.и, яхши қўшниччи-

лик ибрати, беғараз ва соф ниятли халқ эканидан далолатдир.

ТОБЕЛИК — қарамлик, бировга боғлиқлик ҳолати ёки тобе шахс хус-ятини билдирувчи т. Иқт-й, сиёсий (мас., баъзи давлатларга қарам мустамлака мам-тлар), руҳий (мас., гиёҳвандликка боғланиб қолиш) ва б. Т.ларни ажратиш мумкин. Ички ташаббус, ғайрат ва шахсий ши-жоатни намоён эта олмаслик хус-яти ҳам Т.да ифодаланади. Вазиятни бошқариш ва ҳатто уз тақдирини ҳал этиш ваколатини бошқаларга топшириш ҳам Т.нинг бир шаклидир. Аслида Т. инсон маъ-яти, дунёқарашининг шаклланиш даражасига қараб белгиланади.

ТОКСИКОМАНИЯ (юн. *заҳар, ақлсизлик, иштиёқ, берилиш*) — ижт-й-маън-й бузилиш шаклларида бири, интоксикация табиатидаги руҳий касалликлар гуруҳи, психотроп кайф бериш самарасига эга табиий ёки сунъий моддаларга одатланиш, уларни мунтазам ёки вақти-вақти б-н истеъмол қилиш. Т. ижт-й касалликлар тоифасига киради ва инсоннинг узи учун ҳам, жам-т ва қонунчилик учун ҳам хавфли ҳисобланади. Намоён бўлиши уч синдром б-н тавсифланади: 1) наркотик таъсири, меъёри ошиб кетганида, қаршилик қилиш белгиларининг ўзгарганлик синдроми (модда киритилганда юзнинг буришиб-тиришиб кетиши, барбитларни истеъмол қилганда қайт қилиш ва ҳ.к.), бу — гиёҳвандликда, мас., бошланғич меъёрдан бир неча юз баробар ошиши, истеъмол шаклининг ўзгариши (токсик меъёрнинг ҳар кўни қабул қилиниши — мас., бир кунда наркотик модданинг бир неча марта организмга киритилиши еки барбитларни сурункали қабул қилиш), маст булиш шаклининг ўзгариши (кайфнинг бошланғич сархуш қилувчи самарасининг тезда йўқолиши, токсикоманнинг руҳий ва жисмоний ночор ҳамда ногиронлашган аҳволга кириши); 2) руҳий боғланиб қолганлик синдроми (бунинг таркибига наркотик модда хумори устунлик қилган ҳолда у б-н бир вақтда бу истакка қарши руҳий кураш

хоҳиши ҳам мавжуд булиши), руҳий хушнудлик ҳолати. бу интоксикация туфайли юз беради, у булмаганда нохуш руҳий ҳолат намоён булади; 3) табиий боғланиб қолганлик синдроми (бунда очлик ёки чанқоқлик сингари, лекин унга қарши ҳеч қандай курашсиз, бутун диққат-этиборини наркотик топиш ва қабул қилишга қаратиш), меъёр устидан назоратни йўқотиш баъзан қисман, баъзан улимга олиб келувчи миқдорда меъёрни ошириб юбориш, хумор синдроми, интоксикация ҳолатидаги жисмоний тетиклик — фақат шундагина мижоз узини озми-купми яхши, яъни Т. бошлангунгача булган ҳолатга яқин сезади, у тарқалгандан сунг узини тушкун, мажруҳдек ҳис этади. Т. сўзсиз руҳий хасталик ва шахснинг таназзулига олиб келади, умрни ургача 20—35 йилга қисқартиради. Жиноий ишларга аралашуш хавфини кескин оширади. Т. инсоннинг маън-й дунёқараши издан чиққанлиги ёки пастлигини ҳам билдиради. Т.га берилган шахслар на дунёвий, на диний жиҳатдан уни қораловчи манбаларга эътиборсиз, демакки, маън-й жиҳатдан қилаётган ишининг моҳиятини тушунишдан йироқ буладилар. Бундай шахсларни йулдан қайтаришда дори-дармон воситаси б-н бир каторда маън-й-руҳий тушунтириш ишлари ҳам йулга қуйилади ва куп ҳолларда маън-й тарбия, тушунтиришдан яхши натижа олинади.

ТОТАЛИТАРИЗМ (лот. *totalis* — куч, барча) — марказлаштирилган ҳокимиятнинг ижт-й-иқт-й ва маън-й ҳаётнинг барча соҳаларига кириб борадиган, уларни тулиқ назорат остига оладиган сиёсий бошқарув шаклини ифодаловчи т. Немис олимларидан бири Т.нинг асосий хус-ятларини қуйидагича ифода этган: 1) Т. мафқурасининг ҳукмронлиги; 2) мазкур мафқурага содиқ ва одатда якка шахс томонидан бошқариладиган ягона партиянинг мавжудлиги; 3) мукамал ривожлантирилган яширин полиция тизими; 4) давлатнинг ОАВ, барча иқт-й, ижт-й, мад-й ин-тлари, қурол-яроғ, зўравонлик воситаларини тулиқ назорат этиши. Шундай қилиб, Т. шароитида давлат бошқарувининг махсус шакли (тоталитар дав-

лат) сифатида жам-т ҳаёти. инсон ҳуқуқи ва эркинликлари, муҳолифат гуруҳлар давлатнинг қатъий назоратида булади. Т.да фақат битта партия ёки ягона сиёсий куч мам-т аҳолисининг хоҳиш-иродасини ҳимоя қилиши таъкидланади, аслида эса ҳокимиятни эгаллаб олган ва чексиз ваколатларга эга бир гуруҳ маслакдош кишилар диктатураси ўрнатилади. Т.нинг ёрқин қурулишини XX а. биринчи ярмидаги Италия, Германия, иккинчи ярмидаги Испания, Чили ва собиқ иттифоқнинг коммунистик тартиботида қуриш мумкин. Жумладан, Т. XX а.нинг 20-йилларида Германия ва Италиянинг расмий идеологияси сифатида амал қилган. Т. ғояси сиёсий н.назардан этатизм (давлатнинг мам-т иқт-й ва сиёсий ҳаётига фаол аралашуви), авторитаризм (бир кишининг мам-тни мутлақ тарзда узи бошқариши) каби т.лар орқали ифодаланади. Тоталитар тузум қурбонларини собиқ иттифоқда социализм қурилиши жараёнида мулкдор ва ер эгаларининг бойликларини тортиб олиш, узларини сургун қилиш ёки қириб ташлаш туғрисидаги 1918 йилдаги декрет мисолида курамит. Бу декретга биноан 2 млн. қулоқ оилалари, яъни 10 млн.дан ортиқ киши “фуқаролар уруши”, У.О.да “босмачилик ҳаракати” иштирокчилари сифатида қириб ташланган. II жаҳон урушида икки қарама-қарши тоталитар тузумнинг бир-бирини йўқотишга интилиши оқибатида 50 млн.дан ортиқ бегуноҳ инсонлар қурбон булди. Бу урушда собиқ иттифоқ аҳолисидан 27 млн.дан ортиқ киши, жумладан, 7 млн. аскар ва ҳарбийлар, 20 млн. фуқаро концлагерларда қийноқ ва оммавий қирғин, бомбардимонлар оқибатида ҳалок булган. Мавжуд маълумотларга кура, собиқ иттифоқда 1917—1991 йиллар мобайнида 60 млн.дан ортиқ киши совет тоталитар тузуми қурбони булган. Т. қуйидагиларга таянади: 1) жам-т ҳаётидан норози булган энг тубан кишилар; 2) мам-тдаги сиёсий ва иқт-й инқирозни бартараф этиб, янги тартиб ўрнатишни мақсад қилиб қуйган, мутаассибликка берилган, сиёсий ғояларга кур-курона эргашадиган кишилар; 3) ҳукмрон, ния-

ти бузуқ гуруҳлар манфаати йулида халқ оммасига таъсир этиш мақсадида туқиб чиқарилган вульгар-ижт-й афсоналар; 4) ҳокимият битта сиёсий партия томонидан тулиқ эгалланиб, унинг етакчиси шахсига (“доҳий”, “дуче”, “фюрер” ва б.) сифинилади; 5) сиёсат тепасида турганлар томонидан қонунлар б-н чекланмаган, ҳокимиятнинг иқт-й ва сиёсий ваколатлари эгаллаб олинади; 6) жам-тнинг барча ваколатлари давлат ва маъмурият қўлига тулиқ утади; 7) иқтисодиёт ва ижт-й ҳаёт ҳарбийлаштирилади; 8) махфий полиция зуравонлик ва террор, ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишнинг ягона таянчига айланади. Тоталитар тузумда, айниқса, миллий маъ-ят ҳар жиҳатдан камситилади. Миллий тил, қадриятлар, мад-т, маън-й мерос, миллий гуруҳ ва ватанпарварликни устиришга йул берилмайди. Т.нинг ҳукмрон мафкураси ҳар бир миллатнинг уз маъ-ятини чуқур англаши, миллий ишончни мустаҳкамлаш, эътиқоди ва қадр ҳиссини бойитишини тақиқлайди.

ТОТЕМИЗМ (инг *totemis*; ҳиндуца атотем — унинг уруғи, насли) — ибтидоий жам-тнинг илк динларидан бири. У кишиларнинг маълум гуруҳи б-н ҳайвон ва усимликларнинг муайян турлари уртасида гайритабиий алоқа, қон-қардошлик бор, деган эътиқодга асосланади. “Т.” ибораси инглиз саяҳатчиси Дж.Лонг томонидан 1791 йилда илмий муомалага киритилган. Т. XIX—XX а.ларда Дж.Мак Ленан, У.Б.Робертсон-Смит, Фрезер ва б. томонидан тадқиқ қилинган. Т.ни тушунтириш ва тадқиқ қилиш хилма-хил анъана ва тамойилларга асосланади. Улар ичида энг оммавийлари — Т.ни диннинг илк шакли деб баён этиш (Дюркгейм ва б.) ҳамда Т.ни содда ақлий тасниф тизими деб аташ (Леви-Строс ва б.) дир. Руҳшунослик тамойиллари ичида машҳури З.Фрейднинг руҳий аналитик тахмини ҳисобланади. Фрейд ибтидоий жам-тнинг илк дини булмиш Т. ахлоқий (мад-й) чекланишларни — улдиришни тақиқлашни, узаро яқин кишиларнинг қон алмашишини (инцест) ишлаб чиқиб, шундан мад-тни яратиш бошланди, деб қайд

қилган. Т.да уруғ, қабиланинг ҳар бир аъзоси ҳаёти ва фаровонлиги айнан шу уруғнинг аждоди булган тотемга — усимлик ва ҳайвонга боғлиқ, деб қаралган. Уша даврларда ғорлардаги ҳайвон ва усимликнинг сурати тотем руҳларининг макони, табиий суратдаги нарса уруғнинг ҳомийси тарзида қабул қилинган. Шунга кура, улар тотемнинг ёрдамига муҳтож булган, унга сеҳр ёрдамида таъсир қилишга уринган. Бу б-н тотемнинг янги авлодига “пок йул” б-н тотем утиб қолишига, сеҳр-жоду б-н тотемга таъсир қилиб, муқаддаслашган ҳайвон, усимликнинг сонини купайтиришга, уруғ-қабила фаровонлигини оширишга, тотем кучи б-н уруғ-қабилага келаётган ҳалокатнинг олдини олишга интиланлар. Дастлаб тотем сифатида ҳайвонлар, купроқ ов ҳайвонлари эъзозланган. Кейинроқ эса, қариндошлик мун-тлари бошқа ҳайвонларга ҳам ўтган. баъзан усимликлар, табиат ҳодисалари булган ёмғир, қуёш, шамол ва б.га ҳам тарқалган. Тотемистик эътиқод ва маросимлар муайян курунишда куп халқларда, айниқса, Австралиядаги қабилаларда сақланиб қолган. Уларнинг одатлари буйича, тотем уруғи аъзолари уртасида узаро никоҳ мумкин эмас эди. Австралия миллий аҳолисининг ҳар бир қабиласи ҳайвон ёки усимлик номини олган уруғларга булинади. Уруғ аъзолари уз тотемини қариндоши, отаси, акаси, дусту, деб ҳисоблайди. М.О.да кенг тарқалган мучал ҳам Т. б-н боғлиқ. Одатда, одамларнинг туғилган йиллари мучал б-н айтилади: муш(сичқон), мор(илон), асп(от) ва ҳ.к. Қадимда муқаддаслаштирилган тотемларни улдириш, отиш тақиқланган. Мас., ҳиндлар сигир, илон, маймун, фил ва б.ни эъзозласа. бошқа халқларда арча, мурч, исириқ, мусича, қалдирғоч, муллатурғай ва б. эъзозланади. Т. унсурлари жаҳон динлари булмиш буддавийлик, христиан ва ислом динида ҳам учрайди.

ТОТУВЛИК — тор маънода, одамлар, оила, маҳалла ёки гуруҳ аъзолари орасидаги узаро маън-й-муросавий мун-т; кенг маънода, фуқароларнинг маън-й-ахлоқий мезонлари, хатти-ҳаракатлари,

ҳаётга мун-тларида кузга ташланадиган маън-й ҳодисани англатувчи т. Т. жам-тда турли хил ижт-й қатлам ва гуруҳларнинг турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишиларнинг узаро алоқаларида, уларнинг муайян давлат сиёсатида булган мун-тларида ҳамфикрлилик тамойили ва у асосидаги ҳамкорликни англатувчи т. ҳамдир. Т. ижт-й тар-ётда муҳим аҳамият касб этиб, узаро бирлик, ҳамжиҳатликни таъминлаш, манфаатли бирликнинг вужудга келишида ҳам асосий омилдир. Шу боис инсоният тарихида ижт-й-миллий тар-ёт учун курашган кучларнинг асосий эзгу ғояларидан бири жам-т аҳли уртасида Т.ка эришиши булиб, ушбу омил тантана қилган тақдирдагина умумий муваффақият кулга киритилган. Шу боис инсоният онгли жамтининг илк кунларидан бошлаб, бугунги кунгача ушбу ғоянинг амалий ифодасига асосий эътибор бериб келинмоқда. Т.ка эришган жам-тда кишилар уртасида самимият, меҳр-оқибат, узаро ёрдам, ҳамкорлик, аҳиллик каби мун-тлар устувор булади. Давлат бошқарувида барча фуқароларнинг манфаатини кузлаб иш юритиш, табиийки, ижт-й ҳаётда Т. қарор топишининг муҳим омилдир. Т. тинчлик, барқарорлик, ягона мақсад йулида миллий бирлашувнинг энг муҳим шартидир. Фуқароларнинг маън-й-ахлоқий етуклик даражаси миллатлараро мун-тлар орқали, турли миллат вакилларининг умумий мақсад йулидаги бирлашуви б-н ҳам боғлиқ. Президент И.А.Каримовнинг «Ватан ягонадир, Ватан биттадир», «Шу азиз Ватан барчамизники», «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир», «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Савоб ишни ҳар ким қилиши керак, савоб ишни ҳар кун қилиш керак» деган ҳикматли даъватлари ана шу мақсадни руёбга чиқаришга қаратилган. Ушбу ғоя замирида миллати ва элатидан қатъи назар, умумий хонадон — Ўз-н тақдири учун жавобгарлик туйғуси ётади ва у ҳар бир фуқаронинг сиёсий масъулилик ва маън-й дахлдорлик ҳисси б-н бевосита боғлиқ. Турли дин ва эътиқоддаги инсонларнинг бир-бирига нисбатан муросаи мадорада булишлари ҳам жам-тда Т. таъминланишининг муҳим шартидир. Диний Т.

турли дин вакилларининг узаро мун-тларида ҳамкорлик, ҳамдустлик ва тенг ҳуқуқлилик тамойилларига риоя этишдир. Мустақил Ўз-нда умумжам-т манфаатларидан келиб чиқиб диний Т.ка эътибор берилмоқда. Аҳолининг асосий қисми ислом дини ва христианликнинг православие мазҳабига эътиқод қилса-да, улар б-н бир қаторда католик ва протестантлар, бошқа мазҳаб вакиллари ҳам уз мазҳабларига эътиқод қилаётганлари, барча дин вакиллари орасидаги узаро ҳамжиҳатлик мам-тимизда диний Т.нинг таъминланганидан далолатдир. Куп миллатли жам-тларда узаро бирлик ва ҳамжиҳатликни таъминлаш мақсадида миллатлараро Т.ка эришиш зарурий омиллардан бири ҳисобланади. Миллатлараро Т.ка Ўз-н жам-тида миллий ғоянинг асосий тамойилларидан бири сифатида эътибор қаратилмоқда. Маълумки, миллий Т. муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи т. Ер юзидаги 1600дан ортиқ миллатдан бор-йўғи 200га яқини уз миллий давлатчилигига эга, холос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро Т.ни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам урганиб бориш, сиёсий-ижт-й ҳаётда буни доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон тажрибаси миллатлараро Т.ни таъминлашга бирёқлама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқаришини курсатди. Хус-н, давлатга уз номини берган (титул) миллат б-н уша жойда яшайдиган бошқа миллат ва элат вакиллари орасидаги мун-тлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жам-т ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин. Бу масала бизнинг мам-тимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўз-н ҳудудида қадимдан куплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар уртасида а.лар давомида миллий мувозанатнинг сақланиб келгани халқимизнинг азалий багрикенглигидан далолатдир. Миллатлараро мун-тларда уйғунлик вужудга келган мам-тларда куп миллатлилик жам-тнинг сиёсий-иқт-й рив-шига самарали таъсир курсатади. Мам-тимиз

Конституциясида «Уз-н халқини миллатидан қатъи назар, УзРнинг фуқаролари ташкил этади» деб таъкидланиши, «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари туғрисида»ги Конунда эса барча фуқароларга ижт-й келиб чиқиши, ижт-й ва мулкый мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга мун-ги, машғулотининг тури ва хус-ятидан қатъи назар, тенг сайлов ҳуқуқининг берилиши белгилаб қуйилгани ана шу бағрикенгликнинг замонавий сиёсий-ҳуқуқий ифодасидир. «УзР уз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-о-лари ва анъаналарини ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг рив-ши учун шароит яратади». Конституциямизда белгилаб қуйилган ушбу қоида ҳам ҳаётда узининг амалий ифодасини топганлиги ижобий ҳолдир. Республикамизда миллий-мад-й эҳтиёжларни қондиришнинг муҳим механизмига айланган 140га яқин миллий-мад-й марказлар фаолият курсатаётгани фикримизнинг далилидир. Бундан буён ҳам қулга киритилган ютуқларни янада мустаҳкамлаш, мам-тимизда яшаб келаётган миллатларни узаро ҳамжиҳатлик руҳида тарбиялаш, улар уртасидаги узаро Т.ни мустаҳкамлаш миллий истиқлол мафкурасининг асосий мақсадларидан биридир.

ТУБАНЛИК — 1) паст ҳолатга эгалик, пасткашлик; 2) кучма маънода, губан шахсга хос ҳолат — хус-ят; тубан хатти-ҳаракат, разолат. Т.ка бориш ёки Т.ка кетиш — тубан ҳолат, хус-ят касб этиш-ни, тубанлашишни англатади. “Т.” сузи салбий ҳислат булгани “пастлик”, “пасткашлик” сузлари б-н уйғунлашиб кетади. “Пасткаш одамлардан ҳақ сузни эшитиб булмайди. Таги ёмон одам эътиборга нолойиқдир. У ҳеч қачон яхшини эътиборга олмайди. Узининг ёмон феълени яхши курган пасткаш, муқаррарки, халқ орасидаги яхшиларни ёқтирмайди. Одамларнинг қилмишларидан айб ахтарган одамнинг узи айбсиз булиши мумкин эмас. Кишининг барча хаёллари бузук булса, туғри фикрдаги одамларнинг ҳаммасига ҳасадчи булади. Одамларнинг хур-

сандчиликдан ичган майини қон деб биллади, таажжубки, узи ҳам ичкиси келиб ҳасрат б-н қон ютади. Нақд бойликнинг офати уғри булганидек, яхшилар ҳасадгуй одамлардан доим озор тортишади”, — дейди Алишер Навоий. Инсонга олий фазилатлардан яна бири босиқлик, ҳалимликдир. Аксинча, ёмонлик, Т., юзсизлик энг ярамас ҳислатларга киради (М.Қошғарий. Девон).

ТУРМУШ ДАРАЖАСИ — мам-т аҳолиси, ижт-й гуруҳлар, оилалар, инсоннинг моддий, маън-й ва ижт-й эҳтиёжларини қондириш даражаси (меъёри)ни тавсифловчи т. Т.д. кишилар эҳтиёжининг таркиби ва рив-ши б-н боғлиқ. Шу б-н бирга, уларни қаноатлантириш учун фойдаланиладиган турмуш неъматлари ва хизматлар миқдори ҳамда сифати б-н ҳам алоқадор булиб, у жам-тнинг иқт-й, ижт-й ва сиёсий тузилиши б-н белгиланади. Т.д. фақат жорий ишлаб чиқариш б-нгина эмас, балки миллий бойлик ва кишиларнинг шахсий (хусусий) туплаган мулки миқдори б-н ҳам боғлиқ. Унга ижт-й-тарихий, табиий иқлим, миллий, этник шароитлар ва омиллар уз таъсирини утказади. Т.д. миқдор ва сифат курсаткичлари тизимида ифодаланади: истеъмол этилаётган моддий неъматлар ва хизматлар умумий ҳажми, аҳолининг реал даромади, озик-овқат маҳсулотлари ва хизматлар истеъмоли миқдори, пул даромадлари миқдори, меҳнат шароити ва тавсифи, иш ва буш вақтнинг давомийлиги, тураржой шароити ва қиймати, маиший хизмат, ижт-й хизматлар (соғлиқни сақлаш, мад-й, алоқа, транспорт ва ҳ.к.) б-н ифодаланади. Аҳоли Т.д.ни тавсифлашда кишилар эҳтиёжларини қондиришнинг белгиланган даражаси катта аҳамиятга эга. У оқилона истеъмол меъёрлари б-н моддий ва маън-й неъматларни амалдаги истеъмол курсаткичларини таққослаш йули б-н улчанади, бунда ишлаб чиқариш ва хизмат курсатишда эришилган миқёс, табиий иқлим шароити, ёш, оила таркиби, муайян маҳсулотлар, неъматлар, хизматлар шаклидан фойдаланишнинг илмий асосланган меъёрлари ҳисобга олинади. Т.д. т.сидан социологияда ҳаёт сифати, ҳаёт услуби, ҳаёт тарзи ва б. б-н қиёсий фойдаланилади.

ТУҲМАТ — бировни айблаш ёки қоралаш мақсадида уйлаб чиқарилган, асоссиз даъво, буютон, кишини бошқа гуноҳларга етакловчи иллатни англатувчи т. Т. хоинликнинг бир куриниши булиб, алоҳида бир киши, гуруҳнинг бирор нарса, ҳодисага уз (шахсий, гуруҳий) манфаати туфайли қасддан қилинган ёки ёмон феъли (ҳасад, нафс, бахиллик, пасткашлик) туфайли содир буладиган хатти-ҳаракатдир. Бошқача айтганда, Т. буютон, уйдирма, ёлгонлигини билатуриб, бошқа шахсни иззалайдиган (изза қиладиган), шарманда қиладиган сўзларни тарқатиш, киши лафзидан, ҳаракат ёки ҳаракатсизлигидан содир буладиган салбий ҳодиса. Т. бир шахсга унинг ўзида булмаган иллатни тўнкашни англатса, аксинча, шахснинг ўзида булган иллатни (ортидан) тўнкаш ғийбат ҳисобланади. Т. биринчи марта содир этилса, маъмурий жазо чораси қурилади (МЖТК, 40-модда), яна қайтарилган Т. учун жиноий жавобгарлик белгиланган (ЖК, 139-модда). Т. нашр қилиш ёки бошқача усулда қўлайтирилган матнда ёхуд ОАВдан фойдаланиб амалга оширилса, жиддий жазоланади. Т. оғир ёки ута оғир жиноятларда айблаш б-н боғлиқ, оғир оқибатларга сабаб булса ёки хавфли рецидивист томонидан, ғаразғўйлик ёки бошқа паст ниятларда содир этилса, 3 йилгача озодликдан маҳрум қилиш б-н жазоланади. Т. мунофиқлик ва хиёнат куринишларидан бири булиб, алоҳида шахс ёки гуруҳга уларга қилмаган гуноҳ ёки жиноятни, иллат ёки қусурни тўнкашдир. Т. — бир киши ёки гуруҳнинг ортидан уларда булмаган ва улар содир қилмаган айблари учун уларга нисбат бериш, хақиқа буютон қилишдир. Т.чи — Т. қилувчи кимса. Т. шахс ёки гуруҳнинг обрусини тукиш мақсадида қилинади. Т. инсонлар уртасида узаро душманлик, носоғлом рақобат ва шубҳали ҳолатларда кузатилади. Т. жамтда хусусий мулк пайдо булган пайтда манфаатларнинг кучли тўқнашувидан юзага келган. Т. диний т.га қўра, тажрид оламида эмас, аксинча, сабаблар оламида кузатилади. Абу Наср Форобий фикрича, “Т. ва қатъийлик (мулиҳ)ка келсак, уларнинг таъсирида тарафлардан

бири бутунлай аниқ нарсаларни инкор этади ва уз моҳияти буйича тушунарли ва равшан ҳолатларга шубҳа билдира бошлайди. Бу ҳолат то бошқа тараф адашиб, ҳақиқий нарсанинг борлигига шаҳодат берувчи далилларни ҳамда маълум нарсалар ва ҳақиқийлиги аён нарсалар ҳақида хато тасаввур ҳосил қилмагунча давом этаверади. Бу субстанция софистик санъатнинг усулларидан биридир. Ш.у. бу санъатнинг мақсади ҳақиқатга ва аниқ далиллар ёрдамида бирор нарсага эришишга тўсқинлик қилишдан иборатдир”. (Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 118-бет). Форобий Т.ни энг ёмон руҳий сифатлар қаторига киритиб, унга субстанция санъати воситасида эришилишини таъкидлайди. Қуръони каримда “Кимки бирон хато ёки гуноҳни қилиб қўйиб, сўнг уни бир пок одамга Т. қилиб отса, муҳаққакки, у буютон ва очиқ гуноҳни уз зиммасига олибди” дейилган. Ш-дек, унда буютончи учун ҳалокат ва жазо муқаррарлиги уқтирилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг “Т. зинодан ёмон” (ат-туҳмати шаррил минал зина) деган ҳадислари ҳам Т.нинг жирканч иллат эканига мисол була олади. Шарқ мутафаккири Мажидиддин Ҳавофий фикрича, “Подшоҳга яқин кишилар Т.чи ва ғийбатчи булсалар, давлат инқирозга юз тутиб, подшоҳ алмашғусидир. Т.чида ҳақиқат ва инсоф йўқ, Т. б-н ёлгончи уртасидаги чегарани аниқлаш жуда қийин, чунки Т.чининг қуроли ёлгончиликдир. Т. балосига йўлиққан одамнинг чеккан изтироби гоят оғир, лекин у гуноҳсиз булса, Т.чи фош булади, албатта. Игвогар, Т.чи уз нишонига покдил, виждонли, оқил кишиларни олади. чунки у ўзида етишмаган ана шундай сифатлар учун уларга ҳасад қилади.” Т. нафақат шахсий мун-тларга, балки жамтнинг соғлом турмуш тарзига ҳам раҳна солади. Т.га қарши курашнинг оқилона усули кишилар уртасида самимий мун-тлар урнатиш, ҳатто муҳолиф инсонларга ҳам марҳамат курсатиш, ҳаммага бирдек яхшилик қилиш, холислик, Т.ни пайдо булиб қолиш эҳтимоли бор жойлардан четланиш кабилардир.

УЙ ТУТИШ ОДОБИ (рўзғор одоби) — уй-рўзғор ва оила мун-тларининг маън-й тамойилларига асосланадиган тарихий ва мад-й анъаналардан бири. Мад-тга эга булган ҳар бир халқ уйни қуришдан тортиб, уни безашгача алоҳида эътибор б-н қарайди. Чунки уй тутиш инсоннинг мавқеи, дид-фаросати, имконияти ва ш.к. жиҳатларини белгилайдиган хус-ятдир. Бу хус-ят ўзб. халқи учун ҳам бегона эмас ва у мад-тимизнинг гўзал бир қисмига айланган. Алломаларнинг бу ҳақда билдирган фикрлари, ибратли мулоҳазалари куп. Мас., XIX а.да ижод этган фозила аёл Олима ул-Банот узининг “Муошарат одоби” рисоласида уй тутиш поклик ва озодаликка асосланишини, покиза турмуш қуриш б-н бирга покиза уй тутиш лозимлигини таъкидлаб, бу хусусда бир қатор тавсияларни беради: “уй ва хоналарни чўп-хаслардан, чанг-тупроқлардан супуриб туриш», “ургимчак уяларини олмоқ ва уй атрофларини соф тутмоқ”, “яшайтурган уринларни, хус-н, уйларнинг ичкариларини ювиб қуришмоқ, ис ва ш.к. нарсалардан соф этмоқ”, “фурсати б-н деразаларни очиб, уйнинг ҳавосини алмаштириш” ва б. ишлар У.т.о.нинг зийнатларидандир”. Яшайдиган уйимизнинг ички ва ташқи қурулиши, табиийки, ўзимизнинг дидимиздан келиб чиқиб шакллантирилади. Бунда энг асосийси, уйда оила аъзолари ўзини қулай ва эркин ҳис қилишлари учун зарур буладиган жиҳатларни эътибордан четда қолдирмаслик лозим. Бунинг учун, аввало, уйни ортиқча, яроқсиз нарсалар б-н тулдириб ташламаслик керак. бу уйдаги нарсаларнинг жойлашувини бузади. Уйни безатиш ва саранжомлашда деразаларга алоҳида эътибор қилиш мақсадга мувофиқ. Деразалар хонани кенгайтириб ёки кичрайтириб кўрсатиши ҳам мумкин, аммо деразаларни жонли расмга айлантириш ёки мусаввирлик маҳорати б-н бошқача кўруниш бериб беркитиш ҳам мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам деразалар инсонни ташқи олам б-н боғлаб тургани ва уй ичига имкони борича купроқ тоза ҳаво киритиб тургани маъқул. Ш-дек, уй жиҳозларини жойлаштиришда

уйда ёш болалар булишини ҳам эътиборга олиш зарур, чунки жойлаштирилган буюмлар уларнинг бемалол ҳаракат қилишлари учун халақит бермаслиги керак. Танишларни уйдаги қимматбаҳо ва ҳашаматли жиҳозлар б-н мақтаниб, ҳайратга солиш манманлик белгисидир. Шундай хонадонлар борки, соҳиб ва соҳибанинг дидсизлиги натижасида хона қиммат булса-да, кераксиз нарсалар б-н тулдириб юборилади. Бу уйда, бир суз б-н айтганда, файз йўқ, утирган одамнинг нафаси буғилади. кишини асабийлаштиради. Ошихона ва зарурат хоналарини алоҳида тозаликда сақлаш кишини ноқулай вазиятга тушиб қолишдан асрайди. Гулларсиз уйни тасаввур этиш мумкин эмас. Гуллар уйга гузаллик бахш этади, айниқса, янги узилган, чиройли гулдасталар ёки қуритилган ут ва гуллар мажмуаси кишининг кайфиятини кутаради, образли ифодаларни шакллантиради. Бироқ, гуллар бошқа барча нарсалар каби уйда озодалик, эътибор ва парваришни талаб қилади. Уйда тирик табиатни шакллантириш — тути, каклик, бедана, канарейка сингари сайроқи қушлар, товус, қирғовул каби чиройли қушларни парвариш қилиш, балиқ, қуён каби чиройли жониворларни боқиш ҳам инсонларнинг табиатга нисбатан мун-тини узгартиради, унга нисбатан меҳр пайдо қилади. Ш-дек, бу ҳолат хонадонда соғлом муҳитни мустаҳкамлайди, тарбия жараёнини барқарорлаштиришга ижобий таъсир кўрсатади.

УЙФОНИШ ДАВРИ — инсоният тарихидаги ижт-й-маън-й юксалиш, илм-фан ривожини ифодалаш учун XVIII а. маърифатпарвар файласуфлари томонидан илмий муомалага киритилган т. Ўрта а.ларда инсон тафаккури, ижодий куч-қудрати, яратувчанлик имкониятларини одамзод бахт-саодати, эркин ва фаровон ҳаёт кечириши, жам-тнинг гуллаб-яшнаши томон интилишини ифодаладиган маън-й-ижт-й ҳаракат жараёни. Шарқда У.д. VIII адан бошланган булиб, муғул истилоси ва ҳукмронлиги туфайли XIII—XIV а.ларда тухтатилган ва Амир Темур салта-

натида XIV–XV а.ларда янги равнақ босқичида давом этган. Амир Темур давлати парокандаликка учраганлиги сабабли у ҳам XVI а.дан бошлаб инқирозга юз тута бошлади. Мусо Хоразмий, Аҳмад Фаргоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Саъдий, Рудакий, Фирдавсий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Муҳаммад Бобур каби Шарқ У.д.нинг буюк сиймолари жаҳон цивилизациясига беназир улуш қўшганлар. Улар умуминсоний қадриятлар тарихида мустаҳкам ва абадий ном қолдириб. Фарб У. д.га замин булиб хизмат қилдилар. Фарб У. д. XIII а.да Италияда (Данте, Жотте) бошланган бўлиб, XIV–XVI а.ларда Фарбий ва Марказий Европа мам.-тларида кенг тарқалган. Бу даврда фан-техника, адабиёт, санъат, таълим-тарбия соҳаларида инсоният истиқбол тар-ётига улкан таъсир кўрсатган ва унинг маън-й ҳаётида ўчмас из қолдирган буюк ижодкорлар яшаган. Рафаэл, Леонардо да Винчи, Микеланджело, Коперник, Эразм, Роттердамский, Галилей, Бруно, Рабле, Тициан, Веронезе, Петрарка, Бокаччо, Сервантес, Шекспир, Ариосто, Тассо, Дюарр, Ян ван Эйк, Фуке ва б. Европа У.д.нинг атоқли намояндалари сифатида умуминсоний маъ-ят тарихида абадий урин эгаллаганлар.

УЛУФВОРЛИК — табиат, жам-т, инсон ва унинг фаолияти маҳсулотларида намоён буладиган маън-й-ахлоқий т. У. белгисига эга булган барча нарса ва ҳодисаларга хос умумийлик — меъёрий баркамолликдир. Табиатда У. баланд тоғлар, қудратли шаршаралар, чексиз океанлар, мавж ураётган денгизлар, тубсиз осмон ва ш.к. тимсолида намоён булади. Бу ердаги умумийлик — уларнинг кенг куламлиги, улканлиги, буюклиги ва туганмаслигидир. Табиатдаги У. инсонда ўзидаги заифликни эмас, балки табиат б-н қўшилиб кетишга интилиш ҳиссини уйғотади ва кучли таъсир этади. У. ҳисси ўз-ўзидан қувонч, ҳайратланиш, эҳтиром, тан

бериш туйғуларини ўз ичига қамраб олади, руҳий кутаринкилик бағишлайди. Буларга баъзида қўрқув ҳам қўшилади, лекин у инсонни камситмайди, балки тусиқларни енгиб ўтишга туртки беради. У. ҳисси умуминсоний, умумий белгилари б-н бирга ижт-й шартланган, аниқ тарихий табиатга ҳам молик қаҳрамонликда, алоҳида нафосат ва ахлоқий бирликда тулиқ ҳамда бевосита намоён булади. Халқ фидойилари, эл-юрт жонқуярларининг фаолияти, қилган ишлари бир вақтнинг ўзида ҳам У., ҳам мардоналик намунаси була олади. Қаҳрамонлик купчилик омма т.сида одатдан ташқари, ноёб, кам учрайдиган ҳодисадир. Лекин у кундалик ҳаётда, оддий шароитда энг содда, ҳамма амал қиладиган ахлоқий қоидалар доирасида ҳам содир бўлиши мумкин ва бунинг ўзи инсонлар назарида улуғвор аҳамият касб этади. Табиат б-н ҳамоҳанг бўлиш, ижт-й фаол, ташаббускор, матонатли, Ватан равнақи йўлида фидойилик курсатадиган шахсни шакллантириш бугунги кундаги У. орзусининг асосий мазмунини ташкил этади. Чунки улуғвор ишларни улуғвор шахслар яратади ва бутун бир халқлар тақдирига ижобий таъсир этади. Улуғ ишнинг тағзамини эса ниятнинг, мақсаднинг У.идир. Мас., Амир Темурнинг мақсади Ватанини муғул босқинчиларидан озод этиш, илм-фан, санъат ва мад-ти ривожланган, халқи осойишта ҳаёт кечирадиган салтанат барпо этиш эди. У буюк ҳарбий истеъдоди, ақл-заковатини ишга солиб, бу ниятни амалга оширди. Амир Темур сиймосида тенгсиз саркардалик маҳорати, матонат ва жасорат, давлатчилик ғояларининг У.и мужассамланган эди. Соҳибқирон шахси, ишлари, сўзлари биз учун ибрат, у инсоният тарихининг нодир сиймоларидан бири бўлиб, бутун бир давр унинг номи б-н боғлиқдир. Амир Темур улуғ салтанат қуриш соҳасида У. намунасини курсатган булса, Низомиддин Мир Алишер Навоий туркий тилда жаҳоншумул бадиий асарлар ёзиб, ўз халқининг маън-й олами юксакликка кутарди, она тилининг қудратини баралла намоиш эта олди. Шу каби илмий кашфиётлари б-н жа-

ҳонга номи кетган Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Берунийлар ҳам У. шоҳсупасидан урин олган. Бу зотлар илму фан, ҳикмат ва ижод паҳлавонлари, Шарқ Уйғониш даврининг буюк сиймолари сифатида ҳозир ҳам бизга ибратдир. У. узини ҳар томонлама ижодий ифодасини санъатда топади, унинг барча тур, хил ва кўринишлари учун У. мавзулари асосий тасвир объектларидан бири булиб хизмат қилади. Санъатнинг турли кўринишлари У.ни тасвирлашнинг хилма-хил имкониятларидан фойдаланади. Санъатдаги У. бадиий мазмун ва шакл имкониятлари воситасида ифодаланади, лекин бунда ҳал ҳилувчи ролни ғоя уйнайди. Ғоя мукамал шаклнинг зурурлигини юзага келтириб, санъат асарининг буюклик даражасини белгилаб беради, бу ҳолат ҳаётий ҳақиқатдан қочишга эмас, унга хизмат қилишга даъват этади. Қаҳрамонлик дostonлари, лирик дostonлар, қаҳрамонлик фожиаси, қаҳрамонлик асарлари, симфония, нотиклик, меъморчилик ва ёдгорлик санъати кўринишлари У. мавзусини бадиий ўзлаштириш жараёнида вужудга келган. Чунончи, “Алпомиш” дostonи, Навоий “Хамса”си, Бобурнинг “Бобурнома”си мана шундай муаззам бадиий обидалардир. Навоий яратган беш дostonдан иборат “Хамса” ҳам мазмун-маъноси, улугвор тафаккур меваси, ҳажми, бетакрор бадиий санъат намунаси экани б-н ҳам ҳайратланарлидир. Ёки “Бобурнома”ни олайлик. Бобур ҳаётининг узи бир жасорат намунасидир. У буюк салтанат бунёд этди, ана шу юриш ва урушлар тарихини, турли тақдирлар, қарашларни ёзиб қолдиришга имкон топди. “Бобурнома” нафақат Мовароуннаҳр, балки Афғонистон ва Ҳиндистон тарихи, одамлари, ҳайвонот ва усимликлар дунёсини ёритувчи қомусий асардир. Бу асарнинг дунё тилларига 3–4 мартадан таржима қилингани ҳам унинг аҳамияти нақадар буюклигидан далолат беради. Мусиқа соҳасида эса “Шашмақом” У.нинг ёрқин намунаси була олади. Мазмун ва маъносининг чуқурлиги, оҳанглар ранг-баранглиги, ҳиссиётлар қамровининг кенглиги, салобат ва жозиба мақомларнинг аба-

дийлигини таъминлаган. Мақомлар буюк шеърятгимизнинг қанотлари, аждодлар дарди ва умидлари, ноласи ва фарахбахш руҳининг ифодасидир. У. меъморчиликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср пирамидалари, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларининг меъморчилик обидалари, юнонларнинг Парфенони, римликларнинг Коллизейи, урта а. готик бош черковлари узининг салобати, У.и б-н кишини ҳайратда қолдиради. У. туйғусига фақат миқёс улқови б-н эришилмайди. Агар айрим обидалар, мас., Бобил минораси, Минораи Калон, Миср эҳромлари ва ш.к. узларининг миқёс кулами б-н ҳайрон қолдирса, бошқалари узининг нафислиги, нозик ифодали ранглар, қисмлар ҳамоханглиги, атроф муҳит б-н узвий қушилиб кетганлиги б-н алоҳида аҳамият касб этган (Тури Амир, Шоҳизинда, Мустақиллик майдони, Ичанқалъа, Регистон майдони, Мир Араб мадрасаси, Исмоил Сомоний мақбараси ва б.). Истиқлол йилларида амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари туфайли У. касб этаётган обидалар жаҳонга юз тутмоқда. Мам-тимизда Амир Темур, Улугбек, Навоий каби аждодларимизга ҳайкаллар қуйилди. Шу каби Мустақиллик майдони. унда қад қутарган рамзлар, Бахтиёр она ҳайкали ҳам У.ка мисолдир. Демак, У. тарих, халқ, миллат, озодлик, мардлик, фидойилик т.лари б-н ҳамохангдир. У инсоннинг орзу-армонлари, идеалларини акс эттиради ва ривожлантиради, буюк ишларни амалга оширишга чорлайди, яратувчанлик ва ижодкорликка илҳомлантиради, ҳаётга маъно-мазмун бағишлайди, инсон зотининг маън-й камолотига хизмат қилади.

УМИД(ВОРЛИК) (форс. — ишонч; орзу, тилак, истак) — бирор истакнинг амалга ошишига булган ишонч; ишонч б-н кутиш; эътиқод. 2. Бирор нарса қилишга, бирор нарсага эришишга булган интилиш, ички ҳиссиёт; истак, орзу, ният. Бирор нарсага умид боғламоқ, орзу қилган нарсанинг амалга ошишига, бунда бировнинг кумагига умид б-н қарамоқ. Умидвор ҳолат, умидли ҳолатда булиш,

умид б-н қараш. Бугун мам-тимизда амалга ошириладиган сиёсий-ижт-й ислохотлар жараёнида У. туйғуси б-н яшаш ва меҳнат қилиш айниқса, муҳим аҳамият касб этади Бу эса, энг аввало, келажакимиз пойдевори бўлган — ёшлар онгида ижт-й онг, янги тафаккурни шакллантириш, уларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш ва уни фаолиятнинг ҳар қандай соҳаларида амалга ошириш учун имкониятлар яратиб бериш, ёшларни ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоялашни йўлга қўйишни тақозо этади. Шубҳасиз бу жараён уз-узидан зиддиятларсиз, шахс онги ва турмушига акс таъсир этувчи омилларнинг фаоллашувисиз содир бўлмайди. Бунинг олдини олиш учун эса жам-тда демократик тартибларни, янги турмуш тарзини шакллантиришга қаратилган қонунлар қабул қилиш б-н бирга, ҳар бир шахсда юксак мақсадлар б-н яшаш куникмасини ҳосил қилиш, уларда ҳаётга меҳр-муҳаббат, порлоқ келажакка умид-ишонч туйғуларини уйғотиб бориш талаб этилади Уз аҳдига содиқ, яшашдан мақсади нима эканлигини аниқ билган кишигина, машҳур руҳшунос С.Л.Рубинштейн айтганидек, “ҳаёт субъекти булади”. Ҳаётгий мақсад шахсни, ҳус-н ёшларни ҳаётдаги режаларини аниқлаб олишга ва шу режа асосида яшашга, уз жамоаси, юрти, Ватани ҳаётига бефарқ қарамасдан, муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этишга, ижт-й-тарихий жараёнлар, ислохотлар субъекти булишга; янги мун-тларни шакллантиришга, миллий қадриятларни тиклашга; ўзини-узи тарбиялашга, бутун салоҳияти ва имкониятларидан самарали фойдаланишга; атрофдагиларни ҳам фаол яшашга ундашга, ҳаётни маъноли, ижт-й фойдали ва мақсадли қилишга етаклайди. Бундай тоифадаги кишилар жам-т ҳаётида содир бўладиган узғаришларга сергак нигоҳ ташлайди, уларга онгли мун-т билдира олади, зарарли фикр ва гояларга эргашиб кетавермайди. Уларнинг ҳаёти жўшқин, фаолияти юксак, меҳнати унумли ва фойдали булади, ғойибона руҳий мадад, истиқболли янги гоявий фикрлар уларни амалий-ижодий йўлларга чорлайди.

Ёшлардаги бундай эзгу фазилатларни авайлаб-асраш, уларнинг ҳаётга умид ва ишонч туйғуларига завол етказмаслик комил инсонни шакллантиришда муҳим ўрин тутди. Комилликка интилиш эса ҳар бир инсоннинг муқаддас орзусидир.

УМИДСИЗЛИК (пессимизм) — дунёда ёмонлик устун, келажак одамга яхшилик келтирмайди, у азоб-уқубатга маҳкум, келажак ҳаётда бахт-саодатга, мақсадга эришиб бўлмайди, деган тамойилларга асосланган пессимистик т. У. кишининг келажакка ишончининг сусайиб кетгани, дунёда ёмон одамлар куплиги, уз олдида қўйган орзу-мақсадларига эришишга иродаси кучсизлик қилиши, ҳаётда яшашнинг қийинлигидан нолиш, ҳаётга қизиқшининг сусайиши, ҳаётнинг азобу машаққатлардан, тусиқлардан иборат эканлиги, муаммоларини ечиш ва муваффақиятларга эришиш учун ҳеч қандай илож-имконият йўқлиги, руҳий тушкунлик ҳолатида намоён булади. Инсонлар орасида жаҳолат, ғафлат, худбинлик, танбаллик, порахўрлик, таъмагирлик, такаббурлик, мансабпарастлик, шуҳратпарастлик каби иллатларга мубтало булган баъзи бир шахслар бор. Айнан мана шу ҳолат купчиликнинг У.ка тушишига сабабчи булади. Чунки мана шундай шахслар уз шахсий манфаати, нафси, ҳирсини қондириш, шуҳрат қозониш, бойлик орттириш каби мақсадларини амалга ошириш учун маъ-ятга, ахлоққа зид булган турли хил тубан ишларга қўл уради. Бундай шахслар б-н бирга ишлаш жараёнида ҳалол меҳнат қилаётган ходимнинг ҳафсаласи пир булади, адолатпарварлик, инсонпарварликка ишончи йўқолади, ҳамма жойда ёмонлик устун, уни енгиб бўлмайди деб ўйлайди, орзу-мақсадларига эришиш сароб булиб туюлади, белгилаган эзгу мақсадлари ва режалари амалга ошмагач, умидсизликка тушиб, фаол ҳаётдан узоқлаша бошлайди, ўзига ишончни йўқотади. Ҳаётдаги турли кунгилсизликлар оқибатида ҳам инсон У.ка тушиб қолади. Мас., турмуш уртоғидан ажралиш, яқинларининг вафоти, корхонанинг

тугатилиши ва б. бунга сабаб булиши мумкин. Япон олимлари (Тохоку университети профессори Итиро Цудзи бошчилигидаги тадқиқотчилар) илм. тад.и натижалари айнан аниқ мақсадга эга булмаслик ёки эзгу орзуларига эришишига ишонмаслик, фаол ҳаётдан узоқ туриш оқибатида инсоннинг уз жонига қасд қилиш ҳолатлари куп учрашини таъкидлайди. Худбин, шахсий манфаатини миллат ва халқ манфаатидан устун қуядиган, бойлик ва шуҳрат орттиришга ружу қуйган, бошқаларни писанд қилмайдиган, манман, тақаббур, адолат ва инсонпарварликка зид равишда бошқаларнинг орзу-умидлари ва мақсадларига, рив-шига, ҳаётда уларнинг мавқеи, урнини эгаллашига бефарқ, беписанд қарайдиган кимсалар томонидан ор-номуси, қадр-қиммати, шаъни топилган, оёқости қилинган инсон ҳам У.ка тушади. Унда келажакка ишончсизлик, У. пайдо булиб, бундай ҳолатда у ирода-сининг сустлиги туфайли уз жонига қасд қилиши ҳолатлари ҳам ҳаётда учраб туради. У. руҳий тушкунлик ҳолати булиб, бунда киши руҳан сиқилади, асабийлашади, стресс ҳолатларни бошидан утказди. Бунинг натижасида унинг танасида турли хил касалликлар пайдо була бошлайди. Суқрот айтганидек, “Руҳни даволамай туриб, танани даволаб булмайди”. Демак, У.ка тушган одамнинг, аввало, руҳини даволаш лозим булади. У.ка тушган одамга, ундаги тушкунлик ўткинчи бир ҳолат экани ва вақти келиб ўтиб кетишини; руҳий тушкунлик ҳолати ҳар кимнинг бошига тушиши мумкинлигини тушунтириш, ундаги ижобий жиҳатларга, ирода, ақл, билимга эътиборни қаратиш, унинг оиласи, яқин қариндошлари, дўстларига кераклигини ҳис қилдириш, яшаш учун берилган ҳуқуқдан, имкониятдан бахт яратиш учун фойдаланиш зарурлигини ўқтириш орқали ҳам унда келажакка ишонч, умид уйғотиш мумкин. У.ка тушган одамнинг қалбига қулоқ солиш, уни ёлғизлатиб қўймаслик ва тушунишга ҳаракат қилиш, яхши сўзларни гапириш, унинг ҳаяжони, дардларини сабр б-н тинглаш, унга эътиборли, меҳрибон ва ҳамдард булиш,

очиққунгиллик б-н самимий муомала қилиш, келажакка ишонтириш ҳамда уни қийнаётган муаммоларни ечишга амалий ёрдам бериш, ғамхурлик, маън-й ва моддий кумак курсатиш орқали уни ҳаётга қайтариш мумкин. У. ҳолатидан чиқариш учун қуйидаги амалларни бажариш лозим: яъни, У.ка тушган кишига меҳрибонлик курсатиш ва ҳамдард булиш, ундаги ижобий узгаришларни олқишлаш, унинг аҳволидан атрофидаги дусту биродарларини хабардор қилиш, ёлғизлатиб қўймаслик, янги дўст топиши учун ёрдам бериш, унинг атрофида хурсандлик муҳитини яратиш, аҳволи ёмонлашса, психологик ва тиббий ёрдам чораларини куришга интилиш зарур. Бу тадбирларнинг барчаси одамдаги руҳий тушкунлик кайфиятини йўқотишга, уни умидли, мазмунли ҳаётга қайтаришга ёрдам беради.

УМР ЙУЛДОШЛАРНИНГ МУНОСИБЛИГИ — умр йулдошларнинг биологик, психологик, психофизиологик ҳолати, хус-ятлари, диди, мад-ти, хулқий ва б. жиҳатларининг мос келишини ифодаловчи ибора. У.й.м. оила қурган икки кишига хос жиҳатларнинг уйғунлиги ва ухшашлигини тақозо этади. Инсон зоти (генетикаси) н.назаридан кишилар 16 хил жуфтликни ташкил этади. Умр йулдошлари бир-бирига муносиб булмаганида, иммуногенетик мос эмасликлари туфайли фарзанд кўрмаганликлари сабаб булиши мумкин. Бошқача жуфтликда наслий касалликларнинг такрорланиш хавфи кучаяди (энг асосийси — она ва ҳомиланнинг резус номутаносиблиги ва жуфтликнинг ота-оналари). Шифокорларнинг таъкидлашича, кишиларнинг 10 фоизи умуман генетик тулақонли эмас ва никоҳдан ўтмасликлари керак. Энг мақбул жуфтликка психологик темпераментларнинг кутбилигида эришилади. Бундан ташқари, интеллект даражаси ҳам тенг келиши лозим. Никоҳга энг куп мослашувчанлар очиқ характердаги, ҳаётдан завқланувчи, узаро мун-тларда меҳрибон кишилар ҳисобланади. Лекин бу сифатлар ҳаддан зиёд ёки жуда юқори даражада булса, унда бундайлар оила тузишга

ноқобил буладилар. Серфикр, эзма кишилар, уз қадр-қимматларини юқори тутувчи, жисмоний ёки интеллектуал камчилиги бор кишилар оилавий ҳаёт учун тугри келмайди. Амалдаги ажралишларда умр йулдошларнинг бир-бирига мос эмасликлари ётади. Бугунги кунда фаолият юри-таётган оила маслаҳати, оила хизмати булимлари психологик ва б. усуллар ёрда-мида, купгина кишиларни номутаносиб умр йулдошилиқ азобидан сақлаб қолиш-лари ва муваффақиятли оила қуришга кумаклашишлари мумкин.

УМУМИНСОНИЙ МАЪНАВИЯТ — ҳар бир инсон, жам-т ва барча тоифадаги кишилар учун энг олий қадрият сифатида эъозланадиган ва умумбашарий аҳамиятга эга булган маън-й ҳодисалар, мад-й бойликлар, адабиёт, фан, санъат ютуқлари, дин, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги натижаларни англатувчи т. У.м.нинг мазмун-моҳияти Президент Ислон Каримовнинг “Юксак маънавият — энгилмас куч” аса-рида мисол ва далиллар б-н атрофлича тушунтириб берилган. Мутахассислар бу т.га хос булган кундалиқ тасаввур б-н унинг маън-й мазмун-моҳияти уртасидаги фарққа эътибор бериш лозим, деб ҳисоблайдилар. Кундалиқ ҳаётда кишилар умумбашарий аҳамиятга молик маън-й бойликлар, кашфийётлар, қадриятлар, дин, фан, адабиёт, мад-т б-н боғлиқ хус-ятлар, жиҳатлар, жараёнларнинг узини У.м. сифатида тушунади. Маън-й маз-мун касб этадиган нарса ва ҳодисаларга нисбатан ишлатиладиган У.м. ҳар қандай халқ, жам-т ва давлат ҳаёт тарзининг асо-сий мезони булиб ҳисобланади. «У.м.» т.сида маъ-ятни тирик табиатнинг бир қисми булган одам зотининг ҳаёти ва камолоти ҳамда тарихий, сиёсий ва б. бирликлар (ижт-й субъектлар) учун аҳамияти ҳам уз аксини топади. У.м.нинг намоён булиш шакллари орасида уз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдали-лик хус-ятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор, уларга инсон вужуди-нинг тириклиги, унинг ижт-йлиги, ин-сон умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижт-й фаолияти ва мун-глари, меҳнати,

билими, муомаласи ва ш.к. киради. Улар инсон ва жам-т бор экан, узининг ижт-й аҳамиятини сақлаб қолади, уларнинг қарама-қаршиси булган улим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечиреш, билимсизлик ва б. ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳам-роҳидир. У.м.нинг энг олий шакллари маън-й идеал сифатида қаралади. Жам-т тарихининг ҳамма даврларида одамлар ана шу идеалларга интилиб, уларга эришиш-ни орзу қилиб яшайди. Кундалиқ ҳаётда ва илмий адабиётда энг олий идеаллар бир қатор ибора ва т.лар орқали ифода-ланади: маън-й ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси — яхшилик; нафосат бел-гиси — гузаллик; билимларимиз ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги — ҳақиқат; инсон ҳуқуқларининг олий ифо-даси — эркинлик ва тенглик; сиёсатнинг тугрилиги — адолат, одамлар уртасидаги ижобий мун-тлар — дустлик; энг хоки-сор ва бегараз туйғулар асосидаги қалб-ларнинг муштараклиги — муҳаббат, орзу-умидларга эришиш — бахт-саодат, уз юр-тини севиш ва ардоқлаш — ватанпарварлик ва ҳ.к. Воқелиқда ушбу идеаллар б-н бирга, уларнинг зидди — ёвузлик, ёмонлик, хунуқлик, ёлгон, эр-ксизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душ-манлик, нафрат, хиёнат кабилар ҳам му-айян тарзда намоён булади. Тарихий тар-ёт жараёнида У.м.ни барқарорлаштириш йуллари ва усулларининг бу борадаги мақ-садлар б-н уйғунлаштирилиши ижт-й-си-ёсий узгаришларни амалга ошириш дав-рида ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Бу уринда уч асосий жиҳатга эътибор бе-риш лозим: 1. Кишиларнинг У.м. ва улар-га эришиш йуллари ҳақидаги қарашла-рида ўтмиш авлодлардан мерос қолган орзу-умидлар, тасаввурларнинг ҳам аҳамияти беқиёсдир. Зеро, ҳар бир авлод У.м.ни барқарорлаштириш ва олий мақ-садларга эришиш борасида ўтмиш авлод-ларнинг тасаввур ва хулосаларини мерос қилиб олади, уз фаолияти, замонасидаги узгариш ва жараёнларга ҳам ана шу н.на-зардан ёндашади. 2. Ҳар бир авлоднинг ўтмишдошларидан мерос булиб келган У.м. тугрисидаги тасаввур ва орзу-умид-ларидан ташқари, узи туплаган тажриба,

ана шу тажриба асосида вужудга келган қарашлар ҳам бор. Демак, ҳар қандай даврда маън-й идеалга эришиш йулида ҳаракатлар бошланганда, уларни амалга оширишнинг режа ва дастурлари тузилаётганда, кишиларнинг руҳий-маън-й тайёргарлиги, бу борадаги мақсад, қизиқиш, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш зарур. 3. У.м. туғрисидаги тасаввурлар, эҳтиёжлар ва интилишлар асосида вужудга келган турли режа ва дастурларда купроқ бу борадаги фаолиятнинг наз-й, умумий жиҳатларига эътибор берилади. Бу ҳол, айниқса, жам-т тар-ётида туб бурилиш ва чуқур узгаришлар юз бераётган даврда яққол намоён булади. Аммо бу борадаги режалардан амалиётга утилганида, тажрибада мақсадларга эришиш учун бевосита ҳаракат бошланганида кутилмаган ҳолатлар юзага чиқа бошлайди. Булар эса, уз навбатида, бош мақсадга эришиш (стратегия) борасидаги кундалик фаолиятда турли хил йуллар, усуллардан (тактика) фойдаланишни талаб қилади. У.м.нинг баъзи шакллари б-н боғлиқ яна бир масала бор: уларнинг ҳаётда қарор топиши муайян тусиқ ва қийинчиликлар орқали кечади. Натижада, идеал мутлақ, тула-тукис амалга ошмайди, унинг баъзи бир жиҳатлари ҳаётга татбиқ этилади, бошқалари эса келажак авлодларга мерос бўлиб қолади. Одамзод эса идеалсиз, унга интилмасдан, келажакка умид кузларини тикмасдан яшай олмайди. Аммо инсон ҳаётда фақат идеаллар, уларга эришиш туғрисидаги орзулар б-н қаноатланиб қолмайди. У уз идеалларига эришиш, уларни барқарор қилиш йулида бошқа эҳтиёж, талаб ва қизиқишларини қондириши, ўзга кишилар б-н мун-тда бўлиши, жам-т талабларини бажариши, уз бурчини адо этиши ва б. соҳаларда фаолият юритиши лозим. Шу маънода, кишилар доимо идеалга интилиб, реал ҳаётдаги вазифаларни бажариб, орзу-умидлар б-н реал воқелик орасида умр утказадилар. Идеалларга интилиш орзуси б-н реал ҳаётда яшаш зарурати уртасидаги муайян зиддият одамзодни яшашга ундайдиган, умрининг энг қийин, мураккаб даврларида ҳам умид учқунлари сақланиб қолиши

учун асос буладиган умргузаронликнинг асосий тамал тоши, инсон ҳаётининг мазмуни, маъноси ва қадрини белгилайдиган объектив жараёнدير. У.м. (айниқса, унинг идеал шакллари) омилкор фаолиятга чорловчи оптимистик ғоялар, шиорлар ролини уйнаши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар кишини амалий ишлар қилишга ундайдиган, унинг фаолиятига маъно ва мазмун бағишлайдиган, мақсадини аниқлаш имконини берадиган, бирор жараёнга, жам-тда амалга оширилаётган вазифаларга нисбатан шахс ёки ижт-й субъектларнинг қандай мун-тда булаётганини ойдинлаштириш имконини берадиган маън-й мезонга айланади. Инсоннинг яшаш жойи, утмиш авлодларининг хоки яширинган замин, узи туғилган юрти б-н боғлиқ умуминсониятга хос бокира туйғулари бор. Бу туйғулар туғилган уйдан, маҳалла, қишлоқ, шаҳар, қучасидан тарбиялана бошлайди, киши мансуб булган тарихий бирлик, унинг утмиши б-н боғланган ижт-й ҳудудга нисбатан мун-тда намоён булади. Ҳар бир киши Ер сайёрасининг фарзанди эканини, узи учун суюкли ҳудуд, сайёранинг таркибий қисми булган Ватанини анлаганида, ундаги бу туйғу уни умуминсонийлик талабига мос келадиган инсон даражасига кутаради. Сайёрамиз кишиларига хос У.м.нинг шаклланиши ва такомиллашуви учун Ер юзида тирикликнинг вужудга келиши, рив-ши, одам зотининг онгли фаолияти, меҳнати, мад-й ва маън-й камолотга эришиш босқичлари, табиат ва жам-тда амалга оширган ишлари б-н боғлиқ жараёнларни ифодалайдиган тарих ҳам уз аҳамиятига эга. Тарих — одам зотининг вужудга келган илк даврдан бизнинг кунларимизгача яратилган моддий ва маън-й бойликларини, инсоният ҳаётида руй берган узгаришларни ҳоз. авлод ва келажакка етказиб беришга хизмат қилади. У авлодлар руҳи олдидаги қарздорлик туйғусини қузгаган, утмиш воқеаларини урганиш зарурати туғилган ва келажак режаларини тузиш жараёнида рив-шнинг аниқ йул ва усуллари танлаб олинаётган даврларда юксак маъ-ят мезонига айланади. Бутунги кунда мам-тимиз-

да тарихий хотирани тиклаш, мустақилликни мустақамлаш, аҳоли қалби ва онгида миллий истиқлол ғояларига садоқат руҳини сингдиришга катта аҳамият берилаётгани бежиз эмас. Бу эса, уз навбатида, халқимизга хос миллий маъ-ятнинг У.м. хазинасига муносиб ҳисса булиб қушилиши, юртимизда юксак маъ-ят тамойилларининг устуворлигини таъминлаш, соғлом ва баркамол авлодни тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР —

жаҳондаги барча одамлар, халқлар ва давлатлар учун умумий қадрлаш мезони ҳособланган. умумбашарий аҳамиятга эга булган қадриятлар тизимини ифода этадиган т. У.қ. ниҳоятда кенг қуламли ва серқирра т.дир. У озодлик, эркинлик, тинчлик, бахт-саодат каби умумижт-й маъно-мазмун касб этадиган т.лардангина иборат эмас. Уни фақат мад-й бойликлар сифатида тушунишни ҳам мақсадга мувофиқ, деб булмайди. Шу б-н бирга, муайян миллий, этник ва б. хусусий қадрият тизимлари ҳам У.қ.нинг урнини боса олмайди. У.қ. тизими ва унинг намоён булиш шакллари таҳлил қилиш, аслида, таркибий қисмлари бир-бири б-н диалектик тарзда боғланган умумий тизимни, унинг асосий қисмлари уртасидаги мун-тларни тадқиқ қилишди; У.қ. жам-т тар-ётининг муайян даврида яшаётган барча кишилар учун умумий булган тизимни ҳосил қилади, бошқа тамойиллар б-н узлуксиз, алоқада, зарурий боғланишда намоён бўлади. У.қ.нинг намоён булиш шакллари нисбий хус-ятга эга, аммо бу нисбийлик доимо ҳам кузга ташланавермайди. Тарихий рив-ш жараёнида (объектив тарзда), жам-т ва кишиларнинг талаб. эҳтиёжлари натижасида (субъектив тарзда) У.қ. шаклларида гоҳ бири, гоҳ бошқаси умумий тизимнинг марказига, ҳаётнинг олдинги поғонасига чиқиб олади, мас., юртда душманлар ҳукмронлик қилганида — озодлик, мустақиллик; юрт мустақиллигига хавф туғилганида — ватанпарварлик; миллий узликни англаш ва миллий уйғониш даврида — тарихий ва

мад-й меросни урганишга интилиш; уруш шароитида тинчлик ва барқарорликка эҳтиёж кучайиб боради. Шу тариқа ижт-й жараёнлар ривожидан У.қ.нинг маълум бир шаклининг долзарблиги, бошқасининг зарурлигини бир қадар хиралаштирғандай, уларнинг айримлари идеал ҳолатга яқинлашгандек, бошқалари эса улардан узоқлашгандек булиб туюлади. Бугунги кунда У.қ.лар барча учун умумий мезон булиб қолганининг бир қатор сабаблари бор: а) сайёрамизнинг дунёдаги барча кишилар учун, уларнинг ирқи, миллати, эътиқоди ва б. табиий-тарихий ҳамда ижт-й белгиларидан қатъи назар, энг умумий ва шу б-н бирга, чексиз коинотдаги муъжазгина макон экани тобора яққолроқ ҳис этила бошлангани; б) дунёдаги ижт-й хилма-хиллик, сиёсий ва мафкуравий ранг-баранглик, турли хил эҳтиёж, қизиқиш, мақсад, интилиш, хатти-ҳаракат, фаолиятнинг тар-ёт талабларига мос келадиган энг умумий маън-й мезонларига муҳтожлик сезила бошлангани; в) даҳшатли қиргин қуроллари, ядро уруши, экологик бўҳрон ва маън-й таназзул каби таҳдидлар б-н юзма-юз келиш натижасида инсоният келажаги, сайёрамиз аҳолиси умумий генофондининг тақдири хавф остида қолгани, инсониятнинг ҳоз. авлоди мансуб булган тамаддунларни сақлаб қолиш ута муҳим аҳамият касб этаётгани; г) кишиларнинг қандай ижт-й тузум ва давлатларда яшашидан қатъи назар, ҳамма жойда энг асосий мақсад инсон, унинг ҳаёти, манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликлари, одамлар учун мазмунли, тукин ва фаровон-турмушни таъминлашда бутун жаҳон аҳамиятига молик универсал технологиялар, илм-фан ютуқлари ҳамда уларни барча ҳаракатларда қўллаш имкониятларининг умумийлиги, бу имкониятларни рўёбга чиқариш учун умумсайёравий ҳамкорлик зарурлиги тобора купроқ англаб олинаётгани б-н изоҳланади. Одамлар ўзлари ва атрофдагиларнинг амалий фаолиятини, бирор соҳадаги хатти-ҳаракатларини У.қ. мезони б-н солиштириб, мулоҳаза юритади, хулоса чиқаради, баҳо беради. Ижт-й тар-ёт жараёнида У.қ.нинг усту-

ворлиги талаблари ҳар бир тарихий бирликнинг тарихий рив-ш маҳсули экани, барча инсонларнинг манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқлари, орзу-умидлари ҳисобга олиниши даркорлигини кўрсатади. Бу инсоннинг табиий-тарихий ҳақ-ҳуқуқлари унинг яшаш ва умр кечириш ҳуқуқининг табиийлиги ва муқаддаслигини тулиқ эътироф қилинишини англатади. Ана шу сабабга кўра, истиқлол йилларида мамтимизда У.қ.нинг устуворлиги тамойилига ниҳоятда катта эътибор берилмоқда. Бу қадриятлар жам-тимизда амалга оширилаётган ислохотлар ва туб узгаришларнинг асосий мезонига айлангани бежиз эмас.

УМУМИНСОНИЙЛИК — инсон, жам-т, давлат ва б. учун умумийлик касб этувчи ҳаёт мезонлари, тар-ёт тамойиллари ва қонуниятлари, умумий қоида ва тартибларни ифодаловчи т. Мазкур т. ҳаётнинг турли жиҳатлари, хилма-хил ижт-й сифат ва хус-ятларнинг умуминсоний характерга эга эканини англатади. Бу т. турли соҳаларда намоён бўладиган халқаро андозалар, бутун жаҳон аҳамиятига молик жараёнлар, дунёнинг барча ҳудудларига хос воқеа-ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланади. Бир суз б-н айтганда, “У.” одамлар учун умумий булган мезонлар, объектив ҳолатлар, хус-ятлар, шарт-шароитлар ва б.ни узида акс эттирадиган т. сифатида ишлатилади. У. одамзоднинг яшashi, умргузаронлиги, амалий фаолияти, инсоният ҳаётининг энг умумий соҳаларига тегишли булган маън-й тамойиллар, талаб ва ҳодисалар башариятнинг ўтмиши, бугуни ва келажagini, яшашнинг йўналишлари, қонун-қоидалари, талаб ва тартибларини, одамларнинг энг азалий орзу-умидлари ва идеалларини узида акс эттиради. У. жам-т аъзоларининг барчаси учун умумий аҳамият касб этади, инсоният ҳаётида руй бераётган ўзгаришлар, кишиларнинг амалий фаолияти, яшаш тарзи, бошқаларга мун-ти ҳам ушбу мезонга мос келиши ёки мос келмаслигига қараб баҳоланади. Мам-тимиз тар-ётининг ҳоз. даврида У. жам-т ва давлат қурилишини ислоҳ қилиш, ҳаёт-

нинг барча соҳаларида туб узгаришларни амалга оширишнинг энг асосий тамойили сифатида намоён булмоқда.

УНИВЕРСИТЕТ (лот *universitas* — мажмуа, йиғинди) — олий ўқув юрти; илмий муассаса; турли соҳалар учун мутахассисларни тайёрлаш, айни вақтда илм. тад., кашфиётлар амалга ошириладиган олий таълим муассасасини англатувчи атама. Дастлабки У.лар мадрасалар шаклида ислом мам-тларида пайдо булган эди. Универсал таълим ва илмий кашфиётлар борасида IX-X а.лар ва умуман урта а.ларда Бағдод, Балх, Басра, Дамашқ, Қоҳира, Амадон, Табриз, Самарқанд, Бухоро, Насаф, Гурганж, Кеш, Шош шаҳарларидаги мадрасалар ниҳоятда машҳур булган ва уларда етишган алломалар Европа мам-тларида ҳам яхши танилганлар. Бу мадрасаларда яратилган куплаб илмий асарлардан урта а.лар Европаси У.ларида асосий дареликлар сифатида фойдаланилар эди. Ҳоз. шаклдаги У.ларга асос булган илм даргоҳлари эса XII—XIII а.ларда Италия, Испания, Франция ва Англияда пайдо булган. Улар асосан маъ-ят, дин, ҳуқуқ, тарих, география, математика, астрономия, табобатга оид фанларни умумлаштирган эди. XVIII—XIX а.дан бошлабгина бу таркибга ижт-й ва техник фанлар ҳам киритила бошлади. Ўз-нда дастлабки шундай У. 1920 йилда Тошкентдаги Халқ У.и асосида яратилди. 1923 йилда у Ў.О. университети деб аталди. 1960 йилдан Тошкент давлат университетига айланди. 2000 йилдан бошлаб Ўз-н Миллий университети деб атала бошланди. Ҳоз. вақтда Ўз-нда турли соҳалар буйича етук мутахассислар тайёрлашга ихтисослаштирилган 61 та У. фаолият олиб боради. Улар бурунгиларидан ёш авлод тарбияси, билими ва маъ-ятига юксак аҳамият қаратилгани, кашфиётлар учун кенг имкониятлар яратилгани б-н фарқландилар.

УРУШ — қуролли кучлар асосий ҳал қилувчи восита сифатида қўлланадиган қуролли курашни англатувчи атама. Бундан ташқари, У.да иқт-й, дипломатик, мафкуравий ва б. барча воситалар ишга

солинади. Мам-т ичида ҳам турли ижт-й қатламлар уртасида ҳокимият учун кураш келиб чиқиши мумкинки, бу *фуқаролар* У.и дейилади. Улар, ш-дек, адолатли ва адолатсиз турларга булинади. Уз мам-тининг мустақиллиги ва озодлиги учун олиб бориладиган У. адолатли, бошқа халқ ва мам-тларни ғаразли ниятларда босиб олишга қаратилган Улар адолатсиз Улар ҳисобланади. XX а.да юз берган икки жаҳон У.и асосан ер юзини тақсимлаш ва қайта тақсимлашга қаратилган адолатсиз Улар эди ва уларда ун миллионлаб одамларнинг ёстиги қуриди. Ўз-н ўз мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ тинч-тотув яшаш, бошқаларнинг ишига аралашмаслик, мам-тлараро зиддиятларни тинч йўл б-н ҳал қилиш сиёсатини изчил равишда олиб бормоқда. Бутун тарих давомида У. сиёсатни куч ишлатиш орқали давом эттириш тамойили булиб келди. Бугунги кунда ядро ва б. ҳарбий қурооллар мислсиз ривожлангани туфайли У. мам-тларнинг иқт-й, сиёсий, мафкуравий ва б. мақсадларига эришиш воситаси сифатида ҳеч бир мазмунга эга булмай қолса-да, дунёнинг турли бурчакларида У. ҳаракатлари ва қуроолли туқнашувлар, ҳарбий можаролар тухтаётгани йўқ. Замоनावий воқелик шундайки, кенг миқёсдаги бирор-бир У. бутун инсоният ҳаёти учун хавф туғдириши мумкин. Шу маънода, Ўз-н яхлит халқаро хавфсизлик тизимини яратиш, тинч-тотув яшаш учун янги ташаббуслар б-н чиқмоқда.

УРУҒ (ижт-й бирлик) — қон-қариндош кишиларнинг ижт-й-маън-й уюшув натижасида шаклланган жамоа. У.чилик инсоният тарихининг қад. даврига хос булиб, яшаш учун кураш ва ташқи душманлардан сақланиш мақсадида кишиларнинг қариндошчилик асосида бирлашув натижасида пайдо булган. Шу йўл б-н кишиларнинг тенг ҳуқуқлилиги, асосий ишлаб чиқариш қуроолларининг умумий мулклиги, жамоа меҳнати ва истеъмол қилишнинг умумийлиги таъминланган, никоҳ ва диний маросимлар тартибга солиб турилган, жорий урф-о.лар бузилганда, айбдорлар жазоланган. Зардуштий-

лик ҳукмрон булган даврларда ҳар бир У.га Ўтоға етакчилик қилган, унинг зиммасига ибодатхонадаги доимо ёниб турувчи утнинг суниб қолмаслиги масъулияти ҳам юкланган, ҳозир бу суз «ўтоғаси» шаклида тилимизда учраб туради. Қадимда узб.ларда 92 та У. булган: қунғирот, манғит, минг, барлос, жалоир, найман, қурама, қипчоқ ва б. Ҳар бир кишининг уз аждодлари кимлар булганини билиш мақсадида қайси У.дан эканини аниқлаши айб эмас. Аммо У.чиликка муқкасидан берилиб, фақат уз У.и манфаатини қўзлаб, бошқаларни камситиш, атрофига уз яқинларини туплаб, қариндош-У.чилик қилиш ягона миллат бирлигига хавф туғдиради. Бу миллатни жипслаштирмайди, балки заифлаштиради, тар-ётга тусиқ булади. Ривожланган миллатларда бундай иллатларга аллақачон барҳам берилган ва одамнинг қайси У.дан келиб чиққанига қараб эмас, қандай фазилатлари борлигига қараб баҳо берилади, қадрланади.

УРУҒ-АЙМОҚЧИЛИК — қаранг: этноцентризм.

УРУҒ-ОДАТ — маън-й ҳаёт ҳодисаси; анъаналар сифатида умумхалқ томонидан қабул қилинган, тарихан таркиб топган тартиб-қоида; расм-русум, тамойил. (Мас., узб.ларда кичикларнинг катталарга салом бериши, эрта туриб уй-ҳовлини супуриб-сидириб, тартибга келтириб қўйиш, меҳмонларга алоҳида ҳурматда булиш, байрам арафасида бетоб, ожиз ва қийналганлардан хабар олиш, ёрдамга муҳтожларга ҳашарга бориш ва б.). У.о. ва расм-русумлар бир-бири б-н узвий боғлиқ булиб, бири иккинчисининг таркибий қисми ҳисобланади. У.о. ва расм-русумлар ҳар бир миллат ва элатнинг тарихи, турмуш тарзи ва б. омиллар таъсирида шаклланади ҳамда уларнинг ўзига хос қиёфасини белгиловчи хус-ятлардан биридир. Мас., узб.ларда қудачилик ниҳоятда катта эътиборни талаб қилади. “Кувёни пайгамбарлар сийлаган”, дейилади ва шунга яраша кувёга ҳурмат-эҳтиром билдирилади. Утмишда ота қизи келин булиб тушган маҳалладан отдан тушиб, пиёда утган. У.о. ва расм-русумлар мил-

лий анъаналар, миллий тил ва миллий руҳ б-н бир қаторда миллий маъ-ят ва мад-тининг муҳим қиррасини ташкил қилади. У.о. ва расм-русумлар ҳар бир миллатда узига хос тизимни ташкил қилади. миллат томонидан турмуш тарзининг зарурий шартни деб қабул қилинади. У.о. ва расм-русумларга бефарқ киши миллатидан узоқлашиб, узилиб қолади. У.о. ва расм-русумларга ҳурмат уз миллатига ҳурматнинг таркибий қисмлари, куп миллатли давлатда уз миллатининг У.о.ларига риоя қилиш ҳамда бошқа миллатлар б-н бўлган дустана мун-тларига пугур етказмаслиги керак. Буюк бобомиз Абу Райҳон Беруний минг йил аввал яратган “Ҳиндистон” асарида шундай деб ёзган: “Бирон халқнинг у ёки бу удумларига баҳо беришда буниси менга ёқади, уни си ёқмайди, дейишга ҳеч кимнинг ҳаққи йук, негаки, ҳар бир халқ удумлари, анъаналари минг йиллар давомида шаклланган ва уша миллатнинг ҳаёт тарзига айланган”. Шу мантиқдан келиб чиқадиган бўлсақ, уз қадриятларимизни улуғлаб, бошқаларникини камситиш тўғри бўлмайди. Ҳар бир миллатнинг узига хос удумлари бор. Бироқ Шарқ б-н Ғарб дунёқараши орасида анчагина жиддий тафовутлар борлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Одатлар — халқ табиатининг кузгусидир. Ҳеч бир халқнинг ҳеч бир одати айрим одамларнинг хоҳиш-истаги, шунчаки ҳаваси б-н дунёга келган эмас. Улар эзгу ниятларнинг ифодаси сифатида, инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибати намойиши сифатида туғилади. Улар аслида халқ донишмандлигининг бир куриниши бўлиб, айнан ш.у. ҳам узоқ яшайди. Ҳатто замонлар утиб, баъзи одатлар янгича ҳаёт талабларига мос келмай қолганда ҳам бир неча ўн йиллар давомида яшаб келаверади. Ўзб. У.о.ларининг шахс маъ-яти, унинг тасаввур дунёси, борлиқни қабул қилиш, рад этиш, англаш, тушуниш куртагини пайдо этиш йусинига кўрсатган таъсири ортиб бормоқда. Инсоннинг болалик давридаги илк тасаввур, атрофга нисбатан мун-ти, кузатувчанлиги ҳам У.о.лар тарзида шаклланади. Кейинчалик У.о.лар, анъана-удумлар,

маросимлар яхлит ҳолда халқ мад-тининг яхлит тимсолига айланади. Шунга кура, улар ҳар бир халқнинг ижт-й-иқт-й, мад-й-сиёсий, маън-й онг даражасидан дарак беради. У.о. турмуш тарзи, мавжуд шарт-шароит негизида шаклланиб, бир қанча ижт-й тузумлар алмашганига қарамай, ҳануз яшаб келмоқда, айримлари янгича мазмун касб этмоқда. Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “...халқимиз маънавиятини юксалтиришда миллий урф-одатларимиз ва уларнинг замирида мужассам булган меҳр-оқибат, инсонни улуғлаш, тинч ва осойишта ҳаёт, дўстлик ва тотувликни қадрлаш, турли муаммоларни биргалашиб ҳал қилиш каби ибратли қадриятлар тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу борада маънавий ҳаётимизнинг узвий қисмига айланиб кетган ҳашар одати истиқлол даврида янгича маъно-мазмунга эга бўлиб, умуммиллий анъана тусини олгани барча-мизни мамнун этади. Ҳар йили Наврўз ва Мустақиллик байрамлари арафасида утказиладиган умумхалқ ҳашарлари бунинг тасдиғидир. Ана шу ҳашарлар пайтида маҳалла ва гузарлар, йулар ва майдонлар, боғу роғларни тартибга келтириш, дов-драхтлар ўтқазииш, кам таъминланган, муҳтож оилалар, ёлғиз ва қаровчисиз кексаларга амалий ёрдам кўрсатиш, ҳеч шубҳасиз, жамият тафаккурининг янгилинишига кучли таъсир қилмоқда” (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 96—97-б.). Буларнинг барчаси ҳар бир инсон, миллат, жам-т ва давлат ҳаётида У.о. нақадар беқиёс аҳамият касб этишидан далолат беради.

УТИЛИТАРИЗМ (лот. *utilitas* — фойда, наф) — Ғарб маъ-ятига оид наз-я. У. ҳар қандай фаолият ва хатти-ҳаракатнинг фойдалилигини маъ-ят ва ахлоқ-одоб мезони деб билади. Мазкур наз-я XIX а.да Англияда пайдо булган ва либерал буржуа қатлами манфаатини ифодалаган. Бентам асос солган У.нинг асосий тамойили шахсий манфаатларни қондириш воситаси б-н “энг куп сонли кишиларга энг куп бахт таъминлаб беришдан” иборат. Шу б-н бирга, У.га кура, хатти-ҳаракатнинг маън-йлиги ва ахлоқийлиги. унинг

натижасида ҳосил қилинган ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубатларнинг узаро мувозанатини математик тарзда ҳисоблаб чиқиш мумкин. У. ибораси илк бор инглиз файласуфи Дж. С. Милль томонидан илмий муомалага киритилган. Унинг асосий ахлоқий-фал-й асари “У.” деб аталган. Айнан Милль туфайли У. таълимоти фойдалилик тамойилига асосланган ахлоқий наз-яннинг алоҳида йуналиши сифатида этика тарихига киритилган. Дж. С. Милль У.га ҳузур-ҳаловатни сифат жиҳатидан баҳолаш тамойили, маън-й-руҳий лаззатларни жисмоний лаззатлардан афзал куриш талабини киритган. У. баъзи ҳолларда давлат ва ҳуқуқ функцияларини тушунишга ҳам асос қилиб қўйилади. “Фойдалилик” тамойилининг билиш наз-ясига татбиқ этилиши прагматизмнинг пайдо булишига туртки беради. Дастлабки ёки мумтоз У. наз-ясининг асосчиси Дж.Бентам француз материалистлари сингари бевосита антропологияга таянган ахлоқий қарашларни илгари суради. Унинг назарида, ҳузур-ҳаловат ва азоб-уқубат — инсон ҳаётининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган асосий табиий тамойиллардир. Шу маънода, ахлоқ ҳам, ҳуқуқ ҳам, давлат ҳам ана шу табиий асос негизида шакллантирилмоғи зарур. Дж.Бентам умумлаштирилган ҳолда ушбу асосни фойдалилик тамойили, чексиз бахт ва фаровонлик манбаи, дея атайди. Бу тамойил файласуф учун шунчаки ахлоқнинг маъно-мазмунини тушунтириб берувчи восита эмас, балки хатти-ҳаракатни баҳолаш мезонларини белгилаб берувчи ҳал қилувчи ахлоқий-меъёрий асос ҳисобланади. Дж.С.Милль устозининг таълимотини ривожлантириб, Арасту ва Эпикур қарашларига таянган ҳолда, ахлоқнинг мазмун-моҳиятини инсоннинг олий мақсад-муддаолари б-н боғлаб талқин этади. У умумманфаатни ахлоқнинг олий тамойили дея эълон қилиб, инсон ҳеч бўлмаса, ўзининг хусусий манфаатларини қондиришга, биринчи галда, касбий ва ижт-й мақсадларини рўёбга чиқаришга интилиши кераклигини таъкидлайди. Дж.С.Милль У. наз-ясининг танқидчилари б-н баҳс-мунозарага киришиб, фой-

далилик тамойилига аниқлик киритишга ҳаракат қилади. Унинг назарида, бу тамойил, аввало, “бахт” т.си орқали ифодаланади. Бахт деганда, у шахсий бахтни эмас, умумий бахтни назарда тутати: хусн, шахс бахтли булишга интилмасдан, ўзга кишиларнинг бахтли булишига ҳаракат қилмоғи даркор. У. наз-яси Г.Спенсер, Э.Дюркгейм қарашларига таъсир этган адолат концепциясининг шаклланишига хизмат қилган. “Фойдалилик” тамойили У. асосчилари томонидан турлича талқин этилгани боис ҳоз. замон наз-й тадқиқотларида бу т.га янада аниқлик киритишга уринишлар, гедонистик қарашлар, чунончи, “ҳузур-ҳаловат” т.сини сиқиб чиқариш, “танлаш имконияти”ни кенгайтириш, У. ўрнига “ахлоқий мулоҳазаларни таҳлил қилиш” (эмотивизм, этикада мантиқий позитивизм) наз-ясига қарши қўйиш тенденцияси кузга ташланмоқда.

УТОПИЗМ (юн. *utopos* — хаёлий, мавжуд булмаган жой) — луғавий маънода инсон, давлат ёки жам-тнинг келажакдаги мукамал (идеал) шакли ҳақидаги таълимот. У. уйлаб топилган, хаёлан тасаввур этилган жам-т ёки орзудаги тузум сифатида қадимдан куп мутафаккирларга хос булган. Ўрта а.ларда эса бу оқим мавжуд тузумни илоҳийлаштириш, унинг идеал ва абадийлигини уқтиришга хизмат қилган. Бу борадаги қарашлар англиялик Томас Морнинг (1478—1535) “Утопия”, италиялик олим Томазо Компанелланнинг (1568—1639) “Қуёш шаҳри”, Ф.Бэконнинг “Янги атлантида” каби асарларида ўз ифодасини топган. Уларнинг идеал жам-т ҳақидаги таълимоти Шарқ мутафаккирларининг бу туғридаги қарашларидан фарқ қилади. Бу, аввало, шунда куринадики, Ф.Бэкон, Т.Компанелла ва Т.Мор орзу қилган идеал жам-т Европадан олисдаги хаёлий жойда барпо қилинади. Шарқ мутафаккирлари, улардан фарқли улароқ, ўзлари яшаб турган жам-тни идеал даражага қутарилишини орзу қилганлар. У. таълимотлари инсоният тарихида амалга ошмаган қарашлар сифатида шаклланган ва намоён булган.

УЯТ — инсоннинг умумэтироф этилган талаблар ва одатларга зид хатти-ҳаракати натижасида юзага келадиган, узаро мун-тларда бирор киши ёки қўлчилик олдида уз қилмишидан унғайсизланиши, унинг ахлоққа, умуман, маъ-ятга зид эканидан афсус чекишини англатадиган т. У., одатда, ҳаёнинг маънодоши тарзида қўлланса-да, лекин аслида бу икки маън-й т. бир-биридан фарқ қилади: ҳаё фақат бировларнинг ёки ташқи воқеа-ҳодисалар олдида унғайсизлик ҳолатини англатса, У. кишининг қилиб қўйган хатти-ҳаракатидан нафақат бошқалар, батки уз олдида ҳам ноқулай сезиши б-н ажратиб туради. Ш.саб. У.ни маълум маънода виждон азоби б-н боғлиқ маън-й-ахлоқий ҳодиса деб айтиш мумкин. Фарқи шундаки, У. ҳисси маълум бир вақт мобайнида воқе бўлиб, кейинчалик сустлашади ва аста-секин йўқолиб боради, виждон азоби эса инсонни то умрининг охиригача тарк этмайди. Мас., киши узи билмасдан қўпол муомала қилган одам б-н бир неча бор қайта учрашганидан кейин уни изтиробга солган У. ҳисси аста-секин йўқолади. Лекин уткинчи ҳисларга берилиб, дўсти, яқин кишиси, Ватани,

севгилисига хиёнат қилган кишини виждон азоби бутун умр қийнайди. Шу маънода, У. виждон азобининг бир қуриниши сифатида намоён бўлади. У. фақат инсонга хос ҳодиса: “У. фақат инсонга хос туйғудир. Ҳайвон У. пайдо қилолмагани учун инсонга яқинлаша олмайди, лекин инсон У.ини йўқотиб, ҳайвонга яқинлашиб қолиши мумкин” (А.Қаҳҳор). Бир донишманд У.ни “виждоннинг сиртқи қуриниши” деб таърифлаган эди. У. энг шафқатсиз қонундан ҳам кучлироқ, қудратлироқдир. Ҳар қандай қонунга ҳам чап бериш мумкин, лекин У.га чап бериб бўлмайди, чунки қонун одамдан ташқарида, У. эса одамнинг қалбида бўлади. Бинобарин, уяладиган одамга ҳалол яшаш хосдир. Дунёдаги ҳар қайси халқ ёки миллатга хос туйғулар йиллар, а.лар давомида шаклланади, гоҳ сайқал топади. “У. улимдан қаттиқ”, “Эр кишининг уялгани улгани” каби узб. мақоллари ҳам қадимдан бу туйғунинг халқимиз хаётида нечоғлиқ юксак маън-й қадрият эканини курсатади. Ушбу қадриятни авайлаб-асраш, баркамол авлодни тарбиялашга ёрдам беради, жам-тнинг маън-й баркамоллигини таъминлайди.

ФАН (араб. *илм, билим, маҳорат*) — дунё ҳақидаги объектив билимлар тизими: уни маълум мақсадлар йулида узгартиришга хизмат қиладиган табиат ва жам-т ҳаётини акс эттирувчи ижт-й онг шакли. Жам-тнинг ижт-й ин-тларидан бири бўлган Ф. қадриятлар тизимида узига хос уринга эга. У катта илмий салоҳиятни, ижодий куч-қувватни бирлаштиради, миллат дунёқарашини шакллантиради, таълим-тарбия, ахлоқ меъёрларини вужудга келтиради, маън-й баркамол инсонни тарбиялайди, мам-тда қудратли илмий салоҳиятни яратишга хизмат қилади. Ш.у. Ўз-н зиёлилари Ф. ва техникани, тарихий меросимизни чуқур урганиб, долзарб

мавзуларда тадқиқотлар олиб бормоқдалар, мас., табиий ва ижт-й жараёнларни математик моделлаш, информатика ва ҳисоблаш техникаси. эҳтимоллар наз-яси, геологик жараёнларнинг қонуниятларини урганиш, молекуляр-генетик, ген-ҳужайра соҳасидаги, тиббиёт, қишлоқ хужалиги, энергиянинг ноанъанавий турларини яратиш, қуёш энергиясини комплекс ва самарали суратда бошқа турдаги энергияга айлантириш ва б. Ўз-нда мустақиллик йилларида Ф. соҳасидаги ислохотларга катта аҳамият берилмоқда. Мас., 2002 йилда Республика Фан ва техника давлат қўмитасининг Ўз-н Фан ва технологиялар марказига айлантирилиши, 2006

йилда эса бу соҳада яна бир тизимли узгарининг амалга оширилиши кабилар шулар жумласидандир.

ФАНАТИЗМ (лот. *fanaticus*) — муайян ғоя, эътиқодга қур-қурона ва қучли ишонишни англатувчи т. Турли даврларда жоҳиллик, ашаддий хурофотчилик, мутаассиблик, жазавақорлик, дарғазаблик, телба-тесқари иш тутиш маъносида қулланган. Умуман, Ф.нинг қуйидаги шакллари курсатиб ўтиш мумкин: 1) истеъмолчилик Ф.и, яъни муайян моддий-маън-й неъматларни узлаштиришга қучли мойиллик; 2) диний Ф. — диний фундаментализм ва экстремизмнинг радикал шакли; 3) сиёсий-ғоявий Ф.; 4) этник, миллий ва ирқий Ф. Диний-фал-й, миллий ва сиёсий жабҳаларда Ф. кўпроқ учрайди. Ф. бу — идеал деб олинган предметга нисбатан завқ-шавқ, қучли иштиёқ б-н талпиниш ҳамда унга нисбатан танқидий мун-тининг мутлақо йўқлиги б-н характерланади. У. Черчил ибораси б-н айтганда, «фанатик шундай инсонки, у предметни ҳам, ўз фикрини ҳам узгартирмайди». Ф.га берилган инсон турли моҳиятга эга бўлган қарама-қарши икки йулдан бирини танлаб ўтирмайди, у фақатгина узининг маълум бир эътиқодни ҳимоя қилади, холос. Унга мос келмайдиган барча қараш ва ғоялар Ф. назарида Яратганга нисбатан шаккоқлик, маъ-ятга, инсон қадр-қиммати ва адолат тамойилига зид, дея талқин этилади. Ўз эътиқодига қур-қурона ишонадиган фанатик шахс қарашларининг туғри-нотуғрилиги, асосланган-асосланмагани ҳақида уйлаб ўтирмайди, унинг учун қурбон бўлишга шай туради, узгалар фикрини эътиборга олмайди. Бундан ташқари, ғояси йулида туғаноқ буладиган ахлоқий меъёрларни инкор этади, уларни бидъат дея эълон қилади. Ўз ғоясига эришиш йулида ҳеч қандай тусиқлардан қўрқмайди. Ф. т.сининг ўзидаёқ унинг торлиги, чеклангани, мутаассиблик яққол намоён бўлади. Амалиётда ўзини фанатик-мутаассиб деб атаган кишиларни учратиш қийин, аммо уларнинг аксарияти эътиқодига зид қарашларини илгари сураёт-

ган кишиларга шундай тамға қўяди. Мас., насронийлар назарида ўз динига эътиқодли бўлган мажусийлар утакетган мутаассиб ҳисобланган. Шу б-н бирга, насронийларнинг ўзи ҳам Рим ҳукмдорлари томонидан мутаассибликда айбланган. Ёки муқаддас инквизиция мутаассибликда барча ташкилотларни ортида қолдириб кетган бўлса-да, насроний ақидаларга зид ғояларни илгари сурганларга бидъатчи деган тамға қўйиб, шафқатсиз жазога маҳкум этган. Ф. диний соҳадан ташқари, сиёсий жабҳада ҳам кенг тарқалган. Мас., француз инқилоби даврида сиёсий партиядан кўра кўпроқ ўзига хос сиёсий мазҳабга ўхшаб кетадиган яқобинчилар сиёсий мутаассибликка ёрқин мисол бўла олади. Ф.нинг хатарли жиҳати шундаки, унга йулиққан одамлар ёки уларнинг гуруҳлари жам-тда беқарорлик тулқинини келтириб чиқаришга қодир бўлади. Оммавийлик унсури эса муайян бир хатти-ҳаракатлар учун шахсий жавобгарлик ҳиссини йўқотиб юборади, ҳаракатга оммавий тус беради. Ўзининг шак-шубҳасиз ҳақлигига, ҳақиқатни фақат ўзи билишига ишонч ҳисси сунгги чораларга — зуравонлик ҳаракатларига мойиллиги б-н ажратиб турадиган диний экстремизмнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бугунги кунда дунёнинг кўпгина минтақаларида ижт-й-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга уринаётган, қанчадан-қанча бегуноҳ кишиларнинг ҳаётига зомин бўлаётган утакетган мутаассибларнинг экстремистик хатти-ҳаракати тобора хатарли тус олаётгани барча давлатларнинг бу иллатга қарши биргаликда кураш олиши бориши, кишиларнинг мад-й даражасини юксалтириш, шахсга нисбатан ҳурмат туйғусини шакллантириш борасида саъй-ҳаракатларини бирлаштиришни тақозо этмоқда.

ФАОЛЛИК (араб. тез, шиддатли ҳаракат) — шахснинг ҳаётда маълум бир мақсад йулидаги илғор ва интилувчан хатти-ҳаракатларни намоён этишини англатувчи т. Жам-тининг тар-ёт б-н доимий мун-тини ушлаб турувчи, инсоннинг уз-ўзини англаб, ҳар бир ҳаракатини маън-й фаоли-

ятига мувофиқлаштирувчи шахсга хос бўлган энг муҳим ва умумий хус-ят — бу унинг Ф.идир. Жам-тдаги узгаришларга айнан Ф.га инсонларнинг таъсири катта бўлади. Ш.у. ҳам шахс, унинг онги ва уз-узини англаши муаммолари — унинг Ф.и, у ёки бу фаолият турларидаги иштироки ва уни удаллаши каби бир-бири б-н алоқадор сифатлари орқали баён этилади. Фанда инсон Ф.ининг асосан икки тури фарқланади: а) *ташқи* Ф. — бевосита қуриш, қайд қилиш мумкин бўлган ҳаракатлар, мушакларнинг ҳаракатлари орқали намоён буладиган Ф.; б) *ички* Ф. — бир томондан у ёки бу фаолиятни бажариш мобайнидаги физиологик жараёнлар (моддалар алмашинуви, қон айланиш, нафас олиш, босим узгаришлари) ҳамда, иккинчи томондан, бевосита руҳий жараёнлар, яъни аслида қуринмайдиган, лекин фаолият кечеришига таъсир курсатувчи маън-й омилларни уз ичига олади. Мисол учун, узоқ айрилиқдан сунг она уз фарзанди б-н учрашди. Уларда қандайдир узига хос фаол маън-й ички жараён кузатилади. Ташқи жиҳатдан эса, Ф.ни биз онанинг боласига интилиши, уни қучоқлаши, юзларини силаши, кузларидан оққан севинч ёшларида курамиз. Ташқи Ф. хатти-ҳаракатларда қуринаётган булса, ички Ф. куз б-н илғаб булмайдиган эмоционал ҳолатларда намоён бўлади. Бир қарашда ҳар бир шахс ва унинг эҳтиёжларига боғлиқ бўлиб туюлган бундай Ф. турлари аслида ижт-й характерга эга бўлиб, шахснинг жам-т б-н буладиган мураккаб ҳамда ўзаро моддий ва маън-й мун-тларининг оқибати ҳисобланади. Олимларнинг фикрича, шахс Ф.ининг манбаи унинг турли-туман эҳтиёжларидир. Эҳтиёж — бу индивиднинг рив-ши ҳамда жисмоний ва маън-й жиҳатдан узини фаол даражада намоён қилишининг табиий ва ижт-й шароитларга боғлиқ бўлган омилдир.

ФАРЗАНД (форс. бола, угил, қиз, насл) — ота-онанинг узларидан кейин қолдирадиган зурриёти. Ф. оила қувончи, ҳаётнинг, аждодлар моддий-маън-й ҳаётининг давомийлигини таъминловчи воси-

тадир. Маън-й жиҳатдан кимнинг боласи булишидан қатъи назар, ёш жиҳатдан улуг инсонлар — аждодлар, ёш жиҳатдан кичик инсонлар — авлодларга нисбатан қўлланадиган т. Ф. т.си, ш-дек, инсон томонидан амалга оширилган ишларнинг улуглигини ифодалаш ва унда инсон меҳнатининг урнини қурсатиш маъносида ҳам ишлатилади ва бу меҳнатнинг халқ, миллат, тамаддун, коинот, ер сайёрасига тегишлилигини ҳам ифодалайди. Мас., “Ер Ф.и”, “халқ (миллат) Ф.и”, “Коинот Ф.и” ва ҳ.к. Жумладан, миллатимиз, халқимиз ичидан етишиб чиққан жуда кўп инсонлар дунё халқлари томонидан ана шундай атама б-н тилга олинади. Айни вақтда атама узидан кичикка нисбатан иззат, умуминсоний маънода эса чуқур ҳурмат маъноларини англатувчи т.дир.

ФАРИШТА (форс. малак., ҳур, ғилмон) — нурдан яратилган, нафе ва хоҳишга эга булмаган, Аллоҳ амрини бажарувчи, кузга қуринмайдиган махлуқот. Мазкур атама баъзан инсонга нисбатан қўлланиб, одамнинг турли гуноҳлар, ёвуз ниятлар, ахлоқсизлик, бузғунчилик ва б. иллатлардан поклигини, маън-й юксаклиги, безарар ва аксинча, ҳаммага фойдаси тегиши, донишмандлиги, ҳаётда юз берадиган воқеа-ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини қурган-кечирган тажрибалари воситасида тушунтириб бера олиши, эътиқодлилигини ифодалайди. Шунга кура, баъзан яхши бир инсон ҳақида гап кетганда, “Ф. одам”, “Ф.сифат одам” каби сифатлашлардан фойдаланилади. Аксинча, салбий хус-яти сезилиб турадиган шахс, жойга нисбатан “Ф.сиз” иборасидан фойдаланилади: “Ф.сиз одам”, “Ф.сиз уй” ва ҳ.к.

ФАРФОНИЙ, Аҳмад — VIII—IX яшаб ижод этган. нафақат Осий мам-тлари, балки бутун дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган буюк мутафаккир. Тарихий манбаларда унинг номи Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний тарзида қайд этилади. Фарғонада туғилиб усган, вояга етган, уша замоннинг Шарқдагина эмас, балки бутун дунёда илм-маърифат маркази булган Бағдод шаҳридаги «Байт ул-ҳикма»

илмгоҳида фаолият курсатган. «Байт ул-ҳикма» аслида мусулмон дунёсининг Ф. вазифасини бажарган. Ф.нинг туғилган йили номаълум, лекин у ал-Хоразмийдан 11 йил кейин, 861 йили оламдан утган. Ф.нинг илмий асарлари қўлаб тилларга таржима қилиниб, алар оша турли мам-тларда нашр этилган. Ф.нинг асосан ол-тита китоби дунёга маълум ва машҳур. «Китоб фи усул илм ан-нужум», яъни «Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб». Рисоланинг асл қўлёзмалари матни бир хил бўлса-да, беш ном остида сақланмоқда, яъни: «Ал-мажистийга багишланган фалакиёт рисоласи», «Фалак сфералари сабабияти», «Алмажистий» (Птоломейнинг «Алмагест» асари), «Илм ал-хайъа» “Фалакиёт илми” деб ҳам аталади. Бу қўлёзмалар Англия, Франция, АҚШ. Марокаш, Миср ва Санкт-Петербургда сақланмоқда ва тадқиқотчилар диққат-эътиборидадир. Асар 1145 йили Иоанн Севил, 1175 йили Ҳерард Кремон томонидан лотин тилига таржима қилинган ва 1193, 1422, 1537, 1590, 1910 йилларда Гоол, Региомонтон, Шёнер, Христаман, Кампани каби олимлар томонидан Европанинг турли мам-тларида чоп этилган. **Фаргоналик бу фозил зотнинг «Астрономия асослари» номли шоҳ асари ўн иккинчи асрдаёқ лотин ва иврит тилларига таржима этилган эди. Европада китоб нашр этиш бошланган XV асрда эса бу асар Италияда, кейинчалик Германия, Франция, Голландия ва АҚШ каби мамлакатларда қайта-қайта чоп қилинган унинг нақадар юксак аҳамиятга эгаллигини кўрсатади. Инсон тафакқурининг бебаҳо маҳсули бўлган бу китоб асрлар давомида астрономия фани буйича ўзига хос қомус вазифасини ўтаган. Дунёнинг энг нуфузли дорилфунунларида ундан асосий дарслик сифатида фойдаланиб келинган. «Ал-Фарғоний жадваллари» асарининг қўлёзмаси Хиндистонда, «Ой Ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи»нинг қўлёзмаси Қоҳирада сақланмоқда. «Устурлоб б-н амал қилиш ҳақидаги китоб»ни ҳинд олимлари сақлаб келишмоқда. «Етти иқлим ҳисоби» асарининг қўлёзмаси Германияда, «Устурлоб яшаш ҳақидаги китоб» қўлёзмасининг**

туртта нусхасини Берлин ва Париждан топиш мумкин. Уни 1919 йили Видеман немис тилида нашр этган. Илмий асарлар, одатда, адабий асарларга қараганда тезроқ эскиради, ҳатто замонамизда яратилган илмий китобларнинг баъзилари эскириб қолганлиги сир эмас. Улар тарихий-илмий қимматга эга бўлиб қолишган-у, лекин қайта нашр қилиниши тақозо этилмайди. Аммо Ф. китоблари XII, XVI ва XX а.ларда қайта-қайта чоп этилгани, уларнинг ниҳоятда улмас асарлар эканлигидан далолат беради. **Аҳмад ал-Фарғонийнинг Ернинг шарсимон шаклга эгаллиги борасидаги қарашларини орадан саккиз юз йил ўтиб амалда исботлаган машҳур сайёҳ Христофор Колумб Ер меридианининг бир даражаси миқдори ҳақидаги ал-Фарғоний ҳисобларининг туғрилигига тула ишонч ҳосил қилдим, деган дастхат қолдирган.** Гелиоцентризм наз-ясининг пайдо бўлишидан анча илгари Ф. Ер энг кичик юлдуздан ҳам кичикдир, деган фикр б-н майдонга чиқади ва бунини Ер радиусининг осмон радиусига қараганда кичик экани б-н изоҳлайди. Атоқли астроном Ян Гевелий томонидан 1647 йили нашр қилинган «Селенография» китобида Ойдаги кратерлардан иккитаси икки буюк ватандошимиз — Аҳмад ал-Фарғоний ва Мирзо Улуғбек номи билан аталади. Ф. Ер ёйининг қайси узунлиги I даражага туғри келишини улчаб, бу миқдорни аниқлади ва уни 360 га купайтириб, 40 минг 800 километрни ҳосил қилди. Ер меридианининг ҳоз. замон илмий асбоблари ёрдамида улчанган узунлиги 40 минг 8 километр чамасидир. Ўртадаги хато ниҳоятда камлиги бугунги кунга қадар жаҳон илм-фан аҳлининг Ф. даҳосига тасанно айтиб келишига сабаб, дейиш мумкин.

Қад. замон ва урға а.ларда Қуёш ҳамда Ой йиллари, ш-дек, мусулмон мам-тларида Шамсий ва Қамарий йил ҳисоблари, кабиса йилини чиқариш, йиллар, эрлар бошланишини белгилаш масалалари фақат Қуёш, Ой ва Ер ҳаракатларидаги узаро табиий — ижт-й ҳодисалар, чунончи, пайғамбар ва подшолар ҳаётидаги воқеаларга ҳам боғлиқ бўлган. Аммо бир сутка ва бир йилда оламнинг чархпалак

айланишини рақамлар б-н ифодалашда йилни сутка б-н рационал, бутун сон ёрдамида улчаш хануз муаммолигича қолмоқда. Ер Қуёш атрофида 365 кун 6 соат 48 дақиқа 46 сонияда бир марта айланиб чиқса, 6 соатдан ҳар турт йилда 1 кун чиқариб, бу кабиса йилни 366 кун деб оsonлаштирилади, лекин барибир уша 48 дақиқаю 46 сония муаммолигича қоляпти. Бу масала Ф. замонидан то бугунгача ҳам илм-фанда ҳали ечимини топмаган. Умуман, тақвим муаммосини ижобий ҳал этиш учун БМТда махсус комиссия бир неча йилдан бери ишлашига қарамай, ҳали бирор натижага келингани йуқ. Самовий жисмлар ҳаракатини Ньютон ва Лаплас масса ҳаракатининг динамикаси шаклида, Кеплер геометрик-кинематик йўсинда баён этишган бўлса, Ф. жадваллар тарзида изоҳлаган. Азимутлар, юлдузлар, алмукантаратлар, параллеллар, радиуслар, эклиптика, сферик фалакиёт ва сферик тригонометрия жадваллари шу жумладандир. Ўша вақтларда олам манзараси келгусида қандай бўлиши, яъни Ой ва Қуёш тугилишларини олдиндан айтиб беришнинг ягона усули мана шу жадваллар эди. Жадвалнинг фазилати унинг жонли мушоҳадага ундовчи табиатидир. Қонуниятнинг юқорида тилга олинган шакллари граффик, статистик, интуитив, мантиқий усуллар ҳам қушилади. Шундай бўлса ҳам Ф. кашф этган қонуниятнинг жадвал усули тобора ривожланмоқда.

Маълумки, осмон гумбазида мавҳум тарзда жойлаштирилган меридиан, экватор, эклиптика, азимут, координата уқлари тизимлари, бурчаклар, нуқталарнинг проекцияларини доира асбобга тушириш анча қулайлик туғдиради. Бу асбоб наз-ясини ҳам Ф. кашф этди. Горизонтал, экваториал ва эклиптик координата тизимларини қабул қилиш, уларни жойлаштириш, сайёраларнинг эпицикл деб аталувчи чизиқлар буйича, уларнинг марказлари Ер атрофида дерефент номли чизиқлар буйича ҳаракат қилиши қоидалаштирилди. Аллома бунинг учун сферик учбурчак тригонометрия ёрдамида сферик фалакиётга ва сферик геодезияга утди. Косинуслар ва тан-

генслар сферик теоремаларини яратди. Ф. илмий асарларининг XII а.даёқ лотин тилига таржима қилиниши ва бутун Европа тарқалиши Европа Уйғониш даврининг илмий-ижт-й омилларидан бири булди. Унинг кашфиётлари жаҳонда тинмай урганилди, китобларидан фалакиёт соҳасида асосий қулланма сифатида фойдаланилди. Улар янги-янги илмий кашфиётларга сабаб булди.

ФАТАЛИЗМ (лот. *fatalis* — тақдирга оид, муқаррар) — ҳар бир ҳодиса ҳамда инсоннинг барча хатти-ҳаракатларини тақдирга боғлиқ, деб қаровчи дунёқараш. Фал. тарихида Ф.ни ирода эркинлиги қандай ҳал қилинганига қараб икки асосий турга ажратиш мумкин: мифологик Ф. — иродани ақлдан ташқарида, “қоронғи тақдир” деб қарайди; теологик Ф. — тақдир Худо қудратига боғлиқ, инсон туғилишидан олдин унинг ким бўлиши, унинг ҳаётида нималар бўлиши пешанасига ёзиб қуйилган, деб ҳисоблайди. Бу наз-я калом фал.сининг энг муҳим ақидаларидан ҳисобланади. Рационалистик Ф. (механистик детерминизм б-н қушилувчи) тасодифни ва инсон иродасини азалий тақдирнинг зарур шарт, деб талқин этади. Унинг намояндалари (пифагорчилар, Демокрит, Ницше ва б.) доиравий айлананишнинг муайян босқичида воқеа-ҳодисаларнинг муқаррар равишда такрорланишини таъкидлайди.

ФАШИЗМ (итал. *fascismo, fascio* — боғлам, алоқа, боғлиқлик) — мустабиллик руҳидаги сиёсий ҳаракатлар, партия ва режимларни билдиради. Бу оқим I жаҳон урушидан кейин Европа мам-тларидаги тажовузкор таълимотлар асосида пайдо бўлди. Ф. пайдо бўлишининг асосий сабаби — жам-гдаги барча ижт-й қатламларни қамраб олган узоқ муддатли глобал инқироз б-н боғлиқ эди. Ф. мафкура-си ва амалиёти ана шу инқироздан тез ва нисбатан самарали чиқишга уриниш сифатида намоён булади. Ф. миллий сафарбарлик ва бирдамликка асосланган мафкура бўлиб, I жаҳон урушида мағлубиятга учраган давлатларни бирлаштиришни

назарда тутган эди. Бу — жам-т тузилиши ва тизимини янгича ташкил этишга қаратилган миллатчилик ва ирқчилик шакллариининг йиғиндисидир. У жам-тни мажбурий тарзда «бизникилар» ва «бегоналар»га ажратиб, ирқчилик, милитаризм ғоялари асосида «бегоналар»ни йуқ қилишни тарғиб этади. Ф. — оммавий сиёсий ҳаракат булиб, улкан тарғибот-ташвиқот аппарати асосида омманинг хулқ-атвори ва дунёқарашини бошқарадиган ғоявий мафкуравий технологик мажмуадир. Ф.нинг бошқа реакцион диктатуралардан фарқи шундаки, у жам-т ижт-й гуруҳларининг каттагина қисми томонидан қўллаб-қувватланади. Фашистик ҳаракат ва тузумларнинг ижт-й асоси турли мам-тларда нисбатан турлича булиб, улар, биринчи навбатда, инқироздан зарар курган урта ва қуйи қатлам вакиллари ҳисобланади. Баъзи мутахассислар урта синфнинг индустрлаштириш давридаги хусусий манфаатларининг чеклаб қўйилиши сабабли пайдо булди деса, бошқалари Ф.нинг ижт-й асосини урта синфнинг экстремистик қисми ташкил этади, деган фикрни илгари суради. Ф. узига хос тоталитар ёки авторитар сиёсий мад-тнинг шундай турини яратадики, у инсонларнинг оила, кундалик турмуш, ишлаб чиқариш ва б. соҳалардаги мун-тлариға, яъни ижт-й ҳаётнинг барча жабҳаларига бевосита таъсир утказди. Ф. сиёсий ҳаракат ва тузум сифатида турли куринишларда — монархистик (Испанияда Франко бошчилигида), ҳарбий-фашистик (Чилида Пиночет бошчилигида) тузумлар шаклида намоён булиши мумкин.

ФАҲМ-ФАРОСАТ — оддий турмуш ҳодисаларида ҳам, мураккаб ҳаётгий мун-тларда ҳам муайян ҳолатни, вазиятни идрок ёрдамида тез англай билиш. Ф-ф. сўзлари халқ орасида одатда қўшма сўзлар шаклида қўлланади. Лекин аслида илмда Фаҳм Фаросатдан фарқланади. Фаҳм — ақл, идрок б-н боғлиқ ҳодиса. Уни Ибн Сино инсоний ақлнинг интуитив куриниши, мураккаб нарса-ҳодисаларни зудлик б-н илғаб олиш учун ато

этилган қобилият деб таърифлайди. Фаросат эса инсонга купроқ оддий кундалик турмушдаги воқеликни идрок этишда кумаклашадиган қобилият булиб, у одоб б-н боғлиқ ахлоқий ҳодиса. Мас., осмонни қора булут тула қоплаб олганини куриб, йулга ёмғирпушсиз ва соябонсиз чиққан одамни бефаҳм ёки фаҳмсиз, чанг, лой пойафзалини ечмай, гиламни босиб, ичкарига кирган одамни фаросатсиз ёки бефаросат деймиз. Куп ҳолларда фаҳмсиз одам айни пайтда фаросатсиз ҳам булади. Бу икки маъ-ят т.си купинча ёнма-ён қўлланиши ҳам мумкин. Ф.ф. — ботиний сезги, ҳис, қалб кузи б-н куриш. Тасаввуфда басират кузи б-н айбни куриш, пинҳоний кашф айлаш, бошқача айтганда, руҳнинг илохий қувват б-н англаб тафаккур этиши туфайли ғайбий маъноларни билишдирки, бунга фаросати ақлия, кашфия ва илоҳия дейилган. Бу Ф.да хато ёки янглишлик булмайди. Фаросат соҳибларининг мартабалари турт асосий рунга ажратилади: 1. Имон — авом савиясидаги муминларнинг ҳоли. Бу мартаба дарахтларнинг баргига ухшаш. 2. Валоят — хос муминларнинг ҳоли. Бу эҳсон мартабаси ҳам дейилади, дарахтларнинг меваси кабидир. 3. Нубувват — ахвас ул-хос. Бу меванинг айнан узи. 4. Рисолат — хулосаи ахвас, яъни узининг узидир. Фаросатнинг биринчи ва иккинчи мартабаси касбий булиб, жаҳд ва ғайрат б-н қўлга киритилади. Кейинги иккитаси ваҳбий, яъни Аллоҳнинг лутфидир. Ш-дек, Ф. ва Ф.сизлик инсонлар ақлий қобилиятларини узаро солиштириш учун ҳам қўлланилади. Ҳар бир масалада туғри муҳокама юритиш орқали хулоса чиқариш ва мустақил шаклланган мангиқий фикрлаш жараёнига эга бўлиш фаросатдир. Воқеа-ҳодисаларнинг илдизлари ва сабабларини англаш, умумлаштириш ва туғри хулосаларга кела олиш қобилияти эса ақлдир. Ф.сизлик эса юқоридаги қобилиятларга эга булмаслик, моҳиятни англамаслик ва қузатувчида салбий хулоса уйғотувчи куплаб ҳолатлар мажмуасидир. Мангиқий фикрлаш қобилияти суст ёки паст булган суҳбатдошни купинча фаросатсизликда айбла-

шади. Интеллектуал машгулотлар (турли интеллектуал уйинлар, савол-жавоблар) орқали ақлий қобилиятни ривожлантириш, Ф.сизликни бартараф этиш мумкин. Ф.сиз инсон б-н утган дақиқалар зерикарли туюлади. Ф.сизлик остида ирсий омил ётса, уни даволаш анча мушкуллашади. Руҳшунос олимлар тадқиқотлари Ф.сизликни келтириб чиқарувчи сабаблар қўлами жуда кенглигини тасдиқлаган. Ф.ли одам тарбия курган одамдир. Бундай одамда, аксинча, мулоҳазакорлик, босиқлик хислатлари жам булади. Ф. шу каби инсон табиатининг нозиклиги, хушмуомалалиги б-н ажралиб туради. Ф. ф.ли одам қуполлик қилмайди, худа-беҳудага орага суқилмайди. Суҳбат пайтида кимга нима дейиш кераклигини обдон уйлаб куради. Мас., икки киши суҳбатлашганда, тусатдан қушилиб, гап қистириш, узига алоқаси булмаган ишларга аралашуш ёки суҳбат чоғида ноурин ва номақбул қилиқлар қилиш, нохуш суз айтиш бефаросатликдир. Шу боис Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий “Гулистон” асарининг охириги бобини “Суҳбат одобида” деб номлаб, ибратли фикрларни баён этган. Чунончи: “Қаерда қандай гап гапиришни урган, айтар гапни уз пайтида айт, айтиб булмас гапдан қайт”. Хусайн Воиз Кошифий эса “Ахлоқи Муҳсиний” номли асарида Ф.ни подшоларнинг хислати сифатида таъриф этган. Яъни ёлғонни ростдан ажратиш, ёмонни яхшидан фарқлаш, ҳодисалар моҳиятини, одамларнинг ниятини тез идрок этиш, зеҳни уткирлик маъносида тушунтиради. Олмон мумтоз файласуфи Гегелга кура “Ф.ф. бир бутун яхлит объектларнинг булакларга булинишидир”. Бутунни булакларга булиш жараёнида Ф.ф.нинг қуввати, бутунни булакларга ажрата олиш қобилияти, уша булакларнинг бирининг иккинчиси б-н боғлиқлиги, алоқадорлиги якқол намоён булади. Ф.ф.нинг ақлдан фарқи шундаки, у энг аввало умумийликни узиди мужасамлаштиради, сунгра узига хос фарқни ифодалайди.” Гегель қарашларининг мазмун-моҳияти Кьервегор фикрича, “умумий моҳиятга қаратилган, бунда узига хос

мавжудлик, индивидуаллик тан олинмаган эди”. Ф.ф. ва ақл (интеллект)ни узаро алоқадорлиги хусусида олмон файласуфи И.Г.Фихте фикр юритиб, Ф.ф.нинг индивидуал хус-ятга эга экани ҳақидаги гоёни танқид қилади. У ақл (интеллект) инсон инсонийлигининг энг олий нуқта-си, ундаги ижт-йликнинг асоси эканини таъкидлайди. Ф-ф. мантиқий жиҳатдан тафаккурнинг дастлабки босқичи ёки узига хос усули булиб, бунда у купинча предмет ёки ҳодиса туғрисида туғри мухокама юритиш, хулоса чиқариш, фикрлар изчиллигини таъминлаш каби вазифани бажаради. Ф.ф. ва ақл (интеллект)ни ажратиб талқин қилиш Суқротдан бошлаб, Афлотун, Арасту ва кейинчалик Кант, Гегель фал.сида ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Кант фикрича, Ф.ф. ҳиссий аъзолар орқали олинган ахборотларни маълум бир шаклга солади ва бу жараёнда у предмет-ҳодисани купроқ ташқи хус-ятларини узиди акс эттиради, холос. Ақл эса айнан шу ахборотларни анализ ва синтез қилиш натижасида “нарса узиди” ни билишга интилади. Лекин охир-оқибатда у ҳал қилиб булмайдиган зиддиятлар гирдобига тушиб қолади. Ф.ф. тафаккур учун етарли эмас, ш.у. ҳам ундаги мавҳумликни бартараф этган ҳолда аниқ мулоҳазалар орқали уни янада ривожлантириш лозим. Шу маънода Гегель “Ф.ф.ли тафаккур етарли эмас, у юқори, оқилона билиш шаклларига кутаритишга имкон берадиган зарур босқичдир. холос”, деган эди.

ФЕМИНИЗМ (фран. *feministe*, лот. *femina* — аёл) — аёлларни камситишлардан халос этишни тарғиб қиладиган, ҳуқуқ ва бурчларини жам-тдаги ижт-й воқеалар ҳосиласи сифатида урганадиган оқим. Ф. Франция буржуа инқилоби даврида вужудга келган булиб, хотин-қизларнинг иқт-й, ижт-й-сиёсий ва мад-й соҳаларда эркаклар б-н тенг ҳуқуққа эга булиши учун кураши, ш-дек, ижт-й-сиёсий курашда иштирок этишини тарғиб этади. Тарихдан маълумки, аёллар ҳукмронлиги давридан эркаклар ҳукмронлиги даврига утиш аёлларнинг жам-тда тут-

ган урнини узгартирди, уларнинг ижт-й ҳаётдаги иштирокини чеклаб, фаолиятини оила доирасига тушириб қуйди. Шу даврдан бошлаб жам-т ва оилани бошқариш эркаклар қўлига ўтди, аёллар эса фарзандларни дунёга келтириш, тарбиялаш, оила бекасига айланиб, эркакларга моддий ва маън-й жиҳатдан қарам бўлиб қолди. Лекин тар-ёт жараёнида ижт-й-сиёсий мун-тларда юз берган ўзгаришлар кишиларнинг ҳаётга мун-ти ўзгаришига олиб келди. Ижт-й ҳаётда адолат, озодлик, инсон қадр-қимматини эътироф этиш ғояси аста-секин етила бошлади. Аини пайтда саноатнинг рив-ши, урбанизация жараёнининг жадаллашуви арзон ишчи кучига эҳтиёжни кучайтирди. Натижада аёллар арзон ишчи кучи сифатида ишлаб чиқаришда қатнаша бошлади. Бир томондан, озодлик ғоясининг вужудга келиши, иккинчи томондан, уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашуви ва эркаклар каби эркин яшашга ҳақли экани ҳамда жам-т тар-ётига ўз улушини қўша олиш ғоясининг вужудга келишига замин ҳозирлади. 1789 йилда француз файласуфи Ж.Кондорсе «Аёлларга фуқаролик ҳуқуқини бериш ҳақида» деб номланган мақоласини чоп эттирди ва унда аёлларнинг жам-т аъзоси эканини таъкидлаб, миллатнинг бир қисми сифатида уларга нисбатан мун-тни тубдан узгартриш керак, деган қарашни илгари сурди. 1791 йили Олимпия де Гуж «Фуқаролик ва аёл ҳуқуқи декларацияси»ни тайёрлади ҳамда аёлларнинг эркин фикрлаш ва ўз фикрини эркин эълон қилиш ҳуқуқига эга эканини таъкидлади. Бу декларация аёллар ҳаракатининг биринчи манифести ҳисобланади. Ш.у. ана шу вақтдан бошлаб де Гуж ҳамда унинг тарафдорлари феминистлар, уларнинг ҳаракати эса Ф. деб атала бошлади. Ҳозирда Ф. қад. ва янги босқичларга бўлиб ўрганилади. Қад. Ф. XVIII а.да вужудга келган бўлиб, XIX а. охиригача ўз таъсирини сақлаб қолди. Бу даврда хотин-қизлар барча йирик ижт-й ҳаракатларда иштирок эта бошлади. Францияда хотин-қизларнинг тенглик учун курашига бағишланган биринчи журнал чоп этилди. Дастлаб хотин-қиз-

ларнинг инқилобий клублари пайдо бўлди ва улар сиёсий курашларда фаол қатнашди. Бу даврдаги асосий саъй-ҳаракатлар хотин-қизларнинг оиладаги тутқунлигига қарши қаратилган бўлиб, уларнинг эркаклар б-н сиёсий тенг ҳуқуққа эга бўлишига эришишга йўналтирилган эди. Бунинг учун улар маълумот олиши, эркаклар б-н баробар ишлаши ва ҳақ олишини ёқлаб чиқиш талаб қилинар эди. Буни амалга ошириш ута мураккаб ҳодиса бўлиб, XX а.да АҚШ Конституцияси таҳлил этилиб, унда аёлларнинг сайланиш ва сайлаш ҳуқуқига эга экани эълон қилинди. Бу ҳолат Ф. ғоясининг янада кенг миқёсда тарқалишига ҳамда янги, хилма-хил феминистик оқимларнинг вужудга келишига шароит яратди. Янги Ф. аёллар тенглиги учун кураш ғоясини қад. Ф.дан мерос қилиб олиш б-н бирга, ўзига хос бўлган хус-ятларга ҳам эга эди. Янги феминистик оқимнинг йўналишларини шартли равишда тўртга бўлиб урганиш мумкин. Булардан ташқари, консерватив ғояга эга бўлган антифеминистик йўналишлар ҳам мавжуд. Консерватив йўналиш намояндалари Зигмунд Фрейд наз-ясига асосланиб, аёллар оила ва оналик вазифасини бажариши лозимлигини мутлақлаштиради ҳамда аёлларнинг камситилишини инкор қилади. Аёлларнинг жам-т ва оилада юқори мавқени эгаллаши, уларнинг асосий иши — фарзанд кўриш, уни парвариш қилиш ва тарбиялаш экани эътироф этилиб, ишлаб чиқаришда қатнашиш эса уларнинг фаолият доирасига кирмайди, деган ғоя илгари сурилади. Либерал Ф. жам-тдаги ижт-й-иқт-й ислохотлар орқали аёллар б-н эркакларнинг тенг ҳуқуқлигига эришиш мумкин, деган фикрни ёқлаб чиқади. Бу оқим намояндалари М. Уолтонкрафт, Г. Милль, Ж. Милль каби инг. феминист олимларининг аёлларни тенглиги ҳақидаги наз-яларига таянади ҳамда шу асосда аёлларнинг эркакларга ҳуқуқий, иқт-й ва ижт-й қарамлигига барҳам бериш учун аёллар билим олиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши, эркинлигини таъминлаш учун имкониятларга эга бўлиши; бозор иқтисодиёти шароитида меҳ-

нат жараёнида тенг иштирок этиши; бозор шароитларига мослашув жараёнини тезлаштиришда аёлларнинг нуфузини оширадиган қонунлар қабул қилиш зарурлиги каби ғоялар уртага ташланади. Радикал Ф. XX а.нинг 60-йилларида ву-жудга келган. У узининг купгина ғоялари б-н либерал Ф.дан фарқ қилади. Унинг эътибор марказида аёлларнинг табиий хус-ятлари ётади. Радикал Ф. аёллар б-н эркаклар тенглиги ғоясини инкор этиб, барча эзилувчиларни озод қилишни тар-гиб этади. Улар қуйидаги ғояни илгари суради: аёллар қадимдан биринчи эзилув-чи гуруҳни ташкил этади; аёлларни эзиш жаҳонда кенг тарқалган ижт-й ҳодиса бўлиб, таҳқирлашнинг шафқатсиз шак-лидир. Радикал Ф. нафақат жам-т тизи-мини узгартиришни, балки фарзандлар тарбиясини ҳам узгартиришни талаб қила-ди. Радикал Ф. намояндалари америка-лик олимлар Фиресто «Жинслар диалек-тикаси», О. Брайн «Репродуктив сиёсат» номли асарларида тиббиёт, дин, урф-олар, зурриёт қолдириш, ирқчилик, эко-логия ҳамда сиёсий наз-яларни таҳлил қилиб, эркаклар устунлигини таъминлай-диган асосларни илмий жиҳатдан ифода-лаб беришга ҳаракат қилган. Радикал Ф. эркаклар ҳукмронлиги аёлларга зуғум ўтказиш манбаи эканини исботлайдиган оқим сифатида машҳур. Улар аёлларнинг жинсий аъзоларини стерилизация қилиш, ҳомилани сунъий йўл б-н тушириш, кон-трацептив воситалардан фойдаланиш ҳақидаги қонун ва б. меъёрий ҳужжат-ларни доимий равишда назоратга олиш лозимлигини таъкидлайди. Социалистик Ф. аёлларни мустабид тузум тазйиқидан халос этишни тарғиб этадиган ва биоло-гик омилни ҳисобга олмаган ҳолда улар-нинг мавқеини жам-тдаги ижт-й воқеа-лар ҳосиласи сифатида урганадиган оқим. Бу наз-я собиқ совет даврида амалга оши-рилиши натижасида минтақаларда умум-ий саводхонлик, ўрта ва олий таълим бўйича маълумот даражаси ортди (хотин-қизлар орасида ҳам), тиббий хизмат ва ижт-й ёрдам тармоғи ривожланди, эркак-лар ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги (си-ёсий тенглик, бир хил меҳнат қилиш, бир

хил маош олиш каби) қонун б-н мустаҳ-камланди. Совет ҳукумати хотин-қизлар-нинг ишлаб чиқаришда юқори даражада иштирок этишини таъминлади, натижа-да, улар учун уйдан ташқарида эркаклар б-н баробар ишлаш имконияти, яъни аёл-лар учун муҳит яратилди, аммо уй-рузғор ишларининг оғир юки аёллар зиммасида қолаверди. Аслида расмий ҳуқуқ тенгли-ги б-н яширинган имкониятларнинг реал тенгсизлиги бугунги кунда ҳам мавжуд-лиги, айрим олима, сиёсатчи, санъаткор аёлларнинг эришган ютуқларига қарамай, хотин-қизларнинг камситилиши ҳозир ҳам давом этаётганини купчилик тан олишни истамайди. Мустақиллик шароитида юр-тимизда аёлларнинг жам-тдаги нуфузини ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, оилани қуллаб-қувватлаш бораси-да жуда куп ишлар амалга оширилмоқда. Айниқса, аёллар ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасида тупланган халқаро тажрибалардан фойдаланиб, тегишли миллий дастурлар иш-лаб чиқилмоқда ва амалиётга изчил татбиқ этилмоқда.

ФЕНОМЕНАЛИЗМ (юн. *phainomenon* — юз берувчи) — ноёб, камёб, кам уч-райдиган ҳолат ёки инсон, ҳис-туйғу таж-рибаси б-н пайқаладиган, ёрқин ҳодиса-ни англатувчи т. б-н боғлиқ булган фал-й таълимот. Бунда фақат ҳодисаларгина (фе-номен) билишнинг объекти ҳисоблана-ди. Ф. рив-ши натижасида оламни ғоялар ёки “сезги комплекслари” мажмуи, деб билувчи (Ж. Беркли) ҳамда сезгилар за-мирида нима борлигини билиш мумкин эмас, дейдиган агностицистик (Д. Юм) ёндашувлар пайдо булади. Ф. ҳодисалар оламида ташқаридаги мавжудликни (“ғоя”, “моҳият”, “нарсა узидани”) эъти-роф этиб, уни қандай булса шундайли-гича, “охиригача” билиб булмайди деб таълим беради. Ф.даги бундай қараш скеп-тицизм ва агностицизм (И. Кант, О. Конт, Г. Спенсер ва б.) таълимотларига хосдир. Ҳоз. замон позитивизмида Ф. лингвистик шаклда намоён булмоқда. Унинг асосий тезиси тажрибани “объек-тив” ёки “феноменалистик” тилда ифо-

далаш мумкинлигидан иборат. Илгарилари нарсалар ҳақидаги мулоҳазаларни онгнинг мазмуни ҳақидаги қарашлардан иборат қилиб қуйиш батамом мумкинлигини эътироф қилган баъзи неопозитивистлар сунгги вақтда бу уринишларнинг беҳудалигини англай бошлади. Ҳақиқий фал-й н.назардан қараганда, Ф.нинг бошланғич тезиси асоссиздир, чунки унда билиш воқелик ва амалиётдан ажратиб қуйилган.

ФЕТИШИЗМ (франц. *fetishisme* — тилсим, бут) — табиатдаги нарса ва ҳодисаларга эътиқод қилувчи диний тасаввурлар мажмуи. Этнографияда Ф.нинг тавсифи хилма-хилдир. Дж.Леббок Ф.ни ибтидоий динда инсон хоҳишини худо бажара олиш имконияти, деб асослаган бўлса, Тэйлор, Спенсер Ф. анимизмнинг бир шакли, деб қайд қилган. Ф. жаҳон динлари таркибида ҳам сақланиб қолган. Жумладан, христианликда икона ва чирмай сақланиб қолган мурдани муқаддаслаштириш, буддизмда “муқаддас ховонча уғир”, исломда “муқаддас жойлар”, “қора тош” илоҳийлаштирилган. Кишилик тарихи шуни кўрсатадики, ҳар қандай предмет фетиш бўлиб хизмат қилиши мумкин. Мас., ғаройиб шаклдаги тош, ёғочнинг бўлаги, ҳайвоннинг тиши, яхшилаб ишланган шакл, заргарлик буюми. Бундай предметлар даволаш, душмандан асраш ва б. хус-ятларга эга деб тушуниланган. Агар бирон киши шундай предметга мурожаат этиб, кейин ютуққа эга бўлса, бунга ўша фетиш ёрдам берди, деб эъзозланган, аксинча муваффақиятсиз чиқса, бундай фетиш ташлаб юборилган ёки бошқаси б-н алмаштирилган, дея талқин этилган. Ибтидоий одам тасаввурда фетишларда буюк куч бор, буюмлар эса жонли, деб тушунилади. Мас., “шамол келмоқда”, “шамол ухламоқда” ва б. Фетишлар давр утиши б-н мураккаблашиб, кейинчалик тумор, санам (бут) ва б.га мурожаат этишган. Ф.нинг асл ватани Ғарбий Африка бўлса-да, у бошқа юртларга ҳам тарқалган. Ф. жам-тда меҳнат маҳсулотларини тақсимлаш, айниқса, қий-

мат ва б.нинг уз-узидан рив-ш жараёнида ҳам юзага келди. Жам-тда Ф. предметларнинг табиий хус-ятлари, функциялари ёки инсон фаолиятининг маҳсулини, ш-дек, индивиднинг табиий хус-ятларини илоҳийлаштириш б-н характерланади.

ФИДОЙИЛИК — бошқалар манфаати йулида уз қонуний манфаатларини, ҳатто ҳаётини қурбон қилишга тайёр турган, жам-т учун умумий булган олий мақсад ва идеалларни деб узидан кеча оладиган кишилар хатти-ҳаракатларини ифодаловчи маън-й т. Ф. тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижт-й жараёнларда узига хос тарзда намоён бўлади: у маълум бир даврларда оммавийлашиши ёки камайиши мумкин. Чунончи, мустақилликка эришганимиздан сунг дастлабки пайтларда утиш даврига хос булган Ф.ка нисбатан худбинлик тамойилининг кучайгани кузга ташланган бўлса, ҳоз. вақтда эса, аксинча, жам-гимизда Ф. тамойили устувор аҳамият касб этмоқда, «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган шиор асосида яшаётган кишилар доираси тобора кенгайиб бормоқда. Ана шу маън-й жараён қанчалик тезлашса, янги қурилаётган давлатнинг шакл-шамойили шунчалик муайянлик касб этади. Шу б-н бирга, Ф. маън-й қадриятлардан бири бўлиб, Ватан манфаатлари йулида Ф. намуналарини кўрсатишга ҳозир булган шахсларга хос фазилат. Ватанга, халқига булган ҳурмат, муҳаббат, ишонч туйғуси муайян умумий манфаатлар, мақсадлар асосида шаклланиб, кишилар қалбидан чуқур урин олади ҳамда фаолиятига таъсир қилиб, уларни масъулиятли вазибаларни бажаришга сарфарбар этади. Ф. уз тақдирини Ватан, миллат тақдири б-н боғлаган барча кишиларга хос фазилатдир. Ф. сўзда эмас, балки амалий ишларда намоён булгандагина тар-ётнинг ҳал қилувчи омилига айланиши мумкин. Мураккаб шароитларда мустақиллигимизнинг иқт-й, сиёсий, ижт-й, маън-й асослари мустаҳкамланаётган ҳоз. кунда ватанпарварлик эътиқоди амалий ишларда фуқароларнинг кундалик фаолиятида намоён бўлиши катта

аҳамиятга эга. “Ўзбек номини, ўзбек илм-фани ва маданиятини, бир сўз билан айтганда, халқимизнинг юксак салоҳиятини, унинг қандай буюк ишларга қодир эканини дунёга намойиш қилишда юртимиз заминидан етишиб чиққан юзлаб улуг зотлар фидойилик намуналарини кўрсатиб келган. Бундай инсонлар диёримизда ҳозир ҳам кўплаб топилади ва бундан кейин ҳам уларнинг сафлари кенгайиб бораверади. Ҳамма гап ана шундай инсонларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, уларни қўллаб-қувватлашда. Агар биз мамлакатимизнинг қайси шаҳар ёки қишлоғида бўлмасин, йилг этган истеъдод учқунини кўрганда, ҳаммамиз уни ўз вақтида пайқаб, ардоқлаб, парвона бўлиб, унга йул очиб берсак, барча саъй-ҳаракат ва интилишларимизни ана шундай олижаноб мақсадга қаратсак, мухтасар айтганда, ҳасад қилиб эмас, ҳавас қилиб яшашни ҳаётимиз қондасига айлантирсак, ҳеч шубҳасиз, биз миллий тараққиёт бобида янада юксак марраларни эгаллашга эриша оламиз” (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 121—122-б.).

ФИКР (араб. ғоя, ақл, уй, мулоҳаза) — жонли тил ва матнда узига хос турли маъноларни ифодалайдиган бирор нарса, киши ҳақидаги уй ёки хаёл. Мас., «фалончининг Ф.и бошқа ёқларда кезди» десак, унинг хаёлини назарда тутган бўламиз. «Ф.га толди» — қаттиқ уйланиб қолди; «Ф. юритди» — бирор хулосага келиш учун нарса ва ҳодисаларни таққослади; уйлади; мулоҳаза қилди; разм солди. Ф. бирор иш юзасидан қилинадиган таклиф ёки маслаҳат маъноларида ҳам қўлланади. «Бу иш юзасидан қандай Ф. берасиз» десак, таклиф айтинг ёки маслаҳат беринг, деганимиз булади. Ф. ният, мақсад маъноларини ҳам билдиради. «Фалончи бу Ф.идан қайтди» — демак, ниятидан воз кечибди. «Ф.ига тушди» ибораси бирор нарсага эришишга, бирор ишни амалга оширишга бел боғлаш, жазм қилиш, курашиш, пайига тушиш маъноларини ифодалайди. Ф. сузида якун, хулоса, тўхтам ва қарор маънолари ҳам ифодаланиши мумкин. «Фалончи шундай Ф.га

келди» — демак, шундай хулосага келибди. Ф. т., билим, онг ва ақл маъноларини ҳам англатади. Мас., «одам Ф.ни китобдан олади» дейилганда, бу сўз билим урнида қўлланилмоқда. Ҳаёт, жам-т ва табиатни тушуниш йусини, дунёқараш ва маслакка нисбатан ҳам Ф. сузи ишлатилиши мумкин. Мас., «Уткан кунлар» романининг қаҳрамонларидан Отабек Марғилонда булган бир суҳбатда «Отанинг ҳам, узимнинг ҳам қандай Ф. ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб утмоқчи буламан», дейди. Янги Ф. ёки эски Ф. дейилганда эса дунёқараш кузда тугилади.

ФИКР ҚАРАМЛИГИ — кишилар фикри, тафаккури устидан муайян ғояларни ҳукмрон мавқега эгаллигини, инсоннинг содир булаётган воқеалар, ижт-й-сиёсий жараёнларни мустақил баҳолаш имкониятидан маҳрум булганини ифодаловчи т. Инсоният доимо мустақиллик, озодлик ва эркинликка интилиб яшаган. Ижт-й мун-тлар шаклларига мос равишда иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий, маън-й эркинликлар, энг аввало, фикр эркинлиги тарзида намоён булган. Ш.у. бошқа миллатлар, давлатлар устидан ҳукмронлик қилган мам-тлар сиёсати ҳамиша босиб олинган халқларни тафаккур қўлтигига маҳкум этишга қаратилган. Инсоннинг муайян мафкурага, сиёсатга фикрий қарамлиги мустамаккачилик сиёсатининг энг машъум куринишидир. Чунки Ф.қ. инсонни уз-узини англашдан маҳрум қилиб, ундаги ижт-й масъулият ҳиссини сундиришга, сиёсий воқеликка нисбатан лоқайдлик кайфиятининг кучайишига олиб келади. Айни пайтда, бошқача қарашлар б-н ҳисоблашмайдиган мутаассиблар, манқуртлар пайдо булишига замин яратади. Тафаккур қўлтигидан озод бўлиб, фикрлар хилма-хиллигига, плюрализмга эришиш тар-ётнинг оқилона йулини танлаш имкониятини беради. Ш.у. ҳам ислоҳотларнинг дастлабки босқичиданоқ кишиларнинг тафаккурини уйғотиш, ташаббускорлиги, сиёсий фаоллигини ошириш маън-й узгаришларнинг марказига қуйилди. Чунки собиқ мустабид тузум, бир томондан, тафаккур

қарамлигини раббатлантирувчи, иккинчи томондан, эркин фикрловчи кишиларни жазолаш, жисмонан йуқ қилишнинг мукамал мафқуравий механизминини яратган эди. Шунинг оқибатида кишилар онгида сақланиб қолган юқоридан курсатма, буйруқ ва қарорлар кутиш каби Ф.қ. қурилишлари, айтиш мумкинки, ислохотларни амалга оширишдаги қийинчиликларга сабаб бўлди. Демократик тамойилларга кўра ривожланаётган мам-тларда фикрлар эркинлиги жам-т тар-ётининг омили бўлганини тарихий тажриба кўрсатиб турибди.

ФИТНА (араб. йулдан оздириш, ғалаён) — бир ёки бир неча шахс томонидан ўзга шахс ёки шахслар гуруҳига нисбатан ҳақиқий мақсадни ниқоблаб амалга ошириладиган душманлик ҳаракатларини англатувчи т. Ф. сиёсат, кундалик маиший турмуш, дин, ҳарбий соҳа ва б. жабҳаларда намоён бўлиши мумкин. Тарих ва сиёсатшунослик фанларида Ф.лар наз-яси мавжуд. Баъзи тарихчи ва сиёсатшунослар инсоният тарихини Ф.лар тарихи деб талқин қилади. Уларнинг фикрига кўра, инсоният тарихида юз берган барча йирик ҳодисалар Ф.лар натижасидир. Тарихдаги энг катта Ф.лар мисоли сифатида массонлар Ф.си, большевиклар Ф.си, мондиал Ф.лар, мазҳаблар Ф.лари келтирилади. Шу б-н бирга, Ф.лар наз-яси тарафдорларининг қарашларига кўра, инсоният тарихида глобал Ф.лар, минтақавий Ф.лар, кичик Ф.лар мавжуд бўлган. Бу наз-я тарафдорлари сиёсатшунослик фанининг “конспирология” бўлими вакиллари орасида кўпроқ учрайди. Ф. ва Ф.чилик терроризм ва экстремизм б-н узвий боғлиқ. Террорист ва экстремистлар кўпинча Ф.лар уюштириш йўлидан боришади. Ф.лар наз-ясининг энг асосий камчиликларидан бири шундаки, у жам-т тар-ётидаги қонуниятларни инкор қилади. Унга кўра, жам-т тар-ёти муайян детерминистик қонуниятларга эмас, балки Ф.чиларнинг қобилиятлари, мақсадлари ва уюшганлик даражасига боғлиқ тарзда амалга ошади. Шу б-н бирга, сиёсий Ф.лар

давлатлар ва мам-тлар ҳаётига, ҳарбий Ф.лар урушларнинг натижаларига, молиявий, иқт-й Ф.лар аҳоли фаровонлигига, оилавий Ф.лар оилалар, минтақалар ҳаётига жиддий таъсир утказиши мумкин.

ФИСҚУ ФАСОД — инсон ёки бирор воқеа-ҳодиса ҳақида ҳақиқатдан йироқ, ёлғон-яшиқ гап тарқатиш, ижобий сифатларни салбий сифатлар сифатида кўрсатишга уриниш, кичик хато ёки камчиликларни катта қусурлар сифатида тасвирлаш, асоси йуқ гапларни бўрттириб, салбий қурилишда, миш-миш сифатида ёйиш, бирор шахс ёки кўпчилик ҳақида бошқаларда нафрат уйғотишга интилишни билдирувчи т. Инсон ахлоқининг салбий қурилишларидан бири бўлган Ф.ф. дунёвий билимлар доирасида ҳам, диний билимлар доирасида ҳам қораланадиган маъ-ятсизлик қурилишидир. Ф.ф. аслида гийбат ва ҳасад орасидаги иллатдир. Гийбат ислом динида катта гуноҳлардан саналади. Хужурот сурасида Аллоҳ: “Айримларингиз айримларингизни гийбат қилмасин”(12-оят). деб марҳамат қилади. Муҳаммад алайҳиссалом: “Ким биродарини гийбат қилса, унинг гуштини ебди”, — деганлар. Имом Бохилийдан келтирилган ривоятда “Қиёмат кунинда банда ўзи қилмаган савобларни кўриб яратгандан уларни қаердан келиб қолганини сўрайди. Шунда Аллоҳ: “Эй бандам, бу амаллар одамлар сени гийбат қилганда етган, ammo бу нарсаларни сезмагансан” — дейди.” дейилган. (Абу Лайс Самарқандий, Танбеҳ ул ғофилийн. 154-бет.) Ҳоз. замон ахлоқшунослигида ҳам Ф.ф. қораланади. Чунки Ф.ф.дан ҳеч кимга наф йуқ. Бу иш б-н шуғулланувчи одам нафратга учрайди. Ундан ўзини тийган одам эса ўша биродари ва жамоа олдида юзи қора бўлиб қолмайди. Ф.ф.нинг иккинчи қисми ҳасад бўлиб, у ҳақда ҳадисларда “Душманлик ва ҳасад яхшиликларни ёнғин ўтинни егандек ёйди” дейилган. Ҳасан Басрий айтадики, қалбида мусулмонларга адовати ва ҳасади бўлган кишининг дуолари қабул булмайди. Чунки ҳасад қилувчи Аллоҳ ҳукмига қарши турувчидир. Ф.ф. туфайли одамлар ҳасадгуйга айланади.

Бировни узи йуқ вақтида ёмонотликқа чиқариш ёки узи гувоҳ булмаган сифатлар б-н таърифлаб, салбий хулосалар яшаш, ниҳоят, бировдан эшитганига чипа-чин ишониб, уни тарқатиб юриш каби иллатлар мажмуаси Ф.ф. дея қаралади. Ф.ф. туфайли одамлар ораси бузилади, қариндошлик ришталари узилади. Ундан иккала томонга ҳам маффаат йуқ. Ш-дек, Ф.ф. туфайли одамлар орасида кунгил қолишлар, мун-тлар бузилиши пайдо булади. У жам-тда доимо кишилар орасида маъ-ятсизлик, ёмонликнинг сабабчиси булган. Бунинг олдини олиш учун маън-й юксакликка, маърифатликка интилиш лозим. Кишилар уртасида юксак мад-й, маън-й мулоқотни шакллантириш орқали Ф.ф. куринишларига барҳам бериш лозим.

ФИТРАТ, Абдурауф (1886, Бухоро — 1938,04,10, Тошкент) — ёзувчи, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос ва сиёсатшунос олим, давлат ва жамоат арбоби. Асл исми Абдурауф Абдурахим уғли. Биринчи узб. проф. (1926). “Мир Араб” мадрасасида таҳсил курган. 1402—03 йилларда ҳаж сафари мун-ти б-н Туркия, Ҳиндистон ва Арабистон мам-тларида, тахм. 1906—08 йилларда эса Марказий Россиянинг Москва, Петербург сингари шаҳарларида булган. Шундан кейин Ф. уқишни давом эттириш истагида 1909—13 йилларда Истанбулда яшаган.

1917 йил февраль воқеаларидан кейин жадидларнинг Бухоро амирлигидаги аҳволи мураккаблашгач, Ф. Самарқандга кучиб бориб, “Хуррият” газетасида муҳаррир булиб ишлади (1917—18). Айрим маълумотларга кура Ф. шу йилларда «Иттиҳоди тараққий» ташкилотининг Эски Бухоро булими раиси ҳам булган. Колесов воқеаси (1918 йил март)дан кейин эса Тошкентга кучиб келган. 1919—21 йилларда Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонасида таржимонлик қилган «Чигатой гурунги» маър-й-адабий уюшмасини, ш-дек, “Тонг” журналинн ташкил этиб, ёш зиёлилар авлодини миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашга киришган. БХСР ташкил

топиши б-н Ф. 1921 йилда маориф, 1922 йилда хорижия — Ташқи ишлар нозири, Халқ хужалиги кенгаши раиси, МИҚ ва Халқ назирлари шуриси раисининг уринбосари ва б. лавозимларда хизмат қилди. У шу даврда БХСР маблағи ҳисобига 70 нафар туркистонлик истиқболли ёшларнинг Германияга бориб уқишида, Бухорода Шарқ мусиқа мактабининг ташкил этилишида, фан ва мад-т тарихига доир халқ қулида сочилиб ётган ноёб қулёмаларни туплашда ташаббускор булди. Ф.нинг саъй-ҳаракати б-н Бухоро жумҳуриятида туркий (узб.) тили давлат тили деб эълон қилинди. Ф.нинг адабий мероси бой ва ранг-баранг булиб, бадиий ижоднинг барча турларида қалам тебратибгина қолмай, узб. адабиётининг янги жанр ва турлар б-н бойиши, шеър тузилишининг ислоҳ этилиши, реализмнинг теранлашиши, давр, жам-т ва халқ ҳаёти б-н боғлиқ муҳим ижт-й муаммоларнинг узб. адабиётида бадиий талқин этилишига улкан ҳисса қушди. Ф. зуллисонайн шоир булиб, адабий фаолиятининг дастлабки даврида асосан форс тилида ижод қилган. Ф.нинг узб. тилидаги шеърлари 1917 йил ва ундан кейинги даврга оид. Маълумки, Февраль инқилобидан кейин Туркистон халқларининг мустақилликка эришишлари учун бирдан-бир тарихий имконият туғилган. Ф. шу даврда халқни мустамлакачилик кишанларини парчалаб, истиқлол учун курашга даъват этувчи шеърлар ёзишга киришган. Аммо анъанавий аруз вазни, унинг назарида, бундай замонавий ғояни ифодалаш, халқни сифарбар этиш кучига эга эмас эди. Ш.у. ҳам Ф. турк ва татар шеърлятида шаклланган, узб. халқ оғзаки шеърлятида айрим унсурлари булган сочмани миллий адабиётимизга олиб кирди. Шоир «Юрт қайғуси» деб номланган бир шеър ва 4 та сочма ёзди. У «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) шеърый мажмуасининг тузувчиси ва асосий муаллифи. Унинг саҳна асари сифатида намоиш этилган «Мунозара» Ф.нинг насрдаги илк асаридир. «Мунозара» ҳам, «Сайёҳи ҳинди» ҳам Ф. публицистикасининг ёрқин намуналаридан. 1930 йилда қайта ишланган «Қиёмат» ха-

ёлий ҳикояси ҳоз. узб. адабиётида фантастиканинг туғилиши ва шаклланишига асос бўлди. Ф. 1916 йилдан бошлаб театр учун куплаб драматик асарлар яратди. Аммо унинг нафақат 1916–18 йилларда ёзган «Беғижон», «Қон», «Або Муслим», «Темур сағанаси», «Уғизхон» сингари пьесалари, ҳатто 30-йилларда ёзган «Тулқин» опера либреттоси (1934) ҳам бизгача етиб келмаган. «Темур сағанаси» пьесасида муаллифнинг «Юрт қайғуси (Темур олдинда)» сочмасидаги истиқлол учун кураш ғояси бадиий ифодаланган. Ф. ижодининг шу даврдаги етакчи мотиви — большевизмга қарши истиқлол учун кураш ғояси «Чин севиш» (1920) ва «Ҳинд ихтилолчилари» (1923) пьесаларида, айниқса, ёрқин акс этган. Ф. Москвадалик пайтида «Абулфайзхон» ва «Шайтоннинг тангрига исёни» (1924), она юртига қайтганидан кейин эса «Арслон» (1926), «Шуриши Восе» («Восе қузғолони», 1927). «Тулқин» пьесаларини ёзди. У 1914–16 йиллардаёқ «Раҳбари нажот» («Нажот йули»), «Оила» ва «Мавлуди шариф ёки Муръоти хайр ул-башар», 1917–20 йилларда «Уқу» («Уқи»), «Шарқ сиёсати» ва «Йиғла, ислом», 1925 йилда эса «Мухтасар ислом тарихи» асарини эълон қилди. Ф.нинг мактаб ўқувчиларига мулжалланган «Уқу» («Уқи», 1917 йил, Боку) қўлланмаси Ватан, дунё, табиёт, тиббиёт ва гигиена сингари масалалар, ш-дек, утмишда яшаган алломалар ҳақида тасаввур беради. 1921 йилда Тошкентда булиб ўтган Тил ва имло қурултойида Ф. узб. тилининг софлигини таъминлаш ва ривожлантириш масалаларини уртага ташлади. У «Ўзбек тили қоидалари туғрисида бир тажриба: Сарф» (Морфология) (1925), «Ўзбек тили қоидалари туғрисида бир тажриба: Наҳв» (Синтаксис) (1926) дарсликларини яратди ва бу дарсликлар 1930 йилга қадар бир неча марта нашр этилди. Ф. «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927), «Ўзб. адабиёти намуналари» (1-ж., 1928) асарларида адабий меросимизнинг энг қад. даврдан сўнгги даврларга қадар яратилган намуналарини туплаб, муайян тизимга солди. «Қутадғу билиг» сингари ноёб ёдгорлик-

нинг Наманган нусхаси Ф. туфайли қўлга киритилди. «Шеър ва шоирлик» (1919), «Адабиёт қоидалари» (1926), «Санъатнинг маншаи» (1927), «Аруз ҳақида» (1936) сингари мақола ва рисолалари б-н адабиёт наз-яси фанига асос солди. Ф. 1921 йилда Шарқ мусиқа мактабини ташкил этиб, унинг биринчи директори булган. У шу вақтдан бошлаб «Шашмақом» куйларини туплаш ва нотага ёзиб олиш ишларига раҳбарлик қилди. Ф. ташаббуси б-н Ота Жалол ва ота Ғиёсдан Бухоро шашмақоми В. Успенский томонидан илк бор нотага олиниб нашр этилди (Шесть музыкальных поэм (мақом). Бухара—М., 1924). Ф. «Шашмақом», «Ўзбек мусиқаси туғрисида» мақолалари ва «Ўзбек классик мусиқаси ҳам унинг тарихи» (1927) рисоласи б-н 20-а. узб. мусиқашунослик фанини бошлаб берди. 1930 йилдан Ф.га сиёсий айб қўйила бошланди. У аксилшуровий фаолият юритишда айбланиб, 1937 йили ҳибсга олинди. Бир ярим йиллик қийноқлардан сўнг “халқ душмани”, “аксилниклобчи” каби айбловлар б-н СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан суд қилинди ва 1938 йилнинг 4 октябрида отиб ўлдирилди. Ўз-н мустақилликка эришгач, 1991 йил 25 сентябрда Ф.га (вафотидан кейин) Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти берилди. Бухоро шаҳрида Ф. боғи ва уй-музейи ташкил этилди, ҳайкали урнатилди. Республикадаги бир неча мактаб, куча ва хужаликлар Ф. номи б-н аталади.

ФИҚҲ (араб. билим, т., мусулмон ҳуқуқи) — ислом ҳуқуқшунослиги, фақиҳ мусулмон ҳуқуқшуносидир. Юртимиздан куплаб буюк ҳуқуқшунослар етишиб чиққан. Абу Мансур Мотуридий Самарқандий, ал-Ҳаким ал-Бухорий, Абул Лайс Самарқандий, Абу Бакр Хоразмий, ан-Нисовий, Абу Зайд Абдуллоҳ Дабусий, Абу Наср Иефижобий, Паздавий Самарқандий, Абу Муъин Насафий, Бурҳониддин Марғиноний, Абу Абдуллоҳ Ҳисомиддин Аҳсикатий Фаргоний ва б. ҳуқуқшуносликка оид нодир асарлар яратганлар. Уларнинг исмларидати

нисбатлар ҳоз. Ўз-нинг деярли ҳамма йирик ҳудудларида ҳуқуқшунослик фани равнақ этганини курсатади.

ФОЖИАЛИЛИК — воқеликнинг энг муҳим, чуқур зиддият ва туқнашувлари: ҳаёт ва улим, озодлик ва мутелик, ақл ва туйғу, қонун ва бурч, шахсий ва ижт-й мун-тларни узига хос тарзда ифода этувчи фал-й т. Санъатдаги Ф. ҳақида фикр юритганда санъат асарларидаги фожиали оҳанглар, Ф. санъати ва ниҳоят, Ф. санъат тури каби муаммолар алоҳида мушоҳада қилиниши лозим. Деярли барча буюк ижодкорлар яратган асарларда фожиали оҳанглар мавжуд. Ҳар қандай фожиа замирида муайян фожиали туқнашув, зиддият ётади. Гегель Ф.ни моҳиятли кучлар туқнашувининг натижаси сифатида бежиз таърифламаган. Чунки, бу туқнашувлар кураши қандай яқун топиши б-н инсоният истиқболи, ахлоқий тарёт узвий боғлиқдир. Бу ҳол фожиани санъатнинг фал-й жиҳатдан энг муҳим турига айлантирадики, у ижодкорга инсониятни бутун тарихи давомида ҳаяжонлантирадиган туб ҳаётий масалаларни уз олдига қуйиб, ҳал қилиш имкониятини яратди. Фожиа қаҳрамони купинча ижобий тусда тасвирланади, у уз даврининг илгор орзу-умидларини узида мужассамлаштирган кучли, ёрқин, улуғвор шахс сифатида намоён булади. Лекин фожиа туқимасида бошқа турдаги қаҳрамонлар ҳам акс эттирилган булиб, Шекспирнинг Макбет ва Ричард, Б.Брехтнинг Куражонага ухшаш қаҳрамонлари уз тақдирлари б-н томошабинда ута зиддиятли ҳис-туйғулар уйғотади. Улар содир қилаётган мудҳиш кирдикорликлар қатъий норозилик, жирканиш, шу б-н бирга, ачиниш туйғусини уйғотади. Одатда, фожиа мазмунида қаҳрамоннинг мавжуд шарт-шароитларни тубдан узгартиришга фаол интилиши намоён булади. Фожианинг тарихий шакли қад. дунё фожиаси (Эсхил, Софокл, Эврипид) эски патриархал тартиботлар емирилиб, тарихда илк синфий жам-т шаклланиши жараёнида вужудга келди. Унга хос булган “қисмат оҳанги” табиий ва ижт-й қонун-

лар ҳақидаги тасаввурларни акс эттирди. Урта а.ларда Фарб христиан мафқураси фожиа руҳига бутунлай қарши чиққани боис бу даврда бирор-бир арзигулик санъат асари яратилмагани маълум. Фожиа ривожининг янги босқичи Уйғониш даврига тугри келди. Шекспир асарларида Ф. бутун ҳаёт, ижт-й алоқалар ва мун-тларни қамраб олади. Унинг фожиавий асарларида кучли, жасоратли, гурурли, эркин инсон тимсоли яратилди. Шекспир уз қаҳрамонларининг узлигини англашга, инсон руҳини синдириб ҳалокатга етаклаётган тузум шароитида озодликка интилишини ифодалайди. М.Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” драмаси ҳам асосий бадиий оҳанги, ундаги эҳтиросли туқнашувлар руҳи, улкан ҳиссий таъсир кучи, қаҳрамонларнинг тақдири жиҳатидан ута фожиавий асардир. Унда уша даврдаги илдиз отган ижт-й, маън-й-ахлоқий муаммолар қаламга олинади. Асар қаҳрамони фожиали драматик жараённинг асосий субъекти сифатида намоён булади. Унинг фаоллиги, уз орзу-армонлари, ҳатто узини қурбон қилиб булса ҳам, давлатда тинчлик ва барқарорликни қарор топтиришга интилиши фаолиятининг моҳиятини белгилайди. Санъатда намоён булаган Ф. туқнашувлар, қиёфалар, вазиятларни тула ва чуқур бадиий инъикос этиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Софокл фожиалари Шекспирникидан, Шекспир асарлари Расинникидан қанчалик фарқланмасин, улар уртасида узига хос муштараклик, умумий жиҳат кузга ташланади. Ҳар қандай фожиа замирида кенг қуламли, ижт-й аҳамият касб этадиган муайян фожиали туқнашув ётади. Ф. санъатда гурлича талқин этилиши мумкин. Бу ҳол мазкур жанрга хос умумий хус-ятларни инкор этмайди. Фожиа услубининг умумий белгилари қаторига кенг умумлашмаларга интилиш, тафаккур бойлиги, соддалик ва яхлитлик, ҳаяжон ва эҳтиросларнинг юксаклиги кабилар киради. Фожиа тарихий даврнинг бурилиш пайтларида, эски ижт-й алоқалар ва мун-тлар барбод булиб, қарашлар, эстетик ва ахлоқий ақида-қоидалар қайта баҳоланаётган шароитда равнақ топади.

ФОРМАЛИЗМ (лот. *formalis* — форма, шакл) — борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг шакли ва ташқи кўринишини уларнинг мазмунидан устун қўядиган фал-й йўналиш. Борлиқдаги барча нарса ва ҳодисалар мазмун ва шаклга эга бўлиб, улар бир-бири б-н диалектик боғлиқдир. Бу боғлиқликда мазмун доимо бирламчи бўлиб, шакл эса нарса ёки ҳодиса мазмунининг намоён бўлиш усулидан иборат. Мазмун ва шакл мутаносиб булганда, ҳар қандай нарса ва ҳодиса уз маъно-мазмунига эга бўлади. Мас., инсоннинг моҳиятини белгиловчи муҳим хус-ятлар унинг фикрлаш қобилияти, мақсадга мувофиқ меҳнат қилиш қобилияти, меҳнати жараёнида ўзи ва жам-т учун зарур булган турли хил неъматлар яратиши ва энг муҳими олижаноб инсоний фазилатларидан иборатдир. Барча кишиларнинг инсонийлик қиёфасида мужассамлашган мазмуни юқоридаги белгиларга қараб баҳоланади. Башанг кийинган, қадди-қомаги келишган ҳар қандай одамни ташқи кўриниши, қиёфаси, яъни шаклига қараб олижаноб инсон дейиш нотўғри. Зеро, ҳар бир кишининг инсонийлик мазмуни ташқи кўринишида эмас, балки ички инсонийлик фазилатлари б-н белгиланади. Жам-тда Ф., яъни шаклбозликни мутлақлаштириш купинча салбий оқибатларни келтириб чиқаради. Жам-тни бошқаришда Ф. бюрократизм, турачиликда намоён бўлади. Санъат тарихида Ф. саноат ва воқеликни қарама-қарши қўйиш, бадий шаклни гоёвий мазмундан ажратиш, санъат асарида шаклнинг алоҳидалиги ва устунлигини таъкидлашдан иборатдир. Албатта, бундай ёндашув ва талқин купинча ҳаётий ҳақиқатга зид келади. Мас., айрим жангари, инсон маъ-яти ва ахлоқ-одобига ёт булган бузғунчи фильмлар шаклан “жозибали” булса-да, мазмунан саёз ёки инсон ва жам-т ривожига салбий таъсир кўрсатиши мумкин булган вайронкор гоёвий мазмунга эгадир.

ФОРОБИЙ, Абу Наср (873—950) — тўлиқ исм-шарифи Абу Наср Ибн Муҳаммад Ибн Узлуғ Тархон бўлиб, Форобий унинг нисбасидир. Ўрта а.лар мусул-

мон Шарқининг машҳур мутафаккири, қад. юнон фал.нинг энг йирик давомчиси ва тарғиботчиси. Қад. юнон илм-фанининг билимдони сифатида Аристотелнинг “Метафизика”, “Физика”, “Метеорология” ва мантиқ соҳасига оид китобларига, Птолемей, Александр Афродезийский ва б.нинг ахлоқ-одоб, психя, табиий фанлар бўйича яратган илмий рисоаларига шарҳлар ёзган. (“Икки файласуф — Арасту ва Галеннинг барча фикрлари туғрисида китоб”, “Арасту ва Гален уртасида воситачилик” ва б.). Айниқса, Аристотель фал.сини талқин этиш ва мантиқ соҳасидаги ишлари унинг, дунёда “Ал-муаллими соний” (“Иккинчи муаллим”) ва “Шарқ Аристотели” каби номлар б-н шуҳрат қозонишига сабаб бўлди. Ш-дек, Ф. илм-фаннинг турли соҳаларига тааллуқли мумтоз асарлар муаллифи ҳамдир. У биринчилардан бўлиб, ўз даври илмларининг таснифини бериб, инсон маъ-ятининг юксалишига улкан ҳисса қўшган. Унинг мусиқага оид асарлари мусиқа наз-ясини бойитди. Шарқда кенг тарқалган най, ноғора, чанг, рубоб каби мусиқа асбобларини таърифлаб, уларнинг кишилар маън-й ҳаётидаги ўрнини кўрсатиб берган. Ф. математика, тиббиёт, араб тили грамматикаси, мантиқ илмларига оид кўплаб қимматли асарлар ҳам яратган. Борлиқ муаммосини ҳал этишда унинг кейинчалик мусулмон фал-й илмлари йўналишини асослаган “вужуди вожиб” ва “вужуди мумкин”нинг ўзаро нисбатига мурожаат қилиш анъанаси Ф. даҳоси маҳсулидир. Ф. туфайли мусулмон Шарқи фал-ий тафаккурида мантиқ илми чуқур илдиз отди. У билишда мантиққа мурожаат қилмаган кимсани қоронғуда ўтин ёрган одамга ўхшатади. Ф.нинг ижт-й-ахлоқий, сиёсий қарашлари муҳим аҳамият касб этади. Инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа — фазилатли, етук хосиятли жамоа, чунки инсоннинг ўзи дунё тар-ётининг энг мукамал ва етук якунидир. Инсон бахт-саодатга эришишда олам асослари ҳақидаги илми, табиий жисмларнинг тузилишини, осмон, жонли табиат — усимлик ва ҳайвонот олами туғрисидаги барча би-

лимларни узлаштириб олиши лозим. Шундан сунг у инсонни урганишга киришиши ва унинг камолотга эришуви сабаблари булмиш хайр-эҳсонли ишлар, гузал инсоний фазилатларга диққатни жалб этиши зарур. Ф.нинг адолатли, фазилатли жам-т, давлатни талаб ва тамойилларидан келиб чиққан ҳолда бошқариш туғрисидаги фикр-мулоҳазалари диққатга сазовордир. Мутафаккирнинг орзусидаги адолатли жам-тда кишиларнинг самарали меҳнатига, илм соҳибларига, уларнинг ақл-заковатига, фазилатли ахлоқ-одобига, ҳаётий тажрибасига юксак баҳо берилади. Диний адоват, узга динларга эътиқод қилувчиларга нафрат каби сифатлар қораланади. Унинг учун энг муҳими — кишиларнинг шундай динга эътиқод қилиши эмас, балки маърифатнинг тантанаси, илм-фаннинг иқболи, инсон камолоти, бахт-саодат, эзгуликнинг қарор топиши, инсонларнинг узаро ҳамжиҳатлигидир. Бундай жам-тда касб-хунар, илмни эгаллашга кенг йул очиб берилади. Жам-тда тенгхуқуқлик ва эркинлик салтанати ҳукмронлик қилади, якка ҳокимликка барҳам берилади. Давлат бошлиқларини фуқароларнинг узлари сайлайди. Сайланган бошлиқлар халқ манфаатларига зид ҳаракат қилса, улар уз амалмансабларидан четлаштирилади. Орзудаги давлат арбоблари уз фаолиятларида адолат, тенгхуқуқлик, фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб иш тутадилар. Ф.нинг ундан кейинги авлод зиёлилари, машҳур олим ва мутафаккирлари дунёқарашининг шаклланиши ҳамда ривожига таъсири самарали булган. Бундан ташқари, бутун Еврупо Ф. ва б. орқали антик олам мад-ти, жумладан, табиий-илмий ва ижт-й-фал-й ғояларидан хабардор ва баҳраманд булди. Ашломанинг асосий асарлари “Субстанция ҳақида сўз” (“Калом фил-жавҳар”), “Қонунлар ҳақида китоб” (“Китоб фи-н-навомис”), “Масалалар манбаи” (“Уюн-ул-масоил”), “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” (“Китоб фи ихсо ал-улум ва ат-таъриф”), “Мантиққа кириш китоби” (“Китоб ал-мадҳал ила-л мантиқ”), “Фалсафа” т.сининг маъноси ҳақида сўз” (“Калом фи маъони исм ал-

фалсафа”), “Фазилатли хулқлар” (“Ас-сифат ал-фазила”) ва б.дан иборат.

ФОҲИША(БОЗ)ЛИК — уз танасини (асосан, аёллар) сотиш б-н шуғулланиш. Ф. инсон маън-й-руҳий оламидаги бузилишнинг амалий ифодаси булса, Ф.бозлик шу ишни узига эрмак, кунгилхушлик, роҳатланиш воситасига айлангиришга одатланишни англатади. Ш-дек, ахлоқи бузуқ кимсаларни уюштириб, фаҳш ишларни ташкил қилиш ортидан кун курувчилар ҳам Ф.бозлар деб аталади. Ф. аслида антик дунёда пайдо булган. Ҳозир баъзи мам-тларда тақиқланган ёки чеклаб қўйилган булса, айримларида расман руҳсат этилган. Жиноят қонунчилигида зурлик ишлатиб, қуркитиб ёки алдаш йули б-н Ф.ка жалб қилганлиги учун жавобгарлик белгиланади. ЎзР ЖКнинг 131-моддасига кура, фоҳишахона ташкил этиш ёки сақлаш, ш-дек, гаразли ёки бошқа тубан ниятларда қўшмачилик қилишга нисбатан жиноий жазо қўлланади. Ф. маъ-ятсизлик куриниши сифатида ҳар қандай жам-тда қораланган. Ислом ва б. дунёвий динларда бундай салбий ҳолат лаънатланган.

ФУЗАЛО (араб. донишмандлар, зиёлилар) — фазилат, билим ва маърифатда устувор булган етуқлик, камолот эгаларига нисбатан қўлланилган т. Фозил ва иқтидорли кишилар, Ҳақ таолодан етувчи файз сабаб фазилат, лутфга етишиш. У Шарқда икки қисмга ажратилган: бири — файзи ақдас, яъни илм-мартаба орқали эришилса, иккинчиси файзи муқаддас — унга ҳақиқат ва олий моҳият туфайли эришилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам Ф.лар узларида юксак маъ-ят, маърифатни мужассам этган шахслар ҳисобланиб, улар давлат ва жам-т тар-ётига, унинг рив-шига, фаровонлигига катта таъсир курсатган. Хус-н, халқни, миллатни танишда, дунёга танитишда, кишилар орасида меҳр-муҳаббат, эзгулик, одабийликни шакллантиришда уларнинг маъ-яти, маърифати муҳим аҳамият касб этади.

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ — бирор таълимот ақидаларининг, илоҳий китоблар-

яги т.ларнинг дастлабки, соф ҳолатини мақлаб қолишни астойдил химоя қилганиган, уларни мажозий маънода талқин этишни рад қиладиган ижт-й, мафкуравий, диний қарашлар мажмуини англагувчи т. Фанда бу атама илк бор Янги давр фал.си вакиллари Ф.Бекон, Р.Декарт ва Ж.Локк сингари файласуфлар асарларида қулланган. Улар билиш масаласида, агностик фал.ни тушунтиришда Ф.ни келтириб утган. Бу т. сиёсий мақсадларда илк бор XX а. бошида америкалик протестантларнинг бир гуруҳи томонидан қуллана бошланди. Улар христианликнинг фундаментал ақидаларини соф асосда қайта тиклаш ва бунда муайян эътиқод б-н боғлиқ наз-яларни қабул қилиш ҳамда бошқаларидан тамомила воз кечишни талаб қилиб чиқади. 70-йиллардан бошлаб бу атама Ғарб тадқиқотчилари томонидан ислом оламига нисбатан ҳам қулланилмоқда. Кейинги вақтда жаҳон матбуотида мутаассиб ислом жангариларини фундаменталистлар деб аташ одат тусига кирди. Аммо диний Ф. ҳамма динларда мавжуд бўлиб, улар ягона умумий хус-ятни узида мужассам этади. Протестант Ф.и, проваслав Ф.и, иудаизм Ф.и каби атамалар бугунги кунда кенг ишлатилмоқда. Баъзи мам-тларда диний Ф. сиёсий саҳнада уз мавқеига эга. Мас., иудаизм тарафдорлари Исроил парламентининг салкам учдан бир қисмини ташкил қилади. Сунгги пайтларда айрим минтақаларда ислом Ф.ининг кучайиши кузатилмоқда. Бу атама Куръон ва ҳадисни кур-курона талқин этадиган, илк исломга қайтишга қаратилган ақидаларни кенг тарғиб қиладиган, диний-консерватив руҳдаги йуналишга нисбатан ишлатилади. Ислом Ф.и турли-туман йуналиш ва кайфиятдаги гуруҳларни ўз ичига олади. Уларнинг баъзилари сиёсий жабҳада, инқилобий ва ҳатто террористик усуллар б-н қонуний ҳокимиятга қарши курашда узини намоён этса, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, ОАВга кириб бориш, айниқса, фойдаланиш осон булган аудио-видео кассеталарни тарқатиш б-н шуғулланади. Ис-

лом Ф.и учун умумий мақсад — гўёки динсиз ёки «соф исломдан чекинган» давлат раҳбарларига суиқасд қилиш ва исломда «ширк»ка (бутпарастликка) барҳам бериш. Транспорт ва коммуникация воситалари шиддат б-н ривожланиб бораётган, халқаро алоқалар тобора эркинлашаётган ҳоз. даврда ислом Ф.и вакиллари уз ҳаракатларини бутун дунё бўйлаб ёйишга интилмоқда. Кейинги вақтда руй бераётган террорчилик ҳаракатлари бу ҳодисанинг нақадар хавфли экани ва унга қарши бирлашган ҳолда курашиш лозимлигини яққол кўрсатмоқда. «Ф.» т.сини кенг шарҳлаганда, жам-т ҳаётининг нафақат диний, балки сиёсий, иқт-й, мад-й ва маън-й ҳаётида руй бераётган шундай хус-ятга эга булган ҳодисаларга ҳам тўхталиб утиш лозим. Баъзи тадқиқотчилар бундай ҳодисаларни «сиёсий Ф.», «иқт-й Ф.», «мад-й Ф.» т.лари тарзида изоҳлашга уринмоқда. Муайян сиёсий таълимнинг жам-т ҳаётига тула татбиқ қилинишига уриниш ёки бундай таълимнинг мутлақлаштирилиши сиёсий Ф.ни келтириб чиқаради. Мас., собиқ иттифоқ даврида ягона коммунистик мафкуранинг мутлақлаштирилиши натижасида жам-тнинг ҳар бир соҳаси мана шу мафкура асосида бошқарилди, фан, санъат, мад-т шу мафкура манфаатларига буйсундирилди. Ёки фашизм ғоясининг замирида ҳам мана шундай мақсадлар мавжуд булган эди. Жам-т ҳаётида кенг миқёсда мад-й узгаришлар содир этилаётган ёки мад-тлар урин алмашаётган вазиятда мад-й Ф. вужудга келади. Бунинг ёрқин мисоли сифатида собиқ Иттифоқ заминиде халқларнинг ўзаро муштарақ мад-тлардан чекиниб, янги мад-тга юз тута бошлаган даврни келтириш мумкин. Бунда миллатчилик руҳидаги низолар, муайян маконда узига хос мад-тни шакллантиришга булган уринишлар натижасида турли даражада кўнгилсизликлар келиб чиққан эди. Бундай ҳолатлар этник Ф. б-н алоқадорликда ҳам келиб чиқиши мумкин. Умуман олганда, мазкур атаманинг хус-ятлари ҳамда қайси замон ва маконда пайдо булиши, йуналиш ва функциялари, мақсадларига қараб ижобий ёки салбий

жиҳатларини аниқлаш мумкин. Мас., фандаги Ф.нинг мақсади билиш булса, диний ёки сиёсий Ф.нинг мақсади ҳокимиятни эгаллаш ёки жам-тда уз тартиб-қоидаларини мустаҳкам урнатишдан иборат. Инсоният тарихи мана шундай мижозлар ва уларга қарши кураш б-н утган, бундан кейин ҳам бу жараён тухтаб қолмайди. Бу каби вазиятларда фақат эзгуликка интилиш б-н фожиаларнинг олди олинган. Зеро, халқ тафаккурида юксак ахлоқий-маън-й кадриятларни қарор топтириш орқали уни ёвуз кучларга қарши курашга сафарбар этиш мумкин.

ФУТУРИЗМ (футурология) (лот. *futurum* — келажак ва *logos* — таълимот) — кенг маънода, инсоният келажаги, умум-башарий муаммолар, уларни бартараф қилиш ҳақидаги умумий концепция ёки тасаввурлар мажмуаси; тор маънода, ижт-й жараёнлар ҳамда илмий-техника тар-ётига оид соҳалардаги жараёнларни изчилликда урганиш ва келажагини башорат қилиш, ш-дек, статистик ва б. маълумотларни қайта ишлашнинг математик усулларини ишлаб чиқиш асосида икт-й, илмий-техника, ижт-й-сиёсий соҳаларни режалаштириш ва истиқболларини белгилаш имкониятини берадиган фан соҳаси. Ф. атамаси 1943 йилда немис социологи О.Флехтейм томонидан қўлланган бўлиб, у мавжуд барча ижт-й жараёнларнинг истиқболини башорат қилишга йуналтирилган “келажак ҳақидаги фан”, 1960 йилларнинг охирига келиб эса, ижт-й фанларнинг келажакни башорат қилиш қонуниятлари ҳақидаги фан сифатида ижт-й башоратчиликни англата бошлади. XX а.нинг охирига келиб, футурологлар икки йуналишга ажралашди: улардан бири — “экологик пессимизм” бўлиб, унинг тарафдорлари Форрестер, Медоуз, Р. Хейл Бронерлар инсоният ривожининг салбий оқибатларини башорат қилсалар, иккинчиси — “илмий-техникавий оптимизм” намояндалари Тоффлер, Месарович, Пасло, Песталь, Фрименлар эса технологик тар-ётнинг ижобий имкониятларидан фойдаланиб, инсоният тамаддуини сақлаб қолиш

мумкинлиги гоёсини асослашга ҳаракат қиладилар. Маъ-ят масаласи ҳам бугунги Ф.нинг махсус ва жуда кўпчиликни қизиқтираётган тадқиқот объектларидан бирига айланмоқда. Жаҳон халқлари орасида келажакни қандай тушуниш ва унда яшашга маън-й жиҳатдан қандай тайёргарлик куриш долзарб мавзу бўлиб бормоқда.

ФУҚАРО (араб. фақир сузининг куплик шакли) — муайян давлат Конституцияси ва қонунларида белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана оладиган, қонунларда курсатиб утилган бурчларни бажариш шарт булган шахс. Утмишда Ф. урнида купинча табаа, райят сузлари ишлатилган, мас., Алишер Навоий асарларида райят сузи куп учрайди. Хус-н, “Тарихи мулуки аҷам” асарида «Дерларким, етти йил райятдан хирож олмайди» деб ёзган. Шурулар замонида бу суз урнида асли лот. булмиш граждн ибораси ишлатилган, мустақилликка эришилгач, атама сифатида Ф. жорий этилди. Ҳуқуқий урни қонун б-н мустаҳкамланган шахснинг давлат ичкариси ёки ташқарисида булишидан қатъи назар, маълум бир давлатга қарашлигига Ф.лик дейилади, бундай ҳуқуққа эга шахс Ф. деб аталади. Уз-н Ф.си Республикамиз Конституцияси ва қонунларида белгиланган ҳуқуқлардан фойдалана олади, у қонунларда курсатиб утилган бурчларни бажариши шарт. Уз-н Ф.лари миллати, ирқи, жинси, касб-кори, ижт-й келиб чиқишидан қатъи назар. Ф. сифатида қонун олдида ҳуқуқан тенгдирлар. Ф.ларнинг уз Ф.лик ҳуқуқларини билиб олишлари ва ҳимоя қилишлари ҳамда бурчларини чуқур англаб етишлари учун уларни ҳуқуқий жиҳатдан тарбиялаб бориш галдаги зарур вазифалардан биридир. Бу жараён Ф.лар учун маън-й камолот манбаи булиши б-н бирга, таълим-тарбия тизими учун ҳам диний амалий фаолиятдир.

ФУҚАРО МАДАНИЯТИ — фуқаронинг инсоний ривожланганлик даражаси, унинг ижодий кучи, маъ-яти, маърифати ва қобилиятининг амалга ошиш имкониятлари бўлиб, у ҳар бир фуқаронинг ҳаёти ва фаолиятини ташкил этиш-

да, бошқалар б-н мун-тларини белгилаш-да, фаолияти йуналишларида кузга ташланади. Ф.м. инсоннинг маън-й ҳаёти б-н чамбарчас боғлиқ булиб, узида инсонларнинг предметли фаолияти натижалари, ш-дек, инсон имкониятлари ва қобилиятларини акс эттиради. Ф.м. нафақат жам-т, унинг тинч-осудалиги, фаровонлиги-га, балки шу б-н бирга алоҳида шахснинг маън-й баркамоллигига ҳам таъсир кўрсатади. Ф.м. оғзаки ижод, санъат, адабиёт ва тарихий меросда акс этиши мумкин. Ф.м. кўп қиррали т., унда инсоният томонидан моддий, маън-й ҳаётда қўлга киритилган, билим, тафаккур. тажриба, урф-о. ва анъаналар уйғун фаолият тарзида намоён булади. Давлат ва жам-т тар-ёти, унинг рив-ш тамойиллари Ф.м. б-н узвий боғлиқ.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ — жам-т тар-ётининг аввалги босқичларида давлат ҳокимияти органлари бажариб келган талай вазифаларнинг жамоат ташкилотлари зиммасига ўтиши, давлат фаолияти устидан ижт-й назорат ўрнатилиши. Ф.ж. шаклланиш суръатлари бир қатор омилларга боғлиқ. Сиёсий, ҳуқуқий омиллар Ф.ж. сари боришнинг сиёсий-ҳуқуқий асоси сифатида хизмат қилса, бу жараённинг суръати эса кўп жиҳатдан ташкилий, мад-й ва руҳий омилларга боғлиқ. Фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий мад-ти Ф.ж. қуришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Бу омиллар қанчалик ривожланган, етук булса, жам-т ривож учун шунчалик мустаҳкам пойдевор яратилади. Аммо Ф.ж. барпо этиш жараёнининг изчиллиги ва суръатлари жам-т ҳамда фуқароларнинг мад-ти, маъ-яти ва руҳияти б-н белгиланади. Шарқ ва Ғарб алломалари асарларида Ф.ж. масаласи катта ўрин тутди. Қад. даврда бу муаммо б-н Сўқрот, Афлотун, Арасту, Ўрта а.ларда Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий, Янги даврда Ф.Бэкон, Д.Дидро, Ж.Ж.Руссо, Вольтер, И.Кант, Гегель сингари алломалар шуғулланишган. Ф.ж. масаласига Форобийнинг “Фозил одамлар шаҳри”, Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” асар-

ларида алоҳида эътибор қаратилган. Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан Ф.ж.га турлича таърифлар берилган. Улар ўртасида умумий жиҳатлар б-н бир қаторда муайян тафовутлар ҳам мавжуд. Бу таърифларни шартли равишда учта асосий туркумга ажратиш мумкин. Мас., Гегельнинг таърифига кура, Ф.ж. ... оила ва давлатнинг муқобили ва айни пайтда улар б-н боғлиқ тизим булиб, унда ҳар бир индивид ўз мақсадларига ингилади. Лекин, узгаларнинг мақсадларини ҳам ҳисобга олмаса, у ўз мақсадларига етиша олмайди; бунда давлат сиёсий-маън-й бирлик ва умумий манфаатларни таъминлашга ҳаракат қилади. Маркс таърифига кура, Ф.ж. хусусий мулкчиликка асосланган жам-т булиб, унда ижт-й мун-тлар синфий антогонизмлар шаклида булади, бу мун-тлар давлатнинг пайдо булиши ва рив-шини белгилайди. Учунчи туркумга оид таърифга кура, Ф.ж. индивидларнинг ихтиёрий тарзда узларини намоён қилиши, уюшма ва ташкилотларга бирлашиши, давлат ҳокимияти органлари тазйиқидан ҳимояланадиган жам-т бўлиши мумкин. Бу таъриф ҳоз. вақтда кўпчилик томонидан маъқулланмоқда. Мазкур таърифда Ф.ж.нинг давлатга муқобил булиши ва айни пайтда унга боғлиқ экани; ҳар бир фуқаро ўз мақсадларига интилиш йўлида узгаларнинг ҳам мақсадларини ҳисобга олиши зарурлиги; фуқароларнинг уюшма ва ташкилотларга ихтиёрий равишда бирлашиши; давлатга фақатгина сиёсий-маън-й бирлик ва умумий манфаатларни таъминлаш функцияси юклангани каби жиҳатлар ўз ифодасини топган. Ўз-нда фуқароларнинг уюшма ва ташкилотларга ихтиёрий равишда бирлашиши масаласига алоҳида эътибор қаратилаётганининг сабаби шундаки, ана шу уюшма ва ташкилотларнинг ривожига Ф.ж. шаклланишининг бош омилдир. Уларнинг тараққий этиши эса, кўп жиҳатдан, фуқароларда корпоратив мад-тнинг шаклланиш даражаси б-н белгиланади. Ҳар бир фуқаро жам-тга туғридан-туғри эмас, балки турли жамоа, уюшма ва ташкилотларнинг аъзоси сифатида бирлашади. Ф.ж. шаклланишида маън-й ва мад-й

омиллар жуда муҳим роль уйнайди. Жам-т жамоа ва гуруҳлардан, жамоа ва гуруҳлар эса алоҳида фуқаролардан ташкил топади. Инсонлар турли-туман булгани сингари, жамоа ва гуруҳлар ҳам ташкилий, мад-й ва руҳий жиҳатларга кура турфа хилдир. Ф.ж.нинг шаклланиши турли мам-тларда умумий қонуниятлар асосида ва узига хос шаклларда юз беради. Ўз-нда Ф.ж. шаклланишининг хус-яти шунда намоён буладики, мам-тимиз ижт-й тар-ётнинг узига хос ва узига мос йулини танлаган. Ф.ж. шаклланишидаги хус-ятлар мам-тимиз тарихи, миллий мад-ти ва маъ-яти ҳамда турмуш тарзидаги узига хослик б-н белгиланади. Мас., мам-тимиз аҳолиси турмуш тарзининг узига хослиги маҳалла ин-тининг мавжудлиги б-н изоҳланади. Бу ноёб ижт-й ин-тнинг вужудга келиши Ўз-н ҳудудида шаҳарларнинг рив-ши б-н боғлиқ холда кечган. Чорвачилик б-н шуғулланиб келган уруғ ва қабилалар деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик б-н шуғуллана бошлагандан, яъни утроқлаша бошлаганидан кейин, кичик-кичик қишлоқлар пайдо була бошлаган. Кишлоқлар утроқлашган уруғ ва қабилалар номи б-н аталган. Мас., Қунғирот, Найман, Унгут, Қангли, Қипчоқ, Баҳрин, Қиёт, Уйшин сингари топонимлар шулар жумласидандир. Уруғ ва қабилаларнинг утроқлашуви натижасида вужудга келган қишлоқларда деҳқончилик б-н бир қаторда ҳунармандчилик ҳам ривожлана бошлади. Ҳунармандчиликнинг рив-ши эса меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви б-н бирга майда товар ишлаб чиқариш ҳам ривожлана бошлаганини англатар эди. Шаҳарларнинг вужудга келиши айнан мана шу майда товар ишлаб чиқариш. яъни ҳунармандчиликнинг рив-ши б-н боғлиқ эди. Ўз-н ҳудудида ҳунармандчиликнинг рив-шидаги узига хос хус-ятлардан бири шунда эдики, у ёки бу касб б-н шуғулланувчи ҳунармандлар кўпинча бир ҳудудда тупланиб истиқомат қилишар, уларнинг устахоналари ва дуконлари ҳам шу ҳудудда жойлашган эди. Муайян касб эгалари жамланиб истиқомат қиладиган ҳудудлар шу касблар номлари б-н атала бошлаган. Мас., Темирчи, Та-

қачи, Йилқичи, Кигизчи, Жевачи, Со-вунгар, Аравачи, Гилямдуз каби касб номлари б-н аталадиган маҳаллалар айна пайтда касбий уюшмалар ҳам эди. Бир ҳудудда бир касб эгаларининг истиқомат қилиши ва иш фаолиятини юритиши бир қатор қулайликлар туғдирар, мас., хомашё, тайёр маҳсулот нарх-навоси, солиқлар, янги асбоб-ускуналар ва б. янгиликлар туғрисида тезкор ахборот алмашишга имкон беради. Бундан ташқари, улар баъзи ускуна ва дастгоҳлардан жамоа булиб фойдаланиши ҳам мумкин эди. Қолаверса, муайян касб эгаларининг жамоа булиб муайян ҳудудда турмуш кечир-иши, иқт-й тангликлар юз берганда, уларнинг салбий оқибатларини биргаликда бартараф қилиш имконини туғдирар эди. Маҳаллалар фақат касбий уюшма эмас, айна пайтда узини-узи бошқариш органи ҳам эканини назардан қочирмаслик керак. Маҳалланинг асосий негизини ташкил қиладиган касб эгалари даҳа, туман, шаҳар ва вилоят миқёсидаги турли йиғин ва машваратларга ўз вакилларини юборар ва шу орқали ижт-й ҳаётга таъсир утказар эди. Маҳаллада истиқомат қиладиган касб эгаларининг жамоа сифатида уюшгани маъмурий идоралар ва ҳокимият вакиллари б-н мулоқот қилишга ҳамда мавжуд масалаларнинг ҳал этилишига хизмат қилган. Ф.ж.ни шакллантиришда нафақат иқт-й, сиёсий ва ҳуқуқий негизлар, балки маън-й асос ҳам ғоят муҳим аҳамият касб этади. Ривожланган Ғарб мам-тлари тажрибаси шундан далолат берадики, жам-тнинг фақат муайян, хус-н, иқт-й, сиёсий, ҳуқуқий ривожига эътибор қаратилиши, унинг маън-й-ахлоқий асосларининг емирилишига, таназзулга юз тутишига олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, мулкчилик шакли ўзгариши б-н ёки тегишли қонунлар қабул қилиниши б-н Ф.ж. шаклланиб қолмайди. Мазкур масалага эътиборсизлик қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигига талай Ғарб мам-тлари воқелиги, мад-й-маън-й ҳаёти мисолида ишонч ҳосил қилиш мумкин. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Бугунги кунда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракат-**

лар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бераётгани, миллатнинг асрий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқаётгани, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолаётганини кузатиш мумкин” (“Юксак маънавият — энгилмас куч”, 12—13-б.). Ф.ж.нинг энг муҳим вази-фаларидан бири одамлар онгини, маъ-ятини узгартиришдир. Шу боис фал. тар-ётининг турли даврларида адолатли ва маърифатли жам-т барпо этиш масаласи-ни таҳлил этган алломалар (Сукрот, Аф-лотун, Арасту, Форобий, Ибн Сино, На-воий ва б.) бундай жам-тни фақат мод-дий негизларга таяниб, маън-й қадриятларни эътиборга олмасдан барпо этиб булмаслигини асослаб берганлар (мас., Сукрот Афина демократияси ҳақида фикр юритиб, унинг манбаи фақат ҳоки-мият ва моддий неъмат эмас, у ҳар бир фуқародан улкан масъулият, тинимсиз ма-шаққатли меҳнат, юксак маъ-ят ва би-лим талаб этишини уқтиради. Аллома-нинг бу қарашларига муштарак ғоялар Форобий, Ибн Сино, Уйғониш ва маъ-рифатпарварлик даври мутафаккирлари асарларида ўз ифодасини топган). Ўз-нда мустақилликнинг дастлабки босқичлари-

даноқ ҳуқуқий-демократик давлат ҳамда замонавий Ф.ж.ни барпо этиш йулида ижт-й-иқт-й ҳаёт, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги ис-лоҳотлар маън-й-маър-й жабҳадаги исло-ҳотлар б-н уйғун ҳолда амалга оширил-моқда. Шунга қура, миллатлар ва динлараро тинчлик-тотувликни мустаҳкамлаш, маън-й-ахлоқий тарбияни кучайтириш, тарихий илдизларига, миллий ўзликка қайтиш, аҳолининг сиёсий онги ва ҳуқуқий мад-тини ошириш, Ф.ж.нинг етакчи ин-тлари — нодавлат, ноҳукумат ташкилотлар, жа-моат уюшмалари, ОАВ, маҳалла фаолия-тини такомиллаштириш масалаларига ало-ҳида эътибор қаратилмоқда. Айни замонда моддий ва маън-й жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани, сиёсий-ижт-й барқарорлик, тар-ётнинг му-стаҳкам гарови булиб, “кучли давлатдан — кучли жам-т сари” тамойилининг амалиёт-га изчил татбиқ этилишига хизмат қилмоқ-да. Ф.ж. ривожланиб, такомиллашиб бор-гани сари ўзб. халқига хос булган ҳамжи-ҳатлик ва багрикенглик, меҳр-оқибат, меҳмондўстлик ва саховат, мустаҳкам иро-да ва иймон-эътиқод каби азалий маън-й қадриятларнинг аҳамияти ортиб бормоқда.

ХАВФСИЗЛИК — устувор даражада сиёсат, геосиёсат маконига нисбатан қўлланадиган, том маънода маъ-ят, ин-сонлараро ҳамжиҳатлик, ўзаро мурувват-нинг ифодаси булган т. Х. глобал маън-йлашувнинг яққол кўриниши сифатида ижт-й соҳаларнинг барчасидан урин ол-ган тақдирдагина, ҳақиқий Х. муҳити вужудга келганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. ХХI а.га келиб, Х.да маън-й жиҳатнинг ўрни кучайишига булган эҳти-ёж ортиб бормоқда. Олий хилқат сифа-тида инсоннинг узи улуг бурчини тўла-қонли ҳис этиши, миллионлаб юртдош-

лари, замондошлари тақдири учун жавоб-гарликни англаши Х.ка булган талаб б-н уйғунлашиб бормоқда. Зарур даражада Х. таъминланиши учун бугунги кунда шах-нинг ўз номидан ёхуд ўз манфаатлари-дан келиб чиқиб жараёнда иштирок эти-ши, ўз Х.и учун фақат ўзи қайғуриши камлик қилади. Яъни ҳар бир фуқаро ўз юртдошлари ва шубҳасиз, дунёдаги бар-ча инсонлар Х.и учун куйиниши, яъни ўзгалар, замондошлар номидан иш кўри-ши лозим. Зеро, ХХI а.даги кескин ўзга-ришлар оқибагида бир шахснинг Х.и бош-қаларнинг Х.ига дахлдорликка айланди.

Шу н.назардан Президент Ислом Каримовнинг “ҳадсиз-худудсизлик” ҳолатида Х.ни глобал контекстда идрок этиш шартлиги ҳақидаги фикри айни ҳақиқатни англатади. Алоҳида таъкидлаш жоизки, утган а.ларда Х. асосан сиёсий чора-тадбирлар, қарорлар ва фаолият орқали таъминланиб турилган. Унинг замирида эса уша пайтлардаги муайян вазият, халқаро мун-тлар шакли ётган. Бугун эса Х. тобора маън-й жиҳат касб этиб бормоқдаки, инсоннинг яшашга, авлод қолдиришга булган ҳақ-ҳуқуқини асраши, унинг узидеги интеллектуал, маън-й ва илоҳий салоҳиятни, куч-қудратни рӯёбга чиқариши пайсалга солиб булмайдиган глобал мақсадга айланмоқда. Х.ни маъ-ят н.назаридан таҳлил қилиш, унинг олам бир бутунлиги, яхлитлигининг таянчи эканини эътироф этишга олиб келади. Х. инсоннинг, миллатнинг моддий-маън-й имкониятларини, билими, тафаккурини рӯёбга чиқариш имкониятидир.

ХАЁЛ (араб. уйлаш, тасаввур қилиш) — маън-й ҳодиса, тафаккур сингари билиш жараёнларидан бири. У инсоннинг рухий фаолиятида, муайян даражага эга булган муаммоли вазият вужудга келишида ҳамда унинг ҳал қилинишида иштирок этади. Бинобарин, Х. ҳам рухий фаолиятнинг бир тури ҳисобланади. У ҳаётда инсон томонидан идрок этилмаган тасаввур ҳамда уйдаги ҳолатларнинг вужудга келишидан таркиб топади. Х. муайян ҳиссий тимсолларга ёки борликнинг аниқ андозаларига таянади. Х. учун замон ва макон борасида чегара йўқ. Х. ҳамиша воқеликдан олдинда юради ва уни олға етаклайди. Кашфиётга олиб келувчи гумон, фараз ва сезги ҳам Х.сиз булмайди. Бошқача айтганда, Х. воқеликни моҳиятига қура умумлашган ҳолда идрок этиш ҳодисасидир. Амалий фаолият бошланмасдан туриб, унинг маҳсулини олдиндан тасаввур қилиш ва уларни тимсоллар тариқасида вужудга келтириш Х.нинг асосий вазифаси ҳисобланади. Х. билиш жараёнлари б-н узвий боғлиқликда ҳукм суради, уларни акс эттириш имкониятининг тулароқ рӯёбга чиқишига ёрдам беради. Пси-

хологияда сул (пассив), фаол (актив), ихтиёрий, ихтиёрсиз, тикловчи ва ижодий Х. турлари туғрисида етарли маълумотлар мавжуд. Х.нинг аналитик ва синтетик хус-яти буйича икки тенденция мавжуд. Аналитик ҳолат Х.нинг мазмунини, предметини тубдан янги образлар, тимсоллар асосида яратишдан, атроф муҳитнинг ифодаси янги, безакли, жилоли эканини қайд қилишдан иборатлигини тан олишидир. Иккинчи тенденция биосфера, ноосфера туғрисидаги маълумотлар, тасаввурлар, таъсирланиш, тажрибалар ижт-й-тарихий тар-ёт давомида қайтадан тикланиш орқали Х. маҳсули сифатида сақланиб келади, деган ғояга асосланади. Ҳар иккала тенденция уйғунлашуви орқали ижодий ва тикловчи Х. фарқланади. Халқимизда “Х.нинг учкур оти” деган ибора бор. Бу отга миниб, бир зумда олис Амир Темур замонида булиш, Навоий ҳазратлари давридаги Ҳиротни куз олдига келтириш ёки келажакка сафар қилиш мумкин. Кишилар қадим замонларда табиат ҳодисаларининг қудратини эътироф этиб, Қуёш, Сув, Олов каби буюк кучларни Х. орқали инсонлар, ҳайвонлар, қушлар қиёфасида тасаввур қилганлар. Х.даги т. ва тимсолларни бутунлай асоссиз, ҳақиқатга хилоф, дейиш мумкин эмас. Чунки инсон қадимдан то ҳозиргача Х. орқали воқеликнинг турли қирраларини ўрганиб келмоқда. Х. оламни билишнинг, воқеа-ҳодисалар моҳиятини, ички хус-ятларини ўрганишнинг кучли қуролидир. У инсонга реал ҳаёт ҳодисалари заминидеги моҳиятни. ички алоқадорликни тушунишга, келажакни олдиндан қуришга. юксак идеаллар учун қурашишга ҳамда эҳтимол тутилган фалокатларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ва аксинча, шуни ҳам эътибордан соқит қилмаслик зарурки, реал замондан, реал шароитдан ажралган, юксак идеалларга зид Х. инсониятни янглиштириши, туғри йўлдан чалғитиши мумкин. Буни хом Х. деса булади. Фашизм ана шундай хом Х.дан келиб чиқиб немис халқи бошига, умуман, инсониятга катта талофот етказди. Худди шундай коммунистик утопия ҳам кишилик жам-тига нақадар фалокат келтиргани ва ҳамон келтираётгани қупчиликка аёндыр.

ХАЙРИХОҲЛИК (араб. хайр — яхшилик, эзгулик; форс. хоҳиш-истак, тилак) — 1) маън-й мун-тларнинг ўзига хос алоҳида шакли; 2) ўзга кишиларга бағрикенглик ва меҳрибонлик асосида мун-тда бўлиш; 3) яхши мақсадлардаги ишларни, эзгу хатти-ҳаракатларни қўллаб-қувватлашни англатувчи т. Хайрихоҳ кишилар бир-бири б-н оилавий ва қонқариндошлик ришталари б-н боғланган, ижт-й мавқеи, моддий таъминлангани буйича бир-бирларидан фарқланадиган инсонларнинг биродарлиги ҳақидаги умуминсоний ғоялар ва яқинларга меҳр-мурувватли бўлиш тарафдорларидир. Х. — ахлоқий беғараз ҳаракат соҳаси, инсониятнинг ўзи каби қадимий ҳулқдир. Исломда Х. инсонпарварлик мақсадларида ҳамда гуноҳдан фориғ бўлиш б-н боғлиқ (гуноҳнинг афв этилиши, жаннатга дохил бўлиш ва ҳ.к.) эзгу амал сифатида талқин этилади. Хайрия ташкилотлари ва уларнинг фаолияти замонавий давлатчилик, жамоатчилик тизимида муҳим ўрин тутади. Х. фаолияти аҳолининг кам таъминланган, эҳтиёжманд қисмига моддий ёрдам кўрсатишнигина назарда тутмайди. У ижт-й фаоллик, меҳр-оқибат кўрсатиш ва маън-й жиҳатдан ўз-ўзини тарбиялаш йўналиши ҳамдир. Бизнинг замонамизга келиб, тилимиздаги бу т. яхшилик йўлида бирор кимсага ён бошиш, эзгулик йўлида тарафдор бўлиш, шундай ишларда ҳомийлик қилиш маъноларини ҳам англата бошлади. Дарҳақиқат, Х. инсон кўнглидаги эзгуликлардан, яхши орзу-ниятлардан, унинг маъ-ятидан дарак бериб, яхшиликка умид билдирган хатти-ҳаракатлардан иборат бўлган ҳолатларни ифодалайди. Шундан келиб чиқиб, Х.ни кишининг ички гўзаллигини намоён этадиган, яхшиликка йўғрилган истаклар “барометри” деб таърифлаш ҳам мумкин. Хайрихоҳ одамлар жам-тнинг кўрки. ифтихори деб саналишга лойиқ. Зеро, халқ манфаати, Ватан равнақи, эл-юрт фаровонлиги йўлидаги эзгу ишлар, ташаббуслар ҳам айнан хайрихоҳ инсонларнинг орзу-ниятлари туфайли амалга ошади, вожиб булади. Бу эса халқ хотирасида боқий амалларга асос солади,

унинг пойдеворини мустаҳкамлайди. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида тоғни ёриб, ариқ қазиган Фарҳоднинг жасорати, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида Отабекнинг миллатимиз қадриятларининг рамзи сифатида тасвирланиши ёки мустақиллик йилларида халқимизнинг озод ва обод келажаги йўлида амалга оширилган бунёдкорлик ишларининг барчасини кўнгилдаги инжа ва покиза туйғу — Х. учкунларидан яралган муъжизавий ишлар, дейиш мумкин. Бинобарин, хайрихоҳ инсонларнинг эзгу саъй-ҳаракатлари туфайли ХХI а.да ҳам ўзб. халқи оламшумул воқеликларга гувоҳ бўлиши шубҳасиз.

ХАЙРЛАШИШ — маън-й тамойилларга асосланадиган хатти-ҳаракат шакли, нутқ одоби унсури. Ҳар қандай нутқий мулоқот тури Х. б-н яқунланади. Худди саломлашишдаги сингари хонани тарк этувчи ёки ким учун мақбул бўлса, ўша шахс биринчи бўлиб хайрлашади. Х. шакллари ҳам саломлашиш шакллари сингари сўз (вербал) воситасида («хайр», «қўришгунча», «яхши қолинг») ва новербал — айтилган сўзга қўшимча тарзда энгил таъзим, қўл ҳаракати ва ҳ.к. орқали намоён бўлиши мумкин. Худди шундай талаб қўл бериб Х.га ҳам тааллуқли: катта биринчи бўлиб кичикка қўл узатади. Ташриф буюрувчининг хизмат хонасидан бирор ишга алоқадор масала ҳал этилгандан кейин чиқиб кетиши олдидан суҳбатдошига стол устидан қўл узатиши ножоиз ҳисобланади. Ёши ўздан катта шахс ёки аёл б-н суҳбатлашган ижт-й ходим учун энг яхши йўл қўйидагилар ҳисобланади: ташриф буюрган, Х. учун ўрнидан туриб кетишга чоғланганда ўридан туриш, кексайган, айниқса, ногирон киши кетаётганда уни эшиккача кузатиш одобдан бўлади. Суҳбатнинг якуни сифатида Х. бир қатор ўзига хос ва-зифаларни ўтайди: биринчидан, бу одатдаги одобга риоя этиш; иккинчидан, коммуникатив алоқани яқунловчи бир ҳаракат. Х. б-н суҳбат якунига етади ва бўлиб ўтган суҳбат кейинчалик эътибор-

да қолишига муайян кафолат беради. Узб.ларга хос Х. одобининг миллий қадриятлар тизимидаги урни катта. Урф-о.имизга кура, туғри Х. усулларига амал қилган одам юксак мад-тли, маъ-ятли инсон (шахс) саналади. Чунки кишиларнинг ахлоқ-одоби ҳақидаги дастлабки таассурот саломлашиш, мулоқот (суҳбат) Х. вақтида пайдо булади. Х. одоби инсонда болаликдан шакллантирилади. Бунда боланинг ахлоқий гузаллиги ортади. У таълим-тарбия меваси, инсоний фазилат булиб, кишининг ички дунёсини намоён этувчи ахлоқий сифатнинг бир қиррасидир. Саломлашганда ёки хайрлашганда айтиладиган “Ассалому алайкум”, “Саломат булинг” деган сузларда инсонларнинг бир-бирига ҳурмат-эҳтироми. хайрихоҳлик изҳори б-н бирга теран мазмун ва мулоҳаза мужассамлашган. Булар мулозаматни, инсонларга булган камоли эҳтиромни билдиради. Х. инсонларнинг бир-бирига меҳр-оқибати ифодаси сифатида туғилади ва халқимиз донишмандлигининг тимсолларидан ҳисобланади.

ХАЙРИЯ (араб. яхшилик қилиш, муҳтожларга ёрдам бериш) — хислат ва фойдали ҳаракат, бошқаларга яхшилик қилиш, камбағалларга ёрдамлашиш; якка шахслар ва ташкилотлар (умуман, давлат, хус-н, корхоналар, фирмалар, жамғармалар ва б.)нинг камбағаллар, кам таъминланганларга раҳм-шафқат юзасидан моддий ёрдам кўрсатишни ифодаловчи т. Ислом ақидаларига кўра, Х. ислом пайдо булганидан бошлаб тарғиб этилади. Х. имкони бор ҳар бир мумин-мусулмоннинг шарафли бурчидир. Ислом дунёсида масжидлар муҳтожларга ёрдам кўрсатиш ишида, ш-дек, хайрия қилишда (камбағал, кам таъминланган, бева-бечораларга моддий ёрдам кўрсатишда), беморлар. етим-есирлар, ногиронлар ва кексалар ҳолидан хабар олишда фаол қатнашиб келган ҳамда фуқароларни бунга даъват этган. Аста-секин Х. фақат диний эмас, балки дунёвий кўриниш касб эта бошлади. Тарихий манбаларда келтирилишича, кўпгина ҳукмдорлар, амалдорлар орасида ҳам саховатпешалар булган. Хус-н, Со-

ҳибқирон Амир Темур, унинг набираси Улуғбек шундай ҳукмдорлардан саналади. Алишер Навоий, Ҳожа Аҳрор Валий ўз замондошлари орасида энг саховатли кишилардан ҳисобланганлар. Ўз-нда мустақиллик йилларида Х. ишлари ва махсус Х. жамғармалари таъсис этиш амалиёти кенг қўлланилмоқда. Х. ҳашарлари, “Маҳалла”, “Сен ёлғиз емассан” ва б. Х. жамғармалари шулар жумласидандир.

ХАЛҚ (араб. яратилган жонзот, одамлар) — кенг маънода, муайян мам-тнинг барча аҳолиси, тор маънода, тарихий-этноижт-й бирликларнинг турли шакллари, чунончи, миллат, элат, этник birlik, уруғ ва ҳ.к.ни ифода этувчи т. Шу маънода, Ўз-н Х.и деганда миллати, дини, тилидан қатъи назар, мам-тнинг барча фуқаролари ҳамда шу юртда доимий равишда истиқомат қилаётган аҳоли тушунилади. Илмий адабиётда Х. атамасини баъзан “этнос” т.сига синоним сифатида қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Юн. “этнос” т.си луғавий маънода Х., қабила, кишилар гуруҳини англатади. Юнон тилидаги “*демос*” ибораси ҳам «Х.» т.си ни англатади. Лекин бу ибора кишилар гуруҳининг муайян ижт-й-сиёсий жаранларда фаол қатнашувчи қисмини англатса, “этнос” т.си муайян жой, яъни ҳудудда яшаб, этногенетик ва тилнинг умумийлиги, моддий ва маън-й мад-тнинг муштараклигига асосланувчи Х.нинг локал гуруҳини англатади. Ҳоз. пайтда этнос атамаси фақат илмий доира ва илмий адабиётлардагина қўлланса, “Х.” атамаси эса илмий истефода б-н бирга кундалик ҳаётнинг ижт-й-сиёсий, мад-й, иқт-й ва маън-й жабҳаларида фаол қўланади. Шу жиҳатдан «этнос» ва «Х.» т.лари маълум маънода бир-бирига яқин булса-да, аммо мазмун-моҳияти жиҳатидан фарқ қилади. Тор маънода, ушбу атамалар эл, элат, миллат, аҳоли, халойиқ, оломон, муайян гуруҳ вакиллари ни англатади. Х. сузи муайян локал ҳудудда истиқомат қилувчи аҳолига нисбатан ҳам қўлланилади. Мас., қишлоқ Х.и, шаҳар Х.и ва ҳ.к. Касб, муайян машгулот ёки маълум табақага мансуб булган кишиларга

нисбатан ўқитувчи Х.и, савдогар Х.и, деҳқон Х.и каби сузлар ишлатилиши учрайдди. Замонавий халқаро ҳуқуқда ҳам Х. атамаси кенг қўлланади. Х. биринчи марта халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида 1945 йили БМТ Уставида «Х.ларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш» тамойилининг мустақкамланиши натижасида тан олинган. Ҳоз. вақтда халқаро ҳуқуқда Х.лар ҳуқуқи турли конвенция ва декларацияларда ўз аксини топган. Шу б-н бирга, халқаро ҳамжам-т томонидан умумий тан олинган ягона «Х.» т.си ҳозирга қадар ишлаб чиқилмаган, фақат халқаро ҳуқуқда эмас, балки этнографик адабиётда ҳам «Х.» т.сига оид баҳс-мунозаралар XIX а.дан буён давом этиб келмоқда. Х. сўзига берилган купгина тавсифлардан келиб чиқиб (халқаро ҳуқуқ доктринасида 100 дан ортиқ тавсифлар мавжуд) шундай таърифлаш мумкин: Х. маълум бир давлат фуқароларининг умумий бирлигини англатиши б-н бир қаторда, муайян ҳудудда тарихан таркиб топган, бошқа гуруҳлардан ўз тили, руҳий-психологик ҳолати ва мад-ти, ш-дек, умумий онги ва номланиши б-н фарқ қилувчи сиёсий ёки этноижт-й бирлик йиғиндисидир. Х. атамаси гоҳида «миллат» т.сига синоним сифатида ҳам ишлатилади. Ўзб. Х.ининг тарихий шаклланиш жараёни этнотарихий макон б-н чамбарчас боғланган бўлиб, ушбу заминда Х. сифатида ривожланиб келаётган этник бирликдир. Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг «**Биз жаҳон майдонида куни-кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминида «Авесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади**», деган фикрлари ўзб. миллати вакилларининг ушбу ҳудуд Х.и сифатида этнотарихий иллизининг теранлигидан далолатдир. Дарҳақиқат, тарихий иллизлари мустақкам бўлмаган Х. этносиёсий майдонда йирик, қудратли бир давлатчиликни шакллантириб, келажак авлодларга миллий давлатчилик негизларини, осмонупар мад-й ёдгорликларни мерос сифатида қолдира олмас эди. Шу жиҳатдан ҳам ўзб. Х.ининг шаклланиш жараёни

ва рив-ш босқичлари ушбу замин б-н мустақкам боғлиқликда бўлиб, қадимийдир.

ХАЛҚ ДАҲОСИ — халқ истеъдоди, тафаккури, ақл-идроки, иқтидори, салоҳияти, илм-фан ва иқтисодиётдаги куч-қудратининг маълум бир тарихий даврларда юксалишини намоён қилувчи хус-ятни англатувчи т. Жаҳон халқлари тарихи, ижт-й-иқт-й ҳаёти ва тар-ётига таъсир қилувчи бу хус-ят баъзан бир вақтнинг ўзида бир қанча илм-фан соҳаларида ўзини кўрсата бошлайди. Мас., бундан минг йиллар муқаддам Мисрда бунёд этилган муҳташам эҳромлар; Хитойдаги тиббиёт ва фал., жам-тни бошқариш соҳаларида эришилган ютуқлар; Ҳиндистондаги ҳайкалтарошлик, мусиқа санъати ва диний тар-ёт; Зардушт пайгамбар (Авесто) даврида Хоразмда бунёд этилган шаҳарсозлик, сувдан фойдаланиш иншоотлари; Мексика ва Перудаги осори атиқалар; туркий халқларнинг ҳарбу зарб (жанг) санъати — буларнинг бари Х.д. замирида дунёга келган ижод намуналаридир. Х.д. туфайли яралган ютуқлар, ижод намуналари натижасида инсоният тар-ёт сари қадам-бақадам илгарилаб боради, ижт-й мун-тларда, иқт-й ҳаётда, мад-й ва маън-й тар-ётда маълум ютуқларга эришади ва ҳ.к. Агар битта одамнинг истеъдоди бевосита бирон-бир кашфиёт ёки ихтиро б-н боғлиқ ҳолда намоён бўлса, Х.д., халқ истеъдоди ана шундай ихтиро ва кашфиётларни жамулжам ҳолда амалга ошириш, турмушда қўллаш орқали амалиётда намоён булади. Ш.у. ҳам Х.д. яратган тар-ёт намуналари, турмуш афзалликлари, илм-фан ютуқлари тарихий даврлар манзарасида купроқ идрок қилинади. Ўзб. халқи ҳам узининг куп минг йиллик тарихи мобайнида кишилик жам-ти ривожига хизмат қилаётган, инсоният хотирасида унутилмас оламшумул ютуқларни намоён этиб келаётган халқ ҳисобланади. Халқимизнинг ватансеварлик, ҳарбу зарб, ташқи душманлардан ҳимояланиш соҳасидаги истеъдоди Тумарис, Широқ, Алпомиш, Жалолиддин каби тарихий-афсонавий сиймолар-

да уз тажассумини топди. Жаҳон илму фани тар-ётига мислсиз улуш булиб қушилган Маъмур академияси (Хоразм, Куҳна Урганч, 997–1017 йиллар) намояндалари яратган асарлар кейинчалик математика, фал., тиббиёт, кимё, фалакшунослик, тил ва адабиёт фанлари соҳасида муътабар манбалар булиб қолди (Ибн Хаммор, ал-Журжоний, ал-Беруний, Ибн Сино, ас-Саҳрий, Ҳамид ал-Хоразмийлар). Халқимизнинг марказлашган давлат тузиш, дипломатия, адолатли жам-т барпо этишдаги салоҳияти урта а.ларда Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолиятида, унинг ҳарбий даҳосида уз тажассумини топган булса, кейинчалик бундай истеъдод унинг набираси Бобуршоҳ тимсолида Ҳинд заминида яна бир бор буй курсатди. Халқимизнинг дин ва маън-й-маър-й соҳадаги иқтидори Имом Бухорий, Имом Термизий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом Мотуридий, Имом Марғиноний, аз-Замашарий каби даҳолар фаолияти орқали намён булса, бадиий адабиёт, илм-фандаги юксак тафаккури ва истеъдоди Мусо ал-Хоразмий, Улуғбек, Навоий, Рабғузий, Абулғози Баҳодирхон, кейинчалик эса жадидчилик ҳаракати намояндалари фаолиятида, асарларида акс этди. Натижада халқимиз даҳоси туфайли яралган ижод намуналари, кашфиёт ва ихтиролар башарият тафаккури ва хотирасининг олтин хазинасига бебаҳо улуш булиб қушилди. Дарҳақиқат, мам-тимиз Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, **“Бизнинг қадимий ва бой тарихимизни, улут аждодларимиз ва улар қолдирган беқиёс маданий мерос башарият маданияти ва ривожига улкан хисса булиб қушилганини бутун жаҳон тан олади”** (Каримов И.А. Бунёдкорлик йулидан. 4-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 1996. 15-б.). Афсуски, мустабид тузум даврида халқимизнинг даҳоси, аждодларимизнинг ақл-заковати туфайли дунёга келган буюк кашфиёт ва ихтиролар, жаҳон илм-фани ва мад-тига қушган улкан ҳиссани эътироф этмаслик, баъзан эса нотуғри талқин қилинганига гувоҳ бўлдик. Мустақиллик туфайли буюк аж-

додларимизнинг илмий, бадиий, маън-й-маър-й мероси, улкан давлатчилик тажрибаси нафақат мам-тимиз миқёсида, балки бутун дунё жамоатчилиги томонидан эътироф этилмоқда, кенг тарғиб қилинмоқда, буюк мутафаккирларимиз ва саркардаларимизнинг юбилейлари дунё миқёсида муносиб нишонланмоқда. Эндиликда ёш авлод вакиллари илм-фан, мад-т чуққиларини забт этиб, утмишдаги аждодлар эришган ютуқларни янада бойитиб, узларининг қандай тафаккур соҳибларига ворис эканликларини исботлашлари керак. Бунинг учун мам-тимизда барча имконият ва шарт-шароитлар яратилган. Қолаверса, давлатимиз раҳбарияти юритаётган сиёсат ҳам ёш авлоднинг ҳар томонлама етук, доно, билимли, утқир ақл-тафаккур соҳиблари булиб вояга етишини назарда тутди.

ХАЛҚ МАНФААТЛАРИ — жам-т фаолияти ва ҳукмини белгилайдиган асосий омил сифатида халқнинг мақсадларини ифодаловчи т. Х.м., аввало, унинг жам-т ижт-й ҳаётидаги, ишлаб чиқаришдаги урни ва мавқеи б-н белгиланади. Х.м. моддий ва маън-й манфаатларга бўлинади. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Зеро, маън-й манфаатлар моддий манфаатларни, унинг хус-ятларини белгилаб берувчи муҳим омил ҳисобланади. Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“...биз айрим мамлакатлардан моддий жиҳатдан орқадан бўлсак-да, аммо юксак ва бой тарихий мерос ва кадриятларимиз орқали маънавий жиҳатдан юқори эканлигимизни эътироф этишимиз лозим”**. Халқ манфаати б-н яқин ва турдош т. халқ эҳтиёжидир. Эҳтиёжсиз манфаат булиши мумкин эмас. Улар уртасида кўп ухшашлик ва умумийлик б-н бир қаторда тафовутлар ҳам мавжуд. Эҳтиёжлар бевосита объектга йуналтирилган булса, манфаатлар шу эҳтиёжни қондириш воситасидир. Жумладан, маъ-ят ҳам, эҳтиёж ҳам манфаат сифатида Х.м.ининг ажралмас қисмидир. Ш-дек, маъ-яти манфаатига уйғун булган жам-т ривожланувчан жам-т ҳисобланади.

ХАЛҚ МАЪНАВИЯТИ — халқ ёки миллат қадриятларининг муайян тартибда, даражада ва йусинда тизим ҳолига келиши. Ҳар бир Х.м. муайян қадриятлар йиғиндисидан ташкил топади. Бу тизим таркибда озодлик, тинчлик, хотиржамлик, иймон, инсоф, лафз, орият, фаровонлик, катталарга ҳурмат, ҳамкорлик, адолат, меҳмондустлик сингари умуминсоний қадриятлар муҳим роль ўйнайди. Лекин, айтиш мумкин, бир хил қадриятлардан ташкил топишига қарамай, турли халқлар маъ-ятининг ўзига хос булиши боиси шуки, ўша айтиш мумкин, бир хил қадриятлар маъ-ятда ўзига хос йусинда акс этади. Мас., бир Х.м.да меҳмондустлик устувор бўлса, бошқа Х.м.да жасурлик устун булиши мумкин. Бундан ташқари, айтиш мумкин, бир Х.м. тар-ётидаги бир босқичда ўша меҳмондустлик ёки катталарга ҳурмат катта ўрин тутса, кейинги босқичда жасорат ёки адолат энг устувор қадрият бўлиб қолиши мумкин. Ш.у. айтиш мумкинки, барча миллатлар маъ-ятида деярли бир хил қадриятларнинг жамланиши миллий маъ-ятларнинг умуминсоний асосини ифодаласа, уларнинг ҳар биридаги ҳар бир қадрият турли даражада ривожлангани ва узаро турли йусинда боғланиши миллийликни ифодалайди. Қадриятлар бирикишидан маъ-ят ҳосил бўлса, маъ-ят негизида мафкура вужудга келади. Мафкура тур жиҳатидан хилма-хил булиши мумкин: оила мафкураси, ижт-й гуруҳлар мафкураси, сиёсий мафкуралар, диний мафкуралар ва б. Бу мафкураларнинг барчаси ҳам бир миллий маъ-ят негизида шаклланса-да, уларга шу маъ-ятнинг муайян жиҳатлари асос қилиб олинади. Ижт-й гуруҳларнинг мафкураларида бутун халқ ва миллат манфаатларига, орзу-умид ва интилишларига мос бўлган қадриятлар ифодаланса, улар негизида миллий мафкуралар вужудга келиши мумкин. Лекин миллий мафкуралар сиёсий партияларга уюшмаган ижт-й гуруҳ ва қатламларнинг орзу-умидларини ҳам ифодалайди. Миллий мафкура миллий қадриятлар орасида устувор бўлганларини жамласа, миллий гоя улар ичидаги энг устувор қадриятни ифодалайди. Х.м.да эса ана шу

ижт-й гуруҳ, қатлам ва партиялар қадриятлари орасида халқ учун энг мақбул бўлганлари жамланади. Аслида, халқ қадриятларни ижт-й гуруҳ ва партиялардан олмайди, аксинча, бу гуруҳ ва қатламлар халқ қадриятлари орасидан ўзлари учун маъқул бўлганларини танлаб оладилар.

ХАЛҚ ФАРОВОНЛИГИ — халққа муносиб турмуш шароити яратишни ифодаловчи т. Ўз-нда барпо этилаётган жамтнинг иқт-й асоси ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётидир. Бугунги кунда дунёдаги барча мам-тлар айнан шу йўлдан тараққий этиб, ўз халқининг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга эришмоқда. Ўз-н ҳам шундай йўлни танлаган. Ҳозирда амалга оширилаётган ислохотлар шунчаки ислохот учун эмас, айнан инсон учун, унинг ҳақ-ҳуқуқи ва эркинликлари ҳамда фаровон ҳаётини таъминлаш учун хизмат қилади. Собиқ шуро тузуми одамлар онгига барча фалокатларнинг сабаби хусусий мулкда, деган гояни сингдириб, сохта тенгликни қарор топтирмоқчи эди. Оқибатда ишламаган одам ишлаган одамдан яхшироқ яшай бошлаган эди. Ҳатто совет кишининг ўзи ҳам давлат машинасининг мурватига айлантирилган эди. Меҳнатга ҳақ тулашдаги адолатсизлик боқимандалик кайфиятини, ишлаб чиқаришдаги исрофгарчиликни, ташмачиликни кучайтирди. Одатда, мустабид тузумлар Х.ф.дан, унинг бойиб кетишидан манфаатдор бўлмайди. Ўз-н истиқлолга эришган дастлабки кунларданоқ яқка давлат мулки ҳукмронлигига барҳам берилиб, мулк шакллариининг хилма-хиллигига, жумладан, хусусий мулкка кенг йўл очди. Бугунги кунда мам-тда мулкдорлар синфи шаклланмоқда. Бозор иқтисодиёти жам-тни маълум маънодаги табақаланишга олиб келиши табиий. Х.ф.ни кўзлаган давлат халқнинг кескин табақаланишига — ошиб-тошиб кетган бойлару камбағал-қашшоқларга бўлиниб кетишига йўл қўймаслик чора-тадбирларини куриб, бу борада ўзига хос кучли ижт-й сиёсат юритади. Аҳолининг энг кам ҳимояланган ва муҳтож табақаларини ўз

вақтида қуллаб-қувватлаш Х.ф. йулида амалга оширилаётган ислохотлар муваффақияти кафолатидир. Ўз-нда ижт-й ҳимоя чоралари аҳолининг асосан ҳақиқий муҳтож ва эҳтиёжманд қатламларига йуналтирилмоқда. Бу борада давлат манбалари б-н бир қаторда меҳнат жамоалари, жамоат ва хайрия ташкилотлари ҳамда жамғармаларнинг маблағлари ҳам ишга солинмоқда. Бугунги кунда фаровон турмуш асоси эркинлик, тадбиркорлик, ташаббускорликдир. Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлиги учун конституциявий, ҳуқуқий ва иқт-й шарт-шароит ҳамда кафолатлар яратилиши зарур. Ташаббускорлик ва тадбиркорликни рағбатлантириш, одамларда мулкка эгаллик ҳиссини тарбиялаш, кичик ва урта корхоналарни изчил ривожлантириш, аҳоли фаровонлиги ва даромадларининг ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда муҳим аҳамият касб этади. Табиий бойликлар, ер ресурслари, мам-т иқт-й салоҳияти ҳар бир фуқаронинг эҳтиёжларини қондириш, узолигини намоён этиш ва бунёдкорлик қобилиятини рўёбга чиқаришнинг асосий омилларидир. Бугунги кунда Ўз-нда амалга оширилаётган барча ислохот ва бунёдкорлик ишлари Х.ф.ни оширишга қаратилган.

ХАЛҚЧИЛЛИК — халқона. муайян халққа хос хус-ятларни узида мужассам этган адабиёт ва санъат асари ёки воқеликнинг халққа яқин ва халқ томонидан осон қабул қилинадиган содда, ҳаётий ифодасини аниқлашчи т. Х. санъат ва адабиётда асосий тамойиллардан бири сифатида намоён булади. Х. халқнинг бадиий-ижодий ва ҳаваскорлик фаолиятида, оғзаки бадиий ижодда (фольклор), халқ мусиқасида (мусиқа фольклори), халқ театрида (томоша санъати), халқ уйинларида (дорбоз, рақс, турфа томошалар), халқ тасвирий, амалий ҳамда безак санъатида уз ифодасини топиши мумкин. Халқчил бадиий асарлар мазмун-моҳиятида халқнинг турмуш тарзи, яшаш шароитлари, руҳияти, орзу-армонлари, идеаллари, ижт-й ва маиший ҳаёти, меҳнат фаолияти, табиат ва жам-тга қарашлари, эъти-

қоди ва диний тасаввурлари, теварак-атрофга мун-ти, уй-фикрлари мужассам булади. Айниқса, халқ оғзаки бадиий ижоди миллий мад-тнинг таркибий қисми сифатида Х.ни узида купроқ мужассам этгани боис жуда катта ижт-й аҳамият касб этади. Унда Х.ни мужассам этган халқ бадиий диди, воқеликка нисбатан халқона эстетик мун-т, гузаллик, бадиий суз қадри, миллий тил имкониятлари уз ифодасини топган булади. Инсоният ижт-й-мад-й тар-ётида Х. муайян миллатнинг узолигини аниқлашда, тарихий-мад-й қадриятларига ижобий мун-т муҳитини шакллантиришда, халқнинг руҳини кутаришда муҳим урин тутган. Жам-тда халқчил асарларнинг қиммати халқ қалбидан қай даражада урин олгани б-н белгиланади. Шу жиҳатдан ҳам халқчил асарларни яратиш миллий қадриятлар ривожини ва тарғиботига хизмат қилиб, жам-т аъзолари, хус-н, ёшларни Ватан ва халққа садоқат руҳида тарбиялашда муҳимдир.

ХАРАКТЕР (юн. *charaktir* — белги, ажратувчи сифат, хислат) — ижт-й муҳитда таркиб топадиган, шахснинг теварак-атрофдаги воқеликда ва уз-узига мун-тларида ифодаланадиган, унинг муайян вазият ва шароитда намоён булувчи хатти-ҳаракатларини белгилаб берадиган барқарор, турғун руҳий хус-ятларининг мажмуаси. Х. хус-ятлари келиб чиқишининг физиологик шароитларидан бири — бу кучиш механизми асосида турли динамик стереотипларнинг ҳосил булишидир. Темперамент типининг индивидуал узига хос хус-ятларининг пайдо булишидаги муҳим психологик шароитлардан бири. Инсон Х.ининг айрим хус-ятларининг узаро боғлиқ, бир-бирига тобе яхлит организининг унинг тузилмаси (структураси) дейилади. Руҳий хус-ятларнинг узаро боғланган тизими симптомкомплекслар ёки факторлар деб аталади. Х. хус-ятларининг 4 та тизими мавжуд: 1) жамоага, гуруҳга, айрим инсонга нисбатан мун-тларни ифодаловчи хус-ятлар (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, тақаббурилик ва б.); 2) меҳнат фаолиятига нисбатан мун-тни акс эттирувчи хус-ятлар

(меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, меҳнатга масъулият ёки масъулиятсизлик б-н мун-тда булиш ва б.); 3) нарса ва ашёларга нисбатан мун-тни ифодаловчи хус-ятлар (озодалик ёки ифлослик, нарсаларга аяб ёки аямасдан ёндашиш ва б.); 4) инсоннинг уз-узига нисбатан мун-тларини ифодаловчи хус-ятлар (иззатнафслилик, шуҳратпарастлик, мағрурлик, димоғдорлик, камтаринлик ва б.). Х. тузилишининг хус-ятларига уларнинг чуқурлик даражаси; фаоллиги, кучи; барқарорлиги, узгармаслиги; маълум даражада пластиклиги кабилар киради. Х.ни ташкил қилувчи хус-ятлар унинг хислатлари деб номланиб, маън-й ва иродавий туркумлардан иборат. Хус-ят туғма, узгармайдиган булмайди, ш.у. у инсоннинг турмуш шароитига боғлиқ ҳолда таркиб топиб, узгарувчан ва тарбияланувчандир. Модомики шундай экан, психиканинг индивидуал сифат хус-ятлари шахснинг ижт-й типик мун-тлари б-н бирга қушилгандагина Х. хислатларини белгилаш имкониятига эга бўлади. Х. ирсият б-н бево-сита алоқага кирмайди, чунки у ижт-й қонуниятлар б-н белгиланади. Х. б-н темпераментнинг узаро мун-ти уларнинг физиологик асослари б-н тавсифланади. Х.нинг шаклланишида бир неча турли психологик механизмлар мавжуд бўлиб, уларнинг изида одатлар муҳим аҳамият касб этади. Бундан ташқари, Х. умумба-шарий сифатлар б-н чекланиб қолмасдан. у миллий ва этнопсихологик хус-ятларга ҳам эга. Шу боисдан узб.ларнинг узига хос миллий Х. ва хислатлари мавжуд. Истиқлолдан кейин миллий маъ-ят ва кадриятларнинг тикланиши туфайли Х.нинг соф фазилатлари барқарорлашиб бормоқда. Х.нинг моҳияти, тузилиши ва турларини психологиянинг махсус соҳаси — характерология урганади.

ХАРИЗМА (ёки *харизматик легитим-лик*) — бирор шахснинг бошқаларга нисбатан мисли қурилмаган даражада устун хус-ятларга эгалтиги ва ана шу устунлик ёрдамида халқни бошқаришга ҳақли эканини ифодаладиган т. Х. т.си илк бор италиялик руҳоний Ст.Паул томонидан

муъжизавий қобилиятга эга булган пайгамбарга нисбатан ишлатилган. Аммо илмий т. сифатида Х. асосан немис социологи М.Вебер томонидан чуқур тадқиқ қилиниб, “*gnadengabe*” — “эҳсон” дея номланган. М.Вебернинг фикрича, Х. Худо томонидан берилган эҳсондир. Инг. олим Ч. Андриан эса бундай шахсий, яъни харизматик устунликни “*grace*”, яъни “қобилият” деб номлаган. Унинг фикрича ҳам, бу — тангри томонидан берилган қобилиятдир. Х.га асосланган сиёсий ҳокимиятни эса Ч. Андриан “эҳсон этилган қобилият ҳокимияти” деб атайди. Қад. даврларда фақат илоҳий мазмунга эга булган ушбу т. вақт утиши б-н олимлар томонидан реал ҳаётга татбиқ этила бориб, илоҳий қобилиятга эга булмаган, аммо устун хус-ятларга, юксак фазилатларга эга булган етакчи тарихий шахсларга нисбатан ҳам ишлатила бошлаган.

ХИЁНАТ(КОРЛИК) (араб. макр, хийла, хоинлик) — шахснинг маън-й-ахлоқий жиҳатдан узини назорат ва идора қилиш қобилиятининг йўқлиги, ахлоқий бурчларини мустақил равишда шакллантира ва бажара олмаслиги ҳамда уз қилган ишларига баҳо бера олмаслиги, аҳдлашилган аҳду паймонни бузиши, умумий танланган иш, фуқаролик, дуслик, севги ва биродарликка содиқ қолмаслик, бевафолик ҳолатини ифодаловчи т. Бировнинг омонати, моли, жони. тинч яшаш ҳуқуқига, етимлар ва аёллар ҳақиқа, миллат, Ватан, Ватан ғоялари, эл-юрт мақсад ва манфаатларига Х. қилиш маъ-ятсизликдан далолат беради. Х., мусулмон қонун-қоидаларига қура, инсонга тақиқланган ва ҳалол булмаган фаолият б-н шуғулланувчи, ҳаром ишларга қул урувчи, ҳаром йўллар б-н кун кечирадиган, алдов йўли б-н турли фирибгарлик ишларини қилувчи, нафси ва ҳирсини тия билмайдиган, мунофиқ, разил, иймонсиз, виждонсиз, маън-й-ахлоқий фазилатларга эга булмаган шахслар томонидан қилинади. Кишини ғийбат ва тухмат қилиш ҳам унга нисбатан қилинган Х. ҳисобланади. Одатда, Х. ва бундай аксилмаън-й ҳодисалар маън-й тубан шахслар томонидан содир этилади. Х. қилувчи шахс

уз ҳаёти, нафси, шахсий манфаатини дусту, ёру биродарлари, халқи ва Ватани манфаатларидан устун қуяди, уларга вафосизлик қилади, уларнинг моддий ва маън-й ҳақларини суиистеъмом қилади. Куръони каримда, аҳду паймонни бузиб Х. қилгувчилар энг ёмон кимсалар — золимлар, кофирлар, иймонсизлар экани, улар Аллоҳдан қилмишларига яраша жазо олишлари муқаррарлиги уқтирилган. Бундан ташқари, унда одамлар уртасида Х. содир этилганда қандай йул тутиш ва чора куриш лозимлиги ҳақида маслаҳат қилинган ва туғри йул курсатилган: “Агар (урталарингизда аҳд-паймон булган) бирор қавм томонидан Х.ни сезсангиз, уларга (қилган аҳд-паймонларини) баб-баробар қилиб ташланг (яъни, урталарингиздаги аҳд-паймон тугаганини ҳар икки тараф ҳам билсин). Албатта, Аллоҳ Х.кор кимсаларни севмас.” Суз б-н иш бирлигига амал қиладиган, ваъдасига вафодор, ҳалоллик қонун-қоидаларига амал қиладиган иймонли, инсофли, виждонли инсон ҳеч қачон Х. қилмайди.

ХОКИСОРЛИК (форс. чанг, тузон; ута камтарлик) — ниҳоят даражада камтар, содда, итоаткорлик, узини камтар, бошқалардан паст тутишини англатувчи т. Бу маън-й т.ни алоҳида шахс ва миллат узида мужассам этиши мумкин. Шунинг б-н бир қаторда Х.ни меъёр даражасида билмоқ ва курмоқ лозим. Хокисор киши ҳаддан ташқари узини паст даражада курсатмаслиги керак. Уз қадр-қимматини билиши лозим. Х. камтарлик белгиси булиши б-н бирга у шахснинг маън-й-руҳий, маърий ожизлигини билдирмаслиги керак.

ХОЛИСЛИК (араб. тоза, соф. самимий, холи) — инсоний фазилатлардан бири булиб, атрофдагиларга бегараз, чин дилдан, самимий яхшилик қилишни англатувчи т. Х. — ҳаммага бир хил назарда булиш, бирор манфаат юзасидан, бирор воқеага ноҳақларча ён босмайдиган, воқеа-ҳодисага адолат юзасидан самимий, таъмасиз ёндашиш. Бирор амални Х. б-н бажариш юксак олижаноблик нишонасидир. Х. фазилати аксарият ҳолларда муҳлис инсонларда мавжуд булади. Шарқ-

нинг буюк алломаси аз-Замаҳшарий Х. қилувчи холис, ҳалол-покиза киши доимо хотиржаму тинчликда яшашини, бировга хиёнат ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтор булишини таъкидлаган. Шу маънода, Х. қилган инсон дунёдаги энг адолатли инсондир. Фариддин Атторнинг “Тазкиратул авлиё” асарида ёзилишича, шайхлардан бирига бир киши ҳадя келтирса олмайди (ваҳоланки, шариятга кура, ҳадяни рад этиб булмайди), шайх шундай шарияти машъру (шариятга мувофиқ узр айтибди) келтирибди: “Ҳадянгни қабул қила олмайман, чунки, сенинг дустинг мендан таълим олмоқда, агар ҳадянгни олсам, шу молинг сабаб булиб дустингга нисбатан майлим ортгай”, дейди. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкинки, ҳаммага Х. б-н бирдек дарс утаётган мударрис бир кишининг ҳадяси сабабли унинг дустига майли ортади, уни бошқаларга нисбатан яхшироқ уқита бошлайди ва шу жойда ноҳолислик пайдо булади. Чунки, Х.ни сақлаб қолувчи омил таъмасизликдир. Агар бирор ишга манфаатдорлик, таъма аралашса, у ердан Х. кутарилади. Демак, Х.нинг зидди миннат юклаш, ноҳолислик, ғаразгуйлик, таъмагирликдир. Алишер Навоий “Маҳбуб-ул қулуб” асарида Х.ни энг юксак инсоний фазилат сифатида санайди.

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ — XI а.да хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун II ташаббуси б-н Хоразм пойтахти Гурганжда (Қуйи Урганч) Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Абу Саҳл ал-Масихний, Абу Наср ибн Ироқ, табиб Абу Ҳасан Ҳаммор, тарихчи Ибн Мискавайҳ каби машҳур мутафаккир олимларнинг бевосита маслаҳатлари асосида «Доруст-ҳикма ва маърифа» номи б-н ташкил этилган йирик илмий маскан. XI а.нинг 1017 йилига қадар фаолият юритган ушбу илмий масканда даврнинг долзарб муаммолари устида илмий изланишлар олиб борилган. Х.М.А. Ў.О.да, хус-н, юртимизда шаклланган илмий-маърий аъёналарни янада ривожлантирди ва дунё фани рив-шида муҳим урин эгаллади.

“Дорул ҳикма ва маърифа” олимларининг фаолияти жаҳоннинг қўлаб олимлари-шарқшуносларида катта қизиқиш уйғотган эди. Европалик Эдуард Захаю, рус шарқшунослари академик С.П.Толстов, И.Ю.Крачковский, А.Ю.Якубовский, П.Г.Булгаков, А.М.Белиницкий, А.А.Семёнов, узб. олимлари академик Я.Фуломов, И.Муминов, М.Хайруллаев, А.Аҳмедов ва б. уз тадқиқотларида бу илмий маскан фаолиятини чуқур урганиб, унинг уша давр Академияси сифатидаги аҳамиятини асослаб бердилар. Бугунги кунда у “Маъмун академияси” номи б-н юритилади. Қадимги ва Ўрта аларда жаҳонда 4 та академия мавжуд бўлганлиги қайд этилади. Булар Платон (Афлотун) академияси (мил.ав. IV а.), Богдод шаҳрида «Байтул ҳикма» (IX а.), 1004–1017 йилларда Журжония (Кўҳна Урганч)да Маъмун академияси ва орадан беш а. утиб, Самарқандда Мирзо Улуғбек таъсис этган академиялардир. Маърифатпарвар ҳукмдор Абу Аббос Маъмун II мад-й-маър-й ишларнинг рив-ши учун бор кучини ишга солди. Саройда кутубхона қурилиб, Шарқнинг турли шаҳарларидан ноёб қўлёзмалар келтирилди. Саройда қурилган мадрасада эса қобилиятли ёшлар диний ва дунёвий илмларга ургатилди. Айнан шу даврда Хоразмда илмий фикр узининг юқори ривожига эришди. Хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун II Абу Райҳон Берунийни узининг бош маслаҳатчиси этиб тайинлади ва чет эллар б-н дипломатик алоқаларни бошқаришни унга топширди. 1004 йил Абу Аббос Маъмун II буйруғига қўра, Шарқдаги энг йирик мад-й-маър-й марказ – «Дорул ҳикма ва маърифа» ёки Х.М.А. ташкил этилди ва Беруний ушбу илмий масканга раҳбар этиб тайинланди. Шарқнинг турли давлатларига таниқли олимларни марказга таклиф қилиб чопарлар юборилди. Хоразмликлардан ташқари Х.м.а.да юздан ортиқ олимлар, ҳуқуқшунослар, адабиётчилар, дин пешволари фаолият курсатар эдилар. Улар Бухоро, Самарқанд, Жанд, Марв, Нишопур, Балх, Эрон, Ироқ, Ҳиндистон, Сурия, Миср ва б. мам-тлардан келган эдилар. Хоразмшоҳлар сулоласининг

уша даври вакиллари илм ва маърифатнинг баҳосини билар эдилар. Улар олимларга раҳнамолик курсатар, фаолиятлари учун барча шароитларни яратиб беришар эди. Х.м.а.нинг шаклланиши ва рив-ши учун маҳаллий илм-фан ютуқлари б-н боғлиқ омиллардан ташқари, қадимги грек олимларининг ишлари ҳамда бизнинг буюк аждодларимиз Муҳаммад ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад ал-Марвазий, Аббос ал-Жавҳарийларнинг илмий ютуқлари ҳам катта роль уйнади. Ушбу олимлар IX а.да Бағдоддаги «Байтул ҳикма»да фаолият юритганлар, уларнинг маън-й мероси бутун дунёга машҳур бўлган. Х.М.А. олимларининг илмий ишлари улар илмий меросини мантиқий давом эттирган, бойитган ва ривожлантиришга ҳисса қўшган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, X–XV а.лар давомида дунёнинг бирор мам-тида «Мажлиси уламо ва орифин» каби илм-фан маркази бўлган эмас. Бу табаррук марказда 21 аллома ва 40 дан зиёд толиблар илм-фаннинг турли йўналишлари бўйича қатор изланишлар олиб бориб, уз фаолиятлари б-н жаҳон фани ривожига муносиб ҳисса қўшганлар. Бунда хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун II нинг катта эътибори ҳам муҳим аҳамият касб этган эди. Мас., Абу Фазл Байҳақийнинг “Тарихи Масъуд” (“Масъуд тарихи”) китобида Абу Райҳон Берунийнинг “Машоҳири Хоразм” (“Хоразмнинг машҳур кишилари”) номли (бизгача етиб келмаган) асаридан парчалар келтирилган бўлиб, унда Беруний хоразмшоҳ Абу Аббос Маъмун II нинг яхши фазилатларини тавсифлаб, унинг саройида етти йил хизмат қилганини ҳикоя қилиши айтилади. Маъмун II саройидаги юксак ҳурмат ва мавқе Берунийга камёб металллар ва қимматбаҳо тошлар устида энг мураккаб кузатиш ва тажрибалар ўтказиш имконини берган ва бу кейинчалик «Минералогия» асарининг юзага келишига замин ҳозирлаган эди. Бундан ташқари Берунийнинг Ибн Сино б-н илмий-фал-й баҳслари натижасида юзага келган фал-й қарашларини қамраб олувчи ёзишмалари (улардан бизга қадар фақат 18 таси етиб келган) ҳам худди

шу Х.М.А.да ишлаган йилларига туғри келади. Бунда Беруний Аристотелнинг ақл б-н ҳис этиш масаласидаги хулосаларига узининг кузатиш ва тажриба орқали аниқлаган хулосаларини қарши қуйгани, Ибн Сино эса Аристотелни ҳимоя қилгани маълум булади. Абу Али Ибн Синонинг қатор асарлари, шу жумладан, «Тиб қонунлари» ҳам айни Х.М.А.да ишлаб юрган кезларида шакллана бошлаган. Абу Саҳл ал-Масиҳий ал-Журжоний, Абу Ҳасан Ҳаммор, Абу Абдуллоҳ Илоқий, Ибн Мискавайҳ, Умар Исфаҳоний, Абу Али Ҳасан ибн Ҳорис Хоразмий Ҳубубий, Абу Абдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Найсабурий, Аҳмад ибн Ҳамид ан Найсабурий, Абу Наср ибн Ироқ ал Ҳамадоний, Муҳаммад ас Саолибий, Маҳмуд ибн Хидр, Абу Хайр ал-Ҳасан ибн Сивор Беҳном, Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Иброҳим ат-Табари ан-Натили, Абу Фазл Аҳмад ибн Муҳаммад Саҳрий, Аҳмад ибн Муҳаммад Ҳусайн Саҳлий (Суҳайлий) Хоразмий каби унлаб етук алломалар Х.М.А.даги фаолиятлари б-н жаҳон илм тар-ётига улкан улуш қуша олдилар. Юқорида қайд этилган номлар ҳоз. кунгача аниқланган Х.М.А.да фаолият юритган олимларнинг нотулиқ рўйхатини курсатади. аммо бу катордаги номларнинг аксарияти ватандошларимизга тегишлилиги аниқ. Олимлар фаннинг астрономия, математика, кимё, физика, минерология, картография, агротрофия, геометрия, табиатшунослик, тиббиёт, фал., тарих, араб тили, мантиқ, адабиёт, ислом ҳуқуқшунослиги ва б. соҳаларида янги тадқиқотларни амалга оширишди. Улар араб, форс, ҳинд, лотин, грек ва туркий тилларни мукамал билар эдилар. Грек олимлари Афлотун, Аристотель, Птоломей, Евклид, Пифагор ва Галенларнинг илмий ишларини чуқур таълиқ қилиб, уларга муносиб шарҳлар эдилар ва янги ғоялар б-н бойитдилар. Таълим астрономия буйича Беруний, Маҳмуд ибн Хидр, Абу Хайр ал-Ҳасан, математика буйича Абу Наср ибн Ироқ ал Ҳамадоний, кимё буйича Абу Ҳасан Ҳаммор томонидан амалга оширилгани маълум. Шу даврга келиб Гурганж мадрасалари ва мак-

таблари ҳақиқий илм масканларига айланган эди. Х.М.А. минтақада фанни ривожлантирибгина қолмай, балки турли давлатлар уртасидаги мад-й алоқаларни ҳам мустаҳкамлади, турли халқлар, эътиқодларни бирлаштирувчи дустлик риштаси булиб, тарих саҳифасига ёзилди. Бу илмий жамоада гипотеза тарзида олға сурилган ғоялар илм-фаннинг кейинги 500 йили ривожига ғоят муҳим урин тутган. Х.М.А. олимлари Юнонистон, Яқин ва Ўрта Шарқ, Ҳиндистон илм-фан ютуқларини ижодий ва танқидий урганиб, уни янада юксак босқичга кутардилар. Абу Наср ибн Ироқ (Берунийнинг устози) астрономияга доир илмий асарлари туфайли «Батлимуси соний» («Иккинчи Птоломей») деган фахрий ном олган. Абу Ҳасан ибн Ҳаммор мантиқ, фал.да, айниқса, табобатда жуда машҳур булгани учун «Буқроту соний» («Иккинчи Гипократ») лақабига сазовор булган. Х.М.А. 1017 йилда Маҳмуд Фазнавий томонидан Хоразмнинг босиб олиниши б-н уз фаолиятини тухтатса-да, бу илм масканида уртага қуйилган илмий ғоялар, муаммолар атрофида мунозаралар давом этди ва ривожлантирилди. 1997 йил 11 ноябрда Президент И.А.Каримовнинг «Хоразм Маъмур академиясини қайтадан ташкил этиш туғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Ушандан буён Хива шаҳрига кираверишдаги тарихий обида — қуша дарвоза б-н ёнма-ён жойлашган салобатли, муҳташам бинода Х.М.А. қайтадан тикланиб, фаолият курсатиб келмоқда. Х.М.А. таркибида «Археология, тарих ва фал.», «Тил ва адабиёт», «Биология муаммолари» бўлимлари ташкил қилиниб, 9 илмий мавзу буйича 26 илмий ходим, шу жумладан, 5 фан доктори ва 9 фан номдорлари илм тад. олиб боришмоқда. 2004 йил 9 ноябрда Ўз-н Вазирлар Маҳкамаси лажон илм фани ва мад-тига улкан ҳисса қўшган Х.М.А.нинг бой илмий меросини ҳар томонлама урганиш, ёш авлод қалбиде миллий ифтихор ва мам-тимиз тарихий утмишига чуқур ҳурмат туйғусини камол топтириш мақсадида “Хоразм Маъмур академиясининг 1000 йиллигини нишонлаш туғрисида” Қарор қабул

килди. Президент И.А. Каримов 2005 йил 22 сентябрда Х.М.А.да булиб, унинг илмий фаолиятини қайта куриб чиқиш лозимлиги ҳақида тўхталиб, “**Замонавий Маъмун академиясининг олимлари тарихининг номаълум саҳифаларини очиб беришлари керак. Айнан шу ердан туриб олимлар улканинг экологияси, ер ости сувлари ва тупрогининг минераллашуви муаммолари, Хоразми бошқа минтақалардан ажратиб турадиган ўзига хос жиҳатлар ҳақида дунёга ўзларининг илмий тадқиқотлар б-н тасдиқланган сўзларини айтиши керак**” лигини таъкидлади. Шундан сунг 2005 йил 11 ноябрда Ўз-н Вазирлар Маҳкамасининг «Хоразм Маъмун академияси фаолиятини такомиллаштириш ва унинг 1000 йиллигини нишонлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги 228-сонли Қарори қабул қилинди. Вилоятдаги барча ташкилот, корхоналар, уқув юртлири ва илмий муассасалар ушбу масала юзасидан қўшимча чора-тадбирлар ишлаб чиқдилар ва уни амалга оширдилар. Янги жиҳозлар, уқув қўлланмалар, кургазмали воситалар, музей яратилди, унга дунёнинг етакчи кутубхоналари ва музейларида сақланаётган қўлёзма ва ҳужжатлардан нусхалар олинди, компьютерлар б-н жиҳозланди. Юбилейга бағишланган китоблар, буклетлар, плакатлар чоп этилди. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти, Урганч Давлат университети ҳамда ЮНЕСКО халқаро жам-ти б-н ҳамкорликда қатор илмий анжуманлар утказилди.

ХОРАЗМИЙ, Мусо (783. Хоразм — 850. Бағдод) — тулиқ номи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Маъжусий булиб, математик билимлар тар-ётида учмас из қолдирган буюк аллома. Х. дастлабки билимларини Хоразмда олган. Отаси сарой аъёнларидан булганлиги, халифа Ҳорун ар-Рашид (хукмронлик даври 786—809 йил)нинг ўғли Маъмуннинг Хоразмга (802—805 йил) ноиб этиб тайинланганлиги ва ўзига тенгдош Х.ни яқин сафдошлари сафига қўшганлиги бўлажак олимнинг кейинги

тақдирида хал қилувчи роль уйнади. 805 йилда Маъмуннинг Бағдод халифалигининг энг қудратли улкаси булган Хоросонга ҳоким этиб тайинланиши (пойтахти Марв шаҳри) Х.нинг ҳаётида муҳим давр эди. Маъмун Бағдодда “Байт ул-ҳикма” (илмлар уйи)га асос солиб, уз даврининг етук олимлари, таржимонлари, шоиру фузалоларига ҳомийлик қила бошлади. “Байт ул-ҳикма”га дусти Х.ни бошлиқ қилиб тайинлади. Х. бу лавозимда умрининг охиригача фаолият олиб борди. Олимга дастлабки буюк шухратни “Ҳисоб ал-Ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”) номи рисо-ласи олиб келди. Мазкур рисолада жаҳон фани тарихида биринчи марта ўнлик позицион система ва унинг амалий аҳамияти ҳақида сўз борди. Х.нинг ўнлик позицион системаси инсониятга чексиз қулай имкониятлар яратиб берди. Агар мазкур саноқ системаси булмаганида илмий тафаккур бу даражада такомил топиши ам-римаҳол буларди. Мас: 1180 703 051 492 863 рақами ўрта а. ислом олами ва Европада “Минг минг минг минг минг беш марта ва минг минг минг минг тўрт марта ва саксон минг минг минг минг тўртта ва етти юз минг минг минг уч марта ва уч минг минг минг уч марта ва эллик бир минг минг икки марта ва тўрт юз минг ва тўқсон икки минг ва саккиз юз олтмиш уч” деб ўқилган ва ёзилган. Сонларни бу тахлитда ўқиш ва ёзиш математика фанининг, қолаверса, математика б-н боғлиқ, барча фанларнинг рив-шига салбий таъсир курсатаётган эди. Х. тўққиз белгидан иборат ҳинд рақами ёрдамида чексиз миқдорларни қайд этувчи ва уни осонлик б-н ифодаловчи саноқ системасини кашф этди. Ҳиндларнинг тўққиз белгидан иборат рақамлар тизими мукам-мал саноқ тизимига айланиши учун “0” (“цифр”) кашф этилиб, уз ўрнига қуйилиши керак эди. Х. томонидан “0” (нул-сифр)нинг кашф этилиши инсоният ил-мий тафаккурининг бекиёс улкан ютуқ-ларидан биридир. Х. томонидан ёзилган “Ҳисоб ал-Ҳинд” китобида энг муҳим олтита арифметик амаллар — қушиш, айириш, қўпайтириш, булиш, даражага қутариш ва квадрат илдиз чиқариш ка-

билар ишлаб чиқилган ва уларнинг услуб ҳамда қонуниятлари кашф этилган эди. Х.нинг яна бир буюк хизмати алгебра фанини кашф этганидир. Алгебранинг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва рив-ши бевосита Х. фаолияти б-н боғлиқ. “Алгебра” атамасининг узи Х. томонидан ёзилган “Ал-китоб вал мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ваал муқобала” (“Ал-жабр ва ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”) номли рисоладаги “ал-жабр” сузининг лотинча талаффуз ифодасидан келиб чиққан. Бу асар бир неча унлаб лотин ва б. Европа тилларига таржима қилинган. Алгоритмлар наз-ясини ҳам Х. номи б-н боғланганлиги, ҳатто, “Алгоритм” атамаси ҳам лотинчада ифода этилган “Dixi Algoritmuk” (“дедики ал-Хоразмий”) сузидан келиб чиққанлигини ҳеч ким инкор этолмайди. «Алгоритм» т.си ҳоз. замон кибернетика, ЭҶМ (электрон ҳисоблаш машинаси) ва ҳоз. замон информатсион технология ҳамда жараёнларнинг асосий категориясига айланди. Х.нинг жуғрофия, тарих, астрономия фанлари соҳалари буйича қилган хизматлари беқиёс. Халифа Маъмун олимлар олдига Осмон ва Ернинг тулиқ харитасини тузишни вазифа қилиб белгилаган. Х. бу ишларга бевосита раҳбарлик қилган. Хариталар “Мажмуи ал-Маъмун”, “Дунё харитаси” номи б-н юритилган ва у 840 йиллар атрофида ниҳоясига етказилган. Шунинг б-н Х. жуғрофияга оид “Китоби сурат ал-арз” номли асар яратган. Бу асарнинг ягона нусхаси (кулёзма ҳолида) Коҳирадан топилган. Баъзи манбаларда кўрсатилган 22 та харитадан фақат 4 таси сақланиб қолган. Х. ер юзини “Авесто” таълимоти буйича 7 исломга бўлиб урганлини тавсия қилади. Х.нинг юлдузлар жадвали фанда “Хоразмий зиж” номи б-н машҳур. Мазкур жадвалнинг таҳминан учдан бир қисми ал-Фарғоний зижда тулиқ берилган бўлиб, Фарғоний асарлари орқали Европага кенг тарқалган. Унинг тарихга оид асарлари, ҳус-ч. “Хоразмнинг машҳур кишиларч” номли асар ёзганлиги ва бу асардан Абу Райхон Беруний туртта кучирма олганлиги маълум. Х. урта а.ларда етишган узб. мад-ти

классиги, узб. фанининг илк тамал тошини қуйган энг буюк аждодларимиздандир. “Хоразмий уз асарлари б-н Шарқ ва кейинроқ Европа риёзиёт илмига асос солди”. (С.Толстов). Америкалик машҳур шарқшунос олим Д.Сартон “Хоразмий барча замонларнинг энг улуғ математикларидан биридир... Жаҳон фани тарихининг IX а. биринчи ярмини ҳеч муболағасиз Х. даври деб аташимиз лозим”, — деган эди.

ХОТИРА (араб. фикр, тафаккур; ғоя; ҳаёл) — 1) бирор киши ёки нарса ҳақидаги ёдда, эсда сақланган таассурот; 2) эсдалиқ, ёдгорлик; 3) хотин-қизлар исми. Кишининг бошқа одам ёки нарса ҳақидаги бирор таассуротни эсда сақлаш, эслаб қолиш қобилиятига Х. дейилади. Инсоннинг уйлаш, фикрлаш қобилияти ҳам Х.га киради. Бирор киши учун қилинадиган иззат-ҳурмат ҳам Х. ҳисобланади. Марҳумлар хотирланса, арвоҳ шод бўлади, дейилади. Ҳаёли сочилган, фикри тарқоқ кишига нисбатан “паришонхотир” ибораси қулланади. Х. инсон аввал ушлаш-тирган, ҳис қилган, бажарган, уйлаган нарсаларни бош мияда сақлаш ва зарур бўлганда тиклаш қобилиятидир. Х. боис кишилар туплаган тажрибалари, билимларини эсда олиб қолади, қўлайди, келажак авлодга қолдиради. Купчилик умуман барча нарсани унутмасликни истайди. Бироқ бу инсонга жуда оғирлик қилади. Яхши Х. эсда қолиши зарур воқеа-ҳодисаларни эсда сақлашгина эмас, балки керак бўлмаган нарсаларни унута билиш ҳамдир. Ш.у. ҳам яхши эслаб қолишнинг асосий шarti — уйлаш. Ничаларни эслаб қолганини уйлаш, ёдда қолаётган нарсани аввалдан маълум нарса б-н боғлаш. эслаб қолаётган нарсаларни фикран кура билиш лозим. Энг муҳими, эслаб қолаётган нарса қачон ва нима учун зарур бўлиши мумкинлиги ҳақида уйлаш керак. Х. узоқ давр билишнинг умумий муаммолари б-н узвий боғлиқ равишда асосан фал да урганилди. Х. ҳақидаги дастлабки илмий қарашлар Шарқ мутафаккирлари ва юнон файласуфлари таълимотларида учрайди. Ҳус-

н, Форобий Х.ни билишдаги ақлий жараённинг таркибий қисми сифатида қараб, унинг фақат инсонга эмас, ҳайвонга ҳам хос хус-ят эканини алоҳида таъкидлаган. Замонавий психологияда Х. атроф муҳитдаги воқеликни бевосита ва билвосита, ихтиёрсиз ва ихтиёрий равишда, пассив ва актив ҳолда, репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва новербал шаклда, мантиқий ва механик йул б-н акс эттирган ҳолда эса олиб қолиш, эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш, эслашдан иборат руҳий жараён сифатида талқин қилинади. Ихтиёрий Х.да муайян материални эса олиб қолиш олдиндан мақсад қилиб қўйилади. Ихтиёрсиз Х. да бундай мақсад бўлмайди ва у бирор-бир фаолиятда (мас., меҳнат жараёнида ёки ким б-ндир суҳбат пайтида) ўз-ўзидан эса сақлаб қолинади. Барқарорлиги жиҳатдан ихтиёрий Х. ихтиёрсиз Х. дан самаралироқ. Шу б-н бирга, алоҳида ва умумийлик намоён қилувчи ижт-й ҳодиса, барча таъсирларни ижодий қайта ишлашга йўналтирилган Х. мавжуд. Х.ни қўйидаги муҳим мезонларга мувофиқ турларга ажратиш мумкин: 1. Руҳий фаолият фаоллигига кўра: а) ҳаракат ёки мотор ҳаракат Х.си; б) образли Х.; в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт Х.си; г) сўз-мантиқ Х.си. Булардан сўз-мантиқ Х.си етакчи урин тутади. Х. нинг барча тури бир-бири б-н боғлиқ ҳолда кечади. 2. Руҳий фаолият мақсадига биноан: а) ихтиёрсиз; б) ихтиёрий; в) механик Х. 3. Руҳий фаолият давомийлигига кўра: а) қисқа муддатли; б) узоқ муддатли; в) оператив Х. Кундалик ҳаётда Х. асосан икки турга — узоқ муддатли ва қисқа муддатли Х.ларга бўлинади. Қисқа муддатли Х.лар ҳатто бир сония ичида гавдаланиб, шу ондаёқ эсдан кўтарилиши мумкин. У аста-секин узоқ муддатли Х.га айланади. Узоқ муддатли Х.лар эса киши ёдида бир умр сақланиб қолиши мумкин. У инсоннинг ҳаёт тажрибасидаги муштараклик, уйғунлик ва барқарорликдан далолат беради. Х. руҳиятнинг ўтмиш ҳолати б-н ҳоз. ва келгусидаги ҳолатларга тайёрлаш жараёнлари ўртасидаги узаро алоқадорликни кўрсатади. Бошқа психик ҳодисалар каби Х. ҳам

шахс хус-ятлари, унинг эҳтиёжи, қизиқишлари, одати, феъл-атвори б-н бевосита боғлиқ. Инсоннинг ўзлиги унинг Х.лари мажмуида мужассам бўлади. Инсон Х.си б-н инсондир. Х.сиз киши эса одамийликдан чиқади. Президент И.А.Каримов Х.нинг ижт-й ва маън-й маъномазмуни ҳақида тухталиб, шундай деган эди: “Биз хотирлаш деганда катта маънони тушунамиз. Аввало хотирасиз келажак йўқ. Ўзингиз уйланинг, инсоннинг хотираси бўлмаса, у ўз келажagini қандай тасаввур қилади? Агар хотира бўлмаса, ота-боболаримиз тўплаган керакли билим ва тажрибаларни билмасдан, ҳар куни, ҳар қадамда янги-янги муаммо ва вобтусиқларга дучор булар эдик... Одамзод ўзининг кечаги кунини хотирлай олсагина, ўтмишдан зарур сабоқ ва хулосалар чиқариб, онгли ҳаёт кечирishi мумкин” (Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. Т., “Ўзбекистон”, 2005. 291–292-б).

ХОТИРА КИТОБИ — Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 мартдаги Фармони асосида, собиқ Иттифоқ давлатлари орасида биринчи бўлиб, 1941–1945 йиллардаги II жаҳон урушида ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ўзбекистонлик жангчилар хотирасини абадийлаштириш мақсадида нашр этилган. Ўзнинг барча вилоят ва туманлари буйича алифбо тартибида урушда ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган кишилар рўйхатини ўз ичига олган 34 жилддан иборат мажмуа. Мам-тимизда ҳар йили 9 май Хотира ва кадрлаш куни сифатида нишонлаб келинмоқда. 1995 йили уруш тугатганининг 50 йиллиги мун-ти б-н нашр этилган мазкур 34 жилдлик Х.к.да 1941 йил 22 июндан 1945 йил 3 сентябргача бўлган даврда урушда ҳалок бўлган, ҳарбий госпиталлар ва фашистлар концентрацион лагерларида вафот этган ҳамда бедарак йўқолган 431 мингдан ортиқ ўзбекистонлик жангчилар ҳақида маълумотлар киритилган. Х.к.да Қорақалпоғистон Республикаси, барча вилоятлар ва Тошкент шаҳридан фронтга чақирилган, 1941–1945

йиллари Иккинчи жаҳон урушида ҳалок булган ҳамда бедарак йўқолган ватандошларимизнинг муборак номлари зикр этилган. Андижон вилояти Х.к. 3 жилд (40 мингдан зиёд киши), Бухоро вилоятига ажратилган 2 жилд (25000 киши), Жиззах вилоятига бағишланган Х.к.да 6780 дан ортиқ киши ҳақида, Навоий вилоятига бағишланган Х.к. 1 жилддан иборат (8000 га яқин киши) Наманган вилоятига бағишланган Х.к. икки китобдан иборат булиб, унда тахминан 27000 дан ортиқ киши ҳақида, Самарқанд вилоятига бағишланган Х.к. 3 китобдан, Сирдарё вилоятига бағишланган Х.к. 1 жилддан иборат булиб, унда 3942 киши ҳақида. Сурхондарё вилоятига бағишланган Х.к. икки жилддан иборат булиб, уларда тахминан 23000 дан ортиқ киши ҳақида, Тошкент вилоятига бағишланган Х.к. икки жилддан иборат булиб, унда тахминан 30.000 киши ҳақида. Фарғона вилоятига бағишланган Х.к. 4 китобдан иборат булиб, уларда 50000 киши ҳақида, Хоразм вилоятига бағишланган Х.к. икки китобдан иборат булиб, уларда тахминан 15000 киши ҳақида маълумот берилган. Бундан ташқари, ҳалок булган ёки бедарак йўқолган жангчиларнинг туғилган йили, ойи ва жойи, қайси қисмда хизмат қилгани, ҳарбий унвони, қачон ва қаерда ҳалок булгани ёки бедарак йўқолган жойи, аниқ бўлса қаерга дафн этилганлиги қўрсатилган. Қашқадарё вилоятига бағишланган Х.к. икки китобдан иборат булиб, уларда 20722 киши ҳақида маълумот берилган. Тошкент шаҳрига бағишланган Х.к. 4 жилддан иборат булиб, унда 52000 киши ҳақида маълумот берилган. Ушбу барча Х.к.лари вилоят ва шаҳар меҳнаткашларининг 1941–1945 йиллардаги уруш даври фаолияти аке этган тарихий очерк б-н бошланади. Китобларнинг асосий қисмида урушда ҳалок булган ва бедарак йўқолган кишиларнинг фамилиялари, исми ва отасининг исми, вилояти, шаҳар туманлари ҳоз. аталиши буйича алифбо тартибда берилган. Китоб охирида берилган иловага эса армия сафига вилоят ёки шаҳарнинг қайси ту-

манидан чақирилганлиги номаълум булган жангчилар ҳамда китоб босмага тушиб кетганидан кейин келган материаллар киритилган. Ўтган давр ичида Ўз-н фахрийларини ижт-й қўллаб-қувватлаш “Нуроний” жамғармаси Марказий Кенгаши ва унинг ҳудудий булимларига мурожаат этган фуқароларнинг ватандошларимиз хотирасини абадийлаштириш ҳақидаги илтимосларини инобатга олиб, Мудофаа вазирлигининг жойлардаги булимлари б-н биргаликда, 1995 йили нашр этилган Х.к.га кирмай қолган 15590 нафардан ортиқ юртдошларимиз номи излаб топилди ва Х.к.нинг қушимча яна бир жилди юзага келди. Афсуски, 65 йилга яқин вақт ўтган булишига қарамай, урушга кетган айрим кишилар тақдири ҳанузгача номаълум. Шу туфайли ва б. айрим сабабларга кўра, баъзи фамилиялар бу китобга кирмай қолган булиши мумкин. Уларни қидириш ҳануз давом этмоқда.

ХУДБИНЛИК — юксак маъ-ят тамойилларига зид ижт-й ҳодиса, шахсий ёки индивидуал хус-ят ва қадриятларни мутлақлаштириш, бошқаларни менсимаслик натижасида намоён буладиган ҳаётий тамойил ва ахлоқий сифат, индивидуализм кўринишларидан бири. Х. индивидуал эҳтиёжларни ҳамма нарсдан юқори қўядиган ахлоқий сифат, иллатни, маъ-ятсизликни англатувчи т. булиб, бирор-бир инсоннинг моддий-маиший манфаатларининг бошқаларникидан устун қуйилишини билдирувчи манфаатпарастликдан ва уз шахсини мутлақлаштиришга қаратилган шахсиятпарастликнинг баъзи унсурларидан иборат салбий хатти-ҳаракатлар мажмуидир. Ш-дек, «Х.» т.си маън-й жиҳатдан инсонни унинг жам-тга ва б. кишиларга мун-ти н. назаридан тавсифлайди. Худбин киши уз хатти-ҳаракатида фақат ўз манфаатларини кузлаб иш кўради, жам-т ва теварак-атрофдагиларнинг манфаатлари б-н ҳисоблашмайди. Ахлоқий сифат тариқасида Х. инсоният ахлоқий онги тарихида доимо салбий баҳоланиб келган. Х.ни тарғиб қилувчи наз-ялар гайриижт-й, реакцион мазмун касб эт-

ган, сохта ахлоқий тамойил сифатида Х.га онгли ихлосмандлик эса аморализмга ай-ланиб кетган. Шахс даражасида Х. эгоизм ва индивидуализмга, миллий даражада эса миллатчилик ва буюк миллатчилик шовинизмига олиб келиши м-н. “Х. инсонга заволлик келтиради. Кимки худбин булса халқ назаридан қолади. Эй азиз, агар сен инсон булай десанг худбин булма, йуқса сен уз жонингни хатарга ташлаган буласан. Агар сен улугликни хоҳласанг, камтарлик йулини тут”, — деган эди донишманд Муҳаммад Жавҳар Заминдор. Х. шарқона жумардлик ахлоқий тамойили ва инсофлилик меъёрининг акси: агар жумардлик, бирор шахс, жамоа ёки жам-т бахти, фаровонлиги йулида кишининг ҳатто узига энг зарур булган нарсалардан ҳам воз кечишига тайёр туришини аңлатса, Х. уз манфаатлари йулида, ҳеч кимни, ҳеч бир жамоани, ҳеч қандай жам-тни тан олмайдиган салбий меъёр эгасининг яққол кузга ташланадиган хус-яти. Х. ни инсон шахсининг узига булган муҳаббати б-н айнанлаштирамаслик лозим. Х. муҳаббат ҳиссига эмас, нафс, ҳирс, ружуга асосланиб, адолатсизлик, инсофсизлик ва бераҳмлик хислатларида намоён булади. Бинобарин, ҳамманинг ҳам қулидан жумардлик келавермайди, лекин инсоннинг узига булган муҳаббати, бошқаларнинг ҳам узига шундай муҳаббати борлигини инкор этмаслиги керак. Шу қоида бузилган жойдан Х. бошланади. Х. жиноят эмас, худбин одам қонунни бузмайди, аксинча, ҳаммиша қонун олдида «тоза», «фақат қонуний ҳақи»ни ҳар қандай шароитда, ҳатто бировларнинг фожиаси, улими эвазига ундириб олади, холос. Унинг ақидаси: «Гузал бино қуласа қулайверсин, мен узимга тегишли юзта гишт-ни суғуриб олишим керак!» Х. бизнинг жам-тда ҳам учраб туради. Чунки, қонуннинг мустақамланиб бориши худбин одамлар учун қулайлик туғдиради: улар қонуннинг рӯҳини — моҳиятини бир четга суриб қуйиб, унинг шаклидан фойдаланишга ингилади. Аввалги анъанавий урф-о.лар ҳукмрон булган даврларда худбин одам жазоланиши — бир четга чиқариб

қуйилиши, жамоадан, маҳалладан ҳайдалиши мумкин эди. Эндиликда бундай мун-т эркин шахс ҳуқуқларини поймол қилиш, ноқонуний ёндашув деб ҳисобланади. Демак, Х.га барҳам беришнинг ягона бир йули — жам-тда маън-й-ахлоқий тарбияни замон талаблари даражасида ривожлантириш ва кенг жорий этиш. Бунинг учун ижт-й-сиёсий жараёнларда, мад-й-маън-й ҳаётда, жамоат ташкилотлари фаолиятида, таълим тизимида, оила ва маҳаллада миллий ғоя ва “мафкуравий иммунитет”ни шакллантиришга оид изчил ҳамда самарали тадбирлар утказишга жиддий эътибор қаратиш лозим. Айниқса, фарзандларни маън-й-ахлоқий тарбиялаш жараёни оила, мактаб ва маҳаллада купроқ кечгани боис улар ўрта-сидаги фаолиятнинг узаро уйғунлигини таъминлаш, айниқса, таълим-тарбия соатларида Х. куринишлари, унинг жам-т ва кишилар ҳаётига салбий таъсирини бартараф этиш йуллари ургатилмоғи даркор. Ш-дек, жамоавийлик хус-ятларини, ўртоқ-биродарликни тараннум этувчи санъат асарлари, бадиий адабиётлар орқали тарғибот ва ташвиқот ишларини кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

ХУДО — диний сиғиниш ва эътиқод қилишнинг объекти сифатида намоён буладиган буюк қудрат, азалийлик ва абадийлик. яратувчанликнинг тимсоли. Х. турли таълимотларда турлича талқин этилган. Хус-н, Шарқда кенг тарқалган пантеизм (вужудиюн)да Х. табиат (борлиқ)нинг узиди, Х. ва табиат бир бутунликни ташкил этади, дейилади. Қад. зардуштийлик динида икки Х. образи: ёруғлик Х.си (марҳаматли Х.) Ахура Мазда ва қоронгилик Х.си (шафқатсиз, ёвуз Х.) Анҳраману (Ахриман) бир-бирига қарама-қарши қуйилган. Қад. Шарқ динлари ва б. политеистик динларда Х.лар жуда куп булиб, улардан бири энг асосий, энг қудратли ҳисобланган (мас., қад. бобилликларда Мардук, юнонларда Зевс, славянларда Перун), монотеистик динларда (қаранг: *Монотеизм*), хус-н, исломда ягона ва қудратли Х.га эътиқод қилиш — асосий диний ақидадир. Х. тасавури та-

рихий тар-ётнинг усулидир, бошқача айтганда, Х.лар одамларни эмас, одамлар Х.ларни яратган. Қад. диний эътиқодларда Х.ларга сизиниш булмай, жонсиз нарсаларга топинилган ёки руҳ, ажина ва б. фантастик образларга эътиқод қилинган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб, бирлашмалар ривожланаётган, синфлар вужудга келаётган шароитда қабила Х.сининг образи келиб чиқди. Бу образ, аввало, бир қабила бошлиғининг бошқа қабила ва унинг Х.сига қарши курашдаги образи булган. Купгина утרוқ халқларда шаҳар- давлатларнинг ташкил этилиши б-н қабила Х.лари шаҳар Х. хомийларига айланган. Бир неча қабила ёки шаҳарларнинг бирлашиши б-н энг кучли қабила ёки шаҳар-давлатларнинг Х.лари умумдавлат, миллий Х.ларга айланган, буйсунган қабила ва шаҳар Х.лари политеистик ибодатхонада иккинчи даражали урин эгаллаган. Қад. яҳудийларда Яхве дастлаб қабила Х.си ва маҳаллий Х. булган, қад. яҳудий қабилаларининг бирлашиши ва Иудея давлатининг ташкил этилиши б-н умумяҳудийларнинг Х.сига, кейинчалик эса қудратли ягона Х.га айланган. Христиан динида Х. образи милоннинг I а.ида шаклланган. Унинг асосини яҳудийлар Х.си Яхве (ота Х.) ташкил этади, лекин бу Х. тимсолига ўғил Х. (Иисус Христос) ва муқаддас руҳ Х. образлари ҳам сингиб кетган. Буддизмда, дастлаб, Х.ларга сизиниш инкор этилган булсада, кейинчалик будданинг ўзи Х. деб танилган, бу динда у б-н бир қаторда б. Х.лар ҳам бор. Ислом динида эътиқод қилинадиган якка Х. Аллоҳ деб аталади. Бу Х. Маккада яшаган қад. қурайш қабиласи Х.си булиб, Муҳаммаднинг (с.а.в.) тарғиботи б-н VII а.да ислом дини Х.сига айланган. Маккадаги қад. ибодатхона – Каъба Байтуллоҳ (Аллоҳнинг уйи) деб аталиб, мусулмонларнинг бош саждагоҳи булиб қолган. Асосий монотеистик динлар шаклланиши тарихий жараёни тугалланиши б-н диний-фал-й таълимотлар вужудга келди. Х. фақат эътиқод ва сизиниш объекти булмай, идеалистик фал-нинг т.сига ҳам айланди. Х. тўғрисидаги тасаввур ва унинг турли шакллари нис-

батан турлича қарашлар бор. Уни мутлақлаштириш асосида “теизм”, рад этиш оқибатида эса “атеизм” иборалари шакланган.

ХУЛҚ (араб. феъл-атвор, табиат; кайфият) – кишининг муомала ва руҳий хус-ятлари мажмуи; феъл-характер; инсоннинг маън-й қиёфаси ва фаолиятига хос булган ахлоқий т. Х. — эзгулик ёхуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён булиш шакли. Бинобарин, Х. эзгулик ва олижаноблик ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли сифатида намоён булиши мумкин. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга булинади. Лекин булар кишида уз-узидан пайдо булмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Инсонлар туғилишидан ёмон булиб дунёга келмайди. Уларни муайян шароит ёмон қилади. Демак, инсон Х.и, аввало, тарбияга боғлиқ. Маърифатпарвар ватандошимиз Абдулла Авлоний “Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидир” деб бежиз таъкидламаган. Х. шахс ҳаёт тарзининг узига хослигини, унинг фаолиятида ахлоқий қадриятлар тамойиллари нечоғли узлаштирилгани, одоб меъёрлари қай тарзда амалий аҳамият касб этганини ва аксинча, одоб-ахлоққа зид булган хислатлар мавжудлигини курсатиб туради. Бошқача айтганда, Х. шахс ахлоқий фаолиятининг улчами, курсаткичидир. Шахснинг гузал ахлоқий фазилатлар б-н йўғрилган фаолият тарзи яхши Х. намунаси булиб хизмат қилса, табиати ва фаолиятида ахлоқий қадриятларга зид амалларнинг намоён булиши ёмон Х.га мисол була олади. Инсон Х.и унинг маън-й-ахлоқий дунёсининг узига хос кўзгусидир. Шахс маън-й-руҳий кечинмалари айни вақтда унинг Х.и орқали амалий аҳамият касб этиб, узига хос булган фаолият меъёрларини шакллантиради. Х. — кишининг феъли, характери б-н боғлиқ маън-й ҳодиса, инсон табиатининг ахлоқийлик доирасида намоён булиши. Инсоннинг ахлоқийлик доирасидаги хатти-ҳаракати Х.дан ташқари одоб ва ах-

лоқни ҳам ўз ичига олади. Одоб кундалик турмуш масалаларида воқе булса, ахлоқ шахснинг жам-тга, давлатга, инсониятга булган мун-тларида ўз аксини топади. Х. одобга нисбатан кенг, ахлоққа нисбатан тор қамровлидир. Х. оила, меҳнат жамоаси, маҳалла-қуй доирасида яққол кузга ташланади ҳамда яхшилик ва ёмонлик, жўмардлик, меҳмондустлик каби маън-й-ахлоқий тамойилларни ўзида намоён этади. ХушХ. инсон узгаларга мулойимлик, назокат, ширинсуханлик, меҳрибонлик сингари маън-й қадриятларга таяниб мун-т қилса, бадХ. одам, қупол, ҳақоратгўй, бемеҳр, маъ-ятсиз кимса ҳисобланади. ХушХ.лиликини Х.нинг гузаллиги тарзида эстетика фани ҳам урганади. Ҳадисларда айтилганидек, “Банданинг савоб тарозусида яхши Х.дан огирроқ иш йўқдир. Унинг даражаси ҳатто намоз ва рўзанинг даражаси б-н баробардир” ёки “Ҳеч бир ота ўз фарзандига хулқ одобидан буюкроқ мерос беролмайди”.

ХУЛҚ-АТВОР МАДАНИЯТИ – инсон кундалик ҳаётидаги хулқ-атвор шакллари унинг йиғиндиси. Унда шу хулқ-атворга хос маън-й-ахлоқий ва эстетик меъёрларнинг ифодаси акс этади. Яъни Х.а.м. шахсда шаклланган ижт-й муҳим сифатлар, унинг жам-тдаги маъ-ят, ахлоқ ва эстетик мад-т меъёрларига асосланган кундалик хатти-ҳаракатларининг йиғиндиси. Агар маън-й-ахлоқий меъёрлар кишилар хатти-ҳаракатининг мазмунини белгилаб, уларни муайян вазиятларда қандай ҳаракат қилиш лозимлиги ҳақида огоҳлантирса, эстетик меъёрлар киши ўз хулқ-атворида ахлоқ талабларини қай қуринишда амалга ошириши, қандай қилиб бу меъёрлар унинг турмуш тарзи б-н табиий равишда уйғунлашиб кетиши. шахснинг кундалик ҳаётий қоидаларига айланиб кетишини белгилайди. Мас., кишиларга булган ҳурмат талаби кундалик ҳаётдаги хулқ-атворга қўллansa, у хушмуомалалилик, назокатлилик, сергаклик, бошқалар вақтини беҳудага кетказмаслик кабиларда акс этади. Ўз зим-

масидаги мажбуриятларга садоқат талаби Х.а.м. н.назаридан берилган ваъдаларни амалга оширишдаги аниқлик, келишилган вазифаларни ўз вақтида ва самарали бажариш, омонатни қайтариш кабилар орқали намоён булади. Ростгўйлик эса узининг намоён булиш шаклига кура, турғилик, софдиллик, адолатпарварлик, ҳаққа хиёнат қилмасликда ўз ифодасини топади. Киши хулқ-атвори этиология, психология, социология каби фанлар томонидан урганилади. Ушбу ҳодисанинг табиатини аниқлаштиришда унинг бирламчи – “барча тирик жонзотларга хос, уларга атроф-муҳит б-н узаро алоқага киришишида зарур булган, ҳаракат фаоллигини ишга солувчи ва йуналтирувчи ҳодиса” сифатидаги таърифидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. У табиий фаолият бўлиши б-н бирга, моҳиятан ижт-й эҳтиёжларга йуналтирилган, кишиларнинг биргаликда умр кечириш меъёрлари ва қоидалари доирасида, табиий ва ижт-й муҳит омилларининг узаро ҳаракати натижасида рўй берадиган ҳодисадир. Х.а.м.га инсон мад-ти ички ва ташқи соҳаларининг барчаси киради: этикет, саломлашиш, кишилар б-н мулоқот ва жамоатчилик жойларида узини тутиш қоидалари, шахсий эҳтиёж ва манфаатлар характерини ўз ичига олган турмуш мад-ти, ишлаш мад-ти ва ишдан ташқари узаро мун-тлар, буш ва шахсий вақтни ташкил қилиш мад-ти (яъни ундан оқилона ва унумли фойдаланиш, вақтни зое кетказмаслик), нутқ мад-ти (фикрини аниқ-равшан ва чиройли ифодалаш), гигиена ва умуман, истеъмол нарсаларини танлашда ўзига хос эстетик дидга эга бўлиш (кийиниш мад-ти, дастурхон тuzатиш, уй-жой ясашиш ва б.), инсонга хос мимика ва пантомимиканинг эстетик хусиятлари, тана ҳаракатлари ва ҳ.к. Маълум маънода, Х.а.м.га меҳнат мад-ти, иш вақти ва жойини туғри ташкил қилиш қобилияти, имкон қадар фойдали натижаларга эришиш ва самарали қарорлар қабул қилиш, мақсадга мувофиқ усул ва хатти-ҳаракатларни излаш ҳамда қўллашни ҳам киритиш мумкин. Умуман, Х.а.м. ички дунё ва ташқи қиёфадаги барча маън-й-

ахлоқий ҳамда эстетик хус-ятларнинг органик бирлиги сифатида талқин қилинади. Баъзан бу хус-ятларга эга булиш кишининг жам-тдаги ўрни, мавқеини оширадиган восита сифатида қулланишига гувоҳ буламиз. Инсоннинг ички ва ташқи дунёси бир-бирига уйғун бўлсагина, унинг хулқ-атворидаги мад-т яққол намоён булади. Лекин ташқи қиёфаси ички дунёсига туғри келмайдиган инсонларни ҳам учратиш мумкин. Бундайларда хушмуомалалик ва умуман, жам-тда муайян этикетга риоя қилиш худбинлик тамойилларига асосланган бўлиб, купинча унинг замирида кишиларга нисбатан бепарволик, лоқайдлик, бегонатик, ҳатто эҳтиёткорлик (гумонсираш) ва ғазаб мунтлари яширинган булади. Х.а.м.нинг бундай расмий тарзда намоён булиши инсоннинг асл қиёфасини очиб беролмайди. У бир вақтнинг узида инсоннинг ҳам маън-й, ҳам ахлоқий, ҳам эстетик қиёфасини акс эттириши, киши башариятнинг мад-й ютуқларини узида қанчалик туғри ва чуқур узлаштиргани, шу б-н бирга, ўзининг ютуғи нималардан иборат эканини курсатади. Шу маънода, Х.а.м. жам-т мад-тининг ажралмас қисмидир. Ҳоз. кунда жам-тда тарбияли, хушхулқ, тил ва дил бирлигига эришган, ички ва ташқи олами бирдай гузал инсонларни кўплаб учратиш мумкин. Аммо кишилар, айниқса, ёшлар орасида тинимсиз ўқиш, изланиш ва жам-тга наф келтириш каби буюк мақсадларни қўйиш ва уларга эришиш, ички дунёсини бойитиш, Х.а.м.ни юксалтиришга интилишдан қўра эътиборини кўпроқ кийиниш, ўзига оро бериш, ташқи қиёфасига қаратаётганлар ҳам йўқ эмас. Машҳур рус адиби А. Чехов ҳақли равишда таъкидлаганидек: “Инсонда ҳамма нарса гузал булиши лозим: юзи ҳам, кийими ҳам, қалби ва ҳатто, фикри ҳам... Мен гузал юзли, чиройли кийимли кишиларни жуда кўп қўраман, бундай гузалликдан бошинг айланади, бироқ қалби ва хаёллари... Эй, Худо! Баъзан чиройликкина қобиққа шунчалик қўра кўнгил жойлашиб оладики, уни ҳеч бир сиёҳ б-н учиролмайсан”. Шундай қилиб, Х.а.м. меъёрларда, қоидаларда, тамойил

ва идеалларда мустаҳкамланган жам-т ахлоқий талабларини ифодалайди. Улар шахсий тажриба б-н уйғунлашиб, қўйидагиларда намоён булади: шахснинг ташқи куриниши; бошқалар олдида ўзини қандай тута билиши; қайси йўлни танлаши; ўз ҳаёт тарзи ва кишилар б-н мулоқотини қай йўсинда ташкил қилиши ва ривожлантириши. Болага ёшлик чоғлариданоқ Ватани, эли, яқинларига меҳр-муҳаббатли ва яхши мун-тда бўлишни сингдириш, унга шахсий намуна булиш ҳар бир ота-онанинг биринчи галдаги вазифаси. Кейинги қадам ўз-ўзини тарбиялашдир. Бу — ўз характерини шакллантириш, узида чинакам инсоний сифатларни онгли равишда ривожлантириш йўлидир. Бугунги кунда ўқиш, урганиш ва ўз-ўзини тарбиялаш учун талай восита ва имкониятлар мавжуд: мактаблар, махсус курслар, ўқув юртлари, кутубхоналар, кино-театр, ТВ ва б. Улардан нафақат ташқи қиёфа ва эстетик дидни шакллантиришда, балки ички дунёни бойитиш, маъ-ятни юксалтириш, гузалликни қалбдан ҳис этиш, қабул қилиш ва ўрнида ишлата билиш йўлида ҳам фойдаланиш лозим. Бунинг учун инсон тинимсиз ўқиб-урганиши, изланиши зарур. Инсон мад-тининг бир қаноти эстетик дид бўлса, иккинчи қаноти унинг ахлоқи, хулқидир. Юсуф Хос Ҳожиб айтганидек: “Киши чиройига ички дунёси эшидир, Юз кўрки б-н унинг феъл-атвори тенгдир”. Зеро, инсонни гузал қилиб кўрсатадиган унинг чиройи эмас, балки чиройли хулқидир. Хушхулқлик хунук кишини ҳам чиройли қилиб кўрсатади. Чиройли хулқ чиройли кишиларда мавжуд бўлса, нур устига аъло нурдир. Хулқ-атвор қоидаларига риоя этиш, уни ўз ички дунёсига сингдириш, Х.а.м.нинг энг юксак чўққиларига кўтарилиш кишидан ўз устида ҳар кўни ишлашни талаб қилади. Бу унинг келажакда ҳар жиҳатдан камол топиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

ХУЛҚ ГҶҶЗАЛЛИГИ — хусни хулқ, ибратли феъл-атвор, шахснинг характери ва хатти-ҳаракати орқали ўзгаларга на-

муна була оладиган фазилатлари б-н ижобий ва ёқимли таассурот уйғотувчи ахлоқий камолот белгисини ифодаловчи т. Х.г. инсоннинг ички (ботиний) ва ташқи (зоҳирий) олами уйғунлигига асосланади. Инсоннинг ботиний гузаллиги унинг одоб, хулқ ва ахлоқий фазилатлари б-н белгиланади. Бу нафосат илмида Х.г. деб аталади. Ботиний гузаллик бевосита ахлоқий фазилатлар ва мун-тлар б-н боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бундан ташқари, “хулқ” т.си ахлоқнинг таркибий қисми сифатида инсон камолотида асосий омил ҳисобланади. Инсоннинг Х.г. эстетик ва ахлоқий мазмун касб этади. Эстетик мазмуни шундаки, у “гузаллик”, “улуғворлик”, “қизиқарлилик”, “туғёнйлик”, “хайрат” каби эстетик т.лар орқали намоён бўлса, “эзгулик”, “бағрикенглик”, “ҳалоллик”, “виждонлилик” каби ахлоқий т.лар б-н барқарорлашади. Эзгуликнинг гузаллик б-н уйғунлашуви Х.г.ни юзага келтиради. Х.г.ни намоён этувчи сифатлар ва фазилатлар нисбий характерга эга. Улар даврлар утиши б-н узгаради, сайқаллашади ва бир қатор ахлоқий меъёрлар ҳамда мезоний т.лар орқали такомиллашиб боради. “Иймон”, “муҳаббат”, “эзгулик” каби фал-й-ахлоқий т.лар, “ният”, “хавотир”, “масъулият” каби мезоний т.лар инсонда Х.г. мазмунини бойитади. Бу т.лар хусусийлик габиатига эга бўлиб, уларнинг ҳар бири алоҳида ҳолатларда Х.г.нинг муайян жиҳатларини акс эттиради. Бироқ, инсоннинг ахлоқий-эстетик мун-тларида булар бир-бири б-н узвий боғлангандагина чинакам гузалликка айланади. Инсоннинг амалий хатти-ҳаракати, ахлоқийлиги, нафосатга мун-ти айни пайтда унинг ботиний туйғуларига, қалб кечинмаларига боғлиқ. Бу кечинмалар, одатда, шахс фаолиятидаги яхши аъмолларга кура — фазилатлар, ёмон қилмишларига кура — иллатлар деб аталади. Фазилатлар инсонни ижт-й мавжудот сифатида маъ-ятли, баркамол зот эканини курсатса, иллатлар унда ҳайвоний табиатнинг мавжудлигидан далолат беради. Хулқ икки қурунишда намоён бўлади. Биринчиси — яхши,

чиройли хулқ. У ҳалоллик, иффат, диёнат, ор-номус, нафсни тийиш, виждон, шижоат, сабр, илмлилик, ғайрат, риёзат, қаноат, сабр, интизом, мунислик, ҳақиқатпарварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик ва ш.к. ижобий туйғуларда намоён бўлади. Бу фазилатлар инсонда Х.г.ни намоён этиб, уни ахлоқий жиҳатдан камолот сари етаклайди. Иккинчиси — ёмон, хунук хулқ. Бу худбинлик, ҳасадгуйлик, таъмагирлик, иккиюзламачилик, фирибгарлик, ивogarлик, тўхматчилик, баднафслик, бадниятлик, дилозорлик, андишасизлик, бевафолик, бераҳмлик, товламачилик, беҳаёлик сингари иллатларда ифодаланади. Улар инсонни тубанлик сари етаклайди ва маън-й жиҳатдан қашшоқлашувига олиб келади. Мазкур иллатларни одат қилган кишилар умумтасаввурда жирканч таассурот қолдиради. Х.г.нинг мукамал бўлишида инсон хатти-ҳаракатининг сабаби булган ниятнинг алоҳида урни бор. Ният бу — инсонни фаолиятга, ҳаракатга ундовчи, ҳали ҳақиқатга айланмаган, аммо айланиш эҳтимоли булган ахлоқий-эстетик кечинма. Ният инсоннинг қалбида пайдо бўлиб, аста-секин ҳаракат орқали воқеликка айланади. Шарқ хикматлари дурдонатариди Х.г.нинг унта белгиси алоҳида курсатилади. Булар: 1) булар-булмасга одамлар б-н жанжаллашмаслик; 2) инсофлилик; 3) бировдан айб қидирмаслик; 4) бирор киши нолайиқ иш содир этган бўлса, уни яхшилиқ йулига солиб юбориш; 5) кечиримлилик; 6) муҳтожларнинг ҳожатини чиқариш; 7) бошқаларга ёрдам қилини чузиш; 8) нафсини тия биллиш; 9) бошқаларга очик чехра б-н муомала қилиш; 10) доимо яхши сузлаш. Ушбу белгилардан учтаси, яъни «булар-булмасга одамлар б-н жанжаллашмаслик», «бошқаларга очик чехра б-н муомала қилишлик», «доимо яхши сузлаш» инсоннинг хатти-ҳаракати б-н эмас, балки чиройли, ширин сузи нағижасида амалга ошадиган ахлоқий ҳодисалардир.

ХУНУКЛИК — эстетика категорияси, гузалликнинг акси, инсон гузалли-

ги, шаъни, қадр-қиммати, табиатининг сахийлиги ва идеал тасаввурларга хилоф келадиган хус-ят, нарса-ҳодисаларни ифодалайдиган т. Х.ни идрок этиш киши қалбида турли хил салбий ҳис-туйғу, кайфият қузғатади. Х. гузалликка қисман бир жиҳатдангина терс булса, у кишида баъзан таассуф, ғазаб, турли характердаги кулги (қувноқ, аччиқ, заҳарханда) уйғотади; гузалликка батамом зид келса, жирканчли, ҳатто даҳшатли ҳодисага айланиб, кишида шунга яраша нафратли ҳиссий мун-тни ҳосил қилади.

ХУРОФОТ (араб. уйдирма, беҳуда сузлар, таги йуқ гаплар) — дев, пари каби ғайритабиий кучларга ишониш ва сизиниш туфайли юзага келган урф-о., ирим-сиримлар. Х. маън-й-руҳий ва маъ-й жиҳатдан кишининг табиат ва жам-т, инсон тафаккуридаги сир-асрорларини, нарса ва ҳодисаларни билишдаги ожизлигидир. Х. индивидуал ва ижт-й қуринишда намоён буладиган иллатлар мажмуасини ифодалаб. миллий, мад-й, маън-й, маиший ҳаётда мавжуд урф-о.лар б-н аралаш тарзда шаклланади. Х.нинг келиб чиқиши, рив-ши ва давомийлигига хилма-хил воситалар сабаб булиши мумкин. Бироқ бу воситаларнинг остида борлиқни тушунмаслик, билимсизлик, бидъат ва мутаассиблик каби қусурлар ётади.

ХУСУСИЯТ — шахснинг узига хос барқарор жиҳатларининг мажмуи. Х. фаолият ва мулоқотда юзага келади ҳамда намоён булади, шахснинг узигагина хос булган одатий хулқ-атворни англатади. Индивид Х.ини англаш унинг хулқ-атворини олдиндан билиш эҳтимолини анча оширади ва бу б-н қутилаётган хатти-ҳаракати ва хулқини туғрилаш мумкин булади. Х.ни шахснинг ижт-й турмуши белгилайди, ижт-й тажрибани узлаштириш эса Х.нинг одатдаги жиҳатини юзага чиқаради. Ижт-й-одатий борлиқда Х. субъектнинг индивидуал узига хослиги сифатида намоён булади, бунини турли-туман такрорланмайдиган вазиятлар пайдо қилади, буларда субъектнинг ижт-йлашу-

ви, унинг тарбияланиши ва шу б-н бир-га, табиий омилларга боғлиқ ҳолда индивидуаллигининг рив-ши (қуникмалари, жушқинлиги, олий асаб фаолияти) булади. Индивиднинг қуплаб жиҳатлари орасида айримлари етакчи ҳисобланса, айримлари етакчи хислатларнинг рив-ши б-н боғлиқ иккинчи даражали ҳисобланади. Х. инсоннинг атроф-борлиққа мун-тларини тизимида намоён булади: бошқа кишиларга мун-тда (киришимлилик ёки биқиқтик, ростгуилик ёки ёлғончилик, одоблилик ёки тупорилик ва ҳ.к.); ишга мун-тда (масъулиятлилик ёки виждонсизлик, меҳнатсеварлик ёки ялқовлик ва ҳ.к.); уз-узига мун-тда (камтарлик ёки уз-узига маҳлиёлик, уз-узига танқидийлик ёки уз-узига ишонганлик, кеккайганлик ёки камсуқумлик); мулкка мун-тда (сахийлик ёки бахиллик, тежамлилик ёки исрофга йул қуйишлик, саришталик ёки палапартишлик). Х. инсоннинг дунёқараши, эътиқоди ва ахлоқий тамойилларига боғлиқликда унинг уз ижт-й-тарихий табиатини кўрсатади. Х. жиҳатининг нисбатан барқарорлиги унинг мослашувчанлигини инкор этмайди. Х. шаклланишида ижт-й тарбия, шахснинг жамоага қушилиб кетганлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

ХУШМУОМАЛАЛИК — муҳим аҳамиятга эга булган мулоқот шакли булиб, у юксак инсоний фазилатлардан бири ҳисобланади. Х. ижт-й аҳамиятига кура, хушфезлликка нисбатан кенг қамровлидир. У инсоннинг ҳам хатти-ҳаракати, ҳам мулоқоти натижасида вужудга келади. Х. уз ичига мулойимлик, муро-сан-мадора, охисталик, тагдорлик каби сифатларни қамраб олади. Ш-дек, Х. қатъий тартибга асосланган ахлоқий меъёр ҳисобланади: у узгани ранжитмаслик, бировга ёмон суз айтмаслик, баҳс-мунозарага киришганда муҳолифни ҳурмат қилиш, қўрслик ва چاپаниликдан холи булиш ҳамда суҳбатлашганда эҳтиросларга берилмасликни талаб этади. Х. ҳам маън-й бойлик сифатида шахснинг мад-тли ва чиройли хулқ эгаси эканини билдиради. Х. суҳбатдошларнинг дилини равшан қилиш, кайфиятини ҳушнуд этиш,

кунгилга таскин бериш учун хизмат қиладди. Х. самимийликнинг ифодаси бўлиб, ҳазрат Навоий таъбири б-н айтганда, “Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар, Ҳар нечани ағер дурур ёр айлар”. Оилада ёки жам-тда содир бўладиган катта-кичик жанжаллар диққат б-н қузатилса, барчасининг сабаби кўпинча қўпол сўз ёки ёмон муомалага бориб тақалиши аён бўлади. Бир киши ўйламасдан гапириб қўйса, бошқасига шу гап ёқмайди ва натижада уринсиз жанжал келиб чиқади. Х. — кўпгина муваффақиятларнинг омили, ҳатто таракқий этган жам-т барпо этишнинг асосларидан. Ш.у. ҳам турли даврларда яшаб ижод этган алломалар хушмуомала бўлиш масаласига катта аҳамият бериб келганлар. Улар доимо бошқаларга яхши сўзларни айтиш, мулоқим гапларни танлашга ундаганлар. Яхши, мулоқим гап инсоннинг обрўини орттиради, дўстларини кўпайтиради, у барчанинг ҳурматига сазовор бўлади. Кўплаб адабий-тарихий ёдгорликларимизнинг ҳар бир зарварағида аждодларимиздан мерос бўлган ибратли сўзларга дуч келамиз. Чунки турмуш тажрибалари асосида шаклланган ширинсўзлик, суҳбат одоби ва тарбия масалалари барча замонларда муҳим ўрин тутган. Жумладан, Амир Хусрав Дехлавий суҳбат одобига кўп эъгибор қаратган. Шоир ёмон ниятли, фикри бузуқ, совуқ муомала одамлардан йироқ юришни маслаҳат беради: унинг фикрича, Х. б-н амалга оширилган ҳар қандай иш, тadbир, мулоқот, кенгаш пировардида ўзининг ижобий самарасини берган. Аксинча, кўрслик, жиззакилик, баджаҳдлик каби Х.га зид бўлган иллатлар шахснинг ахлоқсизлигини кўрсатади. Чинакам Х.ка айнан бурч сифатида қаралмоғи жоиз. Х. инсон номини улуглайдиган муҳим омиллардан биридир. Муомала мад-ти — ижт-й ва шахсий ҳаётда кишиларнинг моддий-маън-й эҳтиёжларини қондириш ва б. кўпгина ҳаётини муаммоларнинг ечимини топиш калити ҳисобланади. Бу калит — майин ва ширин тилдир. Тил кишиларнинг бир-бирига мун-тлари, муомалаларида ўта нозик ва бағоят муҳим восита. Кишининг қурки юз, кўз бўлга-

нидек, тилнинг қурки сўздир. Сўз эса ақл-заковатнинг қурки. Бунинг маъноси шуки, кишининг ақл-идроқи, ахлоқи, билими, мад-й-маър-й савияси маълум даражада унинг муомаласида акс этади. Демак, муомала мад-тининг муваффақияти ўз ўрнида ишлатиладиган оқилона, ширин сўзлар б-н изоҳланади. “Темур тузуқлари”да ёзилишича, Соҳибқирон ўз ҳарбий юришларида қуролни ишга солишга шошилмаган. Муҳолифига вазминлик б-н илиқ муомала қилган, сўнг мақсади хайрли эканини далиллаган. У юз минг қўшин кучи б-н ишғол қилиши мумкин бўлган айрим шаҳар, қалъаларни ҳам илиқ ва асосли дипломатик муомала-мулоқотлар туфайли қўлга киритган. Х. — инсон қурки, инсонга бўлган самимий меҳр-мурувват мезони. Бу мезонга изчил амал қилиш одамларни бир-бирига яқинлаштиради, узаро ишончни мустаҳкамлайди. Муомала мад-ти аслида “Ассалому алайкум”, “Ваалайкум ассалом” калималаридан бошланади. Бу сўзлар таниш ёки нотанишликдан қатъи назар, узаро мун-тларимизда бир-биримизга бўлган самимий ҳурмат ва эҳтиромни ифодалайди. Саломга алик олмаслик ёки унга лоқайдлик б-н қараш тақаббурлик белгисидир. Ўзбекона Х.нинг зийнати фақат самимий саломлашишдагина эмас, айни вақтда бир-биримизга сизлаб мурожаат қилишда ҳам тажассум топади. Шарқ мад-ти ва анъаналари руҳида тарбияланган оилаларда бешикдаги болакайга ҳам сизлаб мурожаат қилишади. Х. бўлиш, уни тасдиқлайдиган сўзларни ишлатишнинг ўзи б-н чекланмайди. Х. хўжакўрсинга булмаслиги керак. Балки ҳар бир кишининг бошқаларга бўлган ҳақиқий мун-тини акс эттириши, узаро алоқани оқилона ва гузал қилиб курсатишга хизмат қилмоғи лозим. Х. турмушда учраб турадиган майда-чуйда кунгилсизлик, ноқулайлик ва таъби хирачиликдан сақлайди. Чунки ҳаётда киши битта ўзи яшамайди, одамлар б-н доимо узаро мун-тда бўлади. Шунга қура, инсон ўзи осойишталиги бошқаларнинг осойишталиги б-н боғлиқлигини ҳисобга олмоғи зарур. Айниқ-

са, ёши узидан катта булган кишиларга хурмат, яъни кексаларга йул бериш, жой курсатиш, транспортга чиқишда ёрдамлашиш, учрашганда биринчи булиб саломлашиш, суҳбатда сузини булмаслик. узлари сурамасалар уларга маслаҳат бермаслик каби қоидалар Х. белгиларидир. Шуни таъкидлаш керакки, Х. ҳаётда ва ишдаги камчиликларни очиб ташлаш ва танқид қилишни, ноҳуя хатти-ҳаракатлар қилаётган кишиларга нисбатан принципиал мун-тда булишни рад этмайди. Х. хотин-қизларга булган мун-тда ҳам яққол курилади. Аёл киши қулидан оғир юкни олиш, транспортга чиқиши ва тушишида ёрдам бериш, бир суз б-н айтганда, ғамхўрлик қилиш, хурмат курсатиш ҳар бир эркакнинг бурчи. Хушмуомала киши бировларни ранжитмайди, дилига озор етказмайди. У бошқаларга кунгилсизлик келтирадиган, уни хижолатга қуядиган нарсалар ҳақида ҳеч қачон гапирмайди, бошқаларга ўзининг тажанглиги ва хафагарчилигини билдирмайди. Хушмуомала ҳар бир киши инсон шахсини бениҳоя хурмат қилади, унга доимо мурувватли, манзиратли, мулоим ва кунгилчан булади.

ХУШОМАДГҲЙЛИК — лаганбардорликка хос хислат, хатти-ҳаракатни ифодаловчи т. Х. кишилардаги салбий иллатлардан бири ҳисобланади. Х. замирида, албатта, муайян манфаат ётади. Чунки амал, мол-мулк ёки бирон нарсага эғлик истаги, одатда, ноқонуний йул б-н қондириладиган булса, хушомадгўйликка зур берилади. Х. мун-ти сохталикни, юзакиликни келтириб чиқаради. Инсонга инсоннинг хушомад қилиши уша инсонни йулдан чиқаришга, бузишга олиб келади. Юртбошимиз Х.га шундай таъриф беради: “Ҳаёт мураккаб. Куп холларда хушомад қилиб, мансаб курсисидатириганларни ўзимиз бузиб қуямиз. Натижада амалдор гудайиб кетади, ҳамма менга эътибор беришти, демак мен ҳаммадан ақллиман, деб ўйлай бошлайди. Мувозанагни жойига қуядиган, амалдорнинг попугини пасайтирадиган тизим тузиб олишимиз керак. Бу тизимнинг негизи, авва-

ло, жамоатчилик булади. Яна бир бор айтмоқчиман: манмансираш иллатидан тезроқ, бутунлай қутулишимиз зарур, акс ҳолда ҳаммаси эскича қолаверади, жамиятимиз олға юрмайди”.

ХУШФЕЪЛИК — инсоннинг бир қанча маън-й-ахлоқий сифатлари, ана шу сифатларга уйғун хатти-ҳаракатлари, бу сифатлар ва хатти-ҳаракатларга мувофиқ дунёқараши, тафаккур тарзини қамраб олувчи хус-ятини ифодаловчи т. Инсондаги Х. купинча унинг амалий ҳаёт-фаолияти давомида купчилик орасида узини тутиши, муомаладаги юмшоқлигига қараб, жамоанинг умумий фикри асосида эътироф этилади ва инсоний сифат даражасига олиб чиқилади. Бунда мазкур сифатга лойиқ шахснинг: биринчидан, бошқалар б-н мун-тдаги юмшоқлиги, камгаплиги, ахлоқли сузлаши каби муомаладаги одобига; иккинчидан, босиқлиги, камтарлиги, ростгўйлиги, яхшиликка мойиллиги каби амалий ҳаракатларига; учинчидан, эзгу фикрлаши, беғаразлиги, дунёқараши кенглиги каби тафаккур тарзига оид белгиларига аҳамият қаратилади. Баъзан қайд этилган уч йуналишдан биттасига оид сифатларга эға инсонларга ҳам Х. нисбати берилади, лекин бу нисбат фақат маълум бир гуруҳ ичидагина эътироф этилган булади. Х.нинг барча йуналишидаги сифатларнинг купчилигига эға булган инсонлар, одатда, халқнинг фахрли, ибратли вакили сифатида шуҳрат қозонадилар. Мас., Абдуҳолиқ Ғиждувоний “Мақомоти Юсуф Ҳамадоний” асарида устози Юсуф Ҳамадонийнинг Х. б-н боғлиқ юздан ортиқ сифатларини таърифлаб келтиради ва бу сифатлар у туфайли халқ орасида кенг тарқалганини, нафақат сўфийлар, балки оддий халқ ҳам уларга риоя этишга ҳаракат қилганини таъкидлайди. Х.га эға инсон атрофдаги ахлоқий муҳитни бузмайди. Натижада узига ҳам, узгаларга ҳам кутаринки кайфият, турли-туман омадсизликларнинг ўткинчилигини англаувчи ҳаётбахш бир умид бағишлайди. Жам-т доимо ана шундай одамларни хурмат қилади ва улардан урнак олишга интилади. Инсоннинг сузда

хам, ҳаракатда ҳам, фикрлашда ҳам уз газабини боса билиши, норозилигини билдирмаслиги; салбий вазиятларда ёмон сўз, ҳаракат қилиш ёки фикр билдиришга ундовчи истакни тухтата олиши кучли иродани талаб қилади. Шу боис муомалалик, босиқлик, камтарлик тамойили асосида иш қурган шахслар оқил, хушфеъл одамлар саналади ва улар жам-тда ҳам намунавийлик мақомига ноил буладилар. Х. алоҳида намоён булишига кура хус-ят, қай даражада (яхши, олий) намоён булишига кура эса сифат шаклида амал қилади. Алломалар, донишмандларимиздан кўпчилигининг қайд этишича, Х. болаликдан узгармас шаклда намоён бўлса, у руҳга мансуб булади ва хус-ят ҳисобланади, узгарувчан бўлса, тажриба орқали узлаштирилган, ақлга мансуб бўлади ва сифат ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, ақл даражаси Х.нинг сифат даражасини ҳам белгилайди, ундаги узгариш сифат узгаришига олиб келади, дейиш мумкин. Жам-тда Х.ни инсоннинг ҳаёт тарзига хулқ-атвори ва мад-тидан талаб қилинадиган энг оддий қоида, бурч сифатида сингдиришга ҳаракат қилинади. Ён-атрофдагилар, қуни-қушнилари, оила аъзолари, маҳалладошлари, касбдошлари ва жамоат жойларидаги ҳамроҳларига диққат-эътиборлилик, ҳаммага ва ҳамма нарсага яхшилик н.назаридан қараш, ёрдамга муҳтож бўлиб турган ҳар қандай одамга таянч-далда булиш, унга яхши сўз топиб бера олиш, яхши муомала қилиш — буларнинг барчаси одамнинг Х.ини, мад-тини курсатувчи сифатга хос жиҳатлардир. Бу ахлоқий сифат ана шу жиҳатлари б-н кўполлик, жоҳиллик, бадбинлик, тўпорилик каби салбий сифатларга тескари ҳисобланади. Маълумки, ҳар бир жам-тнинг мад-йлик даражаси ундаги фуқароларнинг узаро мун-тлари мад-тининг юксаклиги б-н белгиланади. Зеро, Х., инсоннинг инсонлигини, тарбиясини, ҳатто жамоадаги урнини ҳам аниқ курсатиб бера оладиган кузгудир. Киши шу оддий сифат — Х. б-н бошқаларга кутаринки кайфият бағишлайди, яшашга бўлган ишти-

ёқни орттиради, намуна ва ибрат курсатади. Ш.у. одамлар хушфеъл кишини доимо иззат-ҳурмат қиладилар, унинг шаънига олқиш ва раҳматлар айтиб, ундан ўрнак олишга ҳаракат қиладилар.

ХҲҮҮРЛИК — иззат-нафснинг поймол булиши, таҳқирланишни англагувчи т. Х. сузи ташқаридан зоҳир булмайдиган, балки одамийлик қадри топталганидан ич-ичдан эзилиш, зил кетиш ҳолатини ҳам англади. Х. қурган одам фаолиятининг барча турлари ва ҳар қандай меҳнат кишидан кучли иродани талаб қилади. Чунки ирода кишиларнинг ҳаракат мақсадини белгилаш, унга эришиш восита ва йўл-йўриқларини олдиндан аниқлаб, маълум қарорга келиши ҳамда бу азму қарорни амалга оширишда намоён булади. Одамда ироданинг қатъийлиги Х. ҳолатига тушиб қолганда ундан қай тарзда халос булишида кўринади. Х. сузи “итдек хор булмоқ”, “ит кунни бошига тушмоқ” каби иборалар б-н маънодош ҳисобланади. Х. азобланишнинг энг аянчли куриниши булиб, инсон оғир машаққат ва таҳқирлашни бошидан кечираётганини англади. Инсон бутун умри давомида бошдан кечирган ҳис-туйғуларини унутиб юбориши мумкин, бироқ ҳеч қачон Х.ни унутма олмайди. Чунки хурланиш дилозорлик, киши кўнглига қаттиқ ботадиган сузларни узида мужассам этадиган, салбий маънога эга булган ҳолатни ифодалайди. Халқимизда “Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир” мақоли бежиз келтирилмайди. Ҳар бир инсон чуқур мушоҳада қилиб, ўйлаб гапирши лозим. Токи, унинг сузидан ҳеч кимнинг кўнгли озор чекмасин, хурланмасин. Бу уринда ҳазрат Навоийнинг: “Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлагай, Онча борким, Каъба вайрон булса обод айлагай” мисраларини келтириш жоиздир. Дарҳақиқат, ҳар бир инсон “юз ўйлаб, бир сузлаши”, яъни уз фикр-мулоҳазасини ниҳоятда эҳтиёткорлик б-н билдириши лозим. Шунда у кишини хурламасдан, унинг кайфиятини шод қилади, кўнглини вайрон қилмасдан уни обод қилади.

Ч

ЧАҚИМЧИЛИК — барча даврларда қораланиб келинган, бирор ғаразли мақсадни кузлаб, биров ҳақида бошқа бировга хабар беришдек иллатни ифодаловчи т. Ч. ёлғон, фисқу фасод, кўролмаслик, ғийбатчилик, аламзадалик каби иллатларнинг шох томиридир. У ёлғон маълумот б-н дустни душманга, фисқу фасод б-н обод уйни вайронага айлантиради, ғийбат ёрдамида хиёнатни амалга оширади. Ч., моҳиятан, бирор бир инсонни маънан ёки жисмонан бадном этишга қаратилган разилликдир. Чунки чақимчи ҳар қандай ҳолатда уз фойдаси ва манфаатини кузлаб иш тутади. Ш.у. азалдан чақимчи ва Ч. исломда кескин қораланиб, бу хусусда Расулulloҳ (с.а.в.) «Чақимчилар жаннатга кирмайдилар», деб узил-кесил ҳукм чиқарганлар. Чунки Ч. ҳар доим уз қилмиши б-н ака-ука, ёру биродар, қуни-қушни, эру хотин, фарзандлар ва ҳатто маҳаллалар, мам-тлар, миллатлар орасини бузади. Аксинча, халфашиб қолган кишиларни яраштириш, хушмуомалалик б-н узилган ришталарни боғлаш ислом динида катта савоб саналади. Ч. жам-тда кишилар орасида руй бериб турадиган салбий хулқ-атвор. хус-ятлар ичида инсон шаънига энг кўп иснод ва нуқсон етказадиган манфий кўринишдаги иллатлардан бири. Чақим. чақув, Ч., чақмачақарлик (гап ташувчилик иллати), юмалоқ хат ёзиш, шикоят-бозлик, аризабозлик каби ёмон таассурот қолдирадиган бундай иллатлар турли шарт-шароит, кўринишларда содир булиб, киши кайфиятида ҳамйша нохуш из қолдиради. Чақимчи одам (чақмачақар) уз кирдикорларини билмасдан, тасодиф туфайли эмас, балки онгли равишда амалга оширади. Ш-дек, бундай тубан ишга у бошқаларга ҳасад қилиш, кўролмаслик, ғаламислик, уч олиш, по-

пугини пасайтириш, узгаларга ёмонликни раво куриш ва ш.к. ғаразли ниятларда киришади. Баъзан эса чақимчи одам шундай йул тутажаги ҳақида рақиб томонга шипшитиб ҳам қуяди ёки уртага ультиматум (ғаразли шартларни) қуйиб, ҳукмини утказмоқчи булади. Халқимиз ш.у. ҳам гап ташийдиган, чақимчи, айғоқчи, ғийбатчи, тухматчию чақмачақар одамларни ёппасига ёмон куради, уларнинг қилиқ ва ножуя ишларидан ҳазар қилади, уларни қоралайди, ҳатто баъзи ҳолларда маҳалладан кучириб юбориш каби ҳукмлар б-н жазолайди. Ч.нинг энг мудҳиш оқибатларини халқимиз яқин олти-миш-етмиш йиллар ичида мустабид шуролар ҳоқимияти даврида бошдан кечирган эди. Утган а.нинг 30-йилларида собиқ Иттифоқда руй берган сталинча қатагон сиёсатининг машъум оқибатлари натижасида халқимиз узининг қанчадан-қанча улув ва миллатпарвар, зиёли ва аллома фарзандларидан айрилди. Улар “тройка” деб аталмиш кумиталарда уйлаб топилган куракда турмас Ч. туфайли жаҳолат ва қатагон кўрбонларига айланди. Афсуски, ҳоз. вақтда ҳам одамлар орасида, жамоада, иш жойида, маҳаллада чақмачақарлик, шикоятбозлик учраб туради. Бу иллатлар утмиш сарқити, таг-туги б-н суғуриб ташланадиган ҳолатлар сифатида қораланади.

ЧИДАМЛИЛИК — инсонга хос сабр-бардош, матонат, сабр-тоқат, ташқи таъсирлар натижасида узгармаслик фазилатини ифодаловчи т. Ч. мазмун-моҳиятига кура: 1. Рухий ёки жисмоний қийинчиликларнинг тутагини сабр-тоқат б-н кутмоқ, уларга сабр-бардош бермоқ (мас., оғриққа чидамоқ, совуққа чидамоқ, очликка чидамоқ ва ҳ.к.). 2. Маънй-руҳий ҳолат ва шароитга сабр-бардош-

ли булмақ. (мас., танқидга чидамоқ, ёлғизликка чидамоқ, ҳақоратга чидамоқ ва ҳ.к.). 3. Нарса ва буюмларнинг Ч.и: кўп ёки кам муддатга чидашини англа-тади. Ч. мафкуравий соҳада **тахдидбар-дошлик**, иқтисодийда **рақобатбардошлик**, тиббиётда **иммунитет** иборалари б-н маъ-нодошдир. Маъ-ятда «Ч». т.си руҳий ёки жисмоний қийинчиликларнинг тугаши-ни сабр-тоқат б-н кутмоқ, танқид ва тур-ли тазйикларга чидамоқ, бардош бермоқ маъносига қўлланади. Ч.нинг зидди чи-дамсизлик, мўртлик, бушлик ёки бушан-глик, сабрсизлик, бетоқатлик, заифлик, масъулиятсизлик ва ҳ.к.лардир. Инсон-ларнинг жисмоний ёки маън-й иродаси Ч.га қараб белгиланади. Нарса, жиҳоз ва буюмларда Ч. уларнинг баҳосини ошир-гани сингари инсонлар орасида ҳам Ч. фазилатига эга кишилар алоҳида қадр-қимматга, ҳурматга эга бўлади. Ч. халқ-имизда кўплаб мақол ва нақлларда ўз ифодасини топган. (мас., “қирқига чида-ган, қирқ бирига чидамади”, “чидаганга чиқарган” ва ҳ.к.) Ч. кишилик жам-тида муҳим ижт-й аҳамият касб этиб, нарса-лар ўзгаришига таъсир қилмаса-да, улар-нинг сифатини ифодалайди. Ч.нинг хос-саси нарса ва ҳодисаларнинг зарурий эканлигига қараб истифода этилади. Ч. маълум бир ташқи таъсир орқали аниқ-ланади. Ч. инсоннинг индивидуал сало-ҳияти, имкониятлари орқали юзага ке-либ, бошқа сифат кўрсаткичларидан кес-кин равишда фарқланади. Чунки, бардошлилик бирор бир ташқи таъсир на-тижасида аниқланса, Ч. ҳам ташқи таъ-сир, ҳам жонли ва жонсиз жисмнинг тех-нологик, психологик ва физиологик ту-зилишининг хус-ятини намоён этади. «Ч.» т.сига ёндош ва турдош атамалар қатори-га кўникма ҳамда малака ибораларини киритиш мумкин. Аксарият илмий ман-баларда моҳирлик Ч. б-н айнанлаштири-лади. Ч. инсон томонидан кўникма ва малакаларнинг эгалланиши жараёнида такомиллашиб боради.

ЧИРОЙЛИЛИК — нарсаларнинг таш-қи куринишини, ҳолатини, бажарилган

иш ёки қилинган ҳаракатдаги ўзаро ҳамо-ҳанглик натижасида инсонларда ёқимли таассурот уйғотувчи нарса-ҳодисалар маж-муини ифодаловчи т. Кундалик мулоқот-да тез-тез тилга олинадиган “гузаллик”-ка маънодош. Ч. эстетик т. сифатида гузал-ликнинг такомиллашувидаги зарурий шарт бўлиб, у инсонларда завқланиш ҳосил қилади. Ч. эстетика ҳамда нафосат фал.си фанида кам ўрганилган мезоний т. ҳисобланади. Унга одатда гузалликка мун-т каби ёндашилади. Аслида Ч. гузал-ликдан фарқ қилади. Ч. гузалликдаги хус-ятни тўлақонли акс эттира олмайди. Тўғри, Ч. ҳам гузаллик сингари инсоний мун-тларга, табиат ҳодисалари ва ҳайво-нот оламига нисбатан ишлатилади. Мас., чиройли одоб, чиройли гул, чиройли оху ва ҳ.к. Бироқ кўзимизга куринган ва чи-ройли деб ҳис қилган нарса-ҳодисалар-нинг ҳаммаси ҳам ёқимли булавермайди. Биз учун капалаклар чиройли ҳашарот, аммо ботаника илмида уларга усимлик-лар зараркунандаси сифатида қаралади. Ёки сув усимлиги ҳисобланган расписка чиройи б-н ҳашаротларни ўзига жалб эта-ди. Бироқ гулга кўнгандан сўнг ҳашарот-лар унинг озуқасига айланади. Инсонда ҳам худди шундай, чиройли ҳаракатлар натижаси ҳар доим ҳам ёқимли булавер-майди. Шунга кўра, Ч. нарса-ҳодисанинг шакли ёки мазмунидаги эстетик хус-яти орқали кишиларда ёқимли тасаввур, хуш кайфият пайдо қилади. Ч. нарса-ҳодиса-ларнинг фақат бир томонидаги (ташқи ёки ички) ёқимли ҳолатни акс эттира-ди, холос. Шакл чиройли бўлган пайтда мазмун, мазмун чиройли бўлган ҳолатда шакл тўлақонли булмаслиги мумкин. Гузаллик эса бундан мустасно, у нарса-ҳодисаларнинг фақат бир томонини акс эттирмайди, аксинча, у мазмун б-н шакл-нинг уйғунлиги, мослиги, ҳамоҳангли-ги, мақсадга мувофиқлиги асосида юза-га келади. Шу маънода, гузаллик ҳам объектив, ҳам субъектив хус-ятга эга. Табиат гузаллиги эса объект (инсон) ва субъектнинг (усимлик ва ҳайвонот дунё-си) тартиби ҳамда уйғунлигига асосла-нади. Гузалликдаги уйғунлик ва тартиб-

нинг бузилиши эса инсон, табиат, жам-т мун-тларида хунук оқибатларни юзага келтиради. Шу жиҳатдан қараганда, ёқимли бўлган барча нарсаларни «гузаллик», «гузал» деб билиш инсонни воқеликни эстетик тарзда ўзлаштиришдаги ҳолислик, ишончилилик ва ҳаққонийликдан чалғитади.

«ЧИҒАТОЙ ГУРУНГИ» — Туркистон ҳадидлари томонидан ташкил этилган мад-й-маър-й ва илмий-адабий ташкилот (1919–1921). Фитрат бошчилигида Тошкентда тузилган. Туркистон мухторияти ҳукуматининг ағдарилиши ва Колесов воқеаси (1918 йил февраль-март)дан кейин асосан Тошкентда фаолият кўрсатётган ҳадидлар тактик мақсадларни кузлаб, совет ҳокимияти б-н яқинлашишга мажбур булдилар. Фитрат совет ҳокимиятидан сиёсий ташкилот тузиш учун рухсат ололмагач, мад-й қурилишга хизмат қиладиган миллатпарвар ташкилот тузишга интилган. Туркистон АССР миллий ишлар халқ комиссарлиги томонидан «сиёсатга аралашмаслик шарти б-н» «Ч.г.» тузилишига расмий рухсат берилган. Ушбу ташкилот номланиши XIII–XIV а.ларда мавжуд бўлган Чигатой улуси ва XIV–XVI а.ларда эски узб. тили маъносида қўлланган чигатой тили каби атама ва истилоҳлар б-н боғлиқ. Фитрат ташкилотга ном танлашда Туркистон ҳудудида яшаган туркий халқларга дахлдор меросни урганишга эътибор қаратган. «Ч.г.» туркий халқлар мад-ти, санъати, адабиёти, тарихи, тил ва имлоси каби соҳаларни жиддий урганишга киришган. «Гурунг» аъзолари узб. тилининг софлиги учун курашиш б-н бир қаторда янги узб. миллий мад-тини барпо этишга интилганлар. Уша даврда мавжуд бўлган «Темур», «Турон», «Турон тудаси», «Изчи» каби гуруҳ ва уюшмаларга нисбатан «Ч.г.» самарали фаолият кўрсатган. «Ч.г.» низомида ёзилишича, у бир нечта шуббалардан иборат бўлган. Бу шуббалар «Тил ва имло тудаси», «Адабиёт тудаси», «Санъат ва театр тудаси» деб номланган. «Тил ва имло тудаси»га дастлаб Чулпон, сунгра

Элбек раҳбарлик қилган. Фитратнинг «Тилимиз» (1919) мақоласида ушбу туданинг дастурий йуналиши белгилаб берилган бўлиб, Элбек, Шорасул Зуннун, Шокиржон Раҳимий, Қаяом Рамазон, Ғози Олим Юнусов каби олимларнинг тилшуносликка оид ишлари ушбу дастурга биноан бажарилган. «Гурунгчилар» томонидан 1919 йилда араб алифбосини ислоҳ қилган ҳолда янги алифбо яратилган. Тил ва имло қурултойи (1921 йил, январь) бевосита «Ч.г.» ташкилотчилигида утган. «Ч.г.» тарих соҳасидаги ишни манбашуносликдан бошлаган. Туркистон улқаси Мусулмонлар бюроси 1919 йилда Фитрат, Назир Турақулов ва Лазиз Азиззодадан иборат ҳайъат тузиб, тарихий меросни урганиш зарурлигига эътибор қаратган эди. Уларнинг Бухоро, Самарқанд ва Фарғона водийсига қилган илмий сафарлари натижасида куплаб тарихий асарларнинг қўлёзмалари топилди ва Тошкентга олиб келинди. «Ч.г.» адабиёт ва санъат соҳасида муҳим ишларни амалга оширган. «Ўзб. ёш шоирлари» (1922) тўплами, Фитратнинг «Темур сағанаси», «Ўғузхон», «Або Муслим» ва «Қон» сингари драматик асарларининг эл орасида кенг ёйилиши бунга мисолдир. «Ч.г.» аъзолари уз гоъларини «Янги Шарқ», «Учқун» газеталари ва «Тонг» журнали орқали ифодалашган. Ташкилотнинг «Ч.г.» номли махсус журналининг I-сони чоп қилингач, у тақиқланган. 1921 йил бошларида «Ч.г.» ташкилоти фаолияти Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги томонидан тухтатилган.

ЧУЛПОН, Абдулҳамид (1898, Андижон — 1938.04.10, Тошкент) — тахаллуси; асл исми Абдулҳамид Сулаймон угли Юнусов. Шоир, ёзувчи, драматург, таржимон, танқидчи ва жамоат арбоби. Дастлаб мадрасада (1908–12), сунгра рус-тузем мактабида (1912–14) ўқиган. Ч. 1914 йил «Садои Туркистон» газетаси б-н ҳамкорлик қилган. «Чигатой гурунги» номли адабий-маър-й, илмий-мад-й ташкилотнинг фаол аъзоси (1919–1920), «Янги Шарқ», «Иштирокиюн» (1920 йилдан

«Қизил байроқ», 1922 йилдан «Туркистон») газетасида адабий ходим (1919–23), Халқ маориф комиссарлиги қошидаги Илмий кенгаш (1921 йилдан Улка узб. билим ҳайъати, 1922 йилдан Илмий ҳайъат)да раис (1920–23), «Бухоро ахбори» газетасида муҳаррир (1921–22), «Турон» театрида директор (1921; 1922–23). «Муштум» журнал ва «Дархон» газетасида техник муҳаррир, адабий ходим (1922–23), Узб. драма студияси (Москва. 1924–27) ва Узб. давлат драма театрида адабий эмакдош (1927–31), СССР ХКС ва Шарқ халқлари марказий нашриётида таржимон (Москва, 1931–34), «Муштум» ва «Гулистон» журналлари ҳамда «Театру» газетасида адабий ходим (жамоатчилик асосида, 1935–37). 1914 йил Тошкентда М.Абдурашидхон ва У.Ҳўжаев б-н танишиш Ч.нинг миллий уйғониш ҳаракати намояндаси сифатида шаклланишида муҳим омил бўлган. Ч. «Садои Туркистон» газетасида дастлабки «Туркистонли қардошларимизга» шеъри, «Қурбони жаҳолат», «Духтир Муҳаммадёр» ҳикоялари ва «Адабиёт надир» мақоласини эълон қилиб (1914), шу давр адабиёти намояндатари сафидан урин эгаллаган. Туркистон аҳолисининг иқт-й, ижт-й ва мад-й қолоқлик шароитида яшаётганининг асосий сабабини Россиянинг мустамлакачилик сиёсатида курган Ч., б. жадидлар қатори, уз асарлари б-н халқнинг мад-й ва маъ-й савиясини кутаришга киришган. 1917 йил февраль инқилобидан сўнг Ч. Туркистон мухторият ҳукуматининг барпо этилишида фаол иштирок этиб, мухториятни шарафловчи шеърини ёзди ва бу шеър узб. давлатчилиги тарихида илк мадхия бўлди. Ч. бу даврда З.Валидий чорлови б-н Оренбургга бориб, Бошқирдистон мухторият ҳукуматининг ташкил этилишида ҳам иштирок этди. Туркистон мухторияти тугатилгач, Ч. «Илмий кенгаш», «Чиғатой гурунги», «Нашри маориф» ташкилотлари ва «Турон» театрида адабий, илмий-маъ-й ишлар б-н машғул бўлди. Республика мад-т ходимларининг 2-қурултойи (1927)дан кейин Ч.га қарши бошланган кураш уни сиёсий фаолиятдан узоқлаштишга, ҳатто 1931–35 йилларда Москвага қочиб бориб,

мусофирликда яшашга мажбур этди. Ч. 1937 йил 14 июль куни ҳибсга олиниб, куп утмай, отиб ташланди.

Ч.нинг адабий мероси шеърят, наср, драматургия, публицистик ва адабий-танқидий мақолалар ҳамда таржимадан иборат. Ч.нинг шеърый асарлари «Узбек ёш шоирлари», «Уйғониш» (1922), «Булоқлар» (1923), «Тонг сирлари» (1926) ва «Соз» (1935) тупламларида, ш-дек, турли газета ва журналларда эълон қилинган. Улар ғоявий-тематик йуналишига кура 2 гуруҳга ажралади: соф лирика ва ижт-й-сиёсий лирика. Ч. шеърятти жаҳон лирик шеърятининг мумтоз вакиллари даражасига кўтарилган. «Гузал», «Сезги», «Сирлардан», «Мен шоирми?» сингари шеърлари б-н 20-йилларнинг бошларидаёқ бармоқ вазнига асосланган янги узб. шеърятини юксак тар-ёт босқичига олиб чиқди. Унинг 20-йилларда ёзган «Ойдин кечаларда», «Қор қўнида лола», «Новвой қиз» сингари ҳикоялари узб. адабиётидаги наср жанрининг дастлабки мумтоз намуналаридир. Ч. бу ҳикояларида узб. хотин-қизларининг аянчли тақдирини турли бадиий режада тадқиқ этди. Умуман, узб. хотин-қизларининг мустамлакачилик шароитидаги тақдирини тасвири Ч. шеърый ижодининг ҳам, кичик эпик асарларининг ҳам, «Кеча ва кундуз» (1936) романининг ҳам асосий ғоявий йуналишини белгилаб берган. Ч. насрий ижодининг муҳим қисмини публицистика ташкил этади. У «Йул эсдалиги», «Вайроналар орасидан» каби қатор очерк ва публицистик мақолаларида 20-йиллардаги мустамлака улка ҳаётининг муҳиш манзараларини тасвирлаган. Ч. Абдулла Қодирий б-н бирга узб. адабиётида реалистик роман ва ҳикоя жанрларининг тар-ёт тамойилларини белгилаб берди. Ч.нинг драматургия соҳасидаги дастлабки изланишлари 1919 йилга оид. У шу йили «Темирчи», «Гуноҳ», «Чўрининг исёни» сингари кичик саҳна асарларини ёзди. 20-йилларнинг бошларида эса Ч.нинг «Ёрқиной», «Халил фаранг», «Ўлдирувчи» (1921), «Севги ва салтанат», «Чупон севгиси» (1922) пьесалари майдонга келди (бу асарларнинг аксари бизгача етиб келмаган). Ч. «Турон» театрига директор-

лик қилган иилларида сахна санъати ва драматургия сирларини, ш-дек, рус тилини пухта эгаллагани туфайли 1924 йил Москвада ташкил этилган узб. драма студиясига адабий эмакдош этиб юборилди. Узи ҳам студиячилар учун сахна асарлари («Ёрқиной», «Яна уйланаман», «Қоровул уйқуси» (Л.Свердлин б-н ҳамкорликда), «Узун қулоқ бобо»)ни ёзди. Рус ва Европа драматургларидан К.Гощининг «Маликаи Турондот», Н.В.Гоголнинг «Терговчи», В.Н.Билль-Белоцерковскийнинг «Лаббай», Мольернинг «Хасис» пьесаларини узб. тилига таржима қилиб берди. Ч. 1927 йилда Москва ва Боку драма студиялари қатнашчилари базасида Ўзб. давлат намуна труппаси (1929 йилдан Ўзб. давлат театри) ташкил этилгач, мазкур труппа (театр)нинг адабий эмакдоши сифатида фаолият олиб борди. Шу даврда унинг кишилар ва жам-т ҳаётидаги нуқсонларни ҳажв этувчи «Муштумзур», «Хужум» (В.Ян б-н ҳамкорликда, 1928), «Ўртоқ Каршибоев» (1929) каби пьесалари сахна юзини курди. Ч. айна пайтда театр таржимони сифатида ҳам самарали ижод қилиб К.Гольдонининг «Икки бойга бир қарол», Лопе де Вега-нинг «Кузи булоқ», У.Шекспирнинг «Хамлет», Ф.Шиллернинг «Босмачилар», Билль-Белоцерковскийнинг «Пуртана», С.Леви-

тинанинг «Хукм», А.Файконинг «Портфелли киши», В.Трегьяковнинг «Наърангни торт, Хитой!», В.Ивановнинг «14–69 рақамли зирҳли поезд» пьесаларини узб. тилига угирди. Ч. адабий эмакдош, драматург ва таржимон сифатида М.Уйғур б-н бирга профессионал узб. театрининг тамал тошини қўйди. Ч. адабий меросининг салмоқли қисмини таржима асарлар ташкил этади. Ч. А.С.Пушкин («Борис Годунов», «Дубровский»), Н.В.Гоголь («Терговчи»), И.С.Тургенев («Чури қиз»), И.Франко («Миллион», «Феруза»), Л.Андреев («Губернатор», «Осилган етти кишининг ҳикояси»), А.П.Чехов («Қочоқ»), А.М.Горький («Илгаклар», «Она») сингари рус ва б. халқлар адабиётининг мумтоз асарларини ҳам катта маҳорат б-н таржима қилиб, замонавий миллий таржима мактабига асос солди. Ч. таржимасидаги В.Шекспирнинг «Хамлет» трагедияси узб. таржима санъатининг шоҳ намунасидир.

Ч.га Алишер Навоий номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти (1991) ва «Мустақиллик» ордени (1999) берилди. 1997 йил Ч.нинг 100 йиллиги кенг нишонланиб, Андижонда Ч. уй-музейи ташкил этилди, вилоятдаги Тиллар пед. ин-ти, ш-дек, лицейлардан бири Ч. номи б-н аталади.

ШАЙТОН (араб. олий даргоҳдан ҳайдалган Азозил номли фариштага берилган ном) — Аллоҳ иродасига бўйсунмайдиган жин, инс, ҳайвон, инсон ва б. маҳлуқларни саркашлик йўлига бошловчи, биз қуролмайдиган, лекин мавжудлиги муқаддас китобларда билдирилган маҳлуқ. Мас., Қуръонда талқин қилинишича, Ш.ни Аллоҳ оловдан яратган, кейинчалик амрига итоат қилмагани учун олий даргоҳдан қувилган, ражим деб лаъ-

натлаган. Лекин Аллоҳ бандаларини си-наб қуриш учун Ш.га муҳлат берган. Ш.у. у барчани йулдан оздиришга ҳаракат қилади. Қуръонда Ш. сузининг синоними сифатида Иблис ибораси ҳам ишлатилган. Одамлар томонидан эътироф этилган маън-й қадриятларга, диний ва дунёвий, жисмоний ва руҳий мун-тларга туғри келмайдиган, ахлоқ нормаларини бузувчи қупол, одамларга нисбатан ҳам Ш., Ш.нинг малайи каби сифатлар ишлатилади. “Аниқ-

ки, шайтон сизларга душмандир, бас уни душман тутинглар” (Фотир-6), дея огоҳлан-тирилган. Ш. инсоннинг, айниқса, муминларнинг очиқ душмандир. Ш. измидагиларнинг бой-фақир, ёш-қари, эркак-аёл, чиройли-хунуклигига қарамай, йулдан оёдириш пайида бўлади. Ш. инсонларга барча ёмон нарсаларни чиройли қилиб кўрсатади, уларнинг қалбларига васваса уруғини сочиб ихтилофлар, келишмовчиликлар пайдо қилади. Мас., ичкилик, гиёҳвандлик, зино, ўғирлик кабиларни чиройли қилиб кўрсатади. Ш. измидаги киши деганда, одам боласига хос булмаган номақбул йулларда юрадиган, ўз келажаги, оила тинчлиги, жам-т фаровонлигини уйламайдиган, ўз хузур-ҳаловатини уйлаб, барча инсоний туйғуларидан маҳрум булган маън-й қашшоқ киши тушунилади.

ШАНТАЖ (франц.) — уз мақсадига эришиш, бирон фойда куриш учун қилинадиган иғво, дуқ уриш, кўрқитиш каби ёмон ниятдаги хатти-ҳаракатни англатувчи т. ЎзР жиноят ҳуқуқига кура, Ш. алоҳида жиноят эмас, балки бошқа жиноятларни амалга ошириш воситасидир. Ш. инсон маъ-яти ва руҳиятига чуқур салбий таъсир кўрсатувчи ҳаракат бўлиб, купинча инсонларни ахлоқий меъёрлардан чиқишга олиб боради.

ШАРИАТ (араб. остона ва сув ичиш жойи; йул; мусулмон оламида қонунчилик) — исломда Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шунга асосан, Ш. фикҳ маъносига ҳам тушунилади. Самовий динларнинг барчасидаги амалий қисм Ш. деб аталади. Ислом Ш.и ҳукмлари Кўрьон, суннат, ижмоъ ва қиёсдан олинади. Ислом Ш.ининг мақсадлари дин, жон, ақл, насл ва молни асрашдан иборат. Ш.да ушбу нарсаларни муҳофаза қилиш учун зарур булган барча чоралар курилган. Ш.нинг ҳоҳатлилиқ мақсадлари эса, кишиларга қулайлик туғдириш ҳамда улардан қийинчилик ва машаққатни аритишга қаратилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) раҳбарлигида ташкил топган давлатнинг асосий қонунлари бўлган ва жам-т ҳаётининг барча жаҳаларини қамраб олган. Кейинчалик 4 халифа, уммавийлар, аб-

босийлар ва усмонийлар давлатлари вақтида ҳам Ш. давлатнинг қонуни бўлиб келган. Аммо вақт утиши б-н турли омилларга кўра, мусулмонлар Ш. ҳукмларидан узоқлаша борганлар. Ҳозирга келиб фақат Саудия Арабистони давлати уз Ш.ига амал қилади. Бошқа ислом давлатларида оилавий никоҳ, талоқ, нафақа каби масалаларда ва мерос хусусида Ш.га тулиқ ёки қисман амал қилинади.

ШАРМ-ҲАЁ — қаранг: *ҲАЁ; УЯТ*.

ШАРҚ РЕНЕССАНСИ — Шарқ маън-й-маър-й, мад-й ҳаётидаги Уйғониш, яъни Шарқ халқлари ривожининг юксалиш даврлари. Ш.р.ни икки даврга бўлиш мумкин. Биринчиси — М.О.да муғуллар истилосигача булган давр, у ал-Бухорий, ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино каби қомусий олимлар, астроном ал-Фарғоний, Бухоро тарихчиси Наршахий, мутафаккирлар Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб ва б. номлари ва ижодлари б-н боғлиқ. Бу даврда яшаган мутафаккирларнинг деярли барчаларига қуйидаги хус-ятлар хос: мад-тнинг утмишда эришган ютуқларини, хус-н, қад. юнон. ҳинд. Хитой меросини чуқур урганиш ва уни ижодий ривожлантириш; табиатни урганишга қизиқишнинг ортиши ва табиий фанлар тар-ёти (астрономия, жуғрофия, математика, риёзиёт, тиббиёт ва ҳ.к.); рационализм, яъни ақлни ҳақиқат мезони сифатида тан олиш ва бунинг натижасида мантиқни ривожлантириш; ақидапарастликни рад этиш ва ҳурфикрлиликнинг рив-ши; инсонпарварликни улуғлаш, инсоннинг ахлоқий, маън-й гузаллигини, камолотини Аллоҳнинг юксак инъоми сифатида талқин этилиши; суз санъатига муҳаббат; илмий асарнинг бадий шаклига алоҳида эътибор бериллиши; қомусий билимларга эга бўлишлик. Бу даврда яшаган мутафаккирлар фан ва санъатнинг куп соҳаларини чуқур билган алломалар булган. Бу даврда Яқин Шарқда ал-Маъмун халифалик қилган вақтда (813—833) давлат илм-маърифатнинг усишига ёрдам берди. Бағдодда, сунгра Дамашқда астрономик обсерваториялар курилди. Бағдодда ‘Байт ул-

ҳикма” (“Донишмандлик уйи”) ташкил этилди. Бу илм даргоҳларида У.О.лик олимлар фаол иштирок этдилар. XI а. бошларида Хоразмда машҳур “Маъмур академияси” ташкил қилинди. Бу ерда Беруний атрофига уша замоннинг бир гуруҳ олимлари, жумладан, Абу Али ибн Сино, Абу Наср бин Ироқ, ш-дек, файласуф Абу Саҳл Масиҳий, табиб Абулхайр Ҳаммор ва б. олимлар жам бўлиб, куплаб илмий изланишлар олиб бордилар. Бу даврда табиийёт илми, пантеистик фал. б-н бирга ислом илоҳиёти ҳам кенг ривожланди. Муҳаддис сифатида бутун мусулмон оламида машҳур Имом Бухорий, Имом Термизий, калом таълимотининг асосчилари Абу Мансур Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний ва Абу Ҳомид Муҳаммад Фаззолийлар ислом дини ривожига катта ҳисса қушдилар. Иккинчи Ренессанс Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган (XIV–XVI а.лар) даврга туғри келади. Бу даврда яшаб, ижод этган олим ва мутафаккирлар Саъдийдин Тафтазоний, Мир Саййид Шариф Журжоний, Муҳаммад Тарағай Улуғбек, Фиёсиддин Жамшид ал-Коший, Алоуддин Али ибн Муҳаммад Қушчи, Абдураҳмон Жомий, Лutfий, Низомиддин Мир Алишер Навоий, Камолиддин Ҳусайн Воиз Кошифий, машҳур тарихчилар Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд ва Хондамир, рассомлар Камолиддин Бехзод ва шоҳ Музаффарларнинг номлари дунёга машҳур булган. Бу даврда давлатни бошқаришда дин ва тасаввуф қоидаларига алоҳида эътибор берилган Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд таълимотлари маъ-ят ривожига муҳим аҳамиятга эга булди. Илм-фан ривожланди, меъморчилик санъати юксак даражага кутарилди. Амир Темур Куксарой масжиди, Шоҳизинда, Биби-хоним мадрасасини қурдирди. Кешда (Шаҳрисабз) Оқсарой барпо этилди. Мирзо Улуғбек даврида Регистонда, кейинчалик Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар, Биби-хоним масжиди, Гури Амир мақбараси, Улуғбекнинг фалакиёт расадхонаси қурилди. Илм-фан, ҳус-н, фал., ман-

тиқ илми ривожига катта эътибор берилди. Бунинг натижасида XIV–XV а.дан бошлаб ислом мадрасаларида мантиқ илмини ўқитиш ҳуқуқ ва тилшунослик фанлари б-н боғлиқ ҳолда олиб борилди. Булук фалакиётчи олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тарағай Улуғбек математика, астрономия, геометрия, тарих, кимё ва б. соҳаларда илм. тад. олиб борди. Унинг энг машҳур асари “Зижи жадиди Курагоний”да 1118 юлдузнинг урни ва ҳолати аниқлаб берилган. Улуғбек Қуёш ва Ой ҳаракатларини, уларнинг тутилиш вақтларини туғри ҳисоблаб чиққан. У атрофига иқтидорли ёшларни туплаб, узининг илмий мактабини яратди. Ш.Р. II даврида яратилган фал-й, бадиий тафаккур ривожининг ёрқин намунаси Атишер Навоий ижодида ҳам узифодасини топган Мустақиллигимиз туфайлигина миллатимиз ва жаҳон мад-ти ривожига улкан ҳисса қушган Шарқ Уйғониш даврини илмий, холис урганиш, баҳолаш имкони пайдо булди.

ШАРҚОНА АХЛОҚ — Шарқ халқлари томонидан инсоннинг инсонга, табиат, дин ва дунё, моддий ва мад-й неъматларга, руҳий ва жисмоний ҳиссиётларга мун-тида маълум тартибга солинган меъёрларни ифодаловчи т. Хулқ-атвор, юриш-туриш, тарбия, хушахлоқлик, боадаблик, ота-онага, устозларга ҳурмат-эҳтиром, хушмуомалалик, очиқ юзлилик, вазминлик, камтарлик, ваъдага вафодорлик, туғрисузлик ва ш.к маън-й т.ларнинг Шарқнинг турли-туман халқлари мад-тида яққол кўзга ташланиб туриши Ғарб дунёсида «Ш.а.» т.сининг шаклланишига олиб келган. Ш-дек. Шарқ халқлари тарихини турли томондан урганувчи мутахассислар ҳам Шарқда ахлоқ масаласига қадимдан жуда катта эътибор қаратилгани ва а.лар мобайнида бу соҳада эришилган натижалар бутун инсоният тар-ётига катта ҳисса қушганини таъкидлайдилар.

ШАРҚОНА МАДАНИЯТ — Шарқнинг турли минтақаларида яшовчи жуда куп миллатларнинг мазмунан ухшаш ва

бир-бирига сингиб кетган, ш-дек, узига хос оригиналлиги б-н ажралиб турадиган қўна ва замонавий, моддий ва маън-й мад-тлар мажмуини ифодаловчи т. Мас., меъморчилик соҳасида Япон, Хитой, Корея услублари, Эронда узига хос зинасимон қурилиш услуби, буддизм таъсирида шаклланган Ҳиндистон биношунослиги, У.О.нинг ислом мад-ти б-н қоришиб кетган шаҳарсозлик услублари Шарқни бошқа минтақалардан ажратиб туради. Осиёнинг турк, кавказ каби халқларининг меъморчилик ва шаҳарсозлигига Европа услублари уз таъсирини утказган. Шарқда узига хос тарзда, мустақил ривожланган маън-й мад-т Европа мад-ти шаклланишига ҳам сезиларли таъсир утказган. Ш.м. ва маъ-ятнинг юксалишига, айниқса, ислом дини катта таъсир кўрсатди. Натижада, У.О., Эрон, Миср халқлари мад-тлари кучли ривожланиб, уз навбатида, бу Ғарб халқлари мад-тининг рив-шига туртки берди. Ш.м.нинг бу даврида Дамашқ, Халаб, Рей, Самарқанд, Бухоро, Марв, Шош каби қад. шаҳарлар юксалди ва Басра, Күфа, Фустат (Қоҳира), Фаластинда Рамли, Ироқда Богдод, Восий каби шаҳарлар қурилди. Бухоро, Журжон, Самарқанд, Фазна, Балх, Халаб, Қоҳира, Кордова, Севилья, Валенсия, Богдод, Басра, Дамашқ каби илм-фан ва мад-т марказлари собиқ араб халифалиги ҳудудларида тараққий топди. Ислом илмлари (“улум ал ислом”) қаторида дунёвий илмлар ҳам ривожланиб, математика (риезиёт), геометрия (ҳандаса), астрономия (фалакиёт) фанлари; фал. ва тарих, ижтимоийёт ёки жам-тшунослик ҳам юксак чуққиларга кутарилди. Шарқ мад-ти куп қиррали ва куп йуналишли жараёнларни бошидан утказган. Тадқиқотчилар Ш.м.нинг маъ-ятга қушган ҳиссасига юксак баҳо берсалар. фал. тадқиқотчилари уни “Шарқ тилсимни” деб узига хос номлаганлар. Ш.м. Шарқ халқлари ҳаёти, турмуш тарзида ухшаш ҳолда намоён буладиган мун-тларни англатувчи т. Адолат, гинчилик, аҳиллик, инсонпарварлик, маън-й меросга ҳурмат, ватанпарварлик, инсофлик, ҳалоллик, фидойилик, зиёилик, меҳ-

натсеварлик, мардлик, меҳмондустлик купчилик Шарқ халқларининг юксак фазилатларидир.

ШАФҚАТ — кишининг узига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижт-й, иқт-й ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ кимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик курсатишини англатувчи т. Ш. узб. халқига хос булган юксак маън-й фазилатлардан булиб, узгаларнинг дардини англаш, муҳтож одамларга кумак ва мурувват курсатиш, уларнинг инсон эканини ёдда тутган ҳолда ёрдам, раҳмдиллик курсатиш, ҳиммат қилишни билдиради. Одамларнинг узаро кундалик ижт-й мун-тларида намоён буладиган фазилатларини, жам-тдаги онг ва ахлоқнинг юксаклигини белгилловчи инсонийлик тамойилларидан булган бу хислатни жам-т ва кишилар фаолиятининг барча жабҳаларида кузатиш мумкин. Ш. ҳисси — Ш.га муҳтож киши ўрнига ҳаёлан узини қуйиб фикр юритиш орқали вужудга келадиган, узга инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган маън-й-ахлоқий ҳодиса. Фазаб инсондаги ҳайвоний хислат булса, Ш. инсонийлик белгиларидан биридир. Мас., бева-бечоралар, иқт-й ночор оилалар аҳволдан бохабар булиб туриш, кичик ёшдагиларга иззат-ҳурмат, кексаларга мурувват курсатиш, гуноҳ ёки айб иш қилиб қуйган кишиларнинг айбидан ўтиш, маҳкум ва маҳбусларга раҳмдиллик, ёрдамга муҳтож кишиларга ҳиммат қўлини чузиш — халқимизнинг қонқонига сингиб кетган мурувват ва Ш. пешалик фазилатлари ҳисобланади. Қуръони карим ва ҳадиси шарифда ҳатто урушда мағлуб булган, асир булиб тушган душманларга, ғайридинларга ҳам мурувват, Ш. курсатишга даъват қилинади. Муътабар динимизда тилга олинган бундай бағрикенглик (толерантлик) бугунги кунга келиб, дунёнинг турли халқлари турмуш тарзига, тафаккурига сингдирилмоқда. Унинг акси булган салбий хусиятлар қаторида — қаҳр-ғазаб, нафрат, жоҳиллик, адолатсизлик, бефарқлик, лоқайдлик каби қусур ва нуқсонларни

курсатиш мумкин. Ш. олдингизда жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқи ва табиатини ҳисобга олиб кечиришдир. Ш. универсал табиатга эга булиб, у нафақат инсоннинг инсонга, балки ҳайвонга булган мун-тида ҳам намоён булади, зеро, ҳайвонга Ш. сизлик қилган одам инсонга ҳам Ш. қилмайди. Бугунги кунда «Ш.» т.си инсон ҳаётини олий қадрият деб эътироф этиш, унинг яшашга булган ҳуқуқини ҳимоя остига олиш н.назаридан долзарб аҳамият касб этмоқда. Диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар Ш. сизликка асосланганини ҳисобга олсак, «Ш.» т.сининг аҳамияти янада ортиб бораётганини, унинг XXI а. жам-ти учун энг муҳим маън-й-ахлоқий ҳодисага айланганини куриш мумкин.

Мустақиллик даврига келиб, озод ва эркин яшаб, демократик ҳуқуқий давлат бунёд этишга киришган халқимиз онгида бозор сиёсати ва ислохотлар жараёнида Ш., меҳр-мурувват, раҳмдиллик каби фазилатларнинг аҳамияти янада ортиб, маъно-мазмунни кенгайиб, теранлашиб бормоқда. Эндиликда инсоннинг жам-тдаги манфаатларини ҳимоя қиладиган, хатти-ҳаракатларини шарафлайдиган бундай фазилатларнинг янги-янги қирралари кашф этилмоқда. Шу уринда байрамларда, кундалик ҳаётда беморлар ҳолидан хабар олиш, бадавлат кишилар томонидан эҳтиёжман оилаларга қумақлашиш, меҳрибонлик уйларидаги болакайларнинг хатна туйларини утказиш, тадбиркор ва фермерлар томонидан халқ манфаатини кузлаб қилинаётган ободонлаштириш ишларини тилга олиб утиш мумкин. Шу маънода, янги демократик ҳаётга тамат тоши қуяётган халқимиз вакиллари орасида меҳр-мурувватли, Ш. ли инсонлар кўпаяётгани ҳам ҳаётимизнинг муҳим ютуқларидандир. Қолаверса, қонунчилик соҳасида давлатимиз томонидан жиноят қилиб, озодликка чиққан инсонларга, янги ҳаёт бошлаётган одамларга курсатилаётган ёрдам, уларга яратилаётган шарт-шароит жам-тимизда соғлом маън-й муҳит шаклланаётгани, меҳр-мурувват ва Ш. туйғулари тобора муҳим аҳамият касб

этиб бораётганидан далолатдир. Зеро, раҳм-Ш. чек-чегара билмагани каби, ундан келадиган ажру савоблар ҳам ҳаммаша бардавомдир.

ШАФҚАТСИЗЛИК — маън-й тамоийиллар бузилиши оқибатида руй берадиган, инсонлар ёки жониворларга азоб бериш, уларни қийнаш ёки шуларни амалга оширишга интилишда намоён буладиган руҳий ҳолатни англатувчи т. Ш. онгли ёки онгсиз тарзда, олдиндан уйлаб қилинган ёки қизиққонлик оқибати булиши мумкин. У хатти-ҳаракат (қийнаш), азоб бериш ёки ҳаракатсизлик шаклида намоён булади. Ҳаракатсиз Ш. инсоннинг азобланишини огирлаштиради, у сўз воситасида азоб ва изтироб етказиш тарзида амалга оширилади. Ш. кишиларга ҳам, ҳайвонларга нисбатан ҳам булиши мумкин. Ш. қонуний (болаларни камситиш ва каттиқ жазолаш, оиладаги кучсизлар таъзирини бериш, ожизларга нисбатан зўравонлик) ва жиноий булиши мумкин. Бошқаларга нисбатан ҳам жисмоний, ҳам жинсий қийнаш б-н қушиб амалга оширилган Ш. садизм тусини олади. Қуръони каримда Ш. нинг барча қуринишлари қаттиқ қораланади. “Узларингизни узларингиз улдирмангиз...” (Нисо, 29). Аллоҳ таоло инсонларни уз жонига қасд қилмасликка, ш-дек, ўзгаларнинг қонини ҳам ноҳақ тукмасликка буюради. Ҳадиси шарифда “Ҳар ким узини-узи бирор нарса б-н улдирса, қиёмат кунини дузахда унга уша нарса б-н азоб берилади” дейилади. Ш. руҳий хасталардагина эмас, руҳий соғлом кишиларда ҳам учрайди. Ш. нинг олдини олиш учун инсонлараро мун-тларни ривожлантириш, фарзандлар қалбида меҳр-муҳаббат туйғуларини уйғотиш, оила аъзолари ва қуни-қушнилар б-н самимий мун-т урнатиш, улар б-н шафқатсиз муомалада булмаслик, ёшлиқданоқ спиртли ичимликлар ичишга йул қуймаслик, болаларнинг ғайриижт-й тудаларга қушилишига йул бермаслик, жам-тни инсонпарварлаштириш лозим. Тажовузкорлик бошқа шахсни тулиқ ёки қисман маҳв этишга йуналтирилади, душманлик мун-

тидан иборат булади, инсонга зарар етказиш ёки уни изтиробга солишга қаратилади. Ш.дан фарқли улароқ, тажовузкорликдаги зарар етказиш, қийноқ ва изтиробга солиш айни мақсад ҳисобланмайди. Купинча, тажовузкорлик қизиққонлик, уз мавқеига ишончсизлик, ҳар нарсага шубҳа б-н қараш, четдан буладиган хавфни ҳис этиш, безовталиқ кабиларни акс эттиради. Баъзан ижт-й ва педагогик эътиборсизлик ёки эгоистик хус-ятлар б-н боғлиқ булиши ҳам мумкин. Ҳоз. замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари таъсирида Ш.нинг кўринишлари бўлган ғоявий тажовузнинг шакл ва йуналишлари ҳам ўзгариб бормоқда. Харбий қуrol кучи б-н уз гаразли мақсадига эришиш имкониятларидан маҳрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ш. йулига утмоқда, унинг замонавий хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура б-н қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб қолмоқда. Ш.ни барта раф этишнинг ягона йўли — ёш авлод онги ва қалбига юксак маън-й ва маър-й қадриятларни сингдиришдан иборат.

ШАХС — ижт-й-маън-й, ахлоқий моҳиятни ўзида мужассамлаштирган одамни англатувчи т. Бу т. барча ижт-й-гуманитар фанларда уз предмети н. назаридан қўлланади, шу асосда хилма-хил талқин этилади Ш. биофизиологик, ижт-й, маън-й, ахлоқий, эстетик фазилат ва хислатларнинг яхлит бир бугунликка айланиши ҳамда мун-тлар тизими б-н қамраб олиншидир. Ш.нинг шаклланиши қуйидаги омиллар б-н боғлиқ: 1) биологик (насл); 2) табиий муҳит; 3) мад-й муҳит; 4) ижт-й тажриба; 5) одамлар б-н мун-т. Ш.нинг биофизиологик жиҳати — овқатланиш, жойлашиш, жинсий алоқага киришиш, фарзанд туғилиши каби индивидуал фаолият б-н боғлиқ ҳодисалардир. Ш. мад-йлашган жонзот сифатида ижт-й-тарихий тажрибага эга бўлган муайян авлод вакили, инсонлараро мун-тлар

субъекти булиши ҳам мумкин. Бу уч омил ҳам ш. ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Ш. — жам-тдаги алоҳида бир киши, одам. Лекин ҳар бир одамга нисбатан “шахс” сўзини қўллаб бўлмайди. Ш. такрорланмас тарихий ҳодисадир. Ш. нимаси б-ндир ажралиб турувчи, ўз маън-й қиёфасига эга одамдир. Бир миллатга мансуб ш.лар қиёфасидан миллат қиёфаси шаклланади. Лекин Ш.лар миллат тақдирида салбий ёки ижобий ўрин тутиши ҳам мумкин. Бу уларнинг мад-й даражаси, маъ-ятига боғлиқ. Ш.га нисбатан ижт-й мун-тлар ва онгли фаолият субъекти сифатидаги инсон, индивидни жам-т аъзоси сифатида тавсифловчи ижт-й қимматли хус-ятларнинг барқарор тизими каби тавсифлар ҳам мавжуд. Индивид ижт-й функцияларни ўзлаштириш ва уз-узини англашни ривожлантириш жараёнида Ш. бўлиб етишади. Ижт-й умумийликка қўшилиш (у б-н уйғунлашиш)га интилиш ва шу б-н бирга ижодий индивидуаллик намоён қилиш Ш.ни ижт-й мун-тлар маҳсули ва субъектига айлантиради. Ш.нинг шаклланиши индивидларнинг ижт-йлашуви жараёнида амалга ошади.

ШАХС МАДАНИЯТИ — муайян индивидга тааллуқли, унинг ақли ва қўли б-н яратилган моддий ва маън-й бойликлар мажмуаси, унинг ҳаёти давомида инсонийлик ва маън-й-ахлоқий талабларга риоя қилиши б-н боғлиқ булган хатти-ҳаракатларни англатувчи т. Ш.м. у яратган бунёдкорлик ғоялари, миллий мад-т, маън-й-ахлоқий қадриятларга амал қилишида намоён булади. Ш.м. унинг маън-й тарбияланганлик даражасини белгилайдиган мезондир. Ш.м. белгилари қуйидаги маън-й-ахлоқий сифатлар, инсоний мун-тлар, фазилатларни ўзлаштиргани б-н ҳам ифодаланади: иймонли, виждонли, эътиқодли ва диёнатли, хушмуомала ва интизомли бўлиш, ўқиш ва ишга сабабсиз кечикмаслик, билим ва дунёқарашни бойитишга интилиш, ваъдага вафо қилиш, одамларга ёмонлик қилмаслик, яхшилик қилиш ва уни миннат қилмаслик, катталарга ҳурмат ва кичикларга иззатда бўлиш, кексалар, аёллар ва

болаларга алоҳида ҳурмат курсатиш, бошқаларга хайрихоҳ, илиқ мун-тда булиш, камтарлик, бошқаларга лақаб қўймаслик, одамларнинг камчилиги устидан кулмаслик, масхара қилмаслик, ожизларни камситмаслик, атрофдаги одамларнинг меҳнат қилиши ва дам олишига халақит бермаслик, меҳмондустлик, узининг ички ва ташқи дунёсига эътибор бериш, нутқ мадтига риоя қилиш, жамоатчилик мулкани асраб-авайлаш, жисмонан ва руҳан поклик ва ҳ.к. Ш.м. уни жамоа б-н бирлаштиради, қўп дуст орттиришига имконият туғдиради. Ш.м. мукаммал булиши учун маън-й-ахлоқий фазилатларни бойитиб бориш, узини узи тарбиялаш, назорат қилиш ва бошқара олиш, узига узи танқидий ёндаша билиш, дунёқарашни кенгайтириб, мад-й савиясини юксалтириб бориши керак. Абу Наср Форобий бу борада Афлотуннинг қарашларига тухталиб, шундай ёзади: “Афлотун ахлоқий фазилатларни қандай узлаштириш мумкинлигини тушунтиради. Бундай яхши одатлар вақтинча узлашган булади, чунки жам-тлар ва барча одамларда одатлар узоқ муддат узлаштирилади. Адолатли, пок, жасур булишга одат қилиш, шу б-н бирга, ёмон қилиқлардан қутулиш учун ҳам маълум муддат утиши керак. Бу вақт давомида инсон узининг ёмон қилиқларидан воз кеча олади. Агар одамда туғма, кучли ғурур туйғуси булмаса, у руҳини машқ ила тарбиялаши зарур, чунки узи севган инсоннинг қўп иллатларини сезмаслик инсоннинг туғма хислатидир. Шундай экан, шаҳвоний хоҳишларга эрк бермаслик учун, албатта, кучли ғурур булиши керак. Инсонни ҳалокатга олиб борадиган нарсаларни руҳига раво қўрмаслик учун бундай ҳолларда ғазабдан ҳам ижобий фойдалана билиш ва руҳни доимо узидан қўнгли тулмасликка ургатиш керак. Тарбияли одамлар уз руҳларини доимо қувониш, ортиқча қулиш, қаттиқ хафа булиш, ортиқча қайғуриш каби ҳолатларда муътадиллик доирасидан чиқмасликка мажбур қила олишлари керак. Одамлар маън-й фазилатларга эришишни истаб, илтижо қилиб, уларни узлаштиришга эътибор беришлари керак, токи ахлоқ

қонуний. мақтовларга сазовор ва илоҳий булиб қолсин”.

ШАХС МАСЪУЛИЯТИ — жам-тнинг ахлоқий талабларини бажариши н.назаридан шахсни таърифловчи ахлоқ категорияси. Бу т. шахс ва ижт-й гуруҳларнинг ахлоқий камолотида ҳам, ижт-й мун-тларни такомиллаштиришда ҳам қатнашиш даражасини ифодалайди. Ахлоқий талабларни қўллаб билиш, уларга риоя этиш ёки этмаслик, инсон қай даражада айбдор эканини Ш.м. белгилаб беради. Шу маънода, Ш.м. ахлоқий мад-тнинг бурчга мутаносиблигини ифода этади. Бинобарин, Ш.м. инсонга қўйилаётган талабларни бажаришга қодирлиги; уларни қай даражада англаши; фаолият доирасининг кенглиги; талаб қилинаётган натижага эришиш ва ташқи омиллар таъсиридаги ҳаракатларнинг оқибати учун инсоннинг жавобгарлиги; бу оқибатларни олдиндан кура билиши каби масалаларни қамраб олади. Ушбу масалаларнинг барчаси ахлоқ наз-ячилари томонидан узлари яшаган жам-тда инсоннинг ҳақиқатдаги аҳволини қай тарзда намоён эта олганларига кура ҳал қилинган. Ш.м. ҳақида суз кетганда, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг узаро муш-тараклиги, индивид ёки одамлар гуруҳи ижт-й мун-тлар тизимида қандай ўрин эгаллаши ҳам ҳисобга олинishi зарур. Индивидларнинг ижт-й ваколат ва имкониятлари қанчалик кенг булса, уларнинг масъулият даражаси шу қадар юқоридир. Ш.м. охир-оқибатда инсоннинг чинакам ахлоқий эркинлиги ҳақидаги масала бўлиб, шахснинг барча хус-ятлари уйғунликда ривожланган ҳолдагина тулиқ амалга ошади. Мутафаккир олим Абдурауф Фитрат масъулиятни шахснинг “маън-й хатти-ҳаракатлари мажмуи” сифатида талқин этади. Натижада Ш.м. маън-й фаолият асоси сифатида унда вужуд поклиги, мустаҳкам ирода, мақбул феъл-атворнинг юксалишига хизмат қилади. Бундай уйғунлик шахснинг ижт-й-ахлоқий муҳитда юксак мад-тли, маъятли ва ҳақ-ҳуқуқини танийдиган киши

сифатида намоён этади. Ш.м. бутунги кун воқелигида ҳаётимизда мам-тимизнинг ижт-й-сиёсий, маън-й ҳаётига дахлдор булган узгаришларнинг фаол иштирокчиси булишини туйиб яшаш б-н белгиланади. Бу ҳол шахснинг истиқлол, она-Ватан учун қайгуриши, унинг куч-қудратини мустақкамлаш, ўқишда, меҳнат фаолиятида олдинги сафда булиш, “Мен мустақилликка нима бердим, шу азиз Ватанимнинг гуллаб-яшнаши учун қандай ҳисса қушдим?” деган саволларга жавоб беришни тақозо этади. Ш.м. миллий ғоя ва маъ-ятнинг асосий т. ҳамда тамойиллари б-н ҳамоҳанг тарзда баркамол авлодни тарбиялаш вазифасини амалга ошириш имконини беради, чунки масъулиятни ҳис этган, уни виждон амри, чинакам эътиқодига айлантирган шахсгина Ватанга, оилага, ота-онага содиқ фарзанд була олади. Шундай қилиб, Ш.м. ҳар бир ватандошимиз зиммасига озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон жам-т қуришда фаол иштирок этиш, маън-й даражасини муттасил юксалтириб бориш масъулиятини юклайди.

ШАХС МАЪНАВИЙ БАРКАМОЛЛИГИ МЕЗОНЛАРИ — узликни англаш, Ватан, юрт, жам-т ҳаётига дахлдорлик, ҳуқуқий саводхонлик, қонунга итоаткорлик, фуқаролик бурчига садоқат кабиларнинг инсон фаолияти орқали намоён булишини ифодалайди. Инсон шахе булиб туғилмайди. У ижт-й мун-тлар жараёнида шахе сифатида шаклланади, баркамоллик даражасига кутарилади. Ш.м.б.м.дан бири — узини узи англаш ҳисобланади. Чунки узлигини англамаган инсон баркамол шахе даражасига кутарила олмайди. У узини англагандагина узгаларни англаши ва ижт-й мун-тларда «мен»ини намоён этиши мумкин. Демак, узликни англаш шахе маън-й баркамоллигининг асосий мезонидир. Миллий узлигини англамаган шахе маън-й жиҳатдан қашшоқдир. Зеро, миллий узликни англаш унга маън-й куч-қудрат бағишлайди. Шу маънода, мазкур омил шахе маън-й такомилнинг муҳим мезо-

ни ҳисобланади. Миллий узликни англаш омилининг аҳамияти қуйидаги ҳолларда яққол намоён булади: биринчидан, миллий узликни англаш ривожланган бўлса, миллат манфаатлари, шаъни, қадр-қиммати, обрӯ-эътибори, ғурури поймол этилишига қаратилган ҳаракатлар юзага келган вазиятларда, унинг барча вакиллари узаро жипслашади; иккинчидан, миллий узликни англаш руҳий ҳис-ҳаяжон. эҳтирос омилдир. Мазкур ҳолат ташқаридан қараганда сезилмайди. Уни миллатнинг хатти-ҳаракатлари, интилишлари ва мақсадларини амалга ошириш жараёнида намоён буладиган салоҳияти орқали билиш мумкин. Руҳий ҳис-ҳаяжон ва эҳтиросларнинг “портлаши” миллатнинг характери, хус-ятлари, миллий ғояни яратувчи, унинг тар-ётида олдинги сафда турувчи зиёлиларнинг салоҳиятига боғлиқ; учинчидан, миллий узликни англаш омил фақат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш б-н чекланмайди, балки миллий тар-ёт жараёнида юзага келадиган ички муаммоларни ҳал қилиш ҳамда миллатни бирлаштирувчи ва ҳаракатга келтирувчи вазифани ҳам бажаради. Бу муаммолар мам-тда иқт-й, ижт-й-сиёсий, мад-й-маър-й соҳаларда содир булиши мумкин; тўртинчидан, миллий узликни англаш миллатнинг муҳим белгиси сифатида, фақат унинг манфаатларини ифодалаш ёки ҳимоя қилиш б-н чекланмайди, балки унинг абадийлигини таъминлаб турувчи мустақкам қўрғон ҳамдир. Ш.м.б.м.дан яна бири — ҳуқуқий саводхонлик, ҳуқуқий мад-тга эга булиш ҳисобланади. Ҳуқуқий мад-т бу — қонунларни тушуниш, билиш, ҳаётга татбиқ этиш, ижросини таъминлаш, ҳар бир шахс, фуқаронинг ижт-й ҳаётда фаол иштироки ва бундай фаолликни бошқарадиган мезондир. Ҳуқуқий мад-т эгаси булган киши жам-т талаблари ва қоидаларига ҳурмат б-н қарайди, жам-тни бошқаришда ҳуқуқий малака ва билимларига таянган ҳолда фаол иштирок этади. Ш.у. ҳуқуқий саводхонликка эга булган шахсни тарбиялаш гоят муҳим ижт-й вазифа ҳисобланади. «**Ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, уз кучи ва қудратига таъниб яшайдиган, атрофи-**

да руй бераётган воқеа-ходисаларга муштақил муносабатда буладиган, шу билан халқ манфаатлари билан уйғун холда қурадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш даркор» (И.А.Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., Ўзбекистон, 2000 йил, 12-б.). Шахс маъ-ятининг мезонларидан яна бири қонунларга итоаткорлик ҳисобланади. Маълумки, қонунлар халқнинг бевосита ёки билвосита иштироки асосида қабул қилинади. Уларнинг қабул қилинишида мам-т фуқароларининг аксарияти, учдан икки қисмининг розилиги асос булади. Бу ҳол қабул қилинадиган қонунларнинг легитимлигини таъминлайди. Шу ҳам қонунларга итоат қилиш, қонун асосида яшаш ва меҳнат қилиш ҳар бир инсоннинг фуқаролик бурчи ҳисобланади. Аммо ҳаётда маън-й жиҳатдан қашшоқ инсонлар билиб-билмасдан, гоҳида эса атайлаб қонунларни бузиши, улардан шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши ҳоллари ҳам учраб туради. Бундай салбий ҳолатларнинг оммавий тус олиши мам-т тар-ётига таҳдид солиши, жам-тнинг ичдан емирилишига сабаб бўлиши мумкин. Қонунларга итоат қилиб яшаётган кишилар қанча кўп бўлса, мам-т ижт-й-сиёсий барқарорлиги шу қадар мустаҳкам булади ва унинг тар-ёти жадаллашади. Улар шахс ҳуқуқий мад-тининг қай даражада ривожланганига боғлиқ. Ҳуқуқий мад-ти ва саводхонлик даражаси юксак булган кишилар мам-т фуқароларининг купчилик қисмини ташкил этиши, жам-тнинг ижт-й-иқт-й. сиёсий. маън-й-маър-й тар-ётини хал қилувчи омиллардандир.

ШАХС МАЪНАВИЯТИ — ҳар бир кишининг узини инсоният фарзанди, муайян миллат вакили, давлат фуқароси деб билгани ҳолда уз Ватани гупроғи, суви, ҳавоси — жамики бойликларини куз қорачигидай асраш, унинг ободлиги, равнақи, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, иззатини жойига қуйиш йўлида чин виждон, ий-

мон. эътиқод, садоқат, ишонч, ҳалоллик, довураклик, бегаразлик, ҳурмат, катта фидойилик ва ақлий теранлик б-н фаолият олиб боришга қаратилган ички руҳий ва ақлий оламининг мажмуини англаувчи т. Ш м. жам-тда ижт-й ҳаётда шахснинг бахтли яшаш учун тугри фикрлаш, суз ва амалнинг бирлиги, рост сузлаш, ҳалол меҳнат қилиш, хуш ахлоққа эга булишдан иборатдир. Ш.м. даражаси унинг кишилиқ жам-тининг юксак ахлоқий қадриятларига қай даражада риоя қилиб яшаш б-н белгиланади. Ахлоқ инсон маъ-ятининг муҳим мезонларидан бири булгани боис Ш м. деганда, авваламбор, унинг ахлоқан баркамоллиги, уз фаолиятида маън-й қадриятларга, чунончи. адолат, гузаллик ва эзгулик гоёларига таяниб иш қуриши назарда тутилади. У инсонни бунёдкорлик фаолиятига, эзгу амалларга етаклайдиган, жам-т ҳаётидаги гоёвий, мафкуравий, маър-й, мад-й, диний ва ахлоқий қарашларни узида тулиқ мужассам этадиган куч сифатида намоён бўлади. Ш.м. деганда халқимиз узоқ тарихи давомида турли синовлардан утиб сайқал топиб келаётган ва фақат ижобий фазилатлар тарзида эъзозланадиган маън-й-ахлоқий қадриятлар тушунилади. Ш.м. халқимизнинг турмуш тарзи, урф-о.лари ҳамда анъаналарига, унинг бой оғзаки ва ёзма ижоди. мумтоз адабиёти ва санъати-га сингиб кетган бўлиб, инсон маън-й такомилида беқиёс аҳамият касб этади. “Олим булиш осон, одам булиш қийин”, “Отанг боласи бўлма, одам боласи бул”, “Ўзингга раво қўрмагани бошқага ҳам раво қўрма”. “Ёмон уз ғамида, яхши — эл ғамида” сингари ҳикматларда ҳам ажодларимиз ардоқлаб келган юксак маън-й фазилатлар ифодаланган.

ШАХС ЭРКИНЛИГИ — юксак маъ-ят тамойилларига мос ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг озод шахс сифатида меҳнат қилиши, билим олиши, узи истаган касб-хунар, диний эътиқод ва б.ни ихтиёрий танлашини ифода этувчи т. Қадимдан эркинлик, озодлик, тенгликни барча инсонларнинг ижт-й мавқеи,

дини, ирқи, жинси, миллатидан қатъи назар, қонунлар олдидан тенг ҳуқуқлилигини таъминлаши одамзоднинг асосий мақсади бўлиб келган. Ш.э.нинг таркибий қисмлари шахснинг дахлсизлиги, қадр-қиммати, диний эътиқод, виждон, сўз, ижод эркинлиги, хусусий мулкка эгалик ҳуқуқи ва б.дан иборат. Шахснинг дахлсизлиги қоидалари қад. ва ўрта а.ларда чеклаб келинган. Инсоният тарихида Ш.э.ни руёбга чиқаришда АҚШда XVIII а. охирида қабул қилинган “Инсон ҳуқуқлари тўғрисида Билл” ва буюк француз инкилоби даврида қабул қилинган “Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси” муҳим урин тутади. Бу борада БМТ 1948 йилда қабул қилган ва унинг Низомига киритилган “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси” катта аҳамият касб этади. Ҳоз. даврдаги илғор, демократик жам-тларнинг қонунларида, хус-н, ЎЗР Конституциясида ҳам Ш.э. кафолатланган. Ш.э.га дахл қилиб, моддий ва маън-й зарар етказган, жабр-зулм қилган шахслар қонуний жазога тортилади. Собиқ шўролар даврида сўз, диний эътиқод эркинлиги, шахснинг миллий туйғулари таъқиб қилинар, миллатпарвар одамлар «миллатчи» деб жазога тортилар эди. Наз-й-фал-й жиҳатдан Ш.э. ҳар бир даврда нисбий маънода амал қилади. Таназзулга учраётган жам-тларда турли зўравонлик, ноҳақликлар оқибатида Ш.э. бузилиши, инсонларнинг қадр-қиммати йўқолиб боришига сабаб бўлади. Ислом таълимоти буйича, инсон ўз ҳаётида яхшилиқ ёки ёмонлик, савоб ёки гуноҳ ишларга қўл уриши унинг ўз ихтиёрида, Худои таоло бандаларга ёмонлик қил, деб буюрмагани учун улар гуноҳларни ўз ихтиёрига қўра қилдилар ва бунинг учун масъулиятлидилар. Бошқа тарафдан Ш.э. Ватан, халқ, жам-т олдидаги инсоний бурч ва масъулиятни инкор қилмаслиги керак. Бурч ва масъулият Ш.э.ни оқилона бошқариб туради. Бурчини, масъулиятини яхши билган одамларнинг эл-юрт олдидан обрўйи, қадр-қиммати ҳам ошиб боради. Бундай кишиларни халқ эъзозлайди. Ш.э.ни юзаки, бирёқлама тушунган

одамлар барча ишларда фақат ўз манфаатини уйлаб, бошқаларнинг ҳақ-ҳуқуқларини топташга уринади. Давлат, қонун томонидан инсон ҳақ-ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши фуқароларнинг илм олиш, меҳнат қилиш, жам-т ҳаётида юз бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида эркин сўзлаш, ижобий ёки танқидий фикрни айтиш, ҳалол меҳнат б-н топилган мулкка эгалик қилиш ҳуқуқларидан фойдаланишга имкон беради. Мустақил Ўз-н Конституциясида Ш.э.ни юзага чиқарувчи барча ҳуқуқлар кафолатланган. Бугун Ўз-нда Ш.э., инсон ҳуқуқларининг муҳофазаси ва кафолати, эътиқод, меҳнат ва касбни эркин танлаш ҳуқуқи, таълим олиш, ижт-й муҳофаза ва б. имкониятлар қонун б-н ҳимоя қилинган. Бугунги мураккаб ва зиддиятли даврда, мам-тимиз сарҳадларига яқин жойларда уруш оқибатида бегуноҳ одамлар қурбон бўлиб, сарсон-саргардон кишилар кўпайиб бораётган бир шароитда Ўз-нда инсон учун энг олий неъмат — яшаш ҳуқуқи ва осойишта ҳаёт кечириш ҳуқуқи тўлиқ таъмин этилган.

ШАХСГА СИҒИНИШ — маън-й бузилиш оқибатида шаклланадиган ва муайян шахс ролини илоҳийлаштириш, унга сиғиниш, хизматларини ҳаддан ташқари улуғлашни ифодалайдиган т. Бунда гўё тарихий жараён объектив қонунларга мувофиқ эмас, балки муайян шахснинг хоши-иродаси б-н белгиланади. Қад. замонларда императорлар, дин пешволари — папа, қоҳинлар ва ҳ.к.нинг ҳокимиятлари илоҳийлаштирилган: фиръавнларни — Мисрда, хонларни — Хитойда, қиролларни — Европада, шоҳ, амирларни — Осиёда ва б. Ш-дек, Гегель буюк шахслар “илоҳий руҳ” соҳиби, қироли, Шеллинг, Карлейль — “даҳо ибодати”, Б. Бауэр — “танқидий шахслар” наз-яларининг ижодкорлари эдилар. Маркс, Энгельс, Ленин таълимоти издошларида, айниқса, Сталин фаолиятида Ш.с. авжига чиқди. Бу эса жаҳон миқёсида салбий оқибатларга олиб келди. Ҳоз. шароитда Ш.с. — шахс мавқеини меҳнаткашлар оммасига тарихнинг

яратувчиси деб таъкидлашга уринишлар сифатида намоён булмоқда. Ш.с. замонавий қарашларга тамомила зиддир. Мас., замонавий тарих методологияси шахс роли ва урнини тарихий жараён б-н чамбарчас боғлиқ деб тан олиб, у шахсий намуна ва халқнинг ижодий фаолияти орқали намоён булади, дея таъкидлайди.

ШАХСИЙ ЕТУКЛИК — инсоннинг ижт-й ва маън-й-ахлоқий баркамоллигини англатувчи т. Ҳар бир кишининг урнини билиши, одоб-ахлоқ талабларига риоя қилиши, узгалар ҳурматини жойига қуйиб, уз шаъни, қадр-қиммати ва орномусини сақлаши, муомала ва билим-қуникмаларини юксак даражада эгаллаб олгани Ш.е. белгиларидир. Ш.е. муаммоларни самарали ечиш ва жам-т мад-й ҳамда моддий қадриятларини яратишга имкон беради. Ш.е. инсон узини қуршаб олган оламни тасаввур ёки адашишлардан холи тарзда туғри тушуниши, уз хатти-ҳаракати учун масъулиятни зиммасига олишга тайёрлигини олдиндан қўра билишга лаёқатлиликни назарда тутати. Ш.е. инсон уз олдига қўйган мақсадига қандай эришиш кераклигини билади; узининг ким экани, жам-тда уз урнини билган ҳолда, кучли ва заиф томонлари ҳақида ўзига ҳисоб бера олади. Бундай инсон узини ҳурмат қилиш асносида бошқа кишиларни ҳам ҳурмат қилади, уларнинг манфаатларини ҳисобга олиб ҳаракат қилади. Ш.е. кишининг маън-й қадриятлари доирасида индивидуал эҳтиёжларидан ташқари ижт-й масъулият ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ш.е.га психологияда тарбияланганлик ҳолати сифатида қаралади, ҳар бир катта ёшдаги киши унга эришиши лозим, деб ҳисобланади. Ш.е. жисмоний, ахлоқий, маън-й жиҳатдан комил булишини назарда тутати. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида “оммавий мад-т” шарқона урф-о., қадриятларимизга салбий таъсир курсатаётган бир даврда шахснинг ўзлигини англаши, турли тазйиқлар, истеъмолчилик кайфиятларига берилмаслик, маън-й-мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш Ш.е. даражаси б-н белгила-

нади. Ш.е.нинг такомиллашувига таъсир курсатувчи омиллар тил, тарихий хотира, авлодлар мероси ва қадриятларнинг ворисийлигидир. Ш-дек, шахснинг қизиқиши, қатъий ишонч ва эътиқод уйғунлиги, ОАВ ҳамда ижт-й-сиёсий, мад-й жараёнлардаги узгаришларнинг фаол иштирокчисига айланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ш.е. шахснинг узида юксак маън-й-ахлоқий қадриятларни, чуқур билим ва авлодлар тажрибасини мужассам этишига хизмат қилади. Мам-тимизда катта куч ҳисобланган (умумий аҳолининг 64%) ёшларимиз Ш.е. субъекти саналади. Зеро, бугунги баркамол ёшлар учун барча шарт-шароит ва имкониятлар яратилгани туфайли улар муқаддас ва азиз Ватанимизни фан ва санъат, спорт соҳасида дунёга танитмоқда. Ш.е. ёшларимиз нафақат мам-тимизнинг бугунги фахри, ифтихори, балки ёрқин келажак, порлоқ Ватанимизнинг авлодларидир. Ғ.Ғуломнинг «Аъло Ватаннинг аъло фарзанди, билиб қуйки сени Ватан кутади» сатрларида айнан Ш.е.га интилган ёшларимизнинг маън-й ва мад-й қиёфаси намоён булади.

ШАХСИЙ НАМУНА — шахс маъятининг намоён булиш шакли ва даражаларидан бири; тақлид қилиш учун намуна вазифасини утовчи инсон, ижт-й гуруҳ, жамоанинг ижобий ёки салбий ҳаракати, бир киши ёки гуруҳнинг хатти-ҳаракати бошқалар учун намуна булувчи тарбия усулларида бирини англатувчи т. Ш.н. ижт-й интизом, узаро тарбия, анъаналарни асраб-авайлаш ва хулқ-атворни такомиллаштириш воситаларидан бири. Намуна кучи катта аҳамиятга эга. Унинг таъсирчанлиги ижт-й шарт-шароитлар ва имкониятларга боғлиқ. Ш.н.га булган эҳтиёж бир ижт-й-иқт-й тузумдан иккинчисига утиш, кескин бурилиш давларида сезиларли даражада ошади. Ш.н. тарбия воситаси сифатида оила, уқувчи ешлар, тарбияси оғир кишилар ва б. ижт-й гуруҳлар доирасида қўлланади, гудаклик ва болалик ёшида эса таълим-тарбиянинг асосий усули ҳисоблана-

ди. Ш.н., асосан, оилада — ота-она тарбияси, шахсий ибрати орқали амалга ошади. Кариялар панд-насихати, ота ибрати, онанинг ширин сузи фарзанд тарбиясида, унинг комил шахс сифатида шаклланишида муҳим омил ҳисобланади. Ш.н. воситали ва воситасиз усулларга эга. Ш.н.нинг воситали усулида тарбиявий жараён, таъсир оилада ота-она ва қариялар, мактабда ўқитувчи ва устоз, жамоада раҳбар, маҳалла, куча-қуйда обрўли кишилар ёрдамида амалга оширилади. Воситасиз Ш.н. шахснинг мустақил ўқиб, ўрганиши, ўз-ўзини тарбиялаб, такомиллаштириши (ОАВ, китоб, санъат асарлари), яъни синергетик тарзда намоён бўлади. А. Рудакий айтганидек: «Агар ҳар ким ҳаётдан олмаса таълим, унга ургата олмас ҳеч бир муаллим». Ш.н. инсон маън-й-ахлоқий қиёфасининг олий қуриниши ҳисобланади. Инсоннинг чеҳраси, сузи, хулқ-атвори, муомала мад-ти ташқи томондан курса хавас қилгудай даражада бўлади. Ш.н. баркамоллик ва етуқлик уйғунлигидир. Унда шахснинг нафақат зукколиги ёки маърифатлилиги, айна пайтда ён-атрофдагиларнинг ҳол-аҳволини тушунган ҳолда ижобий томонга узгартириш фаолиятини ҳам назарда тутати. Ш.н. юксак бурч ва масъулият, маъ-ят уйғунлигини ифодаловчи фаолият йиғиндиси б-н белгиланади. Ш.н. ўқиш ва ишда, оилавий ҳаёт ва меҳнат жамоалари фаолиятида кузатилади. Мам-тимизда амалга ошириладиган ижт-й, иқт-й, маън-й ислохотлар, узгаришлар, стратегик мақсад ва вазифаларни амалга оширишда Ш.н.нинг ўрни катта. Ш.н. бу — ижт-й фаол шахс тимсолида намоён бўлиб, бундай кишилар обод, эркин ва фаровон жам-т барпо этиш жараёнида асосий куч сифатида майдонга чиқади.

ШАХСНИНГ АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТИ — индивид томонидан ахлоқий онг орқали жам-т мад-тини идрок этиш даражаси, ахлоқ талаблари инсон хатти-ҳаракатлари жам-тнинг шакллантирувчи таъсири остида қай даражада чуқур ва уйғун эканлиги кўрсаткичидир. Ш.а.м. турли омиллар таъсирида: ҳаётий тажриба ва тарбия; билим ва санъат воситасида

шахс жам-тнинг ахлоқий мад-ти ютуқларини турли даражада ўз онги ва хатти-ҳаракатларида жамлайди. Ш.а.м. мураккаб ҳодиса бўлиб, унга кура инсон кундалик фаолиятда ахлоқ талаблари асосида иш юритати. онгнинг ижодий элементлари — ахлоқий ақл, интуиция ёрдамида кескин вазиятларда оқилона ахлоқий қарорлар қабул қилиш тажрибасини қамраб олади. Ш.а.м.ни шакллантиришдан мақсад — анъанавий ва ижодий элементларнинг уйғунлигига эришиш, шахс тажрибасини жамоа ахлоқий мероси б-н бирлаштиришидир. Ш.а.м. унсурларининг яхлит тизими мавжуд бўлиб, бу ахлоқий фикрлаш мад-ти (ахлоқий мулоҳаза юритиш қобиляти, этик билимлардан фойдалана олиш, яхшилик ва ёмонликни ажратиш, юзага келган вазиятнинг узига хос хус-ятларига ахлоқий меъёрларни қўллаи билиш ва ҳ.к.)ни қамраб олади. Ш.а.м. туйғулар мад-ти, инсоннинг “ахлоқий резонансга” қобиллиги, ҳамдардлиги ва жонқуярлигини; ахлоқий тажрибада ҳис-туйғу ва ўйларнинг амалга оширилиш шаклини, уларнинг кундалик ҳаётда хатти-ҳаракат меъёрига айланиб бориш даражасини характерловчи хулқ-атвор мад-ти; шаклларни белгилаб берадиган қондаларга амал қилиш одобини, мулоқотда шахснинг узини тутқ билишини ўз ичига олади. Ш.а.м. — умумий ахлоқий тамойилларни билиш, уларни чуқур ҳис этилган қарашларга айлантириш, хатти-ҳаракатларнинг энг оқилона шаклини қўллаи билишидир. Унинг ҳар бир элементини узлаштириш Ш.а.м.ни шакллантириш ва такомиллаштиришга ёрдам беради. Ш.а.м. олий даражасини “ахлоқий донолик” сифатида ахлоқий фаолиятининг оптималлиги ва уйғунлигини таъминлаб бера олиш, ҳар қандай вазиятда ҳам муносиб хатти-ҳаракат қила олиш деб таърифлаш мумкин. Ш.а.м. масаласи Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари, мас., Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, ал-Форобий, Ибн Сино, А.Навоий, Ж.Румий, Бобур, Н.Хисрав, Фитрат, А.Авлоний, Бехбудий, Суқрот, Афлотун, Арасту, Гоббс, Дидро, Ламетри, Рассел, Гегель, М.Кант, Фейербах, В.Соловьёв, Н.Бердяевларнинг илмий-фал-й

қарашларида кенг ёритиб берилган. Ш.а.м жуда кенг қиррали т. булиб, шахснинг моддий ва маън-й ҳаётдаги эзгу интилишлари, ташқи қуриниши, хулқ-атвори, туриш-турмуши, узини тутта билиши, кийиниши, овқатланиш мад-ти, умуман, бошқалар учун ибратли фазилатларини ифода этади. Қуръони каримда Аллоҳ хуш-хулқларни севади, бир-бирларингиз б-н гузал муомаллада булинг, дея даъват этилади. Ш.а.м. мураккаб серқирра жараён ва ходиса ҳисобланиб, давлат ва жам-т тарёти, цивилизация жараёнлари б-н боғлиқ холда кечади, миллий ва умумбашарий қадриятларда намоён булади. Чунки шахс турфа қуринишларга эга бўлиб, у ўзида шарқона ва ғарбона ахлоқий мад-тни мужассам этади. Глобаллашув жараёнида дунё миқёсида ахборот оқимининг кучайиши ва қадриятларнинг оммалашуви, айниқса, Ғарб оламида кузга ташланаётган маън-й инқироз Ғарбона турмуш тарзи ва қадриятларни, “оммавий мад-т” намуналарини гарниб этиш орқали ахлоқий мад-й ва маън-й қадриятларимизга, ёшларимизнинг онг-шуурига таъсир курсатмоқда. Шу боис фарзандларимизни миллий урф-о., анъаналаримиз, бой шарқона меросимизга садоқат руҳида тарбиялаш, уларда юксак маъ-ят туйғуларини шакллантириш орқали ҳар томонлама баркамол авлодни, шахсни вояга етказиш лозим.

ШАҲАР — аҳолиси нисбатан зич, асо-сан, саноат, савдо, ш-дек, хизмат курсатиш, бошқарув, фан ва мад-т соҳаларида банд булган йирик маъмурий, мад-й манзилгоҳ, бевосита қишлоқ хужалиги б-н банд булмаган аҳоли яшаш жойи. «Ш.» т.сида социология фани н.назаридан жам-т мавжудлигининг тарихий-муайян, ижт-й маконий шакли, аҳолининг яшаш шароитидан тортиб меҳнат уринларига қадар инсонлар учун яратилган шарт-шароитлар тушунилади. Ш. уз атрофидаги туманлар учун маъмурий ва мад-й марказгина эмас, балки уларнинг жойлашиши ва усишига катта таъсир курсатувчи омил ҳамдир. Ш.лар ибтидоий жамоа давридан синфий жам-тга утишда, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ деҳқончиликдан

ажралиб чиқиш даврида пайдо булган. Ҳунарманд ва савдогарлар муқим истиқомат қила бошлаган жойлар гавжумлашиб, Ш.ларга айлана борган. Аҳоли пунктларига Ш. мақоми берилиши учун аҳоли сони, бажарадиган функцияси: саноат ишлаб чиқариш, ташкилий-хужалик, мад-й-сиёсий, маъмурий ва ҳ.к. бош мезон ҳисобланади. Аҳоли манзилгоҳларини Ш. тоифасига утказиш маълум қонуний тартибда амалга оширилади ва чегараси белгиланади. Ш. мақомини беришда кўпгина мам-тлар ўз иқт-й, ижт-й-мад-й ва жўр-юфий жойлашувига қараб ўз мезонларини ишлаб чиққан. Ўз-нда Ш. мақоми берилиши учун, маълум манзил аҳолисининг сони 7 мингдан юқори булиши талаб этилади. Аҳоли сонига кура, Ш.лар кичик (50минггача), урта (50—100 минг) ва катта (100 мингдан ортиқ) булади. Ўз-нда 120 Ш., 113 та Ш.ча бор. Шундан 17 таси катта Ш.лар (Тошкент, Самарқанд, Наманган, Андижон, Бухоро, Қўқон, Фарғона, Нукус, Қарши, Урганч, Олмалик, Ангрен, Чирчиқ, Навоий, Маргилон, Термиз, Жиззах), 16 таси урта ва қолганлари кичик Ш.лар. Ш.лар бажарадиган вазифаларига кура, пойтахт, саноат, транспорт, туризм, дин, фан ва мад-т ҳамда илм. тад. марказларига булинади. Ш-дек, республикага бўйсунувчи, мухтор республика, вилоят, туманларга бўйсунувчи Ш.ларга ажратилади. Ш.лар инсонларнинг мад-й ва маън-й ҳаётида муҳим роль уйнайди.

ШАҲАРСОЗЛИК — меъморчиликнинг йирик соҳаси: шаҳар бунёд этиш наз-яси ва амалиёти — аҳоли яшайдиган ҳудудлар (турар жойлар)ни лойиҳа асосида режалаштириш. Ш. ижт-й-иқт-й, санитария-гигиена, қурилиш-техника, бадий-меъморий масалалар мажмуини қамраб олади. Ш. мажмуи меъморчилик ва қурилиш бунёдкорлиги, жам-тнинг ижт-й тизими ва ишлаб чиқариш қучларининг тар-ёт даражаси, мад-ти, табиий иқлим шароитлари ва миллий узига хослиги б-н белгиланади. Ш., уз навбатида, қишлоқ аҳолиси тураржойларини режалаш, ландшафт меъморчилиги, боғ бар-

по этиш, туманларни режалаш, саноат корхоналари, дам олиш минтақаларини оқилона жойлаштириш, экология масалалари каби бир неча тармоқларга булинган. Ш.да турар-жойларнинг нафақат меъморий-бадий қиёфаси, эстетик жиҳатларига, балки ободонлаштириш — йулар, айниқса, автомобиль йуларига, инфратузилма (оқава сув — канализация, газ, электр ва б. муҳандислик таъминотлари)га катта эътибор берилади. Ш.да янги шаҳар, шаҳарча, қишлоқларни қуриш, қад. шаҳарларни муҳофаза қилиш (реконструкция қилиш), меъморий мажмуалар (купроқ турар-жой мавзелари)ни бунёд этиш бош режа асосида амалга оширилади. Ш. қадимий тарихга эга. Мил. ав. 3—2-минг йилликларда кент манзилларини қуришда мунтазам режалаштиришдан фойдаланилган (қад. Хитой, Миср, Эрон ва б.). Юнонистонда шаҳарлар сиёсий ва диний марказларни ажратган ҳолда режалаштирилган бўлса (Акрополь ва б.), Қад. Римда шаҳарларни туғри бурчакли даҳаларга бўлиш услуби қўлланган (Помпей, Остия ва б.). Урта а.лар Европасига шаҳарларни стихияли, қалъа деворлари атрофида чизиқли ва айлана-ҳалқали режалаштириш хос бўлган (Германияда Нёрдлинген, Польшада Краков, Чехияда Прага ва б.). Россияда шаҳарлар тепаликларда, дарёлар қуйиладиган жойларда бунёд этилган (Киев, Чернигов, Новгород, Псков ва б.), ҳамма куча (йул)лар шаҳар дарвозасига ёки шаҳар савдо майдонларига олиб борган. Айлана-ҳалқали режалаш — Ш.нинг мумтоз намунаси урта а.лардаги Москва шаҳридир.

Ўз-н ҳудудида дастлабки шаҳарлар (Сополлитепа, Жарқўтон, Узунқир) мил. ав. II минг йилликнинг биринчи ярмида жанубий ҳудудларда пайдо бўлган. Ёзма манбаларда эса шаҳар ҳақидаги маълумотлар дастлаб «Авесто»да учрайди. Баъзи шаҳарларнинг (Қарши — Ерқўрғон; Ҳазорасп — Хумбустепа кабилар) шаклланишини тадқиқотчилар мил.ав. X—VIII а.лар б-н боғлайдилар. Фарғонадаги энг қад. шаҳарлар (Ашқолтепа, Далварзинтепа кабилар) илк темир даврига оид Чуст мадтига мансубдир. Аҳамонийлар даврида

шаҳар қуриш жадаллашган (Хоразмдаги Қалъалиқир, Кўзалиқир ва б.). Урта а.ларда шаҳарлар тузилиши мураккаб бўлган, уларнинг таркибига арк, бир ёки бир неча шахристон, работ (шахристон атрофлари) кирган. Уларнинг ҳар бири алоҳида қалъа девори б-н ўралган. Афросиёб (Самарқанд), Бухоро, Бинкат (Тошкент) Мовароуннаҳрнинг йирик шаҳарларидан бўлган. Бундай шаҳарларни ва улар атрофидаги кичик шаҳар ҳамда қишлоқларни узун деворлар муҳофаза қилган (Бухоро, Тошкент теварагидаги “Канпир девор”лар, Самарқанд теварагидаги “Девори қиёмат” ва б.). Темурийлар даврида вайронагарчиликларни бартараф этиш, мам-т ободончилигини таъминлашда катта Ш. ишлари олиб борилган. Амир Темурнинг Самарқанд ва унинг атрофи, Шаҳрисабз, Баноқат (Шоҳрухия), Шоҳрухнинг Машҳад, Марв ва Ҳирот шаҳарларида амалга оширган ишлари, Улуғбек томонидан Самарқанд Регистонида барпо этилган иморатлар бунинг ёрқин намунасидир. Шайбонийлар даврида ҳам бунёдкорлик ишлари давом эттирилиб, айниқса, пойтахт Бухорога катта эътибор берилган. Ривоятларга кўра, Абдуллахон II мингта работ қурдирган. Куп мажмуаларнинг шаклланиши айнан шу даврга туғри келади (Бухородаги Лабиҳовуз ансамбли, Пойи калон, Қўш мадраса, Чор Бакр меъморий мажмуаси, Каршидаги Регистон майдони ва б.). XIX а.да Қўқон хонлари томонидан Сирдарё бўйлаб бир нечта шаҳар-қалъалар қурилиб, кучли муҳофаа тизими яратилди, Пишпак (Қирғизистон), Шаҳрихон шаҳарлари пайдо бўлди. Кейинги даврларда, жумладан, XX а.да ҳам Ш. ишлари жадал олиб борилди. Мустақиллик йилларида Ўз-нда Ш. кенг миқёсда ривож топиб, замонавий меъморчилик ечимлари асосида шаҳарларнинг қиёфаси кундан кунга чирой очиб бормоқда. Шу жиҳатлардан олиб қараганда, Ш. инсон мад-ти ва маъ-ятини ривожлантирувчи омиллардан бири бўлиб қолади.

ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ МАЙДОНИ — Ўз-н мустақилликка эришгач, XX

а. бошларида юртимизда рўй берган қатагонлар натижасида қурбон бўлган халқимиз фарзандларининг хотирасини абадийлаштириш мақсадида бунёд этилган меъморий мажмуа. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 12 майдаги Фармойишига мувофиқ мустамакчилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси ташкил этилди ва “Шаҳидлар хотираси хайрия жамғармаси” тузилди. Ўз-н Р-си Президентининг “Қатагон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш тўғрисида”ги 2001 йил 1 май фармони ҳам мустабид тузум йилларида қатагон этилган фидойи ватандошларимизнинг хотирасини тиклашга қаратилган бўлиб, Ўз-н Р-си Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 8 ноябрдаги Қарорига мувофиқ, ЎЗР ФА “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи мустақил ил.-тад. муассаси сифатида ташкил этилди. Эркесвар аждоқларимиз қатл қилинган Тошкент шаҳрининг Юнусобод туманидаги Бузсув бўйидаги масканда 2000 йилда «Шаҳидлар хотираси» ёлгорлик мажмуаси қад ростлади. 2002 йилдан бошлаб Президент И.А.Каримовнинг “Қатагон қурбонларини ёд этиш кунини белгилаш ҳақида”ги Фармонига кура, халқимиз ҳар йили Мустақиллик байрами арафасида эрк учун шаҳид бўлган аждоқларимиз хотирасига ўз ҳурматини изҳор этиб келмоқда. Мустабид тузум давридаги оммавий қатагонлар туфайли қурбон бўлган, инсонлик шаъни, қадр-қиммати топталган ватандошларимизнинг ҳурмати ва хотирасини эъвозлаш, ёш авлоднинг она-Ватанга муҳаббат, садоқат туйғуларини кучайтириш борасида “Қатагон қурбонлари хотираси” музейининг муҳим аҳамиятга эга эканини назарда тутиб, Ўз-н Республикаси Президентини И.А.Каримовнинг 2008 йил 5 майдаги Қарорига биноан “Қатагон қурбонлари хотираси” музейи фаолияти янада такомиллаштирилди. Ўз-н мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ тарихни адолатни тиклаш, Ватан озодлиги ва халқ бахт-саодати йулида шаҳид кетган аждоқлар хотирасини ёд этиш ишига катта эътибор берилди. Республикамизда Файзулла Хужа-

ев, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир. Мақсуд Шайхзода сингари давлат ва мад-т арбобларининг юбилейлари ўтказилиб, университет, мактаб, кўчаларга уларнинг номлари берилди. Абдулла Қодирий ва Чўлпон вафотларидан кейин «Мустақиллик» ордени б-н тақдирландилар. Қатагонга учраган адабиёт ва санъатимизнинг етук намояндалари эса «Буюк хизматлари учун» ордени б-н мукофотландилар. Ўтган а.нинг 80-йиллари бошларида шўроларнинг қатагон қиличи юртимиз узра яна қайралди. Бу гал пахта иши ниқоби остида ўз ишининг билимдони бўлган, ер илмини яхши билган деҳқонлар, пахтакорлар ва етук мутахассислар жинойи жавобгарликка тортилдилар. 25 минг одам қамалди. Уларнинг бир қисми айбсиз ҳолда қамоқхоналарда ҳаёт б-н видолашдилар. Ноҳақ ҳукм б-н отилдилар. Қатагонга учраган бу жабрдийдаларни ҳибсхоналардан озод қилиш, уларни эркин ҳаёт қўйнига қайтариш ҳам мамтимиз Президенти И.А.Каримов фаолияти б-н чамбарчас боғлиқдир. У 80-йилларнинг охириларида республикамизга раҳбарлик қила бошлагандан кейин ижт-й-сиёсий ҳаётда туб бурилишлар рўй берди. Пахта иши бўйича жинойи жавобгарликка тортилганларнинг иши Ўз-ннинг ўзида кўриб чиқилди ва адолат б-н ҳал қилинди. Бегуноҳ инсонлар оилалари бағрига қайтарилиб, ҳақиқат қарор топди.

ШЕВА (форс. ҳаракат тарзи, тарз, усул) — умумхалқ тилининг маълум ҳудудга хос тармоғи, маҳаллий тилни аңлатувчи т. Ш. бошқа Ш. тизимларидан фонетик, грамматик, сўз ясалиши ва лугавий белгиларига кўра фарқланувчи лисоний тизим сифатида мавжуд. Мас., қипчоқ лаҳжасининг манғит ёки сарой Ш.си, қарлуқ лаҳжасига мансуб марғилон Ш.си ва б. ўзб. тилининг энг кичик ҳудудий кўринишлари. Алоҳида Ш.лар бирикиб, лаҳжани ташкил этади. Ш.лар тизимининг мураккаблик даражаси, асосан, экстралингвистик омиллар: Ш.нинг алоҳидаланиш (ажралиб қолиш) даражаси, муайян Ш. вакилларининг бошқа Ш.лар ва тилларнинг вакиллари б-н

алоқа қилиш даражаси, адабий тилнинг Ш га таъсири ва ш.к.га боғлиқ. Алоҳида ажралиб қолган Ш.ларда унинг вакиллари б-н атрофдаги аҳоли ўртасида алоқаларнинг йўқлиги (жугрофий ёки сиёсий сабаблар, атрофдаги аҳолининг тил, мад-т, диний эътиқод жиҳатдан айни Ш. вакилларида кескин фарқланиши туфайли), Ш. вакиллариның анъанавий турмуш тарзини сақлаб қолишга астойдил интилиши оқибатида Ш. жуда секинлик б-н ўзгаради, катта ва кичик ёшдагилар тилидаги фарқ жуда кам даражада булади. Адабий тил ёки бошқа Ш.нинг кучли таъсири остида бўлган Ш.да аҳолининг турли ғурўхлари нутқиға хос бўлган, бир-бириға қарама-қарши қўйилган ва турли даражада фарқланадиган анъанавий (қад.) ва янги қатламлар ажралиб туради. Ана шу эски ва янги қатламлар Ш. доирасидаги аҳолининг узига хос маън-й-мад-й белгиларини ёрқин акс эттириб боради. Ш.га қараб уруғ ёки аймоқни белгилаш, уруғ ёки аймоққа қараб инсоннинг феъл-атворини тушуниш тарихда кенг қўлланган. «Миллий тил» т.сининг ҳажми ва қўлланиш доираси кенг бўлиб, ўз ичига лаҳжа ва Ш.ларни ҳам қамраб олади. Ш.лар тилнинг қуйи шакли ва тармоқлари ҳисобланиб, адабий тилни бойитиш учун хизмат қилади. Адабий тил меъёрларининг такомиллашуви, фан ва мад-т тар-ёти, шаҳар б-н қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг камайиб бориши каби экстралингвистик омиллар туфайли Ш.лар ҳам аста-секин ўз хус-ятларини йўқота боради. Ш.лар тилшуносликнинг диалектология бўлимида ўрганилади.

ШИЖОАТКОРЛИК (араб. қўрқмас, ботир; форс-т. касб қилиш) — кескин ва мураккаб вазиятда инсон хатти-ҳаракатида намоён бўладиган ғайрат, қатъият, мардлик, жасорат хислатларини англаувчи т. Ш. бирор қийин ишни бажаришга қаратилган кўр-кўрона интилиш эмас, балки оқилона қарорнинг бир шахс томонидан ёки кўпчиликнинг иродаси б-н бажарилиши мумкин бўлган ижт-й-маън-й

ҳодисадир. Мас., бир олимнинг ҳеч ким қўл урмаган илмий муаммони ҳал қилиш борасидаги шижоати ёки кўпчиликнинг шижоати б-н уруш йиллари Фарҳод ГЭСининг қурилгани ва ҳ.к. Ш. ғайрат б-н иш-лаш, қатъиятли бўлиш, фидокорона меҳнат қилишга ундайди. Дангаса, танбал одамлар ҳеч қачон шижоатли бўла олмайди, Ш. уларға бегона. Асоссиз таваккал қилиб, бирор ишға киришиш б-н ҳам баъзида яхши натижаларға эришиш мумкин-дир, лекин бу Ш. ҳисобланмайди. Зеро, Ш. — пухта ўйланган чора-тадбирлар асосида амалға ошириладиган саъй-ҳаракат, ғайрат. Ш. инсон фаолиятининг барча жабҳаларида: турмушда, меҳнат фаолиятида, ҳарбий соҳада намоён булиши мумкин. Чунки танланган йўлдан тоймасдан, мақсад сари мардонавор интилиш шижоатли инсонға хос хус-ятдир. Ш. деганда фақат эзгу, яхши, савоб ишларни бажаришға бел боғлаган жасоратли, довбюрак кишиларға хос хислат назарда тугилади. Ғайрат ва Ш.нинг мазмун-моҳияти Мирзо Абдулқодир Бедилнинг қуйидаги рубойида шундай ифода этилган: “Осмон бўлсанг ерга эгилмоқ яхши, Тупроқ бўлсанг кукка интилмоқ яхши, Нотавон, бечора булмагил зинҳор, Ғайратда, ҳимматда бул порлоқ яхши”

ШИРИНСЎЗЛИК — ширин, ёқимли сўз айтиш, шундай хислатға эгаликни англаувчи ахлоқий сифатлардан бири. Ш. мурожаат, мун-т, сўзлашув ва умуман мулоқот жараёнида амал қиладиган инсоний фазилатдир. Ш. инсон чиройининг ўзига хос сифатларидан бири ҳисобланади. Ш. амал қиладиган қуйидаги талаблар бор: 1) сўзни чиройли талаффуз қилиш, уни қўллаш ва маромини билиш; 2) ширин сўзни урнида гапириш; 3) ширин сўзнинг масъулиятини ҳис этиш ва англаш. Мулойим, майин ва овозни пас-тлатиб гапириш ҳам Ш. шартларидан бири бўлиб, бунда сўзнинг оҳанги, айтилиши, таъсирчанлигиға жиддий эътибор бериш лозим. Зеро, «азизим», «меҳрибоним», «суянчигим», «буталоғим» каби эркалаш, юпатишға хос сўзлар баланд овозда айтилса, бундай сўз узининг хус-ятини

йуқотади. Куръони каримда овозни пастроқ қилиб гапириш лозимлиги уқтирилиб, қаттиқ, бақриб гапириш эшакнинг ханграшига ухшатилади: «Сузлаганда овозингни пастроқ туширгин, зеро, энг ёмон овоз — эшакнинг овозидир», дейилади. Бундан ташқари. хуштабассумли булиш ҳам Ш. шартларидан хисобланади. Яъни бошқалар тасаввурида яхши таассурот қолдириш учун мулоқот жараёнида очиқ чеҳра б-н сузлашиш лозим. Бу борада аллома Юсуф Хос Ҳожиб шундай деган эди: «Узинг сени севувчилар кўпроқ булишини истасанг, туз ва нон едир, чеҳрангни очиқ қил... Одамни мафтун қилувчи мана шу икки қилиқдир, мен булардан булагини топмадим, топилса сен уни иста». Ширинсуз булиш учун инсон бағрикент, самимий, сафоли одамлар б-н кўпроқ суҳбат қуриши керак, вафо аҳлидан булган кишиларнинг этакларини ушлаши керак, деб уқтирган улуғ шоир Амир Хусрав. У «Матлабул анвор» дostonининг туққизинчи мақолотида «боли такаббур» калласини тулдирган кимсаларнинг купини кўрдим, улар вайсаб-вайсаб утиб кетдилар, дейди. Бу б-н шоир бир томондан, яхши хулқ-одобни, эзгуликни тарғиб этади, яхши хислатларни эгаллашга даъват қилади. Бошқаларга лутф курсатиш баробарида уз яқинлари — ота-онаси, турмуш уртоғи, фарзандлари, хуллас, барчага меҳрибон булиш Ш. нинг зарурий асоси экани эътироф қилинган. Ш. фақат чиройли гап б-нгина белгиланмайди, айна пайтда ҳар қандай чиройли суз ва эркин фикрда ҳам инсон зийнати намоён бўлавермайди. Гоҳида чиройли сузларга уралган ёлғонлар, эркин фикрга асосланган ривоятлар ҳам мавжудлигини унутмаслик зарур. Зеро, суз илоҳий таъсирга эга. Бир оғиз суз кишига қанот бағишлаши, уни юксактарга кўтариши, мушкул муаммоларни ҳал қилишга йўл очиши, ҳатто умрига умр, обрусига обрў қўшиши мумкин. Аксинча, бир оғиз айтилган ноурин суз б-н ота боладан, ака укадан ажраб кетиши, орага совуқлик тушиб, дуст-биродарларни душманга айлантириши, қисқаси, киши дилини вайрон қилиши, руҳини тушириши, кайфияти, хулқ-атво-

ри ва саломатлигига қаттиқ таъсир этиши мумкин. “Суз б-н тешилган жойни бигиз б-н теша олмайсан” деб бежиз айтилмаган. Маълумки, кутилмаганда оғир руҳий эзилиш, изтироб чекиш кишининг ҳатто ташқи кўринишини ҳам узгартириб юборади. Тиббиёт фанининг гувоҳлик беришича, суз асаб ва юрак қон-томир узгаришларининг энг характерли сабабчисидир. Чунки бош мия марказий нуқталарига таъсир этиш юрак қон-томир тизимининг ҳолатида акс этади. Буюк ҳаким Абу Али ибн Сино узининг нодир асарларида кўп йиллик тажрибаларини хулосалаб, шундай таъкидлайди: “Инсон ҳар доим навқирон, бардам булиши учун бошқа одамларни ранжитмаслиги, дилини вайрон қилмаслиги ҳамда узи ҳам хуштабиатли булмоғи лозим.” Ш.у. ҳам халқимизда “Ҳайру эҳсони б-н мушқулини осон қилмаса ҳам ширин сузи б-н кунгилни тоғдек кутарди”, деган ибора ишлатилади. Ҳар бир инсон уз нутқининг оҳангига ҳам эътибор бериши лозим. Зеро, бир жумланинг узи қандай оҳангда айтилишига қараб, турлича, баъзан, қарама-қарши маъно касб этиши мумкин. Кибрли, дағал оҳанг кишининг ихлосини қайтаради, кунглини оғритади, газабини қўзғайди. Шу боис ҳамisha бамайлихотир, ишонарли, вазмин тарзда, эркин ва табиий оҳангда гапиришга ҳаракат қилиш керак. Бахт, саодат, толе ҳам ширин суз б-н насиб этади. Бобур бир рубойида: “Не хулқ эди, яна кунглум олдинг сўз ила, Ширин сузу яхши хулқунгга банда бўлай”, дейди. Ширин суз, яхши хулқ ана шундай бебаҳо неъматдир. Бундай фазилатларга эга булган инсоннинг иқболи баланд. юзи ёруғ булади. Ҳусни хулқ ва Ш. бир-бири б-н боғлиқ хислатлар. Инсоннинг одоби қанчалик гузал, мукаммал бўлса, унинг муомаласи ҳам шунчалик гузал, сузи ширин булади. Бир суз б-н айтганда, Ш. ниҳолининг илдизи инсон қалбида, меваси эса унинг сузидадир.

ШИРК (араб. бир нечта худо бор, деб ширк келтириш, политеизм) — шериклик,

Аллоҳнинг шериги бор деб эътиқод қилиш. Аллоҳнинг зотида. сифатларида, исмларида, ишлари ва ҳукмларида шериги бор, деб залолатга кетиш. Ибодат, дуо ва ҳукмда, ризқ, яратилиш, итоат ва саждада, ёрдам сўраш, ҳалол-ҳаромни ажратиш ва қурбонлик қилишда, қасам ичиш, ҳаж ёки зиёрат қилиш ҳамда ном қўйишда ширк келтириш мусулмон халқлари маъ-ятида кечирилмас гуноҳ ҳисобланади.

ШОВИНИЗМ (франц. *chauvinisme*, Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси, франц. аскарлари Н.Шовен (*Chauvion*) номи б-н боғлиқ) — бошқа миллатларни менсимаслик ва ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий-наз-й қарашлар тизими ва амалиёти. Бу атама XIX а.нинг 30-йилларида Францияда пайдо бўлди. Моҳиятан, Ш. миллатчиликнинг ўзига хос шакли бўлиб, бошқа миллатларнинг жаҳон тарихида тутган урни, бугунги кунда кишилиқ жам-ти ривожини таъминлашдаги мавқеи, маън-й-мад-й ҳаётининг ўзига хос томонларини менсимасликка интилишда яққол кўринади. Ш. кўп сонли халқларнинг кўп миллатли давлат доирасида, ш-дек, уни ураб турган жуғрофий-сиёсий маконда ҳам ўзининг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашида намоён бўлиши мумкин.

ШОМОНИЗМ (тунгус. шамон — ута ҳаяжонланган, жазавага тушган киши) — Сибирдаги туркий халқларда “шомон” сузи “қам” деб юритилган. Шомон қабила руҳонийси бўлиб, улар илоҳий кучга эга деб ҳисобланган. Шомонлар урф-о.ларини бажаришни томошага айлантирган. Одатда, шомон ўйинлари кечқурун амалга оширилган. Ўйин охирида шомон беҳол бўлиб йиқилади. Уларга кура, шомонлар руҳлар б-н пичирлашиб гаплашган. Гуё талвасага тушиб беморларни даволаган. Шомон қабила, уруғ ҳомийси, қуриқчиси, руҳи ҳисобланган. М.О.да ҳам Ш. унсурлари мавжуд. Жумладан. Сурхондарёда гуёки “қора босди”, “қора босибди” каби касалликлардан беморни халос қилиш учун қўшночлар талвасага тушиб, ўзини у ёқдан бу ёққа отиб, бемор та-

насидаги касални қувмоқчи бўлади. Руҳонийлар бу ҳолатда инсондан касалликларни дуо ва қамчи б-н уриб чиқармоқчи бўлади, ҳатто улар шу жараёнда милтиқдан, унинг овозидан, кучли шовқиндан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу жараёнда бир эмас, бир неча қўшночлар қатнашиши ҳам мумкин.

ШУҲРАТПАРАСТЛИК (араб. машҳур бўлишни севиш) — маъ-ят тамойилларининг бузилиши оқибатида намоён бўладиган шахсий хус-ят; фазилатларини пеш қилиб, шон-шуҳрат кетидан қувиш, юқори мартабага интилишни ҳаёт мазмунига айланттиришни англатувчи т. Ш. киши руҳиятидаги номақбул ўзгариш натижасидир. Ш-дек, Ш. шон-шуҳрат кетидан қувиш йулида ҳар қандай ахлоқсизликдан қайтмайдиган инсонлар тоифасининг хус-яти. Шуҳратпараст одам доимо атрофидагилар ва жам-т диққат марказида туришга, машҳурлик, шов-шув, мақтовга ички эҳтиёж сезади. Бу эҳтиёж охир-оқибат уни жам-тнинг ахлоқий-ижт-й талаблари б-н ҳам, индивид сифатида биологик ва маън-й-интеллектуал имкониятлари б-н ҳам мутлақо ҳисоблашмайдиган нафс бандасига айланттириб қўяди. Ш. инсонга хос “мен”лик туйғусининг манманлик б-н туташганида юзага келади. Инсон узини бошқалардан кам эмас, ортиқ эканини исботлашга уринар экан, бу “мен”лик туйғусининг меъёридан ортиб кетиши уни инсониятга зид хатти-ҳаракатга ундаши мумкин. Ш.у. халқимиз Ш.ни оқламайди, балки унга камтарликнинг зидди сифатида салбий хус-ят, деб қарайди. Ш.нинг ахлоқий иллат сифатидаги хатарли жихати шундаки, у рив-ш хус-ятига эга: даставвал киши ўз «мен»ининг бошқа «мен»лардан кам бўлмаслигини талаб қилади, кейин аста-секин унинг баланд туришини хоҳлаб қолади ва нима қилиб булса ҳам шу хоҳишни амалга оширишга интилади. Натижада у мавжуд воқеликни, атрофдагиларнинг унга нисбатан мун-тини ҳаққоний баҳолай олмайди; қаерда уни «кутар-кутар» қилиб мақташса, уша ерга ўзини уради, ҳаётда инсоний вазифаси-

ни бажаришдан чалғийди, тузатиб булмас хатоларга йул қуяди. Мас., Ш.нинг ёрқин тимсолига айланган Герострат абадий шуҳрат қозониш учун дунёнинг етти муъжизасидан бири — Эфес шаҳридаги Артемида ибодатхонасига ут қуйган. Унинг номи ҳозиргача таажжуб, ҳайрат ва айни пайтда, нафрат, лаънат б-н тилга олинади. Ш. ҳам худди худбинлик каби замонавий жам-тда авж олган иллатлардан ҳисобланади. Агар худбинликнинг кенг ёйилишига маълум маънода шахс эркинлигининг қонуний муҳофазаси, баъзи демократик тамойиллар йул очиб берса, замонавий ОАВ Ш.нинг оммалашувига хизмат қилмоқда. Нишсе айтганидек, ҳоз. пайтда ҳар қандай кичкинагина «мен» йулини топиб, саҳнадан, саҳифадан ёки экрандан ўзи ҳақида жаҳонга жар солиш ҳуқуқи ва имконига эга. Матбуот ва сўз эркинлигидан

ғаразли мақсадларда фойдаланадиган, “машҳур”лар ҳақида шов-шув тарқатаётган куплаб нашрлар, курсатув ва эшиттиришлар Ш.нинг оммалашувини таъминламоқда. Бу жараёнга, айниқса, Ғарб “оммавий мад-ти”нинг салбий намуналари рекламаларда узини куз-куз қилиш, уй-жой, қимматбаҳо машина ва ш.к. орқали сохта “имиж” яратувчилар ҳақидаги курсатувлар ижт-й онгга таъсир қилмоқда. Шарқона урф-о. ва қадриятларимизга хос булган камтарлик, самимийликни йуқотмаслик ҳамда мол-дунё, бойликларни уткинчи эканини ҳис қилиб, уларни асосий омил, мақсад деб билмаслик, ҳар қандай ҳолатда ҳам инсонийликни сақлаб қолиш керак. Бу эса аждодлар қолдирган маън-й-маъ-й меросга таяниб, юксак маън-й идеалларни шакллантириш борасида ташвиқот-тарғибот ишларини узлуксиз олиб боришни тақозо этади.

ЭВДЕМОНИЗМ (юн. *eudaimonia* — бахт-саодат, роҳат-фароғат) — бахт-саодат, роҳат-фароғатни кишилар ҳаётининг олий мақсади деб ҳисоблайдиган ахлоқий йуналиш. Бу ибора этимологик жиҳатдан, биринчидан, қониқиш ҳиссининг субъектив ҳолатини, иккинчидан, қониқишга хизмат қиладиган объектив шароит, яъни ташқи неъматларни англатади. Бу икки жиҳат узвий боғлиқ булса-да, баъзан улар бир-биридан фарқ қилиши, мас., барча моддий неъматларга эга одам бахтсиз бўлиши ва аксинча, қашшоқ, устбоши юпун инсон узини бахтли ҳис этиши мумкин. Э. юнон этикасининг асосий тамойилларидан бири бўлиб, у Суқротнинг шахс ички эркинлиги, инсоннинг ташқи дунёга қарам эмаслиги тўғрисидаги ғояси б-н узвий боғлиқ. Э. бахт-саодатни жисмоний ва маън-й ҳузур, лаззат б-н тенглаштирмайди, балки уни кенг маънода, барча жисмоний ва маън-

й (купинча фуқароликка ҳам оид) қадриятларнинг мажмуи тарзида тушунади. Бу таълимотга қура, уз шахсиятида ана шу қадриятларни мужассамлантира олган кишигина чинакам бахт-саодат соҳибидир. шундай бахтгина инсонга ҳақиқий лаззат, фароғат бахш этади. Қад. юнон алломалари Демокрит ва Эпикур Э.нинг ёрқин намояндаларидир. Юнон мутафаккирларининг қарашларида “бахт” тор, индивидуал ахлоқ доирасида (хус-н, бахт инсон ижоди б-н бевосита боғлиқ ҳолда) талқин этилган булса, насроний ахлоқда бахт ҳақидаги ахлоқий меъёр ва т.лар онгдан ташқарида булган диний тасаввурлар б-н боғлиқлиги асосланади. Бошқача айтганда, инсон ахлоқи ва маъ-ятининг мазмун-моҳиятини белгилаб берадиган чинакам бахтга қадр-қиммат ва унинг маҳсули булган бахт уртасида зиддият булмаган дунёдагина эришиш мумкин. Янги даврда Э. куплаб файласуфлар

томонидан ривожлантирилган. Мас., Б.Спиноза ва П. Гассенди оқилона билиш ва ҳиссий эҳтирослар уртасидаги зиддиятларга эътибор қаратиб, ҳузур-ҳаловатни ақл воситасида англаш масаласини уртага ташлайди. Француз материалистлари (Гельвеций, Гольбах, Вольтер ва б.) “бахт” т.сига ошкора гедонистик тус беради. Улар бахтга ингилишни табиий жараён ва шу б-н бирга, асосий ахлоқий тамойил, ҳар қандай жам-т ва инсон фаолиятининг бош мақсади, дея талқин этади. Бу ёндашув имкон борича кўпроқ кишиларнинг бахтли бўлиши тамойилини илгари сурган инглиз утилитаризми вакиллари томонидан янада ривожлантирилади. XX а. Фарб фал.си ва ахлоқшунослигининг йирик вакиллари Дрейк, Сантаяна, Рассел, Дж.Маккей, М.Шлик, О.Нейрат асарларида ҳам бахт — инсоннинг табиий ингилиши маҳсули, ахлоқ эса — унга эришиш йўллари ҳақидаги фан сифатида талқин этилади. Бироқ айрим файласуфлар, чўнончи, Нейрат қарашларида “бахт” т.си норматив мазмунга эга бўлмагани боис маънисизлик намоён бўлади: хус-н, унинг назарида, кишилар қандай мақсадларни қўлаётгани ва қандай натижаларга эришаётгани муҳим эмас, бахтни ҳис этишигина ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Бу уринда ахлоқнинг асосий вазифаси — кишилар онгига таъсир этиш, ана шу ҳиссиётни кишилар онгига сингдириш усуллари ҳақидаги фандан иборатдир.

ЭВОЛЮЦИЯ (юн. *evolitio* — авж олдириш, ривожлантириш) — революция (инқилоб)га ва инқилобий йўлга қарши бўлган тадрижий рив-ш усули тўғрисидаги фал-й таълимот. Замонавий эволюцион наз-я бутун борлиқни рив-шда, деб қарайди. Эволюцион наз-я XIX а.да пайдо бўлди. Ч.Дарвин ўзининг турларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги таълимотида органик оламнинг тадрижий рив-ш қонуниятларини кўрсатиб берди. XX а. охирида табиатшуносликда “катта порглаш наз-яси” пайдо бўлиши б-н коинотнинг кейинги Э.сига қатор аниқликлар киритилди. Ҳоз. замон табиатшунослиги “ҳар

қандай мавжудот Э. натижаси” дир, деган ғояга асосланади. Дунёнинг замонавий манзараси Э.нинг умумий характерга эгаллигини исботламоқда. Фанлараро соҳа ҳисобланган кибернетика Э. механизминини ургана бошлади. XX а. 70-йилларида бу соҳа ҳар қандай объект Э.сини ҳаракатга келтирувчи кучни таҳлил қилишга киришди. Улуғ мутафаккирлар инқилоб вайронагарчиликка асосланган, одамларнинг моддий ва маън-й асосларига зарар етказадиган, қадриятларни йўқ қиладиган ижт-й ҳодиса эканини кўрсатганлар. П.Сорокиннинг фикрича, инқилоб жам-тни ижт-йлаштирмайди, одамлар аҳволини ёмонлаштириб, эркинликни бўғади. Жам-т ўз тар-ёти йулида келган инқирозларни ислоҳотлар орқали ҳал этади. Жам-тнинг босқичли рив-ши ҳақидаги наз-яларда ҳам бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишда туб ўзгаришнинг юз бериши айтилади. Бироқ, моҳиятан, бу ижт-й инқилобдан тубдан фарқ қилади. Ижт-й инқилоб деб сиёсий тизимни зўрлик б-н ва вазиятни ҳисобга олмай ағдариб ташлаш назарда тутилади. Бу эса, жам-т ҳаётини издан чиқаради, халққа қулфат келтиради. Эволюцион ўтиш эса, ҳоз. даврда технологик ўзгаришлар, моддий ва маън-й равақ, таълим тизимини ислоҳ қилиш орқали рўй бермоқда. Ўз-нинг мустақилликни мустаҳкамлаш, демократик жам-т қуриш ва бозор мун-тларига босқима-босқич ўтиш йўли жаҳон мам-тлари тадрижий тар-ётининг илғор ютуқларига асосланган. Бу борада амалга оширилаётган тар-ётнинг ўзб. модели ана шу мезонларга жавоб беради.

ЭГОИЗМ (франц. *egoisme*; лот. *ego* — мен) — ижт-й борлиқда шахсий манфаатларнинг инсон фаолиятининг бош мақсади ҳамда жам-т ва атрофдагиларга мун-тни баҳолашнинг асосий мезонига айланганини ифода этувчи ҳаётий фаолият принципини англатувчи атама. Э. вужудга келиши қулдорлик жам-тининг емирилиши ва хусусий мулкнинг вужудга келиши б-н пайдо бўлган ва жам-тнинг булиниши, унинг таркибида фаолияти уз ижт-й мақомини сақлаш ва мустаҳкам-

лашга қаратилган индивидлар ва ёпиқ гуруҳларнинг шаклланиши б-н узвий боғлиқдир. Товар хужалиги, айниқса, капиталистик ишлаб чиқариш усулининг ривожи Э. тамойилини турли ахлоқий концепцияларга асосланган инсон фаоллигининг универсал мезонига айлантиради. Оммавий ахлоқий онгда чекланмаган Э. ҳаммаша қораланиб, альтруизм тамойили унга қарши қўйиб келинган. Э. оид концепцияларни фал-й-натуралистик ва ахлоқий-меъёрий гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи ёндашув замирида инсон — ўзи табиатан худпараст экани ва унга хос шон-шухрат, бахт ва ҳузур-ҳаловатга тўғма интилишга таяниб, ўз манфаатлари учун ҳаракат қилиши мумкинлиги ғояси мужассам этилган. Бундай талқин н.назаридан ахлоқий талаблар унинг манфаатларига мос келсагина, инсон уларга риоя этиши мумкин. Иккинчи ёндашув — “оқилона англандан Э.” инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги, мунофиқлик ва иккиюзмачиликка барҳам берадиган чинакам ахлоқий тамойил ғоясини илгари суради. Э. мазмун-моҳиятига оид бу икки ёндашувга тегишли қарашлар антик давр алломалари Демокрит, Эпикур, айрим софистлар таълимотларида ўз ифодасини топган. Э. Уйғониш, айниқса, Маърифатпарварлик даврида яшаб ижод этган Спиноза, Вольтер, Руссо, Дидро, Гольбах каби мутафаккирлар таълимотларида акс эттирилиб, моҳиятан, дунёвий неъматлардан воз кечиш ва индивиднинг черков-феодал иерархиясига буйсундирилиши ғоясига таянган насроний ахлоққа қарши қаратилган эди. Зеро, тарихий жиҳатдан прогрессив аҳамият касб этган бундай қарашларда ижт-й фойдали фаолиятида нафақат моддий, балки маън-й манфаат тамойилига суянадиган инсонгина жам-т тар-ёти ва фаровонтигига хизмат қилиши мумкин, деган фикр илгари сурилар эди. Психологик н. назардан Э. инсоннинг ўз «Мен»ига қаратилган шахс фаоллиги бўлиб, манманлик, ўзини, ўз манфаатларини узгалар манфаатидан устун қўйишда ифодаланади. Э.да инсон шахсий қизиқишларининг қондирилиши энг юқори даражада тура-

ди. Э. қизиқишлар туқнашган зиддиятли вазиятларда намоён булади. Бундай ҳолларда шахс истакларининг қондирилиши бошқалар қизиқишига зид равишда амалга ошади. Шахслараро мун-тларда “Э.” т.си турли хил қуринишларда намоён булади. Биринчидан, бу «диктаторлик Э.и», яъни инсонда «ҳамма менинг манфаатимга хизмат қилиши керак», деган ишонч ҳиссида намоён булади. Иккинчидан, «шахсий нодирлик Э.и» — «агарда менга қулай булмаса, барча риоя қиладиган ахлоқий тамойилларга мен риоя қилмайман» каби қарашларда ифодаланади. Учунчидан, «анархик Э.» — «ҳар бир одам ўз манфаати йулида кунглига келган ишни қилиши мумкин», деган фикрга таянади. Айрим психологларнинг фикрича, Э. ижобий ёки салбий булмайди, у феъл-атворнинг қай даражада ривожланганини англатади ва маълум даражада руҳий соғлом одамларга ҳам хос булган хус-ятдир. Демак, инсоннинг, айниқса, ёшларнинг маън-й камологи куп жиҳатдан улардаги эгоистик майлларни тизгинлаш, шахсий манфаатларини ўзга кишилар ва жам-т манфаатлари б-н уйғунлаштиришга интилишига боғлиқ. Бу эса таълим-тарбия тизимини қўйдан юқори босқичга тақомиллаштириш ва ривожлантиришни тақозо этади.

ЭГОЦЕНТРИЗМ (лот. *ego* — мен ва *centrism* — марказ) — эгоизмнинг ута кескин шакли бўлиб, индивид шахсий манфаатларининг устувор аҳамият касб этиши оқибатида унинг бошқа объект, кишилар фикр-мулоҳазаси ёки тасаввурларига нисбатан мун-тини узгартиришга қодир эмаслигини англатади. Э. илдизлари субъект томонидан ўзгача, ҳатто қарама-қарши н.назарлар ҳам бўлиши мумкинлиги англандаслиги, ўзга кишиларнинг психологик хус-ятлари уники б-н айнан мос эканига ишонишига асосланган. Э., айниқса, 12–14 ёшлар атрофидаги болаларда яққол намоён булсада, баъзи кишиларнинг кексайган чоғида эгоцентрик майлларнинг кучайиш ҳоллари ҳам кузатилади. Илм. тад.да Э.нинг бир неча турлари қўлланади: билиш Э.и — қабул қилиш ва тафаккур қилиш жара-

ёнларини акс эттиради; ахлоқий Э.и — муайян индивиднинг ўзга кишиларнинг ахлоқий хатти-ҳаракатлари ва фаолиятини қабул қилишга қодир эмаслигидан далолат беради; коммуникатив Э. — субъект томонидан бошқа кишиларга маълумот етказиш жараёнида кузатилади. Бу ҳол т.ларнинг мантиқий ўзагини тан олмасликда, ўзгалар н.назарини менсимасликда намоён бўлади. «Э.» т.си фанга илк бор таниқли француз олими Жан Пиаже томонидан киритилган. Пиаже Э.ни бола ақлий ривожининг бир неча босқичларида ўзлигини ва дунёни англаш жараёнида тутган йўли ва н.назари сифатида талқин этади. Э.нинг илмий ва турмушда қўлланадиган т.лари ўртасида катта фарқ мавжудлиги боис, унинг пайдо бўлиши талай тушунмовчиликларга сабаб бўлган эди. Кейинчалик «Э.» т.си фанда кенг маънода талқин этила бошлагани, бир томондан, ривожланаётган фан учун табиий ҳол бўлса, иккинчи томондан, тадқиқот ишларида муайян қийинчиликларни келтириб чиқарди. Э.да индивид бошқалар фикрига зид равишда ўзининг шахсий фикрини ягона маъқул вариант сифатида энг олдинги даражага қўяди. Бундай кишилар учун фақатгина ўз н.назари муҳим. Ш.саб. у бошқаларнинг далил-исботларини қабул қилмаслиги, хом-хаёлларга берилиб, воқеа ва ҳодисалар юзасидан хато хулосалар чиқариши мумкин. Шу ўринда «Э.» ва «эгоизм» т.ларини фарқлаш лозим. Эгоист инсон шахсий истакларига мувофиқ фаолият юритиб, ўзгаларнинг қизиқишларини менсимайди ва бундай хулқ шахснинг ахлоқий н.назарига, ўзига хос ҳаётий фал.сига айланади. Э. эса инсоннинг бевосита билиш жараёнлари б-н боғлиқ ҳодисадир. Эгоцентрик инсон бошқалар фикрининг мақсад-муддаоларини, уларнинг манфаатлари нимага асосланганини тушунишга қодир бўлмайди. Бундан ташқари, Э. шизофрения. жазава, васваса каби руҳий касалликларга чалинган кишилар орасида ҳам учрайди. Агар эгоцентрик хус-ятга эга бўлган икки инсоннинг суҳбатини кузатадиган бўлсак, бундай вазиятда ҳам-суҳбатлик ҳисси йўқолганининг гувоҳи

бўламиз, яъни улар бир-бирини эшитмасдан, суҳбатдошининг фикрини идрок қилмасдан, фақатгина уз фикрини баён этиш ва тасдиқлаш б-н овора бўлади. Э. муаммоси б-н Ж.Пиажедан ташқари Л.С.Виготский, Ш.Бюпер, В.Штерн, Г.Айзенк каби олимлар ҳам шуғулланган.

ЭЗГУЛИК — маън-й-ахлоқий кагориялар орасидаги энг муҳим тлардан бири. Э. инсон фаолиятининг асл моҳиятини англатади, Тангри иродасининг инсон қалбидаги тажассуми сифатида намоён бўлади. “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал” гоёси «Авесто»дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўрин эгаллаши ҳам шундан. Э. инсонга энг кучли маън-й лаззат бағишлайдиган, уни ижт-й шахсга айлантириб, чинакам бахт сари етакловчи фазилат; шахсни комилликка, жам-тни эса юксак тар-ётга етказувчи юксак қадрият. У инсоннинг ахлоқий фаолияти туфайли муайянлашади, юзага чиқади. Уни синфийлик ёхуд партиявийлик қобигига ўраш мумкин эмас. Чунончи, “синфий душман”-ни, яъни бирор бир шахсни ёки гуруҳни фақат бошқа синфга мансуб бўлгани учун жисмонан йўқотиш. қанчалик буюб-бежалмасин, Э. бўлолмайди. У том маънодаги ёвузликдир. Тоталитар тузумлар мафкура-сида Э.ни бундай талқин этишнинг ноилмийлиги, сохталиги ҳоз. кунда ҳаммага аён. Э. ва ёвузлик одатий, кундалик ҳаёт мезонлари б-н ўлчанмайди. улар ҳам “муҳаббат” ва “нафрат” т.лари сингари қамровлилик ва ижт-йлик хус-ятига эга. Э.нинг ахлоқий идеал б-н боғлиқлиги шундан. Шу туфайли у амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни ўз ичига олади. “Муҳаббат” ва “нафрат” жуфт т.сида улар бир-бирини инкор этмай, аксинча, унинг барқарорлигидан далолат берса, Э. ва ёвузлик жуфтлигида ҳар икки т. бир-бирини тамомила инкор этибгина қолмай, улар ўртасида ҳаёт-мамот кураши кетади ва бу абадий кечадиган жараён сифатида оламни ҳаракатга келтирувчи куч тарзида намоён бўлади. Э. ва ёвузликнинг яна бир узига хос жиҳати шундаки, бу

жуфт т. инсон фаолиятини баҳолаш хус-ятига эга. Уларни инсон габиатидаги Э. ва тубанликни ўлчайдиган узига хос тарозига ухшатиш мумкин. Инсоннинг комиллиги, жам-гнинг маън-й такомилга эришган-эришмагани шу мезон б-н улчанади. “Айни пайтда ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда — эзгулик ва ёвузлик йулида фойдаланиш мумкин. Агарки башарият тарихини, унинг тафаккур ривожини тадрижий равишда кўздан кечирадиган бўлсак, ҳаётда инсонни камолотга, юксак марраларга чорлайдиган эзгу гоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли гоялар уртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келганини ва бу кураш бугун ҳам давом этаётганини кўрамиз (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 112-б.). Чунончи, Ленин, Сталин, Гитлер, Пол Потларни ёвузлик тимсоллари, собиқ шурулар иттифоқини эса “Ёвузлик салтанати” деб баҳоланиши бунинг ёрқин мисолидир. Э. ахлоқ категорияси булиб, ахлоқий баҳонинг энг умумий шаклидир. Э. узидан ижобий нарса, воқеа-ҳодисалар, жараён ва вазият ҳамда фазилатларни мужассам этади. “Авесто” китобида зардуштийлик илоҳи Ахура Мазда Э., яхшилик, ҳаёт, ёруғлик тимсоли сифатида намоён бўлади. Э. ҳақидаги тасаввурлар халқдан халққа, адан а.га, авлоддан авлодга ўтиб шаклланиб келган. Э.нинг маъно-моҳияти ёвузликка қарши курашда ўз ифодасини топади. Ёвузлик ҳамisha ҳам яққол намоён бўлмайди, баъзан у Э. ниқобида ҳам кўриниши мумкин. Буни англаб етиш кишидан огоҳлик ва ҳушёрлик, зийраклик ва лоқайд бўлмасликни талаб этади. Э. ахлоқий баркамоллик негизидир. У олижаноблик, меҳроқибат, самимийлик, сахийлик, беғараз туйғуларда ўз ифодасини топади. Умуман олганда, Э. ижт-й, шахсий ҳулқ-атвор ва хатти-ҳаракатни маън-й жиҳатдан баҳолашнинг муҳим мезонидир.

ЭЗГУ ИНТИЛИШ — кундалик ҳаётда давлат ва жам-т ҳаётида ижт-й ҳаётнинг барча соҳаларида озод ва обод Ватан. эл-юрт фаровонлиги, тинчлиги, осойишта-

лиги, миллатлараро ва элатлараро дустлик, диний бағрикенглик йулида бунёдкор ишларни амалга ошириш, маън-й-маър-й жиҳатдан юксалиш сари интилишдир. Э.и. инсоний баркамоллик, Ватан ифтихори ва нуфузини, туйғусини юксалтиришга булган ҳаракат, фикрлаш ва ташаббус кўрсатишдан иборат фаолият туридир. Халқимиз азалдан меҳнаткашлиги, буюк яратувчилик қувватига эгалиги, ҳамisha эзгуликка интилиб яшаши, инсоний мун-гнинг гоят ибратли жиҳатларини турмуш тарзига айлантиргани б-н ажралиб туради. Инсон эзгуликка интилар экан, ўз тақдирини қушнисининг тақдирини, қолаверса, махалла ва туман аҳли б-н боғлиқ ҳолда тушунади. Меҳнати натижасини фахру ифтихор б-н умумий меҳнат натижаси деб билади. Э.и. туйғуси — ўз миллий мансублигидан фахрланиш, миллатининг бой тарихи, мад-й ва маън-й меросидан, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасидан гурурланиш имконияти. Э.и. туйғуси — ўзлигини англаш ва ўзгаларни тушунишга даъват этадиган қудратли куч. Бу туйғу ҳар бир миллатга мансуб уга нозик ва айни пайтда жуда мураккаб ҳолатдир. Киши, зарур булганда, ҳаётидаги жамики неъматлардан ҳеч оғринмасдан воз кечиши мумкин. Бироқ ҳеч ким, ҳеч қачон Э.и.дан тонолмайди. Чунки, Э.и. ҳисси инсоннинг қон-қонига сингиб кетган. У миллатимизнинг энг юксак қадриятларидан саналади. Жумладан, “Шу азиз Ватан барчамизники”, “Биздан озод ва обод Ватан қолсин”, “Савоб ишни ҳар кун қилиш керак, савоб ишни ҳар ким қилиши керак” каби даъватлар Э.и. туйғуларининг маъно-мазмунни ифодалайди. Ана шу н.назардан қараганда, мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмун-моҳиятида Э.и. гояси мужассам этилган.

ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ (лот *existentia* — мавжудлик) — XX а. бошларида Россияда (Бердяев, Шестов), Германияда (Хайдеггер, Ясперс) ҳамда II жаҳон уруши арафасида Францияда (Сартр, Мерло-Понти, Камю ва ҳ.к.) пайдо булган фал-й йўналишлардан бири. Э. мавзу доираси

жиҳатидан соф фалдан йироқ булиб, асосан, инсоннинг мавжудлиги, тақдир, имон-эътиқоди. ҳаётининг мазмуни ва мақсадлари сингари масалалар таҳлилга эътибор қаратгани боис, у кўпроқ табиий ижодкорлар орасида кенг тарқалади. Бошқа томондан, экзистенциалистларнинг ўзи ҳам (мас., Сартр, Камю, Марсель ва б.) ўз асарларида санъат ва бадиий адабиёт воситаларидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилган. Э.нинг ижт-й таълимоти «шахс» ва «эркинлик» т.лари орқали таҳлил этилади. Э.га кўра, шахс — бош мақсад, жамоа эса унинг моддий мавжудлигини таъминлашга хизмат қиладиган воситадир. Э. намояндалари жам-т, унинг ҳар бир аъзосининг эркин маън-й рив-шини таъминлаши, шахс эркинлигига тўсқинлик қилувчи омилларга барҳам берадиган ҳуқуқий тартибни кафолатлаши зарур. Экзистенциалистлар эркинликни икки турга ажратади: а) иқт-й ва сиёсий; 2) руҳий-маън-й эркинлик. Улар назарида, чинакам эркинлик кишилар ишлаб чиқарувчилар сифатида ўзаро тўқнашадиган моддият соҳасида эмас, улар экзистенция сифатида намоён бўладиган руҳий-маън-й оламдагина бошланишини таъкидлайди. Э. фал.си инсон борлигини бир неча қатламлардан иборат, деб ҳисоблайди: 1) табиий, яъни унинг биологик, физиологик ва психологик табиати. Бу қатлам табиатшунослик фанлари томонидан ўрганилади; 2) ижт-й (социологиянинг тадқиқот йўналиши); 3) тарих, фал., санъатшунослик ва б. фанлар томонидан тадқиқ этиладиган маън-й қатлам. Э. намояндалари Кантнинг ахлоқий императив, ш-дек, ҳақ ва ҳақиқат, эркинлик ва эркин ирода, дин ва маъ-ят ҳамда виждон категорияларини янгича талқин этиб, фал. ривожига салмоқли ҳисса қўшган, санъат ва бадиий адабиётда Э. гоёлари сингишига туртки берган. Э. таълимоти II жаҳон урушининг дастлабки йилларида саросимага тушиб қолган кишиларни мардлик, жасоратга чорлаб, француз қаршилик ҳаракатининг маън-й-руҳий манбан сифатида хизмат қилди. Шунга қарамай, Э. вакиллариининг ижт-й-сиёсий қарашларида жиддий та-

фовутлар булган. Мас., К. Ясперс ва француз экзистенциалистлари демократик эркинликларни ҳимоя қиладиган либераллар сифатида майдонга чиққан булса, Э.нинг айрим вакиллари национал-социалистлар (фашистлар) б-н ҳамкорлик қилиб келган. Э. таълимотининг муайян даражада чекланганини таъкидлаган ҳолда, у ўз даврининг маън-й-руҳий ҳолати ва зиддиятларини фош этиб, инсон бахти, эркинлиги ва кадр-қимматини юксак маън-й амал даражасига кутаришга интилганини эътироф этиш мумкин. Мас., қатор пьеса, роман ва фал-й эсселарда инсон ижт-й ҳаётининг зиддиятлари, шахс онги ва эркин фаолиятининг гоёт муҳим хус-ятларини теран таҳлил этган Ж.П.Сартр ва А.Камюлар авлодлар виждони дея эътироф этилгани бежиз эмас.

ЭКОЛОГИЯ (юн. *oikos* — яшаш жойи, макон, *logos* — таълимот) — тирик организмларнинг ураб турган тирик ва нотирик табиат б-н мун-тлари тизимида антропотехноген омил ролини ўрганувчи фан. Э. атамасини машҳур немис зоологи Эрнест Геккель (1834–1919) “Организмларнинг умумий морфологияси” (1866) ва “Дунё яратилишининг табиий тарихи” (1868) асарларида биринчи бўлиб фанга киритган. Табиатни табиат учун муҳофаза қилишга зарурият йўқ. Унинг фақат инсон учун муҳофаза қилиниши Э.нинг ижт-й моҳиятини намоён қилади. Э.нинг йўналишлари кўп: умумий Э., био Э., зоо Э., гео Э., тиббий Э., муҳандислик Э., инсон Э.си ва б. хусусий Э.лар. Ш-дек, онг шакллариининг Э.лашиши тенденцияси кучайиб, иқт-й Э., экоэтика, экоэстетика, экотехнология, экологик ҳуқуқ, экологик сиёсат ва ҳ.к. йўналишлар вужудга келмоқда. Табиий атроф муҳитни муҳофаза қилишнинг наз-й, амалий ва услубий жиҳатларини жаҳон цивилизацияси манфаатлари асосида муштарак-мужассам ўрганувчи фал-й фан ижт-й Э.дир. Ҳозир ижт-й Э. узининг рив-ш босқичига кирмоқда ва нафақат инсонни ураб турган табиатни муҳофаза қилиш, балки ижт-й му-

хитни ҳам муҳофаза қилишнинг фундаментал наз-яларини ишлаб чиқмоқда.

ЭКСПАНСИЯ (лот. *expansio* — кенгайтириш, ёйиш, таркатиш) — кучли давлатларнинг дипломатик, иқт-й ва ҳарбий усуллар б-н ўз таъсир доирасини бошқа мам-тларга ёйишга қаратилган сиёсатини ифодаловчи т. Куп ҳолларда таъсир доирасини кучайтириш давлат сиёсати даражасига кутарилади. Тарихда ва ҳозирда ҳам баъзи бир кучли давлатлар бошқа мам-тларни асоратга солиш, янги территорияларни товарлар сотадиган ва капитал сарфлайдиган соҳаларни, хомашё манбаларини узиники қилиб олиш йуллари б-н бундай сиёсатни амалга оширадilar.

ЭКСТРЕМИЗМ (лот. *extremus* — ашаддий) — сиёсатда ашаддий қараш ва чораларга мойиллик. Э.ни вужудга келтирадиган омиллар куп ва хилма-хил. Улар орасида бир тузумдан иккинчи тузумга утиш даврида юз берадиган ижт-й тузилмаларнинг бузилиши, аҳоли катта гуруҳларининг қашшоқлашуви, иқт-й ва ижт-й танглик каби омилларни курсатиш мумкин. Бу омиллар аҳоли турмуш шароитларининг ёмонлашувига олиб келади. Давлат ҳокимиятининг заифлашуви, давлат органларининг обрусизланиши, ижро интизомининг пасайиб кетиши, қадриятлар тизимининг емирилиши, акселижт-й кайфият ва ҳаракатларнинг кучайиб бориши ҳам Э.ни вужудга келтирадиган сабаблардан ҳисобланади. Э. аҳолининг сиёсий ва ижт-й кайфиятидан мавжуд ижт-й тузилмаларни вайрон қилиш мақсадида фойдаланади. Экстремистик ташкилотлар Конституция ва б. конуний ҳужжатларга зид тарзда фаолият юритади. Шу маънода, Э. — ҳуқуқий нигилизмнинг бир қуриниши ҳисобланади. XX а.нинг 80–90-йилларида сиёсий Э.нинг намоён булиш кулами кенгайди. Бу даврда одамларни гаровга олиш, сиёсий қотилликлар, сиёсий партиялар аъзоларига қуролли ҳужумлар уюштириш, анархистик, шовинистик ва неофашист гуруҳларнинг фаоллашуви кузатилди. Э. сиёсий, психологик, маиший ва б. қуриниш-

ларда булиши мумкин. Сиёсий Э.нинг ашаддий қуриниши — терроризмдир. Экстремистлар одамларга қийинчиликларни тезда бартараф қилиш, тартибни кафолатлаш, ижт-й таъминотни яхшилаш сингари ваъдалар беради. Сиёсий Э. “сул” ва “унг” қуринишларга эга. Сул экстремистлар марксизм-ленинизм, сул радикализм, анархизм ва ш.к. мафкуралар байроғи остида ҳаракат қилади. Сул Э.га мисол тариқасида Италиядаги “Қизил бригадалар”, Кампучиядаги полпотчилар, Россия Федерациясидаги Э. Лимонов бошчилик қилаётган национал-большевиклар сингари оқимларни келтириш мумкин. Унг экстремистлар аксилкоммунизм, авторитаризм, миллатчилик ва шовинизм руҳида ҳаракат қилади. Унг экстремистлар қатор халқаро ташкилотлар — Европа ишчи партияси, Европа унг кучлари, Қора Интернационал, Франциядаги “Миллий фронт” кабиларга бирлашган. Унг ва сул экстремистлар олиб бораётган фаолият вакиллик демократияси манфаатларига зиддир. Ш.у. ҳам Фарб сиёсатшунослигида “Ягона Э.”, “Икки Э.” ва “Уч Э.” концепциялари мавжуд. “Ягона Э.” концепцияси коммунистик ва фашистик диктатураларнинг мавжудлигидан келиб чиқади. “Уч Э.” концепциясига кура, фашизм — центристлар Э.и, коммунизм — суллар Э.и, голлизм эса — унглр Э.идир. Португалиядаги Салазар режими унглр режими ҳисобланади. Диний асосларда вужудга келган экстремистик гуруҳ ва оқимлар Фарбда ҳам, Шарқда ҳам мавжуд. У.О. мам-тларида, жумладан. Уз-нда “Ҳизб ут-таҳрир”, «Акромия», «Нурчилар» сингари диний-экстремистик оқимлар вакиллари қонунга зид ҳолда фаолият олиб боришга уринмоқда.

ЭЛ — қадимий туркий сўз. Э. муайян жой, вилоят ёки ҳудудда истиқомат қиладиган одамлар маъносини англатади. Мас., Хоразм Э.и, Қашқар Э.и. Э. сузи бир қабилага мансуб кишиларга нисбатан қулланади. Мас., қипчоқ Э.и, манғит Э.и. Мазкур т. миллат, халқ маъносини ҳам ифодалайди, ш-дек, юрт, мам-т маъноларида ҳам қулланади.

ЭЛАТ — кишиларнинг тил, ҳудуд, иқт-й ва мад-й жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Э.га куп жиҳатдан бири-бирига яқин қабилалар бирлашади. Қадимда кишиларнинг Э. булиб, бир ҳудудда яшашлари улар орасида умумий манфаатдорлик, қон-қариндошлик ҳис-туйғуларини кучайтирган. Э.лар кучли қабилаларнинг кучсиз қабилаларни узига буйсундириши ва улар б-н аралашиб кетиши натижасида ҳам шаклланган. Э. ўз қиёфасини сақлаб қолиши, ривожланиб, миллат даражасига кутарилиши учун ўз давлатига эга булиши керак. Умумий манфаатдорлик ҳисси ва уни ҳимоя қилиш масъулияти Э.ни вужудга келтирган. Нисбатан марказлашган дастлабки давлатлар Қад. Миср, Қад. Бобил, Қад. Турон ва б. жойларда пайдо бўлган. Сайёрамизнинг бошқа жойларида, жумладан, Фарбий ва Шарқий Европада Э.лар ўрта а.ларда шаклланган. Дунёда бундай жараёнлар давом этаётган мам-тлар ҳозир ҳам бор. Ш.у. жонли сузлашув тилида миллат ва элатлар деган иборалар ишлатиб турилади. Купинча, Э. деганда, камсонли, мад-й-маър-й, иқт-й-сиёсий жиҳатдан нисбатан кам ривожланган халқлар ҳам тушунилади. Собиқ Иттифоқда 1926 йилда аниқланган аҳоли рўйхатида 230 дан ортиқ миллат ва Э. яшайди, дейилган бўлса, 1959 йилги аҳоли рўйхатида бу рақам 129 тага тушиб қолган. Демак, 100 дан ортиқ Э., асосан, кам сонли халқлар ўз миллий қиёфаларини йўқотиб, куп сонли халқнинг миқдорини оширган. Шўровий мафкура “ўз рив-шига кўра орқада қолган кўпгина Э.лар, асосан, майда Э.лар, миллатга айланмаслиги ҳам мумкин. Улар вақт ўтиши б-н иқт-й ва мад-й жиҳатдан юксалган бошқа Э. ва миллатлар б-н яқиндан алоқа қилишга ўтиши натижасида илғор халқнинг мад-ти, тилини ўзлаштиради ва аста-секин ўша миллатнинг таркибига сингиб кетади”, деб ўқтирарди. (Бу кучирма Ўзб. Совет Энциклопедиясининг 13-жилдидан келтирилди). Бундан кўринадики, Чор Россиясида XVI а.нинг урталаридан бошланган бундай сиёсат шуро даврида ҳам пинҳона давом эттирилди. Шуниси қизиқки, қаердаки

миллий уйғониш юз бериб, миллий мустақиллик талаб этилса, шу халқни, шу халқ раҳбарларини сепаратизмда айблаш мустамаккачиларга хос усулдир. “Сепаратизм” лот.дан олинган атама ҳисобланиб, ажралиб чиқишга, алоҳида булишга интилиш маъносини билдиради. Мас., бир бугун мам-тнинг бир вилояти ажралиб чиқишни иетаса — бу сепаратизм бўлади, бу ҳаракатнинг тепасида турганларни сепаратчи дейиш мумкин. Бундай интилишларни соғлом фикрли ҳеч бир киши оқламайди ва ёқламайди. Бу мам-тнинг яхитлигига раҳна солади, бутун бир халқни пароканда қилади. Лекин тили, дини, турмуш тарзи мутлақо бошқача бўлган, ўз ватанига эга бир халқнинг мустақилликни истаб, ҳукмрон тузум исканжасидан ажралиб чиқиши сепаратизм эмас, балки миллий давлатчиликни тиклаш йўлидир. Ўз-ннинг мустақилликка эришиши ана шу тамоийил мазмунига мос келади.

ЭЛЕКТОРАТ (лот. *electorates* — сайловчи, сайлайдиган) — сиёсий партиялар н.назаридан Парламент, Президент ёки давлат ҳокимияти маҳаллий вакиллик органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ўтказиладиган сайловларда муайян сиёсий партия, партияларнинг сайловолди блоки ёки мустақил номзодлар бирлашмалари томонидан курсатилган номзодлар учун овоз берувчи сайловчилар гуруҳи. Сайловчилар томонидан у ёки бу сиёсий партия номзодларининг қўллаб-қувватланиши уларнинг манфаатлари муайян партия ёки унинг номзодлари дастурларида, сайловолди ҳужжатлари ва фаолиятида ўз аксини топгани б-н изоҳланади. Ҳоз. замон халқаро сиёсат майдонида гарчи “Э.” атамаси янги ибора бўлмаса-да, бу атама Ўз-н ижт-й-сиёсий ҳаётига мустақилликка эришилгандан сўнг, хус-н, мам-тимизда демократик жам-тни барпо этиш жараёнида куппартиявийлик тизими вужудга келиб, ҳақиқий демократик сайловлар ўтказилиши мун-ти б-н жадал кириб келди. Амалга оширилган парламент ислоҳоти ва икки палатали Олий

Мажлисга утказилган сайловларда сиёсий партиялар уртасида сиёсий рақобатнинг кучайиши туфайли Э. масаласи ута долзарблик касб этди. Мазкур масала сиёсий партиялар учун нафақат наз-й, балки купроқ амалий аҳамиятга эга. Чунки уз Э.ини билмайдиган, у туғрисида етарли тасаввурга эга булмаган, унинг ижт-й таркиби, манфаатлари ва эҳтиёжларини урганмаган сиёсий партия уз максад-муддаосини белгилай олмайди, истиқболдаги ва жорий вазибаларини аниқлашда қийналади. Бундай партия кимларга таянишини, ким учун фаолият курсатиши ва кимлар уртасида ишлашини, бир суз б-н айтганда, кимларни уз ортидан эргаштириши кераклигини билмайди. Табиийки, бу партия узоқ мавжуд бўлмайди. Э. вакиллари у ёки бу сиёсий партияга муайян қатламларга мансуб булганлиги ёки сиёсий партия дастурида уларнинг манфаатлари у еки бу тарзда акс эттирилгани учун эмас, балки мазкур сиёсий партия уларнинг манфаатларини нечоёли чуқур ургангани, билиши ва ижт-й-иқт-й узгаришига мувофиқ дастурий ҳужжатларида инобатга олганга қараб мойиллик билдиради. Энг муҳими, сайловчи сиёсий партиянинг амалий ишларига қараб, уни ташвишлантираётган муаммоларини ҳал қилиши ёки ҳал эта олмаслигига қараб баҳо беради ва қўллаб-қувват тайди.

Э. манфаатлари хилма-хил булади. Ушбу масалага сиёсий партияларнинг фаолияти н.назаридан ёндашилганда, сиёсий манфаатлар биринчи ўринда туриши, шубҳасиз. Зеро, ҳар қандай партия учун давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув идораларида, уларни шакллантириш ва фаолият юритишига сиёсий таъсир курсатиш имкониятига эга булиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Уз-нда фаолият курсатаётган сиёсий партиялар уз Э.ига эга булган партиялардир. Э. орасида мунтазам иш олиб бориш, унинг манфаатларини ифода ва ҳимоя этиш йулида доимий ҳаракат қилиш сиёсий партияларнинг устувор вазибаларидан бири ҳисобланади. Фақат ана шу йул б-нгина сиёсий партиялар уз дастурларида белгиланган

стратегик мақсадларга эришишлари мумкин. Ҳар бир партия Э.ининг уз партияси ғоялари б-н боғлиқ маън-й мезонлари мавжуд булади. Ана шу маън-й яқинлик одамларни ягона Э. доирасида бирлаштириб туради. Ш-дек, Э. маъ-яти партияларнинг айрим масалаларни умумхалқ муҳокамасига қуйиши масаласини белгилаб беради. Партиялар илгари сурадиган ғоялар шу жиҳатдан Э. маъ-ятини курсатиб туради.

ЭЛИТА (франц *elite* – энг сара) — ҳар қандай ижт-й тузилманинг бошқарув, мад-т ва фанни ривожлантириш функцияларини амалга оширувчи олий, имтиёзли қатлами. Э. ҳақидаги наз-ялар даставвал Платон, Нишше қарашларида баён қилинган булиб, XX а. бошларида В.Парето, Г.Моско, Михельс таълимотида системали равишда тадқиқ этилган. Ҳоз. Ғарб социологиясида Э.нинг турли мезонлари ва хус-ятлари урганилмоқда. Бунда Э. таркибига ҳокимиятга интилаётган ва сиёсий жиҳатдан фаол одамлар (Моско), жам-тда энг куп обру ва мақомга, бойликка, оммага нисбатан ақлий ва ахлоқий устунликка эга булган одамлар (Ортега Х Гассет), жам-тнинг ноижодий купчилигидан фарқ қилувчи иждодий қисми (Тойнби), энг малакали мутахассислар, менежерлар ва бошқарув тизимидаги хизматчилари (технологик детерминация) киритилади. Ҳоз. замон социологиясининг Э. наз-яси Миллс, Рисмен, Белл каби олимлар қарашларида ҳам уз ифодасини топган.

ЭЛЧИ — тарихда шоҳ томонидан бирор топшириқ б-н юборилган киши; ҳозирда бир суверен давлатнинг бошқа бир суверен давлатдаги дипломатик вакилларининг энг катта мартабаси, унвони ва шу унвонга эга булган шахс. Мазкур мартаба дипломатия ваколатхоналари очаетган давлатлар уртасидаги битимлар б-н белгиланади. Бунинг учун халқаро урф-ода эътироф этилган ва 1961 йилдаги Дипломатия алоқалари туғрисидаги Вена конвенциясида уз тасдиғини топган қоидаларга кура, дипломатия ваколатхонаси раҳбари турли тоифалар ора-

сидан танлаб олинади. Э. давлат бошлиғи томонидан тайинланади ва уша давлат бошлиғи томонидан эътироф этилади. Э. деганда, тегишли ваколатхона раҳбари лавозими ҳам тушунилади, аксарият мам-тларда бу олий дипломатия мартабасидир. ЎзР Конституциясида кузда тутилганидек, чет эл давлатлари ва халқ-аро ташкилотлардаги Э.ларни ва б. дипломатия вакиллари УЗР Президенти тайинлайди ва чақириб олади (93-модда, 6-банд). Президент, ш-дек, чет эл дипломатия вакиллари ишонч ёрликларини қабул қилиб олади (93-модда, 5-банд), яъни УЗР Президенти чет эл давлати бошлиғидан ЎЗР раҳбарига ёзилган расмий мактубларни қабул қилиб олади, ушбу мактубларда дипломатия вакилини тайинлаш ёки чақириб олиш қоидалари баён этилади. ЎЗРнинг 1992 йил 3 июлдаги «ЎЗРнинг чет эл давлатларидаги дипломатия вакиллари тайинлаш ва уларни чақириб олиш тартиби туғрисида»ги Қонунида 1961 йилдаги Дипломатия алоқалари туғрисидаги Вена конвенцияси ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этган тамойиллари ва нормаларига биноан УЗРнинг Э.сини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби белгиланган. Э.хона — бир давлатнинг иккинчи давлатдаги доимий дипломатия ваколатхонаси булиб, унга Э. бошчилик қилади. Доимий Э.хоналар XVII—XVIII а.ларда ташкил топган. Ҳоз. вақтда Э.хона мақомини белгилаб берадиган халқаро ҳуқуқий нормалар 1961 йилдаги Дипломатия алоқалари туғрисидаги Вена конвенциясида акс этган. Ўз-н Дипломатия алоқалари туғрисидаги Вена конвенциясига 1992 йилнинг 15 январида қўшилган. Халқаро мун-тларда Э. ва Э.хоналар асосида иш олиб бориш жаҳон халқларининг бугунги юксак маън-й ютуғи ҳисобланиб, дипломатик мун-тларнинг бундай ташкил этилиши жаҳон халқлари орасида узаро ишонч ва тенг ҳамкорлик мун-тлари асосида иш олиб боришда қулай имкониятлар яратиш учун хизмат қилади.

ЭЛШУНОСЛИК (этнология, этнография) — элат ва халқларнинг келиб чиқиши ва жойлашиши, узаро ухшаш ва фарқли хус-ятлари, мад-й-маиший ҳаёти, ижт-й ва оилавий турмуш тарзи, маън-й дунёси каби муаммоларни урганувчи фан соҳаси. Ш-дек, этносларнинг ибтидоий даврлардан то шу кунгача узлиги, урфо., маросим, маъ-ят ва анъанавий турмуш тарзи, ҳоз. кундаги энг муҳим этнослараро мун-тлар, умуминсоний ва умумэтник жараёнлар, этник гуруҳ ва ирқларнинг узаро алоқалари, этник онг стереотипи ва этник психология каби масалаларни тадқиқ қилади. Кейинги вақтда этнология фани купроқ наз-й муаммоларни, этнография эса амалий масалаларни урганишга ихтисослашмоқда. Этнография (юн. *ethnos* — халқ, *grafos* — ёзма) фанининг замонавий европача наз-й асослари халқлар туғрисидаги мустақил фан сифатида XIX а. урталарида шаклланган. «Этнос» сузи илк бор қад. юнон тилидаги манбаларда учрайди. “Этнография” атамаси фанга илк мартаба 1784 йилда А.Шаванн томонидан олиб кирилган. Француз олими Жан Жак Ампер томонидан 1830 йилда “антропологик” (ижт-и) фанларнинг умумий таснифини ишлаб чиқишда халқлар ва уларнинг мад-ти туғрисидаги янги фаннинг номланиши тарзида махсус изоҳ сифатида қўлланган. Кейинчалик мазкур атама Европа давлатларига жуда тезлик б-н ёйилган. Умуман, этнология мустақил фан сифатида бир қатор этнологлар жам-тлари (1839 йил Парижда Франция этнологлари жам-ти, 1848 йил АҚШда Америка этнологлари жам-ти)нинг тузилиши б-н расман тасдиқланган. Кейинчалик Э.нинг наз-й қисми ҳам ривожланиб бориб, унинг асосида этнология фани вужудга келган. Этнология ҳам “халқ туғрисидаги фан” деган маънони билдиради. Фан соҳаси сифатида Э. (этнография, этнология) XIX а.нинг урталарида истеъмолга кирди. Расмий равишда мустақил фан сифатида 1839 йили “Париж этнология жам-ти”га асос солинган даврдан бошлаб тан олинган. Э. дастлаб фактик билимларни тўплайди, кейин уларни таҳ-

лил этиш орқали моҳиятини тушуниб олиб, наз-й хулосалар чиқаради. Э. уз тадқиқотларини археология, антропология, мад-тшунослик, лингвистика, социология, санъатшунослик каби фан соҳалари б-н боғлиқ ҳолда амалга оширади. Мазкур фанларнинг узаро алоқаси гуфайли кейинги йилларда қушалоқ илмий соҳалар: этник антропология, этномад-т, этнолингвистика, этнососоциология, этнопсихология ва б. юзага келди. XIX а. иккинчи ярмида Европадаги бошқа йирик давлатлар сингари Франция сиёсий доиралари томонидан мустамлакачилик сиёсатининг кучайиши ва мустамлакаларни бошқариш механизмининг мураккаблашуви, уз-узидан қарам халқлар туғрисида кенгроқ маълумотларга эга булиш. уларнинг миллий ҳус-ятлари, тарихи, турмуш тарзи, мад-ти, маъ-яти ва анъаналари ҳақида батафсилроқ маълумотга эга булиши талаб қила бошлаган. Шу босидан ҳам Э. бу давлатда “этнография” деб юритилган. Францияда мазкур атама XIX а. охиригача илмий истеъмол доирасида булган. Этнография жаҳондаги барча халқларнинг, этник уюшманинг турли шакллари, уларнинг келиб чиқиши (этногенези), турмуш тарзи, урф-о.лари, моддий ва маън-й тар-ёт даражаси, уларнинг узаро тафовути, умумийлиги ёки ухшашлигини, этносларнинг узига хос ҳус-ятларини урганувчи махсус фан соҳаси ҳисобланади. Э. ҳоз. этносларнинг келиб чиқиши ва шаклланиши, жойлашиши ва этник тузилиши, урф-о.лари, маън-й мад-ти ва миллий ҳус-ятларини тарихий жараён б-н боғлиқ тарзда урганади. Тарихий Э. йуқолиб кетган халқ ва элатлар, утмишдаги этник жараёнлар, майший турмуш ва маън-й мад-т ҳус-ятларини тадқиқ қилади. Э. фани асосий эътиборни ҳоз. халқларга қаратгани ҳолда, утмишда мавжуд булган барча этник бирликларни илмий урганишга ҳам қаратади. Э.нинг фан сифатидаги асосий объекти халқ ва халқларнинг узига хослиги ҳисобланади. Э. фанида турли халқлар этногенези ва этник тарихи, анъанавий ва этник-мад-й жараёнлар, моддий ва маън-й мад-т муаммолари ҳамда этнослараро

жараёнлар тадқиқ этилади. XX а. бошларида француз тадқиқотчилари этнографияга тарихий ва наз-й материалларни жалб этган ҳолда изланишлар олиб боришлари натижасида Э. этнологияга айланган ва ҳозирда француз олимлари томонидан асосан этнологик тадқиқотлар олиб борилмоқда. XX а.нинг сунгги чорагидан бошлаб Германияда Макс Планк номидаги Этнология ва антропология илм. тад. ин-ти томонидан олиб борилаётган изланишлар алоҳида эътиборга сазовордир. Аввало, инглиз забон мам-тларда халқлар туғрисидаги фан антропологиянинг бир қисми сифатида урганилган. Америкада дастлабки элшунослар жам-ти 1848 йилда тузилган булса-да, Э. мактаблари Европанинг бошқа мам-тларига қараганда амалда бирмунча кечроқ шаклланган. Негаки, қитъа аҳолисининг этник ранг-баранглиги ва узоқ йиллар мобайнида мазкур қитъада давом этган ирқчилик сиёсати натижасида жисмоний антропологиянинг ирқий ва мад-й фарқларигина урганиб келинган. Ўз урнида шуни ҳам қайд этиш керакки, мазкур йуналишга машхур олим Генри Льюс Морган томонидан асос солинган. Унинг ибтидоий жам-тда уруғчилик, оила-никоҳ мун-тлари типлари таснифи, инсоният тарихини даврлаштириш мавзуларидаги содда тадқиқотлари бир неча ун йиллар мобайнида Америка элшунослари учун муҳим изланиш йуналишлари сифатида хизмат қилган. Россияда 1846 йил “Рус география жам-ти”нинг тузилиши натижасида Э. йуналишидаги дастлабки тадқиқотларга асос солинган. Рус этнографияси мактабининг шаклланишида машхур сайёҳ ва тадқиқотчи олим Миклухо Маклайнинг хизмати беқиесдир. Ў.О. халқлари, шу жумладан, узб. халқи элшунослиги ҳақидаги дастлабки маълумотлар археологик ёдгорликлар, илк ёзма манбалар ва турли қадимий тарихга оид материаллардан маълум. Қад. даврларда ва Урга а.ларда Амударё ва Сирдарё буйларида яшаган халқлар ҳаёгини урганишда зардуштийлик динининг муқаддас китоби — “Авесто”, қад. туркий битиклар ва сугдий ёзувлар, Абу Райҳон Берунийнинг “Қад. халқлардан

қолган ёдгорликлар”, Маҳмуд Қошгарийнинг “Девону лугатит-турк”, Абу Бакр Наршахийнинг “Бухоро тарихи”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” ҳамда “Насабномаи узб.”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Абулғозий Баҳодирхоннинг “Шажараи турк”, Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” каби асарлари катта аҳамиятга эга. 1870 йилда Самарқанд, Бухоро, Урганч буйича уюштирилган илмий экспедиция (Н.Н.Каразин, Н.Е.Симанов)лар уз даври учун муҳим маълумотларни туплаш имконини берган. Ў.О. Россия империяси томонидан босиб олинган, узб. халқи Э.ини урганишга жиддий эътибор қаратила бошланган. Айниқса, 1895 йилда Тошкентда Археология хаваскорлари Туркистон тугарагининг ташкил этилиши натижасида узб. халқи этнографиясига оид илмий материаллар йиғила бошланди. Ш-дек, Сатторхон Абдуғафоров, Мирзо Барот, Мулла Қосимов, Муҳаммад Вафо, Г. Арандренко, Л.С. Берг, ВЛ. Вяткин, М.Ф. Гаврилов, А.Д. Гребенкин, А.А. Диваев, И.И. Иброҳимов, А.В. Каулбарс, П.Е. Кузнецов, Д.Н. Логофет, Н.А. Маев, А.Е. Снесарев, М.С. Андреев, А.А. Семенов, А.Ф. Петровский, А.П. Шишов, В.Н. Наливкин, Н.П. Маллицкийларнинг тадқиқотларида узб. халқининг этник тарихи, ижт-й-иқт-й ҳаёти, геосиёсий жойлашуви, ўзаро ички ва ташқи алоқалари, анъанавий турмуш тарзи ва мад-тига доир қўлаб илмий материаллар тупланган. 1881 йилда маҳаллий ҳокимият томонидан ўз даврининг машҳур элшунос олимларидан ташкил топган “Туркистон туб аҳолисининг маиший турмушини урганиш илмий комиссияси” фаолият юритган. Айнан шу комиссия иштирокида машҳур элшунос тадқиқотчи олим А.А.Диваев раҳбарлигида Сирдарё вилояти ва Ў.О. халқлари этнографиясининг билимдонларидан бири М.С.Андреев бошчилигида Самарқанд вилоятида яшовчи эл-улуслар этнографияси ва бой фольклор — халқ оғзаки ижоди намуналарини урганиш буйича этнофольклористик экспедициялар уюштирилган.

1930 йилларда йирик узб. фольклоршунослари Ғози Олим Юнусов ва Ҳоди Зариповлар ҳамда машҳур рус этнографи Л.П. Потапов томонидан узб. халқи мадти, этнографияси ва фольклорини урганиш борасида уюштирилган махсус экспедициялар жараёнида ҳам маҳаллий аҳолининг узига хослиги юзасидан жуда бой материаллар тупланган. XX а.нинг 20–30-йилларига қадар Э. муаммолари бн купроқ русийзабон олимлар шуғулланган бўлса, 30-йиллар охирига келиб, М.А.-Бижанова, Ш.Иноғомов, Т.Мирғиёсов, М.Юсупов, Ҳ.Ҳусанбоев, Г.Алимов, А.Болтаев, М.Саиджонов каби маҳаллий мутахассис-этнографларнинг янги авлоди шаклланган. Бу даврда яратилган тадқиқотлар музейлар ва илмий марказларда бажарилган бўлиб, уларнинг асосий илмий натижалари асосан турли журналларда мақолалар тарзидагина эълон қилинган. 1943 йил Ўз.ФА Тарих ва археология ин-ти таркибида Этнография бўлимининг ташкил этилиши республикада этнографик илмий изланишларни янада жонлантириб юборди, деб ҳисоблаш мумкин. Бу даврда тадқиқотчилар томонидан асосан тарихий ва замонавий этнография ҳамда узб.ларнинг этник муаммолари юзасидан илмий изланишлар олиб борилди. XX а.нинг 70-йилларидан бошлаб Ўз-ннинг айрим минтақалари аҳолисининг этник таркибидаги узгаришлар ҳақида ҳудудий маълумот берувчи этнографик хариталар тайёрланди (Ш.И. Иноғомов, К.Шониёзов, Х.Тошев, Б.Аминов ва б.). Олий ўқув yurtлари учун “Этнология” фанидан махсус дарслик (И.Жабборов “Ўзб. халқи этнографияси”, Т., 1994), ўқув-услубий қўлланмалар (О.Буриев, Б.Исҳоқов), “Этнология атамалари лугати” (О.Буриев) чоп этилди. Юртимиз мустақилликка эришганидан кейин Э. фани ҳам янги босқичга қўтарилди. Айниқса, этногенез ва этник тарих муаммолари буйича қатор тадқиқотлар яратилди. Бугунги кунда мам-тимиз илмий муассасаларида Э. фанининг долзарб муаммолари кенг урганилмоқда. 2000–2001 йилларда Термиз ва Қаршида этнологик тадқиқотлар маркази ташкил

этилди. Мам-тимиз этнологлари АҚШ, Англия, Франция, Германия, Япония, Жанубий Корея, Туркия, М.О. республикалари этнологлари б-н илмий-амалий ҳамкорлик алоқаларини урнатишган. Россия ФА Этнология ва антропология инти б-н ҳам доимий ҳамкорлик йулга қуйилган. Бундай илмий алоқалар юрти-мизда Э. (этнология, этнография) жахон илми б-н узаро уйғун ривожланаётган-лигидан далолат беради.

ЭМАНСИПАЦИЯ (лот. *emancipatio*) — 1) жабр-зулм, қарамлик, тутқунлик, турли бидъатлардан қутулиш (мас., хотин-қизлар Э.си); 2) тобелик, эскилик сарқити, ақидапарастликдан холи булиш; 3) вояга етмаган кишини муомалага лаёқатли деб эълон қилиш. ЎзРнинг фуқаролик ҳуқуқида Э. қоидалари ФКга биринчи марта киритилди. Вояга етмаган шахсни тула муомалага лаёқатли деб эълон қилиш ота-онанинг, фарзандликка олувчиларнинг ёки ҳомийнинг розилиги б-н васийлик ва ҳомийлик органининг қарорига мувофиқ ёхуд бундай розилик булмаган тақдирда, суднинг қарори б-н амалга оширилади. Ота-она, фарзандликка олувчилар ва ҳомий Э. қилинган вояга етмаган шахснинг мажбуриятлари буйича, хус-н, у етказган зарар оқибатида келиб чиққан мажбуриятлар буйича жавобгар булмайдилар.

ЭМОТИВИЗМ (инг. *emotive* — ҳиссиётни келтириб чиқарувчи, қўзғалтирувчи) — мантиқий позитивизмнинг гоёлари ва методологияси асосида вужудга келган ахлоқий наз-я. Мазкур наз-яга кура, ахлоқий ҳукмлар, атамалар ҳақиқий ҳам, ёлғон ҳам эмас, билиш мазмунидан маҳрумлиги боис уларни тажриба йули б-н текшириб булмайди. Уларнинг аҳамиятли томони ахлоқий ҳиссиётларни намоён қилишга хизмат қилишдангина иборат. Э. ахлоқий тасаввурларни уз-узидан вужудга келади деб ҳисоблайди. Э. ХХ а.нинг 20-40-йилларида Буюк Британия, Австрия, АҚШда кенг тарқалади. Айер, Рассел, Карнап, Рейхенбах кабилар Э.нинг етакчи вакиллари ҳисобланади.

ЭМОЦИЯ (лот. *emovco* — ҳаяжонлантираман, изтироблайман) — маън-й-руҳий ҳодиса. шахснинг муайян воқеликка нисбатан уз мун-тини ҳис қилтишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёжи ва қизиқиши. нарса ва ҳодисалар б-н боғлиқ булган турли даража, мазмун ва шаклдаги ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларнинг мажмуаси. Э. атамаси «ҳиссиёт» т.си б-н бир маънода ишлатилади. Лекин “ҳиссиёт” б-н “Э.” т.сини айнан бир ҳисоблаш мумкин эмас. Белгилари, хус-н, яққол намоён буладиган ҳиссиётларни ичдан кечиришдан иборат руҳий жараён вужудга келишининг аниқ шаклинигина Э. деб аташ туғри булади. Бироқ ватанпарварлик, жавобгарлик, виждон азоби, масъулият, бурч, онанинг болага нисбатан меҳр-муҳаббати ҳисларини Э. деб аташ мумкин эмас. Ш-дек, уларни кескин чегаралаш ҳам баъзи бир камчиликларга олиб келади. Э. инсон психикасининг узига хос соҳаси булиб, шахс фаолиятининг айрим жиҳати сифатида ҳаракатдаги ва уз миясида теварак атрофдаги оламни акс эттираётган одам томонидан турли тарзда ичдан кечирилади. Э. борлиқда содир булаётган ҳодиса ва нарсалардан шахс учун аҳамиятли жиҳатлари ҳақида дарак берувчи сигналлар тизими ҳисобланади. Унинг худди шу сигнал функцияси психологияда Э.нинг импрессив томони дейилади (лот. *impressio* — таассурот). Э. ва у кечишининг турли шакллари фақат сигнал функциясини эмас, балки бошқарувчилик функциясини ҳам бажаради. Мослашиш давридаги ихтиёрсиз ва онгли ҳаракатлар психологияда эмоционал ҳолатларнинг экспрессив томони деб аталади (лот. *expressio* — ифодалаш). Шахс эмоционал соҳасининг таркибии қисмлари: эмоционал тус (тон), эмоционал ҳолатлар (актив. пассив. астеник, стеник), аффект, стресс, кайфият. Эмоционал ҳолатлар ҳиссий кечинмаларнинг одагдаги ва узига хос шактидан иборатдир. Инсон фаолиятининг қайси бир тури ёки қайси бир соҳаси ҳислардан қайси бирининг устувор, юксак ҳис эканига қараб муайян туркумларга ажратилади: 1) меҳнат фаолиятида кечириладиган ҳислар, яъни праксик ҳислар (юн.

praxis — иш, фаолият. юмуш); 2) интеллектуал ҳислар (лот. *intellectus* — тушуниш, ақл); 3) ахлоқий ҳислар (лот. *moralis* — ахлоқий); 4) эстетик ҳислар (юн. *aistesis* — ҳиссий идрок).

“ЭНГ АСОСИЙ МЕЗОН — ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИНИ АКС ЭТТИРИШ” — Ўз-н Президенти И.А.Каримовнинг бугунги кунда замон узгаришлари б-н маън-й ҳаётимизда ҳар томонлама уткир ва долзарб аҳамият касб этаётган муаммолар, ҳоз. пайтда маън-й-маър-й тарбия ишларининг самарадорлиги ва таъсирчанлигини ошириш, хус-н, миллий улғигимизни англаш, бебаҳо маън-й меросимизни асраб-авайлаш ва халқимизга етказишда ОАВнинг урни ва тобора ортиб бораётган аҳамияти таҳлил этилган рисола (Т., “Ўзбекистон”, 2009 й.). Рисолада бу мураккаб масалаларнинг моҳияти, сабаб ва оқибатларини англаб етиш, айна вақтда ушбу соҳадаги мавжуд хавф-хатарларнинг олдини олиш буйича даврнинг узи кун тартибига кескин қилиб қўяётган янги вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилади. Ш-дек, асарда баён этилган фикрларда бугунги кунда жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари давлатлар ва халқлар уртасида интеграция ва ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш б-н бирга, мафкуравий таъсир утказишнинг уткир қуролига айланиб, турли сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётгани, айнқса, «оммавий мад-т» ниқоби остида аҳолининг кенг қатламлари, биринчи навбатда, ёшларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган уринишлар, ошқора ва пинҳона ахборот хуружлари тобора кучайиб бораётганига эътибор қаратилади. Бунда ОАВ олдида турган долзарб вазифалар, уларга қўйилган талаблар кўп булишига қарамасдан, энг асосий талаб — ҳақиқатни ҳаётнинг тулақонли акс эттирилиши ОАВ ходимлари ва журналистларнинг билим ва тажрибаси, профессионал маҳорати, фуқаролик позициясига боғлиқ экани таъкидланади. Шиддатли ахборот оқимида бизга ёт ва ёвуз мақсад ҳам яққол намоён бўлаётгани боис, ОАВ ва уларнинг ходимлари ҳали

ҳаёт тажрибаси етарли булмаган, онгу тафаккури, ахлоқий қарашлари эндигина шаклланиб келаётган ёшларимизни бундай хуружлардан авайлаб-асраш, уларни маън-й жиҳатдан бу ғояларга қарши қуроллантиришда жонбозлик курсатиши ҳаётин заруратга айланди. Чунончи, ОАВ дунёда руи бераётган воқеа-ходисаларнинг моҳияти, сабаб ва оқибатларини ҳаққоний, таъсирчан мисоллар орқали тушунтириш воситасида униб-усиб келаётган авлодни мустақил фикрлашга урганишига кумаклашиши зарур. Рисолада ёт қарашлар, бузғунчи кучларнинг турли усуллардаги ташвиқотлари таъсирга тушишининг олдини олиш, айна вақтда маън-й-маър-й тарғибот ишларини кучайтиришга янада кенгроқ эътибор қаратилиши таъкидланади. Шу б-н бирга, ОАВ бугун мам-тимизда амалга оширилаётган ижт-й-иқт-й сиёсатни. янгилаш ва узгаришлар жараёнларини ҳар томонлама чуқур, таъсирчан усуллар б-н ёритиб бориши, бу масалада офаринбозликдан қутулиши, бюрократия, манфаатпарастлик, порахурлик, маҳаллийчилик, лоқайдлик каби салбий иллатларни фош қилиши зарурлиги рисолада кўрсатиб берилган. Мустақилликни мустаҳкамлаш, эзгу ғояларга садоқат руҳини ёшларимизга синдиришда ОАВ уз имкониятларини тула намоён қилиши лозимлиги; буюк аждодларимиз ҳаёти, фаолияти, жаҳон мад-тидаги урни ва аҳамияти, бугунги ҳаётга таъсири ҳақида жамоатчилигимизга, ёш авлодга узлуксиз маълумот етказиб бериш, айна вақтда фақат уларнинг номларини зикр этиш, утмишга маҳтиё бўлиб қолишни бартараф этиш масалаларини ҳар томонлама чуқур очиб беришга қаратилган илмий-оммабоп ва маър-й курсатувлар, ҳужжатли фильмлар, мақола ва рисоалар яратиш жараёнини доимий равишда ёритиб бориши уқтирилади. Мазкур рисола кенг жамоатчилик, ижодкор зиёлилар, ОАВ ходимларига мўлжалланган бўлиб, ундан ш-дек, олий ўқув юртларининг фал., тарих, сиёсатшунослик, журналистика, миллий ғоя ва б. ижт-й соҳа мутахассисликлари буйича махсус курс ва машғулотлар олиб боришда фойдаланиш мумкин.

ЭНГ БУЮК ЖАСОРАТ – “Энг буюк жасорат – бу маън-й жасоратдир” (И.А.Каримов). Ҳаёт доимий синов майдони сифатида таърифланади. Унинг асл маъноси эса ана шу майдондаги тинимсиз кураш, қийинчиликларни енгиб, инсонга хос улугворлик, покликни асраб ута олишдан иборат. Оқдий ут-улан ҳаёт учун курашиб, тош қотган ер бағрини ёриб чиқади. ҳар бир жонзот уз наслини сақлаш учун курашади. Жасорат намуналарини курсатади. Инсон ҳаёти ҳам ана шундай тинимсиз курашдан иборат. Аммо инсонга б. жонзотлардан фарқли улароқ буюк неъмат – ақл ато этилган, руҳият берилган. У нафақат жисми, балки купроқ руҳияти талаблари б-н яшайди, онгли ҳаёт кечириш учун ички дунёси, маън-й оламига суянади. Аини маън-й тамойиллар асосида одамзод қадим-қадимдан дунёни диалектик идрок этиб, икки куч – ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик уртасидаги доимий кураш сифатида талқин этиб келган, эзгуликка интилиб яшаган. Дунёдаги куп халқларнинг эртагу ривоятларида қаҳрамонлар айри-чорраҳа йула рубару келадилар ва дунё неъматларини, нафси талаб этган нарсаларни ваъда қилган йулни эмас, балки фақат “борса-келмас” йулни танлайдилар. Бунга адолат ва эзгулик рамзи сингдирилиб, шу йулга кирган инсоннинг маън-й қудратини, узидан, ҳузур-ҳаловатидан кеча олишини англади. Жаҳон цивилизацияси, ана шу Э.Б.Ж., азму шижоат, маън-й жасорат соҳибларини улғулаб, шарафлаб келган. **“Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш, узини томчи ва томчи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари чарчамай, толикмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фаолият мезонига айлантириш – ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу”**. Яқинлар учун, ўзгалар учун, инсоният учун, бутун борлиқ учун жон куйдириш ёки азиз жонини фидо қилиш учун инсон метин иродали, буюк қалб эгаси булиши керак. Юнон афсоналаридаги Икар каби ҳалок булишини била туриб, куёшга, ёруғликка, буюк орзулар сари парвоз қилиш ҳамманинг ҳам қулидан келавермайди. Аммо

инсоният гар-етини ҳар доим аинан ана шундай одамлар йулга қуйганлар, шулар тарих гилдирагини олга силжитганлар. Улардаги Э.Б.Ж. одамлар учун ибрат мактаби булган. Эрк ва озодлик йулида Э.Б.Ж. курсатган миллий қаҳрамонларимиз Тумарис, Широқ, Спитамен биз учун ибрат була олади. Инсоният тар-ёт йулларини белгилаган буюк кашфиётлар, одамларни руҳан покланиш, қалбан улғайишга даъват этган фан, мад-т, санъат ва адабиёт ва б. бунёдкорлик дурдоналари ана шундай маън-й жасорат меваларидир. Суқрот яратган илм, унинг инсон ва жам-тга доир фал.си мана қарийб 2,5 минг йил мобайнида Шарқу Фарб алломаларини руҳлантириб келмоқда. Унинг ҳаёти ва улими тарихи инсон руҳий қувватининг чинакам рамзига айланган. Одоб ва ахлоқни фал-й теран тадқиқ қилган Суқрот ҳокимият томонидан айбланиб, улим жазосига ҳукм этилади. Шогирдлари унга қамоқдан қочиб жонини сақлаб қолишни таклиф этишганда, у бундан воз кечади. Суқрот учун қамоқдан қочиш узи тарғиб қилган ва узи бугун умр риюя этган қоидаларга, Ватанга хиёнат булар эди. Зеро, унинг қатъий фикрича, ҳар қандай, ҳатто энг юксак ва адолатли мақсад ҳам, унга эришмоқ йулидаги паст ва жиний воситаларни оқламайди. Шарқу Фарб илмининг ривожига кучли таъсир утказган, Шарқ илм-фанида “устоди аввал” (биринчи муаллим) деган шарафли ном олган Афлотун нафақат илм-фан, балки маън-й жасорат бобида ҳам Суқротнинг муносиб шогирди булди.

Инсониятнинг бугунги тар-ёт даражасини Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилео Галилей, Кампанелла каби олимларнинг кашфиётларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ваҳоланки, мас., черков таъинқларига учраган Ж.Бруно жонини сақлаб қолиш учун уз кашфиётидан воз кечса, тавба қилса бас эди. Аммо у бундай қилмади ва утда куйдирилди. Худди шундай, унлаб Европа алломалари жаҳолат қурбонлари булишди. М.О.да ҳам юзлаб ана шундай Э.Б.Ж. соҳибларини санаб утиш мумкин. Хус-н, Хоразм Маъмун академиясида фаолият курсатган Абу Наср

к. Абу Райҳон Беруний, Ибн Халдун Хужандий, Аҳмад ибн Муоразмий, Аҳмад ибн Ҳамид Найсаби ашломаларнинг фидойилиги Шарқ зиё масканига айланди. Гилмий кашфиётлари, машаққатли ортида яратган асарлари жаҳоннинг ривожига беқиёс ҳисса қўшилди. Илоҳий ишқ йулида кўрсатган Мансур Ҳаллож, Насирашраб кабиларни бугунги авлод чиқармайди. Эл-юрт мустақиллигида уз жонини фидо қилган Нажн Кубро ёки Жалолоддин Мангугарнинг жасоратисиз, мам-тни риттириш, давлатни мустақкамлашгани бахшида этган Амир Темурсиз, фаровонлиги, жам-т барқарорлиги ва қайғурган Алишер Навоийсиз, Вашиқи б-н буюк салтанатни яратган Абдуллоҳидин Муҳаммад Бобурсиз узб. халқнинг тарихи ва буюк келажagini таъриф этиш мумкин эмас. XX а.нинг кўпчилари учун қайғули тарихида ҳам бундай сиймолар кўп. Мас., Ҳиндистоннинг озодлик кураши унинг раҳбаридан бири, атоқли мутафаккир, файл. шахсатма” (“Буюк қалб”) тахаллуси орини машҳур булган Ганди номи б-н боғлиқ. Ганди муаммоларни ҳал этиш восити сифатида ҳар қандай урушларни инкор этган. Ш.у. Ганди номи бугунги кунда фақат Ҳиндистонда, балки бутун дунёнинг тинчлик, ижт-и ҳамкорлик, динлараро фрикенглик гояларининг рамзига айланган. Улқа тарихига қайтилса, Ўз-н мустақиллигининг илк тамат тошларини қўйган ашқлиқлол фидойилари – жадидларнинг маънавий жасорати ибрат мактаби бўлди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чулпон, Усмон Носир каби юзтаб маърифатпарварлар Туркистон улқасини Чор мустамлакачилигидан халос этиш, юртни тараққий топтириш йулида уз хузур-ҳаловатидан воз кечдилар, кесрак бўлса азиз жонларини қурбон қилдилар. Тарихдан маълумки, Чор ҳукуматининг мустамлака улқалардаги сиёсатини шўролар давом эттирди. Бу сиёсатнинг асл

моҳияти халқларни. хус-н узб халқини тарихдан айириш, узлигини йўқотиш, улқани хомашё базасига айлантиришдан иборат эди. Ш. у. халқнинг миллий тарихи, орияти, мад-гини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган ҳар қандай инсонга “халқ душмани”, “ватан хоини” каби тамғалар босилиб, қатагон қилинди. Шундай таҳликали даврда ҳам узб. зиёлилари халқнинг орияти ҳимоясига отланиб, фидойилик кўрсатишди, бу йулдаги қийинчилик ва таъқиблардан руҳан букилмади дадил туришди. Шундай шахслар қаторида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари шоир ва ёзувчилар, Яҳё Ғуломов, Иброҳим Муминов каби унлаб, юзлаб олимларнинг номларини келтириш мумкин. Мас., археолог олим Яҳё Ғуломов собиқ Иттифоқ даврида Ўз-нни яхлит пахта даласига айлантириш сиёсати туфайли қаърида тарихий обида ва ёдгорликлар яширинган тепаликлар текисланишига қарши чиқади. Ш.у туфайли тазйиққа учраганда ҳам олим уз ҳаётини ва илмий қарашларидан воз кечмади. Тарих ва келажак олдида масъулиятини ҳис этиб тизимга, унинг бемаъни сиёсатига мардона қаршилиқ кўрсатган шундай инсонлар туфайли узб халқининг бой тарихий мероси келажак авлодлар учун сақланиб қолинди. Инсон ҳаётида шундай дамлар бўладики, шахсий дард-аламлар юки уни эзиб ташлаиди, руҳий ёки жисмоний дардан дунё қоронғу булиб кетади. Бундай пайтларда фақат катта юрак, букилмас ирода эгаларигина узини унуттишга қодир булади. Атоқли узб. шоираси Зулфия, ҳассос олим Озод Шарафиддинов ана шундай маънавий жасорат соҳибларидандир. Умр йулдоши, ҳаётидаги суянчилигини бевақт йўқотган Зулфия айрилиқ ва ҳижрон азобларига бардош берди, ғам-андух ва ҳасратларини матонат б-н енгди, уз ижоди. шеърияти орқали энг эзгу туйғуларни одамларга улашди. Умрини таълим-тарбия, илм-фанга бахшида этган Озод Шарафиддинов эса умрининг сунгги йилларида касалликка дучор бўлди. бир неча огир операцияларни бошидан ўтказганига қарамай, тушкунликка тушмади, уз дарди б-н уралашиб

колмади ва ижодий фаолиятини бир зумга ҳам тухтатмади. Халқ келажаги, Ватан истиқболи учун курашиб, ёниб яшаган ана шундай қахрамонлар Э.Б.Ж. тимсолидир.

ЭНТУЗИАЗМ (юн. *entusiasmos* — илоҳий завқ-шавқ, жонбозлик) — бирор бир ғоя, идеал ёки мақсадга завқ-шавқ б-н, жон-дилдан берилишни, олий қадриятларга интилишни ифодаловчи т. Антик даврда Э., энг аввало, шоир ва рассомлар ижодида илоҳий қувват асосида жонбозлик б-н нодир санъат асарларини яратишда намоён булган. Э. адабиёт ва санъат сирларини урганиш ва ижод йулларини тадқиқ қилишни ҳам қамраб олган. Антик давр файласуфлари илоҳий гузалликка етиш ниятида жонбозлик б-н қилинган меҳнатни Э. деб таърифлаган. Э. фал-й-ахлоқий ҳодиса сифатида инсон фаолиятини белгиловчи ва йуналтирувчи маън-й мезон ролини ҳам уйнайди. Э. ижт-й фал-й-олик даражасини ифодаловчи мезон булиб, шахс фазилатлари ва характерини шакллантирувчи муҳим ахлоқий тамойиллардан биридир

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ (юн., франц. *encyclopedie* — билимлар доираси, қомус) — маълум қоидалар асосида тартибга солинган билимлар гулами, илмий ёки илмий-оммабоп нашр. Эларнинг юзага келиши деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. Илк Элар Қад. М.О.. Миср ва Хитойда пайдо булган. Ундан кейин қомусий мазмун ва тусдаги асарлар Қад. Юнонистонда Арасту томонидан яратилган. М.О.да Форобий, Беруний. Ибн Сино. Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Бобур қомусчилик тарихига ҳисса қушганлар. Биринчи ҳақиқий Э. 1751—1780 йилларда 35 жилдда Д.Дидро бошчилигида, франц. олимлари Монтескье, Вольтер, Руссо ва Д.Аламбер томонидан тайёрланиб, чоп этилди. 1917 йилгача Россияда Брокгауз ва Ефрон ҳамда Гранд Э.си маълум эди. Собиқ шуру даврида унинг мафкураси акс этган Катта Совет Э.си 3 марта нашр этилди. Ш-дек,

бир қанча соҳа Элари (фал. тарих, техника, жуғрофия, кимё ва б.) ва республикалар Элари гайёрлаб чоп этилди. “Ўзб. Совет Э.си” 1971—1980 йилларда 14 жилддан иборат ҳолда чоп этилди. Унга 40 мингдан ортиқ агама-мақолалар киритилди, 10 минг сурат ва 800 та харита илова қилинди. Афсуски, “Ўзб. Совет Э.си” мазмунида яқин утмишдаги ҳукмрон мафкуранинг жиддий салбий таъсири бор эди. 1981 йилдан бошлаб, узб. қомусчилари 2 жилдли “Энциклопедик луғат”, тиббиёт, пазандачилик, болалар учун ва б. Элар чиқардилар. 1997 йилда бир жилдли “ЎзР Э.си” чоп этилди. Президент И.А.Каримов Э. ишига алоҳида эътибор бериб, 1997 йил 20 мартда «Ўз-н миллий Э.си» давлат илмий нашриётини ташкил этиш гуғрисидан ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорига имзо чекди ва у матбуотда эълон қилинди. Мазкур қарор мамтимизда Э. ишини янги поғонага кутарди, узб. тилининг куп жилдли изоҳли луғатини, соҳа Эларини, куптилли луғатлар ва маълумотларни чоп этиш кенг миқесда ва тартиб-режа асосида мунтазам олиб бориш истиқболини очди. “Ўзб. миллий Э.си”нинг 12 жилдли нашри амалга оширилди. Давримизнинг илғор мам-тларидаги энциклопедик иш амалиёти шуни курсатадики, уларда энциклопедик луғатлар ва умуман маълумотлар чоп этиш айланма (конвейер) саноати йулга қуйилган булиб, турли энциклопедик луғатлар, маълумотномаларда ҳаётдаги илмий, техникавий, луғавий ва б. узгаришларни инобатга олиб, тезкор акс эттириш имкониятини беради. Бундан ташқари, утмишдаги куп жилдли Э. луғатидан фойдаланиш, уни узи б-н олиб юриш. ундан турли соҳа буйича маълумотлар олиш ва айни вақтда шу тилдаги ҳар бир сўзнинг маъноси, тарихи, талаффузи ҳақида қисқа, лекин старли маълумот олиш, турли халқаро иборалар, қисқартмалар, улчов бирликлари ҳақида саволларга ҳам жавоб олиш имконини беради.

ЭПОС (гр. *epos* — суз, нутқ, ҳикоя) — 1) кенг маънода, воқеабанд бадий асар, бадий адабиётнинг баён тарзидаги бир

тури; 2) тор маънода, халқ Э.и — оғзаки яратилган ва бирор чолғу асбоби журлигида ижро этиладиган, халқнинг қахрамонона утмиши, орзу-умидларини ифодаловчи катта эпик асарлар. Э. қад. қабила ёки уруғнинг маиший ҳаётини ҳикоя қилувчи оғзаки ва ёзма шаклдаги бадиий асар ҳамдир. Бу асарлар секин-аста тараққий қилиб, шеърини ва насрий йулда мукамал бадиий асарларга айланади. Бу жараёнда эпик асарлар такомиллашади, турлича композицион восита ва усулларга эга булади, узига хос бадиий тил хус-ятларини касб этади. Э., дастлаб воқеликни уз ҳолича объектив тарзда акс эттирган булса, кейинчалик бу нарса тамоман бузилди, яъни объектив воқелик баёни ё муаллиф томонидан, ё шартли ҳикоячи томонидан ёхуд асар қахрамони томонидан олиб бориладиган булди. Бундан ташқари, Э.да баён шакли ва усуллари бойиди. Бу шакл ва усуллар эса оддий тафсиллий баён, диалог, монолог, муаллиф чекиниши, уйлаш, ички нутқ кабилардан иборат. Э. воқеликни акс эттириш, инсон руҳий оламини чуқур ёритишнинг чексиз имкониятларига эга. Агар лирикада воқелик лирик қахрамон, бирор субъект ёки ижодкорнинг ҳис-ҳаяжони, руҳий кечинмалари орқали акс этса, Э.да воқелик ижодкор идеали, дунёкараши доирасида объектив тасвирланади. Халқ Э.и турли халқларда турли шакл, ҳажм ва номда юритилади. Мас-н, узб. халқ достонлари, рус билиналари, украин думалари ва б. Халқ Э.и уз характериға кўра, бир неча турларга бўлинади, мас., қахрамонлик Э.и, романтик Э., тарихий Э., жангнома ва ҳ.к. Э.да халқ, мам-т тақдири учун олиб борилган қахрамонона курашлар тасвирланса, у қахрамонлик Э.и ҳисобланади. Қахрамонлик Э.и турли халқларда турли даврларда юзага келган. Бироқ ҳамма ҳолларда ҳам у халқ тақдири хал буладиган ижт-й тузумларнинг узгариши даврларида юзага келади. Мас., узб. қахрамонлик Э.и — “Алпомиш” достони бунга мисол була олади. Э.да халқнинг яхшилик, соф муҳаббат, вафо, ботирлик ва мардлик ҳақидаги орзу-умидлари тасвирланса, у романтик Э. саналади.

Узб. халқ Э.идаги «Гуруғли», «Рустамхон» циклидаги достонлар романтик Э.лардир. Ш-дек. тарих ҳамда жангнома характеридаги Э. ҳам узига хос хус-ят ва белгиларга эга. Халқ Э.и фольклорнинг бошқа жанрларидан узига хос хус-ятлари б-н ажралиб туради, булар: сюжетнинг кенглиги ва купинча, кетма-кет композиция асосига қурилиши, драматизмнинг кучлилиги, барқарор тизимга эга бўлиши, баёнда эпик салмоқнинг етакчилик қилиши, анъанавий типик уринларга эга бўлиши, бутун воқеаларнинг ягона қахрамон б-н боғлиқ ҳолда тасвирланиши ва ниҳоят, узига хос бадиий тилнинг мавжудлиги ва ҳ.к. Халқ Э.ининг энг қад. намуналари ибтидоий жамоа тузуми даврларида пайдо булган бўлиб, уларнинг асосий мазмуни инсоннинг меҳнат жараёни ва қабилаларнинг узаро туқнашувларини акс эттириши б-н характерланган. Бу нарса ҳозир купгина археологик қазилмалар натижасида топилган ов тасвири, тош қурол, уқ-ей еки қилич ва б. қуроллар воситасида жанг қилаётган кишилар тасвирини Э.даги ана шундай тасвирга киёслаш орқали тасдиқланади. Кейинчалик қад. инсонга хос барча қарашлар тизими булган мифология халқ Э.ига материал берди. Қад. ҳинд, юнон Э.и намуналари бунинг тасдиғидир. Умуман олганда, халқ Э.и жуда узоқ тарихий тарётни босиб утди. Ҳар бир халқнинг Э.и узига хос миллий ва маън-й хус-ятларга эга. Чунки уларда шу Э.ни яратган халқнинг қахрамонона ўтмиши, мад-ти, маъ-яти, маиший ва сиёсий ҳаёти, тили ва урф-о.лари, орзу-умидлари акс этади. Халқ Э.и ҳаммавақт умумхалқ ижоди, халқнинг миллий ифтихори, «кишиликнинг бахтли болалиғи»ни куйловчи миллий мад-й бойлик ҳисобланади. Ш.у. ҳам халқ Э.и ҳаммавақт катта таълим-тарбиявий аҳамият касб этади.

ЭРКИНЛИК — этика, эстетика, ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик каби ижт-й гуманитар билим соҳаларида кенг ишлатиладиган фал-й т. Луғавий маънода кишининг уз истаги буйича иш ту-

тишини англатади. «Э.» т.си жам-тнинг турли соҳалари б-н боғлиқ ҳолда муайян т.лар орқали талқин этилади. Мас., виждон Э.и, фуқаролар Э.и, ирода Э.и, фикр Э.и, суз Э.и, матбуот Э.и ва ҳ.к. Э. ҳақидаги илк фал-й қарашлар Шарқда, “Авесто” замонларидаёқ шаклланган. Э.ни ҳимоя қилувчи сиёсий ин-тлар (Спарта ва Афина демократияси, Солон ва Перикл ислоҳотлари, Рим ҳуқуқи) тизими Фарбада, аниқроғи, Қад. Юнонистон заминида ҳам аста-секин вужудга келган Антик даврда Э. борасида илгари сурилган таълимотлар унинг замонавий концепцияларидан тубдан фарқ қилади. Мас., замонавий гарбона концепцияларда асосий урғу шахснинг сиёсий-иқт-й назорат ва аралашувдан Э.ига қаратилган булса, юнонлар эса зурвонликка таянмаган, қонун асосида амалга оширилган ҳокимиятни табиий деб билган ва жам-тнинг шахс устидан ҳукмронлигини тан олган. Бироқ антик даврдаёқ айрим файласуфлар шахсий Э.га интилиш ва жам-т манфаат-эҳтиёжлари уртасида кескин зиддият вужудга келиши мумкинлигига эътибор қаратган. Бу зиддият турли фал-й оқим ва мактаблар вакиллари томонидан узига хос тарзда ҳал этилган. Мас., Афлотун ва унинг мактабига мансуб файласуфлар шахс манфаатлари жам-т манфаатларига тўлиқ буйсундирилиши зарурлигини асослашга интилган. Чунончи. Афлотун “Қонунлар” асарида “Воқелик сен учун эмас, сен воқелик учун вужудга келасан” деб ёзади. Киниклар эса, аксинча, ижт-й ҳаёт қадриятларини бутунлай инкор этиб, шахс манфаатлари унинг Э.и устуворлигини ёқлаб келган. Мазкур таълимотни юнон файласуфи Антисфен яратган булса-да, фал-й адабиётда унинг шогирди, кинизм оқимининг ёрқин вакили — гайриодатий хатти-ҳаракати ва юриш-туриши б-н шуҳрат қозонган Диоген купроқ тилга олинади. Унинг Э. масаласига оид қарашлари ута бирёқламалиги б-н ажралиб турган. Диогеннинг фикрича, инсон Э.и чек-чегарасиз булиши, давлат ҳам, оила-никоҳ мун-тлари ҳам, ахлоқий қадриятлар ҳам унга тускинлик қилмаслиги керак. Бун-

дай талқиндаги Э. жам-т маън-й-ахлоқий асосларини емириб, ёвуз, бузғунчи куч сифатида намоён булади. Экзистенциализм вакилларининг фикрига кура, Э. инсоннинг ҳаётдаги масъулияти, ҳамма қилган ишлари учун жавобгар булишидир. Теварак-атрофда қилинаётган ҳамма ишлар учун айбни сезиш — бу эркин инсонга хос ҳиссиётдир. “Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси”нинг 1-моддасида: «Ҳамма одамлар уз қадр-қиммати ҳамда ҳуқуқлари буйича эркин ва тенг булиб туғилдилар...», 18-моддасида эса: «... ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин Э.и ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ уз дини ёки эътиқодини узгартириш Э.ини ва таълим олиш, тоат-ибодат қилиш ҳамда диний расм-русм ва маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, уз дини ёки эътиқодига якка узи, ш-дек, бошқалар б-н бирга амал қилиш Э.ини уз ичига олади», деб таъкидланади. ЎзРда барча фуқароларнинг бир хил ҳуқуқ ва Э.ларга эгаллиги Конституция б-н кафолатланади. Эътиқод Э.и инсоннинг бирор-бир динга эътиқод қилишида уз ихтиёри б-н иш тутишини ифодалайди. У инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва Э.лари ичиди марказий ўринда турувчи қадриятлардан бири ҳисобланади. Эътиқод Э.и сиёсий, ахлоқий, илмий, диний ва ш.к. хилма-хил турларга булинади. Инсон уз ҳаётида шу турлардан бирига алоҳида ихлос қўйиши, шу турни уз турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интилишларини белгиловчи тамойил сифатида қабул қилиши мумкин. Виждон Э.и эса муайян кишининг бирор динга, ғояга эътиқод қилиши ёки эътиқод қилмаслигини англатади. У дунёвий ёки диний билимлар тарафдори бутиши мумкин. Кимнинг нимага эътиқод қилиши узининг ихтиёрида. Бироқ, бу тамойил жам-тдаги бошқа умуминсоний талаблар ва фуқаролик бурчларини тан олмаслик, турли ақидаларни мутлақлаштириш, бошқалар учун қадрият бўлган нарсаларни менсимасликни билдирмайди. Миллий истиқлол мафкураси шахс Э.и ғоясига таянади. Уз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, айни пайтда уз манфаатларини мам-т ва халқ манфаатлари б-н уй-

ғунлаштирадиган инсонгина миллий ғоямиз тамойилларини туғри баҳолай олади. Эркинлаштириш жараёнида инсон ҳақ-хуқуқини таъминлаш, инсонпарварлик ва умуминсоний қадриятларга риоя этиб яшаш жам-т ҳаётининг асосий мезонига айланади.

ЭСТЕТИКА (юн. *aisthetikos* — ҳиссий идрок, сезги) — 1) воқеликни ҳиссий таъсирчан, эмоционал узлаштириш; 2) эстетик фаолият қонуниятлари туғрисидаги фан, нафосатшунослик. Э.га оид дастлабки таълимотлар мил. ав. 2—3 минг йил муқаддам Қад. Миср, Ҳиндистон, Хитойда вужудга келиб, Қад. Юнонистонда Афлотун, Арасту, римлик Лукреций, Гораций сингари мутафаккирларнинг асарларида ҳар томонлама ривожланди. Ўрта а.ларда Яқин Шарқ ва М.О.да ҳам узига хос эстетик ғоялар вужудга келди. Низомий, Саъдий, Юсуф Хос Ҳожиб, Навоий, Беҳзод каби санъаткорлар ижодида гузаллик ва эзгуликнинг уйғунлигини тараннум этувчи эстетик тасаввурлар таркиб топди. Ш-дек, тасаввуфона қарашлар кенг ёйилди. Ўрта а.лар Европасида “илоҳий гузаллик” (Аврелий Августин, Фома Аквинский) ҳақидаги тасаввурлар кенг ёйилди. Уйғониш даври арбоблари (Леонардо да Винчи, Л.Альберти, М.Монтень, В.Шекспир, М.Сервантес) табиат б-н жам-т моҳиятан гузалдир, санъаткор эса, табиат ва инсоннинг гузаллигини қуйлаши керак, деган эстетик тамойилни қўллаб-қувватладилар. Немис мутафаккирларидан Лессинг, Гердер, ш-дек, Гёте, Шиллер санъатда ҳаққонийлик ғоясини илгари сурдилар; Кант, Фихте, Шеллинг, Гегель каби донишмандлар эстетик тафаккур тар-ётига самарали ҳисса қўшдилар. Чунончи, Гегель Э. предмети нафис санъатдаги гузалликдан иборатдир, деган ғояни илгари сурди. XVIII а. урталарида немис маърифатпарвари Александр Готлиб Баумгартен (1714—1762) “Поэтик асарга доир баъзи масалалар хусусида фал-й мулоҳазалар” (1735) асарида Э.ни алоҳида фан деб ҳисоблади ва унинг санъатда ёрқин намоён бўли-

шини курсатди. Шуро даврида коммунистик мафкуранинг ҳукмронлиги оқибатида эстетик фикрлар соҳасида ноилмий концепциялар вужудга келди (дунёқараш масаласида материалистик қарашнинг якка ҳукмронлиги; эстетик ҳодиса ҳисобланмиш санъатда партиявийлик, синфийлик тамойили; эстетик меросга синфий ендашиш ва ҳ.к.). Тафаккур тарихини чуқур урганиш Э.ни фан сифатида эътироф этиш имконини берди. Э. фан сифатида эстетик тафаккур тарихи, Э.нинг наз-й-методологик муаммолари ва эстетик тарбия масалаларини уз ичига олади. Э. фал., миллий истиқлол ғояси, социология, санъатшунослик, психология, педагогика каби фанлар б-н узвий боғланган, айни вақтда, уларнинг умумэстетик мад-тни шакллантиришдаги функцияларини амалга оширишда муҳим урин тутади. Бозор мун-тларига утиш жараёнида умумэстетик эҳтиёжларнинг ортиши, уларни қондиришга қаратилган фаолиятнинг чуқурлашиб бориши, комил инсонни тарбиялаш вазифаларининг чуқурлашуви, ш-дек, ижт-й ҳаётда миллий санъатимиз ролининг ортиб бориши жараёнида Э.ни урганиш ва ривожлантиришнинг аҳамияти янада кучайди.

ЭСТЕТИК ДИД — воқеа-ҳодисаларнинг эстетик сифатларини идрок этиш ва баҳолаш жараёнида олинadиган қоникши ёки қоникмаслик гуйғуси, эстетик мезон. Э.д. инсоннинг фикр-мулоҳазалари, хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, моддий ва маън-й ижод маҳсулотларида ўз ифодасини топади. Э.д. заминида гузалликни хунукликдан ажрата билиш ва ундан беғараз шодланиш ҳамда лаззатланиш қобилияти ётади. Э.д. одамларнинг дунёқарашидан, айниқса, эстетик қарашларидан ажралмаган ҳолда амал қилади. Эстетик билимлар ва қарашлар дидда ифодаланиши учун улар шахснинг ички дунёсига, идрок қилиш жараёнининг узига сингиб кетиши, шахснинг мустаҳкам эътиқодига айланиши лозим. Э.д. узид бевосита ва билвосита, ҳиссий ва ақлий, якка одам ва жам-т Э.д.и қарама-қарши-

ликлари бирлигини мужассамлаштиради. Э.д.нинг зиддиятли табиати ҳақида дастлаб Кант мун-т билдирган эди. Кант назарида дид якка одамга хос булган инсоннинг туғма қобилиятидир. Дид шу қадар якка тартибда ифода топадики, уни ҳеч қандай далиллар б-н инкор этиб булмайди. Дид мулоҳазаси ниҳоятда шахсий табиатга моликдир. Шу боисдан ҳам “дид туғрисида баҳслашмайдилар”. Лаззатланиш объекти булган ҳиссийлик, нафосат барча учун баробар даражада аҳамиятлидир, у фақат мазкур шахснинг узи-гагина эмас, балки ҳаммага ёқади. Инсон ўзига ёққан нарсаларни бошқаларга ҳам ёқади деб уилайди. Демак, дидлар учун умумий ҳисобланадиган томонлари ҳам бор. Ш.саб. дид туғрисида баҳслашиш асослидир. Кант иккала мулоҳазани антиномия сифатида таърифлайди. Инсон амалиётининг бой ва хилма-хиллиги маън-й мун-тларнинг ҳам бой ва хилма-хил булишига олиб келади, дид эса, уларнинг энг муҳим намоён буладиган туйғуларидан ҳисобланади. Алоҳида шахснинг Э.д.и унинг бетакрор ҳаётий тажрибаси заминиди шаклланади. Табиийки, алоҳида тарбия шароитлари, ҳаётий тажриба, табиати ва эҳтироси таъсири остида у ёки бу эстетик қадриятлар табиат ҳодисалари, инсон моддий фаолияти маҳсулотлари, бадий қийматларга кўпроқ мойиллик вужудга келади. Эстетик онг б-н бадий онгни тенглаштириб булмаганидек, Э.д. б-н бадий дидни ҳам тенглаштириш мумкин эмас. Э.д. бадий дид б-н боғлиқ булиб, кўп жиҳатдан унинг ўстига қурилади, лекин у б-н қўшилиб кетмайди. Бадий ва Э.д. уртасидаги тафовут уларнинг турлича идрок этиш объектларига эга булиши б-н боғлиқдир. Икки дид ўртасидаги фарқни ҳисобга олиш б-н бирга, уларни бир-бирига қарама-қарши қуймаслик лозим. Бадий дид ҳаммавақт Э.д.га асосланади, ундан келиб чиқади.

ЭСТЕТИК МУНОСАБАТ — субъект б-н объект уртасидаги узаро ҳаракат ва узаро таъсирнинг махсус турини англаувчи фал-й т. Э.м. нафосатли объектдир. Аслини олганда, нафосатли булмаган нар-

саларнинг узи йуқ. Муайян шарт-шароитда ҳар қандай нарса, воқеа-ҳодиса нафосатли табиатга эга булиб, Э.м. ва нафосатли баҳо объектига айланиши мумкин. Лекин улар маълум талабларга жавоб беришлари керак: биринчидан, аниқ ҳис-туйғу, сезги-идрок қобилияти ва имкониятига эга булиши, иккинчидан, у ёки бу воқеа-ҳодиса инсоний алоқалар ва мун-тларга киришиб, ижт-й аҳамият касб этиши керак. Шундагина муайян воқеа-ҳодиса Э.м. объектига айланади, яъни у уз қадрини топади, баҳолаш эса воқеа-ҳодисаларнинг қадри ёки ижт-й аҳамиятини англашнинг махсус шаклидир. Инсоннинг воқеликка нафосатли мун-ти аслида воқеликка баҳо беришнинг алоҳида тури, воқеа-ҳодисаларни нафосатли қадрлаш усулидир. Шундай қилиб, нафосатли объект одамларнинг нафосатли эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган воқеликнинг хилма-хил қуринишларида ўз ифодасини топади. Нафосатли объектнинг зарур томони Э.м. субъектидир. Э.м. субъекти уз таркибида жам-тнинг зарур булақларини бириктирган, турли соҳаларда моддий-маън-й фаолият олиб борадиган ижт-й гуруҳлар ҳамда айрим шахслардан иборат жуда мураккаб ижт-й ҳодисадир. Э.м.да ҳис-ҳаяжон махсус урин эгаллайди. Ҳис-ҳаяжон Э.м.нинг барча погоналарида амал қилиб, лаззатланиш, ҳаяжонланиш ҳолати б-н яқунланади.

ЭСТЕТИК ОНГ — оламни эстетик англаш, дунёга инсон мун-тининг субъектив томони. У ижт-й онг шаклларида бири сифатида ахлоқий онг, сиёсий онг, ҳуқуқий онг, диний онг, фал-й онг каби ижт-й ҳодисалар б-н бир қаторда туради. Э.о. маън-й-руҳий воқеа-ҳодисалар мажмуи булиб, улар ижт-й ҳаёт заминиди вужудга келадиган эстетик ҳис, эстетик дид, фикр, орзу-қараш наз-й тизимини англайди. Э.о. ахлоқий онг б-н баробар тарзда, ижт-й онгнинг бошқа шаклларида олдинроқ вужудга келган. Дастлабки пайтларда эстетик ҳис-туйғу, кечинмалар одамларнинг бевосита моддий ва маън-й фаолиятига чирмашиб кетган булиб, табиатни ижт-й тар-ётнинг бу пал-

ласида эстетик ҳис-туйғу, кечинма ва мулоҳазалар вужудга келиши ҳамда рив-ши моддий асослар б-н чамбарчас боғланиб кетганида яққол кузга ташланади. Тарихий рив-ш эстетик ҳис-туйғулар шаклланиши, уларнинг амал қилиш суръатларига эстетик қарашлар ва ғоялар мазмунига кучли таъсир утказиб борган. Ш-дек, Э.о. ривожига санъат таъсир кучининг тобора ортиб боришини ҳам таъкидлаш керак. Э.о. ижт-й онгнинг махсус шакли сифатида эстетик фаолият б-н узвий боғлиқ бўлиб, эстетик фаолият жараёнида шаклланади ва қарор топади. Э.о. бадий онг б-н ҳам чамбарчас боғлиқ. Улар бир-бирига яқин т.лар булса-да, айнан бир маънони англатмайди. Э.о. воқеликни бир бутунлигича идрок этиб, қайта ишлаш жараёнида вужудга келса, бадий онг воқелик ёрдамида санъатни яратиш ва идрок этиш натижасидир. Бадий онг бадий асарлар тизимида ифодаланса, Э.о.нинг акс этиш қўлами анча кенгдир: у одамларнинг меҳнат фаолияти, унинг натижалари, моддий ва маън-й қадриятларида уз ифодасини топади.

ЭСТЕТИК ҲИС-ТУЙҒУЛАР — олами эстетик англаш асосида шаклланган ҳис-туйғулар. Улар инсон онгининг ажралмас томони бўлиб, нафосатли онг соҳасида махсус урин тутади. Улар эстетик онгнинг алоҳида қатлами, унинг пойдеворини ташкил қилади. Э.ҳ.т. эстетик онгнинг барча жабҳаларига сайқал беради ва бойитади. Рухий ҳаётнинг бошқа булаклари сингари Э.ҳ.т. ҳам воқелик инъикосини англатади, лекин бу тарздаги инъикос этиш алоҳида тусда қарор топади. Уларда билиш, кечинмалар узаро чирмашиб кетган булади. Ҳис-туйғулар ҳаммавақт инсоннинг уз эҳтиёжлари қондирилиши ёки қондирилмаслигига булган мун-ти б-н боғлиқ ҳолда вужудга келади. Уз моҳиятига кўра, ижт-й табиатли маън-й ҳосилани ташкил этган нафосатли ҳис-туйғулар маълум физиологик асослар ва шарт-шароитларга ҳам эга. Улар биринчи ва иккинчи оғохлантириш (сигнал) системаларининг амал қилиши б-н боғлиқ бўлиб, уларни физиологик ҳамда рухий-

физиологик жиҳатлардан ҳам урганиш имкониятини яратади. Э.ҳ.т. уз шакли, узининг намоён булиши ва амал қилиши жиҳатидан субъектив табиатга молик бўлиб, инсон ички дунёсининг бир қисми ва субъектив воқеликнинг бир булагини ташкил этади. Лекин нафосатли ҳис-туйғуларнинг конкрет мазмуни бир мақсад томон йўналтирилган инсон фаолиятида уз ифодасини топади. Энг мураккаб ва турфун Э.ҳ.т. қаторига гузаллик, олижаноблик, фожиалилик ва кулгилилик ҳислари киради. Бу қаторда марказий уринни эстетик ҳис эгаллайди. Э.ҳ.т. кечинмалардан ажралган ҳолда намоён була олмайди, нафосатли ҳис-туйғунинг узи алоҳида кўринишдаги кечинмалар жараёни сифатида содир булади. Унинг ўзига хос белгиси субъект б-н объектнинг қўшилиб кетишида намоён булади. Эстетик кечинма енгиллик, ҳузурланиш, эстетик объекта нисбатан ишончли мун-тда булиш каби белгиларни уз ичига олади. У субъектнинг алоҳида фаоллиги, хус-н, хаёл, тасаввур қила билиш кучи б-н белгиланади.

ЭТИКЕТ (франц. *etiquette* — маълум жойда урнатилган тартиб-қоида) — инсон ва жам-т ташқи мад-тининг асосий қисми бўлиб, унинг қатъий русум тусини олган талаблари алар давомида, гузаллик, интизом, ақл ва идрокнинг муштараклиги асосида шаклланган эстетик меъёрлар мажмуи. Ушбу ибора “этика” атамасига яқинроқ бўлиб, “одоб-ахлоқ”, “одат”, “маросим” каби т.ларни англатади. Уларнинг мажмуи умумқабул қилинган одатлар, одоб-ахлоқ меъёрлари, маросимлар утказиш тартиби ҳақидаги қоидаларни ўзида мужассам этган фан орқали урганилади. Э. айрим адабиётларда одоб-ахлоқ, мулозамат ва муомала мадти сифатида талқин қилинади. Э. такаллуфнинг майда-чуйда жиҳатларигача ишлаб чиқилган одоб қоидалари сифатида ижобий, кишининг кузини қувонтирадиган мун-т ҳодисаси ҳамдир. Айни пайтда Э. инсоннинг мад-й даражасини белгиловчи, уни ахлоқий меъёрлар сари етакловчи, комилликка интилишга рағбатлантирувчи муҳим тарбиявий жи-

хатларни ҳам қамраб олади. Э.нинг қамрови кенг булиб, у маълум маънода халқаро миқёсда қабул қилинган муомала қонун-қоидаларини ҳам назарда тутати. У купроқ инсоннинг ташқи мад-ти, узаро мун-тларда узини тутиш қонун-қоидаларининг бажарилишини бошқаради. Муомала жараёнида инсон уз мун-тларига ижодий ёндашиб, ҳар хил вазиятларда узига хос тарзда муомала қилиш имконига эга булса, Э. муайян ҳолат учун фақат бир хил тусда қоидалаштирилган хатти-ҳаракатни тақозо этади. Бундай ҳолларда инсон узини қандай тутиши, қабул қилинган одоб-ахлоқ нормаларига мувофиқ ёки бу қоидаларга хилоф хатти-ҳаракат қилиши кераклигини маълум даражада мустақил ҳал қилади ва уз ҳаракатларига узи баҳо беради. Иш юзасидан мулоқот — инсон ҳаётининг зарурий қисми. ижт-й мун-тларнинг муҳим туридир. Ахлоқий нормалар бундай мун-тларни мувофиқлаштирувчи омил сифатида инсоннинг яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, туғрилиқ ва эгриликка йуналтирилган фаолиятини бошқаради. Алар мобайнида бой миллий маън-й меросимизда уз аксини топган анъана, қадрият ва талаблар ахлоқий қирраларни узидан мужассам этиб, жам-т аъзолари кундалиқ хулқ-атворларини мувофиқлаштириб, шахс маъ-яти ҳамда мад-тининг ажралмас қисмига айланган. Ш-дек, умуминсоний қадриятлар, қоида ва талаблар уйғунлиги асосида Э. нормалари ишлаб чиқилганки, буларнинг замирида ҳам ахлоқий меъёр ва тамойиллар ётади. Замоनावий Э. — шахсда ички ва ташқи мад-т уйғунлигини таъминлаб, ундан юксак ахлоқий хатти-ҳаракатни талаб қилади. Инсоннинг ташқи ахлоқий-мад-й хислатларини қамраб олган Э. унинг ички маън-й-руҳий даражасига асосланади. Э. қоидаларига амал қилган инсон интизоми ва тартиблилиги б-н ажралиб туриши шарт. Бундай фазилатларга эга булган инсон бошқаларга қуполлик қилмайди, ноурин, ноҳуя сузлар б-н узга кишилар кунглини оғритмайди. Э., энг аввало, муомала ва урф-о.лар орқали шаклланади. Иш юзасидан буладиган ахлоқий мун-тлар

доирасида Э.нинг куп қиррали (универсал) эканини таъкидлаш жоиздир. Э., биринчи навбатда, инсон шахсияти, индивидуаллигини ҳурмат қилишга ундайди. Замоनावий Э. меъёрлари кишилар уртасидаги мулоқотда мураккаблик ва жимжимадорликдан воз кечиб олдий, самимий, табиий ҳамда ақл-идрокка асосланган мун-т урнатиш, бир-бирини тушуниш ва ҳурмат қилишга хизмат қилади. Бизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатимизда, инсоний мун-тларимизда тарихан шаклланган, авлоддан авлодга ворисийлик асосида ўтадиган Э. қоида ва меъёрлари муомала мад-тимизда уз аксини топади. Ш-дек, барча амал қилиши лозим булган Э. қоида ва талабларидан ташқари касбий Э. меъёрлари ҳам алоҳида ўрин тутати. У барча ходимлар томонидан касбий функцияларни ахлоқий нормалар асосида бажаришга қаратилган мун-тларнинг шаклланишига хизмат қилади.

ЭТНИК ГУРУХ — умумий этник узликни англаш қобилияти, умумий ном ва мад-т белгиларига эга булган ҳамда бошқа жамоалар б-н мунтазам алоқаларга киришувчи инсонлар гуруҳини англаувчи т. Э.г. этнографик гуруҳдан фарқ қилиб, анча кенг ва мавҳум т. ҳисобланади ва купинча бир-бирлари б-н узаро яқин бир неча халқлар гуруҳини (мас., туркийлар, славянлар ва ҳ.к.) англатади. Э.г.ни анча тор доирада тушунувчи қарашлар ҳам мавжуд. Уларга кура, Э.г. бирор-бир халқ (қабилалар уюшмаси, элат)-нинг парчаланиб, алоҳида қисмларга булиниб кетиши натижасида вужудга келади. Этнографик гуруҳдан Э.г.нинг фарқини қуйидагича изоҳлаш мумкин: уз халқи (қабилла, элат)дан ажралиб чиққан гуруҳ бошқа халқ таркибига кириб, узок муддат яшаб, шу халқнинг тили, ҳужалик фаолияти, урф-о.лари, турмуш тарзини қабул қилиб, унга батамом сингиб, узини шу халқ номи б-н атайдиган булиб қолади. Аммо шу б-н бир қаторда, бу гуруҳ уз этник номини утмишда қайси қабилла, элатга мансуб булганини, баъзи анъаналарини сақлаб қолган булади. Мас.,

қипчоқлар XIX а. иккинчи ярми XX а. бошларида узб. халқи таркибида (уз лаҳжалари, турмуш тарзи, мад-й ҳаётидаги баъзи хус-ятларини сақлаб қолганликлари туфайли) этнографик гуруҳ булган булсалар, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва б. халқлар таркибида улар (қипчоқлар) Э.г. ҳисобланган. Шунга ухшаш, қанғли, уйшун ва б. уруғлар ҳам юкорида номи қайд этилган халқлар таркибида мавжуд булган. Булар уз этник номларини қайси халқ орасида яшасалар, уша халқ (қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, туркман, бошқирд ва б.) номлари б-н аташган. Ажралиб чиққан этник қисм, бошқа этносларга қушилмасдан узи мустақил Э.г. булиб қолиши ҳам мумкин. Вақт ўтиши б-н унинг таркибига айрим бошқа Э.г.лар қушилиб, йирик қабила иттифоқини ташкил қилади. Бунга XIII-XIV а.ларда Дашти қипчоқда яшаган қипчоқ Э.г.и мисол була олади. Э.г.ларнинг узоқ яшаб қолишида улар урф-о.лари б-н бирга маъ-ятларига тегишли элементларнинг кучлилиги ҳам муҳим роль уйнаган. Тарихда кичик бир Э.г.нинг уз маън-й бойлиги б-н катта-катта инсоний бирликларни узига сингдириб юборганини исботловчи далиллар ҳам кўп учрайди. Баъзан маълум бир Э.г.га мансуб маън-й қадриятларнинг бир бутун халқлар қадриятларига айланганини куриш мумкин.

ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР — у ёки бу этнос (этник бирлик) б-н боғлиқликда кечадиган барча узгаришларни ифодаловчи т. Э.ж. кенг қамровли т. булиб, этнос б-н боғлиқ генетик, лингвистик, психологик, ҳужалик-иқт-й, мад-й ва маън-й узгаришларни уз ичига қамраб олади. Э.ж. икки хил вазиятда: булиниб кетишга ҳамда бирлашишга мойил вазиятларда намоён булади. Э.ж.нинг биринчи кўриниши учун илгари булинмасдан келган этноздан бир неча этник гуруҳларнинг ёки унинг маълум бир бўлагининг ажралиб чиқиши натижасида алоҳида мустақил этноснинг ташкил топиши характерлидир. Бирлаштирувчи Э.ж. эса аксинча, турли мустақил этносларнинг узаро яқин-

лашуви, бирикиши ва аралашиб, қоришиб кетиши ҳолатларида намоён булади. Мутахассислар фикрича, Э.ж.нинг бу кўриниши мазмун-моҳияти б-н турли мустақил этнослар орасидаги мун-тлардан иборат, шундай экан, бу жараёнларни яхлит ҳолда этнослараро жараёнлар сифатида ҳам тушуниш мумкин. Демак, этнослараро жараёнлар Э.ж.нинг узига хос бирлаштирувчи кўринишидир.

ЭТНОГЕНЕЗ — муайян халқнинг келиб чиқиши, насл-насаби, пайдо булишини англатувчи т. Ҳар бир халқнинг тарихи унинг Э.и ва этник тарихи б-н узвий боғлиқдир. Э. этник тарихнинг маълум босқичларида вужудга келиб, маълум бир этноснинг элат, халқ булиб шаклланишига қадар булган даврида давом этадиган тарихий ва этномад-й жараёндир. Одатда, бирор-бир халқнинг Э.ини, унинг этник қатламлари таркибини аниқламай туриб, у халқ ҳақида, у таркиб топган ҳудуд ва унинг давлатчилиги ҳақида бирор илмий тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас. Э. жараёнида этносни белгиловчи ҳудудий омиллар: тил ва этник ном бирлиги, этномад-й бирлик, ижт-й-иқт-й ва ҳужалик, этник ном (этноним) ҳамда узликни англаш, хус-ят, фазилатлар бирлиги, сиёсий уюшма бирлиги, дин умумийлиги ва б. қатор этник аломатлар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу этник аломатлар ва белгиларнинг барчаси содир булгандагина этнос — халқ шаклланади, яъни Э. жараёни яқунланади. Аммо амалда бу этник аломатлар барчаси Э. жараёнида, яъни муайян бир вақтда ҳозир булиши ёки бир даврда муҳим аҳамият касб этиши мумкин булмаган. Жумладан, маълум бир халқнинг ташкил топишида тил бирлиги бош роль уйнаган булса, бошқа бир элатнинг шаклланиш жараёнида ҳужалик, учинчисида эса моддий мад-т етакчи белги булган. Илмий адабиётларда Э. жараёнининг 2 усули ажратиб кўрсатилади: 1) туб (автохтон) этник компонентларнинг узаро яқинлашуви, уларнинг қушилиб, бирликда тараққий этиб бориши; 2) шаклланган ёки шаклланаётган этник бирликка

бошқа ҳудудлардан кучиб келган компонентларнинг қушилиши. Одатда, янги этноснинг шаклланиши жараёнида, яъни Э. босқичида ва ундан кейин ҳам бир хил тарихий ҳамда ижт-й-иқт-й сабабларга кура, унинг таркибига янги этник қатламлар қушилиб боради, янги этноснинг вужудга келиши олдинги этник компонентларнинг узаро қушилиб, бир-бирига сингиб кетиши натижаси ҳисобланади. Шу уринда таъкидлаш жоизки, янги этник бирликнинг шаклланиш жараёнининг охирига етиши б-н ҳам этник жараён тўхтаб қолмайди. Шаклланган этник бирликка турли даврларда янги-янги компонентларнинг қушилиши ёки ундан ажралиб чиқиб кетиш ҳоллари этник бирлик шакллангандан кейин ҳам давом этиши мумкин. Соҳа мутахассисларининг фикрича, халқларнинг Э.ини урганишда қуйидаги муҳим жиҳатларни эътиборда тутиш лозим: а) ҳар бир халқнинг келиб чиқиш тарихи куп қиррали жараён бўлиб, у уз ичига шу халқнинг мад-ти ва ижт-й тузилмаси, унинг биологик хус-ятлари, узининг жам-тда тутган урнини тушуниши, тили, узлигини англаш жараёнлари ва хус-ятларини қамраб олади; б) Э. масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштирмасдан, шу халқнинг келиб чиқиши тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар, ҳар бир ҳолат эътиборга олинishi лозим; в) Э. мураккаб ва узоқ давом этувчи жараён бўлиб, мазкур жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофиқдир. Шундагина айрим халқлар Э.ига онд муаммоларни илмий н назардан туғри ва ҳаққоний очиб бериш мумкин бўлади.

ЭТНОМАДАНИЯТ — социология, антропология, мад-тшунослик, фал. этнопсихология сингари қатор фанлар томонидан урганиладиган ҳар бир халқнинг муайян тарихий жараёнда шаклланидиган мад-ти. Э. умуминсоний қадриятлар, мад-й ва ахлоқий анъаналарнинг битмас-туганмас манбаидир. Ҳар бир халқ мад-ти уч таркибий қисмдан иборат бўлади: 1. Жаҳон мад-тининг таркибий қисми

булган умуммиллий мад-т. 2. Миллат таркибидаги турли ижт-й гуруҳлар, ҳудудлар, мад-тларнинг узаро таъсири натижасида шаклланган мад-т. 3. Турли ижт-й гуруҳлар ва ҳудудлар мад-ти. Узб. Э.и жаҳон мад-тининг таркибий қисмидир. Айни пайтда унинг таркибида турли ҳудудлар Э.и мавжуд. Мас., Хоразм Э.и, Фарғона водийси Э.и, Қашқадарё ва Сурхондарё Э.и ва ҳ.к. Э.нинг асосини қадриятлар ташкил этади. П. Сорокин таъбири б-н айтганда, «Қадриятлар ҳар қандай мад-тнинг асоси ва пойдеворидир». Этник қадриятларнинг аксариятида умуминсоний қадриятлар ҳам акс этади. Мас., узб. учун хос булган меҳмондустлик қадриятида умуминсоний қадрият ҳам акс этган. Фарқи шундаки, меҳмондустлик турли миллатларда турли даража ва шаклларда намоён бўлади. Э. бир томондан, социумнинг таркибий қисми булса, иккинчи томондан, этнос яшайдиган табиат б-н бевосита алоқадор. Ш.у. ҳам шимол халқлари фольклорида музликлар, бепоён урмонлар акс этса, жануб халқлари оғзаки ижодида саҳролар, чуллар, қуёш тафти тараннум этилади. Э.нинг вужудга келиши этногенез б-н параллел ва боғлиқ тарзда юз беради. Этноснинг пайдо булиши, шаклланиши ва тадрижи Э.да акс этади. Ҳар бир халқнинг этногенези узига хос шакл ва усулда юз бергани учун унинг Э.и ҳам узига хос бўлади. Ҳар қандай этнос бошқа этнослар таъсирида ва улар б-н узаро алоқада шаклланади. Ҳатто оролларда яшовчи қабила ва халқлар ҳам ташқи дунёдан мутлақо ажралган ҳолда ривожланмайди. Бу қабила ва халқлар, аввало, узаро, қолаверса, ташқи дунё таъсирида ривожланади. Худди ш.дек. Э. ҳам полиэтник муҳитда, яъни куп ва турли этнослар мад-ти таъсирида шаклланади ва ривожланади. Э. мавжудлиги ва рив-ши ворислик орқали таъминланади. Лекин бу ворислик ирсий йул б-н эмас, ижт-й тар-ёт жараёнида, кекса авлод томонидан мад-й анъаналарни ёш авлодга сингдириш, узатиш орқали шаклланади. Э. этник стереотипларда, анъана ва қадриятларда, фольклорда намоён бўла-

ди. Этник узини ўзи англаш Э. асосида юз беради. Бу ҳол Э.нинг халқлар ва миллатлар рив-шида нақадар муҳим урин тутишидан далолатдир. Э. булмаса, миллий ўзликни англаш мумкин эмас, демак, миллат ёки бошқа этнос мустақил этнос сифатида мавжуд бўла олмайди ва б. этнос мад-тига сингиб кетади. Миллий узига хослик, миллий характер, миллий менталитет негизида Э. ётади.

ЭТНОЦЕНТРИЗМ (юн. *этнос* — гуруҳ, қабила, халқ ва лот. *центрум* — марказ, жамланиш) — этник онгнинг воқеликдаги ҳодисаларни ўз этник гуруҳи анъана ва қадриятлари н.назаридан баҳоланишини англатади. Э. ижт-й ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда этник стереотип ва қадриятлар асос қилиб олинишини билдиради. Бу атама XX а. бошларида америкалик психолог Самнер томонидан илмий муомалага киритилган. Унинг фикрича, гуруҳ ва қабила ичидаги мун-тлар унинг ташқарисидаги мун-тлардан жиддий фарқланади. Э., бир томондан, этнос доирасидаги бирлик ва бирдамликни билдирса, иккинчи томондан, шу этноснинг бошқа этносларга нисбатан шубҳа ва душманлик б-н қарашини англатади. Э. миллатчилик, уруғ-аймоқчилик, қабилачилик шаклларида намоён бўлади. Миллатчилик ўз миллатини бошқалардан устун қўйиш, бошқа миллатларга менсимай қараш, уларга ишонмаслик кўринишларида мавжуд. Миллатчилик буюк давлатчилик шовинизми ва мазлум миллат миллатчилиги шаклларида бўлиши мумкин. Шовинистик сиёсат юритадиган давлатлар миллий манфаатлар ниқоби остида бошқа давлатлар, уларда яшайдиган миллатлар манфаатларини камситади. Мазлум миллатлар миллатчилиги эса мустабид тузумга, ҳукмрон миллатга қарши қаратилган бўлади. Шуролар тузуми дохийси Ленин мазлум миллатлар миллатчилигини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаган эди. Аслида бу миллатчилик фақатгина мустамлакачи давлатнинг миллатчилигига нисбатан прогрессивроқдир. Аслида эса, мазлумлар мил-

латчилиги ҳам салбий ҳодиса бўлиб, у ҳукмрон миллатга эмас, ҳукмрон давлат сиёсий тузумига қарши қаратилади. Бунда у миллатчилик хус-яти, яъни этник хус-ятини йўқотиб, соф сиёсий ҳодисага айланарди. Уруғчилик Э.нинг кўринишларидан бири бўлиб, уруғнинг бошқа уруғлардан устунлигини эътироф этиш, унинг манфаатларини бошқа уруғ ва этник бирликлар манфаатларидан устун қўйиш шаклида намоён бўлади. Қабилачилик эса қабила манфаатларини бошқа қабилалар ва этник бирликлар манфаатларидан устун қўйишни билдиради. Уруғчилик ва қабилачилик, айниқса, феодализм тузуми шароитида авж олади. Мас., Чингизхон давлатида ўзи мансуб булган қиёт уруғи, унинг амакиваччаси ва лашкарбошиси — Қорачор нуён мансуб булган барлос уруғи вакиллари катта имтиёзлар берилган эди. Мингбоши ва ундан юқорироқ лавозимларга фақат шу уруғларнинг вакиллари қўйилар, сипоҳсолор — лашкарбоши лавозимига эса фақат барлос уруғи вакиллари тайинланар эди. Бошқа уруғларнинг имтиёзлари йўқ ёки чекланган эди. Мас., салжиутлар ва қирайтларнинг ҳуқуқлари чекланган бўлиб, уларнинг вакиллари унбошилик лавозимидан юқорироқ лавозимларга қўйилмас эди XXI а. бошларида Э. ҳодисаси ривожланаётган ва ривожланган мам-тларда намоён булмоқда. Ривожланаётган мам-тлардаги Э.га Африка қитъасидаги Руанда давлатида хуту ва тутсилар уртасида юз берган қонли туқнашувларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу туқнашувларда юз минглаб одамлар фақат муайян қабила вакили булгани учун улдириб юборилди. Айрим ривожланган давлатлар томонидан дунёнинг турли бурчакларида ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ниқоби остида амалга оширилаётган ўзбошимчаликда Э. юз бераётганига гувоҳ бўлиш мумкин. Э.нинг зарарли оқибатларидан яна бири шундаки, у нафақат сиёсат ва давлатлараро мун-тларда, балки кўпмиллатли ва кўп элатли мам-тларда шахслараро мун-тлар, илм-фан, санъат вакиллари уртасидаги мун-тларда ҳам зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлиши

мумкин. Ҳоз. глобаллашув жараёни этник чергаралардан утиб, мад-й хилма-хилликни келтириб чиқараётган булса, иккинчи томондан, бошқа мад-тлар таъсирига қаршилик курсатиш мақсадида Э.нинг кучайиши кузга ташланмоқда. Шунга қарамай, глобаллашув шароитида мад-тлараро мулоқотнинг кучайиши, мад-тларнинг байналмиллашuvi Э.нинг негизларига зарба беради ва унинг сусайишига олиб келади.

ЭЪТИҚОД (араб. ишонч, иймон) — муайян мақсад, қадриятга ишонч, шу асосда шаклланган тафаккур тарзини ифода этувчи т. Илмий-фал-й адабиётда «Э.» т.си турлича талқин этилади, жумладан, Э.нинг вужудга келиши учун билим энг муҳим асос вазифасини бажаради. Лекин Э. ва билим айнан бир хил т.лар эмас. Албатта, билимларнинг чинлиги Э.ни мустаҳкам булишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аммо, ҳар қандай билим эмас, балки инсон онгида қайта ишлаб чиқилган, яъни тажриба чигиригидан ўтган, иккинчи марта қайта ҳосил булган билимларгина (ғоялар, наз-ялар) Э.нинг мустаҳкам булишини таъминлайди. Инсоният тар-ёти жараёнида яратилган билимлар инсоннинг узи учун, унинг эҳтиёжлари учун қайта кашф этилгандагина, чинакам Э. даражасига кўтарилади. Билим Э.га айланиши учун бир неча босқичларни босиб ўтади. Чунончи. билим уз тар-ётининг дастлабки босқичида англаш ҳолатини босиб ўтади. Англаб олинган билим, уз тар-ётининг иккинчи босқичида тушуниш ҳолатига киради. Инсон. билимларнинг маъно-моҳиятини тушуниб етгач, унинг туғрилигига (ёки нотўғрилигига) ишонч ҳосил қилади. Тажрибадан маълумки, фақат мустаҳкам Э.га айланган билим (ғоя, наз-я) инсон амалий фаолиятининг такомиллашувига хизмат қилади. Инсон Э.и нафақат турли ҳақиқатларни узида акс эттирган билимлар, балки уша билимларга берган баҳоси, унга булган мун-тига ҳам боғлиқдир. Ш.у. ҳам билим (ғоя, наз-я)нинг Э.га айланиши жараёнини таҳлил этганда, у ижт-й амалиёт маҳсули, инсоннинг би-

лиш борасидаги фаолиятининг маҳсули эканини унутмаслик даркор. Э. қуйидаги уч ҳолатни босиб ўтади: а) билим, ғоя, наз-я (яъни ақлий ҳолат); б) билимга берилган баҳо, мун-т (яъни баҳолаш ҳолати); в) узлаштирилган билимларни уз фаолиятига татбиқ этиш, улар асосида уз хатти-ҳаракатини тартибга солиш (хоҳиш-ирода б-н бошқариш ҳолати). Инсон дунёқарашининг асосий компоненти сифатида Э. билиш, баҳолаш, бошқариш каби функцияларни бажаради. Билиш функциясининг асосида оламдаги турли воқеа-ҳодисалар. жараёнлар содир булишига доир билимлар ётса, баҳолаш функцияси узлаштириб олинган билимларга таяниш, содир булаётган узгаришлар маъно-моҳиятини тушуниб олиш б-н боғлиқдир. Бошқариш функцияси эса, инсоннинг уз хулқ-атвори, хатти-ҳаракати-га курсатаётган таъсири, уни аниқ мақсад сари йўналтира олиш қобилияти, малакаси б-н боғлиқдир. Демак, билим, ғоя, наз-я инсоннинг амалий фаолияти чигиригидан ўтгач, ишонч-эътиқодга айланади. Ишонч инсоннинг онглилиги, хулқ-атворини характерласа, иймон кишининг хатти-ҳаракатида намоён булади. Э. инсон хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатининг бирлиги ҳолатини ифодаловчи интегратив т.дир. Ўз навбатида, Э. инсон хатти-ҳаракати йўналишини белгиловчи асосий детерминантдир. Хоҳиш-ирода, истак каби унсурлар Э.нинг инсон амалий фаолиятида намоён булиши учун ҳал қилувчи туртки беради. Амалий фаолият эса Э.ни инсон ҳаётий позициясига айлантиради. Шундай қилиб, Э. инсон дунёқарашининг энг барқарор компоненти дир. Худди шу компонент инсоннинг онгли фаолияти, сўзи б-н иши бирлигини таъминловчи мустаҳкам, ишончли кўприқдир. Лекин Э. уз мазмуни, характерига кура хилма-хил тарзда (гуманистик, фашистик, коммунистик, ирқий ва б.) намоён булиши мумкин. Авторитаризм ёки зуравонлик, маъмурий буйруқбозлик ёки ирқчиликка асосланган ҳар қандай Э. шахс мустақиллигини емиради, инсонни буйруқни бажарувчи қўғирчоққа айлантиради. Аниқроғи, дунёқарашада фашистик ёки

гайриинсоний, ирқчилик, буюк давлатчилик шовинизми ёки диний фанатизм устуворлик қилган Э.га асосланган ҳар қандай инсон, ҳеч қачон мустақил шахс даражасига кутарила олмайди. Дунёқарашда бундай Э. устуворлик қилган киши мустақил фикрлаш, мустақил ишлаш, мустақил яшаш мад-тидан маҳрум булади. Чинакам билим, ишончга таянган, турмуш синовларидан утган илмий ғоя ва наз-яга асосланмаган Э. гайриилмий Э.дир. Ш-дек, Э. — психологик ҳамда ижт-й-психологик т. булиб, одамнинг муайян қараш, таълимот-наз-я. ҳаётий ақида, қадрият ёки фаолият тамойилларини эмоционал-ҳиссий қабул қилиш жараёнида шакллланган собит фикр ва тасаввурлар мажмуи ҳамдир. Бошқача айтганда, Э. маълум қадриятлар, диний ёки дунёвий маслақ, мун-тларнинг инсон қалбида яшаш фал.си, фаолият дастури сифатида қабул қилинишидир. Агар шу жараённинг оқибати улароқ одамда диний ёки дунёвий маслақ, ишонч каби турғун мун-тлар шакллланган бўлса, биз уни Э.ли одам деб атаймиз. Инсоннинг инсонлиги, унинг жам-тдаги ўрни ва нуфузи ҳам маълум маънода унинг Э.и б-н белгиланади. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсага Э. қилади. Мас., франциялик машҳур сайёх Кусто ва унинг масалақдошлари бир қарашда, бутун умрини денгиз ҳаёти ва ундаги сирли воқеалар, ҳайвонот дунёсини кашф этишга бағишлагандек куринади. Денгиздан жуда узоқда яшайдиган, ундан манфаат курмайдиган одамлар учун бу тадқиқотчиларнинг ҳаёти ва фаолияти кераксиз нарсасдек туюлади. Лекин Кустонинг уз ишига садоқати, Э.и шу даражада кучлики, уни бутун дунё, соғлом фикрловчи ҳар бир инсон жуда юксак қадрлайди. Бу каби одамларнинг бошқа соҳалардаги хизмати кам булиши мумкин, аммо башарият уни юксак Э.и учун ҳурмат қилади. Демак, Э.сизликдан қурқиш керак, агар ҳеч нарсага ишонмайдиган, мақсад-маслаги номаълум кишини кўрсангиз, унга ёрдам бериш лозим, чунки бу одамдаги Э.сизлик нафақат унинг узига, балки атрофдагиларга ҳам зиён келтиради. Э.ли одам, аввало,

фойдали иш б-н шуғулланади, узгаларга зиён келтирувчи амаллар қилмайди, ёлгон гапирмайди. У ҳамиша лафзига амал қилади, яъни бир нарсани қиламан, деб аҳд этса, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, уни албатта бажаради, бошлаган ишини охирига етказди. Э.ли инсон нима қилаётганини, нима учун айнан шу ишни қилаётганини жуда яхши билади. Шу боис ҳақиқий Э. эгаси илмга интилади, уз олдига аниқ мақсад кўйиб яшайди, ҳар томонлама баркамол булишга тиришади, яхшиларга ошно булиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётий шиорига айланади. Ҳақиқий Э. соҳиби ўзидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдиришни истаб яшайди. Ш.у. ҳам Э., шахслаги журъат, мардлик, фидойлик, ирода, виждон, қатъият, ҳалоллик. инсонпарварлик, ватанпарварлик каби фазилатлар б-н боғлиқдир.

ЭҶТИЁЖ — инсон талаблари асосида пайдо буладиган табиий хус-ят; унинг жонли мавжудот сифатида онгли ҳаёт кечиришининг муайян шарт-шароитларга тобелигини ифода этувчи т. Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудотлардан ҳам моҳиятан, ҳам шаклан фарқланиб, юзага келган Э.ларнинг турли вазиятларда қондирилишида уз ифодасини топади. Мавжудотлар (ҳайвонлар) Э.лари мақсадга мувофиқ равишда кечгани, уларни куршаб олган яшаш муҳитига осонлик б-н мослашувини таъминлайди. Лекин инсонларнинг фаоллиги манбаи ҳисобланган Э.лар биологик шартланганидан ташқари, моддий ва маън-й маъно-моҳият касб этади. Одамнинг Э.и унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижт-й тарбия. куникма, малака, одат, маъ-ят. қадриятлар б-н яқиндан танишиш, уларни узлаштириш орқали амалга оширилади. Инсон бошқа мавжудотлардан фарқли улароқ, ижт-й-тарихий тар-ёт даврининг хусусий Э.ларига хизмат қилувчи муайян буюмни заруратга биноан қайта узгартиришга, такомиллаштиришга қодир онгли мавжудотдир. Ш.саб. одамнинг уз Э.ларини қондириш жараёни ижт-й-тарихий

тар-ёг даражаси б-н улчаналиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол, муайян мақсадга йуналтирилгани, маълум режага асосланган ижодий қуриниш сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Инсон бир даврнинг узида ҳам индивидуаллик, ҳам ижт-йликни акс эттиргани сабабли унинг Э.лари шахсий ва ижт-й хус-ятга эгадир. Одатда, келиб чиқиш хус-ятларига кура, Э.лар табиий ва мад-й турга ажратилади. Табиий Э.лар таркибига овқатланиш, ташналикни қондириш, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан асраш, мусоффо ҳавога интилиш, тана аъзоларига дам бериш кабилар кирди. Мад-й Э.лар объектга табиий Э.ларни қондирувчи уй-рузгор буюмлари, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар б-н боғланиш воситалари, мад-й алоқалар урнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижт-й турмуш заруратига айланган нарсалар, укиш ва тажриба орттириш йуллари кирди. Психология фанида Э.лар уз предметининг хус-ятига кура, моддий ва маън-й турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича экани эътироф этилади.

ЭҲТИРОС — маън-й ҳодиса, руҳий жараён булиб, кучли ва нисбатан қисқа муддатли эмоционал ҳолат; инсон учун ҳаётий муҳим вазиятларнинг тез узгариши б-н боғлиқ, ички тугён ва кескин ифодаланган ҳолат тарзида кечади Э. содир булган воқеага жавоб қуринишида

пайдо бўлади. Э.нинг асосида ички руҳий ҳолатнинг ҳис қилиниши ётади. Инсоннинг майллари, интилишлари, истаклари ёки уз олдига қуйган талаблари б-н алоқадорликда юзага келиши мумкин булган Э. қуйидаги узига хос хус-ятларга эга бўлади: 1. Э.ли кечинмаларнинг отилиб юзага чиқиши. Э. вақтида одам атрофдагиларни сезмаслиги, содир булаётган воқеаларда узининг шахсий ҳаракатларига ҳисоб бермаслиги ҳам мумкин. 2. Э.ли кечинмаларнинг қисқа муддатлиги. Э. тез кечадиган жараён булгани учун узоқ вақт давом этмайди ва тезда сунди. 3. Э.ли кечинмаларнинг маълум даражада назорат қилинмаслиги. Э. кучига кура бундай назоратсизлик катта ва кичик булиши мумкин. Одам Э. ҳолатида уз хатти-ҳаракатларини онгли назорат қила олмайди, бошқара олмайди, баъзида нима қилаётганини тушунмайди, узини қулга ола билмайди. Э.ли кечинмалар томонидан бошқарилаётган одам бу кечинмаларнинг характери ва аҳамиятини заиф англайди. 4. Э.ли кечинмаларнинг кескин ифодаланиши. Кучли Э. инсонни бутунлай қамраб олади ва унинг ҳаётий муҳим чегараларигача етиб боради. Айниқса, Э. ҳолатида онг фаолиятида кескин узгаришлар кузатилади: ақлнинг таъсири тораяди ва кечинмалар б-н узвий боғлиқ булган тасаввур ва белгиларнинг миқдори кескин камаяди. Э.ли киши бошқалардан Э.ли кечинмалари ва туйгуларининг кучлилиги б-н ажралиб туради.

ЮЗСИЗЛИК — инсоний одоб қоидаларига амал қилмаслик, узидаги салбий хус-ят ва камчиликлардан уялмаслик, уларни ошкора намойиш қилган ҳолда амалга оширилган хатти-ҳаракатни ифодаловчи т. “Ю.” салбий маънодаги ибора булиб, “ҳаёли”, “иболи” каби сузларга қарши қуйилади. Узида ҳаё туйғуси

булмаган одам узгадан ҳаёли булишни талаб қила олмайди ва бундай талаб туйғуси унда булмайди ҳам. Оила одобига кура, Ю. т.сига тескари булган хислатга эга катта ёшлилар болаларга, балогатга етган фарзандлар, келинлар катталарга очик-сочиқ ҳолда қуринмайди, бачкана қилиқ қилмайди. бепарда сузларни айт-

майди, улар учун сизсираш ҳурмат белгиси ҳисобланади. Бундай одамлар кучага уй кийимида чиқмайди, сураб келган кишини куча эшик олдида маҳтал қилиб қўймайди, дарҳол уйга таклиф қилади. Меҳмон кутилганда болаларга покиза кийимлар кийдирилади, ҳовли-кучалар озода сақланади, хунук кўринган нарсалар куздан четга олиб қўйилади. Бундай хислатлардан маҳрум бўлиш Ю.га олиб келиши табиий. Ю. сузи “сурбетлик”, “безбетлик” т.ларига маънодош ҳисобланади. “Юзсиз”, “сурбет”, “безбет” т.си ахлоқсиз, ёмон хулқли, тартибсиз, андишасиз ва бетгачопар кишиларга нисбатан қўлланади. “Юзсиз” сузи “юзи қора” иборасига ҳам маънодош ҳисобланади. Юзсизлар, яъни юзи қоралар ножўя хатти-ҳаракатлари б-н иззат-обрусини йўқотган, эл-юрт дашномига учраган кишилардир.

“ЮКСАК МАЪНАВИЯТ – ЕНГИЛМАС КУЧ” — Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг одамзод учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб келган маънавиятнинг маъно-мазмунининг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, бу мураккаб ва серқирра тушунчанинг назарий ва амалий томонлари ҳар томонлама кенг қамровли фикр ва хулосалар орқали таҳлил этилган асари (—Т., “Маънавият”, 2008. 176-б.). Унда истиқлол йилларида юртимизда миллий маънавиятимизни тиклаш, уни замон талаблари асосида ривожлантириш бўйича амалга оширилган улкан ишлар, бу борада олдимизда турган мақсад ва вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилган. “Муқаддима”, 4 боб ва “Хулоса”дан иборат ушбу китобда бугунги мураккаб глобаллашув даврида маънавият соҳасида вужудга келаётган долзарб муаммолар, халқимиз маънавиятини асраш ва юксалтириш, айниқса, ёш авлод қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақлаш ва ҳимоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Шунингдек, асарда маънавият соҳасидаги долзарб муаммолар ва вазифалар теран таҳлил этилиб, халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмай яшаши учун

бор куч ва имкониятларни сафарбар қилиш ҳамда бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, беқийёс аҳамият касб этиши қайд қилинган.

Асарда ер юзида турфа миллатлар, турли элатлар, халқлар, давлатлар бўлгани каби, инсонларнинг табиати ва хусусияти ҳам турфа экани, уларнинг бир-биридан фарқли ҳаёт тарзи, урф-одат ва анъаналари, маданияти борлиги ва уларнинг барчаси ранг-баранг маънавиятларни шакллантиришга хизмат қилиши ҳаётининг мисоллар орқали таҳлил этилган. Бу дунёда ҳаёт бор экан, турфа хил одамлар, уларнинг онгу тафаккуридаги узаро тафовут ва зиддиятлар сақланиб қолавериши, турли дунёқарашлар, оқим ва йуналишлар мавжудлигини табиий бир ҳол деб қабул қилиш зарурлиги атрофлича асослаб берилган.

Муаллиф маънавиятнинг шакллантирадиган асосий мезон бўлган маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликларнинг ўрни ва аҳамияти, инсон ва жамият тараққиёти учун муҳим омил ҳисобланган маънавий ва моддий ҳаёт муштараклиги, айнан ушбу тамоийиллар бир-бирини инкор этмаслиги, аксинча, бир-бирини тулдириши ҳамда мамлакатда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилишини асослаб берган. Китобда маънавиятнинг шакллантирадиган, унга таъсир утказадиган барча омил ва мезонлар чуқур таҳлил қилинган. Ҳар қайси халқ ёки миллат маънавиятини унинг тарихи, узига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётининг қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмаслиги исботланган.

Асарда маънавиятнинг инсон ва жамият ҳаётидаги аҳамияти, бу борада асрлар давомида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган муҳим масалалар, масалан, одамларнинг кундалик ҳаёти ва фаолиятидаги моддий ҳамда маън-й асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутиши, уларнинг узига хос хусусиятлари алоҳида урганилган. Миллий ғоя ва маънавият, мафкуравий жараёнлар ва

маън-й ҳаёт уртасидаги диалектик боғлиқлик, узаро ҳамоҳанглик, давлат ва жамиятнинг олий мақсади халқнинг, инсонларнинг ҳар томонлама фаровон ҳаёт кечиришдан иборат экани билан боғлиқ долзарб вазифалар таҳлил қилинган.

Айни патда китобда мамлакатимизда янги ҳаёт, янги жамият пойдеворини барпо этишда эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш масаласи гоят долзарб аҳамиятга эга экани, глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари фикрга қарши фикр, гоёга қарши гоё билан курашишнинг аҳамияти, ҳоз. дунёнинг геополитик, иктисодий-ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасидаги узгаришлар ҳар томонлама таҳлил этилган. Муаллифнинг куп йиллик кузатишлари, фикр ва мулоҳазалари маҳсули булган, ҳар томонлама теран илмий ва ҳаётий қарашларга асосланган ушбу китоб турт бобдан иборат булиб, унда маънавият соҳасига оид қонун ва категориялар яхлит бир тизим сифатида таҳлил этилган ва шу асосда маънавиятнинг мазмун-моҳияти, унинг инсон ва жамият, миллат ва давлат тараққиётидаги урни ва аҳамияти ҳақида яхлит илмий-фалсафий, назарий-методологик таълимот яратилган.

Асарнинг “Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир” деб номланган биринчи бобида “маънавият” тушунчасининг маъно-мазмуни, унинг инсон ва жамият ҳаётидаги урни ва аҳамияти, назарий ва амалий томонлари ҳар томонлама кенг қамровли фикр ва ҳулосалар орқали таҳлил этилган. Мазкур тушунчага илмий-назарий жиҳатдан асосли таъриф берилган. Бу таърифда инсониятнинг маънавий тараққиёти жараёнида вужудга келган илғор умумбашарий қарашлар. жумладан, буюк аждодларимизнинг гоё ва таълимотлари билан бирга, бугунги шиддатли давр воқелигига ҳос тамойил ва мезонлар ҳам уз ифодасини топган.

Китобнинг “Мустақиллик – маънавий гикланиш ва юксалиш” деб номланган иккинчи бобида мамлакатимизнинг истиқлол йилларидаги тараққиёти, мил-

лий гоёнинг маъно-мазмуни, унинг асосий тушунча ва тамойиллари, маънавий ҳаёт билан боғлиқ диалектик боғлиқлиги, жамиятимиз ҳаётини эркинлаштириш ва янгилаш, мамлакатимизни модернизация қилиш жараёнида маънавиятнинг урни ҳам улкан тафаккур соҳиби, ҳам ҳаёт синовларида тобланган йирик давлат арбоби нигоҳи орқали кўрсатиб утилади. Юртимизда маданият, таълим, илм-фан, адабиёт, санъат ва спорт соҳаларини тараққий эттириш борасида амалга оширилаётган ва келгусида қилинажак ишлар атрофлича таҳлил этилиб, бу борадаги мақсад ҳамда вазифалар аниқ-равшан белгилаб берилади.

Китобнинг “Маънавиятга таҳдид – узлигимиз ва келажагимизга таҳдид” деб номланган кейинги бобида глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари, хусусан, бугунги кунда мафкуравий таъсир утказиш воситаси сифатида айрим сиёсий кучлар манфаатига хизмат қилаётгани, ушбу жараён орқали миллий қадриятларимизга ёт гоё ва қарашлар ёпирилиб кираётгани ва улар эртага қандай салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги ҳаётий мисоллар орқали баён этилади.

Китобнинг “Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори” номли бобида юксак маъ-ятни шакллантиришда инсон қалбига йул очадиган омиллар тўғрисида фикр юритилади. Бунда таълим-тарбия, ТВ ва ОАВ, театр, кино, адабиёт, мусиқа, рассомчилик ва ҳайкалтарошлик, яъни инсоннинг қалби ва тафаккурига бевосита таъсир утказадиган соҳалардаги фаолиятни замон талаблари асосида ривожлантиришнинг амалий масалаларига эътибор қаратилади. Юксак маънавият соҳиблари булган алломалар, олим ва зиёлилар ҳаётдан ибратли мисоллар келтирилади.

Макур китобда ижтимоий фанлар тарихида илк бор маънавиятнинг тарихий тараққиёт билан боғлиқ қуйидаги умумий қонуният асослаб берилган: яъни, жамият ҳаётининг ҳар қайси даври ёки ривожланиш босқичига маънавиятнинг маълум бир тамойиллари ва маънавий қадриятлар

тизими мос келади. Агар давр узгарса, жамият узгача тараққиёт босқичига ўтса, маънавий мезон ва қадриятлар тизими ҳам узгаради, аста-секин янги замонга мос янгича тизим ҳосил булади. Инсоният ва миллат, давлат ва жамият бор экан, ушбу жараён тухтовсиз давом этаверади.

Асарда бу қонуният мустақил мамлакатимизнинг истиқлол йилларида маънавият соҳасида қўлга киритилган ютуқлари мисолида ёрқин ифодалаб берилган. Ҳозиргача бу йўналишда чоп этилган бошқа китобларнинг биронтасида мазкур қонуният, унинг умумбашарий, минтақавий ва миллий жиҳатлари ҳамда амалиётда намён бўлиш хусусиятлари туғрисида фикр юритилмаган эди. Бу эса тавсифланаётган асарнинг илмий-назарий аҳамиятини янада оширади. Шу маънода, мазкур китоб барча ижтимоий фанлар учун методологик манба, маънавиятшунослик йўналишидаги мутахассис ва тадқиқотчилар учун асосий қўлланма бўлиб хизмат қилади. Асарнинг бир қатор хорижий тилларга таржима қилинаётгани унга жаҳон халқларининг қизиқиши гобора ортиб бораётганидан далolat беради.

“Юксак маънавият — енгилмас куч” китобининг маъно-мазмуни, унинг назарий ва амалий аҳамияти, концептуал хусусиятлари мам-тимиздаги таниқли сиёсатшунос, ҳуқуқшунос, маънавиятшунос олимлар, шоир, ёзувчилар, маънавият номояндalари томонидан ёзилган “Маънавий юксалиш йўлида” тўпламида (—Т., “Маънавият”, 2008) атрофлича таҳлил қилинган.

«ЮКСАК МАЪНАВИЯТСИЗ КЕЛАЖАК ЙУҚ» — Уз-н Президенти И.А.Каримовнинг «Маънавият ва маърифат» республика жамоатчиликлари маркази раҳбарияти ҳамда бошқаруви аъзолари б-н учрашувда сўзлаган нутқи (1996 йил 4 сентябрь).

Маърузада одамлар қалбида юксак маън-й фазилатларни камол топтириш, миллий мафқурани шакллантириш, ёшларни бой мад-й меросимиз, тарихий қадриятларимизга ҳурмат, Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат руҳида тарбиялаш масалалари хусусида сўз бора-

ди. Мустақиллик йилларида одамларда мад-т ва маъ-ят юксалиб, ўзлигини англаш туйғулари кучаймоқда, «Ўз-н — менинг Ватаним» деган муқаддас т. ҳар бир ватандошимиз онгига теран кириб бормоқда. Агар 1990-1991 йиллардаги қалтис вазият ёдга олиниб, шу н.назардан бугунги кунга баҳо берилса, жам-тда тинчлик, осойишталик, тотувлик муҳити ҳукм сурган тақдирдагина, хоҳ иқт-й, хоҳ ижт-й булсин, ҳар қандай муаммонинг ечимини топиш мумкин. Буни кейинги йиллардаги тажрибалар исботлаб турибди. Нутқда маъ-ят ва маърифат масаласи тарихий қадриятларимиз б-н ўзвий боғлиқ экани, нафақат утмишимизни ёритувчи омил, балки келажагимизни ҳам белгилаб берувчи асос экани айтиб утилади. Чунки қадриятлар халқнинг кўп йиллик тарихий-мад-й тажрибаси сифатида шаклланган турмуш тарзи, тафаккури маҳсули сифатида дунёга келади. Халқимизнинг азалий удумлари, урф-о. ва анъаналари инсоний ҳамда миллий мансублик ифодасидир. Ш.у. учун Президент миллий-маън-й қадриятларимиз тимсоли ҳисобланган Соҳибқирон Амир Темур шахсияти ва фаолияти, ш-дек, маъ-яти-миз даҳолари Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Абдухлоқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг юксак маън-й-ахлоқий фазилатлари ва сабоқлари маъ-яти-мизнинг асоси эканига урғу беради. Истиқлол йилларида номлари зикр этилган алломаларимизнинг қадамжолари қайтадан тикланди, уларнинг бой меросидан баҳраманд бўлиш имконияти яратилди. Президентимиз буюк аждодларимиз меросига таяниб, **“Мен маърифатли жамият қурмоқчиман”**, дея таъкидлайди. Маърифатли жам-тда эса инсон, маъ-ят, ахлоқ, тафаккур мезонлари ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ш.у. давлатимиз раҳбари **“Маънавий соғлом, кучли жамиятгина ислохотларга тайёр булади”**, деб таъкидлайди. Ўтиш давридаги қатор иқт-й қийинчиликлар сезилаётган бир пайтда маън-й ҳаётимизга давлат сиёсати даражасида эътибор берилиши инсоний ғамхўрликнинг ёрқин ифодасидир. Умуман олганда, миллий маъ-ят

ва миллий гоё халқни — халқ, миллатни — миллат қилишда узимизга хос менталитетимиз асосида узлигимизни ва миллий гуруримизни англашда ута муҳим аҳамиятга эга. Ш.у. ҳам маъ-ят ва маърифатимиз асоси ҳисобланган тарихий, диний, миллий қадриятларимиз, урф-о. ва анъаналаримизни асраб-авайлаш б-н бир қаторда, уларни янада юксалтириш, тараққий эттириш, келажак авлодга бекамму куст етказиб беришга ҳаракат қилмоғимиз шарт. Бу эса миллий гоёнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Юксак маъ-ят истиқлолни асраб-авайлаш, мам-тимиздаги тинчлик ва барқарорликни сақлаш, буюк келажакни қуришни асосий омилдир. Шуниси эътиборга сазоворки, бу хайрли ишларга адабиёт ва санъат намояндалари, мад-т арбоблари муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Уларнинг меҳнати самарасини, иқт-й курсаткичлардан фарқли ўлароқ, бирон мезон б-н улчаб булмайди. Уни фақат одамлар қалбида уйгонган гурудан, чеҳраси очиқлигидан англаш. ҳис этиш мумкин. Миллий гуру ҳақида гапирганда, уни улуғлаганда ҳеч ким уз миллатини бошқалардан устун қўймаслиги керак. Дунёда катта ёки кичик миллат йўқ, балки ҳар бир миллатнинг уз гурури бор. Уни камситишга эса ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Шу маънода, уз кучига, салоҳиятига ишонган халқнинг бағри кенг бўлади. Бундай миллат кучли, айни дамда вазмин, босиқ булмоғи керак. Узининг иқт-й ютуқлари, маън-й юксаклиги б-н бошқаларда ҳавас уйғотсин. Юртдошларимизни ана шу руҳда тарбиялаш, аввало, маърифат ва маъ-ят намояндаларининг энг асосий. муқаддас бурчидир. Чунки, маъ-ят ишларини йўлга қўймасдан туриб иқт-й юксалишларга эришиш қийин. Зеро, юксак маъ-яти булмаган халқнинг келажаги ҳам йўқдир.

ЮНЕСКО — БМТнинг маориф. фан ва мад-т масалалари б-н шуғулланувчи ихтисослашган чукуматлараро ташкилоти, 1946 йилда тузилган. Мазкур ташкилотга дунёнинг 170 дан ортиқ мам-тлари, жумладан, Ўз-н ҳам аъзо. Ташкилотнинг асо-

сий мақсади маориф ва мад-т соҳасида халқаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш, мад-й ва илмий-техникавий ахборотларни тарқатиш, ш-дек, таълим масаласида турли чеклаш ва ҳуқуқбузарликка қарши кураш ҳамда миллий мад-тни ҳимоя қилиш ва б. Низомга мувофиқ, ташкилотга аъзо давлатларда ЮНЕСКО ишлари буйича махсус миллий ҳайъат фаолият курсатади. Ташкилотнинг олий органи — унинг бош конференцияси ҳисобланади. Ташкилотнинг штаб-квартираси Париж шаҳрида жойлашган.

ЮРТ ТИНЧЛИГИ — миллий истиқлол мафкурасининг асосий гоёларидан бири, мам-т барқарор тар-ётининг асосий шарти. Тинчлик — инсоннинг ҳаётий эҳтиёжи, эмин-эркин яшаши ва камол топишининг энг зарур омилдир. Ҳар бир инсон учун Ю.т. бебаҳо неъмат, улуғ содатдир. Башарият уз тар-ётининг барча босқичларида, аввало, тинчлик-тотувликка интилиб келган. Тинчликни сақлаш ва мустаҳкамлаш масаласи умумбашарий муаммодир. Инсоният тар-ётининг барча босқичларида жам-тнинг асосий масалалари, биринчи навбатда, тинчлик-тотувлик ҳолатидагина самарали ҳал этилган. Шу боисдан ҳам Ю.т. — барқарор тар-ёт гаровидир. Тинчликни сақлаш муаммосини кишиларнинг шунчаки хоҳиш-истаги, орзу-умидлари б-н ҳал қилиб булмайди. Инсоният учун муқаддас бу қадриятга доимо изчил ва қатъий ҳаракатлар туфайлигина эришилган. Узб. халқи тинчликни юксак қадрлайди ҳамда уни уз орзу-умидлари, олий мақсадлари рўёбга чиқишининг кафолати, деб билади. Шу боисдан ҳам бобо-момолар дуога қўл очганида, даставвал. Яратгандан тинчлик-омонлик тилайди. Халқимиз орасида ҳам «тинчлик булса, ҳар қандай мақсадга эришиш мумкин», деган т. кенг тарқалган. Лекин тарих сабоқлари шундан далолат бермоқдаки, орзу-ниятнинг узи б-нгина узоққа бориш қийин. Ю.т. дунё ва минтақалар тинчлиги б-н чамбарчас боғлиқ. Давлатлар уртасида узаро ишонч ва ҳамкорлик мун-тлари тобора чуқурлашиб бориши ҳоз. шароитда тинчликнинг ни-

ҳоятда муҳим омили сифатида катта аҳамият ва чуқур маъно касб этмоқда. Халқаро майдонда руй бераётган туб сиёсий узғаришлар ҳам тинчлик учун курашнинг аҳамиятини янада ошириб юборди. Купгина мам-тлар халқларининг миллий истиқлол, демократик эркинликларни асраб-авайлаб, келажак авлодларга етказиш йулидаги саъй-ҳаракатлари уз юрти ва минтақаларидаги тинчлик ва барқарорликка боғлиқ экани равшан. «Кушнинг тинч — сен тинч» мақолининг туб маъносини дунё ҳам, биз ҳам янада тегинроқ англамоқдамиз. Куҳна тарихга назар ташласак, айнан юрт тинч, эл омонликда яшаган даврлардагина халқимиз моддий ва маън-й ютуқларга эришганига гувоҳ буламиз. Хус-н, Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси Мирзо Улугбек Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган 40 йил мобайнида мам-тда тинчлик-барқарорлик устувор булгани сабабли илмфан, мад-т тараққий этган, бунёдкорлик ишлари ривожланган, куҳна заминимиз гуллаб-яшнаган. Узб. халқи тинчликни уз орзу-интилишлари, мақсад-муддаолари руёбга чиқишининг шартини деб биллади. Ш.у. ҳам доимо Яратгандан тинчлик ва омонлик талайди. Шарқ мам-тларининг қаерига борманг, одамлар бир-бири б-н учрашганда, авваламбор, “Ассалому алайкум” дейишади. Ушбу калом арабдан олинган булиб, “Сизга тинчлик ёр булсин” деган маънони англатади. “Салом”, яъни “тинчлик” сузи Куръони каримда 40 марта учрайди. Бу муқаддас китобнинг оятларидан бирида шундай дейлади: “Меҳрибон Парвардигор томонидан одамларга олқиш маъносидан “тинчлик” сузи айтилуру”. Бироқ, инсоният тарихида, кейинги беш минг йилда тахм. 15 мингдан ортиқроқ катта-кичик урушлар булган экан. Ҳолбуки, башарият фақат тинчлик ва осойишталик барқарор булган тақдирдагина уз олий мақсадларига эришади, моддий ва маън-й жиҳатдан юксалади. Ю.т. энг азиз неъмат эканига бутун жаҳон амин булмоқда. Дунёнинг куп мам-тларида руй бераётган террорчилик ҳаракати бу борада ҳали куплаб муаммолар борлигини курсатмоқда. Мам-тимиз

мустақилликка эришган дастлабки кунларданоқ Ю.т.ни сақлаш давлат сиёсатининг устувор йуналишига айланди. Уз-н дунёда биринчи булиб М.О.ни ядро қуролдан холи майдонга айлантириш, халқаро террорчиликка қарши кураш марказини тузиш ва б. тинчликсевар таклифлар б-н чиқди. Чунки ислоҳотларнинг натижалари айнан шу гоёни амалга оширишга бевосита боғлиқ эди. Ш.у. ҳам миллий истиқлол мафқурасида Ю.т.ни таъминлайдиган шарт-шароитларни яратиш масаласига алоҳида эътибор берилган. Ю.т. — Ватан озодлиги ва мустақиллиги б-н чамбарчас боғлиқ. Бировга қарам булган халқ ҳеч қачон эркин ва фаровон яшай олмайди. Ш.у. ҳам мустақиллик ва тинчликни асрашимиз, мам-тимизни тажовузкор кучлардан ҳимоя қилишга доимо тайёр туришимиз лозим. Юксак маъ-ят, мад-т, миллатнинг гоёвий ва мафқуравий етуклиги Ю.т.ни сақлашнинг муҳим шартидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас булган бу гоё жам-тдаги турлича фикр ва қарашга эга булган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга, шу орқали миллий ҳамжиҳатликни муштаҳкамлашга хизмат қилади. И.А.Каримов “Бизнинг кейинги йилларда эришган энг катта ютуғимиз бу умумий хонадонимизда қарор топган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро тотувликдир. Одамларимиз гафаккурида бу қадриятнинг беқиёс аҳамиятини англаб етиш туйғуси тобора юксалиб бормоқда” деб бежиз таъкидламаган. Уз-ндаги ижт-й ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик Ю.т.ни таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу эса мам-тимизда ички барқарорликни таъминлаш, хорижий давлатлар б-н тенг ҳуқуқли ҳамкорликни ривожлантириш, жам-т ҳаётининг барча соҳаларини эркинлаштириш ва демократиялаштириш, сиёсий партиялар фаоллигини ошириш, белгиланган режа ва мақсадларга эришиш, бир сўз б-н айтганда, бунёдкорлик фаолиятига хизмат қилмоқда.

Я

ЯНГИ ТАФАККУР — оламга ҳушёрлик ва жонкуярлик, юксак ақл-идрок ва тафаккур кузи б-н қарашни, виждон уйгоқлиги, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат б-н курашмоқни. фидоийликни, узини буюк мақсадлар сари сафарбар этиб, эзгуликни кундалик фаолият мезонига айлантира олишни англатувчи т. Истиқдолга эришганимиздан кейин кишилар онгида халқимизнинг, юртимизнинг улуг тарихи ва бетакрор мад-ти б-н, шу муқаддас заминда яшаётганимиз б-н фахрланиш туйғуси ортиб бормоқда. Я.т. фаровон келажак, муносиб ҳаёт, мустақил давлатчилик ва адолатли жам-т барпо этиш каби улугвор мақсадларга эришиш йулида халқимизнинг руҳини кутарадиган миллий мафкура асосида шаклланмоқда. И.А.Каримов таъкидлаганидек, **“Бизда «аввало иқтисод, кейин сиёсат» деган тушунча бор. Лекин иқтисодни англаш, тўғри бошқариш учун нима керак? Сиёсат керак, ақл-заковат керак, маънавият керак”**. Шу боис ислоҳотларнинг дастлабки босқичида миллий қадриятларни тиклаш, одамлар тафаккуридаги қуллик кишанини йуқотиш, уларда узларига ишончни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди. Албатта, ислоҳотлар — Я.т., янгича изланишлар меваси. Бироқ ҳар қандай ислоҳот ҳам, аввало, инсон манфаатига, унинг ҳаёт синовидан утган тажрибаларига ва янги жам-тнинг эҳтиёжларига асосланиши лозим. Тубдан янгиланиш даврида аъналарга таяниб иш тутиш, улардан янги узгаришларга мос ҳолда оқилона фойдаланиш ислоҳотларнинг изчил ва собитқадамлик б-н амалга ошишига ҳамда жам-т барқарорлигига хизмат қилади. Жам-тни демократиялаштиришнинг иккинчи муҳим шарти одамларнинг тафаккури ва ижт-й савияси б-н демократик узгаришлар даражаси ва суръ-

атлари бир-бирига қанчалик мутаносиб булишига боғлиқдир. Шу маънода, кишиларимизнинг мустақил фикрлашга урганиши, узига ишончининг орта боришининг аҳамияти беқиёсдир. Чунки тафаккур озод булмаса, онг ва шуур тазйиқдан, қулликдан қутулмаса, инсон том маънода озод ва эркин була олмайди. Тар-ёт тақдирини маън-й жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маън-й баркамоллик б-н, мустақил тафаккур б-н уйғун ҳолда ривожланиб бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маън-й салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир. Ш.у. Я.т. деганда: 1) Ўз-ннинг бутуни ва эртаси ҳақида қайғуриш; 2) шахснинг халқ ва Ватан қадрқиммати, ор-номуси ва манфаатларини англаши, уни ҳимоя қилиши; 3) юксак ғоялар, кашфиётлар, ниятлар оғушида меҳнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак булса, жонини юрт истиқболи, элига бахшида этиш назарда тутилади.

ЯНГИЛАНИШ -- ижт-й ҳаёт соҳаларида жам-т амал қилиб келган мун-тлар, қарашлар ва ёндашувлар, тамойилларнинг янгича идрок этилиши, мустақиллик ва унинг талабларига мос равишда такомиллаштириш, қайта ташкил этиш, узгаришларни амалга оширишдир. Я. — янгича қараш, мустақиллик тафаккури тамойиллари асосида жам-тнинг ижт-й-иқт-й, сиёсий, маън-й соҳаларини тубдан ислоҳ этилиши б-н боғлиқ. Илгари амал қилиб келган ғоявий-мафкуравий тамойилларнинг урнида янги фикр, ғоя ва мафкуралар, мақсад ҳамда вазифаларнинг белгилаб олиниши ҳаётнинг стратегик йуналишлари, унинг миллий-маън-й негизлари, умуммиллий тамойиллардаги янгича мезонларни узид аифода этади. «Я.» кенг т. бўлиб, у жам-т миқёсида амал қилиши ёки

унинг бирон-бир соҳасини қамраб олиши, ҳатто минтақа, дунё миқёсидаги куламга эга булиши мумкин. Мас., жам-тнинг Я.и, иқтисодиётнинг Я.и; онг ва тафаккур Я.и; маън-й ҳаёт, қадриятларнинг Я.и ва ҳ.к. Я. табиат, жам-т ва инсон тафаккури тар-ётининг ажралмас қисмидир. Я.нинг тар-ётдан фарқи шундаки. тар-ёт купроқ миқдорий курсаткичлар б-н ифодаланса, Я. унинг сифат белгиларини ифодалайди. Мас., тар-ёт қанчалик ижобий ва кенг қамровли булса, илм, фан, техника, иқтисод ва б. соҳаларнинг Я.и шунчалик кенг ва самарали булади. Я. табиатда эволюцион қонунлар асосида бевосита ва узлуксиз равишда амалга ошади, жам-тда эса, у илм-фан, маън-й, иқт-й, сиёсий ва б. қадриятлар таъсирида билвосита содир булади. Жам-т иқт-й, сиёсий ва ҳуқуқий соҳада қанча эркин булса, ижт-й тар-ёт шунчалик тезкор ва самарали бўлиб, ижт-й Я.ни мунтазам таъминлаб туради. Агар жам-т уз эркини йўқотиб, мустамлака сиёсат таъсирига тушиб қолган булса ёки мустақилликни мустақкамлаш б-н боғлиқ утиш даврини бошдан кечираётган булса, бундай шароитда жам-тнинг Я.и утиш даври вазифаларини ҳал қилишни тақозо қилади. Я. ҳам тар-ёт маҳсули. ҳам унинг ривожлантирувчи кучи сифатида хизмат қилади. Маълумки, XVII-XVIII а.ларда илм-фан, фал. соҳаларида Европада руй берган ижт-й Я. Англия, Нидерландия, Францияда юз берган саноат инқилобининг таъсири эди. Бу инқилоб илм-фаннинг жадал рив-шига замин ҳозирлади. Радиоэлектроника, атом энергиясидан фойдаланиш, кимё, сунъий моддалар ишлаб чиқариш ва б. соҳаларда эришилган ютуқлар бугунги кунда ижт-й тар-ётнинг тубдан Я.ига олиб келди. Жумладан. бозор мун-тлари иқт-й тар-ётнинг ҳал қилувчи омили сифатида жаҳон миқёсида тан олиниши, тоталитар тузумнинг инкор қилиниши, демократия халқаро мун-тлар тамойилларига айланиб бораётгани Я.нинг универсал хус-ятларидан келиб чиқади. «Я.» — жам-т ижт-й ҳаёти ва инсон тафаккурида юз беради-

ган узгаришлар мажмуаси. Я. одамга жисмоний озиқ ва қувват берса, маъ-ятга руҳий озиқ ва қудрат бағишлайди. Я.да моддий жиҳатдан таъминланиш б-н кифояланиш — онгсиз ва руҳсиз махлуқларга хосдир. Я.га интилиш эса руҳ ва онг эгаси булмиш одамга хос фазилатдир. Шу маънода, Я. — инсон руҳий ва ақлий оламининг мажмуи саналади. Я. — жам-т, миллат ёки алоҳида индивиднинг ички ҳаёти, руҳий кечинмалари, ақлий қобилияти, идрокини мужассамлантирувчи т. булмай, у бутун бир жам-т учун ҳам хосдир. Я. инсон ва жам-т мад-тининг негизи, инсон ва жам-т ҳаёти маълум йўналишининг бош омилидир. У муайян иқт-й, ижт-й ҳаёт тизимининг шаклланиши, узгариши ёки инқирозга юз тутишига кучли таъсир кўрсатади. Я. кенгайиб, амалиётга изчил сингдириб борилса, жам-т равнақ топади. ва аксинча, Я.лар тўлиқ булмаса, жам-т бора-бора таназзулга юз тутиши мумкин. Мустақиллик йилларида Я. масалаларига мун-т тубдан узгариб, унинг бойиб боришига кучли эътибор берилаётганининг боиси ҳам шунда. Тулақонли Я.ларсиз буюк давлат қуриб булмайди. Я. жам-т ва миллат равнақининг бош омили ва пойдеворидир. Шу маънода, Я. ва ижт-й тар-ётнинг биз танлаган йули — республика ҳаётининг иқт-й, сиёсий, ижт-й, маън-й-мад-й ва б. барча соҳаларини қамраб олади. Ўз-нни янгилаш ва ривожлантириш турт асосий негизга асосланади. Бу негизлар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маън-й меросини асраб-авайлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши; ватанпарварликдир.

“ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ВА ИШЛАШ ДАВР ТАЛАБИ” — Ўз-н Президенти И.А.Каримов асарларининг 5-жилди (Т., «Ўзбекистон», 1997 й.). Ушбу жилддан И.А.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоятлар Кенгаши сессияларида, республика Вазирлар Маҳкамасининг йиғилишларида сузлаган нутқлари урин ол-

ган булиб, уларда республикадаги ижт-й-икт-й вазият теран таҳлил этилиши б-н бир вақтда мам-т маън-й ҳаёти, халқимиз онги ва тафаккурида руй бераётган узгаришлар туғрисида батафсил фикр юритилган. Жилдан урин олган муҳим асарлардан бири “Юксак маънавиятсиз келажак йуқ” деб аталади. Мазкур китобга киритилган “Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир” номли 1996 йил 18 октябрда Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сузланган нутқда Тошкентда халқимизнинг ардоқли фарзанди, шаън-шавкатимиз, турмуш тарзимиз ва халқимиз даҳосининг тимсоли, маън-й қудратимиз, табаррук ва улуг Амир Темур номини тиклаш, руҳи покини шод этишнинг амалий исботи сифатида очилаётган Темурийлар тарихи давлат музейининг маън-й-маър-й аҳамияти ҳақида фикр юритилади. Нутқда Соҳибқироннинг «Миллат дардларига дармон булиш», «Адолат кучда эмас, куч адолатдадир», «Адолат ва озодлик — дастурингиз, раҳбарингиз булсин» деган доно уғитлари барча эзгу ишларимиз учун ҳамроҳ, ҳамнафас, Амир Темур шахси эса Ватан ва миллат тимсоли экани таъкидланган. Дарҳақиқат, истиқлолимизнинг ҳар бир тадбирида, мустақил давлатимизнинг ҳар бир қадамида бу буюк зот руҳи бизга ҳамроҳ-ҳамнафас булиб бормоқда. Умрининг мазмунини «Миллатнинг дардларига дармон булишдан иборат» деб билган халқимизнинг ана шундай ардоқли, улуг фарзанди Амир Темур ҳақидаги теран мулоҳазалар Юртбошимизнинг Самарқанд шаҳрида Амир Темур ҳайкалининг очилиши маросими ҳамда Самарқанд шаҳрини «Амир Темур» ордени б-н тақдирлаш тантаналарида сузланган “Азалий буюклик маскани” номли нутқда уз ифодасини топган. Зеро, Амир Темур шахсини идрок этиш — тарихни идрок этиш демак, Амир Темурни улуглаш — тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, мад-тимизга, қудратимизга асосланиб, буюк келажакимизга ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир. “Соҳибқирон камолга етган юрт” номли (Шаҳри-

сабз шаҳрида 1996 йил 18 октябрда Амир Темур ҳайкалининг очилиши маросимида сузланган нутқ) маърузада Амир Темурнинг «Кимки бизнинг шон-шуҳратимизни курмоқчи булса, биз барпо этган иморатларга назар солсин», «Кай бир жойдан бир гишт олсам, урнига ун гишт қуйдирдим, бир дарахт кестирсам, урнига унта кучат эктирдим», «Дунёнинг ярмини олдим, салтанатимнинг у четидан бу четига бирор болакай бошида бир лаган тилла кутариб кетса, зарар етмайдиган тартиб-интизом урнатдим», деган фикрлари таҳлил этилади, уларнинг маън-й-тарбиявий аҳамияти хусусида суз боради. Ушбу жилдан “Адолат ва қудрат тимсоли” — Уз-н Миллий ахборот агентлиги мухбирининг Президент Ислом Каримовдан Амир Темур образининг бадий талқинлари ҳақидаги таассуротлари туғрисидаги саволига жавоби, “Амир Темур — фахримиз, ғуруримиз” — Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференциядаги маърузаси ҳам урин олган. Ушбу асарларда Амир Темур даври ва бу буюк шахс маън-й меросининг ҳоз. замондаги аҳамияти хусусида фикр юритилади. Миллий меросдан бебаҳралик инсонни бефарқлик сари етаклайди, уз қобилигига уралашиб қолган нафс бандасига айлантиради, ғурусиз, ориятсиз қилиб қуяди. Ислом Каримов “Ислоҳот — аввало одамлар онгидаги узгаришлардир” асарида бизни шу ғафлатдан огоҳ этади. Томирида миллий ғурур. Ватан ишки жуш урмаган одамдан яхшилик кутиб бўлмаслигини таъкидлаб, ҳар бир шахс ўз миллий маданиятининг ташувчисини булиши лозимлигига даъват этади.

ЯХШИЛИК — асосий маън-й-ахлоқий т. булиб, эзгуликнинг синоними тарзида қўлланса-да, моҳиятан, бир-биридан фарқ қилади. Хус-н, эзгулик чексизликда, Я. эса муайян чегара доирасида намоён бўлади. Эзгулик ижт-йлик хус-ятига эга булса, Я., асосан, шахсининг одоби, хулқига боғлиқ булган ижобий ҳодиса; унда мардлик, очиқкўнгиллилик, ҳалоллик сингари ахлоқий меъёрлар тажассум

топади. Бироқ унга асос булган амалий хатти-ҳаракатлар қаҳрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби ахлоқий тамойиллар даражасига кутарила олмайди. Мас., ҳазрат Алишер Навоий бутун умрини ижодий меҳнатга бағишлади. халқимиз, инсоният учун «Хазойин ул-маоний», «Хамса»дек буюк асарлар яратиб, эзгулик тимсолига айланди. Эзгулик маълум маънода абадийлик хус-ятига эга, чунки Навоий асарлари миллионлаб одамларга алар мобайнида завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келмоқда. Айни пайтда, Навоийнинг ўзи бевосита қўллаб-қувватлади, аҳолининг солиқларини ўз ҳисобидан тулади, халқ учун унлаб иншоотлар қурдирди ва ҳ.к. Унинг бу Ялари ҳар қанча ижобий ҳодиса булгани ҳолда, ўткинчилик табиатига эга. Демак, эзгулик, асосан, билвосита амалга ошириладиган, узоқ келажакка мўлжалланган, яъни стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи; Я. эса, одатда, бевосита муайян давр учун долзарблик хус-ятига эга ахлоқий фаолиятдир. Шундай қилиб, Я.ни юксак ижт-й-маън-й ҳодиса — эзгулик б-н айнанлаштириш тўғри эмас. Бу фазилатларнинг яна бир фарқи шундаки, шахс ва жам-т ҳаётида воқе булган эзгулик ҳеч қачон ёмонликка айланмайди Я.да эса бундай эмас: бирор объектга қилинган Я. бошқа бир объект учун ёки Я. қилган субъект учун ёмонликка айланиши мумкин. Ахлоқ ва ахлоқсизлик, маъ-ят ва маъ-ятсизликни фарқлашда Я. муҳим роль ўйнайди. Кенг маънода барча ижобий ахлоқий-маън-й сифатлар Я. б-н боғлиқдир. Мас., қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик ижобий ахлоқий сифатлар сирасига кирази ва Я. б-н узвий боғлиқ. Ёки бўлмаса, маъ-ят тизимидаги «муҳаббат» Я.нинг ибтидоси сифатида талқин қилиниши мумкин. Муҳаббатнинг акси булган нафрат ўз объекти учун Я.га асос була олмайди. Я. инсонларнинг моддий ёки маън-й манфаатлари б-н боғлиқ тарзда намоён бўлади. Одамлар уларнинг манфаатларига зид

булган ҳаракатларни Я. сифатида баҳоламайди. Бу фикрдан Я. ва манфаатлар уртасида айнанлик мавжуд, улар орасига тенглик белгисини қўйиш мумкин, деган хулоса келиб чиқмайди. Баъзан одамлар ўз манфаатларига зид булган ҳодисаларни ҳам Я. сифатида баҳолаши мумкин. Мас., раҳбар томонидан ходимга берилган адолатли жазо адолатпарвар ходим томонидан Я. сифатида баҳолаши мумкин. Фал., фан тарихида Я. объектга нисбатан турлича талқинлар мавжуд. Я.ни ҳар ким қилиши керак. Я.ни ҳар куни қилиш керак, деган ёндашув б-н бир қаторда, Я.ни ҳаммага қилиш керак, деган ғоя ҳам илгари сурилган. Я. одамларга ахлоқий баҳо беришда асосий мезонлардан бири сифатида хизмат қилади. Ахлоқий баҳо уларнинг сузларига эмас, амалларига қараб берилар экан, уларнинг фаолияти жам-тга, кишиларга нисбатан Я.га йўналтирилганми ёки ёмонликка йўналтирилгани ҳақида хулоса қилишга асос булади. Мас., Навоийнинг: “Одами эрсанг, демагил одами. Ониким йўқ халқ гамидингами”, деган мисраларида одамийликка Я. н.назаридан баҳо берилади. Кундалик ҳаётда бу ме зондан четга чиқиш ҳоллари ҳам учрайди. Одамларни баҳолашда баъзан уларнинг амалларига эмас, сузлари, хушомадлари, лаганбардорлигига эътибор берилади. Я. т.си мутлақ хус-ятга эга эмас. Я.нинг нисбий жиҳатлари ҳам мавжуд. Айни пайтда Я. т.сидаги нисбий жиҳатларни мутлақлаштириш ҳам тўғри эмас. Я. т.си таркибида нисбий жиҳатлар б-н бир қаторда, барқарор хус-ятлар ҳам мавжуд. Я. таркибидаги нисбийлик айнан бир ҳодисага турли шахслар ёки турли даврларда турлича баҳо берилишида куринади. Я. қўлайиб, ёмонлик камайиб бораётган жам-т маън-й юксаклик, фаровонликка тезроқ эришади. Дунёда Я. б-н ёмонлик ёнмаён юрганидек, бу т.лар фанда жуфт категориялар ҳисобланади. «Я.» т.си нафақат ахлоқий ҳодисаларга, балки ижт-й-сиёсий ҳодисаларга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин.

УЖАРЛИК — ўз сўзида қайсарлик б-н туриб олиш, уз мақсади ва муддаосидан қайтмаслик, жам-тда шаклланган ижт-й меъёр ва қоидаларга уз хулқ-атворини буйсундирмасликнинг турғун шаклини аңглатувчи т. Бундай хулқ-атвор ҳаётда уз урнини топиш мотиви б-н шарланган, ш-дек, Ў. характернинг салбий хус-ятларини шакллантирувчи омил сифатида намоён бўлиши мумкин. Одатда, Ў. интеллект даражаси паст булган одамларга хосдир. У.нинг келиб чиқиш сабаблари болалик ва усмирлик даврларидаги нотўғри тарбияга бориб тақалади. Бу нарса қўполликда, болага асоссиз талаблар қўйишда, беҳуда ва ҳаддан зиёд ғамхурликда ёки боланинг мустақилликка булган ҳаққини поймол қилишда намоён булади. Купинча У. болаларда 1-3 ёшларда пайдо булади. Унинг психологик негизи «Мен» ҳиссининг шаклланишидир. Бола барча нарсани узи бажаришга интилади ва унинг имкониятларини чеклашларига қарши туради. Бола мустақиллиги ва фаоллигининг тараққий этиши, узини назорат қила олиши унинг «Мен»и шаклланишининг ирода б-н боғлиқ жиҳатини билдиради. У.нинг келиб чиқишини ягона сабаб б-н боғлаб бўлмайди, фақат шуни таъкидлаш мумкинки, ота-она ва фарзандлар уртасида мун-тларнинг бузилиши У. негизининг асосий шартларидан биридир. Боладаги «Мен» ҳисси, унинг ирода, эмоция ва темпераментини ота-она томонидан ноадекват баҳоланиши бола хулқида маълум муаммоларни юзага келтиради ва Ў. шаклланишидаги омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. У инсоннинг маън-й юксалишига купинча салбий таъсир кўрсатади. Ў.нинг муқобили сурлик, қайсарлик каби иллатлардир.

«ЎЗ КЕЛАЖАГИМИЗНИ ЎЗ ҚЎЛИМИЗ БИЛАН ҚЎРМОҚДАМИЗ» — Президент И.А.Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавоб-

лари (Т., «Ўзбекистон», 1999 и). Президент Ислам Каримов ушбу сўхбатда мустақиллик мафқураси, миллий ғоя, миллий гурур, маъ-ят масалаларига эътиборни қаратиш б-н бирга, ёшларга хавф солиши мумкин булган қатор мафқуравий таҳдидларга, ёвуз интилишларга асло йул қўймаслик зарурлигини уқтиради. Асарда таъкидланганидек, бугун дунё батамом янги таҳдид — диний экстремизм ва фундаментализм б-н юзлашмоқда. Бу хавфнинг қўлами унинг инсоният мақсад-манфаатларига зид эканлиги б-н белгиланади. Диний мутаассиблик б-н кураш одамзод учун ҳаёт-мамонт масаласи эканини аңлаш вақти етди. Тарих чархпалагини ортга қайтариб, инсоният тар-ётини урта аларга улоқтириш ва ислом халифалигини тиклашни мақсад қилиб олган бу кучлар учун иймон, эътиқод, исломий илм, дин тар-ёти, диний маърифат муҳим эмас. Ислам номидан гапираётган бу кучларнинг асл мақсади — дунёвий давлатни ағдариб, ҳокимиятни қўлга олиш ва барча инсонларни зулм б-н жаҳолат домига тортишдир. Мустақиллик неъматларидан баҳраманд булган халқ Ўз-н суверенитетига нисбатан бундай писандсизлик б-н қарашга, табиийки, йул қўймайди.

Асардаги хулосалардан бири шуки, токи дунё бор экан, одамзод бу дунё неъматларига эғалик қилиш қўтқусидан қўтулмас экан. бирон бир халқ тинчлик-хотиржамликка абадий эга бўлолмайди. Яъни, миллий мустақилликни қўлга киритиш, унга эга бўлиш миллат олий мақсадининг бир қаноти булса, унинг иккинчи қаноти — бу буюк неъматни ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилиш, уни тобора мустаҳкамлаб боришдир.

Маърузада эркин фуқаролик жам-тининг маъ-ятини шакллантиришда бу борада XXI а.га мўлжалланган ҳаракат дастурининг шакл-шамойили, мазмун-моҳияти, таянч нуқталари ва тар-ёт уфқлари

белгиланиб, унинг тамойилларини ишлаб чиқиш жам-тшунос олимлар ва барча зиёлиларимизнинг вазифаси экани ҳам курсатиб берилган. Аслида, маъ-ят мустақилликнинг энг муҳим шартларидан биридир, зеро, дарахт уз илдизи б-н заминдан сув, озуқа олиб вояга етганидек, инсон ҳам авлод-аждодларидан қолган бебаҳо меросдан руҳий озиқ, куч-қувват олади, уларга таянади. Ҳар бир миллат ва элат аждодлари билимлари, тажрибаси ва тарихий сабоқларидан, одоб-ахлоқ, таълим-тарбияга оид уғит ва йул-йуриқларидан фойдаланади, буларсиз яшай олмайди. Ш.у. ҳам тарихда муайян миллатни узлигидан маҳрум этмоқчи булган фотиҳлар, аввало, миллатни тилидан, тарихидан ҳамда маън-й қадриятларидан маҳрум этишга уринган. Босқинчилар миллатга бегона ва ёт булган анъаналарни тиқиштириш орқали унинг турмуш гарзини узгартириб юбориш мақсадини кузлаган. Шуролар сиёсатининг энг заррли томони шунда булдики, миллий-мад-й меросимизга паст назар б-н қаралди, осори-атиқалар қаровсиз қолди. Шу тариқа, «совет халқи» деб аталмиш жам-тда миллат ва элатларга, улар мад-ти, хус-н, миллий мад-гимизга урин қолмади. Маъ-ят йуқ жойда мустақиллик ҳам булмаслиги айни ҳақиқатдир. Чунки, **“Маънавият — узлуксиз ҳаракатдаги жараён дир. Фикр, тафаккур, ҳис-туйғу тиним билмаганидек, уларнинг маҳсули улароқ, маънавият ҳам доимо узгариш ва янгиланишда булади. Маънавият деганда, авваламбор, одамни руҳан иокланишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, иймон-этиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан”**. Юртбошимиз халқимизнинг миллий қадриятлари, анъаналари ва мад-тини тиклашнинг ташаббускори булди. Зеро, ҳар бир авлод миллий маъ-ятни бутунлай янгидан яратмайди, балки аждодлар томонидан яратилган мад-й бойликларни қабул қилиб олади ва такомиллаштиради. Китобда тарихий ворислик — жам-т ва унинг мад-ти равнақининг асосий шарти экани асослаб берилган.

Узлигини англамаган инсон мустақил булолмагани каби миллий қадриятларини унутган миллат ҳам ҳурликка эриша олмайди, дея таъкидланган. Асарда тарихнинг гувоҳлик беришича, узлигини англаган, уз аждодлари тарихини, урф-олари, анъаналарини эъзозлаган ва уларга таяниб яшган миллатнинг келажаги буюк булади, деган ишонч руҳи устувордир.

УЗИНИ УЗИ БОШҚАРИШ — маъятнинг кенг миқёсли вазифаларидан бири сифатида ҳар бир шахс ва бутун жам-тни туғри йулга солиш учун хизмат қилади. Ахлоқий маънодаги Ў.у.б. одамлардаги нафсни жиловлаш, салбий оқибатларга олиб келадиган хатти-ҳаракатларнинг олдини олиш, индивиднинг Ў.у.б.и, ахлоқнинг инсонпарвар меъёрларини ҳаётга татбиқ этиш каби масалаларни ҳал этишга қаратилгани б-н муҳимдир. Бунда одамларнинг ахлоқи ва узаро мун-тлари жам-т фикри ҳамда шахснинг ахлоқий уз-узини баҳолаши асосида маъқуллаш ёки танбеҳ бериш ёрдамида бошқарилади. Ў.у.б. илдизлари қад. даврларга бориб тақалади. Қад. Римдаёқ бу бошқариш тури мустақил фаолият сифатида тан олинган. Ў.у.б. аввало, қон-қардош жамоа — оилада шаклланади. Ў.у.б. маън-й ҳаётда ҳам кенг тарқалган булиб, маҳаллий Ў.у.б., шахс У.у.б.и, оила У.у.б.и ва ҳ.к. мавжуд. У.у.б. халқ турмуш тарзига ҳам уз таъсирини курсатади. Сиёсий жиҳатдан У.у.б. эса турли жамоат бирлашмалари, нодавлат ташкилотлари фаолиятида уз ифодасини топади. У.у.б. — бу ижт-й ишлар юзасидан йиғилишда келишиб ёки сайланган вакиллар ёрдамида қарорлар қабул қилишдир. Ш-дек, мам-тимизда маҳалла У.у.б. тузилмаси сифатида оиладан фуқаролик жам-тига утиш учун ахлоқий кўприк вазифасини утайди. Бундай тузилма, узига хос ноёб ижт-й ин-т Ғарб оламида йуқ. Бу ҳол мам-тимизда фуқаролик жам-тига утиш жараёнининг жадаллашуви ва осон кечишига хизмат қилади. Шу маънода, маҳаллани Ў.у.б. мактаби, таъбир жоиз булса, демократия дарсхонаси, деб аташ мумкин.

УЗИНИ УЗИ ТАРБИЯЛАШ — шахснинг камолотга интилиши ва узини назорат қилиши шакли. Ў.у.т. шахснинг ўз ижобий сифатларини мақсадга йўналтирган тарзда ривожлантириш, салбий сифатлардан халос бўлишга қаратилган фаолияти бўлиб, уни амалга ошириш учун муайян ирода талаб қилинади. Иродасиз одам ўзини узи тарбиялай олмайди Ў.у.т. учун шахс маъ-ягида ҳалоллик, виждон, тўғрилиқ, жасорат сингари сифатлар мавжуд бўлиши лозимки, шулар асосида киши Ў.у.т.и зарурлигига узини ишонттиради ва шу йўлда ҳаракат қила бошлайди. Ў.у.т.да муваффақиятга эришишнинг муҳим шартларидан бири узига нисбатан танқидий мун-тнинг мавжудлиги. Ўзининг хатти-ҳаракатларига, ҳулқ-атвориغا, бошқаларга булган мун-тига танқидий ёндашувнинг йўқлиги Ў.у.т.ни бошлашга имкон бермайди, аксинча узига бино қуйиш, манманлик каби иллатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Ў.у.т.нинг муваффақиятини таъминловчи ҳолатлардан бири уз-узини чеклашдир. Ўз-узини чеклай олмайдиган одам охир-оқибат салбий сифатларга ботиб қолади. Ў.у.т.ни фақат салбий сифатлари мавжуд одамларгина эмас, ижобий фазилатлари куп кишилар ҳам амалга ошириши керак. Чунки мукамалликнинг чеки бўлмайди. Лекин ҳаётда шахснинг салбий хус-ятлари қанча куп бўлса, Ў.у.т.га шунча кам ҳаракат қилади ва аксинча, ижобий фазилатлари куп шахслар Ў.у.т.га шунча куп эътибор қаратади. Ў.у.т.га қанча эрта киришилса, унинг самараси шунча салмоқли бўлади. Зеро, вақт утган сайин киши ёмон хислатларга мослаша бошлайди. Хожа Самандар Термизий таъкидлаганидек: “Гудакликдан ёмон феълга урганса, юз меҳнатла уни кам қилиб бўлмас. Яхши йўлга солай дебон уринма, усиб қотган шохни хом қилиб бўлмас”. Ў.у.т.нинг зарурлигини одамлар қадим замонлардаёқ англаб етганлар. Лекин у паитларда Ў.у.т. индивиднинг кучли, чидамли, чаққон бўлиши сингари шахсий сифатларини ривожлантиришга қаратилган бўлса, кейинчалик

шахснинг халққа, жам-тга купроқ фойда келтириши зарурлиги англанди. Ҳазрат Алишер Навоий зикр этганидек: “Даврон элининг жисмида жон булгил, Ҳам жонларига мояки дармон булгил”. Ў.у.т. мақсадини белгилашда шахсда қандай маън-й-ахлоқий идеал шаклланиши муҳим аҳамият касб этади. Шахс идеалларининг шаклланиши эса унинг қандай жам-тда, қандай муҳитда яшаётгани б-н белгиланади. Педагогикага оид адабиётларда Ў.у.т.ни фақат ижобий фазилатларни шакллантириш вазифаси сифатида талқин қилиш ҳоллари учрайди. Ҳаётда эса, Ў.у.т. салбий сифатларни ривожлантиришга йўналтирилган ҳолат ҳам учрайди. Мас., угри узининг угрилиқ маҳоратини Ў.у.т. орқали такомиллаштиради, қаллоб эса узидо одамларга панд беришнинг самарали усулларини Ў.у.т. орқали шакллантиради.

УЗБЕК ТАБИАТИ (ХАРАКТЕРИ) —

узб. миллати вакиллари хос булган куплаб маън-й-ахлоқий сифатларни узидо мужассам этувчи т. Ҳар бир халқнинг миллий тафакқурида шу халққа хос ва мос булган, ижт-й-тарихий шароитлар таъсири натижасида шаклланиган жиҳатлар мавжудки, у шу халқнинг руҳияти, менталитети, характерини ифодалайди, ижт-й-мад-й тар-ёти ривожини таъминлашда муҳим урин тутуди. Иймон ва эътиқодлилиқ, андишалиқ, оилага муҳаббат, болажонлиқ, ҳалоллиқ, бировнинг ҳақиға хиёнат қилмаслиқ, фарзандларнинг ота-оналари, ака-ука, опа-сингил, қариндош-уруғларига меҳрибонлиги, диний қадриятларни ҳурмат қилиш, саводхонлиқ, саховатлилиқ, ҳушфеъллиқ, ширинсузлик, мардлик, одиллиқ, ҳаёллиқ, меҳнатсеварлик каби хислатлар шулар жумласидандир. Ў.т.нинг яна бир муҳим жиҳати — ота-она, қариндош-уруғларнинг ҳурматини жойига қуйиш, оила муқаддаслиги туғиғуларининг баркамол бўлишига эришиш, узаро мун-тларда ёнма-ён яшаётган узга миллат ва элат вакилларининг манфаатларини ҳисобга олишдир. Ў.т.га хос булган меҳр-оқибат,

мурувват, андиша, ор-номус, шарму ҳаё, ибо-иффат каби бетакрор фазилатлар, багрикенглик, меҳмондустлик, оққунгиллик хус-ятлари ҳам халқимиз феъл-атворини ифода этувчи ажойиб хислатлардир. Узб. миллати вакилларига хос хус-ятлар миллатнинг кундалик турмуш тарзида намоён бўлиб, унинг узига хослигини таъминлайди. Характернинг узига хослиги шу б-н изоҳланадиги, миллат маълум ҳудудда, гашқи ва ички омиллар, муайян шарт-шароитлар таъсирида шаклланади ва бу ҳол миллатнинг хулқ-атворида уз ифодасини топади. Муайян шарт-шароит бир халқдан мулоҳазали, андишали булишни талаб этса, бошқа бир халқнинг шаклланиб, рив-ш шароити ундан жаҳлдорликка мойилликни талаб этади, акс ҳолда у уз этник қиёфасини йуқотади. Турфа характерли кишиларни ҳар бир миллат орасида учратиш мумкин, лекин яхлит миллий характер мавжудлигини ҳам инкор этиб булмайди. Миллатлар доирасида кечаётган табиий жараёнлар, яъни уларнинг феъл-атворидаги узига хос жиҳатлар, миллий характердаги мураккаб воқеа-ҳодисалар урганилмас, улар б-н тенг ҳуқуқли, ўзаро фойдали мун-т урнатилмас экан, миллатлараро мун-тлар ривожини таъминлаш амримаҳол. Собиқ мустабид тузум шароитида миллий хулқ-атвор деярли инкор қилинди, ягона социалистик ахлоқ кодекси ишлаб чиқилиб, уни миллатлар кундалик ҳаёти ва турмуш тарзига, уларнинг узига хос жиҳатларига эътибор бермасдан жорий этишга ҳаракат қилинди. Бундай сиёсат табиий равишда миллатлар орасидаги тафовут ва кескинликни кучайтирди. Узб. характеридаги андишалилик ва унинг замирида пайдо булган “етти ўлчаб бир кес” каби ибратли ўғитлар миллатимизга хос хус-ятдир. Герман Вамберининг 1885 йилда Лейпцигда нашр этилган “Туркий халқлар” асарида қайд этилишича, “Ўзб.лар узларининг диндош биродарларидек мутаассиб эмас, уларнинг ўртасида муғом-бирлик, мунофиқлик камдан-кам учрайди”. Ана шу хус-ятлар миллатнинг тинчликсеварлиги, ҳар қандай вазиятда ҳам андишали булишини билдириб, бошқа-

ларни ҳам шунга ундайди Миллатимизнинг узига хос характери этник тар-ёт, ш-дек, миллий давлатчилик ривожини таъминлашда асосий омилдир. Шу маънода, у узб. халқининг миллий бирлигидир. Ўз-ннинг бутунги ва истиқболдаги тар-ёти миллий характернинг узига хослиги, унинг ривожини ва такомилни б-н белгиланади.

УЗБЕК ТИЛИ — туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига мансуб тиллардан; янги уйғур тили б-н биргаликда қарлуқ-хоразм гуруҳчасини ташкил этади. УзРнинг давлат тили. 1989 йил 21 октябрдаги «Давлат тили ҳақида»ги Қонунга мувофиқ Ў.т.га давлат тили мақоми берилган. Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида тилимизнинг жам-т маъ-ятини юксалтиришдаги ўрни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Ў.т. асосан, Ўз-нда, ш-дек, Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркменистон, РФ, Туркия, Саудия Арабистони, Хитой, АҚШ, Германия ва б. мам-тларда тарқалган. Ў.т.да сузлашувчиларнинг умумий сони 26 млн. кишидан ортиқ (Ўз-ннинг узида 20 млн дан, Тожикистонда 1,2 млн.дан зиёдроқ, Афғонистонда эса, турли манбаларга кура, 2,3 млн.дан 4 млн.гача, Қирғизистон ва Саудия Арабистонида 550-600 мингдан ортиқ, Қозоғистон ва Туркменистонда 320—330 мингдан ортиқ) кишини ташкил этади (2000 й.). Ў.т. қипчоқ, уғуз, қарлуқ-чигил-уйғур каби 3 та тил бирлиги сифатида шаклланиб, мураккаб диалектал таркиби б-н ажралиб туради. Унда 3 та асосий лаҳжа бор, булар: 1) қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси; 2) қипчоқ лаҳжаси; 3) уғуз лаҳжаси. Бу лаҳжалар таркибидаги куплаб шевалар фонетик, лексик ва қисман морфологик жиҳатдан ўзаро фарқланса-да, уларнинг барчаси ҳам миллий Ў.т.нинг, адабий Ў.т.нинг шаклланишида муайян даражада иштирок этган. Ў.т.нинг лаҳжалари орасида, одатда, қарлуқ-чигил лаҳжаси ҳамда унинг таркибига кирувчи шевалар (Тошкент, Андижон, Фарғона, Наман-

ган, Қуқон, Жиззах, Самарқанд, Каттақурғон, Бухоро, Қарши, Ўш, Марғилон, Жалолобод ва б. шаҳарларнинг шевалари) узб. адабий тилининг таянч шевалари ҳисобланади. Ўзб. адабий тилининг меъёрларини белгилашда Тошкент шеваси фонетик жиҳатдан, Фарғона, Андижон шевалари эса морфологик жиҳатдан таянч шевалар деб олинган. Туркий халқлар учун муштарак обида ҳисобланган Ўрхун-Енисей тош битиклари, Ў.О. туркий халқларининг умумий адабий тили намуналари булган «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг» каби улмас асарлар узб. халқининг дастлабки ёзма ёдгорликлари ҳисобланади. Эски узб. адабий тилининг шаклланиши XIV а. охирилари ва XV а.га тўғри келади. Бу давр адабий тилининг шаклланиши ва рив-шида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг хиссаси бекиёсдир. Ўзб. адабий тили Лutfий, Саккокий, Навоий, Бобур ижоди б-н бошланиб, Оғаҳий, Фурқат, Муқимийлар ижодида ривожланди, сайқал топди. Шуро даврида олиб борилган нотўғри тил сиёсати ва турли тазйиклар оқибатида Ў.т.нинг турли соҳалардаги вазифалари ниҳоятда чекланиб қолган эди. Ў.т.га давлат тили мақоми берилгандан кейин, айниқса, Ўз-н мустақилликка эришгач, Ў.т. шаклланишининг янги даври бошланди: Ў.т. хужалик ҳаётининг барча соҳаларида тулиқ амал киладиган полифункционал тил сифатида ривожланмоқда. Ўзбларнинг аждодлари, барча туркий халқлар қатори, V—X а.ларда Ўрхун-Енисей ёзувидан ва б. қадимий ёзувлардан фойдаланганлар. XI а.дан 1929 йилгача араб графикаси асосидаги, 1929—40 йилларда лотин графикаси асосидаги ёзувдан фойдаланилган. 1940 йилдан рус графикаси асосидаги ёзув жорий этилган. 1993 йил 2 сентябрда ЎзР Олий Кенгаши «Лотин ёзувига асосланган узб. алифбосини жорий этиш тўғрисида» Қонун қабул қилди. Ушбу қонун 1995 йил 6 майда ЎзР Олий Мажлиси томонидан тегишли узгартишлар б-н қайта қабул қилинди ва «Давлат тили ҳақида»ги Қонун б-н бир қаторда, унинг давоми сифатида босқичма-босқич амалга оширилмоқда. «Юк-

сак маънавият — енгилмас куч» асарига таъкидлангани каби, “...ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси. авлодлар уртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён булади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили — бу миллатнинг руҳидир.

Буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг сўзлари билан айтганда, «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадурган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур»... Мустақиллик арафасида узбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласида ниҳоятда қизғин, баъзида кескин ва муросасиз баҳс ва тортишувлар булиб утгани беихтиёр ёдимизга тушади...

...Ниҳоят, 1989 йилнинг 19 октябрь кунин бу ўта муҳим масала Олий Кенгаши сессияси муҳокамасига қўйилди. Ва қарийб бир ярим асрлик қарамликдан сунг мамлакатимизда узбек тили давлат тили деб эълон қилинди. Халқимизнинг муқаддас қадриятларидан бири булмиш она тилимиз узининг қонуний мақоми ва ҳимоясига эга булди. Бу Ватанимиз тарихида том маънодаги буюк воқеа эди.

Қабул қилинган қонунда давлат тили билан бирга юртимиздаги барча миллат ва элатларнинг тилларини ривожлантириш, давлат йули билан ҳимоя қилиш, тили, дини ва миллатидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг уз она тилида таълим, ахборот, керакли маълумот олиш каби ҳуқуқларини кафолатлаш масалалари аниқ белгилаб қўйилган эди. Бу қонун уша пайтда бошқа республикаларда қабул қилинган тилга оид ҳужжатлардан узининг демократик моҳияти билан ажралиб туришини алоҳида таъкидлаш лозим. Жумладан, мазкур қонун давлат идораларида ишлаш, таълим олиш, мансаб лавозимлари бўйича кўтарилиш, фуқаролик сингари масалаларда одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини камситадиган турли шартлар ва «ценз»лардан холи экани билан жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган талаб ва қоидаларга тўлиқ жавоб берар

эди. Шунинг учун ҳам у кўпмиллатли халқимиз томонидан ижобий қўтиб олингани бежиз эмас.

1992 йил 7 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат тилининг мақоми ҳуқуқий жиҳатдан аниқ белгиланиб, мустаҳкамлаб қўйилди. Шу тариқа ўзбек тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун нули билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсолларидан бирига айланди.

Утган давр мобайнида давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрни ва таъсирини кучайтириш, уни том маънодаги миллий қадриятга айлантириш йўлида илгари тасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган улкан ишлар амалга оширилди.

Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар кўплаб чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Айниқса, давлат тилининг халқаро миқёсда ҳам фаол мулоқот воситасига айланиб бораётгани эътиборлидир. Хусусан, хорижий мамлакатлар раҳбарлари билан буладиган учрашув ва суҳбатлар, музокаралар, тегишли ҳужжатларни имзолаш маросимларида, нуфузли саммитларда, расмий матбуот анжуманларида ўзбек тилининг ўрни ва аҳамияти ортиб бораётгани ҳаммамизга ғурур-ифтихор бағишлайди.

Шу борада ўзбек тилининг компьютер ва Интернет, аниқ фанлар, тиббиёт, иқтисодиёт каби махсус термин ва тушунчаларни талаб қиладиган соҳаларда ҳам кенг қўллана бошлагани унинг имкониятлари нечоғли катта эканини кўрсатади.

Ҳолбуки, бундан йигирма йил олдин оддийгина ариза ёки маълумотномани ҳам ўзбек тилида ёзишнинг имкони йўқ эди. Бугун бу ҳақда гапирсангиз, кўпчилик ёшларнинг ишонини қийин. Чунки ҳозирги пайтда олий ҳокимият идораларидан тортиб маҳаллий бошқарув идораларига-

ча иш юритиш она тилимизда амалга оширилмоқда.

Биз аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни асраб-авайлашимиз, уни бойитиш, нуфузини янада ошириш устида доимий ишлашимиз зарур. Айниқса, фундаментал фанлар, замонавий коммуникация ва ахборот технологиялари, банк-молия тизими каби ўта муҳим соҳаларда она тилимизнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз” (“Юксак маънавият – энгилмас куч”, 83–87-б.).

“ЎЗБЕК ХАЛҚИ ҲЕЧ ҚАЧОН, ҲЕЧ КИМГА ҚАРАМ БЎЛМАЙДИ” — Президент И.А.Каримов асарларининг 13-жилди (Т., “Ўзбекистон”, 2005 й.). Китобда Президент Ислом Каримовнинг Олий Мажлис палаталари ва маҳаллий кенгашлар йиғилишлари, халқаро учрашув, анжуман ва тантанали маросимлардаги маъруза ҳамда табриклари, мам-тимиз раҳбарининг хорижий давлатларга расмий ташрифлари мун-ти б-н ОАВ учун берган интервьюлар ўрин олган. Ш-дек, Президентимиз томонидан Андижон шаҳрида 12–13 май кунлари рўй берган воқеалар буйича маҳаллий ва хорижий ОАВ мухбирлари б-н булган учрашувда, 2005 йил 17 майда ЎЗР Бош прокуратурасида мам-тимиз ва чет эл журналистлари ҳамда дипломатик корпус вакиллари учун ўтказилган матбуот анжумани ва баёноти, Тошкент аэропортида мухбирлар саволларига берилган жавоблар ҳамда ШҲТ саммитида сўзланган нутқда Андижон воқеалари ривож қандай булгани, бу ишларнинг ортида қандай кучлар тургани, уларнинг режалари ҳақида аниқ маълумотларни журналистлар ва кенг афкор омма эътиборига ҳавола қилинди. Мазкур воқеаларнинг турлича талқин қилин-

гани, мас., Россия ТВси орқали Андижонда жинойи ҳаракатлар содир этган шахсларга нисбатан “қўзғолон қутарганлар” деган ибора ишлатилганини, бундай воқеаларни одамларга етказишда журналистнинг масъулияти, билимдонлиги, “игнадан туя ясамаслиги”, вазиятни аниқ ва пухта ўрганиб, сунг ахборот бериши лозимлиги ҳақида фикрлар билдирилган. Олий Мажлис ва маҳаллий кенгашларда қилинган маърузаларда ички сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан келиб чиқадиган вазифаларнинг жам-т ҳаётидаги самарали жиҳатлари ҳақида суз боради. Ҳар бир соҳада адолат ва қонун устуворлигини таъминлаш, сиёсий ва иқт-й мустақилликни янада мустаҳкамлаш, халқаро майдондаги обрў-эътиборимизни ошириш, юртимизда тинчлик ва осойишта тикни қарор топтириш, маън-й-мад-й қадриятларимизни тиклаш, демократик тамойилларни қарор топтириш ҳамда ислохотларнинг изчиллик б-н амалга ошириладигани эътироф этилади. Асарда Президентимиз мам-тимиз рив-ш стратегияси, ички ва ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларини, келгусида амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларни ўзида ифода этган 2005 йил 28 январдаги ЎзР Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида сузлаган “Бизнинг бош мақсадимиз — жам-тни демократлаштириш ва янгилаш, мам-тни модернизация ва ислох этишдир” номли маъруза ҳам кетирилган. Мазкур нутқ ва интервьюларда яна бир бор Ўз-ннинг хавфсизлик ва ташқи сиёсати борасидаги позицияси ифодалаб берилган.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ УМУМИЙ МАНФААТЛАРИ — узб. халқи ҳаётини белгиладиган, унинг фаолиятини маълум мақсадларга йўналтирадиган ижт-й мун-тлар, миллий эҳтиёжлар, халқнинг тафаккур даражаси, маън-й салоҳияти, руҳияти, анъана ва қадриятлари тизимидир. Миллий манфаатлар эҳтиёжларни қондирувчи шароит ва қадриятлар б-н бирга, уларни яратиш, таъминлашни белгиловчи ижт-й тизимга, мун-тлар ва тамойилларга асосланган бўлади. Улар узб. мил-

лати ва халқига мансуб алоҳида кишилар ёки бирор бир давлат фуқароси бўлган одамларнинг шахсий манфаатлари б-н узвий боғлиқ бўлиб, бу манфаатларнинг уйғунлашувини ифодалайди. Шу маънода, у умумий манфаатлар мажмуидир. Ў.х.у.м. қуйидагилардан иборат: мам-т мустақиллиги, ҳудудий яхлитлиги, сарҳадларнинг дахлсизлиги, юрт тинчлиги, давлатнинг ҳарбий, иқт-й, ғоявий, экологик, информацион таҳдидлардан муҳофаза этилиши; Ватан равнақи, мам-тда фуқаролараро ва миллатлараро тотувлик, ижт-й барқарорлик муҳитини яратиш; ҳар бир оила ва бутун халқ фаровонлиги; жам-тда адолат устуворлиги, демократия, уз-ўзини бошқариш тамойилларининг қарор топиши ва ҳ.к. Мам-т аҳолисининг ижт-й аҳволини инъикос этар экан, Ў.х.у.м. миллий тар-ёт кучларини ҳаракатга ундовчи муҳим омил вазифасини бажаради. Умумий манфаатларнинг намоён булишида унинг умуминсоний манфаатлар б-н уйғунлигига эришишга ёрдам берувчи ижт-й механизмда умумбашарий қадриятлар муҳим урин эгаллайди. Ў.х.у.м. миллий эҳтиёжларни қондиришдан манфаатдорлик орқали бутун дунёда инсон тар-ёти йўлидаги эзгу ва муштарак мақсадлар орасидаги бевосита алоқани мустаҳкамлашга ёрдам беришга қаратилган.

ЎЗБЕКИСТОН КОНСТИТУЦИЯСИ (Асосий қонуни) — 1992 йилнинг 8 декабрида 12-чақириқ ЎзР Олий Кенгашининг XI сессиясида қабул қилинган. У 6 булим 26 боб, 128 моддадан иборат. Ў.К. узб. халқининг тарихи, мад-й мероси, миллий анъаналари, қадриятлари, азалий удумлари, илди-ларига таянилган жаҳон тажрибаси, умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқий нормалар, қондалар б-н ҳамоҳанг тарзда яратилган. У эркин ва озод шахсни, баркамол инсонни истиқлол ғояси асосида камол топтиришнинг, ҳуқуқий демократик давлат қуришнинг, жам-т ва шахс, улар орасидаги уйғунлик, мутаносибликни таъминлашнинг ҳуқуқий асосидир. Ў.К.нинг моҳияти унинг асосига қуйилган қуйидаги тамойилларда ёрқин намоён бўлади. 1. Давлат суверенитети та-

мойили. Ҳокимият суверенитети (мустақиллиги), биринчидан, унинг устуворлиги ва мам-т ичкарисидаги мустақиллигини, иккинчидан, ушбу ҳокимиятнинг ташқи сиёсий фаолиятда, бошқа давлатлар б-н узаро мун-тларда мустақиллигини билдиради. 2. Ҳокимият халқчиллиги тамойили. Халқчил ҳокимият ғояси Конституциянинг бутун мазмунига сингдирилган. У бутун ҳокимиятнинг ҳуқуқий жиҳатдан тулалигича халққа тегишли эканлигини, халқ ҳокимиятни ҳам бевосита, ўзи сайлаган давлат органлари орқали амалга оширишини англатади. 3. Инсон ҳамда фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги тамойили. Ўз-н Конституциявий амалиётида биринчи бор республикамиз ҳар бир фуқаросининг яшаш ҳуқуқи; инсоннинг жисмоний ва маън-й дахлсизлиги; инсоннинг шахсий ҳаёт ҳуқуқи; фикр ва эътиқодлар эркинлиги ҳуқуқи; ахборот олиш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияси, суд ҳимояси ҳуқуқи, соғлом атроф-муҳитга эга булишдек табиий ва дахлсиз ҳуқуқлари эътироф этилади. 4. Давлат ҳокимиятининг бўлиниш тамойили. Бу тамойил ЎЗРда давлат ҳокимиятининг уч тармоғи (қонунчилик, ижроия, ва суд ҳокимияти) мавжудлигини, улар уз вазифаларини мустақил адо этишларини кафолатлайди. 5. Сиёсий ва мафкуравий хилма-хиллик тамойили. У қонун б-н тақиқланган ҳолатлардан ташқари ҳар қандай жамоат бирлашмалари фаолиятига рухсат этилишида, “Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас” лигида намоён бўлади. 6. Демократизм — ЎЗР янги Конституциясининг асосий тамойилларидан биридир. Конституциянинг муқаддасидаёқ Ўз-н халқининг демократия, инсон ҳуқуқлари ва ижт-й адолат ғояларига содиқлиги эълон қилинган. ЎЗРда демократия умуминсоний принципларга асосланиши. инсон. унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни. кадр-қиммати ва б. дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланиши кафолатланган. 7. Давлат ва шахснинг узаро масъулияти тамойили Конституцияда ЎЗР фуқароси ва давлатнинг бир-бирига

нисбатан булган ҳуқуқ ва бурчлари б-н узаро боғлиқлиги қонуний мустақкамланганида уз ифодасини топган. Суверен Ўз-ннинг Конституцияси — давлатимизнинг Асосий қонуни, миллий маъ-яти-мизнинг ҳуқуқий асосидир.

ЎЗБЕКИСТОН МАДАНИЯТИ —

Ўз-ндаги тарихий-мад-й ёдгорликлар, урф-о.лар, маросим-байрамлар, маън-й қадриятлар, илм-фан, ахлоқ, санъат ва дин, моддий ва маън-й бойликлар. Ў.м. узоқ тарихга бориб тақалади. Ўз-н қадимий тамаддун учоқларидан бири булиб, унинг ҳудудидида минглаб археология, мад-т ва санъат ёдгорликлари мавжуд. Ш.саб. уни бир неча тарихий даврларга булиб урганиш мақсадга мувофиқдир: Биринчи давр — эрамизгача II минг йиллик. Қуйи палеолит — илк тош а.и (1 миллион — 150 минг йил аввал) ашел мад-ятига оид тош қуролларни Фарғона водийси (Норин ва Бақирган сой атрофи)да топилиши бу масканда ибтидоий одамлар истиқомат қилганидан гувоҳлик беради. Сел Унгур горида бундан 400—700 минг йил илгари одамлар яшагани ҳақида маълумотлар бор. Урта палеолит — Мустье даври (150—130 минг йил аввал)даги Тешиктош (Сурхондарё)дан топилган жуда кўп тош қуроллар, турли ҳайвон суюклари, ҳамда неандертал боланинг скелети горда яшовчи одамларда ўзига хос содда мад-т асослари вужудга кела бошлаганидан далолат беради. Ибтидоий тешиктошликлар оловдан самарали фойдалана олган. 9 ёшли неандертал бола дафн этилган қабрдан ҳар хил буюмлар ва тоғ эчкиси шохининг топилиши ўша даврларда диний тасаввурлар пайдо бўлганини тасдиқлайди. Тешиктошликлар эътиқоди буйича тош ва шох мурдани химоя қилган. Омонқўтон ғори (Самарқанд), Обираҳмат ва Кўлбулоқ (Тошкент), Қаллачи ва Сўх (Фарғона водийси), Учтуғ (Навоий)га оид топилмалар (150—130 минг йил олдин), одамлар туда бўлиб яшаб овчилик б-н ҳаёт кечиргани, ов қуролларидан фойдалана бошлангани, шв б-н бирга овчилик уйинлари (овга тайсрарлик куриш машқла-

ри) ҳам пайдо булгани ҳақида маълумотлар беради. Қоя ва ғор деворларида ибтидоий одамлар чизган тасвир-расмлардан маълум буладики, бу даврдан бошлаб одамлар усимлик ва ҳайвонот дунёсини тушунишга ҳаракат қилганлар, уларнинг онги, ҳаракатлари, маросимларида фетишизм — одам учун керакли нарсалар (мас., ёғоч ва тош қуроллар)ни муқаддаслигига ишониш; анимизм — бу табиатдаги барча ҳодисалар, жисмлар, ҳайвонларнинг жони борлиги ва руҳга ишониш, уларнинг илоҳий кучига сиғиниш; тотемизм — ҳайвон ва усимликлар б-н келиб чиқишимиз бир, деб уларни муқаддаслаштириш ва сиғиниш; магия (жодугарлик) — илоҳий куч ёрдамида атрофдаги барча нарса ва ҳодисалар, жонзотларга таъсир гоёси пайдо бўлган. Сунгги плеолит (30–12 минг йил аввал) даврида Самарқанд макони, Красноводск (Туркменистон), Учтут устахонаси (Навоий), Охангарондан топилган ёдгорликлар (меҳнат қуроллари)да эса, санъат (бадий безак) белгилари кўзга ташланади. Тадқиқотлар курсатишича, шу даврдан бошлаб аёллар уруғи ҳукмронлиги (матриархат) бошланган булиб, улар катта мавқега эга булган. Мансаб, насл (авлод) ва мулк она уруғи буйича мерос булиб утган. Эркаклар аёлларга буйсунган. Матриархат даврида аёллар турмушига хос мад-т устувор булган. Шу б-н бирга, уша даврлардан бошлаб бола тарбиялаш, рўзгор юритиш, таом тайёрлаш каби вазифаларни бажаришда аёллар асосий урин тутган. Ов қилиш эркаклар вазифаси булса-да, овдан кейинги барча тадбирларда аёллар бош роль ўйнаган. Аёллар бошчилигида овчи-эркаклар иштирокида овга, ҳайвонларга бағишланган маҳсул маросимлар, томошалар ўшатирилган. Мезолит даври (мил. ав. 10–6 минг йилликлар) Мачай ғори (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси)га оид мад-й топилмалар диққатга сазовордир. Бу даврда ов ва меҳнат қуроллари такомиллашиб, камон ва ёйдан самарали фойдаланилган, теримчилик, овчилик, балиқчилик б-н шуғулланиш равнақ топди ва бу машғулотларга оид одатлар пайдо булди. Нео-

лит — «янги тош» даври (мил.ав. 6–3 минг йилликлар)да М.О. халқлари ҳаёти ва мад-тида «неолитик инқилобий» узгаришлар содир булди. Қабилалар теримчилик, овчилик, балиқчилик каби узлаштирувчи хужаликда банд бўлиши б-н бир қаторда ишлаб чиқариш хужалигига ҳам угди: ҳайвонлар хонақилаштирилди, содда деҳқончилик пайдо булди. Мазкур даврдаги Калтаминор мад-ти алоҳида аҳамиятга эгадир. Узқул, Тайлоққул (Фарғона водийси), Жонбасқалъа (Қорақалпоғистон), Тузкон (Бухоро) ва б. жойлардаги ёдгорликлар таҳлили шуни курсатадики, бу даврда икки дарё оралиғида одамларнинг турмуш тарзи анча тараққий этиб, ривож топди, тўқимачилик, кемачилик пайдо булди, содда деҳқончилик шаклланди, қабила ўшмалари вужудга келди. Жез даври (мил. ав. 3 минг йиллик — 1 минг йиллик боши) ёдгорликлари: Замонбобо (Бухоро), Сувёрган (Қорақалпоғистон), Чуст (Наманган), Амиробод (Хоразм), Сополитепа (Сурхондарё) топилмалари бу даврда келиб ў.О. халқлари ҳаётида қатор узгаришлар булганидан, жумладан, одамларни турмуш тарзи ва мад-ти равнақ топганидан гувоҳлик беради. Бу даврда чорвачилик ривожланади, утרוқ деҳқончилик шаклланади, сунъий суғоришга асосланган ерлар узлаштирилади, бугдой, арпа, тарик, сули кабилар экилади. Иккинчи давр — эрамизгача I минг йилликнинг биринчи ярми. Мил. ав. VII–IV а.ларда Ў.О.да янги типдаги шаҳар мад-ти шакллана бошлади. Жумладан, Сополитепа, Жарқутон (Сурхондарё); Анов, Намозгоҳ, Олтинтепа (Туркменистон); Хоразм, Мароканда, Киросота каби жойларда қалъа — шаҳарларнинг вужудга келиши уша даврда хос юксак мад-т манзилгоҳларини вужудга келтирди. Қалъалар атрофининг урालиши, шаҳарларда узига хос меъморчиликнинг бунёд этилиши, ҳунармандчиликнинг деҳқончиликдан ажралиб чиқиши, турли касб-ҳунарларнинг равнақ топиши, содда савдо-сотиқнинг тараққий этиши, бозор атрофида турли мад-й-маиший масканлар, томошагоҳларнинг пайдо бўлиши, аҳолининг уй-рўзгор, кийинишга алоҳида

эътибор бериши — буларнинг ҳаммаси шаҳар мад-тининг камол топишига жиддий замин яратди. Мил. ав. II а.да У.О.дан йирик карвон йуллари ўта бошлайди, кейинчалик у «Буюк Ипак йули» деб ном олди. Бунинг натижасида дашт-чул йулларида сарбадорлар, шаҳарларда мусофирхона (меҳмонхона), карвонсаройлар қад кутара бошлайди. М.О. халқларида қадимдан мавжуд булган турли диний қарашлар (тотемистик, политеистик, жодугарлик кабилар) замирида зардуштийлик дини кенг тарқалди. Бу диннинг муқаддас китоби «Авесто» ўша даврнинг муҳим манбасига айланди. Олд Осиёда пайдо булган Оромий ёзуви таъсирида Хоразм, Сугд ва Бақтрий ёзувлари пайдо бўлди. Халқ ижоди (бахшичилик, достончилик, эртақхонлик), амалий ижод турлари, халқ ўйинлари, санъат турлари (томоша, рақс, мусиқа), мавсумий маросим-байрамлар кенг ривож топди. М.О. тарихидаги сиёсий-иқт-й ўзгаришлар, бу ҳудуддаги мад-й тар-ётга ҳам жиддий таъсир қилди. Мил. ав. IV—III а.лар давомида Ў.О. ерларининг кўпчилик қисмида эронлик Аҳамонийлар сулоласи ҳукмронлик қилган. Бу қад. эрон мад-тининг маҳаллий мад-тга таъсирини кучайтирди. Бу даврдан бошлаб Ў.О.да қадимий эрон тили, одатлари, эътиқодлари кенг тарқалди. Учинчи давр — эрамизгача IV а. охири — эрамиззнинг IV а.и. Мил. ав. 329—327 йилларда Ў.О. жанубий-ғарбий қисмини Александр Македонский босиб олди ва юнон-македон ҳукмдорлиги 150 йил давом этди. Юнон-македонлар ҳам Ў.О. мад-тига ўз таъсирини ўтказди. Жумладан, бу ҳудудда ҳам юнон архитектураси, ҳайкалтарошлик санъати, театр томошалари пайдо бўлди. Бу таъсирни Ў.О. жанубида пайдо булган Юнон-Бақтрия давлатида яққол сезса бўлади. Натижада, жанубда юнон ва бақтрия мад-глари уйғунлашди. Милодий а. бошланиши арафасида Кушон подшолиги (I—IV а.лар) вужудга келади ва у борган сари кенгайиб (Ў.О., Афғонистон, Шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олиб), ўша даврда дунёдаги 3та йирик империялар қаторига қўшилади. Кушон даври мад-ти инсоният тарихида узининг

муносиб урнига эга. Меъморчилик, ҳайкалтарошлик, деворий ранг-тасвир, темир, тош, суякдан юксак бадиий савиядаги асарларни яратиш Кушон мад-тининг таркибий қисмига айланди. V—VI а.ларда туркий жанговор кучманчи қабилалар бирлашмаси асосида вужудга келган Эфталитлар давлатида деҳқончилик ва ҳунармандчилик мад-тига алоҳида эътибор берилган, улкан меъморчилик иншоотлари бунёд қилинган, рангли шишадан турли идиш ва санъат асарлари яратилган, танга пул зарб этиш юқори даражага кутарилган. Тўртинчи давр — VII—VIII а.лар. Бу а.ларда араблар Ў.О.ни босиб олгандан сўнг бу ерга исломий мад-т — араб ёзуви, ислом дини, одатлари ва байрамлари олиб келинди. Мад-й обидалар (масжид, мадраса, мақбара, намозгоҳ кабилар) қурилди ва уларда маън-й-маър-й фаолиятлар олиб бориш тажрибаси ва усуллари йўлга қўйилди. Исломигача мавжуд булган мад-т ёдгорликлари, оташпарастилик ва б. динлар б-н боғлиқ ақидаларга қарши кураш олиб борилди. Мад-т араблар келгунга қадар юқори даражада ривожланган бўлса-да, бироқ, бу улкан ҳудуд аҳолисини бирлаштирадиган ягона ҳокимият ва ягона мафкура етишмас эди. Исломи М.О. халқларини маън-й бирлаштириб, бу ҳудудда янги дунёвий мад-т равақ топишига асос солди. Бешинчи давр — IX—XII а.лар. Бу даврда Мовароуннаҳр (икки дарё оралиги)да илму фан тараққий этди, жаҳонга машҳур тасаввуф илми вужудга келди. Яссавия, Нақшбандия, Кубровия, Бектошия, Увайсия, Қадария, Равшания каби тариқатлар кенг тарқалди. IX—XII а.лар мобайнида маън-й мад-т гуллаб-яшнади. Фал., риёзиёт (математика), фалакиёт (астрономия), жуғрофия (география), тиббиёт (медицина) каби фанлар равақ топди. Юртимизда дунёвий кашфиётлар (алгебра — ал-жабр асослари, ернинг шарсимонлиги, тиббиёт қонунлари кабилар) яратилди. Буюк математик, астроном ва географ, алгебра илмининг отаси — Муҳаммад ал-Хоразмий, «Шайх ур-раис», «Донишмандлар султони», «Табиблар шоҳи» каби буюк ва

муътабар номларга сазовор Абу Али ибн Сино, қомусий билимлар соҳиби, умумжаҳон фани ва мад-тига бебаҳо ҳисса қушган Абу Райҳон Беруний, иккинчи Арасту номи б-н машҳур, жаҳон фал., мусиқа ва математика илмлари пойдеворини тиклаган Форобий, Навоий таъбири б-н айтганда, кузи олдида осмон паст булган Мирзо Улугбек, ислом мад-ти ва фани иқлимида жуда катта урин тутган Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, туркий адабиёт султони ҳазрат Алишер Навоий, ҳам қалам, ҳам жанг майдонида курсатган жасорати б-н машҳур Бобур Мирзо шу тупроқ фарзандларидир. Олтинчи давр — XIV–XVI а. боши. XIV–XVI алар — Темурийлар даврида М.О.да юксак дунёвий мад-т вужудга келди. Темури ёрдами б-н «Карвон йўллари»нинг тикланиши ҳамда Самарқандда оламга машҳур олим-фузалолар, ёзувчи, шоирлар, меъмор-хунарамандлар тўпланиши натижасида юртимиз жаҳон мад-й марказларидан бирига айланди. Темури даврида меъморчилик, наққошлик, заргарлик, уймакорлик, кулолчилик, ойнасозлик, хаттотлик, адабиёт ҳамда илму фан ривож топди. Самарқанд ва унинг атрофида жаҳонга машҳур боғлар вужудга келди. Кутубхона, расадхона, мадраса ва мақбаралар қурилди. Улугбек яратган «Юлдузлар харитаси» жаҳон фалакиёт илмига қушилган муносиб ҳисса бўлди. Улугбек обсерваторияси эса дунёдаги энг илгор илмий иншоотларнинг бирига айланди. Улуғ мутафаккир — шоир Алишер Навоийнинг ижоди ва фаолияти ўзб. адабий тилининг шаклланишида муҳим урин тутди. Еттинчи давр — XVII–XIX а. боши. Хонликлар даврида санъат, адабиёт ва илм-фан жадал ривожланди. Ҳар бир хонлик мад-ти узига хос қурилиш ва шаклларда ривожланди. Қўқон хонлигида кенг адабий муҳитнинг яратилгани куплаб жаҳонга машҳур шоир ва шоираларнинг етишиб чиқишига замин яратди. Бу даврда ўзб. театр санъатининг асосий турлари: масхарабозлик, қизиқчилик, қуғирчоқбозлик ва дорбозлик камол топди. Рақс санъати соҳасида Фарғона, Хоразм ва Бухоронинг узига хос услублари яратилди. Айниқса, Фарғонада

«Катта уйин», «Ут уйин», Бухоро ва Самарқандда «Чавки» қабилар халқ орасида кенг шўҳрат қозонган. Ўзб. мусиқа санъатининг маиший, маросим ва тарихга онд турлари кенг тарқалди. Муайян вақтда ижро этиладиган туй («ёр-ёр»), меҳнат («майда», «ёзи»), мотам («йиғи», «садр») қушиқлари ҳамда исталган вақтда куйланадиган терма, қушиқ, лапар, алла, ашула, ялла қабилар халқ орасида машҳур булган. Хоразм, Бухоро, Фарғона, Тошкент мақомлари юқори мумтоз санъат турига айланди. Халқ чолғу асбоблари ичида гижжак, сато, қубиз, думбира, дутор, танбур, рубоб, ганч. сибизга, гажир, най, қушнай, сурнай, қарнай, доира, ногора, сароил қабилар ижрочилик мусиқа санъатининг равнақ топишида асосий урин тутди. Саккизинчи давр — XIX а. охири ва XX а. бошлари. Бу даврда Россия томонидан Ў.О.нинг босиб олиниши ўзб. мад-тига жиддий таъсир курсатди. Истилочилар уз мад-тини жорий этишга интилдилар. Бироқ, бу ҳодисага нисбатан маҳаллий зиёлилар орасида турли қарашлар, сиёсий-мад-й оқимлар пайдо булди. Дин арбоблари соф ислом анъаналари ва қадриятларини бошқа мад-т таъсиридан сақлашга ва Европа мад-тига қарши курашга интилдилар. Маҳаллий зиёлилар орасида пайдо булган жадидчилик ҳаракати намояндалари мад-т ва маърифат усулларини янгилаш ва бойитишга ҳаракат қилдилар. Рус истилочилари ичидан чиққан нигилистик қарашга эга вакиллар «пролеткульт» оқимини вужудга келтирди. Пролеткультчилар миллий мад-тни тағ-томири б-н қўпориб, мутлақо янги мад-т барпо этиш ғоясини илгари сурдилар. XIX а. охири XX а.нинг биринчи ярмида Ў.м.га қатор янгиликлар кириб келди. Европага хос клуб, музей, театр, цирк, опера, балет, хор, оркестр, эстрада каби шакллар маҳаллий мад-й ҳаётда уз урнини топа бошлади. Жойларда куп жанрли ҳаваскорлик ижоди тараққий этди. Мад-т ва санъатни тарғиб қилишда ОАВ — радио, матбуот, ТВ муҳим урин эгаллай бошлади. Шуро ҳокимияти даврида муайян ишлар амалга оширилган бўлса-да, бироқ миллий

онг, халқ анъаналари, маън-й қадриятларга қарши норасмий кураш олиб борилди. Натижада, ўзб. халқ анъанавий мад-ти уз «томирлари»дан керакли куч ололмай, яхши тараққий эта олмади. Тўққизинчи давр — 1991 йилдан то бугунги кунгача. Ўз-н мустақилликни қўлга киритгандан сунг аждодларимиз томонидан минг йилликлар ичида яратилган бебаҳо мерос — халқ анъанавий мад-тини тиклаш, сақлаш ва тараққий эттириш борасида улкан ишлар амалга оширилмоқда. Мустақилликнинг илк йилларидаёқ Ўз-н БМТга (1992 й.), ЮНЕСКОга (1993 й.) аъзо бўлди. Бугунги кунда юртимиздаги 4000 дан ортиқ мад-й қадриятлар ЮНЕСКО рўйхатига олинган. ЮНЕСКО қарорига мувофиқ, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, Марғилоннинг 2000 йиллиги кенг нишонланди. Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигини тантанали нишонлашга қарор қилинди. Миллий байрамлар, урф-о.лар ва диний қадриятлар қайта тикланмоқда, заминимиздан етишиб чиққан буюк тарихий шахслар ва мутафаккирларнинг мерослари урганилиб, номлари эъзозланмоқда. Аҳмад Фарғоний, Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Улугбек, Навоий каби мутафаккирларнинг юбилейлари утказилди. Янги маън-й-ғоявий йўналишлар шаклланди. Бу ижодий изланишлар доирасини кенгайтириб, бадий тафаккур ривожининг янада жадаллашишига олиб келмоқда. Тарихий-мад-й, маън-й, ахлоқий қадриятларнинг кенг қатламларини қайта идрок этиш ғоялари, янгиланиш тамойиллари меъморлик, тасвирий ва амалий безак соҳаларида, мусиқа ва томоша санъатларида, бадий ва ҳужжатли кино, ТВ тизимида яққол намоён бўлмоқда.

“ЎЗБЕКИСТОН: МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ, ИҚТИСОД, СИЁСАТ, МАФКУРА” — Президент И.А. Каримов асарларининг 1-жилди. (Т., «Ўзбекистон», 1996 й.) Китобда мам-тимиз Президен-

тининг истиқлолнинг илк йилларидаги ижт-й, иқт-й, сиёсий ва маън-й тар-ётни белгилаб берган асарлари, ЎзР Олий Мажлиси сессияларидаги нутқлари, қатор учрашувлар ва хорижий мухбирларга берган интервьюлари жой олган. Уларда истиқлолга эришган республикамиз ички ва ташқи сиёсатининг асосий қоидалари, чинакам мустақил демократик давлат барпо этиш тамойиллари ҳамда туб иқт-й, сиёсий ва маън-й ислохотларни амалга ошириш борасидаги долзарб вазифалар белгилаб берилган. Ушбу жилднинг гоят аҳамиятли жиҳати шундаки, унда маъ-ят мам-т тар-ётининг энг муҳим шартларидан бири сифатида эътироф этилади. Шу боис Ўз-н уз тар-ёт йўлида минг йиллардан буён ота-боболаримиздан бебаҳо мерос бўлиб келган анъаналарга, миллий узига хослик, маъ-ятга доимий эътибор бериш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири сифатида қайд этилади.

Китобда миллий давлатчилигимиз демократия ва ижт-й адолат тамойилларига асосланиши, унда миллий манфаатлар устуворлиги ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсат, ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётини йўлга қўйиш, мустақил Ўз-ни ривожлантиришнинг маън-й-ахлоқий негизларини қамраб олган ички сиёсат ҳақидаги ғоялар илгари сурилган. Ш-дек, мам-тимизнинг улкан имкониятлари, моддий ва маън-й салоҳияти борасидаги қарашлар ва фикр-мулоҳазалар баён қилинган. Китобдан урин олган «Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар» номли маърузада мустақилликдан кейинги ички ва ташқи сиёсат, ижт-й, иқт-й ва б. соҳаларда кечаётган жараёнларда давлатнинг стратегиясини аниқ белгилаб олиш ўша даврдаги қийин вазиятдан чиқиб кетиш омили экани, атрофимизда руй бераётган воқеалардан сабоқ чиқариш каби серқирра масалалар куриб чиқилади. Ш-дек, иқтисодиётни ривожлантиришнинг энг омилкор жиҳатларини ишга солиш, айниқса, соҳанинг барча бугинларини эркинлаштириш, ғалла мустақиллигига эришиш каби вазифалар тугрисида суз боради.

Асар жам-т ҳаётининг барча жабҳаларини ислоҳ қилишда Ўз-ннинг истиқболдаги тар-ёти дастурини узида мужассам этганлиги б-н гоят аҳамиятлидир. Хус-н, унда бозор иқтисодиетига утиш бирданига руй берадиган ҳодиса эмас, босқичма-босқич амалга ошириладиган узлуксиз жараён экани қайд этилган. Мустақилликни мустаҳкамлаш, уни куз қорачиғидек асраш халқни бирлаштирувчи эзгу ғоя сифатида, устувор вазифа сифатида эътироф этилган. Ушбу жилдда истиқдол йули белгиланар экан, аввало, унинг туб моҳиятини англаш, «мустақиллик», «хуррият» сузларининг бунёдкор жозибасини тушуниб етиш баробарида утмиш тоталитар тузумининг таназзули сабаблари ҳам курсатиб берилади. Ягона мафқуранинг плюрализмга тоқат қилолмаслиги. бу жам-тга хизмат қиладиган янги ғоя ва фикрлар. ташаббускорликни сундириши, охир-оқибатда дунёда юз бераётган узғаришларга тегишди мун-т билдира олмаслик уни янгилашга қодир булмаган ҳолга келтириб, таназзулга рубару этиши таъкидланган. Шу боис, Ўз-н турли қараш ва тар-ёт йулини баён этган куппартиявийлик тизимини танлади. Асарда куппартиявийлик ижобий ҳол сифатида баҳоланар экан, айна пайтда халқ соғлиги, маъ-ятига тажовуз қилувчи, ш-дек, ҳарбийлашган, миллий ва диний руҳдаги партия ва жамоат бирлашмалари тузилиши мақсадга мувофиқ эмаслиги қатъий белгилаб берилган.

Президентимизнинг “Ўзбекистоннинг уз истиқдол ва тараққиёт йули” асари ҳам ушбу жилддан урин олган. Китобнинг «Ўз йулимизнинг шарт-шароити ва заминлари», «Ўзбекистон — демократия ва ижт-й адолат жам-ти», «Миллий манфаатлар ус-гуворлиги ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсат», «Ижтимоий жиҳатдан йуналтирилган бозор иқтисодиётини қуриш — мустақил Ўзбекистон ички сиёсатининг негизи», «Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маън-й-ахлоқий негизлари» каби бобларида инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик, тар-ёт мажмуини ифодаладиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қуриш йуллари баён қилинади. Ўз-нни

ҳуқуқий демократик давлат сифатида қарор топтиришнинг дастурий қоидалари, республиканинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш тамойиллари, маън-й узғаришларни амалга оширишнинг асосий йуналишлари ёритиб берилган. Ушбу китобда билдирилган фикрлар илгари уртага қуйилган масалалар ва ғояларни умумлаштирибгина қолмай, шу б-н бирга, республика ва б. мам-тларда ижт-й-иқт-й ва маън-й соҳаларни ислоҳ қилиш борасида тупланган амалий тажрибага асосланган ҳолда ислоҳотларни янада чуқурлаштириш вазифаларига ҳам алоҳида аҳамият берилган. “Элни Ватан манфаати бирлаштиради” асарида миллий ғояни ишлаб чиқиш, ота-боболаримиз қолдирган меросдан фойдаланиб, узимизга хос, узимизга мос стратегияни яратиш, мафкуравий бушлиқни тулдириш йулидаги ҳаракатлар лозимлиги баён қилинган. Асарда халқ маъ-ятини юксалтириш, узлигини танитиш борасида зиёлилар амалга ошириши лозим булган ишлар, бу борада ижодкорлар олдида турган муаммолар, уларни ҳал этиш йуллари, ёзувчиларнинг жам-тдаги ўрни, халқ олдидаги бурчи ҳақида фикр-мулоҳазалар ҳам келтирилган.

“Буюк мақсад йулидан огишмайлик” (ЎЗР Олий Кенгашининг XII сессияси, 1993 йил 6—7 майда сузланган нутқ) асарида халқимизнинг таянчи — аждодларимиз қолдирган маън-й меросни асраш, миллий истиқдол мафқурасини яратиш ва ҳастимизга татбиқ этиш. миллий истиқдол мафқураси халқимизнинг азалий анъаналари, удумлари, тили. дили, руҳиятига асосланиб ишлаб чиқилиши, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини онгимизга синдириши, шу б-н бирга, бу мафкура халқимизда, узининг қудрати ва ҳимоясига суянган ҳолда, умуминсоний қадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжам-тидаги мугараққий давлатлар орасида тенг ҳуқуқли улароқ муносиб урин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи кераклиги таъкидланади. “Ўзбекистон — бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули” асари ҳам ушбу

жилдан урин олган булиб, у “Ўтмишдан қолган мерос ва иқтисодий ислоҳотлар зарурияти”, “Ўз истиқлол ва тараққиёт йулимизни белгилаб берувчи шартшароитлар”, “Иқтисодиётни мафкурадан холи этиш — демократик ва бозор узгартиришларининг асоси”, “Давлат — иқтисодий узгартиришларнинг ташаббускори ва бош ислоҳотчиси”, “Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш — иқтисодий ислоҳотлар йулининг негизи”, “Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни ҳуқуқий таъминлаш”, “Кучли ижтимоий сиёсат — иқтисодий узгартиришларнинг ишончли кафолати”, “Ташқи иқтисодий фаолият — жаҳон иқтисодиётига яқинлашув йулида”, “Иқтисодий ислоҳотнинг асосий устуворликлари ва йуналишлари” деб номланган туққиз бобдан иборат. Китобда Республикада ислоҳотларни ўлкашига тубдан янгича ёндашиш, бунда сифат жиҳатдан янги вазифалар ҳамда шароитларни, амалий тажрибани ҳисобга олиш, асосан ўз кучига таянишни ҳаётнинг ўзи тақозо қилаётгани таъкидланади. Ижт-й йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этишда республиканинг ўзига хос хусиятларини ҳисобга оладиган, Ўз-ннинг ўтмиши, ҳоз. кун ва келгуси тар-ётига тўла-тукис мос келадиган мутлақо янги тамойилларнинг ишлаб чиқилгани ва уларни амалиётда қўллаш йўл-йўриқларининг кўрсатиб берилгани ҳам мазкур китобнинг асосий мазмуни ва гоёсини ташкил этади. Президентимизнинг 1993 йил 31 августда Тошкент шаҳрида соҳибқирон Амир Темура ҳайкалининг очилишига бағишланган тантананда сўзлаган нутқида яқингача тарихимиз саҳифаларидан қўлаб номлар қора бўёқ б-н учирилгани, халқнинг уларни унутишга маҳкум этилгани, бундан мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий гурура туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш бўлгани, лекин ўзб. халқи ўз аждодларини, ўз баҳодирларини унутмагани, ҳамини юрагида, қалб тўрида сақлаб келгани таъкидланади. Уларнинг руҳини шод қилиш борасидаги савобли ишлар ва вазифалар ҳақида фикр юритилади. «Ўзбекистоннинг

ўз истиқлол ва тараққиёт йули” асари мустақилликнинг дастлабки йилларида амалга оширилган кенг куламли ишлар туб узгаришларнинг илк бор сарҳисоб қилингани, стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳулосалар баён этилгани б-н гоёта қимматлидир. Хус-н, унда барқарор бозор иқтисодиёти, очиқ ташқи сиёсатга асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жам-ти барпо этиш пировард мақсад экани таъкидланади. Жам-тдаги ижт-й гуруҳлар ўртасидаги кескин мун-тларга барҳам бериши б-н улар эътиборини жам-тни янгилаш, узгартиришга, бунёдкорлик кайфиятларига ундаш, бу уринда меҳнатни рағбатлантириш омилларини эътиборда тутиш муҳимлиги ўқтирилган. Ушбу асар Ўз-ннинг ўзига хос ва ўзига мос тар-ёт модели ҳар томонлама асослаб берилгани б-н беқиёс аҳамият касб этади. Унда ҳалихануз ўз аҳамиятини йўқотмаган ҳамда тар-ётнинг мустаҳкам таянчи вазифасини ўтаётган негизлар ҳам кўрсатиб берилган. Ушбу негизлар: умуминсоний қадриятларга содиқлик; халқимизнинг маън-й-мад-й қадриятларини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; инсоннинг ўз имкониятларини тўла намоён қилиши; ватанпарварлик кабилардир. Шу ўринда ушбу асар Ўз-н давлати янгилашни сиёсатидаги икки йўналиш қайд этилгани б-н ҳам эътиборлидир. Бу, биринчидан, давлат сиёсати “Биз ҳеч кимдан кам эмасмиз, кам бўлмаймиз ҳам” гоёсини ўйғунлаштиришга ҳаракат қилаётгани, иккинчидан, янгиликларнинг миллий анъаналар ва менталитетга мос келишига эътибор қаратилаётганида намоён бўлади.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ — ўзб. халқи маъ-ятининг асоси, юртимиз босиб ўтган тарихий йўл, авлод-аждодларимиз ва мам-тимиз тарихи. 27 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган Ўз-н географик жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам М.О.-нинг ўзагини ташкил этади, таъбир жоиз бўлса, юраги ҳисобланади. Дунёдаги энг қад. цивилизациялардан бири мана шу минтақада пайдо бўлган. Қад. замонларда Буюк Ипак йўли шу ердан ўтган. Ўзб. хал-

қи давлатчилиги тарихи уз илдизлари б-н а.лар қаърига бориб тақалади ва уч минг йилдан купроқ даврни уз ичига олади. Президентимиз алоҳида таъкидлагани каби, «Хозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки, умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, саркардалар, сиёсатчилар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу пайтгача курку файзини, маҳобатини йўқотмаган осору атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, хунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак булганлигидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ун минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин». Истиқлол йилларида Уз-н ақл-заковат салоҳиятини ривожлантиришга, халқаро илмий-мад-й алоқаларни кенгайтиришга жам-тшунос олимлар, биринчи навбатда, тарихчилар, археологлар, манбашунослар ва этнологлар катта ҳисса қўшдилар. Узб. халқининг этногенезини урганиш ва унинг холисона тарихини қайта яратиш, анъаналари, турмуш тарзи ва мад-тини урганиш б-н боғлиқ ишлар жуда катта қизиқиш уйғотмоқда. Ҳақиқатан ҳам, дунёда узб.нинг қулидан келмайдиган иш йўқ. Қозоқнинг буюк оқини Абай эътирофини ҳеч ким инкор эта олмайди: «Ўзб.лар етиштирмайдиган, мул ҳосил олмайдиган экиннинг узи йўқ, ер юзида

узб. савдогарларининг оёғи етмаган жой йўқ, узб.лар удалай олмаган ишнинг узи йўқ... Уткир зеҳн, маҳорат, абжирлик ва тадбиркорлик — буларнинг ҳаммаси узб.ларга хос хус-ятдир». Қалмиқ адиби Давид Кугултинов юқоридаги фикрга тан бериб, шундай ёзган эди: «Худо узб.ларга сахий ва туганмас хазина мисол замин, ана шу замин сингари сахий ва мурувватли маъ-ят, гузал тил ва жаҳонга татиғулик буюк мад-т берди. Бунчалик катта меросга эгалик қилиш ер юзидаги ҳеч бир халққа насиб этмаган». Тарихда «Турон», «Туркистон», «Мовароуннаҳр» номи б-н машҳур булган М.О., айниқса, Ўз-н ҳудудида минглаб йиллар давомида юксак мад-т гуллаб-яшнаган, қудратли давлатлар мавжуд булган. Улар инсоният тарихида, жаҳон маъ-ятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган. Шу сабабдан ҳам дунёда М.О. буйича тадқиқотлар олиб борувчи 40дан зиёд ин-тлар, марказлар, университетлар олимлари ва жам-тлар фаолият қурсатмоқда (2008). Ҳоз. Ўз-н ерларининг табиати кишилиқ тарихининг қуйи палеолит (мил. ав. 3 млн. йил — 100-мингинчи йиллик) босқичидаёқ бу ерларда одамзод яшаши учун қулай булган. Фарғона водийсининг Сўх сойи соҳилидаги Селунгур ғорида ва Оҳангарон водийсининг Қўлбулоқ маконида топиб урганилган илк тош даври ёдгорликларига қараганда, қад. Турон ерларида бундан қарийб 700 минг — 1,5 млн. йил муқаддам ибтидоий одамлар яшаган. Ўрта палеолит (мил. ав. 100—40- минг йилликлар) даврига оид Тешиктош ғоридан топилган 8—9 ёшли болага тегишли суяк қолдиқлари фан оламида жиддий кашфиёт бўлди. Одам суяклари атрофига тегиб чиқилган архар ва Бухоро буғуси шоҳларининг топилиши дафн маросимларининг ибтидоий қурилишлари б-н боғлиқ. Марҳумни қабрга гурли буюмлар б-н бирга кумиш дастлабки диний тасаввурларнинг вужудга кела бошлаганини курсатади. Юқори палеолит (мил. авв. 40—12-минг йиллик) босқичида ҳоз. замон одами (кроманьон) шаклланган. Ўша давр одамлари фанда «Homo sapiens» — идрокли одам деб номланади. Ҳоз. замон

одамининг 3 ирқи — европоид, негроид, монголоид кийфалари ҳам ўша вақтда вужудга келган. Одам тудалари қонқариндош булиб яшай бошлаган. Она томондан қариндошлик мустақамланиб, матриархат пайдо бўлган. Тасвирий ва амалий санъатнинг ибтидоси ҳам ўша даврдан бошланган. Мезолит (мил. ав. 12—7-минг йилликлар)да ўқ-ёй кашф этилган, бу ўша давр одамлари ҳаётида буюк бурилиш ясаган. Хайвонларни қўлга урғатиш бошланган. Мезолит даврида унгулар деворига ўйиб чизилган ёки рангли бўёқлар б-н тасвирланган ибтидоий санъат пайдо бўлган. Булар тотемистик эътиқод б-н боғлиқ булиб, улардан бири Сурхондарёнинг Зараутсой дарасида топиб урганилган. Неолит, яъни янги тош даври (мил. ав. 6—4-минг йиллик)да овчи жамоалар ертўла, чайла ёки капалар бино қилиб, ўтроқ ҳаёт кечиришга утганлар. Бу даврда оила тарихининг дастлабки босқичи — жуфт никоҳ урф бўлган. Энеолит (мис-тош) даврининг (мил. ав. 4—3-минг йиллик) нодир ёдгорлиги Зарафшон водийсида жойлашган Саразм булиб, у ердан сиртига рангдор нақшлар берилган сопол булаклари, мис кузгу, олтин ва қумушдан ясалган мунчоқлар топилган. Жез даврида (мил. ав. 3—2-минг йилликлар) овчилик ва теримчилик ижт-й ва иқт-й ҳаётда узининг дастлабки аҳамиятини йўқотган. От, эшак, туя ва ҳукиздан транспорт воситаси сифатида фойдаланилган. аравалар вужудга келган. Бу даврда ривожланган Бақтрия (Амударё бўйи) деҳқончилик мад-ти шаклланиган. Илк шаҳарлар пайдо бўлган. Темир даври (мил. ав. IX а.дан) ёдгорликлари Хоразм, Бақтрия, Сўғд, Чоч ерлари ва Фарғона водийсида ўрганилган. Бу даврда ҳунармандчилик деҳқончиликдан ажралиб чиққан. Меҳнат унумдорлиги ўсиб, қўшимча маҳсулот ишлаб чиқарила бошланган. Бу эса ибтидоий жамоа тузумининг емирилишига олиб келган. Аҳоли кохинлар, жангчилар, деҳқонлар ва ҳунармандлар тоифаларига бўлинган. Қабилалар уртасида ҳарбий иттифоқлар тузилган. Кучли лашкарбошилар «қовий», (кучли, забардаст) унвонлари б-н атала бошлаган. Қовийлик

ҳокимияти меросий бўлган. Улар эл-юртни ташқи ёв босқинларидан мудофаа этар, дарёлардан катта-катта каналлар чиқариш ва янги ерларни узлаштиришда жамоа ишлари — ҳашарларни ташкил қилардилар. Илк давлатчилик юзага келиши б-н чорвачилик ва ҳунармандчилик ҳам ривожланиб, савдо-сотиқ жонланган. «Авесто»дан маълум булишича, мил. ав. IX-VIII а.ларда Ў.О.да жам-т асосини катта патриархал оила ташкил этган. Оила, уй ва хонадон «нмана», оила бошлиғи «нманапати» деб аталган. Бир-бирига қариндош оилалар уруғ-жамоаси «вис»ни ташкил этган. Вис уругдан ташқари қишлоқни ҳам англаган. Уруғ ёки қишлоқ оқсоқоли «виспати» номи б-н юритилган. Уларнинг вазифаси кенг булиб, бир йўла уруғ бошлиғи, қози, диний устоз ва раҳнамо ҳисобланган. «Авесто» маълумотлари ва археологик тадқиқотлар натижалари шундан далolat бердики, мил. ав. VII-VI а.ларда Қад. Хоразм ва Қад. Бақтрия давлатлари мавжуд эди. Мил. ав. VI-IV а.ларда Сўғдиёна, Марғиёна, Уструшона, Фарғона ва Парфия каби вилоятлар М.О. ижт-й-иқт-й, маън-й ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Мил. ав. VI а.да М.О. форс босқинчилари томонидан истило қилинган, Аҳамонийлар ҳукмронлиги икки а.дан кўпроқ давом этган. Бу даврда М.О. аҳолиси илк бор зарб этилган танга пуллар б-н муомала қила бошлаган. М.О. халқлари тақдири Қад. Шарқнинг тадрижий тар-ёти б-н узвий боғланиб, унинг ажралмас таркибий қисмига айланган. Мил. ав. 329 йилда македониялик Александр қўшинлари юртимизга бостириб келган. Маҳаллий аҳоли озодлик ва мустақиллик учун курашга кўтарилган. Босқинчиларга қарши кўзголонга бошчилик қилган Спитамен номи алар оша яшаб мардлик ва жасорат тимсоли сифатида авлодларга маън-й-рухий мадад бериб келган. Александр вафотидан сўнг, унинг салтанати Миср, Македония ва Салавкийлар давлатларига парчаланиб кетган. Мил. ав. III а. урталарида Салавкийлардан Юнон-Бақтрия давлати ажралиб чиққан. Бу даврда Бақтрия, Сўғдиёна ва Марғиёнада куплаб шаҳарлар қурилган.

Кулолчилик, темирчилик, заргарлик ва бинокорлик ривож топиб, қушни давлатлар б-н савдо-сотиқ ва мад-й алоқалар кенгайган. Натижада, М.О., Юнон, Хинд ва Эрон мад-тларининг илғор анъаналари омухталаниб, узига хос қад. юксак маъ-ят шаклланган. Мил. ав. III а. бошларида Сирдарёнинг урта оқимидаги ерларда Қанг давлати ташкил топган. Қанг юртлари Шарқда Қад. Фарғона — Даван давлати б-н чегараланган. Қанг давлати Хитой, Кушон, Парфия, Рим ва Кавказ орти мам-тлари б-н иқт-й, сиёсий ва мад-й алоқада булган. Унинг ҳудудидан Буюк Ипак йули кесиб утгани сабабли ташқи савдо алоқаларида сарбонликни қўлда сақлаб туришга интиланган. Мил. ав. 165-йилда Юнон-Бақтрия давлатига барҳам берган юечжилар тарихда Кушон подшолиги номи б-н шуҳрат қозонган салтанатга асос солганлар. Қад. Чағониён вилоятида жойлашган Далварзин унинг пойтахтига айлантирилган. Кужула Кадфиз ҳокимлиги даврида «ябғу», «шоҳлар шоҳи» ва «буюк ҳалоскор» каби жарангдор унвонлар битилган, тангалар зарб этилган. Канишка I (мил. 78—123) даврида пойтахт ҳоз. Пешовар шаҳрига кучирилган. Кушон подшолигининг Хань давлати ва Рим салтанати б-н иқт-й, элчилик мун-тлари юксак даражага кўтарилган. Шубҳасиз, бунда Буюк Ипак йулининг аҳамияти беқиёс булган. Қад. Турон ҳудудида илк урта а.ларда аҳоли ижт-й-иқт-й, сиёсий ва маън-й ҳаётида муҳим узгаришлар юз берган. Деҳқончилик воҳаларида шаҳарлар сони кўпайиб, улар хунармандчилик, савдо-сотиқ, мад-й ҳаёт марказига айланган. IV а. 70-йилларида М.О.да хионийлар ҳукмронлиги ўрнатилган. Бу давлат 120 йилдан ортиқроқ мавжуд булган. V а. 20-йилларида Шарқдан Сирдарё ва Орол буйлари орқали Хоразм ва Амударё ҳавзасига яна бир кучманчи чорвадор аҳоли — тоҳарлар кириб келганлар. Улар манбаларда кидарийлар номи б-н тилга олинади. V а. урталарида Эфталийлар шоҳи Вахшунвар Чағониён, Тоҳаристон ва Бадахшонни эгаллаган, Сўғда хионийлар ҳукмронлигига барҳам берилган. Византия тарих-

чиси Прокопийнинг ёзишича, эфталийларнинг қонуний давлати подшоҳи мутлақ томонидан бошқарилган. Хионий ва кидарийларнинг М.О.га кириб келиши ҳамда Эфталийлар давлатининг ташкил топиши маҳаллий аҳолининг маън-й ҳаётига ҳам маълум даражада таъсир этган. Асрий анъаналари кучли булган Тоҳаристон ва Сугдиёнада кучманчилар тез орада утқоқлашиб, маҳаллий аҳоли б-н қоришган ва унинг ижт-й-иқт-й, маън-й ҳаётида фаол иштирок этган. Илк урта а.ларнинг узига хос мад-ти шакллани бошлаган. Бу, айниқса, бинокорлик, мейморлик ва тасвирий санъатнинг айрим жабҳаларида кўпроқ намоён булган. VI—VIII а.ларда мам-тнинг сиёсий жиҳатдан заифлашуви унинг бир неча майда давлатларга булиниб кетишига сабаб булган. Сўғд ва Фарғонада ихшидлар, Тоҳаристонда маликшоҳлар, Хоразмда хоразмшоҳлар, Чоч ва Илоқда тудун ва дехқонлар ҳукмронлик қилган. Илк урта а.ларда Сўғда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси «наф» деб аталган. Зодагонлар «озод», шаҳар хунармандлари «озодкор», савдогарлар «ғувокор», зироаткорлар «кашоварз», қул ва чурилар «бантак» ва «доя» деб юритилган. Бу даврда Турон аҳолиси зардуштий, будда, христианлик, моний ва қам (шомон) каби динларга эътиқод қилган. VIII а. бошларида Мовароуннаҳр Араб халифалиги томонидан истило этилган. Бу даврда содир булган мураккаб сиёсий вазиятнинг тадрижий ривожини ва у б-н чамбарчас боғлиқ ижт-й-иқт-й узгаришлар мам-т маън-й ҳаётига ҳам кучли таъсир этган. Дастлабки маълумотни Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм мадрасаларида олган М.О. олимлари Боғдод, Дамашқ, Қоҳира, Куфа ва Басрада билимларини оширган. Улар ўз асарларини ўша даврда илм тилига айлантирилган араб тилида ёзишга мажбур булганлар. Мовароуннаҳр ва Хуросон аҳолисининг тез-тез қўрилган кўтариши, мам-т ичида узлуксиз давом этган урушлар Араб халифалиги ҳокимиятини заифлаштириб, мураккаб давлатларнинг пайдо булишига олиб келган. Ўз-н ҳудудида Қарлуклар, Сўғлар давлатлари ҳукм сурган. 873 йилда Хуро-

сонда Тоҳирийлар ҳукмронлиги тугати-
 либ, янги Саффорийлар давлати ташкил
 топган. Бундай сиёсий ўзгаришдан сунг
 Мовароуннаҳр ўз мустақиллигини тўла
 тиклаб олган. Бу даврда Самарқанд, Фар-
 фона, Шош ва Уструшона вилоятларида
 Сомонийлар хонадони вакиллари ноиб
 эдилар. Исмоил даврида Хуросон ҳам
 Сомонийлар қўл остига ўтган. Мам-т
 маън-й ҳаётининг таянчи бўлган ислом
 мафкурасига Сомонийлар даврида «уст-
 тод» — дин ва илм пешволари раҳнамо-
 лик қилган. Сомонийлар давридаги сиё-
 сий барқарорлик ва иқт-й кутарилиш
 маън-й ҳаёт равнақиға имкон берган. Бу-
 хоро, Самарқанд, Насаф, Гурганж, Марв
 сингари шаҳарлар илмий ва мад-й мар-
 каз сифатида тараққий этган. Бу даврда
 Муҳаммад Хоразмий, Форобий, Ибн
 Сино, Наршахий, Беруний каби жаҳон
 фани тар-ётига улкан ҳисса қўшган буюк
 сиймолар ижод қилганлар. X а. урталари-
 да ташкил топган Қорахонийлар давлати
 подшолари буюк ҳукмдор маъносини ан-
 латувчи “арслонхон” ва “бугрохон” ун-
 вонлари б-н юритилган. Буюклик, улуг-
 лик эса қадимда туркий халқларда «қора»
 сўзи б-н сифатланган. 999 йилда Қорахо-
 нийлар Бухорони босиб олиб, Сомоний-
 лар ҳокимиятига барҳам берган. X а. охи-
 рида Сомонийлар мулки ўрнида Қаш-
 қардан Амударёгача чўзилган Қорахонийлар
 ва Ҳиндистон шимолидан Каспий денги-
 зи жанубига қадар вилоятларни эгалла-
 ган Ҳазнавийлар давлати ташкил топган.
 Сирдарё этакларида яшовчи ўғуллардан
 ажралиб, Салжуқий номи б-н Хуросонга
 бориб ўрнашган кучлар Ҳазнавийларга
 қарши жиддий кураш бошлаган. 1040
 йилдаги Данданакон жангида Салжуқий-
 лардан мағлуб бўлган Ҳазнавийлар тасар-
 руфиди Ҳазна, Кобул, Қандаҳор ва Пан-
 жоб вилоятларигина бўлиб, у кичик дав-
 латга айланиб қолган. Салжуқийлар
 Тугрулбек замонида 1055 йилда Боғдо-
 да ўз сиёсий ҳукмронлигини ўрнатган.
 Салжуқийлар 1043 йилда Хоразмни ҳам
 бўйсундирган. 1127 йилда Хоразм Қора-
 хитойлар томонидан эгалланган. Улар Хо-
 размнинг ички ишларига аралашмай,
 фақат бож ва ўлпон йиғиш б-н кифоя-

ланган. XIII а. бошида Хоразм жуда катта
 ҳудудни эгаллаган буюк давлатга айла-
 ниб, унинг чегараси Орол ва Каспий ден-
 гизи сохилидан Ироққа қадар борар, жа-
 нуби-шарқий сарҳади Ҳазна вилоятидан,
 Еттисув ва Дашти Кипчоқдан утар эди.
 Пойтахти Гурганж шаҳри бўлган. Мова-
 роуннаҳр аҳолисининг Қорахитойлар асо-
 ратидан озод бўлиб, Хоразм давлатига
 бирлашиши ижобий тарихий воқеа эди.
 Лекин, сиртдан қараганда жуда кучли,
 нуфузи буюк кўринган Хоразмшоҳлар
 давлати сиёсий жиҳатдан унчалик мус-
 таҳкам бўлмаган. Шу сабабга кура, Чин-
 гизхон бошлиқ мўғул босқинчилари
 Хужанд ҳокими Темур Малик, 1221 йил
 бошида Хоразм давлати султони деб
 эълон қилинган Жалолиддин Мангубер-
 дининг қаҳрамонликларига қарамай, Мо-
 вароуннаҳрни нисбатан осон истило
 этишга муваффақ бўлган. Мўғуллар ис-
 тилоси оқибатида Мовароуннаҳр ва Хоразм
 иқт-й ва маън-й ҳаётига жуда катта зар-
 рар етиб, гавжум ва кўркам шаҳарлар,
 айниқса, Бухоро, Самарқанд, Гурганж,
 Марв, Баноқат, Хужанд қабилар хароба-
 зорга айлантирилган. Шарқий Туркистон,
 Еттисув ва Мовароуннаҳр Чингизхоннинг
 2-ўғли Чигатойга берилган. Кўчманчи
 мўғуллар ўтроқ аҳолидан иборат катта ва
 мад-й вилоятларни бошқаришда бўйсун-
 дирилган халқларнинг зодагон табақа ва-
 киллари хизматидан фойдаланганлар. XIV
 а. 40-йилларида Чигатой улуси Шарқий
 Туркистон ва Еттисувдан иборат Мўғу-
 листон ва Мовароуннаҳр қисмларига
 бўлиниб кетади. Мовароуннаҳрда мўғул-
 лар истилоси оқибатида инқирозга юз тут-
 ган фан, адабиёт, маърифат ва мад-тнинг
 айрим тармоқлари тиклана бошлайди ва
 бу даврда, биринчи навбатда, шаҳарсоз-
 лик б-н боғлиқ бўлган бинокорлик ва
 меъморчилик йўлга қўйилади. Ўша ала-
 рда тикланган купгина мад-т обидалари-
 дан айримлари бизнинг давримизгача сақ-
 ланиб қолган. XIV а.нинг 60-йилларида
 Мовароуннаҳрда сиёсий тарқоқлик куча-
 йиб, ўзаро кураш кескинлашган. Шун-
 дай пайтда тарих саҳнасига чиқиб келган
 Амир Темур Мовароуннаҳр ва Хоразмда
 тарқоқлик, ўзаро низоларга чек қўйиб,

Сирдарё буйларидан Орол денгизигача булган ерларда яшовчи халқларни ягона марказлашган давлат тасарруфида бирлаштирган. Амир Темур ўзининг 35 йиллик ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон ҳамда Хитойдан Қора денгизга қадар ва Орол денгизидан Форс кўлигигача гоят катта ҳудудни уз ичига олган улкан салтанатни вужудга келтирган. Салтанат пойтахти Самарқандда Исфакон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарлари меъмору бинокорлари иштирокида саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилган. Бунёдкорлик фаолияти ҳоз. Ўз-н ҳудудидан ташқарида ҳам амалга оширилган. Табризда масжид, Шерозда сарой, Богдолда мадраса, Туркистонда Хожа Аҳмад Яссавий қабри устига мақбара бино қурдирилган. Бунёдкорлик фаолияти теурийлар даврида ҳам давом эттирилган. Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида ҳам пойтахт шаҳарларда олиму фузалолар, шоиру бастакорлар, меъмору бинокорлар ва наққошу ҳунармандларнинг катта гуруҳи тупланган. Самарқанд ва Бухоро илму маърифат даргоҳига айлантирилган. Улуғбек фармони б-н Бухоро (1417), Самарқанд (1417–1420) ва Ғиждувонда (1433) мадрасалар қурилган. Бухоро мадарасаси дарвозасига: «Илм олмоқ ҳар бир мусулмон аёл ва эркекнинг бурчидир», деган калима ёзиб қуйилган. Самарқандда дунёга келган расадхона астрономия соҳасида жаҳоншумул аҳамият касб этган натижаларга эришган. Теурийлардан сунг ҳокимиятга келган Шайбонийлар сулоласи 100 йил ҳукм сурган. Пойтахт дастлаб Самарқанд, Убайдуллахон даврида Бухорога (1533) кучирилган. Шундан сунг мазкур давлат Бухоро хонлиги деб атала бошлаган. Аштархонийлар сулоласи (1601–1753) даврида сиёсий низо, ички курашлар кучайиб, Бухоро ва Хива хонликлари уртасидаги урушлар катта талофатларни келтириб чиқарган. Аштархонийлардан сунг Манғитлар сулоласи (1753–1920) тахтга чиққан даврда ҳам мадрасалар қурилган, лекин уларда асосан, форс ва араб тиллари, диний таълимотлар ўқитилган. Дунёвий фанларга деярли аҳамият

берилмаган. 1709 йилда Фарғона водийсида вужудга келган Қўқон, 1511 йилдаёқ шаклланган Хива хонликларидаги ижт-й-сиёсий, маън-й ҳаёт Бухородагидан кескин фарқ қилмаган. Ҳукмрон табақа вакиллари уртасида бирлик ва аҳилликнинг йўқлиги, моддиятнинг маъ-ятдан устун қуйилиши, бойлик талашиб узаро олиб борилган мантиқсиз урушлар оқибатида М.О. халқлари жаҳон ҳамжамти ривожидан орқада қолган. Жаҳон бозоридан ажралиб қолганлик хонликлар ва амирликни қолоқликка маҳкум этган. Бухоро ва Хива мун-ти яхши қушничиликка асосланмаган эди, ш-дек, Бухоро ва Қўқон уртасидаги мун-т ҳам душманлик руҳида кечган. XVI а.дан бошлаб М.О. халқлари мад-й ҳаётда XIV–XV а.лардаги мавқеини сақлаб қола олмаганлар. Аксинча, шу даврдан бошлаб мад-й ҳаётда орқага кетиш руй берган ва узоқ турғунлик даври бошланган. Бунинг биринчи сабаби, марказлашган давлатнинг парчаланиб кетгани булса, иккинчиси, диний мутаассиблик, хурофот ва жаҳолат халқлар ҳаётидан аниқ ва табиий фанларни деярли сиқиб чиқаргани эди. XIX а. урталарида мустамлакачи икки империя яъни, Россия ва Буюк Британия стратегик манфаатлари Туркистонда тўқнашган. М.О. давлатлари ҳукмдорлари калтабинликлари, ўз шахсий манфаатларини эл-юрт манфаатларидан устун қуйганлари оқибатида бу икки мустамлакачи империялар уртасидаги зиддиятлардан фойдалана олмаганлар. Россия ва Буюк Британия келишувига биноан, Афғонистон икки давлатнинг Осиёдаги мустамлакалари уртасида уларни ажратиб турувчи ҳудуд вазифасини ўтайдиган булган. Шундай қилиб, Россия босқини хавфи ҳам узаро зиддияти кучли Бухоро, Хива, Қўқон хонликларини бирлаштира олмаган. Россия империяси Туркистонни босиб олгач, дунёнинг энг йирик мустамлакачи мам-тига айланган. Мустамлакачилик маҳаллий халқларга мулақо ишонмаслик, туркий халқларни камситиш каби буюк давлатчилик ва шовинистик оғулар б-н заҳарланган эди. Лекин, Россия истилоси натижасида Тошкент ва Фарғона водийси-

да банклар, хорижий корхоналар очилган. Туркистонда ҳам бозор мун-тлари шакллана бошлаган. М.О. хонликлари буйсундирилгач, узаро урушлар барҳам топган. Бироқ, истиқлол учун кураш асло тўхтамаган. XIX а. охири – XX а. бошларида Туркистон ҳаётида муҳим аҳамият касб этган ижт-й-сиёсий, маъ-й жадидчилик ҳаракати юзага келган. Дастлабки жадид мактаблари, газеталари, журналлари нашр этилган. Ўзб. миллий театрига асос солинган. 1917 йил Октябрь тунтаришидан кейин тузилган Туркистон Халқ Комиссарлари Советига маҳаллий миллат вакиллари билан бирорта ҳам киши киритилмаган. Минтақадаги миллий демократик давлатчиликнинг дастлабки ғажрибаси — Туркистон мухторияти большевиклари томонидан қулатилган. Шўро режими чоризм мустамлакачилик сиёсатидан ҳам ошиб тушган. Туркистон ўлкаси Россияга яна бир бор сиёсий ва иқт-й жиҳатдан қарам этилган. Оқибатда, Шўро режимига қарши. «босмачилик» тамғаси босилган қуролли ҳаракат бошланган. Большевиклар Туркистон минтақасини булиб ташлаб, идора қилиш мақсадида 1918 йил 30 апрелида унга «автономия» берганлар. Сўнгра Туркистонни парчалаб ташлаш учун жиддий тайёргарлик куришга киришилган. 1925 йил 13–17 февралда ЎзССРнинг тузилиши «ўзб. халқининг миллий давлатчилиги ташкил қилинди» деган фикрни англамайди. СССР таркибидаги ЎзССР амалда ҳеч қандай суверенитет ва мустақилликка эга эмас эди. ЎзССРнинг XX а. 30-йилларидаги ижт-й-сиёсий ҳаёти мустабид Шўро тартиботи мустаҳкамланган ва тоталитар тузум қарор топган, большевиклар партияси якка ҳукмронлиги чуққига чиққан даврга тўғри келади. Партия ҳаётнинг бутун ижт-й-иқт-й, маън-й, мафкуравий ва мад-й соҳаларини бошқаришни ўз қулида жамлаб олган эди. XX а. 70-йилларига келиб ЎзССРда ижт-й рив-ш муаммоларининг ҳал қилинишидан кура тезроқ кўпайиб, кескинлаша борган. Бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик усуллари ва иқт-й ҳаётни қаъғий режалаштириш тамойили вазиятни янада мураккаблашти-

риб юборган. 1985–1991 йиллар Ўз-н тарихида халқнинг миллий ўзлигини англаши ва миллий онгининг ўсишида муҳим аҳамиятга эга булган босқич ҳисобланади. Марказда бошланган қайта куриш жараёни Ўз-нда ҳам мустақиллик гоёларининг тикланиши ва шаклланиши учун замин яратган.

1989 йил 23 июнда ЎзКП МК Биринчи котиблигига И.А.Каримов сайлангач, мустақиллик учун дадил ҳаракат тезлашган. Шу йилнинг 21 октябрида ўзб. тилига давлат тили мақоми берилиши бунинг яққол далилидир. 1990 йил 24 мартда Ўз-нда президентлик бошқаруви жорий этилиши ҳам истиқлол сари ташланган янги қадам эди. 1991 йил 31 августда ўзб. халқининг муқаддас, тарихий орзуси рўёбга чиқди — Ўз-н тинч, парламент йўли б-н ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. Президент Ислам Каримов раҳбарлигида Ўз-н аҳолисининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари ва б. хус-ятларидан келиб чиқиб тар-ётнинг узига хос ва мос модели ишлаб чиқилди. Ўз-н демократик, адолатли ижт-й тузум, жаҳон ҳамжам-тидан муносиб ўринни эгаллайдиган ва жаҳон мад-тига салмоқли ҳисса қўшадиган, иқт-й ва маън-й жиҳатдан бой давлат ва жам-т барпо этишни ўзининг стратегик вазифаси деб белгилади. Истиқлолга эришилгач, Ўз-ннинг иқт-й, ижт-й, сиёсий, маън-й-маъ-р-й тар-ётида улкан ишлар амалга оширилди, халқимизнинг ҳаққоний тарихини яратиш имкони очилди. Ўз эрки ва мустақиллигини қўлга киритган халқимизнинг юртимизда Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш борасидаги фаолияти жадаллик б-н давом этмоқда.

“УЗБЕКИСТОН – ЯГОНА ВАТАН” — республикада яшовчи барча миллат, элат, дин вакиллариининг Ўз-нни уз Ватани сифатида тан олишини англаувчи гоё. Ўз-н мустақиллигининг энг катта ютуқларидан бири юртимизда миллатлараро ва конфессиялараро тотувликнинг таъмин-

ланишидир. Унинг ҳуқуқий асослари Асосий қонунимизда мустақамланган. Зеро, Конституцияда таъкидланганидек, мамтимизда истиқомат қилаётган 130дан ортиқ миллат ва элат вакиллари, ирқий, миллий мансублиги, диний эътиқодидан қатъи назар, тенг ҳуқуқлидир. Бугун “ягона Ватан” — “ягона хонадон” т.си янгича мазмун касб этмоқда. Барча фуқароларнинг ягона оила, бутун мам-т тақдири учун жавобгарлик ҳисси ошмоқда. Албатта, бу борада миллий равақ, ҳар бир миллатнинг узига хослиги, тили ва мад-тини такомиллаштириш қонун б-н қафолатлангани муҳим аҳамиятга эга. Ш.у ҳам умумий хонадон тинчлиги, осойишталиги учун масъуллик бурчи фуқароларнинг юксак даражадаги виждон ва иймон ишига айланмоқда. Шахсининг, миллат, элат вакилининг жам-т олдидаги бурчи, масъулияти ошмоқда. Ўз-нда яшовчи ҳар бир миллат вакили республика-мизда олиб борилаётган ижт-й-иқт-й ислоҳотларнинг пировард натижаси — фаровонликдан, осойишталик, тинчлик ва барқарорликдан манфаатдордир. Ватан равақи, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги — ҳамма учун муқаддасдир. Купмиллатли мам-тимиз фуқаролари орасида ҳамжиҳатлик ва биродарлик туйғуларини кучайтириш “Ўзбекистон — ягона Ватан” гоёсининг амалга ошишини таъминлайди.

УЗБЕКЧИЛИК — узб. миллатига хослик, унинг маъ-яти, мад-ти, анъана, урф-олари б-н узвий боғлиқликни англатувчи т. Президент И.А. Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” китобида Ў. т.сининг моҳиятини ифодалайдиган қарашлари шундай баён этилган: “... халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган булсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг узвий бир қисми сифатида намоён буладиган бир қатор узига хос хусусиятларни кўрамиз. Мисол учун, тили-миздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, кадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олай-

лик. Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айнан таржима қилишининг узи мушкул бир муаммо... Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онг-шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир”. Ў. кенг маъноли т., узб. миллатига мансуб кишиларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, сузлаши, кийиниши, хатти-ҳаракати, одатларида ҳам унга хос куплаб жиҳатларни кузатиш мумкин. Миллий маъ-ятимизнинг асосий устунларидан булган “ахлоқ”, “одоб”, “мад-т” ва “маърифат” сузлари, аввало, Ў.га хосликни талаб қилади. Бу т.нинг Ў. анъаналари асосида шаклланиши юксак миллий маъ-ятга етишишнинг энг самарали йулидир. Инсоннинг узи яшайдиган жам-тга оид расм-русумларни ҳурмат қилиши, Ў. анъаналари дасирасида ҳаёт кечириши, шундан фаҳр-ифтихор туйиши, юрти, юртдошларига булган мунти унинг маъ-ятини белгиловчи омиллардандир. Шулардан келиб чиқиб, Ў.ни миллий қадрият деб айтиш мумкин. Ў. анъаналарининг (меҳмондустлик, олижаноблик, атрофдагиларга ҳурмат- эътибор, яқинларни қадрлаш) бошқа халқ маъ-яти, мад-тига таъсири, инсоният манфаатларига хизмат қилиши унинг умуминсоний хус-яти ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Ў. т.си б-н боғлиқ куплаб миллий қадриятлар юзага чиқди. Чунки утган даврда “совет халқи” деган мавҳум т. остида Иттифоқдаги барча халқ ва элатларни (этник хус-ятлари, урф-о. ва анъаналарига ҳилоф равишда) бир ягона ижт-й бирликка мансуб деб билиш. бунда уларнинг алар давомида шаклланган барча узига хосликларини бир-бирига сингдириб, йуқотиб юбориш мақсади назарда тутилган эди. Истиқлол туфайли бошланган ва изчил давом эттирилган ислоҳотларнинг бош мақсади халқимизнинг уз-узини англашига, уз миллий қадрият ва анъаналарини тиклашига қаратилди. Уз-узини англаш эса узб. халқининг узб.лигини англаш, “Ў.”нинг қандай ҳодиса эканини билиш, шу этник бирликка мансуб улў шахсларнинг буюк бунёдкорлик ишлари, яратган

ва авлодларга қолдирган моддий, мад-й-маър-й меросга ворислик ҳиссини туйиш б-н белгиланади. Маълумки, Ҳ. т.си айна чоғда гурур, ифтихор туйғулари учун ҳам асос сифатида хизмат қилади. Шу б-н бирга, ўзб. миллатига мансуб одам ўзбекона андиша, соддалик ё бирор бошқа сабаб б-н ноҳуя иш қилиб қуйган пайтда “Ҳ.-да” деган ибора қулланиб, жонли мулоқотда бу суз баъзан салбий маънода ҳам қулланади.

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ – инсоннинг узини алоҳида вужуд сифатида бутун борлиқдан ажрата билиши, баҳолаши ва қадрият сифатида англашини ифодаловчи т. Ҳ.а. шахснинг узини ҳақиқий инсон, муайян моддий ва маън-й бойликларнинг эгаси ва улар учун масъул эканини, ягона тил, урф-о.лар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб этиши жараёнида шаклланади. Президент Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида бу т.нинг мазмун-моҳияти, урни ва аҳамиятига алоҳида эътибор қаратилган. Ҳ.а. жам-т олдида турган вазифаларни туғри англаш, ижт-й тажрибалардан фойдаланиш қонуниятларини билиш, Ватан, миллат олдидаги масъулият туйғуси ҳамдир. Ҳ.а. мудом тарихий ривожланиб борадиган шакл ва кўринишларда, турли даражаларда намоён бўлади. Унинг биринчи шаклида инсон ҳис этиш орқали узини табиатдан, теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалардан ажрата билади. Ҳ.а.нинг иккинчи шакли янада юқори даражада намоён бўлиб, унда инсон узини бирор-бир жамоа, у ёки бу мад-тга тегишли эканлиги орқали англайди. Ва ниҳоят, учинчи, энг юқори даража — узини “мен” орқали бошқалар н.назаридан баҳолаши. эркинлигини ҳис этган ҳолда ҳар бир хатти-ҳаракатига бўлган масъулиятни ҳис этиши, узи қилаётган ишларининг туғри-нотуғрилиги, ҳақ ёки ноҳақлигини назорат қила билишидир. Бунда инсоннинг дунёқараши, маъ-яти ва маърифатлиги, унинг индивидуал тарзда шаклланиши б-н белгиланади. Ҳ.а.нинг шаклланиш жараё-

ни ва омиллари Шарқ ҳамда Ҳ.а. алломалари томонидан ҳар тарафлама урганган. Шарқ алломаларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Форобий, Ибн Сино, Насафий, Навоий, Мирзо Бобур ва б. Ҳ.а.нинг руҳий, ботиний жиҳатларини, инсон маъ-ятининг таркибий қисми, олам ва одам мун-тини билиш асоси экани каби масалаларга эътибор қаратганлар. Ҳ.а. алломаларидан Суқрот, Ф.Бекон, Т.Гоббс, Р.Декарт, Ф.Ницше, З.Фрейд, Э.Эриксон, В.Гегель, И.Кант, Н.Бердяев ва б. Ҳ.а.нинг зоҳирий жиҳатларини, уни ижт-й борлиқ, макон ва замоннинг фаол ижодкорлиги омили сифатида урганганлар “Индивидуал онг — узини англашдир”, деб ёзади И.Кант. Тарихий зарурият остида “инсоннинг жам-т ва б. кишилар б-н мун-тлари жараёнида узини назорат этиш ва узини идора қилиш каби ҳаётий муҳим восита сифатида пайдо бўлган. Агар меҳнат ва жам-т пайдо бўлмаганида кишида Ҳ.а. ҳам шаклланмас эди. Шундай экан, Ҳ.а.сиз жам-т ва ҳақиқий инсоний меҳнат ҳам муваффақиятли ривожланмас эди”. Кишидаги индивидуал онг, Ҳ.а., узини назорат этиш, бошқариш тарихий рив-ш жараёнида, меҳнат ва ижт-й мун-тлар гаъсирида шакллана борган. XVIII а. охири — XIX а. бошларида янги давр файласуфлари ва немис мумтоз файласуфлари томонидан ривожлантирилган Ҳ.а. туғрисидаги қарашлар ҳам эътиборга моликдир. Жумладан, янги давр ижт-й-сиёсий таълимотларида хус-н, Декарт қарашларида Ҳ.а. «*cogito ergo sum*» т.си орқали ифодаланган. Декарт “Агар мен ҳар қандай нарса ва ҳодиса ҳақида фикр юритадиган бўлсам, мен узимни субъект сифатида мавжудлигимни ҳис қиламан”, деган. Ҳ.а. — бу фақат индивидуал ҳодиса ёки жараён бўлмай, балки жамоа ёки бирор-бир халқнинг мақсадли фаолиятдан ҳам иборат. Шу н.назардан ҳам миллий Ҳ.а.нинг этнопсихологик жиҳатларини тадқиқ қилиш шартдир. Мас., уни шахс (миллат вакили) ва гуруҳ (этнос), миллат ва б. миллат, анъанавий онг ва замонавий менталитет, этнос ва суперэтнос онги, миллий ўзликнинг меҳнат фао-

лбиятида. миллатлараро мун-тларда, турмуш тарзида намоён булиши каби йуналишларда очиб бериш мумкин. Гегель биринчи булиб руҳ б-н Ў.а. масаласини уйғунликда қаради. “Билишнинг ҳақлиги Ў.а.дадир, Ў.а. эса билишнинг асосидир, чунки бошқа предметни ҳар қандай билишнинг мавжудлиги Ў.а.дадир. Мен биламанки, предмет меники (у менинг тасаввурим), ш.у. уни билганимда ўзимни англайман”. Гегель ўзини англашни: 1) ўзи-ўзи учун мавжуд, “ёлғиз ўзини англаш” ёки уз нафсига берилган ўзини англаш; 2) ёлғиз ўзини англашнинг бошқа ўзини англашга ўтиши ёки якка ва умумийнинг бирлашиши; 3) бир-бирига яқинлашган ўзини англаш. яъни “умумий ўзини англаш” даражасига ўтишига ажратади. Кейин у ўшбу босқичларнинг фал-й-психологик моҳияти ва механизмлари ҳақида фикр юритади. Ў.а., вазиятни идрок этиш. юзага келган муаммога оқилона ёндашиш эмас. кимнингдир, гоҳо “дохий”ларнинг даъвоси, шиори омmani ҳаракатга келтиради. Ш.у. омма иррационалга, ҳиссиётларга тула бақирикка даъватга буйсунади. Бугунги кунда Ў а ижт-й сиёсий жараёнларда фаол иштирок этишни, булаётган воқеа-ҳодисаларни теран англаб этишни билдиради. Ўзлигини англаган шахс, айниқса, ёшларимиз ҳар қандай мафқуравий ҳуружларга берилмайди.

Ў.ЛАН — халқ ижоди жанри. қушиқ тури. Дехқонлар, айниқса, чорвадор халқлар орасида кенг тарқалган. Асосан аёллар, қисман эркаклар томонидан чилдирма (доира) жўрлигида ижро этилади. Ўлар баъзан савол-жавобли қушиқ тарзида, баъзан икки киши томонидан диалог шаклида ҳам айтилади. Ҳар бир туй маросимига хос Ўлар мавжуд. Ўзб.ларда “Никоҳ туйи” маросимида қизлар бир томон, йигитлар бир томон булиб; “қиз оши” (лапар, қиз зиёфати) маросимида қизлар биргаликда жўр овоз булиб; “Чорлари”, “Чақирди”, “Бешик туйи” маросимида аёллар якка ва жўр овоз булиб Ў айтишган. Ўда халқнинг орзу-умидлари, кайғу ва шодлик кайфиятлари уз ифода-

сини топади. Халқ орасида муҳаббат мавзусига бағишланган ва ҳажвий Ўлар кенг тарқалган. Ў. «ёр-ёр» қушиқларига яқин булиб, айрим Ўларда ҳар бир мисра «ёр-ёр» радифи б-н айтилади.

УТИШ ДАВРИ — инсоният, давлатлар, мам-тлар, халқлар ва миллатларнинг рив-ш тарихининг бир босқичдан иккинчи бир босқичга, муайян бир сифатий ҳолатдан янги бир сифатий ҳолатга ўтишини англатувчи т. Ў.д. деганда, бирор бир нарса ва ҳодисанинг, муайян тизим ёки тузумнинг бир сифатий ҳолат, белги, хус-ят, характер, мун-тдан иккинчи бир сифатий ҳолат, хус-ят, характер, мун-тга эга булиш жараёни, тар-ётнинг янги сифат босқичига кўтарилиши тушунилади. Бир тизимдан иккинчи тизимга Ў.д. тарихан муайян вақт қисмида содир булиб, у алар мобайнида шаклланиб қолган ижт-й (давлатлараро, гуруҳлараро, цивилизациялараро ва ҳ.к.) мун-тларнинг вақти келиб эскириши туфайли янги мун-тлар тизимига асос солинишини англатади. Бу жараённи тадрижийлик, мавжуд моддий, маън-й, мад-й ва интеллектуал ресурсларнинг мутлақ барҳам топиши эмас, балки уларнинг янги давр талаб ва эҳтиёжларига мос тарзда комплекс янгилашиши натижаси деб қабул қилиш мақсадга мувофиқ: Чунки, эскирган тизимларга нисбатан радикал мун-т билдириш, уни ва унинг моддий, илмий-техник ва маън-й асосларини буткул яқсон қилиш амалиётининг ўта салбий оқибатлари ҳам маълум. Тизимдан тизимга ўтиш иқтисодий, сиёсат, ижт-й соҳаларни қамраб олувчи жараёнлиги б-н бир пайтда яққол кўзга ташланувчи маъ-ят ҳодисаси ҳам ҳисобланади. Ҳатто бир маън-й маконда ҳам ўтиш ҳодисаси одатда, турли даврларда турлича кечади. Айни вақтда шу жабҳада қўлга киритилган янги марра умуман ижт-й тар-ётнинг истиқболини таъминлаши мумкин. Тамомила бошқа дунёқарашлар ва қадриятлар янги тафаккур тизимига ўтиш, унинг иқт-й, сиёсий ҳамда ижт-й мун-тларга ижобий таъсирининг нуфузи, кучини белгилайди. Турли сабабларга кўра, XXI а.да кур-

так ёзаётган янги ижт-й жараёнлар, илоҳотчиликнинг келажаги айнан шу маън-й соҳада Ў.д.нинг маъно-мазмунни б-н чамбарчас боғланган. Инсоният, халқлар, миллатлар, мам-тлар ва давлатлар тарихи бу — доимий равишда ривожланиб, янгилашиб турадиган объектив қонуний Ў.д.дан иборат бўлиб, маън-й тар-ёт ҳам шу тарзда амалга ошади. Инсоният учун умумий ва қонуний бўлган ижт-й тар-ётнинг Ў.д.лари турли мам-тларда, халқларда турлича кечади. Куплаб объектив ҳамда субъектив сабабларга кура, турли цивилизациялар, минтақалар, мам-тларда анъаналар, қадриятлар ва дунёқарашлар турличалиги боис тизимдан-тизимга Ў.д. ҳар хил суръат, услуб ва шакл касб этади. Президент Ислом Каримов XX а. охирига келиб **“... совуқ уруш тамом бўлгани ва СССР тарқаб кетганидан кейин халқаро майдонда давлатларнинг янги тури — иқтисодий ўтиш давридаги мамлакатлар пайдо бўлганини эътироф этиш лозим”**лигини таъкидлаган. Президент томонидан ишлаб чиқилган ва ҳаётга татбиқ этилган “тар-ётнинг ўзб. модели” Ў.д. концепциясининг асосидир. Ушбу модел мазмунини Ў.д.нинг беш тамойили ташкил этади. Мам-тимиз халқаро даражада эътироф этилган ва ҳаётда ўзини оқлаётган ушбу модел асосида тобора ривожланиб бормоқда.

ЎФИРЛИК — шахснинг маън-й бузилиши ҳодисаси, ўзганинг мол-мулкни яширин равишда талон-тарож қилиш,

узлаштириб олишни англатувчи т. Ўғри — Ў.ни содир этган шахс бўлиб, юксак маъ-ят талаблари ва тамойилларини бузган киши сифатида қаттиқ қораланади. Ў. инсоният тарихининг ҳамма даврларида ута салбий хислат тарзида қаралади, жам-т ва инсон ҳаётида ниҳоятда нохуш ҳолат ва оқибатларга сабаб бўлади. Куп ҳолларда, моддий ва маън-й шаклларда намоён бўлади. Мас., илм-фан, адабиёт ва санъатда учраб турадиган кучирмачилик Ў.нинг муайян тури ҳисобланади. ЎЗР ЖКда Ў. ва унинг қандай содир этилгани (киссавурлик, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб ёки такроран, ёки хавфли рецидивист томонидан, ё бўлмаса куп миқдордаги мол-мулкнинг ўғирланиши, уюшган гуруҳ томонидан содир этилиши ва б.) га қараб жазо белгиланган (ЖК, 169-модда). Эс-ҳуши жойида бўлган 14 ёшга тулган шахс Ў. шаклидаги ўзгалар мулкни талон-тарож қилишнинг субъекти бўлиши мумкин. Ў. шахснинг маън-й бузилишини англатиши б-н бирга, бошқа инсонларга нафақат моддий, балки маън-й зарар ҳам келтиришини ифодалайди. Кишилиқ жам-тининг барча даврларида Ў. ҳам дунёвий, ҳам диний н.назардан қораланган. Тарихда купчилик давлатларда Ў. шафқатсизларча жазоланган. Исломда Ў. содир этган киши қурилган зарарнинг миқдорига қараб ҳадд, таъзир, сазойи, қамоқ, бирор аъзосини кесиш каби жазоланишдан ташқари охиратда гуноҳқор сифатида азобланиши ҳам таъкидланади.

ҚАБОҲАТ — маъ-ят талабларига зид, юксак маън-йлик тамойилларига мос келмайдиган қабих иш, ярамас хатти-ҳаракат; қабихлик, разиллик, ифлосликни англатувчи т. Қ., қабих сўзи англатган маъно пасткаш, ярамас, фақат уз манфаатини кўзлайдиган кишиларга нисбатан қўлланади. Қабих кимсалар жам-тга, атрофдаги

кишиларга ҳеч қачон яхшиликни раво кўрмайди. Кўпинча Қ. бундай кишиларнинг шахсий хус-ятига айланади. Бу сўз барча халқларда салбий маънони англатади. “Қ.” ва “разолат” т.лари мохиятан бирибирига яқин маънони англатувчи сўзлар бўлиб, ҳар иккаласи ҳам кишидаги энг жирканч, ёмон иллатларни ифодалайди. Қ.

домига тушган одам ҳар қандай жирканч ишларга қул уради, ҳеч кимни аяб утирмайди, бинобарин, унинг учун муқаддас нарсанинг узи булмайди.

ҚАДР — муайян қадриятнинг. яъни бирон-бир нарса, воқеа, ҳодиса ёки бирор идеалнинг инсон ва жам-т учун қадри ва ижт-й аҳамиятини англатадиган т. Қадриятлар муаммосига бағишланган илмий-фал-й манбаларнинг купчилигида қадриятни “баҳо” т.си б-н қиёслаш, уларга бир хил даража ва қуламдаги т.лар сифатида қараш ҳоллари учрайди. Бу икки т. қиёсланаётганда Қ. т.си эътиборга олинмайди. Бунга собиқ иттифоқ давридаги қадриятга маъ-ят н.назаридан эмас, балки купроқ иқт-й т. сифатида “қиймат” тарзида ишлатилгани сабаб булиши ҳам мумкин. Рус тилида Қ. ибораси ишлатилмайди. Қ. т.си узб. тилида серқирра маъно ва мазмунга эга, у тилимиздаги баъзи ибора ва сузларда узига хос шарқона фал-й мазмун борлигидан далолат беради. Ана шу сабабдан ҳам узб. тилида қадриятнинг мазмунини билиб олиш ва унинг аҳамиятини англаш, аввало, Қ., сунгра “баҳо” т.ларининг маъносини билиш орқали боради. Инсоннинг инсонга ибрати, тарбиядаги таъсирини унинг узи баҳолай олмайди, балки бошқа инсон баҳолайди. Демак, қадрият сифатидаги инсон таъсирида унинг Қ.и, аҳамияти намоён бўлади, бошқа киши эса ана шу бевосита таъсир натижасида унинг аҳамиятини баҳолайди, Қ.ига баҳо беради. Баҳода тескари мун-т, бошқа бир кишининг қадрият сифатида қаралаётган объект, нарса, ҳодиса, идеал ва б.га нисбатан мун-ти. уни англашнинг бирор бир даражаси уз ифодасини топади. Бу жараёнда субъект қадриятга мун-тини баҳо тарзида ифодалайди. Қадриятнинг мазмуни ва аҳамияти баҳода тула-тукис акс этмаслиги, турлича ифодаланиши ҳам мумкин. Қадриятнинг ҳақиқий Қ.ини, мазмуни ва аҳамиятини баҳосига қараб аниқлаш қийин буладиган ҳоллар ҳам учрайди. Мас., баъзи нарсалар (санъат асарлари, обидалар, ёдгорликлар ва б.) Қ.ининг ниҳоятда баландлиги уларга “бебаҳо” де-

ган сифат берилишига сабаб булади. Аслида қадриятнинг Қ.ини билиш, унинг аҳамиятини англаб олиш ва баҳолаш бири-бири б-н узвий боғлиқ жиҳатларни ташкил қилади. Қадриятнинг аҳамияти англаб олинмаса, Қ.и туғри тушунилмаса, унга туғри баҳо бериб булмайди. Айнан шу маънода қадриятни баҳолаш унга булган инсоний мун-тни ҳам ифодалайди, бу эса, уз навбатида, кишиларнинг талаб-эҳтиёжлари ва мақсадлари б-н боғлиқдир. Инсон ниманидир баҳолаётганида ва Қ.ини англаётганида уз маъ-яти, билими, эҳтиёжлари, талаблари, мақсадларидан келиб чиқади, уз манфаатларини ҳам унутмайди. Бу эҳтиёж, талаб, мақсадлар ва бирор фойда олишни кузлаш ҳам маън-й хус-ятга эга булганидан, муайян кишиларнинг у ёки бу қадрият, унинг Қ.и ва аҳамияти ҳақидаги фикри (баҳоси) муайян даражада нисбийдир. Кимнингдир ёки ниманингдир Қ.ини баҳолашда иштирок этаётган турли мақсад ва эҳтиёжга эга булган кишилар сони ортгани сари, унинг ҳақиқий баҳосини аниқлаш қийинлашиб бораверади. Хуллас, Қ. тилимизда хилма-хил маънони англатади ва маън-й қиёфамизни курсатадиган сермазмун т.лардан бири ҳисобланади.

ҚАДРИЯТ — инсон ва жам-т маъ-ятининг таркибий қисми, оламдаги воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатиладиган т.; “Қадриятшунослик (аксиология)” нинг энг асосий категорияси. Бу категория узиде Қ. асосининг нафақат қимматини, балки ижт-й аҳамияти, фал-й-аксиологик мазмуни, жам-т ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди. Аксиологлар ундан ҳар қандай нарса, шу жумладан, инсоннинг ижт-й қадрини, аҳамиятини ифодалайдиган умумий ва универсал категория сифатида фойдаланадилар. Қ. турли соҳаларда хилма-хил маънода қулланади. Қ. сузининг турфа хил маънода ишлатилиши унга берилган таърифларнинг гурлича булишига олиб келган. Ижт-й фанларнинг қандай соҳасида Қ.га доир тадқиқот олиб борилган бўлса, бу т.га шу жиҳатдан таъ-

риф беришга интилиш одат тусига айланган. Ҳолбуки. Қ. категорияси аксиология (қадриятшунослик)дан бошқа фанларнинг бирортаси учун ҳам хусусий категория эмас. Кундалик мулоқот, ОАВ хабарларида Қ., миллий Қ.лар, умуминсоний Қ.лар каби сузлар кўп қўлланади. Мад-й бойликлар, ёдгорликлар, маън-й мерос, анъана, урф-о.ларга нисбатан ҳам Қ.лар иборасини умумий атама сифатида ишлатиш ҳоллари учрамоқда. Қ. иборасининг кундалик ҳаётдаги маъноси кишилар уртасидаги мулоқотда, ОАВ хабарларида узига хос тарзда намоён бўлмоқда. Кишилар ҳаёт ва фаолияти жараёнида муқаррар суръатда ўзлари учун Қ. касб этган нарсаларга дуч келадилар, уларнинг аҳамияти, фойдаси ва қадрини англашга, баҳолашга интиладилар. Бундан ташқари, одамлар ўзлари ишониб, гоҳида интилиб, қизиқиб ёки орзу қилиб яшайдиган мақсад, орзу ёки идеалларга нисбатан ҳам Қ. т.си қўлланилади. Хуллас, кундалик ҳаётда кўпчилик томонидан қўлланидиган Қ. ибораси одамлар учун бирор зарур аҳамият касб этадиган объект, нарса, ҳодиса ва б.га нисбатан ҳам ишлатилади. Қ.ни аксиология н. назаридан талқин қилиш унинг категория сифатидаги моҳияти, мазмуни, объектив асоси, субъектив жиҳатлари, намоён бўлиш шакллари ва хус-ятларини ўрганиш имконини беради. Табиат ва мад-т буюмларининг инсон эҳтиёжини қондириши ва унинг мақсадларига хизмат қилиши таъкидланганда, асосан, уларнинг фойдаси, қиммати назарда тутилади. Ҳақиқатан ҳам, буюмларнинг иқт-й қиммати кишилар учун катта аҳамият касб этади. Аммо буюмнинг қадри ҳисобга олинмас. масаланинг маън-й жиҳати очилмайди. Қ. буюм ёки нарсанинг иқт-й қийматини ифодалайдиган т.лардан фарқ қилади. Қадриятшуносликда Қ. т.си б-н боғланган объект уртасида фарқ бор, деб қаралади. Дунёда қадрланадиган одамлар, нарсалар, ҳодисалар, воқеалар, жараёнлар, жойлар ва сифатлар, идеал ва мақсадлар ниҳоятда кўп. Қ. т.си эса уларнинг бирортаси учун туғридан-туғри исм, атама ёки бевосита ном бўла олмайди, балки

уларнинг қадрини англадиган т. сифатида намоён бўлади. Қ.ни маън-й-фал-й тушуниш унинг кундалик ҳаётидаги маъносидан фарқ қилади. Бу эса Қ. т.сини унинг узи боғлиқ бўлган объектдан фарқлаш (асло ажратиш эмас) б-н бирга, уни объектларнинг турли жиҳатлари (фойдалилик, кераклилик) б-н айнанлаштирмаслик имконини беради. Шундай қилиб, Қ. бирор тарзда ва шаклда зоҳир бўладиган, субъект учун муайян таъсирини намоён қиладиган воқеликнинг турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, мун-тлар, турли сифатлар, хус-ят, ахлоқ ва маън-йлик мезонлари ҳамда б.нинг субъект учун ижт-й аҳамияти ва қадрини ифодалайдиган умумий аксиологик категориядир. Одамлар гарчанд битта жам-тда, бир даврда ва ухшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадри турлича англаб олинади, тушунилади ва талқин қилинади. Ижт-й жараёнлар таъсирида кишиларнинг Қ.лар туғрисидаги тасавури, қарашлари узгаради, бу эса тар-ёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маън-й қиёфасидаги ўзгаришлар б-н боғлиқдир. Турли хил жиҳатлар ҳар қандай Қ.нинг қарама-қарши томонларини ташкил қилади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳоланиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зид кўринадиган “яхшилик” ва “ёмонлик”, “ҳақиқат” ва “ҳақсизлик”, “бахт-саодат” ва “ғам-қулфат”, “тадрижийлик” ва “инқилобийлик”, “тар-ёт” ва “таназзул”, “борлиқ” ва “йўқлик” каби т.лар ҳаётнинг бир-бири б-н қарама-қарши боғланган жиҳатларини ифодалайди. Қ.лар жам-т ривожига ва кишилар ҳаётининг турли даврларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруратга мос равишда гоҳ у, гоҳ бу Қ. ижт-й тар-ётнинг энг олдинги поғонасига чиқади, бошқалари хиралашгандек туюлади. Натижада ижт-й рив-ш ва тар-ёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган Қ.ни барқарорлаштиришга нисбатан интилиш кучаяди. Мас., юртни ёв босганда – озодлик, империя ҳукмронлиги ниҳоясида – истиқлол, уруш даврида – тинчлик, тут-

қунликда — эркинлик, хасталик ва беморлик пайтларида — сиҳат-саломатликнинг қадри ортади, уларга интилиш кучаяди. Қ.ларнинг асосий шакллари аниқлаш борасида олимлар орасида бир хил ва ҳамма эътироф этган ягона н.назар йуқ. Қ.ларни моддий ва маън-й, умумбашарий ва умуминсоний турларга булиш мумкин. Қ. шакллари ҳам уларга мос равишда табиат ва жам-тдаги нарса, воқеа, ҳодиса, жараёнлар узаро уйғунликда, қонуний боғланишда, умумий алоқадорликда намоён булади. Бундай ҳоллардаги таҳлил жараёнида илмий билишнинг тизимлилик усули, алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик, бутун ва булак категорияларининг диалектикасига асосланиш қул келади. Бунда Қ. шакллари боғланган объект, жараёнларнинг макон ҳамда замонда зоҳир булиши, улар ўртасидаги боғланишлар ва атоқаларни урганиш, объектив асоси, субъектив жиҳатдан англаниши, умумий, хусусий ва атоҳида жиҳатларини таҳлил қилиш имкони туғилади. Бу эса Қ.ларнинг намоён булиш шакллари ўртасидаги узаро алоқа, боғланиш ҳамда уларнинг инъикоси булган энг умумий Қ. тизимларига хос хус-ятларни урганиш имконини беради. Мустақилликкача Қ.лар мавзуси кенг ўрганилмас эди. Истиклол даврида бу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда, Қ.лар туғрисидаги фан — қадриятшунослик республикамиздаги ижт-й фанлар тизимида уз ўрнига эга булиб, бу йуналишда тадқиқот ва изланишлар олиб борилмоқда, кўплаб асарлар нашр этилмоқда.

ҚАДРСИЗЛАНИШ — муайян қадрият ёки қадриятлар тизимининг уз қадрини йўқотиши ёки пасайтириши жараёнини, инсоннинг ўз обр-эътиборини, мавқеини йўқотиши, назардан қолиши маъносини англатувчи т. Жам-т тар-ётида содир буладиган умумий Қ. бирданга, бир кунда ёки тўсатдан эмас, балки тадрижий руй берадиган жараёндир. Инсоният тарихида қадриятлар тизими қадрсизланиб кетган давлатлар ва империяларнинг таназзулга юз тутгани, йуқ булиб

кетгани маълум. Мас., собиқ иттифок ҳаётининг охирида, 80-йилларнинг охирида илгари зурлик б-н ушлаб турилган қадриятлар тизимининг бутунлай Қ.и яққол куришиб қолган эди. Охир-оқибат, бу тузум таназзулга юз тутди ва ҳалокатга учради. Қ. жараёнига сабаб буладиган кўплаб омиллар мавжуд. Муайян қадрият ёки бир неча қадрият шакллариининг ҳаддан ортиқ бурттириб юборилиши, мутлақлаштирилиши ёки сийқалаштирилиши, уларга нотўғри мун-тнинг муттасил сиёсат усулига айлантирилиши бунга сабаб булиши мумкин. Бундай ҳолда қадриятлар ўз мазмун-моҳиятини, одамларнинг ҳаёти ва фаолияти учун умумий мезон, уларнинг интиладиган идеал ёки уларни муайян мақсадлар сари бирлаштирувчи ва сафарбар қилувчи мезон сифатидаги аҳамиятини йўқотади. Қ. муайян қадрият, миллий манфаатлар, давлат сиёсатига ишончсизлик, одамларнинг “нималар”дандир ҳафсаласи “пир” булиши, купчиликнинг кўнгли “қолиши” тарзида ҳам намоён булиши мумкин. Ҳар бир шахс учун жам-тда уз атрофидагилар ўртасида уз қадрини йўқотиш одамийликни йўқотиш б-н баробар булади. Ш.у. ҳар бир шахс Қ. сузи англатадиган маънодаги хус-ят ўзида шаклланиб қолмаслигига интилиши зарур булади. Қ. фақат шахслар ўртасидагина булиб қолмасдан, балки бошқа соҳаларда ҳам руй бериши мумкин. Мас., қимматли қоғозлар, пуллар, ашёлар ўртасида ҳам Қ. булиши мумкин. Бундай ҳолатни дунё давлатларида ишлатиладиган маблағлар ва қимматли қоғозлар мисолида кўриш мумкин. Баъзан Қ. оқибатида маълум бир мам-тларда пуллар ва қимматли қоғозларни ислоҳ қилишга зарурат сезилади. Қ. иқтисоднинг барча соҳаларини қамраб олиши, муайян давлат ёки бутун жаҳон инқирози тарзида руй бериши мумкин. Бу иқт-й бухронга олиб келади ва бутун дунёда умумий муаммоларни келтириб чиқаради.

ҚАЙСАРЛИК — юксак маъ-ят талабларига жавоб бера олмайдиган, узбилармонлик, уз билганидан қолмасликни анг-

латувчи т.; узгалар талабини, вазифасини амалга оширишни инкор этишда намоён булувчи хулқ шакли. Аввалига воқеликдаги бирон ҳодисага нисбатан эътироз аста-секин шахслараро мун-тларга утиб боради ва инсоннинг уз-узини тасдиқлаши сифатида намоён була бошлайди. Қ. ута ҳиссиётли ёки асаб тизими мурт одамларда купроқ намоён булади, ш-дек, аҳамиятли эҳтиёжлар тусиққа дуч келганда кўринади. Ёш болалар ва усмирларда Қ. уларнинг хоҳиш-истакларига доимо пешвоз чиқавериш натижасида ёки мустақил ҳаракатларига имкон бермаслик асосида шаклланади. Катта ёшдаги Қ. эса инсон характери, ҳаётининг инқирозлар, ҳиссиётлар б-н боғлиқ. Тадқиқотлар курса-тишича, аффектив ҳолатга мойил ва ақлзаковати тор булган одамларда Қ. купроқ учрайди. Қ. туфайли қатор маъ-ятсизлик кўринишлари вужудга келиши мумкин. Қ., бир томондан, моддий, маън-й жараёнлар б-н боғлиқ ишларни. вазифаларни амалга оширишдан бош тортишни ифода-лайди. Иккинчи томондан, ақлий ва жисмоний жиҳатдан қила оладиган ишни атайин қилмасликни билдиради. Бу албатта, инсон маъ-ятининг торлигидан далолат беради. Ҳар қандай шахс, инсонда икки ҳолатни танлаш имконияти бор, яъни яхшилик ёки ёмонлик. Қ., купинча, инсондаги салбий кўринишлардан бири сифатида намоён булади. *(Яна қаранг: Ужарлик).*

ҚАЛБ (араб. *юрак*) — кўнгил, руҳият, кайфият, тафаккурга боғлаб ишлатиладиган ва инсон руҳий ҳолатини ифода-лайдиган маън-й т. Қ. халқ тилида купроқ инсоннинг кўнглини билдиради. “Кўнглин-га келганини қил”, “кўнглим шуни тўсаяпти” деганда, Қ. б-н, Қ. амри б-н қилинадиган ишлар, хатти-ҳаракатлар ва фаолиятлар тушунилади. Ш.у. Қ.и пок, Қ.и тоза дейилганда, кишининг туриш-турмушидаги, кишилар б-н булган ижобий мун-тларининг мужассамлиги тушунилади. Қ., ш-дек, бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатдан ўртаси, исломда жавҳар макони, эътиқод ва ижодда эса иймон гавҳарининг жойи, кўнгил, дил, виж-

дон, юрак, ғайбий мушоҳада маскани, илоҳий ишқ жойи, илми ладуний ери, илоҳий нурлар зуҳурланган жойдир. Та-саввуфда Қ.нинг етти табақоти саналади: 1. Садр — кукрак, ислом жавҳарининг учоғи. 2. Қ. — юрак, имон жавҳарининг жойи. 3. Шитоф — халқни севиш, халқ учун куйиниш жойи. 4. Фуод — кўнгил, ғайбий мушоҳада маскани. 5. Ҳиббат ул-Қ. — илоҳий ишқ жойи. 6. Сувайдо — ғайбий мукошафа, илми ладуний ери. 7. Муҳтажун Қ. — илоҳий нурлар зуҳурланган жой. Қ.ни пок, тоза асраш инсондаги маъ-ятнинг қай даражадалиги, ҳалол-ҳаромнинг фарқига борганлиги б-н белгиланади. Юксак маъ-ят ва маърифатга, холисликка, покликка интилган шахснинг Қ.и ҳам беғубор, пок булади ва шу аснода унинг фаолияти, кимлиги ҳам узифодасини топади.

ҚАЛБАКИ(ЛИК) — юксак маън-й фазилатларга зид булган ва ҳақиқат меъёрларига риоя қилинмаган ҳолда амалга оширилган нарса ёки ҳодисани ифода-ловчи т. Қ. моддий ва маън-й кўринишларда содир этилади. Бу иллат айниқса, маън-й Қ. катта ижт-й-маън-й зарар келтириши мумкин. Маън-й Қ. сохта обрў орттириш, сотқинлик, риёкорлик, уғирлик каби иллатлар таъсирида вужудга келади. Моддий Қ. эса ҳужжатларни сох-талаштириш (пул, қоғозлар, карточкалар ва ҳ.к.) кабиларга қўлланади. Ҳар қандай ижт-й ҳодиса ва жараёнларда тарихий шахслар, воқеалар, манбаларни Қ.лаштириш шахснинг фикрлари, хоҳишлари, билим ва кўникмаларини сохталаштиришга олиб келади. Бундай ёндашувлар бутунги кўнда ҳам айрим давлатларнинг сиёсатида, маълум мафкуравий қарашларнинг моҳиятида бошқа мам-т, халқларга нисбатан ишлатилмоқда. Халқимиз ҳаётида тарихимиз, мад-тимиз, маъ-ятимизга нисбатан холисона мун-тда булмаслик, уни бузиб кўрсатиш, мавжуд тарихий ҳақиқатни Қ.лаштириб, милли-тимизга, унинг мад-ти ва маъ-ятига паст назар б-н қараш ҳоллари мустабид тузум даврида кент қуламда олиб борилган эди.

Ҳоз. вақтда иқтисод, мад-т, мафкура ва маъ-ят соҳаларида глобаллашув жараёнларининг таъсири тобора кучайиб бораётган шароитда айрим мам-тларнинг ҳукмрон доиралари ёки уларнинг манфаатини ифода этувчи сиёсатчилар томонидан миллий истиқлол ғояси, халқимиз маъ-яти ва мад-ти, анъаналарини уз андозалари б-н улчашга, таққослаш ва камситишга уринишлар давом этмоқда. “Маҳалла” тизимига қарши асоссиз қарашлар, турли диний экстремистик, бузғунчи мутаассиблар чиқишини “демократияни буғиш” дея баҳоланиши кузга ташланмоқда. Айниқса, зуравонлик, фахш каби ғайриахлоқий қусурларни видеотасмалар, турли адабиётлар орқали кенг тарғиб этиш, ш-дек, омма орасига миссионерлик, прозелитистик ақидаларни олиб кириш, эътиқоди ва дунёқараши заиф кимсаларни уз домига тортишга булган ҳаракатлар гоят хатарлидир. Одатда, Қ.лаштирувчи шахс, гуруҳ ва маълум сиёсий доиралар ноҳолис далилларининг фош этилишини хоҳламайди. Шу боис, улар Қ. ақида, қоидаларга мувофиқ равишда ёмон ғасаввур ҳосил қилмасликка ҳаракат қилади. Аслида Қ.лаштириш сиёсати пухта уйланган, турли ибора, суз, мужмал ғояларни баён этиш, курсатмалар бериш, муайян халқни уз маъ-ятидан, ҳақиқий тарихи ва адабиётидан жудо қилиш, кишиларда турмуш тарзидан норизо булиш, ўткинчи ҳиссиёт ва нореал хаёлларга берилиш, уз ҳаёти ва жам-тга тушқунлик назари б-н қараш кайфиятини қўзғаш учун амалга оширилади. Ш.у. Қ. замиридаги хатти-ҳаракатларни теран англаш, унинг мазмун-моҳияти, қандай мақсадларга қаратилганини тушуниш, турли маълумотларга нисбатан атрофлича, илмий-наз-й ва амалий жиҳатдан танқидий ёндашиш муҳим аҳамиятга эгадир.

ҚАНОАТ (араб. мамнунлик; бориға шукр қилиш; камсуқумлик) — озига ёки бориға кунуш тамойилига асосланган маън-й туйғу, бори б-н кифояланиш, нафси тийиқлик б-н куп нарсага, ортиқчаликка интилмаслик, қониқиш ҳисси. Қ. бу —

еб-ичиш ва кийинишда имкон ва зарурат даражасидан ортигини талаб қилмасликдир. Қ. борлик-йўқликка кунуш, фақирликни, камбағалликни ор деб билмаслик, оз нарса б-н тирикчилик утказишни англайди. Қ.ли булиш учун кишида, аввало, сабр туйғуси мустаҳкам булиши керак. Айни пайтда сабр учун Қ. лозим. Ш.у. ҳам бу икки т. тилимизда «сабр-Қ.» тарзида биргаликда ишлатилади. Ҳазрат Навоий Қ. хусусида шундай деган: «Кимки сабр-Қ.ни узига касб қилган булса, билки, бу уни бой қилади. Олтин, кумуш б-н, зебу зийнатларни бойлик деб билма, балки ҳақиқий бойлик сабр-Қ. олтинларидир. Қ. олтини ҳеч қачон йўқолмайди. Ана шу олтинни қулга киритиб, шу орқали бойишга ҳаракат қил. Қулбада Қ. қилиб утирган дарвеш таъмагир шоҳдан афзалдир. Қ. қилганнинг жойи иззат тахтидадир». Демак, Қ. — осудалик, хотиржамлик туйғуси булиб, киши нафсини ҳар қандай таъмадан эҳтиёт қилишга ҳаракат қилади. Қ.ли киши сабрили, чидамли булиши б-н бирга ҳасад, ҳирс, хорлик каби иллатлардан йироқ булади. Қ. — бу кишининг маън-й бойлиги булиб, инсонни покликка чорлайди, муҳтожликдан узоқда булишини таъминлайди. Бундай кишиларни таъма тузоқларига тушириб булмайди. Қ.ли кишининг руҳи озод, эркин булади. Ҳар қандай муҳитда ҳам руҳи ҳурликда булиб, шикаст топмайди. Мутафаккирлар Қ.ни таъмага қарши қўядилар. Қ.ли одамнинг кунгли, аввало, таъмадан покланган булади. Қ.да чинакам фароғат, таъмада эса кони машаққат бор. Қ.ли кишининг бойлиги шундаки, у эл орасида нафси орқасидан хорлик кўрмайди. Демак, нафсига Қ. булургани учун бу дунёда у ҳеч кимга муте булмайди. Қ. йули — иззат йулидир. «Яримта нон — роҳати жон», «Оч қорним — тинч қулғоғим», деган мақоллар ҳам бежиз туқилмаган. Хуллас, иззат тилаган киши фақат Қ.дангина таъма қилиши керак. Пайғамбаримиз (С.А.В.)нинг бу ҳақдаги ҳадиси шарифларини Навоий ҳазратлари шундай зикр этган: “Иззат тиласанг, айла Қ. тамаъ, Маснади иззат узадур «манн қанаъ»”. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб»

асарида таърифланган инсоний фазилатлар қаторида Қ.нинг бадий, фал-й ва б. талқинларига дуч келамиз. Қ. одамни маънан ва руҳан бойитади, уни элни хорликка маҳкум қиладиган эҳтиёжлардан қутқаради. Чунки: «Қ. — суви олинган б-н қуримас булоқ, Қ. — сочган б-н камаймайдиган хазина. Қ. бир экин майдоники, унда иззат ва шафқат деган мевалар унади. Қ. бир дарахтки, шохларида истигно ва ҳурмат деган мевалар пишади. Қ. киши кунглига равшанлик еткази, қуз ундан еруғлик касб этади. Қ.ли дарвешнинг каттиқ нони таъмагир шоҳнинг ноз-неъмат тула дастурхонидан яхшироқдир. Қ.га одатланган фақирнинг ёвғон умочи олғир бойнинг новвоту ҳолвасидан тотлироғдир. Шох удирки — олмайди-ю беради, гадо удирки — сочмайди-ю теради. Ҳар кимки Қ.га одатланган булса, шоҳлик-гадолик ташвишини билмайди... Қ. бир қўрғонки, унга кирсанг, нафснинг ғалвасидан қутуласан». Навоий талқинида Қ. барча инсоний фазилатларни муҳофаза этадиган, хорлик, муҳтожлик, қадрсизлик, ранжу азоблардан омон сақлайдиган чорадир: “Кимгаки иш булди Қ. фани, Билки они қилди Қ. фани”. Яъни кишининг бойлиги Қ.ни узига касб, одат қилиб олганлигидадир. Маърифатпарвар ватандошимиз А.Авлонийнинг Қ. ҳақидаги қарашлари ҳам бунга ҳамоҳанг: «Қ. ҳасад, таъма, ҳирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг ғиносидур... Қ. бир хазинадурки, нақдинаси кундан-кун ортар. Бу хазинага эга булган кишилар умрларини шавқ ва роҳатда кечирурлар. Бунинг ила баробар Қ.сизликдан пайдо буладурган ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурлар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишати ҳасад қилмас. Қ.дан айрилмас, умрини роҳатда утқарур». Хуллас, донишмандлар Қ.ни эҳтиёжсизлик негизи, иззат ва шарафнинг чинакам тантанаси, деб билганлар. Демак, Қ. фал.си ҳурлик, қалб ва руҳ озодлиги фал.си ҳамдир.

ҚАРИНДОШЛИК — одамлар орасидаги ижт-й-тарихий қондошлик мун-тлари ва узаро маън-й яқинликни ифодала-

ган т. Жам-тда қариндошлик ришталари тарихан таркиб топган анъана, бурч ва маъсулият даражасида авайлаб-асраладиган, шахслараро боғлиқликдан ҳосил буладиган ижт-й қадрият ҳисобланади. Қ. т.си бутун жаҳондаги халқларга хос, ҳар бир миллатга мансуб кишилар учун умумий тамойилдир. Шарқ, хус-н, М.О. халқларида унга катта аҳамият берилади. Оилавий маросимлар, расм-русумлар, туй ва маъракаларда Қ. яққол намоён булади. Жам-тда муайян урф-о. ва анъаналар б-н боғлиқ жараёнларда ҳам Қ. уз урнига эга. Аслида Қ. анъаналари инсоният тарихидаги энг қад. жиҳатлардан бири булиб, ҳоз. давргача уз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Шу б-н бирга, гоҳида Қ. айрим салбий ҳолатлар, таниш-билишчилик, маҳаллийчилик каби иллатларга сабаб булиши мумкин. Фарб мам-тларида ҳам бу т.га алоҳида эътибор берилади, унга бағишланган тадқиқотлар учрайди. Мас., Мичиган университети профессори К.Ф.Коттакнинг “Мад-й антропология” дарслигида Қ. гуруҳлари ижт-й бирикма булиб, унга аъзолик узига хос қоидаларга таяниш ва ҳар бир гуруҳ аъзоси фаолиятининг назорат қилинишини талаб қилади, деб таъкидланади. Унинг фикрича, Қ. атамалари тизими сони чекланган, ота-она авлоди учун ушбу тизимнинг тўрттаси ва ҳар бир авлод учун олти тизими мавжуд булиб, унга ака-ука, опасингил ва тоға-аммалар киради. М.О., хус-н, Ўз-н ҳудудида маҳаллий аҳолининг утқур турмуш кечириб келган вакилларида Қ. ришталари муҳим аҳамият касб этиб, у “узоқ” ва “яқин” Қ. мезонлари б-н фарқланган. Маҳаллий аҳоли томонидан “ота авлод” ҳамда “она авлод” каби ибораларнинг ишлатилиши оддий кундалик турмуш тарзида Қ. ришталарини нафақат тизим, балки даража (категория)га фарқлашда ҳам муҳим омил саналади. Маҳаллий мун-тларда «етти авлод», «етти пушт» ифодаси Қ.ни белгилаб беришда асосий омил саналади. Булар: 1) ота-она, 2) фарзанд, 3) набира, 4) чевара, 5) эвара, 6) нобора, 7) дубора ва 8) “бегона”. Бу

каби ҳолатни К.Ф.Коттак “аждод гуруҳи” сифатида ифодалайди. Унинг фикрига кура, аждод гуруҳи давомий бўлса-да, унга мансублик янги аъзоларнинг дунёга келиши ва тирикларининг вафот этиши ҳамда кучиб келувчи ёки кучиб кетувчилар ҳисобига узгариб туради. Одатда, аждод гуруҳига аъзолик янги аъзонинг туғилиши б-н белгилаб қўйилади ва абадий сақланиб қолади.

ҚАҲРАМОНЛИК — мардлик, ботирлик, довюрақликка ҳос иш, ҳаракат, мардлик, жасорат намуналарини англатувчи т. Қ. ва қурқоқлик бир-бирига қарама-қарши сузлардир. Қ. фавқуллода ёки онгли равишда курсатилиши мумкин. Фавқуллода Қ. қалтис вазиятларда ёрқин намён булади. Онгли Қ. эса аста-секин, йиллар мобайнида кузга ташланиб боради. Мас., жангларда фавқуллода Қ. курсатилса, меҳнатдаги Қ. узоқ йиллик ҳалол меҳнатнинг самараси ҳисобланади. Қурқоқ кишилар учун Қ. нималигини тасаввур қилиш қийин булади. Ш.у. Қ. ҳар бир кишига ҳос ҳус-ят ҳисобланмайди. Юртимиз мустақилликка эришгандан сунг мазкур сузнинг қадри янада ошди. Энди курсатиладиган Қ. уз юртимиз, уз халқимиз учун булади. Бу гоъни барчаниннг онги ва қалбига сингдириш орқали унинг қадрини янада юксалтириш мумкин. Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси булмиш “Алпомиш” достони миллатимизнинг узлигини намён этадиган, авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган Қ. қушиғидир. Зеро, бу Қ. эпосини куйлаб, уни қалбига, шуурига эш қилган миллатни эса ҳеч қандай куч енга олмайди. Кишилик жам-тида ушбу фазилатнинг ўрни жуда муҳим. Лекин кундалик ҳаётда жонқуяр бўлиш, ҳар куни фидойилик курсатиш ҳам ҳамманиннг қулидан келавермайди. Бунинг учун инсоннинг қалби пок, иродаси метиндек мустаҳкам бўлиши керак. Шахснинг эзгу мақсад йулида қилган иши, ҳаракати бошқа бир инсон тақдирида Қ. сифатида намён бўлиши ҳам мумкин. Ҳар куни, ҳар соатда фидойи бўлиш узини томчилаб, заррама-зар-

ра буюк мақсадлар сари чарчамай, толиқмай, тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, кундалик фазилат мезонига айлантириш — ҳақиқий Қ.дир.

ҚИЁМАТ (араб. уликларнинг тирилиши, тик туриш, уридан туриш) — дунёнинг тугаши ва охират кунининг бошланиши ҳақидаги т. Қуръонда охират кунининг бошланиши б-н боғлиқ даҳшатли ҳодисалар, барча мавжудотларнинг ҳалок бўлиши ва қайта тирилиши, бирма-бир суроқ қилиниб, савоб ва гуноҳлари улчаниши, жаннат ва дузахга киритилиши, дузах азоблари, жаннат роҳатлари батафсил баён этилган. Қ. туғрисида ислом бағрида шаклланган алоҳида фан йуналишларининг барчасида фикрлар билдириб борилиши, бу туғридаги маълумотларнинг кенг шарҳланиши ва алар давомидаги тарғиботлар одамларни ёвузлик, ёмонлик, ҳаром, динсизлик, бидъат, жоҳиллик ва б. жуда кўп иллатлардан тийиш мақсадига хизмат қилиши б-н маън-й ҳаётда катта аҳамият касб этган. Одамларда Қ. кундаги суроқдан қурқиш ҳиссини шакллантириш воситасида маън-й тубанликдан тийилиш, турли-туман эзгу ишларга қўл уриш орқали суроқ куни шарафланганлар қаторидан урин олишга интилиш фикрини шакллантирган. Қ. ҳақида Авесто, Таврот, Инжил, Забур каби бошқа динларнинг илоҳий китобларида ҳам қайдлар мавжуд бўлиб, бу матнларнинг моҳияти бир-бирини тулдириши мумкин.

ҚИЁС (араб. таққослаш) — шариат манбаларидан бири (Қуръон, сунна, ижмо б-н бирга). Қ. энг аввало, яхши-ёмонни бир-биридан фарқлай олиш, ажратиш, хулоса чиқариш демакдир. Қ.лаш асосида ҳар бир ишни муҳим ва муҳим булмаган қисмларга ажратади, туғри хулосалар чиқарилади. Бунда инсоннинг билими, тафаккури, дунёқараши муҳим роль ўйнайди. Айниқса, унинг маъ-яти, маърифати муҳим аҳамият касб этади. Шахс қанча маъ-ятли, маърифатли булса, у шунча адолат, инсонийлик, эзгулик н.назаридан холисона таққослайди ва баҳолайди. Қ.да дастлабки 2 манба — Қуръон ва суннада берилмаган

бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ухшаш масала буйича берилган курсатмага таққослаш йули б-н шарҳ этилган. Мас., ароқнинг шайтон иши эканлиги, уруш-жанжал, адоват чиқариши сабабидан у Куръони каримда ман этилган. Ароқдан бошқа маст қилувчи ичимликлар ҳақида бирор нарса айтилмаган. Лекин мужтахид уламолар маст қилувчи ичимликларнинг ҳаммасида ҳам ароқ каби салбий натижалар бўлишини ҳисобга олиб, унга Қ. қилганлар ва ҳаром деб ҳукм чиқарганлар. Шу б-н бирга Қ. ислом динини замон ва тар-ёт ила ёнма-ён юришида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Қ.нинг манба сифатида киритилиши шариатнинг ҳуқуқ тизими сифатида шаклланиши ва руҳонийлар, фақиҳларнинг мавжуд мун-тларни ҳимоя қилишдаги мавқеи ошишидан далолат берар эди. Ислом ҳуқуқшунослигида ҳозирда ҳам Қ.га амал қилинади.

ҚОБИЛИЯТ — инсоннинг маън-й қиёфасига хос хислатлардан бири, унинг индивидуал салоҳияти, имкониятларини ифодаловчи т. Қ. билимдан муайян даражада фарқланади. Чунончи, билим бу мутолаа натижаси ҳисобланса, Қ. шахснинг психологик ва физиологик табиатига хос хус-яти саналади. Қ. т.сига ёндош ва турдош атамалар қаторига “қўникма” ҳамда “малака” ибораларини киритиш мумкин. Аксарият илмий манбаларда моҳирлик Қ. б-н айнанлаштирилади. Қ. инсон томонидан қўникма ва малакаларнинг эгалланиши жараёнида такомиллашиб боради. Ҳар қандай Қ. тури шахсга тегишли мураккаб психологик хус-ятларга асосланиб, муайян фаолият талабларига мутаносиб хус-ятлар тизимини ўз ичига қамраб олади. Ш.у. Қ. деганда бирорта хус-ятнинг ўзини эмас, балки шахс фаолиятининг талабларига жавоб бера оладиган ва бу жараёнда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлашга қурби етадиган хус-ятлар синтези тушунилади. Барча Қ. учун таянч хус-ят — бу кузатувчанлик, яъни инсоннинг фахмлаш, объектдан муайян жиҳатларни кўра билиш, ажрата олиш қўникмасидир. Бу ҳолат инсон томонидан нарсаларнинг узига хослигини, ижодий фаолият маҳсули мате-

риалларини кура билиш имконини намоён қилади. Қ.нинг етакчи хус-ятларидан яна бири — нарса ва ҳодисалар моҳиятини ижодий тасаввур қилишдир. Қ. шахснинг шаклланиш ва рив-ш натижаси бўлиши б-н бирга, табиий манбага ҳам эга. Мазкур манба кўпинча “зеҳн” т.си б-н юритилади. Зеҳн муайян фаолиятга ёки кўплаб нарсаларга нисбатан ўта қизиқувчанлик, мойиллик ва интилишда намоён бўлади. Зеҳн нишоналари деганда Қ. ички имкониятларининг табиий асосини тушуниш керак. У иштиёқ, мойиллик, меҳнатсеварлик, ишчанлик, талабчанлик маҳсулидир. Қ.лар умумий ва махсус туркумларга ажратилади. Умумий Қ. деганда юксак ақлий имконият ва тар-ёт тушунилади. Қ.лар табиий равишда шаклланиши ва муайян режа асосида ривожлантирилиши мумкин. Қ.нинг режа асосида рив-шида оз куч сарфлаган ҳолда катта самара олиш имконияти мавжуд. Қ. шаклланиши ва рив-шининг қуйидаги йўллари ажратиш мумкин: 1) маълум фаолиятга мойиллик ёки интилиш ва фаолият натижалари сифатига биноан, табиий зеҳн нишоналарини аниқлаш орқали; 2) мутахассис раҳбарлигида узлуксиз фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хус-ятларини такомиллаштириш; 3) умуминтеллектуал вазифаларни бажариш; 4) ноёб Қ.ни такомиллаштиришнинг инновацион воситаларини қўллаш; 5) шахснинг фаоллик аломатларини имкон даражасида ривожлантириш; 6) инсон шахсига индивидуал мун-тни умумий талаблар б-н уйғунликда олиб бориш ва б. Талант ва даҳолик (генийлик) Қ. бошқичлари ҳисобланади. Муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган Қ.лар (истеъдодлар) мажмуаси талант дейилади. Муайян жам-т ва миллат ҳаётида ижт-й-тарихий фаолиятда намоён бўлувчи юксак даражадаги истеъдод, ақл-заковат тар-ётининг чўккиси, нодир индивидуал хус-ят даҳолик деб аталади.

ҚОДИРИЙ, Абдулла (асосий таҳаллуслари: Қодирий, Жулқунбой) (1894.04.10 — Тошкент — 1938.10.4) — XX а. янги ўзб. адабиётининг улкан намоёндаси, ўзб.

романчилигининг асосчиси; 20-йиллардаги муҳим ижт-й-мад-й жараёнларнинг фаол иштирокчиси. Боғбон оиласида туғилган. Отаси Қодирбобо (1820–1924) хон, беклар қулида сарбозлик қилган, рус босқини пайтида (1865) Тошкент мудофаасида қатнашган. Отаси бошидан утган саргузаштлар Қ.нинг қатор асарлари, хус-н, тарихий романларининг юзага келишида муҳим роль ўйнаган. Қ. мусулмон мактаби (1904–06), рус-тузем мактаби (1908–12), Абулқосим шайх мадрасасида (1916–17) таълим олди; Москвадаги адабиёт курсида (1925–26) ўқиди. Ёшлигиданоқ қад. Шарқ мад-ти ва адабиёти руҳида тарбия топган; араб, форс ва рус тилларини урганган. Жаҳон адабиётини ихлос б-н мутолаа қилган. Оиласи камбағаллашганлиги сабабли болаликдан мустақил меҳнат қила бошлади, турли касбларни эгаллади, маҳаллий савдогарларга котиблик ва гумашталиқ қилди (1907–15). У 1917 йилнинг Октябрь тунтаришидан сўнг Эски шаҳар озиқа қумитасининг саркотиби (1918), «Озиқ ишлари» газетасининг муҳаррири (1919), Касабалар шуросининг саркотиби (1920), «Муштум» журнали ташкилотчиларидан ва гаҳир хайъати аъзоси (1923–26) бўлди. Қ. ижодий фаолиятининг бошланиши 1910 йилларнинг урталарига туғри келади. «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 1 апрель сонисида Қ. имзоси б-н босилган «Янги масжид ва мактаб» сарлавҳали хабар булажак адибнинг матбуотдаги дастлабки чиқиши эди. Орадан куп утмай, унинг «Туй», «Аҳволимиз», «Миллатимга», «Фикр айлагил» каби шеърлари, «Бахтсиз куёв» драмаси, «Жувонбоз» ҳикояси чоп этилади (1914–15). Қ. ижодининг дастлабки намуналари бўлган бу асарлар миллатпарварлик маърифатпарварлик руҳида ёзилган бўлиб, жадидчилик ғоялари б-н суғорилган. Қ.нинг «Улоқда» ҳикояси (1916) 20-а. боши узб. реалистик адабиётининг энг яхши намунаси ҳисобланади. Қ.нинг 1917 йил Октябрь тунтаришидан кейинги фаолияти асосан матбуот б-н боғланган. Унинг 1919–25 йиллар оралиғида ёзган мақолалари сони 300га яқин. Қ.нинг публицистик чиқишлари аввало ўша даврнинг тарихий

ҳужжати, замонасининг солномаси. 20-йиллар урталарида ёзилган «Калвак Махзумнинг хотира дафтаридан», «Тошпулат тажанг нима дейдир» сатирик ҳикояларида ҳаётдаги, одамлар табиатидаги муайян салбий ҳодисаларни соф мафкуравий н. назардан туриб, фақат бирёқлама қоралаш, фoш этиш йулидан бормай, характер ва ҳодисаларни холис туриб, мураккаблиги, зиддиятлари б-н кўрсатишга жазм этади.

Қ. узб. адабиётидаги биринчи роман — «Ўткан кунлар»ни яратди (1919–20). «Ўткан кунлар» ёзилган давр узб. халқи учун миллатнинг озодлиги, мустақиллиги, жаҳондаги урни масаласи ҳаёт-мамот аҳамиятига молик эди. Қ. иккинчи йирик асари «Меҳробдан чаён»ни 1928 йил февралда ёзиб тугатди. Роман 1929 йил Самарқандда босилиб чиқди. Гарчи бу роман мавзуи ҳам 19-а. ҳодисалари — «хон замонлари» давридаги узбошимчаликларни кўрсатишга қаратилган бўлса-да, унда роман ёзилган давр руҳи кучли. Асарни «Меҳробдан чаён» деб аташ. зиёли уламоларни қаҳрамон қилиб танлашдан чиққан чаёнсифат мунофиқ, қаллоб, тубан кимсаларга, ҳасадтуй, эътиқодсиз кишиларга ишорадир. У 1934 йил қишлоқ ҳаётининг «Обид кетмон» қиссасини ёзди. Асардаги Обид образини узб. халқининг меҳнат, деҳқончилик мад-ти бобидаги етуклиги тимсоли, дейиш мумкин. Қ. асарлари. айниқса, романлари, куплаб тилларга таржима қилиниб келмоқда. Қ. зукко тилшунос, забардаст таржимон сифатида ҳам катта ишлар қилди. Н.В.Гоголнинг «Уйланиш» (1935), А.П. Чеховнинг «Олчазор» (1936) асарларини узб.чага таржима қилган. Қозонда босилган «Тула русча-узбекча луғат»ни (1934) тузишда иштирок этган. Қ.нинг 44 йиллик умри 20 йиллик ижт-й ва ижодий фаолият даври кескин курашлар, таъқибу таҳдидлар ичида ўтди. Росттуй адиб шўро даври ҳақидаги бадиий асарлари, публицистикасида шўро воқелигига хос зиддиятларни, сиёсатдаги хато ва камчиликларни холис туриб кўрсатишга жазм этди. 1926 йил «Муштум»да босилган

«Йиғинди гаплар» ҳажвиясидаги танқидий мулоҳазалари учун «аксилинқилобий ҳаракат қилганлик»да айбланиб қамоққа олинади, турли бухтонлар б-н судланади. Судда у мардона туриб, ўз шаънини ҳимоя қилади ва оқланади. Аммо 30-йиллар урталарига келиб қатағон кампанияси авжига чиққач, Қ. 1937 йил 31 декабрь куни ҳибсга олинди. 9 ойлик қамоқдаги сўроқ-тергов, қийноқ, хўрликдан сунг Чулпон, Фитрат каби маслакдошлари б-н бирга қатл этилди. Қ. ҳибсга олингач, асарлари «зарарли» саналиб ўтда ёқилди, кутубхоналардан йуқотилди, уларни ўқиш тақиқланди. Фақат 1991 йилда юртимиз ўз мустақиллигини эълон қилганидан сунггина Қ. га юксак ҳурмат ва эҳтиром кўрсатила бошланди. Қ. Алишер Навоий номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти (1991), «Мустақиллик» ордени б-н тақдирланди (1994). Қ. номидаги Ўз-н Р-си Давлат мукофоти таъсис этилган. Тошкент мад-т инст.тига, Тошкентдаги мад-т ва истироҳат боғига, пойтахтимиздаги катта кўчалардан бирига, республикамиздаги кўплаб мад-т муассасаларига унинг номи берилган. «Ўткан кўнлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари асосида кинофильмлар (1969, 1996, 1973) ва кўп серияли видеофильмлар яратилган.

ҚОМУСИЙЛИК — шахснинг жуда кўп фанлардан муайян билимга эгаллигини билдирувчи атама. Ўрға аларда Шарқда жуда кўп қомусий билимдон шахслар етишиб чиққан. Бу даврда фанларнинг ривш кўлами кенг эмас эди. Қ. “Ҳар соҳадан бир шингил” деган маънони билдирмайди. Шахс 5—10 та фан соҳасини эгаллаши ва бу соҳаларга оид қатор асарлар ёзиб қолдириши ҳамда уша асарларни соҳа мутахассислари эътироф этиши зарур. Қомусий билимдон шахслар сифатида Афлотун, Арасту. Улуғбек, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём каби алломаларни кўрсатиш мумкин. Фан жаҳаларини кенг куламли ва кенг қамровли бўлиб кетгани, илмий-техникавий равнақ туфайли йиғилган йи-

рик ахборот тизимини якка инсон ўзлаштира олмайдиган даражадаги ҳолат юзага келгани Қ. нинг намоён булишини қийинлаштиради. Фан соҳаларининг ута чуқурлашиб кетгани ва унинг муаммоларини фақатгина қомусий билимлар доирасида ҳал қилиш мураккаблиги ҳам бугунги кунда Қ.га таъсир кўрсатмоқда.

ҚОНУН — объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар уртасидаги алоқадорликнинг шакли, бирор бир нарсанинг зарурий равишда пайдо булишини ифодаловчи қоида, ш-дек, инсоннинг жам-тдаги хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи йул-йўриқ, қоидалар йиғиндиси (ахлоқий ва ҳуқуқий Қ.лар). Наз-й билимлар тизимида Қ. масаласи марказий уринни эгаллайди. Агар Беруний, Галилей, Ньютон Қ.лари классик механиканинг негизини яратган бўлса, Ибн Синонинг тиб Қ.лари тиббиёт илмининг асосини ташкил этади. Максвелл Қ.лари классик электродинамикада, генетикада Мендель Қ.лари ана шундай аҳамият касб этади. Қ. аввало, мун-тни ифодалайди. Гегель айтганидек, барча мавжуд нарсалар ўзаро мун-тда буладилар, мана шу ўзаро мун-т ҳар қандай мавжудликнинг асосидир. Ҳар қандай Қ. дунёдаги барқарорлик, “сокинлик”нинг инъикосидир, сокинлик эса, мун-т орқали ифодаланади. Ҳар қандай Қ. маълум шароитларда заруриятни ифода этади. Мас., Архимед Қ.и газ ёки суюқликлар учун “оғирлик кучи” ва “итарувчи куч” катталиклари орасидаги зарурий боғланишни кўрсатади.

Табиат, жам-т ва тафаккур ривожини ифодаловчи Қ.ларни 3 турга ажратиш мумкин: 1) хусусий; 2) умумий; 3) энг умумий. Биринчи гуруҳдаги Қ.лар нарса ва ҳодисалар уртасидаги нисбатан тор доирадаги алоқаларни функционал тарзда ифодалайди. Иккинчи гуруҳга ҳодисаларнинг умумий хоссалари уртасидаги мун-тни ифодаловчи Қ.лар киради. Учунчи турдаги Қ.лар, табиат, жам-т, тафаккур ривожининг энг умумий алоқадорликлари, жиҳатлари, тар-ёти, тенденцияларини ифодалайди. Қ.лар 2 та функцияни бажаради: 1. Тушунтириш. Маълумки, фан бирор-бир ҳодисанинг шунчаки мавжуд-

лигини, руй беришини эътироф этмасдан, у қандай мавжуд бўлиши ва руй беришини тушунтиради, унинг моҳиятини ҳам очиб беради. Тушунтиришнинг асосий кўринишлари қуйидагилардан иборат: сабабли, функционал, тузилмавий. 2. Башорат қилиш (уларни купинча наз-й Қлар ҳам деб аталади). Бу функция эмпирик Қларнинг мавжудлигини келтириб чиқаришда, башорат қилишда намоён булади. Мас., электр наз-яси асосида Максвелл электромагнит тулқин наз-ясини яратишга муваффақ булди, сунг ушбу фундаментал наз-я асосида бир қанча тажрибалар утказилди, эмпирик Қлар кашф этилди. Жам-т Қлари ҳам инсон ҳаётида жуда муҳим аҳамият касб этади. Ана шу сабабдан ҳам Ўз-нда мустақиллик йилларида Асосий Қ. — Конституция (1992) ва Қлар мажмуи яратилди. Улар мам-тимизда демократик жам-т ва эркин ҳаёт барпо этиш воситасидир. Қ. категориясининг мазмунини чуқурроқ билиш объектив оламдаги ва жам-тдаги узаро алоқадорлик моҳиятини англашда муҳим аҳамият касб этади.

ҚОНУНИЙЛИК — жам-тдаги барча фуқаролар, гашкилотлар томонидан қонун ҳужжатларига тула риоя қилиниши. Қнинг мам-т ҳудудида бир хилда тушунилиши ва қўлланилиши; Конституция ва қонунларнинг устунлиги — барча норматив ва индивидуал ҳуқуқий ҳужжатлар Конституция ва қонунлар асосида қабул қилиниши ва уларга зид келмаслиги; инсон ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг. бурчларининг кафолатланганини ифодалайди. Қнинг мад-т б-н боғлиқлиги жам-т аъзоларининг юқори даражада мад-т-ли, жумладан ҳуқуқий мад-т-ли булганларидагина Қга эришиш мумкинлигида намоён булади. Қ. мақсадга мувофиқликни. қонун ва қонун ости ҳужжатлари давлат ҳамда жам-т манфатларига мос келишини англатади. Ижт-й-иқт-й рив-щ, турли хил шаклдаги мулкчилик, жам-тдаги иқт-й эркинликлар, сиёсий ҳурфикрлилик, кўппартиявийлик, давлат тузумининг демократик тамойиллари қонун ва қонуности ҳужжатларини

татбиқ этиш ва назоратини уюштиришнинг самарали механизми Қ. б-н таъминланади. Қ. шахсий ва ижт-й ҳаётда доимо риоя қилиш шахс маъ-ятининг юксаклигидан дарак беради. Шахс ва жам-т ҳаёти узаро уйғун, бир бутун ҳаёт эканини тушунадиган инсонлар маън-й жихатдан етук инсонлар булиб, улар ҳаётда қонуний талабларга асосланиб яшайдилар.

ҚУРЪОНИ КАРИМ — ислом динининг муқаддас Китоби, 30 пора (қисм), 114 сура, 6236 оят, 77439 калима, 325743 ҳарфдан иборат туплам. Қ. к. маккавий ва мадинавий сураларга булинади. Қ. к. нинг 86 сура, 4613 оят Маккада 610–622 йилларда, 28 сура, 1623 ояти Мадинада 622–632 йилларда нозил қилинган. Қ. к. да аввалги замондаги пайғамбарлар ҳаётидан ибрат ва сабоқлар келтирилиб, одамларни тавҳидга (яккаҳудоликка) чақирилади. Қ. к. оятларини уз вақтида ёзиб бориш учун Муҳаммад (с. а. в.) узларига туртта котиб (Али ибн Абу Толиб, Мувовия ибн Абу Суфён, Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собитларни) тайин этганлар. Қ. к. ни мукаммал ёд олган саҳобалар кам булган. Устига устак “Ямома” жангида 70 та ва “Мауна” жангида яна 70 та, жами 140 та ҳофизи қуръон даражасига етишган қорилар шахид буладилар. Мана шундай табиий ҳодисалар сабабли Қ. к. ни китоб ҳолига келтириш эҳтиёжи тугилади. Машҳур муҳаддис Абу Убайд ал Ҳиравийнинг нақл қилишича. Муҳаммад (с. а. в.) нинг вафотига қадар ҳофизи қуръонларнинг сони 24 нафар саҳобаларни ташкил қилган. Қ. к. оятлари мукаммал нозил қилиниб тўтатиш типини Муҳаммад (с. а. в.) нинг вафотларидан кейин маълум булди. Қ. к. оятлари нозил булиш тартиби б-н ёзиб борилмаган, балки Муҳаммад (с. а. в.) ҳар бир сура ва оятни қайси жойга, қайси оятдан олдин ёки кейин ёзишликни мунтазам кўрсатган. Саҳифаларни жам қилиш ва тўлиқ бир китоб шаклига келтириш ҳаракати Хулафои Рошидин даврининг биринчи халифаси Абу Бакр Сиддиқ (р. а.) замонида бошланган. Бу муҳим вазифани Собит уғли Зайд бошчилигида тупланган ҳайъат бажарди. Собит уғли

Зайд ғоят эҳтиёткорлик б-н иш курди. У Қ.к. оятларини фақат қориларнинг хоти-расидагиларни етарли деб билмади. Айни дамда, Муҳаммад (с.а.в.) ҳаётлигида тайин этилган ваҳий котиблар томонидан ёзилган ҳамма оятларни қўлга олди. Ҳар бир оят учун икки одил шоҳид (гувоҳ) эшитилди. Гувоҳлар Пайғамбар (с.а.в.) куз унгида бу оятларнинг ҳақиқатан ёзилганига гувоҳлик беришган. Халифа Абу Бакр (р.а.) замонида тўпланган бу Қ.к. нусхаси иккинчи халифа Умар (р.а.)га утади. Кейин, Умар(р.а.)нинг қизи ва Муҳаммад (с.а.в.)нинг завжаси (хотини) Ҳафсага қолади. Қ.к. ни китоб ҳолига келтириш учинчи халифа Усмон (р.а.) даврида якунига етади. 650 йил (ҳиж. 30 йил) Усмон (р.а.) халифалиги даврида Қ.к.нинг уқилиши борасида баъзи ихтилофлар келиб чиққач, иккинчи ҳайъат яна тўпланади. Ҳайъат раиси қилиб Собит ўғли Зайд сайланади. Абдуллоҳ ибн Зубайр, Саид ибн Ос, Ибн Аббос, Анас ибн Моликлар ҳайъат аъзолари этиб тайинланадилар. Ҳафсадан келтирилган Қ.к. нусхаси асос тутилиб кўпайтирилади. Бу иккинчи ҳайъатда саҳобалардан 12 киши бор эди. Қ.к. бир ривоятга кўра, 5 нусха, бошқа ривоятларга қараганда 6 ёки 7 нусха қилиб тайёрланади ва мусулмон мам-тларига юборилади. Шундан кейин, Усмон (р.а.) уша даврга қадар кимда ўзича ҳар кимлардан эшитиб ёки кучириб олган саҳифалар булса, уларни куйдириб юборишга ва фақат сунгги ҳайъат тасдиқлаган Қ.к. нусхаларига риоя этишга буйруқ чиқаради. Қ.к. нусхаларидан бирини Ҳазрати Усмон Мадинада узида олиб қолиб, (Ҳафсанинг Китоби узига қайтарилади) қолган нусхалари Макка, Шом, Яман, Баҳрайн, Басра, Куфа шаҳарларига бир донадан юборилади. Қ.к.нинг илк нусхалари уша даврдаги арабларнинг асосий ёзуви саналмиш “куфий” хати б-н ёзила бошлаган. Кейинчалик, араб ёзуви тараққий этиб борган сари Қ.к. хати ҳам ривожланиб, ҳозирда “насх” ва “сулс” деб аталувчи нуқталар, ҳаракатлар б-н ишоратлаб кучириш ишлари амалга оширилди. Бизнинг диёримизга ҳам мазкур мусхафи Усмоний нусхаларидан бири турли

сабаблар б-н етиб келган ва айни пайтда Тошкент шаҳридаги Ҳазрати Имом мажмуаси музейида сақланиб келмоқда. Қ.к. шунча давр утганига қарамай, 23 йил мобайнида Муҳаммад (с.а.в.)га қандай нозил этилган булса, шундай габлиғ этилиб, сўзма-сўз, ҳарфма-ҳарф, асл ҳолича ҳозирга қадар етиб келди ва турли тилларга таржима қилинмоқда. Бироқ, бу таржима эмас, балки олимларнинг фикрига кўра, Қ.к. маънолари, яъни тафсиридир.

ҚҰРҚОҚЛИК — инсон маъ-яти ва руҳиятида намоён булиб турадиган хусиятлардан бирини ифодалайдиган салбий маънодаги атама. Қ. деганда уз бурчини унутган, етарли даражада шижоатга эга булмаган, бирор ишни бажаришдан қўрқадиган ёки ҳайиқадиган кишилар тушунилади. Қ., айниқса, Ватан, халқ тақдири ҳал қилинаётган қалтис даврларда яққол намоён бўлади. Қ. хус-ятига эга булган кишиларга сотқинлик, юзсизлик каби иллатлар ҳам хос булиши мумкин. Қ. т.си комил инсонни тарбиялашда, яъни кишидаги “мардлик”, “қаҳрамонлик”, “ирода мустаҳкамлиги” каби т.ларни шакллантириш ва такомиллаштиришда қўрқув ҳиссини енгишга хизмат қилади. Қ. одамни юксакликка эмас, аксинча тубанликка етаклайди. Қ. “Янтоқдан атир чиқмас, қўрқоқдан ботир чиқмас”, “Қўрқоқда уят булмас”, “Қўрқоқ от уз соясидан ҳурқар”, “Қўрқоқ ўлмасдан бурун улар, ўликдан нима кутиб булар” каби халқ мақолларида узига хос тарзда ифодаланган. Қ. хусиятига эга булган кишиларга муҳим вазифаларни ишониб топшириб булмайди, чунки ундаги қўрқув ҳисси унинг барбод булишига олиб келиши мумкин. Шу боис, болаликданоқ бундай иллатдан жирканадиган қилиб тарбиялашнинг аҳамияти беқиёсдир. Қ.нинг хатарли жиҳати шундаки, у бир кишининг қутқуси б-н бошқаларга ҳам юқиши мумкин.

ҚҰРҚУВ — қўрқоқ инсон ҳиссиётининг ажралмас қисмидир. Бу ҳиссиёт бирон кунгилсиз воқеа кутилаётганда, вазият инсон ҳаёти учун хавфли деб топилганда кузатилади. Қ. юзага келишининг асосий

сабаби — одамнинг булажак хавфни бар-
 тараф эта олмаслигидан қайғуришидир. Қ.
 хавф ҳақидаги хабар булиб, бу ҳолат одамга
 хавф б-н боғлиқ гусиқни енгиб утишга
 ички куч беради. Қ. уз функциясига кура
 одамни бирон хавф-хатардан огоҳ этиш,
 организмни зарарланишдан асраш вазифа-
 сини бажаради. Лекин, одамлар доимо
 Қ.дан узларини олиб қочадилар ва ушбу
 ҳолатни энг салбий ҳиссиёт деб баҳолай-
 дилар. Қ.ларни урганиш асосида уларнинг
 асосий икки гуруҳи аниқланди — вазият-
 ли, яъни айни шароитда юзага келган Қ.
 ва булажак вазият юзасидан уйғонадиган
 Қ. Бу туйғу инсоннинг табиат, жам-т, нар-
 са ва ҳодисаларни англашида билимсиз-
 лиги ҳамда ожизлиги белгиларидан ҳисоб-
 ланади. Бундан ташқари, баъзи бир Қ.лар
 инсонни фао.лаштиради, баъзилари эса ак-
 синча, инсоннинг ҳаракатини чеклаб, уни
 карахт қилиб қуяди. Қ.нинг доимо такрор-
 ланиб туриши унинг сурункали ҳолатга ути-
 шига асос бўлади. Бундай сурункали ҳолат-
 га утган Қ. одам танасида доимий зуриқиш
 ҳосил қилиши натижасида турли касаллик-
 лар келиб чиқиши мумкин. Қ. инсоннинг
 ҳиссий кечинмалари, танадаги сиқувлар
 ҳамда қурқинчли ҳолатни куз олдига кел-
 тириш сифатида намоён бўлади. Қ. хавф-
 хатар ҳақидаги хабар сифатида инсонда

журъатсизликнинг уйғонишига, маъ-ятнинг
 етишмаслигига, натижага умидсизлик б-н
 қарашга, мағлубиятни кутишга асос ярата-
 ди. Қ.нинг сурункали равишда такрорлани-
 ши ва асоссиз равишда юзага келиши фо-
 бия ҳолатини шакллантиради. Фобия (лот.
phobos — қурқинч) — маълум шароитларда
 асоссиз равишда қурқиш ва ташвишланиш-
 дан иборат, енгиш мумкин булмаган мут-
 тасил кечадиган руҳий патологик ҳолат
 булиб, беқарор вегетатив дисфункциялар
 (юракнинг тез уриши, ҳаддан ташқари
 кучли терлаш) б-н ҳамкорликда кечади.
 Одатда, Қ.да мақсадга қаратилган аниқ
 ҳаракатлар бажарилади. Мас., агрофобия —
 майдондан, катта кучадан қурқиш, кауст-
 рофобия — эшикни беркитиб, уйда ути-
 ришдан қурқиш, монофобия — ёлғиз
 қолишдан қурқиш, атропофобия — купчи-
 ликдан, халойиқдан қурқиш, назофобия —
 касал булиб қолишдан қурқиш. Ш-дек,
 Қ.нинг канцерофобия, кардиофобия, эй-
 ротрофобия каби қуринишлари ҳам мав-
 жуд. Руҳиятга оид баъзи адабиётларда со-
 циофобия атамаси ҳам қулланилади. Бу —
 купчилик олдида уялиб қолишдан, изза
 булишдан қурқишдир. Умуман, Қ. маън-й
 номукамаллик қуринишларидан саналиб,
 инсоннинг руҳий-маън-й жиҳатдан ожиз-
 лигини ошкор қилади. Зеро, юксак билим-
 ли, маъ-ятли шахс Қ.га берилмайди.

ФАЙРАТЛИЛИК — инсоннинг бирор
 фаолиятни амалга оширишдаги шижоа-
 ти, уз куч-имкониятини тулиқ сафарбар
 этиш, меҳнатни самарали ташкил қила
 олиш қобилиятини англаувчи т. Ф. ин-
 сонда фаоллик, қатъият, шижоат каби
 хислатлар мавжудлигини кўрсатади. Фай-
 ратли одамлар: а) мақсадга эришмагунча
 тинмайдиган; б) эришилган натижа б-н
 чегараланмайдиган; в) ҳар қандай ишни
 аввалгидан ҳам кўра яхшироқ бажариш-
 га ҳаракат қиладиган; г) юксак натижа-

ларга эришгач, қувонч ва мамнунтик ҳис-
 сини бошдан кечира оладиган; д) стра-
 тегик ва қийин мақсадларни кузлайди-
 ган; е) енгиш ва осон вазифалар б-н чек-
 ланмайдиган; ж) янги ва янада юксак
 натижаларга эришиб, ишини астойдил ва
 сидқидилдан олиб борадиган кишилар-
 дир. Ф. шахснинг қадриятлари ва маълум
 фаолият турида муваффақиятга эриши-
 ши эҳтимолига ҳам боғлиқ. Демак, ин-
 сондаги Ф. хус-яти юқорида келтирилган
 барча сифатлар б-н уйғун булиши шарт.

Ғ.да доимий шижоат, қатъият, шиддат-лилик, ўз фикри ва ишида собитқадамлик мужассам булгани сабабли бундай сифатлар етакчи ёки раҳбар шахс фаолиятида намоён бўлади. Етакчида Ғ. унинг интилиши ва шижоати, аниқ мақсад сари ҳаракат қилиши, ўз кучи ва имкониятига ишончи каби сифатларида намоён бўлади. Ғ. ундан ўз билими ва имкониятига ишончини, узидаги заиф ва кучли томонларини аниқ била олиш, узидаги бор салоҳиятни муваффақиятга йуналтира олишни талаб этади. Бу эса мазкур шахс фаолиятининг самарали булишини таъминлайди. Қатъият ва шижоатнинг ҳиссиёт б-н уйғунлашуви кутилмаган тезкор натижаларга олиб келиши мумкин. Физиологик жиҳатдан Ғ. шахснинг узоқ муддат давомида мураккаб вазифаларни бажаришга бардошлилик қобилиятини ҳам билдиради. Шахсдаги Ғ.да унинг қуйидаги сифатлари ифодаланади: а) ташкилотчилик қобилияти; б) бошқа одамлар меҳнати учун раҳбарлик масъулиятини ҳис этиш; в) ташкилотчилик фаолиятига ички эҳтиёжи; г) ишларни бажаришда эмоционал кутаринкилик ҳолатини ҳис этиш. Ғ. ҳар қандай ишда шахснинг фаоллиги, шижоати, шиддати, ташкилотчилигига таянар экан, бу хислат нафақат бошқарувда, балки ўқув фаолиятида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ўқув фаолиятидаги Ғ., биринчи навбатда, инсоннинг ўқув фаолиятига киришиб кетиши ҳамда унинг бу борадаги ютуқлари, қатъий тамойиллари, қадриятлари, дунёқараши ва эътиқодини билдиради.

ФАЙРИАХЛОҚИЙЛИК — маън-й бузилиш оқибатида шаклланидиган, расман тан олинган ёки амалда мавжуд бўлган ахлоқ меъёрлари, талаблар, анъаналар, хулқ-атвор намуналари мос келмайдиган кишиларнинг хатти-ҳаракати, хулқини англатувчи т. Ғ.ни белгилаш мезонлари мутлақ ёки нисбий булиши мумкин. «Ёлғон сўлама», «ота-онангни хўрлама», «зўравонлик қилма», «бировнинг жонига қасд қилма», «ўғрилиқ қилма», «бошқаларга ёмонликни раво кўрма» каби

оддий ахлоқий мезонлар инсоният томонидан алар мобайнида ишлаб чиқилган, вақт синовидан утган ва умумэтироф этилган қадриятлардир. Ғ.ни белгилашнинг мутлақ мезони ана шу тамойилларга асосланади. Маън-й мезонларнинг нисбийлиги эса турли жам-тларда яхшилик ва ёмонликнинг ҳар хил тушунилиши б-н боғлиқ. Инсон хулқ-атворида Ғ. деб тан олинган хатти-ҳаракат бошқа мад-т ёки тарихий даврга тааллуқли меъёрлар, анъаналар, маън-й қондаларга зид бўлмаслиги мумкин. Кишиларнинг ахлоқ меъёрларига зид, миллий онг орқали шаклланиган хулқи ҳам Ғ. деб баҳоланиши мумкин. Ш-дек, ахлоқий меъёрлар сиёсий ва мафкуравий тавсифда булган жам-тда (яъни, сиёсий мақсадлар ва ғоявий идеалларга мослари ахлоқий ҳисобланадиган жам-тда) умуминсоний ахлоқий мезонларга асосланган хулқ Ғ. сифатида баҳоланиши мумкин. Ш. у. у танқидга ҳамда жам-т томонидан рад этилишга маҳкум деб ҳисобланади.

ФАЙРИОДДИЙЛИК (араб. ғайр — бошқа, узга; оддий — ҳар вақтдагидек) — табиат ва жам-т ҳодисаларини инсон онгида акс этиши (гносеологик) жараёнларининг турли хус-ят ва босқичларини ифодаладиган фал-й категория. Ғ. табиат ва жам-т воқеа-ҳодисаларининг ҳали илмий тажрибада урганилмаган томонларини ифодалайди. Мас., ҳали фанда тулиқ урганилмаган электромагнит майдон хоссалари, ер шарининг айрим нуқталарида айрим вақтларда магнит майдони кучининг (одатдагига нисбатан кўпроқ) ошиб кетиши ҳоллари, қуёшда содир бўлаётган магнит буронлари натижасида вужудга келадиган иқлим, радиация шароитларининг кутилмаганда ўзгариш ҳолатлари гайриоддий воқеликлар жумласига киради. Ғ жам-т тар-ётида ҳам (детерминизм ва эҳтимоллик қонуниятлари) учрайди. Мас., синергетика таълимотига биноан, табиат ва жам-т тар-ёти узлуксиз янгиланиб туриш жараёнидан иборатдир. Бу жараён доим олдиндан режалаштириш, кўра билиш мумкин бўлган натижалар б-н тугамай, балки кўзланган мақсадлардан узоқ, ку-

тилмаган, гайриоддий оқибатларга олиб келиши мумкин. Мас., техноген ва антропоген муаммолар воқеликнинг гайриоддий ифодасидир. **Ғ.** инсон учун табиий булиб, яъни англаб олинган билимлар мантиқига мос келмайди. **Ш.у.** **Ғ.** булиб туюлган воқеа-ҳодиса табиат ва жам-тда содир булса-да, уларни баъзан «ғайритабиий воқелик», «ғайритабиий қобилият», «ғайритабиий куч» ва ҳ.к. сифатида ҳам талқин этилади. Мас., Нострадамус, Вольф Мессинг. Ванга ва б.нинг табиий қобилиятини инсонлар учун одат булиб қолган фақат бугунги билимлар тажрибаси ва хулосалари ёрдамида тушунтириб булмайди. Биз учун ҳозирча «ғайриоддий» ҳисобланадиган воқеа-ҳодисага тулик баҳо бериш учун инсон физиологияси, психологияси, интуитив билиш имкониятлари соҳасидаги билимларимизни янада чуқурлаштириш талаб этилади.

ҒАЛАМИСЛИК (араб. ғаламис) — кишилараро мун-тлар ва уларнинг ҳолатига раҳна солувчи; гийбат, фитна юритувчиликни англаувчи иллат. **Ғ.** маън-й тамоийиларга мос келмайдиган руҳий ҳолат, мақсадга эришишга тусқинлик қилувчи амалдаги ёки тасаввурдаги тусқинликнинг юзага келиши б-н ҳам ифодаланлади. **Ғ.**нинг субъектив ҳолати изтиробли безовталиқдан иборат ҳиссий-салбий кечинма, хавотирлик, иложсизлик, жаҳл, ғазаб ва б. ҳисобланади. **Ғ.** қуйидаги натижаларга олиб келиши мумкин: тажовуз — инсонга, кишилар гуруҳига ёки бошқа мақсадга эришишга ҳалақит берувчи тусиққа нисбатан куч қўллашни намоийш этиш; хус-ятнинг патологик ривож — удалай олмаслик ҳиссининг пайдо булиши. мунтазам равишда узига ишонмаслик, шубҳа б-н қараш; асабийлашиш, жазавали ҳолатлар, таназзул ҳолати. Муайян халқ ёки давлатни, бирон-бир шахсни, унинг ютуқларини қўролмаслик, тинч ва барқарор ҳаётига раҳна солиш йулидаги хатти-ҳаракатлар ҳам **Ғ.** тарзида намоён булиши мумкин. Инсоният тарихида бундай ҳолатлар содир булиб туради. Мас., сўғориш тизимининг атайлаб узоқ йиллар мобайнида нотўғри қўлланиши натижасида қад. Бобил давлатининг ерлари ниҳоятда шўрланиб кетган, аста-секин у жойда яшаш

мумкин булмай қолгани, давлатнинг таназзулга юз тутгани маълум. Орадан икки ярим минг йил утса-да, бу ерлар ҳамон яшаш учун яроқсизлигича қолмоқда. Ёки ваҳҳобийларнинг **Ғ.**и туфайли бутун дунё мусулмонлари учун муқаддас ҳисобланган пайғамбаримиз қабрининг таҳқирланиши, салб юришлари, Европада урта аларда христианликнинг софлигини сақлаш шиори остида ҳурфикрли кишиларнинг қатағон қилиниши, собиқ иттифоқ давридаги қатағонлар ҳам бунга яққол мисол булади. Бугунги кунда халқаро терроризм инсониятга катта таҳдид солмоқда. Жам-тда доимий қўрқув, фитна — **Ғ.** муҳитини вужудга келтириш, зуравонлик йули б-н унинг барқарорлигини бузиш, гуноҳсиз кишилар, жумладан, болаларнинг ҳалок булишига олиб келадиган сиёсий мақсадларда улдириш ва портлатишлар бу мудҳиш гояннинг асл моҳиятини кўрсатади.

ФАРАЗГУЙ(ЛИК) — маън-й иллат, манфаатпарастлик, бузғунчи мақсад йулидаги хатти-ҳаракат. пинҳона ва ошкора адоватни англаувчи **Ғ.** инсонга хос салбий хус-ятлардан бири булиб, аксарият ҳолларда пинҳона кечадиган руҳий ҳодиса. **Ғ.** узб. тилига араб тилидан узлашган суз булиб, этимологик жиҳатдан “манфаат” маъносини беради. **Ғ.** туфайли ижт-й турмушда соғлом муҳит бузилади, оқибатда кишилар орасидаги дўстлик, дўннат, меҳр-оқибат бузилади. Унинг замирида бошқа кишилар бахт-саодатини қўролмаслик, ёмон ният, ғайирлик, ёвуз мақсад яширинган. **Ғ.**нинг зидди — беғаразлик, холислик, самимиятдир. **Ғ.** киши атрофдагиларга фақат шахсий манфаатдорлик юзасидан мун-тда булади. **Ғ.**нинг объекти — ён-атрофдагилардан маълум бир киши ёки кишиларга қаратилган адоватли мақсад. **Ғ.** киши маълум бир ниятини амалга оширмагунча ундан **Ғ.** асоратларини топиш қийин. Чунки, у ўз ниятини ҳаммага ошкор қилмайди, **Ғ.** оқибатида пайдо булувчи мақсаднинг ёмонлигини ҳам яхши биледи. **Ғ.** нафақат ўзаро шахсий мун-тларга, балки жам-т гурмуш тарзига ҳам салбий таъсир кўрсатади ҳамда кишилар уртасига адоват, гина-қудурат, беғоналик, охир-оқибат душманлик уруғи-

ни солади. Ғ.нинг жам-т олдидаги ижт-й моҳияти — шахсий манфаатпарастликдан иборат. Ғ. мавжуд жойда рив-ш булмайдди, у нафақат киши маъ-ятини горат қилади, балки жам-т турмушини орқага тортади. Ш-дек, Ғ. фақат узгаларга эмас, балки феъл эгасининг узига ҳам зарар келтиради. Чунки, у Ғ. туфайли бирор мартаба ёки маън-й-моддий фаровонликка эриша олмайди. Ғ., шаклидан қатъи назар, улкан маън-й йўқотишдир. Ғ.ни баргараф қилиш асосан кишининг узига боғлиқ. Қолаверса, ҳамроҳида, ҳамкасбида, қушнисида, турмуш ўртоғида Ғ.ни сезган киши уз вақтида оқиллик б-н уни бу иллатдан воз кечишга даъват этади. Соҳибқирон Амир Темур ўғитларида таъкидланганидек: “Ғ., бузуқи ва ҳасадгуй одамларнинг вазирлар ҳақидаги уйдирмаларини эшитмасинлар, чунки бу табақдаги кишиларнинг душмани куп бўлади, негаки, олам аҳлинини барчаси дунё-талабдир. Агар вазирлар бундай одамларнинг кунлига қарасалар, давлатга хиёнат қилган бўлурлар, қарамасалар, улар вазирларга душманлик қилурлар”. Халқимизнинг “Юрагида ғарази бор дўст душмандан баттар” деган мақолида ҳам ана шу иллатнинг моҳияти ифодаланган.

ҒИЖДУВОНИЙ, Абдулҳолиқ (1103—1179) — ислом фалсафаси ривожидан ўчмас из қолдирган мутафаккир, Ғ.О. ва бутун мусулмон оламида кенг тарқалган “хожагон” тариқатининг асосчиларидан бири. У 1103 йилда Ғиждувон шаҳрида дунёга келган. Ғ. уша даврнинг йирик мутасаввифи Хожа Юсуф ал-Ғамадонийнинг шогирди, халифасидир. Хожа Юсуф ал-Ғамадоний Хожа Аҳмад Яссавий ва Ғ.нинг муриди, пири бўлиб, уларни ҳамда Хожа Ғасан Андоқий ва Абдуллоҳ Баррақий каби шогирдларини ислом оламида машхур алломалар сифатида вояга етказди. Хожа Юсуф Ғамадоний зикри хуфия, яъни овоз чиқармасдан дилида зикр қилиш тарафдори эди. А.Ғ. Юсуф Ғамадоний б-н бирга Балх, Марв, Самарқанд, Исфаҳон. Бағдод шаҳарларига сафар қилади. 1179 йилда Ғиждувонда вафот этади.

Маълумки, Ғамадоний солиқ (тариқат йулига кирган)лар амал қилиши зарур бўлган туртга хулқ-одоб қоидасини ишлаб чиққан эди Булар “хуш дар дам”, “назар дар қадам”, “сафар дар ватан”, “хилват дар анжуман” дир. Ғ. уз устози ишлаб чиққан қоидалар тизимига яна 4 та қоида киритган эди. Булар “ёдкард”, “бозгашт”, “нигоҳдошт” ва “ёддошт”, деб аталган қоидалардан иборат эди. Ғ. Хожа Юсуф Ғамадоний шаклантирган тариқат йулини “хожагон тариқати” таълимоти сифатида элга танитди. Мазкур таълимот кейинчалик нақшбандийлик таълимотининг камол топишига катта таъсир кўрсатади. Ўз навбатида Баҳоуддин Нақшбанд Юсуф Ғамадоний ва А.Ғ. илгари сурган 8 та қоидага яна 3 та қоида киритади. Бу қоидалар “вуқуфи замоний”, “вуқуфи ададий” ва “вуқуфи қалбий” номи б-н юритилади. А.Ғ. бир неча асарларнинг муаллифидир. Шулардан бири “Одоби тариқат” (“Тариқат одоби”) ёки “Рисолайи васоё” (“Насихатлар рисоласи”) дейилади. Ушбу рисола А.Ғ.нинг халифаси Хожа Авлиё Кабирга бағишланган. А.Ғ.нинг яна бир асари “Мақомати Хожа Юсуф Ғамадоний” (“Хожа Юсуф Ғамадонийнинг тутган ўрни”) ёки “Рисолайи соҳибиййа” (“Дўстлик ҳақида рисола”) деб аталади. Мутасаввифнинг яна бир асари “Аз гуфтори Абдулҳолиқ Ғиждувоний” (“Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг айтганлари”) номи б-н юритилган. Булардан ташқари, унинг ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар маноқиб, мақомат ва тазкираларда ҳам куп учрайди. Ғ. уз асарларида билим эгаллаш, инсоний фазилат ва хулқ одоби қоидаларини касб қилиш, покланиш, сахий ва камтар булиш, нафсни жиловлаш, ҳалоллик, одамийлик, меҳр-шафқат, узгаларга ёрдам бериш, одобли ва хушмуомалали булиш ҳақида сўз юритади. Бахиллик, бойликка ружу кўиш, очкузлик, ҳасад, ҳаром-хариш ишларга берилиш, кибр ва манманлик каби ярамас ва тубан иллатларни қоралайди. Аллома инсон маъ-ятининг оламни англаш б-н боғлиқ жиҳатлари ҳақида фикр юритад экан, “коинот (борлик) ожиздир, чунки у сизнинг хизматингизга топширилган.

Сиз ҳам ожиз ва ҳожатмандсиз. Фойдаю манфаатга, яроқли нарсаларга муҳтож булганингиз учун дунё сизларга буйсундирилди. Коинотнинг кадр-қиммати ва устунлиги очиқ-ойдин маълум. Зеро, у сиз учун фойдалидир. Сизнинг коинотдаги устунлигингиз ҳам очиқ-ойдин равшан. Чунки унинг фойдали ва завқли жиҳатларидан фойдаланишингиз мумкин. Шу боис коинот бир томондан ожиз булса, бир томондан саййид-хожадир. Сиз ҳам бир жиҳатдан борлиқни бошқарувчисиз, иккинчи жиҳатдан эса ожизу муҳтожсиз. Коинотнинг ожизлиги сизга муҳтож булгани сабаблидир. Устунлиги эса коинот ва унинг хизмати туфайли ҳаёт кечирасиз, хуллас, ҳаётингизни давом эттирмақ учун барча аъзоларингиз б-н дунё ва коинотдан фойдаланинг”, деган фикрларни баён этади.

Мутафаккир фикрича, зийраклик, хушёрлик тоқати миқдорида уни тасарруф этса ва табиат, хилқат баҳраманд буладиган даражада идора этса, улар одам яратилиши ва табиати тоқати етадиган меъёрда булса, фойдалари бениҳоядир. Бироқ, сабру тоқат чегарасидан тажовуз қилса (чиқса), инсонни тамоман ҳалок этади ва катта-ю кичик барча нарсаларни йуқ қилади. Ҳолбуки, инсон хизматидаги бу нарсаларни бошқарувчисидир. Бу ишнинг чораси ва йули мувоназатни сақлаш, улчов доирасида ҳаракат қилиш, ҳаддан ошмасликдир. Бу ҳолатда яшаш, борлиқни давом эттириш ва барқарорлигини сақлаш, боқий ва давом этиш (яшаш) учун фойдалисини олиб, зарарлисини тарк этишга имкон беради. Натижада, инсон яшайди. Шунда тасарруфи остида булган нарсалар ундан парвардигорига шикоят қилмайди.

Истиқлол йилларида Президент Исом Каримов раҳбарлигида А.Ф. нинг номи қайта тикланди. 2003 йилда таваллуд кенг нишонланди. Гиждувонда улкан мажмуа барпо этилди.

ГИЙБАТ — бирор кимсани камситиб, айбситиб, ёмонлаб гапириш, фисқу фасод тарқатиш каби маън-й иллатни англаувчи т. Маън-й меросимизда бирор

кимсада мавжуд сифат унинг ортидан айтилса ва бу Ғ. қилинаётган одамга ёқмаса Ғ. дейилади. Ш-дек, Ғ. хиёнат қуринишларидан бири ҳисобланади. Ғ. — Ғ.чининг маън-й тубанлигини курсатувчи, инсонлар ва жам-т учун зарарли булган, жам-тдаги тартиб-ингизомни издан чиқарадиган ва инсонлар уртасида меҳр-оқибатнинг йуқолиб кетишига сабаб буладиган иллатдир. А.Авлоний таъкидлашича: “Ғ. деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан суйламакни айтилуру. Ғ.ни суйламак ҳаром улдиғи каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши уз нафсига лаззат умиди ила бировни Ғ. қилуб, этини чайнамак гуноҳ ҳам инсоният номина ярашмаган энг ёмон ахлоқи замималардандур”. Шарқ донишмандларидан Хаёлиддин Ҳасаний фикрича, Ғ. қабиҳ феъллардан биридир. Ғ. оз булса-да, келтирадиган зарари катта. Бирор кишининг орқасидан гапириш, айбини топиш, ёмонлаш, бола-чақаси, хотини, хулқи, бойлиги ҳақида бемаза гапларни гапиришнинг барчаси Ғ. ҳисобланади. Қуръони каримнинг “Хужурот” сураси 12-оятда “... (Ўзгаларнинг айблари ортидан) жосуслик қилиб юрманглар ва айримларингиз айримларни Ғ. қилмасин! Сизлардан бирон киши узининг улган биродарининг гуштини ейишни яхши қурурми?! Ана, ёмон курдингизми?! (Бас, гуноҳи бундан-да ортиқ булган Ғ.ни ҳам ёмон қурингиз)...” дейилган. Ш-дек, ушбу сура изоҳи мазмунида узгалар ҳақида ёмон гумон қилиш. бировларнинг айбларини топиш учун орқаларидан жосуслик — айғоқчилик қилиб юриш каби ёмон иллатлардан мумкинлар қайтарилганлиги, Пайғамбар алайҳис-саломнинг “Ғ. қилиш (бировни ноҳақ) улдиришдан-да ёмонроқдир” деганлари ҳақида баён қилинган. Амир Темурнинг “Темур тузуклари”да бундай таъкидланади: “Қайси вазир Ғ. гапларни айтса, уйдирма гапларга қулоқ солса, узига ёқмаган кишиларни йуқотишнинг пайига тушса, уни вазирликдан тушириш лозим”. Ҳадисда ёзилишича, кимки одамларни Ғ. қилишдан тилини тийса, Тангри ҳам унинг нуқсонларини фош қилмайди. Ғ. б-н шуғулланувчи

ҳар қандай шахс уз қиёфаси, салбий хатти-ҳаракати б-н жам-тда, инсонлар уртасидаги мун-тларда носоғлом муҳит пайдо қилади ва одамлар соғлиғига, улар уртасидаги узаро мун-тларга салбий таъсир кўрсатади. Ғ. — қалбларга қилинадиган хиёнатдир. Зеро, инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қилади. Аммо Ғ. соҳиби лаззат урнига уз бошига ёки бошқа бир кишининг бошига бало ҳозирлайди. Чунки суз бориб Ғ. қилинмиш кишининг қулоғига етади. У ғазабланиб, Ғ.чидан уч олиш фурсатини пойлайди. Шундай қилиб, Ғ. соясида икки инсон орасига душманлик тушади. Шу тариқа, Ғ.дан адоват туғилади ва у туфайли душманлик зурайиб, уз ораларида пайдо булган хусусий жанжаллар бутун аҳоли орасида нифоқ уруғининг сочилишига сабаб бўлади. Ш.у. Пайгамбар (С.А.В.) ҳадисларида «Ғ.дан сақланингиз, Ғ. зиндондан ҳам ёмонроқдур», дейилган.

ҒОЯ (араб. ғоят сузининг шакли) — луғавий маънода ниҳоя, интиҳо, охир, поён ҳамда орзу, мақсад, ният, мурод, режа маъноларини англатувчи т. Ҳоз. даврда Ғ. инсон тафаккурида вужудга келадиган, ижт-й характерга эга булган, руҳиятга кучли таъсир утказиб, жам-т ва одамларни ҳаракатга келтирадиган, уларни мақсад-муддао сари етаклайдиган улғувор фикр маъносини англатади. Ғ. одамларни уюштириш, жам-т ҳаётига бево-сита таъсир утказа олиш хус-яти б-н фарқланади ва у икки: эзгуликка қаратилган — бунёдкор ва бузгунчиликка йуналтирилган — вайронкор Ғ.лардан иборат. Бу масаланинг муҳим наз-й асослари. бунёдкор ва вайронкор Ғ.ларнинг мазмун-моҳияти Президент И.А.Каримов асарларида кўрсатиб берилган. Ғ. бу муайян руелик (хаёлий образ) ҳақидаги фикр ёки тасаввур бўлиши ҳам мумкин. Шу маънода, у фал., психология ва б. фанларда қулланади. Бундан ташқари, мазкур т.нинг маҳсус, баъзи йуналишларга оид маънолари ҳам бор. Санъат ва фанда Ғ. деб асарнинг бош фикри, наз-я ёки кашфиётнинг умумий тамойилига айти-

лади. Унда муайян тажриба натижалари умумлашади ва билим шаклига айланади. Бу ҳолда Ғ. фақат мавжуд ҳолатнигина ифодаламайди, балки рив-ш тамойилларини кўрсатади, келажакка ундайди. Ғ.нинг кучи ва таъсири унинг воқеликка қанчалик мос келиш-келмаслиғига боғлиқ. Ғ.да ҳаёт, воқелик қай тарзда узгариши ҳақида курсатма, кузланган мақсад мужассам ва шу туфайли у йуналтирувчи кучга эга. Ҳамонки, жам-т уз ривожиди Ғ.га муҳтож экан, Ғ.сиз жам-т йуқ. Фақат икки жиҳатни эсдан чиқармаслик керак. Биринчиси шуки, жам-тда эзгу Ғ.лар устунлик қилмаса, ёвуз Ғ.лар бош кутараверади. Иккинчи жиҳат шундан иборатки, агар жам-тда шу жам-т аъзоларининг манфаатларини ифодалаш, ҳимоя қилиш, йуналтириш, амалга оширишга қаратилган Ғ.лар уртага ташланиб, жорий этилмаса, узгалар манфаатини кузлайдиган ёт Ғ.лар кириб кела бошлайди. Инсон ҳаётида ҳам, жам-т тар-ётида ҳам Ғ.лар муҳим урин тутади. Шу маънода, инсоният тарихи Ғ.лар тарихидир. Ҳар қандай миллат ва халқ, ҳар қандай ижт-й тузум ва давлат муайян бир тамойиллар ва қадриятлар асосида ҳаёт кечиради ҳамда уз манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишларини кузлаб ҳаракат қилади. Бинобарин, улар ҳаётдаги маълум бир мафкурага таянади. Мафкура эса Ғ.лар асосида шаклланади. Инсон тафаккури воқеликни идрок этиш мобайнида турли фикрлар, қарашлар, Ғ.лар ва таълимотлар яратади. Бинобарин, Ғ.лар ҳам инсон тафаккурининг маҳсулидир. Лекин тафаккур яратган ҳар қандай фикр ёки қараш, мулоҳаза ёки н.назар Ғ. була олмайди. Фақат энг кучли, таъсирчан, залворли фикрларгина Ғ. була олиши мумкин. Илмий адабиётларда “Ғ.”, “мафкура”, “идея” ва “идеология” т.лари ишлатилади. “Идея” ва “идеология” купроқ Ғарб давлатларида ҳамда рус тилидаги манбаларда учрайди. “Идеология” (idea — *ғоя*, т., logos — *таълимот*) атамаси Ғ.лар тўғрисидаги таълимотни англатади ва икки хил маънода ишлатилади: Ғ.ларнинг мазмун-моҳияти, шаклланиши, аҳамияти тўғрисидаги билимларни ифо-

далайди ва илмий соҳа ҳисобланади; муайян Ғ.ни амалга ошириш, мақсадга етиш усуллари, воситалари, омиллари тизими-ни англатади. Ғ.ларнинг оддий фикрлардан фарқи шундаки, булар гарчи тафаккурда пайдо бўлса-да, инсон (ва жам-т) руҳиятига, ҳатто туб қатламларига ҳам сингиб боради. Ғ. шундай қувватга эгаки, у одамнинг ички дунёсигача кириб бориб, уни ҳаракатга келтирувчи, мақсад сари етакловчи руҳий-ақлий кучга айланади. Ғ. моҳиятан ижт-й характерга эга. Муайян Ғ.лар одатда алоҳида олинган шахс онгида шаклланади, кейинчалик эса жам-тнинг турли қатламларига тарқалади, турли элат ва миллатлар орасида ёйилади. Мустақил ҳаётга қадам қўяётган янги авлод жам-тда мавжуд Ғ.лар таъсирида тарбияланади, муайян қарашлар ва Ғ.ларни уз эътиқодига сингдиради, уз навбатида янги Ғ.ларни яратади ва тарғиб этади.

Ғ.лар уз ибтидоси ва интиҳосига эга. Улар ҳам маълум макон ва замонда пайдо булиши, жам-т ривожига муайян ҳисса қушиши, кишилар онги ва қалбидан жой олиши, уз умрини яшаб, жозиба, куч-қувватини йўқотгач, тарихий хотирага айланиши мумкин. Ғ.га таъриф бериш учун унинг моҳиятини намоён этадиган асосий хус-ятларни санаб утиш лозим. Ғ.нинг энг муҳим хус-яти — инсон ва жам-тни мақсад сари етаклайдиган, уларни ҳаракатга келтирадиган, сафарбар этадиган куч эканидир. Ижт-й онгнинг барча шакллари — илм-фан, дин, фал., санъат ва бадий адабиёт, ахлоқ, сиёсат ва ҳуқуқ — муайян Ғ.ларни яратади, уларга таянади ва уларни ривожлантиради. Маълум маънода айтиш мумкинки, ҳар бир онг соҳасининг уз Ғ.лари мавжуд бўлади. Мазмуни ва намоён булиш шаклига қараб, Ғ.ларни бир қанча турларга ажратиш мумкин. Мас., диний, илмий, фал-й, бадий, ижт-й-сиёсий, миллий, умуминсоний Ғ.лар ва ҳ.к. Диний Ғ.лар — ҳар бир диний таълимот ва оқимнинг асосини, диний иймон-эътиқоднинг негизини ташкил этувчи ақидалардир. Ибтидоий динлар ҳар бир нарсанинг жонли экани, жоннинг абадийлиги, бут ва санамларнинг, табиий жисм ва ҳодисалар-

нинг илоҳий қувватга эгаллиги туғрисидаги қарашларга асосланган эди. Мас., ҳиндларнинг диний тасаввурларига кура, жон кучиб юради, бу ҳаётда у инсонда бўлса, кейинги ҳаётда бошқа жонзотга утиши мумкин. Илоҳларнинг куплиги ҳақидаги фикрга таянадиган политеизм динлари вақти келиб монотеистик — яккахудолик Ғ.си асосидаги динларга уз ўрнини бўшатиб берган. Яккахудолик Ғ.си миллий динларда (мас., иудаизмда), айниқса, жаҳон динлари — христианлик ва исломда уз ифодасини яққол топган. Хус-н, ислом динида Аллоҳнинг ягоналиги Ғ.си асосида унинг барча ақидалари, рукнлари, талаб ва мажбуриятлари шаклланган. Илмий Ғ.лар — фан тар-ётининг самараси, илмий кашфиётларнинг натижаси сифатида пайдо буладиган, турли фан соҳаларининг асосий тамойиллари, устувор қоидаларини ташкил қиладиган илмий фикрлардир. Ғ.ларнинг «ҳаёти», уларнинг пайдо булиши, рив-ши, бошқа Ғ.лар б-н узаро мун-ти, кураши ва ниҳоят, эскирган Ғ.ларнинг янгилари б-н алмашилиши, айниқса, илмий Ғ.лар мисолида яққол намоён бўлади. Қад. юнон файласуфлари табиий жисмларнинг энг кичик, булинмайдиган зарраси деб «атом» т.сини киритган эдилар. Птолемей-Арастудан тортиб, урта а. Улугбек астрономиясигача дунёнинг маркази Ер деб ҳисоблаб келганлар; Евклид геометрияси, Ньютон механикаси, Дарвин таълимоти ҳам уз даврининг энг илғор илмий Ғ.ларига асосланган эди. Илм-фан тар-ёти атомнинг бўлиниши, коинот маркази Ер эмаслигини ҳам ишончли далиллар б-н исботлади: квант механикаси, ирсият наз-яси ва б. куплаб кашфиётлар қилинди. Дунёга А.Эйнштейн, Н.Бор, Ф.Резерфорд, М.С.Кюри ва б.нинг номларини машҳур қилган ядро физикаси соҳасидаги кашфиётлар ҳам илмий Ғ.лар асосига қурилган. XX а.да инсоният ниҳоятда куп илмий Ғ.ларни амалиётга айлантирди. Космик ракеталар, компьютер ва уяли телефонлар, ТВ ва б. соҳалардаги ютуқлар бунга ёрқин мисол бўлади. Фан тар-ёти узлуксиз ва чексиздир. Бу жаранда амалиётда тасдиқланмаган, эскир-

ган қарашлар янги илмий Ғлар б-н урин алмашаверади. Фал-й Ғлар — ҳар бир фал-й таълимотнинг асосини ташкил этадиган, олам ва одам тўғрисидаги энг умумий т. ва қарашлардир. Улар бизни ураб турган дунёни билиш жараёнида, кишилик жам-тининг тар-ёти мобайнида тупланган билимларни умумлаштириш. инсон ҳаётининг маъно-мазмунини, унинг бахт-саодати каби масалалар юзасидан мулоҳаза юритиш асосида шаклланади. Инсоният тарихида турли халқларнинг ақл-заковат соҳиблари, доно файласуф ва илоҳиётчилари турфа хил Ғлар яратганлар. Аммо фал-й Ғлар ҳақида гап кетганда, жаҳон фал-й фикри ривожига бекиёс ҳисса қушган узб. мутафаккирлари яратган меросни ёдга олмаслик мумкин эмас. Имом Бухорийнинг ҳақиқий инсонлар ҳақидаги, ал-Хоразмийнинг илмий Ғлари, Форобийнинг фозил шаҳар тўғрисидаги, Ибн Синонинг тана ва руҳ мунтига оид, Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги, адолат ва инсонийлик борасидаги теран фикрлари фал-й Ғларнинг ёрқин намунасиридир. **Бадий Ғлар** — адабиёт ва санъат асарининг асосий маъно-мазмунини ташкил этадиган, унда қўзланган мақсадга хизмат қиладиган етакчи фикрлардир. Улар ҳаётдан олинади, бадий талқинлар асосида баён этилади, ўқувчида муайян таассурот уйғотади. Адабий қаҳрамонларни севиш, уларга эргашиш ҳоллари ҳам ана шу асосда руй беради. Бадий таъсир воситалари жуда катта кучга эга. Инсон ва жам-т онгини узгартиришда, шахс руҳиятига таъсир утказишда, одамларни ҳаракат ва жунбишга келтиришда бадий адабиёт ва санъатнинг аҳамияти беқиёсдир. Миллий Ғни тарғиб этиш, халқ онги ва қалбига сингдиришда ҳам улар муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Ижт-й-сиёсий Ғлар — ҳар бир халқ ва умуман башариятнинг орзу-умидлари, мақсад-муддаоларини ифодалайди, эркин ҳаёт ва адолатли тузумни ифодалайди. Озодлик ва мустақиллик, адолат ва ҳақиқат, тинчликсеварлик ва инсонпарварлик Ғлари шулар жумласидандир. Асрлар мобайнида бундай буюк, ўлмас Ғлар халқларга куч-қувват ва ил-

ҳом бағишлаб, уларни уз эрки учун қурашга сафарбар этиб келган. Озодлик Ғ.си — мазлумларни уз эрки учун қурашга чорлайдиган, қуллик ва қарамликнинг ҳар қандай қуринишини инкор этадиган Ғ.дир.

ҒОЯВИЙ БУШЛИҚ — муайян шароитда жам-т, ундаги тоифа ва қатламларнинг онгида содир буладиган ғоясизлик, мафкуравий вакуум ҳолатини англатувчи т. Ушбу т.нинг мазмун-моҳияти ва намоён булиш хус-ятлари Президент Ислом Каримов асарлари, айниқса, “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида далил ва мисоллар асосида чуқур ёритиб берилган, унинг оқибатларини бартараф қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Муайян ақида, фикр ва ғоялар замон танқидига учраганда ёки янги пайдо бўлган ижт-й-сиёсий кучлар томонидан инкор этилганда, давр талабига жавоб берадиган ғоя ва мафкура тўла шаклланиб улгурмаган ҳолларда жам-тда Ғ.б. вужудга келади. Ғ.б.нинг юзага келиши чуқур ижт-й-сиёсий, маън-й-психологик муаммо ва жараёнлар билан боғлиқ. Ғ.б. у вужудга келган вақтгача маълум миллат, халқ, жам-т ёки уларнинг таркибий табақаларидан бири онгида устувор аҳамиятга эга бўлган интилишлар, мақсадлар, орзу-умидлар, амалий ҳаракат асослари барҳам топган, инқироз маълум бир соҳада одамларнинг оммавий т.си ёки ҳаракатига чек қўйган ва улар шу соҳада барча учун маъқул келадиган бирор-бир ғояга эга бўлмаган шароитда вужудга келади. Бундай шарт-шароит купинча давлат тузумининг алмашинуви, ички низолар авж олган ёки жам-тда ғайриинсоний бошқарув тизими амал қилган вақтларда ҳосил бўлади. Шароитга боғлиқ равишда Ғ.б. давомли ёки қисқа муддатли бўлиши мумкин. Ғ.б.ни бир неча турларга бўлиш мумкин. Мас., маън-й Ғ.б. ҳолати жам-т узоқ вақт уз тарихий маън-й қадриятларидан ажратиб қўйилганда, жам-т маъятига хорижий маън-й анъаналар катта салбий таъсир утказиши оқибатида бутун бир жам-тга хос маън-й қадриятлар

парчаланиб кетганда юзага келади. Мад-й, сиёсий, ҳуқуқий, иқт-й, миллий Ғ.б.ларнинг ҳам ана шундай ўзига хос объектив сабаблари мавжуд. Ғ.б. жам-тдаги маълум бир соҳанинг яхши ривожланмагани ёки ривожлантирилмаётгани б-н ҳам изоҳланиши мумкин. Мас., маълум бир жам-т аъзоларида ташаббускорлик ёки тадбиркорлик хус-ятининг сустлиги ёхуд шу хус-ятларни намоён этишга йўл бермайдиган тусиқларнинг хаддан ташқари куплиги шу соҳада Ғ.б. ни келтириб чиқаради. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, маълум бир жам-тга хос Ғ.б. яхлит булиши ёки алоҳида йўналишлар б-н боғлиқ булиши мумкин. Мас., техник жиҳатдан юксак тараққий этган жам-т маъ-ятида Ғ.б. булиши мумкин ва ҳ.к. Ғ.б. яхлит намоён бўлган жам-тлар қарамликка маҳкум бўлади, маълум соҳаларда Ғ.б. қа дуч келган жам-тлар эса ташқи таъсирга ён бериб яшашга мажбур бўлади. Шунга қура, мавжуд давлатлар доимо ўз Ғ.б.ларини беркитиш, ҳимоялаш, унга ёт ғояларнинг кириб қолишига йўл қўймасликка уринади. Бошқалари эса тарафдорлари сафини ёки тобе ҳудудларни кенгайтириш мақсадида ўз ғояларини бошқа жам-тларга сингдиришга ҳаракат қилади. Одатда, янги ғоялар турлича таъсир кучига эга бўлади. Айрим гуруҳлар уларни жуда тез қабул қилади, баъзи тоифаларнинг аввалги мафкуравий ақидалардан юз ўтириши ва янги ғояларни қабул қилиши эса қийин кечади. Ғ.б. пайдо бўлишининг яна бир манбаи — жам-тда бу соҳадаги тарбиянинг етарли эмаслиги, мафкуравий жараёнларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилганидир. Агар давлат ёки миллат, ижт-й гуруҳ ёхуд қатлам ўз манфаатлари, мақсад-муддаоларини аниқ-равшан ифода этадиган ғояларини кишилар. айниқса. ёш авлод онгига мунтазам сингдирмаса. Ғ.б. пайдо бўлади. ишонч-эътиқод сусаяди, мафкуравий таҳдидлар кучаяди. Ғояси йўқ, эътиқоди бўш одамлар эса, таъсирга тез берилувчан бўлиб, ўз йўлини йўқотиб қуяди. Ғ.б., имонсизлик, манқуртлик жам-т учун жиддий хавф солади. Агар Ғ.б. пайдо бўлса, сузсиз унинг ўрнини шу халқнинг табиатига бегона

турли хил мафкуравий ғоя ва қарашлар эгаллаб олиши ҳамда ўз таъсирини утказиши муқаррар. Ш.у. ўз келажагини уйлаган ҳар бир давлат ва жам-т Ғ.б. пайдо бўлишига йўл қўймаслик. эскирган ақида ва ёт қарашларни инкор этиш б-н бирга, илғор фикрлар, улугвор мақсад ва эзгу орзуларни одамлар онги ва қалбига сингдиришга ҳаракат қилади. Миллий истиқлол мафкуриси Ғ.б.га йўл қўймайди, маън-й ҳаётни бутун халқ ва ҳар бир фуқаронинг манфаатига мос келадиган юксак ва жозибали ғоялар б-н бойитади. Бу, ўз навбатида, фуқароларда эртанги кунга ишонч ва келажакка умид ҳиссини мустаҳкамлайди. Президент И.Каримов Ғ.б. мазмун-моҳияти ва оқибатлари ҳақида тўхталиб, шундай ёзади: "... коммунистик мафкура ва унинг ахлоқ нормаларидан воз кечилганидан сунг жамиятда пайдо бўлган ғоявий бушлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган «оммавий маданият» ёпирилиб кириб келиши мумкинлигини унутмаслик керак. Табиийки, «оммавий маданият» деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зуравонлик, индивидуализм, эгоцентризм ғояларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одамни ташвишга солмай қўймайди". ("Юксак маънавият — енгилмас куч", 117-б.).

ҒОЯВИЙ ЗИДДИЯТ — турли манфаат. мақсад ва интилишларни ифодаловчи ғоялар ва уларга таянадиган кучлар ўртасидаги зиддият ҳолати ҳамда қарма-қарши мун-тларни ифодаловчи т. Бундай зиддият замирида талаб-эҳтиёжлар, мақсад-муддаолар, уларни қондириш усуллари, йўллари ва воситаларининг ҳар хиллиги етади. Озодлик, мустақиллик ва адолат ғоялари б-н босқинчилик, тажовузкорлик ва мустабидлик ғоялари ўртасидаги кураш бунинг ёрқин мисолидир. Инсон ва жам-т бор экан, эзгу ғоялар-

нинг қарама-қаршиси булган зулм ва зуравонлик, қабоҳат ва жаҳолат янги-янги шаклларда намоён булишга уринади. Лекин улар одамзоднинг адолат, тинчлик ва биродарлик, тар-ёт ва фаровонлик ғояларига таяниб, олий мақсадлар саринтилишини асло тухтата олмайди. Ғ.з. ва курашлар тарихини урганиш шундан далолат берадики, неча минг йиллар давомида эзгу ва тараққийпарвар ғояларга қарши қурол, куч, мақр-ҳийла ишлатиб келинди. Қарам халқларга қуллик психологияси сингдирилди. Босқинчиларнинг динлари, қадриятлари зурлаб татбиқ этилди. Эрк ва мустақиллик, адолат ва ҳаққоният ғоялари шафқатсиз равишда бўғиб қўйилди. Инсоният узлигини англай бошлаган ҳоз. замондагина Ғ.зларни демократия ва плюрализм тамойили асосида хал қилиш имкониятлари пайдо була бошлади. Мас., Президент Ислоҳ Каримов томонидан юксак мафкуравий мад-тни мужассам этган ғояга қарши ғоя, фикрга қарши фикр, жаҳолатга қарши маърифат б-н курашиш ҳақидаги тамойилнинг илгари сурилиши ана шу мақсадга йуналтирилган. Ғ.злар шу қадар кенг тармоқланишга эгаки, оқибатда унинг юзага келиши, тузилишини ифодаловчи ҳар қандай тизим нисбий характер касб этади. Ғ.з. т.си алоҳида инсоннинг ички дунёси зиддиятларидан бошланиб, қитъалараро юз берувчи зиддиятли мун-тларни ҳам қамраб олади. Ш-дек, Ғ.з. “ғоявий кураш” т.сининг муқобили сифатида ҳам қўлланиб, ундан келиб чиқувчи қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши масаласи фал. фанида кенг урганилади. Худди шу каби, ғоявий бирлик Ғ.з.нинг зидди ҳисобланади. Инсон онгида маълум бир ғоя ва унинг атрофида бирлашган фикрлар, худди шу инсон онгидаги бошқа бир ғоя ва унинг атрофида бирлашган фикрларга қарама-қарши келганда инсон шу-урида, руҳиятида Ғ.з. пайдо булади ва бу зиддият улардан бири енгиб чиққандагина барҳам топади. Инсон мун-тларида Ғ.злар амалий фаолиятга туртки берувчи асос вазифасини бажаради. Таъкидлаш керакки, бугунги кунда давлатлараро сиёсий, минтақалараро иқт-й, халқлараро

ҳуқуқий, миллатлараро мад-й, худудлараро маън-й Ғ.злар глобал зиддиятлар даражасига кутарилгани кўзга ташланади. Давлатлараро сиёсий Ғ.злар маълум бир давлат сиёсатида ишлаб чиқилган алоҳида ёки бир неча давлатларга мун-тни ифодаловчи ғояларнинг мазкур давлат ёки давлатлар ғоявий қарашларига қарама-қаршилиги, мос тушмаслигидан келиб чиқади. Ш-дек, маълум бир давлатнинг уз худуди, уз жам-ти учун ишлаб чиққан ғоялари, у б-н амалий мун-тдаги бошқа давлатлар ички ва ташқи ҳаётига таъсир кўрсатиши мумкин булган ҳолларда ҳам давлатлараро Ғ.злар пайдо булиши мумкин. Мас., маълум бир давлат худудида яшаб келаётган бошқа давлат фуқаролари, узга миллат, узга дин, узга тил вакиллари эркинликларини чекловчи ғоялар сиёсий амалиётга татбиқ этилганда шундай ҳол юз берганлигини кўплаб давлатларнинг тарихий-сиёсий мун-тларида кузатиш мумкин. Миллатлараро мад-й Ғ.злар маълум бир миллатга оид мад-й анъаналарнинг бошқа бир миллат мад-й анъаналарига таъсирининг ортиб бориши оқибатида юзага келадиган зиддият булиб, чуқурлашганда низоли жараёнларни вужудга келтириши мумкин. Тарихда бундай воқеалар ортида келиб чиққан фожиаи оқибатлар кўплаб учрайди. Бугунги дунёда юксак техник мад-т ва кўпроқ тарихий анъанавийликка содиқлик икки кутб мам-тлари, халқлари орасидаги Ғ.з.ни ҳосил қилган ва унинг тинч йул б-н бартараф қилинмаслиги инсониятни ҳалокатга олиб борувчи сабаблардан бири ҳисобланади. Худудлараро маън-й Ғ.злар маълум бир худуд халқлари маън-й дунёқараши, анъаналари, қадриятлари, меросининг бошқа худудларга таъсири яққол кучайганда вужудга келади ва б. мун-тларга ҳам таъсир кўрсатади. Мас., биргина диний эътиқод ёки буюкмиллатчилик омили тарихда жуда катта ва узоқ йиллик урушларнинг келиб чиқишига сабаб булган. Ёки маълум бир миллат маън-й қадриятлари, анъаналари, мероси динига қилинган тажовуз ёхуд тазйиқ жам-тда маън-й Ғ.зларни келтириб чиқаргани маълум.

ҒОЯВИЙ МУТААССИБЛИК — тўғри деб ҳисобланган муайян фикр, ғоя, ақидадан бошқа ҳамма нарсани нотўғри, ёлғон деб билиш, уларни кўр-кўрона инкор этишга асосланган қараш ва амалиётни англатувчи т. Ғ.м. турли йўналиш ва эътиқоддаги кишиларга хос булса-да, улардаги умумийлик ўзга ғоя ва эътиқодни ёлғон ҳисоблаш, ўз қарашларини мутлақлаштириш, унга қўшилмаганларга қарши фаолият олиб бориш, уларни йўқ қилишга қаратилган ҳаракатларда яққол кўринади. Ўрта а.лардаги инквизиция, баъзи Ғарб мам-тларидаги неофашизм ғоялари тарафдорлари ҳаракатлари Ғ.м.ка мисол була олади. Собиқ иттифокдаги ҳукмрон мафкура ҳам ана шундай жиҳатларга эга эди. Унинг ғояларидан ўзгача фикрлаган кишилар, мас., диндорлар, маърифатпарвар зиёлилар, мад-т, адабиёт, илм-фан намояндлари. давлат арбоблари қатағон қилинган. фаннинг эса ҳатто бутун бир соҳатари ривожлана олмаган эди. Генетика, кибернетика, социология, политология, идеология каби соҳаларга бу фанлар б-н боғлиқ мавзуларни тадқиқ этишга изн берилмагани фикримизга далил була олади. Ғ.м. мусулмонлар орасида ҳам бор. Баъзи мутаассиблар динни худди Пайғамбар алайҳиссалом даврларидаги каби ҳолатга келтириш керак деса, бошқалари ўрта а.лардаги халифаликни барпо қилиш керак, деган гайриилмий қарашни илгари суради. Натижада, ўз ғояларини амалга оширишга қарши чиққанлар диндан қайтганлар, динни бузаётганлар сифатида эълон қилиниб, уларга қарши курашиб, жисмонан йўқ қилишга ҳаракат қилинади. Ғоялар, аслида ўз моҳиятига кўра, ривожланувчан булади. Яъни, илгари сурилган бир ғоя йўлида амалий натижаларга эришган инсонлар мантиқан шу ғояларнинг давоми булган, эришилган ютуқларни мустаҳкамловчи янги ғояларни ишлаб чиқади ва бу ҳолат узлуксиз давом этаверади. Бунинг акси улароқ, Ғ.м. тарихий ёки замонавий асосларга таянган маълум бир ғояга мустаҳкам ёпишиб олиш, унинг ривожини таъминламасдан,

фақат шу ғоя буйича эришиладиган натижалар б-н чекланишни англатади. Шунга кўра, Ғ.м.нинг бир неча турлари фарқланади. Мас., алоҳида шахс ғоялари устуворлигида шаклландиган Ғ.м. асосан давлат ва сиёсат арбоблари, дин, илм-фан намояндлари ғоялари негизида вужудга келади ва тарғибот учун шарт-шароит етарли булганда кенг тарқалиб, давлат, жам-т ёки халқларнинг катта-катта гуруҳлари учун фалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин. Шахс ғоялари асосида вужудга келувчи Ғ.м., аввало, жам-тнинг куйи табақаларини қамраб олади. Унга, асосан, давлат ва унинг сиёсатидан норози, ш-дек, давлат қонунларига биноан жиноятчи сифатида қайд этилган ва жазоланган фуқаролар эргашади. Мад-й ёки маън-й н. назардан эса Ғ.м. маълум бир халқ ичидаги мад-й, маън-й анъаналар, қадриятларни тушунмай, унинг ўрни ва аҳамиятини тасаввур қила олмайдиган инсонларни ўз атрофида бирлаштиради. Ғ.м.ни юзага келтирувчи бундай ғоялар маълум жам-тда пайдо булиб, унинг ўзида ёйилиши, бир ҳудудда пайдо булиб, ўзга ҳудудларда кенг тарқалиши ёки мустаҳкамланиши мумкин. Ғ.м.нинг гуруҳ ғояларига асосланган бошқа бир тури эса бундан ҳам хатарлироқ булиб, у бутун инсоният тар-ётига ҳалокатли таъсир кўрсатишга қодирдир. Мад-й, маън-й, иқт-й, сиёсий таъсир, айниқса, унинг четдан булиши Ғ.м. юзага келишида асосий омиллардан саналади. Ғ.м.га қарши курашнинг энг самарали йўли, аввало, унинг асосларини тўлиқ аниқлаб, улар қандай оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигини шу ғояларга эргашишга мойил инсонларнинг турли табақа ва тоифалар вакиллари яққол тарзда тасаввур эта оладиган, амалий, ҳаётий далиллар асосида кенг миқёсда тушунтириш ишларини олиб боришдир. Жаҳон халқларининг тарихий тар-ётига Ғ.м.га кўп бор дуч келинган ҳамда бугунги кунда у глобал тус олмаган булса-да, ҳоз. даврда турли тамаддун ва жам-тлар ўртасидаги мун-тларда кўзга ташланаётган муаммолар келажакда Ғ.м.нинг авж олишига шарт-ша-

роит яратиб бериши эҳтимолдан холи эмас. Ғ.м.нинг акси ғоявий тар-ёт, маърифат, ҳурфикрлилик булиб, унинг асосида кишиларнинг қалби ва онгига эзгулик, ҳам-жиҳатлик, бағрикенглик, тотувлик т.л.арини сингдириш ётади.

ФОЯВИЙ ПАРОКАНДАЛИК — жам-т, халқ, ижт-й қатламларнинг уз мақсадларини аниқ-равшан белгилаб олмагани, орзу-интилишлари ва манфаатларини ифодаловчи мафкура яратилмагани сабаб ижт-й онг ва маън-й ҳаётда юзага келадиган ғоявий бошбошдоқлик, беқарорликни англатувчи т. Ғ.п., одатда, муайян сиёсий тизим уз ҳаётини тутатиб, бир тузумдан бошқасига ўтилатган, ижт-й сиёсий кутблашув ва зиддиятлар кучайган, жам-т турли табақаларга булиниб, ҳар бир ижт-й-сиёсий куч ўзининг тор манфаатлари доирасида ўралашиб қолган вазиятларда рўй беради. Бу ҳолат жам-тнинг янада тарқоқлашуви ҳамда бир-бирига душман тарафларга ажралиб кетишига олиб келади. Мам-тда ички зиддиятлар кучайган, қатлам, тоифа, миллий-этник бирликлар ўртасидаги қарама-қаршилик зўрайган ҳолларда ҳам ана шундай ҳол рўй беради. Мас., собиқ иттифоқ бошқарув қобилиятини йўқотган бир шароитда Ўзнда миллий мустақилликка интилиш ҳаракати оммавий тус олди, миллий давлатчилик ғоялари бутун мам-тни қамраб олди. Лекин шунга қарамай, мам-тдаги мустақил давлатчиликка оид ғоялар жам-тдаги қатламларда ҳар хил ифодаланмоқда эди. Бунинг сабаби, Юртбошимиз таъкидлаганидек, **“янгиача сиёсат юритиш, янгиача фикрлаш ғоят мураккаб ва бу бир кунда ҳал бўладиган иш эмас”** лигида эди. Чунки, бу даврда собиқ иттифоқдаги турли қатламларнинг вакиллари турли ғоявий йўналишларни ифодалар, бу ғояларга эргашувчилар барча ҳудудларда мавжуд бўлса-да, сийрак ва аралаш ҳолда эди. Мазкур ғоялар аксарият ҳудудлар аҳолиси манфаатлари ёки дунёқарашларига мос келмас, асосийси, халқ Ғ.п. кайфиятида эди. Чунки эртага нима бўлишини ҳеч ким тасаввур эта олмас, ш.у. ҳам аҳоли қан-

дай мақсад ёки ғояни ҳимоя қилишни аниқ англаб етмаган эди. Бунинг асосий сабабларидан яна бири — республикалар раҳбариятига нисбатан собиқ марказнинг турли тазйиқ ва хуружларининг рўй бериб туриши эди. Бутун бир иттифоқ тарихида партия раҳбарларининг фаолияти, фикр-мулоҳазалари ва курсатмаларини юксак баҳолаш анъанаси асосида яшаётган халқнинг баъзи тоифаларига ҳали ҳам марказнинг турли хуружларидан ҳадиксираш, иккиланиш кайфияти йўқ эмас эди. Хуллас, мустақиллик арафасида жам-тдаги турли ижт-й қатламлар дунёқарашида ижт-й тузум, тартиб, мафкура, давлат бошқарувини ташкил этишга доир турли ғоявий қарашлар пайдо бўлди ва бу Ғ.п.ни кучайтирди. XX а.нинг 80-йиллари охирларида Ғ.п. кучайиб, бу ғоявий йўналишлар борган сари купроқ одамларни узига жалб эта бошлади. Собиқ иттифоқ тузуми таназзулга учраган бир пайтда халқ ўртасидаги ижт-й жонланишнинг оломончилик характери ва турли тартибсизликлар бошқарув тизими, унинг турли қуйи поғоналардаги раҳбарлари, маҳаллий бошқарув органлари раҳбарлари фаолиятида Ғ.п. пайдо бўлишига олиб келди. Собиқ иттифоқ ҳукмронлигининг сунгги даврларида, ш-дек, миллий мустақиллик ва миллий давлатчилик ғоялари халқнинг барча қатламлари орасида кенг ёйилмаган, ҳали миллий мустақиллик мафкураси шакланмаган, иқт-й бухронлар авж олган бир даврда жам-тдаги Ғ.п.ни белгилаб беришга шарт-шароитлар туғдирган омиллар асосан қуйидагилардан иборат эди: коммунистик партия ғояларини бошқа барча ғоялардан устун қуйиш; бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик усулининг устуворлиги; миллий анъаналарга эскилик сарқити сифатида қараш; диний тарбиядан узоқлашиш, бирданига диний эркинлик берилиши; бошқарув ва ишлаб чиқаришдаги кўзбуямачилик, ижт-й боқимандалик ва раҳбарлар ўртасида коррупциянинг кучайиши; раҳбар кадрлар танлашнинг шахсий мун-тлар асосида амалга оширилиши; кадрлар ўртасидаги масъулиятсизлик, давлат мулки-

ни талон-тарож қилишга мойиллик ва бошқарувдаги лоқайдлик; раҳбар кадрлар уртасидаги қариндош-уруғчилик, ошна-оғайнигарчилик, миллий айирмачилик. Турли мафкуралар уртасидаги туқнашувларнинг авж олиши, собиқ марказнинг буюк давлатчилик руҳидаги тоталитар ғояларининг давом этиши, турли экстремистик гуруҳларнинг ингилишлари оқибатида дунёвий давлатчилик тамойилларини сақлаб қолишга нисбатан таҳдиднинг пайдо булиши; фуқаролар уртасида авж олган маҳаллийчилик, уруг-аймоқчилик; мам-т рив-шининг стратегик мақсад ва вазифаларини кенг миқёсда ёритиб, тушунтириб берувчи умуммиллий тар-ёт дастурининг тула ишлаб чиқилмаганлиги, истиқболга доир аниқ тасаввурларнинг шаклланмаганлиги; эски тузумда шаклланган тузилмалар фаолиятининг давом этиши шулар жумласидандир. Умуман, XX а.нинг 80-йиллар охири — 90-йиллар бошида жам-т дунёқараш, шу дунёқараш асосидаги фаолиятни ташкил этиш масаласи маълум бир тизимга солинмаган, жам-тдаги табақа ва тоифаларнинг ғоявий мақсадлари турлитуман булиб, айни вақтда турли манфаатлар асосида фаолият олиб борар эди. Тарихдан маълумки, Ғ.п. туфайли давлатлар ва халқлар қарамликка, иқт-й ва мафкуравий исқанжага тушиб қолади, таназул ва тушқунликка йулиқади.

Жам-тдаги барча қатлам ва гуруҳларни умумий мақсадлар ва туб манфаатлар иулида бирлаштирадиган ягона, умумхалқ мафкурасигина Ғ.п.га барҳам беради. Президент И.А.Каримов раҳбарлигида мустақилликнинг дастлабки йилларида ишлаб чиқилган мам-тнинг тар-ёт модели, миллий истиқлол мафкураси таълимоти Ўз-ннинг барқарор тар-ёти, юртимизда ҳуқуқий демократик давлат ҳамда фуқаролик жам-тини барпо этиш мақсадига хизмат қилиб келмоқда.

ҒОЯВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян бир жам-т, миллат, ижт-й қатлам ёки гуруҳ онги ва руҳиятига ташқаридан утказиладиган мафкуравий хуруж, бегона ва ёт мақсад-манфаатларга хизмат қиладиган

ғоявий босқинчилик. Тарихда Ғ.т. ҳарбий истило, сиёсий тазйиқ ва иқт-й исқанжа чоралари б-н боғлиқ ҳолда олиб борилган. Мас., Александр Македонский Ў.О. халқларини босиб олар экан, уларни итоатда тутиб туришни уйлаб, катта Ғ.т.ни амалга оширган. Берунийнинг гувоҳлик беришича, у биринчи булиб ерли халқнинг муътабар китоби “Авесто”ни тортиб олиш, унинг бир қисмини уз юртига юбориш, қолганларини бутунлай йуқ қилиб ташлашга буйруқ берган эди. Негаки, эзгулик ва ёвузликнинг нимадан иборат эканлигини ажратиб берувчи, тушунтирувчи ва амалий ҳаётга жорий этувчи китобни қандайдир қонунлар мажмуасигина эмас, ҳар бир кишининг онгли фикрлаш тарзи, мафкурасига айлантирган халқ устидан узоқ вақт ҳукмронлик қилиш мумкин эмаслигини, бу халқни манқуртга айлантиришда унинг ана шу ғоявий-мафкуравий асосларини йуқотмасдан иложи йуқлигини у яхши билган. Аммо унинг уйлагани қутилган натижага олиб келмаган. Ёвузликларни ёмон кўрган ва ундан озод булиш эътиқодига содиқ булган халқнинг қўлидан китобини йуқ қилишга ҳаракат қилинган булса ҳам, уларнинг дилидан келажакка ишонччи, онгидан миллий ғояни учириб булмаган. Бу эса эркинлик учун сунмас кураш оловини ёқиб юборган. Ш.у. македонлар уша даврда халқни фақат ҳарбий қудрат орқалигина ушлаб тура олганлар. Аммо бу кучнинг аста-секин сусайиши ва халқ ҳаракатининг борган сари фаоллашиб бориши тез орада босқинчилар ҳукмронлигининг барҳам топишига олиб келган. Ғоявий-мафкуравий дунёқарашнинг кучлилиги маҳаллий халқни македонлар таъсирига эмас, македонларни маҳаллий халқ таъсирига тушира олган. Бунда якка шахслар ҳам роль уйнаган булса-да, жам-т руҳияти — ғоясининг ягона нуқтада бирлашиши — озодлик учун кураш энг муҳим ҳамда асосий омил сифатида хизмат қилган. Муғуллар истилоси ғоят даҳшатли тус олиши, ерли халқнинг кўпгина қисми қирилиб кетишига қарамасдан, уларга қарши курашнинг ғоявий-мафкуравий усулидан фойдаланиш яна Осие

халқлари ғалабасини таъминлаган эди. Бир ғоя ёки тамойил атрофида бирлашиб, уни сидқидилдан ҳурмат қилиб, ҳаётда унга эргашаётганлар сафида туриш ва уни амалга ошириш учун ўз ҳаёти, фикри ва фаолияти б-н иштирок этиш — миллий мафкура, миллатни бирлаштирувчи байроқнинг мавжудлиги (бу даврда диний ва миллий қавмдошлик халқни бирлаштирган ғоянинг бош омили булди) халқнинг аста-секин ғалабасига замин ҳозирлаган. Бунда халқ ғоявий бирлигининг таянч кучларидан бири — ислом таълимоти, унинг бирлаштирувчи ғоялари ҳам жуда катта аҳамиятга эга булган. Минг йилдан зиёд давр мобайнида халқимизнинг қалб мулкига айланган ислом дини ўз моҳиятига кўра, инсониятни эзгуликка чорлаш ғояларини ифода этса-да, биз яшаётган минтақага у, аввало, куч б-н олиб келинган. Араблар ҳам Ў.О.га бостириб кирганида ҳар жиҳатдан, жумладан, дунёқараш жиҳатидан ҳам озодликни жуда севувчи, ш-дек, ҳар қандай халққа ўз ғоявий таъсирини кўрсата олувчи, курашлардан қайтмас халққа дуч келган эди. Улар бу халқни қурол кучи б-н узоқ вақт тутиб тура олмаслигини англаб етгач, қандай булмасин, аввало, халқ мафкурасининг негизини ташкил этувчи асосий омил — диний эътиқодни ўзгартириш, миллий урф-о. ва маросимларни ўзлариники б-н алмаштиришга ҳаракат қилган. Халқимиз исломни узининг қадимий анъаналари, урф-о. ва маросимлари, тафаккур тарзи б-н бойитган ҳолда ўзлаштирди, уни ўз дунёқарашига мувофиқлаштириб қабул қилди. Икки мад-тнинг бирикуви натижасида минтақада катта Уйғониш даври вужудга келди. Тафаккур хулосаларини амалда жорий этишга иштиёқманд, табиатида бу нарса ёрқин акс этиб турувчи ерли халқ ислом ғоялари таъсирида ўз зеҳниятида (менталитетида) янги ўзгариш ясади ва фанда ҳам, мад-т ва маъ-ятда ҳам араблар таъсиридан қутулиб, аксинча, уларни ва ҳатто, Европадаги бошқа халқларни ҳам ўз таъсир доирасига тортди. Мас., Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” Европа университетларида

асосий дарслик сифатида эътироф этилгани, ал-Хоразмийнинг алгебра фанига асос солгани, Улугбекнинг астрономия фанига қўшган буюк ҳиссасини назарда тутсак, ўша даврда халқимиз тафаккури, дунёқараш ғоявий жиҳатдан қанчалик илгарилаб кетганининг гувоҳи бўламиз. Хуллас, Ғ.т.дан босқинчиликни оқлаш, мустамлака ва қарам халқларни мафкуравий асоратда сақлаш мақсадида фойдаланилган. Ғ.т.нинг муҳим хус-ятлари ҳақиқатни сохталаштириш, тарихни одамлар хотирасидан учириш, умуминсоний қадриятларга беписандликдан иборат. Ғ.т. алдаш ва макр б-н, айниқса, ёшларни ота-онасига, жам-тга қарши қўйиш, хиёнат ва сотқинликни фидойилик деб кўрсатиш тарзида ҳам намоён бўлади. Ҳоз. замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари Ғ.т.нинг шакл ва йўналишларига ҳам ўзгаришлар киритмоқда. Ҳарбий қурол кучи б-н ўз ғаразли мақсадларига етишиш имкониятидан маҳрум булган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ғ.т. йўлига ўгмоқда, унинг янги, янада хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний ғоялар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура б-н қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён булиб бормоқда.

ҒОЯВИЙ ТУРҒУНЛИК — муайян мафкура тизимидаги такомиллашиш ва янгилиниш жараёнининг тўхтаб, мафкуравий ақидаларнинг реал ҳаёт, амалиётдан узилиб қолиши. Маълумки, ҳар қандай мафкура муайян ижт-й қатлам, миллат, давлат, жам-тнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсад-муддаолари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган тизимдир. Жам-т тараққий этар экан, бу тизим ҳам такомиллашиб, янгилиниб бориши лозим. Шундагина у ҳаёт талаблари, ижт-й тар-ёт қонунларига жавоб бера олади. Акс ҳолда, у янги замон реалликларига мос келмай қолади ва тарих саҳнасидан тушиб кетади. Коммунистик мафкуранинг тақдири бунга мисол була олади. Демак, мафкуранинг ижт-й ҳаётдан узилиб қолиши

жам-т тар-ётига тусиқ булади ҳамда Ф.т. холатини келтириб чиқаради.

ГОЯВИЙ ҚАРАМЛИК — миллат, жам-тнинг уз манфаатлари ва мақсадларига мос келмайдиган, унга зид булган гоаявий оқимларга боғлиқлиги, ёт ва бе-гона гоаяларга буйсунишини характерловчи ҳолат. Ф.қ. гоаясизлик, гоаявий бушлиқ ёхуд парокандалик оқибатида келиб чиқади. Ш-дек, Ф.қ. давлат бошқаруви ва ички сиёсат б-н боғлиқ равишда ички характерга ҳам эга булиши мумкин. Мас., бошқарув шакли авторитар булган ҳолларда бошқарув тизими умумий гоаявий мақсадларни бошқаришни уз қулига олади ва купчилик бошқарув тизими гуруҳи гоаяларига эргашишга мажбур булади. Бунда мантиқан купчиликка хос гоаявий мақсадлар озчилик томонидан ишлаб чиқилган мақсадларга мажбуран сингдирилади ёки купчиликнинг гоаявий мақсадлари сунъий равишда буғиб куйилади. Натижада, жам-т, давлат фуқароларининг гоаявий жиҳатдан авторитар тузумга қарамлиги вужудга келади. Жам-т, давлат фуқароларининг уз тузумларига қарамлиги куп ҳолларда давлатнинг ичдан бузилишига замин ҳозирлайди. Монархия тузумида монархга, тиранияда тиранлар ва улар ҳукуматларига Ф.қ. тарихий давлатларда куп бор кузатилган. Ф.қ.ни замонавий демократик давлатларда ҳам кузатиш мумкин. Бутунги айрим ривожланган демократик давлатларда сиёсий элита ёки бошқа асосий таъсир кучига эга булган элитар табақалар давлат ёки жам-тнинг гоаявий мақсадларини бошқаришда муҳим ўрин тутати. Улар томонидан ишлаб чиқиладиган турли стратегик мақсадлар, аввало, уз фуқароларини шу мақсадга қаратиб олишни кузда тутати. Мас., утган а. урталарига қадар француз жам-тида айрим Африка мам-тлари албатта Франциянинг мустамлакаси булиши керак, деган қараш устувор булган эди. Утмишда Франция сиёсий элитаси томонидан ишлаб чиқилиб, амалиётга табиқ этилган бу гоаявий мақсад куп йиллар давомида бутун француз жам-тини уз таъсирига тортиб, Ф.қ.га туширган эди.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, Ф.қ.нинг минтақа, худуд, давлат, жам-т, миллат, ирқ, табақага мансуб умумжам-тга хос кенг, сиёсий, иқт-й, ҳуқуқий, мад-й, маън-й каби жам-т ҳаётининг айрим соҳаларига мансуб ёки санъат, ижод ва б. касбий характердаги мун-тлар б-н боғлиқ кичик турлари кузатилади. Ф.қ.нинг бундай турлари куп ҳолларда купчилик томонидан эркин тарзда қабул қилинади, яъни жам-т буни Ф.қ. деб ҳисобламайди ва шу б-н мазкур гоаяни тарғиб қилувчи манфаатдор синф ёки гуруҳлар мақсадларини қуллаб-қувватлаш вазифасини бажаради. Америка тарихида қоратанли ва қизил танли аҳолига нисбатан олиб борилган сиёсатда оқ танлилар ёки европаликлар ана шундай тарзда Ф.қ.га туширилган булишига қарамай, утган а.нинг урталарига қадар жам-т буни Ф.қ. деб ҳисобламасди. Ф.қ.нинг бундай тури собиқ иттифоқ ва унинг таркибидаги иттифоқдош республикаларда ҳам кузатилган. Айни шу мун-тларда ирқ, миллат б-н боғлиқ Ф.қ.ни ҳам кузатиш мумкин. Шунга кура, Ф.қ. бир вақтнинг ўзида бир неча турда мавжуд булиши, айни вақтда, жам-тнинг ҳам қуллаб-қувватловчи, ҳам қарши турувчи гуруҳларига хос булиши мумкин. Бундан ташқари, бугунги кунда кузда тутилган маълум жам-т, давлат ёки минтақани Ф.қ.га туширишга интилишларни баъзи ривожланган давлатларнинг стратегик режалари таркибидан ўрин олганини яққол кузатиш мумкин. Ф.қ. юзага келишига ташқаридан утказилатилган мафқуравий таъсирлар энг асосий сабабдир. Тарихда Ф.қ. асоратига туширилган, мустамлакага айлантилган халқлар уз мад-ти, тили ва динидан узоқлашишга, уларни унутишга мажбур қилинган. Вақт утиши б-н шу халқнинг илғор вакиллари, фидойи фарзандлари, ҳатто уз жонини қурбон қилиб булса-да, озодлик ва мустақиллик учун курашган, қарамликнинг ҳар қандай курунишига қарши оммани қузғатган. Ҳоз. глобаллашув шароитида Ф.қ.ка солишининг турли усуллари қулланмоқда. хилма-хил “овоз”лар, ОАВ, ахборот технологиялари, ин-

вестициялар ёрдамида мафкуравий тажовулар уюштирилмоқда. Бундай таҳдид ва таъсирларга фақат кучли ғоя, узликни англаш, соғлом мафкурагина қарши тура олади. Мафкуравий полигонлар ядро полигонларидан хавфлироқ булиб бораётган вазиятда миллий ғояни ёшлар онги ва қалбига сингдириш ниҳоятда муҳим. Миллий ғоя фуқароларни тафаккур қуллигидан қутқаради, Ватан равнақи, Юрт тинчлиги ва Халқ фаровонлигини таъминлашга ёрдам беради, мустақкам мафкуравий иммунитет ҳосил қилишга хизмат қилади.

ҒОЯСИЗЛИК — муайян шахс ёки ижт-й гуруҳнинг онги ва қалбида муайян мақсад сари етакловчи фикрнинг йуқлиги. Ғ., одатда, ҳали ўзлигини англаб етмаган, уз манфаат ва имкониятларини ифода эта олмайдиган, мақсад-муддаолари ва ҳаётий қадриятларини англаб етмаган кишилар ва тоифаларда учрайди. Ҳаётда юксак ғояси, эзгу орзу-интилишлари бўлмаган одам фақат табиий эҳтиёжлар доираси б-н чегараланиб қолади. Ғ. маъ-яти тубан, иймон-эътиқоди суст, мафкураси бузуқ кимсаларни юзга келтиради. Ўз ўтмиши ва насл-насабини билмаслик, тарихий хотирани унутиш ҳам Ғ.нинг бир қуринишидир. Бундай кимсалар уз ота-онасига қўл кутариши ҳам, уз Ватанини сотиши ҳам мумкин. Ғ. ижт-й хатарли ҳодиса булиб, шу жам-т ва халққа ёт бўлган бегона кучлар бундай одамлардан мафкуравий таъсир ва руҳий тазйиқ орқали уз ғаразли ниятларига етиш мақсадида фойдаланадилар. Миллий истиқлол мафкураси ўзининг ҳаётбахш ғоялари, буюк мақсадлари б-н Ғ.нинг ҳар қандай қуринишини инкор этади. У уз куч-ғайрати, ақл-заковати ва ҳаётини юксак ғоялар йулида бахш этишга тайёр комил инсонларни тарбиялашга хизмат қилади.

ҒУРУР — инсонда, унинг атрофида, миллати, халқи ва давлатида қадр-қиммат, номус, иззат-нафс каби фазилатлар мавжуд бўлиши ёки амал қилиши натижасида унинг ўзини-узи ҳурмат қилиш ҳиссини англадиган маън-й т. Ғ.ли ин-

сон ўз шахсини камситишга йўл қуймайди, Ғ.ини йуқотмаслик йулида у ҳар қандай қийинчиликлардан, жазоланишдан чўчимайди. Ғ. инсоннинг юксак маъ-ят эгаси эканидан далолат беради. Ғ. айна пайтда нафақат инсоннинг ўзи б-н, балки ўзи мансуб бўлган жинс ёки этник келиб чиқиши б-н фахрланиш ҳиссини ҳам англади Мас., йигитлик Ғ.и, қизлик Ғ.и, миллий Ғ. Лекин Ғ. меъёрида булиши, яъни кишининг асл қадр-қимматига мос келиши лозим. Ғ даги меъёрнинг бузилиши кишининг кибрга берилишига олиб келади: у ўзи ва б.нинг қадр-қиммати туғрисида нотўғри тасаввурга эга бўлгани учун кибр-ҳаво, манманликка берилади. Кибрли киши ўзини бошқалардан устун деб билса-да, аслида у ўз қадр-қимматининг узгаларниқидан паст экани тўғрисида уни сунъий равишда кутаришга ҳаракат қилади, маън-й бушлиқни бошқаларга паст назар б-н қараш орқали тўлдиришга интилади, бу йулда ёлғон ва мақтанчоқликдан тонмайди. Пировард натижада, у атрофдагилардан ажралиб қолади, узгаларнинг нафратига дучор бўлади, узлигидан маҳрум бўлган ахлоқсиз кимсага айланади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек: **“... биз «халқ», «халқимиз» деб гапирганимизда, ҳар қандай халқнинг алоҳида-алоҳида одамлардан, оилалардан иборат эканлигини эсдан чиқармаслигимиз керак. Ҳар бир алоҳида одамга ҳурматсизлик, уни менсимаслик, унга адолатсизлик қилиш ўша одам мансуб бўлган халққа етказилдиган катта зарар деб биламан. Ғурури бор одамнинг қадди рост, боши баланд бўлади”**. Ол-тда давлатнинг қанчалик тез рив-ши, бу борада одамларга куч-қувват бахш этиш, мам-тнинг дунё ҳамжам-тида муносиб урин эгаллаши, авваламбор, халқнинг маън-й савияси, Ғ.и ва фахри нечоғлик юксак булишига боғлиқдир. Ҳар бир фуқарода мана шундай туйғуларни шакллантириш миллий Ғ.нинг шаклланишига хизмат қилади. Аждодларимиз уз наслларини умумбашарий туйғулар, улмас Шарқ фал.си, миллий қадриятларимиз руҳида тарбия қилиб келганлар. Ота-боболаримиз алар давоми-

да тилимиз, дилимиз ва динимизни, узб.нинг узлигини ҳар томонлама асраб-авайлаб, баркамол авлодларни вояга етказганлар. Бундай фазилатлар моҳият-эътибори б-н бизнинг заҳматқаш халқимизга муносибдир ва бу б-н ҳар қанча фахрлансак арзийди. Шу б-н бирга, улуг аждодларимизнинг таваллуд саналари фақат узб. халқи учунгина эмас, балки бутун М.О. минтақасидаги халқлар учун ҳам мад-й ва тарихий аҳамиятга молик эканини назарда тутишимиз мақсадга мувофиқ. Бундай тадбирлар келажак авлодни тарбиялашда ҳам улкан аҳамият касб этади. Биз бундай маросимларни утказиш орқали ёшларимизни

янги қадриятлар асосида тарбиялаймиз, уларнинг қалбига тарихий утмишга ҳурмат б-н ёндашиш, уларни авайлаб-асраш, шу халққа мансублиги б-н фахрланиш туйғуларини сингдирамиз. “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида таъкидлангани каби, “**Фарзандларимиз — бизнинг гуруримиздир. Бу ҳар бир инсон учун тушунарли, албатта. Биз ҳақиқатан ҳам уз фарзандларимиз ва набираларимиз билан фахрланишни истасак — улар замонавий билим ва тажрибага эга, иймонли-эътиқодли булишларига, Ватанимиз тарихида учмас из қолдирган буюк аждодларимизнинг ишларини давом эттиришларига эришишимиз лозим**”.

ҲАДИС (араб. гап, суҳбат) — Пайгамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) айтган гаплари, қилган ишлари ва б. қилинган ишларга мун-ти ҳақида саҳобалар, Пайгамбар алайҳиссаломни курган кишилар қилган ривоятларни англатадиган т. Ҳлар мазмун-моҳиятига кура одамларни эзгулик, узаро ҳамжиҳатлик, биродарлик, адолатпарварлик каби юксак инсоний фазилат ва сифатларга эга булишга чорлайди. Ўн турт а.дан зиёд вақт давомида Ҳлар инсонларни жаҳолат ва залолат ботқоғидан ҳидоят ва нажот йўлига даъват этиб келмоқда. Х.лар бир неча турга булинади. Пайгамбаримиз (с.а.в.) баъзи Ҳларни айтган пайтларида олдиларида битта киши бўлган. Уша киши Расулulloҳ (с.а.в.) айтган гапларини бошқаларга етказган. Бундай Ҳ. “оҳод”, яъни, “бир киши эшитган Ҳ” деб номланади. Баъзи Ҳларни айтган пайтларида олдиларида кўп кишилар булган ва бундай Ҳлар “муавотир”, яъни, “кўп кишилар эшитган Ҳ” деб аталади ҳамда энг ишончли Ҳ. саналади. Ҳлар Пайгамбаримиз (с.а.в.) ҳаётлигида тартибга солинмаган ва китоб ҳолига келтирилмаган эди. Биринчи Ҳлар тўплами Молик ибн

Анаснинг “Муваatto”, аш-Шофийнинг “Ар-рисола” ва Аҳмад ибн Ҳанбалнинг “Ал-Муснад” асарларидир. Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Муслим, Ибн Можжа каби бир қатор муҳаддис олимлар Ҳларни текшириб, уларни саҳиҳ ва заифга ажратиб бердилар. Энг ишончли Ҳ тўплами — “Олти ишончли тўплам”дир. Бу борада улуг муҳаддис Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асари энг мукамал тўплам ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Имом Бухорий, Имом Термизий каби муҳаддисларнинг Ҳ. тўплamlари узб. тилида нашр қилинди. Ҳларда илгари сурилган тавҳид, диёнат, Ватан ва халққа садоқат, ҳамжиҳатлик, бағрикенглик, узаро ҳамкорликка чорловчи гоёлар ёш авлодни комил инсонлар қилиб вояга етказишда муҳим восита булиб хизмат қилмоқда.

ҲАЁ (араб. уят, шарм, ибo; ор-номус; камтарлик, адаб) — ножуя, номаъқул хатти-ҳаракатдан тийилиш ҳисси, уят, шармни англатувчи т. Ҳ. ҳисси аслида “ор”, “андиша” ва “ибo” каби маън-й фазилатлар б-н яқиндир. Бу т.нинг ахло-

қий моҳияти нафосат б-н уйғунлашиб кетади. Ҳдан одатда инсон қизаради, бу ҳол, айниқса, хотин-қизларда ботиний гузалликни яққол намоён этади ва улардаги ўзига хос нафислик, майинликни ифодалайди. Инсоннинг ўзи содир этган ёки бошқалар воситасида амалга оширган ахлоқийликка зид хатти-ҳаракатларидан ноқулай вазиятга тушиши, унғайсизланиши, мулзам бўлиши уят ҳиссида ҳам намоён бўлади. Лекин бу ҳолатлар уятда ижт-йлик касб этгани сабабли, улар хатти-ҳаракат содир қилингандан сунг ҳам давом этади ва куп ҳолларда виждон азобига айланади. Ҳда эса мазкур ҳолатлар соф маън-й табиатга эга ва вақт доирасида чекланган бўлиб, улар хатти-ҳаракат содир этилаётган пайтдагина юзага чиқади. Ҳ. — Шарқ халқларига хос бўлган ахлоқий гузалликнинг ғоят кўркам ва ноёб кўриниши. Айни пайтда Ҳ. миллий руҳият б-н йўғрилган т.дир. Ҳ. эркакларга нисбатан аёллар табиатига кўпроқ мос бўлиб, қизлик Ҳ.си, келинлик Ҳ.си, аёллик Ҳ.си, оналик Ҳ.си каби туйғуларда уз ифодасини топади. Ҳ. кишининг ҳулқатвори, юриш-туриши, атрофдагиларга мун-ти, кийинишда сиполиги. бировнинг юзига тик қарамаслиги, андишали, ор-номусли бўлиши, гапирганда уйлаб гапириши, баланд овоз б-н гапирмаслиги, қаттиқ кулмаслигида яққол намоён бўлади. Шарқ донишмандлари, хус-н, Абу Лайс ас-Самарқандий, Ғаззолий, Навоий ҳамда Авлоний, Фитрат сингари маърифатпарварлар Ҳ.ни юксак ахлоқий қадрият сифатида баҳолаб, уни одамлар олдидаги Ҳ. ва Аллоҳ олдидаги Ҳ.га ажратганлар ҳамда Ҳ.ни комиллик белгиси, номус тимсоли, вафо б-н муштарак туйғу деб таърифлаганлар. Чунончи, ҳазрат Навоий наздида “Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафо ва Ҳ. икки ҳамзод фарзанд. Ҳар кўнгилниким вафо маскан қилур, Ҳ. ҳам қилур... Вафосизда Ҳ. йўқ, Ҳ.сизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ — имон йўқ... Комиллар — аҳли Ҳ. ва ноқислар беҲ”. А.Авлонийнинг фикрича «Ҳ. — дилни равшан қиладурган бир нурдирки, инсон ҳар вақт шул маън-й нурнинг зиё-

сига муҳтождир... Ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби Ҳ.дир». Пайғамбаримиз (с.а.в.) «Ҳ. имондандир, имон эса жаннатга элтади», «Ҳ. б-н имон бир-бирига боғлиқ, бири кетса, иккинчиси ҳам кетади», — дея марҳамат қилганлар. Ҳ. инсон қалби, туйғулари, ташқи қиёфасида намоён бўладиган, ифбат ва назокатини оширадиган ақл-фаросат гулшанининг тоза гулидир. Азалдан аёл — Ҳ. рамзи сифатида қадрланиб келинади. Ҳ.ли аёл оиланинг номуси, эрининг ҳузур-ҳаловати, фарзандларининг меҳрибони, хонадон равнақи, одамларнинг дуру гавҳаридир. Бундай аёлларни халқимиз Ҳ.ли ва вафоли деб билади. Ҳ. одамларга озор бермаслик, айбу нуқсонларни қидириб, юзига солмаслик ва ўзидаги ёқимсиз феъл ва гапларни изҳор қилмасликдир. Ҳаётдаги ҳар бир нарсани кўриш, билиш, унинг қадр-қимматини идрок этиш, уйлаб иш юритиш Ҳ. туйғусининг юксаклигидан далолат беради. Ҳ. — бу поклик, сабр-бардош, қаноат, одоб, ихлосдир. Аёл кишидан Ҳ. кетса, оилада файз бўлмайди. Ҳ.сиз кишилар орномусини, дўстлик ва садоқатни ҳам оёқ-ости қилишдан тап тортмайди. Ҳ. виждон б-н бевосита боғлиқдир. Виждонсиз одамларда Ҳ. бўлмайди. Шу б-н бирга, Ҳ.нинг виждондан фарқ қилувчи жиҳатлари ҳам мавжуд. Виждон кўпроқ ташқи муҳит б-н боғлиқ бўлса, Ҳ. туйғуси инсоннинг уз хатти-ҳаракатларини бошқалар н.назаридан баҳолаши б-н боғлиқ. Ҳ. туйғуси болалик чоғлариданоқ шаклланади ва ривожлана бошлайди. У инсонларни нотўғри ва ахлоққа зид хатти-ҳаракатлардан, кишиларнинг манфаатлари, дунёқарашини, жамоа урф-о.лари ва расм-русумларига мос келмайдиган ишлардан тийиб туради. Шу маънода, Ҳ. ножўя хатти-ҳаракатлардан узини тия олиш, уялиш ҳиссидир. Ҳадисларнинг бирида айтилишича, одам, энг аввало, ўзидан уялиши керак. Ножўя қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгага ҳам ножўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Халқимиз орасида “Ҳ.сиз” ёки “беҲ.” атамалари қўлланганда, уятсиз иш қилиб хижолат чекмайдиган, беадаб кимсалар тушунилади. Ўзида Ҳ. туйғуси бўлмаган одам ўзгадан Ҳ.ли бўлишни талаб қила олмай-

ди. Ҳ.лилик кишининг маъ-ятли, маърифатли, номусли, очиқ кунгилли эканини англатади, унинг зидди Ҳ.сизлик эса, аксинча, маъ-ятсизлик, нопокликка мойиллик, бағритошлик каби иллатлар б-н характерланади. Ҳ.ли одамларда ростгуйлик, ширинсузлик, яхшиликка яхшилик қайтариш, уз ёрига вафодорлик, дусликни қадрлаш каби юксак маън-й-ахлоқий фазилатлар мужассамлашган булади. Бугунги кунда ҳам Ҳ.лилик гоят муҳим аҳамият касб этади. Глобаллашув, турли тамаддунларнинг узаро алоқалари, яқинлашуви, урбанизация, модапарастлик, истеъмолчилик кайфиятларининг кучайиши қадриятларга салбий таъсир этиши, шу жумладан, Ҳ. ҳиссининг сусайишига олиб келиши мумкин. Ҳусайн Воиз Кошифий таъкидлаганидек, “Ҳ. ва андиша дунёда тартиб сақлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Ҳ. йуқолса, ҳеч кимда виждон ҳам қолмайди. У ҳолда дунёда тартиб бузилади. Кишилар бир-бирига бефарқ қарайдиган булади”. Шу боис, оила ва мактабдаги таълим-тарбия жараёнида Ҳ.лилик хулқий гузаллик, назокат; Ҳ.сизлик эса ахлоқсизлик ва қуполлик эканини уқтириш, шаҳс эркинлиги узгаларга нисбатан мун-тда масъулият б-н боғлиқлигини изчил равишда тушунтириб бориш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

ХАЁТ — оламнинг мавжудлиги ва намоён булишининг энг мураккаб шаклларида бири. Ҳ.нинг хилма-хил турлари, шакллари борки. улар борлиқнинг моддий шаклини ҳаракатга келтиришда, бошқаришда асосий урин тутади. Ҳ.нинг энг мураккаб шакли инсон Ҳ.идир. У инсон руҳияти, онги, тафаккури б-н чамбарчас боғланган. Ҳар бир одамга бир мартагина Ҳ. кечириш имконияти берилган. Инсоннинг қадр-қиммати шу Ҳ.ни қандай утказгани б-н ўлчанади. Инсон табиати ва Ҳ.и у яшаётган жам-тдаги ижт-й муҳитга ҳам боғлиқ. Барқарор жам-тда инсонлар сермазмун Ҳ. кечиради, беқарорлик ҳукм сураётган даврларда эса умр қупинча самарасиз ўтади. Демак, жам-т қанчалик барқарор ва фаро-

вон бўлса, унда яшайдиган инсонларнинг, келгуси авлодларнинг Ҳ.и шунчалик бахтли ва фаровон бўлади. Ҳ.нинг вужудга келиши ва моҳияти ҳақида ҳанузгача олимлар бир тўхтамага келишмаган. Ҳар бир инсоннинг Ҳ.и тақдорланмас ва узига хосдир. Инсонни, унинг Ҳ.ини қадрлаш — муҳим ижт-й вазифа. Инсоннинг яхши Ҳ. кечириши, бир томондан, у яшаётган жам-тга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, табиий муҳитга боғлиқ. Бугун тарихий тар-ёт давомида инсон б-н табиат уртасидаги мун-т такомиллашиб борган. Инсон табиий муҳитсиз, сув, ҳаво, қуёш ва тупроқсиз яшай олмайди. Бу унсурлар унинг тирикчилигини таъминлайди. Яшаш учун бундай қулай шароит фақат Ер шарида мавжуддир. Ернинг Ҳ. тарқалган қисми биосфера деб аталади. Биосфера тирик мавжудотларнинг Ҳ. кечириш муҳитидир. Агар Ер шари Қуёшга яқинроқ жойлашганида, унинг юзасидаги ҳарорат кўтарилиб, намлик, сув йуқолиб кетган булар эди. Агар Қуёшдан узоқда жойлашганида, ундаги ҳарорат пасайиб, ҳамма жой мангу музлик б-н қопланар эди. Хуллас, ҳар иккала ҳолатда ҳам Ер юзасида Ҳ.нинг пайдо булишига имконият туғилмас эди ва ҳ.к. Демак, инсон ўзи учун энг қулай бўлган жойда яшайди. Инсоннинг табиий муҳитга таъсири қад. даврларда кучсиз бўлган. Даврлар ўтиши б-н инсон қулида қудратли куч-қувват манбалари тўпланган, унинг табиатга таъсири сезиларли даражада ошган. Инсон атроф-муҳитни ифлослантириб, биосферадаги табиий мувозанатни издан чиқара бошлади. Бу масаланинг ечилиши инсоннинг ақл-идрок кучига боғлиқ. Инсон ақл-идрокининг оламга таъсир кўрсатиш чегараси ноосфера деб аталади. Инсон узини англамас экан, унинг сайёрамизга ҳалокатли таъсири борган сари кучайиб, охир-оқибатда унинг узини ҳам ҳалокат ёқасига олиб бориши мумкин. Ҳоз. замондаги экологик муаммолардан бири ҳам инсон фаолияти томонидан атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш ва бу ҳалокатни тўхтатиб қолишдан иборат. Инсон жам-тда ва таби-

атда узининг тутган урнини туғри англа-са, атроф-муҳитни асраб-авайлайди ва Ер юзини гуллайтиб яшнатади, Ҳ нинг бардавомлигини таъминлайди.

ҲАЁТ МАЗМУНИ — инсоннинг уз ҳаётий мақсад-муддаолари маъно-моҳиятини англаб етиши, борлиқнинг объективлашган мазмунини узлаштиришини англаувчи фал-й т. Бу жараён муайян қадриятлар — аждодлар тажрибасини маън-й ва моддий-предметли субстратларида узлаштириш шароитида юз беради. Инсон узлаштирган борлиқ объективлашган мазмунининг натижалари унинг фаолиятида маън-й-мад-й, моддий қадриятлар, шахслараро мун-тлар, хулқ-атвор ва хатти-ҳаракатларда — мулоқот ва хулқ-атвор қадрияти сифатида намоён булади. “Мазмун” атамасининг маъноси илмий адабиётларда тушуниш, англаб етиш, ақлидрок, туғри фикрлаш, хулосалар чиқариш қобилияти, деб таърифланади. Мазкур маънода у нафақат онг феномени сифатида кузга ташланади, балки моҳиятнинг узгарувчан оламидаги тафаккур жараёнини акс эттиради. Ш-дек, “мазмун” атамаси муайян предметнинг инсон учун муҳимлиги. уни англаб етиш жараёнини ҳам назарда тутати. Бунда англаётган предметга (объектга) инсон муайян “маъно” юклайди. “Мазмун” атамасининг 10 дан ортиқ маънолари қайд этилган. Мас., “Инсон уз ҳаётини англаб етиши жараёни ва унинг маҳсули сифатидаги мазмун” таърифи “инсон ҳаётининг мазмуни” т.сининг маъносини тулик акс эттиради. Бунда мазкур т. муайян инсоннинг маън-й тажрибасини мужассамлаштиради. Ҳ-з-ўзидан равшанки, ҳар бир тарихий даврда Ҳ.м. туғрисидаги масала уз мезонларига мувофиқ, дастлабки тушунишнинг муайян тузилмасига кура долзарблашади. Ҳ.м. муаммосини гносеологик жиҳатдан қуйидаги таркибий элементларга ажратиш мумкин: 1) Ҳ.м га доир мулжал субъекти, яъни уз ҳаётини англаётган инсон; 2) мазмун объекти ёки предмети; 3) инсоннинг рефлексив билиш — баҳо бериш фаолиятидаги англаш

жараёни; 4) инсоннинг англаш жараёни сифатидаги мазмун натижалари; 5) мазкур натижаларнинг инсоният моддий ва маън-й мад-ти жараёнида объективлашуви. Инсоний қадриятлар ва Ҳ.м.га доир муаммо иррационалистик (Э.Гартман), феноменологик (Э.Гуссерль, М.Шеллер), релятивистик (В.Дильтей), неокантчилик (В.Виндельбанд, Г.Риккерт), социологик (Э.Дюркгейм, М.Вебер) ёндашувлар доирасида жиддий тадқиқ этилган. Тадқиқотчилар мазкур масала жам-т доирасидан ташқарида, яъни уз ҳолича мавжуд эмаслиги; ижт-й субъектлар эҳтиёж ва манфаатлари б-н узвий боғлиқлиги; табиатан объектив, лекин субъектив ифода шаклига эга экани; тарихий жиҳатдан белгилангани; муайян иерархияга эга тизим ташкил этишини қайд этади. Ҳ.м. инсоннинг ички дунёси ва узини қуршаб турган борлиқни билиш, унга баҳо беришдан иборат субъектив-объектив диалектик жараёндир. Объектнинг мазмуни субъект “ички дунёси”нинг “ташқи дунё”даги оддий инъикоси ҳисобланмайди, балки фаолият жараёнида юзага келади. Чунки предмет фақат фаолиятда маъно-мазмун касб этади. Англаш жараёни объектнинг англаш предметига айланишига сабаб булган субъект фаолияти шаклининг хус-яти б-н сифат жиҳатидан узаро боғланади. Субъект фаолиятининг мазмуни унинг мотивацияси объектига мун-ти, субъект учун муҳим хус-ятларини аниқлаш негизи ҳисобланади: ҳодисани англаш — инсоннинг ижт-й-мад-й фаолияти таркибига қандай кириши, улардан нима мақсадда фойдаланилишини аниқлаш демакдир. Хус-н, илмий билиш жараёнида дунёни англаш борлиқнинг онгда аниқ акс этиши тамойилига таянади. Ҳ.м. — инсон уз маън-й ва моддий-амалий фаолиятини амалга оширишнинг муҳим усулидир. Мазкур амалиёт жараёнида инсон камол топади. Инсоннинг моҳияти унинг ҳаётни англаб етиш ва натижаларини маън-й ҳамда моддий-амалий фаолиятда объективлаштириш қобилиятида ифодаланади. Хуллас, Ҳ.м. инсоннинг уз ички дунёси ва узини қур-

шаган борлиқни англаб етиши сифатида рефлексив-мушоҳада юритишга асосланган билиш — баҳо бериш фаолиятининг маҳсулидир. Бунинг хус-яти шундаки, у бир вақтнинг узида ҳам уз ички дунёсини, ҳам узини қуршаган борлиқни билиш ва унга баҳо беришдир. Бунда уз ҳаёт борлигини теран англовчи инсон: биринчидан, узини ўзи англаб етиши ва ўзига баҳо бериши; иккинчидан, узини қуршаган дунёни англаб етиши ва унга баҳо бериши; учинчидан, мазкур ҳаракат натижаларининг диалектик нисбатини аниқлаш имконига эга булади.

ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ — кенг маънода ҳаётнинг мазмуни, мақсади ва қадрқимматига оид муаммоларни тадқиқ ва талқин этувчи фал-й оқим. Ҳ.ф. XIX а.нинг 60—70-йилларида пайдо бўлиб, XX а. биринчи чорагида кенг тарқалган. Кейинчалик таъсири анча пасайган бўлса-да, унинг айрим ғоя ва тамойиллари экзистенциализм, персонализм, неогегельянчилик, прагматизм, феноменология каби фал-й оқимлар ривожига муҳим аҳамият касб этган. Ҳ.ф. ҳаётнинг моҳиятини унинг узидан англаб олишга интилади. Ҳ.ф. оқими вакиллариининг назарида, воқелик руҳ ҳам, материя ҳам эмас, у интуитив тарздагина англаниши мумкин. Ҳ.ф. ҳис-туйғу ва инстинктларни улуглайди, ақлни танқид ва инкор қилади. Ҳ.ф.нинг асосий т.си “ҳаёт” ҳисобланади ва у турли вариантларда турлича талқин этилади. Фридрих Ницше томонидан асос солинган, кейинчалик Т.Лессинг томонидан ривожлантирилган табиий-биологик талқинда ҳаёт табиийлик б-н қиёсланади ва ҳар қандай сунъийликка қарши қўйилади. Ушбу йўналиш тарафдорлари куч-қудратни улуғлаб, ҳар қандай ғоянинг рўёбга чиқишини кишилар ёки ижт-й гуруҳларнинг манфаатлари б-н боғлайди. Тарихий талқин тарафдорлари булмиш Дильтей, Шпенглер, Зиммель, Ортега-и-Гассет ҳаётнинг моҳиятини ички руҳий кечинмалардан излайди. Ҳаёт ва ҳаётийликни борлиқнинг ўзгармас тамойили сифатида талқин этган файласуфлардан фарқли улароқ, бу

мутафаккирлар асосий эътиборни ҳаётнинг индивидуал шаклларида қаратади. Бергсон эса, Гётенинг романтизмдан руҳланиб, ҳаётнинг пантеистик талқинини таклиф этади. Унинг фикрига кура, ҳаётнинг моҳияти уз-узини қайта ишлаб чиқариш ва янги шакллари яратишдан иборат. Бергсон ҳаётнинг биологик шаклини унинг турли кўринишларидан бири сифатида эътироф этади. Ҳ.ф.нинг турли талқинлари ўртасида жиддий фарқни кўриш мумкин бўлса-да, уларнинг бари XIX а. бошлари — XX а. кантианчилик ва позитивизм таъсири туфайли кенг тарқалган методологизм ва гносеологизмнинг ҳукмронлигига қарши курашда яхлит ғоявий оқим сифатида намоён бўлади. Кантианчилик ва позитивизмдан фарқли улароқ, Ҳ.ф. ҳаётни асосга таянган янги онтологик ва гносеологик концепцияни илгари суришга ҳаракат қилади. Унга кура, ҳаётни асос воқеликни руҳ б-н изоҳлаган идеалистик фал. воситасида ҳам, воқеликни ўлик материя б-н тушунтиришга ҳаракат қилган табиатшунослик орқали ҳам англаниши мумкин эмас. Зеро, буларнинг ҳар бири ҳаётни яхлитликнинг биргина жиҳатини эътиборга олади, холос. Мас., Бергсоннинг фикрича, ҳаётни воқелик бевосита, унинг ботинига кириш имконини яратадиган интуиция орқалигина англаниши, идрок этилиши мумкин. Интуитив билим эса субъектнинг объектга қарши қўймайди, аксинча, аввалбошданоқ уларнинг ҳаётни асосга таянган ҳолда бир-бирига уйғун тарзда намоён бўлишини тақозо этади. Шу б-н бирга, ақл орқали билишдан фарқли улароқ, интуитив билишнинг умумий қонуниятларини аниқлаш, урганиш мумкин эмас, уни юксак бадиий тафаккурга қиёслаш мумкин, холос. Ҳ.ф. ёндашуви н.назаридан “ижод” ибораси “ҳаёт” т.сининг синоними ҳисобланади. Ижодий фаолиятнинг қай бир жиҳати муҳим аҳамият касб этишига қараб, Ҳ.ф.нинг асосий интуицияси ва қарашларининг характери намоён булади. Мас., Бергсон ижодни янги нарсанинг вужудга келиши, шаклланаётган табиат бойлигининг ифодаси сифатида талқин этади. Зиммель

учун эса, аксинча, ижоднинг асосий жиҳати унинг икки томонлама характери б-н ифодаланади: унинг назарида, ижод маҳсули ҳамisha қотиб қолган ва охиروقибатда, ижодкорнинг узига зид келадиган нарсага айланади. Шу маънода, Зиммель фал.сига хос тушкунлик ҳолати Шиенглернинг фаталистик ва кескин қарашлари б-н туташиб кетади. Билишнинг илмий шаклига танқидий мун-тда бўлган Ҳ.ф. узгарувчан табиатни англашга хизмат қилмайдиган, соф прагматик мақсадларга — дунёни узгартириш ва кишилар манфаатларига бўйсундиришга йуналтирилган илмий билиш табиатининг янги концепциясини илгари суради. Ҳ.ф. фанининг жам-тнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айлангани ва унинг техника ҳамда индустриал иқтисодиёт б-н туташиб кетаётганини эътироф этиб, “нима?” “нима сабабдан?” деган саволларни “қандай?” деган масала б-н алмаштиради. Ҳ.ф. назарётчиларнинг илмий т.лар амалий фаолиятнинг воситаси сифатида, “ҳақиқат нима?” деган масалага бевосита алоқадор эмаслиги, бошқача айтганда, ҳақиқатга даъво қилаётган фан аслида янглиш йулдан бораётганини асослашга уринади. Шу маънода, XIX а. охири — XX а. бошларидаги жадал техник тар-ёт даврида олимлар, инженерлар ва бюрократ-амалдорлар аристократик индивидуал ижодга — адиб, шоир ва файласуфларга қарши қўйилади. Ҳ.ф. онтология ва гносеологик концепцияни яратиш б-н чекланмай, айниқса, Ницше асарларида яққол намоён бўлган янги дунёқараш шакллари эъқлаб чиқишга интилади. Янги мажусийлик деб аташ мумкин бўлган бу дунёқараш негизида куч-қудратга асосланган ҳамда ғайритабиий унсурларга таянган дунё ҳақидаги тасаввур ётади. Табиат кучларини инсон манфаатларига бўйсундиришга интилаётган позитивизм фал.сидан фарқли ўлароқ, Ҳ.ф. инсонни ана шу кучларга бўйсунтиришга, улар б-н уйғунлашиб кетишга, тақдирга қарши бормасдан, унга тан беришга ундайди. Маълум маънода, бундай тушкун гоёлар уша даврдаги ижт-й-сиёсий вазиятнинг беқарорлиги, эътиқодсизлик ва ах-

лоқсизликнинг авж олиши б-н изоҳланиши мумкин. Ницше фал.сида, кейинчалик Шпенглер, Ортега-и-Гассет, Зиммель, Селин. А. Камю, Ж.П. Сартр томонидан ривожлантирилган фожиавий талқин санъат, адабиёт ва кино соҳасида ҳам яққол намоён бўлди. Ҳоз. даврда Ҳ.ф. нинг айрим гоё ва тамойиллари экзистенциализм, персонализм, айниқса фал-й антропология томонидан узлаштирилиб, янги талқин этилмоқда.

ҲАЁТИЙ МАНФААТЛАР — ҳар бир шахс, жамоа, жам-т ва мам-т ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этувчи манфаатлар мажмуасини ифодаловчи т. Маъ-ят ҳам Ҳ.м.нинг таркибий қисми ҳисобланади. Ҳ.м. инсон тафаккурининг босқичма-босқич ривожланиб боришини таъминлаш б-н бирга, унинг маън-й шаклланишига ҳам катта ҳисса қўшади. Одатда Ҳ.м.га мун-т орқали маъ-ят даражасини аниқлаш ёки аксинча, маъ-ятга қараб Ҳ.м. нималардан иборат эканлигини англаш мумкин. Ҳ.м.га мун-тда маън-й тарбиянинг аҳамияти беқийёсдир. Чунки ҳар бир шахс маън-й тарбия мезонлари орқали уз Ҳ.м.ини белгилайди. Шахс тафаккурдан мустақкам жой олган Ҳ.м. унинг умр мазмунини ҳам белгилаб беради. Шу жиҳатдан Ҳ.м.ни маъ-ятдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди.

ҲАЁТНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ — кишининг ўсиб-улғайиши, камолот сари бориши, ўзга инсонлар, ташқи муҳит, олам, вақт, давр таъсирида, ҳаёт қадрини англаш, фоний дунёнинг ўткинчилиги, ҳаётнинг мазмуни, яшаш мақсади, олам абадийлигининг қадрини англаб етиш жараёнини ифодаловчи т. Инсон ҳаётини тугилиш ва болалик; ўсмирлик ва балоғат; мустақил ҳаёт; кексалик даврларига бўлиш мумкин.

Тугилиш ва болалик даврида инсон дунё юзини кўради, оилага чексиз қувонч, орзу-умидлар олиб келади. Аввало, ота-онаси ва узгалар парвариши б-н улғаяди. оила муҳитида гапира бошлайди, юришни ўрганади, сунгра боғча ва мак-

табга боради. Бу даврда ота-онанинг мавжуд саъй-ҳаракатлари фарзандларнинг яхши яшаши ва улғайишига сафарбар этилади. Узб. оиласида Шарқ мад-тига хос ижт-й ва этномад-й хус-ятлар уз ифодасини топган. Бунда ота-она, фарзанд, эрхотин ва қариндошлар уртасидаги мун-тларда ахлоқий бурч ҳамда ахлоқ меъёрларига алоҳида эътибор берилади. Президент И.А.Каримов «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидлаганидек, «...бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзод ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди» (56-б.).

*Усмирлик ва балоғат даври*да фарзанд улғайиб борган сайин ота-она катта орзулар б-н яшай бошлайди. Фарзанди келажакда етук мутахассис булиши ёки ҳунар эгаллаши, бир суз б-н айтганда, комил инсон булиши учун ота-она астойдил ҳаракат қилади. Бу даврда болалар узларини эртақлар оламида яшайтгандек ҳис қилиб, нимани истаса, уни амалда ҳам булишини хоҳлайди.

Мустақил ҳаёт даври инсон ҳаётининг энг қийин, шу б-н бирга, буюк синовлар даври ҳисобланади. Бу давр ҳар бир инсоннинг ҳаётида турлича кечади. Инсон ҳаёти давомида шундай даврлар бўладики, ёшлиқда уйламасдан, ҳаётни тушунмасдан қилинган хатти-ҳаракат умр армониға айланиб қолади. Шу боис бу давр инсон келажигини ҳал қилувчи давр, деб аталиши бежиз эмас. Ҳатто, ҳаётни оқар сувга қийслашда ҳам теран маъно бор. Вақт ҳеч қачон кутиб турмаганидек, ҳаёт ҳам тўхтовсиз ўтиб кетаверади. Шу маънода, бу давр мобайнида ҳаётни беҳуда ўтказмаслик, ундан самарали фойдаланиш керак. Ҳар бир инсон ҳаёти ютуқ ва камчиликлар, омад ва муваффақиятсизликлардан иборат. Шундай жараёнлар мазкур давр асосини ташкил этади. Маълумки, «ҳаёт» маъносини ҳар ким уз ҳаёт йули, ютуқ ва камчиликлари, эришган муваффақият ва омадсизликлари б-н белгилайди. Ҳар кимнинг ҳаёт йули узгача, инсон ёшлигида ноқ ҳаёт йулини танлайди, ҳар ким уз орзусига эришиш учун интилади.

*Кексалик даври*га етгач, ҳар бир инсон босиб ўтган ҳаёт йулига назар ташлайди, яхши-ёмон кунларини эслайди, сарҳисоб қилади. Агар бахтли ҳаёт кечирган, жам-тга, оиласига наф келтирган бўлса, шукроналар айтади. Баъзиларда эса бунинг акси кузатилади. Ҳаёти давомида бирор марта ҳам узгаларга фойдаси тегмаган, кексаларга ширин суз айтиб, ғам-хўрлик қилмаган, ёшларга ибрат булмаган кишиларни дунёга келиб, изсиз кетган инсонлар дейиш мумкин... Қарияларни қадрлаш, уларнинг ҳаётини тажрибаларидан кенг фойдаланиш масаласи Қад. Юнонистон, Миср. Хитойда ҳам эътироф этилган. Юнон донишманди Пифагор "...одамлар қирқ ёшида уз қобилияти ривожининг чуққисига эришади", деб ҳисобласа, Афлотун "...олий даражадаги давлатни бошқаришни ҳаёт тажрибасига эга, ақлли, қобилиятли қариялар олиб бориши керак", деган гоёни илгари суради. Бу фикрлардан кўриниб турибдики, қарияларнинг ибратли ҳаёти, тарбиявий ишлари, панд-насихатлари катта аҳамиятга эга. Вақт, умр ўтиши жараёнини ёшлар ва кексалар турлича талқин қилади. Келажакдаги эзгу орзулари тезроқ рўёбга чиқишини истагани боис, ёшларга вақт секин ўтаётгандек туюлади, тезроқ улғайиб, ҳамма орзулари ушалишини истайди. Лекин, донишманд айтганидек, «Кексаликнинг ҳовлисига кўчиб ўтган», умр поёнига етиб бораётган кишилар учун эса вақт тез илгарилаб кетаётганга ўхшайди. Ҳар икки ҳолатда ҳам яшаш завқи, орзу-умидлар чексизлиги уз даражасида сақланиб қолади. Чунки ҳаёт ва умид инсоният ҳеч қачон тўймайдиган бойликлардир. Халқимизда «Умр ғанимат, дийдор ғанимат» деган ибора бор. Дийдорлашув ҳаёт мазмунини бойитади. Ота-онанинг фарзандлар б-н дийдорлашувини, унинг ҳис-ҳаяжонини таърифлаш қийин. Қариндош-уруғ, дуст-биродарларнинг дийдорлашувида ҳам алоҳида завқ-шавқ мужассам. Айниқса, илмга чанқоқ ёшлар устозлар дийдорига доимо интиқ булади. Буюк файласуф Умар Хайёмнинг қуйидаги мисралари умрнинг бебаҳо эканига ишорадир: "Кекса, ёш —

ҳар кимки ҳаётга етар, Ҳаммаси бирмабир, изма-из утар. Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий, Кетилар, кетамиз, келишар, кетар”. Ҳар бир инсон ҳаётининг мазмуни эзгу ишлар қўлами б-н улчанади, унинг энг қимматли бойликларидан бири — вақтдир. Вақтни бой бериш ўрнини тулдириб булмайдиган йўқотишдир. Вақт қадрига етадиган кишилар утаётган оний дақиқани ҳам ғоят қадрлайди, фақат вақт масаласидагина хасислик қилади. Мумтоз шоир Данте «Вақтни бой бераётганида хуноб бўладиган одам энг доно одамдир», деган эди. Умрнинг ибтидоси ва интиҳоси мавжуд. Инсон умри поёнига етаётганини билгач, уз меҳнати ва фаолияти, катта ижт-й кучнинг кичик аъзоси сифатида узидан яхши ном қолдирганидан мамнун бўлади, ҳаётдан қониқиш ҳосил қилади. Машҳур «Авесто» китобида «Бу дунёдан кетар экансан, ортингда эзгу суз, эзгу ният, эзгу амаллар қолсин» деб бежиз таъкидланмаган.

ҲАЗРАТИ ИМОМ (903–976) — замондошлари «Ҳазрати Имом» деб улуғлаган бу зотнинг тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шоший бўлиб, тарихий манбаларда у кишига алоҳида ҳурмат кўрсатилади ва номига «катта», «улуғ» маъносини ифодалайдиган «кабир» сузини қўшиб ёзилади. Ҳ.И. Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний каби ислом оламнинг мовароуннаҳрлик буюк алломалари орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳ.И. 903 (ҳижрий 291) йили Шошда туғилиб, болалиги ва ёшлиги шу ерда ўтган. Муфтий Зиёвуддинхон Бобохоновнинг таъкидлашича, дастлабки илми замонасининг машҳур муҳаддиси ва фақиҳи Ҳайсам ибн Кулайбдан олган. Кейинроқ у илм талабида Мовароуннаҳрдаги маърифат учоқлари — Самарқанд, Бухоро, Термиз каби шаҳарларда бўлади. Имом Бухорий, Имом Термизий каби мутафаккирлар асарларини кунт б-н ўрганади. Аллома моҳир хунарманд бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган. Шу боис «қаффол», яъни қул-

фчи, қулфсоз деган ном б-н танилган. Бу ҳақда машҳур тарихчи Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний (1113–1167) «Ал-Ансоб» («Насабнома») асарида бундай ёзади: «Қаффол қулфсозлик касбига нисбат берилган. Қаффол Шоший Шош аҳлидан бўлиб, қулфсозликда шуҳрат қозонган... У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик илмлари буйича тенги йўқ олим эди. Қаффол Шошийнинг номи мағрибу машриққа ёйилган». Шайх Муҳйиддин Нававий (1233–1277) айтишича, агар «Қаффол Шоший» деб зикр қилинса, буюк имом Абу Бакр Қаффол Шоший, агар «Қаффол Марвазий» деб айтилса, кейинроқ яшаб ўтган «Кичик Қаффол» ҳақида суз бораётган бўлади. «Шоший» («Катта Қаффол») номи тафсир, ҳадис, усул, калом илмларида такрор-такрор зикр этилади. Аммо «Марвазий» («Кичик Қаффол») исми эса фикҳга тааллуқли асарлардагина учрайди. Ибн Халликон (1211–1282) «Вафоётул аъён» («Улуғ кишилар вафоти саналари») китобида: «Абу Бакр Қаффол Шоший ўз замонасининг имоми (пешвоси) бўлган. У фикҳ, ҳадис, усул, тилшунослик фанлари ва шеър санъати буйича Мовароуннаҳрда олимлар орасида тенгсиз эди. У Хуросон, Ирок, Ҳижоз, Шом ва Суғур (Шимолий Сурия)га сафар қилган, унинг донги бу улкаларда кенг тарқалган», — деб қайд этган. Мисрлик тарихчи Тождин Субкий (ваф. 1370) «Табақотуш шофеъийа ал-кубро» («Шофеъийанинг улў даражалари») асарида: «Абу Бакр Қаффол Шоший тафсир, ҳадис, калом, усул, фуруъ, луғат ва шеърият илмларида ҳамда зуҳд ва тақвода. очиққўлликда замонасининг пешқадамларидан бўлган. У куп илмлар муҳофазасида жонкуяр, ўзи келтирган нарсаларни таҳқиқ этиб, уларни гузал тасарруф қилувчи замон шахсларидан бири эди», — деб таърифлайди. Ас-Самъоний ўз китобида: «Сайхун дарёси ортидаги шаҳар «Шош» деб аталади. Бу ердан куплаб имомлар етишиб чиққан», дея шошлик олимлар туғрисида маълумотлар келтириб, жумладан, Ҳ.И. ҳақида бундай ёзади: “Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил Қаффол Шо-

ший булиб, тафсир, ҳадис, фикҳ, тилшунослик илмлари буйича замонасида унга тенг келадиган олим йуқ эди...". Унинг ҳуқуқшуносликка доир «Китоб фи усулил фикҳ» асари уз даврида ислом дунёсида кенг қулланган. Шайх Абу Исҳоқ Шерозий бундай ёзади: «Имом Абу Бакр Қаффол Шошийнинг куплаб асарлари мавжуд, ҳеч бир киши ҳали шунча асар тасниф этмаган. У фақиҳлар ичида биринчи булиб «ал-Жадалул ҳасан» («Диалектика гузаллиги») номли баҳс-мунозарага оид асар ёзди. Ш-дек, унинг «Китоб фи усулул фикҳ» («Фикҳ усуллари китоби»), «Шарҳур рисола» («Рисола шарҳи») асарлари бор». Тарихчи Абу Саъд Абдулкарим Самбонийнинг таъкидлашича, Ҳ.И. «Далоилун нубувват» («Пайгамбарлик далиллари»), «Маҳосинуш шариа» («Шариат гузалликлари») китобларини ҳам таълиф этган. Имом Нававий ҳам унинг «Далоилун нубувват» ва «Маҳосинуш шариа» китобларини курганини айтади. Ҳ.И.нинг «Жавомийул калим» («Ҳикматли иборалар туплами»), «Адабул қози» («Қозининг одоби») каби асарлари борлиги ҳақида ҳам манбаларда қайд этилган. Жумладан, насабшунос олим Ҳожи Халифа (Мулла Котиб Чалабий) «Кашфуз зунун ан усомоул кутуб вал фунун» асарида Ҳ.И. — Қаффол Шоший қаламига мансуб қуйидаги китобларни санайди: «Маҳосинуш шариа фи фуруъ ашшофеъийа». Ушбу асарнинг ҳажми жуда катта булиб, уч жилддан иборат. Бир нусхаси Қоҳирадаги «Фозилия» мадрасасига вақф қилинган; «Жавомийул калим». Унда Пайгамбаримизнинг (с.а.в.) муборақ ҳадиси шарифларидан намуналар жамланган; айрим тарихий манбаларда «Тақриб фил фуруъ» ва «Усулуш Шоший» номли асарлар ҳам Ҳ.И. қаламига мансуб деб курсатилади. Аммо Ҳожи Халифа курсатишича, биринчи китоби Ҳ.И.нинг угли Қосим ибн Муҳаммад Қаффол Шоший таълиф этган, иккинчиси, тошкентлик тадқиқотчи олим Нодирхон Маҳдум Алоуддин Маҳдум ўлининг сўзига қура, Низомиддин Шоший асаридир. Ҳ.И. асарларидан бирортаси мам-тимиз китоб хазиналарида мавжуд эмас. 1970 йили

муфтий Зиёвуддинхон Бобохонов томонидан Суриянинг Дамашқ шаҳридаги «Зоҳирия» кутубхонасида сақланаётган «Жавомийул калим» асари қулёмасининг фотонусхасигина олиб келинган, холос. Ҳозир у Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасининг қулёмалар хазинасида сақланыпти. Ҳ.И. илмий меросида «Жавомийул калим» («Сўзлари қисқа, маъноси кенг ҳадислар») асари етакчи уринни эгаллайди. Ҳожи Халифа: «Имом Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ибн Исмомил Қаффол Шошийнинг «Жавомийул калим» китоби Имом Бухорий шарҳи мажмуаларидаги Расулуллоҳ (с.а.в.) калималари асосида ёзилган», — дея таъкидлайди. Ҳ.И. узи «Жавомийул калим» асарининг аҳамияти тўғрисида қулёманиннг муқаддима қисмида бундай ёзади: «Бу китобимда Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳадислари ичида эшитганларимдан мингта сўз (калима) тупладим. Уларнинг тузилиши мураккабликдан холи, маънолари чигалликдан йироқ, Пайгамбар ҳидоятни б-н қуллаб-қувватланган ва тарбиялангани сабабли фасиҳларнинг фасоҳатидан ва балоғат аҳлининг балоғатидан устундир. Мен уларни узлаштириш ва эслаб қолишни осонлаштириш мақсадида бири иккинчисининг ортидан келадиган иснодларини олиб ташлаб, сўзларнинг яқинлигига қура бобларга булинган ҳолда келтирдим». Ҳ.И.нинг бу асарида саҳиҳ ҳадислар жамланган. Калималар ва иборалар лунда, тушунарли, теран шаклда берилган. Ш-дек, китобдан Ислом дини аҳкомларидан ташқари, одоб-ахлоқ, илм-маърифат, таълим-тарбияга доир халқимиз орасида кенг тарқалган матал, мақоллар, нодир ва ҳикматли сўзлар ҳам урин олган. Бу ҳол китобнинг халқ оmmasига тушунарли булишини таъминлаган, кенг тарқалишида узига хос таъсир курсатган.

Мас., Ҳ.И. ҳақида сўз юритар экан, Ибн Халликон сарлавҳадаёқ унинг исмишарифи ва насаблари ёнига «имаму а.иҳи била мудофаа» — баҳсу мунозараларда «уз а.ининг химояга муҳтож булмаган енгилмас йулбошчиси» иборасини қушиб ёзади. Ҳ.И. 976 (ҳижрий 366) йили Тошкентда 75 ёшида вафот этади. Алломаниннг мубо-

рак хоки Тошкентнинг Ҳазрати Имом (Ҳастимом) маҳалласидаги Қафғол Шоший макбарасида дафн этилган. Бу ерда, Бароқхон ва Муйи Муборак мадрасалари, Тилла Шайх ва Намозгоҳ масжидлари ҳам қад ростлаган. Мустақиллик йилларида Президент Ислам Каримов ташаббуси ва раҳбарлиги билан “Ҳ.И.” маҳалласида жуда қисқа муддатда катта қурилиш-таъмирлаш ишлари амалга оширилиб, муҳташам мажмуа бунёд этилди. Халқимиз маън-й меросининг узвий бир қисми бўлган Ҳ.И. меъморий мажмуаси табаррук маскан ҳисобланади.

ҲАЛОЛЛИК (араб. руҳсат этилган, йул қўйилган; қонуний, асосли; тўғрилиқ, виждонлилик) — шариат ҳукмига мувофиқ еса, ичса, фойдаланса буладиган; кишининг ўзига қарашли, ўз меҳнати б-н, пешона тери тукиб топилган; хиёнат, фирромлик кабилардан холи, қинғир йулга бормайдиган, бировни алдамайдиган; тўғри, соф, покиза бўлишни талаб қиладиган маън-й-ахлоқий меъёрни англаувчи т. Инсонни маън-й-ахлоқий жиҳатдан безайдиган ажойиб фазилатлардан бири — ҳалол, покиза яшаш, бировларнинг ҳақиға заррача бўлса-да, хиёнат қилмасликдан иборатдир. Ҳалол б-н ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-ҳаришдан жирканиш, ҳаромхўрликни энг катта гуноҳ ва ахлоқсизлик деб билиш — Шарқ файласуфларининг энг муҳим ғояларидан ҳисобланади. Ҳ. виждон, адолат ва бурч каби ахлоқий т.лар б-н боғлиқ, инсоннинг узгага мун-ти ўзига мун-тидек соф. покиза бўлишни талаб қиладиган ахлоқий меъёрдир. Даставвал у диний т. сифатида вужудга келиб, ҳар бир мусулмоннинг емак-ичмаги, жинсий ва иқт-й хатти-ҳаракатларини белгилаб берувчи шаръий меъёр сифатида амал қилган. Кейинчалик Ҳ. нисбатан тор шаръий қобиқдан чиқиб, аста-секин шахс ҳаётидаги кенг қамровли ахлоқий меъёрга айланди, теран маън-йлик касб этгани ҳолда, кундалик ҳаётдаги инсонийликни белгилайдиган умуминсоний фазилатга айланди. Мас., ҳоз. кунда ихтисослашган меҳнат

тақсимотининг такомиллашуви, илм-фан тар-ётининг юксалиши натижасида биз касбий Ҳ., илмий Ҳ., иқт-й Ҳ. ва б. ҳақида ганиришимиз мумкин. Ҳ.нинг мавжудлиги фидойилиқ, ростгўйлик б-н шартланади. Доимо Ҳ. қилиши ёки ҳалол яшаши учун киши албатта нималардандир кечиши, кимларгадир қарши бориши, фақат рост гапириши, сўз б-н иш бирлигига эришиши керак. Шу боис ҳалол инсон жамоатчилик ўртасида обрӯ-эътиборга эга, ҳурматга сазовор булади. Қайси жам-гда ҳалол фуқаролар купайса, уша ерда бахт ва фаровонлик ҳукм суради. Мустабид тузум даврида ёлғон, алдов, нопоклик, ҳаромхўрлик, мунофиқлик сингари иллатлар халқимизга шу қадар усталик б-н сингдирилдики, унинг асоратлари ҳозиргача сезилиб туради. Шу боис мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ бу иллатларга қарши кураш бошланди. Ҳоз. кунда давлатимиз миллий-маън-й қадриятларни тиклаш, одамларни ҳалол, инсофли, адолатли бўлишга чақиритишни узички сиёсатининг муҳим қисми деб билган ҳолда иш тутмоқда. Ҳозирда ҳалол, ростгўй инсонлардан иборат бўлган фуқаролар жам-тини қуриш — фақат ахлоқий муаммо эмас, балки келажаги буюк давлатимизнинг моҳиятини англаувчи ижт-й-сиёсий янгилашидир. Ҳ. инсоннинг ички ва ташқи дунёсининг бирлиги, сўзи б-н хатти-ҳаракати тўғри келишини, атрофдаги инсонларга очиққунгил ва самимий мун-тини ифодаловчи маън-й-ахлоқий фазилатлардан ҳисобланади. Ҳ. жам-тнинг ахлоқий меъёрларига онгли равишда ва ихтиёрий амал қилишга ундайдиган ҳодисадир. Ҳ. инсон характерининг моҳиятидан келиб чиқиб, инсоннинг уз вазифасини виждонан ва онгли равишда бажаришида намоён булади. Чин маънодаги Ҳ. ваъдага вафо қилиш, сўз б-н иш бирлиги демакдир. Сўзининг устидан чиқмаган одам бебурд, белафз одам ҳисобланади. Молу давлат пешона тери б-н, меҳнат б-н гопилса ҳалолдир. Ҳ. ростгўйлик, тўғрилиқ, ахлоқий поклик, самимийлик каби инсоний фазилатлар мажмуасидан иборат Ҳ. - ҳаромнинг зидди.

Ҳалол амалларга қуйидаги фазилатлар киради: меҳнат б-н тирикчилик қилиш, ҳалол ризқ топиш, яхши ният қилиш, яхши сузлаш, яхши амаллар қилиш, омонат ва қарзларни уз вақтида қайтариш, етимларни кафилликка олиш, вафодорлик, гуноҳни савоб ишлар б-н ювиш, эҳсон ва садақа қилиш, муҳтожларга қарз бериш, ёрдам кўрсатиш, меҳр-мурувватли, оқибатли бўлиш ва ҳ.к. Ҳ. инсон маъятининг энг эзгу фазилатларидан бири бўлиб, жам-т тар-ётини белгилайди. Жам-тда ҳалол инсонлар қанча кўп бўлса, у шунча тараққий этади. Бинобарин, ҳалол одам вазифасига масъулият б-н ёндашади, қинғир йўллар орқали бойлик орттиришни уйламайди, иши, халқи, ватанига содиқ бўлади.

ҲАМДАРДЛИК — инсонпарварлик кўринишларидан бири бўлиб, шахснинг бошқаларга мун-ти, уларнинг фикр ва туйғуларини тушуниш ҳамда қўллаб-қувватлашни англатувчи т. Ҳ. юксак инсоний фазилат, маъ-ят, инсонпарварлик, олижаноблик белгисидир. Ҳ. ва яхши суз кишига умид ва илҳом бахш этади. Ҳ. инсонлар ўртасидаги самимийлик, табассум ва беғубор мун-тларда, уз яқинлари ва б.нинг дардига малҳам бўлиш, эътибор, бошқаларни уйлаб яшаш, меҳмондўстлик, мулоқот, ширинсузлик, яхшилик қилиш, мун-тлар мад-тида намоён бўлади. Ҳ. мам-тлараро ва инсонлараро мун-тларда ҳам тажассум топади. Узаро Ҳ. яхши қўшничиликнинг муҳим шартидир. Кишининг тўйига-ку ҳамма ҳам келади, лекин бошига кулфат тушганда биринчи бўлиб қўшнилар Ҳ. билдиради. Инсон бошига ўлим гушганда яхши қўшнилар ҳам, содиқ дўстлар ҳам, қариндош-уруғлар ҳам шундай укубатли, қайғули, ташвишли пайтларда аздорнинг ёнида таянч ва кўмакдош бўлиш, туйларда ҳам эҳтижманд тарафнинг фикр ва туйғуларини тушунишга чин қалбдан ёндашиш, қўллаб-қувватлаш, маслаҳат ва кўмак бериш, виждон амри б-н ҳаққоний, адолатли фикрлар айтиб, ижобий хулосалар қилиш. яъни Ҳ. бўлиш — чин инсоний

фазилатлардан ҳисобланади. Ҳ.дан ташвиш ва ғам енгиллашади. Қандайдир фалокат руй берганда ҳам, мас., қўшнининг уйига уг кетганда, қўни-қўшниларнинг бир жону бир тан бўлиб кўмаклашиши, уй ёниб-қуйиб хароб бўлгач, яшаш учун шароит қолмагач, маҳалла аҳли ҳашар йўли б-н қўшнининг уйини гиклаши, ҳар кимнинг қўлидан келганича ёрдам бериши ҳам яхши инсонларнинг ҳамдам ва Ҳ. идан далолатдир. Мас., Ҳ.нинг мам-тлараро кўринишида бирор табиий офатдан зарар кўрган, кулфат оқибатида талафот кўрган давлат аҳолисига қўшни мам-тлар яхши суз, таъзия изҳор этиб, дардларига шерик бўлишади, моддий ва маън-й томондан кўмаклашади. Инсон ҳаётининг оғир, мусибатли кунларида атрофдаги одамларнинг Ҳ. ига, маън-й-руҳий кўмакка муҳтож бўлади. Илик ва самимий муомала, очиқ чеҳра б-н чин юракдан олиб борилган дўстона суҳбат, дардга шерик бўлиш б-н Ҳ. билдириш кишига нажот, руҳига тетиклик, қалбига умид бағишлайди. Ҳ. жамоадаги маън-й-руҳий иқлимни соғломлаштирувчи, бошига мусибат тушган инсоннинг келажак ҳаётга ишонч б-н қарашига сабаб бўлувчи муҳим омилдир. Маън-й тубан кишилар ҳақиқий Ҳ. билдира олмайди, Ҳ. билдирганда эса, уларнинг Ҳ.и сохта чиқади. Ҳақиқий Ҳ. юксак маън-й сифатлар, фазилатларга эга инсонлар томонидан қилинади. Ҳ. умуминсоний қадриятлардан бири бўлиб, турли халқларда турли кўринишларда учрайди. Ҳ.нинг икки кўриниши мавжуд. Биринчиси, халқ, миллат, яқин танишлар, қариндош-уруғлар бошига тушган мушкулликларга иқт-й ёрдам орқали билдириладиган Ҳ.дир. Иккинчиси, инсонга яқин кишилари вафоти мун-ти б-н таъзия изҳор қилиш, Қуръон тиловати орқали Ҳ. билдириш одатидир. Бундай қадриятни нотўғри изоҳловчи ваҳҳобийлик, акромийлик каби тажовузкор оқимлар халқимиз томонидан қаттиқ қораланади. Халқлар ва мам-тлар орасидаги узаро Ҳ. башариятга хос мун-т бўлиб, халқаро мун-тларнинг мустаҳкамланишига, одамлар орасидаги Ҳ. эса меҳр-оқибатнинг кучайишига хизмат қилади.

ХАМИЯТ (араб. жаҳли тезлик, жиззакилик; ғайрат, қунт; манманлик, такаббурлик, магрурлик) — узининг ва узига қарашли кишиларнинг ор-номусини бошқаларнинг тажовузидан ҳимоя қилишга булган интилиш, ор-номусни пок сақлаш туйғусини ифода этувчи т. Шундай интилиш ва туйғуга эга булган киши “Ҳ ли одам” дейилади. Улар жам-тдаги эгрилик, нопокликка бефарқ қараб тура олмайди. Ўз халқи ва ўзга элларнинг урф-о.ларини ҳурмат қилиш, жам-т қонун-қоидаларига риоя этиш, юрти, оиласи, дусларининг шарафини сақлаш, ҳимоя этиш ҳам Ҳ. саналади. Ҳ. сузининг тилимиздаги ҳоз. маъноси “орият”, “номус”, “кадр-қиммат” т.ларига уйғун бўлиб, салбий маънода деярилу қулланилмайди.

ҲАМКОРЛИК — турли миллат, ирқ ва динга мансуб кишилар ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги маънан бирлашувини ифодалайди. Ҳ.нинг мустаҳкам урин эгаллаши дунёда, мам-тимизда ташкилот ва ижт-й қатламлар, турли ин-тлар уртасида ўзаро келишувга асосланган алоқаларни таъминлаш зарурати б-н изоҳланади. Жам-тда тотувлик ва барқарор тар-ёт турли шахслар ҳамда тоифалар уртасидаги Ҳ. ва ҳамжиҳатликка боғлиқ. Шахс манфаатлари миллат ва жам-т манфаатларига уйғунлашган ҳолдагина қатламлар уртасидаги мун-тлар ва ўзаро Ҳ.ни яхшилаш, жам-тдаги барқарорликни мустаҳкамлашга замин яратиш мумкин. Аксинча, ана шу Ҳ.нинг издан чиқиши ёки мун-тларнинг ёмонлашуви барқарорликнинг бузилишига олиб келади, беқарорлик, сиёсий бошбошдоқлик ва миллий парокандаликни келтириб чиқаради. Ҳ.нинг вужудга келишида маъ-ят катта ўрин тутаети. Ҳ да амалга ошириладиган ишларнинг моҳиятини туғри тушуниш томонларнинг бир-бирига ишончини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Ҳ. ҳамфикрлик, иттифоқлик, дустона алоқалар, муаммоларни бартараф этишдаги баҳамжиҳатлик воситасида тар-ётни таъминлаш имкониятларини яратади. Шунга қура, Ҳ. маъ-ят б-н яқин мун-тдадир. Давлатнинг бош ислоҳотчилик роли, энг аввало,

жам-тдаги Ҳ.ни таъминлайдиган маън-й юксаклик, иқт-й асослар, сиёсий вазият, мад-й муҳит, ҳуқуқий-қонуний мун-тларни ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилиш фаолиятида намоён булади.

ҲАМФИКРЛИК — турли давлатлар раҳбарлари, сиёсий оқимлар, партиялар, жамоат ташкилотлари, яқка шахсларнинг ўзаро мулоқотида ягона хулоса ва ечимга келиш жараёнидир. Мулоқотлар бошланишида фикрлар хилма-хиллиги устувор булади. Бу жараёнда турлича қарашлар ва куп фикрлик узгармай қолса, ягона ечимга келиш амримаҳол. Томонларни муросага келтириш, уларни ягона ечимга олиб келиш консенсус наз-яси дейилади. Унинг асосий мақсади — томонларнинг манфаатларига путур етказмаслик ва барчани қониқтирадиган ечимни топишдан иборат. Мас., купчилик давлатлар сиёсатчилари давлат сиёсатини дин ва халқ манфаатларини ҳурмат қилиш асосига қуриш керак, деган фикрни илгари суради. Қонун устуворлиги, давлат ва жам-т манфаатлари устуворлигига эришишда ҳам Ҳ зарур. Айрим давлатлар тарихида халқ манфаатига зид қонунлар қабул қилиш, сунгра қонун устуворлигини талаб қилиш халқни ночор аҳволга тушириб қуйгани маълум. Шуролар даврида ана шу ҳолатни кузатиш мумкин эди. Баъзан Ҳ.нинг синоними сифатида одамларнинг ўзаро иттифоқлигини ифодалашга хизмат қиладиган ҳамжиҳатлик атамасидан ҳам фойдаланилади.

ҲАРОМ (араб. фойдаланиш, истемол этиш шаръан ман этилган нарса; муқаддас; ноқонуний) — шариат ҳукмига мувофиқ ейиш, ичиш, фойдаланишга ярамайидиган, ҳалол булмаган, анъана ёки тартиб-қоидаларга қура ман этилган иш, хатти-ҳаракат; шу йул б-н топилган нарса; ҳаётида шундай йул тутувчи кимса каби маъноларни англаувчи т. Зулм, ўғирлик, рибохурлик, алдамчилик, порахурлик йули б-н топилган ҳар бир нарса, узи қанча пок булса ҳам, топувчига Ҳ дир. Ш.у. ҳам уламолар муглақ Ҳ ни — узида Ҳ лик сифати бор ёки ман қилинган йул б-н топилган нарсадир, деб таъ-

рифлайди. Мусулмон инсон учун Ҳ.дан ҳазар қилиш фарз ҳисобланади. Аллоҳ таоло мумин-мусулмонларни Ҳ. — ботил йўл б-н бировнинг молини ейишдан қатъий равишда қайтарган. Бир луқма Ҳ. таом еган одамнинг неча кунлаб дуоси қабул булмаслиги таъкидланган. Мусулмон инсон Ҳ. йўл б-н молу дунё касб қилишдан, худди чучқанинг гуштини ейишдан ҳазар қилгандек, ҳазар қилиш керак. Ҳ. йўл б-н молу дунё топган одам икки дунёда шарманда булади. Бу дунёда азоб-укубат, турли бало-офатларга йулиқиб. у дунёда жаҳаннам ичида қолади. Шариятда Ҳ. ҳисобланган нарсани ҳалол деб эътиқод қилган одам кофир булади. Аллоҳ таоло ҳалол қилган нарсалар инсон учун моддий ва маън-й фойдалидир. Ҳ. қилинган нарсалар зарарлидир. Ш.у. ҳалол қилинган нарсалар ва ишлар купчиликка маълум. Ҳ. қилинган ишларни эслатиб утиш ва эслатиб туриш жоиздир. Ота-онага оқ булиш, зинокорлик, рибо (судхурлик), сеҳргар ва фолбинларга ишониш, ўғирлик, қароқчилик, порахурлик, жосуслик, чақимчилик, ёлғончилик, қотиллик, ноҳақ қон тукиш, хиёнаткорлик, уликка дод-вой солиб йиғлаш, савдо-сотиқда фирромлик, гийбат, тухмат кабилар Ҳ. амаллардир. Ейиладиган нарсалардан тунғиз, ваҳший ҳайвонлар, ҳаром улган ҳалол ҳайвонлар, суйилганда оққан қон. «бисмиллоҳ» айтмай суйилган ҳалол ҳайвон гуштлари, динсизлар (мажусий) суйган ҳайвон гуштлари, маст қилувчи ичимлик ва гиёҳларнинг ҳаммаси ислом шариатида Ҳ. қилинган. Қуръони каримнинг «Моида» сураси 3-оятда бу ҳақда қуйдагиларни уқиш мумкин: «Ўлимтик гушти, қон, чўқча гушти, Аллоҳдан ўзгага атаб суйилган, буғилиб улган, уриб улдирилган, йиқилиб улган, сузишдан улган, (бирор жойини) йиртқич ҳайвон еган ҳайвонлар гушти сизларга ҳаром. (Шаръий йўл б-н суйиб) Поклаб олишга улгурганингиз бундан мустасно. Ш-дек, бут-санамларга атаб суйилганлар ҳам — Ҳ. Булардан ташқари, эркакларнинг тилла нарса тақиши, ипак кийим кийиши, аёлларнинг эркакча кийиниши, тилла-кумуш идишда овқатланишлар ҳам Ҳ. амаллардан

саналади. Фойдаланиши Ҳ. этилган ва истифода қилган кишига фақат зарар берадиган усимликларни экиш ва парвариш қилиш ҳам исломда Ҳ. ҳисобланган (мас., наша, қорадори, афюн, тамаки). Бир нарсанинг Ҳ. экани шубҳасиз, очиқ далиллар б-н маълум булса, уни экиш ва етиштириш ҳам Ҳ.дир. Мусулмон киши ҳеч қачон Ҳ.га қул урмаслиги, Ҳ.дан истифода этмаслиги, ундан узоқ туриши керак. Шунга кура, мас., насронийларга сотиш учун чўқча боқиш ҳам мусулмонга жоиз эмас. Шариатда Ҳ. ишларга одатланган одам гуноҳкор булиш б-н бирга, ҳаётда хорлик, шармандалик ва қашшоқликка гирифтор булиши таъкидланади. Кенг маънода Ҳ. ахлоқ т.си булиб, жам-т аъзолари зиммасига юклатилган ахлоқий-ҳуқуқий талабларнинг виждонан бажарилиши мобайнида шахсий ёки гуруҳ манфаатларини кузлаб ошкора ё пинҳона бузилишини англатади.

ҲАСАД — узга кишидаги ютуқ, омаднинг ўзида булишига ички ва ташқи хоҳиш, бошқанинг ҳаёти, фаолияти, атрофдагилар хулқ-атворини куролмасликни ифодаловчи т. Абдулла Авлониий фикрича: “Ҳ. деб, бир одамга жаноби ҳақ тарафиндан берилган неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилу. Гийбат, бухтон, суъизан каби ёмон хулқлар Ҳ.дан туғилур”. Ҳ. барча динларда қораланади. Мас., христиан динида Ҳ. еттита гуноҳи кабиралардан бири ҳисобланади. Чунки бу динда айтилишича, Ҳ. қилиш худо томонидан ўрнатилган тартибдан норозиликни билдиради. Ҳ. ислом динида ҳам қаттиқ қораланади. Мас., Қуръони каримнинг “Фалақ” сурасида таъкидланишича, “Паноҳ тилаб илтижо қилурман тонг Парвардигорига, яратган нарсалари ёвузлигидан, зулматга чўмган тун ёвузлигидан, тутунчаларга дам солувчи аёллар ёвузлигидан, ҳамда Ҳ чининг Ҳ и ёвузлигидан”. Ҳ. туйғуси одамлар орасида низо, келишмовчиликлар келиб чиқишига сабаб булади. Жамоаларда эса Ҳ. маън-й-ахлоқий иқлимни бузади, корпоратив мад-ятни емириб ташлайди. Президент И.А.Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида салбий хус-ятларнинг

энг хунук куриниши булмиш Ҳ. туғрисида тухталиб шундай дейди: “Одамзод ва жамият ҳаётида оғир асоратлар қолдирадиган ҳасад туйғуси авваламбор бошқаларни куролмаслик, уларнинг ютуғидан қувониш ўрнига, қандайдир куйиниш, ичиқоралик оқибатида пайдо булади.

Шунинг учун ҳам муқаддас китобларимизда ҳасад инсонийликка мутлақо зид бўлган жирканч одат сифатида қаттиқ қораланади. Жумладан, муборак ҳадисларда «Бировга ҳасад қилишдан сакланнинг, чунки олов ўтинни қандай куйдириб тугатса, ҳасад ҳам қилган савоб ишларингизни худди шундай куйдириб тугатади», деб айтилгани бежиз эмас.

Азал-азалдан очиққўнгил, самимий ва меҳнаткаш, яхшилиқни юксак қадрлайдиган халқимиз бундай иллатлардан доимо ҳазар қилиб келади. Лекин, минг афсуски, умр йўлларида ҳасад балосига кўп дуч келамиз. Олис ва яқин тарихимизда не-не буюк зотлар ҳасад ва бахиллик, куролмаслик туфайли қандай азоб-уқубатларни бошидан кечиргани, соғлиги, ҳатто ҳаётидан жудо булганини аччиқ мисолларда кўриш мумкин” (“Юксак маънавият – энгилмас куч”, 120–121-б.).

Шарқ донишмандлари Ҳ нинг зарарли иллат экани туғрисида шундай фикр юритади: “Дунёда Ҳ. ва гинадан оғирроқ гуноҳ йўқ. Чунки, Ҳ.чи кимса одамларнинг шодлигидан пайваста ғам остида юради. Ўзгалар роҳатидан доимо заҳмат тортади” (*Муҳаммад Ҳусайн*); “Ҳ. балоси улкан фасодлар пайдо қилур. Чунки Ҳ. бағоят жирканч хислатдир”, “Ҳ., бошқаларнинг роҳатини куролмаслик – ҳамма сифатларнинг пастрогидир. Ҳ. ҳиммат пастлиги ва кўнгил хасталигидан ҳосил булади. (*Ҳусайн Воиз Кошифий*); “Ҳ. б-н ғазаб икки канот бўлиб ҳаракатга келса, тоза ва чиройли ҳаётларни хира ва кудуратли қилиб юборади” (*Абу Райҳон Беруний*). Ҳ. ижт-й иллат сифатида ҳам инсоният бошига катта кулфатлар келтирган. Турли халқлар, миллатлар бошқа миллат ва давлатларнинг ютуқ ва муваффақиятларини ижобий қабул қила олмаслик, уни узиники қилиб олишга интилиш зами-

рида айнан Ҳ. ҳисси ётади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, “...юртимиздаги беҳисоб табиий бойлиқлар, унинг геостратегик шароити жаҳонда бизга нисбатан фақат хайрихоҳлик ёки ҳавас туйғусини эмас, балки ҳасад, қора ниятларни ҳам уйғотиши сир эмас. Атрофимизда бизга ҳавас билан қарайдиганлар билан бирга, ҳасад кўзини тикиб турганлар ҳам йўқ эмас. Бундай вазият барчамизни доимо огоҳ, сезгир ва ҳушёр булишга, ягона уйимиз, кўрғонимиз, муқаддас оиламиз булмиш Ўзбекистонимизнинг куч-қудратини мустаҳкамлашга даъват этади, фидойиликка чорлайди”.

ҲАШАР — муайян юмушни ихтиёррий, холисона купчилик, жамоа булиб бажариш. Ҳ. узб. халқининг азалий урф-о.ларидан булиб, жамоавийликни узида тулиқ акс эттиради. Ҳ. ҳаётий муаммоларни биргаликда ҳал этиш усули, жамоа ҳаётига оид моддий-маиший ва маън-й мазмундаги умумий фаолиятдир. Ҳ.да узб. оилалари биргалашиб бир-бирига бегараз ёрдам курсатади, иншоот ва бинолар тиклайди, ночорларга ёрдам уюштиради. Маҳалла, қишлоқ, жамоа ҳудудларига оид муаммоларни ҳал қилишда ҳам, атрофмуҳит тозаллиги, ободонлаштиришга доир ишларда ҳам Ҳ.дан фойдаланилган. Халқимизга хос бу қадимий удум бугунги кунда ҳам уз аҳамиятини йўқотмасдан келмоқда.

ҲАЯЖОН — инсон ҳис-туйғулари намоён булишининг бир куринишини ифодаловчи т. Ҳис-туйғулар кишининг уз ҳаётида нималар юз бераётгани, нималарни билиб олаётгани ёки нима б-н машғул булаётганига нисбатан ички эҳтиросли мун-тидир. Ҳис-туйғуларни бошдан кечирининг турли — Ҳ., аффект, кайфият, стресс (кучли Ҳ ланиш), эҳтирос куринишлари мавжуд. Ҳис-туйғулар шахснинг ҳиссиёт оламини ташкил этади. Кишидаги ҳис-туйғулар унинг эҳтиёжлари қондирилиши жараёни қандай кечаётганидан далолат беради. Ҳ. инсоннинг руҳий ҳолати, фаолияти, ишчанлик даражасига турлича таъсир этиши мумкин. Баъзан Ҳ. ки-

шини ғайратлантирса, бошқа ҳолларда унинг фаолиятини сусайтириб юборади. Кишини тез чулғаб оладиган ва шиддат б-н утиб кетадиган ҳис-туйғу психология фанида аффект (ҳиссий портлаш) деб юритилади. Бу пайтда кишининг уз хулқ-атворини онгли назорат қилиш даражаси пасаяди, диққати, хотираси кескин сусайиб кетади, иродаси узиға буйсунмайди. Кайфиятлар унча кучли булмаган, лекин узоқ вақт давом этадиган барқарор ҳиссиётдир. Кайфият шоду-хуррамлик ёки ғам-қайғуга ботиш, тетиклик ёки ланжлик, Ҳ. ёки маъюслик, жиддийлик ёки енгилтаклик, жиззакилик ёки мулойимлик кабилар тарзида кечади. Стресс — кучли ҳиссий зуриқишдан иборат жараён булиб, у хавф-хатар тугилган, киши хафа булган, уялган, таҳлика остида қолган вазиятларда руй беради. Эҳтирослар деб киши хатти-ҳаракатлари йуналишини белгилайдиган, барқарор, чуқур ва кучли ҳисларға айтилади. Мас., рассомликка, мусиқаға эҳтирос, бедана уриштиришға эҳтирос ва ҳ.к. Ҳис-туйғулар мазмун жиҳатидан турлича булиши мумкин. Интеллектуал (ақлий) ҳис-туйғуларға билишға қизиқиш, ажабланиш, шубҳаланиш, таажжубланиш, ишонч каби ҳислар киради. Буларнинг барчаси ижобий, маън-й характерға эға булиб, кишини билишға, ўрганишға, иштиёқ б-н иш-лашға ундайди. Маън-й ҳис-туйғуларға дустлик, Ватанға муҳаббат, инсонпарварлик, ҳамдардлик, содиқлик, меҳнатни севиш кабилар киради. Инсоннинг ахлоқий етуклиги, тарбиялангани ана шу ҳислар орқали белгиланади. Эстетик ҳис-туйғуларға гузал, чиройли, ёқимли нарсалардан завқланиш, шодланиш, ҳузур қилиш, роҳатланиш кабилар киради. Бу ҳисларнинг манбаи гузал табиат, санъат, адабиёт, чиройли турмуш кабилар булиши мумкин. Шахс интеллектуал, маън-й, эстетик туйғуларни фаолият ва мулоқот жараёнида бошидан кечиради. Ижт-й воқеликка нисбатан бутун ҳиссий мун-тлар бойлигини ифдалагани учун улар юксак ҳис-туйғулар деб аталади.

ҲАҚ — Аллоҳ исмларидан бири, Худо, Бақо; адл, адолат, лаёқат, ростгуй,

туғрисуз. Воқелик ҳақида билдирилган фикрлар ёки фикр-мулоҳазаларнинг воқеликка мос келишини сидқ атамаси б-н номланган. Ҳ. дин ёки мазҳабға ишонтириш учун ишлатилса, сидқ (туғрилиқ) ҳукм, мулоҳазани, кизб (ёлгончилик) эса унинг зиддини ифдалаган.

ҲАҚИҚАТ (араб. чин, туғри) — инсон онгида воқеликнинг туғри, ҳаққоний акс этиши, олам, воқеа-ҳодиса, тафаккур маҳсули, мун-тлар ва б.ни аслида қандай булса шундай тушунишни ифдалайдиган т. Голландиялик файласуф Спиноза инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишини Ҳ. деб атаган. Ҳ.нинг қуйидаги турлари бир-бирдан фарқланади: 1) объектив Ҳ. (оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятининг инсон онги ва истакларига боғлиқ булмаган ҳолда мавжудлиги); 2) нисбий Ҳ. (инсон билим доирасининг чеклангани); 3) конкрет Ҳ. (предмет ёки ҳодисанинг ҳамisha аниқ жой ва шароитда мавжудлигининг инсон онгида акс этиши); 4) мутлақ Ҳ. (предмет ёки ҳодиса моҳиятининг инсон онгида тулиқ акс этиши). Мутлақ Ҳ. нисбий Ҳ. лар мажмуасидан ташкил топади. Ҳ. мезони ижт-й амалиётдир. Ҳ. маъ-ятда энг кўп эътибор қаратиладиган т.лардан бири булиб, инсон маъ-ятининг шаклланиши, рив-шида катта аҳамият касб этади. Ҳ.ни чуқур англаш инсон руҳиятига турлича таъсир кўрсатиб, маън-й хус-ятларнинг жонланишига туртки бериш б-н ўз натижаларини намоён этади. Ҳ.ни англаш орқали инсон томонидан амалға ошириладиган хатти-ҳаракатлар ёки тафаккур маҳсули унинг маъ-яти даражасини ҳам белгилаб беради ва шунга кўра, инсон маъ-ятини юксалтириш омилларидан бири ҳисобланади.

ҲАҚОРАТ — кишининг иззат-нафси, иффати, ғурурига тегадиган сузлар б-н шаъни ва қадр-қимматини тушириш, таҳқирлаш амалға оширилган ҳаракатни англатувчи т. Ҳ. оғзаки, ёзма равишда ёки хатти-ҳаракат, имо-ишоралар, ш-дек, бошқа шахслар олдида ёки жабрланувчининг эшитишига ишонч ҳосил қилган

ҳолда унинг орқасидан амалга оширилиши мумкин. Ҳ. оқибатида маън-й зугум туфайли шахснинг соғлигига шикаст етказилиши мумкинлигини ҳам истисно қилиб бўлмайди. *Шахс шаъни ва қадр-қимматини беодоблик б-н қасддан таҳқирлаш турли хатти-ҳаракатларда (мас., беандишалик б-н сукиш, турли Ҳ омуз ибора ва мулоҳазаларни ёзиш, юзига тупуриш, жабрланувчига нисбатан беҳаё хатти-ҳаракатлар ва имо-ишоралар қилиш ва ҳ.к.) ифодаланади. Ҳ. қилиш жиноятнинг таркиби мавжуд булиши учун шахснинг шаъни ва қадр-қимматини таҳқирлаш беодоблик б-н, яъни жам-тда қабул қилинган одоб-ахлоқ қоидаларига мутлақо зид қуринишда ифодаланиши зарур. Ҳ. қилиш одатда бевосита содир этилади, аммо жабрланувчи бу ҳақда хабар топади, деган тахмин б-н сиртдан, воситачи орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Ҳ. қилганлик учун жавобгарлик масаласини ҳал этишда жабрланувчи шахснинг ҳиссиётидан келиб чиқиб, хулоса чиқариш мумкин эмас. Бу ҳиссиёт узига ҳаддан зиёд бино қуйиш хус-ятидан келиб чиққан булиши ҳам мумкин. Хафа қилиш ҳар хил булиши мумкин, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам Ҳ. булавермайди. Шахс қадр-қимматини таҳқирлайдиган ва беодоблик б-н қилинган ҳаракатгина Ҳ. деб эътироф этилади. Шахсга берилган салбий баҳо ҳақиқатни акс эттиради, аммо у беодоблик б-н баён этилган ҳолларда Ҳ.нинг таркиби мавжуд булади. Аксинча, одоб доирасида баён этилган танқид Ҳ. ҳисобланмайди. Ҳ. ҳар доим маълум бир шахсга қаратилган булади.*

ҲАҚСИЗЛИК — ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган, ҳақ-ҳуқуқ топталган ҳолатни англатувчи т. Ҳ. сузи адолатсизлик сузи б-н маънодошдир. Маълумки, ҳар бир инсон адолат б-н иш тутсагина, ҳақиқатга эришади. Амир Темурнинг “Куч — адолатда” деган таъбирини унутмаслик лозим. Адолат ва ҳақиқат гоёси қонунчилик фаолиятининг замини, бош йуналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилик ва

фуқаролик мун-тлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш, жиноятчиликка қарши курашиш масалалари, ҳаётнинг барча жабҳаларида *адолат ва ҳақиқат заминига таяниш зарур. Бу жам-тнинг умумий мад-й-маън-й қиёфасини белгилаш б-н бирга мам-т фуқароларининг маън-й-ахлоқий ва руҳий кечинмаларига ҳам катта таъсир курсатади. Ана шунинг узи давлат б-н фуқаро, жам-т б-н аҳоли уртасидаги мун-тлар, уларнинг адолатга таянган ва уйғунлашиб кетган ягона жонли организмга айланиб боришига кенг имконият яратади. Агар жам-т адолатли бўлса, унга адолатпеша шахс раҳбарлик қилса, жам-т аъзолари учун ҳам бахтнинг кулиб боққанидир. Инсон яхши хулқли, олижаноб бўлса, адолатли жам-тда одамларга катта наф етказади. Адолатсиз жам-тда эса ахлоқли шахснинг ахлоқи жам-т ахлоқига мос келмайди. Доно инсон адолатсиз жам-тнинг ахлоқсиз талабларига буйин эгмайди. Аксинча, унга туғри йул курсатишга интилади. “Шоҳ ишни адолат б-н юргизса, адолат унинг вайрона мам-тини ҳам обод қилиб юборади. Адолат истовчи зулм утидан фиғон қилса, адолатнинг соясидан унга паноҳ бер. Мазлумнинг сузи туғри бўлиб чиқдимми, энди зolim узингга тегишли одам бўлса ҳам, юзига боқма. Жазолашда ҳам фаросат керак. Ёлғон гапиришга урганган одам рост гапира олмайди. Ростгуй одам ҳеч қачон ёлғон гапиришга интилмайди. Чунки тун б-н кун узаро мутаносибдир. Зеро, Ҳ. қилиб бировнинг айби учун бошқани гуноҳкор этма, ҳар қуйнинг уз оёғидан ос. Хаёлингга яхши бир буйруқ келса, уни маслаҳатсиз амалга оширишга ошиқма. Ишончли кишилар фикридан фойдалан”. Ҳазрат Навоийнинг Ҳ., адолатсизлик ва ҳақиқат ҳақидаги ана шу угитларига доим амал қилинса, жам-тда Ҳ.нинг илдизи қупориб ташланади.*

ҲИДОЯТ — туғри йул, Ҳақ таоло даъват этган, амр этган йул, ҳақиқий эътиқод йулидан юриш, залолатнинг қарама-қаршиси. Ҳ. Аллоҳ уз бандалари

учун курсатган энг туғри йул ҳисобланади. Қуръони каримнинг куплаб оятларида Х. туғрисида маълумотлар бор. Уларда таъкидланишича, Аллоҳ таоло Х. йулига ҳаммани ҳам бошламайди, балки узи хоҳлаган, танлаган кишиларнигина бу неъматга мушарраф этади. Ҳатто Пайгамбаримиз (с.а.в.): «Сен хоҳлаган кишингни Х га эриштира олмайсан, лекин Аллоҳ узи хоҳлаганига Х. ато қилур» деган мазмунда оят нозил қилинган. Х сари даъват қилиш яхши, лекин унга эришиш Аллоҳнинг изни б-н амалга ошар экан. Х. имон-эътиқодни мустаҳкамлайди, маъ-ятни шакллантириш асоси ҳамда омили ҳисобланади. Х.нинг мазмун-моҳиятини маън-й фазилатлар ташкил қилади.

ҲИММАТ (араб. ғайрат, шижоат, жушқинлик; ҳаракат, ҳафсала, қунт) — одамгарчилик, мурувват юзасидан қилинадиган яхшилик, яхши иш, ёрдам; инсонга хос туйғу, хислатни англатувчи т. Х. мурувватлилик, олижаноблик, мардлик, тантилик, саҳийлик, қули очиклик, саховатлилик, улуғворлик, бағрикенглик, буюклик ва ҳотамтойлик каби т.ларни уз ичига қамраб олади. Халқ наздида Х.ли киши доимо мард ва танти ҳисобланган. Бундай инсонларнинг обрӯ-эътибори баланд, нуфузи эл орасида кучли булади. Халқимиз шарқона миллий урф-о.лардан булган Х. курсатиш фазилатини ҳамиша ардоқлаб келган. Ўзб. халқи юрт бошига қандай ташвиш тушмасин, не балоларни бошидан кечирмасин, асл саховати б-н ажралиб турган. Х. бу ахлоқнинг асосий қоидаларидан биридир. Унинг замирида саховат, покизалик етакчи урин тутади. Х.ли кишилар ҳар қандай вазиятда ҳам эл фаровонлиги учун қайғуради. Х.ли киши туғрилиги, огир-вазминлиги б-н ажралиб туради, одамларга доимо саховат курсатиб, ночор. хайру закотга муҳтож булганларга ёрдам беради. Х.ли кишида тил ва дил юмшоқлиги, меҳрибонлик, сўз ва муомала мад-ти, ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қила олиш кучи, бағрикенглик ва дил поклиги мужассам-

лашган булади. Х.ли киши ҳар қандай ишга аччиғланмайди. Шерюрак булиш б-н бирга, бағрикенг ва юмшоқ табиатли булади. Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида саховат ва Х.нинг узаро муштараклигини шундай таърифлайди: «Саҳийлик инсоният боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир. Одамийлик улқасининг тулқинли дарёси, балки у тулқин дарёсининг асл гавҳаридир. Саховатсиз киши — ёгинсиз баҳор булуту ва иси йуқ тотор мушкидир. Мевасиз дарахт ҳам биру, утин ҳам бир, ёгинсиз булут ҳам биру, тутун ҳам бир. Саховатсиз киши б-н гавҳарсиз садафни бирдай ҳисобласа булади... Саҳий — булутдир. Иши хирмон, балки хазина бермоқ, бахил эса чумолидир, ода-ти дон ва машоқ термоқ... Х.лиларнинг ихтисоси саҳийликдир. Бу икки шарафли сифат (саховатлилик ва Х.лилик) покиза кишиларга хосдир, саҳийлик инсоннинг баданидир, Х. — унинг жони. Х.сиз киши эр сонида эмас, чунки жонсиз баданни киши тирик демас». Х.ли кишига хиёнат — эзгулик, одамийлик, инсонпарварликка хиёнат ҳисобланади. Х. — бу адолат ва диёнатнинг посбони булиб, ҳамиша ҳақиқатга интилиб яшайди. Х. атамаси “мурувват” ва “саховат” сузларининг маънодошларидан бири. Бу суз ғайрат қилиш, олижаноблик ва бахтиёрлик маъноларини ҳам билдиради. Х.нинг негизида ҳам мардлик ётади. Бошқалардан ёрдамини аямайдиган, ўзини қуйиб, узгани уйлайдиган, бағрикенг, қули очик, саҳий инсонларни халқимиз азал-азалдан “Х.и баланд” деб таърифлаб келган. Бировнинг оғирини енгил қилиш, бор бисотини бошқаларнинг бахти йулида сарфлаш, молу жонини аямаслик қадимдан энг савоб ишлардан саналган. Ш.у. ҳам назари паст, Х.сиз, саховатдан йироқ одамни халқимиз ҳеч қачон суйган эмас. Х.ли зотлар булган аждодларимиз уз авлодлари учун ахлоқ-одоб ҳақида куплаб уғитлар, насихатлар, ривоятлар, асарлар қолдиришган. Уз-ннинг мустақиллиги туфайли уларнинг Х.и бугунги кунда юксак салобат касб этмоқда. Меҳр-му-

рувват, хайрия, саховат ҳақида гапирганда, барчамиз Ҳ лиликнинг мазмун-моҳиятини тушуниб олмоғимиз керак. Бир оғиз ширин суз айтиш ёки бир пиёла чойга таклиф этиш узб. халқига хос фазилатдир. Ширин суз, юздаги табасум инсон учун энг олий Ҳ.дир. Ҳ.лилик узининг саховати, меҳр-муҳаббати б-н одамлар қалбига сингиб кетади, ҳамиша эзгуликка хизмат қилади.

ҲИКМАТ — донишмандлик, фал., махфий сир, ақл ва ҳақиқатга тўғри келадиган теран маъноли мухтасар суз, ақлидрок, заковат. Ҳ. маъ-ят ва маърифатнинг асоси ҳисобланади. Ҳ. орқали инсон дунёни билишга, англашга интилади. Ақл — Ҳ. орқали инсон қилаётган ишларининг мазмун-моҳиятини англайди, яхши б-н ёмоннинг фарқини тушуниб етади. Инсон вужудида икки унсур — яхшилик ва ёмонлик мавжуд. Яхшилик эзгуликка интилиш, инсон маън-й камолотининг негизини ташкил қилади. Ш.у. “Ҳ. излаганга Ҳ. бу дунё, иллат излаганга иллат бу дунё” деган нақлда Ҳ.нинг мазмун-моҳияти уз ифодасини топган.

ҲОЖАТБАРОРЛИК — бир инсон томонидан бошқа кишига кумак бериш, унинг ҳожатини чиқаришни ифодаловчи т. Ҳ. сузи “сахийлик” атамасига маънодош булиб туюлиши мумкин. Аслида бу икки суз ўртасида катта фарқ мавжуд. Ҳ. сузида кимгадир яхшилик қилаётган инсоннинг уз манфаатларини кўзлаган ҳолда, яъни қилмоқчи бўлаётган яхшилигидан умидворлик туйғуси илинжида булиши мумкин. Сахийлик эса чин кўнгилдан, сидқидилдан, беминнат қилинади. Ш.у Ҳ. сузи купгина ҳолларда салбий маънода қўлланади. Чунки кимгадир яхшилик қилиб, яъни ҳожатини чиқариб, бундан наф кутадиган инсонларни худбинлар қаторига киритиш ҳам мумкин.

ҲОМИЙ(ЛИК) — ҳимоя қилиш ишониб топширилган жисмоний ёки ҳуқуқий шахс, қарамоғидагининг қонуний вакили. унинг номидан муайян фаолиятни амалга оширувчи. Айрим ҳолларда битимларни тузиш, мас., қарамоғидаги

киши номидан Ҳ.ни ҳада қилиш мумкин эмас. Фақат 18 ёшга тулган, ҳимоя функциясини ихтиёрий тарзда уз зиммасига олган фуқарогина Ҳ. булиши мумкин. Ҳ. ҳуқуқий ва жисмоний шахсларнинг Ҳ. мақсадларида бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга мол-мулкни, шу жумладан, пул маблағларини қайтармаслик шарти б-н ёки имтиёзли шартларда бериш, улар учун ишлар бажариш, хизмат кўрсатиш ва б.ча тарзда қўллаб-қувватлашда ифодаланадиган ихтиёрий бегараз ёрдамни, фаолиятни англатади.

ҲУРМАТ — маъ-ятнинг муҳим қурнишларидан булиб, шахс қадриятлари, иззат-нафси тан олиниб қилинадиган мун-т. инсоний фазилат, шахсни, моддий ёки маън-й қадриятларни эъзозлаш ҳис-туйғусини англатувчи т. Ҳ. — қўполлик, сўкиниш, сурбетлик, кишини камситиш, хафа ва ҳақорат қилиш каби жамоатчилик томонидан инкор этилган, маъ-ятга, мад-тга зид хатти-ҳаракатларни содир этишдан узини тия олишдир. Ҳ. катта ёшдагилар, ота-она, аёллар, устозлар, дуст, кўни-қўшнилари, ўз гуруҳи ва жамоаси, жамоатчилик мулкига нисбатан маън-й-ахлоқий мун-т, ижобий инсоний сифат ҳамдир. Меҳр-мурувват, саховат кўрсатувчи инсонлар ҳамиша эл олдида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлади. Ҳ. соф ва ҳақиқий булиши керак. Бирор кишини бойлигидан умид қилиб Ҳ. қилиш ножоиздир. Инсонга Ҳ. одобнинг ёрқин тимсоли саналади. Инсонни Ҳ. қилиш — уни қадрлашдир. Инсонга Ҳ. нинг биринчи белгиси бу — табассум б-н самимий салом бермоқдир. Меҳнат жамоасига нисбатан раҳбарнинг Ҳ.и жамоа аъзоларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши, уларга муносиб меҳнат шароитлари яратиш бериши, жамоа ўртасида ҳар хил мишмишлар тарқалиши, гийбатчилик, поражўрлик, чақимчилик, лаганбардорлик, адолатсизлик, ноҳақлик каби иллатларга йул қўймаслиги ва буларга нисбатан муросасиз бўлиши, ҳақ б-н ноҳақнинг, ҳалол б-н ҳаромнинг фарқини ажрата билиши, катта ёшдагилар ва аёлларни эъзозлаши, тарбиялилиги, хушмуомала-

лиги, кичикларга иззатли бўлиши, жамоанинг ҳар бир аъзосида фаол ҳаётий мун-тни шакллантиришга ҳаракат қилиши, адолатпарварлик, инсонпарварлик сингари ижобий маън-й сифатларга амал қилиши б-н белгиланади. Ота-онани Ҳ. қилиш инсонпарварликнинг таркибий қисми бўлиб, у ҳар бир фарзанднинг, мусулмоннинг муқаддас бурчидир. Чунки одамлардаги виждон ва ор-номус ота-онанинг кадр-қимматини тушунишдан бошланади. Ота-онани Ҳ. қилиш уларни ранжитмаслик, жисми ва дилига озор бермаслик, меҳр-муҳаббат кўрсатиш, ғамхўрлик қилиш, бетоблигида ёрдам кўрсатиш, қупол муомала қилмаслик, аксинча, ширинсўз, хушмуомала, меҳрибон бўлиш, кексалигида уларга яхши қараш ва боқиш сингари ижобий мун-тлардан иборат. Исломи дини ота-онани хафа ва норози қилишни ҳаром этган ва улкан гуноҳлар қаторида санаган. Куръони каримнинг ал-Исро сурасининг 23—24-оятларининг мазмуни қуйидагича: “Парвардигорингиз фақат Узига қуллик этишингизни ва ота-онага яхшилик қилишингизни қатъий ҳукм этди. Агар ота-онанинг бирлари ё иккиси ҳузурингизда кексаликка етса, уларга “уф” деманг ва қичқирманг. Уларга юмшоқ сўзланг! Уларга тавозеъли бўлинг! “Парвардигор, улар мени ёшлигимда тарбия қилганлари сабабли уларга раҳм эт!” деб уларни дуо қилинг”. Абу Наср Форобийнинг ёзишича, “Афлотун инсон табиатидаги зарурий хислатларни ва уларнинг қарама-қарши жиҳатларини фарқлаш кераклигини тушунтиради. У ...агар инсон ўз мақсадига эришиб, ҳурматга сазовор бўлса-ю, аммо мақсадга эгрилик б-н эришса, бу ҳам зарарли ҳисобланади деб тушунтиради”. Демак, ҳар бир инсон мақсадга ҳалол йўл, меҳнат б-н эришиб, Ҳ. -эътибор қозонишга интилиши лозим. Калби соф ва бегубор кишигина бошқалар ҳақ-ҳуқуқини Ҳ. қилади, ҳаммага тенг ва самимий Ҳ. кўрсатади. Одамлар бошқа мам-тга борганида маҳаллий аҳолининг тили, дини, урф-о.лари ва тартибини Ҳ. қилиши ҳамда унга риоя қилиши керак. Бундай мун-т шу мам-т аҳолисига нис-

батан кўрсатилган Ҳ. ҳисобланиб, бошқа миллат мад-ти, қадриятларининг қадрланишини англайди. Мас., мусулмон давлатида тор, калта кийиб олган қиз ва йигитдан маҳаллий аҳоли норози бўлиши табиийдир, чунки бу ҳол миллий урф-о. ва мад-тга гуғри келмайди. Атрофдаги одамларнинг Ҳ. га сазовор бўлиш кишига маън-й-руҳий озиқ, қувонч, яхши кайфият, кунгилга таскин бахш этади. Ҳ. инсониятга тинчлик, осойишталик, оилавий бахт, дусту ёрлар садоқати, турмуш гузаллигини таъминлайди, меҳнатга рағбатлантирувчи омил сифатида хизмат қилади. Ҳ. ҳаётда инсонларнинг ўзаро ёрдам бериши жараёнида умумий мақсад ва қизиқишга эга жамоа аъзолари уртасидаги мун-тда ривожланади ва улар уртасида дустлик, ишонч, севги, нафсоният, ўзлигини англаш, қадрлаш каби маън-й-ахлоқий сифатлар, туйғуларнинг камол топишига замин яратади.

ҲУРФИКРЛИЛИК — маън-й камолот белгиси, муайян ақидаларга эътиқод, эркин фикр юритиб, бирон-бир ғояни мутлақлаштиришга қарши бўлган, маън-й таъйиқларни инкор қилувчи ва ҳақиқатга эришиш йулида ақлга асосланувчи ижт-и тафаккур йўналишини ифода этувчи т. Ҳ. тарихан турли шаклдаги ақида-парастликни танқид қилишда намоён бўлган. Мас., антик дунёда коинот ва осмон жисмларининг узгармаслиги, Қуёш, Ер, Ой, юлдузларнинг ҳаракатланмаслиги тўғрисидаги ақидалар мустаҳкам урин эгаллаган эди. Кейинроқ уларга қарши Птоломейнинг Қуёш ва Ойнинг Ер атрофида айланиши тўғрисидаги ғояси пайдо бўлди. Бу ҳол турли ихтиро ва кашфиётларга тўртки бўлиб, астрономик кузатишлар олиб боришга имконият яратган эди. Улуғбек астрономияси ҳам ана шу ғоя асосига қурилган бўлиб, куплаб кашфиётларга сабаб бўлган. Кейинроқ Ер коинот маркази экани тўғрисидаги ғоя ақидага айланди, черков томонидан ҳақиқат деб қабул қилинди ва мутлақлаштирилди. Бу эса кейинчалик Ҳ. нинг аста-секин кучайишига, куплаб кашфи-

ётлар, янги-янги сайёралар, коинот сирларининг кашф этилишига олиб келди. Урта а.ларда ошкора рухдаги атеизм ёки атеистик кўринишдаги ақидалар камроқ кузатилган булса-да, айрим Ҳ ҳаракатлари мавжуд булган. Буни поп ва монахлар, черков авторитаризми, диний доғмалар ва аскетизм танқидида куриш мумкин. Жам-т ривожланган сари атеизм аниқ мафкуравий йуналиш негизига эга бўлиб борган. У айрим кишиларнинг виждон эркинлиги, эътиқоди доирасидан чиқиб, купроқ муайян мафкуравий мақсадларни назарда тута бошлаган. Материалистик фал. ва илмий атеизм зур бериб тарғиб этган тарихни материалистик тушуниш гоёси орқали диний эътиқод, диннинг инсон ва жам-т ҳаётидаги ўрни, диний қадриятлар ҳам мутлақо инкор этилган. Динга қандайдир “афюн” сифатида қаралган. Унга қарши атеистик кураш, тарғибот ва ташвиқот олиб борилган. Охир-оқибатда динга, соғлом эътиқодга қарши қаратилган ана шундай мақсадлар асосида атеистик мафкура коммунистик мафкура б-н топишади, бир-бирини тўлдиради. Инсоният ижт-й-сиёсий тар-ёти давомида ишонч, сабр-тоқат, қаноат, нафсни тийиш каби фазилатлар орқали иродасини мустаҳкамлаб борган. Бундай ирода кўринишлари мусулмон цивилизациясида ҳам, христиан цивилизациясида ҳам, бошқа диний мад-тлар тарихида ҳам мавжуд бўлиб, фанда бу ҳодиса аскетизм сифатида эътироф этилади. Аскетизм бориб-бориб айрим шахсларни илоҳий қобилиятга эга бўлган каромат соҳиблари сифатида илоҳийлаштириш, исломда эса мол-дунёга, моддий неъматларга иккинчи даражали деб қараш ҳолатларига олиб келди. Аскетизм — бирор нарса б-н машғул бўлиш эвазига зоҳидлик йулини тутиш, яъни моддий бойликлардан имкон қадар камроқ фойдаланиб, қаноат қилиб яшаш демакдир. Аскетизм инсонни сабр-тоқатли бўлишга чорласа-да, шахснинг эркин ижодий фаолиятига монелик қилади. Нақшбандия таълимоти вакиллари бунга йўл қўймаслик, шахснинг бунёдкорлик фаолияти-

ни ривожлантириш учун «Дил ба ёру, даст ба кор» (Кунглинг — Аллоҳда, кулинг — ишда булсин) деган гоёни тарғиб этган. Бу эса инсонни таркидунёчиликдан тийиб, ҳар икки олам саодатига эришишни уйлаб, тулақонли фаолият юритишни назарда тутди. Демак, аждодларимиз жам-т манфаатларини ифода этадиган ҳукмрон гоё ва қарашлардан келиб чиққан ҳолда, барча даврларда ҳам халққа тўғри йўл курсатишга интилиб келганлар. Ҳ. нафақат илмий ва диний, балки ижт-й ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида хилма-хил тарзда намён булади. Унинг ақидапарастликдан энг асосий фарқи — янгилик ва тар-ётга интилишдир.

ҲУШЁРЛИК — инсон, ижт-й гуруҳ ва табақаларнинг жам-т, миллат, давлатнинг тинчлиги, барқарорлиги, фаровон ҳаёти ва мустақиллигини мустаҳкамлаш ҳамда сақлаб қолишга қаратилган ижт-й-маън-й тўғусини ифода этувчи атама. У оқ-қорани, дўст-душманни, ҳақ-ноҳақни, пок ниятли инсонни мунофиқдан фарқлаш имконини беришга ундайдиган т. Ҳ. жам-т зиммасига жуда катта масъулият юклайди. Кишиларда Ҳ. ҳиссини шакллантириш, камол топтиришда ижт-й-иқт-й, мад-й, мафкуравий ва тарбиявий омиллар муҳим ўрин тутди. Ҳоз. кунда ўзларининг ғаразли ва жирканч ниятларини амалга ошириш мақсадида юртимизга ҳар хил йўллар б-н кириб келаётган, мустақил дунёқараши шаклланиб улгурмаган ёшларимиз қалби ва онгини зарарли ва бузғунчи гоёлар б-н эгаллашга ҳаракат қилаётган ёвуз кучларга қарши курашадиган ва ўз юртини ҳимоя қилишга чорлайдиган даъват бу Ҳ.дир. Юртбошимиз таъкидлаганидек: “...агар биз бутунги ҳаётимизга, бунёдкорлик ишларимизга, эришаётган ютуқларимизга тўғри баҳо бермасак, уларнинг қадрига етмасак, ўз ҳушёрлигимизни йўқотиб, бизни ҳар қадамда кутаётган таҳдидларни, тинч турмушимизга, хавфсизлигимизга раҳна солаётган, оёқ остидан чиқаётган ҳар хил бало-қазоларни ҳам пайқамай, сезмай қолишимиз мумкин” (И.А.Каримов.

«Хушёрликка даъват». Т., 1999. 8-бет). Ҳ. шахнинг ҳар қандай фавқуллода вазиятларга тайёр туриши ва хавф-хатар келмасданоқ уни олдиндан кура билиши б-н характерланади. Бу психологик ҳолат, айниқса, давлат ва жам-т бошқарувида раҳбар ва ходим фаолиятида яққол кузга ташланади. Раҳбарнинг масъулияти ва маҳорати қул остидаги жамоани, халқ ва миллатни турли курунишлардаги хавф-хатарлардан, бало-қазолардан асрай билишдан иборат. Буюк шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг “Агар шоҳсен огоҳ сен. Агар огоҳ сен, шоҳсен” ғояси Ҳ. учун ҳаётий тамойил ҳисобланади. Бугунги глобаллашув ва модернизациялаш жараёнида турфа ахборотлар дунё буйлаб шиддат б-н тарқалаётган бир пайтда Ҳ.га булган талаб ва эҳтиёж беқиёс даражада ортиб бормоқда. Шаҳар ва қишлоқларда, маҳаллаларда „Ўз уйингни узинг асра“ даъвати асосида Ҳ.ни таъминлаш борасида қатор амалий ишлар, чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Табиийки, халқ ва миллатни демократик қадриятлар асосида ижт-й-сиёсий ҳаётда булаётган воқеа-ҳодисалар, янгиликлардан хабардорлиги Ҳ.нинг муҳим омили ҳисобланади. Шу боис халқимизнинг, шу жумладан ёшларнинг сиёсий ва ҳуқуқий мад-ти, маъ-ятини юксалтириш, мустақил тафаккурини ривожлантириш катта аҳамият касб этади. Халқимиз шуурида, онгу тафаккурида “Шу азиз Ватан барчамизники” ҳаётий шиори орқали Ватанга меҳр-муҳаббат туйғусини шакллантириш лозимки, токи ҳар бир юртдошимиз истиқлол неъмати ва имкониятини теран англаб, бор куч-салоҳиятини Ватанни, истиқлолни ҳимоя қилишга сафарбар этсин. Мам-тимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг пировард натижаси сарҳадларимизнинг даҳлсизлиги, Ватанимизнинг тинч ва осойишталиги б-н белгиланади. Шундай экан, ҳар бир ватандошимиз огоҳ ва хушёр бўлиши лозим. “Ўз-ўзидан равшанки, бугунги замон воқеликка очиқ кўз билан, реал ва хушёр қарашни, жаҳонда ва ён-атрофимизда мавжуд бўлган, тобора кучайиб бораётган маънавий таҳдид ва хатарларни тўғри баҳолаб, улардан тегишли хулоса ва са-

боқлар чиқариб яшашни талаб этмоқда”. (“Юксак маънавият — енгилмас куч”, 118–119-б.).

ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ — кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли мун-т, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишни ифодаловчи атама. Ҳ.м.нинг жам-т ривожиди тутган урни ва аҳамияти Президентимиз томонидан белгилаб берилган “таракқиётнинг узбек модели”да аниқ-равшан курсатиб берилган. Ҳ.м. мам-тимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш саъй-ҳаракатлари б-н узвий боғлиқ булиб, ҳар бир фуқаронинг қонунларга қатъий риоя этиши, қонун буйича яшаш ва меҳнат қилишини тақозо этади. Ҳ.м.ни такомиллаштириш учун барча фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий онгини устириш, дунёқарашини кенгайтириш, маъ-ятини юксалтириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳ.м. макон ва замонда фарқланиб, ҳозирда ва истиқболда амалга оширилиши лозим булган манфатлар кулами б-н улчанади. Ҳ.м. инсоннинг билим ва тажрибалари орқали нарса ва ҳодисаларни, ижт-й-сиёсий жараёнларни, уларнинг мазмун-моҳиятини англаш, тўғри ёки нотўғрилигини фарқлаш ва шу асосида хулоса чиқариш имконини беради.

ХУҚУҚИЙ ОНГ — ҳуқуқшунослик, фал. соҳаларига оид категория; ҳуқуқий ҳодисаларни акс эттирувчи, ҳуқуқий қадриятларни англаш, зарур ҳуқуқий тартибни сақлаш б-н боғлиқ ижт-й гуруҳ ва индивидуал онгга мансуб т. Ҳ.о. жам-т ҳаётининг ижт-й-иқт-й, унинг мад-й-ҳуқуқий, сиёсий шарт-шароитлари б-н тавсифланади. Ҳ.о. — ижт-й ва индивидуал онгга тегишли булган, ҳуқуқий билимларни уз ичига олган ғоялар мажмуи. Ҳ.о. билиш, баҳолаш ва тартибга солиш вазифаларини бажаради. Ҳ.о. жам-т ҳаётда содир буладиган воқеа-ҳодиса, шахс онгида ҳуқуқий нормаларнинг шаклланиши ва такомиллашувини ифода этади. Ўз навбатида, ҳуқуқ ва унинг амалиётда қўлланиши ижт-й ва индивидуал онг маз-

мунига таъсир кўрсатади. Ҳ.о.нинг билиш, баҳолаш ва тартибга солиш вазибаларининг мазмун-моҳиятида, бир томондан, билим ва маърифат намоён бўлса, иккинчи томондан, юксак маъ-ят ва муайян ирода-эътиқод уз ифодасини топади. Бугун жам-тимиз ҳаётининг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг қўламли ислохотлар, мам-тимизда юз бераётган туб узгаришларнинг пировард самараси, олдимизда турган улкан мақсад-муддаоларга эришиш кўп жиҳатдан уз ҳақ-ҳуқуқини теран англаб етган, ҳуқуқий меъёрларни чуқур ўзлаштирган ва уларга қатъий амал қиладиган, Ҳ.о.и, билими ва дунёқараши кенг бўлган инсонларнинг фаол иштирокига боғлиқ.

ҲУҚУҚИЙ ТАРБИЯ — жам-т аъзолари мад-ти ва онгига ҳуқуқий билимларни турли таъсир воситалари орқали узлуксиз сингдириб бориш жараёнини ифодаловчи т. Ҳ.т. воситаларига ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим ва амалиёт, ўзини ўзи тарбиялаш киради. Ҳ.т. кенг маънода, жам-т аъзоларининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий мад-тини шакллантириш, шахс онгига унинг ҳуқуқ ва бурчларини сингдириш жараёнини ан-

латади. Ҳ.т. тор маънода фуқароларнинг ҳуқуқий билим ва мад-й савияси даражасини оширишга хизмат қиладиган усул ва воситаларни ифода этади. Ҳ.т.нинг давлат ва жам-т тар-ётида ҳамда фуқаролик жам-ти асосларини қуришдаги ўрни шахснинг, фуқароларнинг ҳуқуқий билими ва кўникмалари даражаси б-н белгиланади. Ҳ.т. мавжуд тузум, давлат ва ҳокимият органлари, маҳалла, оила, ташкилотлар ва уларнинг фаолияти орқали амалга ошади. Ҳ.т. кўп қиррали ва мураккаб жараён ҳисобланиб, унинг муаммолари ҳуқуқшунослик, педагогика ва психология, миллий ғоя, маъ-ят асослари, этика ва эстетика каби фанлар доирасида тадқиқ этилади. Ҳ.т. самарадорлиги оила, маҳалла, таълим-тарбия муассасаларининг маън-й-маър-й соҳадаги фаолиятининг ўзаро уйғун ҳолда амалга оширилиши б-н белгиланади. Ҳ.т.ни шакллантиришда ОАВ, радио, ТВ, ҳуқуқий мавзулардаги кечалар, давра суҳбатлари ҳам муҳим урин тутади. Буларнинг барчаси фуқароларнинг биринчи галда ёшларнинг ҳуқуқий онги ва тафакқурини ўстириш, уларни ҳар жиҳатдан баркамол инсонлар этиб тарбиялашга хизмат қилади.

МАҚОЛАЛАРНИНГ МАНБАЛАРИ ВА МУАЛЛИФЛАРИ ХУСУСИДА

Муҳтарам укувчи! Мазкур китоб маънавият йуналиши буйича луғат яратишда илк тажрибадир. Атамаларни йиғиш давомида маънавият билан боғлиқ 5 мингта яқин сўзлар аниқланган бўлса-да, луғатга мингдан зиёд асосий тушунчалар киритилди. Унинг мазмун-моҳиятига Президент И.А.Каримовнинг асарларида баён қилинган ғоя ва хулосалари, айниқса, «Юксак маънавият – енгилмас куч» китобидан урин олган фикр-мулоҳазалари тулиқ сингдирилди.

Бундан ташқари, «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», «Фалсафа» қомусий луғати, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», «Мустақиллик» илмий изоҳли луғати, «Миллий истиқдол ғояси» ва «Ижтимоий ҳимоя» луғатларининг маънавиятга оид тушунча ва атамаларидан ижодий фойдаланилди. Китобни тайёрлаш учун махсус гуруҳ гузилиб, ушбу жамоа аъзолари луғат сузлари, атама ва тушунчаларини тайёрлашда фаол иштирок этди. Чунончи, Қ.Назаров (76), М.Қаршибоев (34), Б.Умаров (44), А.Холбеков (28), И.Эргашев (41), У.Хайтов (30), В.Кучқоров (42), Ф.Равшанов (38), Н.Комилов (36), Т.Тоғаев (38), А.Бегматов (20), Б.Абдушукуров (27), Б.Исоқов (32), А.Шеров (30), Ш.Ризаев (24), У.Саидов (28), И.Махмудов (26), Н.Назаров (20), М.У. Усмонов (20), Н.Абдуазизова (22), Ш.Жабборов (21), А.Ташанов (25) луғатнинг асосий муаллифларидир*.

Шу билан бирга мазкур китобни тайёрлашда куйидаги мутахассислар ҳам иштирок этдилар: М.Абдужамилова (14), М.Абдуллаева (4), А.Абдуллаев (1), Ғ.Абдумажидов (8), М.Абдурахмонов (3), Ф.Абдурахмонов (2), А.Абдусамедов (9), Ф.Абиджанова (4), Ў.Абилов (2), Ҳ.Абулқосимов (6), Н.Агзамова (1), Ф.Акрамова (1), Б.Алиев (10), К.Алиева (8), Ҳ.Алиқулов (4), В.Алимасов (2), Х.Алимов (8), Д.Алимова (4), Ҳ.Аҳадов (4), М.Аҳмедов (10), Ф.Аҳмедов (1), Ҳ.Аҳмедов (4), М.Бекмуродов (4), Ҳ.Бобоев (2), А.Бобоев (3), Д.Бозоров (14), С.Бозоров (5), Б.Валиев (12), Б.Дўсқораев (1), Э.Дўсқораев (1), М.Ёқубова (5), М.Жакбаров (4), С.Жалилова (1), А.Жалолов (1), У.Жалолова (2), Р.Жумаев (10), Б.Жуманиёзов (1), Н.Жумахужа (2), Ж.Жураев (4), Т.Жураев (16), Н.Жўраев (2), С.Жўраев (2), Ҳ.Журақобилова (5), А.Иброҳимов (2), Н.Иброҳимова (1), Р.Имомалиева (1), Н.Имомназаров (4), Э.Искандеров (5), З.Исломов (2), Ҳ.Исмоилов (3), [С.Ўулдошев] (6), Б.Каримов (2), Н.Каримов (4), Т.Каримов (4), В.Каримова (4), М.Комилов (3), А.Мадвалиев (2), С.Мамашокиров (2), А.Мансуров (1), Т.Матибоев (2), Т.Махмудов (2), Ҳ.Маҳмудова (5), З.Минавваров (2), С.Минавваров (4), Л.Муҳаммаджонова (12), А.Мўминов (4), И.Насриев (12), Х.Назиров (5), Т.Нишонбоев (3), Қ.Нишонбоева (2), А.Норбеков (5), Д.Норқулов (2), Э.Норматов (2), Р.Носиров

* Қавс ичида муаллифлар томонидан изоҳланган тушунча ва атамаларнинг сони курсатилган.

(2), М. Нурматова (9), С. Олимов (3), Б. Омонов (2), Т. Ортиқов (4), М. Ортиқов (2), У. Отажонов (10), М. Отақулов (1), С. Отамуродов (11), А. Очилдиев (11), М. Очиллов (2), Ш. Пахрутдинов (5), М. Ражабова (3), Ж. Раматов (3), А. Расулов (2), Д. Рахимова (7), М. Рахимова (12), А. Рахманов (9), Ҳ. Рахмонқулов (2), Д. Рустамова (1), Р. Рустамова (24), А. Сағдуллаев (2), М. Сафарбоев (8), А. Сафаров (2), Ш. Содиқова (15), И. Соифназаров (2), Ф. Соифназарова (2), И. Сувонқулов (12), Х. Султонов (4), Н. Темирова (1), [Ё. Тоиров] (4), Г. Туленова (2), К. Туленова (2), Ш. Турдимов (1), Б. Туйчиев (6), Г. Тўлаганова (2), Б. Тураев (4), Ҳ. Тухтаев (3), И. Тухтаров (6), Х. Тухтаров (4), Б. Узоқов (2), У. Уватов (2), А. Умаров (2), Э. Умаров (1), М. Умирова (4), М. Усмонов (5), Д. Файзихужаева (6), [О. Файзуллаев] (3), [М. Холматова] (4), К. Хоназаров (4), У. Худойберганаева (6), И. Хужамуродов (2), [А. Чориев] (4), С. Чориев (6), Х. Шайхова (4), А. Шарипов (3), М. Шарипов (4), Б. Шералиев (7), Н. Шермухамедова (18), Ф. Эргашев (4), Д. Эргашева (3), Д. Эркаев (4), Ж. Эшонқулов (2), Д. Юсупов (2), К. Юсупов (2), О. Юсупов (1), К. Юнусов (8), А. Яхшиев (12), А. Утамуродов (6), М. Қирғизбоев (2), М. Қаҳҳорова (7), А. Қодиров (4), Б. Қодиров (2), Д. Қодирова (4), У. Қорабоев (18), [Б. Қосимов] (4), М. Қосимов (2), Н. Қувватов (2), У. Қулмуродов (9), М. Қуронон (2), А. Фаниев (10), М. Фаниев (3), М. Фаффорова (6), Х. Ҳайдаров (2), [А. Ҳайитметов] (2), Ш. Ҳайитов (1), Ж. Ҳасанбоев (2), А. Ҳасанов (5), Р. Ҳасанов (4), М. Ҳожиева (1), [А. Ҳожиахмедов] (1), М. Ҳошимова (1), Э. Ҳошимова (1), Б. Ҳусанов (14), С. Ҳусанов (1).

Таҳрир ҳайъати:

Х.Султонов, А.Расулов, А.Аҳмедов, Б.Алимов, Х.Шайхова,
М.Қуронов, А.Умаров, Л.Тангриев

Нашрга тайёрлаганлар:

Қ.Назаров (тузувчи ва масъул муҳаррир), М.Қаршибоев, Б.Умаров, А.Холбеков.

Ижодий жамоа:

М.Абдужамилова, Б.Абдушукуров, Ҳ.Абулқосимов, Б.Валиев, М.Аҳмедов,
Ш.Жабборов, Ф.Иргашев, Б.Исоқов, Н.Комилов, И.Маҳмудов, Ш.Пахрутдинов,
Ф.Равшанов, Ш.Ризаев, У.Саидов, Ш.Содиқова, А.Ташанов, Т.Тоғаев,
М.Умирова, А.Ўтамуродов, И.Эргашев, А.Яхшиев, В.Қучқоров, А.Фаниев.

Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати / УзР Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти; таҳрир ҳайъати: Х.Султонов ва бошқ.; тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров. — Т: Ғафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. 760 б.

И. Назаров Қ. (тузувчи).

ББК 71.04я2

МАЪНАВИЯТ
АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Нашриёт муҳаррирлари *И.Зойиров, М.Омонов*
Мусаввир *Б.Разаков*
Техник муҳаррир *Т.Смирнова*
Мусахҳиҳлар *Г.Абдуллаева, М.Абдуллаева, Т.Соатова, Д.Туйчиева*
Компьютерда саҳифаловчи *З.Маннопова*

ИБ № 4845

Босишга 04.11.09 й.да руҳсат этилди. Бичими 70x100 ¹/₁₆ Таймс гарнитураси.
Офсет босма. 61,6 шартли босма тобоқ. 63,0 нашр тобоғи. Адади 3000 нусха.
362 рақамли буюртма. 84–2009 рақамли шартнома.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100128. Тошкент. Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: www.iptdgulom.uz
E-mail: iptdgulom@sarkor.uz

ISBN 978-9943-03-234-7

9 789943 032347